

১০২৫
১০২৫

Librarian
Uttarpara Joykrishna Public Library
Govt. of West Bengal

जिताह्वय पु० जितः यमपुराह्वये येन । जितकाश्विनि हेम० ।

जितेन्द्रिय नि० जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन ।-

यथेष्टमिन्द्रियपुष्पारमतिरोषिनि । पञ्चीकृतेन्द्रिये "हृत्वा
 स्पर्शाय दद्यात् न भुङ्क्ता प्राप्तिश्च नो भयः । न चूचति
 ग्लायति वा च विष्वि यो कृतेन्द्रियः" नमूक्तो हर्षविषाद-
 मूढो शयानो जने । इन्द्रियसप्त शौचकार्यः कात्म-
 दर्शनयोगात्मे च हेतुः । यथोक्तं पात० सू० भा०

“सत्यगृह्णसौमनस्यैकाग्रंन्द्रियजवात्सदर्शनबोध्यत्वानि
च” पात० धृ० । “भयम्भीति वाक्यगेवः गृधेः सत्यगृह्णसतः
सौमनस्यैकाग्रं तत इन्द्रियजयसतवात्सदर्शन-
बोध्यत्वं पुनरित्यस्य भवतीति । एतन्भीचस्यैकाग्रि-
गम्यन इति” भा० । २ कामड्डिग्रहणे पु० गच्छार्थिचि० ।

जितु(त)म निधुनराशौ "क्रियतावरि जितु(त)म कुजोर-
वेय-पायय-दूकसौपाख्याः । तौषिकषाकोकेरो हृद्रोग-
चान्धभं चेतसु" । ज्यो०त० मेपादिचंद्रोक्तौ । क्षतिथयेन

जित् जित्तम रश्मिद्वयजयदुक्ते त्रि०। [काचनयपदार्थभेदे

जित्या की जि-कयम् । ईहवते लटभिसमोकरणाथं
जित्वन् मि- जि-कनिय् । जयशीले । ततः कर्णां चतुरार्यां
फिज् । जैत्यनाथनि जित्वनोऽदुरदेशादौ ।

जित्वर लि०जि-करप् । अयशीले “सुराध्वरे चकारजित्वरेण”
 “ब्रह्मायुपायंसत जित्वराणि” भट्टिः “करदीक्षतम्पासो
 व्यावर्जित्वरेर्हिपासु” माचः । करपः टिड्ढाण
 जिह्वादिं पा० स्तले पाठात् स्त्रियां ङीप् । सृष्ट० सते
 चरप् चित्वात् रैप् इति भेदः । सा च २३शाशोपूय्यां
 लिङा० ।

जिन पुं.जि-नक् । १ बुद्धे समरः शर्वज्ञानमौल्यभेदे श्विष्यो
च हेमच० । ४ अतिरुद्धे लथा० । ५ जित्तरे त्रिभेदि ।
तस्येदमण् । जैन जिनस्य ज्जिनि त्रि० “कस्तिना पीय-
मानोऽपि न मण्योऽन्यमन्दिरम्” । तदोद्यमते च तद्
शर्वज्ञात्वे १८० इ० दर्शितम् ।

जिनसङ्घान् न० ६त० । जिनसङ्घे चैत्ये विहारे हेमच० ।

जिनेन्द्र उः जिनाभावित्त्वं जिनेन्द्र इव वा । १७३ इत्या-
 श्याकारवकारयो विज्ञादे च । स्तार्त्वेण्य । तत्तार्त्वे
 "वाचित्यन्यत्रनेन्द्रः कृतवत्त्वादित्यादिवाः" कवि-
 कल्पद्रुमः ।

सिनेमार् ए० इत० । मुद्दे हेमच० ।

अजय भवो व्या० पर० वन० सिंह । जेनति, जेनेनी । कर्ति
जेनिवा जगत्वा जितः । "जेनं वै व्यापारः" इति ।

जिदि हिंसाया स्वा०पर०वक्त०पेट् । जिदिपोति अजिरा०
यीत् । अयं वैदिकः ।

जिज्ञिषिक पु० दक्षिणवर्त्ये देशभेदे, बौद्धमिलनोक्तं अथ ।
तत्र राजा वा अथ । जैष्ठिक पितादिभ्यो न तद्देश-
वासिनि तद्धृये अ वक्तव्यं तत्रा सुक् । तद्देशवासिणु
तद्धृयेण अ व० व० । “जिज्ञिषाः कुलवाचैव बौद्ध-
दानवकान्ताः” भा० व० ८ अ० ।

जिव प्रीयमे भा० बर० वक्र० सेट् इदित् । जिन्वति कञि-
न्योत् जिजिम्ब इदिष्यात् गोपधाद्योपः जिम्ब्रते ।
“भूमिं पर्वणां जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यन्नयः” अ० १।
१६४।५१। “इन्द्रेण जिन्वितो वसिरागमन्” अथ०
८।२।७। “रक्षिरवि चमस्तु स्य” जिम्ब इदितृ-
प्रच्यती” तायङ्प्र०भा०१।८ । “अर्षा रेतानि जिन्वति”
अ० ८।४४।१६ । “यदा त्वं प्राच ! जिन्वसि” १।४।
१४ । दृष्टौ च अक० । वेदे अस्य कश्चित् आत्म० “ध
जिन्वते जठरेण मज्झोरनु” अ० १।२।११। “जिन्वते
मूर्द्धत” भा० । वेदे नमध्यस्थैव प्रयोगात् शब्दकल्पद्रुमे
अन्यस्थवान्स्थवे नस्य निवेशनात् जिम्बतीति प्रयोक्त-
दर्शनाच्च ओष्णत्वधान्या मृतकतशब्दकोभनहानिधी
जिम्बतीति औष्णान्ततया रूपमुद्दर्शनं प्रामादिकमेव ।
कश्चित्कल्पद्रुमे अन्यस्थवान्नमध्य पाठात् धिवातोऽरिच
न मध्यत्व्योचितत्वात् ।

जिवाजिव पु स्त्री जीवस्त्रीय+पुषो० । अकोरवने चम्बर०
जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।

जिम्नि ड० जू-रिक् रस्य वः । । समवे षष्ठागे च सि० कौ० ।

जिष सेके स्वा० पर० सक० सेट् । जेवति अजेवीत् ।

ଭଦିତ୍ ଜେମିତ୍ବା ଜିହ୍ବା । ଜିହ୍ଵା ।

जिष्णु पु० जिष-गुह्य । १विष्णौ देवच० इन्द्रे शब्दार्थने
च शजेतर लि० मेदि० । तत्प्राप्त्युने जयशीले च ।

“यत्तनाहृदोपरिगच्छं समग्रहस्तुतिजिष्णु जिष्णुरभतोष्ण-
वार्ष्णम्” “भूभुजश्च परलोकाजिष्णवः” भावः “कह-
डुरायो दुर्जयो ह्यमनः पाकघातनिः । तेन देव-
समुद्येव जिष्णुमाणाऽपि विमुक्ता” भा० वि० ४४७० ।

२२६ “जवंच जिष्णुवाग्निना ज्वत्तामिन्द्रविदमो” अथ.
११६।१८। विष्णो “विष्णुर्विज्जन्वाहो अक्षुनासु
जिष्णुवच्यते” भा० उ० १६ अ० । जिष्णु नामविदमो

विष्णु मि. का. मनु वल्लभ आद्योपय । इतिदिने मन्त्रे १२७-
१२८, १२९, १३० । "वसिष्ठाजिह्वयोर्विष्णुः" इतिपं. ।

“जिह्वां त्वजेशुनिर्वाहयन्तोऽप्येन कारयेत्” वाच० ।
 “उद्गर्धनमहितमजिह्वाधिवाम्” भाष० ३४ वटे न० । “तदाद्य
 कर्तुं” त्वजि जिह्वाद्यते” किरा० “जिह्वां वपदम्”
 मङ्गि० । २ पिहिते जि० “जिह्वानारमणीयं” क० दा३१५ ।
 “जिह्वानारं पिहितहारम्” भा० १२५४ वटाहर्तमाने
 च । “उच्चापुस्तं वपदजिह्वानारम्” क० १११११ ।
 “जिह्वानधकाहर्तमानम्” भा० ७४ वटके च । “पिपि-
 वनमनिवोगाशीप्रिचकारजिह्वाम्” किरा० “जिह्वान-
 प्रवक्षम्” मङ्गि० ।

जिह्वाग पंक्ती जिह्वां कटिखं मन्दं वा मन्त्राति मम-उ ।
 १४५० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । १४५१ मेदि-
 स्त्रियां टाप् । “व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्वाभ्यां
 हतव्रतः” “य इहा जिह्वागन् सर्वांस्त्रीप्रकोपकान्वितः”
 भा० षा० ६ क० । [गङ्गारः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
 जिह्वामेहन पंक्ती जिह्वां मन्दं मेहति निह-ल्यु । भेजे
 जिह्वागत्य पं-जिह्वां कटिखं मन्त्रमन्त्रात् । खटिरहणे जटा-
 जिह्वाशिन् लि० जिह्वां मन्त्रमन्त्राति कश्च-षिनि । मन्त्र-
 भोजनि ततः अपत्ये शुभ्वा० ङक् । जैह्वाशिनेय तद-
 पत्ये ष० ङी० ।

जिह्वल त्रि० हृन्-यच् वा० सञ्च जिह्वं जिह्वाव्यापारं
 वाति आ-त वा० भोजनलोलुपे । “आहं कृत्वा पर-
 आहं भुङ्क्ते ये च जिह्वलाः । पतन्ति नरके घोरे लुप्त-
 पिण्डोदकाक्रियाः” आ० ग० ।

विज्ञा क्री चेदग्रनया लिङ-स्वादे य"शेवयञ्जिह्वेत्यादिना" नि० । । रसास्वादकरणे इन्द्रियभेदे २तद्विधाने गोलके (जि०) ध्याते यदाथे" च । तदिन्द्रियस्य जयोयत्वं सि० सु० समर्थितं यथा "रसनं जयोयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सक्तु, रसव्यञ्जकोदकत्वत् रसनसञ्चिकर्मे व्यभिचारवारणाय ब्रूयत्वे सतीति विशेषणीयम् । नस्याधिष्ठातृदेवता च प्रवेताः "दिप्यानाकर्मचे-
ज्योत्वादि" चा० ति० उत्तेः । अग्रे विज्ञा च सप्त तत्ता-
मानि "बाजी कराजी च मनोजया च सुखोचिता वा च सुखवर्णा । एकु विज्ञानी विन्दवपी च देवी सोढाय
यन्मा इति सप्त विज्ञाः" सुखकोप० । "तस्याः कपादि-
शोभं कपथादिर्न भाव० म० द्योतितं यथा "याकपलप्रभा
कपलमिदं रसनाग्निबाह् । रत्ना ज्ञाना भवेत्
विश्वविभक्तं प्रका कपात् । त्रिदन्वा करखर्षी ज्ञाना
दोषविधिः । तैः दोषैर्विभक्तो दोषविभक्तः ।

कस्य ह्यीयत् परत वाङ्मय । जिह्वसः । दम्बि-
 परत तवावधिनि द इत्तम् । श्वायते निषण्णः
 जिह्वाजपुः जिह्वक जपः । "जिह्वाजपुः च विप्रो
 केन जिह्वया पुनः तन्मन्त्रेण जपमेव ।" "उच्चैर्जपा-
 द्विभिः श्वायतांशुदेवभिर्गुणैः । जिह्वाजपः यतपुषः
 वाङ्मयो मानवः स्तनः" तन्मन्त्रा- तत्पञ्चसूक्तम् ।
 जिह्वानिलेखनम् । जिह्वा निर्धियतेऽनेन निर्-+विष्-
 करणे ख्युट् । (त्रिष वाचकान्) इत्यभेदे तत्पञ्चसूक्तम् जपः
 "जिह्वानिलेखनं केन राजतं वाचकं तवा ।
 पाटितं खडु तत्काष्ठं खडुपमवत् तवा ।" तत्काष्ठं
 दन्तधावनयोग्यकारम् । दशाङ्गुलं खडुं जिह्वं तेन
 जिह्वां विषेत् सप्तम् । तज्जिह्वानववैरसदोर्भवा
 जङ्गताहरम्" भावः प्र० ।

जिज्ञासुः प्रश्नो जिज्ञया विवर्तितः या-क । शुद्धे शब्दात्
विद्यते भक्त्यै च यद्भक्त्यादर्थाद्विचलितमर्थं
विश्वः । स्वयं जानित्वा तु सर्वं लोके ।

जिह्वामल इत० । जिह्वास्थितमर्षं कुसुमे निजा० ।

जिज्ञासूश्च न० इत० । जिज्ञासा मूले । नान् भवः च ।
जिज्ञासूनीय प्रयोगवाङ्मार्गनिरूपणेदे । जिज्ञासूनी-
यस्य जिज्ञासूश्च” सि०कौ० । य च कथयोः पदयोः
विभक्त्याने जातः । कवर्गे च “जिज्ञासूवे तु कुः प्रोक्तः”
शिक्षायां कवर्गस्य जिज्ञासु लस्यानलोक्तेऽप्यात्मसु ।

जिह्वारदं पुंस्त्री० जिह्वा रदं रव यस्स । पक्षिणि हारा०
तस्य जिह्वाया एव दन्तकार्यकारित्वात्प्राप्तम् । स्त्रियं
जातित्वात् स्त्रीष ।

जिह्वांग ५० सुखरोगान्तर्गतजिह्वागतरोमभेदे । तद्व्य-
 षाद भावप्र० उक्तं यथा ।

“यातजः पितृजयापि कफजोऽद्यावद्वचकः । उपजि-
ह्वाया च गदा जिह्वायां पञ्च कोर्तिताः । तत्र वातजस्य
सप्तशलाह । जिह्वाऽनिष्ठेन स्फुटिता मूत्रप्राभ्यश्च शाक-
च्छदनप्रकाशा । स्फुटिता मनाविदीर्घा । प्रसृप्ता रसा-
नभिन्नतवा सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको नरभूनि-
र्जातो ह्रस्वः तद्वत् कण्ठशाचिता । पितृजस्य ।
पितृणां सदाहरेष्वपीयते च दीर्घः सरज्जैरपि कण्ठजैश्च ।
कर्जजस्य । कर्जेन शुभ्रं वल्लशाचिता च मांसोच्छ्रयैः
शाख्यश्लिषकण्ठजैः । मूत्रजस्य स्फुट । मांसोच्छ्रयैः
नर्जितकण्ठजैः । कषाहस्य । जिह्वास्त्रये यः सप्तशु-
प्रकाहः कोऽद्यावद्वचः तत्रारक्तभूतिः । जिह्वा सरज

जिज्ञास्वि न० अल्पः जिज्ञासा राजद० परनि० साक्षीयं॥
अस्तिजिज्ञासायाम् ।

जित् लि० जि-जिप् । जेतर् । "भारजित् श्रीरजि-
 त्पुनः" कनरः "जर्जिता यजेत" "विज्जिता यजेत"
 नृतिः । "यजेत वाङ्मनेन जर्जिता यजेत वा" कतुः
 जित् लि० जि-कर्षा णि त् । १। यदाजित् २। यदाजित् । भावे
 त् । २। यजेत न० । ३। यजेतार्जित् णि । ४। यजेतुपायकभेदे
 पु० जेतन् । ५

जितकाशि पु० जितः अभ्यासपटुतया दहीमतः काशिः
सुखिनेन । दक्षसुतौ योषभेदे नीलकण्ठः ।

जितकाशिन् त्रि० जितेन जयैन कायते प्रकायते काय-
 ष्वनि । श्रजिताहवे, जयिनि हेमच० । “अग्निहो
 रये वायो जितकाशी महाबलैः” हरिवं० १७७ क० ।
 १ जितक्रोध त्रि० जितः क्रोधो येन । १ क्रोधशून्यो हविष्यो
 षु० । “मनोहरो जितक्रोधो वीरबाह्विर्दारुणः” विश्वसू०
 “वेदमन्यादां श्यापयन् कसुरान् हन्ति न तु कोपयशात्”
 भाष्योक्तः तस्यासुरहन्नाय न कोपः । किन्तु वेदकथां
 दारुणार्थं यथेति न तस्य कोपशान्तिरिति बोध्यम् ।
 जितमन्यु रण्यु भयल । “अनन्तक्षपोऽनन्तश्रीर्जितमन्यु-
 र्भयापहः” विश्वसू० ।

जितनेमि पु० जिता नेभिरत्त । आश्रयदण्डे हेमच०
जितलोकां वि० जितः आश्रयलोकाः कर्मादिद्वारा लोकः
कर्मादिवेन । दद्यात्कर्मादिकर्माभिः आश्रयलोकां कर्मा-
दिद्वारेणाभिव्यक्तिः “य एतः पितृणां जितलोकां नामा-
नाम्नः कथं वे कथं पितृणां जितलोकां नामानाम्नः शत-
त्रा० १४७।११११। “पितृणां दक्षिणकर्माह्वयानाम्
ब्राह्मणपितृयज्ञादिकर्माभिः पितृलोकाद्वारा जितो
लोको यैस्ते एवा जितो लोको वेनामिति जितलोकाः”
भा० । १२५भिमतलोके वि० ।

जितवत् मि० जि+नवत् । १। जितवत् कियं नीप् वा च
 २। अशीनरक्षस्य २। नव्यावाम् । “अति ते मानुषे लोके
 नरेवात्मजा हन्ती । नाम्ना जितवती नाम रूपयौवन-
 ३। वाहिनी । अशीनरक्ष राजर्षेः हत्वहन्त्यस्य धीमनः ।
 ४। हविता हविता लोके मानुषे रूपसम्पदा” भा० आ० ८.६८
 जितवत् मि० जितवाचसीकृतं व्रतं वेन । १। वाचसीकृतव्रते
 २। हविर्वाहनहोमे पुं० “हविर्वानाहविर्वानी
 विष्णुराकृतं नटं व्रतम् । हविर्नटं मेवं शुक्लं तम्यं हव्यं
 जितवत्” भाग० ४। ११। ८।

जितवन्तः इ० जितवन्तः इ० जितवन्तः । पराजितरिपुषो रिपुजय-
वन्तः । इति । इति । इति । इति । इति । इति । इति । इति । इति । इति ।

जितावर तिडकिले जायतीं जतानि कायराखि नीम
तदाचनानि कायराखि नीम कायराखि नीम
दुःखे ।

जितात्मन् तिम्रितो वयोक्त आत्मा इन्द्रिय-वर्जितो वेत् ।
 १। जितेन्द्रिये । २। आत्मानात् ३। देवदे प्र० गोविन्द ४।
 २०३। ४०। वक्ष्यम् ।

जितामित्र लि. जितः यमिनी वेन ॥ यमराजयमराजैरि
रजिमायातिरुके ॥ ॥ यमराजयमराजैरि
यमराजयमराजैरि जितामित्रः यमराजः ॥ यमराजयमराजैरि
जिता यमिनी यावन्मरा राजयमराजैरि यावन्मरा
यावन्मरा यमराजैरि जितामित्रः ॥ भा०।

[illegible]

जिताष्टमी स्त्री सावित्रकन्याष्टमा जीमूतवाहनपुत्राद्यष्टभू-
तायां जीमूताष्टमां तत्र कर्त्तव्यं चतुर्दशं चतुर्दशं च
भविष्योत्तरे इति शास्त्रेण तत्रैव कथ्यते या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीयां गताया वा जीवप्रतिका ।
गान्धिवानराजस्य ततो जीमूतवाहनः । तस्यां पूज्यः
स नारोभिः पुत्रसौभाग्यनिपत्य । प्रदोषवृत्तये
स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः । पुष्करिणीं विद्यायां
प्राङ्मुखे चतुरस्रिकाम् । विष्णुधर्मोत्तरे “विष्णु-
परदेव्यां प्रदोषे वत् साष्टमी । सदा
स्त्रीभिः राजा जीमूतवाहनः” इति । यद्दिने
प्रदोषव्यापिनी साष्टमी तत्रैव प्रदोषव्यापिने चेत्
परदिने त्रिदश्याव्यापित्वात् । यद्दिने प्रदोषव्यापिनी
उदयनाभिण्यां तदुक्तं “विद्यायां त्रिदश्यां” इति । “कथं
व्रतं चाभ्युदिते पुत्राय” इति शास्त्रेण सावित्रकन्यापदे ।
ततोदयं वै कथ्यते इति । तदा भवेत्स्त्रीवितप्रतिका
वा” इति शास्त्रेणैव स्त्रीभिर्भोज्यम् “सावित्र-
कन्याविताष्टमा याः विद्योऽथ” इति भुञ्जते । अतएव
वा भवेदुक्ता वैधव्यं भवेदुग्रवत्” इति ।

जिताहव पु० जितः यत्पराक्रमे येन । जितकामिनि पु० ।
जितेन्द्रिय लि० जितानि यथोक्तानीन्द्रियाणि येन ।

यथेष्टमिन्द्रियप्रचारप्रतिरोधिनि । यथोक्तानिन्द्रिये "सुखा
सुखाय इहा च भुक्त्वा प्राप्त्वा च सुखे नरः । न कृष्यति
ग्लादाति वा च विद्येयो जितेन्द्रियः" मन्त्रे कर्षविषाद-
ग्रन्थे श्याने जने । इन्द्रियजपश्च योचकार्यः आत्म-
दर्शनयोग्यत्वे च हेतुः । यथोक्तं पात० सू० भा०

"सत्यपुद्बिषमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि
च" पात० सू० । "भवन्तीति वाक्यशेषः पुष्पेः सत्यपुद्बिषतः
सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शन-
योग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति । एतच्छौचस्यैकाग्र्य-
गम्यत इति" भा० । २कामहृद्विषये पु० शब्दार्थचि० ।

जितु(त्त)म विद्युनराशौ "क्रियतावरि जितु(त्त)म कुजोर-
लेय-पाद्येय-यूक्तकौपीयाः । तौक्षिक्याकोकेरो हृद्रोग-
चान्वभं चेत्यम्" उद्यो०त० मेवादिशंशोक्तौ । अतिशयेन
जितु जित्तम २अतिशयजययुक्ते लि० । [काठमयपदार्थभेदे
जित्या स्त्री जि-क्यप् । इहृद्वले जटभूमिसमीकरणाद्यं
जित्वन् लि० जि-कनिष् । जयशीले । ततः कर्षा० चतुरार्यां
फिञ् । जैत्यनायनि जित्वनोऽदूरदेशादौ ।

जित्वर लि० जि-करप् । जयशीले "सुराध्वरे वषारजित्वरेण"
"गङ्गापुत्रपायंसुत जित्वराणि" भट्टिः "करदीक्षतभूपालो
आहभिर्जित्वरैर्द्विषाम्" माघः । करपः टिड्ढाण्य
जित्वादि" पा० सूत्रे पाठात् स्त्रियां ङीप् । सुम्भ० मते
स्वरच् भिन्नात् ईप् इति भेदः । सा च २काशीपूर्व्यां
लिका० ।

जिन पु० जि-नक् । १बुद्धे अक्षरः २अर्हन्नामबौद्धभेदे श्विष्णौ
च हेमच० । ४अतिवृद्धे उणा० । ५जित्वरे लि० मेदि० ।
तस्योदमण् । जैन जिनसम्बन्धिनि लि० "रक्षिता पोद्ग-
मानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम्" । तदीयमते च तच्च
अर्हच्छब्दे १८० पु० दर्शितम् ।

जिनसङ्गन् न० इत० । जिनसङ्घे चेत्ये विहारे हेमच० ।
जिनेन्द्र पु० जिनानामिन्द्रः जिन इन्द्र इव वा । १बुद्धे कृता-
२व्याकरणकारके विद्वद्धे च । स्वार्थे अण् । तत्पार्थे
"पाणिन्यखरजेनेन्द्रः । जयन्त्यदादिशब्दाः" कवि-
कल्पद्रुमः ।

जिनेश्वर पु० इत० । बुद्धे हेमच० ।

जिम पथे आ० पर० सक० सेट् । जेमति अजेमीत् । उदित्
जेमित्वा जाम्वा जितः । "जेमनं वेप आहारः" अक्षरः

जिरि हिंसायां आ० पर० सक० सेट् । जिरिषीति अजिरा-
यीत् । अयं वैदिकः ।

जिज्ञिक पु० दक्षिणस्थे देशभेदे, सोऽभिजनोऽस्य अण् ।
तस्य राजा वा अण् । जैज्ञिक पित्रादिक्रमेण तद्देश-
वासिनि संसृप्ते च वस्तुषु तस्य लुक् । तद्देशवासिषु
तद्सृष्टेषु च व० व० । "जिज्ञिकाः कुलवाचैव शौच-
दानमकाननाः" भा० सू० ८ख० ।

जिव प्रीत्यने आ० पर० सक० सेट् इदित् । जिम्बति अजि-
प्तीत् जिजिम्ब इदिप्त्वात् नोपधालोपः जिम्ब्रते ।
"भूमिं पर्वणां जिम्बति दिवं जिम्बन्त्यम्बयः" क० १।
१६४।५। "इन्द्रेण जिम्बितो मणिरागमन्" अथ०
८।२१।७। "रश्मिरसि जयस्य जयं जिम्ब सपितृ-
प्रच्छती" ताम्रपुत्र० ब्रा० १।८ । "अर्पा रेतोश्च जिम्बति"
क० ८।४४।१६ । "यदा त्वं प्राण ! जिम्बसि" १।४।
१४ । इहो च अक० । वेदे अस्य कश्चित् आत्म० "व
जिम्बते जठरेषु मज्जिरीरन्" क० १।२।११ । "जिम्बते
वर्जितं" भा० । वेदे नमध्यस्थैव प्रयोगात् शब्दकल्पद्रुमे
अन्यस्थवान्तस्थत्वे तस्य निवेगनात् जिम्बतीति प्रयोग-
दर्शनाच्च औष्ण्यत्वभ्रान्त्या मत्ततश्च शब्दोपमहानिधौ
जिम्बतीति औष्ण्यान्ततया रूपप्रदर्शनं प्राप्तादिकमेव ।
कविकल्पद्रुमे अन्तःस्थवान्तमध्य पाठात् धिक्वातोर्वि
न मध्यत्वस्योचितत्वात् ।

जिवाजिव पुंस्त्री जीवज्जीव+प्रथो० । अक्षोरक्षणे शब्द-
जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।

जिघ्रि पु० जि-रिक् रल्लवः । १समये २शगे च सि० कौ० ।

जिघ्र सेके आ० पर० सक० सेट् । जेघति अजेघीत् ।

उदित् जेघित्वा जिघ्रा । जिघ्रः ।

जिष्णु पु० जिघ-ग्लु । १विष्णौ हेमच० २इन्द्रे ३अक्षरान्ते
च २जेगरि लि० मेदि० । तत्प्राप्नुने जयशीले च ।
"यस्यनासुदोपरिगङ्गसमण्डलद्युतिजिष्णु जिष्णुरभ्यतोष्ण-
वारणम्" "भूमज्ज परलोकाजिष्णवः" भावः "अहं
दुराघो दुर्जनो दमनः पाकयासनिः । तेह देव-
मनुष्येषु जिष्णुनामाऽस्मि विवृतः" भा० वि० ४४ख० ।
इन्द्रे "जयं च जिष्णुचाभिर्वा जयतामिन्द्रमेदिनी" अथ०
१।१८।१८ । विष्णौ "विष्णुर्विजयवाहो जयमज्ज
जिष्णुवज्जते" भा० सू० १८ ख० । जिष्णु नामविद्वज्जौ ।
जिघ्रा लि० हा-मन् सम्भृत् आद्योपच । १उदिते २मन्त्रे ३तन-
रद्वये न० मेदि० । "रक्षितजिघ्रशीचिदैः" कटव० ।

“जिह्वां त्वजेयुर्निर्वाहयन्तोऽन्येन कारयेत्” वाच्यं ।
 “बहुदर्शनाहितमजिह्वाधियाम्” वाच्यः ३३ पटे न० । “तदायु-
 क्तु” त्वयि जिह्वायते” किरा० “जिह्वां वपटम्”
 मङ्गि० । ५ पिटिते त्वि० “जिह्वावारमपोषु” त० ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 “जिह्वावारं पिडितहारम्” भा० । ३० पटादित्तमाने
 च । “उत्तमं चक्रतर्जिह्वारम्” क० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 “जिह्वमधस्ताद्वत्मानम्” भा० । ३० पटवत् च । “पिडि-
 तमयनिर्वाहोपिडितहारजिह्वम्” किरा० “जिह्वम-
 प्रसक्तम्” मङ्गि० ।

जिह्वाग उ० स्त्री जिह्वां कुटिलं मन्दं वा गच्छति गम-उ ।

१ वर्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ मन्दमे त्वि० भेदि-
 स्त्रियां टाप् । “व्रतं चक्रे विनायाय जिह्वानां
 धृतव्रतः” “व इहा जिह्वानां सर्वास्तीक्ष्णोपशमन्वितः”

भा० आ० ६ क० । [गच्छ- स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

जिह्वामेहन उ० स्त्री जिह्वां मन्दं मेहति निह-ल्यु । भेके
 जिह्वामेहन उ० जिह्वां कुटिलं मल्लमकात् । खदिरवत्ते जटा०
 जिह्वाशिन त्वि० जिह्वां मन्दमन्त्राति कश्च-यिनि । मन्द-
 भोजनि ततः अपत्ते शुब्धा० ठक् । जिह्वाशिनेय तद-
 पत्ये व० स्त्री ।

जिह्वल त्वि० ज्वल-यच् वा० सन्वज जिह्वं जिह्वाध्यापारं
 जाति चा-क वा । भोजनलोभुषे । “चाङ्गं जत्वा पर-
 चाङ्गे भुङ्गते ये च जिह्वनाः । पतन्ति नरके घोरे लुप्त-
 पिण्डोदकक्रियाः” आ० त० ।

जिह्वा स्त्री खेटग्रनया निह-स्वादे य० “शेवयज्जिह्वेत्यादिना”
 नि० । १ रसास्वादकरणे इन्द्रियभेदे २ तदधिष्ठाने गोलके
 (जिव) ख्याते पदार्थे च । तदिन्द्रियस्य जलीयत्वं
 वि० सु० समधितं यथा “रसनं जलीयं गन्धाद्यव्य-
 ङ्गत्वे सति रसव्यङ्गकत्वात् सत्तुरसव्यङ्गकोदकयत्
 रसनसङ्गिकत्वे व्यभिचारवारणाच्च इव्यत्वे सतीति विशेष-
 नशीयम् । नखाधिराटदेवता च प्रचेताः “दिग्वाताकप्रचे-
 ऽशीत्यादि” भा० ति० उक्तेः । अन्नेर्जिह्वाच सप्त तन्ना-
 नानि “काकी कराकी च मनोजवा च सुलोहिता या
 च सुधृक्चर्या । स्फुटिक्किनी विन्धुक्षपी च देवी खोजाय
 भाषा इति सप्त जिह्वाः” सुखकोप० । “तस्याः कफादि-
 दोषान् संश्रयादिकं भाव० प्र० दर्शितं यथा “शाकपलप्रभा
 क्वा स्फुटिता रसनाऽनिहत्वा । रक्ता ग्लाना भवेत्
 विताहिम्राग्री धवला कफात् । परिदग्धा खरक्षया कल्पा
 दोषत्ववेऽधिके । चैव दोषद्वयाधिक्ये दोषहितयक्षणा”

लीपत्वे भरत व्याहृक् च । जिह्ववः । इन्द्रिय-
 वरत्वे तचात्वमिति तु वृक्तम् । श्वाक्ये निघण्टुः
 जिह्वाजप उ० जिह्वा जपः । “जिह्वाजपः स निघेयो
 केवलं जिह्वयां भुवि” तन्महारोक्ते जपभेदे । “उच्चैर्जपा-
 विधितः क्षादुपांयुर्देयभिर्युचैः” जिह्वाजपः यतपुण्यः
 “वाहको मानसः स्मृतः” तन्महा० तत्फलवृक्तम् ।

जिह्वानिलेखन न० जिह्वा निर्लिखतेऽनेन निर-+लिख-
 करणे ल्युट् । (जिव व्याचक्षान) इव्यभेदे तल्लक्षणं यथा
 “जिह्वानिलेखनं हेमं राजतं तावजं तथा ।
 पाटितं वृद्धं तत्काष्ठं वृद्धपल्लवम्” तथा । तत्काष्ठं
 दलधवनयोग्यकाष्ठम् । दशाङ्गुलं वृद्धं स्निग्धं तेन
 जिह्वां लिखेत् सुखम् । तत्किञ्चानलवैरसदोर्गन्ध-
 जडताहरम्” भाव० प्र० ।

जिह्वाप उ० स्त्री जिह्वा पिबति पा-क । १ कुकुरे श्व्यामे
 श्विङ्गले ३ भङ्गुके च गच्छरजावली ५ पित्तकव्यामे
 विन्धः । स्त्रियां जातित्वात् सङ्गैव ङीप् ।

जिह्वामल इत० । जिह्वास्थितमले कुसुके त्रिका० ।
 जिह्वामूल मे० इत० । जिह्वाया मूले । तल भवः छ ।
 जिह्वामूलीय अयोगवाहानर्गतत्वभेदे । “जिह्वामूली-
 यस्य जिह्वामूलम्” सि० कौ० । स च कश्चयोः परयोः
 विसर्गस्थाने जातः । कर्गं च “जिह्वामूले षु कुः प्रोक्तः”
 शिवायां कर्गस्य जिह्वामूलस्थानयोक्ते जायात्वम् ।

जिह्वारद उ० स्त्री जिह्वा रद इव यस्य । यस्मिन् हि हारा०
 तस्य जिह्वाया एव दलकार्यकारित्वात्तयात्वम् । स्त्रियां
 जातित्वात् ङीप् ।

जिह्वारोग उ० सुखरोगानर्गतजिह्वागतारोगभेदे । तल्लक्ष-
 णादि भावप्र० उक्तं यथा ।

“वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलासवृक्षकः । उपजि-
 ह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिताः । तल वातजस्य
 लक्षणमाह । जिह्वाऽनिघेन स्फुटिता प्रसृप्ता भवेत् शाक-
 च्छदनप्रकाशा । स्फुटिता मनाग्विदीर्घा । प्रसृप्ता रसा-
 नभिस्तया सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरुभूमि-
 जानो ह्रुमः तद्वत् कण्टकाचिता । पित्तजमाह ।
 पित्तात् सदाहैरपचीयते च दीर्घैः खरक्षैरपि कण्टकैव ।
 कफजमाह । कफेन शुषीं वृद्धाचिता च मांसोच्छ्वेः
 शाकमलिकण्टकाभैः । वृद्धा स्फुटा । मांसोच्छ्वेः
 मांसजकण्टकैः । कलावमाह । जिह्वास्थले यः श्वश्रुः
 प्रगाढः सोऽलासवृक्षः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां खरक्ष

सम्भवति प्रहो भूते च जिह्वा धृष्टेति पाकम् ।
प्रगाढः प्रकर्षेण गादो दाहणः । कफरक्तमूर्तिः
कफरक्तायां मूर्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वा-
सम्भेन वायुरस बोद्धव्यः । धृष्टं पाकेनेति पित्तस्य अत-
स्त्रिदोषकोऽयम् । अथाध्यतश्चास्य । उपजिह्विका-
माह । जिह्वापरूपः त्रयधुश्च जिह्वासुप्तस्य जातः
कफरक्तयोनिः । प्रसेककणूपरिदाहयुक्तः प्रकथ्यतेऽसा-
वुपजिह्विकेति । जिह्वापरूपः जिह्वापाकतिः भावप्र० ।
“पञ्चमहरथाश्चैव जिह्वारोगः प्रजायते” शातात० ।

जिह्वाग्रस्य पु० जिह्वायाः गत्यभिवाच्यस्य अच् । खदिरद्वये
राजनि० ।

जिह्वावत् पु० यजुर्वेदीयवंशान्तगतविभेदे । “अथ वंश”
इत्युपक्रमे । “जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वायां बाध्योगः”
गन० ब्रा० १४।८।१२। २ जिह्वायुक्ते लि० स्त्रियां ङीप् ।

जिह्वास्वाद पु० जिह्वया स्वादः । लेहने (चाटा) हेमच० ।
जीति स्त्री जि-क्तिन् ऋ दीर्घः । जये “अजीतयेऽहृतये
परस्य स्वस्ये” ऋ० ८।८६।४ । “अजीतये अजयाय”
भा० । लोके तु ज्या-क्तिन् सम्प्रसारणे “अचः” इति
या० सम्प्रसारणस्य दीर्घः । २ हानौ स्त्री ।

जीन लि० ज्या-क्त सम्प्रसार० दीर्घः । जोर्णे अमरः “जीन-
कार्मुकवस्त्रादीन् प्रथक् दद्यात् विग्रहये” मनुः ।

जीमूत पु० जयति नभः, जीयतेऽनिघेन वा । जि-क्त ।
“जेष्ठत् चोदात्तः दीर्घश्च” । जीयनस्योदकस्य मूतं
बन्धो यस्येति वा जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन ।
मूक्तं बन्धने कर्माणि क्तः प्रषोदरादित्वात् साधु ।
ज्यानं जीर्णं ज्या-सं क्तिप्, जिया वयोव्याख्या
मूतो बद्ध इति वा जीवनं सञ्चति या प्रपो० ।
१ पर्यन्ते २ मेघे ३ सुस्तायां ४ देयताङ्गवृक्षे च अमरः ५ इन्द्रे
६ भृतिकरे ७ बोधकलतायां च हेम० । मेघे “यथा जीमूत-
गन्धेन स्त्रीयां लाघोऽभिजायते” दुन्दुभिपूजामन्त्रः ।
“जीमूतैरपि हितवातुरिन्द्रकीलः” किरा० । “जीमूतखेव
भवति प्रतीकम्” ऋ० ६।७५।१ । “प्रतिचरणविहङ्गरेफाः
स्युरर्थाप्यव्याजकीमूतकीलाकरोद्दामघञ्जादयः” इ० र०
उक्ते ददण्यकभेदे तथा एकादशभीरगणैः रचितो
जीमूताख्यो दण्डकः । स्वार्थे च । जीमूतक तेज्येयु ।

जीमूतकूट पु० जीमूतो मेघः कूटेऽस्य । पर्यन्ते चारा० ।

जीमूतकेतु पु० विद्याधरपती राजभेदे जीमूतवाहन
पितरि । नामानन्दे दृश्यम् ।

जीमूतमूल पु० जीमूतस्य सृजकस्य मूलमिव मूलमस्य । यस्यां
गन्धरत्ना० ।

जीमूतवाहन पु० जीमूतो मेघो वाहनमस्य । मेघवाहने
१ इन्द्रे शालिवाहनपुत्रे २ ऋषभेदे जितादभीषण्डे
दृश्यम् । जीमूतकेतोः विद्याधरस्य ३ पुत्रे च तत्कथा
नामानन्दे दृश्या ।

जीमूतवाहिन् पु० जीमूतं मेघसदृश्यं वहति अर्जुनं
गच्छति वह-णिनि । धूमे हेमच० । मेघानां धूमादेवा-
विर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

जीर पु० ज्या-रक् संप्र० दीर्घः । १ जीरके, २ खड्गे, ३ अणौ च ।
मेदि० जीरी रक् च’ उणा० सौ० जु-रप्रत्ययः ईशाना-
देशः । ४ जयभीमे ५ क्षिमे च उज्ज्वल० जीरदातुः । “उत नः
सुद्योत्सा जीराश्वः” ऋ० १।१४।१२ । “जीराश्वः क्षिमाश्वः”
भा० । संज्ञायां चनु । (जीर) स्वाते पदार्थे मेदिनि० ।
मदनपालनिघण्टो तस्य लीयता तद्भेदा शुष्का-
चोक्ता यथा “जीरकं दीर्घकं शुक्लमजाजीकण-
जीरकम् । जीरकं जरुषं कणं वर्षकाली सुगन्धिकम् ।
कालिका वाष्पिका कुञ्जिकारवी चोपकुञ्जिका । पृथ्वीका
सुखवी पृथ्वी स्थूलजाप्युपकालिका । जीरकत्वितयं
रुचं कटूष्णं दीपनं लघु । संप्राहि पित्तस्य मेध्यं
गर्भाशयविशुद्धिक्त । चक्षुष्यं पवनाग्निगुल्मच्छर्दि-
बलासजित्” मदनपालः ।

जीरण पु० जीरक+प्रपो० । जीरके राजनि० ।

जीरदानु पु० जीरं क्षिप्रं जयभीमं वा ददाति दा-नु । १ जव-
भीमदाने, २ क्षिप्रदातरि च “विद्यामेघं हजनं जीरदा-
तम्” ऋ० १।१६।१५ । “जीरदातुं जपभीमदानम्”
भा० । “जीरदानूरेतो दध्यजोषधीषु गर्भम्” ५।८२।१
“जीरदातुः क्षिप्रदानः” भा० ।

जीरि पु० जीर्यति जु-वारिक् । १ मनुष्ये “रक्षन्ति जीरयो
वनानि” ऋ० ४।५।१६ । “जीर्यन्ति इति जीरयो मनुष्याः”
भा० । जु-जनभूतगण्ये रिक् । २ जारके ३ अभिभावके
च लि० । “प्रजीरयः विजते सध्रक् प्रथक्” ऋ० २।१४।१
“जीरवो जरयितारः” भा० ।

जीष्ण लि० जु-क्त । १ जरायुक्ते २ पुरातने च अमरः । “वर्णाधि
जीर्णानि यथा विहाय” नीता । “जीर्णस्य” पञ्चमीवात्
यस्य स्य ऋहान्तम् चाचक्षः । २ यैश्च जे न० राजनि० ।
३ चन्द्राग्निना जवपाके लि० । “अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे
वारि बलप्रदम्” वैद्यकम् ।

इत्यभेदे जीर्णतासाधनइत्यभेदा जीर्णमङ्ग्यासक्ता यथा
 'नारीकेलफलेषु तच्छुल्लमय जीरं रसाद्ये हितं जम्बीरो-
 ल्यरसो हते ससहितः सर्पिस्तु मोचाफले । गोधूमेन च
 ककंटी हिततया मांसाख्ये काञ्जिकं नारङ्गे शुङ्-
 गण्यञ्च कथितं पिण्डारके कोइरः । पिटाखे खलिकं
 'पियालफलेषु पथ्या सितं मानके खलिकं जीरभवे त
 तक्रसृष्टिं कोष्णाण्डु कोष्ठम्वले । मत्स्ये चूतफलं ल-
 जीर्णमनं नखण्डु पानाख्ये तैलं पौष्करजे कटुप्रयननं
 शेषास्तु बुद्ध्या जवेत् । पनसि कदलं कदले च हंतं घृत-
 पाकविधावपि जम्बूरसः । तदुपद्रवशान्तिकरं खण्डं
 खण्डेषु च तयल्लवारि वरम् । नारीकेलफलताखनीजयोः
 पाचनं य इह तण्डुलं विदुः । ते वदन्ति सुभयोऽथ
 तच्छुल्लान् जीरवारि परिपाचयत्यपि । दाडिमान-
 लकतावतिन्दुकीषीजपूरलवलीफलान्यपि । बाकुलेन
 च फलेन पाचयेत् पाकमेति वक्तुं स्वमूलतः । मधूक-
 माजूरनटपाटनामां पक्वपक्वञ्चूरकपित्तकानांम् । पाकाव
 पेयं पिचुमर्दथीजं हतेऽपि तक्रं प्रयदन्ति पथ्यम् । गो-
 धूमभाषहरिमन्वसतीनसृष्टपाको भवेदिति च मातु-
 लपञ्चकेण । खञ्जूरिका विसक्तशेरुसितासु यस्तं
 शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रसुखम् । पिथितपनसयोः
 स्यादाखनीजेन पाकः जयरमहिषयोजितुजीरयोः
 धैर्यवेन । चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदीपिकाभ्या
 मपहरति तुमान्मो वैदलानामजीर्णम् । कर्पूरवृणीफल
 नागवल्लीकाञ्चीरजातीफलजातिशोभम् । कर्कुरिका
 विष्णुनारीकेलजलं पचत्यासु ससृष्टमेनः । श्यामाक
 नीशरकुलतपटिनिष्ठावकङ्कू दधिमस्तकस्तु । चिहा-
 कुलतौ तिक्ततैलयोगात् जटाङ्गनादस्य निहन्त्यवाचम् ।
 कयेरशृङ्गाटकपावटदी खञ्जूरसख्या अपि
 नागरेण । यथायमस्यान्तु तवार्द्रजो वा रसो निहन्त्या-
 प्रवन्तिशुजातम् । खण्डेन केनाप्य खोपणेन कोष्णा-
 ण्डुना वा हतमेति पाकम् । तिक्तादितैलान्यपि का-
 ङ्जिकेन खञ्जूर मज्जा पनसामलक्यौ । खिलत्त चित्तं
 वक्तुमर्हन्तुसुभोजी सुखी स्यात् परिपीय शुभम् । इत्य-
 न्तं जेवन्वक्त्रपकमांसेन मत्स्यं च विदुः ।
 कथेयपारावतनीलकण्ठकपिङ्गवानां पिथितानि जम्बा ।
 कायकं मूलं परिमेयसुखं सुखी भवेत्ता वक्तुं न
 भूतम् । ज्योषैः रसो सुरभीयवस्तुनखेन
 जीर्णं विपाकमेति । यथा खर्बेन हमारिगरी-

वक्त्राधिजीरसपैत्रि पाकम् । पटो वेवाराखण्डेन
 फेदी यत्तं वदन्तः शिषुवीजेन याति । कषामूलको
 खड्डुका प्रकादेर्विषाको भवेत्तच्छुलीमण्डुकोच ।
 नाविप्रोभागकाचित्तैलाद् वायत् चारात् कोष्ठ-
 कृपादयोऽपि । जीर्णम्वेष पावसो सुख्युपात् वास-
 द्वाद्यारनाचं सुखाव । तप्तं तप्तं हेम वा तारमज्जो
 तोये क्षिप्तं वृषजलसदृशः । पीत्वायमत्र दीर्घकालो-
 पपन्नमयो जीर्णं जीवमेव जहाति । पाकाङ्कका
 केसुककारवेष्टी वाताङ्गुवाङ्कुरमूलकानाम् । उपोद
 कालावुपटोलकानी मेषवायकी मेघवायकी, पक्का ।
 शुण्ठीसतीनस्य च नागरज्जुमेषोः कोइरको
 निहन्ता । जराभिरागेरिक्चन्दनाम्बाम्बेति शीघ्रं
 वक्तुं न भूतम् । पटोलवंशाङ्कुरकारवेष्टीफलान्य
 लावनि वक्तुं जम्बा । चारोदकं वृक्षतरोर्निधीय
 भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव । विपच्यते शूरणको शुङ्गेन
 बथालुकं तण्डुलतोयपानात् । जम्बीरनीरेण निशा-
 रसोनं सुस्तेन तृणं परिपाकमेति । चञ्चूकसिद्धार्थक
 वास्तुकानां गायत्रिधारकचित्तेन पाकः । शाकानि
 खर्वाण्युपयानि चाकं, जीरेण संदाक्षितानाजनेन ।
 आम्नातकोदुम्बरपिप्पलीनी फलानि च सुखवटादि-
 कानाम् । स्युः, यामनं पथ्युषितोदकेन पियालमज्जा च
 कटुण्येन । खेहाजीणं रोगिणां सुखं च्छाकां
 सुखो हन्ति वेरेचकानाम् । मापो भूयाक्षिम्बमूलेन
 पाकसिद्धा सुख्यल्लतां चूर्णयोगात् । एवमेव शीतं
 शिशिरेण कोष्णमन्त्रेण च चारनयो सुखाय । खेहेन
 बीज्यं वमनातियोगे सितं हितं स्यादिति काशिराजः ।
 ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन संदृष्टते यस्य सुखं नरस्य ।
 तैलेन वा जेवन्काङ्जिकेन । सुखाय गण्डूपमसो विद-
 ध्यात् । शीतोदकं वसज्जोमहारि नारीपयवाङ्गन-
 रग्विनाशि । एखोदकं धूमगदे प्रयत्नीं घालीप्रलेपो-
 ऽतिविरेचनेषु । जगस्य मांसं नखजेऽसृष्टं प्रवातसृष्टिः
 सुरतावधाने । जीरोषणा मेन्वर्ध्वाधितन्तु जागाण्ड-
 उक्तं सुरतातिरेके । अयम्पूरुषेण तिक्ततैलतः अयम्-
 पूरुषमेव सुखं निहः । कवसजेपु गदेप्यथ कारयेत्
 कवसमाङ्गकजङ्गलं च ।

जीर्णक लि० जीर्णप्रकारः स्युः वा० कम् । जीर्णप्रकारे ।

जीर्णज्वर ३० कर्मधा० । दादयाहाधिककाशोत्पन्ने ज्वरे
 तण्डुलवादिचं भावप्रका० उक्तं यथा ।

“यो द्वादशभ्यो दिवसभ्यः जर्णं दोषलभ्यो हि-
युषेभ्य जर्णम् । नृणां तनो तिष्ठति मन्दवेनो शिष्य-
भिरक्तो चर एव जीर्णः” । जीर्णचरस्यैव विशेषं
वातवशात्कमाह । निम्नं मन्दचरो रुधः शूनः क्षण्येव
स्थितिः । क्षण्यः क्षण्यभूयिषो नरो वातवशात्कमी ।
वातवशात्कमी नर ईदृग्भवेत् । शूनः शोथी । क्षण्यभूयिषो
बलक्षेपकः । जीर्णचरो नरः कृत्यान्वोपवासं कदाचन ।
लङ्घनात् स भवेत् जीर्णो चरस्तु स्वाङ्गवी यतः ।
पुराणेष्वपि चरं दोषं यद्यप्यर्थः पुनस्तथा । लङ्घयेत्
तत् तत्पश्चात् पूर्वोन्मेषाचरेत् “क्रियाम्” तथा पूर्ववत् ।

जीर्णदार पु० नित्यक० । उद्गदारकद्वये (विधारा) राजनि०
जीर्णपत्र पु० जीर्णं पत्रमस्य । पट्टिकाशोभे मन्दार्थः ।

२जीर्णपत्रयुक्ते लि० । बल्ल० कप् कापि अत इत्यम् ।
जीर्णपत्रिका २व्यंशपत्नीतृष्ये स्त्री राजनि० ।

जीर्णपर्य पु० जीर्णानि पर्यान्वस्य । १कदम्बे । २पुरातनपत्र-
युक्ते लि० । कर्म० । ३पुरातनपत्रे न० । ४पुरातन-
ताम्बूले च । “पर्यान्वये भवेद्ग्राहिः पर्याये पापसम्भवः ।
जीर्णपत्रं” इरेदायुः शिरा बुद्धिप्रणयिनी” वैद्यकम् ।

जीर्णफली स्त्री नित्यक० । उद्गदारके द्वये (विधारा) राजनि० ।
जीर्णयुग्म पु० जीर्णं युग्मं मूलमस्य । पट्टिकाशोभे राजनि०
तदिदं कायति कै-क । जीर्णयुग्मक । (केओटा स्या)
स्थाने सुखभेदे । [राजनि० ।

जीर्णवस्त्र न० जीर्णं पुरातनं वस्त्रं हीरकमिव । वैक्रान्तमयो
जीर्णवस्त्र न० कर्म० । पुरातनवस्त्रे पटचरे क्षमरः ।

जीर्णो स्त्री ज-क्त । स्थूलजीरके राजनि० ।

जीर्णस्थिरुत्तिका स्त्री । कतिमरुत्तिकाभेदे ।

“अथ वक्ष्ये तु जीर्णस्थिरुत्तिकाकरणं प्रिये ! ।

शिक्षाजलस्यैव कृत्याद् दीर्घं गर्तं मनोहरम् । नि-
क्षिपेत् तत्र नानास्थिसञ्चयं हिचतश्चिदम् । स र्जित्वा
मञ्जाहारं चतुर्हारं लवणानि च । गन्धतोषणजलं
क्षेप्यं नानाभूतानि तत्र च । एवं कृत्वा मासपट्कं दद्यात्
पापाण्युत्तिकासु । कङ्कालस्यूर्ध्वं तदूर्ध्वं तु कृत्याद्भी-
टकां शुभाम् । त्रिवर्षाभ्यायते सर्वमेकीभूतं वपु-
सम् । ततो निष्कास्य तत्पूर्यं कृत्वा पाल्मार्णिकनिर्मि-
तेत् । प्रशस्तं भोजनं तत्र कृत्वा देवदूषणम् । मञ्जा-
विषस्य संयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते । दूषीणिदि-
संयोगात् पाले स्कोटा भवन्ति हि । तत्र क्षिप्रं च-
विषं पालं कृत्वा प्रजायते । एवं कृत्वा तत्र दद्यात्

कदाचिद्विषादिकमिति रावणः” मन्दार्थचिन्तामणिः ।

जीर्णो स्त्री ज-क्तिन् । जीर्णतायाम् । क्षमरः ।

जीर्णोद्धार पु० जीर्णस्य पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेरुद्धारः ।
पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेः भक्ततादौ स्थापनादुद्धारो
तद्विधाङ्गम् अग्निपु० ६७ ख० उक्तं यथा ।

“भगवान् उवाच । जीर्णोद्धारविधिं वक्ष्ये भूमिनां
क्षपयेद्गुरुः । अथवा विन्यसेद्गुरुं नेत्रे क्षतिजीर्णो परि-
त्यजेत् । व्यङ्गां भग्नां च शैलाङ्गां न्यसेद्व्यां च पूर्व-
पत् । संहारविधिना तत्र तत्त्वान् संकृत्य दैविकः ।
सहस्रं नरसिंहेन कृत्वा तासुहरेद्गुरुः । दारवीं दग्धे-
हस्रो गेलजां प्रक्षिपेज्जले । धातुजां रत्नजां वापि क्षमाधे
वा जलेऽम्बुधौ । याममारोह्य जीर्णोद्धारं कृत्वा वक्ष्या-
दिना नयेत् । वादिनैः प्रक्षिपेत्तोये गुरवे दक्षिणां ददेत् ।
यत्प्रमाणा च यद्दृष्ट्या तन्मानां स्थापयेद्गुरुः । क्षुप-
यापीतङ्गागाटेर्जीर्णोद्धारं ब्रह्मफनम्” नि० वि० विशेषो यथा

“अथ जीर्णोद्धारः स च लिङ्गादौ दग्धे भग्ने चक्षिते
वा कार्यः । अथ चानादि सङ्गप्रतिष्ठितलिङ्गादौ भङ्गा-
दिदृष्टेऽपि न कार्यः । तत्र तु महाभिकेन कृत्यादिति
तिविक्रमः । कर्त्ताऽस्तु कदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये इत्युक्त्वा
पुण्याहं पाचयित्वा आचार्यं स्तुतिञ्च कृत्वा लिङ्गे
क्षो व्यापकेनरुद्वयाय नमः । क्षो व्यापकेनरुद्वयाय
स्वाहेत्येवं पङ्कजं कृत्वाऽघोरमन्त्रं शतं जप्त्वाऽग्निं
प्रतिष्ठाप्याघोरेण घृतसर्पैः सहस्रं कृत्वा इन्द्रादिभ्यो
नाम्ना वलिं दत्त्वा जीर्णदेवं प्रणवेन संपूज्य ब्रह्मादि-
मण्डलदेवतानां होमं पर्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत् ।
“जीर्णभग्ननिर्दं चैव सर्वदोषावहं कृष्णम् । असोद्धारो
कृते शान्तिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता त्वया । जीर्णोद्धार-
विधानञ्च नृपराजं हतावहम् । तदधस्तुतं देव ! प्रहं-
रात्रि तवाप्तयेति” । ततः क्षीराजलमधुद्वीभिः समिद्धिचा-
टोत्तरसहस्रं शतं वा देवमन्त्रेण कृत्वाऽङ्गानां दग्धाग्नेन
लिङ्गपालनार्थं सहस्रं शतं वा पायसेन कृत्वा लिङ्गं
प्रार्थयेत् । “लिङ्गरूपं समागत्य वेनेदं समधिष्ठितम् ।
यायास्तं संमितं स्थानं सन्त्यज्यैव शिवायवा । अथ
स्थाने च या विद्या सर्वविद्योत्तरेर्बुता । प्रियेन सह
संतिष्ठेति” मन्त्रितजलेनाभिषिञ्च्य विषर्जयेत् । ततोऽस्त-
मन्त्रितेन जालेन कृत्वा लिङ्गमानीय नद्यादौ वास-
देवेन लिङ्गं प्रणवेन पूजितं क्षिपेत् । दारवन्तु भुना-
ऽभक्ष्याघोरेण ददेत् । हेनरत्नादिबन्धु दग्धं चक्षितं

वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् । ततः शास्त्रे अचोरेणः तिष्ठेः
वह्मं कृत्वा प्रार्थयेत् । “भगवान् भूतभक्ष्ये ! हो-
माय ! जगत्पते ! ! जीर्णविहङ्गवत्प्राणः जनसायासवा
नया । अग्निना दातृजं दध्मं क्षिप्तं गैर्वादिजं जले ।
प्रायश्चित्ताय देवेश ! अचोराक्षेण तर्पितम् । ज्ञान-
तोऽज्ञानतो वापि बधीक्षं न कृतं यदि । तत्सर्वं
प्रथमेवास्तु त्वामुपसादामहेचरेति” । ततो यजमानः
प्रार्थयेत् । “गोविन्दप्रसिद्धिभूतानामाचार्यस्य च यजवनः ।
मानिर्भयम् देवेश ! अस्मिन् आयतामदम्” । सूक्तौ
ह विशेषः । “त्वंप्रसादेन निर्विघ्नं देहं निर्याप-
यत्वसौ । वाचं कुरु सुरज्येष्ठ ! तावत्त्वं चात्यजे मरुह ।
वचन् क्लेशं वृद्धित्वेह मूर्तिं वै तव पूर्ववत् । यावत्
कारवेत् भक्तः कुरु तस्य च वाञ्छितमिति” । ततो नवां
मूर्तिं विष्णुं वा ज्ञानोक्तविधिना स्थापयेत् ।

भस्ममन्दिरादेः संस्कारे च च विष्णुधर्मोत्तरे तृतीय-
काण्डे उक्तो यथा “यस्य राज्ञस्तु विषये देवेशस्तु विभी-
र्षते । तस्य सोदति तद्ग्राह्यं देवेशस्तु यथा तथा ।
कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवेशवेश्मनि । द्विगुणं
फलमाप्नोति नाम कात्यायि विचारणा” । विष्णुरहस्ये
“पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता । विष्णोरा-
यतनस्येह च नरो विष्णुलोकभाक्” अग्निपुराणे
“पतितं पतमानन्तु तदार्जस्कटितं नरः । समद्वय-
हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात्” देवीपुराणे “मूला-
न्तगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः । तस्मात् सर्व-
प्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत्” । इत्यगोर्षपञ्चरात्रे
“वापीकूपतडागानां सुरधात्रां तथानघ ! । पतमानां
समानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि । पुण्यं यतगुणं
तस्य भवेन्नृणाञ्च संशयः । प्रतिष्ठाया विधिः कार्य-
कथा मन्दरमिर्मिते । प्रायः श्रीहयग्रीवोक्तेरनुष्ठानेन
वेणुवैः । देवाद्यप्रतिष्ठा च स्थाता तद्विधनेन किम् ।
श्रीमूर्तिस्थापनेनैव संप्रसां वा विशेषतः । देवदहं
देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा । संस्कार्यं मनुजा-
मानु बहुदायोऽस्य कर्त्तव्यम्” हरिभक्ति०२० विज्ञापः ।

जीर्वि ३० कृ-किन् । कुठारे उज्ज्वलदन्तः ।

जीव प्राचने अक्षधारणे आ० अक्ष० प० षेड् । जीवति अजीवीत्
जिजीव । अद्वि अजिजीवत् त जीवितं जीवन् जीवः
जीविका । “संशयं पुनरावृत्तं यदि जीवति वसति”
हितो० “दातः परमपि जीवेज्जीवितनामो भवेन्महाः”

वा० ३० “ज्योत् जीवति” आ ७० । “यतं जीवन्तु वरदः”
अ० १०॥१८॥ । प्राचधारणं प्राचधारणोयोगोपहनि
धारणमपि “अचलैर्यस्य जीवति” मनुः । करणे सक० ।

“जीवेद्वैश्वस्य जीविकाम्” मनुः । जीवेत् कृत्वात् [रघुः ।
अति+प्रातिकूल्य जीवने सक० । “आत्मजीवद्वाराकलेचरौ”
अनु+पचाज्जीवने अतुल्यजीवने च सक० । “जीवन् त्वाह-
जीवन्तु पूजाः सर्वौ बुधितरे !” भा० ७० ४५१५
ओ० “वां तां त्रियमस्यवाचः पुरा वृद्धा बुधितरे । अद्य
तामनुजीवामः” भा० श्लो० ४११ ओ० ।

आ+वृत्तिकरणे उपभोगे अक्ष सक० । “आजीवनं खेच्यया
दण्ड्यो दाप्यस्तत्रापि सोदयम्” याज्ञ० । “आजीवनं उप-
भुञ्जानः” भिता० । “यदाजीवन्ति पुत्रं सर्वभूतानि
बुद्धयः !” भा० ७० ११२५० ।

उद्+उच्चासने अक्ष० । “उदजीवत् सुषिलाभूभ्रीताऽज्जिह्वस
मायतम्” भट्टिः ।

पूति+उद्+पूतिक्रमोजीवने ।

उप+आन्त्रवर्तने सक० । “पूर्ववत्स्य पुलाः पितर-
सुपजीवन्ति उत्तरवत्स्य पुलां पितरः” यत० आ० १२१२
५१ । “शेषास्तसुपजीवेयुर्दधैव पितरं तथा” मनुः ।
उपजीवी उपजीव्यः ।

जीव पु० जीव-कर्त्तरि क । १ प्राणिनि रजीवनीहसे १८४-
स्यतौ च मेदि० । ४ कर्त्तव्यं ५ छेदने लिङ्गा० । भावे चञ् ।
इच्छाधारणे अमरः करणे चञ् । ७ इतौ आजीविकार्थं
मेदि० । मनुष्यादिकीटपर्यन्ते उपायिनामे एकार्यकारण-
वृत्तते । अनेकानवादिनां जीवास्तथायसंशया परि-
भाषिते १० पदार्थभेदे । त्रिविधस्यासौ अनादिविद्यस्त-
वदभेदात् । अनादाद्विद्योऽङ्गं जीवास्तथायास्यः ।
व्यपेतमोहाद्विद्यास्तः । मोहाद्याहतस्तु वद इति ।
११ उपपाद्विप्रविष्टे । आङ्गमनप्राणकरणयामातुपविष्टे
ब्रह्मणि । घटावस्थित्याकाशवत्परोरतिन्यावस्थिते
१२ चेतन्ये । दर्पणस्थसुखप्रतिबिम्बवद् ब्रह्मणे १३ चैतन्य-
प्रतिबिम्बे । १४ साभावाहकारे चित्प्रतिबिम्बे । प्राथा-
दिकलापस्य १५ धारयितरि “प्राथम्यं ज्ञेयस्य रूपेण धार-
यन्तु जीवन्तु” इति अभ्युक्तोक्तः १६ किङ्करेणे । “एवं
पञ्चविधं विद्मं लिङ्गं मोक्षं विकृतम् । एव चेत-
नया युक्तो जीव इत्यभिधीयते” इति श्रीभगवन्मनु ।
पञ्चविधं पञ्चतन्मात्राणां १ । २ इत्युक्त्वा ३ । मोक्षं
विकारात्मना विकृतमित्युक्त्वा ४ । भवानित्येव ५ इत्युक्त्वा

परलोकागामी व्यवहारिको जीव उच्यते । “वाचापयत
भागस्य यतथा कथितस्य च । भागो जीवः स विभेदः
स चानन्याय कथ्यते” इति । “वाचापयतयोभानः
कथितस्तु वक्ष्यते । तस्यापि यतयोभानो जीवः
कथ्यते उदाहृतः” इति । “जीवो नाम देहादिभ्यतिरि-
क्तसत्त्वात् लक्षणादयोऽयं विज्ञानमयः कोऽयं संहरति
योऽयं संहारी नतु देहादिजीवः तस्य इत्यत्र इष्ट-
त्वात्पत्तेः । “अस्ति देव ! परं ब्रह्मसत्त्वपी निष्कलः
शिवः । सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वेशो निर्मलोऽव्ययः ।
स्यं ज्योतिरनाद्यानो विविंशरः परात्परः । तिरुणः
सद्ब्रह्मन्द्वादशा जीवसंज्ञकाः । अनाद्याव्योपहित-
यथात्मौ विस्तुक्षिप्तकाः । देवाद्युपाधिविज्ञानो
कर्मभिरनादिभिः । सुखदुःखप्रदेः पुण्यपापदोषैरन्य-
न्मिताः । तत्तज्जातिभ्युतं देहमात्रभोगश्च कर्मजम् ।
प्रतिजन्म प्रपदान्ते सेवामप्यपरं पुनः । सुखं लिङ्ग-
शरीरं तदामोक्षादक्षयं भवेत्” इति । “कुलार्थः । १७ विष्णो,
“जीवो विनयिता साक्षी सङ्गन्दोऽमितविश्रमः”
विष्णु० च०-१ । तत्तु उच्यते ।

“जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतः” “जीवाकिंभानुज्येष्ठानां
ज्येष्ठाणि सूरजादयः” ज्योति० । ८ पुत्रपुत्रजने च । तस्य
जीवाधिवाहकत्वात् तथात्वम् अक्षेपाशब्दे ४८८ पुं
इत्यत्रम् । षट्संख्येयाकाशे नीयमाने यथा घटे । घटो
नीयेत नाकाशं तद्वत् जीवो नभोपमः । आर्कतमसविज-
जीवभेदात् अर्कश्च १८४ पुं इत्यत्राः । स च जीवो
विभुरिति साङ्ख्यनैयायिकवैशेषिकपातञ्जलभेदान्तिनः ।
अथप्रतिमाद्य इति रामानुजादयः । मध्यमपरिमाणः
इति साध्यमिका । आत्मन्यब्दे ६७२ पुं इत्यत्रम् “हन्ता
हनिमाक्षिको देवता अनेन जीवेनात्मनानुपविश्य नाम-
रूपे व्याकरवाणि” आ० उ० । “भावनाख्यस्य
संस्कारो जीवद्विती त्विती गुणो” भाषा० जीव-क
१८ जीवनवृत्ते त्वि० । “कर्मनो लाङ्घ्यैः पुंशो ज्ञानि भूमि-
शयान् ब्रह्मन् । जीवान्मन्वांश्च सुवह्मंस्तत्र किं प्रतिभाति
ते । धान्यबीजानि वान्वाह्यबीजादीनि द्विजोत्तम । ।
सर्वार्थज्ञेयानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते । अध्या-
त्मस्य पञ्चापि ज्ञानि वै भवन्ति च । दृष्टान्तयो-
गधीयापि जिहन्ति पुत्रा द्विज ! । जीवाहि बहवो
ब्रह्मन् ! दृष्टेः च फलेः च । उदके बहवश्चापि तत्र किं
प्रतिभाति ते । स्वयैः स्वस्वानि जीवन्ति ब्रह्मणा द्विज-

सत्तम ! । प्राणिभ्योऽन्योन्यभवाच्च तत्र किं प्रतिभाति
ते । चन्द्रस्य भावा जीवांश्च धरणीसंनिताश्च ब्रह्मन् ।
पद्भ्यां ज्ञानि नरा विष्णु ! तत्र किं प्रतिभाति ते । उप-
विष्टाः शयानाश्च ज्ञानि जीवानमेकवः । ज्ञानविज्ञानमयश्च
तत्र किं प्रतिभाति ते । जीवैर्षास्मिदं सर्वमाकाशं
पृथिवी तथा । अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति
ते । अहिंसति यदुक्तं हि पुत्रवैर्विज्ञातैः पुरा । के न
हिंसन्ति । जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम ! । भा०
व० २०७ अ० । अत्र जीवस्य हिंसा देहवियोजनम् ।

जीवक पु० जीवयति जीव+णिच्-ण्वल् । १ अष्टवर्गात्तर्गते
१ योषधिभेदे “जीवकर्मभक्तौ प्रेयो हिमाद्रिषिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारो मूच्छपतको । जीवकः
कूर्धकाकार अक्षभो दृष्टदृष्टवत्” तदभावे विदारी-
सूत्रं प्रतिनिधितया देयमिति । “जीवकर्मभक्तौ बल्यौ
श्रीतौ युक्तकर्मप्रदौ । मधुरौ पित्तदाहार्शःकार्श्य-
वातघ्नकर्मप्रदौ” भाष्य० २ पीतसाखटचे १ क्षपणके
च पु० । जीव-ण्वल् । ४ प्राणधारके त्वि० भेदि० । ५ सेवके
६ दृष्टप्राणीविनि त्वि० ७ अहिंसन्ति के पु० भेदि० ।

जीवकाद्यतेल न० चक्रदोक्ते तैलभेदे । तस्य तैलं द्विविधं
लघुदृष्टदेवात् यदाह तत्रैव “जीवकर्मभक्तौ द्राक्षा
क्षिता यष्टी बलोत्पलैः । तैलं नख्यं पयः पक्वं वातपित्त-
धिरोगदे” । लघु । “जीवकर्मभक्तौ द्राक्षा मधुकं मधुकं
बला । नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारी शर्करा तथा । तैल-
प्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणैः । जाङ्गलस्य तु
मांसस्य तु सार्द्धं स रसेन तु । विजमेतद्भवेत्तस्य तैलम-
र्ज्ञविशेषकम् । बाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशूलि-
काम् । वातिकं पेटिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति ।
दन्तपाशं शरः शूलमर्हितश्चापकर्मति” उच्यते । चक्रद० ।

जीवघन पु० जीव एव घनो मूर्तिरह । हिरण्यगर्भे
तस्य सर्वजीवसमष्टिरुपत्वात् तथात्वं यथाह पञ्चोपभा०
ओम् शब्दे २५६ पुं तद्वाक्यम् इत्यत्रम् । “स एतस्मा-
ज्जीवघनात् परात् परम्” ।

जीवजीव पुंस्त्री जीवजीव+पुणो० । चकोररुणे शब्दर०
क्षियां जातित्वात् ऊष् । सार्धे क । तत्रार्थे । “कुत्स
रत्नानि वासांसि जायते जीवजीवकः” वसु० ।

जीवजीव पुंस्त्री जीवं जीवयति विभवाद्यत्वात् जीव-वा०
अच् । चकोरपक्षिश्च कनरः क्षियां जातित्वात् ऊष् ।
“जीवजीविकवक्त्रावाचानुगच्छति स्थितान्” भा० उ०

जीवतोका जी जीवत् तोकं यथाः । जीवत्पितृकायां
जिवा । (जेवोत् योवातो) हेनच० ।

जीवत्यति जी जीवन् यतिर्ज्याः सपूर्वत्वात् वा न जीवो ।
सधवावां जियात् । हेनच० ।

जीवत्पितृक ५० जीवन् पिता यत्तु यत् । विद्यमान-
पितृके जने । “यमास्मानं गवात्राहं दक्षिणाहमभो-
जनम् । न जीवत्यितृकः कुर्वीत जने तु पितृका भवेत्”
ति० त० । तत्र जीवत्पितृकस्य आहविषेनेऽधिकारः
निर्णयविधौ व्यवस्थापितो यथा ।

“जीवत्यितृकस्य साम्नेरेव दक्षिणाहोऽधिकारः न तु
निरग्नेः” न जीवत्यितृकः कुर्वीत जने इत्यन्विते द्विजः ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तन्मन्त्रः । पितामहे-
ऽभ्येवमेव कुर्वीत जीवति साम्निकः । साम्निकोऽपि न
कुर्वीत जीवति प्रपितामहे” इति चन्द्रिकायां सुमन्त्रो-
क्त्याहुः । प्रयोगपरिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्वीदि-
तीदं व्याख्यातम् तत्र “अग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ
दक्षिणर्क्षि । येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्प-
येदिति” हारीतोक्तेः सोमलवन्तु दक्षिणाहमभित्राह-
परमित्तुक्तं मदनरत्ने । आहवर्षं पिण्डपितृयज्ञपरमिति
पृष्ठीचन्द्रोदयः । निर्णयान्ते तु हारीतोयेऽग्निको-
नाहिताग्निरभिप्रेतः पूर्ववचने तु साम्नः चोताग्निः
आर्क्षान्निकोच्यते । तेनोभयान्निकीनस्य नेत्तुक्तं तत्र
पूर्वोक्तदिशा नतिव्यवधानेनाग्निपदस्य आर्क्षान्निकपरत्वे मा-
नाभावात् वक्ष्यमाणनित्यान्त्यसंयोगविरोधात् “पितरो
जनकस्येव यावदुन्नतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात्
स्नान् वजेत पितामहानिति, पृष्ठीचन्द्रोदये यमवचो
विरोधात् । अपराकौऽपि समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव
नान्दीत्राहं कुर्वीदित्याहुः अतः पूर्वमेव साधु योपदे-
योऽभ्येवमाह । अतु सतं जीवत्यितृकस्य पुत्रनामकर्त्तादौ
न दक्षिणाहम् हारीतोये जन्मादायित्यादिशब्देन तत्-
प्राप्तावपि “उहाहे पुत्रजनने पुनोऽष्टौ” शौनिके मन्त्रे ।
तीर्थे ब्राह्मण आवाते वेष्टेते जीवतः पितृरिति” मैत्र-
परिशिष्टे उहाह एव तस्योपसंहारात् एवं यत्न तु
संस्कारादिपदं तदप्युहाहादिपरमेवेति तत्र उहाहपदस्य
अविवाहपरत्वसाधि सध्यात् पुत्रविवाहपरत्वे आना-
भावात् “नामकर्त्तव्यं वाकानां कृत्वाकर्त्तादिके तथा”
दद्यादिभिर्नित्याहस्य चोवाहकृत्मावगतौ नित्यान्त्य-
संयोगविरोधात् अतो जन्मादिति सर्वसंस्कारसंयुक्तः ।

तथा च कात्यायनः “अविद्यमानः पिता दद्यात् सुतसंस्कार-
कर्मणः । पिण्डानोवाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कृत्वात्” ।
सुतानां चोवादिचंकारेण पिता अविद्यमानः पिण्डान्
वाह्यम् । “पिण्डोद्देशं प्रचरचैवमिति” इत्यत्रात् चोवाहना-
दिवाहकर्मणः दद्यात् विवाहस्य प्रथमः “नान्दीत्राहं”
पिता कुर्वीदादौ पाचिष्ये नृपः । अत आहं” इत्यन्वितं
अवनेन तु नान्दिकमिति” अतः तत्र पितृरभावे तत्कृ-
त्वात् “असंस्कृतास्तु संस्काराणां आरम्भः पूर्वसंस्कृतेरिति”
यः कर्तृकृतः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रातादिर्दद्यादिति
चन्द्रिकादयः । चेनाहस्तु तत्र पितृरभावे यः पितृस्य
मातृकादिः संस्तुयात् स तत्कृत्वात् संस्कारार्थपितृ-
क्रमाहद्याद्यत आधित्य इति व्याचक्ष्यौ । समावर्त्तनसाधि
विवाहप्राप्त्यनन्तरसुतसंस्कारत्वात्पितृव नान्दीत्राहं कुर्वीत्
तदभावे ज्येष्ठभ्रातादिः तदभावे स्वयमेव कुर्वीत् ।
उपनयनेन कर्त्ताधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहे-
ऽपीति पृष्ठीचन्द्रोदयचन्द्रिकादयः । मदनरत्नेऽभ्येवम् ।
यदा तु पितरि संवत्सरे प्रोपिदु पतिते वा धर्म्माथं तत्पुत्र-
मन्यः संस्तुयात्तदा संस्कारार्थपितृः पितादित्यो दद्यात्
“पितरो जनकस्येव यावदुन्नतमनाहितम् । समाहित-
व्रतः पश्चात्स्नान् वजेत पितामहानिति” पृष्ठीचन्द्रोदये
वचोक्तेः जीवत्यितृकस्य विशेषमात्रं कात्यायनः “उहा-
तोर्थे च संवत्सरे ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता
दद्यात्तन्मन्त्रो दद्यात्सर्वं सुतः” इति । तीर्थे इव प्राव-
क्षिताहनाहोऽपि तस्याधिकारः ।

“पितरि जीवति यः आहं” कुर्वीत् स तेषां पिता-
कुर्वीतोषां कुर्वीत् । पितरि पितामहे च जीवति तेषां
पितामहः कुर्वीत् तेषां कुर्वीत् त्रिषु जीवत्यु नैव कुर्वीत्”
विष्णु० च० “जीवत्पितृकोऽपि” कात्या० जी० सू०
पिण्डपितृयज्ञोऽधिक्रियते च । “जीवान्निर्हितेऽपि” कर्त्तव्यं
“जीवत्यितृकस्य जीवेन पितादिना अन्निर्हितेऽपि व्यवहि-
तेऽपि पितामहादेः पिण्डदानं भवति सोमादाविव” येभ्य
एव पिता दद्यात्तन्मन्त्रो दद्यात्तथा सुतः” इति कर्त्तव्यतेः ।
“जीवत्यितृकस्य होमान्तजनारभ्यो वा” सू० ।
“जीवत्यितृकस्य वज्रपानस्य होमान्तमेव पिण्डपितृयज्ञ-
संस्तं कर्त्तुं भवति अथवाऽनारभ्य एव पिण्डपितृयज्ञस्य
वाग्व्यः पूर्ववच्चनिराचार्यः । अन्तानारम्भपक्ष इव युक्तः
यतः पिण्डदानं प्रधानम् । तदभावे होमस्याङ्गभूतस्या-
सुष्ठवं न पठते । एवं जीवान्निर्हितेऽपीति पक्षं दूष-

विद्या जीवपितृकस्य होमान्नमिदंजीवपितृकस्य"वर्तः।
 "न ज्ञेते जातृकस्यो न जीवन्मति ददातीति" क० ।
 "जीवपितृकस्य होमान्नमस्य" कुर्यातः वतोजातृकस्य
 व्यापार्यो न ज्ञेते जीवता विद्या व्यवहिते विद्यापदादी
 विद्यादानं न मयतोत्ताह कृतो न मयतीत्यत्र चेदः "न
 जीवन्मति ददातीति" मायाकारे नवचात् अतःप्रधाने
 विद्यादानं जीवपितृकस्य निविद्धे अनारम्भ एव चरते
 न होमान्नता । व्यापकस्यः "वदि जीवपिता न दद्याद्
 होमान् कृत्वा विरजेदिति" मानये च "वदि दद्याद्येभ्य
 एव पितौ दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति" काठके "पितापुत्रौ
 चेदाहिताग्नी स्यातां देभ्यः पिता तेभ्यः पुत्रो दद्यात्
 पिता प्रेतः स्यात् पितामहो जीवेत् पित्रे पिण्डं
 निधाय पितामहात्परमाभ्यां द्वाभ्यां दद्यादिति" कर्क०
 जीवपुत्रोऽप्यत्र । समाख्यानविधेरनिवृत्त्यात् न कप् ।
 जीवपितृ इत्यपि तत्कार्ये ।

जीवध उ० जीव-अथ । १।पूर्वे २प्राप्ते ३नयूरे ४नेवे च
 ५विरायुष्के ६धार्मिके च ७जीवनविति लि० । उच्चादिको०
 जीवद उ० जीवं जीवं ददाति द्याति वा दा-दो-वा क ।
 १।वेद्यो २रिषौ ३यन्त्रियेष्टे च मेदि० ४जीवनदातरि
 लि० । ५जीवन्तीष्टे स्त्री राजनि० ।

जीवदाह लि० जीवं ददाति दा-हच् । १जीवनदायिनि
 स्त्रियां ङीप् वा च २अङ्गिनामोपधौ ३जीवन्तीष्टे च
 राजनि० ।

जीवदानु लि० जीवं ददाति दा-वा० क । १जीवनदातरि
 "विरिष्वक्षु दादाय प्रविशौ जीवदानम्" यजु० १।२८।
 जीवदृष्टा स्त्री जीवाय जीवनाय दृष्टा । जीवन्तीष्टे राजनि०
 जीवधन न० जीव एव धनम् । नवादिजनपदेषु धने त्रिका०
 जीवधानी स्त्री जीवा जीवन्तीऽस्याम् घा+अधि-करणे ल्युट्
 ङीप् । प्रथिष्याम् । "दर्दं गौ तत् सुपुष्टरप्ये वं
 जीवधानीं सवन्धधनं" भाग० २।११।२। "जीवधानीं
 सर्वजीवाधारभूतां महीम्" नीपरः ।

जीवन न० जीव-भावे ल्युट् । १।इत्ती २प्राचधारणे ।
 वरचे ल्युट् । ३जवे मेदि० । अथ विना प्राच-
 धारणावभावात्स्य जीवनकरणत्वम् अत एव "अथमयं
 हि जीव ! मन व्यापोनयः प्राचः" आम्होन्वे प्राचानां
 अथमयवच्छाया तस्य तयात् समन्वितं यथा ।

"प्राचः पीवाकोषा विधीयन्ते तावत् वः स्वमित्रो
 भाद्रकम्भू भवति यो मध्यमकक्षोदितं योऽग्निः च

प्राचः" "अथौ जीव ! जीवनागर्गो योऽग्निः च अर्गुः
 वसुदीपति च प्राचो भवति" "योऽग्निः च प्राचः
 पश्यद्वाहानि माधीः व्यामयः विवापोनयः प्राचो, च
 विवतो विष्णोऽयते" इति आ० ७०।४जीवववाचते लि०
 "वर्गोऽर्थो जीवनः माता"सुगवो०।५।देवकृष्णीने वज्रचम
 वसुदीपनस्यावुर्द्ध्विकरत्वेन जीवमहेतुत्वात् तयात्वम् ।
 इत्यप्यनि राजनि०७वातेऽजीवकीपधौ च पु०राजनि०।
 ट्युक्ककवहचे पु० वज्रच० । १०।पुले पु०हेमच०। जीववधि
 जीव-विच्-कर्त्तरि-ल्यु । १।परमेष्टरे पु० "वीरहा
 रचयः सन्तो जीवनः पर्यवस्यतः"विष्णु ७० । "वर्गः
 प्रजाः प्राचकृपेण जीवयन् जीवनः" भा० । "प्रवृत्तिश्च
 निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्" भाषा० "जीवनं जीवनं
 कृन्ति प्राणान् कृन्ति समीरयः । किमाचर्य चारदेहे
 प्राणदा यमदुतिका" उद्भटः । इत्ती १२जीविकायाम् ।
 "कृपिः शिल्पं भतिर्विद्या कुशीदं यकटं गिरिः । सेवा
 कृपं नृपो भैक्षमापत्तौ जीवदानं तु" याज्ञ० "विद्या
 शिल्पं भतिः सेवा मोरचं विपण्यः कृपिः । धृति-
 र्भैक्षं कुशीदश्च दय जीवनहेतवः" मतुः । १३जीवदातरि
 "गीतस्य ववो वायुः सुगन्धिं जीवनः युधिः" भा०
 न० १६८ क० ।

जीवनक न० जीवन+कञ्चावा कन् । अच्चे हेमच० ।
 कचो प्राचस्याक्षगतलोक्तता तस्य तयात्वम् ।

जीवनयोनि स्त्री इत० । न्यायोक्ते देहे प्राचसङ्धार-
 कारणे अतोन्म्रवे । यत्रभेदे । "यत्रो जीवनयोनिस्तु
 सर्वदातीन्द्रो भवेत् । शरीरे प्राचसङ्धारकारणं परि-
 कीर्तितम्" भाषापरि० । "जीवनयोनिर्यत्रो वाय-
 वजीवनमनुवर्तते च चातोन्म्रयः । तत्र प्रमाचनार्ह
 वदीरे प्राचसङ्धारकारणं परिकीर्तितमिति । प्राच-
 सङ्धारो हि अविद्यः आद्यादिः प्रवृत्ततः बाध्यः । इत्यत्र
 प्राचसङ्धारस्य यत्रबाध्यत्वात्तुमानात् प्रत्यक्षवत्तस्य बाधा-
 श्रुतीन्द्रियवत्तद्विधिः । च एव जीवनयोनिप्रवृत्तः"उक्ता०
 जीवना स्त्री जीववति जीव-विच्-ल्यु । नेदोपधौ
 मेदि० ।

जीवनाघात न० जीवनसाधातो वच्चात् । विवे वज्रच० ।
 जीवनाघात उ० जीवनं जघनावाधोऽस्य । वरचे वज्रच० ।
 इत० । २प्राचघातने देहे च ।

जीवनी स्त्री जीवत्वनेन जीव-करणे ल्युट् ङीप् । १।अ-
 कोक्षां २कोष्ठां ३नेदावां ४नहाभेदावां ५जीवप्याय

भा० सू० भाष्ययोश्चाततत्त्वज्ञानानामपि भावत्
 पारमार्थिकसमाप्तिभावहेतुद्वयस्यैव समाधिर्भवेत्तथा
 “भावदधिकारमप्यस्तिराधिकारिणां भावः” १।१२ सू०।
 “विदुषो वर्तमानदेहघातानन्तरं देहान्तरसम्पद्यते न
 वेति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ
 शैवस्य विवर्तिताः स्थावरा इति चेद्यं चिन्तोपपद्यते । न हि
 साकशाधनसम्पत्तावोदयो भवेत् न वेति चिन्ता । सम्प-
 दिति, नापि भुक्त्वा न सृज्येत् न वेति चिन्त्यते । उपपत्त्या
 त्वयं चिन्ता, ज्ञानविद्यामपि केनाश्चित् रतिहासपुराण-
 बोद्धेऽज्ञानरोत्यन्तिदर्शनात् । तथा । ज्ञानान्तरतमानाम
 वेदाचार्यः पुराणविद्वंश्च नियोक्तात् कविहापरयोः
 सन्धौ जगद्देवाद्यः शब्दभूवेति पारम्यं, वसिष्ठश्च
 ज्ञानायो मानसः पुण्यः सच्चिन्मिमासादपगतपूर्वदेहः पुन-
 र्जन्मादेवान् चित्तावस्थाभ्यां शब्दभूवेति । शब्दादीना-
 मपि ज्ञानस्य एवं मानवानां पुण्याणां वदन्ते वदन्तेः पुन-
 रत्यन्तिः कथ्यन्ते । अनन्तकमारोऽपि ज्ञानस्य एव मानसः
 पुण्यः सर्वं ब्रह्म वरप्रदानात् शब्दस्यैव । प्रादुर्भूय ।
 एवमेव दत्तनारदः शब्दादीनामपि भूयसी । देहान्तर-
 त्यन्तिश्च तेन तेन निमित्तेन भवति चतुर्थी, श्रुतापि
 शब्दादेवाद्याः प्रायेणोक्तमस्ति । ते च केचित् पतिते

पूर्वदेहे देहान्तरमाप्नोति केचित्तु स्थित एव तस्मिन् योगे-
न्ययवशादनेकदेहान्तरमाप्नोति, यदेवं चेत् समधिगतसकल-
वेदांशः सर्वज्ञः । तदेतं वा देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं
ब्रह्मविद्यायाः पाश्चिमां श्रोत्रहेतुत्वमहेतुत्वं वेद्यत
उत्तरमुच्यते । न, तेनान्तरान्तरःप्रभृतीनां वेदप्रव-
र्त्तनादिषु श्रोत्रोत्पत्तिहेतुत्वधिकारेषु नियुक्तानां अधि-
कारतन्मत्वात् स्थितेः । यथासौ भगवान् यद्विना सङ्-
कल्युगपर्यन्तं जनतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदया-
श्लेषवर्जितं कैवल्यमनुभवति, “अथ ततश्च तदेतत्
नैवोदेता नाशमेतैकञ्च एव मध्ये स्थाता” इति श्रुतेः ।
यथा च पञ्चमाना ब्रह्मविद्ः प्रारब्धभोगस्यैव कैवल्यमनु-
भवति “तस्य तावदेव चिरं यावत् न विभोक्षेऽथ सम्य-
तुल्ये” इति श्रुतेः । एवमनान्तरतःप्रभृत्यवोऽपीन्द्राः
परमेष्ठिरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि
सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावशीत्यकर्मणो यावदधिकारम-
वतिष्ठन्ते तदवसाने चापहस्यन्त इत्यविरहम् । समत्-
प्रवृत्तमेव हि तेष्वधिकारफलदानाच्च कर्मागम्यमतिवाह-
यन्तः स्थातव्येषु षडङ्गादिषु षडङ्गान्तरमन्यमन्यं देहं
सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनाद्यपरिमुक्तिमश्नुतव एव
देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वात् निष्क्रीय देहान् युगपत्कामेषु
वाधितिरिति । न चेत् प्रातिपत्त्या इत्युच्यते, तएव नै,
इति प्रतिप्रसिद्धेः । यथा “सुखमा ब्रह्मवादिनी जन-
केन विवदितकामा भ्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य
भ्युद्यतेन यथास्तं कामाविषेय” इति श्रुतेः । यदि ह्युप-
युक्ते यद्यत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकार-
णमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्धशीलं कर्मान्तरं तद्वैव
प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाश्चिमां श्रोत्रहेतुत्वमहेतुत्वं
वा यद्युच्यते, न त्विवमाशङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्मशील-
दाहस्य श्रुतिश्रुतिप्रसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः—
“मिद्यते हृदयपन्थिनिष्ठायान्ते सर्वसंययाः । शोचन्ते
पाश कर्माणि तस्मिन् दृढे परावरे” इति “श्रुति-
वन्धे सर्वपन्थीनां विप्रलोचः । इति चैवमाद्या । श्रुति-
रपि ‘यथेष्टाणि समजोऽग्निर्भक्षयात् कुक्षतेऽर्जुन ! ।
ज्ञानान्निः सर्वकर्माणि भक्षवात् कुक्षते तथा” । इति—
“वीजान्धम्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञान-
दग्धैस्तथा हरेर्मेनाया जल्यदाते पुनः” इति—चैव-
माद्याः । न चाविद्यादिद्वेषदाहे इति हरेर्मीजस्य
कर्मान्धमस्यैवमेवदाह एवदेवप्ररोहचोत्पन्नमिति, न

साग्निदग्धस्य सावित्रीजीमसौकदेशमरोहो ब्रह्मयूते । प्रहस-
 फसस्य तु कर्णाग्रवक्षस्य सुक्तेषोरिव त्रैलोक्यात् निवृत्तः ।
 “तस्मात्तावदेव चिरम्” इति शरीरपातशेषकटव्यात् ।
 तस्मादुपपत्त्या यावदधिकारमाधिकारिकाद्यामवस्थितिः, न
 च ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता । तथा च श्रुतिरविशेषेणैव
 सर्वेषां ज्ञानात्मकोऽयं दर्शयति ‘तद्यो देवानां प्रत्यबुध्यत स
 एव तदमवस्यतीर्षां तथा मनुष्यान्वाप्नु’ इति । ज्ञाना-
 न्तरेण चैवद्यादिकषेत्रावस्थाः क्षुर्नैकव्ययः ते पश्चादेवैव-
 ष्यदर्शनेन निर्विघ्नाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठान् केवल्यं
 अनुविरिण्युपपद्यते । “ननुवा सद्य ते सर्वे वंशान्ते प्रति-
 षक्षते । परस्यान्ते ज्ञातात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्”
 इति कटव्यात् । प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहा-
 शङ्कातुपपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवाभावात्
 स्यादपि कदाचिदायक्षा भवेद्वा न वेति, अनुभवाच्छ्रुत-
 ज्ञानफलं “यस्याष्टादशोऽष्टादशम्” इति श्रुतेः, “तत्त्वमसि”
 इति च सिद्धवदुपदेशात् । न हि, “तत्त्वमसि” इत्यस्य
 वाक्यस्यार्थः तत्त्वं श्रुतो भविष्यति इत्येवं शक्यः परि-
 चेतम् । “तद्वैतम् यद्यत्र न क्वचिन्नान्देवः प्रतिपेदेऽहं
 जगदममं स्मृत्यं च” इति स्वयमर्दर्शनकाशनेन तत्फलं
 कस्यात्मत्वं दर्शयति । तस्मादेकान्तिकी विदुषः केवल्य-
 सिद्धिः भा० । ४।१पदे च ।

“तदधिगम उत्तरपूर्वायोरक्षेपविनाशौ तद्व्यपदे-
शात्” । १६८ ।

‘नतस्तु तोययोगः, अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते, ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं लीयते न वा लीयत इति संशयः । किं तावत् प्राप्तं फलार्थत्वात् कर्मणः फलजन्यत्वात् न लब्धभाष्यते शब्दः । फलदायिनी साध्य शक्तिः कृत्वा लक्ष्यधिता । यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगसम्पन्नत्वेत कृतिः कथयिता स्यात् । अत्रानि च ‘न हि कर्माणि लीयन्ते’ [म.भा.०] इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैव दोषः, प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तौ हृदाहेष्टादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् नवैद्वि दोषस्यपक्षार्थता, नन्वेवं ब्रह्मविद्याया विधानशक्तिः नान्यनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मण्ये तत्फललक्षणवत्प्रभोक्तव्यत्वादनर्थात् । नेतु चरति देवकावनिमित्तापेक्षो नीचः कर्मफलसद्वृत्तविवर्धितः । तस्मात् न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिर्दिशेवः प्राप्ते नूनः

तदभिने प्रज्ञाहिने चतुत्तरपूर्वबोरछेपविनाशो
भवतः, उत्तरकाशेन, पूर्वका विनाशः । कथात्, तदु-
च्यपदेशात् तथा हि प्रज्ञाविद्याप्रक्रियायां चत्वार्य-
जानसंख्यसंख्यानानिो दुरितक्षानभिसंख्यन्त्रं विदुषो
अपदिशति “यथा पुष्करपत्राय आपो न क्षिप्यन्त एव-
मेवंविद्वापि कर्म न क्षिप्यते” इति । अत्र विनाशमपि
पूर्वोपचितस्य दुरितस्य अपदिशति “तद्यथेपीकातृचमनी-
प्रोतं प्रदूयेतैव” इत्यस्य सर्वं वायमानः प्रदूयन्ते” इति ।
अथपरः कर्मसंख्यपदेशो भवति । “भिक्षुते हृदय-
यन्त्रिस्थित्यान्ते सर्वसंशयाः । जीवन्तो वास्य कर्माणि
तस्मिन् हटे परावरे” इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य
कर्मणः अयकस्यनायां शास्त्रकदर्थेन स्यादिति । नैव
दोषः, न हि यत् कर्मणः कदाचिदानीं शक्तिमयजानी-
नके, विद्यत एव वा, वा तु विद्यादिना कारणात्तरेण
प्रतिबध्यत इति वदामः । अस्मिन्नुपभुक्तान्ते च शास्त्रं
व्याप्यते न प्रतिबध्याप्रतिबध्योरपि । न हि कर्म
जीवन्त इत्येतदपि कारणात्तस्मिन् कर्मणि भोगादन्ते
कर्म जीयते तदर्थत्वादिति, इत्यतः स्व-प्रायश्चित्तादिना
दुरितस्य अर्थः “सर्वं वायमानं तरति” “तरति प्रज्ञाद्वारा
योऽन्तेमेव यजते” । य उच्यते नैव वेद इत्यादि कृति-
कृतिभ्यः । यत्तु नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भवि-
ष्यन्ति इति । तदस्य, दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेवं
दोषनिष्कृतिफलसंभवे कथान्तरकल्पनादुपपत्तेः । य-
दुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तबोधकस्योद्देशेन विद्याविद्यान-
मस्तीति अत्र श्रुतः । अथवास्तु तावद्विद्यासु विद्यत
एव विधानं, तासु च वाक्यमेवे ईदृशं प्राप्तिः पापनि-
वृत्तस्य विद्यावत् उच्यते, तयोच्चाविवक्षाकारणं नास्ती-
त्यतः पापप्रज्ञापूर्वकैश्चैव प्राप्तिस्वाहा फलमिति नि-
श्चीयते । निरुपायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति
तथाप्यकर्मात्मत्वबोधात् कर्मप्रदादृष्टिभिः । अत्रैव इति
चांगामिन् कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते प्रज्ञाविदिति
दर्शयति । अतिशक्तान्ते तु यद्यपि निष्काशानात् कर्तृत्वं
प्रतिपेदे एव तथापि विद्याक्षान्त्यात् निष्काशाननिवृत्ते-
क्षान्तिपि प्रसीयन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्ध-
कर्तृत्वमोक्षत्वस्यैवविपरीतं हि लिख्यि कारेणकर्तृ-
त्वाभोक्तृत्वस्यैव प्रज्ञाद्वारा नैतः पूर्वमपि कर्ता
भोक्ता वादृक्त्वात् वेदादीनां अपि भविष्यति । कावे इति
प्रज्ञाविदमन्वति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते, अन्यथा

हृत्प्रादिकावप्रवृत्तानां कर्मणां ज्ञयाभावे शोकाभावः
स्यात् । न च देशकालनिमित्तादेवो मोक्षः कर्मफलवत्
भविष्यतीति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वात्पक्षे च
ज्ञानफलस्य । तस्मात् प्रज्ञाधिगमे दुरितक्षय इति
स्थितम् । भा०

“इतरस्याप्येवमसंज्ञेनः पाते तु” ४।१।१८ सू०

“पूर्वप्रज्ञाधिकरणे बन्धहेतोरप्यस्य ज्ञाभाविकस्याज्ञेय-
विनाशो ज्ञाननिमित्तो शास्त्रव्यपदेशाद्विद्वत्पितो, धर्मस्य
पुनः शास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्या-
नङ्गत्वं तस्मिन्नाकरण्याय पूर्वोक्तकरणव्यायातिदेशः क्रियते ।
इतरस्याऽपि पुण्यस्य कर्मण एवमसंज्ञेन विनाशश्च
ज्ञानवतो भवतः । कुतः, तस्याऽपि स्वफलहेतुत्वेन
‘ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् । “उभे उच्यैव एतेन
तरति” इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत् सुकृतस्याऽपि प्रत्याश-
व्यपदेशात् अकालात्मबोधनिमित्तस्य च कर्मण्यस्य सुकृत-
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् “जीयन्ते चास्य कर्माणि” इति
चाविशेषश्रुतेः । यस्मापि केचन एव पाप्मशब्दः पठ्यते
तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकृतमिति दृष्टव्यं, ज्ञानाभेदाया
निकटफलत्वात् । अस्ति च श्रुती पुण्येऽपि पाप्मशब्दः
‘नेनं सेतुमहोरात्रे तरतः’ इत्यत्र स च दुष्कृतेन सुकृत-
मप्यनुक्तस्य “सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्” इत्यविशेषेणैव
प्रकृतेषु पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति । तुयन्दोऽ-
वधारणार्थः । एषं प्रज्ञाधर्मयोर्वन्धहेत्वोर्विद्यासाम-
र्थ्यादस्मिन् विनाशविज्ञेयव्यपदेशाविनी विदुषः शरीरपाते
सुखशित्तवधारयति ।” भा०

“अनारब्धकार्ये” एव तु पूर्वं नटवधेः ।” ४।१।१५ सू०

“पूर्वद्वोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विना-
शोऽवधारितः, स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्ध-
कार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचा-
र्यते । तत्र “उभे उच्यैव एतेन तरति” इत्येवमादि-
श्रुतिष्वविशेषप्रवृत्त्यादविशेषेणैव ज्ञय इत्येवं प्राप्ते
पुन्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्ते फले एव
पूर्वं ज्ञानान्तरसंज्ञिते अस्मिन्नपि च ज्ञानमि प्राक् ज्ञानो-
त्पत्तः सञ्चित सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् जीयन्ते नत्वा-
रब्धकार्ये साभिभूतफले याध्यामेतत् प्रज्ञाज्ञानायतनं
अन्तर्निमित्तम् । कुत एतत्, “तस्य तावदेव चिरं यावच्च
विमोक्षे” इति शरीरपातावधिकरण्यात् ज्ञेयप्राप्तेः,
इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मण्ये इति स्थितिहेतुभावात्

ज्ञानप्राप्तिनन्तरमेव ज्ञेयमभ्युचीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षा
माचक्षीत । ननु बन्धवन्धेनैवायमसत्त्वज्ञानबोधः कर्माणि
क्षययन् कथं कारिष्यत् क्षययेत् कारिष्यन्तीयेवेति, न
हि ज्ञानेऽग्निबीजसम्पत्तेर्केवास्मिन्बीजशक्तिः जीयते
केवास्मिन् जीयते इति प्रश्नमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते,
न तावदनाशित्वारब्धकार्यं कर्माणि ज्ञानोत्पत्तिरप-
वद्यते, आश्रिते च तस्मिन् कृष्णक्षयप्रवृत्तौ प्रवृत्तवेगस्या-
ऽन्तराद्ये प्रतिबन्धावस्थाप्यति वेगक्षयप्रतिपादनम्,
अकालात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्यु-
च्छिन्नमिति, बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवत्
संस्कारवशात् कश्चित् कायमनुवर्तत इव । अपि च
नैवात्र विवदितव्यं प्रज्ञाविदः कश्चित् कालं शरीरं ध्रियते
न ध्रियत इति । कथं चेत्तस्य सङ्कटप्रत्ययं प्रज्ञावेदनं
देहधारणक्षापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत । श्रुतिश्रुतिषु
च स्थितप्रज्ञत्वचक्षणनिर्देशेनैतदेव निश्चयते । तस्मादना-
रब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् ज्ञय
इति निश्चयः । भा०

“भोगेन त्वितरे क्षययित्वा सम्पद्यते” ४।१।१६ सू०

“अनारब्धकार्ययोः पुष्पप्रापयोर्विद्यासामर्थ्यात् ज्ञय
उक्तः, इतरे त्वारब्धकार्ये पुष्पप्रापे उपभोगेन क्षय-
यित्वा प्रज्ञा सम्पद्यते “तस्य तावदेव चिरं यावच्च वि-
मोक्षे” अथ सम्पद्यते” इति “प्रज्ञावै सन् प्रज्ञायेति”
इति चेतसादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सम्पद्दर्शने यथा
प्राग्देहपाताद्दर्शनं द्विचन्द्रदर्शनमप्येनानुवृत्तमेवं प-
श्चादप्यनुवर्तते । न, निमित्ताभावात् । उपभोगेनैव क्षय-
यित्वा तत्रानुवृत्तिनिमित्तं, न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति ।
नन्वपरः कर्माण्योऽभिनववृत्तभोगमारप्स्यते । न, तस्य
दग्धबीजभावात् । मिथ्याज्ञानावच्छेदं हि कर्मान्तरं देह-
पाते उपभोगान्तरमारभते, तत्र मिथ्याज्ञानं सम्पन्-
ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यजये विदुषः
नैवत्यमवशप्रज्ञावीति ।” ४।१।१७ सू०

“यत्तु सञ्चितं कर्मान्तरं तत्र निमित्तं फलस्य दग्धमूल-
त्वात् । अविद्यादयो हि ज्ञेयाः कर्मण्यसत्फलस्य च
मूलम् । तदुक्तं योगशास्त्रे “ज्ञेयमूलः कर्माण्ययः इति
मूले तद्विपाकः” इति तत्र मूलं ज्ञानाभिज्ञा दग्धमिति कुत
पुनः संसारः तस्माद्देहपाते नैवत्यमिति विदुषु” आदिभिः
सांख्यकारिकायां तत्पक्षोक्त्याचलविशेषो उक्तो यस्मात्
“सत्यज्ञानाभिज्ञाद्विज्ञादीनामकारणमात्रम् ।” इति

जीवरक्षात् नृपतयः। अतएवाह दृष्टः “जीवन्तो नृप-
काचार्यो यः सात्वत्परवो नराः” ।

जीवपति स्त्री जीवः जीवन् पतिरस्याः सपूर्वत्वात् वा न
न जीवो जीवन्गृहायां सधवायां “स्त्रीचैतदास्याय
लभेत् सौमनं त्रिवं प्रजां जीवपतिर्वयोपुत्रम्” भाग०
१।१।२० वा कप् जीवपतिर्कादवोऽप्यल ।

जीवपत्नी स्त्री जीवः जीवन् पतिर्वस्याः सपूर्वत्वात् नः स्त्रीप्
च । जीवपतिर्कायां सधवायाम् “ब्राह्मण्यश्च इहायाः
जीवपत्याः जीवप्रजाया अगारे एतां रात्रिं वसेत्” ।
“वाचं विच्छजेत् जीवपत्नीं प्रजां विन्देयेति” आश-
व्य० १।७।२१।२१ । “तमेतमवेक्षितकथं वीरमूर्जवक्षः
जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मकुल्यादिभिर्वाग्भिर्वाप्योरन्”
सं०त० गोभिलः ।

जीवपत्रप्रसाधिका न० जीवस्य जीवपुत्रकस्य पत्न्यापि
प्रचीयन्तेऽस्याम् “निखं स्त्रीकाजीविकयोः” पा० व० ।
स्त्रीकायां प्र+चि-भूये ण्यक् । उदीचां स्त्रीकाभेदे ।
“जीवपत्रप्रसाधिका उदीचां स्त्रीका” सि०सौ० । प्राचां
स्त्रीकायां त्र पा० व०ले प्राचानिति विशेषणात् न पूर्व-
पदस्याप्युदात्तता किन्तु तत्पुत्रवे प्रकृतिस्वरः ।

जीवपुत्र पु० जीवः जीवकः पुत्र इव हर्षहेतुत्वात् । (जिह्वापोती)
। इच्छभेदे । जीवः जीवन् पुत्रो वक्ष्यः । २ जीवसुतायां
स्त्रियां “वा जीवपुत्रा सुभगा भवत्यमरवर्षिणी” हरिव०
१।२८० । जीवपुत्रादवोऽप्यल । “काकवन्त्रा च वा नारी
नृपसुता च वा भवेत् । वक्रपत्न्या जीवपुत्रा वा
भवेत्तान् संययः” काकीलाहः । “नृपपुत्रा जीवपुत्रा धने-
चरी” भाग० १।१।२१ । २ तादृशपुत्रवे पु० “कश्चित् पुत्रा
जीवपुत्राः सुसम्पत्” भाग० व० २८ ।

जीवपुत्रक पु० जीवयतीति जीव-क जीवः पुत्र इव हर्ष-
हेतुत्वात् इषार्थे कन् । (जिह्वापोती) इच्छभेदे । अन्तर०
जीवपुत्र्या स्त्री जीवयतीति जीव-चिच् कच्-जीवं जीवकं
पुत्रं वक्ष्यः । इह जीवन्ती इषे राजनि० । जीवः जन्तुः
पुत्रमिव । २ जन्तुपुत्र्ये न० । “अस्माकं विविरे तावन्-
निधिताः सख्यपाचयः । यत्नूयां जीवपुत्र्यापि
विचिन्त्यन्तु मनेजिव” राधा० सु० ४१० ।

जीवप्रिया स्त्री जीवं प्रीणाति प्री-क इत० । १ हरीतक्याम् ।
राजनि० । इत० । २ जीवप्रहमे लि० ।

जीवभद्र स्त्री जीवानां भद्रं वक्ष्यः ५४० । जीवन्तीवतायां
राजनि० । इत० । जीवभुक्ते न० ।

जीवमन्दिर न० इत० । मरीरे राजनि० वक्ष जीवभोगा-
यतनत्वात्तत्वात् जीवमन्दादवोऽप्यल ।

जीवमातृका स्त्री इत० । कुमारी भगदा नन्दा विमला मङ्गला
वशा । पद्मा चेति च विष्णुताः सप्तैता जीवमातृकाः
विद्यानपारिजातोक्ते कुमाख्यादौ मातृकासप्तके ।

जीवयाज पु० जीवः पशुभिर्याजः याजनम् वज-चिच्
भावे ण्यक् । पशुभिर्याजने । “जीवयाजं वजते सोम-
पादिवः” ऋ० १।१।१५ । अथ भाष्ये “याजयतेर्जम् षेर-
निटीति चिचोपस्थाचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात्
चकोः कुचिच्च्युतोऽतिरिति कुत्वाभाव इति” बहुक्तं तत्
प्रासादिकं याजयतेर्हन्मत्वाभावात् चकोऽप्रसक्तेः । “एरच्
पा० इवर्णन्तादयः एव प्रसक्ते च ।

जीवयोगि स्त्री जीवा जीवनयती योगिः । सजीवजन्तो
“तिथ्यङ्महत्त्वविमुखादिषु जीवयोगिषु” भाग० १।८।२०
जीवरक्त न० जीवोत्पादकं रक्तम् शाक०त० । स्त्रीषामासने
शोषिते तस्य गर्भोत्पादकत्वेन तत्तत्सजीवोत्पादकत्वं
यथाह सुश्रुतः “कार्त्तव्यं शोषितं त्वान्मेवममोमोमी-
वत्याहं गर्भस्य पाशुभीतिश्चक्षुषि जीवरक्तमाहुराचार्याः
विजता इवता रागः क्षन्दनं वपुता तथा । भूत्यादीनां
पुच्छाद्येते इहान्ते चाल शोषिते” ।

जीवला स्त्री जीवं जीवनं कर्तति सेवनात् ला-क । वैङ्-
चीकतायां राजनि० ।

जीवलोका पु० जीवानां लोकः भोगसाधनम् । । संसारे
“माता पिता सुदजनः स्वजनो ममेति नायोपमे जनति
कस्य भवेत् प्रतिज्ञा । एको यतो व्रजति कर्म पुरःचरो-
ऽयं विद्यामहश्चरदृष्टः खलु जीवलोकः । साव
साव वासदृष्टं वसेताः प्रातः प्रातकोन तेन प्रयान्ति ।
त्वङ्माण्योन्वं तस्य दृष्टं विद्वत्प्राप्तदृष्टं तद्वत्प्रातयो
प्रातयचेति” । “ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः वनातनः”
गीता । “जीवलोके संसारोपभोगार्थम्” श्रीधरः । कर्म० ।
२ जीवभूते जने च “महापुत्रं हरति हि पौरुषेण तदा
वीरोजीवति जीवलोके” भा० व० १४० । “आलोकायार्त्तदिव
जीवलोकः” रघुः ।

जीववल्ली स्त्री जीवयतीति जीव-चिच्-कच् कर्म० । श्रीर-
काकोस्याम् राजनि० ।

जीववृत्ति स्त्री जीव एव इति । पाशुपात्ये हेमच० ।
तत्त जीवरक्षादिना वेष्टादेर्हतिरिति तस्य तत्त्वार्थम् ।
जीवे इतिः स्मृतिरस्य । २ जीवनिष्ठे पुच्छादौ लि०

“जीवहती त्विनी शुची” भाषापरिच्छेदकारिका ।

जीवशास्त्रं पुं कर्म० । मातृवशेषप्रसिद्धे शाकभेदे । “जीव-
शाकः सुमधुरः हृदयस्य यस्मिन्निधकः । दीपनः पाचनो
वन्त्यो हृद्यः पित्तापहारकः” राजनि० ।

जीवशुक्ता स्त्री जीयतीति जीवा जीवन्तुव शुक्ता शीर-
काकोष्ठ्याम् राजनि० । कन्धस्य पक्वतायामेव शुक्लत्वमस्याः
पुनर्जीवन्तु एव तद्यात्मनिति तज्ज्ञापनात् । [राजनि० ।
जीवश्रेष्ठा स्त्री जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा । अहिनामौषधौ
जीवमंश पुंजीव इति संज्ञाऽस्य । कामहृदिष्ठौ राजनि०
जीवसाधन न०जीवस्य जीवनस्य साधनम् । धान्ये राजनि०
जीवस्य स्त्री जीवं जीवनं कृते सू-क्रिप् । जीवपति-
कायां स्त्रियां हेमच० । “जीवस्योत्सर्गभेदे ! वज्रसौख्य-
समन्विता” भा० व्या० १८६ व्य० ।

जीवस्थान न० इत० । मर्मस्थि ज्ञान० ।

जीवहीन पुं “पङ्कजरो जीवहीनः” विश्वसारतन्त्रोक्ते
पङ्कजरे मन्त्रे कुमारशब्दे २१०६ पृ० दृश्यम् ।

जीवा स्त्री जीव-अच् जीवयतेरच् वा टाप् ज्ञा-क्रिप्
संसारण्ये दीर्घः सा अस्त्वस्य व । १ध्रुये शुष्ये ज्ञायां
२जीवन्तिकायांमौषधौ, ३वचायां, ४शिक्षिते, ५भूमौ
६जीवनोपाये च मेदि० जीव-भावे च टाप् । ७जीवने
जटा० । धनुराकारत्वेत्यस्य हस्तस्थोभयरेखाहस्तसंलग्ने
क्षेत्रभेदे तन्मानानयनादिकं बीला० दर्शितं तस्य क्षेत्रशब्दे
२४०१ पृ० दर्शितम् । अहस्यदृगत्याद्युपयोगिनी
राशिरूपक्षेत्रस्य जीवा तु क्रमव्याशब्दे २३०२पृ० उक्ता
अधिनं व्याशब्दे वक्ष्यते ज्योत्स्नपतिप्रकारः सि० शि०
उक्तो यथा

“इष्टाङ्गुलव्यासदत्तेन दत्तं कार्यं दिग्द्वं भवति शक्तिं
च । व्यासंस्थयाप्रा नवतर्लवा ये तदायुजीवा धनुरेत-
देव । हितप्रादिनिघ्नं तदनन्तराणां चापे तु दत्त्वाभयतो
दिग्द्वत् । स्यं तदपहयद्वरज्जोरधं ज्यकार्धं निखि-
लानि चैवम् । अथान्धया वा गणितेन वक्ष्यति व्याधौनि
तान्धेव परिस्तुटानि । त्रिज्याकतिर्दोर्गुणवर्गहीना
भूतं तदीयं खलु कोटिजीवा । दोःकोटिजीवारहिते
त्रिभुज्ये तन्त्रेवके कोटिभुजोत्क्रमज्ये । व्याधौपम्ये
अनु योऽत्र वाचः सैवोत्क्रमज्या सुधियात्र वेद्या ।
त्रिज्याधं राशिज्या तत्कोटिज्या च षट्भागानाम् ।
त्रिज्यावर्गार्धपदं शरवेदांशज्यका भवति । त्रिज्याकतिपु-
चातात् त्रिज्याकतिवर्गपञ्चातस्य । भूकोनादष्टकतामूत्रं

षट्त्रिंशदंशज्या । गजं हयगजेषु ५८७८ निम्नी त्रिभ-
जीवा वा ऽयुतेन १०००० संभक्ता । षट्त्रिंशदंशजीवा तत्-
कोटिज्याकतिपुचाताम् । त्रिज्याकतिपुचातामूत्रं त्रिज्यो-
नितं चतुर्भक्तम् । अष्टादशभागानां जीवा अष्टा भव-
त्येवम् । क्रमोत्क्रमज्याकतियोगमसाहसं तदर्धशक-
शिञ्जिनी स्यात् । त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेर्दलस्य भूतं
तदर्धशकशिञ्जिनी वा । तस्याः पुनस्तर्धशकभागानां
कोटेश कोटिशदस्य चैवम् । अन्धज्यासाधनसुक्ष्मि-
पूर्वः प्रथमोऽप्यविशेषज्यात् । त्रिज्याभुजज्याहति-
हीनयुक्ते त्रिज्याकति तद्वलयोः पदे स्तः । भुजोनयुक्त
त्रिभुजयुज्योर्कोटिं भुजज्यां परिकल्प्य चैवम् ।
यहोज्ञेयोरन्तरमिदयोर्लकोटिज्योत्क्रमज्यातयोनमूलम् ।
दक्षीकतं स्याद्भुजयोर्वियोगज्यज्यस्य जीवेभ्योनकधा वा ।
दोःकोटिजीवावयवस्य वर्गो दक्षीकतस्य पदेन तुल्यः ।
स्यात् कोटिबाह्योर्ध्वरार्धजीवा वक्ष्येऽप्यमूलपहस्यं
विनापि । दोःज्याकतिज्यावदसार्धभक्ता अन्धज्याव्यो-
नितरेण तुल्यः । दोःकोटिज्यागन्तरशिञ्जिनी स्याज्ज्या-
धौनि वा कानिचिदेवमत्र । अन्धोऽन्धेपुनश्चैव (६५६६)
वर्जिता भुजशिञ्जिनी । कोटिज्या दशभिः । क्षुष्या
त्रिभुजेषु (५७१) विभाजिता । तदेक्यनपुजीवा-अष्टादशरं
पूर्वशिञ्जिनी । प्रथमज्या भवेदेवं षट्त्रिंशत्तत्ततः ।
व्यासाधेऽष्टयुगाव्यग्नितुल्ये स्युनेवतिर्ज्याकाः । कोटि-
जीवा शताभ्यस्ता गोदक्षतिर्य (१५२६) भाजिता । दोःज्या
स्याऽष्टयुगवेदांश (४६७) हीना तद्योगसंज्ञिता । तद्व्यज्या
तयोचापि विवरं पूर्वशिञ्जिनी । तन्त्रेदक्षः ३५५ नगां-
गोना एवमन्त्याशिञ्जिनी । ज्यपरम्परयैव पा
चतुर्विंशतिमौर्विकाः । चापयोरिष्टोर्दोर्ज्यो विधः-
कोटिज्याकति । त्रिज्याभक्ते तयोरैक्यं स्यात्त्रापैक्यस्य
दोर्ज्यका । चापालस्य जीवा स्यात् तयोरन्तरसंज्ञिता ।
अन्धज्यासाधने सध्यगितं ज्यभावनेदिता । समास-
भावना चैका तथान्यान्तरभावना । व्याध्याचाप-
भागानां प्रतिभागज्यकाविधः । या ज्ञानुपाततः सेट-
व्यासाधे परिणाम्यते । व्याधोःकोटिजीवाभ्यामेव
कार्यं ततो रुद्धः । भावना स्युस्तदपज्या इष्टे व्यास-
दले स्फुटाः । स्फूत्रं ज्ञानयनं पाश्चात्तिह तद्व्यो-
दितं ज्ञानं । उक्ता संक्षेपतः पूर्वं ज्योत्स्नः
सुगमा च सा । विशिष्टेषामुना तत्र विशेषाद्विशो-
कतः” । तत्र तावदाचार्याणां पदवीनिर्वादि शाकपञ्चकं

सुगमम् । अत्र नष्टितेन ज्ञानानार्थं मूलभूतव्याचक्ष-
 णिकप्रकारमेवाह । तत्प्रकारो हि बीजगणित-
 क्रियया । लिख्याभिर् राशिव्यवस्थादि । लिख्याभिर्न
 १७१८ तस्या त्रिंशदंशानां ज्या भवति । तस्याः
 कोटिज्या पट्टिभागानाम् । लिख्यावर्गार्धपदं पञ्च-
 पत्वारिंशदंशानां ज्या भवति । अथ लिख्यावर्गात्
 पञ्चगुणात् लिख्याकृतवर्गपञ्चघातस्य मूलेन जीना-
 ददत्तं ज्ञेयात् पदं षट्त्रिंशदंशानां ज्या । अथ वा मूल
 कथमज्ञेयं ५८७८ निम्नो लिख्याऽयुतेन १०००० भक्ता पट्ट-
 त्रिंशदंशानां ज्या स्यात् । इति गणितलाघयम् । तत्
 कोटिज्यार्द्धांशतुल्यत्रादंशानां ज्या । तथा लिख्यावर्गस्य
 पञ्चगुणस्य मूलं लिख्याजीनं चतुर्भक्तं सदष्टादशभागानां
 ज्या भवति । तत्कोटिज्यार्द्धात् द्विसप्ततिभागानाम् ।
 अतोऽन्यथा साधनमाह । क्रमेत्क्रमज्येत्यादि । कोटि-
 ज्योना लिख्याभुजस्योत्क्रमज्या स्यात् । भुजज्योना
 लिख्याकोटुत्क्रमज्या स्यात् । भुजक्रमज्योत्क्रमज्य-
 योश्च वर्गयोगपददत्तं भुजांशानामर्धस्य ज्या स्यात् ।
 अथवा लिख्योत्क्रमजयाघातद्वयस्य मूलं तदर्धांशक-
 शिङ्गिनी स्यादिति क्रियालाघयम् । एवमत्यन्तजयाया
 अपि कोटिज्या वा तत्कोटिभागानाम् । ततः पुनरेव-
 मन्यास्तदर्धांशकजयाः साध्याः । कोटिचैवमन्याः ।
 तद्यथा । यत्र चतुर्विंशतिज्यास्तत्र त्रिज्यार्धमष्टमं
 जयाधम् । तत्कोटिज्या तु षोडशम् । शरवेदांशजया
 द्वादशम् । अथाष्टमात् तदर्धांशप्रकारेण चतुर्थम् । ४ ।
 तत्कोटिज्या विंशम् । २० । एवं चतुर्थीत् द्वितीयं २
 द्वाविंशं च । २२ । द्वितीयाष्टादशं । तयोर्विंशं च २२ ।
 विंशतितमादशं १० चतुर्दशं च १४ । दशमात् पञ्चमम्
 ५ एकौनविंशं च १८ । द्वाविंशदेकादशं ११ तयोदशं
 च १२ । चतुर्दशात् सप्तमं ७ सप्तदशं च १७ । अथ
 द्वादशात् षष्ठं ६ सप्तादशं च १८ । षष्ठात् तृतीयं ३
 त्रैकविंशं च २१ । अष्टादशाद्ययम् ८ पञ्चदशं च १५ ।
 त्रिज्या चतुर्विंशति । एवं किल पूर्वैरन्यजयासाधन-
 मज्ञम् । इदानीं विनायुत्क्रमजयाभिनयप्रकारेणाह ।
 त्रिज्याभुजजयाहतीत्यादि । त्रिज्याभुजजयाघातेन
 त्रिज्याकृतिरेकत्वोनाम्यत्र युता । हे चार्धिते । तत्रोन्मूले ।
 अष्टा भुजोनखाङ्कंशानां दशस्य जया । द्वितीयं भुजा-
 यसाङ्कंशानां दशस्य । एवमतोऽन्यन्याः । तद्यथा ।
 अष्टमात् षोडशं १६ जयाधम् । षोडशाच्चतुर्थं ४ विंशं

च २० । चतुर्थीद्वयम् १० । चतुर्दशं च १४ । एवं
 सर्वानपि । प्रकारान्तरमाह । यद्देज्यांशोरन्तरमित्यादि ।
 दष्टदेज्यांशोर्यदनरं कोटिज्यांशोश्च यत् तयोर्विंशं मूलस्य
 दशं भुजयोरन्तरार्धस्य जया भवति । एवमन्ययोर-
 न्यान्याः । यथैका किल चतुर्थी ४ । अन्याष्टमी ८
 देज्या । ताभ्यां द्वितीया विध्यति । द्वितीयाचतुर्थीभ्यां
 प्रथमेत्यादि । तथा दोःकोटिज्यांशोरन्तरवर्गद्वयस्य मूलं
 दोःकोटिभागानन्तरार्धस्य जया स्यात् । तथाष्टमी ८
 देज्या । षोडशी १६ कोटिज्या । ताभ्यां चतुर्थी ४
 स्यादित्यादि । अथ मूलपट्टहणक्रियया विनापि दोःको-
 टिभागानन्तरजयानयनमाह । देज्याकृतिरित्यादि । दो-
 जयावर्गस्यजयाधेन भक्तः । तस्य त्रिजयायाश्च विवरं
 दोःकोट्यन्तरस्य जया स्यात् । कानिचिदेवमत्र जयाधौनि
 साध्यानि । तद्यथा । यत्र किल त्रिंशज्याधौनि तत्र
 त्रिज्याधं दशमम् । १० । तत्कोटिज्या विंशतितमम् ।
 शरवेदांशजया पञ्चदशम् । पट्टत्रिंशज्या द्वादशम् ।
 तत्कोटिज्याष्टादशं जयाधम् । अष्टादशभागानां जया
 षष्ठम् । ६ । तत्कोटिज्या चतुर्विंशति । क्रमेत्-
 क्रमजयाकृतियोगमूलादित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण दशमात्
 पञ्चमम् । तत्कोटिज्या पञ्चविंशम् । एवं द्वादशात् षष्ठं
 चतुर्विंशं च । षष्ठात् तृतीयं सप्तविंशं च । अष्टा-
 दशाद्ययमेकविंशं च । एतान्येवानेन प्रकारेण सिध्यन्ति
 नान्यानि । अत्र सक्तं कानिचिदेवमत्रेति । यद्देज्यांशो-
 रन्तरमित्यादिप्रकारेण । अतोऽत्र पञ्चममेका देज्या ।
 नवममन्या । आभ्यां यद्देज्यांशोरन्तरमित्यादिना प्रका-
 रेण भुजयोरन्तरार्धस्य ज्योत्ययते । तच्च द्वितीयं ज्याधम् ।
 तत्कोटिज्याष्टाविंशम् । आभ्यां क्रमेत्क्रमजयाकृति-
 योगमूलादित्यादिप्रकारेणाष्टं चतुर्दशं च । एवमन्या-
 चतुर्दशं सिध्यन्ति । अथ जयाभावना । सा च द्वेधा ।
 एका समासभावना । अन्यान्यभावना । तदर्थमाह ।
 समोक्तेषुषडंशेनेत्यादि । यत्र किल षष्ठत्रिवेदाग्नि
 २४३८ तस्या त्रिज्या भवति च जयाधौनि तत्र ताय-
 द्रव्यते । तत्र मूलभूतजयानां मध्ये काचनेटा भुजजया
 तत्कोटिज्या च पृथक् स्थाया । भुजजया स्तनवषडिपु-
 रश्च ६५६८ विभागेन रक्षिता कार्या । कोटिज्या तु
 दशगुणा त्रिसप्तपञ्चभिर्भज्या । तयोरेकं तदंशजया ।
 अन्तरं प्रपञ्ज्या स्यात् । अथा त्रिज्याधं त्रिंशत्संख्याकं
 १० जयाधम् । ततः समासभावनेकत्रिंशत्संख्यम् ।

तस्मात्त्वान्तिशब्दसंस्कारादि । अन्तरभावनया त्वेकान-
 त्विन्यनन्तराविवक्षितत्वादि । पूर्वं दोर्ज्यां कोटिज्यां
 त्रिज्यां च प्रकल्प्य प्रथमं चतुर्थमेव षट् ६० स्यात् ।
 अथ यदि येव त्रिज्या चतुर्विंशतिज्याधीनि तदर्थमाह ।
 कोटिजीवायताभ्यन्तरेत्यादि । अत्रापि त्रिज्यार्धमष्टमं
 ज्यार्धं वा भुजज्या । गोक्षुणं कोटिज्या वा को-
 टिज्या शतगुणा गोदक्षतिथि(१५२८) भाजिता । या तु
 दोर्ज्या वा तु निजेन सप्ताङ्गवेदांशेन ६६७ हीना काव्या ।
 अदि तयोरेक्यं क्रियते तदा नयनं ज्यार्धं भवति ।
 अद्यान्तरं तदा सप्तमं स्यात् । एवं समासभावनया
 नयनादयनं दशमादेकादशमित्यादि । तथान्तरभावनया
 सप्तमात् षष्ठं भवति पञ्चममित्यादि । एवं प्रथमं सप्तमो-
 नं तत्पदद्वय २२५ मितं भवति । अथवा पूर्णं ० दोर्ज्यां
 त्रिज्यां च कोटिज्यां प्रकल्प्य साध्यते तथापि तदेव । ततः
 समासभावनया द्वितीयादीन्यखिलानि भवन्ति । अथ वा
 त्रिज्यां दोर्ज्यां प्रकल्प्य पूर्णं कोटिज्यां च प्रकल्प्य
 साध्यते तदा त्रयोविंशत्यद्यते तस्मादन्तरभावनया द्वि-
 यम् २२ । ततोऽप्येकविंशम् २१ । एवमखिलान्यपि
 निष्पद्यन्ते । अथ भावनामाह । चापयोरिष्टयोरित्यादि ।
 इष्टयोश्चापयोर्ये दोर्जे त्रे कर्णभूमी स्याथे । तयोरध-
 स्मात् कोटिज्ये च । ततः प्रथमकोटिज्या द्वितीयदो-
 र्ज्या गुण्या । ततो द्वितीयकोटिज्या प्रथमदोर्ज्याया
 गुण्या । हे अपि त्रिज्याभाज्ये । फलयोः समास-
 चापैक्यभुजस्य ज्या भवति । अन्तरं चापान्तरस्य ज्या
 भवति । इयं त्रिज्यातोऽन्यज्यासाधने भागना ।
 तद्यथा । तल्यभावनया प्रथमज्यार्धस्य प्रथमज्यार्धेन
 बहु समासभावनया द्वितीयं, द्वितीयस्य द्वितीयेनैव चतुर्थ-
 मित्यादि । अथातुल्यभावनया द्वितीयतृतीययोः समा-
 सभावनया पञ्चमम् । अन्तरभावनया प्रथमं स्यादित्यादि ।
 अष्टादश्यावार्धं ज्यार्धज्ञानार्थमाह । आद्यज्याचापभागा-
 नामित्यादि । यावद्भिन्नैरेका ज्या लभ्यते ते आद्यज-
 ज्याचापयोः । प्रतिभागज्याकाविधिरिति । त्रिसप्त-
 पञ्चभि १७२ भङ्गत्वादिना प्रागुक्तप्रकारेणैकभागस्य
 ज्यार्धानीय तद्भावनतो भागद्वयस्यैव तेषां भागानां
 ज्या साध्या साभीष्टत्रिज्या कृता वस्त्रवाञ्छितवस्तुभि
 २४२८ भङ्गा प्रथमज्या स्यात् । तस्यास्यैव बहु भाव-
 नया द्वितीयाद्याः सिद्ध्यन्ति” प्रमिताचरा ।

जीवातु ४० जीवयति जीव-विष्-कर्णरि आतु, जीवस्य-

जेन जीव-करणे वा आतु । १ अथ २ जीवनीयधे २ अत-
 संजीवनोपधे च भावे आतु । ३ जीवने । मेदि-“रे इक्ष !
 दक्षिण ! अतस्य शिथोर्द्विजस्य जीवातने विद्वज्ज्यू-
 सनो जपायम्” उत्तरच० । “आर्त्तया पुनर्जीवातने न
 मर्त्तवे” ताण्ड्य० ब्रा० ॥ ५ ॥ ८ ॥ जीवितमिति भाष्योक्तेः
 तवेप्रत्ययान्तमित्यन्ये तथा च जीव-तुमर्त्तवे तवे वा-
 दीर्घः । न मर्त्तवे इति साहचर्यात् जीवितमित्यर्थकता
 तच्च तवेप्रत्ययान्तमयैव सिध्यतीति बोध्यम् ।

जीवातुमत् ५० जीवातु+मत् ५० । आयुष्कामेष्टौ देवता-
 भेदे “आयुष्कामेष्टौ जीवातुमन्तौ” आश्व-भौ० २ ॥ १ ॥
 २ । “जीवातुमन्तौ बव्योवर्ष्युपस्था” २ ॥ ८ ॥ १ ॥

जीवात्मन् ५० जीवति जीव-अच् कर्म० । प्रायश्चकार-
 युक्ते आत्मनि प्राणिनि । “संयोगो योग इत्युक्तो
 जीवात्मपरात्मनोः” योगशा० । “जीवात्मन् ! पश्य मद्-
 ते मातरं पितरञ्च ते” भाग० ६ ॥ ६ ॥ २ ॥

जीवादान न० इत० । “अयोगस्तु भयोराध्यानं परिकर्त्तिका
 परिज्ञावाः प्रवाहिका हृदयोपसरणमप्रयोज्ययोगो
 जीवादानमिति नय व्यापदो वैद्यानिमित्ता भवन्तीति”
 सुस्तोत्रोक्ते वैद्यानिमित्ते व्यापङ्गे दे तच्च वमनविरचनव्या-
 पङ्गे देः यथोक्तं तत्रैव

“अथातो वमनविरचनव्यापञ्चिकित्तितं व्याख्यास्यामः ।
 वैद्यातरनिमित्तं वमनं च पञ्चदशधा व्यापद्यते तत्र वम-
 नस्याधोगतिरुद्धं विरेचनस्येति पृथक् । सामान्यसुभयोः
 सावयेपोषणत्वं जीर्णोपधत्वं हीनाधिदोषापहृतत्वं
 पातशूलभयोगातिदोगौ जीवादानमाध्यानं परिकर्त्तिका
 परिक्षावः प्रवाहिका हृदयोपसरणं विवर्त्त” इति ।

जीवाधार ५० इत० । हृदये हेमच० । “हृदायं तस्माद् हृ-
 दयम्” ब्रा० ७० जीवस्य हृदयाधारत्वोक्तेज्यात्वम् ।

जीवान्तक ५० जीवमनयति अन्ति-नामवा० एवु ल । जीवनाथं
 प्राणिनाथके शाकनिके अमरः २ प्राणिनाथकमात्रे नि० ।

जीवाहपिण्डक ५० सूर्यसि० परिभाषिते चक्रस्य राशिकक्षानां
 १८०० शतानामष्टमे भागे २२५ यथाह स० सि० “राशि-
 त्रिप्राप्तमो भागः प्रथमं व्याहृत्सुच्यते” तत्तद्विभक्ते सव्यो
 नमिन्त्रतं तद् द्वितीयकम् । आद्योर्ध्वं क्रमात् पिण्डान्
 भङ्गा सव्योनसंयुताः । अथवाः सुस्तुर्विंशत्यार्ध-
 पिण्डाः क्रमादमो” । “एकराशिकक्षानामष्टादशशता-
 नामष्टकोऽंशस्तत्प्राप्तिमितः २२५ प्रथममाद्यं व्याहृत् सव्य-
 र्धजीवाहपिण्डकः कथ्यते तदभिधौ” रङ्ग० । अत

चक्रार्द्धस्य धनुराकृतित्वात् ततोभयपार्श्वस्थरेखासंलग्न-
धरजरेखायाः स्थापयत्वात् तस्यार्द्धस्यैव लाघवेन शास्त्र-
कारेण ह्यनेन तदीयार्द्धस्य पिण्डसंज्ञा कर्तेति बोध्यम् ।
जगार्द्धपिण्डोऽप्यत्र । [राजनि० ।

जीवानां स्त्री जीवमाहाति आ+ना-क । सै'हृत्वां लतायां
जीवास्तिकाय पु० अर्हन्तसिद्धे जीवपदार्थे अर्हन्त-
दृश्यम् । जीवशब्दे चोक्तप्रायः ।

जीविका स्त्री जीव-स्य कन् कृत इत्यम् । १जीवनोपाये
आजीवने । २जीवनीदृशे मेदि० ।

जीवित न० जीव-भावे क्त । १जीवने प्राणधारणे "जीवित-
नाथो भवेत्तस्याः" शा० द० "नाभिनन्देत मरणं नाभि-
नन्देत जीवितम्" जीवितान्ययमापन्नो योऽस्त्वमस्ति यत-
स्ततः" मनुः । कर्त्तरि क्त । २जीवनयुक्ते त्रि० । प्राण-
मत्वा सत्यमस्थानं जीवितार्थमिति लज्जिता" रघुः ।

जीवितकाल पु० इत० । आयुषि प्राणधारणसमये अमरः ।
जीवितज्ञा स्त्री जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा-ज्ञानं यस्याः ।
नाद्याम् । राजनि० । तस्याचलने हि नरस्य जीवनज्ञानात्
तथात्वम् ।

जीवितेश पु० इत० । १प्राणनाथे यमे २चन्द्रे ३इन्द्रये च
इन्द्रता० । ४जीवागौ हेमच० । ५जीवितेश्वरे त्रि० मेदि० ।
"राममन्त्रावधारेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धर्वदुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेश्वरं तं जगाम
सा" रघुः । चन्द्रसूर्ययोश्च देहमध्यस्थेऽङ्गापिङ्गला-
भाङ्गौः स्थित्वा प्राणसञ्चारणहेतुत्वात् तथात्वम् ।
"इडायां सञ्चरेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः" शा०
ति० २५ पटले उक्तम् । ६इडाशब्दे ८००ष्टु० तथ्यम्
इडाशब्देऽनुकृत्वात् प्रसङ्गात् इडापिङ्गलयोः स्व-
पादिकमलोचनं "इडा यामे तयोर्मध्ये सुषुम्णा
पिङ्गलापरे" शा० ति० "या यामसुषुम्णवद्वा सा
क्षिप्यति सुषुम्णया । दक्षिणं सुषुम्णामित्य धनुर्वक्त्रा
हृदिश्रिता । यामांसजत्वान्नरगा दक्षिणानासिकानि-
यात्" । तथा दक्षिणसुषुम्णया नासयोर्वाभिरन्वृता पदा-
र्थदर्शयितव्यमस्ति । तन्मातरेऽपि "सुषुम्णाक्षितापीडा-
सुषुम्णं दक्षिणमाश्रिता । हृत्पदा दक्षभागस्य जलमध्यमभा-
श्रिता । दक्षिणानासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजाश्रजे ।।
यामसुषुम्णवद्वा सा तथाप्रा सञ्चानासिकामिति" अनयोः
स्वरूपसक्तं योगार्थं "इडा च शङ्खकुन्दाभा
तस्याः सव्ये अक्षे स्थिता । पिङ्गलाऽद्वितरत्ताभा दक्षिणं

पार्श्वमाश्रितेति" "अनेन पिङ्गलेऽङ्गायोः क्रमेण सृष्ट्या-
चन्द्रमणयोः स्थितिश्चक्रे भवति" पदार्थादर्शः ।

जीविन् त्रि० जीव-णिनि । १प्राणधारके प्राणिकाले
२जीवनोपाययुक्ते च । जीविनां दाहयो रोगः
कर्म्मभोगः सुभागुभः । भङ्गो वेद्यस्तं निहन्ति हरि-
भक्तिरसायनात्" ब्र० वै० गणेश० च० । तत्र काष्ठेन जायन्ते
मानवा दीर्घजीविमः" । "यक्तः परजने दाता सजने दुःख-
जीविमः" मनुः । "पश्चात्तु मृदाः क्षिप्यजीविमश्च" भूतानां
प्राणिनः त्रेताः प्राणिनां बुद्धिजीविनि" मनुः स्त्रियां
ङीप् "पुरुषाश्च जीविन्यो निरातङ्गानिरीतयः । यन्म-
दीयाः प्रजासस्य" रघुः ।

जीवेति स्त्री जीवोद्देशिका इति । इहकृतिसर्वे मन्दार्थचि०
जीवोत्पत्तिवाद पु० जीवस्य सङ्घर्षणाभिधस्योत्पत्तिवादः ।
पाञ्चरात्रवैष्णवसिद्धान्ते जीव्यास्योद्भवसाधने यादे तत्र हि
"ब्रह्मणो वासुदेवाख्यास्त्रीवः सङ्घर्षणाभिधः । जायते च
मनस्तस्मात् प्रद्युम्नाख्यं ततः पुनः । अहङ्कारोऽनिरुद्धा-
स्यस्तवारो विश्वरूपकाः । वासुदेवाराधनादौ जायते बन्ध-
भोक्षणाश्रितम् । तदेतन्मते शां० पू० भा० निराकृतं यथा

"उत्पत्त्यसम्भवात्" सू० ।

"येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणम् ईश्वरोऽभि-
मतस्तेषां पञ्चः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिरधिष्ठाता
चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पञ्चः प्रत्याख्या-
यते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राक् नि-
र्धारितः प्रकृतिरधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी च
श्रुतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतौरेष पञ्चः
प्रत्याचिख्यासित इति । उत्पत्तिः । यद्यप्येवंजातीयको-
ऽंशः समानत्वाच्चविसंवाद्गोचरो भवत्यस्ति त्वंशानन्दं
विसंवादस्याश्रयमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः । तत्र
भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जन-
ज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वः, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य
प्रतिष्ठितो वासुदेव्यूर्ध्वरूपेण सङ्घर्षण्यूर्ध्वरूपेण प्रद्यु-
म्न्यूर्ध्वरूपेण कनिष्ठ्यूर्ध्वरूपेण च वासुदेवो नाम
परमात्मोच्यते, सङ्घर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्नो नाम
मनः, कनिष्ठो नामाहङ्कारः । तेषां वासुदेवः परा
प्रकृतिः, इतरे सङ्घर्षणादयः कार्यः, तमित्यन्तं भग-
वन्मन्त्रमनोपादानेजगत्साध्याययोगैर्वर्षयतमिहा शेष-
केशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते
योऽसौ नारायणः परोऽप्यन्तात् प्रविष्टः परमात्मा

सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूहापस्थित इति, तच्च निराक्रियते, “स एकधा भवति त्रिधा भवति” इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधा भवत्याधिगतत्वात् । यद्यपि भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनम् आत्मसमन-व्यभिक्ततयाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिविध्यते श्रुतिकृत्यो-रीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत् पुनरिदं सत्यते वासुदेवात् सकृदपि उत्पद्यते सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः, प्रद्युम्ना-ज्ञानिरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् पर-मात्मनः सकृदपि संज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अनि-त्यत्वादोषप्रसङ्गात् उत्पत्तिमन्वे हि जीवस्यानित्यत्वा-दशो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिमोक्षः स्यात्. कारणाप्राप्नो कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेध-व्यति चाचार्यौ जीवस्योत्पत्तिं “नात्माश्रुतेर्मित्यत्राच्च” तस्मादमङ्गतेषा कल्पना” भा० ।

“न च कर्तुः करणम्” सू० ।

“इतश्चासङ्गतेषा कल्पना, कस्माच्च त्रि लोके कर्तुर्देव-दत्तादेः करणं परश्चाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः “कर्तृर्जीवात् सकृदपि संज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽह-ङ्कार उत्पद्यते” इति । न चैदृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं गच्छुमः । न चैवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे” भा० ।

“विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः” सू० ।

“अद्यापि स्याच्च चैते सकृदपि द्यो जीवादिभावेनाभि-प्रेयन्ते किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिवल्-षीर्यतेजोऽभिरैश्वर्यधैर्यरत्नता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याचेति, तस्मा-द्वायं यथावर्णितं उत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्राप्नोतीति । अ-तोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवात्प्रातिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभि-प्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैवामेकात्मकत्वं मसीति, ततोऽनेकेश्वरत्वानानर्थक्यम्, एकेनैश्वरेणेश्वर-कार्यसिद्धेः । सिद्धान्तज्ञानिश्च भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्रायः एक-स्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवश्य एषोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासुदेवात् सकृदपि श्रुत्योत्पत्तिः सम्भवति सकृदपि प्रद्युम्नस्य, प्रद्यु-म्नाज्ञानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि

कार्यकारणयोरतिशयेन यथा जडदयोः । न ह्यसत्य-शये कार्यं कारणमित्यवकल्पते न च पञ्चरात्रविज्ञानि-भिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारत-म्यक्ततः कश्चिद्देोऽभ्युपगम्यते, वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इत्यन्ते । न चैते भगवद्व्यूहास्तुः-सङ्गा, ब्रह्मादिसम्बन्धपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्-व्यूहत्वावगमात्” भा० ।

“विप्रतिषेधश्च” सू० ।

“विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुण-गुणित्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिवल्षीर्यते-जसि गुणाः आत्मान ऐवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादि-दर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भवति, चतुर्षु वेदेषु परं त्रयो-ऽलम्ब्या शाण्डिल्य इदं शास्त्रम् आधिगतवान् इत्यादि-वेदमिन्दादर्शनात्, तस्मादसङ्गतेषा कल्पनेति सिद्धम्” भा० जीवस्य वास्तविकोत्पत्तिनिराकरणेन तस्य भाक्तोत्पत्ति-मत्त्वं तत्रैव २२७। १ पादे समर्थितं यथा

“चराचरव्यपाश्र्वस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव-भाधित्वात्” सू०

“सो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवं जातीयकाङ्क्षौकिकव्यपदेशाज्जातकर्मादि-संस्कारविधानाच्चेति स्यात् कस्याचिदुद्भवानिः, तामपनु-दामः, न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ साः शास्त्रफलसम्बन्धोप-पत्तेः । शरीरानुविनाशिनो हि जीवे शरीरान्तर-गतेष्टानिष्टाप्राप्तिपरिहारार्थं विधिविप्रतिषेधवन्तर्कौ स्याताम् । श्रूयते च “जीवादेतं वाक् क्लिष्टं स्मियते न जीवो स्मियते” इति । ननु लौकिक जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः सत्यं दर्शितः भाक्तस्त्वेव जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः, किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इति, उच्यते । चरा-चरव्यपाश्र्वयः । स्यात्परजङ्गमशरीरविषयो जन्ममर-णशब्दौ, स्यात्परजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च स्मियन्ते चातस्तद्विषयो जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थो जीवात्मन्युपचर्येत तद्भावभाधित्वात् । शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोऽजन्ममरणशब्दौ भवतः नास्तौ । नहि शरीरसम्बन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिदुपलक्ष्यते । “स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिमन्यद्यमानः स उत्क्रा-मन् स्मियमाणः” इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव

जन्मभरणगदो दर्शयति । जातकर्मादिविधानमपि
देहप्रादुर्भावाद्येनैव दृष्टव्यम्, अभावाज्जीवप्रादुर्भावेन ।
जीवस्य परमादात्मनः उत्पत्तिर्विद्यदादीनामिवास्ति
नास्ति चेत्तेतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहान्नयो ताव-
ज्जीवस्य स्यादुत्पत्तिप्रलयौ न क्तः इत्येतदनेन
सूत्रेणाशेष्यते भा० ।

“नात्माऽनुतेनित्यत्वाच्च ताभ्यः” सू० ।

“अस्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्चराध्यक्षः कर्मफल-
सम्बन्धो, स किं व्याप्तादिवदेयोत्पद्यते ब्रह्मण आहो-
स्त्रिदुब्रह्मवदेव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः
कामुचिच्छ्रुतिष्वग्निर्विष्णुलिङ्गादिनिर्द्गमैर्जीवात्मनः पर-
मात् ब्रह्मण उत्पत्तिरान्नायते कामुचित्वविकृतस्यैव
परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेगेन जीवभाषो विज्ञायते न
चोत्पत्तिरान्नायत इति । तत्र प्राप्ते तावदुत्पद्यते
जीव इति, क्तः प्रतिज्ञानुपरोधात् । (एकस्मिन्
विदिते सर्वविदे विदितम्) इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तु-
जातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपपद्यते, तत्त्वान्तरथे
तु जीवस्य प्रतिज्ञे यस्यपक्ष्यते । न चाविकृतः परमा-
त्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं, लक्षणभेदात् । अयत्न-
तपायमत्वादिवर्त्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि
जीवः, विभागाच्चास्य विकारात्मसिद्धिः । यावान् हि
आकाशादिः प्रविभक्तः सर्वे विकारः, तस्य आकाशादे-
रुत्पत्तिः समधिगता जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्म सुख-
दुःखभाक् प्रतिशरीरं विभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्-
पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति भा० ।

अपि च “यथाग्नेः जुष्टा विष्णुलिङ्गा व्युद्गम्ये-
वमयास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः” इति प्राणादेर्भेद्य-
जातस्य सृष्टिं शिष्टा सर्वे एते आत्मानो व्युद्गम्यन्तीति
भोक्तृणांमात्मनां पृथक् सृष्टिं शास्ति । “यथा
सुदोप्रात् पावकात् विष्णुलिङ्गाः सहस्रगः प्रभवन्ति
स्वरूपास्तथाक्षरादिविधाः सोम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र
चैवापियन्ति” इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयानुच्छेते
सरूपवचनात् । जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा
भवन्ति सैतन्ययोगात् । न च कचिदश्रवणमन्त्रस्य श्रुतं
वारयितुमर्हति, श्रुत्यन्तरगतस्यापि अविद्वत्साधिका-
यस्य सर्वलोपसहर्त्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रुतिरथैव सति
विकारभाषास्यैव व्याख्यातव्या “तदात्मानं स्वयम-
जुहोत” इत्यादिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते

ब्रूयः, नात्मा जीव उत्पद्यत इति कक्षादश्रुतेः,
न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयस्सु प्रदेशेषु ।
ननु कचिदश्रवणमन्त्रस्य श्रुतं न वारयतीत्युक्तं, सत्य-
मुक्तं उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति यदायः । कक्षात्
नित्यत्वाच्च ताभ्यः । अथवादजत्वादित्यस्य । नित्यत्वं
ज्ञास्य श्रुतिभ्योऽधिगम्यते, तथाजत्वमविकारित्वमविकृत-
स्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता चेति । न
चैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते, ताः काः श्रुतयः “न जीवो
न्ययते” “स वा एष महानजः” “आत्माऽजरोऽमृतोऽममो
ब्रह्म” “न जायते न्ययते वा विपश्चित्” “अजो नित्यः
शाश्वतोऽयं पुराणः” “तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्”
“अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि
“स एष इह प्रथित आनखापेभ्यः” “तत्त्वमसि” “अहं
ब्रह्मास्मि” “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” इत्येवमाद्या
नित्यत्ववादिभ्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिवञ्चन्ति ।
अनु प्रविभक्तत्वादिकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तं
अलोच्यते, नास्य विभागः स्वतोऽस्ति, “एको देवः
सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इति श्रुतेः,
बुद्धादुपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रथिभागप्रतिभानमाकाशस्यैव
सटादिमन्त्रनिमित्तत्वं । तथा च शास्त्रम् “स वा
अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षु-
र्मयः श्रोत्रमयः” इत्येवमादि, ब्रह्मण एवाविकृतस्य
इतोऽस्यैकानेकबुद्धादिभयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वज्ञास्य
तद्विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्वीमयो
जालम् इत्यादिवदुद्गम्यम् । यदपि कचिदस्योत्पत्ति-
प्रकरणे श्रवणं तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धाच्चेतव्यम्, उपाध्यु-
त्पत्तौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रकरणे च प्रलय इति । तथा
च दर्शयति “प्रज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः सद्यत्याय
तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति” इति । तथो-
पाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय इत्येतदपि, अत्रैव “मा
भगवान्होहमापीपदस्य वा अहमिधं विजानामि न
मेत्य संज्ञास्ति” इति प्रत्यपूर्वकं प्रतिपादयति, “न वा अदे
अहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छिन्नस्य मा-
तासंसर्गस्तस्य भवति” इति । प्रतिज्ञानुपरोधाऽप्यविकृत-
स्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । अक्षयभेदाऽप्यन-
योदुपाधिनिमित्त एव । अत ऊर्ध्वं विभोक्तृत्वादेव ब्रूहीति
च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्या-
नेन परमात्मभावप्रतिपादनात् । यस्माच्चैतान्युत्पत्तेः प्रवि-

जीवते वेति" शरीरकसूत्रभाष्ये गङ्गाचार्यः ।
जीवोपाधि पु० इत० । १।सप्रसुप्तप्रजापदव्यास । तयो
हि जीवोपाधयः । तत्र सुप्तौ बुद्ध्यादिचक्षार-
वासितमज्ञानमात्रमुपाधिः । स्वप्ने जाग्रदावनामयं
बुद्धशरीरमुपाधिः । जाग्रदवस्थायां सूक्ष्मशरीरसं-
ख्यं सूक्ष्मशरीरमुपाधिरिति तत्तदुपाध्यपलक्षितसुप्त-
प्रजादेरप्युपाधित्वम् । "कार्योपाधिरयं जीवः कारणो-
पाधिरौघरः" इत्युक्तेः अज्ञानस्य २व्यवस्थाभेदे च
तस्यास्तु सनष्टज्ञानकार्यत्वात् तदभिप्रायेणैव "मायो-
पाधिरयं जीवोऽस्त्विदोपाधिरौघरः" इत्यादौ सावावि-
द्ययोरभेदेऽपि भेदभिर्देवैः ।

जीवोर्णा स्त्री इत० । जीवतो मेघादेरोमणि 'पवित्तम-
स्मिन् करोति शुक्लं जीवोर्णानाम्' कात्या० श्रौ० ८।
२।१६ । "जीवन्मे परोमनिर्मितस्तत्त्वानिर्मितम्" कर्कः ।
जीव्या स्त्री जीवाय हिता यत् । 'हरीतक्याम् २जीवन्त्यां
२गोचुरदुग्धायाञ्च राजनि० ४जीवनोपाये लि० जीव्यो-
पायं तु भगवान् सप्त किञ्चित् करोतु सः' हरिवं०
२६३अ० ।

जु रंहसि भ्वा० पर० अक० अयिङ् । जवति । अजौषीत् ।
जुजाव । जवः जवनः । णिचि जावयति ते अजो-
जयत् त ततः सनिर्जजावयिषति । अस्य परस्मैपदत्वं
गतिकर्म्मत्वञ्च निघण्टुक्तम् "जयति जवति" इत्युप-
क्रमे इत्येते गतिकर्म्मण इत्युक्तेः । वेदे गणव्यत्यासः
"दृष्टिं ये विन्ने मरुतो जुनन्ति" ऋ० ५।५।८।२ । "येन
न पातमपां जुनाम" १।१८।५ । अयं धातुः ऋ०
भाष्ये सौत्र इति साधयः । दीर्घान्तोऽपि । "वातो न
जुतः सनयद्भि रथैः" ऋ० ४।१।७।२ ।

जु गतो सौ० आत्म० सक० अयिङ् । जवते । अजोष्ट ।
जुजुवे । "यदि मनसा जवते तदाचा यदति" तैत्ति०
सं० ६।१।७।२ ।

जुग त्वागे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । जुङ्गति । अजुङ्गीत्
जुङ्ग । कर्म्मणि णिदिभ्यात् जुङ्गते ।

जुगुप्सन न० गुप्-निन्दायां स्वार्थे णन्-भावे ल्यट् ।
'निन्दने अमरः । कर्त्तरि युष् । निन्दाशोणे
लि० ।

जुगुप्सा स्त्री गुप्-निन्दायां स्वार्थे णन्-भावे च टाप् ।
निन्दायाम् अमरः । सा च योमत्सरस्य स्वाभिभावः
शान्तरश्चाभिचारिभावश्च । यथोक्तं सा० द० "अवि-

द्वद्वा विद्वद्वा वा यं तिरोधातुमक्षमाः । आसादाङ्कुर-
कन्दोऽसौ भावः स्वावीति सप्तमः । रतिर्होचव
शोकश्च क्रोधोत्साहौ भवं तथा । अगुप्सा विनायके-
महौ प्रोक्ताः यमोऽपि च" रघुभेदे स्वाभिभावभेदादुक्तं
"दोषेषणादिभिर्गङ्गां जुगुप्सा विनयोद्भवा" तां वृण-
यित्वा "वृङ्कारवीरयोर्होसोवीरे क्रोधसक्त मतः ।
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः"
देहजुगुप्सा च शौचकार्यं यथोक्तं पात० सू० भा०
"शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः" सू० "साङ्गे
जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायावद्यदर्शी कायानभि-
लक्ष्णी भवति किञ्च परैरसंसर्गः कायसमावावकोऽपि
स्वमपि कार्यं जिह्वागुह्यं कलादिभिराजालयन्नपि काय-
शुद्धिमपश्यन् कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संख्यते" ॥
भा० । देहे जुगुप्साया वैराग्यं भवति । तस्य निन्द-
नीयत्वे हेतुः धिक्कचूडामयावृत्तौ यथा "मज्जास्थिमदः-
पनरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धौतुभिरेभिर्भूतम् । पादोरुवज्रो
भुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्" । याज्ञवल्क्येन
तु देहसंस्थितिसुपवर्ग्यं "इत्येतदस्थिरं षण्णं अक्ष
भोक्षाय क्षत्यसौ" इत्युक्तं व्याख्यातं च मितम् ।

"इतीदृशमस्थिस्रायाद्वारवधमेतदशुचिनिधानं यद्वास्थि-
रमिति यस्य बुद्धिरसौ क्षती पण्डितो भोक्षाय समर्थो
भवति वैराग्यस्य नित्यानित्यविवेकयोर्भौजोपायत्वात्
अस्थिमूलपरीषादिप्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् अत
एव व्यासः "सर्वाशुचिनिधानस्य क्षतव्रणस्य विनाशिनः ।
शरीरकस्यापि क्षते मूढाः पापानि कुर्वते । यदि नामाक्ष
कायस्य यदन्तस्तद्वाहिर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोज्ज्व-
ल्युनः काकांश्च धारयेदिति" । तस्मादीदृशकुक्षितशरीर-
स्यात्यनिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतितव्यम् ।

जुगुर्वणि लि० गु-स्तुतो यङ्लुकि क्तिपि वेदे नि० वन-
संभक्तौ इन्-णत्यस् इत० स्तोत्राणां संभक्तरि । "मन्द्र-
जिह्वा जुगुर्वणी" ऋ० १।१४२।८ । [तत्पार्थे पुनराजनि०
जुङ्ग पु० जुगि-अच् । वृद्धदारकवृत्ते अमरः । एतुल् । जुङ्गक
जुङ्गा स्त्री जुगि-अच् । वृद्धदारकवृत्ते रमानायः ।

जुटक न० जट-संहतौ यच् संज्ञायां कन् प्रथो० । जटायां
यज्जर० । [ख्याते पिशाभेदे यज्जर० ।

जुटिका स्त्री जट-संहतौ वा० कन् प्रथो० । (भूटो)
जुड प्रेरणे चु० उभ० सक० सेट् । जोडयति ते अजुजुङ्ग न ।
जुड वत्ने (जोडादेवोवा) । तदा० कटा० पर० सेट् । जुङ्गति

अजुहोत् जुजोड । अजि जुडः । [अजि जुडः ।
 जुहु गतो ह० पर० सक० सेट् । जुडति अजोडोत् । जुजोड ।
 जुहुत दोषो भ्वा० आत्म० अक० सेट् । जोतते अजोडित ।
 जुजुते । अजुदित् अजुजोतत् ।
 जुन गतो ह० पर० सक० सेट् । जुनति अजोनीत् । जुजोन ।
 जुम्बक पु० वरुणे "पृथिवीं तृचा जुम्बकाय स्वाहा" यजु०
 २५।६। "जुम्बकाय वरुणाय" वेददी० "प्रत्येव तिष्ठति
 जुम्बकाय स्वाहेत्यवष्टय उत्तमामाहुतिं जुहोति वरुणो
 वै जुम्बकः" शत० ब्रा० १२।१।६।५।
 जुर्ध्व पु० वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । जुर्वति अजूर्ध्वोत् । जुर्ध्वः
 जुर्ध्वः । कृपि जुः ।
 जुल पेपथे चु० उभ० सक० सेट् । जोलयति ते अजुजुलत् त
 जुवस लि० सो० जु० वा० अमुन् क्विप् । वेगयति । "आ नः
 सोमः सहो जुगो रूपम्" ऋ० ६।६५।१८ ।
 जुष तृप्तौ अक० तर्के सक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् ।
 जोषयति ते जोषति अजुजुषत् त अजोषीत् ।
 जुष हर्षे अक० सेराधां सक० तदा० आ० सेट् । जुषते
 अजोषित् जुजुषे जुषमाणः । ददित् । जुष्टः । जीत्
 वर्त्तमाने क्त । जुष्टः । "पौनरुह्योऽजुषत शुचं विपक्ष-
 वभ्युः" भट्टिः "यत्र देवासो अजुषन्ति विश्वे" यजु०
 ४।१। "इन्द्र ! जुषस्व प्रवह" अथ० २।५।१। "अजा-
 मकाम्-अजोहोत्ये को जुषमाणोऽनुजेते" श्वेताश्वतरोप० ।
 "एषैव बुद्धिर्जुषतां सदात्मनाम्" भा० व० १२५६६ स्तो० ।
 "सत्यं जुषाणाय भवाय देहिनाम्" भाग० ८।५।२२ ।
 "परजुष्टनयाजिर्वर्त्तमानः" दीधितिः । आर्षे गणव्य
 त्यसात् अदादित्वम् । "देवा नाश्रद्धधानाश्चि चविर्जु" लि०
 भा० व० १२७३। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः । "पारिजातशुष्पान्
 मर्त्यो जुषन्ति यदि नारदः । देवानां मानुषाणां च न
 विशेषो भविष्यति" हरिवं० ७२७२ । लेटि जोजिषत्
 "सुपेशसक्तरति जोजिषद्भि" ऋ० २।१५।१ "जुषी
 प्रीतिसेवनयोः लेखडागमः । विकरणः सिप् । इडा-
 गमश्च" भा० । प्राद्य पसर्गपूर्वकस्य प्रादियोत्यतत्तदर्थयुक्ते
 सेवनादौ ।

जुक्क पु० जु०-कृत् ततः संघायां कन् । जुके शब्दश्च० ।
 जुष्ट न० जुष-कर्म्मणि क्त । उज्जिष्टे । २ सेविते लि० मेदि०
 "परजुष्टनयाजिर्वर्त्तमानः" दीधितिः । "पुण्यो मङ्गाज्जु-
 सज्जुष्टः" भट्टिः । [सेवने न० ।
 जुषत् लि० जुष-कर्म्मणि क्यप् । १ सेव्ये भावे क्यप् । २ सवस्त-

जुहुराण पु० । ऊर्ध्व-सन्-आनश्च सनो लुक् क्लोपश्च ।
 १ चन्द्रे पु० उज्ज्वल० । २ कौटिल्यकारिणि लि० । "युयो-
 ध्यज्जुहुराणमेनः" इ० उ० । "जुहुराणं कृटिल-
 कारिणम्" भाष्यम् ।

जुहुवान पु० ऊ-कर्म्मणि कानच् । १ अग्नौ २ हजे च । सं-
 क्षिप्तसारे कठिनहृदये इत्युक्तिः रमध्यस्यैव तदर्थता
 हृत्तेः सङ्ग्रहपक्षे सदर्शनीयत्वात् अतस्तत्र विपिकर-
 प्रमादात् जुहुवान इत्यपपाठः जुहुराण इत्येव पाठः
 ससुचितः ।

जुह्व स्त्री जुहोत्यनया ऊ-कृप् नि० द्वित्वं दीर्घश्च । यन्त्रिये
 शुगास्थे पात्रभेदे सा च पलाशवटिता "पालाशी जुह्वः"
 कात्या० श्रौ० १।१।२४ । "जुहोत्यनया जुह्वः लुक्
 सा च पालाशी पलाशवटिकावर्णिता" कर्कः । "यस्य
 पर्णमयी जुह्वर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति" श्रुतिः ।
 "पर्णमयी पलाशकाष्ठमयीत्यर्थः" । एषा चानारभ्याधी-
 ताऽपि प्रकृत्यर्था यथोक्तं तावदत्र ब्रा० ।

"अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वमिति न्यायेन
 क्रत्वङ्गत्वावगमात् । स च न्यायस्तृतीयाध्याये षष्ठपादस्य
 प्रथमाधिकरणे पर्णमात्रस्य द्वाकृत्याभिहितः । "प्रकृतौ
 विजितौ वा सात्यस्य पर्णेत्यसौ विधिः । प्रकृतेरेव वा
 तत्त्याद्वचनादभयोरसौ । जुह्वमाश्रित्य पर्णत्वविधिः
 प्रकृतिमात्रगः । चोदकेनोभयप्राप्तेर्विजितौ विधिनात्र
 किम्" । अमरभ्यः श्रूयः "यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति न स
 पापश्लोकं शृणोतीति" । तत्राव्यभिचारितक्रतुसम्बन्ध-
 वर्तौ जुह्वमाश्रित्य प्रकृतः पर्णद्वयो वाक्येन विधीयते ।
 या जुह्वः सा पर्णमयीति वाक्यश्च प्रकृतिविजित्योस्तुल्य-
 मेव प्रवर्त्तते उभयत्वाश्रयभूताया जुह्वः सत्त्वात् ।
 तस्मात् प्रकृतिविजित्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते,
 ब्रूमः कियं विधिर्विजितौ चोदकात् पूर्वविधिते
 पश्चाद्वा । नाद्यः, आश्रयभूताया जुह्वः चोदकमन्-
 रेणासम्भवात् । द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वः सहेव
 चोदकेनातिदिश्यते, तत्र पुनर्विधिवैयर्थ्यादयं विधिः
 प्रकृतिमात्रगः" । जुहोत्यस्यां दिशि-आधारे कृप् ।

२ प्राग्देशे प्राङ्मुखतया होमकरणात् तस्मात्तथात्वम् ।
 जुहुरा(वा)ण पु० जुह्वं र(व)णति र(यश्च-अण्) । १ अश्विनौ ।
 २ चन्द्रे विधेः [वः । अग्नौ चन्द्रे ।
 जुह्वत् पु० जुह्वाम् होमोद्देश्यतयास्त्वस्य सप्तम् वा यस्य
 जुहोति स्त्री जु-धात्वर्थनिर्देशे गतिप् । होमभेदे अजति

जुहोतीनां कोविशेषः" कात्या० श्रौ० १।१।५। इति पत्रे यजतिवक्ष्यसक्ता "उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः" १।१।७ इति वक्षितम् । "उपविष्टेन कर्त्ता होमो येषु त उपविष्टहोमाः स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः य उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाश्च ते जुहोतयः इत्युच्यन्ते" कर्कः अतोऽस्य पुंस्त्वमेव स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी । "अरन्ति सर्वा नैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः" मनुः ।

जुह्वास्य पुं० जुहुरास्यमिवास्य । होमीययज्ञौ । "हव्यवाहो जुह्वास्यः" ऋ० १।१२।६ । [जुतः ।

जु गतो सौत्व० सक० प० सेट् । अवति अजाधीन् जुजाय । जु स्त्री सौ०-जु-गतो यथायथं कर्त्तुं भायादौ क्तिप् । काकाशे २ सरस्वत्यां शपिमात्यां च ४ जवने यद्भरत्वा० ५ जवयुक्ते लि० विश्वः । इत्वरामने ७ गमने च स्त्री सेट् ।

जूट पुं० जट-संहतो अच्-प्रथो० । जटासंहतो बन्धे २ जटायाम् यद्गार्धचि० । "जटाजूटसमायुक्तामर्ज्जुन्दुलतण्डुलशेखराम्" दुर्गाध्यानम् । "भूतेशस्य भुजङ्गप्रक्षिप्तवक्ष्यसङ्गमज्जटाजटाः" मालतीभा० । स्वार्थे क तत्त्वार्थे ।

जूत लि० सौ०-जू-क्त । १ गते २ आकटे च । "रथो ह वा नृतजात्यभिजुतः" ऋ० १।५।८ । "अभिजुतः स्तोत्रभिराकटः" भा० २८ च । "युधं श्वेतं पेदव इन्द्रजुतम्" ऋ० १।१।८ । "इन्द्रजुतं इन्द्रेण जूतं दत्तम्" भा० ।

जूति स्त्री जु-रं हवि भावे क्तिन् सातिहेतीत्यादिना नि० । १ वेगे अमरः । "उत कास्य पञ्चयन्ति जना जूतिं कटिप्रो अभिभूतिभाषाः" ऋ० ४।२।८ । "मनो जूतिजुषता माज्जस्य" यजु० २।१६ । "जूतिः जवतेर्गतिकर्मणः" वेददी० अथ मनो ज्योतिः इति पाठः प्रामादिकः । मेधा इष्टिर्धृतिर्भर्तृमतीषा जूतिः कृतिः" ऐ० उ० "जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वाभाषः" २ भाष्योक्ताऽर्थे च ।

जूतिका स्त्री जूत्वा कायति कै-क । कर्पूरभेदे राजनि० । जूर वयोहानी अक० वधे सक० दिवा० स्त्रीत्वं सेट् । जूर्यते अजूरिष्ट । ईदित् । जूर्यः । कोपे च "इच्छाविभङ्गा-ज्जलमानसत्वात् मन्त्रे नखेभ्यश्चिरे जुजुरे" भट्टिः ।

जूर्ण पुं० जूर-क्त । (उलुखल) तृणभेदे रत्नमाहायां जूर्णस्येति तत्पुण्यां निहृत्वात् तस्य तयात्वम् । जूर्णेति आख्या वक्ष्य जूर्णस्योऽप्यत्र ।

जूर्णाद्वय पुं० जूर्यमाह्वयते काण्डेन सार्द्धं ते आ+ङ्-वा० ष । देवधान्ये (देधान) हेमच०

जूर्ण स्त्री ज्वर-रोगे नि० जट् जूर-वेगे वा नि० । १ स्त्रीरोगे २ वेगे । ३ आदित्ये ४ देहे ५ जङ्घाणि च संक्षि० उच्यते । जूर कोपे नि० । ६ क्रोधे निघण्टुः निघन्ते ६।४।१ । "अथाग्नि-हस्तिरन्या दयिता" "जूर्णजयतेर्वा द्रवतेर्वा दुनोतेर्वा" तत्त्वप्रथो० । तेन ७ वेगयुते द्रवयुते ८ तापके च । "विप्रा जूर्णिर्न वक्षति" ऋ० १।१२।८ । "जूर्णैर्नयती सेका" भा० । १० स्तुतिजुगले च । "नृपुण्यां जूर्णैर्न कपूण्याम्" ऋ० १।१२।१० । "जूर्णः स्तुतिजुगलः" भा० ।

जूर्ति स्त्री ज्वर-भावे क्तिन् जट् । ज्वरे ।

जूर्य लि० जूर-कर्त्तरि बा० ण्यत् । १ जीर्णे "रसः पूर्य जूर्यः" ऋ० ६।२।७ । "जूर्यः जीर्णः" भा० २८ च । जूष वधे भा० उभ० सक० सेट् । जूपति ते अजुषीत् अजूपिष्ट जूष पे । जूपः ।

जूष पुं० जूष+प्रथो० । सुहादिकावे भरतः ।

जूषण न० जूष-ल्यु । दन्तभेदे (धादफुत्) यद्भच० ।

जू न्यकारे भा० पर० सक० अनिट् । जरति अजाधीन् । जजार ।

जूम्भ जूम्भे (हादतोच्चा) गात्रशैथिल्ये च भा० आत्म० अक० सेट् ईदित् । जूम्भते अजुम्भिष्ट । जजुम्भे । "आत्मान-भाषाय मधुर्जजुम्भे" कुमा० जूम्भा जूम्भः । जूम्भितः । "जूम्भते सुहृदाधीना बाला गर्भभराजसा" सा० द० ।

जूम्भ जूम्भणे भा० आ० अक० ईट् । जूम्भते अजुम्भिष्ट जजुम्भे । ईदित् । जूम्भः ।

जूम्भ पुं० जूम्भि-भावे घञ् अङ्गिर्वा० (हादतोच्चा) । गात्रशैथिल्यपादके २ सुखविकाशकारके च व्यापारभेदे । भावे अ । तत्त्वार्थे स्त्री । जूम्भा च अमगर्भादिजनितजाडकायप्री यथाह सा० द० "आलस्यश्चमगर्भाद्यैर्जाड्यं जूम्भासितादि कृत्" तत्कारकवायुश्च देवदत्तः । "विजुम्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसद्विषः" पदार्थः २० योगार्थवः । "जुतोत्यत-नजुम्भास जीवोत्तिष्ठान्नुलिध्वनिः गुरोरपि च कर्त्तव्य-मन्यथा ब्रह्महा भवेत्" तिथित० । श्विकाशे ४ विस्तारे च पुं० यद्भच० । "पीत्यैकं आसमन्त्रिः पुनस्त्यजति वेगधान् । आलस्यनिद्रायुक्तस्य च जूम्भ इति कथ्यते" "जूम्भात्यर्थं समीरणात् । जूम्भावने ससत्ये शोभने शयने नरम् । स्वापयेत् तेन नियमात् जूम्भाधिनः प्रश-स्यति । जूम्भावैगण्यं याति कटुतैलेन मर्हनात् । भोज-नात् खादुभोज्यानां तथा ताप्युभयभावात्" वैद्यकम् ।

जूम्भक लि० जूम्भ-ल्युच् । १ जूम्भाकारके २ दृग्गणभेदे पुं०

“पृथोऽनुययौ यान् वरदं वपभध्वजम् । जृम्भकैर्यव-
जृम्भोभिः सखिभिः समसख्यैः । यात्यभोषो महा-
यक्षो दक्षिणं पक्षमाश्रितः” भा० व० २१०ख० ।
जृम्भयति जृम्भि-एवञ् । शशाङ्गसुनितनये षटद्विषिते
अक्षभेदे च “जशाङ्गनयकपाण्यक्षानि विश्वामितेण
रामाय हतानि तत्कथा रामा० वा० २८ख० ।

“संहारान् व्याजहाराय धृतिमान् सुव्रतः पुषिः ।
सत्त्वन्तं सत्यकीर्तिं धृष्टं रमसमेव च । प्रतिहारतरं
नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् । जज्यालक्ष्याविभौ चैव वद-
नाभसुनाभकौ । दशाश्वतप्तत्रौ च दशशीर्षगतोदरी ।
पद्मनाभौ महानाभौ इन्दुनाभसुनाभकौ । ज्योतिषं
शकुनञ्चैव सैरास्यविमलावभौ । योगश्चरविनिद्री च
दैव्यप्रमथभौ तथा । शुचिबाहुर्महाबाहुर्निष्कर्मिर्विद्व-
क्षया । सार्धमाक्षी धृतिमाली धृतिमान् हचिरक्षया ।
पितृः सौमनस्यैव विपूतमकरावभौ । करवीरं रति-
श्वैव धनधान्यौ च राघव ! । कामरूपं कामरुचिं भोज-
भायरणं तथा । जृम्भकं सपनायं च पन्थानवरणौ
तथा । जशाङ्गनयान् राम ! भास्वरान् कामरूपिणः ।
प्रतीक्ष्य मम भङ्गने पात्रभूतोऽसि राघव ! । बाहुमि-
मित्वेव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । दिव्यभास्वर-
देहाय मूर्ध्निमलः सुखप्रदाः । केचिदङ्गारसदृशाः
केचिद्धूमोपमास्तथा । चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्ला-
ज्जिह्वास्तथा । रामं प्राञ्जलयो भूत्वाऽमुवन् अधुर-
भाषिणः । इमे च नरशार्दूल ! शार्धकिङ्करायाम ते ।
गम्यतामिति तानाह वधेष्टं रघुनन्दनः । मनसा
कायेकालेण साहाय्यं मे करिष्यथ । अथ ते राममा-
मन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । एवमस्त्विति काकुत्स्थ
सङ्गा जम्बुर्ययागतम्” २८ख० । “साधे” क अत इवम् ।
जृम्भयां स्त्री(हादतोना)सा च इन्द्रहस्तयोर्द्वे इन्द्रे
हस्तयस्ते देवैः सृष्टा ततः प्रभृति लोकप्राणवायुसंस्था
यथाह भा० उ० ८ख० “ततो अपाह देवेन्द्रं हतो वीरः
शतक्रतुम् । अपाहत्याक्षिपद् वक्त्रे शक्रं कोपसमन्वितम् ।
यस्ते हस्तेण शक्रो तु सम्भ्रान्नास्त्रिदिवराः ; अक्षयंस्ते
महासत्त्वाजृम्भिकां हतनाशिनीम् । विजुम्भमाणस्य ततो
हस्तस्यास्यादपाहतात् । स्वाभ्यङ्गान्मिषक्षिप्य निष्-
क्रान्तो वनमाश्रयः । ततः प्रभृति लोकस्य क्षमिका-
प्राणसंनिता” ।

जृम्भण न० जृम्भि-भावे क्युट् । (हादतोना) । गालयैकि-

ल्यापादके ऋक्षविकाशकारके च व्यापारभेदे । “सङ्क-
र्तुर्जृम्भणतत्पराणि—“अङ्गान्मन्त्रः प्रमदाजनस्य
करोति सावय्वरसोत्सुखानि” कृतसं० “जम्बुकादिहृष्टां
तां जृम्भयाख्यां तत्तुं प्रभोः” भाग० २।२०।४२ । जृम्भि-
षिच्-ल्यु । जृम्भणकारिणि जृम्भकास्ते च “जृम्भणं
नाम सोऽप्यस्त्रं जपाह पुरुषोत्तमः । हरं स जृम्भया-
सास क्षिप्रकारो महाबलः” हरिवं० १८४ अ० । “जृम्भणं
पातनञ्चैव त्वाङ्ग्यापि सुदारुणम्” २२४ अ० ।

जम्भिणी स्त्री जृम्भि-णिनि । पञ्चपयस्यैव गन्धर्वः ।
जृम्भित लि० जृम्भि-क्त । १।चेदितेऽप्रवृत्ते च भावे क्त । जृम्भयायां
६ स्फुटने हेमच० स्त्रीणां एकरणभेदे न० नेदि० ।

जृ जरायां दिवा० पर० अक्० सेट् जोर्यति हरित् ।
अजरत् अजारीत् । जोर्यः । पित् । जरा । घटादि० ।
जरयति । “या न जोर्यति जोर्यतः” नीतिमा० जोर्यते
रहन् । जरन् । जजार । जरीता जोर्यः । “जरि-
तृणां सतां भुवः सृतये” वामदेव्यगानमन्त्रः ।

जृ जरायां वा चुरा० उभ० पक्षे क्वादि-पादि० अक्० सेट् ।
घटा० । जरयति ते अजीजरत् त । जृणाति । हरित्
अजरत्-अजारीत् ।

जित् लि० जि-लच् । जयशीले । “जेता त्वभिः इन्द्रः
पुत्रम्” ऋ० १।१७८।३ । “जेतां लोकपालावां स्व-
सखैरर्चितेश्वरम्” रघुः । स्त्रियां डीप् । ‘विष्णौ
पु० । “अनघो विजयो जेता” विष्णुसं० । जयत्यति-
येते सर्वभूतानि” इति जेता” भा० ।

जितव्य लि० जि-कर्मणि तव्य । जेये “जय्यो यः शक्यते जेतुं
जेयो जेतव्यमात्मके” अमरः ।

जित्व लि० जि-वणिप् वेदे नि० दीर्घस्यापि लृक् । जेतव्ये ।
‘अस्यामाते जयतु जेतवानि” ऋ० १४७।२६ । “जेत्वानि
जेतव्यानि” भा० ।

जेताक न० स्वेदसेवनार्थं षट्भेदे (भापरालस्योदार वर)
तस्मिन्निप्रकारोऽभिहितस्वरके यथा

“अथ जेताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत । तत्र पूर्वस्थां
दिश्युत्तरस्थां वा शुण्वति प्रशक्ते भूमिभागे जप्यवृत्तिके
सुवर्णवृत्तिके वा परीक्षामपुर्णिमादीनां जहायशाना-
मन्यतमस्य कृते दक्षिणे पश्चिमे वा वृषतीर्थे समसुविभक्त
भूमिभागे सप्ताष्टौ वा चरन्तीसुपक्रम्योदकात् प्राङ्मुख-
सुदृढसुखं वागिदृष्टीर्थं कृटामारं कारयेत् । कृतु-
प्रविक्षारतः हरमरत्नीः भोज्य सप्तमात् सुदृष्टं कृ-

कर्मसम्यक्प्रवृत्तयेनायमम् । अथ कूटागारस्थानः सम-
न्ततो भित्तिसरलोविद्यारोहोर्ध्वं पिण्डिकां कारयेत्
कपाटवर्जम् । मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्पङ्क्तुमात्र-
पुरुषप्रमाणं लक्षणं कन्दुसंस्थानं बहुलस्यस्त्रिभुज-
कारकोष्ठकस्यैव विधानं कारयेत् । तच्च खादिरा-
चामाश्रकणादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत् । स
यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतभूतानि अव-
तप्तञ्च जैवसमन्विता तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्णया
युक्तमिति तत्रैवं पुरुषं यातुराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छिन्नं
प्रवेशयेत् प्रवेशयञ्चैनमनुशिष्यात् । सौम्य ! प्रविश कचप्रा-
चयारोग्याव चेति । प्रविश्य चैनं पिण्डिकामविरुद्ध
पाशपरपाशोर्ध्वं यथासुखं प्रयोधाः न च त्वया स्वेदमू-
ष्कापरीतेनापि सता पिण्डिकेया विमोक्तव्या आ प्राणो-
च्छ्वासात् । अथ्यमाने ह्यतः पिण्डिकावकाशात् हार-
मनधिगच्छन् स्वेदमूष्कापरीततया सदा प्राणान् जह्याः
तस्मात् पिण्डिकामेनं न कथञ्चन सुश्लेषाः त्वं यदा
जानीयाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रकृतस्वेद-
प्रिच्छं सर्वस्वोतोयिष्ठं लघुभूतमपगतविबन्धसम्भ्रमि-
वेदनागौरवमिति । ततश्च पिण्डिकावकाशरन् हारं
प्रपद्येथाः । निष्क्रम्य च न बहुला चक्षुषोः परिपाक-
नाथं श्रोतोदकसुपस्यूयेथाः । अपगतसन्नापक्रमस्तु सङ्ग-
त्तां सुश्लेषेन वारिण्या यथान्यायं परिमितोऽग्नीथाः
अस्य स्वेदाधिकता शब्दकल्युप्ते उक्ता पित्वा “भूयस्तेषु
च जीनाके तन्मूर्धन्येष्टेषु च । विमूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः
स्विद्यति ना सुखम्” इति आधाररूपगृहार्द्रिवाह-
चयात् गृहभेदस्यैवोपक्रमत् । उपसंहारे च इति
जेनाकस्वेद इति कीर्तनं सप्रमीतत्पुरुषपरम् । इति
जेनाकः स्वेद इति संविषर्गपाठोऽनाकरः ।

जैन्य लि० जि-जन+णिच्-वा बा० उ० न्य । १ जयशीले “अग्नि-
र्ब्रह्म जैन्यो न विश्रुतिः” क० ११२८७ । “जैन्यः जय-
शीलः” भा० । २७ त्पद्यो च “जनिष्ट हि जैन्यो अथो
अज्ञासु” क० ५११५ । “जैन्य उत्पाद्यः” भा० १ जेतव्ये
च “इष्टं पथो वृषणा जैन्वावस्तु” क० ७१७४१ । “जैन्यं
वस्तु धनं ययोः । वेदे पूर्वपददीर्घः । “जैन्वावस्तु जेतव्य-
धनौ” भा० । “गतं देवेभिर्जैन्वावस्तु” क० ८१२८७ ।

जैमन् लि० जि-मनिन् । १ जयशीले “उदम्यजेव जैमना मदेह”
क० १०१०६१ । “जैमना जयशीलो यौस्थाने स्त्री च
जान्मो दीर्घाभाः । स्त्रीके तु जैमा जैमानी इत्येव ।

जैतुर्भावः इमनिच् तुषो षोपः । २ जैतुर्भावे जये च
१ जयसामर्थ्ये पु० । “जैमा च महिमा च ने” बजु० १८४ ।

जैमन् न० जिम-भावे ल्युट् । भक्षणे अमरः ।

जिय लि० जि-कर्मणि यत् । जेतव्यमात्रे अमरः ।

“देवैरजेया निष्पिताचार्युनेन । तदा नाथसि विजयाय
सज्जय !” भा० आ० १ अ० । “विष्टहा शत्रून् कौन्तेय !
जेयः क्षितिपतिस्तदा” भा० आ० ६ अ० ।

जिष गतो आ० आत्त० सक० सेट् । जेषते अजेषिट् अदित्
अजिजेषत् त । “अपं तोकस्य तनयस्य जेषे” अ०
१११०१११ ।

जिह् यत्ने आ० आत्त० अक० सेट् । जेहते अजेहित् ।
अदित् अजिजेहत् त । “पातन्मभयो जेहमानम्”
अ० १११०५ “जेहमानं प्रयतमानम्” भा० । निरुक्ते
अस्य गतिकर्मतोक्ता “दृढयानपर्वजं हमानस्य” अ०
१०११६ । कश्चित् व्याप्तर्यतासि “सुगैभिरदेणुभिर्जिह-
मानं पतन्ति” अ० ११६१६ । “जेहमानं यक्षदेवं व्याप्नु-
वत्” भा० । गत्वर्थकधातोः प्राप्तर्यकत्वात् प्राप्तर्यतासि ।
“ये तादृगुदेवता जेहमानाः” अ० १०१५१८ । “जेह-
मानाः प्राप्ताः” भा० । [अदित् जानः ।

जै जये आ० पर० अक० अनिट् । जयति । अजासीत् ।
जैगीषव्य पु० जिगीषोरपत्यं गगां यञ् । योगविदं सुनि-
र्भेदे तत्कथा भा० श० ५१ अध्याये शा० पर्वणि च २१५
अ० उभया । “असितो देवस्यैव जैगीषव्यस्य तत्त्ववित्” भा०
शा० ११ अ० । स्त्रियां कौहिता० नित्यं अक० पित्वात्
ङीप् । जैगीषव्यायणी ।

जैत्र लि० जैतेव जेत+प्रच्चादि० यण् । १ जयशीले अमरः ।
२ पारदे पु० १ ज्यौषधे न० राजनि० । “रत्नाय
जैत्रः प्रदिशन्ति त्वगम्” किराः “शरीरिणा जैत्रशरेण
यत्न” माघः । “देवसूतभुजावस्वी जैत्रमध्यास्त राघवः”
रघुः । ततस्तद्वर्ष्यां कर्षां फञ् । जैत्रायणि जैत्रादूर-
देशदौ लि० ।

जैत्ररथ लि० जैलो रथोऽस्य । जयशीले हला० ।

जैत्रो स्त्री जैत्रेव जेत+सार्धे अण् ङीप् । जयशीले ।
शब्दर० । [दुपासके च ।

जैन पु० जिम एव, जिनोदेवतास्य वा अण् । १ अर्हति २ अर्ह-
जैपाल पु० जयपाल+प्रपोः । जयपालश्चो द्विरुपकोपः
जैमिनि पु० सुनिभेदे स च सामवेदे वेदव्यासगिणः यथाह
भाग० ११६१८ । “साम्नां जैमिनये प्राह तदा कन्दो-

महं हिताम्” स च धर्ममीमांसां प्रणीतवान् । तस्य शास्त्रं द्वादशाध्यायात्मकम् । तत्प्रतिपाद्यविषयासाधिकरणमाद्यानां साधवाचाख्येण संबन्धीता यथा

“धर्मो द्वादशलक्षणव्यावृत्त्याद्यस्तत्त्वलक्षणैः । प्रमाणभेदेष्वप्यप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः । अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः । जहोऽनाद्यस्य तन्त्रं च प्रसङ्गोद्दिताः क्रमात्” । “लक्षणान्यध्यायाः । द्वादशाङ्गं लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी । तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः । तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादिरूपं धर्मं प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः । तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तत्त्वोपपत्त्यम् । चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्तमुत्पन्नम् न तु कर्तव्यत्वप्रयुक्तत्वेऽस्मादयः । पञ्चमे क्रमनियतिविधेयतादयः । षष्ठे कर्तृरधिकारो नान्वादेरित्यादयः । सप्तमे सप्तानुस्तिरक्त्रे नेनेत्वादिप्रत्यक्षयचनेनाग्निहोतादिनाम्नानुभितवक्त्रेण च सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे सौर्यं चन्द्रं निर्वपेदित्यत्र निर्वपस्तद्वितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौपश्रज्यकत्वमित्यादिलक्षणेनाग्नेयपुरोडाशेति कस्तव्यत्वेन नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः । नवमे प्रकृतावगमने जुष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य-चरावन्मपदपरित्यागेन सूर्यपदप्रक्षेपेण च सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येवमाद्युक्तः । दशमे कृष्णलेषु चोदकपात्रस्यावचातस्य पितृभीकरणासम्भवे लोप इत्येवमादिर्बोधः । एक्यदशे वज्रनामान्तादीनां प्रधानानां स्रष्टुनुष्ठितेन प्रयज्ज्ञात्वाभोपकार इत्यादि तन्त्रम् । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पञ्चङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः । पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति” “विध्यर्थवादस्तदयोगात् चेति चतुर्विधम् । प्रथमाध्यायगैः पादेचतुर्विधमनमीरितम् । “प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादरूपम् । अर्थ-वाद्गो मन्त्रस्याप्युपलक्षणम् । तृतीये स्मृतिरूपम् । स्मृतिराचारमप्युपलक्षणम् । चतुर्थे अङ्गित्वादिना-मरूपम्” “उपोद्घातः कर्मभेदानां तत्त्वापवादगीः । प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायवादगाः” ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधक-पूर्वसङ्गाव इत्यादिनाः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो

वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्तादिभिः कर्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाव्ययोः प्रयोगयोर्भेदः” । “स्मृतिर्विष्णुं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः । अनारभ्योक्तिवर्तुषास्वर्था अष्टपादगाः” । “तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्व-बोधकानां स्मृतिविष्णुादीनां मध्ये स्मृतिर्निर्धारिता । द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसङ्गावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि । सप्तमे सप्तप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे याजमानानि” । “प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता । फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तित्येते चतुर्वर्गाः” । चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूताभि-क्षा दधानयनस्य प्रयोजकत्वादप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं यत्पापाकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुष्टपर्वण-यीत्वादेरपापश्लोकत्रयणादिफलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षयूतादिचिन्ता” । “श्रुत्या-दिभिः क्रमस्तस्य विधेयो दृष्टवर्धने । श्रुत्यादेर्वचता चेति पञ्चमाध्यायवादगाः” । “पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपेय गतेषु सप्तदशसु पशुल्लेकैकधर्मसमापनमित्यादि क्रम-विशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकैकश्र-मित्यादिदृष्टिः । अदाभ्ययङ्गचित्रितयोरनादृशितित्यादि दृष्टभावाः । चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठा दीनां प्रवक्तुर्बलभावः । “अधिकारी तस्य धर्माः प्रति-निध्यर्थलोपने । दीक्षा सत्त्वं देववक्त्रे षष्ठे पादेऽध्वनी-स्थिताः” । षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तृरन्वन्वादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति योऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सत्त्वाधिकारिणां प्रत्येकं कर्तृत्वं फलम् । दर्शपूर्ण-मासयोः कर्तृकनियमः । काव्यकर्म समापनीयमित्येव मादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये इत्यस्य प्रति-निधिरस्ति । देवादीनामन्यादीनामधिकारिणश्च न नास्तीत्यादिना निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं वि-चारितम् । अवतनागे सत्याज्ज्ञेन यजेत । इडा-द्यर्थनागे सति शेषाञ्च पाशमित्यादिकम् । पञ्चमे काशापरानेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेऽपि प्राविशतम् ।

ज्योतिषोक्तैर्वाद्यो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादश-
दीक्षा इत्यादि निरूपितम् । यत्र सत्ताधिकारिणस्तुल्य
कस्या एव । सत्त्वं विप्रसूयेत्येवमादिकं चिन्तितम् ।
सप्तमे पुत्रादिकं न देयम् मङ्गाभूभिर्न देयेत्येवमादि-
र्देवविचारः । अष्टमे शौकिकाम्नायुपनयनहोमः,
नवमतीष्टसूक्तैवेत्येवमादाभिविचारः कृतः” । “प्रत्य-
क्षोक्तप्रतिदेशोऽस्य शेषः सामानिरूपणम् । नाम-
चिह्नप्रतिदेशो द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः” । “सप्तमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे सामानभितरच्छेदनेनेत्यादि प्रत्यक्ष
वचनान्तिदेशः । द्वितीये रथनरशब्देन गानमात्राभि-
धायिना गानस्यैवातिदेशस्तत्त्वमित्येतादृशः पूर्वोक्तान्तिदेशस्य
शेषो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोत्रनामान्तिदेशः ।
चतुर्थे निवापौषघट्टादिविहङ्गातिदेशः” । “अष्टविहङ्गा-
दथास्यष्टात् प्रवत्तादपवादतः । अतिदेशविशेषाः स्तु-
रष्टमाध्यायपादगाः” । “अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे
अष्टेन विहङ्गेनातिदेशविशेषः । तद्याथा सौर्यचरा-
वतिदेशकानि निवापकृत्तितेन देवताभिर्देव्य एकदे-
वतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि अष्टान्याग्नेयविह-
ङ्गानि । द्वितीये त्वष्टर्त्विहङ्गैरतिदेशः । तत्रथा
वाजिने हविःसामान्येन विहङ्गैर्न पयोविध्यन्तोऽति-
दिश्यते । तत्र विहङ्गमस्यष्टम् शीघ्रं तद्वृद्धप्रतुत्पाद-
नात् । तृतीये प्रवत्तेन विहङ्गेनातिदेशः । तद्याथा
याभिवारिकेष्टायाग्नावैष्णवसारस्वतत्रार्हस्यथेभु हविःपु
त्रित्वेन विहङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते
हिदेवत्यत्वेन विहङ्गेन प्रथमं धाम्नावैष्णवे तृतीय-
स्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रवत्तं च हिदेवत्य-
त्वम् शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात्
क्रमस्तु विवक्षितप्रतीत्या दुर्बलः चतुर्थे दद्विहोमेत्यति-
देशोऽप्युच्यते” ।

“अहारभोऽयं सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः । नवमा-
ध्यायपादेषु चतुर्थेते प्रकीर्तिताः” । “नवमाध्या-
यस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वकमूहविचारप्रारम्भः ।
तत्र प्रवाजादयो धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः । व्यवघात-
मन्त्रादिष्विविधमितं त्रीष्टम्यादिसंख्यं साधनविशेषत्व-
नात्” विवक्षितमित्यादिप्रोद्घातः । अत्रित्यभिपूष-
यन्तानां विवक्षितेषु मास्यमूहः । अग्निशब्दस्यासूह
इत्यादिकञ्जविचारारम्भः । द्वितीये सपरिकरः सा-
मोहः । तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गा

पतितो विचारः” । “हारकोपोऽस्य विचारः कार्यै-
कत्वं सत्तुल्यः १ पक्षान्नप्रकीर्णानि नञर्थवाच-
पादगाः” “दशसाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतु-
हारकोपो निरूपितः । तद्यथा स्ववर्जता वेदिर्भव-
तीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य हारस्य कोपेन निष्पादका-
नासत्त्वननादीनां बाधः । कण्ठत्वेन वितृष्णीकरत्वरूपस्य
हारस्य कोपेनावधानात्स बाधः । द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य
हारकोपस्य वज्रभिरुदाहरणैर्विचारः २ तृतीये बाध-
कारणं कार्यैकत्वम् । तद्यथा प्रकृतौ गवाश्चादि
दक्षिण्याया अस्तिक्त्परिक्रयः कार्यः ३ तथा विजति-
रूपे भूगान्त्रिकोक्ते धेनुरूपायास्तदेव कार्यम् ४ ततो
धेन्या गवाश्चादि दक्षिण्या विजतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते ।
चतुर्थे नञत्वोपविहितता उपहोमाचोदकप्राप्तेर्नारिष्ट-
कोक्तौ सङ्ग सत्तुल्योक्त इत्यादि सत्तुल्यः । पञ्चमे भोङ्-
शिपङ्गः प्रकृतिगामी । ५ स चाप्यन्यपालादेव पक्षीतव्य
इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो सङ्गादिविचारः । षष्ठे खान
तृष्टे गेयमित्यादिर्बाध प्रसङ्गागतः खानविचारः । सप्तमे
सप्तक्रेषु हविर्भेदः । अष्टमेधीजनपूर्वकमेत्यादिर्बाध
प्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । नवमे नानुयाजेऽपि
पर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिदात्र दधि प्रतिषेध
इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः” ।

“उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः । व्यापार-
विस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः” । एकादशा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये
तन्त्रावापौ संक्षेपेधोक्तौ । तृतीये तन्त्रसुदाहरण-
वाङ्मयेन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे वैश्यावापः प्रप-
ञ्चितः” । “प्रसङ्गस्तन्निर्णीतः सप्तम्यविकल्पने ।
द्वादशाध्यायपादाद्या इति पादार्थसंयङ्गः” । द्वाद-
शाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे
प्रसङ्गः सौनिकपेदे रक्षरकालीनकर्मण्यु प्रसङ्ग इत्यादि
विचारः । द्वितीये सवनीयपगोक्षन्वित्वम् न तु
सवनीयपुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्निर्णी न प्रकृतः
कन्वारम्भणीया विकृतिरपि स्थाप्य न तु प्रकृतावेवे-
त्यादिविचारः । तृतीये त्यग्वाससोः समुच्चयः । व्यापार-
गताङ्गुत्वसन्ततत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन
यवम्रीहोर्विकल्प इत्यादिकं सप्तम्यवभादत्येनेत्युभयं
चिन्तितम् । चतुर्थे वैश्यावार्हस्यव्याख्यानुवाक्ययुगमयो-
र्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन व्याख्यानुवाक्ययोः सप्त-

अथ इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं हादशाध्यायनतेषु षट्संख्यकेषु पादेषु प्रतिपाद्या-
न्वयीः संष्टहीताः । ननु यथोक्तोभ्यः पादार्थेभ्योऽन्वे-
ऽप्ययी बह्वक्षतत्पादेषु विचार्यन्ते तेषां कथं तत्तत्-
पादान्वयी इत्याशङ्क्याह । “उपोद्घातापवादाभ्यां
प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः । तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरस्य-
वेत्” “यथोक्तपादातिपाद्यादर्थेष्वर्थेषु यथोचितं
कश्चिदुपोद्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चि-
दनुप्रसङ्गपतित इत्येवं पादान्वयी चक्ष्येयः” ।
जैमिनिश्च भारतान्तरं चकार तस्य जैमिनिभारतेति संज्ञा
तत्त्वानुसरणे च वज्रपातमयवारणं यथा “जैमिनिश्च
सुबन्तुश्च वैशम्पायन एव च । पुत्रस्तुः पुत्रहृत्तैव पञ्चैते
वज्रवारकाः” शब्दकल्पद्रुमप्रतपुराणवाक्यात् “सुनेः
कल्याणमित्यस्य जैमिनेषापि कीर्तनात् । विद्वदग्निभयं
नास्ति पठिते च न्द्रोदरे” इत्युक्तोदरे तत्कीर्तनस्य
विद्वदग्निभयनिवारकता । तत् इदमर्थे च । जैमिनीय
जैमिनिप्रणीतग्राह्यादौ । “जैमिनीये च वैयासे विश्व-
कार्ष्णे न कश्चन” माण्डूक्यप्रवचनभाष्यप्रतपुराणरोपणम् ।
“जैमिनीयव्यायनावा श्लोकेः संष्टहने स्मृट्” भाष्यम् ।

जैव त्रिजोष्येदम् व्यञ् । १ व्याससम्बन्धिनि २ हृदयस्यतिष-
न्धनि ३ तत्त्वेषु धनुराशौ मीनराशौ तदधिदेवतात्वे
४ एवमन्त्ये । ५ तदीये पाते च “कृताद्रिचन्द्राः जैवस्य
त्रिधाह्वाच भगोत्पत्ता” इति ।

जैवन्तायुः पुंस्त्री जीवन्तस्य गोत्रापत्यं वा फञ् । जीव-
न्तः गोत्रापत्ये । य च यजुर्वेदप्रचारकत्वशान्तगतः ।
यथाह “जैव्यन्तायनाञ्च रैभ्याञ्च रैभ्यः” शतम् ब्रा-
ह्मणम् । १०।७।१२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

जैवन्तायनि त्रि० जीवन्तास्यादूरदेशादि कर्णां चतुरर्थ्यां
फिञ् । जीवन्तस्यादूरदेशादौ ।

जैवलि पु० जीवस्य राज्ञोऽपत्यम् इञ् । जीवन्तस्यापत्ये
प्रवाह्ये “तं ह प्रवाह्यो जैविराजान्वहै” किल
ते शाखावत्य । साम” आ० उ० ।

जैवात्क पु० जीवस्यत्वेन लोकं जीवति वा आह-कन्-
इति च । १ चन्द्रे २ कर्पूरे अमरः । ३ एते संधिप्रवा० ।
४ जीवधे हेम० ५ दोषांशुके त्रि० मेदि० । “जैवा-
त्क । ननु अयते पतिरस्याः निधिकायां प्रचारवर्मा-
सीत्” इत्यङ् । [जीवन्तादूरदेशादौ ।

जैवि त्रि० जीवन्तादूरदेशादि सुतङ्गना चतुरर्थ्याम् जि ।

जैवेय पुंस्त्री जीवस्य गुरोरपत्यं युष्मा० ङक् । जीवन्ता-
पत्ये कचनानके सुनौ । जीवावा मौष्मी इदम् जी-
वताम् ङक् । २ व्याससम्बन्धिनि त्रि० ।

जैव्याग्निनेय पु० जिह्वाग्निनोऽपत्यं युष्मा० ङक् शब्दप्रमा-
नि० टिप्पणः । जिह्वाग्निनोऽपत्ये ।

जैव्य न० जिह्वस्य भावः णञ् । कौटिल्ये । “जैव्यस्य
मैधुनं पुंसि जातिभ्यश्चकरं कृतम्” अतः । “निधिव-
भक्षणं जैव्यस्यैव यथोक्तम् । राजस्यैव यथाकामदः
सुरापानसमानि तु” याज्ञ० ।

जोङ्ग न० जुङ्गते वर्ज्यते जुगि-वर्जने कर्मणि ण्य् टुपो० ।
काकोथके गन्धर्व्यभेदे हारा० ।

जोङ्गक न० जुगि-ण्य् ङ् टुपो० । अश्वरुच्यभेदे अमरः ।

जोङ्गट पु० जुगि-सटन् टुपो० । गर्भिण्या अभिवासे दोहद्वे
(वाह) हारा० ।

जोडिङ्ग पु० जुट-इन् जोडिं गच्छति वा० ङ ङिञ् ।
१ महादेवे २ महाप्रतिनि च त्रिका० । [वि० की० ।

जोड पु० जुड-वन्त्ये ङञ् । वन्त्ये । अहिजोडम्
जीमाला स्त्री जु-विच् तस्यान्ववालास्ति आ+वा-क । देव-
चान्ये हेमच० ।

जोष पु० जुष-भावे ङञ् । १ प्रीती २ सेवने च “को वां जोष
उभयोः” इति । ११२०।१ । २ सुखे न० शब्दर० ।

जोषण न० जुषी-प्रीतिसेवनयोः भावे ण्युट् । १ प्रीती २ सेवने
च । स्वार्थे णिच्-भावे युच् । तत्रार्थे स्त्री “उत्तरे
निगमाः यथेष्टं ओषणा श्रुतेः” कात्या० श्रौ० ५।१२।१६ ।
जोषम् अन्त्यजुष-वा-अन्त्य । १ तृतीयमित्यर्थे “इति जोषम-
वस्थितं द्विषः” माघः । २ सुखे अमरः ।

जोषा स्त्री जोषयति जुष-णिच्-अच् । १ योषिति शब्दर०
“चन्द्रेण जुषातोः कप्रत्ययान्तयाऽयं व्युत्पादितः”
उज्ज्वलदत्तः । [योषिति च ।

जोषिका स्त्री जु-ष संज्ञायां कन् । १ जालिकायां शब्दर० ।
जोषित स्त्री जुष “हृदहृदितु(मि)युषितः” उणा० इति ।
स्त्रीभावे शब्दर० । हृदनात्वात् वा टाप् । जोषिता-
ऽपि तत्रार्थे शब्दर० ।

जोष्टृ त्रि० जुष-हृच् वेदे वा० इडभावः । सेवके ।
“उपेनमस्युर्जोष्टारः” आ० ४।४।६ । “जोष्टारः सेवकाः”
भा० । लोके तु जोषित् इत्येव ।

जोमर न० जुमरेण निर्दत्तः ण्य् । १ जुमरन्निमित्ते संधि-
प्रचाराख्ये व्याकरणे २ तदर्थेतरि त्रि० ।

जोसायन पुं० बुद्धसापत्तम् इत् तत् रजनत्वात् युनि कञ् ।
बुद्धस्य बुद्धपत्तम् । ततः ऐपुकायां विधवाये भक्तम् ।
जोसायनभक्त तदीयविधवे ति० ।

जोहव ति० जुह्वानवदाने योग्यम् जुह्व-कञ् । जुह्वपदार्थे-
ऽवदानयोग्येषु हृदयादिषु “हृदयं जिह्वां श्रोत्रं वज्र-
वक्त्रिपूर्वनङ्कं पादौ यक्ष्णुः कौ शुद्धमध्यं दक्षिणा
जोषिरिति जोह्वानि” कात्या० श्रौ० ३।७।३। “जुह्वा-
नवदानयोग्यानि प्रधानयागसाधनानि” कर्कः ।

जु पु० आ-क । १। बुधपदे “बुधे सूर्यस्युक्तायां खचतन्कर-
दार्यपाः” सू० सि० १। यण्डिते “क्रियासु बाह्यान्तरमध्य-
बाह्य सत्यम् प्रमुक्तासु न सत्यते चः” प्रश्नो० १२। अत्रि
१२। अत्रिपदे च धरणिः । सुवि उपपदे तत्तत्पदार्थज्ञा-
तरि ति० । “आदेशं देशकावयः” रघुः “विधिज्ञो
विधिमाख्याय” ति० त० । सार्थे क । ज्ञज्ञातरि ति०
ज्ञिवां वा अत इत्तम् ज्ञका ज्ञिका ।

जप बारणे, आचोके, निशाने, तोषणे स्तुतो च चुरा०
उभ० सक० सेट् घटा० । जपवर्ति-ते अलिजपत्-त ।
चाक्म इत्यनेनैवेष्टिज्ञौ जपपाठस्युरादिभवेवदीति
अते फलवत्त्वर्त्तरि परस्मैपदार्थः इति धातुप्रदीपः ।
वस्तुतस्तु जपिपदनिर्णये निष्पादितम् । तेन अनिर्दि-
ष्टार्थतया जपिपरिहृत् ज्ञानम् । अतएव प्रश्नो य जपस्ये
इत्यत्र अस्मैव वनन्त्य निष्पादितेन जपिपदस्येन ज्ञात-
निष्पा प्रतीकयति । एवं ज्ञानपत्र्याये “प्रतिपक्षज्ञप्तिचेत-
ना इत्यमरः” इति दुर्गादायः । जप ज्ञाने च इति
पाणिनिः । अत्रिजं ज्ञाधातौ वक्षते ।

जपित ति० जप-ज्ञाने क ति० वा इट् । ज्ञाते अमरः ।
इडभावे । जप्तोऽप्यल ।

जप्ति स्त्री जप-भावे क्तिन् । १। बुद्धौ अमरः २। बारणे
स्तोषणे ३। तोषणीकरणे ४। स्तुतो च ।

ज्ञा बोधे क्त्वा० पर० सक० अनिट् । जानाति अज्ञाधीत् ।
जघो । ज्ञाता ज्ञानं ज्ञातिः ज्ञातः जघिषान् ।

अनु+अनुगतौ अनुगतित्वात् अर्थस्येष्टत्वात् विवेचनाभावेन
आभिमतत्वज्ञापनेन प्रवर्तनम् । “तं देवाद्यो अनुजानन्तु
वाचम्” तैत्ति० ब्रा० । “अनुप्रवेष्टे वहीर कत-
वास्व” मनामित्रम् । अर्थं तदनुजानामि” भा० आ० २। १२।
अप+निष्ठावे आत्त० । आत्मानमपजानानः अनुजानोऽनव-
द्भिन्” भट्टिः ।

अभि+अव्यग्ज्ञाने “अज्ञाता अभिजानाति वावाञ्चवाचि

तत्पतः” गीता । “अभिज्ञान्छेदपातानाम्” कुमा० अभिज्ञा
च आद्याज्ञानम् अनुभववात्तकम् ।

प्रति+अभि+पूर्वदृष्टस्य वस्तुनः अनुरादिष्विदमर्थे पूर्व-
स्मारोत्पन्ने अतिभिन्ने ज्ञानभेदे यथा सोऽयं देवदत्तः
इत्यादि ज्ञानम् । “तं त्वं प्रत्यभिजानीहि कत्रे यं
दृष्टवत्सवि” हरिवं० १७६। अ० ।

अम्+अभि+प्रत्यभिज्ञाने “इन्द्रोऽयं वरुणात्तमभिज्ञाव
वाक्कः” भा० व० ७५। अ० ।

अव+अनादरे हीनत्वेन ज्ञाने च । “अपजानाहि मां वक्षात्
ततस्ते न भविष्यति” रघुः । “अदेशकावे वदामनपात्रमध्य-
दीयते । असत्त्वतमवज्ञातं तत्तामससुदाहृतम्” गीता ।
“वक्षन्ति देशां विर्त्तयिष्यन् राम” अथः संमिरनाथ
एव । तयावज्ज्ञे” भट्टिः ।

आ+अव्यग्ज्ञाने निर्वीने च । “न हि मनसा ध्यायतः
कश्चनाजानाति” यत० ब्रा० ३। ३। ७। १२ । “निवोगच
निष्कटस्य भ्रष्टादेः प्रवर्तनम् । सार्थे णिच् तत्तार्थे ।
“आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसाम्” कुमा० । आ-प्रेरणे
चौरादिकहेतुं रूपमित्यन्ये ।

उप+आद्यज्ञाने उप तज्जानोत यथा ययमिहाज्ज्ञातैति”
यत० ब्रा० ३। १। ७। ३। “उपज्ञा ज्ञानमाद्यं ज्ञात्” अमरः ।
निष्ठ+निर+निश्चयात्मके ज्ञाने । “विद्युहे विद्युत्स्य दृष्टिपत्त-
प्रविशति सान्दर्भ्यते तां न निजानन्ति” ऐत० ब्रा० ।
परि+परितो ज्ञाने “इन्द्रो दक्षं परिजानादहीनम्” अ० १०।
१२८। ३। “अनुवज्जं परिज्ञाय देशकाक्षौ च तत्पतः” अथः ।
प्र+प्रकटज्ञाने । “यया धर्ममधर्मज्ञं कार्यं चाकार्यं मेव च ।
अयथावत् प्रजानाति” “तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठित” गीता । ३।

प्रति+प्रतिज्ञायां साध्यत्वेन मच्चनिर्देशे दीर्घकर्तव्य-
त्वेन कथनभेदे च आत्त० । “साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा”
गीत० सू० । साध्यवक्येन मच्चनिर्देशः प्रतिज्ञेति कथ्यः ।
“प्रतिज्ञे बधं चापि सर्वज्ञस्य भारत !” भा० व० १। १७
अ० । ॥ “प्रतिज्ञाय वनवासमितिं युरोः” रामा० २। १०८
अ० । “तस्मै निमाचरेऽर्थं प्रतिज्ञे रवृत्तमः” रघुः ।
“कञ्चिज् ज्ञाने द्युते वा श्रीङ्गासु प्रमदासु” प्रति-
जानन्ति पूर्वाज्ञे व्यर्थं व्यसनजं तव” भा० व० ५। अ० ।
व्यावृत्त्यात् पर० ।

वि+विशेषज्ञाने “ज्योतिर्हृषीत तमसो विजानन्” अ०
ब्रा० १। २। ७। “आत्मानं चेद्विजानीयादपमस्यीति पूर्वः”
यत० ब्रा० १। ३। ७। १३ । “कथमेतद् विजानीयां त-

भादौ प्रोक्तवानिति" गीता । शिल्पशास्त्रविषयके ज्ञाने च "भोक्ते भोजनमन्यत्न विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" अमरः । ज्ञानमात्रे अर्थिकविज्ञानमिति बोद्धाः ।

बभू+बभूव् ज्ञाने संज्ञायाम् चेतस्ये च आत्म० । संज्ञानानान्तरिहरन् रावणाद्युचरान् बभूवुः" भट्टिः । "रविस्तु संज्ञापयते लोकान् रश्मिभिरुत्थयैः" भा० शा० १२७६७ । प्रतिज्ञावाम् आत्म० । "संज्ञानीय स्वमीशा" च सुग्व-
बोधम् । [अजिज्ञपत् त ।

ज्ञापयत्यर्थे कुरा० उभ० सक० सेट् घटा० । ज्ञापयति ते ज्ञा प्रेरणे कुरा० उभ० सक० सेट् । ज्ञापयति ते अजिज्ञपत् त । अस्मैव रूपम् आज्ञापयतीत्यादि । "आज्ञापय ज्ञात-
विशेष ! पुंसाम्" कुमा० ।

ज्ञात लि० ज्ञा-कर्म्मणि क्त । विहिते "ज्ञाततत्त्वोऽपि "खल्वेकः सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि" अथः । "ज्ञाता-
ज्ञाताः कुले सम" वायुपु० । भाषे क्त । २ ज्ञाने न० । यावा० स्त्रायं कन् । ज्ञातक विदितार्थे । [अर्हन्ने दे डेम० ।

ज्ञातनन्दम् पु० ज्ञातेन ज्ञानेन नन्दति नन्द-ल्यु १त० । ज्ञातल लि० ज्ञातं ज्ञानं ज्ञाति वा-क । ज्ञानयुक्ते तस्या-
पत्यं शुभ्रांशतत्वेत्यत्र ज्ञातयेति पाठान्तरात् डक् । ज्ञातयेय तदपत्ये पुंस्त्री० । [लन्ने अमरः ।

ज्ञातसिद्धान्त पु० ज्ञातः सिद्धान्तः तत्त्वार्थो येन । सिद्धा-
ज्ञाति पु० जानाति विद्मं कुलस्थितिं वा संज्ञायाम् क्तिच् । ज्ञा-कर्त्तरि करणे वा क्तिच् । १ पितरि २ पितृवंश्ये सपि-
तृसकृत्सप्तमनोदकसंगोलजक्षणे एकगोलोत्पन्ने पितृ-
व्यादौ अमरः "ज्ञातिभेदो न नः कार्यः बाली त्वं सम नारद !" हरिवं० १२८ अ० । ज्ञातिश्च चतुर्विधः "सप्तमपुत्रं
पथ्यन्" उपनिषद् । ततश्चिपुषपथ्यन्" सक्तुः । तत-
चतुर्थपुत्रपथ्यन्" अमरानोदकः । जन्मानामभ्युत्थितपथ्यन्लमपि
अमरानोदकः । ततः परं संगोलजः । ज्ञातिश्चोहे दोषो
यथा "यानि ज्ञानि च पापानि ब्रह्माहत्यादिकानि
च । ज्ञातिहोहस्य पापस्य कर्मा नार्हन्ति भोक्तृमीम् ।
"भर्तृह्यदपिदृष्टातिश्चभूयशुरदेवैः" । "ज्ञातिश्रेष्ठं
सर्वकामप्राप्नोति आददः सदा" इति च वाच० । "ज्ञा-
तिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः" मनुः । ततः
परस्य पुनश्च दत्त्वा समासे नादादात्तता ।

ज्ञातु लि० ज्ञा-तृन् । १ ज्ञानशीले २ चेत्तरि च ज्ञातुर्भावः
अर्थः । ज्ञातु ज्ञातृत्वे न० "संविद्य मे ज्ञातुं च मे"
यजु० ८/७ । "ज्ञातुं विज्ञानसामर्थ्यम्" वेददी० ।

ज्ञातेय न० ज्ञातेर्भावः कर्म वा डक् ॥ ज्ञातिभ्यो २ ज्ञातिकर्म्मणि
च । "ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे ! भयान्नायस्य राघवम्" इतिः

ज्ञान पु० विषयान् जानाति ज्ञाः ज्ञानिति ज्ञानः कर्म्मणि
१ जीवे । भावे ल्युट् । २ बोधे न० । ३ विशेषेण संज्ञा-
न्येन चावबोधे । वेदान्तिमते ऽवधार्यप्राप्तिर्ज्ञानं कर्म्म-
दत्तौ, तच्च ज्ञानं नानाविधं यथा ज्ञानं द्विधा वस्तुमान-
द्योतकं निर्विकल्पकम् । सविकल्पन्तु संज्ञादिद्योतकमा-
दनेकधा । संकल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिबाह्यनिश्चयाः ।
ज्ज्ञोऽनध्ययसायस्य तथान्येऽनुभवा अपि" । इत्यादिभेदे-
नानेकविधा भवन्तीत्यर्थः । ५ स्वस्य बोधे । व्यायमते
६ बुद्धिमात्रे "बुद्धिस्तु द्विविधा मता । अनुभूतिः ज्ञाति-
चैव" भाषा० तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं यथा "अप्रमा
च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते, तच्च न्ये तच्चा-
तिथौ स्यादप्रमा सा निरूपिता । तत्प्रपञ्चो विषयार्थः
संशयोऽपि प्रकीर्तितः । व्याप्तौ हेतु आत्मबुद्धिः
शब्दादौ पीततामतिः । भवेन्निययरूपा सा संशयोऽथ
प्रदर्श्यते । किंस्त्रिचरो वा स्थाणुर्वत्यादिबुद्धिस्तु संशयः ।
तदभावाऽप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः । स संशयो
भवेद्या धीरेकत्वाभावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं
संशयकारणम् । दोषोऽप्रमायाजनकः प्रमायास्तु गुणो
भवेत् । पितृदूरत्वादिरूपो दोषो जानाविधो मतः ।
प्रत्यक्षे तु विशेषेण विशेषणवता समम् । सन्निकर्षो
गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः । पक्षे साध्यविशिष्टे च
परामर्शो गुणो भवेत् । शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ
गुणः । शब्दबोधे योग्यतायास्तत्त्वार्थस्याथवा प्रमा ।
गुणः स्याद्, अमभिस्तु ज्ञानमन्योच्यते प्रमा । अथ वा
तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्बुद्धिविषयकम् । ज्ञानं यद्विर्विक-
ल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । तत् प्रमा नाऽप्रमा नापि
ज्ञानं यद्विर्विकल्पकम् । प्रमात्वादिभूत्वा हि सम्बन्धान-
वगादि तत् इति भाषा० । ७ बुद्धिउत्तिनिरोधरूपे बोधे
"एकत्वं बुद्धिजनकोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः । आत्मनो व्यापि-
नस्मात् । ज्ञानमेतदनुक्तम्" इति भा० शा० भोजधर्मः । एक-
त्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानम् बुद्धिउत्तिनिरोध इति वाचत् ।
ददेवताध्यानादौ ऽविवेकविज्ञाने शास्त्राचार्योपदेशजे वर-
मात्रविषये साक्षात्प्रोक्तपक्षे १० आत्मनिश्चये तत्त्वज्ञाने
वेदान्तिमते ११ जीवेन्द्रेजगज्ज्ञेदभ्रमाभिधानभूते निरु-
क्षप्रकाशे सन्नितानन्दरूपाहितेने परमार्थबल-
चेतस्ये । करणे ल्युट् । १२ आत्मानात्मसर्वपदार्थान-

[illegible]

‘ज्ञानं च न साक्षात्तः प्रतिबिम्बप्रतीकः यन्-
 सावि प्रतिबिम्बप्रतिबिम्बस्यैवात् । न च यन्-
 ज्ञानं यन्नात्मन्येव प्रतिबिम्बिरिति वाच्यं अद्वैतकौ-
 ण्डिन्यादेरपि अपासकिकर्मकत्वतापत्त्या प्रतिबिम्ब-
 विख्यात्वविज्ञानव्यतिरेकित । प्रतिबिम्बश्च बुद्धेरेव परि-
 ष्यामविशेषो विषयाकारो ज्ञायादिगत इति सन्नयम् ।
 केचित् तु वृत्तौ प्रतिबिम्बितं वदेव चैतन्यं वृत्तिं
 प्रकाशयति तथा वृत्तिगतप्रतिबिम्ब एव वृत्तौ चैतन्य-
 विषयता न तु चैतन्ये वृत्तिप्रतिबिम्बोऽस्तीत्याहुः ।
 तदवत् ; उपदर्शयतास्त्रिविधेन क्षेत्रतर्कस्याप्रयो-
 जकत्वात् विनिवृत्ताविरुद्धे वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्य
 विषयतास्यसम्बन्धरूपतया अन्योन्यविषयत्वप्रतिबिम्बवि-
 शेषः । बाह्यस्थलेषांकारताया एव विषयतारूपत्वसिद्ध्या-
 ऽऽन्तरेऽपि तत्तदर्थीकारताया एव विषयतात्वीचिता-
 श्चेति । ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति तन्मते
 ज्ञानव्यक्तीनामनुगमकधर्माभावेन घटविषयकं घटविषयकं
 ज्ञानविभक्त्याद्युत्पत्तयुक्तादुत्पत्तिः । केचित् तु ता-
 र्किका अनर्थेयानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः ।
 तदवयवत् अतुल्यमानानामर्थीकारतां विहाय विषय
 तान्तरकस्यैव गौरवादिति । ननु तथापि स्वलोपाधि
 वृत्तिरूपेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्य लोपाधि-
 वृत्तित्वेनैवानुगमादसमाकाराख्यप्रतिबिम्बव्यतिरेकित चेन्न
 प्रतिबिम्बं विना स्वत्वस्यापि दुर्बलत्वात् । स्वत्व हि
 स्वभुक्तवृत्तिवाचनावयवम् । भोगश्च ज्ञानम् । तथा
 च विषयतास्यैव विषयसाम्योपपत्तित्वेनात्मन्यः ।
 तस्मादचैतन्यचैतन्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यविषय-
 न्योन्यप्रतिबिम्बः सिद्धः । अधिकतनु योगवार्तिके द्रष्टव्य-
 मिति दिक् । अत्रार्थं प्रमाणाद्विभागः । ‘प्रमाता
 चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः । प्रमाथीकारवृत्तीनां
 चेतने प्रतिबिम्बनम् । प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो ज्ञेय
 उच्यते । साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षितं वक्ष्यति स्वयम् ।
 अतः स्यात् कारणाभावाद्भूतेः साक्ष्येव चेतनः ।
 विप्रसारेः सर्वसाक्षितं मोक्षं सिद्धाद्यभावतः ।’
 ‘ज्ञानवत्ता स्वसत्ता ज्ञानोर्विषयगोचरे’ देवीभा० ।
 ‘ज्ञाने कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते’ वेदा० २४ पर-
 मब्रह्म च ‘सर्वं ज्ञानमात्मन्’ ब्रह्मवृत्तिः । २५ विष्णो
 ‘सर्वं ज्ञानमव्ययम्’ विष्णु ४० ।

ज्ञानस्य ज्ञानेन ज्ञानम् । बुद्धिपूर्वकते तत्र बाधक

बुद्धिपूर्वकतये विवेकः शा० त० कर्त्तुं शक्यं ‘जीवबल
 बुद्धिपूर्वकम्’ तदा भवति इति न ज्ञानात् एतत् वृत्तौ-
 तीत्यया इति तदा ज्ञानमाहारेण ज्ञानस्य प्रवृत्तयु-
 त्वात्” “इत्यस्य गवसादिधर्मेण योजोवधकात् जीवबल
 न ज्ञानगतत्वम् गेत्वेनाज्ञानात् यदि मोक्षेन ज्ञानस्य
 व्यन्योद्भवेन विप्रकारावादिना न इति तदापि न
 ज्ञानगतत्वं तद्विषयत्वेनेच्छारूपद्वारेणावात्” ।

ज्ञानमस्य पु० ज्ञानेनैव गम्यः न कर्मणा न वा ज्ञानकर्म-
 भ्याम् । ज्ञानमात्रगम्ये परमेश्वरे ; “उत्तरो गोपति-
 गौमा ज्ञानगम्यः पुरातनः” विष्णु ४० ।

ज्ञानचक्षुस् पु० ज्ञानं ज्ञानसाधनं वेदादिशास्त्रं चक्षुरिवाह ।
 शास्त्रावबोधेन सर्वार्थप्रकाशयुक्ते कर्म । विदुर्विश्वाकाक्ष्ये
 नेत्रे च “सर्वं तु समवेष्टेदं निश्चितं ज्ञानचक्षुषा” मनु० ।

ज्ञानदग्धदेह पु० ज्ञानेनैव दग्धो देहोऽस्य । चतुर्थीनिमित्त
 मिथो तस्य ज्ञानेनैव जीवतोऽपि दग्धदेहत्वात् नृतस्य न
 दाहान्तरं कार्यं यद्योक्तं गौतमेन “सर्वसङ्गनिवृत्तस्य
 ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोद्-
 कक्रिया । निदध्यात् प्रणयेनैव विद्ये मिथोः कथेवरम् ।
 मोक्षयं धनमश्नापि सर्वं तेनैव कारयेत्” । [त्रिका० ।
 ज्ञानदर्पण पु० ज्ञानं दर्पण इवाह । पूर्वजने मज्जुघोषे
 ज्ञानद लि० ज्ञानं ददाति दा-क । गुरो २ उपदेष्टरि
 च २ सरस्वत्या स्त्री ।

ज्ञानदातृ लि० ज्ञानस्य दाता । उपदेष्टरि गुरो ‘पितृर्दह
 गुणा माता गौरवेणेति निश्चितम् । मातुः अतगुणः
 पुच्छो ज्ञानदाता गुरुः प्रभो !” तन्म० । २ ज्ञानस्य दातृक-
 मात्वे लि० स्त्रियां स्त्री ।

ज्ञाननिष्ठ लि० ज्ञाने निष्ठाऽस्य । ज्ञानसाधनवृत्ते तत्त्वविद्विनि ।
 ज्ञानपति पु० इत० । ज्ञानलोपदेष्टत्वात् ज्ञानिनि गुरो
 २ परमेश्वरे च । ततः अक्षपया० अपत्तादी कश्च ।
 ज्ञानपत तदपत्ते इहं स्त्री स्त्रियां स्त्री ।

ज्ञानपावन न० ज्ञाननिव पावनम् । तीर्थभेदे ‘ततो गच्छेत्
 राजेन्द्र । ज्ञानपावनमस्तसम् । अग्निहोत्रमवाप्नोति
 सुनिबोकश्च मज्जति” भा० य० ८३ च० ।

ज्ञानमय इ० ज्ञान+नयद् । परमेश्वरे परब्रह्मणि इति च ।
 ज्ञानमुद्रा स्त्री ‘तर्ज्ज्यमुद्रा वृत्तौ वृत्तावपत्तौ विषयैर्मुद्रा हि ।
 वानकसाधुनां वानसाधुनां नि विषयैः । अतस्तथा
 अवेष्टा राधयन्त्रस्य प्रेक्षणी’ तन्मकारोक्तं । ज्ञाना-
 न्नात्वे कदाचित् । २८ ।

ज्ञानस्य ३० ज्ञानं वक्ष्ये इति । तत्त्वज्ञे । “ब्रह्मात्म्यावपरे
वक्ष्ये नैवोपकुर्वति” इति वाक्येन तत्त्वज्ञानस्य वक्ष्य-
स्वरूपमुक्तम् । अन्वयः । अपरे कर्मयोगिनो विवक्ष्यता
संन्यासिनः ब्रह्म तत्त्वदार्ढ्यं अन्विरिष्ये सोमाधारत्वात्
तस्मिन् वक्ष्ये प्रत्यगात्मनं त्वं पदार्थं यत्नेनात्मनैव उपकुर्वति
त्वं पदार्थाभेदेनैव तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः । “संन्यासा-
वपरां नृणां ज्ञानवशो न रोचते । प्रत्युत ज्ञानवशो तु
प्रवेष्टो जायते स्तः” शब्दार्थचिं० उक्तवाक्यम् ।

ज्ञानयोग ३० युज्यते ब्रह्मणा ज्ञेन युज्यते कश्च ज्ञान-
नेव योगः । ब्रह्मप्राप्तिवाधने ज्ञानार्थनिष्ठाभेदे । “लोके-
ऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्” गीता ।

ज्ञानलक्षणा स्त्री ज्ञानं ज्ञानभेदो लक्षणं स्वरूपं यस्याः ।
व्यायमते अलौकिकप्रत्यक्षवाधने सन्निकर्षभेदे उपनय-
यन्ते १२१५ पु० निर्दिष्टः । मयुरानायेन तु अन्यथैव
सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणयोर्भेदो दर्शितः यथा
“न च सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणत्वात् ज्ञान-
लक्षणासामान्यलक्षणयोः कार्यकारणभावे को भेदः इति
वाच्यं कारणतावच्छेदकभेदेन कार्यतावच्छेदकभेदेन
च भेदात् । सामान्यलक्षणायाः कार्यकारणभावस्तु
तत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नचटत्वादिप्रकारिताशक्तिज्ञानत्वेन, स्वरू-
पतत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नचटत्वादिप्रकारिताकृततत्त्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नचटत्वाद्यान्यताशक्तिसुखविशेष्यकप्रत्यक्षत्वेन,
यावत्तस्य कार्यतावच्छेदकावच्छेदकत्वेऽपि विनिगमना-
विरहेण सकलचटभानम् । समवायसम्बन्धेन चटत्व-
प्रकारकज्ञानानन्तरं कालिकादिप्रत्यक्षेन चटत्वादिप्रका-
रकनिश्चितचटविषयकप्रत्यक्षस्य समवायसम्बन्धेन चटत्व-
प्रकारेण चटत्ववतः काणादेः प्रत्यक्षस्य च वारण्याय
सम्बन्धान्ताभावः । चटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि ब्रह्म-
त्वादिब्रह्मात्म्यसङ्गत्वा जायमाने ब्रह्मत्वादिप्रकारक
चटादिब्रह्मविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारण्याय कार्यता-
वच्छेदे चटत्वादिप्रकारिताकेति । प्रकाशित्वज्ञात्वात्कालिकं
पाद्यः तेन चटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि ब्रह्मत्वादि-
विशिष्टब्रह्मज्ञानचटत्वादिनिर्विकलकोत्तरं ब्रह्मत्व
सामान्यसङ्गत्वा जायमाने यावद्ब्रह्मविशेष्यकप्रत्यक्षे-
ऽलौकिकसन्निकर्षभेदेन चटत्वप्रकारके न व्यभिचारः ।
न च तथापि कालिकादिप्रत्यक्षेन स्वरूपतो चटत्वादि-
प्रकारकब्रह्मज्ञानचटत्वादिनिर्विकलकोत्तरं ब्रह्मत्व

प्रकारककोत्तरं ब्रह्मत्वसामान्यसङ्गत्वा जाय-
माने यावद्ब्रह्मविशेष्यकप्रत्यक्षे उपनयनकोटया
समवायसम्बन्धेन स्वरूपतो चटत्वप्रकारके व्यभिचार
इति वाच्यम् । यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधक-
त्वेन तत्त्व समवायसम्बन्धेन चटत्वप्रकारकत्वात् ।
चटत्वप्रकारकज्ञानं विनाऽपि जातित्वरूपेण मोत्यादि-
जात्यन्तरप्रकारकज्ञानाद् जायमाने जातित्वरूपेण चट-
त्वादिनिश्चितजातिप्रकारकनिश्चितजात्यान्यप्रत्यक्षे व्य-
भिचारवारण्याय स्वरूपत इति चटत्वादिप्रकार-
ताविशेषणं, यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्त्व
कथञ्चिदपि स्वरूपतो चटत्वादेरप्रकारत्वात् । कालिक-
सम्बन्धेन स्वरूपतो चटत्वादिप्रकारककोत्तरादितो जाय-
माने विशेष्ये विशेष्यमिति रोत्या समवायसम्बन्धेन चटा-
दिप्रकारकचटवदित्याद्युपनीतभावे व्यभिचारवारण्याय
सुखविशेष्यत्वप्रवेशः । उपनीतभावे च चटो न सुखविशेष्यः
बहिरिन्द्रियस्यैव उपनीतं विशेष्यतया भासते इति नि-
यमात् । सुखविशेष्यत्वमवच्छेदकं पाद्यः तेन कालि-
कसम्बन्धेन स्वरूपतो चटत्वादिप्रकारकलौकिकसन्निकर्षभेदे
जायमाने लौकिकालौकिकोभयचटत्वप्रकारिताशक्त्ययं
चट इति चटसुखविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः ।
अथ तथापि कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो चटत्वप्रकारक-
कारणाजायमाने समवायसम्बन्धेन चटत्वप्रकारकसुखवि-
शेष्यकज्ञानसोपनीतभावे व्यभिचारो मानसोपनीतं विशेष-
णतयैव भासत इति नियमाभावात् तत्त्व कालिकसम्बन्धेन
चटत्वप्रकारेण प्रत्यक्षं न तु समवायसम्बन्धेन चटत्वप्रका-
रकमित्युक्तावपि चटवदिति चटादिप्रकारकोत्तरं जायमाने
परम्परासम्बन्धेन चटत्वप्रकारकज्ञानसोपनीतभावे व्यभि-
चारो दुर्धरः तदनभ्युपगमे तादृशप्रकारकोत्तरं निश्चि-
नचटान्यसाक्षात्कारानुपपत्तेः ब्रह्मत्वप्रकारकज्ञानस्याऽप्र-
त्यासत्तित्वात् इति चेन्न तावता यथोक्तप्रत्यक्षे कार्य-
कारणभावकत्वेन यथोक्तमानसे चटादिर्न सुखविशेष्यः
किन्तु चक्रव्यूहवत् चटत्वपुटितो भवत्येव भासत इत्येव
कल्प्यते यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वात् तत्त्वदुप-
नीतभानात्म्यत्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्रैव मानसोपनीतभावे
उपनीतं अवश्यं सुखविशेष्यतया भासते इति नियमा-
भावात् । अस्ति बाधक एव मानसोपनीतस्य प्रकारत्व-
विशेष्यत्वसङ्गच्छद्विविधविषयत्वात्प्रपञ्चमात् । एवं सङ्ग-
तो दण्डपुटोभयविषयकसङ्गच्छात्प्रपञ्चनकारणानन्तरं जा-

माने दृष्टप्रकारकदृष्टान्तप्रत्यक्षेऽपि पुद्गलो न दृष्टाये
सुखविशेषतया भासते अपि तु चक्रव्यूहवत् दृष्ट-
पुटितः पुद्गलः पुद्गलपुटितश्च दृष्टो भासते इति कल्पते ।
न च तथापि योगजघर्षजोभिषिष्टज्ञानं प्रति विशेषण-
ज्ञानस्याहेतुत्वमेव सामान्यज्ञानं विनाऽपि जायमाने सामा-
न्यप्रकारकसामान्यान्वयसुखविशेषप्रत्यक्षे व्यभिचारः ।
योगजविषिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमेवऽपि
योगजघर्षेण सामान्यतदाश्रये लभ्यविषयकनिर्विकल्पकं
जनयित्वा जनिते सामान्यप्रकारकसामान्यान्वयसुखवि-
शेषप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजघर्षजन्यता-
वच्छेदकतत्त्वावच्छिन्नान्तत्वेन प्रत्यक्षविशेषणत्वात् । ता-
दृशयोगजज्ञाने सामान्यान्वयसुखविशेषप्रत्यक्षे भासते
मानाभावाच्च ! अपि च चक्रव्यूहवत् स्वप्रकारीभूतसा-
मान्ये प्रकाराभूत्यैव भासते लाघवात्तथैव कल्पनात् । अत-
एव कान्तिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वस्मरणानन्तरं
विशेषप्रति विशेषणमिति रीत्या कान्तिकादिसम्बन्धेनेव
घटत्वप्रकारकं घटवद्विज्ञाकारकोपनीतमानं जायते न तु
समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकद्व्युक्तत्वादेव व्यभिचार-
वारणसम्भवात् किं जात्यादिसामान्यलक्षणायाः कार्य-
तावच्छेदकैः स्वरूपतः प्रकारताघटितसुखविशेषप्रत्य-
क्षेनेन । न च तथाप्यत्र घटत्वमिति घटत्वविशेषप्रत्यक्षर-
णोत्तरं जायमाने विशेषप्रति विशेषणमिति रीत्या घट-
वद्विदमिच्छाद्युपनीतमाने व्यभिचारवारणाय तदश्रयं
निवेशनीयमिति वाच्यं स्वरूपतो घटत्वविशेषबुद्धिं प्रति-
स्वरूपतो विशेषणीभूतघटत्वविषयकज्ञानस्य हेतुतया
तादृशस्मरणोत्तरं तादृशोपनीतमानासम्भवात् घटत्वत्व-
घटकतयैव स्वरूपतो घटत्वज्ञानाभ्युपगमेन व्यभिचार-
स्यापि विरहादित्यक्ततत्त्वेपपन्नोऽपि निरस्तः । घट-
वदिति स्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्व-
प्रकारकमानसोपनीतमाने यथोक्तरीत्या योगजघर्षजन्ये
घटत्वप्रकारकघटविशेषप्रत्यक्षे च व्यभिचारवारणाय
तत्पक्षेणस्यावश्यकत्वात् । एतेनाभावत्वाद्युपपन्नोपाधि-
पक्षसामान्यलक्षणाया अपि कार्यकारणभावो व्याख्यातः
जात्युपपन्नोपाधिरित्पदार्थज्ञानस्य न प्रत्यासत्तिरिति
सामान्यपदार्थनिर्धचनावसर एव प्रतिपादितं नन्वेवंरूपेण
कार्यकारणभावे जातित्वरूपेणैकजातिमात्रप्रकारकज्ञाना-
नन्तरं जातित्वावच्छिन्नजातिप्रकारकनिश्चयजात्या एव
प्रत्यक्षं कथं स्याज्जान्यनराश्रयस्य ज्ञानप्रकारीभूतजाति-

व्यक्तेराश्रयत्वाभावात् स्वरूपतो घटत्वादिकारकत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वाच्चेति चेत्, जातित्वरूपेण जातिप्रका-
रकलौकिकप्रत्यक्षदशावाक्यतो निर्धर्मितावच्छेदकत्वापि
परम्परासम्बन्धेन जातित्वघटकनित्यत्वादिघटकीभूताभा-
वत्वाद्युपपन्नोपाधिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वात् तत एव
सामान्यज्ञानात् जातित्वावच्छिन्नजातिमत्त्वरूपेण निश्चय-
जात्याश्रयस्य साक्षात्कारः जात्यनराश्रयस्यापि परम्परा-
सम्बन्धेन तदाश्रयत्वात् । यत जातित्वरूपेण यत्किञ्चित्
जातिप्रकारकज्ञानद्वयत्वादिधीकृतापि मध्ये परम्परा-
सम्बन्धेन ध्वंसत्वादिकारकमानसोपनीतमानानन्तरमेव
जातिमतः सर्वस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमात् क्षणविकल्पे जाति-
विरहात् । न च परम्परासम्बन्धेन ध्वंसत्वादिकज्ञान-
स्यैव तत्प्रत्यासत्तित्वे ध्वंसत्ववदित्येव तज्ज्ञानं स्यात्
न तु जातिमदिति सामान्यप्रकारकज्ञानस्य सुखविशेषप्र-
सामान्यप्रकारकज्ञानकत्वनियमादिति वाच्यं विशेषण-
ज्ञानार्थं जातित्वघटकसामान्यलक्षणायाः मध्ये सकल-
जातिविशेषप्रत्यक्षज्ञानस्यावश्यकत्वात् ज्ञानलक्षणयैव जाति-
मदिति फलस्यापि सम्भवात् द्विविधविषयस्यैवेत्येतात् । एवं
तद्वृत्तित्वादिरूपेण घटत्वादिकज्ञानानन्तरं जायमाने तत्त-
द्वृत्तित्वरूपेण घटत्वादिकप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षेऽपि पर-
म्परासम्बन्धेन तद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरतो
घटत्वादिसामान्यलक्षणायाः कार्यदिशि तदसंयद्धो न
दोषाय इति भट्टाचार्यानुयायिनः ।

‘ज्ञानलक्षणायाः कारणतावच्छेदकत्वं सामान्यतः
संसर्गावच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालिज्ञानत्वं घटत्वादि-
प्रकारकज्ञानादिव घटत्वादिविषयकज्ञानादिव घटत्वादि-
प्रकारकोपनीतमानोदयात् । विनश्यदस्यलौकिकसन्निकर्ष-
जन्यघटघटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमपि घटत्वादिकार-
कप्रत्यक्षापत्तिवारणाय संसर्गावच्छिन्नोति विषयताविशेष-
णम् । केचित्तु ज्ञानलक्षणायाः स्वप्रकारकघटघटत्वादिज्ञा-
नत्वं कारणतावच्छेदकं न चेत् विनश्यदस्यलौकिकसन्निक-
र्षजन्यद्वयत्वादिविशेषबुद्ध्यात्मकघटत्वादिनिर्विकल्पकादपि
प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् इत्येतात् सर्वथा निर्बिकल्पकस्यैव
प्रत्यासत्तित्वान्भ्युपगमादित्याहुस्तदस्य तथापि सर्वथा
निर्विकल्पकादपि इत्यपत्तेः सुकरनया कारणतावच्छेदकै-
स्वप्रकारकत्वस्य उपपादनस्य वैवर्ध्यात्तु च विशेषणत्वसंसर्ग-
कविषयतताशालित्वमादाय निमित्तमादिरूपेण कार्य-
कारणभावस्यापत्तेः । ज्ञानलक्षणायाः कार्यतावच्छेद-

अनु चटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षत्वं चटत्वादिवाच्यं विनापि जायमाने सामान्यसामान्यवटादिसुखविशेषकप्रत्यक्षे-
व्यभिचारवारणाय विषयत्वप्रकाशाय प्रचारिताप्रवेशः ।
प्रचारिता चाबौक्तिकी याज्ञा तेन निर्विकल्पकजन्यप्राप्-
निकतद्विषयकौक्तिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । न चैवं ज्ञान-
मध्यवस्थितकौक्तिकप्रत्यक्षकर्मद्वयमेव यत् वर्तते तत्
चोदु ज्ञानं स्यादिति वाच्यं तत् कौक्तिककौक्तिकोक्तव-
तत्प्रचारिताकज्ञानस्यैव उत्पत्तेः विषयतायाः साहचर्य-
स्यादोषत्वात् । न च तत्प्रकारकज्ञानं विनापि जायमाने
योगजधर्मजन्यतत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं
योगजधर्मजन्यतत्प्रकारकप्रत्यक्षे दकतज्ज्ञानव्यभिचारजन्यत्वेन प्रत्यक्ष-
विशेषणात् तत्प्रकारकज्ञानं विना योगजधर्मस्यापि तत्-
प्रकारकप्रत्यक्षजननात् योगजधर्मस्य निर्विकल्पकजनक-
त्वात् । न च चक्षुःसंयोगजन्यनिर्विकल्पकसङ्कारेण
योगजधर्मजनिते तत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति
वाच्यम् तत् निर्विकल्पकजनकभूतचक्षुःसंयोगादि-
मत्वे तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्यैव उत्पत्तेः अलौकि-
कप्रत्यक्षजनकयोगजधर्मसत्त्वेऽपि यथोक्तकार्यकारण-
भावस्यैव बाधकत्वेनालौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेः । न
चैवं निर्विकल्पकोत्पत्तिकाले चक्षुःसंयोगादिनामे
तद्विर्विकल्पकसङ्कारेण योगजधर्मज्ञानतत्प्रकारक-
साक्षात्कारो न स्यादिति वाच्यम् इत्युपपत्तेः । न चैवं
तत्प्रकारकप्रत्यक्ष एव तज्ज्ञानस्य हेतुतया इदं रजतमिति
शुक्तिविशेषकमानसम्भवे शुक्तिज्ञानस्याहेतुतया शुक्ति-
ज्ञानं विनापि तादृशभ्रमापत्तिरिति वाच्यं इदं रजतमिति
शुक्तिविशेषकमानसम्भवेऽपि शुक्तिज्ञानात्मकशुक्तिवि-
श्लेषीकारणसत्त्वेन यत् कुलचिद्विनिष्पि शुक्तिप्रकारक-
त्वनिवन्मात् । शुक्तिज्ञानविरहस्यैव शुक्तिप्रकारकज्ञान-
सामान्यकारणविरहादेव तदभावात् विशेषसामय्योपहि-
ताया एव सामान्यसामय्याः फलोपघायकत्वात् । न चेदं
रजतमिति शुक्तिविशेषकमानसम्भवे न शुक्तिप्रकारक-
व्यनिवन्मः शुक्तिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे तत्
तस्याः योगप्रकारत्वादिति वाच्यं शुक्तिमुखविशेष-
कतादृशमानसम्भवेऽपि तादृशदोषे मानाभावात् काय-
वाच्यमोक्तत्वेन ज्ञानसम्भवायाः कार्यकारणभाव-
कल्पने फलमेव तथैव कल्पनात् । न चैवं मानसोपनी-
तभावे उपनीतस्य सुखविशेषप्रतया भावे मानाभावाः ।
सुखविशेषप्रतयस्य कार्यतानवच्छेदकतया मानसप्राज्ञान

मानसासंभवात् इति तावत् सुखविशेषप्रतयस्य कारणवदि
व्यवहारा बाधकासत्त्वं एव सुखविशेषप्रतया मानसम्भ-
वात्, न चैवं मानसोपनीतमानसत् बहिरिन्द्रियजोपनी-
तभावेऽप्युपनीतस्य प्रकारत्वसुखविशेषप्रतयस्योपहि-
विषयतापत्तिरिति वाच्यं सामान्यसामान्यलौकिकसौ-
कर्मजन्यतिरिक्तस्य बहिरिन्द्रियजनकस्य सुखविशेषप्रत-
यस्य साधुभावसिद्धतया अलौकिकतया बाधविशेषसामय्यो-
बाधादेव तदुवाधात् मानसस्य तत्तदतिरिक्तस्यापि इदं
रजतमित्याहुपनीतविशेषकभ्रमस्य उपनीतशुक्ति-
सुखविशेषप्रतयमनुभवसिद्धमतोनालीकत्वं न च तथापि
चटवटादिनिर्विकल्पकोत्तरं जायमानेऽयं चट इत्यादि-
विश्लेषप्रत्यक्षे चटत्वादेरसुखविशेषप्रतयापत्तिः कौक्ति-
सन्निकर्षरूपविशेषसामय्योपत्त्वादिति वाच्यम् तथाचैव-
बाधके चटाद्यं चटत्वादेः प्रकारत्वस्य सुखविशेषप्रत-
स्यापीष्टत्वादिति । केचित्तु संसर्गावच्छिन्नतद्विषयतायावि-
ज्ञानत्वेन कारणता योगजधर्मज्ञानसामान्यसामय्यसाम-
सत्त्यजन्यतद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन कार्यता तद्विषयता । चाबौ-
क्तिकी याज्ञा तेन तल्लौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । एवञ्च
तद्विषयकप्रत्यक्षत्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकतया इदं रज-
तमिति शुक्तिसुखविशेषप्रतयमानसम्भवेऽपि, न शुक्तिज्ञानं
विना बहिरिन्द्रियजोपनीतभावे उपनीतस्य सुखवि-
शेषप्रतयनिरासचोक्तकमेवेत्याहुतिरिति संक्षेपः ।
मीमांसकवेदान्तिभिस्तु अस्याः प्रत्यासत्तिरिति नाङ्गीकृतम् ।
यथोक्तं वेदा०प०, “न च ज्ञानं प्रत्यासत्तिः ज्ञानस्य प्रत्या-
सत्तित्वे अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः” इति । अस्यासमा-
शयः वज्रव्याघ्रधूमवान् पर्वत इति पराशर्यात्मकज्ञानस्य
अनुमितिहेतुतायाः सैवं स्वीकारात् तज्ज्ञानस्य च
वज्रविषयकत्वेन तदुत्तरं जायमानं वज्रमान् पर्वत इति
ज्ञानमलौकिकप्रत्यक्षमेव स्यात्तादुमितिः न च समानवि-
षयस्यैव अनुमितिसामय्याः अलौकिकप्रत्यक्षसामय्याः
प्रतिबन्धकत्वेन नाबौक्तिकप्रत्यक्षमपि तु अनुमिति-
र्भविष्यतीति चेन्न तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पन-
स्याप्रामाणिकत्वात् । अतएव इदं रजतमिति ज्ञान-
मनिर्वचनीयरजतविषयकं न देशान्तरस्यानुभूतरजतवि-
षयकमुपपन्नमयादया ज्ञानमिति स्थितम् ।

ज्ञानवापी स्त्री काशीस्थे वापीक्षेत्रे तीर्थभेदे तदाविर्भावादि
कथा काशी० ११ ख० ।

“नदोद्भव !, नदप्राप्त ! शब्द पापपणोद्भिन् ।

नृणां यन्मन्त्रोक्तमस्मात्तद्विद्विधाविभिः । सङ्कल्पाः
कलशैः स ईशानो यदोद्भवः । सङ्कल्पाः संप्रदा
नास संकल्पानसः । ततः प्रसन्नो भगवान् विद्याया
विश्वकोषनः । तस्यैव तद्देशान् सङ्गं सङ्गवर्धनम् ।
तव प्रसन्नोऽस्मीमान् । कर्मण्यनेन सुप्रतः । सुप्रदानस्य
पूर्वेण सनातिप्रोतिकारिणा । ततस्तं जटिलेयान् वरं
ब्रूहि तपोधनः । अदेवं न तन्नाश्वत्त नहोद्यनपरा-
यण । ईशान उवाच । यदि प्रसन्नो देवेश । वरयोम्बो-
ऽप्यहं यदि । तदेतदुक्तं तीर्थं तव नाम्नास्तु यद्गुर ।
श्रीविश्वेश्वर उवाच । तैलोक्यां यानि तीर्थानि भू-
र्भुवःस्वःस्थितान्यपि । तैभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिव-
तीर्थमिदं परम् । शिवो ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थ-
चिन्तकाः । तच्च ज्ञानं ब्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ।
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थेनैलोकोविश्रुतम् । अथ
दर्शनमालेख्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्ञानोदतीर्थसंस्कारा-
दश्नेधफलं लभेत् । अर्चनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाच-
मेधयोः । फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा सन्नर्थं च पिता-
महान् । यत् फलं समवाप्नोति तदत्र ब्राह्मकर्मणा ।
शुद्धप्रसिद्धादस्य व्यतीपातो यदा भवेत् । तदात्र
ब्राह्मरण्याद्वाकोटिफलं भवेत् । यत् फलं समवाप्नोति
पितृन् सन्नर्थं पुष्करे । तत्फलं कोटिशुणितं ज्ञानतीर्थे
तिलोदनैः । सच्चिद्व्यां कुक्षौ ते तपोपक्षे विवसति ।
यत्फलं पिण्डदानेन तज्ज्ञानोदे दिने दिने । पिण्ड-
निर्वपणं जेषां ज्ञानतीर्थे सुतैः कृतम् । मोदते शिव-
लोके ते यावदाहृतसंज्ञवम् । अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यास्तप-
वाशी नरोत्तमः । प्रातः स्नात्वाऽथ पीत्वाऽथ सन्नर्था-
मयो भवेत् । एकादश्यास्तपोवप्राथ प्रशेदु यच्च कुक्ष-
तयम् । द्वादशे तस्य जावन्ते लीणि चिकान्यसंशयम् ।
ईशानतीर्थे यः स्नायाद्विशेषात् सोमवासरे । सन्नर्थं
देवर्षिपितृन् दत्त्वा दानं सशक्तितः । ततः सन्नर्था
श्रीलङ्का नृपाश्चकारविकारैः । तन्नापि दत्त्वा नाना-
यान् कृतकालो भवेत्तुरः । अपास्य सन्नर्थां ज्ञानोदे यत्
पापं काञ्चोपजम् । अथेन तदपास्य ज्ञानवान्
जावते नरः । शिवतीर्थमिदं प्रोक्तं ज्ञानतीर्थमिदं
शुभम् । तारकास्वमिदं तीर्थं कोकतीर्थमिदं अतम् ।
आरण्यादपि पापीषो ज्ञानोदे श्रीवते भुङ्क्ते । दर्शनात्
सर्वाणां ज्ञानात् यानां ह्यपि दत्तव्यः । कश्चिन्नो-
शाक्षिभीभवेतपेताश्वराक्षसः । यत्कृत्वा यदेताः

922

अथर्ववेदः ॥ अथर्ववेदः ॥ अथर्ववेदः ॥ अथर्ववेदः ॥ अथर्ववेदः ॥

जयपुर की सर्वोच्च न्यायालय में आधुनिक न्याय प्रणाली का
विकास और न्यायिक प्रणाली का विकास । जयपुर न्याय प्रणाली का

‘धनं विद्या । जप्योतिःपात्रे । [१४५०ति तिर्था० ।

तुभ्यः प्राप्तापानदीरांक्षमं वि, वेतनी, वरुण, रोषण
 एवं तारागवाः । यतदुर्वेद मन्त्रा विष्णोः सुविष्णोः

“दद्यापमानसंक्रुद्धरश्निःश्रावसम्भवः ।” अत्रोऽप्या-
 युचमद्वयसङ्ख्यातागन्तुजः स्वतः । अस्यावयवार्थः । दक्ष-
 कर्तृको बोऽपमानधीन संक्रुद्धो बो दक्षस्य बो निः-
 श्रावसकात्मन्वयः अत्यन्तदर्शक एव उच्यते । क्रुद्धरश्निः-
 श्रावसभूतत्वेन उच्यते : स्वभावात्मैतिक इति बोध्यते ।
 अत उक्तं चरकेश, क्रोधात्मितमिव्यादि तेन सर्वज्वरेषु
 पित्तोपशमकारिणो चिकित्सा कर्तव्या अतएव वाग्भटः
 “उन्नापित्ताहते नास्ति उचरो नाक्यं ह्यथा विना ।
 तस्मात्पित्तविकृद्धानि त्वजेत्यपि नाधिकेऽधिकम्” इह-
 सभूतत्वेन उचरस्य देवतात्मकत्वात् पुनार्हत्वं चोद्दिष्टि-
 तम् अतएव वैदेहः “उचरः संपूजनैर्वापि बह-
 वैशोपयास्यतीति” । भूतिरप्यस्योक्ता उच्यतेन “इह-
 कोषाग्निर्भूतः सर्वभूतप्रतापमर्” । पिपासाप्रमहरणचि-
 यिराः सुमहोदरः । वैयाघ्रचर्मवहनः कपिको काश्य-
 विग्रहः । पिङ्गोत्पलो सुलज्जङ्घो बोभत्सो बलवान्-
 हान् । पुद्गलो लोकनाशार्थमस्त्रौ उचर इति स्थितः ।
 तैस्तैर्नामभिरन्येषां श्रवणानां परिकीर्त्यते । जम्बादौ
 निधने चैव प्रायोविधति देहिमम् । अतो देवमनुष्याभ्यां
 नाम्नो विवर्जते हि तम्” तस्य उचरस्य संस्काराणां संपा-
 त्तिमाह उचरोऽप्येति ॥ अहत्वं पिबत्येति पुंनिति
 वातिकः पैतिकः श्लेष्मिचैति त्रयः । हृन्वाच कृद्ः
 वातपैतिकः वातश्लेष्मिकः पित्तश्लेष्मिकश्चेति । बङ्गातजः
 सन्निपातिक एवः । “इत्युल्लेखोत्प्लेखः षट् क्षुद्दीनमध्या-
 भिषेच षट् । वनचैको विकाराको सन्निपाताश्चबोद्ध”
 इति चरके त्रयोदश सन्निपाता उक्ताको वया ।
 वातोत्प्लेखः पित्तोत्प्लेखः । कफोत्प्लेखः । वातपित्तो-
 त्प्लेखः । वातश्लेष्मोत्प्लेखः पित्तश्लेष्मोत्प्लेखः । एवं षट् ।
 सन्निपातातो मध्यपित्तो हीनकफः । सन्निपातातो मध्य-
 कफो हीनपित्तः । सन्निपातातो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति
 षट् । त्र्युत्प्लेख एकः एवं त्रयोदश । अत एव त्रिदोष-
 जत्वेन साध्यास्यासन्निपातिक एव एव गणितः । वाग्भटज
 इति । अत्रागन्तुजत्वेनाभिजातादवो हेतव उच्यन्ते ।

विद्युत्प्राचयः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् आग-
न्तुजा अभिघाताद्यनेककारणयोगादनेके भवन्ति । तथा-
आगन्तुजत्वेन साध्यादागन्तुजोऽर्थैक एव भवितः ।
नन्वागन्तुजोऽपि ऊवरे वातादिवत्तदर्थनादागन्तुजः कथं
दोषजाद्विभक्तः उच्यते, उच्चरणात् दोषोत्पत्तेः । तथा
च चरते “आगन्तुजो हि व्यापारपूर्व” जायते पञ्चाङ्गि-
नैर्देयैरनुसृतम्” इति । अथ ऊवरस्य विप्रकटकारणक-
थनपूर्विका सध्याभिप्रायः “मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा
ज्ञासाशयवाच्यः । बहिर्नि-रस्य कोटान्निं ऊवरदाः स्युर-
वातुगाः” । मिथ्याहारविहाराभ्यां अनुचितताहारचे-
ष्टाभ्यां हेतुभूताभ्यां दोषाः वातपित्तकफाः आमाशया-
श्रयाः आमाशयं गता रसातुगाः रसद्रवकाः बहिर्नि-
रस्य कोटान्निं कोटनतामेकप्राणम् न तु समस्त-
मग्निं तदा दोषपाकासम्भवः स्यात् । बहिः प्रक्षिप्य
ऊवरदाः स्युर्ऊरकारिणो भवेयुरित्यर्थः । अथ ऊवरस्य
सामान्यं विशिष्टञ्च पूर्वपक्षमाह “अमोऽरतिर्विवर्णत्वं
वैरस्यं नयनशुद्धः । रक्षाद्वयो सञ्जयापि शीतवाता-
तपादिषु । जृम्भाऽङ्गमर्हो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतश्च भवन्त्युत्पत्तिरिति ऊवरे । सामान्यतो
विशेषात्, जृम्भात्यर्थः समीरणात् । पित्तप्रययनयोर्दोषः
कफाक्ष्माभिनन्दनम् । “अमो व्यापार” विनैव, ऊरति-
रस्यस्त्वचित्तत्वं विवर्णत्वं ज्ञानगात्रता । वैरस्यं सुख्य-
स्याऽप्रकतरसता । नयनशुद्धः नयनयोरनुपूर्वत्वम् ।
शीतवातांतपादिषु सञ्जयिष्याद्वयो । आदिशब्दाज्ज्वलने
जले च । यत उक्तं चरकेण “ज्वलनातपघातेषु भक्ति-
होषावनिश्चिताविति” । शयनादिष्वित्यन्ते । अङ्गमर्होऽङ्ग-
भोटनम् । गुरुता गात्रस्य । रोमहर्षः रोमाश्चता ।
अरुचिर्भोज्ये, तमः तमोमग्नयेव ज्ञानम् । अप्रहर्षः
हर्षाभावः । शीतं ज्वलति अकारोहश्चानिः उपदेश-
हेतुद्वयोऽपि भवन्ति । तृतीयश्लोकस्य च सामान्यत इति
पूर्वश्लोकाभ्यां शब्दव्यवहारः । तेन सामान्यतो ऊवर उत्प-
त्त्यति भविष्यति अमादयः पूर्वमेव भवन्तीत्यर्थः ।
उत्पत्त्युत्पत्तीत्यात्मनेपदिनोऽपि तदभाव आर्त्तत्वात् । वि-
शेषात् उच्यते । समीरणात् ऊवरे उत्पत्त्यति अतिशयेन
जृम्भा भवति । पित्तऊवरे उत्पत्त्यति अत्यर्थनयनयोर्दोषो
भवति । कफऊवरे उत्पत्त्यति अत्यर्थेन आक्ष्माभिनन्दनम्
अक्ष्माकाक्षा न भवति । जृम्भाद्वयो भवन्ति यतः सामा-
न्यधर्माज्ञानो विशिष्टोपधर्माभवति । इत्यङ्गपूर्वपक्षमाह,

“रूपैरत्यन्तदोषां यं संखटैर्हन्तुं विदुः । अन्यतराभ्यां
जृम्भानेतदर्थेभ्याम् । जृम्भाकारविभ्यां नेत्रदाहदा-
रुचिभ्यां वा संखटैरूपैः अमादिभिः इत्यङ्गं विदोषजं
पूर्वपक्षं विदुः । मिदोषजपूर्वपक्षमाह, “सर्वविप्रसमा-
वायः सर्वदीपप्रकोपे । सर्वरूपे सर्वरूपे सर्वविप्रसमा-
वायः । अतिशयितजृम्भानेतदाहदाहदारुचिर्विदितानां
अमादीनां समवायो भवति । अथ ऊवरस्य सामान्यलक्षण-
माह, “स्नेदावरोधः सन्नापः सर्वाङ्गप्रवृत्त्यं तथा ।
युगपदात्म रोगे तु व ऊवरो व्यपदिश्यते । ताम इति
वक्तव्ये सन्नापाभिधानं देहेन्द्रियमनसां सन्नापबोधना-
र्थम् । यत उक्तं चरकेण ऊरविशेषणम् । “देहेन्द्रिय-
मनसापीति” । तत्र देहसन्नापो देहेन्द्रियोष्णता । इन्द्रि-
यसन्नाप इन्द्रियैक्यम् । यत उक्तम् “इन्द्रियाणां तु
तैल्यं यत् सन्नापलक्षणम् । वैचित्त्यभरतिग्लानिर्ग्लानिः-
सन्नापलक्षणम् इति” । सर्वाङ्गप्रवृत्त्यं सर्वपापज्ञानां
वेदनया प्रवृत्त्यं सर्वाङ्गज्ञानं स्वप्नगच्छीतामीव वा
भवन्ति । युगपदिति । मिलितमेतल्लक्षणम् । प्रत्येकस्य
व्यभिचारात् । यथा स्नेदावरोधः कुष्ठपूर्वपक्षे । तथा
सन्नापो दाहव्याधौ । तथा सर्वाङ्गप्रवृत्त्यं सर्वाङ्गरो-
गाख्यवातव्याधौ । प्रस्नेदानिर्गमनपक्षे कारणमाह ।
“रुण्डि चाप्यपां घातं यस्मात्तस्माज्जरातुरः । भवत्य-
त्युष्णागात्रस्य स्निद्यते न च सर्वशः । तस्माज्ज्वरोऽत्र
भवति सर्वशः स्निद्यते न च” ।

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे च तत्र विशेष उक्तो यथा
“कृते देयमनुष्येभ्यो नान्यो विप्रकृते तु तम् । कर्मणा
जमते यस्माद्देवत्वं मातृषादापि । पुनश्चैव श्रुतः स्वर्गा-
न्मातृषामनुवर्त्तते । तस्मात्ते देवभागेन सहजं मातृषां
ज्वरम् । शेषाः सर्वे विप्रकृत्यो तैर्यज्ज्योना ज्वरादिताः ।
स्नेदावरोधः सन्नापः सर्वाङ्गप्रवृत्त्यं तथा । विकारा
युगपदात्मिन् ऊवरः स परिकीर्तितः । देवैः पृथक् सम-
कोच इत्येवागन्तुरेव च । अनेककारणोत्पत्त्यः अतस्त्वट-
विधो ऊवरः । दोषाः प्रकृतिताः स्नेपु कालेषु स्नेः प्रको-
पनैः । व्याप्य देहमयेषेण ऊरवापादयन्ति हि । दुष्टाः
अहेतुभिर्दोषाः प्राच्यामाशयमूष्ण्या । संहिता रसमागता
रसकोदप्रवाहिन्याम् । शीतसां मार्षमाहृत्य मन्द्रीकाल
ऊताशनम् । निरसं यद्विद्वत्प्राणं यत्किञ्चानात्र केवचम् ।
शरीरं समभिधाय सकारेण ऊरानमम् । जननस्य च
द्विष्य सर्वस्य त्वगादिषु । मिथ्यातिशुक्लैरपि च

स्त्रीहादौः कर्षभिर्भ्रूयाम् । विविधादभिधाताश्च रोगो-
त्थानात् प्रपाकतः । अमात् जयादजीर्णाश्च विधात्
सात्वत्तुपय्यात् । औषधीषुष्यगन्धाश्च योकाश्चल-
धीकुनात् । अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिश्चक्षुया ।
स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽङ्गितैः । सन्ध्याव-
तरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्तते । तैर्वेगवर्जितैश्च
ससुदुभ्यानैर्विमार्गकैः । विक्षिप्तमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु
बहिर्हरः । रुषद्भि चाप्यपान्नातं यक्षाक्ष्माज्वरा-
हरः । भवत्यत्युष्णगात्रश्च न च स्निह्यति सर्वशः ।
अमोऽरतिर्विवर्णत्वं वेरस्यं नयनप्लवः । इच्छाद्वेषौ
सुष्ठुचापि शीतवातातपादिषु । जृम्भाक्ष्मदौ रुरुता
रोमहृष्टौऽरुचिस्तमः । अप्रहर्षश्च शीतश्च भवत्युत्पत्तिरिति
ज्वरे । सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्थर्थं समीरणात् ।
पित्ताद्यनयोर्दाहः कफाक्ष्माक्ष्माभिनन्दनम् । सर्वलिङ्ग-
समायायः सर्वदोषप्रकोपजे । द्वयोर्दोषोस्तु रूपेण संसृष्टं
हन्तुं विदुः । वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठसुखशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षयः क्षम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च । शिरो-
हृद्गात्ररुग्ज्वरैरस्यं बह्विदृक्ता । जृम्भाध्मां तथा
शूलं भवत्यनिलजे ज्वरे । वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निन्द्रा-
त्यत्वं तथा वमिः । कण्ठौष्ठसुखनासानां पाकः स्नेदश्च
जायते । प्रलापः कटुता यक्ते मूर्च्छा दाहो मदसृषा ।
पीतविण्मूलनेत्रत्वं पैत्तिके अम एव च । गौरवं
शीतसुतुक्केशो रोमहृष्टौऽतिनिद्रता । श्रोतारोधो रूग्-
न्यत्वं प्रसेको मधुरास्यता । नात्युष्णगात्रता च्छर्दिर्लङ्घ-
सादोऽविपाकता । प्रतिश्यावोऽरुचिः कासः कफजोऽ-
क्ष्णोश्च शुक्लता । निद्रानाशो भ्रमः शसस्तन्द्रा सुप्ता-
ङ्गताऽरुचिः । तृष्णा मोहो मदः क्षम्भो दाहः शीतं
हृदि व्यथा । पङ्क्तिश्चिरेण दोषाणाकृन्नादः श्यावद-
न्तता । रचना परुषा लक्ष्णा सन्धिपूर्वास्थिजा रुजः ।
निर्भुज्जलुषे नेत्रे कर्णौ गद्गरुगन्धितौ । प्रलापः
श्रोतसं पाकः कूजनं चेतनाच्युतिः । स्नेदमूलपुरीषा-
णामक्षयः सुचिरात् स्मृतिः । सर्वजे सर्वलिङ्गानि विशेष-
ज्ञात मे ष्टणु । नात्युष्णशीतोऽत्यसंज्ञो भ्रान्तप्रोक्षी
हतस्वरः । खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्नेदविण्मूलवर्जितः ।
साक्षनिर्भुज्जहृद्वो भक्तद्वेषी हतप्रभः । श्वसन् निप-
तितः शोते प्रलापोपद्रवैर्युतः । तमभिध्यासमित्याकु-
र्तौजसमवापरे । सज्जिपातज्वरं लक्ष्ममसाध्यमपरे विदुः ।
निद्रोपेतमभिध्यासं शीणमेनं हतौजसम् । संन्यस्त-

गात्रं संन्यासं विद्यात्सर्वात्मके ज्वरे । औजोविश्वं सते
यस्य पित्तान्निवृत्तसुखं वा । स गात्रसम्भ्रमीताभ्यां
शयने स्यादचेतनः । अपि जापत् स्वप्नं जन्तुस्तन्द्रासु
प्रज्ञापवान् । संसृष्टरोमा स्तक्ताङ्गो मन्दसन्नापवेदनः ।
औजोनिरोधजं तस्य जानीयात् कुशलो भिषक् । सप्नमे
दिवसे प्राप्ते दशमे हादशेऽपि वा । अङ्गुलीरितरो भूत्या
प्रशमं याति हन्ति वा । द्विदोषोऽप्यनिलज्वास्तु हन्तृजा-
स्त्रिविधाः कृताः । जृम्भाध्मानमदोक्तमपर्वभेदपरि-
क्षयाः । तृट्प्रलापाभिधापाः स्युज्वरे साकृतपैत्तिके ।
शूलकासकफोत्कृष्टशरीतवेपथुपीडसाः । गौरवारुचि-
विट्प्रभा वातक्षोषश्च ज्वरे । शीतदाहार्चिस्तक्कृते-
मोहमदभ्रमाः । कासाक्ष्मादहृत्क्ष्मासा भवन्ति कफ-
पैत्तिके । क्षामाणां ज्वरसुक्तानां मित्याहारविहारि-
रिणाम् । दोषः स्वत्पोऽपि संवृद्धो देहिनामभिलेरितः ।
सन्तान्येदुषत्वप्राप्यचातुर्यान् सप्रलेपकान् । कफस्थान-
विभागेन यथासङ्गं करोति हि । अहोरात्रादहो-
रात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । ततश्चाभागयं प्राप्य
धोरं कुर्याज्ज्वरं नृणाम् । तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां
प्राणनाशनः । दुश्चिकित्सतमे मन्दः सुकटो धातुशोष-
कः । कफस्थानेषु वा दोषस्त्रिषु द्वित्वचतुर्थं वा ।
विपर्ययाख्यान् कुरुते विषमान् लक्ष्मसाधनान् । परो
हेतुः स्वभावो वा विषमे कैश्चिदोरितः । आगन्तुशानु-
बन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे । वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति
तज्ज्ञास्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च । औषाध्यके मध्यमसु-
ज्वरे च हेतुं ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति । प्रलेपकं वातबला-
सकञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः । मूर्च्छातुचञ्चा
विषमज्वरा ये प्रायेण ते हन्तृसमुत्थितास्तु । त्वक्स्थौ
क्षेपानिजौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे । तयोः प्रशा-
नयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च । करोत्यादौ तथा
पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ
कृतः शीतमनतः । हावेतो दाहशोतादौ ज्वरौ संस-
र्गजौ कृतौ । दाहपूर्वकयोः कष्टः लक्ष्मसाध्यतमः
कृतः । प्रसक्तस्याभिधातात्यथेतनाप्रभवस्तु यः । रा-
त्राङ्गो षट्सु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा । प्रसक्त
विषमोऽभ्येति माननं वक्ष्यते ज्वरः । स चापि विषमो
देहं न कदादिहसृजति । ग्लानिगौरवकाष्ठेभ्यः स
यक्षाश्च प्रसृज्यते । वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति
लक्ष्यते । धातुनरस्यो बीनत्वान्न शोष्यप्रादुपलभ्यते ।

अत्यदोषेभ्यः क्षीणः क्षीणेभ्यः रवानहः । दोषोऽ-
त्योऽनित्यसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं
प्राप्य करोति विषमज्वरम् । सन्तत्रं रसरक्तस्यः शोऽन्येद्युः
पिप्रितान्नितः । मेदोगतस्तृतीयेऽङ्गि त्वस्थिमज्जगतः
पुनः । कृत्वाज्ञातृथकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् । केचिद्
भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् । सप्ताहं वा दशाहं
वा द्वादशाहमथापि वा । सन्तत्या वोऽविषमिणीं स्यात्
सन्ततः स निगद्यते । अहोरात्रे सन्ततको द्वौ कालावनु-
वर्तते । अन्येद्युक्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्तते । तृतीय-
कस्तृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः । यातेनोद्भूयमानस्तु
यथा म्रियेत सागरः । यातेनोदीरितास्तद्दोषाः कुर्वन्ति वै
ज्वरान् । यथा वेगागमे ज्वलं क्षादयित्वा महोदधेः ।
वेगहानौ तदेवाम्भस्तत्रैवान्निधीयते । दोषवेगोदये
तद्दुदीर्येत ज्वरोऽस्य वै । मेघहानौ प्रशस्येत यथाश्वः
सागरे तथा । विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः संप्रवर्तते ।
यथा दोषप्रकोपन्तु जथा म्रियेत तं ज्वरम् । श्लाघास्यता
विषजते दाहतातीसारहृदयदाहः । अभक्तकूपिपामा
च तोदा मूर्च्छा वनक्षीयः । व्यापधोगम्वजे मूर्च्छां गिरो-
रुक्ज्वरमुक्तथा । कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभक्त-
हृत् । हृदये वेदना चागु गात्रेषु परिशुष्यति ।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवन्कोपाच्च वेपथुः । अभिचारा-
भिगापास्यां माहस्तृष्णाभिजायते । भूताभिषङ्गादु-
द्वेगजास्यकम्पनरोदनम् । अमक्षयाभिघातेभ्यो देहिनां
कुपितोऽनिलः । पूरयित्वाखिलं देहं ज्वरमापादयेद्-
भगम् । रोगाणां तु सस्यथानादिदाहागन्तुतस्तथा ।
ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्चेतुभिः । दाषाणां स
तु निवृत्तानि कदाचिद्व्यातिवर्तते । रक्तीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो
हान्तरादेन तृष्णया । आनन्दत्वेन चात्यर्थं श्वास-
काशोद्भवेन च । हतप्रभेन्द्रियं क्षामं दुरात्मानमुप-
हृतम् । रक्तीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ।
‘ज्वरमध्याधिकैर्तैर्प्रेक्ष्यसप्रदादशाहिकः । ज्वरवेगो भवे-
न्नीत्रो यथाहं सुखक्रियः । इति ज्वराः समाख्याता
कर्मदानीं पश्यते’ ।

ज्वरभेदे क्रियाभेदः सुशु० ७० तं० उक्तो यथा

“ज्वरस्य प्रवेक्ष्येऽप्यनेमानेषु बुद्धिमान् । पाययेत हतं
श्वक्कं ततः स लभते सुखम् । विधिमार्तजोत्वेन
प्रेत्तिकेण विरेचनम् । मृदु प्रच्छेदनं तद्वत्कफजेपु विधी-
यते । सर्वं हिदोषजेषूक्तं यथादोषं विफलयेत् ।

अस्त्रेहनीयोऽशोध्यश्च संशोध्यो रुद्ध्वनादिना । रूप-
प्राप्यूपयोर्विद्याद्यानात्वं वज्रधूमवत् । प्रव्यक्तारूपेषु
हितमेकालोनापतयेणम् । क्षामाशयस्थे दोषे तु सोत्-
क्लेशे वमनं परम् । क्षामहः क्षामितैर्होपैर्यायन्तं काल-
मातुरः । कृत्वादनशनं तापस्ततः संसर्गमाचरेत् । न
रुद्ध्वयेन्मातुरजो ज्वरजे मानसे तथा । अक्षुब्धवाचापि
ये पूर्वं द्वित्रयीये प्रकोर्त्तिताः । अनवस्थितदोषान्नेर्त्त-
ङ्घ्रनं दीपपाचनम् । ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षावृत्तिनाशव-
कारकम् । मृदुमातुरविष्णुभूतं क्षुत्पिपासाऽसङ्घं
लघुम् । प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् रुद्धङ्घ्रितम् ।
बलक्षयस्तृषाशोषस्तन्द्रानिद्राभ्रमक्तमाः । उपद्रवाश्च
श्वासाद्याः सम्भवन्त्यतिलङ्घनात् । दीपनं कफविच्छेदि
पित्तवातानुलोमनम् । कफशतज्वरार्त्तेभ्यो हितसुष्णाम्बु
तृट्छिदम् । तद्वि मादृशहोषस्रोतसां शीतमन्यथा ।
संख्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन वर्द्धते । पित्तमद्यविषो-
त्येषु शीतलं तिक्तकैः शृतम् । गाङ्गेयनागरोशीरपर्य-
टोदीच्यचन्दनैः । दीपनी पाचनी रुच्यो ज्वरार्त्तानां
ज्वरापहा । अन्नकाले हिता पेया यथास्वस्माचनैः
कृता । बहुदोषस्य सन्दाग्नेः सप्तात्रात्यरं ज्वरे ।
‘नङ्घ्रनान्ते यथागृभिर्यदा दोषो न पच्यते । तदा तं सुख-
वैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः । कपायैः पाचनैर्हृदौज्वरघ्नैः
समुपाचरेत् । पञ्चमूलीकपायन्तु पाचनं पवनज्वरे ।
सजौद्रं पौत्तिके सुस्तक्रुतेन्द्रियैः कृतम् । पिप्पल्यादि-
कपायन्तु कफजे परिपाचनम् । हृदयेषु तु संश्लेषं
दद्यादथ विवर्जयेत् । पीताम्बुर्लङ्घितोभुक्तो जीर्णो
क्षीणः पिपासितः । मृदो ज्वरे जघौ देहे प्रचलेषु
मलेषु च । एकं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधम् ।
दोषप्रकृतिवैकल्यादेकेषां पक्वक्षयणम् । हृदयोद्वेष्टनं
तन्द्रालालासुतिररोचकम् । दोषाप्रवृत्तिराख्यं
विषयो वज्रमूत्रता । शुद्धरत्नमस्त्रो न पक्तिः शक-
तोऽरतिः । स्वापः क्षामो गुरुत्वस्य गात्राणां वज्रमा-
र्दवम् । मक्षस्याशुज्वरग्लानिः प्रसङ्गी बलवान् ज्वरः ।
निङ्गिरैर्भविजानीयाज्वरमात्रं विचक्षणः । सप्तात्रात्यरं
केचिन्नान्यन्ते देयमौषधम् । दशरात्रात्यरं केचिद्दातव्य-
मिति निश्चिनाः । पौत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमु-
द्यते । अक्षिरज्वरितस्यापि देयं स्यादोषपाकतः । भेषजं
क्षामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् । शोधनं शमनीयन्तु
करोति विषमज्वरम् । अयमानं ज्वरोत्क्रिष्टस्येषेत मर्त्यं

सदा । अतिप्रवर्णमानश्च पाद्येदतिसारवत् । यदा
 कोष्ठानुगाः प्रकाशिवद्वाः क्षोतसां सदाः । अचिरज्वरि
 तस्यापि तदा दद्याद्द्विरेचनम् । पक्षोच्छनिर्हृतोदोषो
 देहे तिष्ठन् महात्वयम् । विषमं वा ज्वरं कुर्याद्बल-
 व्यापदमेव च । तस्माच्चिह्नं कार्यं दोषाणां वमना-
 दभिः । प्राक्कर्म वमनं चास्य कार्यमास्थापनं तथा ।
 विरेचनं तथा कुर्याच्चिरस्य विरेचनम् । क्रमेण
 बलिने देशं वमनं क्षौद्रिके ज्वरे । पित्तप्राये विरेकस्तु
 कार्यः प्रशिक्षितगणे । सरुजेऽनिलजे कार्यं सोदा-
 वने निरुद्धणम् । कटीपृष्ठमृच्छात्स दीपान्नेरनुवा-
 सनम् । शिरोगौरवशूलमिन्द्रियप्रतिबोधनम् । कफाभि-
 प्रक्षे गिरसि कार्यं मूर्ध्नि विरेचनम् । दुर्बलस्य सघाष्मा-
 तसुदरं सरुजं दिहेत् । टाड्यैः सवतीकृष्यताह्वान्निद्र-
 सन्धैः । अन्तर्पिष्टैः सुखोष्णैश्च पवने ढङ्गमागते ।
 रुद्धमूलपरीषाय गुदे वर्त्तिं निधापयेत् । पिप्पलीपि-
 प्लोभूलयवानीचव्यसाधिताम् । पाययेत् यथागूं वा
 भारताद्यानुलोमनीम् । गुडस्रोभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं
 न गच्छति । सशेषदोषरुजस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत् ।
 कण्ठजैवाल्पदोषश्च गमनीयैरुपाचरेत् । उपवासैर्बलस्यन्तु
 ज्वरे सन्तर्पणीयते । क्षिप्तं यथागूं सन्दाग्निं तृणान्
 पाययेत्तन्म । तृच्छर्दिदाहघर्मात्तं मद्यपं लाजतर्प-
 यम् । सक्षौद्रमम्रसा पञ्चाज्जीर्णे यूपरसौदनम् । उप-
 वासश्चमकते क्षीणे वाताधिके ज्वरे । दीपान्निं भोजये-
 त्प्रान्नो नरं मांसरसौदनम् । सङ्गयूपौदनञ्चापि हितं
 कफमसृज्यते । स एव क्षितया युक्तः शीतः पित्त-
 ज्वरे हितः । टाड्यमामलसङ्गानां यूपस्थानिलपैत्तिके ।
 हृत्समूलकयूपेण भोजयेत्कफघातिके । पटोलनिम्बयूपस्तु
 पथ्यः पित्तकफात्मके । टाड्यच्छर्दियुतं क्षामं निरुद्धं
 तृणयार्द्रितम् । सिताक्षौद्रयुतं लाजतर्पणं पाययेत् च ।
 कफपित्तपरीतस्य योश्चेऽसृक्पित्तनक्षया । मद्यानित्यस्य
 न हिता यथागूस्तनुपाचरेत् । यूपैरन्तैरनन्तैर्वा जाङ्गलैर्वा
 रसेर्हितैः । मद्यं पुराणं सन्दाग्नेर्यवाक्षौपहितं हि-
 तम् । सव्योषं विरेककं कफारोचकपीडिते । कण्ठोत्स-
 दोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्द्रितः । विवङ्गः सृष्टदोषश्च
 रुजः पित्तानिलज्वरी । पिपाशार्तः सदाहो वा पयसा
 च सुखी भवेत् । तदेव तु पयः पीतं तद्वत्ते हनि मा-
 त्रवम् । सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्वावज्जोजनं हितम् ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्भि ज्वरवेगाभिर्वर्जितम् । ज्वरितो

हितमग्नीयाद्याद्यस्याश्चिर्भवेत् । अक्षकाशे हृत्पुष्पानः
 क्षीयते क्षियतेऽस्य वा । गुर्यभिष्यन्दप्रकाशे च ज्वरी
 नाद्यात्कथञ्चन । न ह्यतस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय
 वा । सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोक्षितम् । ज्वरं
 संभोजनैः पथ्यैर्लघुभिः सनुपाचरेत् । सङ्गान्मृच्छरांश्च-
 यकान् कुलत्थान् समस्तकान् । आहारकाशे यूपार्धं
 ज्वरिताय प्रदापयेत् । जावान् कपिञ्जलानेषान् प्रपतान्
 शरभान् शशान् । कालपुष्पान् कुरङ्गांश्च तथैव सृगमा-
 त्रकाम् । मांसार्धं चांससात्वतानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
 सारसक्रौञ्चशिखिनः कुक्कुटांस्तित्तिरींस्तथा । गुरुणा-
 त्वाश्च शंसन्ति ज्वरे केचिद्विकल्पकाः । ज्वरितानां प्र-
 कोपन्तु यदा याति समीरणः । तदैतेऽपि हि शस्यन्ते
 मात्वाकालोपपादिनाः । परिषेकावगाहंश्च स्नेहान्
 संशोधनानि च । स्नानाभ्यङ्गदिवास्त्रप्रशीतव्यायामयो-
 पितः । न भजेत ज्वरोत्सृष्टो यावच्च बलवान् भवेत् ।
 त्यक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्बलस्याहितज्वरः । प्रत्यापन्नो
 दहेद्देहं युष्कं दृक्प्रमियानसः । तस्मात्कार्यः परीहारो
 ज्वरसुक्तेन जन्तुना । यावच्च प्रकृतिस्यः स्याद्दोषतः
 प्राणतस्तथा । ज्वरे प्रमेहो भवति स्तम्भैरप्यवचेष्टितैः ।
 निषण्णं भोजयेत् तस्मान्मूत्रोत्सारो च कारयेत् । व्यो-
 चके गालसादे वैवर्ग्येऽङ्गमन्त्रादिषु । शान्तज्वरोऽपि
 शोध्यः स्नादनुबन्धमयाक्षरः । न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः
 सहसा ज्वरकथितम् । तेन सन्दूषितो हास्य पुनरेव भवे-
 ज्वरः । चिकित्से च ज्वरान् सर्वास्त्रिभित्तानां विप-
 र्ययैः । अमलयाभिघातात्ये मूलव्याधिसुपाचरेत् ।
 स्त्रीणामपप्रजातानां सन्ध्यावतरणे च यः । तत्र संश-
 मनं कुर्याद्याद्यादोषं विधानवित्” ।

अत्र विशेषो गरुड पुरा० १५२ अ० उक्तो यथा ।

“ज्वरोगपतिः पापमा सृष्टुराजोऽशनोऽन्नकः ।
 क्रोधाह्वाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनसरोद्भवः । तत्सन्नापो
 साहस्यः सन्नापात्माऽपचारजः । विविधैर्नामभिः क्रूरो
 ज्ञानायोनिषु वर्तते । पाकलो गजैर्बभितापो वाजिज्व-
 लर्कः कुक्कुरेषु । ईन्द्रमदो जलदेऽपसु नीलिका व्योति-
 रौषधिषु भूम्यापधरो नाम । हृत्सासम्बर्द्धनं काशः
 सन्धः शैत्यं त्वगादिषु । अक्षेपु शीतपिडकाभातो
 दर्दः कफोद्भवे । काशे यथास्य सर्वेषां प्रवृत्तिर्हृद्विरेव
 वा । निदानोक्ताहुपशयो विपरीतोपशयिता । अरु-
 चिश्चाविपाकश्च सन्धमाससमेऽव । हृद्वाहश्च विपा-

कश्च तन्द्राङ्गलस्य मेघ च । वस्तिर्विषगर्विलया दोषा-
 चामप्रवर्तनम् । लालाप्रसेको हृत्काशः क्षुत्तापो रसदं
 सुखम् । यच्च सुषु गुरुत्वञ्च गालाणां बलभूतता । न
 विजीर्णं न वा ग्लानिज्वरस्थामस्य लक्षणम् । क्षुत्-
 क्षामता लघुत्वञ्च गालाणां ज्वरभार्तवम् । दोषप्रवृत्ति-
 रष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् । यथास्त्रलिङ्गं संसर्गं ज्व-
 रसंसर्गजोऽपि वा । शिरोऽर्तिमूर्च्छावमिदेहदाहकण्ठास्य
 शोषारुचिपर्वभेदाः । सन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षां जृम्भाति
 वाक्त्वं पवनात् स पित्तात् । तापहान्यरुचिपर्वशिरो-
 रुक् पीनसहस्रनकासविबन्धाः । शीतजाद्यातिमिर-
 भमितन्द्राः क्षेप्रावातजनितज्वरलिङ्गम् । शीतलम्
 स्वेददाहव्यवस्था तृष्णाकाशः क्षेप्रापितप्रवृत्तिः ।
 मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च क्षेप्यं रूपं क्षेप्रापित-
 ज्वरस्य । सर्वजो लक्षणैः सर्वहोऽपि च सुदुर्लभः ।
 तद्वक्ष्यते महाविद्रा दिवा जागरणं निशि । सदा वा
 नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा । शीतनर्तन-
 हास्यादिप्रलतेहाप्रयत्नम् । साशुणी कनुषे रक्ते
 मन्ने लुलितपक्ष्मणी । व्यन्तिणी पिण्डका पार्श्वमूर्ध-
 पक्षांस्थिरगुम्भसः । सखनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति
 नैव वा । परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्तान्नाङ्गुषाभिः ।
 रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिठट् । कीटानां
 श्वावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । हृद्वाया मलसंसर्गः
 प्रवृत्तिरत्यशोऽति वा । स्निग्धास्यता बलभ्रंशः खरसादः
 प्रजापिता । दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रतप्तं कण्ठज्वनम् ।
 सन्निपातमभिन्यासं त्वं ग्रूयाञ्च हृतौजसम् । वायुना
 कफरुद्धेन पित्तमन्तः सुपीडितम् । व्यवधित्वाञ्च
 सौख्याञ्च बहिर्भागं प्रपद्यते । तेन हारिद्रनेत्रत्वं
 सन्निपातोद्भवे ज्वरे । दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व-
 संपूर्णलक्षणः । असाध्यः सोऽन्यथा लक्ष्णे भवे-
 द्दकत्यदोऽपि वा । अन्यश्च सन्निपातोऽथो यत्न
 पित्तं पृथक् स्थितम् । त्वचि कोष्ठे च वा दाहं
 विदधाति पुरोऽनु वा । तद्वहातकफौ शीतं दाहादि-
 र्दस्तरस्तयोः । शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दित-
 योषिते । शीते शान्तेऽप्ये मूर्च्छा मदस्तृष्णा च
 जायते । दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्वास्वेदवमिक्रमाः ।
 व्यागन्तुरभिघाताभिषङ्गशापिभचारतः । चतुर्धा तु
 कृतच्छेदो दाहाद्यैरभिघातजः । अमाञ्च तस्मिन् पवनः
 प्रायो रक्तं प्रदूषयन् । सव्यवाशोकवैषण्यं सरजं

कुरुते ज्वरम् । पहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।
 अभिषङ्गाद् यज्ञेणास्त्रिककक्षास्त्रासरोदने । कौष-
 धी गन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्मनयः क्षवः । विषात् मूर्च्छा-
 तिसारास्यस्यावता दाहहृद्भ्रमः । क्रोधात् कम्पः
 शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे । कामादुन्मथोऽर-
 चिह्रीहो ह्योनिद्राधीष्टतिक्षयः । यहादौ सत्रि-
 पातस्य रूपादौ मरुतस्तयोः । कोपः कोपेऽपि पित्तस्य
 यौ तु शापाभिचारजौ । सन्निपातज्वरौ घोरो ताव-
 सद्यतमौ मतो । तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हृषमानस्य
 तथ्यते । पूर्वश्चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ।
 सदाहमूर्च्छैर्मन्त्रस्य प्रत्यहं वर्जते ज्वरः । इति ज्वरो-
 ऽष्टधा ढटः समासाद्विविधस्तु सः । शारीरो मानसः
 सौम्यस्फोष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः । प्राकृतो वैकृतः साध्यो
 ऽसाध्यः सामो निरामकः । पूर्वं शरीरे शरीरे तापो
 मनसि मानसे । पवने योगवाहित्वाक्षीतं क्षेप्रायुते
 भवेत् । दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः ।
 ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलयहः ।
 बहिर्ये बहिर्भगे तापोऽपि च सुसाधितः । वर्षां
 शरदसन्नेषु वातादौ प्राकृतः क्रमात् । वैकृतोऽन्यः
 मृदुः साध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिर्नात् । वर्षासु मारुतो
 दुष्टः पित्तक्षेप्राश्रितो ज्वरम् । कथ्यात् पित्तञ्च गरदि
 तस्य चानुचलः कफः । तत् प्रकृशा निसर्गाञ्च तत्र
 नानगनाद्भयम् । कफो जसन्ने तमपि वातपित्तं भवेदनु ।
 बलवत्सल्यदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः । सर्वथा विकृति
 ज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः । ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानि-
 बलभूतता । न प्रवृत्तिर्न विजीर्णं न क्षुत् क्षामज्वरा-
 कृतिः । ज्वरभेगेऽधिका तृष्णा प्रलापः शसनं भ्रमः ।
 मलप्रवृत्तिरुत्क्रोशः पच्यमानस्य लक्षणम् । जीर्णता-
 मविपर्यामात् सप्रगात्रञ्च लङ्घनात् । ज्वरः पञ्चविधः
 प्रोक्तोमलकान्नबलावलात् । प्रायशः सन्निपातेन भूयसा-
 ऽप्युपद्रव्यते । सन्ततः सततोऽन्येदुस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
 धातुमूलगलहाहिक्रोतसाव्यापिनो मलाः । तापवल्न-
 स्तन् सर्वं तत्पृथग्वादिर्वर्जिताः । बलिने शुरवस्तद्व-
 द्विशेषेण रसान्विताः । सततं निष्प्रतिहन्वा ज्वरं कुक्षुः
 सुदुःसहम् । मलं ज्वरोऽपि धातुन् वा स शीघ्रं क्षपे-
 सतः । सर्वाकाररसादीनां शुद्धाऽशुद्धापि वा क्रमात् ।
 वातपित्तकफैः सप्रदग्नादशवासरान् । प्रायोऽनुवाति
 मर्यादां मोक्षाय च वधाय च । इत्यग्निवेशस्य मतं

हारीतस्य पुनः स्रुतिः । द्विगुणा सप्तमो (चतुर्दशो) या च
नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमथ्यादा मोक्षाय च व-
धाय च । शुद्धशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमथवा यतते ।
कृपानां व्याधियुक्तानां भिद्यहारादिभेषिनाम् ।
अथोऽपि दोषो दुष्टादेर्लज्जान्यतमो वल्गुः । स प्रत्यनीको
विषमं यस्माद्वृद्धिर्भवति । सोऽरिपक्षो ज्वरं कुर्या-
द्विषमज्वरद्विभागः । दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले
ज्वरयन् बली । निवर्तते पुनश्च प्रत्यनीकवत्त्वः ।
क्षीणदोषो ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते । लीन-
त्वात् काष्ठैवैवमजादादीनादधिति सः । आसन्न-
विहतास्तत्वात् प्रातः रसवाहिनाम् । आशु सर्वस्य
वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते । सन्नतः सततस्तेन रिप-
रीतो विपर्ययात् । विषमो विषमारम्भः क्षपाकालेन
सङ्गवान् । दोषो रक्ताशयः प्रातः करोति सन्नतं
ज्वरम् । अक्षेरात्स स्रुतिः स्यात् सकृद्व्येदुराश्रितः ।
तस्मिन्संवेहा नाडी केदासाङ्गी मनीषके । स्यात्-
पिनामिनान् सृङ्गीपिनाम कफविषयः । स एत-
न्निगुणकालं स संज्ञाज्ञानरः स्रुतः । अतुल्यो ज्वर-
जोऽभज्जाम्बन्धनस्थितः । अज्जाम्बन्धनस्थितः प्रभा-
वसदुदग्नेत् । दिवा कर्णेन ज्वरान्तां सर्वा-
णिगुणोऽनिनान् । अस्मिन्ज्जाम्बन्धने आतुल्योऽपि-
त्ययः । त्रिधा तत्र ज्वरवति (दोषवत्) स्रुतिः ।
वन्धनमेव दोषाज्जाम्बन्धनोऽपिदोषवत्त्वम् । सन्नतवति-
पर्यायात् सप्तगन्धु लोऽपि । ज्वरः सन्नतः सन्नत-
मद्वन् कर्णस्थ तदा तदा । मनीषकादिभेषिनाम् सं-
धानेन सम्भवात् । तस्योऽपि स्रुतिपदार्थः । अतुल्यो
अतुल्यः । स्वच्छान् कर्णस्थमपि दृष्टादुदग्नेत् च ।
दोषो रक्तादिभेषिषु शरीरपरिदोषेण स्रुतः । याति इह
नाशेन सन्नापादीन् करोत्यतः । क्रमो मनेन निश्चयः
सन्नापो लक्ष्यते ज्वरः । विषमो विषमारम्भः क्षपाका-
लानुसारवान् । यथोत्तरं मन्दमतिभेदमतिर्ययायधम् ।
कालेनाश्रित गटशान् सरमादीनां तथा । दोषो ज्वर-
यति क्रुद्धिश्चिराद्विदरेण च । भूतो स्थितं ज्वरोऽपि
कालमेव प्रतीक्षते । अङ्कुराय यथा दीप्तं दोषाजं
भवेत्तथा । वेगं लब्ध्वा विषं यदाशो दीयते वनम् ।
कुस्यत्वाप्रवचं भूयः काले दोषविषं तथा । यो ज्वराः
प्रवर्तन्ते विषमाः सन्नतादयः । अतुल्यो गोदं देव्यं
भङ्गोऽज्ञानं विजृम्भणम् । अरोचको वमिः श्वसः सर्व-

स्मिन्समो ज्वरे । रक्तनिधीयन् तृणा अक्षोस्तु पिङ्गो-
द्वयः । दाहरीगम्भमदप्रलापो रक्तसंस्थितः । तृङ्गानि-
स्रुद्धिश्चस्मन्तर्हीहो अमस्तथा । दीर्घस्य गात्रविषोपो
मांसस्ये मेदः स्थितः । खेदोऽतितृणा वमनं दीर्घस्य
चासहिष्णुता । प्रलापो ग्लानिरश्चिरस्थिते त्वस्थिमेद-
नम् । दोषपट्टित्कृद्दीप्तः आसाङ्गोपकूजनम् । अन्न-
दीहो महिःशैत्यं आसां चिह्ना च सज्जगे । ममसो
दर्शनं सम्यक्छेदमं स्रुतिपदार्थः । शुक्रपट्टित्कृत्य श-
जायते शुक्रसंश्रये । उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पट्टान्ये
ते विपर्यये । प्रलिम्भश्च गात्राणि स्नेहप्रणा गो-
ण च । मन्दज्वरः प्रलापस्तु स शीतः स्यात् प्रलेपकः ।
नित्यं मन्दज्वरो वृद्धः शीतः लक्षणे गच्छति । स्त-
व्याङ्गः स्नेहभूयिष्ठो भवेदातवलासकः । हरिद्राभेदवर्णा-
भक्तद्वेषः प्रमेहति । स वै हरिद्रकी नाम ज्वरमे-
दाऽनकः स्रुतः । कफशतौ समौ यत् क्षीनपित्तस्य
देहिनिः । तीक्ष्णोऽयं वा दिवा मन्दो जायते रात्रिर्जो
ज्वरः । दिवाकरापीतवले व्यायासाङ्ग रिपोपितः । शरीर-
निचयस्थाता ज्वरः स्यात् क्षौर्वरात्रिकः । व्यायाशये
यदा दुष्टे स्नेहपित्ते शोधःस्थितः । तदाईं शीतं
देष्टुं त्वर्त्तं शोणं प्रजायते । काये पित्तं यदा रक्तं
शोष्मा चान्ते अवस्थितः । उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं
करपाटयोः । रक्ताशयः साध्यो मांसमेदोगतस्य यम-
वस्थिमज्जागतः लक्ष्मस्तौ सौः साङ्गैर्हीतप्रभः । वि-
संज्ञो ज्वरमेगार्तः मक्रोऽपि दयं दीयते । मन्त्रेणानन्द-
मज्जद्वयं स्रुतिः निगन्तु । दोषो लक्ष्मस्तौ सौः
तापः पाको सुखे करणसौष्ठवमव्ययम् । स्रुतः सन्न-
प्रकृतिगात्रमनोऽश्रुनिप्सा कण्डूच भूषि विगतज्वर-
लक्षणानि” ।

साधनकामिनां वातिकादीनां लक्षणमेतदं ज्वरस्य
वातिकस्य लक्षणं यथा

“वपुर्विषमो वेगः कण्ठोऽपरिहोषणम् । निदानाशः क्षयः
स्तस्यो गात्राणां रोच्यमेव न । शिरोऽहतावकस्यपि वैर्यं
गात्रविकृता । श्रुताध्वानं जम्भयं वमनमथ निश्चये ज्वरे
पैत्तिकस्य लक्षणं यथा

“वेगक्षीणोऽतिसारश्च निद्रास्थितं तथा वमिः । अतुल्यं
सुखनानां पाकः स्रुत्य जायते । प्रलापः स्रुतदुःसा-
ध्यां दाहो मदस्तृषाः प्रीतविण्मूत्रमेतत् पैत्तिके
अम एव च” ।

कफनिमित्तजस्य साधवकरनिदानैर्लक्षणं यथा

“सौमित्रं क्षिप्तितो वेग आनस्यं मधुरास्यता । शुक्ल-
मूत्रपुरीषत्वं सन्ध्यास्तमिरयापि च । गौरवं शीतसुप्तोदो-
रोमहर्षोऽतिनिद्रता । प्रतिश्रद्धाथोऽरुचिः कासः कफजे-
ऽक्षणोश्च शुक्रता” ।

वातपैतिकस्य लक्षणं यथा “दृष्ट्या मूर्च्छा भ्रमो दाहः
अप्रनाशः शिरोरुजा । कण्ठास्थोषो ऽमशूरोमहर्षो-
ऽरुचिस्तमः । पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराक्षतिः ।

वातश्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा

“सौमित्रं पण्ड्यां भेदो निद्रा गौरवमेव च । शिरोघट्टः
मतिश्रयावः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् । सन्नापो मध्यवेगश्च
वातश्लैष्मज्वराक्षतिः” ।

(वातश्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा

“निद्रातिक्तास्यता तन्द्रा भोक्तः कासोऽरुचिस्तृषा । सुप्त-
दोहो रुद्धः शीतं पित्तभेदज्वराक्षतिः” ।

साक्षिपातिकस्य लक्षणं यथा

“दाहो दाहः क्षणे शीतमग्निदसाभ्यं शिरोरुजा । साभ्यां
मधुरे रक्ते निमग्ने चाप्यलोचने । स्वयन्तो
मूत्रौ मर्षौ कण्ठः शुक्रैरिषादतः । तन्द्रा भोक्तः
प्रनाशश्च कासः श्वासोऽरुचिस्तमः । परिदग्वा स्वर-
मर्षा जिह्वा त्वक्ताङ्गता परम् । छीवनं रक्तपित्तस्य
कपेनोनुनिश्चयश्च । शिरसो लोटनं दृष्ट्या निद्रा-
नाशो हृदि व्यथा । स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्-
नम्रत्वयः । जगत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठशूलनम् ।
कीटाणां शत्रावरत्नानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । मृतत्वं
क्षीतसां पाको गुरुत्वसुदरस्य च । चिरात् पाकस्य
दोषाणां सन्निपातज्वराक्षतिः” ।

असाध्यस्य साक्षिपातिकस्य तस्य लक्षणं यथा

“दोषो विरुद्धो मष्टोऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः । सन्नि-
पातज्वरोऽसाध्यः लक्ष्मसाध्यस्ततोऽन्यथा । सप्तमे दिवसे
प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्गौरवरोभुत्वा प्रशमं
याति हन्ति वा । सप्तमो द्विगुणा (चतुर्दशी) चैव
नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च
बधाय च । सन्निपातज्वरस्थाने कर्णमूले सुदारुणः ।

शोथः रंजायते तेन कश्चिद्दं प्रमुच्यते” ।

जीर्णस्य लक्षणं यथा

“क्षिप्तप्राणव्यतीतसु ज्वरोयस्तनुतां गतः । श्लोहानि-
खादं कुरुते स जीर्ण इति उच्यते” ।

आगन्तोरक्षणं यथा “अभिचाराभिचाराभ्यामभिषङ्गाभि-
शापतः । आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्व तं विभावयेत्” ।

विषमज्वरजागन्तुकस्य तस्य लक्षणं यथा

“गृवास्यता विषकृते तथातीसार एव च । भक्तारुचिः
पिपासा च तोदश्च बहु मूर्च्छया”

ओषधीगन्धजस्य कामजस्य च तस्य लक्षणं यथा ।

“ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्ममधुस्तथा । कामजे चित्त
विभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम्” ।

भशादिस्य लक्षणं यथा “भयात् प्रलापः शोकाच्च
भवेत् कोपाच्च वेपथुः । अभिचाराभिशापाभ्यां मोह-
स्तृष्णा च जायते । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदन
कम्पनम् । कामशोकमयाहायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो-
मनाः । भूताभिषङ्गात् कृष्णि भूतसामान्यलक्षणाः” ।

विषमज्वरस्य संपादिविधया

“दोषोऽयोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । घात-
सन्धतमं प्राप्य कर्माति विषमज्वरम्” ।

सन्नादिज्वराणां प्रतिनिरुतं घातयोदृष्ट्यास्तथा हि
“सन्तता रश्मिगतस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः । भेदोगत
स्मृतोर्ध्वोऽङ्गत्वास्थमज्जागतः पुनः । कर्षाश्चातुर्थकं
भोक्तृमनां रोगसङ्करम् । सप्ताहं वा दशाहं वा द्वाद-
शाहमपि वा । सन्तत्या योऽविसर्गो ह्यत् सन्ततः
स निगद्यते । अहोरात्रे सन्तको द्वौ कालावनुव-
र्त्तते । अन्ये तु सप्ताहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते । तृतीयक
स्तृतीयोऽङ्गं चतुर्थोऽङ्गं चतुर्थकः । केचिद्भूताभिषङ्कोत्थं
पुनरेव विषमज्वरम् । कफपित्तात् एकपाक्षी पृष्ठाहात
कफाश्रितः । वातपित्ताच्छिरोयाही त्रिविधः स्यात्
तृतीयकः । चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्गुभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः । विषम-
ज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः । मध्ये अह्नी ज्वरय-
त्यादावन्ने च सञ्चति” ।

वातवलासकलक्षणं

“नित्यं मन्दज्वरो रुक्णः शूनकस्तेन सीदति । सन्ध्याङ्गः
हृन्मूयिष्ठो नरो वातवलासकी” ।

प्रलेपकलक्षणं यथा

“प्रलम्बश्चिप गात्राणि धर्मेण गौरवेण वा । मन्दज्वरो
विलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः” ।

विषमज्वरविशेषाः ।

“विदग्धोऽज्वरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनार्द्रं

शीतलं देहे चार्द्धशोणं प्रजायते । काये दुष्टं यदा
पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः । तेनोष्णत्वं शरीरस्य शी-
तत्वं हस्तपादयोः” अत्र मतान्तरम् । “काये श्लेष्मा
यदा दुष्टः पित्तश्चान्ते व्यवस्थितम् । शीतत्वं तेन गात्रा-
णामुष्णत्वं हस्तपादयोः” ।

शीतपूर्वोज्वरो यथा ।

“त्वक्स्थौ श्लेष्मान्नबौ शीतमादौ जनयते ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च” ।

दाहपूर्वो ज्वरो यथा

“करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते हीतरौ क्रूरतः शीतमन्ततः । दावेतौ
दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ मृतौ ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कष्टसाध्यतमश्च सः” ।

वातादिज्वराणां धातुविशेषदुष्यतया रसादिगतदोषज
ज्वराणां लक्षणानि

“गुक्ता हृदगतोक्लेशः सदनं कर्तुं शीतचकौ । रसस्थे
त्यज्ज्वरे निद्रां दैन्यस्याभ्युपजायते” । रक्तनिधीयनं
दाहो मातृश्लेष्मनिधिमौ । प्रलापः पिडका तृष्णा
रक्तप्राप्ते ज्वरे तृष्णाम् २ । पित्तोक्लेशः तृष्णा दुष्टमूल-
परीपता । ऊष्मान्तर्दोषविशेषौ म्लानिः स्यान्मांसमे ज्वरे ३ ।
भृशं श्वेतं स्तूपा मूर्च्छा प्रलापश्चर्द्धिरिव च । दौर्गन्धा-
नाचकौ म्लानिर्दोषस्थे चासहिष्णुता ४ । भेदाऽस्यां
कूजनं श्वासा विरेकश्चर्द्धिरिव च । विक्षेपणञ्च गात्राणां
गतदोषस्यगते ज्वरे ५ । तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं
रसस्तथा । व्यन्हीहो महाश्वासा मर्मस्फेदश्च मज्जगे ६ ।
भरणं प्राप्नुयात् तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ७ । श्लेष्मसः
सञ्चयतामोक्षः शुक्रस्थे तु विशेषतः” ।

ज्वरभेदे प्राकृतादिज्वरविशेषो यथा

“वर्षागरहसनेषु वातादौः प्राकृतः क्रमात् ।
वैकृताऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतस्यानिशोद्भवः । वर्षासु
माकृते दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । कुर्यात्
पित्तञ्च शरीरं तस्य चानुव्रजः कफः । तत् प्रकृत्या विद-
ध्याञ्च तत्र नानशनाद्भवम् । कफो वसन्ते तमपि वात-
पित्तं भवेदनु । काये यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्द्विरेव वा ।
अन्तर्बेगज्वरलक्षणम्”

“अन्तर्दोहोऽधिककृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । सन्ध्यस्थि-
शूलमखेदो दोषद्वयौ विनिपद्यः । अन्तर्बेगस्य लिङ्गानि
ज्वरस्यैतानि लक्ष्येत्” ।

वर्द्धिर्बेगज्वरलक्षणम् । सनापोऽभ्यधिको वाह्यकृष्णादीनाञ्च
मार्दवम् । वर्द्धिर्बेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च” ।

आमज्वरलक्षणम्

“लालाप्रसेको हृत्लासहृदयाशुश्रोचकाः । तन्द्रालस्या-
विपाकाश्चैरस्यं गुरुगात्रता । क्षुधाशो बहुमूल्यं
सञ्चयता बलवान् ज्वरः । आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्
तत्र भेषजम् । भेषजं हृत्प्रामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।
पच्यमानज्वरस्य लक्षणं यथा

“ज्वरवेगोऽधिककृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । मलप्र-
वृत्तिरुत्क्षेपः पच्यमानस्य लक्षणम्” ।

पक्वज्वरस्य लक्षणम्

“क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् । दोष-
प्रवृत्तिरप्यष्टौ निरामज्वरलक्षणम्” ।

साध्यज्वरस्य लक्षणं यथा

“बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः” ।

असाध्यज्वरलक्षणं यथा ।

“हेतुभिर्विद्विभज्यते वृत्तिभिर्विद्वलक्षणः । ज्वरः
प्राणान्कृद्वयश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशकः । ज्वरलीणस्य मूलस्य
गम्भीरो दोष्यैरातिविकः । असाध्यो बलवान् यश्च केश-
सीमन्तज्वरः” ।

गम्भीरस्य लक्षणं यथा “गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ज्ञानदर्शना
न तृणया । आनङ्गत्वेन चात्यर्थं श्वासकाशोद्भवेन च ।
आरम्भादिपमे यस्तु यश्च वा दोष्यैरातिविकः । लीणस्य
चातिरुक्षरा गम्भीरोऽयस्य ज्ञानं तम् । मिसंज्ञास्यते
यस्तु ज्ञेते निपतितोऽपि वा । शीतादिताऽनुरूपस्य ज्वरेण
म्रियते नरः । यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृष्टं संचातश्चलवान् ।
वक्त्रेण चैवोच्छसिति तं ज्वरो ज्ञानं मानवम् । हिक्का-
श्वासतृषाशुक्तं मूदविघ्नान्तलोचनम् । सन्ततोऽङ्गानि
लीणं नरं क्षपयति ज्वरः । हृतप्रभेन्द्रियक्षाममरोचक-
निपीडितम् । गम्भीरतोक्षणवेगान्ते ज्वरितं परिवर्जयेत्” ।

ज्वरस्योपद्रवा रजितोक्ताः यथा

“श्वसामूर्च्छाऽश्चिच्छर्दिस्तृष्णातीसारविल्गहाः । हि-
क्काकाशोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश” ।

ज्वरस्योपद्रवरूपम् । “दाहः खेदो भ्रमस्तृष्णा कम्प-
विद्विभसंज्ञिता । कूजनश्वासाश्चैव गन्धमाकृतिज्वरभोजनयोः” ।

“ज्वरस्यलक्षणं खेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूपाकोऽसुखस्य
च । क्षयश्वसालिप्सा च ज्वरस्यलक्षणम्” ।

सुश्रुतगारुडादुक्ताश्च विशेषप्रापनाय पृथगुपस्थासः ।

ज्वरितस्य वज्र्यावज्ज्वानि भावप्र० उक्तानि यथा
 “सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निर्वीतं निलये वसेत् । निर्वीत-
 मायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः । व्यजनस्थानि च
 स्तृणास्ते दमस्त्वश्रमापहः । तालवेत्वभयो वात-
 स्त्रिदोषजनो भवः । वंशव्यजनजः सोणो रक्तपित्त
 प्रकोपनः । चामरो यत्तमभूतो मानूरो ज्वजस्तथा ।
 गते दःपजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपजिताः ।
 नवज्वरी भवेदात्मादगुरुष्णसनादृतः । यस्तु पक्वपानीयं
 पिबेत् किञ्चिन्निरारयन् । विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव
 नितीते । न तु पथ्यमिहानस्य भेषजानां शतैरपि ।
 ततो ज्वरं धजनीयान्याह सुश्रुतः “परिप्रेकात् प्रदे-
 शं च स्नेहान् भण्डोवनानि च । दिवास्त्रयं व्यायामं
 शिशिरं जलम् । क्रोधाप्रातभोज्याश्च धर्जये-
 त्तरुणज्वरी” । परिप्रेकः स्नानादिः, प्रदेकोऽनुलेपन-
 म्यङ्गादिः । परिप्रेकादिभवेन दःप्रसाह तत्तैव

“शोधं कर्तुं भद्रं मूर्च्छां कर्म तृष्णाभरोचकम् ।
 प्राप्नोत्युपद्रवमेतान् परिप्रेकादिभेदनात्” । व्यादि-
 शब्देन प्रदेकादौ भट्टन्ते । चारीतेन प्रत्येकं भवेने
 फलसुखं व्यायामं ज्वरसंश्लिष्यं पायात् स्तस्त्रमूर्च्छनम् ।
 एतत्तु चोपायः । मूर्च्छां, त्रिदोषादयः । सुश्रुत-
 ज्ञानात् पथ्यादिभ्यः दोषोपशमः । अस्त्रिषाटः गर-
 वत्तु रातया न पार्तवम्” । शतैरिति व्यायाम-
 साधनम् । ज्वरात् दिवास्त्रयं, त्रयसुकारापि कर्म भवति ।
 “संयमः ज्वररुजां तं विदितवान् सुहृदि च । यथा-
 ज्ञात्वा ज्वरं पानानि निरुज्ज्वरानि च । व्यायाम-
 सतिमेतं वायस्यज्ञं स्नानं तु भजयेत् । तेन ज्वरः शमं
 याति पानाय न हनयेत् । ज्वरी लङ्घनं कथ्यादिस्त्राह
 कर्मको तन्मृदुश्च “प्राशशययो हृत्वाग्निं सामो
 मागं च गितवत् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तुल्य-
 माचरेत्” । तथा “ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये
 तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्वरशुक्ते विरे-
 चनम् । त्रिविधं त्रिविधं दोषे तत्त्वमीदृशं प्रयोजयेत् ।
 दोषेऽपि लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् । प्रभूते
 शोधने च स्नातुस्त्राह्येकशान्” । चक्रदत्तश्च “तरुणं
 तु ज्वरं लङ्घनेन श्वेतं भवेत् । व्यामदोपमज्ज्वादा
 लङ्घयेत् यथाविधि । अन्यच्च “वातः पचति सप्ताहान्
 पित्तं तु दशमदिने । श्लेष्मा द्वादशमिधस्यैः पच्यते
 वदन्त पर ! “लङ्घनं लङ्घनीयसु कथ्यादोपानुरूपतः ।

विराजमेकरात्रं वाऽहोरात्रमथ वा ज्वरे । निर्वीत-
 संयनात् स्वेदाङ्गुनादुष्णधारणः । पानादामज्वरे
 क्षीणे पथ्यादौषधमाचरेत्” । आलोकेणोक्तम् “ज्वरादौ
 लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं
 दद्याज्वरशुक्ते विरेचनम् । दोषशेषस्य पाकार्यमग्नेः
 सन्वुत्तथाय च । लङ्घितथाप्यदोषश्रेत् यथागूपानभा-
 चरेत् । शालिषट्कसुदृगानां यूपं वा शस्तमाचरेत् ।
 पञ्चकोलेन संसिद्धं यथागू मध्यलङ्घने । व्यत्यर्थं
 लङ्घितं दद्यात्तस्य सन्तर्पणे हितम् । द्वात्रिंशदाङ्गु-
 लजूर्गपियालैः सपरूपकैः । तर्पणाहस्य कर्तव्यन्तर्पणं
 ज्वरशान्तये” । अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत
 व्याह सुश्रुतः “व्यामदःस्तिमितैर्दोषैर्विन्तं कालमातुरः ।
 तावच्चनशनं कथ्यात्ततः संसर्गमाचरेत्” । व्यामदःस्तिमितै-
 र्दोषैः सत्वदः । संसर्गं औषधाद्वादिप्रसङ्गम् । यत
 व्याह चरकः “चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासारोध-
 भारतो । पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ।
 चतुःप्रकारा संशुद्धिर्भिनन्नु विरेचनम् । निरुहणं च य-
 स्तिश्च शिरोविरेचनं तथा । नवतुशमनं कार्यं तस्य
 हंरणत्वात् । अत्र लङ्घनं कर्मनिमित्तार्थः । तथा च सुश्रुतः
 “शरीरलाघवकर्म च दृष्टव्यं कर्म वापनः । तं लङ्घन-
 मिति श्रेयं हंरणं तु शुश्रूषणम्” । लङ्घनाकर्तृनादन्यत्
 शरीरपोषकमित्यर्थः । ननु “व्यामदः स्तिमितैर्दोषैरित्यादि
 भूयोक्तिसुश्रुतवचनासामान्यतो ज्वरं यथाज्ञनशक्यं
 लङ्घनं क्रियते । तथा भवनादपि संशुद्धिः इत्यादि
 चरकवचनादुपनयितव्यं लङ्घनं कीदृजविधिः कथं न
 क्रियते । ततोऽप्युक्तं यमनादिभ्यः व्यामिधेषु क्रियते
 नतु संशुद्धिस्तथा च सुश्रुतः “सोतृक्षणे भन्ने देयं
 वमनं औषधज्वरे । पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्राग्नि-
 धिनाशये । सर्जने नीरुजे कार्यं सोदानर्न निरुहणम् ।
 कफमिपक्षे शिरसि कार्यं मूर्ध्नि विरेचनम्” । अपिच
 सर्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहो न कार्यः । यत व्याह
 चारीतः । “दृष्ट्वा शरीरस्य घोरा सताः प्राग्निविना-
 शिनी । तस्माद्देयं दृष्ट्वातिथि पानीयं पाणधारणम्” ।
 अतोऽवस्थाभिरेप एव पिपासासहनं व्यभिचारीरुतसंयमं
 न कार्यम् सुश्रुतेन प्रयातसेवनस्य संस्था निषिद्ध-
 त्वात् । यतो मारुतसेवनस्यवस्थाभिरेप न युक्तम् ।
 लङ्घनाम्, यथागूभिर्हृदा दोषो न पच्यते । तदा तु
 सुखरैरुष्णारोचकनाशनैः । ज्वरघ्नैः पाचनैर्हृदोः

कषायेः स्रष्टुपाचरेत्" इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः संकुट
एव भेदः । व्यायामोऽपि न कार्यः स्रष्टुतिनिषिद्ध-
त्वात् । अथस्याविशेषे पुनः पान्थपरिवर्तनादिरूपः
सोऽपि कर्तव्यः तस्याज्ञतः प्रकारा संशुद्धिरित्यादिज्ञोक्तौ
लङ्घनपदं कर्षणपर्यायमिति निधीतिम् । अनशनरूपस्य
लङ्घनस्य फलमाह "लङ्घनेन ज्वरं नीते दोषे सञ्चु-
क्षितेऽनले । विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुब्धवायोपजायते" ।
लङ्घनेन अनशनेन प्रवृत्ते दोषे ज्वरोति । यत आह
"आहारं पचति मिश्री दोषानाहारवर्जितः" । पचतीति
सञ्चुक्षितेऽनले आह्लादकदोषे क्षीणेऽग्नौ प्रदीपे यथो-
क्तसंप्राप्तिसामयोविनटनात् विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवा-
भावेन लघुत्वम् । कुत् बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः ।
अन्यद्वाह सुष्ठतः "अनवस्थितदोषान्नेर्लङ्घनं दोष-
पाचनम् । ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षाकचिलाघयकारणम्" ।
अनवस्थितदोषान्नेः स्वस्थानादितो गतोदोषोऽग्निश्च
यस्य तस्य ज्वरिणः काङ्क्षा अक्षाभिन्नाः, रुचिः लङ्घने-
नामपाकान्मुखगोषादिनाशे स्रष्टुस्य यत्प्रकृतत्वं सेव
रुचिः शोभा । "रुचिः स्त्री दीप्तिशोभायामभोष्टार्था-
भिलाषयोरिति" भट्टिनीकारः । सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य
लक्षणमाह "वातमूलपरीपाणं विभगे गाललाघवं ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्रमे गते । भेदे जातेऽ
रुचौ चापि क्षुत्तिपासासहोदये । कृतं लङ्घनमाद्देश्यं
निर्व्यथे चान्तरात्मनि" । हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः उद्गार-
शुद्धिः सभूमाब्धोद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफानव-
लिप्तत्वम् । आस्यशुद्धिः स्रष्टुस्य प्रकृतरसत्वम् । तन्द्राक्रमे
तन्द्रा च क्रमश्च तस्मिन्तन्द्रा निद्रा क्रमोऽत्र ग्लानिः ।
क्षुत्तिपासासहोदये क्षुत्तिपासयोः सह युगपदुदये,
अन्तरात्मनि मनसि । एतानि लक्षणानि भिलितान्येव
सम्यक्कृतं लङ्घनं बोधयन्ति नतु प्रत्येकम् । ह्रीनस्य
लङ्घनस्य लक्षणमाह "कफोत्क्रोशः सङ्क्षोषधीवनं
च सङ्कर्षः । कण्ठस्य हृदयाशुद्धिसन्द्रा स्याद्हीन
लङ्घने" । उपस्थितवसनत्वमिव कफोत्क्रोशः कफस्य
वसनायोपस्थितिः । सङ्क्षोषधीवनं हृदयात्कफनिर्गमः ।
अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह "पर्वभेदोऽङ्गभेदश्च
कासः शोथो स्रष्टुश्च । क्षुत्प्रणाशोऽरुचिरूष्णा
दीर्घस्य चोत्तनेत्ययोः । मनसः संभ्रमोऽभीष्टमर्जुवात-
समो हृदि । देहाग्निर्बलहानिश्च लङ्घनेऽतिष्ठते भवेत् ।
अरतिर्वलहानिश्च लङ्घनेऽतिष्ठते भवेत्" । कर्षणेत्ययोः

दीर्घस्य स्रष्टुर्दोषपाचनार्थम् । मनसः संभ्रमः
भ्रान्तिः । अर्जुवातः उद्गारवाक्यत्वम् । हृदि तमः
अन्तःकारप्रविष्टस्वेवाज्ञानम् । बलरक्षणेन लङ्घनं कार-
येदित्याह "बलाविरोधिना चेनं लङ्घनेनोपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः" । अयमर्थः ।
एनं रोगिणं बलाविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा
लङ्घनेन उपपादयेत् कृत इति चेत्तत्वाह । यदर्थ-
मस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः ।
तत आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलान्नयमित्यर्थः । केषा-
श्चिदनशनस्य निषेधमाह सुयुतः "तद्धि मादतृष्णा-
क्षुत्स्रष्टुशोषभ्रमान्वितैः । न कार्यं शुर्विणीबालवृद्ध
दुर्बलभीरुभिः । न जयाध्वन्मक्रोधकाशशोषचिर-
ज्वरी" । तत् अनशनम् उल्लेखमादतृष्णेत्युक्तेन ज्वरिणा
न कार्यं मादतोऽत्र निरामोऽवोड्यः । सामे मादते
लङ्घनं कार्यमेव यत आह तन्तान्तरे "अथशमैव
कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे लङ्घनं ह्यामपाकाय न
तद्वृत्तं यथा कफे" । तद्वृत्तं व्यामपाकादूर्तम् । अत-
एवाक्तम् "कफपित्ते द्वौ धातु सहेते लङ्घनं वद्ध ।
व्यामज्यादूर्तमपि वायुर्न सहते क्षणम्" । व्यामस्य
लक्षणमाह "आहारस्य रश्मिः सारो यो नः पकोऽग्नि-
लाघवात् । व्यामसंज्ञाञ्च लभते वद्धव्याधिसमाश्रयः" ।
तन्तान्तरे तु "व्यामसञ्चरसं केचित् केचित्तु मन-
सञ्चयम् । प्रथमं दोषदृष्टिं वा केचिदासं प्रवर्जते ।
अविपक्रमसंज्ञं दुर्गन्धं वद्धपिच्छिलम् । सादनं रु-
गात्वाणामासदत्यामशब्धितः । तेनामेन समायुक्ताः दोषा
दुष्याय तादृगाः । तदुज्ज्वा व्यामयाश्च साभ इति बुधैः
स्मृताः" । तत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह, "वायुः
सामो विबुद्धानिः सादतन्द्रान्त्वकूजनैः । वेदनाशोथ
निस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् । विचरेद्दुग्धपञ्चापि
वृह्णाति कुपितो भृशम् । स्नेहादीर्घद्विमायाति मेघः
सूर्योदये निशि" । विचरेद्दुग्धपञ्चापि वायुरामशैककालं
विचरेत् कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन
वृह्णात्यङ्गानीत्यर्थः । वातस्य तस्यैव निरामस्य लक्षण-
माह "निरामो विशदे हृत्तो निगम्योऽत्यत्यवेदनः ।
विपरीतगुणैः शान्तिः क्षिण्ये जातिविशेषतः" ।

अथ प्रसङ्गात्सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह "पित्तं मांसं
भवेद्वृद्धं दुर्गन्धं हसितं शुद्धं । अन्धिकाकण्ठहृद्वाक्कणं
स्यात् तथा स्थिरम्" । अन्धिका अन्धिलता (चक्रीति)

शोके । पित्तस्य तस्य निरामस्य लक्षणमाह । “निरामं पित्तमातात्मन्युष्णं कटुकं सरम् । दुर्गन्धिं रुचिरहृद्भिन्न-
लवर्द्धनमोरितम्” ।

अथ सामकफस्य लक्षणमाह “आलस्यतन्द्राहृद-
याविशुद्धिदोषापट्टन्या विह्वलताभिः । शुक्लर-
त्वारुचिस्तृप्ताभिरामान्वितं व्याधिसदाहरति । आम-
श्लेष्मण्ड्वनकोष्णपेयालम्बस्त्रपौदनतिक्तयूषैः । विरुच-
णस्येदनपाचनैश्च संशोधनैर्हृद्भिन्नमधस्तथैव । तद्वि सार-
तदृणायां लङ्घनं कार्यमेव च” । तथा सुखशोष-
भ्रमावपि निरामयोरेव विवक्षितौ सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं
कार्यमेव, सुविणीबालहृद्भादिभिरपि निरामैरेव नैव
लङ्घनं कार्यं सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्यमेव ।
“क्षये धातुक्षये राजयच्छाणि च वातजे ज्वरे लङ्घनं न
कार्यम् । ज्वरी लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
“दपिते मोक्षमायाति मोक्षान् प्राणान्विसृजति । अतः
अश्लेषम्यासु न कश्चिद्धारि वजयेत्” । चारीतेनोक्तम्
“लघ्ना गरीयसी घोरा सदाःप्राणविनाशिनी । तस्मा-
द्वेयं तृधात्तय पानीयं प्राणधारणम्” । अवश्यं पेय-
मपि जलं ज्वरी किञ्चिद्धार्यन् पिबेत् । यत आह सुश्रुत
गव । “जीविनां जीविनां जीवा जगत्सर्वं तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्तनिपेधेन न कश्चिद्धारि वारयेत्” । जीवं जलं
कश्चिद्धार्ययेदथ तथा च, “ज्वरे नेत्रामये कुष्ठे
मन्देऽस्नातुदरे तथा । अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ
ज्वरे । त्रयो च भक्षुमेषु च पानीयं मन्दमाचरेत्” ।
सुखप्रसेके अल्पं पिबेत् मन्दमाचरेत् पिबेत् । यत
आह “अतियोगेन, सलिलं तृष्यतेऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति स्नेहपित्तत्वं ज्वरितस्य श्लेष्मतः” । तच्च जलं
नवज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः “नवज्वरे
प्रतिश्याये पार्श्वस्थूले गलग्रहे । सदाःशुद्धौ तथाऽऽ-
भ्याने व्याधौ वातकफोद्भवे । अरुचिपृष्ठणीगुल्मश्लेष्म-
कासेषु विह्वलौ । हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि
विजयेत्” । अन्यच्च यज्यमाह स एव “भेद्यमानेन शीतेन
ज्वरस्तोयेन वर्द्धते” । अतः शीतं जलं अकथितं निषिद्धम् ।
तथा सति कथितमायातम् । तत्र कथितस्य विधिशु-
ण्य “कायमानं तु निर्वेगं निष्केनं निर्मलं च
यत् । ततोयं कथितं ज्ञेयं दोषघ्नं पाचनं लघु” ।
शनैः कथितस्य विधानमाह सुश्रुतः “यातस्नेहज्वरात्तय
हितसुष्णाम्बु तृष्यते । दीपनं स्यात् कफजे वातप्र-

सातुलोमनम् । तद्वि मर्दवज्ज्वरोपकोतयां शीतम-
न्यथा” । वाग्भटश्च “तृष्णायां प्राप्तसुष्णाम्बु
पिबेद्वातकफज्वरे । तत्कफं विह्वलं भीत्वा तृष्णाभाशु
निवर्त्तयेत् । उदीर्य चाग्निं क्षोतांश्च सुदूक्तस्य विशो-
धयेत् । वातपित्तकफस्येदयलम्बनादि सारयेत्
अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च “कायमानन्तु निर्वेगं
निष्केनं निर्मलं तथा । अर्द्धावशिष्टं वत्तोयं तदुष्णो-
दकसुच्यते । ज्वरकायकफभाषपित्तवातामसेदयाम् ।
नाशनं पाचनञ्चैव प्रयत्नस्योदकं सदा” ।

अथर्तुभेदे जलस्य पाकभेदः । “त्रिपादयेवं सलिलं
धीष्मे शरदि शस्यते” । “अन्ये तु निदासे त्वह्वपादेनं
पादहीनन्तु शारदम् । हिमोद्भवेणं शिशिरे तथा
वर्षावसन्तयोः । शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशो-
पितम् । अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।”

ज्वरविषये कश्चिदस्यावज्यादिभेदः चक्रदत्त उक्ती यथा

“ज्वरितं ज्वरसुक्तं वा दिनान्ते भोजयन्नु । स्नेह-
क्षये विह्वलीप्रा बलवानगलस्तदा । सुर्वभिधप्रन्द्यकाले
च ज्वरी भाद्यात् कथञ्चन । न हि तस्याहितं भुक्त-
आयुषे वा सुखाय वा । लङ्घनं स्येदनं काये यवाग्व-
स्त्रिक्तको रसः । पाचनान्यविपकानां दोषाणां तरुणे
ज्वरे । आसम्प्राप्तं तरुणं ज्वरमाकुर्मनीषिणः । मध्यं
दादगरात्तन्तु पुराणमत उत्तरम् । पाचनीयं शमनीयं
कपायं पाययेत् तु तम् । ज्वरितं षड्विंशतीते
लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् । सप्ताहात् परतोऽस्तब्धे सामे
स्यात् पाचनं ज्वरे । निरामे शमनं लब्धे सामे नौषध-
माचरेत् । लालामयैको हृत्कासहृदयाशुद्धरोचकाः ।
तन्त्राणस्याविपाकास्त्वैरस्यं गुरुगात्रता । सुस्वाशो बद्ध-
भूतं च स्तब्धता बलवान् ज्वरः । आभज्वरस्य लिङ्गानि
दद्यात् तत्र भेषजम् । भेषजं च त्रामदोषस्य भूयो
ज्वलयति ज्वरम् । मृदो ज्वरे लघ्वौ देहे प्रचक्षेष्टु मलेषु
च । पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधम्” ।
तेन ज्वरो नानाविधः श्लेष्माहिकादिः नवज्वरः जीर्ण-
ज्वरः विषमज्वरादिसु उक्तवाक्येभ्योक्षेयः ।

नल्लभभेदे ज्वरोत्पत्तौ मृत्युगङ्गोक्तकालभेदाः सुश्रुतैश्च
धीः धाः उक्ता यथा

“स्वातोन्द्रपूर्वाग्निवसार्पणे मृतिज्वरेऽन्यथैवे स्थिरता
भवेदुजः । यास्यन्नवोवाक्यतन्त्रमे शिवाचका हि पक्षो ह्य-
धिपार्कवाचने । मूलाग्निदासो नव पित्तप्रभे नखा वृक्षप्रा-

र्येभ्योऽपि दितिधरभ्यो नगाः” भासोऽज्जैश्वरेऽय यमाहि
मूलभे निचेशपितृषु फण्दिशने ऋतिः । सु० चि०

“स्वातीनि । इन्द्रो जग्रेषा पूर्वास्तिस्रः शिव आर्द्रा
शार्पभम् अश्लेषा । एषु भेषु ज्वरे पुंसः स्त्रियो वा ज्वरो-
त्यक्तौ ऋतिरेव स्यात् षष्ठ्यञ्च वसिष्ठेन” “पूर्वात्यस्ताति-
भुजङ्गरोद्गुरेन्दुरक्षौ च यस्य रोगः । स्याद्भिक्षुं देव-
चिक्त्सुकोऽपि क्षितावयक्तः खलु रोगिणं तम्” देव-
चिक्त्सुको देववैद्यो धन्वन्तरिः । अथान्त्यमैत्रे रेवत्य-
सुराधयोर्ज्वरोत्यक्तौ रज्जो रोगस्य स्थिरता भवेत् बद्ध-
कालेन रोगनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । तथा भरण्यादिन-
क्षत्रचतुष्टये शिवा एकादश वक्रादिवशाः रोगस्थैर्यं
स्वात्तदनन्तरं रोगमुक्तिरिति सर्वत्र व्याख्येयम् । इन्द्राधिपं

विशाखा अर्को हस्तः वासवं धनिष्ठा एषु त्रिषु भेषु
पञ्चः पञ्चदश दिवसा रोगस्थैर्यस्य । मूलाग्निदाहो
मूलकान्तिकाश्विनीषु त्रिषु नव दिवसाः पितृभ्यो मघायां
नखा विंशतिदिवसाः नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्या-
येन बुधोऽहिर्बुध्न्य उत्तराभाद्रपदा अर्यभोत्तरा-
फाल्गुनी । ऐज्यादिति तातृभाणि प्रसिद्धानि एषु पञ्चसु
भेषु नगाः सप्त दिवसाः । अज्जैश्वरे ऋगोत्तराषाढयोर्द्वयो-
र्मसिक्त्सुशङ्खानि रोगस्थैर्यं ततो रोगनिवृत्तिः यदाह
“लच्छात् स्फुटं प्राणिति भित्तपौष्णे धिष्णो च भासाश्च-
गिधिश्वधिष्णो । रोगस्य मुक्तिः पितृदेवधिष्णो वारैर्भवे-
द्विंशतिभिश्च नूनम्” प्राणिति जीवतीत्यर्थः । “पञ्चाहसहो-
शकरेषु भेषु मूलाश्विनाम्नित्वये नवाह्रात् । तोयेश
चित्रान्तकविष्णुभेषु नैरज्यमेकादशभिर्दिनैश्च । पुष्ये
त्वहिर्बुध्न्य पुनर्वसौ च ब्रह्मार्थमर्क्षेषु च सप्तरात्रात् ।

अत्र शीघ्रं रोगविमुक्तये संज्ञिता शान्तिरायभिहितता
वसिष्ठेन “कृच्छेयस्त्वपं कनकेन कृत्वा तत्क्षिप्रमन्त्रैश्च सु-
गन्धिपुष्पैः । वस्त्राक्षतैर्गुग्गुलुघूपदीपमैवेद्यताम्बूल-
फलैश्च सम्यक् । पूजां च कृत्वा मयनाथनाथ द्विजाय
दद्यादतुल्यं शिवाय” व्यामयो रोगः । अतुल्यपरिमित-
द्रव्यम् प्रत्येकमजलशान्तिर्विशदा नक्षत्रशान्त्यध्याये वसि-
ष्ठेनोक्ता सा तत एव सम्यग्वाच्यी” ।

भेषुत्तर० अन्यथा तद्भोगकाल उक्तो यथा

“कृत्तिकायां यदा व्याधिद्वयसो भवति क्षयम् । नवरात्रं
भवेत् पीडा तिरात्रं रोहिणीषु च । ऋगशीर्षे पञ्च-
रात्रमाश्रयां सृज्यतेऽसुभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्त-
रात्रेण मोक्षनम् । नवरात्रं तत्राश्लेषे प्रशान्तानं

मवाप्त च । द्वौ मासौ पूर्वफल्गुन्यासुत्तरासु त्रिपञ्च-
कम् । हस्तो च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्धमासकम् ।
मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः । मूले
चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् । मूलेन जायते
मोक्षः पूर्वाषाढे त्रिपञ्चकम् । उत्तरे दिनविंशत्या द्वौ
मासौ नवमे तथा । धनिष्ठायामर्द्धमासो वारुणे च
दशाहकम् । पूर्वभाद्रपदे देवि ! जनविंशतिवासरात् ।
त्रिपञ्चश्चाहिर्बुध्न्यो च रेवत्यां दशरात्रकम् । अहोरात्रं
तथाश्विन्यां भरण्यान्तु गतायुषः । एवं क्रमेण जानी-
यात्तत्कालेषु यथोचितम्” ।

रोगिण्यस्कारायुषिपुष्टिभ्यां भोगकालभेदव्यवस्था ।

तिथिचक्षुस्त्ववारयोगभेदे ज्वरोत्पत्तौ सु० चि० ऋतु-
रक्तो यथा ।

“रौद्राहिशाक्रास्त्रुपयाम्यपूर्वाह्निदेवस्वस्मिन् पाप-
वारे । रिक्ताहरिस्तन्दिने च रोगे शीघ्रं भवेद्रोगि-
जनस्य ऋतुः” सु० चि० ।

“रौद्रादीनि भानि प्रसिद्धानि पापवाराः सूर्यभौम-
शनयः रिक्ताः प्रसिद्धाः हरिर्द्वादशी स्कन्ददिनं धृष्टी
एतास्तिथयः एवंविधे विधिद्योगे यस्य रोगोत्पत्ति-
र्भवेत्तस्य रोगिजनस्य शीघ्रं ऋतुर्भवेत् । उक्तं च देवज्ञ
सनोहरे “उरगवरुणरुद्रावासवेन्द्रत्रिपूर्वायमदहनवि-
शाखाः पापवारेण युक्ताः । तिथिषु नवमिषधीद्वादशी
वा चतुर्थी सहजमरणयोगो रोगिणं कालहेतुः” इति
चतुर्थीग्रहणं चतुर्दश्युपलक्षकं भत्वा मूले रिक्ताग्रहणं
कृतम् अतएवाह वसिष्ठः “अक्षे प्राश्रौ त्रिपूर्वायमवरुणम-
रुक्मकृतारानवाः स्युर्द्वादशां स्कन्दरिक्तातिथिषु च
रविजार्कारिवारेषु येषाम् । रोगः संजायते ते यमपुर-
मचिरात् प्राप्नुवन्त्येव चन्द्रे जन्मन्यष्टास्त्रयस्य व्ययभवन-
गते ऋतुलक्ष्णे च राशावितं” पी० धा० ।

अस्य प्रतिप्रसवः “यदात्र चन्द्रस्तस्यैव गोचरे चाशुभप्रदः ।
तदा नूनं भवेन्मृत्युः सुधासंस्क्रितदेहिनः” । इति दीपि-
काटीकाधृतवाक्यम् ।

२. चराधिष्ठातृदेवभेदे च रौद्रज्वरदेवस्य वैष्णवज्वरदेवेन
युद्धादिकथा हरिवं० १८१ अ०

“भज्यमानेष्वतीक्ष्णं त्रातुकामः समभ्ययात् । उत्तरस्त्रि-
पादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः । भस्मप्रहरणो
रौद्रः कालान्तकमोपमः । नदन्नेषश्चक्षुस्य तस्यो नि
र्वातनिस्सनः । निश्वसन् जुम्भमाणश्च निद्रान्धिततनुर्ध-

गम् । नेत्राभ्यामाकुलं वक्त्रं सङ्कः कुर्वन् भ्रमन्मुहुः ।
‘संक्षुद्रोऽसौ ग्लानाक्षः क्षिप्रचित्त इव त्रसन् । हृत्वायुध-
मभिक्षुः साक्षेपमिदमब्रवीत्’ । तेन बहिरामस्याभिभवे
ततस्तस्य कण्ठेन सङ्क युक्ते पराजयकथा १८२ अ०

“सूत इत्यभिप्रेत्याय ज्वरं शत्रुनिच्छेदनः । कण्ठो
भुजबलात्तन्तु चित्तेपाथ महीतले । सक्तमात्रस्तु बाहुभ्यां
कण्ठदेहं विवेश सः । अक्षुब्धो विग्रहलस्य कण्ठस्थाप्रति-
भोजसः । स ह्याविष्टस्तदा तेन ज्वरेणाप्रतिभोजसा ।
कण्ठः स्खलन्निव सङ्कः क्षिती गाढं व्यवर्तत । जृम्भते
रुसते चैव खलते च पुनः पुनः । रोमाञ्छोत्थितगात्रस्तु
निद्रया चाभिभूयते । ततः स्थिर्यं समालम्ब्य कण्ठः
परपरङ्गयः । विकर्षाणो महायोगी जृम्भमाणः पुनः पुनः ।
ज्वराभिभूतमात्मानं विज्ञाय पुरुषोत्तमः । सोऽसृजज्वर-
मन्यं तु पूर्वज्वरविनाशनम् । चोरं वैष्णवमन्युयं सर्वप्रा-
णिभयङ्करम् । स सूटमात्रको जस्त्री बलवान् भीमवि-
क्रमः । कण्ठज्वरो ज्वरं पूर्वं गृहीत्वा स्नेन तेजसा ।
कण्ठाया सूटः प्रायच्छतं जयाह ततो हरिः । ततस्तं
परमभुङ्क्षो वासुदेवो महाबलः । स्रगात्वात् स्रज्वरेणैव
निरक्रामयन् वीर्यवान् । आविध्य भूतले चैनं शतधा
कर्तुं सुद्यतः । व्यापोगयज्वरस्तत् भोः परित्वातुमर्हसि ।
आविध्यमाने तस्मिंस्तु कण्ठेणामिततेजसा । अशरीरा
ततो वाणी तस्रवाचान्तरीक्षगा । कण्ठ ! कण्ठ ! महा-
बाहो ! यदूनं मन्दिरं न । सा बधीर्ज्वरमेतं हरण-
णीयस्तयाऽनघ ! । इत्येवमुक्ते वचने तं सुमोघ हरिः
स्वयम् । भूतभव्यभविष्यस्य जगतः परमो गुरुः । कण्ठस्य
पादयोर्भ्र्म शरणं स गतो ज्वरः । प्रणम्य च हृषी-
केशं ज्वरो बाक्यमथाब्रवीत् । शृणुष्व मम गोविन्द !
यिज्ञास्यं यदुनन्दन ! । यो मे भनोरथो देव ! तं त्वं कुरु
महाभुज ! । अहमेको ज्वरस्तात ! नान्यो लोके ज्वरो
भवेत् । त्वत्प्रसादाद्भि देवेश ! वरमेतं वृणोम्यहम् । देव
उवाच । एवम्वतु भद्रं ते यथा त्वं ज्वर ! काङ्क्षसे ।
वरार्थिनां वरो देवो भवांश्च शरणागतः । एक एव ज्वरो
लोके भवानस्तु यथा पुरा । योऽयं मया ज्वरः सूटो मध्ये-
वैष प्रणीयताम् । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने
ज्वरं प्रति महायथाः । कण्ठः प्रहरतां श्रेष्ठः पुनर्वाक्य-
सुवाच ह । कण्ठ उवाच । शृणुष्व ज्वर ! सन्देहं यथा
लोके चरिष्यसि । सर्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ।
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसे । चतुष्प-

दान् भजेकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो वस ते
भागो मातृघेषपपत्स्यते । त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं
भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्ततत्त्वभूतः खोरकश्च चतुर्थकः । मातृघेषेकपादेन
वस त्वं प्रविभज्य वै । जातिष्वथावशेषेषु निवस त्वं
शृणुष्व मे । वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्क्षोचपलकः ।
पाण्डुपलकं विख्यातः फलेष्वाढ्यमेव च । पद्मिनीषु
हिमं भूत्वा पृथिव्यामपि चोपरः । क्षपान्तु नीलिकां
भूयाः शिखोद्भेदश्च वह्निषाम् । गैरिकः पर्वतेष्वेव मत्-
प्रसादाद्भविष्यति । गोक्षपञ्चारको भूत्वा खोरकश्च
भविष्यति । एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शमात्रैव प्राणिनां वधमेव प्रसि । कृते देव-
भक्ष्यं नान्यस्त्वं विषहिष्यते” ।

ज्वराश्च नानादेवसूटा यथोक्तं हरिवं० १६८ अ० “पिता-
महस्योद्भूता रौद्रा रुद्राक्षसम्भवाः । कुमारस्कन्दजा-
स्यैव ज्वरा वै वैष्णवादयः” “खेद्यमासज्वरं प्राप्तः को-
ऽम्भसा परिषिञ्चति” भाषः ।

ज्वरकालकेतुरस ५० ज्वरस्य कालकेतुरिव कर्म० ।

“रसं विषं गन्धकताश्चकञ्च मनःशिलासुकरताल-
कञ्च । विषद्वारं वज्रोपयसा समागं गजाह्वयं तत्र
पुटं विदध्यात् । दिगुल्लमस्यैव मधुप्रयुक्तं ज्वरं निहन्य-
त्येवं महीयम् । पुरा भवान्यै कथितो भवेन नृणां
हिताय ज्वरकालकेतुः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रस ५० ज्वर एव कुञ्जरस्तस्य पारीन्द्रः
सिंह इव हिंसकत्वात् तादृशो रसः । भैषज्यर० उक्ते
ज्वरनाशके औषधभेदे । तल्लक्षणं तलोक्तं यथा
“भूष्णितं रसकर्मकं तद्वर्णं जारिताभ्रकम् । तारं ताप्यञ्च
रसजं रसकं ताम्रकं तथा । मौक्तिकं विद्रुमं खौहं गिरिजं
गैरिकं शिला । गन्धकं हेमसारञ्च पञ्चार्द्रञ्च पृथक् पृ-
थक् । श्रीरात्री सुरवल्ली च शोषणी गणिकारिका । आटा-
मला जत्रोत्क्षिका च सतिक्ता तु सुदर्शना । अग्निजिह्वा
पुतिता वा नूपुरपथी प्रसारिणी । प्रत्येकस्तरं दत्त्वा
मर्दयेत् त्रिदिनावधि । भक्षयेत् पर्यस्परं चतुर्गुणा-
प्रमाणतः । महाग्निकारको रोग सङ्करः प्रयोगराट् ।
सततं सन्तान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् । ज्वरान् सर्वांन्
निहन्याशु भास्करस्तिमिरं तथा । काशं श्वासं प्रमेहञ्च
सशोथं पाण्डुकामबाम् । पङ्कथो ज्वररोगश्च सर्वोप-
श्रवणं युतम् । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रः प्रथितः पृथिवीतले”

ज्वरकेशरिन् पु० ज्वरस्य तद्रूपगजस्य केशरीव हनृत्वात् ।

“युद्धसूतं विषं व्योषं गन्धं त्रिफलमेव च । जयपाल-
समं कृत्वा भृङ्गतोयेन मर्दयेत् । युष्माकाम्ना वटी कार्या
बालानां सर्पपाकतिः । सितया च समं पीता पित्त-
ज्वरविनाशिनी । मरिचेन प्रयुक्ता सा सन्निपातज्वरा-
पहा । पिप्पलीजीरकाभ्याञ्च दाहज्वरविनाशिनी ।
ज्वरकेशरिनामायं रसो ज्वरविनाशनः” भैषज्यर०
उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरघ्न पु० ज्वरं हन्ति हन-अमतुष्य कर्त्तरि टक् । १ गुडूच्याम्,
२ वास्तूके ३ ज्वरनाशके त्रि० शब्दार्थः । ४ मञ्जिष्ठायां स्त्री
होप । राजनि० ।

ज्वरधूमकेतुरस पु० ज्वरस्य धूमकेतुरग्निरिव दाहकत्वात्
कर्म० । “भवेत् समं सूतसुसुक्ष्मेन हिङ्गूलगन्धं
परिमर्द्य यत्नात् । नवज्वरे यत्नमिति त्रिषस्तमाङ्गान्मु-
नाऽयं ज्वरधूमकेतुः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरनागमयूरचूर्णं न० ज्वर एव नागः सर्पस्तस्य मयूर
इव हिंसकत्वात् कर्म० ।

“लोहाभ्रटङ्गनं ताम्रं तालकं वङ्गमेव च । युद्ध-
सूतं गन्धकञ्च शिपुयीजं फलत्रिकम् । चन्दनातिविषा
पाठा वचा च रजनीद्वयम् । उशीरं चित्तकं देवकाष्ठञ्च
सपटोलकम् । जीवर्धभकाजाजृक्षालीशं वंशलोचना ।
कण्टकारीफलं मूलं शटीपत्रं कटुलवम् । गुडूची
सत्वधन्याकं कटुका ज्योतिषपटी । सुस्तकं बालकं विल्वं
यक्ष्मिधुसमं समम् । भागाञ्चतुर्गुणं देयं क्षणजीरस्य
चूर्णकम् । तत्समं तालपुष्पञ्च चूर्णं दण्डोत्पलाभ-
यम् । कैरातं तत्समं देयं तत्समं चपलाभवम् ।
एतच्चूर्णं समाख्यातं ज्वरनागमयूरकम् । प्रतिकर्षमितं
खाद्यं युक्ता वा रुचिर्वर्द्धनम् । सन्ततादिज्वरं हन्ति-
साध्यासाध्यं न संशयः । ज्योत्स्नञ्च घातस्यं कामशो-
कोद्भवं ज्वरम् । भूतावेशज्वरञ्चैवमभिचारसमुद्भवम् ।
दाहशीतज्वरं वोरं चातुर्थ्यादिविपर्ययम् । जीर्णञ्च
विषमं सर्वं ह्रीहानसुदरं तथा । कामलां पाण्डुरोगञ्च
शोथं हन्ति न संशयः । भ्रमं तृष्णाञ्च काष्ठञ्च शूला-
नाहौ ज्वरं तथा । यत्नतं गुल्ममूलञ्च व्यामयातं निहन्ति
च । त्रिकष्टकटीजातुपाशानां शूलनाशनम् । अतुपानं
शीतज्वरं न देवमुष्णवारिणा” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे

ज्वरवलि पु० ज्वरगान्त्यै देवो बलिः शाक० । भैष-
ज्यर० उक्ते ज्वरनाशके वलिभेदे तत्प्रकारो यथा

“ज्वरामयष्टहीतस्य सुष्टिभिर्नवभिः कृतम् । तण्डुलै-
रोदनं तेन कुर्व्यात् पुत्तलकं शुभम् । तं हरिद्रावलि-
प्राङ्गं चतुःपीतध्वजान्वितम् । हरिद्रारसपूर्णभिः
पुटिकाभिस्तुष्टभिः । मण्डितं गन्धपुष्पाद्यैरवकीर्य
विषजयेत् । एवं दिनत्रयं कुर्व्यात् ज्वररोगोपशान्तये”
(ओदनेन पुत्तलं निष्काय्य वीरणचाचिकायां संस्थाप्य
हरिद्राभिरवलिष्य चतुःपीतपताकाभिरङ्कृत्य नन्ध-
पुष्पाद्यैरवकीर्य हरिद्रारसपूर्णस्तुष्टः पुटिकास्तुः-
कोषे संस्थाप्याः) । पुटिका अथत्यपत्तरचित्तोद्गा ।
अन्योऽपि प्रकारो विधानपारिजातादौ दृश्यः ।

ज्वरभैरवचूर्णं न० ज्वरस्य भैरव इव विनाशकत्वात् कर्म० ।

“नागरं त्रायमाणा च पिचुमर्हो दुरालभा । पय्या
सुस्तं वचा दाह व्याघ्री शृङ्गी शतावरी । पर्पटं पिप्प-
लीमूलं विशाला पुष्करं शटी । मूर्धा क्षणा हरिद्रे हे
लोम्रचन्दनसुष्ककम् । कटुजस्य फलं वल्कं यक्ष्मिधुक-
चित्तकम् । शोभाञ्जनं बला चातिविषा च कटुरोहिणी ।
मूषली पद्मकाष्ठञ्च यमानो शालपर्णिका । मरिचं चा-
मृता विल्वं बालं पद्मस्य पर्पटी । तेजपत्रं त्वचं धात्री
पुष्टिपर्णी पटोलकम् । गन्धकं पारदं लोहमध्वकञ्च
सनःशिला । एतेषां समभागेन चूर्णमेव विनिर्दिशेत् ।
तदर्द्धं प्रक्षिपेत्तत्र चूर्णं भूनिम्बसम्भवम् । मातामस्य प्रयु-
ज्जीत दृढा दोषबलावनम् । चूर्णं भैरवसंज्ञन्तु ज्वरान्
हन्ति न संशयः । पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान्
विषमज्वरान् । हृन्तजान् सन्निपातात्यान् मानसानपि
नाशयेत् । प्राकृतं वैकृतञ्चैव सौम्यं तीक्ष्णमथापि वा ।
अन्तर्गतं बहिःस्थञ्च निरामं साममेव च । ज्वरमष्टविधं
हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः । नामादेशोद्भवञ्चैव वारि-
दोषभवं तथा । विरुद्धभेषजभवं ज्वरमाशु व्यपोहति ।
अग्निमान्द्रं यत्नत् श्लेष्मा पाण्डुरोगमरोचकम् । उद-
राग्न्यन्तर्द्विष्य रक्तपित्तं त्वगामयम् । श्वयथुञ्च शिरः-
ज्वलं वातामयरजां जयेत् । ज्वरभैरवसंज्ञन्तु भैरवेण कृतं
शुभम्” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरभैरवरस पु० ज्वरे भैरव इव नाशकत्वात् कर्म० ।

“त्रिकटु त्रिफला टङ्गविषगन्धकपारदम् । जैपालञ्च समं
मर्द्यं ह्रीणपुष्पोरसैर्दिनम् । ताम्बूलैश्च समं खादेदर्द्धगुष्मा-
भितां वटीम् । सहयुषं शिखरिणी पथ्यं देयं प्रयत्नतः ।
नवज्वरं त्रिदोषोत्थं जीर्णञ्च विषमज्वरम् । दिनैकेन
निहन्त्याशु रसोऽयं ज्वरभैरवः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

अथ मातङ्गकेशरिरस पु० अथ एव मातङ्गो गजसत्त्व केश-
रीय कर्म० ।

“पारदं गन्धकं चैव चरितानं समाजिकम् । कटु-
त्वयं तथा पथ्या क्षारौ द्वौ सैन्धवं तथा । निम्बस्य
विषमुष्टेऽस्य धीजं चित्रकमेव च । एषां साधमितं भागं
प्राक्तं प्रति सुसंस्कृतम् । द्विभाषं कानकफलं विषस्त्रापि
द्विभाषिकम् । निगुण्णीस्वरसेनैव शोधयेत् प्रयत्नतः ।
भार्ङ्ग रत्तिप्रमाणेन वटी कार्या सुशोभना । सर्वज्वरहरी
क्षेपा भेदिनी दोषनाशिनी । व्यामाजीर्णप्रणमनी कामला
पाण्डुरोगहा । वज्रिदीपिकरी चैषा जठराग्निना-
शिनी । उष्णोदकानुपानेन दातव्या हितकारिणी ।
भाषितो लोकनाथेन ज्वरमातङ्गकौगरी” भैषज्यरत्नोक्तं
सौषधभेदे ।

ज्वरमृगारिम् ५० ज्वरो मर इवाहुरभेदस्तस्यादिः कर्म॥

‘गुडसूतं गुडगन्धं विषञ्च दग्दं पृथक् । कर्पप्रभाण्यं
कपर्दीं नयङ्गं मरिचं पलम् । गुडं कनकवीजञ्च पल-
द्वयमितं तथा । त्रिप्लुता कर्पमेकह भासयेद्दन्तिकाद्वयः ।
मध्वा च ततः कार्या गुडीपुञ्जाभृता गुभा । ज्वर-
सुगारिनामायं रसोज्जरकलान्तकः । व्यथनाजीर्ण-
दर्शे च ज्वरे विटम्भसंयुते । सर्वाङ्गग्रहणीशुलमे चा-
भगतेऽक्षपितके । काशश्वासे यत्सरोगेऽप्युदरे सर्वस-
न्मने । गृध्रक्ष्मां सन्धिमज्जस्थे पाते शोथे च दुस्तरे ।
प्रकाते ग्रीह्ररोगे च वातरोगे चिरोन्यते । व्यट्टादप्य
कृशरोगे विडो गृह्रविनिर्मितः” भैषज्यर० उक्ते
शीघ्रभेदे ।

ज्वरशूलहरः सः ५ ज्वरस्य शूलं वेदनं हरति हृ-अच-कर्म०

‘‘रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं भारुडमध्यगाम् ।
तत्त्वाधोवदनां तास्त्रपात्नीं संरुध्य शोधयेत् । पाटाङ्क-
पसाधेन चूर्णान् ज्वातेन तां दहेत् । याभद्रयं ततस्तत्स्थं
रसपात्रं समाहरेत् । चूर्णयेद्वनियुगलं तृतीयं वा
विचक्षणः । तास्त्रूलोदनयोगेन दद्यात् सर्वश्वरेषुसम् ।
जीरभैस्त्रयसंनिप्रवक्ष्याय ज्वरिणे हितम् । स्वेदोद्वमो
भयत्र्येव देति ! सर्वेषु पाप्मसु । चातुर्थकादीन् विष-
मान् नयमागामिनं ज्वरम् । साधारणं सन्निपातं जय-
त्येध न संग्रहः । ज्वरगूलहरो नाम रसोऽयं ससदा-
हृतः’’ भैषज्यरत्नं उक्ते औषधभेदे ।

स्वरमिहरसः ५१ ज्वरस्य तद्विषयस्य सिंह इव हन्तृत्वात्
कर्म । नैषज्यरत्नावल्याङ्गे सौमिधभेदे । तत्तुल्यं यथा

“पारदं गन्धकं तालं भस्मातकमथैव च । वज्रीक्षीर-
सनायुक्तमेकत्र च विमर्दयेत् । क्षत्तिकाभाजने स्थाप्यं
सुदृढितव्यं विचक्षणैः । क्षम्निं प्रक्षालयेत्तत्र प्रहरद्वय-
संख्यया । शीतलं खलयेत्तत्र भावना च प्रदीयते ।
अङ्कुराजरसैरत्र गण्डदूर्वाभवै रसैः । चित्तकला रसे-
नापि भावना दीयते पुनः । पश्चात्तन्मूर्णयेद् यत्रात्
कूपिकायाञ्च धारयेत् । ऊवर उत्पद्यते यस्य चतुर्थे चापरे
पुनः । माघैकञ्च रसं देयं तत्क्षणाक्षाशयेऽवरम् ।
ऊवरशान्तेः परं पथ्यं देयं सुप्तौदनः पयः । ऊवरमिह-
रसो नाम सर्वऊवरविनाशनः” ।

ज्वरहन्तृ त्रि० ज्वरं हन्ति हन्-हच् । ज्वरनाशके
स्त्रियां ङीप् । सा च २मस्त्रियायां राजनि० । [कारा० ।
ज्वराग्निं पु० ज्वरः अग्निरपि सन्नापकत्वात् । आधिमन्यौ
ज्वराङ्कशरसं पु० ज्वरस्य गजरूपस्य अङ्कुश इव प्रति-
रोधकत्वात् कर्म० । भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे स च
नानाविधो यथा

‘‘गुणं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तवीजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्थीं द्विगुणं ध्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयं हितम् । जम्बीरस्य
च मञ्जाभिरार्द्रकस्य रसैर्युतम् । ज्वराङ्कुशो रसो
नाम्ना ज्वरान् सर्वांश्च निहन्ति वै । (ध्योषं मन्त्रित्वा
द्विगुणम् ।) (ययं भेदि ज्वराङ्कुशो नाम्ना ख्यातः ।)
अन्योऽपि तत्रैव उक्तो यथा “रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्ध-
तुल्यञ्च दृढनम् । रसतुल्यं विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा
विषात् । कट्फलं दन्तिवीजञ्च प्रत्येकं मरिचोन्मितम् ।
ज्वराङ्कुशो रसोऽद्ये चूर्णयेदतिचिक्त्तवम् । मादिकेन
निहन्त्याशु ज्वरं जीर्णं त्रिदोषजम्” । अत्रातुरूपमात्रं
शर्करादीनां निषेधो गलित्वा किञ्चिज्जलं पिबेत् ।
अन्यविधोऽपि तत्रैवोक्तो यथा

तान्मकाद् दिगुणं तालं मर्दयेत् सुषवीद्रवैः । प्रप्टेद्
 भूधरे शीते वजीजीरेण मर्दयेत् । प्रप्टेत् भूधरे पश्चात्
 यक्षराज्जातं भवेत् । स्यार्द्रकस्य रसेनैव सर्वज्वरनिवृ-
 ज्जनः । ऐकाहिकम् द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकं चातुरा-
 हिकम् । विषमञ्चापि शीताद्यां ज्वरं हन्ति ज्वराद्भुशः”
 अन्यविधोऽपि तत्रैव “शुद्धसूतं तथा गन्धं कर्षमानं नयेद्
 बुधः । महीप्रघं टङ्कनञ्च हरितालं तथा विषम् ।
 रसाईं मर्दयेत् खल्वे भङ्गराजरसेन तु । त्रिदिनं भा-
 वनां दृष्ट्या चतुर्थे वटिकां ततः । कुश्याञ्जणकनालाञ्च
 पिप्पलीसप्तसंयुताम् । एष ज्वराद्भुशो नात्र विषम-

ज्वरनाशनः” महावैषधादीनां चतुर्णां प्रत्येकं रसा-
र्जम् । अन्यविधोऽपि “मरिचं टङ्गुनं शङ्खचूर्णं पारदग-
न्धकम् । शोधितं ब्रह्मपुष्पञ्च भागमेकं विनिःक्षिपेत् ।
गुञ्जामात्रा प्रदातव्या नागवल्लीदलैः सह । ज्वराद्गुणो
रमोक्षेण ज्वरमदविधं जयेत्” अन्यविधोऽपि “त्रि-
भागतालेन हतञ्च ताप्त्वं रसञ्च गन्धञ्च समीनमायुः ।
विवं समं तद्द्विगुणञ्च ताप्त्वं त्रिसप्तवारञ्च दिवाकरातये ।
संभर्द्य निम्बुस्तरसेन चूर्णं गुञ्जाममायं सितया समे-
तम् । ज्वराद्गुणोऽयं विविधप्रभावो ज्वरं निहत्यदविधं
समपम्” भीनमायुः सत्यपिप्तम् । [राजनि० ।

ज्वराङ्गा स्त्री ज्वरस्तदुवाधनमङ्गमस्याः ङीष् । भद्रदन्तिकायां
ज्वरातिसार पु० । ज्वरयुक्तोऽतिसारः । ज्वरयुक्ते व्यति

मारोगे तत्सङ्गपादि भैषज्यर० उक्ते यथा । “पित्तज्वरे
पित्तभवोऽतिसारस्तथातिसारे यदि वा ज्वरः स्यात् ।
दोषस्य दुष्यस्य समानभावाज्ज्वरातिसारः कथितो भिष-
गभिः” । “ज्वरातिसारयोरुक्तमन्योन्यं भेदजं पृथक् । न
तन्निमित्तयोः कुर्यादन्योन्यं वर्द्धयेद् यतः । प्रायोज्वर
हरं भेदि, स्नाम्नन्त्यतिसारतुत् । व्यतोऽन्योन्यविरुद्ध-
त्वाद् वर्द्धनं तत्परस्परम् । ज्वरातिसारिण्यामादौ कुर्यात्
लङ्घनपाचने । प्रायस्तापःससम्बन्धं विना न भयते
यतः । ज्वरातिसारे पेयादिक्रमः स्यात्तुल्येति हितः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् सास्त्रां श्रुतां नरः” ।

ज्वरान्तक पु० ज्वरस्थान्तक इव ज्वरमन्यति वा अग्नि-
शूलं वा हतं कर्म० । आरग्वधे नेपालनिम्बे (सोदांल)
राजनि० । ज्वरान्तकरसः ।

ज्वरान्तकरस पु० ज्वरस्थान्तकः कर्म० ।

“भास्करोगन्धकः सर्जो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
शोणितं गगनञ्चैव पुष्करञ्च धृष्टेश्वरम् । भूनि-
म्बादिगणैर्भाव्यं मधुना गुडिका ददा । चातुर्थकं
तृतीयञ्च ज्वरं सन्तकं तथा । आमज्वरं भूतकृतं सर्व-
ज्वरमपोहति” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे । अत्र
सर्जोरसः, देवी सौराष्ट्रस्तिका, विहङ्गं स्त्र्येमाक्षिकं,
पुष्करं रसाञ्जनं, महेश्वरं सुवर्णम् अन्यत् सुगमम् ।
ताम्बादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भाषयेत् ।
भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि व्यष्टावशिष्टं
क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशेषेण मधुना विमर्द्य
अनुरूपं लिङ्हेत्”

ज्वरापहा स्त्री ज्वरमपहति अप+हृन्-ड इत्० । (वेदयु०)

१ विलगुण्टाग्राम्, २ विलपत्राग्राम् । ३ ज्वरनाशके त्रि० ।
शब्दः ।

ज्वरार्थेऽत्र पु० ज्वरस्थारिः कर्म० ।

“अभ्रं ताप्त्वं रसं गन्धं विषञ्चेति समं-
समम् । द्विगुणं घूर्तवीजञ्च व्योषं पञ्चगुणं मतम् ।
जलेन वटिकां कुर्याद् यथा दोषानुसारतः । अभ्रं
ज्वरारिणामेदं सर्वज्वरविनाशनम् । वातिकान् पैत्ति-
काञ्चैव शूलिकान् साक्षिपातिकान् । विषमाख्यान् हन्-
जाञ्च घातस्थान् विषमज्वरान् । नाशयेन्नात्र सन्देहो
इक्षुमिन्द्राशनिर्यथा । श्लोहानं यत्नतं शुल्भमग्निमान्धं
सशोधकम् । कासं श्वासं तृष्णं कम्पं दाहं शीतं वमिं
भ्रमिम्” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरारिरस न० ज्वरस्थारिः कर्म० ।

“दरदबलिरसानां शुल्भनागाभ्रकाणाम् शुभ-
षट्कशिलानां सर्वमेकत्र योज्यम् । विपिनन्दपद-
लोत्थैर्भावितं शोषयेत्तम् दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च
कुर्यात् । एकैकां भोज्यदस्य चार्द्रकस्य रसेयुताम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते । सर्वशूल-
विनाशी च कर्मपित्तविनाशनः” । भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे । सर्वं (मोदांलो) पत्ररसेन दशदिनं
भावयित्वा गुञ्जाममायमाहं करसेन देयम्” ।

ज्वराशनिरस पु० ज्वरस्थानिरिव नाशकत्वात् कर्म० ।

“रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताप्त्वं समं भजेत् । सर्व-
चूर्णसमं लोहं तत्समं चूर्णमभ्रकम् । लोहे च लौह-
दण्डे च निर्युगुताः स्तरसेन च । मर्दयेत् यत्नतः
पथान्धारिचं सूततुल्यकम् । पथेन सह दातव्यो रसा
रक्तिकसन्निवत् । कासं श्वासं महाघोरं विभ्रमाख्यं
ज्वरं वमिम् । घातस्थं प्रवर्तं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ।
यत्नदुशुल्भोदरश्लेष्मिहृन्मथुञ्च विनाशयेत्” भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे । [ज्वरशब्दे उदा० ।

ज्वरित त्रि० ज्वरः संजातोऽस्य तारका० इतच् । १ ज्वरयुक्ते
ज्वरिन् त्रि० ज्वरोऽस्यस्य इति । ज्वरयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

ज्वल दीप्तौ चलने च भ्वा० पर० अक० सेट् । ज्वलति
अज्वालीत् । घटा० ज्वलयति । ज्वला० ज्वलः
ज्वालः । “ज्वाला लोकोत्थितये स राजा” मट्टिः ।
“जागर्ति लोको ज्वलति प्रदीपः सखीगणः पश्यति
कौतुकेन । सहर्तमात्रं कुर्व माय ! धैर्यं बुभुक्षितः
किं द्विकरेण भुङ्क्ते” उल्लटः ।

उदादिपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्पद्युक्तदीप्तौ । उज्ज्वलः ।
ज्वल ति० ज्वल-दीप्तौ वा अच् । दीप्तिविशिष्टे । [हेम० ।
ज्वलका स्त्री ज्वलतीति ज्वल-वा० वुन् । अग्निशिखायां
ज्वलति पु० ज्वल-भावे श्तिप् । ज्वलनक्रियायाम् । “भ्रा-
जते” इत्याद्युपक्रमस्य एकादश ज्वलतिकर्माणिः निप०
२।६। उक्तम् ।

ज्वलन ति० ज्वल-ताच्छील्यादौ युच् । १दीप्तिशीले, २वज्रो
श्चित्तकदम्बे च पु० अमरः ।

ज्वलनाश्मन् पु० नित्यकर्म । सूर्यकालमणौ राजनि० ।
ज्वलित ति० ज्वल-क्त । १दग्धे २दीप्ते च ।
ज्वलिनो स्त्री ज्वल-वा० इति ङीप् । मूर्धालतायां राजनि०
ज्वाल पुंस्त्री ज्वल-ण । १अग्निशिखायाम् अमरः । २दीप्ति-
युक्ते ति० । ३दग्धान्ते स्त्री शब्दच० । भावे घञ् ।
४ दीप्तौ पु० ।

ज्वालखरगद् पु० ज्वालगर्दभाख्ये रोगे राजनि० । जाल-
गर्दभशब्दे दृश्यम् ज्वालगर्दभाभयोऽप्यत्र राजनि० ।

ज्वालाजिह्व पु० ज्वाला शिखैव जिह्वा यस्य दाहप्रवृत्तौ ह-
नसाधनत्वात् । १यज्ञौ हेम० तन्नामनामके चित्रके च ।

ज्वालामालिनो स्त्री ज्वालानां शिखानां मालाऽख्यस्य इति
ङीप् । देवीभेदे । तन्मन्त्रादिकं तन्त्रसारे उक्तं यथा “द्यो-
नमो भगवति ! ज्वालामालिनि ! गृध्रगणपरिहृते ! ऊं
फट् स्वाहा” । तत्राङ्गन्यासः । “द्यो नमो हृदयं प्रोक्तं
भगवतीति शिरः स्मृतम् । ज्वालामालिनीति च शिखा
गृध्रगणपरिहृते ततः । वर्म स्वाहास्त्रमित्युक्तं जाति-
युक्तं न्यासेत्तनौ । प्रयोगस्तु द्यो नमो हृदयाय नम
इत्यादि “अभुक्तो नियतञ्चैव जपेन्मन्त्रं जपाच्छयी ।
जपेदष्टसहस्रन्तु त्रयोविंशतिवासरान् । प्रत्यहं साधने
सिद्धिमाददाति न संशयः । स्मृतिमात्रेण वै मन्त्रो
रिपून् सर्वान् विनाशयेत्” ।

ज्वालामुखी स्त्री पीठस्थानभेदे । “ज्वालामुख्या महाजिह्वा
देव ! उक्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानास्त्री स्तनौ
जालम्बरे भवेति” तन्त्रम् । २विद्याभेदे “ज्वालामुखीक्रमं
वक्ष्ये सा पूज्या मध्यतः शुभे । नित्यारुणा मदनान्तरा
मदभोजापकप्रसिः । कमला श्रीभारती च आकर्षणी
महेन्द्रप्रपि । ब्रह्माणी चैव माहेन्दी कौमारी विष्णवी
तथा । वाराही चैव माहेन्दी चासुखेति च पूजयेत् ।
विजया चाजिता चैव मोहिनी चापराजिता ।
स्वाम्नी जयनी पूज्या कालिका पद्मनाभतः । ज्वाला-

सखी च संपूज्या विप्रादिहरणं भवेत्” । गारुड० पु ।
२०४ अ०

ज्वालावक्त पु० ज्वालेव वक्तव्यस्य । शिवे ब्रह्मपु० ।

ज्वालिन पु० ज्वल-णिनि । १शिवे “शिखी सुखी जटी
ज्वाली मूर्तिजोमूर्तिगो वली” भा० अतु० १७ अ० ।

२शिखायुक्तमात्रे ३दीप्तियुक्ते च ति० स्त्रियां ङीप् ।

ज्वालिखर पु० मत्स्यपु० उक्ते तीर्थभेदे ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यनिर्मिते
वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

भ

भङ्गुरो व्यञ्जनवर्णभेदोऽर्द्धमात्राकालोपायस्तस्यो-
च्चारणस्थानं तालु आध्वनरप्रयत्नः जिह्वामध्येन ता-
लुनः स्पर्शः । वाक्ताप्रयत्नाः संवाचनादघोषामहाप्रा-
णस्य । मातृकान्यासेऽस्य वामकराङ्गुलीमूले न्यस्यता ।
अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा “भकारं
परमेशानि ! कण्ठभीं मोक्षरूपिणीम् । रक्तविद्यु-
क्षताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम् । पञ्चदेवमयं वर्णं
पञ्चप्राणात्मकं सदा । त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्ति-
सहितं तथा” वर्णोद्धारतन्त्रे तदधिष्ठानदेवतारूपं
यथा “ध्यानमस्य प्रयत्नमिदं षट्गुण्य कमलानने ! ।
सन्प्रप्रेमवर्णाभां रक्तास्वरविभूषिताम् । रक्तचन्दन-
लिप्राङ्गीं रक्तमाख्यविभूषिताम् । चतुर्दशगुणां देवीं
रत्नहारोज्ज्वलां पराम् । ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपं तां
तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । तस्य वाचकशब्दाः वर्णाभि-
धानतन्त्रे उक्ता यथा “भो भङ्गुरो गुह्यो मर्गी भर्भरो
वायुः सस्वनः । व्यजगे द्राविणी नादः पाथो जिह्वा
जलं स्थितिः । विराजेन्दो धनुर्हस्तः कर्कशः
नादजः कुङ्कु (कुजः) । दीर्घबाह्वरसोरूपं ह्याकस्मितसुच-
ञ्चलम् । दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुच-
मण्डलः । कलहंसप्रिया वामा वामाङ्गुलसु-
पर्वकः । दलहासोऽदृहासश्च पाण्ड्यात्मा व्यञ्जनस्वरः”
मात्राद्वक्ते तस्य प्रथमवित्यासे फलसुक्तं ह्०र०टी० “प्रीतिं
जो मित्वलाभं भयभरणकरौ भञ्जो ठठौ खेटदुःखे” ।

भङ्ग पु० भट-संज्ञितो ड । भङ्गज्ज्वाते २नष्टे २जलवर्धये
शब्दर० ४भ्रिष्टीये ५देवशुरौ ६दैत्यराजे ७ध्वनिभेदे
८उच्चवाते च जेदि० । [परमेशानि !] कामधेनुत० ।

भङ्कार पु० भ+कार्थे कारप्रत्ययः । भस्वरूपे वर्णे “भकारं
भगभगायमानं त्रि० भगभग+अभूततद्भावे भृशं क्यङ्-
शानच् । देदीप्यमाने । “मयूरवरगामिनीं सुरदशुङ्गव-
र्णोत्कटां रणतृक्पितृवर्णोत्कटां निगितगतिहस्तोद्य-
ताम् । प्रभानिकररश्मिभिर्भगभगायमानांशुकां नमामि
सुहृदभवां त्रिदशशत्रुनिर्घाशिनीम्” देवी० पु० ।

भङ्गति अव्य० भटिति+पृथो० । शीघ्राद्ये शब्दार्थचि० ।

भङ्गार पु० अभिव्यक्तशब्दस्य कारः क-घञ् । १ध्वरादि-
शब्दे । “मन्दं संहितपांशुलः परिपतन् भङ्गार-

भङ्गामरुत्” अमरुश० । ततः तार० इतच् । भङ्गारित
तच्छब्दयुक्ते त्रि० । २जलकणवर्धये च शब्दर० ।

भङ्गारिणी स्त्री इत० । गङ्गायां भ्रिष्टीशब्दे उदा० ।

भङ्गुता स्त्री तारादेवतायां “भर्भरी भङ्गुता भ्रिष्टी भरी
भर्भरिका तथा” तारासहस्रनाम ।

भङ्गुति स्त्री भम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कतिः क-क्तिन् ।
कांक्षादेर्ध्वनौ शब्दार्थचि० ।

भङ्गा स्त्री भमिति क्त्वा भटति भट-ड । १ध्वनिभेदे.
तथ ध्वनियुक्ते २प्रचण्डानिले च शब्दर० ।

भङ्गानिल पु० भङ्गायुक्तोऽनिलः । प्राद्विजातवाते
विका० भङ्गामरुदादयोऽप्यत्र भङ्गारशब्दे उदा० ।

भट संज्ञितौ भ्वा० पर० सक० सेट् । भटति अभाटीत्-अभ-
टीत् । जभाट ।

भटा स्त्री भट-अच् । १शीघ्रे । २भूध्यामलज्यां शब्दार्थचि०
भटि पु० भट-इन् । जुद्धतृणभेदे । (भाटि) शब्दार्थर० ।

भटिति अव्य० भट क्तिप् भट् इण-क्तिन् इत० स्यराटि ।
१शीघ्रे अमरः । “त्यक्ता गेहं भटिति यक्षनामङ्गु-
कुञ्जं जगाम” पदाङ्कदूतम् । ●

“भटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते” “मनः
सान्द्रानन्दं स्पृशति भटिति ब्रह्म परमम्” सा० द० ।
भटक पुंस्त्री अन्यजवर्णभेदे “प्रपास्वरग्ये भटकस्य कूपे
द्रोण्यां जलं कोशविभिर्गतञ्च” अलिखं० ।

भणभणा अव्य० भणत् डाच् द्विश्व पूर्वपटटिलोपः ।
१अव्यक्तशब्दभेदे २तच्छब्दयुक्ते “सर्वं भणभणाभूतसा-
सीतालवनेज्विष” भा०भी० १६अ० । १भणत्कारशब्दभेदे च ।

भण(न)त्कार पु० भन(ण)दित्यव्यक्तशब्दस्य कारः क-घञ् ।
कङ्कणादिध्वनौ । “उद्देलुद्भुजवह्निकङ्कणभण(न)-
त्कारः क्षणं वार्यताम्” कालिदासः “उद्देजयति
दरिद्रं परसङ्गागणनभणत्कारः” उद्भटः ।

भम भञ्जे भ्वा० पर० सक० सेट् । भमति अभाटीत् । ज-
भाम । उदित् भमित्वा-भान्त्वा । भान्तः ।

भम् पु० लम्फ+पृथो० (भापदिया पडा) लम्फे स्वेच्छाधीने
संपातपतने जटाधरः । भावे च । तत्कार्ये स्त्री “पुच्छा-
स्फोटदलसुसुद्रविपरैः पातालभम्फास ताः” महावीर०
भम्पाक पुंस्त्री भम्मेन आकायति आ+कै+क । १वानरे
शब्दच० । स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।

भम्पाशिन पु० भम्मेन जले स्वेच्छया पतनेनाश्रयति अग-
णिनि । मत्सररूपपक्षिणि जटाधरः स्त्रियां डीष् ।

अभ्यिन् पु० अभ्य+अच्यर्थे इति । वानरे शब्दः ।
 अर पु० अ-अच् । निर्भरे उत्थासिर्गते जलप्रवाहे ।
 “व तदुत्तुचौ भवन् प्रभाभरचक्रभ्रमिमातनोति यत्”
 जे० । तस्य स्त्रीत्वं भरत आह ततः टाप् गौरा-
 ङोष् वा । “विपुलपुलिनाः कङ्कोलिम्यो नितानपतन्-
 करामल्लणितशिलाः शैलाः सान्द्रदुभा वनराजयः”
 प्रबोधच० । १२तारिण्या स्त्री ङीष् अङ्गुताशब्दे उदा० ।
 अर्च उक्तौ मर्त्यने च तदा० पर० सक० सेट् । अर्चति
 व्यभर्चीत् । जभर्च ।
 अर्च्य उक्तौ मर्त्यने च तदा० पर० सक० सेट् । अर्चति
 व्यभर्चीत् । जभर्च । [व्यभर्चीत् । जभर्च ।
 अर्भ उक्तौ मर्त्यने च तदा० पर० सक० सेट् । अर्भति
 व्यभर्भत् । जभर्भ ।
 अर्भर पु० अर्भ-करच् । (आज) इति ख्याते श्वाद्यभेदे
 २पट्छे, १कलियुगे, ४नदभेदे च । श्वाद्यभेदे स्त्री
 ङीष् सेदि० । इवेत्यनिर्मितदण्डभेदे पु० “काञ्चनोष्णीधि-
 यस्तत्र वेत्तभर्भरपाययः” भा०भी०८८ अ० । ७वेद्यायां
 स्त्री त्रिका०टाप् । पतारादेव्यां स्त्री अङ्गुताशब्दे उदा० ।
 श्वाद्यभेदे स्त्रीशब्दः गौरा०ङीष् । १०पाकसाधने लौह-
 मये (आभरा) इति ख्याते पदार्थे पु० रत्नपा० । अर्भरः
 तद्वाद्यं शिल्पस्य वा कृत् । आर्भरिक तद्वादनशीले त्रि०
 पक्षे अण् । आर्भर तत्पार्थे त्रि०स्त्रार्थे क । अर्भरिका
 तारिण्या अङ्गुताशब्दे उदा० ।
 अर्भरक पु० अर्भर+संज्ञायां कन् । कलियुगे त्रिका० ।
 अर्भरावती स्त्री अर्भरः शब्दभेदोऽस्त्यस्य सतप् सस्य यः
 संज्ञायां पूर्वपददीर्घः । गङ्गायां भित्तीशशब्दे उदा० ।
 अर्भरिन् पु० अर्भरोऽस्त्यस्य इति । शिवे “त्वं गदी त्वं
 शरी चापी खड्गाङ्गी अर्भरी तथा” भा० शा०२८६ अ० ।
 अर्भरीक पु० अर्भ-ईकन् फर्फरीका० नि० । शरीरे
 उज्ज्वलद० । [पार्श्वालने शब्दार्थचि०
 अल्लाला स्त्री जलनं जलति अच् प्रथो० । हस्तिक-
 अला स्त्री अला-प्रथो० । १कन्यायाम् श्वातपोर्भायै च नेदि०
 अल्ल पुंस्त्री अर्ल किप् तं लाति ला-क रस्य लः । “अल्लो-
 मल्लुच राजन्याहु ब्राह्मणान्निविरेव च” मनुस्मृतौ सव-
 न्यायां ब्राह्मणान्निविरेव जातिभेदे । “अल्लमल्लानटा-
 चैव पुरुषा शक्यवृत्तयः । द्यूतपापप्रसङ्गाच्च जवम्या
 रजवी गतिः” । मनुना तस्य शक्यवृत्तित्वं (नेटाभी)
 सक्तम् “तव अल्ला यद्विप्रहरणाः” कुल्लूक० । “तल्ल
 मल्लानटा अल्लाः खता वेदाधिकारकाश्च” भा०स०४अ० ।

अल्लक न० अर्ल-किप् तं लाति ला-क संज्ञायां रस्य लः ।
 वाद्यभेदे कांक्षानिर्मितकरताले “शिवामारे अल्लकश्च
 सृष्ट्यांगारे च शङ्खकम् । दुर्गांगारे वंशियाद्यं मधुरीं च
 न वादयेत्” ति० त० । तत्पार्थे स्त्री शब्दार्थचि० ।
 गौरा० ङीष् ।
 अल्लकशठ पुंस्त्री अल्लकशठः इव कण्ठः कण्ठसरोऽस्य ।
 पारावते हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
 अल्लरा स्त्री अर्भति अर्ज-अरन् प्रथो० । १अर्भरवाद्ये
 वाद्यभेदे २लङ्ङुक् श्वाद्यकक्षे सेदि०४पुष्, ५कृदे च
 व्यजयपाठः । गौरा०ङीष् । अल्लरीत्यप्यत्पार्थे ।
 अल्लिका स्त्री अर्भ-अण् प्रथो० । उद्गर्तनमले श्वाते श्दीप्तौ
 च शब्दार्थचि० ।
 अल्लोपक न० हल्लोपक+प्रथो० । न्यत्यभेदे “अल्लोपकन्तु खय-
 मेव कण्ठः सुवंगशोधं नरदेव ! पार्थ !” हरिवं०१४८ अ० ।
 अल्लोल पु० अर्ल-किप् तथा सन् लोलः प्रथो० । तर्कुलासके
 (टंक्यार वाटुल) हारा० । [जभाष अणः ।
 अण्य वधे आ०पर० सक० सेट् । अणति व्यभाषीत् व्यभाषीत् ।
 अण्य गृहणे प्रिधाने च आ० उभ० सक० सेट् । अणति-
 ते व्यभाषीत् व्यभाषीत् व्यभाषिष्ट । जभाष जभ्ये ।
 अण्य पुंस्त्री अण्य-कर्मणि च । मत्स्ये, अमरः स्त्रियां जाति-
 त्वात् ङीष् “वंशीकलेन वडिशेन अणीरिवाक्यान्”
 आनन्दवन्दायनचम्पूः २मकरे जलजन्तुभेदे “अघानां
 मकरवाक्किं गीता शमीनराशौ च” काश्चिकतौलिककन्या
 युग्मलवे अण्ये वा” सु०चि० । ४मकरराशौ “काश्चिकं तु
 परित्यज्य अण्यं संक्रमते रयिः” मल०त० । भावे क । १५तामे ।
 कर्त्तरि अच् । इच्छिते, ७वने च न० । दनागवलायां
 स्त्री शब्दार्थचि० । [शब्दार्थचि० अण्येतेनादयोऽप्यत्र ।
 अण्येति पु० अण्ये मीनो मकरो वा केतव्यस्य । मद्ने
 अण्यक पु० अण्योऽङ्गोऽस्य । १कन्दर्पे उपचारात् २तत्-
 पुले अनिरुद्धे च हेम० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
 अण्यश्रन पुंस्त्री अण्यश्रानि अण्य-स्तु । शिशुमारे त्रिका०
 अण्योदरी स्त्री अण्योदरं जलस्थानतयाव्यवस्था अच् गौरा०
 ङीष् । मत्स्यगन्वायां व्यावसायिके सत्यवत्याम् त्रि-
 काण्डशेषः । सा च उपरिस्तरपस्य शुक्रेश ब्रह्मणः
 शपेन मत्स्ययोगिनाम्नायामङ्गिकायापुसरोभेदस्य गभी-
 र्जाता तत्कथा भा० आ० ६१ अ० ।
 “मत्प्रियार्थमिदं शौक्य ! शुक्रं मन व्यहं नय । गिरि-
 काशः प्रवक्ष्यामि तस्माद्वाच्यमयम् वै” । “वहीत्या तु

तदा श्वेनस्तूयंस्तत्पत्न्य वेगवान् । जवं परममाख्याय
प्रदुष्टाव विहङ्गमः । तत्पत्न्यदयावान् श्वेनं श्वेनस्त-
थापरः । अभ्यङ्गश्च तं तयो द्वैवाभिषयद्वया । तृण-
युक्मयाकाशे तावमौ संप्रचक्रतः । युध्यतोऽपतद्भेत्त
चापि यस्तुनाप्रापि । तन्नाशिकेति विख्याता ब्रह्मशापा-
द्वरापसराः । नीलभावमनुप्राप्ता बभूव यस्तुनाचरी ।
श्वेनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्यमेष वासवम् । जयाह तर-
योत्पत्त्य साहिका मत्स्यरूपिणी । कदाचिदेष मत्स्यी तां
भवन्वृक्षं तस्यजीविनः । मासे च दशमे प्राप्ते तदा
भरतवत्तमः । उज्ज्वलुद्धरात्तस्याः स्त्रीं पुनंसञ्च मा-
नुषौ । आसुर्यभूतं तज्ज्ञात्वा राज्ञोऽथ प्रत्यवेदयन् ।
काये मत्स्या इमौ राजन् । संभूतौ मानुषाविति । तयोः
पुनंसं जयाह राजोपरिचरन्तदा । स मत्स्यो नाम
राजासीद्वाग्मिकः सत्यसङ्करः । सापसरा उक्तशापा च
क्षयेन समपद्यत । पुरोक्ता सा भगवता तिर्यग्योनिगता
शुभे । मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षमवाप्स्यसि ।
ततः सा जनयित्वा तौ विप्रस्ता मत्स्यजातिना । सन्त्यज्य
मत्स्यरूपं तत् दिव्यरूपमवाप्य च । सिद्धिप्रचारणपथं
जगामाथ वरापसराः । या कन्वा दुहित्वा तस्या मत्-
स्या मत्स्यसगन्धिनी । राज्ञा दत्ता च दाशाय कन्ये-
यन्ने भवत्विति । रूपसत्त्वसमायुक्ता सदैः सहदिता
शुभैः । सा तु सत्यवतो नाम मत्स्यपाल्यमिसंभ्रयात् ।
आसीत् सा मत्स्यगन्धैव किञ्चित्काळं शुचिस्मिता” ।

भ्रातृत्वं पु० भ्रातृत्वव्यक्तशब्दः कृतो येन । आरभेदे
धरणिः । तत्पार्थे भ्रातृत्वं इति पाठः प्रामादिकः ।

भ्राट् पु० भ्राट्-णिच्-अच् । १ निकुञ्जे, २ कान्तारे, ३ श्रृणा-
दीनां मार्जने च मेदि० । भूय्यामलक्याम् स्त्री अमरः
४ यूपिकायाञ्च शब्दः ।

भ्राटल पु० भ्राट्-णिच् अलच् । वरापासरी अमरः ।

भ्राटामला स्त्री भ्राट्-अच् न मला अमला कर्म० । भू-
य्यामलक्याम् भ्रा(आ)टामला भ्राटा तावी इत्यल भ्राटा-
मलेत्येकपदमिति केचित् अतएव भ्राटामला ज्योत्स्निका
च सतिज्ञा तु सुदर्शना” भेषज्यर० उक्तम् ।

भ्राटिका स्त्री भ्राटा स्वार्थे क । भूय्यामलक्याम् शब्दः ।

भ्रात्मक न० भ्रातृ-कर्मणि एवल् । (आमा) अतिशयपक्व-
टकायाम् शब्दार्थः । [शब्दर० ।

भ्रामर पु० भ्रातृ-भावे घञ् न राति रा-क । तर्जुनाणे ।

भ्राति पु० “आजमानकलं पितं राजिकावध्यानि तम् ।

भटं हिङ्गुयुतं पूतं घोषितं आबिहस्यते । आबिह-
रति जिह्वायाः कुण्डलं कण्ठशोभिनी । मन्दं मन्दं
निपीता सा रोचनी वज्रिरोधिनी” भावप्र० उक्ते पदार्थे
भावु पु० आ-इति दाति गच्छति वा-डु । (आड)
दणभेदे अमरः स्वार्थे क । तत्पार्थे शब्दर० । [शब्दार्थः
भिक्षाक न० विगि-आकन् पुषो० । (भिक्षा) कलभेदे ।
भिक्षिनी स्त्री विगि-णिनि पुषो० । १ जिह्वानीद्वये भावप्र०
२ उल्कावाञ्च शब्दर० । [भावप्र०

भिक्षी स्त्री० विगि-अच् गौरा० डीप् । जिह्वानीद्वये (भिक्षा)
भिक्षी स्त्री० भिक्षा अस्वस्थाः अच् गौरा० डीप् ।
भिक्ष्याम् (भिक्षिणी) का शब्दार्थः ।

भिक्षी स्त्री भिक्षि रटति अच् पुषो० गौ० डीप् ।
(भिक्षि) पुष्पप्रदानद्वये अमरः ।

भिक्षीश पु० शिवे “भिक्षीशवन्द्या भङ्गारकारिणी
अर्भरावती” काशीपु० गङ्गास्तवः ।

भिरि स्त्री भिरित्यव्यक्तशब्दोऽस्वस्थाः वा० इन् । चिलुग्रां
वा डीप् । तत्पार्थे शब्दर० । [भिक्ष्याम् शब्दर० ।

भिरिका स्त्री० भिरिति कङ्कति शब्दायते कै-क ।

भिक्षि पु० भिरितिशब्दं लिशति वा० डि । वाद्यभेदे “गयटा
शब्दस्तथा भेरी मृदङ्गो भिक्षिरेव च । पञ्चानां पूज्यते
वाद्यं देवताराधनेषु च” शब्दार्थः । धृतयाकम् ।

भिक्षी स्त्री० चिक्षति चिक्ष-अच् पुषो० गौरा० डीप् ।
(भिक्षिणी) का कीटभेदे । संज्ञायाम् क । : व्यातपश्चौ
श्वत्थ्याञ्च मेदि० । १४ तारिण्यां च भङ्गृताशब्दे उदा० ।

भिक्षीकण्ठ पु० स्त्री भिक्षी तद्वत् इव कण्ठः कण्ठस्त्रोऽस्य ।
मृदङ्गपोते लिङ्गं स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

भ्रीरका स्त्री भिरित्यव्यक्तं रौति वा० इ-कक् । भिरित्याम्
शब्दरत्ना० । [च शब्दक० ।

भ्रुष्ट पु० लुष्ट-अच्-पुषो० । अकाण्डे । १ दुर्मे, २ स्तम्बे, ३ गुल्मे
भ्रुमरि स्त्री रागिणीभेदे “प्रायः शृङ्गारवृत्त्या माध्वीक
मधुरा मृदुः । एकैव भ्रुमरिर्लोके यथादिनयमो-
ज्जिता । अतो लक्षणेन तस्या नोदाहारि विशेषतः ।

इदं हि शास्त्रिणं खलं प्रसिद्धं नृपरञ्जनम्” सङ्गीत० दा०

भ्रूलि पु० १ क्रसकभेदे २ दुष्टदेवस्तौ च मेदि० । [जभार अरः ।

भ्रू वयोहानौ दिवा० पर० अक० सेट् । ओर्वाति अभातीत्

भ्रीड पु० शुवाकभेदे भूरिप्र० । [जुभ्रवे ।

भ्रु गतो आ० आत्म० सङ्ग० अनिट् । आगते अभातीट् ।

इति वाचस्पत्ये भकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

अ

८

“अकारोव्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः तस्यो-
त्पत्तिस्थानं नामिकानुगततालस्थानम् तस्योच्चारणे
जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः ।
संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च वाङ्मयत्नः । साहका-
न्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यास्यता । वर्णाभिधानेऽस्य
वाचकशब्दा उक्ता यथा

“जकारो बोधनी विद्या कुण्डली मखदोवियत् । कौमारो
नागविज्ञानी सव्याकुलनखो वक्रः । सर्वेश्वर्युतो-
नुजिः स्वर्गात्मा धर्वरध्वनिः । धर्मैकपादः सुसुखो
विरजा चन्दनेश्वरी । गायनः पुष्पधन्या च वागात्मा
च विरल्लिखी” । एतदधिष्ठादेवीध्येयरूपं यथा “चतु-
र्भुजां भूस्वर्णां लण्णाम्बरविभूषिताम् । नानालङ्कार-
संयुक्तां जटासुकटराजिताम् । ईषद्वायुसुखीं नित्यां वरदां
भक्तवत्सलाम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” वर्षाद्भारतम्विम् । अस्य स्वरूपं यथा “सदा ईश्वर
संयुक्तं जकारं ऋणु सुन्दरि ! रत्नविदुल्लताकारं या
स्वयं परकुण्डली । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चापाणात्मकं सदा”
त्रिगुणसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा” कामधेनु-
तन्त्रम् । तस्य सात्ताडने प्रथमोपन्यासे मरणं फलम्
अशब्दे प्रमाणं दृश्यम् । ॥१॥ वागमतौ च मेदि० ।

ज ए० १ गायने २ वर्धरध्वनी एकाक्षरको० । २४धे ४ शुक्
जकार ए० ज + ह्रस्वधे कारप्रत्ययः । जह्रस्वधे वर्णे
“जकारो बोधनी यिन्वा” वर्णाभिधानम् ।

इति वाचस्पत्ये लकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रोतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते

वाचस्पत्ये चवर्गादिशब्दार्थ-

सङ्कलनं समाप्तम् ।

टकारोव्यञ्जनवर्णभेदः अङ्गमात्राकालेनोच्चार्यः अस्यो-
च्चारणस्थानं सूत्रां । अस्योच्चारणे सूत्रस्थानेन जिह्वा
मध्यस्थ स्पर्शः व्याभ्यन्तरप्रयत्नः । विहारश्चासाधोषा वाह्य-
प्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्तिष्ठि च न्यास्यता वर्णा-
भिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा “टकारश्च कपाली
च सोमेशः खेचरी ध्वनिः । सुकन्दो विनदा पृथ्वी वै-
ष्णवी वारुणी नरः । दक्षस्मिगर्द्वचन्द्रश्च जवा भूतिः पुन-
र्भवः । इहस्यतिर्धमुर्ध्वस्तः प्रभोदा विमला कटिः । राज-
गिरिर्भङ्गाधनुर्गङ्गात्मा सुसुखी मरुत्” । अस्य स्वरूपं यथा
“टकारं चञ्चलापाङ्गु ! स्वयं परमजुगुणलो । कोटिवि-
दुल्लताकारं पञ्चदेवस्य सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रय
समन्वितम् । त्रिशक्तिरहितं वर्णं त्रिविन्दुसकितं वरं
सदा” कामधेयुतन्त्रम् । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा
“ध्यानमस्य प्रपद्यामि षड्गुण वरवर्णिनि ! । भाजतो-
पुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम् । दशबाहुसमायुक्तां
सर्वविज्झारसंयुताम् । परमोज्ज्वलां नित्यं सदा खरेसुखीं
परां । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्”
वर्णोद्धारतन्त्रम् । मातादत्तेऽस्य प्रणमोपन्यासं खेदः-
फलम् । भगवदे प्रणामं दृश्यम् ।

ट पु० टल-ड । श्यामने शपादे शनिःखने च मेदि० ।

टक बन्धे च० उभ० सक० सेट् इदत् । टङ्कयति-ते अटट-
ङ्कत्-त । “टङ्कितेनोऽतिपाटने” काशी० गङ्गासाधः ।
“नाछटं न च टङ्कितम् न नमितम् नोत्थापितम्
स्थानतः” महाना० । उट् + उल्लेखे । उट्टङ्कितम् ।
टकारः पु० ट+स्वरूपे कारप्रतःयः । टस्वरूपे वर्णे टकारश्च
रूपालो च” वर्णाभिधानम् ।

टक्क पु० टकि-वा० कक् पृष्ठो० उपधातोपस्य । देशभेदे ।
 टक्कदेशीय पु० टक्कदेशे भवः ख । श्वास्तूकयाको त्रिका० ।
 २१देशभवनात्वे त्रि० ।

टगण पु० मात्मावृत्ते घाण्मात्रिकाग्रावे त्रयोदशभेदात्मके

गणभेदे तेषामाकाराधिदेवाय कन्दोयन्त्रोक्ता यथा
 “(९९९) १ शिवः ॥९९ शशी २ (१९९ दिनपतिः) ३
 (९९९ चरपतिः) ४ (॥९९ शेषः) ५ (९९९ अहिः) ६
 (९९९ बरोजम्) ७ (॥९९ धाता) ८ (९९९ कविः) ९

(॥५॥ चन्द्रः) १० (॥५॥ भुवः) ११ (॥५॥ धर्मः) १२

(॥५॥ शालिकरः) १३ ।

टङ्गर पु० टः टङ्गुनो गर इय । टङ्गुनचारे (सोहागा)
२हेसाविस्त्रासविषये श्लोकराज्ञे च लि० मेदि० ।

टङ्क पु० टकि-वज्-अच् वा । १कोपे, २कोपे, ३खल्लो
४पाषाणभेदेनेऽस्ते च । ५जङ्घायां मेदि० । ६चतुर्माषक-
रूपे परिमाणे वैद्य० ७नीलकण्ठे । ८खनिने, ९दर्पे च
पु० न० । १०परगौ । ११राजाज्ञे च शब्दाद्येचि०
“दाय्यं तां चो टङ्गीचैः खनिनैश्च पुरी कृतम्” हरिवं०
८० अ० । “टङ्गीर्मनःशिलगुह्ये विदार्यमाणा” मृच्छ० ।
“हिमाद्रिः टङ्गादिषु भानि यस्याम्” भट्टिः । “रुधो रामं
मृङ्गीव टङ्गिस्तमनःशिलः” रघुः । [सारसन्दरी ।

टङ्कक पु० टङ्गते वज् सत्रायां क । (तद्वा) रजतसुत्रायाम्
टङ्ककपत्ति पु० इत० । रूपकाद्यन्ते (टाकशालेर अध्यत्न)
सारसन्दरी । [मृहे सारसन्दरी ।

टङ्ककशाला स्त्री इत० । (टाकशाल) ज्ञाते रूपकनिर्माण
टङ्कटीक पु० टङ्क इय टीकते टीक-क । शिवे त्रिका० ।

टङ्कण(न) न० टकि-ल्यु प्रथो वा णत्वम् । (सोहागा)
ख्याते स्वर्णद्रावके । उपरसभेदे । उपरसभेदाद्य भावः ॥०
उक्ता यथा “गन्धो हिङ्गुलसम्भ्रतालकशिलाः स्त्रोतोऽङ्गनं
टङ्क(न)णम् । राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया गङ्गः
खटो गैरिकम् । कामीषं रसकं कपटसिकतायोलाश्च
कङ्कडकम् सौराष्ट्री च मता व्यर्त्ता उपरसाः स्त्रतस्य
किञ्चिद्गुणैः” । “तद्यथा लघुणेन सुवर्णम्” छा०
उ० भाष्ये “लघुणेन क्षारेण टङ्कनादिना, खरेषु मृदत्वं
करं हि तत्” भा० । “टङ्कणं वङ्गिजद्रुजं कफ-
यातिकपित्तहृत्” भावप्र० । भावे ल्युट् । (टाकादेश्योया
पानिदिद्या भाला) २घातनां योजनभेदे । दन्त्यान्तः श्यञ्च-
भेदे पु० स्त्री “टङ्गुनखरनखरखण्डितहरितालपांशुलेन”
काट० मूर्धन्यान्तः ४देशभेदे स च देशः व० स० १४ अ० ।
कूर्मविभागे दक्षिणस्यायुक्तः “यथ दक्षिणेन लङ्का” इत्यु-
पक्रमे “कङ्कटटङ्गुनं यथासिद्धिविक्रमणिकारकोङ्कणा-
भीराः” इत्युक्तेः ।

टङ्कवत् पु० टङ्क+अख्यर्थे मत्वप् मस्य वः । १पर्वतभेदे “टङ्क-
वन्तं शिखरिणं वन्दे प्रसन्नवर्णं गिरिम्” रामा० ३।५५ अ०

टङ्का स्त्री टकि-अच् । १जङ्घायां मेदि० । २तारादेव्यां
टङ्कारकारिणीशब्दे दृश्यम् ।

टङ्कानक पु० टङ्कं कोपमानयति उद्दीपयति अन-अच्

खलु । १ब्रह्मदाकड्ये (वामनगाथा) शब्दच० ।

टङ्कार पु० टमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः क-वज् । १ध्वनिभेदे
धनुर्ज्योतिर्षणजे शब्दे २विषयहेतुके शब्दे च । ३गिञ्जिनी-
ध्वनौ प्रसिद्धे च मेदि० । क-णिनि । टङ्कारित्
१टङ्कारयुक्ते लि० स्त्रियां ङीप् सा च २तारादेव्यम्
टङ्कारकारिणीशब्दे दृश्यम् ।

टङ्कारकारिणी स्त्री क-णिनि ङीप् इत० । तारादेव्याम् “ट-
ङ्कारकारिणी टीका टङ्कारिणी तथा तारासञ्चयनाम् ।

टङ्कारी ड० स्त्री टङ्कस्त्विति क्व-अण् गौरा० । (दे कारी)
वृत्तभेदे “टङ्कारी वातश्लेष्मणी शोफोदरकजापहा । तिक्ता
च दीपनी लक्ष्मी भिषग्भिः परिकीर्तिता” राजनि० ।

टङ्क पु० न० टङ्क+प्रथो । १खनिने (टांगि) २परसुभेदे च
३जङ्घायां मेदि० । (सोहागा) ४टङ्कने शब्दच० । ५चतु-
र्माषकमाने वैद्य० ।

टङ्कण पु० न० टङ्कण+प्रथो (सोहागा) टङ्कणे ।

टङ्गिनी स्त्री टकि-णिनि प्रथो । (आकनादी) पाठायाम् ।
शब्दच० । ज्येष्ठायाम् त्रिका० ।

टङ्गनी स्त्री टङ्गेति शब्दं गयति नी-ड गौरा० ङीप् ।

टङ्गरी स्त्री टङ्गेति शब्दं राति रा-क गौरा० ङीप् । १पटह
वाद्ये २नम्पावाद्ये ३स्त्रपावादे च मेदि० ।

टङ्गुर पु० मेरीशब्दे हेमच० ।

टल विज्ञप्ते (टला) स्वा० पर० अक० सेट् । टलति अटा-
लोत् टटाल टेलतुः । ज्वना० टलः टालः ।

टलगी पु० ट+प्रतिशब्दोक्तः उर्गप्रत्ययः । ट ठ ड ल ण
रूपेषु वर्णेषु । ततो भवार्थं छ । टपगीय टाटो वर्णः ।

टा स्त्री टल-ड । प्रत्यय्याम् एकाक्षरकायः ।

टाङ्क न० टङ्केन तद्रूपेण निर्दत्तम् । टङ्करूपनीलकण्ठ-
रसेन निर्दत्ते मद्यभेदे । “पानसं द्वाजभाषूकं राज्ञीरं
तालमैलवम् । साध्वीकं टाङ्कं साहिकर्मैरेवं नारिके-
लजम् । सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशे च ।
द्वादशन्तु सुरा मद्यं सर्वेषामवसं मद्यतम्” । पुनस्त्येन
तत्पानं निषिद्धम् । अतस्तत रति आसयो मद्यानाम-
वस्थाविशेषः मद्याः कृतसम्मानेन सञ्जातमद्यभागः यम-
धिकतया इदं पुलकितोक्तं प्रापयित्तम् । “द्वाजेषु टङ्क-
खर्जूरपनसादेश यो रसः । मद्योजातन्तु पीत्वा तं
तत्रहाच्छुध्येद् द्विजोत्तमः” । [नागवीदे वृत्तभेदे त्रिका० ।

टाङ्कर पु० टाङ्कं तत्सुन्दरमं राति रा-क टाङ्क+कुञ्जा० र वा ।

टार पु० स्त्री टां प्रथीकस्त्विति क्व-अण् उप० स० । घोटके

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २२३ २२३ च हेमच० ।

टिक गतो भ्वा० षा० सक० सेट् । टेकते अटिकट टिटिके ।
अदित् अटिकेत् त ।

टिटिभ पुंस्त्री० टिटीति अट्टिभगङ्गं भणति भण-ङ । को
यटिके(टिटिर)स्त्रियां ङीप् स्त्रार्थे क तत्कार्ये अमरः ।

टिटिभ पुंस्त्री० टिट्टित्यव्यक्तं गङ्गं भणति भण-ङ । (टिटिर)
कोयटिके स्त्रो अमरः स्त्रियां ङीप् । “अनिर्दिष्ट-
शक्यफाटिट्टिभांश्च विवर्जयेत्” मतुना तन्मांसभक्षणं
मिषिङ्गम् । “टिट्टिभं तदुपेत राज्ञ्यध्यानमिनातुरः”
भा० शा० १११ अ० । कोयटिकगङ्गे २२६६ पू० तन्मांस-
गुणा उक्ताः । टिट्टिभक स्वार्थे क । तत्कार्ये पुंस्त्री० ।

टिगिटनिका स्त्री अम्युगिरीपिकायां (जँक) भावप० ।

टिगिङ्ग पु० रोमगफने (ढाङ्ग) ख्याते वृक्षभेदे राजनि० ।

“टिगिङ्गो रुचिकत् भेदी पिच्छोऽग्राशरीप्रणुत् ।

सुशीता यातला रुक्षा मृत्वा च प्रकीर्तिता” भावप्र० ।

टिप मोदने चुरा० उभ० सक० सेट् । टेपयति-ते अटीटिपत्-त ।

टिप्पनी स्त्री टिप-किप् टिपा पत्यते स्तूयते पन-वजर्थे क
गौरा० ङीप् । टीकायाम् । सा च टीकाव्याख्यारूप-
तयैव व्युत्पद्यते यथा चिन्तामणिटीकायां दीधितिव्या-
ख्यायाः टीका जगदीशकृता गदाधरकृता च । यथा
गारीरिकस्तत्रभाष्यव्याख्या पञ्चपादिका भासती च ।
महाभाष्यव्याख्या कैयटकृता इत्यादि । प्रथमव्याख्याया-
मपि कश्चित् प्रयुज्यते यथा “श्रीमत्प्रज्ञाननं नत्वा-
लीलावयाः सुटिप्पनी । भवेणेन सुबोधार्थं क्रियते
यदुगुरोः श्रुतम्” “टिप्पनी दायभागस्य श्रीमाथेन
विधीयते” । [अदित् । अटिटीकत् त ।

टीक गतो भ्वा० षा० सक० सेट् । टीकते अटीकिट ।

टीका स्त्री टीकते गम्यते ग्रन्थार्थोऽनया । टीक-करणे
वज् वजर्थे क वा । विप्रमपदव्याख्यारूपे ग्रन्थभेदे ।
“अपटीको जडो माघे भग्नं जाड्येन ताड्यते । स च
किञ्चित्तरत्येव कण्ठसंलग्नवत्तमः” छट्टः ।

“नत्वा भगवतीं दुर्गां टीकां दुर्गार्थवृद्धये । कुरुते
दायभागस्य भट्टाचार्यमहेश्वरः” “करोति टीकाभिह
दायभागग्रन्थावबोधाय सदेकरस्याम्” श्रीकृष्णतर्का० ।

टुण्टक पु० स्त्री टुण्ट इत्यव्यक्तं कायति कै-क । (टुण्टुनि)
ःपक्षभेदे शब्दः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । शोष्णा-
कडके अमरः । श्लेषादिरे शब्दः । तयोः तत्त्वग-
मिवत्वात् तथात्वम् । ४७७ लि० जेदि० । ५ क्रूरे

लि० विन् । इट्टिनीट्टके स्त्री शब्दः ।

टुनाका स्त्री तावसूकीट्टके शब्दः ।

टेरक लि० केकर+ट्टणे० । (टेरा) केकरनेले । शब्दार्थवि० ।

टोट लि० मोट+ट्टणे० । १७७ १७७ च । स्त्रियां
गौरादिपाठात् ङीप् ।

टोडलतन्त्र न० तन्त्रभेदे ।

[इन्ः टाळः ।

टुल विप्रवे भ्वा० पर० अक० सेट् । इलति अङ्गातीत् उल्ला०

इति वाचस्पत्ये टकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ठ

ठकारो व्यञ्जनवर्णभेदः । टवर्गीयः सूक्ष्मः अर्द्धमात्रा-
कालोच्चार्यः । तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन सूक्ष्मस्थानस्य
स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विचारश्चासाधोपा महाप्राणस्य
बाह्यप्रयत्नः । भाटन्यासेऽस्य दन्तजातनि न्यस्तता वर्णा-
भिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा “ठः शून्यो मञ्जरी
जीवः पाणिनी लाङ्गलं क्षमा । यमजो नन्दनो जिह्वा
सुमन्दानूर्णकः सदा । वक्तुलः कुण्डलो वज्रिरमृतं चन्द्र-
मण्डलः । दन्तजानूदभावश्च देवभक्तो वृद्धदध्निः ।
एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वसिद्धकः । वृद्धो नलिनी
विष्णुर्निष्ठो यामणीः शशी” । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं
यथा “ध्यानस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षयाम् । सुन्दरीं
पोद्गुभुजां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा
ब्रह्मरूपां तन्मत्तं दशधा लभेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम् ।
अस्य ध्येयरूपं यथा “ठकारं चक्षुषापाङ्गि, कुण्डली
मोक्षरूपिणी । पीतविद्युत्कृताकारं सदा त्रिगुण-
संयुतम् । पञ्चदेवात्मकं वर्षं प्रक्षप्राणमयं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्षं त्रिशक्तिरहितं सदा” इति काम-
सेतुतन्त्रम् । माताहतेऽस्य प्रसन्नोपस्थसि दुःखं फलम्
अशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

३धाहदते कुमारानुचरभेदे । “डम्बराडम्बरो चैव ददो
धाता मङ्गात्मने” भा० श० ४७ अ० ।

डयन न० डी-भावे ल्युट् । खगानां नभोगतौ (ओड़ा)
करणे ल्युट् । २कणीरिथे हेमच० ।

डल्लक न० वंशनिमित्तपात्रभेदे (डाला) “विशतञ्च पट्टभिकं
डल्लकं वस्त्रसंयुतम् । सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं
मनोहरम्” ब्रह्मवै० ।

डवित्य पु० “डित्यः काष्ठमयो हस्ती डवित्यज्जन्मयो मृगः” ।
सुपद्योक्ते काष्ठमये । मृगे २द्रव्यवाचिसंज्ञागर्भभेदे च
“द्रव्यगर्भाः एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्यडवित्यादयः”
सा०द० । शब्दकल्पद्रुमेऽयं पर्यायमध्यतया निवेशितस्तान्मूलं
चिन्त्यम् ।

डहु(ह) पु० दह उ वा ऊङ् मृगव्यादि० नि० । नकुषे
(मान्दार) “डहुरुक्ष विष्टम्भी त्रिदोषगुणदोषकृतं”
भावप्र० तद्गुणोक्तिः शब्दरत्नावलप्राप्तं दीर्घान्ततया
तदर्थं पठितः ।

डाकिनी स्त्री डस्य त्वामार्थम् अकृति अक-वक्रगतौ गिनि
डीप् । १देव्या धनुचरीभेदे । “मार्द्धञ्च डाकिनीनां
च विकटानां त्रिकोटिभिः” ब्रह्मपु० (डान) इति ख्याते
दर्शनमात्रेण २उपद्रवकारिस्त्रीजनभेदे । “डाकिनी
शक्तिनी भूतप्रेतपेतातराजसाः काशीयः ३० अ० ।

डाङ्गरी स्त्री डङ्गरी प्र०। दीर्घकट्टासु (काँकड़ी) राजनि०
डामर पु० शिवभोक्ते तन्त्रशास्त्रविशेषे तच्च प्रद्विपं तेषां
मानादिकं धाराहीतन्त्रे उक्तं यथा

“डामरः पड्विधो धैर्यः प्रथमो योगडामरः । लोकास्तत्र
त्वयस्विंशत् तथा पञ्च शतानि च । त्रिविंशतिः सङ्घ-
स्याणि लोकाश्चैव हि संख्याया । एकादशसङ्घस्याणि
सङ्घप्राताः शिवडामरे । लोकाः सप्तैव मिश्रित्य ईश्वरे-
नैव भाषिताः । तावच्छ्लोकसङ्घस्याणि पञ्च लोकाशतानि
च । गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च । नव
श्लोकसङ्घस्याणि नव लोकाशतानि च । सारस्वतेऽ
तथा लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः । शरसंख्यसङ्घ-
स्याणि लोकानां ब्रह्मडामरे । पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्या-
नि शिवेन तु पठिः । लोकासङ्घस्याणि गान्धर्वेऽङ्क डामरो-
नमे । लोकाश्च पटिसंख्याता ब्रह्मणाऽव्यक्तयोगिनेति” ।

डालिम पु० दाडिम+प्र० । खनामख्याते फलप्रधाने
वृक्षे भरतः ।

डाहन पु० त्रिपुरदेशे त्रिका० ।

डाङ्गक पुंस्त्री० डेति ह्यते ह्ये-वा०ङ्क प्र० । दाहुरखने
जटा० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

डिङ्गर पु० डङ्गर+प्र० । १डङ्गरग्रन्थार्थे २लोके ३वने
४धूत्ते ५सेवके च शब्दर० ।

डिडिका स्त्री यौवनकाञ्चजाते पलितताम्रचक्रे रोगभेदे ।
“यौवने डिडिकास्त्रेव विभोषाच्छर्दनम् हितम्” सुश्रु० ।

डिडिमा पु० स्त्री सुश्रुतोक्ते प्रतदे खगभेदे स्त्रियां जाति-
त्वात् डीप् । प्रतदशब्दे तङ्गोदा दृष्ट्याः ।

डिण्डिम पु० डिण्डेतिशब्दं भाति । १वाद्यभेदे (डँडरा)
अभरः । “आर्यबालचरितप्रसावनाडिण्डिमः” वीरच०
“भेरीधाम्यहनन् कृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रतः” भा०श्रु०
१६६ अ० । २कण्ठपाकफले पानीयामलके शब्दच० ।

डिण्डिमेश्वर पु० शिवपु० उक्ते तीर्थभेदे । [हेमच० ।

डिण्डिर पु० हिडि-वा० किरच् आदेर्ह्रस्व डः । सप्तप्रमेने
डिण्डिरमोदक न० डिण्डिर इय मोदकः भोदयति
भोदि-ण्वुल् । मृज्जने (गाँजा) ख्याते मादक
द्रव्यभेदे राजनि० ।

डिण्डिश पु० डिण्डिक+प्र० । (टाँडग) इति ख्याते
रोमशफले वृक्षभेदे । “डिण्डिशो रुचिजङ्घेटी पित्तलघ्ना-
पङ्कः स्मृतः । सुश्रोतो वातलोच्छ्रान्तो मूलनद्याश्रयोहरः ।
निःशेषधीजं स्ततिवृत्तस्त्रण्डं सचिह्नकम् प्रोज्झत-
चण्डगद्गम् । स्नेहप्रतप्तं चानन्दप्रेदगण्डं रुचिप्रदं
डिण्डिशकं सपिण्डम्” वैद्यक० ।

डिण्डीर पु० हिडि-ईरच् आदेर्ह्रस्व डः । सप्तप्रमेने हेमच० ।

डित्य पु० डित्यगर्भोक्ते काष्ठमये । ज्ञानिनि एकव्यक्तिमात्र-
बोधके २संज्ञागर्भभेदे तत्प्रतिपाद्ये ३अर्थभेदे च ।

डिप संज्ञतौ वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० आत्म० अक० सेट् ।
उपयति-ते डेपते ऋदित् आडिडेपत् त ।

डिप प्रेरणे वा चु० उभ० पक्षे तदा० पर० सक० सेट् ।
उपयति-ते अडोडिपत्-त कटा० डिपति ऋडिपीत् ।
टिवाटित्वमपीच्छन्ति डिप्यति इरित् अडिपत् अडेपीत् ।

डिप संज्ञतौ वा चुरा० उ०पक्षे भ्वा० आत्म० अक० सेट् इदित् ।
डिप्यति-ते डिप्यते । अडिडिप्यत्-त अडिडिप्यत् ।

डिड संघे प्रेरणे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्
इदित् । डिप्यति-ते अडिडिप्यत् डिप्यति अडिडिपीत् ।

डिम हिंसं संज्ञतौ वा चुरा० उ०पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
इदित् । डिप्यति-ते अडिडिप्यत्-त डिप्यति अडिडिपीत् ।

डिम हिंसने सौ० पर० सक० सेट् । डेपति अडेपीत् ।

डिम पु० डिम-क । इष्ट्याव्यवपनाटकभेदे । “भावेन्द्रजाल-
संयामक्रोधोदुब्धानादिचेष्टितैः । उपरागैश्च भूयिष्ठो
डिमः स्थातोऽतिवृत्तकः” सा० द० तल्लयणसुक्तम् ।

डिम्ब पु० डिमि-पञ्च अच् वा । १भवे, २कलले, ३फुफुसे च
हारा० डमरे, अमरः ५भयध्वनौ इव्यण्डे, ७ग्रीहनि,
द्विभुवे च मेदि० ।

डिम्बाह्व न० डिम्बं भयध्वनियुक्तमाह्वम् शुद्धम् ।
बुद्धभेदे तस्य नृपतिनृत्यतया भययुक्तध्वनिसम्पत्तात् तथा-
त्वम् । “डिम्बाह्वह्वतानां च विहितं पार्थिवेन च”
मनुना तद्व्युद्भूतस्य सद्यःशौचमुक्तम् । जटाधरे
पुंस्त्वपाठः ग्रामाटिकः आह्वयशब्दान्तरत्वात् द्वन्द्वतत्पुरुषयोः
परवर्त्तिङ्गताविधानात् क्लीबत्वोचित्यात् । “डिम्बा-
ह्ववर्दितानाञ्च असुराणां परायणम्” भा० आ० २१ अ० ।

डिम्बिका स्त्री डिमि-एवुल् । १कामुक्यां २जलविन्दे
३शोषाकृते च शब्दरत्ना० । अच् गौरा० डीप् ।
डिम्बीत्यप्यल ।

डिम्ब लि० डिमि-अच् । १शिशौ अमरः २मूर्खे मेदि० ।

डिम्बक पु० डिम्ब+कार्थे क । १बालके शब्द० २शाल्वदेशपति
ब्रह्मदत्तसुतभेदे । तत्कथा हरिवं० २६५ अध्यायादौ दृष्ट्या
“हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्बकोऽनन्तरोऽभवत्”
“हंसव डिम्बकश्चैव तपश्चतुर्” महाभते ! ।

डिम्बचक्र न० खरोदयोक्ते शुभाशुभस्त्रचक्रे चक्रभेदे
चक्रशब्दे २८२० पृ० दृश्यम् ।

डी नभोगती (ओड़ा) आ० आ० अक० सेट् । डयते अडयिष्ट
डिष्टो डोनः । प्रादुपसर्गभेदे खगगतिभेदाः खगगतिशब्दे
२४१४ पृ० दृश्यः ।

गतौ दिश० आ० सक० निधण्टुः । डीयते ।

डीतर लि० डी-किप् तत्सरप् । नभोगतियुक्ततरे “तस्मादि-
मा अजा अरा डीतरा आक्रममाणा इव यन्नि” शत०
ब्रा० ४।५।५।५ ।

डीन न० डी-भावे ज्ञा । पक्षिगतिभेदे जटा० । खगगति-
शब्दे २४१४ पृ० दृश्यम् । २आगमशास्त्रविशेषे च यथा
“डामरं डमरं डीनं नृतं कालीविलासकम् । सप्त-
कोटिभिता गन्धा सम वक्त्रात् विनिर्गताः” सुशु० त० ।

डीनडीनक न० पक्षिगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पृ०
दृश्यम् । [दृश्यम् ।

डीनावडीनक न० खगगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पृ०
दृश्यम् । पुंस्त्री० डण्डु इत्यनुकरशब्दं भणति तेन भाति

वा भण-भा-वा ड । (डोँडा) इति स्थाते सर्पभेदे
अमरः । स्त्रियां जातित्वात् डीप् । “शयानं तत्र चापश्यत्
कुण्डुभं वयसांभितम्” भा० आ० ८ अ० । पृषो० अन्य-
लोपे डुण्डुरपि तत्पार्थे पुंस्त्री० लिङा० ।

डुण्डुल पुंस्त्री डण्डु इति शब्दं लाति ला-क । कूट-
पेचके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

डुल पु० डु इति शब्दं लाति ला-क । पेचकभेदे ततः
वरणा० चतुरर्यां य । डुल्य तत्सन्निकटदेशादौ लि० ।

डुलि स्त्री डलि+पृषो० । कमयास् डलौ रायसुतः ।

डुलिका स्त्री डुलिरिव कायति कै-क । खड्गनाकारे खगभेदे
जटाधरः ।

डोडिका स्त्री (करेह्या) इति प्रसिद्धं फलशःकविशेषे ।

“डोडिका पुटिटा दृष्ट्या कृत्वा वङ्गप्रदा लघुः ।

हलि पित्तकफार्शांसि क्षमिगुलम्विषामयान्” । “बल्यं

डोडोफलमविकलं श्विन्नभीपञ्च तोये स्नेहे चिह्न-

प्रणयिनि ततो जम्बारेण सिद्धम् । गव्यं तक्रं

कथितनिहितं साधितं रामठेन खादन् खादन् निभृत-

ममृतं निन्दितं भोक्तृभिक्षत् । श्विन्नय शुष्कं तरण्येः प्रता-

पात् प्रतप्तमाज्येन च डोडिकाकम् । ससैन्धवं रामठ-

दत्तवासं खादन्नरो निन्दति व्यङ्गनानि । डोडिका

वातला कृत्वा शीता गुर्वी विषापहा । सुस्निग्धा

रोचना हृद्या अस्निग्धा कण्ठकरीरी” शब्दार्थच०

धृतवाक्यम् । [दृश्यम् ।

डोडी स्त्री डोडिकायां लुपभेदे राजनि० । डोडिकागन्धे

डोम पु० स्त्री खनामख्याते सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां डीप् ।

तस्यास्मृशृत्वसुक्तं मतस्सुसुक्ततन्त्रे १६ पटले

“चण्डालश्चैव डोमश्च खानकश्च तथा यतिः । दण्डोरश्चैव

भण्डोरौ भूषण्डश्च दृष्टायमी । दृष्टा सृष्टी लिङ्गधारी

समा एते यशस्विनि ! । स्मृङ्गा प्रमादतः स्नात्वा गाय-

त्रपश्यतं जपेदिति” ।

डोर न० दोर्+रा-ड पृषो० । हस्तवाङ्मादौ बन्धनस्त्रले

“कोऽनन्त इत्युदीर्याथ हत्वा तत्कपलवम् । हस्ता-

दाक्षपत्रं तड्डोरं क्षिप्रगान् पावकोपरि” भविष्य० पु०

स्वार्थे क तत्पार्थे न० । तत्रैव “चतुर्दशयन्त्रियुक्तं कृद्-

माक्तं सुडोरकम् । स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बध्नीयात् वाम-

दक्षिणे” । [राजनि० ।

डोरडी स्त्री डोरमिव डयते डी-ड गौरा० डीप् । दृष्टव्याम्

डुल मित्रीकरणे च० उभ० सक० सेट् । डालयति ते अडि-

बुनत् त । कात्या० श्रौ० १६।१२० सूत्रभाष्ये “मिचयति
आह्वयतीत्यर्थः” कर्कः । “मिचयतिराहुवनाथः”
कात्या० श्रौ० १०।४।७ । कर्कः “पार्श्वेनाज्यं वसां च
मिचयत्याहुवयति” ५।८।१८ । कर्कः ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यप्रविरचिते
वाचस्पत्ये ठकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ठ

ठकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽङ्गमात्राकारोच्चार्यः सङ्ग्राह्यः
उवर्गोदयः । तस्योच्चारणे जिह्वाग्रभागानेन मूर्ध्निः स्पर्शः
आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा महाप्राणस्य बाह्यप्र-
यत्नाः । मातृकान्तामैर्ऋष्य दक्षपादाङ्गुलिमूले न्यस्यता ।
वर्णाभिधाने अस्य वाचकगन्ता उक्ता यथा “ठो ठका
निर्ययः शूरो यजेगो धनदेश्वरः। अङ्गमारीश्वरसोयमो-
श्वरस्त्रिगुणो नरः। दक्षपादाङ्गुलीमूलं सिद्धिदण्डो विना-
यकः। प्रहःसस्त्रिपुरा सन्निर्निर्गुणो निधनो घनी। विज्ञेयः
पाशिनो तङ्गधारिणो क्रोडपुष्पकः । एकापुरं च दुर्गात्मा
विगायन्ता भ्रामशोरतिः” । एतद्विष्ठाहदेवतारूपं वर्णो-
च्चारतन्त्रे उक्तं यथा । “रक्तोत्पलनिभं रम्यं रक्त-
पङ्कजकोचनाम् । अष्टादशभुजां भीमां महाभोज्य
प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” । अस्य स्वरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा

“ठकारः परमाराध्यो या स्वयं कुण्डली परा ।
पञ्चदेवात्मकं वर्षं पञ्चप्राणमयं सदा । सदा त्रिगुण-
संयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम् । रक्तविद्युज्ज्वालाकारं ठकारं
प्रणमाम्यहम्” । माताहस्तेऽस्य प्रथमोपस्थसि विशेषभा-
फलम् उच्यते प्रमाणं दृश्यम् ।

ठ पु० १ ठकायां २ शुनि ३ श्वाङ्गुले च सेदि० । तस्य तदा-
कृतित्वात् तथात्वम् । धनिर्गुणे ५ धनो च एकाक्षरको०
ठकार पु० ठ+स्वरूपे कारप्रत्ययः । ठस्वरूपे वर्णे
“ठकारं प्रणमाम्यहम्” कामधेनुत० “ठकारस्य ठकारे
परे सोमः” शि० को० ।

ठका स्त्री ढगिति कायति कै-क । यशःपट्टे (ठाक) खाते
वाद्यभेदे क्षमरः । “न ते छडुक्तेन न सोऽपि ठकाया
न मर्हलैः सापि न तेऽपि ठकाया” नैषधम् ।

ठकानादचलज्जला स्त्री ठकाया नाद इव चलज्जलं
तद्वगो यस्याः । गङ्गायाम् । “ठकानादचलज्जला”
काशी० गङ्गास्तवः ।

ठकारवा स्त्री ठकाया एव इव रवो यस्याः । तारिणीदे-
व्याम् “ठकारवा च ठकारी” तारसहस्रनाम ।

ठकारी स्त्री ढगिति ऋद्धं करोति क-अण् उपप० स०
गौरा० डीप् । तारिणीदेव्याम् “ठकारवा च ठकारी
ठकारवरवाठका” तारासहस्रनाम ।

ढगण पु० माताहस्ते त्रिमासिकप्रसावभेदे तङ्गेदाच त्रयः
“तत्स्वरूपादिकं यथा (९) १ ध्वजः । (१५) २ तालः ।
(१॥) ३ ताण्डवम् ।

ढण्टी स्त्री वाक्यभेदे “ढण्टीवाक्यस्वरूपा च ठकाराक्षर-
रूपिणी” रुद्रया० अक्षपुष्पांसहस्रनाम ।

ठामरा स्त्री हंस्याम् शब्दार्थाच० ।

ठाल न० खनामख्याते चर्ममवादौ फलके तद्विद्यतेऽस्य
इति ढालिन् तद्युक्ते त्रि० । “ढालिपञ्चजयकरो
ठकारवर्णरूपिणी” अक्षपुष्पास्तवः । स्त्रियां डीप् ।

दुराढ अन्येषणे भ्वा० सक० पर० सेट् । दुण्टति अदुण्टीत् ।
डुदुण्ड । दुण्डिः ।

दुखि पु० दुण्ड-इन् । काशीस्थे गणेशभेदे तन्नामनिस्तत्रा-
दिकं काशीस्थ० ५७ अ० उक्तं यथा “अन्येषणे दुखिरयं
प्रथितोऽस्ति धातुः सर्गार्थदुखिततया भव दुखिनामा ।
काशीप्रवेशमपि को लभतेऽल देही तोषं विना तव वि-
नायक ! दुखिराज !” तन्माहात्म्यं तत्रैव यथा “दुखे
प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं यो मां नमस्यति पुनर्निह
काशिवासी । तत्कर्णमूलमविगम्य पुरा दिशामि तत्कि-
ञ्चिदल न पुनर्भवतामि येन । यः प्रत्यहं नमति दुखि-
विनायकं त्वां काश्यां प्रगे प्रतिहृतास्त्रिजगत्प्रसवः । नो
तस्य जातु जगतीतवर्तिनस्तु दुष्प्रापमल च परल च
किञ्चनापि । प्रथमं दुखिराजोऽसि मम दक्षिणतो-
मनाक् । आदुण्ड्य सर्वमन्त्रेभ्यः सर्वार्थान् संप्रयच्छसि” ।
तस्य आत्माविधानस्तु तत्रैव यथा “माययुक्तचतुर्थ्यान्तु
नक्तप्रतपरायणाः । ये त्वां दुखेऽर्चयन्ति तेऽङ्गाः सु-
रसुरहिनाम् । विधाय वार्धकीं यालां चतुर्थीं प्राण
तापसीम् । युक्तां युक्तितैर्बेदां प्राचीनाहङ्कान्

प्रती । आत्मा वात्मा प्रयत्नेन जेतुमिच्छामि ।
तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रतीत्यै दृष्टे ! सर्वोपसर्गकम् । तां
वात्मां नात्मा यः कुर्वीति चेद्वेदो तिलवच्छुक्तान् । उपवास
सहस्रान्तु स हन्तास्मिन् ममाश्रया । होमं तिलाज्जह-
ध्वेष यः करिष्यति भक्तितः । तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रप्रसङ्ग
मन्त्रः प्रसिद्धयति ।

ढोल ५० गले दोहायमानतया वादनीये स्तनामध्याते
वाद्यभेदे । “ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रभोदिनी ।
ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी” इति रुद्र-
जामले अक्षरपूर्णासहस्रनामधोलम् ।

ढक्काढोलप्रिया स्त्री ढक्काढोलौ तच्छब्दः प्रियोऽस्याः ।
अक्षरपूर्णां वा ढोलशब्दे इत्यम् ढोलरूपादयोऽप्यत्र ।

ढौक मरेण्ये गत्याश्च आ० आत्मा० सक० सेट् । ढौकते
अढौकित ढुङ्कोके । “तं विप्रदर्शं ज्ञतघातयन्ना यान्”
वने रात्रिचरी ढुङ्कोके भट्टिः । “यशुन्तवा वक्तां
ढौकते” शकुन् । अत्रि ढौकयति ते “रात्रिचोऽनर्जयत्
मृतं पुनश्चाढौकयत्” भट्टिः । अदित् अढुङ्कोक् त ।

इति वाचस्पत्ये ढकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

वा

अकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽङ्गं आत्माकाशोच्चार्यः मूर्धन्यः
टवर्गीयः । अस्थोच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्ध्नः स्पर्शः
नासिकायत्नप्रभेदश्च आध्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषाः
अल्पमात्रश्च वाद्यप्रयत्नाः । आह्वानादघोषेऽस्य दण्डपादाकु-
ल्यपे अस्सता । अस्स वाचकशब्दावर्णाभिधाने उक्ता यथा
“अथो निर्मुक्तं रतिर्ज्ञानं जम्बुजः पञ्चबाहुनः । जया जम्बो
नरकजित् निष्कलो योगिनीप्रियः । हिरण्यं कोटवी
श्रोत्रं सन्निविर्धनी मता । त्रिनेत्रो मातुषी व्योम
द्रक्षपादाकुलीश्वरम् । साधवः शङ्खिनी वीरो नाराध-

वश्च निर्मुक्तः” । एतद्विष्णुदेवतारूपं वर्णोच्चारतन्मोक्तं
यथा “ध्यानमस्य अकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु ।
द्भिभुजां वरदां रस्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् । राजीव-
लोचनां नित्यां धर्मकामार्थप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा
त्रय्यरूपं तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत्” । एतत्स्वरूपं काम-
धेतुतन्मोक्तं यथा “अकारः परमेशानि । या स्तयं परब्र-
ह्मणी । पीतविद्युज्ज्वालाकारः पद्मदेवमयः सदा । पद्म
प्राणमयं देवि ! सदा त्रिगुणसंयुतम् । आत्मादितत्त्वसं-
युक्तं । महाभोजप्रदायकम्” । आत्मादित्यस्य प्रथमोप-
न्यासे मरणं फलम् मूलं उग्रशब्दे दृश्यम् ।

वा ५० अक्ष-गतौ उ टुपो० अत्वम् । विन्दुदेवे, श्रुषणे,
शुषवर्जिते, श्रुषणीयनिष्ठे मेदि० । अनिर्णये, इज्ञाने
च न० एकाक्षरको० ।

अख गतौ आ० पर० अक्ष० सेट् । ओपदेशत्वात् सति निमित्ते
अत्वम् । नञ्छति प्रणञ्छति । अनाखीत्-अनाखीत् ।
ननाख नेखतः । एवं आदिधातुनां गणपाठे आदि-
त्वं प्रयोगे नादित्वं सति निमित्ते अत्वमिति बोध्यम् ।

अट् नट्ये साभिनेये नटकाय्ये हिंसायामयं न ओपदेशी
आ० पर० अक्ष० सेट् । नटति प्रणटति अनाटीत् अम-
टीत् । ननाट नेटतः । हिंसायात् प्रनटति । नटः
नाट्यम् ।

अष्ट नटक्ये आ० पर० अक्ष० सेट् । नटति प्रणटति अनाटीत्-
अनटीत् ननाट नेटतः घटा० । नटयति अमीनटत् ।

“नट नट्ये । इत्यनेन पूर्वमपि पठितम् । तत्वायं
विवेकः । पूर्वपठितस्य नाटप्रमर्शो यत्कारिषु नटव्यप-
देशो वाक्यायामभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नटन् नट्यं
चार्यो यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः प्रदायामभिनयो नट्यम्
गालविष्णोपमात् नटत्तम् । केचित्तु घटादौ अष्ट नताविति
पठन्ति । गतावित्यर्थे । ओपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्य-
कता नाटीति दीर्घपाठात् घटादिष्वोपदेश एव” सि० कौ०

अष्ट अक्षय्यशब्दे आ० पर० अक्ष० सेट् । नटति प्रणटति
अनाटीत् अनटीत् । ननाट नेटतः नटः । नाटः नटन्
नटितम् । सति निमित्ते एतत्पूर्ववर्तिनः न्युपसर्गस्य
अत्वम् । प्रणिनदति परिणिनदति ।

“वासवसानद्वोरम् अधिरक्षाभ्यवर्धत” हरिवं० १८३५० ।
“नदति मङ्गी गङ्गीरम्” इ० सं० ५४५० । “शब्दं पोरं
नदन्ति” भा० व० २६७५० “शिवायै वाशिवादादादने”
हरिवं० १८३५० । आर्षक्षम् । अत्रि नादयति “नदय-

चेति पृथिवीसुत द्याम्” ऋ० ८।६७।१२ । “आ सासु-
रुर्ध्वं नदयन् पृथिव्याः” ऋ० ७।७।२ । आन्देशो ह्रस्वः ।
लोके तु न ह्रस्वः । “नादयन्प्रथमोपेयं सर्वाः सविदिशो
दिशः” भा० व० २५११ श्लो० । अन्तर्भूतगद्यर्थे तु अस्मिन्
सकमेकता “नृत्वावसाने नटराजराजो ननाद टर्का
नय पञ्च धारान्” शब्देन्दुशेखरधृतवाक्यम् ।

अनु+नादेनानुकरणे सक० । “तथा च तेषां रुदतां महा-
त्तनां दिशं च शब्दानुननाद निस्सनः” रामा० २।१११४० ।
अभि+आभिमुख्येन शङ्करणे । “पुत्रेति तस्माद्यतया तर-
वोऽभिनेदुः” भाग० १।२।२ ।

उद्+उच्चैः शङ्करणे । “कालमेघद्रयोद्धदन्” भा० श्लो० ६८१४
प्रति+प्रतिशब्देन अनुकरणे सक० । “ययं प्रति नदन्तान्”
भा० भी० ४५१८ ।

शब्द भाषे च उभ० सक० सेट् । नादयति ते प्रणादयति
अनीनदत्-त । ननाद नेदतः ।

शम हिंस्रं स्वा० आत्म० सक० सेट् । नभते प्रणभते लटित्
अनभत् अनभिष्ट । नेभे । “नभन्तामन्यकेषां ज्याका
अधिधन्वन्” ऋ० १०।१६२ । “नभन्तां हिंस्रयन्ताम्”
भा० आर्षस्तङ् “नामाकस्य प्रशस्तिभिः” निरुक्तधृता
क्वक् । वेदेऽस्य कश्चित् तुम् । “उच्चस्मय पृथिवीं भिन्वीटं
दिव्यं नमः” तैत्ति० स० २।४।८।२ ।

शम हिंस्रं द्रि० क० च पर० सक० सेट् । नभ्यति
प्रणभ्यति नभ्वाति । अनाभीत्-अनभीत् । ननाभ नेभतः ।

शम शब्दे अक० नतौ सक० स्वा० पर० अनिट् । नभति
प्रणभति अनं सीत् । ननाभ नेभतः नेभिथ नभन्थ ।
नतः नतिः नामः नत्वा नत्वा नभ्यः आनाभ्यः । अस्मिन्
अमन्तत्वेन घटादित्वे प्राप्तेऽपि अतुपसर्गादिति नियमात्
वा तथात्वम् । नभयति नाभयति उपसर्गात्तु उच्चमय-
तीत्येव । नतिथ स्वाकर्षणबोधकव्यापारभेदः स च करधिरः
संयोगादिः स्थापकपेक्षशानिनः कर्मता । नभति गुरुम्
दुःखदृष्टं उदा० गद्यगभावे (नोया) अकर्म्य० ततः
कर्मकर्त्तरि न यक्चिणौ नभते अनन्त । “सुप्तेभिरस्त्रे
वसवो नभध्वम्” ऋ० ७।५६।१७ । “एते द्यूने युवतयो
ऽनमन्” १०।१०।६ । न्यगभावे “अनंसीद्भूर्भरेण्यस्य” भट्टिः ।
“उच्चमति नभति वर्धति गच्छति मेघः करोति तिमि-
रौषम् । प्रथमश्रीरिय पुरुषः करोति रूपान्यनेकानि”
शब्द “नतभ्युयो नव्यजनापनेयः” उद्भट्टः “पुष्पभारनता
वता” रामा० २।६६ अ० । “तवाभिधानाद् व्यथते

नताननः” किरा० । यङि नभ्यते । “नभ्यमाना
फलदितुस्येव” भट्टिः ।

अभि+आभिमुख्येन नभने । “देवान् वै यज्ञो नाभ्यनमत्”
अव+न्यगभावे अधोभवने (नीचे नोझोया) अक० । “स्व-
य्यादातुं जलमववने” मेघ० । णिच् अवममयति ।
“अवनामितमेदृश मेदे” सुशु० । “शिरः सुकण्ठो
जपाह स्वहस्तेनावनास्य च” हरिवं० ६८ अ० ।
केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांश्चवननाभिरं भा० आ० १२४ अ० ।
आधौ न ह्रस्वः आत्वभावसार्धः ।

उद्+उच्चैर्गतौ उच्चभवने उत्थाने च अक० । “उच्चस्योच्चस्य
तत्रैव दरिद्राणां मनोरमाः । हृदयेषु विनीयन्ते विध-
वास्त्रीक्षणाविव” पञ्चत० । “स्थितः सर्वोच्चतेनोनीम्” रघुः
अभि+उद्+आभिमुख्येनोच्चतौ अक० । “अभ्युच्चताकुर्व-
नस्त्रप्रभाभिः” कुमा० । “अभ्युच्चता परस्तादवगादा
जघनगौरवात् पश्चात्” गङ्ग० ।

उप+प्राप्नो सक० स्वयमुपस्थितौ अक० । “यं सत्तिया
दीक्षोपनमेत” । “अभ्याशो ह यदेनं साधवो घर्मा
● आ च गच्छेयुरूप च नभेयुः” छा० उ० । “यदा तु पर-
बाधयान् आत्मने नोपनमति” भाग० ५।१४।१४ श्लो० ।
“मत्संयोगः कथमुपनमेत् स्त्रप्रजोऽपि प्रियायाः”
मेघ० । “परलोकोपनतं जलाज्जलिम्” कुमा० ।

परि+तुल्यरूपसत्तया वस्तुनोऽन्यथाभवने अक० आत्म० । यथा
दुग्धपरिणामः दधि ऋतुपरिणामः घटादिः । “तथा
तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं
गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते” “समसत्ताकाव्यो
त्पादः परिणामः इति” वेदा० प० । कर्मकर्त्तरि आत्मनेपद-
मित्यन्ये “परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य
क्षणमवतिष्ठन्ते” सा० त० कौ० । गजानां तिर्यग्दन्तप्रहारे
सक० । “विष्के नागः पर्यं णंसीत् स एव साधः । पर्यं णं-
सीत् तिर्यक् प्रजहारेत्त्वर्थः । “तिर्यग्दन्तप्रहारेस्तु गजः
परिणतो मतः” वैजयन्ती । शेषताप्राप्तौ अक० ।
“दिवसाः परिणामरमणीयाः” गङ्ग० । “ता एयौषधयः
कालपरिणामात् परिणतवीर्या भवन्ति” सुशु० । परि-
पाके च “आहारस्य सत्यक्परिणतस्य” सुशु० सत्यक्त्वमने
सक० । “यस्तं परिणमेच्च तत्” भा० उ० ११०७ ।

प्र+प्रकर्षेण नतौ । “प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ” भाग० ६।१८।८ ।
“प्रणेषुर्भुवि भूर्भुवि” भाग० १।१२८ । “उरसा
शिरसा दृष्ट्या वक्षसा मनसा तथा । पङ्क्त्यां कराभ्यां

आनुष्ठां प्रणामोऽटाङ्ग इत्येते” नृसिंह उ० उक्ते
मतिभेदे च ।

प्रति+प्रतीपनतो ।

वि+विशेषेण नतो ।

वि+परि+भावस्य विकारभेदे अक० आत्म० “यट्भावविकारा
भवन्तीति वाङ्मयिणः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्जते
अपक्षीयते नशतीति, जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे
नापरभावमाचष्टे नो प्रतिप्रेषति । अस्तीत्युत्पत्तस्य सत्त्व-
स्थावधारणं, विपरिणमते इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाधिकारं,
वर्जते इति स्वाङ्गाभ्युत्थं, सांयौगिकानां याङ्गानां, वर्जते
विजयेनेति वा, वर्जते शरीरेणेति वा । अपक्षीयत इत्ये-
तेनैव व्याख्यातः प्रतिलोभं, विनशतीत्यपरभावस्यादिमा-
चष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिप्रेषति” निरु० १/२ ।

अन्यविभक्तान्ततया श्रुतस्य शब्दस्य अन्यविभक्तान्ततया
परिकल्पने “कर्त्तरि शब्दित्यतः कर्त्तृग्रहणमनुवर्तते । तच्च
प्रथमया विपरिणम्यते” पा० सू० व्याख्या । “अर्थवशात्
विभक्तौ विपरिणामः” परिभाषा ।

सप्त+सस्यगनतो । “धीरः संनमेत वलीयसे” भा० उ०
११३० । “संनताः फलभारेण पुष्पभारेण च क्रुमाः”

रामा० व्या० १/१६ अ० । [अनयीत् । ननाय नेयतः ।

एव गतो रक्षणे च स्वा० पर० सक० सेट् । नयति प्रणयति
एव शब्दे स्वा० पर० अक० सेट् । नर्हति अनर्हति । ननर्ह
प्रणर्हति । नर्हन् नर्हति ।

“दुःशासनस्य रुधिरं यटा पास्यति पाण्डवः । आनर्ह
नर्हतिः सम्यक् तटा सूत्र्यं भविष्यति” भा० उ० १४० अ० ।

“उदपानाश्च नर्हन्ति यथा गोदृषमास्तथा” १४० अ० ।

“नर्हमानो महानादं प्रादृषीय वलाङ्कः” भा० भी०
१०१ अ० । “मत्ता नर्हन्तु कुञ्जराः” रामा० २/१०५ अ० ।

एतत्त्वत्वे स्वा० पर० सक० सेट् । नलति प्रणलति ।
अनालीत् । ज्वला० नलः नालः ।

एव अदर्शने ध्वंसे च दिवा० पर० अक० सेट् । नश्यति प्रणश्यति
अनेशत् पा० अन्यमते नशत् अशान्तये न शत्वम्
प्रमट् । “फलभोग्यो न नश्यति” “प्रमट्स्वामिकं द्रव्यम्”
याज्ञ० “चेदा व्यनेश्विखिलास्तदास्याः करेषुपातैरिवता
विधूताः” नैषध० “एतेन लुङ्कुलमपुरुष एव नेशादेशोक्ति-
चिन्ता “ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अश्रुं नष्टमेव च”
हितो “आ पाप ! अयं नष्टः परमपि नाशयित-
मिच्छति” प्रबो० च० ।

एतत् कौटिल्ये स्वा० आत्म० अक० सेट् । नशते प्रण-
मते । अनशित । नेसे

एह बन्धने दिवा० उभ० सक० अणिट् । नशति-ते प्रणश-
ति-ते । अनात्सीत् अनश्न ननाह नेहे । नश्ना नश्नः नश्नी ।

“यथा युगं वरत्रया नशानि” ऋ० १०/६०/८ “अर्जुनी-
स्त्वन्मज्जानाम्” रघुः । “अस्तोत्पादने नञो भुज-
गेनेव मन्दरः” रामा० सुन्द० २४ अ० ।

अपि+नारणे वा आदेग्लोपः । पिनशति अपिनशति ।

“यितला गाङ्गा कश्चं पिनश” भट्टिः । “आसृष्य
कम्परिहाटके शुभे विसृष्य वेणीमपिनश कृणुते”
भा० वि० ११ अ० । विशेषेण बन्धने निबन्धने च ।
“पिनशं धूमजालेन प्रभाषिव विभावसोः” भा० व० ६८ अ०
“वड्धा तु पिनशङ्गैर्हिमवच्छिन्नैरिव” भा० आ०
१८५ अ० ।

अव+समन्तादुबन्धने । “चर्मावनश्च दुर्गन्धिं पूर्णं मूलपुरी-
षयो” मनुः ।

आ+सस्यग्वन्धने “वरत्रयां दायां नृज्ज मानः” ऋ० १०/१०२/८
“आनश्वरयैः कामैः” भा० भी० ११६ अ० । “आनशते
यस्य विधूयते च पापयते क्लिद्यति चापि नाश” सुशु०
परि+आ+परितो बन्धे सक० । “सोमपर्याणहनेन पर्या-
णशति” शत० ब्रा० ११/४/६

उद्+उत्तोल्य बन्धने । “अस्यप्रवयधोऽस्मिन्ध्यमनुप्रविश्य
मज्जानमुच्छ्रति” “सास्त्रायसुच्छ्रति मांसपिण्डम्”
सुशु० अतिवन्धने च । “तं नेह शक्याः सहसा विजेतुं
वीर्यैश्चक्राः कतैरास्त्रया ते” भा० भी० ८१ अ० ।

सम्+उद्+सस्यग्वन्धने । “श्लोकीकयत् ससृज्जमलः कुर्वन्ति
विद्रुधिम्” सुशु० । पाण्डित्याभिमाने गर्वे च “अतस्त्रिषु
ससृज्जो पण्डितस्त्वान्यगर्थितौ” अमरः । तत्र पाण्डित्यमाने
“अशुनय ससृज्जो दरिद्रश्च महामनाः” भा० उ० २२ अ० ।
गर्वे “अर्थं महानमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसृज्जो यः स पण्डित उच्यते” भा० उ०
२२ अ० । ससृज्जे च “परोक्षेण ससृज्जप्रणयौत्कण्ठ्य
कातरः” भाग० १/१५/४

उप+उपरिवन्धने । “विस्त्रायेत् स्त्रिज्जमत्तन्मित्रश्च शुद्धं व्रणं
चाप्युपनाहयेत्” सुशु० । उपानहं क्वपि पूर्वस्वरदीर्घः ।
नि+निबन्धने । “द्रुधिः पृष्ठे निबन्धः” ऋ० ६/७५/५
परि+परितो बन्धने । “न तां वञ्ची परिचक्षेत्तचर्मा
महातनुम्” भा० आ० २६ अ० । विस्तारे “परिणाहो

विशालता" अन्तरः । "कपाटवद्धाः परिणद्धकन्धरः" रजुः । किपि पञ्चि परे वा दीर्घः परी(रि)याहः ।

सम+सम्यग्बन्धने कथचादिधारणे च ।

"स्रग्दुर्जनं कथरीं च विच्युतां संनद्धतीं वामकरेण यत्पुना" भा० ८।१२।१६ । "कथचेन महाह्वेण सम-नद्धा हस्तेनाम्" भा० वि० १७ अ० ।

गास ध्वनी स्वा० आत्म० अक० सेट् । नासते प्रयासते अनासित ननासे । कटित् अननासत्-त ।

गिञ्च चुम्बने स्वा० पर० सक० सेट् । निक्षति प्रणिक्षति । क्तुम् वा णत्वमिति पाणिनिः । सर्वत्र वा णत्वम् सुगन्ध० "निक्ष दर्म सपत्नान् मे" अथ० १६।२६।१ आर्धगणपदयो-वात्तागः । "याः पात्रे" उपर्धन्त्यनुनिक्षन्ति पुटीः" अथ० ६।८।१५ "प्रणिक्षिष्यति नो भूयः प्रनिन्द्या-आन् मधून्ययम्" भट्टिः । "किमीदिनं प्रत्यक्षमर्चिषा जातपदो विनिक्षे" अथ० ८।१।२५

यितनागने "प्रिगीते गृह्णे रजसे विनिक्षे" कृ० ५।२।६ "विनिक्षे गागाय" भा० आर्धस्तुङ् ।

गिञ्ज शोधने अदा० आत्म० सक० सेट् इदित् । निङ्क्ते प्रणिङ्क्ते अनिङ्गित निनिङ्गे । शुद्धौ अक० । "अहं राक्षसाभोगे निजो भयासमुत्तमः" अथ० १।५।२।(निजः शुद्धः) "यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु वक्तुमुतः" भा० स० ५४ अ० । "बुद्धिः सततमन्येति आयेव पुरुषं निजा" भा० व० १० अ० । "सुज न्ननस्तस्य निजेन तेजसा" रजुः । निजेन शुद्धेन ।

गिञ्ज शोधने सक० शुद्धौ अक० जु० उभ० अनिट् । नेनेक्ति प्रणेनेक्ति । नेनिजानि नेनित्ते अनेनेक् अनेनिजम् अनेनित् इति अनिजत् अनेनीत् अनित् । "शाल्मली फलके अक्षणे नेनिज्याक्षेजकः गनेः" मनुः "सूरो निनित्क रश्मिभिः" कृ० १०।१२।६

अव+समन्तात् जलप्रोक्षणेन शोधने । "यद्वास्त्रे कूरमभूत् तद्वास्या एतद्वह्नीतस्मात् पाणी अवनेनित्" । यत्त० वा० १।२.५.२३।

"अथोदपात्रसाटायावनेजयति । असाववनेनिक्षेत्येव यजमानस्य पितरमसाववनेनिक्षेति पितामहमसाव-वनेनिक्षेति प्रपितामहं तद्यथा शिष्यतेऽभिपिच्छेदेवं तत्" यत्त० वा० २।४।१।१६। "अवनेनिक्ष दास्यमानं पिच्छं भोक्तुं मात्मीयौ पाणी शोधयेति" भा० । पिच्छदानाश्र-मस्तुतङ्गो जलप्रोक्षणे तत् प्रकारः वा० व० अक्तो यथा

"प्रागप्येष दर्भेण आद्यामानन्त्र पूर्ववत् । अपः क्षिपेन् मूलदेशेऽवनेनिक्षेति निक्षिपाः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशापदेशयोः" इत्याभ्युदयिकप्रकरणीयकन्दोग-परिशिष्टवचनेन आभ्युदयिके निक्षिप्तत्वाभिधानेनाभ्यु-सतिलत्वप्रतीतिः पुष्पयुक्तत्वञ्च । "सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृष्ठक् पृष्ठक् । अपदक्षिणं नेनिक्ष्याद्गोत्र-नामातुमन्वितम्" इति ब्रह्मपुराणवचनात् "अपसखवि पितृतीर्थेन प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसखवि "अप-सख्यं वा तेन पितृभ्यो निदधातीति" भट्टभाष्यदृष्टगृह्या-न्तरात् अपसख्यशब्देन पितृतीर्थसूच्यते अस्यादेव वचनात् तथा च मनुः प्राचीनावीतिना सम्यगपसख्य-मतन्विषा" इत्यादि तत्र तु मण्डकोपरि असाविति सम्बोधनविभक्त्या सर्वत्र नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम् अतएव प्रागुक्तकन्दोगपरिशिष्टे आद्यामानन्त्र पूर्व-वदित्युक्तं आद्यं पितरं पूर्ववत् "गोत्रनामभिरामन्त्र पितृनर्घ्यं प्रदापयेत्" इतिवत् । पितरवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु अवनेजनमध्यदेशापदेशयोः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशापदेशयोः" इति कन्दोग-परिशिष्टात् सातामहादीनामप्येवम् । "सातामह-प्रभृतीस्तु एतेषामेव वामतः" इति कन्दोगपरिष्ठात् । एतेषां पितृणां वामत इत्याभ्युदयिकप्रश्नम् । अन्यत्र तु दक्षिणतः कर्तव्यमपीपचारत्वात् । अतएव पार्श्वे प्रागुक्तब्रह्मपुराणे "आपदक्षिणं नेनिक्ष्यादित्युक्तम् । तेन सतिलपुष्पाटकपात्रं वामहस्ताद्वह्निष्पृष्टेन दास्यन्वा-रब्धेन गृहीत्वा असुकगोत्र ! पितरसुक्रदेवशर्मजव-नेनिक्ष्य ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्रधा" इति पितृतीर्थेनावनेजयेत् । "अप उपसृष्ट्य जलं सृष्ट्वा एवं पूर्वोक्तरीत्या पितामहाय प्रपितामहाय पिच्छ-दानसूत्रं जलसर्गनसूत्रञ्च पूर्ववत् व्याख्येयम्" । पिच्छ-पितृयज्ञे तत्प्रकारः कात्या० श्रौ० ४।१।१०। अक्तो यथा "उदपात्रेणावनेजयत्यपसख्यं सख्येन बोद्धव्यसानय्यै दसाववनेनिक्षेति यजमानस्य पितृप्रभृतिं लीन्" कृ० । "उदकस्य पात्रमुदपात्रं पूर्णपात्रादि तेनाध्यर्थुः यजमानस्य पितृप्रभृतिं पितृरारभ्य लीन् पुरुषान् पितृपितामहप्रपितामहान् अपसख्यं यथा साहसस्य सख्यप्रदेशाद्वह्निसौकर्येनोदकनिवयनं यथा स्यात् तथाङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरावेन अवनेजयति अवनि-क्तान् शुचीन् करोति पिच्छदानाय । असाविति

सम्पुङ्गुलगतनामादेशपर्यक्तम् असुक्तगत ! यजमानस्य
पितरसुक्तशर्मस्त्वनेनिष्कृति रेखायामूलमध्यायप्रदेशेषु
दक्षिणसंस्मरणनेजनं कार्यम् । अपरेण देवानां होमः
कनिष्ठिकाप्रदेशेन अनुष्णाणाम्, उद्धरणं परिवेषणापर-
पथ्यायम् अकुचप्रदेशिन्योरनलरालमेव पितृणां परिशिष्यते
अत इदमाह अपसव्यमिति कर्त्तुः । “अयनेज्य पूर्वयज्ञीयं
विश्वं नभो व इत्यञ्जलिं करोति” कात्या० श्रौ० १५।
निजेः शुद्धार्थकस्य णिच अयनेजयतीति । अयनेज्येति
प्रयोग इति बोध्यम् । शोधनपरत्वे नेनिज्यादिति
अयनेजने च न तन्वता यथाह ऊर्ध्वगोपः “अय्ये”
ऽज्योदके चैव पिबेददानेऽयनेजने । तन्वस्य विनिर्हतिः
स्यात् स्वधावाचन एव च” अयनेजनशब्दे ४२६ पृ० कथं
प्रतीपोक्तं मातृपत्नीयावनेजनविधानं ऊर्ध्वगोतरविषयम्
अन्यवेदिनामाभ्युदयिकादिविषयश्चेति बोध्यम् ।

निर्+निःशेषेण आलनेन शोधने “पात्राणि निर्णोनिजानि”
शत० ब्रा० १।३।१२ “पात्राणि निर्णोनिजानि” तैत्ति० स० ।
“अदृष्टमङ्गिर्निर्णोक्तं यज्ञं वाचा प्रशस्यते” मनुः “तोय-
निर्णोक्तपाणिः” रघुः “तेषामपेतदृष्टानां निर्णोक्तानां
शुभात्मनाम्” भा० शा० २७१ अ० ।

णिट् सविधाने अक० निन्दने सक० आ० उभ० सेट् ।
नेदति-ते प्रयेदति-ते । अनेदीत् अनेदिट् निनेद निनिदे ।
णिट् कृत्वाने आ० पर० सक० सेट् इदित् । निन्दति प्रणि-
न्दति अनिन्दीत् । कृत्वा वा अत्यमिति पाणिनिः ।
सर्वत्र वा अत्यम् सुगम् ।

“निनिन्द कृपं हृदयेन पार्वती” कृष्ण० । “निन्दन्स्त्व
सामय्यम्” गीता । “अनिन्द्रं निन्दते यो हि”
भा० व० २५२ अ० । आप्लेहाङ् । “न निन्दा निन्द्रं
निन्दति किन्तु विषयेयं स्तौति” भीमांभा ।

णिल्ल दुर्वाधे तदा० पर० सक० सेट् । निजति प्रणिजति ।
अनेजीत् निनेज ।

णिव सेके आ० पर० सक० सेट् । इदित् । निजति ।
अनिजोत् । निजिन्व । [अनेजीत् निनेज ।

णिश्र समाधौ आ० पर० सक० सेट् । नेशति प्रणेशति
णिश्र सेके आ० पर० सक० सेट् । नेशति प्रणेशति अनेषीत् ।
निनेष ।

णित्स सुम्बने अटा० आत्म० सक० सेट् इदित् । णिजो प्रणिजो
अनिजिषट् निजिसे । कृत्वा वा अत्यमिति पाणिनिः ।
सर्वत्र वा अत्यम् सुगम् । निजो दत्तच्छदं न वा” भट्टिः ।

“अभि क्षुचः क्रमते दक्षिणादले या अस्य धाम प्रचमं
ह निंसते” ऋ० १।१४४।१ “अभि स्वरानि बहवो मनोभिष्यो
राजानस्य भुवनस्य निंसते” ६।८५।१

णी प्रापणे आ० उभ० द्विक० अनिट् । नयति प्रणयति
अनेषीत् । प्रधाने कर्म्मणि लादयः । अजा यामं नीयते ।
अनेह निनाय निनायिष निनेष निन्ये नेता न्येषति ते
नेतव्यः । नेयः नीतः नीतिः नीत्वा विनीय ।

“सर्वास्तेषामि वः सदा । वृजिनात्तारविषामि” भा०
आ० ६०५२ श्लो० “गमनाय सति चक्रे ताचैनं निन्यु-
रङ्गनाः” रामा० वा० ६ अ० । “नयिषामि च वाहि-
नीम्” रामा० ५।६१ अ० । आप्ले इट् । “देवेन
किलयस्यायः स नीतोऽपि विपद्यते” भा० वि० २० अ० ।
यापने च “निनाय सत्यर्थहिमोत्किरानित्वाः । सहस्र
रात्रीरुदवाद्यतत्पराः” कृष्ण० ।

सम्मानने आत्म० “शास्त्रे नयते शास्त्रस्य सिद्धान्तं शि-
ष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः तेन च सम्माननं फलितम्” सि०कौ०
ज्ञाने निचये आत्म० । “तत्त्वं नयते निश्चिनोति” सि०कौ०
अति+अतिक्रम्य नयने । “न स्वर्गं लौकिकमतिनयेत्” छा० उ०
वि+अति अपवाहने सक० । “व्यतिनीय कालसप्तसदां
चतुर्थम्” आश्व० श्रौ० १२।८।१५ । “व्यतिनीय अपोह्य नारा-
अनु+स्वाभीष्टप्रवेशनाय सान्त्वनाद्यादिप्रयोगे सक० । “भयनो-
ऽनुनयाय्येवं पुष्टराज्येऽभिषिच्यताम्” भा० आ० ८४ अ० ।
“प्रणिपातेन सन्त्वेन दानेन च महायज्ञाः । ऋत्विजो-
ऽनुनयासास” भा० आ० २२१ अ० । आप्ले आसुः ।
“अनुनीता त्वमस्माभिश्चर” सान्त्वेन भैथिलि !” रामा०
सु० ३५ अ० ।

अप+अपहरणे अन्यत्रनयने “यत्त संसप्तकाः प्राथमपनिन्यु-
ग्याजिरात्” भा० आ० ५१० श्लो० ।

अभि+२६२ पृ० अभिनयशब्दोक्तार्थे सक० । “गोतानि
रस्याणि जगुः प्रहृष्टा कान्ताभिनीताभि मनोहराणि”
हरि० ८४४ अ० । “तदुक्तमभिनीयाभिमुक्तैः” वेदा० शा०
आभिमुख्येन नयने च । “इहा गरं व्यामभिनीयमानम्”
भा० व० ७६६ श्लो० । प्रधाने कर्म्मणि ज्ञानच् ।

अव+अधोगमने । “मन्ये सस्यातमनयेत्” छा० उ० ।
“अवोपे अतिमवनीतसन्नित्युः” ऋ० १।११६।८ ।

आ+दूरस्थानातिक्रमण्ये । “दूरादिन्द्रमनयद्या सुतेन” ऋ०
७।११।२ “रथमन्वानयत्तथै सुपर्णोऽकृतक्रेतनम्” भा० श्रौ०
१४७ अ० । “पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिरामाय विहान्

कृतषु क्रियावान्" (पुरीष्टपुष्टङ्गः) संयोजने च
"तप्ते पर्याप्तं दधानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति" इति:
अभि+आ+आभिमुख्येन नयने "दक्षिणधनुर्विरातपवध्वी
आपाऽभ्यानीय" ऐत० ब्रा०

परि+आ+परित आनयने । "पाञ्चालराजं द्रुपदं दृष्ट्वा
रणमूर्धनि । पर्याप्तयत भद्रं वः सा स्थात् परम-
दक्षिणा" भा० आ० १३८ अ० ।

प्रति+आ+प्रतिकूलतया आनयने गतस्य पुनरानयने "प्रवा-
नेपयति जनुभ्यो वन्दीभवं जययिष्यम्" कुमा०

उद्भु-उद्भूति नयने "किं सिद्धादित्यसृजयति" भा० व० १७३
अ० । "रेतोधाः पुत्र उच्चयति नरदेव ! यमन्त्रयात्"
भा० आ० ७४ अ० । उद्भावने निरुद्धर्गनेनानुमाने च
"नीचामन्तसुदनयः परावृत्तम्" अ० २।१०।१२।

उत्सृजने उत्सृजे आत्मः । "दम्युसृजयते उत्सृजिती-
त्यर्थः" सि० कौ० ।

उप+उपस्थापने "उपनिन्युर्महाभागं दुहितृत्वेन जाङ्ग-
वीम्" हरिवं० १४२।। महात्मा संनया राजा दमयन्तो-
रुपनायत्" भा० व० ३०६३ श्लो० । द्विजानामसाधारणे
संस्कारभेदे आत्मः । आचार्यः शिष्यसुपनयते । "गर्भा-
ष्टमोऽष्टमे वाऽन्यदे ब्राह्मणश्लोपनायनम्" "उपनीय ददद्
वेदानाचार्यः स उदाहृतः" मनुः । "आचार्य उप-
नयमाना ब्रह्मचारिणम्" अथ० १।१।१२ "तथेति तं
होपनिषो" भा० ब्रा० १।१।१२।१३ । "समिधमाह्वर
उप त्वः मेघम्" अ० ७० । स च संस्कारः वेदार्हता
प्रयोजकः । तस्य परगाभिफलकत्वात् परस्मैपदे प्राप्ते
सम्मानोत्सृजनाचार्यकरणेत्यादिना पा० तङ् विहितः ।
"न हि उपनयनमात्रेणाचार्यत्वं किन्तु तत्पूर्वकाध्यापनेन
"उपनीय ददद् वेदान् आचार्यः स उदाहृतः इति
स्मृतः" इत्याशयेन उपनयनपूर्वकेनाध्यापनेन हि उप-
नेतरि आचार्यत्वं क्रियते इति" सि० कौ० उक्तम् । "यस्य
प्रपितामहादेर्नानुसृत्यते उपनयनम्" आपस्तम्बः भृतिदानेन
समीपप्रापणे आत्मः । "कर्मकरानुपनयते भृतिदानेन
स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः" सि० कौ० ।

नि+उत्सृजने । "उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके
पुनः" मनुः । "निनयेत् उत्सृजेत्" कुल्लू० । "श्लोप-
धिभ्यो ङिति निनयति" तैत्ति० २।४।६२२। नितरां
नयने च "पूर्णपात्रमन्वेदि निनयति" तैत्ति० १।७।५।३
"दासी कुम्भं वहिषीमास्त्रिनयेयुः स्ववाज्याः । पतितस्य

वहिः कुर्वुः सर्वकार्येषु चैव तम्" "चरितव्रत आयाते
निमयेरक्षवं चटम्" याज्ञ० ।

निर्+निश्चये व्यवधारणे तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्
प्रकारके ज्ञानभेदे । "देवः पतिर्विदुषि ! नैषधराजगत्या
निर्णीयते न किम्, न प्रियते भवत्या" नैष० "पुराष्टक्तयो-
द्धारैः कथं निर्णीयते परः" हितो० ।

परा+पुनरानयने गतस्य पुनः स्वस्थानप्रापणे "पुनः कृत्यां
जयाकृते हस्तगृह्य पराणय" अथ० ५।१४।४ ।

परि+परितो नयने "तेषां दत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु
तच्चरैः" मनुः । प्रदक्षिणीकरणे "तो दम्पतीः त्रिः
परिणीय वस्त्रम्" कुमा० । "अग्न्यङ्गां यज्ञं ते पाणिमग्निं
पर्याणयं च यत्" रामा० अयो० ४२ अ० । विवाचरूप
संस्कारभेदे च "वरयित्वा यथान्यायं सन्ववत् परि-
णीय च" भा० आ० ६।१३४ श्लो० । "सर्वाः परिणयेत्
विप्रः" स्मृतिः "परिणयेत्पतिं पार्वतीं यदा" कुमा० ।

वि+क्षेपे उपसम्पत्तौ प्रवेशने विधाने च "प्रणीतः
संस्कृताग्नौ ना यज्ञपात्रान्तरे स्थिष्याम् । त्रिषु क्षिप्तोप-
सम्पन्नविहितेषु प्रवेशितं" मेदि० । तत्र क्षेपे "तेन
सम्यक् प्रणीतानि शरजालानि भागयः" भा० भी० ८७ अ० ।
विधाने "प्रणीय दारिद्र्यदग्निदत्तं ऋषः" नैष० ।
"सुकृन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते" सुमन्त्र० "स एव
"धर्मी मनुना प्रणीतः" रघुः "यदि न प्रणयेद्दण्डं राजा
दण्डे क्षतन्वितः" मनुः ।

अग्निसंस्कारभेदे । "अग्निप्रणयनं कृत्या" स्मृतिः ।
अग्न्याधेय शब्दे दृश्यम् "महाध्वरे वज्रिभिमणीतः" भट्टिः ।
उपसम्पत्तिः स्नेहभेदे । प्रणयः । प्रणयिजनः । "प्रणयस्व
यथाश्रद्धं राजन् ! किं कारवाणि ते" भा० व० २।६० श्लो० ।
"सञ्चये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते । संयोगे
च वियोगान्ते को तु विप्रणयेत् मनः" भा० शा० ३८६।
श्लो० "भक्तिप्रोतिप्रणयसहितं मानदम्भादुपेतम्" उद्ब० दू०

प्रति+पुनः प्रापणे यतो गतिस्तत्रैव पुनर्भयने ।

"प्रतिनेतुमयोध्याम्" रामा० ३।६० अ० । "तेभ्यः
एनान् प्रतिनयामि बह्वा" अ० ८।८।१० "भद्रं न सर्व-
मेतद्विषयं ऋक्षं प्रतिनेतुं युज्यते" पञ्चत० ।

वि+व्यपसारणे "अहं हि ते विनेष्यामि युञ्जन्वामितः परम्"
भा० उ० ३४७। श्लो० । भारनेन विनेष्यामि पाण्ड-
वानां महात्मनाम्" भा० भी० ५० अ० । विद्याविषये
"विनितेस्तु मजेष्टित्वायुगैः" "नाविनितैर्ब्रजेष्टुयैः"

मनुः । “तपस्विर्गर्गविनीतसत्पते” (तपोवने) “वश्यान् विनेष्यस्त्रिव डट्पत्वात्” रघुः । “स्वधर्माज्ञितान् राजा विनीय स्थापयेत् पथि” याज्ञ० आनुकूल्यार्थमनुनये विनयः । ऋणादेर्नियीतने आत्म० । करं विनयते रात्रे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः” सि० कौ० । व्यये विनियोगे आत्म० । गतं विनयते धर्म्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः सि० कौ० । अपनयने कर्तृशरीरभिन्ने कर्मणि कर्तृस्थे क्रियाफले आत्म० । क्रोधं विनयते अपगमयति क्रोधापसारणफलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृत्वात् “स्व-रितजितः” इत्येव शिञ्जे नियमाथेभिर्दं तेनेह न गण्डं विनयति, गण्डस्य शरीरावयवत्वात् कर्तृत्वेऽपि न तड् । कर्तृस्थे इत्युक्तेः गुरोः क्रोधं विनयतीत्येव । सम्+संयोजने । “ब्रह्मग्यात्मानं संनयन्” भाग० ६।१०।१ “अपधिभ्योऽध्यात्मन् समनयन्” तैत्ति० ब्रा० २।५।१३ स्यापने च “कंसं पृषदाज्यं संनीय” बृह० ३०६।४।२४ मिश्रणे “दधिमधुहविषा हतं संनीय” बृह० ३० वैदिकहविः । संस्कारभेदे संनाय्यं हविः “नासोमया संनयेत्” तैत्ति० २०२।५।५।१।

शील नीलताकरणे आ० पर० सक० सेट् । नीलति प्रणी-
लति अनीलीत् । निनील

शीव स्यौल्ये आ० पर० सक० सेट् । नीवति प्रणीवति
अनीवीत् निनीव ।

गु स्तुतौ अदा० पर० सक० वेट् । नीति प्रणोति अनाधीत्-
अनीधीत् नुनाव नुनुधिय नुनुधिव । नोता नविता
नविषप्रति नोषप्रति नोतव्यं नवितव्यं नुतः । नुतिः
नुत्वा प्रणुत्य । “येन नुवन्तमहिंसं पिणक्” ऋ०
६।१७।१०। “द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती
तन्निधुनं नुनाव” कुमा० । “सादरं नौमि तं भक्त्या
श्रीगोपीजनवत्सलम्” स्क० पु० । “सैन्यं नीलं नुनाव
च” भट्टिः । णिच् नावयति णिच् सन् । नुनावयिषति
सन् नुणूपते यङ् नोनूयते ।

आ+सस्यग्लवने आत्म० । “पतत्रिणः शुभामन्दमातु
वानास्त्वजिह्वदन्” भट्टिः ।

प्र+प्रकर्षेण कवने “एददेवं विद्वानक्षरं प्रणोति” ऋ० ३० ।

णु गतौ आ० आत्म० सक० अनिट् मिश्रणट् । गवते नवते
इत्यादि गतिकर्मेसु मिकृतीकृतेः नवते । “अभीनवन्ते
अङ्गः प्रियमिन्द्रस्य काव्यम्” ऋ० ६।१०।१ ।
“अभीनवन्ते अभिगच्छन्ति” भा० । “हरिं नयन्ते अवता

उदस्यथः” ऋ० ६।८६।७२७ “नवन्ते गच्छन्ति” भा० ।
“गावो न घेनवोऽनवन्” १०।६५।६

णुद् प्रेरणे तदा० उभ० सक० अनिट् । नुदति-ते प्रणुदति
अनीलीत् अनुत्त । नुनोद नुनुदे नोत्ता नोत्स्यति ते
नोदनम् नोत्तुम् । नुत्तः नुत्तः । “मन्दं मन्दं
नुदति पवनस्यानुकूलो यथा त्वाम्” मेघ० । अण्डने
अपसारणे च नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः” नैष० । अट-
स्त्वया नुत्तमनुत्तमं तमः” साधः । “प्रणुद्यान्मे
वृजिनं देवदेवः” हरिवं १२१ अ० । “विधिना सप्रणु-
दितः” भा० व० १ अ० । अनुदामो न्वेऽपि इट् आर्षः ।
नोदं करोतीति णिच् । नोदयति नोदितः नोद्यमानः ।
“ते नोद्यमाना विधिवत् वाङ्मकेन हयौत्तमा” भा० व०
७१ अ० । “अङ्गु गाङ्गुनोदिताः” भा० १६ अ० ।
धातुपाठे स्वरित्त्वात् णुद् प्रेरण इति पाठेऽपि पुन-
स्तथैवोत्तरत्वात् पाठः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मै-
पदार्थः” सि० कौ० ।

अप+अपसारणे “जर्रां रोगमपनुद्गु शरीरात्” साङ्ख्यशां० ।
“आच्छाद्य च महाबाहुर्विनाकृष्णानपातुदत्” भा० आश्व०
६२ अ० । “अलक्ष्मी व्यपनोत्स्यथ” भा० व० ११५ अ० ।
“अभिष्टुजार्जुन ! क्षिप्रं कुरुन् द्रोणदापातुद” भा० द्रो०
१६० अ० ।

परा+अपसारणे “तच्च पराणुद् विभो ! कश्चलं मानसं
महत्” भाग० २।७।७ श्लो० ।

प्र+प्रकर्षेण नोदने चालने च । “स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य”
भा० वि० ६४ अ० । अपसारणे “ततोऽन्वकारं प्रणुदन्नुद-
तिष्ठत चन्द्रमाः” भा० व० २२ अ० ।

वि+विशेषणे नोदने । “चोदयामास तान्श्वान् विनुच्छाद्भीष्म-
सायकैः” भा० भी० ४८४६ श्लो० । णिजलस्य दुःखा-
व्यपसारणे “लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलक्ष्मी” रघुः
मङ्गिनाथस्तु नत्करोतीत्यर्थे नामधातुरयमित्याह ।

“पुण्यं फलं चार्त्तवमाहरष्व । विनोदयिष्यन्ति नवाभि-
पङ्गाद्” रघुः । “कथं वा देवी सकृज्ज्वात् विनोदयते”
मानविकाग्नि० । “लोलं विनोदय मनः सुसमीक्षताम्” ।
सा० द० ।

णू स्तुतौ तु० क० सक० प० सेट् । नुवति प्रणुवति अनीवीत् नुनाव
“समिन्द्रगर्भं कृणु नुवनं पापयासुया” ऋ० १।७६।५
“महासन्पत युतम्” ऋ० १।६।६ “अनूपत स्तुतवन्तः
आर्षः इडभावः । अयं तुस्वान इति वररुचिः । नुव-

मानास मर्त्याः' ऋ० १।१६० नवमानास्तुमानाः' भा०
वेदे आत्म० गणव्याख्यासथ ।

गोद सन्निधाने छभ० सक० सेट् । नेदति-ते प्रणेदति-ते ।
अनेदोत् अनेदिष्ट निनेद निनेदे ।

गोप्यं गतां भ्यां आत्म० भेट् । नेषते प्रणेषते । अनेषिष्ट
अदिन् अनेनेषत् त ।

एते घातयः नादिका अपि सति हेतौ श्रुत्यार्थं गण्ये
 शोपदेशतया पठिताः प्रयोगे तु दन्त्यनादय एव पुनः
 प्रादियोगे श्रुत्यसुपयान्ति । नन्द्नायनाधनक्तं न्नादिघात
 वस्तु शोपदेशत्वाभावात् निर्भिजेऽपि न श्रुत्यसुपयान्तीति भेदः

एव पु० ब्रह्मलोकस्थे मरांतरभेदे

“अथ यद्व्याख्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदवश्यं ह
 वै गणशास्त्रेणैव ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदेव भ-
 दीयम्” का० ७। “तत्तल्लिङ्गं ब्रह्मलोके व्यरय्य ह वै प्रसिद्धो
 गणशास्त्रेणैव सप्तद्वी । सप्तद्वीपामिव भस्मं तृतीयस्याम्
 भूषमन्त्रिकञ्चापेक्ष्य तृतीया दीक्षायां तृतीयस्यामितो-
 ऽस्माद्धोषादारभ्य गृह्यमानायां दिवि । तत्तल्लैव चैरं
 हराज्जं तन्मय ऐरो मण्डूक्षेन पद्ममेरं मदीयं तदुप-
 योगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः” शाङ्खरभा० ।

इति वाचस्पत्ये णकारादिशब्दार्थसंकलनम् ।

न

तक्रारो व्यञ्जनवर्णभेदः दन्त्यः अर्द्धमाताकालेनो-
द्ग्राह्यः अस्थोच्चारणे दन्तभूलेन जिह्वायस्य स्पर्श आस्थ-
नरप्रयत्नः । विचारश्चासाध्याया बाह्यप्रयत्नाः । मात्रका-
न्यासस्य वामस्फिग्चि न्यस्तता । अस्य वाचकशब्दा वर्णा-
भिधाने उक्ता यथा “तः प्रतना हरिः शुद्धिः शक्तिः
शक्तिर्दोषो ध्वजो । वामस्फिग्धामकञ्चौ च कामिनी
मध्यकर्णकः । आपाटो तण्डुलभञ्च कामिकाष्टपुष्पकः ।
रत्नकञ्च श्यामसुखो वाराही मकरोरुणा । सुगतोर्द्ध-
सम्बाद्धजानुश्च क्रोष्टपुष्पकः । गन्धो विश्वा मरुच्छत-

शानुराधा च सौरकः । जयन्ती पुलको भान्निरनङ्गमद-
नातरा” । तदविष्टावदेवताध्यानं वर्णोद्धारतन्त्रोक्तं यथा
“ध्यानमस्य पश्यन्त्यामि शृणुष्व कमनानने ! । चतुर्भुजां
महाशान्तां मन्त्रामोक्षप्रदायिनीम् । सदा षोडशवर्णीयां
रक्ताम्बरधरां पराम् । नानालङ्कारभूषायां सर्वसिद्धि-
प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा तत्कारन्तु तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” । कामधेनुतन्त्रे अस्य स्वरूपसंज्ञां यथा “तत्कारं
चक्षुनापाङ्गि ! स्वयं परमकण्ठिनी । पञ्चदेव्यात्मकं
वर्णं पञ्चपाणमयं सदा । त्रिशक्तिमहितं वर्णम्
आत्मादितत्त्वसंयुतम् । त्रिविन्दुमहितं वर्णं पीतविदुगु-
लमगमम्” “तोष्योभान्नजनुर्धनापहरणम्” इति ह०
र० टी० तस्य व्योमदेवत्वं सात्वावृत्ते प्रथमोपन्यासे
धनापहारः फलश्चोक्तम् ।

त ए० तक-हसने सहने या ड । १चौर २व्यसते ३पुष्पे
४क्रोडे ५स्त्रोच्छे च मेदि० । ६गर्भे ७गटे गब्दच०
८रत्ने ९सुगते देव १० गौरववर्जित ११क्रोष्टुपुष्पे
च एका० को० । १२तस्थे १४पुगये क्ली०स्त्री० मेदि० ।
त्रिवर्णपद्मानि व्यादागुरुद्वयेके व्यन्यलघुके (५५) १२
गणभेदे “सोऽन्तगुरुः काथतोऽन्यलघुस्तः” छन्दोम० ।

तंसु पु० तसि-उन् । पौरवं सतिनारुते न्यभेदे “सतिना-
रुता राजस्यत्वारोऽसितान्क्रमाः । तंसुर्भजानतिरयो
दुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः । तेषां तंसुर्भजावीर्यः पौरवं
वंगसुवहन् । आजहार ययो दीप्तां जिगाय च
वसुध्वराम्” । भा० आ० ६४ अ० । स च सरस्वती-
पुत्रः यथा तत्त्वैवाक्रम ६५ अ० । “तंसुं सरस्वती पुत्रं
सतिनारादजायत । ईलनं जनयामास कालिङ्गां
तंसुगाम्जम” ।

तक हासे चक्रं सहने सक- भ्वा० पर० डेट् । तक्तति
 अवाकीत्-अवकीत् । तताक तेकेलुः । निरुक्ते अयं
 गतिकर्मसु पठितः । कर्मणि भावे च । यत् न गतम् ।
 तफ्यं सहनोपसम् । [ङीत् ततङ्क तङ्का आतङ्का ।

तक दोस्यो लच्छुजीवने पा०दित् प०भा०सेट् । तइति कत-
तक त्रि० तं गौरवधर्जितं यथा तथा कार्याति कै-क ।

निन्दिते । “इयत्तकः कुम्भकस्तकं भिनद्वाप्रशातनी” च०

१।१६१।१५ । “तकं कृतसितम्” भा० । तक-व्यच् ।

२ सङ्गनशीले च । “तका ययं लगामहे इदं मधु” कात्या०

श्री० १११२१२०० इत्यन्ति च । "पुतं गायत्रं सक-

मानस्य" ऋ० १।१२०।३। "तत्त्वानस्य स्वतित्तगनेः" कर्कः ।

तकत् अय्यं तक-बा० अति । अय्यत्वे । २तत्सुते मना-
यति तकत्सुते मनायति” अ० १।१३।४ । “तकदिति
मनायति अय्यत्सिद्धिर्नाति सृष्टमन्यते” भा० । तदु-टेर
कच् । २तच्छब्दार्थे त्रि० सकः तकौ तके इत्यादि रूपम्
‘तकरी स्त्री तं कृतसितं करोति क-ट डीप । कृतसितकारिण्यां
स्त्रियां “ते भिनाङ्ग तकरोम्” तैत्ति० स० १।१।१०।१
तकार पु० त+कार । तस्वरूपे यणे “एवं ध्यात्वा तकारन्तु”
कामधेनुत० १।१३।१०।१ यौपये च श्योपधौ स्त्री उज्ज्व०
तकिल पु० तक्रि-लक्ष्म जीवने उणादि० इन्च् नलोपय
तकु त्रि० तक-गतौ निरु० उन् । गामुक्ते “पुरुषेधश्चिन् तकवे
नवं ददत्” षट्० ६।५।७।५ “तकवे तकतिर्गतकमौ यौणा-
दिक उन्प्रत्ययः भोमभिमगच्छते” भा० ।

तकन् न० तक-कनिन् न कित् । अय्यत्वे निवगठः ।
‘तक न० तन्च-रक् न्यङ्का० कृत्वम् । चतुर्थी भजनयोगेन
दक्षिणमनजाते दक्षिणकारभेदे (वोल) अमरः । तङ्गेदा-
दिकं भावकां उक्तं यथा

“वालन्तु मथितं तकसुदक्षिच्छिक्कापि च । समरं
निर्जलं वोलं मथितन्वसरोदकम् । तक्रं पादजनं प्रोक्त
सुदक्षिदङ्गवारिकम् । छच्छिका सारहीना स्यात् खच्छा
प्रचुरवारिका । वालं तु शर्करायुक्तं गुणैर्देयं रसान-
वत्” । मथितं (मङ्ग्या) इति लोके । छच्छिका (काच्छ)
इति लोके । “वातसिहरं छादि मथितं कफपित्तनुत् ।
तक्रं स्याद्दि कषायान्नं स्वादुपाकरसं लघु । वीर्योष्णं
दीपनं हृष्टं प्रीणनं वातनाशनम् । पृथग्यादिमतां
पथ्यं भवेत्सङ्ग्राहि नाघवात् । किञ्च स्वादुविपा-
कित्वाच्च पित्तप्रकोपणम् । कषायं दीपनं हृष्टं
प्रीणनं वातनाशनम् । कषायोष्णविपाकित्वाद्ग्राह्याश्चापि
कफापहम् । न तक्रभेदी व्यथते कदाचित् न तक्रदग्धाः
प्रभवन्ति रोगाः । यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा
नराणां भवि तक्रमाहुः । उदक्षिक्कफकृद्वत्समामन्नं
परमं मतम् । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्चमत्पा-
हरी । वातनुत् कफकृत्वा तु दीपनी लवणान्पिता ।

अथोद्भूततृप्तस्तोकोद्भूतानुद्भूतपतनानां तक्राणां गुणाः
“समुद्भूततृप्तं तक्रं पथ्यं लघु विशेपतः । स्तोकोद्भूत-
तृप्तं तक्राद्गुणं हृष्टं कफापहम् । अमुद्भूततृप्तं सान्द्रं
गुरु पुष्टिकफप्रदम्”

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे तक्रविशेषाः ।

“वातेऽन्धे यस्यते तक्रं शुष्णोष्णवसंयुतम् । पित्ते

स्वादुसितायुक्तं सव्योषमधिके कफे । हिक्कुजीरयुतं
चोर्लं सैन्धवेन च संयुतम् । भवेदनीय वातप्लमर्गो-
ऽनीसारहृत्परम् । रुचिदं प्रष्टिदं बल्यं वक्षिन्मूलविना-
शनम् । मूलकच्छे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचितकम्” ।

अथामपक्ततक्रगुणाः

“तक्रमांसं कफं कोष्ठे हलि कण्ठे करोति च । पीनस
श्वासकासादौ पक्वमेव प्रशस्यते” ।

अथ तक्रधेयननिमित्तानि ।

“शीतकाष्ठेऽग्निमान्ये च तथा वाताभयेषु च । श्वरुचौ
क्षीतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् । तत्तु हलि
गरच्छर्दिपक्षेक्षिपमज्वरान् । पाण्डुमेदोयङ्गकर्णौ मूल-
ग्रहभगन्दरान् । मेहं गुल्ममतीसारं मूलप्रीहोदरा-
रुचौ । श्वितकोष्ठगतव्याधीन् कृच्छशोथभाक्कभीन्” ।

तक्रस्यापिपयाः “नैव तक्रं क्षते दद्यात् मोष्णकाले न
दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमटाक्षेपे न रोगे रक्तपित्तजे” ।

अथ गव्यादीनां विविधाः गुणाः “याम्युक्तानि दध-
न्यदौ तद्गुणं तक्रमादिशते” । भावप्र० ।

अधिकं कृताक्षशब्दे २१८५ ए० दृश्यम् । “मन्यनादि-
पृथग्भूतस्तेजसमर्षादिकं तु यत् । नातिसान्द्रत्वं तक्रं
स्वादुत्वं त्वरं रसे” सुश्रु० । “स्त्वत्कार्पासकिलानां
गोमयस्य गुडस्य च । दधः जीरस्य तक्रस्य पानीयस्य
तृणस्य च” मनुः । “तक्रनिस्सावबहुलं दक्षिमण्डाङ्ग-
रुचिकम्” हरिवं० ६१ अ० । [पदार्थे ।

तक्रकूर्चिका स्त्री २१६७ ए० कूर्चिकाशब्दोक्ते तक्रजाते
तक्रपिण्ड पु० “दध्ना तक्रेण वा दृष्टं दुग्धं बद्धं सुगमसा ।
इवभागेन चीनं यत् तक्रपिण्डः स उच्यते” इत्युक्ते
(काना) ख्याते पदार्थे । [विशेषयुक्ते मांसभेदे ।

तक्रमांस न० कृताक्षशब्दे २१८२ पु० उक्ते तक्रेण पाक-
तक्रवामन पु० तक्रं वामयति अय्यस्त्वत्वात् वाम+णिच्-ल्यु
इत० । नागरङ्गे शब्दार्थचिन्ता० ।

तक्राट पु० तक्रार्थं तक्रोत्पादनार्थमर्तति अट-अच् ।
मन्यानदण्डे चारा० ।

तक्रारिष्ट पु० “अमान्यामलकं पथ्या मरिचं त्रिपलांशकम् ।
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् । तत्र कंसासुतं
जातं तक्रारिष्टं पिबेच्चरः । दीपनं शोथगुल्मार्शः क्रिमि-
मेहोदरापहम्” चक्र० उक्ते औषधभेदे ।

तक्र त्रि० तक्र-गतौ वा० व । गमनशीले । “तक्रो नीता
तदिदम्” अ० ८।६।१२ “तक्रो गमनशीलः” भा० ।

तत्तन् त्वि० तत्त-गौ वनिप् । गतिगीले "तत्ता न भूर्ध्वना
मिषक्ति" ऋ० १।६६। तत्त-सहने वनिप् । २।चौरे च ।
"निच्यु च उपसक्तकुरिच" ऋ० १।१५।१५ "तत्तवीः
तत्ता स्तोत्रस्तस्य वीः गतिः" भा० ।

तत्तवी त्वि० तत्तानां चौराणाम् वीः । चौराणां गतौ ।
"भगमीष्टे तत्तवीये" ऋ० १।१२४।५। "तत्तवीये त-
स्कराणां यज्ञविभातिनामन्यत् गमनाय" भा० छान्दस
इयङ् दीर्घश्च ।

तत्त काश्ये तनूकरणे (चाचा कोला) व्यापारे वा भ्वा०
पक्षे स्वा० प० सक० वेट् । तत्तति तत्तणोति तत्तन्ति
तत्तणुवन्ति ध्यतन्तीत् प्रतन्तीत् तत्तत् । तत्तप्रति
तत्तयति । तदा तत्तणम् तटः तत्तय तदा प्रकाशतट् ।
"टारवाणाञ्च तत्तणम्" मनुः "चघालं ये अश्चयूपाय
तत्तति" ऋ० १।१२५।६ "वाह्वाशकलमपतत्तणुवन्ति" गत०
त्रा० १।७।१।८ ।

तत्त त्वचो यङ्गणे संवरण्ये भ्वा० प० सक० सेट् । तत्तति
कार्यं वर्ष्मणा योधा । ध्यतन्तीत् तत्तत् ।

तत्त पु० रामातुजस्य भरतस्य षपभेदे । "तत्तः पुष्कर
इत्यास्तां भरतस्य महीपते !" भाग० ६।११।७ ।
"स (भरतः) तत्तपुष्कनौ पुलौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।
व्यभिषेय्याभियेकाक्षौ रामान्निकमगात् पुनः" रघुः ।
तत्तपुष्कनौ राजधानीभेदे च । तत्त भावे घञ् । तनूकरणे
कवचादि संवरणे । "उभौ कक्षां सुपाशं तु तत्तवन्तौ च
शिक्षितौ" भा० स० २२ अ०

तत्तक पु० तत्त-ण्वल् । षिक्कर्मणि शब्दर० । षुभभेदे
हेमच० । "सूचकात् विप्रकन्यायां जातस्तत्तक उच्यते ।
उशनयोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे (कुतार) शूलतधारे कटु-
गर्भे कश्यपात् जाते अष्टनागान्तर्गते षनागभेदे" अनन्तो
वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तत्तकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो
हृष्टो नागाः प्रकीर्त्तिताः । तित० । "काङ्क्षेयाश्च बलिनः
सहस्रममितोजसः । सुपर्णवशा नागाः जतिरेऽनेक-
मस्तकाः । तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकिस्तत्तकाः"
हरि० ३५० । "योऽसौ हृष्टस्य तातस्य तथा कच्छ-
गतस्य च । क्कम्भे मृतं समाव्याचीत् पद्मं राजकि-
न्धिपो । तं पापमतिशङ्क्रुस्तत्तकः पद्मेश्वरः । व्याघ्री-
विषास्मिन्तेजा महाकयवनचोदितः । सप्रतापादितो नेता
यमस्य सदमं प्रति । द्विजानामवमनारं जुह्वामयश-
स्करम्" भा० आ० ४१ ।

तेन च परीक्षितोद्देशनकथा भा० आ० ४३ अ० दृष्ट्वा यथा
"अथ शुश्राव गच्छन् स तत्तको जगतीपतिम् । मन्त्रै-
र्गदैर्विषहरेरक्षमाणं प्रयत्नतः । स्मृत उवाच । स
चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिव ! । मया वञ्च-
यितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति । ततस्तपसकूपेण
प्राहिणोत् स भुजङ्गमान् । फलदर्भोदकं गृह्य राक्ष-
नागोऽथ तत्तकः । तत्तक उवाच । गच्छध्वं यूयमव्ययः
राजानं कार्यवत्तया । फलपुष्पोदकं नाम प्रतिग्राह्य-
यितुं नृपम् । सौतिरुवाच । ते तत्तकसमादिष्टास्तथा
चक्रुर्भुजङ्गमाः । उपनिन्युस्तथा राक्षे दर्भानपः
फलानि च । तत्त सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिग्राह्य वीर्य-
वान् । कृत्वा तेषाञ्च कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ।
गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छस्त्ररूपिषु । व्यमात्यान्
सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः । भक्षयन्तु भवन्तो वै
स्वादुनीमानि सर्वशः । तापसैरुपनीतानि फलानि
सहिता मया । ततो राजा ससचिवः फलान्यादात्तु-
मेकत । विधिना सम्ययुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु ।
यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत् स्वयम् । ततो भक्ष-
यतस्तस्य फलात् क्षमिरभूदणुः । क्षुब्धकः क्षणनयन-
स्तान्त्वर्णोऽथ शौनक । स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवा-
निदमब्रवीत् । अस्तमभ्येति सविता विषादय न मे
भयम् । सत्यवागस्तु स सुनिः क्षमिर्मां दशतामयम् ।
तत्तको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् । ते चैन-
मन्वर्त्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः । एवमुक्त्वा स
राजेन्द्रो यीवायां संनिवेश्य ह । क्षमिकं प्राहसत् तृष्णं
सुसुप्तं नृपचेतनः । प्रहसन्नेव भोगेन तत्तकेणान्वेष्टत ।
तत्तात् फलाद्दिनिष्कस्य यद्वाक्षे विनिवेदितम् । वेष्ट-
यित्वा च वेगेन विनश्य च महास्वनम् । अदशत् पृथि-
वीपालं तत्तकः पद्मेश्वरः" अधिकं कण्ठपणञ्चे उक्तम्
"मस्तरं निव्वपलञ्च योऽस्ति मेघगते रथौ । धृति-
रोपान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति" तित० त० ।
तत्तकनागसदृशस्य सखा खाण्डववनवासी अञ्जु-
नेन खाण्डववनस्य दाहकाले न तस्य दाहः तत्तकथा
"निवृत्तेष्वथ देवेषु यागुवाचाशरीरिणी । शतक्रतुं स-
माभाष्य महागम्भीरनिस्वना । न ते सखा स निहत-
स्तत्तको भुजगोत्तमः । दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं
गतो ह्यसौ" भा० आ० २२ अ० । ५।काणादितत्तककर्म-
मात्रे त्वि० ।

तक्षकीय त्रि० तक्षा अक्षय नडा० ख-कुक् च । तक्षवि-
शिते तक्षिन् भवः अक्ष् विल्लका० खमलस्य लुक्
न कुको लुक् । ताक्षक तल भवे त्रि० ।

तक्षय न० तक्ष भावे-ल्युट् । (चाचा) (बोबा) व्यापारे
“तक्षयं दादृष्ट्वाभ्यां गोबाबकडसम्भुवाम्” या०
“दारवाभ्याश्च तक्षयम्” मनुः ।

तक्षणी स्त्री तक्ष्यतेऽनया तक्ष-करणे ल्युट् ङीप् । वाय्याम्
(वाडस) काष्ठतक्षयसाधने अक्षभेदे शब्दर० ।

तक्षन् पु० तक्ष-कनिन् । शतरि, वड्को, “आग्नेन
तक्ष्णा भिषजेव तक्षयम्” माघः । “तक्षोभयथा”
शा० सू० । श्विक्कर्मणि, च अमरः । श्वित्वाञ्जले
तस्य त्वट् देवताकत्वान् तथात्वम् । तक्षयकर्त्तृभावे त्रि०
स्त्रियां ङीप् उपधाङीप् तक्ष्णो । ततः शिवा० अण्ये
अक्ष् बलन्तत्वादुपधाङीप् । ताक्ष्ण तक्ष्णोऽण्ये पुं स्त्री० ।

तक्षशिला स्त्री भरतपुत्रतक्षन्पुत्रस्य राजधान्यां तक्षशिला-
नगरी अभिजनोऽस्य तक्षशि० अञ् । ताक्षशिल पितृ-
दिक्रमेण तक्षगरवासिनि त्रि० तक्षशिलाया अदूरभवादिः
वरणा० चतुरर्थ्या० अञो लुक् । तक्षशिला तक्षगयां
अदूरभवादी व० व० । अनद्यान्तु चतुरर्थ्या० मध्वा०
मत्तप् मस्य यः । तक्षशिलायत् तत्पुत्रस्यादूरभवादी
नदीभिश्च देशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तक्षशिलादि पु० सोऽस्याभिजन इत्यर्थे विहितोऽपत्यय-
निमित्ते पा० ग० सू० उक्ते शब्दगणेषु च गणः “तक्षशिला
वत्सोऽरण केर्भेदुरक पामणी खगल कौटुकर्ण संङ्कर्ण
संङ्कर्णत किन्नर काण्डधार पर्वत व्यवसान यर्वर कंस” ।
तग खलने कम्पे च अक० गतो सक० भ्वा० सक० सेट्
इदित् । तङ्गति अतङ्गीत् ततङ्ग तङ्गनम् तङ्गा तङ्गितः ।
तगण पु० खन्दोपत्यप्रसिद्धे अललुक्ते आदिगुरुद्वये
त्रिवर्णाक्षके गणभेदे । “सोऽल्लगुरुः कथितोऽल्ललुक्ताः”
खन्दोम० ।

तगर पु० तस्य कोङ्कस्य गरः गृ-अच् । (टगर) इति शब्दे
शब्दर० । शमनदक्षे राजनि० । कोङ्कणप्रसिद्धे (पिण्ड-
तगर) ख्याते, शब्दे न० रत्नमा०, तगरमूलजाते गन्धद्रव्ये
न० । “कालानुसार्यां तगरं कठिनं लघु तन्नातम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्तं च यक्षेणम्” । तगरद्वयगणं
ख्यात् खाडु खिण्वं लघु अतम् । विषापकारभङ्गीकरो
गदोपप्रयापहम्” भावम० “प्रियङ्गुचन्दनाभ्याश्च विल्लेन
तगरेण च” भा० अहु० १०४ अ० । “तल्लैः पल-

तल्लैः पल्लवैः तल्लैः पल्लवैः” इ० सू० ७७ अ० ।

तगरं पालयस्य लहरा० ठन् । तगरिक तद्वन्धव्य
यिक्रेतर त्रि० । उच्चाङ्गल्लकडक्षे राजनि० ।

तगरपादिक न० तगरस्य पादो मूलमक्षय गन्धद्रव्ये
ठन् । नन्द्यावत्ते गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

तगरपादी स्त्री तगरं गन्धद्रव्यभेदे पादेऽमूलेऽस्याः जाति-
त्वात् ङीप् । तगरदक्षे शब्दार्थचि० ।

तङ्ग पु० तकि-भावे अक्ष् । शक्लेण जीवने श्रियचि०
शतापे ४भये भरतः । । कर्मणि-अञ् । परिधानयसने
रमानाथः ।

तङ्गन न० तकि-भावे ल्युट् । शक्लेण जीवने ।

तच्छील त्रि० तत् शीलं यस्य । स्वभावतः फलनिरपेक्षतया
प्रवर्तमाने तत्स्वभावे जने । तदर्थे विहितः ठञ् ।
ताच्छीलिक तच्छीलार्थं पा० विहितप्रत्यये । “आ कोक्त
च्छीलतद्धर्मतत्वाधुकारिषु” पा० ।

तज्ज त्रि० ततो जायते जन-ङ् । तज्जात् जाते ।

तज्जलान् त्रि० ततो जायते जन-ङ् । तक्षिन् जीयते ली-ङ्
तेनानिति जन-विष् इन्वात् पूर्वं श्रुतस्य तज्जद्वय
प्रत्येकसम्बन्धेन यथावयवं विभक्तप्रत्ययान्वयः । तज्जाज्जाते
तक्षिन् जीने तेन स्थिते पदार्थे च । “सर्वं खल्विदं जगद्
तज्जलानिति शान्तं उपासीत” छा० उ० । तज्जलान्,
तज्जत्वात् तज्जत्वात् तदनत्वाच्चेति” शाङ्करभा० ।

तज्जी स्त्री तं निन्दितं जवते जु-किप् गौरा० ङीप् ।
हिङ्गपत्रां राजनि० । [टीप् । तताट तेटटः । तटम् ।

तट उच्छ्राये भ्वा० पर० सक० सेट् । तटति अताटीत् अत-

तट आहतो जु० उभ० सक० सेट् । ताटयति-ते अतीतटत् त ।

तट त्रि० तट-अच् । शूरे बदादेकीरे अमरः । तीरभूमेच

नद्याः प्रवाहात् उच्छ्रितत्वात् तथात्वम् । “सिन्धोऽनटा-

वोष इव प्रहङ्गः” कुमा० । स्त्रियां ङीप् । “मालस्यश्च

इत्युपानश्च नद्यादीनां तटी तथा” सा० द० । शब्दचि०

न० मेदि० । “निःशेषव्युत्तचन्दनं सानतटं निर्द्वेष्टरागो-

ऽधरः” सा० द० । सनः तटमिव उप० स० । शशिवे

पु० तस्य सर्वाच्छ्रितत्वात् तथात्वम् “नमस्तटाय तच्छाव

तटानां पतये नमः” भा० शा० २८२ अ० । उच्छ्रिते त्रि० ।

तटग पु० तडाग-प्रथो० तडागे द्विरूपको० ।

तटस्य त्रि० तटे समीपे तिष्ठति स्या-क् । शमीपस्ये

श्वादिप्रतिवादिभावानापक्षे उदासीने च “तटस्यः शङ्कते”

जागदीयादौ भूरिप्रयोगः । शब्दचणविशेषे यावद्वृत्त-

काकमनवस्थितत्वे सति इतरव्यावर्तके विशेषणे यथा
पृथिव्या गन्धवत्त्वं तटस्थलक्षणम् उत्पत्तिकाले प्रकृते च
लक्ष्यस्थितावपि तत्काले गन्धस्यानवस्थानात् तथात्वम् ।
यथा वा ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वादिकम् तस्य प्रकृत्यादौ
लक्ष्यकाले अनवस्थानात् तथात्वम् । “स्वरूपं तटस्थं
द्विधा लक्षणाभ्याम् । स्वरूपेऽप्रविष्टात् स्वरूपे प्रविष्टात् ।
यथा काकयन्त्रो गृहाः खं विहङ्ग” वेदान्तका ।

वेदा० प० अथ्य विहतिर्यथा

“तत्र लक्षणं द्विविधम् स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षण-
ञ्चेति । तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् यथा
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम् । ननु स्वस्य
स्वष्टित्वाभावेन कथं लक्षणत्वमिति चेन्न स्वस्यैव स्वामेकया
धर्मधर्मिभावकत्वेनया लक्षणत्वसम्भवात् । तदुक्तं विवरणे
“ज्ञानन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्नि धर्माः अपृ-
थक्त्वेऽपि चेतन्यात् पृथगिवावभासन्ते इति” । तटस्थ-
लक्षणं नाम यावत्तत्त्वज्ञानमनवस्थितत्वे सति यद्वाय-
वर्तकं तदेव यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणम् । महाप्रलये
परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु च गन्धाभावात् । प्रकृते
च जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अत्र जगत्पदेन कार्यजातं
विधत्तम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्वम् अतोऽविद्यादौ नाति-
व्याप्तिः । कर्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचि-
कीर्षीकृतमन्त्रम् । ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्ष-
ज्ञानसङ्गावे च “यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमक्षय्यं जायते” इत्यादिश्रुतिर्मानम् ।
तादृशचिकीर्षीसङ्गावे च “सोऽकामयत बह्वृत्त्यां प्रजायेयेति”
श्रुतिर्मानम् । तादृशगतौ च “तन्मनोऽङ्गुलित्वेत्वादि” वाक्यम् ।
ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगर्भः लक्षणवित्तयं विधत्तम्
अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । अतएव जन्मस्थितिध्वंसा-
नामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । एवञ्च लक्षणानि नव
सम्पदान्ते । ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति, यत्
मयन्यभिर्भावयन्तीत्यादि” श्रुतिर्मानम् । यद्वा निश्चि-
जगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । उपादानत्वञ्च जग-
दध्यासाधिष्ठानत्वं जगदाकारेण परिणममानमायाधि-
ष्ठानत्वं वा । एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य “इदं सर्वं
यदयमात्मा सञ्जायन्नाभवत् बह्वृत्त्यां प्रजायेयेत्यादि” श्रुतिषु
ब्रह्मप्रपञ्चोक्तादात्म्यप्रवेशः” तटस्थिते लि० [अ० २०८]

तटाक ५० तट-वा० आकान् । तट्टागे पद्मादिबुल्लवरवि

तटाघात ५० तटे आघातः । दृष्टादिभिः शृङ्गादिभिर्भूमा-
गोत्खननरूपवप्रकीर्णायाम् शब्दार्थवः । “अभ्यस्यन्ति
तटाघातं निर्जितैरावताः गजाः” कुमा० । “केलास-
तटाघातधातुधूलिपटलनिव हरद्वयभम्” काद० ।

तटिनी स्त्री तटमध्यस्था इति डीप् । नद्याम् अमरः ।

तट ५० तटसङ्ख्यायनर्हति यत् । शिबे “नमस्तटाय तच्छाय”
भा० शा० २८६ अ० शिवसङ्ख्यानम् ।

तड दीप्तौ अक० आहतौ सक० चु० उभ० सेट् । ताडयति
ते अतितडत् त । “बालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि
ताडयेत्” चाणक्यः “शिट्प्रथं ताडयेत्ततः” मनुः
ताडना । ताडनम् ताडितः । “श्रोतुर्वितन्नीरिव ताड्य-
माना” कुमा० । “इन्दुभिस्ताडितोऽसौ” वेणीसं० ।

तड आहतौ भा० आत्म० सक० सेट् इदित् । तण्डते अत-
ण्डित । ततण्डे ।

तडाक ५० तड-आहतौ पिनाकादयश्च” उणा० आक ।
तडङगे । तड-दीप्तौ आक । २दीप्तौ स्त्री उज्ज्वलद० ।

तडाग ५० जलैराहण्यते तड-आघाते “तडागादयश्च”
उणा० नि० आस १यत्नकूटके शब्दार्थचि० ० जलाधारभेदे
पद्माकरे अमरः । आर्षां० प्रशस्तभूमिभाष्यतो बह्वृत्त-
सरोधितः । जलाशयस्तडागः स्यादित्याहुः शास्त्रको-
विदाः” शब्दार्थचि० । १पञ्चगतधनुःपरिमिते जलाशये
च यथा “चतुर्विंशतिगुणो हस्तो धनुस्तद्वत्तदन्तरम् ।
गतधन्यन्तरञ्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा । एतत्
पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः” नव्यवर्जमानधृतो
वशिष्टः । तदुत्तरार्धविधिः सत्यपु० ५८८ अ० उक्तो यथा
“प्राप्य पक्षं शुभं युक्तमतीते (प्राप्ते) चोत्तरायणे । पुण्ये-
ऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । प्रागुक्तप्रवणे
देशे तडागस्य समीपतः । चतुर्हस्तां शुभां वेदिं चतुरस्रं
चतुर्हस्तम् । तथा षोडशहस्ताः स्यान्पण्डपश्च चतु-
र्हस्तः । वेद्याश्च चरितो गतीरतिमात्रास्तु मेखलाः । नव
सप्ताध वा पञ्च नातिरिक्ता नृपात्मज ! । वितस्तिमात्रा
मोनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुलिविस्तृता । गतीचतस्रः स्रग्दाः
सुक्लिपदोऽङ्गितमेखलाः । सर्वतस्तु सप्तर्षीः (बोकपाव-
वर्षाः) स्युः पताका ध्वजवयुताः । अथत्योऽङ्गुरद्वय-
वटशाखाकृतानि द्व । नखपक्ष प्रविदिशं द्वाराख्येतावि
कारयेत् । शुभास्रलाट होतारो द्वारपादा सप्ताध
वै । अतो ह आपकाः आख्याः ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
सर्ववक्त्राश्चतुर्हस्तौ मन्मविहितेऽस्त्युयः । शुचयोऽ-

समायुक्तः पुरोधाः स्नाद्द्विजोत्तमः । प्रतिगन्तेषु यजमाना
 यज्ञोपकरणानि च । व्यजनश्चाभरे शुभे तावत्पाले
 सुविस्तृते । ततस्त्वनेकवर्णाः क्षुचरवः प्रतिदेवतम् ।
 आचार्यः प्रक्षिपेद्भूमावतुमन्त्रं विचक्षणः । तत्ररत्न-
 मालो यूपः स्नात् क्षीरहृत्विनिर्मितः । यजमानप्रमाणो
 वा संस्थाप्यो भूतिभिष्कता । हेमालङ्कारिणः काव्यैः
 पञ्चविंशती कृत्विजः । कण्ठलानि च हेमानि केयूर-
 कटकानि च । अङ्गुलीयं पवित्राणि वासांसि विवि-
 धानि च । पजयेत्तु समं सर्वान् आचार्यं द्विगुणैः पुनः ।
 दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् प्रियम् । सौवर्ण्यं कूर्म-
 मकरौ राजतौ मत्स्यद्वयञ्चभौ । तान्त्रौ कुक्षीरमण्डूका
 वायसः शिशुमारकः । एषमासाद्य तत्सर्वमादावेव विशा-
 म्यते । शुक्लमात्याम्बरधरः सर्वोपध्मुदकैस्ततः । संपूर्णैः
 कलमैस्तत्र स्नापितो वेदपारगैः । यजमानः सपत्नीकः
 पुत्रपौत्रसमन्वितः । पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्याग-
 मण्डपम् । ततो मङ्गलगङ्गेन भेरीणां निष्क्रमेण च ।
 अङ्गुलीयं मण्डपं कुर्व्यात् पञ्चवर्णेन तत्पवित्रम् । षोडशा-
 रन्तश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् । चतुरस्रञ्च परितो वृत्तं
 मध्ये सुशोभनम् । वेद्यासोपरि तत् कृत्वा यजमान
 लोकोपसीततः । संन्यसेन्नन्ततः सर्वान् प्रतिदिक्षु विच-
 क्षणः । कूर्मादि स्थापयेन्मध्ये वाक्चक्रं मन्त्रमाश्रितः ।
 ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद् बुधः । विना-
 यकञ्च विन्यस्य कमलाम्बिकां तथा । शान्त्यर्थं सर्व-
 लोकानां भूतपापं न्यसेत्ततः । पुष्पमक्षयफलैर्युक्तमेवं
 कृत्वाधियासनम् । कुम्भान् सजलगर्भान् चान् वासोभिः
 परिवेष्टयेत् । पुष्पगन्धैरकङ्कन्य द्वारपालान् समन्ततः ।
 पठध्वनिं तान् ब्रूयादाचार्यस्त्वभिपूजयेत् । वङ्गचौ
 पूर्वतः स्थाप्यो दक्षिणेन यजुर्विदौ । सामगो पश्चिमे
 तद्वत्तरेण त्वथर्वणौ । उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान
 उषाविशेत् । यजध्वनिं तान् ब्रूयाद् हौतृकान्
 पुनरेव तु । उत्कृष्टान् मन्त्रजापेन तिष्ठध्वनिं जाप-
 कान् । एवमादिश्य तान् सर्वान् पर्युष्मान् स मन्त्र-
 विद् । जुहुयाद्वाक्चक्रमन्त्रैराज्यं च समिधस्तथा ।
 कृत्विभिराद्य होतव्यं वाक्चक्रेण सर्वतः । अष्टेभ्यो
 विधिवद् कृत्वा तथेन्द्रावेन्द्राय च । मरुद्भ्यो लोक-
 पातेभ्यो विधिवद्विष्णुकर्मणे । रात्रिस्तत्र रोदृश पाव-
 मानं समकृत्तम् । जपेयुः पौरुषं कृत्वा पूर्वतो वङ्गचाः
 पृथक् । शक्रं रोदृश सोमं च ब्रह्मास्त्रं जातवेदसम् ।

क्षीरकृत्तं जपेन्मन्त्रं दक्षिणेन यजुर्विदः । वैराज्यं
 पौरुषं कृत्वा सौपर्ण्यं वङ्गसंहिताम् । यैश्वं पञ्च नि-
 धनं गायत्रं ज्योतिषाम च । वामदेव्यं दृष्टुंशाम
 रौरवं सरथन्तरम् । गवां व्रतं च काण्वञ्च रक्षोत्रं
 वयसस्तथा । गायेयुः सामगा राजन् ! पश्चिमं द्वार-
 माश्रिताः । अथर्वणसोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।
 जपेयुर्मनसा देवमाश्रित्य वरुणं प्रभुम् । पूर्वोदुरभितो
 रात्रावेवं कृत्वाधियासनम् । गजाश्चरय्यावल्भीकात्
 सङ्गमाद्द्रुगोक्तलात् । ऋदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेत्सु-
 रास्तथा । रोचनाञ्च सवित्राद्यौ गन्धं शुग्गुलुमेव
 च । स्नापनं तस्य कर्तव्यं पञ्चमङ्गलं (पञ्चव) समन्वितम् ।
 प्रत्येकन्तु महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः । एवं क्षपामति-
 वाद्य विधियुक्तेन कर्मणा । ततः प्रभाते विमले
 सङ्गातेऽथ गतं गवाम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टमिदं
 वा पुनः । पञ्चाशद्वाय षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरप्यथ ।
 ततः सांयत्नरपोक्ते शुभे कुम्भे सुशोभने । वेदगङ्दैश्च
 गान्धर्वैर्विद्वैश्च विविधैः पुनः । कनकालङ्कृतां कृत्वा
 जले गामवतारयेत् । सामगाय च वा देवा ब्राह्मणाय
 विशास्यते । पालीमादाय सौवर्ण्यं पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 ततो निःश्रय्य मकरमत्स्यादींश्चैव सर्वशः । घृतां चतु-
 र्विधैर्विप्रेर्वेदेवेदाङ्गपारगैः । महानदीजलोवेतां दध्य-
 क्षतसमन्विताम् । उत्तराभिमुखीं धेनुं जलमध्ये तु
 तारयेत् । आथर्वणेन स्नातां पुनर्गमित्यथेति च ।
 व्यापोहिषेति मन्त्रेण क्षिप्वागत्य च मण्डपम् । पूज-
 यित्वा सरस्तत्र बलिं दद्यात् समन्ततः । पुनर्दिनानि
 होतव्यं चत्वारि सप्तसत्तमाः । चतुर्थीकर्म कर्तव्यं
 देवा तत्रापि यज्जितः । दक्षिणा राजशाट्कं ! वरुण-
 क्षमापणं ततः । कृत्वा तु यज्ञपालाणि यज्ञोपकरणानि
 च । कृत्वाग्न्यस्तु समं दत्त्वा मण्डपं विभजेत् पुनः ।
 हेमपालीञ्च शय्याञ्च स्थापकाय निवेदयेत् । ततः सङ्घं
 विप्रादीमथ वाष्टयतं तथा । भोजनीयं यथाशक्ति
 पञ्चाशद्वाय विंशतिः । एवमेव पुराणेषु तद्वागविधि-
 रच्यते । कूपवापीषु सर्वास्तु तथा पुष्करिणीषु च ।
 एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठस्तु तथैव । मन्त्रतस्तु विशेषः
 स्नात् प्रसादोद्यानभूमिषु । अवन्यशक्तावर्जं विधि-
 र्दृष्टः स्वयम्भुवा । अस्मिन्नेकाग्निवत् कृत्वा वित्तयासा-
 दिते नृपान् । प्राष्टृकावे स्थिते तोवे क्षमिणोमकमं
 ऋतम् । शरत्कावे स्थितं यत् स्नात् तदुक्तफलदाय-

कम् । वाजपेयातिरात्राभ्यां क्षमन्ते शिशिरे स्थितम् ।
अश्वमेधसमं प्राङ् वसन्तसमये स्थितम् । यीशोऽपि तत्
स्थितं तोयं राजसूयादिगण्यते । एतान् महाराज !
विशेषधर्मान् करोति योऽप्यागमशुद्धबुद्धिः । स याति
ब्रह्मलयाभाय पुनः कल्याणनेकान् दिवि मोदते च ।
अनेकभोजान् सम हस्तपादीन् भुङ्क्ता परार्द्धदयमङ्गनाभिः ।
सहैव विष्णोः परमस्यदं यत् प्राप्नोति तदागफलेन
भूयः” ।

जनाशयस्वननारम्भनक्षत्रादि सु० चि० पी० उक्तं यथा
“मित्वाकं भुवयासवास्वपमवातोयान्त्यपुष्येन्दुभिः पापै-
र्हीनमिहैस्तनो सुरगुरो ज्ञे वा भृगो खे विधौ । व्याप्ये
सर्वजनाशयस्य स्वननम्” सु० चि० ।

“मितोऽनुराधा अर्तो हस्तः भुवं रोहिण्युत्तराश्रयं
वासवं धनिष्ठा अस्वपः शततारका तोयं पर्वश्रादा
अन्त्यं देवतो पुष्यः इन्दुर्भृगः एतेनक्षत्रैस्त्वयोदगभिः
सर्वेषां जनाशयानां वापीकूतङ्गानाम्नां तोयाधाराणां
स्वननं शुभमुक्तम् उक्तञ्च व्याहारतत्त्वे “व्याप्यास्वपान्त्य
पिष्टमित्वमूत्तराकैर्हीनोऽप्येते स्वननं बलिलान्नयाणा-
मिति” । कः ब्रह्मा तदेवताकत्वेनाभेदत् रोहिणी ।
अथ जनाशयस्वनने लग्नविचारः पापैः पापस्वर्गैर्बल-
रहितैः सङ्घैः, तनो लग्ने सुरगुरो बृहस्पतो ज्ञे बुधे
स्थिते सतांत्यर्थः लग्नात् खे दशमस्थाने भृगो शुक्रे, व्याप्ये
अलचरराशौ विरौ रति जनाशयस्वननं हितं उक्तञ्च
रत्नमालायाम् “लग्ने जीवे भोऽथ या दुर्बलैश्च क्रूरैः
शुक्रे चापि मेदूरणस्ये । व्याप्ये चन्द्रे सर्वतोयाश्रयाणा-
मारम्भाः स्युः सिद्धये निधिकल्पम्” । कथमेनाप्युक्तम्
“गुरो ज्ञे वा लग्नगते शुक्रे कर्मगते, विधौ । व्याप्यमे
अलकायांणामारम्भः सिद्धिदः भूतः” इति । दीपिका-
यान्तु विशेषः “पुष्ये मितकरोत्तरस्वरूपब्रह्मास्वपि-
ष्टेन्दुभिः शक्रोऽर्के शुभागरयोगतिथिषु क्रूरैर्बलीयैषु
च । पुष्टेन्दो जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशेदये
प्राप्नुयः बलिलान्नयस्य शुभदो जीवन्दुपुलोदये । स्वं ध-
निष्ठा । अन्ये तु वापीकूपतङ्गानामाः कतिमेदात्प्रत्येकं
भिक्षानि नक्षत्राण्युक्तानि । तत्र वापीस्वननमाह
कृत्वाक्षयः “स्वात्यक्षपुष्यहस्तेषु सर्वदा च पुनर्वसौ ।
देवत्यां यादप्ये चैव वापीर्धर्म प्रशस्यते” । कूतारम्भमाह
श्रीपतिः “हस्तः पुष्यो वासवं यादृशञ्च सैव पितृ-
जीविष्ये पीतेतराणि । प्राजापत्यद्वयाप नक्षत्रमाहुः कूपा

रम्भे श्रीभमाद्याः सनीन्द्राः” । तङ्गागारम्भमाह वसिष्ठः
“सैलेन्दुपीण्योत्तररोहिणीषु देवेन्द्रयारोत्तरवारिभेषु ।
प्रारम्भणं सर्वजनाशयानां कार्यं सितेन्द्रशक्यारम्भे” ।
अत्र वापीकूपनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानात् तङ्गागा-
रम्भार्थमिदं वचनमवसीयते ब्रह्मवचनमाश्रयाभिप्रायेण
सर्वशब्दोपादानं छन्दःपरिपूर्णाद्यं तत्र कूतङ्गाननक्षत्रेषु
सदृशनक्षत्राणां गतिविष्टानां मेषने त्वयोदश नक्षत्राणि
भयानि तत्र संक्षेपेण कालेन व्यवहारतत्त्वकत्वां सर्वजना-
शयानामारम्भे सामान्यतो जनाशयत्वसाधर्म्येदेतानि
त्वयोदश भान्युक्तानि तान्येव च अन्यकर्तृक्तानि । तत्र
वापीकूतङ्गानां भेदो लोकप्रसिद्ध एव यत् पुनर्वसि-
ष्ठेनोक्तं “शशाङ्कतोयेशकरार्द्धमित्वा भुवास्वपितृगे वसु
देवतोषु । उद्यानवाप्यादितङ्गागकूपकार्याणि विद्वन्नि
जलं भुवं स्यात्” । तज्जीर्णोद्धारविषयं प्राशुक्तवाक्ये
प्रारम्भपटोपादानाच्च नूतनस्वननविषयमिति पुनरुक्ति
परिहारः” पी० धा० ।

अधिकं जनाशयोत्सर्गशब्दे १०७। पृष्ठादायुक्तम् । अत्र
राहुसाम्युत्सर्गनिषेधः सु० चि० पी० उक्तो यथा “देवाद्ये
गेहविधौ जनाशये राहोर्मुखं शम्भुदिशो विबोमतः ।
भीनार्कसिंहाकर्मवृत्तकर्मस्त्रिभे खाते सुखात् पृष्ठविदिक्
शुभा भवेत्” । सु० चि० ।

“देवान्ये इति । अत्र यथासङ्गं सम्बन्धः । देवा-
लयप्रारम्भे राहोर्मुखं भीनार्कतस्त्रिराश्वस्थिते सूर्ये
ऐशानीतो विलोमतो धिपरीतं विदित्वा पायव्यादिषु
राहोर्मुखं स्यात् यथा भीनमेष्टपराश्वस्थिते सूर्ये
राहोर्मुखम् ऐशान्याम् । भिषुनकर्कटसिंहराश्वस्थिते
सूर्ये पायव्यां राहुमुखम् । कन्यातुलाहस्तिकस्थे सूर्ये
नेर्हत्यां राहुमुखम् । धनुर्भरकुम्भाराश्वस्थे सूर्ये
आन्येयां राहोर्मुखम् इत्यर्थः । एवं गृहप्रारम्भेऽपि सिं-
हाकर्मस्त्रिराश्वस्थितेऽर्के विबोमतः ऐशान्यां राहुमु-
खम् । हस्तिकादित्ये पायव्यां कुम्भादित्ये नेर्हत्याम् ।
वृषादित्ये आन्येयां राहुमुखं स्यात् । जनाशयारम्भे-
ऽपि भरुार्कतस्त्रिराश्वस्थेऽर्के विबोमतः ऐशान्यां
राहुमुखं स्यात् । मेषादितः त्रिभार्गव्यम् । कर्कादि-
तस्त्रिभिर्नक्षत्रां । तुलादितस्त्रिभिः आन्येयां राहु-
मुखं स्यादित्यर्थः । फलमाह खात इति । देवाद्या-
दिविषयके खाते भूमिगोचरे कतव्ये सति राहुमुखा-
कान्तदिशः सकाशात् पृष्ठवर्तिनी दिक् शुभा भवेत् यथा

देशानयविषये भीमादितिरागिष्यितस्त्रयत्वेन देशान्यां
राक्षससम् । तत्पृष्ठविदिक् आन्तेयी तस्यां प्रथम-
खातपारम्भः शुभद इत्यर्थः । मिथुनादिरागित्यस्य
सूत्रे राक्षससं वायव्यां तत्पृष्ठविदिग्गैशानी तस्यां
खातारम्भः शुभः । एवं सर्वत्र । तथैव गृहविधौ
अपि राक्षससं कक्षां दियक्षि इत्यवधार्य तत्-
पृष्ठविदिशि खातः शुभफल इत्यर्थः । यतः ।
सर्पेण विदिक् व्याप्ता । यथा । देशान्यां सुखम् ।
वायव्यामुदरम् । नैर्ऋत्यां पृच्छम् आन्तेस्यां पृष्ठम् ।
अतः खाते आन्तेयी सम्यक् । एषमन्यत्वात् हृगीयम्
यदाह विश्वकर्मा “देशानतः सर्पति कालसर्पे विज्ञाय
वृष्टिं गणयेद्विदुः । गेपस्य वास्तोर्धुस्त्रमध्यपुच्छं
त्ययं परित्यज्य स्वनेत्रवर्धम्” इति । ज्योतिषिन्नामणौ
“वृषाकादितिकं वेद्यां सिंहादि गणयेदुष्टहे । देशानये
च भीमादि तडागे भकरादिपु” । तदारम्भतदुत्तरीं च
समयाशुद्धौ च काव्यौ कान्ताशुद्धिशब्दे तत्प्रमाणं द-
श्यम् “एतेनाखानि शाखानवनिवृक्ष हरित्येषपुष्पद्रुमानी
व्यालीहोपालशान्त्यथैषाणिकहशां दन्तरागस्तडागः” नेप०
तडाघात पु० “उच्चैः करिकराक्षेपे तडाघातं विदुर्बुधाः”
इत्युक्ते तडाघाते वप्रक्रीडायाम् शब्दकल्पद्रुमः ।
तच्चिन्त्यं तत्र वाक्ये तडाघातमित्येव पाठः तच्चेति पाठः
लिपिकरप्रमादकृतः । [तं ।
तडि पु० तड-आघाते भावादौ इन् । १ आघाते २ तत्कर्त्तरि
तडित् स्त्री ताडयत्यभ्रम् चुरा० तड-इति नि० ह्रस्वः ।
१ विदुति अमरः । “जनदाकाडित्तु नितकालकासं
स्तराः “वनं वनान्ते तडितां गुणैरिव” भावः ।
“योगस्तडितोयदयोरिवास्तु” रघुः ।
तडित्प्रभवादिस्तु “सुजलजलधिमध्ये याङ्गोऽग्निः
स्थितोऽस्मात् सज्जलभरनिमग्नादुत्थिता धूममाकाः ।
वियति पयमनीताः सर्वतस्ता इवन्ति दूमणिक्कि-
रणदीप्रावित्यु तस्तस्मै लिङ्गाः” । “यकथाह्वातुं तेजः
पार्थिवंशकमिच्छितम् । वात्यापदुभ्रमदाघाते प्रतिक्लान-
तुकूनयोः । वायोस्तत् पतति प्रायो हृत्कालमाज्य-
वर्षणे । यतः प्रादपि नैवेते पांसवः प्रसरन्ति हि । तन्
त्रेधा पार्थिवं चाप्यं तेजसं तडित्तुलितम् । ततो निर्भ-
रदाहैव भूमिस्थैरनुभूयते” सि० शि० टीका । २ अन्तिके
निचण्टुः शिंशवायां निचण्टुः “तडित् आखण्डनेत्यु-
पक्रमे “तयस्त्रिशत्पञ्चकर्माणि” इति तदुक्तेः

तडित्प्रभा स्त्री तडितः प्रभेव प्रभा यस्याः । कुमारानुच-
माहभेदे । “केययन्ती लुटिनामा क्रोशनाऽथ तडित्-
प्रभा” भा० शब्द० ४७७० कुमारानुचरमाहगणोक्तौ ।
२ तडित्तुल्यदीप्तिपुते त्रि० ।

तडित्तु पु० तडित् विद्यतेऽस्य सत्पुं मस्य यः तान्त्येन
अपदान्तत्वात् न तस्य दः । १ भेदे “सज्जिताचन-
वर्धमाणा गम्भीरविराविणस्तडित्तनः” दृ० स० १० अ०
२ सुस्तके च अमरः । ३ तडिद्विगते त्रि० स्त्रियां ङीप्
“समुद्रितज्जचयेन तडित्यतीम् । लघयता शरदम्बुदमं-
चतिम्” किरा० ।

तडिद्विगते पु० तडितो गर्भेऽस्य । भेदे “तडिद्विगते वृत्तयः
समुद्राः” श्वेताश्व० उप० ४ अ० ।

तडिद्विगते त्रि० तडिदात्मकः तडित्+मयट् । तडित्स्वरूपे
“तडिद्विगतेरुन्निमित्तैर्विलोचनैः” कुमा० ।

तण्डु पु० तडि-अच् । १ अक्षिभेदे तस्य गोलापत्यम् गर्गा-
यङ् । तण्डुः तण्डुलापत्ये पुंस्त्री० । यूनि फक्त ।
तण्डुप्रायम् तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री० । तण्डुशब्दस्य
वतण्डुशब्देन समं द्वन्द्वे कीर्त्तकौजपा० पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । भावे अच् । २ याङ्गौ स्त्री ।

तण्डुका पुंस्त्री० तडि-ण्वुल् । १ खड्गने स्त्रियां ङीप् । २ भेदे,
३ समासप्राये वाक्ये, ४ भट्टहृदारणि पूतस्वरूपे च न
भेदि० ह्मायावच्छेदे, उपघातके त्रि० परिष्कारे पुंन-
शब्दार्थाच्च० ।

तण्डि पु० कृतयुगोत्पन्ने ऋषिभेदे तत्कथा भा० आनु०
१५ अ० “अथिरासोत् कृते तात ! तण्डिरित्येव विज्ञतः
दश वर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना । आराधितोभ-
ज्जनेन तस्योदकं निशामय” इत्यादिका । महादेशवराह
तत्सुतस्य यजुर्वेदीयताशिवनशास्त्राभेदे कल्पस्तलक-
तेति तत्रैव १६ अ० उक्तं यथा “यज्ञयशाव्ययथैव भविता
दम्भवर्जितः । यशस्वी तेजसा युक्तो दिग्भानसम
न्यतः । वृषीणामभिगम्यश्च स्तलकतां सुतस्तव ।
सत्प्रसादाद्विजयेव ! भविष्यति न संशयः” “स्तलकतां
तामिह न इति यजुर्वेदे शाखाविभेदस्तलकस्तलकान्तेति”
नीलकण्ठः । [नन्दिनी नन्दिनेश्वरः ” सज्जिनाथशतकोपः ।

तण्डु पु० गण्डारपालभेदे नन्दिनेश्वरे “नन्दी भट्टरिडकाण्ड
तण्डुरीण पु० तण्डु+अप्यर्थे णरच् तत्र भवः णि ।
१ कीटमाले २ वर्धरे त्रि० तण्डुने भवः ख रस्य लः ।
३ तण्डुनोदके न० भेदि०

तण्डुल पुं० तडि-उलच् । निस्तुवधान्ये । “शस्त्र-
चोत्तमं प्रोक्तं सत्तमं धान्यस्यते । निस्तुवस्तण्डुलः
प्रोक्तः स्निग्धममृदाहृतम्” आ० त० । “शाबिततण्डु-
लपस्य कयादयं सुसंस्कृतम् । सूखीय चरुं
दत्त्वा सप्रस्थाञ्च विशेषतः । यावन्तस्तण्डुलास्तस्मि-
न्नेवेदो परिसंख्यया । तावद्वर्षसहस्राणि सूर्यलोके
महीयते” ति० त० । “तण्डुलो मेह जन्तुघ्नः स नव-
स्वतिर्ज्वरः” । वैद्य० “भ्रष्टस्तु तण्डुलो कृशो सुगन्धः
कफनाशनः । पित्तकारी स पित्रेयः” राजव० । तस्य
क्षिपयज्ज्वेन समानं राजद० पूर्वनि० । हीरकस्य समानमेहे
“वितसर्षपादकं तण्डुलो भवेत् तण्डुलैस्तु विंशत्या”
ह० स० ८० अ० ।

तण्डुलपरीक्षा स्त्री तण्डुलेन परीक्षा । दिव्यभेदे तद्विधानं
वीरमि० उक्तं यथा पितामहः

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिभक्षणचोदितम् । चोद्ये
त तण्डुला देया नान्यत्वेति विनिययः” इति । चोद्य-
यहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् “तदर्थं तण्डुलाः” इति
जनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात् । पूर्वव्युत्कर्तव्यं तत्
स एवाह “तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शाबेनान्यस्य
कस्यचित् । नृण्यये भाजने कृत्वा आदित्यस्यापतः
सुचिः । स्नाभोदकेन सस्मिन्नान् रालौ तलेव वाचयेत् ।
आवाहनादिपूर्वम् कृत्वा रालौ विधानतः” इति । सुचिः
प्राङ्निपातः सूर्यस्थाने समवाहनादिहोमानं सर्व-
दिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्नानोदकेन शुक्लान्
शानिततण्डुलानाम्राज्य रालावेव कृत्वा तथैव प्रातःकाल-
पर्यान् स्थापयेदित्यर्थः । स्नानोदकं देवताया इत्याह
कात्यायनः “देवतास्नानपानीयं दिग्धतण्डुलभक्षणम्”
इति । प्रातः कर्त्तव्यमपि स एवाह “प्रभाते कारिणे
देया आदित्याभिसुखाय त्विति” । कारिणे शोध्याय ।
देयाः तण्डुला इत्यनुपङ्गः । भक्षणञ्च सोपयासेन सूर्या-
लयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह वृहस्पतिः “सोपयासः
सूर्यगेहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिरिति” । शोध्यानुष्ठेय-
मनुवाटव्याजेन दर्शयति पितामहः “प्राङ्मुखोपश्रितं
स्नातं शिरोनोपितपत्रकम् । तण्डुलान् भक्षयित्वा त
पत्रे निधीयेत्ततः” इति । भक्षयित्वा भक्षणं कारयित्वा
स्नेतुमर्तोपिजनस्य भक्षेयं प्रयोगः । पत्रे विशेषं स
एवाह “भुञ्ज्येव तु नान्यस्य कृभावे पिप्लवस्य त्विति” ।
गुह्यगुह्यधारणोपायं स एवाह “शोषितं दृश्यते यस्य

हनुस्तान् च गीर्यते । गालञ्च कम्पते यस्य तमगुह्यं
विनिर्दिशेत्” इति । इहश्चतिरपि “सुखः स्थाण्डुल-
निधीवी रक्तमित्रे तु दोषभाषित” । कात्यायनोऽपि
“शुक्लनिधीवनाच्छुद्धो नियम्योऽसुचिरन्यवेति” ।
“अपोमिन्दकञ्चैव विषहोपकृत्यैव च । तण्डुलाश्चैव
दिव्यानि सप्रमत्तप्रमाणकः ।” इति पितामहकृतिः ।
“तण्डुलाश्चैव कोपस्य शङ्काश्चैव न संशयः” इति
मिताक्षराधृतकृतिः ।

तण्डुला स्त्री ताडि-उलच् नि० लुट् इलच् । शमहासम-
क्यायाम् श्विडङ्गे च राजनि० । शततण्डुलीयशके यव-
तिकायां स्त्री शशायणुल्याम् स्त्री राजनि० गौरा० क्ली० ।
तण्डुलाम्बु, न० तण्डुलचालितमम्बु-शा० त० । तण्डुल-
चानोदके (चेकुनि) तण्डुलोदकादयोऽप्यत्र ।
“जलमद्वयं दत्त्वा दत्त्वा पत्रं क्षिप्यतण्डुलात् । भाव-
यित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्माणि” वैद्यकपरिभाषा ।
तण्डुलिकाश्रम पु० न० तीर्थभेदे जम्बूभागादपाङ्गत्वं गच्छे-
त्तण्डुलिकान्नमम् । न दुर्मतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च
गच्छति” भा० प० ८२ अ० । तण्डुलिकाश्रममिति दीर्घ-
पाठः काचित् का, स च क्षिप्रकरप्रमादकत इत्यन्ये ।
तण्डुलीक पु० तण्डुलीयक+पुषो० यक्षोपः । तण्डुलीयक
शके शब्दरत्ना० ।

तण्डुलीय पु० तण्डुलाय तङ्गलणाय हितं क । (चङ्गनटे)
(चापानटे) शकभेदे श्विडङ्गे च । स्त्रार्थे क ।
तण्डुलीयक उक्तशाले क्षमरः ।

“तण्डुलीयो मेघनादः केन्दरन्तण्डुलेरकः । भाण्डी-
रन्तण्डुलीवीजो पिप्रसवास्तमारिषः । तण्डुलीयो
क्षुः शीतो रुजः पित्तकफाक्षिज् । सुष्टमूलमजो
रुच्यो दीपनो विषहारकः” । तङ्गेदः जलतण्डुलीयं
शास्त्रे कञ्चटासति प्रसिद्धम् । पानीयतण्डुलीयो
यस्तत्कञ्चटसदाहृतम् । कञ्चटं तिलकं रक्तपित्ता
निवहुरं क्षु” भावप्र० स्त्रार्थे के कापि कृत इत्यम् ।
तण्डुलीविका श्विडङ्गे स्त्री राजनि० । तण्डुलीवीजो-
ऽसृक्शाले पु० भावप्र० ।

तण्डुलु पु० तण्डुल+पुषो० । श्विडङ्गे शब्दर० । [हेमच० ।
तण्डुलेद पु० तण्डुल+स्त्रार्थे वा० ट् । तण्डुलीयकशके
तण्डुलीय तण्डुलात् तत्पञ्चलनादुत्तिष्ठति सङ्+स्त्रा-क ।
(चेकुनि) तण्डुलाम्बुनि राजनि० । तण्डुलाम्बु-
शब्दे दृश्यम् ।

तण्डुलीघ पु० तण्डुलानामोघ इव । (वेङ्कट०) १ वेत्तंघे
 यन्त्र० ६३० । २ तण्डुलसमुदाये च । [परीतत् सुगन्ध० ।
 तत् लि० तन+क्तिप् अन्यलोपे लुक् । विस्तारके अक्षरः ।
 तत न० तन-क्त । १ वीणादिवाद्यो अक्षरः २ विस्तारिते
 श्रव्याप्ते च लि० । ४ वाद्यो पु० मेदि० । भावे क्त ।
 ५ विस्तारे इत्यलाने च न० । तन्यते अन्ययोऽस्यात् तन्-
 नाञ्चि कपादाने कर्मणि वा क्त तत्त्वा । ऽपितरि ६ प्रत्य
 च पु० । “कासरहं ततो भिषक्” क० ६ । १२ । १ तत इति
 ज्ञानानाम् तन्यतेऽस्यात् ततः पिता तन्यतेऽसौ ततः
 पुत्रो वा” भा० । समासश्चमधिकृत्य । तत इति ज्ञानानस्य
 नाम पितृर्वा पुत्रश्च वा” निरु० । “सततस्त्वभङ्गीनं
 मित्रकीकृत्य षड्जम्” भाषः । “सततं वीणादिवाद्य
 सहितम्” मङ्गि० । “सहोवाच पितरं तत ! कस्यै वां
 दास्यसीति” कटो० । “हे तत ! हे तात !” भा० “यस्य
 निश्चितं वेदा येन सर्वमिदं ततम्” भाषवः । ततं
 विस्तारितं व्याप्तं वेत्तर्थः ।

ततनुष्टि पु० ततं धर्मसन्नतिं नुदति वटि काशयते कामान्
 वा नुद-डु वग-क्तिच् कर्म० यक्० । १ धर्मसन्नतिनोदकधर्म-
 सन्नतिकारके । “अपाप यक्रस्तुतनुष्टिमुदति” क०
 ५२४ । १ ततं धर्मसन्नतिं नुदति वटि काशयते कामान्
 ततनुष्टिः” भा० निरुक्ते अन्यथा निरुक्तं यथा “यक्र-
 क्षितनिषु धर्मसन्नानादपेतमलङ्कारिण्युम् ६ । १६ । तेन
 २ तदर्थे च । [तटल्याम् यन्त्र० ।

ततपत्नी स्त्री ततं पत्नं यस्याः जातित्वात् ङीप् ।
 ततम लि० तेषां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे तद्+उमच् ।
 तेषां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् “एतमेव पुरुषं
 ततमपश्यत्” ऐत० ७० । [मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् ।
 ततर लि० तयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे तद्+उतरच् । तयो-
 ततस् अय्य० तद्+सार्वभिमक्तिस्तसिन् । तस्मादित्याद्यर्थे
 “ततस्तस्या विनियन्तुमक्षमाः” भाषः । प्रथमार्थे ततो
 भवान् । द्वितीयार्थे तत्प्रभवन् । सप्तम्यर्थे ततस्या
 तृतीयार्थे “यतोयतः षट्चरणोऽभियर्त्तते ततस्ततः
 प्रेरितवाग्लोचना” यक्० । हेतुभूतयो र्द्वयोर्मध्ये एक-
 स्थातिशये आसु तरप् च । ततस्तराम् विग्रहोक्तार्थे हेतु-
 भूतानां बहूनां मध्ये एकस्थातिशये आसु तमप् च ततस्त-
 ताम् विग्रहोक्तार्थे कव्य० । [विनियन्तुमक्षमाः” भाषः ।
 ततस्थ लि० ततस्तत्र भवः त्वप् । तत्र भवे “ततस्तस्या
 ततामह पु० ततस्य पितुः पिता “पितरि डालङ्” इत्यल

पितृशब्दस्यार्थपरत्वं न स्वरूपपरत्वम् । पितामहे “अस्माकं
 तावकानमवततामां ततामह । तव चरणयुगसंध्यामवह
 कृतयनिगङ्गानाम्” भाग० ६ । ६ । १६ कश्चित् पुत्रको तता-
 महेत्यल तततत इत्येव पाठः । सोऽपि तदर्थे एव ।
 तति स्त्री तन-क्तिन् । १ त्रेयो हेमच० । २ सन्ने च ।
 “विश्वं क्रियतां वराहकतिभिः सुसाक्षतिः पञ्चमे” यक्० ।
 “विभक्तिं जनयन्नयसुदमपामपायधवला वलाहकततीः”
 भाषः । “तत्र हेतिततिहितान्ता अमात्याः” दशकुमा०
 तत् परिमाणं येषां उति । २ तत्परिमाणे लि० व० व०
 अयश्च षट्संज्ञकत्वात् लिप् सप्तः । “प्यान्ताः षट्” उति च
 पा० नस्य षट्संज्ञा विहिता “षट्संज्ञास्तिषु सप्ता युष्म-
 दक्षतिः कव्ययाः” अक्षरः । “वक्तृगणवत् उति च संख्या”
 पा० अस्य संख्याकार्यातिदेशः । ततः जसः शसश्च लुक्
 तति पुरुषाः सन्ति तति पुरुषान् पश्य । ततः प्रकारे
 धाच् । ततिधा ततिप्रकारे अय्य० “तायत्तेजस्ततिधा
 वाजिनानि” अय० १२ । २ । १२ ।

ततिथी स्त्री तावतीनां पूज्यो जावत्+उट् तिथुङागमः
 ङीप् वेदे अवयवशब्दोपः । तावतीनां पूज्योभूतस्त्रियाम्
 “स यतिथीं तत्त्वसां परिदिदेश ततिथीं सप्तं नाव-
 स्यकल्पोपासाञ्चक्रे” शत० ब्रा० १ । ८ । १५ । यावतिथीं
 तावतिथीमिति प्राप्ते आन्देशोऽवयवशब्दोपः” भा० ।

ततुरि लि० त्वं-हंसायाम् कि-हित्वं प्रथो० । १ हिंसके
 “सद्यो दुष्का तिरते ततुरिः” क० ६ । ६ । ७ । “ततुरि
 हिंसकः । तू-क्ति हित्वं प्रथो० । २ तारके च “ददुर्गमिना
 यद्वत्ता ततुरिम्” ४ । २६ । २ । “ततुरिं तारकम्” भा०

तत्कार लि० तत् करोति तद्+कृत्वादायपि कञः ङः । तत्-
 पदार्थकारके ।

तत्काल पु० कर्मधा० । वर्त्तमानकाले १ तदात्वे अक्षरः ।
 २ तस्मिन् काले च । स कालो यस्य । २ तत्कालवृत्तौ लि० ।
 “युचित्तत्कालजीवी कर्म कुर्यात्” स्मृतिनिष्येष्टे
 कल्परा नृतिः । “प्रतिनिधौ तत्कालात्” कात्या० श्रौ०
 १ । ४ । १५ । स कालो यस्यासौ तत्कालः भावप्रधानो निर्देशः
 प्रतिनिधेस्तत्कालत्वादित्यर्थः । यतः प्रतिनिधेः स एव
 कालो यो मुख्यद्रव्यस्याभावः” कर्कः । “प्रायश्चित्तं तत्-
 कालम्” कात्या० श्रौ० १ । १ । २२ ।

तत्कालधी लि० तस्मिन् उचिते काले धीर्बुद्धिर्यस्य । अग्निष्टादि
 निवारणाय भटिति प्रत्युत्पन्नबुद्धौ जने हेमच० ।
 तत्क्रिय लि० वेत्तं विना कृभावतः वा क्रिया कर्म यस्य ।

कर्मकरणशीले, वेतनं विना स्वभावतः कर्मकरे अमरः ।

तत्त्वज्ञ प० स चाभौ ज्ञः कालः । सद्योऽर्थं हेमच० ।

“विचिन्तामर्थविदन्तत्त्वज्ञप्रतिसंभूताम्” “आप्तेन तच्छा-
भिषजेय तत्त्वज्ञम्” भाषः “सेकान्ते सुनिकन्याभित्तत्त्वज्ञो
ज्ज्ञानवृत्तकम्” रघुः ।

तत्त्व(त्व) न० तस्य भावः, तन-क्तिप् तुक् ततो भावो वा त्व वा
तलोपः । १ याथार्थ्यं, २ स्वरूपे, ३ ब्रह्मणि च अमरः ४ ज्ञाना-
रोपितस्वरूपे, परमात्मनि, “तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म
तस्य नाम सर्वनाम तस्य भावः । सर्वस्मिन् दृश्ये बाध्यमाने-
ऽपि तद्वाधाधिष्ठानत्वेन स्वयमबाध्यमानमनारोपितं स्वरूपं
तत्त्वमिति विवरणकाराः । ५ विलम्बिते न्यत्यवाद्यादौ,
इचेतसि, ७ वस्तुनि, ८ साक्ष्योक्तेषु प्रकृत्यादिषु पञ्चविंशतौ
पदार्थेषु त्रिका० । “वदान्ता वस्तुतर्ककर्ममतिप्रस्ताः
परं मायया भाट्टाः कर्मफलजुला हतधियो ह्येते हि
येनेपिकाः । अन्ते भेदरतो विवादकलहास्ते तत्त्वतो
वक्षितास्तस्मात् सिद्धमतं स्वभावाकलुषं धीरः परं
संशयेत्” । ९ सत्त्वरजस्तमःसु १० तत्त याथार्थ्यं इत्यष्टा-
विंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः” रघु० । श्रौतत्त्व-
चिन्तामणिः तत्त्वविवेकः । तत्त्वचूडामणिः तत्त्वदीपिका ।
प्रमाणप्रमेयेत्यादिपक्षमे “तत्त्वज्ञानाद्भिः प्रेयसाधिगमः”
गो० सू० “कार्यं सोऽवोक्त्य शक्तिश्च देशकालौ च
तत्त्वतः” मनुः । “सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः । सत्
‘सत्’ इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं
भवति । असत् ‘असत्’ इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं
तत्त्वं भवति” । याज्ञ० प्रस्तावना । प्रकृत्यादिप-
दार्थे । “एवं तत्त्वाभ्यासाद्विज्ञानं मे माहमित्य-
परिग्रेषम्” सां० कौ० । “तत्त्वप्रतिषेधार्थं तत्त्वा-
भ्यासात्” पात० सू० । १० स्वभावे निस्तत्त्वाः निःस्वभावा
इत्यर्थः प्रकृत्यादौ पुनः केचित् । “यस्यापि देवस्य गुणान्
समस्यास्तत्त्वांश्चतुर्विंशतिमाहुरेके” हरिवं० २७६ अ० ।
ब्रह्मणि “वदन्ति तत्तत्त्वविदन्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शङ्कते” भाग० ११।११
अनारोपितं तत्त्वमिति वेदान्तिनो वदन्ति । पदार्थे ।

“न्यूनतत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्भिनाशस्य”
सां० सू० । भवभेदे पदार्थभेदा यथा

“सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं” शून्यमेव
तत्त्वमिति शून्यवादिनो बौद्धाः । पृथिव्यादीनि
चत्वारि भूतानि तत्त्वानीति चार्वाका आहुः । जीवा

जीवास्ते द्वे तत्त्वे इत्याहंताः । जीवाकाशधर्मधर्म
पुद्गलास्तिकायाः पञ्चतत्त्वानीत्याहंतेकदेशिनः । जीवा
जीवास्त्ववन्वसंवरनिर्जरोष्णाः सप्त तत्त्वानीत्यपरे
आहंतेकदेशिनः । स्तन्मास्तन्मभेदेन द्विविधं तत्त्व-
मिति द्वैतवादिनः श्रीपुरुषप्रज्ञाचार्याः । चिदचिदी-
श्वरभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति रामानुजीयाः पतिपशु
पाशभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति पाशुपतशास्त्रकोविदाः
नज्जलीशाचार्याः शैवाश्च । महदादीनि पञ्चविंशतस्तत्त्वा-
नीति सार्वभ्याः । ईश्वराधिकानि तानि चेति, अर्जु-
नशतस्तत्त्वानीति पातञ्जलाः । ब्रह्मैकमेव परमार्थ-
तत्त्वं तदुभिन्नाः मायाकल्पिता इति मायावादिनो
वेदान्तिनः ।

तत्त्वज्ञान न० ६त० । १ याथार्थ्यज्ञाने, २ ब्रह्मज्ञाने च ।

“प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनद्वन्द्वान्सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय
वादजल्पवितण्डाहेत्याभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां
तत्त्वज्ञानाद्भिः प्रेयसाधिगमः” इति गो० सू० । ३ ज्ञाना-
रोपितवस्तुप्रत्यये । इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदा-
नन्दात्मनि मायया कल्पितत्वात् गृह्येय आत्मैकैः
परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दादयोऽहमस्मीति ४ परिज्ञाने ।
५ याथार्थ्यज्ञाने । यथा सति घटादिवस्तुनि सति
ज्ञानम् व्यसति च शशशृङ्गादावसदिति ज्ञानम् ।

“निखिललोकविमोक्षसुखोपायं मननोपायमात्मन-
स्तत्त्वज्ञानमात्मनः” । यथा आत्मा शरीरादिभ्यो
भिन्न इत्याकारं ज्ञानमिति । नेयायिकाः । इतरनिवृत्ति-
पूर्वको ब्रह्मात्मावगम इति मायावादिनो वदन्ति ।
भगवद्विषयकमपरोक्षज्ञानमिति द्वैतवादिवेदान्तिन आहुः

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् म० । तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति
साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्यामानित्वा दसर्वसा-
धमपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्यातत्कार्या-
त्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिरूपश्च
भोक्षः तस्य दर्शनम् आलोचनम् । तत्त्वज्ञानार्थे आलोचने
तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत् साधने प्रवृत्तिः स्यात्
इति तदालोचनं बोधार्थतत्त्वज्ञानसाधनम् ।

तत्त्वन्यास प० तन्वोक्ते विष्णुपञ्चगे न्यासभेदे तत्प्रकारस्त-
न्वसारे यथा

“मादिकान्तामयार्थांश्च जीवाद्येकैकशो वदेत् । नमः
परायेत्युच्चार्य ततस्तत्त्वात्मने नमः” इति गौतमीय
वचनात् सर्वत्र तत्त्वपदयोगः । यथा सं नमः पराय

जीवतत्त्वात्मने नमः । भं नमः पराय प्राणतत्त्वात्मने नमः । एतदुभयं सर्वगाले । तथा च गौतमीये “जीवं प्राणं ह्यस्योक्ता सर्वज्ञेषु प्रविन्यसेत् । ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयञ्च विन्यसेत्” । वं नमः पराय मतिरत्त्वात्मने नमः । फं नमः परायाहङ्कारतत्त्वात्मने नमः । पं नमः पराय मनस्तत्त्वात्मने नमः । रति त्वयं हृदि । नं नमः पराय शब्दतत्त्वात्मने नमः । सक्तके । धं नमः पराय स्पर्शतत्त्वात्मने नमः । सुखे । दं नमः पराय रूपतत्त्वात्मने नमः । हृदि । थं नमः पराय रसतत्त्वात्मने नमः । गुह्ये, तं नमः पराय गन्धतत्त्वात्मने नमः । पादयोः । णं नमः पराय श्रोत्रतत्त्वात्मने नमः । कर्णयोः । टं नमः पराय त्वक्तत्त्वात्मने नमः । त्वचि । डं नमः पराय नेत्रतत्त्वात्मने नमः । नेत्रयोः । ठं नमः पराय जिह्वातत्त्वात्मने नमः । जिह्वायाम् । टं नमः पराय घ्राणतत्त्वात्मने नमः । घ्राणयोः । जं नमः पराय वाक्तत्त्वात्मने नमः । वाचि । झं नमः पराय पाणितत्त्वात्मने नमः । पाणयोः । ञं नमः पराय पादतत्त्वात्मने नमः । पादयोः । खं नमः पराय पायुतत्त्वात्मने नमः । गुह्ये । चं नमः पराय उपस्थतत्त्वात्मने नमः । निष्के । छं नमः पराय व्याकाशतत्त्वात्मने नमः । सूक्ष्मे । चं नमः पराय वायुतत्त्वात्मने नमः । सुखे । गं नमः पराय तेजस्तत्त्वात्मने नमः । हृदि । खं नमः पराय जलतत्त्वात्मने नमः । निष्के । कं नमः पराय पृथिवीतत्त्वात्मने नमः । पादयोः । तथा न्यासेऽभिहितः क्रमदीपिकायाम् । “इत्युच्यते जीवतत्त्वविद्वीत तत्त्वान्वाचं मपूर्वकपराक्षरनल्पेतेतम् । भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च नखनसुहृदस्तत्त्वमनून् क्रमेण । सक्त-लवपुत्रि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये न्यस्य मतिमहङ्कार तत्त्वं मनसि । कसुखहृदयगुह्याङ्गमज्यो शब्दपूर्वगुणगणमथ कर्णादिस्थितम् श्रोत्रपूर्वम् । वागादीन्द्रियवर्गमात्मनि नमेदाकाशपूर्वं गणं सूक्ष्मे हृदये शिवे (निष्के) चरणयोः हृत्पुण्डरीके हृदि । थं नमः पराय हृत्पुण्डरीकतत्त्वात्मने नमः । हृदि । चं नमः पराय हादशकलाव्याप्तरूपमण्डलतत्त्वात्मने नमः । हृदि । सं नमः पराय षोडशकलाव्याप्तरूपमण्डलतत्त्वात्मने नमः । हृदि । रं नमः पराय दशकलाव्याप्तरूपमण्डलतत्त्वात्मने नमः । हृदि । धं नमः पराय परमेष्ठितत्त्वात्मने वासुदेवाय नमो सक्तके । थं नमः पराय पुरुषतत्त्वात्मने सङ्कर्षणाय नमो सुखे । थं नमः पराय विश्वतत्त्वात्मने प्रद्य-

न्नाय नमो हृदि । वं नमः पराय निवृत्तितत्त्वात्मनेऽभि-
रुहाय नमो निष्के । खं नमः पराय सर्वतत्त्वात्मने
नारायणाय नमः । पादयोः । णं नमः पराय कोप-
तत्त्वात्मने नृसिंहाय नमः सर्वगाले । हृत्पुण्डरीक-
तत्त्वादीनां न्यास प्रमाणमाह तथा धिस्त्वानि द्विषडष्टक-
युग्मयुग्मकलाव्याप्तानीति, । गौतमीये “थं बीजं
हृत्पुण्डरीके च तत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् । हं बीजं सूर्य-
मण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् । सं बीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं
तत्त्व प्रविन्यसेत् । रं बीजं पद्ममण्डलतत्त्वं तत्त्व प्रवि-
न्यसेत् । पं बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवाय नमः ।
थं बीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणमथासुखे । खं बीजं विश्वतत्त्वञ्च
प्रद्युम्नञ्च हृदि न्यसेत् । वं बीजं निवृत्तितत्त्वञ्च अवि-
रुहसुपन्यसेत् । छं बीजं सर्वतत्त्वञ्च पादे नारायणं न्यसेत् ।
जं बीजं कोपतत्त्वञ्च नृसिंहं सर्वगालके । एवं तत्त्वानि
विन्यस्य प्राणायामं समश्चरेत्” इत्येऽपि तत्त्वन्यासाः
श्रीविद्याताराकाशीनामपि प्रजापतेः तन्त्रसारोक्ता वक्ष्या-
तत्त्वरश्मि पु० तन्त्रोक्तेः (स्त्री)-बधूबीजं “मादविन्दुसमा-
क्रान्ततत्त्वरश्मिसमन्वितः” इत्यस्य व्याख्यायां “तत्त्वरश्मि-
वधूबीजमिति” तन्त्रसंज्ञा . . .

तत्त्वविदुः लि० तत्त्वं वेत्ति विदुः किम् । पदार्थानां याथार्थ्यं
ज्ञातरि “तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागशः”
गोता । २परमेश्वरे पु० “तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्म-
मृत्युजरातिगः” विष्णुसं० । “तत्त्वं स्वरूपं यथाव-
हेतीति तत्त्वविदुः” भा० । [हृत्पुण्डरीकं शब्दार्थचि० ।

तत्पत्नी स्त्री तन-किप् तत् पत्नमस्याः डोप् ।

तत्पद न० तदिति पदम् । तच्छब्दे “तत्त्वमसि श्वेतकेतो
इत्यादिवाक्यस्य तत्त्वत्वं च आत्मेतित्यादि” श्रुति-
व्यञ्ज तत्पदं पाठ्यम् ।

तत्पदलक्ष्यार्थः पु० तत्पदस्य लक्ष्योऽर्थः अज्ञानादि-
समष्ट्युपाध्यापहिताधारभूतेऽनुपहितचेतन्ये चिदेकम
रूपिणि । [पदाभिधेये ।

तत्पदवाच्यः लि० इत० । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्पदार्थं तत्
तत्पदवाच्यार्थं पु० इत० । तत्त्वमस्यादि वाक्यस्य तत्पदस्य
वाच्यार्थं अज्ञानादिसमष्टिः एतदुपहितसंज्ञित्यादिवि-
शिष्टचेतन्यम् एतदनुपहितचेतन्यञ्चैतत् त्वयं तन्नायः-
पिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थं अवतीति
व्युत्पादितेऽर्थे ।

तत्पदार्थः पु० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्पदार्थः । जगत्

कारणे परमात्मनि । “यत् जगत्कारणं तत्त्वं तत्-
पदार्थः स उच्यते” । एवं तत्पदार्थो निरूपितः इदानीं
त्वंपदार्थो निरूप्यते” वेदान्तशां । तत्पदत्वं पदवाच्य-
योर्विरोधेनाभेदाभावेऽपि सत्त्वार्थयोर्यथाऽभेदस्तथा
यिवेकचू० न्तरूपि यथा

“तत्त्वमस्यामभिधीयमानयोर्ज्ञातानोः शोधितयोर्वेदी-
त्यम् । श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्यक् एकत्वमेव प्रति-
पाद्यते सङ्गः । ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोर्निग-
द्यतेऽन्योऽन्यविरुद्धधर्मिणोः । अद्योतमानोरिव राज-
भृत्ययोः कृपाश्वराश्वयोः परमाणुमेवौ । तयोर्विरो-
धोऽयस्यपाधिकल्पितो न वास्तवः कश्चिदुपाधिरपः ।
ऐशस्य माया सहृदादिकारणं जीवस्य कार्यं” इत्यु-
पसङ्गोपम् । एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः सम्यग्निरासे
न परो न जीवः । राज्यं मरेन्दुस्य भटस्य खेटकस्तयो-
रपौष्टे न भटो न राजा । कथात व्यादेश इति श्रुतिः
स्वयं निषेधति ब्रह्मणि कल्पितद्वयम् । श्रुतिप्रमाणानु-
वृत्तबोधोपात्तयोर्निरासः करणीय एवम् । नेदं नेदं
कल्पितत्वाच्च सत्यं रज्जुर्दृष्टा व्यालवत् स्वप्नश्च । इत्थं
दृश्यं साधु युक्ताया व्यपोक्ता श्रेयः पञ्चादेकभावस्तयोर्यः ।
ततस्तु तौ लक्षणया तुल्यौ तयोरखण्डैकरसत्वसङ्गये ।
नालं अहत्या, न तथाऽजहत्या, किन्तु भयार्थोत्तिकयैव
भाव्यम् । स देवदत्तोऽयमितीह चैकता विरुद्धधर्मांश-
मप्राप्य कथ्यते । यथा, तथा तत्त्वमसीतिवाक्ये विरुद्ध-
धर्मानुभयत्वं हित्वा । संलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनो-
रखण्डभावः परिचीयते सुधैः” ।

तत्पदभिधः लि० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्पदव्याभिधा-
नम् । तत्पदवाच्ये “मायोपाधिर्जगद्व्योनिः सर्वसत्त्वादि-
लक्षणः । परोक्षशब्दः सत्याद्यात्मकस्तत्पदभिधः” ।
वेदान्तकारिका ।

तत्पर लि० तत्परसङ्गमं यस्य । १ तद्वत्ते, २ तदासङ्गे च
अमरः । ५ त० । तस्मात् परे १ यस्तुनि च । परता च
कालिकी दैशिकी च । तत्र कालिकी “परस्तत्पर-
ऽह्नि” अमरः दैशिकी । “गण्डौ कपोतौ तत्परं हनू”
अमरः । “परः पूर्वेण सकृद्यस्तत्परस्तेन तेन च”
जीबान् । “अच्छोर्निषेधस्य स्वराम(१०)भागः स तत्परस्त-
न्मतभाग उक्तः” लि० लि० निषेधस्य त्रिंशद्भागा-
त्मके षष्ठ्यन्तानभेदे ५० ।

तत्परायण लि० तदेव परममनं यस्य सत्यम् । तद्वाचके ।

तत्पुरुष “तत्पुरुषः” इत्यधिकृत्य पा० विहिते ऽवसासभेदे

“उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति तस्य लक्षणं
प्रायिकम् अर्जुपिप्पलीत्यादि तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्रधा-
न्याभावात् अद्यापिः पूर्वपदप्रधान्याश्चाख्ययीभावत्वा-
पत्तेरतिव्याप्तिश्च यथोक्तं वाक्यपदीये “समासस्तु चतु-
र्ज्ञेति प्रायोवादस्तथाऽपरः । योऽयं पूर्वपदार्थोऽदि-
प्राधान्यविषयः स च” “अयमर्थः समासः अख्ययीभावतत्पु-
रुषद्वन्द्वब्रह्मिहि भेदात् चतुर्ज्ञे । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो-
ऽख्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थ-
प्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो ब्रह्मब्रह्मिहिः इत्यादि-
लक्षणमपि प्रायिकम् । उन्मत्तमङ्गं स्वरूपमिति अर्जु-
पिप्पली द्विधाः कृष्णपलाशमित्यादौ परस्परव्याभिचा-
रात् । तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यख्ययीभावे पूर्वपदार्थ-
प्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्वन्द्वब्रह्मिहित-
लक्षणातिव्याप्तिश्च “अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति”
(अव्य०) समासात् । स्वरूपप्रतीत्यख्ययीभावे उत्तरपदार्थ-
प्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरख्ययीभावादव्याप्तिश्च ।
“स्वरूपः प्रतिना मात्तार्थे” इति (अव्य०) समासात् ।
अर्जुपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादख्ययी-
भावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च “अर्जुं नपुंसकमिति”
(तत्प०) समासात् । एवं पूर्वकाय इत्यादावपि द्रष्टव्यम् ।
द्विधा इति ब्रह्मब्रह्मिहानुभयपदार्थप्रधान्यात् द्वन्वाति-
व्याप्तिब्रह्मब्रह्मिह्याप्तिश्च । कृष्णपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समा-
हारान्यपदार्थप्राधान्याद्वन्द्वब्रह्मिह्यातिव्याप्तिर्न्याव्याप्तिश्च
स्यादिति भावः । सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्व-
मख्ययीभावत्वमित्यादि लक्षणं द्रष्टव्यम्” वै० भू० सा० ।
यद्वगङ्गिप्रकाशिकायान्तु अन्यथा तत्पुरुषसङ्गा तत्र
पदार्थयोरन्वयबोधप्रकारे दर्शितो यथा
“यदीयेन सुवर्धेन युतयदुबोधनक्षमः । यः समासस्तस्य
तत्र स तत्पुरुषः उच्यते” । यदर्थगतेन सुवर्धेन त्रिंश-
दस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोव्यः स
तदर्थस्य तदर्थं तत्पुरुषः । न तु यद्वाभोत्तरं यद्वाभ
यदर्थगतसुवर्धार्थविक्षिप्तस्य यत्सार्वस्य बोधकं तदुत्तरं तस्मा-
न्मैय तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्वकायोऽर्जुपिप्पलीत्यादाव-
व्याप्तेः । लोकपक्षेत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्मधारय
एव महाकविर्महाविद्य इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृते-
ऽप्येकमासाधैकदेशे पञ्चनादावपरमासाधैर्याभेदान्वयबोध-
कतया तथात्वसम्भवात् । लोकं पक्षेत्यादौ अमत्तादात्म्य-

वाचित्वे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः
समास एवाव्युत्पन्न इति तु न देश्यं “सोऽनन्त्या समा-
भ्यामित्यादेः कालिदासादौ प्रयुक्तत्वात् द्विगौ कर्मधारये
च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वपदेशः पदसंस्कारार्थो
गोचः । विभजते । “द्वितीयादिबुधर्थस्य भेदादेश्च च
वक्षिणः । क्रियान्वयो द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः”
“यामगतः चैवनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैवधनं
भैरवगतिः गृहस्थित इत्यादौ द्वितीयादिबुधर्थस्य कर्मत्व
कर्तृत्वादेवैवभेदादित्यस्य द्वितीयात्तृतीयादितत्पुरुषत्वेन
यद्भेदाः स्वष्टकैकपदार्थनिष्ठद्वितीयाद्यावच्छिन्नापरपदा-
र्थबोधकसमासत्वादेर्धर्मपट्टकस्य सुवचत्वात् । इयांस्तु
विशेषो यदेतेषु धात्वर्थान्वयेव द्वितीयादेरर्थः प्रायो
घटकः षोडशपरितः पुण्येन सुखं गमाय विद्या दण्डा-
वृष्टः गवां क्षणा सम्पन्नसीरा तिलेषु तेलमित्यादिविप्रे
तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् वर्षसुखी गिरिकाणः कुण्डल-
हिरण्यं घटान्यः कुबेरवनिः कर्मकुशल इत्यादौ तु
तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः । ननु यामगत
इत्यत्र गतो यामकर्मकत्वस्य राजपुरुष इत्यत्र च पुरुषे
राजसम्बन्धस्यावगमो न यामादिपदेभ्यो लुप्तपुः शर-
णात्, तन्मोपमजानतोऽप्यन्यवोधात् सन्देहं यामगत
इत्यादितः सन्देहयामयोरभेदान्वयबोधोपसङ्गाच्च सम्बन्धं
दधि पश्येत्त्यादाविव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधो-
प्रयुक्तस्य नाङ्कोः समानविभक्तिप्रतिसम्बन्धस्यापिशिष्ट-
त्वात् । नापि यामादिपदस्य यामकर्मकत्वादिलक्षकत्वात्
अभेदान्वयसम्बन्धेन नामार्थस्यान्यवोधं प्रत्यतुल्यस्य
नाभोतरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य
वा गत्यादावसत्त्वात् । नच यामादिपदलक्षितस्य याम-
कर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येनान्वय इति साम्प्र-
दायिकानाम्प्रतमिव साम्प्रतं तत्पुरुषस्यापि समस्यमान-
पदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः यामं
गतः राज्ञः पुरुष इत्यादिविप्रेक्ष्य समासतुल्यार्थकत्व-
ज्ञानापत्तेरिति चेन्न प्रत्ययान्ततत्त्वामार्थस्यैव भेदेनान्व-
यबोधं प्रति तत्त्वामोत्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतावास्तन्मत्वेन
यामगत इत्यादौ यामादिपदलक्षितयामकर्मत्वादेर्गत्यादौ
भेदेनान्वये बाधकाभावात् । नचैवं गतो यामेत्यत्रापि
यामदपलक्षितस्य यामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोध-
प्रसङ्गः प्रत्ययान्तान्वयतत्त्वामोपस्थाप्यार्थस्यान्यवोधसा-
म्बन्धं प्रत्येवोक्तगतादृशतत्त्वामोत्तरनाभोपस्थाप्यत्वस्य

हेतुत्वेन तदसम्भवात् । अतएवाहं पिप्पलीच्छेद इत्यादौ
पूर्वपदप्रधानत्वेनानुचितस्य तत्पुरुषादेरनुपपदाधीनां
पिप्पलीप्रभृतीनाम् अर्थादर्थे चटपटमठानामित्यादौ च
वर्षपदप्रधानत्वेन इत्यस्यानन्यपदार्थानां तटादीनां सुबर्धे
अन्वयः तथा वृक्षगुह्यो ब्राह्मेत्यादौ गुह्यादीनामपि वृक्षजर्धे
प्रत्ययर्थस्येवपदसमाप्नो नाङ्कः प्राग्बहुविधविधानादिति ।
ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नकृति
यामगत इत्यादौ कर्मत्वादिसंशर्गेण यामादेरेव गत्यादा-
वन्वयोऽस्तु ततं यामादिशब्दस्य यामकर्मकत्वादिलक्षणयेति
चेत् सत्यं विप्रेक्ष्यशक्त्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय
तत्र लक्षणास्वीकारात् । माऽस्तु वा यामादिपदस्य तत्कर्म-
कत्वादौ लक्षणा कर्मत्वादिसंशर्गेणैव यामादेर्गत्यादावन्व-
यसम्भवात्तत्रापि न क्षतिः यामं गत इत्यादिविप्रेक्ष्यस्यापि
कर्मत्वार्थकद्वितीयाद्युपसम्बन्धनादेव कर्मत्वादिसंशर्गेण
गत्यादौ यामाद्यान्यवोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भ-
वात् याममित्यादौ कर्मत्वादिसंशर्गकान्वयबोधानुरोधेन
द्वितीयादेः कर्मत्वादर्थकत्वात् । अतएवाघटः पट इत्या-
दावन्वयस्य असुरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः, अनिक्तुः शर
इत्यादौ सङ्गस्य, अत्राङ्गणी वार्तुषिक इत्यादावपकटस्य,
अनुदररुदरन्तरुण्या इत्यादौ स्वल्पस्य, वाचकेन नञ्-
निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव चटादेरनु-
भावेऽपि तत्त्वतत्पुरुषे नाव्याप्तिः । पटस्याभाव
इत्यर्थे प्रसज्यनञ्जा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणन्ते
नापटं यर्कते इत्याद्येव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपद-
लिङ्गकत्वनियमान् इति दृष्टाः । प्रसज्यनञ्जाप्यपट
इत्यादिसत्पुरुष एव साधुनान्वयबोधः नञ्स्तत्पुरुषविधे
कदपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवाद इत्यादिकः
किरणावल्यादौ पुंशि प्रयोग इति तु पक्षधरविधाः ।
सुजगते चोत्तरः कस्यो नचेदेवं “दगेते राजमातङ्गास्तस्यै-
वामी तरङ्गमाः । चैवो यामगतस्तत्र मैत्रः किं कुरुते-
ऽधुना” इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदलक्ष्यत्वे
तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेषप्रविधया
वृत्त्या पूर्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिश-
ब्दानाम् “नहि प्रजावतीयं मे त्वं तन्मै देहि कञ्च-
कम् । नीलो नचिर्गुणः शोऽत्र आत्मादिर्वैध्यते तदा” ।
नन्येवम् “अनयेव कञ्चा निषादस्यपतिं याजयेदिति”
नृतौ निषादानां स्वपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः
प्रत्युत्ति निषादः स्वपतिरित्यर्थे कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो

व्याख्यात तत्पुरुषे भक्तिभिया हि तत्र कर्मधारय-
स्त्रीकारकान् लोके निषादस्याधानेऽपूर्वविद्याप्रयुक्तस्य क-
ल्पते कल्पते च निषादीयतत्तदध्ययने निषेधविधि-
वाधात् “स्त्रीन् ह्यौ नाधीयेतामिति” श्रुतौ तत्तदध्ययने-
तराध्ययनपरत्वं धातोः, गुरुपदस्य त्वैवर्षिकान्योपलक्षक-
त्वात् । यदि च कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा
तदा तत्पुरुष एव तत्रोचितस्त्वैवर्षिकस्यैव निषादीय-
स्यपतित्वेन प्रामावपूर्वविद्याप्रयुक्तेऽन्तर्लक्षनिषेधविधि-
सङ्कोचस्य चाकल्पत्वादिति चेत् तत्पुरुषे लक्षणापत्तेऽपि
किमिति कर्मधारय एव तत्राभ्युपेयते न तु तत्पुरुषः
निषादानां स्यपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्यपतिपदा-
क्षिप्रादसम्बन्धवत्त्वेन स्यपत्यनुभवसङ्कल्पस्य सर्वसङ्गत्वेन
तदनुरोधाक्षणायाः कृत्प्रत्ययेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भ-
वात् न हि निषादस्यपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया
स्यपत्यादिबोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव
तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापत्तेस्तद्वाधकतयोपन्यासानौ
चित्वात् । अथ बाधकं विना सुख्यार्थ एव श्रुतीनां
प्रामाण्यं न तत्र प्रमाणान्तरविषयेऽपि लक्ष्यार्थे सुख्ये
शब्दस्वरस इत्यादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरिति
चेत्तर्हि बाधकासतत्वे कर्मधारयविधयैव वेदानां प्रा-
माण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि तत्पुरुषविधया कर्म-
धारयात् समानान्तरस्य दौर्बल्यमित्यादिमीमांसया तथैव
प्रतिपत्तेरित्यपि किञ्च रोचयेः । तत्पुरुषाद्वक्तृव्रीहे-
र्जन्त्यत्वमन्त्यत्वाप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या न हि वक्तृ-
व्रीहौ समस्तपदानां लक्षणिकत्वादेव ततो दुर्बलत्वम् ।
एकपदमात्रलक्षणायापि वक्तृव्रीहेर्व्यख्यायत्वादित्याक्षां
विस्तरः” ।

स च तत्पुरुषस्त्रिविधः व्यधिकरणपदघटित समानाधि-
करणपदघटित संज्ञानवबोधकसंख्यावाचकपदघटितभे-
दात् । तत्र संज्ञानवबोधकसंख्यापूर्वकसमानाधिकरणपदघ-
टितस्तत्पुरुषो द्विगुः “दिक्मुख्ये संज्ञायामिति
श्रुतेण विहितपञ्चाङ्गादिकर्मधारयादिष्वितिप्रसङ्गधार-
णाय संज्ञानवबोधकेति “संख्यापूर्वोद्विगुरिति स्मृत्वाश्च
भङ्ग्यापूर्वकेति । द्विगुर्द्विगुपदार्थे तथात्ववारणाय
तत्पुरुषेति । द्विगुविषयपरिहारेण समानाधिकरणपद-
घटिततत्पुरुषः कर्मधारयः “तत्पुरुषः समानाधिकरणः
कर्मधारयः” इति स्मृत्वात् । इति तद्विज्ञोव्यधिकरणपद-
घटितस्तत्पुरुषः यथा राजपुरुष इतित्यादि । “द्विगो द्विगु-

रपि चाहं वततं मदुद्वेगे व्ययीभावः । तत्पुरुष कर्म-
धारय येन स्त्री मदा वक्तृव्रीहिः” उद्भूतः

स प्रसिद्धः पुरुषः । शब्दभेदे धारणः तस्य पुरुषः ।
इतद्विज्ञोव्ये च । “तत्पुरुषाय विद्महे” इति गायत्री
तत्फलं पुं तनोति किप् तत् विस्तीर्णं कलति विकाशते
अच् । पुष्पमात्रविकाशिनः शुक्लवने, शङ्खलोपधौ श्चोर-
णामोपधौ च गङ्गार्थः ।

तत्र धारणे चुं आत्म० सक० सेट् इदित् । तन्मयते
अतितन्मत् इदित्करणं वेदे स्वरविशेषार्थम् ।

तत्र कृतुस्वधारणे भा० प० अक० सेट् चान्द्राः । तन्मति
अतन्नीत् ततन्व । “इतराभ्योऽपि ढश्यन्ते” पा० इत्युक्तेः
प्रथमादर्थे लृत् । तत्र भवान् तत्र भवन्तिमित्यादि ।

तत्र अव्य० तस्मिन् लृत् । तस्मिन्निवर्त्यं “तत्रापि तत्रभवतो
भगवन्मयालोः” नैष० । “कथं तत्र विभागः स्यादिति
चेत् संग्रहो भवेत्” मनुः ।

तत्रत्य लि० तत्र भवः अव्ययात् लृप् । तत्र भवे लि० ।

“मूर्च्छामाप्रोत्युक्तेः शतत्वयैः क्षुधितैर्जनैः” भाग० १।११

तत्रभवत् लि० पृथ्वाथे नित्य० स० । पृथ्वे तत्रगङ्गे उदा०

“यद्य तत्रभवान्श्च पितरं रक्ष किल्बिधात्” रामा०
अयो० १।१२ अ० ।

ततसाधुकारिन् तत्साधु यथा तथा करोति क्ष-णिनि
सङ्क्षेपेति समासः । तस्य साधुकारिणि “आक्रेतच्छील
तर्ज्जितसाधुकारिणु” पा० ।

तथा अव्य० तेन प्रकारेण तदुपकारे याल् विभक्तित्वात् ।

इतेन प्रकारेणेत्यर्थे २ साय्ने च अमरः । श्चभ्युपगमे

४ पूर्वप्रतिवचने ५ सप्तद्वये, द्विनियये च सेटि० तत्र साय्ने

“यथा नदीनदः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथै-

वान्मिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्” मनुः ।

सप्तद्वये । “विषसो भुक्तग्रेषं तु यज्ञग्रेषं तथाश्रुतम्”

“ज्ञाननिष्ठा द्विजाः कौशितपोनिष्ठास्तथा परे” मनुः ।

तेन प्रकारेणेत्यर्थे “कथञ्चक्षा तथा सत्यं सुप्रामासृष्ट्य मं

गतः” भा० व० ११ मलोपाख्यानम् । “यथा क्रतु-

रस्मिन् लोके भवति तथैव भवति” छा० उप० ।

“यथा कामो भवति तथा क्रतुर्भवति” शत० ब्रा०

१४।७।१३।७ सत्ये च ।

तथाकारम् अव्य० तथा+क-निन्दितप्रतिवचने णसुल् ।

कथञ्चित् उक्तप्रकारेण कथेत्यर्थे । “तथाकारमहं

भोष्ये” सि० कौ० ।

तथागतं पुनरथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य यथा न पुनरावृत्ति-
र्भवति तथा तेन प्रकारेण गत इति वा तथा गतः सहस्र-
येति समासः । १ मुहुरग्नौ सगते अक्षरः । “यथा गतास्तो
ह्वयः शिवं गतिं तथागतिं सोऽपि गतस्तथागतः”
सर्वद्वैतानन्दः । २ पूर्वोक्तप्रकारेण गते लि० । “नलं दहा
तथागतम्” भा० प० ७७ अ० । “त्रिव्यं तथागतां दहा
ज्वलन्तीतिव पाण्डवे” भा० व० १६ अ० ।

तथाच अर्थः । तथा च च च इत्यर्थः । उक्तस्य दृष्टीकरणार्थं
“निरिन्द्रियाद्यमन्त्राच्च स्त्रियोऽन्धतमिति स्थितिः । तथा
च नृतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि” मनुः ।

“एतावानेव पुण्यो यज्ज्ञायात्मा प्रजैति ह । विप्राः
प्राहुस्तथाचैतयो भर्ता सा अन्ताःकुना” हितो० ।

तथात्व न० तथा+भावे त्व । तथाभूतत्वे । “तथात्वं चेदि-
न्द्रियाणासुपधाते कथं कृतिः” भाषाप० । “स्वरूपा-
नन्दस्य तथात्वम्” सांख्य० सू० ।

तथापि अर्थः । तथा च अपि च इत्यर्थः । यद्यपीत्यनेनाजिप्तस्य
समाधानार्थं “तथापि मम सर्वस्वं रामः कमललोचनः”
उद्भटः । “यद्यपि का नो हानिः परस्य द्वाकां रासभ-
सरति । असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः”
उद्भटः । “सा चैवास्मि तथापि सुरतव्यापारनीला-
विधौ” काव्यप्र० ।

तथाभूत लि० तेन प्रकारेण भूतः भू-कर्त्तरि क्त । तादृशेन
रूपेण भूते । “तथाभूतां दहा नृपसदृशं पाञ्चालतनयाम्”
वेणी० । “अरक्तथाभूतमयुक्तेनेत्यम्” कुमा० ।

तथाराज पु० तथेति राजते राज-अच् । बुद्धदेवे शब्दार्थचि०
तथाविध लि० तथा विधा यस्य । तथाप्रकारे “तथाविध-
कावदशेषमस्तु सः” कुमा० । “अतोऽभिज्ञाये प्रथमं तथा-
विधे” । “श्रुत्वा तथाविधं श्रुत्युं कैकेयीतनयः पितुः” ।
“प्राप्य चाशु जनस्थानं क्षरादिभ्यस्तथाविधम्” इति च रघुः
“तस्य तावच्छती सञ्जरा सञ्जरांश्च तथाविधः” मनुः

तथाहि अर्थः । तथा च हि च इ० । निदर्शने २ प्रसिद्धमेवे-
त्यर्थे शब्दार्थचि० । ३ उक्ताये दृष्टीकरणे ।

तथैव अर्थः । तथा+सादृश्ये सहस्रये वा तस्यावधारणम् ।
तद्वदेत्यर्थे तत्सहस्रस्यावधारणे च शब्दार्थचि० । “अस्ति
उक्तो वशे यस्य भाव्या भर्तुस्तथैव च” चाणक्यः ।
“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथै-
वान्नमिषः सर्वे नृहस्ये यान्ति संस्थितिम्” मनुः ।

तथ्य न० तथा+साधु यत् । १ यद्वस्तु यथाभूतं तत्वावधारणायाने ।

सत्ये १ तद्युते लि० अक्षरः । “काचं वाप्यथ वा
खड्गमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि जुवन्
दाण्डोदण्डं कार्णायकावरम्” मनुः । “अनन्यभाजं पति-
माश्रुतीति सा तथ्यमेवाभिहितं भवेन” कुमा० ।
“भूय एव त्वं मां तथ्यैर्वचोभिस्त्वद्वचः” भा० श्रौ०
५५ अ० । “यदर्थं नृपुण्यं साध्यान् कीर्तयामं नराधम !”
भा० श्रौ० १५६ अ० ।

तद् लि० तन्-कदि क्तिञ्च । १ पूर्वोक्ते बुद्धित्वे, २ परामर्शयोग्ये
३ विप्रकटविषये । ४ अज्ञानि न० । “सां तत्सदिति निर्देशो
मज्ञानास्त्रिविधः अन्तः” इति गीता । “अदृष्टस्तु विप्रकटं
तदिति परोक्षे विज्ञानीयात्” इत्युक्तेरस्य परोक्षवाचित्वम् ।
बुद्धित्वोपलक्षितधर्मावकाशेऽस्य शक्तिः । बुद्धित्वत्वं च
पूर्वानुभूतसंस्कारवत्तया, तेन कृतिविषयत्वेन तथात्वं
बोध्यम् । तदर्थं एवास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न तथा-
त्वम् । अतएव “एतत्तदोः सुबोधेऽकोरनञ्समासे हलि”
पा० न सर्वनामकार्यमन्यथा एतत्तयोरिति स्यात् । सर्व-
नामकार्यञ्च त्वदादीनामः जसादौ श्रीभावादि वृत्तिमात्रे
उपपन्नावादिच । स तौ ते तस्यै तस्मात् तेषां तस्मिन्
इत्यादि । तस्य च टेरकच् सक्तः तस्यै इत्यादि च ।
“स किं सखा साधु न यास्ति योऽधिपम्” किरा० ।
“तौ गुरुर्गुरुपत्नी च” रघुः । “ते तत्राहार्द्राभास्याय
चेरुसीरपरिपहाः” “ते हिमाख्यमानन्य” कुमा० ।
“तस्यै शंसस प्रणिपत्य नन्दी” कुमा० । “तस्मिन् मघो-
नस्तिदशान् विहाय” कुमा० । तस्मात्साव्यत्वं वापयेत्”
कृतिः । दृष्टसंज्ञात्वात् क “तदीयमातङ्गचटाविघटितैः”
भाषः । ततः तत् तर्हि तदा इत्यादि । ५ हेतौ अर्थः
स्वरादेराक्षतिगण्यत्वात् स्वरादि । “सन्तप्तानां त्वमसि
शरणं तत् पयोदः प्रियायाः” मेघ० । “तदङ्गमयम्
मघवन् ! मङ्गाकृतोः” रघुः । अस्तेतावपि ६ सर्व-
नामसमानार्थे न० । “इन्द्रियदोषात् संस्काराज्ञाविद्या”
“तद्दुष्टज्ञानम्” का० सू० । “तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमा-
नार्थकमविद्यां परावृत्तिं साऽविद्या दुष्टज्ञानं व्यभि-
चारिज्ञानमतस्मिन्सदभिज्ञानं अधिकरणप्रकारावच्छिन्न
विशेषणकम्” उप० इति । ८ तदेत्यर्थे च “व्यायसी
चेत् कर्मवृत्ते मता बुद्धिर्जगद्गर्ह न । तत् कर्मणि घोरे
नाम् । गीता ८ प्रसिद्धे लि० सर्वनामकार्यञ्च । “तं
केशपाशं प्रसमीप्य कुर्यात्” कुमा० । तत् अज्ञानि
“तदित्यनभिज्ञायाव फलं यत्तत्प्राप्तिः । दान

क्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिरिति" गीता ।
तदिति ब्रह्माभिधानसुव्याख्यं अनभिसन्वाय च कर्मणः
फलमित्यर्थः "तत्सत्यं" स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो"
इ० ७० । तत्पदवाच्यार्थश्च तत्पदवाच्यार्थशब्दे उक्तः
गरदा० चव्ययो० अच समासान्तः । तस्य समीपम् उपतदम् ।
तदर्थं लि० स अर्थो यस्य, तस्मै इदं वा "अर्थेन सह नित्य-
समासो विशेष्यनिष्पत्ता चेति" वार्त्ति० समासो वा । १ तत्-
प्रयोजनके २ तद्वद्ध्येके "अन्तेवाची वार्त्तिस्तदर्थेषु धर्मक-
त्वेपु योजयेद् इति वा" दा० त० आपस्तम्बः
२ तस्याभिधेये ३ तत्प्रयोजने च ततो भावे व्यञ्ज् । तादर्थ्यं
तत्प्रयोजनकत्वे । "तादर्थ्यं चतुर्थी" सङ्घ यो० ।

तदन्यत्वं न० तथोरन्यत्वम् । तयोर्भेदाभावे "तदन्यत्वं
भारम्भणशब्दादिभ्यः" शा० सू० ।

तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गः ५० तदन्यः बाधितार्थस्य प्रसङ्गः ।
प्रमाणबाधितार्थस्य प्रसङ्गरूपे प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गा-
परपथ्याये तर्कभेदे । तत्स्वरूपादि "स चायं तर्कः
पञ्चविधः आत्मान्नवान्योन्यान्वयचक्रकानवस्थाप्रमाणवा-
धितार्थप्रसङ्गभेदात् इति" विभज्य आत्मान्नयादीन् सङ्घ-
यित्वा जगदीशेनोक्तं यथा उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः
प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गः । सोऽपि द्विविधो व्याप्तिपाहको
विषयपरिपोषकश्च तत्पादो यथा धूमो यदि वह्निव्यभि-
चारी स्यात्तदा जग्यो न स्यादिति । द्वितीयस्तु पर्वतो
यदि निर्बह्निः स्यात्तर्हि न स्यादित्यादि" । विषयस्य व्यभि-
चारशङ्कानिर्हतिद्वारा निश्चायकत्वेन परिपोषकत्वम् ।

तदर्पणं न० तस्य स्वस्मिन् निक्षिप्तस्वरूपं प्रत्यर्पणम् । नि-
क्षिप्तव्यस्य निक्षेपु रर्पणे । ६ त० । तस्यार्पणे च ।

तदा अव्य० तस्मिन् काले तदु+दाञ् विभक्तत्वात् च ।
तस्मिन् काले इत्यर्थः । "तदा विधिः कुण्डलनां
विधोरपि" नैष० ।

तदात्मन् ५० स आत्मा यस्य । १ तत्स्वरूपे २ तदभिधेये च ।
तस्य भावः प्रत्युत् । तादात्म्यं अभेदे "क्रमिकं यद्वाप्त-
युग्मेकार्थेऽन्यार्थयोषकम् । तादात्म्येन भवेदेवः समासः
कर्मधारयः" शब्द० प्र० ।

"अभेदस्तादात्म्यं" तच्च सङ्घट्यसाधारणो धर्मः ।
असाधारणत्वं चैकमात्रवृत्तित्वम् । एकमात्रवृत्तित्वञ्च
स्वसामानाधिकरण्यात्प्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेद-
विशिष्टं यत्तदन्यत्वम् । इत्येकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषण-
विभक्त्यर्थः । वृत्तिश्च तत्र प्रकृत्यर्थस्य संसर्गस्योदया

आधारादीनां सख्यकाशीनत्वं स्यात् एवमनुयाजमात्र-
स्योत्कर्षे तदूर्ध्वभाविनां सङ्गतवाक्यसंवाकादीनां सख्यकाशी-
धर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यासत्त्या सुज्ञेयत्वमेव । अभेदस्य
संसर्गतामते ध्येतादृशानुगतभेदस्यैव तथात्वसिद्धिर्भवति । तत्त-
द्भूतित्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्य विशेषश्च तथात्वे घटो
न नील इत्यादि वाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावात्तयो-
तुल्ययोगक्षेमावितिन्यायेन तादृशानुगतसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावा एव भासेरनु नीलादिदृष्टिप्रति-
योगिताकेकाभावः । तथा सति तादृशैकैकावभाव तात्-
पर्येण प्रयुक्तस्य नीलोपि न नील इति वाक्यस्य
प्रामाण्यं स्यात् व्युत्प० गदा० "सत्यैक्ये निघोभेदस्ता-
दात्मम् तच्च तत्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावाः" वेदा० प०
"तदात्मनोपि निविध्यमानत्वे तद्विधेयताकमे तदात्मनि
जगत्प्रवेशात् । न हि घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरू-
पादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामा-
भेदाख्यो धर्मः कश्चिदिष्यते स घटपटादधिकरणतया
निविध्यते तदा संसर्गाभाव एव स्यात् । तस्माद्विशेषण
तदात्मानभूतं जगदिति कोऽन्यराभाव इति" । श्रीह-
र्षचण्डने अन्योन्याभावखण्डने उक्तम् ।

तदात्वं न० तदेत्यस्य भावः तदा+त्वं । तत्काळे अमरः ।
"तदात्वायति संयुक्तः सन्निर्द्यो द्विकक्षणः । "तदात्वे
चात्पिकां पीडां तदा सन्निं समाश्रयेत् "आयत्यं
गुणदोषसत्तादात्वे क्षिप्रनिश्चयः" इति च मनुः ।

तदादितदन्तन्याय ५० न्यायभेदे अन्तभूतस्य कर्तव्यत्वे शा-
स्त्रतः प्राप्ते आदिभूतस्योत्कर्षेण विधानबोधके न्यायभेदे ।
स च न्यायः जैमि० पञ्चमस्य प्रथमे पादे दर्शितो यथा ।
अनीयोमीयपणौ श्रूयते "तिष्ठन् पशुं प्रयजन्तीति" ।
अत्र प्रकृतौ पशुमारणानन्तरं हविष्प्रासादिते
पश्चात् प्रयाजादय इज्यन्ते इति विहताविहापि पशु-
मारणानन्तरं हविष्प्रासादिते प्रयाजाः प्राप्ताः ते च
तिष्ठन्मिति वचनात् जीवत्येव पणौ अपकपत्रने ।
तथा सपनीयपणौ अनुयाजानास्तर्कः श्रूयते यथा अग्नि-
काभादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति । अत्र संशयः । प्रयाजमा-
त्रस्योत्कर्षः प्रयाजाद्यङ्गकलापस्यापकर्षः अनुयाजाद्य-
ङ्गकलापस्योत्कर्षो वा इति । श्रुतयोरेव प्रयाजानुया-
जयोरपकर्षोत्कर्षौ ननु तदाद्यनकलापयोस्तदङ्गप्रयाजा
पूर्वभाविनामाधारसामधेयादीनां तदाद्यपकर्षेऽन्यन्नव्यव-
हितत्वेन प्रधानकाशीनत्वं न स्यात् प्रयाजमात्रापकर्षे तु

भाषते । तादृशश्च धर्मसाहचर्यत्वादित्येव । अपूर्वव्यक्ति-
निष्ठ तादृशधर्मस्य विशेष्य सात्त्विकव्यक्त्येऽपि एकमात्रव्यक्ति-
मत्तं स्यात् एवमनुयाजमात्रोत्कर्षे तदुक्तं भाविनां सूक्त-
वाक्यस्य आदीनामुक्त्यात् प्रधानसन्निधिर्न विलुप्यते
तस्मात् प्रयाजमात्रस्योत्कर्षः तथा च सूक्तम् “अङ्गानां
सुख्यकालत्वात् यथोक्तसुख्यः स्यात्” । अङ्गानां सुख्य-
कालकर्तव्यत्वानुरोधे यथोक्तस्यानुयाजमात्रस्योत्कर्ष-
इति प्राप्तौ भ्रमः । प्रकृतिव्यागे सक्रमपदार्थानुष्ठानस्य
कृत्तृत्वात् विकृतावपि सक्रमाणां पदार्थानामतिदेशात्
क्रमरूपपाङ्गबाधस्यान्याय्यत्वात् उत्तरकालकर्तव्यकर्मपदा-
र्थस्यानुपस्थित्यानुष्ठानविरोधापत्तेः तदुक्तम् पूर्वोप-
स्थितं कार्यमुत्तरं कर्मचोदनात् । प्राप्तं तदन्यथा
भावे क्रमनोपाहितमुच्यते । तस्मात् प्रयाजापकर्षे तदङ्ग-
कलापस्यापकर्षः, अनुयाजोत्कर्षे तदाद्यङ्गकलापस्योत्-
कर्षः, इति तत्त्वबो । अनया दिशा साधकानां
सक्रमाणां करणे उत्कर्षापकर्षौ कल्पनीयौ ।

तदानीम् अथ तस्मिन् काले-तदानीम् विभक्तित्वात्
च । तदेवार्थः । “तदानीमपि पार्श्ववर्तिनाम्” भाग०
पू० ८।११ । तत्र भवः क्युत् तत् । तदानीन्तनं तत्र भवे
ति स्त्रियां ङीप् ।

तदाप्रभृति लि० तदा तत्कालः प्रभृतिरादिष्वस्य तदा-
शब्दस्य सप्रत्ययवृत्तेरपि कथञ्चित् प्रथमार्थवृत्तिता । तत्
कालादिके “तदाप्रभृत्येव विभक्तिसङ्गः” कुमा० ।

तदामुखं लि० तदा मुखं यस्य । प्रारब्धे ।

तदित् लि० तदेति इण-किप् लृक् । तद्विषयके ङीप् ।

“वयस्य त्वा तद्विद्वान्” ऋ० ८।१।१६ यद्विषयकं ङीप्
तदित् तदेवार्थः प्रयोजनं येषाम्” भा० ।

तद्वत् लि० तत् गतः । १ तत्परे २ तदाशब्दे च । तद्वत्तेनैव
जनसां राभा० वा० २४० । “युचिस्तद्वत्तमानसः” गीता

तद्गुणं लि० तस्य गुण इव गुणोऽस्य । १ तत्तुल्यगुणके
२ स्वार्थोद्धारभेदे पु० १८६ पु० लक्षणादि दृश्यम् । ३ त० ।
१ तस्य गुणे पु० । “तद्गुणसारत्वात्” या० सू० । तत्र
प्रधाने गुणः विशेषणम् । ४ प्रधानविशेषणे तद्गुण-
संविज्ञानः ।

तद्गुणसंविज्ञानं पु० तत्र ब्रह्मब्रह्मी गुणस्य गुणीभूतस्य
विशेषणस्य संविज्ञानं विशेषप्रपारतन्त्र्येण बोधनं यत् ।
व्याकरणोक्ते ब्रह्मब्रह्मसाधभेदे । भवति च सम्बन्ध-
मानवेत्तादौ गुणीभूतस्य कर्णस्याप्यनवने पारतन्त्र्येणा-

न्यवबोधः । शब्द० प्र० समन्ते तद्वत्तत्वादिकसङ्गा
प्राचीनमतसिद्धमप्युक्तं यथा “तदतद्गुणसंविज्ञानौ
हौ भेदौ तदादिमः । विपक्षस्य विशेषणौ यत्त-
द्विषेयप्रकर्षोक्तम्” । तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुण-
संविज्ञानश्च ब्रह्मब्रह्मी भेदौ । तत्र विपक्ष-
यावत्तस्य विशेषप्रविधया प्रत्याख्योयोऽर्थसाद्विशेषप्र-
कर्षोक्तब्रह्मब्रह्मीः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्य
स्वार्थगुणीभूतस्य सम्बन्धविशेषप्रविधया विज्ञानं यस्मा-
दिति व्युत्पत्त्या सान्त्वयसंज्ञकत्वात् । तद्वत्तत्वादतद्गुण-
संविज्ञानचरमः इत्यर्थोक्तम् । घटस्य रूपः पदार्थः इत्या-
दितोहि घटः स्वरूपं यस्येति विपक्षस्यैव स्वरूपपा-
भिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वरूपसम्बन्धित्वेन
वा विपक्षविशेषप्र० कल्पसेव विशेषप्रविधया बोध्यते
घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विपक्षे च विपक्षस्य यद्विशेष-
ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन । कुटादि-
गण इत्यादिरपि कुट आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या कुटा-
भिन्नस्य स्वार्थिकव्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्व-
न्तरमिव कुटमपि बोधयन्तद्गुणसंविज्ञान एव ब्रह्म-
ब्रह्मीः । प्राचां मते च तद्गुणसंविज्ञानब्रह्मब्रह्मिण-
न्यथा निर्वृतिः । “यः स्वार्थघटकार्यस्य स्वार्थान्वयिनि
बोधने । अतुल्यो ब्रह्मब्रह्मीः स तयोरेववादिमः” ।
यो ब्रह्मब्रह्मीः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्यान्वय-
स्यान्वयबोधने स्वार्थः स तयोस्तदतद्गुणसंविज्ञा-
नयोरादिमः । लम्बकर्मणानय हारपीव पश्येत्यादौ
हि ब्रह्मब्रह्मिण्यस्य स्वार्थसम्बन्धिनः स्वपीवादिह्यार-
सम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकी-
भूतस्य तादृशकर्महारादेरपि व्युत्पत्तिवैचल्येणाप्य-
बोधने स्वार्थ इत्येवंविध एव तद्गुणसंविज्ञानसाद्विज्ञ-
एव चाद्यादतद्गुणसंविज्ञानः । यथा इदमग्रमानय
इत्यादाविति

तद्विज्ञ न० कर्म० । “तस्मिन् दिने । तद्विज्ञं स्यादनध्यायं
व्रतं तत्र न कारयेत्” मल० त० । १ दिनमध्ये २ प्रतिदिने
च मानम् अथ शब्दार्थ चि० ।

तद्वत् लि० तदेव धनं यस्य । १ रूपेणैव च हि
सर्वमेव धनमप्यप्राप्तयागध्यायं स्यात्तस्मिन् तद्वत्तत्वेवाभि-
मन्यते कर्म० । २ तस्मिन् धने न० ।

तद्वर्णं लि० स धर्मं यस्य कनिष् सभा० । तथाभूतधर्म-
शब्दे । “आके सन्धीयतवर्णं तत्साधुकारिषु” मा०

तद्वित त्रि० तस्यै हितम् । तस्यै हिते । श्रव्यकरणोक्तौ

प्रत्ययभेदे पुं० । “तद्विताः ३।१।७६ पा० सूत्रेणा-
धिकृत्य “यूभक्तिः” इत्यादिना पञ्चमाध्यायसनाग्निं
बावदो प्रत्यया विहितोक्तौ तद्वितसंज्ञकाः ।

शब्द० प्रका० तद्वितसंज्ञादिकसंज्ञा यथा

“विभक्त्यादितिकादन्यः प्रत्ययस्तद्वितं मतम् । नामप्रक-
तिको नैवमतिव्याप्रादिदोषतः” । “विभक्तिधात्व्यंशक-

ज्ञोऽन्यः प्रत्ययस्तद्वितः । वृत्तक इत्यादौ तुसाद्यर्थकः
कादिरपि तद्वितमेवेति । तद्वितत्वेनापि प्रत्ययं विभेदय-

न्यन्त्ये । नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्वितस्य लक्षणं
विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः पञ्चतितरासित्यादौ तरा-

माद्याव्याप्तेः । विभजते । “तस्यापत्यं तद्विशेषभक्त्येष
युतेन्दुमान् । कालक्षया तेन रक्तं तस्य व्यूहोऽयं वेत्ति

तत् । अधीते वा देवताऽस्य सेवसादीन् यथायथम् ।
बोधयद्विधानार्थस्तद्वितं स्यादनेकधा” तेनास्य लीवत्व-

मपि “तद्वितस्याचामादेः” । “तद्वितस्यासर्वविभक्तिः”
पा० । “समासतद्वितकृतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम् । गुणप्र-

धानभावे च तस्य लक्षणो विपर्ययः” हरिकारिका । स च
तद्वितो द्विविधः प्रकृत्यर्थभिन्नार्थकः स्वार्थिकश्चेति भेदात् ।

तद्वित पु० तस्मिन् वलं यज्जात् । १।वाचभेदे “लुरप्रतद्वितार्थे-
न्दुतारासुख्याय तद्विदः” हेम० । अस्य स्त्रीत्वोक्तिः प्रासा-

दिको “प्रभान्” इत्यधिकारे “देवासुरात्मस्वर्गगिरिसंज्ञनस्य
केश दन्त स्तन भुज कण्ठ खड्ग गरपङ्कामिधानानि”

पा० । “प्रस्वे सभेदातुचराः सपथ्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागाग्निमेवास्त्रिकालासिधिरारयः” अम० च पुंस्त्वोक्तौः

तद्वित पु० तस्य भावः असाधारणधर्मः प्राप्तिर्वा । तस्यासा-
धारणे धर्मे यथा वटे घटत्वम् । गोगौत्वम् । शतद्रूपप्राप्तौ

च “यभूततद्विते चित्” “पयसस्तद्वित्वात्” कात्या० श्रौ०
३।१।२१ सू० । ७त० तस्मिन् भावः तद्विषयकचिन्तने

“सदा तद्वितभावितः” गीता ।

तद्ग्राज पु० तस्य राजा टच् । तस्य नृपतौ शतदर्थविहिते
तद्वितप्रत्ययभेदे च । “ते तद्ग्राजाः” पा० ते अजादय-

स्तद्ग्राजसंज्ञकाः स्युः “अप्रादयस्तद्ग्राजाः” पा० “पूगात्
अप्रा इत्यारभ्य उक्ताः तद्ग्राजसंज्ञका स्युः” सि० कौ० ।

तद्ग्राजस्य वङ्गपु अस्त्रियाम् लुक् ।

तद्ग्राजस्य मोहे च यौ पर० अक० सेट् इदित् । तद्वित
अतन्दीत् । तन्दी

तद्ग्राज(च्) त्रि० तद्वितं गच्छति पूजयति वा-अनुच्-गतौ

पूजायां वा क्तिप् टेरद्ग्रादेभ्यः पूजार्थत्वे न नञोपः ।

१तद्ग्राजिनि २तत्पूजके च ।

तद्वित् अथ० तेन त्वत्वं वा त्वत्वा वा चेत् क्रियेत्यर्थे वति ।

१तत्सङ्गक्रियावति । तस्येव तत्त्वे वा इत्यर्थे वति ।

२तत्सुख्येऽर्थे यथा तद्वत् शिवस्य विभुता, तद्वत् शिवे भक्ति-
रित्यादि । “तद्वत्तादृशि च स्थितम्” आङ्गलक्षणात् ।

“चित्” यथात्रयस्य स्थापनाद्विधौ विना यथा साया ।

तद्विद्वान् विशेषेण तिरुते निराश्रयं चिद्वत्” “पुरुषस्य
मोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वद्वत्तम्” शा० का० । “असुवेदे-

हको तद्वत् प्रातिलोभ्येऽपि जन्मनि” मनुः । तद् अस्म्यर्थे
मनुष्यं मस्य वः । २तद्विद्विष्टे त्रि० “तद्वानपोहो वा

गर्भार्थः” काव्य० प्र० “इत्यादि तद्वन्ति पृथक्त्वसंस्थे” ।

“अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विद्वेषप्रकम्” भाषा०

स्त्रियां डीप् । तस्य भावःतत् । तद्वत्ता तद्विद्विष्टत्वे

स्त्री “पदाथे” तत् तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता भाषा०

तद्विध त्रि० वा विधा प्रकारो यस्य । तत्प्रकारे “धर्मार्थे

यत् न स्यातां युञ्जुषा वापि तद्विधा” मनुः । “क तद्वि-

धात्वं क च पुण्यलक्षणा” कुमा० ।

तन विस्तृतौ तना० उभ० सक० सेट् । तनोति तनुते अतानीत्

अतनीत् अतत-अतनिष्ट ततान तेनतुः तेने । उदित्

तनित्वा तान्त्वा । ततः वितानः । “तनोति भागोः

परिवेषकैतवात्” नैष० । “आचार्यस्तनुते विद्वतिभिर्मां

दायभागस्य” । दायभागटीका “ततान सोपानपरम्परान्

मिव” रघुः । “यस्य तस्य विना पथीं तेनेति करणं

विना” उद्भटः । “तेमिरेऽभिरुचिषतेषु तरुण्यः” भाषः

“इ तभीं तनोभिरभिमग्न्य तताम्” भाषः “तन्वता

प्रथमतः तद्वि रागम्” भाषः ।

अति+अतिशयविस्तारे । अतितत् । “तन्तोऽतितता-

तितुत्” भाषः ।

वि+अति+अतितकारेण विस्तारे आत्म० “वियति व्यत्यत-

न्वातां मूर्त्ती हरिपयोनिधी” भट्टिः । [५।१।५।७ सू० ।

अधि+कारोप्य विस्तारे । “धनुर्धतनोति” शत० ब्रा०

अनु+अन्ततविस्तारे पञ्चाद्विस्तारे च “परिपाख्यानुतनुयादेभ-

धर्मः सनातनः” भा० शा० १११ सू० ।

अप+अधोविस्तारे । अपतानकः ।

अव+अन्ततविस्तारे “विशालमूलायततं पवनाच्छोदधारिणम्”

हरिवं० ८८ सू० ।

आ+दीर्घतया विस्तारे । आतानः (दाना देवोवा) वस्त्रम्-

विस्तारे च “नीचीं घटुषि चातता” रघुः । यदुत
पुनरात्मातुस्तमितोवचं मावाचयभोगैश्चैवैवानुत”
भाग० ५।२४।२२ “इदं ते कोमास्तस्य चेष्टितं चेतसि
चमत्कारमातनोति” प्रबोध० च० । [किरणावली ।
वि+आ+विशेषेण विस्तारे । “व्यातेने किरणावलीसुदयनः”
उडु+उडुतो विस्तारे उत्तानः ।

प्र+प्रकर्षेण विस्तारे । “फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि तनो यत्तः
प्रतायते” भा० शा० ८६।१ श्लो० । “तदुरीकृत्य कति-
भिर्वाचकस्य प्रतायते” माघः । पक्षे प्रतस्थते ।

वि+विशेषेण विस्तारे वितानः (पङ्कान् देखोया) “यथा लूता
आतानवितानाभ्यामिति” वेदान्तप्र० ।

सम्+सस्यगविस्तारे सन्तानः सन्ततिः सन्ततम् “सन्तता
युशुभे भूमिः” रामा० च० १४ अ० ।

तन उपकारे चढायां आघाते च वा०चुरा० उभ० पक्षे भा०
सक० शब्दे अक० सेट् । तानयति ते तनति अतीतनत् त
आतानीत् अतभीत् । व्युपसर्गात् दैर्घ्ये अक० दीर्घीक-
रणे सक० । वितानयति दीर्घो भवति दीर्घं करोति
वा । “वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यसत्तं ययः” कवि-
रहस्यम् “अयं वेदे गणव्यात्यसात् दिया० “घोषा घोषा-
दिन्द्राय तन्यति ब्रुवाणः” ऋ० ६।१८।२ । “तन्यति
शब्दं करोति” भा० । चौरादिकस्य अदन्तत्वमिति तन-
यितुशब्दार्थे माधवः तनयितुशब्दे वक्ष्यम् ।

तनय पुंस्त्री० तनोति कुलम् तन-कयन् । १५ले । २५इतिरि,
श्चक्रकुल्यायां, (चाकुलिया) कतायां, ४४तकुमायांश्च
स्त्री टाप् । “अथैनमद्देवनया युशोच” कुमा० । तन-
याशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पूर्वपदस्य न पुंस्त्वत् । तनया
जाता अस्य तनयाजातः इत्यादिः ।
५ लज्जावधिकपञ्चमस्थाने पु० । “जनयति तनयभवनसुप-
गतः” ह० स० ।

तनयितु पु० पु० सन-शब्दे इत्तु पुणो० सञ्ज्ञोपः अदन्तचुरा०
तन-शब्दे इत्तु माधवः । १ अथनो “अग्निं पुरा तन-
यित्वोरचिन्तात्” ऋ० ४।११ । “तनयितुरश्निः” भा०
२ भेदे च “एकपासनयितुरर्णवः” ऋ० १०।६६।११ । “तन-
यितुर्भेदः” भा० ।

तनयस् पु० तनोति वंशम् तन-असुन् । पौत्रादौ “मा गोषसा
मा तनसा” ऋ० ५।७०।४ । “तनसा पौत्रादिना” भा०

तना स्त्री तन-अच् टाप् । धने निघण्टुः ।

तनादि पु० पा० धातुपाठोक्ते धातुगणे । स च धातु-

पाठे गोषदेवेन तद्वत्त्वचं द इत्यनुबन्धमुक्ततया पठितः ।
“तनादिस्तज्जम्भ्यः” । “तनादिभ्यस्तज्जम्भ्यः” पा० । तनादौ
गणे पठितः ठक् । तनादिश्च तद्वत्त्वपरिते धातौ ।
तनिका स्त्री तन्यते धातुनामनेकाद्यत्वात् बध्यते अनया
करणे इन् संज्ञायां कन् कापि अतएवचम् । बन्धन-
रज्जौ शब्दार्थेचि० ।

तनिमन् पु० तनोभायः तनु+इमनिच् । १ तनुत्वे, २ काश्च्ये
च । “विरहातपकनिमानमभजत” काद० । तनयति तनुं
करोति तनु+णिच् इमनिच् डिङ्ङावे डिङोपः ।
श्यकति । “यद्य पार्श्वयोरथ तनिज्जोऽथ इङ्ङयोः” शत०
ब्रा० १।८।१।७ । “तनिज्जः यजतः” भा० तस्य तनु-
करणात् तद्यात्वम् ।

तनिष्ठ लि० अयमनयोरतिशयेन तनुः तनु+इठन् डिङ्-
ङ्गावः । इयोर्भध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ । वेदे
बहुभ्यो निङ्ङोरणेऽपि इठन् । २ बङ्गनां मध्ये एकस्मिन्,
अतिशयेन तनौ च “एतेषां लोकानां अन्नरिचलोक-
कनिष्ठः” शत० ब्रा० ७।१।२० । लोके तु तत्कार्ये
रयस्य तनोयानित्वेव ।

तनीयस् लि० बङ्गनां मध्येऽयमतिशयेन तनुः रयस्य
डिङ्ङत् । बङ्गनां मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ
“पञ्चशृङ्गानि तनोयांशोव” शत० ब्रा० ८।७।२।१ स्त्रियां
ङीप् ।

तनु स्त्री तनोति कर्म काश्च्ये वा तन-उन् । शरीरे अमरः
२ त्वचि राजनि० । “तनुभिरवद्वक्त्राभिरष्टाभिरिदः”
शकु० । “तनौ मनुजस्य न केतमहिषः” “वभार वाज्यैर्हि-
गुणीकृतं तनुः” माघः । वा ऊङ् । तनूः इत्यपि तत्कार्ये
तनूजः । शक्ये ४ अत्ये ५ विरले च लि० भेदि० । “तनुलोभ-
केयदशनं मृदङ्गोसहस्रेत् स्त्रियम्” मनुः । स्त्रियां वा ङीप्
तन्यौ । “तव तन्वि ! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ” उडुटः ।
सा च इक्षणभार्याभेदे “गैव्यस्य च सुतां तन्यौ रूपेणा-
पसरसां समाम्” हरिवं० १।८ अ० । “भूतसुनीनेर्वैति-
रिह भतनामतभौ भतनाच यदि भवति तन्यौ” ह० र०
उक्ते चतुर्विंशत्यक्षरपादके ७ अन्तोभेदे च तनोभायः तन्
तनुता काश्च्ये स्त्री “तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्ष्यति” कुमा०
“सर्वाणि तनुनां यानि जहानि जलदक्षिणे” हरिवं०
१८२।१ तनुत्व तत्कार्ये न० । योगशास्त्रोक्तेषु दग्धवीजभा-
वेषु अपरोहापक्षेषु दक्षिणतादिषु “अविद्या जलसत्तरेषां
प्रसृततद्विच्छिन्नोदाराणाम्” पात० ऋ० । “दग्धवी-

जानामप्रवरोक्तानुत्पद्यते प्रतिपक्षभावनोपहृताः
क्षोशाक्षनयो भवन्ति भा० । तेन प्रतिपक्षभावनया
अक्षितादिक्षोशानां तनुत्वात् तनुसंज्ञेति तदर्थः ।
उद्योतिप्रोक्ते स्त्री हवन्स्याने स्त्री० । “तनुनिधनश्च भेषाः
केन्द्रकोशे त्रिनाभे” जातकाक्ष० । स्त्रार्थे क । तनुक
तनुगन्तार्थं ।

तनुक्षीर पु० तनु अत्यं क्षीरं निर्वीर्योऽस्य । आत्मातके राजनि०
तनुच्छद पु० तनुं देहं छादयति छादेर्घः लुप्तश्च । १कवचे
यमेणि । “तनुपलाशवर्णतनुच्छदः” “मातलिस्तस्य
माहेन्द्रमासुभोच तनुच्छदम्” रघुः ।

तनुच्छाय पु० तन्वी खल्लाकाया यस्य । १४धुरकटके राजनि० । इतः
२देहच्छायायां स्त्री । तन्वी अस्या च्छाया यस्य । १अत्य-
क्षायायुक्ते लि० । तन्वी छाया कर्म० । ४अत्यच्छायायां स्त्री ।

तनुज पुंस्त्री० तनोर्देहात् जायते जन-उ ५त० । पुत्रे
हृत्पायुधः २कन्यायां स्त्री १लम्बावधिकपञ्चमस्थाने उद्यो०
तनुत्र न० तनुं लायते लै-क । वभेणि “काण्डीरः
खाङ्गिकः बाक्लीं रज्जुं विप्रांसुतुलपान्” भट्टिः ।

“अक्षितारासु विप्राध द्विपतः स तनुनिधः” भाष्यः ।

तनुत्राण न० तनुस्त्रायतेऽनेन लै-करणे स्फुट् । वभेणि हाराः
तनुत्वच् स्त्री तन्वी त्वग् वल्कलं यस्याः । कुशाम्बिन्ये
राजनि० । २अत्यल्पयुक्ते लि० ।

तनुपत्र पु० तन्नि कषाणि पत्राणि यस्य । १६कुक्षीकके
राजनि० । २अत्यल्पयुक्तदन्तमाले लि० ।

तनुभव पु० तनोर्भवति भू-अच् ५त० । १९ले “दृश्यते तनुभवः
शिशिरांशो” ह० सं० १७ अ० । २दृष्टितरि स्त्री

तनुभस्त्रा स्त्री तनोर्देहस्य भस्त्रेव । १नासिकायाम् शब्द-
रत्ना० । कर्म० । अद्भस्त्रायाम् ।

तनुभृत् लि० तनुं विभर्ति भृ-किप् ६त० । देहधारिण्य
“छायाफलं तनुभृतां शुभमादधाति” ह० सं० ६८ अ० ।

तनुमध्या स्त्री तनु कर्गं मध्यं यस्याः । १कशमध्यायां स्त्रियां
२पङ्कजरपादके कन्दोभेदे च । “तौ चेन् तनुमध्या” ।
“मूर्तिर्भूरशलोरेत्यङ्गुतक्षपा । आस्तां मम चित्ते नित्यं
तनुमध्या” कन्दोभ० । १अत्यमध्यके लि० ।

तनुरम पु० तनो रस इव । वभे हाराः ।

तनु(नू)सट् न० तनौ तन्वां वा रोहति सट्-किप्
७त० । लोमनि शब्द० । [लोमनि शब्द० ।

तनु(नू)कह न० तनौ तन्वां वा रोहति कह-क ७त० ।
तनुल लि० तन-उलच् । विस्तृते वंक्षिप्रसा० । [वातस्थाने लि० ।

तनुवात पु० तनुरत्यो वातोऽल । १नरकभेदे हेमच० । २अत्य-
तनुवार न० तनुं देहं दृष्योति दृ-अच् उपस० । कवचे सञ्ज्ञाहे
शब्दार्थचि० । [राजनि० २अत्यधीजयुक्ते लि० ।

तनुवीज पु० तन्नि कषाणि बीजानि यस्य । १बीजवदरे ।

तनुव्रण पु० तनुरत्यो व्रणो यतः । बल्भीकरोगे शब्द० ।

तनुस् न० तन-उचि । देहे उषादिको० ।

तनुसञ्चारिणी स्त्री तनु अत्यं सञ्चारति समुत्तर-ण्यि
ङीप् । १वालिकायां शब्दार्थचि० । २अत्यसञ्चारयुक्ते लि० ।

तनुसर पु० तनोः सरति सृ-अच् ५त० । स्त्रेदे घम्मे
शब्दार्थचि० ।

तनुक्रद पु० तनो-हृद् इव । पायो लिका० ।

तनू पु० तनोति कुलं तन-ज । १९ले । “ता वां विश्वको तुयदे
तनूकथे” क० ८।८६।१॥ “तनोति तनूः पुत्रः” भा०
तनोति कर्म उन् ऊङ् । २गरीरे अमरः । ३प्रजापतौ
४गवि ५अप्यसु च तनूनपाच्छेद इत्यम् ।

तनूक्त अतनुं तनुं करोति तनु+अभूततद्भावे चि कञोऽनु-
प्रयोगः अत्योकरणे तनूकरोति “अच्छां तनूकल्य मरेन्द्र-
कन्या” रघुः । “समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च”
भात० सूत्र० । “तनूकहोधि प्रमतिश्च कारवे” क० १।११।८

तनूकते लि० तनूक-कर्णणि क्त । १तटे २अत्योक्तते च अमरः ।

तनूज पु० तन्याः देहात् जायते जन-उ ५त० । १९ले
२कन्यायां स्त्री । “समादिदेशे प्रयुतां तनूजाम्” कुमा०
ब्रह्मजनि तनूजात तनूजन्मादयोऽप्यलार्थे यथायथं पुंस्त्री
तनूङ्गव पु० तनोरङ्गवति उद्भू-भू-अच् ५त० । १९ले २इहि-
तरि स्त्री । “पञ्चभूतपरित्यक्तं शाशं तं स्वतनूङ्गयम्”
हरिवं० २१ अ० । [तनूनपात् ।

तनूनप न० तन्वा जनं कर्गं पाति-पा-क । घते शब्दच०

तनूनपात् (इ) पु० तनू न पातयति पत-ण्यिच्-किप्
अभ्राडित्यादिना मञ्जान मञ्जोपः । तनून पाति
रक्षति पा-गट्, तन्वा जनं कर्गं पाति तनूजपं
घतं तदक्षि अट्-किप् वा । अम्बौ, जठरस्थित्या
भुक्ताद्यादिपाचनावस्य देहापातकत्वम् । शब्दपक्षे तनून-
पालो इत्यादि किप् पक्षे तनूनपादौ इत्यादि भेदः ।
२घते न० इत० । ३प्रजापतिपौत्रे । “नरागंसः प्रतनूरोमि-
मानस्तनूनपात् प्रतिपद्यन् धाम” यजु० २०।१७ तनूज-
पात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापति
मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः कक्षपात्मज इत्यर्थः यथा
तनू मरीरं न पातयति रक्षति जादरास्त्रिकृषेति

तनूनपात् अग्निः यद्वा तनोति भोगानिति तनः । जीसखा नपात् पौलं इतम् नोः पयो जायते पयस आच्छादिति इतं तनूनपाद्वा” वेददी० निरुक्ते अस्मिन्नितिर्दिशिता यथा “तनूनपादाच्छा” भवति नपादित्यनन्तरायाः प्रजाया नामधेयं भवति गौरत्वं तनूच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते, पयस आच्छा” जायते । अस्मिरिति शाकपिण्डरापोऽत्र तन्व उच्यते तता अस्मिरश्चे, ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते । तस्यैषा भवति । “तनूनपात् पय च्यतस्य यानान् चध्यावमञ्जलस्वदया सुजिह्व” निरु० ८।६। अग्न्युद्देश्ये ३ प्रयाजभेदे च ।

तनूनपाद्यागश्च वसिष्ठयुनक्तान्विषप्रश्नराजस्यभिधानां प्रयाजेन द्वितीयः वसिष्ठादीनां तु नरागमो द्वितीय इति भेदः यथोक्तं आश्व०श्रौ० १।५।६ “प्रयाजैश्चरन्ति” पञ्चैते भवन्ति” पञ्चवचनं नरागमः तनूनपाद्वा इत्युच्यते अत्रापि पञ्चैव भवन्ति न पञ्चैवेत्यर्थम् । एत इति वचनम् अत्र पठिता एवैते तनूनपाद्वागमस्योरन्यतरेण सह पञ्च भवन्ति वायवितेन सहैवेत्यर्थम्” नारा० । ये यजामहे इत्युपक्रमे “समिधः अग्न आच्छस्य ध्यन्तु १ वीर्य-इति वषट्कारः १५ सू० । “इति प्रथमः” १६ सू० । “अयं प्रथमः प्रयाजः” नारा० “तनूनपादन्न आच्छस्येति वेत्ति” द्वितीयोऽन्त्या वसिष्ठयुनक्तान्विषप्रश्नराजस्यभिधेः” २१ सू० । “नरागमो अग्न आच्छस्य वेत्ति” तेषाम्” २२ सू० । “वसिष्ठादीनामयं द्वितीयः” नारा० “इतो अग्न आच्छस्य ध्यन्वति तृतीयः” २३ सू० । “सर्वेषामिति शेषः” नारा० “वर्हिर्गन् आच्छस्य वेत्ति चतुर्थ आगम्य पञ्चमे स्वाहाऽसु स्वाहासुमिति” २४ सू० इत्यादि । वसिष्ठादिभि-
क्षानां समिद्यागतनूनपाद्यागः इडोयागः वर्हियोगः स्वा-
हाकारयाग इत्येते पञ्चैव प्रयाजा इत्यवधेयम् । वसि-
ष्ठादीनां तनूनपामुस्थाने नरागम इति भेदः । अतएव श्रुतो “समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति वर्हियं यजति स्वाहाकारं यजतीत्येव पञ्च पठिताः वसिष्ठादिभिर्नृपतरता व्यवस्थाप्याः । “वभार वाय्वेहिगुणी कृतं तनूस्तनूनपादं धूमवितानमाधियाः” माघः । “तनू न पातयति जाठररूपेण धारयतीति” मल्लि० ।

तनूनमृ न पातयति नम्रा इत० । वायौ तनोति तनूः परमात्मा आकाशस्तस्य पुलो वायुस्तस्य नम्रा पौलः वायुहि आत्मजाताकाशजातत्वात् मङ्गपौलः “तस्याहा

एतस्यादात्मन आकाशः सम्भूत, आकाशाहायुः” इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् । “तनूनमृ रेव शाकरस्येति यो वा अयं पवत एष तनूनपाच्छाकरः सोऽयं प्रजानासुपद्मता प्रविष्टस्त्वामिहो प्राणोदानो” इत० वा० १।४।२।५ “तस्या देहस्य नपातयिता रक्षको देवस्तनूनम्रा अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः तस्याकाशः पुलः तत् पुलो वायुरिति तनूनम्रा वायुः स च शाकरः यज्ञः सर्वं कर्तुं” भा०

तनूपा ५० तनू पाति पा-किप् । इत० । जठरान्मो जठरान्मो “तनूपा अग्नोऽसि तन्वं मे पाहि” यजु० १।७ जठरान्मेन भुक्ताश्च जीर्णं रक्षणीयादिपाके इति देहपाचनं भवतीति तस्य तथात्वम् । तन्वमिति खान्दशः प्रयोगः । २ देहपाचकत्वात् च “अथ स उयो-
ऽयिता तनूपाः” अ० ४।१६।२० “तनूपाः इन्द्रः” भा० तनूकृद् न० तनो रोहति कृद् क । १ सोमनि २ पक्षिणां पणे च भेदि० । “तद्वत्सुफुल्लतनूकृजितामिति” मेघधम् । २ पुले ३ गच्छति ५ सोमनि च ५० हेमच० । “जुक्नुटस्तु तनूकृहाकुलिः” इ० व० ६१ सू० । “तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्भूततनूकृहः” भा० आ० १०० सू० । “वशा-
हकाञ्जननिभं वराहकतनूकृहम्” हरिवं० ४३ सू० । तनूर्ज ५० मनुभेदोत्तमपुलं न्यपभेदे । “शौक्तमेयानु महाराज ! दध पुलान् मनोरमाम् । दध जर्जस्तनूर्जं च मधुमाधव एव च” हरिवं० ७ सू० ।

तनूहविस् न० वैदिकेषु तनूहपेषु हविःषु । “हादगा-
हान्ते तनूहवीधिं निर्वपति” कात्या० श्रौ० ४।१०।७। “तनूहवीधिं अग्नये पवमानावेत्यादीनि निर्वपति” कर्कः तानि च “अग्नये पवमानाय प्रथमा” ८ सू० “अग्नये पावकायाम्नये गुचये च द्वितीया” ९ सू० “अदित्यै चरुतृतीया” १० । इत्युक्तानि

तनूच गतो आ० पर० सक० सेट् । तद्धति अतद्धोत् । ततश्च ततचट् । तच्छते । अदिट् । तद्धित्वा तद्धा । तनूच सद्धोचे दधा० पर० सक० सेट् । पाणिनीयगणे अन्ज साङ्गचर्यादयं वेद्धेव बोपदेवगणे अदिट्करणं प्रमादि-
कम् किन्तु अदिदेव । तनक्ति अतद्धोत् अतद्धोत् । ततश्च । “तनचमि व्योम विकृतम्” भट्टिः ।

आ+आतश्चनपञ्चोक्तार्थेषु (दम्बकदेवोया) “इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनचमि” यजु० १।४ । “उद्वासातनक्ति प्राग्वृत-
येषेण्ड्रेत्युत्ति” कात्या० श्रौ० ४।२।२१ तां दुग्धस्यासीसुत्त-

रत उद्वाह्य प्रागुद्यतयेष्वेव पूर्वदिने कृताम्नि होलयेष्वेव दद्या
दुग्धमातनक्ति अथगिष्टं दधि दुग्धमध्ये प्रक्षिपति
दक्षित्वसम्पत्त्यर्थम् कर्तुः । १भयहेतुवसहोचे च न्यङ्गा-
कृत्वम् आतङ्कः । आतङ्कम् ।

तन्ज सहोचे रक्षां परं सकं । पाणिनीयगणे (तन्ज)
इत्यत्र तन्ज इति पाठान्तरम् अथमदित्वात् वेडेव ।
तनक्ति अतस्तीत् अतास्तीत् । ततस्त्र । स्त्रीत् अतन्तसीत् ।
तन्तस् इःखे कण्डूः अकं परं सेट् । तन्तस्यति अतन्त-
तन्ति स्त्री तन-कर्मणि क्तिच् वेदे दीर्घनलोपा-
भावी । १दीर्घप्रसारितायां रज्ज्वाम् । “वत्सनां
न तनयस्य इन्द्र” ! अ० ६।२४।४। “तन्निनीम दीर्घ-
प्रसारिता रज्ज्वः” भा० कोके तु ततिः तातिरित्येव
क्वचिदापेऽपि तथा । “साऽसज्जत शिचकान्यां सहिषी
कालयन्निता” भा० ७।२।५२ । २गयां मातरि च
तन्निपातः । वा ङीप् तन्नी गवां मातरि “तन्नीं
प्रसार्यमाणां वत्सवत्सां चातुमन्त्येत्यं तन्नी गवां
मातेति गोपयद्वा” १६।७

तन्निपातः ५० तन्नि गोमातरं पातयति पाति-अण्
उप० स० । २गोमातृपातके । अथ “गोतन्निवर् पाते”
पा० आद्युदत्तता । २सहदेवे च “तेषां गोसंख्य आसं
वै तन्निपातेति मां विदुः” भा० वि० १० अ० । अत्र
तन्निपातेति पाठान्तरं तदभिप्रायेण तन्निं वयीभूततां
पातयतीति त्रिपक्षेण तन्निपातं वचनकरमिति
मीलकण्ठे नोक्तम् “तन्निपात इति ख्यात नाम्नाऽहं
विदितकथा” भा० वि० १६ अ० इत्यत्र तथैव पाठः ।

तन्तु ५० तन-तन् । १इत्वे अमरः तन्तुवायः । तन्तुदामन-
पर्वणोः” नरसिं० पु० “तन्निजोतमिदं प्रोतं विचं शाटीव
तन्तुषु” भा० ८।८।७। “तिरष्कियन्ते जमितन्तुजातैः”
रघुः । २याहे हेम० । ३सन्ताने “तेवास्यजतलू नामपत्यं
दायमर्हति” मनुः । “संवेष्टमानं बहुभिर्नौहातन्तुभिरा-
त्मजैः । कोषकार इवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यते” भा०
शा० २१।२४० । [गौरा० ङीप् ।

तन्तुक ५० तन्तुनेव कायति कै-क । १सर्वपे २नाद्यां स्त्री
तन्तुकाष्ठ न० तन्तुयुक्तं काष्ठम् । (तातेर काठि) तन्तु-
वायोपकरणे तन्तु काष्ठभेदे शब्दः । [जटाधरः ।
तन्तुकीट ५० तनोः तन्त्वर्थं कीटः । (छुटीपोका) कीटभेदे
तन्तुन ५० तन-वा० तुनन् । १याहे (हाकोर) ख्याते जल-
जन्तुभेदे हेम० ।

तन्तुनाग ५० तन्तुनीग इव । इहदुपाहे त्रिका० ।

तन्तुनाभ ५० तन्तुनीभावस्य अच् समा० (भाकडुसा) खंतायाम्
तन्तुनिर्ध्यास ५० तन्तुरिव निर्यासो यस्य । तावद्वये ।
शब्दः ।

तन्तुपर्वन् न० तनोः यद्योपवीतस्यस्य दानरूपं पर्वं यत्न
चान्द्रावणपौर्णमास्याम् तद्दिने हि वामनाय यद्योप-
वीतदानोत्सवः खतौ विहितः । राघवभट्टधृतनारसिंह
वचनम् । “गिष्वास्त्रजन्मादिवसे संक्रान्तौ विषुवायने ।
सत्तीर्त्तैर्जविधुप्यासे तन्तुदामनपर्वणोः । मन्त्रदीक्षां
प्रकृष्यो माससादीक्ष शोधयेत्” । तन्तुपर्व परमेश्वरोप-
वीतदानतिथिः आवण्णी पूर्णिमा” रघुनन्दनः ।

इयं तिथिः रक्षासप्तम्यस्योत्सवदिनत्वात्तथैव तथा
च तस्यां रक्षासप्तम्यनप्रकारः निर्णयसि० दर्शितो यथा
“यस्यैव रक्षासप्तम्यस्युक्तं हेमाद्रौ भविष्ये “संप्राप्ते आवण-
स्थाने पौर्णमास्यां दिनोदये । खानं कुर्वीत मतिमान् शुति
कृतिविधानतः । उपपाकमार्गिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।
मृगाणां मन्दरहितं खानं दानं च यस्यते । उपपाकर्मणि
कर्तव्यमृषीणां चैव पूजनम् । ततोऽपराह्णसमये रक्षापोट-
त्रिकां शुभां । कारयेद्व्रतैः शकैः सिद्धार्थैर्हेमपूजितै-
रिति” अलोपाकर्मोन्नत्यस्य पूर्णमासीतिथौ वार्षिकस्यातु-
वादो न तु विधिः गौरवात् प्रयोगविधिभेदे च क्रमायोगा
च्छूद्रादौ तदयोगाच्च । तेन परेद्युपपाकरणे पूर्वद्युरपराह्णे
तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायै न कार्यम् “भद्रायां द्वे न
कर्तव्ये आवण्णी फाल्गुनी तथा । आवण्णी नृपतिं हन्ति
प्यामं दहति फाल्गुनीति” संप्रहोक्तेः तत्सत्त्वे तु रात्रा-
वपि तदन्ते कृत्यां इति निर्णयान्ते । इदं प्रतिपद्युतायां न
कार्यम् “नन्दायादर्शने रक्षावलिदानं दद्यात् च । भद्रायां गो-
कुलक्रीडा देशनाशाय जायते” इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तौ
भविष्ये “उपलिप्ते नृहृदये दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् ।
पीठे तलोपविशेद्वाजामात्यैर्युतश्च सुसज्जते । तदनु प्ररोधा
नृपते रक्षां वप्रीत मन्त्रेण” । इदं रक्षावन्धनं नियतका-
लत्वात् भद्रावर्जं पृथग्दिनेऽपि कार्यं होलिकावत् ।
पृथग्नान्धादौ रक्षानिषेधाभावात् “सर्वेषामेव वर्षानां
खतकं राक्षदर्थमे” इति तत्काकीनकर्मपरमेषु न त्वन्यत्र ।
अन्यथा होलिकायां का मतिः । अतएव “निम्बे नैमित्तिके
जथे होमयज्ञक्रियास्तु च । उपपाकर्मणि चोत्सवं पृथग्धोन
विद्यते” इति नियतकाकीने तदभाव इति दिक् । उपपा-
कर्मणीति तद्दिनमिदं परं तत्तन्निषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रस्य

“येन बडो बडीराजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामपि
बध्नामि रणे ! मा चल मा चल” । “ब्राह्मणैः क्षत्रियै-
र्द्विजैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः कर्तव्योरक्षणाचारो द्विजान्
संपूज्य शक्तिनः” इति ।

तन्तुभ पु० तन्तुना सन्तत्या भाति भा-क । १ सर्पये २ वस्त्रे च
जटाधरः । “मरीचं पिप्पलं कोषं जीरकलन्तुभं तथा ।
संस्कारे च समये च महादेव्यै निवेदयेत्” कालि-
पु० । “तन्तुभं सर्पपम्” रजुनन्दन ।

तन्तुवर्द्धन लि० तन्तुं सन्तानं संसारं वा यद्वर्द्धयति
किञ्चित् वा दृष्ट-दृष्टौ णिच् ल्यु वृद्धिं कृदने ल्यु वा ।
१ तन्तुवर्द्धके २ तन्तुच्छेदके च । ३ परमेश्वरे पु० । “शुभाङ्गो
लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्द्धनः” विष्णु सु० । “तन्तुं
सन्ततिं संसारं वर्द्धयति कृदयति वा ज्ञानदानेन” भा० ।

तन्तु(र)ेल न० तन्तुर्विद्यतेऽस्य र-लच् वा । मृणाले । हेमच०
तन्तुवाय लि० तन्तून् ययति वय-वण् उप० स० । (तांति)
तन्तुवाये जटाधरः ।

तन्तुवाय लि० तन्तून् ययति वे-वण् उप० स० । १ तन्तुवयन-
कर्त्तरि (तांति) २ लूतायां कीटभेदे च अमरः । ३ शङ्खी-
र्णजातिभेदे पुंस्त्री । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । सा च
जातिस्तद्वृत्तिश्च मानवोक्ता यथा “नृपायां वैश्वसंसर्गा-
दायोगव इति स्मृतः । तन्तुवाया भवन्त्येव वस्तुकांस्त्रोप
जीविनः । शीतकाः केचित्तत्वेव जीवनं वस्त्रनिर्भितौ”
“तन्तुवायो दृगपलं दद्यादेकपलाधिकम्” मनुः ।

तन्तुवायदण्ड पु० तन्तोपायस्य दण्डः इत० वायते अनेन
क्ररणे-घञ् वा कर्म० । वेमनि तन्तुवायसाधने
दण्डे । (नराज)

तन्तुविग्रहा स्त्री तन्तवो विग्रहे यस्याः । कदल्याम् त्रिका० ।
तन्तुवाच हि बहुसूत्राणि प्रादुर्भवन्ति ।

तन्तुशाला स्त्री तन्तूनां वयनाय शाला । (तातघर) तन्तु-
वयनगृहे हेम० । ((संख्योयान) अमरः ।

तन्तुसन्तत लि० तन्तुभिः सन्ततं ध्याप्ताम् । शूनवस्ते ।

तन्तुसार पु० तन्तव इव सारो मज्जास्य । पुषाकृच्छे । त्रिका०
तन्त्र न० तन्वते तनोति वा कर्त्तादौ यथायथं टुन् तन्त्रि-
कृत्स्नभरणे घञ् वा । १ कृत्स्नभरणादिकृत्ये २ सिद्धान्ते
३ खोपधे ४ प्रधाने ५ परिच्छेदे ६ वेदशास्त्राभेदे ७ हेतौ ८ उभ-
यार्थिकप्रयोगे । ९ इति कर्त्तव्यतायाश्च भेदि० । १० तन्तुवाये
शब्दमात्रा ११ रात्रौ १२ परस्परानुगमने १३ श्वरादृचिन्ता-
याम् हेमच० । १४ प्रवन्ने शब्दरत्नाः १५ यपये, धरणिः

१६ धने १७ गृहे १८ वयनसाधने (तात) १९ कुले च ना-
नार्थमञ्जरी । २० शिवाद्युक्तशास्त्रभेदे तन्त्रलक्षणभेदादिकं
यथा “सर्गश्च प्रतिस्वर्गश्च सन्निर्णय एव च । देवतानाञ्च
संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् । तथैवाश्वमेधस्य विप्र
संस्थानमेव च । संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव
निर्णयः । उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तद्वर्णां कल्पसंज्ञितम् ।
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च । कोपस्य
कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम् । शौचाशौचस्य चा-
ख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् । हरचक्रस्य चाख्यानं
स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् । राजधर्मो दानधर्मो युगधर्म-
संग्रहश्च । व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते” । तस्य प्रशंसा ।
“विष्णुर्वरिष्ठो देवानां सुदानासुदधिर्यथा । नदी-
नाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः । अश्वत्थः सर्व
वृक्षाणां राजा मिन्द्रो यथा वरः । देशीनाञ्च यथा दुर्गा
वर्णानां ब्राह्मणो यथा । तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्र
शास्त्रमतुत्तमम् । सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेद-
सम्मतम् । कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ।
पावनं अद्धानामामिह लोके परत्वं च” । तस्य श्लोक
संख्या यथा “न शक्यं विस्ताराद्भक्तुमपि वर्षशतैरपि ।
संक्षेपाद्द्वै प्रवक्ष्यामि लोककल्पोक्तवर्त्मना । दिवि
देवि ! नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने । लक्षमात्रं भारते
च जितौ तन्त्राणि यानि च । आगमं त्रिविधं प्रोक्तं
चतुर्थमेश्वरं स्मृतम् । कल्पशतविधः प्रोक्त आगमो
डामरस्तथा । यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक्
पृथक् । सक्तकाख्यं सप्रपञ्चम् सारदाख्यञ्च नारदम् ।
महार्णयश्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जलः । अमृत
शुद्धिर्वीरश्च सिद्धसंवरणस्तथा । प्रथमोऽष्टसहस्रान्तु
श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः । द्वितीयोऽसक्तकाल घटसहस्राणि
संख्यया । श्लोकाः शतार्द्धसंख्यातास्तृतीयश्चिह्नसह-
स्रकः । शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः । त्रिंशो,
त्तरसहस्राणि श्लोकानां भातुसंख्यया । प्रपञ्चः प्रथमे
तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्यया । सहस्राणि तथा श्लोकाः
सप्तविंशतिसंख्यया । भूतनेत्रसहस्राणि तृतीयेऽव्यसहस्र-
कम् । शतद्वयं षड्भक्ति १० श्लोकाः प्रपञ्चः कथितस्त्रिधा ।
कला १६ संख्या सहस्राणि सारदायाः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चविंशाधिकाः श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे । विंशतिश्च
सहस्राणि घटसहस्राणि संख्यया । वसुश्लोकाश्च कथिताः

कपितः श्लोकसंख्या । त्रयोदश सहस्राणि कपोत्तर
 शतत्रयम् । श्लोकसंख्या सहस्रदिवा योगे कल्पे च सं-
 ख्यया । वाणसंख्या सहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्तिताः ।
 श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया । श्लोकाश्च
 भातु १२ संख्याता सन्नेऽपि च कपिपुत्रे । अमृतगुहो
 महस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च । पञ्चैव कथिता नेत्र
 संख्यातानि यथार्थतः । वीरागमे षडधिकानि शतानि
 परिसंख्यया । सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु
 यथार्थतः । पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानामृतसंख्यया ।
 सिद्धसंवरश्लोकाणि ईश्वरेण यथा पुरा । डामरः षड्बुधो
 ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः । श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत्
 तथा पञ्च शतानि च । त्रिंशतिरसहस्राणि श्लोकानि
 चेह्र संख्यया । एकादश सहस्राणि संख्यया शिवडामरे ।
 श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य दशरेणैव भाषिताः । त्रायश्लोक-
 सहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च । गुणोत्तराणि दुर्गाया
 डामरे कथितानि च । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोक-
 शतानि च । सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकी-
 र्तिताः । खरसंख्यसहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
 पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु । षट् श्लोक-
 सहस्राणि गन्धर्वडामरोत्तरे । श्लोकाश्च षट्संख्याता ब्र-
 ह्मणाऽव्यक्तयोगिना । ग्रामनाः षट् समाख्यातास्तन्मादावा-
 दियामले । द्वाविंशत् सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् शतानि च ।
 द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे तु द्वाविंशतिसंख्यया । सहस्राणि
 शतान्यत्र तावन्ते कथितानि च । तावत्संख्यसहस्राणि
 शतानि परिसंख्यया । विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च
 शिष्णुयामले । कालसंख्यसहस्राणि वेदसंख्यशतानि
 च । पञ्चषट् कथा श्लोका कनिष्ठे कश्यपामले । नव श्लोक-
 सहस्राणि त्रयोदश शतानि च । द्वाविंशतस्तथा श्लोका
 गणेशयामलोत्तमे । रविसंख्यसहस्राणि आदित्याख्ये
 तु यामले । तन्मे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च
 च । पञ्चविंशतिः श्लोकाश्च कथिता वासुदेवरे । त्रयोदश
 सहस्राणि द्वे शते विंशतस्तथा । श्लोकांस्तु ज्ञेये तन्मे
 संख्यातास्तन्वेदिभिः । गजसंख्यसहस्राणि त्रिकसंख्या-
 शतानि च । सप्त श्लोकास्तथैवात्र तन्त्रयोगार्णवोत्तमे ।
 दश श्लोकसहस्राणि तावन्तेव शतानि च । मायाख्ये
 च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्तिताः । पञ्च श्लोकसहस्राणि
 तावन्तेव शतानि च । शताईसंख्यया श्लोका दक्षि-
 णामूर्तिस्तन्त्रे । दश श्लोकसहस्राणि तावन्तेव शतानि

च । त्रयोदश तथा श्लोकाः काशिकाख्ये च तन्त्रे ।
 कालेन्द्र्यास्तन्त्ररेषु हस्तुतितयं महत् । श्लोकानां संख्यया
 चात्र तन्त्रराजे च संख्यया । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोक-
 शतानि च । द्वाविंशतिः सहस्राणि हरशौल्यास्तन्त्रके ।
 तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परिकीर्तिताः ।
 अर्कसङ्गुसहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः । अष्टाविंश-
 तिसु श्लोकाः संख्यातान्तन्निर्णये । कुलिकाख्ये महातन्त्रे
 श्लोकाश्च दशसंख्यया । सहस्राणि तथा सप्त संख्यातानि-
 मनीषिभिः । द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्द्धं कनिष्ठके ।
 अर्कसंख्यसहस्राणि तथाङ्गुशतानि च । तावदेव्या
 महातन्त्रे संख्यातानि द्विजोत्तमैः । द्वाविंशतिः
 सहस्राणि द्वाविंशतिः शतानि च । कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य
 संख्यातानि मनीषिभिः । वसुश्लोकसहस्राणि तावन्तेव
 शतानि च । प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथार्थतः ।
 भूतसंख्या सहस्राणि तथा तावच्छतानि च । महाकल्पा-
 स्तन्त्रराजे पञ्च श्लोकाश्च कीर्तिताः । राजसंख्यसहस्राणि
 श्लोकका सप्तसंख्यया । लिपुरार्थेव महातन्त्रे लिखिताः
 परमर्दिभिः । सरस्वत्याः सहस्रे द्वे द्वे शते संख्यया कृते ।
 पञ्च श्लोकास्तथैवात्र विद्यातय्या द्विजातिभिः । द्वाविं-
 शतिः सहस्राणि आदौ तन्त्रोत्तमोत्तरे । कङ्क-
 संख्या शतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु । द्वाविंशतिः सह-
 स्राणि तथा नव शतानि च । द्वाविंशत् तथा श्लोका
 योगिन्यस्तन्त्रराजके । द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च
 त्रिशतानि च । त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराहस्तन्त्र
 उत्तमे । जर्मासंख्यासहस्राणि तत्त्वसंख्यशतानि च ।
 गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोकाहि तत्त्वसंख्यया । वर्ष
 संख्यसहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते । श्लोकास्तयश्च
 मख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके । वेदसंख्यसहस्राणि
 तावन्ते च शतानि च । श्लोका नवतिः संख्याता मृडानी
 तन्त्रराजके । तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनि-
 ष्ठके । त्रिंशत् श्लोकाश्च संख्याताशातव्यास्तन्त्रवे-
 दिभिः । वराहोत्तमः

उपतन्त्राणि यथा "सैद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कपिकोक्तानि
 यानि च । अङ्गुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि
 च । वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलह्यो-
 भाग्यः सिद्धो याज्ञवल्क्योभृगुस्तथा । शुक्रो हृहसति-
 श्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि
 उपतन्त्राणि यानि च । त्रिसंख्यातानि तावन्त धर्मविज्ञि-

महात्मभिः । वारात् भारतराख्येव संख्यातानि
निबोधत । वाराहीतम् ।

शिवोक्तं चतुःषष्टिसङ्ख्यकं तन्त्रं यथा “विष्णुसूत्रं महा-
तन्त्रं काशीतन्त्रं कुलार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं
फेत्कारोतन्त्रसुत्तमम् । देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं
सिद्धियामलम् । भद्रसङ्कतं सिद्धसारं सिद्धिसाराङ्कयं
तथा वाराहीतन्त्रं देवेशि ! योगिनीतन्त्रसुत्तमम् ।
गणेशविमर्षणीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् । चासु-
खडाख्यं मण्डेशानि । सुखमालाख्यतन्त्रकम् । हंसमाण्डे-
श्वरं तन्त्रं निरुत्तरसुत्तमम् । कुलप्रकाशकं देवि !
कल्पं गायत्रात्मकं शिवे ! । क्रियासारं निवन्धाख्यं स्ततन्त्रं
तन्त्रसुत्तमम् । सम्पूजनं तन्त्रराजं कलिताख्यं तथा-
शिवे ! । राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलसुत्तमम् ।
हृदय श्रीक्रमं तन्त्रं गद्यायं सुकुसुदिनि ! । विशुद्धेश्वर
तन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा । समयाचारतन्त्रञ्च
भैरवीतन्त्रसुत्तमम् । योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं पर-
मेश्वरि ! । सनत्कुमारकं तन्त्रं योगितन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणि-
तन्त्रं भावचूडामणीयकम् । सन्देशप्रकाशञ्च कामाख्या-
नामकं तथा । कामधेनुकुमारी च भूतढावरसंघकम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं प्रज्ञा यामलम् । विश्वसारं
महायन्त्रं महाकालं कुलामृतम् । कुबेरेश्वरं कुजि-
वाख्यं सन्निधनामणीयकम् । एतानि तन्त्ररत्नानि
सकलानि युगे युगे । काशीविषयकादीनि तन्त्राणि
प्रमेश्वरि ! । कालकल्पे सुसिद्धानि चक्रान्तासु भूमिषु ।
महाचीनादितन्त्राणि स्वयिकल्पे मण्डेश्वरि ! । सुसिद्धानि
वराहो ! रथक्रान्तासु भूमिषु इति महासिद्धिसार-
तन्त्रम् । “चतुःषष्टिषु तन्त्राणि यागसादीनि पार्ष्णि ।
सकलानीह वाराहे त्रिणुक्कान्तासु भूमिषु । कल्प
भटेन तन्त्राणि कथितानि च यागि च । पाषण्ड
भोहनायैव विफलानीह सुन्दरि ! ” विश्वसारतन्त्रम् ।
अन्यत्र च “देवानां मोहनार्थं तु तन्त्रशास्त्रं शिवोदितम्”
तत्र वाराहचिन्तायां औषधे च “तन्त्रावापविदा योगैः”
भावः । शास्त्रे “इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि तन्त्रसुत्तरसुत्त-
मम्” सुसुतः अनेकोद्देन सङ्कल्पयोगे “हौ देवे प्राक् त्वयः
पिबेत्तु च दगैकमेव वा । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा
ज्जैदेविकम्” याज्ञ० । “पिबन्नाहो साक्षामहनाहो च वैश्व-
देविकं तन्त्रेण कार्यमिति” मित्रा० । २।विध्यन्ते अङ्ग-

समुदाये “दर्शपौर्णमासी तु पूर्वं व्याख्यास्यापस्तम्बस्य
तन्त्रान्नातत्वात्” व्या० श्रौ० १।१।२। तन्त्रमङ्गलं कर्तुं
विध्यन्त इत्यर्थः स चावस्थानादिसंस्वाजपानः
प्रधानस्य तन्त्रयात् तन्त्रमित्युच्यते” कर्कः । तन्त्रल-
क्षणादिकं कात्या० श्रौ० उक्तं यथा “कर्मणां युग-
पद्भावस्तन्त्रम्” कात्या० श्रौ० १।७।१।

“यत्र प्रधानकर्मणां युगपद्भावः सङ्गप्रयोगः तन्त्रा-
दुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रं सङ्कदुष्टानं भवति । न
प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् यद्वि सङ्कतं कृतं बह्नासुप-
करोति तत्तन्त्रमित्युच्यते यथा बह्नां मध्ये कृतः
प्रदीपः । कुतस्तन्त्रमिति हेत्वाकाङ्क्षायां त्रीन् हेतु-
नाह” कर्कः । “यद्यपुरुषार्थकृतत्वैकार्थसमवाय
सुतिभ्यः” २६० । “प्रधानकर्मणां सङ्गप्रयोगे सति तद-
ङ्गानां सङ्कदुष्टानसुत्तम् । तत् कृतः यद्यत्वात् सङ्कदप्य-
तुष्टितैरारादुपकारकैरङ्गैर्बह्नामपि प्राधानानासुप-
कारस्य कर्तुं यद्यत्वात् यद्विपत्तिं हारादुपकारकाणि
बह्नासुपकर्तुम्, अन्तर्हानाविशेषत्वात् प्रदीपवत्
यथा एक एव प्रदीपो बह्नां मध्ये कृतः सन् सर्वेषां
सुपकरोति एवमेतान्यपीति । यद्यप्यङ्गानां प्रत्येकमेव
विनियोगस्तथापि विविधानां तावदुष्टानं सङ्कदेवोपकारकं
भवति यथैव हि षट्सु भायनासु छिद्रपदेनैव कथम्भाव-
भमेयमायास्यपि सङ्कदान्ताता एवाङ्गविधयः प्रख्यामपि
प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति सत्यपि च कस्यचित् प्रधानो-
त्पत्तिविधिसिद्धिधौ प्रकरणवशेन संनिधिराध्यते तथैव
संहतानां प्रधानानां फलसाधनत्वात् कर्तृदेशकालैक्याच्च
युगपत् सर्वेष्वनुष्ठानेषु पारब्ध्ये सङ्कतकृतभयाङ्गं सर्व-
चिकीर्षया कृतत्वात् सन्मपि केनचित् संनिधिं बाधित्वा
प्रकरणवशेन सर्वार्थं भवति । किं च पौर्णमास्यां यजेतंति
त्रयाणां युगपदुष्टानमवगतं पृथक् पृथक् साङ्गे-
च्छतुष्टयभानेषु बाध्यते तस्मात् सङ्कदेवाङ्गानामनुष्ठा-
नम् । तथा पुरुषार्थकृतत्वाच्च यत् सङ्कदुष्टितैरप्यङ्गैः
पुरुषार्थः कृत एव भवति पुरुषार्थः पुरुषस्याभीष्टं
फलम् तद्वि आम्नेयादिभिरङ्गोपकृतैः क्रियते वारा-
दुपकारकाणि चाङ्गान्यनेकघटादिप्रकाशकप्रदीपवत् सर्वेषां
सङ्कदेवोपकर्तुं सङ्कतैरपि पुरुषार्थः कृतएव भवति ।
तथा एकाग्रेसमवायस्युत्तैराङ्गानां तन्त्रं भवति एको-
ऽर्थो यस्य एकार्थं एकफलं यः प्रधानानां समवायः
सङ्गः स एकार्थसमवायः तत्र एकार्थं समवाये एकफले

प्रधानसमूहे अङ्गानां तन्त्रश्रुतेः अङ्गानां सप्तदशानां
 श्रूयते यतः । तथाहि 'ता एकविंशतिरास्तुतयोद्वावा-
 धारौ पञ्च प्रयाजा हावाज्यभागवान्मेयः पुरोडाशस्त-
 द्दशानीषोमीय उपानिशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः
 खिलकृद्दडा तयोऽनुयाजाः स्रक्तवाकश्च शस्योवाक्-
 चाय यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्पत्तुह्नाति सप्तद-
 यजुश्चेति तत्त्वान्येयोपांशुयाजाग्नीषोमीयलक्षण एक-
 फले प्रधानसमवाय आस्तुतीनामेकविंशतिसंख्या श्रूयते
 सा चाङ्गानां सप्तत्करणपण एवोपपद्यते न प्रतिप्रधानं
 पृथगनुष्ठानपणे । तस्मात् प्रधानानां सहप्रयोगे सप्त-
 देवारादुपकारिका क्रिया सत्प्रत्योपकारकार्णां प्रति-
 प्रधानभावेतिरिति तु प्रागुक्तमेव । अथ प्रधानानां सह
 प्रयोगे कारणाभ्याहं कर्कः । "फलकर्मदेशकालद्रव्य-
 देवतागुणसामान्ये" ३४० । यत्किञ्च वाक्येन यज्जनि
 प्रधानकर्मणि एकफलसाधनत्वेन विधीयन्ते तत्र तेषा-
 मितरेतराभेदाणां साधनत्वेन विधानात् सहप्रयोगः
 तद्यथा मित्राहिन्द्राक्षीराद्रमित्रायुष्कामस्येति वैश्वदेवेन
 प्रजाकामं याजयेदिति अत्र मित्रविन्दाशब्देन समुदाय-
 वचनेन दशानां हविषां सहप्रयोगः वैश्वदेवशब्देन च
 समुदायवचनेनाष्टानां हविषाम् । स्रक्तवाक्यं सामान्य
 शब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते फलसामान्ये कर्मसामान्ये
 देशसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतागुणयोः
 सामान्य इति एकवाक्येनैकफलसाधनत्वेन विधानेऽपि
 फलादिषामान्ये सत्येव प्रधानानां सहप्रयोगो भवति
 फलं स्वर्गादि कर्म पञ्चप्रयाजता तत्रानुयाजतेत्यादि । देशः
 सप्तप्राचीनप्रवण्यदिः । कालः पूर्वाह्णापराह्णादिः । द्रव्यं
 दक्षिणाद्रव्यम् न तु हविर्द्रव्यम् अनेकेषु प्रधानकर्मसु
 तज्ज्ञेदस्यावश्याभावात् देवता प्रजापतीन्द्रादिः । तदगुण
 उपानिशुत्वाच्चाव्यत्वादिः तस्मिन् सति प्रधानमपि सहैव
 भवति न पृथक् कर्कः "तज्ज्ञेदे भेदः" ३४० । तेषां
 फलादीनां भेदस्तज्ज्ञेदः तज्ज्ञेदे तेषां फलादीनां सह
 प्रयोगकारणानां भेदे सति प्रधानानां प्रयोगभेदो
 भवति तत्र प्रयोगवचनभेदानुमित्रविन्दाप्रीतिकाम-
 न्येययोर्म सहप्रयोगः फलभेदाच्च श्रीकामराद्रकाम-
 मित्रकामायुष्काममित्रविन्दानां पृथक् प्रयोगः । कर्म-
 भेदेऽपि प्रयोगभेदो भवति तद्यथा कस्यचित् पञ्चप्रया-
 जता कस्यचित्प्रवण्यजता यथा च क्रौडिनीया महा-
 हविषोस्तन्त्रसहस्रे इतरेतरस्य विगुणत्वं भवति ।

देशभेदेऽपि तन्त्रभेदो भवति यथा वरुणप्रयासेषु
 मावत्याः क्रौडिनीमहाहविषोश्च क्रौडिन्याः समदेशः
 महाहविषस्तु प्राचीनप्रवण्यः । कालभेदेऽपि सह-
 प्रयोगो न भवति यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य च "पौर्ण-
 मास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाभमावास्याया यजे-
 तेति वचनेन कालभेदेन तयोर्विधानात् । यथा वा आग्नी-
 कवतीसान्नपनीययोः पूर्वाह्णमध्याह्नरूपकालभेदात्तन्त्र-
 भेदः । दक्षिणाद्रव्यैक्ये सति सहप्रयोगो यथा
 राजसूये तयाणां त्रिषंयुक्तानां येषां मते च
 त्रिषंयुक्तानां तयाणामप्येकस्मिन्नेवाह्नन्यनुष्ठानम्
 तेषां दक्षिणाद्रव्यभेदेन तयाणां तयाणां पृथग-
 नुष्ठानम् न सर्वेषां सहप्रयोगः दक्षिणाभेदश्च
 तयाणां वामनः तयाणां श्यामः तयाणां बभ्रुरिति
 तत्र दक्षिणाभेदादानतिभेदः तज्ज्ञेदात्तत्कृतस्य स्वरूपस्य
 भेदः वामनानतैर्हि पूर्वं कर्म कर्त्तव्यम् श्यामानतै-
 रक्षत्रम् तन्त्रत्वे तृभाभ्यामानता उभयं कर्तुः । तत्र
 दक्षिणाव्यवस्था गम्यमाना बाध्यते । तस्मात् प्रतिदक्षिणं
 तन्त्रभेदः । अत्र एकवाक्येनैकफलसाधनमेव विधाने देश-
 कालकर्मैक्ये सत्यपि दक्षिणाभेदात्तन्त्रभेदः । देवताया
 देवतागुणस्य च सामान्ये सति उच्चारणमपि तस्या
 देवताया आवाहनत्यागादौ तन्त्रेण भवति यथा अग्न-
 दशप्राजापत्येषु राजप्रेये प्रजापतेर्देवतायाः समानत्वा-
 दगुणस्थोपांशुत्वस्य च समानत्वादनुवचनादौ तन्त्रेणो-
 च्चारणं भवति यागोऽपि तन्त्रेणैव भवति । तथा च
 प्राजापत्यान् प्रकृत्य श्रूयते एकातुवाक्या भवत्येक-
 याज्यैकदेवत्या हि प्राजापत्या इत्युपांशुत्वाच्च आगानां
 हविषोऽनूब्रूहोति अत्रानुवाक्याद्येकत्वे एकदेवतत्वं
 हेतुं ब्रूवन्ती एकदेवताकानां सिद्धं तन्त्रोच्चारणं दर्श-
 यति । दर्शपूर्णमासयोरेव द्रव्यभेदेऽपि दध्नः पयसश्च
 देवताया इन्द्रस्य तदगुणस्य चात्राव्यत्वस्य समानत्वात्त-
 न्त्रेणैव याग उच्चारणं भवति । देवतायां समानाया-
 मपि देवतागुणस्थोपांशुत्वादेर्भेदे सति सहोच्चारणं न
 भवति यथा प्रकृतावेवोपांशुयाजाग्नीषोमीयोः पुरोडाशा-
 ग्नीषोमीयोश्च । इह देवतातदगुणयोः सामान्ये यागस्य
 तन्त्रेणानुष्ठानमुच्यते अत्र सिद्धमेव देवतागुणसामान्ये
 तन्त्रेण यागानुष्ठानमुपजीव्य भेदो यागस्य भेदेनानु-
 स्तानपूर्वं निषिद्धः न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वा तस्य
 इति न पुनरुक्तिदोषादि । कर्कः ।

तन्त्रव्यवस्थायादिकं जैमिनिना एकदशाध्याये न्यक्ष्यते तत एवागन्तव्यं संक्षेपतश्च जैमिनिशब्दे साधवेनोक्तं ११४१ पु० दर्शितम् । तत्र शास्त्रे “आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन वज्रधा कृतं तन्त्रम्” “सप्तम्यां किञ्च येऽर्थाः केऽर्थाः पटितन्त्रस्य” सा० का० । २२मीत्यवयवे । “तन्त्रैः पञ्चभिरेतश्चकार मनोरमं शास्त्रम्” पञ्चत० । तदवयवाश्च भित्तभेदमित्थपात्रिकाकोलूनीयलब्धाप्रस्थापरीक्षितकारकाख्याः । तन्त्रं वेत्ति ठक् । तान्त्रिक तन्त्रवेत्तरिति लि० । तन्त्रं विहितः ठक् । तान्त्रिक तन्त्रविहिते लि० स्थित्यां लीप् “वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथातुक्तमयोः गत” तन्त्रसा० तान्त्रिको दीक्षा २२ये च सतन्त्रः परतन्त्रः ।

तन्त्रक लि० तन्त्रात् अचिराद्भूतम् कन् । अभिनेये पक्षे अक्षरः पठे पु० गाथां स्त्री इति भेदः । “वसानतन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीये तत्त्वचौ” भट्टः ।

तन्त्रकाष्ठ न० तन्त्रस्य काष्ठम् । तन्त्रस्य काष्ठभेदे (तातेर काटि) प्रभृतौ लि० ।

तन्त्रता स्त्री तन्त्रस्य भावः तल् । अनेकोद्देशेन सक्तप्रवृत्तौ यथा तर्पणपूजाद्यानेककर्मोद्देशेन सक्तस्थाने कृते सर्वकर्मज्ञानसिद्धिः । तद्विषयोदाहरणं प्रा० त० उक्तं यथा “अन्वेयाष्टकपालेन्द्रद्व्येन्द्रपयोयागानां त्रयाणामान्वेयाष्टकपालोपांशुयागानीषोमीयैकादशकपालयागानां त्रयाणां सक्तत्वं सक्तदत्तचित्तेन प्रयाजाद्यष्टेनोपकारः सिद्ध्यति तथा नानाग्रहवधसप्तमे सर्वाङ्गीयेन सक्तत्वं प्रायश्चित्ते कृते सर्वज्ञज्ञानवधजन्यपापनाशः । तन्त्रतावाहेतुश्च अदृष्टार्थैकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्तादीनां प्रयोगातुबन्धिवैधहेतुभूतानामभेदे चहेत्यविशेषाच्छब्दः” इति । एवञ्च “स्नातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्मणि । पवित्राणां तथा जायते दाने च विधिदर्शिते” इति विष्णुस्मृत्युक्तम् “अस्नात्वा नाचरेत् कर्मलपङ्कोपादि किञ्चनेति” दक्षोक्तञ्च, क्रियाज्ञानं कर्तृसंस्काराद्वारैव तद्भिनक्तव्याशेषकर्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म कर्त्तव्यम्” इति रघुनन्दनः अधिकं तन्त्रशब्दे दृश्यम् ।

तन्त्रधारक पु० तन्त्रं कर्मसाधकपद्धतिपत्र्यं धारयति धारि-ण्युल् इत० । “एकस्तत्र नियुक्तः स्नादपरस्तन्त्रधारकः । ततोयं प्रश्नकं ब्रूयात् ततः कर्म समाचरेत्” गृह्यपरिटीक्षे कर्मस्वरूपसाधकपुस्तकवाचके । “तन्त्रधारकः पुस्तकधारकः” ख० त० रघुनन्दनः ।

तन्त्रयुक्ति स्त्री तन्त्रोक्ता आसुर्येदशास्त्रोक्ता युक्तिः ।

सुश्रुतोक्ते हात्विगङ्गेदेवे युक्तिभेदे । ताश्च यथा “अथातस्तन्त्रयुक्तिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः । हात्विग-तन्त्रयुक्तयो भवन्ति । तद्यथा । अविचरणं योगः पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्वृत्तिर्य उपदेशः प्रदेशोऽतिदेशोऽपवर्गो वाक्यमेवोऽर्थापत्तिर्विपर्ययः प्रसङ्गएकान्तोऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्वर्णयोऽनुमतं विधानमनागतवेक्षणम् अतिक्रान्तावेक्षणम् । संशयो व्याख्यानं स्वसंज्ञा उदाहरणं निर्वचनं निर्दर्शनं नियोगो विकल्पः सत्तुल्य ज्ञानमिति आत्मासौ तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते । वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च । भवन्ति चान्न लोकाः । असहादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिहेतुत्वम् । स्ववाक्यानां सिद्धिरपि क्रियते तन्त्रयुक्तितः । व्यक्ता मोक्षाश्च ये कृत्वा लोका यथाप्यनिर्मलाः । सेधोक्ता ये कश्चित्तन्त्रे तेवाद्यापि प्रसाधनम् । यथाप्युज्ज्वलार्कः प्रदीपो वेङ्गनो यथा । प्रबोध्यस्य प्रकाश्यार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः । यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणं यथा रसं दोषं वा । तेन वाक्यं युज्यते स योगः २ । यद्यु तैर्न पिबेत्तान्त्रवर्जिनित्स्वर्हंस्त्राभयादृष्टकपिप्यकीभिः । सिद्धं वक्ष्याम्यसदेवदाहं हितञ्च नित्यज्ञानगण्डरोगी” । सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्यं तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तमेव दूरस्थाना अपि पदानामेकीकरणं योगः । योऽर्थोभिहितः सूत्रे पदे वा स पदार्थः ३ । अपरिभिताश्च पदार्थाः । यथा स्नेहस्वेदास्त्रनेषु निर्दिष्टेषु द्वयोस्त्रयाणामर्थानामुपपत्तिर्दृश्यते तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धोभवति स पक्षीतस्यो यथा । वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः । कतमस्य वेदस्यायस्यत्पत्तिं विवक्षुरिति । अन्वेदादयस्त्रयोवेदास्तत्र पूर्वापरयोगसुपलभ्य विद्विचारणे विन्दन्त्येतयोश्चात्पोरनेकार्थयोः प्रयोग इति पश्चात्प्रतिपत्तिर्भवति । आर्युवेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येव पदार्थः । यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः ४ । यथा सृष्टिरुत्थोऽङ्गः प्रकृष्टाने यथा नापदुग्धप्रभृतिभिर्निष्पन्नः प्रकृष्टान् इति । समासकथनसदृशः ५ । यथा शल्यमिति । विस्तरवचनं निर्देशः ६ । यथा । शरीरमागन्तुकं चेति । एवमित्युपदेशः ७ । यथा “तथा न जायतयाद्रात्रौ दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत्” अनेन कारणेनेत्युपदेशः । यद्योपदिष्यते सधुरेण स्नेहाभिर्वर्जित इति । प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः ८ । यथा देवदत्तस्थानेन शब्द-

सङ्गतं तस्माद्वयसदत्तस्यास्यैवोद्धारिण्युतीति । प्रकृत-
स्थानागतेन साधनमितिदेशः८ । यथानेनास्य वायुवृद्धि-
सुपतिवृत्ते तेनोदावर्तः स्यादिति । अग्निव्याप्यापकर्ष-
मपवर्गः१० । यथा स्नेह्या विद्यापट्टा अन्त्यत्न कीटवि-
धादिति । येन पदेनातुक्तेन वाक्यं समाप्यते स वाक्य-
शेषः११ । यथा गिरःपाणिपादपाशं पुणोदरोरसामित्युक्ते
पुरुषपञ्चमपि मन्वते पुरुष एवोक्त इति । यद्वकीर्ति-
तमर्थादापद्यते साध्यापत्तिः१२ । यद्यौदनं भक्ष्ये इत्युक्तेऽ-
र्थादापन्नं भवति नायं पिपासुर्यवागूमिति । यद्वयत्नाभि-
हितं तस्य प्रातिकोस्यं विपर्ययः१३ । यथा कशाव्यप्राण
भीरवो दुश्चिकित्सा इत्युक्ते विपरीतं नृहृते दहा-
दयः सुचिकित्सा इति । प्रकरणात्तरेण समापनं
प्रसङ्गः१४ । यथा प्रकारान्तरितोयमत्रोऽसलङ्काः समा-
प्यते स प्रसङ्गः महाभूतशरीरसमवायः पुरुषसाक्षिण
क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्ताविधाय भूतविद्यायां
पुनरुक्तं यतोऽभिहितं यज्ञसङ्गाभूतशरीरसमवायः
पुरुष इति स खल्वेवं कर्मपुरुषचिकित्सायामधिलतः
सर्वतः । यद्वधाक्षेपोप्यते स एकान्तः१५ ।

“यथा तद्वद्विरेचयति सदनफनं वामयतीति । कश्चि-
त्तथा कश्चिदप्येति यः सोऽनेकान्तः१६ । यथा केचि-
दाचार्या ब्रुवते ब्रह्मं प्रधानं केचिद्ब्रह्मं केचिद्दीर्घं
केचिद्विपाकमिति । आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः१७
यथा कफवातनिमित्ताद्यस्वारः प्रमेहा अस्रधा
भवन्तीति । तत्सोत्तरं निर्णयः१८ । यथा शरीरं प्रपीष्ट
पश्चादधोगत्वा पश्चमेदोमज्जातुविवर्णं भूतं प्रसृजति वात
एवमस्रधा वातजा इति । तथाचोक्तम् “कृत्स्नं
शरीरं निष्पीष्ट मेदोमज्जवस्त्रायुतः । अक्षः प्रजुष्यते वायु-
क्ते नासाध्यास्तु वातजाः” । परमतमप्रतिपक्षमनुमतम्१९ ।
यथान्यो ब्रूयात्सप्र रसा इति । प्रकरणातुपूर्व्याभिहितं
विधानम्२० । यथा सक्थिमन्मार्ग्येकादशप्रकरणातुप-
र्व्याभिहितानि । एवं वक्ष्यतीत्यनागतवेक्षणम्२१ । यथा
लोकस्थाने ब्रूयाच्चिकित्सेषु पक्ष्यामीति । यत्पूर्वपक्षं
तदतिक्रान्तावेक्षणम्२२ । यथा चिकित्सेषु ब्रूयात् लोक-
स्थाने यदीरितमिति । उभयहेतुदर्शनं संशयः२३ । यथा
तत्तद्दयाभिधातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनं प्राण-
हरमिति । तत्प्रातिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्२४ । यथेह
पञ्चविंशतिकः पुरुषोऽल व्याख्यायते । अन्त्येव्यायुर्वेद-
तन्त्रं यु भूतादिपञ्चवारव्यभिन्ना । अन्त्यशास्त्रासा-

मान्या सप्तंशाः२५ । यथा मिथुनमिति मधुसर्पिणोर्पञ्च-
णम् । कोके प्रथितसदाहरणम्२६ । यथोष्णमयाष्ठीतम-
सुधावति । निश्चितं वचनं निर्वचनम्२७ । यथायुर्विद्यतेऽ-
स्त्रिजनेन वायुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । दृष्टान्तोऽर्थः प्रसाध्यते
यत् तद्विदर्शनम्२८ । यथाग्निदीपुना वहितः कोठे
हविं गच्छति तथा वातपित्तकफजोदुष्टद्वय इति । इदमेव
कर्तव्यमिति नियोगः२९ । यथा पथ्यमेव भोक्तव्यमिति ।
इदं वेति विकल्पः३० । यथा रसौदनः स्रजता यथान्तर्या-
मिदस्येदमेति सस्रजयः३१ । यथा नासवर्गे ऐषहरिण-
कावतित्तिरिषारङ्गाः प्रधानमिति । यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता
तदुक्तम्३२ । यथाभिहितमक्षपानविधौ चतुर्विधश्चाक्ष-
पदिष्यते । भक्ष्यं भोक्ष्यं केष्टं प्रेयमेवश्चतुर्विधं वक्तव्ये
द्विविधमितिहितमलोक्तमिति । अक्षपाने विशिष्य
द्वयोर्पञ्चये लते चतुर्णामपि पञ्चमं भवति किञ्चा-
न्यत् । अक्षेन भक्ष्यमवब्रह्मं त्वक्षसाधन्यात् । प्रेयेन
केष्टं ब्रह्मसाधन्यात् । चतुर्विधसाहारः प्रायेण द्विविधः
प्रविष्ट इति । हास्त्रियदुक्तयो ह्योतास्तन्वसारगवेण्ये ।
मया सस्यम्विनिहिताः शब्दन्त्यायार्थसंयुताः । योह्योता
विधिवहेति दीपोभूतास्तु बुद्धिमान् । स पूजाहो
भिषक् चैव इति धन्वन्तरिर्भवति ।”

तन्त्रवाय(प) पु० तन्त्रे तन्त्र-कर्म्मणि इत्तु तन्त्रं
सूत्रं वयति वपति वा ने-वप-वा अण् उप० ष० ।
(ताति) स्याते । सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां जातितात्
लोप् योपधस्य तु टाप् इति भेदः । तदुत्पत्तिः परा-
शरपञ्चतावुक्ता यथा “ताम्बकृष्णकृष्णकायां मणिकारस्य
जायते । मणिकारात् ताम्बकृष्णं मणिवन्तोऽल जायते
मणिवन्तान्मणिकायां तन्त्रवायाच जप्तिरे” । मन्त्र-
संज्ञाङ्गिष्ठः । आधारे चञ् इत्त० । २० तन्त्रे (तात)
पुं० शब्दरत्ना० ।

तन्त्रहोम पु० तन्त्रेण होमः । परिसमूहमर्हिराक्षरण
युक्ते होमे क्षिप्रहोमशब्दे उच्यते । तन्त्रमथत्य ।
“यज्ञहोममन्त्रान् शोभन्त्याख्येषु कर्मसु” छन्दोग०
तन्त्रा स्त्री तन्त्रि-भावे च । ईषजिज्ञायां तन्त्रायां द्विरूपको० ।
तन्त्रायिन् पु० तन्त्रे कावचक्री एतिर्भवति क्षिप्रि ७त० ।
कावचक्रीगामिनि सूत्र्यादी । “तन्त्रायिणे नमोद्या-
वापृथिवीभ्याम्” यजु० १८।१२ तन्त्रेऽनेन तन्त्रं षट्-
रचमाय शब्दाकायुक्तं यन्त्रभेदः तद्वत् नमस्त्रि
कावचक्रीमपि तन्त्रमथ्यते” वेददी० ।

तन्त्रिका स्त्री तन्त्रवते तन्त्रि ई ततः स्वार्थे क पूर्वाचो
हुक्कः । शुङ्ख्याम् । अन्तरः ।

तन्त्रि स्त्री तन्त्रि-इ । तन्त्रायां तन्त्रायां च “अपेततन्त्रि
धर्मताया यन्त्राया वत्त्वयान्त्रितः” भा० आनु० ११४२७० ।

तन्त्रित लि० तन्त्रा तन्त्रा जाताऽस्य तार० इतच् । आ-
कस्ययुक्ते “धार्मिको नित्यभक्तश्च पितृनिवृत्ततन्त्रितः”
भा० आ० १२७११ । “गद्यं दीर्घेण कायेन युक्तेनात-
न्त्रितेन च” भा० आनु० १६२७० । “अतन्त्रिता सा
स्वयमेव वृत्तकान्” कुमा० ।

तन्त्रिपाल पु० वृद्धदेवे तन्त्रिपालशब्दे वृत्तम् ।

तन्त्रिपालक पु० जयवृद्धराजे शब्दम् ।

तन्त्री स्त्री तन्त्रि-ई । १ वीणाशुषे २ शुङ्ख्यां ३ देहचिरायं
मेदि० । “स ददर्श त्रिमांसस्य कुतन्त्रीं पितरं सुनिः”
भा० आ० १४७० । ४ नदीभेदे ५ नाद्यां ६ युवतीभेदे शब्दर० ।
अस्य ङीबन्तत्वाभावेन वृद्धतन्त्री स्त्री स्त्राङ्गे नाङीतन्त्र्योः
पा० न कप् तदभावेऽपि न हुक्कः । वृद्धतन्त्रीर्षीवा
वृद्धतन्त्रीर्धमनी” वि० शौ० । स्त्राङ्ग इत्युक्तेः वृद्धतन्त्रीका
वीथेतादौ कप् । “सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा”
भा० व० ११४७० । अस्त्राङ्गत्वेऽपि आर्षत्वात् न कप् ।
७ रज्ज्वी “न कङ्कयेन् वत्सतन्त्रीं” मतुः “यस्य वाचा प्रजाः
सर्वं गावस्तन्त्र्येव यन्त्रिताः” भाग० १।१५।८ । ८ वीणा-
यास्तु “कङ्कयमानः सततं कोकानटति चञ्चलः । वृ-
यानो नरेन्द्राणां तन्त्रीर्वैराणि चैव ह” हरिवं० ५७७० ।

तन्त्रपुत्र न० इत० । तन्त्रनामघो ततोगहा० क । तन्त्रपोय
तन्त्रादौ लि० ।

तन्त्री(स्त्री) अन्त्य० तन्-वा घी । अन्त्यादिगणे तन्त्रीत्यत्र
पाठान्तरम् पुत्रो० स्त्रीकारे अन्त्युपक्रमे । गतिवृत्तकत्वात्
समासि तन्त्री(स्त्री)कृत्य ।

तन्त्रा स्त्री तन्त्रि-भावे अ । १ ईषन्निद्रायाम् २ आकस्ये च
चेमच० “तमोवातकफास्तन्त्रा” इति वैद्यकम् तन्त्राण्यस्य
“इन्द्रियाण्येवंविन्निर्गौरवं जृम्भयं क्लमः । निद्रार्तस्येव
यस्येहा तस्य तन्त्रां विनिर्द्दिशेत्” भाववः
“गुचिर्गुह्यचोदक्षस्तन्त्रानिद्राविनिर्जितः”

“विषयेन्द्रियसंनोषस्तन्त्राण्यविवर्जनम्” याज्ञ० । निद्रायां
प्रवृत्त्यै क्लमाभावः । तन्त्रायां तु प्रवृत्त्यापि क्लम इत्य-
नयोर्भेदः । तन्त्रा च सुखस्य भाव्या निद्रायाः कन्या
प्रोतेर्भगिनी यथाह “निद्राकन्या च तन्त्रा सा प्रीति-
रन्या सुखप्रिये । याभ्यां व्याप्तं जगत्सर्वम्” शब्दार्थचि०

धृतवाक्यम् १ पङ्क्तिशब्दवि न० । “तन्त्रं शब्दः”
यजु० १५।५ । तन्त्रि शब्दे मोहे च तन्त्रति वीदति
स्थानसंकोचेनेति तन्त्रं अथौ “पङ्क्तिर्वै तन्त्रं
शब्दः” इति श्रुतेः वेददो०

तन्त्रयु लि० तन्त्राभाकस्य वाति या-क पुत्रो० । आकस्ययुक्ते
“मो घु वृद्धेव तन्त्रयुर्भुयो वाजानाम्” क० ८।६२।१०
“तन्त्रयुराकस्ययुक्तः” भा०

तन्त्रवाप पु० तन्त्रवाप+पुत्रो० । तन्त्रवाये शब्दार्थचि० ।

तन्त्रालु लि० शौ० तन्त्रि-आलुच् । १ ईषन्निद्रायाम् २ आकस्य-
युक्ते च जटाघरः ।

तन्त्रि स्त्री शौ० तन्त्रि-क्रिन् । १ ईषन्निद्रायाम् २ आकस्ये च
अणादिको “विभक्तनक्तन्त्रिभक्ततन्त्रिणा” किरा० तन्त्रि-ई
तन्त्रीत्यपि तन्त्रार्थे अयं न ङीबन्तस्तेन न हुक्कोपः । तन्त्रीच
आकस्यमादिना सर्वाङ्गेन्द्रियामभुत्तम् । सर्वाङ्गेन्द्रिय-
निमीलनापादकत्वात् तन्त्रात्वम् । “सुधा च तन्त्रा च
विषयतां गतः” रामा० अयो० ८० अ० । “गततन्त्री-
क्लमो वापि अचेनेतौ मङ्गारयो” २८८७० । जिततन्त्रीः
गततन्त्रीः इत्यादौ ङीबन्तत्वाभावात् हुक्कः न वा कप् ।

तन्त्रिज पु० यद्वंशे कनवकशपुत्रभेदे “तन्त्रिजस्तन्त्रिपालश्च
सुतौ कनवकस्य तु” हरिवं० १५ अ० ।

तन्त्रित लि० तन्त्रा जाताऽस्य तार० इतच् । जाताकस्ये “य
इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्त्रिताः” “अतन्त्रिता सा
स्वयमेव वृत्तकान्” कुमा० । अतन्त्रितेति पाठान्तरम् ।

तन्त्रिपाल पु० यद्वंशे कनवकशपुत्रभेदे तन्त्रिजशब्दे वृत्तम्
तन्त्रि स्त्री तन्त्रवति नी-वा ङि । (चाकल्या) चक्रकुल्यायां
रत्नमात्रा । तन्त्रिरित्यपि पाठः । पुत्रो० ।

तन्त्री स्त्री तनुः कथा स्त्री गुणवचनोदन्तत्वात् वा ङीप् ।
१ कथाङ्गां स्त्रियां तनुशब्दे उदा० “अप्रभूतमतनीयसि
तन्त्री” भावः । २ शाकपगली (शाकपान) राजनि०

तन्त्राय लि० तदात्मकम् तद्+अयट् । तदात्मके “तन्त्रायं विद्धि
मां धिप्र ! धृतोऽहं येभ्यो च ते” हरिवं० १६८ अ० ।

तन्त्रात्र न० तदेव एवार्थे मात्रच् वा मात्रा यस्य वा । सांख्या-
दिष्वेतेषु शब्दादिषु नत्वेन शान्तादिर्विशेषोऽस्ति । यद्योक्तं
विष्णुपुराणे “तस्मिन् तस्मिन्सु तन्त्रात्मात्मेन तन्त्रात्मता
कृता । तन्त्रात्मायविशेषाणि अविशेषाकृतो हि ते । न
शान्ता नापि चोराको न मूढाचाविशेषितः” इति ।
“तन्त्रात्मायविशेषाकृतो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते
कृता विशेषाः शान्ता चोराश्च मूढाश्च” सा० का० ।

तन्यतु पु० तनोति गच्छं तनो वा तन-यत् । १वायो
२रात्रौ च उच्यते । तन-गच्छे वा० यत् सचोपच ।
१गर्जिते ४अशनी च माधवः । “न वेपसा न तन्यतेन्द्रम्”
अ० १।८०।१० भाष्ये उक्तैव ध्युत्पत्तिः । तन्यता गर्जितेन
हान्दस उत आच् । “आविष्कृतोमि तन्यतुर्दृष्टिम्”
ह० उ० । “तन्यतुः पर्जन्यः” भा० ।

तन्यु लि० तन+वा० ल्यु न आनादेशः । विसृते “रजांसि
चित्वा वि चरन्ति तन्यवः” अ० १।६१।५ ।

तन्विन् पु० तामसमनोरपत्यभेदे । “तपोरतिरकल्माषस्तन्वी
धन्वी परलयः” हरिवं० ७ अ० ।

तप उपतापे सक० ऐश्वर्ये अक० टि० आ० अनिट् । तप्यते अतप्त ।
तेपे तप्ता तप्यते तप्तः तप्तिः ।

अय-अधभासे । अवतप्तेन कुलस्थितम्” सि० कौ० ।
आ+सत्यकृतापे । आतप्तआम्बूनदभूषिताङ्गः” हरिवं० ६५०
अनु+सन्तततापे अनुशोचने च । “अनुतप्ये भृशं तात ! तव
चारेण कर्मणा” भा० व० १३७२० छो० । “अन्वतप्यत
धर्मात्मा पुनः संचिन्त्य तापसम्” रामा० अयो० ४ अ० ।

“यनं प्रस्थाप्य कृत्वा नाम्बतप्यत इमेति” भा० व० २७५० ।

तप दाहे चु० उभ० सक० सेट् । तपयति-ते अतीतपत्-त ।
“संप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः कराङ्गिमांशोरपि तापयन्ति”
उद्भट्ट । “न हि तापयितुं शक्यं सागराभ्युत्थोलकया”
हितो० “कोऽल भूमिवलये जनान् सधा तापयन् सुचि-
रमेति सम्पदम्” भावः ।

अय+अधोभागे तापने “अथावाप्य पृथिवीं पूषा दिवसं-
जये । जगामास्तं सहर्षाणुः” भा० उ० १८० अ० ।

तप दाहे आ० उभ० सक० सेट् । उच्यते निरु० तपति-ते
अतापोत्-अतपोत् अतपिष्ट । तताप तेपे तपिष्यति ते
“वर्षते तपते कोऽग्नौ ज्वलते तेजसा च कः” भा० अनु०
१४ अ० । “त्वमेकैकस्तपसे आतवेदाः” भा० आ० २१२ अ०
“तपास्यहमहं वर्षे निमृह्णाभ्युत्थुजानि च” गीता
“तभस्तपति चर्मांगौ” शकु० । तपःकर्माकृत्येऽस्य
कर्त्तर्यपि यक् तडः च तप्यते तपस्तापसः ।

अभि+पर्याजोचने “पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं ताङ्गो का-
मन्यतपत्” ऐत० ब्रा० अभ्यतपत् पर्याजोचितवान् ।

उद्+दोषो यक् आत्म० स्वाङ्गकर्मकत्वे सक० आत्म० “उत्त
पते दीप्यते इत्यर्थः” सि० कौ० । पाणिमुत्तपते ।
स्वाङ्गेत्युक्तेः प० संज्ञस्य पाणिमुत्तपति” अन्यकर्मणि त
प० । उत्तपति सुवर्णं विहायतीत्यर्थः” सि० कौ० ।

“तीव्रउत्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः” भट्टिः ।

“करणं कुसुमेषु दक्षपति यद्विशेषः” भावः ।

उप+पीडाजन्यतापे “आहिताग्निश्चेदुपतपेत्” आश्व० ऋ०
४।१।१। उपतपेत् व्याधिभिर्दुःखपीडितेत्यर्थः ।

नि+नितरां तापे । “तदाहुर्भिषोचति नितपति वार्धयति
वा” आ० उ० ।

निस्+निःशेषेण तापे घौनः पुन्य न तापे प्रत्यम् । “दग्धै-
कदेशा बहुवो निदप्राच तथापरे” भा० आ० २२६ अ० ।
निदपति सुवर्णम् आसेवने तु नभ त्वं निदपति सुवर्णं
सुवर्णकारः । “यस्तु सूर्येण निदपन्नं नाङ्ग्यं पिबते
जलम्” भा० आ० २२६ अ० । अथ उभयतया स्पष्टम् ।

प्र+प्रकर्षेण तापे विक्रमहेतुके तापे च “भासस्तपोप्रा-
प्तपन्ति विष्णोः” गीता “सूर्यः प्रतपतां चेतः”
भा० वि० ४० श्लो० “भास्करात् प्रतपिष्यतः” भा० व०
१६० अ० “द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः” भा०
व० २२ अ० ।

वि+उत्तापयत् सर्वम् । “रविर्वितपतेऽत्यर्थम्” भट्टिः दीप्यते
इत्यर्थः पाणिं वितपते मैत्रस्य पाणिं वितपति सुवर्णं
वितपतीत्यादि । “वितपस्वरातिम्” अथ० १२।२।४५
सम्+सत्यकृतापे । “दत्त्वापि च धनं काले सन्तपत्युप-
कारिणे” भा० शा० १६४ अ० ।

तप पु० तप-अच् । १पीप्ते ज्यैष्ठाषाढात्मके ऋतौ अमरः ।
“तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः” भावः । “तपकुपूस्ता-
वपिमेदसाभराः” मैत्र० “तपात्ये वारिभिरुक्षिता-
नयैः” कुमा० । किञ्चित् कर्मापपदे तापेः खच् सुखस्य
इतत्तापके परलयः भावे अच् । इतपसि च “अभ्यु-
क्तुः निरशना दगपञ्चतपा इमे” हरिवं० ४६ अ० ।

तपः(स्क)कर लि० तपः करोति अच् वा विसर्गस्य सः ।
इतपःकारके (तपसी) इमन्त्यभेदे उ० स्त्री गच्छरत्ना० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

तपःक्लेशसह लि० तपसः क्लेशं सहते सह-अच् । इन्द्रि-
यसंयमादिकारके तपस्विनि अमरः ।

तपःस्थली स्त्री इत० । १काश्यां लिङ्गा० । इतपस्यास्यसमाज्ञे च
तपती स्त्री । सूर्यस्य कन्यायां संवरणवत्संभाषायां कुहरा-
जमातरि । “ततः संवरणात् सौरी तपती सुष्ठवे कुहम्”
भा० आ० ६४ अ० । “संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं
नाभोपदेमे तस्यामस्य जघे कुहः” ६५ अ० । १७१ अ० ।
तत्कथा “अर्जुन उवाच तापस्य इति यद्वाक्यसक्त्या-

भक्षि मामिह । तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापचार्थविनि-
श्चयम् । तपती नाम का चेष्टा तापत्या यत्कृते वयम् ।
कौन्तेया हि वयं साधो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धन-
ञ्जयम् । विभुतां त्रिषु लोकेषु आवायामास वै कथाम् ।
गन्धर्व उवाच । हन्ते कथयिष्यामि कथामेतां मनो-
रमास् । यथावदस्मिन् पार्थ ! सर्वबुद्धिमतार ! ।
उक्तवानस्मि येन त्वां तापत्या इति यद्वचः ।
“य एष दिवि धिष्णोर्न नाकं व्याप्नोति तेजसा । एतस्य
तपती नाम बभूव सृष्टी सुता । विवस्वतो वै देवस्य सावित्र्य-
वरजा विभोः । विभुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ।
न देशो नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी । माप्सरा
न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन । सुविभक्ताऽन-
वद्याङ्गी स्तसितायतलोचना । स्वाचारा चैव साधो च
सुवशा चेऽभामिनी । न तस्याः सृष्टं किञ्चित् त्रिषु
लोकेषु भारत ! । भर्तारं सविता मेने रूपगीतगुण-
श्रुतैः । सम्प्राप्तयौवनं पश्यन् देवां दृष्टितरन्तु ताम् ।
नोपलेभे ततः शान्तिं सम्प्रदानं विचिन्तयन् । अथर्क्षपुत्रः
कौन्तेय ! कुक्ष्यामृषभो बली । सूर्यसाराधयाभास
नृपः संवरणमादा । अर्घ्यमालोपहाराद्यौगन्धेय
नियतः शुचिः । नियमैरुपवासैश्च तपोभिरिविधैरपि ।
यश्च पूरुषर्षादी शुचिः पौरुषमन्दनः । अंशुमन्तं
समुद्यन् पञ्चयासास भक्तिमान् । ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं
रूपेण सृष्टं भुवि । तपत्याः सृष्टं मेने सूर्यः
संवरणं पतिम् । दातुमेच्छततः कन्यां तस्मै संवरणाय
ताम् । नृपोत्तमाय कौरव्य ! विभुताभिजनाय च” ।
भा० आ० १७१ अ० ।

तपन पु० तप-ल्यु । १।सूर्ये २।भक्तानकृष्टे । ३।अग्न्यादौदाह
युक्ते नरकभेदे ४।पीमे च हेम० । ५।अर्ककृष्टे
६।जुह्वानिमन्यकृष्टे ७।सूर्यकालामणौ च राजनि० ।
“पञ्चमः पञ्चतपसां तपनो जातवेदसाम्” भाषः ।
स्त्रीणां यौवने ऽसत्वजातावद्भारभेदे न० सा० द० ।
“यौवने सत्वजास्तासामटानिश्चलितस्थकाः । अल-
ङ्काराः इत्युपक्रमे “विजतं तपनं मौग्ध्यम्”
इत्यादिना विभज्य “तपनं प्रियविच्छेदे अरारे
प्रोऽथ चेष्टितमिति” लक्षितम् । ८।अग्निभेदे पु०
“ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुक्षुमस्तथा । दहनः
शोषणश्चैव तपनश्च महावहः । स्वाहाकारश्च विप्रये

विख्याताः पञ्च वज्रयः” हरिवं १८० अ० । १०।शिवे पु० ।
“यज्ञशङ्काय दान्ताय तप्याय तपनाय च” भा० शा०
२८६ अ० शिवस्तुतिः भावे ल्युट् । ११।तापेन० धरणिः ।
तपच्छद पु० तपनप्रियः कृदोऽस्य । दमनकृष्टे राजनि०
तपनतनय पु० इत० । १।यमे २।यसुनायां, ३।शमीकृष्टे च
स्त्री राजनि० । ४।कर्णे ५।सुपीमे च पु० तपनसुतादयोऽप्यत्र ।
तपनमणि पु० तपनतेजस्को मणिः । सूर्यकालामणौ राजनि०
तपनात्मजा स्त्री इत० । १।गोदावरीनद्यां हेम० । २।यसुनायां
च । ३।यमे ४।कर्णे ५।सुपीमे च पु० । [नद्यां हेम० ।
तपनी स्त्री तप्यते पापमनया तप-ल्युट् क्रीप् । गोदावर्यां
तपनीय न० तप-घनीयर । १।सूर्ये कनकधुस्तरे च अमरः ।
“भव्यानि तु तपनीयसंक्रमस्य” भाषः । “असंस्पृशन्तो
तपनीयपीठम्” रघुः । स्वार्थे क । तपनीयक सुवर्णे राजनि० ।
तपनेष्ट न० इत० । तस्मै धातो राजनि० । तद्भातोः स्त्र-
र्यप्रियत्वात् तयात्वम् ।
तपस् न० तप-ल्युट् । आलोचनात्मके ईश्वरज्ञानभेदे अल-
र्यामित्राद्वैतभाष्ये दृश्यम् । २।लम्बाधित-
नवमस्थाने ज्यो० ३।स्वाश्रमविहितकर्मणि ४।वैष्णवे गजमके
कर्मणि । “तपोनानगनात्पम्” । ५।कुत्पिपा-
साभीतोष्णादिद्वन्द्ववचने । ६।चित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनिय-
मोपासनादिकर्मणि । ७।भौनादित्रते ऽकायेन्द्रियमनभां
समाधाने ८।शास्त्रीयभार्गेण कायेन्द्रियमनसां शोषणे ।
१०।लक्ष्मचान्द्रायणप्रजापत्यादिकृष्टे प्रायश्चिने । ११।शरत्-
विहिततपप्रशिनारो हण्टादौ । १२।वानप्रस्थस्यासाधारणवर्गः ।
तपश्च शारीरादिभेदात् त्रिविधम् यथाह “देवद्विजगुरु-
प्राज्ञपजनं शौचभार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा य
शारीरं तप उच्यते । अतुङ्गेकरं याक्यं सत्यं
प्रियङ्गतश्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव याङ्मयं तप
उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं सौमभाक्त्वनिश्चयः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत् तपोमानसमुच्यते” गीता । तदपि
सात्त्विकादि भेदात् त्रिविधम् यथाह “अद्विधा परया तप्”
तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तं सात्त्विकं
परिचक्षते । सत्कारमानवज्ञार्थं तपोदम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुम् । मूढ्याहेत्या-
त्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्त्वोत्सादनाद्यै वा
तत् तामसमुदाहृतमिति” गीता । १३।मनस्त्रिधाणां
काप्ये “मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्येकाग्रं परमनपः”
इत्युक्तेः १४।जनोलीकौर्द्धस्थे लोकभेदे । “तस्योपरि तपो-

कोकरोजोमय उदाहृतः । वैराजा यत्न ते देवा वसेयुर्देव
पूजिताः । वासुदेवे मनो येषां वासुदेवाऽर्पितक्रियाः ।
तपसातोष्य गोविन्दमभिजापविर्वर्जिताः । ते तपो-
लोकाभासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः । शिखोच्छ्रित्तयो
ये वै तन्नोलूखलिकाश्च ये । येऽश्रुकृदाश्च सुनयः शीर्ष-
पणशिनश्च ये । श्रीष्टे पञ्चाग्नितपसो वर्षीसु स्वर्णि-
केशयाः । केमले शिशिरे वा ये क्षपन्ति सखिसे क्षपाः ।
कुशाग्रनीरविन्दुश्च तपिता यतयोऽपिबन् । वाताग्नि-
नोऽतिक्षुधिताः पाटाकृशापभूषणः । ऊर्ध्वहस्ता
रविदग्धस्ते काशिस्यामनिखलाः । ये वै दिवा नि-
रङ्ग्रासा मासोच्छ्रासाश्च ये परे । मासोपवासं कुर्वन्ति
चातुर्मास्यव्रताश्च ये । कृत्वन्ते तोयपाना ये ये वण्मा-
सोपवासकाः । ये च वर्षानिमेघा वै वर्षधाराम्बुत-
र्धकाः । स्यान्नुसास्योपसंप्राप्ता मृगकण्डूतिषीष्यदाः ।
जटाटवीकोटरान्नःकतनीङ्गाश्चजाय ये । प्रहृष्ट
बल्मीकाङ्गाश्च स्नायुनङ्गास्त्रिषड्वयाः । कृताप्रतानैः
परितो वेष्टितायययाश्च ये । शस्यानि च प्रहृष्टानि
यदङ्गेषु सङ्गीयते तैर्निर्भयैर्देवैर्लुक्लिष्टात्मानस्तपो-
धनाः । ब्रह्मायुस्तपोलोकं ते वसन्त्युक्तोभयाः । १५ साधे
मासि “तपाश्च तपस्यश्च शैशिरावृतः” यजुः २७।२४
“तपसे त्वा” यजुः ७।१० । तपसे माघाय । तपति सूर्यो
यत्न व्यसन् तपाः । वेददी० । तत्र हि उत्तरायणप्रवृत्तौ रवेः
प्रसरकरता व्यतयवाह “सकरो प्रखरो रविः” । १६ धर्मे
“विनायक्यटलं भूषणुरिज्यायै तपसः सुतः” माघः १७ नि-
शमे “समाधिसाख्याय तपोभिगात्मनः” निशम्य येन तपसे
कृतोद्यमात्” “तपः क वत्से क च तावकं वपः” कुमा०
“तपसा किल्बिषं हन्ति विद्यायाऽमृतमश्नुते” वेदान्तप० ।
“तपसं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदान्तवचनेन यज्ञेन तपसा
माशकेन” श्रुतिः । “ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपःसत्वस्य
रण्यम् । वैश्यस्य तु तपोवाक्तां तपः शूद्रस्य सेवनम्” मनुः
तपस्य योगसाधनं क्रियायोगभेदः यथोक्तं पात० सू० भाष्य-
विवरणे “तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः”
सू० । “नातपस्विनो योगः सिद्धयति अनादिकर्मज्ञे शवा-
चनाचिता प्रत्युपस्थितविषयजाला चायुद्धिः नान्तरेण
तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तद्विजप्रसादन-
मवाधमानमनेनासंख्यमिति मन्वते” भा० । “व्यतिरेक-
कृत्स्नेन तपस उपायत्वमाह नातपस्विन इति तपसो-
ऽवान्तरव्यापारसुपायोपयोगिनं दर्शयति अनादि

कर्मति । अनादिभ्यां कर्मज्ञे शवाचनाभ्यां चिता व्यतएव
प्रत्युपस्थितसुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता ।
आयुर्जीरजजनःसुसङ्गो नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते
सान्द्रस्य नितान्तविरक्तता सम्भेदः ननूपादीबमानमपि
तपो धातुवैषम्यहेतुतया बोधप्रतिपक्ष इति कथं
तदुपाय इति । अत आह । तथेति तावन्मात्रमेव
तपस्वरणीयं न बाधता धातुवैषम्यमापद्यतइत्यर्थः”
विवरणम् । १८ अन्वो तपोजाः ।

तपस पु० तप-असच् । १ सूत्रे लिखा० स्त्री िसि० स्त्री०
तपसोमूर्त्ति पु० चतुर्थमन्वन्तरे आह्विरसे चतुर्थभेदे तथोक्ति
यज्दे इत्यम् । [तस्य इतरतपस्याहेतित्वात् तयात्वम् ।
तपस्त्वत्त पु० तपस्तत्त्वति तप्त-अच् उप० स० । इन्द्रे हेमच० ।
तपस्य तपः करोति तपस्+कृतौ क्यच् अक० सेट् ।
तपस्यति व्यतपसीत् व्यतपसीत् तपस्या । “स्वाणु”
तपस्यन्मधित्वकावाम्” कुमा० ।
तपस्य पु० तपसि साधु यत् । १ फाल्गुने मासि अमरः ।
“तपाश्च तपस्यश्च शैशिरावृतः” यजुः १५।५७ “तपस्याय त्वा”
७।१०।२ यजुर्ने तस्य फाल्गुननामकत्वात् तयात्वम् । भावे क् ।
तपस्या । १ तपयर्थायां स्त्री । तपसि भवः यत् । ४ तपोभवे
त्वि० “स्त्रियाश्चेत् तपस्याभ्योऽङ्गः स्त्रीङ्” कात्या०
श्रौ० २५।११।२८ । तपस्य-भावे चञ् । ५ तपस्वरणे ण० ।
“यथास्य बुद्धिर्भवत्तपस्ये भरतर्षभ” ! भा० आनु० ६ अ० ।
तामसस्य मनोः हृषुत्वभेदे पु० “पुलांश्चैव प्रपञ्चामि तामसस्य
मनोर्ध्वप ! क्वत्तिस्तपस्यः सुतपास्तपोऽनस्तपोऽशनः ।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः” हरिवं० ७ अ०

तास्यामत्स्य पु० स्त्री (तपसी) । मत्स्त्वभेदे यज्दे० ।
तपस्विन् त्वि० तपस्+अस्यर्थे विनि । १ तापसे, २ चान्द्रायणा-
दिव्रतधारिणि, ३ अतुकल्मे, ४ दीने ५ प्रयस्ततपोयुक्ते च ।
स्त्रियां ङीप् “किं किं व्यवस्यति न वेद्मि तपस्विनी
या” सा० द० । “नवप्रवृत्तिर्वरटा तपस्विनी”
नेप० । “कस्तपस्विर्विशिष्टेषु आदरः” किरा० ।
“पर्यमायमवष्ट्याग्निप्रत्युदयातैस्तपस्विभिः” रघुः त-
पस्विभ्योऽधिको योगी” गीता ह्नारदे पु० यज्दे० त्वा०
७ तपस्यामत्स्यभेदे यज्दे० । ८ इतरकल्मेहे पु० णटके
पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । १० जटा-
मास्यां ११ कटुरोहिण्यौ स्त्री हेमच० गौ० ङीप् । १२-
हान्त्रावर्णिकायाः स्त्री भावप्र० हरिवंशोक्ते चतुर्थमन्व-
न्तरे काश्रुपे १२ अविभेदे तपोधुतिगच्छे प्रमाणं इत्यम् ।

भागवतोक्ते द्वादशमन्त्रनरे १३सप्तमिभेदे तपोमूर्तिशब्दे
प्रमाणं दधत्सु ।

तपस्त्रिपल ३० तपस्त्रिपलं पलमस्य । दमनकवृत्ते राजनि ।

तपात्यय ३० तपस्य चीद्व्याख्यायोऽवसानं यत्न काले ।

१४वर्षकाले “तपात्यये वारिभिरक्षिता नयैः” । कुमा० ।

“तपात्यये पुष्यफलैरपेतं सहावनं राहुपतिर्दृश्य” भा०

न० २४ अ० । ६त० । २चीद्व्याख्यावसाने च ।

तपान्त ३० तपस्यान्तो यत्न । १४वर्षकाले “वधर्षे शरवर्षेण

तपान्तोऽपि ज्ञेयः यथा” भा० भी० ५४ अ० । ६त० ।

२चीद्व्याख्यावसाने च ।

तपित लि० आ० तप-दा० क्त । तप्ते हिङ्ग्यकोषः ।

तपिनी स्त्री नदीभेदे शब्दार्थः ।

तपिष्ठ लि० कतिशयेन तप्ता तप्ता+इच्छन् तपोलोपः ।

कतिशयेन तापके । “तपिष्ठेन शोचया यः सुराधाः”

अ० ४।५।४।

तपिष्णु लि० तप-वा० इष्णुच् । तापकर्त्तरि तपने । “नह-

ता तपसा देवस्तपिष्णुः सेवितो मया । प्रीतेन चाहं

विभुना ह्यथेपोक्तस्तथाऽनघ !” भा० शा० १२० अ० ।

तपीयस् लि० कतिशयेन तप्ता तप्ता+इच्छन् तपोलोपः ।

१४वर्षं तप्तिर २तपस्याकारके “अतप्यतामिन् किल लोका-

तापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः” भाग० २।६।६।

तपु लि० तप-उन् । १तापके “तपोष्यवित्तं विततं दिवस्यदे”

अ० ६।८।२ “तपोः शत्रूणां तापकस्य” भा० । २ताप-

युक्ते ३तप्ते च । “तपय्युस्तु चरुस्मि वा इव” अ०

७।१०।१० तपस्तप्ते” भा०

तपुषि लि० तप-उच्छिन् वदे नेकारस्य इत् । तापके ।

“वृद्धाद्विषे तपुषि हेतिसस्य” अ० १।१०।१०; ६।५।२।१।

“तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः” निरु० ६।२ स्त्रियां कटि-

कान्तत्वात् वा डीप् । २क्रोधे स्त्री निघण्टुः । क्रोधस्य

चित्ततापकत्वात् तथात्वम् ।

तपुस् ३० तप-उच्छि । १हृद्ये २अनौ च उणा० । २तापयुक्ते

३तापये च लि० । “तपुर्जम्भ ! यो अक्षधुक्” अ० १।

२६।१६ हे तपुर्जम्भ ! तप्यमानरश्मियुक्ता ! अग्ने !” भा०

“तपुर्ग्राभिर्हृदिभिः । १०।८०।२१। “तपुर्ग्राभिरक्ष-

मजोलापाभिः” भा० “तपूषि तस्मै वज्रिनामि सन्तु”

अ० ६।५।२।२

तपोज लि० तपसः तपस्यातः अग्नेर्वा जायते जन-उ । १तप-

स्याजाते २अग्निजाते अक्षपृष्ठ स्त्री । “अग्नीक्षपस्ततो मम

तपोजा अपि गच्छताम्” अ० १०।१५।१५ “वाचो

वन्मुक्षपोजाः” अ० १०।६ “वाचो वन्मुः वायवा

वन्मुभताः “यावहै प्राणेष्वपो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति”

श्रुतेः “आपोमयी वागिति” शाकल्येन च । तथा तपोजा

तपःशब्देनात्मानिच्छते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः

अग्नेर्वा धूमो जायते धूमादभ्यमभ्राद्वाटिरग्नेर्वा एता

जायन्ते तस्मादाह तपोजाः” इति श्रुतेः “वायोरग्निरग्ने-

राप” इति शत० ब्रा० ५।१।५।७। श्रुत्यन्तरात् वेददी०

तपोदान न० तप इव दानमत्र । तीर्थभेदे । “उप्यतीर्थेपु

कनिष्ठं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् । विष्णुस्तपस्तपोदानं

जम्बुद्वीपमथापि च” भा० आनु० १६५ अ० ।

तपोधन लि० तपोधनं यस्य । तपोमात्रकारके । तपस्त्रिणि ।

“तपोधनाभ्यागमसम्भवात्तदः” भाषः तत्प्रियत्वात् २दम-

नकवृत्ते पु० राजनि० । १४वर्षादीरुक्ते स्त्री भेदि० । तप

एव धनम् । ४तपोरूपधने न० । “यत्तु तावदतिक्लान्तं

धर्मद्वारं तपोधनम्” भा० आनु० ५२ अ० । तपोधनं मूल्यं

यस्य । ५तपसा कथ्ये अर्गादौ लि० “सर्वरत्नवरः स्वर्गो

पारिजातस्तपोधनः” हरिवं० १२८ अ० ।

तपोधृति पु० तपसि धृतिः सलोपो यस्य । १तपोरते तपस्त्रिणि

चतुर्थमन्त्रनरे २भागवे सप्तमिभेदे “चतुर्थे चैव सायण्य

कधीन् सप्त निबोध मे” इत्युपक्रमे “द्वानिर्वसिष्ठपुत्रश्च

आज्ञेयः सुतपास्तथा । आङ्गिरास्तपसोमूर्तिस्तपस्त्री

काय्यपस्तथा । तपोऽग्नयश्च पौलस्त्यः पौलस्त्यश्च

तपोरविः । भागवतः सप्तमस्तेषां विष्णोस्तु तपोधृतिः”

हरिवं० ७ अ० ।

तपोनिधि पु० तपो निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे

कि उप० स० तपोनिधिरिव यस्य वा । तपोधने

तपस्त्रिणि “विधेः सायन्नस्थान्ते च ददर्श तपोनिधिमृ”

रघुः । “पतत्यतस्तपस्तपस्तपोनिधिः” भाषः ।

तपोभृत् लि० तपो विभर्ति भृ-किप् लृक् च ६त० । तपोधा-

रके “स्वर्गे तपोभृतां राजन् ! फलं पुण्यस्य कर्मणः”

हरिवं० ८ अ० ।

तपोमय लि० तपःप्रचुरः तपःसहस्रपदार्थालोचनं

तदात्मको वा तपस्+मयट् । १तपःप्रचुरे २सहस्रपदार्था-

लोचनात्मके परमेश्वरे पु० । “तप्यीत्यधीर्धर्ममय-

स्तपोमयः” भाग० २।४।१६। स्त्रियां डीप् । “प्रविश्य

वदरीं पुण्यं रुजिजुष्टं तपोमयीम्” हरिवं० २६४ अ० ।

“उपयुपरि तत्तापि गतिस्तव तपोमयी” ७६ अ० ।

तपोमूर्ति पु० तपः आलोचनभेदे एव मूर्तिरस्य, तपः प्रधाना मूर्तिरस्य वा । परमेश्वरे स्तपस्त्रिणि च । इह सावर्णिकरूपतामसमन्वले सप्रथिमध्ये इहमभेदे च “तद्वयस्य तपोमूर्तिस्तपस्त्रिणीप्रकादयः” भाग० ८।११।११
तपोमूल त्रि० तपो मूलमस्य । तपोहेतुके स्वर्गादौ तामसस्य मनोः प्रवृत्तभेदे पु० तपस्यगच्छे दृश्यम् ।

तपोरति त्रि० तपसि रतिरस्य । तपःपरायणे तामसमनोः प्रवृत्तभेदे पु० तपस्यगच्छे दृश्यम् ।

तपोरवि पु० तपसा रविरिव । सूर्यस्तत्त्वतेजोयुक्ततपस्के चतुर्थमन्वले पौलहे सप्रथिमभेदे तपोधृतिगच्छे दृश्यम् ।

तपोलोक पु० तपोनाम लोकः । जडस्थेषु सप्रसु लोके भवनभेदे तपःगच्छे दृश्यम् । स च भूमेस्तत्कोटि योजनोपरि वर्तते । “चतुःकोटिप्रमाणं तु तपोलोकोऽस्ति भूतलात् । उपरिष्ठात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरिमम्” काशीख० २२ अ० उक्तेः । स च पिराट-
 १३५५ स्तनद्वयरूपेण कल्पितः यथाह भाग० २।४। २६। “भूलोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवोलोकोऽस्य नाभितः । हृदा स्वर्लोक उरसा मूर्ध्न्यलोको महात्मनः । श्रोत्राणां जनलोकोऽस्य तपोलोकः स्तनद्वयात् । मूर्ध्नि सत्य-
 लोकस्तु यक्षलोकः सनातनः” ।

तपोऽवट पु० तपसोऽवट इव । ब्रह्मावर्त्तदेशे त्रिका० ।

तपोवन न० वृत्त० । तपसमेव्ये वनभेदे, “बभूवर्त्तमती चैनः भवितामातपोवनात्” तपोवनावृत्तिपर्यं गताभ्याम्” रघुः । अतस्त्रामके तीर्थभेदे च ।

तपोऽग्न पु० चतुर्थमन्वले सप्तमिमध्ये पौलस्ये इहमभेदे तपोधृतिगच्छे दृश्यम् । २तामसस्य मनोः प्रवृत्तभेदे तपस्यगच्छे दृश्यम् ।

तप्त त्रि० तप-कृत् । इदमेव तपयुक्ते च हेमच० । “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति” श्रुतिः । “स तप्तकार्तस्वरभास्वराग्वरः” भाषः ।

तप्तकाञ्चन न० कर्म० । अग्निस्वयंयोगभेदेन त्रिभवे काञ्चने । “तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम्” दुर्गाध्यानम् ।

तप्तकुम्भ पु० तप्तः कुम्भो यत् । नरकभेदे तत्स्वरूपं यथा ‘अतःपरं भीमतरं तप्तकुम्भं’ निबोध मे । समन्ततस्तप्त-
 कुम्भो यज्ज्वालासमाहतः । ज्वलदग्निचयोद्धृतं तेजादयूष्मपरितः” मार्क० पु० ।

तप्तकृच्छ्र न० “पट्पन्नन्तु पिबेदन्तस्त्रिफलन्तु पयः पिबेत् । पन्नमेकं पिबेत् सपिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते” अथ्युक्ते व्रत-

भेदे, “पयोदतस्तदकं वायुं तप्तं प्रतिपन्नं पिबेत् स तप्तकृच्छ्र इति गौतमोक्तेः प्रसन्नमपि ।

“तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलशीरघतानिष्ठान् । प्रति-
 त्पन्नं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायो समाहितः” मनुः । तप्तानिलपानन्तु तप्तशीरवाष्पपानम् । एतद्वाटशाह साध्यम् । जलादिपरिमाणसक्तं ब्रह्मपुराणे “तप्त-
 कृच्छ्रं व्रतं कुर्वन् तप्तं सायं पिबेच्छुचिः । पट्पन्नानि सुतप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः । प्रभाते त्रीणि सुतप्तस्य पिबेत् तप्तहम् । पानं हतस्य तप्तस्य मध्याह्ने त्रिदिनं पिबेत् । वायुमक्षय्यहं चान्नं देहेत् पातकं द्विजः” याज्ञवल्क्यः । “तप्तशीरघतादीनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् । एकरात्रोपवासस्तु तप्तकृच्छ्रस्तु साधनः” एतद्भट्टरहसाध्यं तप्तकृच्छ्रम् प्रा० वि० ।

तप्तपाषाणकुण्ड पु० नरकभेदे नरकगच्छे दृश्यम् ।

तप्तमाष पु० तप्तं माषमितं सुवर्णादिकं यत् ।

दिव्यभेदे । तद्विधिः वीरमित्रोदये दर्शितो यथा तत्र पितामहः “तप्तमाषस्य वज्र्यामि विधिसङ्ग्रहे शुभम् । कारयेदायसम्पात् तान् वा धोडुगाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातन्तु ऋण्यं वापि मण्डलम्” । कर्ष-
 धोडुगाङ्गुलमितं मण्डलं सूर्यमण्डलाकारं बन्तुल-
 मिति यावत् । एतादृशं पात्रं हततेलाभ्यां पूरयेदित्याह स एव “पूरयेदुदततेलाभ्यां पलेर्विशतिभिस्तु तत् । सुगन्धं माषकल्पाङ्गुलं सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः । अङ्गुलान्तराङ्गुलेन तप्तमाषकसङ्ग्रहेत्” इति । सुवर्णमाष-
 कङ्कषोडुगाङ्गुलमाषम् । सुगन्धगङ्गुलं द्रव्यमाषनिष्ठ-
 च्चथम् । तन्माषपरिमितं हिरण्यं तान् वा पिण्डी-
 कस्य निःक्षिपेत् । अङ्गुलान्तराङ्गुलेन अङ्गुलतर्जनीम-
 ध्यमाभिरित्यर्थः । इदञ्च तप्तमाषोद्धारणम् प्राङ्मुखा-
 केन हततैलयोक्तामे समारब्धे धर्मावाहनादिशोध्यशिरः-
 पत्वारोपणान्नं सर्वसाधारणं कर्म विधाय “त्वमग्ने । वेदाश्चत्वारः” इत्यादिना अग्निदिव्यप्रकरणोक्तेन मन्त्रे-
 ष्याभिमन्त्र्य कारयितव्यम् शोध्यस्तु याज्ञवल्क्योक्तेन “त्वमग्ने ! सर्वभूतानामित्यादि” मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तप्त-
 माषसङ्ग्रहेत् । अतएव दृश्यते: “सङ्ग्रहेत्तैलघटात् सुत-
 प्ततप्तमाषकमिति” । कल्पान्तरमाह स एव “सौवर्णे राजते तान्ने पायसे ऋणमयेऽपि वा । गव्यं हतसुपा-
 दाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः । सौवर्णीं राजतीं तान्नी-
 मायसीं वा सुगोभनाम् । सलिलेन सकृद्वीतीं प्रक्षिपे-

सत्तु सद्रिकाम् । भ्रमदोचितरङ्गाद्ये ह्यनस्यस्यगोचरे ।
परीक्षेदार्ष्टपथेन चटुकारसवोषकमिति” । ततः
प्राज्ञिकाको धर्मावाहनादिपत्तारोपणान् साधारणं
कर्म कृत्वा इतमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः “तत-
स्थानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् । परं पवित्रमस्तु
इत ! त्वं यज्ञकर्मसु । दृढ पावक ! पापं त्वं हिमयीतो
भवेति च” । ततः प्राङ्विश्याकः शोध्येन “त्वमग्ने !
सर्वभूतानामित्यादि मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा
सुहृदं याज्ञयेदित्याह म पय “उपोषितमन्त्रः स्नात-
मार्ष्टवांसः समावृतम् । याज्ञयेन्मुद्रिकालान्तु इतमध्यग-
तान्त्वा । प्रदेभिनी च तस्याय परीक्षेयुः परीक्षकाः”
इति । अत्र तर्जन्यैव सद्रिकोद्धरणं कार्यं तस्यां
परीक्षाभिधानात् पञ्चद्वयेऽपि सुहृद्व्यधारणोपायं दृश्य-
तिराह “कराय” योन धृत्यात् विस्कोटो वा भ
जायते । सुहो भवति धर्मेण पितामहवधो यथेति” ।
काविकापुराणेऽपि “न धुनेयुः करायन्तु यस्य रक्तं
न जायते । विस्कोटाद्यैस्तथा दीवैः स सुहो यस्य
नोद्धतमिति” । रक्तं रक्तवर्णम् । यस्य करायं विस्को-
टाद्यैर्नोद्धतमित्यन्वयः । पितामहोऽपि “यस्य विस्को-
टका न स्युः सुहोऽसावन्यथाऽप्युचिरिति” ।
तण्डुलपरीक्षाशब्दे अधिकं दृश्यम् ।

तमसुद्रा स्त्री वैष्णवेः शरीरधायेऽग्नितप्रधातुमयसुद्राकृतभग-
वदायुधचिह्ने तद्विधिः हरिभक्तिविलासे १५ विलासे ।
“आषाढशुक्लद्वादश्यां हरेौ शिशयिणौ सति । वैष्णवः
धारणं कृत्वा तमसुद्रास धारयेत् । ब्राह्मणः अक्षिचो
वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितर्जये । कूर्वात्कार्पाणं तमसुद्राभि-
देहमङ्गयेत्” । तमसुद्राधारणं वाराहे तमसुद्राप्रसङ्गे
“चक्रादिधारणं प्रसं परं सन्ध्ववेदमम् । पातिव्रत्य-
निमित्तं हि वलययादिविभणमिति” । तमसुद्रा-
धारणफलं वायुपुराणे “अग्निनैव च सन्तप्रं चक्र-
मादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णानां हरिषालोक्य
सिद्धये” । ब्राह्मण्ये “कृत्वा धातुमयीं सुद्रां तापयित्वा
स्त्रिकां तनूम् । चक्रादिविहितां भूप धारयेद्द्वैष्णवो नरः” ।
नारदीयपञ्चरात्रे “हादशारन्तु षट्कोणं वलयलय-
संयुतम् । हरेः सुदर्शनं तम्रं धारयेत्तु विचक्षणः ।
सौपर्णे च श्रीभगवद्गुरुद्वयवादे तमसुद्राप्रकरणे
“गुरुत्वस्य विशेषेण सर्ववर्णेष्वप्यं विधिः । विप्रो वा
अक्षिचोरापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च” । पाश्चे “अग्निहोत्रं

यथा नित्यं वेदस्थाध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेदं
तम्रचक्रादिधारणम्” । किञ्च तत्रैवोत्तरखण्डे श्री
शिवोमासंवादे “शङ्खचक्राङ्गनं कुर्याद्ब्राह्मणो वाङ्म-
न्ययोः । सुताग्निनैव सन्ध्व सर्वपापापहतस्ये” । “चक्रं
वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा । धारयित्वैव
विधिवद्ब्रह्मकर्म समारभेत्” । तदकरणे निन्दा तत्रैव
“अष्टत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ।
न तस्य किञ्चिदप्रीयादपि क्रतुसहस्रिणः ।
सर्वेदविदोरापि सर्वशास्त्रविशारदः । अष्टत्वा
विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् । तम्रे-
नैवाङ्गनं कुर्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः । श्रौतस्मार्त्तादि
सिद्धयर्थं मन्त्रसिद्धौ तथैव च । हरेः पूजाधिकाराद्यं
चक्रं धार्यं विधानतः । वैष्णवस्य सिद्धयर्थं भक्ति
सिद्धौ विशेषतः । उपरीतादिविद्यायाः शङ्ख-
चक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः” ।
श्रुतयश्च “यो हरे सुहोऽसौ लेधर्माभितुतिवमानोऽग्निना
चक्रं धत्ते । अग्निर्वै सहस्रारः सुहृत्वारो नेमिर्नमिना
तम्रततः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति” । चक्रं
विभक्तिं वपुषाभितम्रं वनं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय विशन्ति यदुदयतो वीतरागाः”
इति । कर्कपरिशिष्टे “यतम्रतनुर्नतदाभो व्यन्तुतेऽश्रुता
सह इह हन्तस्तत् समामतेति” यज्ञपि वृग्वेदीयाश्चलायन
शाखायाश्च । “प्रतद्विष्णोरलक्षचक्रे सुतम्रे जन्मास्त्रोभिं
वर्त्तते चर्षणीन्द्राः । मने वाहोर्द्धधत्तेऽन्ये पुराणाणि ह्य-
न्यन्ये तम्रान्यायुधान्यर्पयन्ते” इति । कन्द कर्कपरि-
शिष्टे “मन्त्रोवा च याज्ञवल्क्यस्तत् पुमानात्महिताय
प्रेम्णा हरिं भजेत् । सुहोऽकर्म मौलेधर्माग्यज्ञेऽग्नि-
नाधत्ते” इति । शतपथो श्रुतिः अथर्वपरिशिष्टे
तम्रचक्रादिप्रकरणे “देवाभो एवेतेन वाङ्मना
सुदशनेन प्रयताः स्वर्गमायन्” । “येनाङ्किता
मनयो लोकसृष्टं पितन्वते ब्राह्मणास्तदह-
न्तीति” । पाश्चे तमसुद्राप्रसङ्गे “विष्णुचक्राङ्कितं
विमं पूजयेत् सर्वकर्मणि । विष्णुचक्रविही-
नन्तु प्रयत्नेन विवर्जयेत्” । नारदीये “तमसुद्रा
प्रसङ्गे “श्रीलङ्काचक्राङ्कितहीनगात्रः इक्ष्वाकृतन्वः
पुरुषोऽथ नारी । वदा नरस्तं व्यपते ! सवासाः
स्नात्वा समर्चयन्ति सदाः” इति । वङ्गप्रसङ्गेऽप्युच्यते
पादप्रभृतिभिर्बुधैः । श्रुतयः सुतथोक्तं विख्यातं

लिखिताः पराः । अतएव तदनादरे दोषाः पाप्मो
 “तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः । अवलोक्य
 सुखं तेषां आदित्यमवनाकयेत्” । अग्निपुराणे च दशरथं
 प्रतपन्तपुत्रं प्रविलापे । “शिलाबुद्धिः कृता किंवा प्र-
 तपमायां हरिर्मेधा । किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य
 कर्त्तुं चित् । तन्मुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
 येन कर्मविपाकेन पुत्रशोको ममेवम्” । अथ तप्तमुद्रा
 धारणमाहात्म्यं शौपणं “यशुचिर्वाप्यनाचारः
 सर्वधर्मवह्निष्कृतः । तप्तप्रगल्भचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्ति-
 पावनः” । वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे “स्त्वेष्वेदे
 शुभे वापि चक्राङ्को यत्नं तिष्ठति । योजनानि तथा
 त्रीणि मम जेतुं वसुधारे ! । ब्रह्माण्डे “आयुधै-
 र्गणैः सर्वैस्तापितैः स्वतनं यदि । चिह्नैर्ह्येषो यस्तु
 स याति परमं गतिम्” । पाप्मो च “अग्नि-
 तप्तं पथितश्च धृत्वा तु बाहुमूलयोः । त्यक्त्वा यमपुरं
 घोरं याति विष्णोः परं पदम् । कुताग्निप्रचक्रेण
 घरीरं यस्य चिह्नितम् । तेन तीर्थाणि यज्ञाय लभ्यन्ते
 नात्र संशयः । अग्निप्रमेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमू-
 लयोः । अङ्कयित्वा जपमन्त्रं सप्तारान् भोजभागभवेत् ।
 अग्नितप्तेन चक्रेण बाहुमूलेषु लाङ्कितः । ते सर्वे
 पापनिर्मुक्ता याति विष्णोः परं पदम्” ।

किञ्च अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाङ्कितः ।
 विष्णुचिह्नविक्रीणास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः । इति
 अत्र निषेधवचनं निर्मूलं सङ्हरनादृतम् । समूलं यत्नं न
 तस्यग्राह्यभावादिना कृतवत्परम् । अथ तद्धारणप्रकारः
 “तप्तमुद्राधारणार्थसप्तचारेस्तु पञ्चमः । लक्षणमथ्यञ्च
 सप्तचक्रगङ्गा तथा तप्तेत् । तत्त मन्त्रः “सुदर्शन ! नमो
 ऽस्तु पाञ्चजन्य ! नमोऽस्तु ते इति । अग्निमथ्यर्च्य मूलेन
 कुत्वा चाञ्छाङ्गुलीः कृती । चक्रगङ्गागदादीनि शस्त्रा-
 गलनौ प्रतापयेत् । तत्तन्मन्त्रैर्यावात्ता तान्यथ्यर्च्य
 पणस्य च । एवं लक्षणं संशयं भक्त्या विज्ञापयेदितम् ।
 तच्छिष्टो भोजनादेव किङ्करः शरणागतः । तप्तचक्र-
 गदादीनि तवाङ्गुलीषु धारये” इति । अथ चक्रादीना
 भावादिनामन्त्रः । ओं नमो भगवते वासुदेवाय
 निर्णाशितसकलरिपुध्वजाय भगवद्धारायणकराक्षो रुह-
 स्यशङ्कुर्लजिताय । “एहोहि त्वं सहस्रारचक्रराज !
 सुदर्शन ! । यज्ञभागं प्रष्टुं पूजाञ्चैव नमो नमः ।
 ओं नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुगङ्गाय गङ्गीरधोर-

ध्वन्याङ्गुलीकृतकौरवाङ्गिनीनाथाय त्रिरेखादक्षिणावर्त्तीय
 त्रिप्रगल्भाय । एहोहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकर-
 स्थित ! । यज्ञभागं प्रष्टुं पूजाञ्चैव नमो नमः ।
 ओं रं षं मं नं वाञ्छजन्याय नमः । ओं भगवते
 खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपवित्राय कधिने सकल
 सुगहुरन्दरीनेत्रोत्पलाङ्गिताय । एहोहि खड्ग
 रत्न ! त्वं नन्दकाङ्क्ष्यसुरार्चित । यज्ञभागं प्रष्टुं पूजा
 पूजाञ्चैव नमो नमः । ओं खड्गाय नमः । ओं
 नमो भगवत्यै कौमोदक्यै भगवद्भारक्यासुदेवकानि-
 ताये । एहोहि त्वं गदे ! देवि ! कौमोदक्यायुधेश्वरि ! ।
 यज्ञभागं प्रष्टुं पूजाञ्चैव नमोनमः । सधराय
 शाङ्गीय नमः । इति । अथ धारणमन्त्रः । सुदर्शन !
 महाध्वान ! स्वर्गकोटिसमप्रभ ! । अज्ञानात्मस्य मे नित्यं
 विष्णोर्मागं प्रदर्शय । तथा । पाञ्चजन्य ! निजध्वानध्व-
 स्तपातकसञ्चय ! । पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णव-
 पातिनम् । इत्युच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्सेण
 तु । भुजयोश्चक्रपूर्वाणि कण्ठशस्त्राणि धारयेत्
 कनलादिपरीवारान् निजान् सर्वस्य वैष्णवः । भगव-
 त्पर्ययन् तप्तमुद्राभिन्ताभिरङ्कयेत्” । तथा च वाराहे ।
 “अङ्कये तप्तचक्राद्यैरात्मनोबाहुमूलयोः । कनलापत्र-
 भृत्येषु पञ्चादिषु च सम्भरे” “किञ्च व्यायसं विधिवत्
 कृत्वा पञ्चायुर्विधानतः । तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः
 प्रतिपाद्य पृथक् पृथक् । ललाटे च गदा धार्या
 भूर्नि चापं शरन्तथा । नन्दकश्चैव हनुमध्ये शङ्खचक्रे
 भुजद्वये” । किञ्च । “दक्षिणे तु धृजे विभो विष्टयाहै
 सुदर्शनम् । मध्ये च शङ्खं विष्टयादिति ब्रह्मविदो
 विदुः” । अथ चक्रादिप्रतिष्ठा इत्यम् । नयप्रश्नपञ्च-
 राले “सौवर्ण्यं रजतं ताम्रं चांशुभायसमेव वा ।
 चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् सुविचक्षणः इति ।
 एवमेव प्रबोध्यं हादृश्यां भगवत्परैः । तप्तमुद्रा भुव-
 धार्यां द्वारकायां विशेषतः”
 तस्मिन्नेष्वक्वाक्यानि वैष्णवेतरविषयाण्येति वैष्णवा मन्त्रान्ते
 आर्त्तास्तु सुतिष्ठतिविदुस्तथात् एतत् नाहुतिर्लान्ति
 विस्तरभयात् तस्मिन्नेष्वक्वाक्यानि बोद्धवन्ति ।

तप्तवालुक ३० तप्ता वालुका यत्नं नरकभेदे नरकगङ्गे दृश्यम् ।
 तप्तरहस न० कर्म० अथ सप्त० । तप्ते रहःस्थानभेदे ।
 तप्तरूपक न० नित्यकर्म० शुद्धरजते राजनि० ।
 तप्तशूर्मिकुण्ड ३० तप्ता शूर्माः लौहप्रतिमा यत्नं

तादृशः कण्डो यत् । नरकभेदे नरकगन्धे दृष्टम् ।
तमशूर्मी पु० नरकभेदे तत्प्राप्तिहेतुः भाग० ५।२६। यथा
“यस्मिन् वा अग्न्यां स्त्रियं पुरुषोऽग्न्यां वा पुरुषं योषि-
दभिगच्छति । तावत्तु कथया तावदन्तस्मिन्वा श्रूय्या
लोहमथवा पुरुषमाभिगच्छति । स्त्रियं च पुरुषरूपया
श्रूय्या” २६ तिस्रया तप्तया श्रूय्या प्रतिमया” श्रीधरः

तमसुराकुण्ड पु० नरकभेदे ७त० । नरकगन्धे दृष्टम् ।
तमायनी स्त्री तप्तेन अत्यन्तं अथ-आधारे लुप्तं कोप् ।
भूमिभेदे “तमायनी मेऽसि” यजु० ५।६। तप्तं पुरुषमयति
प्राप्नोतीति तमायनी । यो हि दरिद्रः क्षेमरहितोऽह-
मिति सन्त्यते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोति इत्यर्थः । यथा
तप्तः सद्गरो यस्यामयति सा तमायनी ममासि” वेददी०
तप्यतु त्वि० तप-यत् । तापके स्त्रियादौ । “स्त्र्यस्यपति
तप्यतुर्वा” अ० २।२४।६ ।

तम खेदे अक० इत्यायां सक० दिवा० यमा० पर० सेट् ।
ताम्यति । हरित् अतमत्-अतमीत् । तताम तेमत्तुः उदित् ।
तमित्वा ताम्या तालः । “यस्ताम्यति विसंस्तु शेते”
सुशु० । “ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पृथी” नदी
नराः । अथगाढाक्षविहंसः” भा० शा० ६०१० स्त्रो० ।
“यदा नै तालः प्राणं लभतेऽथ संजिहीते” शत० ब्रा०
५।०।२।११ । “न मा तमस्र अमोद्धत तन्द्रत्” अ०
७।१०।७ लुङि रूपम् ।

उट्+उत्कर्षण खेदे । “तस्योत्ताम्यतो वागमुञ्जहार
बलादहम्” रामा० अयो० ६५ अ० ।

नि+यतिशयार्थे अक० । नितान्तम् । “नितान्तदोषैर्जनिता
तपोभिः” “गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे” कुमा० ।

परि+भृगं खेदे । “संतप्रवृत्ताः शोऽत्यर्थं दूयनात् परिता-
म्यति” सुशु० ।

तम न० ताम्यत्वेन तम-करणे घञर्थे सज्ञायां व । अन्वकारे
शङ्करत्वा० । २पादायै शङ्कच० । इतमोगुणे राजनि०
४राज्ञौ पु० स्त्रो० ५तमानदृक्ते पु० शङ्कच० ।

तमक पु० ताम्यत्वात् तम वा-वृत् । श्वासरोगभेदे “हृत्स्वेद-
वमशुप्रायः कण्ठघूर्णिरिक्त्वितः । विगेषाद्दुर्दिने
ताम्येन् श्वासः स्यात्तमकोमतः” सुश्रुतः । “क्षुद्रः साध्यत-
मस्तेषां तमकः कण्ठ उच्यते । त्वयः श्वास न विध्वान्ति
तमको दुर्बलश्च” सुश्रुतः ।

तमत त्वि० तम-काङ्क्षायाश्च अतच् । तन्नापरे उच्चत्वं ।

तमस्र न० तम-करणादौ-असृन् । त्रिगुणात्मकप्रधानस्य गुणभेदे

“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैः” भाग० १.४।
भा० आश्वमेधिकपर्वणि तस्य कार्यभेदादिकसक्तं यथा
“अह्नोवाच । तदव्यक्तमव्यक्तं सर्वव्यापि भुवं स्थिरम् ।
नवहारं पुरं विद्यात् त्रिगुणं पञ्चधातवम् । एका
दशपरिच्छेपं मनोव्याकरणं तमम् । बुद्धिस्वाभिकमिच्छे-
तत्पुनरेकादशं भवेत् । त्रीणि कोतांसि यान्यस्त्रिजा-
प्यावन्ते पुनः पुनः । प्राप्तेभ्यस्त्रिज एवैताः प्रवर्तन्ते
गुणात्मिकाः । तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्
प्रवर्तते । अन्योन्याभिप्रेतानां सर्वं तथाऽन्योन्यातु-
जीविनः । अन्योन्यापान्त्रयाद्यापि तथाऽन्योन्यातु-
वर्तिनः । अन्योन्याव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ।
तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजस-
चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मिथुनं तमः । नियम्यते
तमो यत् रजस्तत् प्रवर्तते । नियम्यते रजो यत्
सत्त्वं तत् प्रवर्तते । नैशात्मकं तमो विद्यात् त्रिगुणं
लोहसंज्ञितम् । अधर्मलक्षणश्चैव नियतं पापकर्मसु ।
प्रवृत्त्यात्मकमेवाहुः रजः पश्यायकारकम् । प्रवृत्तं
सर्वभूतेषु दृश्यसत्यसिद्धयश्च । प्रकाशः सर्वभूतेषु तापवं
अद्वानता । सात्त्विकं रूपमेवन्तु लाघवं साधु-
संज्ञितम् । एतेषां गुणतत्त्वानि दृश्यन्ते तत्त्वहेतुभिः ।
समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतत्त्वानि बोधतः । संमोहो-
ऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः क्षन्धो भयं
लोभः शोकः स्तब्धतद्रूपम् । अस्मृतिस्वाविपाकय
नास्ति कथं भिन्नवृत्तिता । निर्विशेषत्वमन्वत्वं जघन्यगुण-
वृत्तिता । अजन्ते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
अमैत्री विकृतीभावोद्वाग्ना मूढभावना । अनाज्जं व-
मसङ्गतं कर्म पापमचेतना । गुरुत्वं सद्भावत्वमव-
शित्वमयागर्गतः । सर्व एते गुणादृष्टास्तमसाः संप्र-
कीर्तिताः । ये चान्ये विद्विताभावा लोकेऽस्मिन्
भावसंज्ञिताः । तत् तत् नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा
गुणाः । परिवादकथा नित्यं नित्यं ब्राह्मण
निन्दकाः । अत्यागवाभिमानश्च मोहो मन्वुक्तयाऽ-
क्षमा । मत्सरयैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते । दृष्टा-
रम्भा हि ये केचिद्दृष्टादानानि यानि च । दृष्टा
भक्ष्यमित्येतत् तामसं वृत्तमिष्यते । अतिवादोऽ-
तितिज्ञा च मातृस्य मतिमान्निता । अन्वद्वानता-
चैव तामसं वृत्तमिष्यते । एवंविधाश्च ये केचिद्लोके-
ऽस्मिन् पापकर्मिणः । सत्पुत्रा भिन्नमन्यादास्ते सर्वे

तामसाः स्मृताः । तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियताः
पापकर्मिणाम् । अवाङ्मनिरयभावाय तिर्यङ्मनिरय-
गामिनः । स्यादराणि च भूतानि पशवो वाहूनामि
च । क्रव्यादा दन्द्यूक्ताश्च कृमिकोटविहङ्गमाः ।
अण्डजा जलवसूचैव सर्वे चापि चतुष्पदाः । सन्नासा
वधिरामूका ये चान्ये पापरोगिणः । मग्नास्तमसि
दुर्हृताः स्वकर्मकृतलक्षणाः । अवाक्क्षोतस इत्येते
मग्नास्तमसि तामसाः । तेषामुत्कर्षसूत्रेण वक्ष्या-
म्यहमतः परम् । यथा ते सुकृतान् लोकान् लभन्ते
पुण्यकर्मिणः । अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विहङ्गा ये च
कर्मिणः । स्वकर्मनिरतानास्तु ब्राह्मणानां शुभै-
षिणाम् । संस्कारेणोर्द्धमायान्ति यतमानाः सलो-
कताम् । स्वर्गे गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विहङ्गाः स्वेपु कर्मसु । पुनरा-
वृत्तिधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः । पापयोनिं
समापन्नाश्चाण्डालाभूकचूचुकाः । वर्षान् पय्यायश-
चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् । शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये
चान्ये तामसा गुणाः । क्षोतोमध्ये समागम्य
वर्तन्ते तामसे गुणे । अभिष्वङ्गस्तु कामेषु महामोह
इति स्मृतः । अथ यो सुनयो देवास्तान्तेऽत्र सुखेप्-
सवः । तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोध-
संज्ञितः । मरणं त्वभ्युत्थानमिहस्तामिस्रः क्रोध इत्युच्यते ।
उपगतो गुणतयैव योनितयैव तत्त्वतः । सर्वमेत-
त्तमो विप्राः । कीर्तितं यो यथाविधि ।
सांख्ये अधर्माज्ञानावैराग्यानैस्त्रयास्तस्य धर्मावज्ञानायथा
“अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्विकमेतद्रूपं तामसमज्ञात् विपर्यस्तम्” सा० का०
“रजस्तु चक्षुतया परितस्तैर्गुण्यं चालयद्गुरुणा दृषवता
च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन कचिदेव प्रवर्त्यते
इति ततस्ततो व्यावर्त्य तमोनियामकसूक्तं गुरुवरणक-
मेव तमः” सां० कौ० । अयमर्थः त्रयोऽगुणास्तैर्गुण्यं
सत्त्वादीनि परितः स्वकर्माकरणाद्य चाश्रयत् प्रवर्त्यते
रजः गुरुणा गौरवान्मतेन दृषवता यत्र यत्र कार्यजन-
नाय तस्य प्रवृत्तिस्तत्र तत्र प्रतिबन्धकेन तमसा कचिदेव
कार्यं प्रवर्त्यते कर्मक्षमं क्रियते इति । तथा च तस्मात्
तस्मात् कार्यात् व्यावर्त्य रजसः प्रवृत्तिं रोधयित्वा तमो
नियामकमिति । अन्योऽपि विगेषस्तत्त्वोक्तो यथा
“प्रीत्यातीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमायाः ।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनवृत्तयश्च गुणाः” “गुणा
इति परार्थाः सत्त्वं लघुः प्रकाशकमित्यत्र च सत्त्वा-
दयः क्रमेण निरूप्यन्ते । तदनागतावेक्षण्येन तन्त्र-
युक्ता वा प्रीत्यादीनां यथासंख्यं वेदितव्यम् । एत-
दुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्री-
तिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः, विषादो मोहः
विषादात्मकस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीति
र्दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्याभावादत्य-
दिति तान् प्रत्यात्मग्रहणम् । नेतरैतराभावाः सुखादयः
अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा
भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः एवमन्यदपि व्याख्येयम् ।
भावग्रहणता चैषामनुभवसिद्धा परस्परभावात्मकत्वे तु
परस्परान्तरापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः ।
स्वरूपमेषासुक्ता प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमायाः
अत्रापि यथासंख्यमेव । रजः प्रवर्तकत्वात्सर्वत्र लघु
सत्त्वं प्रवर्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमो-
नियतन्तु कचिदेव प्रवर्त्यति इति भवति तमोनियामकम् ।
प्रयोजनसुक्ता क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमि-
धुनवृत्तयश्च इतिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।
अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्य-
दभिभूयते । तथाहि सत्त्वं रजस्तमसो अभिभूय शान्ता-
मात्मनो वृत्तिं प्रतिबधते एवं रजः सत्त्वतमसो अभि-
भूय भोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसो अभिभूय कूडा-
मिति । अन्योन्याश्रयवृत्तयः । यद्यप्याधाराधेयभावेन
नान्तराथो नष्टे तथापि यदपेक्षया यस्य क्रिया स
तस्याश्रयः तथाहि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्त-
मसो प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य
प्रवृत्तिमतरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेत
रयोरिति । अन्योन्यजननवृत्तयः अन्यतमोऽन्यतमं
जनयति जननञ्च परिणामः स च गुणानां सदृशरूपः
अतएव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात् ।
नाप्यनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात् । अन्योन्यमिधुन-
वृत्तयः अन्योन्यसङ्घट्टाः आविनाभाववर्तिन इति
यावत् चः ससृज्ये भवति चात्रागमः “अन्योन्यमिधुनाः
सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः । रजसोमिधुनं सत्त्वं सत्त्वस्य
मिधुनं रजः । तमसश्चापि मिधुने ते सत्त्वरजसो
उभे । उभयोः सत्त्वरजसोर्मिधुनं तम उच्यते । नैषा-
मादिः संप्रयोगो वियोगो वोपसृज्यत” इति । सा० त० कौ०

“शुक्लरश्मिमेव तमः प्रदीपवद्भास्यते इति” । “अङ्गु-
लस्य विशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः” । सां० का० ।
“सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः अतम्” ।
मनुः । चक्षुर्दृष्टिनिरोधके शर्वरादिके अन्धकारे
“अदस्त्वयानुत्तमनुत्तमं तमः” । “आसादिनस्य तमसा
नियतेर्नियोगात्” साघः । तस्य स्वपरप्रकाशकतेजः सामा-
न्याभावरूपमिति नैयायिकाः अन्धकारशब्दे १०८ वृत्तम् ।
काण्वादा अपि तथैवाङ्गीचक्रुस्तस्य औदुक्क्यशब्दे १५८ वृत्-
तं दर्शितम् । वेदान्तिभस्तु भावरूपं प्रत्यपेक्षते यथा विवरणोप-
न्यासम् । तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरिति” शां० भाष्यव्या-
ख्याने “ननु तमः प्रकाशवद्विद्वान्ते भावाभावरूप-
त्वस्य बाधः । आलोकाभावस्तम इति नैयायिकाः । रूपद-
र्शनाभावस्तम इति प्राभाकरा इति चेत् भैवं उपचयाऽप-
चयाद्यावस्याभेदवत्त्वोपलभ्यमानत्वेनाभावत्वायोगात्
नीलरूपवत्त्वेन द्रव्यत्वाच्च । ननु भावत्वपक्षे बहुला-
लोकवति देशे निर्माणास्तमयस्य कथं तमः प्रतीतिः
बहुलालोकेन निवृत्त्यङ्गीकारात् सहायस्थानं तु
मन्दालोकेनैव पूर्वसक्तमिति चेत् न गोलकान्त-
र्वर्ति तमसः प्रतीत्युपपत्तेः नच नेत्रस्थान्तर्वर्तिपरतु-
ल्यासक्तत्वासम्भवः पिहितकर्णस्थान्तरशब्दप्राहकत्व-
दर्शनात् । न चैवं गोलकान्तरस्थान्तरादेरपि
निर्माणास्तमयनेन ग्रहणप्रसङ्गः । * तमोव्यतिरिक्त-
रूपिण आलोकमहितचक्षुषाद्वैतनियमात् । अथ
मतं द्रव्यत्वे सति तमसः आलोकविनाशितस्यालो-
कापगमे ह्यटिति नोत्पत्तिः कार्यद्रव्याणां द्रव्य-
कादिक्रमेणैवारम्भादिति तस्य विवर्तवादिनां क्रमान-
पेक्षणात् कारणं तु मूलाविदौ । अथापि तमो न
रूपवद् द्रव्यं स्पर्शगूढत्वादाकाशवदिति चेत् न वायुर्न
स्पर्शवान् रूपगूढत्वादाकाशवदित्याभाससमानयोग-
क्षेमत्वात् प्रयत्नविरोधस्य तुल्यत्वात् । अथालोकाभावे
समारोपितं नीलं रूपं गच्छत्यतीति तमः प्रत्यक्ष-
स्थान्यथा गतिरुच्येत एवमपि चेतुरनेकान्तिकः
रूपवद् द्रव्यस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादन्यत्र स्पर्शगूढ-
त्वात् । तत्र विद्यमान एव धूमस्पर्शोऽनुद्भूत इति
चेत् तर्हि तमः स्पर्शोऽपि सत्त्वेन सर्वज्ञानुद्भूत
इति हेत्वसिद्धिः स्यात् । नच सतः सर्वज्ञानुद्भो-
सम्भावितः । आकरजे सुखसादौ सतएव स्वपरप्रकाशक-
भावरूपसोष्णस्पर्शस्य च सर्वज्ञानुद्भवदर्शनात्तदेवं भाव-

रूपतमोवादे न कोऽपि दोषः । नन्वभाववादेऽपि तथा
उपचयाऽपचयाद्यावस्यानां प्रतियोग्यालोकोपाधिकत्वात्
नीलरूपस्य आरोपितत्वादिति चेत् भैवं दुर्ध्वरूपत्वात्
तथाहि किमालोकमात्राभावस्तमः उत त्रैकालिकाऽ-
भावः सर्वालोकाभायो वा प्रथमद्वितीयपक्षयोः प्रागभाव
इतरेतराभावः प्रध्वंसाभासो वा तम इति दुर्भयं
सविश्लिष्टकरणसन्तते देशे प्रदीपजन्मनः प्राग् जाते वा
प्रदीपे दीपनाशे वा । तमोवृत्तभावात् । तृतीये
सर्वालोकसंनिधानमन्तरेण न भिवर्तते । रूपदर्शना-
भावस्तम इत्यप्युक्तं बहुलाभावरूपसंभूतापथरकमध्यस्थि-
तस्य वहीरूपदर्शनान्तस्तमोदर्शनयोर्युगपदेव भावान् ।
तथासाभावस्तम इति वदन्ते नास्त्युक्तोपाधिः” ।
२२ तमोवदावरके अज्ञाने अविद्यायां “म ह देवः परं
ज्योतिः तमः पारे प्रतिष्ठितम्” कुमा० । “आदित्यवर्ण-
तमसः परस्तात्” श्रुतिः । “आभोदिदं तमोभूतमप्रज्ञात-
मलक्षणम्” “महाभूतादि वृत्तौ जाः प्रादुरासीत्
तमोतुदः” मनुः ।

सांख्योक्ते अविद्यायां २२ अष्टविध भेदे च । “भेदस्तमो-
ऽष्टविधः” सां० का० । “तमसोऽविद्यायाया अष्टविधो
भेदः ! अष्टास्य विधाः व्यक्तमहद्धारपञ्चतन्मात्रेषु
अनात्मसु आत्मबुद्धिरविद्या तस्या अष्टविधविषयत्वादष्ट-
विधत्वम्” सां० तत्वकौ० । २४ राहो १० न० । तस्य भूत्वा
या रूपत्वात् तथात्वम् । अगुणशब्दे वृत्तम् । * तमोस्ये
चेत् सुखहा तनुस्या” नील० ता० । २५ विग्रहे दर्शनविरो-
धिदोषे २६ कायार्थकार्याविवेके च न० शब्दार्थवि० ।
समहर्षकाण्डशब्दे परे क्त्वा० विमर्गस्य सः । तमकाण्डः
“क्षपातमस्काण्ड मनीमसं नभः” साघः ।

“अवसमन्वेभ्यस्तमसः” पा० अच् समान् । अवतमसं स-
लमसम् अन्वतमसम् । तृतीयान्तनानेन क्लान्तस्य समासे
तृतीयाया अलुक् । तमसाकृतः तमसाच्छस इत्यादि ।
तमसाकृतस्योदं व्यञ् । तामसाकृत तमः सन्वन्विनि
वि० स्त्रियां ङीप् ।

तमस १० तम-असच् । १० रूपे १ अन्धकारे च संज्ञिप्रसारः
२ अन्धकारे ४ नगरे न० त्रिका० । १५ नटीभेदे स्त्री “संप्राप्य
तीरं तमसापगायागङ्गां सुख्यर्कवशुडिभाजः” । “विगा-
हितं यासुनमम्बु पुण्ड्रम्” भट्टिः । “यस्याः स्मर-
णात् ताम्यति पापं सा तमसा” जयमङ्गलः । गङ्गां सु-
ख्यर्कव्यक्तेः सा गङ्गासङ्गता यमुना चास्याः संचिह्न-

हस्या । येयं वाक्भीकसुतेराश्रमनिकटस्था यथाह रामा०
आदि० २६ अ० “जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः” ।
“य तु तीरं समसादा तमसाया सुमिसदा । शिष्याह
म्यितं पाद्वे” इहा तीर्थमकर्दमम् । अकर्दममिदं तीर्थं
भरद्वाज ! निशामय । रमणीयं प्रसङ्गाच्च अनुमतुष्य
मनो यथा । न्यस्यतां कलसस्तात । दीयतां यत्कलं मम ।
इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थसुत्तमम्” । “दृष्ट्वा तमसा
तल्लयारयन्तीव राघवम् । ततः सुमन्त्रोऽपि रथाहि-
स्य आत्मानं जयान् संपरिवर्त्य शीघ्रम् । पीतोदका-
स्त्रोयपरिजुतांस्नामचारयद्वा तमसाविदूरे” रामा० अर०
४५ अ० । “ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः”
४६ अ० ।

तमस्कारण पु० इत० । कस्का० विसर्गस्य सः । तमः
समृद्धे “तपातमस्कारणमलीमसं नमः” माघः ।

तमस्तति स्त्री इत० । अन्वकारसमृद्धे ।

तमस्वत् लि० तमस्-अन्वर्थे मत्स्य मस्य वः सान्
त्वात् भत्वर्थे न विसर्गः । तमोयुते स्त्रियां ङीप् सा च
शरात्तौ स्त्री निपठः १८ हरिः १८ याच ।

तमस्विन् लि० तमोऽस्तीति विनिमान्नात्वात् मत्स्ये न
विसर्गः । तमोयुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च शरात्तौ
१८ हरिः १८ याच अमरः । “अदृष्टमानस्तस्माद्य तमस्विन्या-
मनिन्दिते” भा० पि० २२ अ० ।

तमाल पु० तम-कालन् । स्वतन्मस्याते उल्लभेदे अमरः ।
“तमालो मधुरो बल्यो हृष्टास्य शिशिरो गुरुः । कफ-
पित्तप्रधाता हृष्टमश्रान्निहृष्टश्च सः” राजनि० ।
तत्पत्ताकृतित्वात् अतिलके श्वङ्गभेदे ध्वङ्गप्रत्यये च
मेदि० । पञ्चमस्यदिरे गङ्गच० इति शब्दः भरतः” ।
७ पत्रके (तेजपात) राजनि० ।

“यत्तन्नाम तमालशानसन्लव्याभोजवल्लीकता” गङ्गास्तवः
“अनन्ततानेकतमालतानम्” “तेनोपभीयेत तमालभीक्ष्णम्”
माघः । “एककिन्त्यपि यामि सत्वरमतः कोतस्तमाला
कुलम्” सा० द० । तमालदले तु पर्युषितत्वदोषो नास्ति
यदोक्तं व्या० त० दो० शनीतन्त्रे “विलपत्तं च माध्यञ्च
तमालामलकीदलम् । कङ्कालं तुलसी चैव पद्मकं
मनपम्पकम् । एतत् पर्युषितं न स्यात् यज्ञान्यत् कलि-
कात्मकम्” । स्वार्थे क । तमालक तलार्थे वंशत्वञ्च च
तमालदले पु० न० गङ्गरत्ना० ।

तमालपत्र न० तमालपत्रस्थेपाकारोऽन्वयस्य अच् । तिलके

अमरः २ पत्रके (तेजपात) इतमालदले च पु० मेदि० । इत०
इतमालदलेपत्रे न० । “तमालपत्रास्तरणासु रन्तुम्” रघुः ।
तमालिका स्त्री तम-कालन् संज्ञायां क्तु क्वापि अत
इत्त्वम् । ताम्बवल्गु २ भूष्यामलक्यां च राजनि० ।
(तमलुक) इदंभेदे लिङ्गा० ।

तमालिनी स्त्री तमालवृक्षाः बहुवः सन्त्यत्र पुष्करा० देगे
इति ङीप् । तमोलिप्रदेशे (तमलुक) हेम० । तमाला-
कतियुक्तपत्रत्वात् भूष्यामलक्यां राजनि० ।

तमाली स्त्री तम-कालन् गौरा० ङीप् । ताम्बवल्गु
(पान) २ पत्रके च राजनि० ।

तमि(मी) लि० तम-इन् वा ङीप् । शरात्तौ अमरः ।
“य तमीं तमोभिरधिगम्य तताम्” माघः । शोभे च
तमिषीचिः ।

तमिषीचि स्त्री तमिं मोहं विजृम्भति विच-इन् संज्ञायां
प्रत्ययं प्रथो० दीर्घः । १ अप्सरोभेदे । “याः कृन्दास्तमिषी-
चयोऽलकामा मनोसहः । ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्यो-
ऽप्सरोभ्योऽकरं नमः” अथ० २ । १५ २ बलवति लि० “नि-
रलसन् तमिषीचिरभैषुः” अ० द० ४८ । ११ । “तमिषीचो-
लवत्यः” भा० । कान्दसः जसः शसु ।

तमिस्त्र न० तमोऽन्त्यत्र ज्योत्स्नेत्यादि० नि० तमिस्त्रा रात्रिरा-
न्यत्येनास्तस्य अच् वा । १ अन्वकारे श्लोके च मेदि० ।
तमः प्रधानशरात्तौ स्त्री अमरः ४ दृशशरात्तौ
वाचस्पतिः । ५ अन्वकारततौ स्त्री मेदि० । “सूत्यो
तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं त-
मसा” रघुः । “अनभिघातमिच्छाणां दुर्दिनेष्वभिघा-
रिकाः” कुमा० “उज्ज्वलतो मुचमिवायु तमिस्रा” किरा० ।

तमिस्त्रपक्ष पु० तमिस्रास्यस्य अच् तादृशः पक्षः । कल्पपक्षे
“तमिस्त्रपक्षलुङ्गितभक्षितम्” नैष० । “तमिस्त्रपक्षस्य
तिथौ भृगोः सुतः” ह० स० ६ अ० । “प्राजेशमाणाड तमि-
स्त्रपक्षे क्षपाकरेक्षोपगमं समीक्ष्य” २४ अ० । [उल्लभेदे ।

तमुष्टुहीय न० तस्य पुष्टि इत्यादिकर्षमधिकृत्य प्रष्टव्यः गङ्गा० अ० ।
तमेरु लि० तास्यति तम-एर । १ ग्लानियुक्ते “अतमेरुयक्षो-
ऽतमेरुयजमानस्य प्रजा भूयात्” यजु० ११ । २१ “यक्षो
यावज्जैतः पुरोडाशः अतमेरुर्भूयात् । तस्य ज्ञानो तास्य-
तोति तमेरुः औषादिकपदप्रत्ययः न तमेरुः
अतमेरुः । अस्मादनेन ग्लानिरहितो भवति । यज-
मानस्य प्रजा एतपोत्पादः अतमेरुर्ग्लानिरहिता भूयात्
यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं नास्तित्यर्थः” वेददी० ।

तमोन्न पु० तमोऽन्वकारं मोहमज्ञानं वा हन्ति हन-टक् ।
 १छय्ये, २वज्रो, ३चन्द्रे, ४बोधे, ५विष्णौ, ६यिने च
 भेदि० । मनुष्यकर्मके तु न टक् किन्तु अच् । तमो-
 चात अमनुष्ये तमोनाशके लि० तत्त्व सूत्र्ये
 “आयुगामी तमोऽन्व हरिदन्व कौत्स्ये” भा० व०
 १ अ० । “यथा तमांस्तु दितस्तमोः पूर्वा” प्रतिज्ञां
 समवाय वीरः” भा० श्लो० १४६ अ० । [कीटे चन्द्ररत्न० ।
 तमोज्योतिस् पु० तमसि अन्वकारे ज्योतिरस्य । खद्योते
 तमोनुद् पु० तमोनुदति खद्ययति नुद-किप् । १छय्ये
 २चन्द्रे ३वज्रो ४बोधे च चन्द्ररत्ना० ५अन्वकारनाशके लि०
 “एवमुक्तोदात्तविर् तमोनुदभवच्छयी” भा० ध्या० १५६ अ० ।
 तमोनुद् लि० तमोऽज्ञानमन्वकारं वा नुदति नुद-क ।
 १अन्वकारनाशके २अज्ञाननाशके ३चन्द्रे पु० ।
 “वायोरपि यिजुर्वाणात् विरोचिषु तमोनुदम्” महा-
 भूतादि दृष्टौजाः प्रादुरासीस्तमोनुदः” मनुः ।
 तमोऽपह पु० तमोऽपहन्ति अप+हन-ड । १छय्ये २चन्द्रे
 ३वज्रो ४बोधे च भेदि० ५तमोनाशकमात्रे प्रदीपादौ लि०
 “यस्यैतं तमोऽपरं सुप्तः” माघः । “पुत्रं तमोऽपहं
 लेभे नक्तं ज्योतिरिवीधमिधः” रघुः । ह्योहनाशके “आग-
 मादिव तमोऽपहदितः” किरा० । बुद्धेरज्ञाननाशक-
 त्वात् तथात्वम् “तत्ताज्ञानं धिया नश्येत्” वेदान्तका० ।
 तमोभिद् पु० तमो भिनत्ति भिद-किप् । १शार्वरतमोभेदके
 खद्योते चन्द्र० २तमोभेदकमात्रे लि० क । तमोभिदो-
 ऽप्युक्ताये लि० ।
 तमोमणि पु० तमसि सर्पिरथ । १खद्योते त्रिका० । २गो-
 भेदके भणौ राजनि० ।
 तमोमय लि० तमश्चात्मकम् तमःप्रचुरं वा तमस्त-
 नयट् । १अन्वकारात्मके २अज्ञानात्मके ३तमःप्रचुरे च ।
 ४चाहौ पु० “तमोमयं सैहिकेयाख्यम्” व० स० ५अ० ।
 राज्ञोच यथा तमोऽपहत्वं तथा अगुशब्दे ४८५० उक्तम् ।
 “विषसर्जात्मनः कायं नाभिनन्दन्तमोमयम्” भाग० १।
 २०।२१ तमोमयमन्वकारप्रचुरं रात्रिरूपं कायमित्यर्थः ।
 तमोऽरि पु० इत० १छय्ये २चन्द्रे ३वज्रो ४ज्ञाने च “तमो-
 ऽरिर्विष्यप्रतिविष्यधारी कराव कान्ते । पवनाशनाशः”
 सुन्दरबनस्थापूरणम् । तमःशत्रु पञ्चतयोऽप्यत्र ।
 तमोलिप्ती स्त्री तमसाऽत्यं लिप्यते स्य करणोपपदे लिप-क्त
 उप० स० डीप् । देशभेदे । (तमलुक्) चन्द्ररत्ना० ।
 तमोविकार पु० इत० । तमसो विकारे निहालस्यादौ

तमःशब्दे दृश्यम् । तमसिच विकारो यत्र । २रोगे
 राजनि० । ३तमिञ्जारात्तौ शब्दार्थचि० ।
 तमोवृध लि० तमसि शब्दार्थे, तमसा व्यावरिकेणाज्ञानेन
 वा वर्द्धते वृध-किप् ७त० इत० वा । १तमसि रात्रौ
 वर्द्धमाने प्रचुरसञ्चारिणि राजसादौ । “न्यर्पयतं
 वृषणा तमोवृधः” ऋ० ७।१४०।१। २अज्ञानवृद्धे च ।
 तमोहन् लि० तमोहन्ति हन-किप् । अज्ञाननाशके
 “ज्योतीरयं शुक्लवर्णं तमोहनम्” ऋ० १।१४०।१। तमो-
 हन्तिरि १छय्ये २चन्द्रे च “तमोहा यदि पापेन त्वयेयैव
 हि वीक्षितः” ज्यो० त० ।
 तमोहर लि० तमोहरति हृ-अच् इत० । १अन्वकारनाशके
 २अज्ञाननाशके च १छय्ये ३चन्द्रे च पु० चन्द्र० “निर्गुणं
 धानभागे च सव्यभागेऽङ्गुता निजा । मध्येनाथ स्वयं
 ज्योतिमज्ज्योतिर्न तमोहरम्” शब्दार्थचि० इतवाक्यम्
 तम्भा(स्वा) तम्ब-अच् प्रथो० वा । शौरभेय्याम् हेमच० ।
 तम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० भेद । तम्बति अतम्बीत् । ततम्ब
 तम्बिका स्त्री तम्ब-अच् टाप् क्तापि अत इत्थम् ।
 शौरभेय्यां हेमच० ।
 तम्बीर पु० तम्ब-बा० ईरन् । “वली राखलगोऽन्यैर्गामिनी
 दीप्रांश्चकैर्मुञ्चः । दत्तेऽन्यै कार्यं करस्तम्बीरोऽन्य-
 कार्ययोः” नी० ता० उक्ते योगभेदे ।
 तम्ब लि० ताम्यत्यनेन तम-करणे र । ग्लानिसाधने
 “प्रतप्ता व्यपपत्तमांसि” ऋ० १०।७१।५ । [तेये ।
 तय गौ रणणे च भ्वा० ध्या० सक० भेद । तयते अतयिष्ट-
 तर पु० तृ-भावे अच् । १तरणे “पथं यानं तरे दाय्यं
 पौरुषोऽङ्गपथं तरे” ब्राह्मणार्थिङ्गिनयैव न दाय्यास्ते
 पथं तरे” मनुः कर्त्तरि अच् । २जगामौ पु० भेदि० ।
 तरत्यनेन करणे अच् । २चातरेपणादौ । “दीर्घाध्वनि
 यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्” मनुः ।
 तरद्गु पु० तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति मितद्रु० ङु । ऋगा-
 दने क्षुद्रव्याघ्रे अमरः । “श्वा लण्णकर्णं नर्दभकार-
 क्षुप्ते रजसामिन्द्राय” यजु० २४।४० । अश्वमेधे राज्ञ-
 सेन्द्रदेवताकपयकथनम् । “तरक्षुन्धवानरान्” हरिवं०
 १६५ अ० ।
 तरङ्ग पु० तृ-अङ्गच् । (देव) जम्भौ वायुना जलस्य सञ्चा-
 लनेन तिर्यग्गद्गदिभ्रवने अमरः । “समीरणोत्थेव तरङ्ग-
 वेखा” रघुः २वक्त्रे ३हयादीनां सञ्चतफाळे उष्णादि० ।
 ततः तारका० इतच् तरङ्गित जाततरङ्गे लि० । “साग-

रप्रतिमं घोरं वाह्नोर्भितरङ्गितम्' भा० भी० ८८४० ।
पुष्करा० देगे इति डीप् तरङ्गिन् तरङ्गयुक्तदेगे लि० ।
नद्यां स्त्री डीप् ।

तरङ्गिणी स्त्री तरङ्ग-पुष्करा० नदी रूपदेगे इति डीप् ।
नद्याम् अमरः । 'तरङ्गिणीष्वेणिरिवायता भवः'
माधः । 'गजगजिनमुज्याणां शोणितानां तरङ्गिणी'
भा० भी० ६४ अ० ।

तरङ्गित लि० तरङ्गः संजातोऽस्य तार० इतच् । १जातरङ्गे
० चञ्चले च । तरङ्गगन्धे उदा० इत्यम् ।

तरण पु० तृ-करणे कर्मणि भावे वा ल्युट् । १प्रवे (भेला)
२स्वर्गे । ३प्रवने ४देशान्तरगमने ५पारगमने च
न० गजार्थच० 'भवति भवार्थेतरणे नौका'
मोहसङ्गरः । 'स्वप्नदीतरणायवर्षणामेध्यदर्शनप्रयागेषु
तु सङ्गत्कालद्रव्यकार्यत्वात्' कात्या० श्रौ० १।७।११
तरणि पु० तृ-अनि । १स्त्र्ये, २भेलके, ३स्वर्कण्डे, च अमरः
४किरणे हेमच० इताच् च । ७नौकायां, ८वृत्तकुमा
र्याम् स्त्री भेत् । वा डीप् नौकायां ६तारके १०श्रीम-
गलरि लि० । 'येवा धूर्धु तरणीन् यो वहलि' ऋ०
७।६७।८। 'तरणीस्तारकान् श्रीमगलन् वा' भा०
१।१७।२। 'तृ-अनि' वर्त्तमाने 'युत्तु तरणिनीया' ऋ०
१।६।२ शबूनुत्तीर्यवर्त्तते इति तरणिः' भा०
'मोऽयं व्याकरणार्थवैकतरणिः' वोपदेवः ।

तरणिपीत प्र० तरणेः पीत इव । काष्ठाच्चुवाहिन्यां जटा० ।
तरणिरत्न न० तरणिप्रियं रत्नम् । स्त्र्येणिये १माणिक्ये राज-
नि० तरणिमणिप्रभृतयोऽप्यत्र पश्यतश्च २७३१४०८शम्
तरणी स्त्री तरण्यतया तृ-करणे ल्युट् डीप् । १नौकाया
गज्जत्ता० २पद्मचारिणीकतायां गज्जत्ता० । ३वृत्तकुमा-
र्याम् राजनि० ।

तरण्ड पु० न० । तृ-अण्डच् । १वडिगीस्रत्ववन्धनकांठे, (खिप)
०प्रवे पु० । १नौकायां स्त्री भेदि० स्त्रीत्वपक्षे गो०
डीप् । ४कुम्भसुखीरन्मादिकतत्त्वे गज्जत्ता० । ५देशभेदे
प० गज्जत्ता० ।

तरण्डक न० तरण्ड-संज्ञायां कन् । तीर्थभेदे 'ततो गच्छेत्
राजेन्द्र ! द्वारपालं तरण्डकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां
यकोन्दस्य महात्मनः' भा० व० ८२ अ० । २वडिगस्रत्व-
मध्यवर्जनपुकाभेदे (फाता) न० । 'संसारसागरावर्त्त-
पतच्छानुतगण्डकम्' काशीख० ११ अ० । ३नौकायां स्त्री
गो० डीप् गज्जत्ता० ।

तरण्डपादा स्त्री तरण्ड एव पाद इव तरणहेतुत्वात्
यस्याः । नौकाभेदे गज्जत्ता० ।

तरण्य तरण गतो कण्डू० यक् भ्वा० प० सक० सेट् । तर-
गयति अतरणीत् अतरण्यीत् ।

तरत्सम लि० तरत्समेत्यादि ऋचः सन्त्यत्र अच् । पाथमान-
स्तृक्तातुर्गते स्तृक्ताभेदे तरत्समन्दीयगन्धे दृश्यम् । 'युक्-
वत्योऽथ कुम्भाण्डः पाथमान्यस्तारत्समाः' हेमाद्रि
आङ्गकस्यष्टतवाक्यम् ।

तरत्समन्दीय न० पाथमानस्तृक्तातुर्गते स्तृक्ताभेदे । 'जपं
स्तारत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्वह्नात्' मनुः । 'तरत्सम-
न्दीदीवतीत्येताः चतस्रः कचोजपन्' कुङ्कु० । ताश्च ऋचः
ऋ० ६।५।८। १ प्रभूतयद्यतमः ।

तरतम लि० तरेति तमेति प्रत्ययाद्यौ बोध्यतयाऽस्त्वत्र अच् ।
नूनाधिकभावेन वर्त्तमाने तरतमौ हि प्रत्ययौ न्यूना-
धिकभावबोधकाविति तदर्थकत्वादस्य तथात्वम् । 'तरत-
मयोगयुक्तांश्च भाषानतिहृत्त्वामतिसिग्धानल्युष्णानति-
शीतानित्येवभादीन् विवर्जयेत्' सुश्रु० । तस्य भावः
ष्यत् । तारतम्य न्यूनाधिकभावे न० 'तत्तम्येन वर्त्त-
मानः' शा० भा० ।

तरट् स्त्री तृ-करणे अदि । १प्रवे भेलके । कर्त्तरि अदि ।
२कारणवृत्तये च भेदि० ।

तरदी स्त्री तरेण तरणेन दीयते खण्डप्रते दो-खण्डने
भञ्जर्थक गौरा० डीप् । कण्टकयुक्तदृक्ताभेदे । राजनि० ।
'तरदी मधुरा तिक्ता गुणी बन्धा कफापहा' राजनि० ।
टाप तरटायत्तरटतीति पाठान्तरम् ।

तरहटी स्त्री पकाभेदे 'हतेन मर्दितां दध्ना फेनिक्या मेल-
येत्ततः । विधाय वटिकास्तस्या हते मन्दाग्निना पचेत् ।
प्रलिप्ताः खण्डपाकेन कपूरेण विमिश्रयेत् । तत एताः
समरिचास्तरहट्यस्तु ताः स्रुताः । बल्या इष्टीकरी
हृद्या दृष्या पित्तानिनापहा । सुस्निग्धा कफदा इत्यर्थः
किञ्चित् सम्मानकृष्टिटा' शब्दार्थचि० वाक्यम् ।

तरन्त पु० तृ-अन्च् । १सस्रे, ०प्रवे, २भक्ते, ४राजसे च
५नौकायां स्त्री गौरा० डीप् । उणादिको० ।

तरन्तुक न० कुरुचेत्वस्यानभेदे । 'तरन्तुकारन्तुकयोर्वदनरं
रामचुदानां च मत्तकु कस्य च । एतत् कुरुचेत्वसमन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते' भा० व० ८२४ अ० ।

तरपण्य न० तरस्य नद्यादिपारयानस्य पण्यं शुल्कम् ।
नद्यादेः पारयानार्थं देये शुल्के आतरे (भाङ्गा) अमरः ।

तरवालिका स्त्री करपालिका+प्रयो० । खड्गभेदे हेमच० ।
तरखुज न० मध्यजलके फलभेदे कालिङ्गशब्दे २६७ प्र०
तद्गुणादि इत्यम् ।

“ज्येष्ठे मासि महेयानि ! पौर्णमास्यां निशाङ्गके ।
तष्णातरा महाकाली भ्रमनी पितृकामने । तज्ज्ञात्वा
ब्रह्मणा तस्यै फलं दत्तं तरखुजम् । तत्फलभक्षण-
सृष्ट्वा वरदापि हरिप्रिया । यो मे दद्यात् फलं रस्यं
स चिरायुश्चतुर्गुणम्” । उत्तरकामाख्यातम् ।

तरल पु० तृ-खलच् । १ हारमध्यस्थे मणौ, अमरः २ हारे, ।
३ तले भेदि० । ४ चपले, ५ काष्ठके, ६ विस्तीर्णे, ७ भास्वरे,
८ मध्यम्यस्थे-इत्ये, ९ इषीभूते पदार्थे च लि० हेमच० ।
१२ हीरके रत्ने १० यवाग्वाम्, ११ सुरायाश्च स्त्री धरणिः
तत्र भास्वरे “तारावितानतरला इव यासवत्यः” किरा०
“व्याधानुसार्यमाणतरलतारासृगा” काद० । “उत्क-
ण्ठितासि ! तरले” सा० द० । “तारापतिस्तरलनिद्रादिवा
अदन्तम्” रघुः । “वेरायितारस्तरलाः” माघः । हार-
मध्यमणौ “प्रवालसुतास्तरलाश्च हाराः” भा० क० ६४ अ०
१४ अ० । “हारांस्तरलविज्ञाश्च सूर्यभासा विभूषिताः
हरिवं १५२ अ० । अथा० अभूततद्भावे क्यङ् । तरलायते
“तथापि तरलायते चेत्” उङ्कटः ।

तरललोचना स्त्री तरलं चक्षुर्लं लोचनं यस्याः । चक्षुर्लनय-
नायां स्त्रियां हेमच० २ चक्षुर्लनेत्युक्तमाले लि० कर्म० ।
१ चक्षुर्ले नेत्रे न० ।

तरलित लि० तरल इवाचरति तरलं करोति तरल+क्लिप्-णिच्
वा क्त । १ आन्दो जिते, २ क्षम्यते, ३ धृते, ४ लुलिते च हेम० ।

तरवारि पु० तरं यत्नूणां गतिं वारयति व-णिच्-इन् ।
खड्गभेदे । (तरवार) इति भाषा । हेमच० अष्टिशब्दे
५५१ प्र० तज्ज्ञात्वादिकसक्तं युक्तकल्पतरावत् विशेष उक्तो
यथा “अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका ।
अनिर्णयनमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाटकं गुह्यम् । अभिज्ञे
इत्यने यादव् विभिन्ने चटिते तथा । यदेव इत्यने
चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते । नीलकण्ठादिकं खड्गे रूप-
मित्यभिधीयते । तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्ज्योति-
रिति गद्यते । अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तस्याज्ञात्योप-
सृचकम् । तज्ज्ञेयमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशा-
रदाः । अङ्गातिरिक्तं खड्गादि यच्छुद्धलोपपन्नकम् ।
तदरिष्टमिति प्राङ्भूभिरङ्गादिधारणम् । यः खड्गे
जायते शब्दो दण्डदलादिना हते । स अस्तिखलना

मानं ज्ञानमष्टविधमित्यदम् । पञ्चाद्या निपुणैः खड्गे
सम्राव्यन्तेऽपि कलिमाः । अन्यावकलिमौ श्रेयो
तावैव सङ्ख्याविति । शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि
जातयस्तथा । त्रिंशद्वेत्ताणि जानीयादरिष्टानां तद्येव
च । भूमिश्च द्विविधा श्रेया अनिरष्टविधो मतः ।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संयुक्तो मतः” । खड्गस्य
शताङ्गनामानि लौहाण्ये “रूपस्वर्णजोद्वकद-
मस्य लोकाङ्गणारूपश्चेताम्भोजगदातिलानलकणायन्त्रि-
स्थिरातैत्तिराः । मालाजीयकपटपदोर्ध्वमरिचव्यालान्धव-
होञ्जनचोद्गुद्गकमक्षिकातुषयवत्रीहिजुभासर्षपाः । सिं-
हीतगुणलगोशिराशिवनखपाहाक्षिकेशोपलक्षणीकाक-
पालपलतवरीविस्वीफलीसर्षपाः । नीलीरक्तवचारशोनसु-
मनाजिह्वीशमीरोहितप्रोठीमारिप्रभांवीसुरतङ्किन्धवाहि-
गुञ्जाशराः । दृष्ट्वाविलम्बमहर्दुष्टकथोभाष्कारिकाके-
तकीमूर्च्छावज्रकलायकम्पकबलाभ्यपोधंशसनाः । ज्येष्ठी-
जालपीपलिकामलरजःकुम्भाण्डरोमसुहीकर्कश्वज्जुला-
रनालमहिप्रस्रज्जुपक्रा इति । प्रोक्ता लौह-
विशारदेन सुनिना खड्गस्य भेदाः क्रमात्” ।
तस्य चत्वारि रूपाणि । “भीलः क्षणश्च
पिक्वश्च घूमश्चेति चतुर्विधः । वर्षप्रकर्षः खड्गानां
कथितो सुनिपुङ्गवै” । चतस्रो जातयः । “ब्राह्मणः
क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः । जातिभेदे विनि-
र्दिष्टः खड्गानां सुनिपुङ्गवै” । त्रिंशद्वेत्ताणि ।
“चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्हस्तुरङ्गुशः । क्लृप्तं
पताका धीगा च मत्स्यलिङ्गध्वजेन्दयः । कुम्भः शूलश्च
शाङ्खः सिंहः सिंहघसनं गजः । हंसो मयूरो
जिह्वा च दशनः खड्ग एव च । पुत्रिका चामरं
शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः । त्रिंशदेतानि नेत्राणां
खड्गानां कथितानि वै” । त्रिंशदरिष्टानि “किङ्क-
काकपदं रेखाभिन्नं भेकश्च सूषिकः । विडालः शर्करा
भीली मशको भङ्गसूचिके । त्रिपिन्दुः कालिका दारी
कपोतः काक एव च । खर्परः शकली क्रोडी कुशपलक
जालिके । करालकद्वखर्जूरश्चङ्कपुष्पखनितकम् ।
लाङ्गलं वडिगाख्यञ्च सुनिना तत्पवेदिना । प्रोक्तान्ये-
तान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि” । द्विविधा
भूमिः “दिध्यभोमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत्” ।
अष्टधा ध्वनिः । “हंसकास्याभटक्कानां काकतन्त्री
खराश्लनाम् । ध्वनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता मागार्जुन

सुनेनेताः” । द्विविधं ज्ञानम् । “उत्तमाधमभेदेन
ज्ञानं तद्विविधं भवेत् । इति प्रोक्तानि सूत्राणि
खड्गज्ञानं ज्ञानहेतवे । एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवे-
त्तृपतिपूजितः” सूत्राध्यायः । “तत्र प्रथमतो-
ऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत” । लौहदीपे “कृष्यपत्न-
समा भूमिरङ्गं श्रेतं प्रतीयते । अङ्गं तच्च महा-
मूल्यं कृष्ययज्ञस्यैव तम् । एष खड्गवरो दद्या-
त्क्षणीमायुर्यशो वलम् १ । स्वर्णरेखावती तन्वी यदु-
भूमौ निकषोपमा । स्वर्णवज्रमिति प्राञ्जरायुर्वक्ष्यी
जयप्रदम् २ । गजशृङ्गाकृतिर्भूमौ कण्ठायामङ्ग-
सम्भवः । गजवज्रमिति प्राञ्जरक्तस्पर्शे तु तद्विशेषः ।
ज्वरादिव्याधिशमनं तस्य प्रक्षालनात्मिका । अपि-
क्षीणोपि भूपात्रस्तद्दीप्यात् साधयेन्महीम् ३ । एरण्ड-
धीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा । सर्वोदकमिदं
नाम्ना शत्रुदर्पणयङ्करः । एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः
सम्यग्विमुच्यते । मरिचाख्यमिदं वज्रं केचिदाङ्गर्भो-
विष्णुः ४ । अङ्गं दमनपत्नाभं खड्गे यस्मिन्
प्रतीयते । विद्याहमनवज्रं तज्ज्ञेयं द्विविधं कुक्षेः ।
नीला शुभ्रा भवेदुभूमिस्तत्र नीला मरीचकी । तस्मिन्
पथुर्धितं तोयं गन्धे दमनकोपमम् । तत्प्रभावात्
महीपालः कृत्स्नां शुक्लीं हि साधयेत् ५ । शार्ङ्ग-
धरीये “एका स्थूला सिता रेखा भूमिर्क्षीला ददा
यदि । स्थूलाङ्गमङ्गं वज्रं तद्विद्याक्षणीयशःप्रदम् ।
एतत्तृचते भवेच्छ्रेयः स्थूलचिरतरस्थितिः । एतं
महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ६ । दृष्ट्यां
दृश्यते भूमौ अङ्गञ्च प्रतिविम्बितम् । अङ्गवज्रं भवे-
त्तस्य द्विधा भूमिः सिताऽसिता ७ । लौहप्रदीपे
“निरङ्गं कृष्यपत्नाभमीषनृषणिमञ्च यत् । दुर्लभं
तन्महामूल्यं कान्तलौहं प्रचक्षते । कण्ठा भूमिर्भवेत्
स्वच्छा पीता वज्राङ्गसङ्कृता । कण्ठवज्रमिति प्राञ्ज-
स्तत्तृचते मोह उच्यते । कण्ठा भूमिः सुवस्त्राभमी-
षङ्कुलाङ्गसङ्गतम् । डाङ्गवीजकं विद्यात् काव-
संज्ञमपरे ८ । अरुणं सूर्यमूर्ध्वोदङ्गं भूमिः
सितेतरा । अरुणाख्यमिदं वज्रं शत्रुदर्पणसिद्धदम् ।
सूर्यांशुस्पर्शमात्रेण वज्रिहृषां वहेत् शिखाम् । तस्य
स्पर्शमात्रेण पद्मकोषः स्फुरेद्विधिः । दुर्लभं तन्मह-
व्याणां भाग्यैः कृतापि लभ्यते । तद्वयोजनसङ्कल्पस्या-
रिणः नाशयति ध्रुवम् ९ । श्वेताक्षिणो यदा रेखा

आमृतादुपलब्धिताः । श्वेताक्षमिति तद्विद्याद्वयशोभयिणी
वत्प्रदम् १० । अम्भोजदन्तसङ्काशमङ्गं भूमिः सिते-
तरा । अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं सप्तपङ्क्तयैः ११ ।
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा । गदावज्रमिदं
ब्रूयात् तत्तृचते शूलसम्भवः १२ । अङ्गं कण्ठसिता-
कारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । तिलवज्रमिदं श्रेयं
लक्ष्मीवल्लयशःप्रदम् । तत्तृचते तिलतैलाभा वशा
प्रचयतेऽधिकम् १३ । धूम्रवर्णी भवेदुभूमिरङ्गं
वज्रिगिष्णोपमम् । अग्निवज्रमिदं श्रेयं शत्रूणां दाह-
कारकम् । अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च
क्षणात् । शास्त्रे वज्रं वसेदु यस्तु तथा सूर्यांशु
सङ्कमात् । तत्तृचते बलवान् दाहो दग्धवश्च त्रयो
भवेत् । एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले १४ ।
भूमिः सिताऽसिता वापि अङ्गञ्चेत् पिप्पलीप्रभम् ।
कण्ठावज्रमिदं श्रेयमनदीहस्तु तत्तृचते १५ । कण्ठा
भूमिर्यदीयाङ्गे दृश्यते पन्थिवश्चयः । पन्थिवज्रमिदं
श्रेयं वैरिपक्षविनाशनम् । तत्तृचते बलवान् दाह
क्षूपा च ज्वर एव च १६ । शास्त्रपथीं दन्ताकार-
मङ्गं कण्ठासिपुलिका । स्थिरावज्रमिदं प्राञ्जस्तत्तृचते
वेपथुर्भवेत् १७ । यदा तित्तिरिपक्षममङ्गं भूमिः
सितेतरा । एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तत्तृचते बल-
धेष्मकम् १८ । वनमासावमा यस्मिन् मासा खड्गे
प्रदृश्यते । मासाङ्गवज्रं तद्विद्यास्ततोयं गन्धवङ्गवेत् ।
अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्तृक्षणात् । एष
दाहपरीतानामतिपिक्तहतात्मनाम् । भवेत् परमभैषज्यं
भाग्येनैतद्धि लभ्यते १९ । यदा जीवकसङ्काशमङ्गं
भूमिः सिताऽसिता । एतच्छीवकवज्रं स्यात् तत्तृचते
तत्तृक्षणाज्ज्वरः २० । भूमिः सिताऽसिता क्षौले स्नाङ्गं भ-
ङ्गाभिमप्रते । तत्र चेत् सप्त पितृभ्यः शोषामाप्नोति केव-
लम् । एतद्भ्रमरवज्रं स्यात्तृचते स्याद्विपुलिका २१ ।
अङ्गं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । अङ्गवज्रमिदं
प्राञ्जर्विषेगनिस्त्रदनम्” । लौहप्रदीपे “अङ्गं
कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । डाङ्गवाङ्गं
तद्विद्यात् अङ्गे तस्याऽऽहिनाशनम् २२ । अङ्गं मरीच-
सङ्काशं भवेदुभूमिः सितेतरा । मरिचाङ्गमिदं वज्रं
तत्तृचते कटुरक्तता । तत्प्रक्षालनतोयेन नश्यन्ति
पीनसादयः २३ । यदा सर्पकपाकारमङ्गं भूमिस्तु
निर्भवा । भुजङ्गवज्रं तद्विद्यास्तृचते विषवह्नुजा ।

तस्य अर्थमन्त्राण्येव भेदः प्राप्यैर्विचरते । एकस्यास्य प्रसादेन कर्तव्यं यासि नही नपः २४ । यदाऽन्तर-
 खड्गायनम् भूमिस्तु निर्मला । अन्तराकृतिरिति तं विद्यात्
 खड्गं परमदुर्लभम् । तस्य संयोगमन्त्रेण वाजी-
 मन्दोऽपि धावति । तस्य आचनतोयेन हयानां रोग-
 नाशनम् । एतत्पक्षे भर्गं भूम्नां दाहश्च भवत एव
 च २५ । मयूरपिच्छसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
 वर्णाङ्गमिति तं विद्यात्तत्पक्षे वान्तिरिचरते । सर्पाणा-
 मिह सर्वेषामस्य अर्थवैचित्र्यता । एतदेव नपतिभि-
 भाग्यैः कुलापि लभ्यते २६ । भूमिरङ्गनसङ्काशा-
 धारा चास्य सिता भवेत् । अङ्गनास्यमिदं प्रायः सर्व-
 दैवोपलभ्यते । खौहप्रदीपे “धारा शुभ्रा भवे-
 दस्य भूमिः कल्पलवङ्गमिहा । कल्पमङ्गसितं वापि
 विद्यात् कल्पलवङ्गम् । मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं
 वा मधुविन्दुवत् । खौह्रास्यमिति जानीयात् जय-
 लक्ष्मीययःप्रदम्” । माहर्धरीये “निम्नकण्ठो
 भवेद् यत्नं रात्रिन्दिवविशेषितः । मधुरो मधुवर्णः
 च खड्गो देववल्गुः । विशेषज्ञानं रज्यन्ति सततं
 मणिकादयः” । “आसीमकोषिका यस्य खौह्राङ्गं
 कुण्डलीकृतम् । खौह्रवज्रकनामानं प्राह नागार्जुनो
 सुनिः । इदं कुण्डलवज्रं प्राह खौह्राण्ये सुनिः ।
 अस्य ज्ञेयं वलवान् दाहो मदविशेषितः २८ ।
 यदङ्गं मणिकाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । खौहं
 सुपतिर्येवात्र मणिकाङ्गं तमादिशेत् २९ । अङ्गं
 यदा लुपाकारं या च भूमिः सिताऽसिता । लुपवज्र-
 मिदं प्लातं प्राह नागार्जुनो सुनिः ३१ । अङ्गं यव-
 फलाकारं भूमिः कण्ठा सिता तथा । यवाङ्गसितं
 तं विद्यात्तत्पक्षे कण्डुवल्गुः । एष खड्गाधम-
 न्त्राज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ३२ । अङ्गं त्रीहि
 प्रसूनाभं । भूमिर्भूम्ना ज्ञते ऽतिवत् । तद्व्रीहिजं
 जानीयाच्छूणां भयवर्जनम् ३३ । अतसीफलसङ्काश-
 मङ्गं भूमिः सिताऽसिता । अतसीफलसङ्काशं
 शिरसोदना ३४ । यदा सर्पपवीजानमङ्गं भूमिः
 सिताऽसिता । खरधारः खरस्यार्थः सर्पपाङ्गः सङ्-
 कर्षः ३५ । सिंहाकारं भवेदास्य भूमिर्यस्य सिताऽसिता ।
 सिंहीवज्रं तद्विद्यात्तत्पक्षे प्रक्षेपः । एतद्वायव-
 तोयेन कासरीगापनाशनम् ३६ । अङ्गं तखडु-
 कङ्काशं भूमिर्भूम्ना सिताऽसिता । तखडुकाङ्गमिदं

विद्याद्यशःजीवसर्वजनम् । एतत्पक्षुर्वितं तोयं
 तखडुकोदकसङ्गमम् । अस्य प्रभावानुमत्तुजोष्यं
 हि लभते त्रियम् ३७ । अङ्गं खेदुगोक्षुराकारं भूमि-
 राघातनिःसङ्गा । खड्गाधममिदं विद्याद्वीजं
 नाम नामतः ३८ । खूसा दीर्घाः शिराः कण्ठा भूमि-
 चैव सिताऽसिता । शिराङ्गमिति तं त्रयादेनं
 खड्गाधमं बुधाः ३९ । शिखरिङ्गाकृतिसङ्काशं धारा-
 चैव सिताऽसिता । शिखाङ्गमिति तं त्रयाङ्गलूप-
 निरुदनम् ४० । यदा व्याघ्रनखाकारमङ्गं भूमिस्तु
 पिङ्गवा । नखवज्रमिदं विद्यात् तत्पक्षे त्रयसुर्भवेत् ।
 एतदाभिषेकसंस्कारात् प्रविशेत् स्वयमेव हि ४१ । माह
 पुष्कोपममङ्गं भूमिर्भूम्ना खराकतिः । पाङ्गाङ्गमिति
 जानीयाच्छूणां गोपनाशनम् । अस्य अर्थमन्त्रेण
 जीवन्मत्स्या जहत्यक्षन् ४२ । यदा मत्तुजनेलाभ-
 मङ्गं भूमिः सिताऽसिता । नेलाङ्गमिति जानीयात्
 संपाते विजयप्रदम् । एतद्वायवतोयेन जूनमन्त्रोऽपि
 पश्यति ४३ । अङ्गं केशवर्णं यद्यु भूमिर्भूम्ना सिताऽ-
 सिता । केशाङ्गमिति जानीयात् ज्ञेयः कभया-
 पङ्कम् ४४ । निरङ्गं खूराकतिरुपलङ्काङ्गं विदुर्बुधाः ।
 एतद्वा प्राययो कोके दृश्यते द्विजसत्तमम् । ४५ । पद्म-
 पुराणे “निरङ्गा निशिता धारा माये वङ्गि वन-
 त्यपि । श्रोणीवज्रमिदं त्रयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ४६ ।
 अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसङ्गा । एष
 खड्गाधमन्त्राज्यो काकाज्यो भूतिनिष्पत्ता ४७ । यदा
 कपालमङ्गेषु दृश्यते अर्थतः खरम् । एतद्वा दुःख-
 जनकं कपालाङ्गं बुधस्यजेत् ४८ । तन्वी पत्ता
 बलील्लया सुवर्णाङ्गाऽसिपुलिका । पलवज्रकमाङ्गसमा
 बुर्देविदो जनाः” । खौह्राण्ये “सुपर्णसङ्गिभा
 भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते । तत् पलवज्रं काकस्य
 सुपर्णसुपजायते ४९ । लवरीदखड्गायनम् यस्मिन्
 प्रतीयते । लवरीदखड्गाङ्गं तत्पक्षे शिरसो भवतः ।
 एष खड्गाधमन्त्राज्यो यदीच्छेज्जीवनं निजम् ५० ।
 विम्बीदखसमा भूमिरङ्गं विम्बीफलोपमम् । विम्बी-
 वज्रं तद्विद्यात्तत्पक्षे तत्तत्पक्षे । पितृशुभ्रविका-
 राणां प्रशमाय प्रयुज्यते ५१ । प्रियङ्गुसदृशमङ्गं
 भूमिश्च कपिलाकतिः । फलीवज्रमिदं प्रोक्तं माये भूम्नं
 वमत्यपि ५२ । अङ्गं सर्वपश्यामं भूमिश्चैव सिताऽ-
 सिता । एतत् सर्वपश्यामं माये वङ्गि वमत्यपि ।

अपि कुण्डलिकां याति एतदखनकोमलम् । एतत्-
प्रसादात् क्षितिपः शङ्खां साधयते महीम् ५१ ।
नीलोत्सवमा भूमिरङ्गं नीलोत्तरङ्गवत् । नीलोत्तर-
मिदं दृष्टं शाणे वज्रिगिखां वनेत् । एष खड्ग-
वरोन्मामरिष्टभयनाशनः ५२ । रक्ताक्षिणो महारेखा
भूमिश्चैव सिताऽसिता । रक्ताङ्गमिति जानीयाद्द्वैरिपव
विनाशनम् । शाणेन यस्तु रक्तां वा नीलां वा वमते
शिखाम् । रक्तस्पर्शमालेण खयमेव निजन्ति ।
क्षतेऽस्य रक्तश्चयुक्तृषा दाहश्च जायते ५३ । अङ्गं
वचादलसमं भूमिश्चैव सिताऽसिता । वचावज्जमिदं
क्षेयं तत्क्षताद्विनाशनम् । एष खड्गरो राक्षा साध-
नीयः प्रयत्नतः ५४ । रघोमादुत्तमं ह्यङ्गं भूमिस्तस्य
दलोपमा । रघोमवज्जं जानीयात् शाणे वज्रिं
वमत्यपि । अस्य धावनतोयेन क्षामवातविनाशनम् ५५ ।
निरङ्गा निर्मला भूमिर्द्वारा तीक्ष्णा खरः खरः । सुमना
वज्रमेतत् स्याद्भुवि नात्यन्तदुर्लभम् ५६ । जिह्वीनी
सदृशी दीर्घा यस्या रेखा सुविक्रता । जिह्वीवज्जमिदं
नाम सर्वकामार्थसाधनम् ५७ । अङ्गं शमीपलसमं
भूमिर्ध्वजा सिताऽसिता । शमीवज्जमिदं क्षेयं शनैश्चर
सदावहम् । शाणेषु वमते वज्रिं सृष्टे वज्रपीड-
नम् ५८ । रोहितशल्कसदृशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता
वापि । ध्रुवा गम्भीरखरयुक्ता धारा तीक्ष्णाऽसिता
भवेद्रेखा । रोहिताख्यमिदं वज्रं सर्पारिष्टविनाशनम् ।
वज्रसंस्पर्शमालेण किञ्चिन्निमित्तमायते । इत्ययं
दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ५९ । शफरीवल्क-
लाकारमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । मोठीवज्जमिदं प्रोक्तं
न्यक्तं तरति वारिणि । एष खड्गोत्तमो राज्ञां
विपक्षकुलनाशकः । कदाचिद्विभ्यते भाग्यैर्लभ्यते तेन वै
मही ६० । अङ्गं मारिषपत्नां भूमिः स्याद्विषम-
च्छविः । इत्ययं मारिषाङ्गः स्यात् पृथिव्यां नाति-
दुर्लभः ६१ । भङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्दलप्रभा ।
आघातं सृष्टे नैव एष खड्गाधमो मतः ६२ । धारा
तीक्ष्णा खुराकारा भूमिरङ्गविर्वर्जिता । आघातं सृष्टे
घोरं शाणे वज्रिं वमत्यपि । खुराङ्गमिति जानीयात्
पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ६३ । निर्मला सरला भूमिर्भवे-
च्चैव कदा कदा । मन्दा तीव्रा भवेद्वारा तडिद्वज्जस्य
लक्षणम् ६४ । नीलाङ्गनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्ग-
वत् । मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाणे शीतं भवत्यपि ।

एष खड्गाधमस्तप्राज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । भर्तुः
प्रतापं यमयेद्विविधं यथा धमः ६५ । मन्दा धारा
भृशं गाढा भूमिरङ्गविर्वर्जिता । पर्वताङ्गमिदं नाम
सर्वलैवोपलभ्यते ६६ । अङ्गं गुह्याफलसमं भूमि-
भीर्नदलोपमा । गुह्यावज्जमिदं पृष्ठं तप्तं भवति
चर्षणे । शाणे सिन्दूरसङ्काशं रजोवमति चासक्तम् ।
एष खड्गवरो राक्षा भाग्यादेवोपलभ्यते । अस्य
प्रभावात्तन्नास्ति यज्ञ साधयते नृपः ६७ । अङ्गं तनु
शराकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । धारा तीक्ष्णा च व-
मति शाणे वज्रिसमाः शिखाः । शरवज्जमिदं क्षेयं
राक्षां वाञ्छितविजये ७० । दूर्वादलनिभा भूमिर्द्वारा
तीक्ष्णा खरः खरः । शाणेन वमते वज्रिं दूर्वावज्जं
सुदुर्लभम् ७१ । अङ्गं विल्वदलकारं भूमिश्चैव सिता-
ऽसिता । विल्ववज्जमिदं शाणे नीलपीते वनेच्छिखे ।
एष खड्गवरो प्रोक्तः शङ्खां कुलनाशनः ७२ ।
महूरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं महूरवत् । महूराङ्गमिदं
शाणे रजो वमति चारुणम् ७३ । शण्डपुष्पनिभा
रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा । शण्डाङ्गमिति जानी-
यात् खड्गं परमदुर्लभम् ७४ । शटीदलसमा भूमि
रङ्गं तत्कुसुमोपमम् । शटीवज्जमिदं प्रायो लभ्यते
गुणवत्तरम् ७५ । माजारीरोमसदृशमङ्गं भूमिः सिते-
तरा । माजारीरङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम् ।
एष खड्गाधमस्तप्राज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ७६ ।
केतकीपलसदृशमङ्गं यच्छिन्नु प्रतीयते । विद्यात् केतक-
वज्रं तत् वाराणससदृशम् ७७ । लौहप्रदीपे “अङ्गं
सूतान्तुनिभं भूमिर्नृवांदलच्छविः । शाणेन वमते
शुक्लां शिखां नीलो भवेत्ततः । नील्यङ्गमिदं सुलकटं
यशःकीर्तिबलावहम् ७८ । लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढं
शाणे यज्जैर्वमेत् कथम् । क्षिन्त्यन्यविधं लौहं वज्राङ्ग-
मिति तद्वदेत् ७९ । कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः
सिताऽसिता । कलायवज्जं जानीयात् तत्क्षते पाक
इष्यते ८० । अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः क्षणा तथा
सिता । शिखां शाणे वनेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं मनेत् ।
इदं चम्पकवज्जं स्यात् सर्वत्र विजयप्रदम् ८१ । अङ्गं
बलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा । बलावज्जमिदं
क्षेयं नामाभावं भद्रेष्टुम् । इत्ययं वातरोमाणां नाशने
परमोपधम् ८२ । अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्वटदल-
च्छविः । वटवज्जमिदं क्षेयं खरं खड्गाधमं दुधैः ।

एतस्य अर्थमात्रेण नरोत्तम्येत सम्पदा ८२ । वंशनीली ।
 सभा भूमिः खरधारा सिताक्षिता । वंशाङ्गमिति
 जानीयाद्दशद्विकर्तं परम् ८३ । भूमिः सावदकाकारा
 अङ्गं लघु सिताक्षितम् । सावदङ्ग एव खड्गः स्यात्
 पूज्यः सर्वार्थदायकः । अयं शास्त्रे वनेद्विजं धारा
 चाप्यथ वा भवेत् ८४ । भूमिः सिताक्षिता वापि अङ्गं
 ज्येष्ठैश्चमं लघु । ज्येष्ठैश्चमिदं निन्द्यं न खड्गं
 वा हितेच्छुभिः ८५ । पुराणजातसदृशमङ्गं भूमिः
 सिताक्षिता । जालवज्रमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ।
 यदि शास्त्रे वनेद्विजां शिखां वज्रं वनेद्विजा वा । तदैव
 दुर्लभः खड्गो ह्यन्यथा भयहेतुकः ८६ । अङ्गं
 पिपीलिकाकारं भूमिधूना तथा सिता । पिपीलिकाङ्ग
 इत्येव तत्त्वते कण्डुसम्भवः । स्वयं यदि
 भवेद्भूजः शास्त्रे पूज्यतमस्तदा ८८ । नलपलसभा
 भूमिरङ्गन्तुत्तमोपमम् । नलाङ्गमिति जानीयाद्द्विजः
 सर्वार्थसाधकः ८९ । निरङ्गा निर्मला भूमिर्दृष्टं
 दृष्टं वनेद्विजः । इदा धारा अयं स्युजा
 व्याघातं सहते न च । रजोवज्रमिदं निन्द्यं शत्रुणां
 विजयावहम् ९० । कुशाखड्गो जसदृशमङ्गं भूमिः
 सिताक्षिता । कुशाखड्गं जानीयात्तत्त्वते वेगनि-
 यङ्गः ९१ । अङ्गं खरोनसदृशं भूमिधूना सिताक्षिता ।
 रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्त्वते पिङ्गकोट्टमः ९२ । भूमिः
 क्षुहीदकाकारा अङ्गं तत्कण्टकोपमम् । धारा तीक्ष्णा-
 रवक्षीष्णो लघु शानं खरा स्युजा । क्षुहीदङ्गः खड्ग
 इत्येव तत्त्वते दाहदृष्टमङ्गः । सुखाक्षिकर्णनासनां
 दाहः पाकश्च जायते । अयं यदि च सर्पाणां फणा-
 स्तपरि विद्यते । फणा विदारमाप्नोति सर्पोऽन्यथेति शिरः ।
 अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ९३ । कर्कश्व
 दलपुष्पाभा भूमिरङ्गन्तु तत्त्वमम् । कर्कश्वं वज्रं जा-
 नीयात् तत्त्वते दाहनाशनम् । एष खड्गाधमस्याज्यो
 जेतव्या यदि विद्विषः ९४ । अङ्गं वज्रलपुष्पाभां भूमि
 सत्त्वमसन्निभा । वज्रलपुष्पमिदं पुण्यं शास्त्रे सुरभि-
 गन्धवत् । तस्मात्सि जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ९५ ।
 अङ्गं सम्पन्नितं यस्मिन् किञ्चिदुप्यक्तमीष्यते । सर्वेषां
 दर्शनं वापि तीक्ष्णा धारा खरः खरः । एष काञ्चिक-
 वज्रः स्यादुपपन्नोऽप्युपलभ्यते । नैनं प्राप्यापि वज्रं न
 शेषास्त्रिणादयोपि च ९६ । भूमिः लक्ष्णा निरङ्गा चेद्वारा
 तीक्ष्णा इदपि च । व्याघातं सहते वीरं रक्तं स्वर्णेन या

विशेत् । शास्त्रेण वज्रं वर्मति श्रुत्वं वाप्यतिघर्षणात् वा
 महिषः स वै खड्गः पुषिष्यां नातिदुर्लभः ९७ ।
 अत्यन्तनिर्मला भूमिः शरीरं प्रतिविम्बितम् । धारा
 तीक्ष्णा खरक्षीष्णः खड्गाङ्गं तद्विनिर्दिशेत् ९८ ।
 तस्मिन् यदा भवेद्वेष्टा अज्यो अज्योऽप्ययं तदा ९९ ।
 अस्त्रिणापि भवेद्वेष्टा रेखा वक्राभिधन्तु तत् १०० । एत-
 न्तकमुद्दिष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः । प्रायशो लभ्यते
 लोके यदि सर्वगुणावहम् । इतीदं निखिलं प्रोक्तं
 वज्राणां लक्षणं मया । प्रयत्नैर्निखिलं व्यक्तं सर्वेषां
 हितसाध्यम् । इतः परन्तु लोचनानां लक्षणं यत्न
 लक्ष्यते । तस्य दासो भयाभ्येष्ट प्रतिज्ञेति कृता मया ।
 द्विलिङ्गमिन्द्रमात्रोक्तं मिश्राङ्गमिति निर्दिशेत् । सर्वेषां
 भङ्गमालोक्य सर्वङ्गमिति निर्दिशेत् । अङ्गाध्यायः ।
 खड्गस्य रूपाणि यथा । “नीलीकलायकुसुमकपित्तज्ञा-
 नाभा या चेन्द्रीलम्बिकाचमणप्रभा च । भूमिश्च
 या मरुतप्रतिमावभासा खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं
 वदन्ति । तत्र चेन्निन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि वङ्ग्यपि ।
 इष्टान्ते वज्रोभासं तथापि गुणवत्तरम् । ।
 या कालकास्तु दमसीरसकालसर्पगदाञ्चकारकभा-
 रसभा विभाति । भूमिश्च या भ्रमरवज्रसमा-
 वभासा खड्गस्य लक्षणमिति रूपमिदं वदन्ति ।
 अत्र नेत्राणि सम्पत्त्यै अरिष्टान्यनुभाय च ।
 साधारणमिदं रूपं प्राञ्च नागार्जुनो मुनिः २ । या
 प्राङ्मेषेणमधमेकसमानपण्यां गोमेदत्रसदृशी च तु यस्य
 भूमिः । खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति भर्तृ-
 र्यशोवलघनक्षयकारणाय ३ । या मन्दधूमसदृशी च
 शिरोपपुष्पतुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः ।
 नागार्जुनो वदति धूममिदं हि रूपं भर्तृर्यशोवल-
 घनावलिशङ्कनाय ४ । द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा सङ्करं
 प्रवेदुवधः । त्रिभोरूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसंज्ञितम् ।
 रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गसूक्तमम् । रूपाध्यायः
 “जातिचतुर्भिर्धा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
 सख्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते । सुहाङ्गः
 सुहवर्णश्च सुनेत्रः सुखरश्च यः । सुदुर्लभः सुसन्धेय-
 क्षीष्णधरो भङ्गागुणः । खड्गं ब्राह्मणजातिं तं
 प्राञ्च नागार्जुनो मुनिः । अस्य क्षते भवेच्छोयो धोरः
 सर्वङ्गोचरः । भूष्णीं पिपासा दाहश्च ज्वरो ह्यनुच
 जायते । अष्टदं विफलाकलकमर्षातिन्दिरोधि-

तम् । मलिनत्वं न सञ्चस्ते निर्मलं कुरुते परम् ।
 तस्यादित्यकिरणस्यार्धेन तथे स्थितः । दहेत् सर्वं
 न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः । गायत्र्युच्चारमात्रेण
 खरतां व्रजति स्फुटम् । एष खड्गवरः सर्व-
 मरिष्टं नाशयेद्भुवम् । कस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोक-
 मपि साधयेत् । तस्मादेव मनुष्याणां सुखभो न हि
 भूतले । दृश्यते प्रायशः स्वर्गे कुशदीपे हिमालये ।
 भूज्वर्यं महाधारं तीक्ष्णधारं खरस्तरम् । सर्व-
 नातसहं सर्वनेत्रवर्णखराकरम् । खड्गं क्षत्रिय-
 जातिं तं जानीयात् खड्गकोपिठः । अस्य क्षते
 भवेद्वाहकृपा दाहो ज्वरो भ्रमः । मृत्युश्च जायते शाणे
 पमेद्वाङ्मकणान् बहून् । संस्कारे चाप्यसंस्कारे
 जैमेल्यं तस्य लक्ष्यते । शाण्ड्यशाणे खरता मूर्ध्नि
 चात्यन्ततीक्ष्णता । रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेदन्तरमन्तरम् ।
 अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते २ । नील-
 वर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्मलो भवेत् । शाणेन खरता
 चास्य स्वातन्त्र्यं निज्जन्ति । वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते
 त्वङ्मातृदर्शनम् । नात्युत्कृष्टो नातिहीनः सर्वलौ-
 वोपलभ्यते ३ । वज्रलाभोदसङ्काशः स्थूलधारो वृद्ध-
 खरः । संस्कारे चैव मलिनः शाणे चापि खदेतरः ।
 गूढजातिरयं खड्गः क्षते नास्याऽपि वेदना । दूरा-
 देवोऽधमस्तप्राज्यो यदीच्छेद्विजयमात्मनः । प्रायशः
 सर्वलोकेषु ह्ययमेवोपलभ्यते ४ । इयोर्लक्षणमात्रोक्त्य आरजं
 खड्गमादिशेत् । त्रयाणां लक्षणेनैव त्रिजातिं खड्ग-
 मादिशेत् । चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्कर उच्यते ।
 अथ त्रिंशत्क्षेत्राणां लक्षणानि “चक्राकारं यदा नेत्रं
 खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते । तं चक्रनेत्रं जानीयात्
 भर्तुः सर्वार्थसाधनम् । अनेनैकेन खड्गेन कृतृणां
 साधयते महीम् १ । प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्म-
 टनोपमम् । यदि या दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं
 समादिशेत् । अयं खड्गवरो यत्न तत्तैव कमलालया २ ।
 ऊर्ध्वं स्थिता यदा रेखा गटाकारा प्रतीयते । गटानेत्र-
 मिदं विद्धि सर्वशत्रुनिहन्त्रम् ३ । शङ्काकारं यदा
 नेत्रं खड्गमधोऽभिदृश्यते । शङ्कनेत्रमिदं सर्वदेवाना-
 मपि दुर्नभम् ४ । उषरप्रतिभं नेत्रं यस्य भूमी प्रतीयते ।
 खड्गार्थसाधकं खड्गं तं विद्यात्विजयप्रदम् ५ । धनुः-
 खड्गं यत्नेन धनुर्नेत्रसमन्ति तम् । तस्य स्पर्शनमात्रेण
 मृत्योऽपि प्रसूयायते । अयं निशीथे विजने खड्गो

अवभनायते ६ । यत्नेनमङ्गुशाकारं तं विद्यात्पुण्यव-
 त्तरम् । खड्गमङ्गुगनेत्राख्यं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
 अलक्ष्मीपापरक्षोभं कल्याणकृतिशरणम् ७ । कला-
 कारं यदा नेत्रं कलनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात्
 क्षीणोऽपि साग्रेभौ भवेत्तृपः । दीनोऽपि च सुखी
 भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः । महेश्वरोऽपि सचिवः
 सचिवो मण्डलेश्वरः । मण्डलेश्वरकृत्स्नी भवेदत्र न
 संशयः ८ । पताकाकृति नेत्रश्चेत् सर्वसम्पत्तिकारकम् ।
 पताकानेत्रमाहुस्तं संपादविजयप्रदम् ९ । नेत्रं
 वीणाकृति यदा वीणानेत्रसमन्ति तम् । निशीथे विजने
 खड्गो वीणावत् स्वनमायहेत् । अस्य प्रभावात्
 स्वर्गेश्वरा अपि वश्या भवन्ति हि १० । मत्स्याकृति
 यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः । अस्य प्रभावात्
 क्षितिपः कृतृणां साधयते महीम् ११ । शिवलिङ्गसमं
 नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः । भर्तुः सर्वार्थसंविद्यै शत्रूणां
 नाशनाय च । वामपाशे तु यात्रायां धर्तव्योऽयं तथा
 रणे १२ । ध्वजाकारं तु यत्नेन ध्वजनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् भूपात्रः समग्रं लभते त्रियम् १३ ।
 यस्याङ्गचन्द्रप्रतिभं नेत्रं स त्वङ्गचन्द्रवत् । तस्य धार-
 णतो भूपोधरां कृतृणां लभते वै १४ । यत्नेन कल-
 साकारं कलसाख्यं तमादिशेत् । तस्य प्रभावात् सकृजं
 भूषिं भूपो लभेत् वै १५ । गूलाकृति यदा नेत्रं गूलनेत्रं
 वदन्ति तम् । सर्वार्थसाधकः सर्वरिष्टाऽनिष्टप्रणा-
 शनः १६ । शार्दूलनेत्रं तं विद्यात् शार्दूलकृति-
 नेत्रतः । शत्रुन्नेषीविनाशाय संपादे विजयाय
 च १७ । सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि कृतृणां साधयते महीम् १८ ।
 तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहासनोपमे । अस्य
 प्रभावात् क्षितिपः कृतृणां साधयते महीम् १९ ।
 गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य
 प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् २० । नेत्रं
 हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभा-
 वात् भूपात्रो यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् २१ । मयूराकृतिके
 नेत्रे तत्तैवमिति निर्दिशेत् । अस्य प्रभावान्
 मनुजः सर्पदर्पोऽपि हरेत् २२ । जिह्वाकारं यदा
 नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति तम् । संपादस्पर्धरेखेनं पिवे-
 द्द्वैरिषिरोरजः २३ । दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं
 वदन्ति तम् । अयं रिपुगणं मूर्ध्नि चर्षयत्यति

भैरवम् २४ । खड्गनाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावानुमत्तुस्त्रिभोकीं वश्येदपि २५ । मत्तप्रपुलिकाकारं पुलिकानेत्रमुच्यते । अयं शयैर्वा सहीपां कर्तृणां साधयते क्षितिम् । न चेयं पुलिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् । तस्मात्कार्यं मत्तप्रपुलिका-मत्तप्रपुलिकेन लभ्यते २६ । चामराकृतिनेत्रत्वात्तत्त्व-मिति निर्दिशेत् । अस्य प्रभावान् जायन्ते चामरो-द्धृतसम्पदः २७ । एकाऽनेकशिखे शैलेनेत्रे तत्त्व-संज्ञकम् । अपि राट्टभये युद्धे विप्रमे वैरिहृदये । स्थिरी-करोति धरणीं धरणीं पर्वतो यथा २८ । पुष्पमाळा-समं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावानु-मत्तुस्त्रिभोकीं देवताः २९ । भुजङ्गमसमे-नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् । अयं शङ्खगणं हन्ति यथा मत्स्यं भुजङ्गमः ३० । सर्वार्थमसर्वार्थज्ञं तत् सर्वं द्विविधं भवेत् । सर्वार्थं शान्तिमस्यार्थं रिपुनाशे तथा परम् । हयोरेकत्वं पुष्टे च तत् पुनः द्विविधं भवेत् । एकं लोके सुखं, नेत्रं ददाति द्विविधं हयोः । मूढ-मध्याप्यसंस्थानात् तत् पुनस्त्रिविधं मतम् । अये चाप्य-फलं श्रेयं मध्ये मध्यफलं मतम् । मूढे फलं जवन्यं स्यात् प्राज्ञं नागार्जुनो हनिः । एकं ह्ये-लोषि नेत्राणि नात्र संस्थाप्यतिक्रमः । एकं कर्म, स्वर्गकामो ह्ये-लोषि च लिप्यर्गकम् । तत् फलानि प्रयच्छन्ति प्राज्ञं नागार्जुनो हनिः । द्विनेत्रमिति जानीयात् स्वर्गं नेत्रयोर्हयोः । त्रिनेत्रञ्च त्रिभि-र्ज्ञेयं वक्तुनेत्रमतः परम् । यद्योत्तरं गुणवत् खड्गना-कारमुच्यते । दिङ्मात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदा-यिनाम् । तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् । यथा नेत्रस्य संस्थानं तथाऽरिपक्षे लक्षयेत् । नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः । प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिपक्षेनेत्रेन निन्दितः । अथ त्रिशदरि-पानां लक्षणानि “क्षिप्रवृत्तते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते । क्षिप्रारिपक्षे विद्धि भर्तुर्वीर्यवलापहम् १ । यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते कश्चित् । अयं काक पदारिष्टः सर्वाभीष्टविनाशनः २ । रेखाकारं यदा-रिष्टमूढं वा तिर्यगेव वा । रेखाारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यवलापहम् ३ । भिक्षुभ्रान्तिकरं पापं भिक्षारिष्टमिदं विदुः । भर्तुः कुलं यथो राट्टं नाहत्वा न्न त्रजेत् सद्यम् ४ । यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते

कश्चित् । भेकारिष्टमिदं नास्ती संघामे भयदायकम् ५ । अरिष्टे सुषिकाकारे सुषिकारिष्टमुच्यते । अयं खड्गा-धनः कुलार्थं यत्तुः पातालसङ्क्रमम् ६ । विद्यासनयना-कारो विन्दुरेकोऽतिविशारः । विद्यावारिष्टमेतत् स्यात् भर्तुः सर्वार्थनाशनम् ७ । अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शेन बुध्यते । शर्करारिष्टमेतत् स्यान्ननुवि-विनाशनम् ८ । यदा भीरीरसामासमरिष्टं दृश्यते कश्चित् । भीरीरिष्टमिदं श्रेयं यथोलक्ष्मीविनाश-नम् ९ । अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते । भर्तुः कुलं यथो बुद्धिं प्रति प्रीतिञ्च नाशयेत् १० । भङ्गम-प्रतिभो विन्दुरेकोऽनेकोऽथ वा यदा । भङ्गमारिष्ट इत्येव प्रतिभुतिविनाशनः ११ । स्रक्पदमरिष्टञ्चे-दुद्धं वा तिर्यगेव वा । स्रक्पदमरिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलविनाशनम् १२ । त्र्यम्बोहिन्द्वो राजन् । पङ्क्तयो विप्रमेव वा । उपर्युपरि बाधोऽधस्त्रिविन्वाख्यमरि-ष्टकम् । तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेतः स्नानमाचरेत् १३ । काष्ठकारिष्टमित्येतद्विधीप्रतिभुतिनाशनम् १४ । एकत्वं यदि नष्टोऽपि प्रयत्नेनापि संहतः । हारीनाममहारिष्टं सर्वाभीष्टविनाशनम् । अनेकतुल्यसम्पदः खड्गोऽनेकैर्न पृच्छते १५ । कपोतपक्षप्रतिभमरिष्टञ्चेत्तदाह्वयम् । भर्तुः कुलं यथो विद्यां वलं बुद्धिञ्च नाशयेत् १६ । काकाकृति यदा रिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते । अनेन भर्तुः संघामे भङ्ग एवोपजायते १७ । अरिष्टे खर्पर-कारे खर्परारिष्टमुच्यते । भर्तुर्वीर्यो वलं वीर्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत् १८ । यदा मूढोऽहशकलं स्रगं स्यादिव लक्ष्यते । शकलोति स वै खड्गः सर्वाभीष्टनिष्-दनः १९ । क्रोडीस्रसमाकारं यसारिष्टं प्रदृश्यते । क्रोडारिष्टमिदं नाम भर्तुः सर्वार्थनाशनम् २० । कुशपत्रसमाकारं यसारिष्टं त लक्ष्यते । कुशपत्रा-रिष्टमिदं भर्तुर्दुःखाय कीर्तितम् २१ । यस्मिन्नि-म्नमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते कश्चित् । जला-रिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलधनापहम् २२ । एकैक-रेखा दीर्घाया यदा पक्षविनी भवेत् । स्पर्शे नखे करे-खेदं करारिष्टमुच्यते । अयं हि क्षितिपातानो दृष्टियोष्यो भवेत् हि । दर्शनार्थे नश्यन्ति यथोलक्ष्मी जयादयः २३ । अरिष्टे कङ्कपत्राभावे कङ्कारिष्टं तदुच्यते । अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्वायुर्वीर्यो वलम् २४ । खर्जूररिष्टमिदं यदाऽरिष्टमु लक्ष्यते । खर्जूरारिष्ट-

मेतत् स्याद्भुतः कुलधनापहम् २५ । गोष्ठकाभ-
मरिष्टश्चेत् शृङ्गारिष्टं तदोच्यते । अनेन भर्तुर्नग्नानि
लक्ष्मीवलकुलादयः २६ । गोपुष्पाकृति चेत् खड्गे
अरिष्टं संप्रवीच्यते । पुष्कारिष्टमिदं नाम भर्तुः
सर्वार्थनाशनम् २७ । खनिताभमरिष्टश्चेत् खनिता-
रिष्टमुच्यते । मृदाणामपि कंयामे भङ्गमेतत् प्रय-
च्छति २८ । अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूभुजा । अयमायुः
अयं हन्ति विद्यां बलमशेषतः २९ । अरिष्टं वड्डिगा-
कारं वड्डिगारिष्टमुच्यते । करोति कुटिलं सर्वं भर्तुः
कुलनिजलनम् ३० । इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नाना-
तन्त्रात् प्रयत्नतः । विचार्येतानि मतिमान् खड्गं
कोशे निधापयेत् । दिङ्मात्रमिदं हि रिष्टमरिष्टानां हिता-
त्मनाम् । अनङ्गलानां मन्दानां दर्शनश्चाशुभावहम् ।
अरिष्टमेकमेव स्यादुद्दिरिष्टं शुभावहम् । अन्योन्य-
मशुभं हन्याद्विषयं हि विषं यथा । एकमारभ्य
सप्रान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा । यथोत्तरं द्विगुणितं
प्रलम्बाकुर्मनीविधिः । अरिष्टाध्यायः । अथ द्विवि-
धभूमिः । “दिव्यभौमविभागेन सभूमिर्द्विविधा
यता । दिव्या दिवि ससङ्गता भौमा भूमिससङ्गता ।
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तद्विबोधत । देशदान-
वदोर्मध्ये खड्गच्छटिरभूत् पुरा । ते खड्गाः
पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः” । दिव्यलक्षणं यथा
“ये खड्गाः स्थूलधारा भ्रममतिक्रमो निर्मलाङ्गाः
सुनेत्रा येऽरिष्टान्यस्वरूपाः सुविमलतनवशायसंस्कार-
योगात् । दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्कृते
दाहपाकौ ते दिव्याः कुर्वतेऽभी कुलधनविजयश्रीयशो
बुद्धिमायुः” । अथ भौमलक्षणम् । सहज्वारीते
“पूर्वं महेष्टेन विषाणि यानि भुक्तानि तेषां पतितास्तु
विन्दवः । पुराणतं क्षीरसमुद्रमध्यादुत्पाद्य संदहा
यपुः सुरेन्द्राः । तद्विन्दो यत् निषेत्तरेण शुभायसा
साकरतां जगाम । ये विषोऽस्या भ्रमं कालाः खराङ्गाः
सम्भवन्ति हि । मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकिहक्ता
वभीकराः । येऽन्धतोऽस्याः कर्तुराङ्गा मन्दाङ्गाः
सम्भवन्ति च । बलीपलितमालिन्धजराव्याधिविना-
शनाः । यत्नैव पतितं यत्तु तत्तदाकरतां गताः” । तद्यथा
“वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे नेपाळभूमिषु तथाङ्ग-
कलिङ्गदेशे । सौराष्ट्रैऽन्यतमधन्यमहीविभागे शुभायसां

कृतिवराः प्रवदन्ति जम्भ” । तथा । “वाराणसीयाः
सुस्निग्धाः तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः । लघवः सुखसन्धेया
शेयाश्चाभेद्यशालिनः । मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा
यूदतराङ्गिनः । गुरवो दुःखसन्धेयाः खड्गा शेया
विचक्षणैः । नेपाळदेशप्रभवा निरङ्गा निचलाश्च ये ।
शेयाः सदङ्गा मलिनः लघवः स्थूलधारिणः । कालिका
गुरवः स्वच्छा व्यक्ताङ्गास्तनुहेतवः । सौराष्ट्रा निर्मलाः
स्निग्धाः सुव्यक्ताङ्गा भ्रमं खराः । सिंहलद्वीपजातानां
चतुर्णां भेद उच्यते । केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः
स्निग्धधारिणः । केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा
स्थूलधारिणः । एषां रूपेण मिश्रेण शेया हि द्विज-
जातयः । सामान्यात् द्विगुणश्चौडं कलिदेशगुणस्ततः ।
कलेः शतगुणं भद्रं भद्राहजं सहस्रधा । वज्रात् षष्टि-
गुणः पाण्डुर्निरविर्दशभिर्गुणैः । ततः कीटिसह-
स्रेण द्वायस्कान्तः प्रशस्यते । आसन्तु सौहजा-
तीनां वज्रं खड्गाय युज्यते । ये खड्गास्तीक्ष्ण-
धारा भ्रममतिगुरवः षड्गुणाढ्याः सुभेद्याः केचित्
साङ्गा निरङ्गाः कतिचन समला निर्मलाः केचिदेव । ते
भौमाः कुर्वतेऽभी धनविजयबलं षड्गुणा निर्युणा ये
ते दुःखं शोकसुखं दधति वलकुलश्रीयशोनाशनान्ते” ।
अथाष्टधा ध्वनिः । “ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्व
स्त्वसंयच्छे । तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणष्टकम्” ।
तद्यथा । “पूर्वं चत्वारः शुभदाः परे निन्दास्पदास्तथा ।
विचार्य खड्गमानस्य कर्तव्यं खड्गकोविदे ।
धीरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदे ।
घोरः स्यात् सुखसम्पत्तयै तार उच्चाटने मतः । यत्
हंसरवस्येव खड्गे नखहते ध्वनिः । हंसध्वनिरयं
खड्गः सकलार्थप्रसाधनः १ । कांस्यशब्द इवा-
भाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । कांस्य-
ध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्जुनो हनिः २ ।
मेघशब्द इवालक्ष्यो यत् खड्गे हते ध्वनिः । अम्ब-
ध्वनिरयं खड्गो भर्तुः सौभाग्यदायकः । ठक्का
शब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । ठक्का
ध्वनिरयं खड्गः सर्वशत्रुनिस्तदनः ३ । काकस्वर
इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । काकस्वरोऽयं
खड्गः स्यात् श्रीयशःकुलनाशनः ४ । तन्त्रीस्वरसमो
यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः । तन्त्रीध्वनिरयं
खड्गः कुलश्रीधननाशनः ५ । खरस्येव ध्वनिरयं

खल्वनिरयं मतः । श्रीश्रीगोदानविज्ञानजयतेजो
विभाजनः ७ । प्रस्तरस्यैव यस्यैह हतस्य ध्वनिरुद्भूतः ।
प्रस्तरध्वनिनामायं स निन्द्यः खड्गलक्षणम् । गभीरतार-
ध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् । उत्तानमन्द्रध्वनिता
खड्गस्याशुभलक्षणम् । व्यथङ्गनेलकीनोऽपि खड्गः
हृष्यनिरुक्तः । ध्वन्यः कुरुषो मनुजो यथा भुवि दुगा-
यनः । सर्वलक्षणसम्पन्नः खड्गा यो ध्वनिर्धर्जितः । स
निन्द्यः कन्दराङ्गोऽपि यथा पाक्यध्वनिर्धर्जितः । नखेन
वाऽथ दन्तेन तथा लोहशलाकया । लोहेन शर्कराभिर्वा
ध्वनिर्विज्ञानमस्यते” । अथ द्विविधमानम् । “यत्नानं
द्विविधं प्रीतिं तस्य लक्षणमुच्यते । उत्तमावसरेदेन नेटो
रः

मतः । उत्तमं यदिमानं व्याज्जमानं
प्रकीर्तितम् १ । अथत्वं तस्य यत् स्वरे गुरुमानं प्रकी-
र्तितम् २ । तत् एवमस्तिविधं प्राक्तमादिमध्यान्त-
भेदतः । यो सुष्टिर्विश्रुतिसमायततोपपन्नो भर्तु-
र्भवेत् प्रसरतोऽपि प्रहङ्गवीभिः । मानेन चाष्टमनिकः
स हि खड्गमध्यध्वनिप्रसङ्गसति कष्टफलं दर्शयति । यो
हाष्टमन्यसुष्टिभिरायतः स्यात् सन्दो भवेत् प्रसर-
तोऽपि चतुर्थभागः । तावत् पल्लः परित्तस्तु ततोऽ-
ध्वनो वा खड्गाधधो धनयशःफलनाशनाय” । नागा
जुनोऽपि “यावत्तो सुटयो देव्यो” तद्वर्षाङ्गनाम सदा ।
प्रसरे तद्वर्षाङ्गनामितीति यै मानससम्पत् । यावत्तो सुटयो
देव्यो” प्रसरे तत्त्रिभक्तिः । पर्यस्तद्वर्षाङ्गनामितीति स
खड्गो नभो उच्यते । यावत्तो सुटयो देव्यो” तर्थाङ्गः
प्रसरे तु तत् । अथमः कीर्तितः खड्गसत्त्वतोऽधिकः
पल्लः । भीमानामिदमुष्टिं दिव्यस्तु लभ्यो मताः” ।
भोजस्तु “दीर्घता लघुता चैव खड्गविश्वीर्णता तथा ।
दुर्भेद्यता सुषट्ता खड्गानां गुणसंघटः । क्वेता सुरता
चैव सन्दता तदुता तथा । लुभेद्यता दुर्षट्ता खड्गानां
दोषसंघः । इति निखिलगटारसुक्तस्य प्रहृतमन्त्रेण
निरूप्य खड्गस्यष्टेः । स्वप्रतिरिति विचिन्त्य लो विधत्ते
न चिरतरां विदुस्सुहृतां नमेत” शक्तिस्तवतः ।

तरन् न० तु करणादी यथासम्पत् व्युत्पन्नः । इति श्वेते, श्वेते,
४ गानरे च । पुरोमे शब्दार्थः । “इत्यथ विशिष्ट-
रिभास्तरसाग्नेय” “कुचयोयुगेन तरसा कवितासु”
“तरसाज्ज करोति कायन” इति च भाषाः । “कैलास-
नाथं तरसा जिगीषुः” रघुः ।

तरस न० तु-अथ । आसे अमरः । “तरसमथाः पूर्वोक्त-

भागाः” कात्या० श्रौ० २४।५।२० । “तरसमथाः
संसमथाः” कर्कः । तरस+अस्यर्थे अच् । श्वेगुक्ते वि-
तरमत् प्रुखो तरस इवाचरति तरस+किप् शट् । स्वग-
भेदे स्त्रियां ङीप् । “अपस्मनतरसनी न भुज्युः”
श्रौ० १०।८।५।८ । “तरसममममममम पत्नी” भा० ।
तरमान पु० तरस्येन तु-ध्यानच् छट् च । नौकायां उच्चमद०
तरस्यान न० इत० । आतर(पारंर भाङ्गा)यत्तणस्याने जटा-
तरस्यत् वि० तरोऽस्यत्वा वा मतुप् भव्यथः भव्यर्थः । मान-
त्वात् प्रेगयुक्ते भव्यम् अरागिणा च । स्त्रियां ङीप् ।
श्चतुर्थमनोः पुलभेदे । “तरङ्गभीर्गप्रश्च तरसावुग्र एव
च” तरि० ७५० ।

तरस्यिन् पु० तरस+अस्यर्थे विनि सान्तत्वात् भव्यम् । आथो
श्वेगुक्ते राजनि० श्वेगयति, ४ गूरे च वि० अमरः ।
“अमकदेकरथेन तरसिना” “निजिहेषु तरसा तर-
सिना” रघुः । स्त्रियां ङीप् । “कौमोदकी विष्णुगटा
तरसिनी” भाग० ८।१०।२२ । [पहिले लिका० ।
तरास्य पु० तरे तरणे अन्वृत्तिगभीरत्वात् । नौकाभेदे
तरान् पु० तराय तरणाय अन्वति पर्याप्नोति अल-उत् ।
नौकाभेदे हारा० ।

तरि(री) स्त्री तु-करणे इ । नौकायाम्, श्वेगभेदे, इति
नदगायात् प्रेवच० । “जिगीषो तरिः सरित्वीन गभीर
नील” अङ्गना “संसारसागरवावसेतनिनाडाय विष्णो
भा० अगु० ४७५० । वा ङीप् । “तराय तरयः
भासङ्गु” भाषाः ।

तरिक पु० तराय तरणाय हितः वा० टत् । तत्र वि०
श्वेगभेदे स्त्री हारा० । तरे तरणाथं देवमुत्तर-
कणेऽधिकतः टत् । श्वेगभेदे स्त्री हारा० ।
“तरिकः स्यनतं मुक्तं स्त्रियु दायाः पयानु टप्”
वाङ्म० । “दीर्घतेनेन ततो गीतद्विज्ञानस्य
मुक्तं तस्य तस्येऽधिकतरिकः” इति ।

तरिणी स्त्री तरकारणं कार्यतयाऽस्याः इति ङीप् । नौका-
यास्यस्य

तरिण तत्त्वतः गतं कस्यां यक् सत्त० भेदः ।
तरिण्यति सत्तत्त्वती(स्त्री)त् ।

तरिण स्त्री तरो जातोऽस्याः तारका० इत० तज्ज-
मन्त्रेण ०५५।१ । (गौजा) तन्त्रम् “तन्त्रम् काय-
कृतं तावद्वद्वं धुस्तुम् । अहिमेन सन्तु रसज्ञादिपुका
तरिण तथा” कुशाग्रदन्तम् ।

तरिख न० तरखनेन तृ-पुनृ । तरणसाधने नौकादौ ।

“अतरिखानि जले बाहुभिर्माभका रणे । पश्यन्तस्ते
परांस्तत्र” भा० उ० ६२ अ० ।

तरिरथ पु० तरेः रथ इव चालकत्वात् । धरिते हारा० ।

तरी स्त्री तरि+ङीप् । १तरिगच्छार्थे २धूमे च त्रिका०
३द्रोण्यां जटाधरः । ४वस्त्रदशायां भेदि० ।

तरीयस् त्रि० अतिशयेन तरीता ईयसन् तृणो लोपः ।

अतिशयेन तारके “स नभस्तरीयानिधरः परिज्मा” ऋ०
५।४।१० । स्त्रियां ङीप् इण् । तरिष्ठोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

तरीष पुंन० । तृ-ईपन् । १शुष्कगोमये २नौकायाश्च उज्ज्वलद०
३शोभनाकारे भेले ४व्यवसाये उणा० ५समुद्रे ६समर्थे च
संज्ञिप्रसा० । ७सर्गे पु० ८इन्द्रकन्यायां स्त्री भेदि० ।

तरीषन् पु० तृ-ईपन् छन्दसि मकारस्य नेचम् । तरणे
“विश्वा आशास्तरीषणि” ऋ० ५।१०।६ “तरीषणि तरणे”
भा० “बहुलवचनात्मानोऽङ्गोपः” माधवः ।

तरु पु० तरन्यनेन नरकमारोपकाः तृ-उन् । १वृक्षे कसरः ।
“तरयोऽभिनेदुः” भाग० १।२।३ “सर्विनवनतरुकायां देव्या
तया सह शिविये” रघुः ।

“तरुपु चुचुवृक्षैः पक्षिणसानुज्जनाः” भट्टिः । “उप-
रिजतरुजानि याचमानाः” माघः । २तारके त्रि०
“भूर्भुवःस्तारुक्षारः” विष्णुसं० भूर्भुवःस्तारुः लोक-
त्रयतारकः” भा० ३तरुविकारे च । “संजर्भुराणस्तारुभिः
सुते गृभम्” ऋ० ५।४।५ “तरुभिस्तारुविकारैर्यज्ञैः” ।

तरुकृणि पु० तरौ कृण्वयति कृणि-इन् ७त० । वाग्गुद-
खगे त्रिका० ।

तरुक्ष त्रि० तृ-वा० उज्जन् । १तारके २गवाश्चादीनां पालना-
धिकृते च । “विप्रस्तारुक्ष आददे” ऋ० ८।४।३२ । “तरुक्षे
गवाश्चादीनां तारके गवाद्यधिकृते वा” भा० ।

तरु(प)खण्ड पु० तरुणां समूहः तरु+य(प)ण्ड । वृक्षसमूहे
एवं वृक्षख(प)ण्डाटयोप्यत्र । “दुम(प)खण्डयनं वृक्षा-
रामः रुग्णिवमव्रथी” । एष मेघ इवाकाशो वृक्षख-
(प)ण्डः प्रकाशते” रामा० त्रि० १२ अ० । “तरुख(प)-
गडमधो” पञ्चत० । कदलीय (प)ण्डः । भा० वा०

तरुजीवन न० जीव्यतेऽनेन जीव-करणे ल्युट् इत० ।
वृक्षमूले शब्दच० ।

तरुण न० तृ-उवन् । १कुजपुष्पे (सेधोति) भेदि० २स्फुल-
लीरके ३एरण्डवृक्षे पु० राजनि० । ४युनि ५मवे च त्रि०
भेदि० “स चचार गदापांश्विह्वोऽपि तरुणो यथा”

भा० वि० ३१ अ० । “तरुणं सर्वपशाकं नवोदमं पिच्छि-
लानि च दधीनि” छन्दोम० । “वासो वसाना तरुणार्क-
रागम्” कुमा० । “अताऽपि तरुणातपं करुणया
हरन्ती नृणाम्” रसगङ्गा० । “तरुणशकलमिन्दोर्वि-
भ्रती युष्मकानिः” सरस्वतीध्यानम् । तरुणस्य भावः
इममिच । तरुणिमन् तरुणभावे पु० । “यतेन्दुवदना-
तनौ तरुणिमोद्गमो भेदते” काव्यप्र० । त्व तरुणत्व न० ।
तत् तरुणता स्त्री घञ् तारुण्य न० तत्पार्थे । “तारु-
ण्यस्य विलासः” सा० द० ।

तरुणज्वर पु० कर्म० । “आषप्ररात्रं तरुणं ज्वरमायुर्मेनी-
प्रियः” इति चक्रद० उक्ते सप्ररात्रमध्यजाते ज्वरे ।

तरुणदधि न० कर्म० । सद्योजाते दधनि । “शुष्कं
मांसं स्त्रियो वृद्धा वालार्कस्तारुणं दधि । प्रभाते मैथुनं
निद्रा सद्यःप्राणहराणि घट्” चाणक्यम् ।

तरुणाय अतरुणस्तारुणो भवति नृणां अभूततद्भावे क्यङ्
अतरुणस्य तरुणतामाप्नौ व्यक्तं व्यात्म० सेट् । तरुणायते
अतरुणायिष्ट । “उडुस्वरसं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते”
सुश्रुतः । “वसुदेवो जरां त्यक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते”
हरित० १७ अ० ।

तरुणी स्त्री तरुण+मध्यमवयोवाचित्वात् ङीप् । १युवत्यां
स्त्रियां “व्याकीर्णमात्यकवरां कवरीं तरुण्याः” ।
“स्तनौ तरुण्यः परिवर्जुरेनम्” माघः । २हतकुमार्यां
३दलीवृक्षे ४चिडानामगन्धद्रव्ये ५कुजवृक्षे (सेधती) च
राजनि० ।

तरुणीकटाक्षमाल पु० तरुणीनां कटाक्षाणां माला यत्न
प्रियत्वात् । १तिलकवृक्षे राजनि० । इत० । २तरुणी-
कटाक्षाणां श्रेणी च स्त्री ।

तरुतल न० इत० । १वृक्षमूले । “नोञ्जैर्यदा तरुतलेषु मरु-
क्षदानीम्” माघः । २तरुस्तम्भे च ।

तरु(रु)ट् त्रि० तृ-टच् “प्रसितस्त्वभिनेत्यादिना” पा० नि०
उट् जट् वा । तारके । “सहावानं तरुतारं रथानाम्”
“तरुतारं तारवितारम्” निरु० १०। ८ । “यो विप्रै-
र्वाजं तरुता” १।२२।२ ।

तरुतु(तृ)लिका स्त्री तरौ तोलयति दोलयति वा तनुम्,
तुल-उन्मिती डक्-उत्क्षेपे वा एव, ल् टाप् कापि कृत-
इचम् प्रथो० । (वाडुड) खगभेदे हारा० । तस्य वृक्षे
खदेहस्य तो(दो)लनात् तत्प्राप्तम् ।

तरुत् त्रि० तृ-वा० उत् । तारके । “बाहवास्तद्वतो

“अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जाभीये-
ममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहृतौ धर्मे
विभागेन विवक्ष्यति किं स्वदित्यमाहो स्वदित्यमिति
विवक्ष्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽतुजानाति सत्त्व-
वत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या
स्यादेवमेतच्चेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञात्वा

प्रसङ्गचक्रकः पूर्वोक्त एवापादको जन्मपदान्तरमन्मभावोदाहरणम् । अथेवा त्वत्वात्पराध्यासाधारणी याद्या । अनवस्था पुनरप्राप्तिर्वाची न तु प्रवाङ्मूलकप्रसङ्गः । यथा घटत्वं यदि यावदुपलब्धेति स्यात् घटजन्य-इति न स्यादित्यर्थः । उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाण-बाधितार्थकप्रसङ्गः सोऽपि द्विविधो व्याप्तिपात्रको विषयपरिशोधकश्च तत्वाद्यो यथा धूमो यदि वज्र-व्यभिचारी स्यात्तदा वज्रजन्यो न स्यादिति द्वितीयस्तु पर्यतो यदि निर्वज्रः स्यात्तद्धूमः स्यादित्यादिः ।

धूमादेर्व्यभिचारशङ्कानिर्वाहनादपि विषयस्य वज्रादेः निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वमित्यवधेयम् ।

सोऽयं तर्क एकादशविध इति प्राचीननैयायिकाः स्वीचक्रः तदनुसारेण सर्वं स-उक्तम् 'स चेकादशविधः व्याघातात्मा-श्रयेतरतराश्रयचक्रकानवस्थानप्रतिबन्धकत्वाभावाच्चकत्वेना गौरवोत्सर्गापवादौजात्यभेदात्' इति व्याघातादीना-मप्रसङ्गनिरूपणम् न तर्करूपत्वमिति किन्तु पञ्चविध-त्वमिति नव्याः । एतन्मतानुसारेणैव इत्तौ इतरेषां मुख्य-तर्कत्वनिरासेन भाकृतकत्वमुक्तम् दृष्टव्यम् ।

तर्कस्य च व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतयातुमानाङ्गत्वं तस्य स्वयन्मुख्यलङ्घनादो निराकृतं यथा

‘नापि विषये बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वा-भ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदभ्युपगमे मूल-शेषित्वेन तर्काभासत्वापातात् । अथ ब्रूये न शक्यमिदं वक्तुं तथा ह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽय-मभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेदकारणकः सञ्चित्यः स्यात् न स्यादेव वा स चायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः । तदेव ह्यशङ्कते यस्मिन्नाशङ्कमाने स्व-क्रियाव्याघातादयोदोषा नापतरन्तीति लोकमर्थोदा-एवं सर्वतानुत्तरस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति चेत् भैवम् किमित्येवं शङ्कितव्यं तद्धेतुफलभाव एव न भविष्यति । एव तं शङ्कितव्यम् अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोरय-स्येतितीति । न च वाच्यमेव हि सति धूमस्यैक-जातित्वं न स्यादिति कश्चिदिन्द्रियजन्यत्वे कश्चिदनु-मानादजन्यत्वेऽपि ज्ञानैकजात्यवत्तदुपपत्तेः । तत्रे-न्द्रियादीनामनन्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयो-जकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्वपरि-हारार्थं तत्कारणस्यातुगतस्य भवतावश्यं यक्तव्यत्वात् । धूमेऽपि वज्रे विशेष एव प्रयोजकत्वस्य तदवच्छिन्नं शक्य-

त्वात् । न दृश्यते तावदग्निप्रयोज्यो धूमे विषे-इति च न वाच्यम् एवं हि सति तददर्शनस्यापाततो हेतुनरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोज्यतया विकल्पप्रत्वा-दुपपत्तेः । यदा तु हेतुनरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो दृश्यते तदासौ विकल्पित इति सम्भावनायादुर्निवा-रत्वात् । अस्यात्मनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्-पत्ताविति चेन्न यस्यात्मनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादित्यादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदि त्वदवशि-षेधो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभासो वा तत्तातुगतं कारणमुच्यते तदा तदितरत्वापि वज्र-व्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्क-तम् दृष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति चेत् अस्तु दृष्टे तद्विषयः अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यत इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्कितं एवं शङ्कमानस्य भयतो न कश्चिदनुमानं स्यादिति प्रतिपाद्यात्माद्यनुमाना-दिप्रतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वोक्त-व्येष्टतुमानेष्वादिशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात इति चेन्न धूमवज्रेऽपि वज्रकारणविशेषातुमानस्यैव सति घटनुमानप्रसङ्गात् सामर्थ्यसाध्यं प्रमाऽप्रमावैच-ल्यप्राप्त्युपपत्तेः । साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्थनाभं सत्यपि शङ्कायास्मानुदये सामर्थ्यां सत्यामपि काव्यानु-दयात्परप्रतिपत्त्युत्पादानार्थं वचनादिरूपं प्रतिपत्ति-सामर्थ्योत्पत्त्यादयितुं यतमानस्य भयतोऽपि स्वक्रियाव्याघात-स्तुल्यः । व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासाम-र्थ्येव नास्ति प्रत्यक्षे कुतो व्याघातसामर्थ्यमिति चेन्न तद्वि-न तावत् व्याहार्यादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूट-विषयस्य तस्यातिप्रसङ्गकत्वात् । कूटमिदं प्रसङ्गकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावसरे निरस्तत्वात् । तस्याप्यदेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्ष-भूतमुच्यते तत् किं ? प्रमाणात् कृतसिद्धुपजायमानं वक्त-व्यम् तर्काद्वा । यदि प्रथमः शङ्कास्तिमपि तेनैव प्रमाणे-नोपेयं शङ्कायां सत्यं व्याघातात् यदि च शङ्का विनापि व्याघातः तदा शङ्कमानाशङ्कमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव । भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं क्रमेतायता प्रथमोपजातशङ्कासमवलम्ब्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य वि-शेषस्य दर्शनात् शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न व्याघात-सत्त्वकाले तदवलम्बिकया शङ्कयैव शङ्कमानव्यभिचारता-तस्याः शङ्कायाव्युपरमे च तदवच्छिन्नो व्याघातरूपस्य

विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वीरयितेति वस्तुव्यस-
भा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगमस्तदाहितो
वा संस्कारस्तावदस्ति । विशेषावगमस्तत्संस्कारो च
शङ्काविरोधिनौ । ननु स्वरूपेण कश्चिदपि विशेषस्याव-
स्थानं न्येति चेन्न अद्यावदान्त्रयभाविनो विशेषस्य पूर्व-
स्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य कालान्तरे
तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वे अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य
परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः
पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भवितया कस्य
पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात् । यदि च
शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य
दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं भा भूत् । यदि तु व्यभिचार-
श्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचार-
स्यापि प्रमित्यापत्तेः । अनादिष्विद्व्याप्तिपाकस्ते तर्कौ
इति चेन्न तदुक्तं प्रमितित्वासिद्धेः शरीरे स्वात्म-
प्रत्ययस्य तादृशस्यात्मप्रमात्वोपगमात् अनादित्वासिद्धे-
चोभयत्नाविशेषात् । नापि यद्यत् व्यभिचारः शङ्कोत
तदा व्याघातः स्यादित्येवं रूपात्तकौटुभाधातावगमः
व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशेषित्वे तर्कभासत्वा-
पातात् तादृशस्यापि व्याघातोपमायकत्वे व्याघातापत्तेश्च
मास्यं शक्यत एव तर्कभासाद्भवतोऽपि व्याघात उपनेतुम् ।
अथ तर्कस्य व्याप्तिर्नूतनताभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचार-
शङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्य-
नवस्थैव । “तस्मादस्माभिरप्यप्यसिद्धये न खलु दुष्प्रता ।
त्वद्वाथैवान्यथाकारमन्तराणि कियन्त्यपि । व्याघातो
यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तस्मै । व्याघाता-
वधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ।” अव्यभिचार-
सौकर्यपरित्यागव्यवच्छेदेनापरात्त्ययः समकाचदृष्टे नष्टे-
ऽदृष्टः शङ्कोत इत्याहुः ।

तर्कस्य यथा व्याप्तिनिश्चयोपयोगिता तथा अतुं चि-
पूर्वपक्षीकृत्य स्थिति यथा

“अलोच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसहजतं सहचार-
दमेन व्याप्तिपादकम्, ज्ञानं च निश्चयः शङ्का च सा च
कश्चिदपाधिसन्देहात् कश्चिद्विशेषादर्शनसहितसाधा-
रणधर्मदर्शनात् तद्विरहश्च कश्चिद्विषयसाधकतया
कश्चित् स्वतः सिद्ध एव । तर्कस्य व्याप्तिपादकमूलकत्वेनानव-
स्थेति चेत् न यावदाशङ्कं तर्कावधारणात् यत्न च
व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत् तर्कं विनैव व्याप्तिपादकः

तथाहि धूमो यदि वज्रप्रसववहिताजन्त्यस्य सति
वज्रप्रसववहिताजन्त्यः स्यात्तोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं धूमोऽ-
वच्छेदेव भविष्यति कश्चिद्वज्रं विनापि भविष्यति अचेतु-
कएव बोध्यतुल्यत इति शङ्का स्यात् सर्वत्र स्त्रिक्रियाव्या-
घातः स्यात् यदि हि भट्टहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना
कार्योत्पत्तिं शङ्केत तदा स्वयमेव प्रमार्थं वज्रैः, तृप्तर्यं
भोजनस्य, परमरिपत्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः
कथं कथ्यते तेन विनापि तत्त्वभावात् तत्त्वज्ञानरुपादान-
मेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकं, शङ्कायां न नियतोपादानं,
नियतोपादाने च न शङ्का तदिदंस्तु “तदेव ज्ञातव्यं
यत्किञ्चाशङ्क्यमाने स्त्रिक्रियाव्याघातो न भवतीति” नहि
सम्भवति स्वयं वज्रादिकं प्रमादिकार्थं नियमत
उपादने तत् कारणं तत्त्वज्ञानरुपादाने चेति एतेन
व्याघातो विरोधः सच सहानवस्थाननियत इति तत्राप्य-
नवस्थेति निरस्तं स्त्रिक्रियायाएव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात्
अतएव “व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तस्मै ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः” इति अशङ्क-
कारमतमप्यपास्तम् । नहि व्याघातः शङ्काश्रितः किन्तु
स्त्रिक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धकेति न वा विशेषदर्शनात् कश्चित्
शङ्कानिर्दिष्टिरेव स्यात् न चैतादृशतर्कावधारो भूयोदर्शनं
विनेति भूयोदर्शनादरः नतु स स्वतएव प्रयोजकः अत-
एव न तदाहितसंस्कारो न मानान्तरं तर्कस्याप्रमात्वात्
तच्च न प्रत्यक्षं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तदभावेऽपि शङ्कानुभा-
नाभ्यां तदुपपत्तिः । नतु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनव-
द्व्यभिचारशङ्काविरहात्तुल्यतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिषाधा-
रणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चयः इति चेन्न स्वरूप-
तत्वेन तयोर्व्याप्तिपादकत्वात् सप्तकौटुभाप्रतिमा तदाभा-
सात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुनरुपज्ञानमिव ।
अपरे तु यत्न तर्कं व्याप्तिरुभयोन्मूलं तत् तर्कान्तरा-
पेक्षा यत्न तु व्याप्तिस्मरणं हेतुः तत् न तर्कान्तरापेक्षेति
नानवस्था अस्ति च ज्ञातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतातु-
मिति हेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्तिरनुभावकाभावात्
तन्मूलातुभवमूला चाप्येऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति ।
यत्त्वनादिसिद्धकार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का
इति तत्र तत् प्रमाणातुपयोगेऽतुमान एव पर्यवशानात् ।
नच व्याप्तिपादकान्यथातुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्ति-
कत्वज्ञानमिति वाच्यम् अतुपपत्तेरतुमानत्वात् । अन्ये
तु विषयसाधकतर्कानौपाधिकत्वमप्यह एव तदधीनो

व्याप्तिपक्ष इति तदपि न तर्कस्याप्रमाणत्वात् । व्यभि-
चारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिशङ्ककारी च इति
चेन्न अनवस्थाभवेन तर्कं विना व्याघातात् बलं शङ्का-
विरहस्तत्र व्याप्तिपक्षे तर्कस्य व्यभिचारात् । यस्तु
योव्यानामुपाधीनां योव्यानुपपन्नव्याभावपक्षः स्यो-
व्यानान्तु साध्याव्याप्यत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावपक्ष
इत्यभौपाधिकत्वं सुस्पष्टमिति तत्तुच्छम् अतुमानेन
तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात् । अे चानु-
कूलतर्कं विनैव शङ्कचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिपक्षं
वदन्ति तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वपक्षेऽनुमान-
मात्रसिद्धयेत अतुमानमात्रोपेदकत्वादेव पक्षेतरोगो-
पाधिरिति चेत् भ्रान्तोऽसि नहि वयमुपाधित्वेन तस्य
दोषत्वमात्रपक्षे साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे
साध्यव्यापकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य
सङ्गलेपाच्च । अपि च करणसंबन्धोः शक्त्यविरक्ताती-
न्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वाच्च साधकं
तत्र व्याप्तिपक्ष पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम ? तस्माद्विपक्ष-
बाधकतर्कभावाच्च तत्र व्याप्तिपक्ष इत्यप्रयोजकत्वमिति ।
तर्कं वेत्यधीते वा ठञ् । तार्किक तर्कवैतरि तर्कशास्त्रा-
ध्येतरि च । “तार्किकशिरोमणिसमुत्ते” दीधितिः ।

तर्किक लि० तर्क-एवम् । !तर्ककारके । श्याचके हेम० ।

“कामैः सन्नर्पयाभास कपणास्तर्किकानपि” भा० शा० ४५ अ०

तर्कग्रन्थ पु० तर्काधिकृतः पन्थः शाक० त० कर्म० वा ।

तर्कप्रधाने पन्थे “तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्यतुल्य-
पिच्छतः” सुसुतः ।

तर्कण न० तर्क-भावे ल्युट् । तर्कग्रन्थार्थोक्ते जहमेदे

“परक्रौर्यान्तदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम्” सा० द०

तर्कमुद्रा स्त्री “तर्कग्रन्थोदयोरपे भिद्यः संयोज्य चाकुलीः ।

प्रसार्थबन्धनं प्राञ्जलसंज्ञेति तान्त्रिकाः” इत्युक्ते मुद्रा-
भेदे “बाह्यं प्रकोष्ठेऽन्तर्भाषाभाषीनं तर्कमुद्रया” भाग०

४।६।२१ ।

तर्कविद्या स्त्री इत० । गौतमोक्तानां प्रमाणप्रमेयादीनां

सोद्धृष्टानां पदार्थानां विद्यायां, कथादोषपटपदा-
र्यादिविद्यायाश्च । “आन्वीक्षिकी तर्कविद्यामहुरक्तो

निरर्थिकाम्” भा० अतु० १७ अ० ।

तर्काशी स्त्री तर्कव्यक्ति च-अण् ङीप् । जवलीहृत् । अमरः ।

तर्किन(स) तर्क-भा० इत(त्) वा । चक्रवर्द्धके रत्नमाहा

तर्किन् लि० तर्क-णिनि । तर्ककारके पण्डितभेदे । “त्रैवेद्यो-

हैतुकस्तर्की नैरक्तो धर्मपाठकः । त्रयसात्रमिषः पूर्वे

परितु स्याद्वावरा” मनुः । [सार्थे क । तर्किक तत्सार्थे ।

तर्कु पु० कृत-उ नि०।(टेको) इति स्थाते यन्त्रभेदे । लि० ।

तर्कुट न० कृत-च्छेदने वा० भावे उट प्रथो०।(काटनाकाटा)

स्वतर्कसंभेदे लि० । करणे उट । शतर्को स्त्री

हारा० गौरा० ङीप् ।

तर्कुपिण्ड पु० ७त० । तर्कुस्थितस्तुपिण्डे (टेकोर वाँटुक्)

जटाधरः ।

[हारा० ।

तर्कुपीठी स्त्री स्वल्पः पीठः ङीप् पीठी इत० । तर्कुपिण्डे

तर्कुलासक पु० तर्कुं चासयति चालयति लघ-णिच्-एवम् ।

तर्कुं चासके यन्त्रे (चरका) । हारा० ।

तर्कुशाण पु० इत० । (टेकोरशाण) सामके लि० ।

तर्कु पु० तरक्षु+प्रथो० । अगादने व्याघ्रभेदे शब्दरत्ना० ।

तर्क्ष्य पु० तक्ष-यत् वा० गुणः । यवचारे रत्नमा० ।

तर्ज भर्त्तने भ्वा० पर० सक० सिट् । तर्जति अतर्जोत् ततर्ज ।

तर्ज भर्त्तने चुरा० आ० सक० सेट् । तर्जयते अतर्जत । तर्जा

तर्जना “सोतामभ्यर्थ्य तर्जितः” “तया तु तर्जिताः सर्वा सुखे-

भीमा यथागतम्” । “राक्षसोऽतर्जयत् छतं पुनश्चादौक-

यद्रथम्” भट्टिः । बालं पुनर्गात्रसुखं गृहीयाच्च चैनं तर्ज-

येत् सुसुतः । आर्पत्वात् पदव्यत्ययः ।

तर्जिन न० तर्ज-भावे ल्युट् । भर्त्तने “तद्व्यवहारात्कृततर्जिन-

विश्वमाः” माघः । च० तर्ज-युच् । शर्त्तने स्त्री

“यन्मा क्रमेण परितस्त्वगतर्जनाभिः” माघः । “मधुर-

वचनैः सख्यं भक्तैः कृताकुलितर्जनैः” सा० द० ।

तर्जनी स्त्री तर्जयतेऽनया तर्ज-करणे ल्युट् ङीप् । प्रदेशिन्यां

हस्ताङ्गुष्ठसमीपस्ये अङ्गुलिभेदे । “तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यं

पितृतीर्थं प्रचक्षते” श्रुतिः । तर्कसुश्रायन्दे उदा० ।

सुश्रायन्दे भूरि उदा० ।

तर्जनीमुद्रा स्त्री “वामसृष्टिं विधायाच्च तर्जनीमध्यमे ततः ।

प्रसार्य तर्जनीमुद्रा निर्दिष्टा नृलपाणिना” तन्त्रोक्ते

मुद्राभेदे ।

तर्जिक पु० तर्जसर्जनमन्त्र इतु । देशभेदे हेमच० ।

तर्थ पु० त्रय-अच् । वत्से । एवम् । तर्थक गोवत्से, अमरः

“कृष्णसमाया तर्थकपङ्क्ति” अन्धोम० । सद्योजाते शिशौ

च हेम० । [शुभे (भेदा) शब्दार्थकल्पतरुः ।

तर्थ्य पु० तरत्याकाशपद्धतिं तृ-नि करणे नि वा । !शब्दार्थ

तर्तरीक न० तृ-करणे ईक फर्करीका० नि० । शनौकाभेदे

कर्त्तरि ईक । श्पारणे लि० चेदि० ।

तर्हं हिंसायां व्या० पर० सक० सेट् । तर्दति अतर्हीत् ।
ततर्ह । “सेहे कपो रथान्नांश्च रिपोस्तर्दं शाखिना” ।

“सुप्पीवः प्रवचं नेभे बहूनामस्तर्दं च” भट्टिः ।

तर्हू स्त्री तर्द-हृद-वा ज । काठनिर्मितायाम् दव्याम् अमरः ।
तर्हन् पु० तर्ह-नृद् वा मनिन् । “चषालच्छिद्राग्रवेधे “ह्रीकुलं
तर्हकुलं वा तर्ह्यातिक्कान् यूपस्य” कात्या० श्रौ० ६।१।२० ।
“तर्ह्यातिक्कान् चषालच्छिद्राग्रवेधादतिक्कान्” कर्कः ।
आधारे मनिन् । शतर्दनप्रदेशे च ।

“तर्ह्यसमूते पचाङ्गवतस्तर्दिमावेव” शत० ब्रा० १२।१।२
तर्ह्यसमूते इति यथोभयोर्भाष्यप्रदेशयोः सम्बन्धी भवति
यथा च तर्दनप्रदेशेषु पचाङ्गागे जते परस्परं स्यूते भवतः
तस्यैकस्योपर्यपरमासृणुयात्” भा०

तर्पण न० तृप-ण्यच् वा स्युट् । १तृप्ती २प्रोषणे च अमरः
१यज्ञकाष्ठे हेमच० । स्नातकादिभिः प्रत्यहं कर्तव्यं पञ्चमहा-
यज्ञानर्गते ४महायज्ञभेदे च च पितृयज्ञः । पितृणां तृ-
प्तिहेतुत्वादस्य तथात्वम् तत्प्रकारः व्या० त० उक्तो यथा
“तर्दद्विविधं प्रधानमङ्गश्च । तत्पाद्यमाह शातातपः
“तर्पणन्तु गुह्यं कुर्वीत् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च कर्माभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” । विध्वामधि-
कृत्य काशीखण्डम् “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः
कुशतिजोदकैः । तत्पितृभ्यस्तृप्तिश्चापि नामगोत्रादि-
पूर्वकम्” । द्वितीयन्तु ब्रह्माण्डपुराणीयम् “नित्यं
नेमित्तिकं कास्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवे-
त्तस्य अङ्गत्वेन व्ययस्थितम्” । तर्पणाकरणे दोषमाह
योगियाज्ञवल्क्यः “नास्तिक्यभावाद्वयस्यापि न तर्पयति
वै सुतः । पिबन्ति देहवधिरं पितरो वै जलार्थिनः” ।
तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् “तस्मात् सदैव कर्त्तव्य-
मङ्गर्जनं मरुतेनसा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेत-
द्विभक्तिं हि” । शङ्खलिखितौ “नेष्टकारचिते
स्थाने पितृर्त्तर्पयेत्” । मार्कण्डेयपुराणम् “यश्च
सर्व्वीय मोक्षदं यज्ञाभ्युपनिषानजम् । तद्वर्ज्यं
सखिलं तात ! सदैव पितृकर्मणि” । विष्णुः “स्नात-
चार्यवासा देवपितृतर्पणमन्त्रः स एव कुर्वीत् । परि-
वर्त्तितवासाश्चोत्तीर्णस्तोत्रं” । अत्रापि तीर्थे विशेष-
माह मत्स्यपुराणे “तिकोदकाङ्गलिर्देवो जलस्यै-
वोत्तीर्णवाचिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे चाद्यं
समिष्यते” । अत्र जलस्यैरिच्छनेन स्वस्वस्थानामपि जल-
स्थानं नियम्यते । ततश्च “अन्तर्दक्ष आचानोऽन्तरेप

पूतो भवति । बहिर्दक्षे आचानो बहिरेव पूतो भवति
तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र
शुद्धो भवति” इति पैठीनसिवचनात् जलस्यैक-
चरणकृताचमनेनोभयकर्मार्हत्वात् तर्पणकाले तीर्थे
जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः । तद्रूपाणां
जले तर्पणमनिपिब्रूमिति । स्वस्वस्थतर्पणे आग्नेय-
पुराणम् “प्रागप्येषु सुराक्षय्येनानुष्ठायैव मध्यतः ।
पितृंश्च दक्षिणाप्येषु दद्यादिति जलाङ्गलीनम्” । अथ-
विदेशे तु विष्णुः “यत्नाशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवता-
पितृन् । तर्पयेत्तु यथाकाममप्युत्तु सर्व्वं प्रतिष्ठितम्” ।
हहस्यतिः “ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याश्चाध्यात्मिकी
जपेत् । जप्त्वाय प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत्” ।
एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं छन्दोगेतरपरम् । तेषाम्नु
वैश्वण्याय चोपनाय इत्यन्तर्द्वयोपस्थानानन्तरं गोभि-
लेन तर्पणाभिधानात् । “आङ्गवने तु संप्राप्ते तर्पणं
तदनन्तरम्” । “गायत्रींश्च जपेत् पचात् स्वाध्यायश्चैव
शक्तिः” । आङ्गवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।
तर्पणं कर्त्तव्यं पचात् स्नानमेव कृत्वा भवेत्” इति-
गोभिलीयवचनाभ्याम् । दक्षः “प्रादेशमात्रसङ्कृत्य
सखिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ्मनुष्यांसृज्येत
पितृन् दक्षिणतस्तथा । अयेस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान्
कुशमध्यतः । पितृंस्तु कुशमूकान् विधिः कौशो
यथाक्रमम्” । एवञ्च “गोष्टङ्कमालसङ्कृत्य जलमध्वे
जलं क्षिपेत्” इति यमवचनस्य गोष्टङ्कपदं प्रादेश-
मालपरम् । उदङ्मनुष्ये तु हारीतः “पात्राद्वा
जलमादाय शुची पात्रान्तरे क्षिपेत् । जलपूयेऽथ वा
गच्छे न स्थाने तु विशर्हिषि” । अत्र यज्ञि यदुपक्रम्य
श्रुतं यश्च येन समं समभिव्याहृतं तदेव तत्तैवाङ्गं नान्य-
दिति बोध्यं तदङ्गं इतरत्तुसमभिव्याहारप्रकरणाभ्या-
मिति गोतमस्तस्मात् तेन पञ्चपुराणीयस्थाने तदङ्गमेव
तर्पणम् । “तद्यथा ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं ब्रह्मं
प्रजापतिम् । देवायक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽ-
सुराः । क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्बगाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशमाग्निमः निराहाराश्च
वे जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये । तेषामाध्यायनायैतद्दीयते
सखिलं मया” । एतेनैकाङ्गविरिति सर्वेषां मतम् ।
“हृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । मनुष्यां
अर्पयेद्भुक्त्वा क्षमिषुमाकर्षीस्तथा । अनक्षश्च अनन्दश्च

नृतीयस्य वनातनः । अपिचसाधुरिचैव वोढुः पञ्च-
 शिखस्तथा । सर्वे ते तृप्तिमायान्तु महत्तेनाम्बुना
 वदा । मरीचिवलप्रस्फुरसौ पुलक्यं पुलकं कृतम् ।
 प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृशं नारदमेव च । देवान् सर्वांश्च-
 भीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः । अपसव्यं ततः कृत्वा
 सव्यं ज्ञातु च भूतये । अग्निज्वालांस्तथा सौम्यान् रुचि-
 श्वतस्तथोपपानम् । सुकालिभो वरुणपदं आज्यपांस्तर्प-
 येत्ततः । तर्पयेच्च पितृन् भक्तान् सतिशोदकचन्दनैः ।
 दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः । अत्र केचित्
 पितृभ्यांतिदेशात् दिव्यापितृणामपि अञ्जलिद्वयदानम् ।
 तदसत् कव्यवाचं नलं सौम्यं यमसम्यग्मणालया । अग्नि-
 ज्वालाः सोमपाश्च वरुणपदः सजत् सजत्” इति
 छन्दोगपरिशिष्टेन विविधैकाञ्जलिविधानात् । “पिता-
 दीक्षाभगोले च तथा मातामहानपि । सन्त्य भक्तान्
 विविधविधं सन्तसदीरयेत् । येऽवाञ्जरा बान्धवा वा
 येऽन्यजन्तानि बान्धवाः । ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये
 चाक्षतोयकाङ्क्षिणः” । अत्र ब्रह्मादिचतुर्षु तर्पणप्र-
 योगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोगविधिर्निरुद्धः ।
 स च अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । तृप्य-
 तानिति वक्तव्यं नास्तीति प्रणवादिना । अन्वारब्धेन
 पञ्चाङ्गान्तेन अन्वादेव वचनात् तर्पणाभिलाषे प्रणवा-
 दित्वं तृप्यतानिति च लभ्यते । ततश्च श्रीं ब्रह्मा तृप्य-
 तानिति प्रयोगः । देवा इत्यादि सवेत्यन्तेन सन्त्यजिज्ञा-
 देकाञ्जलिः । तथा सनक इत्यादि वदा इत्यन्तेनैका-
 ञ्जलिः एवं पुनरपि । “एकैकमञ्जलिं दत्त्वा हौ हौ तु
 सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वैकैक-
 मञ्जलिम्” इति व्यासगोभिलस्मृत्यवचनात् । नतु
 हौ हाविति धीष्णान्तुतेः सनकादिप्रत्येक एव ह्यञ्जलि-
 रिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे हौ हौ ससदायपक्षे तृप्तिप्रतु-
 रोधेन तथैव युक्तत्वात् । अत्राञ्जलिपदं प्रायुक्ता-
 न्वारब्धेनेति अत्रचात्तयाविधुल्लङ्घयपरम् तद्दे-
 वलिकाञ्जलिपरं वा देवादपक्षे । पितृपक्षे तु “तौ
 सुतामञ्जलिः पुमान्” इत्येतत्परं पद्मपुराणीयतर्पणपक्षे
 तु पितृपक्षे एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तथैवाञ्जलिः ।
 अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीये प्रचेतः
 “मातृसह्यास्तु वाक्सिक्तसाधं दद्यात्तिरञ्जनीन्” ।
 इति । पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तर्पणादिकं
 ज्ञानमेव प्राङ्मुखेन तदितरेषोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं

तथा च परिशिष्टतं आसवेदीयधर्त्तिशुद्धाङ्गायं
 “मनुष्याणामेषा दिक् या च प्रतीचीति” । तथाच
 ज्योतिष्टोमे श्रूयते “प्राचीं देवा अभजन्त, दक्षिणं
 पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः उदीचोमसुराः अपरेषासु-
 दीचीं मनुष्याः” । यत् “कृतजयोऽनजानुदङ्मुखः ।
 दिव्येन तीर्थेन देवानुदक्तेन तर्पयेत्” इति शङ्ख-
 निखितस्मृतं देवतर्पणे उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुति-
 विरोधात् शाख्यनरीयम् अथर्त्तविधयकम् । उदकेनेति-
 अत्रणात् यवादीति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा ।
 यत्, “निवीती हलकारेण मनुष्यांस्तर्पयेत् । कुशस्य
 मध्यदेशेन नृतीर्थेन उदङ्मुखः” लघुविष्णुनाचल-
 प्रयोगेण जलदानसक्तं तत् सनकादिप्रत्येकपक्षे यथा
 “सनकस्तृप्यतां तस्यैतदुदकं हलं” इत्यादी न तु पद्म-
 पुराणीयमित्यतः तर्पणे “दत्तेनाम्बुना” अनेन दत्तस्य
 पुनरुदागासम्भवात् । नृतीर्थेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन
 “प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्” इति
 विष्णुपुराणीयैकयाक्यत्वात् । मरीच्यादि ह्यपितर्पणन्तु
 अङ्गुल्यग्रेण “अङ्गुल्यग्रेण” इति यमवचनात् एव-
 म्भाष्यदेवतीर्थयोरङ्गुल्यग्ररूपैकदेशत्वसाधक्येण । मरी-
 च्यादितर्पणे तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव
 योगिदाज्ञवल्क्यवचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिमिति
 विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्यानित्यत्र देवानिति विभे-
 दणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा । मरीचिः “सौवर्णेन
 तु पालेण ताम्रहृद्यमयेण वा । औदुम्बरेण खड्गेन
 पितृणां दत्तमज्यम् । विना हृद्यसुवर्णेन विना
 ताम्रमयेण वा । विना तिलैश्च दर्भैश्च पितृणां नोप-
 तिष्ठते” । एतच्च समयाभावे बोध्यं नतु एकस्याभावे
 शङ्कः । “सौवर्णेन तु पालेण राजतेनौ-
 दुम्बरेण च । खड्गपालेण शङ्खना वायुदकं
 पितृतीर्थं शृणु दद्यात्” । शङ्खः सुवर्णकोलकः ।
 “अक्षतोदकैर्वज्रैस्तर्पयेद्देवान् सतिनाभिः पितृंस्तथा”
 इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पितृपक्षे तिलोदकमात्र-
 विधानात् । पद्मपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम् ।
 अपसव्यं प्राचीनाधीतत्वम् । उपवीतित्वम् प्राचीना-
 वीतित्वञ्चाह गोभिलः “दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरो-
 ऽवधाय सव्येऽंघ्रे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवधाय
 भवति एवं यज्ञोपवीती भवति । ‘सव्यं बाहुमुद्धृत्य
 शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंघ्रे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमवधाय

भवति एवं प्राचीनाधीतो भवति” इति । प्रतिष्ठापयति यन्नोपधीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि “उपधीतं यत्तद्धृतं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनाधीतमन्यः क्षत्रिणीतं कण्ठस्थितम्” इति । “सावित्री पन्थिसंयुक्तं उपधीतं तपाच्युत” इति ब्रह्मपुराणीय प्रजादर्शनात् । गायत्रीमन्त्रेण उपधीतं कर्तव्यमिति प्रतीयते । लौकिकास्तु सावित्रीपन्थिरिति वदन्ति प्रवरसंख्यया वेष्टितपन्थिरिति लौकिकध्वजहारः । विद्याकरधृतं “यथा यन्नोपधीतम्” । इत्यादिवाक्यात् उत्तरीयमपि यन्नोपधीतवत् सव्यापसव्यत्वादिना धार्यं विवृतं युजितव्ये । पितादीत्यादिना मातामहादित्यपरिच्छेदः । तथाच विष्णुपुराणे “त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् । ऋषीणाञ्च यथान्यायं स्रजश्चापि प्रजापतेः । पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ! । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान् । मातामहाय तत् पित्रे तत्पित्रे च समार्चितः । दद्यात् पित्रेण तीर्थेन कास्यञ्चान्यत् षड्गुणमे” । स्मृतिसारं धृतम् “वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् । ज्ञानसायञ्चले पात्रे रोमकूपे न कृत्वा च” । जलतर्पणे रोमरहितप्रदेगे वामबाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान् संस्थाप्य सुद्वाररहितदक्षिणहस्ततर्ज्ज्वर्याङ्गुलीयोरन्यतरेण तिलान् गृहीत्वा वामहस्तमलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारिजातः । अतएव मरीचः “स्रक्तहस्तश्च दातव्यं न सुद्रां दर्शयेत् कश्चित् । वामहस्ते तिला म्मास्ता स्रक्तहस्तश्च दक्षिणम्” । स्रक्तहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात् ! एवं सुद्रा प्रदेशिन्यङ्गुलयोगे सन्दंशरूपः । स्रक्तहस्तश्च दक्षिणम्” इति दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्यात् इति नैयतकाखीनकल्पतरुः । तथाच नारदीये “अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणस्थेतरस्थितान् । तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत् पितॄन्” । देवलः । “रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु संतर्पयेत् पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुचिरेण मलेन च” । कण्डवजलमयके तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् “मये यदेत यः कुर्यात् तर्पणं ज्ञानदुर्बलः । पितॄणां मरके घोरे गतस्तस्य भवेद्भयम्” । तथा “गूढोदकेन कुर्यात् तथा मेघादिनिःसृतेः” । इति मेघादि दर्शनादिति कौस्तुभे । योगियाचलव्याः “यद्युद्धृतं जलञ्चेत्तु

तिलान् संनिश्चयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन तिलायाद्या विचक्षणैः” । अत्र शेषार्द्धं मनदपारिजाते लिखितम् । “अन्यथा वामहस्तेन तत्तर्पणमाचरेदिति” । वायुपुराणम् । “तिलदर्भैस्तु संयुक्तं अङ्गुला यत् प्रदीयते । तत्सर्वममृतं भूत्वा पितॄणास्तर्पितवते” । स्मृतिः “रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां द्वादश्यासरे । सप्तम्यां जम्बूद्विपसे न कुर्यात्सिद्धतर्पणम्” । मत्स्यपुराणे “संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा । द्वादशे जम्बूदिने चैव न कुर्यात्सिद्धतर्पणम्” । द्वादशे आमावास्यातिरिक्ताद्वादशे “भीमवल्गुविमोक्षेण आमावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु दीपदानेन पितॄणामण्यो भवेत् । अमावास्यान्तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम् । पात्रभौदुम्बरं प्राप्य भूमिश्च तपोधनाः ! । कृतं भवति तत् द्वादशं रक्षस्य सदा भवेत् । विशेषतश्च द्वादश्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् । न कालनियमस्तत्र क्रियते सर्वकर्मसु” । बौधायनः “न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् । सप्तम्यां रविवारे च जम्बूद्विपसे च” । स्मृतिः “निषिद्धदिनमासाद्य यः कुर्यात्सिद्धतर्पणम् । दधिरे तद्भवेत्तोयं दाता च मरकं व्रजेत्” । प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः “अयने विपुले चैव संक्रान्त्यां यद्विषये च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे । सूर्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्ति तर्पणे । तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा” । स्कन्दपुराणम् “तीर्थभावे तु कर्तव्यं तर्पणं सति लोदकेः । योऽन्यथा तर्पेत्तुभूदः स विषायी भवेत् कृमिः । विशेषतस्तु द्वादश्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन्” । एतच्च निषिद्धदिनतर्पणविधायकम् । “तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” इति मदनपारिजातविद्याकरराजपेयिधृतमरीचिवचनात् । तिलाभावे पितृतीर्थेन प्रतिनिधिना तर्पणम् “तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिद्धे तु दर्भैस्तोयैर्न चान्यथा” इति याज्ञवल्क्यात् । सुवर्णरजतान्वितं सुवर्णरजतस्य, इत् । अतएव “सुलभं सकलं पुण्यं यत्तदानादिव फलम् । गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितॄस्तर्पणम्” इति भविष्यपुराणे गङ्गातोयस्य दुर्लभत्वस्य न च तदभावात्तर्पणमात्राभावात्तपः “पितॄणां पितृतीर्थेन कृतं विश्वस्यो-

विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थे समीपतः । गोभिलः “गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्य कर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न सृष्टाति । सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितरक्षय्य-
काले तु अथयां तृप्तिमिच्छता । शर्मसृष्ट्यादिके कार्यं शर्मो तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम्” । काण्वीजिनिः “नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्त्येदूर्ध्वमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्” । योगियाज्ञवल्क्यः “नाम-
गोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरतुर्पुर्वशः” । तेन असुकगोत्रः पित्ता असुकदेवशर्मो हृष्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहादौ । एष चासम्बु-
द्धिप्रयोगो वाजसनेयीतरपरः । तेषान्तु सम्बुद्धप्रलता-
माह ब्राह्मणसर्वस्वे जातृकर्ण्यः “प्रभीतपितृकस्तू-
-श्वस्वस्वेत्यावाहा नामगोत्रसुदाहृत्य यावता पितृका-
-र्थमसावेतत्ते उदकमिति पितृन् पितामहान् प्रपि-
-तामहान् । एकैकस्मै त्रींस्त्रीन्दद्यात्” । अत्र चासाविति नाम गृह्णीतीति कात्यायनोक्तस्य नाम्नः ते इति युक्तप्रयोगात् सम्बुद्धप्रलता प्रतीयते तस्य सम्बु-
द्धप्रमानात्मवाचित्वात् । असम्बुद्धिप्रथमानत्वेऽनन्व-
-जापत्तेः । ततश्चासुकगोत्र ! पितरसुकदेवशर्मो सृष्ट्य-
-क्षैतत्ते तिलोदकं स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहानामपि । ततो मातादीनां प्रस्थां तर्पणानि ।
हृदयानां मध्ये यो जीवति तं विज्ञाय हृदप्रपिता-
-महादीन् गृह्णीत्वा पूरयेत् । एवं प्रव्रजति ते पतिते च । ततो विभ्रातृज्येष्ठभ्रातृपितृव्यभ्रातृलादीर्कर्पयेत् ।
शङ्खः “वाग्वानां कृत्वा सुहृदां तर्पयेत्” सुहृदो भिलादयः । भिलायाप्यसवर्णाय जलं न देयम् ।
“सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च” इति याज्ञवल्क्यात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्मादस्यां तर्पणं कार्यम् “ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णादयुभीषाय नो जलम् । संवत्सरकृत तेषां पुण्यं नश्यति सप्तमः !” इत्यादि वचनात् । मन्त्रस्तु “वैयाघ्रपद्यगोत्राय इत्यादि । ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम् अन्येन पितृतर्प-
-णात् पूर्वम् । अत्र वीजं वर्णज्येष्ठमिति हलायुधः । अपसव्येन दक्षिणासव्येन सति कोदकेन सक्तं कर्त्त-
-व्यम् । ततः कृताञ्जलिः “भीष्मः शालनवोवीर” इत्यादि शठेत् । ततो वेऽवान्वा वाग्ववा वा इत्यादिना एका-

ञ्जलिर्देयः । योगियाज्ञवल्क्यः “निष्पीडयति यः पूर्वं ज्ञानवस्त्रञ्च तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः । तथा “अक्षप्रकरवत्तस्य अपसव्येन यो-
-जुनम् । अक्षप्रकरवत् आक्षोष्णितसमीपाक्षविकरणयत् तस्याधोवस्त्रस्य “ज्ञानशास्त्रान्तु दातव्या ऋदक्षिणो विशु-
-द्धये” इति वशिष्ठवचने अधोवस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये ऋद्धानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः “वस्त्रनिष्पी-
-डितं तोयं ज्ञातस्थोष्णितभागिनः । भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्माद्विष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह गोभिलः “ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो ऋताः । ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अशक्तौ शङ्खः । “आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति-
-क्रमात् । अञ्जलित्वितये दद्यात् एतत्संक्षेपतर्पणम्” । “आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृभामवाः । तृप्यन्तु सर्वे पितरो मातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनां सप्तदीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनाक्षोकादिदमस्तु तिलोदकम्” ।

जन्मादस्यां तर्पणस्य फलं यथा “तस्यां तिष्ठौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति । गयात्राहं कृतं तेन शताब्दं नात्र संगयः” ब्रह्म-वै० श्रीकण्ठजन्म खण्डः । तर्पणञ्च देवर्षिपितृमनुष्यणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिस्त्वादनम् । यथा “एवं ज्ञात्वा पितृन् देवान् मनुष्यां कर्पयेत्तरः । नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्त्येदूर्ध्वमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपो-
-ऽञ्जलिम् । त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा । वसित्वा वसमं शुक्लं स्थले चाक्षीर्ण-
-वर्हिषि । विधिज्ञास्तर्पणं कुर्यान् पात्रे तु कदाचन । यदपां क्रूरमध्यं तु यदमेध्यन्तु किञ्चन । अगान्तं मलिनं यच्च तत्सर्वमपगच्छतु । गृह्णीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना । मल्लिर्मेहृषि मैर्हत्यां रक्षोप-
-हतये हुतम् । अनाञ्जिकन्तु यद्भुक्तं पापाद् यच्च प्रतिपद्यम् । दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायक-
-र्म्मभिः । पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः स इहृष्यतः । सविता च भगस्यैव सनयः सनकादयः । आब्रह्मस्तम्ब-
-पर्यन्तं जगत् तृप्यत्विति ब्रुवन् । क्षिपेदपोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्वन् सङ्क्षेपतर्पणम्” गारुडे २१५ अ० । तर्पण विशेषस्तु गारुडे २१६ अ० वज्रपुराणे नित्या ऋक ज्ञानविधाननामाध्याये च इदम्यः । जीवतृपितृकस्य

तर्पणनिषेधो यथा “दर्शनात् गवाश्चाहुं तिलैस्तर्पण-
मेव च । न जीवतृपितृको भूय ! कुर्वीत् जलावसा-
प्रुयान्” काशिका० पु० ८८ अ० ।

कर्त्तरि ल्यु । तृप्तिप्रकारके लि० । “सुरभिप्रोषतर्पणः”
अमरः । “सन्तर्पणो नाकसदा वरेण्यः” भट्टिः ।

तर्पणी स्त्री तृप्-णिच्-करणे ल्युट् ङीप् । गुरुस्तन्द्वजे
गन्धमा० ।

तर्पणेच्छु पु० तर्पणमिच्छति इष उ० नि० २० । १भीष्मे
गन्धर० । २तर्पणेच्छुमात्रे लि० ।

तर्पिन् लि० तृप्-णिच्-णिनि । १तर्पके प्रीणयितरि स्त्रियां
ङीप् सा च २पञ्चचारिणीततायाम् स्त्री गन्ध० ।

तर्पिली स्त्री तृप्-बा० इत् गीरा० ङीप् । पञ्चचारि-
गवाम् । कपिलका० रस्य वा लः । तल्लिखीतिरूपान्तरं
तल्लार्थे । स्त्रार्थे क । तर्पिलिका तल्लार्थे । तल्लापि वा
रस्य लः । तल्लिखिकापि तल्लार्थे ।

तर्ज गतो भ्वा० पर० सक० सेट् । तर्जति अतर्जी । तर्ज ।
तर्जट प० तर्जति अतर्जु गच्छति तर्ज-अट् । १वत्सरे २चक्र-
मर्दके च राजनि० ।

तर्जन् न० तृ-ननिन् । यूपपभागे अमरः ।

तर्ज्य पु० कपिभेदे । “सदाष्टणो यजते वि द्विपो अधीहाहुस्तः
श्रुतवितर्ज्यः” क० ५।४४।१२ “सदाष्टपादयः पञ्चर्धयः”
इति भाष्योक्तेः ।

तर्ज्य पु० तृष-भावे चञ् । १अभिलाषे २तृष्णायाञ्च अमरः ।
“निवृत्ततर्ज्यैरुपगीयमानात्” भाग० १।८ तर्ज्येदो न भवति
पुरुषस्यैव कलमवात् । निवृत्तते तदा तर्ज्यः पापमन्त्रगतं
यदा” भा० शा० २०४ अ० । त-कर्मणि करणे-वा स ।
२ससृष्टे ४भेलके च उच्चल० ।

तर्पण न० तृष-भावे ल्युट् । पिपासायां जटाधरः । [लिका० ।
तर्पित लि० तर्पे जातोऽस्य तार० इत् । तृषिते पिपासौ
तर्पुल लि० तृष-बा० उलच् । तृष्णायुक्ते “ज्ञानेन्द्रियाणी-
न्द्रियार्थान् नोपसयन्त्यतर्पुलम्” भा० २।११ अ० ।

तर्प्यावत् लि० तृषावत् वेदे ष्ठो० । तृष्णायुक्ते । “निवृ-
त्तनिवृत्तपक्षप्रावान् गोधा” १०।२८।१० । “तर्प्यावान्
तृषावान्” भा० ।

तर्हि अख्य० तद्+र्हिङ् । तस्मिन् काले इत्यर्थे । “रक्षांसि
वा एनं तर्हानिभन्ने यर्हि न जायते” रीत० ब्रा० ।
“यर्हि वाव भो मयार्थे भविता तर्ह्येव वोऽहं पुनरा-
गनास्मि” तै० स० ।

तल प्रतिघायां वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
तालयति ते तलति । अतीतलत् त अतालीत् ।

तालयाम् बभूय आह चकार । तताल तेनतुः तलम् ।
तल पु० न० तल-अच् । स्वरूपे “शैलेयनक्षेत्रे शिवातक्षेत्रे”
कुमा० । “हिमधान्नि दर्पणतले च सृष्टः” माघः ।
“विदाहुर्वन्तु महत्तलं विद्विपदम्भसः” “तलं स्वरूपं
प्रमाणं वेति” मल्लिना० । २ज्याघातवारणे । ३कानने
४कार्ययोजे न० भेदि० । ५वर्त्ते पु० लिका० । ६पादतलस्य
मध्ये हेमच० । “इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवी
तलम्” भा० वि० १६० अ० । “मुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्
व्यामेव भूतलम्” रघुः । ७तालवृक्षे पु० ८चपेटे (चङ्)
९तृषरी १०खड्गसुष्टौ ११मध्यह्मणे तन्मोवादेने पु०
भेदि० । १२गोघायां पु० हेमच० ।

तलक न० तल-वा-वुन् । पुष्करिण्याम् (तलाखो) हारा० ।
तलकीट पु० वृक्षभेदे “तलकीटस्य बीजेषु पचेदुत्कारिकां
गुभाम्” सुश्रुते श्वाशचिकित्सायाम् ।

तलताल पु० तलेन करतलेन ताड्यते ताड-कर्मणि यञ्
इत्य लः । करतलेन वादनीये वाद्यभेदे “आखेटयन्
खेलयेत् तलतालं च वादयन्” भा० व० १७८ अ० ।

तललाण न० तलं करतलं लायते लै-ल्यु करणे ल्युट् वा ।
करतललाणकारके करतलरचके चर्ममये गोवाभेदे
“यत्नैते सतललाणाः सुयोधनपुरोगमाः” भा० श्लो० १।१८
अ० । “विवहासितललाणः श्लोषधर्ममनुव्रतः” भा०
व० ६७ अ० ।

तलप्रहार पु० तलेन चपेटेन प्रहारः प्र+ङ्-चञ् १त० । (चापङ्-
मारा) चपेटाघाते । “तलप्रहारनयनेः सङ्गं भीमनिस्स-
नम्” रामा० ल० ७६ अ० । [नलमीने अमरे पाठान्तरम् ।

तलमीन पु० तले जलनिम्बे स्थितो मीनः । (चिह्नुङ्)
तलयुद्ध न० तलस्य चपेटस्याघातेन युद्धम् । चपेटाघातेन युद्धे
(चङ्गाचङ्गि) “बालानां तलयुद्धे संपातः सतयुद्धे वा”
व० स० ४७ अ० तलमद्धे इति पाठान्तरम् ।

तललीक पु० तलस्यो निम्नस्थः भूमेस्तलस्यो लोकः । पाताले
“स्वर्गोक्तपातालान् खगलोक्तपातालान् लोकपातालांस्तल्लोक-
पातालान्” भाग० २।४६।४१ अ० ।

तलव लि० तलं हस्तादितलं वाति निहन्ति ताडयति वा-
गतिर्हिसनयोः क । तलवाद्यवादके । “ताडूतायान-
न्दाय तलवम्” यजु० १०।२० । “तलवं तलवाद्यावा-
नम्” वेददी० ।

तलवकार उ० वाचवेदशास्त्राभेदे “जान्दोग्ये तलवकारा-
(तलवकारा) दिवाशाभेदेयु विवक्षणागीतिहेतवोऽक्षर-
विकारादय आन्नायने” सा० स० भाष्यम् । तल्यवो-
पनिषत् “केनेषितं पततोत्यादि” ।

तलवारण न० तले वास्तवे वारयति ज्ञाघातम् वारि-
त्यु । ज्ञाघातवाच्यार्थे हस्ततले वहे (चाभाटी)वर्नभेदे
तलसारक न० तले वक्षःस्थलाधोभागे सारोबलं यस्मात् कप् ।
अथस्य वक्षोऽधोभागे बद्धरज्जुभेदे (तङ्) हेमच० ।
तलहृदय न० तलस्य हृदयमिष । पोदतलस्य मध्यस्थाने हेम०
तला स्त्री तलं ज्ञाघातवारणार्थत्वेनाक्षत्रायाः अच् ।
ज्ञाघातवारणार्थे हस्तवहे चर्ममये पदार्थे (चाभाटी)
अमरे पाठान्तरम् तलाऽक्षत्रस्य इति । शोधायुक्ते लि० ।
“ततः कश्चधारी च तली खड्गी गरासनी” भा०
उद्यो० १५७ अ० ।

तलाची स्त्री तलमञ्चति अन्च-किप् ङीप् अञ्चतेरहोपे
पूर्वाधो दीर्घः । नलनिर्मितकटे (दडमा) हारा० ।

तलातल न० समस्त अधोभुवनेषु पातालभेदे “ततोऽधस्ता-
त्तलातले मयोनाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरा-
रिषा लिलोक्याः संचिकीर्षुषा निर्दग्धस्त्रिपुरलघत्तत्
प्रसादात्तलपदो मायाविनामाचायौ सहादेवेन परि-
रक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते” भाग० ५।२४।२८
“अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसा-
तलं पातालमिति” भाग० ५।२४।११ । पातालकथने ।

तलिका स्त्री तलं वक्षःस्थलतलं बन्धनस्थानत्वेनाख्यस्य
बा० ङन् । अथहृदयस्यरज्जुभेदे(तङ्)हेमच० ।

तलित् स्त्री तङित्+ङल्य लः । विदुति शब्दार्थचि० ।

तलित न० तल+तारका० इतच् । अटमांसभेदे । यथा“गृह-
मांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये
संभटं तलितं प्रोच्यते बुधैः । अस्य क्षणाः । ‘तलितं
बलमेधाग्निमांसोजःपुक्रद्विजत् । तर्पणं यत्तु सु-
स्निग्धं रोचनं दृढताकरम्” भा०प्र० ।

तलिन न० तल-इनन् । शय्यायां हारा० । श्विरेले
श्लोके ४५५५ लि० मेदि० ५५५५ लि० हेम० ।

तलिम न० तल-वा० इमन् । कुड्डिमे (कात) शय्यायां
शङ्खे ५वितामके च मेदि० ।

तलुन उ० तल-उनन् । शय्यो शयूनि लि० स्त्रियां ङीप् ।
तलीक्षण उ० स्त्री तले रक्षणमस्य । नूकरे शब्दार्थकल-
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

तलीदरी स्त्री तलं निम्नसदरमस्या शङ्खकलेऽपि
नासिकोदरेत्यादिविशेषोक्तेः ङीप् । जयोदर्यां भाष्यां
शब्दार्थकलसतः । [हारा० ।

तलीदा स्त्री तले उदकं यस्या उदकस्य उदादेशः । नद्यां
तल्ल न० तल-वा० कन् न कित्त्वम् । वने त्रिका० ।

तल्य पुंन० तल-पक् । शय्यायाम्, शङ्खानिकायां, श्दारेषु
च अमरः । “अगर्विणं तल्य आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा”
मनुः । “सौदुस्वरस्तलो भवति”तैत्ति० १।२।६।५ “सपदि
विगतनिद्रस्तल्यसुष्माञ्चकार” रघुः । “यत्नातपे दातु-
मिवाधितल्यम्” माघः । “सल्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु
गुरुतल्यसमं विदुः” । “गुरुतलोऽभिभाष्यैनक्षत्रे
सुष्यादयोमये”मनुः । “गुरोस्तल्यं तल्यं कलत्वं यस्य”
प्राय०पि० । “आचार्याणीं स्त्रां च सुतां गच्छंस्तु गुरु-
तल्यगः” याज्ञ० । “पितृव्यदारगमने भ्रातृभाष्यागमे
तथा । गुरुतल्यगतं कृत्यान्नाम्या निष्कृतिरुच्यते” सर्वज्ञः
“स गृहे गुरु उत्पन्नस्य स्त्राद्यस्य तल्यजः” “यस्तल्यजं
प्रमीतस्य स्त्रीवस्य व्यधितस्य वा” मनुः । तल्ये भवः यत्
तलपत्र इदमेदे पु० “नमस्तल्यत्र गेह्याय” यजु० १६।४४ ।
तल्ये साधुः यत् । तल्य शय्यायां स्त्री लि० “यतं तल्यत्रा
राजपुत्रा आयापासाः” यत ब्रा० ११।१।६।२ ।

तल्यकीट उ० तल्ये खड्गायां जातः कीटः या० त० । (हार-
पोका) कीटभेदे शब्दार्थचि० ।

तल्यक उ० तल्ये तत्संस्कारेऽधिकतः बा० कन् । शय्या-
रचनायामधिकते दासभेदे । “सूपव्यञ्जनकसारस्तल्यका
व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका
अपि” कामन्दकीयनीतौ चरभेदकथने ।

तल्यन न० तल्य इवाचरति । तल्य+किप्-कत्तिर ल्यु ।
श्विरेषु २पृष्ठवंशस्य मांसं च हारा० ।

तल्यल न० तल्यं तयाकारं जाति ला-क । करिपृष्ठवंशे
“शान्दत्वक्कास्तल्यलाष्टिककाः” माघः “तल्यलाः
पृष्ठवंशाः” मल्लि० हाराधर्यां तल्यनेत्यल तल्येति वा
पाठः माघे तल्यनेति वा पाठः । अन्यतरपाठः क्षिपिकर-
प्रसादकत इत्यवधेयम् ।

तल्ल लि० तल्लिन् ङीयते ङी-ङ । तल्लिन् ङीने “तल्लला-
निति शान् उपसीत जान्दोग्योप० तल्लानित्यस्य भाष्ये
“तल्लत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वाच्चेत्तुक्तम् श्विरे लिक्ता०
श्लोकाधारविशेषे (तलाधो हिन्दिभाषा) मेदि० ।

तल्लज उ० तत् प्रसिद्धं यथा तला लजति लज-कान्तौ अच् ।

प्रशस्ते चैयन्तु उत्तरपदस्यः “प्रशंसावचनैश्च” पा० कथ्य-
 सर्पक्षित्यं समस्तः अजहृक्षिज्ञश्च कुमारीतल्लज इत्यादि ।
 तल्लिका स्त्री तल्लिन् लीयते ली-ड संज्ञायाम् कन् कापि
 अत इत्थम् (ताली) कल्लिकायां शब्दार्थश्च ।
 तल्लो स्त्री तत् प्रसिद्धं यथा तस्या लसति लस-ड गौरा-
 डीप् । शतरण्याम् सेदि० ।
 तल्लकार पु० सामवेदस्य शाखाभेदे तल्लकारशब्दे दृश्यम् ।
 तल्लचीर न० ल-अच् नित्यकर्म० । (तिक्षुर) ख्याते
 पदार्थे “तल्लचीरन्तु मधुरं गिरिं दाहपित्तहृत् ।
 जयकाशकफघ्नास्राक्षदोषं हन्ति सेवनात्” शगञ्जलतायां
 स्त्री राजनि० । [यथाशशकेराभेदे राजनि० ।
 तल्लराज पु० ल-अच् तत्रः पर्थः सन् राजते राज-अच् ।
 तल्लराजोद्भव पु० तल्लराजादुद्भवति उद्+भू-अच् । यथा-
 मग्नराजाजते खण्डभेदे । “तल्लराजोद्भवः खण्डो दाह-
 तृष्णाविनाशनः । मूत्रांभोहृत् तापस्य श्वासस्य च
 निवारकः । इन्द्रियतर्पणः शीतः सदा मधुर एव च”
 राजनि० ।
 तल्लर्ग पु० त-वर्ग । तल्लि ट ध न क्तेषु वर्णेषु । तल्ल भवः
 वर्गान्तितात् ख । तल्लर्गिय तल्ल भवे वर्णे ।
 तल्लम् न० ल-अचन् । इडङ्गे श्मश्रुति श्वले च निघण्टुः ।
 “अल्पादचिन्तं तल्लसा जलन्यः” क० १।१०।८ “तल्लसा बलेन”
 भा० । “तल्लस्तमस्तयसां यजुर्वाहो !” क० २।२१।२ ।
 “प्रदाहिनां तल्लसं जम्बुत्पाम्” क० १०।२८।७ ।
 तल्लसे बलाय हितं-यत् । तल्लस्य बलहिते बलसाधने
 च लि० “तल्लो तल्लसमनुदाति” क० २।२०।८। तलोऽस्यस्य
 मत्तप् मस्य वः सान्त्वत् मत्तये न विसर्गः । तल्लसत्
 बलयुक्ते लि० “वीर उग्रते तल्लसान्” क० ८। ८७।४६ ।
 पक्षे विनि तल्लस्मिन् तल्लार्थे लि० उभयत्र स्त्रियां डीप् ।
 तल्लगा लि० तल्लसा बलेन गीयते गै-कर्मणि क्तिप् पृषो० ।
 प्रहृष्टबलयुक्ते “हृष्टिः स सुव स्वविरं तल्लगाम्” क०
 ४।१८।१० “तल्लगाम् प्रहृष्टबलम्” भा० ।
 तल्लिपुला स्त्री अतृतीयवर्णात् परं तगणपूर्वके विपुलाञ्छन्भेदे
 “तोऽञ्छे क्तपूर्व्या भवेत्” ह० २। १। १। अञ्छे अतृतीयात्
 परं तगणश्चेत् तप्त्वा तल्लिपुलानाम् अञ्छे इति तदर्थः ।
 तल्लिष पु० लो० तत्र-“तल्लेर्षिहा” उणा० टिप् । श्रुते २ ससुक्ते
 च “तल्लिपताविप्रावञ्छं लिटिर्वा चाहृतः कृषिन्” । “श्रेय-
 कन्यायां ४ भूमी ५ नद्याश्च स्त्री उञ्चन् टिप्त्वात् डीप् ।
 इडङ्गे ७ मश्रुति लि० निघण्टुः । ङगक्तौ ङव्यदसावे पु०

सि० को० १-वचवति च लि० । “वभो वृत्तायां तल्लिषो
 वभूथ” क० ८। ८६। १८ “तल्लिषः प्रहृष्टो बलवान्” भा०
 “अहं श्रुत्वास्तविषसुविज्ञान्” १। १६। १६ सेदिन्यां
 तलीभेति दीर्घमध्यपाठो क्षिपिकरप्रभादकृतः सुखम-
 ध्यपाठस्यैव प्रयोगदर्शनात् उणादिसूत्रे तस्यैव व्युत्-
 पादितत्वाच्च । [४ गुणिते च ।
 तल्लि लि० तल्ल-क्त । शतमूकते श्विधाकते, च । शताङ्गिते
 तल्लि स्त्री तल्ल-क्तिच् । तल्लणे ।
 तल्लि पु० तल्ल-तृच् । श्वेदरि (कुतार) श्जातिभेदे
 श्विन्कर्मणि ४ आदित्यभेदे च रमानाथः ।
 तल्लि अलङ्कारे वा चुरा० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट्
 इदित् । तल्लवति ते तल्लसति अततंसत्-त अतसीत् ।
 तल्लसं “प्रतिजानामीति ते पिता गर्भं सुदितमंसयत्” यजु०
 २। २। ४ अततंसः उत्तंसः । आदित्यपक्षे अल्ल आल्लने-
 पदित्वं केचिदिच्छन्ति तल्लसते अतंसिष्ट ।
 तल्लि उत्क्षेपे दिश० पर० सक० सेट् । तल्लसति इरित्
 अतसत् अतसीत् अतासीत् । तताश्च तेसदः । उदित्
 तमित्वा तल्लता । तल्लतः “यस्य तल्लि विना प्रष्टी
 तेनेति करणं विना” उद्भूतः ।
 तल्लिर पु० तन्-कसरन् । (गुटिपोकार सुता) छत्रभेदे उणा०
 तल्लिर लि० तत् करोति ल-टच् “तल्लिहृतोः करप-
 ल्योः” पा० सेट् दक्षोपच । श्वेदे २ प्रकाशाके
 (पिङ्गिङ्) शाकभेदे पु० रत्नमा० । श्मदनद्वये पु० अटा०
 ४ अत्रणे “व्याहृता यत् परस्त्रेभ्यः श्रुतो तल्लिरता स्थिता”
 रघुः “तल्लिरः कर्णचौरयो रिति” रघुटीकाधृतकोषा-
 न्नरं मल्लिनाथेन तु अल्ल न कर्णार्थकतां स्त्रीचकार
 किन्तु तस्य लोकाख्यायान्नरमाह च यथा “तल्लिरता
 चौर्यं परस्त्रेभ्यः परधनेभ्यः श्विषयभूतेभ्यः व्याहृता
 सती श्रुतो वाचकशब्दे स्थिता प्रहृता अपहृता-
 भावात् तल्लिरशब्द एव अपहृतः इत्यर्थः” । ५ कोपनायां
 नाथ्यां स्त्री शब्दार्थकत्वं टिप्त्वात् डीप् ।
 तल्लिरस्त्राय पु० तल्लिरस्य प्रकाशाकस्यैव छात्रारव नाडिका
 अस्याः । काकनासानतायाम् राजनि० ।
 तल्लिर्वस् लि० स्या-क्तश्च । स्थितवति “स पाठलायां गवि
 तल्लिर्वसम्” “तल्लिस्तात्ततुभागे प्राङ्नाकमधि-
 तल्लिर्व” रघुः ।
 तल्लि लि० स्या-वा० कु द्वित्वश्च । स्यावरे “देहश्च सर्व-
 संगतो जगत् तल्लिरिति द्विधा” भाग० ७, ७। १। १० ।

तस्युस् पु० व० व० स्वा-वा० कुचि द्वित्वम् । मानवे निघण्टुः ।
ताक्षण्य पु० स्त्री तच्छोऽपत्यं कारित्वात् गत्य । तच्छोऽपत्ये ।
पक्षे “तच्छोऽप्य उपसंख्यानम्” पा० अण् उपपूर्वादनो-
ऽङोपः । ताण्ड तत्पार्थे पु० स्त्री० ।

ताच्छोलिक पु० तच्छीकार्थे विहितः ठञ् । तच्छीकार्थ-
विहिते प्रत्यये । “ताच्छीलिक्केषु वा सरूपविधिनोक्ति” पा०
“ताच्छीलिक्केषोऽप्य कृतानि भवन्ति” व्या० प० । [स्त्रिभावे ।
ताच्छील्य न० तत् शीलस्य तस्य भावः ञञ् । नियततत्-
ताज(जि)क न० नीलकण्ठादिप्रणीते वर्षावस्त्रादिनिर्दि-
पक्षे ल्योतिषप्रत्यये । “न स्थाञ्चुभं कचन ताज(जि)-
कशास्त्रगीतम्” नील० ता० । [श्रीघे निघण्टुः ।

ताजत् लि० तनुज-सङ्कोचे वा० अदि द्विजकोपौ ।
ताट(ड)ङ् पु० ताद्यते ताडः पुणो० वा डस्य टः तथाभूतो-
ऽङ्कः चिङ्गं यस्य शक० । कर्षभूषणभेदे द्विरूपको० ।

ताटस्थ न० तटस्थस्य भावः ञञ् । श्रौदासीन्ये २ नैकश्वे च
ताड पु० पु० तड-भावे अच् । १ ताडने २ गुणने च कर्माणि
अच् । १ शब्दे ४ छटिमेयदण्णादौ भेदि० ५ पर्वते हेमच० ।
ता(ट)ङ्का स्त्री । राजशोभेदे । तस्या उत्पत्तिकथा रामा०
वा० २५ अ० ।

“पूर्वमासीन् महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् । अथपत्यः
गुभाचारः स च तेमे महत्तपः । पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य
यक्षपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम ! ताड(ट)कां नाम
नामतः । ददौ नागसङ्घस्य वलं चास्याः पितामहः ।

न त्वेव पुत्रं यज्ञाय ददौ चासौ महायथाः ।
मानु बाह्यां विवर्धनीं रूपधौवनशालिनीम् । जम्भ
पुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यगस्त्रिनीम् । कस्य
चिन्वय काकस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत । मारीचं नाम दु-
र्धनं यः प्रापाद्वाक्यसोऽभवत् । सुन्दे तु निहते
राम ! अगस्त्यवृषिसत्तमम् । ता(ट)ङ्का सह पुत्रेण
प्रधर्षयितुमैच्छत । भक्षार्थं जातसंरम्भा गर्जनी
वाभ्यधावत । आपतनीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवा-
न्व्रविः । राजसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार
सः । अगस्त्यः परमाभर्षत्ता(ट)ङ्कामपि यमवान् ।
पुरुषादौ महायक्षी विजता विजितानना । इदं रूपं
विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते । सेवां शपकता-
ऽमर्षं ता(ट)ङ्का क्रोधमूर्च्छिता । देवसुवसादयत्येन
मगस्माचरितं गुहम् । एतां राक्षस ! दुर्धतां यक्षीं
परमदारुणाम् । गोत्राङ्गणहिताद्यां जहि दुष्टपरा-

क्रमात्” । “ताडका चकपाकपुण्ड्रका” रघुः ।

“तां ताडकास्यां निजवान रासः” भट्टिः । [रत्नमा० ।
ताडकाफल न० तारकेव फलमस्याः रस्य ड । दृष्टेबायां
ताडकारि पु० इत० । रामचन्द्रे तस्य ताडकाङ्गनकथा ।
रामा० अयो० २६ अ० । “तामापतनीं वेगेन विक्रान्ता-
मग्रभीनिव । शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च” ।
ताडकेय पु० ताडकाया अपत्यम् डक् । मारीचे “मारीचः
सुन्दपुत्रश्च ताडकायां व्यजायत” हरिवं १ अ० ।
ताडकायन पु० विद्यामित्रपुत्रभेदे । “महान्मित्रश्च कपिल-
कायर्धिकाडकायनः” भा० आतु० ४ अ० । विद्यामित्र
पुत्रकथने ।

ताडघ पु० ताडं हन्ति हन+टक् नि० उप० व० । ताडवादके
शित्यभेदे अशित्यिनि तु अण् । ताडघात इत्येव ।
ताडन न० चु० तड-भावे ल्युट् । १ आघाते । “आघाते बह्वो
दोषास्ताडने बह्वो गुणाः” चाणक्यम् । “अवतंसोत्
पलताडनानि वा” कुमा० । २ दीघाङ्गे दीघणीय-
मन्त्रसंस्कारभेदे च । “मन्त्रपणीन् धमाखिल्य ताडयेत्त-
न्मनाभसा । प्रत्येकं वायुना मन्त्रो ताडनं तदुदाहृतम्”
शार० ति० । वायुना यंवीजेन । ३ गुणने च ।

ताडनी स्त्री ताद्यतेऽनया ताडि-करणे ल्युट् डीप् ।
अन्नादेस्ताडनसाधने कशायां (चावुक) अमरः ।

ताडपत्र न० ताडस्य पत्रमिव लस्य डः । कर्षभूषणभेदे
ताडङ्गे हेमच० ।

ताडग लि० तडगे भवम् अण् । तडागभवे जलादौ अप्सु
स्त्री “ताडगं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
हेमले सारसं ताडगं वा सेवेत” सुश्रुतः ।

ताडि स्त्री चु० तड इत् । (ताडियात्) १ पलप्रघाभे दृष्टे
भरतः वडोप् तत्पार्थे स्त्री भेदि० । २ आभरणभेदे
दुर्गसिंहः । “प्रकीडितचपलकपिलकपिकुलकरतल
ताडनतरलितताडोष्टैः” काद० ।

ताडुल पु० चु० तड-उल । ताडके संचिप्रसा० ।

ताडमान लि० चु० तड-कर्मणि शानच् । १ ताडनकर्मणि
“ओतुर्वितन्नीरिव ताडमाना” कुमा० । २ पट्टे पु०
लिका० । [ताण्डवशब्दे दृश्यम् ।

ताण्ड न० तण्डनां सुनिना कृतम् अण् । नृत्यशान्ते
ताण्डव न० तण्डकृतं ताण्डं नृत्यशास्त्रं तत् प्रतिपादक-
तयाच्यस्य व, तण्डुना (नन्दिना) प्रोक्तम् अण् इति
कीरस्तामी । नृत्ये अमरः “पुंल्लं ताण्डवं प्रोक्तं”

स्त्रीनृत्यं शास्त्रसूच्यते” शब्दार्थचि० उतवाक्योक्ते २५-
नृत्ये च “गण्डोड्डीनालिमाबासुखरितककुभस्ताण्डवे
नूलपाणेः” सालतीमा० । २७वृत्तनृत्ये १८वृत्तभेदे च मेदि० ।

ताण्डवतालिक पु० ताण्डवे तालस्तद्वान् शिल्पमस्य ठञ् ।
शिवहारपालके मन्दोदरे लिङ्गा० । [प्रियमाले लि० ।
ताण्डवप्रिय पु० ताण्डवं प्रियमस्य । शिवे शब्दभा० २ नृत्य-
ताण्डवित लि० ताण्डव+कृतौ जि कर्माणि क्त । मर्त्तिते ।

“अतिप्रसुप्तशकाण्डताण्डवितधौतसितसूक्ष्माभ्ररसह-
सम्” “विकटलकाटतटताण्डवितध्रुवकुटिना क्रुद्धेन
महाभोजेन” प्रबोधच० ।

ताण्डिन् पु० व० व० । ताण्डिनेन प्रोक्तमधीयते नैशम्पायना-
न्नेवासित्वात् इनि-यञोपः । ताण्डिस्तनिपुलताण्ड्य
प्रोक्तशास्त्राध्यायिषु । तस्य ज्ञातः अण् संयोगपूर्वात्तेनो
न टिबोपः । ताण्डिन तस्य ज्ञाते । स च यजुर्वेदस्य
कल्पसूत्रकर्ता ताण्डिशब्दे १२०७ पृ० दृश्यम् ।

ताण्ड्य पु० ताण्डिस्तनेरपत्यम् गगर्ग० यञ् । ताण्डिस्तनेर-
पत्ये स्त्रियां ङीष् यञोपः । ताण्ड्यी ।

तात पु० तन-क्त दीधच । पितरि अमरः । “१२पदी-
पदनधीतविद्यायां तातमावृत्तमाविवर्जयन्” कुसुमाञ्जली
हरिदासः “हा तातेति क्रान्तिमाकर्ष्य विप्रश्नः” रघुः ।
२२वृत्तकम्प्रे मेदि० । “नाहं गृह्णामि वक्ताता ! इतीर्णां कि-
दृशान्विताः” भा० आ० १७६ अ० । “स तात इति वि-
प्रर्षिं वशिष्ठं प्रत्यभाषत । मातुः समक्षं कौन्तेय ! अय-
श्चान्त्याः परन्तप ! । तातेति परिपूर्णां तस्य तन्मधुरं
वचः । अयश्चान्त्यस्तुपूर्णां शृण्वती तनुवाच ह ।
मा तात ! तात ! तातेति ब्रूह्मेन पितरं पितुः ।
रक्षसा भक्षितस्तात ! तव तातो वनान्तरे । मन्यसे
यन्तु तातेति नैष तातस्तवानव ! । आर्य एष पिता
तस्य पितृस्तव यशस्विनः” भा० आ० १७८ अ० । “ज्येष्ठ-
स्तातो भवति वै ज्येष्ठो सुवृत्ति कच्छतः” भा० आ०
२१२ अ० । १५व्ये लि० शब्दरत्ना० । “तस्मान्मुष्ये यथा
तात ! संविधातुं तथार्हं विररुः । पूज्यं वशिष्ठं प्रति
दिक्षीपसम्बोधनम् ।

तातशु पु० तातस्यैव गौर्वाचकशब्दो यस्य गवान्तात्वात्
गौण्ये सुष्ठुः । पितृभ्रातरि पितृष्वे । २जनकहिते
शब्दार्थचि० लि० ।

ताततुल्य पु० १त० । पितृसमाने हेनच० । तातसमादयोऽप्यत्र
तासन् ३ स्त्री तातं प्रशस्तं नृत्यति नृत-ड । अङ्गनखने

त्रिकाण्डशेषः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् तातनी ।

तातल पु० तापं जाति ला-क प्रथो० । १रागे २पाके ३कौङ-
कूटे ४मनोजवे च ० मेदि० । ५तप्रमाले लि० अजयपातः ।
ताति पु० ताय-क्लिच् । १५व्ये जटाधरः । ताय-भावे क्तिन् ।
२४व्ये स्त्री “तद्वत्प्रभवता निष्पन्नाशिर्षा काममरिष्टतातिम्
आयाकरो” वी० च० । तातिलप्रत्ययान्तः अरिष्टताति
शब्दस्य न्ये ।

तात्कालिक लि० तस्मिन् काले भवः काश्या० व्याप-
दादिपूर्वकात्कालान्तात् ठञ् जिठ् वा । तत्कालभवे
तत्र ठञि स्त्रियां ङीष् जिठ टाप् इति भेदः “कर्तु-
ष्वात्कालिकी गुहिरगुहः पुनरेव सः” गु०त० शङ्खः ।
“भवेत् तात्कालिको पङ्कः” ज्यो० । तात्कालिकसर-
कम् चक्रशब्दे दृश्यम् “अहर्गण्योत्पन्नमहस्य तात्का-
लिकत्वात्” छ० सि० रङ्गना० ।

तात्पर्य न० तत्परस्य भावः प्रयञ् । १वक्तुरिच्छायासु,
२अभिप्राये ३तत्परतायाञ्च । तात्पर्यं शब्दार्थनिष्पत्त्येन
तात्पर्यं ज्ञानस्य शब्दबोधजनकत्वमनुमानचि० समर्थितं
यथा “तात्पर्याधीनं शब्दप्रामाण्यम् । तत्र तत्परत्वं न
तत्साध्यकत्वम् । पदार्थतत्संबन्धयोः शब्दासाध्य-
त्वात् । अथ तद्बोधप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं
तत्र भव्यार्थस्य साक्षात्, भूतार्थस्य तु प्रशंसानिन्दावाक्यस्य
प्रशस्तनिन्दितस्यार्थप्रतिपादनद्वारा साक्ष्यकस्य
अक्षणीयविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वेन तत्परत्वमिति चेत्
न तत्परत्वे ऽङ्गीकृते तज्ज्ञानं जनयित्वा तत्र प्रवर्तकत्वं
तत्प्रवर्तकत्वे च तत्परत्वमिति परस्परान्वयात् साक्ष्य-
कस्याननुभावकत्वे ऽपि अक्षणीयपरत्वात् काव्यादेः
अरूपप्राप्त्यनमात्रपर्यवसानाच्च । ननु तद्वद्विज-
नकत्वं तत्परत्वं प्रशंसानिन्दावाक्यमपि प्रशस्तनिन्दित-
स्यार्थधीहेतुत्वेन तत्परार्थकं तत्र ज्ञानं प्रशस्ते सर्वः
प्रवर्तते निन्दिताच्च निवर्तते इति अविषये प्रवृत्तिनि-
वृत्ती जनयतीति तत्परसुस्थित इति चेत् न गौणसाक्ष्य-
कयोरननुभावकत्वात् । तद्वद्विजनने तत्परत्वमित्य-
न्योन्यान्वयाच्च तज्जननयोन्यत्वमिति चेत् तथैकलोका-
रणेन नानार्थे नानार्थपरत्वं अक्षयायाच्च तद्व्याप्यपरत्वं
स्यात् योन्यतासत्त्वात् नापि तत्प्रतिपदाद्यकत्वं तात्प-
र्यं विना न तथेतन्न्योन्यान्वयाच्च प्रशंसादिवाक्यस्य प्रवृ-
त्त्याद्यप्रतिपादकत्वात् साक्ष्यकस्याप्रतिपादकत्वाच्च ।
अथ गङ्गापदं सार्थाविनाभावे तीरं प्रतिपादयत् तत्पर-

मिति चेत् न ज्ञाः क्रोयन्तीत्यत्र तेन विनापि पुनरे-
तात्पर्यात् गङ्गादिपदं नत्वादिपरं सख्यतीरपरश्च स्यात्
कविनाभावस्य तदेव स्यात् सख्ये वाचके सतीति चेत् ।
तर्हि सख्यार्थपरतैव न स्यात् । नापि गच्छ गच्छती-
त्यत्र गमनाभावपरत्वम् । उच्यते । तत्प्रयोजनकत्वं
तत्परत्वं तदर्थप्रतीतिः प्रवृत्तिनिवृत्तौ च । प्रयोजनत्वञ्च
न साध्यत्वं अन्योन्याश्रयात् नापि प्रतिपाद्ये स्वविष-
यत्वं यस्य यदिच्छाविषयत्वं प्रति तत्परत्वापत्तेः तदर्थ-
साध्यसाधनत्वेनेच्छानियम इति चेत् । न इह घ्नन् इत्यत्र
अन्यत्राश्रयेदेन साध्यस्य वस्तुभेदतया वाक्यभेदप्रसङ्गात्
पुनश्चाया नियन्तुमशक्यत्वात् । किन्तु प्रतिपादकेच्छाविष-
यत्वं तत्परत्वं यः शब्देऽपि यद्वा यदिच्छया प्रयुक्तः स
तत्परः सा च प्रतिपादधीः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः
तत्परत्वं नानार्थात् श्लिष्टादनेकपदार्थान्वितैकक्रियाप-
रान्मुख्यवाच्यकपददानादप्याश्रयेणैककार्यज्ञानं, न
त्वेकदेव सकृदर्थपरत्वनियमेनैकलोकारण्येनेकपरत्वाभावा-
दिति सकलतान्त्रिकैकवाक्यतया पदन्ति तत्र ब्रूमः ।
अनेकार्थप्रतीतीत्येकैकशृङ्गारणं भवत्येव पुनश्चाया नि-
यन्तुमशक्यत्वात् यदि तदुच्चारणमेकार्थपरं तदा स्यादति-
रपि न स्यात् तात्पर्यनिर्वाहार्थमादितकल्पनात् ।
अन्यथैकपदेऽपि तदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणशोभयपर-
तायामादितकल्पनं, तस्मात्तुल्यवदनेकार्थोपस्थितौ तात्पर्य-
विज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवत्येव सामग्र्यास्तु-
ल्यत्वात् प्रथममेकान्वयबोधो न तदन्यथेति नियन्तु-
मशक्यत्वात् ।

“वाक्यान्ना वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम्” भाषा-
“तात्पर्यं” निर्वक्ति वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं
कारणं न स्यात् तदा सैव्यमानयेत्यादौ कचिदप्यस्य
कचिद्वचस्य बोधो न स्यात् । न च तात्पर्यस्याहक-
प्रकरणादीनामेव शब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति । तात्-
पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव
साधवात् कारणमस्तु । इत्यञ्च वेदस्येऽपि तात्पर्य-
ज्ञानार्थनीचरः कल्प्यते । न च तत्साध्यापकतात्पर्य-
ज्ञानं कारणमिति वाच्यम् सर्गादावध्यापकाभावात्
न च प्रत्यय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यम्
प्रत्ययस्यानन्यप्रतिपाद्यत्वात् । इत्यञ्च शुक्वाक्येऽपि ईश-
रोयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विषंवादिशुक्वाक्ये तु
शिवविहारेव तात्पर्यस्य ज्ञानं कारणम् । अन्ये तु

नानार्थादौ कचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् । तथा च
शुक्वाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शब्दबोधः । वेदे तु ज्ञाना-
दिमीमांसापरिपोषिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः । सुक्ता-
“ननु सामूदायिकत्वस्य निश्चयासुरोधेन सिद्धसाधनं”
तात्पर्यस्य तु स्यात् तद्विषयस्यान्यधीहेतुत्वात् अन्यथा
घटककर्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटककर्मत्वाद्यान्यमात्रपर-
त्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्मत्वं
घटीयमित्याद्यान्यबोधोपापत्तेरिति चेन्न कर्मताधर्मि-
कघटाद्यान्यधीपरत्वाभावनिययदशायां प्रमेयत्वादि
प्रकारेण घटककर्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्म-
त्वमित्यन्यमन्तेरनुत्पत्त्या कर्मताधर्मिकघटाद्यान्यबोध-
परत्वप्रकारकनिययत्वेनैव तात्पर्यविषयत्वात् कारण-
त्वेन यावदार्थस्य तत्त्वानिर्वाहः । वस्तुतः समानातु-
पुर्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमनाभावात्
घटीयकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि न्यूनमात्रवा-
क्यव्यक्ताविदानीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावे वा
घटीयं कर्मत्वमित्याद्यान्यमन्तेरनुत्पत्त्यादाद्विषयैव
न तद्वाक्यव्यक्तिधर्मिकस्य घटककर्मत्वादिपरत्वनिश्च-
यस्य तत्तद्व्यवबोधहेतुत्वस्येति तथा च तत्तद्वैतभू-
तानां प्रकरणज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीनान्तथा-
त्वसिद्धितम् व्यपश्यं क्लृप्तपूर्ववर्तिताकत्वात् । अतएव
सैव्यमानय इत्यादावपि लक्षणपरत्वधीर्न लक्षणाद्या-
न्यबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्जकत्वेनाभिमतं भोजना-
दिप्रकरणस्य प्रतिषम्भानमिति न्यायसिद्धान्तः” शब्द- प्र० ।

तादर्थ्यं न० तदर्थं+चतुर्थं प्र० । तदुद्देश्यकत्वे ।

तादात्म्यं न० तदात्मनोभावः प्र० । अभेदे तदात्मशब्दे इष्टम् ।

तादीक्षा अर्थ० तदानीम्+प्र० । तदानीमित्यर्थे “व्याख्यार्थं

जनयन् व्याख्यार्थं तादीक्षा शब्दम्” षष्ठ १।२।४

“तादीक्षा तदानीमित्यस्य प्रबोदरादित्वाद्द्वयविपर्ययः ।

तादृशं लि० तस्यैव दर्शनमस्य तदु+दृश-कृप् सर्वनामद्वे-
रन्तम् उप० सं० । तत्तुल्यदर्शने ।

तादृशं लि० तस्यैव दर्शनमस्य तदु+दृश-ट उप० सं० । तत्तुल्य-

दर्शने “क तद्विधं प्रेम पतिश्च तादृशः” कुमा०

“निजुद्धवे तादृशमेव हृदितम्” भावः । स्त्रियां

स्त्रीप् । “यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी”

उद्भटः ।

तादृशं लि० तस्यैव दर्शनमस्य तदु+दृश-कृप् उप० सं० ।

तत्तुल्ये “तादृशगुणा सा भवति सद्यःशेषे निजगा”

“तादयोऽस्ति तत्तन्नि नृजं खर्व्यं हितं शुभैः” मनुः ।
 तान पु० तन-वञ् । विस्तारे खवतानः सन्तानः । “मूयं
 गुह्योतानैरासीव्येत्” ह्युतः । श्रानविषये शब्दार्थकल्प-
 शानाङ्गभेदे । “विस्तार्यन्ते प्रयोगा ये मूर्च्छना शेष-
 संशयाः । तानास्तेऽप्यनपञ्चाशत् सप्तस्वरसंज्ञकाः ।
 तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
 तेभ्यः पञ्च सङ्ख्याणि स्वयस्त्रिंशत् शतानि च”
 सङ्गी० दा० “तानप्रदायित्वमिधोपगन्तुम्” कुमा० ।
 “गाता यं यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्”
 मङ्गलानुष्ठुतम् । “गायन्ति दिव्यतानैस्ते भा० स० ४४० ।
 तानव न० तनोर्भाषः पृथ्वा० पञ्चे अण् । तनुत्वे “तानयं
 तनुता गाले दोर्बल्यध्वमणादिभ्यः” उज्ज्वलमणिः “अ-
 ङ्गानामतितानवं कथमिदं कथय कक्षात् कुतः” अमरः ।
 तानव्य पुंस्त्री तनोरपत्यं गर्गा० यञ् । तनोरपत्ये स्त्रियां
 लोटि० ऋ भिष्वात् ङीप् । तानव्यायनी ।
 तानूनपत्र न० तानूनप्ता देवताऽस्य अण् । तनूनपृ देवताके
 पृथदाज्ये “तानूनपत्रं गृह्णाति कांश्चे चमसे वा” भा-
 नवसू० । “तानूनप्रेमेतत्” कात्या० श्रौ० ८।१।२४ ।
 “एतदाज्यं तानूनप्रे संक्षं भवति” कर्कः । “तदेतत्तानूनप्रे
 निदानेन” शत० ब्रा० १।४।२।८ “तानूनप्ता च प्रजा-
 पतिः वायुर्वा” तनूनपृ शब्दे दृश्यम् । [त्रिका० ।
 तानूर पु० तन-वा० उरण् । पयसां स्वतोभ्रसे आवर्त्ते
 तान्त्रि त्रि० तन-क्त । श्रान्ते श्रान्ते च । शब्दार्थकल्प० ।
 “मृदुलतान्त्रतान्त्रमलोकयत्” “रतिरभसविलासाभ्यास-
 तान्त्रं न यावत्” भाषा । “अलसतान्त्रतारकेण” दश-
 कुमा० ।
 तान्त्रव न० तनोर्विकारः अञ् । वक्षे “मणिसङ्काप्रवालागं
 लोहानां तान्त्रवस्य च” “सर्वञ्च तान्त्रं रक्तं शायणौ-
 भाविकानि च” मनुः ।
 तान्त्रव्य पुंस्त्री तनोः सन्तानस्यापत्यं गर्गा० यञ् । तनो-
 रपत्ये स्त्रियां लोटि० ऋ भिष्वात् ङीप् । तान्त्रव्या-
 यनी ।
 तान्त्रवायि पुंस्त्री तनुवायस्यापत्यं “उदीचाभिञ् पा०
 इञ् । तनुवायस्यापत्यं । अन्यमते सन्तानव्यपणका-
 रिभ्यः” पा० गत्य । तान्त्रवाय तदर्थे ।
 तान्त्रिक त्रि० तन्त्रं सिद्धान्तं वेत्ति शास्त्रमधीते वा उक्त्या०
 ठक् । श्रान्तसिद्धान्ते शशास्त्राभिज्ञे च “एवं प्रयत्नमैवध्वं
 तान्त्रिकैः परिशीर्त्तितम्” भाषा० तन्त्रे विहितं ठक् ।

शतम्भविहिते त्रि० स्त्रियां ङीप् “वैदिकी तान्त्रिकी
 सन्ध्या यथास्तुक्कमयोगतः” तन्त्रम् । इदमर्थे ठक् ।
 ४ याज्ञवल्क्यस्मिन्नि च । अथातो धर्मः आख्यास्यामः
 श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी
 च” हारीतः ।

तान्द्र न० तन्दुरेण पाकयन्त्रभेदेन निर्दिष्टम् अण् । तन्दुर-
 पके मांसभेदे तत्पाकविधिः शब्दार्थचि० धृतपाक्ये यथा
 “अङ्गारपुष्पगते” यदङ्गमनमवकम्बितम् । संक्षतं
 पिहितं मांसं पक्वं तान्द्रसञ्ज्ञते” सुखाडु तान्द्रुत्तु ।
 “पञ्चेद्वेतेऽनुरीचस्यं सन्नि सन्धारसम्भृतम् । चतुर्दिङ्-
 मण्डलाकारं पात्रं प्रज्वलितानले । विपक्वं क्षुरभि खाडु
 तान्द्रमिति कीर्त्तितम् । अन्यश्च । “कोथिकायां
 सुसन्धारमलमनमवकम्बितम् । मांसं पिपाय बाष्पाग्नि-
 ज्वालायां स्वेदितम् वरम् । तान्द्रं रुचिदं बल्यं मृदु
 पच्यतमं क्षृतम् । सद्यो हतं नवं स्थूलमन्यथा दोष-
 कारणमिति” ।

तान्त्र पु० तन्त्राः प्राचाश्चितित्वात् प्राणवत्त्वा अयम्
 “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” पा० अञ् संज्ञापूर्वकविधेरनित्य-
 त्वात् वेदे न गुणः । तनूजे पुत्रे । “न जानये तान्त्रा-
 रिक्यम्” अ० १।१।२ । तनुनासकस्य कषेरपत्यम्
 प्राणित्वात् अञ् पूर्ववद्गुणाभावः । २ कषिभेदे । “सद्यो वि-
 दिष्ट तान्त्रः” अ० १।८।४।१५ । तान्त्रो नासर्जिः” भा० ।
 तनु दशापविल्ववस्त्रं तस्येदम् अण् पूर्ववद्गुणाभावः ।
 श्दशापविल्ववस्त्रसम्बन्धिनि “जहृज्जर्माणि तान्त्रा” अ०
 ८।१४।४ । “तान्त्रा तान्त्रानि ज्ञान्द्रस्य आच्” भा० । स्वार्थे
 अण् । ४ दशापविल्ववस्त्रे च । “मृद्वन्धाति रिप्र विरम्य
 तान्त्रा” अ० ८।७८ । “तान्त्रा स्वकीयेन वक्षीय” भा०
 पूर्ववत् तृतीयास्थाने आच् ।

ताप पु० तप-वञ् । क्रेशजनके उष्णादिष्वर्जनार्थे श्रान्ताये
 २ कच्छे च मेदि० । “निदावकाशोल्लापयेव”
 कुमा० । “करन्मवाहुकातापान् कुक्षीपाकांश्च
 दाहयान्” मनुः ।

तापक त्रि० तापयति तापि-एण्क् । १ तापकारके शब्दे पु०
 शब्दर० । २ रजोगुणे च तयं सत्त्वं तापकं रजः सा०
 शास्त्रे प्रसिद्धम् । “सत्त्वं तयं बुद्धिभावेन कृतं
 भावाये, वा राजसात्तापकाको । तया भेदप्राप्त्यर्थी
 तामसी या कृत्तिस्त्रां तय इत्युक्त्वा कालेति” सर्वद० ।
 तापत्य पुंस्त्री तपत्याः स्त्र्यकम्प्रायाः अपत्यम् अलियत्वात्

मल । कौरवे तपस्वपक्षे तपतीत्यङ्गे इष्टम् । तपत्वा
उपाख्यामं ऋग्म् । २तपत्पुपाख्याने न० । तापस्वमय
वाचिष्ठमीर्षं वाख्यानसुतमम् भा० आ० १७० । तदा-
ख्यानं च भा०आ० चैत्ररथपर्वणि १७२ अध्याये इष्टम् ।

तापत्रय न० इत० । आध्यात्मिकादिद्वैतिकाधिभौतिकरूपे दुः-
खत्रये । “आध्यात्मिकादि तैलैव । प्राप्ता तापत्रयं बुधः ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्मनिकं फलम्” विष्णु पु० ।

तापदुःख न० तापदुःखं दुःखम् । “पातञ्जलोक्ते दुःखभेदे
“परिणामतायसंस्कारदुःखैर्षु षड्विंशतिविरोधाच्च दुःखमेव
सर्वं विवेकिनः” सू० । “ते जन्मायुर्भोगाः पुण्य-
हेतकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतकाः दुःखफला
इति । यथा चेदं दुःखं प्रतिजुलात्मकं एवं विषय
सुखकालेऽपि दुःखमस्यैव प्रतिजुलात्मकं योमिनः ।
कथं तदुपपद्यते” । “अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेवानु-
विज्जतेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापातुभव इति । तत्प्राप्ति
इधजः कर्माग्नयः सुखसाधनानि च प्रार्थयानः
कायेन वाचा मनसा च परिस्फन्दते ततः परमनु-
वृत्त्यात्पुण्यं वेति परानुपपत्तिरुपाध्यायं धर्माधर्मा-
वुपचिनोति स कर्माग्नयो कोभान्कोहाच्च भवती-
त्येवा तापदुःखतोच्यते” भा० । “ते जन्मायुर्भोगा इति

धर्मापि जन्मायुधोरेव ज्ञादपरितापपूर्वभावितया
: तत्फलत्वं न तु भोगस्य ज्ञादपरितापोदयानन्तरभाविन-
: अदनुभवतात्मनस्तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्मा-
: तामात्रेण भोगफलत्वमिति मन्यन्ते नन्वपुण्यहेतुका जा-
त्मायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रतिजुलवेदनी-
यत्वात् । कस्मात् ? पुनः पुण्यहेतवस्त्वज्जने सुखफलाः
अतुल्यवेदनीयत्वात्, न चेपां प्रत्यात्मवेदनीयानुसूयता
शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्तुं, न च ज्ञाद-
परितापो परस्परविनाभूतो यतो ज्ञाद उपादीयमाने-
नैव परितापोऽप्यवर्जनीयतयापतेत् तयोर्भिन्नहेतु-
कत्वाच्चिद्वदपत्वात् चेत्तत्र आह यथाचेदमिति विवरणम् ।

तापन न० तप-णिच्-भावे क्युट् । (तापन) १तापकरणे
हेमच० । तापि-कर्त्तरि ल्यु । २ख्यं ३कामवाण्येदे पु०
जटाध० । ४सूर्यकालमण्यो राजनि० । ५कर्कनामनामके
अर्कद्वये च । ६तापके लि० । “ततोऽम्बराक्षिन्नितामल-
मागतं महाम्रं चक्रमभिलतापनम्” भा० आ० १८७० ।
“ततस्तु राजानमभिलतापनं समीक्ष्यते तस्य उपस्य
मन्त्रिणः” ४५ अ० ।

तापनीय न० उपनिषद्भेदे । उपनिषत्सङ्घे १२२२४० उपग्रम् ।

गोपासतापनीयः अर्चिङ्गतापनीयः । तपनीयस्य अर्थस्य
विचारः अण् । २अर्थमने लि० “तापनीये तथा षण्ठे
कक्षोपरिविबुधिते” हरिवं० ८७ अ० । जातरूपेभ्यः
परिमाणे अण् । ३अर्थनिष्कपरिमाणे सुवर्णे न० ।

तापसित न० तपसि चीयते चि-क्त स्वार्थे अण् । सत्त्वभेदे
तद्विधानादि कात्या० श्रौ० २४।५।१ । यथा
“तापसितम् दीक्षाः संवत्सरस्तपसदश्च तथा सुत्याः”
सू० “तापसितमिति सत्त्वनाम तत्र दीक्षाः संवत्सरं
भवन्ति उपसदः सुत्याश्च” इदानीमहान्याह अत्र
सुत्या आह कर्कः “गवामयनेनेयुः” २सू० । गवामय-
नमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः । “अग्निष्टोमेन वा” ३सू० “इयुः
अपूर्वसायमग्निष्टोमः नैकाहिको न द्वादयाहिकः संस्था-
मात्रोपदेशात् । अग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन पूरणं
कर्त्तव्यम्” कर्कः । शत० ब्रा० १०।२।५।२ तद्विद्वत्तिर्दृष्टता
यथा “एतदुह यज्ञे तपः । यदुपसदस्तपो वा उपसद-
स्तपस्तपसि चीयते तस्मात् तापसितस्तद्वा यावदेवोपसद्भि-
रन्ति तावत् प्रवर्त्येण संवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति संवत्स-
रप्रवर्त्येण” “यावतोपसदः जुष्यांतावद्भिः प्रवर्त्येचरि-
तव्यम् उपसदः तापसिते चयने संवत्सरसंमिताः” भा० ।

तापस लि० तपस्तप्यणं ग्रीकमस्य ज्ञा० अण् । १तपस्वरणशो-
क्षियां टाप् । तपोऽप्यस्य “अण् च” पा० अण् । तपो
विशिष्टे लि० । “तापसेष्वेव विप्रेषु याज्ञिकं भैक्षमा-
चरेत्” मनुः । “सीदन्ति तापसकुलानि सगेकुलानि”
ह० स० १८ अ० । क्षियां ङीप् “अश्ववीक्ष्य खरामीति
कस्य त्वं दुष्टतापसि” भा० आ० ७४ अ० ।

तापसतर् पु० तापसहितस्तर्ः शा० त० । इकुदीहणे
अमरः । तापसहुमादयोऽप्यत्र ।

तापसद्रुमसन्निभा स्त्री तापसद्रुमेण लक्ष्मा निभा० नि०
स० । गर्भदात्रीपुपभेदे राजनि० ।

तापसपत्नी स्त्री तापसप्रियं पत्न्यस्याः जातित्वात् ङीप् ।
दनमकद्वये राजनि० ।

तापसप्रिय पु० तापसानीं प्रियः आयाप्रदत्वात् । १पिशाच-
द्वये राजनि० । २तापसप्रियनामे लि० ।

तापसेष्टा स्त्री तापसेन इटा । ३आश्यां राजनि०
२तापसाभिषणिते लि० ।

तापस्य न० तापसस्य धर्मः ऋग्म् । तापसस्यो “क्षीघर्ष-
श्रोत्रं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च । रात्रिच धर्मसिद्धिं

काव्याणां च विनिर्णयः” मनुः । “पुरा रामभवादेव तापस्यं
समुपाश्रितः” भा० प० २७६ अ० ।

तापहर लि० तापं हरति ह-ट । तापनाशकौ । स्त्रियां
ङीप् ङीबलः । श्वयङ्जनभेदे (ताहरी) भावः प्र०

“इते हरिद्रासंयुक्ता मांसानां भर्जयेद्वटीः । त-
ण्डुलांश्चापि निर्वर्तितान् सस्यैव परिभर्जयेत् । सिद्धि-
योग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् । जयण्डार्क-
हिङ्गुनि सालया तत्र निःक्षिपेत् । एषा सिद्धिं समा-
याता प्रोक्ता तापहरी बुधैः” । अस्या गुणाः । “भवेत्
तापहरी बल्या दृष्ट्या स्नेह्याचमाहरेत् । दृंहणी
तपणी सस्या गुपी तत्र गुणाः स्मृताः”

तापिक लि० तापे तापकावे भवं ठञ् । पीड्यमाने जलादौ न० ।

तापिच्छ (ञ्) पु० तापिनं छादयति जयति वा छद+जि-
वा ड प्रथो० । शतभाहृष्टे अमरः । “अच्छोर्भिन्नि-
पदञ्जनं अयणयोस्तापिच्छगुच्छाबलीम्” गो० गो० “प्रफुल्ल-
तापिच्छनिभैरभीषुभिः” माघः । शधातुमाश्लिके राजनि०

तापिन् लि० तापयति तापि-णिनि । शतापके तप-णिनि ।

शतापयुक्ते लि० स्त्रियां वा ङीप् । श्वयङ्देवे पु० लिका०

तापी स्त्री तापयति ऋच् गौरा० ङीप् । विख्यातस्य
पश्चिमवाहिनीदीभेदे राजनि० । सा च माश्लिकधातु-
ङ्गवचनिसञ्ज्ञिता । श्वसनायां लिका० ।

तापीज पु० ताप्या नद्याः समीपे व्याकरभेदे जायते जम-
ड । माश्लिकधातो “एवञ्च माश्लिकं धातुं तापीजम-
सूतोपमम् । अधुरं काञ्चनाभासमञ्चं वा रजत-
प्रभम् । पिबन् हन्ति जराकुष्ठमेहानाहामयक्षयान्”
सुश्रुतः तापीसम्भवताप्यताप्युद्भादयोऽप्यत्र ।

तापिश्वर पु० तीर्थभेदे हेम० शि० पु० ।

ताम पु० ताव्यत्यनेन तम-करणे घञ् । शीघ्रये शदोषे च
अजयपालः । श्लानिकारणे लि० भावे घञ् । श्लानो पु०

तामर न० तामं ग्लानिं रवते हिमसि रुड्-बधे वा० ड
। जले श्वते च भरतधृतद्वरः ।

तामरस न० तामरे जले सस्ति सघ-ड । शपद्धे, ताव्यते-
ऽनेन रस्यते इति रसम् कर्म० । श्लथे शताब्दे च मेदि० ।
श्वसूरे, अमरः “इह वद तावरसं मजजायः” ह० र०
अक्ते ५ द्वादशाक्षरपादके अन्त्यभेदे च । “तामयतस्ताम-
रसान्तराभासु” “स्ननवता नवतामरसान्नः” “विकच-
तामरसा मृद्वदीविधाः” रघुः । “नवरतममन्दराग-
तामरसद्वयः” माघः । ५ पद्मिण्यां स्त्री ङीप् । “यथा

गजस्तामरधीं मदोत्कटः” भारते विराटपर्वणि ७ अ० ।

तामलकी स्त्री तम शिच्-क्लिप् तान् कर्म० । भूयामलक्याम् ।

अमरः । “कटुकैन्द्रियवीरीरसिञ्जीतामलकीवनैः” सुश्रुतः

तामलिम पु० (तमलुक्) देशभेदे लिका० । स्त्रार्थे क ।

तमार्थे । स च देशः उ० स० १४ अ० कूर्मविभागे प्राच्या-

सप्तः “अथ पूर्वस्याम्” इत्युपक्रमे “एकपादतामलिम-

ककोशलकावर्जमानस” । गौरा० ङीप् तमार्थे स्त्री ।

तामस लि० तमोऽस्त्वस्य तमः, प्रधानत्वेनास्त्वस्य वा अण् ।

शतमोगुणयुक्ते शतमः प्रधानगुणके स्त्रियां ङीप् । शर्प

पुंस्त्री० जातित्यात् ङीप् । श्वले लि० मेदि० ५ उलूके

पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां ङीप् । श्वत्तुर्थे मनौ पु० “सत्या

देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः । पुत्राश्चैव प्रवक्ष्यामि

तामसस्य मनोर्नृप ! । द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्त-

पोऽयमः । तपोरतिरकल्माषस्तन्मी धन्वी परल्पः ।

तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः” हरिवं० ७ अ० ।

“चतुर्थे उत्तमध्वाता मनुनाम्ना च तामसः । पृथुः भा-

तिर्नवः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः । सत्यका हरयो

धीरा देशस्त्रिषिञ्चरश्चरः । श्वोतिर्घातादयः सप्त

क्षप्रयस्तामसेऽन्तरे । देवा वैष्टतयो नाम विष्टतेस्तनया

मृप ! । नटाः कातेन यैवेदा विष्टताः स्वेन तेजसा ।

भाग० ८ । १२४ । भागवते अन्वयोक्तं कल्पभेदादविरुद्धम् ।

तमोऽधिष्ठत्य प्रदत्तम् अण् तमसा लता या अण् ।

७ तमोगुणाधिकारेण प्रदत्ते शास्त्रे तमसा लते च

स्त्रियां ङीप् । तामसशास्त्राणि च पद्मपुराणे

पार्वतीं प्रतीश्वरवाक्येनोक्तानि यथा

“शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।

येषां अवणमात्रेण पातित्वं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि

मयेयोक्तं शैवं पाशुपताभिधम् । अक्षतप्रावेशितैर्विभैः

संप्रोक्तानि ततः परम् । कथादेन तु सस्योक्तं शास्त्रं

वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं शाङ्गान्तु कपि-

लेन वै । द्विजम्बना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः । निरी-

श्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् । धिषणेन च संप्रोक्तं

चाश्वकमतिगर्हितम् । देव्यानां नाथनार्याय विष्णुना

बुद्धरूपिणा । बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं मन्मनीषपटाद-

कम् । जायावादमस्यशास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च । मयैव

कथितं देवि । कसौ ब्राह्मणरूपिणा । अपार्थं श्रुति-

वाक्यानां दर्शयन्मोक्षगर्हितम् । कर्मस्य रूपत्वाज्जत्वमत्र

च प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिश्चयाच्चैर्मन्त्र्यं तत्र

चोच्यते । परात्मजीवयोरेक्यं भयात् प्रतिपाद्यते । ब्रह्म-
णोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं भया । सर्वस्य जगतो-
ऽस्य नाशनाथं कलौ युगे । वेदार्यवन्महाशास्त्रं भाया-
वादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात्”

सूक्तपुराणे केषाञ्चित्तन्त्राणां तामसत्वसूक्तं यथा
“यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकोऽस्मिन् विविधानि च ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि मिथा तेषां तु तामसी ।
करालभैरवश्चापि यामसं यामसाश्रितम् । एवंविधानि
चान्यानि भोक्तव्यानि तानि तु । भया स्मृतानि ।
चान्यानि भोक्तव्यानि भवार्थवे” । तामस पुराणानि यथा ।
“मातृस्यं कौर्म्यं तथा लेङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।
आन्नेयञ्च पठेत्तानि तामसानि निबोधत” । सात्त्विक
पुराणानि यथा । “वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं
शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं पाराङ्गं शुभदर्शनम् ।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै” । राजस
पुराणानि यथा “ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं
तथैव च । भविष्यं यामनं ब्राह्मं राजसानि शुभानि !”
पद्म० उ० ख० ४१० अ० । “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां
व्यष्टिरुच्यते । अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु दिवा-
करे । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणः स्मृतम् ।
यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा ।
तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते । सात्त्वि-
केष्वधिकं तद्विष्णोर्माहात्म्यसुतमम् । तथैव योगसं-
विद्धा गमिष्यन्ति परं गतिम्” मतस्य पु० ।

तामससुतयः पद्मपु० उ० उक्ता यथा । “कथादो
गोतमः शक्तिरूपमन्युश्च जैमिनिः । दुर्वासाश्च ऋकण्ड्यश्च
भार्गवश्च वृहस्पतिः । जमदग्निश्च इत्येते सुतयस्तामसाः
स्मृताः” । तामसस्मृतयस्तत्त्वबोक्ता यथा “वार्हस्पत्या
गोतमी च सांवर्ती यमनिष्मिता । शाङ्गी चोशनसी
चेरतामस्यः स्मृतयः स्मृताः” । तामसश्चर्चादिकं गोतायां
१७ अ० उक्तं यथा ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनी सा स्वभावजा । सात्त्विकी
कीराजसी चैव तामसी चेति तां दृष्टुं । यजन्ते सा-
त्त्विका देवान् यचरन्त्यांश्च राजसाः । प्रेतान् भूतागणां-
चान्ये यजन्ते तामसा जनाः” । तामसाहारादिक-
मपि भा० १७ अ० उक्तं यथा “यातयामं गतरसं
पूतिं पथ्युर्षितञ्च यत् । अस्मिन्मपि चामेभ्यं भोजनं
तामसप्रियम्” । “विधिहीनमस्मृताञ्च मन्त्रहीनमद-

क्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यत् तामसं परिचक्षते” ।
“सूद्याच्छेष्टात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्
सादृश्यं वा तत्तामसमुदाहृतम्” । “अदेशकाळे यद्वा
मपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञानं तत्तामसमुदा-
हृतम्” । किञ्च “नियतस्य तु संन्यासः कर्म्मणो नोपप-
द्यते । भोक्तास्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः” ।
“यत्तु कृत्स्नपदेकस्मिन् कार्ये मज्जमहेतुकम् । अतत्पार्थ-
वदत्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् । अयुवञ्च स्यं हिंसा
मनपेक्ष्य च पौरुषम् । भोक्तादारभ्यते कर्म यत्तामस-
मुच्यते” । “अयुक्तः प्राकृतस्तम्भः गठो नैकतकोऽलम् ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते । अधर्मं
धर्ममिति या मन्थते तमसाहता । मर्माशौन विपरी-
ताश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसा” । “यथा स्वप्नं भयं शाकं
विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुष्मैर्धा धृतिः सा
तामसी मता” । “यदपि चानुबन्धे च सुखं भोक्तृममात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्” । उच्य० । राजसता-
मसकर्मणां यथा “यत् शैवं देवतं पेलं यौपदेवं तथा-
ध्वरम् । शाक्तं शैवं गणपत्यं योगहोमादिकं तथा ।
पौरहित्यं याजनञ्च देवस्यं यामयाजनम् । विष्णुसेवा-
पराधश्च तथा नाभापराधकः । असत्प्रतिपक्षो देवि !
सङ्कल्प आभिचारिकः । पशुजीवादिरहनं पातकञ्चोप-
पातकम् । अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभो मोहो ह्यहङ्कारः कामः क्रोधः मदस्तथा । एतद्
यदपरं कर्म गर्हितञ्च वरानने ! । राजसं तामसं प्रोक्तं
भया च सुनिभिः सदा” पद्म० उ० ख० ।

हारीतः “तामसेन तु द्रव्येण स्वल्पिगुणस्तामसै-
स्तथा । तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते ।
तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म
चेदाहुर्वर्द्धिं विद्याञ्च तामसीम्” । “तामसी दृष्टिल्लेच्छा-
धिपस्य रूपा” इति रत्नाकरः । तमसो राजोरपत्यम्
अणु । एराहुते तामसकीलः ।

तामसकील पु० तामसः राहुसुतः कील इव । उ० स० १२ अ० उक्ते
राहुसुते केतुभेदे । तस्मिन्निचोत्पत्ताभेदस्तत्त्वोक्तो यथा
“तामसकीलसङ्घाता राहुसुताः केतवस्तयस्त्रिंशत् ।
वर्णस्यानाकारैस्तान्द्राकं फलं ब्रूयात् । ते चार्क-
मण्डलगताः पापफलाश्चन्द्रमण्डले सौम्याः । ध्वाङ्गा-
कवन्त्रप्रहरणरूपाः पापाः यथाहोऽपि । तेषांसुदये
रूपाण्यग्निः कलुषं रजोवृत्तं व्योम । नगतरश्मिश्च-

रविमदीं सशर्करो मादतयण्डः । ऋतुविपरीतास्त-
रयो दीप्ता ऋगपक्षिणो दिशां दाहः । निर्वीतम-
हीकस्यादयो भवन्त्यत्र चोत्पाताः । न पृथक् फलाभि-
तेषां शिखिकीलकरास्तदर्शनानि यदि । तदुदयका-
रणमेषां केत्वादीनां फलं ब्रूयात् । “यस्मिन् यस्मिन्
देशे दर्शनमायानि सूर्यस्वित्वाः । तस्मिन् यस्मिन्
ध्यवनं महीपतीनां परिज्ञेयम् । क्षुत्प्रसन्नानशरीरा
सुनयोऽप्युत्कृष्टधर्मव्यवहृताः । निर्मासवाहकृताः
कच्छेपायानि परदेशम् । तस्करविक्षुप्तवित्ताः प्रदी-
र्घनिःश्वासाकुलितास्त्रिपुटाः । सनः सस्यशरीराः शोको-
द्धववाप्यरुद्धगः । क्षामा जुगुप्सुक्षमाः स्तब्धपतिपर-
चक्रपीडिता मनुजाः । स्तब्धपतिचरितं कर्म च
पराकृतं प्रब्रुवन्त्यन्ये । गर्भेऽपि निष्पन्ना वारि-
सुधो न प्रभूतवारिसुचः । सरितो यानि तनुत्वं
कञ्चित् कञ्चित्कायते सस्यम् । दण्डे नरेन्द्रसुख्या-
धिभयं स्यात् कवचसंस्थाने । ध्वाङ्के च तस्करभयं
दुर्भिक्षं कीचकेऽर्कस्ये । राजोपकरणरूपैश्चलध्वजच-
मरादिभिर्विद्धः । राजान्यत्वकर्तृकः स्मृतिस्त्रुघ्नादि-
भिर्जनकः । एको दुर्भिक्षकरो ह्य्राद्याः सुनैरपते-
र्विभागाय । सितरक्तपीतकण्ठैर्बिम्बोऽर्कोऽहवर्षभः ।
दृश्यन्ते च यतस्ते रविबिम्बस्योत्थिता महीत्माताः ।
व्यागच्छति लोकानां तेनैव भयं प्रदेशेन ।
स्वार्थं क तत्त्वार्थं । त्विंशत्प्रधिकाराहोक्ते तामस-
कीलका इति ख्याताः ४० स० ११ अ० ।

तामसध्यान न० षट्कभेरवस्य ध्येयरूपभेदे । “तस्य ध्यानं
त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः” इत्युपक्रमे सात्त्विक-
राजसे उक्ता तामसध्यानसूक्तं तन्त्रसारे यथा

“ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिशकलधरं सख्यभावं
महेशं दिग्बन्धं पिङ्गलाभं उमरुमयं सृष्टिं शङ्खचक्रा-
भयानि । नागं वज्रं कपालं करारसिद्धैर्विभूतं भीम-
दंष्ट्रं सर्पाकृत्यं त्रिनेत्रं मणिमयविकसत्किङ्किणीनूपुरा-
ट्टयम्” “तामसं शत्रुशमनं कल्याणभूतगदापहम्” तन्त्रसा० ।

तामसिक त्रि० तमसा निर्दत्तं ठञ् । तमोगुणकार्थं त्रि०
तामसी स्त्री तर्मासि भूम्ना सन्त्यस्थां प्रशा० षण् ङीप् ।

अन्वकारवज्रलायां रात्रौ मन्त्राक्षर्यां मेदि० । इजटा-
मर्त्यां राजनि० । ४ तमोगुणवत्यां स्त्रियाञ् ।

तामालीय त्रि० तामालहृत्वाद्दूरदेशादि सख्या० ठञ् ।

तामालहृत्वाद्दूरदेशादी ।

तामिस्र ५० तमिका तमस्ततिरस्त्वन्न षण् । नरकभेदे ।

“तामिको ह्यन्वतामिक इत्युपक्रमे । तस्मिन् दानरूपादि
भाग० । ५।२६ उक्तं यथा “यस्तु परिविनापत्यकल-
लाप्यपहरति स हि काशपाशवद्भो यमपुच्छैरतिभयान्
कैस्तामिके नरके बन्धान्निपात्यते” “स पय्यायेण याती-
मान् नरकानेकविंशतिम् । तामिन्नमन्वतामिन्नं महा-
रौरवरौरवी । नरकं काशहृत्वाञ्च महानरकमेव च ।
सञ्जीवनं महावीचं तपनं सव्यतापनम् । संघातञ्च
सकाकोलं कुड्मलं प्रतिमृत्तिकम् । बोहयङ्कुञ्जीवञ्च
पन्थानं शाल्मर्की नदीम् । अक्षिपत्नवनञ्चैव बोहदा-
रकमेव च” मनुः अक्षोपक्रमे यातीति क्रियासम्बन्धा-
पेक्षतया पन्थानं शाल्मर्की नदीमित्युत्तरत्वाच्च ह्मिती-
यान्नवण्याञ्च तामिकादिशब्दानां ह्मितीयान्तैव नरकविशे-
षवाचित्वात्तस्य उक्तत्वात् । शब्दकल्पद्रुमे क्रीवतोक्तिः मनु
यचने ह्मितीयान्ततामिकशब्दे प्रथमान्तत्वान्वात्यैवेति
बोध्यम् । तमिच्छया साध्यमण् । २ द्वेपे । “भेदस्तमयो-
ऽपविधो मोहस्य च दशविधो महाभोहः । “तामिको-
ऽपदशधा” सा० का० । “तामिको द्वेयोऽपदशधा
शब्दादयो दशविधया रज्जुभीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्यं
त्वयिमादिकं न स्वरूपतो रज्जुनं किन्तु रज्जुभीयशब्दा-
दुपायाः । ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्परैषोपह-
न्यमानास्तदुपायावाचिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया
भवन्तीति । शब्दादिभिर्दर्शभिः सहाणिमाद्यष्टादशधेति
तद्विषयो द्वेषस्तामिकोऽपदशविधयत्वाद्दष्टादशधेति”
तत्त्वकौ० द्वेषमूलत्वात् भोगेच्छाप्रतिषातारूपे शक्रोपे
भाग० टी० श्रीधरः ।

तासु त्रि० तम-षण् । स्त्रोतरि निचष्टः ।

ताम्बूली स्त्री ताम्बूली+प्रुणे० (पान) ताम्बूल्यां “सङ्गका
यताम्बूल्यारसानाः” गोप० ब्रा० ३।१०।७ ।

ताम्बूल न० तम-ऊङ् च् वुगागमः दीर्घं गौ० ङीप् तस्याः
पलमण् । (पान) ख्याते १ नागवल्लीदले । २ कृष्णे च मेदि० ।
“ताम्बूलं कटूतिक्तछणमधुरं चारं कषायाश्वितं वातघ्नं
क्षिमाशयनं कफहरं दुर्गन्धनिर्माशनम् । वज्रस्याभरणं
विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं ताम्बूलस्य सखे । त्रयो-
दशगुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः” कपि चाक्षुः “ताम्बूलं
विषदं चक्षुः तीक्ष्णोष्णं तुवरं हरम् । रक्तं तिक्तं
कटु चारं रक्तपित्तकरं चक्षुः । वल्यं क्षेप्राक्षदीर्गम्यम-
शतश्रमापहम्” भाव० प्र० । “क्षिमाशय सखे पर्थं पूम्

स्वादयते नरः । मतिभ्रंशो दरिद्रः स्वादन्ते न शरते
 "हरिम्" राजनि० । भावप्र० दिनचर्यायास्तुतं यथा
 "धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः । पूगकपूर
 कस्तूरीवक्त्रसुमनःफलैः । फलैः कटुकषायैर्वा सुख-
 दैशद्यकारिभिः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा
 विचक्षणः । धूमेन अशुषीदिधूमेन । अपोह्य कफं
 दूरीक्य कषायकटुतिक्तकैः फलैः कपूरकस्तूरीव-
 क्रादिभिः पूगैः क्रुचकैः सुमनःफलैः जातीफलैः
 एलाहरीतक्यादिफलैः । रालौ सुप्तोत्थिते ज्ञाते भुक्ते
 बान्ते च सङ्करे । सभायां विदुषां राक्षां कुख्याताम्बूल
 चर्वणम् । ताम्बूलसुक्तं तोष्णोष्णं रोचनन्तु परं
 सरम् । तिक्तं क्षारीयं कामरक्तपित्तकरं लघु ।
 मध्यं श्लेष्माक्षदोर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् । सुख
 वैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् । हृत्तदलमल-
 ध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । सुखप्रसेकशयनं गन्ता-
 मयविनाशनम् । नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं शुभ्र ।
 पलाशजननं प्रायः पलशकगुणं श्रुतम् । वृद्धदेशो-
 ऽङ्गवं पर्यं परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजनकमुष्णं
 कफहरं श्रुतम् । पर्यं पुराणमकटु सुल्लकन्तु पाण्डु-
 रम् । विशेषाद् गुणवद्देश्यमन्यङ्गीनगुणं श्रुतम् ।
 खदिरः कफपित्तसूक्ष्मं वातबलासतुत् । संयोगत
 स्त्रिदोषं सौमनस्यं करोति च । सुखवैशद्यसौगन्ध्य-
 कान्तिसौष्ठवकारकम् । प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने
 खदिरं तथा । निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत्
 सदा । आयुरप्ते यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ।
 तस्मादयं तथा मूलं मध्यं पर्यस्य वर्जयेत् । पर्यमूले
 भवेद्ग्राधिः पर्णांघ्रे पापसम्भवः । जीर्णं पर्यं हरत्पायुः
 शिरा बुद्धिविनाशनी । स्वाद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं
 भेदि दुर्जरम् । तृतीयादनु पातव्यं सुघातव्यं रसाय-
 नम् । ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः ।
 देहदक्षैश्च दन्तान्नित्रोत्पन्नवर्णवलयः । शोषः पित्ता-
 निवृत्तिः स्वादितताम्बूलचर्वणात् । विषमूष्मांशदा-
 क्षीनां अयिषां रक्तपित्तनाम् ।
 "विना पर्यं सुखे दत्त्वा शुभाकं भक्षयेद्यदि । तावज्जवति
 चण्डाढो यावद्भङ्गां न गच्छति" कर्मलोचनम् ।
 "ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचरारिणाम् ।
 तपस्विनाञ्च विप्रैश्च ! गोमांससदृशं ध्रुवम्" इति ब्रह्म-
 मे० ब्र० ख० । मार्कण्डेयः "भूयोऽप्याचस्य कर्तव्यं

ततस्ताम्बूलभक्षणम्" वशिष्ठः "सपूगञ्च सपर्यञ्च सुचूर्णेन
 समन्वितम् । अदत्त्वा हि जदेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्विदुषः"
 "ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्त्युल्लेखरात्" नैष०
 "ताम्बूलान्नं दशनमसहर्षयनीह चेटी" शा० द० ।
 २पर्यद्वये स्त्री गौरा० लोप् । "ताम्बूलीनां दलैस्तत्र
 रचिताः पानभूमयः" रघुः । [हेमच० ।

ताम्बूलकरङ्क ५० इत० । (पानडिपा) ताम्बूलपात्रभेदे
 ताम्बूलद लि० ताम्बूलं ददाति दा-क । १राक्षां ताम्बूल-
 दाने अविहते दासभेदे २विप्रादिभ्यो ताम्बूलदातरि च
 खनुन् । ताम्बूलदायकोऽप्युभयत्र "जलताम्बूलकुसुम-
 गन्धमात्यादिदायकाः" कामन्दकीये ।

ताम्बूलपत्र ५० ताम्बूलमिव पत्रमस्य । पिण्डाढो राजनि० ।
 कर्म० । ताम्बूलीपत्रे न० ।

ताम्बूलपेटिका स्त्री इत० । ताम्बूलकरङ्के
 ताम्बूलराग ५० ताम्बूलकतो रागः शाक० त० । (पानेर
 योऽ) १ताम्बूलजनिते रागे ताम्बूलस्य राग इव रागो
 रक्तता यस्य । २मङ्करे हारा० ।

ताम्बूलवल्ली स्त्री ताम्बूलाख्या वल्ली । (पान) नागव-
 क्षत्राम् अमरः । स्वार्थे क अल्लैवार्थे ।

ताम्बूलिक लि० ताम्बूलं तद्रचनं शिल्पमस्य । ताम्बूलर-
 चनाधिकते "आदिशब्दात् माहाकरजकताम्बूलिक-
 गान्धिकादयः" शा० द० ।

ताम्बूलिन् लि० ताम्बूलं पण्यतयाऽख्यस्य इति । १ताम्बूल-
 विक्रेतरि (तासुलि)ख्याते २जातिभेदे ३स्त्री स्त्रियां लोप्

ताम्बू न० तम-रक् दीर्घः १धातुभेदे (तामा) अमरः २कुष्ठ-
 भेदे कर्मविपाकः । ३रक्तवर्णं हेमच० । ४तद्वति लि० ।
 धातुभेदस्योत्पत्तिकारणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा
 "सद्य ताम्बूल्य उत्पत्तिर्नामलक्षणगुणाश्च । "गुक्तं" यत्
 कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले । तस्मात्ताम्रं ससुत्यस्र-
 भिदमाहुः पुराविदः । ताम्रमौन्दुवरं सुखसुदुम्बर-
 मपि श्रुतम् । रविप्रियं श्लेष्मसुखं सुख्यं पर्यायनाम-
 कम् । जपाकुसुमसङ्घातं क्षिप्रं स्रग्धनसमम् । लो-
 हनागोष्णतं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते । लघुं रुक्ष-
 मतिरुक्षं श्वेतञ्चापि घनासहम् । लोहनागयुतञ्चेति
 सुखं दुष्टं प्रकीर्तितम् । एको दोषो विधे ताम्रं
 त्वस्यग्नमारिते पुनः । दाहः क्षेदो रुचिर्मूर्च्छा
 क्षेदो रेको वमिर्भूषः" (रेकः विरेकः) तस्य मारणवि-
 धिस्ततोक्तो यथा

“स्वप्नाणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्तेदेयेदुभयः । वास-
रत्नयमन्त्रेण ततः स्वाते विनिःक्षिपेत् । पादाङ्गं स्तनकं
दत्त्वा याममन्त्रेण मर्हयेत् । तत उद्धृत्य पत्राणि लेपये-
द्द्विगुणेन च । गन्धकेनाम्बुषेण तस्य कुर्याच्च गोम-
कम् । ततः पिष्टा च मौनार्ची चाङ्गुरी वा पुनर्न-
वाम् (चाङ्गुरी चतुष्पत्राणां लोचनिकाभेदः ।) तत्कलकेन
वह्निगोलं लेपयेद्द्व्यङ्गुलीनितम् । धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे
सरावेषे च रोधयेत् । बालुकाभिः प्रपूर्याथ विभूति
लवणाम्बुभिः । दत्त्वा भाण्डस्य सुखां ततश्चूड्यां विपा-
चयेत् । क्रमद्वयाम्बुना सस्यग्यावद्यामचतुष्टयम् ।
स्वाङ्गुलीतं सस्यत्वं मर्दयेच्छूराण्यद्वैः । यामैकं
गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छूरादरे । मृदा लेपस्तु कर्त्तव्यः
सर्वतोऽङ्गुलमात्रकः । पाच्यं गजपटे क्षिप्तं मृतं भवति
निश्चितम् । वसनं च विरेकं च भ्रमं श्वासमथार-
चिम् । विदाहं स्तेदसत्कृदं न करोति कदाचन ।
एवं भारितस्य ताम्रस्य गुणा ताम्रं कषायं मधुरं च
तिक्तमन्त्रस्य पाकेऽङ्गुलं सारकञ्च । पित्तापहं क्षेपहरञ्च
शीतं तद्रोपणं स्नातृषु लेखनञ्च । पाण्डुराशौज्वर
कुष्ठकासश्वासघ्नान् पीनसमन्वपित्तम् । शोथं क्षिप्तं
शूलसंपाकरोति प्राङ्मुखं वा दृक्क्षयसम्पत्तम्” ।
“ताम्रमन्त्रेण शुद्धयति” मनुः । ताम्रपत्राण्ये भोजननि-
षेधः हृतेतरोद्धृतसारगव्यभोजननिषेधश्च वक्ष्यते । रक्त-
वर्णविशिष्टे “ताम्रौषधेः स्वरचः क्षितस्य” “तपस्विने
ताम्ररक्षा करेण” कुमा० “प्रचक्रमे पञ्चवारां गताम्” रघुः ।
५ द्वीपभेदे ५० । स्वार्थे क । तत्पार्थे अमरः ।

ताम्रकर्णं लि० ताम्रौ कर्णौ यस्य । रक्तकर्णयुक्ते स्त्रियां
ङीप् । ङीष्णः २ पञ्चमदिग्दृष्टिस्तन्वाम् अमरः ।

ताम्रकारं पुंस्त्री० ताम्रं ताम्रपात्रादिकं करोति क-अण्
उप० स० । ताम्रोपजीविनि मङ्गीर्णजातिभेदे । “व्या-
योगेन त्रिपायां जातास्ताम्रोपजीविनः” कंसकार-
गर्जे दृश्यम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

ताम्रकुट्टं पुंस्त्री० ताम्रं कुट्टयति कुट्ट-अण् उप० स० ।
ताम्रकारे (कासारि) संकीर्णजातिभेदे । ण्वुल् । ता-
म्रकुट्टं तत्पार्थे अमरः ।

ताम्रकुण्डं न० कुण्ड-इ किञ्च ताम्रमयं कुण्डम् । ताम्रमये
देवजलाधारे पात्रभेदे “देवतान्यजलाधारः कुण्डं कुण्ड-
सखा मृताः” “गान्धतः उपचारात् ताम्रकुण्डम्” उज्ज्व-
ताम्रकुट्टं पुंन० ताम्रस्य कुट्टमिव । रक्तवर्णनिर्घासके (ता-

माक) क्षुपभेदे “संविदा काककुटं च ताम्रकुटं च
धुस्तुरम् । अङ्गिकेन खर्जूरसस्ताङ्गिका तरिता तथा ।
इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा स्त्रियां टकं तथा” कुला० त० ।

ताम्रकर्मि पु० कर्म० । इन्द्रगोपकृते हारा० ।
ताम्रगर्भं न० ताम्रं गर्भं इत्येतत्तत्स्थानमस्य । तस्ये (तंते)
राजनि० । तस्य ताम्रोद्भवत्वं तस्य शब्दे दृश्यम् ।

ताम्रचूडं पुंस्त्री० ताम्रा रक्ता चूडा यस्य । रक्तकुटे (रक्तकुडा)
ख्याते खगे अमरः स्त्रियां ङीष् । तद्रूपविशेषफलं दृ० स०
८८ अ० यथा “भीता बन्ति कुक्कुकिं ताम्रचूडाख्यक्ता
रुतानि भयदान्यपराणि राज्ञौ” । कुक्कुटश्च द्विविधः नारि-
केलाकृतिः प्राच्यवाटः, बलाकाकृतिश्च प्रतीच्यवाटः । तत्र
प्राच्यवाटः बलाधिकः । तथैव वर्णितं दशकुमारं ताम्र-
चूडयुद्धाधिकारे । “कथमिव नारिकेलजातेः प्राच्य-
वाटकुक्कुटस्य प्रतीच्यवाटः पुरुषैरसमीप्य बलाका-
जातिस्ताम्रचूडो बलप्रमाणाधिकस्यैव प्रति विस्मृत इति ।
“प्रायुध्यत चातिसंरम्भमनुपहारप्रदक्षिपन्नसक्तकण्ठी-
रवरं विहङ्गमद्वयम् । जितसासौ प्रतीच्यवाट कुक्कुटः”
दशकु० । रक्तकुट्टमे (रक्तसिमा) राजनि० । तस्य रक्त-
शिखत्वात्तथात्वम् । “ह्याभ्यां षट्हीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं
चान्येन पाणिना । अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन
सः । महाकायसुपल्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम्” भा० व०
२२४ अ० तत्रैव “अरुणस्ताम्रचूडञ्च प्रददौ चरणायुधम्” ।
रक्तमारातुचरमाहगणभेदे स्त्री “सुभगा लम्बिनी
लम्बा ताम्रचूडाविकाशिनी” भा० श० ४७ अ० ।
मातृगणौक्तौ रक्तशिखायुक्ते लि० ताम्रचूडभैरवः ।

ताम्रजातं पु० सत्यभामायां कृष्णाज्जाते पुत्रभेदे । “जज्ञिरे
सत्यभामायां भीमो भीमरथः क्षुपः । रोहितो दीप्तिमा-
न्सैव ताम्रजातो जज्ञाः कः । भान्धीर्भरिका चैव ताम्र-
पक्षा जलम्बमा । चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरु-
डध्वजात्” हरिवं० १६२ अ० ।

ताम्रत्रपुजं पु० ताम्रं त्रपु च ताभ्यां जायते जन-इ ।
कांस्ये भावप्र० । तस्योभयधातुजन्यत्वात् तथात्वम् ।

ताम्रदुग्धा स्त्री ताम्रं रक्तं दुग्धं नियतोऽस्याः । गोरस्य
दुग्धायां राजनि० ।

ताम्रद्वीपं पुंन० । कर्म० । दक्षिणदेशस्य द्वीपभेदे ।
“द्वीपं ताम्राक्षयश्चैव पर्वतं रामकं तथा । तिनिङ्गिलञ्च
स नृपं वये कत्वा महामतिः” भा० स० १० अ० । सह-
देवदक्षिणदिग्वाजये ।

ताम्रपद्मा स्त्री सचभासासुतायां ताम्रजातगण्डे दृश्यम् ।
ताम्रपट्टे नः ताम्रनिर्मितं पट्टम् । ताम्रमये लेखनपत्रभेदे
“दद्याद्भूमिं निचम्नं वा कृत्वा लेख्यञ्च कारयेत् । आ-
गामिभद्रवृत्तिपरित्तानाय पार्श्विवः । पटे वा ताम्र-
पट्टे वा स्वमदोपरिचिह्नितम् । अभिलेखात्मनो
वंद्यानात्मानञ्च महीपतिः । प्रतिपन्नपरीमाणं
मानाच्छेदोपवर्णनम् । स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं
कारयेत् स्थिरम्” याज्ञ० ।

ताम्रपत्र पु० ताम्रं रक्तं पत्रमस्य । १जीवशास्त्रे राजनि० ।
२रक्तवर्णपत्रके वृक्षभावे च । कर्म० । ३ताम्रमये लेखन-
पत्रे । ४रक्ते दले भयपङ्कजे च भ० ।

ताम्रपणी स्त्री तक्ष्णदेशस्थे नदीभेदे ।

“ताम्रपणीतु कौन्तेय ! कीर्तयिष्यामि तां शृणु
यत् त्वेक्ष्यपुस्तप्रां मज्जद्दक्षिणान्धमे । गोकर्णं इति
विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विद्युतः । शीततोथो वज्रजनः
पुण्यभूतात् ! शिवः शुभः । छटः परमदुष्प्रापो मानुषेर-
कतात्मभिः । तत्र वृक्षरणादौ च सम्पन्नफलमूलयान् ।
आश्रमोऽगस्त्यश्रियस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदूर्यं
परितस्तत्र श्रीमान् मणिमयः शिवः । अगस्त्यस्याश्रम-
स्यैव वज्रमूलफलोदकः” भा० व० ८८ अ० । तस्याः सिन्धु-
वज्रमस्थाने सृज्जाजम्बा यथोक्तं “ताम्रपणीनमेतस्य सृज्जा-
सारं मज्जोदधेः । ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव
मञ्जितम्” रघुः “सिंहलकपारलौकिकमौराष्ट्रकताम्र-
पणीरुपारणराः” कौबेरपाण्डुवाटकहैमा इत्याकरा
स्तौ” इ० व० ८१ अ० सृज्जाकरोक्तौ । १शिलाभेदे च ।
“ताम्रपणीं शिला राजन् ! श्रीमान् मलयपर्वतः” भा०
भी० ६ अ० ।

ताम्रपल्लव पु० ताम्राणि पल्लवानि यस्य । १अशोकवृक्षे
राजनि० । २रक्तपल्लवयुक्ते वृक्षभावे च । कर्म० । ३रक्ते
पल्लवे कस्त्री ।

ताम्रपाकिन् पु० पच्यते पाकः फलपुष्पादि ताम्रः पाकः
अस्यस्य इति । गर्हभाण्डवृक्षे । रत्नभा० ।

ताम्रपात्र न० ताम्रस्य विकारः अण् कर्म० । ताम्रमये
पात्रे तत्र तर्पणविधिस्तर्पणशब्दे उक्तः । “मृच्छीत्यो-
दुष्परं पात्रम्” इत्यादि कृत्वा तस्य संकल्पपात्रतोक्ता
तत्र भोजननिषेधो मनुनोक्तो यथा “ताम्रपात्रे न भु-
ञ्जीत भिक्षकांश्चै मन्त्राग्ने । पलाशपद्मपत्रेषु मृच्छी
भुञ्जीन्द्वं चरेत्” । तत्र वृतेतरोद्भूतसारगव्यादिभोजन-

निषेधमाह स्मृतिदागरे स्मृतिः “नारिकेलजनं कांश्चै
ताम्रपात्रे स्थितं मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मदा-
तुल्यं घृतं विना । ताम्रपात्रघृतं मांसं यश्च गव्यं घृतेत-
रत् । आभिषन्तु गर्वा मांसं दधि मद्यं पयो रजः ।
द्व्यान्नरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि । पयोऽन्नद्व्युत-
सारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति” उत्तरार्द्धानुसारान् “ततश्च
संस्कृते वज्रौ गोचीरेण चरुं पचेत् । अक्षं च क्षालिते
पात्रे नवे ताम्रमयादिके” शारदाति० पात्रम् अनुद्भूत-
सारक्षीरविषयम् उद्भूतसारस्थैर्वैतत्र स्थितत्वे निषेधात्
पात्रपात्रं च ताम्रपात्रं प्रशस्तं यथाह सुश्रुतः “दद्यात्
ताम्रमये पात्रे सुगीतं सुघृतं पयः” । “जनपात्रं तु
ताम्रस्य तदभावे स्मृदो हितम्” भावः० ।

ताम्रपादी स्त्री ताम्रः रक्तः पादो मूलमस्याः ऊनीप् । कंस-
पद्याम् राजनि० । तस्या कंसस्थेव रक्तमूलत्वात्तत्त्वम् ।
ताम्रपुष्प पु० ताम्रं पुष्पं यस्य । १रक्तकाञ्चने जटा० २भूमि-
चम्पके शब्दच० । ३रक्तपुष्पयुक्तभावे ति० । “ताम्रपुष्पे च
शिखरैर्दीप्यमानः सुतेजसा” हरिवं० २१७ अ० ।
कर्म० । ४रक्ते पुष्पे न० ।

ताम्रपुष्पिका स्त्री ताम्रं पुष्पं यस्याः कप् कापि अत
इत्त्वम् । रक्तविहृति (लाकतेउडि) राजनि० ।

ताम्रपुष्पी स्त्री ताम्रं रक्तं पुष्पं यस्याः ऊनीप् । १धातकी
वृक्षे २पाटलावृक्षे च राजनि० ।

ताम्रफल पु० ताम्रं रक्तं फलमस्य । १अशोक्तक० च । राजनि० ।
२रक्तफलयुक्ते वृक्षभावे ति० । कर्म० । ३रक्ते फले न० ।

ताम्रमूला स्त्री ताम्रं रक्तं मूलं यस्याः अजादेराजतिगण-
त्वात् टाप् । १दुरालभायां २लज्जालौ च राजनि० ।
३कच्छुरावृक्षे (खिराट) रत्नमात्रा । ४रक्तमूलके वृक्षभावे
ति० । कर्म० । ५रक्ते मूले न० ।

ताम्रयोग पु० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे तद्विधानादि तत्रोक्तं
यथा “स्यात्स्यां संमर्द्य दातव्यौ मायिकौ रसगन्धकौ । नख-
लुखं तदुपरि तण्डुलीयं हिमापिकम् । ततो नैपाल-
ताम्रादि पिपाय सुकरालितम् । पांशुना प्रयेद्वृत्रं
सर्वां स्यात्ती ततोऽनलः । स्यात्पयो भाजिकां याव-
द्देयस्तेन स्मृतस्य च । ताम्रो ताम्रस्य रत्येका
त्रिफलाचूर्णरतिका । त्र्यध्नस्य च रत्येका विड-
ङ्गस्य च तन्मधु । घृतेनालोहं लेह्यं प्रथमे दिवसे
ततः । रत्तिवृद्धिः प्रतिदिनं काथ्यां ताम्रादिषु त्रिषु ।
स्विरा विडङ्गरत्तिस्तु यदा भेदो विवक्षितः । तदा

विदुःकृन्वधिकं दद्याद्भित्तियं पुनः । द्वादशाङ्गं योग-
दृष्टितो स्यादक्रमोऽप्ययम् । पञ्चमीमन्त्रपित्तञ्च स्य
गुलञ्च सर्वदा । ताम्रयोगो जयत्येष बलवर्णमिवर्द्धनः ।
ताम्रमायनी स्त्री ताम्रसस्य रक्तनिर्यासस्थायनी । गो-
रजदग्धायां जटाधरः ।

ताम्रलिप्त प० देशभेदे । सोऽभिजितोऽस्य तस्य राजा वा क्षण् ।
तद्देशवासिनि तस्यैव च वज्रपु क्षणो लुक् । स च देशः
प्राचीत्यः । “ताम्रलिप्तञ्च राजानं कर्षटाधि-
पतिं तथा” भा० स० २६ अ० । भीमप्राचीदिग्विजये ।
“वज्राः कलिङ्गा मगधास्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः” भा०
स० ११ अ० । स्वार्थे क । तत्पार्थे “किराताः कर्षराः सिद्धाः
वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः” भा० भी० ७ अ० । जनपदोक्तौ ।

ताम्रवर्ण प० ताम्रो रक्तो वर्णोऽस्य । १ पञ्चवाहणे लघुभेदे
राजनि० । २ जटायां स्त्री गज्जम् । ३ ताम्रवर्णयुतमात्रे
लि० । कर्म० । ४ रक्ते वर्णे पु० ।

ताम्रवल्ली स्त्री कर्म० । १ मञ्जिवायाम् शब्दच० । २ चित्त
कूटदेशप्रसिद्धे जटाभेदे राजनि० । ३ रक्तजटाभावे च ।
ताम्रबीज पु० ताम्रं बीजं यस्य । १ कनत्ये राजनि० । २ रक्त-
बीजके दृक्भावे लि० । कर्म० । ३ रक्ते बीजे न० । ४ कनत्ये-
कायां स्त्री गज्जार्थचि० । [१ रक्तवर्णके दृक्ते पु० ।

ताम्रवृक्ष पु० कर्म० । १ रक्तचन्दनदृक्ते रक्तलये च रत्नमा०
ताम्रवृक्ष पु० ताम्रं वृक्षमस्य । १ कनत्ये, स्त्रीत्वमपि टाप्
लिका० । २ रक्तवृक्षके दृक्भावे लि० । कर्म० । ३ रक्ते
वृक्षे न० ।

ताम्रशिखिन् पु० ताम्रा रक्ता शिखास्यस्य इति । कर्तुटे
जटाधरः । न० व० । ताम्रशिख इत्यपि तत् । ताम्र-
शिखायुक्ते च लि० ।

ताम्रसार न० ताम्रं रक्तं सारमस्य । १ रक्तचन्दनदृक्ते ।
रत्नमाला । २ रक्तसारके दृक्भावे लि० । कर्म० । ३ रक्ते
सारे पु० न० ।

ताम्रसारक पु० ताम्रो रक्तः सारोऽस्य कप् । १ कटिरे
राजनि० । २ रक्तचन्दनदृक्ते च । ३ तत्कारे न० शब्दार्थचि० ।

ताम्रसारिक पु० ताम्रः सारोऽस्यस्य ठन् । १ रक्तचदिरे,
२ रक्तचन्दने च शब्दार्थचि० ।

ताम्रा स्त्री ताम्र+टाप् । १ वैदिक्यां २ ताम्रवक्त्रां शब्दमा० ।

ताम्राख्य पु० उपहीपभेदे शब्दमाला । ताम्रहीये ।

ताम्राक्ष पुंस्त्री ताम्रो अक्षिणी यस्य षच् समा० । १ कोकिले
लिका० । स्त्रियां भिन्नात् जातिस्वाङ्गोऽङीप् । २ रक्ते षण्-

युक्ते लि० । स्त्रियां भिन्नात् ङीप् । २ विशाला यत्र ताम्राक्षैः
पूर्णचन्द्रनिभाननैः । वर्षाभूः कीर्यते” भा० क० ४६ अ० ।

ताम्राभ न० ताम्रस्य आभेवाभा यस्य । १ रक्तचन्दने शब्दच० ।
ताम्रा रक्ता आभा यस्य । २ रक्तवर्णाभायुक्ते लि० । “रुधि-
रोक्षितसर्पाङ्गैस्तेक्ष्णदायोधमं वभौ । कवचैः संवृतं सर्वं”
ताम्राभैः खमिवावृतम्” भा० द्रो० १।८ अ० ।

ताम्राक्ष न० तीर्थभेदे “ताम्राक्षं समासाद्य ब्रह्मचारी
समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति”
श्रु० व० ८४ अ० ।

ताम्राक्ष प० ताम्रस्याक्षौऽंशभेद उत्पादकोऽस्य । कांक्षे लिका०
ताम्रावती स्त्री ताम्रभाषेयत्वेनाऽस्यस्य मत्तुप् भक्ष्य वः
संज्ञायां दीर्घः । ताम्राकरे नदीभेदे “ताम्रावती नेत्रवती
नद्यास्तिष्ठोऽय कौशिकी” भा० व० २२१ अ० ।

ताम्राक्षन् पु० नि० कर्म० । पञ्चरात्रे “ताम्राक्षरश्चिच्छुरिते-
नैकायैः” माघः । “ताम्राक्षन् पञ्चरात्राणाम्” मञ्जिना० ।

ताम्रिक लि० ताम्रं तत्प्रादादिनिर्माणं शिल्पमस्य ताम्रस्येदं
वा ठञ् । १ कांक्षकारे २ सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां
ङीप् । ३ ताम्रसम्बन्धिनि लि० । “कार्षिके ताम्रिके पणः”
अमरः । “कार्षीपणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः”
मनुः । “निष्काः सुवर्णास्तारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः”
माघः । ४ शुद्धायां स्त्री टाप् राजनि० । ५ वाद्यभेदे शब्दार्०

ताम्री स्त्री ताम्रस्य विकारः षण् ङीप् । वाद्यभेदे लिका० ।
ताय पाखने विकारे च भा० आत्म० सक० सेट् । तायते
अतायि-अतायिष्ट । तताये । कटिप् । षिच् अतता-
यत्-त । तायितः तातिः “उभौ मायां व्यातायेताम्”
भट्टिः । “सरसि संतायमाने” यजु० १६।५। घञ् । तायः
दृषा० व्याद्युदात्तः । ल्युट्-तायनम् “वृत्तिसर्गतायनेषु
क्रमः” पा० ।

तायिक लि० ताये दृष्टौ साधु ठञ् । तर्जिकाभिधदेशे हेमच०
तायु पु० ताय-ङण् । चोरे कोने निघण्टुः “अपत्ये
ताययो यथा नक्षला” ऋ० १।५।२ ।

तार पु० तारयति खजापकान् संसारार्णवान् तृ-णिच्-अच्
तार्थ्यतेऽनेन वा तृ-णिच्-करणे अच्, तृ-णिच्-भावे अच्
वा । १ प्रणवे चोद्गारे “तारयेद् युद्धवाञ्छोषेः खजापासक्त-
मानसम् । ततस्तार इति प्लुतो यक्षं ब्रह्मा व्यकोकयत्”
काशीख० ७१ अ० । २ वानरभेदे शृङ्गनीलके ४ सक्ता
विशुद्धी मेदि० । ५ देवीप्रणवे कूर्चबीजे (ह्रीं) तन्मसा०
इतारणे विद्यः ७ मन्त्रादेवे “काश्यां विनेकरोऽहं गिरि-

पतितनवाचंयुतो बाधभागे शुशुङ्गादण्डेन दक्षे लिपय-
नतटिनीतीरशुशुङ्गाभागे । सायावीजश्च कर्णे सुर-
सुनिसहितो ध्यानयुक्तं वदामि प्रीत्या लोकस्य तस्मात्
सुरसुनिगणकैश्च्यते तारनामेति" शब्दार्थचि० छतवाक्यम्
८६५० न० राजनि० १८१० न० स्त्री० मेदि० "विपत्तारे शुङ्गं
दद्यात्" तारावनादिन्दुरयेन्दुवीर्यात्" ज्योति० त० सां०
त० ७८० अध्यायनरूपे प्रथमे १० गौणसिद्धिभेदे । "अहः
शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्तयः सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च
सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः प्रवोऽहुश्चिद्विधः" सा० का० ।
"विद्वन्मनस्य दुःखस्य त्वित्वात् तद्विघातास्तय
इति इमा सुख्याः तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया
त्वितरा गौण्यः पञ्च सिद्धयस्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः
हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः । तास्माद्या अध्ययनादिलक्षणा
सिद्धयो हेतवः सुख्यास्तु हेतुमत्तयः । विधिवद्बुद्ध्याद-
ध्यातव्यविद्यानामक्षरस्वरूपपञ्चमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तार-
सुच्यते" त० कौ० ११ विष्णो पु० "अथोक्तस्तारस्तारः सूरः
यौरिज्जनेश्वरः" भा० अतु० १४८० सहस्रनामकथने ।
१२०००० पु० ११२००० ति० मेदि० १४८० रितिकरणे
१५०००० ति० धर० । दिक्शब्दात् परम् तीरस्य
तारादेशः । १५०००० ति० दक्षिणतारं दक्षिणतीरमित्यर्थः
१७०००० ति० १८०००० ति० न० स्त्री० "मत्तयेव
चूर्णितमन्दतारया" काद० । "तारैर्बभूवे परभागनाभतः"
भाषः शुद्धसत्ताफले । "तारहेममहारत्नविमानमत-
शोभितम्" भाग० ४।६।२७ । प्रथमे "तारो सायारभा-
योगो मनोदीपनसुच्यते" । (ओ० श्रीं ह्रीं) दी० त०
"तारं व्योमानिमसुयुग्दण्डो ज्योतिर्मनुर्भतः" दी०
त० । "हारममलं तरलतारसुरसि दधतम्" जयदेवः ।
"उरसि निहिततारो हारः" अमरः । "तारलोलबलयेन
करेण" सा० द० ।

तारक ति० तारयति तृ-णिच्-ण्वल् । १ तारयितरि । "तत्
हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममायेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचटे"
जावाचोप० । स्त्रियां कापि अत इत्थम् । २ दैत्यभेदे
तत्कथा शिवपुराणे दृष्ट्या । ३ कर्णे ४ भेदके च मेदि० ।
तारैव स्त्रियै क । "तारका ज्योतिर्वि" पा० अजादि०
टाप् न अत इत्थम् । तारका । ५ नेत्रकनीनिकायां स्त्री ।
६ चक्षुषि न० स्त्री० मेदि० । "तस्मिन् विप्रकृताः काये
तारकैश्च दिवौकशः" कुमा० । "अभिभाष्यतारकम-
हर्षिभ्यद्विदिविभ्यमज्ञानितभाहु नमः" भाषः "कुमार-

स्तुतिषु तारकोद्धारणम्" काद० । न दण्डग्रामां नेत्रो-
त्पादनमिति ध्वन्यर्थः । "पतनं तारकादीनाम्" सुशु०
"तत्प्रकाशेन विचेतारका" रघुः । "तारकावर्धनश्च
धर्माविभाषपिशुनम्" "कापि विद्वत्स्य दिवावसाने
लोकिततारका" काद० । "तृप्तिकदम्बवर्तिर्नगो रौ
भवेतां ररौ तारका, उत्तरत्नाकरोक्ते अष्टादशाक्षरपा-
दके ७८०००० भेदे च । [तत्कथा शिवपुराणे दृष्ट्या ।
तारकजित् पु० तारकं दैत्यं जयति जि-किप् । कार्तिकेये
तारकाक्ष पु० तारकासुरस्य ताराणापरपण्याये पुत्रभेदे
"निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्तयः । ताराणः
कमलाक्षश्च विदुष्माली च पार्थिव !" इत्युपक्रमे "का-
ञ्चनं तारकाक्षस्य चित्तमासीन्महात्मनः । राजतं कम-
लाक्षस्य विदुष्मालिन आवासम्" भा० क० ६० ।
२ कुमारचरमेदे "महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च
भारत !" भा० ग० ४६ अ० ।

तारकब्रह्म न० कर्म० । रामस्य (ओ० रामाय नमः)
पञ्चदशे मन्त्रे । "पञ्चदशं महात्मनं तारकब्रह्म-
सुच्यते । रामाय नम इत्येतत् प्रणवादि पञ्चदशम्"
इति अथोऽपि मन्त्रः पञ्चपुर० ७०० यथा । "सुमूर्धो-
र्धनिकण्ठांस्तु अर्द्धोदकनिवासिनः । अहं दिशामि ते
मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् । ओ० श्रीरामरामेत्येत-
न्मन्त्रं तारकसुच्यते । अतस्त्वं जानकोनाथ ! परं ब्रह्मं
विनिश्चितम्" ।

तारकादि संजातार्थे इतत्प्रत्ययनिमित्ते पा० गण सू०
७८० शब्दगणे स च गणो यथा

"तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, अजीव, क्षण,
सूत्र, मूल, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार,
कुट्टन, कण्टक, सुसन, सुकल, वसुध, कुट्टन, क्षयक,
किसलय, पञ्चव, खण्ड, वेग, निद्रा, सुद्रा, बुभुक्षा,
धेनुष्या, पिपासा, अज्ञा, अन्ध, पुलक, अङ्गारक, वर्णक,
श्रीह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि,
वर्धन, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक,
अन्धकार, गर्भ, सुहृत्, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुवलय,
गर्भ, जुध्, शोभन, उच्चर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा,
कञ्जल, हृष्ट, कोरक, कञ्जोल, स्वपट, फल, कञ्जुक,
हृङ्गार, अङ्गुर, शैवाल, वक्त्र, अन्ध, आराल,
कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्च्छा, अङ्गार, हस्तक, प्रतिविम्ब,
विज्ञ, तन्म, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज, (गर्भादप्राणिनि)" "तदस्य

संजातं तारकादिभ्य इतच्"पा० इतच् तारकित अस्य
आक्षतिगणत्वात् अन्येऽपि शब्दा यथाप्रयोगमत्वावधेयाः।

तारकायण पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे "श्रीदुम्बरा ह्यविष्णाता-
स्तारकायणचक्रुः" हरिवं० २७ अ० । विश्वामित्र-
पुत्रकथने । [तयोऽप्यत्र]।

तारकारि पु० इत० । कार्तिकेये हेमच० । तारकशत्रु प्रभ-
तारकित न० तारका संजाता अस्य तार० इतच् ।
नक्षत्रयुक्ते आकाशे "वितनिशादपदि स्फुटनिष्पतकण-
गाधिकतारकिताम्बरः" नैप० ।

तारकिणी स्त्री तारकाः सन्त्यत्र इति ङीप् । १ मन्त्रयुक्तायां
राज्ञौ राजनि० २ तारकायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तारकोपनिषद् स्त्री तारयति ज्ञानदानेन तारि-ष्वल् ।
तारिका उपनिषत् । उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

तारक्षिति पु० तारा उक्षा क्षितिर्यत्र । देशभेदे स च देशः
वृ० स० १४ अ० प्रतोच्यासक्तः "अपरस्यां मणिमान्"
इत्युपक्रमे "पञ्चनदभटपारावततारक्षितिश्चैवैश्वर्यकम-
कशकाः" कर्म० । २ उच्चभूमौ स्त्री ।

तारण पु० तारयत्यनेन स्फुट । १ भेलके रत्ना० । कर्त्तरि ल्युट् ।
२ तारयितरि त्रि० श्विष्णौ पु० । "अशोकस्तारणस्तारः"
विष्णुसं० । ४ भात्रे ल्युट् । ५ तारणकरण इउङ्गारणे
च न० "तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै" भा०
अ० १२ अ० । भावे युच् । तारणा उत्तरणप्रापणे स्त्री
"तारणा पारणं चैव तद्व्रतं सर्वकारिकम्" हरिवं० १४०
अ० । पटिवर्धमध्ये अष्टादशे पदार्थभेदे । "अति-
वृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीडनम् । शस्यं भवति
सामान्यं तारणे सुरयन्ति ते ! ज्यो० त० । "तारणं तदह
भूरिवारिदं शस्यवृद्धिमुदितञ्च पार्थिवम्" वृ० स० ८ अ० ।

तारणि(णी) स्त्री तार्यति संनया तृ-णिच्-अणि । १ नौकायां
हारः वा ङीप् । ङीवल् : २ कागप्रपत्नीभेदे याजोप
याजयोर्ध्वोर्भारतरि तस्या अपत्यम् ढक् । तारणेय
तदपत्ये । "तथैव च मङ्गाभागः सोऽपशृङ्खलितव्रतौ ।
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शस्यन्तौ परमेष्ठिनौ । संहिता-
ध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ । तारणेयौ युक्त
रूपौ ब्राह्मणाद्विषत्तमौ" भा० आ० १६७ अ० ।

तारतण्डुल पु० तारः शुद्धमौक्तिकमिव शुभ्रस्तण्डुलोऽस्य ।
धनययनानि राजनि० ।

तारतम्य न० तरतमयोर्भावे व्यञ्ज् । १ न्यूनाधिक्ये "निर्धनं
निधनमेतये ईयोस्तारतम्यविधिसंज्ञाचेतवाम् । बोधनाय

विधिना विनिर्दिष्टा रेफ एव जयवैजयन्तिका" इत्युद्धटः ।

"अहो तारतम्यं मरणात्" मृच्छक० तरतमगच्छे उदा० ।

तारतार न० तारयतीति तारं तत्प्रकारः प्रकारे द्वित्वम् ।
सं० त० उक्ते गौणतृतीयसिद्धिभेदे तारशब्ददर्शिते "जहः
शब्दोऽध्ययनम्" इत्याद्याक्ये "जहस्तर्कः आगमावि-
रोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् संग्रहपूर्वपक्षनिराकरणे-
नोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः ।
सा तृतीया सिद्धिस्तारतारसंज्ञते" त० कौ० ।

तारदी स्त्री तरदोव स्वार्थे अण् ङीप् । तरदीश्वरे
राजनि० तारदोति पाठान्तरं तत्त्वार्थे । [राजनि० ।

तारपुष्प पु० तारं रजतमिव पुष्पमस्य । कुन्ददृष्टे ।

तारमाञ्जिक न० तारं कृष्यमिव माञ्जिकम् उपधातुभेदः ।
रजततुल्ये उपधातुभेदे । "तारमाञ्जिकमस्यत्तु तद्वज-
रजतोपमम् । किञ्चिद्रजतस्यैव इत्यात् तारमाञ्जिकभी-
रितम् । अनुकल्पतया तस्य ततो ह्रीनगुणाः स्मृताः ।
न केवलं कृष्यगुणावर्तन्ते तारमाञ्जिके । इध्यानरस्य
संसर्गात् सन्त्यस्येऽपि गुणा यतः । स्यात् तारमाञ्जिकं
स्वादु तिक्तं दृढं रसायनम् । चाण्डालं वस्तिरुक्कुष्ठ-
पाण्डुमेहविधोदरम् । अर्गः शोथं क्षयं कण्डूं त्रि-
दोषमपि नाशयेत् । मन्दानलत्वं बलहानिसुखां विष्ट-
म्भितां नेत्रगदान् सकृडान् । तथैव मानां व्रणपरिचिक्षा
करोत्यशुद्धं रजताख्यमाञ्जिकम्" । शोधनन्तु । "कर्कोटी
मेघशृङ्गस्यैवैवैजम्बीरजैर्दिनम् । भावेदातमे तीक्ष्णे
विमला शुद्धाति ध्रुवम् । विमला तारमाञ्जिकम् । मार-
णन्तु "कुलस्य कषायेण वृष्टा तैलेन वा पुटेत् । तैलेन
वाऽजमूलेण नियते तारमाञ्जिकम्" भावप्र० ।

तारल पु० तरल एव अण् । १ तरले श्विटे च शब्दार्थचि० ।

तारवायु पु० कर्म० । अत्युच्चशब्दयुक्ते पवने ।

तारविमला स्त्री तारोरजतमिव विमला । तारमाञ्जिके
उपधातुभेदे शब्दार्थचि० ।

तारशुद्धिकर न० तारस्य रजतस्य शुद्धिं धात्वन्तरयोगात्
जातमलशुद्धिकरोति ऊ-ट । सीसके तत्त्वस्य कौटिल्य-
रजतस्य मलशुद्धिर्लोकसिद्धा राजनि० ।

तारसार पु० उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

तारहार पु० तारनिर्भितो हारः । १ स्थूलसंज्ञाहारे "ध्व-
र्जितोरःस्थूलतारहारः" रत्नः ।

तारा स्त्री तारयति संसारणं वा भक्तान् तृ-णिच्-अच् ।
१ दशमहाविद्यानगते द्वितीयमहाविद्याभेदे । २ मन्त्रे च

तत्र नक्षत्रादीनां विभक्त्येता यथा “इत्या स्नाती
 नक्षत्रा अक्षीवे नृगशिरो नपुंसि स्नात् । पुंसि पुनर्वसु-
 पुत्रौ मूलं त्वष्टो स्त्रियः शेषाः” अधिकशब्दस्यन्दे १४००५०
 इत्यम् । “कामो तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी”
 इत्यादि तन्मसां “तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदा-
 यिनी । उपापत्तारिणो यस्मादपतारा ततः स्मृता”
 तन्मसां तन्नामनिवृत्तिः । शुद्धदेवताभेदे इहहस्तमिभा-
 यीयाम् वेदि । ५ सुषेणवानरकन्यायां वालिभार्यायाश्च
 इतिष्ठानामगम्यद्वये ७ सुक्तायाश्च राजनि ।
 “इहहस्तेः स वै भार्या” तारां नाम यश्चिनीम् ।
 जहार तरसा सर्वानवमत्वाङ्गिरःसुतान् । स (चन्द्रः)
 याचप्रभाभो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह । नैव व्यसर्जयन्
 तारां तस्मायाङ्गिरसे तदा” “ददावाङ्गिरसे तारां स्वय-
 मेव पितामहः । तामनःप्रसवां ददा तारां प्राह इह
 स्मृतिः । मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथ-
 न्चन । अयोनायुत्सृजतं वै कुमारं दस्युहन्तमम् । ईषी
 काक्षस्वमासाद्य ज्वलन्निव पावकम् । जातमात्रः
 स भगवान् देवानामक्षिपद्वपुः । ततः संशयमापन्नास्ता-
 रासुतुः सुरोत्तमाः । सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोम-
 स्थाय इहहस्तेः । पृच्छप्रभाना यदा देवैर्नीह सा सा-
 ध्वसाधु वा । तदा तां शत्रुमारब्धः कुमारो दस्युह-
 न्तमः । तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां प्रपन्न संशयम् ।
 यदत्र तथ्यं तद् ब्रूहि तारे ! कस्य सुतो ह्ययम् । सा
 प्राञ्जलिदवाचेदं ब्रह्माणं वरद शनैः । सोमस्येति महा-
 त्मानं कुमारं दस्युहन्तमम्” हरिश्चं २५ अ० । “सुषेणा
 दुहितया चेशमर्थस्तृप्तिविनिचये । औत्पातिके च विविधे
 सर्वतः परिनिष्ठिता । यदेवा साध्विति ब्रूयात् कार्यं
 तन्मुक्तसंशयम् । न हि तारा मतं किञ्चिदप्यथा परि-
 वर्तते” रामा० क्रि० २२ अ० । सा च पश्चात् वालिभो
 मरणानन्तरं सुषीवभार्या “तारया सहितः कामो वक्रः
 कपिहस्तदा” ११ अ० “अहल्या द्रोपदी कुली तारा
 मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः अष्टेन्द्रियं महापातक-
 नाशनम्” तत्र सुक्तायां “तारायस्त्रीविकरणेभ्यश्च न नि-
 यासाः” भावः कनीनिकायां “लुलितनयनताराः स्नात-
 वक्त्रोन्दुविम्बाः” भावः ।
 ताराश्च अश्विनादयः । अश्वि० त० ताः तद्विशेषादिक-
 श्लोक्तं यथा
 “अश्विनी भरणी चैव क्षतिका रोहिणी तथा । नृग-

शीर्षं तथा चार्द्रा पुनर्वसुश्चपुत्रौ । अश्वे च भवा
 पूर्वफल्गुण्युत्तरफल्गुनी । इत्या चित्वा तथा स्नाती
 विशाखा चानुराधिका । अश्वे मूलं तथाषाढे पूर्वो-
 त्तरपदादिके । नक्षत्रा च धनिष्ठा च शतभिषाद्यभा-
 षिका । उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च क्र-
 मात्” । “अश्विनमदहनकमजगशिशूकभृद्दितिजी-
 वफल्गुपितरः । योन्यर्थमदिनकल्पणपञ्चमशक्रान्ति-
 मित्वाः । मक्रोनिर्द्धृतसोयं विश्वविरक्षी हरिर्वसु-
 र्वरुणः । अत्रपादाऽहिरुद्रः पूषा चेतोहरा भानाम्”
 विशाखायाः शक्राग्न्योर्मिलितदेवतत्वम् अभिजितोभिष-
 त्वेन अष्टाविंशतिरिति तच्च वक्ष्यते इति नक्षत्राधिपाः
 “उपः पूर्वमचान्तका प्रुवगणस्त्रोग्युत्तराणि स्मभूता-
 दित्यहरित्वयं चरगणः पुत्राश्चिह्ना कषुः । चित्वा नि-
 त्तकगान्त्यभं नृदुगणस्त्रीष्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक् । मित्रोऽग्निः
 सविशाखभः शुभकराः एवं स्वकल्ये गणाः” शशाङ्कतारयोः
 शुद्धिर्विचार्या सर्वकर्मात् । पश्चात्तमपि सर्वेषां तच्छुद्धौ
 फलदाहता” । औपतिस्तुष्टये “ताराचन्द्रवले प्राप्ते दोषा-
 सान्ये भवन्ति ये । ते सर्वे विष्णुं यान्ति सिंहं ददा
 गजा इव । जन्मसम्पत् विपत्क्षेपं प्रत्यरिः साधको-
 वधः । मित्त्वं परममित्तञ्च जन्मभाश्च पुनःपुनः । सर्व-
 मङ्गलकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् । विवादन्नाह-
 भेपज्जयात्माजोरादि वर्जयेत् । यात्रायां पथि बन्धनं
 क्षयविधौ सर्वस्य नाशोभवेत् । भेषज्ये मरणं तथा सुनि-
 यतं दाहोऽष्टहारम्भणे । क्षीरे रोगसमागमोवृद्धविधः
 आजेऽर्धनाशस्तथा वादे बुद्धिविनाशनं युधि भयं प्राप्नो-
 त्वयं जन्ममे । पापाख्या त्वं त्रिविधा पञ्चचतुर्दशविंशति-
 स्त्रियुता । सिद्धिफला इहिकरी विनाशसंज्ञा क्रमात्
 कथिता” । “जन्माद्यं कर्म ततोपि दशमं सांघातिकं
 षोडशकम् । सप्तदशमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ।
 व्याद्यान् पञ्चविंशम् मानसमेवं भरः पट्टकः स्नात् ।
 नवनक्षत्रोत्पतिः स्वजातिदेशाभिपेक्षैः” । जात्यर्थम् ।
 “पूर्वात्यं सानलमपजानां राक्षान् पौष्णेन सन्तो-
 राणि । सपौष्णमित्त्वं पितृदेवतञ्च प्रजापतेर्भक्ष्यं क्षयीव-
 जानाम् । आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि तान्यन्यजातेः-
 प्रभविष्णुतायाम्” । (देशमं देशनामर्थम्) । नाक्षीनक्ष-
 त्राणि । “ईहादेहार्थहानिः स्याज्जन्मार्थं उपतापिते ।
 कर्मैर्कर्मिणां हानिः पीडा मनसि जानसे । मूर्च्छिह-
 विषयज्जन्मां हानिः सांघातिके तथा । संतप्ते साप्तदयिके

मित्तमन्वार्थसंशयः । वैनाशिके विनाशः स्यात् देह-
द्रविणसम्पदाम् । नाडीनक्षत्रफलम् । “जातिभे कल-
नाशः स्याद्वस्त्रनष्टाभिपेक्षम् । देशभे देशभङ्गः स्यात्
क्रूरैरेवं युमैः शुभम् । यस्मिन्नाजाभिपिक्तो भवति तदाभि-
पेक्षनक्षत्रम् । अ इ उ ए कृत्तिका चो व वि वु रोजिष्णी-
त्यादिदेशभम् (चक्रगङ्गे १२४८ पृ० गतपदचक्रे दृश्यम्) ।
उप्यादिगणादिकार्यभेदः सु० चि० उक्तो यथा

“उत्तराश्विनोऽङ्गो भास्करस्य भ्रवं स्थिरम् । तत्र स्थिरं
वीजगेहगान्यारामादिसिद्धये । स्वात्यादिष्वे युतेस्त्रीणि
चन्द्रापि चरं चक्षम् । तस्मिन् गजादिकारोऽङ्गो वाटि-
कागमनादिकम् । पर्वतस्य यास्यमघे चक्रं कूरं कज-
स्तथा । तस्मिन् पाताग्निसायाणि विप्रगस्तादिसिद्धयति ।
विशाखाग्नेयभे सौम्यो मिथुं साधारणं स्मृतम् । तत्रा-
ग्निकार्यमिथुं च द्वयोस्तर्गादिसिद्धये । हस्ताश्विपुष्याभि-
जितः क्षितं लघु गुरुस्तथा । तस्मिन् पतनरतिज्ञानं भूपा-
शित्यकलादिकम् । मृगान्त्यचित्वा मत्स्यमृदु भैलं भृगु-
स्तथा । तत्र गीताम्बरं क्रीडा मित्तकार्यं विभूषणम् ।
मूलेन्द्राद्रीहिमं मूलीरक्षीष्णं दारुणसंज्ञकम् । तत्राभि-
चारपातोऽपभेदाः पशुदमादिकम् । मूलाहिमिथोऽयमो-
सुखं भवेदुष्माद्रौ ज्वरित्वयं भूषम् । तिर्यङ्मुखं
भैलकराभिलाटितिज्ये षाश्विनाभीदृगजयमेयम्” ।

ताराकूट न० दम्पत्योर्विवाहयुभाशुभज्ञापके कूटभेदे उप-
यमगङ्गे १२४८ पृ० दृश्यम् । “यर्णो वशस्तथा तारा
योनिश्च यज्जभैलकम् । गणमित्तं भकूटञ्च नाडी चेते
गणाधिकाः” कृष्ण० चि० । [भेदे तारकाक्षगङ्गे दृश्यम् ।

ताराक्ष ५० तारकाक्षपरपर्यायके तारकाक्षरस्य पुत्रे दैत्य-
ताराचक्र न० तन्त्रोक्ते दीक्षणीयमन्त्रपुभाशुभज्ञानार्थे चक्र-
भेदे तस्मिन्वादि चक्रगङ्गे ८०६ पृ० नक्षत्रचक्रे दृश्यम् ।

ताराचमन न० तारायाः पूजायुक्तमाचमनम्” शा० त० ।
तारादेवीपञ्चाङ्गे आचमनभेदे तच्च भैरवतन्त्रे उक्तं
यथा “ताराभेदेस्तिभिः पीत्वा मायया क्षानयेत् करम् ।
कुं औशी तु द्विकृत्स्न्य फत्कारैः क्षानयेत् करम् ।
आस्यं नासि दृशो आत्मे नाभिवक्त्रागिरोभुजान् ।
वैरोचनादिभिः स्मृद्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । आचम्य
भैरवो भूत्वा वत्सरात्तं प्रपश्यति” । ताराभेदेतिरिति ।
उप्यतरेकजटानीलसुरस्वतीभेदेः । वैरोचनाद्यस्तु ।
वैरोचनं, गङ्गु, पाण्डुर, पद्मनाभ नामक, सामक,
पाण्डुर, तारकाऽसिताङ्गं, यमानक, विप्लानक, नरा-

नकाः, सप्तदधीप्रणयादिनभोऽनकाः” कल्याणन्दतन्त्रशा० ।
ताराधिप ५० इत० । चन्द्रे शिवेऽष्टहस्तौ ४ वालिवानरेऽप्युग्रीवे
च । “ततार ताराधिपश्चन्द्रधारी” कृमा० । “ताराधिपे
बलिनः सन्नगतेऽप्य वाक्मन्” उक्तो० त० । तारापतितारा-
नाषादयोऽप्यत्र । “कठोरतारापतिनाच्छ्रमच्छविः” माचः ।
इत्युक्ताधिपेषु अश्विनीकुमारादिषु ताराशब्दे दृश्यम् ।

तारापथ ५० ताराणां पन्थाः कृष्णमा० । आकाशे हला०
तारापीड ५० ताराणामापीडः भूषणमिव । चन्द्रे त्रिका० ।
ताराप्रमाण न० अश्विन्यादिनक्षत्राणां खरूपवेदकसंस्था-
विशेषे स च सु० सु० ६८ क० सप्रयोजनसूक्तो यथा

“शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिषिषयगुणतु पञ्चवसु-
पन्थाः । विषयैकचन्द्रभूतार्णवान्निष्कृष्टाश्विषुदहनाः ।
भूतगतपञ्चवसवो ह्यातिशयेति तारकामानम् । क्रम-
शोऽश्विन्यादीनां कालस्ताराप्रमाणेन । नक्षत्रजसुहादे
फलमर्देस्तारकामितैः सटसत् । दिवसैर्वरस्य नाशो
व्याधेरन्यस्य वा वाच्यः” ।

ताराभूषा स्त्री तारा भूषा यस्याः । राक्षो राजनि० ।

ताराभ ५० तारो निर्मलः जलमूत्र्यः अथो मेघ इव शुभ-
त्वात् । कर्पूरे राजनि० ।

तारामण्डल न० ताराणां भौतिकानां मण्डलं यत् । ईश्वर-
मण्डपभेदे गज्जरत्ना० । इत० । २ नक्षत्रमण्डले च ।

तारामृग ५० ताराकूपः मृगः मृगशिरः । मृगशिरोनक्षत्रे
“अन्वधावन् मृगं राक्षो रुद्रस्तारामृगं यथा” भा० व० २७७
क० “ताराकूपं मृगम् तारामृगं, प्रजापतिः स्वां दुहितरं
मृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः शिरोऽच्छिनत् तदेव
मृगशिरो नक्षत्रम्” नीलक० । “एष चैव मृगः श्रीकान्
यच्च दिव्यो नभश्चरः । उभावतौ मृगो दिव्यौ तारा
मृगमहोमृगौ” रामा० अर० ४३२ । स० ।

तारारि ५० इत० । त्रिटमाशिके उपधातुभेदे हेमच० ।

तारावती स्त्री ककुत्स्थराजमायायां मनोव्यथित्या जातायां
दुर्गावतारभूतायां कन्यायां शिववतारचन्द्रशेखरपत्न्याम् ।
तत्कथा कालिकापु० ४७ क० यथा ।

“काकुत्स्थो भार्यया सार्द्धं मत्पुत्रसहितोऽभवत् ।
सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा । वदधे
मन्दरे तस्य वर्षास्त्रव सुरापया । तेनैव हारचिह्नेन
तस्यास्तारावतीति वै, नामाकरोत् पिता काले यद्योक्तो
नृपसत्तमः” । “पतिं पर्वतरं पुत्री राजस्तारावती सती ।
स्वयं सा पार्वती देवी वने च चन्द्रशेखरम् । वैवाहि-

केन विधिना च राजा चन्द्रशेखरः । तारावतीं तदा
भायत्रीं कक्षत्स्यन्दपतेः सुताम् । संकल्प्य द्यापयामास
देवेभ्यो वैदिकैर्मन्त्रैः”

ताराषोढा स्त्री ६० । तारापूराङ्गे षोडश्यासभेदे
तन्त्रसारे ताराप्रक० दृश्यम् । “इति षोढा च कथिता
तारायाः सर्वसिद्धिदा” तन्त्रसा० । [ताडिकाशब्दे दृश्यम् ।

तारिका स्त्री ताडिका उच्यते । तालरसजाते मद्यभेदे ।

तारिन् त्रि० तारयति तू-णिच्-णिनि । १ तारके । स्त्रियां
ङीप् । सा च दशसु महाविद्यासु ३ द्वितीयविद्यायाम्

तद्भेदाः तन्त्रसारे उक्ता यथा “तारा चोपा मरुतोपा च

वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ

तारिणी गणाः । अथ भेदान् प्रपञ्चामि तारिण्याः सर्व-

सिद्धिदान् । येषां विज्ञानमालेण जीवन्मुक्तो विधाधकः”

इत्युपक्रमे तासामभिधानम् । १ बुद्धदेवताभेदे त्रिका० ।

तारुण्य पु० तरुण्यस्यैरपत्यं गर्भा० यञ् । तरुण्यैरपत्ये ।

स्त्रियां षोडिता० ष् । तारुण्यप्रायणी । यूनि तु

तारुण्यप्रायण फक् । यूनि तदपत्ये स च गोत्रप्रव-

रान्तर्गतः । [स्त्रियां ङीप् ।

तारुण्य पुंस्त्री तरुणस्यापत्यम् उत्सा० अञ् । तरुणस्यापत्ये

तारुण्य न० तरुणस्य भावः व्यञ् । यौवने क्षमरः । “अ-

रात्वा गाढतारुण्याः समस्ततरुकोविदाः” सा० द० । “ततः

स राजा तारुण्यप्रादोरसेन बलेन च” भा० शा० १२५ अ० ।

तारिय पु० ताराया अपत्यम् ङक् । अङ्ग्रे १ बालिपत्ने । “किरि-

व्यत्येन तारेयस्तोजस्वी तरुणाऽङ्गटः” रामा० कि० २२ सर्गः ।

२ दृक्कालिभार्यायास्तारायाश्चन्द्रजे पुत्रे बुधे च ।

तार्किक त्रि० तर्कविचारः कोपधत्वात् अण् । तर्कविचारे

सि० कौ० । [२ तर्कशास्त्राभिधे च ।

तार्किक त्रि० तर्कं वेत्ति तच्छास्त्रमधीते वा ङञ् । तर्कवेत्तरि

तार्क्ष्य पु० तच्च एव स्वार्थे अण् । कश्चपि ऋषौ । “प्रमथ्य तरसा

राक्षः शास्त्रादीर्वादापन्नान् । पशुगतां सर्वलोकानां

तार्क्ष्यतः सुधामिव” भाग० । २ पातालगुरुद्वयतायां

स्त्री राजनि० गौरा० ङीप् ।

तार्क्ष्य पु० तच्च गोत्रापत्यं गर्भा० दृष्टेत्यत्र तच्चेति पाठान-

रात् यञ् । १ तच्च सुगोत्रापत्ये स्त्रियां षोडि० ष् ।

तार्क्ष्यायणी । २ गरुडायजे चरुणे १ गरुडे ४ अश्वे ५ सर्पे

पुंस्त्री० ६ रसाङ्गने च भेदि० । ७ शालहणे दक्षणे च

शब्दर० ८ अश्वकर्षणं ९ सुन्दने चैव च० । ११ पर्वतभेदे

१२ विहङ्गमाले । “अथस्तरात् संयहसुस्तस्य तार्क्ष्य-

धारिष्टनेमिष सेनानीपामण्यौ” यजु० १५।१८ “तीक्ष्णे-

ऽन्नरीक्षे क्षिपति पक्षौ तार्क्ष्यः” वेददी० पुषो० । तत्र

गरुडे “आरुह्य तार्क्ष्यं नभसीव भूतवे” भाषः “भवन्ति

निर्विधाः सर्पाः यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात्” पञ्चत० ।

“तस्मिन् तार्क्ष्यात् किल काश्चिदेव” रघुः । “दशराम-

सुपयुज्य सर्वं तरति किल्बिषं तार्क्ष्यदर्शनसुपपद्यते”

सुश्रुतः । तार्क्ष्यस्यैव दर्शनं दूरात् दर्शनमित्यर्थः ।

सर्पे “क्षिपदाः शिष्टिनक्षत्राणां चतुर्दशैः विचारिणः”

भा० भी० १ अ० । [शब्दार्थचि० ।

तार्क्ष्यज न० तार्क्ष्ये पर्वते जायते जन-ङ । रसाङ्गने

तार्क्ष्यध्वज पु० तार्क्ष्यो ध्वजोऽस्य । गरुडध्वजे विष्णो रुचयः

तार्क्ष्यकैतमादयोऽप्यत्र ।

तार्क्ष्यनायक पु० ६० । गरुडे राजनि० तार्क्ष्यनायादयोऽप्यत्र

तार्क्ष्यप्रसव पु० तार्क्ष्यः शैलः प्रसवोऽस्य । अश्वकर्षणं हस्ते राजनि०

तार्क्ष्यशैल न० तार्क्ष्यशैले भवम् अण् । रसाङ्गने राजनि०

“विष्णुर्जतं चक्रमर्दस्य बीजमिज्जतं कैशरं तार्क्ष्यशै-

लम्” । “लौहं चूर्णं भागधी तार्क्ष्यशैलं दृष्ट्वाः काय्याः

क्षणवर्णास्तिस्राश्च” सुश्रुतः ।

तार्क्ष्यसामन् न० सामभेदे सास्या० ६।१९ ।

तार्क्ष्यायण पुंस्त्री० तच्च स ऋषेरपत्यं युवा गर्भा० दृष्टेत्यत्र

तच्चेति पाठान्तरात् यञ् यूनि फक् अनातीत्युक्तेराप-

त्यस्य यस्य लोपो न । तृक्षर्पेयैरपत्ये । [शब्दरत्ना० ।

तार्क्षी स्त्री तार्क्ष्यस्य स्वगस्य प्रिया अण् । वनजताभेदे

तार्क्ष्य त्रि० तृणस्येदं शिवा० अण् । १ तृणसम्बन्धिनि २ तृण-

जन्ये वज्रौ पु० । “तार्क्ष्यातापोभयं नास्तौत्यत्र

तार्क्ष्यत्वमतारणत्वञ्च वज्रित्वव्याप्यो जातिभेदः इति नम्य

नैयायिकाः । तृणात् तद्विक्रयात् स्थानादागतः आयास्यान-

त्वात् शुण्डिका० अण् । १ तृणविक्रयरूपार्थस्थानजे करे त्रि० ।

तार्णक त्रि० तृणानि सन्त्यक्तान् कृष्णं कुक् च तार्णकीयास्तान्

भवः विल्वका० क्षमात्रस्य लुक् । तृणयुक्तदेशभवे ।

तार्णकर्ण पुंस्त्री० तृणकर्णस्यापत्यं शिवा० अण् । तृणकर्ण-

स्यैरपत्ये । [नामकर्णगोत्रापत्ये ।

तार्णायन पुंस्त्री० तृणस्यैर्गोत्रापत्यम् नडा० फक् । तृण-

तार्क्षीय त्रि० तृतीय एव स्वार्थे अण् । तृतीये “प्रथमस्य

तृत्तरस्याङ्गस्तार्क्षीयं तृतीयं सवनम्” आश्व० श्रौ० १।१।४

तार्क्षीयिक त्रि० तृतीय एव तृतीय+स्वार्थे ङक् । तृतीये

“तार्क्षीयिकं पुरारुद्वयतु मदनश्लोषणं शोचनं वः” मातृ-

तीमाध्वम् ।

ताय्यं त्रि० नृ-कर्मणि वयत् । तरन्तीरे । “नीताय्यीं तां नदीं तरेत्” भा० शा० १२४६ स्त्रो० “नाय्यं त्रि-विङ्गं नीताय्यम्” अमरः । तरे देवम् व्यञ् । २तर-यार्थं देवे शुल्के च । “भाण्डपूर्णानि यानानि ताय्यं दाप्यानि सारतः” मनुः ।

ताल पु० तत्र एव अण् । १हरतले यन्त्रार्थिचि० । ताद्यते तड-आघाते कर्मणि अच् उल्ल सः । १हरिताले २तालीगपले न० राजनि० १दुर्गाविंहासने न० सेमच० तालस्योदम् अण् तस्य लुक् । ४ताकफले न०। अकुर्वमध्य-म अङ्गं निते ५परिमाणे इतरास्तकालने ७तांस्त्रि-मितवाद्यभेदे (हरताल) ८तारो खड्गगुप्तौ च पु० मेदि० ९छानामख्यति वृत्तभेदे भावप्र० ।

“पक्कं तालफलं पित्तरक्तञ्चेष्टविवर्द्धनम् । दुर्जरं बद्ध-मूलञ्च तन्द्राऽभिष्यन्दयुक्तदम् । तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्नादकरो लघुः। स्नेहलो वातपित्तघ्नः सक्ते हो मधुरः सरः । तालमज्जा तालफलवोजमज्जा । तालजं तरुणं तोयमतीव मदकृतम् । अस्त्रीभूतं तदा तत् स्यात् पित्तकृतहातदोषघ्नम्” भावप्र० । “तालो द्वादशभिर्जात-परिष्ठाकपरिभ्रमेति” उक्ते १०मानविशेषे । हस्तेन जातुमण्डपपरिभ्रमणं यावत्ताकमात्रया क्रियते ताव-तीभिर्द्वादशभिस्तालाख्यः कालांशो ज्ञेयः इत्यर्थः ।

११गोतकालक्रियामाने । अयं स्वर इत्येकालं गेयः इत्ये-कालं विलम्बित इत्येकालं द्रुतम् इत्येकालं मध्य-मिति बोधयितुं ईदृशैर्हस्तैरङ्गुल्याङ्गुलप्रसारणाक्रिया-भिर्नेर्त्तितव्यं गातव्यञ्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः । इदमियेकालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याङ्ग-ज्जनादिक्रियामानं ताल इति यावत् । “कालस्य एकहि-मिताद्याद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिष्कान्दात्मि-कायाः परिष्केदहेतुस्तालम्” इति मधुसू० । “कालेन मर्त्तन-गणवादनक्रियायां मानं तालः ताराद्येककालमेघां विरामस्ताल इत्यन्वये” इत्यमरटीकायां भरतः । तद्विद्वक्लिस्तु गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तथा हि । हरनृत्यस्य ताण्डवं गौरीनृत्यस्य लास्यम् इति संज्ञा पुरुषनृत्यस्य ताण्डवं नाय्यी-नृत्यस्य लास्यमिति नियमात् । ताण्डवस्याद्याज-रेण लास्यस्याद्याजरेण च नितित्वा ताल इति संज्ञा जाता इति’संगीतशास्त्रे तस्य भेदा यथा “चर्चत् पुट १ चार पुटः २ ३चङ्कितापुलकस्तथा । ४उड्डुकः

५सङ्घिपातः ६कङ्कणः ७कोकिलारवः । ८राजकोलाहलो ९रङ्गविद्याधरः १०गञ्जीप्रियो । ११पार्वतीलोचनो १२राज-चूडामणि १३जयविजयो १४वादकाकल १५कन्दर्प १६न-लङ्कार १७दर्पणाः । १८रतिबीजो १९मोक्षपतिः २०श्रीरङ्गः २१विंङ्गिक्रमः । २२दोषको २३मङ्गिकामोदो २४गजनीलच २५चर्चुरो । २६कुङ्कुको २७विजयानन्दो २८श्रीरविक्रम २९टङ्किको । ३०रङ्गाभरण ३१श्रीकीर्त्ति ३२वनमालि ३३चतुर्ललाः । ३४सिंहनन्दन ३५नन्दीय ३६चन्द्रबिम्ब ३७द्वितीयकाः । ३८जयमङ्गल ३९मन्त्र ४०मकरन्द ४१लिभङ्गयः । ४२रतितालो ४३वसनच ४४जगन्मयो ४५य मारुतिः । ४६ कविशेखर ४७घोषौ च ४८हरवङ्गम ४९भैरवौ ५०। गतप्रत्यागतो ५१मङ्गलाको ५२भैरवमलकः ५३। सरस्वतीकण्ठाभरणः ५४श्रीङ्गा ५५निःसाररेव च । ५६सुक्तावली ५७रङ्गराज ५८भरता-नन्दा ५९ऽऽदितालकाः ६०। सम्प्रकोटक ६१। इत्यादि ताला-भरत संभताः । संक्षेपतो निगदिता अथैषां लक्षणं तथा । अर्द्धमालं द्रुतं श्रेयमेकमालं लघु स्फुटम् । द्विमालन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमालन्तु म्रुतं मतम् ताले चर्चत् पुटे ज्ञेयं गुरु इत्थं लघुः म्रुतः । गुरोर्लघुः म्रुतश्चैव भवेच्चारुपटाभिधे २ । गलानलगलाश्चैव चङ्किता-पुलके मताः ३। उड्डुके तु गमनाः ४ सङ्घिपाते गुरुर्भतः ५। चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ६। पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते । लघुतुष्कं गणौ पूर्णं खण्डे विन्दुद्वयं गुरुः । यगणस्तु समे ज्ञेय स्तगणौ विषमे भवेत् । लघुतुष्कं सयत्यनं गुरुर्विन्दु-चतुष्टयम् । सयत्यनं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ७ लघुतुष्कं सयत्यनं खल्यं खल्यं लघुः । लघुर्विन्दु-द्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ८। अद्वयं हो म्रुतो यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९। लघूनि त्रीणि यत्र सुगु-ह्वणि त्रीणि यत्र वै । म्रुतद्वयञ्च यत्रास्ति स तालः स्यान्गञ्जीप्रियः १०। अद्वयं गुरुलो विन्दुर्गौ म्रुतो गो म्रुतो पुनः । यत्र तालः स विज्ञेयः पार्वतीलोचना-भिधः ११। राजचूडामणौ विन्दुर्लघुं विन्दुर्लघौ म्रुतो १२। रगणो गो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते १३। म्रुतो लघुचतुष्कञ्च लो लो द्रुतयुगं लघुः। लघुतुष्कं विना-यन्दं तालः स्याद्वादकाकलः १४। द्रुतद्वयं यकारच कन्दर्पोऽपि प्रकीर्त्तितः १५। चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः म्रुतका अपि। लघुचराणि चत्वारि तालोऽयं नलङ्क-

वरः १६ । विन्दुद्वयं शुद्धैव भवेद्वयम् स दर्पणः १७ ।
 रतिलोके विघातस्य लघुद्वयं शुद्धद्वयम् १८ । आदो
 षोडश शुद्धो द्वाविंशत्यवसतः । चतुःषष्टिर्द्विता यत्न
 सोऽयं लोचपतिर्मतः १९ । श्रीरङ्गसंज्ञके ताले भगणाल्लः
 झुतो मतौ २० । सिंहरविक्रमताले तु भगणो नखगाः
 खगो २१ । झुतो नख झुतस्यैव ताले दीपकनामनि २२
 ताले स्यान्मल्लिकामोदे लघुद्वयं लघुद्वयम् २३ । लघुद्वयं
 विरामान् गजलीले प्रकीर्तितम् २४ । अष्टकत्वस्तु चर्चयति
 विरामान् झुतो लघुः २५ । झुतद्वयं भवेत्ताले कृ-
 काख्ये लघुद्वयम् २६ । भवेच्च विजयानन्दे लघुद्वयं लघुद्व-
 यम् २७ । वीरविक्रमताले तु झुतो खगो ततः झुतः २८ ।
 टिका रमणेन स्यादेकैनेध कतास्पदे २९ । भगणो ग
 झुतो स्यात् रङ्गाभरणनामके ३० । श्रीकीर्त्तिचंज्ञके ताले
 शुद्धद्वयं लघुद्वयम् ३१ । चतुर्द्विता लघु द्वौ तु झुतो गो
 वनमादिनि ३२ । चतुर्द्विताभिधे ताले यगणानन्तरं झुतः
 ३३ । भव्यं झुतो लघो विन्दुद्वयं गो नः झुतस्तथा ।
 लघुः झुतो झुतस्यैव लघुद्वयमथापि च । निःशब्दं च
 चतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहरवन्दने ३४ । गो लघुर्गौ लघुः
 झुतताले नन्दीश्वरे मतः ३५ । गो झुतो नौ झुतद्वयं
 चन्द्रविम्बे प्रकीर्तितम् ३६ । झुतद्वयं लघुसैकताले
 स्यात् द्वितीयके ३७ । सकारस्य यकारस्य लघुमल्लिक-
 नामनि ३८ । चत्वारो गुरवो विन्दुसत्वारस्य झुता अपि ।
 विन्दुवो दश षट् लघु ताले गान्धर्वसंज्ञके ३९ । भकरन्दे
 झुतद्वयं लघुद्वयमथो गुरः ४० । शुद्धैल्लघुः झुतस्यैव
 त्रिभिः परिकीर्त्तिता ४१ । शुद्धद्वयं लघुद्वयं रतिताले
 प्रकीर्त्तितम् ४२ । वसन्ताले कर्त्तव्यो भगणो भगण
 लघु ४३ । जगन्नाम्ने शुद्धैको विरामानल्ल लघुद्वयम् ४४ ।
 गझुतो लो झुतो लघु झुतो मादितानामनि ४५ । कविशे-
 खरे झुतः शून्यं नगौ लघु ततो लघुः ४६ । लघुचतुष्कं
 विना शब्दं यत्न शेषः स लघ्यते ४७ । हरपञ्चमताले च
 झुतो लो गो च लघुद्वयम् ४८ । भगणः झुतो गणो गयो
 झुतो लघुच भैरवे ४९ । गतप्रत्यागते ताले लो लो गो लो
 प्रकीर्त्तितो ५० । चतुर्लघु मल्लताले विरामान् झुतद्वयम् ५१ ।
 खगो गो लो नगो गय लघुद्वयं लघुद्वयं पुनः । नचतुष्कं
 विना शब्दं ताले भैरवसंज्ञके ५२ । सरस्वतीकण्ठाभरणे गो
 लघुच झुतद्वयम् ५३ । एक एव झुतो यत्न त्रीङ्गतालः
 स लघ्यते ५४ । झुतद्वयं विरामान् ताले निःसारके
 मतम् ५५ । लघुद्वयं विरामान् लो पुनः लघुद्वय-

नथा । झुतो गः लघुगं गय यत्न सत्तायको तु ५६ ।
 खगो विन्दुगुगं गो लो रङ्गराजे प्रकीर्त्तितः ५७ ।
 लघुद्वयं विरामान् लघुः झुतद्वयं लघुः । यत्न ताले स
 विधेयो भरतानन्दसंज्ञकः ५८ । आदिताले लघुसैक
 द्वाविंश भरतो सनिः ५९ । भगणच झुताद्यालः संज्ञके-
 टकताले ६० । एकाधिकयते ताले षष्टिर्लघुतमा इमे ।
 अथ झुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् । “ताले निष्पात-
 हस्तः झुतमनुचटयेद्वातमेकं सशब्दं तत्पश्चात् द्वौ च घातो
 निनदविरहितौ दर्शयेद्द्वौ तोऽधः । शुन्यत्वात् पञ्चता-
 लाविति जगति पुनः स्रज्जिह्वौ सनन्दा विस्वं घातयं
 तत् लिखततुवर्जिर्बर्जयेद्दुर्लकारम् । एको घातः स-
 शब्दो द्विकल इह गुरो शब्दं न स्यान्त्यः सोऽप्यर्जु-
 याति लोलावलयवलयितोत्तानहस्ताङ्गुलीभिः । किञ्चो-
 चैकैकमात्रा सप्तद्वयानि लघो घात एको निनादी घात्यो
 मात्रार्द्धभाजि झुतवपुषि लघोरर्द्धनादेन घातः ।
 संगो दा ० शब्दकः ।

“आदावष्टयथा रश्मो मल्ल इन्द्रजालदग्धः । दगावतारवन्धा-
 दिन्धन्याट्टं ततः परम् ।”

अथाष्टतालभेदाः । “आष्टः १ दोलः २ ज्योतिः ३ चन्द्रशेखर ४
 गङ्गानं ५ पञ्चतालः ६ रूपकं ७ वसन्तालः ८ ।”

तत्र रङ्गतालस्य भेदाः । वीरविक्रमः १ । विपमसंज्ञकः २
 धरणं ३ वीरदशकः ४ मण्डूकः ५ कन्दर्पः ६ डांशपाङ्क्तिः ७
 भुवचरणं ८ दशकोपी ९ गजेन्द्रशूरः १० कुटकाः ११ ।

अथ ब्रह्मतालभेदाः । “ब्रह्म १ विरामब्रह्म २ षट्कला ३ सप्तमात्रा ४
 अथेन्द्रतालभेदाः । “देवसारः १ देवचाली २ मदनदोला ३ गुरु-
 गन्धर्वः ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाषः ६ ।”

अथ चतुर्द्वयतालभेदाः । “चिह्नतालः १ चन्द्रमात्रा २ देवमात्रा ३
 अर्द्धज्योतिः ४ खगसारः ५ क्षमाष्टः ६ धराधारा ७ वस-
 न्नाक ८ काककलाट ९ कीरशब्दा १० ताण्डवी ११
 हर्षधारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ।”

क्रमेणैवं लक्षणानि तत्रापि अष्ट तालभेदस्य लक्षणानि यथा
 “एकतालस्ततः शून्यं युगलं तालिका परे । लङ्घीने
 प्रथमः सार आङ्गतालः प्रकीर्त्तितः १ । एकतालञ्च
 शून्यञ्च क्रमेणापि लिधा भवेत् । शेषशून्यं कलाभेदे
 दोजाख्यस्य भवेत् पृथक् २ । प्रथमं युगलं तालं
 एक एकस्तथा परे । कलाभेदे गानमेवं ज्योतिष
 परिकीर्त्तितम् ३ । चन्द्रचन्द्रस्तथा युग्मं तथा चन्द्र-
 स्तथा परे । षट् तालानि भवन्त्येवं चन्द्रशेखर-

भाषितः ४। एकतालो भवेत् त्रैलोक्यः क्रमेणापि चतुष्टयम् । शेषगुण्यं गङ्गान्तं सर्वतो सुनिभाषितम् ५ । प्रथमं युगलञ्चैव तत्परं तालमेककम् । शेषे युग्मं तथा गुण्यं पञ्चतालं प्रकीर्तितम् ६ । युगलं प्रथमं तालं तत्परमेक-गुण्यकम् । शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्तितम् ७। एकतालं तथा गुण्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् । शेषे युगलतालञ्च समतालं भवेत् परम् ८।”

ब्रह्मतालभेदलक्षणानि “एकतालं तथा गुण्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् । तत्परं युगलं ताल इत्येव वीरविक्रमः १। युग्मतालं तथा गुण्यं तत्परं द्वयतालकम् । शेषे च युगलं तालं सप्तद्विविधं चतुष्टयम् २ । युग्मतालञ्च गुण्यञ्च एकतालञ्च तत्परे । शेषैकत्र द्विगुण्यं पृथिव्यं धरणं भवेत् ३ । एकतालं तथा गुण्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् । युगलं युगलं पञ्चात् स वीरदशकः स्मृतः ४ । प्रथममेकतालञ्च तत्परं गुण्यमेककम् । शेषैकत्र त्रितालञ्च सप्तद्विविधं गतिर्यथा ५ । समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् । द्विमताले भवेत् गुण्यं कन्दर्पं नास्ति, तत्पुनः ६ । पञ्चतालात् परं गुण्यं षोडशपाच्छतुस्तमम् । अत्युच्चं भवेत् तत्तं संप्रामस्य यथा गतिः ७। एकतालं तथा गुण्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् । शेषैकत्र त्रितालञ्च सप्तद्विविधं भाषितम् ८ । एकतालं एकगुण्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् । विरामे एकतालञ्च यागभेदे दशकोविका ९ । युगलं युगलं पञ्चात् तदन्त्येकतालकम् । शेषे च युग्मं गुण्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० युग्मगुण्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे । छुट्काख्यानकं धीरं सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११।”

ब्रह्मतालभेदलक्षणानि “युगञ्च तत्तं प्रथमैकतालं क्रिञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् । ब्रह्माख्यतालञ्च सुगीतमध्ये यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ । युग्मतालं भवेदुत्तमं एकतालञ्च तत्परे । शेषे द्वितीयगुण्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ । प्रथमञ्चैकतालञ्च युग्मगुण्यं तथा परे । शेषैकत्र त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३। आदौ युग्मं तथा युग्मं त्रितालञ्च तथा परे । सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४।”

इन्द्रतालभेदलक्षणानि “सविरामं त्रितालञ्च एकगुण्यलया-परे । शेषे तत्तं त्रितालञ्च देवधार इतीर्यते १। द्वितीयगुण्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि । शेषेण द्विगुण्यमित्येवं देवधारो २ । प्रथममेव युग्मतालं तत्परादेक

गुण्यविरामे । शेषे त्रितयतालं भवतीति सदन दोषेति । युग्मतालं समारम्भ पञ्चतालं भवेत्तथा । अत्युच्चं तथा तत्तं गुरु गन्धर्व ईरितः ४ । त्रावणस्य यथा धारा तथा तालो भवेद्भुजः । पञ्चतालान्तराणीति पञ्चासीति प्रकीर्तिता ५ सविरामं चतुस्तालं त्रितालं गुण्यमन्तः । मेघारम्भे यथा कैका ह्यन्ते इन्द्रभाषितः ६।”

चतुर्देगतालभेदलक्षणानि “एकतालञ्च गुण्यञ्च क्रमेण त्रितयं ततः १। शेषे चतुष्टयं तत्तं चित्रताल इतीर्यते १ । एकचन्द्रस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतस्तयम् । शेषे त्रीणि च गुण्यानि चन्द्रमात्रा भवेत्परा २ । प्रथमं षट्कतालञ्च अत्युच्चं भवेत् क्रमात् । शेषे युग्मं तथा गुण्यं देवमात्रा च शोध्यते ३। चन्द्रगुण्यं त्रितालञ्च विरामेण क्रमेण ४ । अत्युच्चं भवत्येवमर्द्धसङ्गीतिरिति स्मृतिः ४। एकैकतालान्तरयुग्मतालात् गुण्यलयं तत्परमेकतालम् । कलाभिदा गुण्यभिदा समाख्या स स्वर्गसाराख्यमयीन-तालः ५। युग्मगुण्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् । समाख्याऽन्तरे गुण्यमिति सर्वत्र भाषितम् ६। नवान्मुदे रासिनि शीघ्रयानं तथा सुखं वसुतानभानम् । युग्मं सत्तत्तं क्रमतश्च तालं शेषे त्रितालञ्च धराध-राख्या ७ । एकतालञ्च गुण्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम् । क्रमात्तत्तलयञ्चैव वसन्तवायुदाहृता ८ । सविरामं द्वयं तालं युग्मतालं तथा परे । शेषैकत्र त्रितालञ्च भवेत् का-कलेति सा ९ । त्रितालञ्च भवेद् तत्तं तत्परं त्रैकता-लकम् । शेषेऽपि च त्रितालञ्चेत् कीरशब्दा प्रचल्यते १०। युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालन्त्येकं भवेत् क्रमात् । शेषे गुण्यं कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक् ११ । सवि-रामं द्वयं तालं युग्मगुण्यञ्च तत्परम् । शेषोर्ध्वं त्रिता-लञ्च ऋषधारा प्रकीर्तिता १२। चन्द्रगुण्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात् । अत्युच्चं भवेद् तत्तं भाषाख्यं तालसुस्तमम् १३। अत्युच्चं त्रितालञ्च द्वयं तालं विरा-मकम् । इत्युच्चमात्रा विशेषा सङ्गीता भुवि सर्वतः १४ सङ्गीतदासोदरे शक्तवकम्”।

तालखेदम् उक्त्वा अञ् । “पानसं द्वात्रिंशत्तुल्यं तालखेदम् उक्त्वा अञ् । “पानसं द्वात्रिंशत्तुल्यं तालखेदम्” प्रा० वि० उल्लेखोक्ते ११ मद्यभेदे न० तालक न० २० तद्व-वज् संज्ञायां क उल्लेखः । हरिताले राजनि० २ द्वारकपाटरोधनयन्त्रे (ताळा) हेमच० । शतविरिकायां (सरहर) यन्दर० कावे क । ३ ताळे उक्तादी

ताल(लि)कट ३० देशभेदे च च देशः ६० व० १४ अ०
कूजविभागे दक्षिणस्यामुक्तः । अथ दक्षिणेनेत्युपक्रमे “का-
ञ्जाजिनसौरिकीर्णताल(लि)कटाः” ।

तालकन्द न० तालस्यैव कन्दनस्य । तालमूल्याम् “कसेर
कोविदारस्य तालकन्दं तथाभिषम्” प्रा० त० वायुपु० ।
“तालकन्दं तालमूलीति प्रसिद्धम्” रघु० ।

तालकाभ ३० तालकस्यैवाभा यस्य । शरितवर्णे हेम०
२तद्वति लि० ।

तालकी स्त्री तालकस्येयम् अथ लीप् । तालजमद्यभेदे (ताङ्गी)
तालकेतु ३० तालस्तालचिह्नितः केतुरस्य । भीष्मे । “तासां
प्रसक्तो भीष्मस्तालकेतुर्वीरोचत” भा० उ० १४६ अ० ।

तालक्षीर ३० तालजातं क्षीरमिव शुभ्रत्वात् । (तालेर चिनि)
शर्कराभेदे राजनि० । स्वार्थे क । तालक्षीरक । तत्कार्ये ।

तालगर्भ ३० इत० (तालेर मेति) तालमज्जनि । “भय
पितृमृगान्धवसुदग्धैः करिहस्तस्त्रिदये सतालगर्भैः” ६०
अ० ५० अ० ।

तालङ्ग ३० ताङ्गङ्ग+ङ्ग लः । ताङ्गङ्गे भूयसे शब्दार्थचि० ।

तालचर ३० श्देशभेदे २तद्देशवासिषु २तत्तृपेष् व० व० ।
अम्ब्रालालचरास्यैव चुचुषा रेणुपास्तया” भा०
उ० ११६ अ० ।

तालजङ्घ ३० ताल इव जङ्घा यस्य । श्देशभेदे २तद्देशवासिषु
२तत्तृपेष् च व० व० । “स हैहयान् ससुत्वाद्य तालजङ्घांश्च
भारत !” भा० व० १०६ अ० । “हैहयानासुतावर्तो
नीपानां जनमेजय ! । वज्रलालजङ्घानां क्रयाना-
सुततो वसुः” भा० उ० ७१ अ० । “तालजङ्घं मञ्जा-
लमूलीर्ष्यैकेन नाशितम्” भा० अतु० १५१ अ० । ४यङ्-
भेदे “निर्मांषालालजङ्घाया व्यादिनास्याः भयङ्कराः”
इत्युपक्रमे “एते यज्ञाश्च सततं रक्षन्तु मम सर्वतः”
हरिवं० १६८ अ० । “कण्ठपृष्ठयोवाजङ्घञ्च” पा० अस्या-
द्युदात्ता । [तालप्रलम्बे शब्दार्थचि०]

तालजटा स्त्री तालस्य जटेव । तालहृत्स्य जटाकारे पदार्थे
तालध्वज ३० तालः ध्वजोऽस्य । बलदेवे “सरस्वत्या-
जटे जातं नगं तालध्वजो बली” भा० श० १८ अ० ।
“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली” ५५ अ० ।
“अस्ति तालध्वजा नाम मन्त्री त्रिदशोयमेति” पद्मपु०
क्रियायोगशारीकौ २पुत्रीभेदे स्त्री ।

तालनवमी स्त्री ताकोपहारा नवमी शा० तः । भाट्ट-
युक्तनवम्यां “मासि भाद्रपदे वा स्वाक्षयमी वज्रवेतरा ।

तस्यां संपुण्य वै दुर्गामशमेधफलं कमेत्” । संवत्सरको०

धृतगङ्गद्वपुराणवचनम् इत्यमेव तालनवमी ख्याता
तालपत्र न० तालस्य पत्रमिव । शर्कर्यभूषणभेदे ताङ्गङ्गे ।
अमरः । इत० । २तालस्य पत्रे च । “कश्चित् विधवयेव
उष्णतालपत्रया” काद० ।

तालपत्रिका स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः लीप् संज्ञायां
कन् हुस्लः । तालमूलीवृक्षे राजनि० ।

तालपत्री स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः लीप् । भूषिकपण्याम्
राजनि० । “अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्चसा” सुश्रु०

तालपर्यं न० स्त्री० ताल इव अङ्गसुष्ठिरिव पर्यमस्य ।
शुभ्रानामद्रव्ये शब्दच० स्त्रीत्वपक्षे पाककर्त्तृति लीप् ।
या च २मधुरिकायां जटाधरः ।

तालपुष्पक न० तालः खड्गसुष्ठिरिव पुष्पमस्य कप् । प्रपौ-
खड्गरीके शब्दर० । इत० । २तालहृत्स्यकसुमे च ।

तालप्रलम्ब न० ताळे इत्ये प्रलम्बते प्र+लम्ब-कच । ताल-
हृत्स्य जटायाम् राजनि० । तथा “तालप्रलम्बस्य भङ्ग-
वतश्चापङ्गम्” राजनि० । [बलदेवे त्रिका० ।

तालभृत् ३० तालं ध्वजरूपेण विभर्ति भृ-किप् इत० ।
तालमर्दल ३० तालस्य तालार्थं मर्दल इव । श्वाद्यभेदे हारा०

तालमूली स्त्री० तालस्य मूलमिव मूलमस्याः लीप् । सुषल्याम् ।
स्वार्थे क । तालमूलिका २दीर्घकन्दायायाम् ।
सुषल्याम् । “तालमूलो ह विहङ्गिषुषकीति निगद्यते ।
सुषली मधुरा हप्रा धीर्यान्वा हङ्गुणी गुरुः । तिल्ला
रसायनी इन्ति गुदजाम्बयिनं तथा” “क्रौञ्चोद्वाराभ-
स्योनि श्वदंष्ट्रातालमूलिका । अजमोदा कदम्बस्य
मूलं नागरमेव च” सुश्रु० ।

तालयन्त्र न० सुश्रुतोक्ते शल्योद्धारणार्थं यन्त्रभेदे ।

“तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवदेकतालद्वितालके
कर्ष्य नासानाडीगल्यानामाहरणार्थम्” सुश्रु० ।

तालरेचनक पु० तालेन रेचयति चु० रिच-ल्यु स्वार्थे क ।
नटे शब्दर० । तालरेचनकंति तत्र पाठान्तरम् तत्कार्ये ।

ताललक्षण ३० तालो लक्षणं ध्वजोऽस्य । बलरासे हेमच०

तालवन न० इत० । इन्द्रावनस्ये तालपञ्चुरे वनभेदे “गो-
वर्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् । दृढयाते ततो
वीरो रस्यं तालवनं मङ्गत्” हरिवं० ७० अ० । २तालानां
वने च । “सुखतालवनानीव स चकार रघुव्रजान्”
भा० भी० ११७ अ० ।

तालवृत्त न० ताळे करतये इत्तं वज्रनमस्य, तालस्यैव इत्त-

मस्य वा । व्यजने हेमच० (पाका) “तालहन्तेन किं कार्यं”
कथ्ये मलयभारते” उद्धृतः । अस्य वायोर्गुणा यथा ।
“विदोषमनोपायुर्लघुरः प्रकीर्तितः” भावप्र० “ताल-
हन्तमनो वायुस्त्रिदोषजयनो लघुः” राजनि० । “न याति
वायुस्तस्यान्ते तालहन्तानिह्लाधिकम्” कुमा० । स्वार्थे क व०
व० कप् या । तालहन्तक तलार्थे अमरः ।

तालव्य त्रि० तालुनि भवः देहावयवत्वात् यत् । तालू-
शब्देषु “इष्यमानां तालु” इत्युक्तेषु वर्णभेदेषु ।

तालाकट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे । तालाकटस्य राजा
अण् सोऽभिजनोऽस्य वाऽण् । २ तद्देशवासिजने शतश्रुपे
च बहुषु अणो लुक् । “ततः गूपीरकं चैव तालाकटम-
द्यापि वा । यथेचक्रे महातेजा दण्डकां च महाबलम्”
भा० सं० १० । सहदेवदक्षिणदिग्विजये । अयमेव देशः
तालकटत्वेन ह० सं० १४ अ० उक्तः तालकटशब्दे दृश्यः ।

तालाख्या स्त्री तालं तलत्रयिवाख्यायते आ+ख्या घञर्थे
कर्माणि क । सरानामगम्यद्वये शब्दच० । [अमरः ।

तालाङ्ग पु० तालकुलचिह्नितः अङ्गः ध्वजोऽस्य । बलदेवे ।
ताजादि पु० “तालादिभ्योऽण् वा” पा० विकाराद्ये अण्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दसमूहे । स च गणः पा० गणस्य उक्तो यथा
(तालाङ्गत्वादि) वाह्येण इन्द्रालिङ्ग इन्द्रादय इन्द्रायुध
चय, श्यामाक पीयूषा । तालं धनुः पक्षे अज्मयटौ ।
तालं तालमयं वा मयम् ।

तालावचर पु० तालेनावचरति अय+चर-अच् । गटे त्रिका०
तालि स्त्री तल-प्रतिष्ठायां णच्-इन् । भूम्यामलक्यां वा
ङीप् । तलार्थे (ताडित्वात्) २ ख्याते दृष्टे भरतः । “व-
र्गभिः पवनोद्भूतराजतालीवनध्वनिः” रघुः ।

तालिक पु० तालेन करतलेन निर्दिष्टः ठक् । चपेटे (चापट्टे)
(ज्ञातनाम्नि) । ताली+स्वार्थे क । २ तालभूम्याम् स्त्री
हेमच० । श्लिखितस्य निवन्धने च शब्दर० । ४ चपेटे
स्त्री शब्दर० । ५ तालवल्यां स्त्री राजनि० । “स्त्रैरं
हसन्त्यद्य विधाय तालिकाम्” काशी० ५ अ० ।
“उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदार्ढी भवतीभि-
रवः” नैषधम् । [भाष्ये शृणु च कजयपादः ।

तालित न० चुरा० तल-कृत् अल्य लः । १ तलितपटे श्वाद्य-
तालिन् पु० व० व० । तलेनर्षिणा प्रोक्तमधीयते शौनका-
णनि । तलोक्ताध्येटेषु । तालो वाद्यत्वेनाख्यस्य इति ।
२ दत्तताले त्रि० शश्वे पु० “वैद्यवी पणवी ताली खली
काङ्कटः कटः” भा० अतु० १७ । शिवनामोक्तौ ।

तालिश न० चु० तल-य न शिप्त्वम् । पर्वते उषादिको० ।
ताली स्त्री तालेन तल्लिखितेन निर्दिष्टा अण् । (ताङ्गी)

१ तालजातहारायाम् । तल-अल्यत्वात् अच् गौरा० ङीप् ।
(ताडित्वात्) २ दृष्टभेदे, अमरः । ३ तालभूम्याम्;
(भूदद्यामका) ४ दृष्टभेदे राजनि० । ५ आङ्कक्याम्,
(अङ्कर) शब्दरत्ना० । ६ तालीशपलाखे दृष्टे, रत्नमाळा ।
७ तालकोट्टाटमयन्त्रे (काटि) कुञ्जिकायाम् । हेमच० ।
८ तालवल्यां ९ तालरपादके कन्दोभेदे यथा “ताली सा
निर्दिष्टा । अहिष्टो नो यत्न” यथा “ज्ञानी ते जानीते ।
साहस्यं वैद्वयम्” कन्दोमञ्जर्याम् । अस्य नारीत्यपि
संज्ञोक्ता ।

तालीपत्र न० ताल्या इव पत्रमस्य । तालीशपत्रे राजनि० ।
तालीश न० तालीव रोगान् द्यति शो-ड । स्तनामख्याते
दृष्टे राजनि० “तालीशं लघु श्लेष्मणं श्वासकासकफा-
निलान् । निहत्यरक्षिगुल्मामवक्रिमान्द्रव्यामयान्”
भावप्र० २ भूम्यामलक्यां भेदि० ।

तालीशपत्र न० तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य । १ स्तनाम-
ख्याते दृष्टे, २ भूम्यामलक्याम् राजनि० ।

तालीशाद्यमीदृक पु० चक्रदत्तोक्ते भोदकभेदे यथा “ताली-
शपत्रं भरिचं नागरं पिप्पली शुभा । यथोक्तसंभाग-
द्वया त्वगेले चार्द्धभागिके । पिप्पल्यष्टगुणा चाल प्रदेया
सितशर्करा । श्वासकासाश्चिह्नं तर्पणं दीपनं परम् ।
हृत्पाण्डुपङ्कथीरोगघ्नी हृद्योषज्वरापहम् । हृद्यतीसार-
काशघ्नं मूढवातातुलोपनम् । कल्पयेद्गुडिकां चैतश्चूर्णं
पक्कासितोपलाम् । गुडिका क्षान्निसंयोगाच्चूणीकुचतरा
श्रुता । पैतिके पाह्यन्येके शुभाय यंशोपनम्” ।

तालु न० तरन्त्यनेन वर्षाः तृ-जुण् रल्य लः । जिह्वे-
न्द्रियाधिष्ठाने (तेषां) स्थानभेदे । “सुखतस्त्रालु
निर्मिज्जं जिह्वा तलोपजायते । ततो नामारसो
जसे जिह्वया योऽधिगम्यते” भाग० । “निर्मिज्जं
तालु वरुणो लोकपालोऽविशदरेः । जिह्व-
यांशेन च रसान् ययासौ प्रतिपद्यते” भाग० १।६।१४ ऋ०
तालुनि चैकमस्य तत्र कपालाकारं यथोक्तं सुखते
अस्तीनीत्युपक्रमे “एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा
कपालश्चकतरश्चकयनश्चकसंज्ञानि । तेषां जालुनितम्बा-
वगण्यतालुशङ्खशिरसु कपालानि” अस्थिसंख्याभेदोक्ता च
तलैव । तालुनि चैकमित्युक्तम् । “तथा महत्त्वा परिशु-
क्ताखवः कस्तुभं । स्वार्थे दावा० कन् । तालुकमल्य अमरः ।

तालुक्ष्ण पुंस्त्री० तालुक्ष्णैर्गोत्रापत्यं गमां यञ् । तालुक्ष्णैर्वरपत्ये स्त्रियां ङीप् । तालुक्ष्णायणी ।

तालुजिह्व पुंस्त्री तालु एव जिह्वा यस्य । शृङ्गोरे हेम० । तस्य जिह्वाग्रन्यत्वेऽपि तालुनैव रसास्वादनात्तथात्वम् । स्त्रियां टाप् ।

तालुपाक पुं० सञ्चतोक्ते तालुगते रोगभेदे ।

तालुगतास्तु गन्धशुषिकता त्वन्दैकैर्यऽधुभो मांसकण्डूपोऽर्बुदं मांससङ्घातस्तालुपुष्पटस्तालुशोषस्तालुपाक इति । “स्नेघाद्यग्न्यां तालुमूलात्प्रवृत्तो दीर्घः शोफो ध्यातवस्तिप्रकाशः । त्वणाकासश्चासक्तु सञ्चटिलो व्याधिवैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना । शोफः स्थूलकोट्टादप्रपाको प्रागुक्ताभ्यां तुगिह्वकैरी मता तु । शोफः सञ्चो लोहितस्तालुक्ष्णैश्च रक्ताज्ज्येयः सोऽधुभोरुगञ्जराट्टः । कृष्णोऽवेदनोऽशोषजन्मा रक्तो ज्येयः कक्षपः स्नेघाणा स्यात् । पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्या प्रकादवर्द्धं प्रोक्तलिङ्गम् । दुष्टं मांसं स्नेघाणा नीरुजञ्च ताल्वन्त्यं मांससङ्घातमाहुः । नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्स्यान्मोदोयुक्तात्पुष्पटस्तालुक्ष्णैः । शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु श्वाशो यातास्तालुशोषः स पिप्तात् । पित्तं कुर्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येन तालुपाकं वदन्ति” तेषां लक्षणाव्युक्तानि । [दृश्यम् ।

तालुपुष्पट पुं० सञ्चतोक्ते तालुगतरोगभेदे तालुपाकगन्धे

तालुशोष पुं० सञ्चतोक्ते तालुरोगभेदे तालुपाकगन्धे दृश्यम् ।

तालूर पुं० चु० तल-बा० ऊर । आवर्त्ते हेमच० ।

तालूपक न० तल-बा० ऊरक । तालुनि । “अञ्जतालूपके श्रोणीफलके च विनिर्दिशेत्” याज्ञ० “तालूपकं ककुदम्” मिता० ।

तावक लि० तवेदम् युष्मद्+अण् एकवचने तवकादेशः । त्वत्सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् । “सङ्गं तत्ते तावकेभ्यो रघेभ्यः” ऋ० १।८८।११४ । “तपः क वत्तेः ! क च तावकं वपुः” कुमा० । [त्वत्सम्बन्धिनि ।

तावकीन लि० तवेदम् युष्मद्+अण् एकवचने तवकादेशः ।

तावच्छस् सम्ब० तावत्+संख्यासंज्ञत्वात् वीप्सार्थे+यश् ।

तावत्तावत्प्रकारे “यावच्छो वै रघः विस्तस्य त्वष्टा रूपाय विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते” तै० स० ।

तावत् अव्य० तद्+वा० ङावत् । शृङ्गोरे २ अवधौ श्माने ४ अवधारणे अवरः ५ प्रपञ्चायाम् ६ पञ्चान्तरे शब्दरत्ना

७ संपादे दक्षधिकारे च मेदि० । एतदेत्यर्थे शब्दार्थचि० ।

“भर्तापि तावत् ऋष्यकौशिकानाम्” रघुः तावत् तदेत्यर्थः ।

साकल्ये “तावत्प्रकीर्णभिनयोपचारम्” अवधौ “वल्गुं

न सम्भावित एव तावत्” रघुः “तावत् आलोकमार्ग-

प्राप्तिपर्यन्तम्” मङ्गि० । मानार्थे “त्वमेव तावत् परि-

चिन्तय स्वयम्” कुमा० तावत् इति मानार्थे “यावन्मात्रं

विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः” मङ्गि० । अवधारणे

“इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः” माघः ।

“मा कारि तावत् न क्रियतामेवेत्यर्थः” मङ्गि० । तत्-

परिमाणमस्य तद्+वल्गुं “आ सर्वनाम्नः” पा० आ । १० तत्-

परिमाणविशिष्टे लि० । “यावन्नर्थं लट्पाने कर्ततः

सञ्जतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजा-

नतः” गोता “जम्बुद्वीपोऽयं तावत्परिमाणविकसार-

स्तावता क्षीरोदधिना वेदितः” भाग० ५।१०।२ ।

क्रियाविशेषणत्वे न० । “पुरोऽस्य यावन्न भुवि

व्यनीयत । गिरेस्तडित्यानिव तावदुच्चैः” माघः ।

स्त्रियां ङीप् “यावती संभवेद्भूतिस्तयाती दातव्यमर्हति”

मनुः । अस्य वत्सलत्वात् संख्यावत् कार्यं तावच्छः ता-

वत्कः तावतिकः ।

तावतिक लि० तावता क्रीतः संख्यात्वात् कन् “वतोरिङ् वा” पा० वा इट् । तत्परिणवता क्रीते । पक्षे इडभावे तावत्क तत्कार्ये ।

तावतिथि लि० तावतां पूरणः ङट् । “वतोरिङ्क्” पा० इङ्क् । तावतां पूरणे । “यावत् सामिधेनि वेदेदमसं तावतिथेन वज्रेणेति” कात्या० श्रौ० १।१।८ ।

ताविष पुं० “तवेतिहा” छणा० टिप् । स्वर्गादौ तविषशब्दार्थे तविषशब्दे दृश्यम् ।

तावुरि पुं० वज्रराशौ कौर्पगन्धे २२७८ पुं० दृश्यम् ।

तासुन पुं० तस-बा० उनश्च । शण्डल्ये । तस्येदम् अण् ।

तासुन तत्सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् । “सुप्रकाशतासुन्यो

रसनाः” ज्यो० त० गोमिलः । “सुप्रः शरः तासुनः

शण्डलज्जवा रसना मेखला तासुनी” ।

ति अव्य० इति+वेदे प्रथो० । इतिशब्दार्थे । “सङ्गोवाचा-

कीङ् प्रायश्चित्तिरित्यस्तीति का ति पिता ते वेदेति”

यत० ब्रा० १।१६।१११ का प्रायश्चित्तिस्ति इति प्रश्नः ।

तिक गतौ आ० आत्म० सक० सेट् । तेकते अनेकित् कर्तव्यं

णिच् अतितेकत् त । तितेके । [अनेकीत् । तितेक ।

तिक आस्कन्दे वधे च आ० पर० सक० सेट् । तिकीति

तिक्त पु० तिक्त-क०। कर्षभेदे। तस्य गोलापत्यम् तिक्ता०
फिज्। तैकायनि तद्गोलापत्ये पुंस्त्री०। तस्य तिक्त-
कितवादिवात् इन्धे गोलापत्यस्य लुक् बहुत्वार्थे। तिक्त-
कितवाः तिक्तकितयोर्गोलापत्येपु। उत्कर्षा० चतु-
रर्थ्यां छ। तिकीय तत्त्वचिन्तयेदादौ लि०।

तिक्तकितवादि पु० “तिक्तकितवादिभ्यो इन्धे” पा० उक्ते इन्धे
बहुत्वे गोलापत्यलुग्भित्ति गच्छगणे। स च गणः
पा० गणघ्न० उक्तो यथा “तिक्तकितया वङ्गरभण्डीरणाः।
उपकृतमकाः। पक्कनरकाः। यकनयगुदपणिश्रुः।
उज्जकृभाः लङ्गुशानसखाः उत्तरशूलकुटा कणाजिन-
कण्णुन्दराः भट्टकत्तपिल्लाः अग्निवेशदशेरुकाः”।

तिक्तादि पु० गोले फिज् प्रत्ययभित्ति गच्छसमूहे स च
गणः पा० गणघ्न० उक्तो यथा “तिक्त, कित, संज्ञा, बाला,
शिक्षा, उरस्, शास्त्र, सेव्य, यस्तुभा, हृष्य, व्यास्य,
नील, अमित, गोकल्प, कृष्, देवरथ, तेतल, व्योरथ,
कोरव्य, भोरिक, भोलिक, चौपयत, चैटयत, शोक
यत, जैतयत, पाङ्कत, चन्द्रमस्, शुभ, गङ्गा, परेयय,
सुपाभत्, चारङ्ग, वटका, खल्यका, हृष, लोभक, उदस्य,
यज्ञ”। “तिक्तादिभ्यः फिज्” पा० उक्ते “तिक्त इत्येव
वादिभ्योऽपत्ये फिज् स्यात् तैकायनिः तैतवायनिः।

तिक्त पु० तेजयति तिज्-चा० कर्त्तरि क्त। रसभेदे
(तेत) अमरः। उपपत्तिकोषधौ न० हेमच०। रसगन्धे
भेदि०। ४ कृ० उज्ज्वले पु० गच्छ०। एवमण्डले गच्छ-
माना। एतत् तिक्तरसाधिक्यात्तयात्वम्। इतिक्तरस
युक्ते अमरः। “पठिष्यस्तु रसस्तत्” भाषास्तेर्यथापि
तिक्तस्य पार्थिवगुणत्वं तथापि वायोरुपपत्त्यग्रादेव पा-
र्थिवे तिक्तरसस्य सम्भवः तदेतत् स्मृतं न्यरूप यथा
“आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्गमेकोत्तरपरि-
हृदाः गच्छन्त्यर्शरूपरगन्धाः तस्मादायो रसः परस्परसं-
सर्गात्परस्परानुपपत्त्यात् परस्परानुपपत्त्येव सर्वेषु सर्वेषां
साक्षिध्वमस्तु त्वर्षापककषांतु पश्यम्। स खल्लापो
रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते। तद्यथा।
मधुरोऽस्ती लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति। ते च
भ्यः परस्परसंसर्गाच्चिपटिधा भिद्यन्ते। तत्र भूयस्त्व-
गुणवाङ्मन्यामधुरः। भूयस्त्वगुणवाङ्मन्यादन्धः।
तोवाग्निगुणवाङ्मन्यालवणः। वाय्वग्निगुणवाङ्मन्यात्क-
टुकः। वाय्वग्निगुणवाङ्मन्यात्तिक्तः। पृथिव्यग्निगुण-
वाङ्मन्यात्कषाय इति। तत्र मधुरान्धलवणा वातघ्नाः।

मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः। कटुतिक्तकषायाः स्त्री-
घ्नाः। तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमाग्नं यं स्त्रीघ्ना
सौम्य इति त एव रसाः स्वयोनिरवर्जना अन्ययोनिरप्र-
सनाश्च। केचिदाङ्गुर्गन्धोभीयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः
सौम्या आग्नेयाश्च तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः।
कटुलवणा आग्नेयाः। मधुरान्धलवणाः क्षिग्धा
शुर्वश्च। कटुतिक्तकषाया कृष्णा लघवश्च। सौम्याः
शीता आग्नेयाश्चोष्णाः”।

“सूक्ष्मरूपस्वरगणितशिरलघुविशदं स्वर्गमङ्गलभीषतिक्तां
विशेषतः कषायमिति वायवीयं तद्देशदलाघवग्लपन-
विकृताविचारणकरमिति”।

तिक्तरसलक्षणं ततोक्तं यथा “यो गले चोपसृत्पादयति
सुखवैशद्यं जभयति भक्तवर्चं चापादयति हृषश्च स
तिक्तः। “तिक्तः शीतस्त्रुषामूष्णीज्वरपित्तफणान्
जयेत्। इत्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठसन्ध्यासुशोषनः।
वातलोऽग्निकरो नासाशोषणो कृच्छ्रणो लघुः”। इत्यः
अन्येषु यस्तुषु रचिमुत्पादयति। स्वयमरोचिष्णुः यथा
निम्बः स्वयन्न रोचते। अन्येषु रचिं करोति (अति-
युक्तस्य तिक्तस्य गुणाः) सोऽतियुक्तः शिरः शूलसन्ध्या-
स्तम्भप्रमार्त्तिजत्। कम्पमूष्णीऽपाकारी बलशुक्रव्यग्रदः”
भावप्र० “तिक्तः पित्तकफच्छेदो विषकुष्ठज्वरापहः।
दीपनः पाचनो रुचः कण्ठु जमिहरो लघुः” आङ्गि-
कत०। “पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुला-
वतंस”। नैष० सुगन्धे। “नादातमन्यकरिकुक्तमदाब्ज-
तिक्तम्” रघुः तिक्तं सुरभि “कटुतिक्तकषायास्तु
सौरभेऽपि प्रकीर्तिताः” केशवः मल्लि० “भूताङ्गुरसाद-
कषायकण्ठः” मधुरकण्ठ इत्यर्थः। “तस्यास्ति तैर्नगज-
मदैर्वांसितं वान्दृष्टिः” मेघ०। “तिक्तैः सुगन्धिभिस्तिक्त-
रसवज्जिह्व” मल्लि०। “तोयक्रोडाग्निरतयुवती प्राणति-
क्तैर्महज्जः” मेघ०।

तिक्तक पु० तिक्त+संज्ञायां कन्। १। पटोले अमरः २। चरितिके
(चिराता) गच्छ०। ३। लण्डिरे गच्छ०। ४। कुदी-
हले भावप्र०। एतेषां तिक्तरसत्वात्तयात्वम् स्वार्थे क।
तिक्तरसे पु० तद्वति लि० स्त्रियां कापि अत इत्यम् तिक्तिका
तिक्तकन्दिका स्त्री तिक्तः कन्दोऽस्याः कप् कापि अत इत्यम्।
गन्धपलायां राजनि०। [यद्दार्थचि०।

तिक्तका स्त्री तिक्तेन रसेन कायति क्-क। कटुदुग्धं
तिक्तागन्धिका स्त्री तिक्तो गन्धो वेशोऽपि यस्याः। वराह-

क्रान्तायाम् क्षमरः । तस्याः सर्वत्र तिक्तत्वात् तथात्वम् ।
तिक्तगुञ्जा स्त्री गुञ्जेव तिक्ता राजदन्ता । करञ्जे हारां
तिक्तवृत्त न० सुष्ठुतोक्ते वृत्तभेदे तत्पाकविधिसंज्ञोक्तो यथा

“लिफचापटोखपिचुमईटरूपककटुरोहिणीदुरालभात्वाय
बाणापर्यटकाश्चैतेषां द्विपलिकान् भागान् जलश्रेण्ये
प्रक्षिप्य पादावशेषं कषायमादाय कलकपेव्याणोमानि
भेषजान्यर्द्धपलिकानि त्रायामाणासुष्ठुन्द्रयवचन्दनकि-
राततिक्तानि पिप्पल्यश्चैतानि द्रव्यस्य समवाय्य
विपचेदेततिक्तं नाम सर्पिः कुष्ठविषमज्वरगुल्ममारो-
घहृणीटोपशोफपाण्डुरोगविषसर्पपाण्डुग्रसनं चेति ।

“तत्राहत् तत्राह्वाप्यपतर्पणान्ने प्रातस्तयोस्तिक्त-
शृतं प्रशस्तम्” सुष्ठु । तिक्तसर्पिरादयोऽप्यत्र न० ।

तिक्ततण्डुला स्त्री तिक्ततण्डुलोऽन्तःशय्यं यस्याः । पिप्प-
ल्यग्राम् राजनि० ।

तिक्ततुण्डी स्त्री कर्म० । कटुतुम्बीकतायां राजनि० ।

तिक्ततुम्बी स्त्री कर्म० । कटुतुम्बग्राम् (तितलात्) रत्नमा० ।

तिक्तदुग्धा स्त्री तिक्तं दुग्धं नियामो यस्याः । शोरीण्याम्,
राजनि० । स्पर्शस्रोतोऽयम् जटा० ।

तिक्तधातु पु० कर्म० । पिबे धातो राजनि० ।

तिक्तपत्र पु० तिक्तं पत्रमस्य । (काकरोल) शकौटके । शक्ति-
पत्रके दृष्टभावे लि० । कर्म० । शक्तिपत्रे न० ।

तिक्तपर्वन् स्त्री तिक्तं पर्वं पन्थिर्यस्याः । शम्भिर्यस्याम्
जटा० । रहिलभोव्यां शृङ्खल्यां शयस्मिधुनतायाञ्च मेदि० ।

तिक्तपुष्पा स्त्री तिक्तानि पुष्पाण्यस्याः । (शकनादी) शपाठ-
याम् राजनि० । शक्तिपुष्पके दृष्टभावे लि० । कर्म० ।
शक्तिपुष्पे न० ।

तिक्तफल पु० तिक्तानि फलानि यस्य । शक्तिफलके (निर्मात्य)
राजनि० । शयतिक्तायां शब्दार्थचि० । शक्तिफलके दृष्ट-
भावे लि० । ४ वाक्ताक्यां पृथङ्भुजायाञ्च स्त्री टाप्
राजनि० । कर्म० । शक्तिफले न० ।

तिक्तभद्रक पु० भद्रं करोति शिच्-एवल् तिक्तोऽपि भद्रकः
कर्म० । पटोले शब्दच० ।

तिक्तमरिच पु० तिक्तः मरिच इव । कतकदृष्टे राजनि० ।

तिक्तशवा स्त्री तिक्तः यव इन्द्रयवराशोऽप्यत्र अच् ।
शङ्खिन्यां परस्करष्टग्रम् ।

तिक्तरोहिणी स्त्री तिक्ता सती रोहति बह-शनि कर्म० ।
कटुकायाम् (कटुकी) स्वार्थे च छलः । तिक्तरोहिणिका ।
तत्त्वार्थे राजनि० ।

तिक्तवल्ली स्त्री कर्म० । शम्भिर्यस्याम् रत्नमा० । वं
लताभावे च ।

तिक्तबीजा स्त्री तिक्तानि बीजानि यस्याः । शकटुतुम्बग्राम्
राजनि० । शक्तिबीजके दृष्टभावे लि० । कर्म० ।
शक्तिबीजे न० ।

तिक्तशक पु० तिक्तः शकोऽस्य । शकशङ्खुमे, शखदिरदृष्टे
शपलसुन्दरदृष्टे च मेदि० । कर्म० । शक्तिशके न० ।

तिक्तसार पु० तिक्तः सारो नियामोऽस्य । शखदरे रत्नमा० ।
शदीर्घरोहिण्यश्च न० रत्नमा० । शक्तिसारके दृष्टभावे
लि० । कर्म० । शक्तिसारे अस्ती ।

तिक्ता स्त्री तिक्तो रसोऽस्य अच् । शकटु रोहिण्यां मेदि०
शपाठायां रत्नमा० । शयतिक्तालतायां शपङ्भुजायां
राजनि० । पृथङ्कन्यां भावप्र० ।

तिक्ताख्या स्त्री तिक्तेति व्याख्या यस्याः । कटुतुम्बग्राम्
राजनि० । तिक्ताह्वयेत्यत्र । [याम् राजनि० ।

तिक्ताङ्गा स्त्री तिक्तमङ्गमस्य अच् । पातालमण्डोक्तता-
तिक्तिका स्त्री तिक्ता स्वार्थे संज्ञायां याक् छल्ले अत इत्यम् ।
कटुतुम्बग्राम् शब्दार्थचि० ।

तिग हिंसायाम् व्यास्कन्दे च भ्वा० पर० सक० सेट् । तिग्नोति
अतेगोत् । तिगेय । “अग्निं जम्भैस्तिगितेरत्ति” क्व०
१।१४३। “तिगितैर्निगितैः” भा० ।

तिग्म न० तिज-मक् जस्य गः । शतोऽङ्गो स्यर्मे तद्वति लि० ।
क्षमरः । शयजे निघण्टुः । “तिग्मवीर्यविषाक्षोते
दन्दगूका महाबलाः” भा० व्या० २० अ० ।

तिग्मकर पु० तिग्मः करः किरणो राजपात्तो वाऽस्य ।
शस्ये लि० । शयराजपाद्योके न्यप् च । कर्म० ।
शक्तिमे करे पु० ।

तिग्मदीधिति पु० तिग्मा दीधितिरस्य । तिग्मांशो स्यथे ।

तिग्ममन्यु लि० तिम्नो मन्युरस्य । शयक्रोधके । शयिने
पु० “अहसरो नक्तचरस्तिग्ममन्युः सुवर्चसः” भा०
अनु० १७ अ० ।

तिग्मरश्मि पु० तिग्मारश्मयोऽस्य । शस्ये । शखररश्मिके
लि० । कर्म० । शखरे रश्मौ पु० ।

तिग्मांश पु० तिग्मा अंशो यस्य । शस्ये जटाधरः
“तिग्मांशुरक्षतः” जयदेव० । “तिग्मांशुरश्मिश्च रि-
ताम्यदूरात्” भट्टिः । शखरकिरणके लि० । कर्म० ।
शखरे किरणे पु० । [तिगेय ।

तिघ घातने भ्वा० पर० सक० सेट् । तिघ्नोति अतेघोत् ।

तिज तीक्ष्णीकरणे, चुरा० उभ० सक० सेट् । तेजयति ते
अतीतिजत् त । “कुहमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरः” रघुः
“तेजयित्वा तु तत्सेव्यम्” रामा० अर० ११ स० ।
“तेजिता बलदर्पाभ्याम्” हरिवं० ५२०८ । “सा मयोक्तेन
तेजिता” ८६४४ श्लो० । तेजः ।

तिज ज्ञानो ज्ञमायां स्वार्थे सन् निशाने न सन् आ० व्याख०
सक० सेट् । तितिजते तेजते । अतितिजते अतेजते ।
“आगमापायिनोभित्यास्तितितिल्ल भारत ।” गीता
“हिमं घृषिं तितिज्यते” शत० ब्रा० १।१।२।१४ ।
“अतिवादास्तितित्येत” मनुः “आपस्ते पादं तितिज्जना-
मलमापस्तितित्येतम्” भा० शा० ८।७० अ० “तिति-
ज्जने अभिशक्तिं जना नाम” अ० १।१०।१ ।

तिजिन पु० तिज-इन्च् क्तिञ् । चन्द्रे उणा० ।

तिणिग्र पु० तिल्लकटचे लोभ्रदुभे । “न्ययोधान्यत्यतिल्लक-
हरिद्रुमयोः” कात्या० श्रौ० सूत्रे “तिल्लकस्तिणिग्रः”
कर्कः ।

तिण्टी स्त्री तिष्ठति (तेजोढी) गन्ध० च० ।

तितउ पु० तन-डउ सन्ध्व डउ इति निर्देशात् न सन्धिः ।
१।चालन्याम् अमरः । २।कले न० उज्ज्वलदत्तः । “सुहृच्छिद्र-
समोपेतं चालनं तितउ अतमित्युक्तेरस्य क्लीबत्वमपि ।
“सक्तुमिव तितउना पुनन्तः” अ० १०।७।१।२ । “इमाश्च-
मक्षिज्य” निरु० ४।८ । “तितउ परिष्वन्नं भवति तत-
वद्वा तुल्यवद्वातिल्लमात्रतुल्यमिति वा” अन्यथा निरुक्तिरुक्ता
क्लीबत्वस्योक्तम् ।

तितिच्च त्रि० तिज-स्वार्थे सन्-चक् । १।गीतोष्णादिहन्सो-
डरि २।अभिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यं नगौ यज् । तै-
तिच्य तद्गोत्रापत्ये यून्यपत्ये यजन्तत्वात् फक् । तैति-
चप्रायण तद्गोत्रजे यून्यपत्ये पुंस्त्री० ।

तितिच्चा स्त्री तिज-स्वार्थे सन् भावे अ । १।ज्ञमायां गीतो-
ष्णादिहन्सहने “सहन् सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम् ।
चिन्ताविलापरहितं सा तितिच्चा निगद्यते” विवेकचू० ।
सा संजानाऽस्य तार० इतच् । तितिचित्त ज्ञाने
सोदरि जटाधरः ।

तितिच्चु त्रि० तिज-स्वार्थे सन्-उ । तितिच्चागीले । “शालो
दान उपरतस्तितिच्चुः अज्ञावान् समाहितो भूत्वा व्याख-
न्यात्मानमवलोकयेत्” वेदा० सा० छता श्रुतिः । “अक्रोधनः
क्रोधनेभ्यो पिष्टिस्तथा तितिचुरतितिच्चोर्विशिष्टः”
भा० आ० ८७ अ० ।

तितिभ पु० तितीति भणति भण-अ । इन्द्रगोपकीटे अद्योते
हेमच० । [स्त्रियां जातित्वत् ङीप् ।

तितिर पुंस्त्री० तित्तिरि+ट्ठो० । तित्तिरिचने राजनि०
तितिल्ल न० तिल्ल-क वा० हित्वङ् । १।नन्दके (नान्दा) कृष्णये
पात्रभेदे २।तैत्तिलकरणे ३।तिल्लपिष्टे च अजयपालः

तित्तिर पुंस्त्री० तित्ति इति गन्धं रौति रु-वा० ड ।
(तितिर) खगभेदे गन्धर० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
“कपिञ्जलास्तित्तिरास्य कलपिङ्गाश्च सर्वशः” “तस्मादङ्गा-
दिनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव !” भा० उ० ८८ अ० ।

तित्तिरि पु० तित्ति इति गन्धं रौति रु-वा० ङि । (तितिर)
खगभेदे अमरः । स्त्रियाममनुष्यजातित्वात् “इतोऽमनु-
ष्यजातेः” पा० ङीप् । तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् स तु
गौरः कपिञ्जलः । तित्तिरिर्वर्णदो व्याही ङिङ्का-
दोपत्ययापङ्कः । आसकासञ्जरहरस्तस्माद्गौरोऽभिधा-
युषैः” भाव० प्र० । तित्तिरिरूपपङ्कयेन याज्ञवल्क्य-
वान्यजुषोर्हिषि सुनिभेदे तत्कथा “वैशम्पायनशिष्या
वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यश्चेत्तद्वाङ्महत्याऽहंक्षयं
स्वगुरोर्ब्रूतम् । याज्ञवल्क्यश्च तत्क्षिप्य आहाडो भगवन् !
कियत् । अरितेनात्मघाराणां चरित्येऽहं सुदुश्चरम् ।
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञानं त्वया । विप्राक-
मन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजान्विति । देवरातस्तुतः
सोऽपि हर्षित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ सुनयो
ददशुक्तान् यजुर्गणान् । यजुषि तित्तिरा भूत्वा तल्लो-
लुपतयाऽऽददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्
सुपेशालाः । भाग० १२।६५८ ।

तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते कृष्ण । तैत्तिरीय तित्तिरिप्रोक्त-
च्छन्दोब्राह्मणाध्येतुषु व० व० । तित्तिरिणा अधीता
अण् ङीप् । तैत्तिरी कृष्णयजुःशाखायां स्त्री ।

तित्तिरीक न० तित्तिरेः पञ्चदाहेन जातम् वा० ईक । तित्ति-
रिपञ्चदाहेन जाते अञ्जनभेदे । “अञ्जनं तित्तिरीकञ्च
नलदं पलसुप्तलम्” सुश्रु० । अत्र तिलिङ्गीकमिति पाठा-
न्तरम् । दग्धतिलिङ्गीकजातेऽञ्जने इति तदर्थः ।

तिथि पु० तिज-चक् नि० जलोपः । १।वज्जी २।कामे च सि० की०
३।काले त्रिका० । ४।प्राष्टरमासे संक्षिप्तमा० ।

तिथि(थी)पुंस्त्री० अत-इथिन् पृथो० वा ङीप् । १।प्रवृद्धशु-
चन्द्रकलाक्रियारूपासु प्रतिपदादिषु, अमरः २।प्रवृद्धश-
ुद्धयायाश्च । अस्य निरुक्तादिकं कालमाधवीये उक्तं यथा
“अथ तिथयोनिर्णीयन्ते । तत्र तिथिशब्दस्तनोतेर्ज्ञा-

क्षिप्रः । तनोति विस्तारयति वर्द्धमानं जीयमानं
या चन्द्रकलाभेकां यः कालविशेषः सा तिथिः । यद्वा
यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः । तदुक्तं सिद्धान्त-
शिरोमणौ “तन्यते कलया यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः
स्रुताः” इति । एतदेवाभिप्रेत्य स्कान्दे पठ्यते “यमा-
षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा
माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्याना
या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः
षोडशैव वरानने !” इति । अयमर्थः । या महामाया
आधाररूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता या सा
चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारि-
ण्यमानास्त्री महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या
तिथिसंज्ञिकैव । इतस्तु अपि पञ्चदश कला दिवसव्यव-
हारोपयोगिन्यः क्षयोदयरव्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति
तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । श्रुतिस्त्वस्मि-
न्नेवार्थे पक्षनिर्णय एवोदाहृतः । “तस्य रात्रयः पञ्च-
दश कला ध्रुवैषास्य षोडशी कलेति” । एवं सत्यत सा-
मान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति । तत्र
येयमभेद्युक्ता क्षयोदयरजिता ध्रुवा षोडशी कला
नद्युक्ताः कालस्तिथिमासाभ्याम् । यास्त्वर्वाण्यष्टा दृष्टिस्थो-
पेताः पञ्चदश कलास्ताभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथि-
विशेषाः । तासां पञ्चदशानामेकैकां कलां वज्रप्रादयः
प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र
वज्रिना कला प्रथमं पीयत इति प्रथमेत्युच्यते । तथा
युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपच्छन्देनाभि-
धीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदश्यन्तानां तिथीनां
नामान्यवगन्तव्यानि । ता एताः कृष्णपक्षतिथयो
भवन्ति । पुनश्च ताः पीताः कला अन्येनैव क्रमेण तत्तत्
पाटवज्रप्रादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति ।
ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपञ्चगताः प्रतिपदाद्या-
स्तिथयो भवन्ति । वज्रप्रादिदेवतानां कलापानं सोमो-
त्यसौ पठ्यते । तथाहि “प्रथमं पिबते वज्रिर्द्वितीयं
पिबते रविः । विश्वे देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिला
धिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः ।
सप्तमीं नृपयो दिव्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं
कृष्णपक्षस्य यमः प्राञ्जाति वै कलाम् । दशमीं पिबते
वायुः पिबत्येकादशोसमा । द्वादशीं पितरः सर्वे
क्षमं प्राञ्जन्ति भागवतः । तयोर्दशीं धनाध्यक्षः कुबेरः

पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजा-
पतिः । निपीतः कलया शेषचन्द्रमा न प्रकाशते । कला-
षोडशिका या सा त्वपः प्रविशते सदा । अमायान्तु सदा
सोम व्योषधोः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिब-
न्यस्वगतञ्च यत् । तत्क्षीरमसृतं भूत्वा मन्त्रपतं
दिजानिभिः । क्षतमग्निपु यज्ञेषु पुनराव्यायते शशी ।
दिने दिने कलादृष्टिः पौर्णमास्यान्तु पूर्यते” । ज्योतिः-
शास्त्रे तु सिद्धान्तशिरोमणिकारेण तिथिरैवं प्रदर्शिता ।
“अर्कादिनिस्तृतः प्रार्ची यदात्यहरहः शशी ।
तच्चन्द्रमानमंगेस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तथिरिति” । अय-
मर्थः । सूर्यमण्डलस्य अयःप्रदेशवर्ती गोचरगामी
चन्द्र ऊर्ध्वप्रदेशवर्ती मन्दगामी सूर्यस्तथा सति तथो-
र्गतिविशेषवशात् दर्शं चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं
सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्य-
रश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीदृशं न
दृश्यते । उपरितले गोचरगत्या सूर्याद्विभिः स्रुतः शशी
प्रार्ची याति । त्रिंशदंशोपेतशशी द्वादशभिरंगैः सूर्य-
सङ्गच्छ गच्छति । तथा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम-
भागो दर्शनयोग्यो भवति । सोऽयं भागः प्रथमकलेत्य-
भिधीयते । तत्कलानिष्पत्तिपरिमितः कालः प्रति-
पत्तिर्भवति । एवं द्वितीयादितितथ्यवगन्तव्यमिति ।
तदेतद्विष्णुधर्मोत्तरे विम्वष्टमभिहितम् “चन्द्रार्क-
गत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् । तदा तयोः
प्राच्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम् । भगवन् सप्तम्येण
ज्ञेया द्वादश राशयः । त्रिंशदंशश्च तथा राशेर्भाग
इत्यभिधीयते । आदित्याद्विष्वक्पुस्तु भागद्वादशकं यदा ।
चन्द्रमाः स्यात्तदा रास ! तिथिरित्यभिधीयते” इति । सैयं
द्वादशभिरंगैः सूर्यसङ्गच्छितयतो प्रथमा चन्द्रकला शृङ्गा-
हयोपेतस्तत्क्षरेखाकारा शौक्लप्रीपदुपयाति । उत्तरो-
त्तरदिनेषु सूर्यमण्डलविप्रकर्षतारतम्यानुसारं शौक्ल-
पुपचीयते । अनयैव रोत्या सन्निकर्षतारतम्येन मेच-
कत्वमुपचीयते । तदेतदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ “उप-
चयमुपयाति शौक्लप्रीमिन्दोऽप्यजत इत्तं व्रजतश्च मेच-
कत्वम् । जलमयमण्डलस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्ण-
विषाणरूपताऽस्येति” । सूर्याच्चन्द्रमसोर्वी सन्निकर्षेतिप्रकर्षी
तयोरवसानं दर्शपूर्णमयोः सम्पद्यते । तदाह गोभिलः
“यः परो विप्रकर्षः सूर्याच्चन्द्रमसोः सः पौर्णमासी ।
यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्या” इत्यत्र चन्द्रकलानां

सूर्यप्रवेशनिर्गमौ प्रतीयेत सोमोत्पत्तौ तु वज्रप्रादिदेव-
तासु । नायं दोषः अथवादिदर्शनादेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य
प्रवृत्तत्वात् । सोमोत्पत्तौ तु वज्रप्रादिदेवतानां तत्तत्कला-
प्रयुक्ता ह्यभिर्विवक्षिता । यदि सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ
यदि वा वज्रप्रादिदेवतासु, सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव
प्रतिपदादिति ध्येयः । ननु सावनदिनेषु सौरदिवसेषु च
निर्णयसुमेव चान्द्रतिथिष्वेव कुतो निर्णयोद्यम इति
चेत् । सन्देहसङ्गावादिता ब्रूमः । न खलु सौरसावन-
दिदिवसयोः सन्देहसङ्गावोऽस्ति नियतपरिमाणत्वात् ।
तच्च ब्रह्मसिद्धान्तोऽभिहितम् “सावनं स्यादहोरात्र-
सदयादोदयाद्वेधः । रवेन्दुर्भस्तु राश्यंशस्तिथिसम्भोग
येन्दुवसिति” । एकस्मिन् राशौ यावत् कालं रवि-
वर्तते तावत् कालस्य त्रिंशो योऽयमंशः स सौरो दिवसः
तिथिरेका कला तत्सम्भोग इन्दोर्यावता कालेन निष्पद्यते
तदैन्दवं दिनम् । न चात्र सौरसावनोरिय चान्द्रोऽपि
दिने सन्देहाभावः शङ्कनीयः स्थासृष्टद्वयेन सन्देह-
सङ्गावात् । स्थासृष्टद्वौ च गर्गस्य दर्शिते “खर्वो
दर्पस्तथा हिंस्रस्तिथिर्धनं तिथिलक्षणम् । धर्माधर्मवशा-
देवं तिथिस्तेषां विवक्षितेति” । राशौ समतियः । दर्पा
हजियुक्ता हिंसापक्षययुक्ता । तस्यैतस्य त्रैविध्यस्य विप-
रियतेनविशेषेण तिथिः संपूर्णा स्रगुह्येति द्वैविध्य-
मापद्यते । तत्र संपूर्णा स्कन्दपुराणे दर्शिता “प्रतिपत्-
प्रवृत्तयः सर्वा उदयादोदयाद्वेधः । संपूर्णा इति
विख्याता हरिवासरवर्जिताः” इति । हरिवासर एका-
दशी । या तु भोक्तृलक्षणा सा स्रगुह्यतिथिः । तत्र
संपूर्णायं विधिनिषेधयोगास्ति सन्देहः । स्रगुह्यतिथौ
तु विधिनिषेधव्यवस्थामाह गार्ग्यः । “निमित्तं काल-
मादाय हतिर्विधिनिषेधयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र
निषेधः कालमात्रके । तिथीनां पूज्यता नाम कर्मावधान-
याग्यता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते” इति ।
एवञ्च सति स्रगुह्यतिथौ पूज्यत्वं निर्णेतव्यं भवति ।
तत्र प्रतिपदमारभ्य पञ्चमशुक्लास्त्यधः क्रमेण
निर्णीयन्ते ।”

कालमाधवीयमन्ये विस्तरोद्भवः । कारिकाभिष
माधवेन तत्तत्तिथिभेदेषु स्रगुह्यविशेषमाहृता प्रसङ्गाग-
तमासादिनिरूपणपूर्वकं दर्शिता यथा

“व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानय । तदनु-
ष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुं सदातः । अर्थोऽसुक्रस्यते

श्लोकैरखिलो निर्णयनीयतः । तावतैवानुतिथासुर्निःस-
न्देहं प्रवर्त्तताम् । ततो भीमांसुचितस्य समा-
धानाय तत् पुनः । विवरिधौ यथान्यायं श्रुतिस्मृति
वचोयुक्तात् । पञ्च प्रकरणान्यत्र तेषूपोद्घातवत्सरो ।
प्रतिपच्छ्रुतिधयो मन्त्रादिरिति क्रमः । उपोद्घाते
कालसम्बन्धं तस्य निर्णययोग्यता । सौरो नित्यका-
लात्मा चिन्तनीयः स कर्मसु । जन्मकालेऽवदसृष्ट्यत्
सक्तमेतच्चतुष्टयम् । अवदायनर्त्तुमासाश्च पञ्चः प्रकर-
णान्तरे ३ । अवदः पञ्चविधचान्द्रो व्रतादौ तिलका-
दिके । सुजन्मादिव्रते सौरो गोसत्वादिषु सावनः ।
त्रयाप्याचार्यसेवादौ विकल्पान्ते निजेष्कया । आयुर्दाये
तु नाक्षत्रो पाक्षेस्त्वयोऽधिवत्सरो । चान्द्राणां प्रभवादीनां
पञ्चके पञ्चके युगम् । संपरीदादन्त्येष्त्वत्पूर्वास्तु
यत्सराः । तिनो ययो वस्तुधान्ये रजतं दीयतेऽत्र तु ।
उभे कर्माणि शान्ते च स्तोऽयने दक्षिणोत्तरे । वसन्ता-
दृतवो द्वेधा चान्द्राः सौराश्च चान्द्रकाः । सैवाद्या
अथ भीमाद्या मेमाद्या वा विश्वतः । तेषाधानादय-
स्तद्वत् पण्यमूर्तिव्रतपूजनम् । मासास्तु सावनः सौर-
चान्द्रो नाक्षत्र इत्यमी । दर्शानः पूर्णिमान्तो वा चा-
न्द्रोऽसौ विप्रविध्ययोः । सौरोरात्रः सावनस्तु यधे
ज्योतिप्रिके परः । मासादिमासभेदेषु तिलदानादयः
स्मृताः । चान्द्रोऽधिमासोऽसंक्रान्तः सोलर्भवति चोत्तरे ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत्सर्वस्यादिमः । ज्यमासो
दिसंक्रान्तः स चाहर्पितसंक्रकः । एतौ त्याज्यौ विवा-
हादौ संसर्पाहर्पती उभौ । शुद्धौ श्रौते तथा आत्ते
मलमासो विविच्यते । कात्यायनस्य तत्समाप्तिं मलमासे
विवर्जयेत् । आरब्धं मलमासात् प्राक्कृच्छ्रत्वादिकं
च यत् । तत्समाप्यं सावनस्य मासस्थानतिलङ्घनात् ।
आरम्भस्य समाप्ते च मध्ये चेत् स्यात् मलस्तु चः । प्रवृत्त-
मखिलं काम्यं तदाहुषेयमेव तु । कारीयादि तु यत्
काम्यं तस्यारम्भसमापने । कार्यकालविलम्बस्य प्रती-
क्षाया अवसम्भवात् । अनन्यगतिकं नित्यमग्निहो-
त्रादि न त्यजेत् । गत्यन्तरयुतं नित्यं सोमयागादि
वर्जयेत् । अगति अहणस्नानं जातेष्टिर्गतिसंयुतम् ।
इयं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन्मता । शुद्धमास
स्मृतानां स्थान्मन्त्रिने प्रथमावदिकम् । मलमासस्मृता-
नान्तु मले स्थादाविदकालरम् । देवे सृष्टः शुक्लपक्षः
क्षयः पितृषु विविच्यते । तृतीये तु शप्रकरणे

वर्णिता प्रतिपत्तिथिः । प्रतिपक्षाम विज्ञेया चन्द्रस्य
प्रथमा कक्षा । शुक्लपक्षे विज्ञेयं कृष्णपक्षे विनिः-
सरेत् । शुद्धा विज्ञातिथिः शुद्धा हीनातिथ्यान्वयाह्नि ।
उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते तिसृस्तृत्तकैः । सायन्तूत्तर-
या तद्वत्तूत्तरया तु न विध्यते । वेध्यापि तिसृस्तूत्तैव
न न्यूना वेधमर्हति । शुद्धायां नास्ति सन्देहो देवे पितृ-
च कर्मणि । उपवासश्चैकभक्तं नक्तं चायाचितं
व्रतम् । दानञ्च षड्विधं देवं क्रमादह विविच्यते । एकोद्दिष्टं
पार्षणञ्च पितृन् द्विवधमीर्यते । शुक्लपक्षे दर्शविज्ञा
कृष्णे विज्ञा द्वितीयया । उपोष्या प्रतिपक्ष्णुक्ते सत्या
स्यादापराह्णिकी । तदभावे तु सायाह्न्यापिनी परि-
गृह्यताम् । प्रातःसंगममध्याह्नापराह्णाः सायनि-
त्यधी । अत्राह्णा पञ्चत्रा भागो सत्यो द्वित्रादिभागतः ।
अभावेऽपि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते । तिथिस्त्रिया-
मतोऽर्थाक् चेत् तिथ्यन्ते पारणं भवेत् । वज्रानुसवं च
पूर्वेद्युरपवासवदाचरेत् । सत्यतिथ्यन्तराये तु तिथि-
षोऽपि गृह्यताम् । शुद्धाऽविका तु कृष्णापि पूर्वा संपूर्ति-
संभवात् । अहीतव्या त्वेकभक्ते मध्याह्न्यापिनी तिथिः ।
परैद्युरेव पूर्वैद्युरेव व्याप्तिर्दिनद्वये । नोभयलोभयलांशे
साध्यं वैषम्यमित्यमी । षट् पक्षास्तोषु चैकैकव्याप्तौ
सेवात् गृह्यताम् । दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तावव्याप्तौ चैक-
देशतः । समव्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वधिकेष्टताम् ।
अन्याङ्गस्यैकभक्तस्य कालस्तद्वत्प्रसृतारतः । उपवास
प्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् । प्रदोषव्यापिनी नक्ते
तिथिव्याप्तिर्दिनद्वये । अव्याप्तिर्वाच्यशेन व्याप्तिः स्यात्
सर्वथात्तरा । सौरनक्ते तु सायाह्न्यापिनी न प्रदो-
षगा । अयाचिते तु तिथयः स्त्रीकाव्याः उपवासवत् ।
सोदयतिसृस्तृत्तयां कुर्याद्दानं व्रतानि च । उभयत्वं
तथात्वे तु पूर्वैद्युस्तदनुवर्तितः । परत्वे तु तथात्वं चेत्
पूर्वा याह्या तिथिज्ञये । तिथेः साध्ये च दृष्टौ च
गृह्यतां तिथिरुत्तरा । अस्मर्यं चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्वैव
गृह्यताम् । एकोद्दिष्टे तु मध्याह्न्युक्ता स्यादेकभक्त-
वत् । एकदेशे समव्याप्तौ ज्ञये पूर्वाऽन्यथोत्तरा । कुतपाद्या
पराह्णस्य व्याप्तिरावृद्धि उत्तमा । तदभावेऽपराह्णस्य
व्यापिका गृह्यतां तिथिः । ज्ञये पूर्वेत्तरा दृष्टौ व्याप्तिचे-
दपराह्णयोः । न याह्यतिथिगौ दृष्टिज्ञयावृद्धितिष्ठेत्
तौ । साध्ये त्वर्वातिथेर्पाह्या परविज्ञैव दृष्टिवत् । न
कृष्णपराह्णौ चेत् पूर्वा स्यात् कुतपो दृष्टा । वैष-

म्येचैकदेशस्य व्याप्तौ याह्या महत्त्वतः । साध्येन चेत् ज्ञये
पूर्वा परा स्याद्दृष्टिज्ञानयोः । दृष्टिज्ञानस्य याह्या
तिथिगा भोर्वागा दृष्ट । द्वितीयाद्यास्तु परान्तास्तुर्य-
प्रकरणोदिताः । सञ्चारणीयः सामान्यतिथिषु प्रति-
पक्षयः । कश्चित् कश्चिद्विशेषोऽस्मि सोऽयमत्राभिधीयते ।
पूर्वेद्युरसती प्रातः परैद्युस्तिसृस्तृत्तगा । सा द्वितीया
परोपोष्या पूर्वविज्ञा ततोऽन्यथा । रश्माद्वितीया पूर्वा-
स्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे । परैऽह्नि नास्ति चेत् पूर्व-
विज्ञाप्यस्तु व्रतान्तरे । सृष्टर्तमात्रसम्बन्धेऽपि दिने गौरी-
व्रतं परे । शुद्धाधिकायामथैवं गणयोगप्रशंसनात् ।
नतुर्थी तु परोपोष्या गणमात्रव्रतस्य तु । मध्याह्न्या-
पिनी पूज्या तद्वत्तागचतुर्थ्यापि । परैद्युरेव मध्याह्न्य-
व्याप्तौ विज्ञेया सोत्तरा । अन्यथा पूर्वविज्ञैव सातव्योग-
प्रशस्तितः । पूर्वैद्युरेव तद्वत्प्राप्तौ पूर्वा सर्पप्रिया तिथिः ।
नो चेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगेऽत्यन्तं प्रशस्तं । गौर्याः
शुद्धाजयायुक्ता, नागविज्ञा निपिज्यते । सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा
याह्या स्तुन्दव्रते परा । नागविज्ञा स्तुन्दपञ्चमी सा निपिज्ञा
व्रतान्तरे । उत्तरस्या अलाभे तु नागविज्ञापि गृह्यताम् ।
विनाशादा परेऽभावात् नागविज्ञा न दोषवत् । सप्तमी
पूर्वविज्ञैव व्रतेषु निखिलेष्वपि । अलाभे पूर्वविज्ञायाः पर-
विज्ञापि गृह्यताम् । व्रतमात्रेऽपि कृष्णा पूर्वा शुक्ला-
पि परा । दूर्वाऽपि तु शुक्लापि पूर्वविज्ञा विधीयते ।
पञ्चद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे । ज्येष्ठर्तयोगे पूर्वैव
याह्या ज्येष्ठव्रते तिथिः । मध्याह्नादूर्ध्वं गृह्यं चेत् परे-
द्युः सा प्रशस्यते । ज्येष्ठर्तमात्रवाराभ्यां युक्ताऽस्मति-
दुर्लभा । जयन्त्याख्यं व्रतं भिक्षं कृष्णजन्माऽपि व्रतात् ।
शुद्धा च सप्तमी विज्ञेत्येवं जन्माऽपि द्विधा । सप्तमी
चेन्नियथात्प्राग्विज्ञा शुद्धान्यथा भवेत् । शुद्धायां नास्ति
सन्देहो विज्ञा च त्रिविधेति । निशीथयोगः पूर्वैद्युः
परैद्युर्वा हयोक्त । पूर्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ।
अपि रोहिणी शुद्धा जयन्ती सा चतुर्विधा । शुद्धा
शुद्धाधिकेत्येवं विज्ञाविज्ञाधिकेति च । शुद्धायामपि
विज्ञायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः । शुद्धाधिकायां
योगः स्यादेकस्मिन् दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो
द्वियोगे प्रथमं दिनम् । सदा निशीथे पञ्चाह्न्युत्तमो
मध्यमोऽधमः । योगस्त्रिधापि पूर्वैद्युः सम्पूर्णत्वाद्यु-
पपन्नम् । विज्ञाधिकायामथैकदिनयोगे च गृह्यताम् ।
द्वयोर्योगस्त्रिधा भिक्षो निशीथे वृत्तिभेदतः । तद्वि-

दिन एकस्मिन् भयोनैतयोरिति । एकस्मिन्नेत तद्दिनं
स्यात् पक्षयोरन्ययोः परा । बुधे सोमे जयन्ती चेद्वारे
सातिफलपदा । तिथ्युच्चोदयोरन्ते उत्तमं पारणं
भवेत् । एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुत्तरान्तेऽधमं ऋतम् ।
यस्मिन् वर्षे जपन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा । अन्त-
र्भूता जयन्त्यां स्यादन्त्ययोगप्रशस्तिः ।
नवमी पूर्वविज्ञैव पक्षयोरुभयोरपि । मध्याह्ने रामनवमी
पुनर्वसुसमन्विता । स्यात्ता नैवाष्टमीयुक्ता सनत्तत्वापि वै-
ष्णवैः । कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येव व्यवस्थिता । जय-
न्तीव्रतवर्चस्य कास्यं चेकादशीव्रतम् । अरुणोदयत्रयोऽल
त्रेधः सूर्योदये तथा । उत्तमो द्वो दशमीत्रयो वैष्णव-
स्मार्तयोः कृष्णात् । कलाकाटादित्रयोऽपि स्याद्वोऽल त्रि-
सुहूर्तवत् । वैष्णवमाद्यागमोक्तदोक्षां प्राप्नोति हि वै-
ष्णवः । विज्ञा त्याज्या वैष्णवेन शुद्धाद्याधिक्यसम्भवे । एका-
दशी द्वादशी याधिका चेत्यव्ययतां दिनम् । पूर्वं त्याज्य
सुत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः । एकादशी द्वादशी चेत्यु-
भयं वर्ज्येते यदा । तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्तैर्वाह्यं
परं दिनम् । एकादशीमात्रद्वौ गृह्यत्योर्ध्वस्थितिः ।
उपोष्या गृह्णिभिः पूर्वा यतिभिरुत्तरा तिथिः । द्वा-
दशीमात्रद्वौ तु शुद्धादित्रे व्यवस्थिते । शुद्धा पूर्वो-
त्तरा विज्ञा स्मार्तनिर्णय देहशः । अत्रणेन युता चेत्
स्याद्द्वादशी सा हि वैष्णवैः । स्मार्तैश्चोपोषणीया स्यात्-
त्यजेत्कादशीं तदा । उपवासव्रतादन्यव्रते सार्द्धमङ्गर्तकैः ।
सप्रभिर्दशमीविज्ञासेतामेकादशीं त्यजेत् । द्वादशी पूर्व-
विज्ञैव निखिलेषु व्रतेष्वपि । शुक्लत्रयोदशी पूर्वा परा
कृष्णत्रयोदशी । अन्तर्भावे सापि पूर्वैव पराऽनङ्गत्रयोदशी ।
या शुक्ला गृह्णते पूर्वा गृह्णतां सापराह्णिकी ।
चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णचतुर्दशी । उदये द्विसह-
स्रापि स्याद्गान्तरातिव्रते तिथिः । शुक्लापि रात्रियुक्ता
स्याच्चैत्रायणमासयोः । शुक्ला सर्वापि पूर्वैव यदि स्या-
दापराह्णिकी । प्रदेशे वा निशीथे वा द्वयोर्वा यास्ति
सा भवेत् । शिवरात्रिव्रते तत्र द्वयोः सप्ता प्रशस्यते ।
तदभावे निशीथेकव्याप्रापि परिगृह्यताम् । तस्याश्वास-
म्भवे साह्यं प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तिथ्यन्ते पारणं
यासत्तयादवाकं समापने । अन्यथा पारणं प्रातरन्य-
तिथ्युपवासवत् । पूर्वविज्ञैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।
नाष्टोऽष्टादश भूतस्य स्युश्च तत्र परेऽहनि । व्रतान्तराणि
सर्वाणि परेऽह्न्येव सर्वदा । आह्नेऽपराह्णकाक्षीनो दर्श

स्यादिकवन्मतः । दिनद्वयेऽप्येकदेशस्तौ साह्यौ
महत्तवः । तुल्यत्वं चेदेकदेशेन पूर्वोऽन्यथोत्तराः ।
कृत्स्नव्याप्तौ द्वयोरङ्गोदत्तरस्तिष्ठति । सामान्यनि-
व्यवस्था स्याच्च चेत् स्यादपराह्णयोः । पूर्वोद्युः सा-
मिभः कुर्यादुत्तरैर्दुर्निरग्निः । पर्वप्रतिपदोः सन्धिर्मा-
ध्याह्ने वा ततः पुरा । अन्वाधानं पूर्वदिने यागः
सन्धिदिने भवेत् । अह्निं मध्याह्नतः सन्वावन्वाधानं
तु तद्दिने । इष्टिं परदिने कुर्यादन्तो वाजसनेयिनः ।
यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य सन्धिदिनात् पुरा । न काय-
न्वाहितः किन्तु सदा सन्धिदिने हि सा । सन्धिचेत्
सङ्क्रान्ताह्निं प्राक्चेदावर्त्तनाह्नयः । सा पोषमासी विज्ञेया
सदास्कालविधौ तिथिः । इष्टिः प्रतिपदोयास्ति तदह्निं
पर्वणि ज्ञेयम् । जयस्याह्निं तथा हित्वा सन्धिर्निशी-
यतां तदा । बौधायनमते दर्शस्याह्निं चेष्टिर्विशिष्यते ।
द्वितीया त्रिसहस्री चेत् प्रतिपदु चापराह्णिकी । अन्वा-
धानं चतुर्दश्यां दर्शस्यान्तेऽपि वर्त्तयेत् । दर्शस्याह्निं तथा
कार्यमिति बौधायनोदितम् । इष्ट्यादिव्रतः सर्वा
पर्वण्येवेति निर्णयः” ५ प्रकरणे नक्षत्रनिर्णयो विस्तर-
भयाच्च दर्शितः ।

दर्शादित्रयोऽन्यत्र चोक्तं यथा

“दर्शो यत्तापराह्णं स्पृशति स दिवसः आह्णिकलोह-
योश्चेदात्मानन्तो यदासौ यदि भवति समः क्षीयमाणे
तु पर्वः । इहो सास्ये त्वनग्नैर्युवतिष्ठपलयोश्च अ-
एवाहितान्तेः पूर्वो न कापराह्णं स्पृशति कुत-
पसंस्पर्शतोऽयं विधिः स्यात् । सायन्नन्यपरत्र चेन्मृ-
ततिथिः सैवावदिके मासिके साह्यं सा ह्यपराह्ण-
योर्यदि तदा यत्ताधिका सा मता । तन्वा चेदुभयाप-
राह्णसमये पूर्वा न चेत् सङ्क्रान्ते पूर्वैव त्रिसहस्रीगास्त-
ममये नो चेत् परैवोचिता” ।

तिथिविशेषकस्य खण्डतिथिविशेषपहणं तत्तत्तत्तद्दे उक्तं
वक्ष्यते च । तिथितत्त्वादौ दृश्यम् ।

प्रतिपदातिथिविशेषाणां भयदिनव्याप्रादौ निर्णयः
निर्णयसिन्धौ दर्शितो यथा

“शुक्लप्रतिपदपराह्णव्यापिष्वे पूर्वा साह्या युक्ता-
क्यात् प्रतिपत्त्यस्यैव कार्यं या भवेदापराह्णिकीति”
स्वान्दोक्तेः “शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्
सापराह्ण्ये भवेदिति” दीपिकोक्तेः । अपराह्ण्ये
पञ्चधा भक्ते दिने चतुर्धा भागः । तदभावे सायाह्नव्या-

पिनी याप्ता "तदभावे तु वाक्याख्यापिनी परिवृत्ताता-
मिति" साधवोक्तेः कणाः तु परा "कणाः तुत्तरतो-
ऽस्मिन्नेति" दीपिकोक्तेः कणाःपि पूर्वैवेत्यन्तभट्टाः ।

द्वितीया तु कणा पूर्वा युक्तोत्तरा इति हेमाद्रिः, कणा
द्वितीयादिमा "पूर्वाहणे यदि सा सिता तु परतः सर्वा" इति
दीपिकोक्तेः साधवानन्तभट्टमते तु सर्वापि द्वितीया परा
तथा च साधवः "पूर्वदुःखी प्रातः परेदुःखिभट्टमते ।
सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽन्यथा" इति

तृतीया तु सर्वमते रन्ध्राव्यतिरिक्ता परैव तेन युष्म-
वाक्यं रन्ध्राव्यतिरिक्तम् "रन्ध्राव्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां
द्विजयन्तम् ! अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रगस्यत
इति ब्रह्मवैवर्तात् गौरीव्रते तु विशेषमाह साधवः
"ब्रह्मन्मातृसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । युद्धाधि-
कायामध्ये च गणयोगप्रगंसनादिनि" ।

चतुर्थ्यपि सर्वमते गणेशप्रतिरिक्ता परैव युष्मवा-
क्यात् "एकादशी तथा षष्ठी समायास्या चतुर्थिका ।
सपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु संयुताः" इति साध-
वीये दृष्टद्विष्टोक्तेः

नागचतुर्थी तु मध्याह्न्यापिनी पञ्चमीयुता च याप्ता
इति निर्णयान्ते साधवीये चोक्तम् "युगं मध्यदिने यत्
तत्प्रोष्य फणीश्वरान् । शीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्र-
यतो नरः । विधाणि तस्य नष्टानि न तान् हिंसन्ति प-
क्षराः" इति साधवीये देवज्ञोक्तेः युगं चतुर्थी । पूर्वैव
मध्याह्न्यापिनी पूर्वा अन्यपक्षेण परैव पञ्चम्यां पूजोक्तेः
गणेशव्रते तृतीयायुतेव चतुर्थी "चतुर्थी तु तृतीयायां
महापद्मफलापदा । कतेव्या ब्रतमिहम् ! गणनाथ
सुतोषिणी" इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । साधवीये तु
गणेशव्रते "मध्याह्न्यापिनी सख्या" चतुर्थी गणनाथस्य
मातृपिता प्रगस्यते । मध्याह्न्यापिनी चेत् स्यात् परत-
चेत् परेऽहनि" इति दृष्टद्विष्टवचनात् "प्रातः शुक्ल-
तिकैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेद्भूप ।" इति "तत्कल्मेऽभि-
धानाच्च तेन परदिने तथात्वे परा अन्यथा पूर्वैत्युक्तम् वस्तु-
तस्तु यत्तु भाद्रशुक्लचतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याह्न-
पूजोक्ता तद्विषयागम्येव प्राशुक्तवचानि न तु सार्वत्रि-
काणि । संकटचतुर्थ्यादौ ब्रह्मनां कर्मकाकानां साधपक्षेः
तेन सर्वैव गणेशव्रते पूर्वैवति सिद्धम् । संकटचतुर्थी तु
स्कन्दोदय्यापिनी याप्ता दिनद्वये तथात्वे न तृतीयस्य
सत्त्वात् पूर्वैवति केचित् । अन्ये तु ब्रह्मन्मातृदिपक्षे

तृतीयायोगस्याभावात्परदिने साधवोक्तमध्याह्न्यापि-
त्वात् संप्रयोगाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तदभावे तु परैव ।
गौरीव्रते तु पूर्वैव । "गणेशगौरीव्रतस्याव्यतिरिक्ताः प्र-
कीर्तिताः । चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयोगतः" इति
मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात्

पञ्चमी तु साधवमते सर्वापि पूर्वा "चतुर्थीव-
युता कार्या पञ्चमी परया न तु । देवे कर्मणि
पितृषु च शुक्लपक्षे तथा सितेति" हारातोक्तेः
हेमाद्रिमते तु कणा पूर्वा सिता परा "कणा पूर्वयुता
सिता परयुता स्यात् पञ्चमी" इति दीपिकोक्तेः वस्तुतस्तु
हारीतोक्तिरुपवासविषया "प्रतिपत्पञ्चमी च सावित्री-
भूतपूर्णिमा । अत्रमी दशमी चैव माधोभ्याः परसंयुताः"
इति ब्रह्मवैवर्तात् यत्तु "पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठा युक्ता
तु नारद !" इत्यापस्तम्बीयम् तत् स्कान्दव्रतपरम् "स्क-
न्दोपवासे स्त्रीकार्या पञ्चमी परसंयुता" इति वाक्यशेषा-
दिति साधवः तस्मात्पूजाविषयमित्यन्तभट्टमिथ्यावृत्ता-
दयः । अमत्कारचिन्तामणौ च "पञ्चमी गागपूजार्था
कार्या षष्ठीसमन्विता । तस्यान्तु दूषिता नागा इतरा
सचतुर्थिका" इति तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु मदन-
रत्नदिवोदासीययोः आचरणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वैत्युक्तं
"आचरणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी । तां परि-
त्यज्य पञ्चम्यचतुर्थीवर्जिता हिताः" इति संप्रोक्तोक्तेः,
"गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमाज्ञागः शुभाशुभः । मित्रा-
मित्रे तयोः पत्ने नागामासास्तुवर्जितौ" इति घटोत्तम-
व्रताच्च आचरणपञ्चम्यतिरिक्तायाः नागपञ्चम्याचतुर्थीयुत-
त्वसक्तं तदुपवासादिविषयम् । पत्ने वाचने ।

षष्ठी सर्वमते स्कान्दव्रतातिरिक्ता परैव युष्मवाक्यात्
"नागविद्धा न कतेव्या षष्ठी चैव कदचन" इति स्कान्दाच्च
निर्णयान्ते "षष्ठी च सप्तमी चैव वारधेदंशुमात्रिनः ।
योगेऽयं पञ्चमी नाम सूर्यकाटिपक्षैः समः" ।

सप्तमी पूर्वैव युष्मवाक्यात् "षष्ठा युता सप्तमी च
कर्तव्या तात ! सर्वदा" इति स्कान्दाच्च ।

अष्टमी तु सर्वमते कणा पूर्वा सिता परा "व्रत-
मात्रेऽष्टमी कणा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा" इति
साधवोक्तेः "परयुक् शुक्लाष्टमी पूर्वयुक् कणा" इति
दीपिकोक्तेः विषयज्ञानुसारेण तु कणाःपुत्तरा
"पञ्चद्वयेऽप्युत्तरैव विषयज्ञानोत्तरैः" इति साध-
वोक्तेः दिवोदासीये भविष्ये "यदा यदा सिताष्टम्यां

बुधवारो भवेत् क्वचित् । तदा तदा हि सा याज्ञा
एकमज्ञायने नृप ! । सन्ध्याकाले तथा चैत्रे पक्षे च
जगदीने । बुधवारो न कर्तव्यः कृत्वा पुण्यं पुरातनम्”
अन्यं पद्यं हेमाद्रौ न दृश्यते ।

मयभी तु सर्वमते पूर्वा युष्मदाख्यात् “न कृत्या-
नृपभी तात ! दशम्या तु कटाचन” इति स्कान्दाच्च ।

दशमी पूर्वा परा वेति हेमाद्रिः “कृष्णा पूर्वातरा
शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता” इति साधवः वस्तुतस्तु
सुखा नवमीयुतेव याज्ञा “दशमी तु प्रकृत्या
सदृशी द्विजसत्तम !” इत्यापस्तम्बः क्लृप्तः यत् “संपर्गा
दशमी कार्या पूर्व्या परयाऽथ वा” इत्यग्निरुक्तं
तत्त्वमयीयुक्ताऽस्मात्तौ चैव यत्नी याचोत्थेयं नेयम्” ।

एकादशीनिर्णयस्तु कालमाधवीयानुसारेण एकादशीशब्दे
१३८८ घ० उक्तः । सहाद्वादश्यादिनिर्णयः भि० मि० यथा
“यथाष्टौ सहाद्वादश्याः तत्र शुद्धाधिकेकादशीयुक्ता हादशी
अन्तर्गताः संज्ञा हादश्याय शुद्धाधिका वर्द्धते चतुर्धा
यस्मिन् वासरत्वं यस्मिन् विष्णुः शशः अथ पर्वणः अप-
र्णचित्ते पञ्चदशी ॥ ४ ॥ पञ्चमयुता जयाः अथ युता
विजयाऽपनयेत्युता जयन्ती ७ रोहिणीयुता पापनाशिनी
यताः पापक्षयस्तु क्लृप्तकाम उपवसेत् । अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञे-
यम् । एकादशीद्वादश्यादौरेकाहे तन्त्रे गोवासाः, पार्थक्ये
तु गन्तव्योपवासद्वयम् “एकादशीसपोषेयः हादशीं समु-
पोषयेदिति विष्णुरहस्यात् अशक्तौ तु हादश्यामेव
“एवमेकादशीं त्यक्त्वा हादशीं समुपोषयेत् । पूर्ववासरजं
पण्यं सर्वं प्रब्राह्मसंशयमिति” तत्त्ववैक्येः । यदा त्वत्सा
द्वादशी तदोक्तं मातुल्ये “यदा भयति स्वल्पं हि हादशी
पारणादने । जयः काले द्वयं कृत्यात्पातमीत्यादिभिरुक्तं तदा ।
नारदाद्येऽपि “अत्यायामय विम्रेन्द्र ! हादश्यामरुणादये ।
ज्ञानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादि संयुताः” इति सङ्कटे
तु साधवीये देवलः “सङ्कटे त्रिपणे प्राप्ते हादश्यां पारयेत्-
कथम् । अङ्गिस्तु पारणात् कृत्यात् पनर्भुक्तं न दोष-
कृतिम्” । सङ्कटे त्रयोदशीयाद्वादशीयादौ । अत्र केचिदाहुः
अपकर्षाख्यान्याह्निनाग्निविषयाणि अग्निहोत्रादीनां
अतत्वेनापकर्षाशान्तिरिति । हादश्यां च प्रथमपाठम-
तिक्रम्य पारणं कार्यम् “हादश्याः प्रथमः पाठो हरि-
वासरभोजितः । तस्मात्क्रम्य कर्त्तव्यं पारणं विष्णुः तत्परः”
इति भिर्यासुते सदनरत्ने च विष्णुर्भोजितः । अत्र
केचित् सङ्ग्रहान्ते यदा भूयसी हादशी तदा प पातर्भु-

हर्नत्वये पारणं कार्यम् “सर्वेषामुपवासाणां प्रातरेव हि
पारणमिति” वचनादिति । अङ्गिस्तु वस्तु वस्तुनां कर्म्म-
कालानां विभाकारणं वाधापत्तेः प्रागुदग्वचनेन अल्प-
हादश्यामेवापकर्षवधानादपरः एव कार्यम् । प्रातः
शब्दस्तु “सायं प्रातर्हिजातीनामभयनं श्रुतिचोदितमिति”
यदपरः कृत्याचित्तेऽप्युपपन्नः न च वाक्यनैयर्थ्यं पुन-
र्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वं सत्येत्याहुः । प्रसादेन एका-
दश्यापयसातिक्रमे अपराकर्षावाराहे “एकादशी विष्णुता
चेद्वादशीपरतः स्थिता । उपोष्या हादशी तत्र यदी-
च्छेत्परमं पटमिति” कैश्चित् वैष्णवं पटमिति पटि-
तम् अत्राविरोधमो नियमाः सर्वत्रतेषु बोद्धव्याः ।
अथ च नवरात्रे वक्ष्यन्ते इति दिक् ।

हादशी तु पूर्व्या युष्मदाख्यात् हादशी तु प्रक-
र्त्तव्या एकादश्या युता प्रभा !” इति स्कान्दाच्च ।

त्रयोदशी तु सर्वमते शुक्ला पूर्वा, कृष्णातरा “त्रयो-
दशतिथिः पूर्वाः सितोऽष्टाऽसितः पञ्चादिति” टीपकोक्तेः
“शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशीति” माधवीयाच्च
चतुर्दशी सर्वमते कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा, उपवासे
तु ह्यपि परेति सदनरत्ने ।

पौर्णमास्यमावाये तु सावित्रीव्रतं विना परे याज्ञे
“भूतविद्धे न कर्त्तव्ये दर्शपूर्णं कटाचन । वर्जयित्वा
मुनिच्छेष्ट ! सावित्रीव्रतमुत्तममिति” ब्रह्मवैवर्तम्
“अमायां योगविशेषमाहाऽपराकं शाततपः “अमा-
वस्यां भवेद्वारो यदा भूमिसुतस्य वै । जङ्घनीज्ञान-
मात्रेण गोमहफलं लभेत्” ।

“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौम-
वारेण विषुवत्सदृशं फलम्” तत्त्वैव व्यासः “सिनीवाली
कृष्णाऽपि यदि सासदने भवेत् । गोमहफलं दद्यात्
ज्ञानं वै भौमिना लभम्” । हेमाद्रौ दृश्यते “अथवात्रि-
धनहाङ्गनागदे तमस्तुके । यद्यमा रविवारेण व्यती
पातः स उच्यते” । नागदेवतम् अक्षेण सस्तुको मृग-
शिरः । प्रथमपाठ इत्यन्ये स च सर्वेषाम्” ।

सर्वतिथिषु वक्ष्याम्याह सुहृद्दीपिकायाम्
“कृष्णारुद्धं दृष्टीफलानि जयणं वर्ज्यं तिलाब्धं तथा
तेन चासक्तं दिवं प्रवसता भीर्षं कपालान्तकम् । निष्पा-
यांश्च सङ्ग्रहिकान् फलमथो हन्ताकसंज्ञं सधु दूतं स्त्रीग-
मनं क्रमात् प्रतिपदं दिव्यं वसाधोद्धृतात्” “शीर्षं नाविके-
यम् कपालम् अनावु, अन्तं पटोचकम् भूपालः “कृष्णारुद्धं

हृत्तमीश्वरं मूलकं पञ्चमं फलम् । धात्री शिरः कपालान्त्रं ।
नखचर्मतिक्तानि च । कुरकर्मिङ्गनासेवां प्रतिपत्ताभ्यु-
त्यजेत् । नखं शिखी चर्म मस्तरिका प्रतपदादितिथिषु
कुष्माण्डादिभक्षणफलं चोक्तं तिथितत्त्वे सूत्र्या यथा

“कुष्माण्डे चार्धकानिः स्यादुद्वहत्यां न खड्गैरम् ।
बभ्रुशतुः पटोले स्याद् धनकानिस्तु मूलके । कलङ्को
जायते विल्वे तिर्यग्योनिश्च भिम्बके । ताले शरीर-
नाथः स्यात् नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या
स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिखी पापकरी प्रोक्ता
पुतिका ब्रह्मघातिका । वानांको सुनहानिः स्यात्
चिररोगी च माधके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु
वर्जयेत्” ।

प्रसङ्गातिथिसामनप्रकारः सि० शि० उक्तो दशगते यथा
“रवि १२ रसे ईश्वरीन्दुलवाङ्मताः फलभिताक्षिणयः
करणानि च । करहिताभि च तानि ववादितः गक
नितोऽसितभूतदलादनु । पृष्ठकलाः सरधीन्दुकला
कृताः स्वखगजे ८०० स भयोगमितिः क्रमान् । अथ
कृता स्वगतैविलिप्तिकाः स्वगतमिच गतागतनाडिकाः”
मू० । “व्यकन्दोर्भागा द्विष्टाः । एकत्वं रवि २ भिभा-
ज्यास्तत्वं फलं गताक्षिणयः । अन्यत्वं रसेईर्भाज्याः ।
फलं गतकरणानि । तानि त्वेकोनानि ववादितो
भवन्ति । कण्ठचतुर्दं यज्ञादुपरि यान्यवशिष्यन्ते त्रीणि
चतुर्थं प्रतिपत्प्रथमाधे च । एतानि चत्वारि शकुनतः ।
शकुनिचतुष्टयादनागतं तु (किंस्तु) ज्ञानीति शेषः । यस्य
पृष्ठस्य मन्त्रं धातुमिष्यते तस्य कलाः काय्याः । तथा
चन्द्रार्कयोगस्य कलाः काय्याः । उभयत्वं गतादकेन ८००
कृते प्रथमस्थाने गतमानि द्वितीयस्थाने गतयोगाः ।
अथ यान्यवशिष्टानि तानि गतानि । तानि स्वखग-
रच्युतानि गस्यानि स्युः । तेषां गतानां सखन्विन्या
विकलाः स्वखगतमिभाज्याः । यल्लभ्यते ता गतच-
टिका भवन्ति । यद्येषाणां विकला भक्तास्तदेष्या
चटिका भवन्ति । अलोपपत्तिः । यदि व्यकन्दोश्चक्रांगे
१६० स्तिगत् तिथयी लभ्यन्ते तदैभिः किमिति ।
अत्र त्रिंशतापवर्तिते हरे जातो द्वादश हरः । अथ
यदि चक्रांगेः १६० षटिः ६० करणानि लभ्यन्ते
तदैभिः किमिति । अत्रापि षट्प्रावर्तिते जातो हरः
षण्मतिः । अथ यदि चक्रकलाभिः २१६०० सप्तविंश-
तिभिः लभ्यन्ते योगा वा तदैभिः किमिति । अत्रापि

सप्तविंशत्यापवर्तने कृते जातोऽष्टशती हर उभयत्वं ।
अथ षटीकरणार्धमनुपातः । यदि गतिकलाभिः षट्
चटिका लभ्यन्ते तदा गतैव्याभिः कलाभिः किमिति
फलं गतैव्या चटिकाः । अथ कलाः षट्प्रा गुणिता
विकलाः स्युरित्यतः उक्तम् अथ कृताः स्वगतैविलि-
प्तिक्का इति सर्वमुपपन्नम्” प्रमि० ।

सू० सि० तिथ्याद्यानयनप्रकार उक्तो यथा

“भभोगोऽष्टशतीलिप्ताः स्वाश्विशैलास्तथा तिथेः । पृष्ठ
लिप्ता भभोगाप्ता भानि भुक्ता दिनादिकम्” सू० सि० ।
“अष्टशतमिताः कला नक्षत्रभोगः । प्रसङ्गत् तिथि
भोगमाह । स्वाश्विशैला इति । तिथेर्वैगल्यधिकस-
प्तशतमिताः ७०० कलास्तथा भोग इत्यर्थः । यस्य पृष्ठस्य
नक्षत्रज्ञानमिदं तस्य पृष्ठस्य राशयस्ति शङ्कुगत्या
अंशा योज्यास्ते षट्पुणिताः कला योज्या इति परि-
भाषया कला नक्षत्रभोगमक्ताः फलं पृष्ठस्य गतम-
न्त्राणि शेषं वर्तमाननक्षत्रस्य गतकलास्तस्यात् तस्य
गतदिनाद्यानयनमाह भुक्ता इति । पृष्ठस्य कलात्मिकया
गत्या शेषदिनादिकं गतं भागहरणेन साध्यमेवं शेषो-
नाङ्गागाङ्गतिकला भागेनेष्टदिनादिकं साध्यम् । अलोप-
पत्तिः । भचक्रभोगेण सप्तविंशतिनक्षत्राण्यन्वयादीनि
ग्रहो भुनक्तुतः सप्तविंशतिनक्षत्राणां चक्रकलाः
षट्गुणयुतैकविंशतिसहस्रमिता २१६०० भोगस्तदे-
कनक्षत्रस्य क इत्यनुपातेनाष्टशतकलाभोगः । एवं
तिथेचान्द्रमासत्रिंशतांशान्द्रमासस्य सूर्यचन्द्रान्नरैक-
भगणसिद्धत्वाच्च । त्रिंशतिथीनां चक्रकलाभोगस्तदैकतिथेः
क इत्यनुपातेन विंशत्यधिकसप्तशतकलाभोगः ७०० ।
अथाष्टशतकलाभिरैकं नक्षत्रं तदा पृष्ठकलाभिः कि-
मित्यनुपातेन फलसन्विन्यादीनि पृष्ठभुक्तानि शेषकला
ग्रहाधिष्ठितनक्षत्रस्य गतं भोगाङ्गीनं तस्यैषम् । यदि
पृष्ठगत्यैकं दिनं तदाभीष्टकलाभिः किमित्यनुपातेन तस्य
गतेषु दिवसाद्यं भवति । एवं चन्द्रादिनक्षत्रं
श्रेयम्” रङ्गना० । “रवीन्दुयोगलिप्ताभ्या योगा भभो-
रभाजिताः । गता गस्याश्च षट्प्रा भक्तियोगाप्ता-
द्विकाः” सू० सि० “सूर्यचन्द्रयोगस्य राश्यादिकस्य परिभा-
षया याः कलास्तान्यो योगा विष्कम्भादयो भभोग-
भाजिता भभोगेन पूर्वोक्तेन विभक्ता भवन्ति । एकै-
कयोगस्य भभोगमितौ भोगः स प्रत्येकं ताभ्योऽपनीय
यन्मिताः शुद्धाक्षमिता योगा गताः । यस्य भोगो

न शुद्धतिष्ठ वर्त्तमान इत्यर्थः । कला भोगभक्ता
गता योगास्तद्विधा वर्त्तमान इति तात्पर्यम् । तस्य
मेवं गतं भोगान् पतितमेवम् ताभ्यां घटिकाद्यानयन
माह । गता इति । गता एवमाः । चः समुच्चये ।
कलाः घटिगुणताः काव्यास्ताभ्यो भुक्तियोगान्नाडिका
रचिन्द्रकनाम्नाकग दोर्योगेन भजनास्तुत्या घटिका
गतेषु भवन्ति । अतोपपत्तिः । सूर्यचन्द्रयोगभ-
तस्य यद्वस्य मन्त्राणि विष्कम्भादिमञ्जानि योगो-
त्पद्यतायोगा कतस्तदानयनं पूर्वोक्तवत् । अतएव
सूर्यचन्द्रगतियोगमुत्पद्यता घटिकावनवटिकास्तदा
गतेषु कलाभिः का इत्यनुपातेन गतेष्वघटिकानयनं
युक्तमुक्तम् रङ्गना० । “अकौचन्द्रलिप्ताभ्यस्तियो
भोगभाजिताः । गता गम्याश्च घटिना नाद्यो भुक्ता-
न्तरोद्भूताः” सू० वि० । “पर्वोध्यव्याख्यानं पर्वोक्ताक-
पर्वोद्गीता ज्ञेयसुतराङ्गं” अष्टम् । अतोपपत्तिः ।
“तिथिभोगकलाभिरंका तिथिस्तदा सूर्योचन्द्रकलाभिः
का इत्यनुपातेन फलं गततिथयो वर्त्तमानतिथेर्गतैषु
शेषशेषेभोगकले ताभ्यां गत्यन्तरकलाभिरनुपातेन गते
घटिकाः पूर्ववत् रङ्गना० ।

कल्पे त्रिचिन्मानमुक्तं सि० शि० यथा

“विधिदिने दिनकृद्दिवसाः करोन्त्यशरेषुभयोऽर्चुः
संगुणाः । नवनगद्वकराभ्वरसिन्धवः प्रयुतसंगुणिता
विभुवासाः” १६००६६०००००००० । अत्रोपपत्तिः, रवि-
वर्षाणि दिनीकृतानीति सुगमम् । चन्द्रार्कयोर्बाह्वः
कल्पे योगास्तावन्तः किन्तु शशिमासाः । ते तु योगा
भगणान्तरतुल्याः स्युः । उभयोरपि प्राग्गमनात् ।
अतो भगणान्तरतुल्याः शशिमासा भवन्ति । ते त्रिंश
ह्रणाः शशिदिवसा भवन्तीत्युपपन्नम् ।

युगे तिथिसंख्या सू० सि० उक्ता यथा ।

युग इत्युपक्रमे चान्द्रादिनप्रमाणमाह

“चान्द्राः खाटस्यस्योमखाग्निखर्तुं निशाकराः” इति ॥ ७ ॥
 “अष्टाश्विगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता युगे सूर्यासा-
 वनटिवनाः । चान्द्रा दिवसा युगतिथय इत्यर्थः । अयो-
 तिगुण्यचतुष्कालखण्डपा एते त्रिंशद्वक्त्राचान्द्रमासा
 सक्तमायाः । अनेनैव चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्य-
 चन्द्रयोर्भगणयोरनररूपचान्द्रमासास्त्रिंशदुपस्थिता इति
 अटीकृताः” रत्ननाम ।

तिथिभेदे देवभेदपूजा योगः प्रा० धृतवाक्येनोक्ता यथा

तत्र नारदः “यद्भिन्नं यस्य देवस्य तद्भिन्ने तस्य संस्थितिः”
 अग्निपुराणेऽपि “प्रतिपद्यन्निपजा स्यात् द्वितीयायाश्च
 वेधसः। दर्शयामन्कस्यापि चक्ष्यां पूजा गृहस्य च।
 चतुर्थ्यां गणनायस्य गोश्यास्तत्पूर्ववासरे। वरस्यत्वा नव-
 म्याश्च। सप्तम्यां भास्करस्य च अष्टम्याश्च चतुर्दश्यामेका-
 दश्यां शिवस्य च। द्वादश्याश्च त्रयोदश्यां ऋतेऽथ नन्दनस्य
 च। शेषादीनां फलीशानां पञ्चम्यां पूजनं भवेत्। पर्वणी-
 न्दोस्तिथिष्वारुं पञ्चदशयन्तास्तपीति” ।
 पञ्चदशमंस्थानं सू० सि० ७८० ।

सतोले "क्याङ्की तिथिं प्रसात्तुष्यं हरयन्मना"
 कुमा० । पुंस्त्वे निखिलान् निगि पूर्णमा तिथीनुपपत्तये-
 ऽतथरेफिका तिथिः" नैष० ।

तिथिकृत्य न० ७त० । तिथिर्वर्जिते काव्ये "तिथिकृत्ये च
लणादर्शते शुक्रादिरेव च । विवाहादौ कृतः सौरः
शेषे, सावनी मतः" मल० त० । तिथिविशेषे कृत्यानि
च तिथितत्त्वे कालमाधनीयानिर्णयसिन्धुपन्थग्रन्थे त्रिनव-
न्धेषु दृष्टानि ।

तिथिभेदेषु कथाकथानि यी० धा० वसिष्ठोक्तानि यथा
 “नोद्वाहयात्त्रोपनयप्रतिष्ठासीमन्चौलाखिलयास्तुकम्” ।
 षट्कप्रवेशाखिलमङ्गलाद्यं कार्यं हि सासाद्यतिथौ
 कदाचित्” । सासाद्यतिथौ शुक्लपञ्चमप्रतिपदि अथवा
 कृष्णपञ्चमप्रतिपद्येतानि कर्माणि सुखेन भवन्तीत्यर्थः
 यद्येषोऽभिप्रायोऽस्मत्ततः स्यात्तदा पञ्चाद्यातिथ्याविनि-
 मूयात् । “सप्तारङ्गचक्रानि नृपस्य वास्तुव्रतप्रतिष्ठाखिल-
 मङ्गलानि । यात्राविवाहाखिलभूषणाद्यं कार्यं द्विती-
 यादिवसे सटैव । सङ्कोतविद्याखिलशिल्पकर्मासीमन्-
 चौलान् षट्कप्रवेशम् । कार्यं द्वितीयादिवसे यदुक्तं सदा
 गृहीयादिवसेऽपि कार्यम् । रिक्तासु विद्युद्बन्धव्यवस्थ-
 विमानवातादि च यति सिद्धिम् । यन्मङ्गलनासु कृतं
 विमूढैर्विमाशमायाति तदायु मूनम्” । रिक्तासु चतुर्थीन-
 वमीचतुर्दशीषु ॥ ६॥ १४॥ “शुभाणि कार्याणि चरस्थिराणि
 चोक्तान्यनुक्ताण्यपि यानि तानि । सिद्धिं प्रयान्त्याशु कृष्ण-
 प्रदानं विनाशदं नागतिथौ विधेयम् । अश्वकुयात्रा-
 पितृकर्मादनकारं विना पौष्टिकमङ्गलानि । मद्यं
 विधेयानि रणोपयोग्यशिल्पानि वस्त्रम्बरभूषणानि ।
 द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां कथितान्यपि । तानि
 सिध्यन्ति कार्याणि सप्तम्यां निश्चिन्तान्यपि । संपादयो-
 न्याखिलवास्तुशिल्पनृपप्रनोदाखिलवसेष्वनानि स्त्रीरत्न-

काशींश्चिन्मूष्यानि काशींश्चि काशींश्चि महेषति-
य्याम् । द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चमां सप्तमीतिथौ ।
उक्तानि यानि सिध्यन्ति दशम्यां तानि सर्वदा । इतो
पवासाऽखिलवर्षकालं सुतोत्सवाद्याऽखिलवस्तुकर्मा । सं-
प्राप्तयोऽखिलवस्तुकर्मा विश्वे तिथौ सिध्यन्ति शि-
व्यवर्षम् । पृथिव्यां यानि कर्माणि कर्मावृत्तिः शुभानि
च ॥ १ ॥ अस्मिन्महादश्यां यातां नवम्यां विना ।
विधातृवीरोभजनभावनकटिनेषु च । उक्तानि तानि सि-
ध्यन्ति लयोदश्यां, विशेषतः । अत्र क्रियापौष्टिकम्-
उक्तानि संप्राप्तयोऽखिलवस्तुकर्मा । अहाडिगत्याऽ
खिलवर्षपादां कार्यं प्रतिष्ठा खलु पौर्णमास्याम् ।
सदैव दशे पितृकर्मा कृत्वा नान्यद्विधेयं शुभपौष्टिकाद्यम् ।
मूढैः कृतं तत्र शुभोत्सवाद्यं विनाशमायात्यचिराद्भयं
तत्” पौषां वसिष्ठवचनम् ।

तिथिचय ३० तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्रकालानां ज्ञयः ज्ञया-
दभ्यो यस्मिन् । दशे अमावास्यायाम् शब्दाद्यं कल्पम् ।
इतो तिथीनां नाम्ने ज्ञयमेव वसिष्ठे ४३१ प्र० वृत्त्यम्
दिनज्वादादयोऽप्यत्र । “कौर्भे पाप्मेऽपि “हौ तिथ्य-
न्नावेकनारे यत्र स खान्दिनज्वादाः” वसिष्ठः “एकस्मिन्
ज्ञायने त्वं तिथीनां जितयं यदा । तदा दिनज्वादाः
प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलम्” । साहसिकं फलमिति
भाष्येतिरवैदिककर्मपरम् । “अभिषासे दिनपाते धनुषि
रवौ भातुर्लक्षिते मासि । अक्रिषि सुप्ते ज्ञायो मा-
स्यं विधातृम्” इति भीमपराक्रमान् दिनपाते दिनज्वादे
रशु० तिथिज्वादानयनञ्च सू० सि० उक्तं यथा
“ज्ञायनाहानि चान्द्रभ्यो द्युभ्यो प्रोज्झन्ति तिथिज्वादा”
सू० सि० । “चान्द्रभ्यो द्युभ्यो पञ्चमाणां चान्द्रदिवसेभ्यः
ज्ञायनादित्यर्थः । तिथिषु चान्द्रदिनेषु ज्ञायन-
दिनानामवशेषतन्त्र्यः ज्ञयो न्यूनत्वम् । यदा तिथिज
ज्वादेन ज्ञायनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् ज्ञय इति
स्वरूपमेव पञ्चमाणां उपयोगात् परिभाषितम्” रत्नना० ।
युगे तत्संख्या सू० सि० उक्ता यथा युग इत्युपक्रमे
“तिथिज्वादा जमायां विहङ्गपृथ्व्योमशराश्विनः” १५०८२।५३
एतन्मिता इत्यर्थः ।

तिथिपति ३० तिथिविशेषाणां पतयः । तिथीनाम-
धिपतौ स च सु० चि० उक्तो यथा
“तिथीशावक्रिणो गोरी नखेयोऽङ्घ्रिहोरविः । शि-
वोदुर्गान्तको विश्वे हरिः काशः शिवः शशी” सु० चि०

एतन्मूषं पीयूषधारायां धृतवसिष्ठवचनं यथा

“वज्रविधाताद्भिरुता नखैः सपौ विद्यान्तोऽदितिको
महेषः । दुर्गा यनो विष्णुहरिश्च काशः शशी निशेषश्च
पुराणवृत्ताः इति खान्दिन इति शेषः” ।

तिथिपतयश्च ३० सं० ८८ ख० चान्द्रयोक्ता यथा “कर्म-
जपिधातृ हरियमशगाङ्गवृत्तगङ्गाशक्रवस्तुभुजगाः । धर्मेश-
शविश्रमन्त्रयतनयो विश्वे च तिथिपतयः । पितरोऽमा-
यास्यायां सदासदशाश्च तेः क्रियाः काशीः । नन्दा
भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तास्ति वधाः । यत्र कार्यं
नृपते तद्देवयोस्तु तिथिषु तत्कार्यम्” । वसिष्ठपराह-
वचनाभ्यामुक्तदेशानां तत्तिथिषु पञ्जेति न विराधः ।

तिथिप्रणी ३० तिथिं प्रणयति प्र० नी० किप् । चन्द्रे त्रिका०
तिथियुग्मं न० तिथ्योत्तिथिविशेषयोर्युग्मम् । द्वितीयादितिथि-

सप्रत्ययोगरूपे युग्मे तानि च सप्त युग्मानि निगमे उक्तानि
यथा “युग्मान्नि युगभूतानां प्रत्युत्तरोऽसुरव्ययोः । रुद्रेण
हादयो युक्ता चतुर्दश्या च पृथ्व्या । प्रतिपदाप्यमा-
वास्या तिथीयुग्मं महाफलम् । एतद्वृत्तं महादोषं
हन्ति पुण्यं पुरातनमिति” । युग्मे द्वितीया । अग्नि-
ज्योतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी । षड् षष्ठी ।
सुनि० सप्तमी । वसुदेवमी । ० रव्यं नवमी । इह
एकादशी । अत्र युग्मान्यादिषु सप्तसु युग्मेषु पूर्वतिथि-
वृत्तरविद्धा पाह्या उत्तरा तु पूर्वविज्ञेयुक्तं भवति ।
वेधश्चात्र त्रिसृक्तयोरेव तदुक्तं कालमा० “अत्र तिथीनां
वेधः पैठोनसिना दर्शितः । “पञ्चदशेऽपि तिथयास्तथिं
पूर्वं तथोत्तराम् । त्रिसृक्तयोर्विध्यन्ति सामान्योऽयं
विधिः स्मृतः” इति पूर्वोदुक्तयामन्तरममावास्या त्रिसृक्तौ
चेत् सा प्रतिपदं विध्यति । परेदुत्तरममावास्या प्राक्
द्वितीया त्रिसृक्तौ चेत् सापि पूर्वा प्रतिपदं विध्यति
त्रिसृक्तव्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । “यां तिथिं
सप्तप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रिय” । सा तिथिर्वाहने
प्रोक्ता त्रिसृक्तौ च या भवेदिति” । शिवरक्ष्यसौर-
प्राणयोरपि “या प्राप्यास्तरूपेयर्कं सा चेत् स्यात्
त्रिसृक्तिका । धर्मकालेषु सर्वेषु संप्रणालां विदुर्धृता”
इति । इहहसिष्ठोऽपि “यस्यां तिथावस्तमितयात्
सूर्यस्तु त्रिसृक्तिकैः । यागदानजपादिभ्यस्तानेवोपक्र-
मन्तिधमिति” । एवं पैठोनस्यादिवाक्ये त्रिसृक्तत्वेनैव
वेधस्थितेः वक्तव्यं योगमालेनैव वेधोक्तः साहस-
मालम् । वेधकर्तव्ये त्रिसृक्तत्वेऽपि विद्वन्ति येषु चर्का-

दिव्यापित्वेऽपि याज्ञता कालमावधीये निर्णीता यथा ।
 “देवतः “यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्वरः ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञानदानजपोदिष्विति” ।
 व्यासोऽपि “उदयश्चैव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मास्ति” ।
 भविष्योत्तरपुराणेऽपि “व्रतोपवासनियमे षट्कैका
 यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्षे चाऽप-
 राङ्गकीति” पद्मपुराणेऽपि “व्रतोपवासनियमे
 षट्कैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता
 तु पैदके” इति स्कन्दपुराणेऽपि “व्रतोपवासदा-
 नादौ षट्कैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्माहा
 विपरीता तु पैदके” इति विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “व्रतो-
 पवासज्ञानादौ षट्कैका यदा भवेत् । उदये सा
 तिथिर्माहा आङ्गादावस्तगामिनीति” बौधायनोऽपि
 “आदित्योदयवेलायां यात्यापि च तिथिर्भवेत् । पूर्वा
 हत्येव मन्त्राया प्रभूता नोदयं विनेति” मन्त्रस्मृत्यं कृतं
 दिवसाभ्यनुज्ञा तथाप्युत्तरविज्ञायास्तथेयं ह्ये कियत्-
 परिमाणसुदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र
 बौधायनेनात्यापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रति-
 भाति तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति “उदयश्चै-
 त्वभिधानात् । भविष्योत्तरपुराणादिवचनेषु षट्का-
 मात्रं प्रतीयते । वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबोधा-
 यनप्रोक्ते षट्काचतुष्टयं भासते । तथा च पठ्यते
 “उदिते देवतं भानौ पितृर्षास्तमिते रवौ । द्विसृङ्ग-
 तिरङ्गश्च सा तिथिर्ह्यव्यव्ययोरिति” । अर्थः ।
 भानावुदिते सत्युत्तरकाण्डेऽङ्गो सृङ्गद्वयं देवतम् ।
 तस्मिन्वास्तमिते ततः पूर्वकाकोनसङ्गो सृङ्गद्वयं पितृ
 देवतम् । अतस्तत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति
 सैव क्रमेण ह्यव्यव्यययोर्माहा । अतोऽप्यते । यौवा-
 ङ्गकी इति वचनेन देवे पूर्वोक्तव्याप्तिप्रतिधानात् ।
 पूर्वोक्तस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ
 द्विसृङ्गतां तिथिर्ह्यङ्गीतव्या । यत्तु द्वाण्योक्तम् । द्वि-
 सृङ्गतां न कर्त्तव्या या तिथिः सयगामिणी “द्विसृ-
 ङ्गतां कर्त्तव्या या तिथिर्ह्यङ्गीतव्या” । तत्र द्वि-
 सृङ्गतां व्याप्तिं वार्त्तकं प्रत्युतोपाहनकमेव । तथा हि प्र-
 त-
 वेधः सर्वत्र प्रसङ्गपूर्वकः प्रसङ्गिनाम् यथोक्तरीत्या
 यौवाङ्गिकव्याप्यात् द्विसृङ्गविधायिपेठेन विवाक्यादा
 भवति । तत्र प्रसङ्गं द्विसृङ्गत्वं समतिथौ वाधका-

भावात्तथैव व्यवतिष्ठते । तिथिस्तत्रैव त्वधिकव्याप्तिविधित्-
 तया प्रतिविध्यते । अतस्तत्र चतुर्दशसृङ्गतां तिथि
 योऽङ्गा । तिथिषां स्वव्यतिथिद्वयावपि सृङ्गद्वयमेव
 सख्यम् । सृङ्गद्वयं त्वत्कल्पः । अतएव सृङ्गद्वयम्
 द्विसृङ्गतां पीत्यपि यदः पठ्यते । “अत्राप्येक सृङ्गद्वयव्याप्ति-
 निमित्तत्वेनैव सिद्धम्
 “द्वितीयादिकयुष्मानां पूज्यता नियमादिषु” व्यासः । अत्र
 प्रतिपद्यते । “भगवत्याः प्रवेद्यादिवसनीनाश्च याः क्रियाः ।
 रवेरुदयमोज्ज्वले न तत्र तिथियुष्मता” । “युगाद्या वर्ष-
 द्वावस सप्तमी चार्वातीप्रिया । रवेरुदयमोज्ज्वले न
 तत्र तिथियुष्मता” ति० त० ।

तिथिसन्धिः पु० तिथयोः सन्धिः । तिथयोः पूर्वापरयोः
 सन्धौ तन्मानानयनं सि० सि० यथा “शशिनस्तु वि-
 काभ्यश्चन्द्रभुक्ताऽन्तु भास्वोर्गतिविपरकलाभिर्भूय एता-
 भिरिव । पृथग्गण गतियुगा नाङ्गिका सन्धिराप्ता
 तिथिकरणयोगानां फलं तत्र निश्चयम्” ।
 एवं शशिविष्वक्कलाभ्यो या षट्का उत्पद्यन्ते ता भ-
 तिथिकरणयोगानां सन्धिषट्काः स्युः । सन्धौ निश्चय-
 मित्यर्थः । अत्र सन्धिर्भवत्युदये विष्वक् स्थितत्वात् ।
 उपपत्तिरप्यत्र युगमा” । प्रमिता०

तिथ्यर्थं न० इत० । करणे । करणशब्दे १६६० पु० दृश्यम् ।

तिनाशक पु० तिमिष+पुणो० । तिमिषशब्दे शब्दरत्ना० ।

तिमिष पु० अतिशयेन नेषति अति+मिष+क पुणो० अतिर-
 कारलोपः । (सादृशं) प्याते दृश्ये अमरः । “तिमिषः
 ज्ञेयपित्तकमेदःकुष्ठममेहजित् । तुवरः श्लेष्माहृज्जो
 त्रयपाण्डुक्षमिप्रभृत्” भावप्र० । [० देवभेदे पु० हेमच० ।

तिमिष पु० तिमिषी+पुणो० । १६६० शब्दे (ते त्व) विभः
 तिमिषी स्त्री तिमिषीक+पुणो० । (ते त्व) दृश्यभेदे
 राजनि० अर्थे क । तिमिषीका तत्पार्थे शब्दरत्ना० ।

“अन्धिका चन्द्रिकाश्च चन्द्रा दलशठापि च । अन्धिका
 च विचित्रा चिह्ना तिमिषीका च तिमिषी । अन्धिका-
 काऽन्धिका शुद्धातद्वरी पित्तकफाक्षतम् । पका तु दोषनी
 दृष्ट्या शरीण्या कफशान्तवत्” भावप्र० । “अन्धिकायाः
 फलं पक्वं नर्दितं वारिषा दृश्यम् । शक्रेण
 करिचोन्मिश्रं स्रज्जन्तुसुवासितम् । अन्धिकाफल-
 संभूतं पातकं वातनाशनम् । पित्तक्षेपकरं किञ्चित्
 सुख्यं वङ्गबोधकम्” भावप्र० । [अमरः ।

तिमिषीक पु० तिमि-रूप अनीका० नि० (ते त्व) दृश्यभेदे

तिमिडीयूत न० तिमिड्या तडीजेन द्यूतम् । तिमिडी-
यीजेन मीकुने (कादवोजेरखेवा) लिङ्गः ।

तिमिडि(लि)का स्त्री तिमिडोः+कार्ये क छुलः वा छल
खः । (तँ छल) तिमिड्याम् शब्दवा० । काभावे तिमि-
डील्लयल ।

तिमिडि पु० डिण्डिगडचे (ढाडुग) राजनि० ।

तिमिडु पु० तिज-कु-खगयादि० नि० । (तँ द) श्वाते हचे
संज्ञायां कन् । तिन्द् क (गाव)रति श्वाते २ हचे पुंस्त्री
शब्दरत्ना० स्त्रीत्वे गो० डीप् । शर्षमाथे वैद्यकशरिभाषा
पुंन० । “स्यादामं तिन्द्कं ग्राहि वातखं शीतखं
खु । एकं पित्तमेकाक्षेत्रं मधुरं शुक् । तत्कारं
त भवेद् हृद्यं कर्षुखं शिरोगजित् । विमृतिन्द्कमथेवं
विशेषात् ग्राहि शीतकम्” राजनि० ।

तिन्द्कि स्त्री तिन्द्की+ष्टो० छलः । तिन्द्के हचे शब्दर-
तिन्द्किनी स्त्री तिन्द्कलदाकारः फलेऽप्यस्या इति
डीप् । कावर्त्तक्याम् राजनि० ८२८ इत्यम् ।

तिन्द्कल पु० तिन्द्क+ष्टो० कल खः । तिन्द्कहचे शब्दर-
तिप रक्षणे आ० आत्म० सक० सेट् । तेपते अतेपिष्ट अतिप्र ।
तितेपे । अदित् अतितेपत्-त । [तितेम ।

तिम आशीर्भावे आ० पर० अक० सेट् । तेमति अतेमीत् ।
तिम आशीर्करणे दिवा० पर० सक० सेट् । तिम्यति अतेमीत् ।
तितेम । “वानरान् तिम्यतोऽयलोक्य” हितो० “ति-
मिताचामवन् सर्वे तत्र ते हरिवृषपाः” रामा० सुन्द०
१ ख० । “नद्याश्च तिमितोदकाः” रामा० अर० ५४ ख० ।
तेकनम् ।

तिमि पु० तिम-इतु-तम-इतु-इत् वा । १ खड्डे
लिङ्गः । तड्डवे शतसुभेदे पुंस्त्री स्त्रियां वा डीप् ।
“अस्ति मत्स्यस्तिमिनाम यतयोजनविस्तृतः” भरत-
हृतवाक्यम् । “अस्ति मत्स्यस्तिमिनाम तथा चास्ति
तिमिङ्गलः । तिमिङ्गलमिङ्गोऽप्यस्ति तङ्गिङ्गोऽप्यस्ति
कच्छपः” मन्दार्थच० हतरामा० वाक्यम् । “अमी
शिरोभिस्तिमयः सरम्भैर्हृत् वितन्मनि जलप्रवाहान्”
रघुः । “अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकहृषिणः” भा० उ०
६८ ख० । शब्दकल्पद्रुमेऽस्य स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादकी
अमी तिमय इति नैकहृषिण इति पुंस्त्वेव प्रयो-
गात् जदिशारान्तत्वात् वा स्त्रियां डीप् । शतज्जाति-
स्त्रियां स्त्री भेदः ।

तिमिमीष पु० तिमेः मीष इव । खड्डे लिङ्गः ।

तिमिङ्गल पु० गिरति-मृ-मृलवि० क रल खः “गिरेऽगि-
लस्य” पा० छम् । मङ्गलसुभेदे । तिमिङ्गले उदा० छम् ।
“तिमिङ्गलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गलाः” भा० व०
१८६ ख० ।

तिमिङ्गलगिल पु० तिमिङ्गलं गिलति मृ-मृल० क रल खः
अगिलस्येति पर्युदासात् न छम् । अतिङ्गलसुभेदे
तिमिङ्गले उदा० ।

तिमिङ्गलाशन पु० तिमिङ्गलो मत्स्यः अशते यत्र अश-
आधारे ल्युट् । दक्षिणस्थे देशभेदे “मलदेवपट्टनं दण्ड-
कावनतिमिङ्गलाशनाभङ्गाः” इ० ख० १३ ख० पूर्वविभागे
दक्षिणस्थदेशोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अश्व ।
तस्य वज्रपु लुक् । २ तद्देशवासिषु शतसूत्रेषु च व० व० ।
एकवचने तु तैमिङ्गलाशन इति भेदः ।

तिमिज न० तिमितो जायते जन-ड ५ त० । सुक्ताभेदे
“तिमिजं मत्स्यास्तिमिभं इहत्यमिजं वज्रगुणश्च” इ० ख०
८ । ख० । सुक्ताभेदकथने ।

तिमित लि० तिम-कर्त्तरि क्त । १ निचये, धरणी । २ क्षिप्ते
(भिजे) अमरः । “सुद इव तिमिनागसंहतः क्षमि-
तजलोमश्चिश्चुचर्करः” रामा० अयो० ८१ ख० ।

तिमिर पुंन० तिम-किरच् अर्द्धा० । १ अन्धकारे २ नेत्ररोग-
भेदे च । “तिमिराक्षः स वै दोषस्तुल्यपटलं गतः । दृष्ट्वा हि
सर्वतो वृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्” भाष्यः अक्षिपटलशब्दे
४१ पु० छम् । “सामानाधिकरण्यं हि तेजोस्तिमिरयोः
कृतः” । “पतिते चनतिमिरसुषिः” भाष्यः ।

तिमिरनुद् पु० तिमिरं नुदति अख्ययति नुद-किप् इत० ।
ख्ये “तिमिरनुदो मण्डलं यदि स वेष्टः” इ० ख० ५ ख० ।
तिमिरभिदादयोऽप्यत्र । २ अन्धकारनाशके लि० ।

तिमिररिपु पु० इत० । १ ख्ये ज्ञा० । तिमिरारिप्रभृत-
योऽप्यत्र “तिमिरारिस्तमोऽह्नि प्रातःस्नववभीरवः ।
ययं काका ययं काका इति जल्यन्ति वायवाः”
उद्भटः । २ अन्धकारनाशके लि० ।

तिमिरि पु० तिमोति शब्दं वाचकत्वेन राति रा-वा० ङि ।
तिमिसत्स्ये राजनि० ।

तिमिष पु० तिम-इषक् । १ ग्रास्यकर्त्तव्याम्, लिङ्गः २ ग्राटाण्डे
च शब्दार्थे णि० । [स्त्रियाम् ।

तिरखी स्त्री तिर्यक् जातिः स्त्री डीप् । पशुपक्ष्यां
तिरखीन लि० तिर्यगेव साधे ख । तिर्यग्भूते । “गतं
तिरखीनमन्तरारणे” भाष्यः “तिरखीनो, विततो

रश्मिरेषामधः” अ० १०।१२६।५। २वक्रे च “रश्मिमाधः
पायेन तिरश्चीनेन चक्ष्वा” भाग० ७।८।४।

तिरस् अयं तृ-वचनं स्वरदि । १चलद्वांने २तिर्यग्गर्थे च
अमरः । ३तिरस्कारे स्वरस्वामी । अयं कञि वा
७प० स० । तिरस्त्वय तिरः कल्पेति “तिरस्त्वोच्चरेत्
काष्ठेत्यादि मन्त्रः” तिरस्त्वयने कल्पितन्तुजालैः” भाषः ।
तिरस्त्वोति गिष्-मनोपः । तिरयति आच्छादयती-
त्यर्थः । “मरारिस्त्वाम् जगत्तिरयं तिरयस्वपि वेद-
नाम्” जयदेवः ।

तिरस्कारे लि० तिरः करोति क-ट । आच्छादके स्त्रियां
ङीप् । “अङ्गो यत स्त्रियंशस्तिरस्कारी कृशस्यभी
पुन्ययगस्कारी भुयः” भाग० १।१०।२८ ।

तिरस्कारिणी स्त्री तिरः करोति क-णिनि संज्ञापूर्वकविभे-
दनित्यत्वात् ढङ्प्रभावः ङीप् । (परदा) (काणात्) । षट्-
भये आच्छादकपदार्थे अमरः । “तिरस्कारिण्यो जलदा
भयन्ति” कृभा० । २आच्छादकमात्रे लि० “सोऽप्यासा-
द्यत तद्देशं तिरस्कारिणमनरा” रामा० अयो० १५ स० ।

तिरस्कार पु० तिरस्+क-भावे षञ् । १चनादरे ङङा० ।
कर्त्तरि अण् । २अवज्ञाकारके लि० । “लौकस्तिरस्कार
इवात्तमस्युः” किराता० ।

तिरस्कारिन् लि० तिरः करोति क-णिनि इत० । १आच्छा-
दके (कानात्) षट्भेदे स्त्री ङीप् । २अवज्ञाकारके ति०
तिरस्त्वत् लि० तिरस्+क-कर्म्मणि क्त । ३चक्रान्ते अनाहते
२आच्छादिते च अमरः “अविवक्षितवाच्यो वक्तव्यं वाच्यं
भवेद् ध्वनौ । अर्णान्तरे संक्रमितमन्त्रं वा तिरस्त्व-
तम्” काव्यप्र० । ४तन्त्रसारोक्ते मन्त्रभेदे पु० “यस्य
मध्ये दकारोऽस्ति कवचं मूर्ध्नि द्विधा । अस्त्रं तिष्ठति
मन्त्रः स तिरस्त्वद् उदीर्यते” ।

तिरस्क्रिया स्त्री तिरस्+क-भावे ष । १चनादरे २तिरस्कारे
अमरः २आच्छादने च “अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि
जनान्तिरस्क्रुवां लभते” पञ्चत० । “द्विपद्विपः प्रत्युत
वा तिरस्क्रुया” भाष० । [तिरस्त्वति अतिरस्(स्त्री)त् ।

तिरस्य पु० तिरस्+कण्ङा० यक् अलद्वांने सक० षिट् ।

तिरिष्ट पु० तृ-वा० षट्क् । इक्षुपुण्यौ शब्दभा० ।

तिरिम् पु० तृ-वा० षक् । शाबिभेदे राजनि० ।

तिरिष पु० तृ-वा० षक् । शाबिभेदे राजनि० ।

तिरीट क० तृ-इटक् । बोधरश्मे उज्ज्वलट० ।

तिरोटक् पु० तिरीट+संज्ञायां क्तु । बोधे अमरः ।

तिरोधान न० तिर+धा-भावे ल्युट् । १अलद्वांने भावे
चङ् । तिरोधाप्यल स्त्री ।

तिरोभावं पु० तिरस्+धा-भावे षञ् । १पुष्पभावे २अलद्वांने ।

तिरोहित लि० तिरस्+धा-क्त । १अलद्वांने पुष्पे २आच्छा-
दिते च “अतिरोहितमन्यत्” तत्त्वकौ० “एष ह वै पुरो-

हितो य एवं वेदाथ स तिरोहितो य एवं न वेद” ऐत० ब्रा०

“म चामारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्” मनुः

तिर्यक्पातिन् लि० तिर्यक् पतति पत-णिनि । वक्र-

प्रसारिते कुटिलवृत्तौ शब्दार्थचि० ।

तिर्यक्प्रमाण न० कर्म० । विस्तारप्रमाणे ।

तिर्यक्स्त्रोतस् पु० तिर्यक् स्त्रोतो आहारस्त्रोतरो यस्य ।

पशुपञ्चादौ तेषामभितामस्य तिर्यक्स्त्रोतया उदरे चक्ष्वा-

राम् तथात्वम् । तद्भेदाभागा० । १।१०।२१

“तिरश्चामरमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधोमतः । अविदो

भूरितमसो ब्राह्मणा हृद्यवेदिनः । गौरजो मन्त्रिषः

कण्ठः शूकरो मयोरुहः । द्विशपाः पशवश्चेमे अविह-

द्रव सत्तमः । खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरमश्चमरी

तथा । एते चैकशपाः सन्तेः । इष्टु पञ्चनखान् पशून् ।

श्वा श्दगालो ढको व्याघ्रो बाष्कारः शण्णक्षकौ । सिंहः

कपिर्गजः क्रुर्मो गोधा च मकरादयः । कङ्कटप्र

वकश्येनभासभङ्गकवर्हिणः । हंससारसचक्राङ्गाको-

लूकादयः खगाः ।”

“तिर्यक्स्त्रोतसं सर्गमाह तिरश्चाभिति । स चाष्टा-

विंशतिभेदः । तिरसां लक्षणम् अविदः श्रुतनादिज्ञान-

शून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । ब्राह्मणाः

ब्राह्मेभवेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घांशुस्त्वान-

शून्याः । तथा च श्रुतिः “अथेतरेषां पशूनाम् अथनापि

पासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति

न विदुः श्रुतं न लोकालोकाविति” । अष्टाविंशति-

भेदानाह गगादय उड्गानाः द्विशपाः द्विचुरा नव

गगादयः अमर्यान्ता एकशपाः षट् । श्वादयो गोधानाः

पञ्चनखाद्वादयः । एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः, मकरा-

दयो जलचराः कङ्कादयश्च खगाः । अभूचरास्तेनैकी-

कल्प्य गृहीताः । तदेवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति ।

तेषु कण्ठरुग्गौराः शृगविशेषाः अन्येषामपि तिर्यक्के

प्राणिनामेतेष्वेव यथायथमलभावं ।”

तिर्यग्योनि स्त्री तिरसां योनिः पशुपञ्चादिकास्तौ

“स द्विजिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जानते” मनुः ।

“अवध्याच्च स्त्रियं प्राङ्मुख्यं नोनिगतामपि” ति० त० ।
तिल गतो भ्वा० पर० सक० सेट् । तैवति अनेकीत् । तितेज ।
तिल स्त्री स्त्री त० पर० सक० अनिट् । तिलति अनेकीत् ।
तितेज । [तिलत् त ।

तिल स्त्री स्त्री चुरा० उभ० सक० सेट् । तेजयति ते अती-
तिल पु० तिल-क । स्वनामख्याते शयभेदे । भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं

यथा “तिलः कृष्णः सितो रक्तः स्वर्णोऽल्पतिलः स्रुतः ।
तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः । विपाके क-
टुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तहृत् । बल्यः केशग्रो
हिमस्पर्शस्तृप्त्यन्योऽप्युपैतः । दन्त्योऽल्पमूलकदु-
ष्याङ्गी वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः । कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शु-
क्रलो मध्यमः सितः । अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञे-
रक्तादयस्तिनाः” ।

तिलप्रतिपक्षनिषेधमाह ब्रह्मपराणम् “ब्राह्मणः प्रति-
गृह्णीयात् हृत्पर्यं साधतस्तथा । अव्ययमपि मातङ्ग-
तिललौहांश्च वर्जयेत्” तिलदाने फलमाह विष्णुः ।
“तिलप्रदः प्रजाभिदां दीपदश्चक्रुस्तमम्” । महाभारते
“कल्युप्तस्याय यो विप्रः स्नातः युक्तेन वाससा । तिल-
पात्रं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रमुच्यते” । शु० त० स्मृतिः
“मेतच्छिष्टं यो दद्यात् हेमगर्भांस्तिलाक्षृप ! । याव-
न्लक्ष्णे तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स भोदते” । सप्तम्यादिवर्जं
तिलैः सदा स्नानं कर्तव्यमाह मार्कण्डेयः “सर्वकालं तिलैः
स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्निः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं
कुर्यात्तमलकैरनरः । हस्तभी नवभी चैव पर्यकालञ्च वर्ज-
येत्” जन्मतिथौ तिलनिष्पाद्याः षड्व्यापाराः कार्याः
यथाह ति० त० “तिलोद्धर्त्तौ तिलस्त्रायी तिलहोमी
तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट् तिली नावसी-
दति” कालविशेषे तिलतर्पणनिषेधः गङ्गादौ च सर्वदा
निषिद्धदिनेऽपि तिलतर्पणकार्यता च तर्पणशब्दे १०५८
पृ० उक्ता । रात्रौ तिलसंबद्धवस्तुमात्रस्याभ्युपगता “सर्वञ्च
तिलसंबद्धं नाद्यादक्षमि ते रवौ” काशी० “तिलाश्चम्यकसं-
क्षेपात् प्राप्नुवन्त्यधिवासताम्” कामन्दकी० “विक्रीणाति
तिलैस्तिलान्” पञ्चत० । तिलसुख्ये सुखप्रमाणे च
“तिलं तिलं समादाय रत्नानां यद्वनिर्मिता । तिलो-
त्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः” भा० व्या०
७६६६ स्तो० । शिलाकारे देहस्थे (तिल) ख्याते
तिलकालके च “देवगुरुप्रसादेन जिह्वाये मे सरस्वती ।
तेनाहं नृप ! जानामि भातुं त्वत्पादिलं यथा” काश्चिदासः ।

तिलस्य विकारः क्षण । तैव तिलनिर्गमि तिलस्त्रे हे
तिलसदृशवस्तुजाते स्त्रे हे च “अदृष्टं सार्धं तैलं यत्नैः
पुष्पशसितम् । अदृष्टं पकृतं तिलं स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः”
तथित० । पर्वणि तन्निषेधमाह “स्त्रीतैलमांससंभोगो-
विष्णुमूलनरकं व्रजेत्” ति० त० एवमन्यदिनेऽपि तैलनिषेधः
स्मृतो दृश्यः ।

तिलक न० तिल-कुन् तिल+इयाच् सल्ले वा कन् वा ।
१। तौर्ननि २। कृष्णसौवर्चले अमरः ३। सौवर्चले मेदि० ।
४। तिलहृत्, पु० राजनि० । ५। अश्वभेदे, पुंस्ती० मेदि० ।
६। रोगभेदे, अमरः । ७। मरुके च हेमच० । स्वनामख्याते
नासादौ धात्र्ये ऽचन्द्रनादिविशेषके पुंन० । तस्य
धारणप्रकारो यथा “दादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं
हरिमन्दिरम् । स्नानान्ते वैष्णवः कुर्यात् प्रत्येकं
कृष्णनामभिः । वामे वक्षसि नेत्रान्ते गण्डेऽंसे शङ्ख-
चिह्नितम् । तथैव दक्षिणे कुर्याद्भूरेषकाङ्कितं सने ! ।
ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् । वामबाहौ
वासुदेवं सव्ये दामोदरलया । नाभौ नारायणश्चैव
माधवं हृदये तथा । गोवन्दं दक्षिणे पात्रे वामे चैव
त्रिविक्रमम् । विष्णुं सव्ये कर्णमूले दक्षिणे मधुसू-
दनम् । शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः । हरिर्हृ-
दशनामानि पठित्वा तिलकानि तु । यः कुर्याद्वैष्णो
नित्यं स प्रेमभक्तिसाम्प्रयात् । ये कण्ठनमनतुलभीभव-
काष्ठमात्रा मे दादशाङ्गहरिनामकतोऽङ्गपुण्ड्राः । ये कृष्ण-
भक्तिसुहृदां हृत्तश्चक्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्र-
यन्ति । तिलकन्तु पुण्ड्राख्यं मध्यच्छिद्रं हि नारट ! ।
यदि कुर्यात्ललाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् । आनासा-
मूलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं सने ! । हरिपाटाकृतं ना-
सामन्त्रमारभ्य यत्नतः । हरिमन्दिरवत् सर्वं तद्वाधावल्ल-
भीयकम् । श्रीराधावल्लभीयं योस्तिलकं सुमनोहरम् ।
योगलं तन्नु विज्ञेयं यदि मध्यसुरङ्कितम् । यद्वर्द्धं पुण्ड्रं
तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् । तन्मध्ये पीतरेखञ्च श्रीम-
द्राधातुजं विदुः । श्रीराधोपासना यस्य तिलकं तद्वर्द्धं
पुण्ड्रकम् । भ्रुवोर्मध्ये सविन्दु स्याद् यदि विप्र ! मनो-
हरम् । हरेः सर्वविताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् । ऊर्ध्व-
पुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्या-
नान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्मण्डलाकृतं । अङ्गिहर्मण्ड-
पुण्ड्रन्तु ये कुर्वन्ति जनाधमाः । तेषां ललाटे सततं

गुनः पाटो न संगयः । दृष्ट्वा भावे द्विजातीनामच्छिद्र-
मूर्द्धपण्डकम् । काष्ठीः क्षणिकवृत्तिं कृत्वा यस्तेषां च्छा-
दयेन्मुखम् । ललाटे दक्षिणे ब्रह्मा यसेहासे महेश्वरः ।
मध्ये विष्णुर्वैद्यं तस्मान् मध्यं न लेपयेत् । वर्णनं
तिर्यग्च्छिद्रं हृत्स्वं दीर्घं तत् नतम् । भवन्त्यणसंयुक्तं
तिनकं यच्चिरार्थकम् । खनितयष्टिकूनातिगुलमुकुरा
कृति । त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रश्च तिलकं यच्चिरार्थकम् ।
प्रमाणनूर्द्धपण्डस्य दीर्घं स्यात् कलिर्वर्द्धनम् । शानासा-
मूलभारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि । शूद्रस्येकाकुलं प्रोक्त-
मायतं द्वाङ्गुलं विधि । क्षत्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वज्राक्षणे
चतुरङ्गुलम् । नासिकायास्त्रिभागेको भागोमानेन यो
भवेत् । भ्रूवोर्मध्यादधः स्थानं मूलमाहुर्मणीपिणः ।
ब्रह्मचारी षट्स्थस्य यानप्रस्थो यतिस्तथा । कुर्यात्
यदूर्द्धपण्डं तद्वैष्णवो हरिमन्दिरम् । वैष्णवा विष्णो
भूपाथेत् वैष्णवगुणान्यजायमानः । यदूर्द्धपण्डं विष्णु-
युक्तदेव हरिमन्दिरम् । नरोवायस्य वा भारी यदि
क्षणपथं भवेत् । यत्नस्तुलसीमाला सन्ध्यायां हरिम-
न्दिरम् । मध्यच्छिद्रं न कुर्यात् यत्निलकं यदि वैष्णवः ।
शुपदं तस्मिन्नातस्य भवेत्तारद ! नान्यथा । दण्डाकारं दि-
रेखं यत्निलकं मूलकोणकम् । मध्यच्छिद्रं तत्प्राङ्-
कूर्द्धपण्डं मनोज्ञम् । अधोसुखाञ्जलिकाकारं
तिलकमुत्तमम् । मध्यच्छिद्रं गुम्फरेयमूर्द्धपण्डं प्रकी-
र्तितम् । तीर्थेऽष्टद्वयजकाष्ठश्च धिल्लोमलयसम्भवम् ।
व्यथयतुलसीमूलवृत्तिका गोप्यदस्य च । जाङ्गली मृत्-
महानिखतुलसीकाष्ठमेव च । कस्तूरीकुङ्कुमं फलगु-
मिन्दूरं रक्तचन्दनम् । गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु
गोभयम् । धालीमूलस्य मृदुगन्धो हरिद्रा गोष्ठस्य
च । स्नानान्ते सर्ववर्णानामाश्वासान्तेव च ।
एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्वकर्मसु ।
“गङ्गासूतुलसीमूलवृत्तिका मलयोद्भवम् । साधोशरण
संलग्नं रजाष्टद्वगोप्यदस्य च । याऽष्टद्वयमूलवृत्तिका गोपी
चन्दनं तीर्थवृत्तिका । कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवा-
वृत्तिका । गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्द-
नम् । तुलसीवृत्तिकागन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ।
गन्धकाष्ठं महानिखो यमुनातीरवृत्तिका । गुरुपादरजो
वारिमुमाध्वज्ज्वरजो जले । कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमे-
तेषां मृदादिभिः । चारु यत्तिलकं यादृशं तस्मान्ना
वैष्णवैर्भूयम् । कास्यं नैमित्तिकं नित्यं यत् किञ्चित्

कर्म नारद ! । वर्णाश्रमाणां तस्मास्ति स्नानान्ते तिलकं
विना । कर्म वर्णाश्रमाणां स्यात् देवं पैवं न तत्फ-
लम् । स्नानं सन्ध्यां पञ्च यज्ञान् पैवं होमादिकर्म यः ।
विना तिलकदोषायां कुर्यात्तद्विष्णुलं भवेत् । इति
पद्मोत्तरखण्डम् “वीक्ष्यादर्शं जले वापि यो विदध्यात्
प्रयत्नतः । ऊर्द्धपण्डं मृदाभागः स्याति परमाङ्गतिम्”
पाद्मे पातानखण्डे “शिवगमे दीक्षितैस्तु धार्यं
तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णुगमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध-
पण्डं विधाययेत् । इति नागोजीभट्टवृत्तसंहिता ।
पद्मपुराणे उत्तरखण्डे “ललाटे केशवं ध्यायेन्मारायण
मथोदरे । वल्लःस्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके । विष्णुञ्च
दक्षिणे कक्षौ वामे च मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कन्धरे
तु वामनं वामपाशके । श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु
कन्धरे । पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कटप्रां दामोदरं न्यसेत् ।
तत्पञ्चालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि” । किञ्च “ऊर्द्धपण्डं
ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं कृतम् । ललाटादिक्रमेणैव
धारयन्तु विधीयते” इति “एवं न्यासं समाचार्य्य सम्प्र-
दायानुसारतः । न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च मूर्द्धि सर्वार्थ-
मिदमे” अथ किरीटमन्त्रः “ओम् श्रीकिरीटकेयूरहार-
मकरकण्डलचक्रगङ्गापद्महस्तापीताम्बरधरश्रीवत्सा-
द्वितयलालश्रीभूमिर्वाहितस्त्रात्मज्योतिर्दीपिकाराय सह-
सादित्यंतेजसे नमो नमः” हरिभक्तिविलासे ४ विलासः ।
ऊर्द्धपण्डगण्डे अधिकां दृश्याम् । एध्रुवकभेदे यथा
“पद्मविंशतिवर्णाङ्गुलितिलको ध्रुवको भवेत् । दृष्टश्चतु-
पुटे ताले रसे वीरे अङ्गुलेऽपि वा” सङ्गीतदा० “मुखे
मधुश्रीस्तिलकं प्रकाशम्” कुमा० । तिलक इव उत्तरप-
दस्थः १० अंशे “अयं तिलकोऽती तिलकः स एव” ।
“लोभचूर्णतिलकाकृतिः” भावः । स्वार्थे क । ११ तिलपुञ्जे
राजनि० । “म तिलककृति तजः प्रमदाशिव” रघुः ।

तिलकट न० तिलस्य रजः कटश्च । तिलरजसि ।

तिलकल्ल ५० तिलस्य कल्लः । १ पिण्डाके (खलि) व्यसरः
“कषायेण ज्योतेनोदकमादाय तिलकल्लमधुसर्पिःप्रगाढा-
मौषधयुतां यत्तिं प्रणिदध्यात्” “तिलकल्लः समधुको
हताक्तो वृणरोपणः” सुशु० ।

तिलका स्त्री तिलं तिलपुष्पमिव कायति कै-क । हारभेदे
जटा० “सगणहितयं भवतीह यदा रसवर्षपदा तिल-
केति तदा” उक्तलक्षणके द्वादशाक्षरपादकोऽष्टन्दोभेदे च ।
तिलकालक ५० तिल इव कालकः कण्ठः । १ देहस्थे २ तिला-

कारे चिह्ने, शरीरभेदे च अमरः “लघ्वाणि तिलमात्राणि
नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान्
विद्यात् तिलकालकान्” सुश्रु० ।

तिलकायय पु० इत० । ललाटे शब्दार्णक० ।

तिलकिट्ट न० इत० । तिलपिण्याके “तिलकिट्टं तु रुचं
स्यात् ग्लपनं दृष्टिदोषकत् । विष्टम्भकारणं तद्वि भि-
षग्भिः परिकीर्तितम्” भावप्र० ।

तिलकिन् त्रि० तिलक+अन्त्यर्थे इनि । तिलकधारिणि-
“प्रिखी तिलकी कर्म कुर्यात्” कृ० तनिवन्धे कल्पश्रुतिः ।

तिलचित्रपत्रक पु० तिलस्येवं चित्रं पत्रमस्य कप् । तैल-
कन्दे दृष्टभेदे राजनि० ।

तिलचूर्म् न० इत० । चूर्णीकृततिले (तिलकुटा) शब्दाद्य-
भेदे । शतिलकल्के च राजनि० ।

तिलतण्डुलक पु० तिलस्य तण्डुल इव कायति कै-क ।
श्यालिङ्गने शब्दभा० श्यालिङ्गनस्य तिलतण्डुलवत् संश्ले-
षयुक्तत्वात् तथात्वम् । इत० । शतिलस्य तण्डुले नि-
स्तुपतिले पु० (भाजातिल) ।

तिलतेजो स्त्री तिल इव तेजयति चुरा० तिज-अच् ।
जताभेदे “कफजे तिलतेजाह्वा दन्तीस्त्रिजिह्विकाः” सुश्रु०
तिलत्तुद त्रि० तिलं तदति तद-स्त्रग् सन् । तैलिके तिल-
पीडके । [दशीभेदे वृतशब्दे दृश्यम् ।

तिलद्वादशी स्त्री तिलभोजनादिनियमयुक्ता द्वादशी । द्वा-
ति नधेनु स्त्री० तिलनिर्मिता धेनुः शा० त० । विधानेन
दानार्थं तिलकृतायां धेनौ । तद्विधानं यथा ।

“विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं हिजोत्तम ! । सनिः
प्राज्ञ विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! । भोक्ष्यादक-
कैर्धेनुद्वहर्भिर्यत्सको भवेत् । इक्षुदण्डभयाः पादादनाः
पुष्पमया शुभाः । नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी
तथा । स्थितां लघ्वाजिने धेनुं वसोभिर्यशितां शुभाम् ।
स्रव्णेण वाभितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् । सर्वैरपि
समायुक्तां मन्त्रयुतान्तु दापयेत् । अक्षं मे जायतां
सद्यः पानं सप्त रसास्तथा । कामं सन्धापयाष्माकं तिल-
धेनुसुपाष्णिताम् । गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या कुटु-
म्बार्थं विशेषतः । कुटुम्बकामं कुरुतां तिलोधेनो ! नमो-
ऽस्तु ते । एवं विधानं करोत्स्वा तिलधेनुं नृपोत्तम ! ।
सर्वकामसमाप्तिं च कुरुते नात्र संशयः” पु० पु० सू० ख० ।

तिलपर्णी पु० तिलस्येव पर्णमस्य । शरीरेटे दृष्टे राजनि० ।
श्चन्दने न० राजनि० । इत० । तिलदृष्टस्य शपले क० ।

तिलपर्णी स्त्री तिलस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । रक्तचन्दने ।
अमरः शरीरभेदे स्त्री शब्दार्थचि० । तिलपर्णीनटी
आकरत्वेनास्यस्या अच् गौरा० ङीप् । शिङ्गुके
गन्धद्रव्यभेदे स्त्री हेमच० । स्त्रार्थे क । तिलपर्णिका
रक्तचन्दने हेमच० ।

तिलपिञ्ज पु० पु० निष्कलस्तिलः तिल+पिञ्ज । निष्कलतिले
“यश्चोरजुर्नकागण्डस्य यवस्य ते पनाल्या तिलस्य तिल-
पिञ्जरा” अथ० २८।२ ।

तिलपुष्पक पु० तिलस्येव पुष्पमस्य कप् । प्रीतीकदृष्टे पार-
स्करने० त० । इत० । शतिलस्य पुष्पे च तत्सादृश्यात्
शनासिकायाम् तन्त्रसा० ।

“पद्मं दृष्ट्वा तथा विभवं खञ्जनं गिखरन्तथा । चामरं
रवित्रिभञ्ज तिलपुष्पं सरोरुहम् । त्रिशूलं धीष्य जग्रा
च शतगः सुहृद्भावतः । पद्मं मुखं विम्बमधरं खञ्जनञ्चतुः
गिखरं मस्तकं चामरं केशं रवित्रिभं सिन्दूरं तिलपुष्पं
नासिकां सरोरुहम् नाभिं त्रिशूलं त्रिवलीम्” ।
तन्त्रसारः ।

तिलपेज पु० निष्कलस्तिलः तिल+पेज । निष्कले तिले अम० ।
तिलभार पु० देशभेदे “तिलभाराः समीराश्च मधुमत्ताः
सुकन्दकाः । भा० भी० ८३ अ० ।

तिलमय त्रि० तिलस्य विकारः तिल+असंज्ञायां मयट् । तिल-
विकारे संज्ञायां तु अण् । तैलमित्येव ।

तिलमयूर पुंस्त्री० तिलपुष्पचिह्नितः मयूरः शा० त० ।
(तिलेमयूर) मयूरभेदे त्रिकां स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

तिलरस पु० इत० । तिलतैले ।

तिलशम् अन्वयः तिलं तिलं तत्परिमितं करोतीति मानार्थ-
त्वात् धोप्सायां कारकार्थे शम् । तिलं तिलं कृत्वेत्येव-
मादर्थः । “तिलशस्तद्रथं चक्रं शास्त्रध्वजपताकिनम्”
हरिवं० १८६ अ० ।

तिलशैल पु० दानार्थे कल्पिते दण्डे अचलेषु अचलभेदे ।
तिलाचलादयोऽप्यत्र । तिलाचलस्य द्विविधः तिलमय-
प्रधानमेव, धान्यशैलस्य पश्चात् कल्पितः तिलमयविष्कम्भ-
गिरिश्च । तत्र मेरुरूपतिलशैलदानविधिर्यथा

“प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयो लवणाचलः । गुडा-
चलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात्
षष्ठः कापीसपर्वतः । सप्तमो दतशैलश्च रत्नशैलश्च
दमः । राजतो नवमस्तद्वह्मणः शर्कराचलः । दस्यो
विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः । अयमे विष्णवे पुण्ये

व्यतोपाते दिनक्षये । शुक्लपक्षे तृतीयायास्तपरागे अशि-
क्षये । विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथ वा पुनः ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुनर्लक्ष्मिं वा विधानतः । धान्यशै-
लादयोऽपि देयाः शास्त्रं विजानता इत्युपक्रमे ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः । यत्प्रदाना-
न्नरोयाति विष्णुलोकं सनातनम् । उत्तमो दशभिर्द्वीपै-
र्मध्यमः पञ्चभिः क्षुद्रतः । त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र ! तिल-
शैलः प्रकीर्तितः । पूर्ववक्षापरान् सर्वांश्च विश्वस्मा-
नमितोगरीन् । दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथायन्मुनि-
पुङ्गव ! । यस्मान् मधुवद्रे विष्णोर्देहस्येदमकृद्भवाः ।
तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छुद्धो भवत्विह । हृद्ये
कव्ये च यस्माच्च तिला एवाभिरक्षणम् । भवादुद्धर शैलेन्द्र !
तिलाचल ! नमोऽस्तु ते” । इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्
तिलाचलमनुत्तमम् । स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्ल-
भम् । दीर्घायुष्यं समाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च भोदते । पितृ-
भिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत्” इत्युप० ८६५० ।
विष्णुस्वरूपतिलाचलस्तु यथा । “पञ्चाक्षतिलाचलमनेकसुग-
न्धिपुष्पसौवर्णपिप्पलुहिरण्यमयहंसयुक्तम् । आकारयेद्-
जतपुष्पवनेन तद्वह्निजान्वितं दक्षिणतोदसरस्तथापि”
अत०पु० ८२ अ० ।

तिलखेह पु० ६० । तैले शब्दार्थक० । [राजनि० ।
तिलाङ्कितदल पु० तिलेनाङ्कितं दलमस्य । तैलकन्दे
तिलाद्भ्रमन्तिलमिश्रितमद्भ्रं शा०त० । तिलमिश्रितेऽङ्गे क्षरं
हेम० । [जीरके शब्दार्थचि० ।

तिलापत्या स्त्री तिलस्यैव जुष्टः अपत्यं वीजमस्याः । क्षण-
तिलित्स पु० तैलनं तिलिर्गतित्सं त्वरति ऊष्मना गच्छति
त्वर-ड । अजगरे सर्पभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
तिलोत्तमा स्त्री अप्सरोभेदे “तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणो
योषिदुत्तमा । तिलं तिलं ससृज्जलं रत्नानां निर्मिता
शुभा” भा० अतु० १४१ अ० । तस्यास्तथानामकरणं यथा
“तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति
तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः” भा० आ० २११ अ० ।

तिलोदक न० तिलमिश्रितसुदकम् शा० त० । तिलमिश्रितं
उदके “तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम्”
मनुः “बलिं भिक्षां तथाऽर्घ्यञ्च पितृणाञ्च तिलोदकम्”
भा० अतु० १२६ अ० । “आवाहयिष्ये तान् सर्वांश्च
दर्भपृष्ठे तिलोदकैः” वायुपु० ।

नतिलीद पु० न० तिलमिश्रितः ओदनः । क्षरे. हारा० ।

“द्विहता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौ-
दनं पाचयित्वा” शत० ब्रा० १४।६।४।१६ । “तिलमिश्रमो-
दनं क्षरमिष्यर्थः” भा० ।

तिलपिप्पल पु० तिल+पिप्पल-वेदे द्विष । बन्ध्यातिले “द्वीकां
जरतीमिहा तिलपिप्पलं दण्डनं नक्षत्रम्” अथ० १०।२।५४।
तिल्य न० तिलानां भवनं क्षेत्रम् यत् । तिलभवनयोग्ये क्षेत्रे
तिलाय हितं यत् । २ तिलहृते त्रि० ।

तिल्ल गतौ आ० पर० सक० सेट् । तिल्लते अतिस्त्रीत् । तितिल्ल ।
तिल्व पु० तिल-क्षेत्रे “उल्वादयश्चेति” उणा० नि० । श्लोभे
अमरः २ अतलोभे सुभूतिः ३ रक्तलोभे क्षीरस्वामी स्वार्थे
क । तत्पार्थ राजनि० “न्यग्रोधान्नत्यतिल्लकहरिद्रुष्कु-
र्जविभीतकपापनामभ्यस” कात्या० श्रौ० २१।२।२० “तिल्लकः
तिग्निशः” कर्कः ।

तिल्विल त्रि० तिल-क्षेत्रे वा० कृतिलुः क्षिग्धा इत्यामभिर्यक्षिन् ।
देवयजने स्थाने “भद्रे क्षेत्रे निर्मिता तिल्विले वा” अ० ५५।
६२।७ “है व तिष्ठ निर्मिता तिल्विलास्तामिरावर्तौ
मध्ये पौषस्य तिष्ठन्तीम्” आ० गृ० २।८८ । “तिल्वि-
लायध्वमुषसो विभातीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः”
अ० ७।७८।५। “तिल्विलायध्वं तिलुरिला भूमिर्यस्य तत्
कुरुत” भा० ।

तिष्ठद् अय्य० तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन् काले तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात्
नि० अव्ययीभावः । दोहनकाले “आ तिष्ठद्गु जपन्
सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्” भट्टिः ।

तिष्ठद्गुप्रभृति न० अव्ययीभावे निपातनाङ्गशब्दसमूहे स च
गणः पा० गणसू० उक्तो यथा
“तिष्ठद्गु बहुद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेनुमम्
ननयवम् लूयमानयवम् पुतयवम् पूयमानयवम् संकृत-
यवम् संकृत्यमाणयवम् । संकृतनुमम् संकृत्यमाण-
वम् समभूमि समपदानि मुचमम् विषमम् । दुःसमम्
निपमम् अपसमम् आयतीगवम् प्रौढम् पापसमम्
पुगलसमम् प्राङ्गणम् प्ररथम् प्रवृगम् प्रदक्षिणम् अपर-
दक्षिणम् सम्प्रति असम्प्रति इच्छप्रत्ययः समासान्तः” ।

तिष्ठद्गोम स्त्री तिष्ठता गोमो यत् । यजतिरूपे यागभेदे
“यजतिजुहोतीनां को विशेषः” कात्या० श्रौ० १।२।५।
“यजतीनां यागानां जुहोतीनां होमानां च परस्परं
को विशेषः को भेद इति प्रश्नः । तत्र यजतीनां विशेष-
माह कर्कः “तिष्ठद्गोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरो-
हितुवाक्यावलो यजतयः” ६। उच्यन्त इति शेषः । “तिष्ठता

होमो मेघ ते तिष्ठहोमाः वषट्कारेण प्रदानं मेघ ते वषट्कारप्रदानाः तथा बाष्पावनः पुरोऽनुवाक्यावनश्च ये ते वज्रतय उष्णान्” कर्कः ।

तिष्ठ ३० त्वन्वन्विन् त्वन्-कषप् नि० । १५५ नक्षत्रे । त्वि-
दीप्तो यक् अत्रादि० नि० । २ कलिबुगे न० । तिष्ठे नक्षत्रे जातः अष् तस्य सुक् । २५५ नक्षत्रजाते लि० । तिष्ठं नक्षत्रमक्षय्य पौर्णमास्याम् अष् । ४ पौर्णमासि शब्दरत्ना० स्वार्थे क । पौर्णमासि शब्दा० । तत् पुष्पनक्षत्रे ।

“यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिव्यहस्यते । एक-
राशौ समेष्टमिति प्रवक्ष्यति तदा कृतम्” । भा० व० १२०
८८ श्लो० कलिबुगे “ततस्तिष्ठेऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुर-
स्कृते । एकपादस्थितो धर्मो यत् तिष्ठे भविष्यति” भा०
शा० १४२ अ० । “सत्सम्प्रदायप्रपन्नाय तिष्ठे शिष्यैश्चतुर्भिः
सह योऽवतीर्थः । उक्तो हस्तसङ्गमनन्तराजे श्रीशङ्करा-
चार्यसुहृत् तमीडे । “तपसाहम् क्त वा तिष्ठे तिष्ठे
योगः क्त तादृशः । क वा व्रतं क वा दानं तिष्ठे मोक्ष-
स्ततः कृतः” काश्या० १५ अ० । ५ भाङ्गल्ये लि० । शब्दर० ।

तिष्ठपुण्या स्त्री० तिष्ठं माङ्गल्यं पुष्पं यस्याः । कामलक्याम्
तिष्ठफला स्त्री तिष्ठं माङ्गल्यं फलमस्याः । कामलक्याम्
अमरः । “नित्यमामलके लक्ष्मीः” कृतेस्तत्फलस्य
मङ्गलहेतुत्वात् तथात्वम् । [क्याम् शब्दरत्ना० ।

तिष्ठा स्त्री तिष्ठं मङ्गलं हेतुत्वेनाक्षय्या अष् । कामल-
तिसृधन्व न० तिसृभिरिभुभिर्भुतं धन्व धनुः वेदे अष् समा-
खानः अविभक्तावपि वेदे तिसादेशः । तिसृभिरिभु-
भिर्भुक्ते धनुभि “तिसृधन्व” दक्षिणां ददाति” शत०
ब्रा० ११।१।५।१० । “स तिसृधन्वमादायापचक्राम”
१४।१।१।७ । [४४ ब्रह्मवि च संक्षिप्तारः ।

तिष्ठन् पु० तृह-अर्दने कनिन् नि० । १ व्याधौ २ ग्रीहौ ३ धनुमि
तीक्ष्ण गतौ आ० पर० सक० सेट् । तीक्ष्णे अतीक्ष्ण तितोक्षे
अदिक् अतितीक्ष्ण त । शब्दकोमे याचनार्थं तीक्ष्णः
प्रामिदिकी पा० गच्छपाठे तस्य गच्छतयैवोक्तेः ।

तीक्ष्ण न० किञ-कृच् दीर्घश्च । १ खरे अर्थे २ विषे श्लोहभेदे
(इसात) ३ युद्धे अमरः ५ मरये ६ शस्त्रे ७ शीघ्रे इति
सारसु० । ८ साहस्रवये ९ तुल्यके मेदि० । १० चव्यके
राजनि० । ११ मरके हेमच० । १२ तीक्ष्णतायुक्ते लि०
“तीक्ष्णश्चैव नृद्वयं स्वात् कार्यं वीक्ष्य मञ्जीपतिः”
मनुः । “तीक्ष्णा नाहन्तुदा बुद्धिः कर्मे शानं प्रतापवत्”
भाष्यः “शक्तिं बोधयतस्तीक्ष्णाम्” मनुः । “प्रतिभायां

हीरके कटाक्षे दुर्वाक्ये मन्त्रे लक्ष्ये रविकरे”
इति कविकल्पलतायां तीक्ष्णत्वसूक्तम् ।

१२ यवकारे पु० मेदि० । १४ अंतर्गुणे १५ कुन्दुवके
राजनि० । नक्षत्रविशेषमन्त्रे न० यथा “यक्षादिशिवभू-
खाद्य मन्दाहस्तीक्ष्णदाक्षे” ज्योतिषम् । १६ आत्मत्यागिनि
लि० मेदि० । १७ निरासखे सुबुद्धौ लि० धरणी० । १८ यो-
गिनि पु० अजयपालः । [राजनि० ।

तीक्ष्णक ३० तीक्ष्ण+संज्ञायां कन् । १ गोरसर्पमे, २ सुम्बके च
तीक्ष्णकण्टक ३० तीक्ष्णः कण्टकोऽस्य । १ धुसूरे २ धुर्वुदे,
३ हस्तदीडणे, ४ धंशे च जटाध० । ५ कन्यारीडणे स्त्री टाप् ।
राजनि० । ६ तीक्ष्णकण्टकयुक्ते लि० कर्म० । ७ तीक्ष्णं
कण्टके पुं न० ।

तीक्ष्णकन्द ३० तीक्ष्णः कन्दो मूलमस्य । पलायस्यौ राजनि०
तीक्ष्णकर्षणं लि० तीक्ष्णं कर्षणं । १ तीक्ष्णकार्यं करे आद्यः-
नृत्तिके लि० का० । कर्म० । २ तीक्ष्णे कर्षणं न० ।

तीक्ष्णकल्क ३० तीक्ष्णः कल्कोऽस्य । तुम्बुहट्टके राजनि० ।
तीक्ष्णकान्ता स्त्री नि० कर्म० । तारादेव्याम् उपतारायाम् ।
“घोटे दिक्षिरिवाद्यित्या दिक्षुषा वक्षी शिवा । तीक्ष्ण-
कान्ताङ्गया त्वेका योयतारा प्रकीर्तिता” । “पुरा खचि-
तकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका । तस्यास्तु व्रततं
रूपं तीक्ष्णकान्ताङ्ग्यं नृप ! । कथा लम्बोदरी या
तु वा स्यादेकजटा शिवा । तेन रूपेण तां देवीं व्रततं
परिपूजयेत्” काश्या० पु० ८२ अ० ।

तीक्ष्णगन्ध ३० तीक्ष्णः गन्धोऽस्य । १ शोभाङ्गनहणे जटा० ।
वा कषप् । अलौकार्ये राजनि० । २ रक्ततल्लयाम् शब्दा०
कुन्दरुनामशब्दार्थे अमरः ।

तीक्ष्णगन्धा स्त्री तीक्ष्णः गन्धोऽस्याः । १ वचायां, २ राजि-
कायाम्, ३ कन्यायां, राजनि० । ५ जीवन्त्याश्च शब्दच० ।
६ अंतर्वचायां मेदि० । ७ अक्षय्यायायाम्, रत्नमा० । [रत्नमा० ।

तीक्ष्णतण्डुला स्त्री० तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः । पिप्पल्याम्
तीक्ष्णतैल न० तीक्ष्णस्य स्त्रीः तैलम् । १ छु हीचीरे, २ ब-
र्जरसे, ३ मद्ये च शब्दरत्ना०

तीक्ष्णदंष्ट्र ३० स्त्री तीक्ष्णा दंष्ट्रास्य । १ व्याघ्रे राजनि० । २ श्यां
जिम् कर्म० । तीक्ष्णयायां दंष्ट्रायाम् स्त्री । “सुतीक्ष्ण-
दंष्ट्राः समाश्च शुभाः” इ० व० ६७ अ० ।

तीक्ष्णधार ३० तीक्ष्णा धारास्य । १ चण्डने “असिर्विशयनः
अहङ्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः । श्रीमर्भो विजयश्चैव धर्म-
पाशो नमोऽस्तु ते । इत्यहो तव नामानि” अङ्गनृजा-

मन्त्रः । शतीक्ष्णधारायुक्तमात्रे लि० । 'नवभीतं हृदयं
ब्राह्मणस्य याचि चुरो निशितस्तीक्ष्णधारः । तदुभय-
मेतद्विपरीतं क्षत्रियस्य वाङ्मन्यनीतं हृदयं तीक्ष्णधार-
मिति' भा० आदि० १ अ० ।

तीक्ष्णपत्र पु० तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य । शतम्बुद्धये राजनि० ।
शतीक्ष्णपत्रयुक्ते लि० कर्म० । शतीक्ष्णे पत्रे न० ।

तीक्ष्णपुष्प न० तीक्ष्णं पुष्पमस्य । शिवङ्के । शकैतक्या स्त्री
टाप् । राजनि० । शतिष्णपुष्पयुक्ते लि० । कर्म० । शति-
ष्णे पत्रे न० ।

तीक्ष्णफल पु० तीक्ष्णं फलमस्य । शतम्बुद्धये राजनि० ।
शतिष्णफलयुक्ते लि० कर्म० । शतिष्णे फले न० ।

तीक्ष्णमूल पु० तीक्ष्णं मूलमस्य । शोभाञ्जने शकलञ्जने च
राजनि० । शतिष्णमूलके लि० । कर्म० । शतिष्णे मूले न० ।

तीक्ष्णरश्मि पु० तीक्ष्णा रश्मयोऽस्य । तिग्मांशो 'सृष्ट्यं'
“शरत्प्रपञ्चलितं तंजस्तीक्ष्णरश्मिर्निशोधयन्” हरिवं०
७२ अ० । शतिष्णरश्मियुक्ते लि० । कर्म० । शतिष्णे रश्मौ पु० ।

तीक्ष्णरस पु० तीक्ष्णो रसोऽस्य । शिवचारे रत्नमा० ।
शतिष्णरसयुक्ते लि० । कर्म० । शतिष्णे रसे पु० ।

तीक्ष्णसीह न० नि० कर्म० । (इक्ष्पात) लौहभेदे ।

तीक्ष्णशूक पु० तीक्ष्णः शूकोऽयं यस्य । शिवे । श्वरशूक-
युक्ते लि० । कर्म० । श्वरे शूके पु० न० ।

तीक्ष्णसारा स्त्री तीक्ष्णः कठिनः सारोऽस्याः । शिशिपवा-
याम् (शिशु) राजनि० । शतिष्णसारयुक्ते लि० कर्म० ।
श्वरे सारे पु० न० ।

तीक्ष्णा स्त्री तीक्ष्ण+टाप् । श्वचायां श्वर्पकङ्कालिकायाम्
रत्नमा० श्वर्पिकच्छां भ्रमजाज्ज्योतिश्चक्षुः ५ अत्यन्तपुष्पग्रामं
जटा० । इतारादेयाम् च । उपतारोपक्रमे
“हे भगवत्येकजटे विद्महे पदमन्ततः । विकटदंष्ट्रे
धीमहि तन्नस्तारा प्रचोदयात् । एषा तु तीक्ष्णा
गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्तिता” । “पानेषु सदिता
शक्ता नरो बलिषु पार्थिव ! । भोटको नारिकेलञ्च
सांसं व्यञ्जनमैवमम् । नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः
परिकीर्तिताः । कालि० पु० ८२ अ० ।

तीक्ष्णायम न० नि० कर्म० । अच् समा० । लौहभेदे (इक्ष्-
पात) राजनि० । [तितीम ।

तीम् क्लृप्ते दिवा० पर० अक० सेट् । तीक्ष्णति अतीभीत ।
तीर पारगतौ कर्मसमाप्तौ च अद० चुरा० उभ० अक० सेट् ।
तीरयति ते अतितोरत् त ।

तीर न० तीर-अच् । नद्यादेः । शृङ्गे । शसिके पु० अ-
नरः । श्वाद्ये पु० लिता० । ५ अ० पणि पु० मेदि० ।

“सार्द्धं हस्तगतं यावत् गर्भतस्कोरमुच्यते । भाद्रपण्य-
चतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावद्गर्भं विजानी-
यात् तदप्यत्तीरमुच्यते” प्रा० त० उक्ते शृङ्गः शूलभेदे न०
“गङ्गातीरतरङ्गसङ्गतजलैः स्नात्वा चुरो नार्चितः”
सा० द० । “अग्न्यतीरां सुनिसन्निवेशैः” रघुः । “अव-
काशेषु चोच्चोषु नदीतीरेषु चैव हि” मनुः ।

तीरग्रह पु० देशभेदे “तीरग्रहाः स्वरसेनाः रजकाः कन्यकाः
गुहाः” भा० भी० ६ अ० जनपदोक्तौ ।

तीरभुक्ति पु० (लिङ्गोत्त) देशभेदे लिता० ।

तीर पु० तृ-वा० क्तु । शिवे “नमस्तेऽभीषुहस्ताय तीर-
भीरुहराय च” हरिवं० २७८ अ० । शिवस्तुतौ ।

तीर्णं लि० तृ-क्त । १ उच्चीर्णं, २ अस्मिन्ने, ३ आश्रुते च ।
“तीर्णो हि तदा भवति” श्रुतिः “तीर्णः पूर्णः कति
न सरितो लङ्घिताः के न शैलाः नाक्रान्ता वा कति वन-
भुवः क्रूरसञ्चारधोराः पापेरेतैः किमिव दुरितं कारितो
नास्ति कष्टं यदुदृष्टास्ते धनमदमघीम्नानवक्त्रा दुरीशाः” ।

तीर्णपदी स्त्री तरतेः कर्तरि क्तः । तीर्थः पादो मूलमस्याः
अन्त्यलोपः कृष्णपद्या० ङीष् पङ्गावः । तालमूल्याम् गच्छ०
तीर्णा स्त्री प्रतिष्ठास्यष्टत्तिविशेषे यथा “यस्मिन् दत्ते कर्णः
कर्णः वेदैर्वर्णैः सा स्यात् तीर्णा” अस्याः कन्येत्यपि
संज्ञा । “गमो चैतु कन्येति” लक्षणात् ।

तीर्थं न० तृ-यक् । शशके शयने शयने ४ उपपादे ५ नारीरजसि
६ अथतारे ७ अग्निजुष्टजले ८ पात्रे ९ उपाध्याये १० मन्त्रिणि
च मेदि० । ११ योनौ १२ दर्शने १३ शृङ्गे हेमच० । १४ विप्रे
१५ आगमे १६ निदाने १७ वज्रो च संक्षिप्तमा० ।
तीर्थं त्रिविधम् जङ्गमं मानसं स्थावरं च ।
तथा हि “ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् ।
येषां वाक्योदकेनैव शुद्धानि मलिनाजनाः । अगस्ति
रथाच । शृणु तीर्थाणि नदतो मानसानि समानवे ! !
येषु सस्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् । सत्त्वं
तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थसिद्ध्यनिग्रहः । सर्वभूतदया-
तीर्थं सर्वलार्जयमेव च । दानं तीर्थं दमस्तीर्थं
सन्तोषस्तीर्थमुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च
प्रियवादिता । ज्ञानं तीर्थं हृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थ-
सदाहृतम् । तीर्थानामपि तस्तीर्थं विद्युर्दिग्मनसः
परा । एतत्ते कथितं देवि ! मानसं तीर्थमुच्यते ।

भीमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं द्रष्टुम् । यथा
शरीरसोद्देशः केचित्केचित्तमाः कृताः । तथा पृथि-
व्यासुद्देशः केचित् पुण्यतमाः कृताः । प्रभावादद्भु-
ताद्भूमेः खलिनस्य च तेजसा । परित्यक्तान् सभ-
नाञ्च तीर्थानां पुण्यता कृता । तस्माद्भूमेः तीर्थेषु
मानयेत् च निश्चयः । उभयेष्वपि यः स्नाति स याति
परमां गतिम् तीर्थभेदा ब्रह्मपुराणे उक्ता यथा
सुनय जनुः । "पृथिव्यां ज्ञानि तीर्थानि वनान्या-
यतनानि च । वक्तुमर्हन्ति धर्मज्ञाः । श्रोतुं नो वर्तते
जनः । रोमहृषणं उवाच । यस्य हस्ती च पादौ
च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कौर्त्तिश्च च तीर्थ-
फलमश्नुते । मनो विमुक्तं पुण्यस्य तीर्थं वाचांयम-
स्त्विन्द्रियनिग्रहस्तपः । एतानि तीर्थानि शरीरजानि
स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति । चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थ-
ज्ञानं न शुध्यति । शतशोऽप्यजन्तैर्धर्मैर्न सुराभाण्ड-
मिवाशुचि । न तीर्थानि न दानानि न प्रतानि न
चान्द्रमाः । दुष्टाशयं दम्भश्चिन्तं पुनन्ति व्यथितेन्द्रियम् ।
इन्द्रियाणि वशे कृत्वा यत्नं तत्तु वसेत्तरः । तत्तु तस्य
कुर्वन्ते प्रयागं पुष्करं तथा । तस्मात्पुण्यं वक्ष्यामि
तीर्थान्यायतनानि च । संक्षेपेण सुनिश्चेष्टाः । पृथिव्यां
यानि कानि च । विस्तरेण न शक्यते वक्तुं वर्ध-
तेरपि । प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च ।
प्रयागञ्च प्रवक्ष्यामि धर्मारण्यं द्विजोत्तमाः । धेनुका
चम्पकारण्यं सैन्धवारण्यमेव च । गया प्रयागं
श्रीतीर्थं दिव्यं कनकलला । शृगुलङ्कं हिर-
ण्यराजं भीमारण्यं कुगस्थली । लोहार्गलं सकेदारं
मन्दारारण्यमेव च । महाप्रभं कुर्वन्ते सर्वपापहर-
लया । रूपतीर्थं शूकरञ्च चक्रतीर्थं महाफलम् ।
योगतीर्थं योगतीर्थं तीर्थं शाखोटकं तथा । तीर्थं
कोकासकं पुण्यं यदरीशैलमेव च । योगतीर्थं
तत्तु तीर्थं स्नानान्नलया । सूर्यप्रभं रामतीर्थं
सप्तसायकं तथा । धर्मैर्ज्ञानं कोटितीर्थं तीर्थञ्चाथ
प्रसाधनम् । गङ्गाहारं पञ्चकुण्डं मध्यकेशमेव च ।
चक्रप्रभं मतकुण्डं कुण्डलकुण्डं विस्तृतम् । दंष्ट्राकुण्डं
विष्णुतीर्थं सर्वकारिकमेव च । तीर्थं सुमन्त्रिणश्चैव
वदरीप्रभं तथा । ब्रह्मकुण्डं वज्रकुण्डं तीर्थं सत्य-
पदलया । चतुःकोतचतुःशतं शैलं द्वादशवारकम् ।
मानवं स्नानं कृत्वा स्नानं तथोर्वशी । लोकपापी

मरुतं सोमाद्रिशैलमेव च । सदाप्रभं मेरुकुण्डं तीर्थं
सोमाभिषेचनम् । महाशोभं कोचवकं पञ्चधारं तिधार-
कम् । सप्तधारैकतीर्थं च तीर्थञ्चाभरकष्टकम् । शालग्रामं
चक्रतीर्थं कोटिप्रभमतुल्यम् । विन्दुप्रभं देवसुन्दं तीर्थं
विष्णुप्रभलया । गङ्गाप्रभं दारकुण्डं तीर्थं वज्रायुधं
तथा । अग्निप्रभं सुपद्मागं देवप्रभमतुल्यम् । विद्याधरं
सगन्धर्वं श्रीतीर्थं ब्रह्मणा कृतम् । तीर्थञ्च लोक-
पालाख्यं पुण्यं पिण्डारकं तथा । वक्ष्यापदं दारवर्गं
कायारोहमेव च । वटावटं भद्रवटं कोवाली च
दिशकरा । द्वीपं सरस्वती चैव विजयं कामजलया ।
सारवं सोमप्रतारञ्च गावरं वटमूलकम् । स्नानकुण्डं
प्रयागञ्च गुह्यं विष्णुपदलया । कन्याश्रमं विष्णुपदं
जम्बुमार्गं तथोत्तमम् । गभस्तितीर्थञ्च तथा ययाति
पतनं शुचि । कोटितीर्थं भद्रवटं महाकाशवनं तथा ।
नर्मदातीर्थपरमं तीर्थं वर्धं तथाकुटम् । पिङ्गुतीर्थं
सावशिष्टं तीर्थञ्च प्रियसङ्गमम् । तीर्थं दौर्वासिकं नाम
तथा पिण्डारकं शुभम् । कपिलतीर्थं ब्रह्मकुण्डं वसुतीर्थं
कुमारिका । शक्रतीर्थं शापनदं रेणुकातीर्थमेव च ।
पैतामहञ्च विमलं रुद्रपादं तथोत्तरम् । अश्विनञ्च
कामाख्यं जम्बुतीर्थं कुमारिणम् । यजनं याजनञ्चैव
तथैव ब्रह्मवालकम् । पुष्पाभ्यासं पुण्डरीकं मणिपूरं
तथोत्तरम् । दीर्घसलं हंसपदं तीर्थज्ञानजनलया ।
गङ्गोज्जेदं शिवोज्जेदं नर्मदोज्जेदमेव च । वज्रकोटि
शङ्खुमानं तीर्थं महावनामितम् । समलपञ्चकं तीर्थं
ब्रह्मतीर्थं सुदर्शनम् । सततं पृथिवीतीर्थं पञ्चस्रव
पृथुदकौ । दशाश्वमेधिकं तीर्थं सर्पिदं विषयान्तिकम् ।
कोटितीर्थं पञ्चनदं वाराहं पक्षिणीकुटम् । पुण्डरीकं
सोमतीर्थं मञ्जुवाटं तथोत्तमम् । वदरीधनमासीभं रत्न-
मूलकमेव च । लोकदारं पञ्चतीर्थं कपिलातीर्थमेव
च । सूर्यतीर्थं शङ्खिनी च धराभवनमेव च । तीर्थं
च यक्षराजस्य ब्रह्मावर्तं सुतीर्थकम् । कामेश्वरं माह-
तीर्थं तीर्थं शीतवनं तथा । शान्तोमायनश्चैव भास्व-
मगनकं तथा । दशाश्वमेधं केदारं ब्रह्मोद्गुम्बरमेव
च । सप्तविंशकुण्डञ्च तथा तीर्थं देव्याः कुण्डलकम् ।
रुद्राक्षदं कोटिकूटं किन्नरं किंजयं तथा । कारणकुण्डं
त्रिव्यञ्च त्रिषट्पदयापरम् । पाणिपारं मित्रकुण्डं
मधुवटमनोजवी । कौशिकी देवतीर्थञ्च तीर्थञ्च अश्व-
कोचनम् । दिव्यञ्च नृपञ्चपादं तीर्थं विष्णुपदलया ।

श्रीकृष्णं शान्तितीर्थं नैमिषेयं विवृतम् । ब्रह्मस्थानं
 सोमतीर्थं कन्यातीर्थं नद्योत्तरम् । ब्रह्मतीर्थं मन-
 शीर्थं तीर्थं लावनन्तथा । सौमन्विकवनञ्चैव नवि-
 तीर्थं सरस्वती । ईशानतीर्थं प्रवरं पाणिनं पाञ्च-
 यज्ञिकम् । त्रिगुणधारा माहेन्द्रं देवस्थानं जतालयम् ।
 शक्रभरी देवतीर्थं स्वर्णोष्णं काञ्चिदं सुदम् । श्रीरे-
 न्दरं विष्णुपादं भद्रुतीर्थं कुशोज्ज्वलम् । ब्रह्मतीर्थं ब्रह्म-
 योनिं नीलपर्वतमेव च । कुजाभक्तं भद्रवटं वशिष्ठ-
 पदमेव च । धूमावर्त्तं तथा मेकं वारुणं कपिलञ्च
 यत् । स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं काञ्चिकाश्रममेव च ।
 रुद्रावर्त्तं सगन्ध्याञ्च कपिलावनमेव च । भद्रकर्णं
 सुदञ्चैव शङ्खुं सुदं तथा । सप्तसारस्वतञ्चैव तीर्थ-
 भोगनसं तथा । कपालमोचनञ्चैव नरकञ्चैव काश्य-
 कम् । तत्र सासुद्रिकञ्चैव शतिकाञ्च सहस्रिकाञ्च ।
 रेणुकं पञ्चवटकं विमोचनमयोजसम् । विश्वेश्वरं वाम-
 नकं कलं नारायणाश्रमम् । गङ्गासुदं वटञ्चैव वदरी
 पञ्चनन्तथा । ऐन्द्रमार्गमेकरात्रं श्रीरिकाराममेव च ।
 सोमतीर्थं दारवटं नृततीर्थञ्च भोद्विजा ! । कन्याश्रमं
 सन्निहितं कोटितीर्थञ्च पुष्यदी । कोटितीर्थस्वर्णोष्णं
 भद्रकालीसुदन्तथा । अरुन्धतीवनञ्चैव ब्रह्मावर्त्तनद्यो-
 तनम् । अश्वमेदी कुजावनं यमुनाप्रभवं तथा । वीर-
 प्रभोजं सिन्धुवनं शमीकुल्या सल्लिका । सर्वशी-
 क्रमणञ्चैव मायाविद्योज्ज्वलन्तथा । महाश्रमो मेतसिका-
 रूपं सुन्दरिकाश्रमम् । ब्रह्मतीर्थन्तु वैशाखं गङ्गोज्जेदं
 सरस्वती । अरुणोदं तथा चान्द्रं शक्रतीर्थं सवालु-
 कम् । तीर्थञ्चैवाविशक्ताख्यं भीलकण्ठसुदन्तथा ।
 स्वर्गद्वारं किष्कुलिका तीर्थकोटिस्तथैव च । पिशाच
 भोचनञ्चैव सुभद्रासुदमेव च । कुण्डं विमलदं तस्यां
 तीर्थं चण्डेश्वरस्य च । अष्टस्थानसुदञ्चैव हरिकेश-
 वनं तथा । अजासुखवनञ्चैव चण्डाकर्णसुदन्तथा ।
 पुण्डरीकसुदञ्चैव वापीकङ्कोटिकन्तथा । कुण्डं धर्म-
 रिकावाच श्यामाकं पञ्चपुण्ड्रदम् । इन्द्रायानशुभ्रकुण्डञ्च
 विनायकसुदन्तथा । कूपं सिद्धभवञ्चैव पुण्यं ब्रह्मसर-
 न्तथा । रुद्रावासं तथा तीर्थं नागतीर्थं सुसोमकम् ।
 शृङ्गतीर्थं महातीर्थं श्रेष्ठं चैव महानदी । दिव्यं
 ब्रह्मसरः पुण्यं गवाशीर्षाण्यं वटम् । दक्षिणोत्तर-
 च्चैव गोमयं रूपशान्तिकम् । अपिमुदं मधुप्रदं
 बाविलीसुदमेव च । प्रभासनं शीतपनं योगिन्द्वारञ्च

धेतुकम् । रथकं कोकिलाश्रमञ्च नतकुसुदमेव च ।
 पितृकूपं रङ्गतीर्थं शक्रतीर्थं सुभाषितम् । ब्रह्मस्थानं
 सप्तकुण्डं नविरत्नसुदन्तथा । सुवस्त्राश्रमञ्चैव सुवस्त्रा-
 सुदमेव च । तीर्थं जनककुपाख्यं वैद्यं विनयन-
 न्तथा । आद्यं विनाशतीर्थञ्च धारा माहेन्दरी तथा ।
 देवपुष्करिणी रम्या पर्यङ्कपुण्येव च । जातिकरं वाम-
 नकं वटेश्वरसुदन्तथा । कौशाख्यं भरतञ्चैव तीर्थं
 श्रेष्ठालिका तथा । विश्वेश्वरं कश्यपं कन्यासायुज्य-
 मेव च । वाराहकं कोटितीर्थं कुमारं सर्व-
 तीर्थकम् । वीराश्रमं ब्रह्मसरो वीरवीरा च तापिनी ।
 कुमारधारा श्रीधारा गौरीशिवरमेव च । कुम्भकर्णं
 पदञ्चैव कौशिकीसुदमेव च । धर्मतीर्थं कामतीर्थं
 तीर्थसहायकं तथा । दण्डा विमालिनी तीर्थं तीर्थ-
 च्चैव नरेभिका । सन्ध्यातीर्थं कारतोयं कपिला
 खोदितार्णवम् । सोमोज्ज्वलं वंशगुल्ममृगभं कान-
 तीर्थकम् । पुण्यतीर्थसुदं तीर्थं तीर्थं बदरिकाश्रमम् ।
 रामतीर्थं सिन्धुवनं विरजातीर्थमेव च । मार्कण्डेय-
 वनञ्चैव लण्णतीर्थं तथा वटम् । ध्रुवं स्वर्णं प्रवर-
 भिन्द्रयुक्तरसयत् । सातुगर्तं समाहेन्द्रं श्रीतीर्थं
 श्रीवनन्तथा । द्रुपतीर्थञ्चैव भद्रं कावेरीतीर्थमेव च ।
 कन्यातीर्थञ्च गोतीर्थं गोमतीस्थानमेव च । संवर्त्त-
 स्थापिनी स्थानं सप्तगोदावरीसुदम् । वदरीसुदमन्वञ्च
 ब्रह्मदण्डाविकर्त्तनम् । जातिसुदं नेदसुदं कुशप्रवणमेव
 च । सर्वदेववृत्तञ्चैव कन्याश्रमसुदन्तथा । तथान्यत् वा
 लिखितानां सप्रदीपां तथा परम् । तथान्यञ्च सङ्कीर्ण-
 यामखण्डितसुदन्तथा । तीर्थेष्वेतेषु विधिवत् सम्यक्
 श्रद्धासमन्वितः । स्नानं करोति यो भवतिः सर्वपापैः
 प्रमुच्यते । अथैव देवतास्तत्र स्थित्वा च रजनी-
 तयम् । पृथक् पृथक् फलं तेषु प्रतितिष्ठं भो द्विजाः ।।
 प्राप्नोति ह्यमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् । यत्किदं
 शृणुयादित्यं तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् । पठेच्च आवायेद्वापि
 सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।

पञ्चपुराणे आहो प्रथमतीर्थानि उक्तानि यथा

भीष्म उवाच । “कश्चिन् वासरभागे तु आह्वं आह्वी
 समः परेत् । तीर्थेषु केषु वे आह्वं कृतं बहुफलं
 भवेत् । पुण्यञ्च उवाच । तीर्थन्तु पुष्करं नाम पुण्यं
 श्रेष्ठतमं सुतम् । सर्वेषां द्विजसुस्थानां मनोरथस्वतं
 तथा । यत्र दत्तं कृतं सर्वमनलं सुनिरवशीत् ।

पितृणां वल्लभं मिलच्छरीणां परमं प्रियम् । मन्त्र-
 र्जलिता तद्वतीर्थं मायापुरी तथा । शुभं मिलपदं
 राजंस्ततः केदारस्तनम् । गङ्गासागरमिल्याहुः सर्व-
 तीर्थमयं शुभम् । तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वत् शतद्रुः खड्गि-
 त्तदः । तीर्थन्तु नैमिषञ्चैव सर्वतीर्थफलप्रदम् । गङ्गो-
 दस्तु गोमत्यां यवोद्भूतः सनातनः । तथा यक्षराक्षसु
 देवदेवसु शूलधरः । यत्नं तत् काञ्चनहारमहादशभुजो-
 हरः । नैमिस्तु धर्मचक्रस्य श्रीर्षो यत्नाभवत् पुरा ।
 तदेतन्मैमिवारण्यं सर्वतीर्थनिषेवितम् । देवदेवस्य
 तत्प्रापि वराहस्य च दर्शनम् । यः प्रयाति स पूतात्मा
 नारायणपुरं व्रजेत् । कोकास्तस्य परं तीर्थं ब्रह्मणोऽव्यक्त
 जन्मनः । पुष्करारण्यसंस्थोऽसौ यत्नं देवः पितामहः ।
 विरिञ्चिदर्शनं त्रैलोक्यपवर्गफलप्रदम् । ज्ञातं तेन
 महापुण्यं सर्वपापनिच्छेदनम् । यत्नाद्यो नरसिंहस्तु
 स्वयमेव जनार्दनः । तीर्थमिच्छन्ती नाम पितृणां
 वल्लभा सदा । तुष्यन्ति पितरो नित्यं गङ्गायमुनसङ्गमे ।
 क्रुद्धोत्वं महापुण्यं यत्नं मागौऽपि लप्स्यते । अद्यापि
 पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् । नीलकण्ठमिति
 ख्यातं पितृतीर्थं नगाधिपः । तथा भद्रसरः
 पुण्यं सरोमानसमेव च । मन्दाकिनी तथाच्छेदी विपा-
 शाय सरस्वती । पूर्वमिन्द्रपदं तद्वद्वेदानाथं महासुखम् ।
 गोदावरी तथा पुण्या तथा कालझरं शुभम् । वंशोद-
 भेदं हरोद्भेदं गङ्गोद्भेदं महानयम् । भद्रेश्वरं वि-
 ष्णुपदं नर्मदाहारमेव च । गयापिण्डप्रदानेन समा-
 न्याहर्म्महर्षयः । एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि
 च । अरणादपि लोकानां किञ्च आह्वयप्रदायिनाम् ।
 ओङ्कार पितृतीर्थन्तु कावेरी कपिलोदकम् । क्रुद्धो-
 त्मास्त्वतयुषम् तस्मिन् सुखादिकम्भवेत् । शक्ततीर्थन्तु
 विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं श्रुतम् । सर्वव्याधिहरं पुण्यं
 फलं कीटिशताधिकम् । आङ्गे दाने तथा होमे स्नाध्याये
 जपसन्निधौ । आयावरोहणं नाम देवदेवस्य शूलिनः ।
 अवतारं रोचयामो ब्राह्मणावसथे शुभे । ज्ञातं तत्
 सुमहापुण्यं तथा चर्म्मण्वतो नदी । नदी च वरणा
 तद्वतीर्थं होताशनं परम् । भैरवं भृशुतङ्गस्य गोरी-
 तीर्थमनुत्तमम् । तीर्थं वैनायकं नाम वज्रोदरमनुत्तमम् ।
 तथा पापहरं नाम पुण्या वेत्तवती नदी । शूलतापी
 पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा । महाबोधी पदेनापि
 नामतीर्थमवन्तिका । तथा नैष्ठा नदी पुण्या महाभा-

सक्तमेव च । महाचन्द्रो महाबिह्वो दशार्था च महा-
 नदी । शतवद्रागता वापि तथा पितृपदं परम् । बुद्धः-
 वाराहिकं तद्वत्तद्वो हो शेषवर्धरो । काविका च नदी
 पुण्यं पितरा च नदी तथा । एतानि पितृतीर्थानि
 गच्छन्ते ज्ञानदानयोः । आह्वयेतेषु यद्दत्तं तदनन्तफलं
 श्रुतम् । शनीचाटनदीधारा शिवधारा नदी तथा ।
 हारका जयतीर्थञ्च तथाप्युन सरस्वती । नदी मन्दिमती
 नाम तथा च गिरिकर्षिका । ध्रुतपापं तथा तीर्थं
 सप्तद्रे दक्षिणे तथा । गोकर्णं गणकर्णञ्च तथा च
 पुष्कोत्तमः । श्रीशैलं शाकतीर्थञ्च नारसिंहमतः परम् ।
 महेन्द्रञ्च तथा पुण्यः पुण्या चापि महानदी । एतेष्वपि
 सदा आह्वयमन्तफलमनुते । दर्शनादपि पुण्यानि सदाः
 पापहराणि च । तङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीम
 नदी सरित् । भीमेश्वरं जयनेष्वा कावेरी मङ्गुरा नदी ।
 नदी गोदावरी पुण्या लिङ्गन्या तीर्थसुत्तमम् ।
 तीर्थं त्रैलोक्यकं नाम सर्वतीर्थमनुत्तमम् । यत्नाद्यो भग-
 वान् भीमः स्वयमेव त्रिलोचनः । आह्वयेतेषु तीर्थेषु
 दत्तं शतगुणं भवेत् । अरणादपि पापानि वृजन्ति
 शतधा नृपः । श्रीपथी च नदी पुण्या व्यासतीर्थमनु-
 त्तमम् । तथा मत्स्यनदीधारा शिवधारा तथैव च ।
 भवतीर्थञ्च विख्यातं पुण्यातीर्थञ्च शाश्वतम् । पुण्यां रामे-
 श्वरं तद्वद्वेलापुरमनुत्तमम् । अङ्गारभट्ट्यं विख्यात-
 माह्वदर्शनमायुधम् । तीर्थं वृत्तेश्वरं तद्वत्तथा कोकास्तस्य
 परम् । गोवर्द्धनं हरिचन्द्रं शृङ्गचन्द्रं शृङ्गोदकम् । सह-
 स्राणं हरिणाराणं तथा च कदली नदी । नामाधि-
 पापि च तथा तथा सौमिलसङ्गतम् । इन्द्रनीलं
 महानादं तथा च प्रियमेलकम् । एतान्यपि सदा आह्वे
 प्रशस्तान्यधिकानि च । एतेषु सर्वदेवानां साक्षिभ्यं
 पश्यते यतः । दानमेतेषु सर्वेषु भवेत् कीटिशताधिकम् ।
 बाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् । तीर्थं
 पाशुपतञ्चैव नदी पर्यटिका तथा । आह्वयेतेषु सर्वेषु
 दत्तं कीटिशताधिकम् । तथैव पर्वतीर्थञ्च लिपुत्रं स्नाण्डव
 नदी । भुता लिङ्गसङ्गेषु सद्येतरेज्जावहा । काम-
 दन्तस्य सतीर्थं वेदायतनसुत्तमम् । प्रतीकस्याभया
 सिद्धा यदा गोदावरी नदी । तीर्थं तद्व्यकथ्याना-
 मपसरोमण्यंयुतम् । आङ्गादिदानकार्यञ्च तद्वत् कीटि
 शताधिकम् । तथा सहस्रलिङ्गस्य राघवेश्वरसुत्तमम् ।
 शिन्द्रफला नदी पुण्या यत्नं दुःखाहतः पुरम् । निमेष

प्रकृतिमितं तपसा स्वर्गमाप्नुयात् । तत्र दत्तं नरैः
 आहुतमनन्तरं भवेत् । पुष्करं नाम वै तीर्थं गाल-
 प्यामं तथैव च । गौतमपातश्च विख्यातो यत्र वैशा-
 नरास्रयः । तीर्थं सारस्वतं नाम स्वाभितोर्थं तथैव
 च । मनन्दुरा नदी पुष्पा कौशिकी चन्द्रिका तथा ।
 विदर्भा चाप्यनेणाप योष्यी प्राङ्मुखी परा । कावेरी
 चोत्तरामा च तथा जाबन्वरी गिरिः । एतेषु आहुती-
 र्थेषु आहुतमानन्त्यमश्रुते । कौण्टकं तथा दण्डं चित्त-
 कूटनद्यैव च । दिव्यं सर्वत्र गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
 कुजाभ्यश्च तथा तीर्थसर्वगोपकम् तथा । संसारमो-
 चनं तीर्थं तथैव क्षणमोचनम् । एतेषु प्रकृतीर्थेषु
 आहुतमानन्त्यमश्रुते । आङ्गारं तथा तीर्थं गौतमे-
 रमेव च । तथा वशिष्ठतीर्थञ्च भारतञ्च ततः परम् ।
 ब्रह्मावर्तं कशावर्तं हंसतीर्थं तथैव च । पिण्डार-
 कञ्च विख्यातं गङ्गोद्गारं तथैव च । खाखेस्वरं विश-
 कञ्च नीलपर्वतमेव च । तथा च वटरीतीर्थं रामती-
 र्थमेव च । जयन्तं विजयञ्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च ।
 एतेषु आहुतादितरैः प्रयानि परमं पदम् । तीर्थं
 मातृशृङ्गं नाम करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरी-
 तीर्थं सर्वतीर्थेश्वरेन्दुरम् । तत्र आहुतं प्रदातव्यमनन्-
 फलमिच्छुभिः । कीकटेष्ु गया पुष्पा पुष्पं राजशृङ्गं
 वनम् । अवनस्यान्ममं पुष्पं नदी पुष्पा पुनः-
 प्रनाः । यत्र गाथा विचरति ब्रह्मणा परिकीर्तिता ।
 गृह्यावहाः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् । यजेत-
 वाश्वमेधेन नीलं वा हवसत्सृजेत् । एषा गाथा विच-
 रति तीर्थेष्वायतनेषु च । सर्वे मनुष्या राजेन्द्र ! की-
 र्तयन्तः समागताः । किमस्माकं कुले कश्चिद्गयां यास्यति
 मनुजतः । प्रीत्यर्थिष्यति ताकृत्वा सप्त पूर्वास्तथा
 ऽवरान् । मातामहानामप्येवं श्रुतिरेवा चिरन्तनी ।
 गङ्गायाश्चास्मिन्निचयं गत्वा ज्ञेयस्यति मनुजतः । तिलैः
 सप्ताष्टभिर्वापि दास्यते च जलाञ्जलिम् । अरण्यं
 त्रितये चापि पिण्डदानं करिष्यति । प्रथमं पुष्करा-
 रण्यं नैमिषलदननरम् । धर्मारण्यं ततः प्राप्य
 काङ्गं भक्त्या प्रदास्यति । गयायां चर्मं पुत्रं वा सरधि
 ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षपटे चैव पितृणां दत्तमप्ययम् ।
 व्रतं कर्त्तुं चरो यस्तु ब्रह्मानं प्ररिचर्षति । नरकस्थान्
 पितृसङ्गतं स्वर्गं गच्छति सत्वरः । कुले तस्य न राजेन्द्र !
 भेतो भवति कश्चन । प्रेतत्वमेषुभावाच्च पिण्डदानाच्च

गच्छति । गयायां पिण्डदानञ्च नाम्न्यज्ञानं विधिष्यते ।
 एकेन पिण्डदानेन तृप्तास्ते मोक्षमाप्नुयन् । धान्यप्रदानं
 प्रवरं वदन्ति वस्त्रप्रदानञ्च तथा सुनीन्द्राः । तोयञ्च
 तीर्थेषु नरैः प्रदत्तं तद्वर्ण्येत् प्रवरं प्रददम् ।
 सर्वायहा सुवचिरा महावहा महावदी । ये तु पश्यन्ति
 तां गत्वा मानसं दक्षिणोत्तरे । प्रथम्य द्विजसुखेभ्यः
 प्राप्तं तैर्जन्मनः फलम् । यद्ययदिच्छति वै सर्वं कृतम्
 प्राप्नोत्यसंशयम् । एष तद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां संग्रहो
 मया । वागीशोऽपि न गच्छति विस्तरात् किञ्च ना-
 तुषाः पुराणसर्वस्वे ।

श्राद्धे तीर्थभेदस्य प्राशस्त्यं विष्णुसंहितायास्तुतं यथा
 “अथ पुष्करेषु आहुतम् जप्यहोमतर्पासि च ।
 पुष्करे स्नानमात्रतः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । एव-
 मेव गयाशीर्षे अक्षयवटे अमरकण्टकपर्वते वराहपर्वते
 यत्र कश्चन नर्मदातीरे गङ्गायां विशेषतः, कुशावर्ते वि-
 ल्वके नीलपर्वते कनखले कुजाम्ने भृगुतङ्गे केदारं महा-
 खये मङ्गलिकायां सुगन्ध्यायां शाकम्भ्यायां फलपुतीर्थे
 महागङ्गायां त्रिधालिकाश्वमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र
 कश्चन सरस्वत्यां विशेषतः । गङ्गादारे प्रयागे च गङ्गा-
 सागरसङ्गमे । सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ।
 अमस्यान्ममे कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य ज्योतिषायाश्च
 सङ्गमे । त्रीपर्वते काकोदके उत्तरमानसे वज्रयात्रां मत-
 क्कवाण्यां सप्तर्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे गोदावल्यां गोमत्यां
 वेलायत्यां विपाशायां वितस्तायां शतद्रुतीरे चन्द्रभा-
 नायाम् इरायत्यां सिन्धुसीरे दक्षिणे पञ्चनदे कौशमे ।
 हवमादिष्वयान्येषु तीर्थेषु सरिहारासु सर्वेष्वपि स्नानेभ्यः
 पुक्तिनेषु प्रक्षवणेषु पर्वतेषु निजुञ्जेषु वनेषूपवनेषु गोम-
 बोपलिष्वेषु मनोष्वेषु”

तीर्थानमने दोषो यथा “अनुपेक्ष्य तिराताणि
 तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो
 नाम जायते” प्रा० त० । तीर्थगमने फलं यथा

“अग्निहोमादिभिर्यज्ञैरिहा विपुलदक्षिणैः । न तत्
 फलमाप्नोति तीर्थानभिगमनेन यत् । तीर्थान्वहकारम्
 धीरः अह्वानः सनाहितः । कृतपापो विशुद्धचित्तं किं
 पुनः शुद्धकर्मेकम् । तिर्यग्द्योनिं न वै गच्छेत् कुदेषे
 न च जायते । न दुःखी ह्यात् स्वर्गमाक् च मोक्षोपा-
 दञ्च पिन्दति” ब्रह्मसंहिता ५० ।

तीर्थसम्यक्फलभागिनो यथा “यस्य हृत्सी च पादौ

च मनसैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च
स तीर्थफलमश्नुते । प्रतिपद्वाडुषाहसः सन्तुष्टो येन
केनचित् । अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ।
अदान्निभो निरारम्भो कष्ठाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्ववृद्धैः स तीर्थफलमश्नुते । अक्रोपनोऽ-
मलमतिः सत्ववादी हृदयतः । आत्मोपसर्ग भूतेषु
स तीर्थफलमश्नुते । अग्रहधानः पापात्मा नास्तिनोऽ-
स्मिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पश्यै तेन तीर्थफलभागिनः ।
इति काशीखण्डम् । प्रा०त० । तीर्थप्रतिपद्ये दोषोयथा ।

“तीर्थेन प्रतिपद्यन्तीयात् संक्रान्त्यादिषु च तथा ।
स्वकार्ये पितृकार्येऽपि देवताभ्यर्चनेऽपि वा । नि-
ष्कलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्गमनमश्नुते” । “तत्र मारा-
यणसेत्ने कुचसेत्ने हरिः पदे । वाराणस्यां वट-
यौञ्च गङ्गासागरसङ्गमे । पुष्करे भास्करसेत्ने प्रभासे
रासमण्डले । हरिहारे च केदारे सोमे वदरपाचने ।
सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये हन्दावने वने । गोदावयौञ्च
कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमालये । एतेष्वन्येषु यो दानं
प्रतिपद्येच्छाति कामतः । स च तीर्थप्रतिपद्याही कुम्भीपाकं
प्रमाति च” इति ब्रह्मवै०प्र०सं० । शङ्खः “तीर्थं प्राप्तानुप-
क्लेन ज्ञानं तीर्थे समाचरन् । ज्ञानजं फलमाप्नोति
तीर्थयात्राफलं न तु” । तथा यस्य पादौ च हस्तौ च
मनसैव सुसंयुतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफल-
मश्नुते । नृणां पापकर्ता तीर्थे भवेत् पापस्य संशयः ।
यथोक्तफलदं तीर्थं भजेच्छुद्धात्मनां नृणाम्” । हस्तसंयमो-
ऽत्र निन्दितप्रतिपद्वादिनिवृत्तिः । पादसंयमस्तु अगम्य-
देशादिगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनि-
वृत्तिः, विद्या तत्तत्तीर्थफलयोगकसम्प्राप्त्यवेदाद्याधिगम-
रूपा । तपः आभिषादिनिवृत्तिः । कीर्त्तिः धर्मार्थतीर्थ-
गमने धार्मिकत्वादिना प्रसिद्धिः । फलं उच्यते गति शेषः ।
एतच्च हस्तसंयमनादितीर्थयात्राङ्गं महाभारते तीर्थ-
यात्रासुपक्रम्याभिधानात् तीर्थज्ञानादिकर्माङ्गञ्च, श-
ङ्खेन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव सतीर्थफलमश्नुते इति
शामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः । अतएव मैत्रीनसिः
“शोडशार्थं स कथते यः परार्थेन गच्छति । अङ्गं
तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति” । परार्थेन वेतना-
दिना, प्रसङ्गेन उद्देश्यान्तरप्रसङ्गेन । “तथा प्रतिपत्तिं
कृत्वा तीर्थवारिणि मज्जयेत् । मज्जयेन्नु यस्तद्दिशं अष्ट-
भागं कथेत सः” ।

तीर्थयात्राविधानं कथा “शो कः कश्चित्तीर्थयात्रायां
गच्छेत् । सुसंयतः स च पूर्वं गच्छेत् को । कृतोपवासः
शुचिरप्रमत्तः संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो मन्त्रेणम् । देवान्
पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव वायून् भीमान् प्रीत्यन् विजयन्तः
प्रयत्नात् । प्रत्यागतश्चापि पुनस्तत्रैव देवान् पितॄन्
ब्राह्मणान् पूजयेत् । एवं कुर्वन्तस्तस्य तीर्थे यदुक्तं
फलं तत् स्यात्फलं सन्देह एव” इति ब्रह्मपुराणम् ।
एतदधिकारे प्रा०त० ।

“सुसंयतः पूर्वदिने कृतैकभक्तादिभिर्यमः । तदुत्तरदिने
कृतोपवासस्तदुत्तरदिने मन्त्रेण पञ्चानिष्टदेवताञ्च संपूज्य
हविर्वाहं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभमन्त्रे
वाचां जुयात् तीर्थयात्रायां गच्छेदित्युपक्रमोपवास-
दिने सुसंयतमिति । “प्रवागे तीर्थयात्रायां पितृमाह-
वियोगतः । कचानां वपनं काञ्चं” न ह्यत्र विकचोभ-
येत्” इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रवेष्टेऽपि तीर्थया-
त्रायामिति वक्तव्यम् । “गच्छन् देशान्तरं यत्तु आहं
जुयात्तु सर्पिणा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेष्टे च
न संशयः” इति भविष्यपुराणवृत्तिं गङ्गावाक्यावली ।
वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्नानहप्रवेष्टे इत्येव वक्त-
व्यम् । यात्राप्रत्यागमनोत्तरस्नानहप्रवेष्टयोर्भेदात् प्रत्या-
गमनोत्तरकाभस्तु प्रत्यागतश्चापीति प्राशस्त्यात् व्यक्त-
माह हस्तासुपक्रमं कुर्वन्पुराणवचनात् “तीर्थयात्रायां
मारम्भे तीर्थीत् प्रत्यागमेऽपि च । हविर्वाहं प्रजुवीत
वस्तुसर्पिःसमन्वितम्” । ततश्च प्रवेष्टे चेति अकारेण
आहमात्रं सञ्ज्ञितम् । नतु तस्य यात्रार्थत्वमपीति ।
एवं देवान् पितॄन्त्यभिधानात् तत्पूजनमेव पुनः कार्यं
नतुपवासादिकमपि आन्वया देवानित्यादिकं व्यर्थं
स्यात् । मत्स्यपुराणम् “तिस्रोदकाङ्गनिर्देयोजस्यै-
स्तीर्थवाहिभिः । वदा न हकोनैकेन गच्छेत् आहं समि-
प्यते” । अत्र जलस्यैरित्यनेन स्वस्वस्थानामपि जलस्थत्वं
निरूप्यते । तथा हि “अनन्तरं के आवाजो अनन्तरेव
शुद्धोभवति । तस्मादन्तरं बहिरकश्च पादं कृत्वा
आचामेत् सर्वत्र शुद्धोभवति” इति पैठीनस्युक्तेन जल-
कचरसङ्गताचमनेन अभयत्वं कर्माहृत्वात् तर्पणकाये
तीर्थे जलैकचरस्यत्वं प्रतीयते । अन्यथा त्वनियमः ।
तद्व्याप्यं जले च तर्पणमविवक्षितम् । गच्छेत् इति
स्वलोपवचनात् । देवीपुराणे । “अकारंऽप्यन वा काये
तीर्थं आहं तथा नरैः । प्राप्तेरैव वदं” । कर्त्तव्यं

पितृतर्पणम् । पिण्डदानं ततः कर्त्तुं पितृणाञ्चातिदु-
र्लभम् । विद्वद्भ्यो नैव कर्त्तव्यो न च विद्वन् समुपचरेत् ।
आहं तत् तत् कर्त्तव्यमप्यावाहनवर्जितम् । अध्याङ्ग-
भक्त्यानां नैव दृष्टव्यम् यत् । अध्याङ्गोदण्डकाकः ।
अन्ताकाल इति न रात्र्यादाविति पर्युदस्तप्रतिप्रसवः ।
तथात्वे तद्वाधापत्तेः । किन्तु पर्युदस्तेतराप्रसक्तकाल-
परम् । “तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदव्यता ।
अप्रायश्चित्तं विरोधश्च गजघातः षट् प्रकीर्त्तिताः” इत्यनु-
सारात् । काल इति प्रसक्तापराङ्म्यादिकालपरम् । अत्र
शुचेः प्राप्त्युत्तरविहितप्रवचनदिन एव आहं तेन पूर्वदिने
रात्र्यन्तेवेलादावागमनेऽपि परदिने आह्वयविद्वज्जम् । तथा
च हवायुबध्नुतम् “गत्वेन तीर्थं कर्त्तव्यं आहं तत्प्राप्ति-
हेतुकम् । पूर्वाह्णेऽप्येव वा प्रातर्दशे स्नात् पूर्वदक्षिणे” ।
पूर्वाह्णे सकृन्ने पूर्वदक्षिणे अग्निकोणे । पिण्डदानमिति
आह्वाससम्भवे केवचपिण्डदानमिति न यौनरुक्तम् ।
तीर्थे पिण्डप्रतिपत्तिमाह सत्सुपुराणम् “पिण्डांस्तु
गोऽजविभ्रेभ्योदद्यादग्नौ जलेऽपि वा । तीर्थं ग्राह्ये सदा
पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे” विचक्षणः” ।

वायुपुं “उद्यतचेह्यां गन्तुं आहं कृत्वा विधानतः ।
विधाय कर्पटीनेयं कृत्वा प्यामं प्रदक्षिणम् । ततो प्या-
मान्तरं गत्वा आह्वयेप्रस्य भोजनम्” इत्युक्तं गयाभिरुप-
लक्षणादप्यत्रापि तथा । अन्यत् सत्कृतगयाआह्वादि-
पद्धतौ दृश्यम् ।

कूर्मपुराणम् “ऐश्वर्यलोभमाहात्म्यात् गच्छेदुद्यानेन यो
नरः । निष्कलं तस्य तत्तीर्थं तस्मादुद्यानं विपर्ययेत्” इति
मत्स्यपुराणम् “संवत्सरं द्विमासोऽनं पुनर्कीर्थं वृजेदुद्यदि ।
सुखलक्ष्मणोपवासञ्च तदा यत्नेन कारयेत्” इति गङ्गावा-
क्याव० । तीर्थप्राप्त्यनन्तरविधानं यथा ।

“न परीज्यो द्विजस्तीर्थेऽप्यन्तर्धीभोज्य एव हि । सक्तुभिः
पिण्डदानञ्च चक्षुषा पावसेन च । कर्त्तव्यमृषि-
भिर्दत्तं पिण्याकेन गुडेन च । आहं तत् तत्
कर्त्तव्यमप्यावाहनवर्जितम् । अकारोऽप्यथवा कारो तीर्थ-
आह्वान्तु तर्पणम् । अविद्वद्भ्यो नैव कर्त्तव्यं नैव विद्वन् समा-
चरेत् । यदङ्गि तीर्थप्राप्तिः स्नात्ततोऽङ्गः पूर्ववाचरे ।
उपवासश्च कर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्गि आह्वदो भवेत् । तीर्थोप-
वासः कर्त्तव्यः शिरोऽपि सुखलक्ष्मणं तथा । शिरोमतानि
पापानि यानि सुखलक्ष्मणो यतः । तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन
स्नानं तीर्थे समाचरेत् । स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थे-

वात्मान्तिनं न तु” इति काशीखण्डम् । “सुखलक्ष्मणोप-
वासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा गयीं गङ्गां
विशाखां विरजान्ता” इति स्नान्दम् “स्नापयेत्
क्षिण्मितादीन् प्राणीं स्तीर्थं नरोत्तमः । अन्यथापह-
रन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम्” इति स्नान्दम्
“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं शुश्रूष्य । यस्तुष्टिं
निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः” इति प्रा०१० मार्क० पु० ।

कलौ तीर्थानां पृथिव्यां स्थितिकाको यथा “सर-
स्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम् । गङ्गाशपेन
कलया स्वयं तस्यौ हरेः पदे । पञ्चाङ्गगीरधानीता-
मर्कं भागीरथो शुभा । समाजगाम कलया वाणी
शपेन नारदः । पञ्चाजगाम कलया सा च पञ्चावती
नदी । भारतं भारतीशपात् स्वयं तस्यौ हरेः पदे ।
कलेः पञ्चसङ्कलञ्च वर्षान् स्थित्वा च भारते । जम्बुक्ताञ्च
सरिद्रूपं विहाय श्रीहरेः पदम् । यानि सर्वाणि
तीर्थानि कार्शीं हन्दावनं विना । वास्यन्ति ताभिः
सार्धं च वैकुण्ठमाप्तया हरेः” ।

“यानादिना गमनदोषो यथा “पुण्यार्हं” हरते याने
तदहं तत् पादुके । तदहं तैलमांसाभ्यां सर्वं हरति
मैथुने” इति कर्मलोचनम् ।

तत् उपाये चट्टे च “कृततीर्थः पयसाभिवाशयः” किरा०
शास्त्रे तीर्थकरः । पात्रे । “ब्रह्मचारी धनदायी मे-
धावी श्रौतियः प्रियः । विद्याया विद्यां यः प्राङ्ग तानि
तीर्थानि व्रणमम” विद्यावाक्यम् । १८ चात्वालोत्तरयोर-
न्तराले देये “दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण
वा” कात्या० श्रौ० ५।१।११ । “तीर्थेन चात्वालोत्तरावन्तरेण
प्रवेष्ट्य वेदिचात्वालयोरन्तरालेन पूर्वेणोत्तरवेदिं दक्षि-
णेनान्तेः पुरस्तादाहृत्य अथवा तीर्थेन प्रवेशनानन्तर-
सुतरां वेदिमपरेण चानीय वेदोरन्तरालेन दक्षिणस्यान्तेः
पुरस्तादानीय जुहोति” “तेनान्तरेण प्रतप्रदाने चात्वालं
चेतस्ते देवानां तीर्थम्” षड्विं० ब्रा० । कराकुलितलेषु ब्रा-
ह्मादितीर्थता यथाह मनुः “ब्राह्मणे विप्रस्तीर्थेन नि-
त्यक्तावुपसृजेत् । कायत्वं दक्षिणाभ्यां वा न पितृषु
कदाचन । अकुर्वन्मृत्यु तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते । काय
मकुलितलेऽप्ये देवं पितृन् तदोरधः” शास्त्रावुच्चावि-
षये । “कहिंसन् सर्वाभूतान्यन्त्य तीर्थेभ्यः” छा० उ० तीर्थं
शास्त्रावुच्चाविषयः” भाष्यम् । १६ मन्त्रप्रायश्चित्तशु ।
“कहिंसददादयान्येषु सप्तके दश पञ्च च । निभिक्षिभिर-

विज्ञानैर्विज्ञानं तोषानि चारुणैः भा० व० ५५० । “तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्वृष्टादयः यान्यवगात्र राजा कृतकृत्यो भवति तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे “मन्त्रोः पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः पञ्चमो हारपाकश्च षष्ठोऽन्तर्वेशिकश्च ॥ कारागाराधिकारी च द्रव्यसङ्ग्रहकश्च ॥ कृत्याकृत्येषु चापानां नवमो विनियोजकः ॥ प्रदेष्टा नगराध्यक्षः ११ कार्यनिर्माणकश्चात्र १२ धर्मोपदेष्टा १३ सभाध्यक्षः १४ दण्डपालश्च पञ्चमः १५ । प्रोक्तशो दुर्गपालश्च १६ तथा राजानपालकः १७ । अष्टमीपालकानि १८ तीर्थान्वृष्टादयैव तु । चारान् विचारयेत्तीर्थेष्वामनस्य परस्य च । पाषण्डादीन्विज्ञातान्मन्योन्मत्तरं च । मन्त्रिणं युवराजं च हित्वा स्वेष्टं पुरोहितमिति” एषां तीर्थगन्तवाचस्पत्ये ज्ञानायुधः “यो नौ जवावतारे च मन्त्राद्याद्यादयस्त्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पाले तीर्थं स्यादर्शनेष्वपि” । इति परेषामष्टादशतु खल्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजयजं पञ्चदश च तीर्थेषु चारान्यैः परस्परं च विज्ञातांस्त्रीस्त्रीन् प्रयुज्य तत्तत्त्वां वाक्तां सर्वचारसंवादे तय्यां जानीयात्” नी० क० ।

२० जलाशयादरत्नमालदेशे आदित्यपुराणे “अरत्नमालं जलं त्यक्त्वा कुप्यान्मोचनमुद्धृते । पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्” । तस्मिन् देशे शौचं न कर्तव्यं यथादरत्नमालव्याहृतजलात् तत् स्पर्शमेव तीर्थं जलसमीपत्वात्” आ० त० ।

“तीर्थान्नमनारण्यगिरिपर्वतसागराः । सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्तताः” महानि० तन्त्रोक्ते २४ न्यासिनाम्नाधि भेदे । तत्तत्तत्तत् तत्रैव “त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थं तत्त्वमस्यादिलक्षणे । स्नायात्ततीर्थभावेन तीर्थनामा स एव प्रते” । अन्त्यानि च भीमतीर्थानि भारततीर्थयात्रापवादी पुराणाल्लेषु प्रसिद्धानि । “अन्त्यानि यानि तीर्थानि काशीप्राप्तिकराणि च । काशीं प्राप्यैव मोक्षं नान्यथा कल्पकोटिभिः” नीलकण्ठधृतवाक्यम् ।

तीर्थंकर पु० तीर्थं शास्त्रं करोति क-ट । १ जिने हेमच० । २ शास्त्रकरे लि० । ३ विष्णो पु० । “मनोजवस्तीर्थकरः” विष्णु पु० । “चतुर्दशविद्यानां वाक्तासमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः हयप्रीवहृदये मधुकैटभौ जला विरिञ्चये सर्गादौ सर्वाः सुतीरन्याश्च विद्या उपादिशत् वाक्ताविद्याः सुरवेरिषां वज्रनाथ चोपादिशदित पीराणिष्ठाः कथयन्ति” भाष्यम् ।

तीर्थंकाक पु० तीर्थं काक इव खोलुपत्वात् । तीर्थं काक-सङ्गव्यवहारिणि खोलुपे । तीर्थं व्याख्यादशोऽप्यल ।

तीर्थंकात् पु० तीर्थं करोति क-किप् इत० । १ जिने हेमच० । २ शास्त्रकरे लि० । [हेमच० ।

तीर्थंकर पु० तीर्थं शास्त्रं करोति क-ख छम् च । जिने हेमच० । तीर्थं देव पु० तीर्थं निव चोऽः देवः तीर्थं दीव्यति वा दिव-स्य च वा । शिवे शिवसङ्कल्पनाम ।

तीर्थमहाहृद पु० तीर्थं रूपो महाहृदः । स्वनामस्थाने तीर्थभेदे “मन्दा च परमन्दा च तथा तीर्थमहाहृदः” भा० कृत० १६५ अ० । नानातीर्थोक्तौ ।

तीर्थयात्रा स्त्री तीर्थं मुद्दिग्य यात्रा । १ तीर्थोद्देशेन यात्रा-याम् । तद्विधिः मत्तुक्तगयात्रायादिपञ्चमो दृश्यः । भारतान्तर्गते २४ न पर्वः श्रान्तपर्वभेदे । “तीर्थयात्रा ततः पर्वं कुरु राजस्य धीमतः” भा० व० १ अ० । तत्र वनपर्वस्य ८० अ० यायावधि ५६ अ० ध्यायानम् । [तीर्थराजिगच्छे उदा०

तीर्थराज पु० तीर्थानां राजा ध्वजसभा० । प्रवागे तीर्थे । तीर्थराजि(जी) स्त्री तीर्थानां राजिरत्व । अविमक्ते

काग्रां लिखां वा डीप् । निन्दुतातलात्पटितोतीर्णा-मानयनात्तत्त्वम् । यथोक्तं काशी० ६८ अ० ।

“सर्वत्रभवया रम्या साष्टपटिरभूदिह । भूर्भुवःस्वक्षेत्रे यानि शुभान्यायतनानि हि । सुविद्वानपि तानीह मयाऽऽनीतानि सर्वतः । यतोयश्च समानीतं यत्नं यच्च कृतास्तदम् । कथयिष्याम्यहं नाथ ! क्षणं तदवधीयताम् । स्यान्नुनाम महालिङ्गं देवदेवस्य मोक्षदम् । कुरुतेलादिहोद्भूतं कलाशेषोऽस्ति तत्र वै । तदप्येव सङ्गृह्यत्वा सहाय-ष्करिणी शुभा । खोडार्कपश्चिमे भागे कुरुतेलस्यली तु सा । तत्र स्नातं कृतं जपं तप्तं दत्तं शुभार्थिभिः । कुरुतेलाङ्गवेत् सत्यं कोटिकोटिशुष्माधिकम् । नैमिषाङ्गैव देवोऽल ब्रह्मावर्त्तन संयुतः । तत्तांशमात्रं संख्याय का-श्यामाविरभूदिहो ! । दुष्टराजोत्तरे भागे सिद्धिदं साधकस्य वै । लिङ्गं वै देवदेवाख्यं तदप्येव रूप उत्तमः । ब्रह्मावर्त्त इति ख्यातः पुनरावर्त्तकस्तथा । तत्तुङ्गाङ्गिः कृतमनो देवदेवं समश्चरं च । तत्पुण्याङ्गो मगध-गवात् कोटिकोटिशुष्मं भूतम् । गोकर्णायतनादत्र स्वयमाविरभूत्सह । लिङ्गं महाबलं नाम शास्त्रा-दित्यसमीपतः । दर्शनात् अर्थनादस्य क्षणादेनो महाबलम् । वाताहतस्तुकराचिरिव विज्ञाति दूरतः । कपाचमोचनपुरो दहा लिङ्गं महाबलम् । महाबल-

शशिभूषणाः । काशीरादिह संप्राप्तं लिङ्गं विजय-
संज्ञितम् । सदा विजयदं पुंसां विजयेषु समर्प-
नात् । अर्जुनैरास्त्रदण्डायाः संप्राप्तोऽस्य स्वर्गविभुः ।
कुशाग्रहं गणाध्यक्षं पुरस्कृत्वा व्यवस्थितः । अर्जुनं
गतिमवाप्नोति योक्तृणां हस्तैः । अर्जुनैरेतसि ये
भक्तानि हि तेपामधोवतिः । मण्डलेश्वरतः शैला-
लिङ्गं श्रीकण्ठसंज्ञितम् । विनायकान्मुण्डसंज्ञादुत्तररूपां
दिशि स्थितम् । श्रीकण्ठस्य तु ते भक्ताः श्रीकण्ठा एव
ते नराः । नेह श्रिया विद्युज्जले न परत कदाचन ।
जागन्नागान्महातीर्थात् कपर्दीश्वरसंज्ञितः । पिशाच
मोचने तीर्थे स्वयमाविरभूद्भिः । कपर्दीं समभ्यर्च्य
न नरो निरयं व्रजेत् । न पिशाचत्वमाप्नोति कृत्वाऽ-
त्माप्यवसुतमम् । आभाङ्केश्वरात् शैलात् लिङ्गं
रुद्रेश्वरसंज्ञितम् । स्वयमभ्यागतं चाल शैले वै श्रेयसां
पदे । विकटद्विजसंज्ञस्य गणेशस्य समीपतः । दृष्ट्वा
लिङ्गेश्वरं लिङ्गं गतिं शुभाभयानुयात् । संप्राप्तमिह
देवेशं जयन्तं मधुकेशवात् । लम्बोदराङ्गणपतेः पुरस्ता-
त्तदवस्थितम् । जयन्तेश्वरमालोक्य ज्ञात्वा गङ्गाजले
शुभे । प्राप्नुयाद्वाष्कृतां सिद्धिं सर्वत्र विजयी भवेत् ।
प्रादुर्भूतार देवेशः श्रीशैलान्ध्रपुरान्तकः श्रीशैलशिखरं
दृष्ट्वा यत् फलं वसुदीरितम् । त्रिपुरान्तकमालोक्य तत्-
फलं ज्ञेयमाप्नोति । विश्वेशात् पश्चिमे भागे त्रिपुरान्तक-
मोक्षेश्वरम् । संपूज्य परमा भक्त्या न नरो गर्भमावि-
शेत् । सोम्यस्यानादिहायातो भगवान् कुकुटेश्वरः ।
वक्रतुण्डगणाध्यक्षसमीपे सोऽवतिष्ठते । तद्दर्शनादर्श-
नाच्च करस्याः सर्वसिद्धयः । जलेश्वरान्ध्रपुरी च स्वय-
मीशः समागतः । एकदन्तोत्तरे भागे सोऽर्चितः सर्व-
कामदः । त्रिभुवनेश्वरतो देवस्तम्भकोऽस्ति समागतः ।
त्रिभुवनात् पूर्वादिग्भागे पूजितस्तम्भकत्वकत् । हरेश्वरो
हरिचन्द्रात्शैलादत्र समागतः । हरिचन्द्रेश्वर-
पुरः पूजितो जयदः सदा । इह सर्वः समायातः
स्यानात् मध्यमकेश्वरात् । चतुर्वेदेश्वरं लिङ्गं पुरो
वायव्यसंस्थितम् । सर्वलिङ्गं समभ्यर्च्य काश्यां परम-
मिद्विजम् । न जातु अन्तर्पदवीं प्राप्नुयात् कापि
मानवः । जलेश्वरान्ध्रहालिङ्गं प्रादुर्भूतं परन्विह ।
यत्तु वनेश्वरं लिङ्गं सर्वयज्ञफलप्रदम् । महालिङ्गं
समभ्यर्च्य महागङ्गावसन्तः । महतीं श्रियमाप्नोति
लोकेऽत्र च परत च । इह लिङ्गं महाकाश्यां सुखी-

स्यात् समागतम् । यस्य संदर्शनात् पुंसां ज्ञानचक्षुः
प्रजायते । शैलेश्वरादवाचान्महासहस्राक्षेश्वरं विभुम् ।
दृष्ट्वा जलसहस्राणां यतानां पातकं त्यजेत् । हर्षिता-
हर्षितं चाल प्रादुरासीत्तमोहरम् । लिङ्गं हर्षप्रदं
पुंसां दर्शनात् स्वर्गनादपि । महेश्वरसमीपे तु
प्रासादो हर्षितेशितः । तद्विकोकनतः पुंसां नित्यं
हर्षपरम्परा । इह स्वयं समायातो वृद्धो वृद्धमहा-
जयात् । यस्य दर्शनतो यानि वृद्धलोके नराः स्मृतम् ।
यैस्तु वृद्धेश्वरं लिङ्गं काश्यामत्र समर्पितम् । ते
वृद्धपिण्डो मत्वा विज्ञेया नात्र संशयः । त्रिपुरेश
समीपे तु दृष्ट्वा वृद्धेश्वरं विभुम् । वृद्धास्त एव विज्ञेया
जीवन्तोऽपि मृता अपि । आगादिह महादेवो वृषेशो
वृषभध्वजात् । वाणेश्वरस्य लिङ्गस्य समीपे वृषदः
सदा । इहागतं तु केदारादीशानेश्वरसंज्ञितम् । तत्
द्रष्टव्यं प्रतीक्षां च लिङ्गं प्रह्लादकेश्वरात् । ईशा-
नेशं समभ्यर्च्य ज्ञात्वा तु वरणात्मनि । वसुदीशान-
नगर ईशानसदृशप्रभः । भैरवाङ्कैरथीमूर्तिरत्नायाता
मनोहरा । संतारभैरवो नाम द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः ।
पूजनात् सर्वसिद्धौ स प्राच्यां स्वयं विनायकात् । संहार-
भैरवः काश्यां संहरदवसन्तम् । उग्रः कनकलात्तीर्थो-
दाविरासीत् सुविद्धिदः । तद्विकोकनतो नृणाञ्चर्मं पापं
विनश्यति । उग्रं लिङ्गं सदा सेव्यं प्राच्यां स्वयं विनाय-
कात् । अत्युपा अपि नश्ये युरूपसर्गासदर्शनात् । वस्त्रा-
पद्यान्महाशैलाङ्गवो नाम स्वयं विभुः । प्राच्यां दण्डीश्वरः
पूज्यः स देहलि विनायकात् । तस्यार्चनेन मर्त्यानां न
पुनर्भव ईक्ष्यते । भीमचण्डीसमीपे तु प्रादुरासीदिह प्रभुः ।
भवेश्वरं समभ्यर्च्य भवे नाविर्भवेत्तुः । प्रभुर्भवति सर्वेषां
राज्ञामाज्ञाकृतामिह । देवदास्वनाङ्गुली दण्डयन्
पातकावलीः । वाराणस्यां समागत्य स्थितो लिङ्गाकृति-
र्भवः । प्राच्यां दण्डीश्वरः पूज्यः स देहलि विनाय-
कात् । तस्यार्चनेन मर्त्यानां न पुनर्भव ईक्ष्यते । भद्र-
कर्णं सुदादुदण्डो भद्रकर्णं हृदान्वितः । शिवः साक्षादि-
हायातः सर्वेषां शिवदोऽर्चितः । उद्दण्डाख्याङ्गणपतेः
प्राच्यां तत्तीर्थं सुतमम् । भद्रकर्णं हृदे ज्ञात्वाऽभ्यर्च्य लिङ्गं
शिवाङ्गुलम् । सर्वत्र शिवमाप्नोति भद्रं भवविनाशकम् ।
शृङ्गयात् सर्वभूतानां भद्रं पश्यति चाक्षिभिः । गङ्गास
हरिचन्द्रात् तत्पुरः प्रतिभासते । तत्पूजनाज्जनानां न
जननीजठरे जनिः । समष्टिज्ञानाहातीर्थात् काशलिङ्ग-

मिह स्थितम् । कश्चेश इति श्वातं चन्द्रियात् पश्चिमेन
तु । यमतीर्थे नरः स्नात्वा मिलावद्वदक्षिणे । काम-
चिह्नं समाकोष्य कलिकावभयं कुतः । तत्र भीम
चतुर्दश्यां यस्तु यात्रां करिष्यति । अपि पातकमुक्तश्च
यमयात्रां न यास्यति । नेपाकाञ्च महाक्षेत्रादायात्
पशुपतिस्त्वह । यत्र पाशुपतो योग उपदिष्टः पिना
किना । महाता देवदेवेन ब्रह्मादिभ्यो विसृज्ये । तस्य सं-
दर्शनादेव पशुपाशैर्वियुज्यते । करवीरकतीर्थाञ्च कपा-
भीय इहागतः । कपावभोवने तीर्थे इष्टव्यः स
प्रयत्नतः । तद्विकीरनमालेण ब्रह्महत्या विधीयते ।
उभापतिर्देविकाया इहागत्य व्यवस्थितः । उरः पशुपतः
प्राच्यां हरेत् पापं चिरार्जितम् । चिह्नं महेश्वरक-
लादिह दीपे गमं स्रितम् । उपोभापति तिष्ठेन्
दीपत्रै चैह परत्र च । भुक्तिस्तुक्तिप्रदं चिह्नं दीपे गं
काशिमध्यगम् । कायारोहणतः क्षेत्रादायातो नकुली-
श्वरः । शिष्यैः परिहृतस्तिष्ठेन् महापाशुपतव्रतैः । द-
क्षिणे हि महादेवात् उरः स्नानं प्रयच्छति । अस्नान
नाशयेत् क्षिप्रं गर्भसंस्मृतिहेतुकम् । गङ्गासागरत-
त्वागादमरेण इतीरितम् । चिह्नं यद्दर्शनादेव नामरत्यं
हि दुर्लभम् । सप्तगोदावरीतीर्थाद्देवीभीमेश्वरः प्रभुः ।
प्रकाशते चिह्नरूपी भुक्तौ सक्तौ नृणां मिह । नकुली-
शात् पुरोभागे दृष्ट्वा भीमेश्वरं प्रभुम् । महाभीमानि
पापानि प्रणश्यन्ति हि तत्क्षणात् । भूतेश्वरात् भय-
गात्रः प्राकुरासीदिह स्वयम् । भीमेशाद्विषये भागे
तदभ्यर्च्य प्रयत्नतः । सम्यक् पाशुपताद्युगादभ्यस्ताञ्च
समाः शतम् । यत्प्राप्नोति फलं तस्माद्भयगतविलो-
कनात् । नकुलीश्वरतो देवः स्वयम्भुरिति विश्रुतः ।
आत्मना प्रकटीभूतः काश्यां निष्कान्तिर्हरः । स्वयम्भु-
चिह्नं संपूज्य स्नात्वा सिद्धिस्तुते नरः । महानन्दशीश्वर-
पुरो न भूयो जन्मभाग्भवेत् । प्रयागतीर्थं निकषा
प्रासादो विद्मः प्रभुः । वाराहस्य महानेव वरणी नः स
एव हि । विन्ध्यपर्व ततः प्राप्नो देवं श्रुत्वा समागतम् ।
सगणं सर्षिदेवञ्च मन्दराद्रुत्तमन्दरात् । काश्यां धरणि
वाराहोद्भवः स प्रयत्नतः । व्यापत्समुद्रसंमन-
सुद्वरेच्छरणगतम् । कर्णिकाराङ्गनाथ्यः कर्णिकार
प्रसूतवक् । समञ्जोऽयं गदाहस्त उपसर्गवहस्रहत् ।
तस्माद्वरणिवाराहात् प्रतीच्यां दिशि संस्थितम् । पूज-
यित्वा गणाध्यक्षं गाणपत्यपदं कथेत् । केनङ्गुटादिह-

पापं चिह्नमन्त्राविराज ह । महेश्वरादवाचत्रां तु
उरः संसारतारकम् । गङ्गाहाराद्विमलेशं चिह्नं हि-
मसमप्रभम् । गङ्गानासात् प्रतीच्यां च इष्टव्यमिह-
सिद्धिदम् । गणाधिपश्च कैलासात् गणाध्यक्षे महावकाः ।
कैलासाद्रेः समायाताः सप्तकोटिमिताः प्रभो ! । दुर्गां च
तैः कृतानोह सप्त खगोलमानि च । सहारणीय सय
न्वाणि सकपाटनिभानि च । कोटिकोटिभटा-
द्यानि सर्वर्षिर्वाहितानि च । सुवर्णवृष्यताम्रैश्च कांक्ष-
रीतिकसीसकैः । अयस्कान्तेन कान्तानि रत्नान्यप
लिहान्यपि । ततः शैलं महादुर्गं तैः काशी परितः
कृतम् । परिष्ठापि कृता निम्ना मोक्षोदर्या जला-
विना । मत्स्योदरी द्विधा जाता वह्निरनश्वरी पुनः ।
तत्र तीर्थं महाख्यातं मिश्रितं गाङ्गावतिभिः । यदा
संहारमार्गं गङ्गाभ्यः प्रसरेदिह । तदा मत्स्योदरी
तीर्थं लभते पुण्यगौरवात् । स्त्रियांचन्द्रमयोः पर्व-
तदा कोटियुग्मं शतम् । सर्वपर्वणि तत्रैव सर्वतीर्थानि
तत्र वै । तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ।
मत्स्योदर्यां हि ये स्नाता यत्र कुत्वापि मानवाः । कत-
पिण्डप्रदानास्ते न मातुश्चदरेवशाः । अविमुक्तमिदं क्षेत्रं
मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् । परितः स्वर्धुनीवारिसंसारो
परि वीज्यते । मत्स्योदर्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरो-
त्तमाः । कत्वापि बहुपापानि नेत्रकै भास्करैः पुरीम् ।
किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः । यदि
मत्स्योदरोस्नाताः कुतो गर्भभयं ततः । यत्र यत्र हि
लिङ्गानि नृदेवर्षिकृतान्यपि । तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सु-
स्नातो मोक्षभाजनम् । सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवः स्वर्ग-
तान्यपि । न समानि परत्नानि कोऽप्येनापि निश्चितम् ।
इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! । कैलासवासिनः । गणा-
धिपेन सुमहत्सु महोदरकर्मणा । भूर्भुवःसंज्ञकं निष्कं
पर्वताङ्गन्वमादनात् । स्वयमाविरभूदत्र तस्मात् प्राच्यां
गणाधिपात् । विनोक्त्य भूर्भुवं चिह्नं भूर्भुवःस्वर्गहः
परे । निवसन्ति जनाः पुण्याः सुचिरं दिव्यभोगिनः ।
हाटकैश्च महाचिह्नं भोगवत्या समायुतम् । सप्तपाताव-
तकत इहायातं स्वयं विभो ! । शेषवास्तुकिस्तुत्यैश्च
तत्प्रासादो महानिह । मणिमणिमकरलोचैर्हरमायि
प्रयत्नतः । तच्चिह्नं हाटकमयं रत्नमालाभिरर्चितम् ।
ईशानेश्वरतः प्राच्यां पूजनीयं प्रयत्नतः । भक्तितोऽभ्यर्च्य
तच्चिह्नं नरः सर्वैः सन्निभमान् । ज्ञा भोगभानसंस्था-

ज्ञानले निर्वाणलक्ष्यति । आकाशासारकं लिङ्गं
ज्योतीरुपमिहागतम् । ज्ञानवाण्याः पुरोभागे तल्लिङ्गं
तारकेश्वरम् । तारकज्ञानमभ्येति तल्लिङ्गस्य समर्चनात् ।
ज्ञानवाण्यां नरः स्नात्वा तारकेयं विभोक्त्य च । जलस-
न्ध्यादिनियमः परितर्प्य पितामहान् । धृतभौनमृतो
धीमान् वायुलिङ्गविभोक्तनम् । सच्यते सर्वपापेभ्यः पुण्यं
प्राप्नोति शान्ततम् । प्रान्ते च तारकं ज्ञानं यस्मात् ज्ञाना-
द्विच्यते । किराताश्च किरातेषु इह चाविर्भव ह ।
किरातर्द्धपो भगवान् यत्न देवोऽभवत् पुरा । तत्किराते-
श्वरं लिङ्गं भारभूतेश्वरादह । नमस्कृत्वा नरो जातु
न मातुर्दरेभ्यः । लङ्कापूर्व्याः समागच्छन्मरुतेश्वरसंज्ञकम् ।
पौलस्त्यलाघवात् पश्चात् पूजितं सर्वदुःखहृत् । पुण्यं
जलप्रियं लिङ्गं जललिङ्गस्यलादपि । आयातं तच्च
गङ्गाया जलमध्ये व्यवस्थितम् । तत्प्रासादोऽद्भुततरो
मध्येगङ्गं निरीक्ष्यते । सर्वधातुमयः श्रेष्ठः सर्वरत्नमयः
शुभः । अद्यापि दृश्यते कैश्चित् पुण्यप्रश्नारगौरवात् ।
श्रेष्ठं लिङ्गमिहायातं तीर्थात्कोटीश्वरादपि । कोटि-
लिङ्गेण्यपुण्यं तल्लिङ्गस्य निरीक्षणम् । श्रेष्ठं श्रेष्ठे-
श्वरात्मसात् श्रेष्ठसिद्धिप्रदायकम् । वङ्गवास्यात् सचद्भुतं
लिङ्गमाज्ञानलेश्वरम् । नलेश्वरपुरोभागे पूजितं सर्वसि-
द्धिदम् । आगत्य पिरजस्तीर्थाद्देवदेवलिङ्गोचनः ।
लिङ्गे त्वनादिसंज्ञे ह्यवतस्थे लिपिदमे । पुण्ये
पिलिम्पिले तीर्थे सर्वेषां तारकप्रदे । आविचक्रे स्वयं
देव लोङ्कारोऽमरकण्टकात् । तदाद्यं तारकजलं यदा
गङ्गा न चागता । तदैवाविरभूत् काशी त्रैलोक्योद्घ-
रणाय वै । तदोद्भूति मङ्गलिङ्गं स्वयमाविरभूततः ।
मङ्गिमानं न तस्यान्यः परिवेत्ति विभोर्कते । एताभ्या
यतनानीश ! आनिनाय मङ्गानि च । शेषयित्वांशमात्रञ्च
तस्मिन् जले निजे निजे । इहायातानि पुण्यानि
सर्वभावेन नान्यथा । प्रासादाः सर्वतः श्रेष्ठा रस्या अश्व-
लिङ्गा विभो ! । बहुधातुमयाचिताः सर्वरत्नमहोष्मताः ।
येषां कलसमात्रस्य दर्शनान्मुक्तिराप्स्यते । सुखा च नाम-
धैतेषां लिङ्गानां सुरसत्तम ! अपि जन्मसङ्क्षोभ्याः
जीवन्ते पापराशयः । इदानीं को निदेशोऽस्म्य मयातु-
ष्टेव दैशितः ! । प्रसादीक्रियतां सोऽपि सिद्धो मन्त्रव्य
एव हि । श्रीस्कन्ध उवाच । सुखेति नन्दिनो वाक्यं
देवदेवेश्वरो हरः । सदा प्रसादा शैलादिभिर्दं प्रोवाच कु-
म्भज ! । श्रीदेवदेव उवाच । साधु जतं त्वया नन्दिन ! ।

सदानन्दविधायक ! । विधेहि मे निदेशं च चण्डी-
व्यापारवाचना । नव कोशस्तु चासृष्टावासात् निवसन्ति
हि । सदैव तामिः सङ्किताः भूतवेतासभैरवैः । ताः
पुरीरक्षणायां सवाहनवसायुधाः । प्रतिदुर्गं दुर्ग-
रूपाः परितः परिवासय । श्रीस्कन्ध उवाच । नन्दिनं
स निदेश्यापि लङ्कान्धा सङ्कितो लङ्कः । यद्यौ त्रैपिटपं
जितं सन्निवीजपुरोक्तनम् । गिरादतनयोऽप्यैशैर् मूर्ध-
न्याक्षां विधाय च । आश्रय्य सर्वास्ता दुर्गाः प्रतिदुर्गं
मन्त्रेणयत् । निशम्याध्यायमेतञ्च पुण्यप्रायतनगर्भितम् ।
नरः स्वर्गापवर्गौ च प्राप्नुवात् शुद्धया क्रमात् । सुखाद-
वष्टिमेतां वै मङ्गायतनसंभवात् । न जातु प्रविशेन्मर्त्यौ
जन्म्या जठरीदरीम् । [प्रशंसनीयत्वात् । केने ऐमच० ।
तीर्थवाक पु० तीर्थस्त्रेव वाको वचनमस्य उत्ताङ्गस्थित्या
तीर्थश्रीच न तीर्थस्य वट्टस्य शौचं परिष्कारः । चट्टादि-
परिष्कारे । “सैतयन्वरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।
तडागकूपकर्तारो सचप्रान्ते ते तृषाभयात्” । आदित्यपु०
तीर्थशौचं वट्टपरिष्कारः” रघु० ।
तीर्थसेनि स्त्री कुमारानुचरमाहमेदे । “माधवी शुभयज्ञा च
तीर्थसेनिश्च भारत !” भा० शल्य० ४७ अ० ।
तीर्थसेविन् पुंस्त्री० तीर्थं जलप्रान्तं सेवते मत्स्याहाराद्यं
सेव-एणि । १०के राजनिर्गस्त्यां ङीप् । २तीर्थसेवके त्रि०
तीर्थ्य पु० तीर्थे भवः यत् । इहमेदे । “नमस्तीर्थ्याय च
कुल्याय च” यजु० १६।४२ । समानतीर्थे यसति यत् ।
सतीर्थ्य एकगुरुके अमरः । [तितीव ।

तीव स्त्रील्ये स्वा० पर० अक० सेट् । तीवति अतीवीत् ।
तीवर पु० तू-ध्वरजन्तः भि० । १सुष्ट्रे, २व्याधे, ३वर्णसङ्करजा-
तिभेदे(तेकोर)पुंस्त्री० जातिशब्दे दृशम् । त्रिधां ङीप् ।
तीव्र न० तीव-रक् तिज-वन् दीर्घः जस्य यो वा । १अतिशये
२तद्वति त्रि० अमरः । ३तीक्ष्णे ४लौकभेदे (इत्यात)
५तीरे इत्यपुणि च उणा० ७लौहमात्रे राजनि० ।
८अत्युष्णे ङकटौ १०नितानं च त्रि० उणा० । ११शिवे
पु०शब्दरे० । “विकङ्किताधोरणतीव्रयत्नाः” रघुः । “तीव्रो-
स्थिताक्तावदधरंरुहः” “तीव्रं मङ्गाप्रतमिवात्
चरति वप्राः” साधः । वैराग्यस्य उपायस्य च
तीव्रत्वं पात० लृ० भाष्ये विवरणे च दर्शितं यथा
“ते खलु नव योगिभोऽदुःखध्याधिमालोपाया भवन्ति ।
तद्वया, लङ्कपायोमध्योपायोऽभिमात्रोपाय इति । तत्र
लङ्कपायोऽपि त्रिविधः लङ्कसंवेगोमध्यसंवेगोऽतीव्रसंवेग

इति । तथा मध्योपायकाध्याध्यायोपाय इति, मत्ताधि-
मालोपायानाम् भा० “तीव्रसंवेगानामवाप्ततमः” पाठः सु० ।
“समाधिसाधः समाधिकवत् भवतीति” भाष्यम् न तु
अवाप्तवचोयोगोपायानां सर्वेणामविशेषेण समाधितत्-
त्वे स्यातां दृश्यते तु कस्याचिद्विद्विः कस्याचिद्विद्विः कस्य-
चिद्विद्विरेष विद्विः कस्याचिद्विद्विरतरेष विद्विः कस्याचिद्वि-
प्रमित्यत आह, “ते चासु नवयोगिनः” इति । उपायाः
अवाप्तयोः मध्योपायकाध्याध्यायोपायः प्राग्भवीयसंस्कारादवस्था-
येषां ते तद्योक्ताः संवेगोवैराग्यं तस्यापि ऋदुमध्यती-
व्रता प्राग्भवीयवाचनादवस्थादेवेति तेषु यादृशां क्षेपी-
यवी विद्विधानां दर्शयति स्मत्तेषु, “तीव्रसंवेगानामा-
वाप्ततमः इति स्मृतम्” वि० ।

तीव्रकण्ठ पु० तीव्रः कण्ठो यस्मात् ५०० । शिवमेव कण्ठ-
पोडकेऽनुरागे (सोम)रत्नभा० तस्य शिवने हि कण्ठो-
जिता लोकप्रसिद्धा ।

तीव्रकण्ठ पु० तीव्रः कण्ठोऽस्य । अनुरागे राजनि० ।

तीव्रगन्धा स्त्री तीव्रो गन्धो यस्याः । यस्यायां राजनि० ।

१तीव्रगन्धयुक्ते लि० । कर्म० । १तीव्रो गन्धे पु० ।

तीव्रज्वाला स्त्री तीव्रं यथा तथा ज्वालयति लजेजयति
शिविनम् ज्वलन-विष्-अच् । १धातव्याम् राजनि० ।
तत्पक्ष्यने हि गाले त्रयजन्त लोकप्रसिद्धमिति तस्यास्त-
यात्वम् १तीव्रज्वालायुक्ते लि० । कर्म० । १तीव्रायां
ज्वालायां स्त्री ।

तीव्रदारु न० कर्म० । १तीव्रो दारुणि । तस्य विकारः
रजता० अच् । तीव्रदारुव तद्विकारे लि० क्षियां ङीप् ।

तीव्रबन्ध पु० तीव्रो बन्धो यस्मात् । तामसयुक्ते “देवी बन्धु-
विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता” गीतायां तामसका-
यांसुरबन्धोऽवश्यं हेतुलोके कथात्वम् ।

तीव्रवेदना स्त्री कर्म० । चोरायां यातनायाम् अवरः ।

तीव्रसंवेग पु० कर्म० । तीव्रवैराग्ये तीव्रवन्दे इत्यत्रम् ।

तीव्रा स्त्री तीव्र-टाप् । १गण्डद्वयां १कटुरोहिचप्रां १रा-
जिकायां (राक्षसविद्या) मेदि० । १नदीभेदे यन्त्र० ।
१महाज्योतिष्यतां १तरदीहये १दक्षसाङ्ग राजनि० ।
१तीव्रवेगयुक्तास्त्रीपाले च ।

तीव्रानन्द तीव्र आनन्दोऽस्य । शिवे शिवसहजनाम् ।

तु दक्षो (दक्षो पा०)अक्षः हिंसायां पूतो च सक्त-आदा-पर-
अगिन् । तैति तथैति । अतीवीत् । अत् “नाभ्यसक्तवि-
धितिं चार्धधातुके” ७।१।८५। “अक्षतः चार्धधातुके इत्य-

स्यात्तुदन्तिवन्धवेऽपि “तुदन्त्यस्य चार्धधातुके” ७।१।८५
पा० अत्ते “पुनः चार्धधातुकादप्यस्यपिद्वयमिति” वि० कौ० ।
तेन “उतो दन्तिवन्धुं विद्वि” ७।१।८८ पा० अत्तात् इतीत्यस्य
“तुवद्वैट्” ७।१।८९ पा० अत्तात् “द्वैटः यतो वा” अ० नेत्यस्य
चातुदन्तिः न वितीत्यस्य तेन तुवीतः तुतः तुवीचः तुचः ।
अचि तु न । तुवति । तुम्बवोधकतुङ्गोत्पत्त्यात्तुदन्तिवत्
पितीत्यस्यात्तुदन्तिरिति वक्ष्याम” तेन तन्मते तुत इत्येव
इति भेदः । तुताव । भेदे तुजादि-अभ्यासदीर्घः । “तु तुताव
मैनमत्रोत्पत्तिरस्ते !” अ० १।८५।२ “तुजा तुतोदिन्द्रो
गातुमिन्द्रम्” अ० १।२०।५ । तु दक्षानित्यस्य अक्षि वक्ष्यं
अन्वसि विकरणास्य तुः । अक्षानमाभावश्च” भा० ।

तु अक्ष० तुद-मितद्रु० तु । १पादपूरणार्थे निरर्चके । “निर-
र्थकं तुङ्गीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम्” चन्द्राकोशः । २भेदे
१अवधारणे अवरः । १सुसुप्ते ५पदान्तरे १निमोने ७प्रथं-
सायां ८विनिन्दये यन्त्र-तत्त्व पञ्चान्तरे “आचारेण तु संयुक्तः
संपूर्णफलभाक् भवेत्” मनुः । सुसुप्ते “उद्वयानं समाचक्ष्य
अवरयानं तु कायतः । स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्रा-
च्यायामेव शुध्यति” मनुः । पूजायामेतद्योगे “तुपथ्य
पथ्यताक्षैः पूजायाम्” पा० तिङ्गन् न निङ्गन्ते “आदह
सुधाम” तु पुनर्गर्भसु जेनिरे” वि० कौ० उता नृतिः ।

तुकाक्षीरी स्त्री तुगाक्षीरी-प्रणे० । वंशरोचनायाम् हेम० ।

तुक्ष लि० तुष-वा० क्श् । तोषयुक्ते मताः पक्षा० चतु-
र्यां णक् । तोषायच तत्पक्षिणद्वेयादौ लि० ।

तुखा(प्रा)र पु० विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे । “वे चाखे विन्ध्यनि-
बन्धासुखा(वा)रासुखरासवा । अथर्क्षश्चतुस्तारः ! विवि-
तान् वेचसम्भान्” हरिवं० ५०० ।

तुगा स्त्री तुज-वा० च कश्च । वंशरोचनायां राजनि० ।

तुगाक्षीरी स्त्री तुगैव क्षीरी । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

तुथ न० तुज-रक् व्यङ्गा० अक्ष मः । अक्षिनीकु-
मारयोः शिष्यो राजर्षिभेदे । “तुथोह भुक्नु नक्षिभोद-
मेवे रविं न कश्चिन् नक्ष्वा अवाहाः” अ० १।११।१२ ।
अक्षेयमाख्याविका । “तुथो नामाक्षिनीः प्रियः कश्चि-
द्राजर्षिः । स च होपान्तरवर्तिभिः शत्रुभिरतन्त्रसुप-
द्रुतः सन् तेषां जवाय सङ्गमं भुङ्क्षु” शिवया सह
नावा प्राक्षेपोत् । सा च मौन्यैवसुसुप्तमतिदूरं गता
वाङ्मयेन भिक्षाक्षीत् । तदानीं स भुङ्क्षुः शीघ्रमक्षिनी
तुषाव” भा० । “ता भुङ्क्षुं विभिरङ्गुः सहस्रात् तपस्य
अक्षमृदधूरलोभि” अ० १।१२।१ । “ता ती. अक्षिनी तुषां

तपस्यस्तु भुञ्जन् भुञ्जन् नामकं वसुधैवकुटुम्बकम्” भा
तुप्रा जी तज-रन् न्यङ्गा० कः सार्धं यत् । जणे नि-
वष्टुः । “आयः यत् इयम् तप्याह” क० १।११।१५ ।
“तप्याह जणे” भा० निष्पद्यते नुं तप्यामिति पाठा-
नारात् । जणे न० । तदनुवारेण “पिब सद्यैवनामस्त
यस्यप्ये वषा” ८।११।२० । नुं तप्यामिस्तुद्वयनामस्त
पाठात्” भा० वस्तुतस्तु निष्पद्यते नुं तप्यं तप्यावर्ण-
मित्वे पाठः छद्मिपुस्तके तप्यामिति पतितम् । तपस्य
रात्रर्वेत्पत्नं वा० यत् । तप्युत्ते भुञ्जी ५० । “सकं
वयो न तप्याम्” क० ८।१।२२ “तप्यां तप्याम्” भा० ।
तुप्यन् नि० तज-वा० कनिष् न्यङ्गा० जस्य गः । इतिवत्ते ।
“तुवास्ता सधि तप्यानि” क० ८।१६।१७ ।

तुङ्ग पु० तुङ्गि-हिंसायां यम् न्यङ्गा० कुः । १ पुञ्जागद्वये १२ पर्वते
 १२ वषट्के हेमच० । ४ नारिकेले ११ वषट्के राजनि० । ६ वृ
 त्ति० । ७ पृथ्विविषेयस्य राशिभेदे पु० । ८ वृषभे १५८ पृ
 थ्व्याम् “अजहमभङ्गनाङ्गनाङ्गुबीरा भयवर्षिजो च
 दिवाकरादितङ्गाः । दशयिस्त्रिंशत्तुङ्गतिथोन्मृद्याशैस्त्रि-
 नवकविंशतिभिश्च तैः सप्तमीषाः” । “सप्तमीषु ज्ञानं
 क्रियहमष्टमस्योक्तुबीरान्त्ययूके दिग्गङ्गीन्मृद्वर्जतथिगरान्
 सप्तविंशच्च विंशान् । अंशानेतान् वदति यवनस्यान्त्य
 तङ्गांस्तु तङ्गांशानेवांशान् यदनभवनेजाह नीचान्-
 सुनीचानिति” ।

तद्वत्पयःकभेदप्रसङ्गम् “तुक्ते ऽर्थैः शुभचञ्चुतः शुभकरै
निमित्तैश्च दृष्टो यदा देवात् प्रत्यति सोऽपि वा शुभकरा-
नेकं द्विकं वा त्रिकम् । विज्ञेयः प्रथितो विमर्हितरिषः
श्रीश्रीबन्धोऽथवा ज्ञाप्याचार्यतपादपद्मयुगको राजा
त्रिकोचे यदा” । २० । “तुक्ते चन्द्रवशि प्रसन्नवपुनि
जगदादननुगतौ प्रख्यातोऽरिविमर्देकोऽंगदतनू राजेश्वरो
हृदयवान् । ज्ञाप्याचार्यतपादपद्मयुगको वा धर्म-
योगो गङ्गान् शीघ्रेरेव युतोऽथ वा प्रियतमेडंटे लिं-
कोषोऽपि च” । २१ । “यदि भवति स्रग्स्थो भूमिपुत्रस्तदा
वै न दिनकरसङ्खादुद्धरणेन्द्रः । अंगदतनुरभीतः
समुद्रपीपकारी प्रचतरिपुनरेन्द्रः स्थास्त्रिकोषोऽपि जातः” ।
२२ । “कल्याणः यद्यद्याच्छूनस्य तनयस्तिथ्यं यथैः संयुतो
दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैष्णातस्तदा भूपतिः ।
यात्रायाम् तरगोक्षनक्तपरिचां वानैर्वेडी कल्पते च
ज्ञाभ्रहरणीयकाविगणिता बालि त्रिकोषोऽपि च” । २३ ।
“तुक्ते पुरी मिलचनेन दृष्टो राजा भवेदिन्द्रवसान-

मूर्तिः । गजाक्षीकार्ष्वपूषवृक्षोः पृथ्वीपतिः स्वस्व
लिकोषमोऽपि । इ । “तुक्ते भगो शुभसुखसुप्रभुते च
इष्टे देवात् पुनः स यदि पश्यति मिलसंचान् । भूपा-
धिपो भवति कीर्तिवरः प्रधानो दौर्भाग्यसुखभुग्-
भगुले लिखोचे” । यु । “तुक्ते वनौ विलसणेन इष्टे
प्रचखदृष्टो नृपतिप्रधानः । न इक्षते दिग्गमने च
शुभौ लिखोषणे चापि नरेन्द्रमूर्तिः” । य । “भवति वर-
क्षीपाक्षो नीचबुद्धिः प्रतापो ह्यगजधनपूर्वो जाति-
वर्गे विरक्तः । कुटिलमतिरनीतो भूरिभास्कारबुद्ध-
क्षमसि मिथुनसंख्ये जायते मानवेन्द्रः” । रा । “नृग-
पतिवृषकन्याकर्मदृष्ट्ये च राक्षी भवति विपुलवृक्षो
राजराजाधिपो वा । ह्यगजजननौकामिच्छितः
शर्वभौषो नृपतिरभरपूज्यो राक्षसक्री चिरायुः” ।
रा । “हरिनिघनव्यवदृक्ते कीर्ति तमेतत्फलं व्यर्थं
केन्द्रे लिखोचे भाभे वा तद्वृषकं यथोद्दिष्टम्” इति
कोटीप्र० । टिकिञ्जन्को न० यद्वार्धचि० । १० वये ११ प्रधाने
१२ वसते लि० यद्वर० । “तुक्त्वमितरा नाहौ नेदं
सिन्ध्यावगाधता” भावः । ११ वये पुतुक्त्वगीजयद्वे इत्यम् ।
तुक्क प० तुक्क+कार्ष्वे क संज्ञायां कन् वा । १ पुत्राग-
इष्टे यद्वरता० १२ तुक्त्वयद्वार्धे १३ वरगवृक्ष्ये तीर्थभेदे न० ।
“तुक्कार्क्ष्यभाषाया अङ्गपारी जितेन्द्रियः । वेदानध्या-
नवत्तल कृषिः वारक्षतः पुरा । तल वेदेषु नष्टेषु सुनेर-
द्विरसः सुतः । कृषीणासुत्तरीयेषु कृपविष्टो यथासु-
खम् । षोडशारेण यथान्यायं सख्युपशारितेन च ।
येन यत्पूर्वमध्यक्षं तत्तुर्वं सद्युपस्थितम् । कृषयस्तत्र
देवाश्च वदन्तोऽग्निः प्रजापतिः । हरिनीरावयस्तत्र
महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः सह
महाद्युतिः । अयुं नियोजयामास याजनार्थं महा-
द्युतिम् । ततः स चक्रो भगवान् कृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा । आच्छादनेन
तन्नाम्निं तर्पयित्वा यथाविधि । देशः स्वधनं याता
कृषयश्च यथानतम् । तदरण्यं प्रविष्ट्य तुक्कं राज-
सत्तम ! । पाथं प्रपश्यत्सखिचं खिया वा पुष्टस्य वा”
भा० व० ८५ अ० । तत्कथा इत्या

तुङ्गवूट ३० तम' कूटमस्य । उच्चस्थले पर्यंतमेवे ।

तुङ्गनाभः ५० तङ्गो नाभिरस्य । कीटभेदे । तङ्गो नाभयङ्गे
दृश्यम् । [दृश्यम् । तुङ्गराष्ट्रादयोऽप्यत्र ।

तुल्लभ न० वर्गः । कथादीनामवराधौ जेनादौ तुल्यवत्

तुङ्गभद्र उ० तुङ्गोऽपि भद्रः । १मदोक्तकरिणि दक्षिणस्थे
२नदीभेदे स्त्री मेदि० । “शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्राक्षणावेधे-
त्वादि” भाग० ५।१६।१८ स्त्री० भारतस्थनदीकथने ।
“तुङ्गभद्राजनं खाडु क्षिग्वं प्रोक्तं तथा गुरु ! ।
कण्डूपित्ताफटं प्रायः सात्त्व्यं मेधाकरं मतम्” राजनि०
तज्जलगुणा उक्ताः ।

तुङ्गबीज न० तुङ्गस्य शिवस्य बीजम् । १पारदे । “तुङ्गबीज-
समायुक्तं गोलयन्त्रं प्रसाधयेत्” सू० वि० “तुङ्गो महादेव-
स्य बीजं वीर्यं” पारद इत्यर्थः” रङ्गना० ।

तुङ्गवेणा स्त्री नदीभेदे “तुङ्गवेणा जणवेणा कपिला शोण
यव च” भा० व० २२१ अ० । “विनदीं पिङ्गलां वेणां
तुङ्गवेणां महानदीम्” भा० भी० ६अ० ।

तुङ्गरस उ० तुङ्गः चो रसोऽस्य । गन्धद्रव्यभेदे “काला-
गुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च” भा० आ० १२७ अ० ।

तुङ्गशेखर उ० तुङ्गसञ्ज्ञेश्वरस्य । १पर्वते शब्दभा० । २उच्चशेख-
रयुक्ते लि० । कर्म्म० । ३उच्च शेखरे न० ।

तुङ्गा स्त्री तुङ्ग+टाप् । १वर्गशोचनायां २शस्याञ्च राजनि० ।

तुङ्गिन् लि० तुङ्गं मेहादिकं स्थानमाश्रयत्वेनाख्यस्य इति ।
उच्चस्थिते यज्ञे शमहाशतावर्था स्त्री डीप् राजनि० ।
४प्रधानस्थानस्थे लि० । [३रात्रौ शब्दार्थवि० ।

तुङ्गी स्त्री तुङ्ग+गौरा+ङीप् । १हरिद्रायां २वर्षरायां मेदि० ।

तुङ्गीनास उ० तुङ्गी हरिद्रेव पीता नासाऽस्य । १कीटभेदे ।

“तुङ्गीनाभो विचिलकस्तालको नाहकस्तथा । कोठा-
गारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः । तुङ्गनाभः सर्प-
पिकोऽवलगुली शम्बु कस्तथा । अग्निकीटश्च धोराः स्यु-
र्हाटग प्राणनाशनाः” सुश्रु० ।

तुङ्गीपति उ० तुङ्गाः रात्रेः पतिः । निशापतौ चन्द्रे लिङ्गा०

तुङ्गीश उ० कर्म्म० । १शिवे २लण्णे ३सूर्ये च शब्दर०
तेषां प्रधानस्थानस्थित्या तथात्वम् । इति० । रात्रौ ४चन्द्रे ।

तुच् उ० त्वच-किप् बा० संप्रसा० तुज-किप् वा प्रुषो० जस्य
चः । १अपत्ये निघण्टु । “तुचे तनाय तत्सु” ऋ० ८।
१८।१८ । “तुचे पुत्राय” भा० । “तुचे तु नो भवन्तु”
८।७।१४ । “तो जयति पितुर्दुःखादिकमिति तुच् पुलः
तक्” भा० । प्रुषो० जस्य चः इति भेदः । हेमचन्द्रे तु
जान्ततयाऽयं पठितः भेदे तु सर्वत्र चान्त्वनेव प्रयोगः ।

तुच्छ न० तद-सम्भ० किप् तदा व्यचया क्ति लो-क ।
१पुलाके (तप) २हीने, उष्णाः ३न्ये अमरः ४अत्ये
हेमच० । ५न्ये च लि० । “किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन

नश्वरैः । अमर्त्यैरर्षसङ्घासैर्निस्तानन्दधरोदधेः” भाग० ७।७।

१८।८५ नीलोत्पलेऽस्त्यायाञ्च भावप्र० । ७मन्दे अलीके च लि०

तुच्छद्रु उ० कर्म्म० । एरण्डद्रुचे शब्दच० ।

तुच्छधान्यक न० कर्म्म० । (मुषी) पुलाकु अमरः ।

तुच्छ न० तुच्छ-वेदे स्वार्थे इगर्थे वा यत् । १तुच्छगन्धार्थे २तुच्छ-

कक्षे च “तम आसीत्तमसागूढमप्येऽप्रकैतं खलिलं सर्वमा

इदम् । तुच्छेनाश्वपिहितं यदासीत्तपसकनूनाङ्गना

जायतेकम्” । ऋ० १०।१२६।१ अयमर्थः । ननुक्तप्रकारेण

यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म ?

जायमानस्य अनिक्रियायां कर्त्तृत्वेन कारकत्वात् का-

रकं च कारणावान्नरविशेष इति कारकस्य सतो

नियतपूर्वण्यवर्तित्वस्यावश्यम्भावात् । अथैतद्विषयपरि

जिहीर्षया अनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते

कथं तस्य जन्म ? अत आह । तमसागूढमप्य अग्रे

सृष्टेः, प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत्तमसा-

गूढम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमाहणोति

तद्वत् आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान् मायापरसंज्ञं भावरूपा-

ज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं

कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आदकात्तत्त्वमसो

नामरूपाभ्यां यदाऽविभवं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते ।

एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यसम्पद्यत इत्यसङ्गाटि-

नोऽसत्कार्यवादिनो ये मग्नन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु-

कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् कथं

नाशीद्भज इत्यादि निषेधः । तत्राह तम आसीदिति ।

तमोभावरूपाज्ञानं मूलकारणं तद्रूपता तदात्मनाम् ।

यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत

इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्त्तृ आवाय्यत्वा-

ज्जगत् कर्म्म । कथं तयोः कर्म्मकर्त्तृत्वादात्म्यम् ।

तत्राह अप्रकैतमिति । अप्रकैतमप्रज्ञायमानम् । अय-

मर्थः । यद्यपि जगतत्त्वमसश्च कर्म्मकर्त्तृभावोयौक्तिको न

विद्यते तथापि व्यवहारदशायाभिव तस्यां दशायां

नामरूपाभ्यां विस्मृतं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् ।

अतएव सनुना अयते “आसीदितं तमोभूतमप्रज्ञातम-

लक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसन्नमिव सर्वतः” इति ।

कृतो वा न प्रज्ञायते तत्राह खलिलम् । सन्न-गतौ ।

औष्णादिक इत्यच् । इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् खलिलं

कारणेन संगतमविभागापन्नम् आसीत् । अतोर्बुद्धि-

तिपि वृद्धत्वं कन्दशीतीडभावे हल्ङ्ग्रावश्च इति

तिक्तोपे तिप्यनक्तोः पा० इति पथ्युदासाङ्काराभावः ।
यद्वा सन्निवृत्तिरिति लुप्प्रोपजनम् । सन्निवृत्तिरिव । यथा श्री-
रेखाविभागापक्षं नीरं दुर्घिज्ञानं तथा तमसाऽपि भा-
गापक्षं जगत्तमसां विज्ञातुमित्यर्थः । ननु विविधविचित्र-
रूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथयितुं शक्तेन तमसा श्रीरेण
नीरस्येवाभिभवः । तथा तमोऽपि श्रीरेण हलवदित्ये-
वोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवस-
म्भन इत्यत आह तच्छ्रेनेति । आसमन्ताद्भवतीत्याहु
तच्छ्रेने । कन्दो यकारोपजनः । तच्छ्रेने तच्छ-
कत्वेन सदृशविलक्षण्येन भावरूपाज्ञानेनापिहितं आदि-
तमासीत् भाष्यम् ।

तुज दीप्तौ चुरा० उभ० अंक० सेट् इदित् । तज्जयति ते अत-
तज्जत् । तज्जते ।

तुज प्रापणे हिंसायाञ्च आ० पर० सक० बले अक० सेट्
इदित् । तज्जति अतज्जोत् । ततज्ज ततज्जतः । “तज्जे
तज्जेय उत्तरे लोभाः” ऋ० १।७।७ । इमांश्च वसधिक्षत्य
“तज्जतेर्दानकर्म्मणः तज्जे तज्जे दाने दाने” इति ६।१७
निरुक्तोक्तेः । दाने च ।

तुज हिंसायां आ० पर० सक० सेट् । तोजति अतोजीत् ।
तोज । वेदे तुजादि० अभ्यासस्य दीर्घः । त्रुजानः ।
प्रेरणे च “आ यां तोके तनये त्रुजानाः” ऋ० ७।६७।
६ । “प्रायसोके तनये त्रुजाना” ७।८४।५ । “त्रुज-
जानाः प्रेर्यमाणः” भा० “अस्मा इत्त प्रमया त्रुजानः”
निरु० ६।२० धृता ऋक् ।

तुज्ज पु० तुजि-बले अच् । वज्रे निघराटुः ।

तुट कवचे तद० कुटा० पर० अक० सेट् । तुटति अतुटोत्
तुतात् । [च हरिवं २७७ अ० ।

तुटितुट पु० शिने । “नमस्तुण्डाय तच्छाय नमस्तुटितुटाय
तुटम् पुंस्त्री० तुट-वा० उभ० । उन्दुरौ लिङ्गा० ।

तुड भेदे त० कुटा० पर० सक० सेट् । तुडति अतुडोत् तुतोड ।
तुड निष्पीडने आ० आ० सक० सेट् इदित् । तुण्डते अत-
ण्डित । ततण्ड । तण्डते ।

तुड द्विधाकरणे आ० पर० सक० सेट् । तोडति अतोडोत्
अदित् । अततोडत्-त ।

तुडि स्त्री तुड-इन् किञ् । तोडने ।

तुड्ड अनादरे आ० पर० सक० सेट् । तुड्डति अतुड्डोत् ।
अयं दोषध इत्यन्ये तन्मते किपि तुड्ड-डोषधत्वे तुड्ड-
इति भेदः ।

तुण कुटिचीकरणे त० पर० सक० सेट् । तुणति अतोणीत् ।
ततोण ।

तु(ठ)णि पु० तुण+सङ्कोचे इण् वा० पुषो० । १ कुणिरोगे
अमरटीकायां श्रीरेखामो २ नन्दिहसे राजनि० । “तुणी-
रुजः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः । तिक्तो याही
हिमो दृष्यो व्रणकुशान्तिपित्तकृत्” भावप्र० ।

तुणिक पु० तुणि-स्वार्थे क । नन्दिहसे राजनि० ।

तुण्ड न० तुडि-तोडने अच् । १ सुखे अमरः । “अयस्तुण्डै-
रुलुखलैः” हरिवं० २४५ अ० । “स तेन पतगेन्द्रेण
यत्तुण्डस्तुखलतः” भा० आ० १२ अ० । “दीर्घनख्या
दीर्घान्यो दीर्घतुण्डाश्च भारत !” भा० श० ४७ ।
२ शिगे पु० तुटितुटगण्डे इत्यम् । शराण्यभेदे । “तुण्डेन
च नलस्तत्र पटुजः पनसैन च” भा० व० २८४ अ० ।

तुण्ड(ण्ड)केशी स्त्री प्रशस्तं तुण्ड(ण्ड) कन् तद्-र-
यति रिते वा र-र-अण् १ कार्पास्याम् तस्याः फलसुख-
विदारि हि विलीयं फलहेतुकार्पासोत्पत्तिः । २ विम्बिका-
याम् (तेलाकुचा) तस्याः फलेन हि सुखाङ्गोपसादृश्यादा-
नात् तथात्वम् । स्वार्थे क लुङ् । तुण्ड(ण्ड)केशि-
कायल अमरः । संचायां कन् । विम्बिकायां राजनि० ।

तुण्डदेव पु० तुण्डरूपो देवः तुण्डेन दीव्यति दिव-अच्
वा । नृपभेदे तस्य विषयो देशः ऐयुका० भक्तल् । तुण्ड-
देवभक्त तदीये विषये देवो पु० ।

तुण्डि पु० तुण्ड-इन् । १ सुखे, २ चञ्चौ च । ३ विम्बिकायां,
४ वन्दायां, उष्णा० । ५ नाभौ स्त्री गन्द्रत्ना० वा
ङीप् । स्वार्थे कन् उत्तार्येप् । इतन्दी साधवः तुण्डिभ-
गन्दे दशग्रम् ।

तुण्डिका स्त्री तुण्डम् तदवयवाधरसादृशग्रन्थस्याः उन् ।
१ विम्बिकायां तत्फलस्यास्यावयवाधरसादृशग्रन्थत्वात् ।
स्वार्थे क । नाभौ गन्द्रत्ना० ।

तुण्डि(ण्ड)केशी स्त्री तुण्डे (ण्डौ) मुखे कायति कै-क
तुण्डि(ण्ड)कः ओष्ठः तत्र रिते तन्मन्त्रधोमाधारत्वात् देश-
अच् गौरा० ङीप् । विम्बिकायाः (तेलाकुचा) । गन्द्रत्न० ।

तुण्डिभ(ल) लि० तुण्डि+भ सिष्ठा० लच् वा ।
१ तुन्दिहसे (मु०) युक्ते । अमरः । “तुन्दि(ण्ड) वलिय-
टेर्मः” पा० सू० । भूर्निष्ठोपधोऽयमिति साधवः । लालो
२ सुखरे उष्णादि० ।

तुण्डिल पु० गर्भोपद्रावके अंतुरभेदे । “अपेपन्तसुदुम्बलं तुण्डे-
लसतं शाकुलम्” कथ० ८।६।१७ ।

तुतात ५० भीमांसकभेदे । तत्र प्रोक्तं ठक् । तोतातिक तत्-
प्रोक्तभीमांसदार्ढ्ये । तन्मतश्च दिङ्मात्रम् अर्हच्छब्दे
३८० पु० दर्शितम् । “भैवाद्यावि गुरोर्मतं न विदितं
तोतातिकं दर्शनम्” सा० ट० ।

तुतर्वणि ५० तुणौवनिर्भजनस्य वेदे प्रथो० । १ तुणौभजने ।
“यज्ञायज्ञायः समानां तुतर्वणिः” ऋ० १।१६।१ “तुतर्वणिः
स्वरमाणः संभजमानः” भा० । [त्यत्-त ।

तुथ स्तुतौ अट० चु० उभ० सक० सेट् । तुथयति ते अतु-
तुथ ५० तुट-एक । १ यावणि उण० । २ च्यनौ संक्षिप्तसा० ।
(तुंते) १ अञ्जनभेदे न० । ४ भील्याम्, ५ छन्दोनायाञ्च
स्त्री हेमच० । स्वार्थे क । तत्कार्थे । रसनाञ्जनस्य गु-
णादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“तुथं ताकोपपातुर्हि किञ्चित्ताकोणं तद्भवेत् ।
किञ्चित्ताकोणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणश्च तत् । तुथकं
कटुकं क्षारं कषायं वासकं लघु । लेखनं भेदनं ग्रीतं
चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषादसङ्कटकण्डूघ्नं खर्पर-
श्चापि तद्गुणम्” भावप्र० यस्य गोक्षनम् “विषादां मर्दये-
त्तुथं माजारीरक्तपोतयोः । टगांश्च टङ्गं दत्त्वा पचेत्
लघुपटे ततः । पटं टङ्गा पटं चौद्रैर्देयं तुथविशुद्धये”
भावप्र० “कासीसं रोचनां तुथं हरितालं मनः-
शिलां सुशुतः । [२ मयूरकण्ठे च राजनि० ।

तुथाञ्जन न० कर्म० । १ अञ्जनभेदे (तुंते) । तद्वर्णन्यात्
तुथ ५० तु-थक् तुट-वधे थक् प्रथो० या । १ छननकर्मणि
“तुथोऽगि जनपारयो नभोऽसि” तात्पर्यब्रा० १।४।३।
“तुथतेर्वधकर्मणिः तुथः रजःप्रवृत्तीनां हला”
भा० । २ अङ्गणि । “तुथोऽसि विश्ववेदाः” यजु० ५।३१ ।

“हे ब्राह्मणः कस्मिन् त्वं तुथो विश्ववेदाऽसि । ब्रह्मा
नै तुथः” इति श्रुतेः । ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्व-
वेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुषगच्छेन देवान् प्रति दक्षिणानां
विभागकर्त्ता पृथक् उच्यते तदाह तत्तिरिः “तुथो ह
स्व वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति” । “ब्रह्मा
नै तुथः” गत० सा० ४।३।४।१६ । श्रुतेः । २ दक्षिणावि-
भाजके ब्रह्मरूपे शब्दस्मिन्भेदे ।

“तुथो वै विश्ववेदा विभजति” ब्रह्मा वै तुथस्तदेना
ब्रह्मणा विभजति । ब्रह्मा वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च
वेद तुणो ह्यस्यैता दक्षिणीयायैव दत्त्वा भजति नाद
क्षिणीयाय” । “रूपेषु वो रूपनामभ्यां तुथो यो
विश्ववेदा विभजतु” । यजु० ७।४५ “किं च तुथो ब्रह्मा-

रूपः प्रजापतिर्वा युष्मान् विभजतु यथायोग्यस्त्वितिग्न्यो
विभज्य ददातु “ब्रह्म वै तुथ इति श्रुतेः” वेददी० ।

तुट व्यथने तुदा० उभ० सक० अणिट् । तुटति ते अतौत्सोत् ।
अतुत्त तुमोद तुटरे “तुटरे गदयाचचारोन्” । “अतौत्-
सोत् गदयाङ्गदम्” भट्टिः । “इषुभिरिव मानसं कामिनां
तुटति कुसुमचापः” ऋतु० । “यथा तुटति मन्मथिणि”
भा० स० २५३० ।

तुदादि ५० गप्रत्ययनिमित्ते धातुसमुदाये स च गणः कविकल्पे
धातुवज्जेन पठितः । “तुदादिभ्यः णः” पा० ।
आ+स्यग्यव्ययने । “प्रतोदनातुदन् ध्वगम्” मनुः । “धतुः
धोट्रातुद्य कर्णेन धीरम्” भा० आ० १ अ० ।
निस+निष्पीडने । “स्त्वचिभिरिव निस्तुद्यते दम्पत्य इव
पिपीलिकाभिः” । [२ य तटपत्ये पुंस्त्री० ।

तुद लि० तुद-क । व्यथके । तस्यापत्यं तुम्हा० टक् । तौ-
तुन्द न० ० ण अर्दने अट् टा० नि० । उदरं धमरः ।
तुन्दकूपी स्त्री सुखः कूपः कूमी तुन्दस्य कूमीय । १ नाभौ
त्विका० । स्वार्थे क । २ तुन्दकूपिकापत्यं हेमच० ।

तुन्दपरिमृज ५० तुन्दं परिमार्ष्टि परि+मृज-क इत० ।
१ यलमे २ सन्दे । अण् । तुन्दपरिमार्जोऽप्यत्र रसानाथः
तुन्दमृज लि० तुन्दसुदरं मार्ष्टि मृज-क । १ यलमे २ सन्दे
च हेमच० ।

तुन्दादि ५० “तुन्दादिभ्य इलच्” पा० अस्तुर्थे इलच्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दमणे स च गणः । पा० ग० सू० उक्तो यथा
“तुन्द उदर पिचण्ड यग्वीरिह (स्वाङ्गादिह, जौ) विवृद्धौ
कर्णौ यस्य स्तः कर्णिलः” । चादिनिठनौ मलप् च ।
“तुन्दिलः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दयान्” सि० कौ० ।
तुन्दिक(ल)(भ) लि० तुन्दं विद्यतेऽस्य ठत् । तुन्दि+भ
तुन्द+इलच् वा । तुन्दिभुक्ते (भुँडि) युक्ते ।

तुन्दिक्कर ५० तुन्दं कराति क-अच् (भुँडि) युक्ते तुन्दिक्ते
त्विका० । [स्त्रियां ङीप् ।

तुन्दिन् लि० तुन्दोऽस्यस्य इति । तुन्दयुक्ते (भुँडि) युक्ते
तुन्दिलफला स्त्री तुन्दश्च क्वहत्फलमस्याः । तपुष्याम्
(गद्या) राजनि० ।

तुव ५० तुद-क्त । १ तुन्दित्ये (तुंटे) धमरः । २ व्यथिते,
३ छिन्ने च लि० । स्वार्थे क । कालैवार्थे ।

तुवधाय ५० तुजं बिज्जं वयति जे-अण् । १ सौचिके,
२ कृत्वाजीविनि (हरजी) धमरः । “शैलपुत्रवायाङ्गं
कृतमृष्टाद्यमेव च” मनुना तद्वज्जमणं निषिद्धम् ।

तुम्बसेवनी स्त्री तुम्बं विद्मं शीव्यतेऽनया शिव-करणे ल्युट्
ङीप् । सचीभेदे 'प्रवेश्य तुम्बसेवत्या सुम्बो शीव्येत् ततः
परम्' सञ्चतः । [तुत्तुम्बतः तुत्तुम्बथ ।

तुन्प बधे स्वा० सक० पर० सेट् । तुम्बति अतुम्बोत् । तुत्तुम्ब
तुन्प बधे सक० क्लोणे अक० तु० पर० सेट् । तुपति-तुम्बति
अत्(पी)म्बोत् । तुत्(प)म्ब तुत्(प)म्बतः तत्तुपिथ तुत्तुम्बथ
तुन्फ बधे स्वा० पर० सक० सेट् । तुम्बति अतुम्बोत् ।
तत्तुम्ब तुत्तुफ(म्ब)तुः । तुत्तुम्बथ ।

तुन्फ बधे सक० क्लोणे अक० तुटा० पर० सेट् । तुफति तु-
म्बति अतु(तु)म्बोत् । तुत्(तु)म्ब तुत्तुफ(म्ब)तुः तुत्तुफिथ
तत्तुम्बथ ।

तुप बधे स्वा० पर० सक० सेट् । तोपति अतोपीत् । तुतोप ।
तुप बधे सक० क्लोणे अक० तुटा० सुचादि० पर० सेट् । तुम्बति
अतोपीत् । तुतोप । पारस्व० सट् । प्रस्तुम्बति ।

तुप अर्द्धने चरा० उभ० सक० सेट् । ददित् । तुम्बयति ते
अतुम्बत्-त् तुम्बते । [अतोपीत् । तुतोफ ।

तुफ बधे सक० क्लोणे अक० तु० सचा० पर० सेट् । तुम्बति
तुफ बधे स्वा० पर० सक० सेट् । तोफति अतोपीत् । तुतोफ ।
तुम्ब अर्द्धने वा चुरा० उभ० सक० पञ्चे स्वा० पर०
सेट् । ददित् । तुम्बयति ते तुम्बति अतुम्बत्-त् अतु-
म्बीत् । [लृटित् । अतुम्बत् अतोभिष्ट । तुतुमे ।

तुभ हिंसे स्वा० आत्म० लृङि उभ० सक० सेट् । तोभते ।
तुभ हिंसायां दिथ० क्त्वा० च पर० सक० सेट् । तुम्बति
तुम्बाति अतोभीत् । तुतोभ "संशुद्धो सृष्टिनात्तन्नाद-
कूटोऽनु भहोदरम्" "अश्वान् विभीषणोऽतुम्बात्" भट्टिः ।

तुम प्रेरणे आह्वनने च तुम्बगच्छे भाषयः । सक० स्वा०
पर० सेट् । तोमति अतोभीत् तुगोभ तुम्बः । तोमरः ।
तुमुर न० तुमल+अथ रः । तुमुले अमरटोका ।

तुमुल पुंन० भौ० तु-मुलन् । परम्परसंघातेन बहुने युद्धे
= कलिग्रन्थे सेटि० श्व्याकल्युद्धे न० लिका० ।
"बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोः" रघुः ४४ लुलमाते लि० ।

"उभयोरपि पार्श्ववर्त्तिनां तुमुलेनार्चयेण वेजिताः" रघुः
तुम्ब पुंस्त्रो० तुम्बति रुचिं तुवि-अर्द्धने अच् । यलावृषाम्
भरतः । २८ हृत्फलायाम्, राजनि० । श्यामलक्यां,
४ गवि च स्त्री । रुचार्थे क तत्त्वार्थे शब्दरत्ना० । स्त्रीगव्यां
अलाव्यां स्त्री लिका० । टाप् ।

तुम्बर न० तुम्बं तदाकारं राति-रर्षि आदाने क । (तामपरा)
वाद्यभेदे तुम्बरचक्रम् । शतसुगन्धर्वे च ।

तुम्बरचक्र न० नरपतिजयचक्रोक्ते चक्रभेदे चक्रगच्छे २८०४
पु० दृश्यम् ।

तुम्बर पु० गन्धर्वभेदे । "सुप्रिया चातिबाहुच विख्यातो च
हाहःहृहः । तुम्बरश्चेति चत्वारः अतः गन्धर्वस-
त्तमाः" भा० आ० ६५ अ० ।

तुम्ब(ष)वन न० देशभेदे स च देशः इ० सं० दक्षिणस्यासक्तः
"अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे" तुम्ब(ष)वनकार्मण्येयक या-
स्योदधितापमानमा ऋषिकाः" १४ अ० ।

तुम्बि(म्बी) स्त्री तुवि-इन् । यलावृषां (लाव) शब्दरत्ना०
वा ङीप् तत्त्वार्थे अमरः । "तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात्"
ति० त० नयस्यां तद्गुणनिषेधः । स्त्रार्थे च । तुम्बिका
तत्त्वार्थे कटुतुम्बप्राञ्च राजनि० ।

तुम्बिनी तुवि-णिनि ङीप् । कटुतुम्बप्रां राजनि० ।

तुम्बिपुष्प न० तुम्बेरिव पुष्पमस्याः । लताम्बुजे हारा०
इत० । यलावृष्ये च ।

तुम्बुक न० तुवि उक् । अलावृष्ये हृङ्ङचन्द्रः ।

तुम्बुर पु० विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे । "ये चान्ये विन्ध्यनिज-
यास्तु(पा)त्पारास्तुम्बुरास्तथा" हरि० ५ अ० । [सेटि० ।

तुम्बुरी स्त्री तुवि+वा० उर गौरा० ङीप् । शस्यां शधन्याके च
तुम्बुर पु० गन्धर्वभेदे जटा० । श्वहृदपासकभेदे हेम० ।

"गन्धर्वैः संहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरः" भा०
आ० १०३ अ० । श्वहृदभेदे । "तुम्बुरः सौरभः सौरोवनजः
सानुजोऽन्यतः । तुम्बुर प्रथितं तित्तं" कटु पाकेऽपि तत्
कटु । कृच्छोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघुं विदाहि च ।
पातस्त्रेष्णान्निकर्णोऽग्निरोरुगुह्यताजनीन् । कुश्रून्वा
रुचिश्चासप्रीहलक्ष्णाणि नाशयेत्" भाषप्र० ।

तुम्ब लि० तुम-प्रेरणे आह्वनने च रक् । प्रेरके शङ्खके च
"सत्वाह्वं दाष्टुं तुम्बिन्द्रम्" ऋ० ४।१७।८ । "तुम्बं
प्रेरकम्" भा० "आगत्या तुम्बो हृषभो मरुत्यान्" ऋ०
१।५।१ । तुम्बः आह्वना तुमिराह्वननार्थः" भा० ।

तुम्ब त्वरणे जुहो० पर० अक० सेट् । तुतोर्भि अतोरीत् ।
तुतोर् । वेदिकोऽयम् धातुः "अपाभिषेदूर्ध्वस्तर्तुराणाः"
५०।६।८।१। ताम्बोल्ये चानगं । अभ्यासस्यातोऽत्वं च
"सङ्गृहे तुरतस्तुरस्" ऋ० ६।१।८।४ "अर्को वा यजुर्गते ते"
स० २।२।१२।४। वेदे गणव्यत्ययः पदव्यत्ययश्च । असादल-
चुरादित्वमपि । तुरवति । "तुरयश्चृत्तुज्यः" ऋ० ४।३।७।

तुम्ब लि० तुर-क । वेगवति । "प्रं तव्यसो नम उक्तिं तुरस्या-
हम्" ऋ० ५।४।१।६ "नक्षिन्वा गुरो न तुरो न ध्रु-
वम्" ऋ० ५।४।१।६ ।

“णुर्न” ६।१५।५ । घञर्थे भावे क वा । २नेगे तुरगः ।
तुरग पुंस्त्री तुरेण गेन गच्छति गम-ड । चोटके कमरः
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “तुरगगताङ्गलस्य परमेकतुर-
 ग्गजननः” । “उच्चङ्गु गन्तुं तुरगासदोषः” भाषः
 २चित्ते मेदिनिः । सुगन्धोद्ये तुरां वेमं गच्छतीति वाक्यम् ।
तुरगगन्धा स्त्री तुरगस्यैव गन्धोऽस्याः । अश्वगन्धायां राजनि-
 ६त० । अश्वस्यगन्धे पुं० । तुरङ्गगन्धादयोऽप्यत्र रत्नमा० ।
तुरगदानव पुं० तुरगाकारो दानवः शा०त० । केशिदानवे ।
 “यत्नास्ते स हि दुष्टास्मा केशी तुरगदानवः” “कृतं तु-
 रगदेत्येन सर्वान् गोपान् जिघांसता” हरिवं० ८।५० ।
तुरगग्रन्थ चर्च्य न० तुरस्यैव ग्रन्थचर्चम् । स्त्रिया अस्माभे
 तत्प्राप्त्यर्थे व्रतभेदे लिता० । [संगीतदा०] उक्ते तालभेदे ।
तुरगलीलक पुं० “कृतं हन्तं विरामालं लघुसुरगलीलके”
तुरगातु लि० तुरेण गातुः गम-वेदे वा० ङातु । १।२।५
 गमनकारके । २।२।५ गमने च “अनच्छये तुरगातु जीव
 मेजदुधुवम्” १।१६४।२० । “तुरगातु खव्यापाराय
 गमनम्” भा० ।
तुरगानन पुं० तुरगस्थाननिवासनमस्य । १।१६४।२०
 वदने । देशभेदे स च देशः ६० स० १४ अ० उत्तरस्या-
 सक्तः । “उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रमे “त्रिगन्तुं तुरगा-
 ननाश्रयस्थाः” ।
तुरभिन् लि० तुरगो वाहनत्वेनाख्यस्य इति । अश्वारो-
 हिण्ये मच० । तुरङ्गिन् प्रभृतयोऽप्यत्र “तुरङ्गिभिर्य-
 त्निचङ्चवेगाः” भाषः ।
तुरगी स्त्री तुरगसङ्गोऽस्यस्या अच् गौरा०ङीप् । १।२।५
 गन्धायाम् मेदि० । तुरग+जातो ङीप् । २।२।५ तुरगजाति-
 स्त्रियाच्च ।
तुरङ्ग पुंस्त्री० तुरेण गच्छति गम-ख सप्त वा ङिप् । १।२।५
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २।२।५ न० शब्दरत्ना० ।
 “नियोज्य तं गेन तुरङ्गरथे” रघुः । तुरगसङ्गे उदा० ।
तुरङ्गक पुं० तुरङ्ग इव कायति कै-क । १।२।५ चोषावणे
 रत्नमासा० । स्त्री क । २।२।५ चोटके । [महिषप्रां राजनि०] ।
तुरङ्गहिषणी स्त्री तुरङ्गोद्विष्यतेऽवया वा० क्यु-ङीप् ।
तुरङ्गप्रिय पुं० ६त० । यने राजनि० ।
तुरङ्गम पुंस्त्री० तुरं गच्छति गम-ख सप्त । १।२।५ चोटके कमरः
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “अवेहि मां प्रीतयते तुर-
 ङ्गात्” रघुः । “रवातसं सङ्क्रमिते तुरङ्गमे” रघुः ।
तुरङ्गवक्त्र पुं० तुरङ्गस्यैव वक्त्रमस्य । अश्वाकारैश्च केश्वरे

जटाधरः तुरङ्गवदनादयोऽप्यत्र कमरहेमचन्द्रौ ।
तुरङ्गारि पुं० ६त० सेवनेऽश्वनाशके १करवीरे दृष्टे । आत्मा
 तद्वद्भेषिणि २महिषे च रत्नमा० । [लतायाम् राजनि०]
तुरङ्गिका स्त्री तुरङ्गः तदाकारोऽस्यस्याः ङन् । देवदाशी-
तुरङ्गी स्त्री तुरङ्गसङ्गोऽस्यस्याः अच् गौरा०ङीप् । १।२।५
 गन्धायां रत्नमा० तुरङ्ग+जातो ङीप् । २।२।५ चोटके जाति-
 स्त्रियाच्च । [श्री(गङ्गी)त् ।
तुरण त्वरायां कण्ड्या० पर० अक० षेड् । तुरगयति अतुर-
तुरण न० जु० तुर-वा० भावे क्यु । क्षिप्रगमने “हरेतस्तुरणे
 तुरग्युः” १।१२।५ । “तुरणे क्षिप्रगमने” भा० ।
तुरण्य पुं० तुरण्य-कण्ड्या० भावे घञ् । त्वरायाम् । “उपस-
 स्तुरण्यसत्” १।१२।५ । “तुरण्यसदुत्तरया वीद-
 तीति” भा० ।
तुरण्यु लि० कण्ड्या० तुरण्य-उन् । त्वरायुक्ते । “तस्य युक्तास
 स्तुरण्यस्तुरण्यवः” १।१२।५ । “तुरण्यवः त्वरायुक्ताः” भा० ।
तुरम् अथ० अद० जु० तुर-वा० अस् । त्वरायाम् । “तुरं
 यतीषु तुरयसृजिष्यः” १।१२।५ ।
तुरस् न० अद० चु० तुर-असन् । त्वरायाम् । “आयस-
 स्तुरस्ये” १।१२।५ ।
तुरायण न० तुर-क तस्यायनं “पूर्वपदात् संज्ञायाम्” पा०
 णत्वम् । १।२।५ भेदे षि०कौ० । २।२।५ अस्मिन् कमरः त्वरितस्य
 हि गमनस्य वृत्तवतीति तस्य तथात्वम् । २।२।५ भेदे
 “तुरायणं वैशाखपक्षपञ्चम्याम्” “चेलस्य वा” कात्या०
 २।१।५ । २।२।५ । “तुरायणं सत्त्वमाम” कर्कः तद्विधानं
 तत्रैव उत्तरतो दृश्यम् । अत उक्तं निष्पन्नानि
 आ० औ० २।१।५ । उपक्रमे । “संवत्सरिकाणि”
 २।२।५ । “दृष्टयनानि संवत्सरेण संवत्सरैर्वा साध्यानि”
 नारा० तुरायणम् ४।२० । तद्विहितं इतिभिरवर्तनं
 “तुरायणं हि व्रतमप्यष्टमक्रुधनोऽकरवं लिङ्ग-
 तोऽवदान्” भा० आह० १।२ अ० । तुरायणं यज्ञभेदमाव-
 र्त्तयति ङञ् । तोरायणिक तद्व्यपकारके ।
तुरासाह पुं० तुरं त्वरितं साहयति अग्निभवति जु० साहेः
 क्तिप् पूर्वपददीर्घः । १।२।५ अस्मिन् कमरः अथ हस्तादौ सपि
 हस्य ङत्वे णत्वम् । तुरासाह-असाहौ तु न णत्वं
 तुरासाहमित्यादि “तुरासाहं प्रोवाय धाम आयन्मुवं
 ययुः” कुमा० । “कावेनारिवधात् प्रीतः तुरासाहिव या-
 क्तिष्म” रघुः “तुरासाहं विव्रमूते” तुरापञ्च ! हरिवं०
 २।२।५ अ० । २।२।५ स्तुति ।

तुरि(री) स्त्री तुर-इत् “इन्धात् कित्” उणा० किञ्च वा ङीप् । तन्मवायस्य काठादिनिमित्ते वयनसाधने (माकु) इव्ये “तद्गटचातुरीतुरीति” नैष-तुरीतन्तुसंयोगः जग-दीगः २त्तरायुक्तमात्रे । “इषा कृषितीव तुर्थे” ऋ० १०।१०६ । “तुर्थे त्वरमायायै संभवत्यै जनतायै” भा० ।

तुरीप लि० तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तूर्ण+आप-क प्रथो० । तूर्ण व्यापके । “तुटा तुटा तुरीपोऽङ्गुत इन्द्राग्नी पुष्टिर्वज्रिनी” यजु० २१।२० । तुरीपः तूर्णमाप्नोति तुरीपः” वेददो० । “तच्च तुरीपमङ्गुतम्” १।१४०।१ । “तुरीपं तूर्णं व्यापि” भा० कृत्रितपुस्तके तुरीयमिति पाठः सद्वादोपात्त भाष्य व्याख्यादर्शनात् तुरीपपाठस्यैवोचितत्वात् । [चतुरीयीत् ।

तुरीय गतौ भ्वा० सक० सेट् गतिकर्मसु निघण्टुः । तुरीयति तुरीय लि० तुरीय-अच् चतुर्णां पूरणः चतुर+क व्याद्य-लोपश्च । १गतिपुस्तके २चतुर्णां पूरणे च । शतारके । “तन्स्तुरीयमथ पोषयितुः” ऋ० २।४।८ । “तुरीयं तार-कम्” भा० । “गुहा त्रीणि निहितानेङ्गयन्ति” “तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति” ऋ० १।१६४।४५ । अस्यार्थः भाष्ये वक्तृणा जतभेदेन दर्शितः किन्तु वैखरीरूपा वाक् चतु-र्थेति निष्कृष्टार्थः तथा हि

“परा प्रथमानी मध्यमा वैखरीति चत्वारि । एकैव नादा-त्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूप्यत्वात् सैव हृदयगामिनी पञ्चमली-त्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वान् मध्यमायाः । अथ यदा सैव यज्ञे स्थिता ताल्लोकादिव्या-पारेण बहिर्भिर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनोविषयो मनसः स्वा-मिनः स्वाधीनमनस्सा ब्राह्मणा वाचोऽस्य शब्दब्रह्मणो-ऽधिगन्तारो योगिनः पदानि चत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहानिहितानि हृदयानवर्तितत्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति । ४सर्वाधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये परब्रह्मणि “वगवन्तदवच्छिन्नाकाशयोर्जनायजतद्गत-प्रतिविम्बाकाशयोर्वा आधाराणुपहिताकाशयदनयोरज्ञान-तदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचैतन्यं तत् तुरीयमित्युच्यते” वेदान्तशा० । आभारवाचो अनुपहितवाचो व्याकाशश्च य तथा तद्वदिति यावत् । यद्यप्याकाशस्य वनाश्रयत्वं जलाश्रयत्वं वा नास्ति तदनारम्भकत्वात्

तथाप्याकाशमन्तरेण तयोः स्थित्यनुपपत्तेस्तदाधारत्ववचन-मिति इष्टव्यम् । अस्य चैतन्यस्य तुरीयत्वं विवर्ततेजस-प्राप्तापेक्षया इष्टव्यम् । “शिवमहैतः तुरीयं मन्वाने” वेदान्त सारधृता श्रुतिः

“तुरीयो यज्ञो यत्तु हव्यमिति” । यजु० १७। ५७ तुरीयः चतुर्थः “आदौ यजुर्जपः ततोऽहोता ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवं च तुरीयोऽहोमः तथा च श्रुतिः “अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूर्वा जपति होता पश्चा-दहोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येव एव तुरीयो यज्ञ” इति वेददो० । “तुरीयः ब्रह्महत्यायाः क्षतियस्य बधे स्थितः” मनुः स्वार्थे क । तत्पार्थे । “भगिन्यश्च निजादंशात् दत्त्वांश्चन्तु तुरीयकम्” याज्ञ० ।

तुरीयवर्ण ३० कर्मा० । गूढे हला० ।

तुरुष्क पु० तुर-उसिक् स्वार्थं । क इदुधोरिति पत्वम् । १गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस) अमरः २शब्देष्वाजातिभेदे भट्टि० ३पारसभाषाभेदे च हेमच० ४चीवासवृत्ते विश्वः ।

तुर्फीरी लि० तफ-हिंसायाम् वा० खरि । हनरि ।

“सृष्टयेव जर्भरी तुर्फीरीह नैतोऽयं तुर्फीरी पर्फीरीका” ऋ० १०।१०६।६ “तफ तप्फ हिंसायाम् । अस्मात्तृ जनस्य तुर्फीरीतारावित्यस्य प्रयोदरादित्वाहर्षविकारः । यदास्या-दुवाङ्मलकादौषादिकोऽग्नीतुप्रत्ययः । उक्तं चात्र नि० १२।५। “द्विविधा सृष्टिर्भवति भर्तारं च हन्तारं च तथा द्विभौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारवित्यर्थस्तुर्फीरीह हनारावित्यादि । जर्भरिगज्दे २०६२ पु० दृश्यम् ।

तुर्फीरीतु लि० तफ-वा० खरीतु प्रथो० । हनरि तुर्फीरीगज्दे दृश्यम् ।

तुर्थे लि० चतुर+पूरणे यत् च भागस्य लोपः । चतुर्थे । “एत एषेखरस्तुर्थः भगवान् स्वाश्रयः परः” भाग० ६।५।१० । “तुर्थ्यशब्दस्य वा एकदेशसमासः तुर्थ्यं भिक्षायाः तुर्थ्य-भिक्षा पक्षे षष्ठोसमासः भिक्षातुर्थ्यम् ।

तुर्थ्यगोल पु० सि० । “टनीकतं चक्रमुशानि चापं कोट्यब्ज-खण्डं खलु तुर्थ्यगोलम्” शि० उक्ते काशजानार्थे यन्त्रभेदे

तुर्थ्यवाह पु० तुर्थ्यं चतुर्थं वर्षं वहति वह-णि । चतु-र्वर्षं पथौ । “तुर्थ्यवाट् वयोऽनुष्टुप् ऋद्धः” यजु० २४।१८ । “तुर्थ्यवाट् तुर्थ्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति पथुः खनुष्टुप् ऋद्धो भूत्वात्क्रान्तं तुर्थ्यवाहं पथुं प्रजापतिदेवसा-यहीत् । तुर्थ्यवाहं वयसाप्नोदनुष्टुप् भूत्वा तुर्थ्यवाह उच्चक्रसरिति” यत० प्रा० ८।२।४।१५ श्रुतेः” वेददो० ।

तुर्व हिंसायां भा० पर० सक० सेट् । त्वरति अतर्हीत् । तुर्वतुः
“इत्तं यादिन्द्र तूर्वषि” ऋ० ८।८८।६ । “तूर्वषे
सहस्रच्छ्रेयमश्विनोरोवः” ऋ० ८।८।११ । तूर्वषे ।
हिंसने भा० ।

तुर्वणि लि० तृणं वलुते वन् संभक्तौ इन् प्रथो० । तूर्ण-
संभक्तिरि “तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः” ऋ० १।११०।८ ।
“तुर्वणिसूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता तुर्वणिसूर्णवनि-
रिति निरुक्तम् (६।१४।) भा० ।

तुर्वश पु० नृपभेदे । “त्वमायिष नर्यं तुर्वशं यदुम्” ऋ०
१।५४।६ । “नर्यादीन् हि राज्ञः” भा० । “उत त्या तुर्व-
शायद्व अस्मात्तारा गचीपतिः” ऋ० ४।३०।१७ ।

तुर्वशे अव्य० कान्तिके निकटे निघण्टुः ।

तुर्वसु पु० ययातिनृपपुत्रभेदे । “अन्वत्कृत्वा प्रजां सर्वां यया-
तिरपराजितः । तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वे ससृदितायुषैः ।
देवयान्यां मङ्गराज ! शर्मिष्ठायाश्च जज्ञिरे । देवयान्या-
मजायेतां यदस्तुर्वसुरेव च । इदुश्चातुश्च पूरुश्च शर्मि-
ष्ठायां प्रजिज्ञिरे” भा० आ० ७५ अ० तस्मै ययातिशपकया
यथा । “तुर्वशो ! प्रतिपद्यस्व पापमानं जरया सह ।
यौवनेन चरेवं वै विषयांस्तव पुत्रक ! । पूर्वे वर्षसहस्रे तु
इनदीत्यानि यौवनम् । सञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पापमानं
जरया सह । तुर्वसुश्चाच । न कामये जरं तात !
कामभोगप्रणायिनीम् । बलरूपान्नकरणीं बुद्धिप्राणप्र-
णायिनीम् । ययातिस्त्वाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो
वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मात् प्रजासृष्ट्येदं तुर्वशो !
तव यास्यति । सङ्कीर्णचरधर्मेण प्रतिलोमचरेण च ।
पिपिताशेषु चान्येषु भूद ! राजा भविष्यसि । सुहृद-
प्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतैषु च । पशुधर्मेषु पापेषु
क्लेष्टेषु त्वं भविष्यसि” ८४ अ० । [ऋ० १।१६।१८]

तुर्वीति पु० राजर्षिभेदे । “हृहृत्तुं तुर्वीति” टस्ये सहः ।
तुल उन्माने वा चुरा० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् ।
तोलयति ते तोलयति अतुलत् त । “पतिष्यति क्षितौ-
भातुः प्रथिवीं तोलयिष्यते” भट्टिः । तुलयतीति तु तुला-
यद्वात् णिच् । “अन्तःसारं वनतुलयितुं” नामिहः शब्दप्रति-
त्याम् । “अन्तस्तीयं मणिसयभुवस्तुल्यमभ्यन्विहायाः
प्रासादास्त्वाचन । तुलयितुमलं यत् तेनैर्विशेषैः” मेघ० ।
“तुलयति का विहोचनतारकाः” नाचः । “नक्तन्दिनैस्तुलि-
तकतिमभक्तिशोभाः” रघुः ।

हृहृ+उत्+णिच् तोलने ५ लोटोऽयति ।

तुलभ पु० तुरेण वेगेन भाति भा-ह रस्य लः । आबुधजी-
वीसंघभेदे । ततः दामन्या० स्वार्षे क । तुलभीव तदर्थे ।
तुलसारिणी स्त्री तुरेण वेगेन सरति ह-णिनि स्त्रीप् ।
तथे शब्दभा० ।

तुलसी स्त्री तुलां सादृश्यं सति स्त्री-क गौरा० स्त्रीष
शकन्ध्या० । स्नानाभ्यासे हृषभेदे । “यस्या देव्यास्तुना
नास्ति विश्वेषु चाखिलेषु च । तुलसी तेन विख्याता”
शब्दार्थचि० देवीभाग० उक्तानि कृत्वा स्नानाभ्यासे ।
“तुलसी कटुका तिका हृद्योष्णा दाहपित्तहृत् । टीपनी
कुण्डलच्छासपात्रं रुक्मफलातजित् । गुल्फा लम्बा च तुलसी
गुणैस्तुल्या प्रकीर्तिता” भावप्र० तदुष्णा उक्ताः

तुलस्यामाहात्म्यं यथा । “मन्त्रोवाच । तुलस्याः शृणु
माहात्म्यं पापघ्नं सर्वकामदम् । यत्पुरा विष्णुना प्रोक्तं
तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः । सव्याप्तं कार्तिकं दद्यात् नियमेन
जनादनः । पूजनीयो महाद्विच कोमलैस्तुलसीदलैः ।
दृष्ट्वा स्मृत्वा तथा ध्याताः कार्तिके नमिताः पुण्यं विना ।
रोपिताः रोपिताः नित्यं पापं हन्ति युगार्जितम् । अथवा
तुलसी यैस्तु सेविता हिजसत्तन ! । युगकोटिसहस्राणि
ते वसन्ति हरेर्गृहे । रोपिता तुलसी यावत् कुर्वते
मूलविस्तृतिम् । तावद् युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरिः ।
तुलसीदलपुष्पाणि योदद्यात्तरेव स्नेह ! । कार्तिके शक्यं
पापं सोऽत्र जन्मार्जितं दहेत् । रोपिता तुलसी
यावत् वर्जते वसुधातले । तावत्कल्पसहस्राणि विष्णु-
लोके महीयते । यत्फलं सर्वपुण्यैश्च सर्वपत्नेषु यत्-
फलम् । तुलस्यास्तद्भाजेन पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने ।
तुलसीगन्धमादाय यत्न मन्त्रति सादृतः । दिग्घोदय
पुनात्याशु भूतयामांस्तुर्विधान् । तुलसीकान्तनोऽङ्गता
काया यत्न भवेन्पूजने ! । तत्त आहं प्रदातव्यं पितृणां
दम्निहेतवे । तुलसीबीजनिक्षरो यस्मिन् पतति वै स्नेहे ! ।
तत् स्थानं परमं श्रेयं पितृणां प्रीतिवर्जनम् । यस्मिन्
गृहे हिजन्नेव ! तुलसीतलवृत्तिका । तत्रैव गोपसर्पन्ति
भूतले यमकिङ्कराः । तुलसीवृत्तिकाक्षिप्रो यदि प्राणान्
परित्यजेत् । यमेन नेक्षितुं यत्नो सक्तः पापघ्नैरपि ।
तुलसीवृत्तिकाक्षिप्रं जहाटं यस्य दृश्यते । कुर्वन्
स्मृति नो तस्य कलिर्न निवरोक्तन ! । यः कलिस्तुलसी-
मूले कार्तिके केषवप्रियः । दीपं ददाति विप्रैश्च !
स लभेद्देव्यं पदम् । तुलसीकान्तनश्चैव गृहे वक्ष्यावति-
रते । तदुत्तरं तोर्यभूतं हि नायाति यमकिङ्कराः ।

दर्शनं नर्मदायास्तु गङ्गास्नानं तथैव च । तुलसीपत्रसं-
 खनं वनमेतच्छ्रवणं चरतम् । रोषणात् पावनात् शिवा-
 र्थनात् स्नानाच्चृणात् । तुलसी दहते पापं वाङ्मनः
 कायचक्षितम् । तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्याद्भिरिहाराङ्गनम् ।
 न च गर्भेष्टं याति सक्तिभागी भवेत्तरः । पुष्करा-
 द्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । वासुदेवाद-
 योदेवा पशन्ति तुलसीदले । तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु
 प्राणान् विमुञ्चति । वनो न वीक्षितं यत्को युक्तं पाप
 यतैरपि पाप्मोत्तरम् । “यत्कैस्तुलसीदलैस्तुलसी-
 द्विजसत्तम ! । तत्रैव त्रिदशः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
 केशवः पद्मसन्धेः पद्माश्रये प्रजापतिः । पद्मदले
 शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्वदेवहि । लक्ष्मीः सरस्वती चैव
 गायत्री चण्डिका तथा । शची चान्धा देवपत्न्यस्तत्
 पुष्पे वसन्ति वै । इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैर्ऋतो वरु-
 णस्तथा । पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ।
 व्यादित्यादिग्रहाः सर्वे विश्वे देवाश्च सर्वदा । वसयो
 मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः । विद्याधराश्च गन्धर्वाः
 सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा । तुलसीपत्रमन्त्रित्य सर्वदा
 निवसन्ति वै । चिन्तन्ति तृणजातानि तुलसीमूलजानि
 वै । तद्देहस्या ब्रह्महत्याश्चिभोति तत्तृणवहिरिः ।
 योद्धकाश्च द्विजश्चैव ! सुगन्धैः शीतलैर्जलेः । तुलसीसेचनं
 कृत्वा नरो निर्वीर्यमाप्नुयात् । चन्द्रातपं वा कुलं वा
 तुलस्यै यस्तु यच्छति । पित्रोपतः निदाघेषु च तुल्लः सर्व-
 पातकेः । वैशाखेऽक्षतधाराभिरङ्गिर्यस्तुलसी जनः ।
 सेचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति नित्यशः । कदाचि-
 त्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद् यो नरोत्तमः । तस्य वेश्मनि
 विप्रर्षे ! लक्ष्मीर्भवति निचला । गोमयैस्तुलसीमूले यः
 कुर्यादन्नलेपनम् । सस्नानं नश्च कुरुते तस्य पुण्यफलं
 ऋणम् । रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ! ।
 तावत्कल्पसहस्राणि मोदते ब्रह्मणा सह । यत्सर्वकर्म
 कुरुते मनुजः पृथिव्यां नारायणप्रियतमां तुलसीं विना
 च । तत्सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र ! पद्मे लक्ष्म्योऽपि न
 हि तृणति देवदेवः । यस्य स्यात्तुलसीपत्रं मुखे शिरसि-
 कर्णयोः । ऋतुकाळे द्विजश्चैव ! तत्र स्नानी न
 भास्करिः” पाप्मोऽक्रियायोगदारः । “स स्नातः सर्व-
 तीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेकं
 समाचरेत् । गवामयुतदानेन यत्फलं लभते नरः ।
 तुलसीपत्रदानेन तत्फलं कार्त्तिके सति ! । तुलसीतोव-

कषिकां ऋतुकाळे च यो लभेत् । रत्नयानं समाकृत्वा
 वैकुण्ठं च प्रयाति च । त्रिकालं तुलसीपत्रं युक्तं पर्यु-
 षितं सति ! । आहूते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरा-
 र्चने । भूतं तोयपतितं यत्तं विष्णवे सति ! । युजन्तु
 तुलसीपत्रं चाखनादन्यकर्मणि” पार्वती प्रति शिववाक्यम् ।
 तुलसीचयननिषेधकाश्चो यथा । “पूर्वमायाममायाश्च
 दादश्यां रविसंक्रमे । तैलाभ्यङ्गे च स्नाते न मध्याह्ने
 निशि सन्ध्ययोः । अशौचेऽगुचिकाळे च रात्रिवासान्विते-
 ऽपि वा । तुलसीं ये च चिन्तन्ति ते हिन्दुनि हरैः शिरः”
 हरिभ० । तुलसीस्पर्शेन मिथ्याप्रतिष्ठायां मिथ्याश्रये च
 दोषोत्पत्तिः । “तुलसीं स्पर्शकरं कृत्वा स्त्रीकारं यो न रक्षति ।
 स याति कालच्छूलश्च यावच्चन्द्रदिवाकरो । करोति
 मिथ्याश्रयं तुलस्या यो हि मानवः । स याति कुष्मी-
 पाकश्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश” ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम् ।
 तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा । “मातस्तुलसि ! गोविन्द-
 हृदयानन्दकारिणि ! । नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां
 नमोऽस्तु ते । कुसुमेः पारिजातादौः सुगन्धैरपि केशवः ।
 त्वया विना नैव त्वमिं चिनोमि त्रीमतः शुभे ! । तया
 विना सङ्गभागे ! सप्तमं कर्म निष्कलम् । अतस्तुलसि !
 देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव । चयनोद्भवदुःखं यद्देवि !
 ते हृदि वर्त्तते । तत् क्षमस्व जगन्नातस्तुलसि ! त्वां
 नमाम्यहम् । कृताञ्जलिभिरामान् मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो
 जनः । करताक्षतयं दत्त्वा चित्तुयात्तुलसीदलम् ।
 शनैः शनैस्तथाकारेचीयते तुलसीदलम् । यथा न कम्पते
 शाखा तुलस्याद्विजसत्तम ! । पद्माणां चयने विप्र !
 भग्नशाखा यथा भवेत् । तथा हृदि व्यथा विष्णोर्दीयते
 तुलसीपतेः” । पाप्मोऽक्रियायोगदारः ।
 तुलसीकाष्ठमाखामाहात्म्यं यथा । “तुलसीकाष्ठनिर्माण-
 चानां ऋतुह्नाति यो नरः । पदेपदेऽश्वमेधानां लभते
 निश्चितं फलम्” ब्रह्मवैवर्ते प्रक० । “सात्वतैः
 तुलसीकाष्ठमाखा कृच्छ्रसहस्रवा । धार्यां नित्यं प्रव-
 तेन स्वेतकृत्तस्य सत्तमम्” । हरिभक्तस्य तुलसीकृच्छ्र-
 काष्ठसहस्रवा । चिञ्जार्थमात्मनो माखा पुरा कण्ठेन
 दर्शिता” पाप्मोत्तरखण्डम् “काष्ठमाखाधरं विप्रं यतिनं
 यानरोहिणम् । कृष्णस्य विधवां हृदा हृत्तेजं सकला-
 विशेष्ट” इति वचनस्य साकरत्वे तुलसीकाष्ठेतरकाष्ठविष-
 यत्वमिति वैष्णवाः । आसीन्तु विप्रेतरपरत्वं पाप्मोत्तर-
 खण्डवाक्यस्य वर्णयन्ति । तन्मूलम् “तुलसीपत्रजातेन

मास्येन भव भूपतिः । विप्र ! त्वं न च तत्काष्ठमात्रं
गलगतं कुरु" इति वाक्यमाश्लोच्य तथा व्यवस्थापयन्ति ।
अन्ये तु विष्णुदीक्षाविहीनविप्रस्य तत्काष्ठमात्राधारण-
निषेधः । विधिस्तु वैष्णवस्येति वर्णयन्ति । गणेशपूजने
तुलसीनिषेधो यथा तुलसी प्रति गणेशवाक्यम् "पुष्पाणां
सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ! । कलांशेन महा-
भागे ! स्वयं नारायणप्रिया । प्रिया त्वं सर्वदेवानां
कृष्णस्य च विशेषतः । पूजा विमुक्तिदा नृणां सम त्याज्या
च सर्वदा" ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् । "अक्षतैर्ना-
र्ययेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वया यजेद्-
दुर्गां धुस्तुरेण न भास्करम्" रावणभट्टधृतम् ।

तुलसीपूजणविधिः वायुपुराणे । "अस्मात्वा
तुलसीं कृत्वा यः पूजां कुरुते नरः । सोऽप-
राधी भवेत् सत्यं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्" । तच्चयने
मन्त्रान्तरं स्कान्दे "तुलस्यस्मृतजन्मासि सदा त्वं कैशव-
प्रिया । कैशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने" ।
"त्वदङ्गसम्भवैः पत्नैः पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु
मधित्वाङ्गि ! क्लीं सकविनाशिनि" । गारुडे च ।
मोक्षकहेतो । धरणीप्रगल्भे । विष्णोः समस्तस्य गुरोः
प्रियेति । आराधनायै वरमञ्जरीकं लुनामि पत्नं
तुलसि ! जमख । इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिण-
पाणिना । पत्न्याग्येकैकशोभ्यसेत् सत्पाले मञ्जरी-
रपि । तन्नाहात्मप्रश्न स्कान्दे । "मन्त्रेणानेन यः
कुर्यात् गृह्णीत्वा तुलसीदलम् । पूजनं वासुदेवस्य लज्ज-
कोटिफलं लभेत्" । किञ्च "शालग्रामशिलाचूर्णं प्रत्यङ्गं
तुलसीक्षितौ तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्तो करपल्लवाः" ।
इति । संक्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः
कृतौ । परं श्रोविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्टुते"
हरिभ० तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्मोत्तरे
"नोष्णिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः कश्चित्" ।
गारुडे "भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं
विना । जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्मवित्" ।
पाद्मे च श्रीकृष्णसत्यासंवादोयकार्त्तिकमाहात्म्ये
"द्वादश्यां तुलसीपत्नं धात्रीपत्नञ्च कार्त्तिके । लुनाति
स नरो मण्डोदिरयानतिगर्हितान्" । अतएवोक्तम् ।
"देवार्थं तुलसीच्छेदो होमार्थं समिधानाया । इन्द्रायै
न दुष्टते गवार्थं तु तृणस्य च" "एवं कृत्वा महा-
पूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः । क्रमाद् यथा सम्प्रदायं

तत्तत् स्थानेषु पूजयेत्" । हरिभक्तिविलासे ७ वि-
लासे । तुलसीविवाहप्रतिष्ठाविधिः "श्रीवशिष्ठ
उवाच । विवाहं सम्प्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
"यद्योक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा" । "आदावेव
वने वायु तुलसीं खण्डयेदपि वा । वर्षत्रयेण पूर्वेण
ततो यजनमारभेत् । सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं शुद्धशुक्रो-
दये तथा । अथ वा कार्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ।
वैशाखिकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः । मण्डपं कार-
येत्तत्र कुण्डवेदी तथा पुनः । शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं
मातृणां स्थापनं तथा । मातृआज्ञादिकं सर्वं विवाहवत्
समाचरेत् । ब्राह्मणाश्च शुचिः स्नातान् वेदवेदाङ्ग-
पारगान् । ब्रह्मा चादेशकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ।
वैष्णवेन विधानेन बर्हनीकलसं यजेत् । मण्डपं
कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् । यज्ञयज्ञं पुरः
कृत्वा मातृणां यजनं तथा । कृत्वा नान्दीमुखं आज्ञं
शैवर्णं स्थापयेद्भरिम् । कृतारोप्य च तुलसीं लग्ने
त्वक्षमिते रधौ । वासःयतेन मन्त्रेण यस्तयुग्मेन
वेष्टयेत् । यदा बभूवेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपङ्कजे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिपद्मो विधीयते । ततः
कुण्डे समागत्य आचार्यः सहसा द्विजेः । आचार्यो
वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाङ्गतीः । विवाहकर्मवत् सर्वं
वैष्णवं देशिकोक्तमैः । कर्त्तव्यं ततो होमोवि-
शेषाद्विधिपूर्वकम्" । "यजमानः सपत्नीको हान्धे
ये गोलबान्धवाः । प्रदक्षिणाश्च कर्त्तव्यास्तत्वारो
विष्णुना सह । तुलस्याः पाणिपङ्कजे वेदिकायां
विभावसौ । शातकुम्भं जपेत् कृत्वा पावमानि विशेषतः ।
तदैव शान्तिकाध्यायम् । नवस्तुतीं तथैव च । जोष-
स्तुतं पुनर्जप्त्वा तथा वैष्णवसंहिताम् । शङ्खभङ्गरि-
निर्घोषैर्भैरीतूर्यस्य निखनैः । गायन्ति मङ्गलानाथ्यो
माङ्गल्यं विधिमाचरेत् । दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चा-
दभिषेकविधिं ततः । ब्रह्मणे दृढमं दद्यादाचार्यं
परिधाय च । गां पटञ्च तथा शय्यामाचार्याय प्रदा-
पयेत् । अस्त्रिगभ्यो दापयेद् वस्त्राग्येषां दद्याच्च दक्षि-
णाम् । एवं प्रतिष्ठिता देवी विष्णुना च समर्चिता
आजन्तोपार्जितं पापं दर्शनेन प्रणशति । रोपयेत्तुलसीं
यस्तु सेचयेच्च मयलतः । प्रतिष्ठाप्य द्योक्तेन विष्णुना
सह मानवः । स मोक्षं लभते जन्तुविष्णुलोकं तथा
चनम् । प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह

मोदने" हरिभक्तिविक्रामे । "तुलसी प्राणभावेण कृपा
भवति सुन्दरी" तन्त्रसां । [अण् । यवेय्यौ] (वायुः) रत्नमां
तुलसीहिषा स्त्री तुलसीं हि हि तल्यगन्धत्वात् स्पर्शति द्विष-
तुला स्त्री तुल-भिटा-अड् । [साङ्ग्ये] समाने च गृह्याणां
इदाकवन्धनार्थपीठिकायां प्रपलगतमाने प्रमाणे च
मेदि० । राशिचक्रस्य द्वादशभा विभक्तस्य द्विप्रमे राशौ
स च ३६० अंशात्मकराशिचक्रस्य १८१ अंशावधि २१०
पर्यन्तः चित्राशेषाई स्वातिविशाखानिमिषादत्यन्तकः ।
अस्याधिष्ठाता तुलाधरः पुरुषः । अस्य योगतारादिकम्
अन्तेराशगच्छे उक्तस्तुल्यगच्छे च विशेष उक्तः । "तौली-
ना कथितस्तुलाधरः" जातकपद्धतिः । "प्रसांशर-
चित्तसमदयोमतः प्रत्यक् मरुत् स्निग्धरोऽयं वन्यः ।
स्वल्पप्रजासङ्गमन्त्रुह उग्रस्तुला द्युतीयो द्विपटः समानः"
जातकपद्धत्युक्तस्वभावः । वाटिप्रतिवादिनीर्णयकप्रमा-
णाभावे दिव्यपरीक्षया अर्थनगणे कर्तव्ये घटापर-
नामके उपरीक्षाभेदे । सा च परीक्षा दिव्यगजोक्तसा-
मान्यविधिपूर्वकं सर्वं कृत्वा कर्तव्या । तद्विधिय वीर-
मित्रोदये दर्शितो यथा
पितामहः "विशालासंस्कृतां शुभ्रां घटगालान्तु
कारयेत् । यत्स्थो नोपहन्येत श्वभिषाणालवायधैः ।
कपाटयोजसंयुक्तां परिचारकरञ्जिताम् । पानीयादि
समायुक्तामन्त्रुहं कारयेच्चरुपः" इति । वीजानि य-
न्त्रोक्तादीनि । घटाद्यानि काष्ठानि नारद आह
"खादिरं कारयेत्तत्र निर्वर्णं शुक्लवर्जितम् । शांशपल्लव-
भावं वा शालं वा कोटरीविना । "अर्जुननिन्दुकी
मारुत्तिलगो रक्तचन्दनम् । एवंविधानि काष्ठानि
घटार्थं परिकल्पयेत् । अर्जुनस्तिलकः शाकस्तिग्गिको
रक्तचन्दनम्" इति । साधनीये पाठः । शांशपर्मति
जिंशपाठस्तत्त्वम् । "देविकाशिशमेति" पाणिनिस्म-
रणदिक्कारस्याकारः । एवंविधानीत्यन्यस्याप्योदुस्वरा-
देर्यन्त्रियस्य काष्ठस्य सशरस्य ग्रहणम् । अतएव
पितामहः "क्षित्वा तु यन्त्रियं काष्ठं यूपवन्मन्त्र-
पूर्वकम् । प्रणय्य लोकपालेस्तुला कायां मनी-
षिभिः । मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः जेदने जप्य एव
चेति" । यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन आं ओपधे त्वायस्वभ-
मित्यादिष्केदमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम् । वानस्पत्यः "वन-
स्पते शतवल्गोविरोहेति" मन्त्रः । जेदने कर्त इति
शेषः । वानस्पत्यस्केदमानन्तरं प्रयोगे यूपवदित्यतिदेश-

खिड्डेऽपि पुनर्विधानम् औपदेशिकस्य सोमदैवत्येनाति
देशिकस्य तस्य बाधनिवृत्त्यर्थम् । अत्र जप्य एव चेति
चगजस्य वानस्पत्येत्यनेनाभ्यासात् तस्य च मनुष्यदेवा-
कत्वात्सुसुय इति केचित् सौम्यवानस्पत्ययोरेकार्थ-
त्वात् । "तुल्यार्थास्तु विकल्पे रक्षित्यनेन" भाषेण्येव व्रीहि
यथादिभ्यः" इत्यपरे । पितामहः "प्राङ्मुखो निश्चलः
कार्यः शुचौ देशे घटः सदा । इन्द्रस्थाने सभायां वा
धर्मस्थाने चतुष्पथे" इति । घटनिर्माणकारणत्प्रमाण-
आह पितामहः, "चतुर्हस्ता तुला कायां पादौ कायां
तथाविधौ । अन्तरन्तु नयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव
चेति" । पादौ तुलाधारकाक्षनामककाष्ठधारणाख्यौ
स्तम्भौ तथाविधौ चतुर्हस्तौ । अन्तरं मध्यम् । अर्धार्धं
सार्धहस्तद्वयम् । अलकाणस्य प्रमाणस्याटस्तम्भमध्य-
प्रमाणाभिधानेनैव स्मरितमिति न पृथगुपन्यस्तम् ।
अन्तरालप्रमाणपर्यालोचनया ततः किञ्चिदधिकमलकाण-
कर्तव्यम् । पादस्तम्भशोभस्तम्भप्रदेशादुपस्था दहिने
निःसरति तथा अलकाणकार्यमिति स्मृतिचन्द्रिका-
याम् । अत्र निखातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतु-
र्हस्तत्वाभिधानं ज्ञेयम् । अतएव पितामहः "हस्तद्वयं
निखेयन्तु प्रोक्तं सुगुहकयोर्द्वयोः । प्रहस्तान्तु नयोः
प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः" इति सुगुहकौ पादस्तम्भौ ।
हस्तप्रमाणन्दर्शितं कालिकापराये "यथानालगुले-
रेकमङ्गुलञ्चाष्टभिर्भवेत् । अदीर्घयोजितैर्हस्तसन्तुविंश-
तिरङ्गुलैः" इति स्मृत्यन्तरेऽपि "तिथ्यगव्योदरागलटा
जङ्घांशा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वित-
स्तिर्द्वैदगाङ्गुलः" । शारदातिलके "चतुर्विंशत्यङ्गुलाय
हस्तान्तर्विदो विदुः । यथानामष्टभिः कृष्णं माना-
ङ्गुलमितीरितमिति" । हस्तो वितस्तिर्द्वैतयं चतुर्वि-
ंशत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः । यथानां यवतण्डुलानामित्यर्थः ।
"यथानान्तङ्गुलैरिति" शारणात् । तुलाया विशेषान्तरमाह
पितामहः "चतुरस्रा तुला कायां पादा अर्धयो तथैव
च । कटकानि च देयानि त्रिपु स्थानेषु यत्नतः" इति ।
कटकानि लोहमयानि वनयानि । त्रिपु स्थानेषु अन्य-
योर्मध्ये । कटकग्रहणं लोहकीलादीनामुपयुक्ताना-
मुपलक्षणम् । नारदोऽपि "कज्जी घटतुला कायां
क्षादिरा तेन्दुकी तथा । चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्घटक-
कटकानिभिरिति" । घटो घटमध्यम् । कर्कटकौ अन्यौ ।
पादस्त्रमादीनां स्थूलता तु विशेषानभिधानात् यावति

स्थौल्ये दास्यन्मवति तावन्त्ये काव्या । शिष्टाचार-
द्विमेपो ज्ञेयः । पादस्तम्भाबुदगृहसंस्थानौ ज्ञत्वा
तुला प्राग्भारा काव्या । “पश्चिमे तोलयेत्कर्तुं न अन्य-
स्मिन् मृत्तिकां शुभानिति” पितामहस्मरणात् । पूर्व-
पश्चिमसंस्थानौ ज्ञत्वाटम्भारा वा काव्या । “धारयेदुत्तरे
पाश्वे” पुरुषं दक्षिणे शिलाभिति” नारदस्मरणात् ।
धटाङ्गत्वेन तोरणादिकं कार्यमित्याह पितामहः
“तोरणे तु तथा काव्ये” पाश्वेयोरुभयोरपि । धटादुत्तरे
स्थाताञ्जल्यन्तर्गभिरङ्गुलैः । अवनम्बौ तु कर्त्तव्यौ तोर-
णाभ्यामधोमुखौ । मृत्तमयो मृत्तसम्बद्धौ धटमस्तक-
जुम्बनाविति” । धटारोहणमाह नारदः “शिक्यद्वयं
समासज्य धटकर्त्तव्योर्दृष्टम् । एकशिक्ये तु पुरुषमन्यत्र
तोलयेच्छिलाम्” । “धारयेदुत्तरे पाश्वे” पुरुषमदक्षिणे
शिलाम् । पिटकम्प्रेत्येत्तस्मिन्निष्कृष्टकापंशुनोष्टकैरिति” ।
इष्टकाभिर्गोभिः पांशुभिर्नोष्टैर्वैत्यर्थः । माघराशि-
भिरपि पेटकम्प्रेयेत् । “माघराशिमथापिषेति” मृत्त-
नरवचनात् । पितामहोऽपि “शिक्यद्वयं समासज्य
पाश्वेयोरुभयोरपि” प्राग्ग्यान् कल्पयेद्भर्मांस्तत्र विप्रः
समाहितः । पश्चिमे तोलयेत्कर्तुं नन्यस्मिन्मृत्तिकां
शुभाम् । इष्टकामक्षपाषाणकपालास्थिविवजिताभिति” ।
अत्र इष्टकापाषाणयोर्वैज्यत्वोक्तिः समुच्चयनिराकर-
णार्था नतु विकल्पनिराकरणार्था पूर्वोदाहृतनारद-
वचने तथोरपि विधाभात् । “एतेन मृत्तिकापाषाणादीनां
सम्भूय तोलनकर्त्तव्यमिति मतमपास्तम् । मृत्तिकाशिलेष्ट-
कादीनामेकार्थत्वात् “तत्कार्यास्तु विकल्पेनिति” न्यायेन
विकल्प इति निताक्षरायाम् । विष्णुरपि “अत्रैकशिक्ये
पुरुषमारोपयेत् द्वितीये प्रतिमानं शिलादीति” ।
समतानिरीक्षणार्थं राजा नद्विदो नियोक्तव्याः । तथा
च पितामहः “परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामान-
विशारदाः । वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव
चेति” । नियुक्ताश्च निरीक्षेरन्तित्याह नारदः । “सुव-
स्सुकारा वणिजः कुशलाः कांस्यकारकाः । तान्तुलाम
नवेक्षेरन् तुलाधारणकोविदाः इति” । निरीक्षणं प्रत्याह
पितामहः “कार्यः परीक्षकैर्विजयमवलम्ब्य समो
धटः । उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ।
यश्चिन्नं प्रवते तोयं च विज्ञेयः समो धटः” इति ।
अवनम्बधमः तोरणयोर्लम्बमानौ यौ मृत्तोयावबलम्बौ
तयोः समः । नारदोऽपि “प्रथमारोहणे स्यात्

प्रमाणमिदम्” इति । तुलाशिरोभ्यान्तुल्यं तु तोरण-
स्तलक्षणमिति” । तोलमाननरं कर्त्तव्यमित्यामह
आह “तोलयित्वा नरं पूर्वं पञ्चाक्षमवतार्य तु ।
धटं तु कारयेद्विजं पताकाध्वजशोभितम्” । तत आवा-
हयेद्देवान्निधनानेन मन्त्रवित् । वाटितुल्यं निघोषै-
र्गन्धमाल्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राङ्गलिभूत्वा प्राङ्-
विवेकस्ततोयदेत्” इति । विवादासुरूपं प्रत्यक्ष-
तीति प्राट् तद्विवेचयतीति विवेकः प्राट्चासौ विवेकश्च
प्राङ्विवेकः । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वाऽवतार्य
धर्मांशकनादारभ्याभियुक्तशिरसि पलवन्धनान् साधा-
रणविधिं कुर्यात् । धटपञ्चावाङ्मन्त्रादिविशेषप्रारम्भ-
आह “रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्युपपाणतादिभिः ।
अर्घयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पजयेदिति” । शिष्टा
नवशिष्टानिन्द्रादीन् । पलवन्धनाननरं मन्त्रयेत् प्राङ्मु-
वेक इत्याह पितामहः “धटसामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन
शास्त्रवित्” । विधिना मन्त्रेण शास्त्रवित्प्राङ्विवेकः ।
मन्त्रश्च तेनैव दर्शितः” “त्वं धट ! ब्रह्मणा मृष्टः परी-
क्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराज्जर्मूर्त्तिस्त्वष्टकारान्
कुटिलं नरम् । धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधी-
यसे । त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पाषाणि सुकृताणि च ।
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुष्यन्ति मानवाः । व्यवहा-
राभिगच्छोऽयं मातुषः शुद्धिमिच्छतीति” । शोध्या-
भिमन्त्रणञ्चाह याज्ञवल्क्यः “तुलाधारणयद्वि-
रभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेषां ज्ञत्वा-
ऽवधारितः । त्वन्तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्नां विमोचय । यद्यास्मि
पापकृता ! क्षतो मां त्वमधो नय । शुद्धयेद्दमयो-
र्जुष्मां तुलामित्यभिमन्त्रयेदिति” । तुलाश्रितः तुला-
माहटः । प्रतिमानसमीभूतः प्रतिमानेन मृदादिना
समीकृतः । रेषां ज्ञत्वापतारणे साम्यचिह्नं ज्ञत्वा
अभिमन्त्रणमेवापतारणाननरं कार्यम् अथतारित इति
क्तदर्शनात्ततः प्राङ्विवेकः तुलाधारकं शपथैर्नियम्य
शिरोगतपलकं पुनर्धटमारोपयेत् । अतएव नारदः
“समयैः परिरुद्धाश्च पुनरारोपयेच्चरम् । निघोषे षट्-
रहिते शिरस्यारोप्य पलकमिति” । समयैः शपथैः परि-
रुद्धा नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः । “ब्रह्मज्ञो
ये मृता लोकाः वे लोकाः कूटशालिणः । तुलाधारस्तु
ते लोकास्तुलान्वारयतो मृपेति” पुनरारोहणकालेऽभि-

अन्त्यमाह नारदः “त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि
सुकृतानि च । त्वमेव देवि ! जानीषे न विदुषां नि मा-
नवाः । व्यवहाराभिज्ञोऽयं मानवस्तोष्यते त्वयि ।
तदेनं संशयाद्भूतं धर्मतत्त्वात्तुमर्हसि । देवास्तुमनुप्राप्या
सत्त्वे त्वमभिप्रेक्ष्यसे । सत्यसन्तोऽसि भगवन् ! शुभाशुभ-
विभावेन । आदित्यचन्द्रावमिलोऽनलस्य द्यौर्भूमिरापो
हृदयं यस्य च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्त्ये धर्मश्च
जानाति नरस्य वृत्तमिति” । सन्तोऽज्ञानान्नरकर्तव्यं
पितामह आह “ज्योतिर्विदुर्ब्राह्मणश्रेष्ठः कुर्यात्काल-
परीक्षणम् । विनाशः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोवि-
दैः । साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवर्दिनः ।
ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण त । शंसन्ति
साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धशुद्धी नृपे तदा” इति ।

कानि पुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह नारदः
“तुलितो यदि वज्रेत विशुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा
हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः” इति वज्रेत उपरि
गच्छेत् । हीयमानः अधो गच्छेत् । यत्पुनरुक्तं
पितामहेन “तुलितो यदि वज्रेत शुद्धो भवति धर्मतः ।
हीयमानो न शुद्धः स्यादेकैषान्तु समोऽशुचिः । अत्य-
पापः समो ज्ञेयो वक्तृपापस्तु हीयते” इति । अत्यल्पं
व्यभिचारे समालिङ्गनादिना “चौथे” तद्देशगमनादिना
तत्र एकैषामिति पञ्चार्थं न तु स्वमते समस्य शुचित्वदो-
शनार्थम् अत्यपापिनोऽप्यशुचित्वात् । तेन हीयमान-
समयोर्न क्षत्रिह्येषः । दण्डप्रायश्चित्ते पापविशेषस्तयो-
र्दोषानुसारित्वात् । यत्तु कैश्चिदेकैषं तु समोऽशुचिरिति
वचनम् । “अत्यपापः समो ज्ञेयः” इति वचनं साम्ये संशय-
परमेवेत्युक्तान्तर्लक्षितकल्पनया वाक्यानाज्जनैरुपेक्षणी-
यम् । यत्तुक्तम्, वृहस्पतिना “घटेऽभियुक्तस्तुलितो
हीनश्चेज्जानिमात्रयात् । तत्समस्तु पुनस्तोष्यो वज्रितो
विजयी भवेदिति” अयमर्थः पुनर्देयतावाहनाद्यसहितं
सर्वं कर्म विधायोत्तोलनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयो
न प्रथमतोलनपर्याये कार्यः । किन्तु पुनस्तोष्यमानस्य
समतैव यदि भवति तदा अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थः इति
स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्तु कैश्चित्क्षेत्रेण प्रयोगे तोलन-
भक्तं तन्मन्त्रं प्रधानादृष्टावस्थावृत्तिरिति न्यायेन तोलनस्य
फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदादृष्टो देवतावाहनाद्यङ्गाना-
मप्यादृष्टोरेवोचितत्वात् । शिष्यादिच्छेदेऽपि पुनः समीकृत्य
लोचनीय इत्याह कात्यायनः “शिक्षाच्छेदे तुलाभङ्गे

तथा चापि शुचस्य वा । शुद्धेस्तु संशये चैनं परीक्षेत
पुनर्नरमिति” शुद्धिसंशयकारीण्याह नारदः “तुला-
शिरोभ्यामुदुभ्यान् विचलं न्यस्तवक्ष्यमम् । यदा वायुपगु-
र्न वा तदा नैकतरं वदेत्” इति । अयमर्थः । यदा
तुलानो तिर्यक्चलितौ यदा च समताज्ञानार्थन्यस्तं
चिह्नमपैति यदा च वायुना प्रेरिता तुला जलमधश्च
कम्पते तदा जयं पराजयं च न वदेदिति । आशोऽपि
“कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्ष-
भङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः” इति । कक्षं शिष्यातलं
कर्कटो तु कोपान्तस्थो शिष्याधारावीरहको कर्कटश्च-
सन्निभो कोहकीलको । अक्षः पादस्तम्भयोर्परिनिहित-
स्तुलाधारपट्ट इति मिताक्षरा । दाढ्यप्रयोजकः की-
लक इति हलायुधः । यत्तु वृहस्पतिवचनम् “कक्षच्छेदे
तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च
तथैवाशुद्धिमाप्नुयादिति” तदाऽऽक्षकक्षच्छेदादिविष-
यम् । कात्यायनवचनान्तु दृश्यमानकारणकक्षच्छेदादि-
विषयमिति विज्ञानेश्वराचार्यादयः । वीरमि० । तुलापु-
रपाङ्गतुला तु हेमाद्रौ दा० वृहस्पते दृष्ट्या । सत्कृत
कृततुलादानादिपङ्क्तौ च विस्तरण दृष्ट्या ।
स्तोत्रने मिता० । “तुलाः क्षिप्यां पञ्चशतं भारः स्याद्वि-
शतिस्तुला इत्यमरोक्तेः पञ्चशतमानं तुला । तत्र सादृश्ये
“तुलां यदा रोहति दन्तवाससा,” कुमा० “कामया-
नसमस्यया तुलाम्” रघुः । तुलोपमाशब्दयोगे षष्ठ्य
साधु न तु तृतीया “अतुलोपमाभ्याम्” पा० तृतीयाविधाने
तयोः पर्युदासात् तृतीयाप्रयोगस्तु सहाय्यशब्दाध्याहारेण
तद्योगे इति मल्लि० । तुलाराशौ । “कन्याकौ च तुलार्कौ
च पितृणां आङ्गमिषप्रते” स्मृतिः “तुलायां तोलया सह”
ति० त० । “सह भयस्तुलया” ज्यो० त० । तोलनदण्डात्मके माने
“अथ स दक्षिणादूरोरुक्तस्य स्वमांसपेशीं तुलया धारयन्
युक्तर एव कपोत आसीत्” भा० व० १६६ अ० । “तुला-
मानं प्रतीमानं सर्वज्ञं स्यात् सुलक्षितम् । षट्सु षट्सु
च मासेषु पुनरेव परीक्षेत्” मनुः “तुलामानं सुवर्णादीनां
परिच्छेदार्थं यत् क्रियते प्रतीमानं प्रत्यङ्गोष्ठादि
तत्त्वैर्न स्निग्धपितं यथा स्यात् षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु
पुनस्तत्त्वैर्न सन्धपुरुषैर्न पतिः परीक्षेत्” कृष्ण० “आ-
षाढ्यां तुलया वीजतोलेन भाविशस्यहानिदृष्टिज्ञापनम्
ह० स० २६ अ० उक्तं तत्र अधिवासनाङ्गतुलानिर्मा-
णप्रकारस्तौषोक्तो यथा ।

“आपाट्नां समनुलिताधिवसितानाम् अन्ये दुर्बल-
धिकतामुपैति धीजम् । तदुद्विर्भवति न जायते यदूनं
मन्त्रोऽस्मिन् भवति तुलाभिभवत्वाय । स्रोतव्या मन्त्र-
योगेन सत्या देवी सरस्वती । दर्शयिष्यसि यत्सत्यं सत्ये
मन्त्रव्रता स्मृति । येन सत्येन चन्द्राक्षौ यथा ज्योतिर्ग-
यास्तथा । उत्तिष्ठन्तीह पूर्वेषु पश्चादस्तं व्रजन्ति च ।
यत्सत्यं सर्वदेवेषु यत्सत्यं यज्ञवादिषु । यत्सत्यं त्रिषु लो-
केषु तत्सत्यमिह दृश्यताम् । वृक्षानो दुर्हिता चासि त्वमा-
दित्वेति कीर्तिता । काश्यपी गोत्रतथैव नामतो वि-
द्युता तुला । क्षौमं चतुःस्रलकसस्त्रिवङ्गं षडङ्गलं शिक्य-
कवल्मसस्याः । हस्तप्रमाणं च दशाङ्गुलानि षडेव कक्षो-
भयशिक्यमध्ये । यास्ये शिक्ये काञ्चनं सस्त्रिवेशत्रं
प्रेषद्रव्याग्युत्तरेऽम्बूनं चैवम् । भोयैः कौष्यैः स्यन्दिभिः
सारसैश्च वटिहीना मध्यमा चोत्तमा च । दन्तैर्नागा
गोहयाद्याश्च लोम्ना केम्बा भूपाः भिक्षुकेन द्विजाद्याः ।
तद्देवा वरुणाशा दिग्गश्च येष्टव्याग्यात्मरूपस्थितानि ।
हैमी प्रधाना रजतेन मध्या तथोरलामे खदिरेण कार्या ।
विद्वः पुमान् येन शरेण सा वा तुला प्रमाणेन भवेद्दि-
नस्ति । हीनस्य नाशोऽभ्यधिकस्य वृद्धिस्तुल्येन तुल्यं
तुलितं तुलायाम् । एतत्तुलाकोशरहस्यसूक्तं प्राज्ञेययोगे
ऽपि नरो विदध्यात्” ।

तुलाकूट न० १ तुलामानस्य कूटे प्रकृतमानापेक्षया म्यून-
तापाटने । तुलायां कूटं यस्य । २ तत्कारिणि पुरुषे च
“मानकूटं तुलाकूटं कण्टमोठं निपीडय” काशी० द्य०
स्वकिङ्करं प्रति यमशक्तम् ।

तुलाकोटि(टी) स्त्री तुलया तुलां वा कोटयति कूट-परि-
तामे-इन् वा डीप् । नूरे, “तुलाकोटिकाणैः कसुभश-
रसुज्जागरयति” उद्भटः । “स्वतन्तुलाकोटिनिनाटको-
मजः” माघः ।

तुलाकोश पु० तुला कोश इव । तुलायां भाविगस्यहानिद्वि-
ज्ञापनार्थतुलाकूपे मानदण्डभेदे ह० स० वाच्यं तुलौगज्जे
दृश्यम् । २ तुलया परीक्षणं च मिता० ।

तुलादान न० तुलया स्वदेहमानेन दानम् । तुलापुरुषसंज्ञके
महादाने मत्स्यतुलादानादिपञ्चतौ तत्प्रयोगो दृश्यः ।

तुलाधट पु० तुलायै तोलनाय धटः । तुलाधारदण्डे त्रिका-

तुलाधर त्रि० तुलाया मानदण्डस्य धरः धृ-अच् । १ वाणिजके,
२ तुलारागौ, ३ तुलादण्डधारके त्रि० मेदि० ।

तुलापुरुष पु० प्रोङ्गसु महादानेषु आद्ये महादाने तत्-

प्रकारः सत्स्यपु० १७१७० उक्तो यथा “यथातः सत्स्यव्याभि-
महादानासुर्कीर्तनम्” इत्युपक्रमे । “आदानु सर्वदा-
नानां तुलापुरुषसंज्ञकम्” महादानानि विभज्य उक्तं यथा
“मत्स्य उवाच । यानि भोक्तानि गुह्यानि महादानानि
षाड्ग । तानि ते कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
तुलापुरुषयागोऽयं वेधामादौ विधीयते । अयने विधौ
पुण्ये व्यनोपाते दिनकृते । युगादिषूपरागेषु तथा
मन्त्ररादिषु । सङ्क्रान्तौ वैद्यतिर्दने चतुर्दश-
दशीषु च । सितपञ्चदशीपर्वदादशीष्वेकासु च ।
यत्तोत्सवविवाहेषु दुःखप्रादुर्भूतदर्शने । द्रव्यब्राह्मण
लाभे वा श्रद्धा वा यत्न जायते । तीर्थं वायतने यापि
तडागे रुचिरे तथा । महादानानि देवानि संसार-
भयभारुणा । अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव
चञ्चलम् । केमेव गृहोतः सन् सत्युना धर्ममा-
चरेत् । पुण्यां तिथिमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
षोडशारत्निमात्रान्तु दश द्वादश वा करान् । मण्डपं कार-
येद्दिहान् चतुर्भस्त्रासनं बुधः । सप्तक्षत्रा भवेद्देवी मध्ये-
पञ्चकरा तथा । तन्मध्ये तोरणं कुर्यात् सारदारुमयं
बुधः । कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः ।
समेखलायोनियुतानि कुर्यात् सम्पूर्णकुम्भानि सहा-
सनानि । सुतास्वपादद्वयसंयुतानि सयज्ञपात्राणि
सुविष्टराणि । हस्तप्रमाणानि तिलाज्जघ्णपुष्पोपहा-
राणि सुशोभनानि । पूर्वोक्तं हस्तमिताय वेदी यथा-
दिदेवेश्वरपूजनाय । आचार्यं ब्रह्मविद्यायुतानां तत्तैव
कार्यं फलभाज्यवस्तैः । लोकेयवर्णाः परितः पताका-
मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् । द्वारेषु कार्याणि
च तोरणानि चत्वार्यपि क्षीरवनस्पतीनाम् । द्वारेषु
कम्बुद्वयमत्र कार्यं खग्वज्जघ्णपात्ररत्नयुक्तम् । शालेकुर्दा
चन्दनदेवदारुश्रीपश्चिबल्लप्रियकाञ्चनोत्थम् । सत्स्यद्वयं
हस्तयुगाः स्यात् कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितञ्च । तदन्तरं
हस्तवतुष्टयं स्यादयोत्तराङ्गञ्च तदङ्गमेव । समानजातिश्च
तुलावलम्ब्या हैमेन मध्ये परुषेण युक्ता । दैर्घ्येण
सा हस्तचतुष्टयं स्यात् पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि ।
सुवर्णपट्टाभरणा तु कार्या सा लोहपाणद्वयद्वन्द्वलाभिः ।
युता सुवर्णेन तु रत्नमालाविभूषिता माल्यधिलेपनाभ्याम् ।
चक्रं निखेद्वारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्पकी-
र्णम् । वितामकस्योपरि पञ्चवर्णं संस्थापयेत् पुष्पक-
स्योपशोभम् । अथर्विजो वेदविदश्च कार्याः सुरुपने-

शान्वयमोनयुक्ताः । विधानदक्षाः पटवोऽतुङ्गना ये चा-
 र्थ्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः । गुरुश्च वेदानविदार्यवंगसमु-
 ज्ज्वः शीलकुलाभिरूपः । पुराणशास्त्राभिरतोऽतिदक्षः
 प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः । सिताम्बरः कण्डूलहेमस्तव
 केयूरकण्ठाभरणाभिरामः । पूर्वेण ऋग्वेदविदायथास्तां
 यजुर्वेदौ दक्षिणतश्च शक्तौ । स्याथौ द्विजौ साधविदौ
 तु पश्चादार्थ्यणावुत्तरतस्तु कार्यौ । विनायकादिय-
 ष्ठलोकपालवस्त्रटकादित्यमरुद्गणानाम् । मङ्गलाच्युते-
 शार्कियनस्मृतीनां स्वमन्त्रतोहोमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि
 ऋक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ।
 होमावसाने कृतहृत्यनादौ गुरुर्दक्षीत्वा वलिपुष्पधूपम् ।
 आवाहयेत्कोरुपतीनु क्रमेण मन्त्रैरभीभिर्यजमानयुक्तः ।
 एहोहि सर्वाभरतद्विधाभ्यैरभिष्टोत्रं जज्ञे धराऽमरेण ! ।
 संशोध्यमानोऽपमरसाङ्गणेन रक्षाध्वरक्षो भगवन्नमस्ते
 (इन्द्रस्य) । एहोहि सर्वाभरतद्विधाभ्यैः सुनिप्रसीरैरभितोऽ-
 भिजुष्ट ! । तेजस्विना लोकगणेन सार्द्धं समाध्वरं रक्त
 कवे ! नमस्ते" (यमनेः) । एहोहि वैवस्वत ! धर्म्मराज !
 सर्वानरैरर्चितदिव्यमूर्ते ! । शुभाशुभानन्दशुचामधीग ।
 शिवाय नः पाहि सखं नमस्ते" (यमस्य) । एहोहि
 रजोगणनायकस्त्वं सर्वैस्तु वेतान्पिशाचसङ्घैः ।
 समाध्वरं पाहि शुभाधिनाथ ! लोकेश्वरस्त्वं भगव-
 न्नमस्ते (नैवृतस्य) । एहोहि यादोगणपारिधीनाङ्ग-
 णेन पर्जन्यमहापमराभिः । विद्याधरेन्द्रासरगीयमान !
 पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते (वरुणस्य) । एहो
 हि यज्ञो मम रक्षणाय ऋगाधिरुदः सह सिद्धसङ्घैः ।
 प्राणाधिपः कालकवेः सहायः ऋहाण पुजां भगवन्नमस्ते
 (वायोः) । एहोहि यज्ञेश्वर ! यज्ञरक्षां विधत्स्व नज्ज-
 गणेन सार्द्धम् । सर्वौषधीभिः पितृभिः सहैव ऋहाण पुजां
 भगवन्नमस्ते (सोमस्य) । एहोहि विश्वेश्वर ! नक्षत्रमूल
 कपालखट्वाङ्गधरेण सार्द्धम् । लोकेश ! यज्ञेश्वर ! यज्ञसिद्धौ
 ऋहाण पुजां भगवन्नमस्ते (इशस्य) । एहोहि पाताल-
 धराधरेन्द्र ! नागाङ्गनाकिञ्चरगीयमान ! । यज्ञोरेन्द्रा-
 भरलोकसङ्घैरनन्त ! रक्षाध्वरमखदीयम्" । (अनन्तस्य)
 एहोहि विश्वाधिपते ! सुनीन्द्र लोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः ।
 सर्वस्य धातास्त्वमितप्रभाव ! विशाध्वरक्षो भगवन्नमस्ते
 (ब्रह्मणः) । तैलोक्ये यानिभूतानि स्यावराणि चराणि च
 ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे । देव-
 दानवगन्धर्व यक्षराक्षसपक्षगाः । क्षययो मनवोगाधो

देवसातर एव च । सर्वे समाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु सुदा-
 न्विताः । इत्यावाह्यं सुरान् दद्याद्वित्वग्न्यो हेमभूष-
 णम् । कण्डूलानि च हेमानि स्त्राणि कटकानि च ।
 अङ्गुलीयपवित्राणि वासांसि शयनानि च । द्विगुणं
 गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनानि च । जपेयुः शान्तिका-
 ध्यायं जापकाः सर्वतोदिगम् । ततोऽपितास्तु ते सर्वे
 कृत्यैवमधिवासनम् । आटवन्ते च मध्ये च कुर्याद्-
 ब्राह्मणवाचनम् । ततो मङ्गलगन्धेन स्नापितो वेदपु-
 ङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमायत्यं ऋहीतकुसुमाञ्जलिः ।
 युक्तमाल्याम्बरोभूत्वा तां तुलामभिभक्तयेत् । नमस्ते
 सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमास्थिता । साक्षिभूता जग-
 द्वालो निर्मिता विश्वयोनिना । एकतः सर्वस्यानि
 तथान्तगतानि च । धर्म्माधर्म्माकृतां मध्ये स्थापितासि
 जगद्धिते ! । त्वं तुले ! सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ।
 मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते । योऽसौ-
 तत्त्वाधिपोदेवः पुरुषः पञ्चविंशकः । स एकोऽविठितो-
 देवि ! त्वयि तस्मान्नमोनमः । नैमोनमस्ते गोविन्द !
 तुनापुरुषसंज्ञक ! । त्वं हरे ! तारयस्वात्मात्महा-
 मसारकर्तृमात् । पुण्यकालं समासाद्य कृत्यैवमधिवा-
 सनम् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलामारोहयेद्बुधः ।
 सखड्गचर्मकवचः सर्वाभरणभूषितः । धर्म्मराजमथा-
 दाय हेमं स्त्र्यैण संयुतम् । कराभ्यां बद्धमर्षाभ्या-
 भाक्तो पश्यन् हरेर्मुखम् । ततोऽपरे तुलामागे न्यसे-
 युद्धिजपुङ्गवाः । समादभ्यधिकं यावत् काङ्क्षन् चाति-
 निर्मलम् । पुष्टिकामस्तु कीर्ति भूमिसंस्थं नरेश्वरः । अणु-
 मात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् । नमस्ते सर्व-
 भूतानां साक्षिभूते ! सनातनि ! । पितामहेन देवि !
 त्वं निर्मिता परमेष्ठिना । त्वया धृतं जगत्सर्वं कर्त-
 ण्यावरजङ्गमम् । सर्वभूतात्मभूतस्य ! नमस्ते विश्वा-
 रिणि ! । ततोऽवतीर्य गुरवे परमर्द्धं निवेदयेत् ।
 ऋत्विग्न्योऽपरमर्द्धं तु दद्यादुदकपंचकम् । गुरवे आभ-
 रतानि ऋत्विग्न्येन निवेदयेत् । प्राच्यं तेषामनुज्ञा तु
 तथान्येभ्योऽपि दापयेत् । दीनानाथविशिष्टादीन् यज्ञ-
 वेदब्राह्मणैः सह । न चिरं धारयेद्गृहे सुवर्णं प्रोक्तं
 बुधः । तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् ।
 शीघ्रं परस्वीकरणाच्छेद्यः प्राप्नोति मानयः । अनेन
 विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् । प्रतिभोकाविपस्याने
 प्रतिमन्त्रनरं वसेत् । विमानेनाकर्षयेत् किङ्किणीजाल-

मानिना । पञ्चमानोऽपसरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ।
कल्पकोटिगतं यावत्तस्मिन् लोके महीयते । कर्मक्ष-
यादिह पुनर्भूवि राजराजो भूपालमौलिमणिरञ्जित-
पादपीठः । अङ्गान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी दीप-
प्रतापजितसर्वमहीपलोकः । यो दीयमानमपि पश्यति
भक्तियुक्तः कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके । यो
वा शृणोति पठनीन्द्रसमानरूपः प्राप्नोति धाम सपरन्द-
रदेवजुष्टम् । न्यस्यविश्वं हेमां टां दृश्यस् एतत्
प्रयोगस्तु भूजगत्तुलादानादिपञ्चतो दृश्यः ।
व्रतभेदे । तच्च व्रतं पञ्चदशदिनसाध्यमेकविंशतिदिन-
साध्यञ्च यथा ।

“पितृकाचमतक्रोदकसक्तूनासुषमासान्तरितोऽभ्य-
व्यवहारास्तुलापुरुषः” । विष्णु० ८० । “पितृका-
चामतक्रास्त्वसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासश्च
ऋक्षः सौम्योऽयस्यच्यते” इत्युपक्रमे “एषां तिरात-
मभ्यासादेकैकस्य यथाविधि । तुलापुरुष इत्येष श्रियः
पञ्चदशाहिकः” ६ । एषां पितृकादीनां पञ्चानां क्रमे-
नैकैकस्य तिराताभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः
ऋक्षो वेदितव्यः । अत्र पञ्चदशाहिकस्यविधानादुप-
वासस्य निवृत्तिः । यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष
उक्तः “याचाभमथ पितृकां तक्रोदकसक्तूनाम् । तत्राहं
तत्राहं यज्ञानो वायुमन्त्रप्रहृष्टयम् । एकविंशति-
रात्रिस्तु तुलापुरुष उच्यते इति” ।

तुलाप्रयत्नाह पुं प्राप्स्यह वा ७३ पक्षे अप् इतः १ तुला-
स्त्वमे मिः कौ० । [ल्युट्] । तुलादण्डे गजार्थवि० ।
तुलामान न० तुलार्थं तोलनार्थं मानं भीयतः ३नेन सा-करणे
तुलायष्टि स्त्री इतः १ तुलादण्डे । “स्तोकेनोद्धतिमा-
याति स्तोकेनायात्यधोगतम् । अहो सुसदृशी चेष्टा
तुलायष्टेः खलस्य च” पञ्चत० ।

तुलावोज न० तुलायाः तोलनस्य बीजं मूलम् १ गुञ्जायाम्
तदारभ्यैव हि सानं शास्त्रे दर्शितं यथा “दर्शार्द्धगुञ्जं
प्रादात्त साधुभित्तिं नीत्वा” [दण्डस्थितस्त्वमे प्रपद्ये अमरः ।

तुलामूल न० तुलायें तोलनार्थं स्त्वम् । तोजनार्थं तुला-
तुलि ली० स्त्री तुवि(री)रद्वय लः । तुल्यं गच्छरत्ना ।

तुलिका स्त्री तुल-वा० क्युन् । खड्गनिकायां लिका० ।

तुलित [त० तुला-तत्करोति णिच्-कर्मणि क्त । १ परिमिते

“येऽपीन्द्रपाणि तुलनायुधलूनपञ्चाः” भाषः । २ सदृशीकृतं

तुलं लिनी स्त्री तुलं लिखते फलेऽस्या इति ङीप् वा

पृथो० सुखः । १ शास्त्रमलिङ्गो रत्नमात्रा ।

तु(तु)लिफला स्त्री तलि तुल्युक्तं फलमस्याः वा पृथो० ।

१ शास्त्रमलीङ्गो रत्नमात्रा ।

तुल्य ति० तुलया सम्मतं यत् । १ सदृशे अमरः । “सकामां
दूषयंस्तुल्यो न बधं प्राप्नुयाद्धरः” । “सकामां दूषयं स्तु-
ल्योनाकुलिच्छेदमाप्नुयात् भृतुः” । “कृष्णकर्णः कपीन्द्रेण
तुल्यावस्यः स्वसुःकृतः” रघुः । [विकृतिरेकत्वात् अमरः ।]

तुल्यपान न० तुल्येन सजातीयेन सह पानम् । सजातीयै-
तुल्ययोगिता स्त्री अर्थात्तद्वारभेदे अलङ्कारभेदे अलङ्कार-
गच्छे ३६६८ दृश्यम् । [“विम्बिलोटाञ्च तुल्यशः” सुश्रु० ।

तुल्यशस् अर्थः तुल्य-शीपसार्थं शम् । तुल्यं तुल्यमित्यर्थे ।
तुल्यल पु० कश्चिभेदे । तौल्लिगच्छे दृश्यम् ।

तुवर पु० तवति हिनास्ति रोमान् सौ० तु-वरच् नि० गुणा-
भावः । १ धान्यभेदे २ कषायरसे च इतद्वति ति० ३ आङ्-
क्याम् ४ सौराष्ट्रवृत्तिकायाञ्च स्त्री पिप्पलात् ङीप् सार्थं
क तुवरिकाप्यत्रैव । रसभेदे पुं स्त्री तद्वति ति० अमरः ।
इक्षुसुहीने भरे उणा० ।

तुवरयावनाल पु० कर्ष० धान्यभेदे राजनि० । “तुवरो
यावनालस्तु कषायोष्णो विरेचकः । संप्राही वातशमनो
विदाहो शोषकारकः” राजनि० ।

तुवरिका स्त्री० तुवरोऽन्तर्गताः ठन् । १ सौराष्ट्रवृत्तिकायां
(फट्कारि) अमरः । २ आढक्यां (वरहर) भरतः ।

तुवरी स्त्री तु+वरच् पिप्पलात् ङीप् । १ आढक्यां २ सौरा-
ष्ट्रवृत्तिकायाञ्च (फट्कारि) राजनि० । (तोरी) इति
३ धान्यभेदे भावप्र० तद्गुणास्तत्तुक्ता यथा । “तुवरी
याहिणी गीता लक्ष्मी कर्पायपासजित् । तीक्ष्णोष्णा
वज्रदा कण्डूकृच्छकोटकमिषणुत्” । [चक्रमर्दने गच्छच० ।]

तुवरीशिख पु० तुवरीयाद्वाद्या इव शिखा यस्य । रक्त-
तुवि स्त्री० तुल्यो+पृथो० १ तुल्यार्थं । तु-पूर्त्वे इत् किञ्च ।

२ वज्रशब्दार्थे निघण्टुः । “तुविर्कूर्मिर्कषाधानु” ऋ०
३।०।१। क-सि वेदे गुणे अकारस्योत्तम् “तुविपामं
तुविर्कूर्मिं रभोदाम्” ऋ० ६।२।५ । “यहेरन् ।
तुविपामं बह्व्याहकम्” भा० “तुविगुण ! तुवि-
कृतो !” ऋ० ८।६८२५ ङीप् । “सहस्रेषु तुवीमव !”
ऋ० १।२६।१ । तुवीमव कथञ्चन “३ इहासं तुवीर्यम्”
ऋ० १०।६६।६ ।

तुविम् न० तु-वङ्गो पृक्त्वे वा इति किञ्च । १ वङ्गो २ प्रज्ञायां
३ वङ्गे च । “यः सपरिश्रद्धं ममस्तुविज्ञानम्” ऋ० २।१२।

१०। “तुषिष्ठान् वृद्धिमान् वलवान् वा” भा०। “भीमस्तु-
षिष्ठान् चर्षिभ्यः” १।५।१। “तुषिष्ठान् प्रजायन्
वलवान् वा” भा०। वलेन प्रजया च वृद्धेः पूतं च सम्भ-
वात् वलप्रजयोस्तथात्वम् ।

तुषीरवत् लि० तुषी मत्वधीयारः ततो मतुप् मस्य वा ।
वृद्धस्तोऽयुक्ते । “रथा कविस्तुषीरवान्” ऋ० १०।१६४।
४। “तुषीरवान् वृद्धस्तोऽयुक्ते भवति । मत्वधीयप्रत्यया-
दिति । यद्वा तुषिष्ठस्य रो मत्वधीयः । वाङ्मय्यु-
क्तदेवैः संहितो भवति” भा० ।

तुष वधे भ्वा० च्या० सक० सेट् । तोषते अतोषिष्ट तुतुगे ।
“इन्द्रिन्द्राय तोषते नितोगते” ऋ० ६।१०।६।२२ “इन्द्रः
सोम इन्द्रायेन्द्रार्थे तोषते” तोषते हन्यते अभिषूयते ।
नितोगते नितरामभिषूयते । तोषतिर्वधकम्भां भा०
कर्मकर्त्तरि तङ् । यगभाष्येऽन्दासः । “सत्वात्
परुष्टुत् एको वृत्ताणि तोषशे” ऋ० ८।१५।११ । तोषसे
हिनश्चि” भा० ।

तुष तोषे आनन्दभेदे दि० प० लृटिन् अक० सेट् । तुष्यति
अतुषत् । तुतोष । जीटिन् वर्त्तमाने क्तः तुष्टः ।
तुष्टिः । तोषः “तुष्टु इषदि ! सा कृष्ण” भा० य०
१।०६ स्तो० “तुष्टुनि च रमन्ति च” भा० आनु०
१२७६ स्तो० “तुतोष पश्यन् विद्वान्नालराजाः” भट्टिः ।

तुष पु० तुष-क । विभीतकृष्टे (वयङ्) रधान्यत्वचि खनाम-
ख्याते इव्ये च अमरः । “वीचीन् जिह्वायति
सितोत्तमतण्डुलाखान् को नाम भोस्तुषकणोपहितान्
हितायी” प्रबो० च० । “तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररो-
हन्ति तण्डुलाः” हितो० । “सतुषं धान्यसूच्यते” आ० त० ।

तुषग्रह पु० तुषेण गृह्यते यङ्-कर्मणि अप् । वङ्गो त्रिका०
तुषज लि० तुषे जायते जन-ङ । तुषजाते वङ्गादौ ।
अस्य “दीर्घकायतुषवटं जे” पा० व्यायुदः क्षता ।

तुषधान्य न० तुषावृतं धान्यं शा० त० । तुषावृते सतुषे
धान्ये । “तुषधान्यतोऽङ्गमन्त्राभिचारवेतालकर्मज्ञाः” । “पर-
धनहरणाभिरतास्तुषधान्यं सर्वभियजश्च” । इ० स० १।५ अ० ।

तुषसार पु० तुषं सरति अतुसरति ख-अण् । वङ्गो गृह्यमा०
तुषानल पु० तुषानलः । तुषजाते अस्नी । तुषान्याद-
योऽप्यल ।

तुषाख्य न० तुषोदकशब्दार्थे “तुषाख्य दीपनं पाण्डु
कमिरोगगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तसङ्घ-
न्यहृद्” भाष्य० ।

तुषार पु० तोषयति तुष-अलभूतस्यार्थात् आरन् किञ्च ।
१देयभेदे । (तुषार) शब्दे वृक्षम् तत्र तुषारा इत्यल
तुषारा इति पाठान्तरम् । २हिमकणभेदे गीहारे
हेमच० । ३शीतलस्यार्थे अमरः ४तद्वति लि० ।

“अपां हि तप्राय न वारिधारा खादुः सुगन्धिः खदते
तुषारा” नैष० “प्रपतत् तुषारो हेमललाहः” ऋतुष०
५कपूर्वभेदे राजनि० । “जनस्तुषाराङ्गनपर्वताविव”
“स्त्रुपनवारितुषारभूतसनाः” माघः । “आचक्षाम सतु-
षारशीकरः” रघुः । “पदं तुषारस्तुतिधौतरक्तम्”
कुमा० । “लघुतुषारतुषारजलचक्षुतम्” किरा० ।

तुषारकार पु० तुषारो हिमः करोऽस्य । १हिमकरे चन्द्रे
तुषारकिरणादयोऽप्यल । “कलया तुषारकिरणस्य
पुरः” माघः । २कपूर्वरे च ।

तुषारगिरि पु० इत० । १हिमालये “तुषारगिरिकूटाभं
सिताश्विखरोपमम्” भा० अनु० १४ अ० । तुषाराच-
लादयोऽप्यल ।

तुषित पु० तुष-वा० कितच् तुषु-सम्प० क्तिप् ततः
तारका० इतच् वा । १गणदेवताभेदे ते च द्वादश । किन्तु
मन्वन्तरभेदे भिद्यमानाः यथा “चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्
ये तुषिताः सुराः । वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश
स्युताः” हरिवं० १ अ० । तथा च आदित्यरूपा द्वादश
“प्राणायानावदानश्च समाभो व्यान एव च । चक्षुः
ओत्तरसाघाणस्यार्थे बुद्धिर्ब्रह्मस्तथा । द्वादशैते तु तुषिताः
देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे” सारसुन्दरीधृतवाक्योक्ता द्वा-
दश १२ “तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडम्पतिः ।
इष्टाः कविर्विभुः स्वाहा सुदेशो रोचनो द्विषट् १२ । तुषिता
नाम ते देवा आसन् स्यायम् वेऽन्तरे” शब्दार्थचि० धृत-
वाक्योक्ता द्वादश इति षट्त्विंशत् । ये च द्वादशेति
अन्ये ते एकैकमन्वन्तरापेक्षया द्वादशेति वर्णयन्ति ।
अमरप्रमाणेन षट्त्विंशदिति विवेकः । तदभिप्रायेणैव
“षट्त्विंशत्तुषिता सताः” इत्युक्तम् । २विष्णो पु० । “तु-
षित ! सहातुषितेत्यादि” भा० पा० ३४ अ० । विष्णुस्तुतो ।

तुषीत्य न० तुषादुत्तिष्ठति षट्+स्था-क १त० । १तुषोदके
राजनि० ।

तुषोदक न० तुषनिश्चितसदकं शा० त० । १काञ्चिकभेदे
हारा० । तत्करणप्रकारो भाष्य० उक्तो यथा “तुषो-
दकं यथैरासैः सतुषैः यफहीकृतैः” । यथैवदकसहितैः
सन्धानवर्गीकृतात्” । तुषाख्य शब्दे तदुषादि दृश्यम् ।

तुष्टि लि० तुष्ट-कृत्तिरिक्त । १। सलोभयुक्ते । “तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणितं प्रीणितं जगत्” पुरा० । २। विष्णौ प० ‘परिष्ठाः परमस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः’ विष्णुस० “परानन्दैकरूपत्वात्तुष्टः” भा० । तस्यानन्दरूपत्वेऽपि आनन्दाश्रयत्वं कल्पितम् अतएव विवरणे “आनन्दो विप्रयानुभवो निवृत्तत्वञ्च सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथग्विवावभासन्ते” इत्युक्तम् । न्यायनये तु दुःखाभावस्यैवानन्दरूपत्वात् तस्य तदाश्रयत्वमस्त्येवेति भेदः ।

तुष्टि स्त्री तुष्ट-भावे क्तिन् । १। तोषे २। भोगे तदावतानमिति बुद्धौ ३। अधिगतादीनां तद्वत्त्वबुद्धौ “तुष्टिर्निरुक्तार्थस्य कृतार्थोऽस्तीति या मतिः” इत्युक्ते ४। द्विभेदे सा च नवविधा इति सांख्याचार्याः यथोक्तं सा० का० त० कौ० च ।

‘तुष्टिर्नवधेत्युक्तं ताः परिगणयति । “आध्यात्मिकव्यवृत्तयः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्याविषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः” का० ।

‘प्रकृतिव्यतिरिक्ता आत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतुष्टो यो न प्रयतते तस्य चतस्र आध्यात्मिकस्तुष्टयो भवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तामात्मानमधिकृत्य यस्मात्तुष्टयस्तस्यादाध्यात्मिक्यः, कास्ता इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशः (विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्यादेवमेवास्त्विति) । सेयमुपदेशव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः व्यम्न इत्युच्यते । “या च प्रकृत्यविवेकख्यातिर्न सा प्रकृतिमात्राद्भवति सा भूत्वस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यासुपादटीयाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मदित्युपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमुच्यते । “या तु प्रव्रज्यापि न सदो निर्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिर्नो विधास्यति अलमुत्तमतया तवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ उच्यते । “या तु न कालात् नायुपादानाद्विवेकख्यातिरपि तु भाग्यादेव अतएव सदा लसपत्यानि अतित्राणानि मातुरूपदेशमात्रादेव विवेकख्यातिमन्ति सुक्तानि बभूवुः तत्र भाग्यमेव हेतुर्मान्यदित्युपदेशे या तुष्टिः सा भाग्याख्या तुष्टिरुच्यते । बाह्या

दर्शयति बाह्यास्तुष्टयोविषयोपरमात् पञ्च याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदङ्कारादीनामेत्यभिमतमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानाभावात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तेरिति । ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वाद्देराग्याख्यापि पञ्च, तत्पञ्चकत्वात् तुष्टयः पञ्चेति, उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यं विषयादुपरमो विषयोपरमः । विषया भोग्याः शब्दादयः पञ्च, उपरमा अपि पञ्च । तथा च अर्जुनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति । तथा हि सेवादयो धनोपार्जनोपायास्ते च शेषकादीन् दुःखा कुर्वन्ति । दृष्टदुर्गोश्वरहाः स्युस्तदुत्तचण्डाङ्गचन्द्रजां वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्यते । एवमन्येऽप्यर्जनोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा पारमुच्यते । तथार्जितं धनं राजैकागारिकाग्निजलोपादिभ्यो विमङ्क्यतीति तद्वत्त्वे सहृदुःखमिति भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः द्वितीया सुपारमुच्यते । तथा महतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्प्रणयं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया पारपारमुच्यते । एवं शब्दादिभोगाभ्यासाद्वर्जिते कामास्ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी अनुत्तमाम् उच्यते । एवं नानुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमाम् उच्यते । एवमाध्यात्मिकीभित्तस्तुष्टिर्भाषाभिश्च पञ्चभिर्नैव तुष्टयोऽभिमतः” । भाष्यप्रकृता अन्यथा तुष्टिभेदा दर्शिता यथा ‘तुष्टिर्नवधा’ सा सू० “आध्यात्मिक्यादिभेदाच्चतुष्टिः” भा० । “इदं सूत्रं कारिकया व्याख्यातम् । आध्यात्मिक्य इत्यादि अस्यायमर्थः । आत्मानं तुष्टिमतः सङ्घातमधिकृत्य वर्त्तन् इत्याध्यात्मिक्यस्तुष्टयश्चतस्रः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा । साक्षात्कारपर्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतिरेव तं च प्रकृतिरेव करोत्यहेतु कूटस्थः पृथे इत्यात्मभावनात् परितोषः । इयं तुष्टिरम्न इत्युच्यते । ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमित्युच्यते । ततश्च प्रव्रज्यायां बहुकालं समाध्युत्तानेन या तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिर्मेघ इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानपरमकाण्डरूपे धर्ममेघसमाधौ सति या तुष्टिः सा जलाख्या तुष्टिरित्युच्यते इति चतस्र आध्यात्मिक्यः ।

वाद्याः पञ्च तटयो वाद्याविधयेषु पञ्चसु शब्दादिष्वर्जनर-
क्षयभोगकिंवादिदोषमिदंकोपरमाज्जान्ते । ताश्च
तटयो वषाक्रमं पारं सुपारं पारापारमनुसमान्ना
उत्तमान्ना इति परिभाषिता इति । कश्चित् त्विमां
कारिकाभ्युपगमा व्याख्यातवान् । तद्व्याख्या विवेकसाक्षा-
त्कारोऽपि प्रकृतिपरिष्ठाप एवेत्येवं ध्यानाभ्यासेनेत्येवं
इदं या ध्यानादिनिवृत्तौ तटिः सा प्रकृत्याख्या ।
प्रवृत्त्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्यानादिनेति या
तटिः सोपादानाख्या । ज्ञतवत्प्राप्त्यापि कालेनैव
मोक्षो भविष्यत्यनसृष्टेनेति या तटिः सा कालाख्या ।
भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मोक्षशास्त्रोक्तसाधनैरेव
ज्ञतर्के या तटिः सा भाग्याख्येत्यादिरर्थ इति तत्र ।
तद्व्याख्याततुष्टीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुष्ठानत्वेनाशक्तिपरि-
भाषानौचित्यादिति” ।

तुष-कर्त्तरि क्लृप् । प्रगौर्यादिषु षोडशसु मात्रसु
मध्ये मात्रभेदे । कुलदेवताशब्दे ०१२० पृ० दशमम् ।
६ अथानन्दवपत्त्याश्च । “अनन्तपत्नी तटिश्च पूजिता
वन्दिताऽभवत् । यया विना न सन्तुष्टाः सर्वे
लोकश्च सर्वतः” देवीभा० । “या देवी सर्वभूतेषु तटि-
रूपेण संस्थिता” देवीमाहा० । “आचारश्चैव साधूना-
मात्मनस्तुष्टिरेव च” मनुः ।

तुष्टिमत् त्रि० तटिरक्षत्रस्य सप्तम् । तोषयुक्ते । स्त्रियां
ङीप् । २ चपसेनात्मके कंसभ्रातरि पु० “कंसः सुनामा
न्ययोधः कङ्कः शङ्कुः सुल्लक्षणा । राट्टपात्रोऽथ
सुष्टिश्च तटिमातृपसेनजाः” भाग० ८।२४।१४ ।

तुष्टं पु० तुष-वा० तृक् । कर्षस्त्वमथौ शब्दच० ।

तुष्य पु० तुष-कर्त्तरि क्यप् । १ महादेवे तटितुष्टशब्दे दशमम्
तुस ध्वनौ भा० पर० सक० सेट् । तोषति अतोषीत् ।
ततोष ।

तुस पु० तुष+पुषो० । तुषे धान्यत्वचि रमानाथः ।

तुस्त न० तुष-क्त वा० इडभावः । १ रेणौ चमरे वृक्षेत्यत्र
तुक्तेति पाठं मत्वा शारदुन्दर्यां व्याख्यातम् ।

तुह् अर्हने वधे भा० पर० सक० सेट् । तोहति । इरिश्
अतहत् अतोहीत् । । ततोह ।

तुह्(हा)र पु० तुह्-वा० करन् कारन् वा । कुमारपारिषद
भेदे । “तुह्रश्च तुह्रश्च चित्तदेवश्च वीर्यवान्” भा०
स० ४६ अ० । कुमारपारिषदोक्तौ ।

तुहिन न० तुहतेऽनेन तुह-इगन् तुसश्च । १ हिमे अमरः

२ चन्द्रतेजसि चक्षुषः “तथानक्षत्रैस्तुहिनेः पतङ्गिः”
कटस० “शान्द्रस्तुहिनालरितः” प्रबोधच० ।

तुहिनकर पु० तुहिनं करोऽस्य । १ चन्द्रे तुहिनांशुप्रभत-
योऽप्यत्र । २ कर्पूरे च ।

तहिनांशुतैल न० इत० । कर्पूरतैले राजनि० ।

तुहिनाचल पु० इत० । हिमानमे तुहिनांशुप्रभतयोऽप्यत्र ।

तुहुण्ड पु० दनुवंशे दानवभेदे । “अश्वघोषश्च सुहृत्तश्च
तुहुण्डश्च महाबलः । एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमङ्गो-
दरौ । निचन्द्रश्च निजुम्भश्च कपटः कपटक्षया । शरभः
शत्रुभयैव सूर्यश्चन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दमो-
र्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः” भा० आ० ६५ अ० ।
२ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “नन्दको बाहुशाली च तुहुण्डोविक-
टक्षया” १८६ अ० ।

तूड अनादरे भा० पर० सक० सेट् । तूडयति अतूडीत् ।
तूड । कटित् । गिच् अतूडत् ।

तूण सङ्कोचे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । तूणयति ते ।
अतूणत् ।

तूण सङ्कोचे चु० उभ० सक० सेट् । तूणयति ते अतूणत् ।
तूण पूरणे चु० आ० सक० सेट् । तूणयते, अतूणत् ।
तूण पु० तूण्यते पूर्यते वाचैः तूण-पूरणे कर्मणि घञ् ।
इषुधौ वाणाधारे अमरः ।

तूणक न० “तूणकं भवेदिदं रजो रजो ततश्च रः” छ० र०
टीकोक्ते पञ्चादशाक्षरपादके कन्दोभेदे ।

तूणधार पु० तूणं धारयति धारि-च्यप् लप् स० । तूणधा-
रिणि धातुष्के । अस्या नियुक्तत्वात् “अणि नियुक्ते” पा०
न आदादात्तत्वम् । किन्तु तत्पुरुषस्वरः ।

तूणव पु० तूणस्तदाकारोऽस्तस्य जेशांश्च तूणं तदाकारं याति
वा-क वा । तूणाकारे वाद्यभेदे । “सैषा वाग् यमस्य-
तिषु यदति या दुन्दुभौ या तूणवे या वीणायाम्” तै०
स० ६।१।४।१ । “वीणावाट क्रोगाय तूणवध्ममवरस्य-
राय” यजु० २०।१८ । “तूणवं वाद्यभेदं धनति तथा-
भूतम्” वेददी० । “वीणावाटं पाणिध्नं तूणवध्मं ता-
मृत्तायामन्दाय” यजु० २०।२० ।

तूणवत् त्रि० तूण+अव्यर्थे सप्तम् भस्य वः । १ तूणयुक्ते
धातुष्के “सायुधा बह्विनिस्त्रिंशस्तूणवन्नः संमार्गणाः”
भा० व० ८ अ० । ठन् । तूणिक इति तूणिन् तत्त्वार्थे
त्रि० इत्यनस्य स्त्रियां ङीप् । तूणिन् । नन्दिह्ये पु०
राजनि० ।

तूषी स्त्री तूष्प्रते पूर्यते शरैः तूष्-पूरणे वञ् नौरा-
लीप् । १६३५ २तूष्णे शनील्यां शब्दार्थचि० । ४तूष्णे
स्त्री टाप् शब्दार्थचि० ।

तूणीक पु० तूणीय कायति कै-क । नन्दिहणे राजनि० ।
तूणीर पु० तूष्प्रते पूर्यते शरैः तूष्-पूरणे वा० ईरन् ।
१तूष्णे इयुधौ अक्षरः ।

तूतक न० तूत्य+प्रथो० । तूत्ये (तूँ तिथा) गज्ज्च० ।
तूतुजान पु० तूजि-वले कानच् तूजा० अभ्यासदीर्घः वा०
नलोपः । १क्षिप्रे निघण्टुः । २प्रथेमाये च तूजधातो
ह्यस्य ।

तूतुजि स्त्री तूजि-वले दाने वा कि द्वित्वे तूजा० अभ्यास-
दीर्घः नलोपः । १क्षिप्रे निघण्टुः । २दातरि च ।
“जज्ञेऽतूतुजिं चित्तूतुजिरश्मिन्” क० ७।२८।१ ।
“तूतुजिर्दाता” भा० ।

तूतुज्यमानास पु० तूजि-वले कर्मणि शानच् द्वित्वम् अभ्यास-
दीर्घः वा० नलोपः तच्चाभूतः अस्मिन् दोष्यते अस्-
दीर्घो अच् कर्म० । क्षिप्रे निघण्टुः ।

तूतुम लि० तूज-अर्ः द्वित्वे अभ्यासदीर्घः प्रथो० । १तूष्णे
माधवः “सवना तूतुमा कवे” इ० १०।५०।५ । “एता
विन्वा सवना तूतुमा कवे” क० १०।५०।६ । “तूतुमा तू-
षीनि” भा० ।

तूद पु० तूद-वज्ये कर्मणि क प्रथो० । १तूद्वणे राजनि० ।
अश्वत्थाकारे (पार्श्वपिप्पल) ख्याते वृक्षे भावप्र० “तूदं
पक्वं शुक्लं आत्मा हिंसं पिप्पलानिवापहम् । तदेवामं सुख-
भुरं संगोपि रक्तपित्तहृत्” ।

तूदी स्त्री देशभेदे । तूदी अभिजनोऽस्य डक् । तौदेय पिप्पल-
टिकमेष तूदीदेशवासिनि लि० ।

तूपर पु० शृङ्गलीने १पगौ । क्षिप्रां टाप् । तस्य शृङ्ग-
लीनत्कारणं यथा

“तासांस्वेव वाऽन्नुवन्नासामहा एवेमौ हादगौ मासौ
न संवत्सरमापयामेति तासां हादगसु मासु शृङ्गाणि
प्रवर्त्तन्त ताः सर्वमन्नाद्यामाप्नुवन्ता एतसूपराक्ताक्षाताः
मगौन् हादगमासः प्रेरते सर्वं हिता अन्नाद्यामाप्नुवन्”
तच्छ्रु० प्रा० ४।१।२ । “तुषन्दी वैलक्ष्णप्रद्योतनार्थः, तासां-
गवां मध्ये काचिदप्युवन् किमित्युच्यते, यौ हादगौ हाद-
गमन्त्यापूरकावेव शिष्टावेकादशहादगौ मासौ इमौ आ-
सामहा एव अनुकावेव अनुकाय प्रारब्धं संवत्सरमाध्य-
वमापयामेति व्यङ्ग्यताचेति समित्यस्य व्यङ्ग्यतेन

सम्यग्, तासां गवां जातानि शृङ्गाणि हादगसु मासु
मासेषु पूर्वेषु प्रवर्त्तन्त प्रापतन् दशभिर्मासैः शृङ्गप्राप्ति-
लक्षणफले सिद्धेऽपि पुनरन्वयया यतो मासद्वयमन्वतिष्ठन्
अतो जातानामपि शृङ्गाणां पुनः पतनमित्यभिप्रायः,
तथा चैतरेयकम् “अथ समापयिष्यामः संवत्सरमित्यावत
तासामन्वयया शृङ्गाणि प्रवर्त्तन्तेति” । एतासूपरा
इति ताः पतितशृङ्गाः गावः सर्वेषु भवमन्नाद्यामद-
नीयमन्नं प्राप्नुवन् ता गावसूपराः शृङ्गहोनाः दृश्यन्ते
तस्मात्ताः सगौन् हादग मासौ मासान् प्रेरते प्रमथन्ति
ईर गतो शीतयातातमेषु सर्वदा पुष्टाङ्गा एव यथायथं
गच्छन्ति शृङ्गिण्यो मरुषादयस्तु कथा भवन्ति, तस्मा-
दित्युक्तं कक्षादित्याह हि यस्मात्ता गावः सर्वमन्नाद्या-
माप्नुवन् तस्मात् सर्वेषु पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा चैतरे-
यकम् “उर्द्ध्वं स्वमसमन्वत तस्माद् ताः सर्वभूतान्तरमुत्तिष्ठ-
न्तीति” भा० । “प्राजापत्यांश्च सप्तदश श्यामवपरां
वस्त्रान्” कात्या० श्रौ० १४।२।११ “अथसूपरो गौर्द्ध्व-
गस्ते प्राजापत्याः” यजु० १२४।१ ।

तूवर पुंस्त्री० सौ० तू+किप् तूः वृ-हत्यां अच् कर्म० ।
तूपर+प्रथो० पस्य वो वो । १तूपरे कावेऽजातशृङ्गे पशौ
२कावेऽजातशृङ्गसुके पुरुषे ३अव्यक्तपुरुषलक्षणे च “जहि
तूपरकं क्षिप्रं कर्षस्य बलमादधत्” भा० श्रौ० १३३५-
“तस्य तूपरकं बालं बह्वाग्निमविद्यकम्” भा० छ-
१५६ अ० । २कषावे रणे पु० १तद्वति लि० । ४आङ्कां
५सौराष्ट्रवृत्तिकायां स्त्री गौरा० लीप् ।

तूय न० तोय+प्रथो० । १जले निघण्टुः । तू-भावे
सम्भ० किप् तां याति या-क वा । २क्षिप्रे न० “देव
हरिभिर्योहि तूयम्” क० १।४१।१ “तूयं क्षिप्रम्”
भा० । ३क्षिप्रतायुक्ते लि० “अद्रिष्ठा ते मन्दिन इन्द्र !
तूयान्” क० १०।२८।२ । “तूयानविश्वितान्” भा० ।
तूर हिंसे, सक्र० वेगे अक्र० दिश० आक्र० सेट् । तूर्यति
अतूरिष्ट । ततूरे ।

तूर् लि० तूर-कर्त्तरि किप् । १वेगयुक्ते । भावे सम्भ० किप् ।
२वेगे स्त्री “प्रभिर्मयेन विहिताभिरदृश्यतुर्भिः” भा० २।
७।१८ । “अदृश्यतुर्भिः अलक्ष्यवेगाभिः” श्रीधरः ।

तूर न० तूर्यते ताद्यते सुखमाद्यतेन तूर-वज्ये कर्मणि क ।
१वाद्यभेदे (सानाड) हेमच० । २ताद्यमाने पटहादौ
शब्दार्थचि० । [भूसुरे भावप्र० ।

तूरी स्त्री तूरं तदाकारोऽस्वस्त्राः अच् नौरा० लीप् ।

तूर्णं न० त्वर-संभवे भावे क्क पक्षे इङ्भाषः जट् तस्य नः।
 १मीमे कर्त्तरि क्क । २त्वरानुक्ते लि० अमरः। “अभ्या-
 जतोऽभ्यागतत्वं तर्थात्” भाषः। “तूर्णं चानीयतां
 तूर्णं पूर्णं चन्द्रनिभानने !” पक्षानि स्वर्णवर्णानि सीद-
 न्याकर्णलोचने !” उङ्गटः।

न० तूर्णमन्त्रुते अश्-अच् । उदके । “प्रतिश्रुताया
 वो ह्यक्षरणीं न गिरेरधि” क० ८।१२।२ । “तूर्णमि-
 ष्टकं भवति तूर्णमन्त्रुते” निरु० भा० ।

तूर्णि पु० त्वर-नि नि० जट् । १मनसि उज्ज्वलदन्तः शब्दकल्प-
 कुम्भे मन्त्रार्थतोक्ताः नकारस्थाने लकारभ्रमात् । भावे-
 नि । २त्वरयां हेमच० । २श्लोके संक्षिप्तसारे उषा०
 ४क्षिमे निषण्टुः ५तद्धति लि० । “प्र यतत्स्तोता
 जग्गिता तूर्णार्थः” इ० ३।५२।५ । “तूर्णार्थः त्वरित-
 गमनाः” भा० । “विगाहं तूर्णं तविर्गीभिराहतम्” क०
 ३।१५ । “तूर्णं क्षिप्रगामिनम्” भा० ।

तूर्तं न० त्वर-क्क जट् वेदे न तस्य नः। १क्षिमे “यद्वै क्षिप्रं
 तूर्तमेष यत् क्षिप्रात् क्षेपीयस्तत्प्रतूर्तम्” यत० ब्रा०
 ६।१।२ ।

तूर्थं न० तूर्थंते ताडयते तूर-यत् । वाद्यभेदे “होनावसाने
 जततूर्थनादः” मत्पु० तृष्ठापुष्पदानविधौ “तल भुक्ता
 पुनः किञ्चित् तूर्थचोचैः प्रहर्षितः” मनुः । एतत्परस्य
 मानस्य गिरिनद्या० न चत्वम् तूर्थमानम् “यत्तूर्थ-
 जेनां क्षपयाप्सभूः” कुमा० ।

तूर्थं खण्ड पु० इत० । वाद्यभेदे उगङ्गाद्यो जारा० ।
 तूर्वं न० तूर्वं अच्-रेफे पूर्वोचो दीर्घः । १क्षिमे तूर्णं “तूर्वं-
 याचो तूर्त्तयक्षस्तम्” क० १०।६।२ । “तूर्थयाणस्तूर्थ-
 गमनः” भा० । “रक्षो अग्निमशुषं तूर्थयाणम्” क०
 १।७४।२ । [क० ८।४२।२ ।

तूर्वि न० तूर्वे-रन् दीर्घः । १क्षिमे “वाहधानाय तूर्वे”
 तूल प्ररचे चुरा० आ० सक० सेट् । तूलयते अतुलनत ।

तूल इयत्तापरिच्छेदे निष्काशने आ० पर० सक० सेट् ।
 तूलति अतूणीत् । तुतूष ।

तूल न० तूलयति प्रयति तूल्यते वा तूल-अच् । १सर्वव्या-
 पके आकाशे मेदि० २अनृत्याकारे तूदे दृष्टे भावप्र०
 तूदशब्दे दृश्यम् । कापीवादिजीज्जाते(तूला) । ध्याते
 पदार्थे । “सर्वं दक्षति गङ्गाण्णस्तूलाशिवाननः” प्रा०
 न० । अथ्यशीभावेऽस्य “सूचतीरतूलेत्वादिना” पा० आद्यु-
 दासता उपनूचम् । तूलशब्दे घरे रैमिकाशब्दस्य मही

तत्पुष्पे तुलः । रैमिकतूलं सुञ्जीवीकातूलम् । “कश्चनं
 तूलगर्भं तूलिकां सुपथीतिकां मञ्जिष्ठाहपवासांश्च
 तथा तूलवतीं पटीम् । अर्थापयानि वासांश्च यतिभ्यो-
 ऽपि प्रदाययेत्” काशी० ४ अ० ।

तूलक न० तूल-स्वार्थे क । तूले हेमच० ।

तूलकार्मुक न० तूलस्य स्फोटनार्थं कार्मुकम् । तूलस्फोट-
 नार्थं धनुषि (धनुस्तरा) तूलचापादयोऽप्यत शब्द० ।

तूलनालि(ली) स्त्री० तूलनिर्मिता नाली । पिङ्गिकावाम्
 (पारज) स्वार्थे क । अलैवार्थे स्त्री लिता० ।

तूलपिचु पु० पिच-मर्दने कृन् तूलप्रधानः पिचुः । तूल
 दृष्टे (तुलारगाह) भरतः । [राजनि० ।

तूलहृद्य पु० तूलसाधनं हृद्यः शाक० न० । शाकमलीहृद्ये ।

तूलशर्करा स्त्री० तूलस्य शर्करेव । कापीवरीजे रत्ना० ।

तूलसेवन न० इत० । तूलस्त्रोतकर्त्तने (जाटनाकाटा) शब्द-
 मा० तूलसेचनेति चमध्यपाठः प्रमादिकः ।

तूलि(ली) स्त्री० तूल-रन् या डीप् । चित्तसाधने स्नाना-
 ख्याते पदार्थे चि० की० ।

तूलिका स्त्री० तूली स्वार्थे क । १मीत्या० २यत्नी च शब्द० ।

तूलीशब्दार्थे १शेखरूर्ध्विकायां ४वीरणादिशलाकायाम् ।

५आवर्त्तितसुपण्यादिर्वाधारपालभेदे(सुचि) । तूलशब्दस्य

ठन् कापि अत इत्थम् । इ(तोषक्) शब्दाभेदे तूलशब्दे

उदा० । “उक्तीकृतं तूलिकयेव चित्तम्” कुमा० । “तूलिका

कथिता शेखरूर्ध्विका तूलशययोः” पितृः । तूल-

प्रतिशय्या च तूलशय्येत्यर्थः ।

तूलिनी स्त्री० तूलोऽप्यस्या इनि डीप् । शाकमलीहृद्ये

भावप्र० । २लण्डाशकन्दे राजनि० । ३तूलानुक्ते लि०

स्त्रियां डीप् तूलिफला । [रत्नमा० ।

तूलिफला स्त्री० तूलि तूलवत् फलं यस्याः । १शाकमलीहृद्ये

तूलर पु० सौ० तू-वा० वरच् दीर्घः । १तूलप्रशब्दार्थे २कषाये

रसे अमरः । ३तद्धति लि० अमरः ।

तूलरिका स्त्री० सौ० तू-वा० वरच् दीर्घः संज्ञायां कन् कापि

अत इत्थम् । १आढक्याम् (अहरहर) २सौराष्ट्रवृत्ति-

कायाश्च भरतः । [कायाश्च (फट्कारि) भरतः ।

तूलरी स्त्री० तूलर+गोरा० डीप् । १आढक्याम् २सौराष्ट्रवृत्ति-

तूष तूरी आ० पर० सक० सेट् । तूलति अतूणीत् । तुतूष ।

तूणीशीलः लि० तूणीं शीलं यस्य । १मौनावलम्बिनि ।

तूणीक लि० तूणीं शीलं यस्य शीलेऽर्थे कन् मलोपश्च ।

मौनावलम्बिनि अमरः ।

तूष्णीकाम् अथ तूष्णीम्+सकृत्प्रकरणे तूष्णीमः काम्
वक्तव्यः वाचि० काम् निन्वादन्त्यादयः परः । तूष्णीं
शब्दार्थे । “तूष्णीकामास्ते” सि०कौ० ।

तूष्णीङ्गङ्ग अथ तूष्णीं गङ्गा यत् “अथपदार्थे च संज्ञा-
याम्” पा० बङ्गप्रीत्यर्थे व्यययो० । १देशभेदे । “अपां-
सुदं च पुण्यस्थं भट्टतुङ्गं च पर्वतम् । तूष्णींगङ्गे
च कौन्तेय ! समाप्त्यः सप्तपञ्चम” भा०य० ११५अ० ।
तूष्णीङ्गङ्गे इत्यत्र सप्तम्या वा न व्ययः ।

तूष्णीम् अथ तूष्णीं वा०नोम् खरादि । मौने(चपकरा)अमरः ।
“यत्किञ्चित् दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनो । भुञ्ज-
मानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धमर्हति” मत्तः “परैर्वा
कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः” भा०शा० १०२अ० ।
तूष्णींशब्दे उपपदे “तूष्णीमि भुवः” ज्ञाणसुक्तौ तूष्णीं-
भूय तूष्णीं भावम् । “तूष्णींभूय भयादासाञ्चक्रिरे नृगप-
क्षिणः” मङ्गिः । ज्ञा च इति पा० वा समासाभावेतूष्णीं भूत्वा ।
तूष्णीभावः पु० तूष्णीम्+भू-वञ् । तूष्णीम्भवने मौनावज-
स्यने “अनिमिषनयननिरीक्षणे तूष्णींभावादयस्तत्र” सा०
द० “तूष्णींभावेर्ध्व विज्ञेयं न चेद्भवति कारणम्” भा०
शा० १०३अ० ।

तूस्त न० तृच-वा० तन् दीर्घश्च । १रेणौ । २जटायाञ्च मेदि०
१पापे षष्ठ्यो च शब्दश्च० ।

वि+तूस्त-चिच् । तूस्तस्य हनने । वितूस्तयति तूस्तं केश
इत्येके जटीभृताः केशा इत्यन्ये पापमित्यपरे सि०कौ० ।
तृङ्गण न० तृङ्ग-भावे ल्युट् । तृङ्गणे । [या तत्र पाठः तत्रार्थे ।
तृङ्गन् पु०स्तेने निषण्टुः रिक्तैत्यत्र पाठान्तरम् तृका त्रिकेति
तृक्ष गतो भ्वा० पर०सक० सेट् । तृक्षति अतृक्षीन् ततृक्ष ।
तृक्ष पु० तृक्ष-अच् । काश्यपे ऋषौ तस्यापत्यं गमा० यञ् ।
तार्क्ष्यं गरुडे अरुणे विहङ्गमात्रे च तार्क्ष्यं शब्दे दृश्यम्
तृक्षाक पु०तृक्ष-आकन् । ऋषिभेदे ततोऽपत्ये शिवा० अण् ।
तार्क्षाक तदपत्ये ।

तृक्षि पु० तृक्ष-इन् । तृक्षदयोः पुल्ले ऋषिभेदे । “येभि-
क्षिं दृष्ट्वा त्रासदस्यवम्” ऋ० ८।२२।७ । “त्रासद-
स्यवं तृक्षदयोः पुल्ले तृक्षमेतन्नामकम्” भा० ।

तृक्ष न० तृक्ष-क प्रथो० । जातीफले ।

तृक्ष(तृ)च न० तिसृष्वानुचं समाहारः तिस्रश्चो यत्र वा
अचक्षमा० वा समसारणम् । १समानदेवताकानां समान-
आन्दस्कानानुचं त्रये २तद्युक्ते अनुवाकस्तदादौ त्रि० ।
“समुवाता तृचं जमेत्” हेमाद्रिचातकव्यः । “बाष्पो-

धोरिति तृचैर्वपत्युदपातवत्” कात्या० श्रौ० १।७।१।८।
स्त्रुक्परत्वे न० “गायत्रं तृचं दश त्रयीषु विद्यते”
निरु० १२।४० । वा संसारणाभावे तृचमप्यत्र ।

तृण भस्ते तना० उभ० सक० सेट् । तृणोति तृणोति तृणते-
तृणते । अतृणीत् अतृणीत् । उदित् तृणित्वा-तृणित्वा ।
तृण न० तृङ्-भक् ह्रस्वोपच । १नडादौ, खटे (खड्) ।
अमरः । “तृणेन वात्येव तयाऽनुगम्यते” जैम० । “लघु-
र्वङ्गुतृणं नरः” भाषः । तृणस्यायं शिवा० अण् ।
तार्थं तृणजन्ये वङ्गो पु० “ताणोताणोभयं नास्तीति”
जगदीशः । तृणसम्पत्तिमात्रे त्रि० । घोषादि० उत्तर-
पदस्थे तृणशब्दे पूर्वपदमाद्युदात्तम् । पामतृणमित्यादि ।
समूहार्थे पाशा० य । तृण्या तृणसमूहे स्त्री तत्र
भवः । उत्करा० सत्यर्थे छ नडा० कुक् च । तृणकीय
तृणभवे त्रि० ।

स्वल्पं तृणं कन् । तृणक स्वल्पतृणे “क्रीणीष्वेतास्तृण-
केनापि राजन्” भा०शा० ६।१५अ० । स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

तृणकर्ण पु० तृणमिव कर्णोऽस्य । ऋषिभेदे ततः शिवा०
अपत्यादौ अण् । तार्थक्यं तद्वोत्पापत्ये । यस्मा०बहुपु
अणो लुक् । तृणकर्णास्तद्वोत्पापत्येषु न० य० ।

तृणकाण्ड न० तृणानां समूहः दूर्वा० काण्डश्च । तृणसमूहे
तृणकुङ्कुम न० तृणजातं कुङ्कुमम् । सुगन्धद्रव्यभेदे
राजनि० । “तृणकुङ्कुमं कटूष्णं कर्मापत्तिविना-
शनम् । वातशोकपासकण्डूकुष्ठामदोषनाशनम् । परमं
भास्वरं तत्तु भिषग्भिः परिकीर्तितम्” राजनि०
तद्रूपा उक्ताः ।

तृणकुटी स्त्री तृणाच्छादिता कुटी शा०त० । तृणाच्छादिते
गृहे त्रिका० । तृणकुटीरादयोऽप्यत्र (गृहे चर) ।

तृणकूर्म पु० तृणमयः कूर्मः । तूष्ण्यां शब्दमा० ।

तृणकेतु पु०तृणेषु केतुरिव अत्रत्यात् असारत्वाद् वा । १वृंश-
द्वये, २तालद्वये, तृणद्रुमतृणध्वजावप्यत्र । राजनि० ।
स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

तृणगण्ड पु० तृणमिव गण्डोऽस्य । उञ्जिङ्गटे (उञ्जिङ्गडा)
कीटभेदे मेदि० । [२तृणजलोकायाञ्च ।

तृणगोधा स्त्री तृणमिव गोधा । गोधाक्षकलासे मेदि०
तृणगौर न० तृणमिव गौरं पोतम् । तृणकुङ्कुमे राजनि० ।
तृणग्रन्थि स्त्री तृणमिव ग्रन्थिरस्य । स्वर्णजीवन्त्याम् राज०
तृणग्राहिन् पु० तृणं गृह्णाति ग्रह-णिनि इति० भीषमणौ
राजनि० ।

तृणचर पु० तृणेषु चरति चर-ञच् । १ गोमेदमणो
२ तृणचारिभाले ति० ।

तृणजम्बन् ति० तृणं जम्बो भक्ष्यमस्य तृणमिव जम्बोद-
न्तोऽस्य “जम्बा सह्रित तृणसोमेभ्यः” पा० कृतसमासानः
नि० । तृणभक्षके तृणतल्यदनयुक्ते च । शब्दकल्पद्रुमे अद-
न्तोक्तिः प्रासादिकी पा० छ० नान्तयेव निपातनात् ।

तृणजलायूका स्त्री० तृणाकारा तृणजाता वा जलायूका
जनौकाभेदे । “तद्यथा तृणजलायूका तृणस्थानं
गत्वात्मानमुपसंहरत्येवमेयायं पुरुष इदं गरीरं निह-
त्याविद्यां गमयित्वात्मानमुपसंहरति” शत० ब्रा०
१४।७ २।४। तृणजलूकादयोऽप्यत्र स्त्री “यथा तृणजलूकेयं
नापयात्यपयति च” भाग० ४।२६।७६ ।

तृणजलौकान्याय तृणजनौकायाः यथा अपरदेशसंयोगान-
न्तरं पूर्वदेशविशेषोक्तत्वे जीवस्यापरदेशसंयोगेन पूर्व-
देशपरित्यागरूपे न्याये । स च नैयायिकानां तृणजन-
यूकाशब्दे दर्शितश्रुत्या कल्पितः । तदेतस्मिन् शा०भा०
आशङ्क्य तन्मूलश्रुतेरन्यार्थत्वं प्रदर्शयित्वा छा० उ०
पञ्चान्विविद्युक्तोक्तैः अन्यपि एव संस्मरणप्रकार उक्तः ।
यथा “नन्वेतद्देहं तृणजनौकायत् पूर्वदेहं न सञ्चति
यावच्च देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति । इति । तद्यथा
तृणजलायूकेति, (तृणजलायूकाशब्दे दर्शिता)
तत्प्राप्यपपिनेष्टितस्त्वेव जीवस्य कसौपस्थापितप्रतिपत्त-
व्यदेशविषयभावनादीर्घाभावमात्रं तृणजलूकयोपमोयत
इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे
वति याः पुरुषवतिप्रभयाः कल्पनाः” इत्युप-
क्रमे ‘ताः सदा एवनादतव्याः श्रुतिविरोधात्’ ।
“नन्वेतद्देहं त्यक्त्वाऽग्निः सहगतस्य पचाद्देहान्तरप्राप्ति-
रित्ययुक्तम् । यथा तृणजलायूका तृणान्तरं गच्छीत्वा
पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं गच्छीत्वा पूर्वदेहं
त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति शङ्कते नन्वेति । इत्येव
कस्माद्यत्तभाविदेहं देहोऽहमित्यादिभावनया गच्छीत्वा
पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः । अतो न विरोधः, इति
समाधत्ते, तत्प्रापोति भावनाया दीर्घभावो भाविदेह-
विषयत्वम् । घटाकाशवदुपहितो जीवः क्षणोपाधि-
गत्या लोकात्तरं गच्छतीति पञ्चान्विश्रुत्युक्तः प्रकारस्तद्वि-
रोधादव्याः कल्पनाः अनादतव्या इत्यन्वयः” रत्नप्र० ।

तृणजाति स्त्री तृणमेव जातिः । उलपादौ (खड्ग) ।

तृणज्योतिस् न० तृणेषु मध्ये ज्योतिः ज्योतिष्मतः । रात्रौ

प्रकाशवत्यां ज्योतिष्मत्यां जतायाम् गज्यार्णचि० ।
तृणता स्त्री तृणमिव तायते ताय-क्तिप् । १ धनुषि तृणस्य
भावः तत्त्वं । २ तृणत्वे च भेदि० ।

तृणद्रुम पु० तृणमिव द्रुमः अक्षरत्वात् । १ नारिकेले, २ ताले,
३ गुवाके, ४ ताल्यां, ५ केतक्यां, ६ खजूरै, ७ हिलाले,
८ खजूर्याञ्च । “फलसुहेगमेते च हिलालसहितस्तयः
(तालनारिकेलगुवाकाः) खजूरः केतकी ताली खजूरी
च तृणद्रुमाः” अमरः ।

तृणधान्य न० तृणमिव धान्यं अकटोत्पन्नत्वात् शाक० त० ।
१ नीवारे, अमरः २ श्यामाकादौ च ।

तृणध्वज पु० तृणेषु ध्वज इव । १ तालवृक्षे २ वृण्टके च अमरः
तृणनिम्ब पु० तृणाकारः निम्बः । नेपालनिम्बे किरात-
तित्ते (चिराता) राजनि० ।

तृणप पु० तृणं पाति -पा क । गन्धर्भभेदे । “युगपत्तृणपः
काष्णिर्भेन्दसित्तरयस्तथा” भा० आ० १२१७० । गन्धर्भौ ।

तृणपञ्चमूल न० तृणरूपाणां पञ्चानां मूलम् । कश्यपशररा-
मवाणककटकात्मके पञ्चमूले वैद्यकम् । [राजनि० ।

तृणपत्रिका स्त्री तृणस्यैव पत्रकस्यस्याः उतृ । इणुदर्भायां
तृणपत्री स्त्री तृणमिव पत्रमस्याः गौरा० ऊीप् । गुण्डा-
गिन्यां राजनि० ।

तृणपदी स्त्री तृणस्यैव पादोऽस्याः अन्यलोपः कुम्भप० ऊीप्
यङ्गावः । तृणतल्यमूनयुक्तायां जतायाम् ।

तृणपीड न० तृणस्यैव पीडा यत् । युद्धभेदे “तृणपीडं यथा-
काभं पूर्णयोगं ससृष्टिकम् । एवमादीनि युद्धानि प्रजुर्वन्तौ
परस्परम्” भा० स० २२७० ।

तृणपुष्प न० तृणजातं पुष्पम् । तृणकद्रुमे ! गन्धद्रव्यभेदे
राजनि० । तृणमिव पुष्पमस्याः ऊीप् । २ सिन्दूरपुष्पी ३ को
स्त्री राजनि० । [स्वाये क । तृणपुलिकाऽप्यत्र स्त्री भेदि० ।

तृणपुली स्त्री तृणनिर्मिता पुली । चञ्चायां (चाच) हारा०
तृणमणि पु० तृणपाङ्क्तो मणिः शा० त० । तृणपाहिर्णिग
मणिभेदे हारा० ।

तृणमत्कुण पु० प्रतिभुवि (जामिन्) त्रिका० ।

तृणमय ति० तृणस्य विकारः शरा० अयट् । तृणविकारं
“वर्त्यात् तृणमयं चापं शयीत मृगमायिका” भा०
आ० १४५ अ० । स्त्रियां ऊीप् । [तालवृक्षे अमरः ।

तृणराज पु० तृणेषु राजते राज-ञच् इत० टच् समा० ३ ।
तृणवल्ज्जा स्त्री तृणरूपा वल्ज्जा । वल्ज्जायां राजनि० ।
तृणविन्दु ऋषिभेदे “जयद्रथेन पापेन यत् कृष्णं क्लेशिता

वने । यातेषु कृगयाश्चैव तृणविन्दोरथाश्रयम्" भा०
श० ६२ अ० । "तृणविन्दुप्रसादाच्च धीम्यस्य च महात्मनः"
भा० वि० १२ अ० । "द्रोपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दो-
रनुत्तया" भा० ४० २६१ अ० । "चरतः किल दुर्धरं
तपः तृणविन्दोः प्रतिगृहीतः पुरा" रघुः ।

तृणविन्दुसरः इतः । तृणविन्दोः शब्देः सरोरूपे तीर्थे तत्-
स्थानं भारते उक्तं यथा "महभूमेः शिरः स्थानं तृण-
विन्दुसरः प्रति" भा० द० २५७ अ० ।

तृणवीजं न० इतः । श्यामाके धान्ये रत्नमा० ।

तृणगीतं न० तृणेषु गीतम् । शक्तृणो मन्थनृणो रत्नमा० ।
॥ जलपिप्पल्यां स्त्री राजनि० ।

तृणशून्यं न० । तृणमिव शून्यं फलरहितम् । केतकीपुष्पे म-
ल्लिकायाश्च मेदि० तथोः फलरहितत्वात्तथात्वम् । तृणेन
शून्यम् । शृङ्खलरहितं लि० ।

तृणशूली स्त्री तृणं शूलमिव नीक्षणायं यस्याः गौरा० डीप् ।
लतानेदे । "शूरस्यास्तृणशूलस्याश्च सिन्धुवारस्य यानि च"
(पुष्पाणि) सुश्रु० ।

तृणशोषकं पुंस्त्री तृणमपि शोषयति शुष्कं - शिच् - श्यच् - उष् ।
स० । राजिमत्सपेभेदे । अहिगच्छे ५८१ पृष्ठे दृश्यम्
तृणशोण्डिका स्त्री तृणेषु शोण्डिका । सुवृक्षेतकीवृक्षे ।
पारस्कारनिघण्टुः । [हारा० ।

तृणषट्पदं पुं तृणमिव षट्पदः । (गोलता) वरोले
तृणसारा स्त्री तृणस्येव सारोऽस्याः । एकदल्याम् हारा० ।
तस्याः सर्वथासारत्वात्तथात्वम् ।

तृणसिंहं पुं तृणे-विंश्च इव । कुठारे शब्दार्थिक० ।
तृणसोमाङ्गिरसं पुं दक्षिणदिक्स्थिते धर्मराजस्य ऋत्विग्भेदे
"उन्मुचुः प्रमुच्यैव स्वस्यात्त्रेयस वीर्यवान् । दृढव्य-
शोर्ध्वबाहुश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा । मित्रावरुणयोः
पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् । धर्मराजत्विजः सप्त-
दक्षिणां दिग्भास्यताः" भा० अतु० १५० अ० ।

तृणस्कन्दं तृणमिव स्कन्दति स्कन्द-अच् । तृणवञ्जन-
स्वभावं "तृणस्कन्दस्य तु विगः" ऋ० ११७० । २ ।

तृणहर्म्यं पुं न० तृणव्याप्नो हर्म्येः । तृणव्याप्नो हर्म्ये हारा०

तृणाङ्गिपुं तृणरूपोऽङ्गिपुः । मन्थानतृणे राजनि० ।

तृणाग्निं पुं तृणजातोऽग्निः जा० त० । तार्णे वज्रो त्रिका० ।

"ब्राह्मणस्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शास्यति" मनुः ।

तृणाञ्जनं पुं तृणमिवाञ्जनः । ककलासे त्रिका० ।

तृणाटवी स्त्री तृणप्रचुराटवी । तृणमये वने हेच० ।

तृणाव्यं न० तृणेषु व्याटव्यम् । पर्वतजाते तृणे राजनि० ।

तृणादि पुं चतुरर्थ्यां सप्तत्यनिमित्ते शब्दगणे स च गणः

पा० ग० सू० उक्तो यथा

"तृण, नङ्ग, मूल, वन, पर्ण वर्ष, वराण, विल, पुल,
फल, अर्जुन, क्षण, सुवर्ण, वल, चरण, वसु." ।

तृणान्नं न० तृणेषु अन्नम् । तृणजलवणे राजनि० ।

तृणारणिन्याय पुं तृणस्थारण्येषु वज्रिजनने यथा परस्पर-
निरमेजतया कारणत्वमेव स्नानन्मन्त्रेण कारणतासूचके
न्यायभेदे ।

तृणावर्त्तं पुं तृणमावर्त्तयति भ्रमयति आ+हृत-णिच्-अण् ।

॥ वात्यारूपे वानशमूके (सूक्ष्मां) शतहज्जनभ्रामके कसुरभेदे पु०

तृणासृज् न० तृणेषु अस्त्रगिः रक्तत्वात् । तृणकुङ्कुमे राजनि०

तृणेषु पुं तृणमिक्षुरिव मधुररसत्वात् । वज्रजायां राजनि० ।

तृणेन्द्रं पुं तृणमिन्द्र इव । तृणराजे ताले दृष्टे । "हली-
वक्ष इति ख्याता भविष्यति धराधरः । त्रिशिरास्तस्य
देवस्य शतकुम्भमखोदुमः । ध्वजस्तृणेन्द्रो देवस्य भवि-
ष्यति रथाश्रितः" भा० आतु० १४७ अ० ।

तृणोत्तमं पुं तृणेषु उत्तमः । उत्तमेषु तृणेषु राजनि० ।

तृणोद्भवं पुं तृणेषूद्भवति उद्+भू-इच् । शीतारे धान्यभेदे
राजनि० । शतृणजाते वज्रो च शतज्जातमात्रे लि० ।

तृणोल्का स्त्री तृणजाता उल्का । तृणजायासुल्कायाम्
"महि तापयितुं शक्यं सागराभ्यन्तरोल्कया" हितो०
"तृणोल्कया ज्ञायते जातकूपं दत्तेन भद्रो व्यवहारेण
साधुः" भा०-उ० १४ अ० । [घर] हेमच० ।

तृणौकस्मिन् तृणमिर्मितभोकः । तृणनिर्मितं गृहे (खडेर
तृणौषधं न० तृणात्मकमौषधम् । एतदालुकाश्वे गन्धद्रव्ये
शब्दच० ।

तृणा स्त्री तृणानां समूहः पाशा० य । तृणसमूहे ।

तृतीयं लि० त्रयाणां पूरणः त्रि+तीयत्वे संप्रसारणञ् । त्रयाणां
पूरणे । "वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्त-
रम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्" "मातुः
प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः । द्वितीयन्तु पितु-
स्तस्यासृतीयं तत्पितुः पितुः" मनुः ।

तृतीयकं पुं तृतीयेऽङ्गि भवः रोगः कन् । तृतीयदिनभवे
ज्वरभेदे स च "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृती-
यकः" इत्युक्तलक्षणः । "वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञा-
स्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च" सुश्रुतः ।

तृतीयप्रकृति स्त्री तृतीया प्रकृतिः प्रकारः । स्त्रीपुरुषा-

मेवया तृतीये प्रकारे नपुंसके समरः । तत्र तृतीया-
प्रकृतिरिति व्यक्तं पदं समकाले तृतीयप्रकृतिरित्येव
स्यात् व्यक्तपाठं दृष्ट्वा यद्वक्तव्यमेव तृतीयाप्रकृतिरित्यव-
लोक्यनं प्राप्तादिकम् ।

तृतीययुगपर्यय ५० तृतीयस्य युगस्य हापररूपस्य पर्ययः
परिवर्तनीयत्वात् । हापरयुगस्य परिवर्तनाधारे कश्चिदव्य-
वहारे काले “हापरे समस्तप्राप्ते तृतीययुगपर्यये” भाग-
१।४।१५ श्लो० । इतः परं किं भविष्यतीति हापरे सन्देहे
जाते इत्यर्थः तेन न विरोधः ।

तृतीयसवन न स्रयते सोमोऽस्मिन् कर्म० । काश्रत्ये सवन-
त्वयोपेतान्मिहोभादेः तृतीये सवने । तद्विधानादि
ताण्ड्य० भा० १।६।१७ भाष्ये उक्तं यथा
“तृतीयसवनारम्भमादित्यपङ्कजाचरेत् । आर्भवेण सुवी-
ताय पञ्चङ्गैः प्रचरत्यथ । सावित्र्यैव देवास्त्यौ पञ्चौ
सौम्यचक्षणा । पात्नीवतपङ्कजद्वयं यथावन्नायसं-
स्तवः । अग्निमावृत्यस्तं स्यात् षट्क्रीयात् हारियो-
जनम् । समाप्ते सवने पञ्चात् क्रूर्यादश्चतुर्थं ततः ।
क्रूर्यादुदयनीयेतिमनवन्त्यां यजेत गाम् । देविकानिर्वा-
येद्देवसुवासापि यजुष्यथ । उपोष्य वेदिमान्नेयमिहा-
ग्निहोमसंस्थितिः” “प्रातः सवने मोक्षैः कर्माणि”
कात्या० श्रौ० १।६।१८ “प्रातः सवने यान्युच्चैः कर्माणि
मौनोच्चारणादीनि तान्यपि प्रथमसरेणैव कार्याणि
“मन्त्रं प्रातः सवने चरन्तीति” शास्त्रान्तरात् । अतथा-
ग्नीदम्नोन्मिहरेत्यादयः प्रैषा आन्वावणादयश्च प्रथमसरे-
णैव प्रयोज्याः” कर्कः । “मध्यमेन माध्यन्दिने” १८५०
“माध्यन्दिने सवने यानि कर्माणि नीचेयानि मोक्षैस्तान्यु-
भयान्यपि मध्यमेन सरेण कार्याणि शास्त्रान्तरे तथा
अवणात्” कर्कः । “उत्तमेन तृतीयसवने” २०५० “तृतीयसवने
यानि नीचेयानि च मध्यमेन सरेण प्राप्नुवन्ति तानि
सर्वाण्युत्तमेन तृतीयेनैव सरेण कार्याणि तथैव शास्त्रा-
न्तरे श्रुतत्वात्” कर्कः ।

तृतीया स्त्री तृतीय+टाप् । १ चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकला-
क्रियायां शतद्वयनक्षिते कालभेदे च तत्र व्रतादिकालव्यव-
स्थादि तिथिशब्दे १२८० प्रोद्ध्यतम् । जन्मनक्षत्रामेवया
शततृतीयद्वादशैः कालात्मककालरूपविपक्षारायाश्च ।

तृतीयाकृत लि० तृतीय+कृ+क-कृत । १ त्रिगुणं कृते
त्रिवारकृते कोशटी ।

तृतीयाश्रम पुं० अ० १० । वानप्रस्थाश्रमे । “उभित्वैवं

वृद्धे विप्रो द्वितीयादाश्रमात् परम् । वचीपणितसंयुक्तं
तृतीयान्तरं समाश्रयेत्” संवत्स० ।

तृतीयिन् लि० तृतीय+अन्त्यर्थे इनि । तृतीयभागार्हे ।
“सर्वेषामर्हिनो ह्यस्यास्तद्वर्णानर्हिनोऽपरे । तृतीयिन-
स्तृतीयांश्चाचतुर्थांश्चाप पादिनः” बहः । दक्षिणामोशत-
विभागे ।

तृत्तु लि० तृद्-वा० सुक् । हिंसके । “गव्या तृत्तुभ्यो अज-
गन्धुधा नृन्” ऋ० ७।१८७ । “तृत्तुभ्यो हिंसकेभ्यः” भा०
२ राजर्षिभेदे “व्यानवस्य तृत्तुने गयम्” ऋ० ७।१८।११
तृत्तुं राजर्षिभेदम्” भा० । [प्रतर्हन् ।]

तृद् हिंसायां भ्वा० प० सक० सेट् । तर्हति अतर्हति ततर्ह ।
तृद् अनादरे क० उभ० सक० सेट् । तृणति तृने । इति अत-
र्हति अतर्हति अतर्हि । अर्हति तर्हि त्वा० तृणा । “भूतिं
तृणां यज्ञाणाम्” भट्टिः “अतर्हति अतर्हति विष्णुर्वाणोः
ततर्ह” ऋ० ४।२१।८ “ततर्ह तर्हति विष्णुर्वाणोः
शत्रुबलार्हिनः” हरिवं० १२४ अ० । “सेहे कपोरयात्रां च
रिपोस्तर्हति यात्रिणा” “अतर्हति अतर्हति अतर्हति
अतर्हति” भट्टिः ।

तृदिलि लि० तृद्-वा० किलच् । भेटके शमिन्ने च । “तृदिलि
अतर्हति” ऋ० १०।८४।११ । “तृदिलि भेटकाः
अतर्हति अभिज्ञाः” भा० ।

तृन्प(म्य) प्रीणने तृ० पर० सक० सेट् । तृपति तृप्ति अ-
तृप्ति अतृप्ति । तृप्ति तृप्ति ।

तृन्फ(म्फ) प्रीणने तृ० प० सक० सेट् । तृफति तृफति
अतृफति अतृफति तृफति तृफति ।

तृन्ह हिंसे तृ० प० सक० सेट् क्ता वेट् । तृहति तृहति
अतृहति । तृहति तृहति तृहति तृहति ।

तृप प्रीणने स्वा० पर० सक० सेट् । तृपति अतर्पति । ततर्प ।

तृप सन्दीपने प्रीणने च वा चुरा० उभ० पञ्चे भ्वा० पर०
सक० सेट् । तर्पयति ते तर्पति अतर्पयति त अतर्पति तृपति ।
अतर्पति । ततर्प ततर्पति ।

तृप प्रीणने दि० पर० सक० वेट् इति । तृपति अतर्पति अतर्प-
यति अतर्पयति अतर्पयति तृपति । ततर्प ।

तृप प्रीणने तृ० पर० सक० सेट् । तृपति अतर्पति ।
“तृपत्तुमं पाहि” ऋ० २।११।१५ ।

तृपत पु० तृप । चन्द्रे उषादि० । [संक्षिप्तम् ।]

तृपाना स्त्री तृप-कानच् । १ उतायास् २ उषाः ।

तृपत न० तृप-कलच् । १ उपपत्ते प्रसारे । “अपि तपन्त्यु तृपतप-

भर्मा" ऋ० १०।८८।५ । तृपलप्रभर्मा आवादिभिः क्षिप्र-
प्रहारी" भा० । २। त्रिफलायाश्च ।

तृप्तं त्रि० तृप-क्त । तृप्तिशुक्ते । "नित्यं तृप्ता गृहेयस्य
देवायज्ञस्य धर्मतः" भा० य० ५८८० । "स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता
आसनेन गतक्रतुः । पितरः पादशौचेन स्निग्धानेन तृप्ती
यतिः" पु० ।

तृप्ति त्रि० तृप-क्तिन् । भोजनादिना आकाङ्क्षितानिष्टतो
"वाचींषस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशपरिकी" मनुः । "तस्या-
लमेया क्षुधितस्य तृप्तिः" रघुः ।

तृप्तिमतृ त्रि० सुखाञ्जल्यर्थे इति तृप्तिमनेन इष्टादि० इति वा ।
तृप्तिशुक्ते स्त्रियां ङीप् । २ उदके निघण्टुः ।

तृप्ति, त्रि० तृप-क्तु । तृप्तिशोले ।

तृप्ति पु० तृप- रक् । १ पुरोडाशे उज्ज्वलद० । २ तर्पके त्रि० "न यं
शुक्रो न दुराशीर्न तृप्ताः" ऋ० ८।२।५ "तृप्तास्तर्पकाः" भा०
१२।२। न० ततः अक्षरं ने आलु । तृप्तालु तदक्षरं । "तृप्ता
दुःखमिति माधवः" सि० को० । ४ हते न० उणादि० ।

तृप्ति प्रीणने तृप्ता० पर० सक० सेट् । तृप्ति अतर्पित् ।
ततर्प । तृप्तिर्तर्पि कलच् इत्युज्ज्वलदत्तः । दुर्गादासस्तु
अयं सुखादित्थान्त्वा तृप्तितीत्युदाहृत् । तद्विन्त्यं
पा० सुखादिमध्ये तृप्तिधातोरनुक्तीर्त्नात् उज्ज्वलदत्तेन
तृप्ति रिति निर्दिष्टाश्च । सुखादयश्च सि० को० १५६२ आदौ
इष्ट्याः । तृप्तिदिगन्ते इष्ट्याः ।

तृप्तिस्त्री तृप्-कलच् । त्रिफलायाश्च उज्ज्वलद० ।

तृप्तिस्त्री तृप्-क् । तृप्तिजातो उणादि० ।

तृप्तिदि "तृप्ति तृप्ति तृप्ति तृप्ति तृप्ति तृप्ति तृप्ति तृप्ति
तृप्ति" पा० धातुपाठोक्ते धातुगणभेदे ।

तृप्ति तृप्तिपायां द्विपा० पर० सक० सेट् । तृप्तिरिति इति अतृप्ति
अतर्पित् । ततर्प । "तृप्तिरिति वागिनि स्त्राडु पिबन्तं हरितां
पयः" । "सम्पत्तुर्वैवर्त्तं ततृप्तिभये भटाः" "रक्त-
मद्योतिष्ठः क्षुधाः क्षताश्च कपयोऽतृप्तिन्" भट्टिः ।

तृप्ति(षा) स्त्री तृप-सम्प० क्तिप् वा टाप् । १ आकाङ्क्षायां २ पि
पासायां ३ कामकन्धायाश्च शब्दर० । ४ लाङ्गकीदृशे शब्दच०
"लोभो जमयते तृप्तां तृप्तां दुःखमाप्नोति" हितोप० ।
"क्षया हि मे सम्पत्तिरिति त्वं ददा तृप्तिमाप्नोति" भा०
आश्व० ५५ अ० । "न हन्ति मण्डूककुलं तृप्तिजलः" ऋ० ।

तृप्तिभू स्त्री इत् । तृप्तिपादरे लोभनि शब्दच० तृप्तिशब्दे चर-
कवाक्ये लोभस्तृप्तिमान्त्व इत्यम् । [(लोरी) स्त्री शब्दच०

तृप्तिह न० तृप्ति इति हन-ड । १ जले २ मधुरिकायां

तृप्ति त्रि० तृपा जाताश्च तार० इतच् । तृप्तिशब्दे हेमच०
"तृप्तिताम्बाह्वे भोक्तुं तृप्तिमांसानि वै शृङ्गम्" हरिवं
८३ अ० । [शब्दच० ।

तृप्तितोत्तरा स्त्री तृप्ति उत्तरः यस्याः । अशनपत्रांस्त्रिं
तृप्ति न० तृ-तृ-वा सुक् प्रथो० । १ क्षिप्रं निघण्टुः । २ तद्विति
त्रि० स्त्रियास्तदन्त्युपचलनत्वात् ङीप् । "तृप्तिमनु
प्रसितिं दूष्णानोऽस्तासि" ऋ० ४।४।१ । "तृप्तिरिति क्षिप्र-
नाम भरतेषां त्वरतेषां निघ०" भा० "तृप्ति यदक्षा
तृप्तिपा" ऋ० ४।७।११ ।

तृप्ति त्रि० तृप-क्त वेदे वा० इङ्गभायः । १ दाहजनके
"तृप्तिमेतत् कटुकमेतत्" ऋ० १०।८५।३४ । "तृप्ति दाह-
जनकम्" भा० ।

तृप्तिमा स्त्री तृप्ति दाहजनयति गमयति अम शिच्-अच्
१ नद्याम् "तृप्तिमया प्रथमं यातवे" ऋ० १०।७५।६ ।
"तृप्तिमया नद्या" भा० ।

तृप्तिज् त्रि० तृप नजिक् । १ लुब्धे अमरः । "अक्षिप्तुत्तमं
गोतमाय तृप्तिजे" ऋ० १।८५।११ ।

टृष्णा स्त्री तृप न जिक् । १ पिपासायां, २ लोभे, ३ अग्रप्राप्ति-
लापे च अमरः ४ रोगभेदे । तद्विदानादि भावप्र०
उक्तं यथा

"भयप्रसाध्यां वलसङ्ख्यादा जडं चित्तं पिपविष्व-
नैव । पित्तं सवातं क्षुपितं नराणां तालुप्रपञ्चं जमयेत्
पिपासाम् । क्षोतः क्षपांवाहिदु दूषितेषु दोषैश्च तृप्ति सन्ध-
वतीह जलोः । तिस्रः क्षताका क्षतजा चतुर्थी क्षया-
क्षयान्धामसङ्ख्या च । भुक्तोक्षया क्षममिमेति तासां
निबोध जिह्वास्तृप्तिपूर्वस्तु" । नराणां चित्तं सन्ध्या
एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविष्वग्भैः कङ्कणोष्णादिभिः
क्षुपितम् । भयप्रसाध्यां वलसङ्ख्यादापवासादेश्च वातः
क्षुपितः । तद्वदयं जडं प्रसरत् तालुप्रपञ्चं सत् पिपासां
जमयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृप्ति भवति
किन्तु जलवाहिक्षोतःक्षपि । अत आह । क्षोतः
क्षित्यादि । नन्वत्र वलसङ्ख्यमनुक्तम् । यतो जलवहे
इ क्षोतशी सञ्चतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रता-
मयोगाच्च दोषः । अपांवाहिदु क्षोतःक्षिति जिह्वादे-
रप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः । "रसवाहिनीश्च
धमनीर्जिह्वाहृदयगततालुलोभश्च । संशोध्य तृप्तिं देहे
ज्वरतस्तृप्तिमतिवसौ पित्तानिवायति" । सङ्ख्यामाह
तिस्र इत्यादि । तृप्तिपायः क्षामान्धं वलसङ्ख्यामाह ।

‘सततं यं पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । सुष्ठुः
काङ्क्षति तोयन्तु तं तृणाहृतमादिशेत् । वातजायालक्ष-
णमाह । जामास्यता मासतसम्भवायां तोदक्षदा शङ्कु-
शिरःसु चापि । क्षोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिः
रङ्गिञ्च विहङ्गिमेति” । शङ्कुशिरःसु शङ्कुयोः शिरसि च ।
क्षोतो निरोधः । पित्तजामाह “मूच्छीक्षविद्वेधविद्याप-
दाहरक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः । शीताभिनन्दो सुख-
तिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च” । विद्यापः प्रजापः
प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः । शीताभिनन्दः शी-
तेच्छा । परिधूपनं कण्ठाङ्गुनिर्गम इव । कफजामाह ।
“वास्यावरोधात् कफसंहतेऽग्नौ तृणा बलासेन भवेन्नरस्य ।
निद्राशुक्लं मधुरास्यता च तयार्दितः शुष्यति चाति-
मालम्” । अग्नौ जठराग्नौ । कफसंहते स्वकारण
क्षुपितेन कफेनोपरिष्ठादाच्छादिते । वास्यावरोधात् अग्ने-
रुप्रावरोधात् । अवरोधानलोप्यणांस्त्ववहकोतःशोषणात्
बलासेन कफेन नरस्य तृणा भवेत् । तथा तृणया
अर्दितः पीडितः शुष्यति क्षयो भवति । क्षतजामाह ।
“क्षतस्य रुक्गोषितनिर्गमाभ्यां तृणा क्षतार्थी क्षतजा
मता व” । क्षतस्य शस्तादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीडा । क्षय-
जामाह । “रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सा तयामिभू-
तस्य निशादिनेषु । मेपीयतेऽग्निः स सुखं न याति तां
सन्निपातादितं केचिदाहुः । रसक्षयोक्तानि च लज्ज-
णानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत्” । रसक्षयलक्षणानि
सुश्रुतेनोक्तानि “रसक्षये हृत्पीडा कम्पः शोषः शून्यता
तृणा चेति” । व्यवस्येत् जानीयात् । क्षामजामाह ।
“निदोषलिङ्गामससङ्गया च हृच्छूननिष्ठोवमसादकती” ।
भुक्तोक्तजामाह । “स्निग्धं तथाश्च लवणञ्च भुक्तं गुर्वक्ष-
सेवासु तृषां करोति” । लवणञ्चेति चकारात् कटु च ।
उपसर्गजामाह “क्षीणस्वरः प्रताप्यं दीनाननहृदय-
शुष्कगन्तानुः । भवति खलु शोषमर्गात् तृणा सा
शोषिणी कष्टा” । शोषिणी धातुशोषिणी । उपसर्गनाह ।
“ज्वरमोह क्षयः श्वासो बाधिर्यं काश एव च । वङ्गि-
निर्गतजिह्वत्वं सप्तैते तदुपद्रवाः” । तदुपद्रवायां अरिष्ट-
त्वमाह “ज्वरमोहक्षयकाशश्वासाद्युपसृष्टहेहिनाम् ।
सार्धस्त्वप्रसक्तारोग क्षयानां वमिप्रसक्तानाम् । मोरो-
पद्रवयुक्तास्तृणा मरण्याय विप्रयोः” । आदिगन्दादती-
सारदीनां ग्रहणम् । क्षतिप्रसक्ताः निरन्तराः । मोरो-
पद्रवयुक्ताः अतीव सुखशोषादियुताः ।

तृणाशब्दस्य वक्ष्यीशब्देन द्वन्द्वे उभयपदे प्रकतिस्वरः ।
तृणाशब्दय ५० तृणायाः क्षयो यत् । १शान्तियुषे हृमच० ।
इत० । २पिपासानाशे च ।
तृणारि ५० इत० । १पर्वटे राजनि० । २तृणानाशके च ।
तृणालु लि० तृणा+अलु+अर्थे आलु । तृणायुक्ते । “तृ-
णालुर्भवति पृतनामृहीतः” सुश्रु० ।
तृण्य लि० तृण-कृदपधत्वात् क्यप् । १लोभ्ये २एषणीये । भावे
क्यप् । ३लोभे न० तृणप्रमलप्रस्य मस्यपि वेदे दीर्घः ।
तृणप्रायत् । तृणायुक्ते । “अभ्यवर्णीतं प्रायतः प्राष्ट-
प्रागतायामु” ऋ० ७।१०१।१ तृणप्रायतस्तृणायतः” भा० ।
तृहृ हिंसे तु० पर० सक० वेट् । तृहृति अतर्हीत् अतृहृत् ।
तृहृ हिंसे वा चु० ङ० पक्षे रुधा० पर० सक० वेट् ।
तर्ह्यति ते तृणैर्दित अतर्हृत् त अतीतृहृत् त अतर्हीत्
अतृहृत् । “तृणैर्दु रामः बह्वक्षणेन” भट्टिः ।
तृ तरणे प्रवने अभिभवे च आ० प० सक० सेट् । तरति अ-
तारीत् । ततार । “तरति तृणैर्दित योऽन्वमेधेन
यजतं” तरति शोकमात्मविद्” सुतिः यत० ब्रा० १४।७।१।२
“ततार ताराधिपखण्डधृती” कुमा० “क्रमेण
तभिश्चय तीर्थदक्षपथे” नैष० । तैरतुः । तरीरिता
तरि(री)प्रति । तीर्थान् । तरीतुं तरितुं तीर्थान्
तीर्थते । तारयति तितोर्धेति । “तितोर्धुर्दुर्जरं
भोक्ता” रघुः । “ताञ्च तनुं प्रयच्छाभीमन्यत्पार्श्वः इक्षुभावः ।
अति+अतिक्रम्य गमने । “स्वर्गानतितरन्ति ते” हितो० ।
“न यस्य कदाचित्तितर्त्ति मायाम्” भाग० ८।५।१० यङ्-
लुङोरूपम् ।
वि+अति+विशेषेण अतिक्रमे । “यदा ते भोहृकलिलं बुद्धि-
व्यतितरिष्यति” गोता । [नीम्” भा० द्रो० २८० ।
अभि+उल्लङ्घने । “कथं नाभ्यतरामस्तां पाण्डुवानासनीकि-
अव+अवनमने । “अथोरुदेशादयतायं पादम्” कुमा० ।
अधतारः । “अधतरतः सिद्धिपरं शब्दस्य मनोरथस्य वा”
भालविकारिणः ।
उद्+उत्थाने अक० । “सपल्लवोत्तीर्णपराहृयम्” रघुः ।
उल्लङ्घने सक० । “उदतारीदुदम्बलम्” “उदतारिषु-
रन्धोधिम्” भट्टिः । [१५५६६ क्षो० ।
निम्+निःशेषेण तरणे । “कथञ्च निस्तरयाञ्जात्” भा० व०
वि+दाने । “तडिक्तेखालक्षीर्वितरति पताकावलिखितम्”
“ज्जोत्प्ला गङ्गामिह वितरति” १ किरा० ।
सम्+सम्बन्ध् तरणे (सतार देवोवा) ।

ते अथ्यन्तम-वा० डे । त्वयेत्यर्थे त्रिका० । गौर्वां तेनशब्देऽद्यम्
तेगा स्त्री तिज-पुंसि च जस्य गः । अपसिद्धदेवताभेदे । “शादं
दङ्गिरयकां दन्तभूलेष्टदं वस्तेगेनां दंष्ट्राभ्याम्” यजु०
२५।१। “देगां देयतां शादादयोऽपसिद्धा देवाः आदि-
त्यादयः प्रसिद्धाः देवाः” वेददीपः । [अतेजोत् । तितेज ।
तेज निशाने पालने च आ० पर० सक० सेंट् । तेजति
तेजःफल न० तेजसे फलमस्य तेजः फलति-फल अच् वा ।
(तेजवत्) वृक्षभेदे “तेजःफलः फटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दी-
पनो मतः । यातलोष्ठावचिन्नश्च बालुरत्य करः स्रुत
इति” भाष्य० ।

तेजन पु० तेजयति शस्त्रभग्निं वा तिज-णिच्-ल्यु । १वशे
२भस्त्रे च अमरः संज्ञायां कन् । शराभिसे तृणै, करण्ये
स्युट् । डीप् । ४सर्वाथः, ५ज्यातिशयाच्च स्तो डीप् ।
राजनि० । ६शस्त्रे अमरः ।

तेजपत्र न० तेजयति तिज-णिच्-ल्यु तेजं पत्रमस्य । (तेज-
पान) ख्याते वृक्षभेदे । “तेजपत्रं वराहं” स्यात् त्वचं
चोच तथोक्तम् । त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च
रूक्षम् । पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूमावृचिनाशनम् ।
हृदयरोगघाताग्नःक्षमिपोनस्युक्तम्” भाष्य० ।

तेजल पु० तिज-करणे कवच् । कपिञ्जलपक्षिणि राजनि० ।
तेजस् त० तिज-भाये करणादौ असुन । १दीप्तौ २प्रभाये
३पराक्रमे ४रंतसि च सेटि० । ५देहजकान्तौ हनवनीते
७वङ्गौ च हेमच० । दसुगर्णे ८मज्जनि १०पिप्पे च
राजनि० । सा०द०उक्ते सात्विके अधिलेपापमानादेर-
सहनरूपे ११नायकगुणभेदे यथा

“शोभा विज्ञासो माधुर्यं क्षाम्भीर्यं धैर्यं तेजभी ।
ललितौदार्यं भित्तौ सत्वजाः पौरुषा गुणाः” इत्युद्दिष्टम्
‘अधिलेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्य
सहनं तेजः ससदाहृतम्” सा०द० ललितम् । १२सारं
“रसादीनां युक्तान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत् सत्वो-
जस्तदेव बलमित्युच्यते” सुश्रु० १२प्रागल्भ्ये १४पराभिमत-
सामर्थ्यं । १५परैरनभिभाव्यत्वे । १६च्यमतिहताजत्ये ।
१७चेतन्यात्मके ज्योतिषि । १८स्त्रीबालकादिभिर्द्वैरनभि-
भाव्यत्वे । १९सत्वगुणजाते लिङ्गदेहे । २०हयवेगे ।

“तेजोनाम दर्पापरानामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकोऽन्तः
सारविशेषः । यथाह भोजराजः “तेजोनिर्गर्जं
सत्त्वं वाजिनं स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इति श्रेया-
स्योऽपि सहजा गुणाः” । तच्च द्विविधम् । सततोत्थितं

भयोत्थितञ्चेति । यथाह स एव “धारासु योजिता-
नाञ्च निरर्गात् प्रेरणं विना । अस्मिन्निवाभाति तत्
तेजःसततोत्थितम् । कथापादादिचातैर्यत् साध्यसात्
स्फुरितन्तु तदिति” । शब्दसर्गशतक्यात् संहृताद्रूपतन्मा-
त्वादुत्पन्ने शब्दसर्गरूपगुणे २१तृतीये महाभूते । यथा
“तृतीयं ज्योतिरित्याहुरध्यात्मसुच्यते । अधिभूतं ततो-
रूपं सूर्यं क्षत्राधिदैवतम्” भा० आश्व० उष्णसर्गपञ्चमे ।
“तद्द्विविधम् । नित्यमनित्यञ्च । नित्यं परमाणुरूपम् ।
अनित्यं कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविष-
यनेदात् । शरीरमादित्यलोके । इन्द्रियं रूपप्याहकं चक्षुः
क्षणतारापवर्त्ति विषयश्रुतिविधः । भौमदिध्योदयोकरजभे-
दात् । भौमं वज्रप्रादिकम् । अविच्छन्नं दिव्यं विद्यु-
दादि । भुक्ताक्षस्य परिणामहेतुरौदर्यम् । आकरजं
सुवर्णादि” तर्कसंग्रहः “सर्ग उष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं
युक्तभास्वरम् । नैमित्तिकं दृश्यन्तु नित्यतादि च पूर्व-
वत् । इन्द्रियं नयनं यज्ञिस्त्र्योर्दित्तिमयोमतः” इति
भाष्य० ।

उपचारात् २०तेजस्त्रिणि च । “लीणि तेजवि
नोष्ण्ड आलभेत कदाचन” “अग्निं गां ब्राह्मणं
धैव” भा० आनु० ५०।१७ स्तो० । स्वपरप्रकाशकं तेजः
अन्धकारविरोधि तल्लक्षणञ्च युक्तभास्वररूपसमानाधि-
करणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । तेजसो गुणादिक-
मग्निशब्दे ८८ प्र० दृश्यम् । “सामानाधिकरण्यं” हि
तेजस्त्रिमिरयोः कृतः साधः । भुक्ततेजसः कार्यञ्च छा०
७० दर्शितं “तेजोऽग्निं तेषां विधीयते तस्य यः
स्याविशो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमं स मज्जा यो-
ऽग्निः सा वाक्” “अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः
प्राणस्तोजोमयो वागिति च” तेजोभूतं वायुकार्य-
मप्यं कारणञ्च । यथोक्तं “अग्निः सौम्य ! युक्तेन तेजो-
मयमन्त्रिच्छ” छा० श्रुतिः २२रजोगुणे तेजसशब्दे दृश्यम्
तेजसा निर्दिष्टः अथ तेजोजन्म्ये लि० तेजस+अस्यर्थे
विनि । तेजस्त्रिणं मत्तपस्यस्य वः तेजस्त्रि । तेजाविशिष्टे
लि० स्त्रियां सर्वत्र डीप् । तेजसो तेजस्त्रिणी तेज-
स्त्रिणी । २४ वीर्ये च । [द्रव्ये स्त्रियां डीप् ।

तेजस्कर लि० तेजः करोति क-हेत्वादौ ट । तेजोहेतो
तेजस्य लि० तेजसि साधु यत् । तेजःसाधने “यावामिन्द्रा-
वक्षणा सहस्रा रणस्या तेजस्या तनूः” तै० व० २।१।१।१ ।
तेजस्त्रि लि० तेजस+अस्यर्थे मत्तपस्यस्य वः । तेजोयुक्ते

“तेजस्तदस्तु चक्षुस्” तैत्ति० १।७.७।१। स्त्रियां ङीप्
सा च २ गजपिपपत्त्यां शब्दरत्ना० श्चविकायां रत्नमाला
४ मङ्गाज्योतिष्यां राजनि०। अत्र संज्ञात्वेन सान्त्वत्
स्य पदत्वाभावे तेजोवतीत्यपि तत्कार्ये।

तेजस्विन् लि० तेजस्+अस्तप्रथे विनि। तेजोयुक्ते “तेज-
स्विमध्ये तेजस्वी दभीयानपि गमयते” भाषः। स्त्रियां
ङीप्। सा च २ ज्योतिष्यतीवतायां शब्दर०। २ मङ्गा-
ज्योतिष्यतीवतायाम् राजनि०। “तेजोस्विनी कफ-
टासकासाऽऽस्याभयवातकृत्। पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ताह-
चिचिप्रदोपनी” भावप्र०।

तेजित लि० तिज-णच्-क्त। शाणिते तीक्ष्णीकृते अमरः
तेजिष्ठ लि० तेजस्विन्+अतिशये णट् प्यनेर्लुकि ङिङ्गावः।
अतिशयेन तेजस्विनि। “तेजिष्ठया तिथिगवस्य वर्तनी”
अ० १।५.१.८।

तेजीयस् लि० तेजस्विन्+अतिशये र्णच् प्यनेर्लुकि ङि-
ङ्गावः। अतितेजस्विनि। “तेजीयसां न टोषाय यज्ञेः
सर्वभुजो यथा” भाग० १०।११।२८। स्त्रियां ङीप्।

तेजेषु पु० रौद्राश्वपक्षे पुलभेदे। “रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्
सरसि सन्महाः” इत्युपक्रमे। “तेजेषुर्वलवान् धीमान् स-
त्येषु चन्द्रविक्रमः” भा० आ० ८४ अ०।

तेजीनाथ तीर्थभेदे शिवप० इष्टम्। [रत्नमा०।
तेजोमन्य पु० तेजो मथ्याति मन्व-अण्। गणिकारिकायाम्।
तेजोमय लि० तेजस्+प्रचुरार्थे विकारे वा मयट्। १ तेजः-
प्रचुरे २ तेजोविकारे ३ ज्योतिर्मये च। स्त्रियां ङीप्।
“तेजोमयी वाक्” इति छा० उ० श्रुतिः। “तस्य तेजोमया
लोको भवन्ति ब्रह्मवादिनः” मनुः।

तेजीमात्रा स्त्री तेजसां सत्त्वगुणानां मात्राऽशः। इन्द्रियेषु
भूतानां सात्विकाशेभ्य एव तेषामुत्पत्तिः सांख्यमिद्धा।
तेजोमूर्ति पु० तेजोऽजस्रती मूर्तिर्यस्य। १ सूत्र्ये २ तेज
आत्मके ३ तेजःप्रचुरे च लि०। “स गच्छति परं स्थानं
तेजोमूर्तिपथजुना” मनुः।

तेजीरूप न० तेजः सर्वगतकशकं चैतन्यं रूपं स्वरूपं यस्य।
ज्योतीरूपे प्रकाशात्मके ब्रह्मणि “अशरीरं विप्रहृवदि-
न्द्रियवदतीन्द्रियम्। यदेषाञ्च सर्वेषाञ्च तेजोरूपं नभा-
व्यहम्” ब्रह्मसूत्रे पु०। ६ त०। २ तेजसो रूपे च अग्नि-
गच्छे तद्रूपं दर्शितम्।

तेजीवत् लि० तेजस्+अस्तप्रथे मत्तप् मत्तवः वा० न पदत्वम्।
तेजोयुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च (तेजस्तत्) गङ्गोक्तार्थे पु०।

“तेजोवता लोकमथेन बाह्विम्” मत्तपु०। अमन्त्रावाहनमन्त्रः।

तेजोविन्दु पु० उपनिषद्भेदे उपनिषत्तन्त्रे इष्टम्। [राजनि०।
तेजोवृक्ष पु० तेजोयुक्तः वृक्षः शा० त०। बुध्वाग्निमन्त्रवृक्षे
तेजोवृक्ष न० तेजसः वीर्यस्यातुरूपं वृक्षम्। वीर्यातुरूप-
चरिते। “इन्द्रास्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृक्षं ऋषयश्चेत्” मनुः।

तेजोह्वा स्त्री तेजः क्लृयते अर्द्धं ते ह्वे-क। तेजस्विन्यां वता-
याम् भावप्र०। “कस्मिन्नङ्कं ससिन्दरं तेजोह्वा तृत्य-
काङ्क्षये” छन्दः। [२] “तेदनीं देवतां प्रीणामि” वेददी०।
तेदनी स्त्री देवताभेदे “तेदनीमधरकण्ठेनापः” यजु० २५।
तेन अ० तद्+वा० एन। १ तद्धेतुनेत्यर्थे भरतः। ते इति न इति
शब्दौ यत्। २ गानाङ्गभेदे पु०। “तेनेति शब्दस्तेनः
स्यान्भङ्गनानां प्रदर्शकः। ते शब्देभ्योच्यते गौरी नशब्दे-
भ्योच्यते हरः। तेन साङ्गलिकस्यायं शब्दस्तेन इति
वृत्तः” वङ्गो० दा०।

तेप कम्पे, च्युतो च भा० आ० अक० सेट्। तेपते अते-
पिष्ट। तितेपे। कर्त्तम्। अतितेपत् त।

तेम पु० तिम-घञ्। आर्द्धीभावे। अमरः।

तेमन न० तिम-ल्युट्। १ आर्द्धीकरणे। कर्मणि ल्युट्। २ व्यञ्जने।
अमरः। आधारे ल्युट् ङीप्। ३ चक्षुर्भेदे हेमच०।

तेलु पु० नृपभेदे ततः राजन्यां विषये देशे युञ्। तैलवक तेलु-
नृपविषये देशे। [तितेपे। ऋदिगु अतितेवत् त।

तेव क्रीडने भा० आ० अक० सेट्। तेवते अतेविष्ट।

तेवन न० तथ-भावे लुट्। १ क्रीडायाम्। आधारे लुट्।
२ कौलिकानने हेमच०।

तेड पु० तिङां व्याख्यानः यस्य अञ्। तिङां व्याख्याने यस्य
तेजस न० तेजसो विकारः अण्। १ घटे, २ धातुद्रव्यमात्रे च।
साङ्ख्योक्ते ३ रजोगुणोत्पत्ते लि०। “वैकारः सात्विको नाम
तैजसः राजसः स्रुतः। भूतादिस्वामसक्तोऽपि पृथक्
तत्त्वान्यवाहजन्” पदार्थादर्गधृत्वाक्यम्।

“सात्विक एकादशकः प्रयत्नते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादे-
स्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्” सां० का०। “ननु यदि
सत्त्वतमोभ्यामव सर्वं कार्यं जन्तते तदा कतमकिञ्चित्कृतेण
रजमेत्यत आह तैजसादुभयं तैजसात् राजसादुभयं
गणद्वयं भवति। यद्यपि रजसो न कार्यान्तरमस्ति
तथापि सत्त्वतमसो स्वयं क्रियासमर्थे अपि न स्वस्वकार्यं
कुरुतः रजस्तु चक्षतया ते यदा ज्ञातवन्ति तदा स्वस्व-
कार्यं कुरुत इति तदुभयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः

क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थः ।

रज इति न० कौ० । तिस्र निशाने इत्यस्मादस्य तेन तेज-
सा ज्ञतः तैजसः रजसश्च सत्यतमयोः स्वस्वतेजकार्यसम-
र्थत्वकरणरूपतैजस्य करणगुणयोगात् तेजःपदाभिधेयता
इति तदाशयः “तेजसादिन्द्रियागत्यासन्” शा० ति० । सत्त्व-
गुणस्य प्रकाशकत्वात् “तैजसमन्तःकरणमिति” वेदान्तप० ।
४तीर्थभेदे न० “तैजसं नाम तत्तीर्थं यत् तीर्थेन्द्रियां
पतिः । अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्धभः !” भा० श० ४७
अ० एतद्गुण्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति । तेजोम-
यानः करणोपहितत्वात् “वेदान्तसारोक्ते ५ चैतन्यभेदे पु० ।

तैजसावर्त्तनी स्त्री तैजसं धातुद्रव्यमायन्यतेऽत आ-हृत
षिच्-आधारे ल्युट् डीप् । सूषायाम् । (सूषी) अमरः
तैतल पु० अग्निभेदे ततः तिका० अपत्ये फिज् । तैतला-
यनि तदपत्ये पुंस्त्री ।

तैतिच्च लि० तितित्ता शीतमस्य ज्ञादि० च । तितित्तामीले ।
तैतिच्य पुंस्त्री० तितित्तस्य अग्निभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा-
यज् । तितित्ताग्निगोत्रापत्ये तस्य ज्ञात्वाः कक्षा० अणि
यजो षोपः । तैतिच्चाः तैतिच्यस्य ज्ञात्वे पु० न० ।

तैतिर पुंस्त्री० तैतिर पृष्ठो० । (तितिर) खगे राजनि० ।
स्त्रियां डीप् ।

तैतिल पु० । गणकपणौ । २ववादितत्त्वार्थे करणे न०
भेदि० । इदेवे च । “गक्तिमद्वयेन दानेनावधितधर-
णीतनतैतिरगणः” दशकु० । तैतिलगवदस्य कद्रुगवदे-
न समामे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

तैतिलिन् पु० गोत्रप्रवर्त्तकपिगणस्यप्रवरभेदे ।

तैत्तिर न० तित्तिरीषां समूह अण् । तित्तिरखगसमूहे ।
तित्तिर+स्वार्थे अण् । (तितिर) खगभेदे पुंस्त्री राजनि० ।
गणकपणौ च भेदि० ।

तैत्तिरि पु० कुकुरवृक्षपभेदे । “कुकुरस्य सुतो धृणु-
र्धृणोऽस्तु तनयस्तथा । “कपोतरोमा तस्याथतैत्तिरि-
स्तनयोऽभवत्” । हरिश्च० ३८ अ० २३ अभेदे । आद्यः
कठकैत्तिरिच वैशम्पायनपूर्वजः” भा० शा० ११८ अ० ।
२३ अण् यजुःप्रवर्त्तके अग्निभेदे ।

तैत्तिरीय पु० न० तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते ऋण् । तित्ति-
रिणाक्तशास्त्राध्येतुषु स्वार्थे क । तैत्तिरीयकास्त्राद्यर्थे ।
यजुःशास्त्राभेदे । तद्वाग्निवर्त्तकः यथा ।

“देवरातसुतः सोऽपि हर्दिता यजुषां गणम् । ततो
गतोऽथ सभयोदहृष्टान् यजुर्गणान् । यजूर्णि तित्ति-

रामूत्वा तद्धोतुपतया ददुः । तैत्तिरीया इति यजुः
शास्त्राभ्यासन् सुपेशलाः” भाग० १२ ।

तैत्तिडीक लि० तिलीङ्गिकेन संस्कृतम् कोपधत्वात् अण् ।
तिलिङ्गिकसंस्कृतव्यञ्जनादौ । तस्य विकारः कोपधत्वात्
अण् । २ तिलिङ्गिकविकारे च ।

तैमिर तिमिरमेव अण् । नेत्ररोगभेदे “रुमे” इत्यामन-
क्ताम्यकाचान् नीलीरोगं तैमिराञ्जनेन” सुश्रु० ।
तैमिरो रोगोऽस्यस्य ठन् तैमिरिकः । तिमिररोगक्ते ।
“न वामयेतैमिरिकोर्द्धवातगुल्मोदरह्नीहृक्षमिन्द्रमात्तान्”
सुश्रु० । “तैमिरिका इयादूरदर्शनम्” काद० ।

तैर न० तीरे भवः अण् । कूनत्ये राजनि० ।

तैरणी स्त्री तीरे नमति मम-वा० ड ततः स्वार्थे अण् गौरा०
डीप् । कुनीत्यां रागदे कुपभेदे । [तिर्यग्जातिसम्बन्धिनि
तैरस्य लि० तिरश्चाभिदम् तिर्यच् अण्+भत्वात् तिरश्चादेशः ।
तैर्य लि० तीर्थं दीयते कार्यं वा व्युटा० अण् । तीर्थं देवे
२ तीर्थकार्ये च तीर्थे वा व्याख्यानादागतः शुण्डिका०
अण् । तीर्थरूपायस्यानादागते द्रव्यादौ च ।

तैर्यक लि० तीर्थं देशे भवः धूमा० वुज् । तीर्थदेशभवे ।
तैर्यिक लि० तीर्थं सिद्धान्तनिस्यं नित्यमर्हति ज्ञेदा० ठज् ।
तीर्थसिद्धान्ताभिन्ने शास्त्रकरे कपिलकणादादौ तीर्थं
येति ठज् वा । २ सिद्धान्ताभिन्ने । तीर्थं भवः ठज् । २ तीर्थभवे ।
“तैर्यिकाभुञ्जते यस्तु मणिनागरू” भा० व० ८५ स्तो० ।

तैर्य लि० तीर्थं चतुरर्थ्या० सङ्का० गय । तीर्थसमीपादौ ।
तैर्यगयनिक लि० तिरश्चाभयनं सत्यभेदः तदेव ठज् ।

प्रत्यभेदे । “अष्टादशभिज्यायानादित्यः संयत्सर एव
तैर्यगयनिको भवति । आदित्यः खलु शशदेकदा षण्-
मासानुदङ्छेति नव चाङ्गानि तथा दक्षिणा” श्रुतिः ।

तैर्यग्योन लि० तिर्यग्योनेरिदम्+अण् । तिर्यग्योनीनां
पञ्चादीनां सम्बन्धिनि सर्गभेदे ।

“अष्टविकल्पो देवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । सातृष्य-
चैकविधः समाप्तो भौतिकः सर्गः” सा० का० तैर्य-
ग्योनश्च पञ्चधा भवति पशुष्टगपक्षिसरीसृपस्यावरात्मकः”
त० कौ० तत्र भवः अण् । तद्योनिभवे । “निन्दन्त्यवमता
मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च” मनुः ।

तैल न० तिलस्य तत्पदस्य वा विकारः अज् । तिलवर्षादि-
जनिते स्नेहद्रव्यभेदे । तद्वत्तत्त्वादिकं भावप्र० उक्तं यथा
“तिलकादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहकौलसदाहृतम् । तत्तु
वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्भवम् । अथ तिलतैलशुभाः

“तिलतेजं शुद्धं त्वयैव यत्नवर्षकरं सरम् । हृद्यं विकाशि
विशदं मधुरं रसपाकयोः । सुखं कषायानुरसं-
तिक्तं वातकफापहम् । वीर्योष्णं हिमं शूलं हृहणं
रक्तपित्तकृत् । लेखनं बद्धविण्मूलं गर्भाशयविशो-
धनम् । दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यायि व्रणमेहनत् ।
श्लेष्मयोनिशिरःगूलनाशनं लघुताकरम् । त्वय्यं
केयश्च चक्षुयमभ्यङ्गे भोजनेऽप्यथा । लिङ्गभिन्नव्यु-
तोत्पिष्टमथितकतपिञ्जरे । भग्नस्कृटितविद्धाग्निदग्ध-
विजितेदारिते । तथाभिहितनिर्मुक्तं षडगव्यावादि
विज्ञते । वस्तौ पानेऽसमंस्काने नस्ये कर्णोत्तिप्रणये ।
मेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतेजं प्रगच्छते” । ननु हृहण
लेखनयोः कथं सामानाधिकरण्यामित्यत आह । “रूपा-
दिदुष्टः पवनः श्लोतः सङ्कोचयेद्यदा । रसोऽसम्यग्वहगु
कार्यं कर्ष्याद्रक्ताद्यवर्जयन् । तेषु प्रवेष्टुं सरता सौख्यं
स्निग्धत्वमादयेः । तैलं क्षमं रसं नेष्टुं क्षयानां तेन-
हृहणम् । व्यायि स्निग्धतीक्ष्णोष्णं सरत्वैर्भेदसः क्षयम् ।
गनैः प्रकृते तैलं तेन लेखनमीरितम् । कृतं पुरीषं
वध्नाति खलितं तत्प्रवर्तयेत् । प्याहकं सारकञ्चापि
तेन तैलमुदोरितम् । हतमृडात्सरं पक्वं हीनवीर्यं
प्रजायते । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम्” ।
वर्षपतैलगुणाः । “दीपनं सर्पिषं तैलं कटुपाकरसं
लघु । लेखनं सर्पयोष्योष्णं तीक्ष्णं पित्तान्द्रपक्वम् ।
कफमेदोऽनिलगोष्ठं शिरःकर्णभयापहम् । कण्डूकुष्ठ-
क्षमिश्रकोष्ठदुष्टक्षमपणुत्” ।

राजिनातैलगुणाः “तद्वृजिकयोस्तैलं विशेषान्मूलकच्छ
हृत्” । राजिकयोः (क्षयारारि) (आरक्तारारि) द्वयोः ।
तुवरी(तोरि)तैलगुणाः “तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु प्याह
कफाक्षजम् । वृद्धकं हृषतुक्तं कृष्टकोष्ठक्षमपणुत् ।
मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम्” । अतसीतैल-
गुणाः “अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपिरक्तम् ।
कटुपाकमचक्षुष्यं वल्यं वातहरं शुद्धं । मलकद्रवतः
स्नादु प्याह त्वग्नेषुतुद्वनम् । वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे
नस्ये कर्णस्य प्रणये । अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं
वातशालये । वररोः तैलगुणाः “कुसुमतेजसक्तं स्नादुष्णं
शुक्विदाहं च । चक्षुर्भ्यामिहितं वल्यं रक्तपित्तकफप्र-
टम् । अथ (काखं) वीजतैलस्य गुणाः । “तैलं तु
खसमीजानां वल्यं हृद्यं शुद्धं कृतम् । वातकृत्कफहृच्छीतं
स्नादुपाकरसं च तत्” । परण्डतैलगुणाः “परण्डतैलं

तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिप्पलिकं शुद्धं । हृद्यं त्वय्यं वल्यः-
स्यापि मेधाकान्तिवक्तप्रदम् । कषायानुरसं सुखं
योनिशुक्लविशोधनम् । विषं स्नादु रसे पाके सतिक्तं
कटुं सरम् । विषमज्वरकृद्गोष्ठदुष्टगुहादिगूलकृत् ।
हलि वातोदरानाहगुल्माशीलाकटीपहान् । वात-
शोणितविह्वलव्रणशोषामविशुद्धीन् । आलवातग-
जेन्द्रस्य गगोरधमचारिणः । एक एव निहन्तायमेर-
यङ्गो हकेगरी” । राजतैलगुणाः “तैलं सर्पिःसोढूतं
विस्फोटव्रणनाशनम् । कृष्टपापक्रिमिहरं वातक्षेपामयाप-
हम्” । स्रपतैलगुणाः “तैलं स्वयोनिगुणकृद्दाम्भेनाप्लव-
मतम् । अतःशेषस्य तैलस्य गुणास्तेयाम्बयोनिवत्” ।
“प्रातः स्नाने दत्ते आह्ने हृदाद्यां पचणं तथा । मद्य-
लेपसमं तैलं तस्मात्तैलं पिवजेत्” कर्णोत्तिप्रण० ।
“हतस्य सर्पिषं तैलं यत्नैर्न पुष्पवासितम् । क्षुद्रं पक्व-
तैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यम्” तिथ्या० त० वारवि-
शेषे तैलपचणफलं यथा ।

“अर्कं नूनं दहति हृदयं कीर्तिनाभस्य सोमे भौमे
सह्युर्भयति नियतं चन्द्रजे पुल्लभः । अर्थग्लानि-
भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्तस्तैलाभ्यङ्गात्मयसरणं
सूर्यजे दीर्घमायुः” व्यो०त० । “हतादृष्टगुणं तैलं मर्दयेच्च
तु खादयेत्” वैद्यक० । कल्पे कन् । तैलक स्वत्यतैले न० ।

तैलकन्द प० तिलस्थायम् अणु तैलः तिलसम्बन्धी कन्द इव
कन्दोऽस्य । तिलचित्तपलके हृद्यभेदे ‘तैलकन्दः कटूष्णश्च
लौहहायकरोमतः । भावतापसारविषशोफनाशकरश्च
सः । रमस्य बन्धकारी च देहगुह्यकरस्तथा” राजनि०

तैलकल्कज प० तैलात् तिलसम्बन्धिनः कल्काज्जायते जन-
ड । तिलकल्कजाते (तैलेर काठ) तैलकिट्टे राजनि० ।

तैलकार प० तैलं करोति क-अण् (तैली) (कल) इति
प्रसिद्धे वर्षसङ्करे चाक्रिके तैलनिनि । स च कोटकस्त्रीगर्भे
कम्भकाराज्जातः सङ्कीर्णजातिभेदः ब्रह्मवै० ब्रह्मख०

तैलकिट्ट न० इत० । तैलमले (काठ) इति ख्याते ।

तैलकीट प० कीटभेदे राजनि० ।

तैलक्य न० तिलकस्य भावाटो पुरोहि० यक् । तिलकभावे ।

तैलङ्ग प० “ओमैलं तु समारम्भ्य शोणेशास्त्राध्यभागतः । तैलङ्ग-
देशो देवेशीत्युक्ते । देशे । २० तलस्ये जने ब० व० । शङ्करा०

तलचौरिका स्त्री तैलं चोरयति चुर-अण् पु० । तैल-
पायिकायाम् (तैलापोका) । पु० । तैलचौरिकास्त्रे ।

तैलद्रीणी तैलपूर्णा द्रीणी शा०त० । “कण्ठपर्यन्तमज्जनार्थं

तैलपूर्णे काष्ठादिनिर्मिते पालविशेषे । अन्नावस्थिति-
गुणाः । यातरोमव्याधिकृष्टरोगपङ्कवाधिर्यभिन्निगद-
हन्तुस्तन्मृष्टप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीपीवाभङ्गाप-
तन्मज्जयश्चिरमयमूलकश्चक्षुरोरोगेषु हितत्वमिति
राजभङ्गमः ।

तैलधान्य न० तैलोपयोगि धान्यं सतुषं शस्यम् । “तिलोऽ-
तसी च तोरी (डी) च त्रिविधश्चापि सर्पपः । द्विधा
राजी स्वसञ्चैव योजं कौस्तुभसम्भवम् । एतानि तैल-
धान्यानीत्युक्तेषु तिलादिषु ।

तैलपक् ५० तैलं पिबति पा-क स्वार्थे क । तैलपायिकाख्ये
पञ्चयुक्ते कीटे । तैलहरणे तज्जातिमाभिर्भुनोक्ता यथा
“मांसं गृध्रोपपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः” [भावप्र०]
तैलपर्णिका ५० तैलाक्तमिव पर्णमस्य कप् । यन्विपर्णद्वये
तैलपर्णिक न० तैलपर्णी गिरभेदे उत्पत्तिस्थानत्वेना-
रुदस्य ठन् तैलाक्तं पर्णमरुदस्य ठन् या । १हरिचन्दने
शमरः । तिलपर्णीः दृक् उत्पत्तिस्थानत्वेनारुदस्य ठन् ।
चन्दनभेदे ।

तैलपर्णी स्त्री तिलपर्णी गिरिभात भः यण् डीप् । १चन्दने
२श्रीवासे शक्तिस्त्री च मदि० । स्वार्थे क । तैलपर्णिका
तत्त्वार्थे । “कालियकादुक्ताय हिङ्गुस्तैलपर्णिकाः”
हरिवं० २११५० । [राजनि० ।

तैलपा स्त्री तैलं पिबति पा-क । (तैलापेका) कीटभेदे ।
तैलपायिका स्त्री पा-ण्वल् हत० । (तैलापेका) (यार-
सुना) कीटभेदे अमरः ।

तैलपायिन् ५० तैलं पिबति पा-णिनि । तैलपायिकाख्ये
पञ्चयुक्ते कीटभेदे । “तैलहृत् तैलपायी स्यात्” याज्ञ० ।
तैलपिपीलिका स्त्री तैलाक्तेय पिपीलिका । पिपीलीकाभेदे
तैलपीत त्रि० पीतं तैलं येन आङ्गि-परनि० पीततैलके ।
तैलफल ५० तैलं फले यस्य । इहोटीहसे राजनि० ।
तैलभाविनी स्त्री तैलं भावयति वासयति भू-णिनि डीप् ।
तैलवासके जातोपपद्यन्ते राजनि० ।

तैलमाली स्त्री तैलेन मालः सम्बन्धो यस्याः गौरा-
कोप् । दर्शिकायां दीपदशायां शब्दमाला ।

तैलम्पाता स्त्री तिलस्य बातोऽत्र ज नि०सुम् च । १सधा-
याम्, २तदुपलक्षिते आक्षेपे अमरः ।

तैलयन्त्र ५० तैलमर्हमार्थं यन्त्रम् । तिलादिनिष्पीड-
नार्थं यन्त्रभेदे (कलुरवाणि) “अमीमांस्यानि यौचानि
तैलयन्त्रे जुयन्त्योः” कृतिः “रविरथचक्रं च तैलयन्त्र-

चक्रवत् भवत्” भागवते ५।२।११८ श्लोकः ।

तैलवक ५० तैलवपस्य विषयो देशः राजन्या० वुज् । तैल-
वपविषये देशे । [रनिच० ।

तैलवल्ली स्त्री तैलाक्तो व वल्ली । लघुगतावय्यां पारस्त-
तैलसाधन न० तैलं साधयति सुरभीकरोति सिध-णिच्
साधि-ल्यु । कक्कोले गन्धद्रव्ये शब्दच० । [नेदे हेमच०]
तैलस्फटिक ५० तैलाक्तः स्फटिक इव । तन्ममणौ गो-
तैलस्यन्दा स्त्री तैलमिव स्यन्दति स्यन्द-कच् । १श्वेत-
गोकर्णी २काकोल्यां पारस्तरनिघण्टुः ।

तैलागुरु ५० तैलाक्तमिवागुरु । दाक्षागुरौ राजनि० ।
तैलाटी स्त्री अटति अटं तैलेनाटं विषमस्याः गौरा-
डीप् । वरटायां तैलस्यर्धे तद्विषनाशात् तस्याः तथात्वम् ।
तैलाम्बुका स्त्री तैलमम्बु इव प्रेयमस्याः । तैलपायि-
काख्ये कीटे जटा० ।

तैलिक त्रि० तैलं पयसं यस्य तैलं गित्यमस्य वा ठक् ।
२तैलार्थं तिलनिष्पीडने (कलु) “खलमखिलनीच-
तैलिकविहीनसञ्चोपहतपुंस्वा” ड०स०१६५० । २तैल-
विक्रेतरि च “ससङ्गामी यन्दो च तैलिकः झूट-
कारकः” भट्टः तिलविक्रेतरपाङ्क्त्येयसङ्गम् ।

तैलिन् त्रि० तैलं निष्पाद्यत्वेनाख्यस्य इनि । १तैलकारे
हेमच० । २तैलयुक्ते त्रि० । स्त्रियां डीप् डीबलः । ३तैल-
कीटे राजनि० ४दशायां वरीं शब्दमा० । [हेम० ।
तैलिशाला स्त्री इह० तैलनिष्पीडनार्थं गृहे (चाण्डवर)
तैलीन तिलानां भवनं जेलं खज् । तिलभवनयोग्ये जेले
अमरः । [सहस्रभिनि स्त्रियां डीप् ।

तैव्रदारव त्रि० तीव्रदारुणइदम् रजता० खज् । तीव्रदा-
तैष ५० तिष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अणि अलोमे डीप् ।
तौपी साङ्गित् मासे खण् । १पौषे मासि धनुःस्यरव्यारब्धे
युक्तातिपदादिदृग्गोले चान्द्रे मासि अमरः तदीय
पौर्णिमायामेव तद्योगसम्भवः । तिष्यशब्देन तत्समीप-
नक्षत्रस्यापि यत्रणात् कदाचित् तत्सम्बन्धाभावेऽपि न
क्षतिः २तदीयपौर्णमास्यां स्त्री “साङ्गित् पौर्णमासी”
पा० नक्षत्रयुक्तकालस्य पौर्णिमायामेव तद्योगे साधुत्वेन
पौर्णिमासीपरत्वमेवेति बोध्यम् । “तैव्या नधीतपूर्वा-
णाम्” आश्व० श्रौ० ८।१४।२२ ।

तीक न० शौ० लृ-क तस्य नेप्पम् । १अक्षये पुले, ड-
हितरि च अमरः । “नित्ये तोके दीदीर्घम्” २।२।११
“यन्ते तोकाय तनयाय जीवसे” अ० १०।१५।१२ “नोकेन

जीयहरणं यदुल्लिख्यतास्तेषां सिकस्य च पंदा यक-
टोऽपहृतः भागः २।७।२८ ।

तीक्ष्णं पु० तकं च प्रयो० अतः शोच्यम् । हरिद्वये अपकं-
यवे अमरः । २ हरिद्वये हेमच० । १ कर्णमले न० हेम० ।
४ मेघे पु० अजयपालः । १ नवप्रहरे यवे यवाङ्गुरे न० ।
“प्रायणोयस्य तोक्मानि” यजु० १६।११ । “तोक्मानि नव-
प्रहृदयवाः” वेददी० । “पलपुष्पमन्त्रायाभूत्वं बलकलदा-
रुभिः । गन्धनिर्यासमन्त्रास्थितोक्तैः कामान् वितन्वते
भागः १०।२२।२५ “तोक्माः पल्लवाद्याङ्गुराः” श्रीधरः तेन
इतदर्थेऽपि च ।

तीक्ष्णं न० तक-मनिन् प्रयो० अतः शोच्यम् । नवप्रहृदयवे
२ अपत्ये न० निघण्टुः । “भेषजं तोक्मभिः” यजु० २१।
२० । “तोक्मभिर्नाजैर्महःस्वनः” यजु० २१।४२ ।

तीटक न० दादगाक्षरपादके छन्दोभेदे । “इह तीटकमन्त्र-
भिधेः प्रथितम्” इ०र० । [कटित् । णिच् अतुतोडत् त ।

तीड अनादरे भा० पर० सक्त० सेट् । तीडते अताडोत् ।
तीडल न० तन्त्रभेदे ।

तीतस् अञ्च० तु-त्रा० तसि । १ कलत्वे २ त्वयीत्वर्थे च । “सा
वयं रायस्योपेणविद्यौष तोतो रायः” यजु० ४।२० । तोतः
शब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्वे रायो
धमानि पशवो वा षट्ठपेण तिष्ठन्तु । यद्वाऽव्ययानामने-
कार्थत्वात्तोतः शब्दो युष्मत्पयः । तोतः त्वयि रायः
सन्तु” वेददी० ।

तीडन न० तुड-भावे ल्युट् । १ भेदेने २ टारणे ३ चिंसने च ।
तीडो(री) स्त्री तुड-अच् गौरा० डोष् वा डल्य रः । स्व-
नामख्याते तैलसाधने धान्यभेदे । [अमरः ।

तीक्ष्णं न० तुद-भावे ल्युट् । १ नवप्रहरे २ दण्डे
तीदं पु० तुड-भावे चञ् । व्यथायां रत्नमाला । “हीनदग्धे
तोदकण्डजाद्यानि व्याधिरुद्धिच” सुश्रु० । “दग्धे तोद-
कण्डूपादुर्भावेजीनीयात्” सुश्रु० । कर्त्तरि अच् । २ व्यथके
लि० । “तोदो पातस्य ह्यर्थोरीशानः” अ० ४।१६।११ ।
“तोदतोदकः” भा० ।

तोदन न० तुदतेऽनेन करणे ल्युट् । १ तुदते सुखे अमरः । भावे
ल्युट् । २ व्यथायाम् भेदः । कर्त्तरि ल्यु । ३ व्यथके लि० । “स्-
वायं मधुरं कृत्वा तोदनं कफघातजिन्” सुश्रु० । ४ श्रीरिहभेदे
पु० । “श्रीरिहकनजायवराजादनतोदनतन्दुककलधन्व-
नाश्रुलकाश्वकर्णफलगुणरूपकगङ्गाङ्गेरुकीपुष्करवर्षाविवस्व-
विम्बोपभृतीनि । फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि

च । संपाहकाणि हृन्नाणि कषायमधुराणि च” सुश्रु० ।
तोदपर्णी स्त्री तोदं तोदकं पर्णमस्त्राः गौरा० डोष् । कुत्-
सिते धान्यभेदे ।

“कोरदूपकश्यामाकनीवारशान्ततुवरकोहालकप्रियङ्गुम-
भूलिकानान्द्रोष्ठकृद्विन्दगवेधुकयकतोदपर्णीं सुश्रु-
कवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यपिशोषाः” सुश्रु० ।

तोमर पुंन० तु-विच् तोमेतो म्रियतेऽनेन मृ-करणे अप् ।
१ कलत्वे गल्यापे दण्डाकारेऽन्त्रभेदे (रायपाश)
अमरः । तोमरलक्षणं हेम० प० लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा ।
श्रीगनसधनुर्वेदे । “शुक्रो भगवानुवाच जमदग्निं प्रति
यत्स ! निबोध यद्यापन्नसुखमानम् तव दण्डान्वितं
सर्वलोहं वेति तोमरं द्विविधं भवति । तच्च तोमरं
सदण्डं लक्ष्म्यायतं भवेत् तोमरं सधायसं तल्लक्ष्यं
प्रयोजयेत् । तच्च निरुदण्डमध्यभोक्तमं भूयस्त्रिविधं प्रमा-
णतो भवति तव चतुर्लक्षप्रमाणं निरुदण्डं सार्धचतुर्लक्षं
मध्यमं पञ्चलक्षप्रमाणं तूत्तमं भवति । तथा कलनायां
चाद्यं द्वितीयं तृतीयं चेति त्रिधा ह्यङ्गुलमध्ये ह्यङ्गुल-
कलितमेकं स्यान्मध्यात्पूर्वं त्र्यङ्गुलकलितं द्वितीयं स्यात् ।
मध्यात्पूर्वं षडङ्गुलकलितं त्रयानकलनया तृतीयं स्यात् ।
सार्धमेकं निरुदण्डं, त्रयोमध्यमं षडङ्गुलं कलनायास्तथा
तोमरास्तस्य परिणाहः परः षडङ्गुलो भवति सार्धप-
ञ्चाङ्गुलो मध्यमः पञ्चाङ्गुलः कनिष्ठ इति । त्रयाणां
देशानां त्रयः छन्दाः । छादनात्तथा आवन्त्योमागधो दाक्षि-
ण्यश्चेति । तत्रापन्यतोमरं तक्षणसंस्थानं भवति
मागधं तोमरं योनिंसंस्थानं भवति दाक्षिण्यं तोमरं
दत्तं भवति । तेषां सुखानि तद्देशाश्चन्दतः इति इत्यादि ।
२ नवप्रहरेपादके छन्दोभेदे “प्रथमं सुकं विनिधाय
जगण्डयस्य निधाय । कुरु तोमरं सुखकारि फणिराज-
वक्त्रविहारि” तल्लक्षणम् । [मराठ्यादिणि ।

तोमरग्रह पु० तोमरं गृह्णाति यद्-अच् न यण् । तो-
तोमरधर पु० तोमरमस्त्रं धरति घृ-अच् । वज्रो शब्दार्थकः
तोमरिका स्त्री तोमर-संज्ञायां क्तु । आढक्याम् शब्दर०
तीय न० सौ-तु-विच् तवे पूर्व्ये याति या क । १ जले २ पूर्वा-
भादानक्षत्रे च । “जड्मयं मेघैस्ततः एव तोयम्” भाषः ।
“मृत्तोयैः शुष्यते गोध्यं नदीवेगेन शुष्यति” मनुः ।
पूर्वाभादानक्षत्रस्य जनदैवतत्वात् तथात्वम् । ३ शम्भा-
वक्षिचतुर्थस्थाने च ज्यो० त० । तत्र जलस्य चिन्त-
नीयत्वात् तथात्वम् ।

तीर्थकक्षेत्रं न-तीर्थे कर्म । तर्पणे "तीर्थकर्मणि चारुणे-
राष्ट्रासुदृक्कदानिके" भा० भा० १५० ।

तीर्थकाम पु० तीर्थं कामयते कर्म-काम् । १ जलवेतवे जटा-
धरः । २ जलामितायुके त्रि० ।

तीर्थकुम्भ पु० तीर्थस्य कुम्भ इव । ग्रीवाले पारस्परनिधिरुद्रः ।
तीर्थकुच्छ न० जनमातृपानरूपे मातृवाधे प्रतभेदे ।

"यदा तु विस्वानि फलानि प्रत्येकं कथितानि मातृ-
स्वीयन्ते तदा फलकुच्छादिव्यपदेशं जभते । यथाह
मार्कण्डेयः "फलमैशेन कथितः फलकुच्छो मनीषिभिः ।
श्रीकृष्णः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा । मासेनाम-
मन्त्रैरेव श्रीकृष्णमपरं कृतम् । यत्तैर्मतः पलककुच्छः
पश्येत्तत्तुल्यं उच्यते । मूलककुच्छः कृतो मूलैस्तोयककुच्छो
जनेन तु" इति । "इति पर्यङ्ककुच्छमेकादशविधम्" सितान् ।

तीर्थडिम्ब पु० तीर्थस्य डिम्ब इव । १ मेवोपले करकायां
चाराः ।

तीर्थद पु० तीर्थं ददानि दा+क । १ मेघे, २ सुस्तके च । ३ हते
न० मेदि० । ४ विधिना जनदातरि त्रि० । "तीर्थद-
क्षप्रिमाप्नोति" पुरा० । तद्दानमाहात्म्यं भा० शा० दान-
वर्ण्ये यथा

"अस्ते दत्ते नरेष्वेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत । प्राणदानाद्भि
परमं न दानमिह विद्यते । अक्षं वापि प्रभवति पानीयात्
कृच्छ्रस्तनम् । नीरजातेन हि दिना न किञ्चित् संभव-
र्नते । अक्षोपध्वो मङ्गराज ! वीरुधश्च जनोद्भवाः । यतः
प्राणव्ययं प्राणाः सम्भूयन्ति विशास्यते । तस्मात् पानीय-
दानाद् न परं विद्यते कश्चित् । तच्च दद्याच्चरोनित्यं
यदीच्छेद् भूतिमात्मनः । धन्यं यश्चक्षुषायुष्यं जन-
दानमिहोच्यते । गतुं चाप्यधि कौलोय ! सदा तिष्ठति
तीर्थदः । सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिश्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रत्येकानन्यमन्त्राति पापेभ्यश्च प्रसृज्यते । तीर्थदो भवज
व्याघ्र ! स्वर्गं गत्या मङ्गायुते ! । अक्षयान् समवाप्नोति
कोकानित्यवधोन् मत्तुरिति" ।

तीर्थधर पु० तीर्थं धरति धृ-अच् । १ मेघे मेदि० । २ सुस्तके
च "भीला इवातपात्यवे तीर्थं तीर्थधरा वनाः" रामा०
वा० ८१ ख० ।

तीर्थधार पु० तीर्थानां धारा यत्न । १ मेघे २ सुस्तके च ।
धारि-भावे अच् । तीर्थस्य धारः वर्षणम् । ३ जलवर्षणे
पु० । "वनवतीयधारेण वर्षणं कनकाब्जुभिः" हरिवं०
१११ ख० । ६ त० । ४ जलवर्षणतो स्त्री । "मरान् व्यसृजतां

श्रीमं तीर्थधारा वना इव" भा० वि० १२ ख० । "निरिः
प्रसवण इव तीर्थधारा" रामा० भा० १५ ख० ।

तीर्थधि पु० तीर्थानि धीयन्तेऽस्य धा-कि उप० ष० । १ सुस्तके
जनधिप्रवृत्तयोऽप्यत्र । २ सुस्तः संख्यायाश्च । "समन्ताम्भे-
मध्यात् तु तत्त्वोभागेषु तीर्थधेः" सू० वि० ।

तीर्थधिप्रिय न० तीर्थधिं प्रीयति प्री-क । १ सुस्तके गच्छ० ।

तीर्थनिधि पु० तीर्थं निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-कि उप० ष० ।
१ सुस्तके २ सुस्तः संख्यायाश्च । "पूर्वापरी तीर्थनिधी वगात्तु"
कुमा० ।

तीर्थनिवी स्त्री तीर्थं सुस्तोदकं भीषीव यस्याः स्वार्ये न
कप् । १ सुस्तके "तीर्थभीष्याः पतिं भूमेरध्यविशुद्धजा-
ह्वरे" भाग० ११५ । १८ चोके तु कप् तीर्थनिवीका
तत्पार्थे । [लाङ्गल्याम् कसमः ।

तीर्थपिप्पली स्त्री तीर्थे पिप्पलीव । (काचङ्ग) चाकभेदे
तीर्थपुष्पी स्त्री तीर्थेन बहुजनदानेन पुष्पागत्यस्याः । १ पाटला-
ह्वरे गच्छमाला ।

तीर्थप्रसादन पु० तीर्थं प्रसादयति फलयोगेन प्र+सद-णिच्-
ल्यु । १ सुस्तके (निर्माङ्गि) । फलपरत्वे न० रत्नमानां
"तीर्थप्रसादकाम् प्रसादकादयोऽप्यत्र "फलं कतकहलस्य
यद्यम्बुप्रसादकम्" मनुः ।

तीर्थफला स्त्री तीर्थप्रधानं फलं यस्याः । १ इराटी कर्कटीभेदे
राजनि० । [२ सुस्तके च ।

तीर्थमुच्च पु० तीर्थं सुस्तति सच-किप् ६ त० । जनसुचि मेघे
तीर्थयन्त्र न० सू० वि० उक्ते कालज्ञानार्थं घटीयन्त्रभेदे
घटीयन्त्रशब्दे २७८१ पु० इत्यम् । (फोचारा) इति
ख्याते ३ जनयन्त्रभेदे च ।

तीर्थराज पु० तीर्थेषु राजते राज-किप् । १ सुस्तके "यदीच्छेत्तुं सा-
गरः किञ्चिदुत्कृष्टं मिह तीर्थराजं" हरिवं० २२६ ख० । २ वरुणे च
तीर्थराशि पु० तीर्थानां राशिरिव । १ सुस्तके । ६ त० ।

३ जनसमूहे च "तीर्थराशिषमन्त्राणि तेषां सर्व-
यति" काद० । [रत्नमाना स्वार्ये क । तीर्थवृत्तिनाम्न ।
तीर्थवल्ली स्त्री तीर्थवृत्तिरित्यने वल्ली । १ कारवेले (उष्णे)
तीर्थशुक्तिका स्त्री तीर्थजाता शुक्तिका शा० त० । जलशुक्ति-
कायां राजनि० ।

तीर्थशूक पु० तीर्थस्य शूक इव । ग्रीवाले पार० नि० ।
तीर्थसूचक पु० स्त्री० तीर्थं तीर्थवर्षं सूचयति रमेष सूच-
यन् । १ मेघे गच्छार्क० । स्त्रियों जातित्वात् ङीप् ।
३ जलवर्षणसूचके योगभेदे त्रि० । जलशब्दे १०६५ पु० इत्यम् ।

तीयविष्व न० तीयोत्थितं विष्वम् अर्द्धाडिम्बाकारं यस्तु ।
जलविष्वे जलोपरिभासमाने अर्द्धगोलाकारे पदार्थे ।
अयं शब्दः तीययत्नीगङ्गात् परं पाठः ।

तीयात्मन् पु० तीयमात्मा स्वरूपं यस्य तत्प्रकृतित्वात् ।
परमेष्ठरे । “यस्य केशेषु जीमूताः । नदाः सर्वाङ्गमन्विषु
कञ्चो समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तीयात्मने नमः” विष्णुस्तुतिः ।
तीयाधार पु० इत० । जलाशये । जलाशयोक्त्युपशब्दे ३०७५
पृ० तद्भेदादि दृश्यम् । “तीयाधारपथाय वल्कलशिखा-
नियन्दरेखाङ्कितः” शकु० ।

तीयाधिवासिनी स्त्री तीयं तीयाद्देशमधिवासति
अधिवास-णिनि ङीप् । पाटलादृक्ते रत्नमाला ।

तीयेश पु० इत० । श्वरूपे तदतिदेवताके ऽगतमिषामजले
’च । तीयं जलमधिदेवोऽस्य । श्रवणपादानजले न० ।

तीरण पु० न० । तुर-युच आधारे ल्युट् । तीलयत्यनेन
तुल-उन्माने करणे-ल्युट् लस्य रो वा । बहिः स्थिते
द्वारे । “अथाञ्चकैस्तोरणमङ्गमङ्गेति” “गणो नृपा-
णास्य तोरणाद्वहिः” साधः । “भासोऽप्यत्काशुन-
तोरणानाम्” कर्मा० । तच्च द्वाराद्ये निखातस्तम्भो-
परिनिबद्धो धनुर्गाकारः (फटक्) इति ख्यातः
पदार्थः । यागादौ मण्डपाद्वहिर्द्वाररूपस्य तोरणस्य
काष्ठविशेषप्रमाणादिकं मण्डपशब्दे दृश्यं मण्डकतुलादा-
नादिपद्धतौ विस्तरो दृश्यः । शक्यरायां न० हारा० ।

तीरयवस् पु० अङ्गिरोसुनौ ।

तोल पु० न० । च० तुल-कर्म्मणि क्त्व । अशीतिरतिका-
माने ऽकपे । “एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं चैतोल-
कम् । इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते भूवम्”
आगमः । स्मार्थे क । तत्पार्थे “पलं तु लोकिकैर्मानैः
सादरचिह्नमापकम् । तोलकत्वितयं धेयम्” तिथित० ।

तौल्य त्रि० तुल-उन्माने कर्म्मणि-गद्यत् । तौलनीये । भावे
ग्यत् । २तोलने न० । “जीयानां वयसां मौल्ये तौल्ये
वर्णस्य हेमनि” लीला० ।

तीश पु० तुष-वधे भावे ञ् । शिंसायाम् । कर्त्तरि ञ् ।
२शंसके “त्ये राय इन्द्र ! तीशतमाः” ऋ० १।१६।५ ।
“तीशतिर्वधकर्मा नितोशयति निवर्त्तयतीति तद्घामसु
पाठात् तीशतमाः नाशयित्तमाः” भा० । “तीशा द्रवहृणा
कुत्रे” ऋ० १।१।४ । “तीशा बाधकौ” भा० ।
ओष्ठाने ञ् । [भा० उ० २६४० ।

तीष पु० तुष-भावे ञ् । सन्तोषे । “तीषपरो हि लाभः”

तीषण न० तुष-भावे ल्युट् । शन्तोषे । तुष-णिच् भावे
ल्युट् । २सन्तोषोत्पादने । “एतावदेव प्ररूपैः कार्यं हृद-
यतोषणम्” भा० उ० १६४० । कर्त्तरि ल्युट् । २सन्तोषजनके
त्रि० “पशून् हृदयतोषणान्” भा० उ० ८२ अ० ।
करणे ल्युट् । ३तोषसाधने स्त्रियां ङीप् तोषणी ।
तोषल न० तोषं लूनाति लू बा० ङ । अस्त्रभेदे शृङ्गपल्लवे
“क्षणाक्षोपलसुदास्य गिरिकूटोपमं बली” हरिवं० ८७ अ० ।
तीक्ष्णिक पु० धनूराशौ दोषिका कौर्ष्यशब्दे २२७८ पृ० दृश्यम् ।
तीतातिक न० तुतातभट्टेन निर्दिष्टम् ङ् । तुतात-
भट्टकतगास्त्रे “नैराश्रावि गुरोर्मतं न विदितं तीतातिकं
दर्शनम्” प्रबोधच० ।

तौतिक न० श्रुतायां ऽशुक्रौ च राजनि० ।

तौदी स्त्री विपनागके ओषधिभेदे एतकमाख्याम् । “तौदी ना-
माभि कन्या एतासी वा अस्मि” अथ० १६।४।४२ ।

तौस्वरविन् पु० व० व० । तुम्बुरुणा कलाप्यलोवासिना प्रोक्त-
मधीयते इति । कलाप्यलोवासिना तुम्बुरुणा प्रोक्त-
शास्त्राध्यै ऽप्यु ।

तीर न० यागभेदे । “संवत्सरमङ्गरैश्चस्तीरेण यजेत” लाट्या०
श्रौ० १०।२०।१ । “दापेद्वततीरयोर्ब्रतानि” १०।१५।१० ।
तत्रैव ।

तीरयान न० तृर्थं यानमस्य पृथो० । तृर्थगमनयुक्ते ।

“म तीरयान उपयाहि यत्तम्” निरुक्ते ५।२५। श्रुतिः

तीरयानः तृर्थयानः “तीरयान इत्यपि” निगमो भवति”

तीरयवम् न० तीरयवसाऽङ्गरसा दृष्टं साम अण् । सामभेदे

“तीरयवसे भाष्यन्दिने पथमाने तदापपन्युतेः” कात्या०

श्रौ० २५।१४।१४ । “तीरयवसे सामनी” कर्कः ।

तीर्थ्य न० तृथे सुरजादौ वाद्ये भवम् अण् । सुरजादि-
ध्वनौ ।

तीर्थ्यतिक न० तयः परिमाणमस्य कन् तौर्थ्योपलक्षितं

त्रिकम् । समुद्रितेषु नृयगीतवाद्येषु अमरः । “वनेऽपि

तौर्थ्यत्रिकमारराध तम्” नैषधम् । “तौर्थ्यत्रिकं दृष्टाद्या

कामजो दशको गणः” मनुः ।

तौल न० तुलैव तुला+म्यार्थे अण् खार्जिका छपि प्रत्ययाः

कचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनात्यतिवर्त्तने इत्युक्तेः देवता-

दिगत् क्षीयता । सामभेदे श्रुत्यायाम् २ उन्मानदण्डे

श्रुत्याशौ ञ् अथो० ।

तौलिक पु० तुल्या जीवति तूली+ठक् । चित्रकरे शब्दमाला ।

तौलिकिक पु० तुलिकया जीवति ठक् । चित्रकरे हेमच० ।

तौलिन् पु० तुल्यै तौलं तन् विद्यतेऽस्य इति । तुल्याराधौ
“तौलिनि चित्तान्याङ्गं स्वातिः पादत्रयं विगाह्यायाः”
ह०सं० १०३४० । अथ तौल्यत्वमपि “गक्ते तौलि कुताशनेऽ-
निधनपी यास्ये नृगो नैर्द्धते” ज्यो०रात्रिलग्ननिर्णयः ।

तौल्य लि० तुलया परिच्छिन्नम् ष्यञ् । तुलया परिच्छिन्ने
लिका० । तुल्यमेव स्वार्थेऽण् । २तुल्ये न० ।

तौल्यलि पु० तुल्यलस्यापत्यम् इज् । तुल्यलोपरेपत्ये “भवेभ्य
एय निष्ठणीयादिति तौल्यलिः क्रियागुणत्वात्” आश्र०
श्रौ० २।६।१७ “अभक्ष्यमितरेषां तौल्यलिः कृता-
र्थत्वात्” ५।६।२४ । ततः इज्जलत्वात् यूनि फक् तौल्य-
न्यादित्वात् युप्रत्ययस्य न लुक् । तौल्यतायन-यनि
तदपत्ये ।

तौल्यन्यादि पु० “न तौल्यलिभ्यः” पा० सूत्रोक्ते युप्र-
त्ययस्य लुक्ति पत्युर्दन्ते शब्दगणे ष च गणः पा०ग०सू०
उक्तो यथा

“तौल्यलि, धारणि, पारणि, रायणि, दैनीपि,
दैवति, वाक्कलि, नैयकि, दैवमति, दैवयज्ञि, चाफट्टकि,
वैल्वकि, वैद्वि, आनुराजति, पौषकरसादि, आनुरो-
जति, आनुति, प्राटोहनि, नैमिन्नि, प्राडाहति, वा-
न्वकि, वैशीति, आसिनामि, आहंसि, आसुरि, नै-
मिनि, आमिनन्वकि, पौषकरेणुपानि, वैकर्णि, वै-
रकि, वैहति ।

तौवरक लि० त्वर्या इदम् अण् स्वार्थे क । त्वरि-
मन्त्रिनि १६०छादौ “स्वते भल्लातकस्त्रेहात् स्त्रेहा-
तौवरकात्तथा” सुश्रुतः । स्वार्थे अण् । ततः स्वार्थे क ।
२त्वरके । “आयुष्कारं तौवरकं कषायं कटुपाकिकम् ।
उष्णं क्षमिज्वरानाहमेकाग्रजनिनाशनम्” सुश्रुतः ।

तौविलिका स्त्री ओषधिभेदे । तौविलिके ! ऽवेलयावाय-
मैजव ऐलथीत्” अथ० ६।१६।३ ।

तौषायण लि० तपस्यादूरदेशादि पद्या० चतुष्टयां फक् ।
तपस्यादूरदेशादौ ।

तौषा लि० तृषारस्त्रेडमण् । तृषारसम्बन्धिनि जने
रात्रिनि “तत्त्वान्नरिज्” धारं कारं तौषारं हैममिति”
आन्तरिक्षजलविभागे सुश्रुतः । भावप्र० तद्वत्तथादि
उक्तं यथा “अपि नद्याः भसुद्रान्ते वज्ररापय तद्वत्तथाः ।
धूम्रावयवनिर्मक्तास्तौषाराख्यास्तु ताः सृताः । अपय्याः
प्राग्निना प्राथो भूहृत्तान्तु ता हिताः । तृषाराम्बु-
हिमं दृष्टं स्याद्वातलमपित्तलम् । कफोरुक्षम्भ-

कठठान्निमेदोगच्छादिरोगनुत्” । नदीमारभ्य वसुद्र-
पर्यन्तं वज्रिरास्ते तद्वत्तथा वज्रिभवाः धूम्रावयवनि-
र्मक्ताः धूम्रांशरहिता अपः तौषाराख्या इत्यर्थः ।

तन् पु० आत्मन्+आलोपः । आत्मनि “तन्मूर्जं न
विश्वध करध्वे” ऋ० १।६।१८ । तन्मन्मात्रानम् ।
“आहोऽन्यत्वापि कन्दसि दृश्यते” पा० इत्यात्मन
आकारलोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधाटीर्णो
भावः” भा० । “तन्ने तोकाय तनयाय नृह” ऋ०
१।११।६ । “उप तन्त्या वनस्पते” ऋ० १।१८।१० ।
‘तन्त्या आत्मना’ भा० । तृतीयास्थाने या । “अश्वो
दृतेन तन्त्या” यजु० २६।१० । “वनस्पतिरवच्छेदो न
पागैः तन्त्या” २०।४५ ।

त्यक्त लि० त्यज-कर्मणि क्त । कृतव्यागे उत्कृष्टे वसुजिते
अमरः “अट्टार्यत्यक्तद्रव्यस्वीकारः प्रतिपञ्चः” शूलपाणिः
त्यजधातो उटा० । २त्यक्तु सुद्यते च “मदर्थे त्यक्तजीविताः”
गीता “इत्युक्तः कर्णं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः,
राभा० कि० ५४ अ० ।

त्यज ज्ञानो दाने च भा० सक० पर० अनिट् । त्यजति
अत्याक्षीत् तत्याज । त्यक्तव्यं त्याज्यम् त्यागः त्यक्तं त्यक्ता
त्यागी । “त्यजेदेकं कुलस्यार्थे पामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्” चाणक्यः
“योऽत्याक्षीत् संयुग्मं भयात्” भा० द्रो० ६५ अ०
“तं तत्याजाहितं पुत्रम्” राभा० २।३६ अ० । “नैव
नीलवर्णेन कदाचित् त्यज्यते” पञ्चत० । (मुराः) “मदर्थे
त्यक्तजीविताः” गीता “प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्नि-
र्वाङ्मुपिस्तथा” मनुः “न माता न पिता न स्त्री न
पुत्रस्त्यागमहेति” मनुः “त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहु-
र्मेनीषिणः । यत्तदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे”
गीता “ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः” मनुः
“वस्तुष्यदाः स्वयूषेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु” ह०सं० ६० अ० ।
वेदे तु नि० षानि तित्याज “यस्मित्याज षचि विदे सखा-
यम्” ऋ० १०।७।६ । त्यागश्च स्वत्वध्वं मान्द्रूपव्यापारः न
ममेदमित्याकारः । ष च मूर्तिद्रव्याणामेव भवति अमूर्त-
जीवनादेर्वियोजनरूपः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गयो-
त्यर्थयुक्तत्वागे इति भेदः ।

त्यजस् पु० न्यज-भावेऽतुन् । १त्यागे “इन्द्रश्च न त्यजथा वि
ह्वुणाति” ऋ० १।१६।१२ । “त्यजथा त्यागेन” भा० कर्त्तरि-
अतुन् । २त्यागकर्त्तरि लि० “चिद्धारयतेनहि ! त्यजः” ऋ०

१०।१४४।६। त्यजो दुःखस्य वर्जयितृ भा० “न तं तिस्रं
च न त्यजो न” ॥ १४७।७। करणे व्यसृज् । १क्रोधे च
क्रोधात् प्रयुज्यमानमायुधं सृज्यते इति तस्य तथात्वम् ।
त्यदु त्रि० त्यज-“त्यजितमियजिभ्यो ङित्” उ० अदि
ङित् । १प्रसिद्धे । अस्य सर्वनामतया त्यदाटिकाव्यस्र, स्यः
त्यो त्ये त्यस्मै त्यस्मात् त्येषां त्यस्मिन् । स्त्रियां स्या त्ये
त्याः । क्लीबे त्यदु त्ये त्यानीति भेदः । २सर्वदा परो-
क्षाभिधानार्हे वस्तुनि ।
‘हे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चैवामूर्त्तं च मर्त्यं चासृजतश्च
स्थितश्च यश्च सञ्च त्यश्च । तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोवा-
नरीक्षाश्चैतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् तस्यैतस्य मूर्त्तस्यै-
तस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य मत एष रक्षो य एष
नपति सत्यो ह्येष रसः । अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं
चैतदसृजतमेतद्वेदतत्त्वतस्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यासृजतस्यैतस्य यत
यतस्य त्वस्यैव रमो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य
ह्येष रस इत्यधिदैवतम्’ ॥ ७० उ० । ‘ते एते हे वाव
वावशब्दोऽवधारणार्थः । हे एवेत्यर्थः । ब्रह्मणो पर-
मात्मनो रूपे रूप्यते आध्यात्मरूपं परमब्रह्माविद्याध्या-
रापणाभ्यां के ते हे । मूर्त्तश्च एष मूर्त्तमेव च । तथा
अमूर्त्तश्च एषामूर्त्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्नीतिस्वात्मविशेषणे
मूर्त्तामूर्त्ते हे एवेत्यवधार्यते । कानि पुनस्तानि विशेष-
णानि मूर्त्तामूर्त्तयोरित्युच्यन्ते । मर्त्यं मरण-
धर्म्यं सृजतश्च तद्विपरीतम् । स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं
यत् स्यात् । यश्च यातीति यद्वाप्यपरिच्छिन्नं स्थित-
विपरीतम् । सञ्च सदित्यन्त्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणध-
र्मविशेषवत् । तश्च तद्विपरीतं त्वदित्येव सर्वदा परोक्षा-
भिधानार्हम् । अथामूर्त्तमयाधुनाऽमूर्त्तसृज्यते । वायु-
श्चान्तरिक्षं यत्परिगोचितं भूतद्वयं एतदसृजतममूर्त्तत्वा-
दस्थितमतोऽविरूप्यमानं केनचिदसृजतममरणधर्मं तद्वत्
स्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्माद्वेदतन्त्येभ्याम-
रित्यल्लभमानविशेषमतस्तत्त्वतः परोक्षाभिधानार्हमेव
परिवत् । तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यासृजतस्यैतस्य यत यतस्य
त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्त्तस्यैव रसः । कोऽसौ । य
एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः
प्राण इत्यभिधीयते । यः स एषः अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य
रसः पूर्वात् सारिष्ठः, यतत्पुरुषसारश्चामूर्त्तं भूतद्वयं
हैरण्यगर्भो विष्णोर्भावाद् हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृता-
तस्मात्तादर्थ्यात्तत् सारं भूतद्वयम् । त्वस्य ह्येष रसो

यस्माद्यो मण्डलस्यः पुरुषो मण्डलवत् स मण्डलसारश्च
भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवत्तेषा-
दानं त्वस्य ह्येष रस इति” पा० भाष्यम् “सृजतो
वा सृजतपुत्रो वा यो वा ह्यो वा मयास्यहम्” वेणी० ।
अव्ययीभावे शदरा० अच समासान्ताः । उपत्यदम् ।

त्यदादि प० पा० मण्डलान्ते शब्दसमूहे । स च गणः
‘त्यदु तदु यदु एतदु इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्मद्
भवत् किम्” “त्यदादीनामः” पा० अत्र अप्सविवधौ
द्विपर्यन्तस्यैव पङ्कणमिति भाष्यकारेतिः ।

त्याग प० त्यज-भावे यञ् । उत्सर्गे मूर्त्तद्रव्यस्य स्वरूपवत्त्वा-
त्तत्कूनव्यापारे न समेदमित्याकारे । “न माता न
पिता न स्त्री न प्लक्ष्तागमर्हति” “उन्मत्तं पतितं
क्लीबमधीरं पापरागिणम् । न त्यागोऽस्ति द्विष-
न्याश्च न च दायापवर्तनम्” मनुः अमूर्त्तद्रव्यस्य २वि-
योगमात्रे च । त्यागश्चात्पत्तिकादिभेदात् त्रिविधः ।
यथाह गीता ‘नियतस्य तु सत्प्राणः कर्मणो नोपप-
द्यते । भोक्तृत्वं परित्यागस्तमसः परिकीर्तितः ।
दुःखमित्येव यत् कर्म कथं क्लेशमयात् त्यजेत् । स
हत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् । कार्यमि-
त्येव यत् कर्म नियतं कुरुतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा
फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः” । विशेषणभावात्
विशेषणभावात् उभयाभावाच्च पुनरपि सात्त्विकस्त्यागः
त्रिविधः तथा हि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि
कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः । स च सात्त्विकत्वा-
दादेयः । सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्वितीयः ।
स च दुःखबुद्ध्या कृतो राजसः विपर्ययात् कृतस्ता-
मसः इति भेदः । द्विविधोऽपि हेयो भवति । फलाभि-
सन्धेः कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः । स च कर्मानधि-
कारिकर्तृको नैर्गुण्यरूपः । सोऽपि साधनफलभेदेन
द्विविधः । तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मातु-
ष्टानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्थोत्पन्नविविदिषस्य
आत्मज्ञानसाधनत्रयस्याख्यं वेदानविचाराय फलाभिस-
न्धिरहितस्थान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य परित्यागः
स एकः साधनभूतो विविदिषासत्प्राण उच्यते ।
जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदा-
वेतोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकत्वस्य स्वत एव फलाभिसन्धेः
कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्सत्प्राण इत्यु-
च्यते । ‘त्यागप्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वायशोकनात् । त्यागो

हि मङ्गलं पूज्यः सद्यो भोक्तव्यो यतः । त्यागेन युक्ता दिवसुत्यतन्नि त्यागेन जीना नरकं व्रजन्ति । न त्यागिनं दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति” शब्दार्थचिं. धृतवाक्यम् ।

त्यागिन् त्रि० त्यज-भिणुन् । १ टातरि, २ गृहे, ३ वर्जनी-
शाले, ४ कर्मफलत्यागिनि च “- द्रष्टृकुशलं कर्म कुशलेनानुपप्लवते । त्यागो सत्त्वसमाविष्टो मेधावी शिष्टसंग्रहः । अ हि देहभृता गन्धं त्यक्तुं कर्मण्य-
शेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” गीता
“व्यात्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तितोदकक्रिया” मनुः ।
त्यागिमन् त्रि० त्यागेन निष्पन्नं त्याग+इमन् । त्यागेन निर्वाहते ।

त्याज्य त्रि० त्यज+ण्यत् कत्वाभावः । १ वर्जनीये “तारे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो भस्मेस्य विक्रयः” प्रा० त० ।
२ टातं योग्ये च । “त्याज्यो द्रष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवो-
रगच्छता” रघुः । “सा त्ववाधान्यतो गर्भं त्याज्या भवति पापिनो । महापातकदुष्टा च पतिगर्भविना-
शिनी” व्याससः । ‘

तक् गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । तक्ते अलकिट् । तक्ते ।
तख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् धातुपाठः । तखति अल-
चोत् अलाशीत् । तलाख । [अलङ्कीत् । तलङ्ग ।
तख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् धातुपाठः । तखति अलङ्कीत् ।
तलङ्ग । अयं दिवा० धातुपाठः । तलङ्गति ।
तङ्ग पंक्ती त्रिगि-अच् । पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे सौभे उद्गङ्गे
प्रतिमार्गके त्रिका० ।

तद् चेष्टायां भ्वा० पर० अक० सेट् इदित् । तन्दति अल-
न्दीत् । तलन्द ।

तप लज्जार्थां भ्वा० आ० अक० वेट् । तपते अलपिष्ट अलप्र-
लेपे । अच् वा घ० । तपयति तपयति । पित् तपा ।
“कामया कालसंयोगे किमकारि न योदया । अत्रापि
च क्रिया प्रयत्नोत्तरा गुप्ता न बुध्यते” शिदम्भसूत्रम् ।
“अपेक्षाभिन्नायामपि किमपि चेतस्त्वयति” शान्तिशः ।
अप-अन्यतो लज्जायाम् “तस्माद्भूतैरपलेपे” भट्टिः । “लज्जा
सापत्वपान्यतः” अमरः ।

तपा स्त्री तप-भावे कङ् । १ लज्जायाम् अमरः । कर्त्तरि
अच् । २ सकृच्छे त्रि० । ३ कुलटायां स्त्री मेदि० । ४ कुले
५ कीर्त्तौ च शब्दच० ।

तपाक पंक्ती० तप-आक । लज्जजातिभेदे उणादि० ।

तपारण्डा स्त्री तपायां रण्डा । लज्जाहीनायां वेश्यायां
जटा० शब्दक० बस्तुतः तपारण्डेति नामद्वयं मेदिनी
तपाशब्दस्य वेश्यार्थकत्वात्तेः रण्डाशब्दस्य च तदर्थप्रसि-
द्धेस्तत्समानार्थकत्वाच्चित्यात् ।

तपिष्ठ त्रि० अतिशयेन तपः अतिशयने इष्टन् प्रियादि०
तपादेशः । तपतरे । [स्त्रियां डीप् ।

तपीयस् त्रि० अतिशयेन तपः ईयसुन् तपादेशः । तपतमे
तपु न० अग्निं दृष्ट्वा तपते लज्जते इव तप-उन् । १ सीमके
२ रङ्गे च मेदि० तस्य विकारः अण् “तपजतनोः सुक् च”
पा० सुक् च । तपुष तद्विकारे त्रि० । “तात्त्रायाः कांस्यरे-
त्यानां तपुषः सीसकस्य च” मनुः । “सुवर्णस्य मलं कृष्यं
कृष्यस्यापि मलं तप । ज्ञेयं तपमलं भीषं सीसस्यापि
मलं मलम्” भा० उ० १८ अ० । [लताभेदे ।

तपुकर्कटी स्त्री तप इव शुभा कर्कटी । (मसा) इति ख्याते
तपुटी स्त्री तप-वा०-उटक् गौरा० डीप् । रुक्मिणीयाम् ।
रत्नमाला ।

तपुल न० तप-वा० उल । रङ्गे विरूपकोपः ।

तपुप(स)न० तपस्याः(प्राः)फलम् अण् फले तस्य लुप् । तपु-
पा(सां)फले । “तपसं(पं) लघु नीलञ्च नवं तट्कमटाह-
जित् । स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम् । तत्-
पकमन्त्रमुष्णं स्यात् पित्तलं कफघातनुत् । तद्गृह्णन्मूलं
शीबं कृच्छं पित्तामलच्छर्जित्” भावप्र० ।

तपु(प)स न० तप-वा० उस(प) । १ रङ्गे विरूपकोपः । गौरा०
डीप् २ भास्तेन्द्रवारुणां कर्कटीभेदे (मसा) लताभेदे ।
ना च पीतपीष्ठा काण्डालुः बकुलफला हृन्दिफला
कण्टकफला सुधावासा च ।

तप्सा स्त्री घनीभूतमेष्टादी । “कमिकीटपटकेपैर्दूषिता यत्र
मेदिनी । तपसया कर्षणैः क्षिप्ता यान्तेर्था दृष्टां व्रजेत् ।
नखदण्डतनूजत्वकतृपपांशुरजोमलैः । भ्रष्टपङ्कतशैवैर्पि
प्रच्छन्ना भविना भवेत्” “तपसा घनीभूतमेष्टादि” शु० त० ।

तप्सा न० घनेतरदधनि अमरटीकायां विद्याविनोदः ।

तय न० स्त्री तयाणामययम् अयच् । त्रितये १ त्वत्वंख्यायाम्
“वेदत्रयं निरदुष्टत्वं भूर्भुवः स्वरितीति च” मनुः ।
स्त्रीत्वपक्षे डीप् । “व्याघ्रोतिष्ठ सभावेदामसौ
नरशिखिलयी” माघः तथोऽवयवा अय्य अयच् । २ त्वित्व-
संख्यान्विते त्रि० स्त्रियां डीप् । “प्रत्यक्षमनुमानञ्च
शास्त्रञ्च विविधगमम् । त्वयं सुविदितं कार्यं” धर्म-

शुद्धिर्नभीषताः” मनुः ङीषन्तः “कस्यजुःसामद्वये
श्वेदक्षये त्वित्संस्थान्वितेषु कगादिश्वेदेषु क्षमरः” एत-
द्विदन्तोविद्वांसस्त्वयोनिष्कर्षमन्वहम्” “त्रिविद्योभ्यस्त्वयीं
विद्याइष्टनीतिस्तु याज्ञतोम्” मनुः । “ब्रह्माऽथ पुरुषो
रुद्रश्चयमेतत् त्वयीमयम् । सर्गादष्टङ्मयो ब्रह्मा
स्थितौ विष्णुर्यज्ञर्भवः । रुद्रः साममयोऽन्ताय तस्मात्
तस्यायुचिर्ध्वनिः” मनुः । ४ पुरश्चर्यां ५ सुमतौ स्त्री यिन्वः
इषोमराजीहवे स्त्री शब्दच० । ७ भवान्याम् दुर्गायाम् ।
यथा “कस्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि या । त्वयीति
पश्यते लोके दृष्टा दृष्टार्थसाधनीति” देवीपु० ।

तयःपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् त्रिगन्धस्य तय
आदेशः । (तिपात्र) १ त्र्यधिकापञ्चाशत्संख्यायां २ तत्संख्या-
न्विते च बहुत्वोऽप्येकत्वम् । एवं त्वयोदशत्वयोविंशतित्वय-
स्त्रिंशत् त्वयस्त्वारिंशत् प्रभृतयः त्र्यधिकादशदिसंख्यायां
तत्संख्ये ये च । इत्यास्तु भेदेः अशीतिभिन्ने चत्वारिंश-
दादौ वा त्वय आदेशः । तेन पक्षे त्विचत्वारिंशादित्यादि
तत्त्वार्थे अशीतौ नेति त्र्यशीतिः ।

द्वययाय्य पु० त्वयं जन्मत्वं याति या-वा० आय्य । जन्म-
त्वयप्राप्ते “स्तुर्न त्वययाय्यः” क० ६।२।७ । “त्वययायो
जन्मत्वं प्राप्नोति । जन्मत्वं अर्थ्यते । मातुरप्येऽधि-
जननात् द्वितीयं मौञ्जवस्त्रनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया
इति जन्मत्वं स्मृतमिति” ताडयः पुल इति भा० ।

तयस्त्रिंश त्रि० त्वयस्त्रिंशत्+पूरणे ङट् । त्र्यधिकात्रिंशत्-
संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् ।

तयस्त्रिंशत्पति पु० त्वयस्त्रिंशतो देवानां पतिः । १ रुद्र-
हेमच० । २ प्रजापतौ च तयोः त्र्यधिकात्रिंशतो देवानां
यतित्वात् तथात्वम् । देवानां त्वयस्त्रिंशत्वं तु

“अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव
द्यावा पृथिवी त्वयस्त्रिंशो त्वयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजा-
पतिश्चतुस्त्रिंशक्षदेनं प्रजापतिम्” यत० ब्रा० ४।५।६।२ ।
“कतमे ते त्वयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
दित्यास्त एकत्रिंशत् रुद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्वयस्त्रिंशदिति”
यत० ब्रा० ११।६।१।५ । तु अन्यथोक्ता अस्मिन् पक्षे नि-
श्वीरणसप्तम्यासमासात् रुद्रप्रजापतिपरत्वम् तयो-
स्तथा मध्ये अत्रत्येन पतित्वास्तथात्वमिति बोध्यम् ।
“आदित्यांश्च वसूश्चैव रुद्राश्चैवान्निनावपि” रामा० १।
२० । अन्यथा संख्योक्ता ।

तयस्त्रिंशस्त्रीम पु० त्वयस्त्रिंशत् स्त्रीमा अस्त्री प्रथो० । यय-

भेदे । “त्वयस्त्रिंशस्त्रीमेव शीषः सात्मासाहः पाश्चात्तो
राजा । तदेतद्वाचसाऽभिगीतम्” “सात्मासाहे यजमाने
अश्वमेधेन तोदशाः । उदीरते त्वयस्त्रिंशः षट्सहस्राणि
वर्षिण्याम्” यत० ब्रा० ११।५।४।१।६ ।

तयस्त्रिंशत् १० त्वयस्त्रिंशत् अथः सन्त्यस्मिन् इति
ङिञ् । त्वयस्त्रिंशत्तृगन्धीयमाने सामभेदे । “त्वयस्त्रिंशि
नाम साम माध्यान्दिने पवमाने भवति” तैत्ति० १।२।२।४

त्वयीतनु पु० त्वयी वेदा एव तनुरस्य । १ छत्र्ये हला० ।

“स्वर्गद्वारं त्वया विद्याया भगवन् त्वयीमयं स्त्र्यमात्मानं
यजन्ते” भाग० ५।१०।७ । तस्य त्वयीमयत्वोक्तात्तथात्वम् ।

त्वयीधर्म्य पु० त्वया वेदत्वयेण विधीयमानो धर्मः शाक० ।
वेदके धर्मे ङ्योतिटोमादौ क्षमरः ।

त्वयीमय पु० त्वय्यात्मकः मयट् । १ छत्र्ये त्वयीतत्तृगन्धे ङटा०
२ त्वयीधर्मात्मके त्रि० । “एवं सुहृत्तेन चतुस्त्रिंशत्तृगन्ध-
योजनाभ्युपगताधिकानि सौरो रथस्त्वयीमयोऽसौ चत-
स्रसु परिवर्तते पुरीषु” भाग० ५ २१।१७ । “त्वयीमयं
रूपमिदं शौकरम्” इत्युक्ते वाराहे श्रुते न० तद्रूपवि-
वृतिस्तत्रैव “स्तु कृतुश्च आसीत् स्तु रीर्य । नासयोरिडो
दरे चमसाः कर्णरन्ध्रे । प्राणित्वास्थे पसने पङ्कास्तु ते
यश्चर्यं ते भगवन्नग्निहोत्रम् । दीक्षातुज्ज्वालयसदः
शिरोधरं त्वं प्रायश्चीयोदयणीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्य स्त-
थीर्धकं क्रतोः सत्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते । सोमस्तु
रेतः सवनान्यवस्थितिः संख्याविभेदास्तव देव ! धातवः ।
सत्वाणि सर्वाणि शरीरसन्धयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिति वस्त्रमः ।
नमो नमस्ते ऽस्त्रिंशत्समन्वदेवताभ्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने”
भाग० २।११।४० । ४ परमेष्ठरे च पु० । “स एष आत्मात्मव-
वतामधीश्वरस्त्वयीमयो धर्ममयस्तपोमयः” भाग० २।४।१६ ।

त्वयीमुख पु० त्वयी मुखेऽस्य । त्रिमे हेमच० ।

त्वयोदशन् त्रि० त्वयश्च दश च, त्र्यधिका वा दश शाक० त्वय
आदेशः । १ त्र्यधिकादशसंख्यायां २ तत्संख्यान्विते च ।

“कचित् द्वादश मासाः संवत्सराः कचित् त्रयोदश मासाः”
श्रुतिः म०त० । ततः पूरणे ङट् । त्वयोदश तत्पूरणे त्रि०

“ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत त्रयोदशदिनात् परम्” ङ्यो०

स्त्रियां ङीप् । सा च चन्द्रस्य त्वयोदशकक्षाक्रियात्मके
तिथिभेदे सा च अरतिथिः तत्रैव तस्योत्पत्तेः । “त्वयो-
दशी पञ्चदशी च माघे” मन्वादिकघने “वरुणेन समायुक्ता
मघौ कृष्णा त्वयोदशी” वारुणीकघने च ति०त० ।

त्वय्याकरण पु० नाम्नातृवस्ये लिङ्गर्भणः सुते ऋपभेदे “राश-

स्निग्धमन्त्रसाधोत् विहांस्यद्वारणः सुतः" हरिवं० १२४० ।
तस गतो यजे निरुधे च चुरा० उभ० सक० सेट् । तस्यति
ते चतितसत् त ।

तस भावे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्
इटि । तस्यति ते तस्यति अतस्तसत् त अतंधीत् ।
तस भवे वा दिवा० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । तसति अता-
सीत् अतसीत् ततास फणा० तसतुः ततसतुः ।
इदित् तसतः । तस्य दिवादिष्वे सार्धधातुके श्यन् ।
तस्यति । "तस्यन्ती चतुश्चकरीविचकृतोः" भाषः "तस-
त्तुरात्रिसुतासंभ्रमस्त्वयं चहास्ते वसुधेन निष्क्रियाम्"
"सुखरत्नसङ्ग्रहपि यत् गौरवात्" भाषः "तस्यन् वे जा-
यमानेभ्यः" भट्टिः । "ततो रामेति चकन्दस्तेषुः
परिदिदेविर" भट्टिः "कमेरत्नासिधुनाटान् मृगाः
सिंहध्वनेरिव" भट्टिः "राजस्य न चात्माधीत् प्रनटु-
मयतिष्ठ च" भट्टिः ।

उट्+उत्कटतामि "वाचातुत्तासयन्ति क" हरिवं० २२७७ ।

तस त्रि० तस-भावे व्याधारे वज्रवे क । १३ने त्रिका० तस-
गतौ क् । २३कृमे त्रि० क् । तसरेणुः ।

तसदस्य ५० मान्वाहसौतमेदे । "तस्यासत्याद्यामास सा-
न्यातः हो सुतो नृप ।" उरुजुत्सव धर्मशं सुवकुन्दस्य
धार्मिकम् । उरुजुत्सवतस्यासीत् तसदस्युर्महीपतिः"
हरिवं० १२ क० । [१३वाचयुक्ते त्रि० ।

तसन न० तस-भावे ल्युट् । १३भवे २३हगे कर्तरि ल्यु ।
तसर पु० तस-सरन् । तनुवायोपकरणभेदे (तासनी) क् ।
तसरेणु ९० चसः चलो रेणुः कर्म । "जालान्नरगते भानौ
स्वच्छं यदुदृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणायां तसरेणुं
प्रचक्षते" मन्त्रे नवाक्षान्नर्गतसूर्यकिरणेषु १२दोषयमाने
रजसि २५मास्युष्टकात्मके इष्टकतयात्मके रजसि "पर-
माणुद्वयेवायुस्सरेणुस्तु ते तसः" ब्रह्मवै० । "जालान्नरगते
सूर्यकरे भ्यंभी विद्योक्तते । तसरेणुस्तु विशेषः
त्रिगता परमाणुभिः" इति वैद्यकपरिभाषया २३तिशत-
परमाणुरूपे रजसि च । ४सूर्यपत्नीभेदे स्त्री त्रिका० ।

तसुर त्रि० तस-उरच् । भीरी संनिप्रसारः ।

तस्त त्रि० तस-स्त । १३भीते २३किते । १३भी न० । "तसो
समाससकरेणुस्तुतात्" "तसः समस्तजनहासकरः
करेणुः" भाषः "जुमोपात्तानमस्तसः" रघुः ।

तस् त्रि० तस-कृ । भीरी तावशीवे क् । १३भीतां
सौमित्रिणा त्यक्तां स भीरीं तस्तेजिकाम्" भट्टिः ।

"अथ तस्तेभिर्बुक्तभुरं तरङ्गैः" रघुवंशकाव्यम् ।
ता पावने अदा० आ० सक० अभिट् कृषदोषरः । ताते
अतात । "कान्तारे ब्राह्मणान् नास यः परिवर्तित
कौशिकः !" भा० कृष्ण० ७१४० । आप्रत्वात् पदव्यत्ययः ।
तास न० तै-पावने भावे ल्युट् भावे क्त तस्यमो वा । १२रषवे ।
कर्मणि क्त वा तस्य नः । १२रचिते त्रि० १३तायमाणातयाय
न० मेदि० तत्तार्थे स्त्री राजनि० । "न कुयौदात्मनस्त्यायं
गोरकत्वा तु युक्तिः" मनुः । [भावे क्त । १२रषवे न० ।
तात त्रि० तै-कर्मणि क्त वा तस्य नत्याभावः । १२रचिते
तापुष त्रि० तपुषा निवृत्तम् अच् कृच् च । रक्षमये पातादौ ।
तामन् त्रि० तै-पावने सनिन् । १२रषवे "तव तामभिरिन्द्र !
तुर्वयानम्" ऋ० १५१।१३ ।

तायन्ती स्त्री तै-ल्यप् भावे क्तिप् ताः तामयति गच्छति
भ्वा० इ गतो यट्-डोप् । तायमाणातयायाम् क् ।
"तायन्ती तुवरा तित्ता सरा पित्तकफापहा । खर-
हृद्रोगगुल्मास्रभ्रमनृनविषप्रभृत्" भावम० । "कलसी
वहती द्राक्षा तायन्ती भिम्बगोशुरीः" सुश्रु० ।
स्वार्थे क । तायनिका तत्तार्थे "प्रियङ्गुनन्तायुषिणा
पद्मात्रायनिकाद्योहितकाम्बरादाङ्गुलमत्तकालपथीभिस्त-
द्वृक्षैरधतक्षीवकुलयात्मनीवीनेटकमोचरुषैरिटाभय-
कृतीर्हानासवान् कुर्वीत" सुश्रु० ।

तायमाण त्रि० तायते तै-कर्मणि शानच् । १२रषमाणातां
(वाक्ता)ख्यातायां २३तायाम् क् । स्वार्थे क । तत्तार्थे
स्त्री राजनि० । [दशीभवे ।

तायोदश त्रि० त्रयोदश्यां भवं सन्निवेष्टा० क् । त्रयो-
तास पु० तस-भावे क् । १३भवे "तासाकुलः परिपतन् परितो
निकेतान्" भाषः । १३मणिदोषभेदे च मेदि० ।

तासन न० तस-णिच् भावे ल्युट् । १३भयोत्पादने कर्तरि ल्यु
२३भयोत्पादके त्रि० ।

त्रि त्रि० व० व० त-ट् । त्रितसंख्याप्रिष्टे । "इति
वेदास्त्रयस्त्रयी" क् । "न्यायैस्त्रिभिर्बहीरचम्" कुमा०
"त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादत्रयमदूहत्" मनुः । स्त्रियां
गौण्ये सुख्ये च विभक्तौ परतः त्रिसादेशः । त्रिस्तः
अतित्रिस्तः कैचित्तु प्रियतिसेत्तु दाहृतम् तस्त्रिन्वम् "त्रिस्त-
भिस्त्रयवस्याभिर्मेहमानसदीरवम्" कुमा० । त्रयाणां
वेदे तु कश्चित् त्रीणांभित् क् "महि ! त्रीणांभो-
ऽस्तु युचं त्रिस्तार्थमणः" ऋ० १०।१८५।१ ।

त्रिंश त्रि० त्रिंशत्+पूरणे डट् । त्रिंशत्पूरणे, त्रिंशत्तने

“त्रिंशंगकस्तथा राशेभांग इत्यभिधीयते” सू० सि० ।

त्रिंशक त्रि० त्रिंशता क्रीतः वृत्तु डिङ् । त्रिंशत्संख्यान्वित-
इव्येष क्रीते वस्तुनि ।

त्रिंशत् त्रि० त्रयोदशतः परिमाणस्य नि० । त्रिदशकसं-
ख्यायां २तत्संख्यान्विते च । तत् संख्येये “निसेषा दश
चाष्टौ च काशः त्रिंशत् ताः कलाः । त्रिंशत् कला रुद्धतः
स्यादहोरात्रात् तावतः” “त्रिंशद्वर्षे वहेत् कन्यां कृष्टां
द्वादशवर्षिकीम्” मनुः “संख्यायां ‘तन्त्रिंशता भवे-
न्नावः’” सू० सि० ।

त्रिंशत्क त्रि० त्रिंशत्परिमाणस्य कन् । त्रिंशत्परिमाणे
अवयवे कन् । २तत्संख्यायाम् “अमावास्याः पृथक् तेषां
त्रिंशत्कं परिच्छिद्यते” कामन्द० ।

त्रिंशति स्त्री त्रिंशत्+प्रथोऽ । त्रिंशत्संख्यायां २तत्संख्येये
च । “पञ्चकं मण्डलं जयं त्रिंशत्वाञ्च मनीषिभिः” काम०

त्रिंशत्तम त्रि० त्रिंशतः पूरणः तमप् । त्रिंशत्संख्यापूरणे
स्त्रियां ङीप् । “ततस्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिव्यतिष्ठन्”
यत० ब्रा० १०।४।२।१२ ।

त्रिंशत्पत्र न० त्रिंशत्संख्यानि पत्राणि दशानि प्रतिपुष्प-
नस्य । १कृष्टे गच्छमाना ।

त्रिंशंश पु० त्रिंशत्त्रिंशत्पूरणोऽंशः । राशेस्त्रिंशत्पूरणे
भागे षट्कलात्मके भागे पञ्चमौलगतानां राशिभेदे
तेषामंशविशेषाणामधिपतयः ज्यो० चक्रा यथा

“पञ्च पञ्चाष्टाष्टिवाशा विषमे त्रिंशदंशकाः । साहे-
यशनिजीवशुक्राणां व्युत्क्रमात् समे” । विषमराशौ
जुजशनिशुक्रबुधशुक्राणां पञ्च पञ्चाष्टसप्तपञ्चमितास्त्रिंश-
दंशकाः क्रमात् ज्ञेयाः । समे राशौ व्युत्क्रमात् तेषां
विषय्येष्वेव त्रिंशंशा ज्ञेयाः । यथा मेषो विषमराशिः
तत्र प्रथमाविषपञ्चांशा भौमस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमां-
शपर्यन्तं पञ्चांशाः शनैः । एकादशांशमारभ्याष्टादशांश-
पर्यन्तमष्टावंशा गुरोः । जनविंशांशमारभ्य पञ्चविंशांश-
पर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य । ततः षड्विंशांशमारभ्य त्रिं-
शांशपर्यन्तं पञ्चांशाः शुक्रस्य त्रिंशंशाः क्रमात् ज्ञेयाः ।
मिथुनसिंहस्तुलाधनुःकुम्भेऽव्ययम् । समराशौ व्युत्-
क्रमाद्यथा । हरे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांशा शनोः ।
ततो द्वादशांशपर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य, ततो विंशांश-
पर्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ततः पञ्चविंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाः
जुजस्य त्रिंशंशाः । एवं चर्ककणादृष्टिकमकरमीनेष्वपि
बोध्याः । त्रिंशदंशका इत्यत्र द्वितीया त्रिभागवत् पूरणार्थना

त्रिंशिन् त्रि० त्रिंशत् प्रमाणस्य इति डिङ् । त्रिंशत्प्रमाणे
स्त्रियां ङीप् ।

त्रिक न० त्रयाणां सङ्घः कन् । त्रित्वसङ्ख्यायाम् २पृष्ठवशाधो-
भागे, २कटिभागे, ४लिफलायाम् (हरितक्यामलकीवयस्या-
फलत्रये) ५त्रिकटुनि, (गुण्डोपिप्पलीमरिचत्रये) । वा-
तादिषु भिन्नितेषु त्रिषु कायति कै-क । इगोशु रे प-
ञ्चमरः । ७त्रिपथसंख्याने हेम० । दत्तिलदे “गुडुची-
सारसंयुक्तात् त्रिकतृयसमन्यात् । वातरक्तं नि-
हन्त्याशु सर्वरोगहरन्वयः” सुखबोधः त्रिकतृयं त्रिकटु-
त्रिपदम् त्रिकवम् चेति तृयमित्यर्थः । “युगं सङ्कल्कारवि-
वर्तितत्रिकः” माघः । “व्यपोऽपाश्चैरपवर्तितत्रिका”
किरा० । “त्रिफला तु फलत्रिकम् “कचिद्विषसत्रि-
कभिन्नहारः” रघुः । “एकं द्विकं त्रिकं चैव
चतुष्कं पञ्चकं तथा” हरिका० । ततोयेव रूपेण
पञ्चकं यस्य कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । द्वादशयुगे
त्रि० । त्रयः अधिकाः शुल्कं लाभो द्वादशैः यत् यतादौ
१०तृप्रधिकलाभादियुक्ते यतादौ । “द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च
पञ्चकञ्च शतं सप्तम् । माघस्य द्वाविंशत्कीयान् वषांना-
मनुपूर्वशः” मनुः । (यतकरा तिनटाका सुदे) “स्किगस्योः
पृष्ठवंगस्योः सञ्चिस्तत्रिकं चतुस्रम्” इत्युक्ते
११सञ्चिनेदे न० ।

त्रिककुट्ट पु० त्रीणि ककुटतुल्यानि षट्काण्यस्य ककुदस्य
अन्त्यलोपः समा० । त्रिकुटाख्ये पर्वतभेदे अमरः । पर्यत
एवाख्य अन्त्यलोपः मान्यत्र । तत् त्रिककुट्ट तदुयुक्ते
त्रि० । २विष्णावपि पु० वा अन्त्यलोपः । “तथैवाहं
त्रिककुट्टो याराहं रूपमास्थितः । त्रिककुट्टं तेन विख्यातः
शरीरस्य प्रमाणम्” भा० शा० २४४ अ० । २दशरात्र-
साध्ये यज्ञभेदेऽपि वा अन्त्यलोपः । “त्रिककुट्टा एव
यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत् पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्तृय-
स्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुट्ट एव
समानानाम्” तै० सं० ७।३।१२ । “चतुष्टोमात् सप्तम-
त्रिककुट्टः शस्त्रम् अथ म हात्रिककुट्टश्च, अन्धोमत्रिककुट्टश्च”
शा० श्रौ० १६।२६।१४ । “यत् वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य
यदव्वासीत” निरिं त्रिककुट्टमकरोत्” यत० ब्रा० १।१।११
१२। “वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिककुट्टाव ते पिता” अथ० ४।६।८।

त्रिककुम् पु० त्रेधा कं पीतसदृकं स्फुट्याति स्फुट्यं किप्
आन्दसः सलोपः । १उदाने वायौ “उदानो वै
त्रिककुम्बः” यत० ब्रा० ८।१।२। २नवरात्रसाध्ये यज्ञ-

भेदे । त्रिककुम्भोऽप्यत्र । त्रिककुम्भार्थः पृष्ठः । महात्रिक-
कुम्भं व्यूहो नवरात्रः । समद्वित्रिककुम्भसूदः आश्विनौ १० ।
१।२१ नवरात्र इत्यनुवर्तते, नारा० “चतुष्टोम त्रिककुम्भ-
कुम्भोऽभिप्लवः एतेचतुर्भिः स्नानं त्रैष्टुकाभ्यो यजेत ।
२२ एतैस्त्रिककुम्भहात्रिककुम्भसूदत्रिककुम्भचतुष्टोमत्रिक-
कुम्भभिः स्नानं त्रैष्टुकाभ्यो यजेत । एतेषां दशमो वेद्या-
नर एव भवति । कामश्चैतेषामेकैकेन सम्बध्यते” नारा० ।

त्रिककुम्भधामन् पु० मूर्ध्निधोमध्याभेदेन त्रिकुम्भां ककुम्भां
दिशां समाहारः त्रिककुम्भं तत् धाम आश्रयो यस्य ।
विष्णो विष्णुसं । [गोक्षुरवृत्ते शब्दः०]

त्रिकट पु० त्रीन् वातादिदोषान् कटति आह्वयति अच् ।
त्रिकटु न० त्रयाणां कटुराणां समाहारः । भिल्लितेषु
गुण्डीपिप्पलीभरिचेषु हेम० । “विश्वोपकुल्याभरिचं
त्रयं त्रिकटु कथ्यते । त्रूपणं दीपनं हृन्ति त्रासकास
त्वगामयान् । एलमेहकफस्योत्थ मेदस्त्रोपदपोनसान्”
भावप्र० ।

त्रिकण्ट पु० त्रयः कण्टाः कण्टका अस्व । गोक्षुरे २क्षु ही-
ड्ये, च रत्नमा० (टोङ्गा) १मत्स्यभेदे शब्दः । ४पलशुभे
शब्दः । वृक्ष्यग्निदमनीदुःखघातके ५इत्ये राजनि० ।
त्रिकण्टक पु० स्त्री लघुगर्गमत्स्ये त्रिका० समा० द्वि० ।
२कण्टकत्रये स्त्री । ततः परिभाषे रजता० अञ् । त्रैक-
ण्टक तत्परिभाषे । त्रयः कण्टका अस्व । गोक्षुर-
कटव्ये पु० हेमच० । ४कण्टकत्रयाभ्यन्ते त्रि० ।

त्रिकटुक पु० ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामके “अभिप्लवाङ्गितिके
“अभिप्लवतृहं पूर्वं त्रिकटुका इत्याचक्षते” आश्विनौ ११ ।
१।११ त्रिकटुकेषु पाङ्चि सोमविन्द्र ! क० २।११।१७ “त्रिकटु-
केषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु आभिप्लविकेष्वहः स्युः
भा० “त्र्यहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकटुकाः” कात्या०
श्री० २४।१।६ त्रिकटुक इति ज्योतिरादीनां सप्तदितानां
संज्ञा संव्यवहारार्थां कर्कः “त्रिकटुकाः पृष्ठावलम्ब्य
इति पशुकामस्य” आश्विनौ ११।१।१६ ।

त्रिकर्मन् पु० त्रीणि कर्माण्यस्य । यजनं याजनञ्चैव तथा
दानप्रतिपत्तौ । अध्यापनश्चाध्ययनं षट्कर्मा धर्मभाग-
द्विजः” भा० अतु० १२१ अ० । उक्तेषु षट्सु कर्मसु
मध्ये इत्यर्थे याजनप्रतिपत्तौ अध्यापनमिन्द्रादित्यर्थे दाने-
न्याध्ययनरूपकर्मकारिणि द्विजे । “तैर्विद्यो ब्राह्मणो
विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रिकर्मा त्रिपरिक्मानो
मेत एव ह्यतः द्विजः” भा० अतु० १४१ अ० ।

त्रिकस्य न० त्रिकुम्भां कशानां तदाघातानां समाहारः । कशा-
घातत्रये । कशाघातत्रिकस्य कशमन्त्रे १८२४ पृ० दर्शितम् ।
त्रिकशूल न० द्वि० । वातजग्नौ त्रिकस्ये व्यधाभेदे । “स्कि-
गस्त्रोः पृष्ठवशास्त्रोः सन्धिसन्धिकं स्वरतम् । तत्
वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते” भावप्र० ।
त्रिका स्त्री त्रिधा कायति कै-क । कूपसमीपस्ये जलोद्धारके
त्रिदाहमे यन्त्रभेदे क्षीरस्वामी ।

त्रिकाण्ड पु० त्रीणि काण्डान्यस्य । स्वर्गवर्गादिकाण्डभूमि-
वर्गादिकाण्डसामान्यकाण्डरूपात्मके नामलिङ्गातुशासने
अमरसिंहकृते १ कोषभेदे तस्यैव शेषभूतस्त्रिकाण्डशेषः पृष्-
ठोत्तमकतः यथाच तदुपोद्गते “अनौकिकत्वादमरः स्वकोषे
न यानि नामानि सप्तलिखेत् । विद्योक्त्यै तैरप्यधुना प्रचा-
रमयं प्रयत्नः पृष्ठोत्तमस्य” । २ भिरुक्ते तदपि त्रिकाण्डं
तन्नातुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम् यथा “आद्यं नैषण्ड्यं
काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा । तृतीयं देवतं चेति समा-
न्नायस्त्रिधा मतः” । त्रयाणां कण्डानां समाहारः ङोप् ।
त्रिकाण्डी २काण्डत्रये स्त्री । त्रीणि काण्डानि प्रमाण-
मस्य मातृष्व द्विगोचस्य लुकि चेतृपरस्ये ङोप् त्रिकाण्डी
चेतृभक्तिः । त्रिकाण्डभित्ते रज्ज्वादौ स्त्री टाप् ।

त्रिकाय पु० त्रयः काया अस्व त्रिकं दुःखत्रिकमेत्यस्मात् इ-
अपादाने अच् वा । बुद्धदेवे हेमच० ।

त्रिकार्पिक न० कर्षाय हितम् ठक् त्रयाणां वातपित्तक-
फानां कार्पिकम् । नागरातिविषासस्तादृशे भिल्लिते
औषधभेदे राजनि० ।

त्रिकाल न० त्रयाणां कार्यकालभूतभविष्यत्कालानां समा-
हारः । भूतभविष्यद्वर्तमानकालत्रये २ प्रातर्मध्याह्न-
रूपकालत्रये च । “त्रिकाखं पूजयेद्देवीम्” इति तन्त्रम् ।
त्रिकाक्षः । त्रयः काक्षा अस्व । २काक्षत्रयवर्तिनि
ति० । साध्यतकालं वास्तं त्रिकाक्षमाभ्यन्तरं करणम्”
सां० का० । करणस्य मनसः त्रिकालबुद्ध्यादिबाधनत्वं
यथा “नदीपुरभेदादभूद्बुद्धिः, अस्ति भूषादन्तरिह नग-
निकुञ्जे, असत्यपचातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाङ्गविव्यति
दृष्टिरिति । तदनुकूपाच्च सङ्ख्याभिमानाध्यवसाया
भवन्ति” सां० कौ० ।

त्रिकालश्च पु० त्रिकाक्षवर्तिपदार्थान् जानाति त्रा-क ।
१ सर्वत्र त्रिकाक्षविदादयोऽप्यत्र । २ भूतभविष्यद्वर्तमान-
कालाभिधे त्रि० । “युद्धं यथा यदा वा भाग्यदादि-
भ्यते त्रिकाक्षः” इ० सं० १७ अ० । त्रिकाक्षवेत्ताप्युभयत्र ।

त्रिकालदर्शिनं पु० त्रिकालं तद्वर्तिष्यु पश्यति दृश्य-णिनि ।
१। कपो हारा० । २। त्रिकालश्च त्रि० “प्रध्वंसिन्धुपि कावे
त्रिकालदर्शी कलौ भवति” इ० स० २१ अ० ।

त्रिकूट पु० त्रीणि कूटानि शृङ्गाण्यस्य । लवणसमुद्रमध्यस्थे
लङ्कापुराधारे पर्वतभेदे अमरः । “तैरुहे केसरिकान्त-
त्रिकूटशिखरोपमा” मावः “स सागरमनाष्टयसतिप्रस्य
महाबलः । त्रिकूटस्य तटे लङ्का स्थितः स्वस्थो ददर्श
ह” रामा० सु० २ अ० । स आकरत्वेनास्त्यस्य अच् । शतद्वये
सासुद्रलवणे न० । शम्भुसुते श्रीरोदसमुद्रतीरस्थे
पर्वते च तत्कथा वामनपु० “सर्वरत्नमयः श्रीमान्
त्रिकूटो नाम पर्वतः । सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्कर
सुतेः । श्रीरोदजलधोऽप्यो यो धौतामलगिलातलः ।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः” इत्युपक्रमे
“तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकरः । नानापुष्प-
मयायुक्तं नानागन्धाधिवासितम् । द्वितीयं राजतं
शृङ्गं सेवते यद्विशाकरः । पाण्डुराश्वटमंकाशं
तुषारचयसन्निभम् । वज्रेन्द्रनीलवैदूर्यतेजोभिर्भासयन्
दिगः । तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकटं शृङ्गसुतमम् । न
तत् कतप्राः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः । नातप्र-
तपसो लोका ये च पापकृतो जनाः । तस्य सानुमतः
गुह्ये सरः काञ्चनपङ्कजम् । कारण्यवसमाकीर्णं राजहं-
सोपगोभितम् । गजोश्चलसंकाशो मदाञ्जलितलो-
चनः । तृपितः पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम् ।
संलीनः पङ्कजने यूथमध्यगतश्चरन् । गृहीतस्तेन रौद्रेण
प्राज्ञेणाव्यक्तमूर्तिना । गरुडस्थो जगन्नाथो लोका-
धारस्तपोधन ! । प्राहृष्यन्तं गजेन्द्रं तं तच्च ग्राहं
जलाश्रयात् । उज्ज्वलारामेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।
स्थलस्य टारयामास ग्राहं चक्रेण बाधयः । मोक्षया-
मास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम्” ।

त्रिकूटलवणं न० त्रिकूटं सासुद्रलवणं लवणम् । द्रोणी-
लवणे राजनि० ।

त्रिकूटवत् पु० त्रीणि कूटानि सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । त्रि-
कूटपर्वते । “हिमवान् पारिणाल्य सन्तः सुहृस्त्रिकूट-
वान्” भा० आश्वमेधिकप० अ० ८ पर्वतकथने” ४३ अ० ।

त्रिकूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्मसा० ।

त्रिकूर्चक न० सुशतोक्ते गङ्गाभेदे अर्द्धधारशब्दे ३७५ प्र०
दृश्यम् । “विशेषेण बालहङ्गजमारभीरुनारीणां राज्ञां
राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विद्यापयेत्” सुशु० ।

त्रिकोण त्रि० त्रयः कोणा यस्य । त्रिकोटियुक्ते १ पदाद्ये
“विन्दुत्रिकोणवस्तुकोणद्वयारयुजम्” तन्मे श्रीचक्रोक्ते ।
उद्योतिषोक्ते उज्ज्वात् २ नववक्त्रसंख्याने न० । “त्रिकोणं
नवपञ्चमम्” दोषि० । “त्रिकोणगान् गुरुचैव पश्यन् पूर्ण-
फलपदः” उद्यो० त० । १ भोक्ते शब्दकल्पतरुः । ४ त्रिभुजे
सेतुभेदे न० । सेतुशब्दे २३६१ प्र० समत्रिकोणविषमत्रिको-
णादिसंख्यादिकसूत्रम् । ५ कामरूपपीठभेदे “करतोयां समा-
रभ्य यावद्द्विकरवासिभीम् । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं
सर्वसिद्धिदम्” कामाख्यातन्त्रम् । त्रिकोणपदार्थाश्च
कतिचित् कविकल्पलतायां संक्षिप्य दर्शिताः । “हृत्-
हरनेत्रकामाख्यावज्रिमण्डलेकारवज्रशृङ्गाटयकटयोजि-
रूपाः” ।

त्रिकोणफलं न० त्रिकोणं फलमस्य । १ शृङ्गाटके भावप्र० ।
इत० । त्रिभुजक्षेत्रफले “लवण्युगं भूयर्द्धं स्यत्” त्रिभुजे
फलं भवति” लीला० । [काचारययचारटङ्कणचारेषु ।
त्रिचार न० त्रयाणां चाराणां समाहारः । मिलिते सर्जि-
त्रिचुर पु० त्रीणि चुराणीवापाण्यस्य । कोकिलाख्यद्वये रत्ना० ।
त्रिख न० त्रिधा समाकाशोऽवकाशः फलेऽल । त्रिषुपे शब्दच० ।
त्रिखट्ट न० त्रिखण्डां खट्टानां समाहारः । खट्टालये । ततः
वा लोप् । तत्रार्थे स्त्री अमरः ।

त्रिखर्व पु० सामवेदगाथाभेदाध्यायिनि “तामेतान्निखर्वा उपा-
सते तस्मात्ते स्यर्द्धमाना न लीयन्ते” ताण्ड्यब्रा० २।६।१।
“तामेतां दशसप्ताख्यां विदुति त्रिखर्वाः शाखिन उपा-
सते प्रयुञ्जते” भाष्यम् ।

त्रिगङ्गा कव्य० त्रिस्तो गङ्गा नद्यो यत्र वज्रवीर्ये “नदी-
भिश्च” पा० कव्ययी० । १ तीर्थभेदे । “सप्रगङ्गे
त्रिगङ्गे च इन्द्रभागं च तर्पयन् । सुधां चैव जमेत्
भोक्तुं यो नरो जायते पुनः” भा० अतु० २५ अ० ।

त्रिगण त्रि० इत० । १ त्रिवर्गे अमरटोकायां नीलकण्ठः
“न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्” किरा० ।

त्रिगन्धक न० त्रयाणां गन्धकद्रव्याणां समाहारः । १ त्रि-
जातके त्रि० नैघण्ट्यपाष्करः । त्रिगुणगन्धकमयत्वं ।
त्रिजातकशब्दे दृश्यम् ।

त्रिगम्भीर पु० त्रिभिर्गम्भीरः । खरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः
जिशुः शुभः” काशी० ११ अ० । उक्ते शुभलक्षणयुक्ते
“त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुक्षतसत्तु स्वः” इत्युप-
क्रमे “नाभिः खरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं गम्भीरमेतच्चतयं
नराणाम्” इ० अ० ६६ अ० ।

त्रिगर्त्त पु० त्रीणि गर्त्तानि यत् । १ जालन्धरे देशे छेदकः ।

स च देशः ४० म० १४ अ० कूर्मविभागे उत्तरस्यासक्तः “उत्तरतः कैलास” इत्युपक्रमे “आदगान्तहीपतिगर्त्ततुरगाननाशसुखाः” सोऽस्याभिजनः, तस्य राजा वा अण् । त्रैगर्त्तं पितादिक्रमेण तद्देशवासिनि तच्चूये च बहुषु व्यथो लुक् । २ तत्कार्ये व० व० “द्रविडाम्बटत्रिगर्त्तसौराष्ट्रान्” ४० स० ६ अ० । “सुगर्मा च नरव्याघ्र ! त्रिगर्त्तः प्रस्थज्ञाधिपः” भा० द्रो० १७ अ० । आर्षत्वात् एकत्वेऽपि व्यथो लुक् । “महाराजस्य बलवान् त्रिगर्त्तानाघोचरः” हरिवं० ६१ अ० । स्वार्थे क । तत्कार्ये त्रिका० ।

त्रिगतेषष्ठ पु० व० व० त्रिगर्त्तः पथो वर्गो यस्य । १ आयुजीविसंक्षेपे स च संक्षेपः सि० कौ० उक्तो यथा “आहुस्त्रिगर्त्तपठस्तु कौण्डोपरपटागिष्ठीकी । क्रौष्टुकिर्जीवभालिच ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः” “टामन्यादित्रिगर्त्तपठान्तः” पा० स्वार्थे तेभ्यः क । कौण्डोपरपथीय इत्यादि ।

त्रिगर्त्ता स्त्री त्रयो योनिस्था गर्त्ताः अस्याः । कासुक्रयङ्गनायां भेदि० । एकयोनिताया अपि तस्या मैथुनाचरणे त्रि-योनिगतत्वात्तथात्वम् ।

त्रिगुण न० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः । समाहृता वा त्रयो गुणाः, त्रयोगुणा अस्या वा । सांख्यमतसिद्धे साध्यावस्थापक्षगुणत्रयात्मके प्रधाने । “त्रिगुणमविवेकि-विषयं सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि” सा० कौ० “त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःखभोहा अस्त्येति त्रिगुणं तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकतम्” त० कौ० “गन्धस्पर्शविज्ञानं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तज्जगद्यो-निरनान्दिप्रभगाययम्” विष्णुपु० “सत्त्वरजस्तमसां साम्य-वस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महत्तोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्यभयसिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगणः” सा० सू० “सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकवद्गुणाः संयोगवत्त्वात्, लघुत्वचलत्वगुक्त्वा-दिधर्मकत्वाच्च । तेष्टत् शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुण-गणः पुरुषोपकरणत्वात्पुरुषपशुवन्मनुष्यविशुणात्मकमह-टादिरज्जुनिर्मादित्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साध्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनमाधिकभावेना-संज्ञतावस्थेति यावत् । अकार्यावस्थेति निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैशेष्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् “सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा । एषैव संस्तुतिर्जनोरस्याः परे

परं पदम्” इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्तेनाय-गुणेति । सहदादिश्रवणमाय चोपलक्षितानामिति । सहदादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरण-तया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्” भाष्यम् २ सत्त्वादिगुणयुक्ते त्रि० “महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां व्यतीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः । त्रिभिर्गुण्यते गुण-वञर्थे क । इतिभिर्गुण्यते त्रि० “मम व्यतीतृस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धारणोचितस्य” रघुः “प्रताय भोज्जीं त्रिगुणां बभार याम्” कुमा० “एतच्छौचं षट्स्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्वन-स्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम्” मनुः । त्रयोगुणा अस्याः । ४ मायायां स्त्री ५ तन्मासके (स्त्री) शीतभेदे च “वेदादां त्रि-गुणां रमामथ वदेत् कामेन संसेविताम्” तन्त्रसा० श्री-विद्यामन्त्रभेदोक्तौ इतिगुण्ये त्रिगुण्ये “त्रिगुणपरि-वारमहरणः” किरा० । “त्रिगुणः त्रिगुणः परिवार आकारो यस्य” मल्लि० । कर्णशब्दे परेऽस्य लक्षणपरत्वे दीर्घत्वम् त्रिगुण्यो कर्णौ अस्त्येति । त्रिगुणाकर्णं तथा लक्षणयुक्ते त्रि० । “पदैस्त्रिभिर्विनिर्बद्धो रागादि त्रिपदाथ वा । उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता” देवोप० ४५ अ० उक्तेः ७ दुर्गायां स्त्री ।

त्रिगुणाकृत त्रि० त्रिगुणं कृत्वा कष्टं डाच् क-कृत । त्रिधा-कृतेन कष्टे क्षेत्तादौ व्यसरः ।

त्रिगुणात्मक न० त्रयो गुणाः तेजोबुद्धिरूप आत्मानोऽस्य । गज्ञाने । “गुणाय लोहितशुक्लकृष्णाः अज्ञानकार्येषु तेजो-बुद्धेर्व्यापारप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः । तथा च कार्यगत-तिरूपेण कारणमप्यज्ञानमयत्नात्मकं त्रिगुणात्मकम् । यदा रजःसत्त्वरजमोलज्जगत्संयोगोऽस्त्युक्तदुक्तमज्ञानं गुणगुणिनो-रभेदविवक्षया त्रिगुणात्मकं भवति ।

त्रिगुणित त्रि० त्रिभिर्गुणितः । तिराहृते ।

त्रिगुणी स्त्री त्रयो गुणाः पत्नेऽस्याः गौरा० । विल्लहके तस्य पत्नस्य त्रिगुणात्मकत्वान्धत्वात् । “मूलं धार्यं” त्रि-गुण्यः सवितरि त्रिगुणे, जीरिकासूनामिन्द्रोऽव्यो० “त्रि-गुण्यो श्रीफलदण्डः” पामिवा० ।

त्रिचक्र पु० त्रीणि चक्राण्यस्य । अश्विभोजनारयोः रथे ।

“अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीवाश्वो अश्विभो वातं कृद्गुतः” ऋ० १।१५७।३ ।

त्रिचक्षुः पु० त्रीणि चक्षुष्यस्य । त्रिनेत्रे शिवे “त्रिचक्षुः
शम्भुरेकस्मिन् विभुर्दामोदरोऽपि च” भा० शा० ४३ अ० ।

त्रिचतुर त्रि० । त्रयो वा चत्वारो वा विकल्पार्थे बहु० उच्-
समाना । विकल्पेन त्रित्वचतुर्वक्तृसंख्यान्विते (तिन वा चार)
अर्थे । “सद्यः पुरीपरिचरे च शिरीषस्तुही गत्वा जवात्
त्रिचतुराणि पदानि सीता” सा०ट० ।

त्रिचित् पु० त्रिन्+चिन्मीन् चिनोति च चि-भूते क्तिप् ।
अतीताग्निर्नयचयनकर्तरि ।

त्रिचित् पु० त्रिभागेत्सेधाभिरष्टाकाभिः चितः । गाह्ये-
पत्येऽग्निभेदे । “त्रिचितमित्येके” कात्या० श्रौ० १७।
१।२२ । “गाह्येपत्यं कर्त्तव्यं तत्र च त्रिभागेत्सेधा
इष्टका इति सम्प्रदायः । अस्मिन् पत्रे प्रथमचितिः लोके-
पृथगानां पूरणं स्वयम्” कर्कः । “उपर्येव चितितयात्मकं
चिनोति । अथ यो गाह्येपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणाः
तं हेके त्रिचितं चित्यन्ति” शत०ब्रा० ७।१।१५ ।

त्रिजगत् न० त्रिगुणितं जगत् संज्ञात्वात् कर्मधारयः ।
स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये “तस्यां शिवस्त्रिजगतो
जनको जनन्याः” भाग० ८।८।१६ श्लो० । त्रिजगत्-
पत्य स्त्री “अन्नराल एव त्रिजगत्यास्तु दक्षिणस्याम्”
भाग० ५।२६।६ श्लो० ।

त्रिजटा स्त्री त्रिजो जटा यस्याः । रावणानयस्ये सीतापञ्च-
पातिराजसीभेदे “सीतां ताभिरनयाभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां
तदा । राजसी त्रिजटा दृष्ट्वा प्रवृद्धा वाक्यमब्रवीत्” ।
“एवमज्ज्ञास्त्रिजटया राजस्यः क्रोधमूर्च्छिताः” राभा० २७
अ० “हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शून्याय तत्पततः । सीता-
यास्त्रिजटयायाश्च राजसानाञ्च गर्जितम्” ३० अ० ।
“सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत्” रघुः ।
२शिवे पु० । “त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिभूलायुधपा-
णिने । त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुररुद्राय वै नमः” भा०
अष्ट० २८६ । श्विस्त्रवणे पु० । “ऋणु देवि !
प्रयच्छामि रङ्गस्य त्रिजटोत्तमम् । पत्नं ब्रह्ममयं देवि !
अद्भुतं वरवर्णिनि ! । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः
श्रीनिकेतनः । विष्णु प्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ।
ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्ने हन्ते च शक्तिरूपिणी । हन्तमूले
त वज्रं स्यात् पत्नं ब्रह्म त्विदं प्रिये ! । एवञ्च त्रिजटा-
पत्नं हरं वा हरिमश्नुयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्ति-
प्रजा विभेदतः” ज्ञानभैरवीतन्त्रे ६प० ।

त्रिजात न० त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपं सुन्दरद्रव्यं

संज्ञात्वात् कर्म० । शतव्यभागे त्वगेष्टापत्यरूपे निमित्ते-
सुगन्धिद्रव्यभेदे । स्वार्थे क । त्रिजातक तत्त्वार्थे “त्वगेष्टा-
पत्यकैस्तुल्यैस्त्रिगुण्यं त्रिजातकम् । भागैश्चरसंयुक्तं
चतुर्जातकमुच्यते” राजनि० “एकादिभिः सहस्रद्विष्टं त्रिजातं
त्रिगुण्यं कम् । चतुर्जातं सनागञ्च द्वयं वातकफापहम्”
“सीतं त्रिजाताक्तमथो विमृष्टं योगातुल्यं गुटिकाः
प्रयोज्याः” “व्याघ्रं त्रिजातकं सुखा विडङ्गामलके
तथा” सुश्रु० ।

त्रिजीवा स्त्री त्रिषु राशिषु जीवा । त्रयाणां राशीनां ज्या-
२४२८ संख्यारूपे ज्याङ्कारूपे पदार्थे “जम्बज्जात्र-
त्रिजीवाग्रः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः” सू० सि० । “त्रिज्य-
या गजान्निवेदराम २४२८ सितया भक्तः” रङ्गना० ।
त्रिज्यादयोऽप्यत्र । “तच्छेषं विवरणाद्य हन्यात् त्रि-
ज्यान्त्यकर्षयोः” सू० सि० “त्रिज्यान्त्यकर्षयोस्त्रि-
राशिज्याद्वितीयशीर्षककर्षयोः” रङ्गना० ।

त्रिण न० त्रय+प्रभो० । त्रयणन्दार्थे शब्दरत्ना० । त्रयण-
द्व्युत्पत्तौ रेफेकारसंयुक्तमव्युत्पन्नशब्दान्तरमधीति
उज्ज्वलद० । “उत्पन्नप्रतिषेधप्रमाणविहङ्गः सौम्यस्वनः
पूजितः” वराहः ।

त्रिणता स्त्री त्रिषु स्थानेषु नता संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वम् ।
१धनुषि त्रिका० । २त्रिषु स्थानेषु नते त्रि० । णसंज्ञायां
न णत्वमिति भेदः । “स्वगुणैराफलप्राप्तेराकृत्य गणिका
इव । काष्ठकानिव नालीकास्त्रिणताः सहसाऽसृचन्”
साधः । जेष्ठानां मध्यमेषु त्रिषु स्थानेषु नतत्वात्
त्रिणतत्वं ज्ञेये गणकारयोरभेद इत्यान्तरिकाः । त्रि-
णस्य भावः तन् । इष्टवभावे तृणत्वे च स्त्री ।

त्रिणव पु० त्रिराष्टत्तानव उक्तसमा० संज्ञात्वात् णत्वम् ।
सप्तविंशतौ सामकोमभेदे । “त्रिणवतृयस्त्रिंशौ स्तोमौ
हेमन्तिशिराद्वहः” यजु० १०।१४ । “त्रिणवस्तोम एव
साम्नातः “नवभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स
एकया” नवभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स
पञ्चभिः नवभ्यो हिं करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृ-
भिर्यजो वै त्रिणव इति” श्रुतिः । “प्रथमपर्याये प्रथमं
त्रिगणितं मध्यमं पञ्चकत्वः उत्तमं सकृत्, द्वितीयपर्याये
प्रथमं सकृदायेकमध्यमं त्रि, उत्तमं पञ्चकत्वः तृतीयपर्याये
प्रथमं पञ्चकत्वो, मध्यमं सकृदुत्तमं त्रिगणितं सोऽयं
त्रिराष्टत्तनवसंख्योपेतत्वात् त्रिणवको वज्रसमानः स्तोमः”
वेददी० । “त्रिणवान्मुक्त्यानेकविंशतिं पृष्ठानि पठ-

त्रिंशः" शतपथब्राह्मणे १३।५।४.२० । अध्यायादि ।
 त्रिणाचिकेत पु० त्रिःकत्वश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन प्रथो०
 संज्ञात्वात् एतत् । अध्याय्यभेदे "आयातपो ब्रह्मविदो
 वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" इति श्रुतिः
 "त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिस्तुपर्णः षड्ब्रह्मवित्" मनुः ।
 त्रित पु० १४६६।६७ पु० एकतमन्त्रोक्ते आप्ते १देवभेदे ब्रह्म-
 णो भानसपत्न्यरूपे २अग्निभेदे च त्रिषु क्रियाऽदिव्यानेषु
 ताथमानः ताथ-ड । त्रिषु विस्तीर्णतमे ३प्रख्यातकीर्तौ च
 त्रि० "यस्य त्रितो व्योजसा इत्वं विपर्वमर्हयत्" ऋ० १।
 १८७।१। [तच्छां त्रितये । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।
 त्रितत्त न० स्त्री त्रयाणां तच्छां समाहारः अच् समा०
 त्रितय न० स्त्री त्रयाणामवयवः त्रयोऽवयवा येषाम् वा तयप् ॥
 त्रयगन्धार्ये १त्रित्वसंख्यायाम् "ब्रह्महत्वाद्भूतं वापि
 वत्सरत्रितयं चरेत्" याज्ञ० "उद्बुद्धलोकत्रितयेन साम्प्र-
 तम्" माघः । "वरमाप स द्दिपिष्टपतितयानम्यसदृग्-
 गुणोदयाम्" नैष० । स्त्रियां ङीप् । २तत्त्वज्ञान्विते
 त्रि० । "पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे । इतरं पु
 च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु" उद्भटः । "त्रितयं
 ज्ञानमयेन चक्षुषा" रघुः । "प्रणवव्याकृतित्वां च
 नायत्त्रा त्रितयेन च । उपास्यं परमं प्रज्ञां आत्मा यत्
 प्रतिष्ठितः" यो० याज्ञ० । [धर्मौक्तिकादिदेविकरूपे ङः कृतये ।
 त्रिताप न० त्रयाणां तापानां समाहारः । आध्यात्मिका-
 त्रिदण्ड न० त्रयाणां दण्डानां समाहारः । १चतुरङ्गनगो-
 बालवेष्टनादन्योन्यसंबन्धे यतर्दण्डतये । २वाङ्मनःकाय-
 दण्डतये च । तदस्यास्तीति अच् । ३संन्यासान्त्रमे पु० ।
 त्रिदण्डगन्धे दृश्यम् । "यस्त्वभं हतपङ्कवर्गः प्रचण्डेन्द्रि-
 यसारथिः । ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डसुपजीवति" भाग०
 त्रिदण्डिन् पु० त्रिदण्डमक्यस्य इति । सन्ध्यासान्त्रमे । "या-
 ग्दण्डोऽयं मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते नि-
 र्दिष्टा बुद्धौ त्रिदण्डोऽस्ति स उच्यते । त्रिदण्डमेतच्चित्तिय
 सर्वभूतेषु मानवः । कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं
 नियच्छति" मनुः । "त्रिदण्डपञ्चणादेव प्रेतत्वं नैव
 जायते । अह्न्येकादगे प्राप्ते पार्षणन्तु विधीयते"
 लिखि० सं० तस्यापि पार्षणं आहं विहितम् ।
 त्रिदला स्त्री त्रीणि त्रीणि दलानि प्रतिपन्नं यस्याः । (गो-
 बालिन्या) १गोधापदोलतायाम् ङटा० । २वित्त्वहणे पु० ।
 त्रिदलिका स्त्री त्रीणि दलानि प्रतिपन्नेऽस्याः कप् कापि
 अत इत्वम् । चर्माकसालतायां शब्दच० ।

त्रिदश पु० त्रिंशो दशा जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु दृष्टि
 परिणामणया मर्त्यानामिव यस्य, त्रीन् तापान् दर्शति
 वा दश-घञर्थे संज्ञायां कर्त्तरि कौ वा । १देवे अमरः ।
 अथ वा त्र्यधिकास्त्रिराष्टसां दश परिमाणमेषां ङच्
 समा० शाक० अधिकाष्टतमश्लेषः एकस्यैव त्रिगन्धस्य
 तन्वतयोश्चरणान् उभयार्थपरत्वम् । त्रयस्त्रिंशन्मुख-
 गणवत्सु २देवेषु अयमेव पक्षः श्रुत्यनुगुणः त्री च दश
 चेति आन्दोग्येऽभिहितत्वात् त्र्यधिकाष्टतपरताद्योतन-
 तार्थं त्री चेति द्वियचनान्ततया निर्देशः । ते च देवाः
 "अर्का द्वादश, रुद्रा एकादश, वसवोऽष्टौ, अश्विनौ द्वा-
 विति । अश्विनीकुमारी विज्ञाय इन्द्रः प्रजापतिश्चेति वा
 द्वाभ्यां पञ्चान्तरे संख्यापूरणं त्रयस्त्रिंशत्प्रतिशब्दे मूलं
 दृश्यम् "तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विज्ञाय" कुमा० ।
 "त्रिदशैर्दिशे नमः" माघः । त्रिंशो दशा जायदाग्न्यवस्था
 यस्य । २जीवे त्रिदशाध्यक्षशब्दे दृश्यम् ।
 त्रिदशगुरु पु० इत० दृश्यतौ । "धूमामेऽनाष्टस्त्रिदशगुरौ
 नृपवधो दिवा दृष्टे" इ० स० ८ अ० ।
 त्रिदशगोप पु० त्रिदशो देवभेद इन्द्रः गोपो रक्षकोऽस्य
 तस्य वर्षाभवत्वात् । इन्द्रगोपकोटे "अष्टधे त्रिदशगोपमा-
 त्रके" रघुः । [यादयोऽप्यत्र ।
 त्रिदशदीर्घिका स्त्री इत० । गङ्गायां हेमच० । त्रिदशवा-
 त्रिदशपति पु० इत० । इन्द्रे त्रिदशेश्वरादयोऽप्यत्र ।
 त्रिदशमञ्जरी स्त्री त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्य संज्ञात्वात्
 न कप् । तुलस्याम् राजनि० ।
 त्रिदशवधू स्त्री इत० । अप्सरःसु त्रिदशवनितादयोऽप्यत्र
 "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः" मेघ० ।
 त्रिदशवर्त्मन् न० इत० । नभसि शब्दार्थार्थिच० । [नैष० पारस्करः
 त्रिदशसर्पप पु० त्रिदशप्रियः सर्पपः । १देवसर्पे सर्पभेदे
 त्रिदशाकुश पु० इत० वजे शब्दार्थेऽन्तिनामणिः ।
 त्रिदशाचार्य पु० इत० । दृष्टव्यतौ हलायु० ।
 त्रिदशाधिप पु० इत० । शक्रः ।
 त्रिदशाध्यक्ष पु० विष्णो "त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षः" विष्णुस० ।
 अस्य व्युत्पत्तिर्मांशे दर्शिता यथा "गुणांशेन संज्ञाता-
 क्षिप्तो दशा अयस्याजायदादयस्तासामध्यक्ष इति
 त्रिदशाध्यक्षः । त्रिदशानां वाऽध्यक्षः स्वामी" ।
 त्रिदशायन पु० त्रिदशानामयनं यत् । विष्णो "नारायणाया-
 त्मभवायनाय लोक्यायनाय त्रिदशायनाय" हरिर० १५४ अ० ।
 त्रिदशायुध न० इत० । १यज्ञे त्रिकाण्ड० । २इन्द्रवह्नि च ।

“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम् कनकपिङ्गतडिङ्गुणसं-
युतम्” रघुः ।

त्रिदशारि इतः । अचरे शब्दरत्ना० ।

त्रिदशालय ५० इतः । १ स्वर्गे अमरः । २ सुमेरुपर्वते हलायु०

त्रिदशावास ५० इतः । १ स्वर्गे हला० । २ सुमेरुपर्वते च ।

त्रिदशाहार इतः । अचते सुधायां हलायु० ।

त्रिदशेश्वर ५० इतः । १ इन्द्रे ऽदुर्गायां स्त्री डीप । “स-
राज्ञास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता । तेषाञ्च न-
न्दिनी नन्दी ईगत्वात् त्रिदशेश्वरी” देवीपु० ४५ अ० ।

त्रिदिनस्य ५० त्रिदिनं स्य, शति स्य, श-क्तिन् । १ त्रिदशस्य
जयाहे अवभादिनभेदे यथा “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः
स्य, शति यत् तद्भवत्यवभादिनम् । त्रिदिनस्य क् दिनत्य-
स्य, शनादङ्कः” इति ज्यो० त० । अयनशब्दे ४३१ ए०
तदानयमादि दृश्यम् । अस्य किञ्चनत्वात् भक्ति पदान्ते
च कुत्वम् ।

त्रिदिव ५० त्रयो ब्रह्मादयो दीव्यन्त्यत्र घञर्थे आधारे क,
त्रिधा सत्त्वादिभेदेन दीव्यान्ति प्रकाशन्तेऽतु दिव-क वा
तृतीया द्यौः दृष्टिविधये संख्याशब्दस्य प्रणवत्त्वात्
पुधो० । लोकात् पुंस्त्वम् । १ स्वर्गे, अमरः २ आकाशे,
हेमच० । ३ नभसि ४ सुखे न० शब्दार्थचि० । ५ नदीभेदे
स्त्री भेटि० । “न हीटमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेः” । “त्रि-
दिवस्येज्जपि निष्पृहोऽभवत्” । “देवादिनाम त्रिदिवेऽपि
यस्य” रघुः । “असू किल त्वं त्रिदिवाद्यातरः” भाषः ।

त्रिदिवाधीश ५० इतः । १ इन्द्रे हेम० । २ देवभावे च । त्रि-
दिवेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिदिवेश ५० इतः । १ देवे अमरः ।

त्रिदिवोद्भवा स्त्री त्रिदिव उद्भवो यस्याः । १ स्थूलैलायां
राजनि० । २ गङ्गायाञ्च । ३ स्वर्गभवभावे त्रि० ।

त्रिदिवौकस् ५० त्रिदिव योको यस्य । १ देवे अमरः । “यस्या-
स्येन षडाश्रानि हव्यानि त्रिदिवौकसः” मनुः पुधो०
त्रिदिवौकसोऽपि तत्पुं० ।

त्रिदृग् ५० तिस्रः दृशोऽस्य त्रीणि भूतादीनि पश्यति वा
दृश-कर्तरि क्तिप् वा । १ त्विनयने शिवे हेमच० ।

त्रिदोष न० त्रयोषां दोषाणां वातपित्तकफजानां समाहारः ।
१ वातपित्तकफजदोषत्रये त्रयो दोषाहेतुत्वेन यत् ।
२ त्रिदोषजं रोगभेदे त्रिदोषजशब्दे दृश्यम् ।

त्रिदोषज त्रि० त्रिदोषात् जायते जन-ड । दोषत्रयजाते
वातादिसन्निपातजे रोगभेदे “चिरञ्जये वातकफात्वये

वा त्रिदे वजे वा दशमूकमित्रः । किराततिक्तादिगणः
प्रयोच्यः सुवृद्धिर्ने वा त्रिदताविमित्रः” चक्रट० । अस्य
पूर्वरूपं “सर्वकिङ्कसनवायः” भावप्र० । ज्वरशब्दे दृश्यम् ।

त्रिधन्वन् ५० सुधन्वनः पुत्रभेदे “सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रि-
धन्वा रिपुमर्दनः । राज्ञस्त्रिधन्वन् यथासीद्विद्वान्स्त्रयाक्षः
सुतः” हरिवं० १२ अ० ।

त्रिधा अव्य० त्रिप्रकारे धाच् । त्रिप्रकारे । “एकैकमूर्ति-
विभिदे त्रिधा सा” कुमा० । “ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव
गुणभेदतः” गीता ।

त्रिधातु ५० त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुष्पाति धा-तुन् ।
१ गणेशे त्रिका० । समा० द्विगुः । २ धातु त्रये न० ।

त्रिधामन् ५० त्रीणि धामानि भूगर्दानि स्थानानि, तैजानि
सत्त्वादीनि वा यस्य । १ शिवे, २ विष्णो, ३ ब्रह्मणे च ।
शब्दार्थकल्पतरुः । समाहारद्विगुः । ४ धामत्रये न० स्त्री स्त्री-
त्वपञ्चे वा डीप् । “स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिधाभिसम्प्राप्त्युक्तं
वक्तुं वै त्रिधाम” भा० आनु० १५८ अ० । “त्रिधामानं
जपंस्तत्र स्मरन् विष्णुं सनातनम्” हरिवं० २७१ अ० ।
इत० । ५ त्रिसंख्यान्विते त्रि० ताति च कतिचित् संख्य
“त्रिगुणोक्तसर्वोक्तो चिद्रूपा त्रिधगेहिनी । प्रसूतं”
इत्युपक्रमे “त्रिपुष्करं स्मरान् देवीब्रह्मादीनां त्रयं
त्रयम् । वज्रिकामत्रयं शक्तित्रयं दृष्टित्रयं महत् ।
नाडीत्रयं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत् त्रिधाम तत्” गा०
ति० उक्तानि । अन्यान्यपि त्रित्वसंख्यान्वितानि एका-
दिशब्दे दृश्यानि ।

त्रिधामूर्त्ति ५० त्रिधा मूर्तिरस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूप-
मूर्तित्रयान्विते परमेश्वरे ।

त्रिधार त्रि० तिस्रो धारा अपाणि, त्रिपु स्थानेषु वा धाराः प्र-
वाहा यस्य अस्या वा । १ धारात्रयान्विते ऽगङ्गायां स्त्री
तस्याः स्वर्गमर्त्यपातालेषु धारासत्त्वात् तथात्वम् ऽस्तु ही-
दृक् च शब्दार्थचि० । तस्य अग्रतयवत्त्वात् तथात्वम् ।

त्रिधारक ५० त्रिधो धारा अग्रान्तस्य कप् संज्ञायां कन्
वा । गुण्डहणे राजनि० ।

त्रिधारस्त्रुही स्त्री त्रिपु भागेषु धारा यस्याः कर्म० ।
(निकांटासिजु) स्त्रुहीभेदे राजनि० ।

त्रिधाविशेषः ५० त्रिधा त्रिप्रकारो विशेषः । सूक्ष्मादित्य-
रूपे विशेषे “सूक्ष्मा मातापितृजाः सृष्ट प्रभूतैः
त्रिधा विशेषाः स्युः” सां० का० । “सूक्ष्मशरीरमेकः माता
पितृजो द्वितीयः सृष्टाभूतानि तृतीयो विशेषः । तैत्ति

मध्ये कृष्णानियताः सातापितृजा निवर्तन्ते कीटान्ता
वा भक्ष्यान्ता वा विडुन्ता वेति" तं कौ० ।

त्रिधासर्ग पु० त्रिकारः सर्गः । १भूतादिसर्गः । "अष्टविकल्पो
देवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुषश्चैकविधः समा-
सतोऽयं त्रिधासर्गः" सां०का० । "ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः
पैत्रः गार्ग्यः याज्ञः राज्ञसः पैशाच इत्यष्टविकल्पो देवः
सर्गः । पशुश्च पक्षिश्च सरीसृपश्चाथरा इति पञ्चविधस्तैर्य-
ग्योनः सर्गः । मानुषश्चैकविधः ब्राह्मणाद्वानरजातिभेदा-
विवक्षया संस्थानस्य चतुर्विधं विधेयं विधेयात्" शा०त०कौ० ।

त्रिनयन पु० त्रीणि नयनानि यस्य "पूर्वपदात् संज्ञायामगः"
पा० ण्यत्वे प्राप्ते लुभ्ना० पाठात् न ण्यत्वम् । १महादेवे
"योग्यस्य त्रिनयनलोचनार्चिः" "शोभां शुभ्रत्रिन-
यनवृणोत्स्नातपद्मोपमेयम्" माघः । २पार्वत्यां स्त्री
"लोचनत्रयसंयुक्तां पण्येन्दुसदृशाननाम्" तद्व्याने तस्या
नेत्रत्रयोक्तेः । ३लोचनत्रययुक्ते त्रि० "विभ्राणां विंशदप्रभां
त्रिनयनां वाग्देवनामान्त्रये" मातृकासरस्तीर्थानम् ।
त्रिनेत्रत्रिलोचनादयोऽप्यत्र । इयांस्तु भेदः त्रिनेत्रगण्डस्य
महादेवपरत्वे संज्ञात्वात् पूर्वपदात् ण्यत्वे प्राप्ते गिरि-
नद्या० वा नत्वम् । अन्यत्र न ण्यत्वमिति । शिवस्य
तृतीयनेत्राविभावकया भा० अक्षु० १० १४० । यथा

"मेवली हिमवत्पार्श्वे चरपार्श्वे सुपागमत् । ततः
अयली पाणिभ्यां नर्म्भार्थं चारुदर्शना । चरनेत्रे शुभे
देवी सहसा सा कमावृणोत् । संवृताभ्यान्तु नेत्राभ्यां
तमो भूतमचेतनम् । निर्होमं निर्वर्णकारं जगद्दे स-
हसाऽभयत् । जनञ्च विभनाः सर्वे भयत्वाससमन्वितः ।
निर्भीलितं भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् । ततो विति-
मिरो लोकः क्षणेन समपद्यत । ज्वाला च महती दीप्ता
जलाटात्तस्य भिःसृता । तृतीयञ्चास्य सम्भूत नेत्रमादि-
त्यसंज्ञिभम्" इत्युपक्रमे उच्यते "भगवान् सर्वभूतेश !
श्रुतपाणे ! महाप्रत ! संशयो मे महान् जातस्तन्मे
व्याख्यातुमर्हसि । किमर्थं ते जलाटे वै तृतीयं नेत्र-
मुत्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ।
किमर्थञ्च पुनर्देव ! प्रकृतिस्यस्त्वया कृतः । तथैव द्रुमसं-
पन्नः कतोऽयं तु पिता मम" महेश्वर उवाच । "नेत्रे मे
संज्ञते देवि ! त्वया बाल्यादनन्दिते । नष्टलोकक्षया
लोकः क्षणेन समपद्यत । नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते
भगवत्तमे ! । तृतीयं लोचनं दीप्नं सृष्टं मे रक्षता
प्रजाः । तस्य चाक्षणे महत्तेजो देवाय मयितो गिरिः ।

त्वत्प्रियार्थञ्च मे देवि ! प्रकृतिस्य पुनः कृतः" । दुर्गायाः
त्रिनयनाशब्दाच्चात्वे हेतुर्देवीपु० ४५ अ० उक्तो यथा

"पक्षिणां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् । नयं
सन्मार्गधर्मत्वं दृष्टो त्रिनयना मता" देवीपु० ४५ अ० ।
"पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्" शिवध्यानम् । "निजत्रिनेत्रत्वाव-
तरत्वबोधिकां" नैप० साध्यगणभेदानां त्रिनेत्रत्वं
मत्स्यपु० उक्तं यथा "ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानकृ-
त् पुनः । कोटयश्चतुरशीतिर्जैरासरणवर्जिताः । कामं
सृजन्मन्त्रांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः । नैवं विधा
भवेत् सृष्टिर्जैरासरणवर्जिता" ।

त्रिनवति स्त्री त्र्यधिका नवतिः शा० त० । १त्र्यधिक-
नवतिसंख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे ङट् । त्रि-
नवत तत्संख्यापूरणे त्रि० तमप् वा । त्रिनवतितम तत्-
संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियासुभयतो ङीप् । पक्षे त्रय-
स्यादेशे त्रयोनवत्तादयोऽप्यत्र । तत्रायं भेदः "संख्या"पा०
त्रिनवत्तादौ पूर्वपदे प्रकृतिस्यः । त्रय आदेशोऽन्तो-
दात्त इति ।

त्रिनाक पु० नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् नाकं पुण्यलोकः ।
तृतीयं नाकं उत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् ।
१तृतीये नाके २उत्तमस्थाने च । "यत्नाहुकामं चरणं त्रि-
नाके" अ० ८।१।११८ । "तावन्निनाकं नष्टपः शशाश" भाग० ६।१।११३ श्लोकः ।

त्रिनाभ पु० त्रयो लोका नाभौ यस्य अक्षः समा० । विष्णौ
"त्रिनाभाय त्रिष्टुषाय शिपिविष्टाय विष्णवे" भा० ८।
१७।० । विष्णुस्तुतौ ।

त्रिनिष्क त्रि० त्रिभिर्निष्कैः क्रीतम् ङञ् तस्य वा लुक् ।
त्रिभिर्निष्कैः क्रीते लुगभावे ङञि उत्तरपदस्य ङङिः ।
त्रिनिष्कक तत्रार्थे त्रि० ।

त्रिनेत्रचूडामणि पु० इत० । चन्द्रे त्रिका० ।

त्रिपक्ष पु० तृतीयः पक्षः संख्याशब्दस्य दृष्टौ पूरणार्थत्वात् ।
तृतीये पक्षे "पक्षे मासि त्रिपक्षे वा" आ० त० ।

त्रिपञ्च त्रि० व० व० । त्रिगुणिताः पञ्च । पञ्चदशसंख्यान्विते
"त्रिपञ्चारे षोढे" कर्परस्तवः ।

त्रिपञ्चाङ्ग पु० त्रिपञ्च पञ्चादशाङ्गान्यस्य । समाधिभेदे तद-
ङ्गानि च यमो हि नियमस्यागो मौनं देशः सुकालता ।
आसमं सुखमन्त्रश्च देहसायश्च दृक्स्थितिः । प्राणसंयम-
नञ्चैव प्रयाहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रो-
क्ताङ्गानि वै ऋषात्" गन्दार्थचि० धृतवाक्योक्तानि ।

त्रिपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् शान्तम् । १ त्र्यधिक-
पञ्चापत्संख्यायां २ तत्संख्यानिते च । ततः पूरणे डट् ।
२ त्रिपञ्चाश तत्संख्यापूरणे लि० पञ्चो तमप् । त्रिपञ्चाश-
त्तम तस्मिन्नर्थे स्त्रियास्तुभयतो ङीप् । पञ्चो तय आदेशे ।
तयः पञ्चाशदादयोऽपि उक्तार्थेण ।

त्रिपटु पु० काचे पारस्करनिघण्टुः ।

त्रिपताक न० तिस्रः पताका इव यस्मिन् । पतनकाकारवलि-
तयान्विते १ ललाटे, चारा० मध्यमानामिकासङ्कोचेना-
वगिताङ्गुलितयोस्तत्वेन २ त्रिपताकाकारिते करे पु० ।
“त्रिपताकं करं कृत्वा” इत्यादि सा० द० जनान्तिकश्च-
निर्वचने स्थितम् ।

त्रिपत्त पु० त्रीणि त्रीणि पत्ताणि प्रतिपत्तं यस्य सप्रच्छदवत्
संख्याशब्दस्य वृत्तौ वीपसार्थत्वम् । १ विल्ववृक्षे । तदीयः
पत्तेषु ब्रह्मादीनां स्थितिरुक्ता यथा “ऊर्ध्वपत्तं चरो
जेयः पत्तं वामं विधिः स्वयम् । अहं दक्षिणपत्तं च
त्रिपत्तदलमित्युत” इह वृक्षस्य पु० ११ अ० । २ दुष्प्रत्यययुक्ते
लि० । समा० द्विगुः । ३ पत्तत्वे न० ।

त्रिपत्तक पु० त्रिपत्त+संज्ञायां कन् । १ पत्ताशब्दे राजनि० ।
तयाणां पत्ताणां समाहारः संज्ञायां कन् । “तुलसी
कुन्दमालूरपत्तागत्यास्तुत्रिपत्तकम्” देवीपु० उक्ते २ तुल-
स्याटिपत्तत्वे न० ।

त्रिपथ न० तयाणां पथां समाहारः अच् समा० । “पथः
संख्याव्ययादेः” पा० क्लीवता । १ मार्गाणां त्रितये । तयः
पन्थानो यत्र अच् समा० । २ त्रिमार्गयुक्ते (तेसाद्या
पथ) इति ख्याते स्थाने । “ब्रून्नागारे शङ्खगाने वा नि-
र्जने वा चतुष्पथे । विल्ववातीद्रुमस्थानस्तृपथे वा
भजेक्षिणि । स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववेदविदां वरः”
गुप्ताधनतन्त्रम् ।

त्रिपथगा स्त्री तयाणां पथां समाहारः अच् समा० तेन
गच्छति गम-ड । गङ्गायाम् । त्रिमार्गगादयोऽप्यत्र “गङ्गा
त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च । त्रीन् पथो
भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा कृता” रामा० वा० ४४
अ० “तराम सरितां त्रैष्टं पुण्यां त्रिपथगां नदीम्” ४५
अ० “तन्वी त्ररन्निपथगा पुलिने कपोलौ कोले दृशौ
रुचिरचञ्चलजङ्घरीटौ” अमरगतम् । “त्रिपथगां श्रु कुटि-
श्चास्य ददृशुर्दानवा रणे । ललाटस्थं त्रिकूटस्थं गङ्गां
त्रिपथगामिव” हरिवं० २३५ अ० । “त्रीन् पथो हेतुना
केन ज्ञातव्येनोक्तपावनी । कथं गङ्गा त्रिपथगा विस्तृता

सरितुत्तमा । त्रिषु कोलेषु धर्मसंज्ञाः । कर्मभिः कैः सम-
न्विता” इत्युपक्रमे रामायणे विस्वामित्रस्योत्तरम् रामा०
आ० ३६ अ० वाक्यं गङ्गाशब्दे दृश्यम् । त्रिभिः ङीप् ।
त्रिपथ गाभिण्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिपदी स्त्री तयः पादा अस्याः अन्त्यकोपः समा० ङीप् पञ्चायः ।
१ त्रिपादयुक्तायां स्त्रियां २ गायत्रीच्छन्दश्चि तस्या अष्टा-
क्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरायास्त्रिपादत्वात् तथात्वम् ।
यथा “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूह-
मस्य पांसुरे” अ० १।२२।१७ । “गायत्र्यस्योक्तपदी द्विपदी
त्रिपदी चतुष्पदीपदश्चि न हि पद्यसे” शत० ब्रा० १।४।८।
१५।१० । २ हस्तिना पादवन्धनार्थरज्जुभेदे “नास्त्रस्त-
करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि” रघुः ४ अश्वीधारपात-
भेदे (त्रिपाद) तन्वधा० ५ गोधापदीकृतायां रत्नमा० स्वार्थे क
त्रिपदिकापि तत्रार्थे । भाषाकवितायां इच्छन्दाभेदे तल्ल-
क्षणं यथा “पञ्चभटिकान्ता यदि यमकान्ता हादशपरिण-
तमात्वा किञ्चरगीतस्तदिति नीवितिः स्याद्वै समाक्षर-
गात्वा । (स्यः पदान्तः) । यैषा सङ्गीतके नित्यं निधीतिः
किञ्चरास्थिका । सेव स्तम्भं प्राकृते गाने त्रिपदीति
परिच्युता” इति काव्योदयः । “ढाडश्चि” पा० टापि
भवात् पञ्चावः । त्रिपद ७ गायत्र्याच्छन्दश्चि अग्रे स्त्री तच्छ-
न्दस्के ऽच्छब्दमात्रे स्त्री “त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं
ब्रह्मणो सुखम्” मनुः । “द्विपदा चाचतुष्पदास्त्रिपदा
याच षट्पदाः” यजु० ३२।१४ । “त्रीणि पदानि
पादा अस्याः “इतिपदशब्देन समाशः” वेददी० ।
त्रिविक्रमे ऽपरमेखरे पु० त्रीणि पदानि विचक्रमे
इति श्रुतेस्तथात्वम् । “त्रिपदस्त्रिदशध्यात्तो महाशृङ्गः
कृतानकृत्” विष्णु स० । ६ अक्षरत्रैदशमभागरूपपदत्रययुक्ते
प्रक्रमे पु० यथा । “पञ्चारत्नः पुरुषो दशपदो हादगा-
ङ्गलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य” कात्या० श्रौ०
१६।८।२१ “पञ्चारत्नयो यस्य सः पञ्चभिररत्नभिः पु-
रुषः दशभिः पदैः पुरुषो हादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्ये-
वमर्थो न भवति इतः प्रागरत्नप्रादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वे-
नासिद्धत्वात् अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चभो
भागः सोऽरत्नः तस्य दशभो भागः पदम् पदस्य हा-
दशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः” कर्कः ।

त्रिपरिक्रान्त पु० त्रिपु इत्यर्थः कर्मसु परिक्रान्तः चेष्टमानः ।
याजनाध्यापनप्रतिपद्यङ्गुलपञ्चोविकात्यनिरते ब्राह्मणे ।
“त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रि-

कर्मा लिपरिक्रान्तो भैव एष सृष्टो द्विजः” भा० अन्तु-
१४१ अ० ।

त्रिपर्ण ५० त्रीणि त्रीणि प्रतिपत्वं पर्णान्यस्याः । शक्तिंशुके ।
२यनकार्पास्यां स्त्री राजनि० टाप् डीप् वा ।
२शालपग्याम्, लतायां ४ष्टत्रिपर्णीभेदे च स्त्री डीप्
भावः । संज्ञायां कन् । लिपर्णिका कन्दाजी “लि-
पर्णी मधुरा भीता श्वासकामविषप्रणान् । विनाशयति
सा नित्यं पित्तकोपप्रधानान्निजगृ” राजनि० । समा० द्विगुः ।
५ पर्याय्ये स्त्री डीप् ।

त्रिपाठ ५० इत० । त्रयाणां पटक्रमसंज्ञितानां पाठे ।

त्रिपाठिन् ५० त्रीन् पटक्रमसंज्ञितारूपपन्थान् पठति
पठ-णिनि । वेदानां पटक्रमसंज्ञितारूपपन्थाध्यायिनि ।

त्रिपाण न० त्रिःकृत्यः पानं उदकपानं यस्य हृत्तो
सुधो लोपः संज्ञात्वात् णत्वम् । त्रिःकृत्यःपायितं
१छत्रभेदे २यलकले च “तार्थ्यं परिधापयति”
कात्या० श्रौ० १५।४।७। “तार्थ्यशब्दं स्वयमेव व्या-
करोति “चौमम्” ८। जुभा अतसी तस्य विकारः ।
“त्रिपाणम्” ६ । त्रिःकृत्यः पायितं वा स्रज्जदिति
विकृत्यः । वयनकाले उदकेन विरूपयित्वा यदूयते
स्त्रवम् तत्तृप्यम् तस्य विकारस्तार्थ्यम् त्रिः पायितैकान्त
मिर्व्यूतमित्यर्थः । केचित्त्रिपाणं यलकलमित्याहुः “कर्कः

त्रिपाद् ५० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वेऽपि समासान्
विधेरनित्यत्वाच्चान्तलोपः । १परमेष्ठरे “पादोऽस्य
सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” का० उ० । भाष्य-
कारस्तु “त्रिपात् अस्यामृतः दिवीति” क्त्वा त्रिपाद्
त्रयः पादा अस्य संज्ञं त्रिपादिति हलन्तमाह ।
“नमो द्विगुणे” त्रिपदे चतुःष्टकाय तन्त्रे” भाग०
८।१६।२६ । भत्वात् पादस्य पङ्कावः । २ज्वरे च “ज्वर-
स्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजा नवलोचनः” हरिवं० १८। अ०

त्रिपाद् ५० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वादनान्तलोपः । १त्रि-
क्रमे २विष्णौ तस्य तथात्वकथा यथा “भूयस्वैवावधीदेनं
यामनं पटुकपिणम् । स्वत्यैः स्वत्यमते ! किन्ते पादैस्त्रि-
भिरनुत्तमम् । कृत्स्नां ददाभि ते विप्र ! पृथिवीं सागरी-
र्हताम्” यामन उवाच “न पृथ्वीं कामये कृतज्ञां
मनुष्टोऽस्मि पदैस्त्रिभिः । एष एव रुचिप्रो मे वरो
दानवसत्तम !” वैशम्पायन उवाच “तथाऽस्त्विति
बलिः प्रीत्य स्वर्गयामास दानवः । पटानि त्रीणि
देवाय विष्णवेऽर्पितेजसे । तोये तु पतिते हस्ते

यामनोऽभूदयामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः ।
भूः पादो द्यौः शिरसास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषौ । पा-
दाङ्गुल्यः पिशाचास्य हस्ताङ्गुल्यश्च गुह्यकाः” हरिवं०
२६० अ० “तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ कृता-
नरं । नमः प्रक्रममाणस्य पादमूले व्यस्थितौ । वि-
ष्णोरमितवीर्यस्य यदन्त्रेनं द्विजातयः” २६२ अ०
“क्षितिं पदैकेन यलेविचक्रमे नमः शरीरेण दिगश्च
बाहुभिः । पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिपिष्टं न वै तृतीयाय
तदायमणवपि । उक्क्रमय्याङ्गुरूपय्युर्पथ्यथो महज-
नाभ्यां तपसः परङ्गतः” भाग० ८।२०।२६ “बलि-
रुच “यदुत्तमश्लोक ! भवन् समेरितं वचो व्यलीकं
सुरवर्य ! मन्यते । करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं पदं
तृतीयं कृक् शीर्ष्णं मे निजम्” ८।२०।२१। “इदं विष्णु-
विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समदमस्य पांसुरे” ऋ०
१।२२।१७ः २परमेष्ठरे च त्रिपादशब्दे का० उ० वाक्यं
दृश्यम् । ४तेतायुगधर्मरूपे ह्ये “राघवः शिथिलं
तस्यो भुवि धर्मस्त्रिपादिव” रघु० ।

त्रिपादिका स्त्री त्रयः पदाः मूलान्यस्याः कप् टाप् । हं-
सपदोलतायां राजनि० ।

त्रिपिण्ड न० त्रीणि पिण्डानि देयान्यत्र । पितादित्यो-
द्देशेन कर्त्तव्ये १पार्षणश्राद्धे “ततः प्रभृति संक्रान्ता-
दुपरागादिपर्वसु । त्रिपिण्डसाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं
मृताहनि” व्या० त० भृत्स्यपु० । समाहारद्विगुः डीप् ।
२पितादुद्देशेन पिण्डत्रये स्त्री ।

त्रिपिब ५० त्रिभिः कर्षाभ्यां जिह्वया च पिबति स्पृशति
जल पा-क् । वार्धनेनैव लब्धकर्षं कागभेदे यथाह
निगमे “त्रिपिबन्तिन्द्रियलीणं श्रेत वृद्धमजापतिम् ।
व धीनसन्तु तं प्राङ्गुर्यात्तिकाः पितृकर्मणि” । “नद्यादो-
पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृगन्ति कर्षीं जिह्वा च
त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः” कङ्क० ।

त्रिपि(वि)ष्टप न० सर्वपातानामेच्छया तृतीयं पि(वि)ष्टपं
भुवनम् हृत्तो त्रिगण्डस्य त्रिभागयत् परणायिता । १स्वर्गे
अमरः “तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रभ्यं व्यराचत” भा०
व्या० २०६ अ० । २श्वाकाग्रे शब्दर० । [हला० ।

त्रिपिष्टप(व)सद् ५० त्रिपिष्टपे(व) सीदति सद-क्विप् । देवे
त्रिपु पु० कृते निचण्डुः । त्रिपरित्यक्त पाठान्तरम् ।

त्रिपुट ५० त्रीणि पुटान्यत्र । (खेसारी) १कलायभेदे २गरे,
१तालकयन्त्रे, ४हस्तभेदे शब्दर० । ५तीरे ६गाङ्गुरष्ठे

रत्नमा० । ७मल्लिकायां ८मल्लिकानायां ८त्रिपुटि
(तेचोडि) च स्त्री मेदि० । १०कर्णस्कोटसतायां ११स्थू-
लेनायां १२रक्तत्रिपुटि च स्त्री राजनि० । १३देवी-
भेदे च स्त्री “अग्निः सम्पूजन्यन्तो गायत्री देवता
पुनः । त्रिपुटाख्या द्विक्रान्तैर्जीरकानि षट् क्रमात्”
तन्त्रसा०तस्याध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् १४त्रिपुटि एरण्डे
वा डीप् । त्रयाणां पुटानां समाहारः । १५पुटत्रये
स्त्री डीप् । त्रीणि पुटानि यस्य कप १६त्रयाकार-
भेदे “तत्रायञ्चतुराक्षो वृत्तस्त्रिपुटक इति सर्वत्रयसमासः”
सुश्रुतः । त्रिपुट+स्त्रार्थे क संज्ञायां कन् वा । त्रिपुटि
वेदने “सङ्गवनसङ्गफलायनकुष्ठमसृग्मङ्गल्यचणकसतीन-
त्रिपुटकहरेणवाङ्कीप्रभृतयो वेटलाः” सुश्रु० ।

त्रिपुटिन् पु० त्रीणि पुटानि सन्त्यस्य इति । एरण्डवृक्षे गन्धमा०
त्रिपुटी स्त्री त्रीणि पुटानि सन्त्यस्याः अच् गौरा० डीप् ।
त्रिपुटि भरतः ।

त्रिपुटीफल पु० त्रिपुटी पुटत्रयं फलेऽस्य । एरण्डवृक्षे हारा०

त्रिपुण्ड्र न० त्रयाणां पुण्ड्राणां दक्षद्वाराणां समाहारः ।
१ललाटस्थे त्र्यङ्ग रेखात्रयात्मके, “वक्राः ललाटग-
स्तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम्” इत्युक्ते तिलकभेदे “विना
भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना वक्राक्षमालया । पूजितोऽपि मन्त्रा-
देवो न स्यात्तस्य फलपादः । तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे-
ऽपि त्रिपुण्ड्रकम्” ति०त० ब्रह्मसंहितापुराणम् । “ऊर्जुपुण्ड्रं
वृद्धा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा । तिलकं वै द्विजः
कुर्यात् चन्द्रेण यदृच्छया । ऊर्जुपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्
कालियश्च त्रिपुण्ड्रकम् । अर्जुचन्द्रश्च वैश्यश्च वतुल
शुद्धयोजिजः” व्या० त० । “शियागमे दीक्षितस्तु धार्य”
तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्जु-
पुण्ड्रं विधाययेत्” इति भागोजीभट्टवृत्तसंहिता
“मृत्पूजया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं विन्दुसंयु-
तम् । ललाटे तिलकं कुर्याद्वायव्यावर्तकमलः” इति
मन्त्रानिर्वाणतन्त्रम् “वेदां वपुर्मुमुक्षुणां त्रिपुण्ड्रेण
विना स्थितम् । ब्रह्मज्ञानसदृशं तत् स्याच्च प्रेक्षां पुण्यं
लब्धनैरिति” देवीभाग० । अपि च तत्रैव नारदं प्रति
नारायणवाक्यम् “त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति
शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव
ते । तिर्यगेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा मूर्खा न कुर्वन्ति त्रिपुण्ड्रकमिति” ।

त्रिपुर स्त्री त्रिपुष्टिताः पुरः समाधानविधेरनित्यत्वात् आधे

न अच् समा० । पुराणां त्रये त्रिपुरगच्छे न पुरतयं
दृश्यम् । “ददाह तेन दुर्भेदा हरोऽथ त्रिपुरो नृप !”
भाग० ७।१०।५४ ।

त्रिपुर न० त्रयाणां पुराणां समाहारः । असुराणां १प्र-
तये । तत्प्रकथा भा० क० प० १३ अ० ।
“ततस्ते संहिता राजन् ! संप्रधायामलङ्घयन् । सन्नेलो-
म्बरं वाक्यं प्रणम्येदमवाब्रुवन् । अस्माकं त्वं वरं
देव ! प्रयच्छेभं पितामह ! । यद्यं पराणि त्रीण्येव
समाप्त्या मञ्जीमसाम् । विचरिष्याम लोकेऽस्मिन् क्षत-
प्रमादपरकृताः । ततो वर्षेसहस्रे तु समेषामः परस्पर-
रम् । एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ ।
समागतानि चैस्त्वं यो हन्याद्भगवंतदा । एकेषुणा
देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति । एवमस्त्विति तान्देवः
प्रत्युक्त्वा प्राविशद्विषम् । ते तु कम्बवराः प्रीताः
संप्रधाय परस्परम् । पुरतयविस्मृष्टार्थं मयं ववृष्म-
हामुम् । विन्दुक्ष्मांशमजरं दैत्यदानवपजितम् ।
ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च ।
त्रीणि काशुनमेकं वै रौप्यं काष्ठांशयसं तथा । काशुनं
दिवि तत्ताम्रीदन्तरीक्षे च राजतम् । आयसश्चाभय-
ङ्गौमं चक्रस्थं पृथिवीपते ! । एकैकं योजनगतं विष्ता-
रायामसंस्थितम् । गृह्णाद्दालकसंयुक्तं वृक्षत्प्राकारतोर-
णम् । गृह्णादवरसंवाधमसम्बाधमहापथम् । प्रासा-
दैर्विधैश्चैव द्वारैश्चाप्यपगोभितम् । पुरं पुं चाभयन्
राजन् ! राजानो वै पृथक् पथक् । काशुनं तारकाक्षस्य
चित्तमासीन्महाकनः । राजतं कमलालस्य विद्युन्मा-
लिन आयसम् । त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रींश्च कानाशु
तेजसा । आक्रम्य तस्य कृचुर्य कश्च नाम प्रजापतिः ।
तेषां दानवसंस्थानां प्रयुतान्यर्बुदानि च । कोश्या-
प्रतिधीराणां समाजग्नस्ततस्ततः । मांसादाश्च सुदृग्नाश्च
सुरैर्विनिहताः परा । महेद्रेष्वयं मिच्छन्तिस्त्रिपुरं दुर्ग-
माश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनस्तेषां सर्वयोगवहो मयः ।
तमाश्रित्य हि ते सर्वे यत्तयन्त्यक्तोभयाः । यो हि
य मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसंश्रयः । तस्मै कामं
मयस्तं तं विदधे मायया तदा । तारकाक्षसुतो धीरो
हरिर्नाम महाबलः । तपस्ते मे परमकं येनातथ्यं
पितामहः । सन्तुष्टमवृणोद्वैवं वापी भवतु नः परे ।
शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलदत्ताराः । स तु
लब्ध्वा वरं वीरस्फारकाक्षसुतो० हरिः । सखजे

तत्र बापीं तां स्तनसञ्जीवनीं प्रभो ! । येन रूपेण
देव्यास्तु येन योगेन चैव ह । नृतास्तस्य परिधिमा-
स्तादृशेनैव जज्ञिरे । तां प्राप्य ते पुनस्तस्मिन् सर्वाङ्ग-
कोकान् वधाधरे । भङ्गता तपसा सिद्धाः सुराणां भयव-
र्जनाः । न तेषामभयद्राजन् ज्ञयो बुद्धे कथञ्चन । "संगी-
यमानस्त्रिपुरावदानः" कुमा० । "गङ्गैव त्रिपुरद्विपः" रघुः
"त्रिपुरदाहसुभापतिसेविनः" किरा० । त्रीणि पुराणि
येषाम् । स्तारकाण्यसुतहस्त्यादिषु असुरभेदे पु० व० १० ।
तीन् धर्माधिकारान् पिपतिं पृ० क० । श्देवोभेदे स्त्रीः
"वैष्णव्याः मन्त्रसुखेप त्रिपुरायास्ततः शृणु-
तन्मसारः । "शृणु त्वं त्रिपुरामूर्त्तिः कामाख्या-
यास्तु पूजनम्" बालकायु० ६२ व० । शतदिनगयां
त्रिपुरास्यदेवभेदे स्त्री डीप हेमच० ।

त्रिपुरघ्न पु० त्रिपुरं हन्ति हन-टक् । महारुदेवे तस्य
त्रिपुरहननकथा भा० क० ३१ व० ।

"मूर्त्तिं सर्वां समाधाय तैलोक्यस्य ततस्ततः । रथं
ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर ! महाजसम् । तथैव बुद्ध्या
विहितं विश्वकर्माकृतं महत् । ततो विधुष्यादूर्वास्तं
रथं समकल्पयन् । विष्णुं सोमं क्षुतागस्तु तस्येपुं
सनकस्तयन् । शृङ्गमर्निर्वभवास्तु भक्तः सोमो विशा-
म्भते ! । कुम्भान्ध्याभवाद्द्विष्णुस्तस्मिन्निवसते तदा । बभूवुरं
पृथिवीं देवीं विशालपुरमाजिनीम् । सर्वतवनदीपां
चक्रुर्भूतधरां तदा । मन्दरः पर्वतश्चापं जङ्घा तस्य
महामटी । दिग्ध्वं प्रदिग्धश्चैव परिवारो रथस्य ह ।
रैषा मज्जवन्धश्च युगः क्षतयुगोऽभवत् । क्रूरश्च रथ-
स्यासीद्वाहकमिर्जगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठानं हिम-
वान् विन्ध्यपर्वतः । उडयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः
सुरोत्तमाः । ससङ्गमक्षमसृजन् दानवालयसुत्तमम् ।
सप्रविमण्डलश्चैव रथस्यासीत् परिष्करः । गङ्गा सर-
स्वती सिन्धुर्दामाकाशमेव च । उपस्करो रथस्यासन्नायः
सर्वाश्च निम्नगाः । अहोरात्राः कलाश्चैव काशाश्च
क्षतवक्षसाः । अतुर्कषं पञ्चा दीप्ता बह्वक्षापि तारकाः ।
धर्माधिकारसंयुक्तं त्रिवेणुं दासवन्धनम् । ओषधीर्वी-
र्यस्तत्र नानापुष्पफलोपगाः । सूर्याचन्द्रमसौ कृत्वा
चक्रौ रथवरोत्तमे । पथौ पूर्वापरौ तत्र क्षते रात्र्यङ्गभी-
शुभे । दश नागपतीनीषां धृतराष्ट्रस्यान् वदन् । द्यां
युगं युगचक्ष्माणि संवत्सं कथञ्चाह्वानम् । सन्ध्यां धृतिञ्च
मेवाश्च स्थितिं सञ्चतमेव च । पञ्चनक्षत्रताराभिचर्म

चित्तं नभस्तलम् । सुराण्युपेतवित्तानां पतीक्षो-
क्षेतरान् ह्वयान् । काञ्चपुण्ड्रोऽयं नक्षत्रः सकौटिकधन-
क्षयी । इतरे चाभवन्नागा ह्वयानां बालवन्धनाः ।
दिग्ध्वं प्रदिग्धश्चैव रथस्यो रथवाजिनाम् । वषट्कारः
प्रतोदोऽभूत् गायत्री शीर्षवन्धनी । सिनीवालीमनुमतिं
कुङ्कुं राकाञ्च सुप्रताम् । योज्जाणि चक्रुर्वाहानां
रोहतास्तत्र कष्टकाम् । कर्म सत्यं तपोऽर्थश्च विहि-
तास्तत्र रथस्यः । अधिष्ठानं मनसासीत् परिख्या-
सरस्वती । नानावर्णाश्च चित्वाश्च पताकाः पवनैरिताः ।
विद्युदिन्द्रधनुर्नक्षत्रं रथं टोमं व्यदोपयन् । यो यज्ञो
विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः । संवत्सरो धनु-
स्तद्वै सावित्री कथा महात्मना । दिवश्च वर्ष्मं विहितं
महाहरेरक्षभूपितम् । अनेन विरजस्तां वै कालचक्र-
वह्निष्कृतम् । ध्वजयष्टिरभून्नेरः श्रीमान् कनकपर्वतः ।
पताकाश्चाभवन्नेषां सार्धैः समलङ्कृताः । रेजुरध्वर्यु-
मध्यस्था ज्वलन् इव पायकाः । लूप्सन्तु तं रथं दृष्ट्वा
विस्मिता देवताभवन् । सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्यानि-
भारिण ! । युक्तं निवेदयामासुर्देवास्तस्मै महात्मने ।
एवं तस्मिन् महाराज ! कल्पिते रथसमे । देवैर्मनु-
जशार्दूल ! द्विपतामभिमर्दने । स्नान्यायुधानि दिव्यानि
न्यदधात् शङ्करो रथे । ध्वजयष्टिं विधत् कृत्वा
स्यापयामास गोदधम् । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो बह्म-
दण्डश्चा ज्वरः । परिष्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिग्ध-
द्यताः । अथर्वोद्गिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः ।
अथवेदः सामवेदश्च पुराणञ्च पुरःसरा । इतिहास-
धनुर्वेदो पृथरक्षौ बभूवतुः । दिव्या वाचश्च दिव्याश्च
परिधार्च्य चराः स्थिताः । कोलादयश्च राजेन्द्र ! वष-
ट्कारस्तथैव च । ओकारश्च सुखे राज्ञिति शोभा-
करोऽभवत् । विचित्रवृत्तभिः षड्भिः कृत्वा संवत्सरं
धनुः । ज्ञायामेवात्मनश्चक्रौ धनुर्ज्यामजयारणे । काको
हि भगवान् बह्मस्य संवत्सरो धनुः । तस्माद्गौरी
कालरात्रिर्ज्यां कृत्वा धनुषोऽजरात् । इषास्याभवद्द्विष्णु-
ज्वलनः सोम एव च । अग्नीशोमं जगत् क्षत्वा
वैष्णवस्योच्यते जगत् । विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्या-
निततेजसः । तस्माद्बहुर्ज्यासंस्पर्शं न विभेक्षेहरेरस्य ते ।
तस्मिन् शरे तिम्रमण्डुर्लोकोवाविषहं प्रभुः । भगवद्भि-
रोमण्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम् । न नीललोहितो
धूमः क्षतिपाशा भयङ्करः । आदितावुतसंज्ञायको-

अवाहाहतोऽज्जगत् । दुश्प्रावचप्रावणो जेता ज्ञाना
ब्रह्महिमं हरः । नित्यं ताता च ज्ञाना च धर्माधर्मा-
न्विताक्षरान् । प्रभाषिभिर्भीषवत्सैर्भीषकृपैर्मनोजवैः ।
विभाति भगवान् स्थाणुस्तरेवात्मगुणैर्युतः तस्याङ्गानि
समान्नित्यं स्थितं विश्वनिदं जगत् । जङ्गमाजङ्गमं
राजन् ! शुशुभेऽङ्गुतदर्शनम् । इहा तन्तु रथं युक्तं
कश्ची स शरासनी । बाणमाटाय तं दिव्यं सोमवि-
ष्णुग्निसम्भवम् । तस्य राज्ञस्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रिरे
प्रभोः । पुण्यगन्धर्वं राजन् ! वसनं देवसत्तमम् ।
तमास्थाय मञ्जुदेवस्त्यासयन् देवताम्यपि । आरुरोह
तदा यत्तः कल्पयस्त्रिभेदिनीम् । तमारुहन् देवेशं
तुष्टुः परमर्षयः । गन्धर्वो देवसंघास्य तथैवाप्सर-
साङ्गणाः । ब्रह्मर्षिभिः सूर्यमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः ।
तथैवाप्सरसां तन्दैर्नृत्यङ्गिर्नृत्यकोविदैः । स शोभमानो
वग्टः सङ्गी वापी शरासनी । हसन्निवात्रवीह्वेवान्
सारथिः को भविष्यति । तमब्रुवन् देवगणा यं भवान्
संनियोष्यते । स भविष्यति देवेश ! सारथिस्तो न
संशयः । तानब्रवीत् पुनर्देवो भक्तः अष्टतरो हि
यः । तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरम् ।
एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यसुक्तं मञ्जुतमा । गत्वा
पितामहं देवाः प्रसादोदं वचोऽब्रुवन् । यथा
तत् कथिता देव ! त्रिदशारिविनिष्पद्ये । तथा च कृतम-
न्नाभिः प्रसक्तो नो हृषध्वजः । रथश्च विहितोऽ-
न्नाभिविचित्रायाधुसंहतः । सारथिञ्च न जानीमः कः
स्यात्सञ्चिन्तु रथोचमे । तन्नाहिधीयतां कश्चित् सारथि-
दैवसत्तम ! सफलं तां गिरं देव ! कर्तुमर्हसि ।
भो विभो ! एवमस्मात्तु हि पुरा भगवन्नुक्तवत्तसि ।
हितं कर्तव्यं भवतामिति तत् कर्तुमर्हसि । स
देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्वावणः शालवाणाम् ।
पिनाकपाणिर्विहितोऽयं योद्धा विभीषण्यन् दानवात्तु-
द्यतोऽसौ । तदैव वेदाक्षतरो ह्याप्या धरा सगैला
च रथो मञ्जुतमः । नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरो
हि योद्धा सारथिर्नाभिः कल्पः । तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्व-
रैर्नैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव ! हरो योद्धा
तथैव च । कवचाणि वज्रस्त्राणि कार्मुकञ्च पितामह ! ।
त्वास्ते सारथिं तत्र नाण्यं पश्यामहे ववम् । त्वं हि
सर्वगुणैर्युक्तो देवतेभ्योऽधिकः प्रभो ! । स रथं त्वर्णमा-
रुह्य सर्वान् परवान् हवान् । जवाय त्रिदशैरानां

वधाय त्रिदशैरानाम् । इति ते शिरसा मत्वा त्रिभो-
केयं पितामहम् । देवाः प्रसादयाभासः सारथ्यायेति
नः श्रुतम् । पितामह उवाच । “नाम किञ्चिन्मृषा
वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवीकसः । संयन्त्राणि हयानेष
युध्यतो वै कपर्दिनः” ।

एतत्पक्षमे “तान् सोऽक्षरगणान् दग्ध्वा प्राक्षिपत् प-
क्षिमांश्वे । एवन्तु त्रिपुरं दग्धं दानवासाध्यशेषतः ।
महेन्द्रेण क्रुद्धेन त्रीलोक्यस्य हितेप्रिया” भा० क० १४५० ।
भा० श्लो० २०० अ० किञ्चिदन्यथोक्तं यथा

“गन्धमादनविन्ध्यो च कत्वा वंशध्वजो हरः ।
पृथ्वीं सप्तगरयनां रथं कत्वा तु मङ्कुरः । अश्वं
कत्वा तु मागेन्द्रं शेषं नाम त्रिभोजनः । चक्रे
कत्वा तु चन्द्राकौ देवदेवः पिनाकधृक् । अर्षीं कत्वा च
पञ्चस्र पुण्यदन्तञ्च तत्रत्यकः । युगं कत्वा तु मलयम-
वनाहञ्च तक्षकम् । योद्धाङ्गानि च सत्त्वानि कत्वा
शर्वः प्रतापवान् । वेदान् कत्वा च चतुरक्षतरोऽन्नाक-
हेन्दरः । उपवेदान् चक्षीनां च कत्वा लोकतयेन्दरः ।
गायत्रीं प्रपद्यं कत्वा सौवित्रीञ्च महेन्दरः । कत्वो-
द्धारं प्रतोदञ्च यज्ञाणश्चैव सारथिन् । नागखीवं
मन्दरं कत्वा गुणं कत्वा च वासुकिम् । विष्णुं शरो-
त्तमं कत्वा शल्यमग्निं तथैव च । वायुं कत्वा च
वाजाभ्यां पुष्टौ वैवस्वतं यमम् । विद्युत् कत्वा च निर्याणं
मेघं कत्वा च वै ध्वजम् । आरुह्य स रथं दिव्यं सर्वदे-
वसयं शिवः । त्रिपुरस्य वधायां स स्थाणुः प्रहरतां
वरः । अक्षराणामन्तककरः श्रीमानदुर्वाक्रमः । सूर्य-
मानः सुरैः पार्थ ! क्षभिश्च तपोधनैः । स्वानं महे-
न्दरं कत्वा दिव्यमप्रतिभं प्रभुः । अतिष्ठत् स्थाणुभूतः
स सङ्कष्टं परिवृत्तरान् । यदा त्रीणि समेतानि चान्त-
रीक्षे पुराणि च । त्रिपर्वणा त्रिशस्येन तदा तानि
विभेद सः । पुराणि न च तं शेकुर्दानवाः प्रतिवीक्षितम् ।
शरं काष्ठाग्निसंयुक्तं विष्णुसोमसमायुतम् । पुराणि •
दग्धवन्तं तं देवा याता प्रवीक्षितम्” ।

त्रिपुरदहनादयोऽप्यत्र ।

त्रिपुरभैरवी स्त्री त्रिपुरा भैरवी कर्मा • । त्रिपुरास्त्वदेवी-
भेदे “आद्यं त्रिपुरभैरव्याः बीजमाद्यं प्रकीर्तितम्” इति
“चिन्महेन्द्रादं देवीभेवं त्रिपुरभैरवीम्” इति च तन्महा •
त्रिपुरमलिका स्त्री त्रीणि पुराणीव मूलाणि वक्ष्याः कर्म • ।
त्रिपुरमलिकापञ्चभेदे त्रिका • ।

त्रिपुरान्तक पु० त्रिपुरस्थानं करोति अन्त-रिप् एवम् ।
शिवे अक्षरः ।

त्रिपुरारि पु० ६३० । शिवे “त्रिपुरारिगरारि” गङ्गास्त्वः ।

त्रिपुरुष न० त्रयाणां पुरुषाणां समाहारः । पितादि-
पुरुषत्रये । “क्रमात्त्रिपुरुषागता” स्मृतिः । त्रयः
पुरुषाः पितादयो भोक्तारो यस्य । २ भोगभेदे पु० । त्रि-
पुरुषादयोऽप्यत्र । व्यासः “प्रपितामहेन यजुक्तं तत्
पुत्रेण विना च तम् । तौ विना यस्य भोगः स्यात् स
विज्ञेयः त्रिपुरुषः । पिता पितामहो यस्य जीवेन
प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेक-
पुरुषः” व्यव० १० । त्रयः पुरुषाः परिमाणमस्याः तन् तस्य
लुक् । १ पुरुषत्रयपरिमिते त्रि- “अथ त्रिपुरुषां रज्जु मि-
मीते” गत० ब्रा० १० । १ । २ । वा डीप् । त्रिपुरुषीत्यप्यत्र ।

त्रिपुषा स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् पुष्पाति पुष-क ।
कृष्णत्ववति (कालतेथोडि) गङ्ग० च० ।

त्रिपुष्कर न० त्रयाणां पुष्कराणां समाहारः । १ पुष्करत्रये
ब्रह्मलततीर्षभेदे २ ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठभेदेषु त्रिषु पुष्क-
राभिधत्तुदेपु । ३ नक्षत्रत्रितयवारयोगभेदे पु० । “वाराः
क्रूरास्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भग्नपादकम् । जातेऽत्र जारजो
योगो मरणेऽत्र त्रिपुष्करः” ज्यो० १० । स्वार्थे न घञ् ।
त्रैपुष्करोऽप्यत्र पु० “भद्रातिथोरविजभूतनयार्कवारं
होमार्थमाजचरणादिनिषिद्धे । त्रैपुष्करो भवति
मृत्युविनाशद्वौ त्रैपुष्पदो द्विगुणजइसुतर्क्षचान्द्र”
सु० चि० ।

“अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसन्ततिलकयाज
भद्रेत भद्रांशजका तिथिः द्वितीया मग्नमी हादशी
तथा गनिभोमस्त्ययारेषु तथाहीशं विजात्रा अर्धभो-
त्तराफाल्गुनी अजचरणः पूर्वाभाद्रपदा अदितिः
पुनर्वसुः यज्जिः कतिका विश्वसुत्तराषाढा एषु षट्सु नक्ष-
त्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति
त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः प्रजादिभ्यश्चेति स्वार्थे ण् । त्रि-
पुष्करयोगो भवतीत्यर्थः कीदृशः । मृत्युविनाशद्वौ
त्रैपुष्पदः तद्दिने यदि कश्चिन् ज्ञेयेत तदा तदोयास्तत्
कहितास्तयो ज्ञेयेरन् यदि किञ्चिदस्तु विनष्टं तदा
तस्य वस्तुत्वनाशः तथा किञ्चिदस्तु लब्धं तदा त्रिगुण-
तदस्तुल्यताः इत्यर्थः उक्तञ्च वशिष्ठेन । “रविरविज
भौमवारे भद्रायां विषमपादमृच्छेत् । त्रैपुष्कराख्य-
योगः त्रिगुणफलो यमसमैर्द्विगुणः” । नारदेनापि ।

“यर्काकिभौमवारे चेद्भद्रायां विषमाङ्गुभम् । त्रिपुष्करः
त्रिगुणदोद्विगुणो यमसाङ्गुभे” । अत्र यमसत्त्वत्वे
प्रथमपादान्ते तृतीयपादान्ते वा राशिसमाप्तिरुद्दिष्ट-
मपादमृच्छसुच्यते तदेव स्पष्टं होमार्थमेत्यादिनोपनिबद्धम्
अथ वासवोपनिषा तस्माच्चित्वा चान्द्रं मृगः एतानि
भावि भद्रास्तथयः रविजभूतनयार्कवाराश्च अत्रापि
विशिष्टयोगे सति द्विपुष्करनामायोगो भवति तत्फलं
मृत्युविनाशद्वौ द्वैगुणकत् स्मृते नष्टे तद्वौ द्विगुणतां
करोतीत्यर्थः “द्विगुणो यमसाङ्गुभे” इत्युक्तेः यज्जिस्त्वत्वे
द्वितीयचरणान्ते राशिसमाप्तिरुद्दिष्टमसाङ्गुभं तच्च मृग-
चित्वाधनिरूपमेव । अथ देवान्त्रिपुष्करादिके तिथि-
वारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्यचिन्मरणसम्भ-
स्तदा तद्दोषशान्त्यर्थं दानं विधेयं यथाह वशिष्ठः “त्रि-
तयं गवां हि दद्याद्दोषस्यापनुत्तये विद्वान् । द्वितयं
द्विपुष्करेऽपि च तिलपिष्टैर्निप्रसूयते” । द्वितयं गया-
मिति शेषः अत्र तिथिवारभावे केवलं विषमाङ्गु-
भे यमसाङ्गुभे वा मरणसम्भवे दोषो नास्तीत्यर्थः ।
अममर्थं स्पष्टमाह नारदः “प्रदद्याद्दोषनाशाय गोत्रयं
मूल्यमेव वा । द्विपुष्करे इयं दद्याच्च दोषस्तृत्तमात्रतः”
इति । अत्र त्रिपुष्करयोगे काचदृष्टहस्ततिवारो-
ऽप्युक्तः यथाह कश्यपः “भद्रा तिथिः शनीज्यारधारे
चोद्दिष्टमाङ्गुभम् । त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं द्व-
िगुभे स्मृताविति” इदमेव वदन् श्रीपतिनाप्युक्तम् ।
“विषमचरणं धिष्णुं भद्रा तिथिर्यदि जायते सुरगुरुश-
निच्छापुत्राणां कथञ्चन वासरे । सुनिभिरुदितः सोऽयं
यागः त्रिपुष्करसंज्ञितः त्रिगुणफलदो द्वौ नष्टे हृते
च स्मृतोऽपि वा” । अस्य पूर्वोक्तयाक्यस्य चैकवाक्यतां देवाः
कर्तुमर्हन्ति । कश्यपवाक्ये स्मृताविति पदोपादानान्म-
रण एवायं विचारो न तु नष्टे द्वौ च यदुक्तं ब्रह्म-
पुराणेऽपि “धनिष्ठापञ्चके जीयो मृतो यदि कथञ्चन ।
त्रिपुष्करं यास्यमे च कुलजान्मारयेत् भ्रुगुम् । तदनि-
ष्टविनाशार्थं विधानं ससुदीरयेदिति” पी० धा० ।

त्रिपुष्ट पु० त्रयः धर्मार्थकामाः पुष्टा अस्तु । १ प्राजापत्ये
राजभेदे हेमच० । [स्थिते सत्यलोके हेमच० ।

त्रिपुष्ट न० त्रयाणां लोकानां पुष्टः समाहारः । त्रिपुष्ट-
त्रिपीरुष त्रि० त्रीन् पितादीन् पुरुषान् व्याप्नोति अथ
उत्तरपदद्वयः । पितादिक्रमेण पुरुषत्रयव्यापके
भोषादौ । त्रिपुरुषगङ्गे दृश्यम् । क्षिवां डीप्

यस्य वेदश्च वेदी च उत्पत्त्या त्रिपौरुषी च वै दुर्गा-
ह्वयः" कात्या० श्रौ० ८।२।१६ सूत्रे कर्कः ।

त्रिप्रश्न ५० त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नः । १ दिग्देश-
कालानां प्रश्ने २ तन्मूलके दिगादिनिरूपणे च । तदधि-
कारेण वि० शि० उक्तं यथा "अगुर्विदोऽदः किल
कालतन्त्रं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मिन् । त्रिप्रश्न-
नान्ति प्रचुरोक्तिधानि" । सू० वि० "शिक्षातन्त्रेऽगु-
र्वसुखे" इत्यादिभोक्ता "इति त्रिप्रश्नाधिकारः" इत्युक्तम्
"दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिमाप्नोति-
त्यर्थः । दिशां साधनं शिक्षातन्त्र इत्यादि नियतं, तत्-
सम्बन्धेन समकोषयास्योत्तरयङ्गानां साधनान्यपि
दिगन्तर्गतान्यनियतानि । पलमात्रायादिसाधनं देश-
निरूपणं नियतम् । अथाचरादिसाधननियतम् ।
कालसाधनं तद्व्याख्यादिसाधनं च कालनिरूपणमिति
विवेकः" रङ्गना० ।

त्रिप्रश्न ५० त्रिषु स्थानेषु प्रश्नुतः सेदकपोषनेत्रेषु त्रिषु
स्थानेषु चरितमदे सप्तमजे "गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा
प्रश्नवतां मदम्" भा० आ० २२१ अ० । "त्रिप्रश्नुतमदः
शूद्रो पटिवर्जितकृराट्" १५१ अ० । "कृराट् कृटाभ्यां
सेदाच्च नेलाभ्यां च मदकृतिः" । पाठकाव्ये तु मद-
प्रकाशस्य सप्तम्यान्त्योक्तेरिह प्राधान्यात् त्रिस्थानत्वं
बोध्यम् ।

त्रिप्रश्न ५० देशभेदे तद्देशविहितः । "सर्वभक्ष्यमभ्यवयन्ति
यस्युनां त्रिप्रश्नावहरणं प्रति" कात्या० श्रौ० २४।६।१८ ।
"यथा त्रिप्रश्नावहरणस्याज्येन यस्युनामभ्यवयमभ्युपैति
तत्र च यस्युनां प्राप्य त्रिप्रश्नावहरणं देशे त्रिप्रश्नं नाम
जनपदं प्राप्य तत्रैव यस्युनायामभ्यवयमभ्युपैति तत्रैव
हि देशे व्रणहती मनुष्योभ्यजिरोभवति । बहुदृकापि
सती तत्रैवान्वर्हिता भवत्योत्तरः" कर्कः ।

त्रिफला स्त्री त्रयाणां फलानां समाहारः अजा० टाप् ।
"पञ्चां विभीतघातीनां फलैः स्यात् त्रिफला सप्त"
इत्युक्ते हरीतक्यादिले । तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा
"फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता । त्रिफला
कफपित्तघ्नी गेहृज्वरहरा शरा । अक्षुष्या दीपनी रक्ष्या
विषमज्वरनाशिनी" ।

त्रिफलाष्टत न० त्रिफलानां रवेन युक्तं इतम् शा० त० ।
चक्रदत्तोक्ते इतभेदे तच्च नामाविधं तत्रैवोक्तं यथा
"त्रिफलाष्टकमहौषधमध्वाज्ज्वरानपवशि गोमूत्रे ।

नामं सप्तनिमित्तं करोति मरुद्विषमक्षुः" अथदपि
"त्रिफलाकायकल्पाभ्यां सपयस्कं श्रुतं इतम् । त्रि-
राष्ट्रचिराद्भक्तिं योततेतज्जिघासुसे" ।

त्रिफलादिलीह न० भैषज्यरत्नावल्याक्ते बीजभेदे यथा
"त्रिफला सुस्तकं व्योषं विहङ्गं पुष्करं वषा । चिलकं
मधुकञ्चैव पञ्चांशं क्षण्डार्णवम् । अयश्चूर्णपचान्यहौ
गुमगुहोसायदेव हि । आलोष्य मधुनोपेतं पक्वहादग-
लेन च । प्रातर्विचित्रा भुञ्जानो जीर्णं तस्मिन् जयेद्भुजः ।
उःसाध्यमानवातञ्च पाण्डुरोगं हृषीकम् । जीर्णञ्च
सम्पन्नं गूलं शययुं विषमज्वरम्"

त्रिफलाष्टत न० चक्रदत्तोक्ते इतभेदे तदपि बहुमहदभेदेन
द्विविधं तत्र लघु यथा :

"फलत्रिकं भीरुकपायसिद्धं कल्केन यदीमधुस्य
सुक्तम् । सर्पिः समं बीजचतुर्धभागं हन्यात् त्रिदोषं
तिमिरं प्रहृष्टम्" महत् यथा

"त्रिफलाया रसप्रस्यं प्रस्यं भृङ्गरसस्य च । इषमस्य
रसप्रस्यं यतावर्थाच्च तत्सप्तम् । अजाकोरं सुकुप्याच्च
आमसकधारसन्ध्या । प्रस्यं प्रस्यं समान्त्रय सर्वैरेभि-
र्वृतं पचेत् । कल्कः कषा सितः द्राक्षा त्रि-
फला नीलसुतपनम् । मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी
निदिग्धिका । तस्याधुसिद्धं विष्टाय शुभे भाण्डे नि-
धापयेत् । ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्यपानञ्च शस्यते । या-
बन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति । सरक्ते रक्त-
दुष्टे च रक्ते चातिक्षुतेऽपि च । मज्जास्थे तिमिरे
काचे नीलिकापटलाबुदे । अभिषण्डेऽधिमन्ये च
पक्षकोपे सुदारुणे । नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु
च । अहटिं मन्दहटिञ्च कफवातप्रदूषिताम् । स्वगतो
वातपित्ताभ्यां सफण्डासन्नदूरदक् । मृद्वहटिकरं सद्यो
बन्धवर्णाग्निवर्द्धनम् । सर्वनेत्रामयं हन्यान्नफलाद्यं
महदुष्टतम्" ।

त्रिःफलीकृत त्रि० त्रिः त्रिवारं फलीकृतः विदुषीकृतः ।
त्रिधा विदुषीकृते तण्डुलादौ । "दक्षिणोत्तराभ्यां पा-
णिभ्यां त्रिःफलीकृतां सण्डुलां स्निग्धैर्वताभ्यः प्रक्षालयेत्"
गोभिलः "त्रिःफलीकृतान् त्रिधा विदुषीकृतान् संत०
रघुनन्दनः ।

त्रिबन्धन ५० हृद्यं शपोले इत्यभेदे । "हृद्यं शक्त्युत्तमा-
बीदुरगोऽथ त्रिबन्धनः" भाग० ७।४ । त्रीणि बन्धनानि
यस्य । १ जापदाद्यस्वातन्त्र्यमुक्ते जीने ५० ।

त्रिवली(लि) स्त्री त्रिगुणिता व(ली)वन्तिः । १७ दरस्ये
बलीत्ये “त्रिवलीवल्लयोपेतां भ्रुकटीभीषणाननाम्”
दुर्गाध्यानम् । तिसृणां वलीनां समाहारः । शत्रुवन्ति
तत्तार्थं न० उज्ज्वलदत्तः । [तस्य बलीत्यवस्थात्प्रात्यम् ।

त्रिबलीक न. तिस्रो बल्यो यत्र कप् । पायौ हेम ।

त्रिबाहु पं. तृथो बाहुवोऽस्य । १ रुद्रानुचरभेदे "त्रिबाहुः"
पञ्चबाहुश्च व्याघ्रपत्नः सिताननः" हरिवं. २७७ अ. ।
२ अथसिन्धुजाकारभेदे । "त्रिबाहुस्तु कूबाहुश्च" हरिवं ६१६
अ. । खड्गगण्डे २४६० दृश्यम् ।

तिभि न० त्वयाणां भानां राशीमां समाहारः । १। लग्नादि
राशित्वये । “तिभं तिभं लग्नभतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां
रातिदिनेषु तेषु” नीलन्ता० । २। राशित्वयमात्रे च ।
“इतिभयहजक्रान्तिभागद्वाः क्षेपलिप्तिकाः” सू०षि० ।
स्त्रीणि भानि नक्षत्राणि यत् । ३। नक्षत्रत्वययुक्ते “कास्ति”
व्यादिषु संयोगे क्षत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्योपान्त्यौ
पञ्चमस्य तिभं मासत्वं श्रुतम्” सू०षि० । “यत्वा कर्ति
कस्यादित्वेन यहादन्य आश्विनः उपान्त्यः भाद्रः पञ्चमः
फाल्गुनः । मासत्वं तिभिः श्रुतम्” । देवत्यश्विनीभर-
णीतिभक्षतत्तयस्वत्वादाश्विनः । शततारापूर्ध्वेत्तराभाद्र-
पदेति भक्षतत्तयस्वत्वाद्भाद्रपदः पूर्वोत्तरफाल्गुनीहस्तेति
भक्षतययोगात् फाल्गुनः” रङ्गना० ।

त्रिभङ्गी त्वी "प्रथमं यदिति दृश्यं यदिति विरामं तदनु-
 निशामं यत्तुक्म् । वस्तुविमलतरङ्गममतिहृदयकमहवि-
 तभुजङ्गमव्यपतिलकम् । त्रिंशद्विकलासुविहितनि-
 शाम सततविलासं हृदयकद्वयेति सप्तसुदितभुजङ्गी मोहन-
 रङ्गी वदति त्रिभङ्गीरुत्तमदः" इत्युक्ते साक्षादृत्ते
 कन्दोभेते ।

त्रिभजोवा स्त्री इतं रागितयधनराकारजेतस्य जीवायाम्
 त्रिज्यायां त्रिज्याशब्दे दृश्यम् । “गङ्गुः सत्रिभजी-
 यान्नः” सू० सि० । त्रिभज्याप्यत् । “त्रिभज्यया भवे-
 त्कङ्कः सतद्वर्गः परिशोधयेत्” सू० सि० ।

त्रिभण्डो ह्यी लोन् वातादिदोषान् भण्डति भण्ड-परि-
भाषणे अण् । लिङ्गति (तेजोऽङ्) अणरः ।

विभद्रः न विप्रः दलकृतानि कृष्णमर्द्धनेष्वपि भद्रं यत् ।
सुरते तिका० ।

त्रिभाग प० तृतीये भागः वृत्तो संख्यागच्छत्य पूरणाध-
त्यम् । तृतीये भागे "त्रिभागजेनासु निशासु च क्षणम्"
कृत्वा "अथयुक्त्यापत्ते तद्वाचं कुर्यात्" दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा" ११४० ब्रह्मपु० ।
त्रिभानु पु० त्वर्द्धस्यंशे ऋषभेदे । "त्वर्द्धोस्तु सुतो यज्जिह्वे-
भर्गोऽथ भातुमान् । त्रिभानुस्तु सुतोऽस्यापि करग्व्यस
सदार्थीः" भाग० ६।२१।४ ।

त्रिभाव पु० त्रिपु कालेषु भावोऽस्य । त्रैकालिके पदार्थे तस्य
भावः कर्म वा ब्राह्मणा० ध्यज् । त्रैभाव्य तद्भावाटो न० ।

त्रिभुक्ति पु० त्रिपु भुक्तिरस्य । (नोरञ्जत) देगभेदे त्रिका० ।

त्विभुज न० त्वयो भुजा यत् । त्विवाञ्छके त्विकोणे क्षेत्रभेदे
 क्षेत्रशब्दे दृश्यम् । “त्विभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भू-
 वा हूतो लब्धः” “सप्त” त्विभुजे फलं भवति” लीला० ।
 “योनिं कृत्वा त्विभुजं शयानः” अथ० ८।६। अत्र योनिं
 त्विभुजमिव कृत्वेत्यर्थः तेन न स्वीत्वम् । अतः त्विभुज्
 इति शब्दान्तरकल्पनं प्राप्तादिकम् ।

त्रिभुवन न० त्रयाणां भुवनानां लोकानां समाहारः
पात्रा० न डीप् । त्रिचोक्त्या मिलितेषु स्वर्गमर्त्यपाता-
लेषु । “त्रिभुवनजये सा पञ्चदशोः करोति सहायनाम्”
सा० द० “त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य” मेघ० ।

त्रिभूम पु० तिष्ठो भूमयः ऊर्ध्वधोमध्यस्था यस्य अक्ष-
समा० । (नेताला) प्रासादभेदे ।

त्रिमण्डला को लूताभेदे “लूतास्तु द्विविधा स्रुताः” “तासा-
मष्टौ लक्ष्म साध्यायज्यास्तावत्य एव तु । त्रिमण्डला तथा
श्वेता कपिला पितृका तथा । व्याजभूतविधा रक्ता
कमला चाष्टमी स्रुता । ताभिर्दत्ते शिरो दुःखं कण्डू-
दंशे च वेदना । भयानि च विशेषेण गटाः स्त्रैश्चिक
वातिकाः” । “त्रिमण्डलया दंशेऽसृक् क्षणं स्रवति
दीर्यते” इति च सुशु० ।

त्विमद् प० त्विगुणितो मदः संज्ञात्वात् कर्म० । “विद्यामदो-
 धनमदस्तथैवाभिजनो मदः । एते मदा मदात्मानां
 त एव हि सतां दमाः” इत्युक्ते गर्भत्वये “नूनं नृपाणां
 त्विमदोत्-पथानां सहीं सुहृद्बालयतां चरूभिः” भाग०
 २.११.४२ । = कृताचित्त्वकविङ्गेषु च वैदिकम् ।

त्रिमधु न० त्रिगुणितं मधु संज्ञात्वात् कर्म० । "दुग्धं विता
 माश्लिष्यन् विच्येयं मधुरत्नयम्" इत्युक्ते । दुग्धादित्ये ।
 ३॥ अग्नेदेकदेशे पु० । इतद्भूतभेदे तदाचरणेन ४तद्देवाध्या-
 यिनि पु० मिता० । "मधुधाता इति त्रयः मधुशब्दा यत् ।
 मधुधाता इत्यादिके ५॥ अत्रत्ये पु० । "वेदार्थवित् ऋषे-
 षामा त्रिमधुश्चिरुपर्यः" याज्ञ० । "त्रिणाशिकेतस्त्रि-
 मधुश्चिरुपर्यः ऋषिर्भव" मठः । ६॥ मधुशब्दत्रये च

“गायत्रीं त्रिः सप्तद्व्यपि जपेद्ग्राह्यतिपूर्विकाम् । मधु-
वाता इति त्वचं मध्वित्वे तत् त्रिकं जपेत्” इति पार-
स्करः । ७ आच्छादपुष्टितात्वे न० “कमलेश त्रिमध्वकौ-
र्द्धनेदोत्तरं शतम्” तन्त्र० ।

त्रिमधुर न० त्रियुगितं मधुरं संज्ञात्वात् कर्ष० । इग्ध-
सितामाजिकरूपे मधुरत्वे त्रिमधुशब्दे दृश्यम् । त्रिम-
धुरेणाध्यर्चयेन्नागात्” इह० ४८ अ० ।

त्रिमातृ त्रि० त्रयाणां लोकानां माता निर्माता । लोकत्रय-
निर्मातरि “उत त्रिमाता विदधेऽपु सञ्जाट” इह० १५६।५७ अ० ।

त्रिमात्र पु० त्रिः मात्रा उच्चारणकालेऽस्य । ऋतुस्वर-
“एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमा-
त्रस्तु ऋतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चाङ्गमात्रकम्” शिखा० “प्रणवस्य
अष्टिर्मात्रा देवोऽस्ति तस्य कथ्यते । गायत्र्यञ्च भवेच्छन्दो
नियोगः सर्वकर्मसु । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे
सर्वकर्मणाम्” संयत्तः । भोजदेवेन तु तस्य सार्द्ध-
त्रिमात्रकतोक्ता यथा “तज्जपस्तर्द्धभावनम्” पा० सू०
“तस्य सार्द्धं त्रिमात्रिकस्य प्रणवस्य जपः” इति । सुक्त-
ञ्चैतत् श्लोकारस्य ऋतत्वेन त्रिमात्रत्वेऽपि तदुत्तरम-
कारस्य व्यञ्जनत्वादङ्गमात्रत्वेन सार्द्धं त्रिमात्रत्वं संयत-
वचने त्रिमात्रपदं सार्द्धं त्रिमात्रे चाक्षिप्यमिति बोध्यम् ।
वस्तुतः मकारान्तत्वे सार्द्धं त्रिमात्रत्वम् अथुस्वरान्तत्वे
त्रिमात्रत्वमिति भेदः । तदभिप्रायेणैव तस्य त्रिमात्रतया
जपफलं प्रश्नोपनिषद्भुक्तं तच्च श्रुत्वा गच्छे १५६० पु०
दर्शितम् ।

त्रिमार्गगा स्त्री त्रिभिर्मागैर्गच्छति गम-उ । १ गङ्गायां
हेमच० । “त्रिमार्गगाभीक्ष्मिदर्शनीतः” रघुः । “अन्व-
र्धसंज्ञैव परं त्रिमागगा” भाषः । गम-णिनि । त्रिमार्ग-
गामिन्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिमार्गा स्त्री त्रयो मार्गा अस्याः । १ गङ्गायां “त्रिमार्गयेव
त्रिदिक्स्थ मार्गः” कुमा० । (तेमाता) शयि । “त्रयाणां
मार्गाणां समाहारः । १ मार्गत्वे स्त्री ङीप् । [हेमच०]

त्रिमकुट पु० त्रीणि सकुटानि वृक्षाणि यस्य । त्रिमकुटपर्वते

त्रिमुख पु० त्रीणि मुखानि यस्य । १ शंखसुनौ त्रिका० ।
गायत्रीजपात्ते चतुर्विंशतिसहस्रान्तर्गते सप्तभेदे तद्वचनं
विधानपारिजाते उक्तं यथा “संस्तुतास्तयोः पाग्लोः
कनिशाद्वययोगतः । शेषाङ्गुलीनां वैरल्यात् स्रष्टाः
सुर्द्विचक्षादयः” “संस्तुतास्तपाग्लोः कनिशाद्वय-
योगेन शेषाङ्गुलीनां विरलत्वेनाङ्गुलद्वयसारभ्यानाभि-

कान्तं यावत्” द्विचक्षुस्त्रिचक्षुश्चतुर्चक्षुश्चक्षुः स्रष्टाः
सुः’ तद्व्याख्या । तथा चाङ्गुलतर्जनीनां वैरल्ये त्रि-
चक्षुस्त्रिष्टा । श्रुद्धदेवीभेदे सायादेव्यां स्त्री त्रिका० ।

त्रिमुनि न० त्रयाणां मुनीनां समाहारः । पाणिनिकात्या-
यनपतञ्जलिद्वये मुनित्वे । त्रयो मुनयो वंश्याः “संख्या
वंशेन” पा० सू० । पाणिन्यादिमुनित्वप्रणीते व्याकरणे
विद्यातद्व्यासभेदविवक्षया तस्य तथात्वम् “वंशश्च जन्मना
विद्याया वा तत्र भवः वंशः” इति सि० को० ।

त्रिमूर्ति पु० त्रिस्तो मूर्तयोऽस्य । ब्रह्मविष्णुशिवरूपमूर्तित्रय-
युक्ते परमेश्वरे । “नमस्त्रिमूर्तये तृभ्यं प्राक्खट्टेः केष-
कात्तने” कुमा० । त्रिमूर्तयः सगन्धितविक्रयकर्मणि
तनुते” चिन्तामणिः १ ब्रह्मशक्तिभेदे स्त्री । “एकमूर्ति-
रपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपावनकथये । काष्ण्यु-
तेश्वरतया विवर्तते ब्रह्मशक्तिमहमानतोऽस्मि ताम्”
शब्दार्थचि० पु० वाक्यम् । श्रुद्धदेवीभेदे स्त्री त्रिका० ।

त्रिमूर्ध पु० त्रयो मूर्दानोऽस्य न समा० । मूर्द्धात्रययुक्ते ।
“बहुमूर्धो द्विमूर्धश्च त्रिमूर्धा चाहतां कथे” भट्टिः ।

त्रियम्बक पु० त्रियम्बकानि, त्रयो यस्य । “तन्मस्युभयथा”
पा० या इयङ् । त्रिनेत्रे । कश्चिन्नोकेऽपि इयङ् “त्रिय-
म्बकं संयमिनं ददर्श” कुमा० तद्व्याख्यायां मङ्गनाथेन
महाकविप्रयोग एव तत्र मूलतथोक्तः ।

त्रियव न० त्रयो यवाः परिमाणस्य । कृष्णे “सर्षपाः षट्-
यथो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम्” मनुः ।

त्रियष्टि स्त्री त्रिषु वातादिषु यष्टिरिव विश्रावकत्वात् ।
(जेतपापङ्गा) १ जपभेदे रत्नमा० । त्रिस्तो यष्टो यस्य ।
२ त्रियुक्ते स्तारभेदे पु० । [एषु ल् । पाप्मे शब्दमा० ।

त्रियामक न० त्रिषु कालेषु यमयति अन्तर्भूतगण्ये यम-
त्रियामा स्त्री त्रयो यामा अस्याः आद्यान्ययोरर्द्धयामयो-
श्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । १ निशायाम् अमरः
“त्रियामां रजनीं प्राङ्मुख्याद्यान्लक्ष्यत्यम् । नाङ्गीनां,
तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यान्लक्ष्यते” ति० त० । “इतिथ्येत
क्षणमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा” मेघ० । “क्षिप्रदसमेत-
परिच्छदस्त्रियामाम्” रघुः । “ज्योतिर्भिस्त्रिद्विरिव त्रि-
यामा” कुमा० २ हरिद्रायाम् अमरः । कृष्णत्वात् श्यस-
नायां ४ नील्यां ५ लण्वित्वेति च उष्णादिको० ।

त्रियुग पु० त्रीणि युगानि आविर्भावकाकोऽस्य । १ यज्ञपुरुषे
तस्य कृतयुगे आविर्भावभावात् कसौ कृतत्वात् वा ।
“इत्यं नृतिर्यं नृदिदेवकृष्णवतारैर्लोकान् विभाषयति

हं वि जगत् प्रतीयान् । धर्मं न ह्यपुनः ! पाणि युगा-
सुदत्तं कथं कथौ यदभवत्स्त्रियुगोऽयं च त्वम् भाग-
७।२।३८ “कथौ तु तत्र करोषि यतस्तदा त्वं कथोऽ-
भवः यतस्त्रियेव युगेष्वपि भावात् स एव भूतत्वं
त्रियुग इति प्रसिद्धः” श्रीधरस्वामी । श्वश्रुतादिकाल-
त्वे । “या ऋषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा”
यजु० १२।७५ “युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां
समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वक्षन्ते प्रादुर्भिरदि च ।
वेददी० ।

त्रियूह पुंस्त्री कपिलाश्चेमेच० स्त्रियां ङीप् ।

त्रिरात्र न० त्रिखणं रात्रीणां समाहारः ऋच् सम० ।

“अज्ञाहान्ताः अज्ञेभेदाः रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः”
इत्यमरोक्तेः संख्यापूर्वत्वात् ज्ञीयता । १।रात्रित्वे २तदुप-
लक्षिते दिनत्वे च । “उपाकर्षणं चोत्कर्षं त्रिरात्रं अपथं
अतम्” “अतिज्ञाने दशांते तु त्रिरात्रमपुर्चिर्भवेत्”
मनुः । त्रिभिः रात्रिभिः निर्दृष्टम् ङङ् तस्य लुक् । तद्वि-
तादंदिगुत्वात् ऋच् सम० । १दिनत्रयोवाचसाध्ये प्रतभेदे
न० । “एकरात्रं त्रिरात्रं वा चतुर्वा वा विधीयते” प्रा-
वि० धृतवचनम् । रात्रित्वसाध्ये ३गर्गवेदादौ यज्ञभेदे
पु० “अह्नस्तद्विधे त्रिरात्रे” आत्मा० त्रौ० ११।४।१५ ।
गर्गत्रिरात्रशब्दे २५।४५।४८ इत्यत्रम् । [शब्दे इत्यत्रम् ।

त्रिरूप पु० त्रीणि रूपाण्यस्य । अश्वमेधीये अश्वभेदे अश्वमेध-
त्रिरूप पु० त्रिभो रेखा यत् । १।शक्ते हेमच० । समा० हि० ।

२रेखात्वे न० । [“त्रिभोऽष्टौ” इ० २० ।

त्रिल पु० त्रयो लाः लघुवर्णां यत् । लघुवर्णयुक्ते नगणे
त्रिलसु त्रि० त्रयो लघवः यत् । छन्दोपन्यमसिद्धे नगणे
“त्रिलघुच नकारः” छन्दो० । त्रिभिर्लघुः । २शुभलक्षण-
भेदान्ति स्तान्नयसुखे पुरुषे “त्रिपुलकपुगन्धीर”
इत्युद्देशे “पीवाजङ्कामेहमेव त्रिभिर्लघुः सोऽयमीडितः”
कायो० १।१४० । इ० स० ६८ स० ४ चतुर्लघुस्यैव शुभत्वसक्तं
यथा “लुलानि चत्वारि च निष्पृष्टं पीवा च जङ्घे च
हितप्रदानि” तत्र सुखे प्रगाधिक्यमिति भेदः ।

त्रिलवण न० त्रयाणां लवणाणां समाहारः पात्वा० न
ङीप् त्रिगुणितं लवणं वा संज्ञात्वात् कर्म० वा । “सै-
न्धवश्च विद्वद्भ्यै वचकं च ततोवचम् । निखिलैतत् त्रि-
लवणम्” इत्युक्ते लवणत्वे राजनि० ।

त्रिलिङ्ग त्रि० त्रीणि लिङ्गान्यस्य । १।पञ्चादिविङ्गलवयुक्ते
शब्दे । समा० हि० ङीप् । २लिङ्गत्वे स्त्री “त्रिलिङ्गा

त्रिलिङ्गित पदम्” अमरः । त्रीणि सत्त्वादीनि लिङ्गानि
अनुमापकान्यस्य । १।अह्नस्तद्विधे त्रि० “रजःप्रधानान्ध-
कतस्त्रिलिङ्गो देवमोदितात् जातः सद्यश्च भूतादिवि-
दादीनि पञ्चशः” भाग० २।२०।१४ । ४।वातादिधातुदोषजे
रोगे च त्रि० सुश्रुतः ।

त्रिलोकधृत् पु० त्रयाणां लोकानां धृत् धृतिरस्य, धृ-सम्ब०
भावे क्तिप् उत्तरपदहिगुः । लोकत्रयस्थापनानुसूत्रप्रय-
त्नविशेषरूपधारणशालिनि परमेश्वरे “लोकस्वामी त्रि-
लोकधृत्” विष्णु पु० ।

त्रिलोकनाथ पु० त्रयाणां लोकानां नाथः उत्तरपदहिगु-
घटितस्तत्पुरुषः । त्रयाणां लोकानां नाथे परमेश्वरादौ ।
“त्रिलोकनाथेन सतां मखद्भिषः” रघुः । “त्रिलोकनाथः
पितृसङ्गगोचरः” कुमा० । त्रिलोकपत्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोकात्मन् पु० त्रयो लोकाः आत्मानः स्वरूपाणि यस्य
कार्यकारणयोरभेदात् उत्तरपदहिगुघटितस्तत्पुरुषो वा ।
१।परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा
हरिः” विष्णु पु० ।

त्रिलोकी स्त्री त्रयाणां लोकानां समाहारः ङीप् । स्वर्गम-
र्त्यपातालरूपे लोकत्रये “यदि त्रिलोकी गणनापरा
स्यात्” नैष० । “त्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव” भाषः ।

त्रिलोकेश पु० त्रयाणां लोकानामीशः उत्तरपदहिगुघटित-
स्तत्पुरुषः । १।परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः” विष्णु० ।
२स्तथैव शब्दच० । त्रिलोकेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोचन पु० त्रीणि लोचनानि यस्य । १।शिवे “त्रिलो-
चनैकाग्रतया दुरामदः” रघुः । “त्रिलोचनस्तप्तपचक्र-
मे च” कुमा० । २।काशीस्थे चतुर्दशमहालिङ्गान्तर्गते
लिङ्गभेदे न० । “द्वितीयं च त्रिलोचनम्” ७५ अ० ।
तस्माद्वाङ्मयं च तत्रैव इत्यत्रम् । ३।लोचनत्रययुक्ते त्रि०
“मुखेन पूर्वेन्दुनिभस्त्रिलोचनः” भाषः । ४।दुर्गायां स्त्री ।
“लोचनत्रययुक्ताम्” दुर्गाध्यामोक्तेः ।

त्रिलोचनाष्टमी स्त्री गौणचान्द्रज्यैष्ठ्याष्टम्याम् “ज्यैष्ठे-
मासि ऋषभेष्टे ! ज्यैष्ठ्याष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति
देवेशमीशलोकं स गच्छति” संयत्तरकौस्तुभतमविष्णु-
पुराणम् । “ज्यैष्ठे मास्यष्टिते पक्षे अष्टम्यां च मङ्गलम् ! ।
शिवार्चने च तल्लोकं लभते नाम संशयः” उत्तरकामा-
ख्यातन्त्रे १। पटले ।

त्रिलीङ्क त्रि० त्रीणि लोकाणि धातवो यत् कर्मुंश्यां
कन् वा । सुश्रुतसंज्ञकतत्वात्तत्र पात्वादी ।

त्रिसौही की तीषि कौहनि बाधनत्वेनास्त्वस्याः
गोरा० छीष । सुवर्चरजतताम्रपरिमाणभेदेन निर्मिते
सुश्रामे “अथ मन्त्रिणां हितायीव त्रिसौही सुश्रा
निष्पद्यते । सोमसूर्याभिरूपाः सूर्येणां कौहलयं
तथा । रौप्यमिन्द्रः कृतो हेम सूर्येणां
कृतमयनः । कौहभागाः ससहिष्ठाः स्वरायस्वर-
संख्यया । तैर्लोहेः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्कताम् ।
यसु स्वराः कृताः सोम्याः क्षमाः सौराः शुभोदयाः ।
आग्नेया व्यापकाः सर्वे सोमसूर्याभिरुदेवताः । स्वराः
भोजय विख्याताः क्षमाः स्युः पञ्चविंशतिः । व्यापका दश
ते कामधनधर्मप्रदायिनः । साष्टं सहस्रं संख्यया कृता
तां लुङ्गवाचतः । तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिणा पूर्व-
संख्यया । निःस्पृह्य जुष्ते तां सुश्रामभिषेकोक्त
वर्त्मना । आवाह्य पूजयेद्देवीसुपचारैर्विधानतः । अभि-
षिच्य विभीताय दद्यात्तां सुश्रिकां गुरुः । इयं सुश्रा
कुङ्करोमविषमस्वरनाशिनी । व्याजचौरभृगादिभ्यो
रक्षां कुर्याद्विशेषतः । युद्धे विजयमाप्नोति धारयन्
मनुजेश्वरः । मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा ।
धारयन् मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि” तन्मन्त्रा० ।
त्रिवत्स पु० । तयो वत्सा वत्सरा वयोयस्य प्रथम० । त्रिवर्ष
वयस्के दृष्टे । स्त्रियां तु टाप् त्रिवत्सा । “त्रिवत्स्य मे
त्रिवत्सा च मे” यजु० १८।२६ । “वत्सो वत्सरः तयो वत्सा
वत्स स त्रिवत्सः त्रिवर्षो दृष्टः तादृशी भौक्षिवत्सा”
वेददी० । “सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः” कात्या० श्रौ०
२।३।४० । “त्रिवत्सस्त्रिवर्षः साण्डः अण्डसंयुक्त
अधमः” कर्कः ।

त्रिवर्ग पु० त्रयाणां धर्माधिकारानां वर्गः । १ धर्माधिकारक-
येषु पुरुषार्थेषु, अमरः २ त्रिफलायां, शकटलिके, मेदिनि-
साङ्गोक्ते ४ सत्त्वरजस्तमोक्षपगुणत्रये । “अथःस्थानं च
द्विष्य त्रिवर्गं नीतिवेदिनाम्” अमरोक्ते राजासायव्यय-
द्विष्टयेषु ५ पदार्थेषु च । “त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्म”
मट्टिः । “धर्माधीनचतुर्ते अथः कामार्थी धर्मैव च ।
अर्थ एवेह तु अर्थस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः” । “-
राजा मन्त्रयन् सत्यं त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते” मनुः ।

त्रिवर्षक न० तयो वर्षाः पुण्येयस्य कम् । १ गोपुरे । २ त्रि-
फलायां, शकटौ । समा० हि० पात्वा० स्वार्थे कन् ।
३ ब्राह्मणस्त्रिवर्षेयस्य हिजातिवर्षत्रये न० मेदि० ।
५ स्थावरजगतीतात्मके वर्षत्रये च ।

त्रिवर्त्तु न० त्रिषु वस्त्रादिषु कृतसु वर्त्तते दृढ-उन् । वस्त्र-
नादिके कृतस्ये प्रातरादिकाद्ये अतिशयेन वर्त्तमाने
आदिशतेऽस्मिन् । “लोषि वा आदिशस्य तेजांसि वस्त्रे
प्रातर्पीठे मध्यन्दिने शरदपराङ्गे” इति श्रुतेः सस्य वस्त्र-
नादिषु प्रातरादिकाद्यभेदेऽतिशयेन वर्त्तमानत्वात् तथा-
त्वम् । “त्रिवर्त्तु उच्यतेऽस्मिन्” अ० ७।१०।१२
“त्रिवर्त्तु त्रिजगत्प्रतिशयेन वर्त्तमानम्” भा० ।

त्रिवर्त्मन् पु० त्रीषि वर्त्तमानस्य । देवयानपितृयानटाक्ष-
षायानरूपमार्गत्रययुक्ते जीवे “स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रि-
वर्त्तमानाधिपः स करोति स्वकर्मभिः” श्वेता०
५।७ । त्रीषि वर्त्तमानि देवयानादयो मार्गभेदा अस्मिन्
त्रिवर्त्तमानं धर्माधर्मज्ञानमार्गभेदान् अर्हति वा” भा०
२ नङ्गायां स्त्री । त्रिगुणितं वर्त्तमानं । २ स्वर्गमर्त्यपातात्मके
मार्गे “अर्हति तौ महापुण्या मधुवतीं त्रिवर्त्तमानम्” ।
भा० आनु० २६ अ० ।

त्रिवर्ष त्रि० त्रयो वर्षा वयोऽस्य । त्रिवर्षवयस्के १ प्राणिनि ।
“न त्रिवर्षस्य कर्तव्या वाग्यवैदकक्रिया” मनुः । २ त्रिहा-
यण्यां गवि स्त्री । “त्रिहायषी त्रिवर्षा गौः” अमरः ।
स्वार्थे क । त्रिवर्षिका तत्पार्थे । त्रिगुणितो वर्षः या० त० ।
३ चतुर्वर्षे पु० न० । “न सिद्धयर्हति वाढं त्रिवर्षं वपनस्य
च” सुश्रुतः ।

त्रिवर्षीय त्रि० त्रिवर्षे भवः गङ्गा० क । त्रिवर्षभवे “एकैकं
वै त्रिवर्षीयं तेन पीयान् शुना सक्त” भा० आनु० ८३ अ०
त्रिवार त्रि० त्रयो वारा अस्य । १ वारत्रययुक्ते । २ गङ्गात्मजभेदे
पु० । “त्रिवारः सप्तवारश्च वाग्मीकिदीपकस्तथा” भा०
ल० १०० अ० गङ्गात्मजोक्तौ ।

त्रिविक्रम पु० त्रयो विक्रमाः पादन्यासा अस्य । १ विष्णौ
अमरः त्रिक्रमयन्दे दृष्टम् । “आनन्दो नन्दभागन्दः
सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः” विष्णुस० । “त्रयो विक्रमास्त्रिषु लो-
केषु विक्रमः क्रान्तं यस्य स त्रिविक्रमः” त्रीषि पदानि
त्रिविक्रमे” श्रुतेः त्रयो लोका विक्रमाः क्रान्ता वेनेति
वा । “त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कीर्तिता सुनिसक्तमैः ।
क्रमसे तांस्तथा सर्वास्त्रिविक्रमो जनार्दन !” विष्णुस०
भाव्यधृतहरियंवाक्ये तन्नाम निरुक्तिर्दीर्घता । इतः ।
२ लोकत्रयक्रमणे पु० । “त्रिविक्रमे यथा विष्णुः सर्वदेव्यधे
परा” रामा० ब० ७८ अ० ।

त्रिविध्य पु० त्रिको विद्याऽस्य । त्रिवेदज्ञे द्विजे ।
त्रिविध त्रि० त्रिको विधा अस्य । त्रिप्रकारे “अथ त्रिविध-

दुःखात्तन्निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सां० सू० । “त्रिविधः सत्त्वाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपम् । “देवत्वं सत्त्वात्पुत्रं यानि मनुष्यत्वञ्च राजशाः । तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमत्येषा त्रिविधा गतिः” मनुः । परब्रह्म-
ज्जगिष्यान् मनसाऽनिर्दिष्टतन्त्रम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्” मनुः । नित्यं नैमित्तिकं काश्यं त्रिविधं ज्ञानमिष्यते” दण्डर्ष० । सात्विकादिभेदेन अज्ञादितैर्विध्यं गीतायास्तुतं यथा

“त्रिविधा भवति अज्ञा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेत् तं तं शृणु । सत्त्वा-
तुल्यपा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत । अज्ञानयोऽयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजशाः । भूतान् प्रेतगणान् सान्ते यजन्ते तामसा जनाः । अशास्त्रविकृतं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरामनवा-
न्विताः । कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतस्याममचेतसः । मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्वान्नास्तरिचयान् । आहार-
स्वपि सर्वस्य त्रिविधी भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु । आयुःसत्त्ववहारोऽस्य सुख-
प्रीतिविवर्जनाः । रक्षाः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आ-
हाराः सात्त्विकप्रियाः । कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्ष-
विदाहिनाः । आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामय-
प्रदाः । यातयामं गतरसं पूतिपय्युषितं च यत् । उष्णैर्मपि चाभेध्यं भोजनं तामसप्रियम् । अफला-
काङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिहृष्टो य इच्छते । यद्यभ्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः । अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इच्छते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् । विधिहीनमष्टाद्यं मन्त्रहीनमद-
क्षिणम् । अज्ञाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते । देव-
हिजयुष्टप्राप्तपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते । अतुष्टेनकरं वाक्यं सत्यं प्रिय-
हितञ्च यत् । स्वाध्यायःभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो सामसमुच्यते । अज्ञया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सा-
त्त्विकं परिचक्षते । सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चक्षुष्यवम् । मूढपापेष्वात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्मोत्-

सादनार्थं वा तत्तामसमुच्यते । दातव्यमिति यज्ञार्थं दीयतेऽनुपकारिणे । हेमे काले च पाले च तद्दानं सात्त्विकं उच्यते । यन्मु प्रत्युपकारार्थं फलसहितं वा पुनः । दीयते च परितृप्तं तद्दानं राजसं उच्यते । अदेशकाले यद्दानमपालेभ्यश्च दीयते । असत्तुल्यतमव-
ज्ञातं तत्तामसमुच्यते । को कदादिति निर्देशो ब्रह्मण्यस्त्रिविधः कृतः । ब्राह्मणाकीर्णं वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः-
क्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् । तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च त्रिविधाः क्रियन्ते भोक्तृकाङ्क्षिभिः । सङ्गावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रयुक्ते कर्मणि तदा सफल-
पार्थ ! युज्यते । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदधीयं सदित्येवाभिधीयते । अत्रैवैवा कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नो इह” १७ अ० ।

“संज्ञासंज्ञ मङ्गावाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्वा-
गच्छ च हृषीकेश ! पृथक् केशिनिच्छद न ! भगवानुवाच । काश्यानां कर्मणां न्यासं संज्ञासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफल-
त्यागं प्राञ्जल्यानां विश्वजण्याः । त्वाज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राञ्जर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्वाज्यमिति चापरे । निश्चयं शृणु मे तत् त्वाग्रे भरतसत्तम ! । त्वागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः । यज्ञदा-
नतपःकर्म न त्वाज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् । नियतस्य तु संज्ञासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तमसः परिकीर्तितः । दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशमयात्तपोजेत् । स कत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् । कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलस्यैव स त्यागः सा-
त्त्विको मतः । न ह्येष्टकृत्यस्य कर्म कृशते नातुपज्जते । त्यागो सत्त्वसमाविष्टो मेधावी किञ्चसंशयः । न हि देह-
भृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते । अनिर्दिष्टं निश्चयं त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनं प्रेत्य न तु संन्यासिनां कश्चित् । पञ्चेमानि मङ्गावाहो ! कारवानि निबोध मे । सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ।

अविधानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाश्च
पृथक् चेष्टा देवं चेशान् पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभि-
र्वात् कर्म प्रारभते नरः । न्यायं वा विपरीतं वा पश्येते
मया हेतवः । तत्त्वं सति कर्त्तारमात्मानं केवलमुच्यते ।
वक्ष्यचक्षतबुद्धित्वाच्च पश्यति स दुर्भेति । यस्तु माह-
कृतो भागो बुद्धिर्वैद्य न लिप्यते । इत्यापि स इमा
हो कान् न हन्ति न निबध्यते । ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता
त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः
कर्मसंघः । ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंस्थाने यथावच्छृणु ताव्यपि । सर्वभूतेषु
वेनेकं भावमव्ययनीयते । अविभक्तं विभक्तेषु नञ्ज्ञानं
विद्धि सात्त्विकम् । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नामाभावान्
पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु नञ्ज्ञानं विद्धि राज-
सम् । यत्तु ज्ञत्वावदेकस्मिन् कार्ये सत्त्वमहैतकम् ।
अतत्त्वाद्येवदत्तञ्च तत्तामसमिति स्मृतम् । नियतं सङ्ग-
रहितमरागद्वेषतः ज्ञतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्
सात्त्विकस्यच्यते । यत्तु कामेप्सुना कर्म साहृद्वारेण
वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्वाजसस्तदाहृतम् ।
अतुल्यं ज्ञेयं हिंसाभनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादार-
भ्यते कर्म यत्तत्तामसस्यच्यते । सत्त्वसङ्कोऽनहंवादी ह्यलु-
ब्धाहृषमन्वितः । सिद्धप्रसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक
उच्यते । रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः । अयुक्तः
प्राकृतः सत्त्वः शठो नैकतितोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री
च कर्त्ता तामस उच्यते । बुद्धेर्भेदं हृतेष्वैव गुणतस्त्रि-
विधं श्रेणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ! ।
प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्ये भयाभाये । बन्धं मोक्षञ्च
या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी । यथा धर्ममधर्मञ्च
कार्यञ्चाकार्यमेव च । अवधावत् प्रजानाति बुद्धिः
सा पार्थ ! राजसी । अधर्मं धर्ममिति या मन्यते
तमसाहता । सर्वान् विपरीतान् बुद्धिः सा पार्थ !
तामसी । ह्यया यथा धारयते मनःप्रायेन्द्रियक्रयाः ।
योगेनात्मभिचारिण्या हृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ।
यथा तु धर्मकामाचारान् ह्यया धारयतेऽर्जुन ! । प्रबुद्धेन
प्रकाशकृत् हृतिः सा पार्थ ! राजसी । यथा क्लृप्तं
भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विवृण्वति दुर्भेदा
हृतिः सा पार्थ ! तामसी । सुखं त्विदानीं त्रिविधं
श्रेणु मे भरतर्षभ ! । अश्वासाङ्गनते यत्तु दुःखान्त्व

निगच्छति । यत्तदप्ये विवर्तितं परिचामेऽन्ततोपमम् ।
तत् सुखं सात्त्विकं मोक्षमात्मबुद्धिप्रसादकम् । विषये-
न्द्रियसंयोगात् यत्तदप्येऽन्ततोपमम् । परिचामे विष-
मिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् । यदप्ये आहवन्ने च
सुखं मोक्षमात्मनः । निद्रावृत्तप्रसादोत्तं तत्तामस-
स्तदाहृतम् । न तदस्ति पृथग्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्हृत्तं यदेभिः स्यान्निमित्तैः ॥ १८८० ॥
त्रिविधार्थश्च विष्णुस्तोऽर्थशब्दे ३३७ पृ० उक्तः ।
अन्यस्य त्रैविध्यं यथायथं यथास्थाने उक्तं वक्ष्यते च ।
उत्पातशब्दे उत्पातत्रैविध्यमुक्तम् । तस्य भावः प्रपञ्चः ।
त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वे “एवं त्रैविध्यमापन्नः संशयीभाव
इत्यत्र” भाषा० । “त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रि-
विधा मता” भा० ८० ।

त्रिविष्टप न० विग्रन्थस्मिन् सुकृतिनः विषय-रूपं तट-
पत्तञ्च । “विष्टपविष्टपविष्टपिष्टपः” उच्यते । उच्यते-
दत्तेन विष्टपेत्यत्र पिष्टमेति पठितम् । अन्ये तत्र दन्त्यो-
व्यादितया मेठुः । “यत्तु ब्रह्मस्य विष्टपमित्यादि-
प्रयोगात् “विष्टपं भुवनं जगत्” अमरपर्याये विष्ट-
मेति पाठस्य स्त्रीरस्मात्प्रसङ्गतत्वात् । ततोयं
विष्टपम् इत्यौ त्रिभागात् संख्याशब्दस्य पूरकार्यत्वम् ।
१३८० अमरटीकायां स्थायी । “त्रिविष्टपस्येव पतिं
जयन्तः” रघुः । “स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः” भा० ख० १८० । उपा० द्वि० । २३३भुवने न०
त्रिविष्टपसद् ३० त्रिविष्टपे स्वर्गं वीदति सद्-किप् । देवे
हला० ।

त्रिविष्टप न० त्रीणि विष्टपानि यत्तु । त्रिष्टपशब्दे अय-
त्तत्वात् “य इमां कुण्डिकां भिन्द्यान्निविष्टपं च यो
हरेत् । वाससापहरेत् तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत्” ।
“अथीक्ष्ण नाम वार्ताश्च त्यक्त्वा प्रत्यानु ब्रजन्ति ये । त्रि-
विष्टपञ्च वाससं प्रतिगच्छन्त्यबुद्धयः” भा० शा० १८८० ।
त्रिविष्टप त्रि० त्रीणि विष्टपानि स्वर्गकर्ममत्यान्यनर्हति ठक्
तस्य वा लुक् । स्वर्गकर्मत्वमत्याह । लुगभावे त्रैविष्टिक
तत्त्वार्थे त्रि० ।

त्रिविष्टीर्ण ३० त्रिभिः विष्टीर्णः । शुभसंज्ञाभेदान्विते
पुरुषे । “त्रिपृष्ठपुष्टपुष्टपुष्टीरो हातिं शृङ्गस्यन्विति” अय-
क्रमे “बलाटकटिवचोभिस्त्रिविष्टीर्णो यथाद्यादौ ।
सर्वतेजोऽतितिनैर्बर्ह्य” तथा प्राप्स्यति नान्यथा” काशी०
११८० । त्रिपृष्ठशब्दोऽप्यत्र इ० ख० ६८ क० द “उरो

कलाटं वटनञ्च पुंसां विस्तीर्णमेतन्मितयं प्रयत्नम्”
विस्तीर्णचतुष्कप्रयत्नतयोक्तमिति भेदः । [माके राजनि० ।
त्रिवीज पु० त्रीणि त्रीणि वीजानि प्रतिफलं यस्य । यत्रा-
त्रिहत्(ता) पु० त्रीन् अवयवान् दृणोति ह-किप् लिभिरव-
यवैर्हता वा । १(तेचोडि) औषधिभेदे, कसरः “श्वेता
त्रिहृद्योचनी स्यात् स्वादुक्षणा समीरहृत् । कृष्णा
पित्तवृक्षे अपिसमोद्योदरापहा । श्वेतकृष्णभेदेन
द्विविधा त्रिहृदुच्यते । यत्रासा त्रिहृत्सतो ह्रीनगुणा
तीव्रा विरेचिका । मूष्णदाहमदध्मानिकशूलोत्कर्षण-
कारिणी” भावप्र० । यतमं हत् त्रिः तिस्रः हतो यत् ।
एकस्य त्रिषण्डस्य त्रिवारे त्रिषण्डस्यान्विते च हन्तिः
तन्मोक्षारणात् । त्रिविधात्रिगुणिते त्रि० “विप्रस्योर्द्धृतं
त्रिहृत्” इति मनुः त्रिगुणितस्य त्रयस्यैवोपवीतकृत्वा-
न्वयार्थता । त्रिर्वर्त्तते हत्-किप् । मिश्रितेषु श्वेतजोजलाक्षेपु
च । “तासां त्रिहृतं त्रिहृतमेकैकां करवाणि” जा० उ०
४ त्रिगुणिते “यजेत वाग्भवेन स्त्रिजिता गोभवेन वा ।
अभिजिह्विजिह्व्यां वा त्रिहृताग्निहृतापि वा” मनुः ।
त्रिभिर्हृत्स्वजः सामभिर्वर्त्तते हत्-कर्तरि किप् । ५ यज्ञे
पु० । “यः सुपणौ यजुर्नाम हन्तोनात्स्विहृत्स्वराः”
भा० शा० ४७ अ० । “त्रिहृत् यज्ञः शिरोऽस्य” नीलक०
त्रिभिर्वर्त्तते सुजग्भस्य त्रिषण्डस्य वीपसार्थत्वम् ।
हृत्स्विभेषाणां नवके । यथोक्तं सामसंज्ञिताभाष्ये

“लौकिको वाक्यगोवार्थस्त्रिहृदादेः समन्ततः । उभौ
विध्यर्थवाक्यैकवाक्यत्वादस्त्रिहृत्स्वान्तिमः । “त्रिहृत्वाङ्ग-
यमानम्” इति श्रुतौ त्रिहृत्स्वस्य त्रैगुण्यं लोकाविज्ञो-
र्धः वाक्यशेषादङ्ग-तयात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां वङ्गि
अवमानात्मक-लोत्-निष्पादन-समाप्त्याम् “उपाङ्गै गा-
यता नरः (उ १ प्र० १२, १३०) इत्यादीनाम्पुंसां नव-
कैर्धः तत्तु धर्म निरर्थये वेदस्य प्रवक्तृत्वेऽपि पद-पदार्थ
निरर्थये लोकवेदयोः समान-बलवत्त्वात् उभावधौ विक-
ल्पेन यच्छीतयो, इति चेत्—मेवम्, लौकिकार्थ-लो-
कार पक्षे विधिवाक्ये त्रैगुण्यमर्थः, अर्थवाद-वाक्ये
लोत्तियाणां नवकम्, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्विधि-
क-रण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात्, अतः एकवाक्यत्वाय लो-
त्तियाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः” ।

त्रिहृत्कारणं न० ६ त० । तेजो जलाद्यानां त्र्यात्मककारणे
तत्प्रकारश्च जा० उ० भाष्ये दर्शितो यथा

“तासां त्रिहृतं त्रिहृतमेकैकां करवाणीति त्रैवं देवते-

भास्तिको देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत् । तासां त्रिहृतं त्रिहृतमेकैकामकरोद्व्या-
हृतं खलु सोम्येभास्तिको देवतास्त्रिहृत्स्विहृदेकैका भवति
तन्मे विजानीहीति । यदन्ने रोहितं रूपं तेजसकरूपं
यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदक्षस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचा
रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि कृपाणीत्येव सत्यम् ।
यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसकरूपं, यच्छुक्लं तदपां,
यत्कृष्णं तदक्षस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचः-र-
म्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि कृपाणीत्येव सत्यम् ।
यश्चन्द्रमसो रोहितं रूपं, तेजसकरूपं यच्छुक्लं तदपां,
यत्कृष्णं तदक्षस्यापागाद्विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि कृपाणीत्येव सत्यम् । यद्विद्युतो
रोहितं रूपं तेजसकरूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदक्षस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि कृपाणीत्येव सत्यम् ।

“तैवं त्रिहृतं देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतेऽ
व्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतोचित्वा तासाञ्च तिस्र्यणां
देवतानामेकैकां त्रिहृतं त्रिहृतं करवाणि एकैकस्याः
त्रिविहृत्कारणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽ
स्यवा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिहृत्कारणं स्यात् । न तु
त्रिवृणां पृथक् त्रिहृत्कारणमिति । एवं हि तेजोवज्जानां
पृथङ्नामप्रत्ययनामः स्यात्तेज इदमिमा अपोऽक्षमिद-
मिति च । प्रथङ्नामप्रत्ययनामे देवतानां सत्यमव्यव-
हारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा त्रैवं देवते
भास्तिको देवता अनेनैव यथोक्तमेव जीवेन स्वर्यविम्ब-
वटनः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च
पिण्डाननुप्रविश्य यथासङ्गमेव नामरूपे व्याकरोदसौ-
भामायमिदं रूपं इति तासाञ्च देवतानां शुभप्रधानभावेन
त्रिहृतं त्रिहृतमेकैकामकरोत् जनवती देवता । तिरुत ताव-
देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां, तेजोवज्ज-
मयत्वेन त्रिधात्वं यथा तु खलु बहिरिमाः
पिण्डेऽभास्तिको देवतास्त्रिहृत्स्विहृदेकैका भवति तन्मे मम
निगदतो विजानीहि विस्मयमवधारयोदाहरणतः ।
यत्तद्देवतानां त्रिहृत्कारणसक्तं तस्यैवदाहरणसचचरते ।
उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसिद्धार्थसदाश्रुत
इति । तदेतदाह यदन्नेः त्रिहृत्कारणस्य रोहितं रूपं
प्रसिद्धं लोके तदत्रिहृत्कारणस्य तेजसो रूपमिति विद्मि ।
तथा च यच्छुक्लं रूपमन्नेरेव तदपातत्रिहृत्कारणानाम्

यत्कृष्णं तस्यैवाम्ने रूपं तद्वत्स्य पृथिव्या अतिवृत्कृ-
ताया इति विद्मि । ततैवं सति रूपत्वव्यतिरेकेणाग्नि-
रिति यन्मन्त्रस्ये त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादप-
गतम् । प्राप्पु पतृयविवेकविज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासी-
त्तेजसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा दृश्यमान
रक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति
शब्दबुद्धोः प्रयोजको भवति प्राशुपधानस्फटिकयोर्विवेक
विज्ञानात्, तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी नियतैते
तद्विवेकविज्ञातस्तद्वत् । ननु किमतु बुद्धिशब्दकल्पनया
क्रियते प्राप्पु पतृयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं
रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तम् । यथा
तन्वपकर्षणे पटाभायः । नैवं बुद्धिशब्दात्तमेव ह्यग्नि
र्यत आह वाचारम्भणमग्निनाम विकारो नामधेयं
नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि नृपैव । तर्हि किं तत्
सत्यं ? त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं नाशुमात्रमपि रूपतृय-
व्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः । तथा यदादित्यस्य
यज्ञन्द्रमसो यद्विद्युत इत्यादि समानम् । ननु यथा तु
खलु सोम्येमांसस्यो देवतास्त्रिद्विददेकैका भवति
तन्मो विज्ञानीहीत्युक्त्वा तेजस एव चतुर्भिरेषुदाहरणै-
रग्न्यादिभिस्त्रिद्विदत्करणं दर्शितं नावस्ययोरुदाहरणं दर्शितं
त्रिद्विदत्करणे । नैष दोषः । अवस्यविषयाण्यप्युदाहर-
णान्येवमेव च द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदा-
हरणस्यपक्षप्रार्थम्, रूपवत्त्वात् स्वार्थत्वोपपत्तेश्च ।
गन्धरसयोरुदाहरणं त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्ध-
रसो तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरुदाहरणं विभागेन
दर्शयितुमशक्यत्वात् । यदि सर्व्वं जगत्त्रिद्विदत्कृतमित्य-
ग्न्यादिवस्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागा-
जगतो जगत्त्वम् । तथाऽज्ञस्यापि अणुशुक्लादाप
इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमसम्भम् । तथापामपि तेजः-
शुक्लादाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि
सम्पुक्त्वादाचारम्भणत्वं, सदित्येव सत्यमित्येवोऽर्थो
विवर्जितः । ननु पायुनरिजे त्वत्त्रिद्विदत्कृते तेजःप्रभृति-
ष्वगन्तर्भूतत्वादविशिष्टे । एवं गन्धरसशब्दश्चास्मा-
दविष्टा इति । कथं ? सतो विज्ञानेन सर्व्वमन्यद्विज्ञातं
भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषो रूपव-
द्द्रव्ये सर्व्वस्य दर्शनात् । कथं, तेजसि तावद्रूपवति शब्द-
स्पर्शयोरप्युपलब्धादायुनरिजयोस्तत् स्पर्शशब्दशुण्यवतोः
सङ्गाधोऽनुमीयते । तथावस्यो रूपवतो रसगन्धान-

भावं इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोऽवज्ञानां त्रिद्विदत्करण
प्रदर्शनेन सर्व्वं तदन्तर्भूतं सद्दिकारत्वात्त्रीत्येव रूपाणि
विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि मत्तं रूपवत् इत्यं
प्रत्याख्याय वायाकाशयोस्तद्गुणयोर्गन्धरसयोर्वं पक्ष-
मस्ति । अथ वा रूपवतामपि त्रिद्विदत्करणं प्रदर्शनार्थमेव-
मन्यते श्रुतिः यथा तु त्रिद्विदत्कृते त्रीण्येव रूपाणीत्येव
सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्व्वस्य
सद्दिकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्व्वमिदं विज्ञातं स्यात्तदेक-
मेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति भाष्यम् ।

चित्त्वादित्ययाणां प्रत्येकं द्वेधा विभागे द्वितीयाहं स्य पुन-
र्द्वेधा विभागे च एकैकस्मिन् स्वस्वेतरद्वितीयांशार्थयो-
जनरूपं पञ्चीकरणवत् त्रिद्विदत्करणम् “द्विधा वि-
धाय चैकैकं द्विधा च प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्द्वि-
जनान् तत्रात्मकाश्च ते” इत्युक्तीत्या कल्प्यम् ।

त्रिद्विदत्कर्णी स्त्री त्रिषु दोषेषु वर्जिते नाशनाय त्रिद्विदत् त्रिदोष-
ज्ञम् पर्थमस्याः । (हेल्लु) हिलभोचिकायाम् शब्दच० ।

त्रिद्विदत्ता स्त्री त्रिरादत्ता । त्रिद्विदत्ति अमरः । त्रि-
रादत्ते त्रिगुणे त्रि० “त्रिदत्ता (मेखला) पन्थिभैकेन
त्रिभिः पञ्चभिरेव वा” मनुः ।

त्रिद्विदत्तिका स्त्री तिस्रः दत्तयोऽस्याः कप् । त्रिद्विदत्ति
राजनि० । त्रिद्विदत्तियुक्ते त्रि० ।

त्रिद्विदद् पु० अनाद्यात्मना त्रिवर्तते त्रिद्विदत् कर्म० । त्रिद्विदत्तां
वेदतये तदुत्पत्तौ २ प्रथमे च । “कृचो यूजं चान्यानि
सामानि विविधानि च । एष (प्रथमः) जेयस्त्रिद्विदद्दे-
वो वेदेन स वेदवित् । आद्यं यत् त्रिद्विदत्तं ब्रह्म त्रयी
यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिद्विदद्देवोयस्तं वेद स
वेदवित्” मनुः ।

त्रिवे(णि)णी स्त्री तिस्रः वेणयः प्रवाहाः विच्छिन्नाः सं-
युक्ता वा यत् ततः ददन्त्वात् वा ङीप् । गङ्गा-
यमुनासरस्वतीनां विच्छिन्नप्रवाहे ऽदक्षिणप्रयागे युक्त-
प्रवाहे २ प्रयागे तीर्थभेदे च दक्षिणप्रयागशीला च
यथा “प्रद्युम्नस्य सुदात् यास्ये सरस्वत्यास्तयोत्तरे ।
तद्विद्विणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता” प्रा० त० ।
त्रिवेण्या ददम् शिवा० अण् । त्रैवेण । तदीये त्रि० ।

त्रिवेण पु० त्रयो वेणवी यत् । रघुसक्तस्येऽवयवभेदे शब्दार्थ-
वि० । “अद्यांस्त्रिवेणुं तस्यश्च तिनशोव्यधमच्छरेः”
भा० व० २४१ अ० ।

त्रिवेद पु० त्रीन् वेदान् वेत्ति विद-अण् उप० स० त्रयो वेदा

अधीतत्वेन सन्त्यस्य कश्च वा । श्वेदतययेकरि । “नाय
न्दितास्त्रिवेदोऽपि सर्वांगी सर्वविक्रयी” मनुः ततः
स्वार्थं ब्राह्मणं व्यज् । त्रैवेद्यं तदर्थं “त्रैवेद्याः शुच-
योदान्ताः” गीता । त्रिगुणितो वेदः शां०त० । श्वेदतये
शतद्विहितकर्मणि च “त्रिवेदसंयोगाच्च” कात्या० श्रौ०
२५।१४।२७ । “वेदतयविहितकर्मयोगी ब्राह्मणः” कर्कः ।

त्रिवेला स्त्री तिको वेला सोमाभोऽस्याम् । त्रिवृति (तेजोहि)
राजनि० ।

त्रिशक्ति स्त्री त्रिगुणिता शक्तिः । १कालीतारात्रिपुराक्षये
तन्त्रोक्ते देवीतये “त्रिशक्तिविषये देवि ! क्रमदीक्षा
प्रतीतिता” तन्त्रसा० इच्छाज्ञानक्रियाक्षये ऐश्वरे शक्तित्रये
प्रभाभोत्साहमन्त्रजे राज्ञां शक्तित्रये । व० ब्री० ।
४विगुणात्मके प्रधाने च । [१परमेश्वरे २विजिगीषुन्त्रये च ।

त्रिशक्तिष्टुत् पुंल्लशक्तिं इच्छादिशक्तित्रयं धरति छ-क्तिप् ।
त्रिशङ्कु पुं लयः शङ्कुव इव यत्न । १माक्कारे २शक्तभे-
देदि० । ३चातकच्छगे शङ्कच० । ४स्त्वोते शङ्कभा० ।
५स्त्र्यव्यये नृपभेदे । तस्य नामनिर्दिष्टिः हरिवं० ११८०
दर्शिता यथा

“अविद्यमाने मांसे तु वशिष्ठस्य महात्मनः । सर्वका-
मदुःखान्दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मजः । तां वै क्रोधाच्च
मोहाच्च अमात्रैव क्षुधादितः । दशधर्मगतो राजा
जघान जनमेजय ! । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः आन्तः क्रुद्धो
वृभङ्गितः । त्वरमाणस्य भोरस्य लुब्धः कामी च ते दश ।
तच्च मांसं स्वयञ्चैव विश्वाभिलस्य चात्मजान् । भोजया-
भास तच्छ्रुत्वा वशिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे । क्रुद्धस्तु भगवान्
वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् । वशिष्ठ उवाच । पातयेय-
महं क्रूर ! तव शत्रुमसंगयम् । यदि ते ह्यायिभौ
शङ्कु न स्थातां वै पुनः कृतौ । पितृश्रापस्तिरेषेण गुरो-
र्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यति-
क्रमः । वैशम्पायन उवाच । एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि
दृष्ट्वा महातपाः । त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन
स मृतः” । तस्य मशरीरस्वर्गयानकथा रामा०का० ५७८०

“सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ।
प्रभिवान्नुपपश्येत् क्षुत्वा किञ्चिदयाङ्मुखः । अत्रवीत्
स महात्मानः सर्वानेव क्षताञ्जलिः । शरणं वः प्रपद्येऽहं
शरणाग्नौ शरणं गतः । प्रत्याख्यातो हि भट्टं वो
वशिष्ठेन महात्मना । यदु कामो महायज्ञं तदनुष्ठा-
तमर्हथ । शुरुपुत्रानहं सर्वान्ममकालं प्रसादये ।

शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणान् तपसि स्थितान् । ते मां
मवलः सिद्धार्थं याजयन्तु समाहिताः । मशरीरो
यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् । प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन
गतिमन्यां तपोधनाः ! । शुरुपुत्रान्ते सर्वान्नाहं
पश्यामि काञ्चन । इच्छाकूपार्तं हि सर्वेषां पुरोधाः
परमा गतिः । तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो देवतं मम” ।

“ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधमन्वितम् । ऋषि-
पुत्रशतं राम ! राजानमिदमब्रवीत् । प्रत्याख्यातोऽपि
दुष्प्रोढो ! गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य
शास्त्रान्तरमुपेयिवान् । इच्छाकूपार्तं हि सर्वेषां पुरोधाः
परमा गतिः । न चातिक्रमिष्यं शक्यं वचनं सत्य-
वादिनः । अशक्यमिति होवाच वशिष्ठो भगवान्दृष्टिः ।
तं वयं वै समाह्वयं कृतं गन्ताः कथञ्च न । वालि-
शस्त्रं नरश्रेष्ठ ! गम्यतां स्वपरं पुनः । याजने भगवान्
शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ! । अयमात्रं कथं कर्तुं तस्य
शक्यमहं वयम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपथ्याकुला-
क्षरम् । स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् । प्रत्या-
ख्यातो भगवता शुरुपुत्रैस्तथैव हि । अन्धां गतिं
गमिष्यामि स्मरति वोऽस्तु तपोधनाः ! । ऋषिपुत्रास्तु
तच्छ्रुत्वा वाक्यं मोरामिसंहितम् । शेषः परमसंक्रुद्धा-
सङ्खलत्वं गमिष्यसि । इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः
स्वं स्वमाश्रमम् । अथ राज्ञां व्यतीतायां राजा
चण्डालतां गतः । नीलवस्त्रधरो नीलः परूपो ध्वस्त-
मूर्जितः । चितामाल्याङ्गरागस्य आश्रमाभरणोऽभवत् ।
तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ।
प्रादवन् सहिता राम ! पौरा येऽस्यानुगामिनः । एको
हि राजा काकुत्स्थ ! जगाम परमात्मवान् । दत्तामानो
दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् । विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा
राजानं विफलीकृतम् । चण्डालरूपिणं राम ! मुनिः
काङ्क्षयमाणतः । काङ्क्षयात् स महातेजा वाक्यं परम-
घाम्निजः ! इदं जगद् भट्टन्ते राजानं घोरदर्शनम् ।
किमागमनकार्यन्ते राजपुत्र ! महाबल ! । अयोध्या-
धिपते ! वीर ! शपाञ्चण्डालताकृतः । अथ तद्वाक्यमा-
कर्ण्य राजा चण्डालताकृतः । अत्रवीत् प्राङ्मुखीकृत्यं
वाक्यञ्चो वाक्यकोविदम् । प्रत्याख्यातोऽपि शुरुणा
शुरुपुत्रैस्तथैव च । अनवाच्यैव तं कामं मया प्राप्तो
विपर्ययः । मशरीरो दिवं यायामिति मे सौख्यदर्शन ! ।
मया चेष्टं क्रतुशतं तथा तद्वाच्यते फलम् । अन्तं

भोक्तृपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । कच्छेद्यपि गतः
सौम्य ! अक्षधर्मेण ते शपे । यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा-
धर्मेण पालिताः । गुरवश्च महात्मानः शीलवत्तेन
तोषिताः । धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ।
परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ! । देवमेव परं
मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् । देवेनाक्रम्यते सर्वं देवं
हि परमा गतिः । तस्य मे परमार्त्तस्य प्रसादमभिका-
ङ्क्षतः । कर्त्तुमर्हसि भद्रान्ते दैवोपकृतकर्मणः । नान्यं
गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे । देवं पुरुषकारेण
निवर्त्तयितुमर्हसि" ५८ स० ।

"उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ! अत्र-
वीत् सधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालताङ्गतम् । इच्छाको !
स्वागतं वत्स ! जानामि त्वां सुधार्मिकम् । शरणं ते
प्रदास्यामि मा भेषीष्ट्यपुङ्गव ! । अहमभन्त्ये सर्वान्-
महर्षीन् पुण्यकर्मणः । यज्ञसाक्षात्करान् राजंस्ततो
यज्यसि निवर्त्तितः । गुरुशपकृतं रूपं यदिदं त्वत्ति
वर्त्तते । अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ।
हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ! । यत्स्वं कौ-
शिकभागस्य शरण्यं शरणागतः । एवमुक्त्वा महातेजाः
पुत्रान् परमधार्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान्
यज्ञसम्भारकारणात् । सर्वान् शिष्यान् च चाह्वय
वाक्यमेतदुवाच ह । सर्वान्दधीन् सवाशिष्ठानामयध्वं
ममाध्याया । सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्त्विजः सुबुद्धश्रुतान् ।
यदम्यो वचनं ब्रूयान्महाक्यबलनोदितः । तत्सर्वमखिले-
नोक्तं ममास्त्वेषमनाहतम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो
जग्मुस्तदाक्षया । आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मा-
वादिनः । ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेज-
सम् । जक्षुश्च वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मावादिनाम् । श्रुत्वा
ते वचनं सर्वे समायान्ति हिजातयः । सर्वदेशेभ्य आग-
च्छन् वर्जयित्वा महोदयम् । वाशिष्ठं यच्छतं सर्वं
क्रोधपर्याकुलाक्षरम् । यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं
मुनिपुङ्गव ! । अस्त्रियो याजको यस्य चण्डालस्य
विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ।
ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्ता चण्डालभोजनम् । कथं
स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः । एतद्वचन-
नैठुर्यमूचुः संरक्तकोचनाः । वाशिष्ठा मुनिगार्हृत् !
सर्वे सहस्रहोदयाः । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनि-
पुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनः शरीरमिदमजवीत् यहूष-

यन्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् । भस्मीभूता इरा-
जानो भविष्यन्ति न संशयः । अद्य ते काशपाशेन नीता
वैवस्वतक्षयम् । सप्त जातिशतान्येव नृत्तपा सम्भवन्तु
ते । शर्मसुनियताङ्गारा सुष्टिका नाम निर्दण्डाः ।
विक्रियाश्च विक्रपाश्च लोकाननुचरन्मयी । महोदयश्च
दुर्बुद्धिर्नामदुष्यं द्वादपयत् । दूषितः सर्वलोकेषु निषा-
दत्वं गमिष्यति । प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोश-
ताङ्गतः । दीर्घकाळं मम क्रोधान् दुर्गतिं वर्त्तयि-
ष्यति । एतायदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः । विर-
राम महातेजा अप्रिमध्ये महासुनिः" ५९ स० ।

"तपोबलहतान् ज्ञात्वा वाशिष्ठान् समहोदयान् ।
अप्रिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । अव-
भिष्टाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः । धर्मिष्ठश्च वदा-
न्यश्च मां चैव शरणं गतः । स्नेनानेन शरीरेण देव-
लोकजिगीषया । यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमि-
ष्यति । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ।
विश्वामित्रपचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः । जक्षुः समे-
ताः सहसा धर्माज्ञा धर्मसंज्ञितम् । अयं कुशिक-
दायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सम्य-
गेतत् कार्यं न संशयः । अग्निकल्पो हि भगवान्
शपं दास्यति रोषतः । तस्मात् प्रवर्त्यतां यज्ञः सश-
रीरो यथा दिवि । गच्छेद्विष्ठाकुदायादो विश्वामित्रस्य
तेजसा । ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समभितष्ठत ।
एवमुक्त्वा च कृपयः संजक्षुस्ताः क्रियास्तदा । याज-
कश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ । कृत्वजश्चातु-
पूर्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः । सक्नुः सर्वाणि कर्माणि
यथाकल्पं यथाविधि । ततः कालेन महता विश्वा-
मितो महातपाः । चकाराशङ्कनं तत् भागार्थं सर्व-
देवताः । नाभ्यागमंस्तदा तत् भागार्थं ताश्च देवताः ।
ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महासुनिः । कुव-
स्यस्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो
वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ! । एष त्वां स्वशरीरेण
नयामि स्वर्गभोजसा । उष्ट्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ
नरेश्वर ! । स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः
फलम् । राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ।
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः । दिवं
जगाम काकुत्स्थ ! सुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं
गतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः । सह सर्वैः सुरगणै-

रिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशङ्को ! गच्छ भूयस्त्वं नास्ति
स्वर्गलोकतालयः । गुरुशपथतो मूढ ! यत भूमिमवाक्-
शिराः । एवमुक्त्वा महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः ।
विक्रोशमानस्ताहीति विश्वामित्रं तपोधनम् । तच्छ्रुत्वा
वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । रोषमाह्वारयत्
तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । ऋषिमध्ये स तेजस्वी
प्रजापतिरिवापरः । खड्गं दक्षिणमार्गस्थान् सप्रर्षो-
नपरान् पुनः । नक्षत्रवंशमपरमखड्गत् क्रोधमूर्च्छितः ।
दक्षिणां दिशमाख्याय ऋषिमध्ये महाययाः । खडा
नक्षत्रवंशश्च क्रोधेन कलुषीकृतः । अन्यमिन्द्रं करि-
ष्यामि लोको या स्यादमिन्द्रकः । देवतान्यपि स क्रो-
धात् स्रष्टुं ससुपचक्रमे । ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्पि-
सङ्काः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं
वचः । अयं राजा महाभाग ! गुरुशपथकृतः ।
सगरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ! । तेषां तद्वचनं
श्रुत्वा देवानां स्निगधवः । अब्रवीत् सुमहदाक्यं
कौशिकः सर्वदेवताः । सगरीरस्य भद्रं वस्त्रिण्डोरस्य
भूपतेः । आरोह्यं प्रतिज्ञातं नादृतं कर्तुं सत्सहे ।
स्वर्गोऽस्तु सगरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि
च सर्वाणि नामकानि भुवलयुत । यावज्जीवा धरि-
त्रान्ति तिष्ठन्वेतानि सर्वशः । मत्कृतानि सुराः सर्वे
तदनुज्ञातमर्हन् । एवमुक्त्वा सुराः सर्वे प्रत्युचुर्मुनि-
पुङ्गवम् । एवं भवतु भद्रं तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ।
गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथादुर्वहः । नक्षत्राणि
स्निग्धे ! तेषु ज्योतिषु जायन्तान् । अवाकशिरास्त्रि-
शङ्कु च तिष्ठत्वमरसन्निभः । अतुयास्त्रिणि चैतानि
ज्योतीनि नृपसत्तमम् । कृतार्थं कीर्त्तमनश्च स्वर्गलोक-
गतं यथा । विश्वामित्रस्तु घम्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
ऋषिमध्ये महातैजा पाठमित्येव देवताः । ततो देवा
महात्मान ऋषयश्च तपोधनाः । जन्मर्यथागतं सर्वे
यज्ञस्थाने नरोत्तम ! । ६० स०

त्रिशङ्कोरपत्न्यम् अण् । त्रैशङ्कव हरिचन्द्रे "तस्य (त्रिशङ्कोः)
सत्वरथा नाम पत्नी कैकयवंशजा । कुमारं जनयामास
हरिचन्द्रमकलमपम् । स वै राजा हरिचन्द्रस्यैशङ्कव
इति स्मृतः" हरिवं० १६२० । (हेमच० त्रिशङ्कुगर्दे दृश्यम्

त्रिशङ्कुज पु० त्रिशङ्कोर्जायते जन-ड । हरिचन्द्रे नृपे
त्रिशङ्कुयाजिन् पु० त्रिशङ्कुं याजयति यज-णिनि ।
विश्वामित्रे हेमच० त्रिशङ्कुगर्दे दृश्यम् ।

त्रिशत न० त्रिशुणितं शतम् शा० त० । त्रिशुणिते शते ;
"चतुर्विंशतिसंयुक्तं मण्डलं त्रिशतं खटतम्" कामन्दकी ।
"नरकं त्रिशतं प्राप्य स विष्ठासुपजीवति" भा० अनु०
१०१ अ० । समा० द्वि० छीप् । शततये स्त्री ।

त्रिशरण न० त्रीणि शरणान्यस्य । बुद्धदेवे त्रिका० ।
त्रिशर्करा स्त्री त्रिशुणितं शर्करा शा० त० । मिश्रितशुङ्गे-
त्यर्थाहिभोत्या मधुरेति मधुरत्विके राजनि० ।

त्रिशला स्त्री अर्हन्मातृभेदे हेमच० ।
त्रिशाख त्रि० तिस्रः शाखा अपाणि यस्य । शिखाकाराप-
त्ययुते । "कृत्वा त्रिशाखां भ्रुकुटीं ललाटे" भा०
कर्ण० ८५ अ० । [बिल्वे राजनि० ।

त्रिशाखपत्र पु० तिस्रः शाखा अस्य तादृशं पत्रं यस्य ।
त्रिशाण त्रि० त्रयः शाखाः परिमाणमस्य तैः क्रीतं वा अण्
तस्य वा लुक् । त्रिशाणपरिमिते शतक्रीते च । पक्षे न
लुक् । त्रैशाण तत्पार्थे पक्षे यत् त्रिशाण्य तत्पार्थे एवं
दिशाणद्विशाण्य त्रैशाण्य दिशाणक्रीते तत्परिमिते त्रि०
त्रिशालक न० तिस्रः शाला यत्र वा कप् । हिरण्यना-
भाख्ये वास्तुभेदे तत्फलादिकं द्व० स० ५१ उक्तं यथा
"उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम् ।
प्राक्शालया विद्युक्तं सुलेवं दृष्टिदं वास्तु । याम्याहीनं
चुक्षी त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत् । पञ्चमपरया-
वर्जितम् सुतध्वंसवैरकरम्" ।

त्रिशिख न० तिस्रः शिखा अस्य । त्रिशूले अस्त्रभेदे शकरीटे
च हेमच० । शिशिखालययुक्ते त्रि० ।

"त्रिशिखां भ्रुकुटिश्चास्य ददृशुर्दानवा रणे" हरिवं-
२५ अ० । "त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दृश्या दशन-
च्छदम्" भा० आ० १६२० । ४रावणपत्ने राक्षसभेदे पु०

त्रिशिखिदला स्त्री तिस्रः शिखाः सन्त्यत्र इति तादृशं
दलमस्य । शालाकन्दे राजनि० ।

त्रिशिरस् पु० त्रीणि शिरांस्यस्य । १कुबेरे हेमच० । २राव-
णपुत्रभेदे श्वरसेनापतिभेदे च । त्रिशिरस्को ४ज्वरे च ।
"त्रिशिरस्को प्रसन्नोऽहं व्योत तै मञ्जराङ्गयम्" भा० १०
अ० वाणयुद्धे । अस्य अदन्तत्वमपि "सर्वे शाला अदन्ताः
स्युः" इत्युक्तेः "खरत्रिशिरदूषणसुख्यवञ्चून्" भाग० ८।
१०१० "ज्वरक्षिपादस्त्रिशिराः पङ्क्तुजो नवलोचनः"
हरिवं० १८१ अ० । त्रयो वेदाः शिरासीव यस्य ।
५ज्वरे रणे पु० । "सर्वज्वरक्षस्य रथक्षिपकक्षिपकक्षिरा-
क्षिशिराश्च त्रिणाभिः" भा० आ० १८८ अ० । नील-

कण्डलु “इहिराचतुरश्रिनाभिः” इति पठित्वा
“चतुरश्रः काशाहरेवरेष्वाक्षसंख्याचत्वारोऽन्वा
श्रुति” व्याचक्षौ । “अतोऽहं त्रिचिरं चतुष्किञ्चात्
कतत्वरः” कामन्दकी । त्रिगोर्षादयोऽप्यत्र । तत्र
त्रिगुणे न० हेमच० ।

त्रिशुच् प० तिस्रः शुचो दीप्रवः शोका वाऽस्य । स्वर्गान्तरिण-
प्रचिनीष्यदीप्रतययुते चर्मे । “धर्मस्त्रिशुक् विराजति वि-
राजा” यजु० ३८।२७ । “ताः शुचश्च ततैव १८ मन्त्रे उक्ता
यथा” या ते चर्मे ! दिवा शुभ्या गायतत्रां चविधीने । सा
त आष्यायतां निष्प्रायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते चर्मा-
न्तरिणे तस्याः त्रिदृश्यान्तीमे सा त आष्यायतामिन्द्रादि
या ते चर्मे प्रचिष्यां तस्या जगतां सदस्या । सा त आ-
ष्यायताम्” इत्यादि । २ आध्यात्मिकादिशोकतययुक्ते च ।

त्रिशूल न० तीक्ष्ण शूलानीव अपाणि यस्य । स्वनामख्याते
अक्षभेदे हेमच० । “त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते ब्रुह्मं चक्रं
क्रमादधः” दुर्गाध्यानम् “त्रिशूलमहंकरं व्याघ्रकृतिं
वहानम्” शिवध्यानम् ।

त्रिशूलखात न० त्रिशूलेन खातम् । तीक्ष्णभेदे “त्रिशूलखातं
ततैव तीक्ष्णमावाह्य भारत ! । तत्राभिषेकं कुर्वीत पि-
तृदेवाश्च ने रतः । गाणपत्यञ्च उभते देहं त्यक्त्वा न सं-
शयः” भा० भ० ८४ अ० ।

त्रिशूलमुद्रा स्त्री त्रिशूलमाकारत्वेनास्त्रस्याः कर्म० । मुद्राभेदे
“अङ्गुलेन कनिष्ठान्तु वज्रा गिटाङ्गुलीतयम् । प्रसारये-
न्निगूणाख्या मुद्रैषा परिकीर्तिता” तन्त्रः । तन्त्रवर्णनसूक्तम्
त्रिशूलिन् प० त्रिशूलनसूत्रस्य इति । शिवे “तृणोऽभेद्यस्त्रि-
शूली च हृषिकेशोर्भङ्गावतः” स्कन्दपु० शिवस्तवः । २३-
नायां स्त्री डीप् । “त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुर-
घातिनीम्” हरिवं० १६६ अ० ।

त्रिशूङ्ग प० त्रीणि शृङ्गाण्यस्य । त्रिशूटपर्वते शङ्करात् ।
“त्रिशूङ्गः पर्वतश्चैव कुमारी च हरिहरा” हरिवं० २१७
अ० । २ त्रिकोणे । “कुरङ्गेषु हीनस्त्रिशूङ्गस्तदनः” वा-
रचरुचयः । [मत्स्ये शङ्कार्यकल्पतरुः ।

त्रिशृङ्गिन् प० त्रीणि शृङ्गाणि सन्त्यस्य इति । रोहित-
त्रिशोक प० त्रयः आध्यात्मिका इत्यः शोका अस्य । १ जी
२ कल्पपत्रे कविभेदे च । “अनु त्रिशोकः शतमावह-
यु नृ० क० १।२८।२ । त्रिशोको नाभर्षिः” भा० । “वा-
भिस्त्रिशोक उचिष्या” क० १।११२।१२ “कल्पपत्रस्त्रिशोक
कविः” भा० ।

त्रिषंयुक्त त्रि० त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं वेति चन्द्रशीति
चातुहस्तौ “पूर्वपदात्” पा० वा वेदे पत्वम् । त्रिभिर्हविर्भिः
संयुक्ते इतिभेदे । “द्विष्टावैष्णवं चरुं” वैष्णवं त्रि-
पालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन त्रिषंयुक्तेन यजते”
यत० ब्रा० ५।२।५।१ । “त्रिषंयुक्तेषु” कात्या० श्रौ० १५।
२।११ । “त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं कर्म त्रिषंयुक्तम्” संप०
व्याख्या । २ त्रिभिः संयुतनाम्ने त्रि० । “दक्षिणेऽग्नौ
पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः” यत० ब्रा० १२।८।
२२।२२ । लोके तु न पत्वम् ।

त्रिषंवत्सर न० त्रयः संवत्सराः साधनकाला अप्यत्र वेदे वा
पत्वम् । त्रिषंवसाध्ये सप्तभेदे । “त्रिषंवत्सरं षट्पदी-
कम्” कात्या० श्रौ० ३५।५।२।२ “त्रिषंवत्सरं सप्तं तत्र
षट्पदीकं भवति” सं० व्या० त्रिगुणितः संवत्सरः । २ त्रिषवे
च । “महातापचितं त्रिषंवत्सरोपसक्तम्” कात्या० श्रौ०
२५।५।६ । “तयः संवत्सरा उपसदो यतः” कर्कः । लोके
तु न पत्वम् । ३ त्रिषंवसाध्ये वस्तुनि त्रि० ।

त्रिषन्धि त्रि० त्रयः सन्धयोऽस्य वेदे वा पत्वम् । त्रिषन्धियुक्ते
“चातुर्मास्यानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तमानि तस्मादिमानि
पुरुषय्याङ्गानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तमानि” यत० ब्रा० १।५।
२।७ । “तयः सन्धयोऽन्तराजकालाचत्वारचत्वारो नामा
येषां तानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तमानि सुभाषीरीयवेन्द्रेय
योः फाल्गुनस्य शुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा पौर्वाष-
व्ये” शाव्यवर्जितासुधानात् द्वाभ्यां पर्वभ्यां सप्तमानि सं-
स्तिटानि पादतमादधस्तनोपरितनसन्धोरुभयोः प्रत्याश-
यत्वाद्विसप्तमासत्वम्” भा० । [पाठान्तरम् ।

त्रि(र)षम त्रि० सुखे निघण्टुः मायुप्रेत्यत्र तथा, हृषमेति च
त्रिषवण न० स्रयते सोमोऽत्र सु-आधारे ऋत् “पूर्वपदात्” पा०
वा पत्वम् । त्रिकावे प्रातर्भध्याह्नसायाह्नरूपे कावे “उपसृ-
शंस्त्रिषवणं पितृन् देवांश्च तर्पयेत् । दानस्त्रिषवणस्याथी
निहस्तश्च प्रतिग्रहात्” “कृत्यात् त्रिषवणस्याथी कर्णं
चान्द्रायणं तथा” याज्ञ० । पत्वाभावे लोके च त्रिषवनमप्यत्र
त्रिषष्टि स्त्री बहुल्येऽपि एकवत्तृप्रधिका षटिः शा० त० । इतृ-
प्रधिकाषटिषंख्यायां २ तत्संख्येये च । “चतुःषट्पिषटिषी
वर्षाः सन्धयतो मताः” शिवा । पक्षे तय आदेशे तयः षटि-
रप्यत्र । तयश्च षटिश्च इति विषष्टेऽपि तदर्थे । “संख्याः”
पा० त० पक्षे पूर्वपदप्रकृतिसर इति भेदः । इयांस्तु
भेदः तय आदेशे अनोदात्तः । त्रिषष्टा युतं यतादि
च । त्रिषष्ट त्रिषष्टियुतयतादौ त्रि० ततः पूरये तमप् ।

त्रिषट्तिम त्रयःषट्तिम तत्संख्यापूरणे त्रि० । स्त्रियां
ऊीप् । पूरणे ङट् । त्रिषट् त्रयःषट् त्रिषट् पूरणे
त्रि० । स्त्रियां ऊीप् ।

त्रिषु(सु)पर्ण ५० त्रयः सुपर्णाक्षत्राचक्षय्या यत् । १बहु-
चवेदभागभेदे त्रिसौपर्णशब्दे दृश्यं २तद्व्रते च तद्यो-
गात् ३तद्व्रतधारिणि पुरुषे “त्रिषाचिकेदः पञ्चा-
ग्निस्त्रिषु(सु)पर्णः षड्भिवित्” मनुः । वा कप् ।
तत्रार्थे “वेदार्थवित् ऋषेणामा त्रिषुषुस्त्रिषुपर्णकः” याज्ञ० ।

त्रिष्टुभ् स्त्री त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते स्तुम्-किप् पत्वम् ।
एकादशाक्षरपादको वर्णदत्ते छन्दोभेदे “गायत्र्या षिण्गत्-
दुप् च दृहती षड्भक्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चैव”
ह० र० । प्रस्तावे तस्याः २०४८ भेदाः । “एकादशाक्षरा
वै त्रिष्टुप् गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुप्” गत० ब्रा० १।१।५।५। “तथैव
माध्यन्दिनं सवनमतन्वत” इत्युपक्रमे “एकादशाक्षरा
त्रिष्टुभ् तस्मादाहुस्त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति”
मत० ब्रा० ४।१।२।८ । २तच्छन्दोऽभिमानिदेवतायाश्च ।
“इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्” यजु० ६।३० ।
“इन्द्रो देवः एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्
छन्दोऽभिमानिभीं देवतामुदजयत्” वेदटीपः । प्रसङ्गात्
छन्दोऽभिमानिदेवताः सर्वाण्युक्तमणिकायां ४ अ० उक्ताः
प्रदर्शयन्ते । “अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्नि-
रुषिहः सविताऽसुष्टुभः सोमोऽहत्या दृहस्यतिः, षड्-
भक्तिर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्याविश्वे देवा विराजो
निजः, सराजो परुणोऽतिष्छन्दसः प्रजापतिर्विष्छन्दसो
वायुर्हि पदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा
ऋचः आग्नेयः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि
सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वा-
हाकरस्याग्निरवष्टकारस्य विश्वे देवाः । कर्मरश्मे
श्चिन्ताणां देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां
ततो हविर्ह्वयते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य
हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः
सोऽसृष्टिन् लोके देवैरपीकते । तस्माच्च देवता वेद्या
मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवताज्ञानामन्त्रार्थम-
धिगच्छति” । शब्दब्रह्मात्मनः मांसात् तस्या उत्पत्तिः
भाग० २।१२।२६ श्लो० उक्ता यथा “तस्योष्णिमासील्लोमभ्यो
गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुर्मांसात् क्षुतोऽसुष्टुज-
त्वस्युः प्रजापतेः । मज्जातः षड्भक्तिरत्यक्षा दृहती
प्राणसोऽभवत्” ।

त्रिष्टोम ५० त्रयः सोमा यत्र पत्वम् । क्षत्रप्रतियक्षस्य उ-
भयतः कर्त्तव्ये यज्ञभेदे । “क्षत्रप्रतिः” कात्या० श्रौ० १।५।६।
२४ सू० “तसुभयतः एको त्रिष्टोमश्चोतिष्टोमौ” २५ सू० ।
“एको तं क्षत्रप्रतियक्षस्य त्रिष्टोमश्चोतिष्टोमौ कुर्वन्ति”
सं० व्या० ।

त्रिष्टु ५० त्रिषु चक्रेषु तिष्ठति स्या-क व्याख्यान्वेत्यादिना
पत्वम् । चक्रत्वयस्थिते रथे । “त्रिष्टु” वां सूरे दुहितार-
हृष्टम्” ऋ० १।१४।५ । “त्रिष्टु” चक्रत्वयेऽवस्थितं
रथम्” भा० ।

त्रिष्ठिन् त्रि० त्रिषु विद्यादानयज्ञेषु तिष्ठति स्या-वा० इति
सुषामः० पत्वम् । विद्यादिशीलयुक्ते । “उत्तू नमि कूने-
भ्यस्त्रिष्ठिन्” यजु० २।१।४० । “त्रिषु विद्यादिषु स्थितं
शीलवन्तम्” वेदटी० ।

त्रिस् अव्य० त्रि+यारे कृच् । त्रिचारे “येन त्रिःसप्तकृत्यो नृपव-
हलपुमानां सप्तैष्कपङ्केति” प्रबोधच० । “अनेन विधिना
त्र्यङ्गं त्रिरवदस्य हि निर्वपेत्” मनुः । “त्रिजपेद्वधमर्चयन्”
ऋतिः ।

त्रिसन्धि स्त्री त्रयः सन्धयोऽन्तरकाळा विकासोऽस्याः ।
(फागनिया) १पुष्पभेदे राजनि० । सा त्रिविधा मिता-
ऽमिता रक्ता च । समार्द्धि० । २पूर्वापरमध्यसन्धौ न० ।

त्रिसन्ध्र न० समाहारर्द्धि० । प्राज्ञपराह्णमध्याह्नकृते स-
न्ध्रात्यये “सात्रिध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्रं कुरुनन्दन !”
भा० व० ८२ अ० । “करैस्त्रिसन्ध्रं त्रिदशैर्दिशे नमः”
साधः । “त्रिसन्ध्रव्यापिनी या त सैव पूज्या सटा
तिथिः । न तत्र युग्मादरण्यमन्यत् हरिवाचरात्” ति० त०
चराशरः । कुचुमे (फागनिया) राजनि० ।

त्रिसन्ध्रकुसुमा स्त्री त्रिसन्ध्रं कुचुमं यस्याः । त्रिसन्धि-
त्रिसप्तति स्त्री एकप० त्रिधिका सप्ततिः शा० त० त्रयस्य सप्ततिश्च
द्वयसंवा । १त्रिधिसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्येये च पञ्चे वा
त्रयस्यादेशे त्रयःसप्तति तन्त्वार्थे । तत्र त० पूर्वप्रकृतिस्ररः
त्रय आदेशे चलोदात्त इति भेदः । ततः पूरणे तमप् ।
त्रिसप्ततितम त्रयःसप्ततितम तत्पूरणे त्रि० स्त्रियां ऊीप् ।
पूरणे ङट् । त्रिसप्तत तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ऊीप् ।
“भीमसेनं त्रिसप्तत्वा नकुलं सप्तभिः शरैः” भा० ग० २३ अ० ।
त्रिसप्तत्वा युतं यतादि ङ । त्रिसप्तत तद्युते यतादौ त्रि० ।

त्रिसप्तन् त्रि० व० व० त्रिगुणिताः सप्त । १एकविंशतिसंख्यायाम्
२तत्संख्येये च । “विह्वा चैनं त्रिसप्तभिः भा० ग० १।२५ अ० ।
“त्रिसप्तकत्वः प्रविधीं योजिगाव षट्गूचमः” हरिव० २०४ अ० ।

त्रिसम न० त्रयः समा यत् । समहरीतकीनागरगुडरूपे
पदार्थे राजनि० । समा० हि० । २३०० त्रये न० ।

त्रिसर ५० त्रसर+प्रथो० । त्रसरे हेमच० ।

त्रिसरक न० त्रिवारं सरकम्, त्रयाणां सरकाणां शोधुपा-
नानां समाहारः पात्वा० न डीप् वा । त्रिवारे मधुपाने
“प्रातिभं त्रिसरकेण गतानाम्” भाषः ।

त्रिसर्ग ५० त्रयाणां सत्वरजस्तमसां सर्गः । सत्वरजस्तमसां
सर्गे । “यत् त्रिसर्गे ऋषा” भा० १।१।१ ।

त्रिसामन् ५० त्रीणि सामानि स्तुतिषाधनानि यस्य ।
परमेश्वरे । “त्रिसामा सामनः साम त्रिवर्णो मेधजं
भिषक्” श्विषु सं० । “त्रीणि वेदव्रतसामाख्यानि तै-
स्त्रिसामभिः स्तुतस्त्रिसामा” भा० वेदव्रतसामानि च ।
“अधिपताइ मित ! पताइ सुरपताइ” इत्येवमादीनि
त्रीणि सामानि । २२०० त्रिः शरन्त्यां नद्याम् स्त्री टाप्
शब्दार्थेचि० । “अधिकृत्या त्रिसामा कौशिकी इत्यादि”
भाग० ५।१।१८।१८ । भारतवर्षमहानद्युक्तौ ।

त्रिसाहस्र त्रि० त्रीणि सहस्राणि परिमाणस्य अथ
उत्तरपदद्वयः । त्रिभिः सहस्रैः परिमिते । त्रियां
डीप् । “त्रिसाहस्रसूक्तमा” कात्या० श्रौ० १।७।७२१ ।
“उत्तमा चरितः त्रिसाहस्री कोकमृण्णानां भवति” कर्कः ।

त्रिसिता स्त्री त्रिशुषिता शिता या० त० । त्रिशर्कराशब्दार्थे
राजनि० । [शितया लट्छेत्ते अमरः ।

त्रिसीत्य न० त्रिवारं सीतया समितम् यत् । त्रिःकृतः

त्रिसुगन्धि न० त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः । “त्यगे-
कापत्रकेस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्” इत्युक्ते तुल्य-
भागे एकादित्रिके राजनि० । “पिबेद्रुवं पुष्पककोद्धवं
वा शितामधूकतिसुगन्धियुक्तम्” सुसुतः ।

त्रिसुवर्चक ५० आक्षिप्तस्य च्यवनरूपे यज्ञौ “अग्निराक्षिरस-
चैव चप्रवनस्त्रिसुवर्चकः” भा० व० २।१८ अ० ।

त्रिसौपर्ण न० त्रिः सुपर्णेन अग्निषा कृतमण् डसौ त्रिशब्दस्य
सुजर्घता उत्तरपदद्वयः । सुपर्णर्षिणा चरिते व्रतभेदे ।

“सुपर्णे नाम तन्वयिः प्राप्तवान् पुष्पकोत्तमात् ।

तपसा वै सुतप्तेन दक्षेन निवमेन च । त्रिः परि-

क्रान्तवानेतत् सुपर्णे धर्मसुतमम् । यज्ञात्तस्माद्भूतं

ह्येतत् त्रिसौपर्णमिहोच्यते । अग्न्येदपाठपठितं

व्रतमेतज्ज्ञि दुश्चरम् । सुपर्णाश्चाप्यधगतो धर्म एव

सनातनः । वायुना विपदां श्रेष्ठः कथितो जलदायुषा ।

वायोः सकाशात् प्राप्तव्यं अग्निभिर्विजहायिभिः । ततो

महोदधिचैव प्राप्तवान् धर्मसुतमम् । अग्न्येदं ततो
भूयो नाद्रायणसमाहितः” भा० या० १५० अ० ।

सुपर्णा एव अग्न्ये अथ त्रयः सौपर्णा यत् ।

अग्न्येदे १० । १।१४ । १ । ४।५ । मन्वतिके । ते च

मन्वाः “चतुष्कपदां युवतिः सुपर्णा इतप्रतीका

ययुर्गानि वक्ते । तस्यां सुपर्णा इमण्या निभेदतयत्

देवा दधिरे भागधेयम्” । २ “एकः सुपर्णः स सहस्र-

माविनेय स इदं विभं भुवनं विचरे । तं पाकेन मनसा

पश्यन्मनितस्तं माता ह्नि स उ रेह्नि मातरम्” । ४ “सुपर्णे

विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन् वक्ष्म कल्पयन्ति ।

अन्दांश्च च दधतो अक्षरेण पश्यान् सोमस्य भिभते

हादय” । ५ सुपर्णपदवर्धिते मन्वे विदितं अथ उत्तर-

पदद्वयः । परमेश्वरनामभेदे “त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म

यजुषां शतसंख्यम्” भा० या० २८६ अ० । “त्रिसौपर्णे विदितं

नाम त्रिसौपर्णमिति तदर्थः” श्रीधरः । त्रिसौपर्णेति

पाठः विधिकरप्रमादात् ।

त्रिस्तम्ब न० त्रयः स्तम्बा इवावयवा अथ । ज्योतिःशस्त्रे

ह० स० १ अ० तस्य स्तम्बत्रिस्तम्बं यथा

“ज्योतिःशस्त्रमनेकभेदविषयं स्तम्बत्रययाधितम् तत्-

कार्त्तस्त्रोपनयस्य नाम सुनिभिः सहोर्व्यते संहिता ।

स्तम्बेऽस्मिन् गच्छितेन या यज्ञगतिस्तन्माभिधानस्तस्यौ

होराऽग्न्योऽङ्गाविनिश्चयश्च कथितः स्तम्बकृतीयोऽपरः” ।

तेन तन्महोराग्निर्यथास्थास्यस्य त्रयः स्तम्बाः ।

त्रिस्तन न० त्रयःस्तना दोह्यायत् । तद्वशाच्चे यज्ञे

प्रथमायास्तपश्चिदोह्यास्तनरूपे । व्रतभेदे “त्रिस्तनं

प्रथमायां दोहयति” कात्या० श्रौ० ८।२।१ त्रयःस्तना

अस्या डीप् । सनत्रययुक्ते २राक्षसीभेदे स्त्री “त्रिस्तनी-

भेकपादाश्च त्रिजटामेककोचनाम्” भा० व० २७६ अ० ।

त्रिस्तावा स्त्री त्रिशुषिता तावती वेदिः । “ह्रिस्तावा

त्रिस्तावा वेदिः” पा० अथ समा० टिसोपः

समासस्य निपात्यते । प्रकृतौ यावती वेदिः ततस्त्रिशुष्ये-

ऽश्वमेधाद्यङ्गे वेदिभेदे । वेदिभिन्ने तु त्रिस्तावती रज्जुः”

इत्येव सि० कौ० ।

त्रिस्थली स्त्री त्रयाणां नयाकाशीप्रयागरूपस्थलानां समा-

हारहि० । काशीगयाप्रयागरूपस्थलत्रिके । तदधिकृत्यैव

त्रिस्थलीसंज्ञनामा यज्यः अन्नमभ्युज्जतः ।

त्रिस्थान त्रि० त्रीणि स्थानान्यथ । स्थानमर्थपाताशब्दे

परमेश्वरे २जापदाद्यवस्थात्रयवाचिणि जीवे च ।

त्रिस्रोतस् स्त्री लिपु ओकेषु कोतो यस्याः । गङ्गायाम्
“त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्यौ” कुसुमा । “कृताभिषेकै-
र्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्रभिः” रघुः ।

त्रिस्रोतसो स्त्री लीणि स्त्रीतांश्च सन्वय्याम् अच् गौरा-
ङ्गाप् । श्रोतस्त्रययुक्ते नदीभेदे “तथा समुद्राश्चत्वारः ।
नदी भागीरथी च सा” इत्युपक्रमे “सप्तली गोमती
चैव सन्ध्या त्रिस्रोतसो तथा” भा० स० ६७० । वक्ष्य-
सभास्यतीर्थभूतनद्यादिकथने ।

त्रिसृष्टा स्त्री लीणि चान्द्रदिनानि एकस्मिन् सावने
दिने सृष्टति सृष्ट-क । एकादशीभेदे “यदा
पूर्वदिने दशमी परदिने चेकादशी सत्या ततो द्वादशी
रात्रियेषे त्रयोदशी सा चैकादशी त्रिसृष्टा” रघु-
“एकादशी द्वादशी च रात्रियेषे त्रयोदशी । तत्र
कृतयतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारयेत्” एका० तं ६८
वचनम् । “एकादशी द्वादशी च रात्रियेषे त्रयोदशी ।
त्रिसृष्टा नाम सा त्रयोदश्यां व्यपोहति” संयत्त-
वचनम् । अष्टम महाद्वादशीषु वासरतयस्त्रिभ्यां
द्वादश्याश्च द्वादशीष्वेष्टे इत्यम् ।

त्रिज्ञान न० त्रिषु कावेषु ज्ञानमत्र । त्रिकावज्ञानाङ्गे
व्रतभेदे । तत्र वानप्रस्थाङ्गं प्रायश्चित्ताङ्गञ्च । तत्राद्यां
कामन्दकीनोतिशास्त्रे उक्तं यथा “वनवासः पयो-
मन्वनीवारपञ्चव्रतता । प्रतियहनिवृत्तिश्च त्रिज्ञानं
व्रतचारिता । देवातिथीनां पूजा च धर्मोऽयं वन-
वासिनः” द्वितीयन्तु त्रिवर्षव्रतदे दर्शितम् । [चेत्तु अमरः

त्रिहस्त्य न० त्रिः हस्तेन कृत् चेत्तम् । त्रिवारं हस्तेन कृत्
त्रिहायस्य त्रि० त्रयो हायना त्रयोऽस्य सत्वम् । त्रिवर्षे
नदादौ “अथ संस्कारस्य कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायसान्”
भा० व० २११ अ० । स्त्रियान्तु ङीप् । “त्रिहायशी
त्रिवर्षी नोः” अमरः । “वत्सतयश्च त्रिहायणोऽपीताः
पञ्चवर्षा राजीवपृष्ठयो नवमीनपृष्ठयोऽरुणाः पितृङ्गः
सारङ्गः” कात्या० श्रौ० २२।८।१२।२।३।४।५।६।७।८।९।
“कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरे द्रौप-
दी आद्या तेन कृष्णा त्रिहायशी” जम्बवणम् ।

व्रीडु त्रि० त्रय इषवः परिमाणस्य कन् तस्य लुक् । १।२।३।४।
मिते स्थाने । त्रयः इषवो वत्त कप् । २।३।४।५।६।७।८।९।
वसुभि न० । “त्रीषुर्धुर्धृदिष्या” कात्या० श्रौ० २५।४।
३।४।५। त्रिहविष्माद्यानिचौ त्रिभिरिषुभिर्हविषेर्धुर्धृदि-
विषेर्धुर्धृदि” व० व्याख्या ।

व्रीष्टक ५० त्रिस्तः कृणादिकृपा इष्टका यस्य । अग्नि-
भेदे “व एष त्रीष्टको अग्निः । कृणाका यजुरेका शानैका
तद्यां कां चानचोपदधाति इक्ष्ण एव तस्या आद्यतन-
मथ यां यजुषा पुष्य एव तस्या आद्यतनमथ यां शान्ना
पुष्करपर्णमेव तस्या आद्यतनमेवं त्रीष्टकम्” शत० ब्रा०
१०।५।२।२१ ।

तुट छेदने वा दिवा० पक्षे तदा० कु० पर० अक्ष० सेट् । लुक्छति
लुटति अलु(लो)टीत् । तलोट । छेदनात् अत्रयवद्विधा-
भाव नातम् “यावन्ने दत्ता न लुक्छति” हितो० “लुटितं
पयोधरतटे हारं पुनर्योजय” बा० द० । “लुटितं एव
सुक्तामणिसरः” उत्तर० ।

वि+विह्वलीकरणे सक० । “कष्टकैरेना विह्वजेयुः” कात्या०
श्रौ० २१।१।२२ । “विह्वजेयुः विह्वजेयुः” व० व्याख्या ।

तुट छेदने चुरा० आ० सक० सेट् । त्रोटयते अलुलुटत ।

तुटि(टी) स्त्री कृटा० लुट-इन् वा ङीप् ।
१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।
२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।
४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।
६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।
८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।
१०१।१०२।१०३।१०४।१०५।१०६।१०७।१०८।१०९।११०।१११।११२।११३।११४।११५।११६।११७।११८।११९।१२०।
१२१।१२२।१२३।१२४।१२५।१२६।१२७।१२८।१२९।१३०।१३१।१३२।१३३।१३४।१३५।१३६।१३७।१३८।१३९।१४०।
१४१।१४२।१४३।१४४।१४५।१४६।१४७।१४८।१४९।१५०।१५१।१५२।१५३।१५४।१५५।१५६।१५७।१५८।१५९।१६०।
१६१।१६२।१६३।१६४।१६५।१६६।१६७।१६८।१६९।१७०।१७१।१७२।१७३।१७४।१७५।१७६।१७७।१७८।१७९।१८०।
१८१।१८२।१८३।१८४।१८५।१८६।१८७।१८८।१८९।१९०।१९१।१९२।१९३।१९४।१९५।१९६।१९७।१९८।१९९।२००।
२०१।२०२।२०३।२०४।२०५।२०६।२०७।२०८।२०९।२१०।२११।२१२।२१३।२१४।२१५।२१६।२१७।२१८।२१९।२२०।
२२१।२२२।२२३।२२४।२२५।२२६।२२७।२२८।२२९।२३०।२३१।२३२।२३३।२३४।२३५।२३६।२३७।२३८।२३९।२४०।
२४१।२४२।२४३।२४४।२४५।२४६।२४७।२४८।२४९।२५०।२५१।२५२।२५३।२५४।२५५।२५६।२५७।२५८।२५९।२६०।
२६१।२६२।२६३।२६४।२६५।२६६।२६७।२६८।२६९।२७०।२७१।२७२।२७३।२७४।२७५।२७६।२७७।२७८।२७९।२८०।
२८१।२८२।२८३।२८४।२८५।२८६।२८७।२८८।२८९।२९०।२९१।२९२।२९३।२९४।२९५।२९६।२९७।२९८।२९९।३००।
३०१।३०२।३०३।३०४।३०५।३०६।३०७।३०८।३०९।३१०।३११।३१२।३१३।३१४।३१५।३१६।३१७।३१८।३१९।३२०।
३२१।३२२।३२३।३२४।३२५।३२६।३२७।३२८।३२९।३३०।३३१।३३२।३३३।३३४।३३५।३३६।३३७।३३८।३३९।३४०।
३४१।३४२।३४३।३४४।३४५।३४६।३४७।३४८।३४९।३५०।३५१।३५२।३५३।३५४।३५५।३५६।३५७।३५८।३५९।३६०।
३६१।३६२।३६३।३६४।३६५।३६६।३६७।३६८।३६९।३७०।३७१।३७२।३७३।३७४।३७५।३७६।३७७।३७८।३७९।३८०।
३८१।३८२।३८३।३८४।३८५।३८६।३८७।३८८।३८९।३९०।३९१।३९२।३९३।३९४।३९५।३९६।३९७।३९८।३९९।४००।
४०१।४०२।४०३।४०४।४०५।४०६।४०७।४०८।४०९।४१०।४११।४१२।४१३।४१४।४१५।४१६।४१७।४१८।४१९।४२०।
४२१।४२२।४२३।४२४।४२५।४२६।४२७।४२८।४२९।४३०।४३१।४३२।४३३।४३४।४३५।४३६।४३७।४३८।४३९।४४०।
४४१।४४२।४४३।४४४।४४५।४४६।४४७।४४८।४४९।४५०।४५१।४५२।४५३।४५४।४५५।४५६।४५७।४५८।४५९।४६०।
४६१।४६२।४६३।४६४।४६५।४६६।४६७।४६८।४६९।४७०।४७१।४७२।४७३।४७४।४७५।४७६।४७७।४७८।४७९।४८०।
४८१।४८२।४८३।४८४।४८५।४८६।४८७।४८८।४८९।४९०।४९१।४९२।४९३।४९४।४९५।४९६।४९७।४९८।४९९।५००।
५०१।५०२।५०३।५०४।५०५।५०६।५०७।५०८।५०९।५१०।५११।५१२।५१३।५१४।५१५।५१६।५१७।५१८।५१९।५२०।
५२१।५२२।५२३।५२४।५२५।५२६।५२७।५२८।५२९।५३०।५३१।५३२।५३३।५३४।५३५।५३६।५३७।५३८।५३९।५४०।
५४१।५४२।५४३।५४४।५४५।५४६।५४७।५४८।५४९।५५०।५५१।५५२।५५३।५५४।५५५।५५६।५५७।५५८।५५९।५६०।
५६१।५६२।५६३।५६४।५६५।५६६।५६७।५६८।५६९।५७०।५७१।५७२।५७३।५७४।५७५।५७६।५७७।५७८।५७९।५८०।
५८१।५८२।५८३।५८४।५८५।५८६।५८७।५८८।५८९।५९०।५९१।५९२।५९३।५९४।५९५।५९६।५९७।५९८।५९९।६००।
६०१।६०२।६०३।६०४।६०५।६०६।६०७।६०८।६०९।६१०।६११।६१२।६१३।६१४।६१५।६१६।६१७।६१८।६१९।६२०।
६२१।६२२।६२३।६२४।६२५।६२६।६२७।६२८।६२९।६३०।६३१।६३२।६३३।६३४।६३५।६३६।६३७।६३८।६३९।६४०।
६४१।६४२।६४३।६४४।६४५।६४६।६४७।६४८।६४९।६५०।६५१।६५२।६५३।६५४।६५५।६५६।६५७।६५८।६५९।६६०।
६६१।६६२।६६३।६६४।६६५।६६६।६६७।६६८।६६९।६७०।६७१।६७२।६७३।६७४।६७५।६७६।६७७।६७८।६७९।६८०।
६८१।६८२।६८३।६८४।६८५।६८६।६८७।६८८।६८९।६९०।६९१।६९२।६९३।६९४।६९५।६९६।६९७।६९८।६९९।७००।
७०१।७०२।७०३।७०४।७०५।७०६।७०७।७०८।७०९।७१०।७११।७१२।७१३।७१४।७१५।७१६।७१७।७१८।७१९।७२०।
७२१।७२२।७२३।७२४।७२५।७२६।७२७।७२८।७२९।७३०।७३१।७३२।७३३।७३४।७३५।७३६।७३७।७३८।७३९।७४०।
७४१।७४२।७४३।७४४।७४५।७४६।७४७।७४८।७४९।७५०।७५१।७५२।७५३।७५४।७५५।७५६।७५७।७५८।७५९।७६०।
७६१।७६२।७६३।७६४।७६५।७६६।७६७।७६८।७६९।७७०।७७१।७७२।७७३।७७४।७७५।७७६।७७७।७७८।७७९।७८०।
७८१।७८२।७८३।७८४।७८५।७८६।७८७।७८८।७८९।७९०।७९१।७९२।७९३।७९४।७९५।७९६।७९७।७९८।७९९।८००।
८०१।८०२।८०३।८०४।८०५।८०६।८०७।८०८।८०९।८१०।८११।८१२।८१३।८१४।८१५।८१६।८१७।८१८।८१९।८२०।
८२१।८२२।८२३।८२४।८२५।८२६।८२७।८२८।८२९।८३०।८३१।८३२।८३३।८३४।८३५।८३६।८३७।८३८।८३९।८४०।
८४१।८४२।८४३।८४४।८४५।८४६।८४७।८४८।८४९।८५०।८५१।८५२।८५३।८५४।८५५।८५६।८५७।८५८।८५९।८६०।
८६१।८६२।८६३।८६४।८६५।८६६।८६७।८६८।८६९।८७०।८७१।८७२।८७३।८७४।८७५।८७६।८७७।८७८।८७९।८८०।
८८१।८८२।८८३।८८४।८८५।८८६।८८७।८८८।८८९।८९०।८९१।८९२।८९३।८९४।८९५।८९६।८९७।८९८।८९९।९००।
९०१।९०२।९०३।९०४।९०५।९०६।९०७।९०८।९०९।९१०।९११।९१२।९१३।९१४।९१५।९१६।९१७।९१८।९१९।९२०।
९२१।९२२।९२३।९२४।९२५।९२६।९२७।९२८।९२९।९३०।९३१।९३२।९३३।९३४।९३५।९३६।९३७।९३८।९३९।९४०।
९४१।९४२।९४३।९४४।९४५।९४६।९४७।९४८।९४९।९५०।९५१।९५२।९५३।९५४।९५५।९५६।९५७।९५८।९५९।९६०।
९६१।९६२।९६३।९६४।९६५।९६६।९६७।९६८।९६९।९७०।९७१।९७२।९७३।९७४।९७५।९७६।९७७।९७८।९७९।९८०।
९८१।९८२।९८३।९८४।९८५।९८६।९८७।९८८।९८९।९९०।९९१।९९२।९९३।९९४।९९५।९९६।९९७।९९८।९९९।१०००।

वुटिबीज ५० लुटिरसं बीजमस्य । कपो मूत्रभेदे मूत्रना०

तुटिग्रस् सव्यं तुटि+ग्रीष्मार्धे सव् । तुटिस्तुटिरित्वा-
द्यर्थे । “तुटिग्रोसव्यस्यापि गत्यन्ते काचनिचयः” भा०
उ० ११८ अ० ।

तुन्प(म्प) वधे आ० पर० सक० सेट् । तुम्पति कलुम्प्योत् ।
नोपधत्वे क्तिप् तुप् तुप् नोपधत्वे तुन् तुम्पो इति
भेदः ।

तुन्फ(म्फ) वधे आ० पर० सक० सेट् । तुम्फति कलु-
म्प्योत् । नोपधत्वे क्तिप् तुप् तुप् नोपधत्वे तुन्
तुम्फो इति भेदः । [(फी) त् । तलोप (फ)

तुप(फ) वधे आ० पर० सक० सेट् । तोप(फ)ति कलोपो-
त्रेता स्त्री त्रित्वमिता प्रथो० । दक्षिणाम्निगार्हपत्याहवनीया-

त्यक्ते सप्तदिने ऽश्विनितरे, सत्ययुगानन्तरवर्तिनि युग-
भेदे, द्यूतक्रीडासाधनस्यास्य यस्मिन् पात्रे तस्योऽङ्का-
स्तस्य पात्रस्य उत्तानतया ऽपतने, द्यूतविशेषे वराट-
कानां मध्ये त्रयाणासुत्तानतया ऽपतने च “त्रेतया
हृतसर्वसः” इति सूक्तकटिका । अथयन्ते ११४४-इत्यम्

“त्रेतायुगमानञ्च दिव्यमानेन १००० वर्षाः स्यादौ
सम्ब्रा १०० । अन्ते सम्ब्रांशः १०० मिलिताः
१६०० । वर्षाः सातुषमानेन १६० युजिता १२६६००
वर्षाः । यथाह भट्टः “चत्वार्यङ्कः सहस्राणि वर्षा-
न्वान्तु कृतं युगम् । तस्य तावन्मतो सम्ब्रा सम्ब्रां-
शश्च तथापिधः । इतरेषु सहस्रेषु सहस्र्यांशेषु च
त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च” । वि-
शि० “खखाभ्रदन्तसागरैर्बुगान्नि युगभूगुणैः । क्रमेषु
चर्ययत्सरैः कृताद्योबुगाङ्कयः । असम्यक्ताटयकै-
र्निजाकैः १२भागवन्मिताः । युताश्च तद्युता युगं रटाव्यो-
ऽयुताहताः” । खखाभ्रदन्तसागरैः ४१२००० खड्गैस्त्रिभि-
र्हृषितैस्तन्मिता वर्षा त्रेतामानं तत्रापि त्रेतादौ सख्या-
मानं १०८००० त्रेतामानं १०८०००० वर्षाः । त्रेतान्ते
सम्यग्मानम् १०८००० । मिलित्वा १०८६०००

वर्षाः त्रेतामानम् । स्पष्टशक्तं ब्रह्मै० प्र० ख० “हि ।
षट् सप्तपरिमितं प्रसूत्रतिसहस्रकम् । त्रेतायुगं परि-
मितं कालविद्वः प्रकीर्तितम्” ।

“दण्डभीत्यां यदा राजा त्रीनंशाननुवर्त्तते । चतुर्थसंश-
स्तुल्यं तदा त्रेता प्रवर्त्तते । अष्टमस्य चतुर्थसंश्वी-
नंशाननुवर्त्तते । षष्ठस्यैव पृथिवी भवन्प्रोषधय-
स्तथा” । “राजा षष्ठयुगज्जटा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति वारणम् । षष्ठस्य

वारणाङ्गला स्वर्गनात्मनश्चतुते । त्रेतायाः वारणा-
ङ्गला स्वर्गं नात्मनश्चतुते” भा० भा० ६८ अ० । तद्वर्षांश्च
“त्रेतायुगे वनावाते धर्मः पादोनतः गतः । अस्य-
क्षेत्रान्विता शोकाः केचित्, केचिद्द्वयाशयाः । विष्णुध्यान-
रता शोका यज्ञदानपरायणाः । वर्षांश्चमाचाररताः
सुखिनः सुखचेतसः । सत्ता भूमिस्तृयः शूद्राः सर्वे
ब्राह्मणसेविनः । ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपा-
रमाः । प्रतिप्रहृनिहृताश्च सत्यबन्धा जितेन्द्रियाः । तपो-
व्रतपरा निर्व्यं दातारो विष्णुसेविनः । काशवर्धी तद्वि-
त्वांश्च क्षत्रियः सर्वः पतिव्रताः । वसुधारा च यस्यादृष्टा
पुत्राश्च पित्रसेविनः” इति पाश्चे क्रियायोगशारोक्ताः ।

“यथाह्वाद्या भगवती जीवनानां निष्कृतिं यथा । कृते
व्यतीते त्रेतायां इहा धर्मव्यतिक्रमम् । वेदोक्तकर्मभि-
र्मर्त्या न यक्ताः स्वेष्टसाधने । बहुल्लो गकरं कर्म वैदिकं
भूरिसाधनम् । कर्तुं न योग्यान्तुजाश्चिन्ताव्याकुलमा-
नसाः । त्यक्तुं कर्तुं न चार्हन्ति सदा कातरचेतसः ।
नेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतये । तदा त्वं
प्रकटीकृत्य तपःसाध्यावहूर्वसान् । लोकानतारयः
पापात् दुःखमोक्षमवप्रदात् । त्वां विना कोऽस्ति जी-
वानां चोरसंसारसामरे । भर्ता पाता सहस्रक्षीं पितृयत्
प्रियकृत् प्रभुः” इति श्रीमहाभिमर्षतन्त्रे जीमोद्धारण-
चेतने सदाशिवं प्रति जगन्नाटः वाक्यम् । तस्मिन्
युगे पुत्रप्राप्त्युपकारश्च त्रिशतवर्षे भनुभोक्तो यथा “चतुष्पात्
सकलो धर्मः सत्यश्चैव कृते युगे । नाधर्मनागसः कश्चि-
न्नुपध्यान् प्रतिवर्त्तते । इतरेष्वामाजर्षः पादशब्दव-
रोपितः । चौरिकान्दतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ।
अरोगाः सर्वसिद्धार्थास्तुर्वपयतायुगः । कृते त्रेता-
दिषु क्षोषामायुस्तु सति पादशः । वेदोक्तमायुर्मर्त्या-
नासां शिष्यश्चैव कर्मणाम् । फलन्त्यस्तु युगं लोके प्रभा-
यश्च शरीरेणाम्” ।

पुराणान्तरे अयुतवर्षास्तत्काल उक्तः अतएव “दश-
वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्” इत्यादि सूक्तम् ।
तपसा आयुःकालाधिक्यमिति न मनुस्मृतिविरोधः इति
ह व्याख्यम् ।

“धर्माद्यो हि यथा त्रेता वर्जिते ता तथैव च । तथैव
पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किंलाभयः” भा० आश्व० ६०
अ० । अग्नित्रयस्य त्रेतानामभिरुक्तिर्यथा “त्रिधा
प्रणीतो ज्वनो हनिभिर्वेदपारगैः । अतस्त्रेतात्वमा-

पक्षो यदेकस्त्रिविधः कृतः" हरिवंशे २१२ अध्याये ।

तैत्ताय पु० तैत्तानामकोऽयः । द्यूतभेदे कृतयश्च दृश्यम् ।
तैतिनी स्त्री तैता अक्षत्रत्वं इति डीष् । तैतानि-
माध्यक्रियायाम् "ऊर्ध्वं यत् तैतिनी भूत्" ऋ० १० ।
१०५ । ६ ।

तैधा अद्य० त्रि+प्रकारे एधाच् । त्रिप्रकारे "इदं विष्णु-
विचक्रमे तैधा निदधे पदम्" ऋ० १।२१।७ "एक-
स्त्रेधा विहितो जातवेदाः" अथ० १८।४।११ "तभ्यं
तैधा स्थितात्मने" कुमा० ।

तै पाठने भ्रा० आ० सक० ऋनिट् । त्रायते अत्रात् । त्रायः
त्रातः । "इत्योरात्मानं त्रायते" शत० ब्रा० २।२।४।७ ।
"गायन् त्रायते यस्मात् गायन्ती तेन कीर्तिता" ऋतिः
"पुत्राज्जो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते कृतः" मनुः ।
"ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे ! भयात् त्रायस्व राघवम्"
भट्टिः । [त्रि+दध्यायपरिमिते ब्राह्मणभेदे ।

तैश न० त्रि+दध्यायाः परिमाणमस्य ब्राह्मणस्य उ ।
तैककुट्ट न० त्रिककुट्ट नाम पर्वतः तत् भवः अथ । सौरा-
ज्जने । "इत्यस्तेत्यस्मात्कृत् त्रैककुट्टाज्जनेनाभावेऽन्यदुद्दि-
ष्टिष्यं त्रिकुत्तरं पराकसकत्सकत्तन्त्रः शरेषीकया सायया"
कात्या० श्रौ० ७।२।२४ । "अध्वर्युः सायया शरेषीकया
शरस्याप्यशलाकया त्रैककुट्टाज्जनेन सौवीराज्जनेन यज-
मानस्य अक्षौ चक्षुषो अक्षिणी पराक् अनादत्तमनक्ति-
नेतस्यासुतस्य तत् दक्षिणं चक्षुर्हिरन्ति उत्तरं त्रिवा-
रम् । तत्राज्जनमन्त्रः सकृत् सकृत्पठनीयः । त्रिककुत्
पर्वतस्तत्र भगज्जन् त्रैककुट्टं सौवीरमिति यत् प्रसि-
द्धम् । त्रैककुट्टाभावेऽन्यत् लोकप्रसिद्धं यत् कल्याणदि ।
व्यापस्तम्बः "इत्यस्य कनीनिकासीति त्रैककुटेनाज्जनेनाङ्क-
यटि त्रैककुट्टं नाधिमण्येदोनेव केनाज्जनेनाज्जीतेति"
कर्कः । "त्रैककुट्टं भवति । यत्न वा इन्द्रो इत्यमरंस्तस्य
यदव्यासीत् गिरिं त्रिककुट्टमकरोत्तद्यत् त्रैककुट्टं भवति
चक्षुष्येवैतत्सकुट्टं धाति तस्मात्त्रैककुट्टं भवति यदि त्रैक-
कुट्टं न विन्देदथ त्रैककुट्टमेव स्यात् समानी होवाज्जनस्य
चक्षुता" शत० ब्रा० १।१।१।१२ ।

तैत्तलिक त्रि० त्रिकाशे भवः ठञ् । भूतभविष्यद्वर्तमान-
काशवर्तिनि "तैत्तलिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तथे-
र्षितम्" भा० शा० २४२ अ० । २ त्रिषम्यव्यापके च ।

तैत्ताय न० त्रिकाश+आद्ये ष्यञ् । भूतादिषु त्रिषु काशेषु ।
"अथाजवाय काशास्य कशास्तेकात्यमेव च" हरिवं-

४१ अ० । "तैत्तायस्यत्राकरणात् तत् सर्वं विप्रश्न-
यति" याज्ञ० ।

तैगर्त्तिक त्रि० त्रिगर्त्तस्य देशभेदस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां
अरीहणा० ठुञ् । त्रिगर्त्तदेशस्यादूरदेशादौ ।

तैगुणिक त्रि० त्रिगुणार्थं द्रव्यमेकगुणं प्रयच्छति । "तत्
"प्रयच्छति गर्हम्" पा० ठक् । त्रिगुणमादात्मिकगुण-
द्रव्यप्रयोक्तारि वाङ्मयिकभेदे ।

तैगुण्य न० त्रिगुणानां भावः कर्म वा स्वार्थे ष्यञ् तेन नि-
र्हत्तं वा । १ सत्त्वादिगुणत्वमेव शतशब्दे शतशब्दो संसारे च
"तैगुण्यविषया वेदानिस्त्रैगुण्योभयार्जुन !" गीता ।
"अविनेक्यादेः सिद्धिस्तैगुण्योत्पत्तिपर्ययेऽभावात्" "पुन-
रभवस्तत् सिद्धं त्रैगुण्यविषयं याच्यै" सा० का० ।

तैत पु० त्रीन् वत्सान् तनोति युगपत् तन-बा० उ त्रितो
गर्भभेदस्तत्र भवः अथ । युगपच्छब्दाधायकगर्भजाते पक्षौ ।
"रूपेणैवावबुद्धे सौमापीष्णं तैतमालभेत पशुकामो
हो वा अजायै स्तनौ नानैव दावभिजायेते ऊर्जं पुष्टिं
तृतीयः" तै० स० २।१।१।६ "तयाणां वत्सानां युगप-
ज्जातानां तः ससुदायस्त्रितः तत्र भवस्त्रैतः तैधामन्य-
तमः इत्यर्थः । तयाणास्तत्त्वतो प्रयोजनमेवसुखेयम् अजाया
स्त्वावबुद्धौ स्तनौ प्रसिद्धौ तौ नानैव पृथगेव पातुं
हो वत्सौ जायेते मातृहत्यायामजायां देवमूर्क्कं ययःसारं
या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं ख्यापयितुं तृतीयो
यत्न उत्पन्नः दावेव हि सर्वत्र जायेत तृतीयस्तु कश्चि-
देव तथा सति यस्यां तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्या-
धिक्यं पुष्ट्याधिक्यञ्चासीति लक्षयितुं शक्यते" भा०
च्यत्र भाष्ये ससुदेत्यस्मिन् इत्याधारे अत्रि गर्भपरतेति
गोध्यम् ।

तैतन पु० अत्यन्तनिर्दुष्टे दासभेदे । "शिरो यदस्य तैतनो
वितस्वत् स्वयं दासः" ऋ० १।१५।८८।५ । "तैतन एतस्मा-
मको दासोऽत्यन्तनिर्दुष्टः" भा० ।

तैदशिक न० त्रिदशा देयता अस्य ठञ् । देवे अङ्गुल्यन्यरूपे
तीर्थे । "ब्राह्मणे विप्रकीर्त्तये नित्यकालमुपसृजेत् ।
कायतदैशिकाभ्यां वा न पित्रेण कटाचन" मनुः ।

तैधस् अद्य० त्रि+प्रकारे धसञ् । त्रिप्रकारे "प्रताशक्तौ
वा तैधं तच्छुलान् विभज्य" कात्या० श्रौ० २।५।४।४०
"सर्वमेव हठेनैके देवेनैके वदन्त्युत । पुंसः प्रयत्नजं
किञ्चित्तेधमेतद्विरुच्यते" भा० व० ३२ अ० ।

तैधमीय न० त्रिधाणां वेदानां धर्मान् होत्राध्यव्यवहाराण-

इति षष्ठम् । अनादिदेवस्य त्विहोदाध्वर्षीदाताहं
ल्लोतिरोभादौ द्वाव्यक्तम् ।

तैधातवी स्त्री उदवसानीयास्त्रे इतिभेदे “तस्य योनि-
राशय आश । तस्य परास्त्रस्य संख्याश्चिन्तयत् सैवेतिर-
भवत् तद्यदेतस्मिन्नाशये त्रिधातुरित्येषाविद्यागेत तस्मा-
त्तैधातवी नाम” गत० ब्रा० ५।५।५।६। “सर्वे इती-
रपि दर्विहोनाथो राजसूत्रेन यजते देवसूत्रो वा एवे-
दित्यैधातवी” ११ । “तैधातव्य उदवसानीयासावेव
वन्तुः” गत० ब्रा० ११।६।१।७ । “तैधातव्य उदवसा-
नीया सर्वे” कात्या० श्रौ० ११।४।८ ।

तैधातवीय न० त्रिधातवी+गङा० ङ । इतिभेदाङ्गकर्मभेदे
“सर्वे वा एव यज्ञो यस्मैधातवीयम्” तैत्ति० ष० २।४।१।१२ ।

तैधातुक लि० लिभिः धातुभिः स्वसैरोयताम्नैः निर्दत्तः
ठञ् । स्वर्णादिधातुजन्यनिष्पाद्ये ।

तैनिष्किक लि० लिभिः निष्कैः क्रीतम् ठक् । त्रिनिष्क-
क्रीते । तस्य वा लुक् । त्रिनिष्क अथवा ।

तैपारायणिक लि० लिः पारायणभावतर्कति ठञ् । लि-
वारं वेदपारायणकारके ।

तैपुर ३० लिपुर+कार्ये अथ । लिपुरदेये हेमच० । लि-
पुरोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अथ । श्रित्यादिकमेव
तद्वाचिनि श्रितपुराधीशे च बहुषु अथो लुक् । “मेक-
केष्टैपुरैवैव विष्णुसैव समन्वितः” भा० भी० ८८ अ० ।
आपत्त्यात् बहुषु अथो न लुक् । लिपुरं पुरतयमस्यस्य
अथ । लिपुरस्त्रासिषु ४अक्षरभेदेषु लिपुरश्च दृश्यम् ।
“वेनोद्धृतास्तेपुरा भाविनो वै दग्धापोरेण वितथान्ताः
शरेण” हरिवं० १११ अ० ।

तैपुरुष लि० त्रीन् पुरुषान् व्याप्नोति अथ आप्ते पूर्वपद-
दृष्टिः । त्रिपुरुषव्यापके । “ब्राह्मणानिन्दिता राजन् !
हन्तुं स्त्रैपुरुषं कुर्वन्” भा० आत० ८० अ० । लोके तु
उत्तरपददृष्टिः त्रिपुरुष इत्येव ।

तैफल न० लिफलानां तदाद्यद्व्यापानिदम् अथ ।
चक्रदत्तोक्ते इतिभेदे । यथा “लिफलानां त्र्युक्तं
द्राक्षां भुक्तं कटुरोहिणीम् । प्रयौखुरीकं स्रज्जैलां
विहङ्गं नागकेशरम् । नीलोत्पलं शारिरे द्वे चन्दनं
रत्ननीलयम् । कार्पिकं यवशा तृणं लिशुषं लिफला-
रवम् । इतिप्रसं पचेदेतत् सर्वमेतदजायहम् । ति-
मिरं दोषमाज्ञां कामक्षां काचमनुदम् । वीरुषं
प्रदं कण्डू रक्तं ययुमेव च । खासितं पक्षित-

सर्वे ज्ञेयानां पतनमवा । विषमज्वरमर्षिषि युक्त-
श्चाय व्यपोहति । अथे च बहुषो रोगा नेलजा वे च
वर्त्तजाः । तान् सर्वान् नाशयत्यायु भास्तरक्तिमिरं
यथा । न चैवास्मात् परं किञ्चिद्विभिः काव्यादिभिः ।
इतिप्रसादनं इत् यथा स्मात् तैकं इतम्” ।

तैवलि ३० अविभेदे “दाभोष्णीमस्त्रैवलिष पष्णोदो वर-
जातुकः । औष्णायनो वायुभक्षः पाराशर्यश्च शारिकः”
भा० व० ४ अ० ।

तैमातुर ३० तिसृषां मातृषामपत्यम् अथ मातृहृत् ।
तिसृषां कौशल्याकेकवीरुमितायां कुरुभालनत्वेन
तदीयांशपायसभोजनेन जनिते कृच्छ्रणे “तैमातुरः
कृतस्त्रजितास्त्रपक्षः” भट्टिः । “सङ्घि सुमिताया,
स्त्रांशपिण्डद्वयप्रदानात्तस्माच्च जनितः” जयम० ।
तत्कथा रामायणे दर्शिता यथा “पायसं प्रति-
ष्टुप्नोषाः पुत्रीयं त्विदमात्मनः । कौशल्यायै नरपतिः
पायसाहं ददौ तदा । अर्द्धादहं ददौ चापि सुमि-
तायै नराधिपः । कैकेय्यै चावशिष्टार्द्धन्ददौ पुत्तार्थ-
कारणात् । प्रददौ चावशिष्टार्द्धं पायसस्यान्तोपमम् ।
अनुचिन्त्य सुमितायै पुनरेव मङ्गलमिति । एवन्मासां
ददौ राजा भाव्यासां पायसं प्रयुक् । तासैव पायसं
प्राप्य नरेन्द्रस्योक्तमाः स्त्रियः । सन्मानं मेनिरे सर्वाः
प्रहर्षो दितचेतसः । ततस्तु ताः प्राप्य तनुत्तमस्त्रियो
मङ्गीपतेरुत्तमपायसं प्रयुक् । कुताश्च नादित्यसमानतेज-
सोऽचिरेण गर्भान् प्रतिर्घेदिते तदा” भा० १६ अ० ।

तैमासिक लि० त्रिमासं तृतीयमासं भूतः स्वसत्तया प्राप्नः
“तमधीरो भूतो भावी” पा० ठञ् इतो त्रिगङ्गस्य प्रस्था-
र्धत्वेन संख्यावाचकत्वाभावात् न द्विगुणं तेन “द्विगो-
र्गुगनपत्ये” पा० न लुक् । स्वसत्तया जन्मतस्त्रतीय-
मासव्यापके त्रिमासवयस्के “तोकेन जीवहृत्तं जड-
कृत्तिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा षटोऽपहतः” भाग०
२।७ २८ । २ त्रिमासमवे च ।

तैमास्य न० त्रिमास+कार्ये व्यञ्ज् । त्रिमासे “सर्वमास-
मासतैमास्यमासमास्ये चैके” का० श्रौ० २०।१६ ।

तैयस्यक् लि० त्रियस्यको देवता अथ । “त्रियस्यकदेवताके
१पशुभेदे । “पुष्यस्यैयस्यकाः” यजु० २४।१८ । “विंशे
यूषे त्रियस्यकदेवताकाः पुष्यः” वेददी० । २ ह्योमभेदे पु-
“तैयस्यकान् यज्यानि” इत्युपक्रमे कात्या० श्रौ० २ ।
१०।१० । “निर्वपति रौद्रानित्यादिना ते ह्योमाः दर्शिताः

‘वद्रेवताके १ वदुर्विद्याभेदे च । “वेदं वदुर्व” वेदाङ्ग-
वर्णविद्याश्च मानवीम् । त्रैवन्वकनवेज्जवनस्यापि
विविधानि च” भा० श्रौ० १७ अ० । वद्रेवताके
वत्यादी लि० “निशायां नैत्तिकं चेदर्थं त्रैवन्वकं
वत्तिम्” भा० श्रौ० ७८ अ० ।

त्रैयाहावक लि० त्राहावे देशभेदे भवः घूमा० वुञ् । “न
व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वं ताभ्यामेच्” पा० वृद्धिनिर्देशात्
ऐच् । त्राहावदेशभवे ।

त्रैराशिक लि० त्रीन् राशीन् अधिस्तत् प्रवृत्तम् ठञ् ।
बीजावबुक्ते राशिलवधिकारेण अतृपातकृते गणित-
भेदे तत्प्रकारस्य क्रमव्यवहारेण दृष्टो बीजा० उक्तो यथा
“त्रैराशिके करणसूत्रं” इत्यम् । प्रमाणमिच्छा च
समानजातोऽध्यात्मनोक्तः फलमन्यजानि । मध्ये,
तद्विद्याङ्गतादात्म्यं स्याद्विद्याफलं व्यस्तविधिर्विज्ञाने ।
उदाहरणम् । कुङ्कुमस्य सदृशं पद्मद्वयं निष्कसप्र-
मखवैलिभिर्यदि । प्राप्यते सपदि मे वसिन्वर ! त्रूहि
निष्कनवकेन तत्किंवत् । न्यासः १/७ । ५/२ । ८/१ ।
लब्धानि कुङ्कुमपदानि । ५२ । कर्षो २ ।
अपि च प्रवृत्तकूर्परपक्षलिपट्टा चेद्व्यभ्यते निष्कचतुष्क-
युक्तम् । यतं तदा द्वादशभिः सपादैः पक्षैः विनाचक्ष
वक्षे ! विचिन्त्य । न्यासः ६१/१ १०४/१ ४८/४ ।
रक्षागुणितफलम् । ५०८६/४ । छेदभक्तम् । १२७४ ।
आद्येन । ६१ । हृतं लब्धा निष्काः । २० । शेषम् ।
१४ । षोडशगुणितम् । २२४ । आद्येन भक्तं जा-
ताङ्गनाः । २ । एवं पक्षाः । ८ । काकिण्यः । १ ।
धराटकाः । ११ । भागाश्च १/८ । पुनश्च ।
द्व्यङ्गयेन बाटांगा गालितगुणनकारिका । लब्धा चेत्-
पक्षसप्रस्था तत्किं सपदि कथ्यताम् । अत्र प्रमाणेच्छयोः
सजातीयकरणार्थं द्वाभ्यस्य पक्षीकृतस्य न्यासः
११/१ । ८/८ । ७०/१ । लब्धे आद्यौ । २ । श्रोणाः ।
७ । आङ्काः । ११ । प्रस्थौ । २ । इति क्रमत्रैराशिकम् ।
अथ व्यस्तं त्रैराशिकम् । रक्षाङ्गद्वौ फले ह्वायो ह्वाये
द्विच जायते । व्यस्तं त्रैराशिकं तत्र त्रये गणित-
कोविदैः । यत्र रक्षाङ्गद्वौ फले ह्वायः ह्वाये वा फले
द्विस्तत् व्यस्तं त्रैराशिकं स्यात् । तद्यथा । जीवानां
वयवोभौ तोल्ये वर्षस्य हेमनि । भागहारे च
राशीनां व्यस्तं त्रैराशिकं भवेत् । जीववयोमुख्ये
उदाहरणम् । प्राप्नोति चेत् षोडशवत्तरा स्त्री द्वानि-

यतं विंशतिवत्तरा किम् । द्विपूर्वको निष्कचतुष्कस्य
प्राप्नोति भूःषट्कचतुष्कदा किम् । न्यासः । १६ । १२ । २० ।
लब्धं २५/१/५ । द्वितोवत्यासः । २ । ४ । ६ । लब्धं
१/१/१ । वर्षीयसुवर्चतोल्मे उदाहरणम् । दशवर्षं
सुवर्षं चेद्व्याप्तकमवाप्यते । निष्केष तिथिवर्चन्तु तदा
वद किञ्चित्तम् । न्यासः १०११ । १५ । लब्धं २१/२/२१ ।
राशिभागहरणे उदाहरणम् । सप्ताङ्केन जानेन
राशौ यस्त्वस्य नापि । यदि मानयतं जातं तदा
पञ्चाङ्केन किम् । न्यासः ७ । १००० । ५ । लब्धम् १४० ।
“अस्ति त्रैराशिकं वीजं पाटी च विमहा मतिः ।

किमज्ञातं सुबुद्धीमानतो मन्दार्थसुख्यते” बीजा० ।
त्रैरूप्य न० त्रिरूपस्य भावः प्रपञ्च । त्रिधाकृते “चात् यत्
तत्र त्रैरूप्यम्” वि० कौ० ।

त्रैलोक्य न० त्रीणि सत्वरजसमांवि पुंस्त्रीलोक्यरूपाणि वा
त्रिङ्गान्यस्य, तस्येदम् वा अर्थः । त्रिङ्गप्रधानत्वात् ।
“पुमांश्चैवाऽपुमांश्चैव त्रैलोक्यं” प्राप्तं स्यात् । न वा-
ऽपुमान् पुमांश्चैव त्रैलोक्यमित्यधीयते” भा० शा० १०७ अ० ।
त्रैलोक्य न० त्रिलोक्येव स्वार्थे प्रपञ्च । अर्जुनस्य पाताल-
लोके । “तपस्यैव प्रपञ्चानि त्रैलोक्यं सचराचरम्”
मनुः । त्रैलोक्ये यानि रत्नानि नास्त्यतं भानि ते वृष्टे
देवीमा० । “प्रकृतिं चक्रे तस्मिन् त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत्”
रघुः । स्वार्थे तु कश्चित् स्वार्थे अर्थः । त्रैलोक्यं तत्रार्थे ।
“तत् प्रोक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम्” भा० शा०
२८२ अ० ।

त्रैलोक्यमोहन न० त्रैलोक्यं मोहयति सुहृ-णिच्-ल्यु ।
तन्मोक्ते ताराकयचभेदे । “तारापूजा नृता नाथ !
विद्याश्च सकलास्तः सास्तं मोहमिच्छामि कवचं मन्त्र-
विग्रहम् । त्रैलोक्यमोहनं नाम सर्वोपद्विनिवारकम् ।
पुरैव सूचितं नाथ ! कपवा मे प्रकाशय” भैरव उवाच
“देवदानवविद्याष्टकृते ! प्राणवक्ष्मे ! । त्रैलोक्यमो-
हनं नाम कवचं नूयतां वरम्” । इत्युपक्रम्य दर्शितम् ।
त्रैलोक्यविजया स्त्री त्रैलोक्यं विजयते जेवने स्वाधीनं
करोति वि+जि-अच् । भङ्गावाम् (भाङ्) यञ्च० ।
त्रैवण् लि० त्रिवणस्य वनतलस्येदम् शिवा० अण् त्रिवणस्य-
ज्जिन् सोऽस्यास्तीति उत्कारा०ञ् । त्रैवण्यी तद्युक्ते लि०
त्रैवणि स्त्री त्रिवणस्य कठोरपक्षम् इज् । त्रिवणस्यैर-
पत्ये । “त्रैवण्यैस्त्रैवणिः” यत० ब्रा० १४ । ५ । २१ ।
त्रैवर्गिक लि० त्रिवर्गावहितं वा० ठञ् । १५वर्गिकान-

साधने कक्षादी । “संस्थां विज्ञाय संवक्ष्य कर्म त्वैव-
गिकञ्च यत्” भा०ग० २।४।५। स्त्रियां क्रीप् । “विद्वि-
त्त्वैवर्गिकी यतः” भा०ग० १।४।५ । त्ववर्गे प्रकृतः
ठञ् । २। त्विगर्गते । “त्वैवर्गिकास्ते प्रकृता विमुखा हरि-
मेधसः” भा०ग० १।२२।१४ ।

४।२।१२ ।

तैवर्णिक त्विं त्विषु यर्षेषु विहितः ठञ् । । त्राक्षणा-
टिलयरूपद्विजातिधर्म्मे । स्मार्थं ठञ् । । द्विजातौ च
“तैवर्षिकानामराजकेषु दाद्वेषु परदाद्वपरचक्रागमना-
टिजनिने स्तोषकुरादौ प्राप्ते” कुल्लू । । “तैवर्षिकाना-
मधिकारः” कके ।

त्रैवर्षिक त्रि० त्रिवर्षे भविष्यति ठञ् । “वर्षस्याभविष्यति”
 पा०नोत्तरपद्धतिः । त्रिवर्षे भविष्यति वस्तुनि “त्रैवर्षिकं
 नापद्यितं तस्य शीघ्रं संवत्सरः” ब्राह्म० श्रौ० १२।५।
 १२ । अभविष्यति तु त्रैवर्षिक इत्येव ।

त्रैवाधिकं त्रि० त्रिवर्षं भूतो भवति वा ढञ्-सम्भविष्य-
त्वात् उत्तरपदद्वयः । त्रिवर्षभूते रतत्वं भवति वा ।
“यस्य त्रैवाधिकं भक्तं पर्याप्तं भवत्युत्तमं” मनुः ।
“त्रैवाधिकाधिकास्त्रोः स तु शोभं पितृवः हिजः” याज्ञः ।

तैविक्रम त्रिविक्रमस्येदम् अण् । १ त्रिविक्रमस्यैव्यञ्जिनि ।
 “तैविक्रमं पादमिवन्दुशतुः” रघुः २ त्रिविक्रमावतारे
 च । “वर्जयस्व महाबाहो ! पुरा तैविक्रमे यथा”
 हरिवं० ५६ अ० ।

तैविद्यं पुं त्रिको विद्याः समाहृताः कथ्यन्तुः सामान्य-
स्त्वैविद्यं तदधीते वेद या अण् । वेदतयाभिन्ने ।
“तैविद्यो जेतुकस्तर्की नैरक्तो धर्मपाठकः । त्वयसात्र-
भिणः पृथ्वीं परिपत् स्याद्गुणधरा” व्य० तं नारदः ।
“चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यदु तैविद्यमेव वा” “राजा
जत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्यस्य तत्र त । तैविद्यं वृत्ति-
मद्वय्यात् स्तधर्मः पाल्यतामिति” याज्ञ० । तिसृणां
विद्यानां समाहारः त्रिविद्यं स्मार्थं अण् । तिसृषु
विद्यासु, “धर्मं भागवतं शुद्धं तैविद्यं च गुणान्वयम्”
भाग० ६।२।२४ । तासु त्रिको नानारूपाः “कथो यजुर्वि
सामानि तैविद्यं तत्र तिष्ठति” बा० बृ० १० । “साध्यादेन
व्रतैर्होमैश्चैविद्येनेष्टव्या वृतेः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च
ब्राह्मणेन क्रियते तदुः” मनुः “कथंवाणां कथिर्हृतिः

पयसं विपयिस्त्रिविधाम् । मातृशुक्रार्कं परा वृत्तिरेत-
त्त्रिविधमुच्यते” हरिवं० ७३क० “अयोऽग्नयस्त्रयो वेदा-
स्त्रेयसं कौस्तुभो मणिः” हरिवं० १६८ क० “अयो
लोकास्त्रयो वेदास्त्रेयसं पायकृतयम्” भागवतटीकयाप० ।

त्रैवि(पि)ष्टप ५० त्रिविष्टपे वसति कश्च । देवे शङ्करार्थाय ।
 “त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम्” भागः ११।७ ।

त्रैविष्टपेय पु० त्रिविष्टपे वसति वा० डक् । हेमे “गन्धर्व-
निहासरयश्चचारणत्रैविष्टपेयादिषु नातुविन्दत” भाग०
८।८।११ ।

त्रैलोक्यं प० त्रैलोक्यस्यापयं वा० अण् । राजभेदे "त्रैलोक्यो
अस्ति दशभिः बह्वर्कैश्चानर ! त्रैलोक्यसिद्धेते" अ०५।
२७। ।

त्रैवेदिकं लि० लिपु वेदेषु तदध्ययनार्थं विहितः उक्तः । वेद-
तयाध्ययनार्थं व्रतादौ । “षट् लि० गडाष्टिकं चर्च”
श्रुतौ त्रैवेदिकं व्रतम्” मनुः । [मन्वे उच्यते ।

तैश्चकव ३० त्रिषङ्कोरपत्यम् अथ । हरिचन्द्रे त्रिषङ्क-
त्रैशोक न० त्रिषोकेन षड्विंश दृष्टं वाच । “विज्ञा पृतना,”
इत्यादिकायाञ्चि मेये ब्रह्मलोकके वाचभेदे ।

तैसानु ५. तृतीयस्थे गोभानुसुते ऋषभेदे “गोभानोस्तु
सुतो राजा त्वैषाहुरपराजितः । कर्त्तव्यमस्तु त्वैदानो-
र्भक्षस्तस्य चात्मजः” हरि०-३२ क० ।

तैस्वर्थं न० विखर+चतुर्थं स्वार्थं षष्ठम् । उदात्तानुदात्त-
स्वरितरूपस्वरत्विके । तत्र यत्र यः स्वरः तत् उदात्ता-
नुदात्तशब्दयोक्तम् स्वरितशब्दे वक्ष्यते च तस्याप
वादः एकश्रुतिशब्दे १४८४पृ० उक्तः ।

वेहायण वि०विहायणश्चेदम् हायनान्नत्वात् यण् । वि-
वर्षसम्बन्धिन । स्त्रियां डीप । भावे यण् । २२३ भावे न० ।

लोडक त्रि० लोडयति, चु० लुट-एतुल । छेदके । सप्ता-
 एनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् । लोटकं नाम तत् प्राङ्गः
 मत्स्यङ्गं सविद्रूपकम् । सः ८० लङ्गे गृह्यकाव्यभेदे
 मत्स्यङ्गं सविद्रूपकत्वात् शृङ्गा रोस्ताङ्गीति बोध्यम् । तत्र
 सप्ताङ्गं कान्धितरन्ध्रम् । पञ्चाङ्गं पिकर्षोर्वगी ।

बोटि(टी) खो चुं लुट-इ वा डीय् । इकटफने,
 २३३३३३३, (पणिर ठोठ) १५३३३३३ ४५३३३३३ ५
 मेदिनि० । खगे गड्ढच० खिवां जातिखात् जाय ।

बोटिहस्त एंको बोटिहस्त इव यजुषामाधनं यक्ष ।
 बोटित न० बोटिहस्तन्त्रे (बोटित्वा) इत्युपनिषत्क्ये वि० ।

वीर न० लायतेऽनेन त्वै-उत्प । प्राजने तोटमे गवादेः

मेरुवाधने । दक्षभेदे (पाचनी) कनरः । २५५० वि०
को० । २५५० कनरावाधने ४५५० वि० च संक्षिप्तम् ।

तीक्ष्णं गन्धं चुरा० आ० वक्र० सं० । तीक्ष्णते क्वदित्
वततीक्ष्णत ।

तत्रांश ५० तीक्ष्णोऽंशः । १२तीक्ष्णे श्वंशे । “सर्वेषां विधु-
पापयुक्तवृत्तवाधने” निशाङ्गोर्ध्वतीक्ष्णं वै कनरांशकं
यत्प्रकृतः पूर्वं दिनांशो त्वम् सञ्जः । २५५० वि० च संक्षिप्तम् ।
“तत्रांशं दायादु हरेद्विप्रो दायादौ क्षतियासुतः” मतः

तत्रांश ५० तीक्ष्णोऽंशः ५० वक्र० । त्रिनेत्रे शिवे त्रिका०
“तत्रांशपत्न्या समादिष्टः सप्तः सञ्जनः पतिः” हरिवं०
१०५० वि० । २५५० वि० च संक्षिप्तम् । “चेदिराजकुले
जातस्त्राण एव चतुर्भुजः । राक्षसावधुधं रराध च
भवाद् च” भा० व० १२० वि० । क्षिप्रां क्षीप् । “हृषीं
तत्रांशं क्षाटाक्षीं दीर्घाक्षामाक्षिकाम्” भा० व०
२८६ वि० । राक्षसीभेदाक्षी । आर्षे क्षिप् न व
वक्रा० । तत्रांशे शिवे । “तत्रांशे पूष्णा दन्तभेदे वाम-
नाय शिवाय च” भा० आ० ८० वि० शिवस्तुती ।

तत्राक्षर ५० तीक्ष्णं क्षीकारोकारकाररूपाणि व्यञ्ज्याणि
यत् । प्रथमे “आद्यां यत् तत्राक्षरं ब्रह्म भवो यत्
प्रतिष्ठता । स गुह्योऽन्यास्त्रिहृदो वक्रं भेद स भेदवत्”
मतः । तीक्ष्णरूपाणि वक्षी यत् । मध्यमानाक्षे
२५५० वि० न० । “विष्णुस्त्राक्षरेण (कन्दसा) तीक्ष्णो-
काक्षुद्वयत्” यजु० ६११ । “विष्णुस्त्राक्षरेणाक्ष-
तयः तन्नेन कन्दसा त्रीन् भूरादीन् लोकान् उद्वज्जत्”
वेदटी० । त्रिवर्णाक्षो तन्त्रोक्तो २५५० वि० न० तन्त्रसारं भूरि-
प्रयोगः । ४५५० वि० श्रौ गौरा० क्षीप् । ५५५० वि० च संक्षिप्तम् ।
“तदेतत् तत्राक्षरं सत्त्वमिति स इत्येक-
भक्षरं त्र्योक्तेकभक्षरमिति कभक्षरं प्रथमोक्तं व्यक्षरे
सत्यं मध्यतोऽन्तं तदेतदन्तं सत्येन परिन्द्वहीतं सत्य-
भूयमेव भवति नैवविद्वांसमन्तं हिनक्ति” मतः ब्रा०
१४८१४२ । ६५५० वि० त्रिका० । [१२५० वि० ५० हेमच० ।

तत्राक्षरं ५० । १२तीक्ष्णे २५०तीक्ष्णे च भेदः ।

तत्राक्षरं ५० तीक्ष्णं व्यञ्ज्यानि । शीघ्रिहृते हविषि “मध्यं
क्षुद्रं द्वेधा क्षात्वावद्यत्तम तत्राक्षरे” मतः ब्रा०
३८२११८ । “तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा क्षात्वावद्यति
तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।
तत्राक्षरं द्वितं यत् तत्राक्षरं तत्राक्षरं ।

तत्राक्षरं ५० तीक्ष्णं व्यञ्ज्यानि । प्रमाणस्य तद्विधेः । इत्येव

तत्राक्षरं ५० तीक्ष्णं व्यञ्ज्यानि । १२तीक्ष्णे २५०तीक्ष्णे च भेदः ।

तत्राक्षरं ५० तीक्ष्णं व्यञ्ज्यानि । १२तीक्ष्णे २५०तीक्ष्णे च भेदः ।
२५५० वि० । २५५० वि० च संक्षिप्तम् । “तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा
क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।
“तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।

“तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।
तत्राक्षरं ५० तीक्ष्णं व्यञ्ज्यानि । १२तीक्ष्णे २५०तीक्ष्णे च भेदः ।

तत्राक्षरं ५० तीक्ष्णं व्यञ्ज्यानि । १२तीक्ष्णे २५०तीक्ष्णे च भेदः ।
२५५० वि० । २५५० वि० च संक्षिप्तम् । “तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा
क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।
“तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।

तत्राक्षरं ५० तीक्ष्णं व्यञ्ज्यानि । १२तीक्ष्णे २५०तीक्ष्णे च भेदः ।
२५५० वि० । २५५० वि० च संक्षिप्तम् । “तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा
क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।
“तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।

तत्राक्षरं ५० तीक्ष्णं व्यञ्ज्यानि । १२तीक्ष्णे २५०तीक्ष्णे च भेदः ।
२५५० वि० । २५५० वि० च संक्षिप्तम् । “तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा
क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।
“तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।

तत्राक्षरं ५० तीक्ष्णं व्यञ्ज्यानि । १२तीक्ष्णे २५०तीक्ष्णे च भेदः ।
२५५० वि० । २५५० वि० च संक्षिप्तम् । “तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा
क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।
“तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।

तत्राक्षरं ५० तीक्ष्णं व्यञ्ज्यानि । १२तीक्ष्णे २५०तीक्ष्णे च भेदः ।
२५५० वि० । २५५० वि० च संक्षिप्तम् । “तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा
क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।
“तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।

तत्राक्षरं ५० तीक्ष्णं व्यञ्ज्यानि । १२तीक्ष्णे २५०तीक्ष्णे च भेदः ।
२५५० वि० । २५५० वि० च संक्षिप्तम् । “तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा
क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।
“तत्राक्षरं दोष्णो गुदं द्वेधा क्षात्वावद्यति तत्राक्षरं दोष्णं च हिरण्यकलावदध्याति” १८ ।

धर्मा अन्त्यावधिरत्नकत्वानि येषां ते कर्माणां हि पर-
दृश्यदर्शनेन तत्र रागोत्पत्तिवन्धायनया चक्षुर्नि-
मीकनेनान्त्यात्वं, परनिन्दाश्रवणशब्दया चोत्तमिन्द्रियेण
वधिरत्वं मिथ्याकथनशब्दया वाक्यसंयमनाम्नोक्तम्” ।
अन्त्यादीनां कर्मानधिकारे हेतुश्च “मनुष्याणां वा आर-
म्भसामर्थ्यात्” ४ “अङ्गहीनाओलियवस्तुद्वयवर्जम्” कात्या-
ओ० १।१।५। सूत्राभ्यां निरूपितः अत्र कर्कष्याख्या
“अङ्गहीनाओलियवस्तुद्वयान् वर्जयित्वा मनुष्याणां
अधिकारः कर्मेतु भवति । मनुष्या अपि ये अङ्गहीना
अङ्गेन चक्षुरादिना हीना अन्त्यपङ्क्तुमर्वाधारादयः
ओलिया अनधीतवेदाः पशूना नपुंसकाः गृह्याश्च
नैतेषामधिकार इत्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यादित्यत्रान्तु-
वर्जते न चैतेऽङ्गहीनादयो यथान्तु कर्मास्तु कर्तुं
शक्नुवन्ति तद्यथा न ह्यन्त्य आख्यावेक्षणं कर्तुं
शक्नोति मनुष्य मन्त्रोच्चारणम्, पङ्क्तुश्च विष्णुकर्मम् ।
वधिरश्च प्रैषश्रवणम् अनधीतवेदोऽओलिय इत्युच्यते
च च किमपि मन्त्रसाध्यं कर्तुं न शक्नोति पशून् नपुं-
सकः तस्याप्यनधीतवेदादित्यत्रादित्युचित्वाश्च नाधि-
कारः गृह्यश्च अनधीतवेदादनधिकारः । आख्यावेक्षणा-
भिश्च विना कर्मणो वेष्टुमशक्यं भवत्येव । ननुक्तम्
अथक्याङ्करहितकर्मनुष्ठानादधिकारो भविष्यतीति ।
अतोच्यते । भवेदेवं यदि आख्यामवेक्षण इत्यादीन्वङ्ग-
याक्यानि ह्यातन्त्र्येण पुरुषैः सम्बध्येरन् प्रधानवाक्य-
जेष्टत्वात्तेषाम् । तदङ्गयुक्तेन प्रधानवाक्येन तदङ्गयुक्तः
क्रतुः पुरुषैः सम्बध्यमानोऽसमर्थान् परित्यज्य समर्थान्
प्रतिष्ठापयते तेनान्त्या क्रतुरेवाविहितो न त्वाज्या-
वेक्षणमेवाविहितमितरश्च विहितमिति मन्वव्यम् । न च
प्रधानवाक्यविरोधः सर्वाधिकारानिश्चयात् विशेष-
भावाद्भि सर्वाधिकारः स्यात् अस्ति च विशेषः आरम्भ
सामर्थ्यम् अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत् तत्र प्रधान-
वाक्यविरोधो यावच्छीवं यजेतेत्यादौ तत्र यथाशक्ति-
प्रयोगादपि फलं भवति तदविरोधे तु सर्वाङ्गयुक्त-
कर्मनुष्ठानादेव फलम् । ननु आरम्भसामर्थ्यादित्यत्रान्तु-
नवाटीनाभिवाद्यादीनामन्त्याधिकारामावशिष्टेः किमर्थं
पुनरङ्गहीनादिवर्जमित्युक्तम् उच्यते नियमार्थम् एतेषा-
मेवमधिकारो न निर्धनस्तत्र चाधिकारो भवत्येव
न त्वास्मिन्सामर्थ्याभावादनधिकारः अतो निर्धनोऽपि
क्रतुर्धनं धनमर्जनादिना सम्वाद्यावश्यं यजेतेति । एव-

मन्त्यादिरपि यद्योपधिश्चादिमान्त्यात्वादिकं स्फोटयितुं
शक्नोति तस्याप्यधिकारो भवत्येव पूर्वमनङ्गहीनत्वाव-
स्थायाभाडिताग्निचेत् पश्चाद्भोगादिनाङ्गवैकल्ये जाते
कास्येज्यधिकारो न भवति नित्येषु तु यथाशक्ति कर्तुं-
अधिक्रियते एव अङ्गवैकल्ये सति आख्यावेक्षणं न भवत्येव”
तोषि आर्षेयाणि यस्य । इतिनोलोत्पन्ने माधवः ।
अन्त्येष्टमभिधीयते तत्त्वबोधित्वाम् तत्रार्थेयमन्त्यान्त्यादि-
परत्वकल्पनं सूत्रभाष्यपरिहृतम् । तथाहि “अङ्गहीनश्च
तदङ्गम्” ६।१।६१। जै० सू० । “अग्निहोत्रादिषु एवाङ्ग-
हीनं प्रति सन्देहः किम् अस्यावधिक्रियते, उत न इति ।
तत्राप्यधिकारणातिदेशः । अथमर्थः इति कृत्वा पूर्वः पक्षः
शक्नोर्विद्यमानत्वात् उत्तरः । तदिदम् अभिधीयते
अङ्गहीनश्च तदङ्गम् । किं धर्मा अद्वयधर्मा” श्रव० भा० ।
“उत्पन्नो नित्यसंयोगात्” जै० ६।१।४२ “यस्य तु
अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः किं अधि-
क्रियते न, इति पूर्वोपधिरूपेण अधिक्रियते इति प्राप्ते
ब्रूमः न अधिक्रियते इति । कुतः ? शक्तप्रभावात्
न असौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्नोति यदुक्तम्, तस्यात्
तस्य अधिकारो न मन्वते । ननु यत् शक्नोति तत्र
अधिक्रियते इति चक्षुर्विक्रान्तो विना आख्यावेक्षणेन,
विना विष्णुकर्मैः पङ्क्तुः, विना प्रैषादिश्रवणेन च वधिरः,
एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुर्विकलादीनामनधिकारः इति
यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत ततो विकलोऽप्यधिक्रियते
क्रतुम् प्रति । एषाम् उपदेशः प्रकरणाविशेषात् पुरुषस्य
च आख्यातेन धनमिधानात् इति उक्तमेतत् । “विधि-
र्वा संयोगान्नरात् (१।४।१२) इत्यत्र । तेषु विना
विशुषं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत् । तस्यात् तस्य
अनधिकारः” भा० । “आर्षेयस्य च न स्यात्” जै० ६।१।४२
“दर्शपूर्णमासयोः चूयते, “आर्षेयं दृषीते एकं दृषीते
द्वौ दृषीते त्रौ दृषीते न चतुरो दृषीते पञ्चाति
दृषीते इति । तत्र सन्देहः किम् अत्रार्थेयस्य अधि-
कारः उत न इति किं प्राप्नोति । अत्रार्थेयोऽप्यधि-
क्रियते” इति कुतः आर्षेयं दृषीते इति सामान्यवचनम्
तस्यात् एकं वरिष्यति द्वौ वा तत्र दर्शयति एकं
दृषीते इति तथा प्रतिषेधति न चतुरो दृषीते इति ।
न हि अप्राप्नोति प्रतिषेधोऽवकल्पते । तस्यात् अत्रार्थे-
योऽप्यधिक्रियते ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः यो न तत्रार्थेयः स न अधिक्रियते ।

कृतः ? लीन् इषीते इति विशेषवचनात् विधिश्च अ-
प्राप्तत्वात् । ननु एकं इषीते इत्यपि विशेषवचनवक्ति ।
न इत्युच्यते, विधायिकाया विभक्त्येवभावात् । ननु
स्तुतः विधायात्मे यथा लीन् इषीते इति । अत्राते
तथाप्यामेव स्तुतिः सा त्वत्वं विधायाति । एकं इषीते
इत्यवयववादोऽयं तथाप्यामेव, तत्रापि त्वत्वेन च युते
विधायात् । एवम् एकवाक्येन विधानं भविष्यति
इति । न चतुरो इषीते न चत्वातिइषीते इति
नित्यानुपादो भविष्यति । तस्मात् तत्राभेदस्य अधिकारो
नान्यस्य इति" इवभा० । त्वत्वात्वायां माधवस्तु "अभि-
नौतपवर्त्तकः कश्यपभरहाजादिभ्यः सन्त्यस्य आभेयस्य"
इषीते अक्षारवति । कश्यपगोतोऽहं भरहाजगोतोऽहं-
निति एवम् अपत्यन्युपशङ्गगोतोऽहमिति द्विगोलोञ्चार-
णम् । आङ्गिरसवाहेभ्यः भरहाजगोतोऽहमिति त्रि-
गोलोञ्चारणम् । एवञ्च सूत्रभाष्यादिपत्रेषु तत्रा-
भेदस्य अन्वयपरत्वात् जात्यन्वादेः सूत्रान्तरेण
अनधिकारस्य प्रतिपादनात् तत्राभेदस्य न अन्वादि-
परत्वमिति सुधीभिर्भाष्यम् ।

त्राशिर् त्रिः दधितत्पञ्चोऽप्या आशिरः अधिपच-
वाधनभूता यत् । अन्वेष्टं भेदे । "यस्य वा पक्षः
अतस्तुष्टयन्त्युच्यते । अन्वेष्टस्य दानाः सोमा इव
त्राशिरः" इ० ५।२०।५ ।

त्राह्य उक्ती त्रिभिः चतुषादेराहन्ति आ+हन-अच्
पूर्वपदात् संज्ञात्वात् अत्रम् । विष्कारे पक्षिभेदे । "चको-
रकलविह्वलयूरककरोपचक्रकुटुषारङ्गशतपलकतितिर-
जुररवास्तुकयवकपष्टयस्त्राह्नाविष्कारावयवः शीत-
कधुराः कषायादोषयमनाश्च" सुश्रुतः ।

त्राहाव उ० देशभेदे नल भवः वृज् । त्रैयाहावक तत्राचै
त्राहिक लि० त्रुहे भवः ठञ् । आर्षत्वात् तत्राचावयेति
निर्देशाद्वा व्याख्यां पूर्व न ऐच् । त्रुहभवे उवरादौ ।
"त्रैयाहिको त्रैयाहिकश्च त्रैयाहिकचातर्धिकेत्यादि अप-
राजिताकोत्रे । त्रुहपक्षां प्रं धनं अच् त्रुहम् तद-
स्यासि ठम् । त्रुहपक्षां प्रधनमुक्ते लि० । "तुष्टयजुष्मी-
धान्योवा त्रुहिकोऽन्त्यनोऽपि वा" याच० । कोके तु
व्याख्यां पूर्वमेव त्रैयाहिक इत्येव त्रुहभवे वस्तुनि ।

त्रुद्वय न० लिपु घवनेषु उद्वो गतिरस्य । सोमास्य
इत्ये । "त्रुद्वयं देवद्वयं यथा वः" इ० ४।२७।२ ।

त्रुधन् उ० त्रिभिः वयनगरणेननैर्कर्मिभ्योऽस्य अन्त्य

उत्पन्नः । त्रुत्वादिभ्योर्धोवृत्ते वयनरूपे इत्ये । "उत
त्रुधा इत्यत्र प्रजावान्" इ० २।५।२ ।

त्रु(त्रु)यश्च न० त्रुत्वात्तत्राचै यथाकारः त्रुवो वा
दीर्घः । निश्चितमुच्छोपिप्यदीर्घरित्तिके अन्तरः भर-
तस्तु दीर्घमध्यं पपाठ ।

त्रुश्च न० त्रुत्वात्तत्राचै यथाकारः अच् वना० । अकृतये ।
"उदित्रुश्च वा वाचत्रा त्रुत्वेनावदेवतेन वा"
"अथ त्रुत्वं जनेद्वदम्" ननु । पक्षे संप्रसारणे तत्र-
मध्यम् ।

त्रैषी ली लीच एतान्यस्य वि० कौ० लिपु स्थानेषु एतः
कर्तुरो यस्याः व० व० माधवः । "वर्षादनुदात्तात्" पा० उनेष्
तस्य नच अत्रम् । लिपु स्थानेषु कर्तुरायां स्थितम् ।
"तत्रैषी यवली भवति कोङ्कः सुरः सा या त्रैषी
यवली वा त्वयै पिद्याये रूपं कोङ्कः सुरो जग्न्यो
रूपमन्विष्टं जग्न्यो हित इव द्युमन्त्रकाङ्कोङ्कः सुरो
भवति" इत० ब्रा० २।१।४।५ । "त्रैषीति लिपु
स्थानेषु एतः चेतः वर्षो यस्याः वा त्रैषी" भा० ।
"अथासौ युष्मेन यवातुम्भस्वेन त्रैषी च यवत्या"
आन्वा० ऋ० १।१।४ । लीत्येतां यस्याः वियं त्रैषी
यवली । एतः युक्त इत्यर्थः" नारा०

त्रि० तन-विच् अन्त्य वः । अभिज्ञे अन्त्याद्यै
सर्वनामकार्यं सर्वनामनये त्वत्त्वमस्यमिति पठित्वा
"त्वत्वेति द्वावप्यदन्तो अन्त्यपय्यावो एक उदात्तोऽपरो-
ऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान् इत्यपरे" वि० कौ० उक्तेः
तान्त्वमपि तच्च किपि त्वत्त्वं रूपमिति विवेकः । "अत्रां
त्वः योवनास्तो पुपुञ्चान् गायत्वं त्वो गायति गङ्ग-
रीषु । गङ्गा त्वो वदति जातविद्यां यवस्य मातां
विभिमीत उत त्वः" इ० १०।७।११ त्वगन्तः
सर्वनामसु पठितः एकगन्तपय्यायः भा० उक्ते २ एक-
गन्तार्थे माधवः । "प्रजायै त्वस्यै यद्विषय इन्द्र !" इ०
१०।५।४।१ । "त्वस्यै एकस्यै प्रजायै" भा० । "उत
त्वः पश्यन् ददर्श वाचस्तु त्वः श्रवन् श्रवोत्तेनाम् ।
उतो त्वस्यै तत्त्वं वि धक्ते जायेव पत्य उच्यते सुवासाः"
इ० १०।७।४ । "त्वगन्त एकवाची । एकः । उत-
गन्तोऽप्यर्थे । पश्यन्पि नववा पय्याकोचयन्पि वाचं
न ददर्श दर्शनपक्षाभावाच्च पश्यति । त्व एकः
श्रवन्प्येनां वाचं च श्रवोति श्रवणपक्षाभावात् ।
इत्यनेनार्थेनाविज्ञातमिति । इतोऽनुपादेन विदित-

पैदार्थज्ञाह । तस्मा एकस्मा अपि तन्मास्तीर्षं शरीरं
 मि वक्ष्ये, अयं वाग्विविधं नमयति" भा० । अस्मा
 एव कश्चानर्थव्याख्याने अणुवेदोपपत्तादे माशङ्कः त्वय्यहं
 अन्वासेतामभिप्रेत्याह, यथा "तः अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय
 व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि सीमांशारादिकृतादेनां
 वेदरूपां वाचं न सत्यम् शृणोति" अत उभवासेता
 "विश्वं लक्ष्मीमभिहृषां विराजं पद्मग्नित्वे न त्वे
 पद्मग्नत्वेनाम्" अर्थः ८।१।६ । सर्वनामत्वात् अहः सीमायः

त्वक्कण्डुर इ० त्वचः कण्डुं राति रा-क । व्रथे हारा० ।
 त्वक्क्षीरा क्षी त्वचः वंशत्वचः क्षीरमण्यस्याः साकरत्वेन
 सच । १५ यंशरीचनावी । शतभावे गौरा० छेप् राजनि० ।
 “सिताजगन्धा त्वक्क्षीरो विदारी विहता वना” सुह०
 त्वक्कण्डु इ० त्वगेव कण्डोऽस्य । क्षीरीशब्दे (क्षीरकण्डुकी)
 प्रसिद्धे शब्दे रत्नभा० ।

त्वक्तेरङ्गः पञ्चवक्षरङ्ग इव । कञ्चुपदार्थे पारनिवष्टुः ।
त्वक्पञ्चकं न० त्वचां पञ्चकम् । “न्यपोधोऽङ्गाराद्यत्वाधि-
रोऽङ्गपादपाः । पञ्चैते चोरिचो ह्यङ्गार्थेण त्वक्-
पञ्चकं मतम्” इत्युक्तेऽन्यपोधादिवङ्कणे । केचित्तु
शिरोवस्थाने वेतनं परे पारिषम् वदन्तीति शेषः “त्वक्-
पञ्चकं हिमं व्याहि त्र्यङ्गभोवनिवर्षजित् । विट्ग्रा-
ह्यानिजित् तिक्तं कषायं च च लेखनम्” भावप्र० ।

त्वक्पत्र न० त्वग्निव पलमस्य । शुक्लत्वचि (दारुचिनि)
 श्लेष्मण्यो न सारमरुतौ । “चन्द्रमाशुक्लस्याग्नि त्वक्-
 पत्राच्च वनानि च” भा० शा० १७० अ० । शङ्खुपलत्राम्
 श्री गौरा० उदीप सारः ।

त्वक्पाक ५. त्वक् पाको यत् । शुकदोषनिमित्ता
 दृक् चाटौ च व्यावयो जायन्ते” इत्युपक्रमे “त्वक्पाकः
 शोषिताहुं दम्” इत्यादिना च तान् विभज्य “पित्तरक्तगतो
 ज्ञेयस्त्वक्पाको खरदाहवान्” सुश्रुतोक्ते शुकदोषनिमित्ते
 व्याधिभेदे ।

त्वक्पादस्य न० त्वचः पादस्य कठोरता । त्वचः काठिन्ये
 “तस्य पूर्वद्वयाणि त्वक्पादस्यनकात् रोनर्हः” सुसृतः ।
 त्वक्पुष्प न० त्वचः पुष्पमिव । श्लेष्माक्षे त्विका० शक्तिवासे
 (कुकी) ख्याते हेमच० । त्वचि पुष्पं यस्याः गौरा०
 खीम् । शक्तिवासे स्त्री कटा० खार्हे च । त्वक्पुष्पिका
 त्विकाक्षे त्विका० ।

तस्य तत्त्वस्य भा.पर.सूत्र. वेद. त्वति त्वत्त्वत् । “त्वत्ता
तत्त्वत्त्वत्ते. इति वेद. त्वत्त्वत्त्वत्ते. त्वत्त्वत्त्वत्ते. त्वत्त्वत्त्वत्ते”

निष्कले ८।१२ अक्षराणां तथा धातुरक्षीति मन्ते ।
 “प्रत्यक्षाद्यो व्यतिविधा जगदिह”कृ०१०४४।। “प्रत्य-
 “क्षाद्यः प्रकटेषु तन्मूर्तेषु”भा० ।

त्वत्सु न० त्वत्सुतेनेन त्वत्-कारणे कलुप्तम् । वने निवसतुः ।
 “वप्रविका त्वत्सा यतो दिवत्” ऋ० १।१००।१५ ।
 “त्वत्सा वनेन” भा० ।

“तच्छीयस् त्रिष्वक्षणेन त्वक्षिता रीयसुन् तथो कोपः। दीप्ते
“नदत्तान् त्वक्षीयसा नयसा नाधसानम्” अ० २।२१।५।
“त्वक्षीयसा दीप्तेन” भा० ।

स्वक्सार उ० त्वचि वारोऽहः । ३३ये क्षमरः । तमेव सारो-
हः । २गुहृत्वचि (दारचिनि) स्याते पदार्थे शब्दः०
१शेषहृते ४रत्नप्रधानवर्गे (तलताय १३) राजनि० ।

“त्यक्सारम्परिपूरयत्यमीतिः” वाचः । “चण्डा-
 सात् पाण्डु सोपाकम्परिपूरयत्सारवान्” ननु । “शि-
 न्मूनां वल्लभीकृषां प्रज्ञाभावे च योजयेत् । त्यक्-
 सारादिचतुर्गे” श्लोके भेद्ये च नुद्धिमान्” उक्तम् ।
 त्यक्सारः अत्यन्तित्यानत्येनात्मनः सङ्गः । पृथगरोच-
 नायां स्त्री राजनिः । [स्त्रीप । अङ्गचङ्कृते राजनिः ।

त्वक्सारभेदिनी की त्वचः सारं भिनत्ति भिद-त्विनि
 त्वक्सुगन्ध ३० त्वचि फलत्वचि सुगन्धोऽस्ति । नारके
 (नेवु) भेदे भावः । २ एतवातुकास्वगन्धद्वये की
 शब्दार्थः । [त्वचि शब्दार्थः ।]

त्वक्स्वाही की त्वचि स्वाही । (दारुचिनि) स्वाते शुक्-
त्वग् गतो आ० बह० पर० सेट् ऐदित् । त्वङ्गति अत्वङ्गीत्
तत्त्वक् ।

त्वगङ्कुर पु० त्वचः अङ्कुर इय । रोमाञ्चो हारा० ।
 त्वगाक्षीरी स्त्री त्वचः आक्षीरं अक्षक्षीरं यस्याः गौरा०
 ज्ञेय । वंशरोचनायाम् जटा० ।

त्वमन्त्रं पु० त्वचि फलत्वाचि गन्तोऽस्य । नामरङ्गे राजनि०
त्वग्जं न० त्वचो जायते जन-ड । शरोत्तमि शरधिरे च
राजनि० ।

त्वग्दोष पु० त्वचं दूषयति दुग्-चिच्-चच् । कोठरोने
 राजनि० “नृचक्षु” षाञ्छु रोगञ्च त्वग्दोषनविधाश्रिताम्”
 सुशु० । “मिथः प्रजानामपि स त्वग्दोषेण प्रदूषितः” भा०
 च० ११८५ । ततः अस्त्वर्थे रनि तद्युक्ते लि० । “देवापि सु
 नृजातेऽस्त्वग्दोषी राजवत्तमः ।” भा० च० ११८५ ।

त्वग्दीपापहा की त्वग्दीपनपद्धति आयु+इन-ड । वाङ्-
चमाम राजनि ।

त्वद्दीर्घादि ३० इत० । इति कन्ते राजनि० त्वन्दीर्घान्ती-
ऽप्यत । [अत्वचीत् । तत्वाच । त्वक् ।

त्वच संवरणे त० पर० वच० शेट् । त्वचति कात्वाचीत्
त्वच(चा) की त्वचते संव्रिते देहोऽनया त्वचति सं-
व्रचोति वा देहम् त्वच-क्विप् । १ गुकत्वचि
(दारचिनि) २ वचके ३ चर्मणि च मेदि० । ४ चर्मपादके
वाष्पेन्द्रिये वा च देहस्यापि त्वचि स्थिता कृष्णा-
वायोः सत्त्वाद्येनोत्पन्ना वातापिडाहदेवताका वेदा०
शा० इत्यम् । तत्र “उज्ज्वलस्यैव दुर्गन्धं गोचरः सोऽपि
च त्वचः । कृपावन् चक्षुषो योम्यं कृपमलापि कार-
चम् । इत्याध्यक्षे, त्वचो योगो जनना ज्ञानकारणम्”
भाषा० चर्मांश्च यच्छे २८०२ प्र० इत्यम् ।

चर्मणि “त्वचं वनेभ्यां परिचाय रौरवीम्” रघुः
“आवृत्ति त्वचु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरनोचयत्” भट्टिः ।
“त्वयुक्तरावृत्ततीक्ष्णीतिनीम्” कुमा० । वचके “भूर्जत्वचः
कुक्षरविन्दु योचाः” कुमा० । गुकत्वचि “त्वगेवापलकै-
स्तुल्यैः लिङ्गमन्त्रि जिज्ञातव्यम्” राजनि० । इज्जलत्वात्
वा टाप् । तत्रार्थे वन्दरत्ना० त्वचापलम् । “उज्ज्वलच
रनोरगः” भा० शा० २५० च० । “जीवत्वाहोऽरविन्द्याय
जर्जरोना वचस्त्वचः” हरिवं० १७८ च० ।

त्वच न० त्वच-चप् । वचके “त्वचवेदितमस्त्विपञ्जरम्”
उज्ज्वलनद० । गुकत्वचम् इत्यादि । प्रयत्ना त्वगन्धस्य चप् ।
२ त्वचपले न० । “त्वचं वचन्तु” कटुकं खादु तिलञ्च
कृष्णम् । पित्र्चं कफवातघ्नं कण्डूनामारचिनाशनम् ।
कुक्षिरोगवातार्थः कनिषीनस्युक्तकृदिति” । [त्वचयति ।
त्वच त्वचं करोति सत्वपायेत्यादि० पा० चार्थे—विच् नामधातुः ।
त्वचस् न० त्वच-चक्षुन् । त्वचि । त्वचसि कृतम् यत् । त्व-
गिन्द्रिये “वचं त्वचं ते वयम्” कथ० २१२१/७ ।
त्वचापल न० त्वचा त्वच् पलनिपाक । (दारचिनि) त्वक्-
पलेन्द्रार्थेचि० ।

त्वचिष्ठ लि० अतिघनेन त्वचाम् एतन् मद्यपो कुकि न
पदानकार्थम् । अतिघनत्वमुक्ते । देवदत्तम् त्वचीयत्
तत्रार्थे लि० क्लिवां लोप् ।

त्वचिसार ३० त्वचि सारोऽस्य इज्जलत्वात् वा वज्रत्वा न
सुक् । मंथे कथरः । [कावाम् हारा० ।

त्वचिस्तुगन्धा की त्वचि स्तुगन्धोऽस्याः कलुषं वना० । कुक्षे-
त्वच लि० त्वचि कृतं यत् अत्वात् न पदानकार्थम् । त्वचि-
कृते । “त्वचं उच्यं ननु रविपाकम्” उच्य० ।

त्वत् लि० त्व-क्विप् चो वा लुप् च । अन्वार्थे वदनाभा-
वम् । त्वचच्छे इत्यम् । सर्वभाषात् डेरकच् त्वचत् ।
इति बोध्यम् । [कावादिवाद्यर्थे “त्वचः सर्वं प्रवर्तते” ।
त्वत्तत् अन्व० एकार्थेऽस्तेः दुर्लभः त्विच् त्वदादेशः । त्वत्त-
त्वदीय लि० त्व इदम् त्वदादित्येन इत्यत्वात् च त्वदादेशः ।
एकवचनार्थेऽस्ति तुल्यदर्शकमन्त्रिनि । “विद्वत्त्वदीयस्य नवा-
ऽपकारितः” रघुः ।

त्वन्च गती आ० पर० वच० शेट् । त्वचति कात्वाचीत् ।
त्वचञ्च । अदिच् । त्वचित्वा त्वञ्चा । त्वक्तः
त्वन्च वदोचे वचा० पर० वच० शेट् । त्वनक्ति कात्वा-
चीत् नतानरे अदिच् । ज्ञा शेट् । अन्वत्त शेट् । त्वक्तः ।
त्वद्विध लि० तवेव विधा प्रकारो वक्तुः । त्वद्विधे ।

त्वम्पदस्यार्थ ३० त्वमिति पदस्य लक्ष्योऽर्थः । अक्षानादि-
ल्लक्ष्युपाधुपहिताचारभूते अक्षुपहितप्रत्ययानन्दक्ये
तरीयचैतन्ये । [जीवसु त्वम्पदाभिधः “वेदान्त०” ।
त्वम्पदवाच्य लि० इत० । त्वम्पदाभिधे । “देहादिभिः परिच्छिद्यो
त्वम्पदवाच्यार्थ लि० त्वन्मन्त्रार्थे अक्षानादिल्लक्ष्येः एतदुपहि-
ताक्षयत्वादिविधितं चैतन्यम् एतदुपहितचैतन्यम् ।
एतत्त्वचं तन्नामः विच्छेददेहत्वेनावभासमानः त्वम्पदवा-
च्यार्थो भवति” वेदान्तवा० ।

त्वम्पदाभिध ३० त्वम्पदमभिधा यच्च । त्वम्पदवाच्ये जीवे
“आद्यत्वनतया भाति बोऽक्षतप्रत्ययवद्भ्योः । अन्तः-
करणवन्निबोधः च त्वम्पदाभिधः” इत्युक्तेः ।

त्वयता की त्वया दत्तम् प्रथो० । त्वया दत्ते इत्यर्थे “मन इन्द्र !
त्वयताया इमे” क० ७/२०/२० । “त्वयतायै इमे त्वया
दत्तायै इमे अस्माव” भा० अस्माव अद्य भोक्तुमित्यर्थः ।
त्वर वेगे आ० आत्म० अक्ष० शेट् । त्वरते कात्वरिष्ट ।
यटा० । त्विच्-त्वरयति । त्विच् त्वरा । जीत् त्वरितो-
ऽस्ति । “नन्वावः संहितो तत्र जनापि त्वरते जनः”
रामा० आर० ७८ व० । “यस्य वा त्वरते बुद्धिः”
भा० व० १५५ श्लो० । “दूता हि त्वरयन्ति माम्” रामा०
वा० “अतस्त्वरं तान् योषुम्” भट्टिः ।

त्वर की त्वर-अक् । वेगे, २ वमीडशानाथे विच्छेदावृत्त्ये
च “क्षौद्रलक्षणेन जतस्तरा वचमुवा व्यावर्तमाना
क्षुधा” रत्नावली ।

त्वरायस् लि० त्वरा अवनमस्य चत्वम् । त्वरायस्ते अमरः
त्वरायस् त्वरचे कलुषा० आक्षेपितव्यः पर० अक्ष० शेट् ।
त्वरायस्त्वति ।

त्वरि स्त्री त्वर-मेने जाने दम् । त्वरावां देवचन्द्रकोषः ।
 त्वरितं न० त्वर-क्त । शीघ्रे । शतवृत्ति लि० । “यथाभि-
 चक्षुः त्वरितं चमूचराः” भावः “त्वरितगतिर्ब्रह्मवृत्तिः”
 ज्योतिष० । श्रेयीभेदे स्त्री “यथाभिचक्षुः त्वरितं
 त्वरितं फलदायिनीम्” इत्युपक्रमे तन्मया० तद्गुणानादि-
 चक्षुः इत्यम् ।

त्वरितक ३० त्वरितं कायति प्रकाशते जायते कै-क ।
 जीविभेदे (तोरी) जगन्नीचीत्याद्युपक्रमे “त्वरितक-
 ककुटाण्डादीत्यादि” सुष्ठु ।

त्वरितगतिं स्त्री “त्वरितगतिश्च मज्जनमैः” छ० म० उक्तो
दशाक्षरपादो वर्णद्वयभेदे । [वचसि अमरः ।

त्वरितोदित न० त्वरितवृद्धितम् । शीघ्रोच्चारिते निरक्षे
त्वलग ५० जलन+पुष्पो० । जलधर्मे पारस्कारिण० ।

त्वष्टि मि. त्वष्ट-तनूकरणे ऋ । तनूजते तदव्ययार्थे अमरः
त्वष्टि प्र. "अतृष्णाभातो निष्पादात् त्वष्टिस्त्रायोमवक्ष्य च"
अनूजते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

त्वष्टीमती स्त्री त्वष्टा तद्गुणहोऽस्य स्त्राः सत्पुं पुषोः ।
 तद्गुणहोयेतायां 'स्त्रियां' 'स्त्रीपुरुषमिदुनरूपायां'
 यद्युसत्पुत्रादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा तथा च अस्मन्-
 पस्थानप्र० जूयते "यावन्तो वै रेतसः सितस्तस्य त्वष्टा
 रूपाणि विकरोति तावन्तो वै तत् प्रजायते" तादृशस्य
 त्वष्टागुणहोयेतां भा० ।

त्वष्टृ ३० त्वष्ट-त्वष्ट । “एकादशकवा त्वष्टा द्वादशो
विष्णुश्चतुर्ते” भा० आ० ६१ अ० उक्ते । द्वादशादित्य-
मध्ये । आदित्यभेदे । “निर्मिच्छे अणिष्ठी त्वष्टा लोक-
पाप्मोऽविशत् विभोः । चक्षुर्मांसेन हृत्पाप्मां प्रतिपत्ति-
र्यतो हृत्पाप्मं” भाग० ११६ । ४ श्लो० । उक्ते जस्य नेत्रोपकार-
कतया नेत्राधिष्ठातृत्वम् । २ देवगित्यभेदे अक्षरः “विश्वकर्मा
च त्वष्टा च चक्राते ह्यायुधं बभूव” हरिप० ११६ अ० ।

“आज्ञाये विभक्तमेषमहं त्वष्टारमेव च” रामा०
वा० ८१ ख० । “त्वष्टा तद्येयोक्तिं तविभक्तमज्ञी” हरिवं०
२४३ ख० इत्यादिषु तयोर्भेदेन निर्देशात् न पर्या-
यता । ३ तद्वैवताके चित्तानुचले । ४ स्रुतधरे
तत्त्वके वर्षसहस्रभेदे च । ५ तत्त्वैकतारि लि० स्त्रियां
ऊोष् । ६ पशुमनुष्यादीनां नर्मानः स्वरेतो रूपविधारकारके

देषभेदे त्वष्टीमतीशब्दे वक्ष्यम् ।

तद्वृत्तम् त्रिंशत् + अक्षरेण सप्तम् । वीर्याभिवाहदेवभेदवृत्ते
“तद्वृत्तस्य वीर्यं दश + १०।” तथा रित्यामधि-

जाता तत्त्वहिताः । जैष्ठुनार्थोपपन्नार्थे वीर्याभिधत्ता-
प्रेक्षितोऽत एतद्युताः" वेददी० ।

* यायाः न लुक् । त्वानभिषयत्वात् । “अप्ते । त्वांका-
मया गिरा” अ० ८।१।७। षोडशे तु त्वत्कान इत्येव ।

त्वायु नि० त्वानात्मन इच्छति कथं बुधदत्तदाहये कथाक-
 र्त्तु' पा० च । आत्मनः त्वी नवमाने । 'सुता
 इमे त्वायतः' क० १११४ ।

त्वावत् त्रि० तत्रैव दर्शनमस्य बुधद्व+वत्प्रकरणे “बुधद-
 कङ्गा कन्दसि सादृश्ये उपसंख्यानम्” उक्तेः सादृश्ये
 वत्प्र त्वदेशः “आ सर्वनाम्नः” या० आ । त्वत्प्रत्यये
 “आ च त्वावान् खानाप्पः” क० १।२०।१४ ।

त्वावसु ५० त्वं वसुधायिकोऽस्य त्वादेशः मेदे पुणो. आ ।
 त्वया व्याप्ते । खोके तु त्वद्वसुः इत्येव ।

ત્વાષ્ટી ક્ષી ડુર્ગાયામ્ । “ત્વમ્ ત્વદો સ્વતો પ્રાત્નસ્ય ત્વદો-
નિપાતને । સ્વજાતેષા મજાસુદો ત્વાદો તેન પ્રકી-
ર્તિતા” દેવીપુ. ૪૧. ૧૦ ।

त्वाद् द्वि-त्वटा देवता स्वस्व स्वप् । त्वद् देवताके । आच्छादो
 श्चिह्नान्स्वस्व स्त्री । त्वद् : आदिस्वमेदस्व स्वप् स्वप् ।
 श्विचस्वमे ४ इत्तासुरे च । “ त्वाद्स्व विद्वद्स्वप्न गोना-
 नाचक्राणः त्रीणि शीघ्रीपरायणे ” अ० १०।८।६ । “ विवक्षान-
 र्थमा पूषा त्वद्याय सविता तया ” इत्युपक्रमे विवक्षटादीनां
 वंशमभिधाय । “ त्वद्देवताभवत् भाव्या रौचिना नाम
 कन्यका । सखिवेशसत्योर्जसो विश्वरूपस्य वीर्यवान् ।
 तं वज्रिरे सुरगणाः स्वकीयं ह्वितामपि ” भाग० ६।१६।७०
 ११ श्लो० इति विश्वरूपोत्पत्तिकथा । इत्तासुरोत्पत्तिकथा च
 “ इतपत्न्यकतस्वटा जुह्वामेन्द्राय व्रतये । इन्द्रपत्नौ !
 विवर्द्धस्व मा चिरं आङ्घ्रि विद्वजम् ” इत्युपक्रमे तदुत्-
 पत्तिसुपवर्ण्य “ येनाइता इमे जोषास्त्वया त्वाद्भू-
 त्तिना । श्व वै इत इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः ”
 भाग० ६।१६ अ० उच्यते । त्वद् : स्वप्नप्रत्यम् स्वप् स्त्रीप् ।
 संज्ञानामनि ४ स्वार्थप्रत्यम् स्त्री गन्धर्वाः । आयागन्धे
 १६८५ पु० उच्यते । ५ अनुस्वरथे त्रिका० । इक्षामभेदे ।
 “ इन्द्रो इत्ताङ्घ्रिभ्यङ्गं प्राविशत् तं त्वाद्देवतावन् जन-
 यामेति तमेतैः शानभिरजनयन् ” पञ्चमीश्वाराः ।

त्विव दीप्तो भ्वा० उभ० कक० कानिट् । त्विवति ते । कानि-
 त्वत् कानित्वत् । तित्वेय तित्वये । त्विहोक्ता । “भोजन-
 दस्य तित्वये” क० ८।१।५ । “यजन्तस्व यजनाति

“निज्जन सत्” पृ. ५१५/४१२ “अग्निदिक् सन्तो !

त्वित्तः सहस्रं अ० १०।८४।२ ।

त्विव्(वा) लो त्विप्-इत्यभावे क्तिप् । टीप्नौ । "विधीय-
• टीपाः इहवा इतत्त्विवः" रणुः । "इषिवाप्ति भर्तृति-
परलोकाभ्युपगते विविशुः । अत्रान्वं त्विवः कथयितेत-
रत्रा" "अयस्त्विवानित्त्ववधारितं पुरः" भाषः । इहान्त-
त्वात् वा टाप् । तत्तार्थे मन्तरत्ना० ।

त्विषामीश उ० इत० ज्ञानक समा० । श्रद्धाये हेमच० शर्मा-
 हने च । [हने च ।

त्विषाम्यति पु० इत० अमुक्त० व० । १८४० अमरः २४४-
 त्विषि पु० त्विष-इतु । किरण्ये हेमच० ।

त्विषितं त्रि० त्विष् ज्ञाताय्य तार० इतच् । च्छित्ते ।
 “अग्निर्विष सन्धो त्विषितः” ऋ० १०।८४।२ ।

त्वे षथ लि० त्रिष-षथप् । दीप्ते । “भूरस्येव त्वे पथा टीपते
पथः” ऋ० १।१४१।८ ; [त्वचः” ऋ० १।६६।११

त्वेषाम् ति० त्विष-सङ्गम् । टीप्पे “सखेदु त्वेषामारत्त सि-
 त्वैः सख्यः त्वच-वा० छे । । विमोक्षे । विमोक्षे च गन्तव्यं च ।

त्वात् त्रि० त्वया जतः वेदे नि० । त्वया रक्षिते इत्यर्थः ।
 “त्वोपाधो न्याता” ऋ० १।८।२ । लोके तु त्वद्वत् इत्येव

त्वार हृद्गती भ्वा० पर० सक० षेट् । त्वरति त्वारीम् ।
 "यस्त्वा स्वपत्नीं त्वरति यस्त्वा द्विपत्नीं जायतीम्" कथ०
 ८.६.८ । "दो जैनं पाप्मा मायया त्वरति न जैनं सो-
 ऽभिभवति" शत० ब्रा० ११।१।६।१० ।

अहं पु० त्वर-उ० । खड्गकुटो । “मा मां पद्येन रपसा
 विदस् त्वरः” अ० ७।५०।१ । “खड्गं च कनकत्वम्”
 भा० व० १५२७ स्तो० । “गृहीतखड्गसंनिवसता
 भूयः प्रहारिणः । त्वरमागौन् यद्योहितांशुरः सर्वाह
 भविष्य” भा० आ० ५२४० स्तो० ।

स्वाकृत् त्रिं त्वरी तद्युद्धे निपुणः व्याकर्त्ता कन् ततः स्वार्थे
 कण् । अक्षिद्युद्धे निपुणे । “तथाऽतिपुरुषानन्यान् त्वाकृत्
 यन्मज्जमौ” भा० आ० ११२-अ० ।

तत्रावदस्युः ५० तत्रावदं जैववर्षतयं स्मृतिं स्मृत् किन्तु जैव-
वर्षतययुक्तं क्षुप्रसंवत्सरे सौरवर्षभेदे । "एकस्मिन् रविवर्षे
सौरवर्षद्वयावसानं भवेत् । तत्रावदस्युगेवमेनं विक्षुप्रसंवत्सरं
प्राक्तः" यथाधरजतनम् । "सुखवर्षयुक्तवत्समा गदिता सा
ननु क्षुप्रसंज्ञिता" ज्योतिर्विद्वाभरतम् ।

इति वाचस्पत्ये तत्कारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

[illegible]

अक्षिणासी अक्षपन्मिर्षन्मिषाक्षी भवानकः ।
 शिखी शिरशिखी दन्ती भद्रकासी शिखीश्वरः । जम्भो
 मुद्रिर्विकर्षी च दक्षिणायाधियोऽनरः । वरदा भोमदा
 केयो वामजङ्घाऽनरः । नोक्तायिनो पृथुर्गुह्यः
 शरश्चन्द्रो विदारकः” । आहकाभ्यासे अस्या वामजङ्घाया
 न्यासः । अस्याधिजाहरेयीध्येयरूपं यथा “नीलवर्णा”
 लिनयनां प्रङ्मुखां वरदां पराम् । पीतवस्त्रपरीधानां
 सदा विद्विपदायिनीम् । एवं ध्यात्वा चकारान्तु तन्मन्त्रं
 दगधा जपेत् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
 तरुणादित्यगङ्गायै चकारं प्रणमाम्यहम्” अस्य
 स्वरूपं यथा “चकारं चञ्जनापाङ्ग । कुण्डली नील-
 रूपिणी । लिखितवर्जितं कृष्णं लिपिन्दुसहितं सदा ।
 पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । तरुणादित्य-
 गङ्गायै चकारं प्रणमाम्यहम्” कामधेनुतन्त्रम् । का-
 व्यादौ अस्य प्राक्प्रयोगे युक्तं फलम् “यस्तु युक्तम्”
 छ. २. टीकोक्तेः ।

य प० युञ्ज-युर्व वा ङ । उपर्वते अभयत्वायके दि० शङ्कले
 ४भये रणणे न० सेटि० । [पाङ्क्ति !] कामधेतुत० ।
 थकार पु०य+स्वरूपे कार ! यस्वरूपे वर्णे "थकारं चञ्चला-
 यर्व्व चरणे भा० पर० सक० सेट् । चर्व्वति अथर्व्वीत् ।
 तथर्त्त "अङ्गीरसो मः पितरो भगवा अथर्व्वीणो भगवः
 सौम्यामः" निचराट्टु धृता श्रुतिः "अथर्व्वीणोऽचरन्तसर्व्व-
 तिचरतिकर्मा तत्पतिपेधः" निरु० ११, ८ । लोकऽपि
 गतिशून्ये (अथर्व्व इति) प्रसिद्धिः ।

शुद्ध संवत्तो तं कुं परं सकं सेट् । शुद्धिं वसुधांशु ।
 तथोड । [करणे वसुभेदे ।

युक्तारं पुं युत् इत्यव्यक्तयन्दात् कारः । निजीवन्त्वाप्राप्तु
युष्टत्वात् युत् इत्यव्यक्त यन्दात् निजीवन्त्वागातुकरणयन्दात्
च-कञोत्पद्योगः । युष्टकरोति । “युष्टकृत्य वमङ्गि-
रध्वगमे.” सूक्तिकर्णामृतम् ।

युष्मत् कीं युष्मत् इत्यव्ययम् करोत्यसाम् क-वा.
आधारे क्प् । स्त्रीवायां धारस्तरनिष् ।

दंष्ट्रा की दंष्ट-दन्त गौरादिषु नातामक्यञ्च पात्रात्
जिप्पात् जीभोऽग्नित्वात् टाय । इत्युच्यते । इत्यु-

अत्रात्रिभ्योऽन्ते चत्वारो हलभेदा दंडा इति प्रविष्टिः ।
त्रिगुणाक्षतद्वयविरिक्तोऽहं दंडाकाराक्षानि च ते सुखमि-
मोता । “दंडावां धरणिर्नखे दितिसुताधीशः पदे रो-
दवी” वा० द० । “दंडानवधैः मन्त्रानि कुर्वन्” रघुः
दंडानवधिविष ३० दंडावां नखे च विषं यक्ष ।

बाष्पादीदी यथाह सुभुतः ।

“तल उद्विग्नानां दंडानवधमूलपुरीषशुक्रवालाकर्षण-
मन्त्रं यविर्वाहितमुदास्त्रिपित्तमूत्रकषयानीति” विषयानो-
पक्रमे “नाजारेववानरमकरमखरूपकपाकनतुल्यगोधा-
मन्त्रं यमचक्षुर्वाहकमोक्षिकाचतुष्पादकीटाक्षान्ते दंडा-
नखविनाः” ।

दंडाक्ष लि० दंडा+अक्षर्णे चूडा० छ । दंडावुक्ते “धूमकेधो
हरितुश्चन्द्रदंडाक्षौपटाननः” हरिवं० ४७ अ० ।

दंडाविष ३० दंडावां विषमस्य । भौमे सये “भौमास्तु
दंडाविषाः” सुभुतः २ सूताभेदे स्त्री । यथाह सुभुतः

“विषन्तु सावाननखमूलदंडारजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेभ्यः ।
सप्रकारं विवृजन्ति सूताकादुपमध्यावरवीर्यं युक्तम् ।
सकच्छूकोष्ठं स्थिरमत्यमूलं सावाननं मन्दरजं वदन्ति ।
शोफश्च कण्डूश्च पुलायिका च भूसायनं चैव मखापदये ।
दंभन्तु मूलेषु सज्जामध्यं सरक्तपर्यन्तमवेहि दीर्घम् ।
दंडाभिरुप्यं कठिनं विवर्णं जानीहि दंभं स्थिरमखमञ्चम्” ।
सावानविषादयोऽप्यल । [युधादयोऽप्यल

दंडाक्ष ३० दंडाक्षनिषाक्ष । यराहे, यमार्थचि० । दंडा-
द्विज्जा स्त्री दंडा क्षर्णे क कापि सुखे अत इत्यम् ।
दाडिकावां दंडावधैर् । दंडा+ग्रीष्ठा० वा छन् ।
दंडावुक्ते लि० ।

दंडिन् ३० दंडा अक्षर्णे ग्रीष्ठा० इति । नृकरो अमरः
२४४ गमर० । दंडावुक्ते लि० । दंडिभिः शक्तिभिर्वीपि
हतान्तेऽप्येव तस्मैरे” शु० त० अन्वि३० ।

दंसना स्त्री पु० दन्व-भावे युच् । इकर्णश्च निरुक्तो दंभश्च
इति यमस्य कर्मपर्यायतोक्तोऽपार्थत्वम् । “तव क्रत्वा
तव तद्दनाभिः” क० ६।१७।६ । “दंभनाभिः कर्मभिः”
भा० । “यवी वक्ष्य दंभना” क० १।२८।२।

दंसस् न० दन्व-असुन् । कर्णश्च निरुक्तः “चारतम-
नश्चि दंभः” क० १।६२।६ । “अवर्धयो वक्षिनी यक्ष
दंभः” १।१२८ । “दंभया कर्णश्च” भा० । “वक्षिणा-
वक्षिणा दंभोभिः” वजु० १।२।७३ ।

दंसि ३० दन्व-असुन् । कर्णश्च । “कुत्साव नखमञ्च दं-

स्यः” क० १।१२८। “दंभः कर्णश्च” भा० । “दं-
स्यः कर्णश्च दंभश्च नाभिः” निरुक्ते ४।२५ ।

दंसिष्ठ लि० दन्व-असुन् दंसिता क्षतिघनेन यः रणन्
यस्यो कुवि विद्योपः । इत्यमरकर्मकर्त्तरि । “दसा
दंसिष्ठा रक्षा दवीतना” क० १।१८२।२ । “दंसिष्ठा क्षति-
घनितकर्माणी” भा० । कौत्साने च्वाच् । २दर्थनीयतने
इक्षतिघनेन यत्तु हिंसके च । “येना दंसिष्ठ । कृत्ये”
क० ८।२४।२५ । “हे दंसिष्ठ ! दर्शनीयतम ! यद्वा यत्तु च्वा
चपयितः ।” भा० । अल इयेः दंसि वा धातोर्द्वयं पुणो० ।
दक्ष न० उदक+प्रणो० दैप्-घोषे क ततः संज्ञायां कन् वा ।
जणे तिका० दकोदरम् । दकार्गकम् ।

दकोदर न० दक्षं जलस्रोतसदरं यत् । सुभुतोक्तं
जकोदरावरनामके उदररोगभेदे यथा “यः क्षोहोपतो-
ऽप्यनुवाधितो वा बालो विरिक्तोऽप्यथ वा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं ग्रीतकनाशु तस्य क्षोतांश्च दुष्पन्ति हि तद-
हानि । क्षोहोपक्षिप्तेष्वपि तेषु दकोदरं पूर्ववद-
भ्युपैति । क्षिप्त्वं मङ्गलसम्परिहृत्तनाभि भयोक्तं
पूर्वपिवाच्यता च । यथा कृतः क्षुध्यति, कल्पते च यन्त्रा-
यते चापि दकोदरं तत् । “नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्दा
वागपात्रे दकोदरे” “वेध्याः शिरा वक्षविधा मूलद्वि-
दकोदरम्” सुभु० ।

दक्ष इहो ग्रीष्ठाये च भा० आत्म० अक० सेट् । दक्षते अद-
क्षिष्ट । ददणे । दक्षः । “क्षमिनो यतश्चिनाश्चि दक्षश्च”
क० २।१।११ ।

दक्ष इत्यर्थे (गतो वधे च) भा० आत्म० अक० सेट् । दक्षते
अदक्षिष्ट ददणे । नित् तत्कारणसामर्थ्यात् अतुपधाया
अपि दीर्घे चिणि अदाश्चि अदक्षि अक्षिचि
दक्ष दक्षम् दाक्षं दाक्षयितु इत्वं नित् भावे च । दक्षा ।

दक्ष ३० दक्ष-कर्त्तरि चच् । इत्यमरकर्मकर्त्तरि
२४५ भेदे इक्षिपद्वये ४४४ भेदे ५५५ भेदे च विष्टः ।
इमश्चैवरे यमरता० । मन्त्राक्षो दक्षिणाकुर्वताते ७३५-
यतिभेदे । दक्षतरे त्रयेषु कर्मक्षेपु क्षोपस्त्रितेषु
यद्य एव द्वात्रिंशत् कर्म च यमर्णे पटौ लि० नेदि० ।

“दक्षस्यमायताकुडादुदक्षिणाङ्गुगवान् कविः । म-
न्त्राक्षः प्रविषीपाव ! यान्तात्मा सुमहातपाः । वागादजा-
यताकुडाङ्गायां तस्य नृजातनः । तस्यां यथायतं कन्याः
स एवाजमयन् हविः । आः स्यात्सप्तपद्याङ्गः कन्याः
सप्त सप्तोचनाः । उत्तिकाः क्षापयामाव नदधुनः । मजा-

पतिः" भा० आ० ६६ अ० तस्य पुत्रनामकथा दक्षकृत
शब्दे दृश्यम् हरिवंशे २५० त तस्य प्राचेतसत्वज्ञानं यथा

"उपगम्यान्नीरेतानय सोमः प्रजापतीन् । कोपं
यच्छत राजानः । सर्वे प्राचीनवर्द्धिपः । इत्यन्या हता
पृथ्वी शान्तेतामग्निमादती । रत्नभूता च कन्येयं
हवाणां वरवर्णिनी । भविष्यं जानता तत्त्वं धृता
गर्भेण ये मया । मारिषा नाम कन्येयं हवाणामिति
निर्मिता । भार्यानीऽस्तु मङ्गलमागा सोमवंशविवर्द्धिनी ।
युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन सम चार्द्धेन तेजसः । अस्मात्पु-
त्रपुत्रेते पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः । स इमां दम्बभू-
यिषां युष्मत्तेजोमयेन वै । अग्निनाऽग्निसमो भूत्वा
प्रजाः संवर्द्धयिष्यति । ततः सोमस्य वचनाज्जटकुलो
प्राचेतसः । संकृत्य कोपं हवेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ।
मारिषायां ततस्ते तु मनसा गर्भमादधुः । दशभ्यस्तु प्राचे-
तोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः । दक्षोज्ज्वले मङ्गलेजाः
सोमस्याग्नेन भारत ! । पुत्रास्तुत्यादयामास सोमवंशविष-
र्द्धनान् । अचरांस चरांसैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः ।
स खडा मनसा दक्षः पृषादप्यज्जत् स्थियः । ददौ स
दश धर्माय कश्यपाय तयोदश । शिष्टाः सोमाय राज्ञे-
ऽथ नक्षत्राणां ददौ प्रभुः । तासु देशाः खगा गावो
भागा दत्तिजदानवाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च
जातयः । ततः प्रभृति राजेन्द्र ! प्रजा मेधुनसम्भवाः ।
सकल्यार्ह्यनात् स्यर्षांश्च पूर्वेषां प्रोच्यते प्रजा" ।

अनयोर्विरोधमाशङ्क्य कल्पभेदादविरोधः भङ्ग्या
तत्रैव समाहितो यथा

"जगन्नेजय उवाच । देवानां दानवानाञ्च गन्धर्वोरग-
रक्षसाम् । सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ।
ऋकुरादु जज्ञाणो जातो दक्षः प्रोक्तस्त्वयाऽनघ !
वामाङ्गुष्ठात्तथा चैव तस्य पत्नी व्यजावत । कथं प्राचे-
तसत्वं स पुनर्जन्मे महातपाः । एतन्मै संशयं विप्र !
सम्यगाख्यातमर्हति । दोहिलश्चैव सोमस्य कथं श्वपु-
रताकृतः" । वैशम्पायन उवाच । "उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यो
भूतेषु पार्थिव ! । अन्वयोऽयं च सङ्ग्रहः । विद्वांसश्चैव
ये जनाः । युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो ऋषाः ।
पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांसस्तत्र न सङ्ग्रहः । ज्वैद्यः कानि-
द्युनखेनां पूर्वं नासीज्जनाधिप ! । तप एव गरीवोऽभूत्
प्रभावश्चैव कारणम्" हरिवंशे २५० । दक्षीणीनरपुत्रप-
भेदे "विभिन्नैः क्षमिदैश्चत्वारोऽपीनरात्मजाः" भाग० ६।

२३।४ । दक्षिणमार्गे "विभिन्नो जानकी यस्य दक्षनागे च
कश्यपः । मादतिः इत्येतौ वक्षः" रामकवचम् । १० विष्णो
"उयः संवत्सरो दक्षः" विष्णु च० । "जगद्भूषेण सर्वमा-
नत्वात् सर्वकषीणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः" भा०
तत्र कुयवे "दक्षमिदमनुवाचरवारम्" "उपवनपुत्रनाम्
यातद्वै" भावः "रन्वाग्नेयश्चदक्षाणां द्विषामाभिपतां
ययौ" रघुः । "मेरौ स्थिते दाम्भरि दोहद्वे" कुमा० ।
दक्ष हिंसे करणे वक्षः । १।४० निषण्डः ।

"स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव" अ० ॥ ६५॥ ६ । दक्षाणां
वक्षानाम् मध्ये यदतिशयितं वक्षं तस्याधिपतिः"
भा० । १२३३० न० "क्षैर्दक्षैर्दक्षपतिर्दक्षीद देवा-
नाम्" यजु० १४।१ । "क्षैर्दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः
सह, दक्षयज्ञोऽस्य वीर्यार्थः । दक्षपिता दक्षः वीर्यं
पातीति पालयिता" वेददी० ।

दक्षकन्या स्त्री ६० । दक्षस्य सुतासु तांश्च पटिः । मयाह
मत्स्य ५० ५ अ० ।

"ततस्तेषु विनष्टेषु पटिं कन्याः प्रजापतिः । वै-
रिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसकथा । प्रादौ स दश
धर्माय कश्यपाय तयोदश । सप्रविशति सोमाय चतस्रो-
ऽरिजेनेमये । हे चैव भृगुपुत्राय हे जगन्नाथ्यं धीमते ।
हे चैवाङ्गिरसे तद्वत्सः साक्षात्मानि विस्तरात्" । "तत्रैव
नष्टान् विनाश पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः । पटिं यतो-
ऽष्टजत् कन्यां वैरिण्यामिति नः श्रुतम् । तासुदा प्रति-
जपात्त भार्यावं कश्यपाः प्रभुः । सोमो धर्मश्च कौरव्यः
तथैवाग्नौ महर्षयः । ददौ स दश धर्माय कश्यपाय
तयोदश । सप्रविशति सोमाय चतस्रोऽरिजेनेमिने । हे
चैव भृगुपुत्राय हे चैवाङ्गिरसे तथा । हे जगन्नाथ्यं वि-
दुषे तासां नामानि मे शृणु" हरिवंशे २५० । २४०००-
नाम्नां भवपत्न्यां दुर्गायाश्च तत्कथा "प्रकृतिं नामवीं दक्षः
उपयेने राजात्मजः । तस्यां ससर्ज उहितुः षोडशम-
चलोचनाः । तयोदशाऽदाज्ञमीय तथैकामग्नये विभुः ।
पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो मवायेतां भवच्छिदे" भाग० ४।१।
"दक्षपमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविच्छिन्देहा कुमा० दक्षसुतादयोऽप्यत्र ।
दक्षकृतु ५० ६० । दक्षप्रजापतिकृते निरीश्वरभागे यज्ञ-
भेदे । तद्यज्ञकथा काशी- ८७ अ० यथा

"सर्वं यियसुर्वं मे यज्ञसाक्षात्कारिणः । भवन्तु
यज्ञसम्भारानामवन्तु त्वरान्विताः । श्वेतद्वीपमञ्जो नत्वा

चक्रं चक्रिष्यन्त्युत्तम् । इहाकृतं पदेष्टारं वक्ष्यन्त्युत्तम् । तस्मिन्निशोऽभवत् सर्वं कर्मवो मङ्गलादिनः । प्रावर्त्तत ततस्तस्य दक्षस्य च महाध्वरः । दूरादेव निष्ठावाञ्च तस्मिन् दक्षमहाध्वरे । अनीश्वरास्ततो मेधा व्याजं कृत्वा षडङ्गं यवौ । दधीचिरस्य संवीक्ष्य सर्वान्-
कौशिक्यावाचिनः । दक्षवशे सनेवातान् सतीश्वरविष-
र्जितान् । प्राप्नोसन्मानसम्भारान् वासोऽवहन्ति पूर्वकम् । इत्युपक्रमे तत् दधीचिना सङ्गं दक्षस्य उत्तिष्ठत्युत्ती यथा

“तं विदन्ति वशिष्ठाद्यास्तवात्सर्वं भजन्ति ये । एको
द्वयो न द्वितीयः संविदानाश्रयीति हि । प्रावर्त्तन्त्युत्तो-
ऽप्येऽपि गौरवात्तव च क्रतो । यदि मे ब्राह्मणस्यैकं
श्रद्धोपि वचनं हितम् । तदा क्रतुफलाधीशं विश्वेशं
तं वसाम्भय । विना तेन क्रतुरसौ क्रतोऽप्यस्य एव हि ।
सति तस्मिन् महादेवे विश्वकर्मेकवाचिणि । तवापि
सैवां सर्वेषां कलिष्यति मनोरथः । यथा जङ्घानि वी-
जानि न फलन्ति स्वयं तथा । जङ्घानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । अर्थहीना यथा वाणी धर्महीना
यथा तनूः । पतिहीना यथा नारी शिवहीना तथा
क्रिया । गङ्गाहीना यथा देवाः पुलहीना यथा षडङ्गाः
दानहीना यथा सम्पत् शिवहीना तथा क्रिया । मन्त्र-
हीनं यथा राज्यं श्रुतिहीना यथा द्विजाः । योगहीनं
यथा सौख्यं शिवहीना तथा क्रिया । दर्भहीना यथा
सन्ध्या तिलहीनं तु तर्पणम् । हविर्हीनो यथा होमः
शिवहीना तथा क्रिया । इत्थं दधीचिनाख्यातं अपाङ्गं
वचनं न तत् । दक्षो दक्षोऽपि तत्त्वेन शक्तोर्मावावि-
भोहितः । प्रोवाच च श्रुत्वा क्रतुः का चिन्ता तव
मे क्रतोः । क्रतुसंख्यानि सर्वाणि यानि कर्माणि
सर्वशः । तानि सिध्यन्ति नियतं यथार्थकरणादि ।
अत्रार्थविधानेन सिद्धये कर्माणि नेशितः ।
अकर्मेतिद्वये वाच्यं सर्वं एव हि चेत्तरः । ईश्वरः
कर्मेणां साक्षी यत् त्वयापीति भाषितम् । तत्तथास्तु परं
साक्षी नार्थं दद्याच्च कृतचित् । जङ्घानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । यदुक्तं भवता तत्प्राप्यहो वृत्तान्या-
वहम् । जङ्घान्यपि च वीजानि कालं संप्राप्य फलाना ।
अङ्गुरवन्ति कावाञ्च पुष्पानि च फलानि च । विना-
ऽपीयं यथा कर्म स्वयं काले फलदाहो । किमीश्वरेण ते-
नात्त महाऽमङ्गलमूर्तिना । दधीचिरवाच । यथार्थकर-
णात् सिद्धमपि कर्मं कदाचन । ईश्वरप्राप्तिस्तथा

सिद्धमेवायु मय्यति । ईश्वरेणाववात् कर्म कृतमवविधा-
नतः । संविभ्योऽदधीनाच कर्मं सर्वं ईश्वराः । वाचा-
न्यवाचिवशेनः सर्वेषां सर्वकर्माणां । साक्षी भवेदव-
न्मिन् फलस्य प्रतिभूरपि । भूजङ्घादिसङ्ख्येयं विद-
ध्यादङ्गुरोदवम् । यत् त्वयोक्तं विनापीयं काले कर्म फलेत्
लयम् । य एव कालो भगवान् सर्वकर्मां महेषिता ।
अन्यच्च भवता प्रोक्तं यथेकं तथ्यमेव तत् । किमीश्वरेण
तेनात्त महाऽमङ्गलमूर्तिना । ये महालो भवन्त्येव ये
च मङ्गलमूर्तिवः । ईश्वराख्या च ये सन्ति किमीश्वर
तवान्तिव । उत्तराङ्गुराद्येति प्रत्युत्तरयति द्विजे ।
दधीचौ पुत्रयोऽत्यन्तं दक्षो गर्भी हतचित्तया । आदिदेश
समीपस्थानाकोक्य परितस्त्विति । ब्राह्मणाप्रसङ्गं चात्तं
परिदूरयतायु वै । अत्रप्रादध्वरश्चेष्टादनादिष्टात्मनाऽऽग-
तम् । इत्थं दधीचिराकर्ण्य प्रोवाच प्रसङ्गवत् । किं मां
दूरवसे मूढ ! दूरीभूतो भवानपि । सर्वेभ्यो मङ्गलैभ्यश्च
सर्वैरेभिः समं भुवम् । अकारणं क्रोधजो दण्डस्त्वव-
मूर्तिं पतियति । महेषितस्त्रिजगतीपरीयास्तुः प्रजा-
पते ! । इत्युक्त्वा निर्जनामायु यज्ञवाटात् ततो द्विजः ।
तस्मिन्निर्वीति निर्वीतो दुर्वावाचप्रवर्गो महान् । उत्तङ्ग
उपमन्युश्च कश्चीकोहावकावपि । माण्डव्यो वामदेवश्च
गालवो गर्गगौतमी । शिवतत्त्वविदोऽप्येऽपि दक्ष-
यज्ञाद्विनिर्ययुः । दक्षयज्ञादयोऽप्यत्त । दक्षाः कुश-
काः क्रतवः संकल्पायेणाम् । श्वशुरादीन्द्रियरूपेषु
प्रायेषु “ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रत-
वस्तोऽवन्तु” यजु० ४१ । “ये देवा ईश्याः दी-
व्यन्ति द्योतन्ते इति देवासुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः ।
“इमे वै प्राणाः वागेवाग्निः प्राणोऽटानौ मित्राव-
रूपौ चक्षुरादित्यः आत्मा विश्वे देवा इति” यत०
ब्रा० २।२।११ श्रुत्युक्ताः । किन्मूताः मनोजाताः
दर्शनश्रवणादीन्ध्यारूपात्मनश्च उत्पन्नाः इत्योत्पत्तौ
तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शन-
कालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते अन्धमनस्कस्य रूपा-
दिप्रतिभासाभावात् । यदा अत्रावस्थायां मनसा युज्यन्ते
ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशकाः क्रतवः
संकल्पाः तेषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा
नोऽप्यनवन्तु यज्ञातृगणवज्रपरिहारेण पावयन्तु तेषां
प्राणरूपेभ्यः स्वाहा इदं शीरं कृतमस्तु” वेददी० ।

चिनि । १। अहादेवे तदंशविभूते २वीरभट्टे च तत्कथा
कलध्वंसिन् यन्त्रे २२८४ पु० दृश्यम् ।

दृक्षजा स्त्री दक्षता आवते जन-७ । वतीरुपायां । दृक्ष-
न्यायां महेशकवले दुर्गावाम् २। चिन्त्यादी च । दृक्षजा-
तादयोऽप्यल ।

दृक्षजापति पु० इत० । १। धिरे २। चन्त्रे च हेमच० ।

दक्षतनया स्त्री इत० । दक्षप्रजापतेर्दुहितरि । चिन्त्यादी
२। दुर्गावाम् । २। वेदिकपायां भूमी च । “अदितिरुजनिट
दक्ष ! वा दुहिता तव” क० १०।७।५ । दक्षस्य भूमि-
कत्वेऽपि तज्जनकत्वाद्यन्वयमाशङ्क्य निरु० १।१।२ ।
समाहितं यथा “अदितेर्दक्षो अजायत” “दक्षाददितिं
परीति” च तत्कथसमुपपद्येत ? समानजनानौ स्यातामि-
त्यपि वा देवधर्म्येतेरेतरजनानौ वेतरेतरप्रजती” ।
पुनो० दक्षतनायल “दक्षस्य पितरं तना” क० २।२।७।८
“दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया” भा० ।

दक्षपितृ पु० दक्षः दक्षप्रजापतिः पिता अत्पादकोऽस्य स-
वासान्धविधेरनित्यत्वात् न कप् । दक्षप्रजापतिजातमा-
त्राभिमानिदेवे “वे देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षाः
दक्षपितारस्ते नः पान्तु” तैत्ति० १।२।१।१। दक्षपितार इत्यल
मौखत्वात् टङिः । चक्षुरादिप्राज्ञाभिमानिनो वे देवाः सन्ति
तेऽस्मान् प्रयः पानरूपप्रतानुवायिनोऽन्तर्गच्छन्ति च शुद्धि-
सम्पादनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले
जनसा सहोत्पन्ना । अथकारकात्वेऽपि मनसा युज्यन्ते ।
अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः सहिहितविषयाद्यामप्यनव
गमात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः
कुशलाः । दक्षः प्रजापतिरत्पादको येषां ते दक्षपितारः”
भा० । कोके तु कप् । दक्षपितृका अन्विण्यादिषु स्त्री ।
दक्षस्य वीर्यस्य पिता पालक ! । १। वीर्योत्पादके दक्षशब्द-
भेदे उदा० दृश्यम् ।

दक्षविहिता स्त्री १। गीतिकाभेदे । “अग्न्याया पात्रिका
दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणा-
न्कोषसंज्ञितम्” वाच० । “अग्न्यायाद्यावतको गीतिकाः”
मिता० । २। दक्षजने लि० ।

दक्षसु न० दक्ष-करणे अक्षन् । ववे । “दक्षसा दक्षसे यक्षः”
क० २।२।५।२ । “दक्षसे यक्षाय” भा० ।

दक्षसावर्णि पु० दक्षभेदे नवमे मनो । “नवमे दक्षसावर्णि
चतुर्दशसम्भवः । दक्षभेदेर्दक्षिणेतित्याद्यास्तत्सुता
कप । परे क्रीडितभोद्या देवाः ऋतुः शत्रुः अतः । द्युति-

अत्प्रसन्नाः सप्त भविष्यन्त्युपवसन्तः । आयुस्ततोऽप्युधा-
रायान्धमभो भगवान् किव । भविता येन संराष्टं
निबोकीं भोक्षते ऽङ्गुतः” भात० पृ० १२।८ । “दक्षसावर्णि
दक्षसावर्णि १०। अक्षसावर्णि कसतः । १। धर्मसावर्णि १२ ।
दक्षपुत्रो १। रौप्यच १। भौतकः” पुराणान्तरम् । हरिवंशे
तु नवमस्य रोहितस्य दक्षस्य स्यात् । “अथ नवमे दक्षस्य
आत्मीयो ह्यस्य साहजः । सौमहः सत्य इत्येते सप्तयो
रोहितेऽन्तरे । देवतानां गन्धास्तत्प्रत्यय एव नराधिप ! ।
दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो
धृष्टकेतुः पञ्चकोतो निराजतिः । पुत्रुज्जवा भूरिचामा
अवीकोऽट्टहतो गयः । प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्रा न-
होपसः” ७ अ० । अक्षभेदाद्विरोधः ।

दक्षसुत पु० इत० । १। देवे सञ्चार्यणि० ।

देवस्य दक्षस्यत्वात् नटपुत्रेण दक्षेण पुत्रिकाधर्मेण
दक्षाद्यामादितावुत्पद्यत्वेन नस्य पुत्रिकापुत्रत्वात् तत्सुत०
त्वम् यथाह हरिवं० १ अ० ।

“प्रजाः कृजेति व्यादिष्टः पूर्व दक्षः स्यन्मुवा । यथा
सर्वज्जं भूतानि तथा ऋष्यु महीपते ! । मनसा चैव
भूतानि पूर्वमेवास्मज्जन्तु प्रभुः । अथोन् देवान् समन्वापन-
सुरानथ राजसान्” । २। इत्येवादिषु तत्कथा “दक्षस्य
पुत्रा इत्येवा विवर्जयिषवः प्रजाः । समागता अहा
वीर्या नारदस्तातुवाच ह । वाहिना वत ययं
वै नास्या जानीय वै भुवः । प्रमाणं अष्टकुला वै
प्रजाः प्राचेतसास्तजा । अन्तर्हर्षमधश्चैव कथं सस्यस्य
वै प्रजा । ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोद्दिशः ।
अद्यापि न विवर्त्तन्ते सप्तरेभ्य इवापनाः । इत्य-
शेष्य नटेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरग्यामेव
पुत्राणां सहस्रमस्मज्जन्तु प्रभुः । विवर्ज्य विप्रवसो तु शव-
जान्वाः प्रजास्तदा । पूर्वोक्तं वचनं तात ! नारदेभ्य चो
दिताः । अन्योन्मूचुको सर्वे सस्यगाह महांसनिः ।
ज्ञातृणां प्रदधीं ज्ञातुं नमस्यं नाम संशयः । ज्ञात्वा
प्रमाणं पुण्याच्च सुखं कस्यापह्ने प्रजाः । एकापाः
सस्यमनसो यथावद्वत्पूर्वयः । तेऽपि तेनैव मार्गेण
प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न विवर्त्तन्ते सप्तरेभ्य
इवापनाः । नटेषु शवकाशेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।
ज्ञारहं नापमेहीति गर्भवाहं वसेति च । तदा प्रभति वै
आतः आह्वरन्नेनचे कप । प्रयातो नश्चति विप्रं तद्य
कार्त्तं विवर्त्तता । तांश्चैव नष्टान् विप्राय पुत्रान् दक्षः

कसी कर्मणि पूर्वे च सत्त्वचं यदि दक्षिणाम् । न
दद्याद्ब्रह्माक्षयेभ्यश्च देवेनात्मानतोऽय वा । सङ्कर्षे
समतीते तु द्विगुणा वा भवेद्भुवम् । एकरात्रे व्यतीते
तु भवेत् सतगुणा च वा । तिरात्रे तद्द्विगुणा सप्ताहे
द्विगुणा ततः । मासि सप्तगुणा प्रोक्ता मास्ययानाच्च
वर्धते । संवत्सरे व्यतीते तु वा त्रिकोटीगुणा
भवेत् । कर्म तद्यजमानानां सर्वेषु निष्कलं भवेत् । स च
ब्रह्मसापहारी न कर्माहोऽप्युचिर्नरः । दरिद्रो
व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी । तदुद्वह्यादुयाति
कृष्णीश्च शपं दत्त्वा सुदारुणम् । पितरो नैव गृह्णन्ति
तद्वत्तं ब्राह्मणं चम् । एवं सुराश्च तत्पूजां तद्वत्ता-
मन्विराहतिम् । दाता न दीयते दानं यज्ञीता च न
वाचते । १० उभौ तौ नरकं वातम्बिद्धरज्जुर्धरा धटः ।
नार्पयेद्यजमानश्चेदुवाचितुश्च न दक्षिणाम् । भवेद्ब्रह्म
सापहारी कृष्णीपाकं प्रजेदुधुवम् । वर्षवत्सं वसेत्तत्र
यमदूतेन ताडितः । ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधि-
युक्तो दरिद्रकः । पातयेत् पुष्टान् सप्त पूर्वाश्च सप्त-
जन्मतः” ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसङ्ख्ये । प्राचिरूप-
दक्षिणाद्रव्यपश्ये मन्त्रभेदेनाभिमन्त्रयम् अप्राचिरव्य-
पश्ये तु अभिमन्त्रयमात्रम् यथाह आश्व० श्रौ० सू०
५।१।१।५ । “क इदं कक्षा अदात् कामावादात् कामो
दाता कामः प्रतिपद्यतीता कामं सप्तद्वयाविश कामेन त्वा-
प्रतिगृह्णाति कामेन तत्ते हरिश्च द्यौस्त्वा ददातु प्रथिवी
प्रतिगृह्णाति त्वतीताकातुमन्त्रयेत् प्राणि” । सू० “वि-
चारदेशमतीतान् नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु तन्मध्ये यत् प्राचि-
द्रव्यं तदेतेनातुमन्त्रयते” नारा० । “अभिमन्त्रयेदप्राणि”
सू० “तन्मध्ये यदप्राणि तदभिमन्त्रयेत् नारा० । वा च
यज्ञपत्नी तथाह “दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा
सर्वत्र पूजिता । यथा विनापि विश्वस्य सर्वं कर्म
तु निष्कलम्” भाग० २८।१।२।२८। १० नायि-
काभेदे स्त्री यथा “या गौरमं भयं प्रेम सङ्गावं
पूर्वमायजे । न सुहृत्सन्धयस्तपि वा सेवा दक्षिणा बुधैः”
इति विश्व० टीकायां स्त्री” ११विष्णोप० । “अक्षरः
मेषको दक्षो दक्षिणः दक्षिणाऽम्बरः” विष्णुस० । अथ
दिग्देशादिव्यवस्थायामेव सर्वनामता तेन दक्षिणे ना-
यकाः अन्यत्र दक्षिणाः (जुषकाः) इत्येव । “दिशः सप्तमी
भव दक्षिणस्याः” रघुः “दक्षिणोयमवगच्छ पङ्क्तिभ्यः
पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम् । दक्षिणः क्षितिपति-

र्वाग्निमयदक्षिणाः सदक्षि राजसूयकीः” भाषा ।
अन्यतादौ दक्षिणार्कस्यैव पराशरो विधत्ते । “सुते
निजीवने चैव दक्षिणोष्णते तथाऽन्यते । पतितानाञ्च
सन्नामे दक्षिणं नवमं शृणुते । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च
शोभः सूर्योऽनन्यथावा । ते सर्वे चापि तिष्ठन्ति कर्णे
विप्रस्य दक्षिणे” । १२आचारभेदे दक्षिणाचारसङ्के-
तस्थम् । १२दक्षिणाम्बो पु० “दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्
आश्व० सू० ४।२।२ ।

दक्षिणकालिका स्त्री दक्षिणा कालिका । शिवकृदन्ते मूल-
दक्षिणपादायां कालिकायाम् ।

दक्षिणगोल पु० कर्म० । विषयरेखातो दक्षिणस्थिते
तुलादिराशिषट्के यथाह सि० शि० “सप्तोत्थगोत्रो भद्रं
यदाद्यं याव्योऽपरं सायनभागभानोः” दक्षिणायनसङ्के-
रङ्गनाथ व्याख्या इत्या ।

दक्षिणतस् कव्य० दक्षिणा-तस्त्वि सर्वनाम्नोद्भूतिनामे
उपज्ञावः । दक्षिणस्यां दिशि । २दक्षिणभागे च “पितृभ्यो
बलिमेधन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत्” मनुः ।

दक्षिणतस्तर्पणं ति० दक्षिणतः शिरसो दक्षिणभागे कप-
टेषूङ्गा यस्य । दक्षिणभागचूडायुक्ते “शिवस्यो मा
दक्षिणतस्तर्पणं” सू० ७।१।२ । चूडाकर्मणि दक्षिणतो
वशिष्ठानामिति अर्थते” भा० । [दक्षिणस्थतीरे ।

दक्षिणतीर न० कर्म० तीरस्य तारभावः । नद्यादे
दक्षिणत्वा स्त्री दक्षिण+भेदे नि० त्वा । दक्षिणभागदौ ।

“धिव वज्रं हस्त आ दक्षिणतुभिः” सू० ६।२८।६ ।

दक्षिणदिक् स्त्री दक्षिणा दिक् । क्षायेजया भेदतो वि-
प्रकटदिशि । तदक्षिपः भौमः यथाह

“सूर्यः शोभः क्षमापुत्रः संहिकेयः शनिः शशी ।

शौम्याश्चटशमन्वी च प्राच्यादिदिग्धीश्वराः” ज्यो०त० ।

तत् बहिनो यज्ञौ भास्वरभूमिजौ यथाह

तत्रैव “प्राच्यां शौम्यसुराचार्यौ आर्यां भास्वरभूमि-
जौ । प्रत्यक् शौरिहदीक्षां तु शितेन्दू दिग्बलान्वितौ”

तद्विष्णुपतिः शक्रः “इन्द्रो वज्रः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो

मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्”

इत्युक्ते । तद्विष्णुसिंहो राघवश्च अजहमन्त्रसिंहाः ।

“इन्द्रे ब्राह्मणराघवस्तु पश्यो याव्ये हवीर्वाक्षि-
वीर्यवर्णा वसयुक् तथैव बहिनः पागोवजाशोकरे” ज्यो०

त० उक्तेः । तद्विष्णुपतिराघवः हनकन्यामकरराघवः

यथाह ज्यो० त० “प्रागादिषुभं नाथा यथासंख्यं

दक्षिणात् अन्धः दक्षिण+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आति ।
प्रथमाद्यर्थादती दक्षिणवर्द्धावे दक्षिणात् रमणीयम् आ-
गच्छति वसति वा ।

दक्षिणान्तिका स्त्री “वृद्धविषयेऽहौ सने कदास्ताव सने
क्षुर्नोत्तरन्तराः । न वनात् पराजिता कदा वेतामीयेऽन्ते
रनो गुरुः” इत्युपक्रमे “तृतीययुग्मदक्षिणान्तिका
सप्तमपादेन द्वितीयकः” इ० र० उक्तकक्षये वेतामीयभेदे
मातावृत्तभेदे । “सप्तमपादेन द्वितीयकः यदि तृती-
ययुक् द्वितीयमात्रातृतीयमात्राभ्यामेको गुरुचेत् शेष
वेतामीयवत् तदा दक्षिणान्तिका नाम अन्त इत्यर्थः ।

दक्षिणापथ उ० दक्षिणा (आजन्) पन्थाः क्व वना० ।
देशभेदे तद्देशवर्त्तनं भा० व० ६१ अ० यथा

“एते गच्छन्ति बह्वयः पन्थानो दक्षिणापथम् । अथ
नीलक्ष्णान् सप्तमिक्रम्य पर्वतम् । एष विन्ध्यो महा-
शैलः पयोणी च सहस्रगा । आश्रमाश्च मन्थरीणा
वज्रमूलकशान्विताः । एष पन्था विदभांशामभी ग-
च्छन्ति कोयलाम् । अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षि-
णापथः” । “दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नदवरा-
न्मृगाः । गुराः पुच्छिन्दाः श्वराश्च पुष्पा मद्रकैः सह”
भा० शा० २०७ अ० । “युयुधे पाण्डुराजेन दिवसं
नकुञ्जानुजः । तं जित्वा च महाबाहुः प्रययौ दक्षिणा-
पथम्” भा० व० १० अ० । “तवापरे जनपदा दक्षिणा-
पथवाणिनः । पाण्डुराश्च केरनाश्चैव चोढाः कुन्दास्तथैव
च । मेतुका सप्यकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः । नवराट्ठा
भाङ्गप्रताः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः । काशेराश्च सह्यवी-
कैराटव्याः श्वरास्तथा । पुच्छिन्दा विन्ध्यमूषिका वैदभा-
दण्डकैः सह । कुलीयाश्च शिरावाश्च रूपसाक्षापसैः
सह । तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा । नासि-
काद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः । भातुकम्पाः
समाहेयाः सह सारस्तैस्तथा । कम्भीयाश्च सुराट्ठाश्च
आनन्ताचारुदैः सह” मत्स्यप० । “दक्षिणास्थितमार्गं
मानि पु० । “लम्पाजिनानि धुन्वन्तः स्वयमेव दक्षिणापथं
यानि” आश्व० श्रौ० ५।१।१२ । दक्षिणापथोऽस्त्यस्य
आमित्वेन आवासत्वेन सम्बद्धत्वेन वा उक्तं । दक्षिणा-
पथिक तद्देशभेदे तत्र वाणिनि तत्त्वज्ञे च । “एते
चान्ये च वङ्गो दक्षिणपथिकान् पथः” हरिव० ११० अ० ।

दक्षिणापरा स्त्री दक्षिणाता अपरावा दिशोऽन्तरावा दिक्
। नेर्कतकोषे “दक्षिणपूर्वस्थां दिशि दक्षिणपरस्थां वा”

आश्व० श्रौ० ३।१।६ । इतत्संस्थिते त्रि० “उत्तरदक्षिणापरे-
ऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे वज्रमानः” कात्या० श्रौ० ८।५।१६ ।
दक्षिणावां परः । श्वरपूजार्थं ब्रह्मदानरूपदक्षिणा
तत्परे त्रि० ।

दक्षिणाप्रवण त्रि० दक्षिणा (आजन्) दक्षिणस्थां प्रवणं
निष्णम् । उत्तरापेक्षया दक्षिणतो निष्णे आङ्गादिदेशे
“दक्षिणाप्रवणम्” कात्या० श्रौ० २२।१।६ । “दक्षिणाप्रवणं
देवयजनं भवति” कर्कः “गुचिदेशं विविक्तं च गोमयेनो-
पलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्” मनुः ।
“दक्षिणाप्रवणमप्यत्र परिच्यते गुची देशे दक्षिणाप्रवणे
तथा” याज्ञ० आङ्गदेशीकौ ।

दक्षिणाप्रष्टि उ० धुव्यामिच्छया प्रकटं देशमन्नोति प्र+अप्र-
तिच् प्रथो० दक्षिणा दक्षिणभागे प्रष्टिः बाह्यः । धुव्य-
मध्ये दक्षिणस्थे प्रष्टाङ्गे प्रकटदेशस्थे वा अन्न-
भेदे ‘दक्षिणाप्रष्टिं जगो वत्त इति’ कात्या० श्रौ०
१४।१।८ । “रथे तृतीयमन्नं युनक्ति धुव्यामिच्छया प्रकटं
देशमन्नोतीति प्रष्टिर्वाहो युक्” सं० व्या० । दक्षिणस्थां
च इव इति विपक्षे इदक्षिणस्थे प्रष्टिसङ्गेष्वे च ।
“अथ दक्षिणा प्रष्टिं युनक्ति सव्यप्रष्टिं वा” शत० ब्रा०
५।१।१।२ । “प्रष्टिर्नाम पादनवोपेतो भोजनपात्रादिका-
धारः” (तेषां) भा० ।

दक्षिणावन्ध उ० दक्षिणायां बन्धः अतुल्यः । गृह-
स्थादीनां दक्षिणातुल्यभेदे यथा “दक्षिणावन्धो नाम
गृहस्थब्रह्मचारिभिक्षुधैरानस्रानां काममोहोपहतचे-
तसामभिकानपूर्विकां दक्षिणां प्रयच्छतां दक्षिणावन्ध इत्यु-
च्यते” तत्त्वहारः ।

दक्षिणाभिमुख त्रि० दक्षिणा दक्षिणस्थानभिमुखस्य ।
दक्षिणदिक्मुखे । “दक्षिणाभिमुखो रालौ सन्प्रयोच
ग्रथा दिवा” आङ्गि० त० । दक्षिणास्रवाद्योऽप्यत्र ।
“आयुष्यं प्राङ्मुखो मुक्तो वयसं दक्षिणास्रः” ।
“उदक्तेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणास्रः” मनुः ।
“यद्देवितगिराभुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणास्रः” मनुना
आह्वीवविषय तथा भोजनं निविडम् । दक्षिणा दक्षिणस्थां
मुखम् । दक्षिणदिक्मुखे मुखे न० । “अवाचाङ्गं गदा-
आङ्गं दक्षिणास्रमभोजनम् । न जीवन्मृतकः कुर्वीत
कृते च पितृणा भवेत्” त्रि० त० ।

दक्षिणामूर्ति(क) उ० दक्षिणा अतुल्यता मूर्तिरस्य वा
। ‘दक्षिणामूर्ति’ इति । त्रिवर्णभेदे मूर्तिप्राणादिकं

अथ "प्रोक्ष्यन्नाद्यनृणावट्टु भतवे योगाद्यनृणां प्रभुं प्रत्यक्ष-
तत्त्वमुभयुक्तभिः प्रतिदिशं प्रोक्ष्यन्नाद्याननम् । सुप्रां
तर्कनवीं दधानमममं कर्पूरगौरं त्रिवं चतुर्दशः सखे
स्तुरन्तमनियं श्रीदक्षिणामूर्तिकम्" । "प्रित्यथो दक्षि-
णामूर्तिं ध्यायेत् साधकसत्तमः । साक्षाद्व्याख्यानसाधन्यं
समन्वे वसुधाराजरे" तन्नात्मादिषं तन्मे वसुधाम् ।

ध्यानान्तरं ध्यानबद्धे दृश्यम् ।

दक्षिणायन न० दक्षिणा दक्षिणस्यां दक्षिणे गोत्रे वा-
 ५५५ इत्ये । रनेः स्थापितस्यानापेक्षया । दक्षिण-
 दिग्मन्त्रने । दक्षिणगोत्ररूपतयादिरात्रिपट्के गमने
 तदुपलक्षिते अतस्तयात्वे १ कालभेदे च तत्ताद्याये
 “अतस्तयात्वायनं द्वे अयने वर्षवर्षिते । कर्कटादिस्थितौ
 भानौ दक्षिणायनमुच्यते” मन्त्र० त० विष्णुसु० ।
 द्वितीयाये “देवे रात्रिपट्के वर्ष” प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 अहस्तलोदगयनं रात्रिः स्यादुदक्षिणायनम्” मन्त्रः ।
 अयनशब्दे १५१ पु० उत्तरायणशब्दे ११०४ पु०
 अगोत्रशब्दे च दक्षिणायनशब्दार्थसंज्ञाप्रत्ययः अपि
 दक्षिणायनव्यवस्थार्थमधिकृतोच्यते यद्यपि चन्द्रस्यापि
 स्थापितस्यानापेक्षया दक्षिणस्यां दक्षिणगोत्रे च गतिः
 सम्भवति तथापि सूर्यस्यैव गतिभेदे तदुपलक्षितत्वात् च
 दक्षिणायनशब्दव्यवहारः । “सौरस्य द्युनिशोर्वासं
 मङ्गशीतिसंज्ञानि च । अयनं विषुवं चैव संज्ञानोः
 सुगमकालता” सू० सि० अयनस्य सौरत्वोक्तौः “यान्
 आसान् दक्षिणा आदित्य एति यान् आसातुत्तरादित्य
 एति” राजसूनेयिनां पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमा-
 नयोः पाठात् “तस्मादादित्यः मण्मासान् दक्षिणेनैति
 मण्मासातुत्तरैस्तेतीति तैत्तिरीयसुतेचादित्यगतिमुपजी-
 व्यैवायनशब्दप्रवृत्तेः । तेनादित्यगतिमन्त्रत्वात्तस्य
 सौरत्वम् । उभयविधदक्षिणायनस्य किमधिकस्य मूलकं
 रात्रित्वं तदभिधीयते । तत्र “मेघादौ देवभागस्यो
 देवानां याति दर्शनम् । अमराणां तदादौ त्वं सूर्यस्तद्भा-
 नवधरः” सू० सि० ।

“जन्मद्वीपकवचवत्तद्वन्मौ परिप्रिहृतं भूगोचमभ्ये तस्य-
मक्षमेवाकारे वसतं विभुवदृतं तत् क्रान्तिहृतं मक्षमा-
न्तरेण स्वानहये चन्द्रं तन्मेषद्वयसाख्यानं प्रवक्ष्यादुना
विभुवदृतमार्गे अभ्यति मेमस्यानात् कक्षादिस्थानं विभुव-
दृतमक्षदिशि यत्तं यान्तर उत्तरतः । मक्षरादिस्थानं विभुव-
दृतमक्षदिशि यत्तं यान्तरे दक्षिणतः । तत् ज्ञात्वा नेम्यन्तरे

वायुना ध्वनति । एवं क्कान्तिप्रदेशः क्कान्त्याने प्रवह
वायुना ध्वनन्ति । तत्र मेवादी देवभागस्यः “जम्बुद्वीपं च
तलापि देवासुरविभागकदिति” पूर्वोक्तेः । तस्यैव मेवा-
दिकन्धाना राशय उत्तरगोचः । तत्रैवः पूर्वोक्ता मेवादी
मेवादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तराध्वनिर्ना दर्शनं वक्ष्या-
यान्नरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विपुव-
ह, नक्ष तद्विजितत्वात् । एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाध-
वनिर्नामित्त्वसुराणामित्त्वो नैवोक्तम् । तद्भागवत्सुरो
दैत्यभागे वसुधादिदक्षिणविभागस्यास्तुकादिनीमान्ना रा-
शयो दक्षिणगोचस्तत्र वसुरो गमनं यद्येत्थेतादृशपूर्व-
स्तुकादिप्रदेशे तकारादर्शनान्नरं प्रथमदर्शनं प्राप्नो-
तीत्यर्थः तेषामपि विपुवह, सविजितत्वात्” रङ्गना० ।

“देवासुरा विधुवति क्षितिजस्य दिवाकरम् । पश्यन्प्र-
न्योन्यमितेषां वामदक्ष्ये दिनक्षमे” सू० वि० ।

‘विषुवति काले देवदैत्याः सूर्यं’ चितिजस्य पश्चान्न
विषुवद्वृत्तस्य तयोः स्वस्थानाङ्गुलमध्यस्थत्वेन चितिज-
त्वात् । एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं वे वाजसव्ये
अपसव्यसव्ये ते क्रमेण दिनरात्रौ दिवसरात्रौ भवत ।
अयं भावः देवानां भूमेरुत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यमतो
दैत्यानामपसव्यं स्वकीयत्वाभावात् । एवं दैत्यानां भूमे-
रदक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं देवानां स्वकीयत्वाभावा-
दपसव्यमतो दैत्यानां वाजसव्यनावृत्तरदक्षिणगोक्षौ देवानां
क्रमेण दिनरात्रौ । देवानां वाजसव्यभागौ दक्षिणोत्तर-
गोक्षौ दैत्यानां दिनरात्रौ । अन्यथाऽन्योन्यं वाजसव्ये
इत्यनयोः सङ्घर्षाद्युपपत्तेः । अतएव पर्यं मेधादा-
वित्याद्युक्तमिति रङ्गना० । अथ पूर्वश्लोकोत्तरार्धस्य सन्दि-
ग्धत्पणङ्गुया दिनपूर्वापरार्धकथनशब्देन तदर्थं श्लोकाभ्यां
विशदयति ।

“नेषादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीतदष्टतमम् । चक्षुरन्
प्रागर्हषेभ्यः प्रयेन्नेषादिनाम् । कक्षादीन् चक्षुर-
न्नाहदङ्गः पञ्चार्धमेव सः । दशादींस्त्रीन्कक्षादींश्च
तद्वदेव सुरदिषाम्” ख० वि० ।

‘मेषादौ विधुवहृत्तस्यक्रान्तिहस्तभागे रेवत्यासहज उदितो
दर्शनतां प्राप्नः सूर्य उत्तरं यद्योत्तरं क्रमेणेति यावत्
त्नीन् राशीनुदयुत्तरभागस्यान् मेघादयमिदुनान् सङ्हरज-
तिक्लामन् सन् मेघस्यमङ्गः रेवत्यां प्रागर्हमध्यं प्रथमं
दिनस्यार्धं पूरयेत् पूर्वं करोतिर्हर्षः । मिथुनात् सूर्यं मेह
स्यान् प्रभ्याङ्गं स्यादिति श्रुतिस्तार्थः । कर्कादौ त्रीन्

राशीन् कर्कशं च स्यात् क्रमेणैव । अतिशयान्
वन् च सूर्यो दिग्दश पञ्चार्धपरदशम् । एवकारोऽन्य-
योगव्यवच्छेदार्थः । प्रयेत् । अन्त्यान् सूर्ये मेवस्यानां
सूर्याको भवतीति कथितार्थः । अथ दैत्यानामाह ।
तदादीमिति । सुरहिषां मेरोर्दक्षिणापवर्तिनां दैत्यानां
मित्यर्थः । तदादींस्त्रीन् राशींस्तु नादधिकधत्तुरास्यान्
वृगादींस्त्रीन् राशीन् नकरकुम्भजीर्णसहस्र क्रमेणाति-
क्रामन् सूर्यः । अकारस्तु वावृगादिक्रमेण पूर्वापरार्ध-
मित्यर्थकः । एवकार उक्तातिरिक्तव्यवच्छेदार्थः । दिनं
प्रयतीत्यर्थः । धत्तुरन्ते सूर्ये दैत्यानां मध्याह्नं भोमान्ते
सूर्ये सूर्याको भवतीति कथितार्थः । रङ्गना ।

“अतो दिनक्षये तेजामन्योन्यं हि विपर्ययात् । अहोरा-
त्रप्रभातं च भानोर्भग्नप्रपञ्चात् । दिनक्षयार्धमेतेषाम-
यमान्ते विपर्ययात् । उपर्यात्मानमन्योन्यं कस्ययन्ति
सुरासुराः” छं वि० ।

“एतेषां देवदैत्यानामयमान्तेऽयमन्योन्यो विपर्ययाद्वात्या-
वाहिन्यपार्धे दिनार्धं रात्र्यर्धं च भवति । यत्र देवानां
मध्याह्नं रात्र्यर्धं च तत्र दैत्यानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने
यत्र च दैत्यानां मध्याह्नरात्र्यर्धं तत्र देवानां क्रमेण
रात्र्यर्धमध्याह्ने इति कथितार्थः । अत्र हेतुमाह ।
उचरीति । देवदैत्या मेरोरुत्तरदक्षिणापवर्तिनोऽन्योन्य-
मात्मानं ससुपरिभाग ऊर्ध्वभागे कस्ययन्तुर्ग्रीकुरुन्ति ।
वस्तुतो भूमेर्गावत्वेन सर्वत्र तुल्यत्वाद्भिरपेक्षाध्वो-
भागयोरनुपपत्तेः । तथा च देवा दैत्यामेकयोर्ध्वस्वत्वं
मन्यमाना दैत्यानधःस्थानक्रीकुरुन्ति । दैत्याश्च देवस्याना-
मेकयोर्ध्वस्वं मन्यमाना देवानधः कुरुन्तीति तात्पर्यार्थः ।
यत्तं च देवदैत्ययोर्निपरीतावस्थानाद्भिरात्र्यर्धेपरीत्यं
वृक्तमेवेति भावः” रङ्गना ।

ततश्च उत्तरगोलरूपमेवादिराशिषट्कस्यरविकालस्य
देवानां दिनत्वे दक्षिणगोलरूपस्तु आदिराशिषट्कस्यरविक
कालस्य रात्रित्वे स्थितेऽपि नकरादिकानां देवानां दिन-
रात्रिकावतोक्तिः अतीत्यन्तैकयोर्पयोगिनी रनेः स्था
विष्ठितस्यापेक्षया दक्षिणोत्तरतो गत्या वा तथा व्यव-
स्थिते इति बोध्यम् अतएव छं वि० उक्तं यथा
“दिनं दिनैश्च अतोऽत्र दर्शने तयो तमोऽह्नुरदर्शने
इति । कृष्टनानां द्युनिर्धं यथा कर्षां, तथा पितृणां
अशिष्टवाचिनाम्” । इदानीं संज्ञितोक्तस्याभि-
प्रायवाह । “दिनं सुराणां यवनं अह्नुरं विधेतरत्

संज्ञितोः प्रकीर्तितम् । दिनोऽह्नुरोऽर्धे दिनमेव
तन्मतं निधा तथा तत्प्रकलनीयमात्रं तत् । इत्यान्ता-
रोहति यैः क्रमेण तैरेव अह्नुरवरोहतीति । यत्रैव
उचः प्रथमं च देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विद्योयते निम्नम् ?” ।
“संज्ञितिकानां न चेदयमभिप्रायवाहिकं मेवादित्यं निधु-
नानं यावद्यै उक्तैरेवारोहणं कुर्वन् अपि देवैर्दक्षिणेव
पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न इच्छत इति” प्रमिता० ।

एतदभिप्रायेणैव औपत्युक्तं यथा

“वृगादिराशिषट्कभाहुभोगात् नटनर्त्तवः स्युः शिथिरो
वसन्तः । योऽप्यत्र वसो च शरत्तदह्नोऽन्योन्या कथितोऽत्र
मठः ॥ शिथिरपुर्ववृत्तवृत्तत्तरं द्वायनमाह्वरश्च तदाम-
रम् । भवति दक्षिणमन्यद्वत्तत्वं निमदिता रजनी भवतां
च वा । अह्नुरप्रवेशदिग्प्रतिष्ठाविवाहचौषत्रतन्व-
पूर्वम् । सोम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गृहितं तत् क्षु-
दक्षिणे च” ।

एतदभिप्रायेणैव च बलवत्ततः—“देवतारागवात्यादि-
प्रतिषेधद्वन्द्वे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्प्रक-
नवाप्नुयात्” सूर्यस्य दक्षिणोत्तराभिमुख्येनैव प्रतिष्ठाद्यै
विधिनिषेधावाह । अतएव छं वि० “भानोर्भकरध-
क्रान्तेः मण्मासा उत्तरायणम् । कर्कशेस्तु तथैव स्यात्
मण्मासादक्षिणायनम्” इत्युक्तम् । अतः स्थापेक्षया
दक्षिणोत्तरगमनादेव दक्षिणोत्तरायणव्यवहारो भाक्तो
दक्षिणोत्तरगोचयोग्यता तु सुख्य इत्यवधेयम् । तेन
भाक्ते दक्षिणायन एव प्रतिष्ठादिनिषेधः न सुख्ये प्रायुक्त-
सत्त्वप्रतयान्यैकवाक्यत्वात् । विवाहप्रतयान्नादिचूडणं स्का-
रदीक्षणम् । यच्च अह्नुरप्रवेशादिदानार्जनप्रतिष्ठनम् ।
पुण्यानि यानि कर्माणि वर्ज्येदक्षिणायने” म० त० भविष्य-
पु० । तत्प्रायसादः कालमात्रं वेदानसंज्ञितायां यथा
“मातृभैरववाराह्नुरविह्वलिविज्जवाः संहिषासुरहन्ती
च स्थाप्या वै दक्षिणायने”

इतदभिमानिदेवताभेदे च “धूमो रात्रिस्तथा जलः
मण्मासादक्षिणायनम्” गीता । “आतिवाहिकाकाङ्क्षि-
क्या” या० भा० धूनादीनां तदभिमानिदेवतापरम्पर्य-
वात् । ५ दक्षिणमन्ये प्राये च “दक्षिणस्यो यदा
प्रायश्चदा स्यात् दक्षिणायनम् । यच्च भूमाकाशज
सृष्टाः यच्चोदयजि वै” यदादीर्घं अतममोमहार-
माक्यम् ।

दक्षिणादक्ष न० दक्षिणमन्ये । अरण्याभेदे ।

दक्षिणावत् ३० दक्षिणे भागे अर्धवर्गमनसः । व्याधकतदक्षि-
णावत्तु जगो अमरः । [कृत्विजि ।

दक्षिणावत् ३० दक्षिणावर्तं कर्त्तुं-अथ ७५०० । दक्षिणे
दक्षिणावत् नि० दक्षिणा+अवर्तं कर्त्तुं नक्षत्रः । दक्षि-

णावर्तं अन्वाहार्यं गच्छे २२० पृ० इत्यम् ।

दक्षिणावर्त्तं नि० दक्षिणे आवर्त्तते आ+इत-अच् ।

१दक्षिणे आवर्त्तयुक्ते । “अतुल्यवातुकारम्बुपिधान-
रचनेष्ववा । दक्षिणावर्त्तयुक्तोऽयं हन्यते कर्त्तुं नया”

वा० द० । दक्षिणा दक्षिणस्यां वर्त्तते इत-अच् ।

२दक्षिणादिकस्ये नि० । “दक्षिणावर्त्त आदित्य एतन्मे
मनसि स्थितम्” भा० भी० १०० अ० ।

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री दक्षिणावर्त्त इव कावति कै-क
गौरा० स्त्री । दक्षिणावर्त्ता राजनि० । [दक्षिणानिने ।

दक्षिणावत् ३० दक्षिणा दक्षिणादिकतो वृत्ति वृत्त-अच् ।

दक्षिणावत् नि० दक्षिणा आवर्त्तते इत-क्विप् । दक्षिणा-
वर्त्ते । “तन्मादिनं लोक दक्षिणावत् समुद्रः पश्येति”

गत० ब्रा० ७।१।११२ ।

दक्षिणाग्रपति ३० इत० । १यनराजे २भौमे पक्षे च ।

दक्षिणाहि अथ० दक्षिण+आहि दूरे । दूरस्थे दक्षिणभागे
दक्षिणित् अथ० दक्षिणात्+वेदे पुषो० । दक्षिणस्थानित्वा-
द्यर्थे । “प्रदक्षिणित्परिवो ना वि वेन.” अ० ५।१३।४।

दक्षिणीय ३० दक्षिणामर्त्तं कर्त्तुं । दक्षिणावर्त्ते कृत्विजि ।

“कृतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्हि जातिभिः । दक्षिणा-
वर्त्तवर्त्तन्तां यथार्थं सत्ययाजिनान्” हरिवं० १८ अ० ।

दक्षिणेन अथ० दक्षिण+एनप् । संप्रवर्त्तयितुं । दक्षिणस्यां

दिशि २दक्षिणदेशे च । एनपा योगे पञ्चमीवाधिका
द्वितीया । “तन्नागरं धनपतिं दक्षिणेनाकादी-

यम्” मेघ० । “जम्बूद्वीपकारणं दक्षिणेन परन्तपौ”
भा० व० २७८। अ० ।

दक्षिणेभ्यन् ३० दक्षिणे देशं त्रयं यथा नि० अग्निच् ।

व्याधकतत्रययुक्तदक्षिणावर्त्तं जगो अमरः । “अग्नयुग्मिव
जगोऽथ दक्षिणेभ्यो” भट्टि ।

दक्षिण्य वि० दक्षिणामर्त्तं कर्त्तुं । दक्षिणावर्त्ते कृत्विगादौ

“दक्षिण्यदिष्टं कृतवार्त्तवर्त्तनैः” भट्टि ।

दक्षिण्य न० काशीस्थे दक्षिण्यपनिष्ठापिते विष्णुभेदे तत्कथा

“यन्मया स्थापितं विष्णुभेदेतद्दक्षिण्यपनिष्ठापितम् । अथ
संवेचनात् पुंल्लिङ्गपराधसङ्कलम् । क्षिप्रमेव न क्षण-
दक्षिणात् पूजयितुं कर्त्तव्यः” काशीच० ८८७० ।

दगा(का)गैल न० दक्षिण अन्वाहारोपकार्यमग्निव नमज्ज-

पाठे पुषो०मनस्यपाठस्तु सत्यम् । ५३ अ० वराहसंहि-
तोक्ते निर्जलदेशे जलोपलब्धिसाधने उपायभेदे । यथा

“धर्म्यं यथार्थं च ब्रह्मन्तोऽहं दगा(का)गैलं येन
जलोपलब्धिः । पुंल्लिङ्गं यथाकृते विराजयैव क्षितावपि

प्रोज्जतमिच्छसंस्थाः । एकेन वर्षेन रवेन चान्धर्व्युतं
नभसो वसुधाविशेषात् । नानारसत्वं वसुधार्थतां च

गतं परीक्ष्यं क्षितिस्तस्यमेव । पुरुषतानस्यवर्त्तनं क्षिति
वक्ष्यपवनेन्दुशङ्करा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमयः

प्राच्यादीनां दिशां पतयः । दिक्पतिसंज्ञाश्च विरा-
जयन्ती मध्ये महाविराजन्ती । एताभ्योऽभ्यां गतयो

विनिःसृता नामभिः प्रथिताः । पातालादूर्ध्वविरा-
जुभासतर्दिषु संस्थिता याच । कोणदिगुत्था न शुभाः

विरानिमित्तान्यतो वक्ष्ये । यदि वेतसोऽम्बुरक्षिते
देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् । वार्धे पुरुषे तोयं वृत्ति

विरा पश्चिमा तत् । चिह्नमपि चार्धपुरुषे मण्डूकः
पाण्डुरोऽथ कर्तुं पीता । पुटभेदकश्च तस्मिन् पापाणो

भवति तोयमधः । जम्बूद्वीपसौक्ष्मिभिः विराधो
नरहये पूर्वा । जम्बूद्वीपसौक्ष्मिभिः पाण्डुराथ पुरुषेऽथ

मण्डूकः । जम्बूद्वीपसौक्ष्मिभिः प्राग् वल्मीको यदि भवेत् समी-
पस्थः । तन्माहृण्यपात्रे सवित्रं पुरुषहये स्नातु ।

अर्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसंज्ञिभश्च पापाणः ।
अङ्गवति चाल नीला दीर्घं कालं वसु च तोयम् ।

पश्चादुदम्बरस्य लिभिरेव करैर्नरहये वार्धे । पुरुषे
क्षितोऽहिरश्म्युज्जगोपमोऽधः विरा सुजवा । उदगर्जु-

मस्य दशगो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाक्षतैः । लिभि-
रम्बु भवति पुरुषैस्त्रिभिर्धर्मसन्निधैः पश्चात् । श्वेता

गोधाधनरे पुरुषे जम्बूद्वीपसौक्ष्मिभिः । पीता क्षिता
सवित्रता ततो जलं निर्दिष्टे दक्षिणम् । वल्मीकोप-

क्षितायां निर्गुणस्यां दक्षिणेन कथितकरैः । पुरुषहये
सपादे स्नातु जलं भवति चापोष्यम् । रोहितमत्स्यो-

ऽधनरे कर्तुं कपिना पाण्डुरा ततः परतः । सवित्रता
सर्कराथ क्रमेण परतो भवत्यम्बुः । पूर्वे च यदि

वदवी वल्मीको दशगो जलं पश्चात् । पुरुषैस्त्रिभि-
रादेश्च श्वेता गृहगोविधाधनरे । सपञ्चाना वदवी

चेद् दिशः परस्यां ततो जलं भवति । पुरुषहये सपादे
पुरुषेऽथ च दुष्टुभिश्चिह्नम् । विलोदम्बरयोगे विज्ञाय

हस्तमयं तु ब्राह्मणम् । पुरुषैस्त्रिभिर्नभ्यु भवेत् कण्ठो

ऽर्धनरे च मण्डूकः । काकोदुम्बरिकायां वल्मीको
 दृश्यते सिरा तस्मिन् । पुरुषत्वे सपादे पश्चिमदिक्स्था
 वक्षति सा च । व्यापाख्युपीतिका नृदु गौरसवर्णच
 भवति पाषाणः । पुरुषार्धे कुसुदनिभो दृष्टिपथं मूलिको
 याति । जलपरिहीने देशे दृश्यः कल्पितको यदा दृश्यः ।
 प्राच्या हस्तमितये वक्षति सिरा दक्षिणा प्रथमम् ।
 नृदुनीचोत्पलवर्णो कापोतो चैव दृश्यते तस्मिन् । हस्तो
 ऽजगन्धिमत्स्यो भवति पयोऽलं च सञ्चारम् । शोणा-
 कतरोरमरोत्तरे सिरा द्वौ करावतिक्रम्य । कुसुदा
 नाम सिरा सा पुरुषत्ववाहिनी भवति । व्यासो
 वल्मीको दक्षिणपाशे विभीतकस्य यदि । व्यध्यर्ध
 तस्य सिरा पुरुषे देया दिशि प्राच्याम् । तस्यैव पश्चि-
 मायां दिशि वल्मीको यदा भवेद्वक्षते । जलोदगभवति
 सिरा चतुर्भिरधार्धिकैः पुरुषैः । श्वेतो विश्वम्भरकः
 प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽश्वा । अपरस्यां दिशि च
 सिरा नश्यति पर्वतयेऽतीते । सकृदासित शेषान्यां
 वल्मीको यत्न कोविदारस्य । मध्ये तयोर्नरैरर्धपद्मे
 कोयमनोभ्यम् । प्रथमे पुरुषे भुजगः कमलोदर-
 सन्निभो मही रक्ता । कुर्विन्दः पाषाणसिङ्गान्येतानि
 जायमानि । यदि भवति सप्तपर्णी यन्मौक्तकतस्तदुत्तरे
 तोयम् । वाच्यं पुरुषैः पञ्चभिरलामि भवन्ति चिह्नानि ।
 पुरुषार्धे मण्डूको हरितो हरितानसन्निभा भूच ।
 पाषाणोऽम्भनिकाशः सौम्या च सिरा शुभाश्ववहा ।
 सर्वेषां दृष्टाणामधस्थितो दर्दरो यदा दृश्यः । तस्मा-
 द्भक्तो तोयं चतुर्भिरधार्धिकैः पुरुषैः । पुरुषे तु भवति
 नकुलो नीला नृदु पीतिका ततः श्वेता । दर्दरसमान
 रूपः पाषाणो दृश्यते चात्र । यदाहिनिलयो दृश्यो
 दक्षिणतः संस्थितः करञ्ज्य । हस्तद्वये तु याव्ये
 पुरुषत्वितये तु सिरा सार्धे । कक्षपकः पुरुषार्धे प्रथमं
 चोद्भिद्यते सिरा पूर्वा । उदगन्या स्वादुजला हरितो
 ऽश्वाधस्ततकोयम् । उत्तरतश्च मध्काटहिनिलयः
 पश्चिम तरोकोयम् । परिहृत्य पञ्च हस्तान् अधात्म-
 पोरुषे प्रथमम् । अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धून्वा धात्री
 कुमलवर्णोऽश्वा । माहेन्द्री भवति सिरा वक्षति स-
 जेनं सदा तोयम् । यन्मौक्तः क्षिप्रो दक्षिणेन तिल-
 कस्य सकृदूर्ध्वेन । पुरुषैः पञ्चभिरन्यो दिशि वारुण्यं
 सिरा पूर्वा । सप्तर्ष्याः प्रसादु यदा कदम्बस्य दक्षि-
 णेन जलम् । परतो हस्तमितयात् पञ्चभिः पुरुषैस्तुरी-

योमैः । कौमेरी चात्र सिरा वक्षति जलं सोहगन्धि
 चाचोभ्यम् । कनकनिभो मण्डूको नरमात्रे हस्तिका
 पीता । वल्मीकसंज्ञतो यदि ताको वा भवति नास्ति-
 केनो वा । पश्चात् पञ्चभिर्हस्तैर्बरेचतुर्भिः सिरा याव्या ।
 याव्येन कपिलस्याहिसंनयचोदुदगजलं वाच्यम् । सप्त
 परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जल पञ्च । कर्नुरको-
 ऽहिः पुरुषे जप्ता नृदु पुटभित्ति च पाषाणः । श्वेता
 नृदु पश्चमतः सिरा ततश्चोत्तरा भवति । अश्वान्तकस्य
 वामे वदरी वा दृश्यतेऽहिनिलयो वा । पञ्चभिर्दृक्
 तस्य करे सार्धे पुरुषत्वे तोयम् । कूर्मः प्रथमे पुरुष
 पाषाणो धूसरः सञ्चिता नृदु । आदौ सिरा च
 याव्या पूर्वोत्तरतो द्वितीया च । वामेन हरिद्रुतरो-
 वल्मीकयेत्ततो जलं पूर्वे । हस्तमितये पुरुषैः सप्तर्ष्यैः
 पञ्चभिर्भवति । नीलो भुजगः पुरुषे नृदु पीता नरकतो-
 पमचाश्या । जप्ता भूः प्रथमं वारुणी सिरा दक्षिणे-
 नान्या । जलपरिहीने देशे दृश्यतेऽनूपजानि चि-
 ह्नानि । वीर्यदूर्वा नृदुयश्च यत्न तस्मिन् जलं पुरुषे ।
 भार्गी तिष्ठता दन्ती नृदुकरपाटी च लक्षणा चैव ।
 नवमालिका च हस्तद्वयेऽम्बु याव्ये त्रिभिः पुरुषैः ।
 क्षिप्रः प्रलम्बशाखा वामनविटपङ्कमाः समीपजलाः ।
 सुपिरा जर्जरपत्ता कृत्वा जलेन वन्यज्ज्ञाः । तिल-
 कास्मातकरुण्यकभङ्गातकविलितन्दुकाहोलाः । पिण्डा-
 रशिरीषाञ्जनपुरुषकावञ्जलातिवलाः । एते यदि सुक्षि-
 म्भा वल्मीकैः परिहृतास्तकोयम् । हस्तैश्चिभिरुत्तर-
 तश्चतुर्भिरर्धेन च नरस्य । अतृषे सतृषा यस्मिन् सतृषे
 तृषार्जिता मही यत्न । तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं
 वा धनं तस्मिन् । कण्टककण्टकानां व्यत्यासेऽम्भ-
 क्षिभिः करैः पश्चात् । खात्वा पुरुषत्वितयं त्रिभागयुक्तं
 धनं वा स्यात् । मदति मही मन्मोरं यस्मिन् सरणाहता
 जलं तस्मिन् । सार्धेक्षिभिरुत्तरैः कौमेरी तत्र च
 सिरा स्यात् । दृष्टव्यैका शाखा यदि विनता भवति
 पाण्डुरा वा स्यात् । विज्ञातव्यं शाखातले जलं
 त्रिपुरुषं खात्वा । फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वे
 सिरा त्रिभिर्हस्तैः । भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः
 स्थितिः पीता । यदि कण्टकारिका तु कण्टकैर्विना दृश्यते
 सितैः कुसुमैः । तस्यास्तवेऽम्बु वाच्यं त्रिभिर्नरैर्ध-
 पुरुषे च । खजूरी विशिरस्या यत्न भवेज्जलविवर्जिते
 देशे । तस्माः पश्चिमभागे निर्देश्यं त्रिपुरुषे वारि ।

अदि भवति कर्षिहारः सिततु सुनः स्यात्पलायदृष्टो वा ।
 सख्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषत्वमे भवति । जहा
 बह्यां धात्र्यां धूमो वा तत्र वारि नरबुद्धे । निर्दे-
 टव्या च सिरा बहता तोयप्रवाहेण । यस्मिन् जेलो-
 द्वेमे जातं सख्यं विनाशसुपयाति । स्निग्धनतिपाण्डुरं
 वा नकासिरा नरबुद्धे तत्र । नरदेहे भवति सिरा
 यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि । यीवा करभाषानिव
 भूतजसंख्याः सिरा भान्ति । पूर्वोत्तरेण पीकोर्यदि
 वल्मीको जलं भवति पश्चात् । उत्तरगमना च सिरा
 विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः । चित्रं दर्दर स्यादौ नृत्
 कपिलातः परं भवेद्वरिता । भवति च पुरुषेऽधोऽज्ञा
 तस्य तत्र वारि निर्देशम् । पीकोरेव प्राच्यां वल्मीको-
 ऽतोऽर्धपञ्चमैर्हस्तैः । दक्षिणं याम्यायं तोयं वल्मीक-
 सप्रभिः पुरुषैः । प्रथमे पुरुषे भुजगः सितासितो हस्त
 नात्पञ्चमैः । दक्षिणतो वहति सिरा सप्तरं भूरि
 पानीयम् । उत्तरतश्च करीराद्वहति दक्षिणे जलं
 स्यात् । दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽल मण्डूकः ।
 रोहीतकस्य पश्चाद्वहति दक्षिणे निभिः करैर्याम्ये । द्वादश
 पुरुषान् खात्वा सप्तरा पश्चिमेन सिरा । इन्द्रतरो
 वल्मीकः प्राग्दशभिः पश्चिमे सिरा हस्ते । खात्वा
 चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे । यटि वा
 सुवर्णनाम्नस्तोर्भवेद्वासतो भुजङ्गद्वयम् । हस्तद्वये त
 याम्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु । चारं पयोऽल नकुलो
 ऽर्धमानवे तन्मसज्जिभवाज्ञा । रक्ता च भवति वसुधा
 बहति सिरा दक्षिणा तत्र । बटरीरोहितदृष्टौ
 सम्पृक्तौ चेद्दिनापि वल्मीकम् । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चात्
 मोक्षमिमानिवैभवति । सुरसं जलमादौ दक्षिणा
 सिरा बहति चोत्तरेणान्या । पिटनिभः पाषाणो
 नृच्छेता दृष्टिकोऽर्धनरे । सकरीरा चेद्दरी निभि-
 करैः पश्चिमेन तत्प्राग् । स्यादशभिः पुरुषैरेशानी
 वज्रजला च सिरा । पीलुसमेता बटरी हस्तद्वय-
 वस्मिन् दिशि प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणां प्रमोक्ष-
 मण्डोऽल सप्तरम् । ककुभकरीरावेकल संयुक्ते यत्र
 ककुभविल्लो वा । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चाद्वैवेत्यर्धविंशत्या ।
 वल्मीकमूर्धनि यदा दूर्वा कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति ।
 भूयो मध्ये देवो जलमल नरेवविंशत्या । भूमिः कदम्बक-
 युता वल्मीके यत्र दृश्यते दूर्वा । हस्तद्वयेण याम्ये
 करैर्जलं प्रवर्षिष्यता । वल्मीकत्वमध्ये । रोहीतक-

पादयो यदा भवति । नामाद्वैः सङ्घतस्त्रिभिर्जलं
 तत्र वल्मीकम् । हस्तद्वये मध्यात् मोक्षमिवाकुले-
 बद्धवारि । चत्वारिंशत्पुरुषान् खात्वाज्ञातः सिरा
 भवति । पण्डितपुत्रा यस्मिन्मही भवेदुत्तरेण वल्मीकः ।
 पश्चात्पञ्चकरात्वे यतार्धपञ्चमैर्नरैः सखिभ्यः । एकस्याः
 पञ्च यदा वल्मीका मध्यमो भवेच्छेदः । तस्मिन् सिरा
 प्रदिष्टा नरपट्टा पञ्चमर्जितया । सपञ्चाया यत्र यमी
 पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः सट्टा । अर्धनरेऽह्निः प्रथमं
 सवालुका पीतम् परतः । वल्मीकेन परिहृतः श्वेतो
 रोहीतको भवेद्विज्ञान् । पूर्वेषु हस्तनाले सप्तत्या
 मानवैरम्बु । श्वेता कण्टकवज्रला यत्र यमी दक्षिणेन
 तत्र पयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याह्निर्नार्यं च ।
 नरदेहे यस्मिन् न जायते तेर्जलं विनिर्देशम् । जम्बू-
 वेतसर्वे ये पुरुषास्ते नरो द्विगुणाः । जम्बूस्निग्धता
 नृणां शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा । वीरधयो
 वाराही ज्योतिष्मती च गरुडवेगा । सूर्यारिकाभाष-
 पथीव्यान्नपदाचेति यद्येर्जलये । वल्मीकादुत्तरत-
 स्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम् । एतदनृपे याम्यं चाक्रक-
 भूमौ त पञ्चभिः पुरुषैः । एतरेव निमित्तैर्नरदेहे
 सप्तभिः कथयेत् । एकमिभा यत्र मही तथ्यतवल्-
 मीकगुल्मपरिहीना । नद्यां यत्र विकारो भवति
 धरित्वा जलं तत्र । यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका
 सातुनादिनी वा स्यात् । तत्प्राग्पञ्चमैर्वारि मानवैः
 पञ्चभिर्यदि वा । स्निग्धतरुषां याम्ये नरेचत्तभिर्जलं
 प्रभूतं च । तरुनहनेऽपि हि विजतो यस्तथासहदेव
 वदेत् । नमते यत्र धरित्री सार्धं पुरुषेऽम्बु जाङ्गला-
 नृपे । कीटा वा यत्र विनाशेन बहोऽम्बु तत्प्राग् ।
 सप्ता शीता च मही शीतोष्णाश्चस्त्रिभिर्नरैः सार्धैः ।
 इन्द्रधनुर्मत्स्यो वा वल्मीको वा पतर्हतात् । वल्मी-
 कानां पञ्चप्रां यदोकोऽभ्युक्षितः सिरा तदधः ।
 शुष्यति न रोहते वा सख्यं यस्यां च तत्प्राग् ।
 नृपोधपलाशोऽम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः । बट-
 पिप्पलसमवाये तद्द्वयं सिरा प्रोदक् । चाम्पेदे
 यदि कोशे यामस्य पुरस्य वा भवति कूपः । नित्यं
 स्रक्करोति भयं दाहं च सवालुकां प्रायः । नैर्जत-
 कोशे बालक्यं वनिताभयं च बावये । दक्षिणमेतद्व्या
 येषां शुभावहाः कृपाः । सारस्वतीन सनिना दगा(का)-
 गेर्जं यतस्तत्र तदवशोक्य । चाम्पेभिः जतमेतद् इत्तरपि

मानवं वक्ष्ये । क्षिप्रं वा ततः पादपशुनवक्ष्यो नि-
 श्चिद्रूपत्वात् ततः सिरान्ति । पद्मपुरोशीरकुशाः स-
 शुष्काः काशाः कुशा वा नक्षिका नक्षो वा । अर्जुन-
 जम्बूजुननेतयाः स्तुः शीरान्तिता वा कुमपुल्लवक्ष्यः ।
 जलेभनागाः शतपलनीपाः क्षुर्नक्षिकाश्च सविश्वाराः ।
 विभीतको वा मदयन्तिता वा यत्नास्ति तस्मिन् पुरुष-
 तवेऽम्भः । स्वात्मवर्तमानोपरि पर्वतोऽन्यत्वात्पि मूले
 पुरुषत्ववेऽम्भः । या नौक्षिकैः काशकुशैश्च युक्ता नौका
 च बहु यत्न सचर्करा च । तस्यां प्रभृतं सुरसं च तोयं
 ज्ञप्तायवा यत्न च रक्तम्भहा । सचर्करा तात्मनहो
 कषायं चारं धरिली कपिला करोति । आपाण्डुरायां
 लवणं प्रदिष्टं मिष्टं पयो नौक्षिकवक्ष्यरायाम् । शाकाश्च-
 कषीर्जुषविल्ववर्जाः श्रीपथ्यं रिताधवर्गिण्यथा । विद्वेष
 यथैर्दुर्गमपुल्लवक्ष्यो वृक्षाश्च दूरेऽम्भु निवेदयन्ति ।
 क्षुब्धोन्मिभक्षोद्गुह्यरातुवर्षा या निर्जला वा वसुधा प्र-
 दिष्टा । रक्ताङ्कुराः शीरयुताः करीरा रक्ता धरा
 चेज्जलमश्लुभोऽधः । वैदूर्यसङ्गाम्बुदमेचकाभा पाको
 म्बुखोदुम्बरवक्षिभा वा । भङ्गाङ्गनाभा कपिलाय वा या
 यो वा पिता भूरिर्भोपतोया । पारावतशोद्गुह्योपमा
 वा शोभस्य वक्ष्यस्य च तल्लवणं । या सोमवक्ष्यराशैः
 समानरूपा साध्याश्च तोयं कुर्वतेऽज्यं च । तास्म
 समेता शुभतैर्विचित्रैरापाण्डुभक्षोद्गुह्यरातुवक्ष्यः । भङ्गो-
 यमाङ्गुलिकपुष्पिका वा क्षुब्धोन्मिभक्षो च शिला वि-
 तोया । चन्द्रातपस्कटिकमौक्तिकहेमरूपा याश्चेन्द्रनील-
 मक्षिकिङ्कुलुकाङ्गनाभाः । क्षुब्धोदयांशुहरितालनिभाश्च
 याः स्तुप्ताः शोभना सनिवचोऽल च इतमेतत् । एता
 क्षमेद्याश्च शिलाः शिलाश्च यत्नेन नागैश्च सदाभिजुष्टाः ।
 तेषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राश्यां तेषामहर्दिने भवेत्कदा-
 चित् । भेटं यदा नैति शिला तदानीं पालायकावैः
 सह तिन्दुकानाम् । प्रज्वालयित्वा नवमन्त्रिण्यो सुधा-
 न्मुषिता प्रविदारयेति । तोयं शृतं मौक्तिकमखना वा
 यत्नप्रसक्तः परिमेचनं तत् । चार्कं शरत्कारयुतं शिलायाः
 प्रस्फोटनं वक्षिजितापितायाः । तत्ककाङ्गकसुराः सकृ
 कृत्वा मौक्तिकानि वदराणि च तस्मिन् । सम्राजस्यवि-
 ताश्चमितप्रं दारयन्ति हि शिलां परिमेकैः । नैव्यं यत्नं
 त्वत् च भावं तिलानां वापानार्नं तिन्दुकं स्थादुगुह्यो ।
 नौक्षिकैश्च कावितः चार यथा षट्कत्वोऽतस्मापितो
 भेद्यतेऽङ्गा । चार्कं पयो कुडुविनाशमपीकमेतं पारा-

वतायुयुक्ता च युतं प्रवेपः । टङ्कस्य तैलमयितस्य ततो-
 स्य पानं यथाश्चित्तस्य न शिलासु भवेद्विधातः । चारे
 कदल्या मयितेन युक्तो दिभोपिते पावितमायसं यत् ।
 सम्यक् शितं चाङ्गानि नैति भङ्गं न चान्यकोहेष्यपि
 तस्य कौष्ठप्रम् । पाणी प्रागपराकृताम्बु सुचिरं धत्ते
 न यास्योत्तरा कक्षोक्षैरवदारयेति मरुता वा प्रायशः
 प्रेरितैः । तां चेदिच्छति सारदारुभिरपां सम्यातनावार-
 येत् पापाद्यादिभिरेव वा प्रतिचयं सुख्यं द्विपाद्यादिभिः ।
 ककुभवटाङ्गमूलकदम्बैः सनिचुलजम्बूनेतवनीपैः । कुब-
 वकृताशयोकमधूकैर्वकुलविभिन्नैश्चाहततीराम् । द्वारं च
 नैवीहिकमेकदेशे कार्यं शिलासञ्चितवारिभार्गम् ।
 कोयस्थितं निर्विवरं कपाटं कृत्वा ततः पांशुभिराव-
 पेत्तम् । अङ्गनसुलोभीरैः सराजकोशातकामलकचूषैः ।
 कतकफलसमायुक्तैर्योगैः कूपे प्रदातव्यः । कलुषं कटुं
 लवणं विरसं सखिलं यदि वाशुभमस्ति भवेत् । तदनेन
 भवत्यमलं सुरसं सलुगन्धिं शुष्कैरपरैश्च युतम् । हृको
 मघातुराधापुष्पधनिष्ठोत्तराश्च रोहिण्यः । यतभिधगित्या
 रम्भे कूपानां शस्यते भगणः । कृत्वा वक्ष्यस्य वनिं
 यद्वेतसकीलकं सिरास्थाने । कुक्षुमेर्गन्धैर्धूपैः संपूज्य
 निधापयेत् प्रथमम् । मेघोज्ज्वलं प्रथममेव यथा प्रदिष्टं
 ज्येष्ठामतीत्य मलदेवमतादि दृष्ट्वा । भौमं दग्धा(का)र्गल
 मिदं कथितं द्वितीयं सम्यग्वराहभिक्षरेण सनिप्रसादात् ।

दग्ध लि० दह-क्त । जतदाहे ऽभक्षोक्तते "दग्धा दग्धं"
 मनविजं जीययन्ति दहैव याः" शा० द० । "सर्वे"
 स्थादु दग्धमाभिप्रम्" कर्मकोचनम् । देहस्थान्निदाह-
 भेदाः सुशुते उक्ता यथा

"यत जह्वं मितरथा दग्धलक्ष्यं वक्ष्यामः । तत्
 क्षिप्रं कृत्वा वा चित्तं द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निबलप्रो
 हि को हः स्फूर्ज्जसिरातुसारित्वात्पनादीनसुप्रविश्याशु
 दहति । तस्मात् को हृदग्धोऽधिका रजो भवन्ति । तत्
 मुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धमेति चतुर्विधमग्नि-
 दग्धम् । तत्त यद्विषयं सुष्यतेऽतिमालं तत्सुष्टम् ।
 यतोऽसिहन्ति स्फोटोत्तीव्राशोपदाहरागपाकवेदनादिरा-
 शोपशाम्यन्ति तदुद्दग्धम् । सम्यग्दग्धजनवनाहं ताव-
 फलवर्धं सुसंस्थितं पूर्ववक्ष्ययुक्तम् । अतिदग्धे मांसा-
 वलम्बनं गालविषेयः सिरास्त्रायुसन्ध्यस्त्रिष्यापादनमति-
 नीलं ज्वरदाहपिपासाभक्षोपश्रवा भवन्ति त्रयश्चास्य
 विरेच रोहति हृदय विषयी भवति । तदेतच्चतुर्विध-

अग्निदग्धस्य चानात्मकमप्रसाधकं भवति । भवति चात् ।
अग्निना योपितं रक्तं चरं जलोः प्रकृष्यति । ततस्ते-
नैव वेगेन पित्तसंज्ञाभ्युदीर्यते । तत्त्ववीर्ये च भेदे स्ते-
रसतो दृश्यतया । तेनास्य वेदनास्तीत्याः प्रज्ञाया च
विदस्यते । स्कोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते चरत्तृणा च
वर्जते' सुशु० ।

तिथिभेदेन युक्ते २ चन्द्राश्विनराशौ पु० । “ज्येष्ठसिंहौ
तृतीयायां प्रथमायां तुलाश्विनौ । पञ्चम्यां बुधराशौ द्वौ
षष्ठ्यां चापचन्द्रभे । नवम्यां सिंहकौटाश्विनौकाट्यां
गुरोर्दृष्टे । हस्तनीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्त्वमी
मृगशिरः । दग्धसंज्ञां यत् कर्म कृतं सर्वं विवश्रुति”
ज्यो० त० । श्वारभेदेन युक्ते नक्षत्रभेदे न० । “यास्यं
स्वाङ्गं वैश्वदेवं धनिशायं मृगं ज्येष्ठान्त्यं रवेर्दग्धं
स्यात्” ज्यो० त० । श्वारभेदयुक्ते तिथिभेदे स्त्री “एकादशी
चैन्द्वारे द्वादशी चार्क्याश्वरे । षष्ठी दृष्टस्यतेवारे तृतीया
बुधवाश्वरे । अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवाश्वरे । प-
ञ्चमी भीमवारे च दग्धयोगाः प्रकीर्तिताः” नारदः । “द्वा-
दश्याकादशी नागमौरीस्कन्दवस्तुष्वपि नवम्यां दग्धयोगा-
श्वरा भातुवारादितः क्रमात्” वसिष्ठः । पञ्चम्यां चन्द्राकाल-
राशिभेदेन युक्ते तिथिभेदे स्त्री राजमासं ज्येष्ठे “द्वितीया
मीनधनुषधनुषी दृष्टसंज्ञयोः । मेघकर्कटयोः षष्ठी कन्या-
मिथुनकेऽष्टमी । दशमी दृष्टिके सिंहे द्वादशी मकरे
तुले । आद्या धनुष गफरोष परा द्वितीया एकाग्रते
दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके च तथा कृष्णे
मेघे युक्ते हरौ मटे । एष शुक्ला द्वितीयाद्याः दग्धाः
क्षणा भवादिषु । राशयोऽष्टस्य च रवेः स्थित्या वाच्यं
फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तियदो दग्धाः मेपादिषु च
राशिषु । शुक्लाशा विषमे राशौ सप्ते क्षणाः प्रकी-
र्तिताः । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमी भवेत् ।
विवाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् । निष्कलं
कषिवाणिक्यं विद्यारम्भे च मूर्खता । मृगप्रवेगे भङ्गः
स्याच्चूडायां मरणं प्रुषम् । अश्वदाने फलं नास्ति
व्रगटाने च निष्कले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्या-
द्विचक्षणः । उत्तरराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां व्यक्तम्
यथा ‘षष्ठी मेघजुमीरयोर्हिसकरे कन्यायुगे चाष्टमी सिंहे
दृष्टिकराशिने च दशमी तीक्ष्णौ मृगे द्वादशी । चापे
चाप भग्ने द्वितीया यदि हस्ते कृष्णे चतुर्थी वदा दग्धाश्व-
विश्वयो वदन्ति हनयन्मात्रा वदा कर्मसु’ ज्यो० त० ।

दग्धादिवस्त्राद्यास्त्राश्वभेदे कर्मभेदः सु० चि० उक्तो यथा

“वस्त्राणां नवभागेषु च चतुष्कोणेऽमरा राक्षसा
मध्यत्र्यंगता नरास्तु सदये पाश्वे च मध्यत्र्यंगयोः ।
दग्धे वा स्फुटितेऽश्वरे नवतरे पञ्चादिभिर्न स-
दृशोऽंशे, चतुरांगयोः शुभमस्तु सर्वांगके प्रान्ततः” त-
दुक्तं श्रीपतिना “कर्दमकच्छजगोमयविभो वासवि दग्ध-
वति स्फुटिते वा । चिन्त्यमिदं नवधाभिहितेऽस्त्रिजिह-
मनिष्टफलस्य सुधीभिः । निवसन्त्यमरा हि वस्त्रकोणे
मनुजाः पार्श्वद्वयान्तमध्ययोश्च । अश्वरेऽपि च रक्षसां
त्रयोऽंशे शयने चासनपादकाश्च चैवम् । भोगप्राप्तिर्दे-
यतांगे, नरांगे पुत्राप्तिः, स्त्राङ्गसांगे च मृत्युः । प्रान्ते
सर्वांगेऽष्टितं तथा स्यात् प्रुटे वस्त्रे नूतने वाध्य-
साधु” । इत्युक्तं धिहितदिशि स्त्री । ७ दग्धरुद्रायां हस्ते
च स्त्री संतप्ते लि० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दग्धकाकः पुंस्त्री० दग्ध इव काकः । होषकाके चैवच०
दग्धमन्त्र पु० नित्यकर्म० । “वज्रिर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य
मूर्धनि । सप्रधा दग्धते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते” तन्त्र-
सारोक्ते मन्त्रभेदे । [२६७६ पु० तद्दृष्टादृक्कथा दृष्ट्या ।
दग्धरथ पु० दग्धो रथोऽस्य ; चित्तरथगन्धर्वं चित्तरथगन्ध-
र्वात्तुह पु० दग्धोऽपि रोहति दृष्ट-क । तिलकदृष्टे,
२ भस्मरोहायाश्च स्त्री राजनि० ।

दग्धिका स्त्री कुलिता दग्धा कुलिते कन् । (पोष्ठाभात)
१ दग्धाश्च भरतः । दग्ध+स्वार्थे क । अतदन्वम् ।
२ दग्धरुद्राष्टके राजनि० ।

दग्धेष्टका स्त्री कर्म० । कामके (कामा) हारा० ।

दग्ध त्यागे पालने च भ्वा० पर० सक० सेट् इटिम् । दग्धति
अटङ्कात् । टटङ्क् ।

दग्ध घातने स्वा० पर० सक० सेट् । दग्धति अटाघीत्-अद्-
गीत् । टटाघ देघतः । गतो दिवा-निघट्टः । टव्यति
इति भेदः । ‘पश्चा स दग्धा यो अघस्य’ अ० १।१०३।
५। “दग्धाः गच्छतु पुरुषव्यत्ययः” भा० । “पश्चाद्ध्य-
रथ्यो विभागे” अ० ७।५६।२१ ।

दग्ध दग्धपातने दग्धने च अट० चुरा० उभ० सक० सेट् । दग्धति
ते अटदग्धन्त । दग्धः दग्धः दग्धः ।
पञ्चषष्ट्युपशब्दे द्वि० । “प्रजाः सन्त दग्धवन्ति,
राजा । दुहा० गोणे कर्मणि दग्धरादयः । नृपते
शतं दग्धान्ते । दग्धगन्धे वदा० “दग्धान् दग्धवन्तु
राजा दग्धांश्चैवाप्यदग्धयन्” मनुः ।

वाच तियोर्निष्कमयं परे” । “दण्डैश्चरजनीयोनः” ति० द० ।

१८७५ हभेदे तद्वत्त्वभेदादि अग्निपु० २४१ अ० यथा

“मण्डलासंहृतौ भागो दण्डासौ मण्डधा ऋणु ।

तिथ्यन्वत्तिष्ठु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या हस्तिरेव च ।

मण्डलः सर्वतो हस्तिः पृथग्वृत्तिरसंहृतः । प्रदरो इह-

कोऽसृष्टः चापो वैकुक्षिरेव च । प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च

शत्रोर्नो विजयसङ्गतौ । विषाको विजयः स्रूचो स्यूपा-

कर्णचमूस्तयो । सर्पास्यो मलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्जयाः ।

अतिक्कालः प्रतिक्कालः कल्याभ्याश्चैकपक्षतः । अति-

क्कालस्तु पक्षाभ्यां तयोऽन्ये तद्विपर्यये । पक्षोरस्यैरति-

क्कालः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्ययः । स्यूपापक्षो धनुःपक्षो

द्विस्यूपो दण्डः जह्वगः । द्विशूचोऽयन्वत्तिक्कालपक्षो-

ऽन्यस्तु विपर्ययः । द्विचतुर्दण्ड इत्येते शेषा नक्षत्रतः

क्रमात् । गोमूत्रिका चि सञ्चारी शकटो मकरसया”

१८८१ रात्रासप्तपदभेदे चतुर्धोपाये । ते चोपायाः सामटा-

नभेददण्डाः सर्वत्र प्रसिद्धाः तु अग्निपु० २४० अ० ।

अन्येऽप्युपायाः सामादिप्रयोगविषयास्तोक्ता यथा

“साम दानं च भेदश्च दण्डेणोत्तेन्द्रजानकम् ।

आयोपायाः सप्त परे निक्षिपेत् साधनाय तान् । चतुर्विधं

चतुर्त्तं साम उपकारानुकीर्तनात् । मिथः सम्यक्कथनं

चतुर्धृत् च भाषणम् । आयाते दर्शनं वाचा तवाह-

निति चार्पणम् । यः सस्याप्रधनोत्तुर्ग उत्तमाधमम-

ध्यमः । प्रतिद्वानं तदा तस्य नृहीतस्यानुकोदनम् ।

इव्यदानमपूर्वं च स्वयंप्राहप्रवर्तनम् । देयश्च प्रति-

भोजश्च दानं पञ्चविधं चतुर्धृत् । स्नेहसामाधनयनं संह-

र्षौत्सादनं तथा । मिथो भेदश्च भेदसौभेदश्च त्रिविधः

चतुर्धृत् । बधोऽर्चहरणं चैव परिक्रमश्चैव दानः ।

प्रकाशवाप्रकाशश्च कोकद्विद्वान् प्रकाशतः” । “दण्डस्य

दर्शनाद्दुष्टान्, पुनश्चात्मादि, सामतः । दानभेदेऽसूक्ष्मस्यान्

वीचान् जनपदादिकान् । सामन्तादधिकान् भेददण्डा-

भ्यामपराधकान् । देवताप्रतिमानान् पूजयाम्नागतेभ्यः ।

पुत्रान् स्त्रीवस्त्रधारीतो निग्रि चाङ्गुतर्दनः । नेताकोक-

कापिशायानां शिवानां च अक्षुपिता । सामतो रूपधा-

तित्वं शस्त्रान्प्रज्ञाभ्युवर्षणम् । तयोऽग्निकोऽग्निको

मेव इति भावा ज्ञानासुधी । ज्ञानान् कीचकं भीम आ-

स्थितः स्त्रीसकृपताम् । अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्या-

निवारणम् । उभेदेवं चतुर्त्तं भातोपेक्षितश्च द्विद्वि-

१८८२ अथा । नेषान्नसारदण्डग्निरवताङ्गुतर्दनम् । दरस्यानं ।

च सैन्यानां दर्शनं ध्वजवाहिनाम् । निक्षिपतिनि-

क्षानां संक्षानां च दर्शनम् । इतीन्द्रजातं द्विपतां भी-

त्यर्चस्तुपकल्पयेत्” । २० विष्णौ ३० “धनुर्धरो वधुर्धेदो दण्डो

दमयिता दनः” विष्णुसं० ११ शिवे “शमुन्मनाश्च दण्डाव

पर्वचौरपटाश्च च” भा० शा० २८६ अ० । २२ दण्डाकारे

अज्ञौ स्रूचपरिवेषभेदे “परिधिस्तु प्रतिस्त्रोर्दण्डस्रूजु-

रिन्द्रचापनिभः” इ० स० १६ अ० । २३ दण्डवत्स्थिते

रविकरादेः संचाते “रविकिरणजलदनवतां सङ्घातो

दण्डवत्स्थितो दण्डः । स विदिक्स्थितो नृपायाम-

शुभो दिक्षु द्विजातीनाम् । मन्त्रभवातङ्ककरो इष्टः

प्राङ्मध्यस्थश्चिद्विदिनश्च । युक्ताद्यो विप्रादीन् वदभि-

सृष्टां निहन्ति दिशम्” २० अ० ।

२४ रात्रः प्रजायासनभेदे तन्मण्डपादि भा० शा० १२१ अ०

“इष्टु कौरव्य ! यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः ।

यस्मिन् हि सर्वमायत्तं च दण्ड इह केवचः । धर्मसंस्था

महाराज ! व्यवहार इतीत्यते । तस्य चोपः कथं न

स्यान्नोक्तेष्ववहितान्नमः । इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्व-

मिष्यते । अपि चैतत् पुरा राजन् ! मनुना प्रोक्तमादितः ।

सुप्रचीतेन दण्डेन प्रियाप्रियवचनात्मना । प्रजा रक्षति

यः सम्यक् धर्म एव च केवचः । यथोक्तमेतद्वचनं

प्रागेव मनुना पुरा । यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र ! ब्रह्मणो

वचनं मङ्गत् । प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं

विदुः । व्यवहारस्य चाख्यानाद्भवहार इहोच्यते ।

दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रचीते प्रवर्तते । देवं हि

परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः । भीकोत्यनदह-

श्यामसतर्दङ्गचतुर्भुजः । अष्टपाशैकनयनः शङ्खकर्णो-

र्धुरोमवान् । जटी द्विजिह्वास्त्रास्यो जगज्जतनु-

ः । एतद्रूपं विभक्त्युत्तमं दण्डो नित्यं दुराधरः ।

असिर्बलुर्गदा शक्तिश्चिन्मृगं सहरः शरः । सप्तवं परशु-

चक्रं पाशो दण्डर्हितोमराः । सर्वप्रहरणीयानि सन्नि-

यानीह कारिषत् । दण्ड एव च सर्वोक्ता कोके

चरति कूर्तिमान् । भिन्दन् सिन्दन् स्रज्ज्ज्वलन्

दारुणम् पाटयंस्तथा । चातयश्चिन्मृगं सहरः एव

चरत्युत । असिर्विश्वतो धर्मलोकां प्रहरः ।

भीमर्षो विजयः शास्ता व्यवहारः । दण्डो

प्राज्ञाचमन्त्राश्च शास्ता मान्दती चरः । सर्वपाशोऽस्य

देवः सत्यगो नित्यगोऽपजः । अचक्रोः परशुः शङ्खः

ज्वरः शिवहरः । नाभ्यामेतादि दण्डस्य चोपः तानि

युधिष्ठिर ! । दण्डो हि भगवान् विष्णुर्देवको नारा-
यणः प्रभुः । यच्चद्रुपं महर्षिभिराह्वयतु पुरुष उच्यते ।
तथोक्ता ब्रह्मकथ्येति सत्त्वोर्द्धतिः सरस्वती । दण्ड-
नीतिर्जगद्वाली दण्डो हि बहुविधः । अस्मिन् यो
सुखं दुःखं धर्माधर्मौ वचावले । दौर्भाग्यं मागधेयस्य
पुण्यापुण्ये गुण्यागुणौ । कामाकामादतन्मांसः सर्वरी
दिवसः क्षणः । अप्रसादः प्रसादश्च कर्मक्रोधौ शमो-
दयः । देवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये । हिंसा-
हिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विद्याविषयः । अन्त्यादिश्च
मध्यश्च क्षत्रानाञ्च प्रपञ्चनम् । मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो
धैर्यं नयानयो । अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानसकर्मो
व्ययाव्ययो । विनयश्च विवर्गश्च कालाकालौ च भारत ! ।
अमृतं ज्ञानिता सत्यं ब्रह्मात्रये तथैव च । क्षीयता
व्यवसायश्च साभासाभौ जयाजयौ । तीक्ष्णता मृदुता
मृदुरानमानागमौ तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कायौ-
कायौ वचावले । अक्षया चानक्षया च धर्माधर्मौ
तथैव च । अपलपानपलपे क्षीय सम्बन्धिपत्यटम् ।
तेजः कर्माणि पाण्डित्यं वाक्कृत्स्नकृत्स्नबुद्धिता । एवं
दण्डस्य कौरव्य ! कोकोऽस्मिन् बहुद्रुपता । न स्याद्विदोऽह
दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् । भयादण्डस्य नान्येभ्यं
मृनि चैव युधिष्ठिर ! । दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राज-
क्षत्ररक्षः प्रजाः । राजानं वर्जयन्तीह तस्मादण्डः
परायणम् । व्यवस्थापयति क्षिप्रमिदं लोकं नरेन्द्र ! ।
सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्वातिष्ठते । धर्मयुक्ता
हिस्रश्चेष्टा वेदयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो
यज्ञः प्रीत्याति देवताः । प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे
परिवदन्त्यपि । अक्षं दृढानि शक्रश्चाप्यनुष्टब्धक्षिमाः
प्रजाः । प्राण्याश्च सर्वभूतानां नित्यमक्षे प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु च ।
एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रिवतां गतः । रक्षन् प्रजाः
स जागर्ति नित्यं स्ववर्जितोऽक्षरः । ईश्वरः पुरुषः
प्रायः स्वर्गः चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं
नैमिषिभिः प्रीयतेऽपि । अददहणमेवाकौ ध्रुवमैश्वर्यं
कैशिकं । अनेन यश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः । कुलं
विश्वनामः प्राज्ञाः प्रीता वचानि ह । आहार्य-
महर्षेर्भवेत्संयमस्य युधिष्ठिर ! । हस्तिनोऽन्वा रथाः
पत्तिनामो विट्पत्तिश्चैव च । देशिकाश्चापिकाश्चैव तद-
टाङ्गं वचं क्षतम् । अथ पाङ्कजं युक्तं रविनो

हस्तिवायिनः । अक्षारोऽन्वाः पदाताश्च मन्त्रिणो रथ-
दाश्च वै । भिक्षुकाः प्राक्षिपाकाश्च कौश्र्वाः देशचिन्तकाः ।
कोपो मित्राश्च धान्यश्च सर्वोपकरणानि च । सप्र-
प्रकृति चाटङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्ञश्च दण्ड-
मेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च । ईश्वरेण प्रयत्नेन कार-
णान् क्षत्रियस्य च । दण्डो दत्तः सम्प्रनात्मा दण्डो
हीदं वनातनम् । राज्ञां पूज्यतमो नाथो यथा धर्मः
प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ।
महत्प्रत्यय उत्पद्यो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्दः
सृष्टितो दृष्टो महत्प्रत्ययश्चक्षुः । व्यवहारस्तु वेदात्मा
वेदप्रत्यय उच्यते । भौतश्च नरशार्ङ्ग ! शास्त्रोक्तश्च
तथाऽपरः । उक्तो यथापि दण्डोऽसौ महत्प्रत्यय-
श्चक्षुः । ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्यो दण्डप्रत्ययश्चक्षुः ।
दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारोक्तकः क्षतः । व्यवहारः
क्षतो यश्च स वेदविषयात्मकः । यश्च वेदप्रसूतात्मा स
धर्मो गुणदर्शनः । धर्मप्रत्यय उच्यते यथाधर्मं कृता-
त्मभिः । व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मादिष्टो युधिष्ठिर ! ।
तीन् धारयति लोकान् वे सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः ।
यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः वनातनः । व्यव-
हारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम् । यश्च वेदः
स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्ययः । ब्रह्मा पितामहः
पूर्वं बभूवाथ प्रजापतिः । लोकानां स हि सर्वेषां
समुरासुररक्षणम् । समस्तप्योरगवतां कर्ता चैव स
भूतकृत् । ततोऽन्यव्यवहारोऽयं महत्प्रत्ययश्चक्षुः ।
तस्मादिदमघोषाश्च व्यवहारनिर्दर्शनम् । माता पिता
च भ्राता च भाव्या चैव पुरोहिताः । नादण्डो
विद्यते राज्ञो यः स धर्मेण तिष्ठति ।” तत्रैव १५५० ।

“दण्डः शास्त्रि प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्ड धर्मं विदुर्बुधाः । धर्मं
संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप ! । कामं संरक्षते
दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते । दण्डेन रक्ष्यते धान्यं
धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवंविद्धेषु पादत्वा भावं पश्यन्
लौकिकम् । राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि । परस्परभयादेके
धापाः पापं न कुर्वते । एवं सांविधिके लोके सर्वं
दण्डे प्रतिष्ठितम् । दण्डश्चैव भयादेके न चादन्ति
परस्परम् । अन्ते तमसि नक्तोर्बुद्धि दण्डो न पाप-
वेत् । दण्डाददानान्मनस्यविद्यादण्डमपि । दण्ड-

नाहुदण्डनाशेव तस्मादुदण्डं विदुर्बुधाः । वाचा
दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् । दान-
दण्डाः क्षत्रता यैश्चा निर्दण्डः शूद्र उच्यते । अश्विनो-
क्त्याव नक्त्यानामर्धशरक्षणाव च । अर्थादा स्थापिता
लोके दण्डसंज्ञा विशाल्यते । । यत्न श्यामो लोहिताक्षो
दण्डशरणि हृद्यतः । प्रजाक्षत न सुज्ञाने नेता चेत्-
बाहु पश्यति । ब्रह्मचारी षडहस्यश्च वानप्रस्थश्च
भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्तन्ति स्थिताः ।
नाभीतो यजते राजन् ! नाभीतो दातुमिच्छति ।
नाभीतः पुत्रमः कश्चित्कस्ये स्थातुमिच्छति । नाश्विन्त्वा
परमर्थांश्च नाज्ज्वा कर्म दुष्करम् । नाहत्वा मत्स्य-
घातीव प्राप्नोति महतीं त्रियम् । नाह्नतः कीर्तिं
रक्षीह न हतं न पुनः प्रजा । इन्द्रो हत्वधेनेव
अहेन्द्रः समपद्यत । य एव देवा हन्तारक्षान् लोकौ
ऽर्चयते षडगम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्वान्दः शक्ताऽग्नि
वैरुणो यमः । हन्ता कालस्तथा मृत्युर्वायुर्वैश्वरयो
रविः । वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत ! ।
यतान्देवास्तमस्तानि प्रतापप्रथता जनाः । न ब्रह्माणं
न धातार न पूषाणं कथञ्चन । मध्यस्थान् सर्वभूतेषु
दानान् शसपरायणान् । यजन्ते चानवाः केचित्-
प्रशस्ताः सर्वकर्तुः । न हि पश्यामि जीवन् लोकौ
कश्चिदहिसया । सन्तैः सन्वा हि जीवन्ति दुर्वैरैर्बल-
वत्तराः । नक्तुधरे मूषिकानसि विह्वलो नकुलं तथा ।
विह्वलमसि न्वा राजश्चानं व्याजस्तगस्तथा । तानसि
पुत्रयः सर्वान् पश्य काको यथागतः । प्राणस्याजमिदं
सर्वं जङ्गमं स्थावरञ्च यत् । विधानं देवविहितं तत्
विहास्य सुहति । यथा हृदोऽसि राजेन्द्र ! तथा भवितु-
मर्हसि । विनीतक्रोधहर्षा हि सन्दा वनस्पतिजताः ।
विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् । उदके
वह्वः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिद्
तान् हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् । सृष्ट्यलोनीनि भूतानि
तर्कागस्याणि कानिचित् । पश्याणोऽपि निपातेन येषां
स्यात् स्वान्वयपर्ययः । यामासिष्कृत्य सनयो विगत-
क्रोधमत्तराः । वने कुटुम्बधर्माश्चो दृश्यन्ते परिमो-
हिताः । भूमिं भिक्षोवधीन्क्षत्वा हन्तादीनण्डजान्
पश्यन् । मनुष्यास्तन्ते यज्ञांस्तैर्स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ।
दण्डवीर्या मचीतावां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः कौमोय !
सर्वभूतानां तत्त जे नास्ति संशयः । दण्डश्चेव भवेन्नोके

विमलेशुरिमाः प्रजाः । शूरे मत्स्यानिपापकान् दुर्वसान्
वसवत्तराः । सत्तं चेदं ब्रह्मणा पूर्वसक्तं दण्डः प्रजा
रक्षति बाहुनीतः । पश्याम्यवश्च प्रतिपाद्य भीताः
समस्मिता दण्डभयात्प्रवर्तन्ति । सन्तान्मन इमेदं
स्यान् प्राप्तावेत किञ्चन । दण्डश्चेव भवेन्नोके विमजन्
साध्याबाहुनी । येषां सन्निवसन्त्यादा नास्तिना वेद-
निन्दकाः । तेषां भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निधी-
हिताः । सर्वे दण्डजितो लोकौ दुर्बभौ हि शुचिर्जनः ।
दण्डस्य हि भवाङ्गीतो भोगायैव प्रवर्तते । चातुर्भुज-
प्रभेदाय सुनीतिनयनाय च । दण्डो विधाता विहितो
धर्माणां विभरिषितम् । यदि दण्डाच्च विश्वेश्वर्याश्चि
न्वापदानि च । अदुः पश्यन्तुपश्यांश्च यज्ञार्थानि
हवींश्चि च । न ब्रह्म पाप्यधीयीत कस्यार्था न दुहेत
गाम् । न कन्योद्वहन् गच्छेद्यदि दण्डो न पाकयेत् ।
विश्वश्लोपः प्रवर्तते भिद्येरन् सर्वसेतवः । ममत्वं न
प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पाकयेत् । न संयत्तरसत्ताश्चि
तिष्ठेयुःकृताभयाः । विधिवद्दण्डावन्ति यदि दण्डो
न पाकयेत् । शरेयुर्मात्रमै धर्मं यथोक्तं विधिमा-
त्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् काश्चित् यदि दण्डो न
पाकयेत् । न चोद्गा न वचीवह्नी नान्वाश्वतरगर्दभाः ।
कुक्ता वहेयुर्मानानि यदि दण्डं न पाकयेत् । न प्रेष्या
वचनं कथ्युर्वा वाक्ता जातु कश्चित् । तिष्ठेत्पिह-
मती धर्मं यदि दण्डो न पाकयेत् । दण्डे स्थिताः
प्रजाः सर्वा दण्डे सर्वं विदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गा
मनुष्याणां लोकौऽयञ्च प्रतिष्ठितः । न तत्त कूर्तं पाप
वा यज्ञना वाऽपि दृश्यते । यत्त दण्डः सुविहितशर-
त्वरिपिनाशनः । हविः न्वाऽपि विहेदुद्वहा दण्डश्चे-
न्नोद्यतो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न
पाकयेत् ।”

मनुनाम्नक्तं यथा दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभि-
रक्षत । दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ।
सभीक्ष्यश्च हतं सत्यम् सर्वं रक्षयति प्रजाः । आश्वनीय
प्रणीतस्तु पिनाशयति सर्वतः । यदि च अणयेष्टाका दण्डं
दण्डेष्वतन्द्रितः । शूरे मत्स्यानिपापकान् दुर्वसान्
वसवत्तराः । अद्यात् काकः पुरोडाशं न्वाऽपिच्छा-
द्विषिता । सत्यञ्च न स्यात् कश्चित् प्रवर्तताध-
रौत्तरम् । सर्वे दण्डजितो लोकौ दुर्बभौ हि शुचि-
र्जरः । दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगदुभोगाय कल्पते ।

देवदामपनञ्जरी रक्षांसि यतमोरगाः । तेऽपि भोगाय
कल्पन्ते दण्डेनैव निषीदिताः । दुष्प्रेतुः सर्ववर्षाश्च
मिथोरम् सर्वसेतवः । सर्वकोपकोपश्च भवेद्दण्डस्य
विष्णवात् । यत्न श्यामो लोकिताक्षो दण्डचरति
पापहा । प्रजासत्त्व न सुहृन्ति नेता चेत् साधु
पशूति । तस्याङ्गः सम्पत्तेतारं राजानं सत्त्ववादिनम् ।
समीप्यकारिणं प्राप्तं धर्मकार्यकोविदम् । तं राजा
प्रणयन् सत्यं त्विदमेवाभिवर्त्तते । कामात्या विषमः
पुत्रो दण्डेनैव निहन्ते । दण्डो हि सुमहातेजा
दुर्गराक्षतात्मभिः । धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव
सवान्धवम् । तस्य स्थानानि च मनूक्तानि

“दण्ड स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्र-
वीत् । त्रिषु वर्षेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो
अजेत् । उपस्यसुदरं जिह्वा हस्तो पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च । अतुल्यं
परिचाय देशकालौ च तत्पतः । बारापराधौ चानोक्य
दण्डं दण्डोऽपि पातयेत् । अर्धमदण्डं कोके यथोन्नं
कीर्त्तिनायनम् । अस्पर्शश्च परत्वापि तस्मात्तत् परि-
वर्जयेत् । अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डाच्चैवाप्यदण्ड-
यन् । अयगो मृगदामो नरकश्चैव गच्छति । वाग्-
दण्डं प्रथमं कुर्वीत् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीय
धनदण्डन्तु बध्दण्डमतः परम् । बधेनापि यदा त्वे
तान्निष्क्रीतं न गच्छुयात् । तदैव सर्वमप्येतत् प्रयु-
ज्जीत चतुर्थम् ।”

तस्योक्तमाधममध्यमभेदेन परिणामभेदा मनूक्ता यथा
“पणानां द्वे शते राज्ञे प्रथमः साहस्रः शततः ।
मध्यमः पञ्च पियोयः सहस्रत्वेव चोक्तमः” ।

वियादभेदे तद्भेदाः अष्टशुक्लाः क्रमशो दर्शन्ते ।

तत्र ऋणादावे प्रतिवादिनो निष्कवे निष्कमुद्रव्यतल्यम् ।
वादिना मिथ्याभियोगे अभियोगविषयधनात् द्विगुणं धनं
वादिनो दमः । “निष्कवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत
सप्तम् । मिथ्याभियोगोद्दिष्टुषमभियोगात् धनं करेत्”
याज्ञ० । मनुनाम विशेष उक्तः यथा

“अप्ये देवे प्रतिज्ञाते पञ्चकं यतमर्हति । अपञ्चवे
तद्विगुणं तन्मभोरत्तयासनम्” ।

“यः साधवन् कन्देन वेदवेत् धर्मिकं नृपे । स राजा
तत्तुर्भागं दाप्यस्तस्य च कृत्स्नम्” मनु ।

प्रतिपक्षार्थं राज्ञा दामने - अधमर्षस्य निष्क

वाभावे दण्डं यतं साधितद्वयस्य दण्डमभागो दणः ।

“राज्ञाऽधमर्षिको दाम्यः साधिताद्वयं यतम्” याज्ञ० ।

उपनिधिनिक्षेपादौ नाशभेदे दण्डभेदो याज्ञ० उक्तो यथा

“भवेत्तत् मार्गितेऽदत्ते दाक्षो दण्डं च तत्समम्”
आजीवनं स्वेच्छया दण्डग्नौ दाप्यस्तस्यापि सोदयम् ।
याचितान्वाहितान्वासनिःक्षेपादिकेष्वपि विधिः” ।

अत्र विशेषो मनुनोक्तो यथा “यो निक्षेपं नार्पयति
यथानिच्छित्य याचते । तावभौ चौरवच्छास्यौ दाक्षौ वा
तत्समं दमम् । निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।
तस्योपनिधिहर्त्तारमपि विशेषेण पार्थिवः” ।

अज्ञाना उत्कोचपक्षणे मनुनोक्तो यथा “उपवाभिन्व यः

कथितं परद्रव्यं करेन्नरः । ससङ्गायः संकल्पः
प्रकाशं विविधैर्वधैः” । “करचरणशिरस्कटेऽङ्गदिभिर्ना-
विधैः बधोपायैः स दम्यः” कुल्लू० ।

कौटसाक्ष्ये मनुनोक्तो दमो यथा

“लोभान्नोद्वाङ्मयान् भैलप्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानादुवाचभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते । एषामन्य-
तमे स्थाने यः साक्ष्यमवदत्तं वदेत् । तस्य दण्डविशेषास्तु
प्रवक्ष्याम्यतु पूर्वतः । लोभात् सङ्कलं दण्डप्राप्तुं मोहात्
पूर्वन्तु साहसम् । भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ भैलप्रात् पूर्व-
चतुर्थसम् । काषादुदगगुणं पूर्वं क्रोधान् त्रिगुणं
परम् । अज्ञानात् द्वे शते पूर्वं चाश्विष्यान्मतमेव तु ।
एतानाङ्गः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनिधनाय च । कौटसाक्ष्यन्तु
कुर्वीषान् त्रीन् वर्षान् धार्मिको नृपः । प्रवासयेद्दण्ड-
विषया ब्राह्मणन्तु विवासयेत्” । अत्र विशेषमात्रं याज्ञ०
“यः साक्ष्यं आवितोऽन्येभ्यो निष्कृते तत्तमो दतः ।
स दाप्योऽप्युणं दण्डं ब्राह्मणन्तु विवासयेत्” ।

साक्षादाने दममात्रं याज्ञ० । “अत्रुवन् हि नरः साक्ष्य-
मृथं स दण्डवन्धकम् । राजा सर्वं प्रदायः स्वात्
घट्त्वास्त्रिंशोऽङ्गि । न ददाति च यः साक्ष्यं जान-
क्षपि नराधमः । स कुटसाक्षिणां पापेस्तुल्यो दण्डेन
चैव हि” ।

नष्टस्वामिकद्रव्यविषये दमो मनुनोक्तो यथा “ममेदमिति यो
ब्रूयात् सोऽनुयोक्तो यथाविधि । संवादो रूपसंख्यादीन्
स्वामी तत्तद्रव्यमर्हति । अवेदयानो नष्टस्य देवं कावचं
तत्पतः । वर्षं रूप प्रमाप्य तत्समं दण्डमर्हति” ।
“कृतं प्रवहं यो द्रव्यं परकसादयाम्बुयात् । अनि-

नेष्ट नये दण्डः स तु प्रत्यवति पचान्” ननुः ।
 “आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा । पच्यवत्यो
 दमस्तत्र रात्रौ तेनाविभाविते” याज्ञ० । “पच्यवन्तः
 वज्रस्यः” मिता० ।

अस्मान्निविक्तये मनुजोक्तो दमो यथा “अवकाशो भवेत्तत्र सान्वयः
 षट्पतं दमम् । निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्वाक्षीर-
 किस्त्वियम्” । “यद्य परस्मिन्विक्तयो यदि स्नामिनो भ्राता-
 दिहृत्पत्नेन सान्वयः सम्बन्धी भवति तदा षट् पच्यतामि
 अवकाशो दमनीयः यदि पुनः स्नामिनः सम्बन्धी न
 भवति अनपसरश्च स्यात् अपसरत्वेनेनास्मात् सकाशाच्च न
 निक्षपसरः प्रतिष्पृक्तयादिः स यस्तु स्नामिषम्बन्धि-
 पुत्रादेः सकाशात् नास्ति तदा क्षीरसम्बन्धि पापं तदह
 मनीय इत्यर्थः” कुल्लू० “नान्यदन्त्ये न सख्यरूपं विप्रय
 मर्हति । न चासार न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्”
 ननुः । “कुल्लुमादिद्रव्यं कस्युष्मादिना मिश्रीकृत्य
 न विक्रीत्यव्यं न चासार सारमित्यभिधाय न च तुला-
 दिना न्यूनं न च परोक्षावस्थितं न च रागादिना-
 स्थापितरूपम् अस्मास्मान्निविक्तयसाहृष्टादस्मान्निविक्तय-
 दम एव स्यात्” कुल्लू० ।

दोषविशिष्टकन्यादाने दमो यथा । “यस्तु दोषयती
 कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कृत्यान् नष्टो दण्डः
 स्यं प्रत्यवति पचान् । अकन्येति च यः कन्यां ब्रूया-
 दुद्वेषेण मानवः । स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमद-
 र्शयन्” ।

दत्ताप्रदानिके नारदेनोक्तो दमो यथा “नृज्जात्यदेयं यो होमाद्
 वचादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डस्तथाऽदत्तप्रती-
 च्छकः” । तन्ममसित्यर्थः ।

अथु पेक्षाशुच्यथा “शिवयन्ममथन्तुष्टं य आचार्यं परि-
 त्यजेत् । बलाह्रासवितत्यः स्यात् वधवन्धो च क्षीरैर्हृतं
 नारदः । “वधोऽत्र ताडना दोषस्याप्यस्यात्” मिता० ।

संविभ्रतिक्तमादौ “गण्डव्यं करेधस्तु संविदं यत्र वज्रयेत् ।
 सर्वकहरत्वं कृत्वा तं राक्षाहिप्रवासयेत्” याज्ञ० । “अयच्च
 दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये इत्यर्थः । अतुवन्धाद्यप्यत्वे तु
 “यो धातुदेशवक्त्राणां कृत्वा सत्वेन संविदम् । विष्वदेक्ष-
 रो कोभात्तं राक्षाहिप्रवासयेत् । निष्ठश्च दापयेदेनं सर्वे-
 ष्वभिचारिणम् । अतःसुखं प्रसिद्धं शतमानंश्च
 राजतमिति” मनुः निर्वहणचतुःसुवर्चनिष्कशतमानानां
 चतुर्वीमन्वतनो जातिस्तत्राद्यप्येकवाच्यमनीयः” मिता० ।

नेतनादाने “भक्तो मार्तो न कुर्वीद्यो दपोत् कर्म यथोहितम् ।

स दण्डः कृष्णसाम्यदौ न देयं तस्य नेतनम्” ननुः ।

द्यूतवमाङ्गे “राक्षा सचिह्नं निर्वीक्षाः कूटाक्षोपक्षिपेयः”

याज्ञ० “कूटाक्षदेविनः पापान् राक्षा राक्षाहिप्रवासयेत् ।

कण्ठोऽक्षमाक्षमासक्य स ह्येषां विनयः कृतः” नारदः

याभि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपरानि । “द्यूतं

वमाङ्गयज्ञैव यः कृत्यात् कारयेत् वा । तान् सर्वांश्च

चातयेद्वाजा नृपुंश्च द्विजनिष्पिनः” इत्यादीनि तान्यपि

कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसमिक्तरहितद्यूतविषय-

तया च योज्यानि” मिता० ।

स्नामिपाकविवादे मितारोक्ता दमा यथा “मावान्तौ तु न-

हिषी सत्यचातस्य कारिणी । दण्डनीया तदहं” तु नो-

क्तदर्शनजाविकम्” याज्ञ० । परस्यविनाशकारिणी महिषी

अष्टौ मावान् दण्डनीया । गौक्तदर्शनं चतुरो मावान्

अजामेषश्च मापहयं दण्डनीयम् । महिष्यादीनां धन-

सम्बन्धाभावात्तत्त्वानी पुद्गलो लक्ष्यते । आनयात्

तावन्नपण्यस्य विंशतितमो भागः “बाजो विंशतितमो

भागः पण्यस्य परिकीर्तितः” इति नारदस्मृत्यात् ।

एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वं तु “पण्यस्य पादौ

हो गां तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथाऽस्माविक-

वत्त्वानाख्यादो दण्डः प्रकीर्तितः” इति स्मृत्यन्तरोक्तं

इत्यव्यम् । यत् पुनर्नारदेनोक्तम् “मापकान्दापयेद्दण्डं

हो माषी महिषीं तथा । तथाजाविकवत्त्वानां दण्डः

स्यादर्शनमात्रिक” इति । तत्पुनः प्ररोहयोऽन्वमन्वावशेष-

भक्ष्यविषयम् । अपराधातिशयेन कचिद्दण्डैश्चुग्य-

माह “भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणोदम” याज्ञ० ।

“यदि पण्यः परचेत्ने सत्यम्भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः

जेरते । तदा यथोक्ताद्विगुणाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ।

“वसतां द्विगुणः षोडशः सवत्समाश्चतुर्गुण” इति वचनात् ।

केलान्तरे पञ्चान्तरे चातिदेशमाह “सनमेना विवीतेऽपि

अरोहं महिषीवधम्” याज्ञ० । विवीतः प्रचुरदण्डकाष्ठो-

रक्ष्यमाणः परप्रहीतो भूयदेगस्तदुपचातेऽपीतरक्षेत्-

दण्डसमन्वयेन महिषप्रादीनां विद्यात् । अरा-

क्षोद्वाह अरोहं तन्महिषीवधं महिषी यत्न बाहयेन

दण्डेन दण्डयते तत् तादृशेनैव दण्डेन अरोहमपि

प्रत्येकं दण्डनीयम् । दण्डोपरोधकत्वे अरोहयोः

प्रत्येकं महिषीवधत्वाद्दण्डश्च आपराधाहकारित्वात्

अरोहमिति वनाहारो न विनियतः । परदण्डनाज्ञेन

गोस्वामिनो दण्ड उक्त इदानीं चेतस्वामिने फलमप्य-
भी दापनीय इत्याह “यावत्सख्यं विनश्येत् तावत्
स्यात् चेतस्य” फलम् । गोपस्ताप्यस्तु गोभी तं पूर्वोक्तं
दण्डमर्हति” याज्ञ० । सख्यपहणं चेतोपचयोपलब्ध-
णार्थम् । यस्मिन् चेतो यावत्सख्यमध्यादिकं गवादि-
भिर्दिनाशितं तावत्चेतस्फलमेतावति चेतो एतावद्भवतीति
सामन्तैः परिकल्पितं तत्चेतस्वामिने गोभी दापनीयः ।
गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः । गोपस्य
ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पाषदोषेण सख्यस्य
नाशे दृष्टव्यं । “या नटा पाषदोषेण गोस्तु सख्यानि
नाशयेत् । न तत्र गोमिनो दण्डः पाषाददण्डमर्ह-
तीति” वचनात् । गोभी पुनः स्वापराधेन सख्यनाशं
पूर्वोक्तं दण्डमेवार्हतीति न ताडनम् । फलदानं पुनः
सर्वत्र गोमिन एव नत्फलपुष्टमहिष्प्रादिक्षीरोपभोग
हारेण तत्चेतस्फलभोगत्वात् ।

“चेतस्विशेषेऽप्यमाह “पथि यामविधीतान्ते चेतो
दोषो न विद्यते । अकामतः कामचारे चौरवदण्डमर्हति”
याज्ञ० । पथि मार्गसमीपवर्तिनि चेतो यामविधीत-
समीपवर्तिनि च चेतोऽकामतो गोभिर्भक्षिते गोप-
गोमिनोर्हयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं च
दण्डाभावाच्च विनष्टसख्यमौल्यदानप्रतिषेधार्थं च ।
कामचारे कामतचारे चौरवत् चौरस्य यादृशो दण्डः
तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानाहतचेतस्विषयम् ।
“तत्रापरिहतं धान्यं विच्छिद्युः पशवो यटि । न तत्र
प्रत्येहदण्डं नष्टतिः पशुरणिष्ठासिति” दण्डाभावस्या-
नाहतचेतस्विषयत्वेन अनुनोक्तत्वात् । आहतं पुन-
र्मागंदिचेतोऽपि दोषोऽस्येव । हतिकरणञ्च तैने-
योक्तम् “हतिञ्च तत्र कुर्वीत यासुद्रो नावस्योक्तयेत् ।
क्लिष्टं निवारयेत्सर्वं शूकरसुखातुगमिति” । पशु-
विशेषेऽपि दण्डाभावमाह “महोत्सोत्सृष्टपशव
स्मृतिकागन्तुक्यादयः । पाको वेणं न, ते मोच्यादेव
राजपरिच्युताः” याज्ञ० । “मर्हत्वावावुचा च महोदः इधः
सेक्ता । उत्सृष्टपशवः ह्योत्सर्गविधानेन देवतोद्देशेन
त्यक्ताः । स्मृतिका प्रक्षृता क्षनिर्दशाह । आगन्तुकः
स्ययात्परिधरोदेशान्तरागतः । एते मोच्याः ।
परसख्यमप्येऽपि न दण्ड्याः । वेणं च पाको न
विद्यते तेऽपि देवराजपरिच्युताः देवराजोपहृताः
सख्यनाशकारिणी न दण्ड्याः । आदिपहण्यात् इत्य-

सादयो नृक्षान्ते । ते चोद्यमयोक्ताः “सदण्ड्या
इतिनोदयाः प्रजापाया हि ते सृताः । सदण्ड्यो
क/पकजो च ये यवतुक्तमण्यथाः । सदण्ड्यागन्तुको
गोस स्मृतिका चाभिसारिणी । सदण्ड्याचोत्सवे नावः
प्राज्ञकावे तथैव चेति” । अतोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन
दण्डप्राप्तावस्मत्वात् दटानार्थमुपादानं यतोत्सृष्टपशवो
न दण्ड्या एवं महोत्सादय इति” मिता० ।

“पथि चेतो परिहते यामान्तीवेऽप्यवा पुनः । सपालः
शतदण्डाहो विपालान् वारयेत् पशून्” मनुः ।
चेत्वादिषीमापिवादे मनुक्तो दमो यथा । “चेतस्सुपतङ्गा-
गानामारागस्य नृहस्य च । सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः
सीमासेतुविनिर्णयः । सामन्ताश्चेन्मृषा ऋषुः सेतो
विवदतां नृणाम् । सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्य-
मसाहसम्” । “मर्दतायाः प्रभेदे त सीमातिक्रमणे तथा ।
चेतस्य हरणे दण्डा अथभोजनमध्यमाः” याज्ञ० । “अनेक-
चेतस्व्यच्छेदिका साधारणी भूम्यांटा तस्याः प्रकर्षेण
भेदेन सीमातिक्रमणे सीमासतिजङ्घ्र कर्षणे चेतस्य च
भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदमा
वेदितव्याः । चेतस्यहणञ्च नृहारासाद्युपलक्ष्यार्थम् । यदा
पुनः स्त्रीयभ्रान्त्या चेत्यादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो
वेदितव्यः । “नृहं तङ्गागमारामं चेतं वा भीषया
हरन् । शतानि पञ्च दण्ड्याः स्यादज्ञानाद्विशतो
दमः” मनुक्तैः । अपक्षियमाणचेत्वादिभूयस्त्वप्यौचनया
कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अतएवाह “बधसर्ध-
स्वहरणं पुरास्त्रिवांसनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड
उत्तमसाहस इति” मिता० ।

वाक्पाशप्रे दमो मनुक्तो यथा “शतं ब्राह्मणमाकुप्य
क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽध्यर्षशतं द्वे वा नृहस्तु
बधमर्हति । पञ्चाशदुन्नाह्यो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभि-
शंसने । वैशेऽप्युद्दार्ढ्यपञ्चाशच्छ्रे द्वादशकोटमः ।
समपथे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वारोप्यव-
नीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् । एकजातिर्द्विजातींस्तु
वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राप्नुवाच्छेदं
जवन्प्रभवो हि सः । नामजातिपहन्त्वेनाभि-
द्रोहेण कुर्वतः । निःसेषोऽयोमयः शङ्खुर्जलसाये
दशाङ्गुलः । धर्मोपदेशं द्रष्टुं विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तत्रमासिचयेत्तैवं यज्ञो चोत्ते च धार्मिकः । नृतं देशञ्च
जातिञ्च कर्षे शरीरमेव च । वितचेन ऋग्वन् दर्पा-

यस्मिन् कस्यैव सदाहृतः । अभिधाते तथा च्छेदे भेदे
कुक्ष्यावपातने । पणान् दाप्यः पञ्चदशविंशतिरुप्यं तथा ।
दःक्षोत्पाटि मृते इव्यं क्षिपन् प्राणहरणाय । बोज-
शाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् । दुःखे च
शोणितोत्पादे शाखाक्षच्छेदेने तथा । दण्डः कुक्ष्यगू-
नाञ्च द्विपञ्चमति क्रमात् । लिङ्गुल च्छेदेने मृत्वी
मध्यमो मूलमेव च । मङ्गापशुनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो
दमः । प्रतोहिशाखिनां शाखास्तस्य सर्वविदारणे । उप-
जीव्यङ्गुमात्राञ्च विंशतेर्द्विगुणो दमः । चैत्यङ्गुशानसी-
मातु पुण्यस्थाने सुराजवे । जातङ्गमात्रां द्विगुणो दमो
हृष्ये विद्युते । गुनमगुच्छञ्च पलतामसानौषधिवीरुधाम् ।
पूर्वतदादृष्टदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तव्यः ।

विक्रयवाच्यदाने “वसानस्त्रीन् पणान् दण्डो नेजकस्तु
परायुक्तम् । विक्रयवाच्यधातयचित्तेषु पणान् दण्ड ।
पितापत्न्यविरोधे तु बालिषां त्रिपणो दमः । ज्यन्तरे च
तथोक्तः स्थातस्याप्यष्टगुणो दमः । तुलाशासनमानाना
कूटकवाचकस्य च । एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो
दण्डस्तत्तमम् । फल्लुटं कूटं मूत्रं कूटं यथायकूटकम् ।
स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाक्षसम् । भिषङ्-
मिथ्या चरन् दाप्यक्षिप्यञ्च प्रथमं दमम् । मातुषे
भध्यमं राजमातुषेपूतमं दमम् । अथन्यं यश्च बध्नाति
बन्धं यश्च प्रसृजति । अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्यो
दण्डस्तत्तमम् । मानेन तुलया यामि योऽंशमदनकं
हरत् । दण्डं स दाप्यो द्विगतं दण्डो हानो च कल्पि-
तम् । भेषजको हृष्यवगन्धधान्यगुडादिषु । पण्येषु
प्रक्षिपन् हीमं पणान् दाप्यस्तु षोडश । मृच्चर्ममणि-
कृत्यायःकाष्ठवल्कलवाससाम् । अजाती जातिकरणे
विक्रोवाद्यगुणो दमः । सस्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च
कल्पितम् । व्याधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ।
भिन्ने पथे तु पञ्चाशत् पथे तु शतस्यत्ये । द्विपथे
द्विगतो दण्डो मूलदण्डो च द्विमान् वाप्तः उक्तो दमः ।

“अन्यदृक्ते च विक्रीतं दुष्टं बाहुदण्डं यदि । वि-

क्रीणीते दण्डकालं मृत्वाञ्च द्विगुणो भवेत्” वाप्तः ।

बाहुमे वाप्तः उक्तो दमो यथा “सामान्यदण्डप्रसभहरणात् बाहुवं
कृतम् । तन्मृत्वाद्द्विगुणो दण्डो निश्चये तु चतुर्थपथः ।
यः बाहुवं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यश्चैव-
उक्ताऽहं दाता कारयेत् स चतुर्थपथम् । कर्ष्याक्रोयाति-
कनकपुष्पातमात्राप्रहारकः । कल्पिस्तुप्रदाता च

सस्रदण्डभेदकम् । सामान्यक्रिमिकादीनामपकारस्य का-
रकः । पञ्चाशत्पथिक्तो दण्ड एवास्ति विनिश्चयः ।
अन्यदृक् विधवागामी विक्रोष्टेऽनाभिधावकः । अपकारणे
च विक्रोष्टा चण्डालशोतमान् क्षुण्णः । शूद्रः प्रत्य-
जितामात्रं देवे पितृने च भोजकः । अयुक्तं नपथं
कुर्ष्यागमोऽयोम्यकर्मकृत । हृष्यङ्गुपशुनाञ्च पुंस्तस्य
प्रतिपातकत् । साधारण्यस्यापलासी दासोमर्भविनाश-
कम् । पितृपुत्रसहभ्रातृदम्यत्वाचार्यशिष्यकाः । पण-
मपतिताना तु त्याग्यो च शतदण्डभाक् ।

चौख्ये दण्डो मनुजो वना । “यस्तु रज्जुं घटं कृपाद्वरे-
ङ्गिण्याञ्च यः प्रपाम् । स दण्डं प्राप्नुयात् माघं तच्च
तस्मिन् समाहरेत् । धान्य दण्डः कर्ष्यास्यो हरतो-
ऽभ्यधिकं बधः । श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद-
नम् । तथा धर्ममेवानां शतादभ्यधिके बधः । सुपथे
इजतादीनामुत्तमाभाञ्च वाससाम् । पञ्चाशत्तस्यभ्यधिके
हस्तच्छेदनमिष्यते । श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं मृत्वाद्दण्डं
प्रकल्पयेत् । पुरुषाणां कर्ष्यानामा नारीणाञ्च पथे-
पथः । सुस्थानां चैव रत्नानां हरणे बधनर्हति । मङ्गा-
पशूनां हरणे शस्त्राणामोषधस्य च । काजनासाद्य
कार्यं च राजा तदण्डं प्रकल्पयेत् । सोषु ब्राह्मणसंख्याञ्च
चक्षुरिकायाश्च भेदने । पशूनां हरणे चैव सद्यः काख्यो-
ऽहं पादिकः । स्तनकापीसकिप्लानां भोमयस्य शुद्धस्य
च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ।
श्रेष्ठैर्दलभाण्डानां व्यवधानान्तर्गते च । मृत्पान्ना-
वाञ्च हरणे मृदो भक्षण एव च । मत्स्यानां मणिष्या-
ञ्चैव तैलस्य च दण्डस्य च । भांसस्य मधुनचैव यश्चान्यत्
पशुवन्धवम् । अन्येषाञ्चैवकादीनां मद्यानामोदनस्य
च । पक्षाक्षानाञ्च सर्वेषां तन्मृत्वाद्द्विगुणो दमः ।
पुष्पेषु हरिते धान्ये शुक्लवल्लीनगेषु च । अन्येष्वपरि-
पूतेषु दण्डः स्थात् पञ्चकण्ठकः । परिपूतेषु धान्येषु
शाकनूलफलेषु च । निरन्त्यरे शतं दण्डः सान्यवेऽहं शतं
दमः । स्थात् बाहुवं त्वन्ययत् प्रथमं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्त्यं भवेत् क्षयं क्षत्वापञ्जयते च यत् । यत्क्षेताम्बु-
पङ्कमानि दृष्ट्यापि क्षीनयेत्तरः । तमाद्यं दण्डवेष्टाना
वसानि चोरनेदुर्दहात् । येन येन यथाक्रमेण क्षीनो
क्ष्यु विचेष्टते । तत्क्षेदेव कृतेस्तस्य प्रत्यादेशाव पाथिवः” ।
कन्यक च चौख्यदिनानाविषये मनुजोक्तो दमो वया ।

“न चौख्येन विना चोरं घातयेद्दार्ष्टिक्ये अपरः । न-

होहं सोपकरणं वातवेदविचारयन् । ग्रामेऽपि च
वे केचिज्जोराणां भक्तदायकाः । भाष्यदायकाश्चैव
वर्गानामपि वातवेत् । राष्ट्रेषु रक्षाधिकतान् वामना-
न्वैव चोदितान् । अन्धापातेषु मध्यस्थान् शिवाजोरा-
निव द्रुतम् । यथापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
दण्डेनैव तमयोऽन्तः स्वकाङ्क्षां हि विच्युतम् । ग्रामवाते
हिताभक्ते पथि मोषाभिदर्शने । शक्तितो नाभिधावन्तो
निर्वाह्याः सपरिच्छदाः । राज्ञः कोषापहर्तृं च प्रतिक्रिये
च स्थितान् । वातवेदविधेर्दण्डेऽपि रीत्याज्ञोपजापकान् ।
सन्निहितत्वात् वे चोर्थं राज्ञो कर्तव्यं तत्कारणम् ।
तथा क्षित्वा नृपो हजो तीक्ष्णगुणे निवेशयेत् । अङ्गुली
पत्न्यभेदस्य च्छेदने प्रथमे पक्षे । द्वितीये हस्तचरणौ
तृतीये वधमर्हति । अग्निदानं भक्तदायकं तथा यज्ञा-
वसायदानम् । सन्निधातुं च मोक्षस्य हन्याजोराभिनेश्वरः ।
तत्कामभेदकं हन्यादण्डस्य युद्धपथेन वा । तदापि प्रति-
सङ्कल्प्यादुदात्तस्य उत्तमसाहसम् । कोठागारायुधगार-
देवतागारभेदकान् । हस्तचरणहर्तृं च हन्यादेवाऽपि
चारयन् । यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
आगमं वाञ्छया भिन्नात् च दायः पूर्वसाहसम् ।
सन्तुष्टजे राजा मार्गे यस्मै कथ्यमनापि । स हो कार्पा-
पणो दद्यादनेध्यश्वायु शोधयेत् । व्यावहृतोऽथवा हजो
मर्मिणी वाक् एव वा । परिभाषणमर्हति तच्च गोध्य
मिति स्थितिः । चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां
दमः । अनातुषेषु प्रथमो नानुषेष्ट मध्यमः । संक्रम-
ध्वजयटीनां प्रतिमानाञ्च भेदकः । प्रतिक्रियां तत् सर्वं
पञ्च दद्याच्छतानि च । अद्रुमिनां द्रव्याणां द्रुमयो भेदने
तथा । मणीनामपनेधे च दण्डः प्रथमसाहसः । समैर्हि
विभक्तं यस्तु चरेद्दं मूल्यतोऽपि न । स प्रभुयादुदकं
पूर्वं करो मध्यममेव वा । वञ्चनानि च सर्वाणि राज
मार्गे निवेशयेत् । दुःखिता यत्न दण्डेन विजिताः पाप
चारिणः । प्राकारस्य च भेत्तारं परिच्छाद्याञ्च पूरकम् ।
हाराणाञ्चैव मङ्गलारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् । अग्निचारेषु
सर्वेषु कर्माणां द्वितीयो दमः । मूल्यकर्मणि चापान्नैः
जात्रासु विविधासु च । अवीजानिकयी चैव बीजोत्-
जडनयैव च । कर्मादाभेदकश्चैव विजितं प्राप्नुयादुदकम् ।
सर्वकष्टकपापिष्ठं हेमकारण्यु चार्थिवः । प्रथममान-
सन्धावे भेदेऽज्ञातः कुरैः । बीताङ्गुलिचरस्य यज्ञाया-
वीजमस्य च । कावमावाक्यं कार्यञ्च राजा दण्डं प्रह- ।

त्यजेत् "चौरं प्रहाप्यापकृतं वातवेदविधिवैर्धैः । सचिद्धं
प्राप्य च ज्ञात्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत्" वा० । अहम-
विधेयो बहुनोक्तो यथा "पुत्रतले भगः कार्यः सुरा-
याने सुराध्वजः । खेदे च नृपदं कार्यं ब्रह्महत्यागिराः
पुमान्" । "यतश्च दण्डोत्तरकाकं प्रायश्चित्तमर्चको-
र्वतां द्रव्यम् । यथाह मनुः "प्रायश्चित्तानु कुर्वाणाः
सर्वे वप्यां वचोदितम् । नाह्ना राजा कटाटे तु दाप्या-
क्षूत्तमसाहसमिति" मिता० । "नातिनेऽपकृतिं दोषो
ग्रामभर्तुरभिगते । विनीतमर्हति पथि चौरो-
द्धर्तरीतके । स्वकीञ्च दद्याद् ग्रामस्तु पदं वा यत्न
गच्छति । पञ्चग्रामो बहिःकोशादुदगप्राप्य वा पुनः ।
बन्दिपाङ्कजस्य वाजिकुञ्जराणाञ्च चारिणः । प्रहस्य-
पातिनश्चैव शून्मारोपयेन्नरान् । उत्तमपक्षपत्न्यभेदो
करसन्दर्शनीनको । कार्यो द्वितीयापराधे करपादैक-
नीनको । शुद्धमध्यमहाह्वयकरस्य सारतोदमः ।
देशकावयः शक्तिं संपत्त्य दण्डकर्मणि । भक्ताव-
काशान्यदकमन्त्रोपकरणव्यादान् । दत्त्वा चौरस्य
हन्तुर्वा जानतो दम उत्तमः । यज्ञावपाते गर्भस्य
पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाऽधमो वापि पुत्रस्य
स्त्रीप्रसापथे । यिप्रदुष्टं स्त्रियश्चैव पुत्रपत्नीमगर्भिणीम् ।
सितभेदकरीञ्चापस्य शिवा बद्धा प्रवेशयेत् । विषाग्निटा
प्रतिगुर्निजापत्न्यप्रमापिणीम् । विकर्षकरनासोर्ध्वं लप्ता
गोभिः प्रमापयेत् । अविज्ञातहृतस्यायु कलहं सुत
वाञ्छयाः । प्रह्वया योषितस्यास्य परपुंसि रताः प्रथक् ।
स्त्रीह्वयहस्तिकानो वा केन वार्यं गतः सङ्ग । अह्नु-
देशसमासस्यं पुष्केहापि जनं यनेः । श्लेष्मेश्लेष्मण्यपाम-
विशोत्तलदाहकाः । राजपत्न्याभिगामी च दण्ड-
व्यास्तु कटाग्निना" याज्ञ० । "तस्य वा यदि वा काष्ठं पुष्पं
वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि मङ्गलानो हस्त-
च्छेदनमर्हति" मिता० इत्येवमन् ।

स्त्रीसंप्रदो बहुनोक्तो दमो यथा "परहाराभिगर्भेषु प्रहस्यान् मनु
मर्हति । सङ्गे जनकरीदण्डे विप्रयित्वा प्रवासयेत् ।
परस्य पत्न्या पुत्रस्यः सङ्गात् योजयन् रजः । पूर्वमावा-
हितो दोषः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् । परस्त्रियं योभि-
वदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनामपि संभेदे स सं-
यह्यमाप्नुयात् । उपचारक्रियाकेलिः सार्गो भूषणवा-
सवाम् । सङ्गं अङ्गासनस्यैव सर्वं संप्रहृष्यं तथा ।
स्त्रियं सृग्देदेये यो सृष्टो वा सर्ववेत्तवा । उपहृष्टस्या-

सुनते सर्वं संवत्स्रं स्रतम् । अत्राज्ञायः संवत्स्रे
प्राप्तान् दण्डमर्हति । न सन्धानं परस्त्रीभिः प्रति-
विद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषणास्तु स्वर्थं दण्ड-
मर्हति । नैव चारुदारेण विधिनोक्तोपजीविषु । सज्ज-
यन्ति हि ते नारीर्निगूढाचारयन्ति च । किञ्चिदेव तं
दायः स्यात् सन्धानं ताभिराचरेत् । योऽकासां दूषयेत्
कन्यां सद्यो वधमर्हति । सकाशां दूषयंस्तुल्यो न वधं
प्राप्नुयाच्चरः । कन्यां भजनीसुतजटं न किञ्चिदपि
दापयेत् । अथन्यं सेवमानान्तु संयता यासयेदुदके ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति । शुल्कं दद्यात्
सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि । अभिसृष्टं तु यः
कन्यां कुर्वीर्षेण मानवः । तस्यापु कर्त्तृदण्डस्यो
दण्डश्चाहति षट् यतम् । सकाशां दूषयंस्तुल्यो नापु
विच्छेदमाप्नुयात् । द्विष्यन्तु दनं दायः प्रसङ्गविनिवृ-
त्तये । कन्यैव कन्यां या कुर्वीत् तस्याः स्याद्विषयतो दमः ।
शुल्कञ्च द्विषुषं दद्यात्सिंहासैवाप्नुयाद्दमः । या तु कन्या
प्रकुर्वीत् स्त्री वा सद्यो मौक्त्यमर्हति । अङ्गुलीरेव च
छेदं करेणोद्गृह्णन् तथा । भक्तारं बङ्गयेद्या तु
स्त्री चातिगुणदर्पिता । तां नृभिः खादयेद्राजा संस्थाने
बद्धवस्थिते । पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आचरे ।
अध्याध्युच काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् । सवत्
वराभिषक्तस्य दुष्टस्य द्विषुषो दमः । ब्राह्मया सह
सवासे चाण्डाल्या तावदेव तु । गुरोः शुभ्रमशुभ्रं वा हे-
जातं वर्णमावसन् । अशुभ्रमशुभ्रं सर्वेषु शुभ्रं सर्वेषु हीयते ।
वैश्यः सवत्स्रदण्डः स्यात् सवत्सरनिषेधतः । सहजं
अतिथो दण्डा मौक्त्यं मूलेषु चार्हति । ब्राह्मणीं
यद्यपुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपाथिवौ । वैश्यं पञ्चयत
कुर्वीत् अतिथ्यन्तु सहस्रिष्यन् । उभावप्य तु तावत्
ब्राह्मणया शुभ्रया सह । विष्णुतो गृहवद्दण्डो दग्धव्यो
वा कटाग्निना । सहजं ब्राह्मणो दण्डा शुभ्रं विप्र
बलादुत्तमम् । यतानि पञ्च दण्डाः स्यादन्त्या सह
सङ्गतः । मौक्त्यं प्राप्नोति कोदण्डो ब्राह्मणस्य विप्रो
यतः । इतरेषान्तु वर्षानां दण्डः प्राप्नोति को भवत् ।
न जातं ब्राह्मणं कन्यां सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राजा-
देनं बहिः कुर्वीत् समप्रधनमश्नतम् । न ब्राह्मणवधाद्
भूयानधर्मा विद्यते भुवि । तस्यादस्य वधराजा जनवापि
न चिन्तयेत् । वैश्यश्चेत् अतिथीं शुभ्रं वैश्यं वा अतिथो
मर्जेत् । यो ब्राह्मणान्शुभ्रया वासुभी दण्डमर्हति ।

सहजं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो शुभ्रे तु ते व्रजन् । गृह्यां
अतिथीवधोः साहज्यो वै भवेदुदमः । अतिथीवान्शुभ्रयां
वैश्यं पञ्चयतं दमः । मूलेषु मौक्त्यमिच्छेत् अतिथो
दण्डमेव वा । अशुभ्रे अतिथीवैश्यं गुरो वा ब्राह्मणो
व्रजन् । यतानि पञ्च दण्डाः स्यात् सहस्रान्व-
न्यप्रश्नियम् ।

“स्त्री निषेधे यतं दद्याद्विषयतन्तु दमपमानम् । प्रतिषेधे
द्वयोर्दण्डो यथा संवत्स्रे तथा । सजाताकुत्सो दण्ड
स्यात्सोम्ये तु मध्यमः । मातृकोम्ये वधः पुंसः स्त्रीणां
नासादिकर्त्तृमम् । अमङ्गुतां हरन् कन्यासुतमस्त्वया-
ऽधमम् । दण्डं दद्यात् सवत्स्रं मातृकोम्ये वधः स्रतः ।
अकामं सनुलोभात् न दोषस्त्वया दमः । दूषणे तु
करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा । यतं स्त्रीदूषणे दद्याद् द्वे
तु मिय्य भिषंने । पशून् गच्छन् यत दाप्यो स्त्रीणां
स्त्रीं गाव् मध्यमम् । अवरुहात् दाभीषु भुजिष्यात्
तथैव च । गच्छास्यपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पथिकं
दमम् । प्रसृष्टा दास्यभिगमे दण्डो दशपथः कृतः ।
बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिः पृथक् । षड्हीतवे-
तना वैश्या नेच्छन्ती द्विषुषं वहेत् । अष्टहीते सवं
दाप्यः पुमानव्येमेव च । अयोनी गच्छतो योषां पुत्र
वापि मोहतः । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजिता-
गमे । अन्त्याभिगमने त्यङ्गः कुबन्धेन प्रवासयेत् । गुरो-
स्तथान्य एव स्यादन्त्यायांगमे वधः” ।

राजशासनकूटकरणादौ मनुमोक्तो दमो यथा

“जन वाप्यधिकं वापि विसेदु यो राजशासनम् ।
पारदारिकचोरं वा सञ्चतो दण्ड उत्तमः । अमध्येष
द्विजं दुष्यन् दण्डा उत्तमसाहसम् । अश्लिषं मध्यमं
वैश्यं प्रथमं गृहभङ्गम् । कूटस्वार्थव्यवहारी विमांसस्य
च विच्छेदो । त्र्यङ्गहीनस्तु कर्त्तव्यो दाप्योत्तम-
साहसम् । चतुष्पादकतो दापो नापैहीति प्रजस्यतः ।
काष्ठकोष्ठेषु पाशाचकाङ्कयुग्यकतस्तथा । जिह्वानखेन
शानन तथा भञ्जुगादिना । पयात्रेवापसरता हिंसने
स्त्रास्यदोषभाक् । यत्तो क्षमाशयन् स्त्रीं दंडिषां
स्त्रेक्षणां तथा । प्रथम साहसं दद्याद्विच्छेदं द्विषुषं
ततः । नार चोरेत्यभिवदु दाप्यः पञ्चयतं दमम् ।
उपसीव्य धनं सञ्चं कदेनादशुषोक्तम् । राजोऽग्निह-
प्रवृत्तारं तथैवाग्नेयकारिषम् । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं
जिह्वां तन्मन्त्रा प्रवासयेत् । अताङ्गस्यविच्छेदं तर्हि-

साङ्गितिकता । राजवागावगारोदुर्दण्ड उत्तमवा-
चकः । द्विनेत्रभेदो राजद्विदेवतकता । विम-
लेन च गूढस्य जीवतोऽप्यतो दमः । दुर्दण्डस्य पुनर्दण्डा
अवधारणस्यैव त । सभ्याः सज्जितो दण्डा वि-
वादाद्विपुलं दमम् । यो मन्वेताजितोऽस्तीति न्यावे-
नापि पराजितः । तन्मात्रान् पुनर्जित्वा दापयेद्विपुलं
दमम् । वाचस्पत्यवचनानि अतुपदमेव मानवत्वोक्तिः
प्रामादिकी ।

शामान्यतोदमविधिः “पिताचार्यः सुकुन्ताता भार्या पुत्रः
पुरोहितः । नादण्डो नाम राजोऽस्ति यः स्वर्णं न
तिष्ठति । कानिपयं भवेदण्डो यत्नान्यः प्राक्तनो जनः ।
तत्र राजा भवेदण्डः सङ्कलित धारणा । अष्टापादगु-
ण्डस्य स्तोत्रे भवति कल्पिभम् । योऽयं तं वैश्यस्य हा-
लिंशत् क्षत्रियस्य च । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पुंश्च वापि
शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिः होमयुगविद्धि सः ।
वानस्य च मूलफलं दार्वण्यार्थं तथैव च । तथैव
गोभ्यो प्राशार्थमस्तेन मनुजवती । योऽदत्तादायिनो
हस्ताक्षिपुस्तं ब्राह्मणो धनम् । वाजनाध्यापनेनापि
यथा स्तेनस्तथैव सः । द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्होविचू द्वे
च मूलके । आददानः परमेष्ठान् दण्डं दातुमर्हति ।
अस्मिन्नितानां सन्नाता सन्वितानाञ्च मोक्षकः । दास्य-
रयङ्कतां च प्राप्तः स्वाज्ञौरकल्पिभम्” ।

“कृत्विजं वक्ष्यजेद्याज्यो याज्यवृत्तिक् त्वजेद्यादि ।
यत्तं कर्त्तव्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् । न माता
न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति । त्वज्जपतिता-
नेतान् राजा दण्डः शतानि षट्” मनुजो दमः ।

अम्लिपु. २२६ अ० सर्वविषये दमभेद उक्तो यथा

“चौरैरभूजितो यस्तु भूजितोऽस्तीति भाषते । तत्प्रदा-
तरि भषाते स दण्डास्तपदेव त । यो यावद्विप-
रीतार्थं निष्ठा वा यो वदेत् तम् । तो नृपेण
अधर्मसौ दायी तद्विपुलं दमम् । कूटवाच्यं तं कुर्व-
न्नास्तीन् वर्यांश्च प्रमापयेत् । विवाहवेदुमाङ्गान्तु
विधिरेव न हीतरः । निक्षेपस्तु सनं मूल्यं
दण्डो निक्षेपमुक् तथा । वस्त्रादिकस्तु, धर्मश्च ! तथा
धर्मो न हीवते । यो निक्षेपं चातयति वस्त्रानि-
क्षिप्तं वाचते । तानुभौ चौरवन्माखी दण्डो वा
द्विपुलं दमम् । अज्ञानाद्याः पुत्रान् कुर्वीत् परदण्डस्य
प्रियम् । निर्दोषो ज्ञातपूर्वञ्च चौरवद्विपुलं दमम् ।

मूल्यमादाय यः पण्यं न दद्याद् दण्डः एव सः ।
प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डेन नृपः । अतिं नृप
न कुर्वीद्यः कर्मादौ ज्ञानेन दमः । अकारे त
तज्जन् भक्तं दण्डः स्वाभावदेव त । स्त्रीत्या
विक्रीय वा किञ्चिद्व्यस्येहाह्वयवो भवेत् । योऽनर्दया-
हस्तस्त्वामी दद्यात्तैवादीत च । परेण त दयाहस्य
नादद्यात्तैव दापयेत् । आददति ददति च राजा
दण्डः शतानि षट् । वरे दोषानविज्ञानेन यः कर्त्ता
वर्येदह । दत्ताप्यदत्ता वा तस्य राजा दण्डः शत-
द्वयम् । प्रदाय कर्त्ता योऽन्यस्ते पुनर्जां सन्वयति ।
दण्डः कर्त्ता नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः । सत्य-
हारेण वाचा च युक्तं पण्यमसययम् । सुकोऽन्यत्र
च विक्रेता षट्शतं दण्डमर्हति । दद्यात्तैव न यः
पायो नृहीत्या भक्तमेतनम् । स त दण्डः शतं
राजा सुवर्णं वाचरक्षिता । धनुःशतं परीक्षाहो
पामस्य त समन्ततः । द्विगुणं त्रिगुणं वापि नगरस्य
च कल्पयेत् । इति तत्र प्रकुर्वीत वाचपुत्रो नावलोच-
येत् । तत्पारिहते धान्ये हिंसिते नैव दण्डनम् ।
नृहन्नागमारामं स्तेनं वा भीषया हरन् । शतानि
पञ्च दण्डः स्वादज्ञानात् द्विगो दमः । मर्यादा-
भेदताः सर्वे दण्डाः प्रथमसाहसम् । शतं ब्राह्मण-
माक्रुष्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्यस्तु द्विगुणं
राम ! शूद्रस्तु त्रिगुणं । पश्चादब्राह्मणो
दण्डः क्षत्रियस्याभिगुणेन । वैश्यो चाप्यर्द्धपश्चाद-
शूद्रो ह्यादयो दमः । क्षत्रियक्षेपको वैश्यो
साहसं पूर्वमेव त । शूद्रः क्षत्रियमाक्रुष्य जिह्वा-
च्छेदमवाप्नुयात् । धर्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्वीत
दण्डमात्रं । श्रुतदेशादिविषयी दायो द्विगुणसाहसम् ।
उत्तमः साहसस्तस्य यः पातेवत्तमान् क्षिपेत् । प्रमा-
दादौर्भवात् प्रोच्य प्रीत्या दण्डार्द्धमर्हति । मातरं पितरं
ज्येष्ठं आतरं शयुरं शुद्धम् । आकारयज्जितं
दण्डः पन्थानं चाददुरो । दण्डजातिर्हिजातिस्तु
वेनाकुनापराधुयात् । तदेव ज्येष्ठेण क्षत्रियेवावि-
चारयन् । अविनीवतो दर्पाद् दावोऽहो ज्येष्ठेणृपः ।
अपमृत्यतो मेढ्रमपहर्षयतोऽदम् । उत्तमराजनसंस्थस्य
नीचस्याधोनिज्जनम् । यो यदहं च दण्डयेत्तदङ्गलस्य
कर्त्तयेत् । अर्द्धपादहराः कर्त्ता गोमृगाशोऽपराधकाः ।
दण्डेन विभक्तं ज्ञानं सुवर्णं दण्डमर्हति । द्विगुणं

हापर्वेऽपि यच्च सोऽपि जहायवे । इत्यादि यो
 हरेदस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्मिन्पादा
 तदित्युक्तं रात्रे दद्यात्ततो दमम् । यस्तु रज्जुं घटं
 कुपादरेऽपि न्यायं वा प्रपाम् । स दण्डं प्राप्नुयान् नापं
 दण्डः स्यात् प्राणिताडने । धान्यं दण्डः कुम्भेभ्यो
 हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषेऽप्येकादशगुणं तस्य दण्डं
 प्रकल्पयेत् । सुवर्णरजतादीनां नक्षत्रीणां हरणे वधः ।
 येन येन यथाङ्गेन कोनो नृपु विचेष्टते । तत्तदेव
 हरदण्डं प्रत्यादेशाय पार्थिवः । ब्राह्मणः शाकधान्यादि
 खलं नृहन्तं दोषभाक् । गोदेवार्थं हरंश्चापि, हन्या-
 द्दुष्टं वधोद्यतम् । नृहन्तेऽप्यहर्त्तारं तथा पत्य-
 भिगामिनम् । अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चाभ्यु-
 द्यातायुधम् । राजगन्धभिचाराभ्यां हन्याच्चैवातता-
 यिनम् । परस्त्रियं न भाषेत प्रतिप्रियो विशेषे हि ।
 अदण्डा स्त्री भवेद्वाग्वा वरयन्ती पतिं स्वयम् ।
 उत्तमां शिवमानः स्त्रीं जघन्यो वधमर्हति । भर्त्तारं
 सङ्कुपेद्या तां नृभिः सङ्घातयेत् स्त्रियम् । सुवर्णदूषितां
 कुप्यात् पिण्डमालोपिजीविनीम् । ज्यायसा दूषिता
 नारी सख्यन्तं वधवाप्नुयात् । नैष्ठ्यागमे तु विप्रस्य
 क्षत्रियस्यान्यजागमे । क्षत्रियः प्रथमं, वैश्यो दण्डः
 शूद्रागमे भवेत् । नृहीत्वा नेतनं वेश्मना कोभादन्यत्र
 गच्छति । नेतनश्चिगुणं दद्यादण्डश्च द्विगुणं तथा ।
 भायं पुलाय दासाय शिष्यो भ्राता च शोदरः ।
 ज्ञातापराभासाद्याः सूरज्जा वेशुदलेन वा । पुत्रे, न
 मरुके हन्याच्चौरस्याप्रीतिं किञ्चिन्मृत् । रक्षास्रधितै-
 र्यस्तु प्रजाऽन्वर्थं विलुप्यते । तेषां सर्वस्वमादाय राजा
 कुप्यात् प्रवासनम् । ये नियुक्ताः स्वकार्येषु हन्युः
 कार्याणि कर्षिणाम् । निर्हन्ताः क्रूरमनसकांसिः स्वान्
 कारयेच्चतुः । अनात्यः प्राङ्निवाको वा यः कुप्यात्
 कार्यमन्यथा । तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवास-
 येत् । गुप्तं लोभनः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 कोषेषु अपदं विद्याद् ब्रह्महत्यागिरः पुमान् । शूद्रा-
 दीन् घातयेद्वाजा धाणान्, विप्रान् प्रवासयेत् । मङ्गा-
 यातकिनां वित्तं वदन्वायोपपादयेत् । यानिजपि च
 ये केचिद्वीराणां भक्तदायकाः । भास्कारकोपदायैव
 सर्वस्वानपि घातयेत् । रात्रिषु राजाशक्तान् शान-
 कान् पापिनो हरत् । खड्गं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ
 कुर्वन्ति तत्पूराः । तेषां क्षित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे

शूले निवेशयेत् । तस्मान्देशेनापरिभेदकान् घातयेच्चतुः ।
 सप्तदण्डे राजानमे वधमेध्यमनापदि । स हि कापी-
 पण्यदण्डासनमेध्यश्च शोधयेत् । प्रतिमासदण्डमभिदो
 दद्याः पञ्च यतानि ते । सन्नेषु विप्रसं यो वा चरते
 भूततोऽपि वा । वनाशुवाकरः पूर्वं दण्डं मध्यममेव
 वा । इत्यभादाय वणिजानमर्थेणावदन्वताम् । राजा
 पुषक् पुषक् कुप्याद्दण्डस्तत्तमसाहसम् । इत्याणां
 दूषको यस्य प्रतिपण्डकविक्रयी । मध्यमं प्राप्नुयाद्-
 दण्डं कूटकर्ता तथोत्तमम् । कर्षापण्डितं देयं दण्डश्च
 द्विगुणस्ततः । अथप्यभ्यो विप्रो वा शूद्रो वा कुण्ठलो
 दमः । तस्मादासनमानानां कूटकक्षापकस्य च ।
 यमिश्च व्यवहर्ता यः स दास्यो दमस्तमम् । विषा-
 ग्निदं पतियुद्धविप्रापत्यप्रमापिणीम् । विकर्षकरना-
 सोष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रवासयेत् । श्लेष्मेश्वरवपानवि-
 दाहकास्तथा नराः । राजपत्यभिगामी च दण्डव्यास्तु
 कटास्त्रिणा । जनं वाप्यधिकं वापि क्षिपेद्यो राज-
 शासनम् । पारजायिकचौरी च सख्यतो दण्ड उत्तमः ।
 राजयानासनारोदुर्दण्ड उत्तमसाहसः । यो मन्त्रे-
 ताजितोऽस्त्रीति न्यायेनापि पराजितः । तस्मान्न
 पराजित्य दण्डयेद् द्विगुणं दमम् । आह्वानकारी वध्यः
 स्यादनाहृतमथाह्वयन् । दाण्डिकस्य च यो हस्ताद-
 भिसक्तः पलायते । हीनः पुरुषकारेण तद् दद्याद्-
 दाण्डिको धनम् । “दण्डो दमयतामग्निं” गीता ।
 “दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्ति” प्रा० वि० धृतवाक्यम्
 कुलाचचक्रार्थं “कर्मणि निजहेतुदण्डजः किञ्च चक्रभूमि-
 कारिता गुणः” भैव० । दण्डप्रतोऽनेन करणे चत् ।
 २५ हेरे दण्डपादव्ययन्द्रे मितान् । २६ द्वापरोद्भवे
 नृपभेदे । “क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
 दण्ड इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजवर्धनः” भा० आ०
 ६७ अ० । “वधः पाण्ड्याश्च च तथा अन्वत्यान्ना मङ्गा-
 तना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधकाया” भा०
 आ० १ अ० । दण्डयति कर्त्तरि-अच् । २७ नृदे
 दण्डमीतिगन्दे कानन्द० । अस्य यन्दस्य यन्दवत्स्यदुन-
 दत्ता वरणागतत्वाच्चायतोक्तिः । प्राणादिको तदप्रमा-
 नवाक्ये दक्षिणमभिधीयते इत्येव पाठः बाधुः । विपि-
 करप्रमादात् दक्षिणमिव दण्डमिति पाठ इति बोध्यम्
 दक्षयन्द्रे इत्यम् ।

दण्डकं इ० दण्ड+कार्यं क० । १२ द्वापराजपुत्रभेदे “दण्ड-

को नवतिः काशान् 'प्रोवाश जनमेजयः' काशन्धी ।
जनस्वानशब्दे इत्यम् । सुखो दण्डः कस्याने कन् ।
२ सुखचयुके (सो ठा) । शब्दविशेषधाराधिकपादके चण्ड-
प्रयातादौ चन्दोभेदे । "यदिह नयुगलं ततः सप्त-
रेफासादा चण्डप्रयातो भवेद्दण्डः" इ० र० । ३ दण्डन्यप-
जते सन्निवेशे पु० । "दण्डकानध्यावासां वी" भट्टिः
पुंस्त्वेन बहुवचनान्ततया जयनकुलः पपाठ । "परा-
क्रमान् जिनमिषुरेव दण्डकान्" रामा० अयो० २। स०
६४ श्लो० । "प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेन" रघु० ।
तद्गमिषरत्ने स्त्री लिका० "भरतस्तु दण्डकानध्यावासां
वी" इति पपाठ उदाजहार च "कायोध्यायाः पुनरप-
गमो दण्डकायावने वः" भवभूतिवाक्यम् । तच्च वनं इ०
स० १४० अ० कूर्मवि० दक्षिणस्यासक्तं यथा "बलदेवपटुन-
दण्डकावनतिमिङ्गिनाशना भूः" । [चन्दे राजनि०]

दण्डकन्दक पु० दण्ड प्रकाण्ड कन्दोऽस्य कप् । भूमि
दण्डकाक पुंस्त्री० दण्डः यम इव जघ्नात्वात् काकः ।
(डाड) काकभेदे हेमच० । [वरुचिनी भा० व० ४२ अ० ।
दण्डगौरी स्त्री अप्सरोभेदे "उर्वशी मित्रकेशी च दण्डगौरी
दण्डग्राह लि० दण्डं गृह्णाति पङ्क-कण् उप० स० ।
दण्डधारके ततः रेवत्या० अपत्यादौ ठक् । दण्डग्राहिक
तदपत्यादौ पु स्त्री० ।

दण्डघ्न लि० दण्डेन देहेन हन्ति हन-क । देहेन घातिनि
दण्डपादयककर्त्तरि । "न बाह्विकदण्डघ्नौ स राजा
यक्रलोकभाक्" मनु० । [वाद्यभेदे लिका० ।

दण्डठक्का स्त्री दण्डा प्रकाण्डा ठक्का । (दागाला) ख्याते
दण्डताम्री स्त्री ताम्बूलनिर्मुक्ता कण् डीन् दण्डा प्र-
काण्डा ताम्री । ताम्रीवाद्यभेदे घञ्ठर० ।

दण्डदास पु० दण्डेन जतो दास । दण्डद्वयदाना-
सानर्थेन तच्छोधनार्थं स्त्रीकृतदासभावे दासभेदे
"धजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणैः । पैतृको
दण्डदासश्च सप्तैते दासयोगयः" मनु० । "दण्डादिघन-
युक्त्वर्थं स्त्रीकृतदासभावः" जुहू० ।

दण्डधर पु० दण्डं लोकानां कर्मावधारणं दण्डं चयुष्टं वा
धरति धर-कण् इत० । १ यमे अमरः २ चन्दे । ३ सुख-
धारके लि० । "अचतुर्दं मनुदण्डधरान्वयम्" रघु० ।
"देवो दण्डस्य वचनो, राजा दण्डधरो हि वः" मनु० ।
"नाहं दण्डधरस्तव" भा० शा० २२ अ० ।

दण्डधार इ० दण्डं धरति धृ-कण् उप० न० । १ चन्दे २ चन्दे

च चेदि० । ३ सुखदण्डको लि० "प्रोवाशेन राजेव ज-
स्वन्वः परिकीर्तितः । दण्डधार इति ख्यातः स का-
शीन् नवतिः क्षितौ" भा० शा० ६७ अ० उत्ते ३ चन्दे पु०
५५ उत्तराङ्गुलभेदे । "कवची निवह्नी दण्डो दण्डधारो
चतुर्धरः" ६७ अ० उत्तराङ्गुलकवने ।

दण्डनायक पु० दण्डं नयति नी-कण् इत० । १ विनायाम्
हेमच० । दण्डप्रथेतर् २ चन्दे च ।

दण्डनीति स्त्री दण्डो नीयतेऽनया नी-करणे स्तिन् । वि-
द्याभेदे । "एकैव दण्डनीतिस्तु विद्योत्तमैरनघी क्षितिः ।
तस्यान्तु सर्वविद्यानामारम्भाः सद्यदाहृताः" । "दण्डो दण्ड
इति ख्यातस्यात्स्वराद्दण्डो महीपतिः । तस्य नीति
दण्डनीतिर्नयनाक्षीतिरुच्यते" काम० नीतिः । तच्छास्त्र-
विषयविभामादि भा० शा० ५८ अ० उत्तं यथा

"ततोऽध्यायकृत्स्नाणां यतश्चक्रे स्वबुद्धिजम् । यत्
धर्मस्तत्त्वैवार्थः कामश्चैवाभिवर्धितः । त्रिवर्ग इति
विख्यातो गण एव स्वयम्भुवा । चतुर्थो मोक्ष इत्येव
पृथगर्थः पृथग्व्युत्पन्नः । मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः
सत्त्वं रजस्तमः । स्वात्मै हृदिः जयचैव त्रिवर्गचैव
दण्डजः । आत्मा देशश्च कालश्चापुषायाः कृत्वमेव च ।
सहायाः कारणश्चैव सङ्गो नीतिजः स्मृतः । तयो
चान्नीलिकी चैव वाचां च भरतर्षभ ! । दण्डनीतिश्च
विपुला विद्यास्तत्र निर्दिष्टाः । अमात्यरक्षा प्रणिधी
राजपुत्रस्य वल्लभम् । चारुश्च विविधोपायः प्रणिधेयः
पृथग्विधः । साम भेदः प्रदानश्च ततो दण्डश्च पार्थिव ।
उपेक्षा पञ्चमी चाल कार्त्तुर्ज्ञेनैव सदाहृता । मन्त्रश्च
वर्धितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च । विभक्तश्चैव मन्त्रस्य
सिद्धिसिद्धोश्च यत् फलम् । इत्येव त्रिविधाभिख्यो ह्रीनो
मध्यस्तथोत्तमः । भयस्कारवित्ताख्यं कार्त्तुर्ज्ञेन परि-
वर्धितम् । यालाकाकाश्च चत्वारश्चिद्वर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह । आसुरश्चैव
विजयस्तथा कार्त्तुर्ज्ञेन वर्धितः । वल्लभं पञ्चवर्गस्य
त्रिविधञ्चाल वर्धितम् । प्रकाशश्चामकाशश्च दण्डोऽय परि-
वर्धितः । प्रकाशोऽपि विधक्तल युक्तश्च च सुविस्तरः ।
रक्षा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ! । विटिनीवश्च-
राश्चैव दैशिका इति चाटनम् । अङ्गनायै तानि कौरव्य !
प्रकाशानि वल्लभ द । अङ्गनायै तानि कौरव्य !
विषादयः । १ अर्थे चाम्भनृत्वाये चाम्भपांमुक्तिविधः
स्मृतः । अरिर्हितसदाशीनः इत्येतेऽप्युद्धवर्धिताः ।

अङ्गानां मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च च । आत्म-
रक्षणमाश्वासः समीपाश्चान्वेषणम् । कल्याण विविधा-
श्चापि कल्याणरक्षणजिनाम् । अङ्गानां विविधाभिख्या
विचित्रं बुद्धकोशम् । अत्याताश्च निपाताश्च सुबुद्धं सुप-
ख्यायितम् । यस्याणां पावनं ज्ञानं तथैव भरतेषाम् ।
वसव्यवनसुप्तञ्च तथैव वसव्यवर्णम् । पीडातापदकाश्च
पत्तिज्ञानञ्च पाण्डित्यम् । तथा आतविधानञ्च योगसञ्चार
एव च । चौरैराटविकेचोपैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ।
अग्निदैर्नरदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः । श्रेणीसुख्योपजा-
मेन वीर्यम्वेदेनेन च । भूयसेन च नामानामातङ्गा-
जननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपाज्जनेन च ।
सम्प्राप्तञ्च च राज्यस्य सुखसुखी समस्तम् । कृतसाम-
र्थ्ययोगाच्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । अरिमध्यस्थमिलापां
सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् । अवमर्हः प्रतीचातस्तथा चैव
वकीवसाम् । व्यवहारः सुखस्य च तथा कष्टकशोधनम् ।
जमो व्यायामयोगश्च त्वागो ब्रह्मस्य संप्रहः । अमृता-
नाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्वेषणम् । अर्थस्य कावे दानञ्च
व्यसने चाप्रसङ्गिता । तथा राजगुणाश्चैव सेनापति-
गुणाश्च च । कारणञ्च त्विर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च ।
दुष्टेष्वितञ्च विविधं दृष्टिचैवाववर्तिनाम् । शङ्कित-
त्वञ्च सर्वस्य प्रवादस्य च वर्जनम् । असम्बन्धाभो, सम्बन्ध
तथैव च विवर्द्धनम् । प्रदानञ्च विद्वत्स्य पालेभ्यो विधि-
रक्षतः । विवर्णोऽर्थस्य धर्माधिं कामहेतुकव्यत्ये ।
चतुर्थं व्यसनावाते तथैवात्माववर्तिनाम् । क्रोधजानि
तथोपाधि कामजानि तथैव च । दशोक्तानि सुखचैव !
व्यसनात्मन् तथैव च । ज्ञानयाज्ञासाध्यापानं स्त्रियश्च भर-
तर्धम् । कामजान्याङ्गराचाक्षाः प्रोक्तानीह सत्यम्बुवा ।
वाक्पादवत् तथोपात्तं दण्डपादव्यमेव च । निपङ्को-
ऽद्यात्मन्यमानमर्कदूषणमेव च । यन्मार्ग विविधान्येव
क्रियाकोशाच्च वर्णिताः । अवमर्हः प्रतीचातः केतना-
नाञ्च भङ्गनम् । चैतदुभावमर्दश्च रोधः कर्मावसासनम्
अपस्तरोऽय मननं तथोपायाश्च वर्णिताः । पण्यवान-
कमजानां भरीषाञ्च बुद्धिदिर ! । उपार्जनञ्च ब्रह्माणां
परिमर्दश्च तानि चट् । सम्बन्धश्च प्रथमं सताक्षैवाभि-
पूजनम् । विद्वद्भिरैकीभावश्च दानहीनविधिज्ञता ।
मङ्गवाचकान्यश्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । आहार-
वोजनश्चैव निम्नमाक्षिप्यमेव च । एकेन च
वयोत्थैवं सत्यम् नष्टरं निरः । सत्यवानां सनाजानां

क्रियाकेतनजासाया । प्रथिप्याश्च शरीराश्च सर्वाधि-
कारणेभ्य । इत्ते भरतशार्दूल ! निम्नस्यैवान्वेषणम् ।
अदृष्टात्पञ्च विप्राणां बुद्ध्या दण्डनिपातनम् । अतु-
जीविस्त्रजातिभ्यो गुणेभ्यश्च सचञ्चलः । रक्षयश्चैव पौराणां
राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । मङ्गवाचका च वा विन्ता
राजन् ! हावशराजिका । हावप्रतिविधा चैव शरीरस्य
प्रतिक्रिया । देशजातिज्ञानाञ्च धर्माः समस्तवर्णिताः ।
धर्मवाचश्च कामश्च मोक्षचालाववर्णितः । उपायसार्ध-
विप्राश्च च विविधा भूरिदक्षिणा । मूलकर्माक्रिया आत्म
मायायोगश्च वर्णितः । दूषणं श्रोतसाञ्चैव वर्णितं च
स्थिरान्धसाम् । यैर्वैरपायैर्लोकस्तु न चलेदार्यवर्त्मनः ।
तत्सर्वं राजशार्दूल ! गीतिगान्धेऽभिवर्णितम् । एतत्
कल्पा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः । देवावुवाच
सङ्कटः सर्वोऽङ्गप्रारोगमान् । उपकाराय लोकस्य त्वि-
वर्गस्थापनाय च । नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभा-
विता । दण्डेन सहिता हेतुषा लोकस्यकारिका ।
निपङ्गावुपहरता लोकानवचरिष्यति । दण्डेन नीयते
चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति ख्याता
लीङ्गोक्तानिवर्तिता । पाङ्गुगुण्युष्यशरीरा स्थास्यत्वये
महात्मसु । धर्माधिकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र
शब्दिताः । ततश्चां भगवाक्षीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः ।
वृद्धरूपो विद्यावाचः शिवः स्थापुर्मापतिः । प्रजा-
नामायुषो ह्युचं विज्ञाय भगवान् शिवः । सञ्चिन्नेप
ततः शास्त्रं महार्धं जगन्मया कृतम् । विद्यावाचमिति
प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत । दयाध्यायसहकारिण सुजगन्मयो
महातपाः । भगवानपि तन्मास्त्रं सञ्चिन्नेप पुरन्दरः ।
सहजैः पञ्चभिज्ञात ! यदुक्तं बाहुदनकम् । अध्या-
यानां सहस्रैस्तु त्विभिरेव दृष्टव्यतः । सञ्चिन्नेपेशरी
बुद्ध्या वार्द्धस्यत्वं वदुष्यते । अध्यायानां सहस्रेण काव्यः
संक्षेपमजयीत् । तन्मास्त्रममृतप्रसो योकाचाक्षोर् मह-
यथाः । एवं लोकान्तरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
संक्षिप्तायुर्विज्ञानं जगन्मया ह्युच्यते च ।

२३मीवाम् “नयानयनता लोके विकल्पनिवयामला ।
दण्डनाहुनयनाद्यापि दण्डनीतिरिति अत्रा” देवीपु० ४५ अ०
भावे ज्ञान् । २३दण्डप्रचवने स्त्री ।

दण्डनेष्ट न० दण्डं नयति अपराधिनम् गी-दण् इत० ।
दण्डप्रचवने कमे । “देव्यापत्यञ्च राज्ञञ्च दण्डनेतव्यमेव
च” मनुः ।

दण्डप ५० दण्डे क पाति ॥ दण्डेन पावणे न्ये
तस्यापत्तं नडा० फक्तु । दण्डपावन तदपत्ते पुंस्त्री ।
दण्डपांशुस ५० दण्डेन यष्टिधारणेन पांशुसः क्षमः ।
हारपाणे गच्छरं ।

दण्डपाणि ४० दण्डः यष्टिः पाणौ यस्य । दण्डधरे यमे ।
काशीस्थे भैरवभेदे “विश्वेशं माधवं दुर्गिणं दण्ड-
पाणिञ्च भैरवम्” स च पूर्वभद्रयज्ञसुतो हरिकेशनामा
आराधितशिववरेण काश्यां दण्डपाणिनामत्वम-
वाप । यथाह काशीस्थ० ३२ अ० “इति सुत्वा वचः
पत्न्याः पूर्वभद्रः स यक्षराट्” इत्युपक्रमे “अन्ववेत्प्रथ-
कावेन तत्पत्नी सुषुवे सुतम् । तस्य नाम पिता चक्रे
हरिकेश इति द्विज !” इत्यनेन तस्योत्पत्तिसङ्गा तस्य
शिवाराधनसुपवर्ग्यं तपसाप्रसन्नशिवस्य तस्मै वरदानसक्तं
यथा “भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्देदौ हरौ वराणां निकरं
तदा सुदे । क्षेत्तस्य यक्षास्य भक्त प्रियस्य भो भवाधुना
दण्डधरो वरान्मम । स्थिरस्वमद्यादि दुरात्मदण्डकः
सुपालकः पुण्यकृताञ्च भूतप्रियः । त्वं दण्डपाणिर्भव
नामतोऽधुना सर्वान् गणान् शाधि समाप्त्योत्कटान् ।
त्वत्सात्कृतक्षेत्रेऽद्या यक्षराट् कक्षासनाराध्यं सुस-
न्निभाजनम् । सभाजनं प्रागत एव ते चरेत् ततः समक्षौ
अस भक्त आदरात् । मङ्गलियुक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत् । गणेषु देवेषु हि मान-
वेषु तदपमान्यो भव दण्डपाणे” । काश्यां तत्स्थिति-
स्थानञ्च तत्प्रोक्तं यथा “त्वं दक्षिणस्यां दिशि दण्ड-
पाणे ! सदैव मे नेत्रमममलम् । त्वं दण्डयन् प्राण-
भृतो दुरीहानिहास निखानभयं दिशन् वै” ।

दण्डपातुय न० दण्डेन देहेन पातुयम् । व्यवहारविषय
भेदे “तत्स्वरूपञ्च नारदेभोक्तम् “परगालेषु भिक्षो-
हस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभक्षोपचातो दण्ड-
पातुयमुच्यते” इति । “परगालेषु स्थावरजङ्गमात्मक-
द्रव्येषु हस्तपादायुधैरादियहखादुपावादिभिर्योऽभि-
द्राहो हिसनं दुःखोत्पादनं तथा भक्षना आदि-
यहखादु रजःपङ्कगरीषाद्यैश्च य उपचातः संस्पर्शनरूपं
मनोदुःखोत्पादनलभयं दण्डपातुयम् । दण्डातेऽमे-
नेति दण्डो देहकोन यत् पातुयं विरहाचरण जङ्ग-
मादेर्द्रव्यस्य तदण्डपातुयम्” मिता० ।

तस्मैदादिकं वीरिणि० उक्तं यथा

“तस्य त्वैविध्यमाह नारदः । “तस्यापि दृष्टमैविध्यं

हीनमध्योत्तमक्रमात् । व्यवहारविषयः शङ्खपातनस्य-
दर्शनेः । हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।
तीग्येव साहसाम्बाहृत्तल कष्टकथोन्नमिति” । व्यव-
हारं ताडनाद्युद्योगः । निःशङ्खपातनं निःशङ्खप्र-
रणम् । तीग्येव साहसानि निप्रकाराण्येव सहसा-
कृतानि दण्डपातुयानीत्यर्थः । अन्यानपि भेदाभा-
वपरिग्रहकारः । “दुःखं रक्तं प्रथं भङ्गं छेदनं भेदन-
न्तथा । कृत्यादयः प्राणिनां तस्मिन् दण्डपातुय-
सुच्यते” । स्थावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतनखा-
दिना छेदनादिभ्यं दुःखं रक्तमणादिकञ्च दण्डपातुय-
सुच्यते इत्यर्थः । व्यासोऽपि “भस्मादिना प्रक्षिपणी
ताडनञ्च कणादिना । आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपातुय-
सुच्यते” । आदिमहण्यादुःखकरं कर्दमपांशु-
मन्त्रादि द्रव्यं गृह्यते । कणादिनेत्यादिशब्देन पाषा-
णोत्कायुधादि द्रव्यम् । आंशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रण्णु-
शङ्खबादिद्रव्यम् । दण्डपातुयस्य पञ्चप्रकारा
विधयो नारदेन दर्शिताः । “विधिः पञ्चविधस्तूत
एतयोर्बभूवोरपि । पातुयं सति संस्थादुष्यजे
क्रुद्धयोर्द्वयोः । स मास्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽति-
वर्त्तते । पूर्ववमाचारोऽद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयो-
रापन्नयोस्तु त्यमनुवर्त्तति यः पुनः । स तयोर्दण्ड-
माप्नोति पूर्वं वा यदि चेतरेः । पातुयप्रदोषावतयो-
र्युगपत्सम्पृक्तयोः । विशेषश्चेन्न लक्ष्यते विनयः स्यात्
समस्तयोः । श्रपाकषण्डपातुयलक्ष्येषु बध्नन्ति ।
हस्तिपद्मात्यदासेषु गुर्वीचार्यन्तरेषु च । मर्यादातिक्रमे
सज्जो घात एवातुशासनम् । यमेव स्थातिवर्त्तते
सन्तुज्जनं नृप । स एव विनयं कृत्यात् न तद्दिनय-
माड्ढयः । मना ज्येते मनुप्राणां धनमेवां मन्त्रात्म-
कम् । अतस्तान् घातयेद्वाजा नार्थदण्डेन दण्डवे-
दिति” । अयमर्थः । रागदण्डपातुययोर्बभूवोरपि
द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य क्लेशं
दण्डाभाव एव किन्तु पुञ्जस्यपि । तथा पूर्वं कलहे
प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च हृद्वैरातुसम्बन्धेन
दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषपरि-
ज्ञाने सम एव दण्डः । तथा श्रपादिभिराशेषाव-
राधे कृते सज्जना एव दण्डेन अधिकारिणस्तेना-
मशक्यत्वे तान् राजा घातयेद्देहं नृपं गृह्णीयादिति ।

यच्च दण्डप्रतिषेधनम् “आक्रुष्टस्य समाक्रोशं नादितः प्रतिताडयन् । हत्वापराधिनञ्चैव नापराधी भवेच्चरः” इति । तत्पूर्वप्रवृत्तस्य समो दण्डः पश्चात् प्रवृत्तस्य नेत्वेवंपरस्य तु दण्डाभावेपरम् । दण्डपात्रपत्र स्वरूपसन्देहे निर्णायकपात्रं याज्ञवल्क्यः “अस-
त्किञ्चिदे चिह्नैर्युक्तिभिर्भागमेन च । दृष्टव्यो व्यव-
हारस्तु कूटचिह्नगतो भयादिति” । यदा कश्चिद्रहस्य-
हमनेनाहृत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्गणा-
दिभिस्तत्स्वरूपगतैर्लङ्कारैः युक्तिभिः कारणप्रयोजन
पर्यालोचनादिभिः व्यपमेन जनप्रवादेन चगद्गा-
दिव्येन वा कूटचिह्नगतसम्भाषनभयात् परीक्षा
कार्यत्वर्थः

दण्डपाल पु० दण्डं देहं पालयति भक्षणात् घान्ति-अण्
उप० स० । (डाडिकोणा) मत्स्यभेदे हारा० तज्जोजिभो
रोगिणो देहस्यास्यजननात्तस्य तथात्वम् । संज्ञायां
कन् । दण्डपालक शकुन्तलभूतस्यभेदे हारा० । उभयमपि
दण्डनायके ।

दण्डपिङ्गलक पु० दण्डः देहः पिङ्गलोऽत्र । उत्तरस्यदेशभेदे
“उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रमे ह० स० १४ अ० कूर्म-
विभागे “पौरवक्त्रवचदादण्डपिङ्गलकाः” उक्तः ।
दण्डबालधि पु० दण्ड इव बालधिरस्य । हस्तिनि शब्दर० ।
तस्य चाङ्गूलस्य दण्डाकारत्वात् तथात्वम् ।

दण्डबाहु लि० दण्ड इव बाहुद्वयस्य । दण्डाकारबाहुयुक्ते
रजमारानुचरभेदे पु० । “दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजःको-
किल एव च” भा० श० ४६ अ० कुमारानुचरोक्तौ ।

दण्डभूत लि० दण्डं यष्टिं लोकदमनं वा विभक्तिं भू-
क्तिम् । यष्टिधारके २यमे लिङ्गा० ।

दण्डमत्स्य पु० दण्ड इव मत्स्यः । दण्डाकारे शकुन्तलस्य ।
“दण्डमत्स्यो रसे तिलः पित्तरक्तं कफं चरेत् । वात
बाधारणः प्रोक्तः शुक्रलो वलवर्द्धन” राज० १० ।

दण्डमान(ण) व पु० दण्डप्रधानो मान(ण)वः शा० त० ।
दण्डप्रधाने अने बालके च तदर्धपरतायां गोलप्रत्ययान्त-
शब्दात् “दण्डमान(ण)बालोवासिषु” पा० न दुज् ।
दाक्षा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा” सि० को० ।

दण्डमातङ्ग पु० पिङ्गलतनुरे पारस्करनिघण्टुः ।

दण्डमाथ पु० दण्डाकारो माथः पत्न्याः शा० त० । प्रधानपथे
दण्डमाथं धावति ङ्क् । दण्डमाथिक तत्त्वधारके णि० ।

दण्डमुद्रा स्त्री दण्डाकारा मुद्रा “उत्तानोद्गच्छा मध्या

धरणा बद्धहस्तिका” । दण्डमुद्रा संभाषणात्” तन्महा-
रोक्ते मुद्राभेदे ।

दण्डयात्रा स्त्री दण्डार्थं शत्रुदमनार्थं दण्डा प्रकाशना वा
यात्रा । शिमीभोयात्रायां शत्रुव्यग्नभने श्वरयात्रा-
याच्च मेदि० ।

दण्डयाम पु० दण्डेन यच्छति यम-दा० कर्त्तरि यम-यञ् ।
१यमे २दिने । दण्डे इन्द्रियदमने यानः संयमो यस्य ।
शत्रुगच्छे सुभो च मेदि० ।

दण्डरी स्त्री दण्डं तदाकारं राति रा-क गौरा०
ङीष् । (डङ्गरा) इतिनामके दण्डे राजनि० ।

दण्डवादिन् पु० दण्डेन तदुक्तोक्तनेन वदति वद-
णिनि । दण्डपात्रे हारा० दण्डवक्त्रि प्राङ्मुखादौ च ।

दण्डवासिन् पु० दण्डे दण्डनिमित्तं वसति द्वारदेशे वस-
णिनि । दण्डपात्रे लिङ्गा० । २यकयामदण्डनेऽधिकते
जने जटा० ।

दण्डविष्कम्भ पु० दण्डं मन्वानदण्डं विष्कम्भाति वि-
स्कम्भ-अण् उप० स० । (वीनमञ्जोरार खुँटि) तन्म-
मन्वानार्थं रज्ज्वा दण्डाकार्थार्थे मन्वानवन्धनहेतो
स्तम्भभेदे व्यमरः ।

दण्डवृक्ष पु० दण्डाकारः पत्तादिहीनत्वात् वृक्षः । झुङ्गी-
वृक्षे स्तार्थे क । झुङ्गीवृक्षे राजनि० । तस्य पत्र-
ग्रन्थत्वेन दण्डाकारत्वात्तथात्वम् ।

दण्डव्यूह पु० दण्डसंज्ञको व्यूहः । व्यूहभेदे दण्डव्यूहे
द्वयम् । “दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शक्यते वा”
मनुः । “दण्डाकृतिरचनो दण्डव्यूहः” कुल्लू० । “यत्नाप्ये
बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्ति-
नस्तत्प्रभागे घोटकास्ततः पदातयः इत्येवं कतरचनो
दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूह उच्यते । तेन या-
तव्यं मार्गं सर्वतोभये इति यायात्” तदर्धः ।

दण्डमहाय पु० दण्डे सहायः । दुर्जनग्रहादौ राज्ञा
महाये । स च सहाया इत्युपक्रमे “दण्डेषु सहाय-
कारादिकाः सामन्तकाद्याश्चेति” शा० द० उक्तः ।

दण्डमेन पु० पौरवे विष्कम्भेनस्यते ऋषभेदे विष्कम्भेनस्य
पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो महीपतिः” हरिवं० १००० २हाय-
रयुगीये ऋषभेदे च । “वधः पाण्डस्य च तदा अश्वत्थाम्ना
महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा”
भा० आ० १ अ० ।

दण्डस्यान न० इत० । मनुस्मृत्यु दण्डस्य दण्डस्यानेषु उपस्थादिभ्यु

दण्डं क्षान्नाग्निं दण्डकोत्पादितम् । दण्डमन्त्रे दण्डम् ।
दण्डहस्तं पु० दण्डं दण्डं हस्तो दण्डमन्त्रः । तगरपुष्पे राजनि० ।
दण्डाक्ष न० चम्पानदीक्षणीपक्षे तीर्थभेदे । “तथा चम्पां
वनावाद्य भागीरथ्यां जतोदकः । दण्डाक्षमभिगम्यैव
गोसहस्रफलं लभेत्” भा० य० ८५ अ० । दण्डार्त्तमि-
त्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

दण्डाजिन न० दण्डाजिनश्च वना० इ० । १ दण्डचर्मयोः
वनाहारः । तत् ज्वेन धार्यतयाऽप्यस्य अच् ॥ २ गार्थे
शब्दार्थचि० ।

दण्डादण्डि अच्० दण्डे च दण्डे च प्रकृत्यर्धं प्रकृतं युज्यते
“क्रियाव्यतिहारे इच् वना० पूर्वपदोचः । परस्पर-
दण्डकरणकप्रहारपूर्वकं प्रकृते युजे ।

दण्डादि न० “दण्डादिभ्यो यत्” पा० अर्धार्थे यत्प्रत्ययनि-
मित्ते शब्दगणे च च पा० ग० सू० उक्तो यथा “दण्ड,
सुसल, मधुपर्क, कशा, अर्ध, मेवा, मेघ, सुवर्ण, उदक,
वध, युग, युद्धा, भाग, दम्, भङ्ग” ।

दण्डापूप पु० दण्डे दण्डाकर्षे अपूपस्य तत्सम्बद्धस्या-
पूपस्याकर्षः । दण्डाकर्षणे अर्थसिद्धे तत्सम्बद्धापूपस्या-
कर्षः । तत्प्रतिपादकः न्यायः दण्डापूपन्यायः । यथा
“भुञ्जीतामरणात् ज्ञानोति” वचनेन जाताधिकारायाः
पञ्चरा अभावे अनुत्पन्नाधिकारपक्षभायोक्तानां पूर्वधन-
स्वामिदायप्राप्तिर्णां दुहित्वादीनां धनाधिकारस्य
दर्भितत्वात् पत्नीतो जघन्यदुहित्वादीहितयोरधिकारे
दण्डापूपन्यायनिर्णायमर्थः ” “स्वावरपदादण्डापूप-
न्यायादेवापरस्य धनस्य सिद्धिः” दा० भा० दण्डापूप
पदाचरति अच् ततः कर्त्तरि क्तः । दण्डापूपायित-
दण्डापूपपदाचरिते पदार्थे “पत्न्या च भर्तृधनात्
कन्यायै विवाहार्थं तृतीयांशो देयः, पुत्राणामेव तद्दान-
प्रतिपादनात् दण्डापूपायितं पत्न्यादीनां दानम्” दा० भा० ।
“वना दण्डाकर्षे तत्सम्बद्धापूपस्यापूपस्य तत्तथा अपूप-
संज्ञानधनस्य पत्नीनतया आकर्षे तत्सम्बद्धस्य कन्यावि-
वाहधनावशिष्टविशेषस्यापूपस्य इति भावः” श्रीकृष्णः ।
दण्डार लि० दण्डमन्त्रति क्त-अच् उप० व० । दण्डप्राप्ते ।
२ मत्तकलिनि शब्दर० । १ शुष्मकारणके ४ यन्त्रभेदे
५ पादने पु० जेदि० ।

दण्डार्त्त न० चम्पानदीक्षणीपक्षे तीर्थभेदे “अथ चम्पां
वनावाद्य भागीरथ्यां जतोदकः । दण्डार्त्तमभिगम्याथ
गोसहस्रफलं लभेत्” भा० व० ८५ अ० । दण्डाक्षमिति वा पाठः

दण्डावतानक पु० सुसुतोक्ते वातरोगभेदे “कफान्वितो
भयं वायुस्त्रासोव यदि तिष्ठति । च दण्डवत्स्थान-
वति जङ्घो दण्डावतानकः” ।

दण्डासन न० आसनभेदे जैनच० ।

दण्डाहत न० दण्डेन मन्थानवच्छाऽऽहतम् । (बोस) मन्थन-
दण्डेनालोक्षिते तन्त्रे अमरः ।

दण्डिक लि० दण्डोऽस्त्रस्य ठन् ॥ दण्डधारके (बाणिकोष्ठा)
२ मत्तस्यभेदे राजनि० १ हारभेदे स्त्री जटाधरः । ३ रज्ज्या
सुपमाख्या० इति ।

दण्डिन् पु० दण्ड+अकारार्थे इनि । १ वने, जैनच० १ मत्ते,
१ हारपात्रे, ३ मञ्जुवासे, ५ रवेः पार्श्वरभेदे, शब्दार्थचि०
६ जिनभेदे, त्रिका० ७ दमनकडले, राजनि० ८ चतुर्थांश-
मपिशिष्टे, काव्यादर्शप्रत्ययकर्त्तरि ङकविभेदे च । “जाते
जगति बालमीके कविरित्यभिधीयते । कवी इति ततो
व्याप्तिं फल्यमव्ययि दण्डिनि” उज्जटः । १० दण्डधारके
लि० । स्त्रियां ङीप् । ११ महादेवे पु० । “दण्डिने सोमक-
र्णाय दण्डिदण्डाय नै नमः” भा० शा० २८५ अ० ।
दण्डिदण्डोऽपि गिने “शुद्धकेशनस्य शङ्खः पाली दण्डो
कुसुमवान्” १२ छतराङ्गकभेदे दण्डधारण्ये दण्डम् ।
दण्डिमन् पु० दण्डस्य भावः कर्म वा पृष्ठा० इमनिच् ।
दण्डभावे दण्डकर्मणि च ।

दण्डोत्पल न० दण्डयुक्तसुतपक्षमिव ॥ दण्डभेदे, (जानिकोष्ठा)
२ मत्तस्यभेदे राजनि० । तत्तार्थे स्त्री रत्नमाषा ।

दण्ड्य लि० दण्ड-कर्मणि यत् । १ दण्डनीये । दण्डमर्हति
दण्डा० यत् । २ दण्डार्थे । दण्डमन्त्रे उभयोदा० दण्डम्
दत् पु० दन्+पृषो० । १ दाने शब्दरत्ना० । “दत् दतो
दतः नासाकर्ष्य दतो भङ्गे” मनुः । दन्तशब्दस्यैव रूप-
मित्येके दन्तशब्दस्य प्रसादो दत् आदेशे तत्सिद्धेः
शुद्धादेः परतः दन्तस्य तु दत्तादेशे “शुद्धन् कोसकुण्डलः”
भट्टिः । “सुदतीजनमच्छनार्तितः” नैष० ।

दत्त लि० दा-कर्मणि क्त । १ तन्त्रे कृतदाने उत्सृष्टे
“सहस्रदत्ते सुनिमासने सुनिम्” भावः । दत्तं च
सप्तविधं दत्ताप्रदानिकशब्दे वक्ष्यते । २ आत्मेरनस्ययागभ-
जाते दत्तात्मेयापरनामके विष्णुवताररूपे पुत्रभेदे पु० ।
आत्मेयशब्दे १८२ पु० तत्सम्बद्धकथा दृष्ट्या “कपिनो
नारदो दत्तो योगेशः वनकादयः” भाग० ४।१।२।६ ।
३ चर्म्मिर्निर्दिष्टमन्त्रे जिनभेदे जैनच० । ४ शास्त्रतर्पणे भज-
नानाम्यजे राजाधिदेवस्य पुत्रभेदे । “राजाधिदेवस्य

सुता जसिरे वीर्यवन्तराः । दत्तातिदत्तौ वसिष्ठौ शो-
चायः श्वेतवाङ्मनः । शमी च दत्तवर्णा च दत्तशत्रुश्च
शत्रुजित् । अश्वत्था च अविष्ठा च स्वधारायै सम्बन्धवतः”
हरिवं० ३८ अ० । भावे त्त ॥ ५ दाने न० “दत्तभुक्तफलं धनम्”
दायभा० भारतवाक्यम् । “शरणागतसंज्ञायं भूतानां चा-
प्यहिंसनम् । बहिर्धेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते”
भा० शा० उक्तेः । शरणागतादित्येकं चत्त दण्डमिति
विधिकरप्रभादपाठदर्शनात् शब्दकल्पद्रुमे दण्डशब्दस्य
शरणागतत्वाप्यार्थकतोक्ता तदुद्देश्यवाक्याभिः दण्ड-
शब्दस्य तदर्थकता प्रायुक्ता प्रभादलतेव अर्थपर्यायोच-
नया तत्त “दत्तमित्यभिधीयते” इति पाठस्यैव ससुचित-
त्वात् द्वादशपुलान्नर्गते ७ गौणपुलभेदे । स च
कलियुगेऽपि कर्तुं शक्यते “दत्तौरसैतरेषान्तु पुल-
त्वेन परिस्पष्टः” कलिवज्जत्रे आदित्यप० “दत्तपदं
कलिवस्याप्युपलक्षणं “औरसः क्षेत्तजस्यैव दत्तः कलिव-
मय च” कलिधम्मे पराशरः इति दत्तकमीमा० ।
अन्यैस्तु क्षेत्तजपदस्य औरसविशेषणत्वं कलिव-
पदस्य दत्तकविशेषणत्वं मत्वा हयोरैव कलौ पुल-
त्वमिति व्यवस्थापितम् ६ स्वार्थे क । तत्त्वार्थं । तद्व-
क्षणं याज्ञव० “दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
भवेत्” मनुवरपि “माता पिता वा दद्यातां वनज्जिः
पुत्रमापदि । सद्यं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमनः सुतः”
इति । “आपदुपपन्नानापदि न देयो दातुरर्थं प्रति-
वेक्ष्यता एकाः पुत्रो न देयः “न त्वैकं पुत्रं दद्यात्
प्रतिवृत्तीवादेति” वसिष्ठस्मृत्यात् । तथानेकपुत्रसङ्गा-
वेऽपि ज्येष्ठो न देयः । “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री
भवति मानवः” इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्
मिता० ।

अथ दत्तकपञ्चशाधिकारादिकं दत्तकचन्द्रिकायां दर्शितं
तत्रैह प्रदर्शयते ।

मनुः “अपुत्रेण सुतः कार्यो यावत्तावत् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ।” अत्रिच
“अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदक-
क्रियाहेतोर्न्यासश्चात् प्रयत्नतः” । अपुत्रेण अजात-
पुत्रेण नृत्तपुत्रेण वा । “अपुत्रो नृत्तपुत्रो वा पुत्रार्थं
सहपोष्य च” इति शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या
“ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृशान-
नस्यैव स तस्याश्च नृत्तपुत्रोति” मनुवचनावगते कश्च-

परीकारेऽपि मनुपुत्रभरणे पिण्डोदकस्यार्थं पुनः पुत्र-
करणमावश्यकम् । १० अथ पुत्रपदं । पौत्रप्रपौत्रयोरप्युप-
लक्षणम् तयोरपि पिण्डोदकत्वसंशकरत्वाविशेषात् ।
अन्यथा सत्यपि पौत्रे नृत्तपुत्रस्य निर्भिन्नपुत्रपरि-
ग्रहापत्तिः अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरण-
मवगम्यते । अपुत्रेणेत्यत्र पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषण-
तया विवक्षितत्वम् तेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वै भेदः प्रति-
पन्न इति तु न देशं द्वाष्ट्यावयवस्य द्वाभ्यां परि-
ग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रियाश्च भर्तुर्नुत्तया तदधि-
कारात् । यथाह वसिष्ठः “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिवृत्तीयाहान्यत्वात्तुज्ञानाद्भर्तुरिति” । प्रतिनिधि-
रिति । स च क्षेत्तजादिरैकादशविधः । यथाह मनुः
“क्षेत्तजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रति-
निधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः” । वृहस्पतिः
“पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः । सन्तान-
कारणन्तेषामौरसः पुत्रिका तथा । आर्यं विना
यथा तैलं सज्जिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु
पुत्रिकौरसयोर्विना” । तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यनु-
ज्ञानम् । “अनेकधा कृताः पुत्रा अप्रिभिर्ये पुरातनैः ।
न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदमनैरिति” वचनात् ।
“दत्तौरसैतरेषान्तु पुलत्वेन परिस्पष्टः” इत्याद्यभिधाय
“इमान् धर्मान् कलियुगे यज्जत्रेनाहुर्न्यासीषिणः” इति
दत्तत्रैतरप्रतिनिधिनिषेधात् अतो दत्तकविधिर्विवेच्यते ।
तत्र शौनकः । “ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः
पुत्रसंयुतः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न
कारयेत्” । सपिण्डेष्वित्यत्र सामान्यवचनात् समाना-
समानगोत्रेष्वित्यर्थः । तथाच सपिण्डाभावे असपिण्डः
सगोत्रकृदभावे भिन्नगोत्रोऽपि प्राप्त इत्याह शाकलः
“सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको
द्विजो यस्मात् पुलत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे
पालयेदन्यगोत्रजम् । दीहितं भागिनेयश्च नादक्ष-
सुतं विना” इति । “अन्यत्र तु न कारयेदिति” ब्राह्म-
णातिरिक्तः क्षत्रिवादिरेवमानजातीयो दत्तको व्याव-
र्त्तते । यथाह मनुः “माता पिता वा दद्यातां वनज्जिः
पुत्रमापदि । सद्यं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमनः
सुतः” । आपदि पुत्रप्रतिपत्तीतरपुलत्वे सद्यं स-
जगतीयम् । यत्तु “सद्यं न जातितैः किन्तु कुशाह-
रूपैर्गृह्यैरेव क्षत्रिवादिरेव ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यते”

इति जैमिनिविश्वामित्रम् । तस्माद्वयमितिः शौरवा-
च्ये च विप्रवादेरवमानजातीयतया विप्रवादाद्यन-
त्येऽपि नामवर्गीकृतादिप्रयोजनकतया पुल्लयस्यप्राप्ते
यस्य शास्त्रीयत्वात् परस्परस्योपकारतया प्राचाच्छादनमाल-
भातिवत् यदाह कात्यायनः “अथवाच्यं तु प्राचा-
च्छादनभातिन” इति । तथा शौनकः “यदि
श्वादिमृगजानिषो षड्वीतोऽपि सुतः कश्चित् । अथ
भाजं न तं कुर्वीच्छीनकस्य मतं हि तत् ।”
याज्ञवल्क्येनाऽपि पिबद्धोऽप्यहरेर्वा पूज्याभावे
परः परः । सजातीयत्वेन प्रोक्तस्त्वनेषु नवाविधिः ।
सजातीयस्य पिबद्धादत्तांशहरेत्वे विहिते न तु
विजातीयस्य पुल्लयं निषिद्धम् व्यक्तमाह ब्रह्मसा-
यक्यः “सजातीयः सुतो पात्राः पिबद्धाता स
दिक्कभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमालकरः सुतः
“प्राचाच्छादनमालम्बु स अभेत तदक्षयि” इति । वस्तु-
तस्तु सुनिवचने ब्रह्मपदस्य सजातीयार्थकतये युक्ता
परत्वं तादृशदत्तस्य विभागदर्शनात् अक्षयर्थस्य च वि-
भागावच्छेदात् । “दौहित्रो भागिनेयश्चेति” दौहित्र
भागिनेयनिषेधः गृह्यातिरिक्तविषयः तथा च शौनकः
“अलियाणां सजातो च शुक्रमोलससेऽपि वा ।
वेद्यानां वैश्वजतेषु गृह्याणां गृह्यातिषु । सर्वेषामेव
वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः । दौहित्रो भागिनेयश्च
गृह्येऽपि क्रियते सुतः । ब्राह्मणादित्ये वासि भागिनेयः
सुतः कश्चित्” । शुक्रमोलससेऽपि चेति अलियाणां
प्रातिस्विकमोलभावात् शुक्रमोलनिर्देशः “पीरोहित्रान्
राजन्त्यविद्या प्रवृत्तीति” इत्येव तस्य पुरोहितमोल
भागित्वोक्तेः । जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः
सजातीयसम्बन्धे विजातीयनिषेधार्थः अन्यथा प्रागुक्त-
कात्यायनविरोधः स्यात् । तस्मापि अङ्गिहितसर्पिष्येषु
अति आहृत्यते स एव पुल्लोकार्थः इत्याह मनुः
“सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुल्लवान् भवेत् । सर्वे ते
तेषु पुल्लेषु पुल्लिषो मनुजवर्गी” । इत्युक्तः
“यद्येकजाता बहुवो भ्रातरश्च सहोदराः । एवस्यापि
सुते जाते सर्वे ते पुल्लिषः सुताः” इति । अत्र नचन-
द्वयेऽपि आहृत्यते पुल्लप्रतिनिधितया कश्चित्पुत्र-
वति अन्वये न” प्रतिनिधिः कार्यः इत्यवगम्यते । न
चापस्तस्मात्प्राप्तमित्यभिहितं निमित्तोक्तं विधिः स वचा
अक्षयत्वं पात्रनीयकस्य आहृत्ये पुल्लप्रतिदेशेन तत्पुत्रस्य

पिबद्धोदकादेरलोकतापरीकारस्य च विहितेन न पुन
अत्र प्रवृत्तिरत एवोक्तस्यैव आहृत्यस्य पुल्लयः ।
“अपुत्रस्य पिबद्धस्य तत्पुत्रो आहृत्यो भवेत् । स एव
तस्य कुर्वीत प्राचापिबद्धोदकक्रियानिति” इत्युक्तरापर-
कारत्वात् । तस्मिन् अति तु न दत्तकाद्युपादानमिति
वाच्यम् । आहृत्यस्य पुल्लप्रतिदेशेनालोकतापरीकारादि-
वाचकत्वेऽपि नामवर्गीकृतं गोचितव्यं करत्वाहपुत्रत्वा नदर्श-
नदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं
अति आहृत्ये न दत्तकाद्युपादाननिषेधं परन्तु प्राचा-
दिकर्तृत्वरूपपुल्लधर्मातिदेशकम् अन्यथा सत्यपि आहृत्ये
केलजपुलोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । “अकृता वा कृता
वापि य विन्देत् ब्रह्मात् सुतम् । पीलो मातानहृत्येन
दद्यात् पिबद्धं हरेन्निति” वचने दौहित्रेऽपि पीला-
तिदेशसत्त्वात् दौहित्रस्यैवऽपि प्रागुक्तपुत्रा दत्तका-
द्युपादानप्रवृत्त्या । ननु सत्यपि आहृत्ये दत्तका-
द्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे “वर्गीनामेकपत्नीनामेक
विधिः सुत” इति इत्युक्तवचने “सर्वाणामेकपत्नीनामेका
चेत् पुल्लिषो भवेत्” सर्वाणां कोन पुल्लेष प्राक् पुल्लवतो
अर्हतिरिति” मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुल्लधर्मातिदेशेन
सत्यपि तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्ति चेन्न यथा “तन्ने
पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो
वाजिनम्” इत्यत्रानिषाद्यं प्रवृत्तस्योद्देश्यीभूतामिक्षापचारे
अमिक्षा पुरूप प्रवर्तयति न तु वाजिनम् अतुद्देश्यत्वेना-
प्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः अयाचे पित्रादित्यस्य
पार्थिवे जते मातानहृदिवाहय न पुनः पार्थिवारब्धः
तस्य पितृवाहाधीनप्रवृत्तेः तथात्रापि भर्तृरनुज्ञा-
शक्त्यैव तत्पुत्रोपादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव
तदुपादानं न तु तत्पुत्रानपचारेऽपि अतुल्यपचारे तदु-
पादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् तस्मात्लोकतापरीकारो-
द्देश्यं न स्यादित्येवाया मनुइत्युक्तवचनद्वयं सपत्नी-
पुत्रे पुल्लप्रतिदेशेनालोकतापरीकाराद्युपादानं, अर्ह-
वंशवन्तरेण चास्या वंशान्तरासम्बन्धेन तस्यैव अक्षयकरत्वं
चेत्यतः समस्तस्यापि पुल्लप्रयोजनस्य अक्षयत्वेन अति स-
पत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं, आहृत्यस्य तु वंशकदत्ता-
भावेन सत्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावान्
वरं विधेयः । ननु अति आहृत्ये तस्यैव पुल्लवरत्वा-
वच्छेदार्थं यत्नेक एव आहृत्यपुल्लयः तदवगम्यतः ।
“मत्वेकं पुल्लं दद्यात् मत्किञ्चिद्वाहा स हि तस्मान्नाहृत्य

पूर्वमानिति" कश्चिदकारणादिति चेत् एतच्च द्वास्तथा-
न्येतरविषये साधकाशत्वात् द्वास्तथायत्वं च हेतुवन्नि-
गददर्शितवन्तितिविच्छेदाभावात् वेगान्तरं च भैरवपुत्र-
पुत्रीकरणे पौराणिकनिष्कटर्गनाच्च । यथा "ततः
कटाक्षिद्वयं भैरवो भैरुनं गतः । तस्यां च जनया-
माय सुवेशं नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रे तनयं वेता-
नः अपि स्वकं सुतम् । ततस्त्री तेन पुत्रेण स्वर्गां गति-
मवापहरति" ।

केन पुत्रो देव इत्याह शौनकः

"नैत्रपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । वस्तुपुत्रेण
कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः" इति । द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने
अपरपुत्रभागे वंशविच्छेदभागह्याह वस्तुपुत्रेणेति ।
स्त्रियास्तु जीयति भर्त्सरं तदनुमतौ प्रोषिते स्त्रते वा
तदनुज्ञां विनापि यथाह वशिष्ठः । "न तु स्त्री पुत्रं
दत्तात् प्रतिवृत्तणीयाद्वा अन्यत्वात्तज्ज्ञानाद्गुह्येति" ।
अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति "अप्रतिषेधं परमत
मनुमतं भवतीति" न्यायात् । निरपेक्षदानमाह याज्ञ-
वल्क्यः "दद्यात्माता पिता वा यं च पुत्रो दत्तको
भवेत्" । तथा । "मातापितृभ्यामुत्प्लुष्टस्योरन्यतरेण
वेति" ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः "शौनको-
ऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंयच्छसुतमम् । अपत्नो स्त्रतपुत्रो
वा पुत्रार्थं ससुधोषः च । संयत्तं संयच्छविधम् ।
उपोष्य यच्छृणात् परदिने जतोपवासः । इहगोतमः
'वाससी कण्ठले दत्त्वा उपोष्यश्चाङ्गुलीयकम् । आ-
चार्यं धर्मं संयुक्तं वैष्णवं वेदपारमम् । मधुपर्केण
सम्पन्नं राजानञ्च द्विजान् युधीन्" । राज्ञो मित्रकृते
ग्रामस्वामिनम् 'बन्धुनाज्यं सर्वान्स्व ग्रामस्वामिनमेव
च' इति आख्यात् । द्विजानिति वस्तुत्वं त्वित्पथ्यं वसितं
कपिल्लसम्भायात् । द्विजानां पजनं याचनार्थम् । 'वर्हिः
तृणमयश्चैव पाकायं चेधुमेव च । एतानाहुत्य बन्धुं
प्रातीनाज्यं वततः । बन्धुनश्चैव सम्पोज्य ब्राह्मणांश्च
विशेषतः । अन्यवाचानादिकं तत्तत् कृत्वाऽष्टोत्पन्नमानकम् ।
दातुः समश्च गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने
ममर्थो दाताश्च 'ये यश्नेति वस्तुभिः' (१) । दद्यादिति
रेव । बन्धुनात्मनात्थितुवन्नु । प्रातीन् वसिष्ठान् ।
नदाज्ञानं दृष्टार्थम् 'बन्धुनाज्ञातान् ब्राह्मणान्, पूर्व-
जान् । चकारात् आज्ञातान्, प्रातींश्च सम्पोज्ये त्वर्थः ।

तथा "देवस्यत्वेति" (१) नमः च वक्तव्यं परिग्रहः च ।
अज्ञादज्ञं (१) नमः च वक्तव्यं परिग्रहः च । अज्ञा-
दिभिरज्ञं पुत्रस्वाभावकं सुतम् । पुत्रस्वाभा पुत्रधा-
इष्टं नियोगादिना (४) स्वयच्छत्यादनयोऽन्यत्वेनिति भावत् ।
तथा "नृत्तगीतैश्च वाद्यैश्च सस्तिगच्छैश्च संयुतम् । गृह-
मध्ये तमाधाय चरं कृत्वा विधानतः । बन्धुनादेष्टुं (५)
चैव तृभ्यमप्येत्य चैव (६) । शोभोऽददित्वाभिः (७)
प्रत्यु च पशुभिरुच्येति" ।

(अथ प्रतीकसूचिताः कथः प्रायशोऽनेकेषां मनुष्य-
रूपाणां तेषां प्रबोधाय वेदादुद्धृत्य प्रदर्शने ।
(१) "ये यश्नेन दक्षिण्या समप्ता इन्द्रस्य सख्यमन्त्र-
तत्त्वमानय । तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति-
वृत्तनीत मानवं सुमेधसः" ऋ० १०।६१।१ । "य उदाजम्
पितरो गोमयं वक्ष्मन्नाभिन्दन् परिवर्त्तरे वक्षम् ।
दीर्घांशुस्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिवृत्तनीत मानवं सुमे-
धसः । २ । य कर्त्तेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रयन्
पृथिवीं सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिवृत्तनीत मातरं
सुमेधसः । ३ । अयं नामा वदति वल्लु वो वृद्धे देव-
पुत्रा कथयस्तच्छृणोतन । सुमन्त्रगयमङ्गिरसो वो अस्तु
प्रतिवृत्तनीत मानवं सुमेधसः । ४ । विष्णुपाश इहमयस्त
इन्द्रमीरवपमः । ते अङ्गिरसः सूनवसो अज्जोः परि-
जिहरे ५ । (२) "द्वयस्य त्वा सपितुः प्रसवेऽग्निर्वा-
ह्यां पुण्यो हस्ताभ्यां प्रतिवृत्तनीत" यजु० १।२ ।
(३) "अज्ञादज्ञं बन्धवश्च सुदवाटधिलावसे । आत्मा
वै पुत्रनामाश्च संजीव शरदां यतम्" । (४) "नियो-
गादिनेति आदिना विवाहसंयच्छः । उद्दिशुर्भगिनी-
प्रभृतानां विवाहयोग्यत्वाभावात् अर्थतएव तत्सिद्धौ
पिरुद्धसम्बन्धोपलक्षणार्थमित्युक्तरपि विवाहयोग्यत्वा-
भावकनार्थं गृहादेर्द्विजानादिप्रतिषेधवार्थज्ञातकोषं
पृथग्ग्रहणमिति बोध्यम् । (५) ("यत्ना सुदा
कीरिषा मन्वसानोमर्त्यं मर्त्यो जोहवीनि । ज्ञात-
वेदो यशो अज्ञातु धेहि प्रजाभिराने अक्षतत्वं
मानय" ऋ० ५।४।१० । (६) "तृभ्यमप्येत्य चैव मन्वर्वा-
वक्ष्मना वक्ष । पुनः पतिभ्यो ज्ञायां हा अज्जो ! प्रजया
वक्ष्" ऋ० १०।८५।१८ । (७) "शोभोऽददित्वाभिः मन्वर्वा-
ऽददित्वाये । रविं च पुत्रांवादादनिर्गन्धानो दनाम्" ऋ०
१०।८५।४१ । "इहैव स मा वि जीह" विष्णुवायुर्व-
चुतम् । कीरिषो पुनर्नम्र मिर्द्धेद्विमानो अक्षं ४२ ।

अथोक्तं राजानं प्रजापतिरुत्तरवाचं ब्रह्मण्येना ।
अथोक्तं राजानं प्रजापतिरुत्तरवाचं ब्रह्मण्येना ।
अथोक्तं राजानं प्रजापतिरुत्तरवाचं ब्रह्मण्येना ।
अथोक्तं राजानं प्रजापतिरुत्तरवाचं ब्रह्मण्येना ।
अथोक्तं राजानं प्रजापतिरुत्तरवाचं ब्रह्मण्येना ।

दृष्टगौतमः । “पायसं तत्र ब्राह्मणं गतवत्पुत्रं
होमयेत् । “प्रजापते न (८) त्वदेतामित्युद्दिष्टं प्रजा-
पतिमिति” । (‘प्रजापते न त्वदेतामित्युद्दिष्टं विद्वा-
न्पाणि परितो बभूव । यतकामास्ते जुहुमस्तस्यो-
क्तं वयं स्याम यतयोरयीषाम्” (८) यजु० १०।२०।)
वशिष्ठः । “पुत्रं प्रतिपद्यीषन् ब्रह्मणा ह्यव राजानि
निवेद्य निवेशनस्य सध्ये व्याकृतिभिर्ह्येता अदूर-
वाज्यं बभूवस्तस्मिन्मये गच्छीयात् सन्देहे चोत्पद्ये
दूरवाज्यं गच्छीय स्यापयेत् विज्ञायते हेतुकेन बह-
जायते इति” । (महृत्पुस्तके बह्वं ज्ञायते इति पाठस्तु
संज्ञिताऽर्थादो अन्वितस्येत्युपेक्षितं । बह्वं ज्ञायते
भीमांसाद्यतपठ । एकेन पुत्रेण बहवः पित्रादय-
ज्ञायन्ते इति व्याख्याय विज्ञायते इत्यादि श्रुतिं
मत्वा बहुवचनं ज्ञायते इति ज्ञायते इति ज्ञायते इति
ब्रह्मण्येना “भीमांसाद्यतः” । निवेशनं गृह्यम् । सन्देहे
इति दूरावस्थितवाज्यस्य अत्यन्तदूरेभाषाविप्रकर्षादिना
कनशीलादिसन्देहो भवत्येव तथात्वे तद्विषयपर्यन्तं न
अव्यहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति । एतदन्यतरविवाक्य-
ग्रन्थः । ततश्च धौनकः “दक्षिणं गुरवे दद्यात् यथा
शक्तिं द्विजोत्तमः । अथो राजाहोमेवाथ वैश्वो
विज्ञायतमयम् । गृह्यं सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद-
यथावन्म” । राजाहोमेवाथ वैश्वो विज्ञायतमयम् ।
“प्रदद्याद् राजाहोमेकवर्षाकृतं धनमिति” दृष्टगौतम-
अरणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन विज्ञायतां सुवर्णरजत-
ताम्राणामिति ज्ञेयम् । “गतत्वं नाशकानां शीवर्षमथ
राजतम् । प्रदद्यात् ताम्रमथ वा उत्तमादिव्यवस्थयेति”
दृष्टगौतमअरणात् । सर्वस्वमेकवर्षाकृतमिति यावत् ।
तेत्तिरीयाचान्तु विधिविधेयमाह बोधायनः “अथ
पुत्रपरिपक्षविधिं व्याख्यास्यामः प्रतिपद्यीषन् पुत्रं पश्यन्ते
हे वावरी हे कुण्डले ककुषीयकम्, आचार्यं च वेदप्राप्तम्
कुयमर्थं वरिष्ठं, वर्यवयमिच्छामित्यथ ब्रह्मणा ह्यव निवेशनस्य

अथो राजानि निवेद्य परिपदि वानारमन्थे ब्राह्मण-
वामाकलेन उपविष्टं पुण्याहं कृत्वा कक्षिणिति वाच-
यित्वा ब्रह्मण्येना उपविष्टं व्याप्रीयताम्यः कत्वा
दातुः सम्यं मत्वा मे पुत्रं देहीति निवेद्य ददाभीती-
तर आह तं परिपृच्छति धर्माव त्वा परिपृच्छति
सन्त्ये त्वा परिपृच्छति इत्येवं बह्वं ज्ञायतादिभि-
रबहुत्वं परिधानप्रत्यक्षिणस्य कत्वा पश्चात् जुहोति
यस्मात्पुत्रा कोरिषाः सन्त्येमान (६) इति” पुरोहितवाक्या
मनुय “यस्यै त्वं सुकते जातवेद” इति (१०) ब्राह्मण-
जुहोत्यथ व्याकृतीकृतं त्वा स्मिदकृतमिति सिद्धिना-
धेतुवरप्रदानदक्षिणां ददाति एते च वावरी एते कुण्डले
एतङ्गाकुरीयकं य एवं त्वोरथ उत्पद्यते त्वरीयभागे
सन्त्येतीति आह का बोधायनः” इति । (६) प्राग्वत्
(१०) यस्यै त्वं सुकते जातवेद उ बोधायनः ! कण्वः
स्योनम् । अन्विणं पुतिषं वीरकं गोमन् रविं नश्यते
सन्ति” ५।४।११) । एवमुक्तविधभावे परिपृच्छीतस्य
तु विप्राहोचितधनमात्रमागतत्वं नत्वंगभागित्वमिति
वक्ष्यते तथा मनुः । “गोत्रिक्ये जनयितुं हरेद्दक्षिणः
सुत । गोत्रिक्यानुगः पित्रो व्यपैति ददतः सधेति” ।
एतन् दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिर्दिष्टा दक्षिणस्य
स्वत्वनिष्ठत्वात् गोत्रनिर्दिष्टत्वं भवतीत्युच्यते । तथा च
गोत्रादिनिष्ठत्वे देवर्ष्येनात् “संस्कृत्यात् ससुतान् पितेति”
अरणात् यद्व्याख्यानं नरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य सं-
स्काराः प्रतिपद्यीता कार्या न पुनर्जननेन कृतपूर्वा
अपि कावर्षभीयाः “एवमेनः शनं याति वीजगर्भ-
रुद्राभिति” । “चित्” कर्म यथानेकैरङ्गैरुच्यते शनः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विपूर्वकैरिति बह्वव-
नबोधितस्य तत्तत्क्रियातो वीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्य-
धानस्य च जातत्वेन तदाहन्तो प्रमाणाभावात् । अथवा
“अथो संस्कारकक्षाणि गमांघानमिव स्यम् । पिता
कुथीतदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” इत्यनेन पुं-
वर्णनीयनियमनयोरपि करणापत्तेः । तद्वत्सुक्तं अथा-
मदायिकत्वात् । किञ्च यद्व्याख्यानं नरमेव पितृत्वेन
संस्काराधिकारात् तत्पूर्वभावपु संस्कारेण प्रतिपद्यीत-
रधिकार एवायति कात्यायनात् । यदि च तत्-
पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जूनकेन न कृतास्तदा वीजगर्भ-
दोषनाशावग्रहत्वेन कक्षाहरीत्वेन च प्रतिपद्यीत्येव ते
समाधेयाः । अथवा उपसंस्कृतमनोत्तरादेऽपि प्रतिपद्यीत-

दत्तकपुत्रविधिः । “अथशाखोद्भूतो दत्तः पुत्रसौभोग-
नामिनः । अगोत्रेण सयाखीकृतिविना स अयाख-
भागिति” वगिहकारणात् । एतन्नाटकावदुपपत्त्यु-
क्ताभाभ्यन्तरवर्तिपरिपद्ये बोध्यम् अथवा सुखकायेऽधि-
कारयोग्यत्वाभावे गोत्रकाये अनधिकाराच्च तत्विधि-
रिति । अत्र च जनकप्रतिपत्तीलोचनयोरपि पुत्राभि-
व्यज्जने इति दत्तकस्य इत्याद्युपपत्त्यन्वयेनोभयनाश-
भागित्वम् । विधेयो वक्ष्यते यत् पुराणनाम्ना
पठति । “पितृगोत्रेण चः पुत्रः संकृतं प्रविशीयते । ।
आचूडानं न पुत्रः स पुत्रतां याति चाम्यतः । चूडाया
यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तन-
याको क्षुरन्वया दास उच्यते । यदि स्यात् जनसंस्कारो
यदि वातीतयेवः । पक्षे पञ्चाद्वर्षात् पुत्रेति
प्रथमं चरेदिति” । तदग्रम् । वन्द्यत्वेऽपि अजन-
कगोत्रे च चूडानसंस्कारसंस्कृतस्य न पक्षीहः पुत्रत्वं
पक्षीत्वे च चूडादिसंस्कारकरणे तत् । यदि च जन-
चूडोऽतीतपञ्चवर्षे वा पाक्षो भवति न तदास्य पुत्रत्वं
व्यभवतीति च विद्वत्सन्ति तत्र अत्रवादोपपत्तेः । पञ्च-
वर्षाभ्यन्तरनृहीतस्याप्युपपन्नत्वं पूर्वं वक्ष्यमाण-
भोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं पक्षीतरि ऋते
तच्छास्त्राधिकाराद्यनेव । किन्त्वयं वचनार्थः जनक-
गोत्रेण जनचूडानसंस्कारस्य पुत्रत्वं निषिद्धं प्रति-
पक्षीता पुनश्चूडादिकरणे तत् प्रतिप्रक्षतम् । ततश्च
जनसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च पक्षीता चूडादिकरण-
पूर्वं दासत्वाद्येवात् चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं कथम् ।
अतस्तसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य तु परिपक्ष्यान्नादेव
तत्प्राप्तं तत्र पितृतम् । अथवा जनकेन चूडानं सं-
स्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः यतोऽन्यतश्च
इत्यतां यातीति चेत्तदपदिष्टः । तथा च एकस्य पुत्र-
पदस्य चकारस्य च वेदार्थद्वयवर्णय परिहृतम् । एवञ्च
चूडाया इत्यतश्च संविज्ञानवस्तुपक्षीह्या द्विजातीना-
वपनवननामः गृहस्य तु विवाहनामः । “अथशाखो-
द्भूतो दत्तः पुत्रसौभोगनामिनः । अगोत्रेण सयाखीकृ-
तिविना स अयाखभागिति” प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् । पञ्च-
माद्वर्षादिति । तत्रैवैकवाक्यविधिप्राप्त्यायं “तत्रैवैक-
वाक्य कार्यं विप्रश्नं वक्ष्ये” इति अनुवचने तत्कालस्य
पञ्चवर्षाद्येव अवपनवस्तुव्यवहारत्वेन तदेकमुच्यताम् ।
अद्वयविज्ञानादनादादिति । अत्रैवैकवाक्यव्यवहृत-

अनुवचनावधारः । अथशाखोऽपि विद्याभित्ताद्योग्यत्वस्यैव
गोत्रकायेऽपि संस्काराधिकारादितु तत्रायम् । चूडायां
गोत्रकाय दत्तस्य वचनव्यवहारः । पुत्रेतिविति तत्र वच-
नव्यवहारविचारः तेन पुत्रेतिपूर्ववचनचूडादिभिः पुत्रत्वं
व्यवहृतम् । गृहे च तु तदापि संस्कारनामादेवेन
वचनव्यवहारः ।

एवञ्च सर्वेषामेव प्राचीं चावविधेयजननभाज्येव
पुत्रपरिपक्ष्यविधानमुपपद्यते उक्तार्थस्य अत्रःवि-
त्वात् । अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने जनचूडस्य दत्त-
कस्य जनकनामपुत्रत्वं निषिद्धं अन्यतश्च इत्यत्र
यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रतिपत्तीलोकधारणम् अथम्
उभयोरेव संस्कारकत्वात् तत्र उभयोरावयोरयं
पुत्र इत्यभिप्रेत्याने इति बोध्यम् । अथैव इत्याद्यु-
पपत्त्यो नाम द्विविधको द्विगोत्रः । ननु चोत्रजस्यैव
द्विविधकत्वं दृश्यते । यथा हारीतः, “जोवति चोत्रज-
माकुलस्वातन्त्र्यामृते इत्याद्युपपत्त्यं अमुपवीजत्वात्”
जोवत्यपि क्रियाभ्युपगमाच्चैव वीजार्थं अतुप्रदीयते । तस्यैव
भागिनो दृष्टो वीजो चोत्रिक इव चेति । अमुपवीज-
चोत्रिकयोर्भग्नं चोत्रं तव वीजं यदप्यत्र तदाप्योरित्ययं
क्रियाभ्युपगमः । तथा “अमुपवीजं परचोत्रे नियोगो-
पादितः सुतः । उभयोरेवमाहकधी पिच्छदाता च
धर्मनः” इति । दत्तकस्य तु तददृष्टपरं प्रत्युत “गोत्र-
रिक्त्वे जनयितुर्न हरेद्द्विजः सुतः” इति प्रागुक्तपञ्च-
वचनं तद्विपरीतार्थप्राहकमेवास्तीति चेत्त दत्तकादिष्वपि
“सर्वेषामेकधर्मायामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत्
कृत्यादेककथा हि ते अताः” इति वीजयनवचनेन
चोत्रजधर्मकाभात् । “इति आह कृत्यादेककथा वा वृषण
तुहिर्य एकपिच्छे वा हावस्तुकीर्त्तयेत् प्रतिपक्षीतारं
चोत्रादियितारम् वा दृतीयात् उच्यते” इत्याद्यनव-
राध्याये वानान्यतोऽर्थनाश दत्तकस्यापि द्विविधकत्वं
विधिः । अतएव सत्ताकायेऽपि “नित्यानां इत्याद्य-
व्यवधानां ह्योरिति” इत्येव नित्यइत्याद्यव्यवधानां
चोत्रजानां वप्रवरनोत्पन्नव्यवहृतत्वा दत्तकादीनां इत्या-
द्यव्यवहृतदिति सूत्रेण तद्वर्णोऽतिदिष्टः । विद्वत्सूत्र-
ज्ञाप्रकारैः “नित्यइत्याद्यव्यवहृतव्यवहृतानि नित्यानां
दत्तकादीनामिति” । तावदेव नोत्तरवस्तुतो प्रश्नमेव
“संपक्षीता चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उच्यते” ।

यत्तद्वाप्रायसु चोत्पन्नवत् उभयोर्भिन्नयोः दत्तकस्योभ-
जगोलभागित्वम् अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जन-
कगोलभागित्वं न गृहीतृगोलभागित्वं पृहीता सं-
स्कारकरणे तु उभयस्य पृहीतः पूर्वत्वात् प्राधान्यात्तेनैव
उत्तरवन्ततेर्नोक्तिरिति । तथा च पैठीनसिः “अथ दत्त-
कक्रीतकालिभपुत्रिकापुत्राः परपरिप्रेषणार्थेण येऽल-
जातास्तोऽवकृतकुलीना इत्याद्यप्रायसा भवन्तीति”
आर्वेण ऋषिपुत्रेण परिप्रेषणं जनकपृहीतोः स्त्रीका-
रेण इत्याद्यप्रायसा भवन्तीत्यर्थः । अतस्तस्मात् “इत्याद्य-
प्रायसा वे खुर्दन्तक्रीतादयः सुताः । गोत्रहवेऽप्यनु-
ज्ञाहः युक्तयैश्चिरयोयेति” । न च दत्तकस्य इत्याद्यप्रा-
यसत्वं न घटते जनकस्यापि तत्त्वं स्वत्वानुपायेन “माता
पिता वा दद्यातामिति” दानविध्यसुपस्येति वाच्यम् ।
“सामान्यं सर्वभूतेभ्यो जयोत्सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु
सर्वभूतानि ज्ञानधानावगाहनाः” इत्यादौ स्वभावस्वत्व-
नायकसर्वभूतोद्देश्यकत्वागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृतं
जले स्नानिनोऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् स्वात्मापि ताडशभि-
सन्धिपूर्वकादेव दानात् ताडशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरि-
त्याभां विस्तारः ।

अथ दत्तककर्तृकआज्ञानिर्ययः । तत्र पितुः सपि-
ण्णीकरणान्नपौत्र्यप्राप्ते दत्तकस्य पूर्वगृहीतत्वेऽपि
सत्त्वोरसो नाधिकारः । “सौरसे पनरुत्पन्ने तेषु
ज्येष्ठ्यं न विद्यते” इति देवसेन ज्येष्ठत्वप्रतिपे-
धात् । “पिण्डदोऽयं हरश्चैषां पृथग्भावे परः परः” इति
याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्त्यत्वं सर्वसौरसवत् । “सुथासे
तु विशेषमाह जातृकर्णः, “सौरसस्येजौ पुलौ वि-
धिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्वुरेकोद्दिष्टं सुता
दथ” । इतरे दथ दत्तकादयः” । तथा पराशरः
“पितृर्गतस्य देवत्वसौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्वानेक-
गोत्राणामेकोद्दिष्टं ज्येष्ठगृहीति” अनेकगोत्राणां - द्वि-
गोत्राणाम् । सौरसस्येजौयोरपि सामान्योरेव पार्वणा
सिद्धारः “पार्वणेन विधानेन देवसन्निवता सदेति”
जायबलत्सुपुराणैकवक्यत्वात् । सौरसस्येजौयोरपि त्रि-
ज्ञानान्तु सान्निनिरन्निवाधारण्यनामेकोद्दिष्टमिति सि-
द्धम् । इत्याद्यप्रायसस्येति कर्तृक्यतायां विशेषमाह
आप्रायसस्येजौ “पिण्डान् यथावनेजनं निधाय
उभावेकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे” इति । पितृभेदे एक-
स्मिन् पिण्डे उभौ जनकपृहीतौ रौ कीर्तयेदिति शेषः ।

प्रवराध्याये, “पितृभ्यो चैककार्यजातास्तो परिगृहीत-
रेव भवन्ति अथ यद्येषां भार्यास्यत्वं न स्यात् तदा
रिक्तं हरेदुः पिण्डं तेभ्यः त्वैपुत्रिकं दद्यात् यद्यपि
स्यादुभाभ्यामेव दद्यादित्याचार्यवचनं हे आहो कृत्यादे-
कप्राप्ते वा प्रथमगृहीत एकपिण्डे वा हातृकीर्तयेत्
प्रतिपृहीतारं चोत्पादयितारं वा तृतीयात् पुत्रा-
दिति” । पृहीतः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च
तद्यैव क्रियानियमे अपत्यसङ्गावे च न द्विपितृकत्वमित्यर्थः ।
अत्र आहभेदाभेदयोर्विकल्पः । न चेदं चोत्पन्नविषयं
सत्याप्राप्तेन दत्तकादीनां इत्याद्यप्रायसवदिति स्वत्वेष
दत्तकेऽपि तद्वत्त्वातिदेशात् । तथा हारीतः, “तेवासुत्-
पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ निर्वयेत्
एकपिण्डे वा हातृकीर्तयेद्वितीये पुत्रः तृतीये पौत्रः
तेपिनस्त्रीन् वाचसाथ वा सप्तमादित्येके” इति । तेषां
पितृणां मध्ये वीजिनः प्रथममाप्येयं चोत्पन्नो द्वितीय-
मिति द्विप्रवरा । एकपिण्डे वेत्यत्र वीप्साध्याहारः ।
“यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् द्वौ हातृपुत्रस्येत्” इत्या-
पस्तम्बवचनात् । द्वितीये द्विपितामहपिण्डे इत्याद्यप्राय-
सस्य पुत्रः, तृतीये द्विपितामहपिण्डे इत्याद्यप्रायसस्य पौत्र
इति । यदि पृहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै तद्यात् अथ
यदि जनकस्तदा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय
पश्चादपृहीते दद्यादित्याह मरीचिः, “सगोत्रादन्य-
गोत्राद्वा यो भवेद्विधवासुतः । पिण्डं प्राद्विधानञ्च
चोत्पन्ने प्राक् प्रदापयेत् । वीजिने तु ततः पश्चात्
चोत्पन्नी जीवति चेत् कश्चित् । वीजिने द्युरादौ तु
मृते पश्चात् प्रदीयते । उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजि-
न्यादौ ततो ददेत् । चोत्पन्नादौ न दत्तं स्याद्वीजिने
भोपतिष्ठते” इति । एतेनैकतरोपरतावपि द्विपितृकस्य
पार्वण्यं दर्शितम् । तथा तुल्यन्यायेन मातृभेदेऽपि इत्या-
द्यप्रायसदत्तकस्य “पितरो यत् पुत्रवन्ते तत् मातामहा-
भुवम्” इत्यनेन प्राप्तामातामहप्राप्ते जन्नीपितृणां प्रथमं
निर्देशस्ततः प्रतिपृहीती या माता तत्पुत्राणाम् ।
श्रुतदत्तकस्य तु प्रतिपृहीतया एव मातुः पितादिपिण्ड-
दानं तस्य तन्मात्रस्वधारकत्वादिति । एतच्च “स हि सन्ता-
नाय पूर्वेषामिति” हेतुर्गर्भगदत्तरसाक्षैकं पुत्रं दद्या-
दिति निषेधोः इत्याद्यप्रायसप्राप्तिरित्यादिष्वयः सन्तान-
विच्छेदाभावादित्युक्तमेव ।

अथास्य सापिण्ड्यस्य जनकपुत्रे अवयवान्येव

प्रतिपक्षीरुक्ते च पिण्ड न्येन त्रिपौरुषं वदाह
 काण्डीजिनः “यावन्ः पितृवर्गाः सुसावर्जितेन
 कादयः। प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः
 सह। द्वाभ्यां सहाय तत् पुत्राः पौत्राचैकेन तत्-
 समम्। अतर्ध पुरुषे ऋद्धं तस्मादेव त्रिपौरुषीति”।
 अथार्थं दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिपक्षीत्वादीनां
 ‘पितृवर्गमौरसत्वे दत्तकत्वे द्वास्तुप्रायश्चित्त्वे वा
 यावन्ः पितृवर्गाः त्वयः षट् वा तावद्भिः सह तेषां
 योजनं सपिण्डनं कुर्युः’ तत्र प्रतिपक्षीत्वादीना-
 मौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्तयः, दत्त-
 कत्वे तत्प्रतिपक्षीतृपितामहप्रपितामहास्तयः, द्वास्तु-
 प्रायश्चित्त्वे तज्जनकाद्यास्तयः तत्प्रतिपक्षीत्वादयस्तय
 इति षट्। एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्त्तृके पार्वये येषां देव-
 तात्वं स्वपञ्चकर्त्तृके सपिण्डीकरणेऽपि तेषामेव तथात्व
 मिति स्थापितम्। दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकसपिण्डीकरणं
 तत्प्रतिपक्षीत्वा तत्पितृणां त्वयाणां मध्ये द्वाभ्याञ्च
 सह कुर्युः। एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिपक्षी-
 तृभ्यां पक्षीतृः पितृणां त्वयाणां मध्ये एकेन पक्षीतृः
 पत्नेति यावन्नेन च समं सह तत् स्वपितृसपिण्डनं
 कुर्युः। अतर्धपुरुषे ऋद्धमिति। यो यदा यत् स-
 पिण्डीकरोति स तत्पितृादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति
 अतर्धे विराजः सिद्ध एवेति तदारम्भः “सिद्धे सत्या-
 रम्भो निवसत्य” इति न्यायेन त्रैपिनां त्रैपिनरासेन सा-
 पिण्डप्रव्यवच्छेदार्थः। तदेवाह तस्मादेवेति। एषा
 सपिण्डता। तथाच “त्रैपिभाजसत्तृयाद्याः पित्राद्याः
 पिण्डभागिनः। पिण्डतः सप्तमस्तेषां सापिण्डत्रं
 साप्तपौरुषमिति” मत्स्यपुराणोक्तसाप्तपौरुषसापिण्डप्रत्य
 सामान्यस्थानेन निषेधेण बाध एव। अतएव हारी-
 तेन “त्रैपिपक्षीन् वाचक्षायः आ सप्तमादित्येके”
 इति पञ्चान्तरसुपम्यस्तं सङ्गच्छते। तदेव संवत्स्रान्यतो
 क्तम् “दत्तकामान्तु पुत्राणां सापिण्डत्रं स्यान्निपौरु-
 षम्। जनकस्य कुले तद्वदुपक्षीत इति धारयेति”।
 यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्डत्राभिधानं तत् द्वास्तुप्रा-
 यश्चाभिप्रायेण, तस्य त्रिकहवेन सपिण्डनविधानात्।
 शुद्धदत्तकस्य तु “गोत्रिकस्य जनयितुर्न हरेद्दत्तम-
 स्तः। गोत्रिकस्यानुमः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वपैति”
 प्रायश्चित्तसूत्रेण पिण्डनिवृत्तिर्दर्शनात् प्रतिपक्षीतृकुल
 सापिण्डप्रमितिः। यत्तु दृढगोतमीयम् “सगोत्रेषु

कृता ये शुद्धसगोत्रादयः सुताः। विविधा गोत्रतां
 यानि न सापिण्डत्रं विधीयते”। सगोत्रेषु मध्ये
 कृता अपि दत्तकादयो विविधैव गोत्रं भजन्ते परन्तु
 • तेषु सापिण्डत्रं गोत्रपदाने सगोत्रेऽपि सापिण्डत्रा-
 नृत्यसौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्डत्रानृत्यस्तिरिति।
 तत्तु पुत्रान्तरैव साप्तपौरुषसापिण्डप्रमत्तौ निषेधकं
 सापिण्डत्रप्रयुक्तदशाहाशौचादिप्रतिषेधकम् वा न तु
 सामान्यतसापिण्डत्रनिषेधसक्तमचनजातात्।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः। तत्र शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले परम्परमशौचं नास्त्येव गोत्रपिण्डनिवृत्त्या
 अशौचनिवृत्तौ र्धसिद्धत्वात् द्वास्तुप्रायश्चित्तस्य तु
 उभयत्वैवाशौचमिति। ब्रह्मपुराणे “दत्तकस्य स्वय-
 म्दत्तः कतिपयः क्रीत एव च। अपवित्राश्च ये
 पुत्रा भरणीयाः सदैव ते। भिक्षुगोत्राः पृथक्
 पिण्डाः पृथगवंगकराः सृताः। जनने मरणे चैव
 तत्र हाशौचस्य भागिनः”। पराशरः “भिक्षुगोत्रः
 सगोत्रो वा नीतः संख्यस्य चेच्छया। जनने मरणे
 तस्य तत्र हाशौचं विधीयते”। तथा “शौरसं वर्जयित्वा
 च सर्वयज्ञेषु सर्वदा। जेतृजादिषु पुत्रेषु जातेषु च
 मृतेषु च। अशौचन्तु विराजः स्यात् समानमिति
 निश्चयः”। सर्वदा उपनयनानन्तरमपि। अत्र सगोत्र-
 स्यापि विविधा जनकगोत्रविच्छिन्तिपूर्वकपक्षीतृगोत्र-
 प्राप्तावसगोत्रदत्तकाविशेषात् तत्र हाशौचसक्तं युक्त-
 मिव। तथा दत्तके अकृतोद्वाहे मयाज्जातशौरसस्य
 विवाहे न परिवेदनदोषः न वा दत्तकस्याप्यजसोदरात्
 पूर्वं विवाहकरणेऽपि क्षतिः। ननु शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले सापिण्डत्रविच्छेदस्य दर्शितत्वात् तत्र विवाहः
 प्रसज्येत, प्रसज्येत च द्वास्तुप्रायश्चित्तस्यापि त्रिपुरुषा-
 नन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः, नैव “अव-
 पिण्डा च या मातृरसगोत्रा च या पितृः। सा प्रयत्ना
 द्विजातीनां दारकर्मणि भैद्युने”। मनुवचने चकारात्
 पितृरसपिण्डा च इति पक्षीतृमात्रगोत्रस्यापि दत्त-
 कस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय वितृरिति
 पदोपादानात्। न च तथापि दत्तकस्य पितृरपि दत्त-
 कत्वे तन्निपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततिविवाहः केन वाच्यते
 पितृसापिण्डप्रसगोत्रत्वयोरभावादिति वाच्यम् यतो
 विवाहे नैतत् सापिण्डप्रमयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणं
 परिभाषितं पितृपक्षे साप्तपौरुषं आत्मानहृष्ये वाच्य-

पौरुषश्चेति न काव्यतुल्यपत्तिः । तत्प्रपञ्चस्तु तत्र तत्र
दृश्य इति ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र दृष्टव्यमिति: “एक एवौ
रसः पुत्रः पुत्रास्तु वस्तुनः प्रभुः । गोपायामात्र्य-
व्यर्थं प्रदद्यात् प्रजीवनम्” । गोपायार्थं ये तत्रांश-
भागित्वेन निष्पिडास्तेषाम् । आन्तर्यं दद्यात् । प्रजो
यन भरणम् । तथा यमः “पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता
सुनिमित्तत्त्वदर्शिभिः । तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायाद-
वान्धवाः । स्वयं पादितस्ते को द्वितीयः जेलजः स्मृतः ।
तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जातिधर्मविदो विदुः । पौनर्भवसह-
यस्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः । षष्ठे च गूढ उत्पन्नः षष्ठेति
पिण्डदायिनः । अपविद्धः सङ्कोदश्च दत्तः जलिन एव
च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यज्ञोपनयने स्वयम् । इत्येते
षड्गोत्पन्नाः षड्दायादवान्धवाः” नारदः । औरसः
जेलजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सङ्कोदश्च
गूढोत्पन्नश्चैव च । पौनर्भवेऽप्यिह दत्तः क्रीतः
जतस्तथा । स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ।
तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायादवन्धवाः । पूर्वः पर्वः
स्मृतो ज्योष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः । क्रमादेते प्र-
वर्त्तन्ते स्मृते पितरि तज्जने । ज्ञायस्यो ज्ञायस्योऽभावे
जघन्यो यो य व्याप्नुयात्” । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरेषां
इति शार्ङ्गत्वमित्यर्थः । औरसजेलजपुत्रिकापुत्रपौनर्भव-
कानीनगूढोत्पन्नसङ्कोदजदत्तकक्रीतस्वयं चोपागतपविद्धज
कचनोत्पादितानभिधाय विष्णु “तेषां पूर्वः पूर्वः
अयेन स एव दायकरः स चान्यान् विभ्रयात्” । और-
सपुत्रिकापुत्रजेलजगूढजकानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतजलि-
नस्वयंदत्तसङ्कोदपविद्धानभिधाय याज्ञवल्क्यः ‘पिण्ड-
दोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।’ मनुः “न
आतरो न पितरः पुत्रा रिक्छहराः पितुः” तथा
“अयेसः अयेसोऽभावे यवीयान्कथमर्हति । बह्वयस्ये
सदृशाः सर्वे रिक्छस्य भागिनः” । सदृशा गुणेन औरस-
जेलजत्वाद्युपाधिना वा । अयेस औरसादेः । यवीयान्
नूनः जेलजादिरित्यर्थः । तथा “औरसजेलजो पुत्रो
पितुरिक्छस्य भागिनो । दद्यादे च क्रमयः पितरि
कर्त्तव्यभागिनः” । दय दत्तकादयः । हारीतः “स्व-
सुत्पादितः जेलजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो
गूढोत्पन्नश्चेति वन्मुदायादाः, दष्टः क्रीतोऽपविद्धः
सङ्कोदजः” स्वयं चोपागतः सङ्कोदजस्त्ववन्मुदायादाः ।

मनुः “पुत्रान् द्वादश वानाह नृणां स्थायभूयो मनुः ।
तेषां षट् वन्मुदायादाः षड्दायादवान्धवाः । औरसः
जेलजश्चैव दत्तः जलिन एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च
दायादवान्धवास्तु षट् । कानीनश्च सङ्कोदश्च क्रीतः पौन-
र्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्धवाः” ।
बौधायनः “औरसं पुत्रिकापुत्रं जेलजं दत्तक-
जिनी । गूढश्चैवापविद्धश्च रिक्छभाजः प्रचक्षते । कानी-
नश्च सङ्कोदश्च क्रीतं पौनर्भवं तथा । स्वयंदत्तं निषा-
दश्च गोलभाजः प्रचक्षते” । एतच्च कानीनादीनां गोल-
मात्रभागित्वकचनऔरसीनां मध्ये कस्यापि सम्बन्धेऽंश-
हरत्वप्रतिषेधार्थम् । सङ्कोदजदत्तकक्रीतस्वयं चोपागताप-
विद्धशौद्रानभिधाय औरसादीन् पराज्य पुनर्विधितः
“यस्य तु सर्वेषां वयसां न कश्चित् दायादः स्यादेते तस्य
भागं हरयुः” । औरसपुत्रिकापुत्रजेलजकानीनगूढोत्-
पन्नापविद्धसङ्कोदपौनर्भवदत्तकस्वयं चोपागतकक्रीतानभि-
धाय देवकः “एते द्वादश पुत्रास्तु वन्त्वर्चसदाहृताः ।
आत्मजाः परजाश्चैव बुद्ध्या यादविकासाया । तेषां
षड्वन्मुदायादाः पूर्वोऽप्ये पितरेव षट् । विशेषस्यापि
पुत्राणामातृपुत्र्यां विधिप्रवृत्ते । सर्वे ह्यऔरस्यैते पुत्रा
दायहराः स्मृताः । औरसे पुनस्त्यजे तेषु ज्यैष्ठ्यं न
विद्यते । तेषां स्वर्णां ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
जीनास्तुपजीनेषुर्थांशांश्चादानसम्भृताः” कात्यायनः,
“उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः । स्वर्णां
असवर्णास्तु यासांश्चादानभागिनः” । अतुर्थांशहराः
स्मृता इति द्वितीयचरणे कश्चित् पाठः । वशिष्ठः,
“तस्मिंश्चेत् प्रतिमृहीते औरस उत्पद्यते स अतुर्थ-
भागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात्” । स प्रति-
मृहीतपुत्रः आभ्युदयिकेषु यथादिपु, यदि औरसेन
प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः । अत्र नामाविध-
सुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहार्यमेवं व्याख्यायते
दृष्टव्यमित्यनेन औरसमात्रस्य धनभागित्वकचनस्यैषां
भरणमात्रकचनस्य असवर्णजेलजदत्तकादिविषयं, देवका-
त्यायनवचनेनैकयाक्यत्वात् । नारदादिवचनेषु च और-
साद्यभावे जेलजदत्तकादीनामकथ्यपक्षविविधरपि सर्व-
धनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकपक्षान्नरऔरसी-
पत्नौ तदौरसपुत्रांशविधिविज्ञेयो इत्येकविधये शेषः ।
तथा देवकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरनु-
क्तपुत्रदत्तकविधयो वाच्यः । “सङ्कोदो गुणेः सर्वे, पुत्रो

यस्य हि दक्षिणः । स हरेतेव तद्विषयं संप्राप्नोऽप्यन्य-
 मोक्तः” इति मनुवचनेकवाक्यत्वात् । गुणैः जातिपिद्या-
 चारैः । “समपधनभीक्ता स्यादौरसोऽपि जनन्यजः ।
 त्विभागं जेत्यजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुनिकासतः” इति ब्रह्म-
 पुराणदर्शनात् । जेत्यजविषय इत्यन्ये । तथा केनापि
 सनिमा दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन चादायादत्वमुक्तम्
 तत् शुण्वदशुण्वद्वेदेन समाधेयम् । पितृरिव बन्धूनां स
 पित्राणांमपि दायहरत्वादुबन्धुदायादत्वं पितृमात्रदा-
 यहरत्वात् अथबन्धुदायादत्वम् “तेषां बन्धुबन्धुदायादाः
 पूर्वेऽन्ये पितरेव षट्” इत्यत्र पितरेवेत्येवकारश्चवणात् ।
 एवं दत्तकस्य धनप्रकृषादौ सनिभेदेन पूर्वापरोक्तविषयस्य
 शुण्वाशुण्विवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य भ्रातादिधने
 येनैव भ्रातृत्वादना संबन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव
 सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवसुचितंशभाग
 त्वमवधेयम् । एवं सनिनः पुत्रान्तरसत्त्वे ऋतपितृकस्य
 दत्तकपौत्रस्यापि दत्तोचितशभागित्वं तदसत्त्वे
 सर्वहरत्वमपीति । न पुत्र पौत्रस्य स्वपितृयोग्याश-
 भागित्वनियमात् दत्तकस्य पत्नीतः पितृमात्रहौरसत्वे
 तादृशपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वादुदत्तकपौत्रः पितृ-
 व्यतुल्यमेवांशं स्वभावाभिति वाच्यं पुत्रस्य दत्तकत्वे
 चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति
 ज्ञेयस्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृयावशांशः शास्त्र-
 सिद्धस्यैव स्वपितृयोग्यांशेति यथोक्तमेव साधु । एव
 रोतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्त्तव्येति । मनु जेत्यजदत्तकादीनां
 सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽनधिकारः न्यूयते ।
 यथा “औरसः जेत्यजश्चैव दत्तः जतिम एव च ।
 गृहोत्पन्नोऽपि विद्वज्ज भानाहीजनया इमे । कानिश्च
 सहोदृक् जातः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च स-
 हिमे पुत्रपाशुनाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभि-
 मेचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्” ।
 तथा “न जेत्यजदीनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् ।
 पितृणां साधयेत्तत्पौत्रस्यैव तन्मे सतीति” उच्यते ।
 शास्त्रान्तरसङ्गावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव ला-
 भवात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपरधिकारबोधकं
 हि पूर्ववाक्यं प्रागुक्तनारदादिवचनेकवाक्यतया समप्र-
 राज्ञमेव विषयीकरोति परवचनस्य सत्पौरस्य जेत्यजदत्त-
 कादीनां समानांशनिषेधकम् असर्वार्थजेत्यजदत्तकादिविषयं
 वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्पत्नीकारेऽपि नानेन

वचनेन जेत्यजदत्तकादीनां सत्पौरस्य जेत्यजदत्तकादीनां नि-
 विध्यते किन्त्वौरससत्त्वे तेषामभिषेक निविध्यौरसस्य
 राज्येऽभिषेको विधीयते तथा च जेत्यजदत्तकादयः
 सामान्यशास्त्रप्राप्तमंशं स्वमन् एव तत्सङ्कोचकाभावात् ।
 न चैतदेव वचनं बाधकं भिन्नविषयत्वात् । अतएव “भा-
 गाहीजनया इमे” इत्यनेन पूर्ववचने भानाहीत्वं अटी-
 कृतम् । राज्यान्तरिकस्य भाग इति न शक्यते वक्तुं
 राज्यस्यैव तलोपस्थितत्वात् पौनर्भवादीनान्तु पूर्वपूर्वाभा-
 वेऽपि राज्यनियोजनाभावः पृथगभिधानसामर्थ्यादिति ।
 एतावता प्रबन्धेनाभिहितोऽयं जेत्यजदत्तकादीनामौ-
 रसेन सह विभागप्रकारः । स तु नृपस्य न सम्भवति तस्य
 तु “दास्यां वा दासदास्यां वा यः नृपस्य सुतो भवेत् ।
 सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति वमो व्यवस्थितः” इति मनुवचनेन
 “जातोऽपि दास्या नृपेण कामतोऽंशहरो भवेत् । ऋते
 पितरि कुर्व्युक्तं भ्रातरस्त्वर्जभागिनम् । अभ्रातृको ह-
 रेत् सर्वं दुहितृणां सुताहते” इति याज्ञवल्क्यीयेन च
 दासीपुत्रस्याप्यौरसेन समांशभिधानेन पितृरन्तरं
 भ्रातृरहितस्य तस्यैव दोहिलेण सह विभागदर्शनेन
 दण्ड्यापूपायितः सति पितरि जेत्यजदत्तकादीनामौरसेन
 समांशः असति तु तद्वर्गः । अन्यथा यत्त च जेत्यज-
 दत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत् तदपेक्षया अत्यन्त-
 विप्रलक्ष्यं दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्द्वैषस्य
 स्यात् । एवं सत्सु जेत्यजादिषु सत्त्वोप पत्नीकन्ययोर्दौ-
 हित्याधिकारे कृत्रमाधिकारविधिबाधापत्तिः । तेन दौहि-
 त्वपर्यन्ताधिकारिदृक्कुलायां तदेकतमे सत्यपि न दासी-
 पुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः । अतएव “दत्तपुत्रे
 यथा जाते कदाचित्पौरसो भवेत् । पितृवित्तस्य सर्वस्य
 भवेतां समभागिनौ” इत्यपि वचनं नृपविषय एव यो-
 जनीयम् । तथा “नृपस्य तु सर्वस्यैव नान्या भार्योपदि-
 शते । तस्यां जाताः समांशः सूर्यदि पुत्रघतं भवेत्”
 इत्यत्र वचने नृपशा भावोत्पन्नानां सर्वेषां समांशसधि-
 चाय पुनर्यदि पुत्रघतम् इत्यनेन पुत्रान्तराणामपि
 समांशता प्रतिपादिता । औरसमात्रपरत्वे पूर्वैशैतत्-
 प्राप्त्या पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । इहाशुभप्रायश्चदत्त-
 कस्य तु जनकप्रतिपत्नीलोदभयोरपुत्रत्वे सर्वरिक्त्य-
 हरत्वं सत्पौरस्य गृहीतस्य तु नांशहरत्वं प्रकृषा
 नन्तरमौरसोपपत्तौ तु जनकधने तदौरसाहृत्वं
 पत्नीहरसाधारणदत्तकस्य दादृशोऽंशः शास्त्रीयः तद्वर्ग-

हृदय इति । वदाह प्रवराध्यायः । “वयोर्षं साह्य भा-
व्याह्य अपत्यं न साह्यं तदा रिक्त्वं हृदेवुरिति” । तथा
नारदः “ह्यास्यप्रायश्चित्तका द्युह्याभ्यां पिण्डोदके प्रवक्तुम् ।
रिक्त्वादहो यमादयुर्वीजिषो लिङ्गयोकाया” । वीजिषो-
लिङ्गपदयोर्जनकप्रतिपत्तीलुभयोपसङ्गकत्वं प्रागेवाभि-
हितम् ।

अन्त्यापङ्क्तप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौ-
रस्येनजयोरेव पितामहधनभागित्वस्युतेर्न तदुत्तरी-
तदन्तकपुत्रादेः पितामहधनधिकारः । किन्तु भरषणालम्
अन्त्यादिभार्याणां भरषविधानेन तद्भरषस्य दण्डाप्ता-
दितत्वात् । तथा हि, “अन्त्यापङ्क्तादीननधिकारिपुत्रा-
नभिधायान् “औरसाः सौतेज्यान्तेषां निर्देवा भाग-
हारिणः । अपुत्रा योषितस्यैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।
सुतास्यैषां प्रभर्तव्या यावत्त भर्तृणां कृता” याज्ञ० । एवं
पङ्क्तानन्तरस्यऔरसेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात्
सऔरसे ष्टहीतस्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधा-
नं विना परिष्टहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह
“तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके । तत् स्वं
तस्यैव वित्तस्य यः स्वाभी पितुरङ्गमा” । तथा मनुः “अ-
विधाय विधानं यः परिष्टङ्गाति पुत्रकम् । विवाह-
विधिभाजं तं न कुर्व्यात् धनभाजनम्” इति । अन्त्या-
जातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह “यदि स्यादन्त्या-
जातीयो ष्टहीतोऽपि सुतः कश्चित् । अंशभाजं न तं
कुर्व्यात् धीनकस्य मतं हि तत्” ।

दत्तकमीमांशोक्तो विशेषो दिङ्मात्रमलोदाहृत्यते ।

“पुत्रानुमत्या पुत्रवतोऽपि पुत्रपङ्क्त्येऽधिकारः “यज्ञः
पिता संजानीते तस्मिन्सिद्धामहे वयम् । पुरस्तात्
सर्वे कर्माहे त्वामन्वहो ययं क हीति” श्रौतजिज्ञासु” ।

“अपुत्रेणेति पुंस्त्वं” विवक्षितं स्त्रियाहोमप्रति-
पङ्क्तमन्त्याधिकारेण तदुपपङ्क्तानधिकारः इति वाच-
सतिसतं तदुपपङ्क्त्या ब्राह्मणादिहारा होममन्त्रपाठेन
भर्तृहृत्तया तावामन्त्रधिकारः इति व्यवस्थापितम् ।
“एकत्वविवक्षया ह्याभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रो न पङ्क्तौ”
शक्यते ह्यास्यप्रायश्चित्तविधिष्व जनकपरिपङ्क्तौतद्वयविवक्षकः
न प्रतिपङ्क्तौतद्वयविवक्षक इत्यविरोधः” इति । अत-
स्तन्त्रिकामतात् वैवक्ष्यम् । सोदरभ्रातृपुत्रस्य पुत्री-
करणे यज्ञनामपि निश्चितानां कुमपदेवाधिकारः ।
“अद्वं निर्गन्धितोऽर्धः । असमानगोत्रः सपिण्डो वृक्षः

तदभावेऽसमानगोत्रः सपिण्डः । अस्याप्यसमानगोत्रः स-
पिण्डः समानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्तु भावपि तस्यकस्यो एवै-
कविशेषचरार्हत्वाद्भवोक्तस्यापि गोत्रप्रवर्त्तकपुत्रस्यात्
सापिण्ड्याप्रवर्त्तकपुत्रस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हितत्वं तेन
वासमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव याज्ञो नातामहकुलीनः
सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तथापि समानोदकः स्या
चतुर्ह्यास्यमानगोत्रः प्रत्यामन्त्रः । तस्याभावे असमानोदकः
सगोत्र ऐकविंशात् । तस्याप्यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्ड-
श्चेति तदाह याकचः “सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रज-
मथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रस्ये परि-
कल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पात्रवेदस्यगोत्रजम्”
इति । सगोत्र इत्यनेन सोदरसगोत्रौ ष्टहीते । अत-
श्च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासन्नप्रतिशयेन निर्देश इति तदेवाह
वशिष्ठोऽपि “सदूरवाञ्छवं बन्धुसन्निहतमेव प्रति-
ष्टहीयात्” इति । अस्यार्थः सदूरवाञ्छो वाञ्छव-
श्चेत्सदूरवाञ्छवः सन्निहितः सपिण्ड इत्यर्थः । साञ्छि-
ध्यश्च द्विधा सगोत्रतया स्वल्पपुत्रान्तरेण च भवति ।
तत्र सगोत्रः स्वल्पपुत्रान्तरेः सपिण्डो सुख्यसदभावे
बहुपुत्रान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः । तदभावे असमा-
नगोत्रः सपिण्डस्तस्याप्यभावे बन्धुसन्निहतः सपिण्डः
बन्धूनां सपिण्डानां सन्निहतः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः
सोदक इत्यर्थः पर्यवस्यति । तत्रापि सन्निकर्षो द्वि-
विधः सगोत्रतया स्वल्पपुत्रान्तरेण च । स्वस्यासपि-
ण्डोऽपि स्वसमानगोत्रः स्वल्पपुत्रान्तरेः सपिण्डानां स-
पिण्डो सुख्यसदभावे बहुपुत्रान्तरोऽपि सगोत्रः स-
पिण्डसपिण्डः सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकास-
त्वावे समानगात्र ऐकविंशात् व्याहृताः । “तदभावेऽसमान-
गोत्रोऽसपिण्डोऽपि व्याहृताः । “तदभावेऽसपिण्डेनेति” शौ-
नकोयात् “सन्देहे चोत्पन्ने दूरवाञ्छवं नृह्रमिव स्थाप-
येत्” इति वशिष्ठजिज्ञासु । “दूरे वाञ्छवा ब्रह्मासौ
दूरवाञ्छवः गोत्रसापिण्डाभ्यामसन्निहित इत्यर्थः । स-
न्देहोऽत्र कुलशीलादिविषयः । स सापिण्डोऽस-
गोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुपायते” ।

सगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्युक्तं यथा
“तत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्याह मनु” ।
“भ्रातृषामेकजातानामेकचेत् पुत्रेभ्यस्तु भवेत् । सर्वे
ते तेनपुत्रेण पुत्रिणो मन्तरवर्षी” इति । अत-
स्तुषां प्रतिपङ्क्तौतत्प्रतिपादनात् व्याहृताभावोऽवगम्यते ।

एकजातानामित्यनेनैकेन पित्रा एकस्यां जातरि जातानामेव
पुत्रात्तत् न भिक्षोदराणां भिक्षुपितृणाणां चेति गम्यते ।
आतृणां भिक्षुपुत्रं नर्देयात् पदद्वयोपादानसामर्थ्यात्
भिक्षोदराणां आतृभगिनीनामपि परस्परपुत्रपुत्रीत-
त्वाभावेऽवगम्यते । तदाह उद्वेगोत्तमः “ब्राह्मणादि-
तृते नास्ति भगिनेयः सुतः कश्चिदिति” भगिनेयपदं
आतृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् तेन भगिनी आतृपुत्रो न
प्राहुरित्यर्थः सिद्ध्यति” ।

एकपुत्रेण पुत्रदानस्य निषेधेन प्रतिपक्षोऽपि
निषिद्धः यथोक्तं तत्रैव ।

“एक एव पुत्रो यस्मैति एकपुत्रः तेन तत्पुत्र-
दानं न कार्यम् “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्योवा-
हेति” वशिष्ठवचनात् । अत्र सत्त्वनिष्ठतिपूर्वकपरस्-
त्वापादनस्य दानपदार्थत्वात् परस्वत्वापादनस्य च
परप्रतिपक्षं विनातुपकोलमप्याश्रयति तेन प्रतिपक्ष-
निषेधोऽपि अनेनैव सिद्ध्यति । अतएव वशिष्ठः “न
त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्योवाहेति” उक्त्वा तत्र हेतु-
माह “ह हि सन्तानार्थं पदेषामिति” सन्तानार्थत्वाभि-
धानेनैकस्य दाने सन्तानविनिमित्तप्रत्यवायो बोधितः । स
च दातृप्रतिपक्षो नोदभयोरपि उभययोरेव तत्वात्” ।

मातापितृभ्यां पितृभिरपेक्षतया स्त्रियास्तु भर्तृ-
तुल्यमित्याहुस्तस्मैवाधिकारो ततोक्तो यथा

“वक्तुपुत्रेति पुंस्त्वन्वचात् स्त्रियाः पुत्रदान-
प्रतिषेधः । “न स्त्री पुत्रं दद्यात्” भैरवेत्यन्वचात्
भर्तृतुल्यत्वे तस्या अप्यधिकारः । तथा च वशिष्ठः
“अन्यत्राहुस्तानाहुतः” इति । यस्तु “दद्यान्माता
पिता वं वा” इति यच्च “माता पिता वा दद्या-
तामिति” जातः पितृसमकक्षतयाभिधानं तदपि
भर्तृतुल्यत्वविषयमेव । न चैवं विधवाया व्यापद्यापि
पुत्रदानं न स्यात् भर्तृतुल्यत्वानुपपत्त्यात् परिपक्षवदित
वाच्यम् । जानवोविक्रमदर्शनेन तयाकल्पनात् नैरपेक्षत-
त्वन्यथाह स्त्रीनिरपेक्षत्वैकस्यापि भर्तृदोनाधिकारः ।
‘दद्यात् माता पिता वं वा’ । “माता पिता वा
दद्यातामिति” मातृनिरपेक्षैवपितृनर्देयत्वात्, योजस्य प्रा-
धान्यात् “अयोगा अपि यता हस्यन्” इति बोधाय-
नोपदेष्टव्यमाह । भारतेऽपि “माना भक्ता पित्रः पुत्रो
येन जातः स एव हि” इति । श्रुतिरपि “माता वै
जायते पुत्रं” इति । आचरे दद्यात्तामिदमुभयकर्तृकता-

न्यथाश्रीमदाधिकारोऽस्तुः । अतएव वशिष्ठः “यु-
क्तयोचितवन्धवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदान-
विषयपरित्यागेन मातापितरौ प्रभवतः” इति । बोधाय-
नोऽपि “मातापितरौ च संवर्गसाम्यात्” इति । अतएव
“माता पिता वा दद्यातामिति” जनना मातृभर्तृतुल्य-
तापेक्षत्वात् अवगम्यत्वं स्त्र्यनुज्ञाननैरपेक्षत्वात् पितृभ्याम-
त्वं जनकतासाम्यात् उभयोर्देवत्वनिमित्तं पूर्वपूर्वास्त्र-
रसादुत्तरोत्तरमधिकृतम् । न चेदनेकमेव वाक्यं द्विवच-
नान्तर्गतमात्रवचादिति वाच्यम् अध्ये विकल्पावकृतेः
तस्मात् कल्पयामेव । अतएव योगीश्वरः “दद्यान्माता
पिता वं वा” इति प्रत्येकमेकवचनानामेव क्रियापदसुदा-
लहारः । तत्रापि निमित्तमाह प्रवक्ष्यते इति । प्रकटो
यत्नो यस्मिन् कावेऽसौ प्रयत्न व्यापत्वावलोचनं व्यापत्वाच्च
एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः” ।

पञ्चवर्षातीतस्यन्यायता ततोक्ता यथा

“काशिकाप्र० “दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण
संस्कृताः । आद्यानि पुत्रतां सस्यगण्यरीजससङ्गवाः ।
पितृगोत्रेण वः पुत्रः संस्कृतः प्रथिवीपते । आचू-
डानं न पुत्रः स पुत्रता याति चान्यतः । चूडाद्या
यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्या-
स्तनयास्तौ स्मुरण्यथा दास उच्यते । ऊर्ध्वान्तु
पञ्चमाहर्षान् न दत्ताद्याः सुता नृप । । गृहीत्वा पञ्च
वर्षीयं पुत्रेति प्रथमश्चरेत् । यौनर्भवन्तु तनय जात-
मात्रं समानयेत् । कृत्वा यौनर्भवदोषं जातमात्रस्य
तस्य वै । सर्वास्तु कुर्यात् संस्कारान् जातकन्यादि-
कान् नरः । कृतं यौनर्भवदोषे ततः यौनर्भवः सुतः
इति । अन्यवीजससङ्गवा अपि दत्ताद्यास्तनया
निजगोत्रेण प्रतिपक्षीता स्त्रगोत्रेण सस्यक् सस्यतो-
क्तविधिना जातकन्यादिभिः संस्कृताचेत् तदैव प्रति-
पक्षीतः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः । तदाह
वशिष्ठः “अन्यथाश्रीकृष्णो दत्तः पुत्रश्चैवोपनामितः ।
स्त्रगोत्रेण स्त्रियाःश्रीकृष्णविधिना स स्त्रियाश्चभानिति” दत्ताद्या
हेत्यादिपदेन कृतिनादीनां यद्वचम् । श्रीरवः क्षेत्रज-
श्चैव दत्तः कृतिन एव च । गूढोत्पन्नोऽपिद्विच
भानाहोस्तनया इमे । कानीमह “सहोद्वह स्त्रीतः
यौनर्भवसत्ता । सयन्दत्तश्च दासश्च कश्चिन्ने पुत्रप्राप्तुषाः ।
अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् सवभिषेकयेत् । यौनर्भवं सव-
न्दत्तं दासं दास्ये च योजयेदिति” पूर्वोक्तमाह

सोऽनं पौनर्भासीनां राज्ञानिबोधनाभावः च सौरव-
 व्यतिरिक्ताभाव एव “अभावे पूर्वपूर्वनिमित्तसौवानेनापवा-
 द्यत् सत्त्वोरसि तं राज्ञाभावात् न चेतुजादीनामयान्
 राज्ञा राज्ञोऽभिषेचयेत् । पितृणां साधवेक्षित्वमोरसि तनये
 सतीत्यनेन” प्रागेवाभिधानात् । सत्त्वोरसि चेतुजादीन्
 राज्ञो भेवाभिषेचयेत् पितृणां निमित्तं आद्यादि च
 नैव साधयेत न कारयेदित्यर्थः । गोत्रेणेति यद्यपि जात-
 कर्मादीनां साक्षाद्गोत्रस्य करणता न श्रूयते तथापि
 तदङ्गभूते दृष्टिग्राह्ये तत्सम्बन्धावश्यकत्वात् प्रधानेऽपि
 तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः ।
 “शिक्षा अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्थसङ्ग्रहेति”
 आख्यात् । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्य-
 तिरेकाभ्यामाह पितृगोत्रेणेति । यः पुत्र आचूडान्
 चूडान्तेः संस्कारैः पितृजनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
 सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति । अयमत्राभिसन्धिः ।
 जतचूडस्य परिपक्वीतः पुत्रताभावप्रतिपादनम् असाधा-
 रणपुत्रतां विषयीकरोतीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा स्त-
 र्हीत्वा पञ्चवर्षीयमिनेन जतचूडस्यापि परिपक्वीतपुत्र-
 ताप्रतिपादनविरोधात् । स्तरीत्येत्यस्य च जतचूडविषय-
 त्वावश्यकत्वात् स्यदभिष्यते ततश्च चूडान्तसंस्कृतस्य परिपक्वे
 द्वाष्टाद्यव्यवस्था भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य
 च फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यप्ये वक्ष्यते । अनेन जात-
 कर्मादीनां चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम् ।
 आचूडमिति वक्तव्ये यदन्यदङ्गं तदङ्गतायैवमसङ्ग्रह-
 यिष्यस्य पुत्रीकरणव्याप्त्युक्त्यार्थं प्रधानमिष्यत्या पुत्र-
 ताहेतत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाचक्ष्यात् । अतस्तत्काल-
 काद्यावस्थाने कथमित्यत आह चूडाद्या यदिति । यदि
 चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतिपक्वीतगोत्रेण
 कना वैशब्दोऽवधारणे तदैव दत्ताद्याजनयाः स्युर-
 न्यथा ते दाया उच्यन्ते इति । चूडा आद्या तेषां
 ते तथेति न तु चूडाया आद्या इति पूर्वेषु पौन-
 रक्तप्राधान्यात् । अनेन जातकर्माद्याप्रमाणान्तानां
 अन्यगोत्रेणाह्वानेऽपि न विरोधः । तथा च अतस्त-
 जातकर्मादीर्ह्यस्यः अतस्तचूडोऽतुक्तस्य इति विद्वत्प्रति ।
 दत्ताद्या इत्यादिपदेन जातिनादियदङ्गमित्युक्तमेव तेषा-
 नपि संस्कारैरेव पुत्रत्वं न परिपक्वतात्वेन अन्यथा
 दाव उच्यत इति विषयसाधकात् । अन्यथा चूडाद्या-
 करणे जतचूडादिपरिपक्वे वा दावता भवेति न तु

पुत्रत्वमित्यर्थः अत्र पुत्रत्वस्य रूपत्वादित्युक्तं संस्का-
 रजन्यत्वात् । असंस्कृतः पुत्रीकार्य इति स्थितम्
 तत्राप्यपेक्षावानाह अङ्गमिति । असंस्कृतोऽपि
 पञ्चमाहुर्गुं न याद्यः कात्याभावेन पुत्रत्वात्पक्षेः ।
 अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्रपरिपक्वताया इत्युक्तं
 भवति तद्व्यतिरेकेणाभिधानमपि पञ्चमानन्तरं गोत्रोऽपि
 काको नास्तीति प्रतिपादनाय । अन्यथा “स्वका-
 लादुत्तरः काको गोत्रः सर्वः प्रकीर्त्तित” इति न्यायेन
 पञ्चमानन्तरस्य गोत्रकालत्वापत्तिः । ततश्च जनन-
 मारभ्यात्तृतीयवर्षं, तत्रापि तृतीयवर्षस्य सत्यकालता
 अङ्गं न पञ्चमाहर्गोदित्युक्तं पञ्चवर्षेण वर्षत्रयस्याह अत्रापि
 चूडाद्यस्य तृतीयवर्षपरतैवाभिधेतेति गम्यते । अन्यथा
 उपनीतिसङ्गभाषपक्षे अष्टमवर्षस्यातस्तचूडस्य परिपक्वा-
 पत्तिः । नचेष्टापत्तिः “अङ्गं न पञ्चमाहर्गोदित्यनेन
 विरोधात्” । तस्मादाचूडान्तमित्यत्र चूडाद्यस्य तृतीया-
 वर्षपर एव युक्तः तृतीयमानन्तरमापन्नं गोत्रः अङ्गं न
 गोत्रोऽपि नेति स्थितम् ।

“यत्तु कात्यायनकरणात् । विद्वद्वैव दानस्य न
 नेयाः स्युरनिष्कृतः” । दाराः पुत्राश्च” इत्यनिष्कृतां
 दानादिनिषेधः सोऽपि पञ्चवर्षिकस्यैव नाधिकस्येति
 व्याख्येयम् । यच्च “सदृशतु प्रकृत्यौत्यमिति” वाक्ये
 गुणदोषविषयत्वमिति पाठमभिप्रेत्य विषयत्वं न तु
 वाच्यमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवर्षिकमेव ।
 विषयत्वं चातुर्व्यवशेषेण न तु वाच्यम् “वाच आ भोक्त-
 शाहर्गोत्” इति वक्ष्यविषयं न कृत्योदित्यर्थ इति
 व्याख्येयम् । अत्र संस्कृताभावे कथमित्यत आह
 यहीत्येति । पञ्चवर्षीयं चूडान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः ।
 ननु कथं तस्य पक्षं दावताभिधानादित्यत आह
 पुत्रोऽपि इति । अयमत्राभिसन्धिः “अन्ये पुत्रवते
 पुरोडासनटाकपात्रं निर्वपेदित्याय पुत्रिणे पुरोडा-
 शनेकादशकपात्रं प्रजाकाभोऽग्निरेवाक्यं प्रजां प्रजन-
 यति दृष्टानिन्द्रः प्रयच्छतीति” वाक्ये प्रजाककत्वमितिः
 श्रूयते तत् यत्राहृत्यवा प्रजा नतु तदुत्पत्तिरेव
 भाव्या यत्र त्वत्वा परिपक्वते ततोत्पत्तेरभावात्तस्याः
 प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्पते प्रजातविध्वन्यानुप-
 पत्तेः । तच्च दावतापनोदनकृते न सम्भवतीति
 तदप्यनोदोऽवश्यकत्वात् । अन्यथा प्रजात्वमात्रव्या-
 क्ये पुत्रपरिपक्वतात्वे ज्ञात् । यदि च संस्कारै-

रेव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेर्ज तदपेक्षेति तर्हि प्रकृतेऽपि
तत्त्वं प्रथमपदेनात् तत्सूचनात् । “सर्वोऽस्य कुल्योत्
संस्कारान् जातकस्मादिकाक्षरः” इत्यन्तेऽभिधानाच्च ।
तस्मात् पुत्रेऽपि पूर्वसंस्कारप्रयुक्तदासत्वापभोदपूर्व-
कप्रजात्वसम्पादनात् संस्कारतोऽपि परिष्कारा इति
स्थितम् । यद्येवं तर्हि संस्कारमित्येव वाच्यम् किं पञ्च-
वर्षीयपदोपादानेनेति चेन्नैवम् पञ्चवर्षीयस्यैवेति
नियमावर्तत्वात् नियमसाक्षरपक्षपूर्वकप्रयुक्तसं-
कोपनयनप्राप्त्यर्थः । नचावज्ञियमः पूर्ववाक्येनैव
विज्ञ इति वाच्यम् तस्याजतसंस्कारावधिसमर्पकत्वेन
प्रकृतत्वाभावे परिष्कृतीतत्वात् । प्रथममिति संस्कारेभ्यः
प्रागित्यर्थः । ननु परिष्कृद्दोषादेव प्रागिति कुतो
नेपथे, ष्टकृतीत्येति साक्षाद्या पक्षसम्भवाभावा-
त्प्राप्त्ययेन पूर्वकासत्तावगमात् । पुत्रेऽपि पूर्वसंस्का-
रापभोदेन संस्कारान्तरावग्रामेक्षणाच्चेति” ।
पुत्रस्यायावद्विहित्यस्यार्थत्वात्तौ यथा

“पुत्रस्यायावद्विहित्यस्यार्थत्वात्तौ यथा
यादनयोग्यत्वम् यथा आतृषपिण्डसंगोत्रादिपुत्रस्य,
नचावज्ञियमिति नियोगासम्भवः “वीजार्थं ब्राह्मण्यः कश्चि-
त्तनेनोपनिमन्व्यतामिति” आरण्येन भिमन्व्यसम्भवात् ।
ततश्च आतृषपितृव्यमातृकदौहित्यभागिनेयादीनां निरासः
पुत्रसादृश्याभावात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमप्येतेनैव “दौ-
हित्यो भाविनेयश्च गृहाणां विहितः सुतः । ब्राह्मणादि-
न्ये नास्ति भाविनेयः सुतः कश्चिदिति” । अत्रापि
भाविनेयपदं पुत्रसादृश्यानां सर्वेषामुपलक्षणं विरुद्ध-
सम्बन्धस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धो नियोगादिना
स्वयस्युत्पादनावोग्यत्वम् । यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाह-
षट्पारिषिष्टे च वर्जितः । “दम्पत्योर्भयः पितृमातृ-
साम्ये विवाहो विरुद्धसम्बन्धो यथा भार्यासमुद्दिहिता
पितृव्यपत्नीसखा चेति” । अस्यार्थः यत् दम्पत्योर्बभू-
वरयोः पितृमातृसाम्यं बध्ना वरः पितृस्थानीयो भवति
वरस्य वा बधूमातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो
विरुद्धसम्बन्धः तत्त यथाक्रममुदाहरणद्वयं भार्यासमु-
द्दिहिता श्यालिकापुत्री पितृव्यपत्नीसखा पितृव्यपत्न्या
भगिनी चेति । तथा प्रकृते विरुद्धसम्बन्धः पुत्रो वर्ज-
नीय इति यतो रतिबोधः सम्भ्रान्ति तादृशः कार्य
इति वाच्यः” ।

“परिष्कृद्भिर्भावे विधेयमाह मनुः । “अविधाय

विधानं यः परिष्कृत्वाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं
तं कुल्योन्न धनभाजनमिति” । परिष्कृद्भिर्भावे विना
परिष्कृतीतस्य विवाहनामं कार्यं न धनदानमित्यर्थः
किन्तु तत्त पत्न्यादय एव धनभाजः विधिं विना तस्य
पुत्रत्वात्तत्पादात् । अतएव ब्रह्मगीतमः “सगोत्रेषु
कृता ये सुदेसक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां
यान्ति न सापिण्ड्यां विधीयते” इति विधिभैव गोत्रतां
यान्तीति नियमः टानादिविधीनां दत्तकादिसंस्थान-
गर्तत्वेन स्वरूपनिर्वाहकत्वात् यथोक्तं “यमङ्गिः पुत्र-
सापदि” । अन्वयस्य सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च
प्रतिष्कृद्भिर्भावेनाभिप्रेतो भवति” ।

“मेधातिथिरपि दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्व-
माह “सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिगण्डवलोकोऽर्थातिशयात्
शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्यादिव्यवहारवत् पुत्रत्व-
व्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिप्रत्ययसन्दर्भेण” । तस्मात्
दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धम् ।
दानप्रतिष्कृद्दोषाद्यन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाय एवेति ।”

दत्तकस्य जनकपुत्रीताम्र्ये सापिण्ड्यमस्ति न वेति संग-
निर्णयाय सापिण्ड्यविशेषस्य तयोरभावस्तत्त प्रतिपादितः
“ननु मनुवचनात् जनकगोत्रनिवृत्तावपि प्रतिष्कृतीतगोत्र-
प्राप्तौ किं मानमित्यत आह उच्यते ननु । दत्तक्रीतादि-
पुत्राणां वीजवन्तः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वत्
गोत्रं तत्पालकस्य चेति” । दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीज-
वन्तुर्जनकस्य सपिण्डतास्येव दानादिनापि सा न निव-
र्तते तस्या अवयवान्वयकूपतया यावच्छरीरं दुरपनेय-
त्वात् अनेनावयवान्वय एव सापिण्ड्यं न पिण्डान्वय
इत्युक्तं भवति पिण्डान्वयस्य “व्यपेति ददतः स्वधेति” अप-
गभावमनात् । सा च सपिण्डता क्रियतोऽपेक्षया-
माह पञ्चमी सप्तमीति । पञ्चमी पूरणी पञ्चमी पञ्च-
पुरुषव्याप्तेत्यर्थः एवं सप्तमी । गोत्रतोऽपि “जर्ज-
सप्तमात् पितृवन्तुभ्यः वीजिनश्च मातृवन्तुभ्यः पञ्च-
मादिति” । अत्र वीजिनश्च दत्तकाद्युत्पादकानां सर्व-
ेषामपि संयुक्तार्थं न केवलं क्षेत्रजोत्पादकस्यैव “य-
यतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादव्ययीजजाः । यस्य ते
वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्विति” मनुकरणात् ।
तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं सापिण्ड्य-
प्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थं “पुत्रान् दादय
यानाह” इत्यादिप्रतिष्कृतीतपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्

नेतरस्य प्रतिपक्षीतरित्यर्थः । नन्वेव कन्यासदुभयत्रापि सापिण्ड्याभावात् प्रतिपक्षेण गोत्रवत् सापिण्ड्याभावात् पक्षेरिति चेन्नैवम् “सगोत्रेषु कृता ये सुदत्त-
क्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते” इति वृद्धगोत्रमन्तरविरोधात् । ये दत्ता-
दयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां सन्तित्वं यान्ति परन्तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पद्यत इत्यर्थः । सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्ति-
रक्ता । युक्तञ्चेत् पितृरभ्यत्वेन भर्ता सहेकशरीरारब्ध-
कत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यं सिद्धमिति न तथा दत्तके पितृरभ्यत्वेऽपि प्रतिपक्षीता सहेकशरीरारब्ध-
कत्वाभावात् । तत्र चायमर्थः धर्माद्यं स्वस्यालोकता-
परिहारकधर्मसम्बन्धार्थं तत्तद्भोलेषु जनकापेक्षया भिन्न-
गोत्रेष्वपि परिपक्षीता पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परि-
वृत्त्या ये पुत्रा वर्जिताः तेषु केयम् परिपक्षीतं सापिण्ड्य-
विभागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति तस्मात् अत्र दत्तके न परिपक्षीतसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव साप्नयोरु-
पेक्ष सापिण्ड्यमिति सिद्धम् ।

“नन्वेव दत्तकस्य प्रतिपक्षीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत् सत्यम् । सगोत्रत्वादिति श्रुतः । तर्हि तद्वगिन्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्तु स गोत्रत्वसपिण्ड्यत्वयोरभावात् न चात्र निषेधकं वचन-
सुपलभामहे प्रत्युत “सावित्री यस्य यो दद्यात् तत्कन्यां न विवाहयेत् । तद्भोले तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृत” इत्याद्यनुकूलमेव वचनमस्ति । न चेदापत्तिः
अविच्छिन्नाविगीतसकलदेवीयशिष्टाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिमित्तमिति । अत्र कैश्चिदुच्यते “अथ पिण्डा च या मातृसगोत्रा च या पितुः । सा प्रयक्ता
ह्रिजातोनां दारकर्मणि मैद्युने” इति मनुवाक्ये स्वस्या सपिण्ड्येति वक्तव्ये यत् पितृसपिण्ड्यावचनं तद्वत्त-
कस्य प्रतिपक्षीतसपिण्ड्याया विवाहो सा प्रसाङ्गीदित्येव-
मर्थम् अन्यथा पितृद्वारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषादपनस्य वरस्य, मातृद्वारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषात् पत्न्याः कन्याया विवाहो न स्यात् पितुः सपिण्ड्यत्वेन असपिण्ड्यताऽ-
भावात् न चेदापत्तिः “पञ्चमात् सप्नमादुर्ध्वं मातृतः पितृ-
तस्तथा” इत्यादिवचनव्यतिरेकव्यतिरेकशिष्टाचारविरोधात् । न चेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानम् अष्टमस्य तस्य पत्न्याः

कन्यायाः पितुः सपिण्ड्यत्वेन अविवाहप्रत्ययसङ्गादिति वाच्यम् “सपिण्ड्यता तु पुरुषे सप्नमे विनिवर्तते” इति वक्ष्यमाणवाक्येन सप्नस्य दत्तकपितृवत्पुरुषासपिण्ड्य-
त्वेन पत्न्याः कन्यायास्तदसापिण्ड्यत्वेन पत्न्याः सप्नस्य च पितुः सपिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव । तस्मात् दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकमिदमेव वचनमिति कानुप-
पत्तिः ७ । तदतिश्यानप्रस्तापितं विकल्पासङ्गत्वात् तथा हि किमिदं दत्तकस्यैव सापिण्ड्यनिर्णायकम् अत दत्तकौरस-
योद्भवोरिति । नाद्यः हेहा हि अस्य वचनस्य दत्त-
कविषयता सम्भवेत् दत्तकप्रक्रममाहा दत्तकसापिण्ड्य-
निर्णायकविशेषवचनैकवाक्यत्वाद्वा न चेद्भोभयमप्यस्ति अनुपलभ्यात् । किञ्चास्य दत्तकपरत्वे अत्रत्यं पितृपदं गोत्र्या प्रतिपक्षीतपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टम् “न विदो परः शब्दाद्यं” इति न्यायविरोधात् । नाप्यन्यः पितृपदे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न च गङ्गायां कीनवापावि-
त्यत्वेव इत्यन्तरतातपर्य्याहकं प्रमाणमस्ति । तस्मात् औरसविषयमेवेदं वचनं गभीरानादिप्रक्रमात् “पञ्चमात् सप्नमादुर्ध्वमिति” वचनान्तरैकवाक्यत्वाच्च । न चास्यौरस-
परत्वे कूटस्थ्यात् अष्टमस्य वरस्य पत्नीकन्यायाश्च अनु-
ह्रासत्वप्रमङ्गः पितृसपिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव दूषण-
मिति वाच्यम् तस्य पितुरिति पञ्चम्यां पत्नीभ्यमपि वचनत्वेन व्यदूषणत्वात् । अतएव योगेश्वरेण “मातृतः पितृतस्तथा” इत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायकस्तथिलप्रयोग आ-
दत्तः । तस्यापि सार्वविभक्तिकत्वशङ्कायाम् “ऊर्ध्वं सप्नमात् पितृवन्मुभ्यो वीजिनश्च मातृवन्मुभ्यः पञ्चमादिति” गोत्रम-
वाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति न किञ्चित् समाधान-
मिति समाधानान्नरं वक्तव्यम् । तत्रापरे आहुतः “कोल-
कादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पञ्चप्रतिनिधो-
नाहुतः क्रियाकोपाश्वनीविषः” इत्यत्र वाक्ये कोलकादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् “प्रतिनिधिरुहर्षा स्यादिति” न्यायेन सकलौरसधर्मप्राप्ता प्रतिपक्षीतादिपितृस-
पिण्ड्यावर्जनं सत्स्यतीति । तच्च “न सापिण्ड्यं विधीयते” इत्यनेन निमित्तस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेना-
प्राप्ता तद्वर्जनासम्भवात् । एतेन पुत्रनाम्ना औरसधर्मा-
तिदेशात् प्रतिपक्षीतादिपितृसपिण्ड्यावर्जनं सिद्धं रत्यपा-
स्तम् “न तौ पथो करोतीति” वत् सिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेन वर्जनासम्भवात् तस्मात् अभग्न्यगत्या वाचनिकमेव प्रतिपक्षीतृकुले सापिण्ड्यम् अत्राप्युपल-
भ्यते

व्यक्ति । चे'चपुते । द्विविधं हि सापिण्ड्यम् अवयवा-
न्वयेन 'पण्डान्वयेन चे'त तत्तावयवान्वयसापिण्ड्यस्य
दत्तके प्रत्यक्षव वितत्वेन हेमाद्रिः पण्डान्वयमेवोपा-
टाय दत्तकार्दनां । तिस्रस्त्रीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं
व्याप्तिष्ठपत् ।

“दत्तकानामेषा पण्डान्वयरूपा यशोवाविवाहत्वा-
दिप्रयोजिका त्रैपौरुष्येव सापिण्ड्यता, न'लेपभाजसत्-
र्वाद्याः पितृाद्याः पण्डभाजिनः । पण्डटः सप्तमस्तेपां
सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति" मातस्याभिहितता साप्त-
पौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात्" ।
“एतदेवाभिधेयौक्तं संप्रहकारेण “दत्तकानाम्
पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात् त्रिपौरुषम् । जनकस्य
कुले तद्वदुपहीतुरिति धारयेति" । यदिदमुभयत् त्रिपुरुष-
सापिण्ड्याभिधानं तत् द्वाप्तपुत्रायणाभिप्रायेण तस्य
त्रिकहयेन सह सापिण्डीकरणाभिधानात् शुद्धदत्त
कस्य तु प्रतिपक्षीकुले त्रिपुरुषं पण्डान्वयरूपं
सापिण्ड्यं जनककुले साप्तपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति ।
तद्वत् सापिण्ड्यतावत् मातृमपि पीजवपुर्जनकस्य न
केवलं जनकस्य अपि तु तत्पालकस्य च दत्तकार्दयः
पालकस्तस्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन
सापिण्ड्यतावैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितं यथा सापिण्ड्यता
जनकस्यैव न तथा गोत्रं किन्तु उभयोऽपि तदिति ।
न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु द्वाप्तपुत्रायणे दत्तक-
विशेषे । तथा हि द्विविधा दत्तकादयो नित्यवदु-
द्वाप्तपुत्रायणा अनित्यवदुद्वाप्तपुत्रायणाश्चेति । तत्
नित्यवदुद्वाप्तपुत्रायणं नाम ये जनकप्रतिपक्षीभ्यामाव-
धारय पुत्र इति संप्रतिपक्षाः । अनित्यवदुद्वाप्तपुत्राय-
णस्य ये च्छानैः संस्कारेर्जनकेन संस्कृताः उपनया-
दिभ्यः प्रतिपक्षीता, तेषां गोत्रहयेनापि संस्कृतत्वात्
द्वाप्तपुत्रायणत्वं परस्वनित्यं जातमात्रस्यैव पार-
पक्षे गोत्रहयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिपक्षीत-
मात्रमेव । तदिदं सर्वमभिधेयौक्तं सत्यापादः “नित्यानां
द्वाप्तपुत्रायणानां द्वयोरिति" सूत्रेण नित्यद्वाप्तपुत्रा-
यणानां गोत्रहयप्रवरसम्बन्धसङ्गा तमेवानित्येव्यति-
विशति“दत्तकादीनान् द्वाप्तपुत्रायणवदिति" सूत्रेण ।
व्याख्यातृत्वैतत् प्रवरस्याभिभिः द्वाप्तपुत्रायणप्रवर-
नानित्यानाह दत्तकेति । तावदेव गोत्ररचनतौ प्रथ-
मेनैव संस्काराः परिपक्षीता चेत् तदा उत्तरस्य

पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्वं । तथा पितृव्येण भ्रातृव्येण
चैकार्दयेन ये जातास्ते परिपक्षीतरंनेति" । अस्य भाग्य-
स्यावमर्शः यो मोक्षद्वयेन संस्कृतभास्यैव गत्वद्वय-
सम्बन्धो गोत्ररचनतेः जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारण-
मित्यत आह प्रथमेनेति प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृत-
त्वात् । संस्काराश्च चौडानाः । “पितृगोत्रेण यः
पुत्रः संस्कृतः प्रथिवोपत । आचूडान् न पुत्रः
स पुत्रतां याति चान्यतः" इति कालिकापरायात् ।
व्याख्यातृत्वैतत् प्रागेव अन्यस्यासाधारणीं पुत्रतां
न याति किन्तु द्वाप्तपुत्रायणो भवतीति । प्रथमेना-
संस्कारे कथमित्यत आह परिपक्षीत्वा चे'दिति ।
परिपक्षीत्वैव जातकस्मादिसर्वसंस्कारकरणे चौडादि-
संस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परिपक्षीतरं गोत्रम्
तत् हेतुः पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्वाप्त-
पुत्रायणसन्तौ दत्तकसन्तौ चापेक्षितं गोत्रमाह
तेनेवति । परिपक्षीतगोत्रेणैव उत्तररचनतौदिसुभ-
यत्वापि । सगोत्रपरिपक्षमाह तथेति । जनकपरि-
पक्षीतौरेकगोत्रत्वेऽपि परिपक्षीत्वैव व्यपदेशः परि-
पक्षसंस्कारकरणादिति । यत्तु “गोत्ररिक्षे जनयितु-
र्न भजेद्विचित्रमः सुत इति तत्परिपक्षीत्वैव जातकस्मा-
दिसर्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु भित्त्वद्वाप्तपु-
त्रायणादत्तकादयस्ते वा मातृहयम् । “द्वाप्तपुत्रायणका
ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । मातृहयेऽप्यनुद्वाहः शुक्रशै-
शिरयोर्धयेति पारिजातपृष्ठकरण्णात् । गोत्रहये जनक-
गोत्रे परिपक्षीतगोत्रे च । दत्तकादीनाञ्च द्वाप्त-
पुत्रायणत्वे" इदं यच्चन “नित्यानां द्वाप्तपुत्रायणाना-
मिति" सत्यापादवचनं च प्रमाणम् । प्रवरसञ्ज्ञायां
मध्यमेनैवाभिप्रायणोक्तं “दत्तक्रीतकान्पुत्रिकापुत्रा-
दीनां यथासम्बन्धं गोत्रहयं सप्रवरमस्तीति" एतावता
द्विगोत्राणां गोत्रहयं सप्रवरं विवाहे वक्ष्यमिति" ।

शाखायां विशेषस्तथोक्तो यथा

‘शाखापि प्रतिपक्षीतरंनेत्याह वशिष्ठः “अन्यशाखो-
क्तो ह्यहः पुत्रस्यैवोपनायितः । समोलेष सशा-
कोक्तविधिना स सशाखभागिति" । अस्य प्रतिप-
क्षीतः शाखा यस्मिन् कर्मणि तत् सशाखं कर्म
तद्वजतीति समाखभागिति प्रतिपक्षीतशाखीयमेव कर्म
तेन कर्तव्यमित्यर्थः । दत्तकादीनां मातामहं अपि
प्रतिपक्षीती वा माता तस्मिन् एव पितृन्यायक

जातान्नेष्वपि समानत्वात्” दत्तकमीमांसाजम् ।

आज्ञीयद्रव्यपहणनिषेधे विधेयसामोक्तो नवा

“एवं प्रतिपक्षीतृकृत्वआज्ञीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिपक्षी-
तृजनकृत्वआज्ञीयद्रव्यञ्च दत्तासुप्रावण्याय न दातव्यं
“सपिण्डाया समत्वाय आज्ञीयं भैव दापयेत् । न
भोजयेत् पितृश्राद्धे समानप्रवरं तथेति” हेमाद्रि-
पारिजातधृतवचनात् । आज्ञीयं श्राद्धे दत्तद्रव्यम् ।

दत्तदुहितोऽपि पक्षीतृं शक्यते यथोक्तं तत्रैव

“औरसपुत्रस्यैव औरसपुत्रा अप्यपचारे स्वे-
जायाः पुत्रः प्रतिनिधयो भवति । “सुख्यापचारे
प्रतिनिधिरिति” न्यायात् । सुख्यत्वज्ञात्या दानादि
विधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना
साधिताया द्रव्याङ्गनिविधिना अङ्गितस्य प्रीत्यादेः
क्रतुसाधनत्वतः । तथा हि रात्रिष्वन्यायेन “अति-
यात् प्रजा विन्दागच्छे अत्ययात् प्रजा विन्दते”
इत्याद्यर्थवादोद्धीते “अतः पुत्रेयात् तस्मिन् संविशेत्”
इत्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंससाधारण्यः
श्रुतिसिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते ।
प्रजनयतीति प्रजेतिव्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुं-
सोरैव प्रजाशब्दाव्यवस्थात् न नपुंसकस्य तस्य युक्त
शोषितसाध्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् । अतएव
“अनधोत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिहा
विविधैर्यज्ञैर्होमिच्छन् पतत्यधः” इति तादृश्या
एव सन्तरेरनुत्पादे अधःपातः कार्यते । संतमात्य-
न्यश्रमिति सन्ततिः प्रजापत्यौ एव । “प्रजा स्यात्
सन्ततौ जने” इति कोषात् । एवम् “अपत्यायं स्त्रियः
कृष्टाः स्त्री जेतं वीजिनो नराः । जेतं वीजवते
देवं नापीजी जेतमर्चति” इत्यत्र अपत्यशब्दो
व्याख्यातः “अपत्यं कथादपतनं भवति नानेन
पततीति” यास्ककारणात् । “आत्मजननयः सन्तु-
जनः पुत्रः स्त्रियान्ममी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं
ताकं तयोः सजे” इति कोषाच्च । यद्यत्र “पुमान्
पुत्रमना भवति पुंसतेर्वेति” यास्कोक्त्या पुंसदं बहु-
वचनं तदा पुंसतेर्वेति” तदुक्त्यैव प्रसवकर्तृमिथुन-
परमेव व्याख्यायताम् । अतएव यास्कः “मिथुनाः
पितृदायादा” इति । रक्षेतादक, शोकाभासयुक्तम् ।
“अङ्गादङ्गात् सम्भवति हृदयादधिजीयसे । आत्मा वै
पुलगाभावि स जीव भरद्वा इतिमिति” । “अपिज्ञेनेच

पुलगाभां दावो भवति धर्मातः । मिथुनानां विह-
गादौ ननुः स्यादभ्युवोऽप्रवीत्” इत्यत्र पुलपदं मिथु-
नपरं दर्शितवान् । नचात्र मिथुनपदं पुलपु-
यरमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवति इत्यस्या-
सङ्कतेः । “न दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदा-
यादा स्त्रीति विज्ञायत” इत्येकीयमते दुहितृनिरा-
कारणासङ्कतेः । यच्च “नापुल्लस्य शोकोऽस्तीत्यादौ
पुलपदं तदप्युभयपरमेव । “आतृपुलौ अहदुहितृ-
भ्यामिति” पाणिनिना पुलदुहितृपदयोरेकमेवकारणात् ।
एतेन “अपत्येयैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः वदा” इत्यादा-
वपि पुलपदं व्याख्यातम् । तत्साधनञ्च पुत्रिकाकरण-
लिङ्गमप्येव वक्ष्यते । अतएवोक्तम् “तत्समः पुत्रिकासुत”
इति । “अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहिता नृणांमिति”
च । यदि च अहदवैकस्येन कन्यानुत्पादः तदा
कृष्णप्रतिपक्षाद्यादिना तत्सम्यादनं कार्यं कृष्णचतु-
र्थीश्राद्धादिना पुत्रादप्येव । यत्तु गम्भनकराविकाया-
मेव भावनायाम् “एवं गम्भन् पुत्रं जनयेदिति” पुत्र-
स्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्प्रजापदोपासयोः स्त्रीपुं-
सयोरर्थांश्चैव पुलस्य तद्वाक्यविहितशुष्कफलतया अवष्ट-
त्यानुवादः पुत्रार्थिप्रवृत्त्यर्थः । पुत्राश्च युष्मन्निशाशुक्रा-
धिक्यस्त्रीनामतेन्दुशैत्यपुंसवभापूपादयो योगिनन्वा-
दिभिरेव एवमित्यादिना स्त्रीहीनताः । आश्वनायने-
नापि पाणिपहणे पुलपुल्लोर्गुणफलत्वं प्रकटितम् ।
“मृच्छाभि ते सौभनत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव मृच्छीयात्
यदि कामयेत पुसांश्च एव मे पुत्रा जावेरन्वित्य-
ङ्गुलीरेव, स्त्रीकामोरोमान्ने हस्तं बाहुष्ठसमवकाश
इति” । एतेन “स्त्रियोऽयुष्मास्तु रात्रिषु” इत्यपि व्याख्या-
तम् । तथात् पुलस्यैव आहवकर्तृत्वेन परलोकसा-
धनतया च पुत्रा अपि दानश्राद्धादिविधिसाधनत्वेन
विधौ सुख्यत्वे तदपचारे प्रतिनिधिरुक्त एव ।
“दुहिता दुरहिता दूरे हिता दोम्बा” इति निरुक्ता
दुहितृद्वैहितद्वारापि पितृपकारकत्वं दर्शयति यास्कः
मनुरपि “पौलदौहितयोर्वैके विधेयो गोपपद्यते ।
दौहितोऽपि ह्यसत्त्वेनं सन्तारयति पौलवदिति” ।
महाभारते नाभ्याव्युत्तिष्ठ “एकं यताधिका नावा
भवतिमिति गरीयसी । तेन दौहितजातोऽकान् प्राप्नु-
यामिति मे मतिः” । अन्वत्वापि “दुहितर एव साता-
पितोः विनोरसाः पुत्राः । निपतन् दिवो नवा-

तिदीर्घत्वैरुत्तुतः पूर्वमिति” । दीर्घत्वैरुत्तुतः काभीनेष्वांगधीपुलः । एष्वौरसर्द्धितभावे दीर्घतु-
जतसोक्तमात्रं चेत्तज्जादिर्द्धितस्यामपि प्रतिनिधि-
त्वमोपादानं सिद्धमेव । न च त्रीणिप्रतिनिधित्व-
इव वचनमस्ति । यद्येवं तर्हि भर्त्सपचारे देवरख्येव
भाष्योपचारे श्लाघिकायाः प्रतिनिधित्वं स्यात् श्वशुरशरी-
रावयवान्वयेन शौचादृष्ट्यादिति चेन्नैवम् नहि श्वशुरशरी-
रावयवान्वयेन भाष्योपादानं किन्तु तस्याः संस्कृत-
स्त्रीत्वेन, न च तत् श्लाघिकावाच्यमस्ति । यत् न च
कनिष्ठादौ तदस्ति तत्त भवत्येव तस्याः ज्येष्ठाप्रति-
निधित्वम् । यथाह व्यतिरेकसूत्रेण योगीश्वरः ।
“सत्यामन्त्रां स्वर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् । स्व-
र्णासु विधो धर्मो ज्येष्ठया न विनेतरिति” । तस्मात्
सिद्धमासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम्” ।

“दृष्टानुप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शमानि उपल-
भ्यन्ते । तत्र दत्तकाया रामायणे बालकण्डे दशरथं
प्रति सुमन्त्रस्य धनतृकुमारोक्तमविद्यानुवादो लिङ्गम् ।
“इच्छाकृष्णं कुले जातो भविष्यति सुभाषिकः । नाम्ना
दशरथो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । सख्य तस्या-
ङ्गराजेन भविष्यति महात्मना । कन्या चास्य महा-
भागा शान्ता नाम भविष्यति । अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै
जोमपाट इति श्रुतः । स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति
भूमिपः । धनपत्न्योऽस्मि धर्मज्ञ ! कन्येयं मन दीय-
ताम् । शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थे वरवर्णिनी ।
ततो राजा दशरथो मनसाभिविचिन्त्य च । दास्यते
तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः । प्रतिगृह्य त-
तां कन्यां स राजा विगतज्वरः । नगरं यास्यति क्षिप्रं
प्रकृष्टेनान्तरात्मना । कन्यां ताम्ब्रह्मकाय प्रदास्यति
स वीर्यवान्” इत्यादि” ।

“तत्रैव कन्यपुष्टकं प्रति जोमपाटवाक्यम् । “अयं
राजा दशरथः सखा मे दयितः सुहृत् । अपत्यार्थं
ममानेन दत्तेयं वरवर्णिनी । याचमानस्य मे ब्रह्मन् !
शान्ता प्रियतमा मनः । सोऽयं ते श्वशुरो धीरः । यथै-
वाहं तथा न्यपः” इत्यादि । अत्र दीयतां दास्यते प्रति-
गृह्य दत्तायन्देहीनिविधिः स्पष्ट एव । तथा पुत्र इत्यु-
पक्रम्य पुत्रार्थं इत्युपसंहारात् श्वशुरश्रीवत् दत्तपुत्रप्रति-
पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीति गम्यते” ।

न, कलिनादिपुत्रीकरणमपि यजुस्तथादीतिहासादौ दृश्यम् ।

“दत्तकागौचनिर्णयः । तत्र जनककुले परस्परं ना-
स्त्वैव । “गोत्ररिक्ते जनयितुर्न भजेद्विप्रः सुतः ।
गोत्ररिक्तातुगः पिण्डो व्यपैत ददतः स्वधा” इति
मनुवचनात् । अत्र च स्वधापिण्डयज्ज्योत्सो अगौचादि-
सकलपितृकर्मोपसक्त्यं पिण्डदानादिनिमित्तीभूतगोत्र-
रिक्त्वयोर्निवृत्तिश्चत्वात् प्रेतपिण्डदानादेवागौचपूर्वका-
त्वनियमात् ततश्च पिण्डनिवृत्त्या अगौचनिवृत्तिरर्थ-
सिद्धैव । “असमोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा
पुमान् । प्रथमेऽङ्गनि योः दद्यात् स दगाहं समाप-
येत् । प्रप्राञ्चिष्यान्तु नैव स्यात् कर्तुः स्वसि तथापि
च । यावदगौचमदत्तं पिण्डमेकञ्च दद्युः” इत्यादिवाक्य-
पर्यालोचनया पिण्डागौचयोः समव्याप्तिरसिद्धेः तस्मात्
दत्तकतज्जनकाटोनाञ्च परस्परं नागौचादि । यत्तु
“वैजिकादपि सम्बन्धादनुबन्धप्रादय त्रुष्टमिति” तदपि
“व्यपैत ददतः स्वधा” इत्यनेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्य
तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च अगौचोदकटानादौ गोत्र-
सापिण्डप्रयोर्भिनितयोर्भिनितत्वावगमात् अन्वतरापाते
न तस्मिन्निमित्तमगौचादि । तथा च शङ्खलिखितो “स-
पिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः साप्प्रपौरुषी । पिण्डोद-
कदानञ्च गौचागौचं तदाहुर्मिति” ।

प्रतिपक्षीतृपत्तादीनान्तु दत्तकादिमरणे त्रिरात्रम-
गौचम् । तदाह दृष्टमितिः अन्वयान्त्रितेषु दारेषु पर-
पत्नीसुतेषु च । स्मृतेष्वामृत्यु शुद्धपत्नि त्रिरात्रेण
हिजोत्तमाः” । इदञ्च त्रिरात्रागौचविधानं यत्-
प्रतियोगिकं भाष्यार्थं पुत्रत्वञ्च तस्यैव । त्रिरात्रा-
मन्तरवर्तिनां पितृसपिण्डदानान्तु पृथगाह मरीचः
“सूतकं स्मृतके चैव त्रिरात्रं परपर्वयोः । एकाहस्तु
सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वे पितुः” इति । यद्यपि
दत्तकादीनृस्यत्यज्ञानमेव स्त्रीकारात् परिपक्षीतस्त-
दुत्पत्त्यागौचं न घटते तथापि तदपत्न्योत्पत्त्यागौचं
घटत एवेति सूतकनिर्णयः । इदमपि समानजाती-
यानामेव पुत्राणाम् । तथा च ब्रह्मपराशरम् ।
“श्वशुरं वर्जयित्वा तु सर्ववर्षेषु सर्वदा । श्वशुरादिषु
पुत्रेषु जातेषु च स्मृतेषु च । अगौचन्तु त्रिरात्रं स्यात्
समान इति निश्चयः” इति । सर्वदा सर्वकावे उपनयना-
न्तरमपि । “अन्वयान्त्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्फुस्त्रिरात्रेणैव तत्त्ववित्” इति ।
यद्यपि प्रतिपक्षीतृमरणे दत्तकस्य दगाहगौचं न घटते

सपिण्डसगोत्रयोर्भिन्नितयोरभावात् अगौचविशेषज्ञा-
हृत्य नोपलभ्यते तथापि “गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृ-
मेधं समाचरन् । प्रेतहारेः समं तत्र दशरात्रेण
शुद्धीतीति” मगीचवचनेन शिष्यस्य गुरुप्रेतकार्यकरण-
निमित्तदशाङ्गागौचसुक्तमभवति । अत्र गुरुगण्ड आचा-
र्यादिकम् । गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात् ।
ततश्च दत्तकस्य प्रतिपद्योतृक्रियाकरण एव दशरात्रा-
गौचं सिद्धति अन्यथा त्विरात्रमेव पूर्वोक्तवचनान् ।
एव दत्तकस्य प्रतिपद्योतृस्त्रिपुरुषानन्तरवर्तिसपिण्डभरणे
एकाहः “एकाहस्तु सपिण्डानाम” इति पूर्वोक्तमरीचि-
वाक्यात् । शोडशसगोत्रयोर्भरणे स्नानमात्रम् । “अन्या-
श्वितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च” इति पूर्वोक्तप्रजापति
वाक्यात् ।

अन्येऽपि भीमासादौ विशेषाः सन्ति ते च तत
एवावगन्तव्या विस्तरभयात् न लिखिताः ।

दत्तकचन्द्रिकातुसारिव्यवस्था वङ्गदेशे प्रचलितग्रीष्मा-
खानुसारिव्यवस्था तु पाश्चात्यदेशे प्रचलितेति भेदः ।

वीरमिश्रोदये अकृतानुष्ठे भर्त्तरि कृते स्त्रिया दत्तको
पहीतुं शक्यते इति व्याख्यापितम् यथा

‘न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न्यतानुज्ञाना
ज्जर्त्तरिति’ । अत्र भर्त्तुञ्चा विना श्रद्धयाः पुत्रप्राप्त-
यज्ञनिषेधाददत्तानुष्ठे भर्त्तरि कृते विधवया कृतः

पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तत्र अपुत्रस्य गत्यभावात्-
पुत्रकरणस्यावश्यकपञ्चरात्राच्छ्रमूलकतदनुज्ञायास्तत्वाप्य

जतः । न चैवमनुज्ञानादन्यत्वेति व्यर्थम् व्यावर्त्या-
भावाच्छ्रौतानुष्ठेः सर्वलावण्यकत्वादिति वाच्यम् ।

सुसुप्तो, पत्यन्तरे पुत्रवतो वानुज्ञाया व्यसम्प्राज्ञार्था

यदि स्वपुत्रार्थिनी ता प्रति निषेधात् । तथा हि सर्वा

सामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् । सर्वांस्तस्मिन् पु

त्रेण प्राहुः पुत्रवतीर्भनुरिति । पुत्रकार्यं आहारेः सपत्नी-

पत्नेषु सिद्धेर्भर्त्तुञ्चा विना तादृश्याः पुत्रो न कार्यः ।

उभयोरपि तत्र कार्यस्य तेन निष्यत्तेः । भर्त्तुहि स

पौरस एव सुख्यं तस्या अपि दत्तपत्नौ इति तादृश्या
भर्त्तुमतिमन्तरेणेतरो न प्रतिपाद्य इति तात्प

र्थः । वस्तुतस्तु “भ्रातृप्राप्तिकजातानामेकचेत् पुत्रपान्
भवेत् । सर्वांस्तस्मिन् पुत्रेण पुत्रिणी भनुरत्रमीदिति”
वचनवदेतस्यापि आहपुत्रस्य गोणदत्तकपुत्रत्वादिसम्भ-
वेद्व्यपुत्रपतिनिर्भिर्ण कार्य इत्यर्थकतया मिताचरा-

कृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्त्तरि जीवति भार्यया
स्वातन्त्र्येण तदननुष्ठाना न पुत्रोकरणीय इति भर्त्तरि
ज्ञानादन्यत्वेत्यस्यार्थः । कृते तु तस्मिन् न पारतन्त्र्यम
तस्या यत्पारतन्त्र्यं तदनुष्ठानतिरेवामेक्षितम् । एवं सति
इत्यर्थता भवति प्रतिषेधस्य । तस्माददत्तानुष्ठे कृतेऽपि
भर्त्तरि भार्यया दत्तकादिकरणमधिकम् । अनुवचनद-
यस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मिताचरादावेवोक्ता ।

इयमपि व्यवस्था पाश्चात्यकदेशे प्रचलिता ।

द्वैतस्थोपाधिभेदे ‘गर्भा देयस्य विप्रस्य वसं त्वाता च
भूभुजः । भर्त्तरि तस्य वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्”
उद्वा० त० । [हरिव० १६५० दत्तगण्डे दशमम् ।

दत्तशत्रु पु० अधिदेवदत्तपुत्रभेदे दत्तगण्डोपि तत्पुत्रभेदे
दत्तात्मन् पु० द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे “दत्तात्मा तु स्वय-

दत्तं याज्ञं । ‘मातापितृविहीनस्ताभ्या सुक्तो वा तवाकं
पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनत ” मिता० । “स्वय

मेव स्वात्मानमन्यस्ते दत्तगणायाह पुत्रो भवामीति स्वय-

सपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्या त्यक्तो वा स्वर्णो-

ऽपतितः स उच्यते तथा च मनुः “मातापितृविहीनो
यस्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्वर्णयेद्यस्तु स्वय-

न्दत्तस्तु स मृतः ” इति । अकारणात् पातित्यादिकार-

णमन्तरेणैव दुर्भिक्षादौ पोषणाद्यसामर्थ्यादिना मातापि-

तृभ्यान्त्यतः स्तन्त्र इत्यर्थः ” वी० मि० ।

दत्ताविय पु० दत्तसप्तकं आत्मेयं । योगाचार्य अनुष्ठया-

गर्भजे अत्रिपुत्रे पठे भगवदवतारभेदे । आत्मेयगण्डे

तथोक्तकथा शत्रु “पञ्चमलेरपत्यस्य इतः तामो-

ऽनुष्ठयया । तस्मात्तत्कीमनकाय प्रज्ञादादिभ्यः स

र्जाचिवान भाग० ११० । तेन च स्वसञ्चिताया योगो-

ऽनुष्ठ गठं कार्त्तवीर्याय च तेन वरो दत्तः कार्त्तवीर्य-

गण्डे दशमम् ।

दत्तावियेवर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे ‘भीष्मकेशवना-
सासौ दत्तात्रेयश्चराह्वयम् । दत्तात्रेयश्चरात् पूर्वमेध आ-
दिगदाधरः” काशीख० ३३ ख० ।

दत्तानपकर्मन् न० दत्तस्य न अपकर्म यत् । दत्ताप्रदानि-

काव्ये व्याकारविषयभेदे ।

दत्ताप्रदानिक न० दत्तस्य कस्यचित्तया दत्तत्वात् पुन-

राप्रदानं यत्तन्मन्त्रवत्तु । अष्टादशविद्यादालम्बित व्या-

हारविषयभेदे तत्स्वरूपादिर्णमो० नि० ६६५ यथा

नारदः ‘दत्ता इत्येकस्यस्यः पुनरादात्मिच्यति । ५

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपटं हि तदिति” । अथ-
 स्यक अणास्त्रीयमार्गान्यपेनेत्यर्थः । दानप्रकारस्या-
 देयादिभेदेऽस्तुर्विधत्वमाह स एव । “अदेयमथ देयञ्च
 दत्तं वाऽदत्तमेव च । व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्ग-
 चतुर्विधः” इति । तत्र तावदेवस्य स्वरूपभेदानाह
 वृहस्पतिः “सामान्यं पुत्रदाराधिवर्षस्त्रय्याद्यदि-
 तम् । प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वदथा स्मृतमिति” ।
 सामान्यं साधारण्यं प्रतिश्रुतं वाचादत्तम् । नारदोऽपि
 “अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारण्यञ्च यत् । निक्षेपः
 पुत्रदाराश्च सर्वस्वज्ञान्ये सति । आपत्स्वपि हि
 कदापि वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्या
 यज्ञान्यस्यै प्रतिश्रुतमिति” । साधारण्यं वस्तुस्वामिकं
 रिक्त्यादिकं न त्वविभक्तस्वामिकं । सुवर्णादिकं तस्या
 सम्पत्तौ देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र पुत्रदानमेक
 पुत्रविषयं तद्दाने सन्निविष्टेऽप्रसङ्गात् । अतएव
 मिष्णुः “शुक्रयोषितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमि-
 त्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो
 नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा स हि सन्तानाय
 प्रेषामिति” । अत्र च “सुतस्य सुतदाराणां वगित्वन्वन्
 याचने । विक्रये चैव दाने च वगित्वं न सुते पितुः”
 इत्यादीनि स्मृत्यन्तरेणैवचनानि सुतस्यादेयत्वप्रतिपा-
 दकानि एकपुत्रविषयाणीति ज्ञेयानि । अनेकपुत्रेऽपि
 मातापितृवियोगसङ्गजनस्य एव देयः । अतएव कात्या-
 यन “विक्रयध्वैव दानञ्च न नेयाः स्मरनिष्कवः ।
 द.रा. पुत्राश्चेति” यथा दारा विक्रयदानं वा भर्त्रा
 न नेयास्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पित्रवियोग-
 निष्कवो न नेया इत्यर्थः उक्तः कृतिचन्द्रिकायाम् ।
 न नेयाः स्मरनिष्कव इत्येतदनापक्षिपयम् । ‘आपत्काले
 त कर्त्तव्यं दानं विक्रयमेव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तेत
 इति शास्त्रविनिश्चयः” इति तानेवाधिकृत्य तेनैवाभि-
 धाभात् । मातापि पत्युस्तथा देयमित्याह विष्णु
 “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयादन्यत्वात्तुल्यमाहुर्त-
 इति । अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव
 दत्तः ‘सामान्यं याचितं न्यास आधिहाराश्च तद्वनम् ।
 अन्वाहितञ्च नि.क्षेपः सर्वस्वं चान्ये सति । आपत्स्वपि
 न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः । यो ददाति स
 मृतात्मा प्रावृत्तिर्वायते नरः” इति । अदेयदाने प्रतिपक्षे
 च दण्डमाह ननुः । अदेयं यच्च नृणां हि यथादेयं

प्रयच्छति । तावमी चौरवत्कास्त्री दायो चोत्तमसाहच-
 रमिति” । अदेयपक्षमदत्तस्याप्युपपन्नार्थम् । अतएव
 नारदः । “गृह्णात्वादत्तं यो कोहाद्यन्वादेयं प्रयच्छति ।
 दण्डनीयानुभावेतो धर्मज्ञेन नृणीक्षतेति” । अदत्तादेय
 पक्षस्याङ्गीतस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति गम्यते ।
 अदत्तपक्षे दाने च दानसिद्धिभावात्परस्वत्वात्तत्पक्षे-
 रित्युक्तं कृतिचन्द्रिकायाम् । देयपक्षमाह स एव ।
 “कुटुम्बभरणादुद्भव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते । तद्देयस्यप-
 चन्यान्त्यस्य तद्दोषमग्राह्यादिति” । अथदुपपन्नं भर्त्तव्य
 कुटुम्बमनवरूपेत्यर्थः । उपरोधश्च भोजनाच्छादनादि-
 राहित्यनिवन्धनतोऽत्माभिमतो न तावत्तादिभोगसाधन-
 वैकल्याणवन्धनः । अतएव वृहस्पतिः । “कुटुम्ब भक्त-
 वसनाद्देयं यदतिरिच्यत इति” । भक्तं भोजनं वसनम्
 आच्छादनम् । भक्तवसनाद्यादतिरिच्यत इत्यन्वयः ।
 याज्ञवल्क्योऽपि “स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुता-
 दते” इति । कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बात्परोधेन कुटुम्बभ-
 रणावशिष्टं स्वन्देयमित्यर्थः । स्वावरविषये देयमाहुतः
 प्रजापतिवृहस्पती “सप्रागमादुगृह्णेत्वाद्याद्यत्तत्वे
 प्रदीयते । पितॄं वाच स्वयंप्राप्तं तद्दातव्यं विव-
 क्षितमिति” । सप्रागमात्पूर्वोक्तसप्रविभागमयुक्तात् ।
 ज्ञेयपक्षस्यपक्षत्वम् । पितॄं वंशपरम्परायातम् ।
 स्वयंप्राप्तं स्वयमर्जितम् । पितॄं स्वयंप्राप्तयोरुपादानं
 क्रीतादीनामुपपन्नत्वार्थम् । पितॄं वा स्वयंप्राप्तं वा
 यद्गृह्णेत्वादिकं प्रदीयते तत्सप्रागमान्वितादुगृह्णेत्वा-
 दुक्त्य दानव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । अत्र सप्रा-
 गमादुगृह्णेत्वादित्यभिधानं गृह्णेत्वादित्दानं कुटुम्ब-
 पक्षोपे सागमके गृहे ज्ञेत्वाद्यन्तरे सत्येव नान्य-
 येत्येवमर्थम् । दत्तः कात्यायनेनोक्तम् “सर्वस्वं गृह-
 वर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् । यद्भव्यं तत् स्वकन्देय-
 मदेयं स्यात्ततोऽन्यथेति” । तद्गृहाद्यान्तराभायविषयम् ।
 स्वकं स्वकीयम् यथेष्टविनियोगार्हेऽव्यमिति यापयत् ।
 स्वयंप्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भातृभिरनतुष्टातमपि देयम् ।
 “स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं वन्वाचारेण वन्धकम्” इति
 वृहस्पतिस्मरणात् । स्वेच्छादेयं आत्माद्यनुज्ञानन्तरेणापि
 देयम् । वन्धकं वन्वाचारेणाधिकरूपेण देयमित्यर्थः ।
 यत्तु तेनैवोक्तम् “विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्वावरे
 वसाः । एकोऽप्यनीयः सर्वज्ञ दीनाधनमविक्रये” इति ।
 तत् वसानाधिकाविभक्तस्वावरविषयम् । आधुन्यमा-

धीकरणं विभक्ता अपि स्वावरे सभाः किञ्चताविभक्ता
इति दण्डापूर्व्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो
निरर्थकः स्यात् । अतश्च यदुक्तं बृहत्संहिते “एकोऽपि
स्वावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । व्यापकाद्ये कुटुम्बार्थे
धनार्थं च विशेषतः” इति । तत्क्रमायातविभक्तस्वाव-
रविषयं सप्तानधिकस्वावरविषयं वेति मन्त्रव्यम् । स्वा-
जित्तमपि किञ्चित्प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु चत्तुः तदनुम-
त्तैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान् व्यासः । “स्वावरं
द्विपदश्चैव यदापि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान्
सर्वाङ्ग दानञ्च च विक्रयः । ये जाता येऽप्यजाताश्च
ये च गर्भे व्यवस्थिताः । इति च तेऽभिकाङ्क्षन्ति
न दानञ्च च विक्रयः” इति । अत्रोत्तरपक्षं पूर्वपक्ष-
दर्शितदृष्ट्यातिवचनार्थं दण्डापूर्व्यायप्रदर्शनेन उदी-
करणार्थम् । किञ्चिद्वर्त्ता पत्रानुज्ञातमेव देयम् ।
किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रातृद्वयानुज्ञातमेव देयम् । तथा
च दृष्टव्यं “सौदायिकं क्रमायातं यौर्यप्राप्तं
च यज्जवेत् । स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञात दत्तं सिद्धिमवाप्नु-
यादिति” । सौदायिकं वैवाहिकं यस्याः परिषयने
लब्धं तस्याः अनुज्ञयैव दातव्यम् । क्रमायातस्मिन्-
पितामहादिक्रमायातम् । स्त्रीज्ञात्यनुमतं न सकलन्दे-
यम् । “वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानञ्च विद्यते” इति
भेदेनोक्तत्वात् । देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिपक्षे प्रकारविशेषं
दर्शयति याज्ञवल्क्यः “प्रतिपक्षः प्रकाशः स्यात् स्वा-
वरस्य विशेषतः” इति । प्रकाशः प्रकटः सञ्चालक इति
यावत् । पुत्रप्रतिपक्षे प्रकारविशेष उक्तो वसिष्ठेन ।
“पुत्रं परमर्चीयन् यन्मूनाङ्गय राजानि चावेद्य निवे-
द्यनस्य मध्ये व्याहृतमिहृत्वाऽदूरवान्धवमसञ्जितमेव
भृङ्गणीयादिति” । अदूरवान्धवं सञ्जितमातुलादिबान्ध-
वम असञ्जितं सञ्जितभ्रातृभगिनीपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव
प्रतिपक्षणीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमप्याह याज्ञ-
वल्क्यः “देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” इति ।
इदमेव दास्यामीति यत् प्रतिश्रुतलक्षणं तस्मै दातव्यं
यदि धर्मप्रच्युतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातव्यं
“प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति” गौतमस्मृत्यात् ।

दत्त्वा नापहरेत् पुनः । न्यायमार्गेण यत् दत्तं सप्त-
विधमपि पुनर्नैव कर्तव्यम् किन्तु तथैवाहुर्मन्त्राणि-
त्यर्थः । यत् पुनः प्रतिश्रुतञ्च ददाति दत्तं वाऽपहरति
तस्य दोषमाह ज्ञातीतः “प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य देद-

नेन च । विविधास्तरकान् याति तिर्यग्योनौ च
जायते । वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।
कर्म तद्वर्त्मसंयुक्तमिह कोके परत्वं च” इति । यदनं
धर्मसंयुक्तं प्रतिपक्षणीतः प्रदत्तधर्मसम्पत्त्यर्थं वाचा
प्रतिज्ञातञ्च पश्चादर्थितं तद्विह परत्वं च कर्मवशापेक्षी-
त्यर्थः । प्रतिश्रुतमद्विज्ञातमात्रेण दण्डावेत्याह का-
त्यायनः “स्वेच्छया यः प्रतिश्रुतं ब्राह्मणाय प्रतिपद्यते ।
न दद्यादण्यवहायः प्राप्तुयात्पूर्ववाक्यम्” इति । मत्स्य-
पुराणेऽपि “प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेच्चपुनः”
इति । अनयोर्दण्डयोरपराधात्तुसारेण व्यवस्था ।

दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशप्रकारमित्याह नारदः

“दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोडशात्मकम्” इति । तत्
दत्तभेदानाह च एव । “पण्यमूल्यं भूतिस्तुष्ट्या स्नेहात्
प्रत्युपकारतः । स्त्रीयुक्तानुपकारार्थं दत्तं दानविदो विदुः”
इति । पण्यमूल्यं क्रीतव्यस्य मूल्यम् । भूतिस्तुष्ट्या कात्या-
यनेन दर्शितम् । “सभीषितोपलब्धार्थं दानं यत्नमिदृश-
तम् । उपलब्धिक्रियालब्धं वा भूतिः परिकीर्त्तिता” इति ।
प्रयोजनक्रियासम्पादनार्थं भूतिरिष्यत इत्यर्थः । तदप्रा-
परतोषेण यन्द्भूतिभ्यो दत्तमिति शेषः । स्नेहात्
प्रीत्या दुहितृदिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः लोपोपकारात्
प्रत्युपकारिणा दत्तम् । तत्प्रदर्शनार्थमाह । कात्यायनः
“भयत्वाणोपरक्षाणोत्तथाकार्यप्रसाधनात् । अनेन विधिना
लब्धं भयत्वाणादिकं धनम्” । उपकारकरणेन लब्ध-
मिति यावत् । स्त्रीयुक्तं विवाहार्थं कन्यावन्धुभ्यो-
दत्तम् । अनुपकारार्थं परोपकारः कर्तव्य इति विधिवत्ता-
यात् कृताप्यनुपकारार्थं दत्तमेतत् सकलं सफलं भवतीति
दर्शयितुमारद व्याह “मातापितृगुरौ मिले विनीते
चोपकारिणि । दीनानाथविनिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलम्-
वेदिति” । उपकारिणि परोपकारे सफलं फलानिश्चयो-
मेतमित्यर्थः । तदेतत्पण्यादि सप्तविधं दत्तमेव दान
विदोविदुः अपरावर्तनीयं विदुरित्यर्थः । दृष्टव्यतिरपि
“भूतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीयुक्तचोपकारिणे । अज्ञाना-
नप्रीत्या दत्तं सप्तविधं विदुरिति” अहस्तानि दर्श-
यति नारदः “अदत्तन्तु भवक्रोधशोकवेगचगन्तैः ।
तथोक्तैः च परीक्षावत्यावच्छेदयोगतः । बालमृदा
सूतन्वासंभक्तोन्मत्तापवर्ष्णितम् । कर्त्ता ममाद्यं कर्मेति
प्रतिज्ञाभेच्छया च यत् । अवाप्नो पात्रमित्युक्ते काव्ये
वा धर्मसंज्ञिते । बहून् कदाचिज्ज्ञानाददत्तमिति

तत्कृतमिति" । इत् उपतापः भयादित्येतोय उपताप-
स्तदन्वितैरित्यन्वयः । उपवर्जितं दत्तं बालादिभिरप-
वर्जितमित्यन्वयः । एतदुक्तं भवति भयोपतप्तेन वन्दि-
त्यादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयोभूतानां
पुत्रभ्रातादीनां भय कर्तुमितिरेभ्यो दत्तम् । पुत्रादि-
नियोगजनितशोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति
तात्कालिक्या बुद्ध्या दत्तम् । उत्कोचेन राजकीया-
दिभ्यो दत्तम् । उपहासेन दत्तम् । व्यत्यासेन एकः
स्वद्वयमन्वयः ददाति अन्योऽपि स्वीयमन्वयः ददातीति
दानव्यत्यासेन दत्तम् । क्लमयोगतः शतदानमभिसम्वाय
सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्त्यपराधेन
दत्तं क्रूरेण लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् । अश्वतन्त्रेण
दासादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपकृतेन दत्तम् ।
मत्तेन धनूरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तम् उन्मत्तेन
वातपित्ताद्युद्भेकादिना चलितधिया दत्तम् । अयं मदीयं
कर्म करिष्यतीति प्रतिज्ञाभेच्छया प्रतिज्ञाभसङ्गात्प्राप्य
दत्तम् । अपात्रायायोग्याय योग्योऽहम् इत्युक्तिमात्रेण
दत्तम् । यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा दूता-
दिकर्म्मणि विनियुञ्जानाय दत्तं इत्येव प्रोढुमाकार
मपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यते इत्यर्थः ।
पुनःप्रत्याहरणीयत्वमेवंविधानामाह कात्यायनः "काम-
क्रोधाश्वतन्त्रार्त्तक्षीबोन्मत्तप्रमोहितैः । व्यत्य सपरि-
हाराय यद्वत्तन्त्युनर्हरेत् । या तु कार्यमसिद्धार्थ-
स्तत्कोचा स्थाप्यति क्रिया । तस्मिन्पि मसिद्धेऽर्थे न देया
स्यात्कथञ्चन । अथ प्रागेव दत्ता स्थाप्यतिदायस्ततो-
बलात् । दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्गेयमानयाः"
उत्कोचस्वरूपमाह स एव । "स्तेयसाहसिकोद-
हृतपारदारिकशंसनात् । दर्शनादुदत्तनदस्य तथाऽ-
सत्यप्रवर्त्तनात् । प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं
तदुच्यते । न दाता तत्र दण्डः खान्नाध्यस्तस्यैव दोष-
भागिति" एतदुक्तं भवति यदि मद्भ्यं न प्रयच्छसि तदा
त्वत्कृतं स्तेयादि कथयामीति भीतिस्तत्पादा स्तेयादि-
कर्त्तुः सकाशात्तन्मादत्ते । तथा त्वं यदि धनं मद्भ्यं
प्रयच्छसि तदा पञ्चायमानं त्वं दर्शयामीति भीतिस्तत्पादा
पञ्चायिनः सकाशाद्यत्किञ्चिदादत्ते तथा तय सत्यमपि
स्वानिनिर्गटेऽसत्यं वदित्वाभीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तद-
उत्कोचाख्यं तद्वाचा दातुं दाप्यम् उत्कोचापादकमाहकौ
कदण्डनीयमिति क्लमः प्रत्याहरणीयमिति उच्यते-

रथाह प्रतिज्ञाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशून्या । कार्यं
व धर्म्मभंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयादिति" । आर्त्तदत्त-
स्यादत्तत्वं धर्म्मकार्यव्यतिगिज्ञविषयम् । तथा च कात्या-
यनः "स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आर्त्तितं धर्म्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु कृतं दाप्यस्तत्पुनराप्नुतो नात्र संशयः" इति ।
अनुरपि सांपाधिकदानादेर्नियन्ममाह "योगावमनविक्लीतं
योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिष्यत्ये तत्सर्वं विनि-
वर्त्तयेदिति" । योग उपाधिः येनागामिनोपाधिविगे-
रेणाधिविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृतास्तुपाधिविगमे ते
सर्वेऽपि निवर्त्तयेदितिः ।

दत्तामित्त्वं पु० सौमीरं नृपभेद । "दत्तामित्त्वं इति ख्यातं
संयामे कृतमिच्छयम् । सुमित्त्वं नाम सौवीरमञ्जुनोदमं
यक्षैः" भा० आ० १२६ अ० । [दत्तिभिः] रघुः
दत्ति स्त्री दा-क्तिन् ददादेशः । दाने "अनुगृह्णीन् निवाप
दत्तिकं त्रि० व्यत्यो दत्तः ठक् । अत्युदत्ते । दत्तान्तगज्जात्
मनुष्यनाम्नः धन् इलच् ठ क वा । ददत्त-यत्तदत्त-
स्वार्थान्वये पादो पूर्वपदभोगे दत्तय, दत्तिञ्च दत्तिकं
दत्तक देवद । यत्तदत्त सोमदादौ ।

दत्तेय पु० स्त्री दाताया अपत्यम् ठक् । दत्ताया दत्तककन्याया
अपत्ये २६न्द्रे पु० हेमच० दन्तेयेति वा तत्र पाठः ।

दत्तोत्ति पु० पुनश्च्युतनौ मिष्णु पु० ।

दत्त न० दा-वा० कत्वन् । धने 'दन्त ! यत्ते माहितं
दत्तम्" ऋ० १।२६।६ । 'दत्तं धनम्' भा० । दत्ते
विश्वे अविद्या इन्द्र । कष्टीः" ऋ० ४।१।१६ । "दत्ते
धने" भा० । २।हिरण्ये निक० यो दत्तवो उपशो न
प्रतीकम्" ऋ० ६।५०।८ ।

दत्ति, त्रि० दानेन निर्दत्तः दा-क्ति-क्तेर्मण् च । दान-
निर्दत्ते । "नष्टा गत दत्तमस्यभ्यतोपे" भट्टिः ।
"माता पिता वा दद्यातां जमदग्निः पुत्रमापति । सट्ठं
भीतिभयंयुक्तं स देवो दत्तिमः सुतः" इत्युक्ते दत्तक-
पुत्रे पु० ।

दद दाने धृतो च भ्वा० आ० सक० सेट् । ददते अददति
दृढे । "विटविटपमसं ददस्व तस्यै" माघः । [तत्त्वार्थे ।

दद त्रि० दा-वा० ष । दातारि । पक्षे आदलम्बात् षः दाय
दृढन न० दद-भावे ल्युट् । दाते शब्दर० ।

ददि त्रि० दा-क्ति दित्यम् । दानकर्त्तरि । [विदारणशीले ।

ददत् त्रि० दीर्यति दृ-किप् ह्रस्वः द्वित्वं तुकम् । दीर्यति ।

ददयान त्रि० दय-मानच् । दद्रे "अस्य पुत्रासौ ददयानपदे-

जैहनामख"क०१०१॥ "दहमानपये। दहमानाबुधख"

भा० अत्र दहमानेति विवरणं आद्याविवक्षेति बोध्यम्
दधि(ग्नि)मध्यमवाच्यतायां निवृत्त्युः। अयं धातुरित्यन्ते।
दह्नु उ० ददते वल्गुं दद-व। रोगभेदे। "वल्गुं रागपिङ्गं
दह्नुमण्डलसहस्रतम्" भावप्र०। उक्तं वल्गुं नम्
कुशयन्ते ११५४ प्र० दह्नुम्। आर्ये क। दह्नुक तत्पार्थे
यन्ते०। [अमरः १३३३चेरत्तमा०।

दह्नु उ० दह्नुं हन्ति हन-टक्। १३३३महंके (दादमहंन)।
दह्नुषि लि० दह्नु+पाभा० अन्त्यर्थे न लुप्तश्च। दह्नुरोग-
मुक्ते अमरः। [भेदे (दाह)।

दह्नु स्त्री दरिद्रात्मनयाकृम् दरिद्रा-ज नि०। त्वग्रोग-
दध दाने धारणे च आ० भा० वक्त०सेट्। दधते अटधिट्।
दधन्वत् लि० दधि-मत्प वेदे नि० दधन्वादेये मस्य वः।
दधिविशिष्टे। "अन्विष्टस्य दधन्वतः सुपर्णस्य दधन्वतः"
क० ६।४८।१८। "दधन्वतः दधिमतः" भा०।

दधि लि० धा-कि हितम्। १३३३धर्करि किप्रत्ययान्तत्वे न
तद्योगे न कर्माणि प्रती"सुहा दधिं सारुक्रमेतदचकान्"
सुगन्ध०। दध-इन्। २३३३धिविज्ञातिभेदे, (दह) १३३३
च न० हेमच०। दधियुष्मभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायातुररं गुरु।
पाकेऽन्धं श्रावपित्तस्योचमेदः कफप्रदम्। मूलकच्छे
प्रतिश्याये धीनस्य विप्रमज्जरे। अतीसारेऽरुचौ
काशे" यस्मिन्ने वलपुनकत्। अथ दधिभेदाः।
"आदौ मन्दं ततः आडु आडुश्च ततः
परम्। अण्डसुतर्धमलम्बं पञ्चमं दधि पञ्चधा।
अथ मन्दादीनां लक्षणाणि गुणाश्च। मन्दं दुग्धं
यदव्यक्तं किञ्चिद्गन्धं भवेत्। मन्दं स्वात् सुट-
विषमूलं दोषत्रयविदाहकत्। यत्स्वल्गुं चनतां यातं
अक्तं आडुररं भवेत्। अव्यक्ताण्डररं तन् आडु विप्र-
चदाहृतम्। आडु स्वादव्यभिच्यन्दि इष्यते मेदःकफा
पञ्चम्। वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम्।
आडुश्चान्दं मधुरं कषायातुररं भवेत्। आडुश्च
गुणा श्रेया शाकान्यदधिवज्जनेः। अतिरोहित्रंकाधुर्ध
व्यक्ताण्डत्वं तदण्डकम्। अण्डन्तु दीपनं पित्तरक्तक्षेप
विपर्ययम्। तद्व्यक्तं हनरोमर्चकच्छादिदाहकम्।
आण्डं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम्"। मोदधियुष्माः
"गन्धं दधि विषेयैश्च क्षीरद्वयस्य दधिप्रदम्। पवित्रं दीपनं
पुष्टं शक्तिप्रदं वन्यावहम्"। उक्तं दह्नामभेदाद्यो

मध्यं गन्धं गुणाधिकम्। नाहिमदधियुष्माः।
नाहिमं दधि सुस्निग्धं स्निग्धं वातपित्तहृत्। आडु-
पाकमभिष्यन्दि इष्यते सुर्वकदूषकम्"। आनीदधि
गुष्माः "आजं दध्युत्तमं पाहि ककु दोषत्रयवापहम्।
यस्यते श्रावकाचार्यः कषायाश्लेषु दीपनम्"। पञ्चदुग्ध-
दधियुष्माः। पञ्चदुग्धमयं दध्यं दधि स्निग्धं गुष्मो-
त्तमम्। पित्तानिहापहं सर्वधात्वन्निवन्धनम्।
निःसरदुग्धदधियुष्माः। अक्षारं दधि संपाहि शीतलं
वातघ्नं लघु। विटन्धि दीपनं दध्यं पञ्चशीरोग-
नाशनम्। गान्धितदधियुष्माः "गान्धितं दधि सुस्निग्धं
वातघ्नं कफहृत्गुरु। वनस्पतिकरं दध्यं मधुरं नाति-
पित्तहृत्। शर्करादिशुद्धितदधियुष्माः। वनस्पतिं दधि
श्रेष्ठं तृणपित्तकदाहजित्। मधुरं वातहृत्, इष्यते
तर्पणं गुरु"। अथ रालौ दधिभोजननिषेधः।
न नक्तं दधि भुञ्जीत नचाप्यहतशर्करम्। नामदूषकं
नाचोद्गं गोष्णं नामनकैर्विना। अयमर्थः। रालौ
दधि न भुञ्जीत भुञ्जीत चेत्तदा अहतशर्करमसुहृत्तर्प
चोद्गुष्णं विनामसकैश्च दधि न भुञ्जीत। तेन हत-
शर्करादियुक्तं दधि राल्वापि भुञ्जीतेत्यर्थः। तथा च।
यस्मिन्ने दधि नो रालौ यस्तस्मात्पुष्टताम्वितम्। रक्त-
पित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु नैव तत्। तदण्डहता-
म्वितमपि। अथर्वविशेषेण विधिनिषेधौ। हेमन्ते
शिथिले चापि वर्षासु दधि यस्मिन्ने। शरद्वर्षाप्रवसनेषु
प्रायश्चित्तदिगर्हितम्। अथाविधिना दधिसेवने दोष-
माह उवरासुकपित्तवीर्यपञ्चपाण्डुनामयश्चान्दम्।
प्राप्नुयात् कामलाक्ष्मिणा विधिं हित्वा दधिप्रियः।
अथ सरस्य मस्तुनय लक्षणं गुणाश्च। दध्नसूपरि यो
भागो वनः स्नेहवमन्वितः। स लोके सर दह्नुक्तो
दध्नोमण्डलस्य मन्वितः। सरः आडुर्गुरुद्वयो वात-
वज्जिप्रसादनः। शान्दोवज्जिप्रसादनः पित्तक्षेप-
विवर्धनः। मस्तु लघुकरं दध्यं लघु भक्षानिहापहम्।
ओतोविशोधनं क्षूदि कफद्वेषानिहापहम्। अहम्यं
प्रीयनं शीघ्रं भिनत्ति मलसञ्चयम्"।

"दधि सुस्नेहं भोक्तव्यम् सर्वस्य दधिसम्भवम्"मनुः।
"विना लवणतोयाभ्यां दधि नाशिनं कीर्यतिः" "कफ-
पित्तकरं दधि" इति वैद्य०।
दधिमन्दा दुग्धविकाररूपार्थं स्त्रीधनं, अर्धं उक्त-
पुंस्त्वभावात् आदावधि इत्यन्ताम्, आदवध-
-

दधार्चकस्त्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तवाच्यात् उक्तप्रवृत्त्यात्
जीवत्वेऽपि वा पुंस्वरूपं दधने दधिने कुत्वाय इत्यादि
अथ चरःप्रवृत्तिप्रपाठात् वज्रनीचौ नित्यं कप् वज्र
दधिको यच्च इत्यादि ।

दधिकृष्टिका खो "दध्ना च दधः पक्वं यत् स्यात् च
दधिकृष्टिका" इत्युक्तस्य चायामभिधायाम् ।

दधिका ५० दधिः दधदन्धं धारयन् वन् क्रामति क्रम-विः
अन्तस्यात् । १ अथरूपे अन्त्यात्मके देवभेदे "दधिकाश्च
दन्तयुर्विचकटिम्" इ० ४।१८।२ । उक्ता व्युत्पत्तिभाष्ये
दर्शिता । "आ दधिकाः यवसा पञ्च कटीः" १०।१।२ अथ
निच० । तज्जाननिवृत्तिः २।२७ । तत्र दर्शिता यथा "तत्र
दधिका इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति
वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्यान्वयदेवतावत्
निगमा भवति" । अतो देवार्चतापीति गम्यते" च आग्नि-
रूपः दधिकावन् गच्छे माधववाक्ये इष्टम् ।

दधिकावन् ५० दधिः दधत् क्रामति क्रम-वनिप् अन्तस्यात् ।
अथरूपे अन्त्यात्मके देवभेदे । "दधिकाव्यो अकारिणं
जिष्णोरन्धस्य वाजिनः" । सुरभि नो सुखाकरत् प्राण
आयूँषि तारिषत् ताण्डु० ब्रा० १।६।१७ । "दधिः दध-
धारयन् क्रामतीति दधिकावा क्रमवनिपि विजृम्भोरनु-
नादिकस्यादिति" मकरास्याकारः । तस्य दधिकाव्यः
एतत् वज्रकस्याश्चरूपस्य देवस्य भा० अत्र द्वाह्यायणः
'आग्नीध्रीय गत्वा दधिमन्त्रं भक्षयेत्सुरसप्तपङ्क्त्य दधि-
क्राव्य इति । अत्र यद्यप्यग्निं मन्त्रे दधिकाव्य इति
अथरूपोऽग्निविशेष एव देवतात्वेनाभिधीयते, तथापि
दधिशब्दयोगात् सामान्येन दधिमन्त्रे विनियोग इति
कटव्यम्" भा० । एतदनुसारेण पञ्चगव्यादिशोधनेऽपि
दधिशोधनेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः इति बोध्यम् ।

दधिमर्मा ५० दधिसंस्कारके वैदिके कर्मभेदे । "दधिमर्मा
चरन्ति प्रवर्षवाचेत्" आश्व० श्रौ० ५।१।१ । दधिमर्मा
नाम कर्मविशेषः" नारा० । स च कात्या० श्रौ० उक्तो
यथा १०।३।२० । "सप्रवर्ष्य" दधिमर्माः" इ० ४।४।१
इति प्रेषितो दधिमर्मायं दध्याइरति तच्च वागार्थ-
त्वात् साक्षात्प्रवर्षेण वत्सापाकरणादिना सव्यार्थं
नत दध्ना इत्युक्तत्वात् पूर्ववत्प्रवर्षेण प्रातःसवनिक
दध्यादौ दानान्तरं दधिमर्माः दध्यादौपि रात्रौ दोह आत-
न्यर्कः कर्तव्यः । तदुक्तत्वात् वत्सापाकरणादयो-
ऽप्येवमेव क्रमेण कर्तव्याः । प्रवर्ष्यवक्ये वाक्यं दधिमर्माः"

कर्मः । तत्परवर्ष्यकारयति तदुत्तरकाले रात्रि यथा "सप-
विष्य सधः पुरस्तात् सपवितावानग्निहोत्रहवण्यां
पश्यन् वयोक्तम्" २। ४० । तत् प्रतिप्रव्यात्वात्तदधि
उत्तरवेदेः पश्चादाद्याद्याश्च ततः सधः पश्चादुपविष्य
सपवितावानग्निहोत्रहवण्यां आद्यापवितावानग्निहो-
त्रहवण्याम् यथोक्तं यथा प्रवर्ष्याध्यायोक्तं तथा
पश्यन् करोति अतो जायतीति मन्त्रान् आशीसुक्ते-
वान्निहोत्रहवण्यां निनयन् कर्तव्यम् । आनयनञ्च नि-
नयनमेव" कर्मः विस्तरः तदुत्तरकाले च दर्शितः । ताव-
कर्मसमुदायश्च दधिमर्माः ।

दधिसार ५० दधि चारयति चारयति चर-चिच्-अच्
उप० व० । मन्त्रान्दण्डे चारा० । [२ दधिकातमात्रे लि० ।
दधिज न० दध्ना जायते जन-इ । १ नवमीते राजनि०
दधित्य ५० दधोव तद्वर्षवत् इवे तिष्ठति स्वा-क प्रथो० ।
कपित्थे अमरः तद्वर्षस्य दधिवर्षत्वात् तथात्वम् । "दधि-
त्यसंयुक्तां पिप्पलीं मादिकान्तिताम्" सुशु० ।

दधित्याख्या ५० दधिमार्त्वाति आ+त्या-क । सरसइवे
(कोवान) रत्नमात्रा ।

दधिधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितदधिकृष्टनिर्मिते धेनुभेदे त-
द्विधानं हेमा० दा० स्तब्दपु० उक्तो यथा

"दधिधेनोर्महाराज ! विधानं इच्छु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप । गोचर्म-
मात्रन्तु पुनः पुण्यप्रकरसंयुतम् । कुशैरासीर्य वसुधां
लणाजिनलतास्ताराम् । दधिक्षुम्भश्च संस्थाप्य सप्रधान्यस्य
चोपरि । चतुर्थांगेन वत्सन्तु शीवर्षमुल्लसंयुतम् ।
प्रशस्तपत्रवर्षां सुक्ताफलमयं च याम् । चन्दनापुष्पशङ्कीं
च सुखं वै गन्धमाधिकम् । जिह्वा शर्करया राजन् !
प्राण श्रीस्रग्जकं तथा । फलमन्त्रमया दत्ताः सित-
सुलस्य कम्बलाः । ताम्रपट्टा दर्भरोमा पुच्छं सुलभं
तथा । स्रग्जशङ्कीं रौप्यशुरीं नवमीतमवस्तनीम् । इक्षु-
पाटीं सुसंस्कृत्य स्वामीरन्वभूषिताम् । आम्बाशु, वज्र
मुष्मेन पुण्यगन्धैस्तु पूजिताम् । ब्राह्मणाव कुलीनाश्च
तामुदस्ताव धीमते । समाधियमदुक्ताय तावथाय प्र-
दापयेत् । पुच्छदेशोपविष्टाय छट्टिकाकर्मजातकैः ।
पादुकोपानहौ क्लृप्तं दत्त्वा मन्त्रमनुसरत् । दधि-
क्षाव्येति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् । एवं दधिमर्मा
धेनुं दत्त्वा राजप्रशस्तम् । एकान्तारो द्विं तिष्ठेद्भ्रा-
तृक नृपनन्दन । वज्रनाभो नवैराजन् ! निदिप्य च

द्विजोत्तमः ! दीयमानां प्रपद्यन्ति तेऽपि दानि परां
मतिम् । दध पूर्वां दध परानात्मानश्चैकपिद्यकम् । वि-
ष्णुकोकनवात्रोनि यावदाज्ञतसंज्ञवम् । दाता च दापका-
श्चैव तेऽपि दानि परां मतिम् । यत्न मधुवहा नद्यो
यत्न पायसकर्मभा । अथ यो मुनयं विज्ञाकाल मच्छन्ति
धेनुदाः । य इदं श्रुत्वा यज्ञक्रात्रा आवयेद्वापि मानवः ।
सोऽन्वमेधकस्य प्राप्य विष्णुलोकं च गच्छति । इतधेनु-
विधिवत् सर्वसत्त कर्त्तुम् ।

दधिपयस् न० द्वि० व० । दधि च पयस । “जातिरप्राचिनाम्
पा० अप्राचिजातित्वात् सवाहारदन्ते प्राप्ते” न दधि-
पय आदीनि” पा० तद्धिषेधः दधिपयसी ।

दधिपयआदि न० सवाहारदन्तनिषेधनिमित्ते शब्दद्वयगण-
भेदे । स च गणः पा० न० सूत्रे उक्तो यथा “दधिपयसी
सर्पिर्धुनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्राजापतो शिववैश्रवणौ
स्कन्दविश्वामित्रौ परित्रात्रौ शिको प्रवर्ग्योपसदौ युक्तकण्ठौ
दध्नावर्द्धिनी दीक्षातपसी अज्ञातपसी मेधातपसी
अध्ययनतपसी उलूखलसुखे आद्यावसाने अज्ञानेधे
अकसाने वाङ्मनसे” ।

दधिपुष्पिका स्त्री दधीव शुभं पुष्पमस्याः कप् क्त
इत्त्वम् । श्वेतापराजितायास् राजनि० ।

दधिपुष्पी स्त्री दधीव शुभं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष् ।
कोनशिव्यां राजनि० ।

दधिपूय पु० दधिपकं पूयः । अप्पमेदे । “शालिपिष्टं
युतं दध्ना मर्दयित्वा हते पचेत् । नेष्टयेत पक्कस्यछेन
सुहृत्तं दधिपूयकम् । दधिपूयो शुद्धं दधौ छन्दोऽग्नि-
कपित्थम् । दध्नाग्निजननश्चैव विशेषाद् दधिकारकः
पाकशास्त्रम् ।

दधिफल पु० दधीव द्रवः फलेऽस्य । कपिले अमर
तद्द्रवस्य दधितुल्यान्तरवत्वात् तथात्वम् । [रत्नमात्रा ।

दधिमण्ड पु० इत० । दध्म मस्तुनि (मात) स्थाते पटाद्यै ।

दधिमण्डोद(क) पु० दधिमण्ड इवोदकमल उदकस्य वा
उदादेगः । दधिमण्डतुल्यजले समुद्रभेदे । “दधिमण्डोद
एवाल विद्येयो वारिजाशनः” हेमा० व्र० मन्त्रार्थम् ।
“उत्तरेषु च कौरव्य । द्वीपेषु च मते कथा । एवं तत्त
महाराज ! त्रुवतश्च निबोध मे । इततोऽयं सुष्ठोऽस्य
दधिमण्डोदकः परः । सुरोदः वागरश्चैव तथान्ते खड्ग-
वागरः” भा० भी० १२ अ० ।

दधिमुख पु० १ रागसेनापतिवानभेदे “त्रीमान् दधिमुखो

नाम हरिहरोऽतिवीर्यवान्” भा० व० १८२ अ० । १ नागभेदे
“सुरासुखो दधिमुखकथा विमलविस्मयः” भा० भा० १५
अ० सर्पनामोक्ती दधिमज्जादधोऽप्यस्य ।

दधिवत् लि० दधि अक्षत्राल मत्तम् वेदे वक्ष्य वः । दधि-
युक्ते “अपूपवान् दधिवाचसरेव वीदत” अथ० १८ ।

४।१७। कोके तु न मक्ष्य व दधिमत् इत्येव क्षिर्वा ङीप्
दधिवामन न० १ शाकपानमूर्त्तिषु वामनमूर्त्तिभेदे अङ्गमे-
प्रकृतिस्य० तत्त्वचरुत्तं यथा । “अतिशुद्धं द्विचक्रम् ।
नवीननीरदोषमम् । दधिवामनकं त्वेवं शङ्खिच्छास्त्र
सुखप्रदम् । दध्योदने होतव्यः वामनः । २ दध्योदनेन
हवनोये वामनभेदे पु० । “दध्योदनेन शुद्धेन कृत्वा
सुखेन दुर्गतः । कृत्वा तैर्विक्रमं ह्यपं जयेन्मन्मथन-
व्यधो” तन्त्रसारे दधिवामनप्रयोगः ।

दधिवारि न० इत० । दधिमस्तुपदार्थे (दधिर मात) हेमच० ।

दधिवाहन पु० अङ्गनामकमपुत्रे “अङ्गपुत्रो महानाडीत्
राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिवि-
रयोऽभवत्” हरिवं० ११ अ० । दधिवामनपुत्रस्तु पुत्रो
दिविरपस्य तु” भा० भा० ४६ अ० ।

दधिशीण पु० वानरे त्रिका० ।

दधिषाय्य पु० दधि स्मृति सो-आय्य जत्वम् । इते उल्लेखः ।

“दधिषाय्य” उषा० सू० बि० कौ० हस्तौ “दधातेराय्यः
हितमिष्यं सुक्च इत्युक्ता “मितावसो दधिषाय्य इत्यु-
टाजहार” ।

दधिमक्त पु० व० व० । ‘दध्यपचित्ता’ सक्तव ‘अक्तेन
व्यञ्जनम्” पा० ममासः । दध्यपचित्तेषु सक्तुषु । “कन्दु-
पक्वानि तेलेन पायसं दधिसक्तव” ति० त० सूक्तं पु० ।

दधिसार पु० इत० । नवनीते हेमच० ।

दधिस्कन्द पु० तीर्थभेदे ।

दधिस्रेह पु० इत० । दधिसारे त्रिका० ।

दधिस्य(ध्यस्य) अतिगात्रेन दधीक्यति क्यप्चिक् अस्तु
सुक् वा । अतिगात्रेन दधीक्यायायां व० अक०
सेट् । दधिस्यति दध्यस्यति ।

दधिस्रेह पु० दध्म स्त्रेह इव । तक्ते (बोह) अटाधरः ।

दधी(च)चि पु० अथर्वसुनेरौरवे कर्त्तव्यप्रज्ञापतिमन्त्रायां
गान्निनाम्नां जाते सुनिर्भेदे । इन्द्रयाचितेन तेन च प्रा-
चांस्वह्ना स्वदेहास्वीनि देवानि इन्द्रेण च तैर्वज्रं
निर्वाह इच्छासुखो निरुतः तत्पुत्रम्” ११ ।

“अतोऽस्मिन्मर्दवीयस्य न चतुर्” निर्दयप्रियाः । तस्मा-

इत्या अविभो ओ यावतां सरवतमाः । दधीचास्त्रीनि
 देहीति तैर्बन्ध्यामहे रिपून् । स च तैर्बाँचितोऽस्त्रीनि
 यत्नादभिरुहदा । प्राणत्यागं कुर्वन्नेह ! चकारैवा-
 विचारयन् । सकोकानपयान् प्राप्नो देवप्रियकरुहदा ।
 तस्यास्त्रिभिरघो यत्नः संप्रहृष्टमनासदा । कारयामास
 दिव्यानि नानाप्रहरणानि च । वज्राणि चक्राणि
 गदा गुह्यन् दण्डांश्च मुष्कवान्” भा० शल्य० ५२ अ० ।
 “गते यतधृतौ क्षतः ! कर्हमस्त्रेण चोदितः । यथोचितं
 सुदुहितुः प्रादात् विनश्यत् ततः” इत्युपक्रमे “अथ-
 र्वथोऽददास्त्रानि” यथा यथो वितन्यते” भाग० १।२४।२४
 अ० । “दध्यङ्कान् चर्वणस्त्रे वन्मोभेद्यं मदामकम्”
 भाग० ६।८।५१ । तस्यार्थवत्कर्हमदुहितुशान्तिजातत्वा-
 दाचर्वणत्वविशेषणम् । “ददौ चास्त्रीनि देवेभ्यो दधीचिः
 सुमनासदा” अग्निपु० दध्यङ्ग्यङ्गे व्युत्पत्तिर्दृष्ट्या ।
 दधीचास्त्रि न० ६त० । तज्जातत्वात् वज्रे शतस्यामनामके
 हीरके च त्रिका० ।

दधृष् त्रि० धृष-किन् नि० । धृष्टे किञ्चलत्वात् भक्ति पदान्ते
 च कृतम् । शर्मके च । “वाजेभु दधृषं कने” ऋ० १।४२।६।
 “दधृषम् शलूषामभिभावकम्” भा० ।

दधृष्वि त्रि० दधृगिवाचरति दधव्+किप् ततो वा०
 वनि । शर्मके । “वावृश्मिष्टे चिदु दधृष्विम्”
 ऋ० ८।६।१२ । [काय परमेष्ठिने” यमतर्पणमन्त्रः ।

दध्नु पु० दध-वा० न । यमभेदे । “यौहुन्वराय दध्नाय नी-
 दध्यङ्ग्य पु० दधिं धारकमवति अन्वच-किप् । अथर्वविपुले
 दधीचौ सुनिभेदे “दध्यङ्कान् चर्वणस्त्रे” भाग० ६।८।५१ ।
 “स वा अधिगतो दध्यङ्कान् चर्वणं ब्रह्म निष्कलम्”
 भाग० ६।८।५५ । “यामयवो मनुजिता दध्यङ्कप्रियमजत
 इत्युचमधिलज्ज निरुक्तो ह १।२।२२ अन्यथा निरुक्तिरुक्ता
 “दध्यङ्कप्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्त्रिन् ध्यानमिति
 वा” । “दध्यङ्कं च यन्मध्याथर्वणो वामनस्य शीष्णो प्र य-
 दीसुवाच” ऋ० १।१।६।१२ । आथर्वणः अथर्वणः पुलो
 दध्यङ्क एतत्पुंश्च अथर्वणस्य शीष्णो युष्मत्प्राणस्थेन
 प्रतिष्ठितेन शिरसा वा युवाभ्यामीनिर्वा मधुविद्यां यद्
 यदा अक्षु मोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमन्वस्य शिरसः
 यन्मानवक्ष्यं पुनर्मातुषस्य शिरसः प्रतिपन्मानवक्ष्यं
 च यजुर्वदीवं कर्म तदाविष्णुचोनीत्यर्थः । अत्रेयमा-
 न्वाविद्या “इष्टो दधीचे प्रवर्णविद्यां मधुविद्यां
 ओषदिष्य यदीशाननस्य मज्जति शिरसो जेतुमासी-

त्युवाच । ततोऽविभावनस्य शिरस्यस्ता दधीचः शिरः-
 प्रच्छिद्याम्बल निभास तन्मात्रं शिरः प्रत्यक्षतां तेन च
 दध्यङ्कः क्षयः सामानि यजुर्वि च प्रवर्णविद्ययापि
 मधुविद्याप्रतिपादनं ब्राह्मणं चान्निवावध्यापयामास ।
 तदिष्टो ज्ञात्वा वज्रेण तन्निरोऽच्छिनत् । अथाग्निमौ
 तस्य स्वकीवं मानुषं शिरः प्रत्यक्षतामिति । शास्त्रायन-
 वाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम् । तस्य टादायत्नादो दधीचः
 दधीचा इत्यादि । ततः स्त्राये कश्च इज् वा पुषो-
 हङ्गभावे । दधीच दधीच इति रूपमित्यवधेयम् ।

दध्यङ्ग न० दध्युपसिक्तमक्षम् “अस्त्रेण व्यञ्जनम्” पा० समासः ।
 दध्युपसिक्ते अस्त्रे “दध्यङ्गं पायसं चैव शुक्लपिष्टं सनो-
 दकम्” याज्ञ० दध्योदकोऽप्यल पु० । दध्योदकं इति सूत्रम्
 याज्ञ० ग्रहवर्ण्युक्तौ ।

दध्याकर पु० ६त० । दधिसमुद्रे यज्जार्थकत्यतः ।

दध्यानी स्त्री दधि-दधिरसमानयति आ-नी-क गौरा०
 ङीप् । (सुदर्शनगुह्य) सुदर्शनायाम् रत्नमाका ।

दध्युत्तर न० ६त० । दधिक्षेपे यज्जच० । “ययसः सप्रिष-
 चैव दध्नीदध्युत्तरस्य च” हरिवं० ७८१ अ० ।

दध्युत्तरग न० दध्नु उत्तरं गच्छति गम-उ । दधिक्षेपे
 रत्नमाका । [जटाधरः ।

दध्युद(क) पु० दधि उदकमिवाश्रय वा उदादेशः । दधिसमुद्रे
 दनायुस् पु० दधकन्याभेदे वा च कथप्रपत्नीभेदः दनुयङ्गे
 दध्यम् । “दनुश्च दनायुश्च मातेव च पितेव च
 परिजन्महत्सखाहानव इत्याहुः” शत० ब्रा० १।६।१।८
 “दनायुषः पुनः पुलासत्यारोऽसुरपुङ्गवाः । विष्णो
 बलवीरौ च हन्तश्चैव महासुरः” भा० आ० ६।५ अ० ।

दनु स्त्री दधकन्याभेदे वा च कथप्रपत्नीभेदः दानपमाता ।
 “प्रजक्षिरे महाभागा दधकन्यास्त्रयोदश । अदिति-
 र्द्विर्गर्ह्युः काळा दनायुः सिञ्चिता तथा । क्रोधा प्रधा
 च विश्वा च विनता कपिका क्षनिः । कद्रुश्च मनुज-
 व्याघ्र ! दधकन्यैव भारत । एतासां वीर्यवक्त्रम्
 पुनर्पोतमनन्तकम् । “अत्वारिण्डनोः पुलाः स्त्राताः
 सर्वत्र भारत । तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्त-
 र्महावशाः । अम्बरो मस्रिचैव पुषोना चेति विभुतः ।
 अविशोना च केयी च हुष्मन्चैव दानवः । अयः
 शिरा अयशिरा अहङ्कुश्च वीर्यवान् । तथा
 अननमूषी च वेगवान् केतुमांश्च वः । अर्भकुर्यो-
 ऽवपतिर्हवर्माजमक्षया । अक्षुदीपश्च अक्षुश्च लङ्-

दन्तधामनम् । तस्य स्त्रीणां परिनायकाश्च विष्णुः ।
 “कनिष्ठाग्रवर्णं स्त्रीणां सङ्घं द्वादशाङ्गुलम् । प्रार्थन्त्वा
 च यतवान् भवयेद्दन्तधामनम्” मरीचिः द्वादशाङ्गु-
 लस्य वैश्यानां शूद्राणाञ्च षडङ्गुलम् । चतुरङ्गुलकानेन
 नारीणां विधिरुह्यते । अन्तरप्रभवानाञ्च षडङ्गुलसुदा-
 हृतम् । दन्तधामनदन्तपवनयन्त्रे ऽधिकं दृश्यम् । [राजनि०
 दन्तकाष्ठकं न० दन्तधामनोपयोगि काष्ठमकात् । आङ्गुल्यष्टके
 दन्तकूर पु० दन्ताः कूरमक्षमिव चर्च्यत्वात् यत् । संघामे
 नीलकण्ठः “माद्रीपुत्रः सङ्घटेनः कलिङ्गान् समागतान-
 अबहन्कूटे” भा० उ० २३ अ० । “अयं कपाटेन जवान
 पाङ्कजं” तथा कलिङ्गान् दन्तकूटे समर्द” ४७ अ० ।
 दन्तकूर पु० दन्ताः कूरा यत् । देगभेदे षतकृपे च नीलक० ।
 “ब्रह्महिमन्नाय तस्मिन् सङ्घत्ताणि चतुर्दश । पुनर-
 न्यानि जयाह दन्तकूरं जगान ह” भा० श्रौ० ७० अ० ।
 दन्तघर्ष ऽ० ३१ त० । दन्तानां परस्परघर्षभेदे । “यस्य वै भुक्तमा-
 लस्य हृदयं बाधते कुधा । जायते दन्तघर्षे स गतायुः
 कृतो बुधैः” मार्क० पु० ।
 दन्तचाल पु० दन्तानां चालचलनमत् । सुशुतोक्ते आत-
 रोपद्रवभेदे (दांतनडु) । आतरोपद्रवोपक्रमे नैतस्तम्भं
 निमेषश्च तृष्णां काव प्रजागरम् । लभन्ते दन्तचालश्च
 तास्तानन्यानुपद्रवान्” ।
 दन्तच्छद पु० दन्ताच्छादनात् ऽनेन छद-गच्छ-च ह्रस्वः ।
 ओठे (ठाँठ) कषायुवः । “निष्ठे दन्तच्छदं न वा”
 भट्टिः । “दन्तच्छदैः सङ्घटनचक्रैः” कृतमंहारः ।
 दन्तच्छदोपमा क्ली दन्तच्छद ओष्ठ उपमीयते ऽनया अङ् ।
 विष्णीकतायाम् (तेलाकषा) राजनि० । तदफलेन हि
 ओष्ठवाहग्नं प्रविष्टम् ।
 दन्तजात लि० जातो दन्तोऽस्य निष्ठान्तत्वात् परनिपातः ।
 ऽजातदन्ते । “दन्तजातेऽनुकृते वा जतचूडे च संस्थिते”
 मनु० । दन्तजननं तत्कालमयः कालसोभयमपि दन्तजात
 मध्ये नोच्यते । गर्भोपनिषदि सप्रमनासे दन्तजननकाल
 ओक्तत्वात् तत्र देवात् दन्तास्तृप्तत्वापि जातदन्तकाल-
 त्वात् दन्तजनन इवाचोचमिति सिद्धम् । युजित० ।
 दन्तजौह न० दन्तानां मूत्रं केशां जाह । दन्तमूत्रे ।
 दन्तजौहिन न० दन्तानां दर्शनम् इह-पिच-कूट । कुक्ष्यादौ
 लोधानां प्रतिबोहं प्रति अदन्तान् बहिष्कृत्य दर्शने
 (दंतिकावृति) “दन्तदर्शनमारवाकतो बुधः प्रवर्तते”
 भा० व० ३० ७ । अ० ।

दन्तधामनम् । “दन्तधामनं धामयति धामयति धामे-यम् ।
 । अदिरुह्यते, रज्जुबद्धम्, राजनि० रज्जुबद्धे यद्वचः ।
 यतेषां तद्वधाधनत्वात् तथात्वम् । धामे क्यट् । दन्त-
 धामने तदुपकारे यथा धामधामयत्वा च अहम् कषावं
 कटुतिक्तम् । भवयेद्दन्तधामनं दन्तधामनवाधयम् ।
 तस्य काष्ठानि यथा “केऽस्मिन् करवीरधामनकरज्जुवक्त्रास-
 नान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तं सर्वान् कण्ठकिनोऽभ्यर्चुः ।
 अदिरुह्य कदम्बश्च करज्जुश्च वटकाश्च । तिक्तिष्ठो वेणु-
 पुष्टश्च आम्बनिम्बो तथैव च । आपामार्गश्च क्लिप्तश्च
 अर्कचोडुम्बरकाश्च । एते प्रगल्भाः कथिता दन्तधामन-
 कर्मणि । तत्र निषिद्धकाष्ठानि यथा “गुवाकृताकृति-
 त्तालकजूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलैश्च ताद्या च न
 कुर्याद्दन्तधामनम्” । तस्य दिनभेदस्य भेदे शुभाशुभफलं
 यथा “मृत्युः स्याद्दिनाद्येन पश्चिमाद्येन चामयः ।
 पराद्येनेत्तराद्येन सम्पदो दन्तधामनात्” । तस्य तिथि-
 विधौ निषेधो यथा “प्रतिपद्वर्षपठोषु नवम्येकादशीषु
 च । दन्तानां काष्ठसंयोगो दृष्टव्यः सप्तमं कुलम्” । दन्त-
 चर्षणानन्तरं चक्षुःसेवनं यथा । दन्तानुर्ध्वमधो ददा
 प्रातः सिद्धे च्छोचने । तोयपर्वसुखकोन इदिराष्ट
 प्रयोदति” । रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा “अर्दितः
 कर्णमूत्रो च दन्तरोगं नवज्वरी । शोषी काशी च
 मूर्च्छार्तो दन्तकाष्ठं विपर्यजेत्” । तस्य गुणा यथा
 “निहन्ति वक्त्रैरस्य” जिह्वादन्तान्तं मनम् । आटोम्य
 हविमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्” इति राजवल्लभः ।
 जतयोचस्ततः प्राज्ञः कुर्याद्दन्तधामनम् । जिह्वाया
 मार्जनञ्चापि रवाकच्छदनादिभिः । दन्तिषामिच्छो
 भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा । न दन्तधामनं कुर्यात्
 कुर्यादेक्षारकी भवेत् । मध्यमानानिकाभ्याश्च दवाकु-
 र्वेन च द्विजः । दन्तस्य धामनं कुर्यात् तर्ज्या न
 कदु चन । अथत्यवटविल्लाणां धामनाः काठिकाया बुधः ।
 न दन्तधामनं कुर्यात्तथेन्द्रसरस्य च । निम्बक्रिया-
 फलं त्रेपुसुखरया दन्तधामनम् । प्रभाते कृते प्राज्ञः
 सूर्योदयवर्जिते । सूर्योदये द्विजचोडः । यः कुर्याद्दन्त-
 धामनम् । निम्बक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ।
 यः श्वानचमके कुर्यात् केजिने । दन्तधामनम् ।
 निराशाः पितरो यानि तस्य देवाः सुदैवम् ।
 दन्तस्य धामनं कुर्याद्यो मन्त्रादपराधमोऽपि । तस्य
 इत्यं न कश्चन देवाः पितरो यानि तस्य देवाः सुदैवम् ।

[illegible]

दत्तात्रेयः सः दत्तः भवति दत्तात्रेयः दत्तात्रेयः
दत्तात्रेयः दत्तात्रेयः दत्तात्रेयः दत्तात्रेयः दत्तात्रेयः

“तृतां बदारीकति दन्तवाचसा” कुमा० । [राजनि० ।
 दन्तवीज(का) ५० दन्त इव बीजमस्य वा कम् । दाहिनीदन्ते
 दन्तवेष्ट ५० सुशुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे इत्यग्रम् ।
 दन्तवैदर्भ ५० सुशुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे इत्यग्रम् ।
 दन्तग्रह ५० “वडिशो दन्तग्रहश्चानतापो तीक्ष्णकण्टकप्रयम-
 यवपल्लवश्चे” सुशुतोक्ते अस्मभेदे ।
 दन्तग्रथ ५० दन्तान् ग्रथति क्लेदयति ग्रथ-अच् । १जम्बीरे
 २कषिणे ३कर्करुके, ४नागरुके च । ५काङ्क्षेयं
 ६चुक्राश्विकायां स्त्री० मेदिनि० ७अश्वे हेमच० ८कुश-
 श्विकायाम् स्त्री राजनि० ।
 दन्तशर्करा स्त्री दन्तस्य शर्करेव । दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे
 इत्यग्रम् । [स्वाते चूर्णभेदे लिङ्गा० ।
 दन्तश्राण ५० दन्तस्य श्राण इव चिकण्यताहेतुत्वात् (मिषि)
 दन्तशूल न० दन्तस्य शूलमिव । दन्तवेदनायाम् । “शोष-
 रोगेऽपि रोगे च दन्तशूले गन्धपहे” भा० शा० १०५ अ० ।
 दन्तशोफ ५० दन्तस्य शोफ इव । दन्तार्तुदे (टोतेर आन)
 राजनि० । [भागे मांसपिण्डे शब्दच० ।
 दन्तसिरा स्त्री दन्तस्य सिरा यत्न । (मेहे) स्वाते दन्ताधो-
 दन्तहर्ष ५० सुशुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे इत्यग्रम् ।
 दन्तहर्षक ५० दन्तान् हर्षयति हृष-णिच्-ण्वल् । जम्बीरे
 जटाधरः । [दन्तापीय तद्वत्वादी लि० ।
 दन्ताय न० इत० । दन्तस्थाये ततः गङ्गा० भवादौ क् ।
 दन्ताघात ५० दन्तानाहन्ति आ+ङ्-अण् उप० सं० ।
 १निम्बुके । भावे घञ् । २दन्तेराहनने राजनि० ।
 “दन्ताघातविदारितारिक्धिरैः सिन्दूरशोभाकरम्”
 गणेशव्यानम् । रतौ तत्स्थानानि यथा “स्ननयो-
 गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्तव्यः
 कामिनीनां सुखावहः” कामशालम् ।
 दन्ताद् ५० “केयरोमनखादाश्च दन्तादाः चिकण्य-
 कथा । कुशजाश्च परोसर्पाज्ञेयाः शोणितसम्भवाः”
 सुशुतोक्ते दन्तखादकक्षमिरोगभेदे । “दन्तादानां सप्त-
 हिटं विधानं सुशुतोगिण्याम्” सुशु० ।
 दन्तादन्ति लि० दन्तैश्च दन्तैश्च प्रकृत्य प्रवृत्तं बुद्धम्
 इच् सभा० पूर्वार्थोदीर्घः । परस्परदन्तप्रहारेण
 प्रवृत्ते बुद्धे “कचाकचि बुद्धभासीदुदन्तादन्ति गन्धान्धे”
 भा० कर्ण० ४६ अ० । [जातितात्-ङीप् ।
 दन्तायुध ५० स्त्री० दन्ता युधनिवाह । गुरुदे लिङ्गा० स्त्रिवी
 दन्तार्तुद् ५० दन्तार्तुर्दन्तिव । दन्तरोगभेदे राजनि० ।

दन्ताशिका स्त्री दन्तान् अशक्ति भूययति, तेभ्यो वा पञ्च-
 श्रोति अश+ण्वल् । वङ्गायाम् । (वागान) लिङ्गा० ।
 “दन्ताशिकाधरश्चनिश्चपाचिबुक्कम्” । (वङ्गवपाचम्)
 माघः । अच् गौ०ङीप् दन्ताश्री तन्नाथे वैजय० । [अमरः ।
 दन्तावल ५० दन्त+अस्यार्थे वल्च् पूर्वपददीर्घः । अशक्ति
 दन्तिका स्त्री दन्त-तन्+गौरा० ङीप् कार्त्तं च सुशुतः ।
 दन्तीदन्ते अमरः ।
 दन्तिजा स्त्री दन्तिका+प्रपो० । दन्त्योपधौ शब्दर० ।
 दन्तिन् ५० दन्त+अस्यार्थे इनि । अशक्ति अमरः “अनि-
 मेषस्य दन्तिनः” रघुः । “पिष्टाद्रिष्टाक्षरसा च
 दन्तिनः” माघः । [दन्तीदन्ते राजनि० ।
 दन्तिनी स्त्री दन्तसदाकारोऽस्यार्थाः भूते इनि ङीप् ।
 दन्तिमद् इत० । अशक्तिभेदे गन्धद्रव्यभेदे शब्दाद्यर्थि० ।
 दन्तिमूलिका स्त्री दन्ति गजदन्तयुक्तमिव मूलमस्याः
 कप् कापि अत इत्वम् । दन्तीदन्ते राजनि० ।
 दन्ती स्त्री दन्त-तन् गौरा०ङीप् । १उडम्बरपत्र्यां, प्रत्यक्-
 पत्र्यांमोपधौ अमरः । दन्तः गजदन्त इव मूलमस्यस्याः
 अच् गौरा०ङीप् । २स्वनामपञ्चते इत्ये भावप्र० “अधुदीर्घ-
 प्रभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः । दन्तीद्वयं चरं पाकि रसे च
 कटु दीपनम् । गुदाद्गु राश्रमृजास्रकण्डुकुशविदाहस्तु ।
 तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्ताक्षकफशोथोदरक्रभीन्” भावप्र०
 तद्गुणा उक्ताः ।
 दन्तीवीज न० दन्त्या इव बीजमस्य । जयपाठे राजनि० ।
 दन्तुर लि० उच्चताः दन्ताः सन्त्यस्य दन्त+उरच् । १उच्चत-
 दन्तयुक्ते, उच्चतानते विषमे स्थाने च शब्दार्थि० ।
 “गुरुदे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः” शाता० तथा-
 भवनसाधनं कर्मविशेष उक्तः । “कटानिदुदन्तुरो भूयः
 कदाचिक्लोमशः सुखी । कदाचित् तन्दिशो इःस्त्री कदा-
 चिबुक्कसा सतीति” शासङ्गम् । “अमनमण्यशलाका
 दन्तराभिः किरीटकोटिभिः” काद । “करवन्धवदन्त-
 रान्तरे” जेध० ।
 दन्तुरक ५० देशभेदे स च देशः इ० सं० १४ अ० कूर्कवि-
 भागे अथ पूर्वस्यामित्युपक्रमे “मिषिचक्षुषमभटोङ्गाश्च-
 वदनदन्तुरका” । पूर्वस्यासक्तः । [राजनि० ।
 दन्तुरच्छद् ५० दन्तुर उच्चतार्थतः कंदो यस्य । बीजपरे
 दन्तोत्खलिका ५० दन्ता इव उत्खलकः कण्डनसाधनं
 विद्यतेऽस्य ठन् । कामप्रत्यभेदे स हि दन्तेरेव प्रीत्यादीन
 कण्डविला कादति । “दन्तीन्धलिकाः शासपक्रागी

वाङ्मनः" याज्ञ० । "अथवाङ्मनो भवेद्वाचि दन्तोच्छ-
लिकोऽपि वा" मनुः । दनि । दन्तोच्छलीकपत्त ।
दन्तोच्छ न० दन्ताय कोष्ठो च तेषां समाहारः । दन्तोच्छां
समाहारे । ततः शरीरावसवत्वात् भवादौ यत् । दन्तोच्छ
तन्त्रायै दन्त्यवकारे "दन्तोच्छोः स्तुतो बुधैः" शिखा०
दन्त्य पु० दन्ते दन्तमूले वा भवः यत् । दन्तदन्तमूलयोर्जाते
ऽतवर्गादौ वर्षे । "दन्तवसानां दन्तुः" सि० को० । "दन्त्या-
वृत्तवसाः स्तुताः" पा० शि० । गेखरादौ दन्तशब्दस्य
दन्तमूलपरतोक्ता अन्यथा भग्नदन्तस्य तदनुस्मरणायपत्तेः
दन्तेभ्यो हितः यत् । १ दन्तहितकारके लि० ।

दन्त्यरिष्ट न० दन्त्यम् अरिष्टं रिष्टाभावो यत्नोपधे । चक्रद-
न्तोक्ते अर्गोक्ते औषधभेदे ।

१ दन्ती चित्तमूलानि जलद्रोणे विपाचयेत् । लिपसं
लिफलायाश्च दानानां तत्र दापयेत् । तृणां गुडस्य
तत्तिष्ठेन्नासाद्धं इतभाजने । तन्नात्रया पिबेच्चित्त-
मर्थोभ्यो विप्रसृज्यते । ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्ज-
ऽनुजोमनम् । दीपनञ्चार्चिषज्ञश्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः ।

दन्द्गूक पुंस्त्री गर्हित, दग्धति दन्ग्-गर्हाये यङ्-ऊक ।
१ राखसे, "दन्द्गूकान् जिघांसौ" भट्टिः २ सर्गोच्छपे,
३ शप्ते च मेदि० । "दन्द्गूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटो-
ऽथवा कृमिः" याज्ञ० ।

दन्द्म्यमाण लि० दन्-दङ् गानच् । कृटिजगति युक्ते ।

दन्भ दन्धे खा० पर० अक० सेट् । दन्धेति अटस्थीत् ।
दन्धित्वा दन्धा । दन्धः । सनि षट् इत्तुभापक्षे नलोपे
धीप्सति धिप्सति ढिटन्धिप्सति ।

दन्भ संवाते चुरा० आत्म० अक० सेट् । दन्धयते अटदन्धत ।
दन्ध किंचने रदकरणकव्यापारभेदे दंशने (कामडान)
आ० पर० सञ्ज० अणिट् । दंशति अटाद्धीत् दंशं । "करौ
निरोद्धं दंशति अ केवलम्" "कृकोटान् दंशतः सतः
कश्चित्" नैष० । डटः दंष्ट्रा ।

दम् प्रेरणे च० उभ० सक० सेट् इति । दम्भयति ते अटद-
न्धत न ।

दम्भ न० दम्भ-रक् । १ अन्ते २ तत्ति त लि० अमरः ३ सप्तमे
४ उवाच । "अदम्भमभिधाय स स्वामीम्" किरा० ।
४ उत्तरस्या टिप्पणी निषण्डः । अ विदम्भस्य चि-
ह्नः" क० १८१ । १ ।

दम्भ अन्ते दम्-विच् १-कसले शब्दार्थः ।

दम्भ अन्ते दण्डे च० दिवा० अभा० अक० सेट् । दान्ति

अदम्भ-अदम्भीत् ददाम देमठः । विच् दम्भवति ते
अदिदम्भत् त द्वित् दम्भुः दमितः दान्तः । अदिद्
दन्तिता दान्ता । "अन्तो दान्तिता राक्षसान्" "आह-
भ्यामदमन्त्राणां" "दन्तितापरिचरान्" "अदाम्नां
स्त्रिदशैरपि" भट्टिः । दम्भः दम्भः दम्भनः ।

दम्भ पु० दम्भ-भावे षञ् । १ दण्डे, २ बाहोन्निवासां अस्त्र-
विषयेभ्यो निवर्तने, "निषण्डो बाहोहस्तोनां दम्भ
दन्तमिधीयते" इत्युक्ते बाहोन्निव्यापाररोधे, विका-
रहेतुसन्निधानेऽपि ३ मनसः स्थैर्ये, "कुक्षितात् कर्मणो
विप्र ! यच्च चित्तनिवारणम् । स कीर्त्तितो दम्भ" इत्युक्ते
४ कुक्ष्येभ्यो मनसो निवारणे, ५ अर्द्धमे, मेदि०
६ दम्भने च । ६ भीमवृत्तपुत्रभेदे दम्भनीयव्ये उच्यते ।
७ पिण्यां पु० दम्भयितृगण्डे उच्यते ।

दम्भोष पु० अतस्त्वोऽपरनामके शिशुपावपितरि राजभेदे
"ततः संजनयामास सुप्रभे द्वे च दारिके । कुलीञ्च
पाण्डोर्महिषीं देवतामिव भूचराम् । भाव्याञ्च दम्भोषस्य
चेदिराजस्य सुप्रभाम्" हरिवं० ८५ अ० ।

दम्भोषज पु० दम्भोषाज् जायते जन-ड । शिशुपावे "सुदयो
दम्भोषजः" माघः ।

दम्भोषसुत पु० इत० । शिशुपावे "दम्भोषसुतो वीरः
शिशुपालो महासतिः" भा० आ० १८७ अ० दम्भोष-
तनयादयोऽप्यत्र । [केशवचने च ।

दमथ पु० दम-भावे उवाच० अथच् । १ दण्डे २ तपः-
दमथ पु० दम-भावे अथ । १ दमे दमने अमरः ।

दमन न० दम-भावे ल्युट् । १ दण्डे २ दन्त्रियादीनां बाहुवृत्ति-
निरोधे । कर्त्तरि कश्च् । (दोना)ख्याते ३ शुष्मचामरे पुष्प-
प्रधाने उच्यते "दमनस्तु रक्षेति तज्जो हृद्यो हव्यः सुग-
न्धिकः । ग्रहणीविषकुशाक्षच्छेदकश्चूल्निदोषजित्" भावप्र० ।
दमनारोपणोक्तवच्च नि० ४० उक्तो यथा "चैतुल्यहादयान्
दमनोक्तवः" हादयान् चैतुल्यस्य गुहायां दमनोक्तवः ।
नौधावमादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवृत्तरिति वासा-
चनचन्द्रिकोक्तेः "अजं व्रत मधो टाका चावसे तन्तु-
पूजनम् । चैत्रे च दमनारोपणकृतयो व्रजत्वधः" इति
तत्रैव प्राज्ञवचनाच्च । शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ
कार्यः "तत्र स्यात् सीयतिथिषु वज्रप्रादेर्दमनार्पणम्"
इति जलैवोक्तेः । आतिःप्रकाशेऽपि "अक्षदेवप्रतिष्ठायां
दमनस्यैव कृते तथा । पवित्रदमनारोपे व्याख्या तत्तत्प्रति-
बुधैः" । तिथयस्तु "वर्द्धिविरिद्धिर्निरा गच्छेत्

कथो पिशाचो दिनमकरेशः । दुर्गान्तको विप्रहरिः
 कारव शर्मः यथो चेति तिथीषु पूज्याः" इत्युक्ताः
 व्यायबोक्तदीपावतो दमनरोपसविधिः रामार्चनचम्पूका-
 याम् । तद्विधिक्षत्तैव इत्यम् । ४८पञ्चान्ते ५वीरे शब्दः ।
 दुष्टन्दश्चे राजनिम् । ७६अभिभेदे दमयन्तीशब्दे इत्यम् ।
 "यद्दरात् भीमस्य श्वपक्ष दमयन्तीकन्यावरणाभिः ।
 "दमनादमानाक् प्रसेदुपस्तनयां तय्यगिरस्तपोचनात् ।
 वरमाप"नैवम् । दमवति-दम-विच्-ल्यु । प्रसासनकर्त्तरि
 लि० दुष्टदमनः सर्वदमन इत्यादि । एविदभीचिपभीम-
 न्दपक्षतभेदे च दमयन्तीशब्दे इत्यम् । साधिकारात्-
 प्रकाश्यान्तोः प्रजाः दमयितुं यौकमस्य युच् । १०परमेश्वरे ।
 "मरीचिर्दमनो कश्चः" विष्णुसं० । "वैवस्वतादिकूपेण दम-
 यितव्यात् वा" भाष्योक्तोक्ततात्पर्यम् । भावे ल्युट् । ११दमने
 न० "न्यस्य दुष्टदमनकर्म हरिम्" साधः ।

दमनक प० स्वार्थे क । । दमनवृत्ते “द्विगुणमगणमिह वित
नहि । दमनकमिति गदति शुचि हि” इत्युक्ते श्रम-
खरपादके जन्तोभेदे शृणकादगाखरपादके जन्तोभेदे च ।
“इजयर । युगलममलं तदनु कलय मलमुद्यकम् ।
फलपतिगरपदिन दंतं दमनकमिदमिति खलितम्” इ० र० टी०
दमनो स्त्री दम्बतेऽस्मिरनया—करणे ल्युट् ङीप् । अग्निद
मनीवृत्ते राजनि० ।

दमन् दमन दशाचरति दमन-काञ् वेदे अन्यत्रोप-
 दमनकर्तृद्वन्त्याचारे परं अङ्कं छेत् । दमन्वति अदम-
 न्योति । "अङ्कञ् त्रिषीषीञ् दमन्वत्" ॥१०।६६ ।

दमयन्ती श्री निदर्भाधिपभीमकपल कल्याभेदे तत्कथा
भा० ३० ५५ अ० यथा

“तथैवासीद्वर्गेषु भीमो भीमपराक्रमः । शूर सर्वशुणै
बुद्धः प्रजाकाम स चापमणः । स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्
सुसमाहितः । तमभ्यागच्छदुन्नम्रपिर्दमनो नाम भारत ।
त स भीमं प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् । सहिष्ण्या
सह रागान्द्र । सतकारेण सुवर्षसम् । तस्मै प्रसन्नो
दमनः समायाय यर ददौ । कन्यारत्नं कमाराच लीतु-
टारान् महायथाः । दमयन्तीं दमं दानिं दमनञ्च सुव-
र्षेभ्यः । उपपन्नान् शुभैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ।
दमयन्तीं तु रूपेण तेजसा यशसा त्रियया । सौभाग्येण
च लोक्येण यथाः प्राप सुखधनम् । मां वं ५१०००० ।
सा च पत्न्यसौक्यसदराजकसत्त्वम् वयोव्रतं तत्त्वेव ५७०००० ।
“सा समीप्य तं तावद्देवान् दुष्टलोकावह भारत ।।

नैवमं परवानाह भौमी भवेत्त पावकः । । विष्णुमाना
यज्ञानो जपाङ्गावतलोचना । स्तम्भदेशेऽङ्गजस्य कजं
परमशोभनाम् । परवानाह चैवैनं पतित्वा परवर्चनीं
“पार्थिवाद्याहभूयास्य विवाहं विष्णवान्विताः । दमय
न्यासं हृदिताः प्रतिजन्तुर्वचानतम् । गतेषु पार्थिवे-
न्द्रेषु भीमः प्रीतो नृकामनाः । विवाहं कारवानाम
दमयन्ती नक्षत्र च । उग्रं तल्ल वचाकर्म नैवमो द्विपदा
यरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्तकम्” ।
‘त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकिञ्चकिञ्चितं
किञ्च’ नैव । [“दण्डो दमयिता दनः” विष्णुः ।
यित्वा त्रिं दन-पिच्-तृच् । शासनकर्त्तरि श्विन्तो पुं
इय दनं दमनमिच्छति क्यच्-आत्मनोदमनेच्छायां परं
त्यक्-षेट् । दमावति दमयायीच् “दण्डो वीर । उग्र-
स्रग्” दमावन्न्यन्य मतिने नीयमानः” अ० ६।४७।
१६ । “दमायन्तु नृज्जाचारिणः” तै० उ० ३।४।२ ।

दमित त्रि० दस्यते च दम-विष्-क्त वा दानेत्यादि
इट् । कतदमने वृषादौ ।

दमिन् लिन्दम-प्रभाषीवीरिं विन्दुम् । इदमनघोते स्त्रियां
 उगीम् । श्वागरविन्दुनदीसङ्गमदक्षिणस्थे तीर्थभेदे न०
 शतप्रवर्त्त कर्षभेदे पु० “श्वामरस्य च विन्दोश्च सङ्गमं प्राप्य
 भारत !” इत्युपक्रमे “प्रदक्षिणमुपाहृत्य गच्छेत् भरत-
 र्षम ! । तीर्थं कुहवरन्नेह ! लिङ्गं खोलेषु विन्दुतम् ।
 दधीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रक्षालनम् । तत्र जङ्गा-
 दयो देवा उपपासन्ते महेश्वरम् । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा
 च रुद्रदेवगणैर्दत्तम् । जन्मपश्चात् यत्पापं तत्स्नातका
 प्रक्षयति । दधी चान्न नरन्नेह ! सर्वदेवैरभिदुतः ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! हृत्पद्मेप्रमवाप्तं वाह्” भा० व० पृ० २७० ।

दमु(मू)नस् प० दम-जनवि प्रयो० वा लुप्तः । १ अजो, कसरः
 श्रुक्काचार्ये उच्यते । निरुक्तं ४।५। "कुटो दमूना क्षति-
 विद्वं रोषाः" अक्षयप्रितत्य सत्य क्त्वा निरुक्तिरक्ता यथा
 "दमूना दममना वा हान्तमना वापि वा दम इति मृह-
 नाम तन्मनाः स्यान्मना मनोतिः" । १ दमयितरि नि० ।
 'दमूना मृहयतिर्दम क्त्वा' अ० १।१०४। "दमयति
 राजावादिमयति दमनाः" भा० ।

दमे कवः दम-बोः वे । मये निषण्णुः ।
 दम्पती इ० द्विः वः । जायां ये वतिष इने जाया-
 यन्त्र पथे दमादेशः । निहितयोः जायापत्नोः जनरः ।
 "तौ दम्पती वतिषवे" श्रुतिजायराजमन्" रचः ।

“भुञ्जीवातां ततः पश्चादयिष्टं तु दम्बती” मनुः ।
“दम्बतोर्मध्यं घनम्” दायभा० । तवोरिदं पत्यन्तात्
यत् । दाम्बत्य तत्पत्यन्ति लि० ।

दम्ब पु० दम्ब-वज् । १ वपटे २ यास्ते अर्धार्धवैष्णवो
धार्मिकत्वस्य स्थापने ऽथोपवृत्तार्था विहितकर्माहुताने
पूजाप्राप्त्यर्थं अर्धार्धकत्वस्थापने । “इदं दम्बं च मानं
च क्रोधं तेष्वात्र च यज्जयेत्” मनुः । ११ सत्कारमान-
पूजार्थं तपो दम्बेन चैव यत्” गीता । न्यायकृतवृत्तौ
तु दम्बस्य रागविशेषेष्वाभेदरूपत्वसक्तं यथा
“तद् तैराद्युं रागद्वेषभोजनभावात्” गौ० सू० । “तत्
रागपक्षः कामो मत्सरः स्मृत्वा तस्या लोभो माया दम्बः”
इत्युक्त्वा “कामो विरंसा रतिश्च विजातीयः संयोगः नारी-
गताभिवाद्य इति तु न युक्तं स्निग्धः कामेऽव्याप्तेः मत्सरः
स्वप्रयोजनप्रतिषेधान्नं विना पराभिमतनिवारणेष्वा, यथा
राजकीयादुदपाणाद्योदकं पेयम् इत्यादि । एवं परशु-
निवारणेष्वाऽपि । स्मृत्वा धर्माविरोधेन प्राप्तीष्वा तस्या
इदं मे न क्षियतामितीष्वा उचितव्यवाकरणेनापि घन-
रक्षणेष्वाकूपं कार्यव्यवसिद्धिष्वाभेद एव । धर्मविरोधेन
परद्वेषेष्वा लोभः, परवस्त्रनेष्वा माया, कपटेन धार्मि-
कात्वादिना स्तोत्रकर्तृस्थापनेष्वा दम्बः” गौ० उ० ४।१
कामादिकदम्बानामिच्छाविशेषरूपत्वात् रागद्वेषे दोषे
अलभावे सक्तः अधिकं दोषयज्जे वक्ष्यते ।

दम्बक पु० दम्ब-एवम् । प्रतारके । “धर्मध्वजी सदानुव्य-
व्याप्तिको लोकदम्बकः” मनुः ।

दम्बन पु० दम्ब-भावे ल्युट् । १ दम्बे मोहने च । “व्रतेन
पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीभृद्दम्बनम्” मनुः ।

दम्बिन् लि० दम्ब-णिनि । दम्बकर्त्तरि । “दम्बिहेतुक-
पापवृत्तवकटर्त्तयं यज्जयेत्” याज्ञ० ।

दम्बोज्ज्व पु० १ शर्वभौमे ऋषभेदे । “राजा दम्बोज्ज्वो नाम
सर्वभौमः पुराऽभवत्” भा० उ० ६।१ अ० । इत्युपक्रमे
तस्य नरनाम्ना कृतिषा गर्वो निवृत्तस्तत्कथा तलै-
वाध्याये इत्या । “दण्डको ऋषतिः कामात्, क्रोधाच्च जन-
मेजयः । लोभादेवस्य राजनिर्वातापिर्हृतोऽसुरः ।
पौत्रको राजघो मरणात् मदादुदम्बोज्ज्वो ऋषः । प्रयाता
मिषणं स्मृते यत्तु पञ्चवर्गनाशिता” काम० । दम्ब सज्ज्वो
यस्य । २ दम्बसस्यो कर्मादौ लिभ [२ हीरके अमरः ।
दम्बोलि पु० दम्बोति चेदयनि दम्ब-भोजिः । १ वज्रेऽङ्के ।
दम्ब लि० दम्ब-पवर्गान्तात् यत् । १ प्राप्ताभारवृत्तयोव्यावर्त्ते

वस्तुतरे २ अमरकुहि च अमरः । २ दम्बनीये ऽदम्बनाहे
लि० । “अप्राप्तदम्बान्वा” प्रा० त० । “धुर्वेष दम्बः
सहस्रं विभक्ति” रघुः ।

दय गतौ वधे, दाने पात्रने च भा० आत्म० वक्त० सेट् ।
दयते अदयिष्ट अदयिष्ठम् अदयिष्ठम् अदयिष्ठम् । दयाम्
बभूव आस चक्रे । “न वा पलायान् च विदेयाश्चक्रे
न राक्षसः” भट्टः दया दयितः । “प्रजन्ति तेषां दयसे न
कक्षात्” । “स चापि रुधिरैर्भक्तः स्नेहापव्यटयिष्ट न” भट्टः
दया स्त्री दय-भिदा० भावे अङ् । १ दुःखितेषु भूतेष्वनुक-
म्पायाम् । २ परदुःखाऽवहने कृष्णायज्जे इष्टम् । ३ पर-
दुःखप्रहरणेष्वायाम् । “यत्नादपि परलोकं इदं या
हृदि जायते । इच्छा भूमिचुरन्नेव । सा
दया परिकीर्त्तितेति” । आत्मगतं सर्वभूतेषु यो
हिताय शुभाय च । यतंते सततं हृष्टः क्रिया स्नेहा
दया स्रजता । प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानाम-
पि ते तथा । आत्मोपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति
साधवः” । इयं मोहपत्नी यथा । “मोहपत्नी दया
साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया । सर्वलोकाश्च सर्वत्र
निष्कलाश्च यया विना” देवीभागवते टिप्प० १ अ० । यत्
मोहोक्ति तत् दयायाः सत्त्वाद्या मोहपत्नीति “अहिंसा
परमो धर्मो विप्राणां नाम संशयः” । दया सर्वत्र कर्त्तव्या
ब्राह्मणेन विजानता । यज्ञादन्यत्र पित्रेन्द्र ! न हिंसा या-
ज्ञिकी मतेति” देवीभागवतम् । यज्ञादन्यत्र दया कर्त्तव्या
यधे तु हिंसैव कर्त्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसा
भवति । “अहिंसन् सर्वभूतान्यन्वत्त तीर्थेभ्यः” इति श्रुतेः ।
“या वेदविहिता हिंसा नियताहिंसाचराचरे ।” अहिंसा
मेव तां विद्यादु वेदादु धर्मो हि निर्वभाविता” मनु-
स्मृतेश्च । “तथा वायविधानेन ह्येदेवैव कदाचनेति”
कुलार्पणोक्तेश्च । ऽदयकन्याजाते धर्मस्य पत्नीभेदे
तदपत्यम् अमयम् धर्मयज्जे इष्टम् । “धनुर्भृतोऽयस्य
दयार्द्रभावम्” रघुः । “तव धर्मः सदयोदयोऽप्यवः”
नैष० सा च शान्तिरवस्य व्यभिचारिभावः यथाह सा०
द० । शान्तरथोपक्रमे “रोमाश्चाद्याः साधुभावासाया
स्युर्व्यभिचारिणः निर्वेदहर्षकरचमतिभूतदयादयः” ।

दयाकूट पु० दयायाः कूट रूप । वृद्धे हेम० ।

दयालु लि० दय-आलुच् । कपायुक्ते । “दयालुरपि स
कृष्णः” इत्युक्ते । “यथाःशरीरे भव मे दयालुः”
“मिरीचिकायः सुतरां दयालुः” रघुः ।

दयादीर ड० दयावीरः । दयाविकृते गीरे रवे शतयुक्ते
नामकमेदे च वा० ड० गीररवचमचक्रा "च च
दानधर्मं बुद्धैर्देवता च समन्वितमस्तु वा" च च
दानवीरो धर्मवीरो दानवीरो बुद्धवीरचेति चतुर्विधः
इति विभक्त्य "दयावीरो यथा जीमन्तवाक्यम् ।
"विरासुचैः सन्त एव रत्नमद्यापि देहे नम मां च
नसि । मुनिं न यथापि तवापि तावत् किं
भक्त्याप्यं विरतो नरकम्" । एवमपि विभावादयः
पूर्वोदाहरणवद्गुणः" उदाहरणम् ।

दयित ड० दय-त । दयती कथम् । शिवनाम्ने लि० ।
शमायां स्त्री । "दयिता दयितानामाजुं हर
वीरकथना निरीक्षते" रघु० । "न नजा नगजा
दयिता दयिताः" भट्टिः ।

दयिषु लि० दय-इत् । दयावीरे ।

दयू लि० देव-किप् ऊट् । देवकचरि ।

दर कव० ट-भवे अप् । दैर्दये । शभवे, शनते च पुंन० ।
कथम् : "दरादराभां हरकन्तिनी यमे" नैषधम्
"दरपीडयमानानिरीक्षते" रघुगङ्गा० । "न जात-
हार्हेन न विविधादः" किरा० । शब्दरे पुं स्त्री०
स्त्रीत्वे ङीप् । "दरीदृष्टोत्सङ्गनिष्कलावः" । "दरीदृष्टो
त्येतेन वनीरयेन" कुला० । ५५७ शब्दार्थचि० । "च
उक्त्याये भवतो दरोदरोयुक्तमस्याधरशोचयोः च-
मेति" भाग० । [शब्दार्थचि० ।

दरक लि० दर+भवे "जयादिभ्यो जुन्" पा० जुन् । भीरो
दरकगिटका स्त्री दर ईप् कण्ठो मलाः कप् कापि क्त
इत्तम् । यतावर्थात् राजनि० ।

दरशि पुं स्त्री ट-अनि । मद्यादेः कृत्रभक्ते (भाङ्गन)
शब्दार्थचि० । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

दरश ड० ट-विदारे "टुगनिदविभ्यश्च" उज्ज्वलदत्त-
कालात् कथम् । दिषु प्रथमे शनते च उज्ज्वलदत्तः

दरदु स्त्री ट-विदारणे "दृढमसोऽदिः" कणा० आदि ।
शब्दरे शब्दे च उज्ज्वलदत्तः । ट-भवे आदि । शब्दरे
उपपाते ५५७ च ड० जेदि० । शब्दार्थचि० कथम् ।

दरद लि० हरं भवं ददाति दा-क हर ईप् दावति शेष्याति
देव-योधे-क वा । शम्भदावके "श्चिहुवे ड० न०
भाष्यम् कलेदादित्तम्" कथा । "श्चिहुवे" हरदं
नोऽभिवृत्तवत् परादम् । हरदकार्षिणः प्रोक्त-
चमीरः शुक्रदण्डकः । शंभदाकृतीवः काङ्क्षि-
क

कामनीतरम् । चमीरः शुक्रदण्डकः काट् वयोतः युव-
तकम् । कथाङ्गुलनवङ्गायो शंभदादो चकोत्तमः ।
तित्तं कथायं कटुकिहुवं, काकोत्तमचक्रकपितकारि ।
कथाङ्गुलनवङ्गायो शीकाववातो च गरुडिणि ।
चर्चपातनमुत्तमा द उज्ज्वलन्याचितम् । शिबुवं तस्य
कृतम् शुद्धमेवं न बोधयेत् । शब्दरे ड० च देवः ड० व०
१४ व० शैवान्यासकः शैवान्यामित्युपक्रमे अभिवार-
दरदतकृत्तुतवेरिज्ज्वलनरात्राः" "शुक्रमीराय हरदाः
काङ्क्षीराः यत्तिभिः चङ् भा० भी० ६ व० । प्राच्यो-
दीप्येद्योक्तो । योऽभिनवोऽस्य तस्य राजा वा कथम् ।
दारद पितादिक्रमेण तद्देववाचिनि तद्भूमे च । ननु
कथो युक् । "नङ्गीत्वा द वचं वारं प्राच्युनः प्राच्यु-
नयनः । दरदान् वङ् कान्धोजैरजयत् प्राच्यवाचिनि ।
प्राच्युतरां दिवं मे च वचन्यामित्य दक्षयः । निवसन्ति
वने मे च तान् वचनजयत् प्रभुः" भा० व० २६ व० ।
वाचं कचिदेकत्वे ऽपि कथो युक् । "वाल्मीक्य हरदो
विदेकाधिपतिपथा" हरिवं० ६१ व० । शब्द-
जतिमेदे । ५५७ शब्दरे । ५५७ शब्दरे क्रियाकोषात् शुद्ध-
त्वापत्तेः कथिवमेदे च । "यनकेषु क्रियाकोषादिनाः
कथिवजातयः" इत्युपक्रमे "पारदापत्रवाचोनाः कि-
राता हरदाः कथाः" कथुः ।

दरवर प० दरेषु शब्देषु वरः । पाञ्चजान्ये भगवतः शब्दे
वीर्यः । "दक्षो दरवरं तेषां विवाद यमधक्षिण" भाग०
११११२ ।

दरसाम ड० ट-विदारणे कथाम् । द्योते उज्ज्वलदत्तः ।

दरि(री) स्त्री ट-विदारे इन् वा ङीप् । शब्दरे शब्द-
रत्ना० । शतककुलजे सप्तमे ड० "पूर्वाङ्गदः पूर्वसुखः
प्रकाशः यजुनिर्दरिः" भा० का० ५७ व० ।

दरित लि० दरो जातोऽस्य तार० इत्तम् । जातभवे हेनच० ।

दरिद्र लि० दरिद्रा-क । शुर्गते शनिःको कथम् । "प्रसीध
हारिद्रदरिद्रतां नृपः" नैष० । "स्त्रीवाचोऽकथङ्गाज
दरिद्राचाक्ष रोगचाक्ष" कथुः । दरिद्रत्वे हेतुः
"यस्योष्य निरात्मापि तीर्थात्नमभिनय च । अदत्त्वा
काङ्क्षं गाव हरिद्रो नात्र जायते" प्रा० त० । "दरिद्रो
यस्यकथुः कथो योऽजितेन्द्रियः" भाग० । "यव
पटः कथदरिद्रतां गवः" शब्द० ।

दरिद्रा शुर्गते कदा० कथम् २ व० कथ० षेड् । दरि-
द्राति कथा० दरिद्रति अदरिद्रि-अदरिद्रादीन् । दरि-

पुनरे स्थापनां विं वा वदिरकायने । संपूज्य इहा
नामेव करोति जन्मसंख्यनम् । विहां जन्मा च वदरीं
भुङ्क्ते वदिरकायने । इहा नृप्रतिभां नन्द ! करोति
जन्मसंख्यनम् । दोषावनामं मोचिन्द् इहा इन्द्रावने
च नाम् । इहा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मसंख्यनम् ।
भाङ्गे इहा च नमस्कं नामेव बहुकुरदनम् । संपूज्य
नत्वा भक्त्यु करोति जन्मसंख्यनम् । रजस्वस्र जग-
त्तामं यो इज्जति कसौ नरः । संपूज्य भक्त्या नत्वा
च करोति जन्मसंख्यनम् । उत्तरायणसंक्रान्तां प्रयागे
स्नानमाचरेत् । संपूज्य इहा नामेव करोति जन्म-
संख्यनम् । कार्तिक्यां पूर्विकावाङ्ग इहा नृप्रतिभां
सुभाम् । उपोष्य पूजां जन्मा च करोति जन्मसंख्य-
नम् । चन्द्रभागावलीपे च नाण्याङ्ग नां नमेत् यनेः ।
राधया सह नां इहा करोति जन्मनः क्षयम् । रामे-
श्वरं विसृज्ये स्वावाङ्गपूर्विकादिने । उपोष्य इहा
संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् । दीननाथं दिनकरं
लोकार्थं चोत्तरायणे । उपोष्य इहा संपूज्य करोति
जन्मनः क्षयम् । कमिकोठे सुवचने कवचिन्द् उ
मङ्करे । विष्णुन्दके राजकोठे नन्दके पुण्ड्रभङ्गके ।
पार्वतीप्रतिभां इहा कार्तिकेयं नमोच्चरम् । नन्दिनं
शङ्करं इहा करोति जन्मनः क्षयम् । लिङ्गटे नमि-
भङ्गे च पश्चिमोदधिवलिधौ । सप्तपौत्र दवि प्राण्य
नां इहा सुनिशामुयात्” जज्ञं वै जन्मं ख० । यजुन-
भेददर्शने कवभेदं यजुनयन्द् इत्यम् ।

दर्शनप्रतिभू इन्द्रेणाय प्रतिभूः । प्रतिभूभेदे “दर्शने प्राति-
भाव्ये च विधिः स्नात् पूर्वोदतः” यो यस्तु प्रतिभूस्तिष्ठेत्
दर्शनावेह जानवः । अदर्शयन् स तं तस्य प्रवक्षेत् स्वध-
नादयम्” मनुः । वीरवि० विहारेण तद्विधिरुक्तो यथा
“अथ प्रतिभूः तत् प्रातिभावायं नाम विद्यावाचं
पुष्पान्तरेण सह वनवः । तज्जेदनाह इहकसतिः
“दर्शने प्रत्यये दाने कश्चिद्वाप्यर्थे तथा । चतुःप्रकारः
प्रतिभूः आत्मे इहो नवीविभिः” । प्रत्ययो
विद्यावः दानम् कश्चापाकरवार्धनवार्धनम् । कश्चिद्वा-
प्यर्थम् कश्चिनो बहुद्वयं नृकोपकरवादि तदर्थम् ।
चतुःप्रकाराणां प्रतिभूनां प्रातिभावाङ्गीकारप्रकारं
तदर्थं वि एव “आत्मेको दर्शयामीति वाचुरित्यपरो-
ऽग्रवीत् । दामाङ्गीकृतद्वयविधनार्धनापरोऽग्रवीत्” ।
ग्रयो दर्शनप्रतिभूकृतेनं यवाजनप्रवत्तं दर्शयि-

नृपतीकृतम् । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेवः वाचुर्न त्वां प्रता-
रनिवृत्तिं करोत्यं चोत्तिष्ठत्योऽस्य सर्वयस्यस्यो
पानोऽसि जन्मप्रत्ययेनाह प्रव्यं देहीति त्रयीति ।
दानप्रतिभूकृतं च इहाति तदा बहुद्वयवचनच
दातेति । अपरः कश्चिद्वाप्यर्थप्रतिभूकृतं च इहाति
तदा कश्चिद्वदीवन्कोपकरवादिनार्धनार्धनार्थेति कश्च-
तीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभूनां वदा धनिकस्य चारणिकदर्शन-
येना तदेव च दर्शनीयः इत्याह कात्यायनः “दर्शनप्रति-
भूकृतं देये कावे च दर्शयेत्” । यस्मिन् देये कावे
च धनिकस्यदर्शनमपेक्षते तमेव दर्शयेत् अथनार्धनिति
येन । दर्शिते च तस्मिन् धनिकेन प्रातिभावात् च यो-
क्तव्य इत्युत्तराङ्गेभाह च एव । “बदाही दर्शयेत्
तत्त योक्तव्यः प्रतिभूकृतम्” । यत्तं प्रत्ययादिप्रतिभूकोऽपि
तद्विषयवादे योक्तव्याः, अन्वया चारणिकन्येवं धनं
दाया इत्याहः कात्यायनइहकसती “यो यस्तु प्रतिभू-
स्तिष्ठेदर्शनावेह जानवः । अदर्शयन् स तन्मन् प्रवक्षेत्
स्वधनादयम् । आद्यो तु वितथे दाया तत्तदावनेदि-
तं धनम् । उत्तरो तु विषयवादे तो विना तत्तुतो
तथा” । वस्तु योनीचरेण प्रतिभूवाङ्गीविध्यमेवोक्तम् ।
“दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभावायं विधीयते” तद्वाप्यर्थ-
योरनतिभेदाभिप्रायेण । “आद्यो तु वितथे दाया
वितरस्तु सुता अपि” । वितथे दर्शनप्रत्यये वि-
संवादे इतरस्तु सुता न दायाः । सुता इत्यभिधानाच्च
पौत्रा इत्युक्तव्यमिति दानं स्वधनार्धनं धनिकाय । कर्ध-
न्यन्तु चारणिकधननानीय तस्य कर्धनं धनिकस्य स्व-
धनकाभे अभवतो न विधेयः अतएव सुक्तभेदविवक्षया
पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभूयो हारीतेनोक्ताः । “अभवे
प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने । पञ्चस्तेषु प्रकारेषु
पाङ्गो हि प्रतिभूवृधैः” अभवत्तुपद्वारणम् । उप-
स्थानमत्त चारणिकधनस्य धनिकावाणीवार्धनं न दर्शनं
तस्य पुष्पान्तरेणैवात् पञ्चस्तिष्ठन्यवाङ्ग । आद्यस्तु
सप्तविधिवैः सप्तप्रकारं प्रतिभूवनाह । “वेद्ये कते
च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने । नृहीतयज्जोषस्थाने
कश्चिद्वाप्यर्थे तथा” । प्रतिभूपाङ्गु प्रव्यत्तं प्रवत्तम् ।
कात्यायनोऽपि “दाकोपस्थानवादेषु विद्यावचनवाच च ।
अन्वयकारवेदेनं यवावोऽयं विधये” । वादोविवादकत्वं
प्रतिभूपाङ्गम् । “अनयोः प्रतिभूपाङ्गुः वचनैः कार्य-
विधेयं प्रतिः योनीचरेणाङ्गुत्तम् प्रातिभू आख्या-

तत् । दर्शनप्रत्यक्षद्वारेण यथावत् सर्वेषामन्तर्भावश्च
इति वदन्ति । दर्शनप्रतिभुवे नष्टकारिण्यस्यान्वेषणात्
आकाशविधेय इत्याह । इहसतिः “नष्टस्यान्वेषणे
कार्त्तं दद्यात् प्रतिभुवे धनो । देयास्तद्वतः पक्षं माघं
कार्त्तमवापि वा” । कार्त्तमावधितिं वदन्ति । तथा
च आत्मात्मनः “नष्टस्यान्वेषणार्थं देवं पश्यन्तं वरम् ।
वद्यसौ दर्शनेनैव जीतव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काळे प्रतीते
प्रतिभूर्भवेत् न चेव दर्शयेत् । य तस्यैव प्रदायः स्यात्
प्रते तेनैव विधिः स्यात्” । वरं परमावधिभूतम् ।
प्रतीतेऽन्वेषणात् परिकल्पिते, प्रते चेव विधिरिति
वारिष्ण्वि मते प्रतिभूक्तार्त्तं प्रदाय इति विधिः का
वावधिविधेयस्यान्वेषणात् । एतदपि देवराज-
ज्ञतप्रतिबन्धाभावे बोध्यम् । अतएव आत्मात्मनः “दर्श
नप्रतिभूर्भवेत् देवे काळे न दर्शयेत् । निबन्धमावहेत्तत्
देवराजज्ञतावते” । निबन्धस्यम् । देवज्ञतो दीर्घरोग-
वरवादिदृष्ट कष्टदानप्रतिबन्धः । राजज्ञतो बन्धनासेध-
दृष्टादिदृष्टः । प्रतिभूमेदेन स्यात्माह नारदः “अग्नि-
मपतिर्कृतं तत् प्रत्यये वापि जायते । प्रतिभूस्तद्वत् दद्या-
दत्तपस्यापि संजायते” । अग्निप्रधर्मैर्वाप्रतिभूर्वत् स्वस्याधो
निर्द्धात्वादिना अक्षयप्रत्ययत्तस्यैव दानप्रतिभूविज-
यम् । प्रत्यये विनाशे जायते विसंवादिते इति
प्रत्ययप्रतिभूयिष्यम् । अतुपस्यापयजृचिनमदर्शयजृ-
चिनः सुखादादाधिकृत्यं पयजृचिनं तद्वत् वीतसम्यायान-
र्त्तस्यैव दर्शनप्रत्यक्षार्थप्रतिभविष्यमिति विवेकः ।

दर्शनीय निःशब्द-वर्णादि सहादौ वा समीपे । । मनोहरे,
२ दर्शनयोग्ये च परादिः । “दर्शनीयतमो नृत्तानिदं वच-
नमत्रयीत्” भा० पृ० ७१ पं० ।

दृश्यं च० दर्शनं दर्शनेन पिबन्ति पा०-क० । दर्शनं
 नामात्रेण वाच्यं हेतुं “न वै देवा अन्नंति पिबन्ति एत
 देवाद्यत्तं इहा नृपन्ति” आ० उ० दर्शनमात्रेण तेषां
 तद्विहेतुप्राप्त्यवस्थान्नोक्तेऽप्यात्मन् । “युद्धाच्च नि
 र्णाशरताश्चदेवाः सन्निधना दर्शया आन्वयाच्च” भा०
 अनु० १६ अ० । [रात्रौ जेष्ठ० ।

दर्शकामिनी को दर्शकेष्व वाग्मिनी । अन्वकारमुक्त्वा
दर्शयितुं वि० उच्यते-विष्-तत्त्वं । दर्शनकारके दर्शके "पयः
भूतेर्दर्शविनाशः दृष्टाः" इत्युः श्रुतीद्वारे द्वारद्वारे इ०
दर्शविषय इ० दर्शे, अन्वकाराणां विषय नाशोऽदर्शनमवश ।
इत्युः निश्चयः । [द्वि० प्र० उच्यते ।]

दर्शितं लि० इय-चिपु-स्त। । प्रकटिते २ प्रकाशिते ३ प्रतिपा-
दर्शिवन् लि० इय-चिपि । । इटटि २ विवेचके ३ वा-
न्नात्कारके च । “तद्दर्शिवन्नुदासीनं त्वामेव पुत्रं विदुः”
कुमा० । “तस्यै छनिर्दोषदधिकृदर्थी” रघुः । गन्त-
दर्शिमिच्छन्ते” मनुः । क्षिवां क्षीय् । प्रतोपदर्शिनी ।
दर्शिवन् लि० इय-“अन्ते ऽपि इच्छन्ते” इति वा० इट्टिप्य् ।
इटटि । “गुरुणां पाण्डवानां च भवान् पत्न्यच्छर्षवान्”
भा० व्या० ६ अ० । “अन्तो न त्वाच्छते ज्ञेता विद्यते
सर्वदर्शिवन्” छ् । हि० । “अल्प दर्शिवन्” इति
यन्कत्त्यनभतोव प्राणादिकम् ।

दल भेदे आ पर. सक० भेदे सक० सेट् । दक्षति ददाक्षीत्
 'क्षिप्ति वा षटा० दक्षति दाक्षति । ददाक्ष देवदत्तः दक्षितः ।
 दक्षा "ददाक्ष भूर्भोरक्तं नोन्नदम् वर्षम् च" "ददाक्ष
 भूः प्रपूरे द्यौः कथीनामपि निस्स्रनैः" "कटाक्षिभुः
 विद्यादेहे चूर्णभूषणं महाकुमाः" भट्टिः "दक्षति
 व्रतधा यक्ष हृदयम्" अमरः ।

दत्त भेदने पुरा० उभ० संक० सिट् । दाक्षयतिने कदीदक्षत् त ।
 “सुहृन्दादाक्षयत्तस्य” “दाक्षयत्तटी गुणवज्राभृतः”
 व्यनर्धरा० । भेदयेह द्विधाकरणं विकसनञ्च तत्परिचयने
 । “दरविदक्षितमन्त्रोवक्षिष्यत्तु परागे” गीतगो० ।

[illegible]

दलकोष ३० दद्यान्नेव कोषो यत्नः । कन्दपुष्पद्वयो यद्भा० ।
तस्य पुष्पे कोषान्नराभावात् तदात्मकम्

दलल्ल लि० दब-वा बहन् । द्विधाकारके । तेन विह'स'
बरी० वल । दाक्षिण्य तज्जिह'सादौ लि० ।

दसनिर्मीक ३० दशमोति दशं वक्त्रं निर्मीक एव वक्त्र ।
 भूष्णपद्मस्य वक्त्राया । तस्य हि वक्त्रस्य निर्मीका-
 कारत्वात्क.सम् ।

दत्तन न० दक्ष-वराणे स्मृत् । दत्तनकारणे (डेवा) शची
की० जीप् रत्नावली । तथाभूतस्त्रियां की० “कृति-
वत्तवत्तद्वली” विद्वन्मनो ।

दक्षय न० दक्ष-वपुः । महरवे चत्वारिदश० । विद्वान-
काले निःशब्दे चत्वारिदश० । दक्षं वासिष्ठः । दक्षवपुः ।

द्वयविपदसप्तम्यादयोऽप्यत्र ५० । [द्वि द्वाकार इत्या]
 द्वापुण्या को दव दव पुण्यमहाः । नैतक्याम् राजनिः । वा
 द्वा (मा) ग्रासी को दवेन नवति सप्तम्यानि नव-चिनि
 ववते वव-चिनि वा । वज्रु कयाके पारस्करनिः [रत्नमा०
 द्वासारिणी को दवे पत्ने वारोऽप्यत्रा इति । नैतके
 द्वाच्यविः (वी) को दवस्य सचिरिव । कष्टके वारा० ।
 द्वाकसा को इत० । पलविरायायाम् ऐमत्र० ।
 द्वाकृक ५० दवेनाइक दव । १ पयंजातितकडकी, २ प्रत्राम्,
 ३ नैदिके ४ कने, ५ चातके, ६ नागमेयरे, ७ नवसरे, मेदि०
 द्वाक्रे, ८ करिकर्षे, ९ गिरीये, १० वात्तायायाम् ऐमच० ।
 द्वाक्य ५० दवेन द्वैधेनाकृत् । पञ्चकर्वटे (द्वदक्षिया) कर्द-
 मभेदे लिखा० । [१ दमनद्वये च ५० मन्दर० ।
 द्वामस्य न० दवेनामस्यम् । १ मयके मेदि० । २ मदनद्वये
 द्वाक्य न० दवेनामस्यम् । चुक्रे (चुकावामकृ) राजनिः ।
 द्वासी को दव-रन् । १ कोट्टे चक्यक० तत्पत्ते ५० की
 रनिदेवः । संज्ञाया कम् । द्वाक १ काठे ऐमच० ।
 द्वाति लि० दव-क्त । १ विक्रिते । २ सचिद्वते १ चर्चिते ।
 “अत्र का दक्षिता विभाजितेन” “दक्षिता वाधे तयो-
 क्ताताम्” वीका० । [वीप् ।
 द्वाति लि० दव-सुखा० मयके १ नि । दववृत्ते क्षिया
 वृत्तिगन्धि ५० दवे गन्धो यस्या इत् वमा० वपुस्या कम् ।
 वपुस्यद्वये (कातिन न क्) लिखा० ।
 द्वाक्यव लि० द्वाक्यद्वयति उद्+भू-क्य ५० । दवजाते
 १ मयभेदे न० । “द्विमेकमयमनं मधु कृण द्वाक्यवम्”
 उच्यते ।
 द्वाक्य ५० दव-म । १ क्विभेदे १ चक्रे च चक्यक० ततो गन्धो
 क्यवे कम् । द्वाक्य तदपत्ते ५० की । “तेन त इ वको
 द्वाक्यो विदाक्यार” कात्तो० ।
 द्वाक्य ५० दव-नि । १ इन्द्रे २ वज्रे चक्यक० । ततो
 मयके मयम् ववादि० नोपकत्ते इति न मयस्य वः । द्वाक्य-
 मय वज्रवृत्ते इन्द्र । [दमन्यादुरदेवादी ।
 द्वाक्य लि० द्वाक्यादुरदेवादि दव+चक्यरथो० वसा० व ।
 दव नमो भ्या० वर० वक० वेट् इदित् । दवति कदम्बीव् ।
 दवम् । क्षिपि दम् ।
 दव ५० इति लि० इ-कम् । १ वने, २ वनानवे च क्यवरः । भावे
 कम् । १ उपमाये । “क्षतिनामं दववद्वयवि” नाचः ।
 दववृ ५०-उपमाये कोये कम् । उपमाये । “व दववृ
 वद्वयवि” नाचः । “क्षिपि वपुसाविरुद्धी दववृ-

वृत्तमम्” भट्टिः । [रोहिण्यवे राजनिः ।
 दवद्वयक न० दवेन दवम् वत् क्यवति प्रकायते वे-व ।
 दवद्वय ५० दवजातो वपजातो दवम् । दावानवे ।
 “वरः वयोऽवयो दवद्वयदावद्वयविरः” उच्यते । “वि-
 द्वाक्यजविन्दे वज्ररदवद्वयविराभिः” भाग० ५। ८। २७ को०
 “द्वानिप्रवृत्तयोऽप्यत्र” वपान इत्यादि विना द्वाक्यः,
 दवः ।
 दवि दूरीकरोति दूर+विच्-क्यू दूरीत्यादिना द्वादेशः
 नामधातुः दूरीकरवे कम्-वेट् । दवति कदी(द)दवम् ।
 “दववद्वितरेव प्राप्नुवती वमानम्” भट्टिः ।
 दविष्ठ लि० इदमेवावतिववेन दूरम् दवम् द्वादेशः । दूर-
 तमे । दववृत्तं दवीवत् तत्पत्ते लि० “तेजकियध्वे
 तेजसी दवीवानपि नव्यते” नाचः क्षिवा कीप् । “नैव
 सचिरपि दवीवयी” किरा० । [वय-त ।
 दव दीप्तो च० उभ० कम्-वेट् इदित् । दववति-ते कद-
 दव दवने चुरा० कात्त० कम्-वेट् इदित् । दववते कदद्वयत
 दवक न० दव परिनाचमस्य कम् । दवति, दवचक्याम् ।
 “द्वितिः क्षमा दवीऽप्यत्र योचनिद्रिवनिपत्रः ।
 धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दवकं धनैकचक्यम्” । “क्षमवा
 ऽधो दिवाक्यः परीषादः क्षिवा कदः । तीर्थात्मिकं
 दवाट्या च कानजो दवको मयः” मनुः ।
 दवक्यवृत्त ५० दव क्यटा वस्य । १ रावये ऐमच० ।
 दवक्यवृत्तजित् ५० दवक्यकं जयति लि-क्षिप् । १ रावे
 लिखा० । दवक्यकारिभृतयोऽप्यत्र “दवक्यकारिगुर्”
 विदुर्भाः” रघुः ।
 दवक्यवृत्त ५० दव क्यरा वस्य । रावये ऐमच० । इतो०
 रकोये दवक्योऽप्यत्र “दवक्यराजक्योक्तया वृत्त
 मयक्यवृत्तं भा० व० २८८ क० । [लिखा० ।
 दवक्यवृत्तजित् ५० दवक्यवरं जयति लि-क्षिप् । रावे
 दवक्यवृत्त न० दवविषम् कम् । गन्धोवादिभृतयानामो
 दवविषे संस्कारकर्मणि । दवक्यपदवादी तद्विद्वति-
 र्व्या ।
 दवकुलवृत्त ५० दववृत्तः कुलवृत्तः संज्ञात्वात् कर्मधा०
 वा व० व० । तन्मोक्षे कुलवृत्तदवके कुलवृत्तदवकं च
 तन्मवारोक्तं वया “क्षिप्रातकः करक्यव विल्लाक्य-
 कदव्याः । निवो गडोद्वारी च वाली चिद्व्या
 दव क्यताः” “वाचकः क्षिप्रातकः कुलवृत्तं मयक्य च” ।
 दववीर व० दवविषं वीरम् । ववीरवृत्तवृत्तवृत्त

“मन्त्राणां तथा चौड्यानि नास्ति यत् । यथा-
वाचैव नास्ति करेण तथैव च” इत्युक्त्यादि-
वीरद्वये चौरद्वये “इतः पचेद् दशवीरं चिता-
नक्षत्रचन्दनौ” उक्ततः ।

दशग्रामपति ५० दशानां ग्रामानां पतिः उत्तरपदद्विगुः ।
दशग्रामाध्यक्षे । तद्विवोगादि बहुगोक्तं यथा

“ग्रामस्थाधिपतिं कुर्वीत दशग्रामपतिं तथा । विंश-
तीशं शतेश्च बहुक्षपतिमेव च । ग्रामे दोषान् बहु-
पक्षान् ग्रामिकः जनकैः खड्गम् । शंसिदग्रामदेशेऽथ
देशेऽथ विंशतीशिनम् । विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेश्च
निवेदयेत् । शंसिदग्रामपतेस्तु बहुक्षपतये खड्गम् ।
जानि राजप्रदेशानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः । खड्गपाने-
न्यनादीनि ग्रामिकस्तान्वाग्रायात् । दशौ कुक्षस्तु भुञ्जीत
विंशौ पञ्चकुक्षानि च । ग्राम ग्रामशताध्यक्षः बहुक्षः
धिवतिः पुरम् । तेषां ग्रामाणि काव्याणि प्रथक् का-
व्याणि चैव हि । रात्रोऽन्धः सचिवः स्निग्धस्तानि
पश्येदतन्द्रितः” ।

दशग्रामिक लि० दश ग्रामां अधिपतत्वेन सन्त्यस्य ठम् ।
तस्यादूरदेशादि कक्षा० चतुरर्थां ठच् वा । ११ दशग्रामाधिपे
२तस्यादूरदेशादौ । स्त्रियां ङीप् चतुरर्थां काव्या०
ठञ् ङिठो वा । दशग्रामिक तस्यादूरदेशादौ
लि० ठञ् स्त्रियां ङीप् ङिठे टाप् इति भेदः ।

दशग्रामिन् ५० दश ग्रामां अधिपतत्वेन सन्त्यस्य इति ।
दशग्रामाधिपतौ । “अशीनि दद्यात् ग्रामस्तु पदं
वा यत् नञ्जति । पञ्चपात्री बहिः कोशात् दशग्राम्यथ
वा पुनः” आश्र० ।

दशपीव ५० दश पीवा अस्म । १ रावणे ।

“इत्योक्तद्वयां जघाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ । कुम्भ-
कर्षदशपीवी नयेनाप्रतिनी भुवि” । “दशपीवस्तु सर्वेषां
अतो राक्षसपुङ्गवः । महीतुसाहो महावीर्यो महा-
बलपराक्रमः” भा० व० २७४ अ० । २ अक्षरविधेये ‘दश-
पीव वाची च जेववावा दशारवः । टिड्ढिभो विट-
भूतश्च संज्ञादन्तेऽप्युपपन्नः’ भा० व० ६ अ० । ३ दशपीवस्तु
इत्युक्ते । “शिशुपावो दशपीवो रैभ्योऽक्षोपद्वयो वशी ।
वर्माक्षकृष्णवा पीरा वीर्यवानो महाबलाः” हरिवं० ११७
अ० । ४ एकादशमन्त्ररीवेन्द्रतुभेरे तदुपक्रमे मन्त्र-
३० ८७ अ० । “यत्कैश्चिंशककोषं मन्त्राचेन्द्रैव वै इमः ।
दशपीवो रिशकाश्च ऋषीर्वा भवतिष्यति” ।

दशज्योति(स्) ५० दशज्योतिः इत्युक्ते । “दशज्योतिस्तु मन्त्रः इत्योः
प्रजापत्यो बहुश्रुताः । दशज्योतिः शतज्योतिः बहुज्यो-
ज्योतिरेव च । दशपुलकश्चापि दशज्योतेर्मेहात्मनः”
भा० आ० १ अ० ।

दशत् स्त्री दश परिमाणसक्य अति । दशानां वर्गे-दशके दश-
सङ्ख्यावाच्यम् । “य वै दक्षिणा नवम् । । खनूना
दशतो नयेद्याका एकां दास्यन् स्त्र्याभ्यस्यो दशत-
सपावर्त्तयेद्याकै द्वे दास्यन् स्त्र्यात् पञ्चभ्यस्यो दशतस-
पावर्त्तयेद्याकै तिस्रो दास्यन् स्त्र्याभ्यस्यो दशतस-
पावर्त्तयेद्याकै पञ्च दास्यन् स्त्र्याभ्यो तभ्यां दशतसपावर्त्तये-
देवमा शतात्तयो द्वास्तेषां नूना विराड्छात्रा लोके काच-
डुवा भवति” शतब्रा० ४।५।८।१६ । “या प्रथमा दशद्वयं च
लोको या द्वितीयान्तरिणं तद्या तृतीया द्यौः सप्तमेव
लोक प्रथमया दशतारोहस्तन्तरिण द्वितीयया द्वि-
तृतीयया तद्यैवेतद्यजमान इममेव लोक प्रथमया दशता
रोहस्तन्तरिणं द्वितीयया द्विं तृतीयया” ८।५।२।१५ ।
“एकादश दशत आचभते । एकादशाचरा वै वीर्यं”
लिटु विन्द्रयस्यैव वीर्यं स्त्र्यावच्छेदा एकादश दशत आच-
भते दश वै पयोः प्राणा आत्मैकादशः प्राणैरेव
पञ्चनृत्तमर्हयति” शत० ब्रा० ११।२।५।४ ।

दशतय लि० दशवयवा यस्य दशानामवयवा वा संख्यायाः
अवयवे तयप् । १ दशसंख्याया २ तत्संख्यान्ति लि० स्त्रिया
ङीप् । “अथास्य संज्ञाविका देवा इन्द्रं सोमो वरुणः
पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवं हविर्न त्वक्संज्ञाविको दश-
तयोषु विद्यते” निरु० ७।८ । “तदेकमेव जातवेदं
मायत् त्वं दशतयोषु विद्यते” २० ।

दशति स्त्री दशाहता दश नि० दशाहतादशके शतसंख्यायां
“कावेन मङ्गता कङ्कुरणाना दशतीर्दश । जनया-
माश्च विम्रेन्द्र ।” भा० आ० १६ अ० । यथा “दशाहता
नव नवतिः तथा दशाहता दश दशति” शतमित्यर्थः ।
दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः नोचक० । तत्संख्यायाश्च
“कोट्टारस्याय जायन्ते स्मृतयो दशतिर्दश” भा० उ० १०७ अ०

दशदशिन् लि० दशाहता दश परिमाणसक्य इति । शत-
श्रुति स्त्रियां ङीप् । [धर्मभेदे दशकशब्दे दशश्रुत् ।
दशधर्मी ५० दशविधो धर्मः । सर्ववर्षाधारणे जननू-
दशधा अस्म । दशानां प्रकारः धाच् । दशप्रकारे “गावर्ती
दशधा जग्मा ततः सन्त्यां वनाचरेत्” मन्त्र० त० । “जते
सर्वे रिक्तजातं दशधा परिकल्प्य च” मन्त्र० ।

“दशमात् प्रवृत्तिमात्रां करोति” इति प्रवृत्तिमात्रादीन् ।
मानं कर्माजीवं जातुस्थानं च निर्दिशेद्यथा । कर्मा-
धिमे हीनवत्ते सपाये कर्मादिवैकल्यस्य नि तज्जाः ।
कर्मे शवागीशयथा ह्यपुलावीर्यान्विता यज्ञकरा भवन्ति ।
युभयैर्दृष्टवन्वितास्ते वीर्यान्विता यज्ञविशेषभाक्ताः ।
इत्याः यथाह्मात्मजजीवयुक्ताः पापेक्षिताः कर्मविनाश-
भाक्ताः । नाशस्थितास्तत्र तदंशनाशास्तद्युक्तराशेरधिपाच
नायम् । राशौ च माने यदि वा दिनेने भागीरवी
स्नानस्य नि तज्जाः । माने च जीने यदि वा हवीस्ते
भौमान्विते वा भविता च सन्ति । अकर्तृगे पूर्वयथाह्मीने
मानस्थिते गाङ्गजहादपुत । माने शुरौ युक्तयुते च
केन्द्रे स्तोत्रस्थिते तादृशतोयपुतः । माने धने युक्तयुते
वजीने केन्द्रेण तादृशतोयपुतः । बुधे ज्येष्ठे वा यदि वा
तदीये स्तोत्रान्विते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । चन्द्रे तृतीये
जकराशियुक्ते सौम्यान्विते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । शुभे-
न्द्रे केन्द्रेयुते अकर्तृ सौम्यस्थिते तादृशतोयपुतः । बुधे
वजीने यदि वा हवीने प्राकारकन्यावृत्तपगोपुरादीन् ।
मानस्थिते तदुद्वहनाययुक्ते करोति जीर्णोद्वहनादि
तत्र । करोति कृपादितः । नभूनि कर्मेन्द्रे गोपुरभागयुक्ते ।
गृहंशके वा युभयैर्दृष्टवन्विताभ्यामेन्द्रेणापि निर्दिशिते वा ।
चन्द्रात्मज कर्मगते तदीये भाग्यस्थिते पापविवर्जिते-
ऽस्मिन् । सौम्यस्थिते शोभनभावयुक्ते यज्ञस्य कर्ता च
भवेत् तदानीम् । कर्माधिमेऽस्मिन् यदि सोमपत्ने स्तोत्र-
स्थिते वा यदि धनैराशौ । विवर्जितः स्नात्स्निग्धराक्ष-
सापेक्षस्य कर्ता च भवेत्तदानीम् । कर्माधिमे स्तोत्रगते
सपाये भीष्मात्मने नाशगतेऽपि तस्मिन् । विज्ञो भवत्येक
मन्त्रक तत्र क्रूरादिवर्जयगतेऽपि भवेत् । तज्जस्थिते
सोमयुते तदीये स्तोत्रान्विते सोमयुतेऽपि । शुभे-
न्द्रे वा बुधे करायो यज्ञस्य कर्ता च भवेत्तदानीम् ।
चन्द्रात्मजाधिमे सौम्ये यज्ञस्य कर्ता च भवेत्तदानीम् ।

सर्वस्वमात् दयनभावफलादिर्न नीच-ताऽ उक्तं यथा
 “सर्वस्वदयनो ह्यसौ राज्ञार्यस्यकीर्तयः । स्वा-
 नान्नरागिरक्ष्यमानु केन्द्रे ऋक्षसुखाग्रयः ॥ इत्य-
 म्भी रविः स्वयः पूर्वाक्षितयदाग्नितत् । एकादशेऽक्षानु
 प्रक्ष्यं क्षाप्तं वायुः सप्तमोक्षयैः । रविस्त्रायेज्जिह्वा हव्ये
 खे वा राज्याग्निर्जीह्वरा । नीचेऽर्धे वापचन्दुर्ध्वे मूषा-
 नुनामर्धे रविः । रविर्न रविर्नीचं स्वः स्वान्नराग्निरवा-

दशमिन्, मि. नवतेरु' ~~दशमिन्~~ नवतेरु

दशमूलादि दधि । नवतुल्यवयस्ये चमिहमे चमरः ।
 दशमूलादि लि० दशमूलवयस्यार्था' मिहति स्य-क ।
 १। चमिहमे दशमयन्दे उदा० । २। चरजतानां चमिहनां
 दशमार्था मध्ये नाशरूपां दशार्थां प्राप्ते च दशमयन्दे दशम् ।
 दशमूल ५० दश सञ्ज्ञान्यम् । १। रावये "गत्वा भोर्दु" दश-
 सञ्ज्ञान्योक्त्यावितप्रत्ययसञ्ज्ञेः" मेच० । २। सञ्ज्ञाकाकीरूपे-
 देवीभेदे स्त्री "वीडाश्लघुतिमाश्लघाटदशकां सेने सञ्ज्ञा-
 काशिकाम्" सञ्ज्ञाकाकीध्यानम् । तस्या दशाश्लघत्वा
 सञ्ज्ञात्वम् । दशवदनादयोऽप्यत्र ।

दशमुखरिपु ५० इत० । रामे "वीतां हित्वा दशमुखरिपु-
 नौपमेने मदन्वाम्" रघुः ।

दशमूलक न० दशानां मूलाणां समाह्वारा । दशाना
 माश्विनां गोमहिषाजाविहयगजखरोद्रुक्तासुषमातु
 वीणां मूले । प्राणिभेदे तद्गुणाः सुवृते उक्ता यथा

"गोमूलं कटुतीक्ष्णोष्णं सञ्चारत्वाच्च वातलम् । सञ्च-
 ज्जिदीपनं मेध्यं पित्तकं कफवातजित् । शूलगुल्मोदरा-
 नाकुविरकाश्यापनादिषु । मूलप्रयोगसाध्ये च गम्यं मूलं
 प्रयोजयेत् । दुर्नामोदररुग्णेषु कुष्ठमेकावयुजिषु । आ-
 नाहृषोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् २ । काशश्वासा-
 पङ्कं शोषकामलापाण्डुरोगतुत् । कटुतिक्तान्वितं कागश्ची-
 मन्मादतकोपनम् । काशप्लीहोदरश्वाशशोषचोर्पङ्के हि-
 तम् । सञ्चारान्वितकटुकसुष्णं वातघ्नमाविकम् ४ । दीपनं
 कटुतीक्ष्णोष्णं वातघ्नेतोविकारतुत् । आश्व५ ककहरं
 मूलं क्षमिदद्गुणं ब्रूयते । सतिक्तं लवण भेटि वातघ्नं
 पित्तकोपनम् । तीक्ष्णं क्षारे क्लिबासे च नागह् मूलं
 प्रयोजयेत् । गरुचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगतुत् ।
 दीपनं गार्दभं७ मूलं क्षमिवातकफापहम् । शोफकुणो-
 द्रोन्मादमादतक्रिमिनाशनम् । अर्शोघ्नं कारभं८ मूलं
 भातुवन्तु ९ १० विषापहम्" ।

दशमूल न० दशसंज्ञकानां मूलानां समाह्वारः पात्वा० न वा
 कीत् । चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे "विस्वस्थोनाकगाम्भारी
 पात्रभागविकारिकाः । दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं
 महत् । शाकपर्णीपृश्निपर्णीद्विहतीहयगोक्षुरम् । वात-
 पित्तहरं द्रव्यं कवीशः पञ्चमूलकम् । उभयं दशमूलन्तु
 वक्षिपातज्वरापहम् । काशे चाशे च तन्त्रायां पात्र-
 मूले च ब्रूयते । पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्डूद्वयहृन्नाश-
 नम्" । अत्र वा कीप् । दशमूलीरसे र्विः" चक्रद० ।

दशमूलसुत न० चक्रदत्तोक्ते चरन्ते इतभेदे ।

"दशमूलीरसे र्विः" चरन्ते पञ्चमूलके । चरन्ते-
 र्विनि तत्पूर्वं चक्रदत्ताभिनिवन्ताः । वातपित्तकफ-
 व्याधीन् शोचानं चापि शास्त्रुताम्" । २। ततोक्ते काश-
 ज्ञे इतभेदे च । "दशमूलीकषायेण भागीतत्वं पचेत्
 इतम् । दशतिसिरिगिर्युक्ते तत्परं वातकाशतुत्" ।

दशमूलतैल न० चक्रदत्तोक्ते बाधिवैनाशके तैलभेदे ।

"दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतद्वक्त्रं
 प्रदायेव बाधिये परमौषधम्" ।

दशमूलषट्पलघृत न० चक्रदत्तोक्ते काशनाशके इतभेदे ।

दशमूलीचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं र्विः । सञ्चारः
 पञ्चकोलेस्तु कल्कितं साधु साधितम् । काशक्षुत्पाशू-
 खन्नं चिकीत्वाशनवर्हणम् । कल्कं षट्पलमेवात्र पाह-
 यन्नि भिषग्वराः ।

दशमूलाद्यष्टत न० चक्रदत्तोक्ते काशनाशके इतभेदे

"दशमूलाङ्के प्रस्थं इतस्याक्षसमैः पचेत् । पुष्कराङ्क-
 शटीविल्लसुरसव्योषडिक्कुभिः । मेयातुपानं तत् देयं काशे
 वातकफाधिके । श्वाशरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च"

दशयोग ५० दशानामङ्गानां योग । विषाह्वारो यज्ज्ञे
 दोषभेदे तत्स्वरूपप्रतिपक्षवादिकम् उपयमयन्दे १२६८
 ५० दशम् । अयं दशयोगमङ्ग इत्यन्ये । १२६८ दशयन्दे
 वय्यमाये ज्यैष्ठमासगुलपञ्चादिदशके च ।

दशरथ ५० सूर्यवक्ष्ये व्यजन्तपात्रजे रासचन्द्रपितरि नृपभेदे
 भेदि । "अयोध्याया महाराजो रघुरासीन् महाबलः ।
 व्यजस्तु रघुतो खल्वे अजादशरथोऽभवत्" हरिवं० १५।

दशरथसुत ५० इत० । रामे दशरथात्मजादयोक्तम् ।

दशरश्मिशत ५० दश रश्मिशतान्यस्य । सङ्क्षारिखे सूर्ये
 "दशरश्मिशतोपमदातम् । यशना दिक्षु दशस्यपि नृपम् ।
 दशपूर्वरत्नं यमाख्यया दशकण्डारिगुहं विदुर्मुखाः" रघुः ।

दशरात्र ५० दशभिः रात्रिभिर्निर्दिष्टं । ठञ् तस्य त्रिक
 तद्वितार्थदि० व्यच् समा० । १। दशरात्रसाध्ये यागभेदे
 स च यागः कात्या० २५।१।१७ औ० उक्तः । दशानां
 रात्रीणां समाह्वारः । २। रात्रिदशके न० । अत्र रात्रान्त-
 र्वेऽपि संज्ञावाचकपूर्वकत्वात् जीवता । "प्रतिभेदेः
 सन्तं तत्र दशरात्रमपुध्यति । यज्ज्ञेन दशरात्रस्य ताव-
 देवायुचिर्भवेत्" भट्टः । "अथ चेद्वरात्रं वक्षिपतेत्
 आद्यं दशरात्रम्" शु० त० ।

दशरूपक न० दश रूपकाणि वैष्णवाद्यानि प्रतिवाद्य-
 त्वेन ब्रूयन्त कश्च । नादकादिष्वन्यप्रतिपाद्यभेदे ।

44-38861-1000

“इति तं विशेषेण पूजा कार्या हिताभिनिः”। अत्र
आभासद्वय उक्तः गच्छे २१५ अ० यथा । “अथ
इति तं नक्षत्रे दशमं ज्येष्ठे चिते । दशपञ्चरा-
त्राद्य दत्तादानकल्पम् । विद्वत्परं हिंसा पर-
दारोपसेवनम् । पादव्याहृतपैशुन्यमसम्भवं प्रभाषणम् ।
परद्व्याभिधानश्च मननानिष्टचिन्तनम् । एतद्दशाचवा-
ताय गङ्गास्नानं करोत्यहमिति” ।

दशा की दश-अक्ष नि० नक्षत्रोपः । १ अक्षयायां २ दीपव-
त्तम्, मेदि० “अपेक्षन्ते न च क्षीरं न पालं न दशान-
रम् । परोपकारनिरता मन्दिदीपा इवोत्तमाः” इत्युक्तः ।
३ चित्ते, अजयपालः । ४ कालकृतविशेषरूपायां ५ गर्भवास-
जन्मादिवास्तव्योवनादिरूपायामवस्थायाञ्च । ताञ्च “गर्भ-
वासः १ जन्म २ वास्तव्य ३ कौमार्य ४ योग्यण्डम् ५ यौवनं ६ स्था-
विरता ७ जरा ८ प्राचरोधः ९ नाशः” नीलकण्ठे भोक्ताः
दश वेद्याः । १५ कामकृते विरहिण्यां नेत्ररागाद्यवस्थादशके,
ज्योतिषोक्ते नक्षत्रानुसारेण सूर्यादिग्रहाणां स्वामित्वेन
६ भोग्यकाले च । तत्र अरक्ततदशाच “नयनप्रीतिः प्रथमं
चित्तासङ्कृततोऽथ सकल्पः” । निन्द्राच्छेदस्तनुता विषयनि-
वृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा स्मृतिरित्येताः अगद-
शादशैव स्युः” । ग्रहाणां स्वस्वस्वचितफनविपाककाल-
भेदरूपा दशा च नानाविधा तत्र “कलो मातृत्विको
दशा” इत्युक्ते नक्षत्रस्वचितेय दशा ग्राह्या साऽपि
नानाविधा षट्त्रिंशद्वर्षीया मङ्गलादियोगिनीदशा, अष्टो-
त्तरीयवर्षात्मिका रव्याद्यष्टग्रहाणां दशा । विंशोत्तरी-
यवर्षात्मिकासूर्यादिनवग्रहैर्विषयमानफलात्मिका च तत्र
योगिनीदशा त “गुणं संयोज्य जन्मर्षे वसुभिर्भागमाह-
रेत् । मङ्गलाद्यास्त्रिराष्टता ह्यष्टौ श्रेया महादशाः” ।
“मङ्गला पितृणा धन्या आभरी भद्रिका तथा ।
उल्का विद्या सङ्कटा च एकोत्तरमिताः क्रमात्”
इत्युक्तानुसारेण श्रेया । तदानयनश्रान्त्यत्र “आर्द्रा
दिमित्रिराष्टत्या ह्यष्टौ श्रेयाः क्रमादम् । मङ्गला
पितृणा धन्या आभरी भद्रिका तथा । उल्का
विद्या सङ्कटा च एकोत्तरवत्परा । अद्विद्यादित्यं
तत्र आभरीदित्येऽधिकम् । विद्यायां रोहिणी श्रेये
सङ्कटायां अश्विः परः । मङ्गलायाः पतिचन्द्रः पितृ-
लाया रविकथा । अन्धावास्तु बुधः आभी आभर्या
धरणीभूतः । भद्रिकायाः पतिर्गोवि उल्काया रवि-
मन्दनः । विद्यायाः भर्गवः आभी सङ्कटायास्तु दानवः”

इत्येवं क्रमात् दशाष्टके । तादां सुखेव ज्ञानाय
योगिनीदशाचक्रम् ।

दशानाम	अ	पि	श	आ	म	उ	वि	सं०
तदीयाः	अ	र	बु	कु	जी	श	सु	रा
मानवर्षाः	१	२	३	४	५	६	७	८
जन्मनक्ष-	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
तानुसारेण	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
तादां प्रवेश-	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९
नक्षत्राणि ।	१	२	३					

त्रैराशिकेन नक्षत्रभुक्तकालमपचाय प्रकृतदशाका-
लात् गतभोग्यकालानुसारेण दशाकाशाः कल्प्याः एवं
सर्वत्र ।

विंशोत्तरीयदशा त “रविसुन्दरतथा भौमो
बुधजीवौ शनैश्चरः । बुधः केतुः भृगुश्चेति कृत्तिकादी
त्रिधा भवेत्” । दशावर्षाश्च “षट् सूर्यस्य दशा वर्षाः
दिङ्मिता रंजनोपतेः । कुजस्य सप्त वर्षाः स्युः राहोरष्टा-
दशैव त । गुरोः षोडश विज्ञेयाः शनैरेकोनविंशतिः ।
विदः सप्तदश श्रेया केतूनां सप्त कीर्तिताः । भर्गोर्विंश
तिरुद्दिष्टा सूर्यादीनां महादशाः” ।

विंशोत्तरीयदशाचक्रम् ।

दशेशः	र	अ	म	रा	जी	श	बु	के	सु
वर्षमानम्	६	१०	७	१८	१६	१८	१७	७	२०
जन्मनक्षत्रा-	२	४	५	६	७	८	९	१०	११
नुसारेण	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
प्रवेशनक्षत्राणि	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९

त्रैराशिकेन प्राक्कृतभोग्यकालानुसारेण दशाकल्पनम् ।

एतद्दशफलानि सर्वार्थचिन्तामन्त्रानुक्तानि यथा ।

“दशानुरोधेन फलं वदन्ति सुमीश्वरा जात्रशुभाशुभं
तत् । शरं सप्तद्वन्द्वं तदेव वक्ष्ये भेदं यथा विस्तरतो
दशानाम् । दीप्तः १ स्वस्थः २ सुखी ३ शान्तः ४ हीनः ५-
ऽतिदुःखितः ६ विकलः ७ अक्षयः ८ कोपीट नवधा खेचरो
भवेत् । अक्षयः खचरो दीप्तः १ स्वस्थः २ सखेलगो मतः ।
सुखितो ३, मिलने ४ भवन्तः समगोहीनकोऽधरः । शत्रुभे-
दः ५ संयुक्तो ६ विकलः ७ पापसंयुतः । अक्षयः पराजितो-
क्षयः कोपीट स्यादर्थसंयुतः । एतत् दशकं फलं तेषां दशा-
काले विशेषतः । तत्र नामानुरोधेन परिपाके वदन्ति
हि । यत्ने प्रदीप्तस्य धराधिपत्यसङ्काहं शीघ्रं यथाह-
नम् । कीपितकामं सुखसम्पत्तां प्रीतिरित्येवमिति

विद्यायाः सख्यं खेटस्य दशाविपाके खलौ नृपा-
 ज्ञानादिवीर्यम् । विद्यायः प्रीतिमहत्तया
 दारार्थभूयान्नपुत्रधर्ममेति । सुदान्वितस्यापि दशाविपाके
 प्रसन्नदिभूयान्नपुत्रधर्ममेति । पुराणधर्मव्यवस्थादिगान-
 दानादियानाम्बरभूषणाप्रसन्न । दशाविपाके सुखधर्ममेति
 यान्तस्य भूयुक्तकलयायनम् । विद्याविनोदान्वितधर्म-
 यास्तं नृपधर्मदशाधिपप्रवृत्तताम् । स्थानच्युतिर्वन्नुवि-
 रोधिता च हीनस्य खेटस्य दशाविपाके । जीवत्यसौ-
 क्त्यतहीनवृत्त्यां त्यक्तोजनै रोगनिपीडितः स्यात् ।
 दुःखान्वितस्यापि दशाविपाके नानाविधं दुःखमुपैति
 नित्यम् । विदेशगो वन्नुजनेर्विहीनस्योरादिभूषणभूषण-
 पत्रः । वैकल्यखेटस्य दशाविपाके वैकल्यतां याति
 मनोविकारम् । पित्रादिकानां मरणं विशेषात् स्त्रीपु-
 त्रयानाम्बरचोरपीडाम् । दशाविपाके कलहं वियोगं
 खलस्य खेटस्य पितृवियोगम् । यत्तु ज्ञानान्धनभूमि-
 नाशमुपैति नित्यं सज्जनैश्च निन्द्यः । कोपान्वितस्यापि
 दशाविपाके पापं समायाति नृपप्रकारैः । विद्यायः
 स्त्रीधनभूमिनाशं राक्षसां वित्तं हरतेऽप्यरोगी ।
 अथ परमोच्चादिरविदशाफलानि । भानोर्दशायां परमो
 ज्ञस्य भूयर्थदारात्मजकीर्तिशौर्यम् । संमाननं भूमिपतेः
 सकाशादुपैति सञ्चारविनोदगोपीम् । उच्चान्वितस्यापि रवे-
 र्दशायां गोद्विधान्यार्थपरिभ्रमश्च । संसारयुग्मवन्नुजनेर्वि-
 रोधं देशादिदेशश्च रतिप्रकोपात् । प्रचण्डवेष्टानमनं क्षि-
 तीयादुपैति हर्षं रतिके समानम् । मृदङ्गमेरीरवयुक्त्या-
 नमन्योन्यैरे लभते मनुष्यः । आरोहणो वाचरनाय-
 कस्य दशा महत्त्वं कुरुतेऽतिधौल्यम् । परोपकारं सुतदा-
 रभूमिगोवाजिमातङ्गजनिभिरादीन् । दशावरोहा दिन-
 नायकस्य क्षत्रियवित्तवृष्टेनाशम् । चोरास्त्रिपीडुं
 कलहं विरोधं नरेणकोपं कुरुते विदेशम् । नीचस्थित-
 स्यापि रवेर्विपाके मानार्थनाशं क्षितिपातकोपात् ।
 अवन्युनाशं सुतमित्रदारेः पित्रादिकानामपकीर्ति-
 मेति । अत्यन्तनीचान्वितसर्वदाये विपत्तिमाप्नोति मृद-
 न्युतिश्च । विदेशयात्रं मरणं युद्धां स्त्रीपुत्रगोभूमि-
 कर्षेर्विनाशम् । मूलक्षिकोचस्य रवेर्विपाके सेवार्थदारात्मज-
 वन्नुषीत्यम् । राजाश्रयं गोधनमित्रकामं सख्यानया-
 नादिकमेति राक्षसम् । सख्येत्तगस्यापि रवेर्दशायां
 अवन्युषीत्यं क्षत्रियकीर्तिम् । विद्यायः प्रार्थित
 दास्यतां नृपसिन्धुः कुरुते विद्याम् । दशाविपाके

आधिशतस्य रवेः प्रगष्टार्थकलपुत्रः । गोमित्रपिता-
 दिगरीरकटं यत्तुत्तनायाति जनैः समन्तात् । सपत्न-
 राशिरित्यतसर्वदाये दुःखी परिभ्रष्टस्तार्थदारः । नृपान्
 चोरेर्विपदं विघाटं पितोर्विरोधश्च दद्यान्मेति । अन्ति-
 त्तराशिरित्यतसर्वदाये सख्यमित्रात्मजराक्षसात् । जनैः
 हवासं सजनस्य सङ्गाद् यानादिभूषाभरतात्मजाभम् ।
 अत्यन्तमित्रकलपुत्रस्य भानोर्दशाविपाके क्षतिवैर्यमेति ।
 स्त्रीपुत्रधान्यार्थमनोविलासतटागयानाम्बरभूषणानि । स-
 मर्गस्यापि रवेर्दशायां समञ्जनैः स्यात् क्षत्रिभूमिभान्यम् ।
 गोवाजियानाम्बरदेहसौख्यं स्त्रीपुत्रदोषं रक्षणीकृतः
 स्यात् । नीचान्वितस्यापि रवेर्दशायां नीचातुष्ट्या कुन-
 खी कशीलः । स्त्रीपुत्रधान्यार्थपशुक्रियादिमनोविकारं
 ससुपैति ज्ञेयम् । उच्चान्वितस्यापि रवेर्दशायां मनोविलासं
 लभते स्वहत्या । तीर्थाभिषेकं हरिकीर्तनञ्च प्राकार-
 कूपादिपुराणशास्त्रम् । पापान्वितस्य दुष्मणेर्विपाके नित्यं
 मनः क्षिप्रति ज्ञेयश्च । कुभोजनं कुक्षितवक्षपात्रं
 कुशीलहत्या त्यधनं लज्जाम् । दिनाधिनायकस्य शुभान्वि-
 तस्य पाके सुखं भूमिधनादिवक्ष्यम् । रवेर्विलासं
 सज्जनैः समाजं कल्याणवाग्जातविनोदगोपीम् ।
 पापेक्षितस्यापि सख्यभानोर्दशाविपाके परमन्तु
 दुःखम् । पितोर्विनाशं सुतदारकटं चोरास्त्रिभूषणकृतं
 लज्जाम् । करोति भानुः शुभवीक्षितस्य विद्यायः स्त्री
 सुतयाग्विलासम् । कान्तिप्रतापं रतिकेक्षिषीत्यं
 पितोः सुखं भूपतिमाननां च । केन्द्रान्वितस्यापि
 दिवाकरस्य दशाविपाके नृपदयः दुःखम् । स्थानच्यु-
 तिर्वन्नुवियोगमेति भङ्गः लघेर्वित्परिभ्रमश्च । निक्षेप-
 संयुक्तरवेर्विपाके बुद्धिधनं राजविमानम् । सौख्या-
 दिहातिं निधनं पितृच कर्मादिवैकल्यमुपैति काष्ठे ।
 उच्चान्वितस्य च दशा विदधाति हर्षं नित्यं प्रतापजनितं
 महतीं प्रियम् । नानाविनोदकृतं रतिकेक्षिषीत्यं
 स्त्रीवक्ष्णभान्ननिशं पितृवर्धनाशम् । नीचांयुक्तस्य
 रवेर्दशायां भार्यार्थभूषणविदेशयानम् । त्यक्तोजनेर्वन्नु-
 विज्ञातस्य मनोविकारं चरमिहोरोगम् । आदौ सूर्य-
 दशायां दुःखं पितरोगकलपुत्रसाधः । मर्त्ये पशुधन-
 क्षान्तिनामे विद्यामहत्तम् । दशाविपाके धनक्षानि-
 मेति सख्यभानोरतिदुःखकाशम् । शुक्लचक्रोक्त-
 पितरोगं मृतादिभ्यः त्यक्त्वा प्रमेहम् । रवेः सख्यभानो-
 रपि वा दशायां देहस्य कटं लज्जाम् निषिद्धम् ।

आभ्युदधिकं नेत्रविकारकां चरतिवारं स्वपदच्यु-
तिम् । भानोर्द्देशगस्य चेद्यादि दशा क्रेशार्थहानिं ह्यं
स्त्रीवन्मात्रजभूमिनाशमव वा पितृविनाशं कलम् ।
स्यामात् स्थानपरिभ्रमं विषक्तं राशोभयं पादरक्त
विद्यायादविनोदगोष्ठिककहं गोवाजिसंपीडनम् ।
पुत्रोत्पत्तिविपत्तिमत्तं कुरुते भानोर्धनस्यस्य वा क्रेश-
मन्त्रविद्योम दुःखकहं वाग्दूषणं क्रोधनम् । स्त्री-
नाशं धननाशनं नृपभयं भूपुत्रयानाम्बरं सर्वं नाश-
सपैति तत्तु शुभयुक्तं वाच्यं न चैतत्फलम् । भानोर्वि-
क्रमयुक्तस्य दशा धैर्यं महत् सुखम् । नृपमाननम-
यांभिं भ्रातृवैरं विपत्तया । सुखस्थितस्यापि रवेर्द्देशायां
भोगार्थभूभ्रमकलहानिम् । स्त्रीनादिनाशं स्वपदच्युतिं
वा यामच्युतं चोरविषाग्निशस्त्रैः । दारास्वितस्यापि
रवेर्द्देशायां कलहरोगस्वयं वा नृतिर्वा । कुभोजनं कुत्-
सितपाकजातं क्षीरादिदध्याज्यविहीनमन्नम् । कर्षस्थि-
तस्यापि रवेर्द्देशायां राज्यार्थलाभं सप्तपैति धैर्यम् ।
उद्योगविद्धिं यशसा समेतं जयं विवादे नृपमाननं च ।
कायस्थितस्यापि दशा विपाके भानोर्धनाभिं शुभकर्म-
लाभम् । उद्योगविद्धिं सुतदारसौख्यं यानादिभूषा-
म्बरदेहसौख्यम् । संज्ञाध्याये यस्य यदुद्भूयसक्तं कर्मा
जीवे यस्य यज्ञोपदिष्टम् । भावस्थानालोकयोगोद्भवं च
तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम् । स्वर्थं स्थानवलाधिके
क्षत्रिधनं गोभूमियानाम्बरं सौख्यं राजसु माननं पर-
धनेः संयुज्यते ज्ञानिमान् । तत्पाके शयनाम्बरादि लभते
सर्वोपकारं महाकीर्तिं भूषणमिष्टवन्मुखितं तीर्थाभि-
षेकं महत् । रविर्दश स्थानवलेन हीनस्तत्पाककाले
ब्रह्ममर्धनाशम् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधतापं देशादिदेशं
सप्तपैति दुःखम् । दिग्बीजं युक्ते दिग्सेचरे तु दिगन्त-
राक्कान्तिधनादिषौख्यम् । तत्तद्दिशः प्राप्नयशोऽर्थभूमिर्नो
चेत्तथा तादृशमत्र नास्ति । तत्कालमानात्तनुते बलिधे
रवौ विपाके क्षत्रिभूमिचिते । उद्योगविद्धिं नृपमाननाच्च
हीने रवौ काष्ठवलेन नाशम् । निरुगतः सर्वसपैति
काष्ठरवौ तु नैर्गर्भिवीर्यं युक्ते । यानार्थभूषाम्बरदेह-
सौख्यं हीने रवौ चोरनृपान्निभीतिम् । रवौ तु चेद्या-
धिकवीर्यं युक्ते सचेष्टितार्थगमनेति सौख्यम् । नृपस्य
मानं सुतदारसौख्यं ज्ञानादिमानाम्बरमत्र हीने ।
रवौ खगानां वरदष्टयुक्ते त्वचिन्नचित्ता सकलं च
सौख्यम् । तज्जायते वरपरिपाककाले तेनैव हीने

सकलं विनाशम् । क्रूरादिष्वर्गपरिवेदशायां स्थान-
च्युतिं वा नृपचोरभीतिम् । क्षोपाधिकं तत्तु शिरोरुजं
च पितादिनाशं त्वयवा तदीयम् । ब्रह्मशर्पशरवे-
र्द्देशायां ब्रह्मशयानाम्बरभूषणाम्निम् । नानद्वयं राजसु
पूजितञ्च वेदान्ताशास्त्रागमधर्मशास्त्रम् । पारावताद्यं-
युतस्य भानोर्द्देशविपाके महतीञ्च कीर्तिम् । बन्धु-
देशाधिपमाननं च पुत्रादिसंमिलकलहलाभम् । स्त्रीना-
दिजन्यं कलमाक्षरादौ पश्चात् कलं केचरदष्टिजन्यम् ।
मध्ये फलं स्थानभवं तथैव पापयन्त्राणांमिह योज-
यन्ति । भुजङ्गमत्तंशयुतस्य भानोर्द्देशविपाकेऽहिभयं
विषाहा । नृपान्निपातित्यमनेकदुःखं पाशादिभूतंशय-
युतस्य चैवम् । स्त्रीनालोऽपि दिनेशो नीचांगे चैकलव-
धनहानिः । स्त्रीकुलजबन्धुविरोधः पितादीनां तथैव
सुनियाम्यम् । उच्चांगकयुतो भातुर्नीचस्थोऽपि महत्-
सुखम् । करोति राज्यभारं च दशान्ते विपदं कशम् ।

अथोच्चादिगचन्द्रदशाफलानि “अत्युच्चस्यापि निशाक-
रस्य दशाविपाके कुसुमाम्बरञ्च । महत्त्वतामेति कलह-
लाभं धनयति पुत्रमनोविलासम् । उच्चस्थितस्यापि
निशाकरस्य प्राप्नो दशायां सुतदारवित्तम् । मिष्टाक्ष-
पानाम्बरभूषणाम्निं विदेशयानं स्वजनैर्विरोधम् । क्षारो-
हिणी चन्द्रदशा प्रपञ्चा स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यकीर्तिम् ।
करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्चनं भूतारपणञ्च ।
निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यहा-
निम् । मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चोरान्निभूयैः पतनं
तटाके । नीचांगस्यापि निशाकरस्य प्राप्नो दशायां
निविधार्थहानिम् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनोवि-
कारं सप्तपैति निद्राम् । मूलत्रिकोणस्थितचन्द्रदाये
नृपाङ्गनं भूमिसुतार्थदारान् । प्राप्नोति भूषाम्बरमान-
लाभं सुखं जनन्या रतिकेलिलोभम् । सस्त्रेणस्यापि
निशाकरस्य नृपाङ्गनप्राप्तिरपैति सौख्यम् । प्रचण्डनेत्रा-
गमनं क्षीतोशात् संमाननं स्त्रीसुतवन्मुखीसौख्यम् । निशा-
करस्याप्यतिशयलुपतिं गतस्य दाये कलहोऽर्धनाशम् ।
कुपस्त्रतां कुत्सितभोजनञ्च चेत्तार्थदारात्मजतापयानम् ।
यानाम्बराक्षरादिहानिं विदेशयानं परित्यक्तत्वम् ।
देशान्तरे भावति बन्धुहीनो दुःखी परिक्षिप्यति शत्रु-
नेत्रे । मितवर्गस्यापि निशाकरस्य पादोऽर्धलाभं क्षति-
प्राप्तनैलीम् । उद्योगविद्धिं जलवस्तुलाभं पिताम्बरा-
भूषणवाग्निशस्त्रम् । सुधाकरस्यापि निशाकरस्य गतस्य

हारे क्षितिशोऽस्यमेति । विद्याविनोदाङ्कितराजपूजां
 ज्योत्स्नादारात्मजकामनाभम् । दश्याविपाके समराशमस्य
 कथानिधेः काञ्चनभूतिनाभम् । किञ्चित्सुखं वाञ्छारान-
 धीकृतां विदेशयानं लभते मनुष्यः । नीचास्थितस्य हि दश्या
 विपदं महार्तिं क्लेशाद्यदुःखवनवाससुपैति कावे ।
 कारागृहं निगडपादकगात्रहीनचौरास्त्रिभूपतिभयं
 सुतदारशेषम् । स्त्रीष्वेन्दुपाके सकलं विहीनं राक्षसार्थ-
 भूपलकलभितम् । उन्मादवत् सख्यनैर्विरोधस्थित्य
 नायाति कुशीलहत्या । पर्यन्तुपाके परिपूर्णमेति विद्या
 विनोदाङ्कितराजपूजाम् । स्त्रीपुलकव्याचमनोविलसं
 विशेषतः शोभनकर्मलाभम् । केनापि स्त्रीस्यवियसुरेण
 युक्तस्य चन्द्रस्य दश्याविपाके । मनःप्रसादं मदनाभिरासं
 स्त्रीपुलकव्यादिविनोदगोष्ठीम् । बापास्त्रितस्यापि नि-
 शाकरस्य पाकेऽग्निचोरक्षितपालकोपैः । दुःखं सुतस्त्री-
 सुतवन्मुहानिं विदेशयानं त्वशुभादिकर्म । चन्द्रस्य सौम्य
 पङ्कसंयुतस्य प्राप्नो दश्यायां शुभकर्मलाभम् । गोभूहि-
 गवास्वरभूषणानि तीर्थाभिषेकं परदारशोऽस्यम् । पापे-
 क्षितस्यापि निशाकरस्य दश्याविपाके विफलं सुकर्म ।
 कोपाधिकं कृत्स्नभोजनञ्च मातृवियोगं त्वगथा तदी-
 यम् । निशाकरस्यापि शुभेक्षितस्य परोपकारं महतीं
 च कीर्तिम् । इष्टार्थवन्मृगमभूषमानं जलक्रियावस्तमनो
 विज्ञासम् । भूलालिकोषगेन्दोर्दशां प्रपन्नो नरः सुवक्तु-
 कोष्ठः । वज्रपुलकान् विनीतो बन्धुविरोधं प्रधानतां
 याति । सुखस्थितस्यापि निशाकरस्य मातृवियोगं सुख-
 यानभूतिम् । जपेर्षनाग्निं गृहकर्मलाभकीर्तिं स्वना-
 भाङ्कितपट्टजालम् । दारास्त्रितस्यापि निशाकरस्य पाके
 कलत्राप्रसदाहरति । सुपुलकसौख्यं शयनस्वरञ्च प्रसे-
 दनत्वादिकर्म मनोकम् । कर्मस्थितस्यापि दश्या प्रपन्ना
 चन्द्रस्य कीर्तिं लभते सुविद्याम् । यज्ञादिकर्माप्रसनेक-
 शोऽस्यं भूपुलकानास्वरवन्मुपजाम् । नीचांशगस्यापि दश्या
 ददाति रोगं महत्तरं चेन्दोः । पादाक्षिरोगपीडितां युद्धेपु
 वराजकं मतोत्साहम् । उद्वांशगस्यापि दश्या ददाति
 शोऽस्यं महत्तरं चेन्दोः । नानाविधधनलाभं भूपति-
 कल्याणदेहप्रदं च । चन्द्रदश्यायासादौ नरपतिसम्मान-
 कीर्त्तिसौख्यं च । मध्ये स्त्रीसुतनाशं गृहधनसौख्यास्वरं
 चावे । वज्रस्य चन्द्रस्य दश्या प्रपन्ना करोति दुःखं कलहं
 वियोगम् । चौरास्त्रिभूषणमयं जलेन मूलादिकलहं
 धननाशकाङ्क्षः । रज्जुस्थितस्यापि दश्या प्रपन्ना देहस्य

कायार्थं जलभीतिदुःखम् । विदेशयानं वचनैर्विरोधं
 कुभोजनं वा जनेषु नाशम् । रिपुकलचन्द्रदश्यायां प्राप्नो
 क्षतिनाशनं कुरुते । राज्ञोऽन्तर्धनभाग्यं स्वामविनाशं
 महत्तरं दुःखम् । चन्द्रस्य विस्तस्थितपाककावे विस्तारज-
 स्त्रासुखभोगभाव्यम् । निशासुपानं रतिकेक्षिशोऽस्यं
 धनानागमं पुण्यजनाभिषेकम् । तृतीयरात्रिस्थनिशाकरस्य
 दश्या महत्शोऽस्यमनेकवितम् । मनो दहं व्याजलनादि-
 शोऽस्यं लघुपुलकानास्वरभूषणाग्रम् । कामस्थितस्यापि
 निशाकरस्य प्राप्नो दश्यायां विविधार्थलाभम् । सुहृद-
 यानास्वरकेलिलोलं स्त्रीपुलकलाभं तु मनोविज्ञासम् ।
 दिनेश्वरेणाहृतचन्द्रदाये प्राप्नोति दुःखं सख्यनैर्विरोधम् ।
 भायांशयं भूपुलकानिचोरैर्मातृवियोगं क्षत्रिभान्धनागम् ।
 चन्द्रे स्थानवलाधिके धनसुखं कीर्त्तिञ्च विद्यागमं देव-
 ज्ञाज्ञासुतपेषं नृपधनान्याप्नोति भूमिं धनम् । स्त्रीरत्ना-
 स्वरभूषणं क्षत्रिधनं गोविक्रियाशेषनं निशास्रादिरवायनं
 फलयुतं दध्याज्जनाल्याम्बरम् । निशाकरे स्थानवलेहि-
 होने स्थानार्थनाशं सपदस्युतिञ्च । स्ववन्मुनाशं त्वथ
 वा वियोगं जपेर्विनाशं ससुपैति कावे । निशाकरे दिग-
 वलसंयुतेऽस्मिन् दिगन्तरादागतवस्तु चितम् । विद्यागमं
 भूपतिमितासु स्ववन्मुपूजां गणवाजिभूषितम् ।
 चन्द्रे तथा कालवशान्वितेऽस्मिन् तरङ्गवानं क्षत्रिगो-
 महीशम् । विद्यादिवोषं नखकेशदलचर्मालम्बराङ्कृतया-
 हनञ्च । निशर्गवीर्यान्वितचन्द्रदाये निशर्गतचापि करोति
 शोऽस्यम् । अयत्नतो वाहनदेशलाभं नृपालपूजां वज्र-
 वाहनञ्च । चन्द्रे यदा दिग्बलवीर्ययुक्ते कपाकटाक्षेण
 नरेश्वरस्य । समस्तभाग्यं ससुपैति शोऽस्यं परोपकारं च
 मनोऽभिलाषम् । क्रूरादिप्रवांशधनस्थितस्य दाये
 गशाङ्कस्य वज्रतदुःखम् । स्त्रीपुलकनाशं क्षितिपालकोपं
 यिद्याविवादं कलहं जनैश्च । गृहधनशान्धनस्थितस्य
 चन्द्रस्य दाये वज्रपुलकलाभम् । भवार्थलाभं विजयं
 सुखं च कीर्त्तिञ्च विद्यां लभते विशेषात् । पारावतायां-
 ग्रसमन्वितस्य चन्द्रस्य दाये महती च कीर्त्तिम् । विद्या-
 विनोदं लभते च शोऽस्यं देवाचनं पुण्यजलाभिषेकम् ।
 क्रूरद्रेष्काखसंयुक्तचन्द्रो दिशति रोगिताम् । कार्यं
 पापममायुक्तं गोब्राह्मणमपीहृदम् । आदौ भाव-
 फलं प्रोक्तं स्थानकस्थं ततः फलम् । यशोद्वयं फलं
 दश्यादुपलब्धतातफलं तथा ।

अथोद्वादिनभीमदश्याफलम् । “अनुभूतमन्त्रदश्या-

अथ बुधदशा । “अनुशुभोभात्तज्जदायकाद्ये धनान्वितः
 स्यात्तिस्रैवैति शौख्यम् । ज्ञानञ्च कीर्तिं जननायकत्वं
 स्त्रीपुत्रम् अर्थमज्ज्ञोत्सवञ्च । सञ्चल्यतस्यापि मयाह-
 र्दभेदेष्टा मङ्गल्यं कुरुतेऽर्थशौख्यम् । देहस्य प्रा-
 णेनधान्यपुत्र गोवाजिमत्ते मष्टदङ्गनादम् । प्यारोहिणी
 बौध्ददशा प्रपन्ना यज्ञोत्सवं गोद्वयवाजिचङ्कम् । मृद्व-
 भ्रष्टात्वरथानलाभं वाणिज्यमर्थपरोपकारम् ।
 कयाहृद्वनोत्सवरोहिणी या दशा मङ्गलकटतरङ्ग
 दुःखम् । विज्ञानहीनं परदारमङ्गं नृपान्निचोरेभ्य-
 मत्र कष्टम् । नीचस्यचन्द्रात्तज्जदायकाद्ये ज्ञानेन
 हीनं सज्जनैर्विमुक्तम् । पदव्युतिं वन्धुविरोधितां च
 विदेशज्ञानं वनवासदुःखम् । समन्तिकोवात्तिस्रैव
 दात्रे राज्यं मङ्गलोत्सवरं च कीर्तिम् । विद्याविकासं
 निजवार्थशीलं पुराचर्धन्यवसाद्विप्लवः । सञ्चलन-
 लापि मयाहृद्वनोः प्राप्नो दयायां वनधान्यसम्पत् ।
 वाणिज्यमोभू निरुतायेदारसुखकामान्नरम् वृक्षाग्निः । य-
 न्याहृद्वनोत्सविराग्निश्च । प्रलोभं च । मङ्गलिकोप-

जातम् । विद्याविहीनं कृत्तकीनवीनं कुभोजनं दार-
सुतार्थनाशनम् । यथाहृस्वनोर्दशायां राशं गतस्य
पाके विपदं च दुःखम् । अद्योगभङ्गं स्वजनैर्विरोधं
यथादिविज्ञं शुभकर्मनाशनम् । विलम्बेन दयायां यथाह-
स्वनोर्धनायातिः शीघ्रम् । नामहयसंघातिः क्षमाया-
द्विगतपदानि । अतिविलम्बराशिस्य दया प्रपञ्चा
महत्तयां याति । भूपतिनैलं शीघ्रं धनसुतदाराच
बन्धुसम्मानम् । समर्थमपि यथाहृस्वनोर्दशा सुखं
धान्यसुताम्बराणि । करोति राज्यस्युत्तमविधुं
विज्ञानकीर्तिं पिटकादियोगम् । भीषणेचरसंयुक्तं शीघ्र-
दायेति कृतताम् । पदभ्रं स बन्धुनायं कर्मनाशं क्षयो-
रजम् । अश्वेचरसंयुक्तं शीघ्रदाये महत् सुखम् ।
भात्याक्षरं सुविद्यां च वाचिष्ठं मन्त्रविक्रियाः ।
विदः पापान्वितस्यापि दाये पापमुपैति च । ज्ञेयार्थ-
दारपत्नादिकप्रगोभं भिनाशनम् । विदः शीघ्रसुत-
स्यापि परिपाके महत् सुखम् । राज्ययोगं सुखं कीर्तिं
दारपत्न्यपात् सुखम् । शीघ्रेणितस्यापि यथाहृस्वनो-
र्दशायापाके महती च कीर्तिम् । विद्याविकाशोद्भव
राजपूजां कान्तिप्रतापं यथा समेतम् । वासेषित-
स्यापि यथाहृस्वनोर्धन्यस्य बन्धुजनैर्विबुधम् । विदेश-
यानं स्वपदस्युतिं च प्रेष्यानुहत्या कलहोतिष्ठस्यम् ।
केन्द्रोपगम्य हि दया शशिनन्दनस्य भूपालमन्त्रध-
धान्यकलपपत्नान् । यथादि कर्मन्वयमानयशःप्र-
ख्यं नृहृदयपानशयनाम्बरभूषणानि । सम्पन्नतस्य
हि दया शशिनन्दनस्य भूपालमानं कल्पितव्याभक्तम् ।
भेरीरवादि परिबोधितयानमार्गं तीर्थोभिलेकमयथा
जनति प्रसिद्धम् । वित्तमशीघ्रदयायां विद्याप्राप्तिं
महत्त्वकीर्तिश्च । भूपतिभान्यसमानो राज्यस्थाने प्रचनतां
याति । तृतीयराशिस्थितचन्द्रस्वनोर्दशाविपाके जडतां
समेति । अदमानमाजीवनशुद्धरोगमन्त्रार्थयोगे न्य-
माननञ्च । यथाहृस्वनोर्हृदयकलितस्य दया प्रपञ्चा
नृहृदधान्यनाशनम् । शीघ्रादिहीनं हिमकेचनतु-
मद्योगभङ्गं च पदस्युतिं वा । यक्षमस्यशशिनन्दनस्य
या क्रूरवृद्धिरतिकृता भवेत् । हीनवृत्तिरपि राज-
सेवया लक्ष्म्यभ्यधनमेति सम्पदम् । यथाहृस्वनोर्दशा
शीघ्रदाये स्वगदीवनातं वल्लरोगमेति । विध्वंसिका
पैतिकावास्तुरोमं यथागिनीरैर्भर्यं क्षयवन् ।
देहाग्नौलक्ष्म्यकलत्रवृद्धिद्वेषं भूतिदशकोष्ठम् । जात-

किं नृपस्य प्रसादं रिपुस्थितस्यापि यथाह-
 स्तुतोः । दारस्थितस्यापि यथाहस्तुतोर्दशा विपाके
 सुतदारवित्तम् । विद्याविनोदं विमलास्वरं च नाम-
 ह्वयं भूपतिमिताम् । भाग्यस्थितस्यापि यथाह-
 स्तुतोर्भाग्योत्तरं दारसुतार्थलाभम् । तीर्थाभिषेकं जप-
 होमदानं यज्ञादिकर्माणि लभेन्ननुभूयः । कर्मस्थितस्यापि
 यथाहस्तुतोर्दशाविपाके नृपतोऽप्यमेति । सौख्यं स्वना-
 माङ्कितमद्यप्यं नामह्वयं दारसुतार्थलाभम् । प्रपूजनं
 देशक्रीडाणां साम्प्रत्यन्ताभं जननायकत्वम् । कथित-
 मार्गं ससुपेति कावे यज्ञादिदीक्षां स्वजनैर्विशेषात् । उपा-
 न्तरागस्थितसौख्यदाये त्वनेकधा वित्तसुपेति कावे । दा-
 नेन वा भूपतिमाननाहा लपेय बाणिव्यविचारतो वा ।
 उज्जयिंसंयुक्तयथाहस्तुतोर्दशाविपाके सुतभूषणाग्निः । मनो
 विनाशं नयनाभिरामसुखाद्यर्थं च जलाभिषेकम् । नी-
 चांशकयुतः सौख्यो नांष्टत्त्यानुजीवनम् । प्रवृत्तं परि-
 चारं च दशयाज्ञं करोति तत् ; सौख्यदशायामादौ लभते
 धनधान्यसम्पदं पुरुषः । अन्त्ये स्वजनविराधं मध्ये दाये
 नरेणसम्मानम् । अर्कगसौख्यदशायां लभते विविधापदं
 मनोदुःखम् । स्वकुलजन्मविरोधं निन्दामयं वाजिकर्ण-
 रोगम् । स्वानवीर्यं युते सौख्ये तत्पाके कीर्तिराज्य-
 दम् । मनोवैर्यं मनोत्साहं यज्ञदीक्षाशुभप्रदम् ।
 तद्विहीनबुधे स्थानदारपुत्रमहङ्गयम् । विदेशवासं दुःखं
 च नानापरिभवक्रियाः । दिग्वीर्यसहितं सौख्ये
 दिग्गन्ताह्निकः सुधीः । सामन्तराजमित्तत्वं गन्त-
 वात्सल्यं लेपनम् । कालवीर्यं युतसौख्यदशायां देहसौख्यं
 कलहादिपियोगम् । दारपुत्रनृपमाननमेति गाङ्गतोय-
 हरिपुतततः स्नात् । निवर्णवीर्यान्वितसौख्यदाये निवर्णत-
 चापि शुभादि कर्म । विद्याविवादं स्वजनैर्विरोधं मातु-
 र्विजोषं त्वयथा तदीयम् । वक्रचेष्टान्वितं सौख्ये भाग्य
 दारसुतार्थलाभम् । तथा पुराणदानादिसप्तद्विष्टानमाचरेत् ।
 दम्बवेन युते सौख्ये सर्वभूतेषु सौख्यताम् । करोति रति
 केचिच्च राजपुत्राभ्यसम्पन्नम् । क्रूरपठंशसौख्यस्य
 दशापाके महङ्गयम् । चोराग्निभूषेभोतः स्थाप्यभग-
 नोवर्जिते । नृदंशादिशुते सौख्ये राज्यलाभं महत्
 सुखम् । नार्दवं सर्वभूतेषु क्षपिपुत्रार्थसम्पदम् । सौख्ये
 वैशेषिकांशस्य विशेषाङ्गपूज्यताम् । सुगन्धास्वरभाष्यं
 च विद्यानोमीरहृष्टताम् । क्रूरद्वेषाचसंयुक्तचन्द्र-
 च्छन्ददा तदा । चोराग्निभूषतिभवं कामनाम् मह-

ङ्गयम् । चोराग्निगतः सौख्यो नीचभागगतो यदि ।
 राज्यं सुखं महत्कीर्तिम् विनाशयति तत्सत्ताम् ।
 चन्द्रात्मजोऽपि नीचस्थः सौख्यभागसम्पन्नः । अशुभं
 फलमादौ तु शुभमन्त्ये प्रयच्छति ।

अथ युद्धदशा “शुद्धोर्दशायां परभोदमस्य राज्यं
 महत्सौख्यसुपेति कीर्तिम् । मनोविलाभं गजयाजिमह-
 त्पाभिषेकं स्वकुलाधिपत्यम् । कुलीरगस्यापि शुरोद-
 शायां भाग्यात्तरं भूपतिमाननाहा । विदेशयानं सप्त-
 दाधिपत्यं दुःखैः परित्यज्यतनुर्ननुभूयः । आरोहिण्यां
 देवगुर्भङ्गत्वं दशा प्रपञ्चा कुर्वन्ऽर्थभूमिम् । गामक्रिया
 स्त्रासुतराजपञ्चां स्वीर्यतः प्राप्तयशःप्रतापम् । जीवदशा-
 यामारोहिण्याभोग्यो मण्डलादिनाथो वा । दिग्भूपात्र-
 लक्षधनो मेधावी कान्तिमान् विनीतज्ञः । देवदृष्टस्य
 दशाधरो हा करोति सौख्यं सकलदेव नाथः । सकलज्ञः
 कान्तिविशेषजालं नरेन्द्ररत्नं सकलदेव याति । अतिनीच-
 भागभाजो शुरोर्दशायां प्रमग्नस्तद्वपुञ्जः । अन्त्योन्यहृद-
 यपैरं क्षपिनाथं याति परमेश्वरः । मूलविकोचनिलयस्य
 शुरोर्दशायां राज्यार्थं भिसुतदारविशेषसौख्यम् । याना-
 धिरोहणमपि स्वलाभवित्तं यज्ञादिकर्मजनपजितपाद-
 पीठम् । शुरोर्दशायां स्वदहं गतस्य राज्ञोऽर्थभूषाण-
 सुखास्वरम् । मिष्टान्नगोयाजिमनोविलासं काव्यादि-
 पण्यगमवेदशास्त्रम् । शुरोर्दशायां भित्तशिराजिं गतस्य
 दुःखं ससुपेति शोकम् । विषाटभूष्यार्थकलत्रनाशं नृपा-
 त्मिचोरैर्वैरुदुःखपीडितम् । शुरोर्दशायां परिराजिगस्य
 लेखादिवित्तं शयमास्वरम् । नरेणसम्मानसुपेति नित्यं
 स्त्री-वन्द्यात्मसहोदरार्तिम् । प्राप्तो दशायामतिमित-
 राशिं गतस्य जीवस्य नरेन्द्रपूज्यम् । नृदंशभेरीरव-
 यानघोषं दिग्ललराक्रान्तमस्तमाश्रयम् । मित्तर्षमस्यापि
 शुरोर्दशायां नरेणमैत्री ससुपेति कीर्तिम् । विद्याविवादे
 जयमस्यसौख्यसुगन्धहृदयपरोपकारम् । समर्णस्यापि
 शुरोर्दशायां सामान्यतो भूपतिदत्तमाश्रयम् । लज्जार्थगो-
 भूमिमनोविलासं मिताम्बरावहृतिभूषणाग्निम् । नीच-
 स्वेचरसंयुक्तजीवदः शनोदलम् । परमेषुप्रापदाह
 पुत्राणाञ्च विरोधिताम् । उद्वेगचरसंयुक्तशुद्धदाये महत्-
 सुखम् । अनेकनोपरादीनां निर्माणं नृपपूज्यताम् । पा-
 पान्तिस्थापि शुरोर्दशायां करोति पापं हृदयान्तर-
 रत्नम् । गृहं बहिः पुण्यफलं विशेषात् भूष्यदारा-
 क्षणसौख्यमेति । शुभान्वितस्यापि शुरोर्दशायां नरेणलाभं

अनुष्ठाप्य च । दानेन वित्तं नृपमाननाद्वा वस्त्रादिसंसा-
र्गविशेषनाभम् । पापेक्षितस्यापि गुरोर्देशायां प्राप्तं सुखं
किञ्चिदुपैति धैर्यम् । कश्चिद् ययः कुलचिदाग्नसौख्यं
कश्चिन्नं नाशसुपैति चान्ते । शुभेक्षितस्यापि गुरो-
र्देशायां देशान्तरे वित्तमुपैति भूपात् । देवार्चनं भूधर-
तर्पणञ्च तीर्थभिषेकं गुरुपूजयाञ्च । केन्द्रगतजीवदाये-
राष्ट्रं भूदारराजसम्मानम् । विविधसुखानन्दकरं
वस्तुजननरक्षां प्रधानतां याति । जन्मकृतस्य हि दशा
पुरुषं करोति जीवस्य सौख्यममनाम्बरभूषणार्थम् ।
यानाधिकोऽयमष्टदशगणारवैश्च भते भवाजिभटसङ्घयुतं
करोति । चतुर्थकेन्द्रस्थितजीवदाये यानत्वयं भूपतिमित-
भावम् । भूपालयोगः यदि भूपतित्वं नो चेत्तदा तत्सदृशं
करोति । कनकराशिस्थितजीवदाये दारार्णपुत्रार्णसुखं
प्रयाति । विदेशयानं समरे जयञ्च धान्यं परब्रह्मणि
पुण्यकर्म । कर्मस्थितस्यापि गुरोर्विपाके राज्याग्निभाङ्ग-
सुनयसदानिम् । भूपालयोगे त्वय्य वार्धपुत्रकनकसत्कर्मसु
राजयोगम् । पञ्चमस्यगुरोर्दाये मन्त्रोपाक्षिप्तमहत्सुखम् ।
सुताग्निं राजपूजाञ्च वेदान्तप्रवणादिकम् । त्रिकोणसं-
स्थस्य गुरोर्देशायां स्त्रीपुत्रधान्यार्थविवेकबुद्धिम् । ऋद्ध-
यानाम्बरपट्टवस्त्रवानादिनाभं नवमे तु सौख्यम् । उच्चां-
घसंयुक्तगुरोर्देशायां भाग्योत्तरं राजसमानमेति ।
प्रवाससुखाभिरत्नलाभं सर्वेषु सुख्यं समुपैति सौख्यम् ।
नीचांघसंयुक्तगुरोर्विपाके भूपाल्यं गुल्मविचर्चि-
कादीन् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च नृपाग्निचोरैः
सक्तुकोङ्कवैश्च । स्वर्गगतजीवदशायां सप्तसा ज्वरपीडितो
भवेत् स्त्रीषः । ऊर्ध्वोङ्कुरोगतप्तो दुःशीनत्वप्रभमनसंसारः ।
आदौ गुरुदशकाद्ये नृपपूजां महत्सुखम् । मध्ये
स्त्रीपुत्रलाभादि चान्ते कष्टं रिनिर्दिशेत् । धनस्थित-
स्यापि गुरोर्विपाके धनयातिं भूपतिमाननञ्च । विद्या
विवादाद्भिराजगोष्ठीं सर्वोपकारं विजयं सुखञ्च ।
नृपकृतवस्तुमानं धनतृभिर्भूमिलाभं परयुतविजयैर्वा
दत्तभोभूजिवित्तम् । कश्चनयवनभूणगन्धमात्यास्वराणि
परकृतसुपकारं शुद्धतामेति गौर्यम् । तृतीयस्यगुरो-
र्दाये भ्रातृणां च सुखं धनम् । नृपदत्तं धनं सौख्यं
मन्त्रमात्याम्बरादिकम् । नीरोगतां पुत्रकजललाभं
वस्त्राग्निपुण्यस्य गुरोर्देशायाम् । आदौ भवेदेवमवाच्य-
पाके दारार्णचौरादिभयं सरोरगम् । जीभोभरक्ष-
यदक्षः करोति सौख्यं ज्ञानमुज्ज्वलानिम् । स्थान-

च्युतिं विदेशं प्रान्ते स्त्रीराजपुत्रसम्मानम् । काम
मजीवदशायां संप्राप्तौ राज्यलाभसुपयाति । बह्वर्ध-
दारपुत्राङ्गुपविरोधं स्वबन्धुविहेषम् । व्यवगतजीव-
दशायां प्राप्तौ वाहनादि ससुपयाति । समते विदेशयानं
नानाहोशं परिभूतः । पाके स्थानवस्त्रान्वितस्य च
गुरोः सेवार्थदारालालान् संप्राप्नोति गजाश्चवस्त्रकनकं
चित्राम्बरं भूषणम् । दिग्भीर्यन्वितदेवनायकगुरो-
र्लोके प्रसिद्धं तथा जीवे कालवस्त्राधिके नृपबधूषणाभि-
तां याति सः । निरर्गभीर्यन्वितजीवदाये निरर्गत-
स्यातिसुखं महत्त्वम् । विद्याविनाशं रतिकेसिसौख्यं
भागीरथीतोयकताभिषेकम् । वक्रं गतस्यापि गुरोर्देशायां
महार्थतां याति सुतार्थदारान् । युद्धे जयं भूपति-
निततां च सुगन्धजाताम्बरवाग्बिलासम् । दिग्भीर्य-
युक्तस्य गुरोर्विपाके कृपाकटाक्षश्च महीपतीनाम् ।
समस्तभाग्यं सरुपैति नित्यं देशान्तरे भ्राव्यति किञ्चि-
देव । क्रूरपञ्चांशसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिकष्टताम् । राज-
कोपायमानादीन् समते नात्र संशयः । सौख्यपञ्चांश-
संयुक्तगुरोर्दायेऽतिसौख्यमाम् । बाह्वर्धं बन्धुसम्मानं
यज्ञवैवाहिकं शुभम् । पाराकतांशयुक्तस्य गुरोः पाके
महत् सुखम् । ऋद्धसपट्टवस्त्रञ्च हेमविक्रियभूषणम् ।
यापद्रेक्षाणयुक्तस्य गुरोर्दाये च वस्त्रनम् । कारागृह-
प्रवेशञ्च निगडं दारविग्रहम् । उच्चस्थोऽपि गुरुनीच-
राश्यांशकसमन्वितः । महाभाग्यं तु संप्राप्तं तत्पूज्या-
देव नश्यति । नीचस्थो देवपूज्योऽपि स्त्रोत्रांशकसम-
न्वितः । भाग्यक्षये तु संप्राप्ते भाग्यं याति तदा नरः ।

अथ शुक्रदशा । “अत्युच्चशुक्रदशायां भक्तविद्यास-
प्रियार्थभोगी स्यात् । मात्याम्ब्रादनभोजनशयनस्त्री-
पुत्रधनयुक्तः । स्त्रीवस्थितस्यापि भगोर्देशायां स्त्रीसङ्ग-
पार्थविकृद्ध्यर्थम् । पित्रोर्विनाशं समुपैति दुःखं शिरो-
रुजं भूपतिमाननञ्च । आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना
धान्यं वरालङ्कृतिकान्तिपूजाम् । प्रवर्तकसिद्धिं स्वजनै-
र्विरोधं सात्वादिनाशं परदारसङ्गम् । भगोः सुतस्याप्य-
यरोहकाले प्रचण्डवैश्यागमनं धनाग्निम् । स्त्रीपुत्रबन्धा-
र्त्तममोयिकारं हृच्छूलरोगं मदभार्त्तमेति । उद्देगरो-
गतप्तः कर्मसु विकल्पे सर्वदाभिरतः । स्थानिनीचग-
तस्य दाये शुक्रस्यात्कार्यदारपुत्रार्त्तम् । भूलालिकोच-
भाजो भगोर्देशायां महाधिपत्यं स्यात् । क्रयविक्रयकुश-
लधनवान् कीर्त्यन्वितो विधिप्रसू । स्वर्गशुक्रदशायां

कर्मते स्त्रीपुत्रसहितधनशौचम् । नित्येत्थाहं देवं परोप-
कारं मङ्गलम् । भगदेश्यामतिगत्तुराणि गतस्य
पुत्रार्थकलत्रहानिम् । प्रभञ्जसंसारविशीर्यदेहं गुल्मा-
क्षिरोमं पश्यीमोपम् । गत्व जेतुं दशायां भगोरप-
त्यार्थदारहानिः स्यात् । भूपतिरोमं कुरुते मत्तविज्ञाश-
र्वापकर्मणि । भित्तुल दशायां परोपकारी कलावि-
धित्तम् । पगारामजपिः स्यादेवमनुष्ये चोद्भूताश्रय
वर्तितमिदं शुक्रदाये भूपतिसम्मानसौख्यं च । गोधन-
वाजिसमेतं गजवरसङ्घैः निरस्तदोषैश्च । समर्गगस्यापि
भगोर्विपाके प्रमेहगुल्मादिगदरोगः । किञ्चित् सुखं
भूपतिविक्रयचोरैः भयं स्वनामाङ्कितगदपदम् । नीचस्वे-
चरसंयुक्तभगोदाये महद्भयम् । अपवादकृतं दोषं लभते
पापकर्मभिः । स्त्रीस्थितेन भङ्गितस्य भगोर्विपाके
राज्यं महत्त्वसमराधिपतितमेव । हेमास्वराट्मणि-
भूषणयानलाभं भेरोददङ्गपणवानकवाद्यघोषे । पापा-
न्वितस्यापि भगोर्देश्यायां स्थानच्युतिं वक्ष्यन्ते विरोधस्य
आचारहीनं कलहप्रियत्वं ज्यैष्ठ्यभूत्यात्मजदारभागम्
गुमान्वितस्यापि भगोर्देश्यायां सौभाग्यात्प्राप्तजपान्य-
लाभम् । नरेणपुत्रां गजवाजिसङ्घं प्रदालसक्तामणि-
यानलाभम् । पापेक्षितस्यापि भगोर्देश्यायां सानार्थहानिं
मरुपैति दुःखम् । स्त्रिया विरोधं स्वपदच्युतिं च वि-
देश्यायां निजकर्मभित्तम् । शुभेक्षितस्यापि भगोर्विपाके
धनास्वरं भूपतिजनम् । जनाधिपत्यं स्वशरीरकान्तिं
कलत्रसित्वात्मजसौख्यमेतत् । केन्द्रं गतस्य हि दशा
भगुनन्दनस्य यानास्वराट्मणिभूषणप्रददेहकान्तिम् । रा-
ज्यार्थभूमिपराजगवस्तस्यस्तदगोर्दियानवनवासजलाभि-
येकम् । लम्बगशुक्रदशायां संप्राप्तं राजमाननं लभते
मणिगोधनकपिलाभं परापवादं महोदधम् । चतुर्थ-
राशिस्थितशुक्रदाये राज्यं महत्सौख्यं सुपैति यानम् ।
रूपक्रियाविशेषशुभजाभां वृद्धिं प्रतापान्वितकीर्तिजा-
लम् । कलत्रराशिस्थितशुक्रदाये कलत्रनाशं त्वथवा
विदेशम् । प्रमेहगुल्मादिगदरोरोगं प्रभञ्जवित्तात्मजवन्धु-
राज्यम् । कर्मस्थशुक्रदशाविपाके विद्याधनप्राप्तिरेश-
वजः । मागोत्तरं पालितदेहकान्तिं दिगन्तरप्राप्तिरेश-
वजः । विकीर्णसंयुक्तभगोर्विपाके विद्याधनप्राप्ति-
रेशवजः । प्रदालसक्तामणिशङ्खशुक्तिगोभूमियानास्व-
लाभम् । पञ्चमस्थभगोदाये पुत्रावाप्तिं विनिर्दिशेत् ।
कोनैश्च राजपूजाश्च सर्वपापप्रकारकम् । विकीर्णस्य-

गतः शुक्रः करोति स्वपुण्यताम् । यक्षकर्मदिनभक्त
शुक्रपितोः सुखं ययः । वित्तगशुक्रदशायां यक्षहानिमा-
क्षुधेनायति चापि । अक्षसुखं वास्त्वार्थं परोपकारं नरे-
गमम्मानम् । तृतीयराशिस्थितशुक्रदाये धैर्यं महोदधम्
मदोनसत्त्वम् । चित्तास्वराजश्रुतिवाङ्मनाप्तिं महोदराणां
बहुभागपूलाभम् । भगोर्विपाकेऽरिगतस्य नाशं धान्या-
र्धवह्नात्मजसोदराणाम् । रोगं महाकार्यविनाशनं च
शत्रोर्भयं भूपतिविक्रयचोरैः । रक्ष्यस्थितस्यापि भगोर्वि-
पाके शक्तान्निचोरत्तमिदं विज्ञम् । कश्चित् सुखं
किञ्चिदुपैति वित्तं कश्चित्शेषाप्रययः प्रतापम् । लाभस्थित-
स्यापि भगोर्विपाके सुगन्धमास्यास्वरराज्यपञ्चम् ।
पुत्रार्थसौख्यं कपिविक्रयश्च दानं स्वनामाङ्कितपदालम् ।
व्ययगतशुक्रदशायां लभते धान्यार्थराजसम्मानम् । स्थान-
च्युतिं प्रवासं माहविद्योगं मनोविलासम् । जीवर्धनस्य
भगोः स्त्रीपुत्रसङ्कीर्णनाशनं कुरुते । कर्मसु नित्यो विज्ञो
जननीकेशान्वितो मनोदुःखी । अक्षगशुक्रदशायां जी-
वर्धनहवासः शुभावरोधश्च । लभते दारानाशं भ्रातृ-
पथोगञ्ज कलहञ्च । सिङ्गगशुक्रदशायां लभते विविधा-
पदं मनोदुःखम् । उद्योगरोधतपः कर्मसु विफले तु सर्व-
दाभिरितम् । शुक्रे स्थानवलाधिके नरपतेः सम्माननं भूषणं
विद्यावादविवादगोष्ठिरसिक्तं नामदयं संभवम् । तस्मिन्
टिक्तावलान्विते वज्रयशःपुत्रार्थदारास्वरं शुक्रे कालव-
लान्विते सुखधनं कीर्तिः स्वनामाङ्कितम् । निसर्गवीर्य-
युक्तस्य भगोदाये महत् सुखम् । क्षपिगोभूमिवित्तादि
भ्रातृमागसुखं भवेत् । वक्रं गतस्यापि भगोः सुतस्य
दशाविपाके स्वतिराजपञ्चम् । स्तदङ्गभेरोदवयुक्तयानं
विविधवक्त्राभरणानि राजपूम् । दिग्वीर्ययुक्तस्य भगो-
र्विपाके यज्ञादिकर्मणि करोति काळे । विद्याविलासं
शयनाभरणञ्च नृपाभिप्रेकं कलहं विरोधम् । क्रूरपथा-
गयुक्तस्य भगोदाये विपद्भयम् । चोराग्निराजभीतिः
स्यात् क्षपिगोभूमिनाशनम् । सौख्यपथागयुक्तस्य भगो-
दाये महत् सुखम् । कृपारागतागानां निमीलं देव-
पूजनम् । वैशेषिकाशंसंयुक्तभगोदाये महत् सुखम् ।
वाङ्मनं भूपसम्मानं भ्रातृस्त्रीधनसम्पदः । क्रूरपथा-
गयुक्तभगोदायेऽरिभीतिदम् । काराट्टहमहत्कटमण-
चोरपीडनम् । अक्षवेलेऽपि नीचराशिधनस्थितः । क्षपिगोभूमि-

नाभिः । धनधान्यविर्वर्जितम् । शुक्लकण्टिकादशाफलम् ।

यच्च गतिदशा । “मन्दात्युद्धृतायां व्यामसभा-
मण्डलाधिपत्यं स्यात् । लभते यिनेदशीलं पितृनाशं
बन्धुमलम् च । स्त्रीदृष्ट्यायां कुरुते देशभयं मनोरुजं
दुःखम् । बाणज्याहानिसत्वं क्षत्रिहानिं नृपविरोधश्च ।
आरोहिणी व. सरनाथस्तुभोर्दशा विपाके नृपलब्धभा-
गम् । बाणज्यानामं क्षत्रिभूमिनामं गोवाजियानं सुत-
दारलाभम् । दिनेशस्तुभोर्वरोहकाळे राजपुत्र्युतिं
दारसुतार्थनाशम् । भागपुत्र्यं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यस्व-
मायाति गुदाक्षरोगम् । नीचस्थितस्यापि दिनेशस्तुभो-
र्दाये कलत्रात्मजसोदराणाम् । नाशं महाकष्टतरां क्षपिं
च नीचानुवृत्त्या सप्तपैति हस्तिम् । मूलविकीर्णनिज-
यस्य गनेर्देशायां देशान्तराद्वनवाससप्तपैति काळे । नाम-
द्वयं यदि समानगराधिपत्यं विधेयं सुतकलत्रजनादि-
भिर्षां । स्वस्त्यगस्य च दशा दिनेशस्तुभोर्दशेयं करोति
वक्ष्यीरूपकीर्तिं जालम् । राजाश्रयं कनकभूषणभूमि-
नामं धैर्यं स्वनामसदृशानुगुणं च सौख्यम् । गने-
र्देशायामतिशयस्य स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च ।
चोरादिभूषेभ्यमलं विभ्रं भृत्याधिदारात्मजकोपमिति ।
दिनेशस्तुभोर्वरिरागिगस्य वैश्याद्धनं प्राप्य तु भूमिना-
शम् । लपेविनाशं स्वपदच्युतिञ्च वैरं समायाति
शरीरकष्टम् । मितजलेदशाया मन्दस्य तु शिल्पकर्म-
वेना । ज्ञानवनं प्रतापं ददाति दुःखं महत्तञ्च । अधि-
मित्तमन्ददाये ददाति सौख्यं भरणसम्पन्नम् । सुतवन-
दारविशेषान् पशुकृपिमां चयादिबाणज्याम् । समर्था-
गस्यापि गनेर्देशायां समानचुद्धिः सुतदारलभते । भृत्या-
पटं बन्धुजनेषु वैरं देहस्य कष्टं जपवातपित्तैः । नीच-
स्वेचरसंयुक्तगनेर्दाये मङ्गल्यम् । विप्रलम्बोपवासश्च
नीचवृत्त्यातुजीवनम् । स्त्रीस्वेचरसंयुक्तगनेर्दाये मङ्ग-
ल्यम् । क्षिप्रदृष्ट्या लपेलाभं भृत्यगार्थनाशनम् ।
पापान्वितस्यापि गनेर्देशायां पापानि गूढानि करोति
काळे । नीचस्थित्या मङ्गलमनं विशेषाच्चोरादिनीचैः कलहं
विदारम् । शुभान्वितस्यापि गनेर्देशायां विशेषतो ज्ञान-
सप्तपैति काळे । परोपकारं नृपलब्धभागं क्षत्रिभिर्षां धा-
न्यान्वयवाञ्च लाभम् । पापेक्षितस्यापि गनेर्देशायां भृत्या-
धिदारात्मजसोदराणाम् । नाशं समायाति परापवादं
कुभोजनं कृत्रिमगन्धमास्यम् । शुभेक्षितस्यापि गनेर्दे-
शायां स्त्रीपुत्रभृत्यार्थसप्तपैति काळे । पञ्चादुपैत्यलं मह-

त्तकष्टं गोभूमिबाणज्यामार्थविनाशम् । वेष्टान्वितगने-
र्दाये कलत्रायासपीडनम् । पुत्रमित्रार्थदारादिवन्धूनां
मरणं भुवम् । लग्नगतगनेर्दाये देहकष्टसप्तपैति च ।
स्थानच्युतिं प्रयासञ्च राजकोपं शरीरजम् । चतुर्थस्य-
गनेर्दाये मातृतद्वर्गनाशनम् । षट्कदाहं पदभयं चो-
रार्तिं नृपपीडनम् । दाररागिगतस्यापि गनेर्दायेऽरि-
पीडनम् । मूलकष्टं महाद्वेषं स्त्रीहेतोर्भरणम् वा ।
दशमस्यगनेर्दाये कर्मनाशसप्तपैति च । देशान्तरं पदभयं
निगडं राजपीडनम् । द्वितीयस्यगनेर्दाये यित्तनाशमथाक्षि-
रक् । राजकोपं मनस्तापमक्षयं मनोरुजम् । तृतीय-
स्यगनेर्दाये क्षत्रिगोधनसम्पदः । मनोजाशमस्तुषाहं
भ्रातृतद्वर्गनाशनम् । पञ्चमस्यगनेर्दाये सुतनाशं मनो-
रुजम् । राजकोपं भृत्यनाशं बन्धुस्त्रीवित्तविभ्रमम् ।
षष्ठस्यरविस्तुभोर्दशाकाळेऽरिपीडनम् । व्याधिचोर-
विषैर्षां पङ्कजैर्विनाशम् । मरणपदस्यो मन्दः
करोति नित्यं सुतार्थदाराणाम् । नाशं भृत्यजनामां गो-
महिषभूमिदरनाशं च । नवमगतमन्ददाये पितृनाशं
गुरोस्तथैवापि । लभते विदेशयानं स्वकुलजातैर्विनाश-
सप्तपैति । लाभममन्ददशायां लभते विविधार्थसौख्य-
सम्पन्नम् । सुतदारभृत्यसौख्यं मनोविनाशं लपेभ-
लक्षधनम् । व्ययगतमन्ददशायां भीतिं चोराग्निभूषण-
क्षुधैश्च । विविधापटं च दुःखं विदेशयानं स्वबन्धुनाशञ्च ।
अर्कममन्ददशायां स्वजनद्वेषं परस्त्रियं लभते । भृत्या-
पत्यविरोधं महोद्योगं दीपपरिभूतम् । नीचांशिमन्ददाये
नीचाचारेण जीवनं लभते । सर्वेषां प्रेष्यत्वं धन-
सुतदारैश्च विग्रहं दुःखम् । उद्धृतिमन्ददाये विविध-
सुखानन्दभोगभागप्रादीन् । कुरुते विदेशयानं व्यामसभा-
मण्डलाधिपत्यं वा । आदौ मन्ददशायामतदुःखं मातृ-
नाशं कुरुते । मध्ये विदेशयानं परावृत्तवासं पराक्षमुक्-
चान्ते । स्थानवीर्ययुतमन्ददशायां दारपुत्रधनकीर्तिसु-
पैति । चोरगत्युत्पत्तिर्भयं वा बन्धुनाशमथवाक्ष्यगुदा-
र्तिम् । मन्दस्य दिग्गीर्त्ययुतस्य दाये दिग्गन्तरादाप्रसु-
खार्थकीर्तिम् । भूस्वर्धदारात्मजसोदराणां विनाशनं बन्धु-
जनैर्विगोधम् । कालवीर्ययुतमन्ददशायां काककूटविष-
भीतिसप्तपैति । दारपुत्रनृपचोरभयं वा धान्यभूमिनिज-
यादनलाभम् । वक्रचारयुतो मन्दः करोति विफलं
क्रियासु । उद्योगमङ्गलदुःखञ्च सोदराणाञ्च नाशनम् ।
क्रूरपशंसंयुक्तगनेर्दाये. मङ्गल्यम् । नृपकोपं

पदार्थं च काराण्डहनिवेशनम् । शौम्यपर्वीयसंयुक्त-
यनिदाये महत्सुखम् । दारपुत्रार्थसंपत्तिं लभते बन्धु-
विषयम् । वैषेयिकागसंयुक्तः यनिःशौख्यं करोति
च । विषेयाकाजसम्पत्तिं विचित्रान्तरभूषणम् । क्रूर-
ह्नेकायसंयुक्तयनिदाये महत्सुखम् । उद्धम्यनं विषा-
ज्जीतिं नृपचोराग्निसम्पत्तिम् । नीचरागिगतो मन्दः
शौचागसंयुक्तसम्पत्तिः । दगादो दुःखमापाद्य दगानो
कष्टदो भवेत् । उद्धरागिगतो मन्दो नीचागसंयुक्त-
सम्पत्तिः । दगादो सुखमापाद्य दगानो कष्टदो भवेत् ।

अथ राजदश्या । 'राहोर्दोषोऽत्र केतोस्तु
विक्रमस्तु क्लेशघ्नः । मूलतिलोषं कर्मच क्रिया
मिलमसृज्यते । एतत्पुत्रमरागिस्तु केतोर्मूलतिलोष
भम् । यथाहरिपुत्रो राजसुखदाये कष्टदो भवेत् ।
उद्धम्यः सै'हिकेयस्तु तत्पाके सुखदो भवेत् । राज्यं
करोति मिलापि धनधान्याभिवर्धनम् । राजनीच-
स्थितोदाये चोराग्निसम्पत्तिदः । उद्धम्यनं विषा-
ज्जीतिं कुरुते सिंहिकाघ्नः । राहोर्दगायाः संप्राप्तौ
नृपचोराग्निसम्पत्तिम् । विदेशयानं दुःखार्तिं वनवासा-
द्वयं भुवम् । अन्नगतराजदश्याये बुद्धिविहीनं विषाग्न-
शक्तादोः । बन्धुविनाशं लभते दुःखार्तिश्च पराजयं
सकरो । राहोर्दगायां धनरागिगस्य राज्यश्च चित्तं
हरते विषेयात् । कुभोजनं कृत्स्नराजसेवा मनो
विकारं त्वत्तं प्रकोपम् । तृतीयरागिस्थितराजकाले
पुत्रार्थदारात्मजसोदराणां । सुखं क्लेशवन्धनमाधिपत्यं
विदेशयानं नरप्राप्तपुत्रम् । चतुर्थरागिस्थितराजकाले
मातृविनाशमथवा तदीयम् । केतार्थमायं नृपते-
प्रकोपं भावार्थिपातित्यमनेकदुःखम् । चोराग्निसम्पत्तिं
जनोविकारं दारात्मजानामपि रोगपीडा । चतुर्थ-
रागिस्थितराजकाले प्रमत्तसंसारकलत्रपत्नम् । बुद्धि-
भ्रमं भोजनशौख्यमायं विद्याविषादं कलत्रदुःखम् ।
कोपं नरेन्द्रस्य सुतस्य नाशं राहोः सुतस्यस्य दगा-
विषाके । दगाविषाके त्वरिरागिगस्य चोराग्निसम्प-
त्तिमाप्तनाशम् । प्रमेहगुल्मचयपित्तरोगं त्वगदोषरोगं
त्वयवा नृतिश्च । कलत्ररागिस्थितराजदश्याये कलत्रनाशं
सकरोति शीघ्रम् । विदेशयानं कर्मभाग्यहाणि सर्पा-
ज्ज्वलं नृपसुतार्थमायम् । राहोर्दगायां निधनस्थितस्य
यमाद्यं वाति सुतार्थमायम् । चोराग्निसम्पत्तिः स्वकुलो-
द्धम्ये भवं अथैव वनवासादुःखम् । राहोर्दगायां

नवमस्थितस्य पित्रोर्विनाशं लभते मनुष्यः । विदेशयानं
सुखवन्धुमायं ज्ञानं ससुखस्य सुतार्थमायम् । मान-
स्थितस्यापि दगाविषाके राहोः मृदति लभते मनुष्यः ।
पुत्राग्निसम्पत्तिमादिभिरा ग्राह्यतोयैरपि सुखदेहः ।
शौम्यकर्मस्येत्फलमेवमेव पापक्षेमस्य तथा भवेत् ।
भोक्तं फलं यत्कलं तदेव शौम्यकर्मस्येत्फलमन्यथान्यत् ।
पापक्षेमगतो राज्ञः कर्मस्यः पापसंयुतः । अभिशक्त-
स्तदाकाले पुत्रदाराग्निसम्पत्तिम् । आयरागिगतो राज्ञः
स्तत्पाके नृपमाननम् । धनाग्निः दारलाभश्च नृप-
केतार्थिसम्पत्तिः । अन्नगतराजदश्यायां देशभ्रमं मनो-
रुजं कुरुते । विष्किन्नदारपुत्रं कर्मपुत्रं धान्य-
सम्पदां नाशम् । कुलीरगोमेघयुतस्य राहोर्दगाविषाके
धनलाभमेति । विद्याविनोदं नृपमाननश्च कलत्रभत्या-
त्मसुखं प्रयाति । पाथोजमीनाद्युतस्य राहोर्दगाविषाके
सुतदारलाभम् । देशाधिपत्यं नरवाहिनश्च दगावसाने
सकलं विनाशम् । पापक्षेमसंयुक्तफलोन्मदाये देहस्य
काश्यं स्वकुलस्य नाशम् । भूपाज्यं वज्रगतोऽरिभीतिः
प्रमेहकासजलमूलकच्छम् । शुभदृष्टियुतो राज्ञः करोति
सफलक्रियाम् । राजमाननमर्थान् बन्धूनां भरणं
भुवम् । पापदृष्टियुतो राज्ञः कर्मनाशं करोति च ।
उद्योगभङ्गं देहार्तिं चोराग्निसम्पत्तिम् । उद्धमेह-
युतो राज्ञः राजप्रतापं करोति च । स्त्रीपुत्रधनसम्पत्तिं
वस्त्राभरणलेपनम् । नीचपदयुतो राज्ञोर्विषयानु-
जीवनम् । कुभोजनं कष्टारश्च कपुत्रं लभते तदा ।
दगादो दुःखमाप्नोति दगामध्ये सुखं यशः । दगानो
स्वाभनाशश्च सुखपुत्रदिनाशनम् ।

अथ केतुदश्याफलम् । 'भावापुत्रविनाशनं नरपते-
भ्यांलिप्तं कष्टतां विद्याबन्धुधनान्निमित्तरहितं रोगा-
ग्निमिव भयम् । यानारोहणपातनं विषजलैः शस्त्रा-
दिभिर्भयं देशहेतुविषासनं कलिरुचिं वज्रादि-
भिर्भयम् । केतोर्दगायां संप्राप्तौ दारपुत्रविनाशनम् ।
राजकोपं मनकापं चोराग्निसम्पत्तिमायम् । केन्द्रस्यस्य
दगा केतोः करोति विफलक्रियाम् । राजार्थसुत-
दाराणां नाशनं विषदं तथा । अन्नकेन्द्रगतस्यापि
केतोर्दश्याये महत्सुखम् । उद्धरागिगस्य स्यासकादि
विष्किन्नाः । धनरागिगतस्यापि केतोर्दश्याये धनक्षयम् ।
शक्पादस्य मनोदुःखं कृत्स्नान्नं मनोरुजम् । तृतीया-
रागिगस्यापि केतोर्दश्याये महत्सुखम् । मनोवैकल्य-

मावाति' आतुनिर्देशं परम् । अतर्कराशिसंज्ञापि
केतोदाये सुखवयम् । प्रभञ्जदारपुलादिदृष्टे धान्य
प्रकृतिः । पञ्चमस्यस्य केतोस्तु दशाकावे सुखवयम् ।
बुद्धिस्थानं विशेषेण राजकोपं धनवयम् । केतोस्वरि-
गतस्यापि दशाकावे महज्जयम् । चौराग्निविषभीतिः
स्याद्देशाग्निं सस्येति च । कलत्रराशिसंयुक्तकेतोदाये
महज्जयम् । दारपुलाद्यर्चनाशु मलजम् मनीरुजम् ।
केतोरष्टमयुक्तस्य दशाकावे महज्जयम् । पितृमृत्युत्रास-
कासपहृण्यप्रादिक्षयान्वितः । नवमस्यस्य केतोस्तु दशा-
पाके पितृविपत् । गुरोर्वी विपदं दुःखं शुभकर्म-
विनाशनम् । कर्मस्य केतोः संप्राप्तौ दशायां सुखमेति
च । मानहानिं मनोजाद्यमपकीर्तिं मनोरुजम् ।
लाभस्यकेतोः संप्राप्तौ दाये सौख्यं करोति च । भ्रातृ-
वर्गादिसौख्यं यज्ञदारादिवर्धनम् । रिःफस्यकेतोः
संप्राप्तौ दाये कष्टतरं भवेत् । स्थानच्युतिं प्रवासञ्च
राजपीडाक्षिणाशनम् । दशादौ सुखमाप्नोति दशामध्ये
महज्जयम् । दशान्ते राजभीतिञ्च देहजाद्यमयापि
वा । शुभवीक्षणसंयुक्तः केतुः सौख्यं करोति च ।
राजप्रार्थं गृहशान्तिञ्च राजपूजां महत्तराम् । पापे-
क्षितयुतो वापि केतुर्दुःखं करोति च । अत्रातिसारमे-
हसं त्वग्दोषं राजपीडनम् । इयं हरगौरीदशेत्युच्यते ।
अष्टोत्तरीयदशा ज्योतिः उक्ता यथा ।

“षट् सूर्यस्य दशा शेषा शशिनोदग पञ्च च ।
अष्टादशकारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश कृताः । शनैश्चरे दश
प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगो-
रथैकविंशतिः । दिक्षु त्वयं त्वयं ज्ञेयं यदिदिक्षु च
चतुष्टयम् । ज्ञातिकादि प्रदातव्यं दिगम्बरमता दशा ।
ज्ञातिकादिष्वे सूर्यः शोभो रौद्रचतुष्टये । मन्त्रादित्तये
भौमोबुधोहस्तचतुष्टये । अनुराधाक्षये सौरिगुरुः
पूर्वाचतुष्टये । धनिशान्तितये राहुः शेषे शुक्रः प्रकी-
र्तितः । सूर्योपप्लवभौमार्किदशातिकष्टदा नृणाम् ।
शुक्रश्चन्द्रशुक्राणां वयेप्सितफलप्रदा” । वराहः
“स्वशाकहीनशाकान्दात् प्रत्यवदं पञ्च वासरान् ।
तिथीं च चन्द्रशिखिनीं ज्ञागुणौ च कृताग्निौ । दण्ड-
पक्षविषकाभ्यनुपकानि च सावने । यज्ञयित्वा अक्षयेश-
भोगप्राप्तुं नृपनक्रमात्” । अलदशाज्ञानमाह । “स्व-
दशाभिर्दशं ज्ञत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । सखा मासास्तु
तन्मेनं पूरयित्वा तु तिथिता । अह्नैर्हृत्वा दिनं

सध्यं तन्मेने बलिपूरिते । नवभिश्च कृते सखा शेषा
दण्डास्तदन्तरे । रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा
रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च दिक्दिनं पञ्च मासकाः ।
कुजस्य, शक्रस्य दशास्तु मासा दिक्दिनवाः शनेः । अतु-
मासाद्युविंशच्च गुरोर्वर्षां द्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टका
शेषा भृगोर्वर्षस्तु मासको । एवं पञ्चाषाढमन्त्रेणापुष्ट्या-
न्वेवान्तरोदयाः । यदुपहस्यान्तरे यस्तु यत्संख्यं काल-
माप्रवान् । तत्संख्यं खान्तरे तस्मै च दद्यादिति
निश्चयाः । खान्तरपक्षे स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा” ।
दशाफलम् । “उद्दिग्धचित्तपरिक्षेदितविषयनाशकेश-
प्रवासगदपीडितपक्षपातैः । संक्षोभितस्त्रजनवन्तु वि-
योगदुःखैर्भौमोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम्” । २ ।
“सौख्यं विभक्तिं वरवाहनयानरत्नकीर्तिं प्रतापधनवीर्य-
शुभान्तश्च । मिष्टाक्षपानशयनासनभाजनानि चाम्नी
ददाति धनकाञ्चनभूमिशङ्खम्” । ३ । “शस्त्राभिजात-
बधवन्धनरेन्द्रीपीडाक्षिणाक्षरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकीर्तिप्रतापधनहा च
दशा कुजस्य” । ४ । ॥ “दिव्याङ्गनावदनपङ्कजपट्पदत्वं
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च । नानाप्रकारविभवा-
गमकोपहृदिः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः” ।
५ । “मिथ्यापवादबधवन्धनकार्यहानिमातृसूर्ययुक्-
प्रियसुखद्विष्यैर्विहीनः । मिलेद् वैरमभिवाञ्छति
वैरयुक्तः कष्टासु पापददशासु शनैश्चरस्य” । ६ । “रव्यं
गृहं विनयसञ्जयमानवर्द्धिं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यवि-
भूतियोगम् । धर्मार्थकामसुखभोगवन्तुपयुक्तं यावत्
हस्तस्मिन्दिशा पुरुषोक्तिं तावत्” । ७ । “बुद्ध्या वि-
हीनमतिनाशविद्योगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविघाति-
रोगम् । सन्नापशोक्करपरेदशगतिं करोति राहोर्दशा
भवति जीवनसंशयाय” । ८ । “मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रम-
दाविवासः श्वेतातपस्वपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्च-
लाभधनपूर्णमनोरथः स्यात् शौक्रो दशा भवति निचल-
राजलक्ष्मीः” । ९ । अलदशाफलं तु विस्तरभयात्प्रोक्तम् ।
“सख्ये जन्मदशा प्रोक्ता त्वेतावती योगिनी मता ।
हापरे हरगौरी तु कवी नाथलिकी दशा” अम्बपुराण-
नाम्ना पठित्वा गौडा अष्टोत्तरीयदशास्यैव नाथलिकी
दशेत्याहुः । वराहस्य तु नाथलिकी दशामनादित्यैव हस्त-
ज्जातके बलिचलन्नेन्द्रेणादिदशा प्रतिपादिता यथा
“उदयरविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिसंख्याः प्रथमवयसि

मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि । न हि न फलविपाकः
केन्द्रसंस्थायाभावे भवति हि फलपक्तिः पूर्वभाषोक्तिमे-
ऽपि । आयुः कृतं येन हि यत्तदेव कल्प्या दशा सा
प्रबलस्य पूर्वम् । साध्ये बहूनां बहुवर्षदस्य तेषां च
साध्ये प्रथमोदितस्य । एकर्त्तुगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु
स्वन्यं शंतिकोणदृष्टगः स्तरगः स्वरांशम् । पादं फलस्य
चतुरस्रगतः स होरास्त्वेवं परस्परगताः परिपाचयन्ति ।
स्थानान्यथेतानि सर्वार्थयित्वा सर्वार्थयच्छेह विवर्जि-
तानि । दशावदपिच्छे गुणका यथांशं केन्द्रकटौक्येन
दशाप्रभेदः" ४ सू० ।

"उद्यो लग्नं रविरात्मा शशाङ्कुन्दो मनः एषा-
सुदयरविशशाङ्कानां मध्याद् यः प्राणो बलवान् तद्वत्तद्वशा-
त्तस्य सस्त्विनी प्रथमा दशा भवति प्राणिनां देहवताम् ।
तथा च यवनेश्वरः "निशाकरादित्यविलम्बनानां तत्काल-
योगादधिकं बलं यः विभति तस्यादिदृश्यते सा शेषा-
कृतः शेषबलक्रमेणेति" उद्यय रविश शशाङ्कुन्दोदय
रविशशाङ्काः सुदयरविशशाङ्कानां प्राणो सुदयरवि-
शशाङ्कप्राणो च केन्द्रादिसंस्थासुदयरविशशाङ्कप्राणि-
केन्द्रादिसंस्थाः एवमेषां मध्याद्येन प्रथमा दशा दत्ता
तस्यैव केन्द्रादिसंस्थाः केन्द्रपणफरापोक्तिषु स्थिता
यथाः यीर्षापचयक्रमेण दशां दद्युः एवं लग्नार्कशशा-
ङ्कानां मध्यादेकस्य बलवतो दशा आदौ परिकल्प्या
ततस्तस्यैव केन्द्रस्थाः तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः केन्द्रस्थैः
प्रथमे वयसि फलं दत्तं भवति ततः प्रथमदशापतेरेव
य पणफरस्यास्तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः मध्ये वयसि
फलं दत्तं भवति । ततः प्रथमदशापतेरेवापोक्तिम-
स्थानां दशाः परिकल्प्याः तैरन्त्ये वयसि फलं दत्तं
भवति यदुक्तम् प्रथमवयसि मध्येऽन्त्ये च दद्युः
फलानि तथा च यवनेश्वरः "पूर्वं तु केन्द्रोपगताः
फलानि मध्ये वयः पणफरे निविष्टाः । आपोक्तिमस्थाः
फलदायकोऽन्त्ये यथाबलं स्वं समुपैति पूर्वम्" । अथ
यदि केन्द्रस्थाः यथाः न भवन्ति तदा क्रः प्रथमे वयसि
फलं प्रयच्छति इत्याह न हि न फलविपाक इत्यादि
केन्द्रस्थायाभावे केन्द्रस्थानां यथाणामभावे अस्मन्ने-
नति प्रथमे वयसि यः फलविपाकः स न हि न यतो
हो नञौ प्रकृत्यर्थं गमयतः पणफरस्थानामप्यभावे
मध्ये वयसि फलविपाको न हि न एतदुक्तं भवति
यदा केन्द्रस्था यथा न भवन्ति तदा पणफरस्थाः पूर्व-

फलं प्रयच्छन्ति ततः आपोक्तिमस्थाः अथ केन्द्रस्थान
भवन्ति पणफरस्थाश्च न भवन्ति । तदा सर्वशिक्षेव
वयसि आपोक्तिमस्थाः फलं प्रयच्छन्ति । यत उक्तं
भवति हि फलपक्तिः पूर्वभाषोक्तिमेऽपि इति एवभाषो-
क्तिमस्थानामभावे प्रथमं केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ततः
पणफरस्थाः । आपोक्तिमस्था न भवन्ति न च पणफरस्था-
स्तदा सर्वशिक्षेव वयसि केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ।
एतदुक्तं भवति । लग्नार्कशशाङ्कानां मध्ये यो बलवांस्तस्य
प्रथमं दशां कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां सर्वेषां
कल्पनीया तेषां परिकल्प्या पणफरस्थानां ततः परिक-
ल्पनीयास्ततः परभाषोक्तिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे प्रथमं
दशापतेरनन्तरं पणफरस्थानां कल्पनीयास्ततः आपो-
क्तिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे पणफरस्थानामप्यभावे
आपोक्तिमस्थानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रस्थाः पण-
फरस्थाश्च भवन्ति । आपोक्तिमस्था न भवन्ति तदा केन्द्र-
स्थानां परिकल्प्या पणफरस्थानामेव परिकल्पनीयाः अथ
केन्द्रस्था भवन्ति पणफरस्था न भवन्ति आपोक्तिमस्थाश्च
भवन्ति तदा केन्द्रस्थानां कल्पयित्वा आपोक्तिमस्थाना-
मेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रगा एव केवलं भवन्ति तदा
तेषामेव कल्पनीयाः । अथ पणफरगा एव भवन्ति तदा
पणफरगानामेव कल्पनीयाः । अथाऽपोक्तिमगा एव भवन्ति
तदा तेषामेव कल्पनीयाः । तथा च स्वल्पजातके उक्तम् ।
लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवांस्तदशा भवेत् प्रथमा । तत्-
केन्द्रपणफरापोक्तिमोपगानां बलाच्छेषाः" १ ।

अथ दशाकालप्रमाण केन्द्रगानामपि दशाक्रमज्ञानमि-
न्द्रज्याह "आयुः कृतमिति शोध्यन्तेर्पविशुद्धमायुर्वि-
द्वर्षमार्गं येन ग्रहेण दत्तं तस्य ग्रहस्य सस्त्विनी
दशा कल्प्या परिकल्पनीया ततः "लग्नार्कशशाङ्कानां
यो बलवान् तदशा भवेत्प्रथमेति न्यायेन तदशां प्रथमं
कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां परिकल्पनीया यत्तेषां च
केन्द्रगानां मध्यात् सा च दशा प्रबलस्यातिबलस्य पूर्व-
प्रथमं कल्प्या अनन्तरं तत्तादूनबलस्य एवं क्रमेण यथा
यथा कमबला भवन्ति तथा तथा पश्चात्तदीयदशाः
कल्पनीयाः । एवं केन्द्रगानां दशाः परिकल्प्य ततः
पणफरगानाम् अनेनैव क्रमेण परिकल्प्याः ततः आपो-
क्तिमगानाम् अनेनैव क्रमेणेति । साध्ये बहूनामिति
केन्द्रगानां बहूनां यथाणां बलसास्ते सति बहुवर्षदस्य
बहूनि वर्षाणि येन दत्ताति तस्य प्रथमं दशा परि-

कल्पा ३ मन्त्रेण तथं यज्ञाणां बलसाध्यं भवति यदि
 स्रवपि स्वर्गद्विजकोणोत्तमो भवतस्तदा नैसर्गिकेण
 बलेन योऽधिकः स एव बली स्यात् किन्तु स्थानदिक-
 चेष्टाकालबलपक्षदर्शनादिप्रमाणानि यावद्विनिर्दिष्टानि
 क्रियन्ते तावद्वलसाध्यं भवति यज्ञाणां यथा सा-
 मान्योद्गारणम् । यदि शनैश्चरो बलत्रयेण संयुक्तो
 भवति भीमो बलद्वयेन तदा तत्र भीमस्य निसर्गबल-
 वत्पाद्वलसाध्यं भवत्येवं सर्वेषामपि ज्ञेयम् । तेषाञ्च
 मध्ये प्रथमोदितस्येति तेषां वर्णाणां मास्येऽपि वर्षत-
 ल्यत्वेऽपि प्रथमोदितस्य दशापरिकल्पना प्रथममादावर्कम-
 ण्डलाद्य उदित उदितस्तस्य । यदा बलसाध्यं न भवति
 तदा बलवर्धेऽपि यज्ञे स्थिते तदा प्रथमोदितेऽपि स्थिते
 बलाधिकस्यैव पूर्वं परिकल्प्येति तेषाञ्च बलसाध्य-
 प्रथमोदितस्येत्यत्र द्विविध उदयः प्रत्यहं चक्रमम-
 वशादेकः, आदित्यविपक्षेणपरः । तत्रेहादित्यविपक्ष-
 र्णेण उदयो गणितस्त्वोक्तकालांशकराजज्ञेयः सत्र
 च भगवान् गार्गिः “बली लग्नेन्दुस्त्रयीणां दशमाद्यां
 प्रयच्छति । तस्मात्ततः प्रयच्छन्ति केन्द्रादिस्थाः क्रमेण तु ।
 तत्रापि बलिनः पूर्वं तत्रास्ये वृद्धदायकाः । तत्रास्ये-
 ऽपि प्रयच्छन्ति त्रै पूर्वं प्रयच्छन्ति ताः” २ भट्टो० ।

“एवं दशाव्यवस्थायां ज्ञातायामन्दर्शायाञ्च यज्ञज्ञानं
 वसन्ततिलकेनाह एकर्त्तगोऽर्द्धं भित्ति दशापतिना सहैक-
 क्षेगोपहः, एकस्मिन् रागौ गतः दशापतिदत्ता-
 न्दर्शाकालस्य यदार्द्धं तदार्द्धमपहृत्य स्वैरात्मीयैः दशा-
 गुणैः परिपाचयति । तत्रांशं त्रिकोणमृद्धगः दशापतेस्त्रि-
 कोणमृद्धगो नवपञ्चमे स्थाने स्थितो दशापतिदत्तान्दर्शा-
 कालात् तत्रांशं तृतीयभागमपहृत्य स्वैरात्मीयैः दशागुणैः
 परिपाचयति । खरगः खरगं भित्ति दशापतेः खरगः
 सप्तमस्थानगः दशापतिदत्तान्दर्शाकालात् खरगं सप्त-
 मभागमपहृत्य स्रैः दशागुणैः परिपाचयति । पादं फलस्य
 चतुरस्रगतः दशापतेः चतुरस्रगोऽष्टमचतुर्थस्थानस्यो
 दशापतिदत्तान्दर्शाकालात्पादं चतुर्थभागमपहृत्य स्रै-
 र्दशागुणैः परिपाचयति । सहोराः होरा लग्नं तथा
 सहिताः परस्परमन्योन्यमनेकप्रकारेण व्यवस्थिताः स्रैः
 स्रैः गुणैः परिपाचयति । एतदुक्तं भवति । यथा दशापतेः
 सकाशादेकचार्द्धगो यज्ञो यथासं पठितमंशं परिपाचयति-
 तथा लग्नमपि पाचयति । अथ दशापतेः प्रथममंशपरिक-
 ल्पनां कृत्वा पञ्चादेकचार्द्धगतानां कर्त्तव्याः यज्ञादशापतेर्यो-

भाग आगच्छति तदनुसारेणाहोदयो भागाः । परिपेषाणां
 भवन्ति । अथैकस्मिन् स्थाने यदा बहवो यज्ञा भवन्ति
 तदा तेषां मध्याह्नं यो बलवान् स एवैकः परिपाचयति
 नान्ये । कथमेतद्व्यवहृत्यते उच्यते । एकवचननिर्देशात् एक-
 गोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमित्याद्येकवचनात् न केवलं
 मिहिराचार्येणैकवचननिर्देशः कृतो यावत् स्वस-
 ज्ञातकेऽपि तथा चोक्तम् “एकर्त्तगोऽर्द्धं तत्रांशं त्रिको-
 णयोः सप्तमे तु सप्तमं चतुरस्रयोस्तु पादं पाचयति
 गतो यज्ञः स्वगुणैरिति” गार्गादीनामप्येकवचननिर्देशो-
 ऽस्ति तथा च भगवान् गार्गः “एकर्त्तं संगतचार्द्धं
 त्रिभागान् त्रिकोणगः सप्तमस्यः खरगं तु पादं तु
 चतुरस्रगः । लग्नेन सहिताः सर्वे हान्योन्यं फल-
 दायकाः” यवनेश्चरथाथैवम् “काचोऽर्द्धं भागैकयज्ञा-
 श्रितस्य तदार्द्धं भागं लभते चतुर्थे । त्रिभागभागी च त्रि-
 कोणसंस्थान्तदार्द्धभाक् स्याच्च पृथक् त्रिकोणे । स्यात् सप्तमे
 सप्तमभागभागी स्थितो यज्ञश्चरवशात् यज्ञस्य” । एवं सर्व-
 त्वैकवचननिर्देशः । तस्मादेवं ज्ञायते यथैक एवांशहारो
 भवति न सर्व इति तथा च सत्यः “अर्द्धं तृतीयमर्द्धं
 तथार्द्धं स्वोच्चसप्तमं भागम् । एकर्त्तं नवपञ्चमचतुर्थनिध-
 नास्तमं स्थानम् । दद्युर्चैवा यज्ञाणां स्वदशास्त्वन्दर्शा-
 स्थानाम् । फलकालान्मन्त्रविधिक्रमेण भेदाश्च तेष्यो-
 वम् । एकर्त्तगो बलवान् भागहारो भित्ततो रिपोर्वपि
 भित्तश्च” । एकलफलं तस्मिन् काले रिपोर्वपि तथा च
 मयः “एकर्त्तपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण ।
 एकः स एव हर्त्ता नान्ये तत्र श्रिता विहृगाः” । इति
 लग्नेऽपि यत्रांशपहारित्वं प्राप्तत्वं च लग्ने यदा
 यज्ञः स्थितो भवति तदा लग्नयज्ञयोर्धौ बलवान् स
 एवैकः पठितमंशमपहरति अन्ये सर्वेषामेकादिराशिगा-
 नामन्दर्शाभागमिच्छन्ति । अन्ये पुनः एकमेव भागं
 गृह्येत्वा तं भागमेककर्त्तगानां भागीकृत्य तद्भागांश-
 मिच्छन्ति” ३ भट्टो० ।

“अथ दशांशपरिकल्पनाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह स्थाना-
 नीति अर्द्धादिका भागाः स्थानशब्देनोच्यन्ते तेषां चा-
 र्द्धादिकानां भागानां सर्वर्था कायां सर्वर्था सदृशक-
 दता ततः सर्वर्थात्वा हेदसाहस्यत्वाद्य ततस्तानि
 सर्वाणि स्थानानि अधः स्रैः हेदैः विवर्जितानि कार्याणि
 हेदा अपास्या इत्यर्थः । उपरिगताराशयो यथांशं
 प्रत्यंशं गुणना कार्या भवन्ति हेदः तदैक्येन संक्षेपेण

केदो भागहारो भवति । कश्चिन् गुणके को भागहार इत्याह दशावर्षसमूहे । तेनैतदुक्तं भवति दशावर्षान् प्रथक् प्रथक् संयुष्णकारैः संयुष्ण्य केदेन विभज्यावाप्तं वर्षाद्यनन्तर्दशा भवन्ति ४ भट्टो० ।

“सम्यग्बलिनः स्वतन्त्रभागे संपूर्णं बलवर्जितस्य रिक्ता । नीचाश्रयगतस्य शत्रुभागे ज्ञेयानिष्टफला दशा प्रसूतौ” ५ भू० ।

“एवं दशान्तर्दशाविभागे ज्ञाते कस्य सम्बन्धिनी दशान्तर्दशा वा शुभफला भवति कस्याशुभफलैस्तैश्च ज्ञायते तदर्थं दशासु फलानुरूपाः संज्ञा वैतालिकीयेनाह सम्यग्बलिन इति प्रसूतौ पुरुषस्य जन्मकाले यो चङ्गः सम्यग्बलवान् भवति पूर्वोक्तैः बलैः सर्वैः युक्तो भवति तत्सम्बन्धिनी संपूर्णान्त्री दशा भवति न केवलं यावत् स्वतन्त्रभागेऽवस्थितस्य परमोच्चभागगतस्यैव संपूर्णं नान्त्री भवति सम्यग्बलिनइत्युक्ता पुनः स्वतन्त्रभाग इत्यनेनैतज्ज्ञापयति यदि परमोच्चगतो ग्रहोऽस्यैः बलकारणैः युक्तो न भवति तथापि तस्य सम्बन्धिनी संपूर्णैव संपूर्णार्थां दशांयामन्तर्दशायाश्च काले शरीरारोग्यधनद्विभिः पुरुषोऽभिवर्द्धते । अथ समस्तबलैः युक्तो न भवति किञ्चिदुन्नतस्य भागे यो ग्रहो गतः भवति यथ शत्रुभागे शत्रुनवांशे च गतस्य दशानिष्टफला ज्ञेया ज्ञातव्या । अथानिष्टफलदशान्तर्दशाकाले धन-हानिभनारोग्यञ्च प्राप्नोति अत्र च भगवान् गार्गिः “सर्वैर्बलैरुपेतस्य परमोच्चगतस्य च । संपूर्णस्या दशा ज्ञेया धनारोग्यविवर्द्धनी । सर्वैर्बलैर्विहीनस्य नीच-राशित्तस्य वा । रिक्ता नाम दशा ज्ञेया धनारोग्यविनाशिनी । श्लेशराशित्तस्याथ किञ्चिदुन्नतगतस्य च । पूर्णा नाम दशा ज्ञेया धनद्विजकरी शुभा । यः स्यात् परमनीचस्यस्तथाचारिनवांशके । तस्यानिष्टफला नाम व्याध्यनर्धविवर्द्धनी” ५ भट्टो० ।

“अथ सप्ततन्त्रोद्देशसंज्ञा मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभागे । आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य नीचारिभागेऽध-मा भवेत् सा” ६ भू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरपीन्द्रवज्रयाह अथस्येति तन्त्रात्परमोच्चादुन्नतस्य च्युतस्यारोहिंसंज्ञा दशा परमोच्चभागान्तादरभ्य यावत् परमनीचभागादि तत्त्वान्तरे यद्वाशिष्टकं तत्त्वावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा-या सारोहिणीसंज्ञा भवति यस्यात्परमोच्चादुन्नतः प्रत्य-

हमधोऽवतरतीति चङ्गः कल्प्यते आत्परमनीचमिति अवरोहिंसंज्ञा दशाऽधमफला भवति ६ वक्ष्याद्व्यति “संज्ञातुहपाणि फलान्वयैवमिति” । मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभाग इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ व्य-स्थितेन सुहृद्भागेन मित्रांशकस्येन दत्ता दशा मध्या-नान्त्रेव भवति एवं यत्र तत्र राशौ अर्थादेव अर्थांशक-स्येन दशा मध्यैव । एवं यत्र तत्र राशौ श्लेशनवांशक-स्येन दशा मध्यैव । आरोहिणीति । निम्नाक्षीचात् परिच्युतस्य चलितस्य ग्रहस्यारोहिणीनान्त्री दशा भवति परमनीचान्ताभागादारभ्य यावत् परमोच्चभागादि तत्त्वान्तरे यद्वाशिष्टकं तत्त्वावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सारोहिणीनान्त्री दशा भवति यस्यात् परमनीचादुन्नतः प्रत्यहं तावदारोहतीति चङ्गः परि-कल्प्यते यावत् परमोच्चमिति । आरोहिणी च अष्ट-फला भवति । नीचारिभांश इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ खनीचराश्यांशेपगतेन दत्ताऽधमानान्त्री दशा भवति एवं यत्र तत्र राशावरिभांशकस्येन शत्रुनवां-शकगेन दत्ताऽधमैव दशा भवति । पूर्वं शत्रुनवांश-कगेन दत्तानिष्टफलेत्युक्तमधुनः सैवाधमेति तत् कि-मेतदित्यलोच्यते अवरोहिणीशत्रुनवांशकस्येन दत्तापि अनिष्टफला ज्ञेया आरोहिण्यधमा अनयोः कः फल-भेदः व्यलोच्यते अनिष्टफलाफलमशुभं प्रयच्छति अध-माशुभमेयात्ममिति एवमवरोहिणीसंज्ञा यदाधमसंज्ञा भवति तदा सैवानिष्टफलसंज्ञां लभते आरोहिणी यदा मध्यसंज्ञा भवति तदा सैव पूर्वेति संज्ञा ज्ञेया अत्राह, भगवान् गार्गिः “उच्चनीचान्तरस्यस्य दशा स्यादवरो-हिणी” । तस्यामत्यमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः । मित्रोच्चसंशकस्यस्य मध्या मध्यफला तु सा । नीचोच्च-मध्यगस्योक्ता अष्टा चारोहिणी दशा । सैवाधमाख्या भवति नीचराश्यांशकस्य तु । अवरोहिणी केदधमा भवेत् कष्टफला तदा । आरोहिणी मध्यफला संपूर्णै परिकीर्तितेति” ६ भट्टो० ।

“नीचारिभांशे समवस्थितस्य शक्ते ऋहे मित्रफला प्रदिष्टा । संज्ञातुहपाणि फलान्वयैव दशासु वक्ष्यामि यथोपयोगम्” ७ भू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरप्युपजातिजवाह नीचा-रीति शक्तानि ऋहाणि श्लेशमूकलिकोचान्ताक्षेपमित्र-क्षेपाणि तेष्ववस्थितेन नीचराश्यांशकेऽरिभांशे शत्रु-

नवमंशे लघनस्थितेन वा पक्षेण दशा या दशान्दशा वा-
चा निर्वर्तमानास्तत्रैव मित्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति । आधिपतेतमयोगममेवमादिशेत् । अर्थादेवाशक्त-
राशिगतेन, अथस्ताः शत्रुभीचराशयः । तद्वेन स्त्रोत्र-
मित्तमूलिकोणात्मवर्गेऽक्षमनवांशकगेनापि दशा मित्र-
फलेव भवति संप्राप्तपाणिं नामसदृशानि फलानि
दशास्त्रन्दशाश्च च ज्ञेयानि । तद्यथा संपूर्णाऽन्यन्त-
श्रेष्ठफलप्रदा । पूर्णा श्रेष्ठफला । अधमाऽशुभफलदा
अल्पफलदा रिक्ता अर्थापहारिणी अनिष्टफलदात्यन्त-
मशुभफलकारी । मित्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति । अथैषां दशास्त्रिति अथशब्दः आनन्तर्यं
यथासादित्यपूर्वाणां पक्षाणां दशाश्च यथोपयोगम्
उत्तरतः यच्छामि यथा येन प्रकारेणैव युज्यते तथा
तत्कथयिष्यामि कस्यान्दशायां किं फलमुपयुज्यते” उभट्टो०
“उभयेऽधममध्यमपूजिता द्वेष्काणैश्चरभेषु चोत्-
क्रमात् । अशुभेष्टसमाः स्थिरं क्रमाद्गोरायाः परिकल्पिता
दशा” ८०० ।

“अथ लग्नदशायां शुभाशुभज्ञानं वैतानीयेनाह उभये
इति । उभये द्विस्त्रभावे राशौ लग्नगते द्वेष्काणक्रमे-
णाधममध्यमपूजिता दशा ज्ञेयाः प्रथमद्वेष्काणे जात-
स्याधमाऽशोभनाऽनिष्टफला द्वितीये द्वेष्काणे मध्यमा-
मित्रफला तृतीये द्वेष्काणे पूजिता श्रेष्ठफला । चरभेषु
चरराशिषु उत्क्रमेण वैपरीत्येन तेन प्रथमद्वेष्काणे
जातस्य पूजिता द्वितीये मध्यमा तृतीयेऽधमानिष्टफला
अशुभेष्टसमाः स्थिरं क्रमादिति स्थिरं स्थिरराशौ प्रथम-
द्वेष्काणेऽशुभा द्वितीये द्वेष्काणे दृष्टा श्रेष्ठा तृतीये
द्वेष्काणे सभा मध्यफला एवं गोरायाः लग्नस्य दशाः
परिकल्पिता उक्ता इति” उभट्टो० ।

“एकं द्वौ नवविंशतिर्दृष्टितृती पञ्चागदेषां क्रमाच्च-
न्द्रारेन्दुजगुक्रजीवदिनजहैवाकरणीयां समाः । स्त्रैः
स्त्रैः पुष्टफला निवर्गजनितैः पक्षिर्दशायाः क्रमादन्ते
लग्नदशा शुभेति यवनानेच्छन्ति केचित्तथा” ८०० ।

“अथ नैसर्गिकदशाकालं पक्षाणां शार्दूलविक्री-
डितेनाह एकमिति । एकाद्याः सभाः एकादीनि
वर्षाणि चन्द्रादीनां यथाभिहितानि नैसर्गिकाणि तद्यथा
जन्मसमयादारभ्यैकं संवत्सरः एकचन्द्रस्य ततः
परं द्वायारस्याङ्गारकस्य एवं त्रयः ततः परं नवेन्दुजस्य
अधस्य एवं द्वादश । ततः परं विंशतिः शुक्रस्य एवं सा-

विंशत् । ततः परं छतयः अष्टादश जीवस्य गुरोः एवं
पञ्चाशत् ततः परं क्षतिर्दशा विंशतिः दिनकतः सूर्यस्य
एवं सप्ततिः । ततः परं पञ्चाशत् दैवाकरः सौरेः, एवं
विंशत्यधिकं वर्षशतम् १२०, एतेषु निवर्गदशाधिपेषु पक्षेषु
बलवत्स्वपचयशब्दितेषु च तद्दशाश्च शुभनानि दशा-
फलानि भवन्ति हीनबलेष्वनुपचयस्येऽशोभनानि । एतच्च
सर्वथा चिन्त्यम् । यतो निवर्गदशास्त्रविशेषाद् इति तथा
च यवनेश्वरः “क्षनोपभोगः शशिनो वयः क्षम् भीमस्य
पिद्याद्दशनातुजम् । वौधन्तु शिखापटकालमाक्षरनैथुनेच्छा-
लक्षितप्रवृत्तिम् । शौक्रं युवत्वं विधुपूर्वदृष्टमामध्यमाहैव-
गुरोर्वेदन्ति । रवेर्योऽङ्गीर्त्तरमन्यमस्मात् सौरेर्जरा दुर्भग-
कालमाक्षरिति” नैसर्गिकस्य दशाकालस्य प्रयोजनमाह
स्त्रैः स्त्रैदिति तत्र यस्य पक्षस्य मन्वन्त्रिणी पूर्वविधिना
ज्ञता दशान्दशा वा सा यदि नैसर्गिकसमाभिः निवर्ग-
कथितवर्षैः स्त्रैः स्त्रैः आत्मीयैः युज्यते तद्दशा-
कालेन समकालं भवति तदा यावत्कालं तस्य दशाद्वय-
स्यैक्यं भवति तावत्कालं तस्य दशान्दशा वा यदि
भवति तस्याः पुष्टा परिपूर्णं फलप्राप्तः पाको भवति
क्रमात् प्रतिपद्य यावद्वर्त्तते तावच्छुभफलेत्यर्थः । अत्र
केचिद्वदन्ति “यथा पूर्वविधिना ज्ञाता शुभा तदा शुभ-
फलमत्यर्थं प्रयच्छत्यथाशुभा तदाऽशुभमत्यर्थमिति” एत-
च्चायुक्तम् यस्माद्वयनेश्वरः “स्त्रेष्टा दशा स्त्रे पयसि
पक्षस्येति” तथा च सत्यः “एकावृत्तिकः शशी त्र्यवृत्तिकः
कृजो द्वादशावृत्तिकः सौम्यः द्वाविंशद्वृत्तगुप्तो गुरुस्तु
कथितः शतस्यार्द्धं ५० । सप्तत्यवृत्तः सूर्यो विंशत्यधिकः
शनेश्चरोऽवृत्तगतः । वयसोऽन्नराशि चेषां तद्दशा नैसर्गिकः
कालः । स्त्रं वयसः सदृशं गृह्याः सभासाद्य देहिनां कालम् ।
भक्त्यणपोषणचेष्टास्त्रभावदाः स्युर्यथासंख्यम् । अथ लग्न-
दशानैसर्गिककालं पुराणयवनजनेनाह अन्ते लग्नदशा इति
विंशत्यधिकाद्वर्षशतादूर्ध्वं यदि कस्यचिदायुषः कालो
भवति तदा स कालः सर्व एव लग्नस्य नैसर्गिकी दशा ।
कालो भवति तस्मिन् काले पुराणयवनानां जनेन
लग्नदशा गोभना भवति । विंशत्यधिकाद्वर्षशतादूर्ध्व-
मित्येतत् कुतोऽवगम्यते उच्यते तदवर्षाकाशस्यान्यपक्षपरि-
वृत्तीतत्वात् लग्नस्यानावकाशादेव । अथ वान्यः कसिदाह
यथा ननु विंशत्यधिकात् शतादधिकं यस्यायुर्नोक्ति
किं तस्य लग्ननैसर्गिको दशाकालो नास्ति । अत्रोच्यते
नास्त्येव न केवलं यावद्वर्षशतैरेव अधिकं नास्ति यस्यायु-

नास्ति तस्य शनैश्चरसम्बन्धः नैवर्गिको दशाकाशो नास्ति यस्य पञ्चाशतोऽधिकं नास्ति तस्यादित्यस्यापि नास्ति एवमन्वेषामपि योऽप्यम् ननु विंशत्यधिकं वर्षगतं परमायुरतः कर्त्तव्यं जीविताभावात्को लम्बस्य नैवर्गिको दशाकालः उच्यते पूर्वमेव व्याख्यातं यथा विंशत्यधिकं वर्षगतं परमायुः तैराशिकाद्यमन्त्रादीनामायुर्ज्ञानार्थं प्रदर्शितं यतः तावत्प्रमाणादायुषः परं सम्भवतीति तथा च यदा भीमलम्बे बलवति भीमांशकाले च कश्चिज्जातो भवति सर्वे च ग्रहाः यत्र तत्र राशौ भीमांशकावस्थिता भवन्ति केचिदुच्चगताः केचिच्च वक्रताः कदा भीमलम्बे द्वादशवर्षाणि ददाति स एव बलवतस्तदास्यानि द्वादशवर्षाणि पृथक्चैको भीमांशकालं गत्वा द्वादशवर्षाणि ददाति तानि च वक्रोच्चगतात् त्रिगुणानि ऋत्विंशत्पुनरिति व्यादित्यवर्जम् व्यादित्यस्य मेषे धन्वंशके गतस्य सप्तविंशतिवर्षाणि भवन्ति एवं चन्द्रादीनां भ्रमं शतद्वयं धोऽश्वधिकं भवति व्यादित्यस्य सप्तविंशतिः लम्बस्य चतुर्विंशतिः । एवमेकीकृतं शतद्वयं सप्तपट्टधिकं भवति । एतन्मतेन प्रमाणं कालं कश्चिज्जोषमानो न दृश्यते योन्यातिदुर्लभत्वात् उच्यते कश्चित् दृश्यत एव जन्मादिकः नेच्छन्ति केचित्तथा तां लम्बदशमन्त्रे केचिदाचार्याः नृत्तिकीर्त्तिप्रभृतयः तथा तेनैव प्रकारेण शुभेति नेच्छन्ति भो वाञ्छन्तीत्यर्थः यस्माद् बलवन्ते लम्बस्य वयोऽन्ते तद्दशा भवति सा शुभा । आचार्येण लम्बदशायां शुभाशुभत्वं बलवशाज्ज्ञेयं द्वेष्काण्यवशादुक्तम् उभयेऽधममध्यप्रकृता इति यस्माद्बलहीनस्यापि लम्बस्य वयोऽन्ते दशाद्वेष्काण्यवशाच्छुभा भवति तस्मादौ आचार्या अन्ते लम्बदशां नेच्छन्ति ते निष्कारणमेव नेच्छन्ति । ननु किमगमग्रन्थानां कारणेन उच्यते य एवाचार्याः अन्ते लम्बदशां नेच्छन्ति त एवागमान् त्यक्त्वा यथादर्शितकारणम् उपन्यस्य नेच्छन्ति तेन कारणेन दोष उक्तः तथा च नृत्तिकीर्त्तिः “अन्ते लम्बदशा शुभेति” यवनामैतदुच्यते नतं तस्मिन् हीनबले यतोऽन्यसमये साप्यादतो नेष्यते एतच्छ्रुतकीर्त्तिना कारणमप्युक्तं तच्च उच्यते नैवर्गिके लम्बदशाकालेऽन्तर्दशा शुभेत्यवगन्तव्यम्” भट्टो॥

“पाकस्त्राणि लम्बने सुहृदि वा वर्गस्त्राण्येऽपि वा प्रारब्धा शुभदा दशा त्रिदशषड्भासेषु वा पाकके । भिलोक्षोपचयलिङ्गोपसदने पाकेश्वरस्य स्थितसम्प्रः सत्-

कस्योपधानि कुर्वते पापानि चातोऽन्यथा” १०० ।

“अथ दशान्तर्दशाशुभाशुभानां शार्ङ्गविक्रीडितेनाह पाकस्त्राणिमीति । सौरसावनचान्द्रनाक्षत्राणि चत्वारि मानानि तत्र सौरमानं रविमण्यभोगः । यावता कालेनाकीर्त्तयेत् भुङ्क्ते स सौरो मासदिनं यावता कालेन राशिहादयः भुङ्क्ते तत्सौरवर्षं तच्च पञ्चपट्टधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां षट्पट्टधिकेन साहेन भवति । सावनसुदयादुदयः । अर्कोदयान् पुनरेवाकोदयः सावनमहोरात्रं तच्च षट्पट्टिकमहोरात्रं अहोरात्रं त्रिंशन्मासः मासा द्वादश वर्षम् । एवं पञ्चपट्टधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां सावनं वर्षम् । चान्द्रं तिथिभोगः तच्च स्वमानेन पट्टधिकं शतत्रयं भवति सावनेनेदं मानं शतत्रयं चतुः पञ्चाशदधिकं दिनानां तच्चान्द्रं वर्षं भवति । एवं सौरसावनचान्द्राणि त्रीणि मानानि प्रत्येकं स्वस्वमानेन पट्टधिकं शतत्रयं भवति । नाक्षत्रं चन्द्रनक्षत्रभोगः तच्च दिनानां सप्तविंशत्या मासो भवति तत्र शतत्रयेण चतुर्विंशत्यधिकेन दिनानां वर्षसप्ततयं “रव्यंशमोऽहोरात्रः सौरचान्द्रमस्तुतिभिः । चन्द्रनक्षत्रभोगस्तु नाक्षत्रः परिकीर्त्तितः । स सावनो पृथक्चासुदयादुदयावधि । नाक्षत्रमाने मासः स्यात् सप्तविंशतिवासरः । शेषमानेषु निर्दिष्टो मासस्त्रिंशद्दिनात्मकः” इति तस्मात् सावनमानेनायुर्दायगणना कार्या यस्माच्छोधयेत्पविशुद्धमायुः कर्तव्यं तच्च सावनमानं सौरमानेन संक्रान्त्यधिको मासः सावनमस्त्रिंशत्तः चान्द्रोऽमास्यान्तिकः, नाक्षत्रो रेवत्यन्तिकः । सौरमधिसासकयुतं चान्द्रं भवति चान्द्रमवमरात्रोर्न सावनं भवति चान्द्रं मासदनाक्षत्रम् उक्तं “युगवर्षमासपिण्डं रविमानं साधिसासकं चान्द्रम् । अथमविहीनं सावनमैन्द्वमवदान्तरं वर्षमिति । एवं शोधयेत्पविशुद्धं सावनमानेनायुर्दायविधिः तथा च मयूरचित्तकमगवान् गार्गिः “आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रियास्तथा । सावनेनैव कर्त्तव्या सत्पापामय्युपासनम्” । नन्वर्कोदयादारभ्यार्कोदयावधिं यावदहोरात्रं तत् पुलिशतन्त्रे सौरमहोरात्रं पठ्यते । “षट्पट्टिकसप्तमसप्तमवस्तुनिमगतिप्रयः शतगुणश्च सौरयेति” एतच्च पुलिच एव जानाति यस्मात् पुलिशतन्त्रं वर्जयित्वा सर्वविज्ञानेषु तन्त्रेषु सौरमानेन रविमण्यभोगः सौरमानमधिसासकयुक्तं चान्द्रमवमरात्रोर्न सावनं भवति एवं शोधयेत्पविशुद्धं चान्द्रं भवति । सावनमानं सर्वसंहितासु

चाकोदयादारभ्याकोदयं यावद्यदहोरात्रं तस्यावनमहो-
रात्रमिति । संज्ञा तथा च भगवान् पराशरः मार्गिच
“वावनेन चतुर्तो मासस्त्रिंशदुष्णकरोदयः” तथा
श्रीभट्टप्रह्लादः “वावनसुदयादुदयमिति” एवं पुरुषस्य
जन्मसमये वावनमहर्गणे कृत्वा तस्मात्स्थितिकृतपरि-
च्छेदस्तात्कालिकापहाः सज्जना यथा कृतास्तथा
दशान्तर्द्दशावसाने कर्त्तव्याः तत आगामिदशाफलं वक्त-
व्यम् । कथमुच्यते । प्रथमं जन्मनि अहोरात्रात् तात्का-
लिकं कृत्वा ततस्तत्तान्तर्द्दशाकालं वर्षादिकं दिनीकृत्य
योजयेद्दशाणि द्वादशभिः संगुण्य तेषु मासान् संयोज्य
त्रिंशता पुनः संगुण्य तेषु दिनानि लिपेत् । एवं कृते
दशाकालो दिनरूपो भवति तच्च तात्कालिके जन्मा-
हर्गणे अविकले अविकलं संयोज्याहर्गणो भवति तत्वाद्यो
यष्टिकादिः कालो भवति तस्यातीतार्द्धरात्रात्परतो
गणना कार्या तस्मादिष्टदिनमानमानयेदनेनाचार्यसूर्येण
द्युगणोऽधोभवशुणितो दिनवरसाप्तायधिकयान्द्रः चा-
न्द्रोऽध्वरत्वेदानागामः अधिमासदिनैर्हीनः इति अथ
वसुशुणित्वात् सुनिशुणितः दिनवखरसाप्तः पृथग्यस-
दिग्भिः सज्जं खरामशुणितं शुजाप्तात् सेककोरविद्युगणः
यत्तत् खण्डनाद्यकरणेनैव भवति । कोऽसौ रविद्युगण
इत्याह शाकोऽगवसुशरोनोऽर्कशुणः चैतादिमासयुक्तः
त्रिंशदुष्णस्तिथियुत इति । अस्य षष्ट्यधिकेन शतत्रयेण
भागमपहृत्याप्तं करणावृत्ताः शेषास्त्रिंशद्भक्त्या त्रिंश-
ताद्या मासाः शेषा वर्त्तमानमासे सिताद्यास्तथयः कर-
णावृत्तेष्वगवसुशरान् संयोज्यातीतशककालो भवति तस्मिन्
ज्ञाते तस्मिन्मासे तस्मिन् दिने सोऽहर्गण इति तत्रैव
दशाप्रवेशः पुनरप्यन्यमन्तर्द्दशाकालं दिनीकृत्य तस्मिन्
योजयेत् एवं यावत्तोऽन्तर्द्दशा भवन्ति तावत्तोऽनेनैव
प्रकारेण योजनीयाः । एवं ततो ग्रहान् लग्नञ्च गणयेत्
अथ वा नेन प्रकारेण कालानयनम् “व्यादित्ये क्रियमाये
यावन्तो गतभगणा भवन्ति तावन्तः करणप्रारम्भादारभ्य
गतावृत्ताः । तेषु करणप्रणीतं शककालं संयोज्येष्टशक-
कालो भवति वर्त्तमाने वर्षे यावन्तो राशयः स्फुटाका
भवन्ति तावन्तो मासाः सूर्यभगणानीतात् शुक्ल-
पक्षं कृष्णपक्षं वा तिथिनक्षत्रं चन्द्राकांभ्यां श्रावते
एव । पाकस्याभिनीत्यादि यस्य यद्व्यान्तर्द्दशाप्रवेशः
स पाकस्याभी तावन्नासौ पाकस्याभी यावत् तस्यान्त-
र्द्दशामेव । स च पाकस्यान्तर्द्दशाप्रवेशे सज्जगो यदि

भवति तदा तस्य सज्जं चिन्त्यन्तर्द्दशा प्रारब्धा शुभदश
शोभनफलदा भवति अथ वा तात्कालिकं पाकस्या-
भिनी यत् सज्जं तस्मिन् दशा प्रवेशकाले सज्जने
शोभना दशा वक्तव्या । अथ वास्य दशापतेः पूर्वव्याख्यातो
यो वर्गः तस्मिन् दशा सज्जने शोभना । अथवा तस्मिन्
सौम्ये शुभपक्षे तत्कालसज्जने दशा प्रारब्धा शोभनेव ।
अथवा पाकपे दशाधिपतो पक्षे तात्कालिकसज्जं चिन्त्य-
पह्लादेषु तृतीयपट्टदशमेकादशस्थानानामन्यतमस्थे शो-
भनेव दशा वक्तव्या । यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं प्रारब्धा
शुभदा दशा तथापि “अधिशतुर्दशं शतोः प्राप्तो
ऽनिष्टफलप्रदः । अधिभिलोऽपि भिलस्य दशां प्राप्तो-
ऽतिशोभनः । सप्तः सप्तदशामेव यथोक्तफलदो हि सः” ।
एतदपि चिन्तनीयम् अनेन प्रकारेण यदि शुभफला-
न्तर्द्दशा भवति तदा शुभैव अन्यथाऽशुभैव । अथ शुभ-
फलयाभ्यन्तर्द्दशायां किमप्यनवरतमेव सर्वकालं शुभ-
फलवाप्तिर्भवति किं वा कस्मिंश्चिद्वर्षे एवमशुभाया-
मन्तर्द्दशायामशुभफलावाप्तिरित्युभयत्र सन्देहश्चुदासार्थ-
माह भिलोऽधोपचयत्वादि पाकेऽन्यस्य दशापतेः प्रति-
राशौ सञ्चरतः तत्काले यो पक्षो भिलं तत्क्षेत्रस्थित-
चन्द्रमा यदा भवति तदा सत्फलबोधनानि कुरुते न
केवलं यावत् पाकपतेरुपचयस्थानगतोऽपि त्रिपङ्केका-
दशदशमस्थानानामन्यतमस्थानस्थस्त्रिकोणोऽपि नवपञ्च-
मस्थानगतोऽपि तथा मन्दस्थः सप्तमे च स्थितः एतेषु
निर्दिष्टस्थानेष्वन्यतमस्थानमगच्छन्तः शुभफलदायां दशायां
सत्फलबोधनानि कुरुते । ज्ञायते तेषां फलानामित्य-
लोऽधोपचयत्त्रिकोणमदने यस्मिन् स्थाने पाकेऽन्यस्य
चन्द्रमाः स्थितः स राशिः जन्मनि शोभाव आसीत्तदु-
द्भूतं सत्फलं बोधयति विशेषेण तथा दशा पठित-
मिति अतोऽस्मादुक्तप्रकारादन्यथा पाकपतेस्तत्कालं शत्रु
पट्टे नीचराशौ वा दशापतिना सहेकराशौ द्वितीय-
चतुर्थीष्टमहादशस्थानानामन्यतमस्थानस्थो भवति तदा
शुभफलदायां दशायां पापानि फलानि प्रकटीकरोति
स च रागिर्यो भाव आसीत्तदुद्भूतं फलं बोधयति वि-
शेषेण दशापठितमपि अनिष्टमप्यष्टमगौद्भूतं च नि-
न्ददशायां भिलोऽधोपचयादिषु सत्फलबोधनानि कुरुते
शत्रुनीचादिषु अशुभफलानामिति तथा च भगवान्
मार्गिः “अष्टाशिवस्यः शीतांशुः शुभदात् परिकीर्तितः ।
वराशिवकाले तु वो भावस्तत् कृतञ्च तत्” । वरीरादि-

कृतं सोऽयं वक्तव्यं नलयोगतः अनिरागिसंस्वं तु
तद्भावाभासशोभन इति” १० भट्टो० ।

“दशासु शक्तासु शुभानि कुर्वन्त्यनिरागसंज्ञासु शुभानि
चैवम् । मित्रासु मित्राणि दशाफलानि होराफलं लग्न-
पतेः समानम्” १६ भू० ।

“अथैकस्मिन् वृत्ते दशासु शुभान्यशुभानि च फला-
न्युक्तानि तेषां विषयविभागं लग्नदशाफलं चोपजाति-
कयाह दशासु इति शुभाशुभं व्यामिश्रत्वं दशासु पूर्व-
मेवोक्तं तथा जन्मकाले उपचयराशिस्थानिर्भलभूतयः
सप्तगतयस्य ये ग्रहास्तेषामपि दशाः शुभाः ये चोप-
चयस्या हता रुद्धाः स्वल्पभूतयस्तेषामपि दशा अ-
शुभाः तथा च यवनेश्वरः “निशाकरादित्यविलम्बनभानां
तत्कालयोगादधिकं बलं यः । विभर्त्ति तस्यादिदगेत्यतः
सा शेषास्त्वतः शेषबलक्रमेण । वयोऽधिको यः प्रथमा-
ङ्गतो वा ग्रहः स पूर्वं पठितो दशेशः । बलाधिक-
स्येयादि केन्द्रसंख्यः पूर्वं स शेषासु यथा प्रदिष्टः ।
अथैवा दशा स्ते वयसि ग्रहस्य स्वोच्चस्त्रिताकालबला-
श्रिताक्षेपः । मूललिकोर्णसि स्त्रुष्टहासु मध्या भिला-
श्रिताप्यन्त्यस्त्रुष्टहास्रिताहा । भीचारिभांशोपगताज्जिता”
इति गृह्यात् परिध्वस्तविवर्णरुद्धा । जन्मेशशतौर्नि-
धनारिभेदाद् वा वाच्यते सा वृद्धोपदा स्यात्” । एवं
शक्तासु शोभनासु दशासु ग्रहाः शुभान्येव फलानि
कुर्वन्ति दशाफलवृत्ते यानि शुभान्यभिहितानि तान्येव
भवन्ति नेतराणि, अनिरागसंज्ञासु शुभदशासु अशुभान्य-
निरागि एव भवन्ति मित्रासु दशासु मित्रागयेव
दशाफलानि भवन्ति एतच्च प्रतिस्मृतमस्याभिषु व्या-
ख्यातं तथा च सत्यः “जन्मन्युपचयभवेन संहिताः
सव्यगाः शुभूर्त्तिधराः, अथ फलं विदधुर्ग्रहाः
क्रमात् स्वं दर्शं प्राप्य अन्यैर्निहता रुद्धात्पमूर्त्तयो
ह्युपचयसंज्ञासु स्वदशाभिहतं नेष्टं ग्रहाः प्रथ-
मस्थानि लोकेषु होराफलं लग्नपतेः समानमिति”
होरायाः लग्नस्थानदर्शाफलं लग्नपतेः लग्नाधिपस्य
समानं तत्त्वम् वक्तव्यं यथा मेषलग्नजातस्य भौमदशा-
फलं इषलग्नजातस्य शुक्रदशाफलं एवमन्येष्वपि वक्तव्यं
किन्तु इच्छायावशाच्च भावां लग्नदशायां शुभफलमशुभा-
भासशुभम् मित्रायासुभवमपि । अथ ये पूर्वं दशारिष्टा
उपहास्तेषामिमे भङ्गाः प्रोक्ताः तथा च सारावल्याम्
“प्रवेशे वक्ष्यान् खेटः शुभैर्वा संनिरीक्षितः । सोऽप्याधि-

मित्रवर्गस्यो ज्ञातुं न भवेत् तदा । अन्तर्दशाधि-
नाथस्य विषयस्य दशा यदा । नष्टिनः स्यात् वेदा भङ्गो
न बाध्या तस्य च भुवम् । बुद्धे च विजयी तस्मिन्
पश्ययोगे शुभो यदि । दशायां न भवेत् कष्टं स्वो-
च्चादिषु च संश्रिते इति” १८ भट्टो० ।

“संज्ञाध्याये यस्य यदुद्भव्यस्तं कर्माजीवो यस्य यस्यो-
पदिष्टः । भावस्थानालोकयोगोद्भवश्च तत्तत्सर्वं तस्य
योज्यं दशायाम्” २० भू० ।

“अथान्येषामपि फलानां दशास्त्रतिदेशं मालिन्याह
संज्ञाध्याये इति । यस्य ग्रहस्य संज्ञाध्याये यदुद्भव्यम् तान्”
स्यान्मणिष्टेमेत्यादिना, अन्येनोक्तं कथितं तस्य तदुद्भव्यस्य
शुभदशायां प्राप्तिः योज्या अशुभदशायां हानिः । यच्च
कर्माजीवो यस्य ग्रहोपदिष्टो जातकेऽभिहितः “अर्थातिः
पितृपत्नीत्यादि तस्य ग्रहदत्तस्य कर्माजीवस्य तदन्त-
र्दशायामेवाभिर्भविष्यति । भावफलं वक्षति “शूरस्तब्ध”
इत्यादि स्थानफलं राशिफलं “प्रथितस्तुरोऽटन” इत्यादि
तथा “मेघे सस्त्रिभिर्नयन” इत्यादि । आलोकनफलं
वटिफलम् “चन्द्रे भूपवधौ” इत्यादि योगोद्भवं नाभस-
योगानुक्ता “सर्वयोगेषु योगकर्तव्यो ग्रहेभ्यो मध्याद् यो
बलीयान् स स्वदशायामेव फलं ददाति” नाभसयोगाः
सकलदशास्त्रापि फलप्रदाः वक्ष्यति च “इति निगदिता
योगाः सार्द्धं फलैरिह नाभसाः नियतफलदायिन्या
ह्येते समस्तदशास्त्रपीठे” । एवमादि यद् यदुक्तं तत्सर्वं
निरवशेषं तस्य ग्रहस्य दशायां योज्यमिति” २० भट्टो० ।

“कायां महाभूतकृताश्च सर्वेऽभिव्यञ्जयन्ति स्वदशा-
मयाथ । कम्बुग्निवाय्वस्वरजान् गुणां च नासास्रवक्
त्यक्ष्यगणानुभेयान्” २१ भू० ।

“अथ यस्य जातकमपि न गणितं तस्य शरीरस्थ्यायां
वृद्धा ग्रहदशाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह कायां महाभूतकृता-
मिति पूर्वमुक्तम् “शिखिभूषणयोमरुङ्गणानां वशिनी
भूमिसुतादयः क्रमेणेति” तत्वादित्यचन्द्रौ वृद्धाभ्यु-
प्रसिद्धावेव यः कश्चिद्ग्रहः स्वदशामात्मीयदशामवाप्य
महाभूतकृतां कायां अभिव्यञ्जयति प्रकटीकरोति काया-
यन्द्रेण शरीरशोभाभिधीयते शरीरकान्तिरित्यर्थः तथा
च सञ्ज्ञायोऽयं विञ्ज्ञायोऽयं वर्त्तत इत्यभिधीयते एवमा-
त्मीयदशायां पृथिव्यादिमहाभूतकृतां शरीरस्थ्यायां व्य-
ञ्जयति प्रकटीकरोति सा च कम्बुग्निवाय्वस्वरजान्
गुणान् कुः पृथिवी सञ्चूर्णरूपः अग्निः कृताशनः

वायुः अग्निः अम्बरम् आकाशम् एभ्यो जातोत्पन्ना सा
 ज्ञाया एतान् करोति तां यथासंख्यं नासास्य
 दक्षुत्वत्तवणातुमेयान् । पार्थिवी पार्थिवं गुणं गन्धमभि-
 व्यञ्जयति नासातुमेयं प्राणभोपलभ्यते आप्या आप्यं गुणं
 रसमभिव्यञ्जयति तन्नासातुमेयम् आस्यशब्देनेह जिह्वा
 ज्ञेया तया रसस्योपलब्धेः आस्यपदस्य चात्र दत्तातु-
 रोभात् कृतम्, आग्नेयी आग्नेयं गुणं रूपमभिव्यञ्जयति
 दृष्टानुमेयं, वायवी वायव्यं स्पर्शं गुणमभिव्यञ्जयति त्व-
 गतुमेयं स्पर्शभोपलभ्यते नाभवी नाभवं गुणं शब्दमभि-
 व्यञ्जयति श्रवणातुमेयं कर्णोपलभ्यम् । एतदुक्तं भवति
 यदा शुभगन्धः पुरुषो भवति तदास्य दुधकृता पार्थिवी-
 प्लाया ज्ञेया । यदा मिटरसभोजी भवति तदास्य चन्द्रशु-
 क्रकृताप्लाया ज्ञेया । यदातीव रूपवान् सुकान्तः पुरुषो
 भवति तदा सूर्यभोजकृता आग्नेयी ज्ञेया । यदा
 स्पर्शेन मृदुर्भवति तदा शनैश्चरकृता वायवी ज्ञेया ।
 यदास्य वचनं कर्णयोः सुखकरं भवति तदा जीवकृता
 नाभवी ज्ञेया । ज्ञायाविशेषलक्षणमाचार्येण सं-
 हितायामभिहितम् तथा च “ज्ञाया शुभाशुभफलानि
 निवेद्यन्ती लब्ध्वा मनुष्यप्रपुण्येषु लक्षणैः । तेजो
 गुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नचट-
 स्थितेव । स्निग्धद्विजितवङ्गस्त्रोमकेया ज्ञाया सुगन्धा च
 मङ्गोऽसुत्या । तदुत्प्रेक्षाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य
 चाहन्त्यहनि प्रदत्तिम् । स्निग्धा सिता च हरिता नय-
 नाभिरासा सौभाग्यमादेव सुखाभ्युदयान् करोति । सर्वा-
 र्चसिद्विजननी जननीय चाप्या ज्ञायाफलं तनुभृतां शुभ-
 माददाति । अथवा एषा पद्मप्रेक्षाग्निरया युक्तं तेजो
 विक्रमैः सप्रतापैः । आग्नेयीति प्राणिनां स्वाप्नया-
 य क्षिप्रं विद्धि वाञ्छितार्थस्य धत्ते । मलिनपदपङ्क्त्या
 पापमन्त्रानिलोत्था जनयति बधवन् व्यूढ्यनर्थानाशम् ।
 स्फटिकवद्वरूपा भास्ववुक्तात्पुदारा निधिरिव गन्धोत्था
 ज्ञेयसां स्वप्नवर्णा” २१६३० ।

“शुभफलददशायां तादृगेवान्नरात्मा(स्थी) बद्ध जनयति
 पुंसां सौख्यमर्थागमं च । कथितफलविपाकेस्तर्कवेदसं-
 मार्गां परिणमति फलाग्निः स्वप्नचिन्तास्वयी” २१६३०

“यत्र च वायवीं ज्ञायां वर्जयित्वा सर्वास्त्रेव
 ज्ञायास्तु शुभं शुभं च फलं तत्कथम् शुभफलेव शुभ-
 फलेविति तद्वा प्रायते तत्संज्ञामन्नरात्मनः स्व-
 रूपं नास्ति नराः शुभफलदृति शुभं फलं ददाति यः

च शुभफलदः शुभफलदस्य प्रकृत्य वा दशा तस्याम्
 अन्नरात्मा स्फटिकस्थः परमात्मा चित्तस्थः तादृगेव
 शुभो भवति । तस्य च पुरुषस्य ज्ञायादर्शित्यपददशाकाले
 बद्धविधमनेकप्रकारं सौख्यं सुखभावमर्थागमं धनलाभं
 च जनयत्युत्पादयति अर्थादेवाशुभदशायां पुरुषस्यान्नरा-
 त्माप्यशुभो भवति तत्र दर्शित्यपदज्ञाया सुचित्ता
 तादृगेव फलदा सा चासौख्यमर्थागमञ्च बद्धप्रकारं जन-
 यति मित्रायां मित्रा च । यात्रायाञ्च यज्यति “निमि-
 त्तातुषरं सृष्ट्वा देहेन्द्रियमहत्तरम् । तेजो ह्येतच्छरीरस्थं
 त्रिकालफलवद्गुणम् । प्रीतये न मनो नार्थेनासिद्धा-
 वभिनन्दति । तस्मात् सर्वोन्नता यातुरनुमेयं यथा मनः ।
 शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एकतश्च
 मनःशुद्धिस्तद्विगुह्यविजयावहा” इति कथितफलविपाके-
 रिति प्रज्ञायां दशास्तु यानि फलानि शुभाशुभानि
 कथितान्युक्तानि तानि यः पुरुषो भुङ्क्ते तस्य पुरुषस्य
 तदुत्प्रेक्षा वरुते इति ज्ञेयम् एतदुक्तं भवति यादृशं
 फलं शुभमशुभं वा पुरुषस्योपलभ्यते तच्च यस्य प्रकृत्य
 दशायां पठितं सा तस्य दशा नरस्य वर्त्तत इति ज्ञेयम् ।
 एवं वर्त्तमानां दशालंकारेणैकत्रेदित्यर्थः । एवं ज्ञायाव-
 शेनान्नरात्मवशेन फलप्राप्तियशेन वा गणितस्य ज्ञात-
 कस्य वर्त्तमानां दशां वदेत् । यथा सौरदशायां शुभायां
 व्यङ्ग्यवृत्तं न च शुभायामथ नैकध्यं व्यङ्ग्यत्वं दृष्टम् ।
 शुक्रदशायां शुभायां निधिप्राप्तिरुक्ता न च सापि दृष्टा ।
 तदर्थभाह परिणमति फलाग्निरिति अत्रोच्यते बलहीनैः
 यज्ञैः फलानि यानि शुभाशुभानि वा दत्तानि तत्-
 फलाग्निः फलप्राप्तिः स्वप्ने स्वप्नवस्थायां परिणमत्यनु-
 भूयते चिन्तायां मनोरथेन वेति । केचित्तु “शुभफल-
 ददशायां तादृगेवान्नरात्मा इति पठित्वैवं व्याचक्षते
 यथा शुभायां दशायां अन्नरात्मानर्दशा शुभापि
 भवति तदा पुंसां बद्ध जनयति सौख्यमर्थागममिति
 अर्थादेवाशुभायां दशायां अन्नरात्मानर्दशा असौख्यमर्थाग-
 मञ्च बद्ध जनयतीति” अनेन व्याख्यानेन शुभायां शुभायाञ्च
 शुभाशुभानि भवन्ति मित्रफलं प्रयच्छन्ति । न चैतदि-
 द्यते यथादुक्तम् “एकमेवोऽर्थमपहृत्स्व ददाति ह क्वमिति”
 अत्र दशापतेः फलमपहृत्स्वानर्दशापतिरेव स्वं फलं
 ददातीति ज्ञेयम् अन्यथापहृत्स्वेति निरर्थकं स्यादिति
 तस्मात् पूर्वपाठः श्रेयान् द्वितीयः प्रमादपाठः । प्रमाद-
 पाटेन विना ज्ञायां दृष्टाया दशायाः शुभाशुभत्वमनेह

न गच्छत इति" २२ भट्टोत्पलकतं तद्व्याख्यानम् ।

“एकपक्षस्य सङ्गो फलयोर्विरोधे नाशं वदेद् यदधिकं परिपच्यते तत् । नान्यो पक्षः सङ्गमन्यफलं हि न क्षति स्तां स्तां दशासुपगतः स्वफलप्रदाः स्युः” २१५० ।

‘यथैकपक्षदत्तयोः फलयोः सङ्गयोर्नाशो भवति भिन्नदत्तानां बहुनामपि यत्किरेव भवतीत्येतद्वसन्तति-
लकेनाह एकपक्षस्येति सर्वाण्येव फलानि नाभसवर्जं
स्वदशायां पक्षः प्रयच्छतीत्युक्तम् तत्रैकेन पक्षेण यदा
सङ्गं विरुद्धं फलद्वयं दत्तं भवति तस्मिन् सङ्गे तस्यै
द्वयोः फलयोर्विरोधे सति नाशो भवतीति तस्य फलद्वयस्य
वदेद्भूयात् कीदृशं तद्विरुद्धमित्युच्यते यथा कश्चिद्-
पक्षः कयापि युक्ता दशाफलादिना सुवर्णदो भवति
स एवान्यथा युक्ता स्ववर्गफलयोगफलवर्षफलभाव-
फलानामन्यतमेन सुवर्णपङ्कारी भवति तदा फलद्वयेऽपि
सुवर्णसम्बन्धोऽस्ति इति सादृश्यं स्वर्णदानापङ्कारेणो-
ति विरोधः । एवमेकस्य पक्षस्य सङ्गे फलयोः विरो-
धे नाशं वदेत् न सुवर्णलाभो न चापङ्कारिरिति यद-
धिकं परिपच्यते तत एकैर्नापि पक्षेण फलद्वयं दत्तमन्य-
रूपं तयोः मध्यादुयदधिकं तत्परिपच्यते । यथा क-
श्चिदुपहो निर्दिष्टप्रकारद्वयेन सुवर्णदः स एव प्रकारेणैकेन
सुवर्णपङ्कारी तदा द्वयोरधिकत्वात्तद्दानस्य सुवर्णं ददा-
त्येव नापङ्करति । अथ वा प्रकारद्वयेन सुवर्णपङ्कारी-
प्रकारेणैकेन सुवर्णदत्तदापङ्करस्य अधिकत्वात्पङ्करत्वेव ।
अथवा सुवर्णपङ्कारी रूपद्वयं तथापि द्वे असङ्गे अस-
ङ्गत्वात्तदधिकं परिपच्यते सुवर्णपङ्कारी रूपद्वयं भवति
इति कश्चित् नान्यो पक्ष इति अन्येन पक्षेण दत्तं स-
ङ्गं विरोध्यपि फलं नान्यो पक्षोऽपि हि न क्षयपङ्करति
यथा कश्चिदुपहः सुवर्णदो भवत्यन्यथ सुवर्णपङ्कारी
तदा तत्र सुवर्णदः स्वदशायां सुवर्णं ददाति स्वदशायां
सुवर्णपङ्कारी चापङ्करति अन्येनैतदुक्तं भवति । यथैक-
पक्षस्य सङ्गफलयोः विरोधे समयजन्मान्तरेऽपि फल-
नाशं वदेत् अन्यत्र विरुद्धयोरपि फलयोः नाशं न वदेत्
यतः सुवर्णदो पक्षः स्वामाज्यायां दशासुपगतः प्राप्तः
सुवर्णलाभं करोति सुवर्णपङ्कारी स्वदशासुपगतः प्राप्तः
सुवर्णमपङ्करति एतदष्टवर्गफलं विनाशयतस्तत्रैकस्य
पक्षस्य फलसङ्गयोरपि तत्त्वसंख्ययोः फलयोर्नाशो
भवति यथा च भविष्यति तथा तत्रैव प्रतिपादयि
श्रावः इति” २१५०

ताजकोक्तपक्षदशा जीर्णशदशाख्या तु नील० उक्ता यथा

अथ दशाक्रमः “स्वराणां स्वस्मान् स्वचरान् वि-
धाय राशीन् विनाऽत्यल्पकं ह पूर्वम् । निवेद्य तन्ना-
दधिकाधिकं क्रमादयं स्यात् त दशाक्रमोऽवदे । जनं
विशोभ्याधिकतः क्रमेणायां विमुखांशकशेषकैक्यम् ।
सर्वाधिकांशोन्मितमेव तत् स्यादनेन वर्षस्य मितस्य
भाज्या । शुद्धांशकांस्तान् गुणयेदनेन लब्धं भ्रुवाद्धेन
भवेद्दशायाः । सामं दिनायां खलु तदुपहस्य फलान्यथे
धां निगदेत् शास्त्रात् । शुद्धांशसाम्ये बलिभो दशाद्या
बलस्य साम्येऽत्यगतेऽस्तु पूर्वा । साम्ये विजग्नस्य बलेन
चिन्त्यं बलादिकं लग्नपतेर्विचिन्त्यम्” ।

तत्फलादिकं “दशा रवेः पूर्णबलस्य दत्ते” इत्यादिना
तत्तोलं दृश्यम् । पासात्यैः वर्षकाजे सुद्धा
दशा व्यवस्थियते सा तु “वर्षोन्मितिर्जन्मभयंयुताङ्गता
क्रमेण रवितो दिनानि । विशोत्तरीयातुह्यतेस्तु वर्षाः
वर्षप्रवेशात् त्रिगुणा दशाः स्युः” यथा रवेः षड्वर्षाः
त्रिगुणिताः १८ दिनानि । एवं विधोः १० वर्षां वर्षे १०
दिनानि । कुजस्य ७ वर्षां वर्षे २१ दिनानि । राहोः १८
वर्षां वर्षे ५४ दिनानि । गुरोः १६ वर्षां वर्षे ४८ दि-
नानि । शनेः १६ वर्षां वर्षे ५७ दिनानि । बुधस्य १७ वर्षां
वर्षे ५१ दिनानि । केतोः ७ वर्षां वर्षे २१ दिनानि ।
शुक्रस्य २० वर्षां वर्षे ६० दिनानि । एवं १६०
दिनानीति बोध्यम् । जातकरत्वे तु दशविधा दशा
उक्ता १ योगिनी २ वार्धकी ३ नाक्षत्रिकी ४ साग्निकी
५ सुहा ६ विशोत्तरा ७ त्रिशोत्तरा ८ पताकी ९ हरगौरी
१० दैनिकीति । तत्रैव तद्विशेषो बोध्यो विस्तरमयादिह
तदानयनादिकं नोक्तम् ।

“सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका । हापरे
योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा” इति समयान्तम्
वराहसु दृष्टव्यातमे एतदभादित्येव कलौ नाक्षत्रिकी दशा
दर्शितेति बोध्यम् । अन्तर्दशाशब्दे विशोत्तरीयदशान्तर्दशा
नयने “स्वदशाभिर्दशां कृत्वा दशभिर्भागमाहरेदित्येव
पाठः । तत्र वसुभिरित्यप पाठो बोध्यः ।

विंशोऽक्षरीयान्तर्दशाक्षरम् ।

महादशावली:	रह	व७	न०
	स०१२१८	स०१०१०	स०३१२७
	व०६१	न०७१०	रा११०१८
	म०४१६	रा११६१०	जी०१११६
	रा०१०१०४	जी११४१०	म१११६
	जी०६११८	म११७१०	हु०११०७
	म०१११२	हु११५१०	के४१२७
	हु०१०१६	के०१७१०	गु११२
	के०४१६	गु११८१०	र०४१६
	गु११०१०	रा०६१०	व०१७

'ब्रह्मसिद्धिप्रदीपः' ६ १० ७

अष्टादशायर्थाः	रा १८	जी १६	ग १६
ख२।८।१२	ख२।१।१८	ख२.०।२	
जी२।४।२४	ग२।६।१२	गु०।८।६	
ग२।१०।६	ब२।३।६	कै१।१।६	
बु२।६।१८	को०१।१।६	गु२।२।०	
कै१।०।१८	गु०।८।	र०१।१।१२	
गु३।०।०	र०।६।१८	च१।७।०	
र०१।०।०	च१।४।	म१।१।६	
च१।६।०	म०।१।१।६	रा२।१०।६	
म१।०।१८	रा२।४।२४	जी०।६।१२	

સમષ્ટિવર્ષી: ૧૮ ૧૬ ૧૯

महादशावली:	बु १७	के ७	गु २०
स्व०२४।२७	स्व०४।२७	स्व२।४।	
के०११।२७	गु१।२।	रा१।००	
गु२।१०।०	रा०४।६	च१।८।	
ब०१०।६	च१।५।०	म१।२।	
च१।५।०	म०४।२७	रा१।०।०	
म०११।२७	रा१।०।१८	जी२।८।०	
रा२।६।१८	जी०।१।६	श२।२।	
जी२।१।६	श१।१।६।६	बु२।१०।०	
श२।८।६	ब१।१।२७	के१।२	

समष्टिवर्षः १७ ७ २०

अहोतदीवन्मर्दयामानं ज्योतिषात्पेऽसीति नाम प्रदर्शितम् ।

पूर्वमनुक्तत्वात् योगिन्यमलदंशाच्चक्रमल प्रदर्शयते

योगिन्यन्तर्दृष्टाचक्रम् ।

महादयावर्षः	मः।	पि२।	घ१।	आ४।	म५।	उ६।	वि७।	स८।
अलदेशानाम्।	मः।	पि१।०	घ१।	आ५।०	म५।०	उ६।०	वि७।०	स८।०
	पि२०	घ२।०	आ४।	म६।२०	उ१।०	वि१२	स१६।२०	म१२०
	घ१०	आ३।२०	म५	उ८।	वि१।२०	स१४	म२।०	पि५।१०
	आ१।०	म१।०	उ६	वि८।०	स१।१०	म२।	पि०४।२०	घा८०
	म१।२०	उ७।	वि७	स०।२०	म१।२०	पि१।४।	स।७।	आ१।०।२०
	उ१।	दि४।२०	स८	म१।०	पि१।१०	घा६।	आ८।१०	म१।१०
	सि१।०	स५।०	म१।	पि२।२०	घा५।	आ८।	म१।२०	उ१।४
	स१।२०	म१२०	पि१।	घ४	आ६।२	म१।०	उ१।२।	वि१।६।२०
यस्यद्विपर्वः	१।	२।	३।	४।	५।	६।	७।	८।

दशाकर्षं पु० दशया तैत्तिरीयमाकर्षति व्या+कष-कषण् ।
 । प्रदीपे श्वस्त्राञ्चले पु० स्त्री० पुंस्त्वे व० व० । हारा० ।
 णिनि दशाकर्षिणु प्रदीपे हारा० ।

दशाक्षर न० दश अक्षराणि पादेऽत्र । १५ङ्क्तिनामके
कन्दोभेदे । “वक्ष्यो दशाक्षरेण विराजसदजयत्” यजु०
८।२६ । शदशाक्षरयुक्ते सन्तभेदे लि० । स्त्रियां टाप् ।
“दशाक्षरा वै विराट्” श० ब्रा० १।१।१२ । शतन्तोक्ते
स्त्रीदेवतामन्त्रे स्त्री तत्त्वार्थ आद्यादि गौरा०ङीप् ।
“यथा दशाक्षरी विद्या सर्वसम्पत्प्रदायिनी” तन्त्रशा० ।

दशाङ्गधूपं पु० त्रिदोषघ्ने स्वप्नहृदिपिशाचादिनाशके धूप-
विशेषे यथा “वासवेद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्भकम् ।
नष्टान्ति यस्य धूपेन स्वप्नहृदिपिशाचकाः । पञ्चांशा
गन्धपाषाणात् तावन्नाहिषयुगयुक्तुः ।” चतुरां चन्दनञ्च
जटाभांश्च च तावती । त्रिभागः सर्जकः सारस्ताव-
देव हि राक्षकम् । अशीरन्तु द्विभागं स्यात् इति भट्ट-
नखं वलम् । कर्पूरे जगन्नामिह एकभागो प्रकीर्तितो ।

एवं दशाङ्गधूपस्य हृदयमि मनोहरेदिति" यन्मार्थं च ।
इतवाक्यम् । पुनरातोत्तरं देवाय दीयमाने श्रद्धाविशेषे यथा
"मनु सत्तं वतं गन्धो गुग्गुलुगुग्गुलुजम् । सरसं चिन्त-
विद्याये" दशाङ्गधूप उच्यते इति" । अन्यच्च । कर्पूरं
कण्ठगुग्गु गुग्गुलुगुग्गुलुजम् । केशरं वासकं पत्रं
त्वक् जातीकोपसत्तमम् । सर्वमेतदुद्धतयुतं दशाङ्गधूप
इति" इति ।

दशाङ्गुल न० दश अङ्गुलस्य इव फलत्वगुपरि सन्त्यस्य अच् ।
शङ्खुजे फलभेदे भावप्रान्तस्य फलोपरि अङ्गुलाकारदश-
सिरासत्वात् तथात्वम् । तदुगुणाः स्युजशब्दे २४६८
प्र० उक्ताः । दश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य तद्वितार्थद्विगोः
ठञ् तस्य लुक् अचसमा० । २ दशाङ्गुलिप्रमाणयुक्ते
लि० । "निःक्षेपोऽयोमयः शङ्खुज्वलस्यो दशाङ्गुलः"
मनुः । सङ्क्षयोर्धेत्वादि "अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम्" क०
१०।८०। "दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिपरिमितं देशमत्यतिष्ठ-
कृतिकस्य व्यवस्थितः" भा० ।

दशाधिपति प्र० इत० ज्योतिषोक्ते १ दशापतौ रव्यादिपक्षे
दशानां पदातीनामधिपतिः । दशपदात्यध्याये राजनिधुक्ते
२ सैन्यभेदे च (जमादार) "समानाशनपानास्ते कायार्थं
द्विगुणवेतनाः । दशाधिपतयः कायार्थः शताधिपतयस्तथा ।
ततः सङ्ख्याधिपतिं त्रयार्थं रमतन्द्रितम्" भा० शा० १००-प्र० ।

दशानन प्र० दश आननान्यस्य । रावणे शब्दर० "दशानन
किरोटिभ्यस्तृणं राजसन्नियः" रघुः । "ध्वंसितोद्धत
दशाननाम्" (लङ्काम्) माघः । दशास्यादयोऽप्यत्र ।

दशानिक प्र० आने जीवने हितः आनिकः दशाभेदे
आनिकः । दलीटले शब्द० ।

दशान्त प्र० इत० । १ वार्तिके २ वार्तिकान्ते च । "निर्विष्ट-
विषयको हः स दशान्तमुपेयवान् । आशीदासन्ननि-
वाणः प्रदीपाचि रिवोषसि" रघुः ।

दशामय प्र० दशामया यस्मात् । बह्वे हेमच० ।

दशापवित्त न० दशा वस्त्राश्चलं पवित्तमिव । आद्यादिदेये
वासः खण्डे । "दशापवित्तनामको यो वस्त्रखण्डो नो-
ज्ञतो द्रोणकलशमूलमध्ये विलभागात् सन्त्यगैस्त्रिभिः
शोधयेत्" "दशापवित्तस्य मध्ये युक्ता पूर्णा स्तुवं सोम
धाराकावर्णार्थं यजमान आब्रूति, सा नाभिरित्युच्यते ।
उद्दीचीनदशमवाचीननाभि च दशापवित्तं कृत्वा
दोषकलशोपरिष्ठादुद्वात्तादयस्ततो वित्तयुः । वित्तस्य
च दशापवित्तस्य कोषान् धारयेयुः" ता० शा० १।२ भा० ।

"अथ दशापवित्तप्रकरणं हिहरोति" शत० शा०
४।२।२।१।

दशातुहा स्त्री दशसु दिवसु आरोहति आ+रुह+कः ।
कैवर्तीसुक्तके राजनि० ।

दशार्ण प्र० दश अर्थानि दुर्गाणि भूमयो जलाधारा वा
यत्र "प्रवृत्तेत्यादिना" पा० वृद्धिः । १ देशभेदे स च
देशः इ० सं० कूर्मविभागे १४ अ० चाम्नेय्यासुक्तो यथा
"आग्नेय्यां दिशि कोसलाः" इत्युपक्रमे "निषादराष्ट्राणि
पुरिकदाशार्णः" । स्वार्थे अण् । "तुलाधरेऽप्यन्यपगन्त्य
साधून् वणिग्दशार्णान् भरुकच्छपांश्च" ५ अ० । "मप्र-
व्याधा दशार्णेषु" आर्द्धे पाठ्यपिठगथा । तद्वाक्यशब्दो
यत्नानुवाकेऽध्याये अस्ति विसृक्ता० अण् । दशार्णं दशार्ण-
शब्दयुक्ते अतुवाके अध्याये च । सोऽभिजनोऽस्य तस्य
राजा वा अण् । दशार्णं पितादिकमेव तद्देशवासिनि
तन्त्रमे च "तत्र दशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ।
कृतवान् भीमसेनेन मङ्गलुङ्ग निरायुधम्" भा० सं० २८ अ० ।
भीमप्राचीजये । अत्र स्वार्थं क । वङ्गु अणो लुक् ।
"पूर्वमागच्छतो जित्वा दशार्णः समरे जिताः" भा० शा०
१।२ अ० । "विजित्यात्मेन कालेन दशार्णानजयन् प्रभुः ।
प्रतीचोऽपि तज्जामा देशोऽस्ति "तान् दशार्णान्
स जित्वा च प्रतस्ये पाण्डुनन्दनः" भा० सं० ३१ अ० ।
नकुलप्रतीचीजये । अतएव भा० भी० ८ अ० "अतज्ज-
जनपदास्त्रिबोध गदतोमस" इत्युपक्रमे "उत्तमाश्च दश-
ार्णश्च मेकलासोत्कलः सह" इत्यत्र उत्तमत्वेन पूर्व
पूर्वदक्षिणस्याम् दशार्णानुक्ता "जठराः कुक्कुराश्चैव
सदशार्णश्च भारतः । पुनरन्यो निर्विशेषो दशार्णदेश
उक्तः । परस्ताच्च "वातायना दशार्णश्च रोमाणः कुशवि-
न्दवः इत्यत्र वातायनत्वेन विशेषण्यत् तादृशोऽपि देशभे-
दोऽस्तीति गम्यते । "सम्पत्सु न कतिपयदिनस्यायि
हंसा दशार्णः" मेघ० ।

दशार्णेषु प्र० यौरवरोद्वाहन्त्यस्य पुत्रभेदे "दशार्णेषु जले-
युच स्थलेयुच महावचः" इति १।१ अ० ।

दशार्द्ध न० दशानामर्द्धम् । १ पञ्चसंख्यायां २ तत्संख्येये च
"अथर्वगोमाता विनाशिन्यो दशार्द्धानाम् याः कृताः"
मनुः । "द्विष्टेण यन्त्यस्य समर्पयध्वं शरेः शितैर्व्योमच-
रैर्दशार्द्धैः" भा० शा० १८५ अ० । दश वस्त्रानि अङ्गोति
अथ-अण् । २ दशवले बह्वे त्रिका० दशवलयद्वे इत्यम् ।
दशार्द्ध प्र० शोऽर्द्धसंख्येयस्य पुत्रभेदे "दशार्द्धं प्रकिरेऽन्नामयः"

परमार्थार्थः । आवन्त्यश्च दशार्हश्च वक्ष्ये विमर्शश्च यः ।
हरिव० १७ अ० श्रोतुं वंशोक्तौ । भाग० टी० २४१ उक्ते
इष्टिगुणपरीक्षे च । “कथञ्च कृत्तिः पुनोऽभूद् दृष्टि
साक्षाच्च निर्दिष्टः । ततो दशाहो नान्धाभूत् तस्य व्योमः
सुतकतः” उपचारात् १२हं ग्रेत्र न्ये ४२हदधिकतदेवे च
“वैश्वस्य भीमश्च युधिष्ठिरश्च यमो च जम्पाश्च दशार्ह
सिंहः । उवाच दिष्ट्वा भवतां शिबेन प्राप्नः क्षिरोटी
सदतः कताक्षः । प्रोवाच जम्पामपि याज्ञसेनी दशार्ह-
भक्तं सहितः सुहृद्भिः” भा० व० १८ अ० ११ विष्णो पु० “विज-
यो जयः सत्यसन्तो दशार्हः स्नातवतां पतिः” विष्णु० स० ।
गङ्गाभाष्ये तु दशार्ह इति पठित्वा दशोदानं तनर्हति
दशार्हः दशार्हस्य कुले उत्पन्नत्वाद्वा व्याख्यातम् । दश-
र्हस्य गोत्रापत्यम् शिवा० अष्ट । दशार्ह यदुवंग्रेत्रमाले
जम्पादौ लिख्यतां स्त्रीप् । दशार्हस्तथाचकण्डोऽस्मात्त
अध्याये अनुवाके वा विमुक्ता० अष्ट । दशार्ह दशार्ह-
शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च । इत्यायुधजोविषंघभेदे च ।
ततः स्तार्थे पश्चा० अष्ट । दशार्ह आयुधजोविषंघभेदे ।
प्रश्ना० स्तार्थे अष्ट । दशार्ह यदुवंग्रेत्र न्यपमाले च ।

दशवतार उ०दश अवतारा अस्व । विष्णो दश अवताराश्च
 अवतारयन्ते इत्या अन्त्येऽपि दशवताराः सत्सु पु० उक्ता
 यथा “धर्माक्षरायणस्यांशः संभूतश्चापुष्टेऽनरे । यज्ञश्च
 धर्मयामासुर्देवा वैवस्वतेऽनरे । प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा
 ह्यासीत् पुरोहितः । युगाख्यायाश्चतुर्थ्यान्तु व्यापक्षेषु
 सुरेषु वै । संभूतः स सप्तद्वान्ते हिरण्यकशिपोर्बधे ।
 द्वितीये नरसिंहाख्ये बद्धो ह्यासीत् पुरोहितः । वलि-
 संक्षेपे ऋक्षेषु त्रेतायां सप्तमं प्रति । तृतीये वामनस्यार्धे
 धर्मेण तु पुरोधसा । एतादृशः कृताक्षस्य दिव्याः
 संभूतयो द्विजाः । मातुष्याः सप्त येऽन्त्ये तु शापजा-
 न्नास्त्रिबोधत । त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
 नष्टे धर्मे चतुर्थीये मार्कण्डेयपुरःसरः । पञ्चमः
 पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां सम्भव ह । मान्वाता चक्रवर्ती
 तु तस्यौतथ्यपुरःसरः । एकोनविंश्यां त्रेतायां
 सर्वज्ञत्वान्नृकद्भिभुः । जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्र
 पुरःसरः । चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।
 सप्तमो रावणस्यार्धे जज्ञे दशरथात्मजः । अष्टमे ह्यापरे
 विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् । वेदव्यासस्तथा नवमे
 जातकर्णपुरःसरः । कर्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां
 प्रस्थापनम् । तत्रैव नवमे जज्ञे तपसा पुष्करेक्ष्मणः ।

देवकी वसुदेनेन द्वैपायनपुरःसरः । तन्निधौ च पुनो
 जीवो बभूव्राणिष्टे भविष्यति । कल्मी वीष्णुयुगात्
 नान पाराशर्यपुरःसरः । दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञ-
 वल्क्यपुरःसरः ।

दशांश्च पु० दणं कथा रजोऽस्य । चन्द्रे चन्द्रः । “रप-
स्विचक्रः शोभस्य कुम्भाभासस्य बालिनः । वामदक्षिणतो
युक्ता दण तेन चरत्सरो । वीर्याश्रयाणि कक्षाणि
ध्रुवाधारेण वेगिना । सुसहस्रिक्तमस्तस्य राशीनां
सवितयेषा । अर्कस्येव स्थितस्याश्वः सप्तद्वयुक्ता वृत्ति-
ते । कल्पमेकं सुनिश्चेत् ! वारिगर्भसमुद्भवाः” पुराण-
सर्वस्वे विष्णुः पु० ।

दशाश्वमेध (धिक्) न० काशीस्थतीर्धमेदे तन्महात्मा-
दिकथा काशी०ख० ५२ख० उक्ता यथा.

“साहाय्यं प्राप्य राजर्षेर्दिशोढासस्य पद्मभूः ।
इयाज दशभिः काश्यामश्वमेधैर्महामखैः । अद्यापि
होमधूमोधैर्यद्वाप्राप्तं गगनान्तरम् । तदा प्रभृति भै-
वेष्ठ नीतिमानं जहात्यदः । तीर्थं दशमश्वेषास्यं
प्रयतं जगतीतले । तदा प्रभृति तत्प्रासीदाराणस्यं
गुह्यमदम् । पुरा रुद्रहरी नाम तत्तीर्थं कलशोद्भव ! ।
दशमश्वमेधिकं पञ्चाज्यातं विधिपरिपुङ्गवात् । स्वर्गुन्मथ
ततः प्राप्ता भगोत्पन्नमगमात् । अतीव पुण्यवज्ज्यात
मतस्तीर्थमनुत्तमम् । विधिर्दशमश्वमेधेयं सिद्धं संस्थाप्य
तत्र वै । स्थितवान् न गतोऽद्यापि कापि कार्शी
पिङ्गाय त्व । राज्ञो धर्मरतेस्तस्य सिद्धं नाप च
किञ्चन । अतः पुरारेः पुरतो विदित्वा किं वदेद्दिधिः ।
नेत्रप्रभावं विज्ञाय ध्यायन् विश्वेश्वरं विभुम् । ब्रह्मेश्वरं
च संस्थाप्य विधित्तत्रैव संस्थितः । परा तत्पुरित्यं
कार्शीं विधेयस्येति निश्चितम् । अस्याः संवेचना-
च्छब्दं ने कृष्यति पुरा मयि । कः प्राप्य कार्शीं दुर्भेधाः
पुनश्चात्राक्तुमिच्छेहते । अनेकजन्मजनितकर्म्मभिर्मूढ-
लक्षणात् । विश्वसन्नापसंहर्षः स्याने विश्वपतेस्तुतः ।
सन्नाप्यते परं काश्याविज्ञेयजमहाश्विना । प्राप्य
कार्शीं त्वजेद्यस्तु समस्तान्नीचनाशनीम् । नृपयुः
स परिज्ञेयो महासौख्यपराङ्मुखः । निर्वीणलक्ष्मीं
यः कार्क्षेद्भङ्गान् संवारद्गर्गतम् । तेन कार्शी न
सन्त्याज्या यद्याप्तैशानुपपद्यते । यः कार्शीं संपरि-
त्वज्य गच्छेदन्वत् दुर्भेतिः । तस्य हस्तसङ्काश्वमेधस-
वर्गं कलशोदयः । निवर्त्तन्मीनघौघस्य सुपुण्यपरिहङ्ग-

वीक्ष् । कः प्राप्य वार्धौ दुर्मेधाव्यजेन्कोचसुखमदात् ।
 कृतकोके कृतं वीक्ष्य न वीक्ष्य वैष्णवे पदे । यत्
 वीक्ष्यं वक्ष्यते काश्यां निमेधावै निमेवचात् । वारा-
 चवीषुचनयाचिर्धौ व द्रुहिष्यस्यति । व्याहृत्य
 सन्दरभिरं न पुनः प्रत्यगान्मुने । कन्द उवाच ।
 भित्तावस्थयोः पुनः । सङ्गितानं त्रयीमि ते । काश्यां
 दशान्वमेधस्य सर्वतीर्थेयिरोमणेः । दशान्वमेधिकं प्राप्य
 सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । यत् किञ्चित् क्रियते कर्म तद-
 जयमिच्छेदितम् । स्नानं दानं तपो होमः स्नाध्यायो
 देवतार्चनम् । सन्त्रोपास्तिकर्षणञ्च चाङ्गं पितृसम-
 र्जनम् । दशान्वमेधिके तीर्थे सङ्गत् स्नात्वा नरोत्तमः ।
 दशा दशान्वमेधेयं सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्यैष्ठे मासि
 सिंते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् । दशान्वमेधिके
 स्नात्वा मुच्यते जन्मपातकात् । ज्यैष्ठ्यशुक्लद्वितीयायां
 स्नात्वा बृहस्परोदरे । जन्मद्वयकृतं पापं तत्क्षणादेव
 मुच्यते । एवं सर्वासु तिथिषु क्रमात् स्नात्वा नरोत्तमः ।
 आ शुक्लदशमीं यावद्दशजन्मावस्यत्सुजेत् । तिथिं दश-
 हरं प्राप्य दशजन्मावहारिणीम् । दशान्वमेधिके
 स्नातोयामीं पश्येद्यत्तिनाम् । लिङ्गं दशान्वमेधेयं
 दशा दशहरातिथौ । दशजन्माजितैः पापैश्चमुच्यते
 नात्र संशयः । स्नातो दशहरायां यः पूजयेत्सिद्धि-
 सुत्तमम् । मन्त्रा दशान्वमेधेयं न तं गर्भदया स्मृयेत् ।
 ज्यैष्ठे मासि सिंते पक्षे पञ्च बृहस्परे नरः । कुर्वन्
 वार्धिवीं यात्रां न विप्रैरभिभूयते । दशान्वमेधेयवर्धयेत्
 फलं सत्यगाम्यते । दशान्वमेधे तद्धूनं स्नात्वा दशहरा-
 तिथौ । सङ्गुन्याः पश्चिमे तीरे नत्वा दशहरेनरम् ।
 न दुर्दशासवाप्नोति पुमान् पुण्यतमः कश्चित् । यत्
 काश्यां दक्षिणहारमन्त्रेणैव कीर्त्यते । तत्र ब्रह्मदेवं
 दशा ब्रह्मकोके महीयते । इति ब्राह्मणवेगेन वारा-
 चस्थां महाविद्या । द्रुहिष्येन स्थितं तावद्यावद्विश्वेरा-
 गमः । द्विोदाधोऽपि राजेन्द्रो दशब्राह्मणरूपिणे ।
 ब्रह्मणे कृतयज्ञाय ब्रह्मशास्त्राकारयत् । ब्रह्मेश्वर
 धनीमेतु ब्रह्मशास्त्रा नमोहरा । ब्रह्मा तत्तावद्वज्रोम
 ब्रह्मणोपैर्भिनादवन् ।

दशार्क ५० दशानामेष्टां समाहारः षष्ठ्यं समा- समाहारत्वात्
 नाष्टादेशः “अष्टान्ताः षष्ठिं पां पुंस्तम् । दशदिन-
 सप्तदशे । “दशार्कं यावत्तथाशौचं वपिष्येत् विप्रैर्मते”
 “अतिक्लान्ते दशार्के द्वा विराजन् नमश्चिर्भवेत्” मनुः ।

दशिन् लि० व० व० दश-संख्याः सन्ति तेषाम् षड्विं ।
 १ दशसंख्यायुक्ते । दशसंख्या व्याप्ताः कश्चित्तत्वेन सन्त्यस्य
 षड्विं । २ राश्या निवृत्ते दशप्राप्ताधिक्ये च “दशौ कुलन्तु
 भुङ्जीत विंशौ पञ्च कुलानि च” मनुः । दश संख्याः
 प्रमाणं तेषाम् षड्विं । ३ दशसंख्याप्रमाणके लि० । “तां
 दशभिः प्राबुङ्क्त” यतः मा० ११।१४।२। दशा वार्त्तिका
 वक्ष्यान्तं वा अक्षयस्य इति । ४ दशायुक्ते दीपे ५ सद्ये
 वक्ष्ये च लि० ।

दशौविदर्भ ५० दक्षिणस्थे देशभेदे “अथापरे जनपदा
 इत्युपक्रमे “दशौविदर्भः कालीकाक्षजनाः परतङ्गनाः”
 भा० भी० ८ अ० ।

दशैश्वर्य ५० दशा वार्त्तिकैव इत्यनं यस्य । प्रदीपे लि० ।
 दशैर लि० दश-एरक् । हिंके लि० ।

दशैरक् ५० दशैर-संज्ञायां कन् । मध्यदेशे सोऽभिजनोऽस्य
 तस्य राजा वा अण् । दशैरक् पितादिक्रमेण तद्देश-
 यादिनि तद्वृत्ते च । बह्वृत् अथो लुक् । २ दशैरक्
 तत्पार्थे व० व० । हेमचन्द्रे दशैरक् इति पाठान्तरम् ।

दशेश ५० दशानामीशः । दशापतो १२ व्यादिपक्षे । दशानां
 यामाणामीशः । २ राश्या निवृत्ते दशप्राप्ताधिक्ये च “यं-
 येदु व्याप्तो दशेषाव दशेषो विंशतीक्षिन्” मनुः ।

दशैकाशिक लि० एकादशार्थत्वादेकादश वस्तुतो दश ये
 दत्ता दश एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः निपात-
 नात् समासालोऽकारः । “प्रत्यक्षति बर्द्धम्” पा०
 दशैकादशान् प्रत्यक्षतीत्यर्थे “कुक्षीददशैकादशात् षण्णचा
 विंति पा० ४ च । यतं प्रति दशकस्यां षड्विं पश्योत्तरि
 वाङ्मुचिकभेदे क्षियां निष्पात् ङीप् ।

दशोणि १० दश बह्वः उच्योऽस्य । बह्वृत्त्वान्ते “दशोण्ये
 कवयं तर्कसातो” मन्० ४।२०।४ “दशोण्ये बह्वृत्त्वान्तात् कवये
 मेधाविनः प्रमुच्यन्ते चतुर्थी” भा० ।

दशौषधकाल ५० दशविध औषधकालः शा० क० दशविधे
 औषधकाले स च सुच्यते उत्तरतन्त्रे उत्तमो यथा
 “अत आहुं दशौषधकालान्प्रमाणः । तत्र “निर्भक्तं
 प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्यभक्तमनराभक्तं सभक्तं वा
 सङ्गं सङ्घर्षं सङ्घर्षादं यावानरश्चेति दशौषधकालाः ।
 तत्र निर्भक्तं १ केवलेनौषधसमुपयुज्यते । २ योर्ध्वार्धकं
 भवति भेदकमधोभक्तं ३ यस्यान्तयामनस्यसंययापु चैव ।
 ४ तदुक्तसङ्घर्षवती दशोऽव पीत्वा यस्मिन् परां सङ्घ-
 कालि वक्ष्यन्मनुः । प्राग्भक्तं २ भागं मध्य- प्राग्भक्त-

स्त्रीपुत्रवृत्तेः । स्त्रीषु विपाकसुपयाति । यत् न हिंसा
दद्यात्तं न च सुकृत्तदनादिरिति । प्राग्भक्तविवनस्यो
वसनादधाति दद्याच्च इति श्रुतीभिर्वराङ्गनाभ्यः । अथो
भक्तं श्नास वज्रुज्जाले पीयते । पीतं यदक्षतपुत्रुज्य
तदुक्तं कावे हिंसाददान् वज्रुविघातं वत् दधाति ।
अथ्ये भक्तं श्नास यन्मध्ये भक्तस्य पीयते । मध्ये तु
पीतस्य हिंसाविधारिभावाद्ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति
रोगाः । अन्तराभक्तं श्नास यदन्तरा पीयते पूर्वापर-
योर्भक्तयोः । कृदा मनोवत्करन्त्येव दीपनीयं पथ्यञ्च
सम्भवति चान्तरभक्तमेतत् । सभक्तं श्नासोपधेयं यत्-
साध्यते भक्तम् । पथ्यं सभक्तमवलावकयोर्हि मित्यं तदुद्दे-
विषामपि तथा शिशुद्वयोश्च । सासुहृन् दनाम यज्ज-
ल्लाटावले च पीयते । दोषे द्विधा प्रतिवृत्ते तु वसुध
संज्ञमाद्यन्त्योर्द्वयनस्य निरेष्यते तु । सुकृत्तदनामद
सभक्तमभक्तं वा यदौषधं सुकृत्तदपुत्रुज्यते । श्वसे
सुकृत्तद्वरतिप्रवृत्ते च कावे हिंसायभीषु च यदन्त्यप्र-
योक्तमेतत् । श्वसं श्नासकवलनम् (फलमस्य सुद्रितपुक्ते
पतितम्) पासान्तरं श्नास यत्पिण्डव्यामिश्रम् । पासा-
न्तरेषु वितरं हननीयमनान् श्वासादिषु प्रधितद्वेषुणांश्च
लेहान् । एवमेते दशौषधकालाः ।

दस उत्तरेषु उपक्रमे च अपक्षये अकं दि० पर० सक० सेट् ।
दक्षति । इति च दक्षत् दक्षतीत्-दक्षीत् । उदित् ।
दक्षित्वा दक्ष्वा । “तेषां दिवोऽदस्यन्” तै० व० १।६।१
१।२ “त्वां त्वारी दक्षमानो भगमीष्टुं तक्षीये” अ० १।
१२४ ५। आर्षेसकृत् गणव्यत्ययश्च “मा ते प्राण उप-
दसन्” अथ० ५।२०।१५ “अत्र ज्ञाताविदसास” यजु० १०।२२
दस दर्शने दर्शने च चु० आ० सक० सेट् इदित् । दक्ष-
यते अददंस्त दंशयन्ते इत्यम् ।

दस पु० दक्ष उपक्रमे वेदे भाने अथ । उपक्षेपे “मनुं चक्रु-
रूपरं दसाय” अ० ६।२।१२। दसाय यजुश्चासुपक्षेपाय”
भा० कोके तु वज्रं दास इत्येव तत्पार्थे उत्तरेषु च ।
दसेरकं पु० दसेरकशब्दाच्च मरुदेये “दसेरकाः केकवाः
सकैकेयाः इ० व० ४ अ० । सोऽभिजगोत्सस्य तस्य राजा
मा अथ । दसेरक पितादिकमेव तत्त वाचिनि तस्य मे
च वज्रं अथो सुक् । तत्पार्थे “आवन्मान् दाक्षिणा-
त्तां पार्थिवीवाच दसेरकान्” भा० श्रौ० १।१४०। दसेरक
मृगोऽगर्भमे पुं स्त्रीः । दाक्षिण्यः प्रमेहनि वज्रयोद्
दसेरकाः” भा० श्रौ० १।१४०। अथ तादृशमध्यश्च लिताः ।

दस्य मि० दक्ष उपक्षेपे अकं उपक्षेपे “दक्षि दक्षो निरि-
याति अकक्षीः अ० १।१८।३। “दक्ष उपक्षपयिता” भा०
दक्ष दर्शने कर्मणि अकं । २ दर्शनीये “राजेव दक्ष । निप-
दोऽभिर्वर्हिषि” अ० १०। ४१।२। “हे दक्ष । दर्शनीयेन्द्र !”
भा० । “दक्षत् जघोमध्वरुम्” १।७४। ४ । दक्षत्
दक्ष दंशनदर्शनयोः इति युधीन्वीत्यादिना अकं । “दक्ष-
मित्तल मकारस्य वर्षव्यात्ययेन तकारः” भा० “यतेनास्य
तान्तलकल्पनम् प्राप्तादिकम् । “जुलोपदिन्द्रोदक्ष-
वश्चोः अ० १।१७१।४ “दक्षवचोः दर्शनीयतेजाः” भा०
श्यजमाने षचौरे पुस्ततायने च नेदि० । श्वार्थे यत्
दक्षत् दर्शनीये लि० । “हुत्रुचाय दक्षत् वचः” अ० ८।
२४। २० ।

दस्य पु० दक्ष-युच् अतुनाधिकत्वात् नानादेशः । १ महासाहचिके
(डाकाइत्) २ खले च मध्यार्थिचि० “अभिर्षेतस्य यन्मांसं
शुचि तन्ननुरजरीत् । क्रव्याद्भिषु कृतस्यान्येष्वङ्गाकाद्यैश्च
दस्युभिः” मनुः । “सुखवाकूषपञ्जानां या कोके
जातयो बहिः । श्वेच्छवाचचार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः
श्वताः” मनुक्ते प्राज्ञाणादिषु त्वर्षभिश्च श्जातिभेदे
च । “प्रसाधनोपचारसमिदासं दासजीवनम् । वैरिज्जं
वागुराहति स्मृते दस्युरयोग्ये” मनुः । ४ कर्मवर्जिते च ।
“गर्हते दस्युजाताय क्षवान्” अ० १।६ । २४। ८ ।
“दस्युजाताय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय” भा० ५ उपक्ष-
पके लि० ६ अक्षरे पु० “चेतने दस्युतर्हणा” अ० ८।४७।२
“दस्युनामसुराणां तर्हणा” भा० “स वज्रभृदस्यु
हा भीम उपः” अ० १।१००। १२ दस्युहा “दस्युनासुपक्षप-
यितृणां ससुराणां वज्रना” भा० ।

दस्युसात् अव्य० दस्युनामधीनं भवति करोति सम्पद्यते वा
धाति । तत्काराधीने भूतादौ “अनाथाकाश्च एव
स्युर्लोकोऽयं दस्युसाज्जनेत् । पतेयुर्नरकं चोरं यदि
राजा न पालयेत्” भा० शा० ६८ अ० ।

दस्य पुं स्त्री० दक्षति पांक्षन् दक्ष उत्तरेषु रक् । १ गर्भमे
स्त्रियां जातित्वात् स्त्रीषु । दक्षति रोगान् क्षिपति दक्ष
उपक्षेपे । २ क्षत्रिणीकुमारयोर्हयोः द्वि० व० । तत्तुल्य-
संख्यात्वात् श्रित्यसंख्यायां ४ तत्संख्येये च तद्विघातृ-
कत्वात् ५ क्षत्रिणीनकले च नेदि० । “अनुषकत-
क्षमय दक्षयोः सुतौ” काचः । तथोर्ध्वे विशेष
वाचित्वे एकवचनमात्रोऽयं “माधवस्यैव दक्षश्च सुतौ
द्वौ वनिनामपि । श्वार्थे दक्षजातजायेतामदक्षस्य महा-

ततः" भा० भा० १०८ । "देवी तस्यामजायता ह्युन्मौ
भिषजां वरौ । नासत्यस्यैव दक्षस्य सती ह्यवशिष्टाविति
हरिवं ८ अ० । नासत्यदक्षयोर्द्वन्द्वचारित्वात् द्विवच-
नान्ता ह्यङ्गो लि० । अग्निरं न० संज्ञिप्रसारः ।
दक्षदेवता स्त्री० दक्षो देवता अस्त्व । अग्निनीतारायां हेम० ।
अश्विनमदक्षनेत्यादिवाक्ये तस्या दक्षदेवत्वमनुसन्धेयम् ।
दक्षम् स्त्री० दक्षो सूते सू-क्रिप् । सूर्यपत्न्यां त्वष्टृकन्यायां
संज्ञायाम् लिङ्गा० अग्निनीतमारयञ्छे दक्षम्
दक्ष दोषो अक० दाक्षे सक० चु० उभ० सेट् इदित् । दंक्षयति
ते अददंक्षत् त ।

दक्ष दाक्षे भक्तीकरणे सक० ध्वा० प० चनिट् । दक्षति अधाक्षीत्
ददाक्ष देक्षतः । दग्धा दक्षान् धक्षति । दग्धः
दग्धिः दग्ध्वा दग्धव्यः दक्षनीयः दाक्षः । दाक्षः
दक्षनम् । दाक्षयति अददीक्षत् दिधक्षति
"उष्णो दक्षति चाङ्गाः शीतः कष्णायते करम्"
हितो० "क्रुद्धं कुलं भक्षति विप्रवह्निः" भट्टिः वृक्षान-
ङ्गारकारीव भैरान् धाक्षीः सम्भक्तान्" भा० स० ६० च०
"इथा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति इथैव याः" सा० द० "देहं
भारणयाम्नेत्या दग्धं धामाविशत् सकम्" भाग०
"दग्धव्योऽथो कटाम्बिना" सनुः । "कर्माणि दक्षते
अदाक्षि देहे । "दक्षते च कुलं सर्वम्" चाणक्यः । "देहे
उद्धा मतेचरा" भट्टिः दंदक्षते । "दंदक्षमाना शोकेन"
भट्टिः ।

दक्षदक्षा स्त्री कुमारानुचरमाहभेदे "ख्यातादक्षदक्षा चैव
तथा धनधर्मेति च" भा० श० ४७ अ० दक्ष दक्षेति वक्ति
मयूरव्य० कर्त्तारं चाभिदधातीति कर्त्तरि क्यङ् साधुः
एवं धनधनेत्यापि बोधप्रम् ।

दक्षन पु० दक्ष-ल्यु । १ अम्लो, "दक्षदक्षनस्तुहिनदीधि-
तिजस्य" सा० द० "दक्ष दक्षन ! तदेतत् पापमङ्गं मदीयम्"
शीतोक्तिः । २ चित्तकटक्षे, शमझातके, इडुहचेतसि च ।
३ कपोते पु० स्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । इदा-
हकमाले लि० । ङीकदक्षन ! मनो दक्षन इत्यादि । ७ इह-
भेदे पु० "एकादश सुताः स्वाणोः ख्याताः परमतेजसः ।
अग्न्याधस्य सर्पस्य निर्मलस्य महाययाः । अजेयपा-
द्विर्बुध्नयः पिनाकी च परमपः । दक्षनोऽजेचरचैव
कपाक्षी च महायुतिः, स्वायुर्भगस्य भगवान् इडा
एकादश सुताः" भा० आ० ६६ अ० । उपचारात्
पञ्चविंशत्यन्ते "दक्षनविधितत्त्वाभैतमं सौम्यारं"

स्त्री० त० । अग्रे ल्युट् । इदाक्षे न० । "अपरो दक्षने
सकर्मणां वडते ज्ञानमयेन वज्रिना" रघुः ।
दक्षनकेतन पु० न० दक्षनस्य केतन इव । भूमे हेमच० ।
दक्षनमुष्ट लि० दक्षनादिव मुष्टं श्लोषणं यस्मात् । वैद्यकपत्रि
(वेलेकारा) पदार्थे अग्निमुष्टदयोऽप्यत्र । तत्पदाने
हि देहे वज्रैरिव श्लोषणं (फोस्का) भवतीति प्रसिद्धिः ।
दक्षनप्रिया स्त्री इत० । स्वाहायाकम्भिभायांयाम् लिङ्गा०
दक्षनर्त्त० न० इत० । कर्त्तिकान्तलो "यदा विशाखासु महेन्द्र-
मन्त्रो सुतस्य भानोर्दक्षनर्त्तयातः" इ० स० १० अ० ।
दक्षनभादयोऽप्यत्र ।

दक्षनसारथि पु० इत० । वायौ । "दक्षिणदक्षनसारथिरयाह-
तचञ्चलचूतकलिके" दण्डक० । दक्षनसहचरादयोऽप्यत्र ।
दक्षनागुरु न० दक्षनस्य दाक्षाय अगुरु । दाक्षागुरुणि राजनि०
दक्षनाराति पु० इत० । जले राजनि० । तस्य वज्रिनाश-
कत्वात् तथात्वम् दक्षनरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।
दक्षनोपल पु० दक्षनाय मल्लये हितः उपलः (आतसी)
सूर्यकान्तमणौ हेम० । सूर्यकिरणसम्पर्केण हि ततो
वज्रैः प्रादुर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

दक्षनोल्का ६० । विष्कुलिङ्गरूपायास्तुकायाम् लिङ्गा०
दक्षर पु० दक्ष-अर । १ मूषिकायां २ खले श्वातारि श्वाकके
च मेदि० । ५ अतिस्फुटो इडुवोषे च "अथ यदिदं दक्षरं
गुणहरीकं वेष्ट्य दक्षरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्त-
रान्तेह्यं तद्वायुं विजिज्ञासितव्यम्" छा० उ० ।
तत्र खले "नेष्टा पत्नीमानेष्वनून् कौशं वासः परिधाप-
यति चण्डातकं दक्षरं वा" कात्या० श्रौ० १४ । ५ । २
"परिधापयतीति कारितत्वादधेप्रवणात् भवति चण्डा-
तकं चञ्चलक उच्यते एवं ह्यभिभुक्तोपदेशः अज्ञोऽरकं
पिलासिन्या वासचण्डातकं विदुः" दक्षरं ४ कौपीनम्
दक्षरगच्छत्यात्मवाचकत्वात्" लङ् । २ नरके श्वरूपे च
उपादि० ।

दक्षराकाश पु० कर्म० । चिदाकाशे ईश्वरे ।

दक्ष ४० दक्ष-रक् । १ दावान्नो शठरे च । "सोऽन्यजन्नि
दक्षान्निर्विश्रवाच महातपाः" भाग० ४।११० "दक्षान्निः
जठरान्निः" श्रीधरः सत्यायनैवात्र कर्मधारयः जठरस्य-
स्थान्नेः सत्यात्वात् इत्यन्ये ।

दा दाने भा० पर० सक० सेट् ण इत् । यस्मिन् प्रथियस्मिन्
कदाच । ददौ ददतः । देयात् । दाक्षति । देयम्
दाणीव दानव्यं दः दातुम् दत्वा ।

हा दाने कृत्वा 'अनन्तरं' । ददाति 'दे' प्रविददाति ।
 दद्यात् ददीत । ददात ददत देहि दत्ताम् दत्तम् ।
 अददात् अदत्त । अदात् अदित । ददौ ददित-ददाय
 ददिव । ददे ददिवे । दाता देयात् दासीत् । दास्यति ।
 कर्मणि दीयते अदावि अदाविधाताम्-अदिधाताम् ।
 दासीत्-दाविषीत् दास्यते-दायिष्यते । दापयति ।
 दिग्गति देदीयते । दातव्यः दानीयः देयम् । दाता ।
 दानं दायः दत्तं प्रतप्तम् । दातुं दत्ति दत्त्वा प्रदाय ।
 ददत् ददानः । ददिवान् । "यो ददाति स कुशुदः"
 अमरः । "मूर्तिं मूर्त्तिभिर्भक्तस्य ददति स विधानतः"
 रामा-अयो० २६४० "दद्याच्चैवाधनं स्वकम्" "सोऽन्-
 र्दगाह्यात् तद्वृत्त्यं दद्याच्चैवाटदीत वा" मनुः । "देहि
 युक्तं नरपते ! ममाद्य रणमूर्द्धनि" भा० उ० १६३४०
 "ददौ स दय धर्माय" मनुः । "अवकाशं किञ्चिदन्वात् रामा-
 याम्यर्थितो ददौ" रघुः । "पाण्डवानां सभामधेऽद्वयैऽधन
 उपामतः । तस्यै गौश्वरिण्यम्" विदग्धम् । "न दा-
 व्यानि सभादातुं सोमं कश्चिदप्यहम्" भा० आ० १४४०
 "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे" गीता "देयं
 दारुतादतं" याज्ञ० । "दत्तभुक्तफलं धनम्" दाय-
 भागधृतभारतम् "दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः" मनुः "सुता
 ददे तस्य सुताय मैत्रिली" भट्टिः । "आददानः परचेत्तात्"
 न टण्डुलं दातुमर्हति" "स ज्ञेयः दत्तियः सुतः" मनुः
 "तेषां दत्त्वा तु तन्नेषु सपत्नित्वं तिलोदकम्" अट्टिः ।
 "अट्टिलान् दापयति प्रजानन् यजु० ६।२४ । "दायादानपि
 दापयेत्" मनुः । "तन्नामनीति यानानि रत्नपूर्णानि
 दापय" रामा-अयो० २२ स० । "स दायः प्रथमं दनम्"
 याज्ञ० "अक्षयमिन्द्र दिव्यसि" अ० १।१७०।२ "दिव्यन्तं
 भूयो यजमानश्चित्ते" अ० २। १४।१०।
 अति+अतिशय्य दाने अत्यन्तदाने च । "न जीवलमिति-
 ददाति" कात्या० ४।१।२७ । "अतिदाने बलिर्बहुः" चाण०
 अनु+प्रवाहाने तत्पदप्रदाने प्रतिनिधित्वेन दाने च । "न
 दृष्टेऽनुददाति वामम्" अ० १।१६०।५ । "सुरसिदद्या अनु
 दादपद्याम्" ७।४५।२ "यः शर्धते नानुददाति अध्याम्" २।
 १२।२०
 अभि+आभिमुख्येन दाने "तत्रैव चैनसङ्गा वामपार्श्वमभ्य-
 दात्" भा० व० १६७४० नक्षम् ।
 अव+अवोदाने अवसत्तम् आदिहर्कर्मणि तु वा तादेयः
 अवसत्तं वि० कौ० "अवसत्तं विदत्तम् प्रदत्तञ्चादिहर्कर्मणि ।

विदत्तमनुदत्तम् विदत्तमिति वेदते" चयन्तादायामाप्तम् ।
 आ+प्रकृष्ये "दद्याच्चैवादीत वा" । "गुभां विद्या
 माददीतावरादपि" मनुः । "सं चादास्यानि भूयोऽहं
 पापमानं जरया वृक्ष" भा० आ० ८४४० । "यरीरमानं
 कृत्युना" आ० उ० "आददानः परचेत्तात्" मनुः ।
 अव+आ+अपेक्ष्य प्रकृष्ये । "अनुपिच्छन्नापादाय नहा-
 वीरं करोति" यत० आ० १४।१।२।७
 उद्+आ+उदस्य प्रकृष्ये "उदादाय पृथिवीं जीवदानम्"
 यजु० १। २८। [रघुः ।
 उप+आ+सामीप्येन प्रकृष्ये "उपासविद्यो युद्धदक्षिणाधी"
 परि+आ+परिवर्त्य प्रकृष्ये "पय्याददानं चाक्ष्णाणि जीव-
 भन्वानमर्जुनम्" भा० उ० ४८४० "तन्नामिधीनादधीत-
 प्रज्ञां पय्याददीत च" भा० आ० ८६४० ।
 प्रति+प्रा+प्रतिप्रकृष्ये दत्तस्य पुनरपेक्ष्ये च । "गुभाशुभं
 कर्मजनं यदन्त्यतदेव प्रत्याददते स्वदेहे" भा० आ० २०२
 अ० "न चाह गन्तः शपं प्रत्यादातुम्" भा० आ० १४४०
 पि+आ+चक्ष्मादे प्रसारणे आत्म-प्राप्ताप्रसारणे तु पर- । "आ-
 दायास्यं महारण्यको दृष्टाऽयं सदावत" हरिवं० १।७
 अ० । "मक्षयत्येष मां वृद्धो व्यासास्त्रो दावणाकति"
 भा० व० ६४४० । "नमःस्पृशं दीप्तमनेकपथं व्यासात्मनं"
 दीप्तविशाचनेतम्" गीता ।
 परि+उपरिस्थायने । "लिते दुःखप्रज्ञं सर्वमाप्ते परिदद्वसि"
 अ० ८।४७।१५ "परिदद्वसि उपरि दद्वसः ययं लिताः
 परित्यजामः इत्यर्थः । अथवा लिते मयि यदुद्वज्ज्ज्ञं
 ददं तत् स्पर्शकाराय मालाकाराय वा परिदद्वसि
 अस्मात्तोऽपि निष्कृष्य तयोर्परि स्थापयामः" भा०
 प्र+विधानादिना प्रकर्षेण च दाने । "प्रदानं स्वाभ्यकारणम्"
 मनुः । "प्रत्तं जलं दृष्ट्वाभ्यन्तिकेऽपासुं भट्टिः ।
 "नदं विनष्टं क्षमिभिः अदत्तं त्रिषमे स्थितम् । जीनं
 पुरुषकारण प्रदद्यात् पालय त्वं मनुः ।
 अनु+प्र+प्रत्यात् प्रदाने । "एते आवातुप्रदाना अचोपास
 विवृण्वते । कण्ठम्" शिखा ।
 प्रति+प्र+प्रत्यर्पणे स्वहीतस्य पुनरपेक्ष्ये "राज्यं प्रतिप्रदा
 स्यामि" भा० उ० ५५०५५ श्लो० ।
 सम्+प्र+सत्कारेण प्रदाने । "तद्वर्त्तमानं तस्यै सन्मदाय
 यथाविधि । मां चैव मनुष्यैः च सन्मदायार्थं मेव च" भा०
 स० ५५०५५ । "अहम्यहनि चाप्येव" याचता सन्मदीयते" भा०
 व० ८५१११ श्लो० । अविच्छेदेन शिष्टानामाचारे च, सन्मदायः ।

प्रति+प्रतिष्ठापदने प्रत्यये च । “सत्यङ्कारकतं” इत्यं
 द्विगुणं प्रतिदापयेत्” वाच्यं । “प्रतिदास्यामि भगवन् ।
 पुंस्त्रिङ्” तव सुव्रत ।” भा० उ० १६१ अ० ।
 “विष्यत्यतिक्रमं वीक्ष्य निवर्त्य” गुरुरागतः । अथपत्
 पतता देहो निमि । पण्डितमानिनः । निमिः प्रति-
 ददौ याप गुरवे भर्षवर्जिने । तवापि पतता देहो
 लोभाद्धर्ममजानतः” भाग० ६।११।५

दा नरने अदा० प० सक० अतिट् पितृ तेन न वसता ।
 दाति अदासीत् दायात् । “अग्निहे दाति रोमा एषिव्या”
 क० १०।६५।४ दाति क्षिन्ति दाप् लवने अदादित्वाच्छपो
 लुक्” भा० । कुपिदङ्क यमन्तो यव चिदाया दान्यनु-
 प्यं विद्य” १०।११।२ “स हि प्रा धन्वाक्षित दाता न
 दात्या पय” ५।७।७ “यत्सन्तु ओषधीर्दान्तु पर्वन्”
 अथ० १०।१।२ “वर्हेदेवसदन रुदामि” कात्या० श्रौ०
 कर्कषुतश्रुति । [उज्ज्वलद० ।

टाक उ० ददाति यस्ते हविरादिक दा-क न क्ति । यजमाने
 दाक्ष त्रि० दक्षस्येदम् अण् । दक्षसम्बन्धिनि मखादौ “भागी
 यसां भागमादातुमिच्छन्” लुक् दाक्षो येन क्तोऽन्यथा-
 वत्” हरिवं० १३१ अ० । दाक्षीणा सङ्ग अङ्गो लक्षण
 वा इज्जनात् अण् । इदाक्षिससुटाये इतदङ्गे च पु०
 इतल्लक्षणे न० । “परम्परासंवर्जोऽङ्गः सालाक्तु लक्षणम्”
 सि० कौ० । दाक्षोः क्तात्वा “इज्जन् प० अण् । ५ दाक्षोः क्तात्वे
 न० व० । दाक्षेरागतं अण् । इदाक्षेरागते त्रि० । गोत्र-
 चरणात् वृजि प्राप्ते “न दण्डमानवान्नेवासिषु” पा०
 पर्युदासात् अणेर । उदाक्षे दण्डप्रधानमानवसु दक्ष-
 नेवासिषु च तेन तद्भक्षेपु टाक्षक । तेषु तु दाक्षा
 दण्डमानवाः शिष्या जा” सि० कौ० ।

दाक्षक पु० दाक्षेरिदम् गोत्रचरणात् वृज् । इदण्डमान
 वान्नेवासिभिर्भक्षे तत्सम्बन्धिनि तेन तु अणेर । दाक्ष-
 गङ्गे दृश्यम् । दाक्षीणा विषयो देशः राजन्या० वृज् ।
 दाक्षे विषये पु० ।

दाक्षायण पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इज्ज “यजिजोव” पा०
 लून फक् “इज्जः प्राचाक्षिति” पा० विशेषणत न युव-
 प्रत्ययस्य लुक् तस्य प्राग्देशस्थितत्वाभावादिति” सि० कौ०
 इदक्षस्यून गोत्रापत्ये । दाक्षायणस्य विषयो देशः येषु
 कार्याभ्यस्तम् । दाक्षायणभक्त तदीये देशरूपे विषये पु० ।
 दक्षदेदम् दाक्षं तच्च तदयनश्चेति । इक्षुवर्णाटावक्ष्ण्डारे
 च । दाक्षायणं दक्षिणा कात्या० श्रौ० ४।४।२८ ।

“दाक्षायणं सुवर्णं चक्रे” कर्कः । “यो विमर्षि दाक्षायणं
 हिरण्यम्” यजु० १४।५ । “दाक्षायणस्योऽवधारणं”
 वेददो० उक्तेः श्रुत्यर्थे च । तत्र दक्षस्य युवपत्ये “यदावज्ञानं
 दाक्षायणा हिरण्यम्” यजु० १४।५ । क्षिया ङीप् ।
 “भोः कथग्रपस्य इतोऽङ्” जाता दाक्षायणी च से”
 भा० शा० १७० अ० “दाक्षायणोऽग्निनीत्याद्याः” क्षमरः ।
 दक्ष एव दाक्ष तस्यायनं तत्कृतो यज्ञभेदः सत्यात्वात्
 पूर्वपदाख्यत्वम् । इदक्षकृते यज्ञभेदे स च यज्ञः सप्त० ब्रा०
 २।४।४।२ उक्तो यथा

“प्रजापतिर्ह वा एतेनापे यज्ञेनेजे प्रजाकामो ब्रह्म-
 प्रजया पशुभिः क्तां त्रियं गच्छेत्” यज्ञस्यैवमन्त्रादः
 स्थानिति । स वै दक्षो नाम । तदादनेन सोऽ-
 यजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम” तद्विधिर्यथा
 “दाक्षायणयज्ञं प्राजापत्ययज्ञयज्ञान्मस्य” कात्या० श्रौ०
 ४।४ । इत्यादिषु श्रुत्युक्तत्वेन । “तत्तैव प्रथमं पौर्यन्वासां
 आङ्गान्मरान्मणीयपूर्वकोऽग्नीषोमीययातः पुनरङ्गुत्य
 खानाख्यवदुपक्रमः । प्रतिपद्यान्ने येन पुरोडाशमे-
 न्द्रेण दध्ना पयसा च यागः, पक्षे वैश्वधः । मासमैषुव
 वर्जनसङ्कल्पः । पुनरङ्गुत्य तस्मिन् प्रतिपदुद्दिन एवेन्द्रा-
 न्नयागः पुनरङ्गुत्य मैत्रावरुणयाः पयस्याया उपक्रमः ।
 प्रातर्हि तोयायामान्ने येन मैत्रावरुणया च यागो यथोक्त
 पक्षे आदित्यवरः तदानीमेव पुनरङ्गुत्याग्नीषोमीय
 यागः । ततः पुनरङ्गुत्यादिदधियारा उपक्रमः । प्रातस्तु-
 तोयायामान्ने यसां नाथयागः पक्षे वैश्वधः । तदानी
 मेवेन्द्राग्न्नयागः । पुनरङ्गुत्य मैत्रावरुणया उपक्रमः
 तदनन्तरमादित्यो वा इत्येवमकारेण सवत्सरं यावत्
 प्रत्यहं नैव्यम् कर्कः । तत्पुनरुक्तं तत्र भाष्ये
 दृश्यम् । “कर्कः एताप्ययणञ्चैव चातुर्मासानि चाचरेत् ।
 उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्ययनमेव च” मनुः ।
 सुवर्णे दाक्षायणी ब्रह्मक्षत्री वेणुमान् सक्रमसङ्कलः
 याज्ञ० “दक्षायणं सुवर्णं तदस्मात्तोवि इति । दाक्षा-
 यणी” मिता०

दाक्षायणी स्त्री० दक्षस्य कथग्रपत्यम् इजि फक् ङीप् ।

इक्षान्यादिताराणु रक्षतां दुर्गायाम् मेदि० “सप्रि दक्षाय
 सुत्रोपो गौरी दक्षाय मन्त्राणा । उज्ज्वल्ये उरा वाकि
 रक्षेणोठा मङ्गलना । सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा
 नद्योतन !” वराह० पु० । इरेवतीनक्षत्रे हेम० । इदानीं
 रत्नमाला० ५५ दिक्षां कथग्रपत्यान् दक्षस्य श्रीभारतम् प्रजाः

सम्पन्नविधिः । तत्र दक्षायणीपतिः सर्वे देवाः-
सशस्त्राः । यवनोऽपि च रुद्राय आदित्याय वसुधाय ।

दाक्षायणीपति उ० इत० । शिवे चन्द्रे च त्रिका० ।

दाक्षायण्य उ० दाक्षायण्यपदितो भवः बा० यत् । आदित्ये
“प्रलोभतस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः । दाक्षायण्य
क्षयादित्यो मनुष्यादित्यतस्तथा” भा० अनु० १४७३० ।

दाक्षि पुंस्त्री दक्षस्य गतापत्यम् इज् । दक्षस्यापत्ये घोषादिषु
परेषु यस्य आद्युदात्तात् दाक्षिवोधः दाक्षिकन्या दाक्षि-
वृद्ध इत्यादि । संज्ञात्वे ऽप एतत्पूर्वकन्यायास्तत्पूर्वके
“तत् पुत्रये शालाया न पुंसके” “कन्या च” पा० क्लीव-
स्त्वप्राप्तवर्षि संज्ञायं कन्योऽशीनरेषु पा० उशीनरत्वाभावात्
न क्लीवता । उशीनरदेशकन्यायान्तु क्लीप्तत्वात् नाद्युदा-
त्तात् । “कन्यापमननगरग्रामस्तु दोत्तरपदात्” पा० एतत्पूर्वक-
कन्यादिभ्यः भवादौ क । दाक्षिकन्यीय दाक्षिनगरीयभि-
त्यादि । “कूलस्तदस्यलकर्षः” पा० आद्युदात्तात् अस्मात्
परस्यकूलादीनामादिब्रह्मन् । दाक्षिकूलः दाक्षिकर्षः ।
यतो च माधविशेषवाचिनो । अस्य ब्रह्मत्वात् प्रत्ययान्ते
परे नाद्युदात्तात् । दाक्षिप्रत्ययः ।

दाक्षिण्यं लि० दक्षिणा प्रयोजनस्य अथ । अक्षयपञ्चाङ्गहोम
भेदे स च “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् दाक्षिण्यं जुहोति”
जत० ब्रा० ४।१।१ इत्युपक्रम्य दर्शितं “इडां भक्षयित्वा
शालाह्वये दाक्षिण्यहोमः” कात्या० श्रौ० १०।२।४ “ततः
शालाह्वये दाक्षिण्यहोमः कर्त्तव्यः दाक्षिण्यहोम इति
संज्ञा “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् दाक्षिण्यं जुहोतीति”
श्रुतत्वात् दाक्षिण्यं दक्षिणा प्रयोजनानि येषाम् कर्कः ।

दाक्षिण्यक पु० दक्षिणायां कर्मसमाप्तौ कृत्यदानरूपायां क्रि-
यायां प्रकृतः दक्षिण्यमार्गेण चन्द्रकोकं गच्छति वा
बुज् । इदं कृत्वा तत्परे इष्टाप्तेन चन्द्रकोकगामिनि च
उपचारात् दक्षिण्यमार्गगामिनो शब्दे च । “विप-
र्ययादुत्पत्तयानां दध्यते वज्रं स च त्रिविधः प्राज्ञति-
कोवैजतिः को दाक्षिण्यकश्चेति इत्युपक्रमे “इष्टाप्तेन-
दाक्षिण्यकः पुष्पतत्त्वानभिधो हि इष्टाप्तेकारी
कानोऽप्युत्तमनावध्यत इति” शां० कौ० । [मायां भवे ।

दाक्षिण्यशालं लि० दक्षिण्यशालायां भवज । दाक्षिण्यश-

दाक्षिण्यत्वं लि० दाक्षिणा भवः “दाक्षिणापचात्परवज्रकं”

पा० तत्त्वम् । इदक्षिणाभवे श्मारिकेले पु० राजनि० ।

दाक्षिणापद्यक लि० दक्षिणापद्ये देशे भवः पूषा० पुज् ।

दाक्षिणापद्यदेशभवे ।

दाक्षिण्यं न० दक्षिण्यं अनुकूलं पटोपी भावः व्यज् ।

शालाह्वये इष्टुतावान् । “मारदो नृप्रियं कुर्वन् क्षनि-
रक्षितकर्मवत् । दाक्षिण्योऽद्वितीयोऽपि दक्षिणायां संशयः”
हरिवं० १२६० । “तस्य दाक्षिण्यकृतेन नास्ती मगध-
वंशजा” रघुः । “दाक्षिण्यं चेष्टया याचा परचि-
त्तानुवर्त्तनम्” शा० द० उक्ते श्नाटककथनभेदे च ।

दाक्षी स्त्री दक्षस्य स्त्र्यपत्यम् इज् । “रतो मनुष्यजातेः”
पा० ङीप् । इदक्षस्य स्त्र्यपत्ये श्पाणिनिमुनेनातिरि च

दाक्षीपुत्र पु० इत० । दाक्षिनिमुनौ हेमच० ।

दाक्षीय पु० दाक्ष्या अपत्यम् । पाणिनिमुनौ हेमच० ।

दाक्ष्य न० दक्षस्य भावः कर्ष्यं वा व्यज् । शौक्ये सङ्ख्या-
प्रत्युत्पन्नकार्येषु अस्याभोजेन प्रवृत्तौ “शक्तिं चा-
वक्ष्य दाक्ष्यं च भत्यानाञ्च परिग्रहम्” मनुः । “दाक्ष्यं
सद्य फलदं यदपतः” मातः ।

दाघ पु० दह-भावे घञ् व्यङ्गा० कृः । दाहे गट्टार्थचि० ।

दाडक पु० दल-स्त्वल् लस्य डः । दले गट्टार्थक० ।

दाडिमं लि० दल-विशरणे भावे जञ् टालेन निर्दिष्टः भावात्
इमप् लस्य डः । स्वनामजाते फलप्रधाने इष्टे हेदि०
“तत् फलं त्रिविधं स्वादु स्वादृष्टं केवलाशुक्लम् । तत्र
स्वादु विदोषघ्नं तृष्णाहृत्परनाशकम् । शूलकृष्टसुख-
रोगघ्नं तर्पणं शुक्लं लघु । कषायानुरक्तं पाहि क्षिप्रं
मिधावलायकम् । स्वादृष्टं दीपनं रुच्यं किञ्चित्
पित्तकरं लघु । अस्त्यन्तु श्पित्तजनकसुखं वातकफापह-
मिति” भाव० प्र० । शृण्वायां मेदि० । अस्य स्त्रीत्वे गौरा०
ङीप् । “वियोजनीयैस्त दण्डिमैश्चो नैष” रत्ना दल्ला
भान्प्रति दाडिमोक्तुभोपमां देवी० । एतत् स्थिता
दुर्गा रक्तदली । अमरे पुंस्त्वोक्तिः प्रायिकी उदाहरण
दष्टा मेदिनकरेण त्रिलिङ्गत्वोक्तेः ।

दाडिमपत्रक पु० दाडिमस्य पत्रमित् पत्रस्य कप् ।
रोहितकृष्टे श्राजनि० ।

दाडिमपुष्प पु० दाडिमस्य पुष्पमित् पुष्पस्य । श्रोहितकृ-
ष्टे इत० । श्दाडिमस्य पुष्पे न० ।

दाडिमप्रिय पु० दाडिमं तत्फलं प्रियमस्य । श्शुकलगे
श्दाडिमप्रियमात्रे लि० शब्दरत्ना० ।

दाडिमभक्षण पु० दाडिमं भक्षयितुं शीकृष्य ल्यु । श्शुक-
लगे शब्दच० । श्दाडिमभक्षण्ये लि० भक्ष-भावे
ल्युट् इत० । श्दाडिमफलस्य भक्षण्ये न० ।

दाडिमादिर्ण्यं न० दाडिमफलस्य आदिर्ण्यविशेषे । “

यस्ये दाडिमादसौ खण्डाद् व्योमं पञ्चमयम् । त्रि
सुगन्धिपञ्चमै चूर्णमेकल कारयेत् । तच्चूर्णं मालया
भुक्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाचनं च स्यात्
पीनसञ्जरकासजित् वैद्यः ।

दाडिमादक पु० दाडिमस्य तत्पत्रः अदकं पञ्चादकं यत् ।
दाडिमफलत्वगादियुक्ते चूर्णभेदे “कषौन्निता तृगाक्षीरी
चातृजातं द्विकाधिकम् । यमानी धान्यका जाटो
पन्दिव्योषं पात्राङ्गकम् । पत्रानि दाडिमादसौ सिताया
चैकतः कृतः । गुणैः कपित्थादकवच्चूर्णोऽयं दाडिमा
दकः” चक्रद० कपित्थादकश्च १६६०५० उक्तम् तद्वत्गुण
युतोऽयमिति बोध्यम् ।

दाडिमीरस पु० “दाडिमं घृतसन्तप्तं तत्र पात्रे विनिः
क्षिपेत् । ततः पक्कः पट्टे पत इति स्याद्दाडिमीरसः”
इत्युक्ते रसभेदे

दाडिमीसार पु० दाडिमीं तच्छब्दं सरति गच्छति अण् ।
दाडिमद्वये राजनि० । [द्वयो शब्दार्थचि० ।

दाडिम्ब पु० दा-वा० डिम्ब इत्यनेनम् । (डानिम) । ख्याते
दाडी स्त्री दण्डते फलेऽपि दल-कर्माणि यञ् गौरा-
लीप् लस्य डः । दाडिमे पा० । तस्याः फलम् ।
अण् तस्य हरितक्या० लुपि “हरितक्यादि चेति”
प्रकृतिविज्ञत्वात् २तत्फलेऽपि स्त्री ।

दाढा स्त्री देप् शोधे दा-दाने सम्प्रदा०भावे क्तिप् टे गुञ्जौ
दानाय वा ढौकते ढौक-वा० ड । १टलभेदे टंझायाम्
हेम० । दानाय प्रेरणे २प्रार्थनायां ३समूचे च” शब्दा-
र्थकस्य । स्वार्थं क कापि अत इत्थम् । दाडिका
तत्त्वार्थे हेम० । टांढाये केशसमूहाय प्रभवति ठक् ।
दाडिका (दाडि) इत्युच्यते । “केशेषु गृह्णतोऽङ्गो
केदयेदविचारयन् । पाटयोर्दाडिकायां च” मनुः ।
“दाडिकाया इत्युच्यते” कङ्क० ।

दाण्ड पु० स्त्री दण्डस्य दस्त्राङ्गत्वेनमेदस्यापत्यम् शिवा० अण् ।
१दण्डस्यापत्ये स्त्रियां ङोप् । दण्डस्य भावः प्रव्या० ।
वा ङण् । २दण्डभावे न० । ३आयुधजीविषङ्गभेदे ।
दण्डानां समूहः अञ् । ४दण्डसमूहे न० ।

दाण्ड(ण्ड)कि त्रि० “आङ्गुलिगर्तवर्णां च कौण्डोपर-
वदाण्ड(ण्ड)की । क्रोटुकिर्जावमात्रिच मञ्जुपुष्टोऽय
मात्रकिः” वि० कौ० उक्ते त्रिगर्तवर्णे आङ्गुलीविषङ्गभेदे
ततः स्वार्थे क । दाण्ड(ण्ड)कीय तत्त्वार्थे ।

दाण्डपाता स्त्री दण्डस्य पातो यस्या तिचो “वास्यां क्रिया-

याम् वा० कौ० च संज्ञादी अः । दण्डपातस्ततिविभेदे ।
दाण्डाजिनिकं त्रि० दण्डाजिनेन तद्धारणेनार्थान्वि-
क्षति “अथःपुत्रदण्डाजिनांभ्याम्” पा० ठञ् । माया-
विनि कपटेनार्थज्ञानेच्छया दण्डाजिनधारिणि

दाण्डायन पु० दण्डस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । दण्ड-
गोत्रापत्ये तस्य स्यन् दाण्डनायनस्यचम् । आनभेदे
“कूचसूदस्यलकषीः संशयायाम्” पा० ततः उत्तरपदस्यस्य-
लशब्द आद्युदात्तः” वि० कौ० ।

दाण्डिक त्रि० दण्डेन तद्धारणेन जीवति धेतना० ठञ् ।
दण्डधारणोपजीविनि । तस्य भावः पुरो० यक् । टा-
ण्डिक्य तद्भावे न० । [दण्डप्रोक्तकल्पसूत्राध्यायिषु

दाण्डिन् पु० व० व० । दण्डेन प्रोक्तमधीयते शौन० णिनि ।
दाण्डिनायन पु० स्त्री० दण्डिनो गोत्रापत्यं नडा० फक्
दाण्डिनायनेत्यादिना टिकोपाभावः । दण्डिनो गो-
त्रापत्ये ।

दात त्रि० दाप् लवने कर्माणि क्त । १कूने, २क्षिप्ते । देप्-शोधे
कर्त्तरि क्त । १गुञ्जे च । दो-खण्डने इत्यस्य तु
दितः दा-दाने इत्यस्य दत्त इति भेदः ।

दाति स्त्री० देप् शोधे दाप् लवने भावे क्तिप् । १गुञ्जौ २केदने
दा-दाने बा०ति । ३दाने ४दत्ते च “मन्त्रा दातिवारः”
अ० ११६७८ । “दातिवारः प्रदेयजलः दत्तवरणीय-
हविर्नक्षत्रधनो वा” भा०

दातु न० दा-भावे लुन् । १दाने “कत्तस्य टातु शवसो व्युद्यौ”
कठ० १०।८८।१ “कट् दातु किं दानम्” भा० “वहस्य
दातु पशुमङ्गिरस्यवत्” अ० ८।७०।८ । २दातरि त्रि० ।

दाह त्रि० दा-दाने लच् । १दानकर्त्तरि २दानशोधे च । दाता
ने भूभूता नाथः प्रमाणीक्रियतामिति कुमा० “कामो
दाता कामः प्रतिपङ्गीता कामैतत्ते” यजु० ७।४८ स्त्रिया
ङोप् । शीलार्थे लचि तु न कर्माणि पठो “व हि दा
धन्वाहितं दाता न दात्या पशुः” अ० ५।७।७ दाह-
धर्मस्य दानशब्दे इत्यः ।

दातृह पु० स्त्री० दाप्-लवने क्तिन् दातिसूक्ते अह-अण्
दो-खण्डने क्तिन् दिति यहाति वह-क ङठ् दितृहः
ततः स्वार्थे अण् देविकाशिशपेत्यादिना आत्वम् ।
१आहकण्डने पक्षिभेदे अवरः । २अहकाके राजनि० ।
३चातके भेदि० ४मेघे पु० अन्दर० । चातित्वे सर्वल स्त्रियां
ङीप् । “वारधं रज्जुवाकं च दातृहं मुक्तवारिके”
मनुः “कल्यादपक्षिदातृहशुक्रप्रदद्विभान्” वाच० ।

दातृश्च ऽं स्त्री दातृश्च+पुं० । दातृश्च खगे शब्दर०
 दातृ न० दो-खण्डने दाप् लवने वा करणे णुन् । छेदने
 साधने ऋषिने (दा) कस्मभेदे कस्मरः । “क्षुरेः क्षुरप्रभं
 क्षौद दातृरञ्जलिकैस्तथा” हरिव० २३७ अ० “दातेण
 धान्यं लुनाति” व्या० । दा-दाने कर्मणि ल । २ दातव्ये ।
 “दातृं यत्नोपदक्षति” ऋ० ८।४३।३२ “दातृं दातव्यम्”
 कर्त्तरि ल । ३ दानकर्त्तरि “सोमस्य दातृमसि”
 यजु० १०।६ “दातृं दानकर्त्तृ” वेददी० दा दाने भावे ल ।
 ४ दाने “तद्वां दातृं महि कीर्त्तयन्” ऋ० १।१२।६
 “दातृं दानम्” भा० ।

दातृ पु० दा-दाने लृप् । १ दातृरि व्यञ्जकर्मणि च उज्ज्वल० ।
 दादृ पु० दद-भावे घञ् । दाने “दत्त्वा च विविधान् द दान्
 राजयित्वा च वै द्विजान्” भा० श० ३७ अ० “तत् दत्त्वा
 वक्तुं दातान् विमान् संप्रज्यमाधव” ४० अ० ।

दाधिक लि० दक्षि दक्षा वा संस्कृतः दक्षा चरति दक्षा
 संस्कृते उपमिक्ते वा ठक् । दक्षि संस्कृतद्रव्ये २ दक्षाचा-
 रिणि ३ दक्षा संस्कृते ४ दक्षोपमिक्ते च “वीजप्ररक्षोमेत
 सर्पिर्दक्षि चतुर्गुणम्” । साधितं दाधिकं नाम गुणम्
 हृत् प्रोक्षशूलजित्” सुश्रुतोक्ते गुणमादिनाशके प्रोक्षो
 पधमेदे न० ।

दाधित्य न० दाधित्यस्य विकारः अनुदात्तादित्यात् अज ।
 दधित्यस्य कपित्यस्य विकारे । तस्य परिमाणम् । तत-
 प्रत्ययात् पुनरज् । २ दाधित्यपरिमाणे न० ।

दाष्टवि स्त्री दृष्टि-यङ् लृक् इन् । धारत्वा भाधव-
 ‘पुत्रा यं वो नु दाष्टमिभरध्ये’ ऋ० ६।६।३ “दाष्टविध-
 रिती” भा० ।

दाष्टवि लि० दृष्ट-यङ् लृक् इन् । अत्यन्तधर्मेके ब्रह्मणा
 यामि सत्रनेषु दाष्टवि” ऋ० १।१।७ “दाष्टविधर्मेक”
 भा० “सत्वाच्च दाष्टविं तु स्वमिन्द्रम्” ऋ० ४।१।६।८ “दाष्ट
 प्रियत्वनधर्मेकम्” भा० ।

दान आर्जये ऋजूकरणे सक० उभ० स्वा० स्वार्थे णुन् ।
 छेदने तु न णुन् । दीदासति ते अदीदासीत अदीदां
 मिष्ट छेदने तु दानति ते । अदानीत् अदनिष्ट दीदा-
 सयाति दानयति । दीदांसति काष्ठं ऋजूकरोतीत्यर्थः
 , दानति काष्ठं क्षिप्तसीत्यर्थः ।

दान न० दा-दाने दो-खण्डने दैप् शोधने वा भावादौ ल्युट् ।
 १ गजमदजले श्दीयमाने लि० श्धने न० “दानं ददत्यपि
 जलैः सहसाधिच्छेद” भाषः “क्षेपाचरीभरदिभाननदान-

वारिवासेन यस्य क्षमिता क्षरभीरणयोः” नैष० ‘यासी-
 दनाविष्कृतदानराजिः’ रघुः । ४ पाकने ५ छेदने ६ पुष्टौ
 च स्वस्वत्वत्यागादृजूकष्याधारभेदे स्वत्वाभिध्वाना
 पूर्वकस्वत्वत्यागे दानपदार्थानिरूपणं तदङ्गादिकं च
 शुद्धि० त० यथा

देवल० “अर्थानामुदिते पात्रे अक्षया प्रतिपादनम् ।
 दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्याननस्य वक्ष्यते” अर्थो-
 द्रव्यम् । उदिते शास्त्रकथिते अज्ञा देवलोक्ता यथा
 “सतकृतिश्चानक्षया च सदा अक्षित कीर्त्तिता” । अतएव
 भगवद्गीतासु “अथक्षया क्षतं दत्तं तपस्तप्तं कतन्तु
 यत । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत प्रेत्य नेह
 च” । हरियंशे बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् अश्वो-
 तियं आहुमधीतममृतं तदक्षिणं यक्षमन्त्रित्वा कृतम् ।
 अथक्षया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः पक्षेते तव देव
 पुङ्गव ।” । प्रतिपादनं स्वीकरणं पात्रायाः स्वीकरणमिति
 यावत् । तेन शास्त्रोक्तसम्मानदानस्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्यागा
 दानम् । ततश्च उद्देश्यपात्रविशेषो यदि न स्वीकरोति
 तदा सोपाधित्यागविधेः व्यानर्थाहान् दातुः स्वत्व
 निवर्तते इति रत्नाकरप्रभृतयः । वस्तुतस्तु “प्रदानं
 स्वाय्यकारणमिति” मनूक्तेर्दानमात्रात् सम्मानस्य
 तद्विषयज्ञानाभावदशायासपि स्वत्वसुत्पद्यते पितुः
 स्वत्वोपरमात्तद्धने गर्भस्थस्यैव । तेन शास्त्रोक्तसम्मान-
 दानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागोदानम् । तथाच दत्तस्य
 प्रतिपक्षो न तु प्रतिपक्षच्युतं दानमिति । व्यक्तमाह
 कात्यायनः ‘पित्रा दत्तमादाय गृहीत्वा निष्क्राम-
 यति’ आदाय प्रतिगृह्य ततो हस्तं गृहीत्वा वक्ष्यमाण-
 मन्त्रेण निष्क्रामयतीत्यर्थः । “दत्त्वान्ते स्वस्तिवाच
 येत” इति वक्ष्यमाणपचनाच्चेति । अतएव मरीचिः
 “वक्षुगोः यथा नष्टं मातरं लभते सुतः । मनसा
 यस्य यद्वत् तद्वि तस्योपतिष्ठते” । न चैतत्सर्पणमात्रपरं
 वक्षुगोऽपि दृष्टान्ताभिधानेन च यस्य यद्वेति सामा-
 न्याभिधानेन चोनाधिकरणन्यायात् सामान्यपरं तेन
 आहुतावापि तथा । “एकत्र निष्पीतः” इति न्यायाच्च ।
 अतएव दत्तस्योद्देश्यपात्राभावेऽपि इतरक्षमवत्तद्धन-
 स्वाधिकृत्य प्रतिपत्तिमाह हेमाद्रिहृतधौव्यः “परस्ते
 कृत्यतं दानं पात्राभावे कथं भवेत् । गोत्रजेभ्यस्तथा
 दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु” । दानकल्पतरौ नारदः
 “ब्राह्मणस्य च यद्वत् सामान्यस्य न चास्ति च” ।

सकृच्छे तस्य भिनयेत्तदभावेऽस्य, वस्तुषु । यदा तु न सकृच्छेः स्यात्तच्च सत्त्वन्विवात्त्वयाः । दद्यात् सजाति-
विष्येभ्यस्तदभावेऽप्यु निःक्षिपेत्” अतएव आजीया-
कस्य पात्राभावे जले प्रक्षेपः । अतएव “मनसा पात्र-
मुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्थानो
दानस्थानो न विद्यते” इति नारदीयोक्तम् । दाना-
नन्तरमेव स्वीकारात् पूर्वं दक्षिणा क्रियते । यत् तत्
पात्रविशेषानुद्देश्यकदानं तत् दातुः प्रतिपत्त्युपदेशात्
तदधीनसम्प्रदानविशेषनिर्दिष्टपितृस्वत्वं त्यागादेव जायते ।
तत् प्रतिपादनमाह मत्स्यपुराणम् “न चिरं
धारयेद्देहे हेम संप्रोक्षितं पुधाः । तिष्ठद्भयापहं यस्मात्
शोकव्याधिकरं शृणाम् । गोघ्नं परस्वीकरणाच्छ्रेयः
प्राप्नोति पुष्कलम्” । “संप्रोक्षितं पात्रमुद्दिश्य त्यजामिति”
हेमाद्रिः । अतएव विष्णुपुराणे ‘तस्मात् सर्वात्मना
पात्रे दद्यात् कनकसुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं
नरकार्णवे । प्रसादस्तु तत्सुप्तं तापन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्नेययुक्तः स्याद्देवदत्ते विनाग्निः” । तज्जम
ब्राह्मणाद्योत्सृष्टं ब्राह्मणसादकतम् यदि चौरा-
दिनापक्षिपते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति
दानसागरः । “द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्
याजयेदध्यापयेत्” इति श्रुतौ याजनाध्यापनसाह-
चर्यात् प्रतिपद्यस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न
यिरुद्धा याजनाध्यापनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वादिति
दायभागः । ननु प्रतिपद्यत् स्वत्वं प्रागुक्तमनुधीस्य-
नारदीयवचनविरोधात् । सम्प्रदानस्वीकारात् पूर्वं
त्यक्तद्रव्यस्यान्येन पक्षे प्रक्षालनमहारापत्तेः ।
एवञ्च दाने सम्प्रदानस्य कारणतोद्देश्यत्वात्, नत्वनु-
वर्तहारा मानाभावात् मनसा पात्रमनुद्दिश्येत्यत्र
व्यभिचाराच्च । एवञ्च त्यागातिवृत्तमपि दातुः स्वत्वं
संप्रदानापक्षणादसम्बन्धत्वेन तस्यादानत्वश्रुतेर्दातुः पुनः
स्वत्वस्यस्यते । तथाच नारदः “दत्त्वा दानमसम्बन्ध-
पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं
हि तत्” असम्बन्धत्वाच्च दानस्यादेयव्यदानाद्वा व्य-
वहारदानाद्वा सम्प्रदानस्यान्यादिना वा पित्रादावप्यत्या-
दिना वा दातुरेवमुक्त्या व्यवस्थाभेदाद्वा इति वाच-
स्पतिमित्राः । तथाच देवदः । “दाता प्रतिपद्यहीना च
अज्ञा देयञ्च धर्मयुक् । देवकावौ च दानानामङ्गाभ्ये-
तानि नृक्षिपतुः” । धर्मयुक् न्यायार्जितं द्रव्यं तथाच

विष्णुधर्मोत्तरम् “देवकावे तथा पात्रे धनं न्यायागतं
तथा । यदुदत्तं ब्राह्मणभेदाः ! तद्वन्नं प्रकीर्तितम्” ।
प्रतिपद्यहीनाभावे प्रतिपद्यहीनरूपाङ्गाभावादसम्बन्धत्वम् ।
दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् व्यवहारपदे तत्तद्वेति
विज्ञानेश्वरः । अतएव यस्माद्यर्कं वाचकाय धनं दत्त-
मपि तेन तदकरणे पुनस्तदुपहृणमाह मनुः “धर्मार्थं
येन दत्तं स्यात् कश्चैषिद्व्याचते धनम् । पश्चाच्च न तथा
यत् स्याच्च देयनस्य तद्भवेत्” । दत्तस्य गृहीतस्य भुक्त-
स्यापि पुनरादानश्रुतेः स्मृतरां पात्रस्थोपेक्षायां तच्चेति ।
उपेक्षया स्वत्वहानिमाह बृहस्पतिः “प्राप्तमात्रं
येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थिनम् । नस्य तत् किञ्चि-
माप्नोति हानिद्व्योपेक्षया तथा” । अतएव प्रतिपद्यहीत-
व्यागात् फलं वक्ष्यते । अन्यत्र हारीतः “प्रति-
श्रुत्याः प्रदानेन दत्तस्य छेदेन च । विविधान् नरकान्
याति तिर्यग्योनौ च जायते । वाचा यश्च प्रतिपद्यार्तं
कर्मणा नोपपादितम् । तज्जनं क्षणसंयुक्तम् इह लोके
परत्र च” । दत्तस्योच्छेदनं स्वयन्दत्तस्य द्रव्यस्य प्रतिपद्यहीत-
दानविक्रयादिकं विना छेदं बलात् स्वीकरणं नतु
तद्विक्रीतादेर्यक्षणात् । तथा चाश्वमेधिके पर्वणि बुधि-
धिरं प्रति व्यासयाक्यं “दत्तेषा भवता मत्तं ताञ्च भूमिं
दत्ताम्यहम् । अरण्यं दीयतां मेऽदा स्वासीत् पूर्वन्तु
ते यतः” इति कात्यायनः “सुखेनास्तेन वा दत्तं
आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु ज्ञते दायस्तत्-
सुतोनात् संशयः” । आस्तेन जन्मप्रभृति महारोगि-
व्यतिरिक्तरोषित्यर्थः । महारोगिणां दाने “तेषां
मध्ये तु यः कुधी गर्हितः सर्वकर्मसु” इति प्रागुक्त-
भविष्यपुराणीयनिषेधात् । एवञ्च सुर्मूर्खदत्तस्य बहुदानो-
पसर्गत्वाभिधानं तद्वर्ज्येतरदानपरम् । अदतिः
“ज्ञात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपक्षेपिते । वसित्वा
वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षयम्” । अत्र आह-
वक्षेपितदेशाभिधानात् “यत्प्रोदानं तपोजयं
आहञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायास्तु जतं सर्वं कीटि-
कीटिशुषं भवेत्” इति ज्ञान्दे गङ्गायामिति गङ्गा-
तीरपरमिति गङ्गावाक्यावली । याज्ञे “शिवस्य
विष्णोरम्भे च सक्षिधौ दत्तमक्षयम्” । विष्णुपुराणे
“शाकपामशिका यत् तत्तीर्थं बोजनद्वयम् । तत्
दानञ्च होमश्च सर्वं कीटिशुषं भवेत्” । यत् भूकीले ।
भूकीलेमाह विष्णुपुराणम् । “शाकपामश्च यत् किञ्चि-

हृत्पुष्पिणीयम् । व भूमीतः हृत्पुष्पातोविस्म-
रोऽस्य वयोदितः” पुष्पिणीयं पार्थिवम् । ततश्च शास्त्र-
स्यानस्य पात्रादावस्थानेऽपि तीर्थत्वमतएव केवलभूमौ
प्राक्तपात्रावस्थानं तीर्थाय भेषिष्ठानां दुराचरणमेव ।
ब्रह्मविष्णोर् “आहारं केषुनं निद्रां चत्वारकां
विचरन्ति” । कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिपत्तौ” ।
श्रुतिः “गत्वा यदुदीयते दानं तदनन्तफलं भूतम् ।
सहस्रगुणमाह्वय याचते तु तदहं कम्” । विष्णुधर्मो-
त्तरम् “सीदते द्विजमुखाय योऽर्थिने न प्रयच्छति ।
सामर्थ्ये सति कुर्वन्निर्भरकायोपपद्यते” । यमः “आगा-
दत्त्वा हृदातारं दानकांशे निषेधकम् । दत्त्वा सन्त्यते
यस्तु तमाहुर्ब्रह्मपातकम्” । मातृप्रे “अनित्यं जीवितं
यस्मात् वस्तु चातीव चञ्चलम् । केमेधिव रट्हीतस्तु
कृत्स्ना धर्ममाचरेत्” । भारते “एकां गां दशगुर्दद्या-
द्दश दद्याद् दशगुर्दद्यात् दशसं
नष्टमोवनः” । व्यासः “ग्रामादहंमपि ग्राममर्थिभ्यः
किञ्च दीयते । इच्छानुरूपोपिभवः कदा कस्य भव-
ष्यति” । तथा “भुक्त्वा दानं न शस्यते” । अतएवा-
ग्निपुराणम् “वासुदेवं परममेवाहं दद्यात्तु य-
सदा । अक्षत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति” ।
देवलः “अपारपोगी धर्मात्मा तित्थुरव्यसनं शुचि ।
अनिन्द्याजीवकस्यां च षड्भित्तीनां प्रशस्तं” अनिन्द्या-
जीवकस्यां अगर्हितजीवनापायः । तथा “अपराबाध-
अक्षेश प्रयत्नेनार्जितं धनम् । अल्पं वा विपुलं वापि
देयमित्थमिधीयते” अपराबाधं परपीडारहितम् अक्षेयं
पात्रलोकाजन्तम् । तथा “यत् यच्च दुर्लभं द्रव्यं
यस्मिन् कांशेऽपि वा पनः । दानार्हो देशकालौ तौ
स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा” देवलः “इदं दत्तमधोतं वा
विनश्यत्यनुकीर्तनात् । ह्याचानुयोचनार्थाच्च भग्नतेजो
विभिद्यते । तस्मादात्मकतं पुण्यं दद्यात् न परिकीर्त्त-
येत्” इदं यजनं अनुकीर्त्तनं कथनं ह्याचानुयोचनं
अनुयोचनं धनव्ययेन पञ्चात्पापः । भग्नतेजः फलजनन-
वर्त्तकीर्त्तनं दद्यात् रक्षादिप्रयोजनं विना । देवलः
“पात्रेभ्यो दीयते मित्रजनप्रेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं
धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्षते” । प्रयोजनमिह
कौकिलमभिहितम् । याज्ञवल्क्यः “न विद्याया
केवलया तपसा वापि पात्रता । अल्प इत्तमिमे चोभे
तद्वि पात्रं प्रचक्षते” । इत्तमाचारः । विष्णुधर्मोत्तरे

“यतनात् लाभते यस्मात् पात्रं तस्मात् प्रचक्षते” ।
महाभारते “पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्राणं यक्ष-
भोदरे” । अल्पं चास्माच्छूद्रदत्ततत्तच्छूद्राद्याहपयोगीति
दानसागरः । शूद्रस्त्वात्रवाक्त्राभोजीति रत्नाकरः ।
वस्तुतस्तु धर्मपुं प्रकरणाभिहितशूद्राद्याहपयोगीत्यर्थः ।
याज्ञवल्क्यः “दातव्यं प्रत्यक्षं पात्रे निमित्तेषु
विशेषतः” । निमित्तेषु गङ्गातीरादिस्नानादिषु,
उद्भवतः “सहस्रगुणितं दानं भवेद्भूतं युगादिषु ।
कर्म आह्लादिकञ्चैव तथा मन्त्रनरादिषु” । विवादचिन्ता-
मणौ वशिष्ठः “शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रोभातापितृ-
निमित्तकः । तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागे तु मातापितरौ
प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिष्टह्नीयात् वा स हि
सन्तानाय पूर्वेषामिति” । कात्यायनः “विक्रयश्चैव
दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्व-
स्वमात्मन्येव तु योजयेत् । आपत्कांशे तु कर्त्तव्यं दानं
विक्रय एव च । अन्यथा न प्रयत्नेत इति शास्त्रार्थ-
निश्चयः” । एवं भरणसामर्थ्य एव परित्यागः । भर्तुः
“सप्त वित्तगमाधस्यां दातव्यमात्रः क्रयोजयः । प्रयोगः
कर्मयोगश्च सत्प्रतिपत्तय एव च” । दायोऽन्वयगतः लाभो
निध्यादेः । जयः सन्नामादेः । प्रयोगः कुशीटं, कर्मयोगः
कर्मवर्षाण्युपलक्षणम् । इहस्पतिः “कुटुम्बभक्तपुत्रना-
ह्येयं यदतिरिच्यते । मध्याह्नादो यिषं पञ्चाहाहर्धर्मोऽ-
न्यथा भवेत्” । कीर्त्तिनरकाभ्यामित्यर्थः । अस्याप-
वादाभाह स एव “कुटुम्बं पीडयित्वा तु ब्राह्मणाय
महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चाक्षमात्मनोभूतिमिच्छता” ।
अतएव भविष्यपुराणे “स्वल्पे महति वा तुल्यं फल-
मश्नदतिद्वयोः” । विष्णुधर्मोत्तरे “यस्योपयोगि-
यदुद्ध्यं देयं तस्मै च तद्वेत्” । हारीतः “तामसेन
तु द्रव्येण अतिगमिष्ठानमसैस्तथा । तामसं भावमा-
स्याय तामसो यश्च उच्यते । तामसेन तु यश्चेन दानेन
तपसा तथा । निरये जन्म चेदाहुर्द्विं विद्याञ्च ताम-
सोम्” । तामसो दृष्टिर्ह्येष्टाधिपत्यरूपा इति रत्ना-
करः । “राजसेन तु द्रव्येण अतिगमिष्ठानमसैस्तथा ।
राजसं भावमास्याय राजसोयश्च उच्यते । राजसेन तु
यश्चेन दानेन तपसा तथा । निरयस्सर्गयोर्जन्म क्रूर-
राज्यं श्रिया युतम् । सात्त्विकेन तु द्रव्येण अतिगमि-
ष्टानमसैस्तथा । सात्त्विकं भावमास्याय सात्त्विको
यश्च उच्यते । सात्त्विकेन तु यश्चेन दानेन तपसा

तथा । देवलोके भुवं वासो देवसायुजमेव च ।
 मत्स्यपुराणम् “येषां पर्वततः कर्म सात्विकं मनुजोत्तम ।
 योद्धेण पिना तथा केषाञ्चिदुद्व्यते फलम् । कर्मणा
 प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । कष्टेण कर्मणा
 विद्धि तामसस्य तथा फलम्” इत्याद्यामपि तत्तद्देवमाह
 नारदः “पार्श्विकद्यूतचोर्ध्वार्तिप्रतिरूपकसाहसैः ।
 व्याजेनोपार्जितं यद्व्यतत् कष्टं मसदाहृतम् ।
 पार्श्विकः पाततया योऽर्जयतीति प्रायश्चित्तविवकः ।
 आर्था परपीडया, प्रतिरूपकेण कृत्स्नरत्नादिना, साह-
 सेन ससुद्रयानगिग्यारोहणादिना व्याजेन ब्राह्मणवेगेन
 नृदादिना । कष्टं तामस इति रत्नाकरः । “कुशीट-
 कविवाणिव्यगुलकशालानुत्तिमः । कृतोपकारादाप्रञ्च
 राजवं ससदाहृतम्” अउदतिः सेवा । “श्रुतशौर्य-
 तपःकन्याशिष्याज्यान्वयागतम् । धनं सप्तविधं गुडं
 मृनिभिः ससदाहृतम्” । श्रुतेनाध्ययनेन शौर्येण
 जयादिना तपसा जपहोमदेवार्चनादिना कन्यागत
 कन्यया सहागत श्रुतारोहणं शिष्यागत गुरुदक्षिणा-
 दिना, याज्यागतं व्याजिज्यलब्धम् अन्यथागतं दायादि
 भ्योलब्धं गुडं सात्विकम् । अत्र स्वत्वहेतुभूतव्यापाररूपा-
 र्जनगणे चौर्यस्यापि निर्देशाच्चोर्ध्वार्तिपातकृत्येऽपि यथेष्ट
 विनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपस्त्वमस्तीति प्रतीयत
 भवदेवभट्टसम्मतोऽथ पक्षः । यत् “इव्यमस्वाभिविक्रीतं
 पूर्वस्वामी समभ्युयात्” इति याज्ञवल्कीयेन चौर-
 विक्रीतस्यास्वाभिविक्रीतत्वसक्तं तत्त्वास्वाभिविक्रीतत्वसक्त
 स्वाभिविक्रीतं “अप्राप्तस्य विरोधश्च न जार्थाः षट् प्रकी-
 र्त्तिताः” इति प्रागुक्तत्वाच्च स्वाभिविक्रीतत्वापरं प्रागुक्त-
 नारदवचनविरोधात् । “ब्राह्मणस्त्वं न हर्त्तव्यं कृत्त्रियेण
 कदाचन । दस्युनिषक्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्तुमर्हति”
 इत्यनेन चौरस्वत्वमिधानाच्च अतएव याज्ञवल्क्य
 बुभुक्षितस्त्रुहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणादरेत् । मनु-
 रपि “तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पञ्चनश्रता । अथ
 स्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः” इत्याभ्यां तत्रो-
 पवासप्रपुपवासानन्तरं धान्यचौर्येण जीवनाभिधाना-
 त्त्तदस्य बलिप्रेषदेवार्हता प्रतीयत इति । (अहोरात्रे
 भोजनइयविधानात् त्रिरात्रोपवासं वल्लभोजनस्य सम्भ-
 वेन वाक्ययोरेकवाक्यत्वया त्रिरात्रोपवास एव सिद्धयति ।
 अनः षड् उपवासस्य पालिकत्वोक्तिश्चिन्त्यम्) । अत्र हरि-
 षंशोयसप्तव्यावोपाख्याने “ते निक्षेगादुपरोक्तस्य गा

दोग्ध्रीं समपाकयन् । क्रूरा बुद्धिः समभवत् गां वै
 हिंसतुं तदा । पितृभ्यः कर्त्तव्यत्वेनासुपभुङ्गोत
 भारत ! । अतिः प्रत्यग्रमर्षश्च तेषां जात्यन्तरेभ्यः ।
 अत्र गुरोर्गां हत्वा ब्राह्मेण चौराणांमपि शास्त्रेऽपराध-
 दर्शनाच्चौर्येण स्वल्पं प्रतीयते । यत्तु कृत्स्न-
 यज्ञानां यज्ञानां तु मत्स्यपुराणे “गामग्निं वाह्मणं
 शास्त्रं काञ्चनं सलिलं स्थिरम् । मातरं पितरं च य
 निन्दन्ति नराधमाः । न तेषामर्हं गमनं नराह
 प्रजापतिः । परस्त्वं चरते यस्तु पश्याहानं प्रयच्छति ।
 न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः” इति
 सात्विकराज सकृत् फलाभावपरम् । अन्यथा प्रागुक्त-
 चारोतादिचनविरोधापत्तेः । शातातपपराशरी
 “सक्षिप्तमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजन
 चैव दानं च दहत्यासप्तमं कुलम्” पश्चिद्व्यासपराशराः
 “यस्य चैकदंष्ट्रे मुखे दूरे चैव बह्व्युताय
 दातव्यं नास्ति मुखे व्यतिक्रमः” । शातातपः ‘मन्त्रप्र-
 यद्धानमपात्राय प्रदीयत । दातुर्निष्कृष्टं हस्तं तद्भो-
 क्तुर्जिह्वा निजलति । न ददस्वैति यो ब्रूयात् देवग्नौ
 ब्राह्मणेपु च । तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वाभि-
 जायत” । वशिष्ठ “परिभुक्तमयज्ञातमपय्याग्निसम-
 स्कृतम् । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्व्यन्यथातर्तत” । अप-
 य्याग्नं स्वकार्यालम् । यमः ‘सुवर्णं रजतं ताम्रं
 यतिथो यः प्रयच्छति । न स तत्फलमाप्नोति तत्वेव
 परितर्तत” । अत्र दण्डफल एवावतिष्ठते न स्वर्गादफल
 माप्नोतात्यर्थः । महाभारते “पञ्चस्ववधिरामकाव्याधि-
 नोप ताव ये । भक्तव्याक्ते महाराज । न तु देयः
 प्रतिपद्य” । व्याधिना यज्यादिना । व्यास “माता-
 पित्र्या यद्वत् यद्वत् भ्रातृवन्तुषु । आत्मजेषु च
 यद्वत् सोऽनन्तस्वर्गसकम् । पितुः शतशुणं दानं
 सहस्रं मातुरेव च । अनन्तं इहिलुदीनं सोदथे
 दत्तमक्षयम्” । विशेषयति नारदः “साक्षित्वं प्राति-
 भाव्यञ्च दानं यद्वत्मेव च । विभक्ता भ्रातरः कुल्यु-
 नाविभक्ताः परस्परम् । योऽसङ्गः प्रतिगच्छापि पुनः
 सङ्गः प्रयच्छति । आत्मानं सक्रमं कृत्वा परास्तरयते
 हि सः” धनस्वामिनमात्मानं सत्तारयति दुस्तरमिति ।
 शेवार्हं स्वान्ते विशेषः । गोतमः “स्वजोहो करं कृत्वा
 सङ्गमन्तु तिष्ठोदकम् । फलांशमभिसन्धाय प्रदद्याच्छ्रद्धया-
 न्वितः” । उदकस्तुतिमभिधायाह चारीतः “तथादहिर-

वीक्ष्यैतद्दृष्ट्वादात्म्य एव च” इति कपोलः प्रीक्ष्येति
रत्नाकरः ॥ अत्र यद्यपि “उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्ष्यं
यदुदाहृतम्” न्युजोनाभ्युक्ष्यं प्रोक्षं तिरचाभोक्ष्यं
इति वर्णमानद्वयेन विवक्षितम् । अतएव कुक्षमा-
॥ प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति भेदेनोक्तं तथापि
यद्यदीयते वस्त्रमन्त्रादि काञ्चनम् । तेषां देव-
प्रोक्षार्थं कृत्वा प्रोक्ष्यपूजने । उत्सृज्य मूलमन्त्रेण
तृतीयांशं प्रतर्पयेत्” इति कालिकापुराणादप्राख्याने-
ऽपि न शास्त्रविरोधः । वस्तुतस्तु उभयदर्शनाद्वैकल्पिकम् ।
आत्मस्य पाणिना स्मृत्वा । आपस्तम्बः “सर्वीण्युदक-
प्रीक्षि दानानि यथाश्रुति वीक्षारे” इति । अन्वाहार्य-
दानादौ यथाश्रुतिव्यावदेव श्रूयते तावदेव कुर्यात् वीक्षारे
यज्ञे नोदकपूर्वतामियमः इति कल्पतरुत्ताकरौ । अन्वा-
हार्यमन्त्रावस्थानाद् एवञ्चापस्तम्बस्त्वैकवाक्यत्वात् यथा-
श्रुति वीक्षारः इति जैमिनिस्त्वैऽपि श्रुतिरुत्पत्तिवाक्यं
शास्त्री व्युत्पत्तिश्च तेनोत्पत्तित्व्युत्पत्तिवाक्ययोरर्थः यथा-
श्रुतं स एव विनियोगवाक्ये ग्राह्य इति स्त्वार्थः । नतु
श्रुतैरेव शब्दैर्वीक्ष्यारचना कार्येत्यर्थः मूलभूतश्रुत्यन्तर-
कल्पनापत्तेरदृष्टार्थतापत्तेश्च । ततश्च सङ्ख्यादिवाक्ये
सङ्ख्याप्रपञ्चोभूतस्यार्थस्याभिलष्यमानत्वादभिलाषे तु तदा-
चकसर्वशब्दानां सामर्थ्यात् श्रुतशब्दस्य नियमो नास्ति
अन्यथा विश्रजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यभिलाषो
न स्यादश्रुतत्वात् तथा “कपिलाकाटिदानानु गङ्गास्नान
यिगिपुत्रे इति ब्रह्माण्डपुराणात् कपिलाकोटिदान-
जन्यफलधिकफलप्राप्तिकाम इति श्रुतानुसन्ताभिलाषो
न स्यात् । अतएव प्रह्लादीनां नानाश्रुतिभिर्नानानामान्यु-
क्तानि तेषां यत् किञ्चिद्व्याप्तवैरोक्ष्याय । तथाच मत्स्य-
पुराणम् “सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसिताकर्जा ।
॥ राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहाणोक्तचित्तावहाः” । याज्ञ-
वल्क्यः “सूर्यः सोमो महीपुलः सोमपुलः बृह-
स्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः
यत्र त्वेकस्य देवस्य पूजादौ विशिष्टा नानानामोपादनं
तत्र ततएव तान्येवाभिलष्यानि न तु नामान्तराणि
एवं यत्र बहुभिर्भुजिभिर्भयं नामाभिधीयते तत्र तदेव
यज्ञस्य तेषांभिधानेन श्रुतिस्त्वैव तात्पर्यं प्रतीयते ।
एवञ्च विशिष्टस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायेनापि
विशिष्टस्य विशिष्टवाक्यस्य देवताप्रतिपादकमात्रस्य मन्त्र-
स्य दत्तत्वं बोध्यम्, योगियाश्चवक्त्रेण “मितोभाता-

भयस्वरा मूपाख्यं मांशुरेव च । पथीयनामभिधेव एक-
एव निगद्यते” तथा । “वाचकोऽपि च विज्ञाते वाच्यएव
प्रकीर्तितः” इत्युक्तम् । अतएव मनुः “वाग्देवत्वैव च-
भिर्यजेरंक्षी सरस्वतीम् । अमृतस्यैवस्यैव कुर्यान्ना
निष्कृतिं पराम्” । अत्र वाग्देवता सरस्वतीति श्रुते-
र्वीक्ष्यारस्त्वोरेकार्थत्वात् वाग्देवत्वचक्षणा सरस्वती
यजनं संगच्छते । अन्यथा नामभेदाद्देवताभेदे विवक्ष-
स्यात् । तेऽसत्त्वचने सन्भाव्यमाने मूर्ध्निदृष्टान्निविप्रवध-
विषयान्मृतादिवाचिषः । अतः “नामगोले सप्तशब्द-
प्राङ्मुखो देवकीर्तनात् । उदङ्मुखश्च विप्राय दत्तान्ते
स्वस्ति वाचयेत्” । देवकीर्तनादिति स्वयंभोये पञ्चमी
देवकीर्तनं ज्ञात्वेत्यर्थः । ततश्च दातासुक्तदेवतं विष्णुदेवतं
वा वक्तव्यमिति ।

देवद्वयदेवा विष्णुधनुः उक्ता यथा “अभयं सर्वदेवत्व्यं भूमिर्देव विष्णु-
देवता । कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्तिताः ।
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्सुरगोयमदैवतः । तथा चैकशर्कं
सर्वं कथितं यमदैवतम् । मरुचक्षुः तथा वायु-
उद्यो वै नैर्द्वैतो भवेत् । रोद्री मेरुर्विनिर्दिष्टा कृग
आग्नेय उच्यते । मेघन्तु वायुं विद्याद्दराहो वैष्णवः
ऋतः । आरगयाः पशवः सर्वे कथिता वायुदैवताः ।
जनाश्रयानि सर्वाणि वारिधानी कमण्डलुम् । कुम्भश्च
करकञ्चैव वाहणानि विनिर्दिष्टे । सप्तर्ष्यानि रत्नानि
सामुद्राणि तथैव च । आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व-
लौक्यानि चाप्यथ । प्राजापत्यानि शस्यानि पक्षाक्षमपि
च द्विजाः । ज्ञेयानि सर्वगज्यानि गान्धर्वीणि विश्वस्यै-
वाह्यस्यैव स्मृतं वाहः सौम्यानि रजतानि च । पक्षि-
चक्षुः तथा सर्वं वायव्याः परिकीर्तिताः । विद्या ब्रह्मी
विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च । सारस्वतानि ज्ञेयानि
पुस्तकाद्यानि पण्डितैः । सर्वेषां शिष्यभाण्डानां विश्व-
कर्मा तु देवतम् । दुर्मासामथ पुण्याणां शाकामां हरितैः
सह । फलानामपि सर्वेषां तथा ज्ञेयो यनस्वतिः ।
मनुष्यामांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च । कलं
क्षणाजिनं शय्यां रथमासनमेव च । उपमान्ही तथा
यानं तथा यत् प्राणवर्जितम् । औत्तानाङ्कुरसं त्वे
तत प्रतिवल्लीत मानवः । पार्थिवश्च तथोशीरं वर्ष-
शस्त्रध्वजादिकम् । ब्रह्मोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदैवतम् ।
मृच्छन्तु सर्वदेवत्व्यं यदुक्तं द्विजोत्तमाः । । तजज्ञेयं
विष्णुदेवत्व्यं सर्वं वा विष्णुदेवतम् । देवकीर्तनादित्यत्र

देयकीर्त्तनादिति षट्त्रिंशन्तरे पाठः व्याख्यातश्च हेमा-
द्रिणा “देयकीर्त्तनोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “इत्यस्य नाम गृह्णीयाद्दानोति ततो वदेत् ।
तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं कृतः” । व्यासः
“नामगोत्रं ससुज्ञार्थं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः । परितुष्टेन
भावेन तुभ्यं सम्प्रददे” इति । सम्प्रदानवाक्येऽहं
प्रयोगमाह कात्यायनः “अहमस्मै ददानीति एव-
माभाष्य द्योतते” एवञ्च सम्प्रददे ददानीत्येतयोर्विकल्पः
स च व्यवस्थितः व्याख्यानमिफले सम्प्रददे परगामिफले
ददानीति उभयपदित्वात् दाधातोः फलवति कर्त्तव्या-
त्मने पदं दृष्ट्वात् अफलवति कर्त्तरि परस्मैपदमिति
पाणिनिस्मरणात् । अतएवात्मनेपद परस्मैपदम् इत्येत-
योरात्मने परस्मै इत्याभ्या समाख्या सङ्गच्छते । ददानीत्यस्य
दद इतिवत् वर्त्तमानार्थेति । अतएव “सकटाच्च ददा-
नीति” मनुनाम्पुक्तं सङ्गच्छते अतुमत्यर्थे तु सङ्गत्वाभि-
धानमप्रयोजकमिति । आङ्गाटो फलभागिना योत्रा
द्युक्तेष्वदर्शनात् तदितरत्रापि तथोक्तेष्वन्वयः ।
हारीतः “अथासदुक्तं दानमस्त्वर्थं यच्च दत्त्वा परि-
तप्यते तच्च दानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति तन्मात्रं
परिक्रिष्टं यच्च सोपध ददाति अन्यन्नावितमत्सं यज्ञा-
पात्राय ददाति अनिष्टदानं क्षत्रिं यज्ञादत्त्वा प्रकी-
र्त्तयते अयदानं यज्ञाच्छ्रद्धया ददाति क्रोधाद्वाक्षस
यज्ञाक्षुष्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति अक्षतकृतं प्रेमाचं
यज्ञावज्ञातं ददाति दत्त्वा वावजानीते सुमूर्धोऽस्मानस
यज्ञाप्रकृतो ददाति एते दानोपसर्गायैरुपसृष्टं दातृमप्र-
सिद्धमस्त्वर्थं यद्यश्चसुप्रवृत्तं भवत्युत्तमफलं येति” । तर्हि
त्यागानन्तरकाले, हस्तार्पणसम्पन्नेऽप्यदानमनुमर्पणम् ।
उपकारिणे व्यसनोपकारिणे तदितरोपकारिणे तु दत्तम् ।
“मावापितोर्गुरो मित्वे विनीते चोपकारिणे । दीना-
नाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्” । तन्मात्रं यज्ञोत्तोप-
करणरहितम् । सोपधं सङ्गत्वा अन्यन्नावितं लोकसम्प्राय-
नार्थं प्रकाशितम् । अनिष्टदानं यत्रात्रे दानं, अयोमान-
भेदः अप्रकृतोभयादिमान् । तथाच नारदः “अदत्तन्तु
अयक्रोवकामशोकदुर्गन्तैः । बालमूढास्तन्मार्त्तमसोन्मा-
सापवर्जितम् । कर्त्तुं ममेदं कश्चेति प्रतिलाभेच्छया च
जम्” । “प्रतिष्ठाभेच्छया सोपाधितस्तमुपाध्यविज्ञौ” इति विवाद-
चिन्तामणिः । एतत्परमेव हारीतेन सोपधमित्युक्तम् ।
हेमाद्रौ दानं च दानाक्रादिकं विसरेणोक्तं यथा

“अथ दानाक्रान्तिरुच्यते । तानि च प्रतिष्ठाहीन इत्य-
काशदेशचक्षुःसंज्ञानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे “प्रति-
ष्ठाहीना इत्येव काशो देशश्च पावनः । यथा च
सात्विको ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम्” ।

तत्र प्रतिष्ठाहीनपालनिरुच्यते । स्कन्दपुराणे
प्रति ईश्वरवचनम् “श्रुतीनामाकराद्योते रत्नाना-
मिव सागराः । विप्रा विप्राधिपसुखे ! पूजनीयाः प्रय-
त्नतः” । विप्राधिपः चन्द्रः तद्व्याख्यं यस्याः मा
तथा देवीसम्बोधनमेतत् । “यत्न वेदविदो विप्रा न
प्राप्सन्त्युत्तमं हविः । न तत्र देवा देवेशि ! हविस्त्रान्ति
कर्त्तव्यम्” । तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः “यावतोऽहं
देवतास्ताः सखा वेदविदि ब्रह्मण्ये वसन्तीत्यादि” ।
“वियदित्युच्यते व्योम प्रकारः प्रापथे कृतः । दिव
सम्प्रापयन्त्येते दातृन् विप्रास्ततः कृताः । अपि
नारायणोऽनलो ब्रह्मा स्कन्दोऽनिष्टः शिखी । तद्-
दानं नाभिमन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः । येषां
प्रसादसुखम-मायु-धर्मः सुखं धनम् । श्री यशः-स्वर्ग-
वासश्च तान् निमानश्च वेदबुधः” । विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभग-
वान्पुराच “ब्राह्मण्यै पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न
संशयः । निर्भृतचित्तैश्च निर्भृतस्थे तैरहं सर्वकर्म्मसु ।
विप्राः परा मतिर्मह्यं यस्तान् पूजयते नृप । । तमहं
स्त्रेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ! । कात्याः कुण्डाश्च
अष्टाश्च दरिद्रा व्याधिताश्च ये । एवञ्चपाश्च ये विप्राः
पश्य रूपं ममेव ते” । एतत्तु ब्राह्मणजातिमात्रस्तुति-
परम् । याज्ञवल्क्यः “तपस्तपत्वाद्धज्जङ्गला ब्राह्म-
णान् वेदगुप्ते । तपार्थं प्रिष्टदेवानां धर्मसंरक्षणाय
च” । मतस्य “नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्र-
समो गुरुः । नास्ति विप्रात् परः शत्रुर्नास्ति विप्रात् परो
विधिः” । यजुर्पुराणम् “न आतिर्न कुलं राजन् !
न स्वाध्यायः श्रुत न च । कारणाणि द्विजस्य उत्तमेन
तु कारणम् । किं कुलं दसहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।
कस्य किं न आयस्ये कुसुमेषु सुगन्धिषु । नैकमेकान्ततो
प्राज्ञं पठनं हि विशास्यते । । उत्तममिच्छतां तात !
रक्षोभिः किं न पश्यते । ब्रह्मना किमधीतेन गृह्णेव
दुरात्मनः । तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति ।
कपालस्य यथा तोयं स्वदते च यथा पयः । दूष्यं
क्ष्मां स्नानदोषेण, उत्तहीनं तथा श्रुतम् । तस्माद्विद्धि
महाराज ! उत्तं ब्राह्मणसत्त्वम् । अतुर्वेदेऽपि दुर्ह तः

श्रुत्वाऽन्तरः स्मृतः । 'सत्यं दान-संयम-संयुक्त-जितेन्द्रिय-
नियम-संयुक्त-इत्यन्ते यत्न राजेन्द्र ! ये ब्राह्मण इति
श्रुतः' । वशिष्ठः 'ये न सत्यं न धर्मं न चास्मान् मानुसं
न बलश्रुतम् । न सुहृत् न दुर्हृत् वेद कश्चित्
ब्राह्मणः' । सन्, वशिष्ठः कश्चन, तद्विपरीतः । अत्र
चात्कोत्कर्षप्रकाशनं यो न करोति स पात्रमिति तात्-
पर्यमिति । यमः "अकिंसानिरतो मित्यं जुह्वानो
जातवेदसम् । स्मृदांरनिरतो दाता स वै ब्राह्मण
उच्यते । श्रुतं प्रज्ञातुं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असन्निधायकमयादः स वै ब्राह्मण उच्यते । आग्निषोऽ-
र्चां पञ्चाङ्गं प्रसङ्गात् करोति यः । निवृत्तो मोह-
मोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः' । 'आग्निषः'
आग्नीवीदान-संयम-धनमाभाय । प्रसङ्गः अत्या-
सक्तिः । "सत्यं दानं क्षमा शीलमान्दण्डं दया दृष्ट्या ।
दृष्ट्या यत्न कोकोऽस्मिन् देवा ब्राह्मणं विदुः" ।
क्षमयातातपो "तपोधर्मो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं
दृष्ट्या । विद्याविज्ञानमास्तिक्य मेतद्व्याख्यानलक्षणम्" ।
वीधायनः 'विद्या तपश्च योनिश्च एतद्व्याख्यानलक्षणम् ।
विद्यातपोभ्यां योहीनो जातिब्राह्मण एव सः' ।
वशिष्ठः "ये ज्ञानदानाः श्रुतपूर्वक्यां जितेन्द्रियाः
प्राग्निषे निवृत्ताः । प्रतियुक्ते सङ्गुचितान्दण्डास्ते
ब्राह्मणास्त्वारयितुं समर्थाः" । यमः "विद्यावल्लभे
विप्राः सुव्रताश्च तपस्विनः । सत्य-संयम-संयुक्ता ध्यान-
युक्ता जितेन्द्रियाः । पुनर्नि दर्शनं प्राप्ता किं पुनः
संगतिं गताः । तेषां दत्त्वा च संभोज्य प्राप्नुयुः
परमं गतिम् । दत्त्वा द्विजस्य शुद्धाय दाता याति शुभं
गतिम् । विद्यातपःशीलवांस च च तारयते नरः" ।
कूर्मपुराणे "स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यायन्तो-
जितेन्द्रियाः । सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् द्विजो-
त्तमाः । । श्रोत्रियाय कुलीनाय विभीताय तपस्विने ।
व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम्" । सर्वज्ञः
'श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः । यद्दानं
दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम्" । श्रोत्रियस्तु, यमे-
नोक्तः "श्रींकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीर्यश्च विन्दति ।
चरितब्रह्मचर्यश्च स वै श्रोत्रिय उच्यते" श्रींकारपूर्विका
महाव्याहृतोरिति शेषः । याज्ञवल्क्यः 'सर्वस्य
प्रभवो विप्रा श्रुताध्यवशाच्चिनः । तेभ्यः क्रियापराः
केशास्तेभ्योऽप्यध्यात्मविभक्तः' । पञ्चपुराणे "यथाहि

सर्वदेवानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः पितामहः । तथा ज्ञानी
सदा पूज्यो निर्भयो निजपरिग्रहः" । पञ्चपुराणे
"श्रींशं संवाचतो श्रींशं श्रींशं संव्यवहारतः । प्रज्ञा
संयमनात् श्रेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते" । भविष्य-
पुराणे "आग्नि-सृष्टा-दया-सत्यं-दानं श्रींशं तपः
श्रुतम् । एतदष्टाङ्गसहितं परमं पात्रमव्ययम्" । वशिष्ठः
"स्वाध्यायादयं योनिमन्त्रं प्रशान्तं वैतानस्य पापभीषं
बलश्रुतम् । स्त्रीषु ज्ञानं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः
ज्ञानं वाढ्यं पात्रमाहुः" । योनिमान् प्रसङ्गात्सु-
द्धवः । वैतानस्यः अग्निहोत्रादिकर्मपरः । स्त्रीषु
ज्ञानः स्त्रीविषये ज्ञानः । गोशरण्यः गोश्रुतपारतः" ।
यमः "विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः ज्ञानोदान्तः
सत्यवादी कृतज्ञः । हस्तिज्ञानो गोहितो गोशरण्यो
दाता यत्त्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः । स्वाध्याययान्
नियमवांस्तपस्वी ध्यानविश्व यः । ज्ञानो दान्तः
सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते" मङ्गलारते
"साङ्गंस्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै द्विजर्षभः ।
मङ्गल्योऽनिवृत्तः कर्मभ्यः पात्रमव्ययोविदुः" । 'पात्रं'
पात्रतममित्यर्थः । वशिष्ठः "किञ्चिद्देवयं पात्रं
किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत् पात्रं
श्रुत्वा यस्य मोदरे" । दृष्टव्यतः "किञ्चिद्देवयं
पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । आगमिष्यति यत् पात्रं
तत्पात्रं तारयिष्यति । ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं
वेदस्य पारगः । पात्राणामुत्तमं पात्रं श्रुत्वा यस्य
मोदरे" । व्यासः "किञ्चिद्देवयं पात्रं किञ्चित्पात्रं
तपोमयम् । असङ्कीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयि-
ष्यति" । असङ्कीर्णं योन्यादिसङ्कररहितम् ।
याज्ञवल्क्यः "न विद्याया केवलया तपसा वापि
पात्रमा । यत्न हस्तमिमे चांभे तद्वि पात्रं प्रकीर्त्त-
तम्" । देवजः "मात्रय ब्राह्मणस्यैव श्रोत्रियश्च
ततः परः । अनूचानस्तथा भूय-कर्मिकस्तथा कर्मि-
र्मुनिः । इत्येतेऽष्टौ समर्पिता ब्राह्मणाः प्रथमं स्मृतौ ।
तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्याहस्तविशेषतः । ब्राह्मणानां
कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् । अतुष्टैतः क्रिया-
हीनो मात्र इत्यभिधीयते" । अतुष्टैतः सपनयन-
रहितः । "एकदेवमतिशक्त्यै वेदस्याचारवाङ्मयः ।
स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतः सत्यवाग्दृष्टी" । एक-
देशातिशक्तः वेदस्य किञ्चिद्भूतस्याध्ययनम् । निभृतः

यान्तः । “इष्टां शाखां सकलां वा वट्भिरङ्कुरैरीक्ष्य
वा । वट्कर्तृनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ।
वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः । शेषं श्रोत्रिय-
वत् प्राप्तः सोऽनूचान इति कृतः । अनूचानगुणोपेतो
वत्त स्वाध्यायमन्त्रितः । भूषणस्तु चतुरे शिष्टैः
शेषभोगी जितेन्द्रियः । वेदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञान-
मवाप्य यः । आचमस्यो वशी नित्यमधिकृत्य इति
कृतः” । लौकिकम् अर्थार्जनादिज्ञानम् । “जड-
रेतास्तपस्सुप्ते नियताशो न संशयी । शपातुपहृतोः
शक्तः सत्यसन्धो भवेद्विप्रः । निवृत्तः सर्वतन्त्रज्ञः काम-
क्रोधविवर्जितः । ध्यानस्यो निष्कामो दानस्तुल्यमृत-
काञ्चनो मुनिः । निवृत्तः निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः । नि-
ष्क्रियः अर्थार्जनादिक्रियारहितः । “प्रवसन्वयविद्याभ्यां
वृत्तेन च ससुच्छताः । त्रिगुणा नाम विप्रेन्द्र्यः
पुज्यन्ते सर्वनादिषु” । सनादिषु यज्ञादिषु । “प्रतिपद्य-
समर्थोऽपि कृत्वा विप्रो यथाविधि । निस्तारयति दाता-
रमात्मानञ्च स्ततेजसा । समर्थोऽपि, समर्थएवंत्यर्थः ।
“न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत्पुण्यं पुण्यमेव वा । अश-
क्यञ्च द्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तवतामिति । योक्तव्यो
हव्यकव्येषु त्रिगुणो ब्राह्मणो द्विजैः । अभिभूतश्च
पूर्वोक्तैर्दोषैः स्पृष्टश्च नेष्टुते” । अभिभूतः अपकृतः ।
पूर्वोक्तैः कुलविद्याचारैः । दोषैः उपपातकादिभिः ।
मनुः “पालस्य हि विशेषेण अह्मन्तस्तथैव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य प्राप्यते फलम्” । दत्तः
“समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् । दाने फल
विशेषः स्थाङ्गिहायामेवमेव हि । शतमब्राह्मणे दानं
द्विगुणं ब्राह्मणब्रूवे । सप्तस्रगुणमाचार्ये अनन्तं वेद-
भारणे” । “अब्राह्मणः, राजभृतादिः । यटाह शाता-
तपः । “अब्राह्मणास्तु वट्प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्र-
वीत् । आद्योराजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ।
तृतीयो बह्वयाजः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः” । बह्वो
याज्या यस्य स बह्वयाजः । “पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य
नगरस्य वा” । ग्रामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः । “अना-
गतान्तु यः पूर्वं सादित्वाञ्चैव पश्चिमात् । नोपासीत
द्विजः सन्ध्यां स षण्डोऽब्राह्मणः कृतः” । “ब्राह्मणब्रूवस्तु,
परस्तादपात्रेषु व्याख्याकृते” । व्याचार्यस्तु महाभारते
“अध्यापयेत्तु यः शिष्यं जतोपनयनं द्विजः । सरस्वत्यञ्च
सकृच्च वेदं भरतसत्तम ! । तपाचार्यं महाबाहो ! प्र-

दक्षिणोविष्णोः शक्येनस्तु वेदस्य वेदाङ्गाण्यपि वा पुनः ।
योऽध्यापयति “उपनिषद्वाध्यायः स” उच्यते । १५०-
कादीनि कर्माणि यः करोति कपोतक ! । सम्भावयति
चाक्षेण स विप्रोयुक्त्वचतुरे । आत्मप्राप्तये पाकयज्ञा
नान्निष्ठोमादिकं तथा । यः करोति इतो नूनं स तु
स्याद्विजो द्विजः” । ययः “सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं
ब्राह्मणब्रूवे । प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदभारणे ।
‘प्राधीतः, पारब्धाध्ययनः । “उत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि भूना-
नामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्दे-
दपारगः” । वृक्षप्रतिः “गूढे समगुणं दानं दैव्ये तु
द्विगुणं कृतम् । क्षत्रिये त्रिगुणं प्राङ्गः बह्वर्षं ब्राह्मणे
चतुर्गुणं कृतम् । श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्यं द्विगुणं ततः ।
आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि” । विष्णु-
धर्मोत्तरे “अमातुषे समं दानं गोषु श्रेयं फलं तथा ।
द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा लैवर्षसङ्करे । गूढे चतुर्गुणं
प्रोक्तं विधि साहस्रगुणं भवेत् । क्षत्रिये षोडशगुणं
ब्रह्मवन्धौ तदेव तु ! दानं गृह्यं कृतं दानं
वेदाध्ययनतत्परे । शतज्ञं तद्विनिर्दिष्टं प्राधीते सत्त-
सम्पितम् । अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदभारणे” ।
एतेषु, केषाञ्चित्ब्राह्मणब्राह्मणब्रूवादीनामपात्राणामपि
पालत्वनिरूपणं मन्त्रवङ्मवादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् ।
“मन्त्रवर्षञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातुर्निकृष्य कृतं
तद्भोक्तुर्जिह्वा निजलति” शातातपवचनात् । “उपवृत्ति
दातारं गौरवः काञ्चनं क्षितिः । अश्रोत्रियस्य विप्रस्य
चक्षुः दृष्टा निराकतेरिति” वशिष्ठवचनाञ्च मन्त्रपूर्वं
गवादिदानानामपात्रप्रतिपादननिषेधात् । गूढदीनान्तु
पात्रत्वनिरूपणम् अज्ञदानविषयम् । “जताक्षमितरेभ्यः”
इतिगौतमवचनात् “अक्षं सर्वत्र दातव्यमिति” वज्र-
माणत्याञ्च । दत्तः “असनापठणार्थञ्च कुकुम्भार्थञ्च
याचते । एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्टव्यं विधिः” ।
व्यसनं, राजश्रीराद्युपह्वः । “आपत् दुर्भिक्षादिपीडा ।
‘आद्योऽर्थशब्दो, निर्दत्तिवचनः । मनुः ‘सालानिकं
यज्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् । सुर्वथं पितृमातर्यं
स्वाध्यायार्थं पतापिनः । भवेतान् ज्ञातकान् विद्याद्-
ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् । ‘सालानिकः, सलान-
प्रयोजनविवाहार्थोऽर्थः । ‘अध्वगः’ अत्र अध्वार्यं
प्रचक्षितः । सर्ववेदसः सर्ववेदविषययज्ञात् । ‘उप-
तापी, व्याधिपीडितः “निःस्वोऽप्येवमेतेभ्यो दानं

“वद्याविशेषतः । कतेभ्यो हि हितायेभ्यो देवमर्षं
 पदक्षिप्य १ दत्तरेभ्यो बहिर्वेदि कृताकृत्य प्रदीयते” ।
 निद्याविशेषत इति अस्याविद्याय अर्षं बद्धविद्याय
 बहिर्वेदः । बोधायनः सुत्राङ्ग-श्रौतिय-वेदपारणेभ्यो
 शुर्वर्ध-निर्वैद्योपधार्ष-वृत्तिश्रीय यज्जमायाध्ययनाध्वसंयोग
 वैशजितेषु इत्यविभागो बधायति काव्यो बहिर्वेदि
 भिक्षमायेषु कृताकृत्यमिदेषु” । निर्वैद्यः, विवाहः ।
 वैशजितः, सर्वज्ञदक्षिण्या कृतविश्वजिद्यागः । बहि-
 र्वेदिपुण्यादेतेभ्यो बहिर्वेद्याधि धनमवश्यं देयम् । अन्ये-
 भ्यस्तु अन्वैद्येव धनदानमियमः । बहिर्वेदि तु कृताक-
 र्णतः । आपस्तम्बः “भिक्षमायो निमित्तमाचार्यो
 विवाहो यत्र मातापितरौ भूषांस्तस्य नियमादिशेषः ।
 तत्र, पुण्यां समीप्य यथा देयं, इन्द्रिय-प्रीत्यर्थस्य तु
 भिक्षमायमनिमित्तं न तदाह्रियेत” । “भूषां भरणेच्छा ।
 अर्जितस्य नियमादिशेष इति, अधिकारिणस्यावश्यक-
 कमेविधिलोपपसङ्गः । यमः “वेदेभ्यनसम्प्रेषु कृत
 विप्रसुखाग्निषु । सन्तारयति दातारं महतः किल्बिषा-
 दपि” । पद्मपुराणे “एकं वेदान्तं विप्रं भोजयेत्
 ऋद्धयान्वितः । तस्य भुक्त्वा स वै कोटिविप्राणां नात्र
 संशयः” । शातातपः “वदपूर्णसुखं विप्रं सुभक्तमपि-
 भोजयेत् । न तु मूर्खं निराहारं पद्मात्रसुपवासिनम्” ।
 व्यासः “यत्, सिकुं वेदविद्वुङ्क्ते षट्कर्म्मनिरतः
 शुचिः । दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदक्षयम् ।
 वेदविद्याव्रतकृते श्रौतिये नृक्षमागते । क्रीडन्त्योपधय
 र्षां यास्यामः परमां गतिम्” । ‘ओषधयः, अक्षानि ।
 महाभारते “तद्वृक्षास्तद्वृक्षानाजंस्तद्वृक्षास्तद्वृक्षापाश्र्वाः ।
 अर्धिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम्” । अत्र तच्छ-
 र्द्धेन पूर्वोक्ताः पितरो देयताय परावृत्त्यन्ते । अथवा
 तदेव दीयमानं भक्तमदनीय येषां ते तथा एवं तद्वृक्षा
 दिशब्दा अपि । “तच्छरेभ्यः परेभ्यो वा ये भयात्तां
 बुधधिर ! । अर्धिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महा-
 फलम् । कृतस्त्रा कृतदाराश्च ये विप्रा देशसंज्ञे ।
 अर्धार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । चारित्र्य-
 नियता राजन् ! ये जयाः जयहस्तयः । अर्धिनश्चोपग-
 च्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । अतुष्टक्रान्ताः स्वधर्मेण
 पात्रवृक्षमयेषु च । जगन्नाथाः जयाहाराक्षेभु दत्तं
 महाफलम् । तपस्विनस्तपोनिष्ठाश्च भैक्षचराश्च ये !
 अर्धिनः किञ्चिद्विच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम्” ।

आदित्यपुराणम् “आक्रोषणा धर्मपराः शान्ता दमदमे
 रताः । तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 कृतसर्वस्वरक्षानिर्होषाः प्रभविष्युर्भिः । अहयन्ति सुभ-
 ज्ञानां तेषु दत्तं महाफलम्” । शातातपपराशरी
 “ससिद्धमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने
 चैव दाने च दहत्यासन्नं कुलम्” । भविष्यपुराणे
 यस्मात्सन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं मतितादृते । दुरस्यं
 भोजयेन्मूढो गुण्यादयं नरकं व्रजेत् । तस्मात्प्रातिविक्रमेत्
 प्राप्नो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान्” । प्रातिवेशिकान्
 स्वष्टहादुर्यतिं गृहान् । “सम्पन्नस्तथा यथां
 दौहित्रं विट्पतिं तथा । भागिनेयं विशेषेण तथा वज्रं
 धराधिप ! । नातिक्रमेच्छरस्वेतान् सुमूर्खानपि गोपते ।
 व्यतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्” । विट्पतिः
 जामाता । सुमूर्खानपि नातिक्रमेदित्येतत्, अन्नदान-
 विषयम् । हिरण्यदिदाने तु, सन्निहितमूर्खव्यतिक्रमे
 दोगभावात् तदुक्तं व्यासविश्वबोधायनशातातपपरा-
 शरीः “यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चापि बद्धस्तः ।
 बद्धस्तुताय दातव्यं नास्ति मूर्खं व्यतिक्रमः । ब्राह्म-
 णातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविबर्जिते । अन्नदानमग्नि-
 स्तृक्ष्णं न हि भक्षानि ह्यते” । महाभारते “यदि
 ह्यदधिको विप्रो दूरे वृक्षादिभिर्भुङ्क्तः । तस्मै यत्नेन
 दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम्” । विष्णुः “पुरोहित-
 स्वात्मन एव पात्रं स्वच्छदुहितपुत्रजामातरचेति” ।
 ‘यस्यैव पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्नशुण्डरहिता
 अपि पुरोहितादित्येव पात्राणि । व्यासः “माता-
 पितृषु यद्वत् भ्रातृषु स्वसृतासु च । जायापत्योस्तु
 यद्वत् शोभिन्द्या स्वस्तिसंक्रमः । पितुः शतशुचं दामं
 सहस्रं मातृरुच्युत । अनन्तं दुहितृदीनं शोदये”
 दत्तमक्षयम्” । विष्णुधर्मोत्तरम् “आत्मनस्तु भवेत्
 पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः । पुरोहिते तु स्नेदत्तं
 दानमक्षय्यसच्युते । उपाध्यायार्थिजोषैव शुरार्थि च
 मानये” । अस्यापेक्षा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति” ।
 उपाध्यायादयस्तु पूर्वमेव व्याख्याताः तथा ।
 “मातृपुत्रा स्वसा चैव तथैव च पितृपुत्रा । मातामही
 भागिनेयी भागिनेयश्चैव च । दौहित्रो विट्पतिश्चैव
 तेषु दत्तञ्च अक्षयम्” । श्रीमहाभारते दत्तं तदप्यक्षय-
 सृज्यते । मातापितरौ गुरो मित्वे विनीते चोपकारिणि ।
 दीनानाथविशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्त-

दानाज्जायन्ते परभाग्योपजीविनः” । उपकारिणि परोपकारपरे । विविधाः सुखातिशयशानिनः । ब्रह्मपुराणे “यत् कन्यासु पिता कुल्योद्दानं पूजनमर्चनम् । यत्कृतं सुकृतं विद्यात्तासु दत्तं तदस्यम् । यद्वत् तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च” । कालिकापुराणम् “यदुदत्तं वेदविहिमे यदुदत्तं ब्रह्मचारिणि । तपोनिघेस्तु यदुदत्तं कारुण्येन च यत् सदा । तत् सर्वमस्य दानं वै मानेन विधाय यत्” । विष्णुधर्मोत्तरे “अन्नदाने न कर्तव्यं पात्रापेक्षामन्यपि । अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेभ्य वै हि ॥ । सदोषेऽपि तु निर्दोषं सुशुभेऽपि गुणवत्कम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु । विद्याध्ययनसंज्ञानामस्य दानं भङ्गाफलम्” । तथा ‘दत्त्वा नृपतिभोतानाञ्छानिनाञ्च । तथा धनम् । तस्मैरेभ्यश्च भीतानां फलमल्लयस्य च त्रेयियस्यतां तथा दत्तं व्यसनं तर्तुमिच्छताम् । दुःखान्वितानां दीनानामल्लयं परिकीर्त्तितम् ।* विवाहमेखलान्व्यप्रतिष्ठादिषु कर्मसु । आपन्नेषु तु यदुदत्तमल्लयं तदुदाहृतम्” । संक्षेपः “दानान्येतांनि देयानि तथान्यानि च सर्वशः । दीनान्मल्लयार्थिभ्यः श्रेयःकामेभ्य धीमता” । पञ्चपुराणे “दीनान्मल्लयपणानाथ वान्विहीनेषु यत्तथा । विकलेषु तथान्येषु कष्टवासनपङ्क्तुषु । रोगार्तुषु च यदुदत्तं तत्स्वाङ्गफलं धनम्” । अथ अपालनिरूपणम् । तत्र मनुः “गोरक्षकान् बान्धवजकांस्तथा कारुक्भीतवान् । प्रेष्यान् वाङ्मुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् । ये व्यपेताः स्वकमेभ्यः परमिच्छोपजीविनः । द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् । नान्यग्न्याह्णयो भवति न बणिग्ग्य कुशीलवः । न शूद्रप्रेषणं कुर्यात् स्तोत्रं न चिकित्सकः । अत्रता स्तनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः । तं पापं दण्डयेद्भ्राजा चौरभक्तप्रदोऽपि च” । वसिष्ठः “उदक्योऽन्यासते येषां ये च केचिद्व्यग्नयः । कुलं वाऽश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः” । अन्यासते कर्मकाले समीप एव तिष्ठन्ति । विष्णुः “न दानं यमस्य दद्यात् भयाङ्गोपकारिणि । न न्यङ्गोतथोक्षेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चयः” । उपकारिणि आत्मोपकारपरे प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः । महाभारते “यस्तु प्रेष्यान् द्विजान् शूद्रो योऽप्येवमव्यक्तव्योः । न भवेत्तत्फलं तस्य वेदकीयं तथा श्रुतिः” । युधिष्ठिरः “अज्ञानानामनन्त्याणां जातिनात्मोपजीविनाम् ।

नेमो प्रतिपक्षोहोही न विद्या तारयेच्छीवम् । अपविष्टा-
ग्निहोत्रं च युरोर्भिन्नवहारिणः । इति च नैव दातव्यं
यतः पौषकर्मणः । न प्रतिपक्षकर्मणि हवसाध्यापका
हिजाः । शूद्राध्यापनादिप्रः पतत्यत्र न पंचमः ।
तथा “राजधानी यथा शून्वा यथा कूपश्च निर्दिष्टः ।
यथा कुतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजोऽन्ये” । उच्यते
“यथा कारुण्यो हसी यथा चर्मण्यो मृगः । यश्च
विप्रोऽनघीयानस्तयस्ते नामधारकाः । विप्रलोचनान्य-
विद्वांसो येषु राक्षसु भुञ्जते । अथनाद्वैतनिष्कान्ति
महदा जायते भयम्” । व्यासप्रतापौ “नक्षौचे
व्रतश्चेद विप्रे वेदविवर्जिते । रोदित्यस्रं दीवसानं किं
मया दुष्कृतं कृतम् । शौचहीनास्तु ये विप्रा न य-
यस्योपवीतनम् । कृतं दत्तं तपस्तेषां नश्यत्यत्र न
समयः । जमरे नापितं वीजं यश्च भक्षान् ज्ञयते ।
क्रियाहीनेषु यदुदत्तं त्रिषु नाशोविधीयते । प्रस्तरे
पतितं वीजं भिक्षभाण्डे च दोहनम् । भक्षन्त्यपि कृतं
ब्रह्मं तदुददानमसाधुषु” । पूर्वतः पात्रगुणकथने कृतेऽपि
पुनर्दोषवचनमेवंविधदोषभाष्यजनप्रतिपक्षार्थम् । मनुः
“पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिपक्षम् । अक्षत्तु
विनियुञ्जीत तस्य देवं न किञ्चन । शृण्व्यं कुरुते यश्च
प्रतिगृह्य समन्ततः । धर्मायं नोपयुक्तो यो न तं
तत्कारमर्चयेत्” । अक्षत्तु, निषिद्धेषु द्यूतादिषु । दक्षः
“विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिपक्षम् । न केवलं
हि ददाति श्रेयसमप्यस्य नश्यति” । मनुः “अनर्हते यदुद-
दाति न ददाति यदर्हते । अर्हानर्हापरिज्ञानादनादसंज्ञ-
हीयते” । यमः “यस्तु विद्वान् चित्तं वृत्तिमविक्रिभ्यः
प्रकृति । चोरायां ब्रह्महत्याया पच्यते नात्र सं-
शयः” । भविष्यपुराणे “नात्र ब्रह्मण्य दातव्यं न देयं
ब्राह्मणाक्रिये । न ब्राह्मण्युवे चैव न च दुर्गाह्मणे
धनम्” । व्यासः “ब्रह्मरीक्षसहस्रस्रो मन्त्र-संस्कारवर्जितः ।
जातमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु । गर्भाधा-
नादिभिर्युक्ताद्योपनयनेन च । न कर्मविज्ञाधीते स
भवेद्ब्राह्मणाक्रियः” । वराहपुराणे “अजतो वैश्वरा-
जस्यो शूद्राब्राह्मणास्तयः । वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो
ब्राह्मण्युषः” । यमः “यस्य वेदश्च वेदी च विष्णवेत्येते
त्रिषीरवम् । स वै दुर्गाह्मणो नाम यश्चैव हवस्योपतः” ।
कुर्नपुराणे “न वार्त्तापि प्रत्यक्षेते नास्तिने ह्येतेकेऽपि
वा । न पापविद्वेषु सर्वेषु नाभेदविदि धर्मापि” ।

साधिकाः, करकोपवाचनान्तराः । अत्रैतन्मिः परलोके निराकरिष्युः । ननुविष्णुश्च 'न वाच्यं पि प्रथम्येत वेडाचम्रतिके द्विजे । न वक्रप्रतिके पाये नाने-द्विदि धर्मवित् । त्विष्यतेन दत्तं हि विधिनोपार्जितं धनम् । दातुर्भवत्तनयाय परमादातरेव च' । अन्वयः प्रत्य-वायः । 'यथा ज्ञेयैपदेन निमज्जत्युदके तरन् । दाह-प्रतिप्रहीतारौ तथैवाक्षौ निमज्जतः' । यमः 'यः कारणं पुरस्कृत्य ज्ञतचर्या निषेधते । पापं ज्ञतेन प्रख्याद्य वेडाकं नाम तद्व्रतम् । अर्घ्यञ्च विपुलं गृह्य दत्त्वा शिक्तं विवर्जयेत् । आश्रमान्तरितं रणेदुतैडाकं नाम तद्व्रतम् । अतीनामान्त्रय गत्वा प्रत्यवस्थेत्तु यः पुनः । यतिधर्मविशेषेन वेडाकं नाम तद्व्रतम् । विष्णुः 'धर्मध्वजो घटा लुब्धः शूद्रिको लोकदम्भकः । वेडाकं व्रतिको ज्ञेयो हिक्कः सर्वोभिसम्भकः । यश्च धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वेडाकं नाम तद्व्रतम् । अधोदृष्टिर्नैकतकः स्वार्थसा-धनतत्परः । शठा मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः । ये वक्रप्रतिनो विप्रा ये च माज्जरलिङ्गिनः । ते पतन्त्य ज्योतिष्ये तन पापेन कर्मणा' । चतुर्विंशतिभतम् 'रादित्यश्च दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । यत्रो त्रियस्य विप्रस्य हृदयं दृष्ट्वा निराकृतं' । कात्यायनस्त्वन्-याह 'यः स्वाध्यायाग्निमानस्याहेवादीर्क्षैभिरि-ष्टवान् । निराकर्त्ताभरादीनां च विज्ञेयो निराकृति-रिति' । शातातपः 'नेष्टं देवलोके दत्तमप्रतिष्ठत्वा वा र्जुणो । यश्च नाणिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो दृष्टं दत्तं 'धृत्ते' यन्दिनं सज्जे च कुपेदो कितने शठे । चाटचारणचौरैभ्यो दत्तं भवति निष्फलम्' । स्कन्दपुराणे 'देवपतिविहीने यदीश्वरेभ्यश्च दीयते । दत्त्वा तु कीर्तितं यश्च देवाग्निव्य गिने तथा । अन्यायोपार्जित-धनेर्दत्तमब्राह्मणे च यत् । गुरवेऽम्बतवक्त्रे च क्षेमाय पतिताय च । कृतप्रायश्च यदुदत्तं सर्वदा ब्रह्मविहिने । राजकायश्च सर्वस्य हृषण्याः पतये तथा । परिचाराय भव्याय सर्वस्य पिशुनाय च । इत्येतानि च राजेन्द्र । दद्यादानानि भोक्तव्यं । गर्भस्योऽज्ञानबाहोऽपि भुङ्क्ते हृदो न यौवने । तदुदत्तस्यैव नाप्रोति सर्वथा रिपु-च्छदनं' । तदीयफलवर्धितं शेषः । विष्णुधर्मात् 'पर-स्थाने दद्याद् दानं ब्रह्मणं परिकीर्तितम् । आकृष्ट-पतिते चैव यन्मायां चैवैव यत् । व्यर्थं हि ब्राह्मणे

दानं पतिते वक्त्रे तथा । श्रोत्राग्नीतिजनके कृतज्ञे पामदाजके । वेदविज्ञाजके चैव वक्त्रे चोपपतितके । क्षीमिर्जितेषु बद्धस्य आश्रयाके तथैव च । ब्रह्मपत्न्यो च बद्धदत्तं बद्धं हृषणीयतौ । परिचाराके च बद्धदत्तं दद्याद् दानानि भोक्तव्यं' महाभारते 'पशून्मशधिरा मूका आधिनोपकृताश्च ये । भर्तृव्याको महाह्रातः । न तु देवः प्रतिग्रहः' इति प्रतिप्रहीतनिष्कपणम् ।

अथ ब्रह्माख्यं दानाङ्गसंख्ये । तत्र देयनिष्कपणम् । भविष्यपुराणे 'यद्यदिष्टं विशिष्टं न्यायप्राप्तञ्च यज्जयेत् । तत्तद्गुणयते देयमित्येतदुदानसंख्यम्' । वज्रिपुराणे 'शुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति बधुना नरः । अनन्तं फलमाप्नोति सुहृन्मोऽपि यथा पुरा' । शुभोपात्तेन न्या-योपाज्जेतम् । बधुना स्वल्पेन ब्रह्मणेति शेषः । देवी-पुराणे 'न्यायतो यानि प्राप्तानि शाकान्यपि ऋपोक्तम् । तानि देयानि देव्यास्तु कन्यकायोधितां वदा । तद्गुणेषु च वित्तेषु अपरेषु च नित्यशः' विष्णुपुराणे 'यदु-यदिष्टतमं लोके यज्ञाय दयितं गृहे । तत्तद्गुणयते देयं तदेवाक्यमिच्छता' महाभारते 'विशेषतो महा-राज । तस्य न्यायाजितस्य च । अथवा विधिवत् पाले दत्तस्यान्तो न पितृते' । गौतमः 'स्नातो ऋक्चक्रय संविभागरिष्यहाधिममेव ब्राह्मणस्याधिकं स्वयं, अ-त्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यगृह्योरिति' । 'अप्रति-बन्ध' दायण्य ऋक्चम् । संविभागः सप्रतिबन्धो-दाय । परिग्रहः, जलहृष्यकाङ्क्षादेरनन्यपर्वस्य स्वी-कारः । अधिममः निध्यादेः प्राप्तिः । एषु निमि-त्तेषु स्नातो भवति । अधिकम् असाधारणम् । निर्वि-ष्टम् लभप्रादिना द्विजशूद्रादिना च यज्जय्यम् । 'निर्वेशो भूतिभोगयोरिति' अरण्यात् । अनु. 'सप्त विप्ता गमा धर्स्यां दायो काम क्रियो जय । प्रयोगः कर्मयो-गश्च सत्प्रतिग्रह एव च' । प्रयोगः न्यायोपचयार्थं ब्रह्मप्रयोगः । कर्मयोगः आर्त्तियम् । नारदः 'धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्कलस्यार्जिते मत । रक्ष्यं बद्धं भोग इति तस्य विधि क्रमात् । तत्पुनश्चिद्विषयं श्रुतं श्रवणमेव च । लप्सुश्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्रधा पुनः । एकैकस्य श्रुतादेः सप्त सप्त भेदा भवन्ती-त्यर्थः । 'सुतशौर्कतपःकन्यावाच्यशिष्टान्मन्त्रागतम् धनं सप्तपिधं श्रुतस्यदयोऽप्यस्य तद्विधः' । आपत्तग्रन्थः श्रुतादिभिः प्रत्येकं संज्ञयते । कन्यागतम् आर्त्तविवाहे

वराहकृती गोमिथुनादि । याज्यगतम् आत्विज्या-
दिब्रह्मम् । शिवागतम् । शुद्धविद्यादि । अत्र च
अन्तर्भावः शुद्धत्वमवधेयम् । उदयः फलं तदवस्थ शु-
द्धमित्यर्थः “कृतीकृतिविद्याविद्याशुद्धिगुणानुवृत्तिः ।
कृतीपकारादाप्तम् यवत् सत्तदाहृतम्” । न्यायोपचयार्थं
द्वयप्रयोगः कृतीदम् । शिल्पं कारकादिकर्म । व्याक-
रादिभ्योऽप्युदयः शुद्धम् । अनुवृत्तिः सेवा । “पार्श्वक
दूतचौर्व्याप्तिं प्रतिरूपकसाहचैः । व्याजेनोपार्जितं
यत्तत् सर्वेषां कृष्णस्यते” । पार्श्वकोपार्जितं अन्तोच्चादि-
ब्रह्मम् । आत्मुपार्जितं परपीडया लब्धम् । प्रतिरूपकं
मणिलुपवर्णादेः प्रतिरूपकरणम् । साहचर्यं स्वप्राणात्यया-
ङ्गीकारेण पश्यतोऽहरत्वादिकम् । व्याजः दम्भेन तपः
प्रवृत्तिः । “तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।
विविधाश्च प्रवर्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च । यथावि-
धेन ब्रह्मेष यत्किञ्चित् कुरुत नरः । तथाविधमवाप्नोति
स फलं प्रेत्य चेह च” । यथाविधेन शुक्लेन कृष्णेन
शबलेन वा दानादि कुरुते तथाविधं फलमाप्नोतीति,
शुक्लेन शुद्धं दुःखरहितम् । शबलेन, मिथ्यम्, कृष्णेन
असुखोदयम् । पञ्चपुराणे “शुक्लेन वित्तेन कृतं
पुण्यं बहुफलं भवेत् । शबलं मध्यमफलं कृष्णं हीन-
फलम्” । ब्रह्मप्रोक्ते “शुक्लवित्तेन यो धर्मं
प्रकुर्यात् अज्ञयान्तिः । तीर्थं पात्रं समासाद्य देवत्वे
नत् शुभमश्नुते । राजसेन च भावेन निश्चिने शबलेन च ।
दद्याद्दानमतिथिभ्योऽमातुषत्वे तदश्नुते । तभोटनस्तु यो
दद्यात् कृष्णवित्तेन मानवः । तिर्यक्ते तत्फलं प्रेत्य
समश्नाति नराधमः” । नारदः “तत् पुनर्द्वादशविधं
प्रतिवर्णाज्यात् कृतम् । साधारणं स्थावृत्तिविधं श्रेष्ठं
नवविधं कृतम्” । धर्मप्रमिति शेषः । प्रतिवर्णाज्याद्य-
नविधं, साधारणं त्रिविधमित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः ।
“क्रमगतं प्रीतिदायः प्राप्तश्च सृष्ट भार्याया । अवि-
शेषेण सर्वेषां वर्षाणां त्रिविधं धनम् । वैशेषिकं धनं
त्रयं ब्राह्मणस्य त्रिचक्षणम् । प्रतिपदेण संलब्धं
याज्यतः शिवागताया । त्रिविधं अत्रियस्यापि प्राकृत्यैवे-
षिकं धनम् । युद्धोपलब्धं काराञ्च दण्डाञ्च व्यवहारतः” ।
कारः वण्टादिः । “वैशेषिकं धनं त्रयं वैश्यापि त्रि-
चक्षणम् । कनिगोरक्षवाण्यः शुद्धसौम्यस्तुल्यहात्” ।
गृह्यः ब्राह्मणादिव्यः । “सर्वेषामेव वस्तूनामेवं धर्मो-
पमानः । विषयादादर्धमः स्थाव्र चेदापहरीयसी” ।

यवधर्मसाधनं ब्रह्मं निरूप्य तत्र कियद्देयं किं
देयमित्येवार्थां ‘वीक्ष्यवर्णाः’ “कं कुटुम्बाविरो-
धेन देयं दत्तगताहते । नान्ये सति सर्वेषां यज्ञान्यस्यै-
प्रतिश्रुतम्” । अन्त्ये सन्ताने । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो ब्रह्मस्यतिना “कुटुम्ब-
यचनाद्देयं यदतिरिच्यते । भक्षास्वादो विधं पश्चाद्वा-
र्द्धमोऽन्यथा भवेत्” । भक्तं अन्नम् । वसनं वस्त्रम् ।
(यावता ब्रह्मेष कुटुम्बस्य यक्षमन्नं संपद्यते तदतिरिक्तं
देयं, इतरत्तु न देयमित्यर्थः) । मनुः “शक्तः यः प्रति-
दाता स्वजने दुःखजीविनि । मन्वापानो विषाखाद् य-
धर्मप्रतिरूपक” । कात्यायनः “सर्वेषां गृह्यवर्णा-
कुटुम्बभरणाधिकम् । यज्ञं ब्रह्मं स्वकं देयमदेयं स्यादतरे-
न्यथा” । तथा “संप्रदायाद्वा ज्ञेयात् यदात्तं ज्ञेयं
प्रचीयते । पित्रा वाच स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्” ।
संप्रदायादिभ्यो यत्प्रचीयते, अधिकं भवति तदुदात्त-
व्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । शिवधर्मात् “तस्मान्नि-
भाग वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयन्तु धर्माय
मनित्यं जीवितं यतः” । अशेषवित्तस्य भागपञ्चकं
परिकल्प्य भागत्रयं जीवनाय संरक्ष्य भागद्वयं धर्माय
कल्पयेदित्यर्थः । महाभारते “एकौ गां दशगुर्दद्याद्
दश दद्याच्च गोशती । शतं सृष्टगुर्दद्यात् सर्वं तुल्य-
फला” । नन्वेतद्ब्रह्मचर्योपानयोर्वित्तगोशब्दयो-
रुपलक्षणार्थत्वेन देयमात्रपरत्वाद्ब्रह्मभागपरिकल्पनं
विरुद्धं यथाश्रुतगोवित्तपरत्वेनाविरोधे दशगुरेका गा द-
द्यादित्यत्र चनाद्दशगुरगोर्द्वाविनोऽपि गोदानानधिकारः
स्यात् दशधेनुर्योग्यधनपरत्वे तु उपलक्षणपक्षा-
ङ्गीराहविरोधतादृश्यं तस्माच्चानाधिककल्पयोः कृष्णो-
दाराधिकारविषयतयैव व्यवस्थेति सुस्पष्टम् । कुटुम्बा-
विरोधेन देयमित्युक्तम् । स्थापवादमाह व्यासः
“कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं
मिथुनं चाक्षमात्मनो भूतिमिच्छता” । यत्प्रतिपद्यादिव-
चयमेतत् । कात्यायनः “स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं
बन्धाकारेण बन्धकम् । वैवाहिकक्रमायाते सर्वदानं न
विद्यते” । बन्धक आधिः तद्वन्धाकारेणाधिकमेवैव दे-
यम् । यद्वाहकबन्धं तत्तस्यां भार्यायां स्यात् सर्वमदेयम् ।
यज्ञं पितामहादिक्रमायातं तत्र पुत्रे सति न देयम् ।
“वीदाविकं क्रमायातं शीघ्रं प्राप्तञ्च यज्ञमेत् । स्त्रीप्राप्ति-
स्मान्मनुप्रातं दत्तं विद्विषवाब्रुयात्” । वीदाविकं

विवाहकर्मः तद्धार्यवानुज्ञातम् । क्रपायातस्य अविभक्त-
धनेनैवाभिरनुज्ञातम् । अन्तेन सदा दृष्टेन कर्म स्ना-
निनानुज्ञातमित्यर्थः । याजवल्क्यः “देवः प्रतिश्रुत-
श्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” यमः “यश्च वाचा प्रति-
ज्ञातं कर्माणां नोपपादितम् । तद्धनमवसंयुक्तमिह
लोके परतः च” इत्यवसंयुक्तम् अवाप्तमप्यजन्त्यदोषध-
युक्तमित्यर्थः । “सम्राजताक्षरो हन्याद्वर्तमानांस्तु सप्त
व । अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम् ।
प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च । जन्मप्रभृति यत्
पुण्यं तत्सर्वं सप्तमम्यति” । महाभारते “ब्राह्मणं
स्ययनाह्वय भिक्षार्थं क्षयवर्तिनम् । पश्चाद्वाप्नोति यो
ब्रूवात्तं विद्यादुग्रह्णवातकम्” तथा “संश्रुत्य यो न
दत्तित याचित्वा यस्तु नेष्यति । उभावन्तिकार्येतौ
क्षमा पापमवाप्नुतः” तथा “यो न दद्यात् प्रतिश्रुत-
कृत्यं वा यदि वा बद्ध । आशास्तस्य हताः सर्वाः
क्षीयन्त्येव प्रजापतयम् । यं निराशेत सकृद्व आशया
पूर्वजातया । प्रदहेत हि तं राजन् ! कङ्कमक्षयभुम्यया ।
तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर !” । नारदः “ब्रा-
ह्मणस्य च यद्देवं धान्यस्तु न चास्ति सः । सकुल्ये तस्य
निनयेत्तदभावेऽस्य वस्तुषु । यदा तु न सकुल्यः स्याच्च
च सन्निधि-भान्वयाः । दद्यात् सजातिश्रियेभ्यस्तद-
भावेऽप्यु निक्षिपेत्” । गौतमः “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसं-
युक्ताय न दद्यात्” । कात्यायनः “प्राणसंशयमापन्नं
यो मांसस्यारयेदितः । सर्वस्वतो प्रदास्यामीत्युक्तेऽपि
न तथा भवेत्” ।

अथ कृतातिशयप्रतिपादनार्थं पालविशेषेण देयविशेषाः । भवि
श्रुपुराणे “मोभूतवहिरण्वादि दद्याच्चित्तमनन्दितः ।
तथा द्रव्यविशेषाश्च दद्यात् पालविशेषतः । आसीनामन्न-
दानञ्च मोदानञ्च कुटुम्बिनाम् । तथा प्रतिष्ठाङ्गीनानां
क्षेमदानं प्रयच्छते । सुवचं याज्ञिकानाञ्च विद्याञ्चैवोर्ध्व-
रेतसाम् । कन्याञ्चैवानपत्यानां ददता मतिरुत्तमा” । विष्णु-
धर्मसूत्रात् “युद्धोपकरणं द्रव्यं क्षत्रिये हिजपुङ्गवाः ।।
यस्योपयोगि तद्देव्यो शूद्रे शिल्पोपयोगि च । यस्योपयोगि
यद्द्रव्यं देवं तस्मैव तज्जवेत् । येन येन च भाण्डेन
यस्य उत्तिष्ठदाहता । तत्तत्तस्मैव दातव्यं पुण्यकामेन
धीमता । दण्डं कन्याजिनञ्चैव तथा विभ्राः । कस्यच-
कुम् । भीरं पुण्यमवाप्नोति दत्त्वा तान् ब्रह्मचारिणः ।
यश्च यथावत् धान्यं वेष्टा वेष्टापरिच्छेदम् । नृह-

स्याथ तु तद्वत् प्रेयं बद्धकर्म वदा । नीवारं बद्धकर्म
शक्यं कर्म बद्धकर्म गोरसम् । वाक्प्रत्याय यद्द्रव्यं
ननं हरिकीर्तितम् । भिक्षाप्रदानं वतने पालदानं
तथा कृतम् । गन्धमाङ्गल्यताम्बररत्नवस्त्रादिकुसुमैः ।
स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्तृहृते तु नाप्यथा । प्रोक्तं
संप्रहृतं श्रोतव्यं भर्तुः प्रयच्छतः । अन्नं प्रतिश्रुत-
श्चैव पान्ये दत्तं महाफलम् । विवाहादिक्रियाकाळे
तत्क्रियाविधिकारणम् । यं प्रयच्छति धर्मज्ञः कोऽन्य-
मेवमवाप्नुयात् । आतरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बद्धफलं
भवेत् । वाळे क्रौडनकं दत्त्वा भट्टमन्नं तथैव च । फलं
मभोहरं वापि अग्निहोमफलं लभेत् । भट्टाद्यं
मानवो दत्त्वा भट्टाद्यानि तु काङ्क्षताम् । अन्नयं
फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । श्रीविष्णवे तथा
दत्त्वा भोजनं हिजसत्तम ! । यश्च शुभं वा धर्मज्ञः
पुण्यं महदुपाप्नुते । कृपास्यानं परं विभ्रा विष्णुताः
पुरुषाः श्रिया । तेभ्योऽनुकम्पा कर्तव्या सर्वां वर्त्मनि
तिष्ठता । कार्ये सलुदायं कृत्वा परेषां ससुपस्थिते ।
अन्नयं फलमाप्नोति ना काव्या विचारणा । यवधानं
प्रदानेन धेनुमत्सु हिजातिषु । खवणाणाञ्च धर्मज्ञाः !
फलमक्षयमश्नुते । प्रसवेण तु यद्वत् व्यसनार्तिमयेषु
च । तद्दानमक्षयं प्रोक्तं पुरुषस्य विपश्चितः । दत्त्वा
ब्राह्मणशार्दूल ! जलपालमवाधिने । फलमक्षयमाप्नोति
नाल काव्या विचारणा । अङ्गिराः “देवतानां गुरुषाञ्च
मातापितृलोक्तथैव च । पुण्यं देवं प्रयत्नेन नापुण्यं
नोदितं कश्चित्” नन्दिपुराणे “पापदः पापमाप्नोति
नरो लज्जगुणं वदा । पुण्यदः पुण्यमाप्नोति वतभोऽय
सङ्कल्लः । तथा पालविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
पितृमातृगुरुब्रह्मणादिनां दीयते तु यत् । तद्वत्पुण्यं
पित्यात् पुण्यं वा पापमेव वा” ब्रह्मपुराणे “हाविनी
पुरुषो लोके सूर्यमखलमेदिनी । दातास्तस्य च दु-
र्भिक्षे सुभिधे हेमवस्त्रदः”

अथ अदेयिरूपणम् । देवः “अन्यायाभिगतां दत्त्वा सकलां
पुत्रिवीमपि । अन्धवर्जमपात्राय न काश्चिज्जीतिनाशु-
यात्” । ब्रह्मपुराणात् “अन्यावोपागतं द्रव्यं नृहीत्या
यो ह्यपण्डितः । धर्माभिकाङ्क्षी वज्रते न धर्मफलमश्नुते ।
धर्मवैर्तविको यस्तु पापाका पुरुषस्तथा । ददाति दानं
प्रेयो लोकाविनाशकारणम् । पापेन धर्मस्या विप्रो
धनं सद्भ्या निरर्थकः । रामभोक्तान्तस्तान्

अनुष्ठापनीयमाप्नुयात् । सर्ववस्तुयन्त्रिंशं श्रीमकोह
वयनतः । अन्नेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ।
यत् सवध्वा धनं शोभात् यजते यो ददाति च ।
स व्यापककृपा तेन न विन्दति परां गतिम्” तथा ।
“एतैरन्येषु वस्तुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः । आरभ्यन्ते
क्रिया वास्तु पिशाचाश्च दैवतम्” । इत्युक्तातातपः “इव्ये-
षाम्यायसम्बन्धेन यः करोत्यौर्द्धदेहिकम् । न स तत्फलमा-
प्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात्” स्कन्दपुराणे “देवइव्यं
गुरुइव्यं इव्यं चण्डेवरस्य च । त्रिविधं पतनं दृष्टं
दानवकुलमभयणात्” । यमः “अपहृत्य परस्वार्थं
दानं यस्तु प्रयच्छति । स दाता नरकं याति यस्यार्थ-
कस्य तत्फलम्” तथा । “परिभुक्तमवज्ञातमथर्थात्
मसंस्तुतम् । यः प्रयच्छति विप्रैश्चैकमुक्तमवतिष्ठते ।
परिभुक्तं गृहीतोपयोगं वस्त्रादि । अपर्थात् स्वकार्या-
न्तमं जरद्वयादि । यातातपः “वटविक्रयनिर्दिष्टं
स्त्रीषु यज्ञार्जितं धनम् । अदेयं पितृदेवेभ्यो यज्ञं स्त्री-
वाहुपागतम्” वेदविक्रयो निर्दिष्टो व्यपदिष्टो यत्
तत्तथा निर्दिष्टमिति पाठे । विक्रयाज्जन्मवित्त्यर्थः । स्त्रीषु
यज्ञार्जितमिति स्त्रीव्यापारोपजीवनेन यत्कृतम् । स्त्रीषु
विक्रीतास्त्विति केचित् दक्षः “सामान्यं याचितं न्यास
आधिदैवराजं तज्जनम् । अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वेष्वज्ञा-
न्यदे इति । आपत्स्वर्गपि न देयानि नव वस्तूनि प-
ण्डितैः । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तोयते नरः” ।
सामान्यं अनेकक्षानिकम् । याचितं संव्यवहारार्थं
याचित्वानीतं यज्ञाद्यहारादि । गृहस्थानिने अद-
र्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहस्थानिने अर्पणोयमिति गृह-
जनहृत्ते आपितं इव्यं न्यासः । आधिः प्रविष्टः ।
दाराः कवलम् तद्वनं दारधनम् । तच्च आप्णोतं
कनुना “अध्यन्त्रध्यावाह्निकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं धिक्कुं स्त्रीधनं स्रुतम्” । अध्यग्नि
अग्निहोत्रं यत् क्षिये दत्तम् । अध्यावाह्निकं विज्ञा-
हकारे पितादि दत्तम् । प्रीतिकर्मणि स्त्रीषु सम्बन्धेन
भर्त्रार्पितम् । विवाहोत्तरकालेऽपि भ्रातादिभ्यः प्राप्तम् ।
याज्ञवल्क्योऽप्याह “भ्रातृमातृपितृपतिप्राप्तमध्यन्त्र-
पागतम् । आधिनेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम्”
दारात्तरमिच्छता भर्त्रा यदुदत्तं तदाग्निनेदनिकम् । एवं-
प्रकारं स्त्रीधनं न देयमिति । अन्वाहितं वेदेकस्य
हृत्ते निहितं इव्यं तेषाम्बन्ध प्रसादमवश्यं हृत्ते

आग्निने देहीति निहितम् । गृहस्थानिनेनैव स्वा-
पितं इव्यं निक्षेपः । आत्मायनः “विक्रमञ्चैव दानञ्च
न नेयाः क्षुरनिष्कनः । दाराः पुलास सर्वेष्वनात्म-
नैव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय
एव वा । अन्यथा न प्रवर्तन्ते इति शास्त्रस्य निश्चयः” ।
“आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वेति” श्रीकौय-
दानविक्रयेष्कु दारादिविषयम् । यस्तु दाराशाम् आपत्-
स्वर्गपि न देयानीति” उक्तेषावेत्यवस्यन्तं तत् अदानविक्रय-
निष्कु दारादिविषयम् । पण्डितः “शुकशेषितसंज्ञावः
पुलो मातापितृनिमित्तकस्य प्रदानविक्रयपरिहारेण
मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णी-
याद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यजानुप्राभाङ्गुः” । इत्युक्तः
“कस्मैचिद्याचमानाय दत्तं धर्माय यज्जवेत् । पश्चाच्च
न तथा तत् स्यान्न देयं तस्य तज्जवेत्” । धर्मं कर्तुं याच-
मानाय यदुदत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्यात्तदा अतस्मै
न देयमित्यर्थः । अङ्गिराः “वस्तुभ्यो न प्रदेयानि
गौर्दं हं शयनं स्त्रियः । विभक्तदण्डिणाद्योता दातारं
तारयन्ति हि । एका एकस्य दातव्या न वस्तुभ्यः कथ-
ञ्चन । दातृपि क्रयमापन्ना दहत्यासम्भवं कुलम्” । वि-
क्रोतरेष्वेनदुदोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातुरिति । औप-
कायनः “कन्याशय्यागृहस्थैव देव्यं यद्रोक्षिवादिक्म् ।
तदेकस्मै प्रदातव्यं न वस्तुभ्यः कथञ्चन” व्यासः
“न व्यङ्गां रोगिणीं वज्रं न कृशां मृतवत्सिकाम् ।
न वामनां नेहृतञ्च दद्याद्दिप्रियं गां नरः । नेहृत्
गोपिघांतिनी । देवकः “विवक्षां रोगिणीं कृष्णं
स्वविरां गृह्णभीषणाम् । श्रीश्रीरक्षरीराङ्गां दत्त्वा
दोषमवाप्नुयात्” । आत्मायनः “न शोचरां न निर्दग्धां
मर्द्धां दद्यात् कथञ्चन । न शृङ्गानपरीताञ्च न च *
पापानपेविताम्” । पापाः हिक्काप्राणभो व्याघ्रदयः ।
विष्णुधर्मोत्तरे “शोयीरां तस्कराकीर्णां तथा व्यास-
वनीं भुवम् । न दद्यात् द्विजशेषो या च सन्धिषु
संस्थिता” । स्कन्दपुराणे “पापदः पापमाप्नोति नरो
लक्षशुचं सदा । तस्माच्च दद्यान्नेषावी पातकं जात
कस्याचित्” । महाभारते “दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो
मृत्युरोगजरादिभिः । भूयः को दुःखमपरं सृष्टो
दातृमर्हति । दुःखं ददाति शोऽन्वस्य भुवः दुःखं स
विन्दति । तस्याच्च कस्याचिद्दुःखं दातव्यं दुःखनीयम्” ।

“अथ पात्रविशेषे ‘अदेयमुच्यते । शेषः । ‘सुवर्णं
रत्नं वाचं वतिभ्यो यः प्रदत्तः । अथ चक्षुष्यमवा-
रोतिष्ठत्येव परिवर्तते । परिवर्तः विपर्ययः एवमर्थः
अव्ययः श्वेतं तत्र तस्मिन् दातव्यं पि परिवर्तते भर्त-
विपरीतं चर्मा जनकतीत्यर्थः । तथा चोक्तम् “यतये
पात्रं दत्त्वा दातापि नरकं प्रवेदिति” । देवलः
‘एकमक्षं दृष्ट्वा वानप्रस्थस्य गोरसः । इति च भिक्षु-
भूतिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता” । इतिः भिक्षातिरिक्त
‘तनम् । तथा “न शूद्राय कविदेव्यात् स्वस्ति क्षीरं
तिष्ठान् भुम् । न शूद्रात् प्रतिवृत्तौ याज्ञेयमक्षिणे-
दत्तम् । गारुडं काञ्चनं चोत्तं गास्त्रिणा मधुसर्पिणी ।
तथा स्वर्णमृषायापि चण्डालेभ्यो ददेत न” । स्वस्ति न
दद्याद्दात प्रणाममन्तरेण गृह्यस्य स्वस्तीति न शूद्रादि-
त्यर्थः । तेषामपि क्षीरादीनां क्रयार्थमन्यत्त्रयं
निषेदयेदित्यर्थः । शङ्खनिक्षिप्तौ “क्षगरं पायसं याव-
दधिषष्ठकलाजिनानि गृहेभ्यो न दद्यात्क्षीपाकृतं कि-
ञ्चित्” । विष्णुधर्मोत्तरात् “भुवं धेतुमयाश्च रत्नानि
कनकनथा । तिलांश्च कुङ्कुमं दद्यात्क्षीपाकृतगुणगुणान्”
अतः परं आद्याप्यास्तस्यै विस्तरेणोक्ते ते च आद्या-
प्यास्तस्यै प्रायेण दर्शिते ।

दानाङ्गकालेषु त्रिविधात् प्रथमसक्तकालैव ।

भविष्यपुराणे “तिथीनां प्रवरा यस्माद्भक्षणा सप्तदा-
हृता । प्रतिपत्तदता षडे पूर्वे प्रतिपत्तेन चोच्यते । ज्ञानं
दानं यतयुष्मं कार्तिके या तिथिर्भवेत्” । स्कन्दपुराणे
“आश्विने नासि संप्राप्ते द्वितीया शुक्लपक्षगा । दानं प्रदत्तं
यत्तस्मान्नन्तफलमुच्यते” । पद्मपुराणे “वैशाखमासे या
पुण्या तृतीया शुक्लपक्षगा । अनन्तफलदा दातुः ज्ञान-
दानादिकर्मणः” । भविष्यपुराणे “श्रिवा शाला सुखा
राजं चतुर्थी त्रिविधा हृता । नासि भाद्रपदे शुक्ला
श्रिवा लोकेषु पूजता । तस्यां ज्ञानं तथा दानं उप-
पत्को जपस्तथा । भवेत् सप्तशतश्रितं प्रसादाद्दुर्लभो
ऋषः । नाचमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी मङ्गीयते ! ।
वा शाला शालिदा नित्यं शालिं कुर्यात्तदेव हि ।
ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामद्यमुच्यते । यदा शुक्लपक्ष-
स्थान्तु वारो भोजस्य वै भवेत् । तदा वा सुखदा ज्ञेया
सुखा नामेति कीर्तिता । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्या-
मद्यमुच्यते” । स्कन्दपुराणे “शुक्ला मार्गशिरे नासि
श्रावणे वा च दक्षिणी । ज्ञानदाने तत्कृत्वा गान-

सोक्तप्रदाविनी” । भविष्यपुराणे “देवं भाद्रपदे नासि
वशी च भरतर्षभ ! । ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामद्य-
मुच्यते” तथा “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सुखं वारो भवे-
द्यदि । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ।
शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् । यदा च
ज्ञानदा ज्ञेया ज्ञेया नामेति सप्तमी । ज्ञानदानादिकं
तस्यां भवेत् यतयुष्मं विभो ! । पञ्चतारकमितिः रोहिण्य-
श्वेतमवाहस्तस्य । “या मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षे तु
सप्तमी । नन्दा वा कथिता वीर ! स्वर्गानन्दकरी कृता ।
ज्ञानदानादिकं सर्वमस्यामद्यमुच्यते” । आदिपुराणे
“देवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् । तद्दानं यत-
साहस्रमिति प्राह दिशक्तरः । भविष्यपुराणे “पौषे
मासि यदा देवि ! शुक्लपक्षस्यैव भवेत् । तदा तु वा
महापुण्या महाहरेति कीर्तिता । तस्यां ज्ञानं महा-
दानं तर्पणं विप्रभोजनम् । सत्प्रीतये कृतं देवि ! यत-
साहस्रिकं भवेत्” । महाभारते “अष्टकात् च यद्दत्तं
तदनन्तसदाहृतम्” । आश्वलायनः “हेमन्तशिरयोश्च-
तृणैश्च परपक्षाणामष्टमी एका” इति । तथा यातपथ-
श्रुतिः “द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशमावास्या”
इति । द्वादश्यापि कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः । देवीपुराणे
“आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपक्षगा । जायते
कीटिशुषितं दानं तस्यां नराधिप !” । मत्स्यपुराणे
“ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी कृता । तस्यां ज्ञानं
प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः । “एकादश्यां सिते पक्षे
पुष्यर्षे यत्र सप्तमः । तिथौ भवति ना प्रोक्ता विष्णुना
पापनाशिनी । दानं यद्दीयते किञ्चित् सप्तद्विष्य
जनार्दनम् । होमो वा क्रियते तस्यामद्यं कथितं
फलम् । नासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी अश्विनाम्बिता ।
मङ्गीती द्वादशी ज्ञेया उपपत्तये महाफला । फलं दत्त-
ज्ञानानाञ्च तस्यां ज्ञानयुग्मं भवेत्” । विष्णुधर्मोत्तरात्
“भार्य्यसंयुता वैत्रे द्वादशी स्यात्तद्वाफला” । भार्य्यर्षे
पर्वण्यशुभे । “रुद्रयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु आशि-
संयुता । ज्येष्ठया च तथापादे मूकोपेता च वैष्णवे”
वैष्णवे श्रावणे नासि । “तथा भाद्रपदे नासि अश्विने
तु संयुता । आश्विने द्वादशी पुण्या भवताजर्णसंयुता” ।
आजर्णः पूर्वभाद्रपदा । “कार्तिके देवतीयुक्ता सौम्ये
क्षत्रिकया तथा” । सौम्यः मार्गशीर्षः । “पौषे जग-
शिरोपेता मासे चादित्यसंयुता” । आदिषुः पुनर्वसुः ।

“आत्मनो पुत्रवद्विता हादयी धावनी परा । मन्त्र-
द्वयमेतत्तु ज्ञानं दानसंयोजितम् । सकृत्कृतं मनुष्या-
णां कल्याणदायकम्” । स्कन्दपुराणे “यस्तु चैतन्यो-
दय्यां ज्ञानं दानं समाचरेत् । फलं तत्तु यत् तस्य
कर्मणो लभते नरः ।” ज्योतिःशास्त्रे “कण्ठपक्षे तयो-
दय्यां मवास्तिन्दुः करे रविः । यदा तदा गजक्याया
आज्ञे पुण्यैरवाच्यते । चैते चतुर्दशी युक्ता आवण-
प्रोषपादयोः । माघस्य या कण्ठपक्षे दाने बहुफलदा
हि सा ।” विष्णुधर्मोत्तरात् “वैशाखो कार्तिकी माघी
पूर्णिमा तु महाफलदा । धौर्धमाधीषु सर्वास्तु माघर्ष
महितास्तु च । ज्ञानानामिह दानानां फलं दशगुणं
भवेत् । यस्यां पूर्वमुना योगं याति जीवो महावशः ।
धौर्धमाधीषु तु सा योगे महापूर्वा द्विजोत्तमा ! । ज्ञान
दानं तथा ज्ञाप्यमन्त्रं तत्तदा कृतम् । ब्रह्मपुराणे
“आत्मैवन्तु यदा कश्चं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।
महती सा तिघर्षया ज्ञानदानेषु चोत्तमा ।” आत्मैव
कश्चं कश्चिन्ना । “यदा यास्यन्तु भवति कश्चं तस्यां तिघौ
कश्चित्” । तिघिः सापि हापुण्या कश्चिभिः परि-
कीर्तिता” । यास्यन्तु भरणी । “प्राजापत्य यदा कश्चं
तिघौ तस्यां नराधिप ! । सा महाकार्तिकी प्रोक्ता
देवानामपि दुर्लभा ।” प्राजापत्यम् कश्चं रोहिणी ।
आज्ञः “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी
भौमवारेण विषुवत्सङ्गं फलम् । शङ्खोऽपि “अमा-
वास्या तु सोमे तु सप्तमी भातुना सह । चतुर्थी
भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी । चतुर्धाक्षयस्वेता
स्तुत्याः सूर्यश्चन्द्रादिभिः । सर्वमन्त्रवमलोक्तं ज्ञान-
दानजपादिकम् । “महाभारते “अमा सोमे तथा
सोमे बुधवारे यदा भवेत् । तत् परं पुष्करं नाम सूर्य-
पर्वशताधिकम् । शातातपः “अमावस्या सोमवारे
सूर्यवारे च सप्तमी । अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा
चतुर्दशी । तत्र यः कुरुते कर्म शुभं वा यदि वा-
ऽशुभम् । प्रदिवसं ब्रह्माणि कृत्वा तत्फलवन्तुते” ।
विष्णुपुराणे “अमावस्या यदा जैत्र ! विशाखा-कृत्त
योगिनी । आज्ञे पिङ्गवस्तुम् तदात्रोत्पत्तिर्बोम् ।
अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रर्षे वा पुनर्वसु । हादयादी-
भ्यां तस्मिन् प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः” । रौद्रर्षम् आर्द्रा ।
“वाचशजैवपादौ पितृणां तस्मिन्निष्कृता । वाचसे
वाऽऽमदेवलो देवानामपि दुर्लभा” । वाचसः धनिष्ठा । अजे-

वपादः पूर्वाभाद्रपदा । वाचस्य शततारका । आमदेवलो
पूर्वाभाद्रा । “माघेऽस्ति पञ्चदशी यदाचिदप्येति योगं
यदि वाचसेन । अजसे काष्ठः क परा-पितृणां
महात्म्यप्रत्येकम् ! अभ्येऽसौ” । वाचसः शततारका ।
अथ युगादिप्रभृतयः । तत्र स्कन्दपुराणे “नवम्यां शुक्ल
पक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् । तेषां कृतहतीयायां
वैशाखे सप्तपद्यत । दर्शे तु माघमासस्य प्रष्टस्य हापरं
युगम् । कश्चिः कण्ठपक्षोदय्यां नभस्ये माघि निर्गतः ।
युगादयः कृता स्ते दत्तस्याक्षयकारकाः ।” ब्रह्मपुराणे
“युगारम्भास्तु तिषयो युगाद्याक्षेण कीर्तिताः । फलं
दत्तस्तानाञ्च तास्त्रनलं प्रकीर्तितम् ।” तथा एता
चतुर्धाक्षययो युगाद्या दत्तं कृतस्याक्षयमायु विन्यात् ।
युगे युगे वर्षक्षतेन यत्तपो युगादिकां दिवसेन तद्भवेत् ।
तथा “सूर्यस्य सिङ्गसंक्रान्त्यामलः कृतयुगस्य च । तथा
उदितसंक्रान्त्यामलस्तेतायुगस्य च । द्येयस्तु उच-
क्रान्त्यां हापरान्तश्च सत्यथा । तथा च कुम्भसंक्रान्त्या-
मलः कलियुगस्य च ।” पद्मपुराणे “युगादिषु युगान्तेषु
ज्ञानदानजपादिकम् । यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः
फलसाक्षिणः ।” आदित्यपुराणे “दिनर्षे रेवती यत्र
गमनञ्चैव राशिषु । युगान्तिदिवसं विद्धि तत्र दान-
मन्त्रकम् । ग्रहापरान्ते विषुवे सोम्ये वा मिहिरोपदिः ।
सप्तमी युक्ता कण्ठा वा युगान्तिदिवसं विदुः ।” मिहि-
रोपदिः सूर्यस्य च । मनुः “सहस्रगुणितं दानं
भवत्तु युगादिषु । कर्म आद्यादिकञ्चैतत्तथा मन्त्रनरा-
दिषु ।” मत्स्यपुराणे “अथकयुक्तावमो हादयी कार्ति-
कस्य तु । चैतस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु ।
फाल्गुनस्य त्वमावास्या योजस्यैकादशी तथा । आवण-
स्याष्टमी कण्ठा तथाभाद्रस्य पूर्णिमा । आषाढस्य तु
दशमी माघमासस्य सप्तमी । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्रौ
ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा । मन्त्रनरादयश्चैता दत्तस्याक्षय-
कारकाः । ज्ञानं दानं जपो होमः साध्यायपितृ
तपेभ्यम् । सर्वमेवाक्षयं विद्यात् कृतं मन्त्रनरादिषु ।
अमावास्याष्टमीअतिरेकेण सर्वाः युक्ता एव । पुरा-
णान्तरेण तु आवणस्यामावस्या भाद्रपदस्य कण्ठाष्टमी
मन्त्रनरादिरिति प्रतिपादितम् तद्यथा “आत्मने शुक्ल-
नवमी भाद्रपदी कार्तिके तथा । तृतीया चैत्रमासस्य
तथा भाद्रपदस्य च । आवणस्यामावस्या योजस्यैका-
दशी यथा । आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

कमलस्यैवैव तवाप्युक्तं च पूर्विभा । चार्तिं चो
काक्युक्तं चैवैव पश्यन्ती तवा । कृष्णवरादय-
चैवैव दत्तस्यैवकारकाः ।

अथ व्यतीपातादिवाक्याः । याज्ञवल्क्यः “यतन्निन्दु
अथ दानं सहस्रान्तु दिनस्ये । विष्णवे यतसाहस्रं
व्यतीपाते न्यनलकम् । वराहपुराणे “दशै यतगुणं
दानं तत्पतनं दिनस्ये । यतज्ञं तस्य संक्रान्तौ यतज्ञं
विष्णवे ततः । युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहृतम् ।
योग्यस्यैव तच्छतज्ञं तच्छतज्ञं रविपक्षे । असंख्येयं
व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः । यतज्ञं यतगुणमित्यर्थः ।
तथा “उत्पत्तौ लक्षगुणं कोटिगुणं भवत्यनादिकायान्तु ।
अनुदगुणितं पतने उपदानाद्यक्षयं पतिते ।” उत्पत्त्यादि-
मानुषकृतं ज्योतिषाख्ये “विंशतिर्द्वियुतोत्पत्तौ भवत्ये
कैकविंशतिः । पतने दश नाड्यस्तु पतिते सप्त नाडिकाः ।
व्यतीपातोऽत्र विष्णुस्मादियोगेण सप्तदशो योगः ।
हृदयमनुना तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दशितः ।
“अथवाश्विनिनाडाङ्गानागदैवतमन्त्रके । यद्यपि रवि-
वारेण व्यतीपातः स उच्यते । नागदैवतम् अश्वमेधा ।
मन्त्रकं प्रथमचरणः । मन्त्रक इति अथवादिभिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । शास्त्रान्तरेऽन्योऽपि व्यतीपात
उक्तः । “पञ्चाननस्यो गुरुभूमिपुत्रो मेघे रविः
स्वाद्यादि युक्तपक्षे । पाशाभिधाना करभेण युक्ता
तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः । अस्मिन् हि गोभूमि-
किरणवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापम् । गूरत्व-
मिन्द्रत्वमनामयत्वं मन्त्राधिपत्यं लभते मनुष्यः । पञ्चा-
ननः सिंहः गुरुभूमिपुत्रो हृदयत्वज्ञारकौ । पाशाभि-
धानां द्वादशी । करभम् हस्तनक्षत्रमिति । ज्योतिष-
शास्त्रे तु रविचन्द्रयोः क्रान्तिषाख्ये कृष्णौ वैष्णव-
व्यतीपातो दर्शितौ । तदाह मातङ्गः “चन्द्रार्कयो-
र्नवनवीनज्जगतमूर्तिः काकानलद्युतिभिः पुद्गलोऽति
रौहः । अस्मिन्द्युतो भुवि पतञ्च निरीक्षमाणः कं वात-
वेऽहमिति च व्यतीपातयोगः ।” आह भट्टः “क्रान्ति-
षाख्यमननः समीरितः सूर्यपर्वसदयो सुनीचरैः ।
तत्र दत्तकृतजपपूजनं कोटिकोटिगुणमाह भागवतः ।
अथमर्थः कृष्णचन्द्रमणोः क्रान्तिषाख्ये पुण्यकावहयं
सम्पत्तिः । एकः व्यतीपाताख्यः अपरः वैष्णवाख्यः ।
तत्र क्रान्तिषाख्यसम्पत्तौ व्यतीपातस्य गण्योत्तराष्टौ
दारभ्य ऋषुषां चाष्टौ सप्तसु योगेषु सङ्गोऽस्ति

वैष्णवसङ्गस्य तु युक्तयोगादारभ्य चाष्टौ विष्णु योगेषु स-
ङ्गोऽस्ति “वैष्णवे व्यतीपाते दत्तमन्त्रवसङ्गवेत्” । भरद्वाजः
“व्यतीपाते वैष्णवे च दत्तस्यान्तो न विद्यते । व्यतीपाते
विशेषेण स हि कृष्णः प्रकीर्तितः ।” कृष्णप्रकारेण
प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैष्णव इति ।

अथोत्तरागकावः । पद्मपुराणे “चन्द्रस्य यदि वा भागो
राक्षसा सह सङ्गमः । उपराग इति स्थातस्तत्तानन्त-
फलं कृतम् । इन्द्रोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं भवेत् ।
गङ्गातीरे तु सङ्गामे इन्द्रोः कोटी रवेर्दश” । रवेर्दश-
गुणमिति लक्षगुणाद्विगुणमित्यर्थः । एवमुत्तरागपि
तथा । “रविवारे रवेर्पादः सामे योग्यसङ्गस्य । चूडा-
मणिरिति स्थातस्तत्तानन्तं फलं कृतम्” । भरद्वाजः
“चन्द्रस्योत्तरागे च यत्कर्तव्यं तदुच्यते । सर्वं ज्ञेय-
मयं दानं सर्वं प्रज्ञप्तमा द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तोषं
राक्षसस्तो दिवाकरे” । कप्युष्टकः “राक्षसको यदा
कृष्णो वस्तु त्राहं समाचरेत् । तेनैव सकला पुण्यो
दत्ता विप्रस्य वै करे” । शाङ्गपः “अयनेषु यदा रेखं
विगिष्टं खण्डयेत् यत् पण्ड्योतिष्ठते चैव विमोक्षे
चन्द्रसूर्ययोः । विमोक्षे वर्तमाने न तु विमुक्तयो-
रित्यर्थः “उपरागे तु तत्कालमिति” आरण्यात् ।

आह शातातपः “संक्रान्तौ वाणि दत्तानि हव्यकव्यानि
दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ।
रविचक्रमण्ये पुण्ये न स्थायाद्यो हि मानवः । सप्त-
जन्मान्तरं रोगी दुःखभागी यदा भवेत्” । हृदयविष्टः
“अयने द्वे च विष्णवे चतस्रः पण्ड्योतयः । चतस्रो
विष्णुपदाश्च संक्रान्त्यो द्वादश कृताः । अथकटसंक्रान्त्यो
द्वे तदगदक्षिणायने । विष्णवे च तुलामेव मोक्षमध्यो
ततोऽपराः” । अपरः सकरः । मोक्षः राक्षसकम् ।
“कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः । पण्ड्योति
सुखा प्रोक्ता पण्ड्योतिगुणा फलैः । हृदयविष्टाख्ये
सिंहे चैव यदा रविः । एतद्विष्णुपदं नाम विष्णुवा-
दधिकं फले” । मातङ्गः “मध्ये विष्णुवति दानं विष्णु-
पदे दक्षिणायने चादौ । पण्ड्योतिष्ठतेऽतीते तथोद-
गवमे भरि फलम्” । एतच्च फलाधिक्यप्रतिपादनार्थ-
मुक्तम् । फलमाह भरद्वाजः “पण्ड्योत्यान्तु यद्दानं
यद्दानं विष्णुवदेव । दद्याते शानरक्षानलसंक्रान्तौ नैव
विद्यते” । विष्णुपदादिचक्रकृतं हृदयकावमाह
मातङ्गः “स्मिन्ने विष्णुपदं पण्ड्योतिष्ठत्वं हितवृत्ते तदा-

लेभे । विष्वन्तुयं दन्तायणं सौम्यकं स्वर्यं ।” पूर्व-
 श्लोकैर्वाख्यातमंतत् । ‘अयनांशकतुल्येन कालेनैत-
 स्कुटं भवत । सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ज्ञायनेऽप्यथा ।
 ऋगक्तं तं गे स्वर्यं यास्योदगयने सति । तदा संक्रान्ति-
 टानं स्वर्यं विष्णुपदादयः ।’ अयमर्थः राशिं प्रति
 त्रिंशदंशका भवन्ति स्वर्यं प्रतिदिनमेकैकभंशं भुङ्क्ते
 तत्र यावद्भ्रंशैरयनच्युतिर्भवति तावता स्वर्यं भोग्य-
 कालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति ततश्च
 यदा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवतीति तदा भाविन्याः संक्रा-
 न्तिर्द्वादशभिरर्द्धमेवंकं पण्यकालो भवति अस्मिन् तत-
 संक्रान्तिनिमित्तं दानादि कर्त्तव्यमिति । एवं न्यूनातिरि-
 क्तेष्वपि बोद्धव्यम् । न केवलमादित्यस्य संक्रमणमये
 पण्यप्रकालः किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्राणां संक्रम-
 णप्रकालो भवतीति । तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्र-
 राश्यावसंक्रमे स्वर्यां परत्वापि रतेन्दुनाद्यः ।
 पण्यप्राप्तयेन्दोस्त्विवरापनैर्युता एकैव नाडी कनिमिः
 शुभोक्ता । नाड्यतः सपलाः कुजस्य वास्य तिस्रः
 पञ्चविंशयुक्ताः । शक्राभ्यनाद्यः पलसप्तयुक्ताः शरोस्तु
 शुक्रे सपलायतस्रः । शिनागनाद्यः पलसप्तयुक्ता शनैश्च-
 र्वाभिहितानां सप्तपण्यः । आदौ तु मध्ये जपदानक्षेम
 कर्त्तव्यमिति सुरेन्द्रधाम ।” अस्यार्थः आदित्यस्य
 राशिनक्षत्रगमने व्याप्तं परतश्च पौर्णमासी चटिकाः पण्य-
 प्रकालः । तथा चन्द्रस्यापि राशिनक्षत्रगमने चटिकेका
 पञ्चानि त्रयोदश अर्थांश्च परतश्च पण्यप्रकालः । एवं
 मङ्गलस्य चटिकाश्चतस्रः पलमेकसु पण्यप्रकालः । तथा
 बुधस्य तिस्रो चटिकाश्चतुर्दश पञ्चानि पण्यप्रकालः । शुक-
 रस्य तिस्रो चटिकाः सप्त पञ्चानि पण्यप्रकालः । शनैश्च-
 र्वापि द्वयोश्चिचटिकाः सप्त पञ्चानि पण्यप्रकाल इति ।
 अथ प्रकीर्णकालाः । आह विष्णुः “अमावस्या व्यतीपातो
 पक्षं चन्द्रस्वर्ययोः । मन्वाद्यो युगादिश्च संक्रान्ति-
 वैधृतिस्तथा । दिनस्य दिनस्फिद्रमवमञ्च तथा परम् ।
 द्वायने विष्वद्वयुग्मं षड्दशोतिस्तुल्यथा । चतस्रो
 विष्णुपदाश्च एतज्जन्मादि चापरम् । आदित्यादिपहा-
 चाश्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः । विज्ञेयः पण्यप्रकाशोऽयं
 ज्योतिर्विद्विचिचार्य च । तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः
 पण्यप्रदद्वये ।” अमावास्यादीनि प्रसिद्धानि । दिनस्य
 चतस्रः पण्यपुराणे “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स सा-

[illegible]

भातमिषः “अयमेव तु यद्वत्” “यद्वत्” इति शब्देषु च ।
“चन्द्रव्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम्” । नारदः *
“विशाखाच्च यदा भातः कृत्तिकास्तु च चन्द्रमाः । स
योगः पद्मको नाम पुष्करेण तदुर्ध्वम्” ।

अथ निषिद्धकाणाः तत्र शङ्खनिमित्ततो “आहारं भोजनं निद्रां
सन्ध्याकाले तु वर्जयेत् । कर्म चाभ्ययमश्चैव तथा
दानप्रतिग्रहौ” । स्कन्दपुराणे “रात्रौ दानं न
कर्त्तव्यं कदाचिदपि क्लेशचित्तं । हरन्ति राज्ञसा दद्यान्
तस्याद्वातुर्भयावहम् । पित्रे प्रतो निशीथे तु न शुभं
कर्म शम्भवे । अतो विजयेत प्राप्नो दानादिषु सत्ता-
नियमः । तथा “ज्ञानश्चैव सत्तादानं स्वाध्यायान्तु न
तर्पणम् । प्रथमेऽवदे न कर्त्तितं महागुरुनिपातने” ।
आह उच्यते पराशरः “यन्मन्त्राधेयं प्रतिष्ठाञ्च यत्तदाभादा
भियच्छान् । साङ्गान्त्यमभिषेकञ्च मन्त्रमासे विजर्जयेत् ।
याधीकृषतडागादिप्रतिष्ठादण्डसमे रौ । दक्षिणाशा
सुखे कर्त्तुं न तत्फलमयामुयात् । बाले वा यद्वि वा
रुक्ते शुक्ले वास्तुप्रागते । * मन्त्रमासदेवतानि वज्रे
द्याततः सदा” ।

अथ निषिद्धस्यापि धर्मविशेषेण पुण्यकालत्वमभिधीयते ।
देवलः “राष्ट्रदुर्गमसंक्रान्तिप्रियाहात्ययवृद्धिषु । ज्ञान-
दानादिकं कुर्यान्निमिष काश्यत्रतेषु च” । दृष्टवसिष्ठः
“पञ्चमोद्वाहसंक्रान्तियात्रादप्रसवेषु च । दानं नैमि-
त्तिकं ज्ञेयं रात्रौवपि तद्विप्रत” । विष्णुधर्मोत्तरे
“पूजनन्वतिथीनाञ्च पान्थानामाप पूजनम् । तच्च रात्रौ
तथा चोयं गवामक्षुञ्च पूजनम्” । महाभारते “रात्रौ
दानं न शंसन्ति विना त्वभयदक्षिणासु । विद्या कन्या
द्विजश्रेष्ठा ! दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम्” । श्रीमार्कण्डेय-
पुराणे “महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।
स्नानं तत्र न कर्त्तितं काश्यनैमित्तिकादृते” । विश्वामित्रः
“महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः । नैमि-
त्तिकतया कुर्यान्निमित्तान् न मनागपि” ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः । विष्णुधर्मोत्तरे
“काचः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पालं सर्वसदाहृतम् । अमयस्य
प्रदाने तु नाल काच्यं विचारणा । तदैव दानकालस्तु
यदा भयसुपस्थितम्” । तथा “न कालनियमो दृष्टो दीय-
माने प्रतिश्रये । तदैव दानमस्तोक्तं यदा पान्थवसागमः ।
न हि काचं प्रदीयेत कलं दातुं तन्नाम्नते । अक्षोदकं
यदा देवनिष्ठाश्च भगवाक्कृतः” । स्कन्दपुराणे “कर्त्त-

प्रकृतं गौ दद्यात् काचादोनविचारयन् । काचः स
एव यद्वत् यदा वा द्विचक्षी तु गौः” । व्यासः
“आसन्नस्तुना देया गौः सप्तर्षा तु पूर्ववत् । तदभावे
तु गौरेव नरकोद्वरणाय वै । तदा यदि न यत्नोति
दातुं वैतरणीन्तु गाम् । यत्नोऽन्योऽयं तदा दन्वा भेयो
दद्यान्मृतस्य च” । वराहपुराणे “व्यतीपातोऽथ
संक्रान्तिसद्यैव यद्वत् रवेः । पुण्यकालाकादा सर्वे यदा
स्युर्गुणस्थितः । तदा गोभूहिरण्यप्रादि दत्तमक्षयता-
मियात्” । तथा “यावत् कालं सुते जाते न माञ्जो
क्रियत नृप । चन्द्रव्योपरागेण तमाक्षः समर्थं
ममम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “अक्षिज्जनाद्यां यद्वत् पुत्रे
जाते द्विजोत्तमाः । संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षयं
मर्कोर्नितम्” । मत्स्यपुराणे “यदा वा जायते विसं-
चितं अज्ञासमन्वितम् । तदैव दानकालः स्याद्यतोऽ
नित्यं हि जीवितम्” । इति कालनिरूपणम् ।

अथ दशास्थं दानाङ्गसुपवर्ण्यते । तत्र देवीपुराणे “सर्वे
गिवाश्रमाः पुण्याः सप्त नद्याः शुभप्रदाः । दानस्नानो-
पवामादिफलदा सतः नृपाम्” । आह विष्णुः
“चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । स
स्त्रोच्छदेशो विज्ञेय आर्यदेशस्ततः परः” । भविष्यपुराणे
“न जीयते यत्र धर्मस्तद्व्यात् सकलो द्विजः । स देशः
परमो नित्यं सर्वपुण्यप्रसक्तः । विद्वद्भिः सेवितो
यत्र यस्मिन् देशे प्रवर्तते । शास्त्रोक्तस्यापि विप्रेन्द्र । स
देशः परमोमतः” । याज्ञवल्क्यः “यस्मिन् देशे नृगः
क्षणसायिश्च धर्मास्त्रिबोधतः” । श्रीमार्कण्डेयपुराणे
“मत्स्यस्य चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरी नदी । पृथिव्या-
मपि कृत्स्नाया स प्रदेशोऽतिपावनः” । व्यासः “गङ्गा-
द्वारं प्रयागे च अविच्छिन्ने च पुष्करे । नगरे चाङ्गुली
च गङ्गासागरसङ्गमे । कुरुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे वाऽनर-
कशृङ्गे । एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात् ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा तत्र दत्तं महाफलम्” । स्कन्द-
पुराणे “वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च ।
गङ्गा समुद्रतीरञ्च नैमिषागरकण्टकम् । श्रीपर्यतमहा-
कालं गोकर्णं वटपर्वतम् । इत्याद्याः कीर्तिता देशाः
सुरसिद्धनिषेविताः । सर्वे शिखोद्भवाः पुण्याः सर्वा नद्याः
ससागराः । गोसिद्धसुमिवासाश्च देशाः पुण्याः प्रकी-
र्तिताः । एषु तीर्थेषु यद्वत् फलस्नानमक्षयवेत्” ।
वराहपुराणे “गङ्गा चोदकसुखी यत्र सप्त प्राची सर-

कृती । तत्र कृतयुतं पुण्यं स्नानदानेषु सुप्रतः ।।
 विष्णुं वा प्रतिमा वापि दद्यात् यत्नं कुर्वन् । तत्
 सर्वं पुण्यं याति दानेषु च महाफलम् ।। अज्ञातो
 “नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वैश्वनि । दत्तं
 यतयुषं प्राकृत्यमादित्यसन्निधौ । शिवस्य विष्णोर्वैश्व
 सन्निधौ दत्तमजयम् ।। तथा “अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे
 वेदघोषपविते । शिवायतनसंस्थाने यदस्यमपि दीयते ।
 तदनन्तफलं त्रैयं शिवचोलातुभावतः ।। मत्स्यपुराणे
 “शास्त्रपात्रसंस्तुता शिला अक्राव्यमण्डिता । यत्न
 तिष्ठति वसुधे । तत्क्षेत्रं योजनत्रयम् । हारयत्याः शिला
 देवि ! रुद्रिता मम सुद्रया । यत्नापि नीयते तत्प्रा-
 तीर्थं द्वादशयोजनम् ।। तथा “प्रयागादिषु तीर्थेषु
 पुण्यं प्रायतनेषु च । दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीपुण्य-
 मनेषु च ।। आद्यतने गङ्गादिक्षेत्रे तदुक्तं भविष्य-
 पुराणे “क्रोधमालं भवेत् क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः ।
 प्राचिनालत्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम् । फलं दत्त-
 कृतानाञ्च फलान् परिकल्पितम् । भक्तैः स्थापिते
 विष्णुं क्षेत्रे मानसिदं सुप्रतः । स्वयम्भुवि सङ्घर्षं
 स्थापितं चैव तदर्थकम् ।।

अथ अज्ञातं दानाङ्गसंयुते । स्कन्दपुराणे “दानं दद्यात्
 प्रयत्नेन अज्ञातमनसि । अज्ञातं स्वस्वमपि
 दानमानस्यमनुते । अथवापि यद्वत् सर्वस्वमपि
 वसुधे । न तत् फलं भवति तस्माच्छ्रद्धां समाधत्ते ।।
 देवः “प्रदाय शास्त्रं वा अज्ञातमनस्यमात् ।
 भक्त्यैवात्मभूताय सर्वस्युद्यमाप्नुयात् ।। महाभारते
 “अज्ञया साध्यते धर्मो महज्जिगीषुराग्निभिः । निष्कि-
 ञ्चनाञ्चु सनयः अज्ञावलो दिवं गताः । धर्मार्थकाम-
 मोक्षायां अज्ञा परमकारणम् । पुंसामअज्ञानानां
 न धर्मो नापि तत्फलम् ।। वज्रपुराणात् “अज्ञापूर्वाः
 सर्वधर्माः अज्ञानध्यानसंस्थिताः । अज्ञानिनाप्रतिष्ठाप-
 धर्माः अज्ञैव कीर्तिताः । स्तुतिमात्रसाः सुप्रतः
 प्रधानपुरुषेश्वराः । अज्ञाभावेन स्तुत्या न वाक्येन
 चक्षुषा । कायक्षेत्रेन बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः ।
 धर्मः सम्पाद्यते सुप्रतः अज्ञाहीनैः सुरैरपि । अज्ञा
 धर्मः वरः सुप्रतः अज्ञा ज्ञानं कृतमपः । अज्ञा सर्वत्र
 मोक्षश्च अज्ञा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्य जीवितश्चापि
 दद्यादअज्ञया वदि । नाम्नात् स फलं किञ्चित् अज्ञा-
 नकृती भवेत् ।। वेदव्यासः “अज्ञा मे शान्तिनी देवी

सर्वस्य दुहिता मेव ।। वपिली प्रेषविली च जीव-
 विद्यासिनी तथा ।। वाग्दत्तं ज्ञायते अज्ञा मनोदत्तं
 भारत । महाभारते “क्रियावान् अज्ञानश्च दाता
 प्राप्नोऽनन्तयुक्तः । धर्मार्थमविशेषतः सर्वं तरति दुष्क-
 रम् ।। स्कन्दपुराणे “अज्ञा भातेव जननी ज्ञानस्य
 सुकृतस्य च । तस्माच्छ्रद्धां सत्प्राप्त्य ज्ञानं सुकृतमर्जयेत्
 भक्तः “अज्ञयेत् सर्वं पूर्णं नित्यं कुर्यात् प्रयत्नतः । अज्ञा-
 कृते ह्यज्ञे ते भवतः स्नागतेर्ज्ञेः ।। वाचस्पत्यः
 “दातव्यं प्रत्यहं पाले निमित्तेषु विशेषतः । वाचि-
 तेनापि दातव्यं अज्ञातमनु शक्तिः ।। इत्युक्तिः “अज्ञा
 अज्ञोपाज्ञोमे तु तपसोन्द्रियदोषतः । न्यूनता स्नात-
 दाने तु अज्ञायुक्ते भवेत् कश्चित् ।।

“देशनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादेव प्रपञ्चितम् । इह तु
 पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिष्ठानिवाहार्थं दिक्पालमेव
 प्रदर्शितम् । न चात्र भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके
 निरूपणमात्रे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं पुष्टगन्तुपादन-
 मिति शङ्कनीयं दानस्य दातव्यतिरेकेणातुपपत्तेरनेव
 तदाज्ञेपात् । एवं तर्हि देशकाशादेरप्यनुपादानं स्यात् ।
 “अथ सामान्येनैव तदाज्ञेपेऽपि ब्रह्मावर्त्तादिविशेषवार्थं
 तत्तत्तत्पणमिति चेत् दातापि तर्हि युचित्वादिविशेषला-
 भार्थनिरूपणीयः स्यात् । उच्यते तत्तद्भाषयकशक्यमता-
 ख्यातप्रत्ययोपपत्त्यादेव तदनिरूपणं नत्याज्ञेपात्, युचि-
 त्वादिविशेषलाभस्तु वाक्यान्तरादिति कल्पनभिधानपक्षे
 तु प्रत्ययोपात्तभावमयैवासाधारण्येन तदाज्ञेपाक्ष देश-
 दिमाव्यम् । एवमादिक्लेशपक्षोचोचनया मङ्गलं दान-
 मिति वदता देवतेन तु निरूप्यतएव तथा हि
 “दाता प्रतिपहीता च अज्ञा देयश्च धर्मयुक् । देशकाशौ
 च दानाभासङ्गाव्येतानि मङ्गलवदिति ।। तद्वक्ष्यन्तु
 प्रागभिहितमिति तु न पुनराह्वयान्ते । न तु अज्ञा-
 दिवदितिकर्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रतिपादनीयैव
 यदाह याज्ञवल्क्यः “देशकाश उपायेन द्रव्यं अज्ञास-
 मन्वितम् । पाले प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मसम्पन्नम् ।
 इति उपायः इतिकर्तव्यता ।

अथ दानसामान्यविधिरुच्यते । तत्र दातृधर्माः । भविष्य-
 पुराणे “दत्तव्यं संवाधनं सर्वं कर्त्तव्यमधिकारिणा ।
 निष्कामैव महावीरः । काव्यं कामान्वितम् च ।। आचार
 युक्तः अज्ञावान् प्राप्नोऽव्याकृतमनः । कर्मणां
 अज्ञावोति शौचाजितधनश्च ।। इत्युक्तं प्रथमं

अन्त्यादिना । संसाधनं यथाविहितसाधनम् । अधि-
कारिणा अधिना समर्थेन विदुषा च । अध्यात्म-
वित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्ययवान् ।
प्रायोजितधनः स्वव्ययजितधनः । आपक्षम्बः
“प्रयोजयितालुमन्ता कर्त्तैति स्वर्गनरकफलेषु भागि-
नः यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः” । याज्ञवल्क्यः
“विधिदित्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः । फलं
न किञ्चिदाप्नोति कुं गमात्रं हि तस्य यत्” । मनुः “प्रभुः
प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्प्रदायिकं
तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलम्” । साम्प्रदायिकं पारलौकि-
कम् । योगियाज्ञवल्क्यः “अज्ञाविधिसमायुक्तं कर्म यत्
क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ।
विधिहीनं भावदुष्टं कृतमप्यज्ञया च यत् । तद्वरन्द-
सुरासस्य मूढस्य क्षणतात्मनः” । भविष्योत्तरे “काव्यो-
दानविधिः पार्थ ! क्रियमाणो यथातथम् । फलाय
मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयावहः” । गारुडपुराणे
“प्रयत्नदेशकाले च पात्रे दत्तं तदक्षयम् । कोटिजन्मा-
जितं पापं ददतस्तस्य नश्यति । सकलाङ्गोऽपि सम्भारो
यस्य दानक्रियाविधौ । सम्भवेदपि पापीयान् स सदो
सक्तिमवप्नुति” । देशीपुराणे “शुचिना भावपूतेन
चानिषत्प्रतादिना । अपि सर्वपमात्रोऽपि दातारं
नारयेदिक” । दण्डः “दानञ्च विधिवद्देयं काले पात्रे
गुणान्विते” । यमः “सर्वत्र गुणवद्दानं श्रद्धाकाटिघ्नमि-
ह नृणाम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः” ।
गुणवत् उत्तमफलम् । तथा “दानं हि बहुमानाद्यो
गुणवद्भूतः प्रयच्छति । स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुनर्पुनः
सहस्रयुते । परश्चादुपहृत्यैव दानं दत्त्वा धिक्कृतः ।
सुखोदयं सुखोदकं प्रेत्य वै लभते धनम्” । अतुपहृत्य
पीडाभनुत्पाद्य, सुखोदकं सुखोत्तरफलम् । रामायणे
“नावक्षया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् कृषित् । अवक्षया
हि यदुदत्तं दातुं क्षुद्रोषमायहेत्” । शातातपः “अभि-
गम्य तु यद्दानं यच्च दानमवाचितम् । विद्यते सागर-
स्थानस्यस्थानी नैव विद्यते । पृच्छन्तानि च दानानि
ज्ञानञ्च निरञ्जितम् । तर्पाणि च सुगुप्तानि तेषां फल-
ममलकम्” । ब्रह्मप्रोक्ते “सुप्रदायायी सुप्रदाता
सुप्रपूजाभिषत्क्रियः । पूज्यते सर्वलोकेषु सर्वदेवैः शत-
क्रतुः” । व्यासः “स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्राय
दीयते । तत् सङ्कशुषं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति” ।

दृढस्थितिः “कृते प्रदीयते गत्वा मेतायां दीयते गच्छे ।
हापरे च प्रार्थयति कलौ चालुगमान्विते” । प्रतियुद्धो-
तुम्हं गत्वा यद्दीयते तत् कृते युगे दत्तं भवति प्रति-
पक्षीतारं स्वर्गमाप्नुय यद्दीयते तत् मेतायुगे दत्तं
भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरमापि । ब्रह्मपुराणे “तमो-
दतस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । नृप ! दानम्
तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्य एव च । दीर्घमनुमनाश्चैव
दम्भार्थं चार्थकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः
स बालस्ये तदनुते । देशे काले च पात्रे च
योददाति द्विजातिषु । परितुष्टेन मनसा यौवने तु
तदनुते । वैश्वदेविहीनं च सम्प्रोपासनवर्जितम् ।
यद्दानं दीयते तत्तु दृढकाले समनुते” । आह मनुः
“न विक्षयेत तपसा, वदेदिच्छां न चान्वेतम् । नास्ती-
विप्रवेदिप्रान् न दत्त्वा परिकीर्तयेत् । यदोऽन्धतेन
क्षरति तपः क्षरति विक्षयात् । आशुर्विप्रापवादेन
दानम् परिकीर्तनात्” । यमः “आशां दत्त्वा क्षुदा-
तारं दानकाले निषेधम् । दत्त्वा सन्त्यते यस्तु
तमाहुर्ब्रह्मपातकम्” । हारीतः “दानं ज्ञानं तप-
स्यागोमन्त्रकर्म विधिक्रियाः । मङ्गलाचारनियमाः
शौचभक्षण निष्कलाः” । आह प्रचेताः “ज्ञातोऽधि-
कारी भवति देवे पित्रे च कर्मणि । पवित्राणां
तथा ज्ञाथे दाने च विधिचोदिते” । वायुपुराणे
“क्रियां यः कुरुते भोहादनाचम्येह नास्ति हः ।
भवति न तथा तस्य क्रियाः सर्वाः न संशयः” । श्रौत्या-
यनः “दानमाचमनं होमं भोजनं देवताञ्जनम् ।
प्रोदपादोम कर्त्तव्यं स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसना-
कृत्पादस्तु जालोषां जङ्घयोस्तथा । कृतावसकृ-
कोयस्य प्रोदपादः स उच्यते” । बशिष्ठः “यज्जले शुष्क-
वस्त्रेण स्थले चैराश्रवाससा । जपो होमस्तथा दानं तत्-
सर्वं निष्फलं भवेत्” । विष्णुपुराणे “होमदेवाश्च माद्यास्तु
क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजवाचनके
जपे” । द्विजवाचनके द्विजस्वस्तिवाचनादौ । शातातपः
“मव्यादंसात् परिभ्रष्टकटिदेशश्चताम्बरः । एकवस्त्रस्तु तं
विद्यात् देवे पित्रे च यजयेत्” । श्लोकगोतमः “स्नाने
दाने जपे होमे देवे पित्रे च कर्मणि । बभ्रीवाज्ञासुरी
कक्षां शेषकाले यथावधि । याज्ञवल्क्यः “परिधानाङ्गहिः
कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् । धर्मकर्मणि विधिपूर्वज-
नीया प्रयत्नतः । बहिःकक्षा बहिर्निर्गता कक्षेऽर्धः” ।

मनुः “न कुर्व्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा
गिरा । आचरन्निभेकन्तु कर्माग्नयम्यथा चरन् ।
सम्यग्योऽभयोर्जये भोजने दानधावने । पितृकार्ये
च देवे च तथा मूलपुरीषयोः । गुरुणां सन्निधौ दाने
यागे चैव विजेषतः । एष मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्रा-
प्नोति मानवः” । पराशरः “ज्ञाने दाने जपे होमे
देवे पित्रे च कर्मणि । सव्यापसव्यौ कर्तव्यौ सपवितौ
करो द्विजैः” । लघुहारीतः “जपे होमे तथा दाने
स्वाध्याये पितृतर्पणे । अमृत्यन्तु करं कुर्व्यात् सुवर्ण-
रजतैः कुशैः । दर्भहीना तु या सव्या यच्च दानं विनो-
दकम् । असंख्यातञ्च यज्जपन् तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्” ।
हारीतः “देवाश्च पितरश्चैव तपोयज्ञदानानामीशते मन्तारः
सर्वकार्यसाधनानामाप्तिभयोपसर्गेभ्योरक्षितारो भवन्ति
मन्त्रा देवतास्तदा एवं सिद्धमन्त्रवत् करोति देववत्-
करोति यद्वाति देवताभिरेव तद्वाति यत् प्रतिष्ठ-
ह्नाति देवताभिरेव तत् प्रतिष्ठह्नाति तस्माच्चामन्त्रवत्
प्रतिष्ठह्नीयात् यत्प्रमन्त्रः प्रतिपादिता हि देवता-
स्तुष्टीं प्रतिष्ठह्नीयुर्हि गन्तुं भवन्ति तस्मान्मन्त्रवदङ्गिर-
वोऽप्य दद्यादात्मन्य वा” । अथोक्त्युक्त्युक्तं कृत्वा । आत्मन्य
शोदकेन पाणिना स्पर्शः । आपस्तम्बः “सर्वाण्युद-
कपूर्वाणि दानानि यथाश्रुति धोहारे” धोहारे यज्ञे
अन्नाहार्यदायादौ यथाश्रुति यावदेव श्रुतं तावदेव
कुर्व्यान्नोदकपूर्वतादिनिषेध इत्यर्थः । वराहपुराणे
“तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयं कृतः । सकृद्यो-
दकहस्तश्च ददातीति तस्मा वदेत्” । गौतमः “अन्नजानु-
करं कृत्वा सकृद्यन्तु तिस्रोदकम् । फलानि चाभिसन्ध्याय
प्रदद्यात् अन्नयान्वितः” पात्रासन्निधाने तु नारदीयपु-
राणे विशेष उक्तः । “मनसा पात्रसहित्य जलं भूमौ
विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्थानो दानस्थानो न वि-
द्यते” । धौव्यः “दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रस्यासन्निधौ
जलम् । अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते” ।
पट्विंशन्मतात् “पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियमाणं
गुणान्वितम् । देशे काले च संप्राप्ते देयमप्य विनिः-
क्षिपेत्” । उभयावसन्निधाने तु विशेषस्तत्रैवोक्तः
“इत्यपात्रविकर्षेणैव परोक्षं दातुमुद्यतः । तत् ध्यायेद्दे-
भुवं पात्रं ब्रह्मपादित्यदेवतम्” । धौव्यः “परोक्षेऽपि
तु बहूनां तीर्थं ज्ञातेन शोदकम् । तद्दानं शोदकं
पात्ररत्नफलदायकम् । परोक्षे कल्पितं दानं पात्रा-

भावे कथं भवेत् । गोतृजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य
बन्धुषु । परोक्षेऽपि च बहुदत्तं भावपूर्णे चेतसा ।
शुचिनिवृत्तिजातिभ्यस्तु दानमनन्तरम् । परोक्षे चतु-
युदत्तं स्वस्वत्तरविवर्जितम् । इत्यनेन सागरस्थानस-
स्थानो नैव इत्यने” । आपस्तम्बः “तस्मादोमिच्छदाहृत्य-
यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं
ब्रह्मवादिनः । त्रिमासस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु
सर्वथः । तिस्रः साक्षांस्तु कर्त्तव्या मातास्त्वार्थचिन्तकैः ।
देवताध्यानकाले न श्रुतं कुर्व्यात् न संशयः” इति-
वशिष्टः “नामगोत्रे समुच्चार्यं सम्प्रदानस्य चात्मनः ।
सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्वयम् । पुंस्त्वय-
मिति प्रपितामहादिपुरुषत्वयमित्यर्थः । तदुक्तं “नान्दी-
सखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम सङ्कीर्त्तयन्
विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । तथा दानहोमजपान् कुर्व-
न्नासीनः कुशसंस्तरे । एषां फलमनन्तन्तु लभते प्राङ्-
मुखो नरः” । कृत्यन्तरात् “नामगोत्रे समुच्चार्यं स्वयम्
अह्नान्वितो वदेत् । सङ्कीर्त्तं देशकालादि तुभ्यं सम्प्र-
ददे इति । न ममेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्त्त-
येत्” पट्विंशन्मतात् “प्रणीते तु समिद्धेऽग्नौ जुहु-
याद्वाह्नौ हवितयम् । उदग्येषु दर्भेषु पात्रं तेषूपपादयेत् ।
प्रागप्येषु स्वस्त्रं स्थित्वा दाता च परमेष्ठरम् । ध्यात्वा
स्वपुष्पसहित्य दक्षिणं प्रतिपादयेत् । समस्ता व्याहृ-
तीकृत्वा ततोपरि समापयेत् । ब्राह्मणं प्रणिपत्य
ततः पात्रं विसर्जयेत् । अनेन विधिना दानं दा-
तव्यं होमपूर्वकम् । तत् कर्म दक्षिणावर्जं होमवर्जञ्च
नार्हति” । एतच्च विहितानुभूतहोमकेषु होमास्तुवाद-
पुरःसरमुपदर्शितं तत्तदगुणविधिपरम् । अन्यथा स्नातथा-
दृष्टिगृह्यकारेषु तास्मून्नादिदानेऽपि प्रसङ्गः स्यात् ।
ततः परं प्रतिपक्षीहधर्मास्ततोक्तास्ते च प्रतिपक्षीह
शब्दे दृष्ट्याः ।

दातृप्रतिपक्षीह भवधर्मास्ततोक्ता यथा
वराहपुराणे “दैवं वा कर्म पितॄं वा नाशुचिः
कर्त्तव्यं हि । ज्ञानमेव द्विजातीनां परं युद्धिकरं कृत-
तम् । अतः ज्ञातोर्हतामेति दाने चैव प्रतिपक्षे ।
कृतमन्त्रादिना कर्म राक्षसत्वाय कल्पते । प्रजापतिः
कर्मगुप्तः, पवित्रमन्त्रजन्तुरा । रक्षोघ्नेनेतत् परमं सुनिभिः
कल्पितं सवे । तस्मात्पुनर्योर्हार्थं दत्त्वा प्रतिपक्षीहता ।
ज्ञानहोमजपदीनि कुर्वता च विप्रैः । संत्यज्य

‘वैष्णव’ वा ‘ब्रह्म’ नामाभिविनिर्भतम् । सप्तम् प्रदक्षिणी-
कृतं वैश्वामिनीयते । अथपुराणे “दानं प्रतिपद्यो-
होमो भोजनं वस्त्रेण च । साङ्गुणेन सदा कार्यम-
सुरेभ्योऽन्यथा भवेत्” । साङ्गुणेन साङ्गुणीयताङ्गु-
णेन । “एतान्येव च कार्याणि दानादीनि विशेषतः ।
अनजान्तु विधेयानि तद्दाचमनं ऋषे !” । बोधायनः
“भोजनं ह्यनं दानस्यकारः प्रतिपद्यः । वस्त्र-
जान्तु न कार्याणि तद्दाचमनं ऋतम्” । ब्रह्मसंहितापुराणे
“बाधिकारी सक्तकण्ठो सक्तचूडस्तथैव च । दाने प्रति-
पद्ये यज्ञे ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु । देवाः समेत्य वक्ष्यं
हि तच्च पुंशामकल्पयन् । ततश्च वासवा हीनमसंपूर्णं
प्रचक्षते । सोत्तरीयस्ततः कुर्यात् सर्वकर्माणि भावतः ।
क्षपीतं कारुधौतञ्च परिदध्यान्न दाससी । दानः प्रति-
पद्यन् दध्यादहतमेव च” । वराहपुराणे “सुज्ञातः
सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिकक्रियः । कामक्रोधविहीनश्च
पापशुद्धिर्गर्भितः । जितेन्द्रियः सत्यवादी पात्रं दातो
न्य गच्छते” तथा “प्रसीते मोक्षपुरुषे सूतके वा समा-
गमे । दक्षरात्रमनर्हः स्यात् कर्तुं दानप्रतिपद्यो ।
पिण्डोदकादि ऋतके दातुं प्रेताय युक्तते । अष्टि-
न्यायां तथा नाद्यां दानाहो ऋतस्मृतके” । विष्णुधर्मोत्तरे
“शुचिवैश्वर्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् । शुचिनाऽ-
शुचिना वापि प्राज्ञा भय उपस्थिते” । छन्दोगपरिशिष्टे
कात्यायनः “कुशोपरिर्निविष्टेन तथा यज्ञोपवी-
तिना । देयं प्रतिपद्यीतव्यमन्यथा विफलं हि तत्” ।
व्यास जातकर्मणः “सोद्वारेण दद्यात् प्रतिपद्यीयाच्च” ।
स्कन्दपुराणे “प्रणवो जमतां वीजं वेदानामादरेण च ।
एव एव परं ब्रह्म पतिलभयसुत्तमम् । तस्मात् प्रणव-
सुत्तार्थं कार्यौ दानप्रतिपद्यौ” यमः “योऽर्चितं प्रतिपद्य-
त्वाति योऽर्चयित्वा प्रयच्छति । तावमौ गच्छतः स्वर्गं
विपरीते विपर्ययः” । ब्रह्मपुराणे “दद्यादुदानं यथा
गक्रया सदाभ्यर्चनपूर्वकम् । ब्राह्मणस्यापि गृह्णीया-
ङ्गक्रया दत्तं प्रतिपद्यम्” । शानातपः “प्रश्नपूर्वन्तु
स्ते दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिपद्यम् । स पूर्वं नरकं याति
ब्राह्मणसद्वननरम्” । प्रश्नपूर्वमिति एतमध्यायम् एत-
मनुवाकं वा यदि त्वमस्त्वन्नितं पठसि तदा तपतावदुद-
दानीत्युक्ता तथा कृते यद्दीयते तत् प्रश्नपूर्वकम् ।
व्यासः “सर्वमात्रेण यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिपद्यम् ।
तानुमो नरकः शूलो वक्ष्यते नरदां वतम्” । शानातपः

“कार्यं बोधेन । दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिपद्यम् ।
दातापे नरकं याति ब्राह्मणसद्वननरम्” । विष्णु-
धर्मोत्तरे “प्रतिपद्योद्योविधिना प्रदत्तः प्रतिपद्यो
द्योविधिना ऋहीतः । द्वयोः प्रबोधनरमन्तु कार्यः
अवक्षयाप्नोति न संशयोऽल” ।

अथ मिश्रधर्माः । नन्दिपुराणे “दाने विधिभविज्ञास नहि
तद्दातमर्हति । प्रतिपद्यानभिज्ञश्च ऋह्णिरयमन्तुते ।
सावज्ञं प्रतिपद्यज्ञानो यहीतापि पतत्यधः । किन्त्व-
वेक्षीति वक्तव्यो न दाता ब्राह्मणः कश्चित् । सोऽपि पृष्टः
स्वयं तेन दानार्थं तं न कीर्तयेत्” । यदि त्वमेतत्
पठसि तदा त्वमेतद्ददामीति साक्षात् परीक्षणमत्र
निषिध्यते, पात्रत्वबोधार्थसुपायान्तरेण परीक्षणं त्वत्-
मतमेव । तदुक्तं यमेन “शीलं संयमनाज्ज्ञेयं शौचं
संव्यवहारतः । प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं
परीक्ष्यते” । संकथनं सुदृढभावेन विद्याकथा । वराह-
पुराणे “अपि सर्पपमात्रं हि न देयं विचिकित्सता ।
मनसा ह्यननुज्ञातः प्रतिपद्यीत नैव हि । ददानः
प्रतिपद्यन् यतो भोऽन्यादिना । नाप्नोति त्रेयसा
योगं निरयं चैव गच्छति” । नारदीयपुराणे “देश-
कालविधानादौर्हीनं दानं भयावहम् । दातुः प्रतिपद्यो-
तुश्च ऋहीतमसतः नृदा ।” षट्त्विगम्यतात् नामगोत्रे
समुच्चाये प्राङ्मुखो देयकीर्तनात् । सदङ्मुखाय विप्राय
दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् । देयकीर्तनादिति देयकीर्त-
नोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः । “प्राक्प्रत्यगाद्या बोद्धां देतु-
याहकयोः स्थितिः । दद्यात् पूर्वमुखो ब्रह्मण्येव एव
विधिः सदा” । यस्तु कीर्तयन्ति “प्राङ्मुखः प्रतिपद्यो-
द्विवाहे तु विपर्यय” इति तस्य समूलत्वे सिद्धे अतुष्टान-
विकल्पः, तत्प्रायः दङ्मुखसंप्रदानवैशिष्ट्यकृतेस्तदेवानु-
ष्ठयम् । तदुक्तं अतृयन्तरे “दद्यात् पूर्वमुखो दानं
ऋह्णीयादुनरासुखः आयुर्विवर्धते दातृर्षहीलः
क्षीयते तु तत्” ।

देयव्याणां दानमन्त्राः हेमाद्रः ख० दर्शिता यथा तत्र
कपिलायाः मातृख्ये “कपिले ! सर्वभूतानां भूतनीयानि
रोहिणि ! । सर्वतीर्थमयी यन्मादनः शान्तिं प्रयच्छ मे”
शङ्खस्य “पुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुण्यानां भूतनामास्तु भूतलम् ।
विष्णुना विष्टतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
हृष्यस्य “धर्मस्त्वं हृष्यपेक्ष जगदानन्दकारकः । अहमन्तेरधि-
शानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

हेमः “हिरण्यगर्भगर्भस्य हेम बीजं विभावसोः । अमल-
पुष्पप्रफुल्लमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
पीतवस्त्रस्य “पीतवस्त्रयुगं यस्मादासुदेवस्य वस्त्रभम् । प्रदाना-
नस्य मे विष्णुरतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
श्वेताश्वस्य “यस्माद्विष्णुस्वरूपेण यस्मादसुतसम्भवः । चन्द्रार्क-
वाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
धेनोः “यस्मात्पुं प्रथिवी सर्वा धेतुः केशवसन्निभा । सर्व-
पापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
लोहस्य “यस्मादायसकर्माणि त्वदधीनानि सर्वदा । लाङ्ग-
वाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
कागस्य “यस्मात्पुं काग ! यज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
श्वेतवस्त्रस्य “शरणं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।
सुशेधधारि त्वं यस्मादासः ! शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
रक्तवस्त्रयुगस्य “रक्तवस्त्रयुगं यस्मादादित्यस्य प्रियं सदा ।
प्रदानादस्य मे कुर्ये हतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
लक्ष्मणस्य “धर्मराजेन हतं लक्ष्मणं सुशोभनम् ।
सर्वेकेशविनाशाय लक्ष्मणं दद्यात्सहम्” ।
कश्यपस्य “कश्यपेव यतो लक्ष्मीरक्षमेव जगद्देवः । अन्नं ब्रह्मा-
खिलमायमस्तु मे जन्मजन्मनि” ।
सोमदण्डध्वजस्य “चन्द्रमण्डलमध्यस्थं चन्द्राक्षजसमप्रभम् ।
दध्यक्षं तस्य दानेन प्रीयतां यामनो मम । दध्मक्षं
सोमदण्डं ब्रह्मविष्णुशिवान्मम । प्रीयतां धर्मराजो
हि तद्दानान्मम सदा” ।
सपानीयदध्वजस्य “पानीयसहितञ्चैतत् सदध्योदनपात्रकम् ।
समर्चितं तत् सफलं सदक्षिणं गृह्णाण दध्योदनपात्रकं
मम” ।
लक्ष्मणस्य “सर्वज्ञा सर्वलोकेशः सर्वव्यापी सनातनः ।
नारायणः प्रसन्नः स्यात् लक्ष्मणप्रदानतः” ।
पायसाक्षस्य “पायसं परमाक्षस्य सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
सर्वदेवयोग्यञ्च त्र्येयः पुष्टिं प्रयच्छतु” ।
कपपात्रस्य “आदित्यतेजसा भक्तं जातिश्रेष्ठकरं परम् ।
तदन्नं मम विप्र ! त्वं प्रतीक्षापूषत्तनम्” ।
सक्तूनाम् “प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः सक्तून् यज्ञकर्माणि ।
तस्मात् सक्तून् प्रयच्छामि प्रीयतां मे प्रजापतिः” ।
रत्नस्य “सकुरेणु सक्तून् रत्नतं पिबन्ममम् । तस्मादस्य
प्रदानेन कुरुः सक्तूयतां मम” ।
ताम्रपात्रस्य “परापरादपैश्वर्यादममस्य च भक्त्यात् ।

सर्वप्रजापतये च वापं ताम्रपात्रं दद्यात्सु” ।
कांस्यपात्रस्य “यानि पर्याणि कांस्यानि शान्तिपात्रानि
कृतानि च । कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा” ।
सर्पगर्भतिलपात्रस्य “देवदेव ! जगन्नाथ ! वाष्किताम्र-
प्रद ! । तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाङ्गे संस्थितेरहम्” ।
दर्पणस्य “दर्पणेन त्वमादर्श ! त्वया मङ्गलदायकः । शीघ्रं
सौभाग्यवत्कीर्तिनिर्भलज्ञानदो भव” ।
सुक्तानाम् “तान्मपश्यं र्णवीत्यज्ञा वर्षाद्याकल्पवर्षिताः । रुक्ताः
शुक्रपुङ्गवाः सन्तु भुक्तिमुक्तिप्रदा मम” ।
सुवर्णपद्मस्य “त्वदङ्गुली जगत्सप्तद्वेषसो हेमपङ्कजः । यद्वा-
वासहरेर्नाभिजातो मां पाहि सर्वदा” ।
सिंहस्य “कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यालाकुले पथि । हिंसकास्तु
न हिंसन्तु सिंहदानप्रभावतः” ।
अङ्गुलीयकस्य “हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णमङ्गुलीयकम् ।
धर्मप्रदं प्रयच्छामि प्रीयतां कमलापतिः” ।
वनयस्य “काञ्चनं हस्तवलयं रूपकान्तिसुखप्रदम् । विभूषणं
प्रदास्यामि विभूषयतु मां सदा” ।
कुण्डलद्वयस्य “क्षीरोदमथने पूर्वसङ्गृतं कुण्डलद्वयम् । श्रिया
सह यदङ्गुतं ददे त्र्योः प्रीयतां मम” ।
तुलस्य “भणिकाञ्चनपुष्पाणि मणिमुक्तान्मयानि च । तुल-
सीपत्रदानस्य कलां नार्हन्ति भोङ्गशीम् । तुलसीपत्र-
दानाद्वा ब्रह्मणः कायसम्भवम् । पापप्रशमनं यातु
सर्वं सन्तु मनोरथाः” ।
दुग्धस्य “यलक्ष्मीहरणं नित्यं नित्यं सौभाग्यवर्धनम् ।
जीरं मङ्गलमायुष्यं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
नवनीतस्य “कामधेनोः सक्तून् विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । नव-
नीतं प्रदास्यामि बलं पुष्टिञ्च देहि मे” ।
आज्यस्य “कामधेनुधसक्तून् देवानासुत्तमं हविः । आज्यवि-
वर्धनं दातुराज्यं पातु सदैव माम्” ।
तैलस्य “तैलं पुष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् । यद्वा-
कृत्यहरं पुष्पप्रमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
पादुकायाः “कण्टकोष्णितपाशावहिकादिनिवारणम् । पादुकां
सम्यदास्यामि विप्र ! प्रीत्या प्रमृशताम्” ।
ज्ञानरस्य “गयाङ्कुरसङ्काश ! हिमडिण्डीरपाण्डुर ।
प्रोक्षारयाणु दुरितं ज्ञानरामरसवम्” ।
चन्दनखण्डस्य “चन्दनावासमन्दारसखे । चन्दनकार्षित !
चन्दन ! त्वत्प्रसादात्ते सान्द्रानन्दप्रदो भव” ।
चन्दनाद्यादुषेणस्य “नीलखण्डपाण्डुरङ्गीरकसूरीजङ्गमा-

नितम् । शिवेभ्यं प्रवक्ष्यामि शौचमस्तु सदा यम् ।
कस्तूर्याः “समस्तभ्योऽपि वस्तुभ्यः संस्तुताश्च सुरासुरैः ।

विष्णुकाऽङ्गेषु कस्तूरी सुखदाऽस्तु सदा यम्” ।

कस्तूर्याः “कन्दर्पदण्डो यस्मात् कर्पूर ! प्राच्यतर्पण ! । अन-
नात्मभवस्यापस्वदानादपसर्पणम्” ।

गोपीचन्दनस्य “यदभूदङ्गसंज्ञकं कुङ्कुमादिविज्ञेयम् । जल-
क्रोड्वासे गोपीनां हारवत्यां जलार्पितम् । गोपीचन्द-
नमित्युक्तं सनीन्द्रैः कित्तिपापहृत् । तस्मादस्य प्रदानेन
विष्णुर्दिशत वाञ्छितम्” ।

शिवप्रतिमायाः “त्वया सुराणामनृतं पित्राय ज्ञाताह्वयं
संहतमेव यस्मात् । तयाऽसुराणां, त्रिपुरञ्च दग्ध
मेकेषुषा लोकाहितार्थमीश ! । तव प्रदानादहमप्यदोषी
दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये । तथा कुरु त्वं शरणं
मयि प्रभो ! देववर ! प्रसीद” ।

हेम्वरयोः “प्रसीदतु भवोनित्यं कृत्तिपासा महेश्वरः ।
पार्वत्या सहितो देवो जगदुत्पत्तिकारकः” ।

शिवविष्णुस्य “शिवशक्त्यात्मकं यस्मात् जगदेतद्वराचरम् ।
तस्मादनेन सर्वं मे करोतु भगवान् शिवम् । कैलासवासी
गौरीपो भगवान् भगनेत्रभिर् । चराचरात्मको विष्णुरूपी
दिशत वाञ्छितम्” ।

नरकतल्लिङ्गस्य “इदं नारकतं लिङ्गं रौप्यपीठसमन्वितम् ।
धान्ये ह्रींशभिर्बुद्धमेकादशफलान्वितम् । सख्यदयां वि-
धानेन यथोक्तं फलमस्तु मे” ।

काश्रीरलिङ्गस्य “काश्रीरलिङ्गपथे तु इदं काश्रीरजं वदेत्” ।
सख्यभूमेः “सर्वभूताभ्यां भूनिर्वराज्ञेयं ससङ्गता । अन-
न्यस्य फलदा ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

जम्बीयाः “जम्बी मेव ससुखस्य शीतवातभयापहा । यस्मात्तु-
मारहारी स्यादतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

जम्बीपदस्य “शौर्यपदमनुष्येयं सख्यवर्जं तव प्रभो ! । दत्तं
महास्य देवेश ! पापं संहर सत्वरम्” ।

शान्तस्य “धन्यं करोषि दातारमिह लोके परलभ ।
तस्मात् प्रदीयते धान्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

गोधूमनाम् “यस्मादन्नमखोजम् ह्रींशो गोधूमसम्भवः । यान्तर्व-
शौचमभनदः ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

सुरानाम् “सुरवीजानि मे यस्मात् प्रियाणि परनेत्रिनः ।
तस्मादेवं प्रदानेन प्रीतिः सिद्ध्यति मे सदा” ।

चण्डकस्य “हरा गोवर्द्धनी हारवत्ये हरिमहिताः । चण्डकाः
सर्वपापहन्ताः शान्तिं ददवन्मी” ।

चण्डकस्य “रक्षीगानपञ्चं श्रेष्ठं यन्मयं वनवर्द्धनम् । मङ्गला
निमित्तं साक्षादतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।

यवानाम् “वाक्पराकोचं वाक्कुल्या द्विजप्रीतिकरा यवाः ।
तस्मादेवं प्रदानेन ममात्मभित्तं फलम्” ।

तिष्ठानाम् “तिष्ठाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसुखदाः ।
तिष्ठदानेन सर्वं मे पापं नाशय केशव !” ।

शर्करायाः “सख्यतस्य कसोत्पन्नाः इक्षुधाराजशर्करा । सख्य-
प्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

खण्डस्य “मनोभवधनुर्मेध्याङ्गूतः शर्कराजनिः । तस्मादस्य
प्रदानेन मम सन्तु मनोरथाः” ।

गुडस्य “प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा । तथा
रसानां प्रवरः सदैवैश्वर्यसोमतः । मम तस्मात् परां
लक्ष्मीं ददस्व गुड ! सर्वदा” ।

मधुनः “यस्मात्पितृणां आजे त्वं पीतं मध्वन्मृतोद्भवम् ।
तस्मात्तव प्रदानेन रत्न मां दुःखसागरात्” ।

उदकुम्भस्य “वारिपूर्वघटीपेतं देवलयमयं यतः । प्रीयतां-
धर्मराजोऽस्तु दानेनानेन सदा” ।

उपानहोः “उपानहो मम शान्तिं कष्टकादिनिवारणे ।
सर्वस्थानेषु सुखदे ह्यतः शान्तिं प्रयच्छतम्” ।

व्यजनस्य “धुविता सर्वजन्तूनां शैलानन्दकरी गुप्ता । पि-
तृणां हृदिदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

शाखयामस्य “महाकोषनिपासेन चक्रायौरुपशोभितम् । अस्य
देव ! प्रदानात्तु मम सन्तु मनोरथाः” ।

शिवनाभस्य “महाकोषनिवासी ते महादेवो महेश्वरः ।
प्रीयतां तव दानेन ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

वैतरण्याः “यमहारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी ।
तान्तर्तु कामोयच्छामि उत्तारय सुखेन माम्” ।

धेनोः “यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुर्वैष्णवसन्निभा । सर्वपापहरा
नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

उत्क्रान्तिधेनोः “मत्सुक्रान्ती प्रवृत्तस्य सुखकान्तिविहङ्गमे ।
तुभ्यं सख्यददे नाम्ना मां ससुत्क्रान्तिर्घृतात्मा” ।

मेघ्याः “वाङ्मनःकायजनितं यत्किञ्चिन्मम दुष्कृतम् । तत्
सर्वं विधाय यातु त्वद्दानेनोपशेषिनाम्” ।

गूढस्य “भगवन् ! गूढहृत्कोश ! दद्याध्वरविनाशन ! । तवा-
युधप्रदानेन गूढं नश्यत मे सदा” ।

लोहपालस्य “शान्तिं पापान्तेनानि मया कामकृतानि च ।
लोहपालप्रदानेन तानि नश्यन्तु सर्वदा” ।

रौप्यपालस्य “कनकानामनं चैव परदारामिर्गर्भवम् । रौप्य-

पात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।
 हरिश्चन्द्रनिष्ठानाम् “तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयका-
 रकाः । विष्णुप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं ददन्मयी” ।
 हरिश्चन्द्रप्रतिष्ठापात्रस्य “तिलाः पुष्पाः पत्राश्च सर्वकाम-
 काराः शुभाः । सुकृताश्चैव तथा कृष्णा विष्णुमात्रस-
 च्छयाः । यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
 तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा” ।
 कुष्माण्डस्य “ब्रह्महत्यादिपापघ्नं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 कुष्माण्ड ! ब्रह्मजीवात्मसूतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 फलस्य “इदं फलं मया विप्र ! प्रभूतं पुरतस्तव । तेन मे
 सफलावाग्निभवेज्जन्मनिजन्मभिः” ।
 मण्डूकानाम् “आदित्यतेजसोत्पन्नाः सर्वमङ्गलकारकाः ।
 मण्डूकाः सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददन्मयी” ।
 स्वर्णपात्रस्य “जन्मान्तरसहस्रेषु यत् कृतं दुरितं मया ।
 स्वर्णपात्रप्रदानेन तस्य शान्तिरिहास्तु मे” ।
 आरोग्यार्थाज्यस्य “या याऽलक्ष्मीर्यदङ्गेषु सर्वगात्रे व्यवस्थिता ।
 तत् सर्वं शमयाज्यं त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्धय” ।
 पापक्षयार्थाज्यस्य “आज्यं तेजः स्रष्टुदृष्टमाज्यं पाप-
 हरं श्रुतम् । आज्यं सुराणामाहार आज्ये देवाः
 प्रतिष्ठिताः” ।
 आयुधस्य “त्वं देवानां सन्तुष्ट्याणां रक्षसामायुधो ह्यसि । तस्मात्
 सर्वप्रयत्नेन शान्तिर्भवतु सर्वदा” ।
 भक्ष्याणाम् “केशवप्रीतिदा भक्ष्याः शम्भुब्रह्माकृतद्विदाः ।
 पृथिविप्रापूपकाद्याः यच्छन्तु बलमौषधम्” ।
 काष्ठानाम् “सोमोद्भूतानि दाक्षिणि जातवेदःप्रियाणि च ।
 तस्मादेव प्रदानेन त्रियं देहि विभावसो !” ।
 कुलस्य “अग्निवर्णाद्भूतो नाम बलकीर्तिप्रवर्द्धनः । कु-
 लस्यः सर्वपापघ्नः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 कटकोस्य “सदा रोहन्ति वीजानि काले कटे महीतले ।
 तव प्रदानात्सफला मम सन्तु मनोरथाः” ।
 संक्रान्तिशूकस्य “सर्वघहृत्कारेण ! सर्वेश ! त्वं हि भा-
 स्कार ! । संक्रान्तिशूकदोषं मे निवारय दिवाकर !” ।
 पुस्तकस्य “सर्वविद्यात्रयं ज्ञानकरं लिखिताक्षरम् ।
 पुस्तकं सख्ययक्षाभिः प्रिया भवतु भारती” ।
 तण्डुलानाम् “अन्नेन जायते विश्वप्राणिनां प्राणरक्षणम् ।
 तण्डुला वैश्वदेव्याः पाकेनाह्नं भवन्ति ये । पावनाः
 सर्वघत्रेषु प्रशस्ता होमकर्माणि । तस्मात्तण्डुलप्रदानेन
 प्रीयतां विश्वदेवताः” ।

पुष्पाणाम् “आम्रवल्किः मनो यस्मात् तस्मात् सुमनसः
 श्रुताः । दत्ता ददन्ति नित्यमन्याः ददुतां त्रियम्” ।
 जीरकस्य “जीरको जायते यस्मान्मङ्गलं शुभकर्माद्यम् । त-
 स्मात्जीरकदानेन प्रीयतां निरिहा मम” ।
 ताम्बूलस्य “ताम्बूलं श्रीहरं भद्रं ब्रह्मविष्णुशिवानकम् ।
 अस्य प्रदानात् ब्रह्माद्याः शिवं ददन् पुष्कलम्” ।
 ताम्बूलकरस्य “पूरितं पूरपूरेण नागमञ्जीदकान्वितम् । पूर्वेन
 पूर्णपात्रेण कर्पूरपूरेण च । सपूगण्यङ्गनं दिव्यं
 गन्धर्वपुसरसां प्रियम् । करस्य ! त्वं शुष्माधारस्तव
 प्रदानात् कुरुष्व माम्” ।
 हरिद्रायाः “लक्ष्मीप्रिया या लक्ष्मीदा लक्ष्मीवद्वचनप्रिया ।
 सौभाग्यतहरस्त्रीणां हरिद्रा श्रीप्रदाऽस्तु मे” ।
 सौभाग्यवहनशुक्लस्य “कञ्चुकीवस्तयुष्मैश्च तथा कर्णावतंसकैः ।
 कण्ठस्रजैश्च भूषाभिः प्रीयतां निमिनन्दिनी” (कन्या) ।
 शूर्पस्य “रामपति ! महाभागे ! पुष्पसूते” । निरामये
 गृहाण्येमानि शूर्पाणि मया दत्तानि जानकि !” ।
 कमण्डूलोः “कमण्डूलुर्जलैः पूर्णः स्वर्णगर्भः सुखलवः ।
 अर्पितस्तो महासेन ! प्रसन्नश्च सदा भव” ।
 यज्ञोपवीतस्य “ब्रह्मसूत्रं महादिव्यं मया यत्नेन निर्मितम् ।
 ब्राह्मं जन्मास्तु मे देव ! ब्रह्मसूत्रसमर्पणात्” ।
 अक्षमालायाः “कष्टाविश्रुतिमंख्याकैरुद्राक्षयैर्जिता मया ।
 अर्पिता तव हस्ते च गृहाण सुरसैलक !” ।
 स्वर्णनागस्य “विधुन्तु ! नमस्तुभ्यं सिंहकानन्दनाम्न्यम् । ।
 दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजातयात्” ।
 इक्षुदण्डस्य “इक्षुदण्डं महापुण्यं रसाक्षं सर्वकामदम् ।
 तभ्यं दास्यामि तेनाशु प्रीयतां परमेश्वरः” ।
 गन्धद्वयस्य “कर्पूरः कदलीभूतो देवदेवप्रियः सदा । भास्वोत्समो
 नृपाणाञ्च तददानात् सुखमश्नुते । जटासांशुङ्गव
 देवीपाणिनाभिससङ्गवम् । भक्तप्राप्तं संप्रदास्यामि मम
 सन्तु मनोरथाः” ।
 सूर्यसूतेः “ददाति मातृभवनं सर्वोपकारं युतम् । मनोऽभि-
 लषितावाप्तिं करोति मम भास्करः” ।
 गणेशप्रतिमायाः “यसामवलि विशेयं विश्वनाथसुपाशुतम् ।
 विज्ञेयं तं विप्रवर ! तभ्यं दास्याम्यभीष्टदम्” ।
 गोमात्रस्य “गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश । यस्मात्
 तस्मात्स्वित् मे सादिह कोके परमेश्वर !” ।
 यथाज्ञाः “यथादगूयं शयनं केशवस्य शिवस्य च । यथा
 मत्तायगूयास्तु तस्मात्स्वित् मे निजन्मभिः” ।

रत्नस्य “यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा अस्मिताः । तथा
शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः” ।

भूमेः “यथा भूमिप्रदानस्य कक्षां मार्कान्तिं भोजयाम् ।
दानान्वन्त्यानि मे शान्तिर्भूनिदानाङ्गवत्सिद्ध” ।

दास्याः “इयं दासी मया तुभ्यं दीयताम् । प्रतिपादिता ।
तव कर्माकरी भोम्या यथेष्टं भूयस्सु मे” ।

रघुस्य “रघाय रघुनाथाय नमस्ते विश्वकर्माय । विश्वभूताय
नाथाय अरुणाय नमोऽस्तु मे” ।

कन्यस्य “इहास्तोभयलाभं कुरु केशव ! मे प्रभो ! । कृतवन्तु-
प्रोतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम्” ।

शिविकायाः “देवदेव ! जगन्नाथ ! विश्वात्मन् ! दत्तयानया ।
प्रभो ! शिविकाया देव ! प्रीतो भव जनार्दन ! ।

गृहस्य “इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपकारसंयुतम् । तव
विभूतिः प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्” ।

अथस्य “समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीत्यर्थं ते जगन्निधे !” ।
तव विभूतिः प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्” ।

कन्यायाः “गौरीकन्यामिमां विभूतिं यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय गर्भस्थे तुभ्यं विभूतिं त्वं तां समाश्रय” ।

महिष्याः “चन्द्रादिनोक्तपालानां या राजर्षिहृषी शुभा ।
महिषीदाममाहात्म्यादस्तु मे सर्वकामदम् । धर्मराजस्य

साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः । महिषासुरस्य
जननी साऽस्तु मे सर्वकामदा” ।

मृत्युमहिष्याः “महिषीं वत्ससंयुक्तां सुगीवाञ्च पयस्विनीम् ।
रत्नवस्त्रेण पुष्पेण दत्त्वा मृत्युञ्जवेचरः” ।

मेघस्य “रोमत्वङ्मांसमज्जाद्यैः सर्वोपकरणैः शुभः । जगतः,
सम्पदोऽसि त्वामतः प्रार्थये शिवम्” ।

अजायाः “देवानां योत्सवं हव्यवाहनः सर्वपूजितः । तस्य
त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सैन्द्रीर्षद्विभिः । अग्निमान्द्यं

पूर्वकर्मविपाकोत्पन्नं यन्मम । तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जट-
राग्निं विशङ्क्य । त्वं पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती

परा । त्वत्प्रसूतुत्वात् यज्ञाः तस्माच्छान्तिकरी भव” ।
तनापुत्रादीनां देयद्रव्याणां मन्वास्तु तत्तच्छब्दे दृश्याः ।

अन्यद्रव्यदानमन्वा अपि केचित् कश्चिदुक्ता अनुसन्धेयाः ।
दानकं न० कृत्स्नं दानम् “दानं कृत्स्नं” पा० ग० सू० वावा०

कम् । कृत्स्नं दाने ।
दानकामं लि० दानं कामयते कन-स्वार्थं णिङ् कश्च ।

दानधीके “गौतमस्तोमेन यदीच्छेद्दानकामा मे प्रजा
स्वादिति” काश० प्रो० २।१।१४ ।

दानयुतं पुंस्त्री गौतमप्रवरभिभेदे कार्त्तिकी० भाष्यवद्वेनास्य
इमे पूर्वपदे प्रकृतिसंख्यः भाष्यवदानयुताः ।

दानधर्मं पु० दानरूपो धर्मः । दानात्मके धर्मे च च भारते
आनुशासनपर्वणि ५७ अध्यायावधिषु ६६ अध्यायान्तेषु

विकसरेषोक्तः । अन्यत्र “अथातः संभवत्यानि दानधर्म-
मनुत्तमम् । अर्चनासुचिते पात्रे अर्चया प्रति-

पादनम् । दानम् कथितं तज्ज्ञेभुक्तिस्तुक्ताफलप्रदम् ।
न्यायेनोपार्जयेद्दत्तं दानभोगफलञ्च तत् । अध्यापनं याज-

नञ्च हस्तिविमे प्रतिग्रहः । रक्षणं विजयश्चैव क्षेमहस्ति-
रुदाहृतः । कुशीदं क्षत्रिवाण्यञ्च वैश्यहस्तिः सुभाषजा ।

यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्तितम् । नित्यं ?
नैमित्तिकं २ काश्यं २ विमलं ४ दानधीरितम् । काश्यञ्च नि-

यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे । अतुह्यस्य फलं तत् स्यात्
ब्राह्मणाय तु नित्यकम् । यत्तु पापपशान्त्यै च दीयते

रिदुषं करे । नैमित्तिकं २ तदुद्दिष्टं दानं सङ्गिरसुवि-
तम् । अपत्यविजये च यत्सङ्गार्थं यत् प्रदीयते । दानं

तत् काश्य(२)माख्यातं विमलं ४ दानधीरितम् । इष्टरूपी-
नार्थाय ब्रह्मयितृषु मन्त्रे । चेतसा सत्ययुक्तेन दानं

तत् विमलं ४ स्रुतम् ” इत्युपक्रमस्य गा० ५१।४० उक्तः ।
“दानधर्मात् परोधर्मो भूतानां नेह विद्यते” तत्तद्वाध्याये

दानपति ५० इतः । अथकूरे यादवभेदे । “गण्डत्वयं
दानपतिः क्षिप्रमानयितुं ब्रजात् । मन्दगोपञ्च गो-

पांश्च करदाम् मम यासनात्” हरिवं० ७६ अ० ।
“शंसङ्गिः स्यन्दनेनाशु प्राप्नो दानपतिर्ब्रजम्” ८२

अ० । २ वृक्षपदे, लि० “यज्वा दानपतिधीमान् यथा ना-
न्योऽस्ति कश्चन” भा० आ० २२१ अ० । अथरुभेदे ५० ।

“रथोत्कटो दानपतिः शैलध्वंषी कुलाकुलः” हरिवं० १४०
अ० अथरुक्ती ।

दानपात्रं न० ३ त० । दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम्
दानफलं न० ३ त० । दानजन्ये फलभेदे तत् दानभेदे कश्चि-

चित् फलभेदा वङ्ग० पु० उक्ता यथा
“गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः । तद-

ननफलं विद्धि अस्यास्ति तथेष्टम् । तन्नोदतस्तु यो
दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च । त्वम् ! दानम् तत् सर्वं

भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु । ईश्वरोऽप्यनुमनाच्चैव दानार्थं
चार्थहारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः स वाक्ये तु

तदङ्गुते । वैश्वदेवविहीनञ्च सन्ध्योपासनवर्जितम् ।
यद्दानं दीयते तस्मै वृक्षभावे तदङ्गुते । इष्टाजन्माभि-

अन्तारि इथा दानानि भोजन । तान्त्रिकं संप्रवक्ष्यामि
अथावदनुपूर्वम् । अथान्तः १ इथाजन्त धर्मवाद्या नराः २
अथा । परपाकं सदात्रलि २ परतापरतासु ३ वे । देव
पितृविहीनः ४ यत् ईश्वरेभ्यः स्तुतोपतः २ । दत्तानुकीर्त-
नाश्चैव वेदान्निव्रतत्यागिनेः । अन्यायोपार्जितं दानं ५
व्यर्थं ब्रह्महृत् ६ तथा । सुखेऽन्यतः ७ यत् सोमाय
पतिताय ८ च । कृतज्ञाय ९ च यदुदत्तं सर्वदा ब्रह्मवि-
हिम् ११ । याचकाय १२ च सर्वस्य वृक्ष्याः पतये १३ तथा ।
परिचारकाय १४ श्रद्धाय १५ सर्वज्ञं पिशुनाय १६ च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र ! इथा दानानि भोजनम् ।

दानव पु० दनोरपत्यम् अण् । कथ्यपत्त्याः दत्तकन्याभेदस्य
दनोरपत्ये । १ दानवाश्च भा० व्या० ६५ अ० उक्ता यथा “चत्वा-
रिंशद्दणोः पुत्राः स्याताः सर्वत्र भारत । । तेषां प्रथमतो
राजा विप्रश्चिन्तित्वा यथाः । शंखरो नक्षत्रश्चैव पुत्रोऽपि
चेति विस्तृतः । असिहोमा च केयी च दुर्जयश्चैव दानवः ।
अयःशिरा अश्वशिरा केशगण्डुश्च वीर्यवान् । तथा
गगनमूढी च वेगवान् २ । सः । स्वर्भादुरधोऽश्वा-
वतिर्हृत्पर्वजकक्षया । ३ प्रपीवश्च शृङ्गाश्च तच्छृङ्गश्च
महाबलः । एकपादेकपद्मश्च विरूपाक्षमहोदरौ ।
निचन्द्रश्च निगुम्भश्च कपटः कपटक्षया । शरभः शश-
मश्चेत सूर्यश्चन्द्रमसौ तथा । एते स्याता दनोर्वंशे दा-
नवाः परिकीर्त्तिताः ” “दानवाश्च विबुधा विजिम्बरे”
माचः । दानवस्योदम् अण् । २ दानवसम्बन्धिनि लि०
क्षियां ऊोप् । “मायाचाकौ ददौ सर्वाः दानवीः काम-
मोहिता” हरिवं० १६३ अ० ।

दानवगुरु पु० इत० । युक्ताचार्ये

दानवज पु० देवे गान्धर्वे च वैश्यजातिके अश्वभेदे । “देव-
गन्धर्ववाहको द्रव्यवर्णां मनोजवाः । क्षीणाक्षीणा
भवन्त्येते महीयन्ते च रंहसः । पुरा कृतं महेन्द्रस्य
वज्रं हसनिवहं चम् । दधथा शतधा चैव तच्छीर्षं हल-
सूत्रं नि । ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपयास्यते ।
लोक्ये यशोधनं किञ्चित्कृत्वा वै वज्रतनुः स्रुता । वज-
पाणिर्वाक्षश्चः स्यात् क्षत्रं वज्ररथं स्रुतम् । वैश्या वै
दानवज्जाय कर्मवज्जा वपीवधः । क्षत्रं वज्रस्य भागेन
अवध्या राजिनः स्रुताः । रणाक्षं वज्रस्य स्रुते मूरा-
चाक्षे वै मताः । कामवर्षाः कामजवाः कामतः स्रु-
तस्थिताः । इति गन्धर्वजा कानं पूरयिष्यन्ति ते हवाः”
भा० व्या० १७० अ० ।

दानवारि पु० इत० । १ देवे शिवस्यो च । कर्म गन्धर्वदक्षप-
वारि । २ गजवदन्तये न० । “क्षीनाक्षीरो भवदिभापनदाभ
वारिवासेन यस्य जनिताऽसुरभी रक्षन्तीः” नेप० “कटक्ष्वस
प्रोषितदानवारिभिः” माचः ।

दानवीर पु० शीररसभेदे तदाश्वे शनाक्षकभेदे च । “स च
दानधर्मयुद्धे दयया च समन्वितस्तुष्टी स्यात्” । स च वीरः
दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः
तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । “त्यागः सम्प्रसङ्ग-
सृष्टितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति” अत्र परशुरामस्य
त्यागे उक्ताहः स्यादो भावः । सम्प्रदानब्राह्मणैरा-
क्षाम्बनयिभावेः सत्वाध्यवसायादिभिश्चोद्दीप्तप्रवर्तिभावे
विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षं हृत्वादिभिः
सञ्चारिभिः पुष्टिं भीतो दानवीरतां भजते” सा० द० ।

दानवेय पु० दन्वाः अपत्यं दनु-क्षियां मनुष्यजातिस्त्वात्पञ्च ।
ततः “क्षीम्यो ठक्” पा० ठक् । दनुनाम्ना दत्तकन्याये
अपत्ये “देतेया दानवेयाश्च किमिच्छन्ति पराक्रमात्”
हरिवं० २२१ अ० “विष्णुना निहृतेष्वेव दानवेयेषु ते हताः
भा० क० ७३ अ० ।

दानशील लि० दानं शीलं सततमनुष्ठानं यस्य । ब्रह्मदातरि
“यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम्” भा०
भी० १२० अ० ।

दानशीलं लि० दाने शीलः दत्तः । ब्रह्मप्रदे कमरः
“निर्गुणोऽपि विस्तृतो न भूपतेर्दानशीलमनसः पुरो-
ऽभवत्” माचः ।

दानसागर पु० गौडदेशप्रसिद्धे भूम्यासनानादीनां भोज-
यानां पदार्थानां प्रत्येकं भोज्यसंख्यान्विते देवद्वयभेदे ।
“यः कश्चित् कुर्वते देवि ! पश्ये दानसागरम् । इमोत्-
सर्गं महादानं यत् किञ्चित् प्रविशतीते” कामधेनुत०
१५ पटले । दानानां सागर इव प्रतिपादकतया आधार
इव । शतकापुराणादिमहादानानां विधानश्रामके स्म-
तिनिबन्धभेदे ।

दानयोग्य लि० इत० । दानयोग्योक्ते दानस्य पाले ।

दानीय लि० दीयतेऽकौ दा-वा-स्यदाने कनीयर् । १ स्य-
दाने । “दानीयः प्रभवो जयः” उग्न० । दानमर्हति यत् ।
२ दानयोग्ये दानपाले च ।

दानु लि० दा-दाने दो-अण्णे वा कर्त्तरि ह । १ दातरि
शिविलाले जेदि० १ वायो ४ वृत्ते च संक्षिप्तवा० उपा० ।
५ दानवे च । “दाहं यथाहं ह क्षमाहं हृत्” उ०

५५७

“दमादिषाधनेनोदरा उत्कृष्टा गतिर्वा तथा मन्वत इति दामोदरः । “दमादामोदरं विदुरिति” मञ्जुभारते य-
थोदया दामोदरे वज्र इति वा “दामानि खोकनामानि-
तानि यथोदरानरे । तेन दामोदरस्त्वेषः श्रीधरस्त्वित्-
मान्नितः” इति व्यासवचनात् वा दामोदरः । “दमो व-
हिरिन्द्रियमिषः तस्मिन् दामः तस्योदमित्यण् क-
गताविति धातोर्भावे “कदोरप्” पा० अपि गुणे रपरत्वे
च अरः अवगतिः मन्वतोनां शानार्थकत्वात्तस्य विशेषण-
सदिति उत्कृष्ट इत्यर्थः तथा च दामो दमसाधकः उत्
उत्कृष्टः अरः अवगतिः साक्षात्काररूपस्येति दामोदरः ।
उत्कृष्टा च गतिः धूमादिगतिसमेष्ट्याचिरादिः दमादिषा-
धनास्य सगुणस्येति दामोदरनामनिवृत्तिः । “तर्वाभि-
ध्यगतं वज्रं दाम्ना गाढं तथोदरम् । ततश्च दामोदरतां स
यथो दामवन्मनादिति” ब्रह्मपुराणम् इति आनन्दगिरिः ।
रक्षतीति अर्द्धदेहेमचक्षुः वर्जमानधुरसंज्ञकटे इन्द्रदेहे
च । ४ शाकपानमूर्त्तिर्न तन्मन्त्रं पद्मपुराणे यथा
“स्यूको दामोदरो ज्ञेयः स्यूचक्रो भवेत्तु यः । चक्रे
तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सदाः सदा” । ब्रह्मपुराणे
“दामोदरस्तथा स्यूको मध्यचक्रः प्रतिष्ठितः” प्रतिष्ठित
इत्यत्र प्रकीर्तित इति कश्चित् पाठः । “द्वर्वाभि-
हारसङ्कीर्णं पीतरेखायुतं शुभम्” । “पीतरेखा तथैव
येति” ब्रह्मपुराणे पाठः । ब्रह्मपुराणे “उपर्यधश्च चक्रे
हो मातिदीर्घं सखे विषम् । मध्ये च रेखा बन्धेका
स च दामोदरः स्मृतः” । अन्यत्र “स्यूको दामोदरो
ज्ञेयः स्यूचरश्चो भवेत्तु यः । चक्रे तन्मध्यदेशस्य
पूजितः शुभदः सदा” । ब्रह्मवैप्रकृतिसंख्ये “द्विचक्रं
स्मृतमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदरामिधम्” । मत्स्यसूक्ते
“विश्वक्सेनमतिस्मृतं लघु दामोदरं स्मृतम्”

दामोष्णीष पु० गोत्रव्यावर्तकप्रवरर्षिभेदे “दामोष्णीषस्त्रै-
वलिङ्ग पर्णादो वरजानुकः” भा० स० ४ अ० । युधिष्ठिर-
सभासंध्योक्तौ । तस्यापत्यं कुर्वाण्य । दामोष्णीषश्च
तदपत्ये पुंस्त्री

दाम्पत्य न० दम्पत्योरिदं पत्यन्तत्वात् यक् । इदमिति
सम्बन्धिनि अग्निहोत्रादौ इदम्पत्योरन्योन्यप्रीती च
“ब्रह्मवर्चसकामस्य यजेत ब्रह्मवर्चसतिम्” इत्युपक्रमे “वि-
द्याकामस्य गिरियं दम्पत्यार्चसुतां सतीम्” भा० २।१।२।
दायिक लि० दम्पतेन चरति धर्मं ठक् । बोधेन कौन्त्यादि
स्थापनार्थं धर्मचारिणि । शैब्यावर्तति, इन्द्रायुक्ते

च । “पापरोक्ताभिषक्तश्च दाम्भिको स्वविक्रयी”
मनुना रक्षितकर्मविपाकः दाम्भिकत्वमित्युक्तम् ।
“दाम्भिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सहयो भवेत्” भा० १०
२।५ अ० । श्वकपक्षिणि पुंस्त्री० राजनि० ।

दाय दाने आ० आत्म० धन० सेट् । दायते कदाचित् अदा-
यितुम् अदायिष्यम् । कश्चित् पिब कदादाहृत-त ।

दाय पु० दा-दाने भावे चञ् । इदानीं “निधोदायः कतो
येन गृहीतो मिष एव वा । मिष एव प्रदातव्यो यथा
दायक्षया गृहः । अस्माभिना कतो यस्तु दायो विक्रय
एव वा” मनुः । दीङ्ङ्ये भावे भञ् । शब्दे अजयपाकः
स्थाने भेदि० । दी-खण्डने भावे चञ् । ४ खण्डने गन्ध-
रताः ५ सोऽङ्गुष्ठनभाषणे भेदि० । तस्य परोक्षस्य खण्ड-
नरूपत्वात् तस्यात्वम् । दा-दाने कर्मणि णञ् । इदमे
धनादौ “ते तत्र विविधान् दायान् विजयार्थं नैऋत्याः”
भा० आ० १८४ अ० । “संस्थाः स्युः सारसंस्थिते द”
दायाः शुभाशयाः” काम० नीति० । “दायस्तु विविधं तत्र
ग्रहणं मे सदतोऽनघ । यज्ञार्थं राजभिर्हृतं मज्जानं धन
सञ्चयम्” भा० स० ५।१ अ० । अविवाहकाले कन्यायै दीय-
माने यौतुकादिधने कन्यादानकाले जामातादिभ्यो ददेये
धने ज्ञातानभिचादौ समाहृतब्रह्मचारिभ्यो हदीयमाने
धने च १० विभागाङ्गपलाटिधने च दायभासशब्दे
दृश्यम् ।

दायक लि० दा-दाने ण्वल् । दातरि “तावतां योऽहङ्काशं
फलं प्राप्नोति दायकः” भा० १०।१२ अ० । “चौराणां भक्त-
दायकाः” मनुः । दी-खण्डने ण्वल् । २ खण्डके च ।
दायेन धनेन कार्याति कै-क । इदायादे “दद्या इति
समाख्याता यजमानस्य दायकाः” दद्याम् दायका दायदा
इत्यर्थः ।

दायवन्तु पु० दाये वन्तुः । आतरि गन्धरत्ना०

दायभाग पु० दायस्य सम्बन्धिभिर्भागो यत् । अष्टादशविवादा-
न्तर्गते विवादपदभेदे तत्किं रूपं लोभववाङ्मनस्य दायभागे
यथा “अथ दायभागो निरूप्यते तत्र नारदः “विभागो-
ऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत् प्रकल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं
तद्विवादपदं बुधैः” । पितृत आगतं पितृं तत्र पितृ
करणोपजातस्य सञ्चयते । पितृस्येति पुत्रैरिति च
इत्यपि । सम्बन्धिनोपपत्त्यर्थं सम्बन्धिसामान्ये सम्ब-
न्धिसामान्यविभागेऽपि दायकापदप्रयोगात् अतएव
दायभागा विवादपदस्य नारदेन सामान्यविधेय-

विभागसम्बन्धदर्शितवान् तथा ननु रवि पितादिपद-
नदन्तैव "एष स्त्रीप्रसवोक्तो धर्मो नो रतिरहितः ।
* व्यापटपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत" इत्युपक्रमस्य
वायत्सम्बन्धनिधनविभागसूत्रान् । दीयत इति
व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गोचः स-
न्तप्रसूतादिस्त्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्त्वोत्पत्तिफलसाध्यात्
न तु नृणादीनां तत्त्वज्ञानोऽस्ति । ततश्च पूर्वस्वामि-
नस्त्वन्वाधीनं तत्स्वाभ्युपरमे यत्तु द्रव्ये स्वत्वं तत्
निरुद्धो दायशब्दः । ननु किं दायस्य विभागो विभक्ता
यस्यत्वं ? यद्वा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वं ? न तावत्
पूर्वः दायविनाशोपपत्तेः नापि द्वितीयः संयुक्तोऽपि न
नमेद् विभक्तं स्वं भ्रातृरिति प्रयोगात् । न च
विशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पत्तस्य स्वत्वस्य द्रव्य-
विशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यं सम्बन्धान्तर-
ब्रह्मवृत्तिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्टेव विभागव्यङ्ग्य-
स्वत्वापादकत्वात् कृतस्वपितृधनगतस्त्वोत्पादविनाश-
कल्पनागौरवात् यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयो-
गाच्च । उच्यते एकदेशोपात्तस्यैव भूतिरगत्यादावुक्त-
स्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारा-
नहेतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं वि-
भागः । विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभागः ।
यत्नापि चैवं दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्तापि
तत्तत्कालविशेषे बह्वनदीहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते ।
तदाह दृष्टान्तिः "एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथा-
धीन गृहे गृहे । उद्धृत्य रूपवायम्भस्त्वसारेण गृह्यते ।
युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत्" । इदं श्लोका-
र्णित्वं नानास्यानर्थकं न तु क्रमिकम् । ननु "पित-
रुद्धं मते पुत्रा विभजेयुर्जनं पितरिति" नारदवच-
नात् पितृजनं विभजेयुरित्यन्वायात् विभागात् पूर्वं
न तत् पुत्राणां स्वत्वं न च विभागस्य स्वत्वकारणता
असम्बन्धित्वेऽप्यतिप्रसङ्गात् । उच्यते पितादिनिध-
नानन्तरमेवास्मादीयं धनमिति प्रयोगात् एकपक्षे च
विभागं विनैव स्वत्वस्वीकाराच्च सम्बन्धनिधनमेव स्वत्व-
कारणमतो नातिप्रसङ्गः । नन्वर्जविहव्यापारोऽर्जनम्
वर्जनाधीनस्यानिभावावर्जयिता तेन पुत्रव्यापारो-
जन्मवर्जनं युक्तम् अतो जीवत्वेव पितरि पुत्राणां
तत्त्व स्वत्वं न तु नञिचवात् अतएवोक्तं "कश्चिज्जन्मैव
यथा पितरि धने" । नैतद् जन्मादिविरोधात् । यथा

ननु "जन्मं विदुश्च नादुश्च समेत आतरः समम् । भजे-
रन् पितरं रिक्चमनीयास्तं हि जीवतोः" जीवतोऽपि
पितोः पुत्राणां कुतो न विभाग इत्यापह्वायानिदुत्तरं
तदानीमस्मीमित्यादिति । न च भाव्यो पुत्रचेत्तादिवत्
अस्मात्तन्त्राभिप्रायमिति वाच्यं तदानीं काले प्रमाणा-
भावात् भाव्यादिषु तु यत्ते समधिगच्छन्ति सर्ववस्तीति
स्वत्वे शिष्टे युक्तमस्मात्तन्त्रवर्णनम् । किञ्च स्त्रीपाते-
ऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्मोपदेष्टात् नृति
विरोधः स्यात् । देवस्य पितृधने अस्मात्त्वमेव अष्ट-
यति यथा "पितृयुधने पुत्रा विभजेयुर्जनं पितुः ।
अस्मात्त्वं हि भवेद्देवां निदीपे पितरि स्थिते" । किञ्च
जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां स्वामित्वे पित-
रनिच्छयापि विभागः पुत्रात् जन्मनैव स्वत्वमित्यत्र प्र-
माणाभावाच्च अर्जेन यथा जन्मनः स्मृतावधि-
गमात् । कश्चिज्जन्म इति च जन्मनिवन्धनत्वात् पिता
पुत्रसम्बन्धस्य पितृधने च स्वत्वकारणत्वात् परस्व-
रथा वर्णनम्" ।

अस्य मते च पुत्रा पितादुपरमादावेव तद्वत्वे स्वत्व-
तश्चैकदेशनिष्ठम् ।

मिताक्षरादिप्राचीनमते जन्मनैव पुत्राणां पितृधने
स्वत्वं तच्च ससुदितद्रव्यनिष्ठमिति भेदः ।

तदेतत् प्राचीनमतं वीरभिलोदये जीमूतवाहनमत-
निराकरणेन परिष्कृत्य समर्पितं यथा

"यत्तु मन्वादिप्रचनव्याख्यासु ब्रह्मदा बुधाः । विवदन्ते
दायभागः स प्रवन्धेन वर्णयते" । तच्चक्षमाह नारदः
"विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत् प्रकल्पयते । दायभाग-
इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति" । पितोरयं पितृस्य
इति कृतैकशेषात्पितृशब्दात् अथैव मातृधनस्यापि
विभागकथनात् । पितृस्य पुत्रैरिति च इयमपि
सम्बन्धितालोपलक्षणम् पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्ता-
दिधने तद्विरूपणात् । अतएवोपक्रमे ननुना पितादि-
पदस्योपात्तम् । "एष स्त्रीप्रसवोक्तो धर्मो नो रति-
रहितः । व्यापटपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति" ।
"दायधर्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्वास्तेषां सप्त-
कथनपूर्वकस्वरूपात् उद्देशावसरेऽपि "स्त्रीपुत्रयो-
विभागश्चेति" तस्यैव विवादपदत्वोद्देशात् । अतए-
वाप्ये वायत्सम्बन्धनिधनविभागमेव प्रदर्शयितवान् । दाय-
शब्दार्थं ज्ञानिसम्बन्धनात् सत्त्वस्वत्ववद् इत्यं वदति ।

तथा च निश्चयकारः “विभक्तव्यं पितृव्यं दाय-
माहर्त्तृभीषणः” इत्याह । अत्रापि पितृपदं सम्बन्धि-
माहोपपन्नमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्तव्यं
विभागार्हमित्यर्थः अन्यथैकपुत्रादिस्त्रीभिरनेक विभा-
गाभावादायशब्दवाच्यता न स्यात् । यत्तु जीमूत-
याहनेन (दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयो-
गश्च गोष्ठः स्मृतप्रवृत्तितादिसत्यनिवृत्तिपूर्वकपरस्त्वो-
त्पत्तिफलसाध्यात् । न तु स्मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति ।
तत्र पूर्वस्त्राप्तिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाभ्युपरमे यत् इत्ये-
ऽन्यस्य स्वतः तत्र निवृद्धोदायशब्दः इत्युक्तं, तत्र चन्द्र-
रम्भ निवृद्धत्वाङ्गीकारे दायददातिशब्दयोगौण्यो-
पस्थापनार्थक्यात् । सर्वथाऽयवार्थराहित्ये हि निवृ-
द्धत्वम् । न च योगवृद्धत्वं अवयवार्थनाशस्य स्वयमेवो-
पस्थापनात् गोष्ठसमवयवार्थपरिकल्प्य तदङ्गीकारस्य
निष्प्रयोजनत्वमन्योन्यात्मननुभवविरोधो व्याघातश्च ।
तत्स्वाभ्युपरमे इति च अत्रापि स्वत्वोपपादयित्व-
माणात्वादव्यापकम् । विभागशब्दस्त्वेकस्याभ्यानां
इत्यसुसुदायविषयाणां तदङ्गीकृत्ये व्यवस्थापने शक्तः ।
अतएवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाभ्ये विभागशब्दा-
प्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि
चैकं दासीगवादि बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालं विभे-
नियतदास्यदोहनादिना तस्य तस्य सत्वव्यञ्जनादस्वेक-
देशस्वाभ्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः । अत-
एव “एकां स्त्रीं कारेतर्कमं यथांशेन गृहे गृहे” इति
“उक्तं कूपवायस्यस्त्वनुसारेण गृह्यते” । “युक्ता विभ-
जनीयं तदव्ययानर्थक्यमवेदिति” च इहसत्यार्थद्वयचनेषु
वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्यते । स च दायोद्विविधोऽ-
प्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनां पित्रादिधने पुत्र-
त्वादिनैव सत्यपि स्त्राभिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वो-
त्पत्तेः स तेषामप्रतिबन्धोदायः स्त्राभिसङ्गावस्थाप्रति-
बन्धकत्वात् । यस्तु विभक्तस्यासंख्येयपुत्रस्य स्मृतस्य
आत्मादीनां तद्वनरूपोदायः स सप्रतिबन्धः स्त्राभि-
सङ्गावस्था प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः । ननु
कथंऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः । स्त्राभिसङ्गावे पुत्रा-
दीनामपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
तथाहि । यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्व-
साधुत्पत्त्युपपादकस्य पुत्रादेशात् साधारणमिति तदनु-
वर्तिं पित्रा इत्यस्योपस्थापनादिषु पित्रादीनामनुधि-

काराण्यसौ “जातपुत्रः कस्यचेशोऽनीकृष्यतेति” श्रुति-
विरोधः । किञ्च विभागानु कृष्यपित्वादिसाद-
र्यस्याविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं स्यात् । तद्वि पित्रा
पुत्रान्तरानुसत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभाग-
प्राप्तिभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अभ्युपगम्या तु
साधारणशब्दस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादि-
प्रीतिदत्तत्वादिवचने युक्तिरयुक्ता । एवं पुत्राद्यनुवर्ति-
मन्तरेण स्वादीनामपि भर्त्तादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भ-
वात्तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात् । “भर्ता प्रीतेन यद्वत्
स्त्रिये तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममन्त्रीयाह-
द्याह्वा स्यावराहते इति” वचने यथाकाममन्त्री-
याह्याह्वेयनेनाविभाज्यत्वं भर्तृप्रीतिवर्त्यस्य यदभहितं
तदपि व्यर्थम् । न चेदभविभागवस्थायां प्रीतिदानं
तस्य चाविभाज्यत्वस्य प्रतिपादयति किन्तु स्यावराहते
यद्वत्तमित्यन्वयादिभागेतरमपि भर्ता स्त्रिये स्यावर-
प्रीत्या देयममानादत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभ-
जनीयमस्यावरन्तु न प्रत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रम्
स्यावरस्य स्त्रिये प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्येण बोध-
यतीति शङ्कनीयम् । तथा अन्यस्य व्यवहितयोजनाप्र-
सङ्गेनायुक्तत्वात् । स्यावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता स्वर्ग-
कत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्यायवापद्यते ।

अथ “मणिसुक्ताप्रयाजानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्यावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः” । तथा
“पितृप्रसादाद् भुञ्जते वस्त्रागत्याभरणानि च । स्याव-
रन्तु न भुञ्जते प्रसादे सति पेदक इति” वचन-
मन्ये विभागप्राप्तालीनस्यावरप्रसाददानप्रतिषेध-
परं वाच्यं मणिसुक्तादिप्रसाददानानुवर्तिपुरःसरं
तत्प्रतिषेधाभिधानात् अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन
वैयर्थ्योपपत्तेः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वानुधि-
सुक्तादिषु तदनुवर्तिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् ।
स्यावरे तु तदनुवर्त्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य
वाच्यत्वाज्जन्माना स्वत्वमायातीति, भवन् तस्य पितामहो-
पात्तस्यावरविषयत्वात् । कतीते पितामहे तत्स्वाभ्य-
नाशान्तितापुत्रयोः साधारणे तदीयइत्यस्येऽपि
स्यावर एव पुत्रानुवर्त्यपेक्षा मणिसुक्तादौ तु नेति तदर्थः ।
यस्तु जीतमवचनम् “उत्पत्त्येवार्थस्त्राभित्वं लभते इत्या-
चार्याः” इति । जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिताशराजता
प्रभाष्येणीपुत्रस्यन्तहायभागदायतत्त्वज्ञता व्याख्यातमेव ।

पितृभोजनपरमे तत्त्वमन्वयस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिरिति च भाष्ये
नाम्यस्य च धर्मोऽपि जनकधने पुत्राणां स्वाभित्यासजनं
पुत्रोत्पत्तिरिति भाष्यः सन्त्यन्तीत्यायां मन्वयः इति । न
तु पितृभोजने विद्यमानेऽपि तत्र पुत्रस्यत्वमिति तदर्थः ।
नारददेवचरचनविरोधात् । “पितृर्ध्वं गते पुत्रा
विभजेयुर्धनमिहिरिति” नारदः पितृर्धनमित्याह ।
अन्यथा धनं विभजेयुरित्येवावश्यम् । “पितर्युपरते
पुत्रा विभजेयुर्धनमिहिरिति” । अस्यास्य हि भवेदेवां
निर्देष्टे पितरि स्थिते इति । देवकोऽपि पितृर्धन-
मित्युक्तोत्तराद्धेनास्यास्य हीति स्वप्नेव तेषामस्त्व-
नत्व हेतुत्वेनोक्तवान् । निर्देष्टे पातित्यादिसत्त्वापग-
मकदोषादिति । अनुरपि “जर्ध्वं पितृच मातृच समेत्य
भ्रातः समम् । भजेरन् पैतृकं रिक्चमनीयास्तो हि
यतोऽरिति” जीवतोऽस्मात्पातितोक्तत्वेन पुत्राणांम-
स्यास्य व्यक्तमेवाह । यत्तु गङ्गाविश्रितावाहृतः “न
जीवति पितरि पुत्रा रिक्चमभजेरन् । यद्यपि स्वास्य-
म्यसादधिगतनैरेनर्हं एव पुत्रा अर्थधर्मयोरस्मात्तन्त्रा-
दिति” कृतचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम् । यद्यपि
“तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वा-
स्यमधिगतं प्राप्तमथापि जीवति पितरि तद्धनं तदित्थं
विना न विभजेरन् अर्थधर्मयोरस्मात्तन्त्रादित्युक्तं पारतन्त्र्या-
द्विभागकरणेनर्हः पुत्रा” इति । तेनानेन यत्तनेन
जन्मना पुत्रादीनां पितृादिस्वामिकधने स्वत्वमिति तदपि
न मन्वादिबचनानां बहूनामस्यास्यप्रतिपादकानामनु-
गोपेनास्याम्यथास्य वर्णनीयत्वान् । वर्णितश्च कल्पतरौ
“यद्यपि पश्चादधितं पितृधनव्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्या-
दिभिरुपात्ते धने स्वास्यमन्यापि तत्रास्यस्वास्यजीवति
पितरि, किन्तु पितृधने अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीव-
त्यस्मात्तन्त्रादिति । किञ्च स्वत्वं शास्त्रैकधमधिगत्यं तत्र
च रिक्चक्रयादिवज्जन्मनः स्वत्वहेतुत्वेनानुक्तेर्जन्मना
स्वत्वमप्रमाद्यमेव । अतएव यथा भाष्योद्वचनम्
“भाष्यो पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः कृताः । यत्ते
समधिमन्त्रिणं वक्ष्यते तस्य तद्धनमिति” । पारतन्त्र्य-
मात्रप्रतिपादनपरन्तथास्वास्यवचनान्यपीत्युपास्यम् । भा-
ष्योद्वचनमन्त्रादिवचनैः कर्तृनादिवाधनकत्वेन स्वा-
मित्ये सिद्धे बुद्धमस्मात्तन्त्रमात्रपरत्वमन्यथा श्रीतादिषु
धनवाधेषु पुराणादिभूतलोभामधिकारित्वमपि विह-
रति । अत्र तु प्रकृतं जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणा-

भाषाद्वचनमेवास्वत्वानेकधमवर्णनम् । किञ्च यदि स्वत्वं
शौचिकं स्थापयितुं तदुपायानामपि शौचिकत्वात् “स्वाधी
रिक्चक्रयधमधिगतमपि रिक्चक्रयधमं ब्राह्मणस्याधिकं
सम्पत्तिः, अत्रियस्य विजितम् निर्विष्टं वैश्यस्य योरिति”
गौतमवचनं व्यर्थमेव स्थापयितुं तदुपायानामपि हि पाकादो-
दनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमात्र
सम्पत्तेः । तस्य हि वचनस्यावयवः । रिक्चं दायः
क्रयः प्रसिद्धः । संविभागो दायस्यैकदेशनिष्ठस्वामित्व-
व्यक्त्योविभागः । परिपङ्कः पूर्वमपरेणास्तीजनस्यारम्भादि
साधारणप्रदेशसम्पत्तिजननस्यजलसाधारेः स्वीकारः ।
अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु
स्वत्वहेतुषु सत्यु स्वाधी भवति । जातेषु च जायते ।
ब्राह्मणस्य सम्पत्तिः प्रविष्टादिप्राप्तमधिकमसाधारण-
रिक्चादयस्तु सर्वसाधारणाः । अधिकमित्युक्तत्वं सर्व-
सम्पत्तिः । अत्रियस्य विजितं बुद्धविजयद्वयादिप्राप्त-
मसाधारणम् । वैश्यस्य निर्विष्टं जनिगोरक्षणादिभूति-
सम्पत्तिः । गृहस्य द्विष्टं तदादिभूतिसम्पत्तिः । निर्विष्टस्य
विशेषं निवाचकत्वम् । “निर्विष्टोऽतिभोगयोरिति”
विकाराभाधानात् । वैश्यगृहस्यस्योपलब्धत्वा-
दन्येषामप्यनुलोमजप्रतिशोभजातानां “कृतानामनु-
सारय्यम्” इत्यादौ शनसादिप्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्वि-
ष्टशब्देन संबध्यते सर्वस्य भूतिरूपत्वात् । किञ्च
“योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिप्येत ब्राह्मणोधनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्नेहाद्यैः च” । इत्यदत्ता-
दायिनचौरस्य हस्ताद्याजनादिसदृश्यापि धनमर्ज-
यतो दण्डविधानमतुष्यत्वं स्वत्वस्य शौचिकत्वे ।
स्वदत्ताज्जयमोनिरपराधत्वात् मन्त्रते तु शास्त्रैक-
धमधिगत्यत्वात् स्वत्वस्य चौरदाहकयाजनादावेतद्वचनादेव
स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् । अपि च सम-
मनेनापकृतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्वत्वस्य शौचिकत्वे
अपहर्तुरेव तत्र स्वत्वात् । मन्त्रते त्वपहारस्य निर्विष्ट-
त्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः । यदि च
सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्वत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाद्यकमिति
सुवर्णत्वादौ यथा न वन्देऽस्मत्तथा स्वामिदमस्य वेत्यपि
वन्देऽहो न स्वाभिधीयतात् । इदमिदं सर्वं प्रकारेण ।
“वर्तते यस्य यदस्ते तस्य स्वाधी स एव न । अन्य-
स्वमन्यहस्तेषु चोऽर्थादौ किञ्च व्रज्यते । तस्मात्स्वकृत-
एव स्यात् स्वास्यं नातृभवादिपि । अस्यापकृतमनेन न

युक्तं वक्तुमशक्यम् । विदितोऽर्थान्नमः शास्त्रे तथाऽर्थे
 'वृक्षं पुत्रमिति' । शास्त्रे 'सामी रिचयन्नेत्यादौ' बाधा-
 रक्षाबाधारण्यकणोऽर्थान्नमः स्वतोपायः पुत्रक पुत्रवर्धि-
 तत्वाया विदितो' लौकिकत्वे तस्याज्ञानधेयं स्याद्धो-
 कविदितत्वादित्यर्थः । अन्वत् अष्टम् यथावर्णमिति अस्ति
 चन्द्रिकायां पाठः । पूर्वपाठस्तु मदनरत्नविहितः । अथ
 यदस्य यद्येष्टं विनियोज्यं तस्य स्मिति लोकप्रसिद्धे-
 येष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चोच्यते अर्जितेनातिप्रसङ्गकत्वात्
 चोरादेर्ष्येष्टविनियोज्यत्वाभावाद् विनियोगकाले लाभादि-
 दर्शनात् । अतएव सन्देहोऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादित्यु-
 त्वाभावात् स्वत्वम् । मेवम् अस्मत्त्वात् । शास्त्रेण सर्वस्य
 कुटुम्बपरत्वाद् विनियोगविशेषमियमादैकिकविनियोग-
 विषयत्वस्य कुत्वाप्यप्रसिद्धे । तदप्याह संप्रहकारः य-
 द्दोषन्यासपुरःसरम् "न च स्वसुच्यते तदात् स्वेच्छया
 विनिवृज्यते । विनियोगस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव निय-
 म्यते इति" । अत्र पुनश्च यदोषन्यास उत्तरार्द्धे
 तत्परिहारः । न च केषादिबहुसंख्यैवार्थस्त्वामित्य-
 मिति गौतमवचने उत्पद्यते । अत्राप्यपराध्यायाः स्वत्व-
 हेतुत्वोक्तेः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च शास्त्रैकसम-
 धिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने स्वत्वमक्षतमेवेति
 वाच्यम् । तस्यानेकदूषणैरन्वया व्याख्यानस्य प्रागेवीक-
 त्वात् । इदमेवाभिप्रेत्याय धारेणरेणापि शास्त्रैक
 समधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् । अपि च । जीव-
 त्वपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्वने जन्मना स्वत्वे तदनिष्काया-
 मपि पुत्रादीन्स्वेव विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचना-
 न्नैवमिति चेत् न तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं
 भवेद्भवहारस्तु सिद्धोदेव । यथा पित्रादिभिः सह
 पुत्रादिभिश्चतुष्पाद्भवहारे प्रवर्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः
 'अयोपिघातमात्रं' शिष्ये पितुः पुत्र इत्यादि वचनार्थ-
 इति प्राक्प्रपञ्चितं तथात्वापि स्यात् । अस्त्विति चेन्न
 सकलनिवन्धविरोधात् । कचिज्जन्मनैवेति प्राचीनग्रन्थ-
 सिद्धान्तमपि जन्मनिवन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्बन्धस्य पितृ-
 नरणस्य च तत्स्वात्पन्नमहेतुत्वेन परस्परत्वा वर्धनीयम्
 किञ्च । अर्द्धं पितृहेत्यादि अनुवचनं जन्मना पुत्राणां
 स्वत्वपरं जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वास्ये तदि-
 ष्ठाया विना न विभागः अर्द्धत्वं स्वेच्छेति विभागनिषे-
 धात् तदिति वाच्यं तस्यान्यात्वं अस्मात्परत्वापत्तेः ।
 न च पितृपरमकाविविधानार्थमिति युक्तम् । इदार्थ-

आदिभागशोभनस्याप्यनुपपत्तेः । नापि निवन्धविधि-
 विभागस्य 'एवं सह वहीकुर्वीत पुत्रं वा धर्मकाव्यम्' इति
 अनुना विवक्ष्यामिधानात् । काविविधौ च पितृपर-
 मानन्तरकाय एव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्वय-
 बाधोऽयं स्यात् । आतिदिव्यज्ञातप्राप्तवियोगार्थस्वरूप
 विशेषविरोधस्याभावात् । अतो जीवतोः पितृस-
 जने स्वास्यं नास्ति किन्तु परतयोक्तयोरिति वत्काकीना-
 स्वत्वप्रापनार्थं अन्वादिवचनं विभागस्तु स्वातन्त्र्यप्राप्त-
 काकीना इत्याप्राप्तोऽनूद्यते । तथा चैतद्वचनविरोधादपि
 न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमपत्तितत्वादि-
 कस्यपि पित्रादिस्वत्ववागकारणं नश्यते । तस्मात्
 पित्रादिस्वत्वनाश एव तद्वने पुत्रादीनां 'स्वास्यं' न तत्-
 स्वत्वसमकाकीनमिति स्वास्यादिवद्भावस्य प्रति-
 बन्धकत्वात् सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दाय इति नान्य-
 अनुपपन्नमिति । अलोच्यते । यदि स्वात्पापन
 पुत्रादीनां तद्वने स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति
 तेषां धनसाध्यवैदिककर्मस्वनाधिकारप्रसङ्गे "जातपुत्रः
 कृष्णलोकोऽस्मीनादधीतेत्यादि" श्रुतिविरोधस्तुल्यः स्व-
 कपोलकल्पितहेत्वाभावावसर्गितस्वत्यर्थानुरोधेन श्रुति-
 सङ्कोचोऽयुक्तः । आहृतात्माविष्टप्रथमसंघे पित्रादौ
 जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति वृत्तप्रत्ययविशेषात् । सकल-
 याप्तिकणितानां तदनुमानदर्शनाच्च । ज्ञानपुलकस्य
 केशपदाभ्यां वयोवृद्धानतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तयो-
 रवस्थितयोः स्वरूपेणेति विरोधाधिकरणे भाष्यवार्ति-
 कादौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रादनुमत्या पितृर्भव-
 न्मते तदधिकारकथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्रा-
 दनुमत्येति वाच्यम् । अतो हयोरपि मते पितुः
 स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वात्त्वान्तरूपप्रधाननिष्प-
 त्तिरविकृता भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनु-
 मतेषु स्वत्वजनकत्वाद्यानादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथम् ।
 वस्तुतस्तु पितुः पुत्रादनुमतिरपि नापेक्षिता स्वात-
 न्त्र्यात् । पित्रादनुमतिस्तु पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्या-
 दिहेतावान् विशेषो यथा स्त्रियाः स्वधनेकापीठा
 पुत्रादिप्रतादौ मन्मदेरनुमतिकल्पारतन्त्र्यवचनात् ।
 अननुमतो तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैयर्थ्यं वा कर्मेति न
 तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः । पित्रादनुमतेः स्वतोत्पाद-
 कत्वमैतद्विरोधात्कल्पप्रधानमलौकिकमभाकीनम् । त-
 स्मात्प्राप्तैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे अस्मिन्निष्पन्नोऽपि

रिक्तादिवचनाद्विधनमादिपदेन संपन्नं स्वयमर्जितम् इति
 कृतिपुराणविद्याचारविद्वत्सु निर्देष्टे जीवन्मपि पित्रादी
 पुत्रादिवशाद्यह्वयनाधिकारस्याहरोधात् । वस्तुतस्तु
 लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्मात्मानमेव पुत्रादीनां
 पित्रादिधने स्वात्त्वव्यवहारोऽन्येषामपीति साधयि-
 व्यासः । यञ्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिशाधारण-
 स्वत्वे कचमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तमदह-
 नतियोग्येऽपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात्पित्रादीनां न
 तदनुमत्येव किमुतानुमत्ययोग्येऽपि परिहृतमायमेव
 मन्त्रिधनसादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वरा-
 चार्यः । अतस्त्वन्मन्त्रिधनस्वामित्वमिति गौतमवचनस्य
 नरचुनन्नाभ्याम्पारम्परिकोत्पत्तिस्वत्वेतु-
 त्वं न स्यात्स्वामं हतन्तदपि व्यर्थमेव । यत्तु यच्चवचन-
 मपि कृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्येयं साधोयसी । कस्य-
 तस्तुत्याख्यायान्तु विद्यादुपात्ताभ्याहारेऽनुपस्थितभूयः-
 पदाभ्याहारः प्रसज्येत । जन्मपदाभ्याहारस्तु पुत्रत्वा-
 द्याद्येपस्तिनेरत्याभ्याहाराच्च नायुक्तः । तेन तुल्यपद-
 व्यक्त्यहरोधात्तुनारददेवशादिवचनानामेवास्वातन्त्र्य-
 परत्ववर्जनसञ्चिततरम् । यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्यावि-
 भाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युपगमेऽनुपपत्ता-
 नीति । तदपि न अनुमत्यभिप्रायेण स्यावरपीति-
 दानाभावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः । स्वातन्त्र्याद्वा पि-
 तृरनुमतिमन्तरेणापि तेन दत्ते स्यावरव्यतिरिक्ते
 पुत्राणामविभाज्यत्वसङ्गते । अतएव स्यावरे विशेष-
 वचनम् “स्यावरं द्विपदस्यैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
 कस्यभूय सुतानु सर्वाञ्च दानञ्च च विक्रयः” इति ।
 मणिसुक्ताप्रवादानामित्यादिवचनान्तु जन्मना स्वत्व-
 पञ्च एवोपपन्नतरम् । न च पितामहोपात्तस्यावर-
 मातृविजयत्वमिति युक्तम् । न पिता न पितामह
 इति द्वयपक्षत्वात् । पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे
 धौले च स्वत्यपि न देयमिति वचनं जन्मना स्वत्वज्ञ-
 नयति । यथा परमते मणिसुक्ताप्रवादादीनां पैता-
 महानामपि पितुरेव स्वत्वनन्तराण्युपात्तयाजिन्मते-
 ऽपि पुत्रादीनामन्म जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितु-
 र्दानाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैतके पैतामहे च
 इत्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनेव स्वत्वं तथापि पितु-
 रावश्यकेषु वर्णकेषु वाचनिकेषु च प्रवाददानकुटुम्ब-
 भरणपक्षिकोच्चादिषु च स्वावरव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तो

स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम् । स्यावरादौ तु स्वार्जितेऽपि
 पित्रादिवरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यं तुल्यमेव ।
 “स्यावरं द्विपदस्यैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । कस्यभूय
 सुतानु सर्वाञ्च दानञ्च च विक्रयः” इति जातानां वेऽप्य-
 जाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । इति च तैऽभिका-
 ङ्गमि न दानञ्च च विक्रयः” इत्यादि वचनात् । स्वात्वा-
 व्यपवादो वज्यते यञ्च स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वा-
 न्नास्ते च जन्मवः कापि स्वत्वेऽतानमिधनमात्
 कचजन्मना पुत्रादीनामित्यादिधने स्वत्वस्वीकार इत्यु-
 क्तम् । तत्तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेक्षायाम् गौतमा-
 दिवचन उत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक् । वस्तु-
 तस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम् ।
 सर्वथा शास्त्रज्ञानगज्वरिणानां प्रत्यक्षवादिनां कोच्चा-
 दीनामपि मन स्वमिदं सत्यस्य स्वमिति व्यवपदेशस्तु-
 क्तञ्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते । तेनान्वयव्यति-
 रेकाभ्यां क्रयादुपायकं स्वामित्वमपि तैर्व्येष्टविनि-
 योगार्हत्वरूपं पदार्थोपपन्नं वा प्रत्यक्षादिप्रमाण-
 देवावगतमित्यवश्यं वाच्यम् । एतत्तर्कोपपन्नोऽनुमान-
 वाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः “स्वत्वं लौकिकं
 लौकिकार्थक्रियासाधनत्वादुमीत्यादिवम् इत्यन्वयवदालः ।
 आश्वनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् न लौकि-
 कार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकवदालः । तेना-
 न्वयव्यतिरेको हेतुः । यद्यप्याश्वनीयादीनामपि वागा-
 दिलौकिकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति । तथापि तत्त्वोक्त-
 प्रमाणकाम्नादिरूपेण नालौकिकाश्वनीयादिरूपे-
 येति न व्यभिचारः । इह तु सुवर्णादिरूपेण न
 क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्णत्वादिना
 भरणार्थक्रियासाधनत्वात्तद्यथा लौकिकं रूपमेवं स्वत्व-
 मपि सर्वानुगतं लौकिकमेव न ह्यस्वत्वेन क्रयादि
 क्रियानिर्वाहो लोके । न चैवं ज्ञानी रिक्तेत्यादि
 कृतीनां लोकसिद्धायां तुवादकत्वेनानर्थक्यापत्तिरिति
 वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणकृतवर्णा-
 दियचकत्वतदभावरूपसाधुत्वासाधुत्वविवेकश्चेत् तत्त्वो-
 पपत्तेः । साधुशब्दाधिकरणे स्मृतदवस्थितं यत्तुहीर्य-
 व्यवहारिणां लोकाणामपि विज्ञानं लौकिकमेव साधुत्वं
 शास्त्रेण विविच्यते । नत्वलौकिकसाधुत्वं साधुनि-
 भांतेत्यादिप्रमाणान्मन्त्रप्रवक्तृणादित्यादि । एवमपि
 तथा च नवविधैकं भवनाथः “लौकिकविज्ञानं च

आदि अतएवानिन्त्यं प्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितं
नक्षिबन्धनायां अतिव्याकरणादिकृतिवदिति । अन्धा-
दीत्यादिपदेन क्रयादिपदसम् । व्याकरणादित्यादि-
पदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षासाहस्रिकायां पदसम् ।
रागादीनामपि हि लोकादिज्ञानाभेदानभियुक्तान् प्रति
विवेकाद्येव तत्त्वव्यवस्थानमित्युक्तं अत्यधिकरणे
आचार्यचरणैः । स्वामी रिक्थेत्यादिवचनस्य प्रागेव
व्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु निष्प्रतिबन्धदायपरः संवि-
भागशब्दश्च समप्रतिबन्धदायपर इति मिताक्षरायां
विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । अतिचन्द्रिकाकृता तु
रिक्थं पित्रादिघने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मने-
वेति व्याख्याय संविभागः पित्रादिघने विशेषनिष्-
स्वामित्वसम्पत्को विभक्तः इति संविभागशब्दो व्याख्या-
तस्तत्र स्वस्य सतो विभागात् स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रति-
पादनानौचित्यात् । एतदेव व्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य
विभागेन क्रियते । सत्तत्त्वहेतुत्वपक्षे स्वामिपदे
वेदव्यापत्तेः । अतएव मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरा-
चार्यः 'विभागशब्देनैकस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो-
नान्यदीयविषयो न प्रहृष्टविषय इति' । लोके पुत्रा-
दीनां जन्मनेव स्वत्वं प्रसिद्धतरमेव । यदपि पत्नी
दुहितरश्चेत्यादिवचनं तदपि स्वामिसम्बन्धनिबन्धना-
नेकदायहरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोह-
निरासार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धा-
र्थावृत्तत्वं भवति सकलनिबन्धभिरभिधानात् । नियतो-
पायिकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतो गुरोरपि संभ-
तम् । किप्सानये हि तृतीये वर्णके इव्याजर्जननियमानां
क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति
पूर्वपक्षासम्बन्धमाशङ्क्य इव्याजर्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाध-
नत्वं लोकसिद्धमेवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । न च
इव्याजर्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न
संवर्त्तते । प्रकपितमिदमेवापि । अर्जनं स्वत्वं भाषा-
दवतीति विप्रतिषिद्धमिति अन्येन । अस्यार्थटीका
कृता विहृत एवम् । यदा इव्याजर्जननियमानां क्रत्व-
र्थत्वमन्दा नियमानां स्वतोपायतामिदं शास्त्रं न बोध-
यति क्रत्वर्थेताबोधने व्यावृत्तत्वात् । तथा सति प्रति-
पक्षदिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादस्तेन च
स्वत्वत्वानाशङ्कयामाशङ्क्यात् कथं इव्याजर्जननियमा-
भवेदुरिति पूर्वपक्षासम्बन्ध इति शङ्कायः । प्रकपित-

मित्याद्युत्तरकारणार्थः । अर्जनप्रतिपक्षारेः स्वत्वहेतुताया
लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्तात्पापाराधयमानां क्रत्वर्थ-
त्वे तेन गम्यत इति न वागाशङ्क्यो निवमानर्थक्य-
चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमे-
नेव विचारप्रयोजनसुक्तम् 'अतो नियमातिक्रमः
पुरुषस्य न क्रतोरिति' । अस्मादर्थ एव विहृतः । यदा
इव्याजर्जननियमानां क्रत्वर्थत्वमन्दा नियमाजितेनैव क्रतुर्न
नियमातिक्रमाजितेन द्रव्येण । न तु पुरुषस्य निय-
मातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते अर्जननियमस्य क्रत्वर्थ-
त्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वात्नियमातिक्रमाजितेनापि द्र-
व्येण क्रतुसिद्धिरप्रत्युक्ता पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष
इति अनेन नियमातिक्रमाजितस्यापि स्वत्वस्य उपाय-
मन्यथा क्रतुसिद्धिप्रधानविरोधात् । अत्राधिकरणे
कुमारीस्वामिनोऽप्यलभयतः स्वत्वं लौकिकमित्येव भिन्नत-
मिति । तत्त्वव्याप्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजां सुलभमे-
व । अतएवाह शास्त्रदीपिकायां, पार्थसारथिः राग-
प्राप्तं तावदर्जनस्य शास्त्रीयम् । रागतस्य पुरुषार्थतया
प्राप्तेः प्रत्यक्षेणैवार्जितं द्रव्यं पुरुषस्वीकृत्यत् पुरुषार्थ-
विज्ञायते न तदनुमाने क्रत्वर्थेणेतया शब्दं विज्ञा-
तम् । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्या
शामन्यतम इति कार्यान्तरवत् क्रतावभ्युपयुज्यत इत्ये-
तावान् विवेकः । न तु तस्यैवाङ्गं तथा सति जीवनलो-
पात् क्रतुरेव न प्रयत्नेति तत् प्रवृत्तेन । अर्जाजर्जनस्य
शास्त्रीयत्वसिद्धिरस्यता स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च लोकसिद्धत्वं
स्य एतदमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात् पुरु-
षार्थेन्द्रव्याजर्जनमेवञ्च दृष्टार्थमवति । नियमस्तु दृष्टा-
भावात्कामदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थाजर्जन-
विषयत्वात् । नियमस्य पुरुषगतत्वमेव कल्पयते । तेना-
सावुपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवेतीति गम्यत इति । ततश्च
स्वामी रिक्थेत्यादिवचनं लौकिकमेव रिक्थादीनां
स्वतोपायत्वमनूय तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्यं क्रिय-
मविधयेति नानर्थक्यपक्षेऽपि तृप्तिसाधनभोजनान्वित-
टिक्कियमवत् । इव्याजर्जनमेव क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारो
दाहरणक्रियनस्तु पूर्वपक्षयुक्तियोग्यवत् । स एव
ततोदाहरणमित्येव भट्टगुरुमतयोर्भेदः स्वत्वस्य लौकि-
कत्वं तदवयवमनमिति निष्कर्षः । तत्तद्दृष्टमभूषणादि
तु मन्त्राभियोगवतामाकरे एव अङ्गं प्रस्तुतावुपयोगा-
दिह बोधयते । एतेन लौक्यादिप्राप्त्यापि स्वत्वं

आदिति यत्पूर्वप्रकारधारेणाम्नां स्वत्वस्य लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदपि पराक्षम् । चौथ्यादिषु स्वत्वो-
पायत्वस्य लोकप्रामाण्यहेतुस्य स्वमिदं स्वत्वस्यैवं व्य-
हारात् । अथाद्युपायसन्देहादेः स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य
मान्यस्य वेत्ताकारोनातुपपन्नः । नन स्वमनेनापहृतमिति
न नूयादपहृतेः स्वत्वादिति च यत्स्वत्वस्य लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदप्येतेनापहृतिरूपम् । यद्येतां
संयुक्तता “शास्त्रेण सर्वस्य तत्त्व विनियोगनियन्त्रणा-
दुपयेद्विनियोगार्हत्वरूपस्वत्वावस्थाः इत्याद्या कापि
नियोगाच्चादिति । तदप्यापाततः न हि वयमे-
च्छिकविनियोगोपाहितत्वं नूभोऽपि तत् तदहेत्वमात्रम् ।
अत्राना राजादिभयादिस्वामितीवातेऽपि तत्त्व विनिय-
ोगनिष्ठादशयोः स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्ये-
याताम् राजादिभयान्त्रणादिव शास्त्रनियन्त्रणादश्व-
त्वैच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदहेत्वस्यानपायात् । अतएव
दुर्हमेनाशास्त्रीयविनियोगे स्वव्यवहारो नास्ति ।
प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिव्रमात् । तदहेत्वं च तद-
र्जितत्वप्रयुक्तमस्यैव । तथा च नयविनेकेऽयुक्तम् ।
“तच्च तस्य तदहेतुं यदोर्नार्जितमिति” । तदहेतुं यद्येद्वि-
नियोगार्हमित्यर्थः प्रतिबन्धादङ्गुलमजनयतोऽपि कुम्-
भस्यबीजस्य बीजत्वप्रयुक्तमङ्गुलोत्पादनाहेत्वमिव । पस्तु-
तस्तु बीजत्वाङ्गुलाहेत्वयोरिव स्वत्वत्वयद्येद्विनियोगार्ह-
त्वयोरपि भेद एव । अन्यथाहेतावच्छेदकाऽपरिचयेऽहे-
ताया दुर्बिहृत्पत्वात् । तेन ब्राह्मण्यमिव स्वत्वमपि
तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवेत्युक्तिविनाशशानि ।
ब्राह्मण्यन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः ।
इदञ्चाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र भिताशरायां
स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनसक्तं शास्त्रैक-
व्यभिचयस्य स्वत्वे । मनुः “यद्वर्जितेनार्जयन्ति कर्मणा
ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्तमेण सुवर्गानि दानेन तपसेव
च” इत्यादिपर्यादादधत्प्रतिपहादि यस्य यदर्थो-
पायत्वेन निजिन्दर्जते तस्य स्वत्वाभावाच्चौथ्यादार्जित-
वत्तत्प्रमाणापि तदपिभाष्यमेव । लौकिकत्वे तु
स्वत्वस्य तदर्थितेऽपि पितुः स्वत्वात्तत्प्रमाणां पितृधन-
त्वेन तद्विभाष्यम् । अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिव्रमनि-
वृत्तप्रत्यवायात् प्रावृत्तस्य । तत्प्रमादीनाम् दावत्त्वधर्मे-
पावतकतुल्यमिति च प्रावृत्तस्यपि “सप्त विंशतिग-
वर्षा दावो ज्ञानः ऋषो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च

वत्प्रतिपक्ष एव चेति” मनुस्मृत्यात् । प्रयोगो
हस्तार्थप्रयोगः कर्मयोगश्च आर्त्तव्यादिकरत्नम् ।
तत्त्व दावादीनां ज्ञानार्थं प्रत्यक्षदृष्टसाधारण्येन जयस्य
कलियं प्रति, योगस्य स्वयं कतस्य वैश्यं भूषं च प्रति धर्म-
त्वम् अस्वयं कतस्यापि च स्वयं कतस्यापि मर्गान्
प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येनेति विशेष इति ।
अत्र मदनरत्नकौ दूषणमात्रं “स्वत्वस्य शास्त्रैकव्य-
भिचयस्यैव सत्प्रतिपक्षमात्रादिनिषेधो न स्वत्वात्तत्पादकता-
न्नेषां वदति किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम् । इत-
रथा “आपहृतः स्वत्वहेतुः भुञ्जानो वा यतस्ततः ।
न लिख्येतेनसा विप्रैः स्वत्वान्कर्तुमर्हते हि सः । कुलोर्द-
क्षपिवाणिज्यं प्रकुर्वीत स्वयंकृतम् । आपत्कावे स्वयं
कुल्यांजेनसा युज्यते हि” इति वचनैरेनसा न युज्यत
इत्यभिधानेनापि प्रमायाभावावगमेनानापदिप्रत्यवाय-
स्यैवावगमात् प्रतिप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वौ-
चित्यात् । अतएवान् तत्त्व द्रव्यपरित्यागपूर्वकं जप-
तपोरूपं प्रायश्चित्तं दिधाति । न चौथ्यादिपहाज-
दण्डमपि किञ्चिद्वचनं प्रतिपहादौ । तेनास्तत्प्रति-
पहादेः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वोत्पाद-
कत्वाविशेषात्तदर्थितस्य पुत्रादिविभाष्यत्वमपि तुल्यमिति
नेतृप्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति । अत्र वदानः ।
शास्त्रैकव्यभिचयस्वत्ववादिनो मते यथा चौथ्यादि-
निषेधस्य स्वत्वात्तत्पादकत्वदण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य
युक्तमिति अत्र कर्तुः प्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकत्व-
रता । तथाऽस्तत्प्रतिपहादिनिषेधस्याप्यस्तु यथा चाप-
उपाधिना “तथैव सप्रमे भक्ते भक्तानि पश्यन्मता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः । आप्तातव्यश्च
तत्तस्य पुच्छते यदि वृक्षतोत्यादि” प्रतिप्रसववकाशोऽर्थे
तन्त्रितयाभावस्तथाऽस्तत्प्रतिपहादेरप्यस्तु । अन्यथोभय-
तापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनियन्त्रिप्रसङ्गः । शास्त्रीयस्य
स्वत्वस्याप्रसक्तचौथ्यापायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् ।
अधिगमानभावेन कथञ्चित्प्रसक्तोपायव्यवस्थ-
त्वात् अपरथा प्रतिषेधातुपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे
च विकल्पापत्तिमिवा “दीक्षितो न जुहोतीत्यादि-
ज्ञातप्रकारमतेन पशुं दास्य” सामान्यविशेषभावेन विशेष-
निषेधसामान्यविध्योर्बौध्वावकाशभावोऽपि वा मतान्तर-
स्यपि स्वीकार्यमेवागत्या । प्रतिपहादेस्तु प्रसक्ति-
ज्ञातप्रादेरस्वेवेत्यापत्तदभावोमात्रिकी प्रतिप्रसवप्रति-

होमाभिधानमिदं भूतस्य चोपे कर्तृवृत्तिर्नैव होतृत्व-
चरति तद्वदपि स्यात् । किञ्च । मनसा पात्रसहि-
स्येत्वादिवाक्ये स्त्रीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् ।
ननु यच्च स्त्रीकारः सम्भूततद्भावे विप्रयोगादस्य स-
म्भूतं व्यापारः स्त्रीकारो भवति, सचलतः प्रागेव दृष्टम् ।
उच्यते । अत्यन्तमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण समेद-
मिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहाराहे क्रियते इति स्त्रीकार-
शब्दार्थः याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिपक्षस्य स्वत्वमज-
नयतोऽप्यज्यन्ता न विद्वद्वा याजनादौ दक्षिणा-
दानादेव स्यात् । पितृनिधनकालीनस्त्रीयनमेव वा
पुत्रस्य राजन्यविधिति । किञ्च । आत्मादिधने तन्मर-
णात्तन्मरणाकालीनजीवनाद्वा भ्रातृनरादेः स्वत्वम-
काङ्क्षमपि वाच्यमनहदिहाप्यस्त्विति । तदेतदुक्तानमिति
निमित्तम् । तथा हि शास्त्रमूलत्वदस्येति तावत्
स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि दृष्टस्य
लोकेश्वरीत्यादि तदव्यापानमुद्धरम् । न हि प्रतिपक्षी-
त्यर्थं स्त्रीकर्तृत्वमपि तस्य स्वत्वमुच्यते । पात्रविशेषोद्देशेन
त्यागे तनास्त्रीकृतेऽपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रति-
पादनावश्यकमङ्गात् । यदपि स्त्रीकर्तृत्वे दातृत्वापत्ते-
रिति तदप्युक्तम् । परस्वत्वापत्तिकत्वव्यापारस्य दान-
त्वात्सम्प्रदानस्त्रीकारात्तु ज्ञानुमानादिव्यापारस्य दान-
पदार्थत्वात्तत्फलोपहितता तु तस्य सम्प्रदानस्त्रीकार-
मन्तरेण न सम्भवतीति सम्प्रदानव्यापारस्तदुक्तः । न तु
स एव दानशब्दार्थः । यदपि यथा हीत्यादि तदपि
न यजमानकर्तृकान्निहोमहोमादौ तदविरोधात् ।
अत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते ।
चरन्तस्य प्रक्षेपोऽर्घ्यादिभिरुत्तराणि विविक्तकर्तृक-
त्वाद्यथास्वन्नद्वयवहाराविरोधात् । अत्यक्तस्य प्रक्षेपपर-
होमशब्दवाच्यता नास्ति । स तु त्यागः मुक्तृकोऽ-
न्यकर्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु । न तावता कश्चिदोषः ।
अतएव यागस्य न प्रक्षेपापेक्ष आत्मलाभो होमस्य तु
नदपेक्ष एव । दानस्य तु प्रतिपक्षीद्व्यापारसाधनेनैव
तदभावे दानपदार्थानिष्पत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि ।
तदपि यत्किञ्चित् अत्यन्तमेव तत्र विधानात् न तु
दानस्य । अतएव दाता तत् कलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथा
तस्यानुवादत्वापत्तेः । दानत्वे हि तस्य तत्फलभावा-
प्रसङ्गे न तु फलमाप्नोतीति व्यर्थमेव स्यात् । अत-
स्वत्वं जलप्रक्षेपकः पात्रोद्देश्यक उद्देश्य एव दक्षिणा

विपक्षितोदानस्य निमित्तस्य तस्य सम्प्रदानकर्तृकस्त्रीकारे
सत्येवेति परमार्थः । अतएवोक्तं ज्ञेयं इत्येव तत्र बहुल-
वाक्यं शिष्टानामुक्तं दास्ये इति सम्प्रदरे इति वा । अतः
प्रतिपक्षदेव दानस्य फलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति
प्रतिपक्षस्याजनेन सम्भवमिदं । स्वत्वजनकोहि
व्यापारोऽज्यशब्दः अतएवाह प्रभाकरः 'प्रक्ष-
पितमिदं केनापि जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्र-
तिषिद्धमिति' । यस्य शब्दः प्रागेव विदितः । किञ्च ।
प्रतिपक्षस्य समेदमिति । ज्ञानरूपस्य दातृव्यापारमा-
त्रोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतः । तत्सम्प्रदायकतायां ज्यशब्दस्य
तत्र गौणता स्यात् । यस्मै तत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्च
पूर्वसङ्गाता । तदस्त्रीकारे । यत्प्रदानतत्स्वत्वनामस्य कल्पः
स्यात् । न च दातृ गारात्स्वत्वनामात्माधारण्य
सम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवश्या । मेया त्वयापि । अपरथै-
तत्स्वत्वनामोऽन्यस्य च स नुत्यत्तेर्भेदस्यस्य तस्य परि-
पक्षादिनाऽन्यस्य यस्य प्रापि वनगतास्त्राभिकतृण
काटादाविव तत्र स्वत्वं परिपालनाप्रसङ्गिकम् । तथा
मन्त्रेऽपि पात्रविशेषो । एककत्यागे पात्रविशेषलो-
त्पन्नमपि स्वत्वन्नदस्त्रीकारे नश्रुत्यन्यस्य स्त्रीकारात्स्वत्वो-
त्पत्तिरिति न कोऽपि विरोधः साधारण्यस्वत्वविनाशासा-
धारण्यस्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्र साधारण्य
स्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रमाणास्त्री नैव स्त्रीक्रियते
गौरवाच्च । किन्तु दातृत्वे यथेष्टविनियोगार्हस्वत्वाप-
त्तेऽपि परस्वत्वापत्तिकत्वाभावे दानशब्दार्थानिष्पत्ते-
निमित्तगिरस्कफलार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनोत्प-
क्षं स्वत्वमन्येव । यथा कुते हविषि भक्षसाङ्गाया-
वधि अस्मृश्रुश्रुश्रुश्रुदिनिषेधान्यग्निसिद्धोपश्रवणानु-
रोधेन, तथा चान्द्रस्वत्वानुत्पत्त्यापि न मध्यस्य परि-
पक्षादिनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारोऽप्युभयत्र परि-
पालनरूपस्तन्मूलक एव । न चोत्सर्गमात्रस्य तत्र त्वया
वक्ष्याम्युपगमात्परस्वत्वापादनादरण्येन स्यादिति वाच्यम् ।
तादृशोत्सर्गस्यैव विधितात्यर्थविषयत्वात् । होमस्येव-
अन्यथा भक्षसाङ्गावानादरापत्तेः । यच्च याजनाध्यापन
साहचर्यात् प्रतिपक्षस्यापि स्वत्वजनकत्वेऽपि गौणमे-
वार्जनत्वमिति । तदप्युच्यते । तत्र हि ये ये द्विज
प्रभृतीनाम्नामास्तेषां लोभान्निभ्यो भृतिरूपेणैव दक्षिणा-
कावे प्रतिपादनम् । परिकल्प्यव्यवहारोऽन्यतएव
"स्त्राभिकर्तृ परिकल्पः" इति जैनमिहिरादौ विकारस्य

निर्णीतएव विचारस्तु तमेव दृष्टव्यः । कर्त्तव्यकारानतिक-
विका भूतिरेव हि परिणयः । एवमध्यापनेऽपि शिष्योऽ-
ध्यापकायाध्यापनभूतिरेव तत्सन्तोषजननोमध्यमनान्ते-
र्यन्ति । नियतभूतिकरणे तु भूतकीध्यापनसुषपातकम् ।
अतएव याजनाध्यापनयोः प्रतिपु हाङ्गुतिशब्दाध्यनिर्व-
शाच्च पुचनभिधानसुनयनिकीर्वात् । तेन तयोरपि
सुखमेवार्जनत्वम् । दक्षिण/दशव्यवहारोऽप्यतएव कृत्स्नि-
गध्यापकदेवे । यदपि आत्मनिधने आत्मनरादि स्वतो-
त्पादकत्वन्निधनस्य तन्निधीनभ्रातृनरादिजीवनस्य वा
कृमिमिति एतादावपि निपत्तादिनिधनन्तत्कालीनजीवनं
वा स्वतोत्पादकत्वस्य न प्रकृतं पुत्रादिजननैवेत्युक्तम् ।
तदपि जन्मनोऽपि स्वतृत्पादकत्वस्यावशुक्तत्वोपपादनादेव
परिहृतम् । यद्योक्तं किञ्चित्स्मितुस्तेत्यादि अनुवचनमपि
जन्मनः स्वत्पादकत्वेन घटते प्राप्तिभागनिषेधार्थत्वे
तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः । अतभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधान-
कालविधानयोरसम्भवात् । विभागस्य पक्षप्राप्तस्य निय-
मार्थत्वे सहवासविनिर्देशोपादापत्तेः । तस्मात्प्रति-
रिति मातरि च सन्निवृत्तनस्वाभ्याभाव उपरतयो-
रेव तयोः पुत्रादेस्तद्वनस्वाभ्यामिति प्रतिपादनार्थमेव
तद्वाच्यमिति । तद्व्युत्तानाभिधानम् अस्वार्थविधाना-
पत्तेस्तुल्यत्वात् । प्रागस्वातन्त्र्येण कालविधिपरत्वे-
बाधकाभावात् । इत्याप्राप्तकालानुवादेऽपि व्यवहार-
शक्तत्वेनाविरोधात् । एतेन जातिदृष्ट्योऽपि विरोधादि
निमित्तानन्त्यबाधकाभावात्पितृपरमानन्तरणएव विभागः
प्रसज्यतेत्यव्यपक्षम् । कालविधानेन पितृपरमस्य
निमित्तत्वावधानाच्च । अन्यथा निमित्ते इति नैमित्तिक-
स्यावशुक्तत्वात्पितृहृद् विभागाकरणे प्रत्यवायोऽपि
प्रसज्येत । पतितत्वपारिव्राज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्य-
धिकः जन्मना स्वत्वन्तुल्यमेव । पातित्ये तु प्रायश्चित्तना-
चरण एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च । अन्यथा द्रव्य-
साध्यं प्रायश्चित्तमपि पितोः सद्रव्येण न स्यात् । अत-
एव नातुर्निवृत्ते रजसोत्पाद्यपि कालविधिपरमेव । न
तु पातित्यादिवत्तत्वं स्वत्वाभावः । स तु लोकात् एव
विभागनिषेधाच्च आत्मादाविनेत्यादि वक्ष्यते । किञ्च ।
तदेवं पितृस्वत्वापगमएकः काळः अपरचानपगत एव
पितृस्वात्वे पितृरिच्छयेति काळद्वयमित्युक्ता मध्ये मित-
चरोक्तं विभागकाळद्वयं दूषयित्वा तस्मात्पतितत्वनि-
श्चयतोपरमेः पितृस्वत्वापगम एकः काळः अपरच

रिति काले तद्विच्छात इति काळद्वयमेवं युक्तमित्युपसंहर-
ता जीमूतवाङ्मनेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्राणां
विभागो स्वीकृतस्तत् पुत्राणांस्वत्वतृधने कालोत्पादः
कथम् । कथञ्च जीवतोः पितोरेकाभ्यप्रतिपादकवचनेः
सह न विरोधः । अस्वत्व विभागानुसन्ध्यात्कथनेषां
विभागः । पितृस्वत्वापगमएवोक्तं पितृस्वत्वमेव विव-
क्षितोऽतएव कृतपदस्यपरित्यक्तोक्तमित्युक्तम् । पितृ-
स्वत्वापगमोक्तमित्यर्थः पितृस्वत्वापगमश्च तन्निधनादिव-
त्तस्य पतितत्वनिश्चयत्वाभ्यामपीत्यादि स्वपत्तेः पूर्वपर-
विरोधश्च न कथम् । अत्राप्युपरतः कृत्वादिना पुत्राणां
स्वत्वस्मृतृधने भयतीति ज्ञापनादयमेव काळ इति उक्तम्
तत्राप्युपरतस्य कृत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वानुगमएव यदि
विवक्षितस्तर्ह्यनपगते पितृस्वत्वे तद्विच्छादपरः काळ इत्य-
भिधानं विरुद्धम् । पितृस्वत्वापगमकाळीनपुत्रादिपुत्र-
स्यैवार्जेनस्य तदीयस्य स्वीकारात्पितृस्वत्वे इति पुत्र-
नान्ते स्वत्वस्वीकारः कथम् । नह्यनाशमित्यभातरजोनि-
वृत्तिमात्रेण पितुः स्वत्वापगमे पूर्वद्रव्यस्याभिसम्बन्धाधीन-
न्तृस्वाभ्योपरमे यत्त द्रव्ये स्वत्वन्तत्वं निरुद्धोदायगन्ध-
इति स्वीकृतायशब्दाद्यार्थाभावात्पितृस्वत्वानपगमे यत्त विभाग-
काल दायशब्दप्रयोगोऽपि दुस्त इत्यादि तत्त व्याकुलो-
स्यात् । जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमित्यादि-
सुधीभिरुच्येयम् । अतएव मितानुरादी पूर्वस्वाभ-
िसम्बन्धाधीनं स्वत्वमन्यस्य यत्त धने तदेव दायशब्दवाच्य-
मित्युक्तञ्च तु पूर्वस्वाभ्योपरमेऽपि तत्त प्रवेक्षितः । तत्तद्वि-
द्विविधो दाय इति ।

यच्च जीमूतवाङ्मनेनैव मितानुरोक्तम् विभागो-
नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाभ्यानान्तेकदेशेषु
व्यवस्थापनमिति विभागाशब्दार्थः । न च सम्बन्धावि-
शेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्था-
पनं विभाग इति वीक्ष्यमित्याशङ्क्य सम्बन्धनरसङ्गाव-
प्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेवैव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वा-
पादकत्वात् । कृतृत्वपितृधनगतस्वतोत्पादविनाशकत्वना-
गौरवात् । यथेष्टविनियोगकालाभावेनानुपयोगाच्चेति
दूषयित्वा उच्यते । “एकदेशोपात्तस्यैव भूद्विरस्या-
दावत्युक्तस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रसाधाभावेन देशेनिक-
स्यव्यवहारानर्हताया अव्यवस्थितस्य छटिकाभातादिना
व्यङ्ग्यं विभागः । विशेषेण भजनं स्वत्वप्रापनं वा
विभाग इति व्युत्पत्तेस्तुक्तम् । बहुवचनत्वतोपपन्नस्य

पूर्वतन्त्रे “यत्नास्य स्वत्वात्तत्रैव गुटिकापात इति कथं
वचनभावाच्चित्तव्यम् । यत्न हि पित्रिर्निधनानन्तरम्-
दीवाचबोरेकमादाय भ्रात्रा यद्वर्जिततन्त्रार्जकस्य द्वौ
भागवपरस्परैः सर्वसम्पत्तः । तत्र यदि प्राचीनधनवि-
भागकाले गुटिकापाताद्वर्जकेन च एवाश्वः पञ्चाङ्गव्यसदा
प्रादेशिकस्वत्वादिमते प्रागर्जकस्यैव सोऽश्व इति
तेनार्जितधने कथं भ्रात्रन्तरस्य विभागः । तत्रैवा-
स्वत्वेन तदुत्पत्तेः सुतरां स्वत्वाभावादन्यस्य चाविभाज्य-
त्वात् । यदि वर्जकैतरेण सोऽश्वोऽन्यस्य तदा तेनार्जित-
धनस्य सप्तमि एव युक्तः । एकस्य स्त्रियासेनापरस्य
स्त्रियासेनाप्युक्तत्वादिति । वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात्
सर्वधनोत्पत्तस्य स्वस्य गुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकव्यवस्थापनं विभागः । कृतस्त्रधनगतस्व-
त्वात्पादाविभागावप्यगत्या कस्येते । संसृष्टतायां प्रादेशि-
कस्वत्वात्पादकृतस्त्रधनस्वत्वात्पादाविभागावप्य । तत्र “वि-
भक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा पैक्य संस्थितः । पितृव्ये-
न्याय वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते” इति वृत्तस्यति-
धने येनामेव हि पित्रभ्रातृपितृव्यादीनां पितृपिता
सहोपार्जितद्रव्येषां विभक्तं स्वसृष्ट्यन्तः सम्भवति ।
तत्रैव विभक्ताः सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागाः
एव यत्तत्र धनं जन्मसापि यन्मम धनन्तत्तयापीत्येकस्मिन्
कार्ये एककृपतया स्थितास्ते संसृष्टाः न त्वनेवंकृपाणा-
न्वनसंसर्गमालेय सम्भूयकारिणां वणिजामपि संसृ-
ष्टम् । नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्गमालेय । प्रीति
पूर्वकतादगमिसत्त्वं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि
स्वहृदितम् । साधारणस्वत्वादेव हि “वन्धूनामविभ-
क्ताभास्त्रोक्तैव प्रदायते” इति कात्यायनवचनं यथा
न्यूनमेव सङ्गच्छते । साधुः कृपणमात्रे स्वस्वत्वापि
यत्नत्वात् । अतएवात्र धने परस्परस्य चौर्यमपि नास्ति ।
एवञ्च ।

“साक्षित्वव्यातिभाव्यञ्च दानं यद्वचनेव च । विभ-
क्ताभ्यातरः कुर्व्युर्वाविभक्ताः परस्परम्” इति नारद-
वचने परस्परनिष्पत्तिदानादिनिषेधोऽपि न्यायमूला-
यव । दानादेः पूर्वमपि देयादौ प्रतिपक्षीत्यादेः स्वत्व-
वत्त्वादानप्रतिपक्षदेरवस्थात्वात् । अविभक्तत्वादेव चावि-
भक्तद्रव्येषु वस्तुतस्तु दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्र सर्वेषां फल-
भाजित्वम् । तथा च नारदः “भ्रातृणां विभक्तानामेको
धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोऽपि मनेतेर्वाप्युच्यते” ।

पुत्रक” । अतोऽपि “स्वाधरेण स्वस्यस्य मोक्षसाधार-
णस्य च । नैकः कुर्व्युर्वाविभक्तान्” परस्परमतं विना ।
अत्र स्वस्यस्येति विशेषणोपादानात् कृतस्त्रधनगतमेव
प्रत्येकं स्वत्वमिति सिद्धम् । तस्मात् कृतस्त्रधनस्वत्वात्परस्परमेव
स्वत्वव्यवस्थायां संक्रान्तव्यम् यत्तत्र समाधीति स-
म्बन्धिनः प्रतीतिः तद्विमतौ दानादिकं प्रतिनिधित्वं
स्वार्थम् । अतो न देशगतं स्वत्वमिति । इदञ्च द्रव्य-
समुदायविषयाणामेव स्वाध्यायानामेकदेशे व्यवस्थापनं
विभाग इति वदतो विनाशकारकतोऽप्यभिमतमिति च-
क्ष्यते । इदन्त्वैव विचार्यम् । द्रव्यसमुदायनिष्पत्ति-
स्वामिगतं स्वाध्यायम् स्वामिनिष्पत्तिस्तु द्रव्यसमुदाये
स्वत्वं व्यासकृतवृत्तिः कृतवृत्ति वा । नाशः एकैक-
स्वामित्वस्वत्वाव्ययनामेव विनाशस्यावशिष्टसमुदायगततदु-
त्पत्तेश्च कल्पनायामतिरुपापनेः प्रत्येकस्य प्रत्येक-
द्रव्ये दानकृतादियथेऽनियोगान् कृत्वापत्तौ व्यवहा-
रविशेषादापत्तेश्च । तृतीयः विभागे सति तावता-
न्नाशोत्पादकल्पनापत्तौ तस्य सतोविभागो न तु वि-
भागात् स्वत्वमिति विरोधाच्च । अत्र त्रयम् ।
प्रत्येकहृत्तौनि सम्बन्धाविशेषात् स्वाध्यायि च सन्त्येव ।
परस्परविभागगतं परस्परस्वाध्याय्यदीयद्रव्ये तानि
नशान्ति परमते मरणपरिग्रह्यादिनेवेति न काव्यनु-
पपत्तिः । व्यवस्थापनमपीदमेव अन्यथैकदेशे उत्पादन-
मित्येव वदेत् । अतएव विनाशमात्रकल्पना न तु स्व-
त्वान्नरोत्पादकल्पना । जीभूतवाहनमते च काल-
वाक्यं नम स्वत्वमिति विभागात् प्रागनिष्पत्त्यासदधी-
नयौतस्मात् लौकिककर्मोत्पत्तिः । अनुमत्ता विभागोत्तर-
कृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्वत्वान्नरोत्पत्तिस्वीकारे तदु-
त्पादविनाशकल्पनागौरवं यत्तथा विनाशमतं प्र-
त्यापादितं ततोऽपि तवाधिकमापन्नम् । व्यवहारा-
नुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता च योपपन्नता
साध्येकदेशगत स्वत्वाभ्युपगमे तुल्येवेति कृतमतिदूरगत्या ।
अनयोच सतयोर्बुक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाष्यम्
“देशानां जातिबंधस्य धर्मोऽप्यामस्य यो भूयः । उदितः
स्वात् स तमेव दायभागं प्रकल्पयेत्” भूयवचनम् भूय-
राहेति शेषः । दायस्य भागः प्रतिपाद्यतयाऽन्यत्र च ।
जीभूतवाहनादिकते दायस्य विभागप्रापके अन्ये पुनः
दायभागप्राप्तिकर्म च सत्ताधिकारिण्ये १०६६ पृ-
ष्ठतः ।

दायाद् पु० दायं विभजनीयधनमादत्ते दा+दा-क् । दा-
यसि द-क् षण् उपपदसमासो वा । १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

दायाद्य न-दायादस्य भावः १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

दायित्वं लि० दायं दानं १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

दार पु० व० व०। दारयति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

दारकं लि० दृ-णुल् । विदारके श्वालके "चाण्डालदारके-
यातुनयमानम्" काद० "एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त-
त्वेव दारकाः । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्मत्संवाधाय दार-
कान्" भा० आ० १०६ अ० । "सुदुर्गारं महाबोरान्
समरे शत्रुदारकान्" भा० द्रो० १५६ अ० २ पुत्रे "कुमारो
भर्तृदारकः" अमरः । ४ कन्यायां स्त्री "सन्तानसन्निवि-
द्येयः दारिकादानपूर्वकः" कामन्दकी० "पूतनां दैत्य-
दारिकाम्" हरिवं० ४२ अ० ५ पामन्युकरे पुं स्त्री राजनि० ।
तस्य भूमि विदारकत्वात् तद्यात्मम् ।

दारकस्त्री न-दाराणां तद्भावस्य प्रतिपादकं कर्म । भार्यात्वं
वन्मादके ज्ञानविशेषकमे विवाहे लि० का० "वा प्रथमा
द्विजातीनां दारकस्त्री भैरुने" । "सर्वस्त्री द्विजातीनां
प्रथमा दारदर्शिका" मनुः । दारक्रियाऽप्यत्र स्त्री "पुन-
रारक्रियां कुर्यात् पुनराधानश्चैव च" मनुः "दारक्रिया

कोत्पदस्य पुत्रम्" रघु० । "स्त्री" भा० व० १५५ अ० ।

दारपश्य न-दाराणां दारत्वस्य सम्पादकं यदर्थं ज्ञेयम् ।
दारत्वसम्पादके ज्ञानकमे विवाहे "नैव भार्यात्वसम्पा-
दकं यदर्थं विवाहः । तस्य स्त्रीधारकपञ्चानुविशे-
षस्य समवायविषयतयोर्भेदात् परकम्बोर्विवाहकर्तृत्वं
कर्मत्वे व्यतप्य "कन्यापुत्रविवाहेऽपि" विष्णुपुराणोक्तं
संगच्छते । भार्यात्वस्य स्वरूपविशेषेणैव नेतरे-
तराश्रयदोष इति उक्ता० रघु० । तद्दारापश्ये यत्
सन्तत्यां च मनः कुरु" भा० आ० १५५ अ० । दारपरिग्रहा
दयोऽप्यत्र "अतः परं समाहृतः कुर्याद्दारापरिग्रहम्" मनुः

दारण न-दारयति जनमनम् दृ-णिच् युच् । १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

दारद न-दारदि देशभेदे भयः स्निग्धा-षण् । १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

दारबलिभुज् पु० दारेण चक्रुः पटेन विदारणेन बलिं भुङ्क्ते
भज-क्रिप् । वक्रपक्षिणि लि० का० ।

दारव लि० दारुणः विकारः रजता० ञञ् । दारुविकारे
काठमये पदार्थे "दारवाणां च तण्डुलम्" मनुः ।
"अभीष्टं दृष्टिवीगोषं कारयित्वा तु दारवम्" छ० वि०

दारि लि० दृ-णिच्-इन् । १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

दारिद्र्य न-दरिद्रस्य भावः ञञ् । दरिद्रतायां दुर्गती
धनार्थादिहिते "प्रथमं दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः" नैव०
दारिद्र्यवर्णनं मन्त्रकटिकायां अथा
"सुखं हि दुःखान्मनुभूय कोभते चमोदकान्निव दीप"

दहति दाहः। दाहः यो वाति यतो दहति तां धृतः धरी-
रेण दाहः जीवति। दारिद्र्यमन्तकं दुःखम्।
वयं न मन्मथान् प्रति देवम्। पश्य “एतत्तु मां
दहति दहन्तुः कथं दीवं क्षीयार्थमिति तत्रः परिवर्ज-
यन्ति। दहन्तुः सान्द्रमद्वेषानिव भ्रमन्तः कात्यायने
मधुकराः करिणः कपोतम्। सत्वं न मे विभवाय-
ज्जतासि चित्ता, भाव्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति
यानि। एतत्तु मां दहति कष्टधनायस्य यत् सौह-
दादयि जनाः शिषिनीभवन्ति। दारिद्र्याद्धियमेति
क्षीपरिततः भ्रमगते तेजसो, निस्तेजाः परिभू-
यते, परिभार्जिवैदमापद्यते। निर्विषः शुचमेति,
शोकमिह तो ब्रह्मा परित्यज्यते, निर्वुद्धिः क्षयमेव हो
ति तां सवर्षदापासदम्। दारिद्र्यं हि पुरुषस्य।
निवासस्त्रिणायाः परपरिभवो वैरमपरं, जुगुपसा
मित्राणां सख्यजननविद्वेषकरणम्। वनं गन्तुं बुद्धि-
भवति च कलतात् परिभवो, हृदिस्यः शोकाग्निर्न च
दहति सन्नापयति च। तत्रैव अन्यत्र स्थाने “दारि-
द्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते, सुस्त्रिधा
विषक्षीभवन्ति सुहृदः स्मृतीभवन्त्यापदः। सत्वं
क्षुद्रसुपैति शीतलग्नियः कान्तिः परिच्छाद्यते, पापं
कर्म च यत्परैरपि क्षतं तत्तस्य सम्भाव्यते। सङ्गं नैव
हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाव्यते नादरात् सम्प्राप्तो गृह-
सुखेषु धनिनां सावत्समालोक्यते। दूरादेव सङ्गाज-
नस्य विहरत्यत्यच्छदो लज्जया मन्ये निर्धनता प्रकाश-
मपरं व्रतं सङ्गापातकम्। दारिद्र्यं! शोचामि भव-
न्नेवमन्मथरीरे सुहृदस्तुगित्वा। विपक्षदेहे मयि
मन्मथान्ये, ममेति चित्ता कं गमिष्यसि त्वम्।
तत्सङ्गकयोगभेदा जातकपञ्चतावक्ता यथा “समस्तपाप-
क्षेत्रेयुतेक्षितं धनाभिधम् दहति तां विधायकं वि-
शेषतः कुशावुना। “बुधशुक्रकवयश्चेद्विज्ञा विज्ञानाय
विदधति यदि वृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः” “क्षीयः यथो
क्षेन विक्षोभितोऽर्थं पूर्वाजितार्थस्य विनाशदः स्यात्”।
“मवीनवित्तानमरोधकोभवेत् रविर्धनेऽत्यटिभिते कुजोऽङ्गु-
षाङ्गु शके क्षेमनाशदः स्यात्”। नाभनयोगशब्दे धनव्य-
लक्षणं भूतभुगगोऽर्थकोर्गैरिहताग्निः दहन्ता-वक्ता यथा
“विधनच शूत्रे” “धनविरहितः पाषण्डी वा युगे त्वच गो-
वके विधनमक्षिन्” इत्यादि “पुण्यवन्तार्थयोगे क्षान्तमूर्खो
धूर्तो धनोऽपि न”। “तपनाराकपुत्राणां योने निःक्षोऽति

दुःखितः”। “अपतेर्ब्रह्मातोऽपि केन ह्यममो नरः।
महिमो दुःखितो नीचो निःक्षोदाहः क्वचो भवेत्”।
अस्य अपवादः “ब्रह्मादिभोर्वा दहिस्यैः शुभैः सैः शुभं
कथम्। दाहः मध्यं तत्रैवेनाहं त्रेधासि दहति तां”।
जातकपञ्चतिः

दारित लि० दू-चि० कं। विदारिते क्षमरः।
दारो स्त्री दारयति दू-चि०-रन्-क्षीप्। क्षुद्रोगभेदे।
तद्वचनं सुष्ठुते चक्षुःपथा “परिक्रमणशीलस्य वातु-
रत्यर्थक्ययोः। पादः कुरुते दारो सवर्जं तस्य
संनिताम्”।

दाह पु० न० दीर्यते दू-ज्य० कावे क्षमरः “प्रतिष्ठाक
विदांसु मकीभवति दाहः”। “वानस्पत्यं मूलफलं
दाहं ग्यर्थं तथैव च” मत्तु “शैक्यं कमण्डलुश्चैव हिदवं
दाहमेव च” हरिवं० २३३०। पित्तके श्वेदाद्वि
मेदि०। शिखिनि ४४० के लि० धरणिः। दा-दाने
दो-अष्टने वा ह। शीते श्वेदाद्विषयीते च लि०।

दाहक न० दाह+कार्यं क० विदारि राजनिः। दाह+
संज्ञाया कन्। २३३० दारयो पु०। “रवेज्जतिरयो
यन्ता दाहः केशवस्य वै” हरिवं० ११३०। “रेवतश्च
गिरिं देवो गत्वा दाहकनम्रवीत्। मदीयं रथमेतं त्वं
प्रहायेज्जैव दाहक!” ११२०। “सत्कम्बरं दाहक
इत्युवाच” माघः तस्यापत्यं फिञ्। दाहकि तदपत्ते
“शिखितो दाहकिस्तदा” भा० व० १८००

दाहकच्छ पु० देशभेदे तत्र भवः कच्छान्तदेशवाचित्यात् रुज्।
दारकच्छक तद्वचं लि०। [२३३० दह्यं च राजनिः।
दाहकदली स्त्री दाह इव कठिना कदली। १३३० दह्यं
दाहका स्त्री दाहणा कायति कै-क। दाहणः प्रतिक्रितव्यं
इवार्थे क। काठमयपुस्तिकायाम् शब्दरत्ना०

दाहकावन न० वनभेदेऽप्ये तीर्थभेदे शिवपु०।
दाहकेश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे शिवपु०। [भेदे राजनि०।
दाहगन्धा स्त्री दाहणि गन्धो यक्षाः। (चोड़ा) गन्धद्रव्य-
दाहगर्भा स्त्री दाह तन्मयो गर्भाऽस्याः। काठकदली हारा०
दाहचिनी स्त्री खनामन्त्रातायां शुद्धत्वाच्च शब्दार्थे च।
दाहचीर्णक न० शुद्धत्वाच्च शब्दार्थे च।

दाहज लि० दाहणो जायते जन-ड। १३३० जाते २३३०
यावभेदे पु० शब्दरत्ना०।

दाहण पु० दारयति भीषयते चित्तं दू-भवे चिच् “क्षतदा
रिभ्य उतन्” उता० उतन्। १३३० दह्ये २३३० नगरस्य

अमरः । शतवृत्तिभयानके दुःखे भवेत् । भवभूतो वि०
“द्वयमुक्तमयोषी दाक्षो दीर्घशेषः” वा० द० । अथवा
दत्तस्तु दुःखिदारे इत्यस्यैव चिन्तनं । रूपमिदमित्याह ।
पूरोक्तमङ्गलकृतमयोषी । “योषी ! वज्रादपि दाक्ष-
योऽपि” गीत० । “दाक्ष्या” राक्षसा केशभूमिः
प्रजायते” सुश्रुतः । “वाचा” कुर्यात्तु यत्पुनः मनुः
द्विदारेके लि० ततः भया० भूततज्जावेषे क्यङ् दाक्ष-
यायते “विद्योगिहृदाक्षि, दाक्ष्यायसे” नैप० ७ विष्णो
प० “सुधन्वाखण्डपरगुदः, योऽविष्णुमदः” विष्णु, स ।
“सन्मार्गविरोधिनां दाक्षः वान् (खण्डकत्वात्) दाक्षः”
भा० ।

दाक्षक प० सुश्रुतोक्ते तु गमेदे लृङ् रोगगच्छे २१८२४०
इत्यम् । “मिरां दाक्षं के जिज्ञास्त्रिभविष्यस्य भवेति
इत्य० ।

दाक्ष्या स्त्री तृतीयाऽख्य, जा या दाक्ष्या या प्रकीर्तिता”
इत्युक्तं इतिभिर्भेदे । पूर्वदाक्ष्याधिष्ठातृदेवीभेदे च
गन्धार्यचि० ।

दाक्षतीर्थे न० दाक्षनभेदे लृङ् गमेदे गयप०

दाक्षनिशा स्त्री दाक्षप्रधाना निशा हरिद्रा । दाक्षहरिद्रा-
याम् रत्नमा० । [हिङ्गुपत्रासु राजनि० ।

दाक्षपत्नी स्त्री दाक्षः देवदाक्षः पत्नीमिव पत्नमस्याः स्त्रीप ।

दाक्षपात्र न० दाक्षः पात्रम् । काष्ठमये जलाधारादिपात्रे
“खलावुं, दाक्षपात्रं मृण्मयं तैलं तथा । एतानि
यतिपात्राणि मनुः स्नायन्, योऽब्रवीत्” मनुः ।

दाक्षपीता स्त्री दाक्ष्या काष्ठेन पीता । दाक्षहरिद्रायां
राजनि० । [हारा० ।

दाक्षपुत्रिका स्त्री दाक्षमयी पुत्रिका । काष्ठपुत्रिकायाम् ।

दाक्षमुखास्त्रया स्त्री दाक्षमुखमाङ्गयते आ+ङ्-य । गो-
धायां राजनि० । आ+ङ्-क । दाक्षमुखाऽप्यत्र
शब्दार्थः । [योषधिभेदे गन्धार्यचि० ।

दाक्षमूषा स्त्री दाक्षप्रधाना मूषा । (दाक्षमयीति) ख्याते
दाक्षयन्त्र दाक्षमयं यन्त्रम् । काष्ठनिर्मितयन्त्रभेदे “अखतन्त्रो
हि पुरुषः कार्यं ते दाक्षयन्त्रवत् । केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः
केचिदेव यन्त्रमया” भा० प० १५८ अ० ।

दाक्षधू स्त्री दाक्षमयी धूः धूपप्रतिमा दाक्षमयी धूपदिव वा ।
काष्ठपुत्रिकायां शकाक्षमयीस्त्रीप्रतिमायाश्च । “जल-
विन्दुमिन्दुमपि दाक्षधूम” भाषः । “इन्दुमपिः चन्द्र-
कान्तमिव” इव । दाक्षधूमज्ज्वली धूपः स्त्रीप्रतिमा”

मणि० दाक्ष्याः कुर्यात्तु यत्पुनः मनुः ।

दाक्षवह न० दाक्ष वृत्ति वह-कच “इको वहेऽपीत्यादिभ्यः”
पा० पीत्या० न पूर्वपददीर्घः । दाक्षवहके जलाटो ।

दाक्षसार प० दाक्ष सारः त्रेषः । चन्द्रेण शब्दार्थचि० ।

दाक्षसिता स्त्री दाक्षि चितेय (दाक्षिनीति) स्त्रीतार्या
गुह्यचि० । “जेया दाक्षसिता स्त्री तिक्ता चानिमपिच
इत् । धरमिः युक्तनावल्यभूतयोषतृषापडा” भाष्य०
तदुगुणा उक्ताः । [हरिद्रायासु रत्नमा० ।

दाक्षहरिद्रा स्त्री दाक्षमयी हरिद्राऽति खनामख्यातायासु
दाक्षहस्तक प० दाक्षोचका इव “ते प्रतिजन्ते” पा०
कम् । काष्ठमयदीर्घभेदे अमरः ।

दाक्षसत्र लि० दीर्घसत्रे भवः अथ “देविकेभ्यश्च गमेत्या” पा०
आद्यच आत् । दीर्घसत्रे भवे ।

दाक्ष्य न० दक्ष भावः व्यञ्ज । इदमे “वृत्त्याहो वोक्ष्य
दाक्ष्यमापत्केशमजिष्णुता” कामन्दकी० ।

दाक्ष्य लि० दत्तो भवादित्ठञ्ज । इतिभवे स्तत्रस्ये च ।

दाक्षुर प० दक्षुरः स्तृपात्रभेदे कटाकारोऽख्यस्य पञ्चा०
य । इतिधावर्तगङ्गभेदे शब्दार्थचि० । दक्षुर
स्य दम् अण् । दक्षुरस्यन्त्रि लि० किं
होप । “चालितो गुरुपत्रेण भार्गवोऽङ्गुलिभेदेन
प्रविष्टो दाक्षुरी मायामनाहृष्टं चकार हं हरिर्व०
४६१ अ० । दक्षुरं ह राजसः तेन दाक्षुरी राजसो

दाक्षुरिक लि० दक्षुरः स्तृपात्रभेदः शिल्पमस्य ठञ् । स्तृपात्र
भेदकारके (कुमार) कृत्वाले ।

दाक्षे लि० दक्षे दम् अण् । कुशस्यन्त्रि ।

दाक्षि पञ्ची दक्षे गोलापत्रम् इञ् । दक्षिगोलापत्रे
आपायणे त तक्षिन् फक् । दक्षायण इत्येव ।

दाक्ष्य लि० दक्षे भवः कुश० ग्व । दक्षभवे ।

दाक्ष प० देशभेदे स च देशः इ० स० कूर्मविभागे १४ अ०
देशान्याकृतः “देशान्यां मेरुकनटराज्येत्युपक्रमे तद्वा-
पुरदाक्षदामरवमराज्जाकिरातचीनकौषिन्दाः” । “कोवि-
मयीः समहिषा दाक्षीकोटाः सकेरवाः” हरिवं० १४
अ० । इतस्तस्ये २२दीर्घभेदे च तस्या इदम् नद्यादि० ठक् ।
दाक्ष्य तदीयजलादी लि० दाक्षे भवः वक्ष्यवचनायै
वुञ् । दाक्ष्य दार्शनपदेभ्य भवे लि० ।

दाक्षट न० दाक्ष इव निचलतया निरूपणीयविषयनिर्वाह-
मटन्यत्र यट-वज्रये क । [विनामृते, २२नमृते च ।
हारा० ।

हार्दय प्रकीर्ण-रस कठिनोत्पत्ति । मन्त्रे मन्त्र-
कल्पः । शिवा जातितात् कल्पः ।

दार्वाघाट, प्रकी दाह आह्वानि का+हन्-कच् “दाराघा
हन्तोऽह् सन्त्यथ चटः संज्ञायाम्” वार्त्ति-सक्यं नक्षत्रा
टः । (काटकोकरा) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात्
क्येष् । “पुष्यशङ्खगर्भमधो गोधा-काशका-दार्वा
घाटाश्च वनस्पतीनां यजु० २४।१५। असंज्ञायां तु
न टान्तादेशः । दार्वाघात काठाघातमात्रे लि० । स च
दार्वाघातस्थले स्मरत्वा० अन्तार्जे टान्तत्वमेव युक्तं
वार्त्तिके संज्ञायां टान्तत्वस्यैव साधनात् ।

दार्ढिका को रति दृग्वादिनात् साधुः कोप दार्ढी
 दारुहिका तद्विकारोऽपि दार्ढी अभेदोपचारात् स्वार्थे
 क । दारुहिरिद्राकायोद्भवे तस्यै कसरः रगोजि-
 त्वावधौ यन्दार्ढ्यम् ।

विपत्तिका खो दाव्यां दावहरिहायाः पलमिव पलम-
 ख्यसाः तन् वंशायां क्लृप्तः तत् तदाकारः पलमिव ख्यसा
 वा तन् । गोविन्दायां रत्नमाला ।

दार्ढी की दारबति दृ-णिच् उन् स्त्रियां दारणस्य क्ययय-
विभागरूपत्वेन गुणवचनत्वात् वा ङीष् दृ-उत्त्वा-र्गन-
ङीष् वा । दाहहरिद्रायाम् ।

दार्वाकाथोद्भव नन्दायां दारहरिद्रायाः काथादुद्भवति उदु-
 भू-व्यम् । ११राज्ञने राजनि०२कतिभरराज्ञने रत्नमा०
 दार्शित्ति० दर्श भवसू खावे ठजं नाधित्वा व्यम् । १२दर्शभवे
 "दार्शनिकन्यन्पर्व पौर्णमासश्च योगतः"मनुः । लोके तु
 कावात् ठज् । दार्शिक इत्येव । दृष्टि नेत्रे भयः व्यम् ।
 २नेत्रभवे ति० ।

दार्शपर्यमासिक लि० दर्श पर्यमास्यां च भवः ठञ् ।
दर्शपर्यमासीभवे । “दार्शपर्यमासिकेति कर्मव्युत्ता”
कात्या०श्रौ० ५।६।११। सूत्रे कर्मः ।

दार्पणं लि० इषदि पिष्टः शैषिकः क्यम् । इषदि प्रक्षरे
पिष्टे चक्रप्रभृतौ

दार्पणत न० इषड्वत्ता नद्यासीरे कर्तव्यम् षष् । सत्वभेदे
 तद्विधानादि यथा “दार्पणतस्त्वनाचार्य्योरग्न्यतरस्य
 ना रणेत् संवत्सरम्” कात्या०श्रौ० २४।६।१२ इत्या-
 दिभिः “एतत् इषड्वत्तीतीरेष” इत्यान्तैः अत्रैरक्तः तस्यापि
 अथविधेयज्ञात उत्तररक्षतेषु इष्टः । “दार्पणतमेतत्संघं”
 सत्वमभिधीयते” कर्तुः ।

दार्ष्टान्तिक वि० उद्दान्तेन युतः उक्तः । उद्दान्तदुक्ते उपमेये

"सायकम् विनिश्चितेन विनिश्चितम्" इ० चन्द्रभाष्यम्
दाल न० दत्तं विनिश्चितम् वाच्यम् । शुक्लाय पतिने दक्षवृत्तिने
। मधुभेदे भा० चन्द्रकाश्यादि मधुमन्त्रे दक्षम् इन्द्रनी-
चदवाकारम् । मल्लिकार्जुनम् । शङ्खकोटरात्मर्भवे सप्तवि-
च राजनि० । शक्रोद्भवे धाम्यभेदे शु० देवच० ।

दासन पुंदासयति - णिच्-लु । दानगते रोगभेदे रोग-
गच्छे २४६६ पुंदासम् । [विषभेदे ज्ञेयम् ।

दालव प्र० दधति दध-वन् तस्यावस् कश्च । स्वावर-
दाला स्त्री दत्यते दध-वन् वि-वञ् । नडाकाये किमुपाये
दध्ने भावप्र० स्वार्ये कश्च दालिका तज्जार्थे

दाहिणी दक्ष-इन् । (दाहिणी इति ख्याते दक्षिते षष्ठीधाम्ये
ग्रन्थार्थेऽपि) दाहिण इत्यर्थः । दाहिण्यग्रन्थार्थे च स्त्री
त्वात् वा स्त्रीयत्वात् षष्ठीय इति दक्षिणीयत्वात् राजनि॥

दालिम पु० दाडिम+डस्य लः । दाडिमवृक्षे भरतः

दालभ प्र० व०० । दाल्भ्यस्य दाल्भगोत्रजस्य कालाः काल
यत्नोपः । दाल्भ्यस्य कालः प्र

दाल्भ्य उक्ता दल्भस्य दल्लम् गगांश्च । दल्भमि-
 गोत्वापत्ये वक्तुं क्षान्तिम् ॥ “वक्तोदाभ्यः स्वरश्चिराः
 कृष्णह्रस्वायनः शुक्रः” भा०स०४४०० दल्भमण्ड्ये कान्दो०
 वाक्यम् दृश्यम् । तस्य वृत्तापत्यम् यूनि फिञ् । दाल्-
 भ्यायान् दल्भस्य यून्यपत्ये । २पुण्यान्मण्ड्ये तीर्षभेदे ।
 “दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरण्योऽस्यो महात्मनः । कौ-
 न्दोयाभन्त्ययश्चः सुव्रतस्थापितोजशः । क्षान्दस्यः श्या-
 यन्ते पुण्यस्त्रिय लोकोश्च विस्तृतः” भा०प०६००००

दालि ३० दल-यिच् बा०मि । इन्द्रे तिका०।

दाव पु० इनाति दु-कर्त्तरि ण । श्वने श्वपभवेऽमले च
 अमरः । “ददर्श दावं दक्षान् मज्जान् मज्जेने वने”
 भा० व० २६० श्लो० । “वनमिव दावपरीतम्” इ० व० २४ व० ।
 ‘दृढमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवः परिरक्षति” भा० शा०
 २२ श्रव० ‘दावं दग्धा यथा ज्ञानं पावकं शिशिरा-
 त्यये” भा० श्लो० २६४२ श्लो० । ‘अधिष्ठाप्यन्ता विषचार
 दावम्” रघुः । भावे षञ् । श्लपतामे च ।

दावन् पु० दा-कर्मभावादौ अष्ठा० वनि । शदेने शदाने च
 "नियुक्तता रत्नेनायाहि दावने वायो नक्षत्र दावने"
 अ०१११४॥ "दावने दातव्याय हविषे तत्सुखीकाराय
 पुनः क्लिप्तं" दावने अक्षय्यमभितदानाय । अभयत्वं
 ददातेः कर्मणि भावे च ऋषेणोष्वादिषो वनिः ।
 आन्वयः गोपन्नाद्योमः प्राध्वः । लोके तु दावे इत्यादि ।

“अतो भविष्यन्निवर्तय” पाणिनिः पुनश्च उप-
पदे च भविष्य । भूरिदावा इत्यादि । इत्यादि । अतः
अन्त्येव चोक्ते तु न पाणिनिः । इत्युक्ते तु चोक्ते-
ऽप्युक्तम् ।

दावप इ० दाव वमवर्जि पाति पा-क पुहमेदे "अर-
गवाय दावपम्" यजु० १०।१६ मेघे एकादशयुगे
आनन्धपुहमेदोक्तौ ।

दावसु ३० अक्षिरसो सुनो पञ्चमः ॥ ५॥

दावाग्निं ३० क्षतं । वनाग्रे वानवाद्योऽप्यथ । “दा-
वाग्निवदग्रे मेऽद्य दम्ह” । शुभां तनुम् हरिवं-
१५१२० “जन्वाव वाग्निं दनो दावाग्निरिव निदयः”
भा० वि० १४२० ।

दाविक लि० देविकायां नदी भवः अथ "दाविकाशिशये-
त्वादिना" आद्यत्र यः । देविकानद्यां भवे । एष
देविकाकूले भवः अथ । दाविककूले तत्कूलभवे
यास्यादौ ।

दाश(न) हिंसने खा० प० १० सेट् । दाश्रो(क्षो)ति
 अदाशो(धी)त् अयं ३ । “यस्मै दाश्रोति नमः
 कृत्तिभिः” अ० ८।८।६ “दाशहाशुषे कृत्ति इत्यस्”
 अ० २।१।८४ “यस्मै त्वं सुहृद्विष्णो ददाशो अनानात्म-
 यदिते !” अ० १।८४।१५

दाश दाने शु० उभ० वक्त्र० सेट् । दाशति ते अदिम् अदिदा-
शत्-त । “स वा एतेव्यक्तम् पुरोडाशयत् तस्मात् पुरो-
डाशः” इति । ब्रा० १।६।२।५

दाश दाने भा० उभ० बक० सेट् । दाशति ते अदाशोत् अदा-
शित् अदित् शिञ् अदिदाशत्-त । "यस्तुभ्यं दाशान्न तस्यं
हो अन्नवत्" अ० २१.२३।४ "तुभ्यं दाशतः स्यामः" ७।१४।१

दाश(ग) पुंस्त्री दाशो(स्त्री)ति मत्स्यान् दश(ग)ति मत्स्यान्
 वा वञ्ज नि० नक्षोपः दाश(स्त्री)ते दीयते मत्स्याश्च मत्स्यमन्त्रे
 वञ्ज वा । १ मत्स्यापञ्चोविन जीवरे क्षिप्यां जातित्वात्
 स्त्रीप् । "दाशानां भुजवयेन नद्याः स्तोत्रोत्पन्नं च । वायुना
 चानुक्तेन त्वर्यं पारमवाम्, जात्" भा० शा० ५.८७५ स्त्री०
 "क्षो हात् संज्ञो हमापक्षो नावि दाशो यथा तथा"
 भा० शात्र० ११२५ स्त्री० । "एष नीयाविनासक्तो व्यव-
 हारस्य निर्विद्यः । दाशायराधतस्तोत्रे देविके नास्ति
 निषेधः । यच्चावि किञ्चिद्दाशानां विशोर्द्धेतापराधतः ।
 तद्दाशोरेव दातव्यं वमानस्य कतोऽयतः" । "निषादो
 भागर्वं स्मृते दा(गं)वं नोक्तोऽजीविनसु । केषर्यमिति यं

प्राक्षुराद्यावर्तमानः ११ इति च बहुः कार्ये कः ।
तत्कार्ये । ततः परे पुनश्च बहुः कार्यदातास्तत्पुत्रे दाशक-
पुत्रः । दाश्यते अतिरक्तः । अन्ते (बाकर) पुनरुत्पन्नः ।

दाशयाम उ० दाशप्रधानोऽयम् । शीवरप्रधाने यामे ततः
चतुरर्थ्यः कुसुदादि० ठञ् । दाशप्रादि० ठञ्जिठौ वा दाश-
यामिक तस्य यञिजठदेयः । लि० स्त्रियां ठञ्जि ठीयु
जोठि टाय इति भेदः ।

दाशतयी त्रि० दश स्वययवा यः तस्य दशतमः ततः
स्वार्थं प्रश्ना० ण । दशवयवके च भेदसंज्ञितार्था स्त्री
तस्याः दशमयुक्तात्मकत्वात्तथात्वम् ।

दाश(४)नदिनी स्त्री इत० व्यासभाता बन्धवार्त्ता धीवर
कन्यायाम् । कालीगण्डे २२१ पृ० द्वयं पु ।

दाश(स)पु(पू)र न० दाशा(श)न केवर्त्तन् पि० ति पांश
यति पृ-क । पुरयति पूर-दण् वा । केवर्त्तन्, नके
खोरखानी [अभेदे गङ्गादीनि]

दाश(स)फली स्त्री दाश(स)प्रियं कलमस्याः डीप् । शीघ्र-

दाश(स)मिय ९० देशभेदे स च देशः ४०४० १४४० अक्षरतः
 केनाथ इत्युपक्रमे “यौधेय दाश(स)मेव यत्राभावाःको
 मधत्तौ” अक्षरस्यासुताः ।

दाशरथ्य ष० दशरथस्तेदम् अष्ट् । श्रीरामे “प्रदीयतां दाश-
रथाय येष्यतीति” महानाटकम् । दाशरथ्येः श्रीरामक-
दम् अष्ट् । ३दाशरथिसम्बन्धिनि ति०। “अजीगणदाशरथं
न वाचयम्” भट्टिः ।

दाशरथि पुं दशरथस्यापत्यम् अत इज् । दशरथस्यापत्ये
 श्रीरामादिषु चतुर्षु । "जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः"
 'एष दाशरथिभूयमेत्य च' "अरस्सदोदाशरथि-
 भान् भवान्" माघः । "सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रत्नभू-
 मेर्बन्धितमम्" रघुः ।

दाशराज्ञ त्रि० दशानां राज्ञामिदं तद्विद्वार्थद्विगोः सव्यं ।
उपधाक्रीयः । दशानां राज्ञां सव्यस्त्रिणि ।

दाशरात्रिक लि० दशरात्रेष निर्वृत्तः ठज् । दशरात्र-
साध्ये । षष्ठमेदं दशरात्रस्येदम् ठज् । दशरात्रस्यन्विति
“दाशरात्रिकाख्याङ्गानि द्वात्रिंशदधेकोऽयेन” कात्या०श्रौ०
२१।१।५ “देवेभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यो दाशरात्रिकं षष्ठ्यम्”
शत० ब्रा० १२।१।२।२

दाशु वि० दान-दाने चम् । श्वातरि श्वाते च “अं युने
दानधराय देवाः” भा० ६।६८।६ “दानधराय दशरवि-
न्धाय” भा० ।

दासुति लि० दास-हिंसने वा हिंसने "दासुतिदीवान्" भा०
मन्थते दासुतिः" भा० ८।४।११ "दासुतिदीवान्" भा०
दाशेय उंकी दाया धीवर्षा अपत्यम् ठक् । धीवर्षा
अपत्ये । क्षियां डीप । वा च व्यासमातरि सन्ध-
वर्षा यद्धर० "अभिधायिषंष्टदा दाशेयीमिदमनुवन्"
भा० ८० । १७२ ख० । [क्षियां टाप ।
दाशेर उंकी दाया अपत्यम् चुरा-ठक् । धीवर्षा अपत्ये
दाशेरक उ० दाशेरकमः देशः संज्ञायां कन् । शास्त्रवदेशे
२३दधिमे नये पितादिकमेव शतशेनवाविषु व०य० ।
"दाशेरकमेव" भा०भो०१००ख० ।

दाशौदनिक दश सोदना यत् यसे तस्य व्याख्यानो
ग्रन्थः । दशौदनयस्यव्याख्याने ग्रन्थे । दशौदन
दक्षिणा यथाख्यत्वात् ठक् । २तदाख्ययस्य-
क्षियायां की डीप ।

दश लि० दश-क दशस्य दशकस्यादूरदेशादि सङ्ख्यायां
चतुरर्थ्यां गत्व । दशकादूरदेशादी ।

दाश्व लि० दाश-वन् वा० दशभावः । दातरि जटाघ० ।
तत्त दाश्व इत्येव पाठो न्यायः ।

दाशस् लि० दाश-दाने कसु "दाशान् साहानित्यादिना" पा०नि०
१दत्तवति । दाश-हिंसने कसु । २हिंसितवति । दाश
धातौ (दाशुषे) दत्तु दाशरक्षम् । "पीपरो दाशं वम्" भा० ४।
१।८ "दाशं हिंसितवन्तम्" भा० "तस्मै सुनिदो रद-
क्षिपद्भी दाशान् सुपत्नाशिमित्यु वाच" रधुः । "पुंसां
पुनः पारमर्षस्य व्याख्ये व्यस्यितानामनुवन्त्य दाशुषे"
भा० २।४।११

दास-दाने भा०उभ०सक०सेट् । दासति ते अदासीत अदा-
सिष्ट । अदित् स्थिच अददासत् त । कनने च "यो नः
कदाचिदपि दासति क्रुहः" भा० ७।१००।४।७। दासति हलि
भा० "स्वादिगर्णीयोऽप्येष दाशधातौ दशः ।

दास लि० दन्स-दशने "दंसेटनो नस्य सात्" उणा०
१ज्ञाताकनि २शुद्धे ३धीवरं च पुंकी क्षियां डीप ।
दासते अतिरक्ते दासति ददात्यङ्गं क्षामिने उपचा-
राय वा दास कश्च वा । ४अत्ये (वाकर) । दास-दाने
सम्पदाने च ५दानपाले सम्पदाने द्गूदायां नामान्त
प्रयोक्तोपाधिभेदे "वम्पानि" ब्राह्मणस्य सात् वम्पानि
चक्षिवस्य स । सुप्रदासालकं नाम प्रसक्तं वैश्वशूचीः
उदाह०त० । दाशवर्षनिहन्तिभेदादिषु वीरक्षितोदने
दर्शितं वषा

वाहिभेदवाधिकर्मकरेभ्यो दाशानाम्भेद-
व्याख्येयं नितिप्रदर्शनस्येनाह । कात्यायनः "अतन्त्र
स्यात्मनोदाशवत्" दारवङ्गसुरिति । "वषा मन्त्रः
सम्भोगाय" शरीरदानाहारत्वम् । तथाकृतम्प्राप्तनः
परायत्वेन दाशवत्त्वमिति अगुराणावौनस्यत दत्तवर्षः ।
"अनेनात्यन्तपरायत्वासाद्य युष्मत्पका दासाः । पारा-
य्यमात्रमासाद्य युष्मत्पकासु कर्मकरा इति भेदोऽप्युक्त
इत्यवगन्तव्यम् । "अत्यन्तपाराय्यं" तु तिषाण्वति येः
स्वपुरुषार्थहतिनिरोधे परायत्तवान्नितमिति अदिति
चन्द्रिका । दासत्वं ब्राह्मणव्यतिरिक्तोऽप्येव "लिप्
वर्षेभ्यु विज्ञेयं दास्यं" इति न कश्चिदिति तेनैवाभिधा-
नात् । अनेन दाशानां सातितो भेद उक्तः । विप्रैतरे-
ष्वपि दास्यमातृकोऽप्येव भवति "वर्षाभावात्तु-
कोऽप्येव दास्यस्य प्रतिकोऽप्येव । राजन्यवर्षाद्दाशान्य-
जताश्च अतन्त्रतामिति" नैवेकोक्तत्वात् । अतन्त्रतां त्यज-
ताम् अत्यन्तपाराय्यं जतामित्यर्थः । न प्रतिकोक्त
इति स्वधर्मपरित्याग इतिभ्योऽप्यन्यत्र दृष्टव्यम् । अ-
तएव नारदः "वर्षाभावात्तुकोऽप्येव दास्यस्य विधी-
यते । स्वधर्मत्यागिनोऽप्यत्र दारवहासता मतेति" ।
"अथोत्तमवर्षं प्रति कीनवर्षा सवर्षावा भावा भवति न
पुनर्कीनवर्षं प्रत्युत्तमवर्षा तथैव दाशोऽपि भवेदित्यर्थः ।
एतच्च प्रप्रज्यावहितो कीनवर्षस्यापि दाशोभवतीत्य-
भिधानं अत्रियवैश्वप्रप्रज्यावहितविषयश्च तु ब्राह्मण
प्रप्रज्यावहितविषयम् तस्य निर्वाहत्वाभिधानेन दासत्वा-
भावात् । तस्य निर्वाहत्वं दर्शितं कात्यायनेन "प्र-
ज्यावहिता यत् तथो वर्षा हिजातवः । निर्वाहं कारये-
द्विप्रं दासत्वं जलविट् भट्पुरिति" । "कारयेद्वाजेति येषः
जलश्च विटश्च जलविट् सर्वोऽन्धोविभाषैकवज्ज्वलतीति वचना
देकवज्जायः । निर्वाहनश्च अपदेनाकृत्यत्वा कर्त्तव्यमित्या-
ह तद्वत्तनारदो "पारिव्रज्यं नृहीत्वा तु यः अथ-
र्भं न तिष्ठति । अपदेनाकृत्यत्वा तु राजा शीघ्रं प्रवा-
सवेदिति" । न चैवं सति "राज एव तु दासः स्यात्
प्रप्रज्यावहितो भरः । न तस्य प्रतिकोकोऽस्ति न विप्रुः
कथञ्चनेति" नारदेन प्रप्रज्यावहितोराष्ट्र एव दाशो नान्य-
स्येत्यभिधानात् स्वधर्मत्यागिनोऽप्येत्येति । यन्नेवेकोक्तं
तत्किंविषयमिति वाच्यम् । अतोऽप्युपधिरक्षणात्वेन
अत्रियमात्रवचनेनापि राजन्यज्ज्ञेयात् अथवा प्रजापा-
कस्य एवहात् प्रजापकत्वस्य राज्याधिक्ये वैश्वदावधि

तत्र दास्योक्तौकाभावात् । तत्रैव दास्यवक्तव्यः
 "मन्त्रव्यावृत्तौराशोदास्यः । तत्रानिबन्धः" इति । राशो-
 दासः पार्थिवस्यैव दासो भवितुमर्हः । अनाकाश
 भूतादीनां मन्त्रव्यावृत्तौकाविक्रयेऽप्यतिरिक्तानां दासा-
 नान्दास्यापनयनप्रकारः नारदः । "अनाकाश
 भूतोदास्यानुच्यते । तदनुच्यते । आहितोऽपि धनं
 दत्त्वा स्वामी बन्धोऽप्यरेत् । कथं तु शोदयं दत्त्वा कृषी
 दासात् प्रच्यते । तदनुच्यते । पगताः पुत्रप्राप्तिः रणे-
 जितः । प्रथमोर्ध्वप्रदानेन सुचेरस्तुत्यमर्षणा ।
 कृतकाशस्य दासो कृतदासो विद्युच्यते । भक्तस्यो-
 क्षेपणात् दासो भक्तदासः प्रच्यते । मियहाङ्गुशयास्तु
 च्यते । "इति । एतदुक्तं भवति दुर्भिक्षे पोष-
 के । आरितो दासो मोदुत्पार्थिवानुच्यते । आहित
 दासस्तु स्वामिना गृहीते कृषे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्थ-
 दास्याद्विच्यते । कृषदासस्तु अकृतकृष्यं येनोत्तमणीय
 यावद्भनन्द्यापाकृतं तस्यै तावद्भनं सहजितं दत्त्वा
 विद्युच्यते । तदाहमित्युपगतादयस्तयोदासाः स-
 निवेष्ट्योक्तौकापारनिर्वर्तकदासान्प्रदानाद्विच्यते ।
 कृतकाशस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितका-
 शस्यातिक्रमणाद्विच्यते । भक्तदासस्तु भक्तस्यो-
 क्षेपणात्कृतभक्तस्योत्तममर्षणाद्विच्यते । गृहदासीनो-
 भेन दासत्वं प्राप्तत्वंसम्बोधगत्यागाद्विच्यते इति । व-
 त्त्वदासीकृतानान्यागमाङ्क याज्ञवल्क्यः "वत्तादासी-
 कृतशौरेर्विक्रीतस्यापि च्यते" इति । अपिचन्द्रेन
 दत्ताहितो गृह्यते । तत्तथायमर्थः । वत्तात्कारेण यो
 दासीकृतः यश्च शौरेरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो-
 दतो वा स यस्तु पार्थे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रायुक्त
 मोचनहेतुयत्नरंशेव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः । यदि
 तेन शोभादिवशादशौ न सकृत्तदा राश्या मोचयितव्य
 इत्याह नारदः "शौरापहृत्यविक्रीता वे च दासीकृता
 वत्तात् । राश्या मोचयितव्यास्ते दास्येषु हि नेच्यते"
 इति । शौरेषापहृताश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मधारयः ।
 यत्त्वेषु दास्यं पूर्ववत्कृतीकृत्यापरस्यापि दासत्वकृतीक-
 रोति अत्रापरेषापि विवर्तनीय इति स एवाह ।
 "तदाहमिति चात्मानं शोऽकृतम् । प्रवच्यते । न च
 तं प्राप्नुवाद्वाचं पूर्वस्वामी बन्धे तमिति" । अत्रान्तः
 परदासत्वेनाकृतम् । आनं नूतनस्वामिदास्यं काव्यमानम्
 इतरदासीभवनं दास्यं पूर्वस्वामी कृतीकृत्यादित्यर्थः ।

एवं यो दास्योक्तौकाभावात् दास्यानपि वनामन्याय-
 तादृशः भवति । दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमात्रं
 काव्यायनः । दासी यस्तु वत्तात्वेत् प्रवृत्ता च भवे-
 ततः । अत्र योजं काव्यां स्याददासी काव्याया तु
 चेति । अत्र भाषाभानमनुच्यते वा दासी वनाम
 संहिता दास्योक्तौकाविक्रयेन अकृतगमादेदास्यपरि-
 चारार्थं अदासीनेन काव्यां स्यादित्यर्थः । अः पुन-
 दासत्वविशेषकोटिरिति काव्यात्काव्यायामाह नारदः
 "अन्दास्यमिच्छेत् योऽकृतं मदासं प्रीतमानसः । अन्दा-
 दास्यं तस्यासौ भिन्ने तु कथं सहायसा । वाच्यतामि-
 स्युष्माभिर्मन्त्रेण्यद्विच्यते" इति । अदास इति शीघ्रा
 त्रिः प्राङ्मुख्यन्तमयोत्तमं इति । अत्रापि दास्यन्द्रेन
 दास्या अपि पदस्यम् । निष्कस्योद्देशेन विशेषणत्वेन
 यदाधिकरणन्यायेनाविवृतत्वात् । एवमस्यने सति
 यद्वति तदाह स एव । "ततः प्रवृत्ति वक्तव्यः स्वा-
 स्यतुपहपावितः । अन्दास्यमिति दासी भवत्यभि-
 मतः सतामिति" । अत्रुपहृते दास्यापाकरणस्येव
 वक्तव्यः सम्भाषणाहः । अदास्या अपि दासेन परि-
 शीताया दासीत्वमेव भवतीत्याह काव्यायनः
 "दासेनोडा तदासी या सापि दासीत्वमात्रुयात् ।
 यस्याङ्गुली प्रभुस्तस्याः स्वास्यधीनः प्रभुर्भवति" इति ।
 दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह स एव "दासस्तु
 तं धनं यस्तुयात् स्वामी तस्य प्रभुः स्यात्" इति । आ-
 गत्यादिषु दासीकरणे दण्डमात्रं काव्यायनः "आदद्याद्
 त्रिणाश्वीं यस्तु विक्रीणीत तस्यै च । राश्या तदकृतं
 कार्यं दण्डग्राः स्तुः सर्व एव ते । कामास्तु संश्रितां
 यस्तु त्रयोदशीं त्रिस्तयम् । संक्रामयन् तथान्यत्र
 दण्डग्रास्तशक्तमन्वेत् । वानधातीमदासीस्तु दासीनिब
 भुनक्ति यः । परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुवात्पूर्वसाहस-
 मिति" । तत्कारणं अकृतं निवर्तनीयमित्यर्थः । तेन
 राश्या दण्डग्राः स्तु रिन्वः । विष्णुरपि "यस्तुत्तममर्षं
 दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसोदण्ड" इति । कश्चि-
 दासीविक्रयणे दण्डमात्रं काव्यायनः "विक्रीतमानां
 यो भक्तां दासीं विक्रीतेविक्रयति । अनापदित्यः भक्तः
 सन् प्राप्नुयात् द्विमतं दूतमिति" । द्विमतं पञ्चानामिति
 शेषः । भक्तानित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डमात्रं
 इति दर्शितमिति ।
 "चूडाया यदि संस्तारा निजगोत्रे च वै कृताः । दसा-

दाहकनवाको कुरन्त्या दाह कुरन्त्या माहिवापुरा-
कोक्ते निजगोत्रेण संस्कारं विना ॥ ७८ ॥ दाहकादौ
च तेषां च दाहवद्गणनीयतया तथात्वं दत्तकपुत्रे मूलं
व्यग्रम् । स्त्रियां ङीप् । दाह-उपपत्तिश्च । उप-
पत्तेरिति । एतत्तादृशे पुंदाहपत्नीयं व्यग्रम् । पुंदाहो
च दाहवेषण्ये व्यग्रम् । दाहपत्न्यं नङ् । फक् ।
दाहायन दाहापत्ये पुंस्त्री । स+भ्याम् अभूततद्भावे
क्यङ् । दाहायते अदाशो भवतीत्यर्थः । अदाशं
दाशं करोत्यर्थे च कजादा प्रयोगः अदाशो दाशो
भवति दासीभवति अदाशो दाशं करोति दाशो करोती-
त्यादि संघातां कन् । दाहो गोत्रप्रवर्त्तकविभेदे तस्य गो-
त्रापत्यम् अद्यां फक् । उकायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।
दाहपत्नी स्त्री व+व । दाहपत्त दाह-उपपत्तेरिति च दाहो-
त्साहुरः पतियां चाम् । अपत्यम् । “दाहपत्नीरहिगोपा
अतिवृत्” ॥ ११२॥ “दाहो विप्रोपत्यपण्डितैः तलः
पतिः स्वामी यासां पत्नी दाहपत्नीः । दाहपत्नीः
दस्य उपपत्तेरिति दाहपत्नीः पचाद्यच् ।
चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । पतिवर्त्तिकां “विभाषा स-
पर्यङ्” पा० ङीप् तत्संनियोगेनेकारस्य नकारः बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारत्वम्” भा० “अश्विनाविन्दुमसूतं वृत्तभूयो
निरोधस्तामश्विनौ दाहपत्नीः” भा० आ० १२५ । इत-
दाहस्य पत्नीव दाहास्त्रियाश्च सर्ववचनम् ।

दाहमित्र न० इत० । दाहस्य मित्रे ततः अदूरदेशादौ
काव्यां ङञ्जिठौ । दाहमित्रिक तददूरदेशादौ ति० ।
स्त्रियां ङञ्जि ङीप् जिठि टाप् । दाहमित्रिस्त्रापत्यम्
इज् । दाहमित्रि तदपत्ये पुंस्त्री । ततः ऐषुका-विषये
देशे भक्तम् । दाहमित्रिभक्त तटीये विषये देशे न० ।

दाहमीय लि० दशमे देशभेदे भवः, दाहं गृहं मिमते आन-
वन्ति नैवनाशित्वसादाहस्यकाश्च भयोवा क् । दशमदे-
शभवे रन्तृहस्यगृहाभिरतस्त्रीजाते च । “त्रात्यानां
दाहमीयानां वाही कानामवज्जनाम्” भा० क० ४४५० ।
नीलकण्ठे नोक्तं व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

दाहवेष ३० दाहस्य दस्योर्विशः । दस्युनामे “पृथगे च
दाहवेषाय चावङ्” ॥ ११३॥ “दाहवेषाय दाहानां
दस्युनां वेषाय नाशाय” भा०

दासी स्त्री दाह+गोरा० ङीप् दाहस्य पत्नीव, तत्कातिस्त्री वा
ङीप् । परिचारिकायां कर्मकर्त्री दाहवन्दे व्यग्रम् ।
“जामोऽपि दाहां गृहे च कामतोऽपहरो भवेत् । मते

वितरि कुर्यं स्त्री दाहवन्दे भाविकम्” वाच० १२५६५५-
योभीयां शतमिति कर्त्तव्यम् । ॥ १३॥ दाहवन्दे
पत्नीकान्दाने इमीकानि दाहाश्च राजनि० । ७वीतामिहदाहां
रत्नमा० दवेद्यां विशः दाहाः पाद इव पादोऽस्य च-
त्वादिवाचान्यकोपः । दाहीपाद दाहस्यपादवृत्तेरिति०
स्त्रियां कृष्णपद्या० ङीप् पादो पद्मावच । दाहीपदीत्येव
“पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डाणां नृणां बहिः । निन्दि-
तेऽङ्गि सायाङ्गे सात्युः पृथुवचिषी । दाही
वटसपां पूर्य पर्यस्येत् प्रेतवत् पतः” मनुः । अत्र शब्द-
कल्पद्रुमे दाहीवटेत्येकपदकल्पनं प्रादिकं तत्र दाहाः
कर्तृत्वेन वटस्य च कार्यत्वेन मिहपदस्येन पदद्वयम्
दासीभारादि ३० पूर्वपदे प्रकृतिसंस्कारनिमित्ते यद्गणने
च च पा० ग० सू० उक्तो यथा “दासीभारः अज्ञातिः ।
देवभीतिः देवजातिः वसुभीतिः क्षोषधिचन्द्रमाः ।

दासीसभ न० दासीनां सभा संघातः “सभाऽराजमहत्त्व पूर्वो
“अशाना च” पा० क्रीवता । दासीसंघाते अमरः दाहा
मनुष्यत्वात् संघातार्थकत्वे एव अशानापरत्वे क्रीवता य-
द्कल्पद्रुमे विग्रहे दाहाः सभेत्येकवचनोक्तिः प्राचादिषी
एकस्याः संघातासम्भवात् शानार्थत्वे च क्रीवत्वाप्रसङ्गे ।
दासिर पुंस्त्री दाहाः अपत्यम् कुरुत्वात् ङक् । दाहा
अपत्ये गृह् २ कैर्भे च । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
दाहां भवे ति० । दाह-वा० एरच् । इउङ् पुंस्त्री
मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । स्त्रिये क । दाहेरक
उङ् राजनि० । दाहीपुत्रादौ च चारा० ।

दाह्य न० दाहस्य भावः कर्म वा प्रत्ययः । दाहस्य एकस्यैव
तस्य भावे च । “निवेदनं स्वस्य दाह्यं नवधा भक्तिवच-
नम्” ब्रह्म० प्रक० “पशूनां रत्नचं चैव दाह्यं गृहे
द्विजानाम्” मनुः । दाहवन्दे उदा० व्यग्रम् ।

दाह न० दस्यो देवते अस्म्य क्यप् । अश्विनीनक्षत्रे ।

दाह ३० दाह-भावे चञ् । ॥ १३॥ कुर्ये “दाहयन्तिरिच
कृष्णवर्त्तनि” रभुः “दाहादुर्द्धमयोचं स्यात् यस्य वैतानिको
विधिः” यु० त० अतिः । “पांशुर्वर्गं निशां दाहे” मनुः ।
अवदाहप्रकारः अन्धोगपरिग्रहे उक्तो यथा

“दुर्बलं ज्ञापयित्वा तं सुदुर्बलाभिसंघतम् । दक्षिणा-
शिरसं भूयो बहिर्द्वारं निवेशयेत् । एतेनाश्रयता-
म्राज्यं सुवस्त्रमपवीतितम् । चन्द्रगोक्षितवर्णाङ्गं पु-
नर्भीभिर्विभूषयेत् । हिरण्यमकान्तस्य चित्वा विद्वेषु
पुनः । उल्लेख्य पितृविकं निहरेदुः संतादवः ।

ज्जाभावादिभवे च व्यवहारार्थं तत्त्वमिति विचार्यते चे-
 दत्यम् । न चाभावो न कारणं, भावो ह्यसतोऽप्यस्य ।
 वदन्तु कदाचिद्योगाभावस्य गतो, न च कदाचिद्योगाभावा-
 द्धाने, विहिताकरणस्य प्रत्ययान्वये, विहितस्य वेदना-
 नाशे जनकत्वमिति प्राप्तेः । न च विहितं हि ना-
 शान्नं येन तदभावोऽनुगतः स्यात् किन्तु विशेषणविशेष-
 यस्त्वन्वा इति तेषां प्रत्येकभावे हेतुत्वे कश्चित् विशेष-
 णस्याभावः कश्चित् सत्त्वभावे कश्चिदुभयं कारणमिति
 व्यभिचाराद्यैकमपि हेतुः स्यात् । स्यादेतत् प्रतियोगिभे-
 दादिव प्रतियोगितावच्छेदः विशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते
 अन्यथा पुष्टिर्वा प्रत्येकभावेऽप्यनुगतेऽपि वाच्यो रूप-
 संशयो न स्यात् । एवमयथा केवलदण्डसङ्गावे, द-
 ण्डपुरुषसङ्गावे, इत्याभावे च विशेषणविशेषोभयाभाव-
 प्रयुक्तः केवलपुरुषाभावादिनातुगतव्यवहारदशात्
 प्रतीतिरिति तदा विशेषणप्रतिबन्धकस्याभावे विशेषण-
 स्थोने जकाभावस्याभावे इत्याभावे च केवलप्रतिबन्धका-
 भावो विशेषणविशेषोभयोरप्यप्यनुगतेऽपि एव दाह-
 कारणमस्य । अथ विशेषणभावदेव केवलपुरुषा-
 भावव्यवहार एकमपि कारणमिति चेन्न व्यनुगतव्यव-
 हारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् यत्केवातीन्द्रियत्वात् ।
 अथोत्तेजकप्रयोगकाले मण्डः कोऽभावः ? न तावत्
 प्राग्ध्वंसाभावो तयोः प्रतियोगितत्वात्कालत्वात् न च
 शून्योऽवसादीत्यत्र यथा शून्यध्वंसप्रयुक्तशून्यव-
 दत्वेन पक्षदण्डध्वंस एव, तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त
 उत्तेजकाभावत्वेन कश्चिध्वंस एवेति वाच्यं ध्वंसस्या-
 नन्तत्वे उत्तेजकापनवेऽपि दाहप्रसङ्गाभावात् । नाप्यत्य-
 न्नाभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् यथा
 दण्डोपनवापनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादवि-
 नाशवान् अवाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयो-
 ररूपपादविद्वत्सम्यक्साधकत्वात् तथोत्तेजकोपनयापनय-
 दण्डदशायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव कीदृशोऽयः त-
 त्वावस्थात्वात् । यदि च संसर्गाभावत्वयवैधर्म्यस्य
 नानर्भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु न हि
 कृत्रिमविशेषवाचे सामान्यवाधो, विशेषान्तरमादावापि तस्य
 सत्त्वत्वात् अन्यथा कृत्रिमादिबंधनीभाववैधर्म्यं ध्वं-
 सोऽपि न विद्वेत् व्यवहारानुपपत्तिश्च तस्यैव सोऽय-
 न्मत्वात् संसर्गाभावो न तु वृत्तिवादः । अस्तु हा
 ध्वंस एवावो संसर्गाभावविधाने अन्यथाभावेन ध्वंसस्य

विनाशवान् न तत्त्वमिति विचार्यते चे-
 दत्यम् । न चाभावो न कारणं, भावो ह्यसतोऽप्यस्य ।
 वदन्तु कदाचिद्योगाभावस्य गतो, न च कदाचिद्योगाभावा-
 द्धाने, विहिताकरणस्य प्रत्ययान्वये, विहितस्य वेदना-
 नाशे जनकत्वमिति प्राप्तेः । न च विहितं हि ना-
 शान्नं येन तदभावोऽनुगतः स्यात् किन्तु विशेषणविशेष-
 यस्त्वन्वा इति तेषां प्रत्येकभावे हेतुत्वे कश्चित् विशेष-
 णस्याभावः कश्चित् सत्त्वभावे कश्चिदुभयं कारणमिति
 व्यभिचाराद्यैकमपि हेतुः स्यात् । स्यादेतत् प्रतियोगिभे-
 दादिव प्रतियोगितावच्छेदः विशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते
 अन्यथा पुष्टिर्वा प्रत्येकभावेऽप्यनुगतेऽपि वाच्यो रूप-
 संशयो न स्यात् । एवमयथा केवलदण्डसङ्गावे, द-
 ण्डपुरुषसङ्गावे, इत्याभावे च विशेषणविशेषोभयाभाव-
 प्रयुक्तः केवलपुरुषाभावादिनातुगतव्यवहारदशात्
 प्रतीतिरिति तदा विशेषणप्रतिबन्धकस्याभावे विशेषण-
 स्थोने जकाभावस्याभावे इत्याभावे च केवलप्रतिबन्धका-
 भावो विशेषणविशेषोभयोरप्यप्यनुगतेऽपि एव दाह-
 कारणमस्य । अथ विशेषणभावदेव केवलपुरुषा-
 भावव्यवहार एकमपि कारणमिति चेन्न व्यनुगतव्यव-
 हारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् यत्केवातीन्द्रियत्वात् ।
 अथोत्तेजकप्रयोगकाले मण्डः कोऽभावः ? न तावत्
 प्राग्ध्वंसाभावो तयोः प्रतियोगितत्वात्कालत्वात् न च
 शून्योऽवसादीत्यत्र यथा शून्यध्वंसप्रयुक्तशून्यव-
 दत्वेन पक्षदण्डध्वंस एव, तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त
 उत्तेजकाभावत्वेन कश्चिध्वंस एवेति वाच्यं ध्वंसस्या-
 नन्तत्वे उत्तेजकापनवेऽपि दाहप्रसङ्गाभावात् । नाप्यत्य-
 न्नाभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् यथा
 दण्डोपनवापनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादवि-
 नाशवान् अवाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयो-
 ररूपपादविद्वत्सम्यक्साधकत्वात् तथोत्तेजकोपनयापनय-
 दण्डदशायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव कीदृशोऽयः त-
 त्वावस्थात्वात् । यदि च संसर्गाभावत्वयवैधर्म्यस्य
 नानर्भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु न हि
 कृत्रिमविशेषवाचे सामान्यवाधो, विशेषान्तरमादावापि तस्य
 सत्त्वत्वात् अन्यथा कृत्रिमादिबंधनीभाववैधर्म्यं ध्वं-
 सोऽपि न विद्वेत् व्यवहारानुपपत्तिश्च तस्यैव सोऽय-
 न्मत्वात् संसर्गाभावो न तु वृत्तिवादः । अस्तु हा
 ध्वंस एवावो संसर्गाभावविधाने अन्यथाभावेन ध्वंसस्य

दीर्घा प्रतिबन्धकत्वात् शक्तिविधिः । अथ कार्या-
त्पाद एव प्रतिबन्धकत्वमिति प्रतिबन्धकमिति वाच्यं
कार्यात्पादो हि तत्त्व न वाच्यमर्थो न वा तदुत्तरकार-
कसंगः तस्य मन्त्राद्यात्मनो वा । इति चेन्न मन्त्रदीक्षाप्र-
तिबन्धकत्वात् तत्प्रयोजनान्न प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चि-
त्कारा एव मन्त्रादौ कार्यकारणोपचारात् कार्याधिकत्व-
प्रत्ययात् वा तथा व्यपदेशः । न च मन्त्रादौ वाच्यो विरहः
मन्त्राद्याभाववदित्तयामयी विरहः न च मन्त्रादिरेव तदभा-
वभावस्य तत्त्वात् । मन्त्रास्तु प्रतिबन्धकाभावे न कारणं
न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कारणोपाह्वयेण, प्रति-
तत्तत्कारणप्रतिबन्धोत्तरवच्छेदः कारणत्वविशेषः प्रतिबन्धका-
भावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दृष्टव्यत्व-
कारणत्वाद्येकव्यक्तिने न यथा कारणत्वं कश्चित् प्रतिबन्ध-
व्यवस्थया शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेदादिद्वयस्य कारणत्वमिति
तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नेत्याहुः । तच्च वज्रप्रति-
बन्धकाभावयोरन्यव्यतिरेकतोऽस्येति नोभयस्यापि कारण-
त्वात् न त्वेकव्यवच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च
यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभावस्य कारणत्व-
मायाति न तु तदवच्छेदकत्वं न हि कार्योऽस्योभयव-
च्छेदः कारणस्य किन्तु नियतपूर्वस्यैव यस्य सङ्गकारि-
विरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्युच्यते । अन्यथा चकचकित-
दण्डत्वेन कारणस्य सङ्गकार्युच्छेदः । यस्य यदस्य-
मयगत्यैव नियतपूर्वस्यैव त्वमवगम्यते तदवच्छेदकं दृष्टव्य-
मिव । सङ्गकारी तु न तथा । ननु सा भूत् कार्यापत्तिः
शक्तौ मानमनुमानं स्यात् । तस्मादि स्थितोऽववयी
न च दद्याद्विशिष्टवज्रिजनकदद्याद्व्याहृतभावभूतधर्मवान्
जनकत्वात् कण्ठकुठारासीलकुठारवत् दद्याधंयुक्तवच्छे-
दांशमंयुक्तवज्रत्वादेः प्रतिबन्धकमन्त्रे संयोगादेरत्यन्तकदया-
व्याहृतत्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मविधिः । नद्यापि
शक्तेर्भावेऽहेतुत्वेन नाजनकदद्याद्व्याहृतत्वं तथाप्युक्त-
विशिष्टाया सत्यत्वम् यद्वा धर्मोऽतीन्द्रियत्वं विशेष्यं न
च दद्यान्नाविधिः तत्प्रधारणेऽपि कोऽपि विशेषवदित-
कुठारे विषयव्यतिरेकाद्व्याहृतत्वात् तद्व्याहृतोऽतीन्द्रियत्व-
विधेः । अथ वा तथाभूत एव वज्रः कार्यात्पुन-
विशिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् व्याज्यवत् । अती-
न्द्रियत्वञ्च सत्यपि न साक्षात्कारविषयत्वं नवित-
व्यवस्थासाविबन्धं कोऽन्यधर्मसमवायात्कारविषयत्वं

[illegible][illegible]

दाहनाशुष न-दाहनस दाहनाशुष । दीर्घाशुष
नन्दाशुषे दाहनि० ।

नाहमय मि०वाणेन प्रचुर । दानप्रधाने ज्येष्ठादौ । "तत्र
नाहमयस्ते भूषीष्वादेवः" इति । [लिका० ।

दाहसहस्रं दशहोत्रं चिन्तयेत् नृ-साधारं यत् । इज्जमाने
दाहसहस्रं न दशहोत्रं चिन्तयेत् नृ-सुहृत् । चिन्तयेत् नृ-सुहृत् ।
या । शीतलपत्रे (नेत्रपत्रे) यत् । इज्जमाने चिन्तयेत् ।

दाहागुरु न० दाहकः । हार्दयगुरु । स्वनामख्याते गन्ध-
द्रव्यभेदे राजभिषाग् । तत्काष्ठस्य दाहेनैव गन्धोत्पादनात्
तत्र तत्र नाम ।

तस्मिन् नवामिन् । निरुद्धं यत् । विद्यायां उक्तं ।
 तस्मिन् निरुद्धं । दत्तं निरुद्धं । दत्तं निरुद्धं "अगारदाहो
 दत्तं निरुद्धं । दत्तं निरुद्धं । दत्तं निरुद्धं "नाम्याग्निदाहो ।
 भवतीति विज्ञायत आह । गृ. १।८।१०

दाह्य लि०दह-कर्माणि गयत् । ।दहनीये दग्धव्ये ष्टाकाहं
च । "संख्येद्योऽयमदाह्योऽयमल्लेद्योऽशेष एव च" नीता
दिक् ५० दिक्षु नायते कै-क । विंशतिर्षवयस्के वरिषावके
करभे शब्दः ।

द्विकन्या की दिश एव कन्याः । इदियूपकन्यायाम् । “दि-
क्कन्याभिः पवनचमरे गीष्मानः” भारतरत्नम् । दिश
एव कन्या । ब्रह्मकन्याः । ब्रह्मणः कन्यारूपायां दिशि
तस्यां ब्रह्मकन्यात्वे नोत्पत्तिकथा वराहपुं. अथ।

“इत्थु राजसूयहितः प्रजापाल । कथाभिषाम् । यथा
दिशः सद्यस्मत्ताः श्रोत्रेभ्यः प्रविशन्ते ।। ब्रह्मणः
मूजतः खट्वादिशर्गे सन्निवृत्ते । शिलाभूम्भहृते

को मे प्रजाः खडि कारयामास । एव चिनयतस्तस्य
 श्वकायं प्रजात्विक । मादुर्भुजः श्रीलेभ्यो दश कन्या
 भङ्गाप्रभाः । पर्वो च दक्षिणा वैव प्रतीची चोत्तरा
 तथा । अग्रिथ एव वयसुख्या कन्या प्रायंसदा

॥ १ ॥ तासां मध्ये चतस्रस्तु कथाः परमशोभनाः ।
 याः पद्यरत्नो बहुभागो नास्तीत्येष समन्विताः ।
 * ता जगुः प्रख्यादेव प्रजापतिमकलमवतु । व्यव

मायन्तु नो देहि देवतेय ! प्रजापते ! । यत् तिस्रस्रं
 सर्वं भर्तृभिः सहिताः सुखम् । पतयस्व महाभाग !
 देहि नोऽन्तर्याम्यम् । । मन्त्रोपायं मन्त्राण्यमेतत्
 सन्तोषः ! यत्कौटिल्यप्रविवरणम् । यस्यान्ते केषांवा

दृष्टा स्वप्नतां वा विवक्ष्यते । अतः च वा प्रवक्ष्यामि
 दृष्टा स्वप्नतां विवक्ष्यते । १३-अथेव नव्यतां देवो वक्ष्या वो
 रोपतेऽनुक्त । एवञ्चानुक्त ताः स्वप्नतां देवो वक्ष्या वो
 रोपतेऽनुक्त । एवञ्चानुक्त ताः स्वप्नतां देवो वक्ष्या वो

तत्राह ब्रह्मा तन्मि कोकपापान् मरुतायाम् । ददा
त कोकपापान् ताः कस्याः पुनराहुयम् । विवाहं
कारवीनाम् । ब्रह्मा कोकपतिमहः । दद्याद्विन्द्याय च

प्राट्ठादन्त्येयस्य यथाय च । निष्कृतस्य च द्वाय
वक्ष्याय नक्त्येयने । वाचने जनदेशाय द्विजानाय च
सुजनतः । जन्मस्य नक्षत्राय शेषावाधो व्यपस्थि-
ताम् । एवं दन्त्येय पुनर्नृणां तिथिं प्राट्ठात् द्विजानं

पुनः । दग्धो भूः नाशस्तु अर्धनाशोद्धरम् प्रभुः ।
ततः प्रष्टुं ता देव्यः भून्नाद्याः परिकीर्तिताः ।
अथ पु० । दिग्ं स्तोत्रेण भग्नं करोति ल-टच् । इच्छति

तिका. शिवे च दित्वा वासिनोऽप्यहं दण्डम् ।
हरवासिनो ह्यो दिकारोऽप्यहं वासिनो । देवीभेदे
'एव दिकारवासिन्याः कथितः परोवत् क्रमः । यं ह्यस्या
वाशुभं किञ्चिदप्योति न्यवश्ये रतः । दिकारककथः

प्रोक्तस्तथा गन्धुश्च टिकरः । तस्मिन्मध्यस्थिता देवी
तस्माद्दिकरवाहिनी' काविका० पु० ८२ अ० ।
हरिका स्त्री १मदोक्तिः । तत् वा "यस्मिन्नाटकगोष्ठे तु

श्रीमानसुप्रसन्नमस् । साह । सकपुत्रा जन-
 क्रीडां वृत्ता । हर । नरनाह । अर्थपञ्च-
 गोभिते । तस्य पञ्चान्ध्यापरीभागेभ्यश्च वरिष्ठायस ।
 अन्तर्गत् प्रयात्वेव दक्षिणं सागरं प्रति । तस्य पश्चिम

भागे तु नदी दिक्क रत्नाक्षया । दिग्गजयेत्तमं जाना
तेन दिक्क रिका क्षता” कालि. पं. ८० ख० । दिक्
दलदंशनं करिका नक्षत्रतरेखा च यस्याः । ॥ युवत्यां

क्री दिक्ररिन् यन्हे उदा० ।
रिन् पु० टिबु स्थितः करो । ऐरावतादौ दिगम्बरी
“परिणतदिक्ररिकाष्टौर्बिभर्ति” भाष० । ते च पूर्वा-
दिक्रमेषु स्थिताः ज्यम्बरे दर्शिताः यथा “ऐरावतः

पुण्यवरीको वासन' कृत्तुऽञ्जनः । पुण्यवन' सार्वभौमः
सप्तमीकृत दिग्गजाः । दिगु स्थिता' गजाः दिग्गजलाः
इत्यर्थः । तत्स्थितया स्त्री लोप् । तेषां क्रमेण स्थितयः

“हरिणयोऽभ्युत्थकपिपायिकृत्सातुपमाः क्रमात् । ताभ्य-
नर्थी सुभटलो चाङ्गना चाङ्गनावती” अथरोत्थाः ।
दो स्त्री “दिग दटे वक्तुं जाकारे करिका मेकरेडिका”
द्वैतगुणः कः । दिग वक्तुं जाकारा टलकावेत्यादौ कती क

मन्त्रात्मकभेदा यस्याः संज्ञात्वात् न कम्, दिक्करः कुवा
ततः “वयसि चरमे” वा० तद्व्यवधौपाजित्वात् स्त्रियां
ह्रीन् वा । २ कुपतां स्त्रियाम् ह्रीन्च० ।

अक्षः सौम्या । अक्षानकोष्ठं वाक्का । तत्कालान्तरं
पूर्वापरे । * प्रथमं भाष्याय दर्शने दिग्ज्ञानसुक्तम् ।
रदानीमधरेकस्यादपि भाष्यम् । तत्रैवम् । अभीष्ट-
काले यद्भीमायं चिह्नयिष्ये तस्यान्वायाया वक्ष्यमाण-
प्रकारेण भुजं कोटिं शीघ्रं भुजकोटिभित्ते शक्यते
गृहीत्वा यद्भुजं तदिगंगता कोटिगङ्गाकां ज्ञाया-
याद्भुजदिगंगता भुजगङ्गाका च तथा भुवि न्यसेद्वयथा
शक्यतापयोः संज्ञितः स्यात् । एवं कृते सति कोटिः
प्राच्यपरा दिग्भित्ति । बाह्यश्च यास्योत्तरा । अतो-
यपत्तिः । अहोरात्रदत्ते रदानीमधरेकस्यादपि भाष्ये
प्रयोज्ये कर्णव्यवहारेण यावदनरं तावदेवापराह्णे तावती
ना दृष्टीनामप्ये भवति । अतस्तस्यायापविन्दुभ्यां
दिग्ज्ञानसुपपद्यते । परं तत्कालान्तरेण यदकैकान्त्यनरं
तेनान्तरं भवति । अतस्तत् सञ्चयेयम् । तत्रैवम् ।
तस्मात् काले यावि कर्णव्यवहारेण यावदनरं पूर्वाह्णे यावि
चापराह्णे तेषामन्तरं कार्यम् । तत्र चापराह्णे तत्काल-
क्रान्त्यरेवान्तरं कृतम् । ततोऽप्याकरणाया अनुपातः ।
यदि लम्बज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्यैव क्रान्तिज्यान्तरेण
किमिति । अत्र लम्बज्यान्तरम् । ततोऽन्योऽनुपातः ।
यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावदनरं तदा कर्णव्यासार्धे
किमिति । अत्र तल्लज्याङ्गुणकभाजकयोश्चिज्यानामे
कृते सत्युपपन्नं तत्कालापमजीवयोस्तु विवरादित्यादि ।
यद्युत्तरमयनं वर्तते उत्तरतोऽर्के चाखिते यद्भीमायं
दक्षिणतो याति तदोत्तरतश्चाननीयम् । अत उपपन्नं
सेन्ट्री स्फुटा चालितेति । भुजकोटीनामुपपत्तिरप्ये ।
सन्निवेशभाष्येण दिग्ज्ञानमिव दर्शितम्" प्रमि०

दिग्दृष्ट्या को दिग्दृश्यश्चे दर्शिते सि० शि० उक्ते दिग्दृश्यभेदे ।

दिग्दर्शनं न० दिग्दृश्यं दृश्यमानेन दृग्-कर्तृणे ल्युट् ।

दिग्ज्ञानसाधने यत्त्वभेदे (कल्पाम) इत० । २ दिग्दृशं दर्शने च

दिग्दाह पु० दिग्दा दाहः । इ० सं० २१७० उक्ते उत्पातभेदे

तत्कालाभावादिक् तत्त्वोक्तं यथा

"दाहो दिग्दं राजभवाय पीतो देवस्य नाशाय
कृताधर्यः । यथाहणः स्यादपसव्यवायुः शस्त्रस्य नाशं
च करोति दहः । सोऽतीव दीप्या कुरुते प्रकाशं छावा-
नपि व्यज्ज्वलतेऽर्कवत् यः । राज्ञो महद्देवते भयं सः
शस्त्रप्रकोपं चतुर्नासुरूपः । प्राक् क्षत्रियाणां समरेषु-
राणां प्राग्दक्षिणे क्षत्रियप्राचीना । याज्जोऽहोयैः
पुत्रैश्च वैशा दृग्दः । दाहो कोचैः । वृक्षात्

गृहाः । विमलं चौरासुरैः सह वायुदिरक्षे ।
पीतां ब्रह्मन्तरतश्च विमलः पावपिण्डो वाचिजकाच
मायाम् (विमलं चौरासुरैः सह वायुदिरक्षे) । गमः प्रवृत्तं विमलानि भावि प्रद-
क्षिणं याति दिग्दगतिश्च । दिग्दं च दाहः कनका-
वदातो हितो कोकस्य उपार्धिवश्च" ।

दिग्देवता को दिग्दं तन्मन्त्रादानां देवता साक्षिभूतेव ।
दिग्दा मन्त्रादायन्ती भूतदेवतायाम् "दिग्देवता अतिर-
जस्वन्मन्त्रिर्न विजानाति" भाग० ४।१४।८

दिग्द पु० दिह-क्त । त्रिधा कृतवान् अमरः "हृदये दिग्-
दगरेऽपि दृग्दः कुमा० । २६० १६० हे च पु० हेमच० ।
४ प्रथमे अजयपातः । ५ लिप्ते लि० मेदि० ।

दिग्द्वल न० दिहनिमित्तं यद्वाणाम् वलम् । अन्नादौ
स्थितयद्वाणां दिग्भेदनिमित्तं बले यथाह ज्योतिषे
"लज्जे सौम्यसुराचार्यो कुजाको दृग्दमे तथा । दृग्दे
सौरिचतुर्थं तु सितेन्दु दिग्द्वलान्वितो" । अत्र
कोणदिग्द्वलान्वितिरासाय लज्जदृग्दमेतन्मन्त्रचतुर्थपदैः
पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरानुपादनम् । लज्जे स्थितौ
बुधगुरु पूर्वदिग्द्वलान्वितौ राशीमारदयो लज्जं दृग्-
यस्य पूर्वदिग्द्वलान्वितौ लज्जान्तरं दृग्दमे स्थितौ कु-
जाको दक्षिणदिग्द्वलान्वितो यतो लज्जाह्रस्वराशिरेव
दक्षिणदिग्द्वलान्वितो तिष्ठति । सप्तमे स्थितौ शनिः पश्चि-
मदिग्द्वलान्वितो यतो लज्जान्तरं सप्तमराशिरक्षतेति । अष्टमे
पश्चिमदिग्द्वलान्वितो यतो लज्जान्तरं अष्टमराशिरक्षतेति । नवमे
पश्चिमदिग्द्वलान्वितो यतो लज्जान्तरं नवमराशिरक्षतेति । अत्र
यथास्थितपूर्वाद्यपेक्षया यद्वाणां दिग्द्वलान्वितं ज्यो० त०
उक्तं यथा "प्राच्यां सौम्यसुराचार्यो यास्यं भाष्य-
रभूमिजो । प्रत्यक् सौरिदृक्प्राप्तु सितेन्दु दिग्-
द्वलान्वितो" ।

दिग्द्वलान् पु० दिग्द्वलमस्यैव दनि । दिहनिमित्तवल्-
युक्ते गृहे दिग्द्वलमस्यैव दक्षिणम् । तावदेवादिभेदे च
"हेन्दुः मातृभराशयस्य पश्योयास्ये सवीर्यो अलिपि-
रुग्दं वक्ष्युक् तत्रैव बलिः पानीयजानोसरे" ज्यो० त०
दिग्द्वदन न० दिग्द्वदे वदनं वक्ष्य । प्राच्यादिदिग्द्वलेन
तत्स्थितसुखके राशिभेदे । "लज्जे दिग्द्वदेऽतिदक्षिण-
मनं प्राच्यादि गृहं विना" ज्यो० त० राशीनां दिग्-
भेदेन सुखसुखं तत्रैव । "मेवाद्याक्षिभवात् श्रेयाः

प्रागादिदिक्कालात्मनी' तथा च मे निबन्धनः, उच्यते ।
 'कालात्मनी' ननु, निबन्धनः पञ्चमस्तथा, 'कालात्मनी' एव ।
 'कालात्मनी' भवति । दिक्कालात्मनी ।

दिव्यस्य पुं दिव्यं यक्षमस्य । ॥ ५ ॥ अजितभेदः स
 अनन्तः त्रिं । "दिव्यस्यायक्षमासी" विमयसकटादोयुता-
 दीप्तजिह्वा । रक्षाकासीध्यानम् । दिव्यवनादयोऽप्यत्र ।

दिग्वारण ५० दिक्षु स्थितो वारणः। दिग्मजे शैरावतादौ ।
 'दिग्वारणमदाबिबन्' "प्रभिन्नदिग्वारणवाहिनो वृषा"
 कृपा० ।

दिविजयः पुं. दिशः नक्षत्रपञ्चमोक्त्या विजयः ।
विद्यायादुक्तेन वा दिक्स्थानपञ्चमोक्त्या 'पञ्चमोक्त्या'
जयः भोगदिग्जयः शब्दरदिग्जयः' इत्यादि ।

दिक् प० दिक् इति कायात् अन्धायत नै-क । उत्कुण्डित्वे
अन्धकल्पः । तत्स्फोटने हि दिक् इति अन्धो जायते
इति तस्य तथात्वम् ।

दिङ्नागस्य न० दिशि दिग्भेदेन स्थितं नक्षत्रम् । "क्षिति-
 भाष्यास्तु पश्चिदे सप्त सप्तैवेताः कृत्वात् । यद्विष्ट-
 यस्य नक्षत्रं तत् तस्य भागः पश्चिदे नक्षत्रं तत् उक्ते कक्षभेदे
 दिङ्नागस्य प० दिशि स्थितं पश्चिदिदिग्भेदे "दिङ्नागाभा-
 वस्य परिचयः नक्षत्रस्य भागः पश्चिदिदिग्भेदे "दिङ्नाग-
 स्य भागः पश्चिदिदिग्भेदे "दिङ्नागस्य भागः पश्चिदिदिग्भेदे

दिससहस्र त्रिंशत् । ११ दिशा मण्डले मण्डलाकारेऽप्युपमये
 च । 'सक्ताटाम्बुदरवि'ताम्रतमसपञ्चमदिग्मण्डले
 सङ्कटः ।

दिङ्मात्र न दिशेव मातृच् । एकदेशे गङ्गार्धचिना ।

द्विष्मूढ लिङ्गनि यूढः । दिग्ध्वान्निवृत्ते पूर्वादिदिशा
अयार्थतोऽपरिज्ञानम् द्विम्भय तदुक्ते दिशामन्वार्थ-
ज्ञानयुक्ते ।

द्विष्टि ५. द्विष्टि + प्रजो + वाच्य भेदे ।

दिण्डिउर पु० दिण्डिउर+पुषो० । वायो० अमर ।

दित वि० शो-कण्डने त्त इत्यम् । किञ्च द्वैधीकते अस्य ।

दिति(ती) की दो-बच्चेने त्रिष् वा डोप् । दित्वा-
माददि कश्चपयत्तम् । “प्रक्षिप्ते मङ्गलाभागा दत्तकन्या-
करोदय । कदिदिदित् : दहःकावा’ भा०प्या०६५५० ।

तावत् कथयन्त्येव पञ्चमः "इदं च इत्थं प्रतीयं कथयन्त्येव
तयोदयः" इति च. इत्थं. १५०. । अथि त्तिम् न लोयः ।
२. कथयन्त्येव ।

द्विजि ५. द्विजायते जन-क । चक्षुरे "इत्येव द्विजि

[illegible]

दितितनय प्र० ३० । दितितनयनदितिसुतादयोः
 यत् । “नखे दितिसुतादयोः पदे रोदसी” शा० ४० ।

दित्य पु० दितो भव० यत् । १५० शब्दार्थकल० । दितं
 यत्नमर्हति यत् । २५० - धान्यादौ लि० ।

दित्यवाट प्र.दित्यं वेदनाहं धान्वा । सं वदति वद-एव ।

द्विर्षवयस्के पयो । “दित्यवाट्यो विराट् कन्” बजु. १४

१४०। "टा अत्रखण्डने क्तिन् प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हेत

दित्यं धान्यं न हति दित्यया यज्ञादित्यः पशुदित्ययाट्

पिराट छन्दा भूतोत्क्रान्त दिव्यबाह पशु वयसा

अहीत् 'दित्यपाह वयसाप्रोद्धराट् कन्ः विराट्-

भूत्वा दित्यवाह उच्यतेः यतः ब्रा० ८१।४।१२। सुतः,

वदही-छयां छीपि वाह्योः । दित्योहोत्सव । दित्यवाट्

च मे दित्वौही च मे' यजु. १८।२६। "द्विसवत्सरे

वृषोदित्यवाट् ताडगो गोदित्योहो वददी० ।

दिवा श्री दातमिन्ना दा-सन् इस् अन्नासुतोपः भाने क ।
दानेन्नायाम ।

दित्सु ति० दादामिच्छु० दा-सन्-उ । दानेच्छावति टिप्पुः

दत्ता बोधहरैस्तुरङ्गैः' भट्टिः कश्चित् पार्श्वे तु नाभ्या-

सन्तोषः 'समग्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम्'

ମା.ପ.୭କ. ।

द्विष्टा स्त्री इष्टमित्रा वश-सन्-भावे च । दानेच्छा-

याम् । 'इदं पदं प्रार्थयन्तस्ते सत्यवरदिदृश्या' भा० पञ्चा

॥ अ० ॥ 'एकस्यसौदर्यदिदृशयेव' कुशा० ।

दिदृक्षु नि० इदुमिष्णु, दृश-सन्-उ । इदुमिष्णौ “को-

पिताश्रमि मया दिव्यया" एषुः । "अवधाराम्

दिङ्मुस्तु वाङ्मयैः सह पार्थिवः" मनुः ।

दिदृक्षेण्य लि० इदुमेदव्य. इय-यन् केन्य । “इदुमे-

दृश्ये । "दिङ्मन्त्रः परि काण्डे जेम्बः" पृ०-११४६/५।

दिदृक्षेय त्रि० दिदृक्षामर्हति वा०ठक् । दर्शनीये “दिदृ-

शेषः सङ्गते भवति जीवः" क. २।१।२४ "दिद्येव

सर्वदर्शननीतिः भा.

दिव्य पुं दिव्युत्+पठेत् । १३० निबन्धः "कृष्णदत्ता ४-

जवा दियुनक" "कादि का दियो" बबु

॥२॥ अथाथे च [illegible] सप्तमस्तोत्रम्

आनाहः वक्ष्यन्त्याकर्षणयत्नीयः वेगितोऽन्ध-
 कायः क्षात्र वेगान् धारयेद् वक्ष्यन्त्याकर्षणयत्नीयः कामशोकभ-
 यक्रोधान् मभोगान्धारयेत् । दादिसकमागौषां
 शीघ्रं कान्तिवत्प्रदम् । पवित्रकारुण्यात्तमवच्छीकन्ति
 परिपुष्टम् । प्रजापत्यं मतं पाण्ड्योः पाटयाः सुद्विकार-
 यम् । मन्त्रमन्त्रं हृत्पत्रं चतुष्टयं राजवापहम् ।
 दन्तकाष्ठविधिः मण्येहन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
 कनिष्ठिकाग्रवत् स्फुटस्फुटवन्ति तथाऽन्नम् । एकैकं
 चर्मयेहन्तं खड्गना कूर्चकेन तु । दन्तशोधनचूर्णेन दन्त
 मासाभ्यवाधयन् । कौश्लिककुटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवन
 वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तास्त्रित्वं विशोधयेत् । तजो-
 वती (तेजवत्कृक) इति लोके प्रसिद्धा । मधूको मधुरे
 च्छ्रेष्ठः करञ्ज कटुके तथा । निम्बं स्यात्सिक्तके च्छ्रेष्ठः
 कप्राये, खदिरकाया । समयन्तु समालोक्य दोषश्च प्रकृतिं
 तथा । यथोचितैरसैरीयैर्बुक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् ।
 तेनास्य सुखवैरक्षदन्तजिह्वास्त्रजा गदाः । रुचिरैश्च
 कषुता न भवन्ति भवन्ति च्छ्रेष्ठं वीर्यं वटे दीप्ति-
 करञ्जे विजयो मन्त्रो ते चैवार्थसम्पत्तिवर्द्ध्यां
 मधुराशनम् । खदिर- रोगस्य विन्धे तु
 विपुलं धनम् । उदम्बरे तु वाक्पि- त्वं त्वारोग्यमेव
 च । कदम्बे तु हृत्तिर्मेधा चम्पके हर्षोऽभ्युतिः ।
 शिरीषे कीर्त्तिर्बोभाष्यमायुरारोग्यमेव च । च्छ्रेष्ठं
 हृत्तिर्मेधा प्रसाधकस्त्रिषासने । दाडिम्या सुन्दराकार-
 कजुभे कुटजे तथा । जातोत्तरमन्दारैर्द्वैलप्रश्न विन-
 श्रुति । सुष्माकातालङ्घितानं केतकश्च हृत्कृत् ।
 कर्जूरं भारिकेबद्ध सप्तैते त्वणराजताः । त्वणराज
 वक्ष्यन्त्याकर्षणयत्नीयः कर्जूरं दन्तधावनम् । नरसायणायोनि-
 व्याद्यावद्भक्त्यै पश्यति । न खादेद् गन्तान्त्वोचिज्ज्ञा
 दन्तगदेषु तत् । सुखस्य पाके शोथे च श्वासकाश
 वशीषु च । दुर्बलो जीर्णभुक्तश्च हिक्कामूष्मांमटा-
 न्वितः । शिरोरुजार्त्तक्षितः आलः पानकभान्वितः ।
 अर्हितः कर्णशुद्धी च नेत्ररोगी भवज्वरी । वज्रवेहन्-
 काष्ठन्तु हृदाभयशुतोऽपि च । अजीर्णभुक्तः न जीर्णं
 भुक्तं यक्ष सः । जिह्वानिर्लेखनं हैम राजतं तावज्जं
 तथा । पाटितं खड्गं तत् काष्ठं खड्गपल्लवम् तथा । तत्
 काष्ठं दन्तशोधनयोष्यं काष्ठम् । दशाङ्गुलं खड्गं
 तेन जिह्वां सिखेत् सुखम् । तज्जिह्वाभयवैरखड्गमैश्च
 अङ्गुताहरम् । मन्त्रमन्त्रं कर्जूरं शीतेन पर्वसा

सुखः । कर्जूरं मन्त्रं सुखान् सुद्विकारकम् ।
 सुखोन्मोदकगण्डपः कर्जूरं चित्तवापहः । दन्त-
 आश्रयश्चापि कर्जूरं चित्तवापहः । विषमूष्मांमटा-
 तानां शोषिणां रक्ताक्षिणाम् । कुपितान्तिमनशीष
 कृत्वायां च न शक्नोते । सुखोन्मोदकगण्डपः यथा
 “सुखप्रदानाय शीतपयसा पिबतिजित् । सुखस्य पीड-
 काशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् । कुप्याद्वापि कटून्मो-
 पयसाभ्यविशोधनम् । कर्जूरं चित्तं सुख-
 शोधनाशनम् । कटून्मोदकं नैराशं निम्बभ्यासेन
 योजयेत् । मातः क्षेमिणि मध्याह्ने पिबे श्यां समी-
 रणे । सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः ।
 निर्वशीपन्तितव्यक्ता भवेयुर्नस्यशीलिनः । शौधीरमञ्जनं
 नित्यं हितमच्छोक्षतो भजेत् । लोचने भवतस्ते न
 मनःश्रेष्ठत्वादर्थने । शौधीरं (श्वेतसुरमा) इति लोके
 प्रसिद्धम् । ओतोऽञ्जनं मत च्छ्रेष्ठं विषुडं सिन्धुसम्भ-
 वम् । दृष्टेः कर्जूरं यनकरं दाडिमैर्दन्तवापहम् ।
 अक्ष्णोरुपावहञ्चैव सहते भावतातपो । नेत्रे रोगा न
 जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् । ओतोऽञ्जनं (मण्यसुरमा)
 इति लोके । विषुडं शोधनं विनापि । सिन्धुसम्भ-
 वम् सिन्धुनाम पर्वतः तत्र सम्भवम् । रालो जानरितः
 आलः कर्हितो भुक्त्याक्षया । ज्वरातुरः शिरस्त्रातो
 नाक्ष्णोरञ्जनमाचरेत् । पञ्चरात्राक्षस्यसुखेणरोमाणि
 कर्त्तव्ये । केयूरसुखखादीनां कर्त्तनं सुखसाधनम् ।
 शौचित्यं धनमायुष्यं शोषकान्तिकरं परम् । सख-
 साधनम् शोभाजनकम् । अन्त्याटयेत् लोभानि
 न रायाः न कदाचन । तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दीर्घस्य
 त्वरया भवत् । केयपाये प्रकृतिं प्रसाधन्या प्रसाधनम् ।
 केयप्रसाधनं केयूरं रजोन्तुमवापहम् । आदन्ती-
 नोक्तं प्रोक्तं माकुल्यं कान्तिकारकम् । शौचित्यं
 बल्यमायुष्यं पापाक्षय्यविनाशनम् । चापत्रं कर्त्त-
 साधन्यं निमग्नधनगालता । दोषक्षयोऽग्निहृत्त्रि-
 व्यायापादुष्यते । व्यायासे दृढगालस्य व्याधिर्भासि
 कदाचन । विषं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विष-
 च्यते । भवन्ति शीघ्रं नैतस्य देहे प्रियवतादवः । नयेन
 वक्ष्यन्त्याकर्षणयत्नीयः समधिरोहति । न चापि सहजमेव
 किञ्चित् स्वीकृत्य भुङ्क्ते । स सदा सुखसाधने बन्धनां
 क्षिण्यभोजिताम् । शीतसमवे सुतरां च हितो
 मतः । अन्त्याटयेत् लोभानि

सुदृढस्यो यदा मातुर्गर्भं प्रविशति । सक्तस्य गोवं
 सभते तद् वहाईत्युक्तं । किं वा कदाटे नासायां
 गालसन्निधु कथयोः । यदा वज्रावते खेदो वनाईत्यु
 तदादिभ्येत् । भुक्तवान् अतस्तन्मोहः, काशो नाशो ह्यः-
 कयो । रक्तपित्ती च गोपी न तं कुर्वीत् कदाचन ।
 अतिव्यायामतः काशः खरः कर्हिः अमः क्रमः । तस्या-
 खवः प्रतमको रक्तपित्तस्य जायते । अथ्यक्तं कारये-
 क्षित्यं सर्वेभ्यः पुष्टिदम् । शिरःप्रवणपादेषु तं
 विगेषेण शोचते । सर्पपं गन्धतैलस्य यत्नेन पुष्प-
 वाधितम् । अथ्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्प्रति कदाचन ।
 गन्धतैलस्य गन्धद्रव्यानामयुतं दोषाभिमनियोगेन निष्का-
 शितः कोहः । अथ्यक्तो वातकफहृत्प्रमशान्तिवनं
 सुकम् । निद्रावर्णस्यदृष्ट्यायुः कुरुते देहपुष्टिदम् ।
 अथ्यक्तः शीघ्रितो मूर्ध्नि सकलेन्द्रियतर्पकः । दृष्टिपुष्टि-
 करो हन्ति शिरोभूषितान् गटान् । केशानां वृद्धतां
 दादौः सुदृढतां दीपतां तथा । कृष्णतां कुरुते कृष्ण-
 विस्मयः पूर्वतामपि । न कर्णरोगाद्गन्धं न च मय्या
 हतुपहः । मोक्षैः सुतिर्न व्याधिर्यं खादित्यं कर्ण-
 पूरणाय । रसाद्यैः पूरणं कर्णं भोजनान् प्राक् प्रय-
 क्षते । तैसाद्यैः पूरणं कर्णं भास्करेऽस्तसुपागते ।
 पादाभ्यङ्ग्य च तन्मुख्यैर्निद्रादृष्टिप्रसादकम् । पादसुप्ति
 अमक्तस्य द्वाचसुदुनप्रयत् । व्यायामसुगुपुषं पङ्गा
 संमर्दितां तथा । व्यायामोपसर्पन्ति वेनतेयमिवोरगा !
 भोमकूपं शिराजालं धमनीभिः कसेवरेः । तर्पयेत्
 माधने कोहयुक्तावगाहने । अङ्गिः संसिक्तं नानां
 तद्व्यायामप्रादयः । वर्ज्जने हि तथा नृपः कोह-
 संसिक्तघातवः । नवज्वरो अजोर्ध्वं च नास्ति कथ-
 क्षुण । तथा विरिक्तो बालश्च निरुद्धो मानवः ।
 निरुद्धः दत्तो निरुद्धास्तिः यस्मै वः पूर्वयोः कष्टता
 व्याधेरसाध्यत्वमवापि वा । शोषात् न त्विह मोक्षा
 बहिष्वादादयो गटाः । पूर्वयोः तन्मृत्वरिणोऽजीर्ण-
 मस्य । उद्वर्तनद्वयकुरं मेदोर्गन्धदम्बरम् । वल्यं
 शोणितकृत्वापि त्वकप्रसादस्यदुत्ता । सुखसेवात् इदं
 चक्षुः पीनोगणस्य कथाननम् । कथं भव्यहृदिषं भवे-
 त्वमस्यस्यमिभम् । दीपनं हृत्तुष्यं ज्ञानभोजो
 वसप्रदम् । हृत्तुष्यस्यमस्येत् दादौः दादौः कथम् ।
 माद्यैश्च सेवैः शीतशैत्येन शीतः पीडितः । नरस्य
 ज्ञातमानस्य दीपते तेन । शीतेन पवसा ज्ञानं

रक्तपित्तानिहति । तदेवोष्णेन गोयेन वल्यं वात-
 कफाभ्युत्थानम् । शिरःज्ञानमचक्षुष्यमस्येभाष्युना
 सदा । शीतसेवकोमे तद् द्वितमस्य प्रकीर्तितम् ।
 “अशीतेन शिरा ज्ञानं पवःपानस्यवाः क्षिप्यः । एतद्वा
 ज्ञानवा ! पथ्यं क्षिप्यमस्य भोजनम् ।” हरिश्चन्द्र-
 स्येत् । यः सदाभक्तैः ज्ञानं करोति स विनिश्चितम् ।
 बन्धोपलितनिर्मुक्तो जीवेदुर्गमस्यगुरः । ज्ञानं खरे-
 तिसारे च नेत्रकषीनिहतिषु । आभ्यासपीनशालीर्ष-
 भुक्तवत्स्य च गर्हितम् । ज्ञानस्यानन्तरं वस्त्रमस्येवा-
 क्तस्य मार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कथं त्वमदोष-
 नाशनम् । कौशेयोर्णिकरस्य रक्तपित्तमस्येव च ।
 वातसेवहरन्तं शीतकाले विधारयेत् । कौशेयं
 पङ्काम्बरम् तस्यरस्यस्य । मेध्यं सुगीतस्य तन्मृत् कषायं
 वस्त्रस्यते । तद्वायेदुष्णकाले तत्रापि न च गच्छते ।
 कषायं (कोसुकी) इति कोके कषायरागरक्तं वा । शुक्लम्
 शुभ्रं वस्त्रं शीतकालेपनिवारणम् । नभोष्णस्य च वा
 शीतलस्य वस्त्रं शीतकाले । वस्यस्य द्वाभ्यामुष्णं शीम-
 दानन्दवर्धकम् । शीतं वस्त्रं च शीतं न च निर्मल-
 मस्त्रम् । कषायं वस्त्रं कषायकम् । कटापि न जनेः
 सङ्गर्ध्वं वा । मस्त्रम् । तत्तु कथं त्वमिह न ज्ञान-
 लक्ष्मीरस्त्रम् । अलक्ष्मीः अशोभा चारिद्र्यम् ।
 स मस्त्रेन चापि कषायागुरं च मिश्रितम् । उष्णं
 वातकफध्वं शीतकाले तद्विधत्ते । चन्दनं घनसारेण
 बालकेन च मिश्रितम् । सुगन्धि परमं शीतस्यकाले
 प्रगच्छते । घनसारः कर्पूरः बालकं हृदये । चन्दनं
 चक्षुषोपेतं जगनाभिसमायुतम् । न चोष्णं न च वा
 शीतं वस्त्रकाले तद्विधत्ते । शुद्धं शुद्धम् । जग-
 नाभिः कक्षरी । अनुषेपकषामूष्णोदुर्गन्धस्येद-
 दाहजित् । शीभाभ्यतेजस्यमर्थपीत्योजोवसवर्धनः ।
 स ज्ञानानन्दलोकानामनुषेपोऽपि नो हितः । सुगन्धि-
 पुष्पपत्राणां धारणान्निवारकम् । पापरक्षीयकुरं
 कामदं जीविवर्धनम् । भूषणैर्भूषयेदङ्गं वसाद्योष्यं
 विधानतः । शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काङ्क्षनं कृतम् ।
 यहरिद्विहरं पुष्टिकरं दुःखप्रनाशनम् । पापदोषांश्च-
 यमनं रत्नाभरणधारणम् । साधक्यनरकेः सुजात्य-
 ममसं सुक्ताफस्य शीतगोमार्देवस्य च विदुषो निगदितः
 शौच्यस्य गाह्यतम् । देवेभ्यश्च पुण्यदानस्यरा-
 चायं स वज्र, यनेः नीलसिन्धुस्यनयोश्च गदिते गोमेद-

वेदुर्लभे । वायुः श्वेतारत्नानां धाम्नी प्रीतिवर्ध-
नम् । रक्षोघ्नमर्थमोजस्य सौभाग्यकरम् । सतत
विद्वन्मनस्य महीषध्यासवैव च । रक्षोघ्नमर्थपादीनां
नाङ्गल्यानाञ्च धारणम् । आयुर्लभ्योकरं रक्षोघ्नं
मङ्गलदं शुभम् । हिंसादिभयविधौ च वशीकरणकार-
णम् । ततो भोजनवेलायां कुर्यान्नाङ्गल्यदर्शनम् ।
तस्य प्रदर्शनं सत्त्वमायुर्धर्मविवर्धनम् । लोकेऽस्मिन्नाङ्ग-
लाण्यष्टौ ब्राह्मणा गोर्द्धताशनः । पुण्यलकसपिरादित्य
आधो राजा तथाऽसमः । पादुकारोऽङ्गल्यद्वयात् पवं
भोजनतः परम् । पादरोगहरं दृष्य चक्षुःपुञ्जायुधो
हितम् । शरीरे जायते नित्यं वाङ्मन्त्रा नृणां सुतर्विधा ।
वक्षुणा च पिपासा च सुषुप्सा च रतिस्मृता । भोजने-
च्छाविघातात् स्नादकर्मदेऽङ्गल्यं श्रमः । तन्द्रालोचन
दोर्बल्यं धातुदाहो वलजयः । विघातेन पिपासायाः
शोषः कण्ठस्थोर्ध्वमेत । अन्वयानरोधश्च रक्तशोषो
हृदयश्च । निद्राविघाततो जम्बा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमर्दकाया तन्द्रा स्नादकाया । एव च । बुभुक्षतो न
योऽश्नाति तथाहारश्च मन्दीभवति कायाग्नि
यथा चाग्निर्निरिञ्जनः । पृथक् त शिखी दोषा
नाहारवजितः । पचति दोषक्यं पातुन् धातुत्रये
च प्राणान् । आहारः प्रीयान मयो वलजदं भारण ।
आयुःशक्तिवर्धनं सत्यशोभाविर्धनम् ।
गुणसम्पन्नं नरं संवेत भोजनम् । विचार्य दोषकालो-
दीन् कालयोऽहं भोजयिष्ये । उभयोः कालयोः प्रात-
सायश्च । तथा च । सायं प्रातर्भुज्यान्नामयनं श्रुतिबो-
धितम् । नान्तरा भोजनद्वयादङ्गल्यदोषसोविधिः ।
प्रातः प्रथमयामादपरि द्वितीययामादङ्गल्यम् । तथा च ।
“याममध्ये न भोजनं यामयुग्मं न भुङ्क्तेत् । याममध्ये
न शोत्सित्यमियुग्माह वलजयः । अन्यच्च । नृते सम्भ-
वति पक्वे रसदोषममेव च । कावे वा यदि वाऽकाले
खोऽङ्गकालं उदाहृतः । रसादीनां पाकज्ञानमात्रं
उद्गारयति वलजो वेनात्मनो यथोचितः । लघुता क्षुत्ति-
वासा च जीर्णाहारस्य लज्जम् । स्थानमात्रं आहारान्त
नरः कुर्यात्किंहरमपि सर्वदा । उभाभ्यां लज्जामुपेत
स्नात् प्रकाशे जीयते शिवाः । विहारो मलमूलोत्थनः ।
आहारनिर्हारविहारबोनाः स देव सङ्गिविजने विवेकाः ।
अनं परम् आहारविधिः स च आहारसन्देहसंशयोक्त
उत्तमावः ।

आहारानन्तरं भोजनस्य आवप्रकाशे दर्शितं वक्ता
“एवं भुक्त्वा समाचामेत्पुनश्च पूर्वकम् । भोजने दन्-
तानि भिर्हृत्वा च मन्त्रं चरेत् । दन्तनिर्गतं चाक्षं
शोधनेनाहरेत् शनैः । उद्विग्नं तद्विषयं सत्त्वानिद-
गम्यताम् । दन्तमनमनिर्हृतं शेषं मन्त्रेण दन्तवत् ।
न तत्र वक्ष्यः कुर्यात् यत्किं निर्हरणं प्रति । आचम्य
जलपुष्पाभ्यां पाणिभ्यां च नृणां कुर्यात् । भुक्त्वा च
संस्मरन्त्यसगस्यादीन् सुखावधान् । विष्णुरात्रा
तथैवाहं परिणामश्च वै यथा । सत्येन तेन बहुभुक्तं
जीर्णत्वमदन्त्या । अग्निरग्निर्विषयानलश्च भुक्तं
ममाहं ज्वरयत्यशेषम् । सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भव
यच्छम्भरागं मम चास्तु देहम् । अङ्गारकमहाशिख
पावकं क्षुर्यमग्निनो । पश्येताम संस्मरन्त्यं भुक्तं
तस्यायु जीर्यति । इत्युच्चार्य सहस्रेन परिणाम्य
तथोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माश्च-
तन्द्रतः । अतन्द्रित निरन्तरं ज्ञाप्य तिष्ठेन्न सत्त्वम् ।
“भुक्तमात्रस्य तु ह्यप्राङ्मन्यमि कृपितः कफः” इति वच-
नात् । जीर्णस्य वर्जितं वायुर्विदग्धं पित्तमेघने ।
भुक्तमात्रे कफस्यापि क्रमोऽहं भोजनोपरि । विदग्धं
किञ्चित् पक्वं किञ्चित्पक्वम् । ततः परं भुक्तमात्रे वक्ष्या-
तस्य कफस्य प्रतीकारोपायः । ताम्बूलादिभक्ष्यम् तलोक्तं
तच्च ताम्बूलादि ३२०७ पु० उक्तम् । खदिरगुणादि च
तलोक्तं खदिरगुणं २४६४ पु० उक्तम् । ततः ऊच-
मेपाधनोक्ता यथा

भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छम्भेन तु जायते । अङ्ग-
ल्यं नृणैश्चिन्त्यं ग्रीवाजातकटीमरुम् । भुक्तोपविशन-
स्य पयानस्य तु पृथक् । आयुश्चक्षुःसमाख्यं सत्य-
धीति स्मृतम् । चक्षुःसमाख्यं पदशतं शनैर्गन्तम् ।
वासान्तरेण सहस्रान्मान् द्विः पाने तु दक्षिणे ।
ततस्तद्विष्टम् । वामे पश्चात् सत्त्वाद् वधासुखम् ।
पामदिशया । गोभाभेच्छेऽस्ति जन्मनाम् । तस्मात्
वामपानं भुक्तः प्रपाकार्जम् । त्रिदोषशमनो
क्षुद्रा तृतीया भुक्तपापहा । भूयया हं हृषी इत्या
काठपट्टी तु मृता । अन्वः पुनराह “भूयया
वातवातीव भुक्तः पित्ताक्षनाशिनी । सुयया शयनं
हृदं प्रदिशति । अङ्गल्यं । अनामिकहरं हृत्पत्रं विप-
रीतमलोपायं । अङ्गल्यं । अङ्गल्यं । अङ्गल्यं । अङ्गल्यं ।
अङ्गल्यं । अङ्गल्यं । अङ्गल्यं । अङ्गल्यं । अङ्गल्यं । अङ्गल्यं ।

वातरजोऽपहम् । हिमजं हि गोश माङ्गल्यमपि
कीर्तितम् । सलोत्साहवन्धे तिकोविद्वनम् ।
अवधन्वाकरहापि भयजं दण्डधर्म् । कर्माच्छादन
संयुक्ता शिविका सर्ववल्गुमा । तस्यामारोहणं नृणां
त्रिदोषघ्नकं मतम् । यातस्तेऽगदात्तोनामहिता
अमलक्षरः । पितामहकरो हृत्तो अक्षरायुःप्रति-
वर्धनः । चोटकारो हृत्तं वातपित्तान्निग्रमकृतम् ।
मेदोवर्धकफघ्न हितं तद्वह्निनां परम् । आतप
स्तेदम् अक्षपित्ततण्डुलाक्षमन्त्रान् । दाहं यिवर्धता
कृत्वादेतान् काया व्यपोहति । हृदिर्दग्धा हिमावस्था
निद्रासखविधायिनी ।”

दिनज्योतिम् न० इत० । आतपे राजनि० ।

दिनदुःखित पुंस्त्री० दिनसद्विप्र दुःखितः उत्कण्ठितः ।

अक्षवाके यद्द० । स्त्रिया डीष । रात्रौ हि स्त्रीविर-
हेष दिनाद्यस्तृकण्टायुक्तत्वात् तस्य तथात्वम् ।

दिनप पु० दिनं पाति पा-क । १५० हारा० २५० हरे
१५० हरे वारेषु च “दिनाव्दमासहोराषामधिपा न
समाः कृतः” इति मयस्यापक्वे ‘मन्दादधः क्रमेण
सुवृष्ट्या दिवसाधिपतः १० अधिपतयसहत् तृतीयाच
प्रकीर्त्तिताः” इति विष्णु- १ सकाशादधः क्रमेण
चतुर्थसहस्राका यहा दिनाधिपतयो निरा भवन्ति यथा
शनिरविचन्द्रभौमबुधशुक्रा इति तत्तत् १० रहु-
‘सतकाना परिच्छेदो दिनमासाव्दपाक्षया ।
यहभुक्तिस्तु सावनेनेव गृह्यते” इति १० ।

दिनपति पु० इत० । १५० २५० हरे च २५० हरेयुः
च दिनपत्ये दण्डम् दिननाथदिनेशादयोऽप्यत्र ।
४ दिनप्रवेशसन्धे दिनप्रवेशसन्धेरादिषु मध्ये तद्वन्
दर्शिनः अधिकवचयुक्ते ५ पक्षभेदे च दिनप्रवेशसन्धे
दण्डम् । ‘दिननाथपूर्यशिनोरसम्भवात् भावः ।

दिनपात पु० दिनस्य चान्द्रदिनस्य तिथेः पातः अयः ।
दिनस्ये “अधिपति दिनपाते धनुषि रवौ भातलङ्कित
मासि । अक्रिषि सुप्ते कृत्वास माङ्गल्य विवाहस्य”
भीमपराक्रमः ।

दिनपिण्ड पु० इत० । ज्योतिषोक्ते अहर्गणे ।

दिनप्रची पुंस्त्री० प्रचयति करोति प्र-ची-क्रिप् । १५०
२५० हरे च ।

दिनप्रवेश पु० तात्पर्येण मासप्रवेशवत् वर्षमाससम्बन्धि-
दिनानां प्रवेशे तत्प्रवेशकावाद्यानयनं नीच-ता० उक्तं

यथा “मासप्रवेशे तदासहस्रपञ्चाशत्क सहास्रम् ।
कवीज्यायामेकदिनाद्येन ह्येवैवम् । तत्
पञ्चाशत्क बार्षिकं मासाद्येऽधिकहीनके । तदा-
राद्ये मासप्रवेशे दिवसेऽप्येव मेव तु” । अयमर्थः
मासार्कः वर्षप्रवेशकालेन एव राश्यांशकजायिकसाद-
युक्तः सूर्यः प्रथममासार्कः द्वितीयमासार्कस्तु तथा-
भूतार्क एकैकराशिमासयुक्तः । तस्य तदासहस्रपञ्चाशत्कैश्च
पाशान्देशप्रचलितमकरन्दातुसारितधियमलिकास्यपद-
यहस्रापकपञ्चाशत्कैश्च स्युटाकैश्च यदनरं तस्य
कलात्मकं कृत्वा तद्विषयीयरविगत्या तद्विषयीयस्य
सूर्यगत्या हरणेन अक्षदिनाद्येन तत्पञ्चाशत्कैश्च ।
वारादिना युतमूनिनं वा कार्यं तथा सति यदि मा-
सार्कस्ततोऽधिको भवति तदा पूर्वोत्तराद्या युते वारादौ
मासप्रवेशे वारादिर्भवति यदि मासार्कस्ततो हीनो भवति
तदा अनितं कार्यम् एवंकृते तथाभूते वारादिके मासप्रवेशे
भवति । दिनप्रवेशे त्वयं भेदः । वर्षप्रवेशप्रथममासप्रवेश-
कालयोरैक्यमिव प्रथमदिनप्रवेशस्यापि तत्कालैक्यम् ।
द्वितीयादिदिनप्रवेशकालस्तु इत्यम् मासार्कस्थाने दिनार्क
इति विपरिणयनीयम् तथा च मासार्क एकैकाशयोजने
द्वितीयादिदिनार्क भवति तस्य पूर्ववत् माससहस्रपञ्चाशत्कैश्च
स्युटाकैश्च यदनरं तत्कलात्मकं कृत्वा तद्विषयीया
यगत्या कृते अक्षेन दिनाद्येन पञ्चाशत्कैश्चकालवा-
रादिक युतमूनिनं वा कार्यं तथा सति यद् कशादिकं
भवति तत्पञ्चाशत्कैश्चकालीनवारादिषु हीनमाधिकं
कार्यं तथा कृते यद्भवति तत् द्वितीयादिदिनप्रवेशे
वारादि सूर्यम् तथा च तादृक्स्थये यस्य राशेरुदयः
तेन राश्यादिसहितं दिनप्रवेशसम्भवं इति ।

दिने पुं न च तल्लोकोक्तं यथा
“तल्लोकोक्तं नोनाद्यो लब्धेऽशान्प्रसथा । निराशिपो
दिननिशोरे न्नुभयतिस्तथा । अक्षप्रवेशसन्धे एव
वीर्याधिकस्य । पञ्चाशत् मासपतिर्गण्यमानो वाच्यं
युभायुभम् । निरादिनसन्धेयं तथा प्राचुर्विचक्षणः ।
मासप्रवेशे यद्येकं वर्षप्रवेशद्वयम्” नी० क० इत्युप-
क्रमे दिनपतिर्गण्यमानस्तथा च तल्लोकोक्तं यथा
“दिनप्रवेशकावेकं केदाम् भावाच्च साधयेत् । अक्षप्रवेश-
यकाश्चां नु फलं न वदेद्दुःखः । अक्षप्रवेशादि
दिनमासावदक्षणाः । यद्येकं वर्षप्रवेशद्वयम् दिनेषः
परिचीर्त्तितः । यद्येकं वर्षप्रवेशद्वयम् दिनसन्धेयः । अक्ष-

दर्शनि इत्येति उक्त्यादौ वारेणे च दिनेनरादयोऽप्यत्र ।
दिनेशात्मज ५० इतः । शनौ श्वमे श्वमे उच्यते च
एतपत्यां इत्युच्यते च स्त्री ।

दिग्भ सघाते च आत्म सक्तं सेट् । दिग्भयते अदिदिग्भत
दिप्सु लि० दन्ध-सन् उ-दिग्भसः न भव । टन्मेच्छौ ।

“न यं दिप्सु लि दिप्सुवः” ऋ० १।२५।१४। “लोके तु
धिप्सुति धिप्सु” इति भेटः । | टन्मत्-त ।

दिग्भ नोदने च उभ-सक्तं सेट् इति । दिग्भयति ते अदि-
दिग्भ सघाते च उ- उभ-सक्तं सेट् । दिग्भयति ते अदि-
मत्-त । [८।६।२७]

दिय लि० देय+पृष्ठो० । देये भृशदुर्दियानां पतिः” ऋ०
दिरिपक ५० कन्दके लि० ।

दिल्लीप ५० स्वर्गवन्द्ये श्वमेदे । स्वर्गवन्द्ये दिग्भीषी च द्वौ
जातौ एकः अग्रमतः पत्न्य स्वराज्ञापरनामा । अपरोद
श्वद्वयस्य पुत्रः रामद्वयप्रतितामहः यथोक्त हरिवंश
१५ य० ‘सुतः पञ्चजास्यासोटशुभाक्षाम वीर्यवान् ।
दिग्भीषस्तथैस्तस्य खड्गं हतं त्रिभुतः । येन स्वर्गादि-
जातस्य सङ्घर्षं प्राप्य जीवितम् । तयोऽनुसन्विता लज्जा
वृद्धा मत्वेन चानध ।’ दिग्भीषस्तु तदायादौ सहा-
“राजो भगोरथः” । ‘अनमित्रसुतो राजा विद्वान् दुर्ल-
‘दुहोऽभवत् । दिग्भीषस्तनयस्तस्य रामस्य प्रतितामहः ।
दीर्घबाहुर्दिग्भीषस्य रघुर्गान्धाऽभवत्सुतः । अयोध्यायां
सहाराजो रघुराज्ञीनुसहावलः । अजस्तु रघुतो जघे
अजाद्वयथोऽभवत् । रामो दगरघातज्ञो धर्मात्मा
समहायकाः” हरिवं० १२ अ० रामस्य प्रतितामहः ।
द्वयप्रतितामहः इत्यर्थः । तत्र रघुपतिरि “दि” इति
राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविष” रघुः । लि० ।

दिल्लीपराज् ५० दिग्भीष य राट् राजा दिल्लीपन्धये
दिल्लीर नन्दन-वा० रैर पृष्ठो० । गिनीत्येति रा० । लि० ।
दिव प्रीतो भा० पर-सक्तं सेट् इति । दिग्भयति अदि
दिव जिगीषायां क्रोडायां च अक्तं पयसो चारे इत्यायां
स्तुतौ च सक्तं टिपा० पर-सक्तं सेट् । करणस्य वा कर्म-
संज्ञा । अक्षरान् वा दीव्यति चः दिदेव । देहिता
यत्ना देवनं दिदिवात् इत्युच्यते । दीव्यद्वैष्टमत्तुपम्”
भट्टिः । “उवाच दीव्याव पुनर्वा वस्तं मयाऽर्जितम्”
‘भा० व० ७८ अ० “दिव्याम शकुने” इति” भा० व० ७८ अ०
‘ततस्तु याते वाण्ये’ इति” भा० व० ११ अ० ।

“तदादेवीत् पोष्यते” भा० व० १५ अ० । आर्षे

त कश्चित् तत् । “मन्त्रज्यावैव दीव्येत विना दुर्जुतटे-
विनम्” भा० वि० १८ अ० “अज्ञातुत्वा पुनर्वातमोह
दीव्यस्य भारत !” भा० व० ७८ अ० । “के तन्नाम्ये कित्ता
दीव्यमाना विना राघो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः” ५६ अ०
“दिवस्तदर्थस्य” पा० व्यवहारक्रीडार्थत्वेऽस्य कर्मणि
चठी गतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किं ब्राह्मणं दीव्यति क्षौती
त्यर्थः सि० कौ० । द्यूतं जिगीषायामन्यत्र आद्युनः
जिगीषाभ्युप्य इत्यर्थः । दिदेविति दुदाधिति देवयति ते
अदिदेवत् त । “तनादुदुपयद्रामं मृगेण मृगलोच-
ना” भट्टिः । दिदेवीति देवोति
उपसर्गस्य तत्तदुपसर्गस्योत्थायेत्युक्ते तदर्थः ।

दिव कूजने च आत्म सक्तं सेट् । देवयति अदिदेवत् ।
दिव अर्द्धं च उभ-सक्तं सेट् । देवयति ते अदीदिवत् त ।
दिव स्त्री दीव्यत्यत्र दिव-वा० आधारं डिभि । श्वमे
‘आकाशे च अमरः । द्यौः दिवो दिवः दुस्यस्य
द्युः । इति “सौराण्य द्युनिशोर्वीर्यमस्मि” स्तु० भि० “मनीषित
द्यौरपि येन दुग्धा” रघु० “य इत्यमस्वास्त्युमहर्दिवं
दिवः” दिग्भीष चर्जुः” ऋ० १।२५।१४

दिव न० दीव्यत्यत्र घट् । दिव क । श्वमे । दितीकसः
लि० । “दिग्भीष मेदिना इतिन श्वमे च छेमच० ।
तत्र रघुर्गान्धाऽभवत्सुतः । अयोध्यायां
सहाराजो रघुराज्ञीनुसहावलः । अजस्तु रघुतो जघे
अजाद्वयथोऽभवत् । रामो दगरघातज्ञो धर्मात्मा
समहायकाः” हरिवं० १२ अ० ।

दिवङ्गम लि० दिग्भीषाकाशं स्वर्गं वा गच्छति दिव-वा० खच्
सुप्त । श्वमे । “दिग्भीष प्रतिष्ठापमानास्तु
‘शब्दो दिग्भङ्गमः’ भा० व० ८८ अ० । श्वमेगामिनि च
‘दिग्भङ्गं हरोधाय मार्गं भीमस्य कारणात्’ भा० व०
१४ अ० ।

दिवन् न० दिव-वा० अप्रतिपरादप कनिम् उच्यते ।
स्वर्गे लि० दितीकसः । अथ मत्वे उपधाऽज्ञोपस्य दीर्घ-
विधौ स्थानिपचभाभावात् दीर्घः दीर्घा दीर्घे इत्यादि

दिवस ५० दीव्यत्यत्र दिव-अमच् कश्च । “नाडीपटितम-
स्तत्र सावनो दिवसः कृतः । लि० शमोऽङ्कुराणोस्तु
दिवसः सौर उच्यते । चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भीमो
भूपरिधर्मतः” इत्युक्तेषु सावमादिषु दिनेषु । “दिवसाः
परिष्कारमयोयाः” शकु० । “अयोजयत् स धर्मात्मा
दिवासे दिवसेऽत्र च” भा० व० १८ अ० ।

दिवसकर ५० दिवसे करोति । दिवसं करोति क-अच्

वा । श्रुत्यै हेमच० २२३३३३ च । "दिवसकरचोऽस्त"
 - १०० भागलननर्दहेपु भागः । अ-किप् दिवसकरचोऽस्त ३० ।
 ति ३० दिवः पतिः अलुक्च० रोःसत्वम् । १२३३
 अमरः । "इन्द्राधीमानयिज्याभो यजेच्छसि दिवसते ।"
 भा० उ० ११३० ।

दिवस्पृष्ट ३० दिवः आकाशस्य पुलवत् प्रियः दिवः एक
 लायते तै-क प्रयोऽवा । श्रुत्यै कप्रिये श्रुत्यै कप्रिये
 वा श्रुत्यै । "दिवस्पृष्टाव श्रुत्यै गंसते" यजु० ४।२५
 "दिवस्पृष्टाव श्रुत्यै कप्रिये पुलवत् प्रियाय श्रुत्यै कप्रिये
 जायते दिवः एक लायते स इति दिवस्पृष्टाव दिवः पाञ्च-
 कायेति" वा वेददी० ।

दिवस्पृष्ट श्रुत्यै कप्रिये श्रुत्यै कप्रिये च "दिवस्पृष्ट श्रुत्यै
 व्याम्" पा० दिव इत्येव चार्त्वा वा च आदेशे अका-
 रोच्चारणं सकारस्य इत्वं (कापि) सा भूदित्येतदर्थम्"
 सि० कौ० । रोदस्योः द्यावाभ्योः हेमच० तं द्या
 बुद्धे रजसः सुदसं दिवस्पृष्टाव्योररतिम्" अ० २।२।१

दिवस्पृष्ट ३० स्पृष्टति स्पृष्ट-किन् ३० । पादेन स्वर्ग
 श्रुतिनि परमेष्ठिने सर्वदग्ध्यासः" विष्णु ३० ।
 दिवस्पृष्टाव दिवस्पृष्टाव "पादोऽस्य सर्गभूतानि
 लिपादस्यामृतं दिवि" का० उ० ३० तं पादस्य दिवस्पृष्टाव
 लिपिक्रमवतारे वा तथात्वात् तत्त्वम् । काशश्रुतिनि
 यन्त्रादौ च ।

द्विधा अथ० दिव-का । दिवसे अमरः "द्विधा भातयु-
 ष्रणयुगलध्याननिरतः" कर्पूरस्रवः "पश्चिमान्तु सभा-
 वोभो सत्तं इति दिवाकृतम्" मनु० ।

द्विधाकर ३० दिवा करोति क-ट । श्रुत्यै श्रुत्यै च "दि-
 वाकरकरैः पूत दिवाज्ञान प्रगच्छते" ति० न० "द्विधा-
 कराकृति यो गृहास्तु" "द्विधाकरास्तु हविभूषणाय
 दाम्" कुमा० ।

द्विधाकरसुत ३० इत० । श्रुत्यै श्रुत्यै श्रुत्यै श्रुत्यै च
 पञ्चनायां तपस्यां च श्रुत्यै । अथवा तज्जन्ते दृश्यम् ।
 'गङ्गादिवाकरसुताज्जन्तारुहारा' इ० सं० ४१ च०

द्विधाकीर्ति ३० दिवैव कीर्तिः अथ० वक्ष्य रालो कुर-
 कर्मनिषेधात् । श्रुत्यै अमरः । श्रुत्यै अमरः ।
 तस्य दिवाचरत्वात्तयात् दिवाचरचन्द्रे दृश्यम् । "दिवा-
 कीर्तिस्तद्व्याप्त पतितं सुतिष्ठं तथा । श्रुत्यै तत्त्व-
 टिन्" अ० ३० आनेनेव विद्युज्जति" मनुना तस्यात् पञ्च-
 चक्षुः । दिवाकीर्तिर्दृश्यम् । चक्षुः श्रुत्यै श्रुत्यै

द्विधा तस्य काकीकारणे हि तस्य मध्यस्थे निक्षिप्ता जायते
 इति कोकचिद्व्यात् तस्यान्तो न दिवाकीर्तिर्नीयता ।
 दिवाकीर्त्यै न० दिवा दिवसे कीर्त्यै कीर्तिर्नीयता । वषसाध्या
 गवायने सत्ते इयोर्नीयचट्कयोर्मध्ये विद्युव्याप्तये
 एकस्मिन् इति नेये सामभेदे तस्य ता० ब्रा० ४।६।१ दर्शितं
 यथा "विद्युवानेष भवति" प्रोक्तयोः पञ्चसामध्ये अनुष्ठेयं
 गवायनस्य प्रधानभूत विद्युवदाख्यमङ्गः प्रदर्शयति एष
 विद्युवान् संवत्सरस्य मध्यतो भवतीत्युपक्रमे आकाश-
 इति सामानि विधत्ते" भा० । "द्विधाकीर्त्यै सामा भवति"
 ता० ब्रा० ४।६।१२ । "द्विधाकीर्त्यानि शुक्रियाणि च-
 मानि तस्मिन् प्रयुज्यन्ते इति दिवाकीर्त्यै सामा अर्थं
 विद्युवान् दिवाकीर्त्यै सामा कार्यः" भा० तस्य प्रथमापूर्वकं
 तत्त्व गेयचं प्रतीकञ्च दर्शितं यथा

"स्वर्भातुना आसुर आदित्यनमसाविध्यत्तस्य देवा दिवा-
 कीर्त्यै अभोऽपाम्नन् यद्विधाकीर्त्यानि भवन्ति तम एवाका-
 दपन्नानि रश्मयो वा एत आदित्यस्य यद्विधाकीर्त्यानि
 रश्मिभिरिव तदादित्यं साक्षादारभन्ते" ता० ब्रा० ४।
 ६।१ "आसुरेण स्वर्भातुना तमसाविध्यत्तस्य देवा
 धक तमोऽन्वकारं देवा दिवाकीर्त्यैः सामभिरपाम्नन्
 व्यनाशयन् अतो यद्विधाकीर्त्यानि तस्मिन् भवन्ति तिन
 तम एवाकादादित्यादपन्नानि । कथं एषा साक्षा तमसो-
 हननसामर्थ्यमिति चेत् उच्यते दिवाकीर्त्यै सामानीति
 अत एत आदित्यस्य रश्मयो वै रश्मिरूपा एव अत
 एषा युक्तमेव तमसो नाशकत्वं तत्तथावति रश्मिभि-
 र्वादित्यं साक्षात् प्रत्यक्षमारभन्ते ये सन्निधौ विद्यु-
 त् त दिवाकीर्त्यानि प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । दिवाकीर्त्यै
 कोऽपस्तसोऽपहननं सामान्येभोक्तं तदेव विदधोति"
 भा० तस्य जाभाजे पयमानस्य भवतो सुखत एवाय
 तमोऽपहननं ता० ब्रा० ४।६।१४ । "पयमानस्ये साध्य-
 न्दिनाभवे पयमानस्ये प्रसूते आकाशाभाजे
 साधनी भवति वायव्यस्य निक्षिप्तात् ततः परत्वात् क्रमेण
 भवत इत्यर्थः अथ प्रमाणमुदाहरति तच्चे गतव्यं साम
 आजं, तस्य अन्दिने पयमानस्ये, "परिखानो गिरिहा
 इत्यस्मिन् गेयचं न आभाजं तदार्थं पयमानस्ये" भा०
 दिवाचर इति दिवसे चरति मध्यस्थं चर-ट ।
 पश्चिमेदे कियत् कीर्त्यै । "दिवाचरो न श्रुत्यै न च
 नक्षत्रो दिवा चरति" दृश्यम् । श्रुत्यै तस्य रालो
 पाननरे चारुत्वात् श्रुत्यै श्रुत्यै श्रुत्यै

दिवात्तान् तवात् यथा "रात्रौ न विचरेदुक्तो यामेषु
नगरेषु च । दिवा चरेदुः कार्याय" किञ्चिता राज-
वासनेः" अथवास्वनादौ च दिवाचक्षुरशब्दे दृश्यम् ।

दिवाचारिन् लि० दिवा चरति चर-णिनि । दिवसश्चा-
रिणि भूते । "आहेत्यथ बलिहरणम्" इत्युपक्रमे
'सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा' आश्रित-
१।२।६६० ।

दिवाटन पंक्ती० दिवाऽटति षट-ल्यु । काके शब्दार्थ-
कस्य० स्त्रिया जातिस्वात् ङीप् । दिवागन्तयुक्ते लि० ।

दिवातन लि० दिवा भवाद् ट् ट् च । दिवाभवे । "गङ्गा
इव दिवातनस्य लेखा" कुषा० । स्त्रियां ङीप् । "५६ आनां
दिवातनीम्" भट्टिः ।

दिवातर न० कतिपयेन दिवा तत्तागक्रमेण तरप । अत्युग्र
काशके दिवसे । "यः सुदर्शितरो दिवातरात् प्रायुषे
दिवातरान्" अ० १।१०७५ ।

दिवात्स पंक्ती० दिवा दिवसे अस्त्व । प्रेचके लिङ्गा० दिव-
सात्सर्वाणिमाने च । "दिवात्साः प्राणिन केचित्
रात्र्यान्वासायाऽपरे देवीमा० स्वल्पनाखगे स्त्री राजनि०

दिवात्सकी स्त्री दिवात्स-स्वार्थे क गोरा० दीप । कुकु-
न्द्याम पराणम् ।

दिवाभीत पंक्ती० दिवा दिवसे भीत । प्रेचके लीन
दिवाभीतमिवास्वकारम्" कुषा० । स्त्रिया जातिस्वात्
ङीप् । अकमुटाकरे श्चोरे च प० भेदि० ।

दिवाभीति प० दिवा भीतिरस्य । प्रेचके शब्दर० ।
२ दिवसभीतिवृक्ते लि० ।

दिवामणि प० दिवा मणिरिव । प्रेचके शब्दर० । यर्क-
दिवामध्य न० इत० मध्याह्ने हेमच० ।

दिवावसु प० दिवा वसुः शिरणोऽस्य । २ अक्षरेण
च दीव्यति दिव-क्लिप् योः आवसुः शिरणस्य दिव
आवसति आ+वस-उन् वा । १ टो निष्के २ टु चोक्त
वाचिनि वा इन्द्रे । "दिं यय दिवि" अ० ८२४।१ ।

दिवाशय प० दिवा दिवसे शेते-शो-उत० । दिवास्या-
पयुक्ते दिवसेऽप्रकाशयुक्ते च न दिवाशयाः पुत्रा न
रात्रौ दधिभोजिनः । सुर्विणी न गच्छति न व्युत्पन्ति
रजसवाम्" जैमि० भारतम् । आहरोह कुहरोहो-
पमं रात्रिजानपरोदिवाशयः" उतुः ।

दिवासचर लि० दिवा चरति चर-णिनि । दिवसश्चा-
रिणि भूते । "आहेत्यथ बलिहरणम्" इत्युपक्रमे
'सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा' आश्रित-
१।२।६६० ।

चिद्वक्ता यथा "ग्रामाग्रे नमश्चक्षुः कनिष्ठिस्त्रीकथं
चक्रायावापण्डीरकञ्जरीटकपुकध्याङ्गा" कपोता-
ख्यः । भारद्वाजकृत्वाचक्षुः टकरा चारोतस्त्रो कपि-
फेष्टः ककुटपुष्पकूटचटकाशोक्ता दिवाचक्षुराः" ।

दिवास्वप्न प० दिवा दिवसे स्वप्नः । दिवानिद्रायाश्च । तद्वेषा
दिकं दिनचर्यागच्छे भावम० चक्षुस्तत्त्वम् । सुप्तते च "सर्वेभ्यो
दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र योषात् । प्रतिषिद्धेष्वपि
त वाचक्षुः स्त्रीकथितवतस्त्रीकथनानित्ययानवाङ्मनाध्य-
कर्मपरिष्कारानामभ्युत्थानं मेदःस्वेदकफरसरसस्त्री-
न्यानामजीर्णनाश्च सुहृत्सु दिवास्वप्नप्रतिषिद्धं राज्या-
यप अ गरितवतां आगरितकालादहमिच्छते दिवा-
स्वप्नः । यित्तिर्दि दिवास्वप्नो नाम तत्र व्यपतानधर्मे
मोटोपप्रकोपश्च तत्प्रकोपाश्च कामश्चासप्रतिग्रायसिरा
गौराङ्गनदीऽरोचकञ्जराभिदोर्वन्द्यानि भवन्ति ।
"मृगयाश्चो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमटः । तीर्थ-
त्तिकं त्रयट्प्रा च कामजो दणको गणः" व्यपनोक्तौ
भन्तु "रसाभियुक्तमसु" वा दिवास्वप्नश्च भवते । व्यप-
काक्षगते काले स्वयं दिवास्वप्नो कोपयेत्" भा० आश्र० १७५०

दिवास्वाप प० ७६० । दिवास्वप्नश्च । दिवास्वप्नश्च
दृश्यम् । दिवास्वापोऽस्य । उलूकादौ च तेषा रा-
त्रिचरित्वेन दिवास्वापवत्त्वात् तथालम् यथोक्तं इ० अ०
२३० । लोभाशिकापिङ्गनास्त्रिपिकस्त्री वलपुल्लुकी
शशकश्च रात्रौ । २ वलपुल्लुके स्त्री राजनि० ।

दिवि प० दीव्यति दिव-वा० कि । चापकरो शब्दमा०

दिविचिन्त लि० दिवि जयति वसति लि-क्लिप् अलुक्क० ।
स्वर्गावाचिनि । "सूर्यामासाविचरन्ता दिविचिन्ता"
अ० १०।८०।२ । "दिविचिन्ता दिविचिन्ता" भा० यो-
व्यान्यवेदे आच् । "नम आदित्येभ्यश्च विभेभ्यश्च देवेभ्यो
दिविचिन्तुभ्यो लोकादिभ्य" आ० उ०

दिविज प० दिवि जायते जन-इ अलुक्क० । दुषोकजाने
"तामेवातिदुर मधूकरीमिव सुमनस उपजिज्जती दिविज
मनुजमनोगयनाच्छाददुवैतिविहारविनवावकोकसुसरा-
क्षराधयै" भाग० ५।२।७ "व्युषा आनो दिविजा
कृते नाविष्कृतवाना" अ० ७।७५।१ "जे विभावा" पा०
पञ्चे लुक् द्युजोऽप्यत्र

दिविस्तत् दे० प्रमत्त+पुणे० । दीप्रियुक्ते "महाराजे दि-
विस्तते" अ० ४।२।११ "दिविस्तते दीप्रमते" भा०

दिवितर स्त्री दीप-या० इतश्च पुषोः । दीप्तौ "यावापो

दिव्योक्तोऽयम् । देवे "वसुधाभिः संभूतैः चरितैः दिव्य-
कृतैः" इति ॥ २१५० ॥

दिव्यं त्रिं दिवि भवः यत् । १ स्वर्गभवे २ आकाशभवे ३ उ-
पातभेदे ४ "संस्तुयन्ति दिव्यान्तरीक्षभीमास्तदुपाताः"
इ-सं-उक्तम् उपातगच्छे ११२१४० इत्युक्तम् । ४ मे ५ गुण-
गुणो च पुराजनिः । कालीविद्यासतन्त्रोक्तो ६ भावभेदे
"इष्टं भावत्यं देवि । दिव्यरीरपशुक्रमात् । दिव्यस्तु
देववत्प्रायो वीरचोद्धतमानसः । सत्यमेतावत्पथेन
दिव्यभावविनिर्णयः । त्वेतावत्परपथेन वीरभाव
इतीरितम् । सदा चतुष्टयं तथा मांभं सदां सैश्वर्यमेव
च । प्रज्ञानसाधनं भवेत् । चित्तासाधनमेव च । एतन्ने
कथितं सर्वं दिव्यरीरमतं प्रिये । दिव्यरीरमतं नास्ति
कलिकाखे सुलोचने ।" ७ नायकभेदे रघुसमूहरी इन्द्रादयो
दिव्यनायकाः । ८ लवङ्गे न-मेदि-९ इति चन्द्रे न-राज-
निः । १० गङ्गाजलादिव्यशेषकणपथभेदे "ब्राह्मणो
वचनं श्रुत्वा ज्ञानेशोच्चानिनां परः । गङ्गातोयं करे ज्ञत्वा
स्त्रीकारश्च चकार हः । गङ्गातोयमपश्य मय्या यदि
वदेच्छनम् । स याति काचस्त्रात्रु यागहं ब्राह्मणो वयम् ।
ब्रह्म-वे-प्र-पथः । "तथा गङ्गादत्तं तावन् मोलथ मोलज
कथा । सत्यं वा यदि वासमस्य यदि दिव्यं करोति यः ।
कृत्वा च रौरवं दातु तथा कारयता प्रिये ।" ७ मयो
पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै । तस्यास्ति पुनरावृत्ति-
व्यवस्थारयोनिषु । दिव्यं कर्तुः कारयितुं पञ्चपूजा वद
तथा । गायत्रीरहितस्यापि नरकलोतरोत्तरम् । ११
गायत्रीतन्त्रे १५४० व्याचारे प्रतिज्ञातार्थम् । नाय
वादिप्रतिवादिनोरन्यतराभ्यां कथं व्ये ११४० । व्याख्या-
दिप्रमाणासङ्गावे तुलादिपरीक्षाभेदे । त-जि-दिः तत्त्व
व्यवस्थान्याविधिवत् वीरसिं दिव्यमातृक-दर्शितो यथा
"तत् दिव्यं दानं मानुषप्रमाणान् यत् सप्तार्थकं
यत् तदुच्यते । यत् कृतितत्त्वे यत्तद्विचारस्यैव अपि शब्द-
दत्त्वा मानुषप्रमाणावस्येऽपि यत्तत्त्वा व्याख्याकारस्तस्मापि
तद्वचनोति प्रदो जमस्तुक्तं तदुच्यते "प्रमाणान्वयनाभावे
दिव्यान्वयमिति" इति वाचस्पत्येन "प्रमाणाङ्गीने वादे
त निर्वोधा देविको ज्ञेयः" च । इत्युक्तिमा च "व-
सुधाभिः संभूतैः चरितैः दिव्य-
कृतैः" इति ॥ २१५० ॥

अथने काचमित्युक्तं नवमन्त्रमन्त्रमया । दिव्यान्वयानि
सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति । नारदः "वृत्ति-
व्यवसमर्थास्तु ० यथैरेनमर्देत् । स्वर्ध-
कालवनापेक्षमन्यत्वं सुज्ञतादिभिः । धटोऽग्निवदक-
स्यैव विधं कोशस्तु
पञ्चमः । उक्तान्वेतानि दिव्यानि विद्युत्प्रथं महा-
त्मभिः । सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां परीक्षां महात्म-
नाम् । प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यान्वयविद्युत्प्रथे" इति ।
अर्धेऽप्युच्यते । अर्थापेक्षत्वं विधाधायिधितार्थस्यात्यन्त-
महत्त्वानुपपत्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपि यथानां साधु-
प्रमाणाभावे यत् निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि
नन्वेवमिधानम् । तथा च गङ्गाः "तत् दिव्यं नाम
तुलाधारं विषाग्नमपस्तु प्रवेशो लोहधारश्चिटापूर्त-
प्रदानमन्यांश्च यथानु कारयेदिति । तांश्च यथानाह
इत्युक्तिः सत्याज्जनशस्त्राणि गोरीजकनकानि च ।
देवश्च ह्यणपादाश्च पुनदाराधिरांश्च च । एते च यथयाः
प्रोक्ताः सत्यार्थे सुकराः सदेति । नारदोऽपि "सत्य-
याज्जनशस्त्राणि गोरीजकनकानि च । देवतापितृ-
पादाश्च दानानि सुकराः सदेति । सप्तार्थकं पुनार्थां
दाग्यां सुहृत् । विधायिगेपु सर्वेषु कोशपान-
मर्थापि यत्तत्त्वा यथयाः प्रोक्ता सैवमा सत्य
कारयेदिति । सत्यम् । अतः समन्तरभाविनिर्णय-
निसतस्य दिव्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तादृशत्वं घटा-
दीनामेव न तु यथयानालेखं काष्ठान्तरभाविनिर्णय-
निमित्तत्वात् । नन्वेव कोशस्तु तथानेषु यद्व्यभिहित
चेत् सत्यम् । तस्य तेषु पाठान्तराभियोगविषयकत्व-
मास्यात् सावत्तमाभियोगविषयत्वमास्यात् । वस्तुतस्तु
यथयानापि नारदादिमन्त्रानुसाराद्गोबलीवर्धन्यायेन
दिव्यत्वात्पुण्यमेव न वसन्तस्योपनयनत्वात् । तथाच
नारदः "वृत्तिव्यवसमर्थास्तु यथैरेनमर्देत् । स्वर्ध-
कालवनापेक्षमन्यत्वं सुज्ञतादिभिः । धटोऽग्निवदक-
स्यैव विधं कोशस्तु पञ्चमः । उक्तान्वेतानि दिव्यानि
विद्युत्प्रथं महात्मभिः" । दिव्यं नाम तुलारोहसम् ।
विषाग्नमपस्तु प्रवेशो लोहधारश्चिटापूर्तप्रदानमन्यांश्च
यथानु कारयेत् । मत्तु । "अवाधितेषु त्वर्थेषु मिथो
विदमानयोः । अविदंस्तत्ततः सत्यं यथेनापि सत्य-
येत् । अस्मिन् बाह्यारवेदेनमपस्तु चैनमिदमव्ययेत् ।
पुनदाराश्च वाचनेन शिरांश्च सत्ययेत् इत्युक्तम् । अस्मा-
देवैः प्रोक्तानि शस्त्राणि महात्मभिः । परस्परविद्युत्प्रथं

तस्यादिव्यानि नामतः । अस्माकमेवेति मातृवत्प्रमाणं
रहितेति त्वर्थः । उद्घातना दिव्यानां मध्ये तुलादीनि
महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि तथा च याज्ञवल्क्यः
“तुलाम्यापो विष” कोशो दिव्य नीह विपुलये ।
महाभियोगेवेतानि शीर्षकस्योऽभियोक्तारि । इत्या-
वान्यतरः कृत्यादितरो वर्तयेच्छ्वरः । अस्मान्निगच्छेन
तन्नायपिगडादयो वृक्षान्ते । शीर्षकं लक्षण्या जय-
पराजयनिमित्तो दण्डं तन्मयुक्तदण्डभागित्वं या इत्या-
दृश्या । इतरः अभियुक्ताभियुक्तारन्यतरः । इतरः
शिरोवर्तयेत् दण्डं स्वीकृत्यादित्वर्थः । ननु “कोश-
मस्योऽपि दापयेत्” इति स्वल्पाभियोगेऽपि कोशस्य
विधानात् कथं महाभियोगेवेतानाति चेन्न तस्य तुला
दिषु घटोऽयत्तस्माभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । न तु
महाभियोगेवेति नियमः । “अन्यथा योगस्य गङ्गा-
भियोग एव प्राप्त्युक्त्या । “यत्तस्माभियुक्तं न
घटादीनि विनिर्दिशेत् । तद्वदुत्तमस्य कोशस्य गङ्गा-
स्वेतो नियम्य चेति पितामहस्वरगात् । अतस्मात्
शीर्षकस्य । अयत्तस्माभियुक्तं यत् इति स्मृतिरिति ।
यदा शीर्षकस्योऽभियोगेऽपि यदा यतानि दिव्यानि
न स्यादिति तथा च नास्ति । यदा न
स्यादिति दिव्यं न दायते” इति । दिव्यदाने
नियममाह पितामहः “यामनोक्ता शिरो-
दिव्येषु परिकीर्त्यते । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं
श्रुतिनिर्दर्शनात्” । कात्यायनोऽपि “न काय-
दभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयति” । अभियुक्ताय
दातव्यमित्यस्यापवाद इत्याद्यान्यतर इत्यनेनाह याज्ञ-
वल्क्यः । नारदोऽपि “परयोक्ता शिरःस्थाने सजे-
ल्लैकः प्रकल्पितः । इत्याद्यान्यतर कृत्यादितरो वर्तये-
च्छ्वरः” इति । कविद्वययोगे शिरोविनापि दिव्यं
देयमित्याह याज्ञवल्क्यः “विनापि शीर्षकात् कृत्या-
मुपद्रोहेऽयं पातके” इति । शीर्षकादिनापि पराजय-
प्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि । पातके वृक्ष-
जुलादौ । कात्यायनोऽपि “पाथिने” श्रुतिनामस्य
निर्दिष्टानां दण्डभिः । आत्मसु इपराणां दिव्यं
इव शिरो विनैति । कानिकापुराणेऽपि “परदाराभि-
याये च चोर्थागम्यामसेषु च । महापातकशस्त्रे च
आदिव्यं न स्याद्विषे । विप्रतपस्यो विवादेऽप्यस्य
स्थापने कृते । तत्रैव व्यापदेदिव्यं शिरःपूर्णे मही-

पतिः । परदाराभिषेके च वृक्षोऽयं वादिनः ।
शिरोहीनमवेदिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति । विप्रति-
पत्तौ परदारममनाद्यभियोगरूपायां, विवादे कस्या-
दानादिव्ये व्यवहारोऽपवादः । परदाराभिषेके चेति
चोर्थादीनामप्युपलक्षणम् । “वष्णुः” “राजद्रोहे वाहमे
च विना शीर्षप्रकर्तनादित” । विषयविशेषेषु दिव्य-
विशेषानाह सपञ्चकारः “घटादीनि विमानानि गुरु-
वर्धेषु दापयेत्” । पितामहोऽपि “अयत्तस्माभि-
युक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तद्वदुत्तमस्य कोशस्य
गङ्गास्वेतो नियोजयेत्” इति । कात्यायनः “यद्वा
विश्वामस्यने विभागे रिकथिना सदा । क्रियासम-
कृतस्य घटादीनि विनिर्दिशेत्” । क्रियासम-
कृत्ये सम्भवेत्क्रियाकारित्वे । पितामहोऽपि
“विश्वामस्य सविश्वामस्य सविश्वामस्य” तत्रैव च । यद्य-
कोशं प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये । शिरःस्थाने
विहीनानि दिव्यादीनि विनिर्दिशेत् । घटादीनि विमानानि
कोश एव शिरः स्मृतः” इति । तद्वदुत्तमस्य
विषयं स एवाह “वोच्ये” तद्वदुत्तमस्य देया नान्य-
त्वेति विनिश्चयः” इति । अन्यत्र स्वीयं यद्वादौ न तु
दत्तापह्नवे “तदस्मिन् विषयं तद्वदुत्तमस्य” इति उक्तमात्र-
कात्यायनस्यनेन तद्वदुत्तमस्य विधानम् । एतद्वदुत्त-
मस्य श्रुत्या वेदितव्यम् । “वोच्ये” अभियुक्तानां
तन्मयाद्यो विधीयते” इति महाचोर्थागम्यां तन्म-
याद्यो तत्रैव विधानम् । द्रव्यसङ्ख्यायां दिव्यविशेषा-
ह विष्णुः “यद्यपि शक्त्या राजद्रोहादिषु यथा-
कामे विषयेषु लोकेषु च । इत्यादित । यद्यपि दिव्यम् ।
राजद्रोहादिषु । तन्मयाद्यो विधानम् । इत्यादितरपि “विष-
यस्योऽपि घटादौ च दत्तायनः । विमानोने च
सन्निभम्” इति घटाः सदा । धनुःशतभियोगे तु
दातव्यसामान्यम् । विषये तद्वदुत्तमस्य देयाः कोशस्यैव
तद्वद्विषये । यत्तस्माभियुक्तं च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचरस्य प्रदातव्यं यदा कानावच्छेदनम् । एषा सङ्ख्या
निर्दिष्टानां मध्यां हिमेषु स्मृता । चतुर्धोत्तमा-
नां कल्पनीया एव स्मृता । धर्मशोधनम् । धर्मज-
दिव्येन शोधनम् । यत्तस्माभियुक्तानां आतिशयार्थः मध्ये-
मत्तस्य तद्वदुत्तमस्य तत्रैव विधानम् । यद्वा दत्तायनस्य

भावे । तयो यथाः कथयन् । मातः पञ्च जन्मवानि
 सुवर्णः चोदय माताः । पलं सुवर्णसुवर्णः । धरन्त्य
 बलानि । कथयन्तो हे कथयन्ते । राजतस्य धरन्
 चोदय कथयन्तः । अथ च पुराण इति संज्ञान्तरम् ।
 राजा शतमानः राजतद्वगधरानि राजतपलसंज्ञा-
 न्तरे भवति । 'शतमानन्तु नृगभिर्धरन्तः पलमेव त्विति'
 प्राज्ञान्तरकथारणम् । परीक्षितान्तेचतुष्टयपरिचित एको
 राजतानिष्ठा । कार्ष्णिः कर्णसंभितः तास्त्रिकस्तास्त्र
 विकार काष्ठापणो विज्ञेयः । पण इति च सज्ञा च
 स्यैव विज्ञेयत्वम् । चण्डोऽध्याहार्यः । अतएव वद
 म्यतिः "निष्कं सुवर्णसुवर्णः कार्ष्णिस्तस्वक पणः" ।
 तास्त्रिकपलता नृगा विज्ञेयः कार्ष्णिः पणः । स एव
 चन्द्रिका प्राज्ञान्तरः । स्युः शान्तः । ता द्वादश सु-
 वन्तु द्वादशान्तरः स गान् । इति कथं पलचतु-
 श्रयः । "५० पणान्तरः कर्णेस्ती पणः पलचतुष्टयस्य
 इत्यमरसिद्धेर्भाष्येनाना । तस्मात् पणमात्रं कर्ण इति
 च सज्ञेयः । तेनैव कर्णमात्रेण । स पणमात्रचतु-
 र्व सत्यवगम्यः । यातामन्त्रा पणः पणमात्र
 "पलं सुवर्णसुवर्णः पणः पलं तस्म । इति
 तस्य चतुर्णां शास्त्रेण भाष्ये परिचितः कार्ष्णि-
 पणः । अतएव कर्णमात्रं "भाष्ये निष्कं भागस्तु जय
 कार्ष्णिपणस्य तु कार्ष्णिस्तु कर्णमात्रमात्रं पणस्य
 चेति" । राजाऽपि कार्ष्णिपणोऽध्याहार्यः नारदः
 भाष्यो दक्षिणमार्गदिगि रौघः प्रत्येतः । व्यासः
 निष्कस्य प्रमाणमात्रं पणमात्रो द्वादशान्तरः स्युः शान्तः
 तुदंशः । एतत् निष्कं भाष्यन्तु व्यनेन परिचितं तस्य
 वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्था भाष्यः नारदः "प्राज्ञान्तरस्य
 धटो दयः कथयन्तु पुत्राणाम् । पणस्य सलिलं दयः
 पुष्टस्य विप्रमेतु । साधारण्यं समस्तानां कोशः प्रोक्तो
 अर्थाभिभिः । विषं निना प्राज्ञान्तरस्य भाष्या वा तुना
 कृतः" इति । अनित्या चेपं व्याख्या "राजस्य ऽध्या-
 मष्टं विप्रं वैश्वं तोयं नियोजयत । कर्णं चोदित्व
 वा विप्रदर्जं द्विजोत्तमे" इति कात्यायनव्याख्या । या-
 वस्थापले यथोविशेषदिना व्यवस्थापनीयम् तदाह
 नारदः "कीशतुरान् सत्यहीनान् परितर्षादितास्य
 रान् । बालवृद्धासुरास्त्रीषः परीक्षेत धटं सदा । स्त्री-
 भाक् न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं कृतम् । धट-
 कोजादिभिरावाणककल्पं विचारयेत् । नास्त्येनालोय

युद्धिः स्थात् न विषं विस्तरीयिषाम् । विस्तरीय-
 खादीनां नास्तिशर्मा विधीयते । न मज्जनीयाः स्त्री-
 बाला धर्मशास्त्रविषयकः । रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः
 पुलांधो ये च दुर्बलाः । निष्कस्याहान् व्याधिमिष्टा-
 स्त्रातांस्त्रोये निमज्जयेत् । सद्यो ज्वरान्ते मज्जन्तः
 स्वल्पपाणा हि ते कृताः । साहस्येऽध्यागतानेतास्यैव
 तोये निमज्जयेत् । न चापि हारवेदमिष्टं विप्रं विशो-
 धयेत् याज्ञवल्क्यः "तुना स्त्रीबालवृद्धाश्चपङ्गु-
 णरोगिणाम् । अग्निर्जलं वा पुष्टस्य यथा समं विप्रस्य
 चेत्" । स्त्रीबालजातिवयाऽवस्थाविशेषानादरेण ।
 बाल-यागोदगाहप्राप्तिविशेषानादरेण । वृद्धाऽ-
 र्थातिकारः । अन्तो नेत्रविकलः । पङ्गुः पादवि-
 कृतः । प्राज्ञान्तराजातिमात्रम् । रोगी व्याधितः ।
 एतथा शाधनार्थं सर्वादव्यमाधारण्येण मागेशीपचेत्तै-
 शास्त्रेण स्त्रादाता सर्वदिव्यप्रसक्तो ह्यलैवेति नियम्यते न तु
 सर्वकालं स्त्रीणां तुलानियमः कोशादिविधानात् । अग्नि-
 फालस्तपसापञ्च जलियस्य । जलभेदः वैश्वस्य । यथा
 एतार्थं श्रद्धस्य विप्रस्य समेव यथा चक्षुप्रमाणलक्षणा
 भवनीत्यर्थः । प्राज्ञान्तरस्य तुलनाविधानात् अग्निर्जलं
 वति न स्योऽपि वपयमित्यवगम्यते । अतएव पिता-
 महः "प्राज्ञान्तरस्य धटो दयः कथयन्तु पुत्राणाम् ।
 वैश्वस्य सलिलं प्रोक्तं विषं पुष्टस्य टापयेत्" इति ।
 कात्यायनोऽपि "न लोहगिल्लिनासमिन् सलिलं नास्त्य-
 सेविनाम् । मन्त्रयोगविदाश्चैरपि दद्यात् न कश्चित् ।
 पुष्टुलेन नियुज्यते द्रवितं सुखरोगिणाम्" इति ।
 एतन् पयोव्रतादनियमस्यम् । हारीतोऽपि "कुडिनं
 सलिलं सलिलं श्रावकासिनाम् । पितृक्षेत्राणां
 नित्यं च परिवर्जयेत्" इति ।
 विष्णुरापि "न चैषकारिणां व्याधितानां भीरुणां
 श्रावकासिनाम् श्रवकासिनाम् सलिलं श्रावकासिनाम्
 पितृक्षेत्राणां "कुडिनं वज्रवेदमिन् सलिलं श्राव-
 कासिनाम् । पितृक्षेत्राणां नित्यं विप्रन्तु परिवर्जयेत् ।
 सदापक्षीव्यस्य कितयानां रणेव च । कोशः प्राप्ते
 न दातव्यो ये प्राज्ञिकद्वयः" इति । यत्तु पिताम-
 हेनोक्तम् "सर्वं नाष्टगास्तीनां व्याधितानां तपस्वि-
 नाम् । स्त्रीषु न भवेद्व्यं यदि धर्मस्त्वेष्यते"
 इति सुषेतरविष्णुः इति केचित् तदुक्तम् । "धट-
 कोजादिभिरावाणककल्पं विचारयेत् । नास्त्येनालोय

नगरद्वयमेव स्त्रीणां कोशविधानात् । तदन्त्यम्-
 निषयमित्युक्तं द्विवारव्यपीपादे । विज्ञानेचराचारोक्त
 वृत्तियोर्विषादे चत्वा वान्यतरं कुर्वदित्यनेन पक्षे
 स्त्रीणाचपि दिव्यपक्षतो पक्षस्यैव दिव्यं न स्त्रीणा
 भित्तिं तत्परमितम् । अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे
 घटभोगादिभित्तिनामन्तस्तत्त्व विचारयेदित्यनेन विरोधः
 स्यादिति प्राक्त । कात्यायन "गारुडकान् वणिजकां
 क्षया कारुणीयवान् । भेद्यन् राज्ञिपिकानेव व्याज्ये-
 ष्वदवद्विज्ञान्" । आधिक्यपराधोऽपि 'वर्णान्तस्य सदा
 देय भाषक तन्मूलेभ्योऽपि' । वर्णानामन्त्यं प्रयत्नः
 तस्यैवार्थः । नारदोऽपि 'महापराधे निहन्ते कृतज्ञे
 लोपकृत्यते । नास्तके दृष्टीये च गप्न ना तु वि-
 क्रमेत' इति । कात्यायनोऽपि "मातापितृद्वि-
 गृहद्वयस्त्रीनामन्तवतिनाम् । महापातक्युक्तानां नास्ते
 क्षाना विरोधतः । लिङ्गनां प्रसदानां कल्याण-
 क्रियापिदास । वयस्युरजातानां मायाध्यामपरा-
 नाम । ग वेत्तिमिगेय निर्योनि प्राप्तिम् ।
 दिव्य प्रकल्पान्तरं राजा धर्मपरायण । एतत्तु नि-
 युक्तानां साधना दिव्यपक्षतः । न सन्ति साधनो यत्र
 तत्र शीघ्रा दयनीयरातः । साधना दिव्यपक्षतः
 राजा पश्यतिमिति श्रुतिः । अतः कुर्यात्ते दिव्यं
 कारणाभिमतं इत्युक्तम् । न च सन्तानक-
 युक्तं नानादेशं विरोधतः । न दय तेषु दिव्यन्तु
 पापभ्यासरते भवः । यत्तु पापेभ्यः दिव्यानि कर्त-
 व्यानि प्रयत्नतः । तारतम्यजनकानां नाभि-
 लजेन्द्र इति । तारतम्य कोऽयम् । अत्र नि-
 प्रतिनिधिवारा साधनमकारयत्वा न तत्र विरोधः ।
 यत्तु तन्मोक्तम् अस्मिन्नाध्याममानं विज्ञाना
 सापकारिणाम् । प्रातिलोभ्यन्तुतानां विरोधः न तु
 राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि साधनानि निदिग्-
 दिति । तन्निर्नियुक्तानां साधनामन्तव्यम् । तत्-
 प्रसिद्धानि घटादीनि इति कृतिः । साधनामन्त-
 व्यामन्ते प्रतिनिधिमभ्युपजानां स एव "काश्च
 देशाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्प्य" इत्यनेन हारणे
 दिव्यं विधिरेव विपर्ययः । सर्वथाभावे सर्ववर्णविषये
 विशेषमात्रं हारीतः "राजान्ते" घटं विधे वैश्वे
 तोयविशेषजनेत् । न विषयं दिव्यं दिव्यादिषु वर्णान्तरे
 कृतम् । कोऽयम् अन्तर्गतः । अन्तर्गतमेव च ।

पुनरादिदिव्यमानं सर्ववर्णं प्रयोजनेत्" इति ।
 अथ दिव्यसाधकः तत्र पितामहः "यो यस्य भित्तितः कालो
 विधिवस्य च यो यथा । त प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वादि-
 नश्च यथावत्तम् । चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथे-
 च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ।
 घटं सर्वर्तुकः प्रोक्तो वात वाति विवर्जयेत् । अग्नि-
 शिशिरहेमन्तवर्षास्तु परिकर्तित । शरद्वर्षोऽपि च
 साधनं हेमन्ते शिशिरे विपर्ययः । विष्णुरपि स्त्री-
 व्याख्यायिकाऽसमर्थोऽगणानां न तुला दया न वाति
 वायौ न कृष्णमर्षकोऽकाराणामन्तर्देयं शरद्वर्षोऽपि च
 न कृष्णमर्षकोऽकाराणामन्तर्देयं शरद्वर्षोऽपि च । न
 अग्निष्वाकाया व्याध्यर्दितानां भीरुणा श्वासकाशना-
 मन्तुर्जातिनामदकं हेमन्तशिशिरयोर्वेति । हेमन्त-
 निषेधात्तु पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषया-
 ऽपि । मार्गशीर्षस्य 'चैत्रो मार्गशिरा इति पूर्वोदाहृत
 पितामहचरणेन सकलदिव्यसाधारणत्वाभिधानात् ।
 नारदाऽपि "विचार्य धर्मानपक्षेधर्मशास्त्रविचारदे ।
 धर्मं सौमिकं प्रोक्तं पश्यतेधेदधारणम् । वर्षास्तु
 समयं राज्ञर्हमन्तगिरि" इति । योऽपि सज्जितमित्युक्तं
 विषयं कावे तु छात्रे । न गीतं तावदुदितः स्यात्कोष्ण-
 कात्तन्मिगेऽयम् । न प्राद्वि विषयं दद्यात् प्रयात न
 तु न भवति । नापराह न सन्ध्याया न मध्याह्ने कटा-
 दन्तः । मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः ।
 अतएव पितामहः "पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे
 च घटो भवतः । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभी-
 यसतः । दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोऽयं विविधीयत ।
 चालो तु पश्चिमं भागे विषयं दद्युः सुशीतलभित" । अत्र
 विषयं वर्षास्तु निषेधात् हिंहरवावेव परीक्षाया
 निषेधाच्च 'दिव्यान्तरं सिद्धेतरप्राप्त्यापि कुर्वन्ति । अतः
 यास्यायनं चरो सुप्ते संक्रमणं यज्ये दयस्य न विष-
 यः । तथा च ज्योतिषे "सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे
 चाक्षमित भृगो । मन्मासे न कर्त्तव्या परीक्षा जय-
 काङ्क्षिणा" । तथा "रविशुद्धौ गुरो चैव न शुक्ले-
 ऽक्षगते पुनः । सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा यस्तु
 बुधे । नाटस्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे ।
 न परीक्षाविषयस्य जनिभौषदिने भवेत्" । रविशुद्धौ
 गुरो चेदित्यत्र श्रुत्यत इति शेषः तथा च दीपिकायां
 "न शुक्लाक्षेऽष्टमं गुरुद्वितीये जन्ममासेऽष्टमेऽष्टे

विष्टो जाति मन्त्राख्ये कुजग्रन्थिदिवसे लक्ष्म्यतारासु
 चाथ । नाडीमन्त्राख्ये गुरुवरिजनीनाथताराविष्टो
 प्रातः कार्या परीक्षा हिननुचरणहोदये शक्तवन्ने ।
 इति । यद्यपि दिव्ये वारविशेषविनाभावस्तथापि
 शिष्टाचारादादित्यारे दिव्यानि दातव्यानीति मितान्-
 रायाम् । अथ दिव्यदेशाः तत्र पितामहः । “प्राङ्मुखो
 निश्चलः कार्यः शुचो देशे धृष्टः सदा । इन्द्रस्थाने
 सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे” इति । धृष्टपथं
 दिव्यान्तरस्थाप्य पञ्चगव्यम् । इन्द्रस्थानं यद्वाप्य
 देवतायतनान्तरस्थाप्य पञ्चगव्यम् । अतएव दिव्यमात्र-
 सुपक्रम्य नारदः “सभाराजकुलद्वारे देवायतनवत्तरे ।
 विधयामिषे इन्द्रस्थानादोना व्यम्यामाह । कात्यायन
 “इन्द्रस्थानेऽभिगस्ताना मन्त्रपातकिनां नृणाम् । नृप
 द्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोम्यस्त्र
 तानां दिव्यं देयञ्चतुष्पथे । अतोऽन्येषु तु कार्येषु
 सभामध्ये विदुर्बुधा” इति । इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजा-
 स्थाने । दिव्यदेशानादरे दिव्यं त्रिस्रदतीत्याह, नारद
 “अदेशकालदत्तानि बहिर्ब्राम्हणतानि च । अग्निचार
 सटर्गेषु कुर्धनीह न भयः । वासा जननिवासस्तस्मा
 इहिकृतानि निर्जनप्रदेशगतानि यावत् । अतएव
 पितामहः “प्रयत्नं दापयेद्व्यं देवा वाधिकृतोऽप
 या । ब्राह्मणानां श्रुतता प्रकृतीनां तथैव इति” ।
 ब्राह्मणानां प्रकृतयोऽभावात्सोपाधौ तन्वयः ।
 अथ दिनव्यसाधारणविधित्तत्वं दृष्टव्यमिति : “श्रेष्ठानि
 क्रोधाक्षोभतो वा भेदमायानि स लिख” । विधित्तत्वं
 दिव्यस्य न भेदो जायते कचिदिति” । विधित्तत्वं पितामहेन
 दर्शितः “दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्मुखैः समा-
 चरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपरासो नृपाजया ।
 तत्र आवाहयेद्देवान् विधनामेन धर्मितम् । वादित
 त्वय्येषोवेष गन्धमाख्यानुषेपनैः । प्राङ्मुखः प्राङ्मुख-
 भूत्वा प्राङ्मुखैवाकृतो वदेत् । एतच्छि भगवन्मह्यं ।
 अग्निदिव्ये समाविश । संहितो लोकपालेश वखा
 दिव्यमरुद्वयैः । आवाह्य त धृष्टे धर्मे पञ्चादङ्गानि
 विन्यसेत्” । सर्वकार्याण्य साधारणानि असाधारणानि
 च तत्सदुपयोगिसमाधौ सन्मादनान्तरमित्यर्थः । धृष्ट-
 पथं यत्नमालोपकृतम् । अग्निदिव्य इति
 मन्त्रविष्ठादेतेषां धर्माणां दिव्यमात्रावस्थम् । “इमं
 मन्त्रविधिं ज्ञत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च

देवनां तथैव परिकल्पयेत्” इत्युपसंहरता तेनैवोक्त-
 त्वात् । अङ्गानि कार्याकार्याणि स विधाह, “इन्द्र-
 पथे तु विन्यस्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे
 भागे कुबेरं चाक्षरे तथा । रुद्रादिगोत्रपाशाश्च
 कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो
 वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरस्तु सुवर्णभः अग्निश्चैव
 सुवर्णभः । तथैव निर्वर्तितः श्यामो वायुर्धूमः प्रश-
 स्यते । ईशानस्तु भवद्रक्त एवं ध्यायेत्कृत्वा दानम् ।
 इन्द्रस्य दक्षिणे पाशं वरुणस्याप्येदुर्बुधः । धरोध्रुव-
 कथा सोम व्यापयेत्तानोऽग्निनः । प्रत्यक्षं प्रभा-
 तञ्च वसुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तितः । देवगणयोर्मध्ये आदि-
 त्यानां तथाऽयनम् । धातार्यमा च भित्तश्च वरुणाशो
 भगवन्तथा । इन्द्रो विस्वान् पथा च पर्जन्यो दशमः
 ऋतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजप्रयो जघन्यजः ।
 इत्येते द्वादशादिवा नामसि परिकीर्त्तितः । अग्नेः
 पश्चिमभागे तु रुद्रा एकादश ऋताः । पीरमरुश्च
 शम्भुश्च गिरिशश्च महायगा । धृजेरुपाटाहर्बुध्नः
 पिनाकी चापरजितः । भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च
 जिह्ममतिः । स्यान्नुभयश्च भगवान् रुद्राख्येकादश
 ऋता । प्रेतशरलोमथ्यं च माऽस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 तस्माद्वाहेश्वरी चैव कोमारी ऐश्वरी तथा । वाराहो
 चैव भास्वन्दी चासुगडा गणसेपुता । निर्वर्तितरुत्तरे
 भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणलोत्तर भागे मरुता
 स्थानमुच्यते । परतः स्यूरानो वायुरग्निश्चो मरुतस्तथा ।
 प्राणाः प्राणेश्वरी चैव मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तितः । धृष्ट-
 पथेन भागे तु दुर्गाभावाहर्बुध्नः । एतासां देवता-
 लनाम्नां प्रजनं विदुः । भूपावसानं धर्माय दत्त्वा-
 न्नाममात् । अर्घादपञ्चादङ्गानां भूषान्तुष
 गन्धादिका निवद्यान्तां परिकल्प्यां प्रकल्पयेत् ।
 दिङ्मा होमः कर्षव्यो वेदपारगैः । आख्येन
 सप्तविंशतिमेषाधनैः । वासिल्या प्रयत्न-
 मिव होमयेत् । अङ्गानाम् इन्द्रादि-
 दुर्गानामां भूषादिपकल्पनञ्च न कार्यानुसमयेन ।
 तथात्वे प्रयो विनावगताङ्गसहभाववाधापत्तेः । किन्तु
 पदार्थाहवमये तथा च दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्मश्रेष्ठ-
 दिदुर्गानामां वादिपरिचयं विप्रकल्पयेदिति । मायली
 प्रयत्नादिकारुण्यं प्रयत्नं साहाकारालक्षणा-
 वसिदाक्षयमिति । अतोऽन्यतः अङ्गयत् ।

“अहंकारात् यत्नं कृत्वा यत्नवदोक्तं कृतमिति” नार-
 दः । “उपानन्दरक्तव्यं च एवाह” “यस्यैव-
 भिरुक्तः स्थापितत्वा तन्तु पल्लो । मन्त्रोपानेन सहि-
 तन्तु कार्यं शिरः क्रमात्” । मन्त्रश्च, “आदिश्वर-
 वनिजानसौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च
 वायश्च उभे च सव्ये धर्मश्च जानाति नरस्य हस्तमिति”
 एतत् सर्वं पूर्वाह्णे कर्तव्यम् तस्य प्रधानकालत्वात्
 तथा च नारदः “अहोरात्रोपहिते ज्ञाते आर्द्रवाससि
 जानने । पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितमिति” ।
 एतत् प्राङ्निवाक्योपवासादिनयमपूर्वकं कर्तव्यम् तथा
 च नारदः “प्राङ्निवाकस्ततो धियो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शूलचित्तो विमत्सरः । सत्यसन्धः
 शुचिर्दत्तः सर्वप्राणिहिते रतः । उपापितथाईवासा-
 कृतदन्तानुधावनः । मर्यादां देवतानाञ्च एजां कृत्वा
 यथाविधि” । कर्तुं कपवासादिभिरुक्तं “तिरात्रो-
 पोपितोयः स्नादेकरात्रोपोपितस्तु वा । नित्यं दयानि
 दिव्यानि युच्ये सार्द्रवाससे” इति । याज्ञवल्क्योऽपि
 ‘सखेयं ज्ञातमाह्वयं कुर्यादयं उपोषितम् । कारयेत्
 सर्वदिव्यानि स्वप्राङ्निवाक्यसंविधिरिति” । अत्र कुर्यादय-
 मदनं पूर्वाह्णे एव आह्वयः “पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां
 प्रदानमनुकीर्तितमिति” नारदवचनानुरोधतः । तिरा-
 त्रैकरात्रोपवासयोः गङ्गागङ्गाविषयत्वेन वप्रवस्था ज्ञेया ।
 दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानम् उक्तेन विधिना दिव्य-
 प्रयोगं कारयितुः राज्ञः फलञ्चाह पितामहः “स
 परिततो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत् । अस्ति”
 हिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् । एवं कृत्वा
 राजा भुक्त्वा भोगान्नोरमान् । मङ्गलो को भाप्रोति
 ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति । अथ च दिव्यं सर्वदिव्य-
 साधारणं इत्याह स एव “इमं मन्त्रविज्ञं राज्ञं सर्व
 दिव्येषु वीजयेत् । आवाहनञ्च देवा तथैव परि-
 कीर्तितमिति” । सर्वदेवावाहनादिभिः शिरसि पला
 रोपणान् सर्वदिव्यसाधारणानि दिव्यमाहका ।
 १२अबभेदे । “दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं राजं करकाभवम् ।
 तोषारश्च तथा हैमं तेषु धारं धिकम्” भावः प्रो-
 १३ज्ञानभेदे न- “अज्ञानमन्योः कावयत्प्रादाये-
 ज्ञया । मन्त्रज्ञानादितः सप्त दिव्यानि स्वरयः ।
 जान्मं भौमं तथाज्ज्ञेयं वप्रमेव च । वाक्पुं
 जानवश्चैव सप्तज्ञानं “आपोहिहोति” वै

जान्मं, अहंकारात् यत्नं कृत्वा यत्नवदोक्तं कृतमिति, जान्मं भौमं तथाज्ज्ञेयं वप्रमेव च । वाक्पुं जानवश्चैव सप्तज्ञानं
 वायव्यं गोरजः कृतम् । यत्नं वातपवर्षेण ज्ञानं
 तद्विद्युत्तच्छते । वाक्पुं ज्ञानात्पुं, जानवं विष्णुवि-
 ज्ञानम् । ममज्ञं ज्ञानमुद्दिष्टं मन्त्रज्ञानमनेषु तं ।
 जानटोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं कृतम्” योगि-
 याज्ञवल्क्यः । दिवि द्योतात्मके आदित्ये परमव्योम्नि वा
 ब्रह्मणि स्वस्वरूपे भवः यत् । “दिव्यश्च देवताप्रायः
 शुद्धान्तरणः सदा । इन्द्रातीतो वीतरागः सर्वभूत-
 सभः क्षमी” इत्युक्ते १४तत्त्ववेत्तरि पु० १५आमन्त्रक्या
 स्त्री मेदि० । १६व्याकर्मोक्त्याम् १७यतावर्थाभि
 १८महाभेदायाम् १९ब्राह्मणाम् २०स्वर्गजीरके २१श्वेत
 दूर्वायाम् २२हरीतक्याम् २३पुराणाम् २४गन्धर्व्याञ्च
 स्त्री राजनि० । २५दैवे दिने २६तदीये माने च न०
 दिव्यदनं द्यमानशब्दयोर्द्वयम् । २७द्युलोकाज्ज्ञाते
 २८मनोऽन्ते २९लोकातीते दिव्यदर्शने दिव्यचक्षुः लि० ।

दिव्यकटं न० गङ्गातीचास्ये परभेदे कृतम् पञ्चनटश्चैव तथैवा-
 मरपर्वतम् । उत्तरज्योतिषश्चैव तथा दिव्यकटं प-
 रम् भा० स २१ख० नक्तनप्रतीक्षाजये ।

दिव्यकुण्डं न० कामरूपपाठोक्तो भक्तगोपार्थभाष्ये कुण्ड-
 विशेषे । ‘यथा तद्देवस्थाने महादेवेन क्षोभकोनामना-
 मत’ । ‘अस्मिन् गिरौ शिवाष्टवृत्ते देवी यं व्यता ।
 गङ्गास्फुरिणी नाम्ना पश्योनिस्त्रहपिणी । गङ्गा
 पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चभक्तकम् । स्थिता रमयित
 तत्र नित्यमेव त्रिमासिजा । तस्मै नमः परमागन्तु कान्ता
 नाम महानदी । दक्षिण सागरं याति प्रथमा चोत्तर-
 स्रवा । दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तस्मै वीर्यकागतम् ।
 संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु ता देवीं परिपूजयेत् । दिव्य-
 कुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम् । यः पूजये-
 त्त्वाहाभागं स योनी न हि जायते” । काजि० पु० ८, अ०
 दिव्यगन्धं पु० कर्म० । मनोऽन्ते गन्धे । दिव्यगन्धोऽस्ति ।
 २गन्धके श्लवङ्गे च न० ४स्युं भेदायां, महाचक्षुःशक्ते
 च स्त्री राजनि० ।

दिव्यगात्रं पु० कर्म० । गन्धर्वं क्षमरः ।
 दिव्यचक्षुः पु० दिव्यं चक्षुर्नृणां पु० । १मर्कटे शब्दनामा ।
 (चक्षमा) ख्याते २पदार्थे च ३शुभगन्धभेदे ४शुभोचने च ।
 दिव्यमन्तरीक्षभूतं चक्षुरस्य । ५अन्ते नि० मेदि० । कर्मधा०
 ५अक्षौ किकपदार्थदर्शनयोऽन्ते मेले न० ‘न च मां शक्यं
 दृष्टमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं दृष्टानि ते चक्षुः स्य मे

योगैवम्" गीता । दिव्यमहोदधिर्यदर्थं नवाधनं
चक्षुरस्य । अथाभूतनेत्रयुक्ते लि० "तथा नियन्त्रा ननु
दिव्यचक्षुषा" रघुः "नमस्तुभ्यं विष्णुपाद ! नमस्ते
दिव्यचक्षुषे" भीष्मकस्तव ।

दिव्यतेजस् स्त्री दिव्यं तेजो यस्याः ५५० । १। मास्त्रीकता-
याम । २। अङ्गुततेजस्ते लि० ।

दिव्यदर्शिन् लि० दिव्यमहोदधिर्यदर्थं पश्यति दृश-पिनि ।
अतोन्द्रिन्द्रियेदर्थे । "ज्वाङ्गहार समाभ्यो दिव्य-
दर्शी महातपाः" भा० आन० २० अ० । दृश-किप् ।
दिव्यदृग्ण्यत् ।

दिव्यदिन न० दिवि भवम भू कर्म० । देवे दिने "मासैर्द्वौ
दशभिर्वर्षे दिव्यं तद्वद्व्यते" सृ० सि० तन्मानसुक्तम् ।

दिव्यदीहृद न० "यत् दीयते त देवेभ्यो मनोराज्यस्य सि-
द्धये । उपयाचितं दिव्यदीहृदं तद्विदुर्धृषा" हारा०
उक्ते अभीष्टसिद्धये देवेभ्यो देये उच्ये ।

दिव्यनदी स्त्री कर्म० आकाशगङ्गायाम् ।

दिव्यनारी स्त्री अप्सरसु सर्वेश्वरायाम् दिव्यस्त्री प्रभृतयो-
ऽप्यत् । 'दिव्यस्त्रीकरचारचामरवर्गः' संजीव्यमान-
कदा गङ्गास्तव ।

दिव्यपञ्चामृतम् न० पञ्चानाममृतानां तत्तुल्यस्वादूनां समा-
हारः कर्म० । मिलितगव्याख्यदधिर्भीरमधुसितात्मके
पदार्थे राजनि० ।

दिव्यपुष्प पु० दिव्यं मनोज्ञं पुष्पमस्य । १। करवीरे २। महाद्वी-
राजनि० मत्तायां कर्तुं कापि अतस्त्वम् । दिव्यपु-
ष्पिका रक्तपुष्पताकैटको स्त्री रत्नमाला ।

दिव्यप्रश्न पु० कर्म० । अनागतज्ञापके प्रश्ने । "उच्चार्यं देव-
युक्तं रक्षस्य दिव्यप्रश्नाः सृगचक्रा सुकृताः । अयं महात्मनः
कृच्छ्रयानां निवेदयन्ते पाण्डवाना जयन्तु" भा० उ०
४७ अ० ।

दिव्यमान न० कर्म० । देवे माने "सुरासुराणामन्यान्य-
महोत्तम विपर्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्भेदं दिव्यं मानो
भगवत्प्रसात्" । "युगानां लिचने यात तथा कृतयुग
स्तिदम् । प्रोक्तं सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यस-
म्भवा" । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्रा प्राजापत्यं गुरो-
र्यथा । सौरं च सावर्णं चान्द्रमसं मानानि वै नव"
सृ० सि० ।

दिव्ययमुना स्त्री नित्यकर्म० । कामरूपपोठस्य दमनिकाया
नद्याः पूर्वभागे नदीभेदे यथा "तस्या नद्याः पूर्वभागे

मन्त्रेव कामरूपिणी । कामरूपं यत् कामं तस्यां
स्नात्वा नरोत्तमः । तत्रा दमनिकायास्तु परं विद्यां
प्राप्नुयात् । ततः पूर्वं परा देवी नाम्ना वा सरिड-
सना । मङ्गली दिव्यवसना यद्युनावत्फलप्रदा ।
दक्षिणादिप्रसूता दक्षिणोदधिगाभिनी । तस्यान्त
कार्तिकं वासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात्" कालि० पु० ८। अ०

दिव्यरत्न न० कर्म० । चिन्तामणौ मणौ चन्दार्थकम् ।

दिव्यरथ पु० कर्म० । व्योमयाने विमाने शब्दरत्ना० ।

दिव्यरस पु० नित्यकर्म० । १। पारदे राजनि० । २। मनोज्ञे
रसे पु० । दिव्योरसोऽस्य । ३। चररसयुक्ते लि० ।

दिव्यलता स्त्री कर्म० । १। मूर्धनतायासु राजनि० । २। मनोज्ञे
लतामात्रे च ।

दिव्यवस्तु पु० दिव्यं वस्तु यस्मात् । १। सर्वप्रकाशे शब्दरत्ना० ।
२। ३। भास्वररसयुक्ते लि० कर्म० । २। मनोज्ञे वस्तुने न०

दिव्यसरित् स्त्री कर्म० आकाशगङ्गायाम् "व्योम्नि दिव्यस-
रित्स्वपद्धतिः" मानः ।

दिव्यसानु पु० १। विश्वदेवभेदे "विश्वे चान्निसुखा देवाः" इत्यु-
पक्रमं "पाणिं क्षेमामसूच्य दिव्यसानुसथैव च"
भा० आन० ८। अ० विश्वदेवोक्तौ । २। दिव्यसानुके गिरौ च ।

दिव्यमान पु० दिव्यं साराऽस्य । मानरूपे राजनि० ।

दिव्यादिव्य पु० दिव्यसादिव्यश्च कर्म० । नायकभेदे रसम-
ञ्जरी यथा कर्जुनादयः । २। नायिकाभेदे स्त्री यथा श्रो-
पदादयः । ३। उपदेवीभेदे स्त्री शब्दार्थवि० ।

दिव्यासन न० "अथ दिव्यासनं वक्ष्ये पृष्ठं हस्तेन बन्ध-
यत् । एकहस्तमध्यदश भूमिहस्तं नासया" इन्द्रजा०
गो० आसनभेदे ।

दिव्ये १। पु० सर्पभेदे "तयायां वैश्वरूपानां पुनर्दिव्येलक-
नोभ्रं" पराजिज्वलिकाः पोटागलः पुष्पाभिर्कीर्णौ
तमोऽप्यौ । तत्र सप्त तेषां प्रयोरजिज्वलत् प्रेमा नख-
लितम् ।

दिव्यादक न० १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

दिव्योपादक पु० १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

दिव्योष्ण पु० तन्मोक्षं । १। महादेवो महाकाशजि-

पुनरपि भैरवः । दिव्योवा सुदयः प्रोक्ताः विद्वेषान्
कथयामि हे । इति यस्मिन्नाकरतन्मम् । “अथ तारा-
शुद्धं वक्ष्ये इटाहटकनप्रदान् । अर्द्धमेगो व्योमकेयो
नीलकण्ठोदध्वजः । दिव्योवाञ्च विद्विदान् वत्स !
शुद्धं वत्स ! महादेव !
शुद्धं दुर्गामनूजवान् । परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी
शुभोदयः । कण्ठकाल ! कालमाधो दिव्योवा भैरवादि-
का ” तन्महारे देवताभेदासङ्गोदा उक्ता ॥ अथिरोधो च

दिव्योवधि स्त्री नित्यकर्म । मनःशिक्षायास्व गच्छार्थि ।
दिश दाने आद्यापने कथने च तु० उ० व० अ० अ० । दिशति

ति अदिशत् न दिदेश देवा दिष्टः । दिश आदिश
“वालिपुः सन्नि मेत्युक्ता दिशेत्युक्ता दिशेत् यः”
मनुः । दाने “इटा गतिं तस्य सुरा दिशन्ति” भा०
आ० १८४३० । आद्यापने “महादेवेन दिष्टं तं पञ्चजन्म
भराधिप ।” भा० व० १०६० । “दिदेश तस्मै प्रयतां
नमज्जाम्” कुमा० ।

अति+स्वविषयसङ्गुप्राप्त्यविषये उपदेशे सक० अतिदेशगच्छे
१००५० इति । “यथाकालोपपाते तद्देवते तद्देवतं
कृत्वा तद्वातिदिश्यानेन जुष्टयात्” कात्या० श्रौ० २५।
३।४ उपदेशे च । “इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः
पदम्” भा० ४।८।२८।

अनु+पश्चात्कथने । “यस्य” देवभ्योऽनुदिशति” तेजि० सु०
१।५।४। “रामचाप्यनुदिश्याताम्” रामा० ब० १०८८०
अप+कथने यथाशौक्ये उपदेशगच्छे टश्रुम् । “पवित्र
कृतविदाः पुरोधसा रोगशान्तिमपदिश्यान्” मन्त्रि० श्रौ० ।
सन्मते शिखिनि गूढमादधुः” तस्य निदेशर” भा०
असाः नित्यकथनपदिश्या पार्श्वगाः” रघुः । १।

वि+अप+संज्ञाभेदे ‘आतर’ राजराजा द्विदेशरसखं
प्रभुम् । अनेश्वरं व्यपदिशन् भा० व० १०८८० । ‘मित्रं च
सां व्यपदिश्यापरं’ च यासि” मनुः । “इति इति
व्यपदिश्याते” वेदा० शा० । “निमित्तं वाहिनिशोऽपदे-
योऽस्य व्यवहारो व्यपदेशः” परी० द्वि० श्रौ० १०८८० ।
अभि+अभिमुखीकृत्योपदेशे । “यां व्यपदिश्यात् सैन्यकाम-
यत” पञ्चमीश्रुता० १०११।

आ+आद्यायाम् उपदेशे “आद्यात्” आदेशो जेति” इ० उ०
“आदिश्यादोऽपि मया कृतम्” मनुः । आदेशगच्छे
२१८५० उक्ते अर्थे च । “तोः स्थाने इषादेशम्”
रघुः ।

अनु+आ+पश्चादादेशे उपदेशे च आदेशगच्छे २१८५०
उक्ते अर्थे च ।

प्रति+आ+निराकरणे “प्रत्यादेशो निराकृतिः” अथरः “अनु
प्रत्यानक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैव भाषणाया” “अलः
शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता”
रघुः “किमहमेतं जगधरसमयं न प्रत्यादिश्यामि” विक्र०
वि+आ+विशेषणादेशे । “समोरणः प्रेरयिता भवेति
व्यादिश्याते केन कृताग्रनखं” कुमा०

सम्+आ+सम्यगादेशे । “समादिदेशैकवर्धूमविली” कुमा० ।
उद्+अक्षरपकथने “उद्देशोल्लेखं विभागः परोक्षा चेति”
न्यायसमयः । उद्देशगच्छे ११७० उक्ते अर्थे च । तन्महारे
उदा० प्रश्ने उद्देशकगच्छे इत्यम् ।

उप। अनुशासने उपदेशगच्छे १२१० उ० उक्ते अर्थे च । “उप-
दिशति कामिनीनां योवनमद एव ललितानि” सा० द०
“उपदिष्टमिहैवाभि तापस्यं वीतकल्मषाः” भा० उ० १७४०
प्रति-उप+उपदेशस्य प्रतिकूपोपदेशे “व्याधिं प्रति प्रत्युपदे-
ष्यामः” सुश्रु० । “यद्यनुप्रयोगविषये भाविकसुपदिश्याते
मया तस्यै । तत्तद्विषयकरणात् प्रत्युपदिश्यातीव मे
वाला” साज० मि

निर्+निर्णयेन देशने कथने च अतुल्यं पीठमाद्यन्ते निर-
दिश्या काञ्चनम् भट्टिः उच्चारणे च “निर्दिश्यामा-
स्यादेशो भवन्ति” व्या० परिभाषा “प्रच्छन्नं निर्दिश्यामा-
रु० न सञ्चार्यमाणम्” नागेशभट्ट ।

प्रति+निष्+प्रकृतानुरूपनिर्देशे । “तदिति प्रकृतं भावकचक्षुः
प्रतिनिर्दिश्याते । जेन पदेन उद्देश्यते तेन पदेन पुन-
कथने । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैकपदप्रतिपाद्यात्वेऽपि न
कथितपदत्वदोषः अन्यपदेन निर्देशे तु प्रत्युत भव्यप्रकृत-
तादोषः यथाच सा० द० “एवमुक्तो मन्त्रिसुखैरावणः
प्रत्यभाषत व्यक्तवचवातुना प्रकृतान् प्रतिपचनमपि तेनैव
वक्तुमुच्यते” तेन रावण प्रत्युच्यतेति पाठो युक्तः ।
एवमुक्तं सात न कथितपदत्वदोषः तस्योद्देश्यप्रति-
निर्देश्ययतिरक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रति-
वचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं यथा-

“उदेति सविता तावन्नाम एवास्ममेति च” इत्यम् ।
यदि पदाकारेण च एवार्थः प्रतिपाद्याते तदाभ्योऽर्थ इव
प्रतिभाषणानः प्रतीतिं स्वगच्छति । यथा वा
“ते हि नाचयमानस्तु पुनः प्रेक्ष्य च मुनिनम् । विश-
वास्ते निवेद्याथं तद्विदुः शङ्कयातुः” अथ च

दिष्ट्या कथं दिग्-वत्त्वाभावे किम् दिग् देशं च्छाति
 कर्त्तुं-च-वा किम्, कर्त्तृत्वादिभिः । १३३ २३३
 भाष्यार्थकदिष्टिगन्धं ततोयान्तस्य कृपमित्यन्ते तेन
 २भागेनेत्यर्थः । “अन्वोऽन्यमतसो हार्दा दिष्ट्यादिष्टेति
 चात्रानु” भा० आ० १२६५.

दिष्टु नि० दा-गिण्यु । दातरि उणादि० ।

दिष्टु वेपने कदा० कथं कथं अन्दि० । दिग् दिग् अधि-
 क्षत् अधिष्ठत-अदिग् अधिष्ठन अदिष्ठत । । दिदेष्ट
 दिदिष्टे । दिग्धा धेय्यति दिग्धः । “अदिहंसन्दनेः
 शुभैः” भट्टिः । “स चन्दनोशीरन्ध्याकदिग्धः” भट्टिः ।
 उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्पत्त्यर्थयुक्तत्वेने । प्रदिष्टि
 “दनास्तपसाभिदिग्धा” अथ० ५।१८।८ “दत्तरजसा-
 दिग्ध” कौ० त० ब्रा० ११ “कवचे” शाणितदिग्धैः भा० भी
 १२८४ श्लो० “अर्ज वा एन रस” पुष्टिव्या उपदीक्षा
 अदिष्टहन्ति यत्नमोक्तस्य तै० आ० ५।१८ “लोचाना च
 मर्षाणां च मनपद्मोपदिग्धता कामनी” “शिरागल
 कफोपदिग्धम्” सुश्रु० “यथापो भूयो निदिग्ध तदमया
 स्यादन्तं तत्” शत० ब्रा० १।७।२।१२०

दी ज्ये टि० आत्मा० कथं कृत्तुं । दीयत अदास्त । दिभ्ये
 कोटित दीनः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्पत्त्यर्थे
 “अथ श्यो नो जवसा निरदीयम्” क० ४।२७।१ आपो
 नम्, एतन्नचं । क्लीः स्त्रियमन्ते, परिटीयन्ति यङ्गी
 क० २। १५।१४

दीक्ष मौख्ये यागे उपनयने नियमव्रतयोरादेशे च स्वा०
 आ० क० सेट । दीक्षते अदीक्षित । दिदीक्षे दीक्ष
 षते । “दीक्षस्व नर रामेण त्वरितं त्रमाध्वरे” भट्टिः
 “यथादुष्ट वा एव पुनर्जायते यो दीक्षते” ऐत० ब्रा० २।२२
 “अथ नोमध्योऽदीक्षित” ऐत० ब्रा० २।१६ “ब्रह्मसत्वेण
 दीक्षितप्रमाण” भाष० १।६ कश्चित् वेदे पदस्य
 “ते ह देवजनं दिदीक्षुः पञ्चभी० ब्रा० २।१८ णिच ।
 दीक्षयति “राजानं दीक्षयामासुः संप्रसत्वात्ये तदा” भा०
 आ० २०।७ श्लो० ।

दीक्षक व० दीक्ष-भावे क्युट् । यज्ञाद्यर्थनियमभेदे । “वन्ध
 मोक्षमखदीक्षयेष्वपि” राजाशांस्त्रुः ।

दीक्षणीय न० दीक्षणीय इतिदिक् । दीक्षणाधने इति
 भेदे । “यो दीक्षते आम्नावेषणं हृदो दीक्षणीयं इति
 भवति” वत० ब्रा० १।१।१।२१। इतिभेदे स्त्री “दीक्षणी-
 यामावणीयातिष्वेवमा” आत्मा० श्री० ५।१।१० “दीक्षणी-

वादीनां वक्षसावाभिनीनां वक्षेयतावानावाप्युक्तम्”
 कर्कः “वागन्नेष वा दीक्षणीया, नीचेक्षणीयाक्षेक्षणी-
 मितरे” आत्मा० श्री० ७।२।१ “वक्षे वा वागन्नेष वक्ष-
 नवा वावा वक्षेदीक्षणीयां कुर्वुः इतरे द्वे वक्षो प्राव-
 णीयातिथ्यो नीचेक्षणीयं कर्तव्ये, दीक्षणीया वक्षेक्षणीयं,
 प्रावणीया तदपेक्षया नीचेक्षणीयं, तदपेक्षया नीचेक्षणीय-
 मातिथ्येति” कर्कः । श्रौतिके इतिभेदे हेन० । ४वाज-
 पेयाङ्गभूते इतिभेदे । “वाजपेय कृमभूताना वजतीनां
 दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादपु सज्जुहोतहीतमाज्ज
 ज्जोत” यजु० ६।५। वेददी० ।

दीक्षा स्त्री दीक्ष-भावे च । नियमे २उपनयनसंस्कारे
 ‘दायते विमल ज्ञानं जीयते कर्मशःसना । तिन दीक्षति
 सा प्रोक्ता सुनिभिसन्तवेरिभिः इति तन्त्रोक्ते स्वभीष्ट-
 दयमन्त्रग्रहणे इतदुपदेशे । यागादुदीक्षा च हादशसंख्या
 अपरिमिता वा यथाह कात्या० श्री० ७।१।२६४ “हादश
 दीक्षा ‘यत्प्राग्निष्टोमे भवन्ति’ कर्कः । “अपरिमिता
 ॥” हादशसंख्यातोऽतिशयेनाधिकसंख्या वा दीक्षा
 भवन्ति ‘अपरिमितं प्रमाणादुभय इति’ परिशिष्टकार
 अतश्चत्वारो दीक्षापक्षाः, “यका दीक्षा, तिस्रो दीक्षा,
 हादशदीक्षा अपरिमिता वा दीक्षते” शास्त्रान्तरादेते
 दीक्षापक्षा । व्याप्तस्य “दशाङ्गमवरार्थ्य दीक्षितो
 भवति मास सवत्सर” वा यदा लग्नः स्यादित्यपरं विज्ञा-
 यते च यदा वै दीक्षितः लग्नो भवत्यथ मेध्यो भवति
 यदाग्निजननं किं चन भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य
 लग्नां चक्षुषोर्भक्ष्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्त्रि
 उधोयतेऽथ मेध्यो भवति यथा दीक्षते लग्नो यजेत यद-
 स्त्राङ्गानां जीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते” इति ।
 कर्क “पुण्याङ्गे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्पानम्” १।१४
 “तान्यत्र दीक्षा सोमक्रयः प्रमयः सुत्या उत्पानं वमाग्निः
 पुण्याङ्गे” इतिव्यतोपातादिज्ज्ञोतिःशास्त्रनिषेधवर्जिते
 सुदिने भवन्ति यतएव स्मरन्ति “आभ्युदयिकः पदार्थः
 पुण्योऽहनि कर्त्तव्यः एतानि चाभ्युदयिकानीति” कर्कः ।
 तान्विकमन्त्रदीक्षाकाशादि मन्त्र० त० उक्तं यथा
 “अथ दीक्षाकालः सा च मन्त्रासे न कायां यथा-
 ऽमस्तसहितायाम्” “यदा ददाति वस्तुतः प्रसववदनो
 मन्त्रम् । अयमेव यथा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः । वि-
 शुद्धदेवकालेषु शुद्धाया नियतो रात्रः । शुद्धरात्रौ
 प्रोक्तं कर्त्तव्यमङ्गुरारोपणं चने । । शुद्धाङ्गान्दीपकं

आश्रमादी च कश्चिन्नाचमम् । अन्त्योक्तप्रकारेण
 तदेतद्विद्भीत वै । अनुभावे भवेदुक्तं चाधवे रत्न-
 वच्चयः । अरण्यं भवति ज्यैष्ठ्ये चापादे वस्तुनाशनम् ।
 वस्तुनिः प्रायश्चे नूनं भवेदुभाङ्गपदे जयः । प्रजानासा-
 न्निने नासि सर्वतः शुभमेव हि । ज्ञानं सात् कार्तिके
 शीर्षं भार्गवीर्भवेत्यपि । शीर्षे ज्ञानस्यो मावे
 भवेन्नेधाविवर्णम् । कालगुणेऽपि विद्वद्वाङ्मयमासं
 विवर्जयेत् । शुरो रवी दिने शुक्ले कर्त्तव्यं बुधसो-
 मयोः । अग्निनी भरणी स्वातिविशाखाङ्कभेभु च ।
 ज्येष्ठोत्तराश्विज्येष्ठं कृत्त्यन्त्याभिषेचनम् । शुक्लपक्षे च
 ज्येष्ठो वा दीक्षा सर्वसुखावहा । पूर्व्येमा पञ्चमी चैव
 द्वितीया सप्तमी तथा । तथोदयो च दशमी प्रशस्ता
 सर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे सोदने श्रुतिगारयोः ।
 शुक्लशुक्लोदये शुद्धे जन्मे द्वादशशोधिते । चन्द्रतारासु
 कृत्ते च शस्यते सर्वकर्मसु । सूर्यगृहणकालेन समाना
 नास्ति कश्चन । तत्र यद्वयं कृतं सर्वमन्तफलद भवत् ।
 न मासतिथिरारादिशोधनं सूर्यपरेण । ददातीह
 गृहीत यत्तस्मान् काले गुरोर्ह्यपि । विद्विर्भवति मन्त्रस्य
 निगमादेन सेव्यतः । मन्त्रं मन्त्रम् । अङ्गु रारोपणमा-
 गमप्रतिष्ठम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति मधुमामे इत्यादि ।
 पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे तिथिपारनक्षत्रकरणयोगशुद्धिदिवसे ।
 तथाच महाकृपिणपञ्चरात्रम् “एव नक्षत्रतिथ्यादौ
 करणे योगशारे । मन्त्रोपदेशो गुरुणा साधकस्य शुभा-
 वहः” । सोदये श्रुतिगारयोरिति जन्मचन्द्राद्यगारयोरानु-
 कूल्यसंज्ञिते शुक्लशुक्लोदये शुक्लशुक्लानक्षत्रमेव । एतत्तु
 समयशुद्धिपारनक्षत्रलक्षणम् । (अकालशब्दोक्ते “गुरोर्ह्य-
 गोरस्तत्राल्य” इत्यादिने यच्चे “परीक्षारामकृपाय पुर-
 चरणीकृत्ये” इत्यादिना अशुद्धकाले तस्यावर्जित्व-
 सक्तम्) । द्वादशशोधिते द्वादशशोधिते । ज्ञानमा-
 लायाम् “रविचक्रमध्ये चैव सूर्यस्य ग्रहस्य तथा” ।
 तथा “तत्र ज्योतिषं किञ्चित् विचार्य” अथयुन ।
 दीक्षातन्त्रे “यदेवेष्टा तदा दीक्षा शुरोराश्रानुरूपतः ।
 न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपः क्रिया ।
 दीक्षायाः कारणं किञ्चित् स्नेहयाप्ते तु सदुगुरौ” ।
 सदुगुरौ विद्वन्मगुरौ ! दीपिकावाचुः “प्रवृत्त-
 नक्षत्रमध्ये रविशुभवाचरेषु सतिषौ सदुगुरौ दीक्षा ।
 अथर्ववे शुभचन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे शुरो धर्मे” ।
 भुशवि श्रीगुरुपरावि रोहिणी च । अदुर्नि चित्ता-

शुराधाकमहिरोरवतः । केन्द्रं ज्योतिषं सर्वप्रवचनम् ।
 कोषं नवपञ्चकम् । धर्मो नवनः । गीरतन्त्रे “रोहिणी
 नवचाङ्गी च सतिषा चोत्तराश्विनम् । पुत्रः यत-
 भिवर्गो च दीक्षानक्षत्रनिगुरते” । अर्को ज्योतिः ।
 रत्नावल्याम् “योगाच्च प्रीतिरायुधानु सौभाग्यः शोभनो-
 छतिः । उद्विर्भुवः सुकर्मो च बाध्यः शुक्लस्य कर्मस्यः ।
 यरीवांस शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रश्च षोडश” । तथा ।
 शुभाग्नि करणानि स्युर्दीक्षायाश्च विवेचनतः । अकल्यादीनि
 विद्वद्वाङ्मये विवर्जयेत्” । अकल्यादीनि अकृतिना-
 गचतुष्टयकिन्तुप्राणि । ज्येष्ठेऽष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्वप-
 ष्ठदिने तथा” । ज्येष्ठे ज्येष्ठपक्षे । कालोत्तरे ‘भृतिकामै-
 सिते मदा’ मन्त्रं दीक्षायां प्रतिप्रसवः “रावभट्टतमा-
 रसंगष्टे शिप्रास्त्रजन्मदिनसे संक्रान्ते विषयायने ।
 सत्तीर्थेऽर्कगृह्यामे तन्तदामनपर्वणो । मन्त्रदीक्षां प्रक-
 र्वाणो मासकांटीन न गोधयेत्” । तन्तुपर्व परमेश्वरोपवीत
 दानतिथि आश्विनी पर्विमा । दामनपर्व दामनमञ्जुनति-
 थिश्चैतदुक्तचतुर्दशी । कूर्मपुराणे विमानयं प्रति देवी-
 वाक्यम् “यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकोऽस्मिन् विवि-
 धानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निर्वी तेपं हि तामसो ।
 करालभैरवश्चापि यामल वासमान्वितम् । एवंविधानि
 चान्यानि मोक्षनाथानि तानि तु । मया स्मृतानि चा-
 न्यानि मोक्षार्थेषु भवार्थेषु” । तस्मात् सङ्गः श्रुतिस्मृति-
 विरुद्धे वर्त्तमानं न कदाचित् पदं न्यक्षव्यम् । अथ्यादि-
 दृष्टमन्त्रप्रतीकारम् “एष दोषेषु सर्वत्र मायां काम-
 मेषापि वा । भित्वा चादौ श्रियं दद्यात् तद्दृष्टव्य-
 मिसृक्त्वे । तारसप्ततितो वापि दृष्टमन्त्रा विमुच्यति ।
 यस्य यत्र भवेद्वक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्धयति । सुयने-
 चरीपारिजातेऽपि ‘मायाजीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धि-
 यदो भवेत् । पिण्डस्तु केचन मन्त्रो मायावीजोऽप्यसौ-
 कतः । मायावीजात् भवत् प्राणोवीजश्चैतन्योर्भवत्’ ।
 नारदीये “यदृच्छया श्रुत मन्त्रं क्षमनापि हठेन वा ।
 पलेज्जतं वा गाथाञ्च तदुपेत्य त्वनर्थकम् । प्रविश्य
 विधिवद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम्” । अधिकं तन्त्रहा-
 रोक्तं देशाद्युपपदं वक्ष्यते

तन्त्रसारे दीक्षायद्धस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वं कक्षावाचनप्र-
 कता दर्शिता यथा

“दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा निष्क-
 ल्यते ‘दिव्यं ज्ञानं व्रतो दद्यात् कृत्वा च पापक संश-

यम् । तस्माद्दीक्षेति वा प्रोक्ता सुनिमित्तान्त्रेहिभिः । दीयते ज्ञानसंभारः स्वात्मनात् पापसन्ततिः । ततो दीक्षेति वा प्रोक्ता सुनिमित्तान्त्रेहिभिः । सर्वान्त्रेहिषु दीक्षाया व्यावस्थानकत्वम् तथा च "दीक्षापूर्वं जपं सर्वं दीक्षाभक्त्यै परत्नयः । दीक्षानाम्नात् नित्यं यत् कृत्वा जपे वसन्" । गुरुस्य निषेधमाह तन्मन्त्रे "प्रथवायं न दातव्यं मन्त्रं गुरुाय सर्वथा । स्वात्मनश्च गुरोर्मन्त्रं मन्त्रज्ञानपञ्चकम् । स्वाहाप्रणयसंयुक्तं गुरुं मन्त्रं ददद्द्विजः । गुरुो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्" । नृसिंहतापनीये "सावित्रीं प्रथवं यजुर्मन्त्रीं श्रीं गुरुो यद्विजानीयात् स मृतोऽधोगच्छति" । जप्त्वा लक्ष्मीमन्त्रम् । विशेषमाह वाराहोतन्त्रे "गोपालस्य मनुर्दयो भक्त्यस्यापि पादजे । तत् पत्न्याद्यापि स्वयस्य गणेशस्य बहुधाया" ।

अदीक्षितस्य निन्दामाह तन्त्रसारे "अदीक्षिताये कुर्यान्ति जपपञ्चादिका क्रियाः । न भवन्ति प्रिये तथा शिनायासप्रमाजवत् । देवि । दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च वृद्धात् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि सरण्ये रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन वृद्धा कुर्यात् तान्त्रिकात् । कल्पे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वेद्यो यद्विज्ञाति नराधमः । मन्त्रनरसङ्केषु निष्कृतिर्नैव जायते । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात् तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरव्रतस्यैः" । अतः सद्गुरोरादिष्टतटीक्ष्णं सङ्कर्मणि साधयेत् । गोविन्दहृद्वाक्ये "अदीक्षितस्य सरण्ये प्रेतत्वं न विसृजति" । नवरत्नेश्वरः "अयोध्यापि दीक्षायां सक्तिः फलमश्नुते" । अविरोधाद्वान्येव पापसङ्कल्पस्तु भुक्तयः" । दीक्षा कात्या च यथा कृत्वा च "उपपातकवृत्त्यां महापातककोटयः । क्षणाद्विज्ञात देवेशि ! दीक्षा हि विधिना कृता । दीक्षाज्ञानप्रोक्ता गमपदार्थमाह गामले "आगतः शिवब्रह्मो गतश्च गिरिजामने । मन्त्रस्तस्या हृदयो ज्ञे तस्मादागम उच्यते । आगमोक्तविधानेन कथो देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कथो चाप्यविधानतः । पञ्चवर्षभवेदीक्षा ज्ञानमोक्षः शब्दु प्रिये ! । यां कृत्वा कलिदासे च सर्वभीष्टं नभेकरः" तन्त्रसा-
दीक्षाप्रकारश्च कदावतीत्यर्थः १७८२ पु. ४३३ ।

अन्त्ये च दीक्षायज्युत्पत्त्यादिवृत्तं तथा

अद्वैतान्तरे "स्वादिक्षिततादात्म्यं चिन्तोनि च भवत्ययम् । अतो दीक्षेति प्रोक्ता दीक्षान्त्राद्येहिभिः" । कथञ्चन कल्पे च "दीयते परमं ज्ञानं जीयते पापपङ्क्तिः । तेन दीक्षोच्यते तन्त्रे ज्ञानमार्गवत्तावत्" । योगीनीतन्त्रे तृतीयभागे मठपटकेऽपि "दीयते ज्ञानमार्गार्थं जीयते पापमन्त्रम्" । अतो दीक्षेति देवेशि ! कथिता तत्त्वचिन्तयैः । अन्तर्वा कर्मणा वाच्यं यत् पापं बहुपार्जितम् । तेषां विज्ञेयकरणी परमज्ञानदा यतः । तस्माद्दीक्षेति कोकेऽस्मिन् भीयते शास्त्रपटकेः । विज्ञानफण्डा सेव द्वितीया कथकारिणी । तर्हि या सतिदा चैव तस्माद्दीक्षेति गीयते" । विश्वसारतन्त्रे द्वितीयपटके च "अथ दीक्षा प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नमः । यस्य विज्ञानमालेख्ये देवत्वं लभते नरः । दिव्यज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात्पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति वा प्रोक्ता सर्वतन्त्रस्य सन्धता" । अथ दीक्षायां कृत्वा मन्त्रे पूर्वपक्षे तृतीयपटके "देवि । दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च वृद्धात् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि सरण्ये रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन वृद्धा कुर्यात् तान्त्रिकां पञ्चदशपटके "अदीक्षिता ये कुर्यान्ति जपपञ्चादिका क्रियाः । न भवन्ति प्रिये । तेषां शिनायासप्रमाजवत् कल्पस्तुटीकाष्टतकुलार्थवतन्त्रे "रसेन्द्रेण यथा विज्ञेयः सुवर्णतां व्रजेत् । दीक्षाविज्ञानवेदात्ता शिवत्वं लभते प्रिये । दीक्षाविज्ञानमूर्तौ पाशाद्विज्ञेयव्रतनः । गतरूपस्य कर्मवन्त्रो निर्भीत्य शिषो भवेत् । गतं गुरुस्य गुरुस्य विप्रस्यापि च विप्रता । दीक्षासंस्कारार्थमिह जातिभेदो न विद्यते । शिवसिद्धे शिवायुद्धिं कुर्वन् यत् पापमाप्नुयात् । दीक्षितस्यापि पूर्वत्वं अरन् तत् पापमाप्नुयात् । दार्शनिको कथञ्चन जातिविज्ञं प्रतिष्ठितम् । अयोच्यते तथा शुद्धाः सर्वे वर्याश्च दीक्षिताः । येन पूजितनाम्ने च आश्रयभवनान्तम् । पूजितं तेन सर्वं स्नाद्दीक्षितेन न संभवः । नादीक्षितस्य कार्यं स्वात्मपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरव्रतस्यैः" । पञ्चमपक्षे "अतो दीक्षोऽपि "गतां सर्वाः शरीरकं न कुर्यात्तपोनयम् । सर्वं चरितं दत्तं पुनस्तान्त्रेयं योजयेत् । एवं सर्वशरीरकं सर्पिर्वत् परमेवरी । विद्या चोपासनाह्वयि । न ददाति फलं कदापि" । शृङ्खलरथरोहोदीक्षे प्रवचपटके "न च दीक्षा-

परं 'श्रानं' दीक्षापरं चरः । न च दीक्षापरं
काचं तस्माद्दीक्षा भीरवभी

तत्र देशकाद्यादि तन्मसारे निधीतं यथा

"इमे सिद्धे च कथायां धनुर्भीमास्त्वयम् । चन्द्र-
नारायणौ च कुम्भीदीक्षाप्रवर्तनम् । स्थिरवन्

विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरः शुभः । द्विःसभागतं
वन् शक्तिमन्त्रे प्रवृत्तते । त्रिःसंघायगताः पापाः

शुभाः चेन्ना लिकोचनाः । दीक्षायान्तु शुभाः सर्वे
रन्त्याः सर्वनाशकाः" । शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा ज्ये-

ष्ठ्या पञ्चमाहिनात् । निषिद्धमासिऽपि तत्तद्विधेर्भो क्षुनि-
भिरुदितः रत्नावल्याम् "मयी भाद्रपदे मासि तथा

ज्येष्ठा चतुर्दशी । कार्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ल
तृतीया । पौषे च नवमी शुक्ला माघे शुक्लचतुर्थिका ।

फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कालचतुर्दशी" । तयोदयोति
केचित् । "वैशाखे साङ्ख्या चैव ज्येष्ठे दशहरा तिथिः ।

आषाढे नवमी शुक्ला श्रावणे ज्येष्ठपञ्चमी । एतानि
देवप्रवर्गिणि तीर्थकोटिफलं लभेत् । अत्र दीक्षा

प्रकर्तव्या न भावस्तु परीक्षयेत् । न वारं न च नक्षत्रं
न । दीक्षादिदूषणम् । न योगकरणश्चैव शङ्करेण

च भविष्यति" । अन्यत्र । "चैत्रे तयोदशी शुक्ला
वैशाखेकादशी शिता । ज्येष्ठे चतुर्दशी ज्येष्ठा आषाढे

नागपञ्चमी । श्रावणेकादशी भाद्रे रोहिणीसप्तमी-
तमी । आश्विने च महापुण्या महासम्यग्भीष्टदा ।

कार्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे तथा शिता । मघी
चतुर्दशी पौषे माघेकादशी शिता । फाल्गुने च

शिता मघी चेति कालविनिर्णयः" । योगिनोतन्त्रे
"अयने विषुवे चैव पक्षे चन्द्रसूर्ययोः । रवि

संक्रान्तिदिशि युगाद्यायां सुरेश्वरि । मन्त्रनारासु सर्वासु
सहापूजादिने तथा । चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्दश्यतमी

तथा । तिथयः शुभदाः प्रोक्ताः" इत्यादिवचनात् चतु-
र्दश्यतमीति शक्तिविषयम् चतुर्थीति गणेशविषयम्

तत्तत्कस्योक्तत्वात् "निन्दितेजसि काष्ठेऽपि दीक्षोक्ता पक्षे
शुभाः । सूर्यपक्षपक्षावस्य समानो नास्ति भूतये ।

विषेयतोऽङ्गदेवि । दीक्षापक्षवर्त्मणि । तत्र यद्यत्-
कर्तव्यं सर्वजनस्यैव भवेत् । रविप्रक्रमणे चैव सूर्यस्य

पक्षे तत्र । तत्र अन्नादिकं किञ्चित् विचार्य
नक्षत्रम् । रविप्रक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् ।

न नारदविनायादिशोधनं सूर्यप्रवर्धनम्" । एवं चन्द्रपक्षे-

ऽपि तथा च पञ्चमस्ये "न कुम्भीशक्तिर्दीक्षाप-
रतो विभावसी । न कुम्भीश्वरी तान्ति यदि चन्द्र-

मयो पक्षः" । एतच्च गोपाक्षीविद्येतरविषयम् ।
"अन्तेऽपि पुण्ययोगेऽपि पक्षे चन्द्रसूर्ययोरिति" गोतमी-

यात् । सूर्यपक्षपक्षावस्य तत्र नान्यदन्वेषितं भवेत्
इति योगिनीवृत्त्याम् । वस्तुनस्तु "भीषराकाक्षी-

जानि गोपाक्षी च यो मनुः । सूर्यस्योपपक्षे नन्वे
यथा श्रीमत्तन्त्रम्" । अन्तवचनात्तुरोभात् पूर्ववचने

शक्तिमन्त्रपदं श्रीविद्याद्यतिरिक्तशक्तिमन्त्रपरमिति
साध्यदायिकाः । "अनावास्या सोमवारे भीमवारे चतु-

र्थिका । सप्तमी रविवारे च सूर्यपक्षयतेः समा । शिवा-
नाम्न्य गुरुणा जपया दीयते यदि । तदा अन्नादिकं

किञ्चित् विचार्य कपञ्चन । तथा "सर्वे वारा पक्षा सर्वे
नक्षत्राणि च राशयः । यस्मिन्महनि सन्तुष्टो गुरुः सर्वे

शुभावहाः" । योगिनोतन्त्रे "पक्षे च महातीर्थे
नास्ति कामस्य निर्णयः" । अथ वक्ष्यामि दीक्षायाः

व्याप्तं तन्मानुसारतः । गोशाखाया गुरोर्गच्छे देवमागे
च कानने । पुण्यक्षेत्रे तथोद्याने नदीतीरे च मन्त्र-

वित् । धात्रीविल्वसमीपे च पर्यतापगुहासु च । गङ्गाया
स्तु तटे वापि कोटिकोटिगुणं भवेत्" । दीक्षायां नि-

प्रद्वेशमाह 'गयाया भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्वते ।
चण्डाले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेऽपि च । न स्त-

स्त्रीवास्ततो दार्ष्टां तीर्थक्षेत्रेषु पर्यतम्" । वाराहीतन्त्रे
"शुक्रोऽस्तो यदि वा हस्तो शुभदित्यो भवेद्यदि । मेष-

वृश्चिकसिद्धेऽपि तदा दोषो न विद्यते" । महाविद्यासु
सर्वासु कालाटिविचारो नास्ति तदुक्तं सुखमाकाशतन्त्रे

"कालाटिशोधनं नास्ति न चाभिलादि दूषणम्" ।
५० कर्मणि च "विवाहदीक्षां निरवर्तयत् गुरुः "विवाह-

दीक्षातिलकं चकार" रघुः निवसे "एतावान्यासदेव
दीक्षा विप्रो वने गमन्" मनुः ।

दीक्षागुरुः ५० दीक्षाया गुरुरपदेष्टा । मन्त्राद्युपदेष्टरि ।

दीक्षान्तः ५० दीक्षायाः प्रधानयागस्य अन्तः अन्तोपसंज्ञितः

तत्प्रमाणको यागभेदः । अष्टम्यज्ञानस्यैव यागभेदे अन्तरः ।

दीक्षापतिः ५० इतः । दीक्षापात्रके कोमे । "दीक्षां मे

दीक्षापतिमेव्यतान्तु" यजुः ५।६ । "दीक्षायाः पतिः

पात्रकः सोमः" वेदटीका दीक्षापात्राद्वोऽत्यलम् ।

दीक्षायूपः ५०० दीक्षायां यूपः । दीक्षायाः पात्रादिपारपात्रं

काष्ठमने पदार्थभेदे "रथस्यदीक्षायां यूपेन" काठः

दोषितं त्रिदोष-कर्तारि क्त दोषा जाताऽस्य तारद्रव्य-
वा । शोभादिवागाङ्गव्रतभेदधारिणि र्वजाततन्त्रोक्त
दोषे च दोषाङ्गं उदा० । “वर्णां ब्राह्मणसाक्षि विमेष
दोषितो द्विजः” भा० वसु० ६।८७।० “अवाच्यो दोषितो
नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकन्धेनन-
भिभाषेत धर्मवित्” “नाम्नामेव कामतन्त्रायां वञ्छ्यो
दोषितस्य च” मनुः । शकाम्बिज्जनगरस्यविप्रभेदे तत्त्वधा
“आसीत् काम्बिज्जनगरे सोमयाजकुलोद्भवः ।
दोषितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः । वेदवेदाङ्ग
वेदार्थवेदोक्ताचारचक्रुरः । राजमान्यो वज्रधनो वदान्यः
कीर्तिभाजनम् । अग्निगुञ्जमध्वरतो वेदाध्ययनतत्परः”
काशोख० १२५० । स दोषितः अयनं यस्याः गौरा-
ङ्गीष । दोषितायनी तत्पत्न्या स्त्री, “महापतिव्रतां सम्यक्
पत्नीं गोवाच तामथ । दोषितायनी ! कृत्वासि क ते
गुणनिधिः द्रुतः । अथ तिष्ठतु किन्नेन क मा मम
गुणोर्भिका । अङ्गोद्वर्तनकाखे या त्वया मेऽङ्गजितो
प्लुता । नवरत्नमयीं शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे । इति
श्रुत्वाथ तद्वाक्यं भीता सा दोषितायनी” काशीख०
१२५० यज्ञमाले ४४जातदोषे च । “संप्रामाध्य-
दोषितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता” रेण्णिसं० “दोषितो
न ददाति” श्रुतिः ।

दीक्षित द्विः दीक्ष-शीलार्थं युक्तं वाधित्वा तच्च। दीक्षार्थे
दीक्षि स्त्री दीप-ज्ञानं वेदे पञ्चोपः। दीप्तौ “सुदीतिरस्य
दित्येभ्यः” ता० ब्रा० १८।११ “सुदीतिः सुदीप्तिरसि” भा०।

दीर्घ प० दीप बा० दि-प्र० । खोतसाने । “अश्विना
पिबतं मधु दीद्यग्नी युचिब्रता” ऋ० १।२५।१, दीद्यग्नी
खोतसानाग्निवृक्षो” भा०

दीदिवि प० दिव-किन् अभ्यासि तस्य दीर्वः बलि वक्षोपः ।
 १॥ स्वर्गं २॥ यत्ने च लब्धवत् ॥ ३॥ यत्ने यत्नी यत्नरः । पुनः-
 पुनर्भूतं वा दीव्यति दिव-यत्न्युक् इन् न गुणः
 अभ्यासदीर्वः । ४॥ पुनःपुनर्भूतं वा द्योतने त्वि “राज-
 नमध्वराणां गोपाकृतस्य दीदिविम्” ॥ १॥ ८ “दीदि-
 विम् पुनःपुनर्भूतं वा द्योतकम्” भा०

दोषिति को दोषी-क्तिन् गृहादित्वादिट् “वीर्ययोदीध-
 वेष्मोः” पा० वकारबोधेयम् । शक्तिरप्ये “सन्निवृत्तये
 शक्तिरप्ये रवेदीधितवो मूल्यात्तात्त्विकेभ्यम् । अपत्यनि
 दप्योदरनिष्ठता इव भन्दिरस्यात्मः” इ० सं० “प्रपञ्च
 वत्ति” इति दप्योदरनिष्ठतेः “रमः” शब्दस्योदरनिष्ठतेः विवर्धने ।

नैव । “जाषाःसुषोदीधितमानिव” वि.वि. २२ अनुवाच-
 शिरोमण्युक्ते चिन्तामणिटीकाभेदे ३३ कुठौ निबद्धः ।
 दीधितिस्तत् ३ दीधितिं ज-किम् । चिन्तामणिटीकाभेद-
 कारणे रघुनाथशिरोमण्युक्ते
 दीधितिस्तत् ३ दीधितयः भूजा वन्त्यश्च मयम् । ३ सर्वे
 “हरकां सप्तपञ्चानां प्रातर्दीधितमानिव” । “हरह-
 नात् दीधितमानिवोक्तः” कुमा० । २ सर्वहृत्ते च ।

दीधी देवने दीमौ व अदा० जहा० आता० कस० वित् ।
 दीधीते अदीधित । दीध्ये दीध्याञ्जले । दीधिता
 दीधिष्यते दीधितिः । “दीधीनेवीसवः कश्चिदुपपन्नो-
 रभाजनम्” शा० ६० ।

दीन ति० दी-क्त तस्य नः । ऽदुःखिते चमरः । शभीते च ।
 शतगुरुषु न० ४ भूषिकायां स्त्री मेदि० । “ब्रह्माक्षरे-
 नादीनमनादीनवर्णोरितम्” सातः । “दिनादि दीनो-
 ऽवस्थोचितस्य” रथः ।

दीनदयालु प्र० दीने दयालुः । दुःखिते श्वालो “दीनद-
यालतयाऽनपातः” मेघ० ।

दीननाथ इत० । दुःखितजनभर्त्सरि ।

दीनार पु०दी-ब्यार्क् लुट् च । शस्त्रभूषण्ये शस्त्रायां शस्त्रार्थ-
कृतद्वये शनिष्कमाने व्यमरभरतौ । “दीनारोरोपकैर-
टाविशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णसंप्रतितकोभागोरोपक
उच्यते” विष्णु गुप्तोक्ते संप्रसांशाधिकहेमरत्निकारूप-
रोपकैरटाविशत्या परितित ५ हाविं शश्रुत्तिकाभिते
हेमि च पाय०त० रधः ।

दीप दीप्तौ दि० व्याक्त० अक्ष० सेट । दीप्यते अदीपि-अदीप्यते ।
 त्रिदीपे दीपः । णिच् अदीपयत्-त अदीपयत् त ।
 दाप्तिः । दीपनं दीपकः दीपः । “दीपयमानः क्षतेजसा”
 भक्तः । “पुनर्दिदीपे भट्टकुर्द्धिन्मन्त्री” रघुः “देवाङ्गवेज्ज-
 दीप्यते” “सधूमदीप्ताग्निश्चोनि रजुः” भट्टिः “ततः
 यजनवो दीप्ताः ऋगाश्च क्रूरताप्रियः हरिवं० । ७१ अ० ।
 “किञ्चिद् दीप्तास्त्रधरः कुक्षारः” भट्टिः “यावत् कर्माणि
 दीप्यन्ते तावत् संसारबाधनाः” कुक्षार्य० । उपसर्गपूर्वकस्य
 तत्तदुपसर्गस्योत्पार्थक्युक्ते तदर्थे “आदिच्छदादीप्यमाना-
 लुक्कल्पम्” भट्टिः “अथ यज्ञेतमः प्रथममुद्दीप्यत” ऐत० ब्रा०
 १।३३ “क्रुध्यन्ति परिदीप्यन्ति भूनिजस्वाधितं” भा०
 शा० २०१६ श्लो० आर्षः पदव्यत्ययः । “ते वराः स्व-
 सुखेन तदीप्ताश्चिन्मातुना” भा० उ० १०१ अ०

दीप इ- दीपयति सं वरह दीप-विन्-अन् । अपर-

प्रकाशके तेषां दिक्षिः प्रवेगेन । वसिष्ठादाश्च कथितानि ते
प्रदीपे कार्तिके तद्दीपदानप्रबंधा यान्ते सत्तरहं
यथा “अथ दीपकं साक्षात् कार्तिके च हरिप्रिय ! ।
यस्य चतुर्धनानि दीपदाने नतिर्भवेत् । सूर्यपक्षे
शुद्धये नर्मदायां वसिष्ठे । तदादानस्य यत् पुण्यं
ब्रह्मर्षे दीपदानतः । इतरे दीपकं यस्तु तिलतैलेन
वा पुनः । अथाद्येकनिषादं च ! अथमेधेन तस्य किम् ।
तेनेष्टं जलभिः सर्वं कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं
कृतं येन कार्तिके केशवायतः । तावद्ब्रह्मनि पापानि
देहेऽस्मिन् निवसतम् । । यावत् कार्तिकमासि न दीपदानं
कृतं भवेत् । तावद्ब्रह्मनि पुण्यानि स्मरं मर्त्ये रक्षा-
तले । यावत् सुखलते दीपः कार्तिके केशवायतः ।
अथ तेऽस्मापि प्रहृष्टभिर्गीता मङ्गलानि । । भवि-
ष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित् सुता भवि । कार्तिके
दीपदानेनैवं तोषयिष्यन्ति केशवम् । अपि नस्ते भवि-
ष्यन्ति कुले सुचरिता गुणैः । दीपदानं कार्तिके ये
दीपयन्ति हरिस्तुष्टिदम् । गयायां पिण्डदानेन कृतं
नः प्रीक्षणं सुते । येषां कार्तिके दत्तो दीपस्तुष्टि
करो हरेः । दापं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्टयं चक्रपा-
णिनः । कार्तिके तैर्हनित्रेऽ ! नरकादप्युता वयम् ।
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्दन । । व्रतं सम्पूर्णं
नां यातु कार्तिके दीपदानतः । अनेनैव हि मन्त्रेण
दीपं ब्रह्मस्येकमुने । । मधुसूदनस्तुष्टयं कार्तिके सुनि-
श्रुयम् । । वामनपुराणे च ‘दास्यते देवदेवाय दीप-
पद्मानुलेपनम् । अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां
तिथौ नरः । करिष्यन्त्युपवासन्तु सर्वपातकहानिदम् ।
इत्यं पितृणां वचनं श्रुत्वा नृपतिवत्सलः । ददौ च
दीपान् विधिवत् पिण्डोरायतने वलिः । सुगन्धतैल-
संपूर्णान् दीपान् सहतैलकान् । सर्वपक्ष्य सुतेन
अधुक्कानमिषभयैः । दापयन्तानां नरकान्धतामिषसंश-
कान् । तीर्त्वा च भार्यया ब्रह्मन् ! विष्णुकोकमगततः”
पराशरपुराणे दीपं अष्टा दैवकर्मकरणे दोष उक्तो यथा
“दीपं अष्टा तु बो देवि । मम कर्माणि कारयेत् ।
तस्मात्पराभाहै भूमे ! पापं प्राप्नोति जानकः । तच्छृणुष्व
महाभागे ! कथं कथं मया नये । । जायते प्रहृष्टगीत
कवी गान्धर्विभूतः । आण्डालस्य मन्त्रे तल एवमेव
न संशयः । एवं भुङ्क्ता तु तत्काले मम कोले ब्रूतो
यदि । मङ्गलस्यैव जायते शुद्धे भागवते मन्त्रे । माय-

चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपकं सर्वनाम्नुवि । तस्मिन् ननु जा
येन कष्टं चावस्थापयोनितु । यच्च कस्यापि नावस्थ
युक्तपक्षे च हादयो । चतुर्वर्गभक्तमाहारमाकाशयने
स्वयेत् । दीपं दत्त्वापराधाहै तस्मिन् ननु जा भुवि ।
युचिर्भूत्वा यथान्यायं नमः कर्मपक्षे स्मितः । एतत्ते
कथितं देवि ! सर्वनात् दीपकस्तु । संसारमोघनश्चैव
यत् कृत्वा लभते शुभम् । वसिष्ठस्यैवदन्विप्रिणा हि
दीपः तदङ्गस्ते हादिनयनो यथा वाङ्मुराचे “इतं तैव
दीपार्थे स्ते हाग्न्यन्यानि वर्जयेत्” । दीपभेदास्तद्भाष्ये
कालिका० पु० ६८ अ० उक्ता यथा “पुरचरणकत्वाच्च दीपं
इष्टिष्वह भैरव ! दीपेन लोकान् जयति दीपस्तोत्रो-
भयः स्मृतः । चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत् त्रिवे”
इत्युपक्रम्य “इतप्रदीपः प्रथमस्तितैलोल्लवस्ततः ।
सामेपः फलभिर्यसिजातो वा राजिकोल्लवः । दधिज-
स्यामुज्ज्वैव प्रदीपा सप्त कीर्तिताः । पद्मसूत्रमवा दर्भ
गर्भसूत्रमवाऽथ वा । श्यामा वादरी वापि फलकोषो-
ल्लवाऽथ वा । वतिका दीपकत्वेपु सदा पञ्चभिदाः स्मृताः ।
तैजसं दारवं लोहं शार्ङ्गिकं नारिकेलजम् । त्वष्ट-
ध्वजोल्लवं वापि दीपपात्रं श्रूयते । दीपदद्याच्च कर्तव्या
तैजसाद्यैश्च भैरव । । इत्येषु दीपोदातव्यो न तु भूमी
कदाचन । सर्वसहा वसुधतो सहते न त्विदं द्वयम् ।
स्वकार्यपादघातस्तु दीपतापं तथैव च । तस्माद् यथा
तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा । दीपं दद्यान्नाहादेव्यै
अन्येभ्योऽपि च भैरव । । कुर्वन्तं पृथिवीतापं सो दीप
सत्सृज्येत्तरः । स तापतापं नरकमाप्नोत्येव शतं सखाः ।
सुष्ठुत्तवर्त्ति सखे उपालेऽभग्नं सुदर्शने । शृण्वसे
हृजकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः । लभ्यते यच्च
तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलान् । न च दीप इति ख्यातो
होववङ्गिस्तु स स्मृतः । नेलाङ्गादकरः शार्ङ्गिर्दूरताप
विवर्जितः । सुगन्धं गन्धरश्चितो निर्धूमी नाति
ल्लवः । दक्षिणावर्त्तिवर्त्तिस्तु प्रदीपः शीविहृदये । दीप-
दक्षिण्यते पात्रे शुद्धस्तेऽहप्रप्रितः । दक्षिणावर्त्तिवर्त्ति
तु बाह्यदीपः प्रदीपकः । उत्तमः प्रोच्यते पुनः ! सर्वसृष्टि
प्रदायकः । इत्येष वर्जितो दीपो मध्यमः परिकी-
र्तितः । विहीनः पात्रनेत्राभ्यासधनः परिकीर्तितः ।
श्यामं वा वादरं वाक्च जीर्णं कृद्भिन्नमेव वा । उप-
युक्तस्तु नो दद्यात् वर्त्तिकार्थस्तु बाधकः । उपादद्यान्
मूलमेव इतत् शीविहृदये । शोणकं रोमकं वक्त्रं

वर्तिकाक्षं न चादरेत् । न मित्रोक्तय दद्यात् दीपं
कोहान् उतादिकान् । क्त्वा मित्रोक्तं कोहं ता-
निकं नरकं व्रजेत् । वसामज्जास्मिनिर्वासेः कोहेः
प्रायश्चित्तवन्धनैः । प्रदीपं नैव कुर्यात् क्त्वा पद्मे
विधीदति । अस्त्रिपालेऽथ या गव्ये दुग्धेऽथुपवाचिनि ।
नैव दीपः प्रदातव्यो विभुषैः श्रोत्रिद्वये । नैव निर्वी-
पवेदुदीपं कदाचिदपि यत्नतः । सततं जलशोषेन
देवार्चनपक्वितम् । न हरेज्जनतो दीपं तथा को-
भादिना नरः । दीपहस्तां भवेदस्यः काणो निर्वीपको
भवेत् । उदुदीपप्रदीपप्रतिमः काठकाण्डसद्वयः । विष्णु-
भोजनमेवाथ दीपानामे निवेदयेत् । उल्मूकं नैव
दीपार्थं कदाचिदपि चोत्सृजेत । प्रसन्नार्णवु तं दद्या-
दुपचाराङ्गिः कृतः । एव वं कथितो दीपो धूपञ्च
ऋणुतं सुतो ।" आर्च्यस्वार्तिवृत्तदीपनिषेधो यथा
'दीपं वर्जितं वस्त्रवर्तिप्रत्यक्षं तैलमेव च' । योगिनी-त-
त्रय भागे पटलः ।

पुष्पस्य दीपनिर्वापणे दोषो यथा । "दीपनिर्वापणात्
पुष्पः कुष्माण्डमुदनात् स्त्रियः । अचिरेणैव कालेन
वृश्नायो भवेदुष्णम्" ६ ति० । देवतदीपस्य तु निर्वा-
पणम् विधानपारिजाते उक्तं यथा "स्वयं निर्वापित
दीपमाजिघ्रन्ति सुरारयः । तस्माच्चित्तोपवेदोपं देवाना
प्राप्यतये" । कार्तिककृष्णचतुर्दश्या नरकनिवृत्तय
दीपदानं यथा "नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपन्न देवताः
तिथितत्त्वधृताङ्गुष्ठपराणम् ।

"क्षान्ते धूमे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा । मण्डानाद
प्रकुर्यात् तथा नीराजनेऽपि च । विधानपारिजातोक्त
दीपदाने चण्डानादोविधेयः । शिवानये दीपोदीपनमा-
हात्म्यं काशीखः १२ अध्याये दृष्ट्या दिङ्मात्रमलोच्यते "स
दीपवाचनायोगात् बहून् दीपान् प्रदीप्य वै । अलङ्कायाः
पतिरभूदुददीपशिखाश्च" । दीपमतिच कर्पूरगभिणी
काव्यो "वत्सो कर्पूर गर्भिण्या सपिपातिलजेन वा ।
आरोप्य दशवेदुदीपानुच्चैः शौरभशालिनः" शारदाति० ।
तन्महारे "कर्पूरादिद्युता वर्तिः सा च कार्पाश ।
निर्मिता । सम्राट्ता सुचक्रुः दीपः साङ्गुतरङ्गः"
कान्तीवीर्यप्रियादीपविशेषस्तु कार्तवीर्यदीपसन्दे १६८४
पृ० उक्तः । दीपदानकथादिषु भा० अतु० ६८ अ० उक्तं यथा
"दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् । यथा
येन यदा चैव प्रदेवा यादृशाश्च ते । उद्योतिकेजः प्र-

काशं वाऽप्यङ्गुलिगणापि वेत्यति । प्रदानं तेजसां तस्मा-
त्तेजो वर्जयते नृणां । अस्मन्मन्त्रमिच्छन् दक्षि-
णायनमेव च । उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रश-
स्यते । यस्मादुर्द्ध्वमेतत् तमसश्चैव भवेजम् । तस्मा-
दुर्द्ध्वगतदीपा भवेदनेति निश्चयः । देवास्तेजस्विनो य-
स्मात् प्रभावन्तः प्रकाशकाः । तामसा राक्षसाश्चैव
तस्मादुदीपः प्रदीयते । आलोकदानाङ्गुष्ठान् प्रभायुक्तो
भवन्नरः । तान् दत्त्वा नोपहिंसते न हरेन्नोपनाश-
येत् । दीपहस्तां भवेदस्यसमोगतिरनुप्रभः । दीपप्रदः
स्वर्गलोके दीपमालेव राजते । हविषा प्रथमः कस्तो
द्वितीयोपवीरसैः । वसामेदोऽस्मिन्निर्वासेन कार्य-
पुष्टिमिच्छता । गिरिप्रपाते गङ्गे चैव स्थाने चतु-
ष्पथ । दीपदाता भवति यं य एच्छेद्भूतिमात्मनः ।
कुनोद्योतो गिरुद्वात्मा प्रकाशत्वञ्च गच्छति । ज्योतिषा-
श्चैव सान्नीक्यं दीपदाता नरः सदा दीपस्य शुभाशुभ-
नानुषम उ० अ० ८४ अ० उक्तं यथा

'वामासक्तौ मलिनकिरणः सख्यु निद्रोऽत्यमूर्तिः क्षिप्रं
नाशं व्रजेत रिमलक्षेष्ठवर्त्यन्वितोऽपि । दीपः पापं
कथयति फलं शङ्कान् वेपनञ्च व्याकीर्णार्चिर्विशम्भम-
रुद् यथा नाशं प्रयाति । दीपः संवृतमूर्तिरायतननुर्न-
र्जपनो दीपिमान निःशङ्कोरुचिरः प्रदक्षिण्यगतिर्नैदृश्यं
हेमद्युति । लक्ष्मीं क्षिप्रमभ्यनक्ति रुचिरं यद्योद्यतं
दायते मेघं लक्षणमग्निमक्षयमं योज्यं यथायुक्तिः"

"प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्" निर्गोषदीपाः सज्जना
हतत्विषः । रघु० । दीपव्यर्थान् वा । प्रकाशकं
यथा चित्तदीपादयः पद्मदश्याम् ।

दीपान् पु० त्रि० दीपयति स्व परञ्चार्थं दीपि-एतुल् । स्वपरप्र-
काशके स्त्रिया टाप् अतइत्वं दीपिका । षट्कर्म्मदीपिका
ज्योतिषदीपिका २ प्रदीपे पु० २ अक्षरद्वारभेदे अक्षरद्वारशब्दे
२१६ पृ० दृश्यम् । ४ यमान्यां रत्नमात्रा ५ भोचमस्तके इच्छे
शङ्करत्ना० अनयोरग्निदीपकत्वात् तथात्वम् इक्षुद्भुमे
न० ७ अक्षरगणित्वात् (वाज) (सिकरा) पवित्रे अने पु० स्त्री
हेमच० दमात्रादक्षभेदे "हरनेकमुपधाज सुनरेन्द्रमवधाय ।
इह दीपकमवेहि कषुमन्तमवधेहि" तत्त्वचक्षुः । ६ रागभेदे
पु० ७ अक्षरमन्त्राते द्वितीयोरागः सूर्यनेत्राजिर्गतः
षड्जस्वरान्नवः दीपस्तौ मध्याह्ने मेघः । सुप्तो दीपः स्त्री ।
आर्च्ये-क क्षुलः । दीपिका सुप्तो दीपे "स संवदारेर्विचि-
दीपिका इव" नैव ।

दीपकलिका स्त्री दीपके कलिकेव । दीपशिखायां जूज-
पाणिजने श्यामवल्कलधृतिताटीकामेदे च ।

दीपकिट्ट न० इत० । कञ्जले शब्दार्थकल्लतः ।

दीपकूपी स्त्री दीपस्य कूपीव । दीपवर्तिकायाम् दीप-
दशायाम् शब्दमा० ।

दीपखारी स्त्री खोर-गत्याघाते चिच्-खच् मौग० डीप् ।
इत० । दीपवर्तिकायां (शब्दते) शब्दमाना ।

दीपध्वज पु० दीपस्य ध्वज इव । कञ्जले जटाध० ।

दीपन लि० दीपवर्त वज्रिस दीप-णिच्-ल्यु । शतगम्भे
रत्नमा० = कुड्मे लि० । शय्यरशिखादखे श्यानि-
वृशाके च पु० शब्दच० । प्रासमर्द इपलायडौ च पु०
राजनि० । उदीपकमात्रे लि० । भावे ल्युट् । द्रव्याशने
न० । द्रव्याशने ध्वजकारभेदे च "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते
संस्काराः सिद्धिदायिनः । जननं जीवमं यथात्ताडनं
बोधनं तथा । व्याभिधेको विमलीकरणाध्यायने
तथा । तपस्वं दीपनं सुप्रदिशेता मन्त्रसंस्क्रियाः ।
"तारसायारसायोगो मनोदीपनमुच्यते" शारदाति० ।
दीप्यतेऽनया दीपि-करणे ल्युट् डीप् । दीपनी १० मेथि-
कायां । पाठायां । शय्यायाश्च स्त्री राजनि० । दीप-
नसाधने लि० स्त्रियां डीप । "लिफला कफपित्तो
मे हकुठविनाशिनी । चक्षुष्या दीपनी" "निहन्त्यादुदीपनं
गुणमपीनसाग्न्यस्ततामपि" । "कटुकोदीपनः पाचनो
रोचनः शोधनः" इति च सुश्रु० ।

दीपनीय पु० दीपनाय अठरान्नोदुदीपनाय चित० क ।
शय्यायां राजनि० शोधयणभेदे "पिपपनी पिपपनी-
मूलं चक्षुचित्तकनागरम् । दीपनीयः स्रुतो वगैः कफा-
निजगदापहः" चक्रपाण्डितः । दीप-णिच्-यनीयर ।
१ व्यावनीये लि० ।

दीपपादप पु० दीपस्य पादप इव आश्रयत्वात् । (पिपसुज)
दीपाधारे शब्दार्थकल्ल० दीपहस्तादयोऽप्यत्र ।

दीपपुष्प पु० दीपः तत्कलिकेव पुष्पस्य । चम्पके राजनि० ।
दीपभाजन न० इत० । दीपपात्रे तज्ज्वालनतैजाधारे
पात्रे "शान्तार्चिरिव दीपभाजनम्" रघुः ।

दीपमाला स्त्री दीपानां माला । श्रीश्रीमूले प्रदीपसंघे "उ-
द्गुह्यं च जगद्गार्ही पूजयेद्दीपमालया" ति० त० ।

दीपवत् लि० दीप+वल्कल्ये मत्तप् मल्ल वः । दीपयुक्ते
गृहादौ स्त्रियां डीप् डीवलः शक्रामस्यापीठस्ये नदी-
भेदे "शश्वती कविता या नदी मत्स्यध्वजा चिता ।

तस्याः पूर्वं सभाख्याता नदी दीपवती मता । एषा
च हिमवज्जाता हिन्दूनी दीपवत्तमः । तेन देवस्य-
तुल्ये नदी दीपयती कृता । दीपवत्याः पूर्वतस्तु
शङ्काटोनाम पर्वतः काविका० पु० ८२२० ।

दीपशत्रु पु० इत० । कीटभेदे (जीनाकीपोका) पारश्वरनि०
दीपशिखा पु० इत० । प्रदीपज्वालायाम् लघुचारात् गज्जाते
२२ कञ्जले च शब्दार्थचन्द्रिका ।

दीपशृङ्खला स्त्री दीपानां शृङ्खलेव । दीपावल्यां हारा०

दीपान्वित लि० इत० । दीपयुक्ते गृहादौ श्रृङ्गानवत्प-
रादिषु देवदीपयुक्तायां संख्याश्रितस्य मोक्षकार्तिकस्य
शय्यायास्यायाम् स्त्री तत्कर्तव्यादि यथा
भविष्यपुराणे 'येयं दीपान्विता राजन् । ख्याता पञ्च-
दशी भुवि । तस्यां दद्यात्त चेद्दत्तं पितृणां वै महा-
खये । प्रदीपसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपहस्ताश्च काव्यां भक्त्या देयवृक्षेभ्यः । चतुष्टये
श्रृङ्गानेषु नदीपर्वतसानुषु । वृक्षमेषु गोष्ठेषु चत्वरंषु
गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रय-
भूमयः । दीपमानापरिचिप्ते प्रदीपे तदनन्तरम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वाटो विभज्य च वृमुक्तितान् ।
अनङ्गतेन भोक्तव्यं नयस्त्रोपशोभना । शिखरैर्ध्वजै-
र्विदग्धैश्च वाग्वैर्भक्तैश्च' इति ।

निर्घयशिक्षौ तत्र विशेष उक्तो यथा
कानादगे 'प्रत्युष आश्रयगुदगे' कताभ्यङ्गादिमङ्गलः ।
भक्त्या प्रपजयेद्देवीमन्त्राविनिवृत्तये' अथ व्याख्याने
आदिगुदाल्लुत्त्वगुदकल्लानादेरुपसंग्रहः तदुक्तं पञ्च-
राणे 'स्वातिस्विते रवाविन्द्यदि स्वातिगतो मवत । पञ्च-
त्वगुदकल्लायी कताभ्यङ्गविधिनरः । भीराजितो मङ्गल-
न्मीमचेयन् श्रियमश्रुते । अश्रयगुदार्थ इति दर्शगण्टः
प्रत्युषे स्वातियुक्ततिथिरः तदुक्तं ब्राह्म "कजं
गुक्तद्वितीयाया तिथिषु स्वातिवर्जने । मानवो मङ्गल-
ल्लायी नैव लक्ष्म्या विद्युज्यते । तस्यै 'इधे भूते च दर्शे
च कार्तिका पमे दिने । यदा स्वानी तदाभ्यङ्गल्लानं
कुर्याद्दिनोदये" । कथ्यपसंहितायास्तु दीपान्विदर्शं प्रक्रम्य
"इन्दुस्येऽपि संक्रान्तौ रथी पाते दिनस्ये । तदाभ्यङ्गो
न दोषाय प्रातः पापापनुत्तये" इति । स्वातियोगं विना-
प्यभ्यङ्ग उक्तः । मानस्ये "दीपैर्भीराजनादत्तैर्वा दी-
पावती कृता । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये "दिश
तत्र न भोक्तव्यमते वाचादुराजनात् । प्रदीपसमये

अङ्गीं पूजयित्वा ततः क्रमात् । दीपप्रज्ञां दातव्यं ।
 भक्त्या देष्टव्यं, च । तत्रैवाभ्यङ्गमभिवाय "पञ्च प्रभा
 तसमये त्वमावास्या नमस्विप । । कृत्वा तु पार्श्वपार्श्व
 दक्षिणारहतादिभ । दीपान् दत्त्वा एतेषु तु लक्ष्मीं
 पश्य यथाविधि । स्वलङ्घनेन भोक्तव्यं सितवस्त्रोपशो-
 भिना । अथ प्रदीपव्यापी प्राञ्च "तुनासंख्ये सङ्ग-
 चाशौ प्रदीपे भूतदशेषो । उल्लाहस्ता नराः कर्तुं
 पितृणां मार्गदर्शनम्" इति ज्योतिषोक्ते "तनूद्वय
 तस्य सत्त्वे परं "दण्डैरुत्तरीयाने दर्शय्यात् परं-
 ऽहनि । तदा विहाय परं द्यु परं ऽहं सुखगतिम्"
 इति तिथतत्त्वे ज्योतिर्वचनात् । दिगोदासीये तु प्रदोष्य
 कर्मकालत्वात् "यज्ञं रात्रौ भक्त्या लक्ष्म रात्रयत्
 गृहान । अतः स्वलङ्घिता निम्ना दीपैर्जागृज्जनोद्व्याः
 शुभायाः नाराः पञ्चमालोपशोभिता इति ब्राह्म
 ण्य । प्रदीपाङ्ग रात्र्यव्यापिनी सत्त्वा रौक्म्यप्रौ परं ।
 प्रदीपस्य सत्त्वत्वे दधेरात्रे ऽनुष्ठेयमाणा । वत् "अप
 राह्णे प्रकर्तव्यं आह्ने पितृपरादौ । प्रदीपसम
 राजन । कर्तव्या दीपमालिका इतः क्रम स सम्पत्ति
 प्राप्ता प्राप्तेरनुयादा विविदि । ततः कर्तव्यं प्रवृत्त
 वत्त्वात् सम्पत्तिप्राप्तौ प्राप्ता रात्रौ तदपरा प्राप्ति
 नुयादविरोधाद्धेतुक्तम् । अत्रैव दर्शयित्वा ऽह्ने
 नमस्कारं कृत्वा मदनरत्ने भविष्ये "एवं गते निर्माये
 तु जने निपट्रेलोचने । तान्तराग्नारोभिः सृष्टि-
 विडम्बयादनेः । निष्काशयते प्रकृष्टाभिरनक्त्योः स्वष्टहा-
 क्रणात् । दीपावली (दशोद्यानी) इति ख्याता तत्पार्श्व

दीपोय त्रि० दीप-अपूर्णा । हितार्थं पञ्चे क । दीपहित
 पञ्चे यत् । दीप्य तत्पार्थं त्रि० ।

दीपोऽस्य पु० दीपेऽस्यः । दीपेऽस्येति उत्पन्न उपचारात्
 दीपोऽस्यतामावास्यायाञ्च भविष्यपु० ।

दीप्त त्रि० दीप-क्र । प्रकाशान्विते शसुज्ज्वलिते च मेदि० ।
 "समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का सतेश्वरा" भट्ट । श्वर्णे
 श्वर्णि च न० राजनि० । एनिस्त्वे पु० हिसिंहे पुंस्त्री०
 राजनि० स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । ७ ज्योतिषाया (जा
 तना) स्त्रीरत्नमाला द्वाङ्गलवृत्ते स्त्री टाप् । "शुण्ठी
 पाटमता कणाशेवमिता दीप्रायमान्योः क्रमात्" वैद्यकम् ।
 १० नासारोगभेद पु० "नासा प्रदीपेव च यस्य जलो
 व्योधिस्तु त दीपमुदाहरन्ति" सुश्रुतः नासारोगभेदोक्तौ ।
 "दीपे रोगे पैतृकं संविधानं कुर्यात् सर्वं स्नातुं यन्म्री

तलञ्च" सुश्रुतः स्वार्ये क । दीपक स्वार्ये न० राजनि० ।
 दीप्तकीर्ति त्रि० दीप्ता कीर्तिर्यस्य । प्रकाशमानयस्यै
 श्कार्तिकेये पु० । "आग्नेयस्यै स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिर-
 नामयः" भा० १० २११ अ० कार्तिकनामोक्तौ । कर्म० ।
 दीप्ते यशसि स्त्री ।

दीप्तकेतु पु० ऽदृष्टभेदे । "धृतेरुत्तरेऽह्नते दीप्तकेतुर्निरा-
 मय" भा० १० २३० नानादोक्तौ । २ दन्तसारिणि-
 मनुपुत्रभेदे । "नमो दन्तसारिणिर्मनुर्वक्ष्यसम्भव । एत
 केतुर्दीप्तकेतुरित्याद्यास्तद्युता ऽदृष्ट ।" भाग० ८ १३९
 २ दीप्ते केतुरस्य । दीप्ताध्वजके त्रि० कर्म० । ४ दीप्ते
 ध्वजे पुन०

दासजिह्वा स्त्री दीप्ताजिह्वा अस्या । उल्लाहस्ताङ्ग
 गान्धा हाराऽन्तस्था रात्रौ जह्वातोऽग्ने स्वतः स्फुर-
 शान्तघटयम् ।

दीप्तपिङ्गल प स्त्री दीपं स्वर्णमिव पिङ्गलः जटायास ।
 अर्थापिङ्गलजटायु कृत्वा त्रिंशे राजनि० स्वर्णं ज्ञात-
 त्वा श्री ।

दीप्तसृत्ति त्रि० दीप्ता सृत्तिरस्य । प्रकाशं चित्तमूर्तके
 र्शयिता पु० । "विश्वं तमेकास्मिन् दीप्तसृत्तिरसिमान्
 विष्णुः" ज्ञानमयी स्वच्छया वा तेजसा सृत्तिरस्येति"
 भा० । । रात्रौ स्वर्णं ज्वलनारस्य तथात्वम् ।

दीप्तरस पु० दीप्ते रसोऽस्य । किङ्कुलके गज्जत्तं तद्रसस्य
 दीप्तेरसम् पु० विश्वदभेदे । "जितात्मा सतिर्यय दीप्ते
 रोमा भयङ्करः" भा० अनु० ६१ अ० विश्वदेवोक्तौ ।

दासलोचन प स्त्री दीप्ते लोचनं यस्य । विडाले राजनि० ।
 स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । । २ ज्वलिते श्वर्णे च ।

दीप्ते नोह न० निव्यकर्म० । श्वाश्वे राजनि० कर्म० ।
 दीप्तवर्ण त्रि० दीप्ते स्वर्णमिव वर्णोऽस्य । श्वर्णतत्त्वव-
 र्णके श्कार्तिकेये पु० । शि ३ः शोभः शुचिसङ्ख्यो दीप्ते
 त्वं शुभाननः" भा० १० २११ अ० कार्तिकनामोक्तौ ।

दीप्तशक्ति त्रि० दीप्ता शक्तिरस्य । प्रकाशमानशक्त्या
 दीप्ता शक्तिरस्येति ऽस्य । श्कार्तिकेये पु० । "दीप्ते-
 शक्तिः प्रशान्ता भवति कूटमोहनुः" भा० १० २११ अ०
 स्कन्दनामोक्तौ ।

दीप्तांशक पु० कर्म० । ताजकोक्ते स्वर्यादेरंशभेदे । "तिथ्य-
 कादनगाङ्गुशेखरा स्वर्यादिदीप्तांशकाः" नील० ता०
 २१५ च १२ । मन् ३७ ६६ शु० १६ स्वर्यादेः एत-
 दशमध्वर्षिण यजानरे इत्यश्वारादयोः, विप्राहर्-

नराले त्व पर्वेत्थवाचः तद्वर्णं तैराशिकेन फलकल्पना ।

दीप्तांशु प० दीप्ता अश्वयोस्य । १५४ये "यथा हि दिप्ति
दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा" भा० आ० १७१ अ० ।
० अर्थात्तत्र च ।

दीप्तांशु प० दीप्ते अश्वयोस्य अश्व यच । १५४हाने त्रिका०
स्त्रियां डीप । ० दीप्तेनोचनान्विते नृपराक्षसादौ त्रि० ।
"वाञ्छा सन्दर्शयाना दीप्ताक्षाणा पुरुखाः" भा० उ०
०३५० स्त्रियां डीप । "गताश्च न्य य दीप्ताक्षः करभो-
त्कटसूत्रजा" भा० व० २७६ अ०

दीप्ताग्नि प० दीप्तेऽग्निरस्य । १५४अक्षये सुनौ त्रिका० तेन
भक्तपीतमात्रेण गतापिसमुद्रयोजनराननेन जारणात
तस्य तथ त्वम् । ० दीप्तेनठरानल्युक्ते त्रि० "बलिन खर-
भक्षा मे ये च दीप्ताग्नेयो नरा । "सात्वतोऽत्यतया
वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च" सुश्रु० कर्म० । १ दीप्ते यज्ञौ
प० "सधुमदीप्ताग्निश्चीनि रेजुः" मङ्गिः "गन्धान दीप्ता-
ग्निस्त्वङ्गाशान" भा० व० १७५ अ० ।

दीप्ताङ्ग त्रि० दीप्तेऽग्निरस्य । १ दीप्तेयुक्ते देहे । २ मयूरे पुंस्त्री
गन्ध० स्त्रिया जातित्वात् डीप ।

दीप्ति स्त्री दीप-भावे क्तिन् । १ त्विप्र प्रभायाम "एवं दीप्ता
योजनं भाति सख्या" उ० सं० ३१ अ० ० अभिव्यक्तौ च
ज्ञानाभिव्यक्तिरूपदीप्ते कारणाणि पात० सू० भाष्ययोरु-
क्तानि यथा

"योगाङ्गानुष्ठानदशुद्धिष्वे ज्ञानदीप्ताविवेकख्याते स्त
"योगाङ्गान्यष्टावभिधायिप्रमाणानि तेषामनुष्ठानात् पञ्च
पांशो विषयस्याशुद्धिरूपस्य नयोनानुष्ठानतये सम्यग्ज्ञान-
स्याभिव्यक्त्यर्थेया यथा च साधनान्यनुवीयन्ते तथा तथा
तत्त्वमशुद्धिरापद्यते यथा यथा च क्षीयते तथा तथा च
जयक्रमानुरोधेनी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्गर्हते सा खल्वे
षा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवति च विवेकख्यातेरा गुण-
परपक्षरूपविज्ञानादिवर्ध । योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धे वि-
योगकारणं यथा परशु० देहस्य विवेकख्यातेस्तु प्राप्ति-
कारणं यथा धर्मः सुखस्य, मान्यकारणम् । कति चैतानि
कारणानि प्राप्ते भवन्ति नवेवेत्याह तद् यथा
"अत्यनिश्चित्यभिव्यक्त्यविकारप्रत्ययाप्रवः । वियोगास्य
त्यष्टतयः कारणं नवधा कृतम्" इति । तत्त्वोत्पत्ति
कारणं मनोभवति ज्ञानस्य, स्थितिकारणं मनसः पुरु-
षार्थता शरीरलोकाहार इति अभिव्यक्तिकारणं यथा
रूपधर्मादौकक्षाया रूपज्ञानम् । विकारकारणं मनसो

विषयान्तरम् यथाग्निः पाक्यस्य, प्रत्ययकारणं धूमज्ञान-
मग्निज्ञानस्य, प्राप्तिकारणं योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः
वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः अव्ययकारणं, यथा सुवर्ण-
कारः सुवर्णस्य, एवमेकस्य प्रत्ययस्याविद्यामूढत्वे द्वेषो,
दुःखत्वे रागः सुखत्वे तत्त्वज्ञानं माध्यस्थ्ये, धृति-
कारणं शरीरमिन्द्रियाणां, तानि च तस्य महाभूतानि
शरीराणां तानि च परस्परं सर्वेषाम् । तैर्यग्योनमा-
नुष्यदेवतानि च परस्परार्थत्वादिद्वेषं नव कारणाणि
तानि च यथासम्भवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि" भा०
स्त्रीणां यौगने अयत्नसाधने गुणभेदरूपे सत्वजोऽनहारे
च 'यौगने सत्वज्ञानासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अत-
हारास्तत्र भारचार्येनास्तयोगाङ्गजा । गोभा कान्तिश्च
दीप्तिश्च माधुर्गुणः प्रगवभता" इत्युपक्रमे "रूपयौवन
नानित्यभोगाद्येऽङ्गभूषणम् । गोभा प्रोक्ता, सैव का-
निष्ठं यथायथा द्युतः । कान्तिरेवातिविकीर्णं
दीप्तिरभिधीयते" सा० द० नक्षत्रित्वा उदाजहार यथा
"तारुण्यस्य त्रिधाः समधिकनावगम्यस्य दोहाह ।
धरणीतलस्याभरणं युवजनमनसोपशीकरणम्" । दीप-
कर्मणि मन्त्रायां क्तिञ्च । ४ नाक्षायां एकांशे च
राजनि० । विश्वदेवभेदे पु० "उष्णीनाभो नभोदक्ष पि-
त्यायदीं प्रदेव च" भा० अ० ८१ अ० विश्वदेवोक्तौ ।

दीप्तिक् स्त्री दीप्ता कायति कै-क । दग्धपापाण्डवो
राजनि० ।

दीप्तिमत् प० दीप्तिरस्यस्य मत्प । दीप्तियुक्ते "तद्व्योम्नि
गतधः भिन्न दृश्ये दीप्तिमन्मुखम्" रघु० । उदकस्यो
दीप्तिमान् स्य लो जयो यास्येऽपि यो बन्नी" सु० शि०
"दीप्तिमत्तेभिरतदीप्तिमद्भिर्नक्तं यद्देदीर्भमन्त्रदीप्तिः"
भा० क० ६४ अ० । कण्ठस्य यथामायां जाते शुक्लभेदे
पु० कण्ठयत्युपक्रमे "जजिरे सत्यभामायां भातुभौ-
मवरः क्षुपः । रोहितो दीप्तिमांश्चैव तान्जजाणो जजा-
लकः" हरि० १६० अ० ।

दीप्तिद न० दीप्तिमुदकं यत् उदकस्योदादेशः । तीर्थभेदे
"गच्छ पत्न । नदीं पुण्ड्रा वधुवरकताङ्गयाम् । ततोप-
स्य, यत् तीर्थेऽपुनर्वपरगपस्थिति । दीप्तिदं नाम तत्तीर्थं
यत् ते प्रपितामहः । अशुर्देवयुगे राम ! तत्प्रवानुत्तमं
तपः । तत्तया कृतवान् राक्षः कौन्तेय । उचनान पितुः"
भा० व० ८६ अ० [कालमणौ (जातर्षा) राजनि० ।

दीप्तिपल प० दीप्तिं सूर्यकारंशगां चरितः उपलः । सूर्य-

दीर्घा लि० दीर्घाय दीपनाय हितम् गवा० यत् । दीर्घहिते ।
दीर्घ पु० दीर्घाय कान्दिदीपनाय हितम् अपूपा० पश्ये यत् ।
१ यमास्यां २ जीरके च राजनि० । ३ रुद्रजटायां व्यमरः
४ प्रदीपजितादौ लि० ।

दीर्घक पु० दीर्घ+संज्ञायां कन् न्यार्थे क वा । १ यजमोदायां
२ यमास्यां ३ मयूरशिखायां रुद्रजटायाञ्च मेदि० ।

दीर्घ लि० दीप-र । दीर्घगीते "चित्तेषु दीर्घास्तधरः कुमार"
"त्रातीनव्याहदीर्घास्तः सुत्वनः परिपजयन्" भट्टि०

दीर्घ पु० दृ-विदारे वा० चङ् घञ् नेप्थम् । १ श्यायते (लम्बा)
परिमाणभेदयुते दीर्घत्वञ्च परिमाणभेदे इति क
आटाः मङ्गलवाचनभेद इति साख्याः । तथा हि
कषाट् सू० उपस्करवृत्तौ च परिमाणसत्तां व्यख्याय
सकारणं मङ्गलवाचकं व्यख्यायितं यथा
"अथोर्महतयोपलब्धपुत्रपुत्राश्च नित्ये व्याख्याते" सू० ।
"नित्ये इति विषयेण विषयिणं नित्यप्रतिपादकं चतु
र्थाध्यायसुपलब्धयति उपलब्धपुत्रपुत्राश्च इति यथायोगम-
न्वयः "येन यस्याभिषम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः" न्यायान्
तदेवं स्थूत्रो नीलः कलस इति पात्यल्लिकप्रत्यये यथा
नीलं रूपं विषयस्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन
परमाणुपर्यन्तं परिमाणसुसीयते इत्येताञ्च किञ्च इव्य
प्रत्यक्षतायां रूपवत् परिमाणमपि कारणं न हि
मङ्गलमन्तरं इव्यं प्रत्यक्षं भवति तथाच इव्यप्रत्यक्ष-
कारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं गुणोऽस्तीति
निश्चीयते, यदि हि घटादिस्वरूप परिमाणं स्यात् तदा
मङ्गलान्येत्युक्ते घटमात्रमानयेत् तथा च प्रैषसंप्रतिपत्ती
विहङ्गप्रेयाताम्, एवं घटपटात् परिमाणं प्रतीयेत परि
माणपटाद्वा घट इति । मानव्यरहारासधारणकारणत्वं
इत्येताञ्चकारकारणविषयनिष्ठसामान्यगुणत्वं वा मङ्गलत्वं
मानव्यरहरोज्ज्वलं हस्तपितृत्वादिव्यवहारो न तु पञ्च-
सङ्ख्यादिव्यवहारः । तच्च परिमाणञ्चतुर्विधं मङ्गलमणुत्वं
दीर्घत्वं तुल्यत्वञ्च, तत्र परममङ्गलत्वपरमदीर्घत्वे विभु-
चतुष्टयवर्तिनी परमाणुत्वपरममङ्गलत्वे परमाणुवर्तिनी
अशान्तराणुत्वाचान्तरमङ्गलत्वे इण्युक्तवर्तिनी त्वसरेणुकारभ्य
महावयविषयेन मङ्गलत्वदीर्घत्वे, । एवञ्च सप्तम्यपि
इत्यादि परिमाणद्वयवर्तिनि । विल्लामलकादावणुत्वयव
हारः सनिदिषुदण्डादिषु च तुल्यत्वव्यवहारोभाक्कः,
भक्तिश्चात्र प्रकर्षभावाभावाः । आभक्तके यः प्रकर्षभावस्त-
त्त्वाभावाः कुप्ये, वित्ते वः प्रकर्षभावस्तत्त्वाभाव आभ-

क्तके, स च गौणवृत्त्योभयभागित्वादुभक्तिपदवाच्यः
दीर्घत्वसुखत्वे नित्ये न वर्तते इत्येके, परिमाणे य-
ते न भवत इत्यपरे, मङ्गलसु दीर्घमानीयतामितिवत्
मङ्गलसु वस्तुत्वं त्रिकोणसुखानीयतामिति निर्धारणवन्ना-
इति तत्त्वादीनामव्यापत्तेरिति तेषामाशयात् । इदानीं
परिमाणकारणानि परित्यज्यते" उप० ह०, "कारणवस्तुत्वाच्च"
सू० "चकारोमङ्गलप्रचयौ सप्तम्यनिति, परिमाणसत्येति
इति सूत्रयोः, तत्र कारणवस्तुत्वं केवलं त्र्यणुके मङ्ग-
लदीर्घत्वे जनयति मङ्गलप्रचययोस्तत्कारणेऽभावात् तच्च
वस्तुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यं तद्वस्तुत्वेरेकविषयत्वेऽप्य-
दृष्टविशेषोपपन्नो नियामकः । एवं परिमाणद्वयगतं द्वित्व
द्व्यणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते हाभ्यां तन्तुभ्यामप्राच-
ताभ्यामारब्धे पटे केवलं मङ्गलमेषासमवायिकारणं अ-
त्यप्रचयशोभताभावात् । यत् च हाभ्यां तूलकपिष्ठाभ्यां
तूलकपिष्ठाभ्यामङ्गल परिमाणोत्पत्तिर्गणनात् प्रचयः का-
रणं वस्तुत्वस्याभावात् मङ्गलस्य सत्त्वेऽपि परिमाणो-
त्कर्म प्रत्यप्रयोजकत्वात् । एवञ्च सति यदि मङ्गलत्वं तत्र
कारणं तदा न दृष्टः तदुक्तम् "हाभ्यामेकेन सर्वैर्वा"
इति । प्रचयस्य आरम्भकं सयोगः, स च स्वाभिसुख-
किञ्चिदवयवाद्युक्तत्वे सति स्वाभिसुखकिञ्चिदवयवसं-
योगनक्षणः, स चाप्रययसयोगः स्वावयवप्रत्ययसंयोगो
गापेक्षं परिमाणजनकः गुणरुमीरम्भे सापेक्ष इति
वचनात्" उप० ह० ।

एतेन दीर्घत्वसुखत्वे व्याख्याते" सू० "अणुत्वमङ्गल-
प्रक्रियां दीर्घत्वसुखत्वयोरिति दिशति । सुखत्वदीर्घत्वे
अपि न सुखत्वदीर्घत्वयती । मङ्गलत्वोत्पादकमेव दीर्घत्वो
त्पादकमणुत्वोत्पादकमेव सुखत्वोत्पादकम्, कारणैक्यात्
कथं कार्यभेद इति चेन्न प्रागभावभेदेन पाकजवदुपपत्तेः
यत्नैव मङ्गलत्वं तत्र दीर्घत्व यत्नाणुत्वं तत्र नित्यं सुखत्व-
मित्यादिनिदेशार्थः" उप० ह० । "अनित्येऽनित्यम्" सू० ।
"इदानीं विनाशकमाह एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं
विनाशितं इत्येव वर्तमानमाश्रयनाशदेव नश्रति न तु
विरोधिगुणान्तरात् । यदे सत्यपि तत्परिमाणं विनश्यति
कथमन्यथा कन्मुभङ्गेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभि-
क्षेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशवशप्रकृत्या
न हि परिमाणद्वयसंयोगनाशाद् द्व्यणुके नष्टे तदा-
श्रितस्य त्वसरेणोत्पत्तिस्तस्य पूर्वशरीरादेरविनाश इति
वृत्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिक्षेति चेत्

सेवेयं दीर्घकथितेति प्रत्यभिज्ञानवद्व्याप्तित्वात् । प्रदी-
पप्रत्यभिज्ञाऽपि प्रसिद्ध, सुखस्यदीर्घत्वे परसुखादविनाश
शाश्वती इति चेत् तद्विनाशस्याप्यविनाशमन्तरेणातुप-
पत्तेरुक्तत्वात् । तत् किं पार्थिवपरमाणुसुखादिवत्
परमाणुगतमणुत्वं शब्दबुद्ध्यादिवदाकाशादिगतं महत्त्व-
मपि नश्वरतीत्यत आह उपपत्तौ । “नित्ये नित्यम्” सू०
“नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं
तद्वित्य विनाशकाभावात्” उप० वृ० ।

साख्यसूत्रभाष्ययोस्तु परिमाणद्विविध्यं व्यवस्थापितं यथा
“न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात्” सू० ।
“अणु महद्दीर्घं सुखमिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति ।
द्वैविध्यं तु वर्तत एव द्वाभ्यां तद्योगात् द्वाभ्यां
मेमाणुमहत्परमाणुभ्यां चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः ।
महत्परमाणुभ्यामायान्नरभेदादेव हि सुखदीर्घौ । अन्यथा
कथादिदृष्टैः परिमाणानन्यप्रसङ्गादिना । तत्रास्मिन्ने
णुपरिमाणमाकाशस्य कारणं गुणविशेषं यजेदित्या भूते-
न्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु सन्तव्यम् । अन्यत्र
यथायोग्यं मध्यमादिपरममहत्त्वान्परिमाणानि तानि
च महत्त्वस्यैवायान्नरभेदा इति” ।

दीर्घत्वे कारणञ्च पार्श्वतोयोजितायवबाहुल्यादिकम् स्थूलत्वे
तु ऊर्ध्वाधःस्थितायवबाहुल्यादिकमिति भेदः । कालस्य
दीर्घत्वप्रयोजकं तदुपाधेर्बहुकालस्यायित्वं तदभिप्रेत्यैव
‘दीर्घकालनैरन्योदरसेवितात्’ योगशास्त्रे “दीर्घं यामा
त्रियामा” इति काव्ये च प्रयोगः । श्रव्यकरणपरिभाषिते
द्विमात्रकालेनोच्चार्ये (अ इ ए) प्रभृतौ यथे च ।
‘ज्ज्वालोऽज्जुलदीर्घप्रुतः’ पा० ‘एकमात्रो भवेद्
सुखो द्विमात्रो दीर्घ’ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्रुतो
ज्ञेयो व्यञ्जनं ‘चार्ज्ज्वात्रकम्’ शिष्टा । “गुह्यानिबद्ध-
प्रतिशब्ददीर्घम्” रघो शब्दस्य गुणत्वेऽपि दीर्घत्वं बहु-
कालस्यायित्वेन भाक्तम् । एवं “हृदयसुखमयोधी दा-
रुणोदीर्घशोकः” “वा दीर्घं रोदिति पिप्लवत्त इतः
शामा भुजावह्वरीम्” सा० ६० शोकोदययोदीर्घत्वं बहु-
कालस्यायित्वाद् भाक्तमेव । श्वताशालद्वये ४ इत्येते पु०
रत्नमात्रा । ५ रामशरे पु० ६ चक्रे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । “इति ककन्यास्वगपतिवर्णितो दीर्घः”
ज्यो० त० उक्तेषु ७ षिङ्कन्यास्तुकाइति कराराणि पु० ।

दीर्घकणा स्त्री नित्यकर्म० । चेतोरीरके राजनि० ।

दीर्घकण्टक पुं० दीर्घः कण्टको यस्मिन् । वर्गरे (वायवा) राजनि०

दीर्घकण्ठ पुंस्त्री० दीर्घः कण्ठो यस्मिन् । १ वक्त्रे शब्दच०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ दानवभेदे पु० ३ श्वायतक
यत्कमाले त्रि० “पिच्छरोदीर्घकण्ठश्च मद्यपो भारताशनः”
हरिवं० २४० अ० कर्म० । ४ श्वायते कण्ठे पु० । ष कप् ।
दीर्घकण्ठक । वक्त्रेण शब्दच०

दीर्घकण्ठ न० दीर्घः कण्ठोऽस्य । १ मूलके । दीर्घः कण्ठो यस्याः
कप् अत इत्त्वम् । दीर्घकण्ठिका श्मूषल्याम् स्त्री
राजनि० ।

दीर्घकन्धर पुंस्त्री दीर्घः कन्धरोऽस्य । १ वक्त्रेण राजनि० ।
स्त्रियां ङीप् । २ दीर्घकन्धरयुक्ते त्रि० कर्म० । ३ टाघे
कन्धरे पु० ।

दीर्घकाण्ड पु० दीर्घः काण्डोऽस्य । १ गुणलक्षणे २ पातामग-
रुहीलतायां इति क्ताङ्गायां स्त्री राजनि० ।

दीर्घकील पुं० दीर्घः कीलो यत् । १ च्छोटके लक्षणे वा कप् ।
दीर्घकीलक तत्त्वैपार्थे कर्म० । २ दीर्घं कीले पु० न० ।

दीर्घकूर न० दीर्घं कूरम् । आन्वदेशोद्भवे शास्त्रिभेदे राजास्त्रे
राजनि०

दीर्घकेश पुंस्त्री० दीर्घः केश इव लोभाय । १ भङ्गूके राजनि०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ श्वायतकेशयुक्ते त्रि० स्त्रियां
स्वाकृत्यात् वा ङीप् । “दीर्घकेशी सुमध्या” इहङ्गाटकम
६० वं० १४ अ० कूर्मविभागे उक्ते पश्चिमोत्तरदिक्स्थे प्रदेशभेदे
च यथा “एकविंशोचनगृहकदीर्घदीर्घास्यकेशाय” ।

दीर्घकोशि(षि)का स्त्री दीर्घः को(शी)पो यस्याः कप्
अत इत्त्वम् (भित्तुक) दुर्णामायाम अक्षरः । तालव्यम-
ध्योऽपि भरतः ।

दीर्घगति पुं० दीर्घा गतिरस्य । १ उक्ते राजनि० तस्य पाट-
विज्ञेयस्य बहुदेशान्तरितत्वात्प्राप्तम् । [राजनि० ।

दीर्घग्रन्थि पुं० दीर्घां ग्रन्थिं पर्वं यस्य । गजपिपल्याम् ।

दीर्घग्रीव पुंस्त्री० दीर्घा ग्रीवा यस्य । १ उक्ते राजनि० २ नील
कौञ्चे हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ३ पश्चिमो-
त्तरदिक्स्थे देशभेदे पु० दीर्घकेशशब्दे दृश्यम् । [भाषा ।

दीर्घवाटिक पुंस्त्री० दीर्घा वाटाऽस्यस्य ठम् । १ उक्ते शब्द-

दीर्घचक्षु पु० दीर्घा चक्षुरस्य । खगभेदे पारस्करनि० ।

दीर्घच्छद पुं० दीर्घाच्छदा यस्य । १ इजो शब्दार्थवि० । २ दीर्घ-
च्छदके त्रि० कर्म० । ३ दीर्घे छदे पु० ।

दीर्घजङ्गल पुंस्त्री० नित्यकर्म० । भङ्गानमत्स्थे (भाङ्गन)
शब्दमात्रा स्त्रियां ङीप् ।

दीर्घजङ्ग पुंस्त्री० दीर्घा जङ्गा यस्य । १ उक्ते जटापु०

२३के तिकाण्ड० स्त्रियां ङीप् । शदीर्घजङ्गायुक्ते
 अचराटो लि० कर्म० । शदीर्घायां अङ्गायाम् स्त्री
 दीर्घजिह्व पंक्तिं दीर्घां जिह्वा यस्य । १४पे हेमच० स्त्रियां
 ङीप् । उटानयमेते पु० “गविष्य वनायुष दीर्घजिह्व
 शानय भा०या० ६५अ० शराक्षसमेते स्त्रिया टाप् ।
 शशां त्वरीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्वकाम्”
 भा०या० २७६ अ० । ५कुमारानुचरमाचगमेते “जाटा
 लिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा” भा०या० ४७अ०
 दीर्घजिह्वी च कन्दमि पा०नि०प स्यपि ङीप् इत्कु रे
 न “अप याभ” त्वापट न स्याथो दीर्घजिह्वाम् ङ
 २१,०११।

दीर्घजोविन लि० दीर्घं बहुकालं जीवति जीव-णिनि ।
 बहुकालजीविनि । “तत्र कालेन जायन्ते मानया दीर्घ-
 जीविनः” मनुः ।

दीर्घतन्तु पु० दीर्घतन्त्रं स्तुतयोऽस्य । प्रभतन्त्रतिके दवादी
 दीर्घतन्त्रं तद्वत्ता यमणि ङ १ । २०१३ दीर्घ
 कालव्यापिसन्नातके । कर्म० । शदीर्घं तन्त्रं पु ।

दीर्घतपस् लि० दीर्घं बहुकालव्यापकं तपोऽस्य । तप
 शानव्यापकतपस्को श्यायुवश्ये न्यपमेष्ट पु काश्यस्य
 काश्यपः पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा । धन्वस्त दीर्घतपसा
 श्वात् धन्वतरिः सुतः हरिः २६ अ० श्यायु-
 वशाज्ञौ ।

दीर्घतमस् पु० उत्तम्यर्षेः पुत्रो गुरुशापात् लब्धता पाप्मे
 ऋषिभेदे तत्कथा उत्तम्यशब्दे १०७६ पु० उक्ता दृष्ट्या
 “स वै दीर्घतमा नाम शापादधिरजायत । दृष्ट्यतेर्-
 चत्कीर्षेर्दृश्यतिरिजौजसा । जात्यन्वो वेदवित् प्राज्ञ
 तर्षो लेभे स विद्वान्” भा०या० १०४अ० “ऋषिर्दीर्घतमा
 नाम जात्यन्वो गुरुशापतः । त्वत्प्रसादाच्च चक्षुःप्रा-
 क्षेन सत्येन भोजय” ऋवि० २६३ अ० “दीर्घतमा-
 माभतेथो जगर्षात दशमे युगे” ऋ० १।१५।६

दीर्घतक पु० नित्यकर्म० । तान्त्रिके शब्दार्थकल्प० । शदीर्घ
 तन्त्रमात्रे च । [शब्दमाला ।

दीर्घतिमिष स्त्री तम-या कपान नित्यकर्म० । ककट्याम
 श्च दीर्घतिमिष स्त्री दीर्घं तुल्यमस्या । शुकुन्द्यां भावप० ।
 शदीर्घपञ्चगुक्ते गजाटौ पंक्ती । कर्म० । शदीर्घं तुल्ये न०
 पञ्चतम्य पु० दीर्घे दृष्टमस्य । १४पञ्चगुक्ते राजनि० कर्म० ।

दीर्घे त्वके न०

दीर्घेदण्ड पु० दीर्घे दण्डे दण्डेन कागुक्ते । १४पञ्चगुक्ते शशो-

रस्यां स्त्री भावप० गौरा० ङीप् । शशोरधीठ्ये स्त्री टाप्
 राजनि० ।

दीर्घदर्शिन पु० दीर्घं दीर्घात् वा पश्यति दृश-णिनि ।
 शभाविकार्य्ये २४पञ्चगुक्ते च क्षमरः । शट्प्रे पु० शब्द-
 रत्ना० । शभक्तुके राजनि० । ५दूरात् दर्शके लि० ।
 “स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शिनं परं हितम्” भा०स०
 ४८अ० [यिन २३० । २दूरीकण्ये यन्त्रभेदे हला०

दीर्घदृष्टि पु० दीर्घां दृष्टिरस्य । १४पञ्चगुक्ते । दीर्घां दूरतो दृष्टि-
 दीर्घदृष्टु पु० नित्यकर्म० । शताल्लहके शब्दच० कर्म० । शदीर्घं दृष्टे
 दीर्घदृष्टम् पु० नित्यकर्म० । शालमल्लहके (शिसल) राजनि० ।
 दीर्घनाद पु० दीर्घां दूरगामित्वात् विस्तीर्णो नादः स्य
 लुभ्या० न स्यात्तम । १४पञ्चगुक्ते राजनि० शब्दकालस्यायि-
 शब्दयुक्ते धगटादौ लि० । कर्म० । शस्यायते शब्दे पु० ।

दीर्घनाल पु० दीर्घं नालं यस्य । शयावनाले हेमच० गुण्ड
 त्वणे शदीर्घरोहिपके न० राजनि० ।

दीर्घनाम लि० दीर्घा नामाऽस्य । शदीर्घनामिकांस्त्रिते । “वक्र-
 चातो दीर्घनासो ददात् गां धवलप्रभाम्” शातातपेन
 ततर्कमिषाक्त ऋक् । कर्म० । शदीर्घायां नासायां स्त्री
 दीर्घनिद्रा स्त्री नित्यकर्म० । शमरणे कर्म० । शचिरकालव्या-
 पिन्या निद्रायाच्च “चक्राले बोधितो भ्राता प्रियवश्रो दृष्टा
 भवान् । रामेणुभिरितीशसौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः” रघुः ।
 दीर्घपक्ष पु० दीर्घां पक्षो यस्य । १४पञ्चगुक्ते शब्दच० ।

शदीर्घपञ्चयुक्ते खगमाले पंक्ती० ।

दीर्घपटोलिका स्त्री कश्चिता पटनी कन् कर्म० (धुँधुल)
 श्याताया लतायाम् राजवल्लभः ।

दीर्घपत्र पु० दीर्घं पत्रं यस्य । शराजपत्राण्यौ श्विष्णुकन्दे
 शचरिदमे ४कन्दे शताल्लहके च राजनि० इत्तुपोली
 भावप० कप संज्ञाया कन वा । दीर्घपत्रक शरत्तन्त्रयुने
 शपरशब्दे शचिज्जले शवेतसे च राजनि० । शकरीरहके
 शब्दच० शशजलजसधुके जटाध० शशयुने हेमच० कापि
 शत दत्तम् । दीर्घपत्रिका शशवेतवशायां शशालपण्या
 शइष्टनकुमार्याश्च स्त्री राजनि० ।

दीर्घपत्रा स्त्री दीर्घं पत्रं यस्याः । शचित्पत्रिकायां (चात्र
 लिया) भेदे शशम्बजम्बुशब्दे शत्रभाजा शम्बपत्राया
 शकेतक्यां शटोरीहके च राजनि० । गौरा० ङीप् दीर्घपत्री
 शपत्राशीलतायां शमहाचक्षु शाके स्त्री राजनि० ।

दीर्घपर्णी स्त्री दीर्घं पर्वं यस्याः गौरा० ङीप् । शत्रिप-
 र्याम् राजनि० ।

दीर्घपञ्च प० दीर्घः पञ्चमेऽस्य । शण्डहो राजनि० श्यायत
पञ्चयुक्ते लि० । कर्म० । श्यायते पञ्चमे पु० ।

दीर्घपाठ प० दीर्घः पाठोऽस्य अन्यलोपः सभा० कङ्कप-
पञ्च शब्दर० सभासानविधेरनित्यत्वात् दीर्घपाठोऽप्यत्र
हेमच० शदीर्घपाठयुक्ते लि० । कर्म० । शदीर्घे ह्यङ्गे पु० ।

दीर्घपाठ प० नित्यकर्म० । शान्तहो ० पूगे च राजनि० ।
दीर्घपृष्ठ प० स्त्री० दीर्घः पञ्चमस्य । सर्वे च स स्त्रियां डीप ।
दीर्घप्रज्ञ प० श्वापरयुगीने ह्यपधोसुरावतारे ऋषभेदे “हृष-
पर्वेति विख्यात श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ
ज्ञात ख्यातः पृथिव्या सोऽभ्यस्तः प । भा० आ० ६ अ०
“अभितौल्ये तथोपायं हार्दिक्यायाञ्छकाय च । दीर्घ
प्रज्ञाय चुराय रोचमानाय वा विभो ।” भा० उ० २ अ० ।
० कुरदग्निं लि० “कामसृतिधरः कूर कालकल्योव्य
रश्मृत । तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिर भा०
४०१ अ० ।

दीर्घफल प० दीर्घाणि फलान्यस्य । श्यायतवे (स ख्यात)
० ज्ञाया कन् । दीर्घफलक । अगस्त्यहो प० । वा कप
कार्प अत इत्थम् । दीर्घफलिका । कपिलद्राक्षाया
० जलकायाञ्च स्त्री राजनि० । चमर्या राज न०

दीर्घवाली स्त्री दीर्घः बालः केशो यस्याः स्वावृत्त्यात डीप ।
दीर्घवाहु प० । दीर्घौ बाहु यस्य । शिवाचरभेदे ‘तस्याप
ममपदान् भूतसुधां मुच्यते’ इत्यपक्रमे “दीर्घरोमा
चमुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जन” हरि० २७७ अ० ।

हृतराष्ट्रपुत्रभेदे ‘दीर्घबाहुर्महाबाहुर्बाहुः कनका-
द्रुह’ भा० आ० ६ अ० । श्यायतः शब्दयुक्ते लि० “दीर्घ
बाहुर्द्विर्लोप्य रघुनाम्नाऽभयं सुत” हरि० १५ अ०

दीर्घभुज प० दीर्घौ भुजौ यस्य । शिवाचरभेदे दीर्घाङ्ग
गच्छे इत्यम् । शदीर्घाङ्गुलि ० कर्म० । शदीर्घे पु० ।

दीर्घमाकृत प० स्त्री दीर्घा माकृतो जगत्पुरश्च । गजे त्रिका०
श्यायां जातित्वात् डी ।

दीर्घमूल प० दीर्घं मूल यस्य । श्मोरटानतावां ० निबभेदे
च राजनि० । श्मासज्जे न० । श्मे भूतया कन । ४ मू-
लके राजनि० । श्याम नत ग गानपगर्वाङ्ग स्त्री टाप्
रत्नमाला । इदुरात्मभाया स्त्री डीप् गच्छमाला ।

दीर्घयज्ञ लि० दीर्घं यज्ञकालव्यापको यज्ञो यस्य । यज्ञका-
लव्यापकयज्ञकारिणि । श्वापरयुगीने अयोध्याधिप
राजभेदे पु० “अयोध्यायान्तु धमस्त दीर्घयज्ञ महावलम् ।
अजयत् पाण्डुवर्षेण ह्यतितीक्ष्ण कसेणा भा० २८ अ० ।

दीर्घयात्र लि० या-कर्मणि च । दीर्घकालेन यायः गन्त्यः ।

दीर्घकालेन गन्त्यो “हृषाऽखजं पथिभिर्दीर्घयात्रे”
अ० २१ द० १ “दीर्घयात्रे दीर्घकालेन गन्त्योः” भा० ।

दीर्घरत्न प० स्त्री दीर्घा रत्नाऽस्य । श्मुररे त्रिका० स्त्रिया
डीप् । शदीर्घदन्तयुत लि० कर्म० । शदीर्घे दन्ते पु० ।

दीर्घरसन प० स्त्री दीर्घा रसना जिह्वाय । सर्वे शब्दच०
स्त्रिया डीप । [१५०] हरिश्चायाम् राजनि० ।

दीर्घरागा स्त्री दीर्घा वृद्धकालस्याधी रागो रञ्जन यस्याः
दीर्घरात्र न० दीर्घा वृद्धो रात्रयः सन्त्यत्र अर्थसा० अच ।

शिवरात्र त्रिका० कर्म० । सुधवोधमते अ सभा० । शदी-
र्घाया रात्रौ ‘रात्राह्वाहा पुषि’ पा० उक्तेः पुंस्त्वम् ।

दीर्घराभन प० दीर्घाणि राभाण्यस्य । श्मकूके शब्दार्थकल्प० ।
शिवानुचरभेदे दीर्घबाहुगच्छे इत्यम् । श्मृतराष्ट्रपुत्रभेदे

च “मयश्च प्रमाथो च दीर्घरोमा च दीर्घवान्” भा० आ०
६ अ० अत्र सर्वे नाना अदनाः स्मृत्युक्ते रदन्ताप्यस्य

दीर्घराहिपक ० नित्यकर्म० । कर्त्तुं हुगम्यदृष्टभेदे राजनि०
दीर्घनीचन लि० दीर्घमायत नीचनमस्य । श्यायतनेत्रके

शिवाचरभेदे पु० ‘यते चाम्ये च वरुषो दीर्घांस्त्रा दीर्घ
नीचना’ हरि० २७ अ० श्मृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “अनाष्टयः
कुण्डभेदी विराधो दीर्घनीचन” भा० आ० ६ अ० ।

हृतराष्ट्रपुत्रोक्तौ । कर्म० । श्यायते नेत्रे न०
दीर्घवंश प० दीर्घा वंश इव । नन्दहो राजनि० कर्म० ।

शन्तते कृत् च ।
दीर्घवक्तृ प० स्त्री दीर्घं वक्तृमस्य । गजे शब्दभा० स्त्रिया
जातित्वात् डीप । श्यायतसम्पुक्ते लि० स्त्रिया स्वात्र

त्व पि टाप् कर्त्तुः । श्यायते सुखे न०
दीर्घवच्छा स्त्री दीर्घात् दीर्घं तुल्यं भोक्ते लिङ्गिति

गो० क० प्र० सुखं । कुम्भीर शब्दार्थकल्प० ।
दीर्घवर्षा प० दीर्घं नित्यकर्म० । श्वेतघनर्षवायाम् पारस्करनि०

दीर्घविभो स्त्री नित्यकर्म० । श्मनाश्या, श्मनाश्वकडोल
ताया श्मासेऽग्राह्याम् राजनि० कर्म० । श्यायताया

लतायाञ्च स्तरनिचण्ट ।
दीर्घवृक्ष प० नित्यकर्म० । श्मालहो श्मालहो च पार

दीर्घवृत्त(क) प० दीर्घं वृत्तमस्य । श्मोनाके ह्यङ्गे । वा
कप् । तत्त्वार्थः । श्मृत्चिर्भट्टां स्त्री टाप् अमरः ।

संज्ञायां कन् अत इत्थम् दीर्घवृत्तिका । एकापगर्वाङ्ग
० स्त्री रत्नमाला ।

दीर्घशत्रु प० नित्यकर्म० । श्मनाश्वे राजनि० ।

दीर्घशास्त्र पु० दीर्घा शास्त्रा यत् । १शास्त्रेण संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्तम् । २एवापण्याम् स्त्री राजनि० । वा
कप् अत इत्तम् । दीर्घशास्त्रिका स्त्रीशास्त्रात् राजनि० ।
दीर्घशिविका स्त्री दीर्घा शिवी यत् कप् हुस्तः । अत्रे
(नाकस्त्रिणी) हस्ते राजनि० ।

दीर्घशूक पु० दीर्घः शूकोऽप्यस्य । शान्तिभेदे संज्ञायां कन् ।
दीर्घशूके राजास्ते राजनि० कर्म० । २दीर्घे शूके न० ।

दीर्घश्रवस् पु० दीर्घः श्रवोऽस्य । दीर्घतमसः पुल्ले अशि-
भेदे "श्रीश्रिजाय वणिजे दीर्घश्रवस्" छ० । १११० । १
"वणिक् संज्ञा दीर्घतमसः पत्नी तस्याः पुल्लो दीर्घश्रवा-
नाम् कश्चिद्विद्वान्नामो जीवनायमन्तरोत् बाण्यजम्"
भा० । २दीर्घकर्णयुक्ते लि० कर्म० । ३दीर्घे कर्णे न० ।

दीर्घसत्त न० कर्म० । १दीर्घकालिके यत्तमेदे ह० । २तत्कालेति
लि० । "इतिषे दीर्घसत्तस्य सा चेदानीं प्रचेतसः" रघु ।
दीर्घाणि सत्ताणि कृतानि यत् । २तीर्थभेदे "ततो गच्छेत्
धर्मज्ञः । दीर्घसत्तं यथाक्रमम् । तत्त ब्रह्मादयो देवाः
सिद्धाश्च परमर्षयः । दीर्घसत्तमुपासन्त दीक्षता नियत-
व्रताः । गमनादेव राजेन्द्र । दीर्घसत्तमरिन्दम् । । राज-
सूत्राश्चमधाभ्यां फल प्राप्नोति भारत भा० १०८० च० ।
४यापञ्जीवकर्मव्ये अग्निहोत्रे न० "दीर्घसत्तं ह वा त
उपयन्ति येऽग्निहोत्रं जुह्वयेतद्वै जराभयं सत्तं
यदाग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मानुमुच्यन्ते स्मृत्युना
वा" शत० ब्रा० १२।४।१।१

दीर्घसत्तन् पु० दीर्घसत्तमस्यस्य इति । १बहुकालिकसत्त-
कारके २यावज्जीवकर्मव्याग्निहोत्रिणि च "यदेतस्य दीर्घं
सत्तन्तोऽग्निहोत्रं जुह्वतोऽनन्तरं प्राप्नोति युक्तं वा विद्या
यात्" शत० ब्रा० १२।४।१।२

दीर्घसुरत पुं स्त्री दीर्घः बहुकालव्यापकः सुरतमस्य । १कुक्कुरे
लिका० स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । कर्म० । २आयते
सुरते न० ।

दीर्घसूत्र पु० कर्म० । पात० सू० भाष्योक्ते प्राण्यायामभेदे
तत्सूत्रपादि तत्तोज्ञं यथा

"तस्मिन् इति आसप्रश्नासयोर्गतिविच्छेदः प्राण्या-
यामः" छ० । "सत्यासन्नजये बाह्वस्य वायोराचमं
आसः । कोणस्य वायोर्निःसारणं प्रश्नासः तयोर्गति-
विच्छेद उभयाभावः प्राण्यायामः" भा० । "बाह्या-
भ्यन्तरकर्मव्यतिरेककावसङ्ख्याभिः परिहृयोदीर्घसूत्रः"
छ० । "यत्त प्रश्नासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्त आस-

पूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः । ततोऽन्तरकर्मव्यतिरेक-
कावभावः सङ्ख्यायत्ताद्भवति यथा तप्ते व्यसन्नपठे जलं
सर्वतः सङ्कोचमापद्यते । तथा ह्ययोर्युगपद्व्यभाववति ।
तयोऽप्येते देशेन परिहृताः, इयानस्य विषयो देशवति ।
कालेन परिहृताः आणानामियन्तावधारणेनावच्छिन्ना
इत्यर्थः । सङ्ख्याभिः परिहृताः एतावद्भिः आसप्रश्नासैः
प्रथम उद्घातकाद्वत् विगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः
एवं तृतीयः एवं चतुर्थः मध्य एवं तीव्र इति सङ्ख्या-
परिहृताः स खल्वयमेवमभ्यस्यो दीर्घसूत्रः" भा० ।
'बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपो चतुर्थः' छ० । "देशकाम-
सङ्ख्याभिर्बाह्याविषयः परिहृत आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः
परिहृत आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूत्रः तत्पूर्वको भूमि-
जयात् क्रमेणाभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राण्यायामः । तृती-
यस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सङ्ख्यायामप्य देश-
कालसङ्ख्याभिः परिहृतो दीर्घसूत्रश्चतुर्थस्तु आसप्रश्नासयो
विषयाधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको
गत्यभावश्चतुर्थः प्राण्यायामः इत्यर्थः विशेषः" भा० ।

दीर्घसूत्र लि० दीर्घेण चिरकालेन सूत्रमपीप्सितव्यापारो यत् ।
१चिरकालेन प्रारब्धकर्मार्तुहातारि व्यमरः । "दीर्घसूत्रस्य
आपत्प्राप्तिरितिहासमुखेन" भा० शा० १२७ च० दर्शिता तथा
'अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । हावेन
सुखमधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति । अत्रैव चेदमध्यप-
द्वेष्यत्वाख्यानसुत्तमम् । दीर्घसूत्रमुपास्त्रित्वा कार्याकार्यं
विनिश्चये । नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुनास्त्वयः ।
प्रभूतमस्य कौन्तेय । बभूवुः सहचारिणः । तत्रैको
दीर्घकालस्य उत्पन्नप्रतिभोऽपरः । दीर्घसूत्रश्च तत्रैक-
क्षयाणां सहचारिणाम् । कदाचित् तं जलाधारे
मत्स्यबन्धाः समन्ततः । निःस्त्रावयामासुरणो निष्क्रे
गिधैस्तैः । प्रक्षीयसायं तं दृष्ट्वा जलाधारे भयागमे ।
आब्रवीद्दीर्घदर्शी त तावमौ सुहृदो तदा । इयमापत्
सहस्रज्जा सर्वेषां सहचरौकसाम् । शीघ्रमन्यत् गच्छामः
यस्या यावत्तु दुष्यति । अनागतमनर्थं हि सुनधैर्यः
प्रबाधयेत् । स न संशयमाप्नोति रोषतां भो ब्रजामहे ।
दीर्घसूत्रस्तु बलत्त सोऽनवीत् सव्यगुष्यते । न तु कार्या
स्वरा तावदिति मे निश्चिता मतिः । अथ सव्यतिपत्तिज्ञः
प्राब्रवीद्दीर्घदर्शिनम् । प्राप्ते काले न मे किञ्चि-
ज्जायतः परिहासते । एवं श्रुत्वा निरक्रामदीर्घ-
दर्शी महापतिः । जगाम कोनरुहं तेन मधीरं

सन्निवाययम् । तदं प्रकृतोयनं प्रसमीक्ष्य जहा-
शकम् । ववम्बुर्विधैर्योगैर्मत्स्यान् मत्स्योपजीविनः
विभोद्यमाने तस्मिन् शुततोये जनागणे । अगच्छ-
द्वन्मनं तत् दीर्घसूत्रः सहापरेः । उद्धाने क्रियमाणे
तु मत्स्यानां तत् रज्जुभिः । प्रविश्यान्नरमेतेषां स्थितः
सम्प्रतिपत्तिमान् । गृहमेव तदुद्धानं गृहीत्वा तं तथैव
यः । सर्वानेव च तस्मिन् ते विदुर्पथितानिति । ततः
प्रजापत्यागणेषु मत्स्येषु विपुले जले । सङ्क्राम्य रज्जु-
प्रभृत्तोऽसौ शीघ्रं सम्प्रतिपत्तिमान् । दीर्घसूत्रस्तु
मन्दात्मा हीनबुद्धिरचेतनः । मरणं प्राप्नुवान् मृदो
यथेतेषु पङ्क्तैर्द्वयः । एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहा-
न्नावबुध्यते । स विनश्यति वै क्षिप्रं दीर्घसूत्रो यथा
अपः । आदौ न कुर्वते श्रेयः कुशलोऽस्मीति यः
युमान् । स संशयमवाप्नोति यथा सम्प्रतिपत्तिमान् ।
अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिशयः । हावेव सुखमे-
वेतेर्दीर्घसूत्रो विनश्यति" कर्म० २ दीर्घं सूत्रं न० । इव० ।
२ दीर्घं तन्तुं त्वि० "दीर्घं सूत्रं मकरोत् परिधानम्" भाषः ।

दीर्घसूत्रिन् त्वि० दीर्घं सूत्रं कर्तव्यव्यापारोऽस्त्यस्य इति ।
चिरक्रियावति । "अयुक्तं प्राकृतः अन्वः शठो नैकतिको-
ऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते"
गीता । "यदङ्गा कार्यं तदभासेनापि यो न सम्पादयति
स दीर्घसूत्री" आ० त० रघु० ।

दीर्घस्तम्ब पु० दीर्घः स्तम्बः काण्डोऽस्य । तान्दृष्टे राजनि०
दीर्घा स्त्री दीर्घा-टाप् । पृथ्वीपण्डितम् राजनि० ।
दीर्घाध्वग पु० दीर्घमायतमध्वानं गच्छति गम-ड इत० ।
(भाष्योद्धृता) स्वाते पतगाङ्कभेदे ।

दीर्घायु त्वि० दीर्घमायुः यस्य । चिरकालजीविनि जीवायुस्य
दीर्घायुत्वं न० यजु० १८ । ६ "दीर्घायुत्वाय प्रति रतं
न आयुः" अ० ८ । ५ । ७

दीर्घायुध पु० नित्यकर्म० । कुलास्त्रे त्रिका० दीर्घं दन्तक-
पमायुधं यस्य दीर्घात् आयुष्यते आ० युध-क । १ शूकरे
पंक्ती गण्यमा० ।

दीर्घायुष्य पु० दीर्घमायुष्यं यस्य । श्वेतमन्दारकण्डके २ मा-
कण्डके च राजनि० । श्वायतायुष्यं कृते चिरजीविभ्यश्चा-
र्थोक्तेषु त्वि० कर्म० । २ दीर्घं वस्तुकाव्यापके आयुषि तत्-
कारणसक्तं मनुना । "अथ यो दीर्घसंख्यात्वात् दीर्घमा-
युरवाप्नुयुः" ।

दीर्घायुस् पु० दीर्घमायुस् । १ दीर्घायुष्यं २ चिरजीविभ्य-

न्लोकाधे च । "दीर्घायुको योमधे ! अनिता" यजु०
१ । १००

दीर्घार्त्तक पु० दीर्घार्त्तक इव । श्वेतमन्दारकण्डके राजनि० ।
दीर्घास्य त्वि० दीर्घमास्यं यस्य । १ श्वायतकण्डके २ श्वेतम-
न्दारकण्डके दीर्घलोचनस्य इव यजु० दीर्घमास्यं यत्
देशे । ४ पञ्चमोत्तरदेशभेदे इ० ४० । १४ अ० वाक्यं दीर्घलोच-
नस्य इव यजु० ।

दीर्घाहन् पु० दीर्घाहन् इति यत् । निदाघवनये इह "हन्-
ज्यादि" पा० सुभोपे प्रत्ययसन्धेन "रोऽस्य" पा०
रकारनिषेधेन हस्तस्यासिद्धत्वात् न नान्तसन्धेन उपधा-
दीर्घः" सि० कौ० । दीर्घाह्ना इत्यत्र "अङ्गोऽदन्तान्" पा०
नत्वम् कर्म० । "राजाहः सखिभ्यः ठप्" पा० ठप् ।
दीर्घाह् दीर्घादिवसे पु० ।

दीर्घिका स्त्री दीर्घं स्थाप्यं क क्वापि अत इत्यस्य । १ ज-
लाशयभेदे तत्प्रमाणं जलाशयोत्सर्गतत्वे यथा
नव्यवर्द्धमानहतवसिष्ठः "यतेन धनुर्भिः पुष्करिणी ।
त्रिभिः गतेर्दीर्घिका, चतुर्भिर्द्वौषः पञ्चभिस्तडागः । ।
श्रोत्राद्दृग्गुणा वापी" इति संख्यायामन्तरपदस्युत्तरत्वाच्च
तथायगम्यते । तेन चतुर्दिक्षु पञ्चत्रिंशद्वक्तान्पुनरायां
द्वादशगतहस्तान्नान्नूनत्वेन दीर्घिका "शृङ्गाकृतं
क्रोशति दीर्घिकाणाम्" रघुः । २ जलाशयमात्रे "स्वर्णदी-
प्तदीर्घिका" अमरः दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्क-
रिणीभिर्हि" भा० आ० १२८ अ० ।

दीर्घवारि नित्यकर्म० । उद्गरीनताभेदे राजनि० । ४ भये च न०
दीर्घं त्वि० दृ-क्त । शिदारितं २ भाते च भावे क्त । शिदारि-
दोस त्वि० दी-क्ये क्तिप् तां स्थिति सो-क । अयमाशके गवा-
दिगणे दीर्घेत्यत्र दीर्घेति पाठान्तरात् हितादौ यत् ।
दोस तद्वितादौ त्वि० ।

दु गतो आ० पर० अक० अनिट् । दृष्टि कटोपीत् केचित्तु
वेद्यमित्याहुस्तेन अटोपीदित्यपि । दुदाव वेट् कत्विऽपि
क्षिति नित्ये ट् इडुविव । दूनः । "पित्तेन दूने रसने
क्षितापि" नैष० ।

दु उपतापे स्था० प० चक० सेट् । उपतापः पीडनम् । दुनोत-
क्षदापीत् अदोपीत् क्षिति नित्ये ट् इडुविव । दुतः । "अ-
दुतया दुतया" भाषः । "दुनोति निर्गन्तव्या अ वेतः"
कृषा० "स भक्षसायकारारीन् दुदाव च क्षतान्त्वत्" भट्टिः
"अदु दूयेत यदङ्गमर्षितम्" रघुः कर्मकर्तरि कृप् दू-क्ये
दैवादिकस्य वा कृप् ।

दुःख(दुष्का)र्थे दुः वा प्रत्यम् । इतराप्रत्ययभेदे दुर्मन्थोदुर्ध्वं च
दुष्कार्यः कथं एव च भा० व्या० ६७४० तत्प्रयोगोक्तौ ।

दुःख दुःस्वरूपे कथं वा पर० अक० सेट् । दुःख्यति अदुः-
ख्यीत् अदुःखीत् । [अदुदुःखत् त ।

दुःख तत्क्रियायाम् अद-बु० उभ० अक० सेट् । दुःखयति ते
दुःख न० इटानि खानि यकिन्, इटं खनति खन-उ,

दुःख-अच् वा । सांख्यादिमतसिद्धे प्रतिकूलवेदनीये रजः
कार्ये चिन्तादिधर्मभेदे । न्यायमते स्वात्मधर्मभेदे बुद्ध्या-
दिषट्कं संख्यादिषट्कं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणा
एते आत्मनः सुखतदर्थे । अधर्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रति-
कूलं सचेतसाम् भाषा० ‘अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्य-
कारणभावः । प्रतिकूलं, दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभा-
विकविषयः प्रतिकूल इत्यर्थः शि० सु० । “इच्छाहोपपद्यते
सुखदुःखज्ञानाभ्यात्मनो लिङ्गम्” गौ० सू० “यज्जाती
यस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मापन्नव्याप्तौ । तज्जातीय
मेतार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति संयमादातुमिच्छा एकस्या-
नकादृशिनादशनप्रतिसम्भवाद् नयति लिङ्गमात्मनः
नयतविषये हि इह भेदमात्रे न सम्भवति दृष्टान्तर-
यदिति । एवमेकस्यानेकादृशिनादशनप्रतिसम्भवाद् दुः-
खहेतौ हेतुः । यज्जातीयो यस्यार्थः सुखहेतुः प्रणिङ्ग-
ज्जातीयमर्थं पश्यन्नुपादातुम् प्रयतते, सोऽयम् प्रयत्न एक-
जनकार्यद्वयिन दशनप्रतिसम्भवात्तत्पर्येण न स्यात्
नयतविषये इह भेदमात्रे न सम्भवति दृष्टान्तरयदिति
एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः । सुखदुःखकृत्या
चाय तत्साधनमाददानः सुखसुपलभते दुःखसुपलभते
सुखद-त्वे भेदयते परीकृत एव हेतुः” भा० “इतीयसुख
भावाच्च ‘दो’ प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्तमानो हिंसा-
का प्रतीतिरुपपन्नो परद्रव्याभीप्सा नास्तिक्यञ्चेति
संशयं पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्माय” उक्तम् ।

कणादस्य उपस्करवृत्तौ च सुखदुःखयोः परस्परभेदः,
ज्ञानाद्भेदश्च बाधितो यथा

“इटानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयो-
रर्थान्तरभावः” सू० । “आत्मगुणानां कारणभेदव्यत्या-
दन दृग्माध्यायार्थः, तत्र “आत्मशरीरेन्द्रियार्थसिद्धि-
जन प्रवृत्तिदोषप्रत्ययभावसुखदुःखाप्रवर्णास्तु प्रमेयम्” इति
गौतमीयं प्रमेयविभागसूत्रे सुखज्ञानविधानात् दुःखा-
भिन्नमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरैव
प्रथमं भेदमाह । सुखदुःखद्वौर्बिधः परस्परवर्णान्तर-

भावोभेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इटा-
निष्टकारणविशेषात् इहम् इत्यन्यथा कल्पन्मन्वनितादि
आनिष्टमनिष्टमाद्यनिरुद्धकादि, तदुप यत्कारणं तस्य
विशेषाद्भेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यभावश्चक-
यतः । भेदज्ञानरमाह विरोधात् ब्रह्मवस्थानवस्थाना-
नष्टोक्तिसिद्धान्त्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकारा-
दनयोः कार्यभेदं भेदकं सङ्गच्छीति, तथाहि अनुसन्धा-
भिलङ्घनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यसुखमात्रिन्यादि
दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं प्रसङ्गा-
चार्यैः “अनुसन्धालक्षणं सुखं ज्ञानाद्यभिप्रेतविषयसा-
मिध्ये सति इष्टोत्पत्तिर्धोन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्वर्णाद्विषया-
दात्मजनस्य संयोगाद्यदुपपन्नस्य भिलङ्घनयनादिप्रसा-
दजनकसुखद्वयत तत्र सुखम्” इति तदिदमतीतिषु चक-
चन्दनादिषु कृतिजम्, घनागतेषु बहुलजम्, गौतमीये
सूत्रे सुखापरिगणनवराग्याय, सुखमपि दुःखत्वेन भा-
वयतो रेराग्यं स्यादतदर्थमिति उप० ह० । “नन्वाज्ञाता
सुखदुःखे परस्परं भिन्ने ज्ञानादभिन्ने स्यातां कृत्तव्य-
वदित्यत आह उप० ह० संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञाना-
न्तरत्वे हेतु” सू० “सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञान भ-
ज्यते संशयनिर्णयवान्तरत्वाभागे हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः,
तदयमर्थः सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् संशयरूपं वा
स्यात् निर्णयरूपं वा नाद्यः कोटिद्वयानुज्ञेयत्वात्, न
द्वितीयः एककोटातुल्यत्वात्, तथा च यावद्विशेष-
नाघात सामान्यबाधः, द्वावेव हि ज्ञानस्य विशेषो सं-
शयस्य निर्णयस्य तदुभयञ्च, सुखे दुःखे च बाध-
तमिति ज्ञानस्यमपि तत्र बाधितम् । नकारादनुभवबाधं
वृत्तञ्चिनीति सुखदुःखयोरकं सुखी दुःखीति मानसो-
नुभवो भव्यज्ञाने सन्दृष्ट्वा निश्चिनीतोत्पाकारोऽनुभव
इति । भेदज्ञानरमाह उप० ह० “तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षत्वे-
ङ्गकाभ्याम् सू० “तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिरनु-
पत्तिः प्रत्यक्षमङ्गिकाश्च सुखं दुःखं वा न प्रत्यक्षसाधयो-
जन्यं न वा निङ्गजन्मम्, अतर्विधिं हि सुखं वैश्विकं
माजोरधिकम् आभिमानिकमाध्याविकञ्च, तत्र तया-
प्यानिन्द्रियसन्निकर्षप्रभयत्वं नास्त्येव । प्रथममिन्द्रियार्थस-
न्निकर्षजन्यत्वात् ज्ञानं स्यादिति चेन्न साधनप्रोक्तदेशस्य
कार्यस्य साजात्यानापादकत्वात् अन्यथा दिक्कालबाधा-
रम्येन सकलकार्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रियार्थसिद्धि-
कषादुत्पत्त्यानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् अविकल्पकं,

भा, नाद्यः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेषवि-
शेषप्रभावेन द्वयोरनाकलनरूपत्वात् । किञ्च सुखदुःखयो-
रवस्थानवेद्यात्वात् ज्ञानस्यावस्थानवेद्यात्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् ।
लैङ्गिकमिति विदुर्मेव वैयर्थिकवत् । दृष्टान्तस्तु तयो-
र्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिक-
ज्ञानव्याख्यानाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्षं ज्ञानमिन्द्रिय-
जम्, लैङ्गिकस्तु विदुजम्, सुखादिकस्तु वेतादयमिति
व्याचक्रः, उप० ८० । “अभूदित्यपि” सू० “लैङ्गिकज्ञानाद्
सुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह इति शब्दः प्रकारे,
अपिशब्दो भविष्यतीत्याकारान्तरसमुच्चये, तथाच पश्यते
वज्रिभूजविष्यति वेति लैङ्गिके ज्ञानेऽतीतादिः प्रकारो-
दृश्यते न चेत् प्रकारं सुखं दुःखं वा उत्पद्यमानसुपन-
नत्वम् उप० ८० । ‘स’त च कार्यदर्शनात्” सू० “चशब्द
भेदकान्तरं समुच्चिनोति । सति इन्द्रियार्थसंज्ञकत्वे सति
च व्याप्तिप्रवृत्तवर्मातादिप्रतमत्वाने कार्यस्य सुखस्य दु-
खस्य तादृशनात् न प्रत्यक्षमात्रं सुखं दुःखं वा न लैङ्गि-
कमात्रं वा, तदयमर्थं ज्ञानसामान्यं तात् सुखदुःखं न
भयत इत्युक्तं ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षज्ञानं वा भवदवस्थितिरूप
वा इन्द्रियार्थसंज्ञिकत्वे संज्ञकन्तनादिप्रत्यक्षे सुखत्वात् न
वाभावात्, न द्वितीयः चन्दनाद्यनुमितौ वज्राद्यानुमितौ
वा सुखत्वदुःखत्वान्यतराननुभवात् । एवं प्रत्यक्षविशेषेऽनु-
मितिविशेषे वा सुखदुःखयोरननुभवाच्च तद्विशेषोऽपीति’
उप० ८० । ‘एकार्थसमवायिकारणान्तरेण दृष्टत्वात्” सू० ।
‘भेदकान्तरमाह सुखदुःखयोरिति शेषः, सुखं मात
एकार्थसमवतानं कसाधारणकारणानि धर्मा, सुखे
रागः सुखकारणेष्वेका, तदुपादानत्वं स्रक्चन्दना-
दिज्ञानम् । दत्तं प्रति तु अध्वज्ज्ञ, अनिष्टकण्टकाट-
ज्ञानम्, एष एकार्थसमवायिगु कारणेषु दृष्टत्वादित्यर्थः,
ज्ञानस्तु निर्विकल्पकमेकार्थसमवेतमसाधारणकारणं नापे-
क्षत एव, सविकल्पकत्वेपेक्षते विशेषप्रज्ञानं तस्य कारणा-
न्तरं स्वविजातीयं कारणं न भवति, मनःसंयोगस्तु
साधारणत्वाटविचक्षितः । यद्यपि फलितः संस्कारमसाधा-
रणत्वेपेक्षते तथापि तद्भेदः स्फुटविषय एवेत्यनुभवादाय
भेदचिन्तनात् । लैङ्गिके यद्यपि व्याप्तिप्रवृत्तवर्माता-
दिज्ञानापेक्षा तथाप्यन्तरशब्देनैव तद्व्युदासः । तदयं
प्रमाणप्रयोगः सुखदुःखे अतुभविमित्र स्वसमानाधिकार-
णव्यवसायीयासाधारणकारणजन्यत्वात् अतियदाद्यशब्द-
कश्च’ उप० ८० ।

ज्ञात्वास्तु तस्य रजःकार्यत्वम् चित्तस्य विषयात्वाच्च धर्मत्वं
तस्मैविध्यक्षोररीचक्रुः । तथा हि “दुःखत्वव्याभि-
घातादित्यादि” शा० का० तत्त्वकीसुधासक्तं यथा
“दुःखानां त्वयं दुःखत्वयं तत् खलु त्विविधम् व्याध्या-
त्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्वाध्यात्मिकं द्विविधं
शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनि-
मित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहभवेष्ट्याविषादविषयवि-
शेषादर्थनिवन्धनम् । सर्वं चेतनान्तरोपायसाध्यत्वादा-
ध्यात्मिकं इत्यम् । बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्विधा व्या-
धिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्वाधिभौतिकं मातृपयस्युप-
क्षिप्तरीत्यस्यावरमिषमम् । आधिदैविकं यक्षराक्षसवि-
नायक्यङ्गावशनिवन्धनम् । तदेतत् प्रत्यात्मभेदनीयं दुःखं
रजःपरिणामभेदो न गम्यते प्रत्याख्यातम् । तदनेन
दुःखत्विकणान्तःकरणवर्तिना चेतनागम्येः प्रतिबुद्धतया-
भिमुख्यत्वाऽभिघातः इति । यतावता प्रतिबुद्धभेदनी-
यत्वं जिज्ञासाहेतुकम् । यद्यपि न सन्निरुध्यते दुःखं
तथापि तदभिभवः गम्यः कर्तुमिच्छापरिष्ठास्यदविपर्ययः”

“भोग्ये हि सुखदुःखे अनकूनप्रतिकूलभेदनीये प्रत्या-
त्मसमुभेते तनानयोरनकूननीयेन प्रतिबुद्धनीयेन च
केनचित्प्रत्ययेन भावतव्यं नचातुकूननीयाः प्रतिबुद्धनीया
याः पुञ्जादयस्तेषां सुखदुःखस्याध्यात्मिकत्वेन व्याख्यानं दृष्टि-
विराधात् । तस्मादाऽसम्यग्ज्ञानात्मा सोऽतुकूननीयः प्रति-
बुद्धनीया वा स चास्मेति” शा० प्र० भा० ।

सर्वथा त्रिगुणत्वत्वात् त्रिपयस्यापि सुखदुःखत्ववत्त्वं
तत्त्वकी व्याख्यापत यथा

“अथ च सुखदुःखस्य” हा परस्परपरोधनः अस्मा-
नुरुपायि सुखदुःखयोरात्मकान्तो न भिन्नानि कल्प-
यन्ते । तथाच परस्परमभिमाव्याभिभाकभावाद्यानात्वम् ।
तदुपाय एकैव स्त्री रूपयौवनकुलगीतसम्यग्ज्ञा स्वामिनं
सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः १ स्वामिनं प्रति तस्याः सुख-
रूपसङ्गतात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य
हेतोः २ ताः प्रति तस्या दुःखरूपसङ्गतात् । एवं
पुरुषान्तरं तामिन्द्रेण सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ३
तत प्रति तस्या मोहरूपसङ्गतात् । अनया च स्त्रिया
सर्वं भागं व्याख्याताः । तत् तस्य सुखहेतुसत्त्व, आत्मकं
मत्वं, यत् दुःखहेतुसत्त्व आत्मकं रजः अन्तःकहेतुसत्त्व-
कोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशसाधनानां त्वेकचित्पुण्यप-
दङ्गनाविरोधः शब्दमेवमात् । तस्मात् सुखदुःखयोर्नैव

विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशसाधवैर्न निमित्त-
भेदः। उच्यते। एव दुःखोपलम्भप्रवर्तकत्वेरेवं मोह-
शुद्धत्वावरणैरिति विदुः। तैशुग्यमिति ।

दुःखादीनाञ्च सा० प्र० भा० विषयगतत्वं यद्वर्णितं तच्च
आनन्दग्रन्थे ७०२ पृ० दृश्यम् । “मील्यप्रतीतिविभादा-
द्यैर्गुणानामन्योन्यवैधर्म्यम्” सा० सू०

‘गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्वाणामन्योन्य’ सुखदुःख-
विभादाद्यैः साधर्म्यं कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः । मोहादिकं
च घटादेरपि रूपादिवदेव धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वा-
दन्यकार्याणामित्युक्तम् । अत्रादियन्त्रस्याह्याः पञ्च-
प्रियाचार्यैरुक्ताः यथा “सत्यं नाम प्रसादनाचवाभिष्वङ्ग-
प्रोतितितित्वाचलनोषादिरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्म-
कम् । एवं रजोऽपि प्रोकाटिनानाभेदं समासतो
दुःखात्मकम्” सा० प्रपञ्चभाष्यम् ।

दुःखस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपत्वम् गडरभाष्ये उक्तम् तच्च
अज्ञानग्रन्थे ६४२ पृ० दर्शितम् ।

कविकल्पलतायाञ्च लोकसिद्धानि कतिचित् दुःखकार-
णानि दर्शितानि यथा

पारतन्त्र्यः१ आधिः२ कृाधिः३ मानच्युतिः४ शत्रुः
कुमार्याः५ नै स्वम्६ कुपामयासः७ कुक्षाभिवेगमूढ
वस्तुकल्पाः१० इत्येव११ परमदुःखासः१२ यथोपवासः१३
मायाद्वयम्१४ कुम्भलः१५ दुर्हेनकरणकजविः१६
पराङ्मुखाय दुःखतराणि कतिचिदुक्तानि यथा

‘दुःखमेव प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधैरे ! । उचिते-
नोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम् । अहङ्कारजतो नित्यं
नरा मोहेन चाहताः । ये सा नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःख-
तरङ्गु किम् । सर्वगो सर्वविक्रता नमस्कारविव-
र्जिताः । ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् ।
सर्वज्ञानि तु विद्वानि पाकभेदन्तु कारयेत् । अवेष्ट-
हेवं योऽस्त्राति ततो दुःखतरङ्गु किम् । प्राप्नोतु वैश्व-
देवे हृदं हृत्प्रतिष्ठागतम् । अदम्बा तस्य यो मुहुक्ते
ततो दुःखतरङ्गु किम् । असन्तुष्टस्य वैषम्ये परदाराभि-
मर्दकः । परोपतापी मन्दात्मा ततो दुःखतरङ्गु किम् ।
अज्ञतायुर्वक्षं कर्षं मृष्टे संवसते नरः । अत्युक्तावयं
प्राप्नोतु ततो दुःखतरङ्गु किम् । हृत्प्रत्यक्षयानानि न-
यमानानि यथप्रति । न वै तस्यापतः पृष्ठे ततो दुःख-
तरङ्गु किम् । अज्ञानि विधितं केचित् इतथाचिन्त-
यितम् । गुण्ठाक्षं केचिदत्रनि ततो दुःखतरङ्गु किम् ।

वरवस्त्राहतां शब्दां समासेवन्ति भूयिताः । केचित्
तत्त्वेषु घेरन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् । विद्वान् जतो
गुणस्य सर्वशास्त्रविशारदः । केचित्प्राक् दृश्यन्ते
ततो दुःखतरङ्गु किम् । विद्यमाने घने केचित् जपया
भोगवर्जिताः । दरिद्रो जायते दाता ततो दुःखत-
रङ्गु किम् । पुरुषस्य तु हे भर्त्से तयोरेकां प्रशंस-
येत् । एकापि दुर्भगा तत् ततो दुःखतरङ्गु किम् ।
अन्धा तु भानर्षी संज्ञां पञ्चभूतसमन्विताम् । मासेव
न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरङ्गु किम् । अन्धा प्राज्ञाण-
मावन्तु तयो यथां सुमध्यमे ! । पापकर्म्मरता ह्यारं-
सतो दुःखतरङ्गु किम् । एतत्ते कथितं भद्रे ! दुःखमे
विनिश्चितम् । सर्वभूतहिताधीय यत्त्वया परिष्ट-
च्छ्रुते” । “अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तत्रा
हिताः । निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरङ्गु किम्”
गीता । “मा जीवन्त्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीयते”
माघ । “दुःखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते” मृच्छं । दुःख
मनुभवति दुःखोऽप्यु दुःखायते दुःखमनुभवतीत्यर्थः ।
“दुःखायते जनः सर्गः स एवैकः सुखायते” भट्टिः ।

दुःखग्रामं पु० दुःखानां ग्रामोऽत्र । १ संसारे यन्मार्गचि० ।
६ त० । २ दुःखसमुदाये च ।

दुःखजातं त्रि० जातं दुःखमस्य परनि० । सजातसुखे
“जातिकाचसुखादिभ्यः” इत्यादिना पा० अस्यान्तोदात्तता
६ त० । २ दुःखसमुदाय न० ।

दुःखत्रयं न० ६ त० । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपे
दुःखत्रिके दुःखग्रन्थे सा० का० त० कौ० वाक्यं दृश्यम् ।
दुःखदिरं पु० दुष्टः खदिरं वा पत्वम् । महासारे खदि-
रमदं यन्मार्गचि० । [हेमच० ।

दुःखदोह्या स्त्री दुःखेन दोह्या । दुःखेन दोह्यायां गवि ।
दुःखशीलं त्रि० दुःखं शीलयति शील-कण् चप० । दुःखा
तुभ्यशीलनकर्तरि “कामेकपत्नी व्रतदुःखशीला” कुमा० ।
दुःखितं त्रि० दुःख+तार० इतच् । संजातदुःखे “दुःखिता
यत्त दग्धेरन् विजिताः पापकारिणः” मनु ।

दुःखिन् त्रि० दुःख+तृप्ता० गत्वर्थे इनि । दुःखान्विते
दुःप्रकुनं न० दुष्टं यकुनं वा रोः शः । अशुभसूचके विभि-
न्नाभेदे “नम्याचर्मेतन्नास्ति सर्वसवयाङ्गारेभ्यः क्रीडपिट्-
तैलोज्ज्वलसौमधारिजटिकप्रज्ञाट्टकव्याधिताः नम्याभ्य-
क्तविह्वलकेशपतित व्यङ्ग्यधार्मा अक्षुब्ध स्त्रीपुङ्गव शर-
टाः क्षणेददहं भाजार्थयुक्” सुतम् । आषाढी शुद्ध-

नक्तवद्विषयाः कुलाः कुटुम्बे बहिर्विचारेः स्वजनं
 कुलापचरं कल्याणि धान्यानि च । कापीं वननञ्च
 गर्दभरवो दधेऽतिष्ठत् गर्भिणी सुगुह्याङ्गिरदुर्बोम्ब
 बधिरोदक्या न हटाः शुभाः । कल्याण्वरा कल्याणिलेपनाद्या
 कल्याणजं मूर्धनि धारयन्ती । हटा प्रकोपा यदि कल्या
 नर्षा नारी नदेकहिपदो भवन्तीति" शब्दार्थचिन्तनाकाम्
 दिव्योदादिभिः शकुनभेदे फलभेदः ६०६०६३०६३०६३० यथा
 'कल्याणान्तरगतं कर्म पुंसां शुभाशुभम् । यत्तस्य
 शकुनः पाकं निवेदयति गच्छताम् । आमारगयाञ्च भू-
 ख्योपयुनिशोभयचारिणः । इतयातेजितोक्तेषु आद्याः
 स्त्रीपुंसपुंसाः । पृथग्जात्यनवस्थानादेशं व्यक्तित्वं
 नक्षते । सामान्यनक्षत्रोद्देशे लोकाद्विज्ञतागमौ ।
 पीनोन्नतविपुलाः शुभ्योवाः सुगन्धः । स्वत्यगम्भीर-
 विहताः पुंसांश्च स्त्रियक्रियाः । तन्त्रस्त्रिशिरोमीयाः
 स्त्रियास्त्यपदविहताः । प्रसक्तवदभाषिण्यः स्त्रियोऽतो-
 ज्यन्तपुंसकम् । आमारगयप्रचाराद्यं लोकादेवोपलभ्य
 येत् । सञ्चिपुंसकं रश्मि यात्रासात्वप्रयोजनम् ।
 पथ्यात्मानं नृपं सैन्ये परे चोद्दिश्य देयताम् । स्वार्थे
 प्रधानं वास्यं स्वाज्जातिविद्यावयोऽधिकम् । सक्तप्राप्त्य-
 दकांस्तु फलं दिक्षु तथाविधम् । अङ्गारिदीपप्रभमन्यस्ताश्च
 शान्तास्ततोऽपराः । तत्पञ्चमदिगां लुप्तं शुभं तैकाल्य-
 मादिमेत् । परिशेषयोर्दिशोर्वाच्यं यथासन्नं शुभा
 शुभम् । शीघ्रमासन्नमिच्छस्यैवरादुन्नतदूरगे । स्थान-
 हस्तपथात् तद्दृष्ट्वा यातफलं पुनः । जगतिष्ठ्युद्गता
 केदं वैदीप्रो यथोत्तरम् । क्रियादीप्रो गतस्थानभावस्वर-
 विवेचितैः । दशधैवं प्रशान्तोऽपि सौम्यस्तत्फलशानम् ।
 नाशानेध्याशनो रौद्रो विभिन्नोऽज्ञाशनः कृतः । इत्थं
 प्रासादमङ्गलमनोऽज्ञानसंस्थिताः । अत्र सधुरसञ्चार-
 फलपुष्पमेतु च । स्वकाले शिरितोयस्या बहिनो दु-
 निशाचराः । क्रीडस्त्रीपुरुषार्थैर्वा बहिनः सूर्ययोत्तरम् ।
 अवज्जातिवजस्थानं हर्षवत्पथ्यरान्तिताः । स्वभूमावनुजो
 नाच तदूनाः स्युर्विजिताः । कुक्कुटेभिरित्यत्र शिष्टि-
 यङ्कुबहिराः । बहिनः सिंहनाटश्चूटपूरी च पूर्वतः ।
 क्रोष्टुकोक्कहारीतकाककोककपिङ्गवाः । कपोतबुद्धि-
 ताकम्पकूरयन्ताश्च वास्यतः । गोगशकौशुकोमाश-
 च्चोत्कौशकपिङ्गवाः । पिङ्गाकोत्तववादिलगीतहासाश्च
 वाचसाः । शतपलकुरङ्गाश्चुम्बकैकफकोकिकाः । आश-
 च्चकडङ्गाश्चपट्टाश्चरवा लङ्क । न आस्योऽरयगो

यास्तो नारयणो यामसंस्थितः । दिशाचरो न सर्वथा
 न च नक्तवरो दिया । हस्तरोगामितल्लाः कनडा-
 मिषकाङ्गणः । आपमानरिता सत्ता न आद्या' श-
 कुनाः कश्चित् । रोहिताश्चजवालेयकुरङ्कोद्रुमगाः
 शयः । निषफलाः शिशिरे सेया वल्लो काककोकिकौ ।
 न तु भाद्रपदे आद्याः कुरङ्गकादयः । शरद्वज्जा-
 दगोक्रोश्वा' चापणे हस्तिचातकौ । व्याघ्रश्चानर-
 द्वीपमहिषाः सविशेषाः । हेमन्ते निष्कन्ता सेया
 बालाः सर्गं विमानुषाः । ऐन्द्रानवदियोर्मध्ये विमानेषु
 व्यवस्थिताः । कोशाध्यक्षान्नाजीवितपोयुक्ताः प्रद-
 क्षिणम् । शिल्पी भिक्षुर्विवस्ता स्त्री याम्यानलदिगन्तरं ।
 परतथापि मातङ्गगोपधर्मसमाश्रयाः । नेत्रतोशरणी-
 मध्ये प्रमदास्तितस्कराः । शौशङ्कः शाकुनी किंको
 वायव्यपश्चिमानरे । विषघातकमाश्रामिगृहकक्षास्तः
 परम् । धनगानीक्षिकश्च भालाकारः परं ततः ।
 लेष्णाश्चरकश्च वाजिनी रक्षणे रतः । एवं द्वाविं-
 शतो भेदाः परदिग्गमः सहोदिताः । राजा कुमारो
 नेता च द्रुतः श्रेष्ठो चरो हिज्ज । गजाध्यक्षश्च पूर्वाद्याः
 क्षत्रियाद्यास्तदिग्गमः । गौतमस्तिततो यापि दिशि
 यस्यां व्यवस्थितः । शिरैत शकुनो वायव्यदिग्जेन
 समागमः । भिक्षुभैरवदीनतपरुषत्पामजर्जराः । खरा
 नेष्टाः शुभाः शान्ता कूटप्रत तपरिता । शिवा श्यामा
 रत्ना कुक्षु. पिङ्गला गृहगोधिका । कुरङ्गो परपुष्टा
 च पुष्पाभानश्च वामतः । स्वाधज्जा भासभयककपि-
 श्याकर्षचिह्नराः । शिखिश्चाकटपिष्ठीकरश्चप्रेनाश्च
 दक्षिणाः । स्वे डास्योदितपुण्यगृहगोतगङ्गास्त्रुनिःस्त्रवाः ।
 सत्तुर्वाध्ययनाः पुंवत स्त्रीवदन्या गिरः शुभाः । यामौ
 मध्यमण्डजौ तु गाम्भारयेति शोभनाः । प्रज्जामध्यम-
 गाम्भारा मध्यमश्च खरा हिताः । इतकीर्तनदृष्टेः भार-
 द्वाजाजर्हणः । धन्या नक्तचापो च सरटः पापदो-
 ऽपतः । जाह्नकाहिमशक्रोडगोधानां कीर्तनं शुभम् ।
 कतसन्धर्शनं नेष्ट प्रतीपं वानरर्जयोः । खोजाः प्रदक्षिणं
 शस्ता खगाः सनकुनायखजाः । चापः सनकुलो वामो
 अगुराहापरास्ततः । किकरः कूटपूरी च पिरिकी
 चाङ्गि दक्षिणा । व्यपश्याः सदा यस्ता दक्षिणः बहि-
 रेशयाः । अत्रे हयविते प्राच्या शवसांश्च च दक्षिणे ।
 कन्यकादधिनी पञ्चादुदगगोविप्रसाधवः । जाह्नकचरवो
 नेष्टो प्राग्वाम्यौ शस्तघातकौ । पञ्चादा वानरक्षौ च

अवाचनं ह्यवाच्यं दत्तं । कर्मवृत्तमयुद्धेषु प्रवेशे नष्टमार्गये ।
 वामव्यवहाराणां प्राज्ञा विशेषस्यात् वक्ष्यते । दिवा प्रस्थान-
 वदुपपत्त्याः कृत्वा वद्वानराः । अत्र प्रथमे भागे
 चाप्रवृत्तुल्लङ्घिताः । पश्चिमे शर्वरीभागे नम्रकौल-
 पिङ्गलाः । सर्व एव विपर्यस्ता प्राज्ञाः सायं योपि-
 ताम् । अपसर्गने प्राज्ञाः प्रवेशेऽपि प्रयाणवत् ।
 गिर्यरश्मिप्रवेशे च नदीनां चाधगाहने । वामदर्शयगो-
 यन्तो यौ तु तावत्प्रवृत्तौ । क्रियादीप्तौ विनाशाय
 यातुः परिवर्ज्यन्तौ । तावत् यथाभागं प्रशान्त-
 क्तचेष्टितौ । शकुनौ शकुनद्वारसञ्ज्ञितार्थमिदं ।
 केचित् शकुनद्वारमिच्छन्त्यभयतः स्थितेः । शकुनैरक-
 जातयैः शान्तचेष्टारिभिः । विस्मयति यदोक्तं
 एकं प्रतिवेधति । स विरोधोऽप्युभो यातुर्चाहो
 वा बलवत्तरः । पूर्व प्रावेशितो भूत्वा पुनः प्रास्थानिको
 भवेत् । सुखेन सिद्धिमाप्ते प्रवेशे तद्विपर्ययः । वि-
 चर्यं शकुनः पूर्व स एव निरुद्धः चेत् । प्राह यातु-
 ररन्त्युः कर्म रोगमेव वा । अपसर्ग्यास्तु शकुना
 दीप्ता भयनिवेदिनः । आरम्भे शकुनो दीप्तो वधनि-
 सङ्गयद्भरः । तिथिर्विषयस्थानचेष्टादीप्ता यथाक्रमम् ।
 धनसैन्यवलाङ्गैरकर्मणं स्युर्भयद्वरा । जीमत्पनि-
 दीप्तेषु भयं भवति मारुतात् । अभयोः सम्ययोर्दीप्ताः
 शकुनोद्भवपङ्कजाः । चित्तिकैश्चपासेषु स्तब्धवन्ध-
 प्रदाः । कण्टकीकाष्ठमश्वस्याः कलहयामदुःखदाः ।
 अपसिद्धिं भयं वापि निःसाराप्रसव्यस्थिताः । कुर्वन्ति
 शकुना दीप्ताः शान्ता यावत्फलास्तु ते । अविद्धिसिद्धिदौ
 संयौ निहंदाहारकारिणौ । स्थानाद्भवन् भजेदु-
 यातां संसते त्वन्यथागमन् । कलहः खरदीप्तेषु स्थान-
 दीप्तेषु विग्रहः । अज्ञानादौ खरं कृत्वा नीचं पचाञ्च
 वोषजत् । एकस्थाने खरन्दीप्ताः सप्ताहादुपानवातजत् ।
 पुरदेशमरेन्द्राणां स्तब्धवन्धवत्परात् । सर्व दुर्भिक्षकर्तारः
 अजातिपिशाचमणयः । सर्वैक्यिकमाजिरपृथुरोमवि-
 र्जिताः । परशोनिषु गच्छन्तो भैथुन दशमशनाः ।
 अन्धत्वं वेधरोतकेष्टं चाजातिभैथुनात् । वक्ष्यता
 भयानि स्युः पादोरुमस्तकानिगैः । अगण्यपिशाचा-
 दैवेधोषजतयहाः । क्रूरोपदोषदुष्टैश्च प्रधानव्यवहर्तकैः ।
 विरकालैश्च दीप्ताद्यास्त्रागमो दिक्षु तक्ष्यात् । सङ्ख्या
 वनवाचं स्यात्प्रवृत्त्यागमो भवेत् । व्युतिमान् विनतमेधो
 शैव्यो दास्यवत्तज्जत् । विदिकः शकुनो दीप्तो वाम-

स्तेनाहुवाशितः । शिवाः संवहणं प्राह तद्दिगाख्यात-
 योनितः । शान्तः पञ्चमदीप्तेन विहृतो विगतावहः ।
 दिग्भरागमकारी वा दोषजसिद्धिर्भवे । वामव्यवहृतो
 मध्यः प्राह स्वपरयोर्भयम् । नरकं कथयन्त्येते सर्वे
 समविराविष्टः । इच्छापमध्यमूलेषु गताश्वरिषागमः ।
 दीर्घासिद्धितायेषु नरनौशिविष्णुमयः । शकटेनोद्यत-
 स्ये च कायास्ये कृतसंयुतः । एकलिपस्यसप्ताहात्
 पूर्वाद्यास्वन्तरासु च । सुरपतिस्तुतवह्यमनिर्वा-
 वरुणपवनेन्दुशङ्कराः । प्राच्यादीनां पतयो दिशः पुषाशो
 ऽङ्गना विदिशः । तक्तानीविदकाम्बरसिद्धजशरचर्म-
 पट्टेभ्यः स्युः । हासित् रिभक्ते दिक्चक्रे तद्
 काशीं । व्यायामशिखिनिर्जितकलहाश्वीनिगड-
 मन्त्रगोशङ्का । वरुणैश्च रक्तपीतकलणसिताः कोणमा-
 मित्राः । चिह्नं ध्वजो दग्धमथ इक्ष्माणं दरी जन-
 पर्वतयज्ञबोधाः । एतेषु संयोगभयानि विन्यात् अन्त्या न
 वा स्थानविकल्पितानि । स्त्रीणां विकल्पो दहती
 कुमारी व्यङ्गा विगन्ता त्वय नीलवक्त्रा । कृत्वा प्रदीपौ
 विधवा च ताव संयोगचिन्तापरिवेदिकाः स्युः ।
 पुच्छासु कृप्यकनकातुरभाभिनीना मेघाव्ययानमस्त्रोक्त-
 संययासु । न्यपोधरक्ततन्त्रोभ्रककीचकाख्याचूतद्रुमाः
 अदिरभिवनभार्जुनाश्च ।

अन्यानि शुभाशुभशकुनानि तत्त्वोक्तानि तत्त्वस्थे चक्रानि
 दुः(दुःश)शला स्त्री धृतराष्ट्रकन्यायाम् वा रोः शः । दुःश-
 लायत्वं “कृष्णजसितकयेव दुःशला च यताधिका”
 भा० आ० ६७५० । [दुःखेन शिष्यमाणे ।

दुःशास लि० दुःखेन शिष्यतेऽसौ शास-कर्मणि वेदे खल् ।
 दुःशासन लि० दुःखेन शिष्यतेऽसौ “भाषायां शासिषुधि
 इतिष्टिष्टिभिधो युच्” पा० भाषायां युषो विधानात्
 कर्मणि युच् । दुःखेन शिष्यमाणे दुर्योधनादिमध्यो
 इष्टतराष्ट्रपुत्रमेदे पु० । “दुर्योधनोयुयुत्सव राजन् !
 दुःशासनस्तथा” भा० आ० ६७५० ।

दुः(श्री)शील लि० दुष्टं शीलस्य वा रोः शः । दुष्टशीले
 “पर्वस्यतिदुःशीलो न भवे” कर्तृमहति” भा० अ० २०५० ।
 दुःशोध लि० दुष्ट+शुध-कर्मणि खल् । दुःखेन शोधनीये
 प्रतीकार्यं च लि० ‘तथैव खलु दुःशोधान् शोधयेत्
 कारकर्मणा’ इष्टं । [वाचः । दुष्टे वक्ष्यो

दुः(दुःश्व)धमि १० दुष्टः धमिः शुभानां पक्षे विवर्गस्य
 दुः(दुःश्व)धमस् अथ+दुष्टं वृत्तमत्र तिष्ठ० अथवी० पक्षे

रोषं च । गङ्गायाम् कषरः इव । अत्यम् । असम-
ञ्जसं निजम् ।

दुः(दुःख)सह लि० दुःखेन सह्यतेऽसौ सह-सह वा रोः
सः । १३ खेन षोडशे "यो दुःसहासो बहुधा" क०
६६१।५ "तेषामापततां वेगः करिष्यां दुःसहोऽभवत्"
भा०व०६५५० "दुःसहेन हृदये निशाचरो" रघुः "भव-
त्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्" कुमा० । २नागदमन्यां
स्त्री राजनि० । [भावे क्त । २दुष्टे स्वप्ने न०]

दुःषु(सु)म लि० दुर्+सुप-क्त-वा पत्वम् । १दुष्टसत्रयुक्ते
दुःपति लि० दुष्टा कृतिः रोषं चः । दुष्टाया कृतौ ।
दुः(दुःखे)षेध लि० दुर्-षिध-खल् सुपामा० पत्ये रोषं
चः । वेदमसाध्ये । [दुष्टकथयुक्ते ।

दुःसकश्र(किय) लि० दुष्टं सकृच्च यस्य वा अथ समा० ।
दुःसाध(ध्य) लि० दुःखेन साध्यतेऽसौ खन तत्प्राप्तं धञ् वा ।
साधयितुमशक्ये 'अन्धोनुवृत्तिदुःसाधा' माघः 'किं नाम
मम दुःसाध्यं यत्तु या निरुद्धे रथे' हरिव० २६७५०
दुःसाधिन् लि० दुष्टं साधयति साधि-यति । १दुष्टसाधके
२दौवारिके पु० शब्दमात्रा ।

दुः(दुःखी)स्त्री स्त्री दुष्टा स्त्री प्रा०स० वा विसर्गलोपः । दुष्टायां
स्त्रियां तस्याभावः कर्म वा अथ । दौस्त्रीय तस्याभावे
कर्मणि च न० ।

दुः(दुःख)लि० दुष्टं तिष्ठति स्या-क वा विसर्गलोपः । १दुर्गते
०पूर्वे २दुष्टं स्थिते च भेदि० ३नुक्ते शब्दार्थचि० ।
"दुःखं तिष्ठति यच्च पथ्यमधुना कर्त्तास्मि तत् प्रोप्राप्ति"
अमरश० ।

दुः(दुःख)स्रग् लि० दुःखेन स्रस्यतेऽसौ दुर्+स्रृग्-कर्मणि
अल वा विसर्गलोपः । १स्रृष्टुमशक्ये भेदि० । "दुर्पाक्षो
सृष्टिना वायुः दुःस्रग्ः पाणिना यशो" भा०सात०२२५०
१दुरास्रभायाम् स्त्री अमरः २नताकरज्जे राजनि० ३क-
पिकच्छाम् ५साकाशपक्ष्मां ६कण्टकाय्याम च स्त्री रा-
जनि० । [कर्मणि खल् । २दुष्टे त्रये च अस्त्रादौ हेमच०]

दुः(दुःखी)स्त्री पु० दुष्टं स्त्रीटवति स्फुट-अथ वा विसर्गलोपः ।
दुःस्वप्न पु० दुष्टः स्वप्नः प्रा०स० । अशुभस्वप्नके स्वप्नभेदे
च च आन्धोन्धो "अथ स्वप्ने लण्डनं पुरुषं पश्यति
यत्नं हृति" इत्युक्तः ।

क'तचित् दुःस्वप्नभेदाच्च द्रष्टव्यैवर्तज्याख० उक्ता यथा
"सर्वं सुप्तं महाभाग ! दुःस्वप्नं कथय प्रभो ! । उवाच
तत्र भगवान् ! स्वप्नवर्तिनि तद्वचः । श्रीभगवानुवाच

स्वप्ने हसति यो हृषीकेश हृदि पश्यति । नर्त्तनं
गीतमिष्टञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् । दन्ता यस्त विप-
द्यान्ते विचरन्तश्च पश्यति । धनहानिर्भवेत्तस्य पीडा
चापि यरीरजा । अश्वत्थितस्तु तेनैव यो गच्छेद्दृष्टिणां
दिग्म् । खरोद्गमहिषाह्वतो ज्ञानुस्तस्य न र्भयः ।
स्वप्ने चूर्णं जवापुष्पमशोकं करवीरकम् । विपत्ति-
स्तस्य तेजश्च सर्वथ यदि पश्यति । नन्वा जन्वा विज-
नायां शूद्रस्य विधवा तथा । कपर्दीकं ताडकं दृष्ट्वा
शोकमवाप्नुयात् । स्वप्ने दष्टं ब्राह्मणञ्च ब्राह्मणीं कोप-
यन्तुताम् । विपत्तिश्च भवन्तस्य लक्ष्मीयौति नृहाह्व-
यम् । वनपुष्पं रक्तवर्णं पलाशञ्च सुप्रमितम् । का-
पीधं रक्तवस्तु च दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् । गायत्रीञ्च
हृषीकेशं वाक्याम्बरधरं स्त्रियम् । दृष्ट्वा जम्बाञ्च विवशं
नरो ज्ञानुमवाप्नुयात् । देवता यत्नं नृत्तानि गायन्ति
च हसन्ति च । आस्फोटयन्ति धावन्ति तस्य हेतो विन-
श्रुति । वानं मूलं पुरोषञ्च रेत्यं रत्नं सुवर्णकम् ।
प्रत्यक्षमथ वा स्वप्ने जीवितं दृशमासिकम् । जम्बास्त्र-
धरा नारीं जम्बामाल्यानुलेपनाम् । उपगूहति यः
स्वप्ने तस्य नृत्तुर्भावपश्यति । नृत्तवत्सञ्च सुप्रञ्च जगस्य
वानरस्य वा । यः प्राप्नोत्यम्बमानां च विपत्तिस्तस्य
निश्चितम् । अश्वत्थितस्तु तेनैव हृषिषा मधुनाऽपि वा ।
तक्त्रेयैव गुडेनापि पीडा तस्य विनिश्चितम् । पतितं
मच्छकेशञ्च निर्वीणाङ्गारमेव च । भस्मार्णा चित्तां
दृष्ट्वा जभते नृत्तुमेव च । मसीञ्च किञ्चित् लण्यं वा
दृष्ट्वा दुःखं लभेद्भुङ्क्त्वम् । पादुकाफलकं रक्तपुष्पमाल्यं
भयानकम् । मात्रं मधुरं सह्यं वा दृष्ट्वा सद्यो त्रय्यं
भवत् । करटं सरटं काकं भङ्गुकं वानरं परम् ।
पुयगात्रमखं स्वप्ने केशखं व्याधिकारणम् । भस्मभाण्डं
क्षतं शूद्रं यज्ञतृणञ्च रोगिणम् । रक्ताम्बरञ्च जटिलं
शूकरं भट्टिषं खरम् । कक्षाकारं महाघोरं नृत्त-
जीवं भयङ्करम् । दृष्ट्वा स्वप्ने योगलिङ्गं विपत्तिं लभते
भुङ्क्त्वम् । कुपेशरूपं स्वेच्छञ्च यमदूतं भयङ्करम् । पाण-
हस्तं पाणशस्तं दृष्ट्वा नृत्तुं लभेत्सरः । ब्राह्मणो ब्राह्मणो
बान्ना बान्नाको या सुतः सुता । विदावं कुर्वते कोपात्
दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् । जम्बापुष्पञ्च तन्माल्यं यक्ष-
स्त्रास्त्रधारिणम् । स्वेच्छाञ्च विजिताकारं दृष्ट्वा नृत्तुं
लभेद्भुङ्क्त्वम् । नाट्यञ्च भर्त्तृकं गीतं नायकं रक्तवास-
वम् । खड्गवायुधानन्दं दृष्ट्वा दुःखं लभेद्भुङ्क्त्वम् ।

श्वात्तर्त्तं मृतं दद्याद्भृत्यं नमते भुञ्जते । मृत्युश्चादित्य-
 चारणं यो हि तद्भ्रातृमरणं भवेत् । किञ्च भवद्भार-
 वापि विहतं पतन्तीत्यमम् । क्षिप्तं भृत्यं कुर्वन्
 दद्याद्भृत्यं नमोऽस्तुतः । मृतो वापि मृता वापि कृष्ण-
 ष्वेच्छा भयानका । उपगूहति यं स्वप्ने तस्य मृत्यु-
 र्विनिश्चितम् । उपगूहति यं स्वप्ने दृष्टं हृत्पथो दृष्टं पथो-
 ऽपि वा । बालका मानवाश्चैव तस्य राजकुलान्नयम् ।
 किञ्चिद्वत् पतन्त्यं शिवादिष्टं तु यं क्षुरम् । रक्ताङ्गारं
 भवद्भारं दद्याद्भृत्यं नमोऽस्तुतः । यद्दृष्टं पतन्तं शैलं
 वा धूमकेतुं भयानकम् । भग्नं स्वप्नं ततोर्वीपि दद्याद्भृत्यं
 नमोऽस्तुतः । रथगेहद्वयं शैलं गोक्षितिर्गोक्ष-
 रत् । भूभौ पतति यतस्वप्ने विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ।
 उच्चैः पतन्ति गर्भेण भग्नाङ्गारचितास्तु च । क्षारकु-
 ष्ण्डेषु चूर्णेऽपि मृत्युस्तथा न सजय । बलाद्भृङ्गाति-
 र्दृष्टं मृत्युस्तथा न सजय । पितृनाशो भवेत्तस्य
 गुरोर्वीपि नृपस्य वा । क्षुरभी यस्य गेहाद्भृत्यं याति तस्मात्
 सवत्सिका । प्रयाति पालतस्तस्य लक्ष्मीरपि उद्यमरा ।
 चाग्नेम कृत्वा बह्वक्षं यं मृहीत्या प्रयाति च । यमदूताय
 मेच्छेच्छास्तस्य मृत्युर्विनिश्चितम् । गणको ब्राह्मणो
 वापि ब्राह्मणी वा गुरुस्तथा । परिरुष्टः शपति य-
 विपत्तिस्तस्य निश्चितम् । विरोधिनश्च क्राकास्तु कुक्कुरा
 भक्षुकास्तथा । पतन्त्यागत्य यद्भावे तस्य मृत्युर्न सजय ।
 मृष्टिषा भक्षुका उद्धाः शूकरा गर्हभास्तथा । रुष्टा धा-
 वन्ति यं स्वप्ने मरोगी निश्चितं भवेत् ।

अथ गान्धिविज्ञानं यथा

“रक्तचन्दनकाष्ठानि धनाक्तानि च यो जुह्वेत् । गायत्र्या
च सहस्रेण तेन शान्तिर्दिधीयते । सहस्रधा जपेद्
यो हि भक्त्या सां मनुस्मृतनम् । निष्पापो हि भवेत्
सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत् । अच्युतं केशवं विष्णुं
हृदि स्थाप्य जगद्गणम् । हंसां नारायणञ्चैव एतन्नामा-
द्यं शुभम् । शुचिः प्रवृत्तः प्राज्ञो दक्षतत्त्व यो ज-
मेत् । निष्पापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो
भवेत्” । स्वापसमयलग्ने दुःस्वप्नस्तृप्तपहयोगभेदः
नीलान्तो उत्तमो यथा

“अन्त्याशयेऽर्के तनुगेऽथ वाऽस्मिन् दुःस्वप्नमीक्षेत यथा
कविस्त्वम् । रक्ताम्बरं वस्त्रमथापि चन्द्रे इत्येवमादि” ।

“प्रोक्षते भक्ष्यते वापि पिशाचाक्षरवाचसेः । भूतैः
प्रेतैः शुभिन्द् प्रैर्भोग्यामुक्षरमूकरैः । सरभैः करभैः

कीशः श्योभैरवतैर्हैः । स्वप्ने च कीशिवं लब्ध्वा
वर्षान्ते यमनीक्यते । गन्धपुष्पाद्यैः घोषैः स्नानम्
भूषिताक्षरः । यः पद्मेऽथ सप्तयमने सोऽष्टौ साधननि-
त्यहो" काशीखण्डाधिकं काशीविष्णुयन्त्रे । ६८७५-६८७६

दुकूल न० ३-जलव कुक् च डस् कुवति कुन-सावरये न
या प्रभो॥ १। लोभाभरे शस्त्रवक्त्रे शस्त्रवक्त्रे न
मेति॥ “गोपवष्टीदुक्त्रचौराय” भाषा० “कस्य वक्त्रे
दुक्त्रकथादिभिः” भट्टिः । “वधूदुक्त्र” कस्य वक्त्रे
“वधू” कमा॥

दुगूल न० दुकूल+पृष्ठो०। दुकूलार्थे पद्वस्त्रे हेमच० ।

दुग्धं नन्दह-क्त । १पयसि क्षीरे स्त्रोजातिजननिघ्नान्दिहव-
 ड्व्ये । कर्मणि क्त । २कृतदोहायां भेत्वादी स्त्री १प्रप-
 रिते त्रि०भेदिनी० भावे क्त । ३दोहने न० क्षीर-
 वगेगङ्गे २०७७ष्ट० व्यङ्ग्ये विवर्तिः । तत्त्वानुक्तं भावप्र-
 ७क्तं किं चिदत्वाभिधीयते

“रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्याद्व्यवसायमाकर्ण्यतथा । प्राभा-
तिकं तदा प्रायः प्रादीपाह्नकं भीतनम् । दिवाकरकरा-
चातात् व्यायामानन्तरिनात् । प्राभातिकान्तु प्रादोषं
लघु वातकफापचमम्” । अथ दुग्धसेवने समयविशेषे
गुणमाह । “हृष्टं हृष्टमग्निदीपनकरं पूर्वाह्णकाले
पयो मध्याह्ने तु वल्गायच्छ कफहरं पिप्तापहं दाप-
नम् । बाले वृद्धिकरं ज्येष्ठायस्वरं वृद्धेषु रतावहम्
रात्रौ पथ्यमनेकादाशमनं क्षीरं सदा सेव्यत । वदनित-
पेयं निशि केवलं पयो भोज्यं न तेनेह सहोदनादि-
कम् । भवत्यजीर्णं निशि पीतशर्करा क्षीरात्मपानस्य न
शेषस्तृज्जेत् । विटाहोन्यक्षपानानि दिवा भुङ्क्ते हि
यन्नरः । तद्दिवाहप्रशान्तये रात्रौ क्षीरं सदा पि-
बेत् । दीपानले लघे पुंसि वातहृष्टे पयःप्रिये । सर्तं
द्विततमं पय्यं सद्यः शुक्रकरं यतः” । अथ षड्विंशत्य-
दुग्धस्य गुणाः “क्षीरं गव्यमयाजं कोष्णं दण्डा-
हतं पिबेत् । अथ हृष्टं ऊवरहरं वातपित्तकफा-
पहम्” । अथ गोतुग्धगुणाः “गोदुग्धप्रभवं किं वा
आगोदुग्धसहस्रवत् । तदुभवेच्च त्रिदोषघ्नं रोचनं वसव-
र्जनम् । वृद्धिवृद्धिकरं हृष्टं श्लेष्मट्टिमिकरं बहु ।
अतोसारैश्चिन्तयन्त्ये च ऊवरे जीर्णे प्रयस्यते” । अथ
निन्दितदुग्धम् “विवरणं विरसं चास्थं दुर्गन्धं अपचितं
प्रयः । वर्जयेदन्तस्यपयुक्तं बुद्ध्यादिसूक्ष्मतः” ।
अजादिदुग्धगुणादिभेदादिकं तत्तत्पर्ये उक्तम् ।

“सोऽप्यार्षिं प्रथमतः श्रोतुं शीरं त्वजानां श्रुतगीत
मातुः ।। दोहानशीतं महिषोपयस्यं गव्यन्तु धारो-
न्निदं प्रथमतः । इत्थं हं हन्मन्निर्वर्तनकरं प्र-
वर्तमानं पयो मध्याह्ने वनदायकं रतिकरं क्षण्य
विच्छेदयन् । वात्ये वज्रिकरं ततो वनकरं वीर्यप्रदं
बाह्वीरे रात्री क्षोरमनेकदोषघनं सेव्यं ततः सर्वदा ।
शीरं सुहृन्निमित्तयोषितं यदतः प्रमेतद्विहतिं प्रयाति ।
पश्यान्तु दोषं कुर्वते तदूर्ध्वं विषोपमं स्यादुषितो दयानाम् ।
जीर्णवरे कफे शीषे शीरं स्यादमृतोपमम् । तदेव त-
रुणे पीतं विषवज्रानि सातुषम् । क्षोरकाद्यगुणः ।
“चतुर्थभागं सक्तं निधाय यत्नाद् यदावर्तितसुत्तमं
तत् । सर्वमयम् वनपट्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमिति
प्रथमतः । गव्यं पूर्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहि-
कम् । शीरं सशर्करं पयः यद्वा सात्यक्षं सर्वदा ।
शीरं न भुञ्जीत कदाप्यतस्तं तपस्व नैतज्जयणेन माह्वम् ।
पिटाक्षसंश्रान्तमाससहस्रोभातकीकृच्छ्रफलादिभिर्य” । तथा

“मत्स्यमांसगुडसहस्रमूलकैः कृत्वा भवति सेवितं
पयः । शकजास्यवरसैश्च सेवितं सारयत्यवधमाशु
सर्वयत् । क्षिग्धं शीतं गुरु शीरं सर्वकालं न सेवयेत् ।
दोषाग्निं कुर्वते मन्दं मन्दान्निं नष्टमेव च । नित्यलो-
माग्निना सेव्यं सुपक्वं माह्विणं पयः । पुष्पानि धातवः
सर्वं वनपट्टिविवर्जनम् । क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षीरं
नवप्रसूतानाम् । कृच्छ्रं पित्तदाहं करोति रक्तामयं
कुर्वते । मधुरं त्रिदाशघनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
कथं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ।
गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् । मध्यम
वयसं सुक्तामिदं दुर्बलन्तु दृष्टानाम् । तासां मास-
तयाहूर्ध्वं शुक्तिपीनाश्च यत् पयः । तद्वाहिकं कथं
क्षीरं मधुरं पित्तशोषकम् । दुग्धाक्षं शीतलं स्यादु-
हृत्पुं वर्णकरं गुरु । वातपित्तापहं हृद्यं हं हृद्यं
वसवर्जनम्” राजनि० ।

दुग्धतालीय न० दुग्धस्य तात्वाय प्रतिपादयितुं क ।

१ दुग्धाक्षे २ क्षीरफेने च मेदि० ।

दुग्धपाचन न० दुग्धं पाच्यतेऽनेन पाचि-करणे ल्युट् ।

१ दुग्धपाचपात्ते हारा० ।

दुग्धपाचन ३० दुग्धं नियमः पाचय इव यत् । (शिर-
गोषा) स्वाते इहभेदे राजनि० । सार्धं च । सार्धं वाच्यं ।

दुग्धपुष्पी स्त्री दुग्धमिव शुभं इक्षं मञ्जरी सखाः गौरा०

क्षीप् । (दुग्धपेया) स्वाते इहभेदे २ सेवकाक्षी गन्ध० ।
दुग्धफेने ३० दुग्धस्य फेनो यत् । शर्करावहिते क्षीरद्विषक्षीरे
राजनि० । गौरा० क्षीप् । दुग्धफेनी श्लेषभेदे स्त्री ।
सार्धं च तत्सार्धं ३० ।

दुग्धवृक्ष ५० दुग्धार्थं वृक्षः । दुग्धदोहार्थं गोवृक्षे “पीत-
दुग्धा तु घेहव्या संस्थिता दुग्धवृक्षकैः” श्लेष० ।

दुग्धवीजा स्त्री दुग्धमिव बीजं यत् । यत् । यावना-
काद्यतण्डुलविषादेषु राजनि० ।

दुग्धसमुद्र ३० इत० । दुग्धोदके क्षीरसमुद्रे त्रिका० । दुग्धमिव
प्रभृतयोऽप्यत्र । “लवणजलधिरादौ दुग्धमिव च तस्या-
दमृतममृतमरिक्कं श्रीस यस्मात् वभूव” सि० शि० ।

दुग्धाक्ष ५० दुग्धमिव शुभः इक्षः चिह्नेभेदोऽस्य । उपल-
भेदे गन्धार्यक० । [इक्षो राजनि० ।

दुग्धाक्षन् ५० दुग्धं नियमः व्यञ्जना इव । दुग्धपाचण-
दुग्धाम् न० दुग्धपाचकाम् । दुग्धतालीये राजनि० ।

दुग्धिका स्त्री दुग्धं क्षीरमिव नियमोऽस्यस्याः टन् । (दुधि
(क्षीरा) इति स्वाते इहभेदे । “दुग्धिकोष्णा गुरु-
रुक्षा यातना पुनरायिनी । स्यादक्षीरा कटुस्निग्धा
वृद्धमूलमना पटुः । साही विट्स्निग्धी हृद्या कफतट्ट
क्षमिषणुत्” भाव० । २ गन्धिका इति प्रसिद्धायास्तमफ-
लिन्याम् युष्मफलायाम् रत्नमा० ।

दुग्धिनिका स्त्री दुग्धमिव इति दुग्धनि नियमो-
कायति कै-क अलुक्क० । रक्तापाचनं राजनि० ।

दुग्धो स्त्री दुग्धमिव नियमोऽस्यस्याः अर्थं स्यात् गौरा०
क्षीप् । १ दुग्धिकायाम् (दुग्ध) क्षीरावीलतायां मेदि० ।
२ दुग्धपाचणे राजनि० ।

दुग्धं त्रि० दुग्ध-दुह-क इत्यं च । दोहनकर्त्तरि “काम-
दुवा गौः” सि० कौ० । सस्यं कश्चिदुपपदे एव साधुत्वं
नान्यथा । “कामदुवाङ्गुपय” भा० १।२।१५

दुच्छक ३० दु-सन्नापे सम्भ० भावे क्तिप् तस्यै उपतापाय
तद्विहतये शक्नोति शक-अच् । सुरानाममन्त्रव्यो
विहाराद्यवकाशके च मेदि० ।

दुच्छन् ३० दुष्टः या प्रा० व० प्रयो० । दुच्छन्तु रे “आरेवीधस्य
दुच्छनाम्” बजु० १।२।१८ “दुष्टाश्च ते शान्तं तेषाम्” वेददी० ।

दुच्छन् त्रि० दुष्ट उच्छन्तः प्रा० व० प्रयो० । दुष्टे उच्छन्ने ततः
अथा० क्यङ् । दुच्छुनावते वाधते इत्यर्थः । “किञ्चान्
दुच्छुनावसे” अ० ७।१५।१ “दुच्छुनावसे वाधसे” भा० ।

दुद्धि स्त्री दुग्धमिव यत् । दुग्धास्य रायसुतः ।

दुन्दुभ लि० दुन्दुभ इव कायति कै-क पृषो० नलोपः ।
दुन्दुचिते यद्वार्धनत्यतः ।

दुन्दुभ उ० दुन्दुभ+पृषो० । (डोडा) सर्पभेदे अमरः ।
“शरणीनां महारोहं प्राशयत्तुटि दुन्दुभाम् । मज्जा-
मांसमहापङ्कं कवन्वायजितोदुपाम्” भा०श्री० १५६७० ।
दुन्दुभि पु० दुन्दुभि+पृषो० । दुन्दुभिश्चार्धे “दुन्दुभेर्भू-
पिकाणां च कीटाणां कल्प एव च” इति छत्रस्थाने प्रति-
ज्ञाय सन्ततेन कल्पस्थाने दुन्दुभिस्त्रनीयाध्याय उक्तः
अतस्तयोरेकार्धता ।

दुत लि० दु उपतापे क्त । पी०कृते “दुततया दुतया” भाषः ।
दुततो इत्यस्य तु “दुन्वोधश्च” पा० नत्वे दीर्घश्च दूत
इत्येव सि०श्री० ।

दुत्योत्पद्वीय पु० नीज० ताजकोक्ते वर्धप्रवेशे योगभेदे
“वीर्योनिनो कार्यानिमननाथो स्वर्गादिदेवान्धतरो-
युनक्ति । अग्नौ यदा हौ बलिनी तदान्यसहायतो वीर्यं
सृजन्ति सन्तः” तन्मन्त्रम् ।

दुद पु०पथभेदे । “दृङ्गवान् मन्दरो नीलो निषधी दुर्दु-
भगा” भा०श्रु० १६५७० । दुर्दुभया इत्येव पाठः साधुः
दुदुह पु० अनुबन्धे नृपभेदे । “अनोस्तु पुत्रोधमोऽभूदुष्ट-
सस्यात्मजोऽभवत् । एतात्तु दुदुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य
चात्मजः” हरिवं० १०७० ।

दुदुम पु० दुहो दुमः प्रा०ष० । हरित्पले पलाशजो अमरः ।
दुध हिंसने प्रेरणे च भ्वा०पर०सक०सेट् । दीधति अदोधीत्
दुधो धुधितम् “नेशनमो दुधितं रोचत” ऋ० ४।१।१७
“दुधः प्रेरण कर्मा” भा० ।

दुधि लि० दुधांशैः साकर्मति भाष्योक्तेः दुध-हिंसायां कि ।
हिंसके “सूय ग्ठमे दुधयेऽर्धे ! ते” ऋ० ६।२।१२ “दुधये
हिंसकाय” भा० उपचारात् इदमेव च “दुधेयुक्तस्य
द्रवतः सज्जानसा” ऋ० १०।१०२।६ दुधेर्दुर्हिंस्य” भा०

दुध्र लि० दुध-वा० रक् दुट् वा धारयति ट-भूत०क पृषो० ।
हिंसके इमेरके इदुर्दरे इदुर्दरे पादुष्टानां व्यवस्थापके
च । “दुध्र आभूषु राभयन्ति दामनि” ऋ० १।५।१२ “दुध्रः
दुटानां धत्ता व्यवस्थापयिता वा” भा० “दुध्रकतो मरुतो
आजदुष्टयः” ऋ० १।६।४।१ “दुध्रकत् दुध्रं दुट् ना-
न्यैर्दुर्दरे वा व्यात्मना” भा० “विदधे दुध्रवाचः”
ऋ० ७।२।१२ “दुध्रवाचः दुर्दरेवाचः” भा० । [शब्दर० ।

दुन्दुभ पु० दुन्दु इत्यव्यक्तं भवति भव-ड । दुन्दुभिवाद्ये
दुन्दु पु० १३सुदेने लि०का० इदुन्दु भिवाद्ये शब्दरत्ना० ।

दुन्दुभ पु० दुन्दु इत्यव्यक्तं भवति भव-ड । दुन्दुभि
वाद्ये शब्दर० । दुन्दुभ इति पाठान्तरम् ।

दुन्दुभि पु० दुन्दु इत्यव्यक्तं भवति भवति भव-ड । दुन्दुभि
किं भवति । इदुन्दुकायाम् अमरः । “दुन्दुभे ! त्वं सप-
त्नानां शोषाद् हृदयकल्पनः” दुन्दुभिपूजासन्तः “विजय
दुन्दुभितामयुरर्थाः” रघुः “दुन्दुभिश्च तदा देवैस्ता-
डितो देवकिङ्करैः” भा०अनु० २६जो० । १३रुचे २देव-
भेदे मेदि० २राजसभेदे पु०शब्दर० ४विषे जेमच० ५पाशके
स्त्री अमरः स्वर्णशृङ्गादिप्रये चतुःपाशे विन्दुयुक्ते कृतो-
पकरणे (पाशटी)ख्याते इपदार्थे स्त्री ७मन्त्रोभेदे स्त्री
वा डीप् । “तथा समस्तं गन्धर्वं दुन्दुभीं नाम ना-
मतः । गन्धर्वं वरदोदेधो गच्छ कार्यार्थसिद्धये । पिता-
महवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः । मन्दरा मानुषे
लोकं कुञ्जामाभयत्तदा” भा०व० २७५ अ० दुन्दुभि-
नीमासुरभेदश्च मायाविनामासुरप्रतिता तत्कथा ।
रामा० कि० ८४शर्गे “मायावी नाम तेजस्वी पर्वजो दु-
न्दुभेः सुतः । तेन तस्य महर्षेर् बालिनः स्वीकृतं
पुरा” “यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवः महिषाकतिम् ।
प्रतिकालयते बाली मलयं प्रतिपर्वतम् । तदा विवेक
महिषो मलयस्य गुह्यं प्रति । विवेक बाली तत्प्राप
मलयं तज्जिघांसया” रामा० कि० ४६ अ० ४जो० ।
“दुन्दुभिं नामेति अत्र दुन्दुभिश्चन्द्रेण तत्पुत्रो
मायाविनामा दानव उच्यते तद्भूतान्तस्यैवाग्रे वक्ष्यमाण
त्वात् ‘मायावी नाम तेजस्वी दुन्दुभेः पुर्वजः सुतः’
इति प्रोक्ते सस्य तत् पुत्रत्वं पितृमहिषाकारत्वात् तत्-
पुत्रस्य तदाकारत्वमिति च बोध्यम्” तडोका

दुन्दुभिक पु० कीटभेदे कीटशब्दे इत्यम् ।

दुन्दुभिनिर्झाद् पु० दुन्दुभे रिव निर्झादोऽस्य । दानवभेदे
स्कन्दपु० । [नृपभेदे ।

दुन्दुभिधेण पु० दुन्दुभिः सेनायां यस्य सुषामा० पत्यम् ।

दुन्दुभिस्त्रन पु० इत० । दुन्दुभिश्चन्द्रे दुन्दुभेर्वाद्यभेदस्य
स्त्रनी अत्र विषयिकित्वायाम् । सुसुतोक्ते विषयिकित्वाभेदे
“अथाता दुन्दुभिस्त्रनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः धनान्-
कर्णतिनिषपलादपिचुमदेपाटलिपारिभङ्गाकालोद्वरकर-
हाटकाकुनिककुमसर्जकपीतनक्षे द्वातकाहोठामलकप्रयङ्ग-
कुटजशनीकपित्वाश्रमन्तकार्कचिरविस्मयहाटसाश्चराराशु-
नधुनमधुमिषु याकगोजीयामूर्धतिलकेन्दुरकमोपवपुष्टारि-
केदानं भक्षान्वाहृत्य गमां भूमेः खारकस्थेव परि-

काव्य विपचेह्यानाम विपपक्षीमन्तवत्तु लीयन्वराङ्ग-
चोचकमञ्जुकारङ्गिकाङ्गितापिपक्षीमरिचोत्पन्नवारि-
वाः वङ्गकुलकुलानन्नासोमसरनाशङ्गीकुलकुलामा-
खेतसर्पपक्षजवन्मन्त्रिचुलकवर्जमानवन्तु सुपुल्लयेपी-
धप्रपञ्चदन्तकेलवाङ्गुलनागदन्त्यतिशयाभयाभङ्गदाकृष्ट-
हारहावचाचूर्णानि लोहामात्र समभागानि ततः चार-
वदानतपाकमन्तार्य ओष्ठकम्पे निदध्यात् । अनेन
दुन्दुभिं निम्ने तु प्रताकातोरेणानि च । अथाहर्ग-
नात् स्पर्शात् विधात् सम्प्रतिष्ठचतुते । एव चारागदी-
नाम शर्करास्त्रस्तरोपुच । अर्गः सु वातयुल्लेखे काष्ठ-
गुलीटोपु च । अजीर्णं पक्ष्णीटोपे भक्तद्वेषे च दा-
क्ये । एव सर्वविधात्तानां सर्वथैवोपयुज्यते । तथा तच्च-
कमस्यानामयं द्रपोङ्गुमां गदः ।

दुन्दुभ्य पु० दुन्दुभौ दानवभेदे विषे वाद्यभेदे वा भवः प्रकृतौ
वा यत् । १. दुन्दुभेदे "नमो दुन्दुभ्याय यन्वाय च यजुः"
१६।१५ दुन्दुभ्ये तद्वादनय साधु यत् । २. दुन्दुभिवादन
साधने मन्त्रभेदे "ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः"
कात्या० श्रौ० १।४।२।१२ "क्षत्रियस्य चक्रारोहणे दुन्दु-
भे वादनमन्त्रा ऐन्द्रा भवन्ति" कर्कः ।

दुन्दुमार पु० धुन्दुमार + ध्रुवो० । धुन्दुमारदेशे शब्दार्थकत्वेन
दुफानिकुल्य न० भी० ता० उक्तो वर्षप्रवेशे योगभेदे तज्ज-
लण्यं तल्लोक्तं यथा "मन्दः शुभोच्चादिपदस्थितचोत
पदोनग्रीष्मेण जनेत्यगालः । तत्रापि कार्यं भवतीति
वाच्यं वक्रादिनिर्णयपदेन चेत् स्यात्" ।

दुस्वक पु० (दुष्का) इति स्वाति भेषभेदे शब्दार्थवि० ।

दुर(स्) अय्यदु-रुक् सुक् वा । १. दुष्टे शनिन्दायां शनिभेदे
४. दुःखे च पुरुषोत्तमः ५. र्षदर्थं ईक्ष्णुव्यं ७. क्रमे
दसवम्पत्तौ ८. सुहृदे च गणरदुर्जीविनः दुर्बलः दुर्दिनम्
"सुहृदोर्ध्वकरणे" पा० दुष्कृतम् । क्रियायोगेऽप्योपसर्गता
उपसर्गशब्दे १२१५. ८. दृश्यम् ।

दुर स्त्री दृ-क्षिप् । द्वारे "दुरोद्युतान्यलरम्" ऋ० १।१८८।५
"या दुरः यस्तद्वह्नारः" भा० दुरो मानुषो देव स्या च"
ऋ० ५।४५।१ "मानुषीर्भनुष्य सन्निविनोर्दुरः द्वारः" भा०
दुर लि० दु-वा० कुर । दातरि "दुरो व्यस्य दुर इन्द्र
मोरधि दुरो यवस्य वसुन इक्ष्णुतिः" ऋ० १।५१।२ "दुरो
टातासि" भा०

दुरक्ष पु० दुष्टोऽयः प्रा० व० । १. कपटपाशके २. दुष्टनेत्रे च
"अदृष्टे ३. दृष्ट्यापि प्रधातमेति च आह द्राक्षन्त्ययो

दुरक्ष इव द्राक्ष प्रेयोक्षैवास्त्र द्रुषोका ते परैतदनन्व-
रोति यद्व्यापनक्ति" शत० ब्रा० १।१।१।० "दुरक्षमेव
अज्ञनेन वाचयति" भा० १. व०। दुष्टक्षि यस्त्र यच्च यमा ।
इत्युक्ते लि० "अयः शुक्ल च दुष्टक्ष इवापो ह दुरापोभाव
कक्षत्" शत० ब्रा० ७।१।२।१४ दुष्टोऽयो यम । ४. दुष्टवृत्ते
दुरतिक्रम लि० दुःखेनातिक्रम्यतेऽसौ दुर+अति+क्रम-कर्मणि
अल् । १. दुःखेनातिक्रम्यते २. दुर्लभ्यते "सर्वेषु तपसा-
चाध्यं तपोहि दुरतिक्रमम्" अनुः । ३. विष्णो पु० "सभा
वृत्ता निष्ठतात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः" विष्णु० सं०
"भयहेतुत्वादस्याज्ञा स्रयीदयोनातिक्रमन्तीति दुरतिक्रमः
"भयादिन्द्रिय बाधुश्च स्रज्जुर्धर्वाति पञ्चमः" इति मन्त्रव-
र्णात्" भा० "तस्याज्ञाया दुर्लभ्यत्वात् तस्य तयात्वम् ।

दुरत्यय लि० दुःखेनातीयते दुर+अति+र-अल् । १. दुरतिक्र-
मणीये २. दुर्लभे च । "स्वर्गमार्गपरिषो दुरत्ययः" रघुः ।
दुरत्ये तु लि० दुर+अति+र-कर्मणि-तृत् । दुरतिक्रमणीये
"ता भूरि पाशावन्तस्य सैत दुरत्येत् रिपवे मन्त्रैव"
ऋ० ७।६५।२ "दुरत्येत् दुरतिक्रमणीयी" भा०

दुरदृष्ट न० दुष्टमदृष्टम् प्रा० व०। दुर्भाग्ये पापे ।

दुरदृष्टनी स्त्री अद-भावे मनिन् वा लोप् दृष्टा अकृतिः
(नी) प्रा० व०। दुर्भोजने । "पाहि दुरदृष्ट्या अविधं न०
पितृम्" यजु० २।२०। "अदममद्यनी दृष्टा अकृती दुरदृष्टनी
दुर्भोजनम् ततः सां पाहि चतुर्थी पञ्चम्यर्थे" वेददी०।

दुरधिग लि० दुःखेनाधिगम्यते दुर+अधि+गम-वा०
कर्मणि ङ । १. दुष्टप्रापे २. दुर्ज्ञेये च । "दिव्याश्चरैर्दुरधि-
गाक्षृप । विक्रियाभिः" भाग० १।२।२।८ ।

दुरधिगम लि० दुःखेनाधिगम्यते दुर+अधि+गम-कर्मणि
अल् । १. दुष्टप्रापे २. दुर्ज्ञेये च । "इत्यदेशकाश्चमन्त्रा-
गदक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान्"
भाग० ५।२।२।२ "इह दुरधिगमैः किञ्चिदेशगमैः" किरा०।

दुरधीत न० दुष्टमधीतम् प्रा० व०। वर्णानां दशास्यानासु-
च्चारणेन यथास्वरातुच्चारणेन च व्यध्ययने "दुष्टः शब्दः
स्वरतो धर्षतो वा भिद्य्या प्रयुक्तो न तमस्यमाह । स
वाच्यजो यजकानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपरा-
धादिति" दुष्टांश्चक्रान्ता प्रयुक्तधीत्यर्थे व्य-
करणम्" महाभाष्योक्तेः "यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव
शब्दप्रते । सोऽनग्राविष शुक्लोऽधो न तज्जलति कर्हिचित्"
श्रुतिवाध्ययमस्य दुष्टत्वं बोध्यम् । [अधोऽतममस्य

दुरध्यय लि० दुःखेनाधीयते कृष्णाद्यैर्दुर+अधि+र-अल् ।

दुराख्य पु० दुष्टोऽप्या प्रा०स०अच् समा० दुष्टवर्त्तनि अमरः ।
दुरन्त लि० दुष्टोऽनोऽयमानं यस्य प्रा०स० । १। अगन्तासूतपाना-
दिषु अचनेषु गन्त्यर्थिभिः । तानि हि प्रथमं सुखयित्वा
अन्ते दुःखाकुर्वन्ति । “अचनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विव-
र्जयेत्” मनुः । दुर्ज्ञेयोऽन्तः परिच्छेदो यस्य । २। दुर्ज्ञेये
१गभीरे ३दुरतिक्रमणीये च “न्यति युवतिजनेन
समं सखि ! विरहिजनस्य दुरन्ते” गीतगो० । कप् ।
दुरन्तस्य अचक्षण्योदे प्रथिने पु० “दुर्विज्ञेयो महादेवो
दुराधारो दुरन्तकः” भा० अतु० ४। १० ।

दुरन्त्य लि० दुःखेनात्मीयतेऽसौ दुर+अतु-इ-कर्मणि खल् ।
दुःखेनात्तुगमनीये “दुरन्त्यं दुष्प्रपञ्चं दुरापं दुरभि-
क्रमम् । सर्वं वै तपसास्थेति” भा० अतु० १२२अ०

दुरभिग्रह पु० दुःखेनाभिसख्येन गन्ततेऽसौ दुर+अभि+खल् ।
१। अपाभार्गे २। दुःखेन याज्ञो लि० । ३। दुराभभायां ४। कपि
कच्छासु स्त्री राजनि० ।

दुरवग्रह लि० दुःखेनावग्रहयते निग्रहयतेऽसौ दुर+
अव+पह-कर्मणि खल् । लक्ष्मणानिपाद्यो “वशागतो
रिपुर्गच्छ विचरेत् दुरवग्रहः” कामन्दकी० । [स्यायाम् ।
दुरवस्था स्त्री इटा अवस्था प्रा०स० । दारिद्र्यादौ इटाव-
दुरस्य इट+अच् “दुरस्तुर्विषयसु धिक्पश्यति” पा० वेदे नि० ।
दृष्टीभवने पर० अच् । सेट् । दुरस्यति अदुरस्यीत् ।
“अभि पृतम्यन्” तिहाभि योनी दुरस्यति” अथ० १। २। २।
कोके तु दृष्टीयति इत्येव । [उष्णादिको० ।

दुराक पु० दुर+अक+संज्ञायां कर्तरि घञ् । अष्टादेशभेदे
दुराचर लि० दुःखेन आचर्यते दुर+आ+चर-कर्मणि खल् ।
१। लक्ष्मणाचरणीये “सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां
दुराचरः” भा० या० ६। १६। ३। आर्षत्वात् कर्तरि घञी ।
दुष्टमाचरति अच् । २। दुष्टाचारयुक्ते लि० “समीरणः
श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः । समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
करोति दोषैश्च यथा अमाहतः स कर्णशूलो कथितो दुरा-
चरः” सुश्रु० ।

दुराचार पु० दुष्ट आचारः प्रा०स० । दुष्टे आचारे “प्राप्ते
कविपुत्रे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः । दुराचाररताः सर्वे
सत्त्वशास्त्रोपराहृताः” अध्यात्मरामा० । धार्ष्ट्याभावा-
द्ग्रीवा वदनानमनादिभ्यं दुराचारात्” शा० द० । दुष्ट
आचारो यस्य प्रा०स० । २। दुष्टाचारयुक्ते लि० “दण्डानि
दुराचारा धीरदूपागवक्रियाः” मनुः “दुराचारो
हि दुष्टो लोकं भवति निन्दितः” मनुः ।

दुराद्यक्षर लि० दुःखेन आद्यं क्रियते “कर्तृकर्मणोश्च
भूतजोः” पा० कर्तृकर्मणोश्चोदादिषु च उपपदेषु भूतजोः
खल् स्यात् यथासङ्गं नेष्यते कर्तृकर्मणी धातोरव्यवधा-
नेन प्रयोक्तव्ये ईषदावस्तु(ईष दुः ख)ततः प्राक् । “कर्तृ-
कर्मणोश्चोदादिरिति वाच्यम्” वार्त्ति० सि० को० कर्मणि
उपपदे खल् सम् । दुःखेन अनाद्ये आद्ये कर्तृणीये
दुराद्यश्च न० दुःखेन अनाद्येनाद्येन भूयते दुर+
अध्यर्षे आद्ये कर्तरि उपपदे भावे खल् सम् । दुःखेन
अनाद्यस्याद्यभवने ।

दुरात्मन् लि० दुष्ट आत्मा अन्तःकरणं यस्य । दुष्टान्तःकरणे
“यस्तु धर्मेण कार्याणि मोहान् कुर्यात्सुराधिपः । आधि-
रात्तं दुरात्मानं वश्ये कुर्यान्ति शलवः” । “यस्तु दोषयतीं
कन्यामनाख्यायोपपादयेत् । तस्य तत् वित्तं कुर्यात्
कन्यादातुर्दुरात्मनः” मनुः ।

दुराधन पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “अपराजितः पण्डितको
विशालाक्षो दुराधनः” भा० या० ६। ७अ० धृतराष्ट्रपुत्रोक्तौ

दुराधर पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । अपराजितः कृष्णशार्ङ्गो वि-
शालाक्षो दुराधरः” भा० या० १। ७अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दुराधर्ष पु० दुष्टान् राक्षसान् आधर्षयति दुर+आ+धृष अच् ।
१। अतसर्षमे तत्क्षेपणे हि वेतालादीनामपसर्षणं अतो
दर्शितम् । दुःखेन ईषदपि धर्षयितुमशक्यम् दुर+
आ+धृष-कर्मणि खल् । २। धर्षयितुमशक्ये लि० ।
“जगन्नाथो दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति” भा० अतु०
५८अ० “स प्रभावात् दुराधर्षो महाबलपराक्रमः”
भा० व० २०२अ० । ३। कृतस्त्रिभीष्टे स्त्री राजनि० ।

दुराधार पु० दुःखेनाधार्यते दुर+आ+धारि-कर्मणि खल् ।
दुःखेन १। आधारणीये २। चिन्तनीये लि० ३। महादेवे पु० ।
दुरन्तशब्दे इत्यम् ।

दुरानम लि० दुःखेनागम्यते दुर+आ+गम-अच्-कर्मणि
खल् । दुःखेन आगमनीये । “स विचिन्त्य च धनुर्दुरा-
नमम्” रघुः ।

दुराप लि० दुःखेनाप्यते दुर+आ+प-खल् । १। दुष्प्राप्ये ।
“इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे तदधीना हि विद्वयः” रघुः
“अस्त्रं दुरादाप्तवता दुरापम्” रघुः अस्त्रविवक्षया
कर्तरि घञी । भावे खल् । २। दुष्प्राप्ते न० ।

दुरारिहा पु० दुष्टविवर्ति दुर+अ-चिनि दुरारी दुर्गाभी
अमरः तं कृत्ति कृन्-कृप् । विष्णो “दुरावाहो दु-
रारिहा” विश्व० सं० भाष्ये उक्तं च अतुल्यवृत्त्या ।

दुराक्ष ५० दुःखेनाक्षप्रतेऽसौ दुर+आ+क्ष-कर्मणि क ।

। त्रिष्वे दुराक्षेऽसौ च । १२३० यी स्त्री राजनि० ।

४३ दुरारोहणीये लि० “सुप्रसिद्धः स्यादक्षः फलवान्
स्यादुरारोहः” भा० भा० १४० ख०

दुरारोह पंक्ती० दुःखेनाक्षप्रते दुर+आ+क्ष-कर्म ।

। अरटे स्त्रियां आतितात् ऊप् । २३० यी स्त्री

राजनि० शालम्बिहणे स्त्री लि० । ४३ दुरारोहणीये

लि० “दुरारोहं पदं राक्षसं सर्वलोकमस्त्रतम्” कामन्द०

भावे खल । ५३ दुःखेनारोहणे प० ।

दुरालभा(म्) स्त्री दुःखेनाभ्यन्ते अ गृन्ते असौ दुर+आ+

अभ-खल आगमविधेरनित्यात्वात् वा सुम् । (आलङ्करी)

। १३३ तायां राजनि० “दुरालभा कटुभिक्ता क्षारोष्णा

मधुरास्त्रिका । वातगुल्मप्रमेहाणां नाशनी परिकी-

र्तिता” राजनि० । “यथास्य गुणैस्तु त्वा बुधैरक्ता

दुरालभा” भावप्र० २३ दुःखेनीयमात्रे लि० । “सूर्यं

श्यामा लिङ्गोक्ती कटुं सक्ता दुरालभा” सुश्रु० “तीक्ष्ण-

धीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकष्टकाः” भा० अतु०

६८ ख० । [कल्पतरुः ।

दुरालाप ५० दुष्ट आलापः प्रा० ख० । गात्रिवचने शब्दार्थ-

दुराव्य न० अथ-गत्यादौ भावे यत् दुष्टमाव्यं सतिः प्रा० ख० ।

दुष्टमती “सुविततस्य मनान्तेऽतिवेष्टं दुराव्यम्” अ-

६।४।२ “दुराव्यं दुष्टमतिम्” भा० ।

दुराशय ५० प्रा० ख० । १३३ आशये “स्फुटनिर्भिन्नदुराशयो-

ऽधमः” भाषः । दुष्ट आशयो यस्य प्रादि० ख० । २३३ आशय-

युक्ते लि० “उपेयितवान् मूलमपेयमूलं दुराशयः कामदु-

षाङ्गप्रपञ्च” भाग० १२।१।१५

दुराशा स्त्री प्रा० ख० । दुष्पूरायानायायाम् ।

दुरासद लि० दुःखेनासद्यतेऽसौ दुर+आ+सद-कर्मणि

खल । १३३ पाथे २३३ गन्धे “लिखोचनैकांशतया दुरा-

सदः” “स बभूव दुरासदः परैः” रघुः । “सूक्ष्मयानमपि

यदुदुरासदम्” भाषः । “पापाटव्या दुरासदाया

दधतः” नबोदयः ।

दुरित न० दुष्टमितं मननं नरकादिवान्प्रतिरक्षात् । १ पाथे

२३३ इति लि० अमरः । “दुरितैरपि कर्तव्यात्मवात् प्रव-

तन्ते अपचननो हि यत्” रघुः “नृजानदीप्रवाहनिव

सर्वदुरिततापहरम्” काद० “कामोवाह्यपराधः स दहति

दुरितं प्राण्यनोवः वराजिः” अमरः

दुरितदमनी स्त्री दुरितं दम्बतेऽनया दम्-हरणे लुट्

ऊप् । १३३ इत्ये राक्षनि० २३३ पदमनवाधनमात्रे लि०

स्त्रियां ऊप् ।

दुरितारि इत० । दुरितनाशके । २३३ नानां शासनदेवताभेदे च ।

“वक्रो नृपतिता बाला दुरितारिश्वा कालिका । महाकाली

श्यामा शक्ता भुक्तिसुतारका । आकाशा नागधी चण्डा

विदिता चाङ्गुली तथा । कन्दर्पनिर्वाणवला धारिणी

धरणीप्रिया । नरदत्ताऽथ गान्धर्वी च्छायावती तथा ।

सिद्धार्थिका चेति अन्यैः क्रमाच्छासनदेवताः” हेमच० ।

दुरिष्ट न० दुष्टमितं यज्ञः । अभिचारार्थं यज्ञे । “देवह्येन

पितृदेवा रत्नदूषयिता च यः । स याति क्षमिभ्यो

वै लभीगे च दुरिष्टकृदिनि” विष्णु प०

दुरिष्टि स्त्री दुष्टा इष्टिः प्रा० ख० । अशास्त्रोये याने “पाङ्क्ति

दुरिष्टि” यजु० २।२० पञ्चम्यर्थं चतुर्थी ।

दुरीश ५० दुष्ट रीशः प्रा० ख० । निन्दिते प्रभौ

दुरीषणा स्त्री दुष्टा रीषणा प्रा० ख० । शोभे शब्दार्थकल्पतरुः ।

दुरु ५० पर्वतभेदे । “शृङ्गयान् मन्दरो नीलो निषवोदुव-

र्द्धदद्या” भा० अतु० १६५ ख० । दर्दुरस्तथैव पाठः शापु० ।

दुरुक्त न० दुष्टसक्तं प्रा० ख० । दुष्टवचने “दुरुक्तभाषाभिहितैः

प्राप्तुवन्ति सुदुष्कृतम्” भा० अतु० ५०२ ख० ।

दुरुच्छेद लि० दुःखेन छिद्यतेऽसौ दुर+छेद+कर्मणि

खल । १३३ इति भावे खल । २३३ दुःखेन वारणे प० ।

दुरुत्तर लि० दुःखेनीतीर्यतेऽसौ दुर+उट्+त-कर्मणि

खल । १३३ इति “दुरुत्तरे पञ्च दवान्कारे” भट्टिः ।

भावे खल । २३३ दुःखेन शरणे प० । दुष्टसत्तरम् प्रा० ख० ।

४३ इति उत्तरवाक्ये न० ।

दुरुदाहर लि० दुःखेनादाहतेऽसौ दुर+आ+ह-कर्मणि

खल । दुःखेन वचनीये “अनुजिह्वतार्थसम्बन्धः प्रबन्धो

दुरुदाहरः” भाषः । प्रा० ख० । २३३ उदाहरणे प०

दुरुधुरा स्त्री जन्मकाले चन्द्रात् द्वितीयहादयस्थिते रवि

मिस्रपङ्क्तये चान्द्रयोगभेदे तत्स्वरूपभेदफलादिकं

वृहज्जा० भट्टोत्पलव्याख्यानयोर्द्विभितं यथा

“हितार्कं सुनफाऽनफादुधुराः सान्त्योभयस्यैर्धैः

शीतांशोः कथितोऽन्यथा त वज्रभिः केमद्रुनोऽन्यैश्च

केन्द्रे शीतकरेऽथ वा यद्वयुते केमद्रुनो नेष्यते । केचित्

केन्द्रमवांशकेषु च वदन्त्युक्तिः प्रसिद्धा न सा । लिङ्गस्थानाः

सुनफाऽनफाख्याः पटित्यं दौर्धुरे प्रभेदाः । रक्षावि-

कल्पैः क्रमशोभिनीय नीते निहन्तिः धुररक्षणीतिः” वृहज्जा०

“अथ सुनफानफादुधुराकेमद्रुनाख्यं योगचतुष्टयं

शार्दूलविष्णोः कृतेनाह हित्वा कर्मिति । अर्कमादित्यं
 हित्वा तद्वत्त्वा यदाऽन्यः कश्चिदुपहो भौमादिकः शीतांशो
 चन्द्रात् स्वान्योभयस्यो भवति द्वितीयस्यो, हादशस्यो, वा
 द्वितीयहादशस्यो वा द्वौ भवतस्तदा सुनफाऽनफादु-
 द्बुराख्यं योगत्रयं भवति एतदुक्तं भवति अर्कं हित्वा
 यदाऽन्योपहः कश्चिच्चन्द्रात् द्वितीयस्थाने भवति तदा
 सुनफानामयोगो भवति अर्कात् वर्जयित्वा चन्द्रात् हा-
 दशगा भवति कश्चित्तदा अनफानामयोगो भवति एवं
 चन्द्रात् द्वितीयहादशगौ पक्षौ भवतस्तदा दुरुधुरानाम
 योगो भवति योगत्रयेऽप्यादयो यदि द्वितीये हादशे
 वा स्थाने भवति तदा योगमङ्गलकुरुति । किन्तु योगक-
 र्त्तृणां मध्ये न गण्यते । एते योगाः वज्रभिराचार्यैः
 कथिताः अन्यथा तु ब्रह्मभिः केमद्रुमः उक्तः । अ-
 चास्य योगत्रयस्याभावे वज्रभिराचार्यैः केमद्रुमः स्यादयो-
 गोऽभिहितः एतदुक्तं भवति चन्द्रात् द्वितीये न हादशे
 कांश्चिदुपहो भवति तदा केमद्रुमः स्यादयोगो भवति
 अन्यैस्त्वभावति अन्येषां गगादीनामेव भूतं केन्द्रे
 जन्मलग्नकेन्द्रे शीतकरे चन्द्रे वा भौमादियज्युते
 भौमादियज्यविरहितयोरपि चन्द्राद्द्वितीयहादशस्या
 नयोः केमद्रुमो न भवति केन्द्रे पश्यते इत्यत्र केचि-
 च्चन्द्रकेन्द्रमेव केवलं व्याख्यातम् तद्व्यायुक्तम् चन्द्रकेन्द्रे
 पश्यते चन्द्रमसोऽपि योगोऽन्भवति शीतकरे पश्यते
 इत्येतदपार्थक्यं स्यात् अत्र च भगवान् गार्ग्यः “व्ययार्थ-
 केन्द्रगच्छद्दिना भातुं न चेदुपहः । कश्चित् स्यात् वा
 विना चन्द्रजन्मात् केन्द्रगतोऽप्य वा । योगः केमद्रुमो-
 भास तदा स्यादथर्व गच्छेत्ताः । भवति निन्दिताचारा दा-
 रिद्र्यापत्तिशयुताः” तथा च शारदावल्याम् “सुनफानफा
 दुरुधुराः क्रमेण योगा भवन्ति रविरहितैः । विमान्योभ-
 यशस्यैः कैरवयनवाभ्यादिज्ञैः” एतेन “यदा योगाः केन्द्रे
 पश्यवर्जितः शशाङ्कः । केमद्रुमोऽतिकष्टः शशिनं च
 सर्वपहादरे” । अन्ये व्याचार्ये नेष्मन्ति वराहमिहि-
 रस्तु पुनरिच्छत्येव अस्मिन्नर्थे तस्यैव तद्व्याख्यम् अन्यथा
 केमद्रुम इति एवमुक्त्वा परमतमुक्तम् अग्न्यैरसौ इति
 “केन्द्रे शीतकरेऽप्य वा पश्यते केमद्रुमो ज्ञेयते” स्वल्पभा-
 तकेऽपि । तेन सुनफानफादुरुधुराऽभावे केमद्रुम उक्तः
 तथा च “रविवर्जं हादशगैरनफा चन्द्रद्वितीयगैः सु-
 नफा । उभयस्थितेर्दुरुधुरा केमद्रुमशंशुकोऽतोऽन्यः” ।
 अथवापि सुनफानफादुरुधुराभावे केमद्रुमः तथा च

“सुनफा तनफाभौमोदौदुधुरचन्द्रसंस्थितोऽस्मात् । प्राक्
 प्रगतो यद्वेन्द्रेऽभयनतेऽप्यु रविवर्जम् । केमद्रुमोऽत
 योगोऽन्यथा भवेद्यत्र गच्छितं जन्म” केचित् केन्द्रनवांशके-
 प्विति केचिदाचार्यैः केन्द्रेषु केचित् नवांशकेष्वेतदो-
 गत्रयं वदन्ति यथा चन्द्राद्द्वितीयहादशोभयस्यैः पक्षैः
 सुनफाया योगाव्याख्याताः तथा केचित्शुतकीर्तिकाव-
 शर्मप्रवृत्तिभिः केन्द्रनवांशकयथाञ्च व्याख्याताः एत-
 दुक्तं भवति तारापक्षेचन्द्राच्चतुर्थस्थानस्यैः सुनफा
 दगमस्थानस्यैरनफा चतुर्थदशमस्थितैः दुरुधुरा अतो-
 न्यथा केमद्रुमः तथा च शुतकीर्तिः “चन्द्राच्चतुर्थैः
 सुनफा दशमस्थितैः कीर्तितोऽनफा विज्ञेयः । उभय-
 स्थितेर्दुरुधुरा केमद्रुमशंशुकोऽन्यथा योगः” केचित्त्रयंश-
 केषु वदन्ति यत्र तत्र राशौ यदाशिसम्बन्धिनवांशके
 चन्द्रमा भवति तत्काज्यामे शौ द्वितीये राशिः तत्र यदि
 तारापक्षो भवति तदा सुनफा अथ चन्द्रनवांशकराशे-
 हादशे तारापक्षो भवति तदाऽनफा अथ चन्द्रनवांशक-
 राशेः द्वितीये हादशे च यदा पक्षौ भवतस्तदा दुरु-
 धुरा अतोऽन्यथा केमद्रुमः । तथा च चन्द्रनवांशकराशि-
 तोऽपि हादशराशौ यदि पश्यरहितौ भवतः तदा केमद्रुमः
 तथा च जीमशर्मा “यदाशिसंज्ञे शीतांशुर्नवांशे जन्मनि
 स्थितः । तद्द्वितीयस्थितेर्योगः सुनफाख्यः प्रकीर्तितः ।
 हादशैरनफा ज्ञेया गच्छेद्दिहादशस्थितैः । प्रोक्तो दुरुधुरा
 योगोऽन्यथा केमद्रुमः स्रुतः” । उक्तः प्रसिद्धा न वा
 तेषामभिविष्टं मतं तेषामुक्तः लोके न प्रसिद्धा तस्मात्
 ब्रह्मव्योतिप्रिकेः भाङ्गीकृतमित्यर्थः । अथ सुनफानफा
 दुरुधुराख्यप्रकारज्ञातमिन्द्रज्याह त्रिशुलरूपा इति
 सङ्ख्याः शेषाः त्रिंशदेकत्रिंशत् सुनफाख्यायोगाः तावन्त
 एवानफाख्याः पटित्वयमशीत्यधिकं शतं दुरुधुराप्रभेदा-
 नाम एषां पूर्ववदिकल्पगणितम् । इच्छाविकल्पैरित्यादि ।
 एतच्छ्लोके लोपुकप्रकारः पूर्वमेव नामसयोगाध्याये
 व्याख्यातः इच्छाविकल्पैः क्रमशः परिपाद्याऽन्यत्र लोपु-
 कसमिनीय नीते निवृत्तिः कार्या पुनः भूयोऽन्यनीति-
 रित्यन्यत्र स्थानान्तरे चाख्यम् । अथ सुनफादयो भौम-
 शुभयुक्तसंज्ञितैः पञ्चभिर्निष्पाद्यन्ते तस्माद्विष्काविकल्पाः
 पञ्च तेषां न्यायः अत्र प्राप्तः पूर्वेषु पूर्वेषु गच्छितेन
 युक्तस्थानं विनान्यं प्रवदन्ति संस्थासिति ज्ञत्वा ज्ञातम्
 ५ ४ २ २ ३ अथवा प्राप्तः सैव संस्था ज्ञाता । एव-
 ५ २ २ ४ ५ केचित्पिकल्पाः पञ्च, द्विपिकल्पा दश, त्रिपि-

कक्षा दश, चतुर्विकल्पाः पञ्च, पञ्चविकल्पाः एकः, एव-
मेकविंशत् ५।१०।१०।५। तद्वया द्वितीये चन्द्राङ्गोमः।
बुधः २ इहस्ततिः २ शुक्रः ४ सौरः ५ एवमेकविकल्पाः
पञ्च । अथ द्विविकल्पाः भौमबुधो १ भौमजीवो २ भौम-
शुक्रो ३ भौमसौरो ४ बुधजीवो ५ बुधशुक्रो ६ बुधसौरो ७
जीवशुक्रो ८ जीवसौरो ९ शुक्रसौरो १० एवं द्विविकल्पाः
दश । अथ त्रिविकल्पाः भौमबुधजीवाः १ भौमबुधशु-
क्राः २ भौमबुधसौराः ३ भौमजीवशुक्राः ४ भौम-
जीवसौराः ५ भौमशुक्रसौराः ६ बुधजीवशुक्राः ७
बुधजीवसौराः ८ बुधशुक्रसौराः ९ जीवशुक्रसौ-
राः १० एवं त्रिविकल्पा दश १० । अथ चतुर्विकल्पाः
भौमबुधजीवशुक्राः १ भौमबुधजीवसौराः २ भौमजीव
शुक्रसौराः ३ भौमबुधशुक्रसौराः ४ बुधजीवशुक्रसौराः ५
एवं चतुर्विकल्पाः पञ्च ५ । अथ पञ्चविकल्पः भौमबु-
धजीवशुक्रसौराः १ एवं पञ्चविकल्प एकः । एवमेकविं-
शत् २१ । सुमफायोगाः उत्पादिता न्यूनैव प्रकारेण ।
द्वादशस्यैः अनफाभिदाः एकविंशत् । अथ उरुधुरावि-
कल्पाः एषां लोष्टु कप्रकाराभावात् खबुद्ध्या इष्टाविकल्पैः
क्रमशोभिनीयेति न्यायेन व्युत्पत्तिः । एको द्वितीये,
द्वितीयो (अन्यः) द्वादशे, एको द्वादशे द्वितीयो (अन्यः)
द्वितीये, यथा भौमबुधो १ बुधभौमो २ । भौमजीवो ३
जीवभौमो ४ भौमशुक्रो ५ शुक्रभौमो ६ भौमसौरो ७
सौरभौमो ८ बुधजीवो ९ जीवबुधो १० बुधशुक्रो ११
शुक्रबुधो १२ बुधसौरो १३ सौरबुधो १४ जीवशुक्रो १५
शुक्रजीवो १६ जीवसौरो १७ सौरजीवो १८ शुक्रसौरो १९ सौ-
रशुक्रो २० अथैको द्वितीये द्वादशे द्वौ, द्वितीये द्वौ
द्वादशे चैकः तद्वया भौमः बुधजीवो १ बुधजीवो
भौमः २ । भौमः शुक्रबुधो ३ बुधशुक्रो, भौमः ४ । भौमः,
बुधसौरो ५, बुधसौरो, भौमः ६ । भौमः जीवशुक्रो ७
जीवशुक्रो, भौमः ८ । भौमः जीवसौरो ९ जीवसौरो,
भौमः १० । भौमः शुक्रसौरो ११ शुक्रसौरो, भौमः १२ ।
बुधः भौमजीवो १३ भौमजीवो, बुधः १४ । बुधः भौम-
शुक्रो १५ भौमशुक्रो, बुधः १६ । बुधः भौमसौरो १७ भौम-
सौरो, बुधः १८ । बुधः जीवशुक्रो १९ जीवशुक्रो,
बुधः २० । बुधः, जीवसौरो २१ जीवसौरो, बुधः २२ ।
बुधः शुक्रसौरो २३ शुक्रसौरो, बुधः २४ । जीवः
भौमबुधो २५ भौमबुधो जीवः २६ । जीवः, भौमशुक्रो २७
भौमशुक्रो, जीवः २८ । जीवः भौमसौरो २९ भौमसौरो

जीवः ३० । जीवः बुधशुक्रो ३१ बुधशुक्रो जीवः ३२ ।
जीवः बुधसौरो ३३ बुधसौरो, जीवः ३४ । जीवः शुक्र-
सौरो ३५ शुक्रसौरो, जीवः ३६ । शुक्रः भौमबुधो ३७
भौमबुधो, शुक्रः ३८ । शुक्रः भौमजीवो ३९ भौमजीवो,
शुक्रः ४० । शुक्रः भौमसौरो ४१ भौमसौरो, शुक्रः ४२ ।
शुक्रः बुधजीवो ४३ बुधजीवो, शुक्रः ४४ । शुक्रः बुधसौ-
रो ४५ बुधसौरो, शुक्रः ४६ । शुक्रः जीवसौरो ४७
जीवसौरो शुक्रः ४८ । सौरः भौमबुधो ४९ भौमबुधो
सौरः ५० । सौरः भौमजीवो ५१ भौमजीवो, सौरः ५२ ।
सौरः भौमशुक्रो ५३ भौमशुक्रो सौरः ५४ । सौरः
बुधजीवो ५५ बुधजीवो, सौरः ५६ । सौरः बुधशु-
क्रो ५७ बुधशुक्रो, सौरः ५८ । सौरः जीवशुक्रो ५९
जीवशुक्रो सौरः ६० । एवमेकत्र जाता ८० । अथैको
द्वितीये, द्वादशे त्रयः, त्रयो द्वितीये, द्वादशे चैकः, तद्वया
भौमः बुधजीवशुक्राः १ बुधजीवशुक्राः भौमः २ । भौमः
बुधजीवसौराः ३ बुधजीवसौराः, भौमः ४ । भौमः बुध-
शुक्रसौराः ५ बुधशुक्रसौराः, भौमः ६ । भौमः जीवशुक्र-
सौराः ७ जीवशुक्रसौराः, भौमः ८ । बुधः भौमजीवशुक्राः ९
भौमजीवशुक्राः, बुधः १० । बुधः भौमजीवसौराः ११ भौम-
जीवसौराः, बुधः १२ । बुधः भौमशुक्रसौराः १३ भौमशुक्र-
सौराः, बुधः १४ । बुधः जीवशुक्रसौराः १५ जीवशुक्रसौराः
बुधः १६ । जीवः भौमबुधशुक्राः १७ भौमबुधशुक्राः, जीवः
१८ । जीवः भौमबुधसौराः १९ भौमबुधसौराः, जीवः २० ।
एकत्र १०० जीवः भौमशुक्रसौराः १ भौमशुक्रसौराः
जीवः २ । जीवः बुधशुक्रसौराः ३ बुधशुक्रसौराः, जीवः ४ ।
शुक्रः भौमबुधजीवाः ५ भौमबुधजीवाः, शुक्रः ६ । शुक्रः
भौमबुधसौराः ७ भौमबुधसौराः, शुक्रः ८ । शुक्रः भौम-
जीवसौराः ९ भौमजीवसौराः, शुक्रः १० । शुक्रः बुधजीव-
सौराः ११ बुधजीवसौराः, शुक्रः १२ । भौमः भौमबुध-
जीवाः १३ भौमबुधजीवाः, सौरः १४ । सौरः भौमबुधशुक्राः
१५ भौमबुधशुक्राः, सौरः १६ । सौरः भौमजीवशुक्राः १७
भौमजीवशुक्राः, सौरः १८ । सौरः बुधजीवशुक्राः १९
बुधजीवशुक्राः, सौरः २० । एवमेकत्र १२० । अथ द्वितीये एको
द्वादशे चत्वारः, चत्वारो द्वितीये द्वादशे चैकः तद्वया
भौमः बुधजीवशुक्रसौराः १ बुधजीवशुक्रसौराः भौमः २ ।
बुधः, भौमजीवशुक्रसौराः ३ भौमजीवशुक्रसौराः, बुधः ४ ।
जीवः भौमबुधशुक्रसौराः ५ भौमबुधशुक्रसौराः, जीवः ६ ।
शुक्रः भौमबुधजीवसौराः ७ भौमबुधजीवसौराः, शुक्रः ८ ।

वीरः भौमवृक्षजीवगुप्ताः ६ भौमवृक्षजीवगुप्ताः, वीरः १०।
 एवमेकत्र १२। अथ द्वौ द्वादशे, द्वावेव द्वितीये तद्व्या
 भौ०बु०, जी०गु०, जी०गु०, भौ०बु० २। भौ०बु०, जी०सौ०
 जी०सौ०, भौ०बु० ४। भौ०बु०, गु०सौ० ५ गु०सौ०, भौ०बु० ६।
 भौ०जी०, गु०बु० ७ गु०बु०, भौ०जी० ८। भौ०जी०, गु०
 सौ० ९ गु०भौ०जी०सौ० १०। भौ०जी०, गु०सौ० ११ गु०
 सौ०, भौ०जी० १२। भौ०गु०, गु०जी० १३ गु०जी०,
 भौ०गु० १४। भौ०गु०, गु०सौ० १५ गु०सौ०भौ०गु० १६।
 भौ०गु०, जी०सौ० १७ जी०सौ०, भौ०गु० १८। गु०जी०,
 भौ०सौ० १९ भौ०सौ०गु०जी० २०। एकमेकत्र १५०।
 भौ०सौ०, गु०गु० १ गु०गु०, भौ०सौ० २। भौ०सौ०, जी०गु० ३
 जी०गु०, भौ०सौ० ४। गु०जी०, गु०सौ० ५ गु०सौ०, गु०जी० ६।
 गु०गु०, जी०सौ० ७ जी०सौ०, गु०गु० ८। जी०गु०, गु०सौ० ९
 गु०सौ०जी०गु० १०। एवमेकत्र १६०। द्वौ द्वितीये तयो द्वादशे,
 द्वादशे द्वौ तयो द्वितीये तद्व्या भौ०बु०, जी०गु०सौ० १
 जी०गु०सौ०, भौ०बु० २। भौ०जी०, गु०गु०सौ० ३ गु०गु०-
 सौ०, भौ०जी० ४। भौ०गु०, गु०जी०सौ० ५ गु०जी०सौ०,
 भौ०गु० ६। भौ०सौ०, गु०जी०गु० ७। गु०जी०गु०, भौ०
 सौ० ८। गु०जी०, भौ०गु०सौ० ९। भौ०गु०सौ०, गु०जी० १०।
 एवमेकत्र १७०। गु०गु०, भौ०जी०सौ० १ भौ०जी०सौ०,
 गु०गु० २। गु०सौ०, भौ०जी०गु० ३ भौ०जी०गु०,
 गु०सौ० ४। जी०गु०, भौ०गु०सौ० ५। भौ०गु०सौ०,
 जी०गु० ६। जी०सौ०, भौ०गु०गु० ७ भौ०गु०गु०, जी०
 सौ० ८। गु०सौ०, भौ०गु०जी० ९। भौ०गु०जी०, गु०सौ० १०।
 एवमेकत्र १८०।
 एवं दुर्धरायागभेदाः शतशतीत्यधिकं प्रदर्शितम् मूढो।
 “सम्पन्नयोगसुखभुग्धनवाङ्मनाऽस्वागान्वितो दुर्धरा
 प्रभवः सुभक्तः। केनह्यसे मन्त्रिनदुःखितनीचनिःस्त्राः
 प्रेक्षाः स्वसाध नृपतेरपि वंशजाताः” इहव्या०।
 अथ पुंस्त्वमपि। “प्रचुरधनसमेतो भोगसौख्यान्यतः
 स्वाद्भजयत्यस्यैवाह नैरन्वितश्च। बह्वितरण
 ज्ञानाप्रापिताखण्डबहुर्दुर्धराजनितो वा अश्वर्गैः
 प्रपूर्वः” सातकपद्मनी पुंस्त्वाक्तेः। “दधतेव योगसुभय-
 यज्ञान्तरस्थितिकारितं दुर्धराख्यमिन्दुना” साधः।
 दुर्धरा इ० गी०ता० उक्ते योगभेदे। “तस्मीरक्त्यो दुर्धरा
 योगाः स्युः मोक्षयैवां कथयामि सख्य” इत्युद्दिष्टं
 “सन्नात् बडेऽहमेऽन्त्ये रिपुररिन्दहगो वक्रगो नीर-
 गागो क्रूरैर्बुक्तोऽस्मि वा यदि स्यप्रिषी क्रूरपीचा

रिभक्ष्यैः । अनीक्षभाष्यस्तुमस्तभागे स्थितः शुभो-
च्चादिपदैश्च गूढ्यः । क्रूरेशराफी न च वीर्ययुक्तः कार्य-
विधातुं न विभुर्यतोऽसौ । चन्द्रः सूर्यादुद्देशे दृश्य-
काद्ये वषण्णे नेष्टोऽन्त्ये लुभायां विशेषात् । राशीगेना-
दृष्टमूर्तिर्न सौर्धसो ज्ञेयः गूढ्यमार्गः पदानः । क्षीणो
भान्ते नो शुभो जन्मकाले पुष्पायां वा चन्द्र एव वि-
चिन्त्यः । शुक्लो भौमः कृष्णपक्षेऽर्कस्ततः सुदृष्ट्युन्तुं
वीक्ष्यते नो शुभोऽसौ । शुक्ले दिवा नन्दङ्गोऽर्कस्ततः
शशाङ्कं कृष्णे कुजो निशि समर्धगतः प्रपश्येत् । दोषा-
ल्पतां वितनुतेऽपरथा बहुत्वम् प्रप्रेष्य वा अनुवि-
बुद्धिमतोऽहनीयम्” ।

दुरूह त्रि० दुःखेन जह्यते दुर्+जह-कर्षणि खल् । दुर्धि-
तक्ये । "जाभीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्ये दुरूहकृते"
गीतगो० ।

दुरेर्वा लि० दुर्+इ-वा० व । दुःखेन गम्ये “प्रादेर्वाभायाः
सहते दुरेवाः” अ० १२।६। “दुरेवाः दुःखगमनाः” भा० ।

दुरोक नि० दृष्ट श्लोकः समवायेऽत्र भा० ७१। दःसिने “दुरो-
कमग्निरायने शुशोच” ऋ० ७। ४। १ “दुरोकं दःसिनेम्” भा०
दुरोण ए० गृहे निघण्टुः । “नि दुरोणे व्यसृतो मत्यौषं

राजा सम्राट विदधानि साधन्” ऋ० १।१।८। २ यज्ञम्हे
च । “काव्यो राजा नेषु कृत्वा दक्षस्य दुरोणे”
यजु० ११।७२ “दुरोणे यज्ञम्हे” वेददी० “वसि दिव-
स्यायुर्दुरोणयुः” ऋ० ८।६०।१८ “दुरोणयुर्यजमान-
मृच्छस्य भिषायिता” भा० यु-मित्रणे वा० कु । “हंसः
गुच्छिषद्गुच्छुरनारिणसङ्गोता वेदपदं तिष्ठिर्दुरोणसम्”
कोष० ।

दुरोदर ४० दृष्टम् आ समन्तादुदरमस्य । द्यूतकारे श्यो
मेदि। श्यो ४ द्यूते न० व्यसरः । “दुरोदरश्च जितानां
समोद्भूते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः” किरा० । “न
सुगयाऽभिरतिर्न दुरोदरम्” रघुः ।

दुर्ग प्र० न० दुःखेन गम्यतेऽसौ दुर्ग+गम-व० ङ । (गङ्गा) (केला)
प्रसिद्धे राजाभाष्येणैः १ कोटि । तत्प्रत्यक्षमनेदादिकं
मत्स्यपुराणे २१६ प० ङङ् यथा

“एवंविधं यथाकामं राजा विप्रयथावसेत् । तत्र दुर्गे
 नृपः कुर्यात् प्रथमैकतमं वृक्षः । धन्वदुर्गं मही-
 दुर्गं नरदुर्गं तथैव च । वार्षं चैवान्धुदुर्गं च गिरि-
 दुर्गं च पार्थिवम् । सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रथ-
 मते । दुर्गं च परिच्छेदेन वप्राङ्मातृकसंज्ञकम् । यत-

श्रीयन्त्रमुख्येव शतशः समाहृतम् । गोपुरं सकपाटञ्च
तत्र स्थात् सुमनोहरम् । सपताकङ्कजारुदो येन राजा
विशेष्ट इरम् । चतस्रश्च तथा तत्र कार्यास्तथायतवीथयः ।
एकस्मिन्नात्र वीथ्यप्ये देववेश्म भवेद्दृढम् । वीथ्यप्ये च
द्वितीये च राजवेश्म विधीयते । धर्माधिकरणं कार्यं
वीथ्यप्ये च तृतीयके । चतुर्थे, त्वय वीथ्यप्ये गोपुरञ्च
विधीयते । आयतञ्चतुरस्रं वा दृष्टं वा कारयेत् पुरम् ।
सङ्क्रिहीनं त्रिकोणञ्च यवमध्यं तथैव च । आयतञ्चतु-
रस्रं वा दृष्टं वा कारयेत् पुरम् । अर्द्धचन्द्रं प्रशंसन्ति
नदीतीरेषु तद्वन् । अन्यत्तत्र न कर्तव्यं प्रयत्नेन
विजानता । राज्ञा कोशमृहं कार्यं दक्षिणे राज-
वेश्मनः । तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ।
गजानां प्राङ्मुखो शाला कर्तव्या बाष्पुदङ्मुखी ।
आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते । महानधश्च
धर्मज्ञ ! कर्मशालास्तथापराः । मृहं पुरोवसः कार्यं
वामतो राजवेश्मनः । भन्तिवेदविद्याश्चैव चिकित्साकर्तु-
रेव च । तत्रैव च तथा भागे कोषागारं विधीयते ।
गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च । उत्तराभि-
मुखी श्रेणी तुरगाणां विधीयते । दक्षिणाभिमुखी वाय
परिमितास्तु गर्हिताः । तुरगास्ते तथा धार्याः प्रदोषैः
सार्वरात्रिकैः । कुक्कुटान् वानराञ्चैव मर्कटाञ्च विशेषतः ।
धारयेदश्वशालासु सवत्स्रं धेतुमेव च । अजाश्च धार्या
यत्नेन तुरगाणां हितेपिष्या । गोगजान्वादिशालासु
तत्पुरोषस्य निर्गमः । अस्तं गते न कर्तव्यो देयदेवं
दिवाकरे । तत्र तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सा-
रतः । दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः । योधानां
शिल्पिनाञ्चैव सर्वेषामविशेषतः । दद्यादावसथान् दुर्गे
कालमन्त्रविदां शुभान् । गोवैद्यान्श्ववैद्याञ्च गजवैद्या-
स्तथैव च । आहरेत षष्ठं राजा दुर्गे हि प्रवत्सा रुजः ।
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते । न बह्म-
नामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् । दुर्गे च तत्र
कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः । सहस्रघातिनो राज-
कौस्तु रक्षा विधीयते । दुर्गे द्वाराणि गुप्तानि कार्या-
गत्वापि च भूमजा । सञ्चयञ्चाल सर्वेषामायुधानां प्रश-
स्यते । धनुषां श्लेषणीयानान्लोमराणां च पार्थिव ! ।
शराणामथ खड्गानां कवचानां तथैव च । लघुधानां
शुङ्गानाञ्च ऊङ्गानां परिधैः सह । अस्त्रनाञ्च प्रभूतानां
सहस्राणां तथैव च । लिम्बुधानां पट्टिधानां कुठाराणाञ्च

पार्थिव ! । प्रासानाञ्च मन्थूनानां शक्तीनाञ्च नरोत्तम ! ।
परश्वानां चक्राणां यर्मणाञ्चर्मभिः सह । कुदाभक्षुर-
वेत्ताणां पीठकानान्त्यैव च । तुषाणाञ्चैव दाताणामक्रा-
राणाञ्च सञ्चयः । सर्वेषां शिल्पिभायुधानां सञ्चयश्चाल
चेष्यते । यादित्वाणाञ्च सर्वेषामौषधीमान्त्यैव च ।
यवधानां प्रभूतानामिन्धनस्य च सञ्चयः । गुडस्य सर्व-
तैलानां गोरसानान्त्यैव च । वसानामथ मज्जानां स्ना-
यूनामस्थिभिः सह । गोचर्मपट्टानाञ्च धान्यानां
सर्वतस्तथा । तथैवाश्वपटानाञ्च यवगोधूमयोरपि ।
रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानामप्यशेषतः । कलायसुह-
मापाणाञ्चणकानां तिलैः सह । तथा च सर्वशस्त्रानां
पाङ्गुगोमययोरपि । गणसर्जरसं भूर्जं जतुञ्जाला च
टङ्गणम् । राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे यज्ञान्यदपि किञ्चन ।
कुम्भाद्याशीविधैः कार्या व्यालसिंहादयस्तथा । मृगाश्च
पक्षिणश्चैव रक्ष्यास्ते च परस्परम् । स्थानानि च
विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् । कर्तव्यानि महा-
भाग ! यत्नेन पृथिवीक्षिता । उक्तानि चाप्यनुक्तानि
राजद्वयान्यशेषतः । सुगुप्तानि पुरे कर्तव्यजनानां हित
काव्यया । जीवकर्मभक्तकौलमासनक्याटक्यकान ।
शालपण्णं पृश्निपण्णं सुह्रपण्णं तथैव च । माषपण्णं
मटो ह्यो च सारिवे ह्ये बलात्तयम् । वारा श्वसन्तो हृष्या
च दहन्तो कण्टकारिका । शृङ्गी शृङ्गाटकी श्रेणी वर्षा-
भर्दभरेणुका । मधुपण्णं विदार्य ह्ये महाक्षीरा महा-
तपाः । धन्वनः सहदेवाङ्गा कटुकैरण्डकं विषः । पर्ण-
शताङ्गा मृहीका फलशुष्कजूरयटिकाः । शुक्रानि-
शुक्रकाश्चर्यं क्लृप्तानिक्लृप्तीरणाः । इजुरिजुविकाराश्च
फाणिताद्याश्च सत्तम ! । सिंही च सहदेयी च विश्वे-
देवाश्चरोधकम् । मधुकं पुष्पहंसाख्या शतपुष्पा मधू-
निका । शतावरीमधूके च पिप्पलं तालमेव च । आत्म-
गुप्ता कटुफलाख्या दाविका राजशीर्षकी । राजसर्षप
धान्याकण्ड्यप्रोक्ता तथोत्कटा । कालशकं पद्मशीज
गोवल्ली मधुवल्गिका । शीतपाकी कुबेराक्षी काकजिह्वो-
द्गुप्यिका । पर्यतलपुषी चोभौ गुह्यातकपुनर्भवे । कनेरु
कारुकाश्चक्षीरी बल्या शालूककेसरम् । तुषधान्यानि
सर्वाणि शभीधान्यानि चैव हि । क्षीरं क्षौद्रं तथा तक्रं तेन
मज्जा वसा दृढम् । नीपसारिटकाक्षौद्रवातामसोमवाय-
कम् । एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरोगणः । राजा
सञ्चिनुयात्सर्वं पुरे निरवशेषतः । दाक्षिण्यमातकौ चैव

निमिच्छीकामवेतसम् । भव्यं कर्म । कृत्स्नकरमर्दकद्वयम् ।
 बीजपूरककण्डूरे मालतीराजवन्धुम् । कोमलद्वय-
 पष्णीनि हयोराम्नातयोरपि । पारावतं नागरकं प्राची-
 नोलकमेव च । कपित्थामलकं चुक्रं फलं दलशठम् च ।
 जम्बवं नवनीतञ्च सौवीरकरुणोदके । सुरासवञ्च मद्यानि
 मगडतक्रदधीनि च । युक्तानि चैव सर्वाणि ज्ञेयमान्ता-
 गणं द्विज ! । एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात्
 पुरं । सैन्धवाङ्घ्रिपाठेयपाक्यवासुद्रोमकम् । कुप्य
 सौवर्चलपिण्ड वालकेयं यवाङ्गकम् । श्रीर्वं चारं काल-
 भस्म विसेयो लघ्नीगणः । एवमादीनि चान्यानि राजा
 सञ्चिनुयात् पुरं । पिप्पली पिप्पलीसलचव्यां चतकनागरम् ।
 कुशेरकं मरीचकं शिग्रुभङ्गातसर्पपाः । कृष्णजम्बोदा-
 किण्णिकी हिङ्गुमूलकधान्यकम् । कारवीकुञ्जिका याज्या
 सुसखा काकमाचिका । फणिज्झकोऽथ लघुनं भूक्तुं
 सुरसलया । कायस्था च ययस्था च हरितालं मग-
 शिला । चमृता च रुदनी च रोहिधं कङ्कुमं तथा ।
 जया एरबडकागडोरे सल्लकी हञ्जिका तथा । म-
 पिक्तानि मूत्राणि प्रायो हरितकानि च । फलानि चैव
 हि तथा सृष्टमैला हिङ्गुपत्रका । एवमादीनि चान्यानि
 गणः कटुकसंज्ञितः । राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गं प्रयत्नेन
 न्यपोत्तम ! सप्तं चन्दनस्त्रीवेरकतमानकदारवः । दं-
 दानलडोशोरनक्षमालकदम्बकम् । द्वयोः पटोलकटुका
 दामित्यक् पत्रकं च वा । किराततिक्तभूतुम्बी विषा खात-
 विश तथा । तानीशपलतगरमप्रपर्णिकिद्रुताः । काको-
 दम्बटिका टिड्या तथा चैव सुरोद्गमा । पण्ड्यन्या गो-
 ः कर्णा मांसी पर्पटवाय टल्लिका । रसाञ्जनं मृदुराज
 पतङ्गी परिपेलयम् । दुःस्पर्शगुरुणी कामा श्यामाकं
 गन्धनाकली । कृपपर्णी व्याघ्रनखं मञ्जिषा चतुरङ्गना ।
 गन्ध्या चैवाङ्गुरास्फोता तालास्फोता हरेणुका । जलाय
 जतसस्तुस्वी विषाणी लोघ्रपुष्पिणी । मालतीकरुण्याख्या
 वृषिका जीविता तथा । पर्णिका च गुडची च स गण-
 स्तिल्लसंज्ञकः । एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात्
 पुरं । व्यभयामलके चोमे तथैव च विभीतकम् । प्रियङ्गु-
 धातकोपुष्पं भोचाख्या चार्जुनासनाः । अमला स्त्री
 नारिका श्योना च कटफलं तथा । भूर्जपत्रं शिलापत्रं
 पाटकापत्रलोमकम् । समझा लिङ्गतामूषकापीसगैरिका-
 ञ्जनम् । विद्रुमं समध्वजितं कुम्भिका कसुदोत्पलम् ।
 न्यपोभोदम्बराश्लक्ष्मिकाः शिग्रुपा शमी । प्रियाव-

पीलुकासारिशिरीषाः पञ्चकं तथा । विल्वोऽग्निमन्थः
 जलस्य श्यामावश्च वको घनम् । राजादमं करीरञ्च
 धान्यकं प्रियकस्तथा । कक्कोलाभोकवदराः कदम्बखटिर-
 द्वयम् । एषां पलाणि साराणि मूत्राणि कुसुमानि च ।
 एवमादीनि चान्यानि काषायाख्यो भूतो रसः । प्रयत्नेन
 न्यपन्नेषो राजा सञ्चिनुयात् पुरं । कीटाश्च मारण्ये
 योग्या व्यङ्गतायां तथैव च । वातघ्नाश्च मार्गाणां
 दूषणानि तथैव च । धार्याणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि
 वक्ष्यामि पार्थिव ! विषाणां धारणं कार्यं प्रयत्नेन
 महीभुजा । विचिताश्चाङ्गदा धार्या विषस्य शमनास्तथा ।
 रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिर्धनाः । कालवटिश्च
 पुरुषाः पुरं धार्याः प्रयत्नतः । भीतान् प्रमत्तान् कुपि-
 तांस्तथैव च विमानितान् । कुम्भन्यान् पापजीलाञ्च न
 राजा वासयेत् पुरं । यन्त्रायुधाङ्गालचयोपपन्नं सम्य
 धान्यौषधिसम्प्रयुक्तम् । वणिग्जनैश्च हतभावसेत दुर्गे
 सुयुग्मं न्यपतिः सदैव । मनुक्याश्च । रक्षोघ्नानि विष
 घ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा । अगदानि समाचक्ष्ते
 तानि धर्मभूतां वर ! मत्पुत्र उवाच । विल्वोदकी
 यरुधरं पाटला वाङ्गुलीषणाः । श्रीपर्णी शल्लकी-
 युक्तो निकारः प्रोक्षणं परम् । सविषं प्रोक्षितं तेन
 सद्यो भवति निर्विषम् । यत्रसेन्धवपानीयश्चाश्वत्थानो
 दकम् । कचचामरणं कृतं बालव्यजनवश्रनाम् । शैल्यु-
 पाटलातिविषा शिग्रुमूर्ति पुनर्नवा । समझाहृषमूलक
 कपित्थदृष्टशोणितम् । भङ्गादन्तशठनदत् प्रोक्षणं विष
 नाशनम् । लालापियङ्गुमञ्जिषा सममेला हरेणुका ।
 यष्ट्राङ्गा मधुरा चैव बभ्रुपित्तेन कलिता । निखने-
 ङ्गोऽपिपाणस्य सप्तरात्रं महीतले । ततः कृत्वा मणिं
 हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् । संसृष्टं सविषं तेन सद्यो
 भवति निर्विषम् । मनोज्ञया शमीपत्रं तृप्तिका खेत-
 सर्पपाः । कपित्थकुशमञ्जिषाः पित्तेन चक्षुश्चकलिताः ।
 शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्याक्षिप्तोऽपरोरुदः । विष-
 जित् परमं कार्यं मणिरत्नञ्च पूर्ववत् । मूषिका खटुका
 चापि हस्ते बद्धा विषापहा । हरेणुमर्भी मञ्जिषा
 रजनी मधुका मधु । अक्षयक् सुरसं खात्वा श्वपित्तं
 पूर्ववद् मुधि । वादिलाणि पताकाश्च पिष्टैरतैः प्रक्षेपिताः ।
 श्रुत्वा बद्धा समाम्नाय सद्यो भवति निर्विषः । तद्रूपं
 पञ्चवर्णं मञ्जिषा रजनीद्वयम् । कृष्णैका लिङ्गतापत्रं
 विडङ्गाणीन्द्रवारुणी । मधुकं वेतसं शौङ्गं विषाण्ये च

निधापयेत् । तस्मादुष्णाष्णना मात्वं प्राशुक्तं योजये-
त्ततः । शुक्लं सर्जरसोपेताः सर्वथा एकावातुकैः । सुवेगा
तस्करपुरैः कुसुमेरुजम्बुसुतः । भूपो वासुदेवो हन्ति विषं
स्यावरजङ्गमम् । न तत्र कीटा न विषं ददुरा न
सरीसृपाः । न कल्याकर्मणाद्यापि भूपोऽयं यत्र दत्तते ।
कल्पितैश्चन्दनक्षीरपलाशद्रुमवलकलैः । सुवेलावातुसर-
सानाकलीतण्डुलीयकैः । कायः स विषकार्येषु काक-
माचीयुतो हितः । रोचनापलनेपाक्षीकुङ्कुमैस्तिलकान्
वञ्चन । विषेन बाध्यते स्याच्च नरनारीन्दपप्रियः ।
पूर्णैर्हरिद्रामङ्गिकाकिण्वीकणनिम्बजैः । दिग्धं निर्वि-
षतामिति गात्वं सर्वविषादितम् । शिरीषस्य फलं पत्रं
पुष्पं त्वङ्मूलमेव च । गोमूलवृष्टं हृद्गदः सर्वकर्मकरः
क्षतः । एकधीर ! महीषध्वजः प्रहृष्टः चातः परं नृप !
वन्ध्या कर्कोटकी राजन् ! विष्णुकाला तथोत्कटा ।
शतमूली सितानन्दा बला सोष्मा पटोलिका । सोमा-
प्रियङ्गा निष्ठा चैव तथा दम्भरुहा च या । स्थले कम-
लिनी या च विशाली शङ्खमूलिका । चण्डाली हस्ति-
भगधा गोऽजापथी करम्भिका । रज्जा चैव महारज्जा
तथा वह्निशिखा च या । कोशातकी नक्तमाला प्रिया-
लञ्छ सुनोचनी । वारुणी वसुगन्धा च तथा वै गन्धमा-
कुली । ईश्वरी शिवगन्धा च ग्रामला वंशनालिका ! जल-
काली महा श्वेता श्वेता च मधुयष्टिका । वज्रकः पारि-
भद्रश्च तथा वै सिन्धुवारकाः । जीवानन्दा वसुच्छिद्रा
नतनागरकण्टका । नालञ्छ जाली जाती च तथा च
पटपलिका । कार्तसरं महानीला कुन्दरुचं सपादिका ।
मण्डकपथी वाराही द्वे तथा तण्डुलीयके । सर्पाक्षी
लघ्वली ब्राह्मी विशरूपा सुखाकरा । रजापङ्का वृद्धिकरी
तथा चैव विशल्लदा । पलिका रोहिणी सेव नक्तमाला
महीषधी । तथामलकयन्दाकं श्यामचित्रफला च या ।
काकोली क्षीरकाकोली पीलुपथी तथैव च । केगिनी
हृदिकाक्षी च महानागा शतावरी । गरुडी च तथा
वेगा जले कुसुदिनी तथा । स्थले चोत्पलिनी या च
महाभूमिलता च या । उन्मादिनी सोमराजी सर्व-
रत्नानि पाथिव ! । विशेषान्नरकतानि कीटपक्षं विशेषे-
षतः । जीवजाताश्च मण्डयः सर्वे धायाः प्रयत्नतः ।
रज्जोप्लाव विषप्लाव कल्याणेताननाशनाः । विशेषाच्चर-
नागाश्च गोखरोष्ठसहस्रभवाः । सपेतिस्तिरगेमायुवक्ष-
मण्डकजाश्च ये । सिंहव्याघ्रज्जमाजरीपिशाचरसभवाः ।

कपिल्लला गजा बाजिमहिषैश्च भवाश्च ये । रत्नेष्वेतेः
सकलैरुपेतमूढ्यैश्च सर्वैः स्वपुरं सुरक्षितम् । राजा
वसेत्तत्र गृहं सुशुभ्रं सुव्याम्बितं लक्षणसंप्रयुक्तम् ।
मनुरवाच "राजारक्षारक्षानि यानि दुर्गे निधापयेत् ।
कारयेद्वा महीभतीं ब्रूहि तत्त्वानि तानि च । मत्स्य-
उवाच । शिरीषोदुम्बरशमीवीजपरं हतमृतम् । क्षुद्योः
कथितो राजन् ! मासाङ्गं तु पुरातनैः । कणेरफल-
मूत्रानि रक्षुमूलं तथा विषम् । दूर्वाक्षीरवृत्तैर्मण्डः सिद्धो
ऽयं मासिकः परः । नरं गन्धहतं प्राप्नो न तस्य
भरणं भवेत् । कल्माषवेणुना तत्र जनयेत्तु विभावसुम् ।
गृहे विरपस्यन्तु क्रियते यत्र पार्थिव ! । मान्योऽग्नि-
ज्वलिते तत्र नात्र कार्या विचारणा । कार्पासास्त्रा भुज-
कुण्डस्य तेन निर्मोचनं भवेत् । सर्वनिषाघने भूपः प्रगताः
सततं गृहे । सासृष्टैर्मण्डयया विदुर्हृष्टा च मूलिका ।
तयातुलिप्तं यद्वेश्म नाग्निना दत्तते नृप ! । दिवा च
दुर्गे रक्ष्योऽग्निं यति वाते विशेषतः । विषाच्च रक्ष्योऽन्य-
तिस्तत्र युक्तिं निबोध मे । क्रीडानिमित्तं नृपतिधोर-
येन्मृगपक्षिणः । पक्ष्यं वै प्राक् परीक्षेत वज्रौ चान्यतरे-
च । वस्त्रं पुष्पमलहारं भौजनाच्छादनं तथा । नाप-
रीक्षितपूर्वन्तु मृगेदपि महाभतिः । स्याच्चासौ वज्रसन्तपः
सोद्वेगश्च निरीक्षते । विषदोऽथ विषं दत्तं यश्च नत
परीक्षते । क्षप्तोत्तरीयो विमनाः क्षम्भकृष्णादिभिक्षया ।
प्रच्छादयति चात्मानं लज्जते त्वरते तथा । भुवं विनि-
श्चतिं यीशं तथा चानयते नृप ! । कण्डूयति च
मूर्ध्निं परिलोद्याननलया । क्रियासु स्परितो राजन् !
विपरीतास्त्रपि भुवम् । एवमादीनि चिह्नानि विषदस्य
परीक्षेत् । समानैर्विजिप्तेहज्जौ तदन्नं त्वरयाचितैः ।
इन्द्रायुधसवर्णन्तु रुक्मं स्फोटसमन्वितम् । एकावर्तन्तु
दुर्गं च भृगवुदचटायते । तद्भुमसेवनाज्जलोः शिरोरो-
गश्च जायते । सविषोऽन्ने विनीयन्ते न च पार्थिव !
मूलिकाः । निनीनाथ विषमूले संस्पृष्टे सविषे तथा ।
विरज्यति चकोरस्य दृष्टिः पार्थिवसत्तम ! । विकृतिस्तु
श्वरो याति कोकिलस्य तथा नृप ! । गतिः स्ववृत्ति
हंसस्य भृङ्गराजश्च कूजति । क्रोद्धो मदमथाभ्येति
लक्ष्मणकुपिरोति च । विक्रोगतिं शुको राजन् ! सारिका
वमते ततः । चाभीकरोऽन्यतो याति मूढ्यं कारण्डव
स्तथा । मेहते वानरो राजन् ! म्लायते जीवलीवकः ।
कूडरोमा भवेद्बभ्रुः पृथक्चैव रोदिति । कूर्चमायाति च

शिखी विषमन्दर्शनाक्षर ! अक्षय्य सविषं राजशिवेण
च विपद्यते । तदा भवति निःश्राव्यं पक्षपयुषितो-
पमम् । व्यापन्नरसगन्धश्च चन्द्रिकाभिरुज्ज्वलितम् । व्यञ्ज-
नानान्तं युष्कत्वं द्रवाणां बहुदोषः । ससेव्यवानां द्रव्याणां
जायते फेनमालिता । सस्तराजिष्य तात्वा स्यात् नीला च
पयसस्तथा । कोकिलाभा च सदास्य तोयस्य च नृपोत्तम !
धान्यान्मस्य तथा लक्ष्णा कपिला कोष्ठस्य च । मधुश्यामा
च तक्रस्य नीला पीता तथैव च । एतस्योदकसङ्काशा
कपोताभा च सत्तनुः । हरिता माचिकस्यापि तैलस्य च
तथाऽरुणा । फलानामप्यपक्वानां पाकः क्षिप्रं प्रजायते ।
प्रकोपस्यैव पक्वानां माल्यानां स्नानता तथा । नृदुता
कठिनाभां स्यात् नृदूनाञ्च विपर्ययः । सूक्ष्माणां रूप-
दहनं तथा चैवातिरक्ता । श्याममण्डलता चैव वस्त्राणां
वै तथैव च । लोहानाञ्च मण्योनाञ्च मलपङ्कोपदिग्धता ।
अनुलेपनगन्धानां माल्यानाञ्च नृपोत्तम ! । विगन्धता च
विधेया तथा राजन् ! जलस्य तु । दन्काष्ठत्वचः
श्यामास्तनुसत्तास्तथैव च । एवमादीनि चिह्नानि विज्ञेयानि
नृपोत्तम ! । तस्माद्वाजा सदा तिष्ठेत् मणिमन्त्रोपधी-
गणैः । उक्तैः संरक्षितो राजा प्रमादपरिवर्जकः ।
प्रजातरोर्मूलमिहावनीयस्तद्रूपयाद्रूपमुपैति वृद्धिम् ।
तस्मात् प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा सर्वेषु कार्या रविवंशचन्द्र !
दुर्गेशुभाशुभलक्षणञ्च कानिकापुराणे ८१ अ० यथा

दुर्गास्तु भूततं कुर्यात् प्राकारादालतोरणैः ।
भूषिताश्चगराद्राजा दुर्गे दुर्गाश्रयं चरेत् । दुर्गे वनं
नृपाणान्तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते । शतमेको योधयति
दुर्गस्यायी धनुर्धरः । शतं दशसहस्राणि तस्मात् दुर्गं
प्रशस्यते । जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।
अरण्यधनदुर्गञ्च शैलजं परिशोद्धवम् । दुर्गं कार्यं
नृपतिना यथायोग्यं स्वदेशतः । दुर्गं कुर्वन् पुनः कुर्यात्
त्रिकोणं धनुराकृति । यत्तुल्यं वा चतुष्कोणं नाम्यथा
नगरं चरेत् । नृदङ्गाकृति दुर्गञ्च सततं कुर्वनाश्रमम् ।
यथा राजसराजस्य लङ्का दुर्गाजिता पुरा । वलेः पुरो
शोणिताख्या तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम् । यतस्तत् व्यज-
नाकारमतो भ्रष्टः त्रियो बलिः । सौभाग्यं शास्त्ररा-
जस्य नगरं पञ्चकोणकम् । दिवि यदुत्तरे राजस्तत्र
भ्रष्टं भविष्यति । यज्ञायोध्याङ्ग्यं भूप ! पुरमिच्छाकुभू-
भुजाम् । धनुराकृतिं तस्मापि ततोऽभूद्विजयप्रदम् ।
उर्गभूमौ यजेदुर्गां दिक्पाशांचैव दारतः । पूजयित्वा

विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् । अतो दुर्गं श्रेष्ठः
कुर्यात् सततं जयद्वये” । अधिकं दुर्गकर्मबन्धे दशग्राम
२ अक्षरभेदे तत्कथा काशीख० ७० ख०

“दुर्गो नाम महादैवो ब्रह्मदेवाङ्गजोऽभवत् । यतस्तत्वा
तपस्तीव्रं पुंभ्योऽजेयत्वमाप्नवान् । ततस्तेनास्मिन्ना
लोका भूर्भुवःस्वर्गश्चा अपि । स्वसात्कृता विनिर्जित्य
रणे स्वभुजसारतः” । इदेवीभेदे स्त्री
दुर्गासुरहननात् देव्या दुर्गेति नामाभूत् यथाह तत्त्वैव
७२ अ० “कदा प्रभृति मे नाम दुर्गेति ख्यातिमेष्टति ।
दुर्गदेव्यस्य समरे घातनादतिदुर्गमात्” दुर्गासुरस्यैव
नामान्तरं दुर्गम इति । “तत्त्वैव च अधिष्ठाभि दुर्गमाख्यं
महासुरम् । दुर्गादेयीति विख्यातं तन्मे नाम भवि-
ष्यति” देवीमा० । तत्त्व-शाकम्बरीप्रादुर्भाष्युगे स च
वैवस्वतमन्वन्तरे चत्वारिंशत्तमयुगकाक्षः यथोक्तं लक्ष्मी-
तन्त्रे नैवस्वतमन्वन्तरसङ्का “तस्मिन्नेवान्तरे शक्र !
चत्वारिंशत्तमे युगे” शताब्दीशाकम्बरीपरिवतारसङ्का
तत्त्वैव दुर्गासुरबधेन दुर्गा नामताप्राप्तिरुक्ता । तेन
श्वेतवराहकले साऽद्यापि न प्रादुर्भूता कल्पान्तरे
तस्याः प्रादुर्भावेण तस्या इदानीमर्चनीयतेति बोध्यम् ।
दुर्गाशब्दस्यान्यापि निरुक्तिरन्यत्र दर्शिता प्रसङ्गाद-
होष्यते यथा

“दुर्गां दैव्ये ऽमहाविघ्ने ऽभवत्तन्त्रे ऽकृत्कर्तुः । ७ प्रोक्ते
८ दुःखे च एनरके १० यमदण्डे च ११ जन्मनि । १२ मत्ता-
भयेऽतिरोगे १४ चाप्याशब्दो हन्तृवाचकः । एतान् ह-
न्ये य या देवी सा दुर्गा परिकीर्तिता” । अपिच “दैव्य-
नाशार्थवचनो दकारः परिकीर्तितः । उकारो विघ्न-
ना” य वाचको वेदसम्मतः । रेफो रोगघ्नवचनो गघ
पापघ्नवाचकः । भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकी-
र्तितः । स्रत्युक्तिव्यवणाद् यथा एते नश्यन्ति निश्चि-
तम् । ततो दुर्गां हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्तिता” ।
“दुर्गेति दैव्यवचनोऽप्याकारो नाशवाचकः । दुर्गे नाश-
यते या तु सा दुर्गा परिकीर्तिता” । विपत्तिवाचको
दुर्गेशाकारो नाशवाचकः । तं ननाश पुरा तेन बध्ने-
दुर्गां प्रकीर्तिता” । अस्याः स्थानं लक्ष्णावेनातङ्गमद्रयो
मध्यभागे सद्याहरीषत्प्राच्यां प्रसिद्धम् । “सर्वस्वदधिप्यो
शक्तिः सा दुर्गेति च पठ्यते” यथा सृणुमन्मात्रायाम्
“भूतानि दुर्गा भुवनानि दुर्गा नराः क्षियन्त्यापि सुरा
सुरादिकम् । यदुयद्भि वश्यं जलु सेव दुर्गा दुर्गास्तक-

पादपरं न किञ्चिदिति" गन्धार्थचिन्तामणिप्रतेन महा-
विज्ञादिषु च पु० ११शुगुलौ राजनि० १४दुर्गममात्रे
लि० १५दुर्गेये १६परमेश्वरे पु० "दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो
दुरावाको दुराधरः" विष्णु सं०। "अनुरायप्रतिष्ठितैर्दु-
रायते इति दुर्ग" भा०

दुर्गकर्त्तॄन् नन्दुर्गार्थं दुर्गे वा कर्म कार्यम् । भा०शा०८६अ०
चक्रो दुर्गमाधनकर्मभेदे यथा

"तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः । श्रुत्वा तथा
विधातव्यमनुष्ठेयञ्च यत्नतः । षड्विधं दुर्गमास्थाय पु-
रातन्य निवेशयेत् । सर्वसम्पत्प्रधानं यद्वाङ्मल्यञ्चापि
सम्भवेत् । भस्मदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च ।
मनुष्यदुर्गं मृदुदुर्गं वनदुर्गञ्च तानि भट् । यत् पुरं
दुर्गमस्य च भान्यायुधसम्पत्तम् । दृढप्राकारपरिव-
रस्यश्चरषड्कुलम् । विद्वांसः शिल्पिनो यत्न निच-
याश्च सुचिन्तिताः । धार्मिकश्च जनो यत्न दास्यसुतम-
मास्थितः । ऊर्जस्विनरनागाश्च चत्वारपणशोभितम् ।
प्रसिद्धव्यवहारश्च प्रशान्तमकृतोभयम् । सुप्रभं शान्त-
भादञ्च सुप्रशान्तिवेशनम् । गूराट्प्रजनसम्पन्नं ब्रह्म-
घोषाशुनादितम् । समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदृ-
षतम् । वष्टामात्यबलो राजा तत् पुरं स्वयमाविशेत् ।
तत्र कोषं वलं मित्वं व्यवहारश्च वर्द्धयेत् । पुरे जन-
पदे चैव सर्वदोषाद्विचर्षयेत् । भाण्डागारायुधागारं
प्रयत्नेनाभिवर्द्धयेत् । निचयान् वर्द्धयेत् सर्वास्तथा
मन्त्रायुधास्त्रयान् । काष्ठलोहतुपाङ्गारदारुहृद्वास्त्रि-
वेणवान् । मञ्जास्त्रैश्चसालोदुम्भौषधयाममेव च ।
शर्णं सर्जरसम्यान्त्रमायुधानि शरास्तथा । चर्मस्त्रायुं
तथा वेतुं सुश्रवत्वजवस्त्रयान् । आशयाश्च दपानाश्च
प्रभूता सलिजाकराः । निरोढव्याः सदा राज्ञा क्षीरि-
णश्च महीरुहाः । सत्कृताश्च प्रयत्नेन व्याचार्यस्विक-
परोहिताः । महेष्वासाः स्यपतयः सांयत्तरचिकित्-
सकाः । प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दणाः गूरा वज्रसुताः ।
कुलीभाः सत्त्वसम्पन्ना युक्ताः सर्वेऽपि कर्मसु । पूजयेद्वा-
भिकान् राजा निष्ठस्त्रीयादभार्मिकान् । नियुञ्ज्याश्च
प्रयत्नेन सर्वेष्वपि स्वकर्मसु । बाह्यमाभ्यन्तरञ्चैव पौर-
जनपदं तथा । चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म
प्रयोजयेत् । चरान् मन्त्रञ्च कोषञ्च दण्डञ्चैव विशेषतः ।
कलुषितेषु स्वयं राजा सर्वं ज्ञात्वा प्रतिष्ठितम् । उदासी
नारिभित्तायां सर्वमेव चिकीर्षितम् । पुरे जनपदे चैव

ज्ञातव्यं चारचक्षुषा । ततस्तेषां विधातव्यं सर्वमेवा-
प्रमादतः । भक्तान् पूजयता नित्यं द्विषतश्च निष्ठकृता ।
यदव्यं क्रतुभिर्मित्वं दातव्यञ्चाप्यपीडया । प्रजानां
रक्षणं कार्यं न कार्यं धर्मबाधकम् । उपशान्ताद्य-
द्विज्ञानं विधयानाञ्च योषिताम् । योगक्षेमञ्च दत्तञ्च
नित्यमेव प्रकल्पयेत् । व्याघ्रमेव यथाकालं चेलभाजन-
भोजनम् । सदैवोपहरेद्वाजा सत्कृत्याभ्यर्च्य साम्यं च ।
व्याक्तामं सर्वकार्याणि तापसे राष्ट्रमेव च । निवेदयेत्
प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्टश्च सर्वदा । सर्वार्थत्यागिनं राजा
कले जातं बद्धयुतम् । पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा गयनासन-
भोजनैः । तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं राजा कस्याश्चिदा-
पि । तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः । तस्मिन्
निधीनादधीत प्रज्ञां पर्यादधीत च । न चापि तीक्ष्णं
मेवंत भृशं वा प्रतिपजयेत् । अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु
परराष्ट्रेषु चापरः । अटवीषु परः कार्यः सामन्तनगरेष्वपि ।
तेषु सत्कारमानाभ्यां संविभागांश्च कारयेत् । परराष्ट्रा-
टवीक्षेपु यथा स्वविषये तथा । ते कस्याश्चिद्व्यवसाया
शरणं शरणार्थिने । राज्ञे ददुर्यथाकामं तापसाः सन्धि-
तत्रताः । एष ते लक्षणेर्दृशः सङ्क्षेपेण प्रकीर्तितः ।
यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्चति" ।

दुर्गकारक पु० दुर्गं करोति वेष्टनेन क-एषु च । १४छभेदे ।
२दुर्गकर्त्तरि लि० ।

दुर्गत लि० दुर्गच्छति दुर्ग-गम-कर्त्तरि क्त । १४रिद्धे २४-
न्यङ्गते च अमरः । "समान्त्रिभिर्जिनाहं कथं प्राप्तिं
दुर्गतः" भट्टिः । "निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः"
सा०ट० ।

दुर्गतरणी स्त्री दुर्गं तीर्यतेऽनया नृ-करणे ल्युट् इत०
ङीप् । देधीभेदे "सावित्री दुर्गतरणी वीणा सप्रविधा
तथा" भा०स० ११अ० ब्रह्मसभावर्यने । २दुर्गतरणसाधने लि०

दुर्गति स्त्री दुष्टा गतिः प्रा०स० । १नरको अमरः । २दारिद्र्ये
भेदि० । "न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति" भा०शा०
५५८३श्लो० दुःस्थिता गतिरस्य प्रा०स० । ३तद्वृत्ते लि० ।

दुर्गतिनाशिनी स्त्री दुर्गतिं नाशयति नाशि-णिनि इत०
ङीप् । दुर्गादेव्याम् । "प्रज्ञावद्विजययास्य कनचस्य
प्रजापतिः । ऋषिः कन्दश्च गायत्री देवी दुर्गतिना-
शिनी" ब्रह्मवै०श्व० ७० । २दुर्गतिनाशके लि० स्त्रियां ङीप् ।

दुर्गाय पु० दुःस्थितो गन्तोऽस्य प्रा०स० । १शौर्वर्षलक्षणे
हेम० । २दुष्टगन्धयुक्ते लि० प्रा०स० । ३दुष्टे गन्ते "मां-
व-

मेदोऽस्मिदुर्गम्वा" हरिवं ५२४० "सुगन्धं वेति दुर्गम्वां
दुर्गम्वां सुगन्धिताम्" सुसुतः ।

दुर्गम्वाङ्ग त्रि० दुर्गम्वाङ्गो यस्य । पूतिगन्धान्वितदेहके स्त्रियां
ङीप् । शाता० सौगन्धिकपुष्पाहरणेन तथाकृतेत्यु-
क्तम् यथा "सौगन्धिकस्य हरणात् दुर्गम्वाङ्गः प्रजायते"
दुर्गम्बिन् त्रि० दुर्गम्बोऽस्यस्य नित्ययोगे इति "तेन न कर्म-
धारयान् मत्तथैवो बह्व्रीहिषे दर्शप्रतिपत्तिकरः" इत्यस्य
न प्रवृत्तिः । १दुष्टगन्धयुक्ते त्रि० रायमुकुटः "चर्माव-
नङ्गं दुर्गम्वां पूर्णं मूलपुरीषयोः" मनुः । स्त्रियां ङीप् ।
दुर्गपति पु० इत० । १दुर्गरक्षके दुर्गाध्यक्षभेदे । २दुर्गस्वामिनि
च । "वयं जयेम हेलामिर्देस्यन् दुर्गपतिवेषा" भाग०
१।१४।१८

दुर्गपाल पु० दुर्गे दुर्गे वा पालयति मालि-यण उप० सं० ।
१कच्छपालके "यस्योऽसुराणामसि दुर्गपालो विन्नामि-
यन्दैरभिषन्दिताङ्गः" भाग० ८।२१।५। २दुर्गरक्षके च
दुर्गपुष्पी स्त्री दुर्गं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् । (केशपुष्पा)
ख्याते दृष्टभेदे शब्दच० ।

दुर्गम पु० दुःखेन गम्यतेऽसौ दुर्+गम-कर्मणि खल् । १दुर्ग-
नामासुरभेदे "दुर्गमाख्यं महासुरम्" देवीमा० । २दुर्गम-
नीये त्रि० । "कालारोवत्तं दुर्गेनम्" खसरः । ३दुर्गं च
४परमेष्ठरे पु० दुर्गगङ्गे दृश्यम् "दुःखेन गम्यते ज्ञायते
इति दुर्गमः" भाष्ये तन्नामनिवृत्तिः ।

दुर्गल पु० दुःस्थितो गतो यत् लोकानाम् । देशभेदे "दुर्गलाः
प्रतिमास्याश्च कृतलाः कोशलास्तथा" भा० भो० ट्य०
जनपदोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य, तस्य राजा वा यण् ।
दौर्गल पितृादिक्रमण तद्देशवासिनि तन्मूढे च । बह्वु-
श्रयो लुक् । दुर्गला इत्येव ।

दुर्गलङ्घन पुंस्त्री० दुर्गं लङ्घयतेऽनेन लङ्घि-करणे ल्युट् ।
लङ्घे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दुर्गसंस्कार पु० इत० । प्रतिपन्नस्य युद्धार्थयोगे राजा स्वदु-
र्गस्य भग्नप्रायस्य पुनर्नवीकरणे "अतो दुर्गसंस्कारे
आरभ्यते किं कौमुदीमहोत्सवेन" इति सुहारा०

दुर्गसञ्चर पु० दुर्गे सञ्चर्यतेऽनेन सम्+चर-करणे णप् ।
(सांको) संक्रमे हेमच० धञ् । दुर्गसञ्चारोऽप्यत्र कसर-
टीकायां चारस्वामी

दुर्गसिंह पु० कलापपरिशिष्टकारे विद्वद्भेदे
दुर्गा स्त्री दुर्गशब्दोक्ते । देवीभेदे तच्चिह्नत्वात्किं तत्र दर्शि-
तम् । रवीशोडशे मेदि० । १अवराजितावाम्

शब्दच० ४ध्यामाख्ये राजनि० । ५हिमावतकन्यायाश्च

"सा दुर्गा मेनकाकन्या दैत्यदुर्गतिनाशिनी" ब्रह्मवै० पु०

दुर्गाट त्रि० दुर्+गाह-कर्मणि क्त । लङ्घ्येणावगाहो "दु-
र्गाटो नयमागौऽयमित्याहुस्तद्विद्वज्जनाः" हरिवं० २२६४०
दुर्गाध्यक्ष पु० इत० । दुर्गरक्षके सेनाभेदे "अनाहार्यश्च
शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भवः । दुर्गाध्यक्षः स्रतो राक्ष
उदुक्तः सबकमसुं मत्स्यपु० तत्तक्षणमुक्तम् ।

दुर्गानवमी स्त्री दुर्गाप्रिया तत्पूजाकृत्वात् नवमी ।
कार्तिकशुक्लपक्षीयनवम्याम् । दुर्गाया इयम् णच् ङीप् ।
दौर्गा तत्पूजयाङ्गनवमीतिथौ "आवणौ दौर्गनवमी
द्वयां चैव सुताशनौ । पूर्ववद्वैव कर्तव्या शिवरात्रिचले-
र्दिनम्" ति० त० । तत्पूजाविधानादि योगिनीतन्त्रे यथा

"कार्तिकेऽमलपक्षे च नवम्याश्च विशेषतः । सद्बुद्धिं
तु जगद्धात्रीं पूजयेद् दीपमालया" तन्त्रान्तरे "लिकानं
पूजयेद्दुर्गां मनुनेकाक्षरेण (दु) च । नानावस्त्रविधानेन
गीतवाद्यपुरःसरम् । कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याश्च
विशेषतः । कृत्विचं साधकश्चेष्टो लभेद्राज्यमकण्टकम्"
कुत्रिकातन्त्रे "कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगद-
स्विकाम् । दुर्गां प्रपूजयेद् भक्त्या धर्मकामार्थेष्विष्टये ।
शक्तिसङ्क्रमतन्त्रे "कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदी-
श्वरीम् । त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ।
निर्माय प्रतिमां गङ्गाया जगद्धात्र्या विधानतः । पूज-
यित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत् । एवं कृत्वा चक्र
वर्त्तये भवेत् साधकसत्तमः । एतत्पौत्रघनेश्वर्यसंयु-
तास्य भवेत् पुरी । दासदासीगणैर्बुक्तो सुक्तः स्यात्
पापसङ्घातः । विशेषतः वसुयुतां नवमीं प्राप्य सा-
धकः । पूजयित्वा गृह्णन्तीं तां लभते याञ्छितं फलम्
भविष्ये "मासैश्चतुर्भिर्नित्यं पुण्यं विधिनाऽऽपूज्य चण्डि-
काम् । तत् फलं लभते धीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च" ।
अधिकं जगद्धात्रीशब्दे २००४५० दृश्यम् ।

दुर्गास्मरण न० "दुर्गां जगदिदं सर्वं दुर्गां सर्वस्य कार-
णम् । अहञ्च दुर्गेत्येवं यत् तदुर्गास्मरणं विदुः"
इत्युक्ते चिन्तनभेदे ।

दुर्गाङ्ग पु० दुर्गां आङ्गाश्च । भूमिजगुगुलौ राजनि० ।

दुर्गभि त्रि० दुःखेन मृच्छतेऽसौ दुर्+गह-बा० कर्मणि
किं सख्यसारणम् वेदे ह्यस्य भः । दुर्गां चैव यही-
तमशक्त्ये "न ऋक्षादविषाय दुर्गभिः" ऋ० १।१४०।६
"इत्यस्य अत्प्रवेगे दुर्गभिश्चनः" १।५२।६ "दुर्गभिश्चनः

दुर्पञ्चव्यापनः" भा० अथ व्यापनौ वा० वन शक० ।
दुर्गोत्सव पु० इत० । दुर्गाया देवीभेदस्य पूजानिमित्ते उत्सवे
स च शारदिकः वास्तविकश्च ।

दुर्गह त्रि० दुःखेन गृह्यतेऽसौ दुर्+पङ्क-कर्मणि खल् ।
१दुःखेन व्याहृते २दुर्ज्ञेये ३दुरासदे "दुर्गायि दुर्गहा-
गयासन् तस्य रोहुरपि द्विषाम्" रघुः । ४अपामार्गे
स्त्री शब्दार्थश्च ।

दुर्गह्ना त्रि० दुर्+पङ्क-कर्मणि गण्ट् । पङ्कीतमशक्ये दुः-
खेन व्याहृते "जपाह तद्धनूत्वं दुर्गायै देवतैरपि"
हरिवं० ८४अ० ।

दुर्घट त्रि० दुर्+घट-कर्मणि खल् । घटयितुमशक्ये दुः-
संपादो । "कोऽन्यथो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात्"
भाग० ६।६।१४

दुर्घोष पुंस्त्री० दुष्टो घोषोऽस्य । १भङ्गून् राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । २दुष्टशब्दयुक्ते त्रि० स्त्रियां टाप् ।
प्रा०स० । ३दुष्टे शब्दे पु०

दुर्जन पु०दुष्टो जनः प्रा०स० । खलुरूपे "दुर्जनः परिहर्तव्यो
विद्यया भूषितोऽपि सः । मण्डना भूषितः सर्पः किमसौ
न भयङ्करः" चाण० "शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपका-
रेण दुर्जेनः" कुमा० "पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहो
टनम्" मनुः अशा०चतुर्थे क्यङ् । दुर्जनायते अदुर्जनो
दुर्जनो भयतीत्यर्थः ।

दुर्जय त्रि०दुःखेन जीयतेऽसौ दुर्+जि-कर्मणि खल् । १जे-
तमशक्ये दुःखेन जेतव्ये । २परमेष्ठरे पु० "समावृत्तो
निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः" विष्णुसं० । "क्षेत्रांश्च
विविधांस्तान्नां नृणामेव च दुर्जयम्"मनुः शक्तार्थीर्थ-
वश्वे ऽनन्तशेषपुत्रो नृपभेदे कूर्मपु०

दुर्जयन्ता पु० नृपभेदे । विष्णुपु०

दुर्जर त्रि० दुःखेन जीर्यति जृ-क्यच् । दुःखेन जीर्यति
"वाह्मिणी वातला रुक्मा दुर्जरा तक्षकूर्चिका" सुश्रु०
"कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः" सुश्रु० । २क्यो-
तिप्रतीकतायाम् स्त्री राजनि०

दुर्जाति न० दुष्टं जातम् प्रा०स० । व्यसने "दुर्जातवन्धुरय-
न्महरोश्वरेभे" रघुः । २अशस्यगजाते त्रि०भेदि०
३अशमञ्जसे त्रि० त्रिका० । "यो न यातयते वैरमत्यस-
म्भोदयः पुमान् । अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जात-
जायिनः" भा०स० १५अ० "दुष्कृतेयस्तथा भूटो दु-
र्जातः शत्रु ! दृष्टते" भा०शा० ८।१२०

दुर्जाति त्रि० दुःस्थिता जातिरस्य प्रा०स० । निन्दितवर्ण्ये
"दुर्जातेः स्तुतपुत्रस्य यजुनेः । सौमन्त्रस्य च"भा०स० ४८
अ० । दुःस्थिता जातिर्जन्म यस्य प्रा०स० । २निन्दितजनिके
त्रि० "रुदितशरणा दुर्जातीनां सहस्रं वर्णं फलम्" अम-
रुश० दुष्टा जातिः प्रा०स० । ३दुष्टायां जातो तत्र भवः
इ । दुर्जातीय दुष्टजातिभवे । "दुर्जातयेन येन त्वमी-
दृशोजनितः सुतः" हरिवं० ८०अ०

दुर्जीव त्रि० दुःस्थितो जीवो जीवनोपायो यस्य प्रा०स० ।
१परभक्तादुपजीविनि । "यथा च मय्ये दुर्जीविमेव" न
सुकरं ध्रुवम्"रामा०२५६अ० । दुर्+जीव-भावे खल् ।
२निन्दितजीवने न० "सुजीवं नित्यशक्तस्य यः परैरु-
पजीव्यते । राम ! तस्य तु दुर्जीवं यः परातुपजीवति"
रामा०२।१०५।५ दुःखं जीयति दुर्+जीव-क्यच् ।
३परायत्ततया जीविनि त्रि० "सर्वं परयशं दुःखमिति"
मनुक्तेः जीवनस्य पराधीनत्वे दुःखहेतुत्वात् तज्जीवनस्य
तथात्वदुक्तः ।

दुर्ज्ञेय त्रि० दुःखेन ज्ञायते ज्ञा+कर्मणि यत् । ज्ञातुमशक्ये
दुःखेन ज्ञेये "उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामलतात्मभिः"मनुः ।
दुर्ण(र्न)य पु० दुष्टो नयः प्रा०स० । अत्यम् । १दुष्टायां नीतो
दुःस्थितो भयोऽस्य प्रा०स० । २तदुते त्रि० । "जन्तव्योमम
वृद्धस्य दुर्णयस्य फलोदयः" हरिवं० ५।१०अ० । अत्राणत्व-
मेव न्याय्यम् पूर्वपदात् संज्ञायामेव णत्वविधानात् दुर्+
नी-क्यच् । तत्र णत्वमेव णत्वविधौ दुरः प्रतिषेधात् ।
दुर्णश त्रि० दुःखेन नश्यति दुर्+नश-क्यच् वेदे अत्यम् ।
लक्ष्मणे नष्टे "परएकेन दुर्णशं चिद्वर्कं" कथ० ५।
११।७ लोके तु दुर्णय इत्येवाणत्वयुक्तः ।

दुर्णार्निमन् स्त्री दुःस्थितं नामास्य पूर्वपदात् संज्ञायां णत्वे
प्राप्ते जुम्नादेराकृतिगणत्वात् न णत्वमित्येके वेदे तु
णत्वमध्यपाठो दृश्यते । दोषकोषिकायां (भिवुक) ख्याते
१पदार्थे अमरः २अर्थोरोगे च राजनि० तद्गोगस्यातिपा-
तकशेषत्वात्कीर्तनीयत्वेन निन्दितत्वात् तथात्वम् "अमी
वा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये" अ० १०।१६२।१।
"क्षणोभ्यस्य भेपजं बजं दुर्णामचातनम्" । "दुर्णामा
च सुनामा चोभा संवृतमिच्छतः" अथ०८।६।३ वा ङाप्
दुर्णामा उपधाकोपित्वात् पक्षे ङीप् उपधाकोपे दुर्णाम्नी
दुर्दम त्रि० दुःखेन दम्यतेऽसौ दुर्+दम-कर्मणि खल् ।
दमयितुमशक्ये "सक्तपाशावकीर्णां न भविष्यन्ति दु-
र्दमाः"भा०शा०८८अ० । २रोहिणीगर्भजाते वसुदेवात्मजभेदे

“गौरवी रोहिणी नाम नाह्निकस्यात्मजाऽभवत् । क्येवा
पत्नी महाराज ! दयितानकदुन्दुभेः । लेभे क्येव
सुतं रामं गारुडं गठमेव च । दुर्दमं दमनं शम्भं पि-
ण्डारकमुशीनरम् । चित्तां नाम कुमारीम् रोहिणी-
तनयान् दश” हरिवं० १६ अ०

दुर्दमन लि० दुःखेन दम्यतेऽसौ बा० युच् दुःखेन दमनं यश्च
वा । दुःखेन दमनीये जनमेजयवंशजे कलियुगीये
गतानीकात्मजे नृपभेदे । “तिमेव हृदयस्तस्माच्छ्रुतानीकः
सुतासजः । गतानीकाद् दुर्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः”
भाग० ८। २२। २८

दुर्दर्श लि० दुःखेन दृग्गतेऽसौ दुर्+दृश-कर्मणि खल् ।
द्रष्टुमशक्ये दुःखेन दर्शनयोग्ये । “सुदुर्दर्शमिदं रूपं
दृष्टवानसि यत्कम्” गीता । “तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं
गृह्यपतिं गह्वरेऽयमपराधम” कठो० वेदे तु दुःखेन
दर्शोद्दर्शनमस्येत्येव वाक्यम् “भाषायां शाश्वतयुधिष्ठि-
रुधिष्ठिभ्यो युच्” पा० भाषायामेव युचो विधानात् ।
भाषायां तु युच् । दुर्दर्शनं तत्कार्यं लि० “विशेषतश्चात्र
दुर्दर्शनानि परूषाणि” सुशु० ।

दुर्दान्त लि० दुःखेन दान्तः दमितः दमि-कृतं वा नि० ।
दुःखेन दमनीये अशान्ते “एनसा युज्यते राजा
दुर्दान्त इति चोच्यते” भा० शा० २४ अ० । २ कलहे शत्रु-
तरे च राजनि० अशिवे पु० “दोक्षितोऽदोक्षितः क्षान्तो
दुर्दान्तोऽदान्तः शनः” भा० शा० २८ अ० शिवनामोक्तौ

दुर्दिन न० दुःखं दिनम् प्रा० स० । मेघाच्छन्ने २ दिने अमरः
दिनस्य प्रकाशकत्वेन मेघावरणेन तदात्वाभावात् तस्य
दृष्टत्वम् । “चमनाम्बुकारे ४८ एतौ च दुर्दिनं कथ्यो
विदुः” साङ्गः । “दिनस्य अहोरात्रपरत्वेन च रात्रे-
रपि दुर्दिनमग्राह्यता । तत्र चमनाम्बुकारे “अनभि-
क्षाक्षमिषाणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः” कुमा० वर्षष्ये
“द्विषां विषयः काश्वस्यः तत्र नाराचदुर्दिनम्” ।
“न प्रसेहे निरुद्धाकर्मधारावर्षदुर्दिनम्” रघुः ५८ ए
दिनमात्रे “यदच्युतकथालापपरसपीयूषवर्जितम् । तद्दिनं
दुर्दिनं प्रोक्तं मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम्” गृह्यार्थचि० छतम् ।

दुर्दृष्ट लि० दुर्+दृष्ट-उत्प्रेषणे कूट प्रयो० णिषोपः लक्ष
रः । १ नास्तिके जटा० “कुलितानि कुत्सनैः” पा० अथ
समाप्ते परनिपातः सीमांसदुर्दृष्टः नास्तिकसीमांसक
इत्यर्थः तस्यैव प्रतिषेधेन नास्तिकत्वात् निन्दनीय-
त्वेन तदाचकमग्राह्य परनिपातः ।

दुर्दृष्टीक न० दुर्+दृष्ट-बा० कर्मणि ईकक् । दुर्दर्शनीये विधे
“अजकायं सुदुर्दृष्टीकं तिरोदधे” भा० ७। ५० । २

“सुदुर्दृष्टीकं सुदुर्दर्शनम् विषम्” भा० १० । २

दुर्दृष्ट लि० दुष्टं दृष्टम् । रागादिदोषेण दृष्टे “दुर्दृष्टास्तु
पुनर्दृष्टा व्यवहारान् नृपेण तु । सभ्याः सज्जयिनो
दण्डा विवादाद्द्विगुणन्दमम्” याज्ञ० “दुर्दृष्टान् अ-
त्याचारप्राप्त धर्मोद्ध्वनेन रागभोभादिभिरसत्यव्यचारि-
तत्वेनाशङ्कमानान् व्यवहारान् पुनः स्वयं सत्यक् विचार्य
निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः जयिसंहिताः प्रत्येकं विवादे
यो दमः पराजितस्य तं द्विगुणन्दाय्याः । अप्राप्तेन
दण्डविधिपरत्वाद्द्वचनस्य रागाहोभादित्यादिस्त्रोकेन
अपौरुक्तम् । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य
दुर्दृष्टता तदा साक्षिण एव दण्डाः न जयी नापि सभ्याः
यदा तु राजानुसत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वादासर्व एव
राजसंहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः । “पादा
गच्छति कर्तरि पादः साक्षिणश्छति । पादः सभा-
सदः सर्वान् पादो राजानश्छति” इति वचनात् । एतच्च
प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनम् न पुनरेकस्यैव
पापपूर्वस्य विभागाय, यथोक्तम् “कहंसमवायिकन-
जननस्वभावत्वादपूर्वस्य” मिता० ।

दुर्देव न० दुष्टं देवम् । द्रष्टृदेव दुर्भाग्ये पापे

दुर्द्युत न० दुष्टं द्यूतम् प्रा० स० । कपटद्यूतक्रीडायाम् । “भ्रातरं
च विगच्छंश्च ज्येष्ठं दुर्द्युतदेविनम्” भा० ५० । २० । “अहं
हि तावत् सर्वेषां तेषां दुर्द्युतदेविनाम्” भा० आश्र० ८ अ०

दुर्द्रिष्टा स्त्री खण्डितव्रताभेदे जटा०

दुर्दृष्टम् पु० दुष्टो द्रुमः प्रा० स० । पलाण्डौ राजनि०

दुर्द्वर लि० दुःखेन धार्यते दुर्+धृ-कर्मणि खल् । १ नरकभेदे
अधर्मभौषधौ मेदि० २ पारदे ३ भ्रान्तके राजनि० “दुर्द्वरं
दुर्मुखं भौषधौ शरीरनिन्द्ये यमस्य यम्” देवीभा० उक्ते ५ मन्त्रिषा-
सुरसेनापतिभेदे पु० ६ परमेश्वरे पु० “दर्पहा दर्पदो द्रुमो
दुर्द्वरोऽन्यापराजितः” विष्णु० सं० “न शक्यधारणा यस्य
प्रणिधानादिषु सर्वपापनिर्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादनः
कैश्चित् दुःखेन हृदये धार्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भावनः
योगात् तस्माद्दुर्द्वरः “लोशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तावक्तृ-
तयाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवर्जितवायते” भग-
वदुपचनान् भा० “सुभुजो दुर्द्वरो वाक्मी” विष्णु० सं० अथ
चान्या व्युत्पत्तिः भाष्ये दर्शिता यथा “पृथिव्यादीन्यपि
लोकधारकाण्यन्यैर्द्वारैश्चित्तमयकानि धारयन्त्येव केनार्थे

कारितं कथ्यत इति दुर्जरः । दुःखेन ध्यानसमये सम-
भविष्यति आर्यत इति वा दुर्जरः" भा० । तेन व्युत्पत्ति-
भेदात्प्रसङ्गे दीपपत्रोः सङ्ख्यसंख्यापूर्तिर्दृष्टव्या । "वन्द्ये-
भदानानि गन्धदुर्जर" भाषः । "दण्डो हि सुमह-
नीलो दुर्जरश्चाकृतात्मभिः" रघुः ।

दुर्जरीतु पु० दुर्+र-वा० कर्मणि रीतुन् । दुर्जरणीये ।
"अग्निमीने भुजां यविष्ठं गासा मित्वं दुर्जरीतुम्"
अ० १०।२०।२ "दुर्जरीतुम् दुर्जरणीयम्" भा०

दुर्जर्म लि० दुःस्थितो धर्मो यस्य प्रा० व० समासान्तविधेरनित्य-
त्वात् सार्धे न कश्चित् अविच्छिन्नाः । दृष्टधर्मयुक्ते
"कर्कोटकान् यीरकांश्च दुर्जर्मांश्च विवर्जयेत्" भा० क०
४४ अ० । लोके तु अविच्छिन्नाः । दुर्जर्मन् इत्येव
तत्पार्थ

दुर्जर्ष लि० दुःखेन धृष्टतेऽसौ दुर्+धृष्ट-कर्मणि खल् ।
धर्षयितुमयम्यो दुःखेन धर्षणीये "संगितात्मा सुदुर्जर्ष
उय तपसि वतत भा० आ० ७।१४० भाषायां तु युच्
दुर्जर्षण तत्पार्थ लि० "सहि दुर्जर्षणो वालो नित्यं सम-
रकर्मसु" रामा० कि० ५५ श्लो० २ राजभेदे विन्दानुविन्दो
दुर्जर्षः सुबाहुः दृष्टधर्षणः" भा० आ० ६७ अ०

दुर्धा स्त्री दुर्+धा-भावे च । दृष्टधाने । "दुर्धां दधाति
परमे व्योमन्" अ० १।१०।६।४ "दुर्धां दधानम्" भा०
व्यामन् व्योम्नि सप्रस्था लृकि न नलापः ।

दुर्धाव लि० दुर्+धाव-खल् । दुःशोभनीये ।

दुर्हित लि० दुर्+धा-कर्मणि क्त वेदे न धाजो हि । दृष्टं
स्थापिते "इदमप्ये सुधितं दधितादाव" अ० २।१४०।१२
"दुर्हितात् दुष्टं स्थापितात्" भा० लोके तु दुर्हित
इत्येव तदर्थे लि० ।

दुर्ही लि० दुःस्थिता धीर्यस्य प्रा० व० । दृष्टवृद्धियुक्ते "अनु-
त्थानवता चापि दुर्हिनीतेन दुर्हिः" भा० उ० १२४ य०
अथ "गतिकारकेतरपूर्वस्य यण् नेत्यते" वार्त्ति० न यण् ।
"प्रादिभ्यो घातजस्य वा चोत्तरपदलोपः" वार्त्ति० दुःस्थि-
तशब्दस्य उत्तरपदलोपे दुरित्यस्य धीगञ् प्रति गतित्वं
नास्ति किन्तु लुप्रस्थितशब्दं प्रति, अतोऽस्य गतिपूर्वक
त्वाभावात् न यण् इति बोध्यम् । दृष्टं ध्यायति दुर्+
ध्यै-किपि दुर्हीशब्दस्य गतिपूर्वकत्वात् यण् दुर्ही
इत्यादि । अत्र संयोगपूर्वकत्वेऽपि धात्वयवसंयोग-
पूर्वकत्वाभावात् न इत्युक्तः प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

दुर्धुर लि० दुर्+धुर्-इङ्गने कर्मणि क्तिप् । दुःखेन चिंछे

"दृष्टा गावो न दुर्धुरः" अ० ५।५६।४ "दुर्धुरो दुःखेन
चिंछ्याः" भा०

दुर्धु कृट् लि० दुर्+धुर्-कट् घृषो । युक्तिं विना शुक्लाऽप्य
ममम्यमाने "सीमांश्चकदुर्धु कृट् इति पाठान्तरे तत्त्वबोधनी
दुर्धु कृट् इति च तत्र पाठान्तरे दुष्टकर्मकर्त्तरि कृटोऽयं
गञ् इत्यम्ये ।

दुर्नय पु० दुर्+नी-यच् । नीतिविरुद्धाचरणे दुर्चेष्टायां
"अस्मिके ! तव पीतस्य दुर्नयात् किञ्च भारताः । साव-
यन्वा विनङ्गुलि" भा० आ० १२८ य० "संचिन्त्य दुर्नयं
घोरं सुतानां दूतजन्म यत्" भा० अ० ५१।४०।

दुर्नामक पु० दुष्टं नामास्य कप् । अर्थाङ्गो अमरः ।

दुर्नामारि पु० इत० । अर्थाङ्गे शूरणे राजनि० ।

दुर्निमित्त लि० दुर्+नि+मि-ल्येपणे क्त । दुष्टं क्षिप्रं
सम्भवादुत्क्षिप्ते "पदे पदे दुर्निमिता गलली" कुमा०

दुर्निमित्त न० दुष्टं निमित्तम् प्रा० व० । भाविरिष्टस्य चो-
गङ्गनभेदे "दृष्टा तु दुर्निमित्तानि जरासम्भसदर्शयन्"
भा० अ० २० अ० ।

दुर्नियन्तु लि० दुर्+नि-यम-तनु । दुःखेन नियन्तव्ये ।
"सर्वस्यैव रश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः" अ०
१।३५।६ "दुर्नियन्तवः दुःखेन नियन्तव्याः" भा०

दुर्निष्प्रपतर न० दुःखेन निष्प्रपतति दुर्+निर्+प्र+पत-
त्यच् । अतिशयेन तत् तरप वेदे तकारलोपः । दुःखेन
निष्क्रान्तरे । "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं भवति" का०
उ० । "दुर्निष्प्रपतरमिति तकारणको लुप्रो कृष्टव्यः" भा० ।

दुर्नीति न० दुर्+नी-भावे क्त । नीतिविरुद्धाचरणे "यस्य
पमाटादुर्नीतिं प्राप्ता अमरतर्षभ !" भा० वि० २० अ०
दुर्+नी-कर्त्तरि क्त । २तदुक्ते लि० । भावे क्तिन् ।
दुर्नीत दुष्टे नये स्त्री ।

दुर्वेद लि० दुष्टं वेदः । यथादेशावम्भनात् दुष्टतया वेदे ।
"दुर्वेदेनानुभिद्ये च विद्येयं भिद्येतेत्यन्" सुश्रु० ।

दुर्वेल लि० दुःस्थितं वनमस्य प्रा० व० । स्वल्पवर्णान्ति "शृले
सत्स्थानियापल्यन् दुर्वेलः न वचस्यरान्" "बोष्ठादो
दुर्वेलेन्द्रियैः" मनुः । "तक्रं नेव जते दद्यात् नोष्णकाले
न दुर्वेले" सुश्रु० । २४३ अर्थाङ्गे च "स्वार्थोपपत्तिं प्रति
दुर्वेलायः" रघुः । दुःस्थितं वनं यस्याः प्रा० व० । ४ अश्व
शिरीषिकायां स्थी भावप्र० दुर्वेलस्य भावः घञ् । दौर्बल्य
न०, तत् दुर्वलता स्त्री, त्व दुर्वलत्वं न० सत्यवचस्ये

दुर्बल लि० दुष्टो बाधोऽस्य । दुर्धमरोगयुक्ते २ अक्षतौ

१. कृतिवत्त्वे च नेधातिथिः “जटिष्ठानधीमानं दुर्वां
 कितव” तथा” मनुष्याख्याने तद्यार्थक्यस्य तेनोक्तत्वात् ।
 दुर्वादिण न० दुष्टं वीरणम् प्रा० व० । दुष्टे वीरणे तत्प्रभेदे
 “इत्यनूयोरपपञ्चाणि दुर्वीरणानि जायन्ते” गत० ब्रा०
 ११।४।१।६ “दुर्वीरणानि दुष्टवीरणानीति” लुप्रोपमा भा०
 दुर्वीधं लि० दुःखेन बुध्यते दुर्+बुध-कर्मणि खल् । बोहु-
 मशक्ये दुःखेन ज्ञेये “आतदुर्वीधगिरः शिरोमणेः”
 गदाधरः “निर्गमदुर्वीधमबोधयिक्तवाः” किरा०

दुर्वाह्यण पु० दुष्टो ब्राह्मणः प्रा० व० । “यस्य वेदश्च वेदी च
 उत्सृज्या च लिपौरुषी । स वै दुर्वाह्यो ज्ञेयः, इति
 धूर्त्तज्ञानिनोक्ते निन्दितब्राह्मणभेदे तस्य व्यावश्याकवेद
 पाठविहितभोमयोस्तिपुरुषसुतसत्त्वात् दुष्टत्वम् । “प्रवृ-
 त्तप्रादुर्वाह्यस्य ब्रह्मवर्चस्कामस्य” व्यापस्तम्बः “यो
 दुर्वाह्यः सोऽपि पिपासति” तैत्ति० स० २।१।१०।१

दुर्भगं लि० दुःस्थितो भगो भाग्यमस्य प्रा० व० । दुष्टभाग्यान्विते
 “दुर्भगाऽयं जनस्तत्र किमर्थमनुगच्छितः” हरिवं० १२।६५०
 पतिस्ते हन्यन्त्यायां (दुया) ख्याताया ० स्थियां स्त्री
 “कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा भवपद्वत” भा० शा० १।६।
 ५०। प्रियादिषु पीडात् एतस्मिन् परे पर्यस्थितस्त्रीलिङ्ग-
 शब्दस्य कर्मधारये न पूर्वज्ञातः ।

दुर्भाग्यं न० दुष्टं भाग्यम् प्रा० व० । दुष्टदृष्टे पापे । दुःस्थितं
 भाग्यमस्य प्रा० व० । २. दुष्टभाग्यान्विते लि०

दुर्भिन्त्य अन्त्य० भिक्षायाः अभावः । भिक्षायाः अभावे । दुर्लभा
 भिक्षा यत् प्रा० व० । यद्देशे यानि शयानि जायन्ते
 तद्देशे तदुद्ब्रव्यातुत्पत्त्या २. तदुद्ब्रव्यालाभसमयभेदे न० तत्-
 समयभेदस्यैकाच पटिसंयत्तरान्तर्गता वर्षभेदाः ज्योति०
 त० भविष्यपु० उक्ताः संग्रहा दृश्यन्ते यथा

“राष्ट्रमङ्गलं दुर्भिन्त्यं तस्करैरुपपीडनम् । जानी-
 याद्विपन्नं चोरं प्रमाथिनिः१ वरानने । । “दुर्भिन्त्यं जा-
 यते चोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् । अनादृष्टिः समाख्याता
 व्यये२० संवत्सरं प्रिये ।” । “क्षत्रिहर्षति पर्जन्यो देवे सं-
 लिङ्गमण्डलः । दुर्भिन्त्यं सर्वरीषमे १४ व्यवहारे
 विपर्ययः” । “दुर्भिन्त्यं जायते सर्वा मेदिनी दुष्यति
 प्रिये । । ३. वे१५ मन्त्रानि तोयानि धीहिता मानवा भुवि” ।
 “दुर्भिन्त्यं जायते चोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् । अनूपे
 च समाख्याता नाम काश्या विचारणा” । “देशभङ्गः
 सुदुर्भिन्त्यं समाख्यात् सद्यवाक्यहम् । पितृकुले१ चार
 पद्याणि ! दुर्भिन्त्यं नर्भदातरे” । “दुर्भिन्त्यं मध्यमं प्रोक्तं

व्यवहारो न वर्तते । भवेद्दे मध्यमा इति दुर्भिन्त्यो ५५
 ससुपस्थिते” १ “दुर्भिन्त्यं मरणं चोरं धान्यौषधिप्रपीड-
 नम् । पापरोगो भवेद्देवि ! रक्ताक्षोऽपि मरणवन्दिनः” ।
 “रोगो मरणदुर्भिन्त्यं विरोधोपद्रवाज्जगत् । क्रोधे१६ तु
 रिषमं सर्वं समाख्यातं हरिप्रिये !” । ५६ “मेदिनी
 चमते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् । देशभङ्गश्च दुर्भिन्त्यं
 ज्ञेये संज्ञायते प्रजाः । सौराष्ट्रं मातुवे देशे दुर्भिन्त्ये
 कोकूणे तथा । दुर्भिन्त्यं जायते चोरं ज्ञेये१० संयत्तरं
 प्रिये !” । कश्चिदङ्गुतोत्पातेऽपि दुर्भिन्त्यं भवति यथा

“मांसास्थिनी समादाय श्लशानाद् गृध्रवायसाः ।
 आ गृध्राक्षोऽयं वा मध्ये पुरस्य प्राविशन्ति चेत् । विच-
 रन्ति गृध्रादौ च श्लशानं वा मही भवेत् । चौरैण
 हन्यते भोगः परचक्रसमागमः । संप्रामस्य महा
 घोरो दुर्भिन्त्यं मरकस्तथा । अङ्गुतानि प्रसूयन्ते तत्र
 देशस्य विद्रवः । अकाशे फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्”
 इति ज्योति० त० । तत्र कालेऽशौचिभ्यो भिक्षापकृते
 दोषाभाव इति चारुताप्रवृत्तयः । कौर्मै “सद्यः-
 शौचं समाख्यातं दुर्भिन्त्ये चाप्युपलवे । डिम्बाचवे
 हतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्हिजैः । सद्यः शौचं समा-
 ख्यातं शापादिमरणे तथा” इति शु० त० “दुर्भिन्त्युक्तराष्ट्रे
 च स्तके स्तकेऽपि वा । नियमाश्च न दुर्भिन्त्यं दानधर्म-
 रतेष्वपि । दीक्षाभावाभिपिक्ताश्च व्रततीर्थपरास्तथा ।
 दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्वीप्यानि निमज्जन्ते । पूर्वसङ्क-
 लितं चापि नाशौचं स्तस्त्वतके” इति गारुडे २२।६५०
 “शकटः शाकिनी गावो जानमास्तन्धनं वनम् । अनूपः
 पर्यतो राजा दुर्भिन्त्ये नव वृत्तयः” चाणक्याः “हाविमौ
 पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । दाताश्च त्वं दुर्भिन्त्ये
 सुभिन्त्ये वक्ष्ये मद्” । “एकपात्रे चतुःसाधे दुर्भिन्त्ये रात्रि
 निषेवे । पतिना नीयमानायाः पुरःशुक्रो न दुष्यति”
 म्यो० त० ।

दुर्भिन्दं लि० दुःखेन भिद्यते दुर्+भिद-कर्मणि वज्रवे क ।
 दुर्भेद्ये भेत्तुमशक्ये । “गिरिमासाद्य दुर्भिन्दम्” भा०
 द्रो० १५।५०। खल् । दुर्भेदं तत्तार्थं लि० खल् । दुर्भेद्य
 तत्तार्थं लि० ।

दुर्भिन्त्यं लि० दुर्+भिज्-कण्डा० वक् कर्मणि खल्
 यत्प्रोपः । १. दुःखेन चिकित्से । भावे खल् । दुःखेन
 २. चिकित्सायाम् “दुर्भिन्त्यं चाक्षौ भवति यजेत न प्रति
 पद्यते” इ० व० “तन्निद्रिहकारदेशं वक्ष्याद्वाप्युक्तार्थं

प्रसन्नचित्तमिन्द्रियैश्चैव आत्मा पुनर्न प्रविष्यति । कदा-
चिद्दुःखमाप्तेनेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति । तत आन्ध-
राक्षिप्तोदयोपमाप्रो दुर्मिषण्डं दुःखमिषण्डमता हासो
देहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौ भवतीत्यर्थः भा०
दुर्मित्य पु० दुष्टोऽसन् भयः । भूत्वगच्छे वक्ष्यमाणभूत्व-
गुणविहीने निन्द्ये भये तत्स्वरूपं शुक्लनीतिशास्त्र-
परिचिष्टे २७० उक्तं यथा

“विपरीतगुणैरेभिर्भूतकोनिन्द्य उच्यते । ये भूत्वा-
हीनभूतिका ये दण्डेन प्रकर्षिताः । शठाश्च कातरा
लज्जाः समक्षेऽपि यथादिनः । मनोव्यथानिन्धनास्तो उत्-
कोचेष्टाश्च देविनः । नास्तिकादात्मिकाश्चैव सत्यपा-
चोऽप्यसूयकाः । ते चापमानिता येऽसह्यार्थे भर्मणि
भेदिताः । रिपोर्मित्तुसेवकाश्च पूर्वैरानुबन्धिनः ।
चण्डाः शाहसिका धमेहीना नैते सुमेवकाः । भीषो
विचर्चितो राज्ञा राज्यवानाय संभवेत् । वीर्याधिको
नीचकुलो दुःसङ्गेन संवेधितः । मङ्गलानैः सङ्ग-
मानो हन्ति राज्ञं सराजकम् । सद्यैवदनेयं तु सद्यं
त्यज्यनर्थात् । कृत्वा स्ववृद्धिमाहात्म्यात् मङ्गल-
मपि निन्दति । वञ्चयित्वान्दसर्वस्वं विश्वामेनाह-
रत्यनम् । स नीचसुहृणान् वक्तुं ब्रह्मापि खलु का-
तरः । संशेपतस्तु कथितं सदसदभयलक्षणम्” ।

दुर्मित्य पु० दुष्टो भ्राता प्रा० म० । दुष्टे भ्रातरि “दुर्भ्रात-
स्तस्य चोपस्य राजन् ! दुःशासनस्य च” भा० व० २७५०
तस्य भावः युवा० अण् । दोर्भ्रात तद्भावे न०

दुर्मिति स्त्री दुष्टा मतिः । विवेकोत्पत्तिप्रतिबन्धकपापेन १ म-
जिनबुद्धौ “निषीददो अप दुर्मतिं जहि” यजु० ११।
४७। “देवीरपां मतिं दुर्मतिं बाधमानाः” १७।५४
दुःस्वता मतिर्यस्य प्रा० ६३० । २तद्युक्ते लि० “न साम्य
रायिकं तस्य दुर्मतेर्विकृते फलम्” मनुः दुःस्था मति-
रत प्रा० ७त० । मटिर्वर्ममध्ये १५त्तरभेदे “दुर्मिषं मध्यमं
प्रोक्तं व्यवहारो न वर्तते । भवेद्दे मध्यमा दष्टि-
दुर्मतो ५५ सप्तपत्सितं” ज्योति० त० मवि० पु०

दुर्मदं लि० दुःस्वित्यो मदो यस्य प्रा० व० । उक्तं “दुर्मदं
गन्धर्वाप्सरोभ्यः” यजु० २०, ८। “कुमारान् क्रौडमाना-
न्मान् दह्य राजा च दुर्मदान्” भा० अ० १२६ अ० २४त-
राष्ट्रउत्तमे “दुर्मदो दुःप्रवर्षश्च विवित्सुर्विकटानमः”
भा० अ० ६७ अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

३ दुर्मनस् लि० दुष्टं मनः प्रा० व० । २दुष्टे मनसि “प्राय

दुर्मनसा वीर ! नर्वैश्च च विवेकतः” राजा० अ० ११, २०
दुःस्वितं मनोऽस्य प्रा० व० । २दुःस्वितमनस्ये १व्याक-
चचित्तो लि० “नार्पेति कृदवाप्राप्तो दुर्मनाः च कथोऽ-
भवत्” भा० अ० १६६ अ० ततो भृशं च व्यर्थं कण्ड-
सद्योपश्च दुर्मनायते । [तस्य नाम” अ० १०।१२।६।

दुर्मन्तु लि० दुर्+मन-तन् । दुष्टं मन्यमाने “दुर्मन्तुमात्र-
दुर्मन्तित लि० दुर्+मन्व-क्त । १३८ मन्तिने मन्त्रवाविषये
“त्वया दुर्मन्तितं दूतं सोमसेन च भारत !” भा० अ० १२७
अ० । भावे क्त । २दुष्टमन्त्रवाद्यां न० पराभवो हैत वने
य आसीत् दुर्मन्तिने प्रोपयात्मागतानाम्” भा० अ० ११७ अ०
दुर्मन्तिन् पु० दुष्टो मन्त्री प्रा० स० । मन्त्रिस्तस्यगुण-
रहिते दुष्टे मन्त्रिणि । मन्त्रिणस्तस्य च समान्यशब्दे
१०१ प्र० उक्तम् । तद्वैपरीत्ये मन्त्रिणो दुष्टतम् ।
“बलापयन्ति कमप्यभुजं न रोगाः दुर्मन्त्रिणं कष्टप-
यान्ति न भीतिदोषाः” पञ्चत०

दुर्मरं लि० दुष्टो मरोमृत्युः प्रा० व० । १दुष्टे मृत्यो दुःखेन
नियते दुर्+मृ-अच् । २श्चेतदूर्वायास्त्री राजनि० ।
१दूर्वायां स्त्री जटाध० दुःखेन मरो मरणं यस्य ।
४दुःखेन मृत्युयुक्ते लि० “दुर्मरत्वमहं मन्ये मृग्यां
लक्ष्म्येऽपि वर्तताम् । यत्तु कथं हतं मृत्वा नास्तिजत्
जीवितं मृपः” भा० अ० १ अ० । मृत् । दुर्मरणमप्यत ।
मरणस्य दुष्टत्वं चण्डालादिहतत्वादिना भवति यद्योक्तं
नि० सि०

अक्रिराः “चण्डालाददकात्म्यादिद्वाराणां हेतुताटप ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं यापकर्मणाम् । उदकं पिबण-
दानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्त्र-
रिक्ते विनश्यति” । मृत्तिं शक्यते ज्ञेयम् आह्वये, “मृत्ति-
दंष्ट्रिखव्यालविषवृक्षक्रियाजलैः” व्यालोगजः । “सुदृगा-
त्यरिहर्तव्यः कुर्वन् क्रौडं मृतस्तु यः । नामानां विप्रियं
कुर्वन् हतसायश्च विद्युता । निष्ठहीनः स्वयं राजा
चोर्ध्वदोषेण कुलचित् । परदारान् हरन्त्यश्चोपासु
पतिभिर्हताः । अश्वमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च वि-
ग्रहम् । कृत्वा तेभिर्हतास्तद्विषयकादीन् वसान्निताः ।
शस्त्राग्निगरदाश्चैव पाशगणा क्रूरपुङ्गवः । क्रोधात्-
प्रायं विभं वक्त्रिं यक्षसङ्घम्वनं जहम् । गिरिदह्यमातं
च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुयल्यजीविनो ये च कृन्ना-
ककारधारिणः । हस्ते भगान्स्ते ये केचित् क्षीवप्राया
तपुःवकाः । मङ्गदण्डहता ते च ये चापि आह्वये-

हेताः। अङ्गापातकनो ये च पतितोक्ते प्रकीर्तिताः।
पतितानां न दाहः स्यान्नान्येतिर्नास्थिसञ्चयः। न
चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं चाज्ञादिकं कश्चित्।
एतानि पतितानां तु यः करोति विभोहितः। तप्त-
हृद्भवेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा”।

तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादि तत्त्वोक्तं यथा

“तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादिकार्यं तच्च विश्वप्रकाशादौ
दर्शितं यथा

शातातपीये च “व्याघ्रेण निहते विप्रैर्विप्रकन्यां
विवाहयेत्। सर्पदंटे नागबलिर्भयः सर्पश्च काञ्चनः।
चतुर्निष्कमितं हेमं गजं दद्याद्गजं हते। राज्ञा विनिहते
दद्यात् पुरुषं तु हिरण्यमयम्। चौराणि निहते धेनुं
वैरिणा निहते वधम्। वृषेण निहते दद्यादुयथा गजत्रा
तु काञ्चनम्। शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तृतीसमन्विता।
निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समर्पिता। शौचहीने
मृते चैव द्विनिष्कं स्वर्णजं हरिम्। संस्कारहीने च
मृते कुमारसुपनाययेत्। निष्कत्रयस्यमितं दद्यादश्वं
जयाहते। शुना हते जेतपालं स्यापयेच्चित्रशक्तिः।
शूकरेण हते दद्यान्मोहं दक्षिणान्वितम्। क्षमिभय
मृते दद्याद्गोधूमान् पञ्चखारिकाः। हजं वृक्षहते
दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतम्। शकटेन हते दद्याद्ब्रह्मं
शोपस्करान्वितम्। श्वश्रुपातमृते चैव प्रदद्यान्नान्यपर्वतम्।
अग्निना निहते कार्यसुदपानं स्वशक्तिः। दारुणा
निहते चैव कर्तव्या सद्ने सभा। शस्त्रेण निहते दद्या-
न्महिषीं दक्षिणान्विताम्। अश्वना निहते दद्यात्सुवर्णं
गां पर्यस्त्रिणीम्। विषेण च मृते दद्यान्महिषीं हेम-
निर्मिताम्। अश्वमेधेन च मृते कपिं कनकनिर्मितम्।
मृते जलेन वरुणं हेमं दद्याद्द्विनिष्कजम्। विपूचिका-
मृते स्वाड भोजयेच्च गतं द्विजान्। हतधेनुः प्रदातव्या
कण्टासकवले मृते। कासरीगेण च मृते अष्टलक्षं
व्रतं चरेत्। कृतिसारमृते जलं गायत्र्याः प्रयतो
जपेत्। शाकिण्यादिप्रहयस्ते जपेद्दुदं यथोदितम्।
विश्वनातेन निहते विद्यादानं समाचरेत्। अन्तरिक्ष
मृते कार्यं वेदपारायणं तथा। सम्प्राप्तपुस्तकं दद्या-
दभ्युदयसर्गतो मृते। पतिते च मृते कुर्व्यात् प्राजा-
पत्यांस्तु भोजय। मृते चापत्यरहिते लक्ष्मणां
नयति चरेत्। एवं जते विधाने तु विदध्यादौर्ध्व-
देहिभम्”। अनन्तमृते तु दुर्मरणप्रकाराश्चतुःषष्टि

प्रकारा अस्माकं च तत्कृतान्येतिपद्यतो दृष्ट्याः।
दुर्मर्षेण पुं दुःखेन मृष्टप्रते दुर्+मृष्ट-कर्माणि चक्षुः। दुःखेन
सर्पणीये दुःखेन सङ्गनीये “मच्छु चूया इक्षुं इव दुर्मर्षे
चक्रिया चत” अ० ८।४५।१८

दुर्मर्षेण पुं दुर्+मृष्ट-भाषायां अक्षं बाधित्वा युच। दुः-
खेन सङ्गनीये रविष्णी पुं “असौ दुर्मर्षणः शास्ता”
विष्णुसं० सर्पितुं दानवादिभिर्न शक्यते इति दुर्मर्षणः”
भा० श्रुतराष्ट्रपुत्रभेदे “दुर्मर्षणो विकर्षणं चित्तमिहो
विविंशतिः” भा० आ० ६३० तत्पुत्रोक्तौ

दुर्म(स्त्री)त्तिका स्त्री दृशप्रकाश्यरूपे उपरूपकभेदे सा० द० यथा
“नाटिका लोटकं गोष्ठी सङ्कतं नाट्यरासकम्। प्र-
स्थानोक्ताप्यकाव्यानि प्रेङ्गणं रासकं तथा। संला-
पकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विनाशिका। दुर्मत्तिका
प्रकरणी हल्लीशोभाणिकेति च। अष्टादश प्राङ्ग-
रूपरूपकाणि मनीषिणः। विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्य
नाटकवन्मतम्” इत्युद्दिश्य तल्लक्षणसक्तं यथा
“दुर्मत्तौ चतुरङ्गा स्यात् कौशिकी भारती तथा। अगर्भा
नागरनरा न्यूननायकभूषिता। त्रिनालिः प्रथमो-
ऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडाश्रयो भवेत्। पञ्चनालिवितीयो-
ऽङ्को विदूषकविलासवान्। षष्ठादिकस्तृतीयस्तु पीठ
भटेविलासवान्। चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडित
नायकः। यथा विन्दमती”।

दुर्मयु त्रि० दृष्टान्यायुधाणि भिन्नानि मि-लेभे उण्।
दृष्टायुधलोपके “दुर्मययौदरेवामत्यौसः” अ० १।१०।१५

दुर्मित पुं दुष्टं मितम् प्रा० सं० अभिलवत् पुं स्त्वम्। विरो-
धिलक्षणया। अमिते भालौ। दुःस्थितं मितं यश्च।
-दुष्टमितके त्रि०। “दुर्मितायः प्रकलविन् मितानाः”
अ० ७।१८।१५ स्त्रियां टाप्। दुर्मिताया अपत्यम् बाह्।
६३। दौर्मित् तदपत्ये पु स्त्री०

दुर्मितिय त्रि० दुर्मिताय अभिलत्वाय बाधु च। अभि-
लत्वेनावस्थिते। “सुमितिया न आप कोषधयः सन्तु
दुर्मितियास्तौ सन्तु” यजु० ६।२२। “दुर्मितिया अभिल-
त्वेनावस्थिताः” वेददी०

दुर्मिलका स्त्री मातावृत्तप्रभेदे यथा “हाविशन्मालं फण-
पतिजस्यतसककविभूषणवृत्तवरम् दशवसुभुवनैर्यतिरत्न
प्रभवति कविजुलहृदयानन्दकरम्। यद्यप्यतृप्तकस
गणनिर्मितपदमिति दुर्मिलकानामपरं नरपतिवरतोप
वन्दिविभूषणभुवनविदितरत्नापहरम्”।

५०१५११३

प्राप्तं जनपदस्यार्थं आत्मार्षं पृथिवीं त्वमेव । स तथा

विदुरेणोक्तस्यैव सर्वैर्हिजोतमैः । न चकार तत्रा राजा
प्रलम्बो हसन्निवः ॥ भा० भा० ११५ अ० २ दुर्योधनीये लि०

दुर्योनि स्त्री निन्दिता बोनिः प्रा० भा० १ निन्दितायां जातो
दुःस्थिता योनिरस्य प्रा० भा० १ २ निन्दितजातिके लि०

“न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्त्रां नियच्छति” मनुः ।

दुर्लभिका स्त्री दुष्टा कतेव स्त्रां क प्रा० भा० १ निन्दितायां
कतायां २ छन्दोभेदे च “वसुभिश्च रश्मिरथ दिग्भिश्चदी-
रितसदृशतिका विहिता हि सगन्धाटकभूषितसञ्चरणा-
व्जितदुर्नय ! दुर्लभिकेति तदा । फणधत्कुलमङ्गलनाम-
कनागवरपथता सज्जता सुन्दरा यशस्व ! धराधिप !
गोडकुलोच्चर ! तामवधेहि हृदये सदा” इ० राजा ॥

दुर्लभ लि० दुःखेन लभ्यते दुर्+लभ-कर्मणि खल् । १ लभ्य-
मक्ये कच्छेण लभ्ये २ दुष्प्राप्ये मेदि० ३ अतिप्रशस्ते
शब्द० ४ प्रिये हेमच० । “नरत्वं दुर्लभं कोको विद्या तत्र
सुदुर्लभा” सा० द० “अप्रियस्य च पयस्य वक्ता श्रोता
च दुर्लभः” रामा० “दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः जेम-
कत् सुतः । दुर्लभा सद्यो भायो दुर्लभः स्वजनः
प्रियः” चाणक्य० ५ कचूरे ए० मेदि० ६ कचूरे ए०
राजनि० ७ दुराकर्मायां दृष्टेकण्टकार्यां स्त्री रा-
जनि० । ८ विष्णो ए० “दुर्लभो दुर्जयो दुर्गः”
विष्णुसं० । “दुर्लभया भक्त्या लभ्यत इति दुर्लभः
“जन्मान्तरमहृत्केषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां
जीवपापानां क्षणे भक्तिः प्रजायते” इति व्यास-
वचनात् “भक्त्या लभ्यस्वनन्दयेति” भगवद्वचनात् भा० “आ-
हृत्योः प्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम्” मनुः ।
“ममरं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया” रघुः “कुसु-
मायुधपति ! दुर्लभस्तव भर्ता न चिराद् भविष्यति”
कुमा० ।

दुर्ललित न० दुर्+लज-ईप्सायां भावे क्त । दुष्टेच्छायां दुर्ल-
भयस्तथाच्छायायाम् (आवृत्तार) तस्या अन्यलाभाविषयत्वेन
दुष्टत्वम् । २ दुष्टेष्टिते च “स यथाप ततो रोपान्नु-
निर्दुहितरं तव । अतिदुर्ललितैः कन्या शलुहस्तं
गमिष्यति” हरिवं० १४८ अ० कर्त्तरि क्त । ३ तथाविधे
च्छायुक्ते ४ दुष्टेष्टित्ये ५ चपले च लि० “बाहस्य मे
प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं व्यवस्यति समस्तसदायुषो-
ऽसौ” वेणी० ।

दुर्लसित न० दुर्+लस-क्त । दुष्टेष्टायाम् ।

दुर्लभि पु० दुर्+लभ-वञ् । दुःखेन लभे । ० “लोचदुर्ल-
भविष्यते”

भविष्यते वक्ष्यामिष्यमाणम्” भा० भा० २०३ अ० १
दुर्लस्य न० दुष्टं वेष्टम् । गर्हिते वेष्टयते । “देशान्तरस्ये
दुर्लस्ये गच्छेत्” इति तत्रा । भिक्षे दग्धे तत्रा भिक्षे
वेष्टयन्त्यसु कारयेत्” नार० सर्वैरेतैर्विशेषणैर्व्यवहारा-
क्षमता विवक्षिता । दुष्टं विषयपरिच्छेपेनावाच्यतया
वा यत्वेष्ट्यं तत्तु दुर्लस्यं, नष्टं सर्वथा नाशसुपगतम्
उन्मृष्टं मसीदोषादिना नष्टविषयपरम् । यद्यपि
दग्धमपि नष्टमेव तथापि काश्चिन्नान्नाना शीर्षता नष्ट-
पदेनात्र विवक्षिता । पत्नान्तरकरणश्चाभिप्रत्यक्षिणोः पर-
स्परसम्प्रतिपत्तो । विमतो तु देशान्तरस्य पत्नानवभाय
कालो देयोऽध्यामेक्षया, व्यवहारो वाऽप्रवर्तनीयः दुर्ल-
स्यादौ तु सम्प्रतिपत्तौ पत्नान्तरकरणमन्यथा व्यवहार
स्यामर्हतिरेवेत्यवश्यं साक्षिणु सन्तु तैरेव निर्णयः” ।
तथाच नारदः “क्षेत्रे देशान्तरस्य तु शीर्षं दुर्लसिते
हृते । सतस्तत्कालकरममसतो ब्रूष्टर्गनमिति” धीरमि०
दुर्लस्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । दुर्वति अदुर्वीत् । ईदित् । दुर्लः
दुर्वच लि० दुःखेन लभ्यते दुर्+वच-कर्मणि खल् । दुःखेन
कथनीये वक्तुमशक्ये । “अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं
तद्विदधीत विस्मयम्” किरा० खलर्घयोगे कर्त्तरि षष्ठा
निषेधेन सम्बन्धविषयत्वाऽत्र षष्ठी । श्रीभराजसुपेत्याऽह-
मथोचं दुर्वचं वचः” भा० द० १७७ अ० ।

दुर्वचस् न० दुष्टं वचः प्रा० भा० १ गर्हिते वचने वचसो दुष्टत्वम-
प्रियावेदकत्वेन “असृष्टां दुर्वचो ज्ञातेर्भवान्तरितरौ ब्रूयत्”
उज्ज० “नारीं जित्वा पितृव्येन न च जल्पन्ति दुर्वचः”
भा० द्रो० १४८ अ० । दुःस्थितं वचोऽस्य प्रा० भा० १ २ दुष्ट-
वचनवक्त्रि लि० ।

दुर्वराह पुंस्त्री० गर्हितो वराहः प्रा० भा० १ गर्हिते वराहे
विद्वराहे याम्यगूकरे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “तयो ह
वापययोऽमेध्या दुर्वराहएडकः स्त्रा” यत० ब्रा० १२४।१४
दुर्वर्ण न० निन्दितो हेमापेक्षया निकटो वर्णोऽस्य । १ रजते
अमरः । “दुर्वर्णमिच्छिरिह सान्द्रसुधावर्णां” भाषः
१ एवमालुके मेदि० । २ निन्द्यवर्णयुक्ते लि० । “न तत्र
कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो वापि दृश्यते” भा० भा० १२६ स्त्री०
३ अक्षेत्कृतिनि तस्य रजतवर्णशुभत्वात् दुर्वर्णत्वम् । “दु-
र्वर्णः कुमस्त्री कुटी मायायी कुल्लुगोक्षयी” भा० भा०
१६८ अ० । दुष्टवर्णः प्रा० भा० १ २ निन्द्ये मायादिवर्णे
च । “दुर्वर्णोऽस्य आहव्यः” तैत्ति० भा० २।२।४।६ दुष्टे
इत्यचरे ङी

दुर्वीत् लि० डुर्+वृ-कर्मणि क्त्वं । दुर्वीरे “दुर्वीर्ऽका भवति
भीष ‘कृत्स्न’ क० ॥३८॥ “दुर्वीर्ऽ दुर्वीरः” भा० ।

दुर्वीत् लि० डुःखेनोद्यतेऽसौ डुर्+वृ-वा० आधारे क्त्वं ।
कल्मेष वाचकोऽयं वस्तुमयको “तयोदयोऽयं संप्राप्तः
कल्मेऽत् परमदुर्वीरः” भा०वि० ॥ १०॥

दुर्वीसति स्त्री डुःखेन वसतिः । दुःखेनावस्थितौ “रोगोप-
सृष्टतनुदुर्वीरति” सुहृत्तुः रघुः ।

दुर्वीह लि० डुःखेनोद्यतेऽसौ डुर्+वृ-कर्मणि क्त्वं । डुःखेन
वहनीये बोधुमयको । “न दुर्वीहन्तोषिपथोधरात्तः”
कुमा० “अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसोऽनापि दुर्वीहम्” रघुः ।
“दुर्वीहो नित्यहो दण्डो हिरण्यवज्जलकषा” भा०शा०
६१८० श्लो० ।

दुर्वीच् स्त्री गर्हिता वाक् प्रा० व० । शनिन्द्रे वाक्ये दुः-
स्थिता वागस्य प्रा० व० । शनिन्द्रे वागान्विते लि० “यथा-
वनमलङ्कारमपानमनार्यताम् । दुर्वीम्बरं रतिश्चैव ददौ
स्त्रीभ्यः प्रजापतिः” भा०शु० ४० व० “अतीव जल्यन्
दुर्वीधो भवतीह विहेटकः” भा०शा० १०७६ श्लो० ।

दुर्वीच्य न० निन्द्यं वाच्यम् प्रा० व० । अपवादे ऽच्यकीर्त्तौ
“क्रोडानिमित्तं न श्रुत्वा दुर्वीच्यं न भविष्यति” रामा०शु०
१५२४ श्लो० । २ कटेन वाच्ये च ।

दुर्वीद् पु० दुष्टो वादः प्रा० व० । अकीर्त्तौ स्तुतिपूर्वकाप्रिय-
वाक्ये ऽपवादे जटाध० शनिन्दितवाक्ये च ।

दुर्वीन्त न० दुष्टं वान्तं प्रा० व० । विधानातिशयेन वसने
दुःस्थितं वान्तमस्य प्रा० व० । २ दुष्टवसनयुक्ते लि० । “दुर्वी-
न्तस्य तं वसत् क्लृप्ता दोषा व्याप्य शरीरं कण्डून्मययुक्त-
पोडकाच्चराक्ष्मदर्दिनसोदमानि कुर्वन्ति” सुश्रुतः ।

दुर्वीर लि० डुःखेन वार्यतेऽसौ डुर्+वारि-कर्मणि क्त्वं ।
दुःखेन वारणीये वारयितुमयको “किञ्चायमरिदुर्वीरः
पाथो पाथः प्रचेतसः” कुमा० “सा दुर्वीरं कथमपि
परित्यागदुःखं विवेहे” रघुः ।

दुर्वीरण लि० डुःखेन वारणमस्य । डुःखेन वारणीये “संर-
व्यच यरानस्यन् श्रोत्रं दुर्वीरणं रणे” भा०शु० १८१ व० ।
२ शिवे पु० दुर्वीरहृदये” इत्यम् ।

दुर्वीरि लि० डुःखेन वारिवीरणमस्य । कल्पोजदेशीये
योधभेदे “एते दुर्वीरयो नाम कल्पोजा यदि ते श्रुताः”
भा०शु० ११२ व० । [दुष्टप्रवृत्तौ ।

दुर्वीर्त्ता स्त्री गद्यां पात्तां प्रा० व० । अप्रियावेदकवाक्तायां
दुर्वीसना स्त्री दुष्टा वाचना प्रा० व० । परयितुमयकोऽप्यायाम्

दुर्वीसस् पु० दुर्वीरभेदे क० च । बहुराशेनात्तेरनस्यवानर्जकः ।

तदुद्भवस्य चात्तेनयन्दे ६६२ व० इत्या तन्नामनिश्चित्य
यथा “निगूढनिश्चयं धर्मे न तं दुर्वीरसं विदुः” भा०
शु० ४७ व० । “नमोऽस्तु चित्तितये महाभागो हिजो
त्तमः । दुर्वीरा इति निश्चयात् । स हि त्वां याजयि-
ष्यति” भा०शा० २२२ व० शिववाक्यम् । तस्य बहू-
नजल्लेन क्रोधनत्वं यथाह “दुर्वीराः क्रोधनः श्येनस्यथा
दीर्घतमा स्तनिः” भा०शु० ७ व० “शिव्यावृतसमीपेते
दुर्वीरा नाम क्षातः । तमागतमभिप्रेक्ष्य स्तनिं परमशो-
पनम्” भा०शु० २६१ व० तस्य क्रोधशीलत्वेन विशेषणम् ।
दुःसाध्यं वाचः गृहे वाचनमस्य इति वा व्युत्पत्तिः ।
गृहे तदीयवाचनस्य दुःसाध्यत्वात् दुर्वीरस्य यथोक्तं
भा०शु० १५८ व० यथा “अवसन्ते गृहे तात ! त्रा-
क्ष्णो हरिपिङ्गवः । श्रीरवावा विल्लखण्डो दीर्घस्त्रः
क्षयो महान् । दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ।
सर्वांस्तु सक्षरते लोकान् ये दिव्या ये च मानवाः । इमां
गाथां गायमानश्चरत्परेषु समासु च । दुर्वीरसं वाचयेत्
को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे । रोषणः सर्वभूतानां कृष्णो-
ऽप्यपकृते कृते । परिभाषाश्चै न श्रुत्वा कोऽनुदयात्
प्रतिनयम् । यो मां कश्चिदाश्रयेत न स मां कोपये-
दिति । यस्मादिन्द्रायते कश्चित्तोऽहं समपाद्यम् । स
अ भुङ्क्ते बह्वक्षाणां बहुनामजमेकदा । एतदास्मात्सर्वं
भुङ्क्ते न चैवेति पुनर्गृह्णान् । अकस्माच्च प्रहसति
तथाऽकस्मात् प्ररोदिति । न चास्य वयसा तस्यः प्र-
थिव्यामभवत्तदा । अथ स्थावस्यं गत्वा स यथास्तर-
णानि च । कन्धाशकृता दग्धा ततो ज्वपतः
पुनः । अथ मामवशीकृत्यः स स्तनिः संशितव्रतः ।
कृष्ण ! पायसमिष्कानि भोक्तुं नित्येव सत्वरः । तदैव त
मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः । सर्वोऽप्यज्ञानि
यानानि भक्ष्यासोऽवावचाज्ञया । भवन्तु सत्कृताभीह
पूर्वमेव प्रचोदितः । ततोऽहं जायमानं वै धावयं
प्रत्यवेदयम् । तं भुङ्क्ते तं स चित्तं ततो वचनमज-
वीत् । क्षिप्रमज्ञानि चित्तमस्य पायसेनेति स का ह ।
अविन्दयत्तैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा । तेनोच्छि-
ष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यन्तयम् । स ददर्श तदा-
भ्यासे मातरन्ते शुभाननाम् । तावपि अयमानः स
पायसेनाभ्यसेपयेत् । स्तनिः पायसदिग्धाङ्गी रथे
तर्पण्योजयत् । तमावृष्टा रथश्चैव निर्ववी च गृह्णान्-

मम । अग्निवर्णोऽजन्तुं धीमान् व द्विजो रघूर्य-
वत् । प्रतोदेनातद्वशां रक्षिणीं मम पश्यतः । न च
मे स्त्रीकमयाधीदुःखमीषां कृतं तदा । तथा च राज-
मार्गेण महता निर्वयो बहिः । तद्वद्वा महदाख्यं
टाशाङ्गं जातमन्यवः । तथाऽजन्तुं मिथः केचित्
समाभाष्य परस्परम् । ब्राह्मणा एव जायेरन् नान्यो
वर्थः कथञ्चन । को ह्येनं रघमाख्याय जीवेदन्यः
पुमानिह । आशीविषविषं तोष्णं ततस्तीक्ष्णतरो
द्विजः । ब्राह्मणीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिद्विकृतकः ।
तस्मिन् व्रजति दुर्विर्मे प्रास्वत्तद्भुक्कियो पयि । तत्ता-
मर्षयत श्रीमांसातस्सूर्यमचोदयत् । ततः परमसंकुपो
रथात् प्रस्कन्द्य सहजः । पदातिरूपयेनैव प्राङ्महर्षि-
णासुखः । तत्तत्पदेन धावनमन्धरावन् द्विजोत्तमम् ।
तथैव पयसा दिग्धः प्रसीद भगवन्निति । ततो विभोक्त्य
तेजसी ब्राह्मणो मासुराच ह । जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण !
प्रकृत्यैव महाभुज ! । न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि
सुव्रत ! । प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द ! इषु कामान् यजेप-
षितान् ।

दुर्विगाह लि० दुर्+वि+गाह-कर्मणि खल् । १दुःखेन गा-
हनीये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “दुर्मदोदुर्विगाहश्च विवि-
तुर्विकटाननः” भा०शा०११७ख० ।

दुर्विदग्ध लि० दुष्टो विदग्धः प्रा०ख० । गर्विते “अलीक-
वेनदुर्विदग्धं गदत्तमम्” काद० ।

दुर्विद्वत् लि० विद-ज्ञाने विद-ज्ञाने वा वा०क्यत्वे विदत्तं लभ्यं
धनं ज्ञानं वा ततः प्रा०ख० । १दुर्धनके २दुर्ज्ञानके च “आ
रे मन्तुं दुर्विद्वत्स्य धीमहि” ऋ०१०।१४।४ । “दुर्विद्वता
निर्जतिर्न” ऋ०१०।२६।२ ।

दुर्विध लि० दुष्टा विधाऽस्य प्रा०ख० । दरिद्रे अमरः ।
(दमयन्तीत्यर्थे) “अपि खञ्जनमञ्जनाक्षिते विदघाते रवि-
मर्भदुर्विधम्” जैम० “विधिनस्ति न बुद्धिदुर्विधः” भाषः ।
१खरवे मेदि० १मूखे गन्दर० । “शास्त्रेण्येषु कुवियो
विद्यमानेषु दुर्विधाः । बुद्धिमान्मोक्षिकी प्राप्य निरर्थान्
प्रवदन्ति ते” रामा० २।१०६।२

दुर्विनय पु० दुर्+वि+नी-माने खल् । विनयराहित्ये ।

दुर्+वि+नी-कृतम् । दुर्विनीति तत्प्राये स्त्री

दुर्विनीत लि० दुर्+वि+नी-कर्मणि क्त । १विनयाकर्तरि
विनयशून्ये २अविद्यितादे पुं स्त्री० हेनच० स्त्रियां जाति-
त्वात् स्त्री ।

दुर्विनीचन लि० दुःखेन विनीचनं यत् । १दुःखेन नीच-
नीये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “चित्तवाह्यचित्तवर्णं सुवर्णं
दुर्विनीचनः” भा०शा०११७ख० । तत्पुत्रोक्तौ त ६७ख० ।
दुर्विनीचन इति पाठान्तरम् । सोऽपि तत्पुत्रभेदे

दुर्विवाह पु० निन्दितो विवाहः प्रा०ख० । ब्राह्मणादिचतुष्क-
भिन्नेषु आसुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु ब्राह्मणादीनष्टौ
विवाहात्तुक्ता मनुनोक्तं यथा

“ब्राह्मणादिषु विवाहेषु चतुर्विंशत्पूर्वगः । ब्रह्म-
वर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्पत्ताः । रूपसन्तपुण्यो-
पेता धनयन्तो यशस्विनः । पर्याप्तभोगा चर्षिषा
जीवन्ति च यतं समाः । इतरेषु तु शिष्टेषु नृशमावृत्त-
वादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्महिषः क्षताः ।
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहेरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दिते
निन्दिता नृणां तस्यान्निन्द्यान् विवर्जयेत्”

दुर्विष पु० दुःस्थितो विषोऽस्य प्रा०ख० । विषकृतविकारान्मन्ये शिवे
“दुर्विर्भो दुष्प्रकाशश्च दुर्विषो दुर्जयोऽजयः” भा०शा०
२८६ख० शिवनामोक्तौ । तस्यावृत्तमन्मनकाळे विष-
पानेऽपि तत्कृतविकारराहित्यात् विषविकारस्य तं
प्रति दुःस्थितत्वात्तस्य तथात्वम् । दुष्टो विषो वा येयत्वे
नास्त्यस्य खल् वा । दुष्टविषपानाद्वा तस्य तथात्वम् ।

दुर्विषह लि० दुःखेन विषहतेऽसौ दुर्+वि+घह-कर्मणि
खल् । १सोदुमशक्ये दुःखेन सहनीये “सैषा दुर्विषहा
माया देवैरपि दुरासदा” हरिवं० ४६ख० २शिवे पु०
“दुर्गारणो दुर्विषहोदुःखहोदुरतिक्रमः” भा०शा००८६
ख० । १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो
दुष्प्रवर्धणः” भा०शा०१८६ख० तत्पुत्रोक्तौ

दुर्वृत्त न० दुष्टं वृत्तम् प्रा०ख० । १निन्दिते आचरत्ये “द-
र्ढत्तं धार्तराष्ट्राणाञ्चक्रवान् भगवान्कनिः” भा०शा००१४
दःखं वृत्तमस्य प्रा०ख० । २दुर्जने “दुर्वृत्तवृत्तमनं तव
देवि ! शीघ्रम्” देवीमा० “चाटुतस्कर दुर्वृत्तमहाभा-
हसिन्हादिभिः” याज्ञ०

दुर्वेद लि० दुःखेन विद्यते लभ्यतेऽसौ दुर्+विद+ज्ञाने-क-
र्मणि खल् । १लम्बुमशक्ये दुःखेन लभ्ये “ये एव के च
मास्वतो स्यातां दुर्वेदे एव यथा शुक्रिर्बेदि वशां शुचिं
न विन्देदपि” मत०ब्रा० ५।१।११ दुष्टस्यको वेदोऽस्य
प्रा०ख० । २वेदपाठरहिते च । “दुर्वेदा वा सुवेदा वा
प्राकृताः संकृतास्तथा । ब्राह्मणा नावमन्यन्ता भक्ष्य-
पक्ष्या इवाम्बुजः” भा०व०१९६ख०

‘वह्नाद’ इ० दुर्दृष्टो व्यवहारः प्रा० व० । दुर्दृष्ट्यर्थदर्शिते
 राजसीभादिनाऽवच्छेदनिर्णीते व्यवहारे तच्छब्दे इष्टम् ।
 दुर्दृष्टिर्जितं न० गर्हितं व्रजितम् प्रा० व० । निन्दितगतौ “दुर्व्या-
 कृताश्चङ्गमाभा दुःस्थिता दुरन्तेक्षितात् । दुराक्षिताद्
 दुर्दृष्टिजितादिक्षिताध्यासितादपि” भा० व० २२२ अ०
 दुर्दृष्टि(ण)न लि० दुःखेनाह्वयतेऽसौ दुर+हन-कर्मणि खल् ।
 हन्तुमशक्ये दुःखेन हनन्त्ये “प्रकल्पाति च तस्यार्थो
 निजुक्ते दुर्दृष्टेने हते” भट्टिः वेदे तु षत्वम् । “मो घु षः
 परापरा निर्वर्तिदुर्दृष्ट्या बधेत्” अ० १।१८।६ “तं
 नो खल्व इन्द्र ! दुर्दृष्टायाः” अ० १।१२।१४
 दुर्दृष्टायु लि० दुष्टं हननमिच्छति क्यच् दुर्दृष्टाय-उन्
 वेदे षत्वम् । दुष्टहननेच्छौ “स्त्रियं यदुर्दृष्टायुवम्”
 अ० ४।१०।८ “दुर्दृष्टायुवं दुष्टहननमिच्छन्तीम्” भा०
 आन्ध्र उवङ् ।
 दुर्दृष्टु लि० दुःखो हनुरस्य प्रा० व० दुर+हन-उन् वा,
 वेदे षत्वम् । दुःखेन हननीये २दुष्टहतयुक्ते च “तदा
 रमस्य दुर्दृष्टो !” अ० १०।१५।११ लोके तु दुर्दृष्ट
 इत्येव दुष्टहतुक्ते लि० ।
 दुर्दृष्टल(लि)ति० दुष्टो हलिरस्य वा अच् समा० । दुष्टहलियुक्ते
 दुर्दृष्टित लि० निन्दितो हितः प्रा० व० । विरोधिलक्षण्या
 यत्नौ “न दुर्दृष्टः स्यादये न पापया” अ० ८।१८।२६
 दुर्दृष्टं न० निन्दितं छतम् प्रा० व० । अफलजनको ह्येने “सदैव
 याचमानेषु तथा दम्भान्तिषु च । एतेषु दक्षिणा दत्ता
 दावान्नाविव दुर्दृष्टम्” भा० शा० १८ अ०
 दुर्दृष्टायु लि० दुष्टं हृणोवते ऋध्यति लज्जते वा दुर+
 हृणी+क्रोधे लज्जायाञ्च कण्डा० यक् तत उन् अजो-
 पयकोपो घृषो० वषंभ्यत्यासे रकारस्याकारः, लृगज्या०
 वा नि० । दुष्टक्रोधने २दुष्टं लज्जमाने च ।
 “दुर्दृष्टावृत्तिरचितानि वषयो जिघांसति” अ० ७।५।८
 “दुर्दृष्टावृत्तयोभनं ऋध्यन्” भा० “कतस्य शिमीवतो
 भागिनो दुर्दृष्टायुन्” अ० १।८।१६
 दुर्दृष्ट् लि० दुष्टं हृदयस्य प्रा० व० “सहृदुर्दृष्टौ मित्रा-
 मिलयोः” पा० निपा० । १अमिले यत्नौ । दुः-
 क्षितं हृदय प्रा० व० । २दुःस्थितहृदये लि० “आज्ञा-
 वारमयं नूनं हृदयं मम दुर्दृष्टः” भा० व० ११२ अ० । तस्य
 भावः दुःशा० अच् द्विपदार्थः दौर्दृष्टं दुष्टान्तःकरणत्वे
 यत्नत्वं च न० ।
 दुर्दृष्टिग लि० दुःखं हृदयेनेष मा० अच् यत्नत्वेन न

निपा० । १दुष्टान्तःकरणवृत्ते । दुष्टं हृदयम् प्रा० व० ।
 २दुष्टे मनसि न० ।
 दुष्ट उत्प्रेषे (दोषान) चुरा० उभ० वक्त० सेट् । दोषयति ते
 अद्दुष्टत् । “नारी पदद्वयं स्नाय कान्तलोचद्वयोपरि ।
 कटिं चेहोलवेदाय वन्यः कन्दर्पश्चक्षुषः” रतिमञ्जरी
 “आन्दोबत् क दोषने” कविकल्पद्रुमः । अथ वा चुरा-
 रत्वमपि । दुष्ट-कि “दुष्टिः कस्यादुष्टो नितलीरभ-
 यनी” तैत्ति० ४।४।५।१ दुर्वीति उत्प्रेषणीत्यर्थः ।
 दुष्टि ५० डश्-कि । १रुग्निभेदे शब्दार्थचि० । २कल्पपक्षिणां
 स्त्री वा लीम् । ३उत्प्रेषणे लि० ।
 दुष्टिदुष्ट ५० दिवोपमपपितरि अनमिलस्यते “अनमिल
 सता राजा विहान् दुष्टिदुष्टोऽभवत् । दीक्षिपक्षमयस्यस्य
 रामस्य प्रापतामहः” हरिवं० १५ अ० [शब्दार्थचि०]
 दुष्टल लि० ड+किप् डतं लक्षति लक्ष-यच् । रोमणे
 दुवस् परिचरणे उपतामे च कण्डा० नाम० यक् पर० वक्त०
 सट् । दुवस्यति अदुवस्यीत् “अनेहसः स्तुभ इन्द्रो दुव-
 स्यति” अ० १।५।१२ “याभिर्विज्जजानिं दुवस्यथः” अ०
 १।१२।१५ “समिद्धिरग्निं ननुषा दुवस्यन्” अ० २।१।१२
 दुवस् न० दुवस् परिचरणे कण्डा० दुवस्य-किप् अजोपयकोपो ।
 १हविषि २परिचरणे च “ऐभिरग्ने दुवोनिरोविन्देभिः”
 अ० १।१४।८ “दुवः परिचर्याम्” । दुव इच्छति क्यच् वा
 अनाङि दुवस्यति “स त्वा भरिषो गरिषो दुवस्यसम्”
 अ० ४।४०२ । दुवः परिचरणमिच्छन्तः दुवस्याः तत्
 बीदिनि दुवस्यसम्” भा० कर्मणि ल्युट् अनङ्गमाने पक्षे
 अजोपयकोपो दुवसन परिचरणयोरे “स्थेनासो न
 दुवसनासः” अ० ४।६।१० “दुवसनासः परिचरणयोः” भा०
 दुवस्य लि० नाम० दुवस्य-शक्यार्थे यत् अजोपयकोपो । “परिच-
 र्याहं” “आ यदुदुवस्याद्दुवसे न काहः” अ० १।१६।५।
 १४। “दुवस्यात् परिचर्याहौत् दुवसे परिचरणाय” भा०
 दुवस्यु लि० दुवः परिचरणमिच्छति क्यच् “क्याच्छन्दसि”
 पा० उन् । परिचरणेच्छायुक्ते “मोक्षतूर्पति पर्ययं
 दुवस्युः” अ० १०।१००।१२ वेदे कश्चिदस्य स्त्रियाउवङ् ।
 “स न रैवानया सह देवा अग्ने दुवस्युवा” अ० ८।१०२।२
 दुवस्यत् लि० दुवोहविः परिचरणं वाक्यस्य मत्तुप मस्य वः
 शान्तान् न पदकार्यम् । १हविर्दुक्ते २परिचरणवृत्ते
 च “अवस्युरसि दुवस्यान्” वजु० ५।१२ “सोमनेलेभ्यो
 देवेभ्य उपरिचर्यो दुवस्यज्ञः साहा” ८।१५ “दुवसा-
 न्मर्चने” १८।४

दुषीयु ति० दुषः परिचर्यानिष्कृति कश्चि वेदे वा पदकार्यम्
उन् । परिचरणेच्छौ । “य त शुधि शुद्धा यो दु-
षीयुः” क० ६।१६।५। “दुषीयुरक्षदीयं परिचरणमा-
त्मन इच्छन्” भा० पक्षे दुष्यु तत्पार्थे

दुश्चर ति० दुःखेन चर्यते दुर्+चर-कर्मणि खल् । चरित-
मशक्ये । दुःखेन चरणीये “चरतः किञ्च दुश्चरं तपः”
रघुः । “स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्” कुमा० “अहं प्रजाः
विद्वन्नुस्तु तपस्तप्ता सुदुश्चरम्” मनुः । दुःखेन दुष्टं वा
चरति चर्+घञ् । शशुके हारा० २ भङ्गूके पुंस्त्री०
राजनि० ।

दुश्चरित न० दुष्टं चरितम् प्रा० व० । । दुष्कृते पापे “इह-
दुश्चरितैः केचित् केचित् पृथक्कृतैस्तथा । प्राप्नुवन्ति दुरा-
त्मानो नरा रूपविपर्ययम्” । “यथा महाहृदं प्राप्य
क्षिप्तं कोट्रं निमज्जति । तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्विहति
मज्जति” मनुः । दुःखेन चरितम् । लक्ष्मणेण कृते त्रि०
दुस्यं चरितं यस्य प्रा० व० । शतशुक्ते त्रि० ।

दुश्चर्मन् पु० दुःस्थितं चर्म यत् प्रा० व० । । स्त्रिभायतोऽना-
हतमेद्रे रोगभेदे । “हेमहारी तु कनखी दुश्चर्मा गुरु-
तल्मः” बाह्य० । श्कोठरोगे राजनि० ।

दुश्चारित न० चरितभेद स्वार्थं व्यञ्ज्य चारितं दुष्टं चारितम्
प्रा० व० । दुष्टे चरिते पापे । दुःस्थितं चारितमस्य
प्रा० व० । दुष्टचरितयुक्ते त्रि० “मृदो राजन् ! भवति
ब्रह्मवन्द्युश्चारितोयश्च धर्मादपेतः” भा० भा० ६३ अ० ।

दुश्चिकित्स्य ति० दुर्+कित-स्वार्थे सन् कर्मणि यत् ।
दुःखेन चिकित्सनीये प्रतिकार्यं रोगे । सुश्रुतोक्ताः ते च
रोगा अवारणीयशब्दे ४४८८० दर्शिताः ।

दुश्चिक्र न० लब्धत्वात् तृतीये राशौ “त्रितिकोणश्च नवघं
दुश्चिक्रं स्यात् तृतीयकम्” ज्यो० त०

दुश्चप्रवर्ण पु० दुःखं व्यवनं चालनमस्य दुःसहश्चप्रवर्णः शिथो
येन वा प्रा० व०, दुर्+च्यु-ल्यु, “छन्दसि गत्यर्थेभ्यः”
पा० युच् वा । इन्द्रे व्यमरः “युत्कारेण दुश्चप्रवनेन
धृष्ट्वा ना” ऋ० १०।१०२।२ “दुश्चप्रवनेनान्धैरविचाल्येन”
भा० बल्लकः लानन्तरं स्वस्यावात् पतनात् तस्य
जयात्वम् । एकैकमन्वन्तरे हि चतुर्दश इन्द्रा भवन्तीति
एकसप्ततिमहायुगस्य मन्वन्तरकालस्य चतुर्दशे भागः किञ्चि-
दधिकपञ्चशतयुगात्मकस्तत्कालस्ततोऽमन्तरं तस्य पत-
नत् तथात्वम् । चतुर्दश इन्द्राश्च कल्पभेदेन भिद्यमानाः
इन्द्रशब्दे ८४५८० दर्शिताः । व्यवनेन शिवेर्नाभिभूतत्वात्

तस्य तथात्वम् “अस्यतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
सर्वजं सन्मयामास तं बाहुं परिवोपमम्” भा० अतु०
१६० अ० “बाहुं सर्वजं यमस्य क्रुद्धस्यासन्मयम् प्रभुः”
मल्लिनाथहृतपुराणम् ।

दुश्चप्राव ति० दुःखेन व्याप्यतेऽसौ दुर्+च्यु-णिच् कर्मणि
खल् । । दुःखेन व्यापनीये । शमहादेवे पु० “दुश्चप्राव-
चप्रवर्णो जेता हन्ता ब्रह्महिषां हरः” भा० क० १४ अ०

दु(दुः)ग्रथव न० दुःखेन न्यूयतेऽसौ दुर्+घ-खल् वा रे-
फस्य युत्वम् । श्रुतिदुःखावच्छे परुषवर्णयुक्ते काव्य-
दोषभेदे “दुःखं त्रिविधाऽलोलानुचितार्थप्रयुक्तता” इत्यु-
पक्रमे परुषवर्णयुक्ता श्रुतिदुःखावच्छेदं दुःखवत्त्वमिति
सा० द० लक्षयित्वा यथा “कात्तार्थं यातु तत्त्वज्ञी” इत्यु-
दाहृतम् । तस्य चापरनाम श्रुतिकट्टरिति चन्द्रालोके
उक्तम् “भवेच्छ्रुतिकट्टवर्णः अवयोद्वेजने पटुः” । अत्र
स्वष्टकवर्णस्यैव परुषत्वेन तदघटितकाव्यस्य तथात्वं
“पदे पदांशे वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि ते” सा० द०
सामान्यतो दोषाणां पञ्चधोतुकीर्तनेऽपि श्रुतिकट्टदोषस्य
पटनदंशवाक्येष्वेव सम्भवः इत्येव विशेषः ।

दुष्प वैकृते दिवा० पर० अक० अनिट् । दुष्यति हरित् अदुषत्
अदुषत् दुदोष दोषा दोष्यति । “अज्ञानेऽपि तेजस्वी
पातको नैव दुष्यति” मनुः । “मेदं प्रजापते रेतोऽदुषत्”
ऐत० ब्रा० १।१३ “राहुवे पटुस्तत्वे च कृषीविज्ञं न
दुष्यति” ऋतिः । वैकृतञ्च यस्य यथास्वरूपं तद्वैपरीत्ये,
यथा हेतोः साध्यानुमापकत्वं तद्वैपरीत्ये दुष्टत्वम्
अशुद्धत्वञ्च । यथा मन्त्रादिना वस्त्रादेरशुद्धत्वम् । अशु-
द्धिश्च स्वरूपतः यथा मानिन्यादिना, शास्त्रविध्युल्ल-
ङ्घने दुरदृष्टजनकत्वेन वा । यथा नीलीवस्त्रादिधारणादेः
शास्त्रनिषिद्धत्वात् तद्वारणे दुरदृष्टोत्पत्तेः तस्य दुष्टत्वम् ।
एवमन्यत्वाप्युद्गमं “दुपधातोऽरिशास्त्राकं दोषसम्पत्तये
गुणः” उद्गटः दोषः । दुष्टः । “अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः
कस्य न वल्लभः” पञ्चर० दोषो । णिच् । दुषयति
चित्तविकारे तु दोषयति दूषयति वा चित्तम् । “न च
किञ्चिदेवांगं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिकट्टादयो दोषाः,
किं तर्हि सर्वमेव काव्यम्” सा० द० । “दोषो विचारस्तुलभो
यदि दूषयते तद् व्याख्या मन प्रथममेव न दूषणीया”
काव्यप्र० व्या० सङ्घेः शरः “यः सौकुटे पुरुषं स्नाप-
यित्वा पश्चादेनं दूषयते स बालः” भा० व० ६२ अ०
“यथा क्रतुषु विभाषां सोमपात्रं न दूषितम्” ऊष्ठा-

ध्वजतन्त्रम् । दूषयन् दूषणीयः दूषितः दूषयित्वा संदूष्य ।
कर्मसंगर्भकः तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थवृत्तविकारे

दुष्कार्त्विङ् दुःखेन क्रियते दुर्+क-कर्त्तृणि खल् । कर्त्तु-
मशक्ये । दुःखेन करणीये “अपि यत् सुकरं कर्म तद-
‘कृतेन दुष्करम्’” मनुः “सुखे ! दुष्करमेतदित्यतितरा
सज्जा सहायं वलात्” अमरः । श्लाकाये न० यदार्थ-
कस्यतः तस्याजन्मत्वेन दुष्करत्वात् । भावे खल् । इदुः-
खेन करणे न० ।

दुष्कर्त्तृन् न० दुष्टं कर्म प्रा०स० । १पामे । दुष्कर्म्मभिश्च नष्टो
नाशं वास्यति दुर्भतिः” भा०उ० १२ख० “दुष्कर्म्मजान्त्रणां
रोगा यान्ति चैव क्मात् शब्दम् । जपैः सुरार्चनैर्हो-
मेर्दानैस्तेषां ज्योभवेत्” शातातपः । दुःस्थितं कर्मास्य
प्रा०स० । २पापकर्मकारके लि० “ततो वसति दुष्कर्मा नरके
शाश्वतोः समाः” भा०उ० ११ख० ।

दुष्कालः पु० दुष्टः कालः प्रा०स० । निन्दिते काले । यस्य यः
कालोविहितस्तस्य ततो वैलक्षण्ये कालस्य दुष्टता
प्रत्यये च । दुःसहो कालः कलनमस्य प्रा०स० । २शिवे
“अकालव्यतिकालश्च दुष्कालः कालएव च” शा०शा०
२८६ अ० शिवनामोक्तौ ।

दुष्कुलं न० दुष्टं कुलम् प्रा०स० । निन्दिते कुले “अन्यादपि
परं धर्मं स्मरन् दुष्कुलादपि” मनुः । दुःस्थं कुलमस्य
प्रा०स० । २निन्दितकुलजाते लि० “मदमूर्खताभिमाना
दुष्कृतैर्नर्यसंयुक्ताः” सा०द० दुष्कुले भवः पक्षे
ख । दुष्कुलीन, ठक् दोष्कुलेय निन्द्यकुलभवे लि०
दुष्कृतं न० दुष्टं कृतम् प्रा०स० । १पामे “दातृयत् दुष्कृतं
किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते । निपातकर्त्तुः क्त्वात् तदुप-
ज्ञातयेन लिप्यते” मनुः २तज्जनके कर्मणि च “यथा यथा
जनस्य दुष्कृतं कर्म गृह्णति” मनुः तदस्यास्ति इति ।

दुष्कृतिन् तदाक्ते “पुनःपुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द” रघुः ।

दुष्कृति लि० दुष्टा कृतिरस्य प्रा०स० । दुष्कर्म्मकारके “पादस्स-
र्गस्तु रक्षांश्च दुष्कृतीन्वधूननम्” मनुः प्रा०स० । २पामे स्त्री
दुष्कृति लि० दुष्टं कृतिम् प्रा०स० । रूपसंख्यादिद्वयपरीक्ष्य
कृति कृतातुशयशब्दे इष्टम् “कृतिवा मूल्येन यो
इष्टं दुष्कृतिं गच्छते कृषी” नारदः । [अमरः ।

दुष्कृदिर पु० दुष्टः कृदिरः प्रा०स० । कालस्तन्दे शुद्धकृदिरभेदे
दुष्ट लि० दुष्-कृ । इदुर्वेदे २अधमे विश्वः । इदोषाजिते
च दोषशब्दे वक्ष्यमाण्यभिचारादीनामन्यतमवृत्ते
हेतौ । २पिचादिदोषवृत्ते ज्ञानकारणे नेतादौ यथा

कश्चित् इदोषवृत्ते च लि० ७कुठे न० (कड) स्वाते
शब्दः । “त्वाज्जो दुष्टः प्रियोऽप्यासीत्” रघुः “दुष्टः
शब्दः स्वरतो वर्धतो वा” महाभाष्यधृता श्रुतिः ।

दुष्टचारिन् लि० दुष्टं चरति चर-णिनि । दोषवृत्तकमे
कारिणि “अथ यत्नैः साधोनं शङ्करेन् दुष्टचारिणः”
भा०वि० ४ख० ।

दुष्टगजः पु० निम्नकर्म० । गम्भीरवेदिनि गजे हेमच० ।

दुष्टनु लि० दुष्टा तदुरस्य प्रा०स० वेदे पत्वम् । दुष्टदेह
युक्ते “शुभा किल त्वा दुष्टनो ! जलिवान्त्स न हृदयः”
अथ० ४।७।२ लोके तु दुस्तु इत्येव तत्पार्थ

दुष्टयोगः पु० कर्म० । वैधृतिव्यतीपातादि योगे तस्य ज्ञानदा-
नाद्यतिरिक्तकर्मसु वर्धत्वं गृह्यचक्रत्वञ्च सू०वि० नाना-
स्थाने उक्तं यथा

“तत्प्राज्ञाजलसम्पत्तिं तयोस्तु प्रवृत्ताहतः । तद्-
उक्क्रोधमथो वज्रिर्भुक्ताभावाय जायते । विनाय-
यति पातोऽस्मिन् लोकानामसहृदयतः । व्यतीपातः प्र-
विशोऽयं संज्ञाभेदेन वैधृतिः । स ज्ञानो दास्यवपु
लौहितालो महोदरः । सर्वानिष्टकरो रौद्रो भूयो
भूयः प्रजायते । आद्यन्तकालयोर्मध्यः कालोऽस्योऽति
दाहणः । मज्जलम्बननाकारः सर्वकर्मसु गृह्णितः ।
एकाग्रनगतं यावदर्थेन्द्रोर्म्यल्लान्तरम् । सम्प्रवृत्ता-
देवास्तु सर्वकर्मविनाशकम् । व्यतीपातत्वयं चोरं गच्छा-
नलितयं तथा । एतद् भवत्वितितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्”
२अरिष्टसूचके गोचरविलम्बादिस्त्ययहयोगभेदे च

दुष्ट(स्तर) लि० दुःखेन तीर्यतेऽसौ कर्मणि खल् वेदे
सुपामादेराकृतिगणत्वात् पत्वम् । “चर्त्तुं मरुतः पत्-
सु दुष्टरम्” ऋ० १।५।४।४ लोके तु न पत्वम् “तितीर्षु-
र्दुस्तरं” मोहादुडमेनास्मि सागरम्” रघुः ।

दुष्टरक्तदृक् लि० दुष्टा रक्ता च दृगस्य । पिचादिदोषजरक्त
नेत्रके । “दोक्षितः स्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तदृक्”
शातातपेन तत्कर्मपाक उक्तः ।

दुष्टरीतुः पु० दुर्+तृ-तृन् वेदे इट् दीर्घश्च पत्वम् । दुःखेन
तरणीयेऽर्हस्ये “तद्विषये वज्रये दुष्टरीतवे” ऋ० २।२।१
२ लोके तु दुस्तृ इत्येव ।

दुष्टवृषः पु० कर्म० । यज्ञावेऽपि अधुर्नष्टे वृषे (गङ्गया) स्वाते
हेमच० । [यन्त्रे इष्टम् ।

दुष्टव्रणः पु० निम्नक० । अक्षित्वसमीये व्रणभेदे द्वितीय-
दृष्टसाक्षिन् पु० कर्म० । नारदायुक्ते अथात्रित्वमवोलकदोष

शुक्ले वाचिचि । वाचिणोदोषाश्च नारदोक्ताः यथा
 “नन्वात्मदोषदुष्टत्वादस्य एव लक्ष्यते । स्थानात् स्था-
 नान्तरं गच्छेदेकैकशुधावति । कासत्त्वकस्याश्च भ्रम-
 भीष्णं निःशस्त्रमपि । विविक्तत्ववर्गी यज्ञाभ्याहू वासश्च
 भूयते । भिद्यते सुखवर्णोऽस्य लघाटं स्त्रियते तथा ।
 शोभमागच्छतचोष्टाबुद्धं” तिर्यङ्गिरीकते । त्वरमाण
 द्वावद्भनष्टो नञ्च भाषते । कूटसाक्षी च विज्ञेयसं
 वापं विनवेदुष्टमम्” । अत्रात्मसम्बद्धम् । विमयेच्छिद्येद्
 यथा कौटसाध्यादुविमेतोत्तर्यः । न तु दण्डयेदित्यर्थः ।
 प्राकृतयैकतिकाविकारविशेषस्य दुःखव्येत्वात् सम्भावनामा-
 त्मेण च दण्डनस्यान्याय्यत्वादिति मितम् उक्तम् । नदन-
 रत्ने त्वाविह्वलमिति पठित्वा आकुलमिति व्याख्यातम् । य-
 च्छुचिचितावपि “मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्यादुदुष्टलक्ष्यं प्रा-
 दान्तिर्यङ्गमेतते समन्तादेवावशोकयति । अकस्यानृमूलं
 पुरीषं विह्वलति देशाद्देशं गच्छति पाणिना पाणिं पो-
 डयति नखाच्चिन्नलति सुखमस्य विवर्यतामेति प्रस्नि-
 द्यति चास्य लघाटश्च चक्षुर्ज्ञं च वाचं प्रतिपूजयत्य-
 कस्याद्दति, भयंशति पुनः पुनरन्यमपवदति बहिर्नि-
 रीकते यत्नं परावर्त्यति शिरः प्रकम्पयत्योष्ठौ निर्भुजति
 सुकृष्णौ परितेदि अतिविक्रितः कर्मस्त्रमहृत्क्षपि भ्रुवौ
 संहरति तृष्णीं ध्यायति पूमैत्तरविरुद्धं व्याहरति एव
 मादिदुष्टलक्ष्यं क्रुद्धस्य च स्वामिनोऽन्यत्वं प्रकृतिशी-
 खादिति” अकस्यादिति तृष्णीमिति च यथायोगमनेकत्वं
 सम्बन्धनीयम् । अन्यत्वं प्रकृतिशीखादिति । प्रकृत्वा
 खभावात् शीखान्तिर्यङ्गमेतत्वादिभेदं यत्नं च तथोक्त-
 सतोऽन्यत्वेतानि दुष्टक्रुद्धलक्षणाणि, एते अवान्तरवेख-
 णस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्यवधानेन परीक्ष्य वस्तुतत्त्वात्तुष्टर-
 चक्षुरपीयमिति सूचितम्” वीरमि०

अग्निवाक्ये अन्येऽपि वाचिदोषा असाक्षिचक्षुषोक्त्या
 वीरमि० भङ्ग्यादर्शिता यथा

ननुः “नार्धसम्बन्धिनो नाम्ना न सङ्गाया न वैरिणः ।
 न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दुषिताः । न साक्षी
 नपतिः काव्यो न कारककुशीववो । न श्रोत्रियो न
 शिङ्गुस्यो न सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः । व्याध्यधीनो न
 वक्तव्यो न दक्षुर्न विकर्मजत् । न दृष्टो न प्रियुर्नैको
 नाम्नो न विकसेन्द्रियः । नार्त्तो न जतो नोन्मत्तो न
 सुकुम्भोपपीकृतः । न नमार्त्तो न क्षानार्त्तो न क्रुद्धो
 नापि तत्कारः” इति । “अत्र सर्वविज्ञेयचैरवत्यवस्थावना

विकारवादिक्लमसाक्षिनिमित्तसुपलक्ष्यते । अतएव दृष्टं
 विकसेन्द्रियविकर्म्मजत्तत्त्वादीनां गोष्ठमन्यायेन पुन-
 र्पादानम् । अत्र बह्वः शङ्काः सप्तार्थाः । अन्ये
 मेधातिष्ठतुष्टारेण विविच्यते । अर्धसम्बन्धिनं उत्तम-
 साधमर्थाद्याः उत्तमर्थासाधमर्थवचनेन पराजयीयमात्र
 सदानीमेव रोधाविष्टोऽधमर्थादर्थं प्रत्यादातुं प्रवर्ततेति
 तज्जिज्ञासुदन्तिरधमर्थस्य तदनुगुणकौटसाध्यादुत्तमेन संभा-
 व्यते । उत्तमर्था निर्धनेऽधमर्थे सहाचित्तया चर्म्मं प्राप्य
 क्षण्ये तदर्पयिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणवादी सम्भाव्यते ।
 तथार्थः प्रयोजनान्तत्वं सम्बन्धिनोवादिप्रतिवादिनोरन्यतर-
 कादु येषां सप्रयोजनं सिद्धाधियमितन्तेऽप्युपकारगत्याश्च
 साध्याही इत्यादि । सर्वत्र कौटसाध्यावस्थावमोक्षेया ।
 दृष्टदोषा अन्यत्र जतकौटसाध्याः । व्याध्यार्त्ता वचनवि-
 संवादापादकव्याधिपीडनावन्तः । दूषिता अभिग्रह्याः ।
 नपतेरसाक्षित्वमजताभिप्रायेणातो न प्राक्तननारदोक्ति
 विरोधः । शिङ्गुस्योऽपत्यादिः । सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः
 परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् दृष्टानुपसेवनादस्या-
 ऽसत्यसम्भावना । व्याध्यधीनो नम्यकीकृतः तस्य तदाप्ता-
 वशवर्त्तितात् । वक्तव्यो निन्दाश्रदम् विकर्मजत् अधमर्-
 भीरुः । दृष्टविकसेन्द्रिययोर्वाङ्मयसमावृतेतुकेन्द्रियवैकल्येन
 भेदः । कर्त्तव्यः शोकेन । नारदोऽपि “दासनेःकृतिका-
 चङ्गदृष्टीवालचाक्रिकाः । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तं कितव-
 ग्रामयाजकाः । महापथिकसासुद्वर्णिकप्रजितातुराः ।
 व्यङ्ग्यैकश्रोत्रियाचारहीनक्लीवकुशीववः । नास्तिकत्रा-
 त्तदारान्तिव्यामिनोऽयाव्यवाजकाः । एकस्याक्षीवहा-
 कारिचरन्नातिसनाभयः । प्राग्दृष्टदोषयैकमविषकीव्य-
 हितस्थिकाः । गरदान्तिदकीनायन्तुष्टाप्रक्षोपपातिनः ।
 क्लान्तवाहिकान्नान्निर्घृताम्यववाचिनः । भिन्नदत्ता-
 समानदत्तजडतैश्चिक्कमृष्टिकाः । भूताविष्टवद्विष्टवर्धनस्य
 स्रचकाः । अचयंस्यात्तविक्रोदहीनाक्रमगदतयः । कुनक्षी
 य्वावदन् शिखी भिल्लमुकृष्टशौचिकाः । ऐन्द्रजाति-
 ककुम्भोपप्रेक्षी मन्त्रविरोधिनः । वधकश्चिन्नजत् यक्षी
 पतितः कूटकारकः । कुङ्कः प्रत्यवहितस्यकरो राज-
 पुरुषः । ननुप्रपद्युर्मांसास्त्रिणसुखीराण्युर्ध्विणाम् ।
 विक्रमेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्धुनिकश्च यः । अतः
 अक्षमार्तकुक्षिकः स्रक्को हीनशिवकः । पित्रा विपद-
 जानश्च भेदकश्चेत्तवाचिचः । अस्त्रादिषु तु वर्त्तु
 कश्चिदुद्देश्यतामिवात् । तस्य तेभ्यो न साक्षं

आद्देष्टारः सर्व एव ते"। नैतिकः परापकारशीलः ।
 आक्रिकसौलिकः । प्रसक्तः सदाऽनवर्तितः । महापथिको
 महापथगामी । सासुद्वर्णिवर्णितवाङ्गी । एकः ओ-
 लियो द्वयोरननुमतः । एकः, ओलिय इति प्रथमा प्रा-
 यचोक्तं च प्रागेव तत् । अपराकेण तु युष्मेकेति पठित्वा
 युष्मो हाविति व्याख्यातम् । एकस्यालोचकाय एक-
 पाकभोजीति । सहाय्यतरसाहाय्यकारी, मित्रचण्डे-
 श्वरी । मदनरत्नाकरस्तु एकस्यालोः सहाय इति
 विशेषणद्वयं प्रथकृत्य एकस्यालोः स्वाध्याधिकरणकः
 पाकोन्यस्यते । स एको यस्येत्येकस्यालोति व्याचक्ष्यो ।
 समसानविधेरनित्यत्वादेकस्यालोत्यतः "मद्युतयेति" पा० न
 कप । अर्द्धपिपयभीत्यादिवचनं सुख इति च समादधे ।
 क्षारचरः भूतपूर्वः शत्रुः । भूतपूर्व चरट् । कल्पतरौ
 त्वक्षधर इति पठित्वा शस्त्रधर इति व्याख्यातम् । प्रा-
 तयः सगोत्राः सनाभयो मातृवत्सुतमातृवत्सियादयः ।
 शूलकः स्त्रोणां नर्तयिता । कृमोन्वस्तु रङ्गापजीवी
 नट इति भेदः । विषजीवी विषक्रयजीवीति मदनरत्ने ।
 विषवटोपजीवीति रत्नाकरे । अङ्गितुण्डकः सर्प-
 क्रोडोपजीवी व्यालपात्री । कीनाशः कर्कशः जुष्टा वा ।
 लपण इति तु मदनरत्ने । उपपातित उपपातकीति
 कल्पतरुः । मदनरत्ने तूपपातक इति पठितम् । उप-
 सधीपं पातकं यस्येति विट्ङ्ग पातकयुक्त इति व्या-
 ख्यातम् । क्लान्तोऽतिखिन्नः आन्तोऽनवरतकर्मका-
 रीति मदनरत्ने । अगाल इति पठित्वाऽयोम्यकर्मका-
 रीति रत्नाकरे । निर्धृता बाल्यवैश्वर्य इति मदन-
 रत्ने । ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निःसारित इति रत्ना-
 करे । मूलकः लोकभयशून्य इति भवदेयः । मूलं विप्रल-
 म्भस्तत्कारीति तु युक्तम् । अपराकेण तु पौषिक इति
 पठित्वा पौषिकः पूषादिविक्रयीति व्याकृतम् । वर्षस्त्र-
 चको वर्षशकुनवेदी । नक्षत्रचक्रको ज्योतिषिकः । अ-
 पगशी परकीयपामप्रकाशकः । चीनाङ्ग उचितपरिभा-
 षण्युनाङ्गः । व्यङ्गस्तु किञ्चाङ्गुल्यादिरिति भेदः ।
 भगवन्निर्भाष्यादास्यादिशब्दोपशुल्कोपजीवी शत्रो हव-
 भमर्षभजीवीति मदनरत्नरत्नाकरयोः । कुङ्करो दा-
 म्भिकः । प्रत्यवहितः प्रवृत्तादिच्युतः । कुङ्करो राज्ञा
 व्यवहारपरिच्छेदकतया । अक्षय च साक्षित्व-
 करणे निषेधो, विधितुं कृतसाध्य इति कल्पतरुः । म-
 दनरत्ने तु कुङ्कं प्राङ्मध्यदिगन्तदधिकारी कुङ्कि इति

व्याख्यातम् । कुङ्करो राज्ञा परदोषान्नेषणपूर्वकं अक्ष-
 तक्षिणेदने नियुक्तः । भेदक्षमितादिप्रतीतिभङ्गकर्ता ।
 अथवादिष्वित्यस्यार्थः । शेष अथवादिषु यस्यैकोऽपि
 द्वेष्यतां शत्रुताप्राप्तदोषविवादे तच्छ्रेण्यादिनिविष्टाः
 सर्व एव न साक्षित्वकरा हेतुहेतारः सर्वे एव न इति
 तच्छ्रेण्यान्तर्गतैकद्वेष्यतरोधकतवेरनियतनाथमन्यथावा-
 दित्वसम्भवात् । अतएव नारदः "वाकोऽज्ञानादसत्यात्
 स्त्री पापार्थां स्यात् कुटजम् । विप्रयादुवाच नः स्त्रीहा-
 रैरनियतनादङ्गिरिति" । कात्यायनः "तद्वृत्तिसीविनो
 ये च तत्वेवाङ्गितकारिणः । तदुच्यते सुहृदो भव्या आ-
 माको तु न साक्षिणः । मातृवत्सुताचैव पित्रवत्सु-
 तानुवा । मातृवत्सुताचैव सोदयं सुतमातृकाः ।
 एतं सनाभयः प्रोक्ताः साक्षिणेषु न योजयेत् । कुल्याः
 सम्बन्धिनश्चैव विवाहो भगिनीपतिः । पिता वज्रुः पितृ-
 व्यश्च शत्रुरो गुरवस्तथा" । तथा वृहस्पतिः "मातुः
 पिता पित्रव्यश्च भायौयाभ्यामातृका । भ्राता सखा
 च जाभाता सर्ववादेष्टसाक्षिणः । परस्त्रीपानसक्ताश्च
 कितयाः सर्वदूषकाः । उक्तुत्ताः साक्षिका नाकि-
 काश्च न साक्षिणः" इति । अत्र मातृवत्सादिशब्दानां स-
 म्बन्धिन्यन्तत्वादिप्रत्ययिनोरन्यतरस्य एतादृशसम्बन्धिनो
 न साक्षिणः सम्बन्धिनो स्त्रीहादन्यत्वे वेरसम्भवादिनि-
 धेयम् । शङ्खलितौ "शुल्कशुल्काधिकतौ दूतो वेदि-
 तगिराः स्त्रियोगुल्लसयासिनः परिद्राजकवानप्रस्थनि-
 यन्त्याः शङ्खिनः व्याकृपाङ्गिणः" इति अत्राऽसाक्षिणः
 इति प्रकृतम् शुल्काधिकतः शुल्ककृषणस्यानाधिकारी ।
 शुल्कः अस्थाननिवेगितः पदातिशङ्कस्तदधिकतः ।
 वेदितागिराः उद्धतवेदोमूर्खव्याध्यभिभूतो वा इतरं
 प्रसिद्धा व्याख्याततराश्च । अनेन प्रपञ्चेन लोभादि-
 कषमाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तीकृतम् । यथाह मनुः
 "लोभान्मोहादुयात् क्रोधान्मोलात्क्रामात्तथैव च ।
 अज्ञानादुवाचभावाच्च साक्षी वितथ उच्यते" इति ।

दुष्टु अव्य-दृ+स्था-कु सुषामा-वत्वम् । शिन्दायाम् अमरः ।
 रश्मिनीते लि० उणादिको० ततः उद्वाला० भावे अण् ।
 दौष्टव्ये अविनये न० ।

दुप्यतन न० दुष्टं पतत्यनेन दृ+पत-करणे न्युट् । अपश्यन्ते
 लिङा० । अपश्यन्प्रयोगश्च दुरदृष्टजनकतया पतनहे-
 तत्वात् तथात्वम् । "नापभाषितवै न मन्त्रितवै स्त्रोच्यो
 ह वा नाम यदपश्यन्" इत्यादिशब्दा हि अपश्यन्प्रया-

मस्य निषिद्धत्वेन तत्प्रयोगस्य पापजनकत्वं सूचितम् ।

भावे क्लृप् । २दुःखेन पतने न० ।

दुष्पत्र पु० दुःखं पत्रमस्य प्रा० व० । चोरनामगन्धर्वस्य अमरः

दुष्पद लि० दुःखेन पद्यते दुर्+पद-कर्मणि खल् । दुःखेन

प्राये प्राप्तुमशक्ये “श्रुतो लि चक्रेण रथ्या दुष्पदा दृश्यक्” भा० १।५।१।६ ‘दुष्पदा दुष्पदेन प्राप्तुमशक्येन चक्रेण’ भा० तृतीयास्थाने छान्दस व्याच् ।

दुष्पराजय लि० दुःखेन पराजीयतेऽसौ दुर्+परा+जि

कर्मणि खल् । १जेतुमशक्ये दुःखेन जेतव्ये २छतराष्ट्र-
पुत्रभेदे पु० “उपयथा सगमेनः सेनानी दुष्पराजयः”

भा० आ० १।७ अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दुष्परिग्रह लि० दुःखेन परिग्रह्यतेऽसौ दुर्+परि+ग्रह-

कर्मणि खल् । १परिग्रहीतुमशक्ये “लोकधाराः श्रियो रात्रां दुरापा दुष्परिग्रहाः” कामन्द० । प्रा० व० । २निन्द्या-

भाष्यायाञ्च । दुःस्थितः परिग्रहो भावी यस्य प्रा० व० । ३दृष्टभार्यके पु०

दुष्परिहन्तु लि० दुर्+परि+हन-खलर्थे तन् । १दुःखेन

नाशयितव्ये २दुष्परिहृय्ये च “यच्छता नो दुष्परिहन्तु गम्” भा० १।२।१।६ “दुष्परिहन्तु हन्तुमशक्यम्” भा०

दुष्पर्य लि० दुर्+स्पृश-कर्मणि खल् वा विसर्गलोपः । १दुःखेन

स्पर्शनीये स्पृष्टुमशक्ये २दुरात्मभायां स्त्री अमरः तत्पार्थे पु० भरतः ।

दुष्पान लि० दुःखेन पीयतेऽसौ “व्याते युच्” पा० खलर्थे

कर्मणि युच् । दुःखेन मेये १पातुमशक्ये । भावे युच् । २दुःखेन पाने न० ।

दुष्पुरुष पु० प्रा० व० । निन्देत् पुरुषे ततः ब्राह्मणा० स्वार्थे

भावे कर्मणि वा घञ् । दौष्पुरुष तदर्थे पु० तद्भावे तत्कर्मणि तु न० ।

दुष्पूर लि० दुर्+पूरि-कर्मणि खल् । १परियतुमशक्ये दुः-

खेन पूरणे । “काममात्रिन्य दुष्पूरं दम्भमानमदा-
न्विताः” गीता २अनिवार्ये च “कामरूपेण कौन्तेय !

दुष्पूरेणानखेन च” गीता

दुष्प्रकाश लि० दुष्टः प्रकाशः प्रा० व० । विरोधिलक्षणया कञ्-

कारे “पापस्य लोको निरयो दुष्प्रकाशो नित्यं दुःख-
मोक्तयुक्तिमेव” भा० आ० ७।३ अ० ।

दुष्प्रकृति लि० दुःस्था प्रकृतिरस्य प्रा० व० । १दुष्टस्वभावे

“त्वं तु दुष्प्रकृतिर्भूदो महाबुद्धोऽबोधिदः” भा० क० ४।७ अ० । प्रा० व० । २निन्द्यायां प्रकृतौ निन्द्ये स्वभावे स्त्री

दुष्प्रजम् लि० दुःस्था प्रजाऽस्य स्वार्थे वना० । १निन्द्या-

प्रजायुक्ते । प्रा० व० नास्ति च । दुष्प्रजा २निन्द्याप्रजायां स्त्री

दुष्प्रज्ञान लि० दुःखेन प्रज्ञायतेऽसौ दुर्+प्र+ज्ञा-खलर्थे

कर्मणि युच् । १ज्ञातुमशक्ये । दुष्टं प्रज्ञानं प्रा० व० । २निन्द्ये ज्ञाने न० “दुष्प्रज्ञानेन निरयाः बहुवः ससु-

दाहृताः” भा० आ० १।२ अ० ।

दुष्प्रधर्म लि० दुःकरः प्रधर्मोऽस्य प्रा० व० । १धर्मयितुमशक्ये

दुःखेन धर्मयोगे “मा दुष्प्रधर्मा मनसाऽन्यहिंसैः” रघुः ।

२दुरात्मभायां ३स्वर्ज्यैर्याञ्च स्त्री राजनि० ४छतराष्ट्रपुत्र-
भेदे पु० “दुर्मुखो दुष्प्रधर्मेण विवित्तुर्विकटः समः” भा०

भा० ६।३ अ० । तत्र दुष्प्रधर्मश्चेति पाठान्तरम् भा० आ० ६।३ अ० तत्पुत्रोक्तौ तथोक्तौः

दुष्प्रधर्पण लि० दुर्+प्र+हृ-भाषायां युच् । १दुःखेन धर्म-

णीये धर्मयितुमशक्ये । “विन्दानुविन्दौ दुर्धर्मैः सुधा-
कुटुम्बप्रधर्पणः” भा० आ० ६।७ अ० २छतराष्ट्रपुत्रभेदे पु०

३शात्ताक्याम् स्त्री अमरः गौरा० डीप् ।

दुष्प्रधर्षिणी स्त्री दुष्प्रधर्मोऽस्य स्याः २नि डीप् । १कण्ट-

कायां राजनि० २दृष्टव्याम् भाष्यम् ।

दुष्प्रवृत्ति स्त्री प्रा० व० । दुष्टायां प्रवृत्तौ वाक्तायां “तथां

स्वर्पनस्यै वैता दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत्” रघुः ।

दुष्प्रवेश लि० दुःकरः प्रवेशोऽस्य प्रा० व० । १दुःखेन प्रवेश्ये

प्रवेष्टुमशक्ये “महर्षिगणसम्वाधं वाङ्मया कष्टमया
समावृतम् । दुष्प्रवेशं महाराज ! नरैर्ममबहि-

प्लूतैः” भा० व० १।४।५ अ० । २कन्यारीहसे स्त्री राजनि० ।

दुष्प्रहर्ष लि० दुःकरः प्रहर्षोऽस्य प्रा० व० । १दुःकरप्रहर्ष-

प्लूते २छतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० दुर्भदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्तु-
र्विकटः समः” भा० आ० ६।७ अ० । तत्पुत्रोक्तौ

दुष्प्र(य)न्त पु० १पौरवं भरततिरि राजभेदे “उपदानयी

सुतान् सेमे चतुरस्त्रैलिकात्मजान् । दुष्प्रान्तमथ सुप्रान्तं
प्रदोऽमनघं तथा । दुष्प्रान्तस्य तु दायादो भरतो नाम

वीर्यवान् । स सर्वदम्भो नाम नागायुतबलो महान् ।
चक्रवर्ती सुतोजज्ञे दुष्प्रान्तस्य महात्मनः । शकुन्तलायां

भरतोयस्य नाम्ना स्य भारता । दुष्प्रान्तं प्रति राजानं
बागुयाचाशरीरिणी । माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन

जातः स एव सः । भरस्य पुत्रं दुष्प्रान्तं ! माऽवमं स्याः श-
कुन्तलाम् । रेतोर्धं पुत्रं सद्यति नरदेव । यमस्य यात् ।

त्यक्त्वा धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला” हरिवं० १२।३ अ० । अथ शकुन्तलापरिवेदनकथा शकुन्तलाशब्दे दृष्ट्या

तुर्वसुर्वसुमरुतकन्यायां सन्मतायां संवत्सरेः जाते
 नृपभेदे तत्कथा हरिवं० १२५० । तुर्वसुर्वसुवर्षेने यथा
 'सन्मताविज्ञितो राजा मरुतः कथितस्तथा । अनप-
 न्योऽभवद्वाजा यत्वा विपुलदक्षिणः । दुहित्वा
 सन्मता नाम तस्यासीत् प्रथिवीपतेः । दक्षिणार्थे तु
 सा दत्ता संवत्सरी महात्मने । दुष्मलं पौरवश्यापि
 चेमे पुत्रमकल्पमम् । एवं ययातेः शपेन जरासंक-
 मणे तदा । पौरवं तुर्वसोर्वंशः प्रविशेन नृपोत्तम ! ।
 दुष्मलस्य तु दायादः कथत्यामः प्रजंशरः । तस्यापत्यम्
 इज् दोष्मलं भरते कथत्यामे च नृपभेदे

दु(दुः)स्य लि० दुर्+स्या-क वा प्रिसर्गलोपः । दुःखेन स्थिते
 "कल्याणदुःखा यमुधा तथोहे" भट्टिः । शकुन्ते शकुन्ते
 च पुंस्त्री गङ्गार्थभिः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दु(दुः)स्युष्ट न० दुर्+स्युष्टम् पा० स० या प्रिसर्गलोपः ।
 जिह्वायादिना यथोच्चारणस्यानस्य ईषत्सर्गरूपे व्याभ्य-
 न्तरे यथोच्चारणप्रयत्ने तदस्यास्ति कारणत्वेन अच् ।
 शतेनोच्चार्यवर्णे च "अचोऽस्यृटायणस्वीयत् नेमस्यृटः
 गलस्तथा" "दुस्यृटस्येति विज्ञेयो लकारः स्तुत एव
 च" पाणिनिप्रिया । लकारस्य लकारादित्वेन दुस्यृट-
 त्वमिति आकरे स्थितम् । [अदुहत् । इदोह दुहितः ।

दुह बधे भा० पर० सक० सेट् । दोहति हरित् अदोहीत्
 दुह दोहने अन्तःस्थितद्रव्यस्याकर्षणेन बहिर्निष्सारणे
 सम० अदा० हिक० अग्निट् । दोग्धि दुग्धे दुह्यात् अधोक्
 अदुग्ध । अधुक्षत् अदुग्ध अधुक्षन् अधुक्षन् अधुक्षन्
 इदोह । दुदोहिष इदुहिष इदुहे । दुह्यात् धोष्यति ते ।
 दोग्धव्यं दुह्यं दोह्यम् । दोग्धा दोह्यं दुग्धम् । दोग्धुम्
 दुग्ध्वा संदुह्य । "यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरो
 स्थिते दोग्धरि दोहदधे । भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
 पृथ्पदिष्टां दुडुर्धरित्नीम्" कुमा० "यः पयो दोग्धि पा-
 षाणम्" "पयोवटोधोरपि गा दुहति" भट्टिः एक-
 कर्माविवक्षायां अस्त्रैककर्मकत्वमपि "दुदोह यत्रविद्युर्थ
 सन्मृतः वामलक्ष्यम्" मनुः "दुग्ध्वा पयः पलपुटे मदीयम्"
 रघुः । निःसारणभावे च "दुग्धेऽसौ सर्वं कामं यो
 याचो दोहः" छा० उ० "न कर्मफलमाप्नोति योऽश्ने
 दोग्धुमिच्छति" भा० व० ११६५ श्लो० "यत्नं धर्मदुष्टा
 भूमिः सर्वकामदुष्टा धनी । दोग्धि आभीप्रक्षितानयान्
 यजमानस्य सर्वदा" भाग० ४।१।७ दुष्प्रवृत्ति । अस्य
 शौचकर्मणि लङ्कारादि "प्रधानकर्मगत्याश्चदे वादी-

नाह्विर्कर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां गयन्ते कर्तुं च
 कर्मणः" इत्युक्तेः । "तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना
 वसुध्वरा" हरिवं० ८१ श्लो० अस्य कर्मकर्त्तरि गौयक-
 मणः कर्त्तृत्वविवक्षायां केवलं तद्ध न यत् । गौःपयो
 दुग्धे । वा चिण् । अदोहि अधुक्षत् अदुग्ध सि० कौ०
 दुहादि ण० गौणे कर्मणि लकारविधानार्थं धातुसमूहे च च
 "दुह्याक्षपज्दुग्धद्विप्रक्षि चित्रशास्त्रजिन्मन्त्रसुषाम् ।
 कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यात् भोक्ष्यपुष्पहाम्" व्या०
 कारिकायां पठितः दुहप्रवृत्तिः सुप्रपर्यन्तः धातु-
 संघः । अस्य कस्यापि कारकसंज्ञाऽप्राप्तौ प्रधानकर्मापयो-
 गिनः कर्मसंज्ञा "दुह्याचिद्विप्रक्षिभिर्क्षिचिजासुप-
 योगनिमित्तमपूर्वविधौ । त्रुविशसि गुणेन च यत् सचते
 तदकीर्त्तितमाचरितं कविना" महाभाष्यकृतोक्तेः । [उदा०।

दुहि ण० इह-धातुनिर्देशे इक् । इहधातौ इहादिगच्छे
 दुहितुः पति ण० इत० प्रस्था वा अलुक् ण० । लामातारि
 पक्षे लुक् । दुहितपतिरप्यत्र ।

दुहित स्त्री दुह-दह वा टच् । "मपृनेट्त्वट् होट
 मोटभ्राह्मजामातमाहपितदुहित" उणा० नि० । सज-
 न्यस्त्रियां स्त्रीधनतौ अदनत्वेऽपि स्त्रियादित्वात् न
 ङीप् । तणन्तत्वाभावात् सर्वनामस्थाने परे न ङङिः
 दुहितरौ दुहितर इत्यादि प्रियादिषु पाठात् अस्मिन्
 शब्दे परे पूर्वस्थितस्य उक्त पुंस्त्वस्त्रीलिङ्गस्य विशेषणशब्दस्य
 न पुंवत् जातादुहितकः । "मातुर्दुहितरः शेषमृणा-
 त्तम्य अनेऽन्वयः" याज्ञ० । "माता स्वस्या दुहिता वा
 न विविक्तामनो भवेत्" मनुः । कन्याशब्देऽस्तुक्तं तद्दान-
 पात्रफलनादिकमधिकमुच्यते ।

"कृत्वा परीक्षां कान्तस्य वृथोति कामिनी वरम् ।
 वराय गुणहीनाय वृद्धाय ज्ञानिने तथा । दरिद्राय
 च मूर्खाय रोगिणे कुक्षिताय च । अत्यन्तकोपयुक्ताय
 चात्यन्तदुर्ध्वाय च । जडाय चैव मूर्खाय क्लीव-
 तल्याय पापिने । ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां
 ददाति च । शालाय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि
 च । वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीकलं लभेत्" ।
 कन्याविक्रये दोषो यथा "यः कन्यापादनं कृत्वा
 करोति विक्रयं यदि । विपत्तौ धनलोभेन कुक्षीयाकं
 स गच्छति । कन्यामूलपरीक्ष्य तत्त मच्छति पा-
 तकी । कामिभिर्दंगितः कामैश्वर्यदिन्द्राचतुर्दश । न-
 तश्च व्याधयोनी च च लभेज्जगत् निश्चितम् । विक्रीणीत

भांडभारं वक्ष्येव दिवानिधम्” कन्यादानफलं यथा
 “दशवापीसखा कन्या दीयते ब्राह्मणाय वा । वेद-
 ज्ञाय पवित्राय चाप्रतिपक्ष्याग्निने । सन्ध्यावते वेद-
 पाठकारिणे सत्यवादिने । अथैव प्रदत्ता कन्या च दश-
 वापीफलप्रदा । त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने षट्
 शाग्निने । वेदज्ञाय च विप्राय दत्ताष्टफलदायिनी ।
 प्रशिष्यहृष्टहीनाय सन्ध्याङ्गीनाय नित्यशः । सुखाय
 दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी । परदारहृष्ट-
 ताय याजकाय द्विजाय च । शठाय सन्ध्याङ्गीनाय
 वाय्वेकफलदा सुता । त्यक्तसन्ध्याय गायत्रीविही-
 नाय शठाय च । विप्रोज्ञाय दत्ता सा वाय्वर्द्धफलदा
 सुता । पापिने मूढज्जाताय विप्रश्चेन्नोज्ञाय च । दत्ता
 चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा । विष्णुभक्ताय
 विदुषे विप्राय सत्यवादिने । जितेन्द्रियाय दत्ता या
 तिग्महापीफलप्रदा । अष्टिर्वर्षसहस्राणि दिव्यरूपं
 विधाय च । एश्वभूताय दत्ता च भोदन्ते विष्णुमन्दिरे ।
 दत्ता कन्यां सुगीलाञ्च हराय हरयेऽथ वा । नारा-
 यणस्वरूपञ्च भवेदेवान्मृतो मृतम् । विष्णुभक्तो यदा
 कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये । स लभेद्भरिदासञ्च भुवं
 विप्रोज्ञाय च” इत्यादिप्रमाणम् ।

दुःखो ह्यत्रिंशद्वह-गोणे कर्मणि वा क्यप् पक्षे गत्यत् ।
 १दोहनगोणकर्मणि गव्यादौ गोणकमीविषयायां दोह-
 नप्रधानकर्मणि २दुग्धादौ च ।

दुः(दु)ष्टा पु० शर्मिष्ठायां जाते ययातिपुत्रभेदे । “सन्वत्-
 स्त्वात् प्रजां सर्वं ययातिरपरजितः । तस्य पुत्रा
 महेष्वासाः सर्वं ससृदिता शुणैः । देवयान्यां महाराज !
 शर्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे । देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वच
 देव च । दुःसुसानुश्च पुरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे” भा०
 व्या० ७५ अ० हरिवंशे तु १० अ० दुःसुसुरिति अणुरिति
 पाठः । लिपिकरप्रसादात् द्विधा पाठः “तथां ययातिः
 यज्ञानां विजित्वा वसुधाभिषाम् । देवयानीसुयनसः सुतां
 भात्यानिनाप सः । शर्मिष्ठानासुरीञ्चैव तनयां द्रवपर्वणः ।
 यदुश्च सर्वसुश्चैव देवयानी व्यजायत । दुःसुसानुश्च
 पुरुश्च शर्मिष्ठा वर्जपार्वणी” ।

तस्य राज्यदेशश्च तत्रैव अ० उक्तो यथा

“सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं सहागराम् । व्यभ
जत् पञ्चधा राजा पुत्राणां नाक्षत्रकदा । दिशि दक्षिण
पूर्वेषां तर्जुं वर्तिमाजयः । प्रतीच्याहत्तरस्याहू क-

कुङ्कुमसुखभाङ्गः । दिशि पूर्वोत्तरस्यान्तु यदुं चैवं
 न्ययोजयत् । मध्ये पुरुषश्च राजानमभ्यविभूतश्च नाङ्गुष्ठः ।
 तैरयं प्रविष्टो सर्वो समुद्दीपा समपत्तना । यथाप्रदेशम-
 व्यापि धर्मेष परिपाक्यते । तद्वत्प्रवर्णनञ्च तत्तैव १२ अ०
 यथा “कुन्तोश्च तनयो राजन् ! बभूवः सैतश्च पार्थिवः ।
 अङ्गारः सैतपुत्रश्च मरुतां पतिरुच्यते । यौवनाश्वेन
 समरं लङ्घ्येच निहतो बली । युद्धं क्षमद्दृष्ट्वासीन्
 मासान् परि चतुर्दश । अङ्गारस्य तु दायादो गान्धारो
 नाम पार्थिवः । ख्यायते यत्स नाज्जा वै गान्धारविप्रयो
 मङ्गान् । गान्धारदेशजाश्चैव तुरगा वाजिनां वराः” तस्य
 पितृव्ययातेर्जराया अग्रहणे शापकथा भा० शा० ८४ अ०
 “ययातिरुवाच । “यत्नं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न
 प्रयच्छसि । तस्माद्दुष्टो ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते
 कश्चित् । यत्नाश्चरथसुख्यानामश्वानां स्नातृतं न च ।
 हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्दभानान्त्थेय च । वस्त्रानाञ्च गवा-
 ष्वेष शिविकायास्तथैव च । उडुपञ्चवधन्तारो यत्नं निवृत्तं
 भविष्यति । अराजशब्दभाजनं तत्र प्रापस्यसि सान्त्वयः”

दू खेरे दिशं० ब्यात्तं० यक० सेट् । दूयते अदयिष्ट । दूद्वे । यो-
दित् दूनः कषिकल्पद्रुमः पा० दुनोतरेव नत्वदांर्षौ
इति भेदः । “तथा ह्रीनं विधातर्भां कथं पश्यन् न दूयसे”
रघुः । “न दूये सात्वतीस्तुनुर्यन्महाप्रपराध्यति” साधः ।
अपत्तग्रीकरखे सक० “दूयते दीनं खलजनः” दुर्गादासः ।

दूडभ त्रि० दुःखेन दम्यतेऽसौ दुर्+दृग्भ-कर्मणि खल् ।

“दुरो दाशनाशदभ्यो ब्रह्मसुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च” पृथो०
पा० गणसुत्रेणोक्तकर्म नि० नवापः । दुःखेन दम्भनीये

दृष्ट्वाश्च वि० दुःखेन दास्यते दुर+दाय-कर्मणि खल० ।

दूषमयन्दोक्त पा० ग० सूत्रेण सिद्धम् । दुःखेन हिंसनीयं

दूढो वि. दुष्टं ध्यायति दुः+व्यै-चिन्तायां कर्त्तरि सम्प.

भावे वा क्षिप् । दूडभशज्जोक्तकार्यम् पा० ग० सूत्रे

ध्यायतेषां तोनिर्देशात् । १५८ ध्यायानि २५८ या बुद्धि

स्त्री "असाक यसा अभ्यस्तु दूताः" ॥ १६४६॥

वि. इति भाष्येति इति + अ-क । इति भाष्येति इति भा-

दूष्य वि० दुष्ट ध्यावाता दुर्गम वि० दूष्य वि० दुष्ट ध्यावाता दुर्गम वि० दूष्य वि० दुष्ट ध्यावाता दुर्गम वि०

अन्वयत साध्यम् । इदं स्वेन नाशनीये । "दुष्पाशेयं"

दक्षिणा पार्थिवानाम्" अ० ६। २७, २८ "दूषाया तुर्नाया

केनापि नाशयितुमशक्या भा० २ पातुमीत्याहुः तृतीये

सप्तदशे उत्तरे यज्ञभेदे पु० "द्विनामोत्तरो बह्विहिरण्यो

दूषास्येति" कात्या०श्री०२२। ८।०६। "उत्तररज्जुतीयः
सप्रदशः द्विनामा भवति वज्रहिरण्य इत्येवं दूषा-
स्य द्वितीयं नाम" संय० । तस्य च तथादक्षिणायुक्तत्वात्
सर्वं अत्र तथात्वम् ।

दूतं लि० दु० गतौ "दूतनिध्यां दीर्घश्च" उणा०त कित् दीर्घश्च
दू-परितामे कर्त्तरि क्त वा दीर्घान्तस्य न नत्वम् "दुग्धो-
दीर्घश्च" पा० छत्रेण दूतोनेरेव नत्वदीर्घयोर्विधानात् ।
सन्देशहरे अमरः । २७५तप्ते च

"चारेण्यो दूतस्यः पुरुषःकोऽपि पार्थिवः" भावः
तत्र धाधारणदूतलक्षणं तद्देशाय सा०२० उक्ता यथा
निष्कटार्थो भितार्थश्च तथा सन्देशहारकः । कार्य-
प्रेष्यस्त्रिधा दूतो दुःखस्यापि तथाविधाः" तत्र कार्यप्रेष्यो
दूत इति लक्षणम् । तत्र "उभयोर्भाष्यसूचीय स्वयं
वदति चोत्तरम् । स्रष्टुं कुरुते कार्यं निष्कटार्थस्तु
स कृतः" उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ।
"भितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी भितार्थकः" ।

नृपतिदूतलक्षणं युक्तिकस्यतरावुक्तं यथा

"परेक्षितज्ञः परमावृद्धप्राथम्यापि तत्त्ववित् ।
शब्दोत्पन्नमतिधीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः । दूतश्चैव
प्रकृवीत सर्वशास्त्रविशारदम् । दक्षितज्ञं तथा सभ्यं
दक्षं सत्कुलसम्भवम् । अचरतः शुचिर्दक्षः स्रुतिमा-
न्द्येकाक्षवित् । यपुष्मान् वीतभीर्वाङ्मो दूतो राज्ञः
प्रगच्छते । दूत एव सासम्पत्तो भिनत्येष हि सङ्ग-
तान् । विन्द्याधौ? भितार्थश्च तथा शासनहारकः२ ।
दूतास्त्रयोऽमात्यगणैः समैः पादार्धवर्जितैः । विन्द्याधौ
कार्यवशात् शासनं तु करोति यः१ । भितार्थः२ कार्य-
भाजोक्तौ च कुर्यादुत्तरोत्तरम् । यथोक्तवादी सन्देश-
हारको वेत्तहारकः२ । तत्र दूतो प्रजज्ञेव चिन्तयेदु-
त्तरोत्तरम् । वाचाविशेषं भूपाय भटित्वेवान्यवेषज्जनि ।
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्णेतार वा विनिर्णयम् ।
पृच्छमानोपि न ब्रूयात् स्वाभिनः कापि वेशसम्"
कामन्द० शास्त्रे च राजदूततद्देशहरलक्षणं चोक्तं यथा
"गतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतम् । यात-
व्यायं प्रक्षिप्यवाहुदूतं दूत्याभिमानिनम् । प्रगल्भः
स्रुतिमोऽगाम्यो वाक्ते चाक्ते च निवितः । अश्वस्त-
कर्मोऽपतेर्दूतो भवितुमर्हति । निष्कटार्थो? भितार्थश्च२
तथा शासनहारकः२ । वाक्तेत्यादतो हीनो दूतस्तु
त्रिविधः स्रुतः । १ भर्तुः शासनारम्भेद्वन्द्यसुत्तरो-

त्तरम् । खराद्वपरराष्ट्राणामिति चेति च चिन्तयन् ।
अन्तःपादास्तु कुर्यात् मित्रागणादविकांशका । अन्त-
स्यानानि मार्गाश्च विद्यात् स्ववकसिद्धये । नाविज्ञातः
पुरं गतोः प्रविशेन्न न संसदि । काकुंभीक्षेत् काव्यार्थ-
मनुज्ञातश्च निष्पतेत् । सारवत्ताञ्च राष्ट्रस्य दुर्गं तद्गुप्ति-
मेव च । लिङ् गतोर्विजानीयात् कोपनिवृत्तानि च ।
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् । राणाप-
राणौ जानीयात् प्रकृतीनाञ्च भर्त्तरि । अत्यपक्षस्य चा-
पायं कुर्यादनतिनलजितः । पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात्
स्वस्वाभिप्रकृतित्युत्तिम् । ब्रूयात् प्रकृतया वाचा सर्वं
वेद भवानिति । फलेन नाम्ना दृष्ट्येव कर्माणा च
सङ्गीयसा । कुर्याच्चतुर्विधं कोत्वं पक्षयोर्द्वयोरपि ।
विद्याशिक्षोपदेशेन संश्लिष्योभयवेतनैः । अत्यपक्षस्य
जानीयात्तद्गुर्तय पिबेदितम् । तीर्थान्माम्रयस्थाने
शास्त्रविज्ञानहेतुना । तपस्विष्यज्जुनोपेतैः स्वचरैः सङ्ग-
मं वसेत् । सन्नापं कुलमेवार्थं त्यागसुखानसौष्ठवम् ।
अनुदृतां भद्रताञ्च भर्तुर्भद्रेषु दर्शयेत् । सहेतानिष्ट-
वचनं कामक्रोधञ्च वर्जयेत् । नान्यैः गयीत, भावं स्व-
रक्षेद्विद्यात्मस्य च । काले व्रजति मेधावी न स्थितो-
तात्प्रसिद्धये । निष्पमाणञ्च बुध्येत कालं नानाधे-
नोभनैः । एतेष्वहःसु गच्छतु न तत्र पृथिवीपतेः ।
पश्यति व्यसनं किञ्चित्स्वयं वा कर्तुमिच्छति । खानलः-
प्रकोपमथ वा विनेतुं नीतिवित्तमः । सस्यादेः संपन्नं
कर्तुं स्वदुर्गं दुर्गसत्क्रियाम् । स्वपक्षाभ्युदयाकाङ्क्षी
देशकालावुदीक्षते । तत्र यात्रास्त्रयं चित्तमाश्वास्यैव
समीक्षते । यात्राकालक्षयाधी वा तत्र चायं विनश्यते ।
काले विनिष्पमण्ये तु तर्कयेदिति पण्डितः । कार्यकाल-
विपत्तिञ्च व्यक्तां ज्ञात्वा विनिष्पतेत् । तिष्ठन् वाचां-
विशेषाधीन् भर्तुः सर्वास्त्रिवेदयेत् । रिपोः शत्रुपरि-
च्छेदः सङ्गृह्यन्वविभेदम् । दुर्गकोषवनशानं अत्यपक्षोप-
संग्रहः । राष्ट्रात् व्यपेतपालानामात्मसात्करणं तथा ।
युद्धापसारभूषणं दूतकर्म इति कथ्यते । दूतेनैव नरेन्द्रस्तु
कुर्यात्तारिविकर्षणम् । स्वपक्षे च विजानीयात् परदूत-
पिबेदितम् । तर्केक्षितज्ञः स्रुतिमान् स्रुतार्थेषुपरिक्रमः ।
केशयाससङ्गो दक्षश्चरः स्यात् प्रतिपत्तिमान् । तपस्वि-
जिह्वनो धूर्तः पश्यशिक्षोपजीविकाः । चराचरेभ्यः
वरितः पिबन्तो जगतां जतम् । निर्गच्छेत्तुर्विषेयुश्च
सर्ववाक्ताविदोऽन्वहम् । चराः सकामाश्च पतेस्तुदूर-

तरं हि ते । सृष्ट्यां स्रष्टव्यपचारेण पश्येद् वै विनिचेष्टितम् । स्वपक्षपि च जागर्ति चारचक्षुर्नष्टोपतिः । विप्रस्त्रानिव तेजोभिर्नभस्त्रानिव चेष्टितैः । राजा चरे-
र्जगत् जत्स्नं व्याप्नुयाद्धोकसम्पत्तैः । चारचक्षुर्नरेन्द्रः
स्यात्सम्पत्तेन भूयसा । अनेनासम्पत्तौ स्यात्सम्पत्तयः
समेऽपि हि । सर्वसम्पत्सुदयं सर्वावस्थाविचेष्टितम् ।
चरेण द्विषतां विद्यात्तद्देशप्रार्थनानि च । प्रकाशवाम-
काशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः । अमकाशोऽयसद्विष्टः
प्रकाशो दूत उच्यते । चरेण प्रचरेद्वाजा स्रष्टेणस्त्रि-
गिषाध्वरे । दूते सन्धानमायाते चरचर्या प्रतिष्ठिता ।
तोष्णः प्रप्रजितश्चैव सलो यनग एव च । एते स्रोयास्तु
सञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः । संस्थानवत्यः संस्थान-
कायाः कार्यप्रसिद्धये । तिष्ठेयुः पात्रे सञ्चाराः परि-
चर्यापवादिनः । बालः लघोयलो निक्षी भिक्षुकोऽध्या-
यकस्तथा । संस्थाः स्रुचारसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभा-
शयाः । सर्वशिक्षात् सञ्चारास्त्रिषु सितवेदिनः । स्व-
पक्षे परपक्षे च यो हि वेद चिकीर्षितम् । जायदपि
सृष्टिप्रोक्तौ न भूयः प्रतिबुध्यते । कारणाकारणक्रुद्धान्
बुध्यते स्वपरिग्रहे । पापानकारणक्रुद्धांस्तृणीं दण्डेन
माधयेत् । ये तु कारणतः क्रुद्धास्तान् वशीकृत्य संवसेत् ।
शमयेद्दानमानाभ्यां क्रिद्विद्वं परिपूरयेत् । अणुनापि विज-
यते क्रिद्विद्वं बलवत्तरम् । निःशेषं मज्जयेद्वाङ् पानपात-
मिभोदकम् । जडमूकान्धबधिरच्छद्मानः पण्डकास्तथा ।
किराता वामनाः कुञ्जास्तद्विधा ये च कारकाः । भिक्षु-
कप्यारणा दास्यो नानाकार्यकलाविदः । अन्नः पुरगतां
धातुमाहरेयुरलक्षिताः । क्लृप्तव्यजनभट्टङ्गारयानवाहन-
धारिणः । महाभाले बहिर्योतां विदुरन्ये च तद्विधाः ।
स्रष्टव्यजनवर्तारस्तत्यका व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोज-
काश्च गात्रसंवाङ्का अपि । जलताम्बूनकाद्युभयभूषण-
दायकाः । कर्तव्याश्च सदा ह्युते वे चाप्येऽभ्यास-
वर्त्तिनः । सञ्ज्ञाभिर्भूर्ध्वतैर्लेख्यैराकारैरिङ्गितैरपि ।
ससञ्चरेयुरव्यपचाराचर्यां परस्परम् । समापियन्तो
जगतां मतानि जलानि भूमेरिव सूर्यपादाः । अनेक-
शिल्पाध्ययनप्रवीणाश्चराचरेयुर्बल्लिङ्गिरूपाः । येन
प्रकाशे परातुषेवात् परापरस्य सम्बन्धिहेतोः । तमा-
त्मनि स्वस्थमतिस्तु तज्ज्ञैर्विबुज्यमानं परतो हि विद्यात् ।
श्रेष्ठसाले त्विं ततः भावे कर्मणि च “दूतवर्णिग-
भ्याञ्च पा० यत् । दूत्यं तद्भावे तत्कर्मणि च “दूत्यं

तद्भावकर्मणोः” अमरः । कामन्द० वाक्ये उदा० दूत्यं
दौत्यं तत्कार्यं “न प्रजाति च दौत्येन” इतो०
“द्विषां ह्येदौ यपचः शितीकृतः” नेप० । विष्णुविष्टपरि-
भाषया दूतीशब्दादपि यत् दूत्यं च । दूत्यं दौत्यं दूतीनां
कर्मणि भावे च । स्वार्थे क । दूतक तत्कार्ये स्थियां
कापि अत इत्थम् दूतिका दूत्याम् । भावे क्त । ४ उप-
तामे न० । [उष्ण्यां शब्द० ।

दूतस्त्री स्त्री दूतं खेदं हलि हन-टक् ङीप् । कदम्ब
दूति स्त्री दु-वा० ति दीर्घश्च उज्ज्वलद० । प्रेक्षया स्त्रियां
“तां कामिनो दूतिरुदाहरन्ति” वर्यविनेत्रः वा ङीप्
दूती तत्कार्ये “उत्तिष्ठ दूति ! यामोयामो वातस्तथापि
नायातः” सा०ट० “रतिदूतिपदेषु कोकिलाम्” कृमा०
“प्रतिफलितरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः” “तेन दूतिवि-
दितं निघेदुषा” रघुः दूतीभेदलक्षणे सा०ट०उक्ते “दूत्यः
सखी नटी दासी धालेयी प्रतिवेशिनी । बाला प्रप्रजिता
कारः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा । कला कौशलसुखाङ्गो
भक्तिचित्तज्ञता स्मृतिः । माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्म्यता
चेति तदुगुणाः । एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधम-
मध्यमाः”

दून पु० दु-उपतामे क्त “दुग्धोदीर्घश्च” पा०तस्य नः दीर्घश्च ।
स्रष्ट० दू-खेदे व्योदित्वात् तस्य नः । १ अथ द्दिधान्ते
२ उपतप्ते ३ दुःखिते च “पितेन दूने रसने सितापि
तिक्तायते हंसकृत्वावतंस !” नेप० ।

दूर(र) स्त्री देप् शुद्धो वा० कू । प्राणरूपे देवताभेदे “सा वा
यया देवता दूर्नाम दूरं ह्यास्याम्यदूर्” ह वाक्यानुवृत्त्यु-
भयति य एवं वेद” शत० ब्रा० १४।४।१० “उपासक
शरीरस्था प्राणरूपा देवता दूर्नाम दूरित्वेन” स्याता-
तः शुद्धाभा० अत्र शुद्धेति विशेषणान्न देवधतो रूप-
मिति स्मृतम् । ब्राह्मणं तु दूरसम्बन्धान् तत्सद्विरुद्धा
तथा च दूरं करोति अत्युत्पासकस्य दूर+जत्यर्थे
णिच् वा० न दशदेशः क्रिप् णिलोपः रान्तोऽयमिति
त युक्तम् ।

दूर लि० दूर+इण-“दुरीणो लोपश्च” उणा० रक् धातो
रिकारलोपे रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । १ विप्रलक्षे नह-
सान्दरेण स्थिते दैशिकपरत्वयुक्ते अमरः । “दूरान्तिका-
दिधोहेतरेका नित्या दिशुष्यते” भाषा० “दूरत्वमन्तिकत्वञ्च
दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् तदुद्देशे रसाधारणं बीजं
दिनेव” इति० उक्ता० अतिलूरत्वञ्च प्रत्ययं श्रोत्रादवति यथाङ्

“अतिदूरात् शानीप्रादिस्त्रिषातानुसर्गोऽनवस्था-
 चात् । १. शीघ्रप्राद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहा-
 रात्” आ० भा० “अनुपलभिरिति यक्षभावं विहायबो-
 दितव्यावेनानुपलभनीयम् यथा उत्पतन् विद्यति पतन्ती
 अतिदूरतया सप्तपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते” त० कौ० । “त्वं
 दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न लङ्घसि मे” शकु० “न खलु
 दूरगतोऽप्यतिवर्तते मङ्गलसाविति वञ्छजनोदितैः” भावः ।
 भावप्राधान्यात् २ दूरत्वे च “दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया
 च” भा० अक्षयवचने प्रातिपदिकार्ये एभ्यो द्वितीया चात्
 भञ्जनीयतीति स्तः” सि० कौ० “यामस्य दूरं दूरात्
 दूरेण वा । अक्षयवचने दत्तवृत्तनेनैव दूरः पन्थाः”
 सि० कौ० “रामाद्दूरस्य यो दूरम्” सुमित्रो० “नेत्रे दूर-
 मनञ्जने पुनरुक्ता तन्वी तवेयं तनुः” सा० द० “वा तस्य
 कर्मनिर्हन्तः दूरं पश्चात् कृता फलैः” रघुः “दूरादपि
 क्रतुषु यच्चभिरिच्छते यः” भावः “दूरेण ह्यवरं कर्म
 बुद्धियोगात् धनञ्जय !” गीता “स्तुतिभ्योऽप्युत ! रिच्यन्ते
 दूरेण चरितानि ते” रघुः यतश्चन्द्रयोगे पञ्चमी षष्ठी च ।
 “दूरं यामस्य यामाहा” सि० कौ० अतिशयने षण्ठ
 दशादेशे दविष्ठ दैयस्य दशैयस् अतिशयेन दूरस्थिते लि०
 द्वैयस्य नि स्त्रियां ङीप् । “तेजस्विमध्ये तेजस्वी दधीयानपि
 गण्यते” भावः । दूरं करोति दूर+णिच् वादेशः दय-
 यति । “दवयदतिरयेण प्राप्तुमर्षीवभागम्” भट्टः ।
 दूरङ्गम लि० दूरं गच्छति गम-वा० वेदे ख रुच् च । दूरगा-
 मिति “दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकम्” यजु० २४।१।
 लोके ढ उ दूरग ० २
 दूरत्व न० दूरस्य भावः त्व । दैशिके परत्वे तच्च भ्रमविशेषे
 कारणम् यथोक्तं “दोषोऽप्रमावाजनकं प्रमायास्तु
 गुणो भवेत् । पितृदूरत्वादङ्गो दोषो नानाविधः
 स्रुतः” भाषा० “कचिच्चन्द्रादेः सत्यपरिमाणभ्रमे दूरत्व
 दोषः” सि० सृक्ता० ।
 दूरदग्नेन पुंस्त्री० दूरात् पश्यति दग्-ल्यु । १ गृध्रे राजनि-
 जातिज्वात् स्त्रियां ङीप् । २ पण्डिते पु० दग्-भावे
 ल्युट् । ३ दूरतोषीज्ये न० । दूरतो दृश्यतेऽनेन दग्-
 करणे ल्युट् । ४ दूरवोज्ये यन्त्रभेदे (दूरवीस)
 दूरदर्शिन् लि० दूरात् पश्यति कार्योत्तरे प्राक् पश्यति
 जानाति वा दग्-णिनि । १ दूरदर्शके २ पण्डिते पु०
 अवरः २ गृध्रे पुंस्त्री० लिङ्गा० स्त्रियां ङीप् ।
 दूरदृग् लि० दूरात् पश्यति दग्-किन् । १ दूरदर्शिन् २ पण्डिते

यद्दूर० १ गृध्रे ङेवच० किञ्चनत्वात् अति पदान्ते च क्तः ।
 दूरस्मृत् पु० दूरपर्यन्तं सूचकम् । उल्लेखे (संज्ञ) । राजनि०
 दूरवेदिन् पु० दूरात् वेदोक्तस्य बाध्यतया रनि ।
 दूरात् सत्यभेदे
 दूरापात लि० दूरभापमति आ+पत-कर्त्तरि ञ्वा० ण ।
 दूरपातिनि अक्षे णिनि दूरापातिन् तत्पार्थे ङेवच० ।
 दूरूठा स्त्री दुर्+रुह-क्त रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । दुस्ततया
 रुढे जाते शुद्धरोगशब्दे १२८ पु० दृश्यम् ।
 दूरेऽभिमित्र पु० दूरेऽभिमित्रः यत्पुत्रस्य वेदे सप्तम्याः अलुक्
 प्रसक्तिभावः । एकोनपञ्चाशत्तन्मध्ये मरुद्भेदे । ते च
 यजु० १७ अ० १ मन्वादी ८० मन्वानो युक्ताज्योतिषेत्या-
 दयोदर्शिताः । “अग्निमित्तं च दूरेऽभिमित्रं च मन्वाः” दम०
 दूरेत्य लि० दूरे भवः एत्व । दूरभवे
 दूरेपाक् लि० दूरे पचति पच-ण्य न्यङ्गा० कृतम् स-
 प्रम्या अलुक् स० । दूरे पाचके स्त्रियां टाप् । तत्रैव गणे
 स्त्रीत्वेनापि निर्देशात् चिकुविशिष्टपरिभाषाया अग्नि
 त्यत्वं ज्ञापितम् । [पाचके ।
 दूरेपाकु लि० पच-उष् न्यङ्गा० कृतम् अलुक् स० । दूरे-
 दूरेरितेष्टण लि० दूरे रितमौल्यं मेन । दूरपर्यन्तरेरित
 दर्शने केकरे (टेरा) शब्दाभावात् ।
 दूरोह पु० दुःखेन रुद्धतेऽसौ दुर्+रुह-कर्मणि खल्
 रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । दुःखेन रोहणीये रोदुषशब्दे
 आदित्ये लोके तस्य निष्कामज्योतिषोमादियज्ञप्रवास-
 जातज्ञानेन साध्यरोहणत्वात् दूरोहत्वम् । “असौ ये
 दूरोहो योऽसौ तपतीति” ऐत० ४।१० श्रुतेस्तस्य तथा-
 त्वम् । २ दूरारोहमात्रे लि० ।
 दूरोहण लि० दुःस्वरमारोहणमस्य प्रा० व० । आदित्ये दूरोह
 शब्दे तस्य तथात्वं दृश्यम् २ छन्दोभेदे न० । असौ वा
 आदित्यो दूरोहणं छन्दः” इति श्रुतिः । “दूरोहणं
 छन्दः” यजु० १०।५ छान्दसं कीरत्वम् । ३ दूरारोहणीये
 लि० दुःखेन रोहणं वा । ४ दुःसाध्ये रोहणे एतच्छब्दस्य
 मन्त्रसाध्यासभेदे च यथोक्तं आश्व० श्रौतसूत्रे
 “हंसः शुचिषादिति पञ्चोऽर्धर्षशस्त्रिपद्या चतुर्थ
 मनवानसृक्ता प्रणुत्यानखेतु । पुनस्त्रिपद्याऽर्धर्षशः पञ्च
 श्य सप्तमम्” ८।२।१४ “एताश्चामित्यं शंसितु । प्रथमं
 पञ्चः द्वितीयमर्धर्षशः । तृतीयं लिभिः पादैरवसाय
 उत्तमेन पादेन प्रणुत्य चतुर्थमनवानसृक्ता प्रणवेनाव
 खेतु । एतदारोहणम् । अथावहीरवम् । पुनस्त्रि-

पयोत्थेवसादिगोक्षं पञ्चमम् । अर्धचन्द्रः षष्ठः, पुनः पञ्चः
सप्तमम् । एतत् दूरोद्गमं भवति । सप्तमवाननिय-
मेन ऋक् सप्तमोऽभ्यस्ता दूरोद्गममिति स्थापनार्थम् ।
एवकारः पौनर्वचनिकः नारा० “एतत् दूरोद्गमम्”
८।२।१५ दूरोद्गममिति प्रकृते पुनर्दूरोद्गमवचनं द्विविधं
दूरोद्गममस्तीति प्रदर्शनार्थं तेन स्वर्गकामस्य चतुरभ्य-
सोन दूरोद्गमं भवति” नारा०।

दूर्वा न०दूरं उत्सार्यम् दूर+यत् । १पुरीषे विष्टायाम् यञ्ङर-
“ततः कल्यं ससुत्याय कुर्यान्मौलं नरेन्दर ! । नैर्हत्या
निपुविक्तेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः” विष्णु पु० तस्योपुविक्तेप-
स्थानातिक्रमेण त्यागविधानेन दूरोत्सार्यत्वात् तथात्वम् ।
दूराय रोगदूरीकरणाय साधु वत् । २शय्याम् राजनि० ।
दूर्वा स्त्री दूर्वति रोगान् अनिष्टं वा दुर्व-हिंसायाम् अच्
रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । ३स्त्रनामख्याते चासभेदे तद्भेदा-
दिकं भावप्र० उक्तं २था

“नीलदूर्वां हृदयानता भागेयी गतपरिका । गयं
सहस्रवीथ्यां च पताञ्जी च कीर्तिता । नीलदूर्वां हिमा
तिक्ता मधुरा त्वरा हरेत् । कफपित्तसर्पिषर्ष
लक्ष्मादाहृत्यगमयान्” । श्वेतदूर्वा “दूर्वां शुक्ला तु
गोक्षोभी गतवीथ्यां च कथ्यते । श्वेतदूर्वा कषाया स्यात्
स्नाही प्रणया च जीवनी । तिक्ता हिमा विसर्पिस्तद-
पित्तकफदाहहृत्” । गण्डदूर्वा

“गण्डदूर्वां तु गण्डाक्षी मत्स्याक्षी शकुन्ताक्षकः । गण्ड
दूर्वां हिता क्षोहद्राविणी व्याहिणी लघुः । तिक्ता क-
षाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी । टाहलक्ष्णावला
साक्षजुष्टपित्तवरापह्ना” । तस्या उत्पत्तिकथा भवि-
ष्योत्तरे “क्षीरोदसागरे पूर्वं मथ्यमानेऽमृतार्णिना ।
विष्णुना बाहुजङ्घाभ्यां विष्टस्य मन्दरं गिरिम् । अमृता
तेन बगेन क्षोमान्याघर्षितानि वै । ऊर्ध्वभिस्तानि रो-
माणि चोत्क्षिप्तानि तटान्तरे । अजायत शुभा दूर्वा
रक्ष्या हरितशाहवा । एषमेव ससुत्या दूर्वां विष्णु
तनूज्जवा । तस्या उपरि विन्यस्तं सधितान्तसुतमम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षविद्याधरोरगैः । तत्र येऽमृतकु-
ण्डस्य निवेष्टवार्तिवन्द्यः । तैरियं स्यान्मासाद्य दूर्वा
चैव क्षीरादपरा । वन्द्या पवित्रा देवैस्तु सर्वदाभ्यर्चिता
तथा” । “दूर्वां दहति पांशानि धाली हरति पात-
कम् । हरीतकी हरिद्रोणं लक्ष्मी हरते लयम्” विष्णु-
वर्णोत्तरे । दूर्वा पूज्यत्वेनाचम्यसाम् अर्थ० अच् । २भाद्र-

शुक्लाष्टम्यां तद्दिने दूर्वायाः पूजाविधानात् तस्याः तथात्वम्
“त्रावणी दौर्गन्धनी दूर्वा चैव कुताशनी । पूर्वविज्ञैव
कर्त्तव्या शिपरातिर्वर्त्तेर्दिनम्” काशभाषणीयधर्मशास्त्रम्
व्रतग्रन्थे दूर्वाष्टमीव्रते तत्पूजाविधानं दृश्यम् । ततः सभूते
काण्डश्च । दूर्वाकाण्ड दूर्वाष्टम्ये न० “दूर्वाकाण्डमिव
श्यामा” भट्टिः । दूर्वया दुर्गापूजननिषेधः “अक्षतेर्नाधि-
येत् विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वया यजेत्
दुर्गां नोन्मत्तेन दिवाकरम्” आगमः । दुर्गायै
अप्यनर्वात्तिदूर्वादानं तु न निषिद्धमिति तु तत्त्वम् ।
जनमेजयवंश्ये श्वेतपभेदे पु० “श्वेतपञ्चयज्ञतो दूर्वाक्षि-
स्तस्याञ्जनिष्यति” भाग० ६।२२।२६

दूर्वाक्षी स्त्री यस्तदेवमातृभेदस्य दृक्कस्य पत्न्याम् “तत्त्वपञ्कर-
मालाटीन् दूर्वाञ्जां दृक्क व्यादधे” भाग० ६।२४। २६श्लो०
दूर्वाद्यष्टत न०चक्रदत्तोक्ते इतभेदे तत्प्राक्विधिस्ततोक्तो यथा
“दूर्वां सोत्पलकिञ्जल्का मञ्जिष्ठा सैलवालुका । शिता
गीतसुगीरञ्च सुस्तं चन्दनपद्मकी । विपचेत् कार्ष्णिकै
रैतैः सर्पिराजं सुखाग्निना । तण्डुनाम्बु, त्वजाक्षीरं
दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् । तत्पानं वमतो रक्तं ज्ञावनं
नासिकागते । कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत् तु तस्य कर्णे
प्रप्रदेत् । चक्षुःस्त्राविणि रक्ते तु प्रयेत् तेन चक्षुषोः ।
मेदूपायुषवर्त्ते” तु वस्तिकर्त्तुं योजयेत् । रोमशूषप्रदत्ते
तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत्” ।

दूर्वाष्टमी स्त्री दूर्वाप्रिया तत्पूजाकृत्वात् अष्टमी । भाद्रशु-
क्लाष्टम्याम् तस्या उभयदिनव्याप्तौ पूर्वदिने पूजा “त्रावणी
दौर्गन्धनी दूर्वा चैव कुताशनी । पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या
शिपरातिर्वर्त्तेर्दिनम्” ति०त० दृढवचनात् । दूर्वापूजा-
कारस्य त्रिविधः हेमा० व्रतख० उक्तः व्रतग्रन्थे दृश्यः
गौडदेशे तु भविष्योत्तरपुराणोक्तस्तत्प्रकारः प्रचलितः ।
दूर्वासीम पु० सुश्रुतोक्ते रसायनाङ्गे सोमलताभेदे यथोक्तं
तत्र उत्तरतन्त्रे

“अंगुमान्मुञ्जवांचैव चन्द्रमा रजतप्रभः । दूर्वा-
सोमः कभीयांच श्वेताक्षः कनकप्रभः । प्रतानवांस्तान-
दन्तः करवीरोंऽश्वानपि । सयस्मभो मङ्गाक्षो यथापि
गण्डाहृतः । गायत्रस्तदुभः पाङ्क्तो जागतः
शाङ्करस्तथा । अग्निहोमो रैवतश्च यथोक्त इति संक्षिप्तः ।
गायत्र्या लिपदा युक्तो यथोक्तपतिरुच्यते । एते सोमाः
समाख्याता वेदोक्तानामभिःपुनः । वर्त्तेषामेव चैतेषामेको
विधिरुपावने । सर्वे तस्यशुचाश्चैव विधानं तेषु

वृत्तम् । “अतोऽन्यतमं सोमसुपयुक्तः सर्वप्रकारपरि-
हारकोपेतः प्रशस्तदेशे विवृतमगारं कारयित्वा कृतदोषः
प्रतिशब्दः प्रशस्तेषु तिथिकरणरुद्धर्त्तनक्षत्रेषु चरु-
मन्त्रवादायाश्चरकलेनाकृतमभिपुतमभिस्तुतं चान्नान्नरा-
जतमङ्गलः सोमकन्दं सुवर्णसुव्या विदार्य पयोद्वल्लीया-
त्तोषणे पात्रेऽञ्जलिमात्रं, ततः सकृदेवोपयुञ्जीत नास्वा-
दयंस्तत उपसृज्य वेपमपन्वयसाऽयमनियमाभ्यामात्मानं
‘संशोश्च वाग्यतोऽभ्यनरतः सुहृद्भिरुपास्यमानो विकरेत्’ ।
दूर्वेष्टका स्तो यज्ञाङ्गे चितिकुपेष्टकाभेदे “तमग्निरवधीत् ।
उपाहमायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पश्विष्ट
कयाह तदुवाचैषा वाव पश्विष्टका यदूर्वेष्टका तस्मात्
प्रथमाये स्वयमाहस्याया अन्नन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते
तस्मादस्या अन्नन्तर्हिता ओषधयोऽन्नन्तर्हिताः पशयो
ऽन्नन्तर्हिताऽग्निरन्नन्तर्हितो ह्येष एतथोपैत्” इति ।
मा० ६।२।१।२ ।

दूलाश ति० दूडाग+डस्य या लः । दुःखेन हिंसे ।
दूली स्त्री दूरं दूरताऽस्त्वस्याः अच्, दू-खेदे सम्प०भावे क्तिप्
तां राति ददाति वा रा-क रस्य लः दूरं खेदाय-
कायते गृह्यते ला-क सञ्जये क वा गौरा० डीप् ।
नील्यां शब्द० । “इष्टुष्वेह महाबाहो नीलीरक्तस्य
धारणात् । वाससो गणशादून ! गटतो मम जन्तुजगः ।
पाननाद्विक्रयाच्चैव तद्गृह्णते रूपजीवनात् । पतितस्तु
भवेद्विप्रस्त्रिभिः लक्ष्मैर्विशुध्यति” भविष्य० तस्यावपन-
क्रयादेर्निषेधेन दूरीकार्यत्वात् तथात्यम् तदुपजीवने च
पापोत्पादनेन तस्याः दुःखहेतुत्वात् वा तथात्यम् ।
स्वार्थे क । दूतिका तत्त्वार्थे

दृश्य न० दू-खेदे सम्पदा०भावे क्तिप् तां श्यायते गमयति
अन्नभूतगण्यं श्यै-गतौ क । वस्त्रनिमित्ते गृहे (तां)।
सारसन्दरी ।
दूषक ति० दुष-णिच्-ण्वल् । १दोषजनके “दूषकतावी-
जानिरुक्तेः” सर्वदर्शसंग्रहः “वेदविक्रियणश्चैव वृत्ता-
न्तश्चैव दूषकाः । वेदानां निन्दकाश्चैव ते वै निरयगामिनः”
भा० श्रु० १६४४श्लो० । “पापगण्डादूषकाश्चैव समजा-
नाश्च दूषकाः । ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः”
भा० श्रु० १६४८श्लो० । “कूटशासनकर्तृषु प्रकृती-
नाश्च दूषकान्” (इत्यात्) मनुः । २खले च तिका०
दूषण न० दूषि-भावे ल्युट् । सदोषतासम्पादने “दूषणा-
दूषणार्थं च परित्यागो मज्जीयसः । सर्वस्य नोति-

तत्त्वशैरर्थदूषणमुच्यते” काम०नी० दूषि-कर्तरि ल्यु ।
२दोषजनके ति० “पामं दुर्जनसंसर्गः पत्न्या च विरहो-
ऽटनम् । स्वप्रसादगृहे वासो नारीणां दूषणानि च”
मनुः । २राखसभेदे पु० खरगच्छे २४६६ पु० उदा०
दूषणारि पु० इत० । श्रीरामे शब्दरत्ना० तस्य रामेण
वचकया खरगच्छे २४६६ पु० दृष्ट्या ।
दूषयित्वा ति० दूषि-ग्रीष्मार्थे इत्थच् । दूषणशीले [डोप्] ।
दूषि(षी) स्त्री दूषि-इन् । नेत्रमले (पंचुटि) शब्दमा० वा
दूषिका स्त्री दूषि+स्वार्थे क ण्वल् वा । १नेत्रमले (पंचुटि)
२तृणिकायां मेदि० । ३दूषणकच्छां स्त्रियाञ्च । दूषी+
स्वार्थे क वा न लृत् । तत्त्वार्थे “वयसा मुखा अशु-
भिर्हृदिनीर्दूषीकाभिः” । यजु० २५।८ । “शालमञ्जी
कण्टकमश्व्याः कफभाकृतशोणितैः । जायन्ते पिडका
यूनां वक्त्रे या मुखदूषिका” सुश्रुतः “स्त्रियास्तथाऽपचा-
रिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका” भा० शा० २४४० पु० सि
त ण्वल् नि दूषक इत्येव । “महाहं प्रकृतिद्वयी माहं
प्रकृतिदूषकः” हरिवं० १८८श्ल०

दूषित ति० दूषि-क्त । १दत्तदूषणे २प्राप्तदूषणे ३शक्तिशक्ते
मेलनापवादयुक्ते ४नष्टकन्याभावायां स्त्रियां स्त्री
शब्दरत्ना० ।

दूषीविष न० दूषयति दूषि-वा० ई० कर्म० । सुश्रुतोक्ते धातु
दूषके विधभेदे यथा “यत् स्यावरं जङ्गमलक्ष्मिं वा देहा
दशेषं यदनिर्गतं तत् । जीर्णं विषमौषधिभिर्हृतं वा
दाशग्निरातातपशोपितं वा । स्वभावरतो वा गुणविप्र-
हीनं विषं हि दूषीविषतामस्येत । र्वाथोत्थभावाच्च
निपातयेत्तत् कफाहतं यदुपशानुबन्ध । तन्मार्हितो
भिन्नपुरीषवर्णा विगन्धैररुहसुखैः पिपाथी । भूर्ध्वं
यमन् गङ्गदराम्बिप्रस्यो भवेच्च दूष्योदरनिष्कृजः । व्या-
माशयः कफघातरोगी पकाशयस्यऽनिलपित्तरेणी ।
भवेच्चरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलम्बयस्तु यथा विहङ्गः ।
स्मितं रसादिज्वल्य वा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान्
विकारान् । कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु चान्याशु पथं
इष्टु तत्र रूपम् । निद्राशुक्लञ्च विजृम्भञ्च विस्नेप-
हर्षवियथाङ्गमर्हः । ततः करोत्यञ्जमदाधिकावारो-
चकं मण्डलकोठमेहान् । धातुज्वरं पादकरासशोफं
दकोदरं छर्दिमथातिसारम् । देवग्न्यं मूर्च्छां विषमज्वरा-
न्वा कुप्यात् प्रडक्तां प्रवर्त्तां तृषां वा । उन्मादमन्यज्ज-
नयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् । प्रगाढमन्य-

अन्येषु कृष्टं तांस्तान् विकारांश्च वक्ष्यमकारान् । दूषितं
देशकाद्याश्च दिवास्त्रैरभीक्षणः । यस्माद्दूषयते धा-
तुन् तस्माद्दूषीविषं कृतम्”

दृष्ट्वा लि० दूषि-कर्मणि गत्यत् । इदृशोऽर्थे “दूष्यं वचो अम
ह्वनिपुणं विभाव्य” अतुमानदीधितिः । “राज्योपघातं
कुर्वाणा ये पापाचारवक्त्रभाः । एकैकशः संज्ञता वा
दूषांस्तान् परिचक्षते” कलमन्दकी० उक्ते राज्ञोप-
घातके । श्वस्ते ऋक्वत्तद्दे न० मेदि० ५ पृथे न० हेमच०
इतिवन्धरज्ज्वाम् स्त्री हेमच० ।

दृष्ट्वा दूर न० दूषिभिर्दोषैः कृतसुदरं तन्नाम रोगः । सुसुतोक्ते
दोषकृते उदररोगभेदे तन्निदानादि तत्त्वोक्तम् उदरशब्दे
११४६४० दयितम् “प्रकीर्तितं दूषादुदरन्तु घोरम्” सुसुतः
दृष्ट्वा दरे तु० व्या० सक० अमिट् । द्रियते अहत । अयमाङ्
पूर्व एव प्रयुज्यते । “निपीय अस्य क्षितिरक्षिणः
कषां तथाऽऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि” नैष०
आहतः आदरः । “दरादराभ्यां दरकस्मिन्नी पथे” नैष०
“न जातहाहे” न विद्विषादरः” किरा० “आहत्यस्तेन
वृत्तेन” भट्टिः ।

दृष्ट्वा नवे स्वादि० पर० सक० अमिट् । दृष्ट्वाति अदाधीत् ददार
स्वादिगणे अन्वसीत्यधिकारे “विजि जिदि दाश द-हिं-
सायाम्” पा० उक्तेः आन्वसोऽयम् । “क्षिणोतिभाषा-
यामपोत्येके” सि० कौ० उक्तेः अन्यस्यापि कश्चिद्भाषायां
प्रयोग इति गम्यते अतस्त्वधातिनि धीवरे दाशगण्ड-
योगात् । [संक्षिप्तसारे

दृक् न० दू+विदारे वा० कक् कृत्य न कितम् । छिद्रे
दृक्काण म० ल्योतिभोक्ते राशेस्तृतीये दशांशरूपे अंगे दृक्काणे
“विंशत्यभे विंशतिरूपे स्वे हृद्देऽक्षिचन्द्रादगकं दृक्काणे”
नाल० ता० पञ्चम्योर्वलकथने दृक्काणशब्दे विवृतिः ।

दृक्कार्णं पुंस्त्री० दक् नेलनेव कर्णोऽस्य । सर्पं हेमच० स्त्रियां
जातित्वात् स्त्री० ।

दृक्कर्मान् न० दगर्थं दृष्ट्यर्थं कर्म । यद्वाणां दर्शनयोग्यता
ज्ञानार्थं कृ० सि० उक्तेः कर्मभेदे तच्च यद्दृष्टव्ययोगा-
त्पथोनि संस्कारभेदरूपं यथाह तत्र

“नक्षत्रयज्ञयोगेषु यद्वाकोदयसाधने । शृङ्गोद्धतौ तु
चन्द्रस्य दृक्कर्मादादिदं कृतम्” कृ० सि० “अत्र निमित्तस-
प्रभी यज्ञनक्षत्राणां वक्ष्यत्वाद्दृष्टव्यवचनम् । नक्षत्रयज्ञ-
योग्यत्वं नक्षत्रयज्ञयोर्दं द्वयं दृक्कर्म कृतं प्राशस्त्यम्
आदौ प्रथमं कार्यम् । ताभ्यामनन्तरं क्रिया कार्ये-

त्यर्थः । अत्र नक्षत्रयज्ञाद्यामायनदृक्कर्मसंज्ञतानामे-
वोक्तत्वादायनं दृक्कर्म न कार्यमिति ध्येयम् । यद्वा-
यामकोदयो नित्याकोदयो सूर्यसाक्षिध्वजनिताकोदयो
च यद्वाणासुपलक्षणात्वाच्चक्षणाणामपि । तयोः साधन-
विमित्तं यज्ञस्य नक्षत्रस्य वा हेयम् । अत्रासुदृक्कर्माद्यं
केवलः शरः साध्यः । न तु दिनमानरात्रिमाननतोक्तं
साध्यं । क्षितिजसम्बन्धेन दृग्पक्षयोदयास्तमनस्या-
वश्यकत्वेन क्षितिजातिरिक्तायनपरिणामस्य स्वार्थत्वात्
युतौ तु समप्रोतचलद्वये युगपदर्शितार्थं तत्परिणामस्या-
वश्यकत्वात् । शृङ्गोद्धतनिमित्तं चन्द्रस्य । तृकारः
समुच्चयार्थकश्चकारपरः । अत्रापि क्लोके पूर्वार्द्धोक्तमात्र-
दृक्कर्म संस्कार्यमिति ध्येयम्” । रक्तना०

दृक्कर्म द्विविधम् आयनमक्षजञ्च तत्तायनदृक्कर्मायनशब्दे
७७१४० सि० शि० उक्ते द शतम् अक्षजं दृक्कर्मोच्यते

“इदानीमक्षजं दृक्कर्माह प्रमि० “स्फुटास्फुटकान्ति-
जयोश्चरार्धयोः समान्दिक्तेऽन्तरयोगजायनः । पक्षोद्ग-
वाख्या भनमःसदां शरे मङ्गल्यथास्ते यदि वा स्युरन्यथा ।
स्पष्टेपुरवचननेन हतो विभक्तो लम्बज्यया रविचुतोऽ-
क्षमया हतो वा । लम्बं हतं त्रिभयुक्तेन कृतं द्युमीच्या
स्युर्वाऽस्यः पक्षमवा अथ तैः शरे तु । मास्योत्तरे क्रम-
विनोमविधानलग्नं खेटात् कृतमनक्रादादयस्त्वलग्नम् ।
सौम्ये क्रमेषु विपरीतमिदौ तु याव्ये भाषार्थिकात्
अचरतोऽस्तेविषममेतम्” भू० । “यज्ञस्य स्फुटकान्तेर-
स्फुटकान्तेचरार्धे साध्यं । यदि स्फुटास्फुटकान्ति
तत्त्वदिके तदा चरार्धयोरन्तरं कार्यम् । यदि भिन्न-
दिके तदा योगः । एवं येऽस्यो भवेयुक्ते पक्षोद्गवा
जेयाः । यज्ञस्य भस्य वा यदा महारक्षरस्तदैवम् ।
यदत्यस्तदान्यथा वा पक्षोद्गवाः साध्याः । यज्ञस्य
स्पष्टः शरोऽक्षवचनेन युगयो लम्बज्यया भाज्यः ।
अथ वा अक्षमया गुणितो द्वादशभिर्भाज्यः । यत्तत्त्वं
तत् त्रिज्यया युग्यं द्युज्यया भाज्यं फलं पक्षोद्गवा
अस्यो भवन्तीत्यनुक्तम् । अथ कृतायनदृक्कर्मकं यज्ञं
रविं प्रकल्प्य तैः पक्षोद्गवाभिरक्षजं साध्यम् । यदि
यज्ञस्य याव्यः शरस्तदा क्रमविषमम् । यदि सौम्य-
स्तदा विनोमलम्बम् । एवं कृते क्षिति यज्ञस्योदयलग्नं
भवति । अथ तमेव यज्ञं सभाषं रविं प्रकल्प्य तैरेवा-
भिरक्षजं शरे यत् क्रमलग्नं याव्ये विनोमं क्रियते
तद्दृक्काणशब्दम्” । “अलोपपत्तिः । अत्र गोवे विपु-

[illegible]

यदेतन् गच्छति प्राच्यां ब्रह्मण्यदेति तदसंख्यम् ।
 खतो भाषाधिक्यात् खयरत इत्युक्तम् । इदं सर्वं
 गोपीपरि सख्यगदयते” ।

दृक्काणं नञ्चोऽन्ते राशेर्दशांशकमेतत्तीर्थांशे श्रेष्ठाश्च तथा
च एकैकराशौ तयो श्रेष्ठाणाञ्चो न द्वादशराशिषु १६
श्रेष्ठाणां भवन्ति सेषादिराशिस्थानां तेषां षट्त्विंशतः-
क्रमेण स्वरूपाणि दृक्पञ्चा० १६ लोकेष्टानि यथा
“कक्षां चितवन्नेवेष्टितः कृष्णः शक्र इवाभिरक्षितम् ।
रौद्रः परशुं ससद्यतं धत्ते रक्तविशोचनः पुमान् ॥
रक्ताम्बराभूषणभक्ष्यचित्ता कुष्माक्षतिर्वाजिमुखी तृपात्ता ।
एकेन पादेन च मेघमध्ये दक्षायकूपं यवनोपदिष्टम् ॥
क्रूरः कलाक्षः कपिलः क्रियार्थी भग्नप्रतोऽभ्युद्यत
दण्डहृष्टः । रक्तानि वक्ष्याणि विभर्ति चण्डो मेघे
तृतीयः कथितस्त्रिभागः १ । कुञ्जितलूनकचा चटदेष्टा-
दग्धपटा तृविताशनचित्ता । आभरण्यान्मभिवाञ्छति
नारी रूपमिदं दृग्मे प्रथमस्य ॥ क्षेत्रधाम्यष्टहृष्टे-
कलाक्षो लाङ्गवे सशकटे कुशलश्च । स्नातृसङ्घहृति
गोपतितुल्यं कुत्सरोऽज्जदभो मलवासाः ५ । द्विपञ्चकायः
पाण्डुरदंष्ट्रः शरभसमाङ्गिः पिङ्गलघूर्तिः । अविस्मग-
लोऽभ्याकुलचित्तो दृग्भवनस्य प्रान्तगतोयम् ६ । कृष्णा-
न्त्रयं समभिवाञ्छति कर्म नारी रूपान्विता ऽऽभरणकार्य-
ज्ञातदरा च । हीनप्रजोच्छ्रितभुजर्तुमती विभाग-
माद्यं तृतीयभवनस्य वदन्ति त्रज्ज्ञाः ७ । उद्यानसंस्थः
कवचो धनुष्मान् शूरोऽस्त्रधारी गरुडभनश्च । क्रीडा-
त्तज्जालङ्कारार्णचित्तां करोति मध्ये मिथुनस्य राशेः ८ ।
भूषितो वरुणवदुश्चक्रलो यज्ञतृणकवचः सप्ततुल्यः ।
वृत्तशदानकलासु च विद्वान् काव्यकान्तिधुनराश्वयजाने ९ ।
पलमूलफलभट्टद्विपकायः कानने सप्तग्रहः शरभाङ्गिः ।
क्रोडितुल्यवदनो हयकण्ठः कर्कटे प्रथमरूपसुगन्धिः १० ।
पद्मार्चिता मूर्ध्नि भोगियुक्ता स्त्री कर्कशारण्यगता
विरौति । शाखां पलाशस्य समान्विता च मध्ये स्थिता
कर्कटकस्य राशेः ११ । भार्याभरणार्णक्षणं भौक्ष्यो गच्छति
सर्पत्रेष्टितः । ह्रैमैश्च युतो विभूषणैश्चिपिताऽन्त्यगतश्च
कर्कटे १२ । शालसुखेरपरि वृद्धजन्मको नृवा नरश्च
मन्दिनाम्बरान्वितः । रौति मातृपितृविप्रयोजितः शिं-
चरूपमिदमाद्यमुच्यते १३ । हवाकतिः पाण्डुरमाल्य-
श्रेष्ठो विभर्ति जप्याजिनकम्बलं नरः । दुरासदः
सिंह इवात्तकार्त्तिको नृतापनाशो जग्नराजमध्यजः १४ ।

कञ्जानभो वानरतुल्यचेष्टो विभर्ति दण्डं फलसामिपं ।
 च । कूर्वी मनुष्यः कटिलेश्वर केशवर्गेश्वरखान्ततस्त्रि-
 भागः १५ । पुष्पप्रार्थने चटेन कन्या मलप्रदिग्धाम्बर-
 संहताङ्गी । वक्षार्थसंयोगमभीष्टमाना गुरोः कलं
 वाञ्छति कन्यकाद्याः १६ । पुरुषः प्रष्टहीतलेखनिः श्यामो
 यत्नगिरा व्यधायकम् । विपुलं च विभर्ति कार्त्तिकं
 रोमव्याघ्रतनुस्य मध्यमः १७ । गौरी सुधौताप्रदकुन-
 गुप्ता ससिञ्छिता कम्भकटाहहस्ता । देवालयं स्त्री प्रयता
 प्रवृत्ता वदन्ति कन्यान्यगतान्त्रिभागम् १८ । वीथ्यन्तरा-
 पणगतः पुरुषस्तु नावातुन्मानमानकृशलः प्रतिमानहस्तः ।
 भाण्डं विचिन्त्यति तस्य च मूल्यमेतद्रूपं वदन्ति यवनाः
 प्रथमं तुजायाः १९ । कलशं परिच्छेद्य विनिःपतितं
 समभीषति नटप्रमुखः पुरुषः । क्षुधितस्तृप्तिश्च कलव-
 सुताम्बुधरेति तुलाधरमध्यगतः २० । विभीषयन् तिष्ठति
 रत्नचिह्नितो यने मृगान् काञ्चनतृणवर्मभृत् । फला-
 मिषं वानररूपभृद्वरस्तु नावसाने यवनेरुदाहृतः २१ । यस्त्रे-
 विहीनाऽऽभरणैश्च नारी मरुतसुखात् ससृपैति कून्म् ।
 स्थानच्युता सर्पनिवृत्तापादो मनोरमा हस्त्रिकराशिपर्वः ।
 स्थानसुखान्धविवाञ्छति नारी भर्तृकृते भुजगावृतदेहा ।
 कच्छपकृष्णसमानशरीरा हस्त्रिकमध्यमरूपसुश्रितः २२ । पृथु-
 लचिपिटकृमेतुल्यशक्तः शस्त्रगाराहृष्टगालभीषकारो ।
 अति च मन्त्रयाकरप्रदेशं मृगपतिरन्यगतस्य हस्त्रि-
 कस्य २३ । मनुष्यवृत्तोऽश्वसमानकायो धनुर्विष्टहाय-
 तमाश्रमस्थः । क्रतुपयोज्यानि तपस्विनश्च ररक्ष पर्वो
 धनुषश्चिभागः २४ । मनोरमा अम्भकहेमवर्णा भद्रासने
 तिष्ठति मध्यरूपा । ससृष्टरत्नानि विचकृत्यन्ती मध्यावि-
 भागो धनुषः प्रदिष्टः २५ । कूर्वी नरोहाटकचम्पका-
 भोवरासने दण्डधरो निषण्णः । कौशेयकान्युद्वहतेऽ-
 जिनं च तृतीयरूपं नवमस्य रागेः २६ । रोमचितोम-
 करोपमदंष्ट्रः स्त्रिकरकायसमानशरीरः । शोक्लञ्जालक-
 वन्धनधारी रौद्रमुखो मकरप्रथमस्तु २७ । कलास्वभि-
 ज्ञाज्ज्वालायताक्षी श्यामा विचित्राणि च मार्गभाषा ।
 विभूषणालङ्कृतलोहकण्ठी योषा प्रदिष्टा मकरस्य
 मध्ये २८ । किङ्करोपमतनुः सकम्बलक्ष्णचापकवचैः
 समन्वितः । कुम्भसद्वहति रत्नचिह्नितं स्त्रन्धगं मक-
 रराशिपक्षिपः २९ । स्त्रीहमदाजलभोजनागमव्याकुली-
 कृतमनाः सकम्बलः । कोशकारवसनोऽजिनान्वितो मृग-
 खल्यवदनो यटादिगः ३० । दम्भे शकटे सशाल्मले खो-

हान्याहरतेऽङ्गुष्ठा वने । मन्त्रिनेन पटेन संहता भाण्डै-
 मूर्तिगतैश्च मध्यमः ३१ । श्यामः सरोमन्त्रवृषः किरीटी
 त्वक्पलनियौषफलैर्विभर्ति । भाण्डानि खोहेरति-
 भिन्नितानि सञ्चारयत्यन्तगतो यटस्य ३२ । कृष्णभाण्ड-
 सुक्तामणिशङ्खमिश्रे व्याणिप्रहस्तः सविभूषणश्च । भार्यो-
 विभूषार्थमेषां निधानं नाया म्रवत्वादिगतो भवस्य ३३ ।
 व्यत्युच्छ्रितध्वजपताकसुपैति पोतं कून् प्रयाति जलमेः
 परिवारयुक्ता । यथैव चम्पकसुखा प्रमदा त्रिभागे
 मीनस्य चैव कश्चितो रुनिभिर्द्वितीयः ३४ । श्वश्रान्तिके
 सर्पनिनेष्टताङ्गोऽश्वस्त्रैर्विहीनः पुरुषस्त्वटव्याम् । चौरा-
 नक्षत्राकुलितान्तरात्मा विक्रोशतेऽन्योपगतो भवस्य ३५ ।
 एतेषां स्वरूपोत्कीर्तनेन नटजातकोद्धारः तत्रैव दर्शितः
 तथा षट्पञ्चाशिकायां चौरस्वरूपविज्ञानमपि एतदनुसा-
 रेण कार्यमित्युक्तम् यथा “अंगकाज्जायते द्रव्यं दृक्-
 कायेभ्यस्करास्तथा” “होरानवांशप्रतिभं विवर्णं लम्बा-
 द्रविर्यावति वा दृकाये । “तस्याहरेत्तावति वा विवर्णं
 प्रष्टुः प्रसूतायिह शास्त्रमाह” दृक्काये । राशिभेदे तद-
 धिपाय “स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपाः ग्रहाः । ते
 द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणास्त्रयएव हि” ज्योति-
 यथा मेपस्य स्वामी कुजः । द्रेक्कायेः । तत्पञ्चम सिंह-
 राशेः स्वामी रविः स मेपस्य २ द्रेक्कायेः मेपतः
 नवमो धनुराशिक्षेपः जीयः मेपस्य ३ द्रेक्कायेः एवं
 दृपादेरुदात्तम् । द्रेक्काण द्रेक्काण द्रेक्काणा अपि तत्रार्थे
 टक्केप इतः । इदृष्टिपाते स्त्रोसि उक्ते २ दृग्गुणजगान्तरा-
 लस्यग्ररूपे खेपे च यथा

“अथाध्यासपुक्तं दृक्केपं लम्बनोपयुक्तां दृग्गतिं
 चाह” रङ्गः । “मध्यज्यावर्गविज्ञापितं दृक्केपः शेषतः पदम् ।
 तन्निज्यावर्गविज्ञेयान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः” सू० पक्षे-
 क्तमध्वज्या पूर्वानीतोदयाभिधयोदयज्याया । अस्या ज्याक
 पत्वाद्दृग्ज्येत्युक्तम् । गुणितं त्रिज्याया भक्ता फलं
 वर्गितं वर्गः सञ्ज्ञानो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्य
 इत्यर्थः । मध्यज्याया वर्गे विज्ञापितं हीनं वर्गितं फलं
 कार्यम् । जेष्ठान्मूलं दृक्केपः तत्त्रिज्ययोर्यौ वर्गौ तयो-
 रन्तरान्मूलं शङ्कुः । स आनीतः शङ्कुर्दृग्गतिः सञ्ज्ञा-
 भवति । न तु शङ्कुमात्रम् । अलोपपत्तिः । त्रिभो-
 नक्षत्रस्य दृग्ज्यानयनार्थं ज्ञेयम् । मध्यज्यावर्गज्या
 कर्कश्रिभोगस्य यास्योत्तरदृक्कात् प्रागवस्थितत्वेन

तत्तुल्यस्वस्विकारस्थिततदीयदृग् तत्प्रदेशांशज्या कोटिः ।
 मध्यस्थं त्विभोनलम्बान्तरांशज्या क्रान्तिदृक्स्थो भुजः ।
 मध्य भुजानयनं चोदयलम्बस्यक्रान्तिदृक्प्रदेशः । प्राक्-
 स्वस्विकात् तदपानरेषोत्तरदक्षिणो भवति । एवमस्त-
 लम्बप्रदेशः परस्वस्विकादक्षिणोत्तरः । तददुरोधेन च
 त्विभोनलम्बप्रदेशक्रान्तिदृक्सीययात्तरेषदृक्पतदृग् त-
 क्षितिजसम्पातात् तदपानरेष लम्बमवश्यं भवति ।
 अतस्त्रिज्यास्तुल्यमध्यलम्बदृग्ज्या सन्नापास्तुल्यो भुजस्त-
 दाभीष्टतदृग्ज्या क इत्यनुपातेन स फलः अक्षः । तद्व-
 गौनादध्यलम्बदृग्ज्यावर्गान्मूलं त्विभोनलम्बस्य दृग्ज्या
 दृक्क्षेपाख्या । एतद्वगौनात् त्विज्यावर्गान्मूलं त्विभोनल-
 म्बस्य दृग्गतिः अक्षः । अत्र दक्षिणधेयम् । त्विप्रत्राधि-
 कारोक्तप्रकारेण त्विभोनलम्बस्य दृग्गतिः दृग्गति
 दृक्क्षेपस्तुल्यो न भवतः । किन्तु दृग्गतिदृक्क्षेपाभ्यां
 क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा धूलोक्तमनुभवत् ।
 अत आनीतोऽयं दृक्क्षेपस्त्रिभोनलम्बदृक्क्षेपलक्षितोऽपि
 न त्विज्यातुल्यः । किन्तु फलवर्गोन त्विज्यावर्गपदरूपविल-
 क्षणदृक्क्षेपासाधप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते । अतो दृग्-
 ज्यायास्त्रिज्यातुल्यत्वेन त्विज्यादृक्क्षेपरिणतो दृक्क्षेप-
 त्विभोनलम्बस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्क्षेपरूपा । अस्यास्त-
 त्विज्यावर्गेत्यादिना दृग्गतिः स्फुटा त्विभोनलम्बस्य दृग्-
 रूपा । एतदनुक्तिः स्वस्वान्तरत्वाद्गणितसुखार्थं लघुताया
 जाता । त्विप्रत्राक्रियागौरवमभियैतन्मार्गान्तरं लाघवाद्गु-
 णितं दिक् । अथ लाघवाद्दृक्क्षेपदृग्गती गणितसुखार्थं
 कोटिकार्थेनाह रक्तं “नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेप-
 दृग्गती । एकज्यावर्गसंख्येदो लम्बं दृग्गतिजीयया” इति ।
 “दृग्गतिभावनतांशानां भुजकोट्योर्नतांशतद्वनवतिरूपयोर-
 नयोज्ये” क्रमेण दृक्क्षेपदृग्गती अस्फुटे स्थूले । यत्
 स्फुटे प्रागुक्ते दृक्क्षेपदृग्गती विज्ञाय गणितलाघवार्थं
 दृग्गतिभावनतांशभुजकोट्योर्ज्ये तत्स्थानापक्षे पाद्ये ।
 तत्तुल्यज्याभावेनतांशबाहुकोटिज्ये दृक्क्षेपदृग्गती स्फुटे
 इति तत्र उक्तप्रकारेणैतत्सिद्धेस्तत्कथनस्य व्यर्थत्वात् ।
 अलोपपत्तिः । त्विभोनलम्बस्य दृग्गतिभावावच्छेदेन दृग्-
 गतिभावाय यावोत्तरदृक्स्थत्वेन लाघवार्थं दृग्गतिभावेन
 त्विभोनलम्बं प्रकल्प्य तत्तत्तांशज्या मध्यज्यारूपा त्विभो-
 नलम्बदृक्क्षेपः । उक्तज्या शङ्कुर्दृग्गतिः । इदमति-
 स्थूणम् । येषु भगवतोक्तं मध्यलम्बं दृग्गतिभावर-
 तथा व्याख्यातं तैर्ना नत एतदुक्तमिति सूक्ष्मम् । प्रया-
 स

साधितदृक्क्षेपदृग्गती प्रागुक्ते दृक्क्षेपे कथयित्स्वूले इति
 ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु “त्विभोनलम्बस्य दिग्गतिजाने
 नतोत्तरदृक्क्षेपे यदि वा सुखार्थम्” इति यदुक्तं तदपान-
 त्विज्यामिति ध्येयम् रक्तं । [तीर्थदृक्क्षेपे] मेधं ।
 दृक्क्षेप १० इति । इदियोग्ये स्थाने । “क्रमेण तद्विषय-
 दृक्क्षेपसादृशं दृग्गतिं प्रसादयति अक्षनेन प्रसाद+विष-
 यश्च दृग्गतिः प्रसादो ब्रह्मा वा । कुलत्यावा राजनि०
 तदक्षनेन नेत्रयोः प्रसादनातस्यास्तथात्वम् ।
 दृक्क्षेपप्रिया स्त्री दृग्गतिं प्रीणाति प्री-त । गोभावा राजनि०
 गोभादर्शने हि, दृग्गतिद्वारात्मनः प्रीणनातस्यास्तथात्वम्
 दृक्क्षेपप्रिया स्त्री दृक् प्रकाशनमेव शक्तिः । प्रकाशरूपे चैतन्ये
 ननुक्ते सर्वप्रकाशके चेतने पुरुषे च “दृग्दर्शनशक्तौ रे-
 कात्मतेवास्मिता” पात० सू० “पुरुषोदृक्क्षेपविद्विर्दर्शन-
 शक्तिः” भा० ।
 दृक्क्षेपप्रिया १० दृक् नेत्रमेव श्रुतिः श्रवणमस्य । अक्षुः यवशि
 सपे इत्या० । [विष्टादृक्क्षेपेन तदध्यक्षत्वम् ।
 दृग्गति १० इति । दृग्गतिं गच्छार्थकत्वतः । तस्य नेत्रा-
 दृग्गति न० दृग्गति दर्शनायाचति कुल-पर्याप्तौ अक्षुः । शकले
 खण्डे “पुरा दृग्गतिं प्रकल्पितानि” आश्व० श्रौ० ५।७।२
 “दृग्गतिं शकलम्” नारा० ।
 दृग्गति स्त्री इति । दृग्गतिगौतमोक्तं “उक्ते पदस्योप-
 योगिनि दृग्गतिभेदे दृक्क्षेपशब्दे दृग्गतिम् ।
 दृग्गति न० खगोलान्तरे गोमभेदे यथोक्तं वि० शि०
 “ब्रह्मा खगोले नलिकाद्वयं च भ्रुवद्वये तत्तल्लिकास्थमेव ।
 बहिः खगोलाद्विदधीत धीमान् दृग्गतिर्मेवं खलु वक्ष्य-
 माणम् । भगोलद्वयैः सहितः खगोले दृग्गतिर्मेवं ख-
 लु वक्ष्यमाणाः । द्विगोलजातं खलु दृश्यतेऽत्र खलं
 हि दृग्गतिमतो वदन्ति” । “तस्मिन् खगोले भ्रुवचक्रयो-
 र्नलिकाद्वयं ब्रह्मा तत्तल्लिकाधारमेव खगोलाद्विद्विद्वि-
 त्वयानरे दृग्गतिं रचयेत् । कथितैः खगोलद्वयैर्वक्ष्य-
 माणैर्भगोलद्वयैः क्रान्तिविषयज्जाद्वयौ निबध्यते च
 दृग्गतिः । कथमस्य दृग्गतिर्मेवं इति तदर्थमाह । द्वि-
 गोलजातमित्यादि । यतोऽपानुज्यावर्गस्य दृग्गतिर्मेवं
 द्विगोलजातानि भगोलद्वयैः खगोलद्वयमभिव्यक्तिस्त-
 न्युत्पद्यते । भिन्नगोलद्वये ब्रह्मद्वयोपलब्धत्वं इति
 दृग्गतिः ज्ञतः” प्रमि० ।
 दृग्गति स्त्री दृग्गतिर्मेवं उक्तायां दिग्गतिर्मेवं शङ्कु-
 पयोगिन्यां इदियोग्यायां दृग्गतिर्मेवं स्त्रीवायाम् अथोक्तं

तत्त्व "त्रिज्योदकचरजायुक्ता यास्यायां तद्विवर्जिता । अन्यथा
नतोत्क्रमज्योना साहोरात्रार्धसङ्कषा । त्रिज्याभक्ता
भवेच्छेदो लम्बज्याघोऽप्यभाजितः । त्रिज्यया भवे-
च्छङ्कुसङ्गं परिगोषयेत् । त्रिज्यावर्गात् पदं दृग्ज्या
कायाकर्णं तु पूर्ववत्" स्मृतिः । "उत्तरगोले चरोत्पन्नया
ज्यया चरज्यवेत्तयः पूर्वचरानयने चरज्यायाचरजति
सङ्गोक्तेः । युक्ता त्रिज्यान्या स्यात् । यास्यगोले
तया चरज्ययोना त्रिज्यान्या स्यात् । नतोत्क्रम-
ज्योना सूर्योदयाह्नगतघट्टो दिनमेषघट्टो वा दिना-
धीनर्गता चरज्यसंज्ञाभाक्कनं दिनार्धं नतकान्तो
घट्टात्कनसंज्ञासुस्थो त्रिज्यास्तस्यमैरित्यादिविधिना
सुनयो रश्मयमला इत्याद्युक्तोत्क्रमज्यापिण्डज्योत्-
क्रमज्या । पञ्चदशघण्टाधिकनतं तु पञ्चदशघण्टा नतस्य
क्रमज्याखण्डः क्रमज्या तया युक्ता त्रिज्योत्क्रमज्या
भवति । तया होनेत्यर्थः । साहोरात्रार्धसङ्कषा ।
घट्टीतचरज्यासम्बन्धहोरात्रहतव्यासार्धं दृज्या तया
गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं क्षेत्रसंज्ञः स्यात् । अथान-
न्तरं क्षेत्रो लम्बज्यया गुणितस्त्रिज्यया भाज्यः फलमि-
ष्टकाले गङ्गुः स्यात् । तस्य शङ्कोर्वर्गं त्रिज्यावर्गाको-
षयेत् । शेषस्य मूलं दृग्ज्या । आभ्यां कायाकर्णं तु
पूर्ववत् पूर्वोक्तरीत्या भवतः । अत्र कायाकर्णं
त्रिति कोणकायाकर्णसाधनलोकान्तभागस्य ग्रहणात्
तच्चल्लोकोक्तरीत्याभीष्टशङ्कुदृग्ज्याभ्यां कायाकर्णं सा-
ध्यावित्युक्तम् । अतोपपत्तिः । यास्योत्तरहत्तोर्भाग-
ग्रहाधिकृतदुरात्रहतसम्पातात् क्षितिजदुरात्रहतस-
म्पातद्वयबद्धोदयास्तस्त्रिज्यक्षितिजसम्बन्धयास्योत्तरहत्स्त्रव-
सम्पातपर्यन्तमहोरात्रहत्ते स्त्रव त्रिज्यानुबद्धमन्या ।
आह्नतरगोले चरज्यायुक्ता त्रिज्या दक्षिणगोले चर-
ज्ययोना त्रिज्या उन्मण्डलयास्योत्तरस्त्रवावध्यहो-
रात्रहतव्यासार्धं त्रिज्यात्वात् उन्मण्डलस्योत्तर-
दक्षिणक्रमेण क्षितिजादूर्ध्वाधःस्थलेन तदास्योत्तरस्त्रव
योर्मध्ये चरज्यात्वात् । यहाहोरात्रहत्ते यास्यो-
त्तराहोरात्रहतसम्पातादुभयत्र नतघण्टान्तरेण स्थाने
तत्स्त्रव नतकालस्य सम्पूर्णज्या । तन्मध्यादूर्ध्वस्त्रव
शरूपं नतोत्क्रमज्या । तया होनान्या ग्रहस्याना-
दहोरात्रहत्ते उदयास्तस्त्रवपर्यन्तसङ्कुस्रव त्रिज्यानु-
बद्धमन्या । तस्य यास्योत्तरोर्ध्वव्यासस्त्रवानर्गता
वा दृज्याप्रमाणसाधितेष्टकृतिः । दृज्यायुक्ता त्रि-

ज्याभक्ता फलं क्षेत्रः । अस्मात् त्रिज्याकर्णं लम्बज्या
कोटिस्तदेष्टकृतिर्कर्णं काकोटिरित्यनुपातेनेष्टकृत्तुः ।
अस्मादृग्ज्यात्रिज्यायातत्कर्णो उक्तररीत्या विज्ञानीत्युक्तस-
पपन्नम्" रङ्गनाथः ।

दृग्ज्यास्त्रवन न० सि० शि० उक्ते ग्रहणदर्शनोपयोगिनि दृक्-
क्षेत्रस्थलम्बमेदे यथा

"रुपापवर्जितां पृथ्वीं कथं च गणिष्यय्योः । भित्तौ
त्रिजिह्व तन्मध्ये तिर्यपेक्षां तथोक्तं गाम् । तिर्यपेक्षा-
युतौ कल्पं कक्षायां क्षितिजं तथा । अर्द्धरेखायुतौ
खार्धं दृग्ज्यात्रापांशकैर्नतो । कर्णाकैन्दू सप्ततपत्तिं
लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एकं भूमध्यतः स्त्रवं नयेच्छङ्कुं शु-
भण्डलम् । दृष्टुर्भूषणद्वन्द्वदृष्टिस्त्रवं तदुच्यते ।
कक्षायां स्त्रवयोर्मध्ये यास्ता लम्बनक्षितिक्ताः । गर्भस्त्रवे
सटा स्यातां चन्द्राङ्गी समक्षितिक्ता । दृक्स्त्रवाक्ष्वितच-
न्द्रस्तेन तल्लम्बनं कृतम् । दृग्गर्भस्त्रवयोरेक्यात् खमध्ये
नास्ति लम्बनम्" । "यत्र तत्र नतादत्तोदधचन्द्रायलम्ब-
नम् । तद्दृग्ज्योत्तेऽन्तरं चन्द्रभासोः पूर्वापरं च तत् ।
पूर्वापरं च यास्योदृग्जातं तेभान्तरद्वयम् । अत्रापत्रगडनं
प्राची तत्तिर्यग्दक्षिणोत्तरा । यत् पूर्वापरभावेन लम्ब-
नाख्यं तदनन्तरम् । यदास्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदु-
च्यते । नतिलिप्ता भुजः कर्णो दृग्ज्यालम्बनकक्षास्तयोः ।
लम्बनरपदं कोटिः स्फुटलम्बनक्षितिक्ताः । परलम्बन-
क्षितिक्ता त्रिज्याप्रा रविदृग्ज्यका । दृग्ज्यालम्बनकक्षास्ताः
स्युरेवं दृक्क्षेपतो नतिः । गत्यन्तरस्य तिर्यग्शः परल-
म्बनक्षितिक्ता । गतियोजनतिर्यग्शः कुटलस्य यतो
मितिः । सुर्लम्बनकक्षा नाद्यो गत्यन्तरलवोद्धृताः ।
प्रागपतो रवेचन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽप्यलम्बितः" सि० शि० ।

दृग्ज्योदक पुंस्त्री द्वय विषमस्य । दृष्टिर्विषे सर्वमेदे हेमच० ।
क्षित्यां जातित्यात् उक्ते ।

दृग्ज्योत्त न० दृग्गः प्रचारस्यानं दृक्क्षेत्रम् । दृक्क्षेत्रे दृक्प्रचा-
रस्थले । "दृग्ज्योत्तस्य कदम्बप्रोतदृक्क्षेत्रकारत्वे क्रान्ति-
हते नतोऽन्तराभावाद् लम्बनाभायः । यास्योत्तरमन्तरं
दृग्ज्यालम्बनं नतिरेवोक्तम् । दृग्ज्योत्तकारक्रान्तिहत्ते तु
दृग्ज्यालम्बनमेव क्रान्तिहत्ते तयोर्नन्तरमिति लम्बनसुपपन्नं
नत्यभावश्च । तथा च दृग्ज्योत्तस्य कदम्बप्रोतदृक्क्षेत्रका-
रत्वे त्रिभोजलम्बनस्यानेऽशौ भवति तद्दृग्ज्योत्तस्य क्रान्ति
हत्तयास्योत्तरत्वे नोदयास्तसम्बन्धवर्तित्वेन लम्बनस्यानात्
। त्रिभोजलम्बनत्वात्" स्मृतिः । रङ्गना० ३६६५खण्डे च

तस्य खगोलवत्प्रकारो दृढमण्डलमन्त्रे वक्ष्यते
दृढमिति श्री वि० वि० पाठ्यदर्शनोपयोगितया दर्शिते

दृढमण्डलस्य नतिविशेषे यथा

“विभोन्नमनस्य रवेः शङ्कोर्वा दृग्ज्योर्वर्गवियोग-

मूनम् । सादृढमण्डलमण्डलं विभोन्नमनस्य भक्तायथा

लम्बननाडिकाः स्युः” म० “विभोन्नमनस्य यः शङ्कुः सा-

धितस्तथा दर्शनकाले रवेः स्तोपत्रणैर्यः शङ्कुस्तथाते

तावनदी स्थापयित्वा तयोश्च दृग्ज्ये साध्ये । अथ

तयोः शङ्कोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं तद्दृढमण्डलसंज्ञं भवति

प्रथमप्रकारोऽयम् । अथ दृढमण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयो

र्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढ-

मण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं

दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढमण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयो

र्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढ-

मण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं

दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढमण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयो

र्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढ-

मण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं

दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढमण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयो

र्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढ-

मण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं

दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढमण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयो

र्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढ-

मण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं

दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढमण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयो

र्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढ-

मण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं

दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढमण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयो

र्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढ-

मण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं

दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढमण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयो

र्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढ-

मण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं

दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढमण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयो

र्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढ-

मण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं

दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढमण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयो

र्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढ-

मण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं

दृढमण्डलसंज्ञं भवति । अथ दृढमण्डलमिति तृतीयः प्रकारः । तयो

त्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिपिकाः” । “यत इदं

लम्बनलम्बनमिति दृक्क्षेपादृग्ज्योर्वर्गान्तरपदतुल्या

दृढमिति भवति” इति । परं यथा स्थितं गोले चोत्तोप-

रीयं न दृश्यते । यतो विविधलम्बनार्कयोरन्तरज्या

विविधलम्बनशङ्कुव्यासादपरिणता सती दृढमिति भवति ।

अत एवानेनापि प्रकारेण नतिविशेषोऽर्कं परमा दृढ-

मण्डलमिति विविधलम्बनशङ्कुतुल्या भवति । यतोऽयमपि प्रकारः

पूर्वतुल्य एव । किन्तु दृक्क्षेपादृग्ज्योर्वर्गान्तरज्या

शङ्कोर्भुजकण्ठे समयां भूमी विन्यस्य तदन्तरे को-

टिरूपं दृढमिति दर्शयेत् । एवमनेकविधान्युपपत्त्यनु-

सारेण चोत्ताणि परिकल्प्या भूमीकर्मोपसंहारमाख्याः

कुर्यन्ते । अथ प्रस्तुतमुच्यते । अतः किञ्च विविधलम्बनस्य

रवेः दृग्ज्योर्वर्गान्तरपदं तावदेव तच्छङ्कोरपि

भवति । तत् कथमिति चेत् तदुच्यते । अतः स्वस्थ-

ङ्कुर्वर्गान्तो विज्यावर्गो दृग्ज्यावर्गो भवतः । तयो-

रन्तरे कते विज्यावर्गयोस्तुल्यत्वाद्गतयोः शङ्कुवर्गान्तर-

मेवावशिष्यते । एवं यत् कुलचिद्व्यासादपि भुजज्यो-

योर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिज्योर्वर्गान्तरं भवतीति ।

अत उक्तम् “विभोन्नमनस्य रवेः शङ्कोर्वा दृग्ज्यो-

योरिति” दृढमण्डलमिति विज्यानुपातेन लम्बनस्य घटीक-

रणम्” प्रसिद्धम् । अतोपपत्तिरपि तल्लोका यथा

“अथ याव्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्वोक्तमाचिखेत् । ये

कक्षाचमण्डले तत् क्षेत्रे दृक्क्षेपमण्डले । विभोन्नमन-

दृग्व्या या स दृक्क्षेपो हयोरपि । तज्जापार्श्वेर्नतौ विन्दु-

कृत्वा विविधमण्डलौ । तल्लम्बनकलाः प्राग्बुद्ध्याया

नतिलिपिकाः । कज्योरन्तरं यत् स्याद्विभिधे सर्वतोऽपि

तत् । याव्योत्तरं नतिः सा च दृक्क्षेपात् साध्यते

ततः “इदमेव क्षेत्रकं याव्योत्तरायां भित्तौ पूर्वपाशे”

लिखित्वा नत्युपपत्तिर्दर्शनीया । ये तत् कक्षाचमण्डले

ते दृक्क्षेपमण्डले । दर्शान्ते विभोन्नमनस्य या दृग्ज्या

स दृक्क्षेपः हयोरपि तावान् । मङ्गलप्राप्ते तु तज्जा-

पार्श्वे विविधलम्बनशङ्कुतुल्यादृक्क्षेपपाश्याः स्युः ।

तयोर्दृग्ज्योर्वर्गान्तरं स्यात्तुल्यं स्याद्विभिधे सर्वतोऽपि विन्दु-

कार्यं तो च विविधमण्डलौ । ततः प्राग्बुद्ध्याया

भूषणस्य क्षेत्रे प्रसाये लम्बनलिपिका चोत्ता नतिलि-

पिकाः नतिर्नतं चन्द्रार्ककक्षयोर्वर्गान्तरमन्तरम् । तद्-

विविधलम्बनस्याने यावत् सर्वतोऽपि तावदेव भवति ।

यतो दृक्क्षेपात् साधिता नतिः” ।

दृढगुणः नन्दनः तत्प्रचारस्य मण्डलमिव । सिंशिं उक्ते
गोचरव्यान्तर्गते वलयकारे मण्डलभेदे यथोक्तं तत्र
“कङ्काधरस्त्रिककीनयुक्ते प्रोतं क्षयं दग्धलयं तदन्तः ।
क्षत्वा परिभ्राज्य च तत्र तत्र नेयं यज्ञो गच्छति यत्र
यत्र । ज्ञेयं तदेवाखिलखेचराणां पृथक् पृथक्वा रच-
येत् तथाहौ । दृढमण्डलं विविभलग्नकस्य दृढलेप-
दत्तास्त्रभिदं यदन्ति” खस्त्रिको चाधःस्त्रिको चान्तः-
कीलकौ क्षत्वा तयोः प्रोतं क्षयं दग्धलयं कार्यम् । तत्तु
पर्वहस्तेभ्यः किञ्चिन्मूनं कार्यम् । यथा खगोलान्तर-
वति । यद्येक एव यज्ञगोलक्षदेकमेव दृढमण्डलम् ।
यो यो यज्ञो यत्र यत्र वर्तते तस्य तस्योपरीदमेव परि-
भ्राज्य विन्यस्य दग्धप्राशङ्कादिकं दर्शनीयम् । अथ वा
पृथक् पृथगहौ दृढमण्डलानि रचयेत् । तथाहम् वि-
विभलग्नस्य तच्च दृढलेपमण्डलम् दग्धलयमप्यत्र

दृढ त्रिदं दृढि वा दृढौ क्तः “सूत्रवलयोः” इडभावनः इदि-
तोऽपि नि० नलोपः । १ स्थूले २ अशिशिले प्रगाढे ३ व-
लवति च जेदि० ४ कठिने अमरः ५ लौहे न० शब्दच० ।
भावे क्तः । ६ अतिशये न० अमरः । क्रियाविशेषणत्वे
ऽस्य लोवता “दृढभक्तिरिति जग्रेष्ठे” रघुव्या० “दृढं
भक्तिरस्येति विग्रहः” मल्लिना० । “दृढा भक्तिश्च
केशवे” विष्णुस्तवः । दृढत्वं च काठिन्यं तच्च स्पर्शव्याप्यं
जातिभेदः, अशिशिलावयवसंयोगभेदः, उपचारात् अति-
शयश्च । “दृढकारी मृदुर्दानः क्रूराचारैरध्वंसन्”
मनुः “दृढयाही करोमीति जप्यं जपति जापकः ।
न संपूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति” भा०शा०
१६७ अ० । दृढस्य भावः इममिच्छ इदमन् तज्ज्ञाने पु०
“वधानं द्वागेव इदिभरमण्योयं परिकरम्” गङ्गालहरी
तत्र दृढत्व न० तन् दृढता स्त्री भग्न दाढे न० स्त्रीत्ये
अतिशये च । अतिशयेन दृढः इष्टन् अतोरः इदिष्ठ
रियस्य इडोयस्य अतिशयेन दृढे ति० रियस्य निस्त्रियां
ङीप् । दृढं करोति णिच् अतोरः । इडवति “वियोगो
वेराग्यं इडवति च” प्रबोधचन्द्रो० त्रयोदशमनोः रुचेः
७ प्रत्यभेदे पु० । “त्रयोदशस्य प्रत्यासो विघ्नेयास्तु रुचेः
क्षुताः । चित्तमेवो विचित्रं नयो धर्मभूतोऽतः । कुमेतः
अलमुद्विज्य सुतपा निर्भयो दृढः । रौप्यस्यैते मनोः
प्रत्या अलरे तु त्रयोदशे” हरिवं० ७ अ० । दृढतराङ्ग-
प्रत्यभेदे पु० “प्रत्यासोऽभ्यर्दयन् भीमं दग्ध दाहरणेः
समाः । नागदन्तो दहरणे वीरवाहुरयोमुजः ।

दृढः सुहृन्नी विरजाः प्रमाद्यसोययापि । तान्
दृष्टा चुक्रुधे भीमोज्ज्वले भारसाधनान् । एकमेकं
ससृष्टिष्य पातयामास नर्मसु । ते विद्या व्यसवः मेतु
स्यन्दनेभ्योऽभितौजसः” भा०श्लो० १५७ अ० । विष्णो पु०
“वेद्याः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः सङ्घर्षयोऽभ्युतः”
विष्णु सं० “स्वरूपसामय्यादेः प्रच्युत्यभावात् दृढः”
भा० १० रूपकभेदे पु० “दृढः प्रौढोऽथ खचरो विभव-
चररक्रमः । निशारकः प्रतितावः कथिताः सम-
रूपकाः” इत्युद्दिष्टा “दृढाग्न्यः स्याद् लघुदृढं तावेऽत्र
हंसलीनके । चतुर्दशाक्षरयुतः शृङ्गारे परिकीर्तितः”
सङ्गीतदा० बीना० उक्ते ११ कृत्कगणितभेदे कुट्टकगण-
दृश्यम् । [गटकयुक्ते दृढभेदे शब्दर०]

दृढकण्टक पु० दृढः कण्टकोऽस्य । (धन्वा आकण्डा) सुद्रक-
दृढकाण्ड पु० दृढः कठिनः काण्डः स्तम्भोऽस्य । १ वंशद्वये
२ दीर्घरोहिणके च राजनि० ।

दृढचात पु० धृतराष्ट्रभेदे “हरवमौ दृढचातः सोमकीर्ति-
रनूदरः” भा०शा० ६७ अ० तत्पुलोक्तौ ।

दृढचुरा स्त्री दृढं क्षुरमिवायं यस्याः । वल्लजायाम् दृढ-
भेदे राजनि० ।

दृढगात्रिका स्त्री दृढं गात्रमस्याः कप् कापि अत इत्थम् ।
मत्स्यगुण्यां फाणिते शब्दच० ।

दृढग्रन्थि पु० दृढो ग्रन्थिः पथोऽस्य । १ वंशे राजनि० २ कठिन-
ग्रन्थियुक्तमात्रे ति० ।

दृढच्छद् न० दृढः छदोऽस्य । दीर्घरोहिणकेतये राजनि० ।

दृढच्युत पु० परपुरञ्जयमृत्पात्रजायां जाते अमल्यसुनिपुत्रे
रघुवाहापरनामके सुनिभेदे “उपयेमे वीर्यपथां वैदर्भी”
मलयज्वजः । युधि निर्जित्य राजन्यान् पाण्डुः परपुर-
ञ्जयः । तस्यां संजययाज्ञके आत्मजावसितेष्वप्याम् ।
यथोयसः सप्त सुतान् सप्त इतिदूष्यतः । अगस्त्यः
प्रागुद्दिष्टतरुपथेने धृतव्रताम् । यस्यां दृढच्युतो जात
रघुवाहात्मजो सुनिः” भाग० ४।२८।२८ पादपुराणार्थः
सन्धिरार्थः । अयं गोलप्रवरविशेषः प्रवराध्याये दृश्यः ।
दृढतक् पु० नित्यकर्म । धवद्वये राजनि० । दृढदृष्टोऽप्यत्र
दृढदृष्ट पु० दृढं कठिनं तृणमस्य । १ वंशद्वये २ वल्लजायां
स्त्री राजनि० ।

दृढत्वच् पु० दृढा त्वमस्य । यावनाक्षरे राजनि० ।

दृढदंशक पुंस्त्री दृढं दंशति दन्त-स्तुक् । (हाकर)
क्षान्ते जलजन्तुभेदे शब्दार्थकस्य० । क्षिमां ङीप् ।

ऊनेप् । दृढदंशनकारिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् कापि
अतएवमिति भेदः ।

दृढधनं पु० दृढं धनं निश्चयरूपा सम्पत्तिरस्य । शक्यमुनौ
ललितवि० । दृढधनुरप्यस्य । समाधानविधेरनित्यात्
नानङ् ।

दृढधन्वनं पु० दृढं धनुरस्य अन्ङ् समा० । दृढधनुको
“राजानं दृढधन्वानं दिनीपं सत्यवादिनम्” भा० द्रो०
१११अ० । २ पौरवे नृपभेदे “दक्षिणस्य च कम्बोजो दृढ-
धन्वा च पौरवः” भा० आ० १८३अ० ।

दृढनिश्चयं पु० दृढः कृतकैरभिभवितुमशक्यतया स्थिरः
निश्चयः अहमकत्वं भोक्तृसंसारिसंविदानन्दाद्वितीयं ब्रह्मा-
सीत्यध्यवसायोऽस्य । स्थिरपक्षे संसारादुपरते अहं
ब्रह्मासीत्यध्यवसाययुते निदुषि ।

दृढनीरं पु० दृढं कालेन दृढतां प्राप्तं नीरं यस्य । नारिकेले
राजनि० । तस्य जनस्यैव क्रमशः कठिनशस्त्ररूपेण
परिणतत्वात् तथात्वम् ।

दृढनेमिं पु० अजमीठवंग्रे सत्यप्रतिनृपपत्नौ नृपभेदे ।
“अजमीठस्य दायदः” इत्युपक्रमे “जज्ञे सत्यप्रतेः पुत्रो
दृढनेमिः प्रतापवान्” हरिवं० २०ख० । दृढा नेमिरस्य ।
दृढनेमिके रथे पु० । [गौरा० ऊनेप् ।

दृढपत्रं पु० दृढं पत्रमस्य । १ ध्वजे श्वत्सुजायां स्त्री राजनि०
दृढपादं त्रि० दृढः पादः पदनं ज्ञानमस्य । दृढनिश्चये श्वेधसि
पु० “बहुत्वादृढपादस्य विद्यात्मा जगतां पतिः” हरिवं०
२०४० स्त्रा० । दृढः पादो मूलमस्याः समाधानविधेरनि-
त्यत्वाच्चान्यलोपः समा० । २ यधतिक्तायां स्त्री शून्या-
मशक्यां स्त्री राजनि० ऊनेप् ।

दृढप्ररोहं पु० दृढः प्ररोहः अङ्गुरोऽस्य । यटवृक्षे राजनि०
दृढफलं पु० दृढानि फलानि यस्य । नारिकेले राजनि० ।
दृढबन्धिनी स्त्री दृढं बन्धाति गृध्नाति स्वाशयं णिनि ।
१ यत्रासालतायां शब्दच० । २ अशिशिलबन्धकारके त्रि० ।

दृढभूमिं पु० दृढा भूमिरवस्था यस्य । दीर्घकालनैरन्तर्यादरा-
सेविते योगशास्त्रोक्ते मनसःस्थैर्यकरणाद्यै अभ्यासभेदे
“तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः” पात० सू० “चित्तस्याऽऽस्तिकस्य
प्रशान्तवाहिता स्थितिः प्रयत्नः वीर्यसत्ताहः तत्संपिपा-
दविषया तत्ताधनानुष्ठानमभ्यासः” भा० “स तु दीर्घकाल-
नैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः” सू० “दीर्घकालासेवितः
निरन्तरासेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण विद्याया अज्ञया च
संपादितः सत्कारयान् दृढभूमिर्भवति । व्युत्थानसंस्कारै-

रेणानभिभूतविषय इत्यर्थः” भा० “ननु व्युत्थानसंस्कारै-
र्यानादिपरिपन्थिना प्रतिबद्धोऽभ्यासः कथं स्थित्यै
कल्पत इत्यत आह स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्का-
रासेवितो दृढभूमिः यथोक्तः सोऽयमभ्यासो विमर्शेण एवं
सम्पन्नः सन् दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्कारैरभि-
भूतस्थितिरूपविषयो भवति यदि पुनरेवंभूतमप्यभ्यासं
जलोपरमेन ततः कालपरिपाकेणाभिभवेत् तस्मिन्लोपर-
न्यमिति भावः” विवरणम्

दृढमुष्टिं पु० दृढो मुष्टिर्धारणेऽस्य । १ खड्गादौ हेमच० ।
दृढं बद्धः दानार्थमप्राप्तितो मुष्टिरस्य । २ कृपणे त्रि०
दृढो मुष्टिस्तदाघातोऽस्य । दृढकुश्याघातकारिणि “निष्ट-
हीतः कम्बरायां शिशुना दृढमुष्टिना” हरिवं० २०ख० ।

दृढमूलं पु० दृढं मूलमस्य । १ सुज्जतृणं शून्यान्तकतृणे च
राजनि० शमारिकेले शब्दार्थकत्वं ।

दृढरङ्गा स्त्री दृढः रङ्गो रङ्गमं यस्याः ५ त० । सकृद्यां
(फटकिरी) राजनि० । तद्योगेन रागस्य स्थिरतेति
तस्यास्तथात्वम् ।

दृढरथं पु० १ धृतराष्ट्रभेदे “अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढ-
रथश्च यः” भा० आ० ६७अ० तत्पत्नोक्तौ अस्मैव मामान्तरं
दृढरथाश्रय इति तत्र पाठान्तरम् । २ कच्छे युवस्थौ नृपभेदे
तद्वंगवर्णने “दृढरथान्स्तु राजेन्द्रो जनयामास वै
सुतम् । नाम्ना जयदृषं वीरं यस्मादृढरथो नृपः ।
आसीदृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजयः” हरिवं०
११३अ० ।

दृढरुचि स्त्री दृढा रुचिरस्य । १ स्थिररागयुक्ते शृङ्गद्वी-
पपतेर्हरिपश्यरेतमः प्रियव्रतस्य पुत्रभेदे कृष्णद्वीपशब्दे
२ १४५ दृश्यम् ।

दृढलता स्त्री निःशकर्म० पातालमण्डलीकतायां राजनि० ।

दृढलोमन् त्रि० दृढादि लोमागस्य । १ कठिनलोमयुक्ते
त्रि० स्त्रियां डाप् ऊनेप् वा दृढलोमा दृढलोम्नी ।
२ शूकरे पु० शूकर्यां स्त्री शब्दच० ।

दृढवस्त्रं पु० दृढं वस्त्रं यस्य । १ दुर्भेदमज्जाहयुक्ते २ धृतरा-
ष्ट्रपुत्रभेदे दृढजानशब्दे दृश्यम् ।

दृढवल्कलं पु० दृढं वल्कलमस्य । १ पूगदृष्टे २ चम्बुकायां
स्त्री तत्र दृढत्वचापि राजनि० । ३ कठिनवल्कल-
युक्ते त्रि० ।

दृढवल्का स्त्री दृढं वल्कलमस्याः । चम्बुकायां राजनि० ।

दृढवीजं पु० दृढं बीजमस्य । १ वदरे २ चक्रमर्दे ३ श्वधुरे च

राजनि० एतेषां कठिनवीजकत्वात्तयात्वम् ३कठिनवी-
जयुक्ते लि० कमे० । ५कठिने वीजे न० ।

दृढव्य पु० ऋषिभेदे “दृढव्य योर्दुःखं तृणसोमाङ्गिरास्तथा”
भा० अ० १५० अ० ।

दृढव्रत लि० दृढं प्रतिपद्येच्चालयितुमशक्यं व्रतमस्य । १ अन्त-
राधेरन्त्यात्यसङ्कल्पके फलपर्यन्तं प्रारम्भकभाष्यागशीले
मगधानेव भजनीयः स च एवंरूप एवेत्यत्राभावात्तद-
ङ्गात्तत्संकल्पके ऽपिदपि च । तत्र प्रथमार्थे “एवं दृढ-
व्रतोनित्यं सङ्गचारी समाहितः” मनुः द्वितीयार्थे
“अहिंसाभिरतो यश्च सत्यशरी दृढव्रतः” भा० ५०
६८१० शी० स्थिरसङ्कल्पयुक्ते च “स्थेयान् निगूढ-
मानोधीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” भा० ८० ।

दृढसन्ध लि० दृढा सन्धाऽस्य । १ स्थिरसन्धाने २ छतराङ्गपुत्र-
भेदे पु० “जरासन्धा दृढसन्धः सत्यसन्धः सङ्गसन्धाक्”
भा० अ० ६७ अ० तत्पत्नोक्तौ ।

दृढसन्धि लि० दृढः सन्धिः सन्धानं यस्य । निश्चिद्व्रतया
संज्ञते क्षयरः । [सर्गलतायाम यञ्च० ।

दृढमृत्तिका स्त्री दृढं (सूत्रं) यस्याः कप चत १ च्वम् ।
दृढसेन पु० कलियुगीये जनमेजयवंश्ये ऋषभेदे “जेभोऽथ
सुव्रतसत्ताडमस्तत्र समन्ततः । दृढसेनाऽथ सुमतिः
सुवरो जनिता ततः” भाग० ६।२० १० जनमेजयं
प्रति तदङ्गमविष्यन्प्रोक्तौ ।

दृढस्कन्ध पु० दृढः स्कन्धोऽस्य । क्षीरिहन्ते जटाधरः ।
दृढस्य पु० अगस्त्यर्षेर्कोपासुङ्गागर्भजाते इन्द्रवाहपरमात्मके
ऋषिभेदे इन्द्रवाहजन्ते ६२८४ दशमम् ।

दृढहनु पु० आजमीठवंश्ये ऋषभेदे “आजमीठादुदहृदिपु-
त्रस्य पुत्रो दृढहनुः । दृढहन्तायसतप्तस्य पुत्रपाषा-
ण्ययश्च । तत्सुतोविगदस्तस्य सेनजित् समजायत ।
रुचिराश्वो दृढहनुः काशप्रोयत्सुश्च तत्सुतः” भाग०
५।२१।१७।

दृढहस्त पु० दृढः हस्तः हस्तव्यापारोऽस्य । १ खड्गादि-
धारणे दृढहस्तके योषे २ छतराङ्गपुत्रभेदे पु० “दृढहस्तः
सुहस्तश्च वातवेगसुवर्षसो” भा० अ० ६७ अ० तत्पत्नोक्तौ
दृढाक्ष पु० राजभेदे “एकस्यो दृढाक्षश्च क्षत्रधर्मा जयद्वयः”
हरिवं० ६८ अ० ।

दृढाङ्ग लि० दृढमङ्गमस्य । १ कठिनाङ्गयुक्ते २ क्षीरके न० राजनि०
तस्यावयवस्य इतरामेक्षयाऽशीव कठिनत्वात्तयात्वम् ।
दृढादि पु० “वर्षदृढादित्यः षण्ज्” पा० “चात् इमनिच्”

सि० कौ० उक्तौ भावे षण्ज् इमनिचोर्निमित्ते षण्ज्गणे च
च गणः “दृढ दृढ परिदृढ भय हग वक्त युक्त चक्र
आत्म लवण लवण तात्त यीत चण जङ्घ विधिर पण्डित
मधुर मूर्ख मूक (त्रेयोतलातमतिमनःशारदानाम्) (समो
मतिमनसोः) जयन” दृढादिः । गुणवचनत्वादेव सिद्धे
इमनिजर्थे वचनम् ।

दृढायु पु० तृतीयमनोः सायर्थस्य पुत्रभेदे “संवर्त्तगः सुगर्भा
च देवानीकः पुष्टवहः । क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः
पण्डितो मनुः । सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नर
सुताः” हरिवं० ७ अ० । सर्वशीर्षमर्जाते ऐनष्टपत्न-
भेदे च “पट सुता जज्ञिरे चैनादायुधीर्मानमावहः ।
दृढायुश्च वनायुश्च गतायुर्दोषीसुताः” भा० अ० ७४ अ०

दृढायुध पु० दृढमायुधं तद्व्यापारोऽस्य । दृढायुधव्यापारके
“दृढायुधो ध्रुवपातो युद्धे च क्षतनिचयौ” (नकल-
सहदेवो) भा० व० ५१ अ० । २ छतराङ्गपुत्रभेदे पु० “उमा-
युधो भीमशरः कनकायुर्दृढायुधः” भा० अ० ६७ अ०
तत्पत्नोक्तौ ।

दृढाश्व पु० पुंस्त्वमारुह्यपत्नभेदे “बौध्वाभारिर्दृढाश्वश्च हर्यश्च-
स्तस्य चात्मजः” हरिवं० १२ अ० ।

दृढेयु पु० ऋषिभेदे “दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्ति-
मान् । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैवादित्यसन्निभाः”
भा० अ० १५० अ० ।

दृढेपुधि पु० दृढं बद्ध दण्डिधेन । दृढतया बद्धतण्डके १ योषे
२ राजभेदे “अविशिष्टपलोधूतः क्षतवन्मुदृढेपुधिः” भा०
अ० १ अ० ।

दृढेति लि० दृढं १ आदरयुक्ते आदतः दृढ-विदारे तत्र वा०
ह्रस्वः । २ विदीर्षे “दृढे दृढं मानितस्य” यजु०
१६।१८ “दृढे दृढे विदारे विदीर्षे जराजजरितेऽपि शरीरे”
भेददी० १ जीरके स्त्री शब्द० ।

दृढति स्त्री दृढ-विदारेति कित् ह्रस्वश्च । १ चर्ममयपात्रे २ म-
तस्थे च भेदो “इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यदोक्तं क्षरती-
न्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृढतः पात्रादिषोदकम्”
मनुः “कपात्रे यद्विदारेः स्युः श्वेतौ च यथा पयः । आश्र-
यस्यामदोषेण हस्तहीने तथा श्वेतम्” भा० अ० १२४ श्लो० ।
दृढो भवः दृढं दार्ढ्यं दृढिभवे स्त्रियां ङीप् । मत्स्ये
“मांसादृष्टयुष्मा दृढिः” उज्ज्वलसूत्रतवाक्यम् । १ रोमश्च
चर्मणि ४ गजकम्पणे च “सपत्न्यां धीवरीं दत्त्वा दृढि-
कण्ठानवहृताम्” भा० अ० ७८ अ० । “दृढिकण्ठां

प्रत्ययगमकत्वमाह नौलकण्डः “दतिकण्डमनङ्गाहं
सर्वदत्तैरचङ्कृतम्” तत्रैवाध्याये । ५ मेमे निषण्डः ६ सत्व-
विशेषकारके यजमानभेदे दतिवातवतीरयनशब्दे दशप्रम् ।

दतिधारका दतिं दत्वाकारं धारयति धारि-एवुल् इत० ।
(आकनपाता) ख्याते दृष्टे शब्दश्च० ।

दतिवातवतीरयन न० अलुक् स० । सत्वभेदे “दतिवातवती-
रयनमेकैकेन पृच्छ्यमानेन मासं मासम्” कात्या० श्रौ० २४।

२४।१६ “दतिवातवतीरयनमिति सत्वस्य संज्ञा” कर्कः ।

ताण्ड्याना० १५।१० । वाक्यादौ व्यस्य विवृतिः । “अथ

दतिवातवतीरयनमाह भा० “अतिरात्रस्त्रिवृता मासं

पञ्चदशेन मासं, सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासं,

त्रिण्यसेन मासं, त्रयस्त्रिंशेन मासं, सप्तदशेन मासं,

त्रिण्यसेन मासमेकविंशेन मासं, सप्तदशेन मासं,

पञ्चदशेन मासं, त्रिवृता मासमतिरात्रः” ।

१ “प्रथमं प्रायश्चित्तोऽतिरात्रस्तत्रस्त्रिवृतादित्यस्त्रिं-

शान्ताः आदितः षण्मासा आप्रव्याः विषुवतः

स्थाने सप्तदशेन भवति तत्र त्रिवृतादिमासा उत्त-

रस्मिन् पक्षे हि द्वादशादिषट्मासान्ताः षण्मासाः

स्युः तत उदयनीयसङ्घः एतानि त्रिपञ्चत्तरशतत्रय-

सप्तानि स्युः अधिकयोर्द्वयोरङ्गोः व्यवस्थाविषये सत्व-

कारः दतिवातवतीरयने द्वावेकोनौ मासौ सुनुयुस्त्रि-

वृताविति गौतमस्त्वयस्त्रिंशविति धानञ्जयः उभौ वा

त्रिंशिनौ स्यातां यथैतद्वाङ्मणमिति त्रयस्त्रिंशवे-

कोनाविति कल्पकारस्य मतम् । अथैतदयनं कर्तुं द्वारा

प्रशंसति” भा० । “एतद् दतिवातवन्तो खाण्डवे उपेतो

विषुवति वातवानुत्तिष्ठति, समापयति दतिस्तस्मात्तनीयां-

सोवातवता भूयांसो दार्त्तयाः” ६ “एतत् सत्वायणं

दतिक वातवांसोऽनुभौ यजमानौ खाण्डवे बने उपेतः

कन्वतिष्ठतामित्यर्थः भूतकाले व्यत्ययेन यत्मानप्रत्ययः

एवमुत्तरयोरप्याख्यातयोर्दृष्टव्यं तयोरनुष्ठानप्रयुक्तं

किञ्चित् फलवैषम्यं वक्तुमाह वातवान् विषुवति सप्ता-

व्रते दम्भूणे उत्तिष्ठति उत्तिष्ठन् सत्वं समापितवान्

दतिस्तु द्वादशापि मासानां प्रायः समापयन् यस्मादेवं

तस्माद्वातवता वातवतोर्वंश्यास्तनीयांसः कल्प्यन्ते तत्रैव

कृत्वा अभवन् दार्त्तया दतिवंश्यास्तु भूयांसो, वक्तव्यत्-

त्वावुष्ठानं प्रत्यक्षफलवदित्युक्तं भवति । अत्र विवृतिभिः

‘कृत्वा’ इति वातवतीरयनमात्रिण्येव्यस्त्रिवृत्तं उच्यते-

त्युक्त्वाणि पञ्चदशेभ्यः श्रोत्रं सप्तमितादिकं दृष्टव्यम्” ।

दतिकृरि पु० दतिं चर्ममयं द्रव्यं कृरति इतो+उपपदे कृ-
पयो कर्त्तरि इन् । कृकुरे उच्यते । ययोरन्यत्र कृप्
दतिकृरि चर्मकृरके ।

दृष्ट्य त्रि० दृ-कर्मणि कृप् । १ आदरणीये भावे कृप् ।
२ आदरे न० आङि आदत्य तत्कार्थे “आदत्यन्तेन
इत्येन” भट्टिः ।

दृष्टं न० गवां निर्गमनद्वारोदके “ते नव्यता जनसा दृष्ट-
सर्वम्” ऋ० ४।१।१५ भाष्ये माधवः ।

दृन् अन्त्य० १ हिंसायाम् सि० कौ० । २ दृढार्थे शब्दार्थश्च० ।

दृन्फु लोके तु० पर० अक० सेट् । दृफति दृप्फति अदृप्फोत् ।

लोकेने सक० । दृन्फुः सर्पजातिः

दृन्फू स्त्री दृन्फ-ङ् नि० न नञोपः । १ सर्पजातौ श्वङ्गे च

सेदि० दृन्भू तत्कार्थे सि० कौ० ।

दृन्भू पु० दृन् हिंसायां भवति भुवः कृप् । १ श्वङ्गे २ श्वङ्गे

हेमच० । ३ नृपे शब्दश्च० ४ चलके सर्पिप्रसार “दृन्कर

पुनःपर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः” वार्ति० अजादौ यण् ।

दृन्भ्वो दृन्भ्व इत्यादि दृन्भू तत्कार्थे सि० कौ० [कन्दर्पः

दृप बाधने तु० पर० सक० सेट् । दृपति अदृपीत् । दृर्पं ।

दृप सन्दोषने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । दर्प-

यति ते दर्पति । अदोदपत्-त अददर्पत्-त अदर्पीत् ।

दृप कर्षे गर्वे च अक० दिवा० वेट् दृप्ति “दृपदानवद्वयमा-

नदिविषदुर्द्वारदुःखोपमा” गीतगो० हरित् अदपत्

अद्रापसीत् अदर्पीत् केचिदमं जदितं मन्वन्ते दर्पि-

ष्यति दृप्स्यति अस्य रधादित्वात् वेट् कत्वम् । तेन

रूपे न वैलक्षण्यम् दर्पः दम्भः । औत् दम्भः । शब्द-

स्तोमे जदित्वोक्तिः मतभेदेन ।

दृप्त त्रि० दृप-गर्वे कर्षं च वर्त्तमाने क्त । १ गवांन्विते श्वङ्-

ग्रांन्विते च श्विणौ पु० “दर्पदो दर्पको दृप्पोदुर्द्वारोऽ-

न्यापराजितः” विष्णु सं० “दृप्पवाचाकिर्कर्मन्वाभो गार्ग्य

आस” शत० ब्रा० १४।५।११

दृप् त्रि० दृप-बाधने रक् । वनमुक्ते उणादि० ।

दृफ लोके तदा० सुचादि० अक० पर० सेट् । दृफति अद-

र्भीत् लोकेने सक० राजा चौरं दृफति क्लिञ्जातीत्यर्थः ।

दृष्ट्य त्रि० दृभ-पन्थने कर्मणि क्त । १ गार्थिते त्रि० अमरः । दृभ-

भये कर्त्तरि क्त । २ भीते भावे क्त । ३ यद्यनेभ्ये च न०

दृभ यथने वा चुरा० उभ० पक्षे तु० पर० सक० सेट् । दर्भयति

ते दर्भति अदोदभत्-त अददर्भत् त अदर्भीत् । ईदित् ।

दृब्धः दृब्धवान् । दर्भः . . .

दृभ भये वा चुरा० उभ० पक्षे आ० पर० सक० षेड् । दर्भयति-ने
दर्भति । अदीदृभत् त अददर्भत् त । अदर्भीत् ईदित्
दृभ्यः दृभयान् ।

दृभीक पु० दभ-वा० ईकङ् । असुरभेदे “अध्वर्यवो यो
दृभीकम्” ऋ० १।१४।१ “दृभीको नामासुरः” भा०
दृमिचण्डेश्वर न० मत्स्यपुराणोक्ते शिवलिङ्गभेदे
दृवन् वि० दृ-विदारे कनिष् बा० वेदे लृखः । विदारके
“दवाणि रव्यानि क्षुभाणि” यजु० १०।८

दृश चालुषज्ञाने आ० पर० सक० आनिट् । पश्यति दृरित्
अदर्शत् अद्राक्षीत् । दर्शं दर्शय दृष्ट दृशिव
द्रष्टा दृष्टात् दृष्टयति । दर्शनायं दृष्टव्यं दृश्यः दृष्टा
दृष्टः दृष्टुं दृष्टिः दृक् दृष्टा प्रदृश्य । “सुतोष पश्यन्
विदृष्टान्तरात्राः” भट्टिः पश्यतो हरः । “न तु मां
शक्यसे दृष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते
चक्षुः पश्य से योगमैश्वरम्” । “अपश्यद् देवदेवस्य
शरीरे पाण्डुरसुदा” गीता “दृग् दृनः स्थलपद्मिनीं
नलः” नैष० मानसज्ञाने च “शालोदान् उपरतस्तिक्तुः
त्रावागन् समार्जितोभूत्वा आत्मन्यात्मानं पश्यति”
श्रुतिः “आत्मा वा अरे दृष्टव्यः” उ० उ० श्रुतिः यस्मिन्
“तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना” भट्टिः “दृशेरनालोचने
कङ् च” पा० कर्त्तरि कङ् अन्यादृशः कोदृशः चात्
किन् कश्च अन्यादृक् अन्यादृक्षः । श पश्यः “अपास्य
पश्यन् निजदृश्यं स्वेतात्” मील० ता० “उपस्यग्रा-
कुलेऽरश्ये” भट्टिः दर्शयति ते अदर्शत् अदीदृशत् त ।
विशि कर्मणः कर्त्तृत्वे तङ् दर्शयते भवो भक्तान्
भक्तैर्वा आत्मानमिति शेषः । एवं विप्रये दृशेः कर्त्तृर्वा
कर्मसंज्ञा “सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मणम्”
सुम्भवो० सनि तङ् दिदृक्षते । “दिदृक्षमाणः परितः
ससीतं रामं यदा नैक्षत लक्षणञ्च” भट्टिः दिदृक्षा कर्मणि
दृश्यते “एकधा बद्धधा चैव दृश्यते जलचन्द्रयत्”
श्रुतिः “जालान्तरगते भानौ यत् सृष्टं दृश्यते रजः”
मनुः “अदर्शिं सङ्क्षोष कदाप्यधीक्षितः” “रूपमदर्शि
ष्टतोऽसि यदर्शम्” नैष० अस्माकं कश्चित्तङ्पि । “यं यं
हि दृश्ये सेयं तं तं मेने नलं नृपम्” भा० व० २२०२ श्लो०
दर्शनयोग्ये प्रकाशे च अक्ष “मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः”
कुमा० दर्शनार्थत्वे तङ् स्यादिति बोध्यम् ।

अनु+यत्तृरूपदर्शने “रथे विजग्नाविव चन्द्रसूक्ष्मं धनान्तरेणा-
नुदर्शं लोकः” भा० वि० १६६ श्लो० इतिशब्दे पात० छत्वे

उदा० दृश्यम् । “बहुविधमनुदृश्यं चार्थहेतोः ल-
पणमिहार्थमनार्थमाश्रयन्तम्” भा० शा० १७६ अ०

अभि+आभिमुख्येन समन्ताद्वा दर्शने “तदा प्रवृत्तिरौ-
न्नेय ! नरा गिरिमिषं सदा । नाशक्रुवन्नामिहृष्टुं कृत-
एवाधिरोहितम्” भा० व० ६६८२ श्लो०

अव+भीचतया दर्शने “यथा जलस्य आभासः स्थले-
स्थेनावदृश्यते । स्वाभासेन यथा सूर्यो जलस्थेन दिवि-
स्थितः” भाग० १२७।१२

आ+आभिमुख्येन समन्ताद्वा दर्शने आदर्शः । “उत्पलाटा-
र्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ” रघुः ।

उदु+नीचस्थस्योच्चतया दृष्टौ सत्प्रेक्षणे च
उप+सामोष्येन दर्शने । “चतुष्पाद् व्यवहारोऽयं विवा-
देऽप्यदर्शितः” याज्ञ० ।

नि+दृष्टान्ततया साम्यस्थेन वा दर्शने । “दृष्टुमिच्छामि ते
रूपमैश्वरं त्वं निदर्शय” भा० आश्र० १५८८ श्लो०

निदर्शनालङ्कारः “निदर्शयामास विभेददृश्यम्” रघुः
परा+विपरीतदर्शने यस्य यथा रूपं ततोऽन्यरूपेण दर्शने
“धूममग्निं परादृश्या मिताङ्गुस्त्रा दधतां भयम्” अथ०
८।८।२। “लीन् क्षनातुपेयुक्तं परादृश्यः । द्वौ क्षना
उपेयुक्तो दीयसः परादृश्यः” शत० ब्रा० ६।५।१।१।४।
परि+परितः समन्ताद्वा दर्शने “परिदृष्टान् तीर्थानि गङ्गा-
चैव भया नृप !” भा० आश्र० ७३२० परिच्छिन्नतया
दर्शने च । “बाह्याभ्यन्तरस्तस्मिन्निर्देशकालसंख्याभिः
परिदृष्टो दीर्घस्त्रक्षः” पा० ऋ० । दीर्घस्त्रक्षशब्दे १६१
४५० दृश्यम् ।

प्र+नस्यगदर्शने “मनसैव प्रदीपेन सज्जानात्मा प्रदृश्यते”
भा० आश्र० १६२० “अहो त्वयाद्य विप्रेऽनु भक्तिरागः
प्रदर्शितः” भा० यजु० ७०११ श्लो० एकदेशदर्शने च ।
प्रदर्शनार्थमिदृशकम् । “योगेश्वरत्वं ज्ञानेन यत्नं राज्ञां
प्रदर्शितम्” भा० आ० ५।१० श्लो०

प्रति+वृत्त्यरूपदर्शने “कृतार्थद्वयः शोणितेन कृत्रयत् प्रत्य-
दृश्यते” भा० भी० ४६७६ श्लो० “निमित्तलक्षणं ज्ञानं
शाकुनं स्वप्रदर्शनम् । अवशां सुखदुःखेषु नराणां
प्रतिदृश्यते” रामा० अयो० ५८५५ श्लो०

वि+विशेषेण दर्शने “विदर्शयन्तो विविधान् भूयश्चिदांश्च नि-
र्भरान्” रामा० अयो० ४८२० ११ श्लो०

सम्+सख्यगदर्शने “संश्रयन्ति नराद्यान् स्वरूपेण विना-
शनम्” भा० शा० १०६८ श्लो०

दृश् त्वि० कश्चिद्विदुषपदे दृश्य-किन् अत्रि पदाने च कुः ।
 इतस्तत्पदार्थदर्शके “वायुमणो दिवा तिष्ठन् रात्रिं
 नीत्वापुत्रं सूर्यदक्” याज्ञ० “रेन्द्रदाहो ! यस्तदद्या-
 विहाय विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू” भा०ब०१०६२४श्लो०
 अतुपपदेऽपि किन् । २२एरि “दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मते-
 वाश्रिता” पात०सू० भावे किन् । दर्शने ऽज्ञानमात्रे
 च श्लो “प्रतिबन्धदृशः प्रतिबन्धज्ञानमनुमानम्” सा०सू०
 “प्रतिबन्धो व्याप्तिव्याप्तिप्रदर्शनात् व्यापकज्ञानमनुमानम्”
 भाष्यम् । करणे किन् । ५नेत्रे श्लो “दृशा दृग्धं मन-
 सिजं जीवयन्ति दृशैव याः” सा०द० । “जलकोपटह-
 नाचिषं” ततः सन्देहे दृशसदृशतारकाम्” रघुः इदित्य-
 संख्यायाञ्च ।

दृशति स्त्री दृश-वा० भावे अतिक् । दर्शने “सूरो न
 यस्य दृशतिरेपाः” ऋ० ६।१।१ “दृशतिदर्शनम्” भा०
 दृशद् स्त्री दृशद्+प्रथो० । शिवायामसरे पाटान्तरम्
 “तथा दृशत्पुत्रञ्च” गोभिलः “दृशत् पेषणाधारशिला,
 पुत्रं पेषणकरणरूपप्रस्तरस्तदुभयं पूर्वदुपसादयतीत्यर्थः”
 सं०त० रघु० ।

दृशहती स्त्री दृशहती+प्रथो० । आर्यावर्तशीमास्थे नदी-
 भेदे २काल्यायण्याञ्च भेदि० । [काङ्क्षाम् ।

दृशा स्त्री दृश+ङलन्त्वात् वा टाप् । नेत्रे शब्दच० दृशा-
 दृशाकाङ्क्ष त्वि० दृशया आकाङ्क्षाम् । पद्ये शब्दच० ।

दृशान पु० दृश-आनच् किञ्च । श्लोकपाले उज्ज्वल० २विरो
 चने पु० शृणोतिषि न० भेदि० । ४आचार्ये पु० उणा-
 दिकोषः । ५आकाङ्क्षे इउपाध्याये च पु० संक्षिप्तसारः ।

दृशि(शी) स्त्री दृश-भावे क्तिवा डीप् । १टटो २प्रकाशे च
 “इष्टा दृशिताः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपपद्यः” पात०सू० । “दृ-
 शिता इति दृक्शक्तिरेव विशेषणेन परावृष्टेत्यर्थः । स
 पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी बुद्धेर्न सारूपोनात्यन्तं विरूप
 इति न तावत् सारूपः कस्यात् ? ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्
 परिणामिनी हि बुद्धिसत्त्वाच्च विषययोगवादिषेटादि
 ज्ञातज्ञातज्ञेति परिणामित्वं दर्शयति । कस्यात् ?
 न हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयस्य स्यादष्टहीता चेति
 सिद्धं पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्व-
 मिति । किञ्च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात् स्वार्थः
 पुरुष इति । तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात् त्रिगुणा
 बुद्धिस्त्रिगुणत्वाद्भेदेनेति गुणानां लूपइष्टा पुरुष इत्यतो
 न सारूपः । अस्तु तर्हि विरूप इति नात्यन्तं विरूपः ।

कस्यात् ? शुद्धोऽप्यसौ पश्यत्यतदात्मापि तदात्मक इव
 प्रत्यवभासते । तथा चोक्तम् अपरण्यामिनी हि भोक्तृ
 शक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्राम्येव तद्-
 वृत्तिमनुपपतति । तस्याच्च प्राप्तचेतनानुग्रहकपाया
 बुद्धिदत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिसत्त्वविशिष्टा हि ज्ञान
 वृत्तिरित्याख्यायते” भा० सूर्यप्रकाशयोरिव इष्टदृश्यो
 धर्मधर्मिणोरैक्यात् इचेतने पुरुषे च “दृशिसारूपो गग-
 नोपसोमतः” । “तदभावात् संयोगाभावो ज्ञानं तद् दृशेः
 कैवल्यम्” पात०सू० । “भिष्यादर्शनस्याभावात् बुद्धिपुरु-
 षसंयोगाभाः व्यावृत्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः एत-
 ज्ञानं तद् दृशेः कैवल्यं पुरुषस्याभिधीयावः पुनरसंयोगो
 गुणैरित्यर्थः । दुःस्वकारणनिवृत्तौ दुःस्वोपरमो ज्ञानं
 तदा सारूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तम्” भा० दृश-इक् ।
 ४दृशधातौ “दृशेरनाभोचने कङ् च” पा०

दृशीक त्वि० दृश-कर्मणि बा०ईकक् । १दर्शनीये २शोभने च
 “सोमं रुद्राय दृशीकम्” ऋ० १।२।३० “दृशीकं दर्श-
 नीयं समोचोचनम्” भा०

दृशन्य त्वि० दृश-कर्मणि केन्यन् । दर्शनीये ‘दृशेन्यो महिना
 समिद्धः’ ऋ० १।७।८।७ “दृशन्यः दर्शनीयः” भा०

दृशीपम न० दृशाया उपमा यत् । अतपश्चै गज्ज्माका ।
 दृश्य त्वि० दृश-कर्मणि क्यप् । १दर्शनीये २मनोरमे च

“चित्तं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य सूर्तिर्वहते न
 दृश्या । बभूव तच्चित्ततरलयापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य
 सूर्तिः” । “आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्याः सरो नेति
 पुराणवाणी” जैष० “तमेकदृश्यं नयनेः पिबन्त्योनायै
 न जम्बुविधियालराण्य” कुमा० “निर्दृश्यामास विशेष-
 दृशामिन्दुं नभोत्थानमिव” रघुः । ३ज्ञेयमात्रे ऽप्रकाशयो
 च “इष्टदृश्ययोः संयोगो ज्ञेयज्ञेयः” पात०सू० । “इष्टा
 बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः, दृश्या बुद्धिसत्त्वोपाकृष्टा
 सर्वे धर्माः, तदेतद् दृश्यमष्टकालमणिमयं सच्चि-
 द्रिमात्रोपकारि दृश्यात्वेन स्वस्वमिति पुरुषस्य दृशि-
 रूपस्य स्वामिनः । अनुभवकर्मविषयताभापन्नमन्यस्वस्य-
 पेण प्रतिबन्धः स्वतन्त्रमपि तदर्थत्वात् परतन्त्रम्
 उभयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरेनादिरर्थकतः संयोगो ज्ञेयज्ञे-
 तदस्वस्य कारणमित्यर्थः” भा० “प्रकाशशक्त्यास्त्विति
 शीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्” पात०सू०
 “प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः । स्थितिशीलं
 तम इति एते गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणा-

निनः संयोगविभागवर्माः इतरेतरोपान्वयेष्वोर्जित
मूर्त्यः परस्परान्नाशित्वेऽप्यसंश्लेषशक्तिप्रविभागास्तुल्य
जातीयास्तुल्यतीयशक्तिभेदातुपातिनः । प्रधानवेत्ता-
यासुपदार्थतत्त्वविधाभा गुणत्वेऽपि च व्यापारभावेणा-
प्रधानानन्तीतानुभितास्तिताः पुरुषार्थकर्त्तव्या अय-
स्कान्तमणिकल्याः प्रत्ययमन्तरेण एकतमस्य दृष्टिमनु-
वर्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति । एतदुदग्रप्रति-
पत्त्यते । तदेतद्भूतेन्द्रियात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना
सूक्ष्मसूत्रेण परिणमतं तथेन्द्रियभावेन श्रोत्रादिना सू-
क्ष्मसूत्रेण परिणमत इति । तत्तु नामयोजनम् अपि त
प्रयोजनसुरीकृत्य प्रवर्तते इति भोगापवर्गार्थं हि तत्
दृश्यं पुरुषयेति तत्वेष्टान्तिगुणरूपावधारणम् अविभा-
गापत्तं भोगोभोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति द्वयो-
रतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति भा० ग्रहाणां नक्षत्राणां च
कालांशविशेषेण सूर्यसाक्षिष्वे अदृश्यत्वं सू० सि०
चक्रम् अक्षगच्छे ५६३४० दर्शितम् उदयगच्छे ११४४४५
४० दृश्यत्वं च दर्शितं ततएवायमलव्यम् ।

दृश्य(ष्ट) जाति न० बीजा० उक्ते इष्टकर्मरूपे गणित-
भेदे इष्टकर्मन् गच्छे ६६७ ४० तत्प्रकारो दृश्यः ।

दृश्यादृश्य त्रि० दृश्यस्य अदृश्यस्य इदम् । १दृश्ये अदृश्ये च
“अदृश्यादृश्याभ्यामदृश्यांशः खोदयासुभिः । विभज्य
कल्याः जेलांशेष्टेष्टादृश्याताय वा” सू० सि० “दृश्या
चासौ अदृश्या च” कर्म० । “सा दृष्टेन्दुः सिनीवालनी”
अमरोक्तेः किञ्चिदंशेन दृश्याचन्द्रायाम् किञ्चिदंशेन
अदृश्याचन्द्रायाम् २सिनीवालनी स्त्री तस्यां चन्द्रस्य दर्श-
नादर्शनयोः सत्त्वात् तथात्वम् । २तदभिमानदेवतायाञ्च
सा च अङ्गिरसस्तृतीयकन्या यथाह भा० व० २१७अ०
“यां कपर्दिस्तुतामाकृष्टेष्टादृश्याति दिङ्मनः । तनुत्वात्
सा सिनीवालनी तृतीयाङ्गिरसः सुता”

दृश्यन् त्रि० दृश्य-कनिष् । दर्शके “विवेकदृश्यत्वमगात्
सुराणाम्” भट्टिः “अनाकृष्टस्य विषयेर्विद्यानां पार-
दृश्यनः” । “गुर्वर्चसधीं सुतपारदृश्या” रघुः ।

दृष्टक्षार न० दृष्टदः क्षारमिव । सुवडायसे राजनि० ।

दृष्टदृ स्त्री दृ-अदि पुक् दृष्टस्य । शिखायां २पेयशिक्षा-
याञ्च मेदि० तत्र शिखायां “गुधीरेजसं दृष्टदः समन्तात्”
भाषः । “दृष्टदो वासितोत्पङ्गा निषण्णस्यनाभिभिः”
कृपा० “तत्र व्यक्तं दृष्टदि चरणन्यासमञ्जेन्दुमीलेः” मेघ०
पेयशिक्षायां “पश्चादन्नेर्दृष्टमज्ञानं प्रतिष्ठाप्य”

आशु० ग० १७।२ “अयामग्नेः सुरेशस्य दृष्टदोलूक-
कस्य च । चतुर्देवानि चत्वारि द्वाराणि विदधुश्च ते”
हरिवं० ११६अ० । दृष्टदोलूककमित्यत्र राजदन्ता० पूर्वनि० ।
दृष्टदि पिष्टाः अण् । दार्ष्टद, दृष्टदि पिष्टे त्रि०

दृष्टदिमाषक पु० माषः गुल्फत्वेन दीयते कन् दृष्टदि
पेषणव्यवहारे राशे दीयः माषकः “कारनास्ति च
प्राचां हन्तादौ” पा० अलुक् समा० । पेषणव्यवहारे
राजदेये माषरूपे करे ।

दृष्टदृत् त्रि० दृष्टदः सन्त्यक्त्वा भूम्ना मत्तम् मस्य वः । १दृष्ट-
दृक्ते स्त्रियां डीप् । सा च २नदीभेदे “सरस्वतीदृष्ट-
दृत्वोर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्ते
प्रचक्षते” मनुः “प्रययुज्जाङ्गीकृतात् कुरुक्षेत्रं सङ्गा-
नुगाः । सरस्वतीदृष्टदृत्वौ यक्षनाञ्च निषेधे ते । ययु-
र्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्” भा० व० ५५० ।
“कौशिकी सन्दाकिनौ यक्षभा सरस्वती दृष्टदृती गो-
मती” भाग० ५।१६।१८ भारतवर्षस्थमज्जानदीकथने ।
“दक्षिणेन सरस्वत्यादृष्टदृत्तरेण च । ये वसन्ति कुरु-
क्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिटपे” भा० व० ८१अ० । २दृष्टभेदे पु०
“संयातिः खलु दृष्टदृतो दृष्टितरं वराङ्गी नामोपयेस
तस्यामस्य जप्ते सार्वभौसः” भा० आ० ६५अ० । विश्वामि-
त्रस्य ४पत्नीभेदे स्त्री “दृष्टदृतीसुतस्यापि विश्वामित्राकथा-
ऽष्टकः । अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जङ्गुगणो मया”
हरिवं० २७अ०

दृष्ट त्रि० दृष्ट-कर्मणि क्त । १दर्शनकर्मणि विद्योक्ति
“दृष्टदोपेऽपि विषये समत्वात्तद्वेत्तनः” देवीमा० “दूतमेतत्
पुराकाले दृष्टं वैरकरं मङ्गत्” “तस्यैह भागिनौ दृष्टौ
वीजी खेतिकएव च” मनुः २ज्ञातमात्रे च “दृष्ट-
वदानुभविकः स ह्यविशुद्धिजयातिशययुक्तः” शा० का०
“दृष्टानुभविकविषयविवहणा वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्”
पात० सू० “दृष्टं श्रुतञ्चेत्युपासीत” आ० उप० । भावे
क्त । २दर्शने ४राज्ञां खराङ्गस्यात् चौरादेर्भवे ५पररा-
ङ्गात् दाहविकोपादेर्भवे च न० अमरः । ६साक्षात्कारे न०
“दृष्टमनुमानमाप्त्यचनं च सर्वप्रमाणविज्ञत्वात् । त्रिविधं
प्रमाणनिष्ठम्” शा० का० उद्दिश्य तद्वर्णितं यथा

“प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टः, त्रिविधमनुमानमा-
ख्यातम्” शा० का० “अत्र दृष्टमिति चक्षुर्निर्देशः
परिशिष्टम् अक्षयं समानासमानजातीयव्यवहारेदोष-
व्यापारः । अवयवार्थस्तु विषयस्य विषयविषयस्यव्यवहारे

स्तेन इत्येष निरूपणीयं कुर्वतीति यावत् विषयाः
 शुद्धिद्वयः सुखादयश्च असादीनामविषयाश्च तन्मा-
 त्रसङ्गता योगिनामूर्त्तिकोतसाश्च विषयाः । विषयं
 विषयं प्रति वर्त्तते इति प्रतिविषयमिन्द्रियवृत्तिश्च
 सन्निकर्षः अर्थसन्निकर्षमिन्द्रियमित्यर्थः तस्मिन्प्रत्यवसाय-
 सदाश्रितइत्यर्थः अध्यवसायश्च बुद्धिप्रापारो ज्ञानम् ।
 उपान्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्ततोऽभि-
 भवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसायइति वृत्तिरिति
 ज्ञानमिति चाख्यायते इदं तावत् प्रमाणम् । अनेन
 यथेतनागच्छेत्तुपहसत् फलं प्रमाबोधः । बुद्धि-
 तत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदीयोऽध्यवसायोऽध्य-
 चेतनो वटादिवत्, एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परि-
 त्यागभेदा अचेतनाः । पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतनः
 सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्त्तना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिविम्ब-
 तस्मात्प्रापत्तया ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनो-
 ऽहृत्यते चित्तिप्रापत्तया चाचेतनापि बुद्धिस्तद-
 अध्यवसायोऽपि चेतन इव भवतीति । तथा च वक्ष्यति
 “तस्मात्तत्त्वयोगादचेतनं चेतनावदिव सिद्धम् । गुण-
 कर्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तृव भवत्युदासीनः” इति । अत्रा-
 ध्यवसायपक्षेण संशयं व्यवच्छिन्नमिति संशयस्य अनवस्थि-
 तपक्षेणानिश्चितरूपत्वात् निश्चयोऽध्यवसाय इत्य-
 नर्थात्तरम् । विषयपक्षेण चासद्विषयं विपर्ययमपा-
 करोति, प्रतिपक्षेण चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तृचनादनुमान-
 सत्त्वादयः पराजिता भवन्ति । तदेवं समानासमान-
 जातीयव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिविषयाध्यवसाय इति दृष्टस्य
 सम्पूर्णं सङ्गणम्” तत्त्वको० ।

दृष्टदोष त्रि० दृष्टो दोषः रागलोभादिवर्ष्य । १ ज्ञातराग-
 लोभादिरूपदोषके “न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यात्ता
 न दूषिताः” साङ्गिकरणनिषेधे महः । दृष्टो दोषो
 मिथ्याज्ञानजन्यवासना यत् । २ ज्ञातमिथ्याज्ञानजन्यवा-
 सनायुक्तविषये “दृष्टदोषेऽपि विषये समत्वाकृतेतनः”
 देवीभा० दृष्टो ज्ञातो दोषोवेन । शङ्कशायकोकके रिषौ
 दृष्टदृष्ट त्रि० दृष्टम् प्रतियोगैः प्रथमस्य । पञ्चायमाने शब्दा-
 र्थचि० रणात् पराकृष्टस्य शतभिः प्रथम्य दर्शनात्
 तथात्वम् ।

दृष्टप्रत्यय त्रि० दृष्टेन दर्शनेन तत्त्वयः विज्ञासो यश्च । अन्यत्र
 दर्शनेन कतदवशिष्ये ।

दृष्टरजस् त्रि० दृष्टं रज आर्त्तं यथा । १ दृष्टरजस्त्वायां

नार्याम् अमरः । २ तदुपसङ्गितायां मध्यमायां प्रौढायास्
 स्त्रियां राजनि० ।

दृष्टान्त पु० दृष्टोऽन्तः विषयपरिच्छेदोयत् । गौ० सूत्रोक्तेषु
 षोडशसु पदार्थेषु मध्ये पदार्थभेदे तत्त्वसङ्गं तत्त्वोक्तं यथा
 “लौकिकपरीक्षकाणां यत्किञ्चैतं बुद्धिवाच्यं दृष्टान्तः” सू०
 “लौकिकसामान्यमनतीता लौकिका नैवर्गिकं नैवर्गिकं बु-
 द्धतृतीयमप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तत्रैव प्रमाचैरर्थं
 परीक्षितुमर्हन्तीति, यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा
 परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन हि
 प्रतिषेधव्या भवन्तीति । दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः
 स्थापनीया भवन्तीति तदुक्तावयवेषु चोदाहरणाय
 कल्पत इति” वात्स्या० भा० । २ तत्त्वोक्तावयवमध्ये उदा-
 हरणे च तत्त्वसङ्गं तत्त्वोक्तं तच्च उदाहरणशब्दे ११६४
 पु० दर्शितम् अधिकमत्र तत्त्वसङ्गभाष्यं प्रदर्शयते यथा
 “साध्यसाधर्म्यात् तद्वर्त्तभावो दृष्टान्त उदाहरणम्” गौ० सू०
 “साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात् कारणात्
 तद्वर्त्तभावो दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्वर्त्तः तस्य
 साध्यस्य, साध्यञ्च द्विविधम् पुष्पविशिष्टो वा धर्मः
 शब्दस्यानित्यत्वम् । धर्मविशिष्टो वा धर्मो अनित्यः
 शब्द इति, इहोत्तरन्तद्गुणेन स्पष्टाय इति कथात् ?
 प्रथमधर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्वर्त्तस्य भावस्त-
 द्वर्त्तभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्त्तते स दृष्टान्तः साध्य-
 साधर्म्यात् तद्वर्त्तभावो भवति स चोदाहरणमित्यते तत्र
 यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम् यच्च भूत्वा न भवति आत्मानं
 जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम् । एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं
 साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽयमेकस्मिन् इयोर्धर्मयोः
 साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्गुणवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते
 उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्म-
 कत्वादित्यः स्यात्त्यादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्मयोः
 साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम्” भा० “तद्विपर्ययाद्वा
 विपरीतम्” गौ० सू० “दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं, साध्य-
 वैधर्म्यात् तद्वर्त्तभावो दृष्टान्त उदाहरणमिति । अनित्यः
 शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् यथा अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि
 सोऽयमात्मादिदृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादत-
 द्वर्त्तभावो योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भव-
 तीति । आत्मात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावाद-
 नित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्ययवस्तुमि-
 नोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादित्यः शब्द इति साध-

स्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधन्यात् तद्वैभाधो दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्वैभाधो दृष्टान्त उदाहरणम् । पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यो तो धर्मो साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति । उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादनिरस्यभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादनिरस्यभावं साध्यं अनुमिनोतीति, तदेतद्वैभाधभावे म सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभावाः तदिदं हेतूदाहरणयोः साधर्म्यं परमस्वरूपं दुःस्वबोधं पण्डितैरुपवेदनीयमिति भाष्यम् । अन्यत्र च “मादिप्रतिवादिनोः मप्रतिपत्तिविषयोऽर्थो दृष्टान्तः । यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमात् महानस्रवदित्यादौ महानमो दृष्टान्तः । स द्विविधः साधर्म्यदृष्टान्तः वैधर्म्यदृष्टान्तः । आद्यः पर्वते वज्रिसाधने धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानस्रः । द्वितीयः तत्रैव धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानस्रदः । स्वर्गालङ्कारभेदे अलङ्कारगच्छे १८८ प्र० दृष्टान्तम् “दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः” माघः ४ गच्छे ५ मरणे च भेदि०

दृष्टि स्त्री दृश्य-भावे क्तिप् । १ दर्शने चाक्षुषज्ञाने “नाम्ना दृष्ट्या चक्षुष्यतामनुपलभ्यः” सा० सू० अक्षिपटलशब्दे ४१ प्र० अक्षिपटलशब्दे ४५ प्र० च दृष्टम् । २ ज्ञानभावे भेदि० “तथाप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः” । “विदितवन्त्यकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम्” सा० सू० । ३ प्रकाशे च “महदृष्टेर्विपरिलोपोऽस्ति” श्रुतिः । मरुदृष्टिभेदादिकं मरुदृष्टिगच्छे २७५ २५१ प्र० दृष्टम् । करणे क्तिन् । ४ नेत्रे अपरः । “अक्षौ स्तावनस्रुष्टरूपचितैर्दृष्टिरालुप्यते जे” मेघ० “दृष्टिगोठनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे चक्षुषा” सूक्त० “दृष्ट्या प्रसादमलय कुमारं प्रत्यमहीत्” रघुः “दृष्टा दृष्टिमधो ददाति” सा० द० ।

दृष्टिक्तात् लि० दृष्टिं करोति क्त-क्तिप् । २ दर्शने २ स्वल्पपद्मे न० शब्द० तस्य शोभया लोकानां दृष्टिसम्पादकत्वात् तथात्वम् ।

दृष्टिक्तात् न० दृष्टिकोक्तानां दृष्टिः कृता येन निष्ठान्तस्य परनिपातः । १ स्वल्पपद्मे शब्दरत्नावली । २ कृतदर्शने लि० ।

दृष्टिचेप पु० दृष्टेः चेपः । १ दृष्टिपाते ।

दृष्टिगत पु० दृष्टिं गतः विषयतया प्राप्तः । १ नेत्रविषये ।

७ त० । २ नेत्रगते रोगभेदे अक्षिपटलशब्दे ४१ प्र० दृष्टम् ।

दृष्टिगुण पु० दृष्ट्या गुणवतेऽभ्यस्यतेऽत्र पु० गुण-सभ्यासे आधारे कप् । १ आद्यादिसभ्ये शब्दमात्रा तस्य दृष्ट्यैव

यरादिचेपस्याभ्यासनात् तथात्वम् इत० । २ नेत्रगुणरूपादौ ।

दृष्टिप पु० दृष्टिं पिबति पा-क । देवगणभेदे “गन्धा देवाना मूषपाः सोमपाश्च, लोकाः सुयमास्तुपिता ब्रह्मकाक्षः । आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च” भा० आनु० १८ अ०

दृष्टिवन्तु पु० दृष्टेर्नेत्रस्य वन्तुरिव सादृश्यापादनात् । १ खद्योतं शब्दर० अक्षिपटलशब्दे ४१ प्र० उक्तेन “खद्योतविस्मृ-चिह्नाभामिति” सुश्रुतशास्त्रेण दृष्टेः सचुल्यत्वस्योत्कीर्तनेन तस्य तत्सादृश्यापादकतया तथात्वम् ।

दृष्टिवाद पु० हेमच० उक्ते पञ्चात्मके बीजानां वादरूपकथा भेदे “दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्विषयिपटकाङ्गया । प्रति कर्मस्त्वपूर्वानुयोगो पूर्वगतचलिकाः । पञ्च सुदृष्टिवादभेदाः पूर्वोक्त चतुर्दशापि पूर्वगते” ।

दृष्टिविचेप पु० दृष्टिस्तदेकदेशस्य विचेपः । १ कटाक्षदर्शने हला० इत० । २ दृष्टिपाते २ दर्शनान्तराये च

दृष्टिविभ्रम दृष्टेर्विभ्रमः विलासभेदः । नेत्रविलासभेदे “वि-वर्तितभूरियमद्य शिञ्जते भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम्” शकु० २ दर्शनभ्रान्तौ च

दृष्टिविष पुंस्त्री दृष्टौ विषोऽस्य । १ सर्पभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “दृष्टोविधेः सर्पशोषैर्गुप्तं भोगभिरङ्गुतैः” भा० व० २२ अ० । दृष्टोविधेरित्यत्र आर्षो दीर्घः । “ते चाब्रुवन् नक्षपो मोररूपो दृष्टोविषस्तस्य विभोम देव !” भा० उ० १५ अ० ।

दृष्ट दृक्चो भ्वा० पर० सक० सेट् । दर्शितं अदर्शितं ददर्श । अयमिदं तत्र दंङिति अदर्शितं । “तमेतैः स्तोमैः सप्त-दशैरदंङ्गु” ताण्ड० ब्रा० ४।५।६ इदित्यात् नलोपाभावः दंङ्गते दंङितः “दिशे दंङ्ग दंङिता दंङ्गणेन” तैत्ति० २।८।८ “दंङ्गणाय खनमसि” अथ० ६।१३।१ अनिदितस्तु दृङ्गते दृङ्गितः इत्यादि ।

दृ भवे भ्वा० पर० सक० सेट् । दरति अदारीत् वटा० णिच् दरयति । ददार दरीता दरिता दीर्घः ।

दृ विदारे दिवा० पर० सक० सेट् । दीर्यति अदारीत् । ददार दरीता दरिता दीर्घः । [दरिता । दीर्घः । भगन्दरः

दृ विदारे क्त्वा० पर० सक० सेट् । दृणाति अदारीत् दरीता दे पाञ्चने भ्वा० आत्म० सक० णिट् । दयते अदात्ता ददे दाता दास्यते दास्यम् दत्तः ।

देय लि० दा-कर्मणि यत् । १ दातव्ये “संक्रुष्टाविरोधेन देवं दारयतां दते । नान्येति सर्वत्र यज्ञाभ्यं प्रतिशुभम्”

याज्ञं वचनोक्तनिषिद्धभिन्ने शदानाहं दत्ताप्रदानिक-
गच्छे १४५५।५६ पृ० दशमस्क० ।

वर्गे स्वा० आत्म० अक्ष० सेट् । देवते अदेविष्ट । अ-
देविष्टम् अदेवि(ष्ठ)ध्वम् दिदेवे क्वदित् । देवयति ते अदि
देवत् त । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः ।

परि+विनापे । “विनापः परिदेवनम्” अमरः । “खर-
दूषणयोर्भातोः पर्यदेविष्ट सा एरः” गङ्गिः ।

देव पु० दिव-अच् । १ अमरे सुरे नाट्योक्तौ शराजनि
अमरः । २ न्दपे ४ मेषे पु० ५ इन्द्रिये न० मेदिनि० इपारदे
पु० राजनि० । ७ ब्राह्मणानामुपाधिभेदे “ततश्च नाम
कुर्यात् पितेय दशमेऽङ्गनि । देवपूर्वं नराख्यं हि
शर्मवर्मादि संयुतम्” इति भवि० पु० । “नरभाचष्टे
इति नराख्यं नरनाम, देवात् पूर्वं तच्च त्रिशष्टं शर्म-
युतम् । “शर्मो देवश्च विपश्य वर्मा त्वाता च समुजः ।
भूतिप्रपञ्च वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” इति यम-
वचने समुच्चयोपलब्धेः । “शर्मानं ब्राह्मणस्य स्यात्”
इति शातातपीयेन शर्मानता च । ददेवदारुणि श-
ट्कार्यचि० ८ पुच्छे १० दीप्ते च त्रि० ११ परात्मनि पु०
“एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः” श्रुतिः । “भर्गोदेवस्य” गायत्री
“द्योत्यते क्रीडते यस्मात् रोचते द्योतते दिवि । तस्मा-
द्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदेवतैः” योगियाज्ञ०
“उद्भवः लोभणो देवः” विष्णुसं० “यतः क्रीडति
सर्गादिभिर्जिगीषते शूलन, व्यवहरति सर्वभूतेषु आत्म-
तया, द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्वत्र गच्छतीति तस्मात्
देवः” भा० सुराश्च यद्यपि बहुवक्तव्यापि प्राधान्यात्
तयस्त्रिंशत्संख्यया तयस्त्रिंशत्पतिगच्छे १२५६ पृ०
दशमस्क० तत्र सुरे “देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शन-
काङ्क्षुः” गीता । “देवाद्योऽनुष्यांश्च पितृन् ग-
ह्याश्च देवताः” मनुः । न्दपे “देवाकर्णय सुसुतेभ चरक-
खोक्तोऽजानेऽखिलम्” नैम० नाट्योक्तौ न्दपे “यथाऽऽ-
ज्ञापयति देवः” भूरिनाटकेषु । मेषे देवो गर्जति देव-
गर्जनम् देवे वर्षति । “देवाश्च आजानदेवाः कर्मदेवाश्च”
कर्मदेवगच्छे १७२८ पृ० दशमस्क० ।

देवकृष्णम पु० नित्यकर्म० प्रकृतियज्ञायः । कश्यपकन्यायां
धर्मस्य पत्नीभेदे भाग्नौ जाते पुत्रे दशधर्मावेषु प्रक्रमे
“भानुलम्बा ककुब्जाभिर्विद्या साध्या भरुत्वतो । वसुध-
हस्तां बह्वयो धर्मपत्न्यः सुतान् शृणु । भागोस्तु
देवकृष्णम इन्द्रसेनस्यतो नृप ।” भा० ६।५।४।५

देवकृष्णि पु० देवानाकृष्णिः, पूज्यवत्वात् प्रकृतियज्ञायो वा ।

देवर्षौ नारदादौ “अथ देवकृष्णो राजन् ! संपरेतं
नृपात्मजम्” भाग० ६।१६।१ पक्षे देवर्षिरप्यत्र । ४४-
आतेर्हृत्तुकोत्ते देवर्षेर्विद्धि भारत” भा० आ० ६७ अ० ।

देवक त्रि० दिव-अच् । १ क्रीडके २ गन्धर्वपतिभेदे ३ श्यो-
कस्य मातामघे आङ्गकपुत्रे न्दपेभेदे च पु० “यस्यासी-
द्देवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्वपतिर्हृष्यः
क्षितौ जज्ञे नराधिपः” भा० आ० ६७ अ० तस्यैव देवक-
नाम्ना कलावतारः इत्यर्थः । “आङ्गकस्य तु काश्यायां द्वौ
पुत्रौ सन्वभूवतुः । देवकश्चोत्तमश्च देवगर्भसमावभौ ।
देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारस्तदुपोपमाः । देववानुपदेवश्च
सन्देशो देवकश्चितः । कुमार्यः सप्त चास्यासन् वसुदे-
वाय ता ददौ । देवकी शान्तिदेवा च सन्देशा देवर-
क्षिता । एकदेव्युपदेवी च सुनाक्षी चैव सप्तमी” हरि०
१८ अ० । ४ तत्कन्यायां स्त्री लोप् । देवकीगच्छे ६५ अ०
देवकर्म पु० देवप्रियः कर्म इव । श्रीखण्डागुरुकर्म
कृद्भिर्भिलितैः कृते कर्मरूपे गन्धर्व्यभेदे राजनि० ।

देवकात्मजा स्त्री इत० देवकनृपसुतायां देवक्यां माधव्यात्
गन्तरत्ना०

देवकार्यं न० देवप्रियार्थं कार्यम् । १ देवप्रियार्थं होमपूजादौ
कार्यं “देवकार्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशेष्यते” मनुः ।
देवानामभिलषितं कार्यम् । २ देवाभिलषिते कार्ये च
“यनुष्ठितदेवकार्यम्” रघुः लतारावणवधादहृष्यदेवकार्य-
मित्यर्थः । देवकर्मादयोऽप्यत्र “देवकर्मकृतश्चैव युक्ताः
कामेन कर्मसु” भा० शा० १६७ अ०

देवकाष्ठं न० देवप्रियं काष्ठमस्य । देवदारुवृक्षे रत्ना० ।

“मनःशिला देवकाष्ठं रजन्यौ त्रिफलोपमम्” सुश्रु० ।

देवकिरी स्त्री मेघरागस्य भाव्याभेदे रागिणीभेदे तद्वागस्य
रागिणीभेदाः तत्स्वरूपं सङ्गीतदा० उक्तं यथा
“ललिता मालती गौरी नाटी देवकिरी तथा । मेघ-
रागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः” । अस्या स्वरूपं
यथा “भ्रमणी नन्दने श्यामा पुष्पाचयतत्परा । ख्याता
देवकिरी शोषा करार्यितसखीकरा” देवगिरीति वा पाठः ।

देवकिल्विप न० देवन कृतं किल्विषमभिरुचिर्भूतः । देवकृतं
अभिष्टे कार्यं यथा गरुडकृतपाशवन्धनं यमकृतपादवन्ध-
नमित्यादि । “सुश्रुत मा शयय्यादथो वरुणादुत ।” अथो
यमस्य पङ्गीगात् सर्वस्याहोऽकिल्विषात्” अ० १०।६७।१६।

देवकी स्त्री देवक+पुंयोगे लोप् पुंयोगश्च न बोधय दा-

अथ कथं नः किन्तु जन्यजनकत्वादिहोऽपीति ईरदत्तः
नेन केनयौति सिद्धम् । देवराजकन्याभेदे देवकशब्दे
दृश्यम् । देवकी च कश्यपपत्न्या अदितेरवतारः यथोक्तः
हरिवं ५६ अ० “तस्य (कश्यपस्य) भार्याद्वयञ्चैव अदितिः
सुगमस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः”

देवकीनन्दन पु० इतः वसुदेवपत्न्या देवकीनन्दने श्रीकृष्णे ।
“नन्दगोपस्य जायैका वसुदेवस्य चापरा । तस्य कालं
हि गर्भिणी यथोदा देवकी तथा । देवक्यजनवहिष्णुं
यथोदा तान् कन्यकाम् । सुभ्रतं अभिजिते प्राप्ते सार्द्ध-
रात्रौ विभूषिते” हरिवं ६० अ० “देवकीनन्दनः अष्टा-
क्षिताशः पापनाशनः” विष्णुसं० “मृच्छीत्वा हरणं प्राप्ते
कृष्णे देवकीनन्दने” भा० आ० १ अ० संज्ञात्वात् डोपो
ह्रस्वः । [नृगिष्टः कुक् च । देवस्यस्त्रिभिः ।

देवकीय लि० देवस्येदम् गङ्गा० क “देवस्य च” पा० ग० तद-
देवकीपुत्र पु० इतः । १ श्रीकृष्णे “वन्द्याञ्चैव दास्यामि
देवकीपुत्रमाश्रितः” हरिवं १४२ अ० २ पुरुषयज्ञदर्शन-
विद्यायां चोरोनामकाङ्क्षिरसस्य शिष्यभूते कृष्णे च । यज्ञ-
दर्शनमुपक्रम्य “तद्वैतद्वीर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकी-
पुत्रायोक्तोवाचाऽप्यपीह पञ्च स भव्य साऽनन्वलाय
मेतत्तत्र प्रतिपद्येताञ्चितमस्यस्युतममि प्राणगंसितम-
कीति” छा० उ० ११७ अ० “तद्वैतत् यज्ञदर्शनं चोरोना-
मतः आङ्गिरसो गोततः कृष्णाय देवकीपुत्राय शिष्या-
योक्तोवाच तदन्तर्जयमित्यादि व्यवाहितेन मन्त्रेण । स
चेतद्दर्शनं श्रुत्वाऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव ।
इत्यञ्च विगिष्टेयं विद्या यत् कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां
विद्यां प्रति तद्विच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां कीर्ति
चार आङ्गिरसः कृष्णायोक्तेभ्यो विद्यां किमुवाचेति तदाह
स एवं यथोक्तयज्ञविदन्वलायां मरणकाल एतन्मन्त्रत्वं
प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः । किं तत् अन्तितमजीणमजतं
वासीत्येकं यजुः” भा० अथ परमेश्वरस्य वासुदेवात्मकेश्वरस्य
अन्यशिष्यत्वात्पुत्रपत्नौ इह तदन्यस्यैव शिष्यत्वम् । श्रुतौ
सुष्टेः शनादिप्रवाङ्मूढतया वासुदेवस्य शिष्यत्वकल्पनया
जनकयाज्ञयत्कयोरिव कल्पान्तरस्ययोरियमाख्यायिका
स्तुत्यर्थेत्यन्ये । देवकीसुतादयोऽपि वासुदेवे । “अथ
मातृपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे
जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ति० त० ब्रह्मपु० “स्वाधा-
श्रितातामभिदेवकीसुतम्” माघः ।

देवकीमातु पु० देवकी माता यस्य वनाचान्विधेरनित्यत्वात् न

कप, देवकीं भिनोति प्रकृतित्वेन मा-तृत्वात् । वासु-
देवे श्रीकृष्णे । “पश्यैतान् देवकीमातृसुभ्रतं अद्य संयुगे”
भा० आ० १ दश० प्रथमे विप्लवे सर्वनामस्थाने श्री युधेः
देवकीमातरमित्यादि द्वितीये देवकीमातारमिति भेदः ।

देवकुण्ड न० देवकतं कुण्डम् । देवखातके सुभ्रतः

देवकुलम्वा स्त्री महाद्रोण्यां राजनि० ।

देवकुल न० कुल-संज्ञितौ क देवार्थं कुलमन्त्रद्वारतया सं-
ज्ञितम् । अत्यसुखे (देवल) ख्याति देवद्वन्द्वभेदे चारा० ।
देवानां श्वश्रे इत्यसूत्रे च

देवकुल्या स्त्री देवकता कल्या अत्यसरित् । देवसरिति ग-
ङ्गायाम् इत० । भराचः कन्यायाः पूर्णिमासः शक्या-
याञ्च “पत्नी मरीचेसु कला सुषुवे कदेमात्मजा ।
कश्यपं पूर्णमासञ्च यथोदापरितं जगत् । पूर्णिमा-
स्यत विराजं विश्वगञ्च परल्प । देवकुल्यां हरेः पाद-
शोषाद् याऽभूत् सरिद्विः” भाग० ४।१।२। सा च भर-
तवंशस्य भूभ्रतः पत्नीभेदे यथाह भाग० ५।१।५।६ “भर-
तस्यात्मजः सुभ्रतनीम” इत्युपक्रमे “प्रतिहृतेः स्तुत्याम-
जमूमानावजनिष्ठाताम् । भूभ्रतश्चिकुल्यायासुहृद्यः ततः
प्रसूतारो देवकुल्यायाम्” ।

देवकुसुम न० देवप्रियं कुसुमम् । जवद्वे अमरः ।

देवकूट न० वशिष्ठाश्रमसन्निकटस्थे तीर्थभेदे “तत्वाश्रमो व-
शिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विद्यतः । तत्वाभिषेकं कर्माणां
वाजपेयमनाश्रयात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसे-
वितम्” भा० अ० ८४ अ० ।

देवक्षत्र पु० क्राष्टुवंशे नृपभेदे “तस्मात् करम्भः कारम्भि-
देवराजोऽभवच्च, पः ! । देवक्षत्रोऽभवत्तस्य देवक्षत्रिर्भृहा-
प्रगाः । देववर्गसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः” हरिवं १७ अ०
देवानां जत्वं बलं यत् । २ यज्ञे च “अच्छन्त्यां भे-
यजता देवक्षत्रे रुग्णदुर्गवि” ऋ० ५।६।४।७ “देवक्षत्रे
यज्ञे” भा० ।

देवखात न० देवेन खातं खन-क्त । १ अक्षत्रिमे २ जलाशये
० त० । ३ देवसमीपस्थे खाते च “नदीषु देवखातेषु तडगेषु
सरित्सु च । खानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रक्षयणेषु च”
मनुः खार्थं क तत्कार्ये अमरः । ३ गुहायां भरतः ।

देवलातविल पु० नित्यकर्म० । गुहायाम् अमरः ।

देवगण पु० इतः । १ देवसमूहे “उदकं कय कल्याणि । तृष्टौ देव-
गणेश्वरः” भा० भी० १२२ अ० । देवगणाश्च त्वयस्त्रिंशत्यति-
शब्दे ११५ टि० ५० उक्ताः पञ्चादीहृक्ता “त्वयस्त्रिंशत

इत्युक्ते देवास्तेषामहं तव । अन्वयं संप्रवक्ष्यामि पश्यः
 'कुवन्तो गणान्' इत्युपक्रमे "एते देवगणा राजान् !
 श्रीर्जिताशोऽसुपूर्वयः" भा० आ० ६६ च० अक्षाः । देवसंज्ञा
 कोटयः । शम्भोत्तमे दे उच्यमान्यन्ते । २५० पृ० गणकूटे
 उच्यन्ते इतः । शदेवपक्षे षडेवानुचरादौ
 देवगणग्रह ५० सुश्रुतोक्ते देवादिगणकूपे ग्रहे देवानाञ्च
 शुद्धस्वभावात्वात् अहत्वासम्भ्रममाशङ्क्य तद्गणानामेव
 अहत्त्वं च ततोक्तं यथा

“युक्तानागतविज्ञानमनवस्था सहिष्णुता । क्रिया वा-
ऽमाहृषी यस्मिन् स पटः परिकीर्त्यते । अगुर्वि भि-
न्नमयोदं ज्ञतं वा यदि वाऽज्ञतम् । हिंस्रुर्हि साविट्टा-
रार्थं सत्कारार्थमद्यापि न । अमंख्येया पटगणा य-
द्वाधिपतयस्तु ये । व्यज्यन्ते विविधाकारा भिद्यन्ते ते
तथाप्यथा । देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयज्ञः ।
पितरो भुजङ्गाः । रक्षांसश्च या चापि पिशाचजाति-
रेषोऽप्यथा देवगण्यहाख्यः । भन्तुष्टः शुचिरपि चेष्ट-
गन्धमाख्यो निरुद्धो ह्यवितणमंस्ततप्रभाषो । तेजस्वी-
स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्माख्यो भवति च यः स देव-
जुष्टः । संखेदी द्विजगुरुदेवदोगवक्ता जिह्माख्यो विगत-
भयो विमार्गदृष्टिः । भन्तुष्टो भवति न चारूपमज्जाते-
र्दृष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः । हृष्टात्मा पुन्रनवना-
न्नरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिणीतगन्धमाख्यः । न्ययन्
वा प्रहसति चारु चाल्यगर्जं गन्धर्वहृष्टपरिपीडितो
ननुष्यः । तात्त्राजः प्रियतलुरक्तयस्त्रधारी गम्भीरो-
द्रुतगतिरख्यवाक् सहिष्णुः । तेजस्वी वदति च किं द-
दाभि कस्यै यो यस्त्रप्रहृष्टपरिपीडितो ननुष्यः । प्रेतैभ्यो
विहृजति संस्तरेषु पिण्डान् शालात्मा जज्ञस्यपि चाप-
सव्यवस्तुः । मासेषुस्त्रिजगुडपायसाभिकामस्तङ्गको भ-
वति पिष्टप्रहाभिभूतः । भूमो यः प्रसूति सपेदन्तटा-
चिन् सृक्कण्ठो मलिच्छति जिह्वया प्रसक्तम् । निद्रालु-
र्युडसधुदग्धपायसेपसुर्विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेव जुष्टः ।
सामाख्यं विषमुराधिकारनिष्पुनर्निर्ज्ञो भृशमतिनि-
द्रोऽस्तिभूरः । क्रोधान्धविपलवलो निशाविहारी
शौचहिंस्रभवति च रजसा गृहीतः । उडभ्यः क्षणप-
रुषदिरप्रभाषो दुर्गन्धो भृशमगुच्छितचातखोलः । ब-
ह्माशी विजमहिमाख्युरात्रिसेवी व्याचेष्टं भवति रुदन्
पिशाचजुष्टः । स्युर्वाह्यस्वरितगतिः खफेगवेही नि-
ह्माख्यः पतति च कम्पते च योऽस्ति । यस्माद्द्विहृदरना-

दिविष्णुतः सन् संसृष्टो न भवति बार्हणेन जुष्टः । देव-
यज्ञाः पौर्णमास्यामासुराः सन्ध्यक्षोरपि । गन्धर्वः प्राय-
शोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ । कृष्णपक्षे च पितरः
पञ्चम्यामपि चोरगाः । रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्यां
विशन्ति च । दर्पणादीन् यथा क्वाया शीतोष्णं प्रा-
प्तिनो यथा । स्वमणिभास्करार्चिश्च यथा देहं च देहि-
नः । विशन्ति च न दृश्यन्ते यज्ञासहस्रक्षरीरिणम् ।
तपांसि तीव्राणि तथैव दानव्रताणि धर्मो निवलय-
नत्यम् । गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्या व्यक्ताः समस्ताश्च
यथाप्रभावम् । न ते सन्तुष्टाः सृष्टं संविशन्ति नवा स-
न्तुष्टान् कचिदाविशन्ति । ये वाविशन्तीति यदन्ति को-
हन्ते भूतविद्याविषयादपोक्ताः । तेषां यज्ञाणां परि-
चारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः । स्वस्त्वयसामां
सम्भूतः सुभीषा निशाविहाराश्च तमाविशन्ति । निशा-
चराणां तेषां हि ये देवगणसंसृताः । ते तु तत्सत्त्वसं-
र्गादिज्ञेयास्तु तदग्रजाः । देवयज्ञा इति पुनः प्रोच्यन्ते
शुचयश्च ये । देववत् ते नमस्यन्ते प्रत्यक्षन्ते च देववत्” ।

देवगणिका स्त्री इत० । स्वर्वेश्वरायामपसरःसु ।

देवगन्धर्व ५० देवानां गन्धर्वः गायनः । दिव्यसुखी गायने
गन्धर्वभेदे । दिव्यगन्धर्वाश्च सौमन्थाः प्रायेणाश्च गन्धर्वगण्डे
२५२८ पृ० उक्ताः । [राजनि० ।

देवगन्था स्त्री देवप्रयोगगन्धोऽस्याः । सङ्गमोदयासोपधौ
 देवगर्भं पदेवात् गर्भोपस्थः । देवाहितगर्भकं देवपुत्रं । नरादौ
 “प्रतिज्याह तं राधा विधिषाद्व्यरूपिणम् । पुत्रं
 कमलगर्भात् देवगर्भं चिदाहृतम्” भा० व० ३०८ अ० ।
 “देवक्योपसेनय देवगर्भसमारुभौ” हरिवं० ३८ अ० “स
 तस्यां जनयामास देवगर्भोपमं सुतम्” ११८ अ० ३ कथ-
 ङीपम्य २ नदीभेदे स्त्री “रसकल्या मधुकल्या मित्राविन्दा
 श्रुतविन्दा देवगर्भा इतच्छ्रुता मन्त्रमालेति यासां प
 योभिः कथङ्गीपैकसः” भाग० पू० २०१ ।

देवगान्धार पु० देवप्रियः देवयोग्या वा गान्धारः । स्वरभेदे
 'ततस्तु देवगान्धारं कान्तिक्यं श्रवणाद्व्युत्पद्यते । भौम-
 स्त्रियः प्रजगते सनः श्रोतुस्तथावहम्' इति वं० १५२ वं०
 २ श्रीरागस्य रागिणीभेदे स्त्री "गान्धारी देवगान्धारी मा-
 लवी श्रीच शारदी । राम(ग)कित्यपि रागस्यः श्रीरा-
 गस्य प्रिया इभाः' सङ्गीत० दृ०।

देवगायन पु० इत० । गन्धर्वे हेमच० ।

देवगिरि पु० देवानां प्रियः गिरिः। : पर्वतभेदे क च

भारतवर्षीयः स्वनामख्यातो गिरिः “भारतेऽप्यस्मिन्
वर्षे सरिच्छेलाः सन्ति बहवः इत्युपक्रमे “सखी देवगि-
रिच्छेदुखः श्रीगैः” भाग० ५।१८ १७ उक्तो श्रीरागस्य
श्रीरागिणीविशेषे स्त्री स्त्री देवगान्वारीशब्दे दृश्यम् ।

देवगुरु पु० इतः । शुराचार्ये वृहस्पति हेमच० देवानां पि-
तरि २ कथ्ये च “अपश्यन् कथ्यन् तत् तन्नि दीप्तं
तपो निधिम् । आत्मा देवगुरुं देवम्” हरिदं० २५७ अ०
देवगुह्यी स्त्री गुह्य-मा० किं स्त्री देववत् गुह्यी गुह्या ।
सरस्वत्याम् “देवगुह्यां सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः”
भाग० ८।१३।८।

देवगुह्य ति० इतः । देवानामतिरहस्ये । “एकमासीनमे-
कान्ते देवगुह्यधरं प्रभुम्” हरिवं० ११६ अ० “श्रुतायां
देवगुह्यस्य भवान् यत् यत् स्थिताः” तत्त्वैवाध्याये “तस्मिन्
स्नातृणां विग्रहे देवगुह्ये” भा० व्या० १ अ० २ अरण्ये न० ।
शब्दार्थचि० । तच्च प्राणिनां वैराग्यानुत्पादाय देवै-
र्गोप्यते इति तस्य तथात्वम् ।

देवगुह्य न० इतः । देवान्ये तत्तत्तत्तत् गुरुपु० ४७ अ० यथा
“चतुःषष्टिपदं जत्वा दिग्विदिक्षुपञ्चलितम् । चतु-
ष्कोणं चतुर्भित्तिं द्वारार्णि स्वर्यसंख्यया । चत्वारिंश-
दभिधैव भित्तीनां कल्पना भवेत् । जडुं जेतुसमा
जङ्घा जङ्घार्द्धद्विगुणं भवेत् । गर्भविस्तारविस्तीर्णां
शूकाया च विधीयते । तत्त्रिभागेण कर्तव्या पञ्चभागेन
वा पुनः । निर्गमस्तु शुकायाया उच्छ्रयः शिखरार्जितः ।
चतुर्धा शिखरं जत्वा त्रिभागे वेदिवन्धनम् । चतुर्थे
पुनरस्यैव कण्ठस्य मलसारकम् । अथ वापि सधं वास्तुं
जत्वा षोडशभागिकम् । तस्य मध्ये चतुर्भागमादौ
गर्भेण कारयेत् । भागद्वादशकां भित्तिं ततस्तु परिक-
ल्पयेत् । चतुर्भागेण भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः ।
द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्त्युच्छ्रायाच्च मानतः । शिख-
रार्द्धस्य चार्द्धेन विधेयास्तु प्रदक्षिणाः । चतुर्दिक्षु
तथा जेतो निर्गमस्तु तथा बध्नेः । पञ्चभागेन संमध्य
गर्भमानं विचक्षणः । भागमेकं षड्हीत्वा तु निर्गमं
कल्पयेत् पुनः । गर्भसूतसमी भागादपतो सुखमण्डपः ।
एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्य हि लक्षणम् । लिङ्ग-
मानमथो वक्ष्ये पीठं लिङ्गसमी भवेत् । द्विगुणेन
भवेद्गर्भः समन्ताच्छोनक ! ध्रुवम् । तद्विधा च भवेद्भित्ति-
जङ्घा तद्विस्तारार्द्धगा । द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्घाया
सैव यौनक ! । पीठं गर्भपरिं कुर्यात् तन्मानेन शुका-

यकाम् । निर्गमस्तु समाख्यातः शेषं सूत्रवदेव तु । लि-
ङ्गमानं कृतं होतव्यं द्वारमानमप्युच्यते । काराचं वेदवत्
जत्वा द्वारं भागादकं भवेत् । विस्तरेण समाख्यातं
द्विगुणं वेच्छया भवेत् । द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं शु-
भ्रिकं भवेत् । पादिकं शैथिल्यं भित्तिर्द्वारार्द्धेन परि-
पृष्टात् । तद्विस्तारसमा जङ्घा शिखरं द्विगुणं भवेत् ।
शुकाया पूर्ववक्तव्या निर्गमोच्छ्रायकं भवेत् । मण्डपे
मानमेतत्, खण्डपश्चात्परं वद । त्वैवेदं कारयेत् जेतुं
यत् तिष्ठति देवताः । इत्थं कर्तव्यं मानेन बाह्यभाग
विनिर्गतम् । नेमिः पादेन विस्तीर्णां प्रासादस्य सम-
न्ततः । गर्भेण द्विगुणं कुर्यात् नेम्यामानं भवेद्विह ।
स एव भित्तेरुत्तरे द्विगुणः शिखरो मतः । प्रासादा-
भाज्ज वक्ष्यामि मानं योनिञ्च नामतः । धैराजः पुष्प-
काक्ष्यश्च कैलासो मालकाक्ष्यः । त्रिपिटः पञ्च पञ्चैते
प्रासादाः सर्वयोनयः । प्रथमश्चतुरङ्को हि द्वितीयस्तु तदा
यतः । वृत्तो वृत्तायतश्चान्योऽष्टाक्षश्चैव पञ्चमः ।
एतेभ्य एव सम्भूताः प्रासादाः सुमनोहराः । सतेप्रकृति
भूतैर्भ्यश्चत्वारिंशश्च पञ्च च । मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च
तथाऽपरः । भद्रकः सर्वतोभद्रो ! रुचकोनन्दनस्तथा ।
नन्दिवर्जसंज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवेत्यभी । चतुरङ्गात् ससु-
द्भुता वैराजादिति गम्यताम् । वडभी षड्वराजश्च
शालावृक्षश्च मन्दिरम् । विमानश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं
भवनं तथा । उत्तमं शिविका वेश्म नवैते पुष्पकोट-
भवाः । वलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मस्तथाऽपरः ।
वर्धनोऽप्यन्य उष्णीष शङ्खश्च कलसस्तथा । खण्डपश्चका-
श्चान्यो वृत्ताः कैलाससम्भवाः । गजोऽथ वृषभो हंसो
गरुडः सिंहनामकः । भृशुखा भृशरश्चैव श्रीजयः पु-
थिवीधरः । वृत्तायतससुद्भुता नवैते मालकाक्ष्यात् ।
वज्रं चक्रं तथान्यश्च स्वस्तिकं वज्रं चितम् । चित्त-
स्तिकश्चङ्गो च गदा श्रीवत्स एव च । विजयो ना-
मतश्चैते त्रिपिटपञ्चसङ्ख्याः । त्रिकोणपत्रमङ्गेन्दु
चतुष्कोणं द्विरष्टकम् । यत् तत् विधातव्यं संस्थानं
मण्डपस्य तु । राज्यश्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च ।
पुत्रकाभः त्रियः उष्ट्रिस्तिकोणादिकमाङ्गवेत् । कुर्यात्
ध्वजादिसंख्यां वा द्वारि गर्भेन्दुहस्तया । मण्डपः सप्त
संख्याभिर्गुणितः स्वरूपस्तथा । मण्डपस्य चतुर्थाष्ट-
भद्रः कार्यो विज्ञानता । सार्द्धगवाक्षकोमेतो निर्ग-
वाक्षोऽथ वा भवेत् । सार्द्धभित्तिप्रमाणेन भित्तिमाने-

न वा ह्यनः । किमर्थं गुणतो वापि कर्तव्या मण्डपाः
कचित् । प्रासादे मञ्जुरी कायां चित्वा विषमभूमिका ।
परिमाणानिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका । आधारस्तु
चतुर्धरचतुर्भण्डप्रभोभितः । यतश्चतुर्भण्डास्तुक्तो मेरुप्रा-
साद उत्तमः । मण्डपास्तस्य कर्तव्या भद्रैस्त्रिभिरव-
हृताः । घटनाकारमानानां भिक्षा भिक्षा भवन्ति ये ।
कियन्तोयेषु साधारानिराधाराश्च केचन । प्रतिष्कन्द-
कभेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते । अन्योन्यसङ्करा-
स्तेषां घटना नामभेदतः । देवतानां विशेषाय प्रासादा
नष्टवः कृताः । प्रासादे नियमो नास्ति देवानां च स्तव्य-
भूषाम् । तान्येव देवतानाञ्च पूर्वमानेन कारयेत् -
चतुरस्त्रायतास्तत्र चतुष्कोणवसन्तिताः । चन्द्रशाखा-
न्विताः कायां मेरीशखरसंयुता । पुरतो वाहना-
भाञ्च कर्तव्या सप्तमण्डपाः । नाथशाखा च कर्तव्या
हारदेशसमान्त्रया । प्रासादा देवतानाञ्च कायां दिक्षु
विद्विष्यति । हारपायाश्च कर्तव्या सुखाङ्गत्वात् पृथक्
पृथक् । किञ्चिद्विदुरतः कायां मठास्तलोपजीविनाम् ।
प्रावृता जगती कायां फलपुष्पजलान्विता । प्रासादेषु
सुरान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेत्तरः । वासुदेवे सर्वदेवान्
स्वर्गभाक् तदुद्वहदिकत्

प्रासादसामान्यवृत्तपञ्चमन्त्रिपुराणे १०४ अ० यथा

“ ईश्वर उवाच वक्ष्ये प्रासादसामान्यवृत्तं ते निखि-
ध्वज ! । चतुर्भागीकृते क्षेत्रे भित्तेभागेन विस्तारात् ।
अष्टभागेण गर्भः स्यात् पिण्डिका पादविस्तारात् । पञ्च-
भागीकृते क्षेत्रे स्तम्भभागे तु पिण्डिका । सुभिरं भागवि-
स्तीर्णं भित्तयो भागविस्तारात् । भागो द्वौ मध्यमे गर्भे
ज्येष्ठभागद्वयेन तु । त्रिभिस्तु कन्यसोर्गर्भः श्रेष्ठो भित्ति
रिति क्वचित् । षोडशभागेऽथ वा क्षेत्रे भित्तिभागेकविस्त-
रात् । गर्भो भागेन विस्तीर्णो भागद्वयेन पिण्डिका ।
विस्तारात् द्विगुणो वापि सपादद्विगुणोऽपि वा । अङ्गी-
र्षद्विगुणो वापि त्रिगुणः क्वचिदुक्त्यः । जगती विस्त-
राङ्गेन त्रिभागेण क्वचिद्वेत् । नेमिः पादोनविस्तीर्णो
प्रासादस्य समन्ततः । परिधिस्त्रयशो मध्ये रथकां-
काल कारयेत् । चासृष्टभैरवं तेषु नाथेशं च निवे-
शयेत् । प्रासादाङ्गेन देवानामष्टौ वा चतुरोऽपि वा ।
प्रक्षिप्यं बहिः कुर्यात् प्रासादादिषु वा न वा । आ-
दिताः पूर्वतः स्थाप्याः स्तम्भोऽग्निर्वायुगोचरे । एवं
वसादयो ग्राह्याः कक्षां कक्षां दिशि स्थिताः । चतुर्धा

शिखरं कृत्वा मुक्ताशा द्विभागिका । तृतीये वेदिका
तप्ये सकण्ठा मण्डपारकः । वैराजः पुष्पकान्यः के-
लामो मातृकस्तथा । त्रिविष्टपश्च पञ्चैव मेरुमूर्धनि
संस्थिताः । चतुरस्रस्तु तलादौ द्वितीयोऽपि तदायतः ।
वृत्तो वृत्तायतस्यान्यो स्तुटास्तथापि पञ्चमः । एकैको
नवधा भेदैश्चत्वारिंशश्च पञ्च च । प्रासादः प्रथमो मेरु-
र्द्वितीयो मन्दरस्तथा । विमानश्च तथा भद्रः सर्वतोभद्र
एव च । रुचको मन्दको नन्दवर्द्धनश्च तथापरः ।
श्रीवत्सचेति वैराजान्वयाये च संस्थिताः । वलभी
मृद्वराजश्च शाकान्तश्च मन्दिरम् । विद्यालक्ष तथा
ब्रह्ममन्दिरं भुवनलथा । उत्तमः शिविका नेत्रज्ञ नवैते
पुष्पकोद्वयाः । वनयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मक एव च ।
वर्द्धनो वान्य उष्णीषः शङ्खश्च कलसस्तथा । खपुरवृक्ष-
कस्यान्यो वृत्ताः कैलाससम्भवाः । गजोऽथ वृषभो हंसो
गरुडान् सिंहनाभकः । भूस्वयो भूधरस्यान्यः श्रीजयः
पृथिवीधरः । वृत्तायतात् सप्तङ्गुता नवैते मातृकाङ्कयात् ।
वज्रं चक्रं तथा चान्यत् स्तम्भिकं वज्रस्तम्भिकम् । चित्रं
स्तम्भिकखड्गश्च गदा श्रीवृक्ष एव च । विजयो नाम-
तथैते त्रिविष्टपसप्तङ्गवाः । १) नगराणामिमाः सञ्ज्ञा
काटादीनामिमास्तथा । श्रीवाङ्गेभोजतस्तुलं पृथुलश्च
विभागतः । दशधा वेदिकां कृत्वा पञ्चभिः स्तम्भविस्तरः ।
त्रिभिः कण्ठं तु कर्तव्यं चतुर्भिस्तु तदवृत्तकम् । दिक्षु
हाराणि कायांश्च न विदितुं कदाचन । पिण्डिका
कोणविस्तीर्णो मध्यमान्ता ह्युदाहृता । कचित् पञ्चम-
भागेन सहतां गर्भपादतः । उच्छ्राया द्विगुणास्तोषाम-
न्यथा वा निगद्यते । षष्ठाधिकात् सभारस्य अङ्गुष्ठानां
प्रतादिह । उत्तमान्यपि चत्वारि हाराणि दशहानितः ।
लीगयेव मध्यमानि स्युस्त्रीगयेव कन्यासान्ततः । उच्छ्रा-
याङ्गेन विस्तारो ह्युच्छ्रायोऽभ्यधिकस्तिः । चतुर्भि-
रष्टभिर्वापि दशभिरङ्गुलैस्ततः । उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णं
विद्यास्त्रास्तदुद्वारे । विस्ताराङ्गेन वाङ्मूल्यं सर्वपासेव की-
र्तितम् । द्विपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्टदम् । अष्ट-
शाखा चतुर्थींशे प्रतीहारो निवेशयेत् । मिथुनैरष्ट-
वङ्गीभिः शाखाशेषं विभूषयेत् । स्तम्भविज्ञेऽभ्यन्तता
स्यात् वृक्षविज्ञे त्वभूतिता । कूपविज्ञे भयं पूगवृक्ष
विज्ञे धनक्षयः । प्रासादमृद्वराजादिमार्गविज्ञेषु वज्र-
नम् । सभाविज्ञे तु दारिद्र्यं वर्षविज्ञे निराकृतिः ।
उल्लख्ये च दारिद्र्यं शिखाविज्ञे तु मृत्युता । आयाविज्ञे

तु दारिद्र्यं वेदोने हि जायते । वेदादुत्पाटनाहापि
तथा प्राकारवच्चानात् । सीमाया द्विगुण्यागादु वेध-
दोषो न जायते ।

देवमृच्छरूपमासादे विशेषस्तत्र ४२ ख० उत्क्रो यथा
“मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं शृणु । प्रतिमायाः
प्रमाणेन कर्तव्या पिण्डिका शुभा । गर्भस्तु पिण्डिका-
ज्जैन गर्भमानास्तु भित्तयः । भित्तेरायाममानेन उत्क्रो-
चन्तु प्रकल्पयेत् । भित्त्युच्छ्रायान्तु द्विगुणं शिखरं कल्प-
येदु बुधः । शिखरस्य तु तुर्येण अमणं परिकल्पयेत् ।
शिखरस्य चतुर्थेन अमणतो सखमण्डपम् । अष्टमांसेन
गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः । परिधेर्गुणभागेन रथकां-
स्तत्र कल्पयेत् । तत्तृतीयेन वा कुर्याद्रथकानान्तु निर्ग-
मम् । वामतयं स्वापनीयं रथकस्त्रितये सदा । शिख-
रार्थं हि स्तूत्राणि चत्वारि विनिपातयेत् । शुक्रनासो-
र्ज्ञातः स्तूत्रं तिर्यग्भूतं निपातयेत् । शिखरस्यार्द्धभा-
गस्यं सिंहं तत्र तु कारयेत् । शुक्रनासां स्थिरीकृत्य
अध्यस्त्यो मिधापयेत् । तदूर्ध्वं भवेद्देदी सकण्ठा म-
खसारकम् । क्लृप्तभग्नं न कर्तव्यं विकराणं तथैव च ।
ऊर्ध्वं च वेदिकामानात् कलशं परिकल्पयेत् । विस्तार-
ाद्विगुणं द्वारं कर्तव्यं तु सुशोभनम् । उदुम्बरौ
तदूर्ध्वं च न्यसेच्छाखां समङ्गलैः । द्वारस्य तु चतुर्थ्यां
कार्यो चण्डः चण्डकौ । पिण्डकेन वत्सदण्डो शिखोर्द्वौ-
म्बरं त्रियम् । दिग्गजैः स्नायमानानां घटैः सालां
सुहृषिकाम् । प्रासादस्य चतुर्थ्यां प्राकारस्योच्छ्रयो
भवेत् । प्रासादात् पादहीनस्तु गोपुरस्योच्छ्रयो भवेत् ।
पञ्चकृतस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठिका । गारुडं म-
ण्डपं चाग्रे एकं भौमादिधाम च । कुर्याद्वि प्रतिमा-
यान्तु दिक्षु चाष्टासु चोपरि । पूर्वं वराहं दक्षे च ज-
सिंहं त्रीधरं जले । उत्तरे तु जयपीवमान्मेयां जाम-
दग्न्यकम् । नैर्ऋत्यां रामकं वायौ वामनं वासुदेव-
कम् । ईशे प्रासादरचना देया यस्तर्ककादिभिः । द्वा-
रस्य चाष्टमादांशं त्वक्का वेधो न दोषभाक्” ।

उ० सं० ५७ ख० कश्चिद्विशेषोऽतोक्तो यथा

“कृत्वा प्रभूतं सन्निवसाराणान् विनिवेश्य च । देवता-
यतनं कुर्याद्यशोधनीभिर्हृदये । इष्टापूर्तेन उभयतो ये
कोकास्तान् बुभूषता । देवानामालयः कार्यो हृदयस्थ
इत्युते । सन्निवेशोऽयानुक्तो नु कर्तव्यकृतकेषु च । स्नाने-
स्तेषु सान्निध्यसुप्रकल्पानि देवताः । सरःसु नन्विनो-

लनिरस्तरविरक्षिणः । हंसांसाक्षिणकङ्कारयोर्विषय-
वारिषु । हंसकारस्य वक्रोच्चक्रयाकविराविषु । पर्व-
ननिचुनच्छायाविश्रान्तजलचारिषु । कौस्तुभाक्षीक-
लापाच कलहंसकलसनाः । नद्यास्तोयांशुका यत्र यत्र-
रीकतमेखलाः । फुल्लतीरङ्गुमोक्षं वाः सङ्गमत्रोच्चि-
यलाः । प्रलिनाभ्युक्षता रस्या हंसहावाच निम्नमाः ।
वनोपाननदीशैलनिर्ऋरोपान्भूमिषु । रथान्ते देवता
नित्यं पुरेपूद्यानवत्सु च । भूमयो ब्राह्मणादीनां याः
प्रोक्ता वास्तुकर्मणि । ता एव तेषां शयने देवतायतने-
ष्वपि । अतःषट्पदं कार्यं देवतायतनं सदा । द्वारं
च मध्यमं तत्र समदिक्स्थं प्रचख्यते । यो विस्तारो भवे-
द्यास्य द्विगुणा तत्सुस्रतिः । उच्छ्रायादु यस्तृतीयोऽंश-
स्तेन तस्या कटिर्भवेत् । विस्तारार्धं भवेद्भौमं भित्तयो-
ऽन्याः समन्ततः । गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारद्विगुणस्यो-
त्तम् । उच्छ्रायात्पादविस्तीर्णां शाखा तदुदुम्बरः । वि-
स्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्रतम् । त्रिपञ्चम-
नवभिः शाखाभिस्तत्प्रचख्यते । अधःशाखाचतुर्भागे
प्रतीहारौ निवेशयेत् । येषं मङ्गल्यवित्तमैः श्रीवृक्ष-
स्तिकैर्घटैः । मिथुनैः पल्लवक्षीभिः प्रमथैषोपशोभयेत् ।
द्वारमानाष्टभागोना प्रतिमा स्यात्पिण्डिका । द्वौ भागौ
प्रतिमा तत्र तृतीयांशस्य पिण्डिका । मेरुमन्दरकैलासवि-
मामच्छन्दनन्दनाः । सप्तद्वारगण्डनन्दिर्वनकाञ्चराः ।
मृच्छराजो हपो हंसः उदतोभद्रको घटः । सिंहो हस्त-
सप्तप्लोमः षोडशाष्टयस्तथा । इत्येते विंशतिः प्रोक्ताः
प्रासादाः संश्रया मया । यथोक्तातुक्रमेणैव लक्षणानि
वदास्यतः । तत्र षड्विंशैर्हृदिशभौमो विचित्रकुहरश्च ।
द्वारैर्बुधसप्तभिर्हृतिं शङ्खस्तविस्तीर्णः । त्रिंशद्विस्तारमानो
दशभौमो मन्दरः शिखरयुक्तः । कैलासोऽपि शिख-
रवान् अष्टाविंशोऽष्टभौमः । जालगवाक्षकयुक्तो विमा-
नसंश्लिषप्रकाशामः । नन्दन इति षड्भौमो ह्यतिशयः
षोडशाष्टयुतः । हस्तः सप्तद्वाराना पद्मः पद्माकृतिः
शयानस्तौ । शृङ्गेक्षैकेन भवेदेकैव च भूमिका तस्य ।
गारुडाकृतिश्च नखडो नन्दीति च षट्चतुष्कविस्तीर्णः ।
कार्यं च सप्तभौमो विभूषितोऽन्यत्रैव विंशत्या । कुञ्जर इति
गजपृष्ठः षोडशहस्तः समन्ततो मूलात् । मृच्छराजः
षोडशकलिचन्द्रावा भवेद्विंशती । हय एकभूमिश्चक्रो
द्वादशहस्तः समन्ततो हस्तः । हंसो हंसाकारो घटो-
ऽष्टहस्तः कलसरूपः । द्वारैर्बुधसप्तभिर्बहुशिखरो म-

अति सर्वतोभङ्गः । अक्षरचिरचन्द्राद्यः अक्षरविद्यः पञ्च-
भौमश्च । विंशः विंशज्जालो द्वादशकोणोऽष्टहस्तवि-
कोणः । चत्वारोऽङ्गनरूपाः पञ्चाण्डयुतस्तु चतुरस्रः ।
भूमिकाकुलमानेन मयस्याष्टोत्तरं शतम् । सार्धं हस्त-
शतं चैव कथितं विश्वकर्मेष्टम् । प्राक्तः स्वपतयश्चात्र
‘सतमेकं’ विपश्चितः । कपोतपात्रिसंयुक्ता न्यूना गच्छन्ति
तत्स्थिताम् । प्रासादकक्षयमिदं कथितं समासाङ्गैश्च
यद्विरचितं तदिहास्ति सर्वम् । सन्नादिभिर्विरचितानि
पृथुनि यानि तत्स्थितिं प्रति मयात्र कृतोऽधिकारः” ।
‘ननुप्रतिष्ठाविधिश्च नष्टप्रतिष्ठाशब्दे वक्ष्यते ।

देवचक्र ७० देवगणशब्दे सुस्तोत्रे पञ्चभेदे ।

“यः पश्यति नरो देवान् आयुहा शयितोऽपि वा ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवयज्ञं विदुः” भा० व० १४५ अ०
देवङ्गम त्रि० देवं गच्छति नम-वेदे ख । देवगामिनि “अस्यां
राप्नोतु होलायां देवङ्गमायं शत० ब्रा० १।६।१।२
लोके तु स्थिति देवगामीत्येव ।

देवचक्र न० सत्ताङ्के १ अभिप्रेत्यभेदे “परि यद्वा एतद्देवचक्रं
यदभिप्रेत्यः” शत० ब्रा० ४।१५ “देवचक्रे वा एते पृथग्-
प्रतिष्ठिते । यजमानस्य पापमानं त्वं हतो परिप्लवते
स यो ह्येवं विदुषां दीक्षितानां पापकं सत्त्वं कीर्तय-
त्येते हास्य देवचक्रे शिरस्त्रिंशो दशराल उद्भिः पृथग्-
भिप्रेत्यौ चक्रे” शत० ब्रा० १२।२।२।२ यामलोक्ते देवता-
भेदोपाख्यातापापके २ चक्रभेदे यथा

“पूर्वपश्चिमभेदेन चतुरस्रं समाविशेत् । वामादि
दक्षिणान्तश्च रेखा दश समाविशेत् । पञ्चगेष्टे प्रकाङ्कः
सर्वाधोहारकाङ्कान् । तन्मध्ये रश्मयेदङ्कं देवताष्टह-
संयुतम् । प्रकाङ्कमाद्यगेष्टे सप्तर्षियुतमाविशेत् । तद्-
क्षिप्ते द्वादशङ्क दक्षे च नवमन्त्रा । तद्दक्षेऽष्टादशकं
तद्दक्षे षोडशकं ततः । प्रकाङ्कं तले लेख्य इन्द्राद्यङ्कस्य
दक्षतः । इन्द्रगेष्टे च शतकं विधिविव्याप्तमष्टम् ।
धर्मगेष्टे शून्यसप्तयुगलं विविशेत् बुधः । अन्नमन्त्रि-
नाथ ! शून्याष्टवसुरेव च । काशीमष्टे शून्यवेदराजाङ्कं
विविधेस्ततः । घृमावतीमन्दिरे च शून्यखेपनिशापतीन् ।
इन्द्राधो दक्षतो लेख्या अङ्गायन्द्राधिदेवता । शून्यपञ्च-
न्द्रयुक्तं सर्वत्र दक्षतो विविशेत् । तथानिनीकुमारो च
शून्यान् नयुनमेकौ । तत्पश्चात् सूर्यगेष्टे च सङ्ख्यात्र
समन्वितम् । तारिणीमन्दिरस्याङ्कं शून्यवेदमहात्म-
कम् । वगडासुचीमङ्कस्य शून्याष्टचन्द्रसंयुतम् ।

ततश्चन्द्राङ्काधो वायुगेष्टं मनोरमम् । रज्ज्वेदात्मकं
गेष्टं सर्वविधिप्रदायकम् । राक्षगेष्टं महापापं शून्य
शून्यमर्षिप्रियम् । गङ्गादक्षमङ्कस्य शून्ययुगला-
त्मकम् । जोडणीमन्दिरे शून्यपञ्चचन्द्रसमाहितम् ।
भातङ्गीमन्दिरे शून्यरज्ज्वचन्द्रसमन्वितम् । वायोर्धोव-
रश्मस्य मष्टकं सप्तर्षिप्रियम् । तारिणीमङ्कमध्ये च
शून्याष्टकसमन्वितम् । बुधगेष्टस्थिताङ्कस्य शून्यचन्द्र
युगात्मकम् । भुवनेशीमन्दिरस्य शून्याष्टचन्द्रमण्ड-
लम् । प्रत्यङ्गिरामन्दिरस्य शून्यपञ्चर्षिप्रियम् ।
वदस्याधः कुबेरस्य मष्टकस्य चतुश्रमङ्कम् । आनन्दभै-
रवीगेष्टे दशकं परिकीर्तितम् । वरणीमङ्कमध्ये च
शून्ययुग्मेन्दुसंयुतम् । भैरवीमङ्कमध्ये शून्यं बु-
गनचन्द्रकम् । बाकाष्टकस्य शून्यर्षिचन्द्रमण्डलसंयु-
तम् । कुबेराधः सुखं चक्रस्थिताङ्कं सर्वविधिदम् । ईश-
रस्य मष्टकस्य सप्तशून्ययुगात्मकम् । तिरस्कटिण्या
गेष्टस्य सङ्ख्याङ्कसमन्वितम् । किङ्किणीमन्दिरे पञ्चा-
दष्टचन्द्रसमन्वितम् । विजयमहामष्टकं पश्चात् शून्याष्टचन्द्र
मण्डलम् । वागीश्वरीमष्टकं पश्चात् सप्तचन्द्रमण्डल-
म् । महाफलप्रदातारं चतुर्षु चरति तस्य न । ईश-
रस्य द्वाधोगेष्टे वटुकस्य मष्टकं ततः । शून्याष्टमाद्यं स-
मष्टकं धर्मार्थकाममोक्षदम् । तत्पश्चात् डाकिनगेष्टं सप्तशून्य
सुनिर्णयुतम् । हलि साधकसंख्यं हि क्षणादेव न संशयः ।
स्वमष्टे स्त्रीयमन्त्रस्य फलदं परिकीर्तितम् । भोमादेवी
मष्टकं पश्चात् सप्तचन्द्रमण्डलम् । भयदं सर्वदेशे तु
यज्येत् मष्टकान्तरम् । अक्षरार्थं विधेत् शेषमष्टयोः
पण्डितोत्तमः । इन्द्रगेष्टावधि धीरो कक्कारादिकवर्ण-
कम् । अकारान्तं लिखेत् तत्र गणयेत् साधकोऽन्ततः ।
प्रकाङ्कमूर्ध्वदेशे हारकाङ्कमधोलिखेत् । निजनामा-
क्षरं यत्र तत्कोठाङ्कं मष्टेनर । नीत्वा च प्रवेदि-
हान् स्वस्वगेष्टोर्ध्वदेशकैः । अङ्कैस्ततो हरेन्नाथ ! अष्टोऽ-
ङ्के हार्यं शेषकम् । विस्तारचेदेवतायां तदङ्कः शुभदः
स्मृतः । अल्पस्वशुभदः प्रोक्तः साधकस्यासुखावहः ।
एकाक्षरे महासौख्यं तत्रापि गणयेत् च । स्त्रीयाङ्कः
शून्यगामी च देवताङ्कं ततः प्रभो ! । तदा नैव शुभं वि-
द्यादशुभाय प्रकल्प्यते । एके धनमवाप्नोति द्वितीये राज-
वत्सलः । तृतीये जयविधिः स्यात् चतुर्थे नरकं प्रुवम् ।
पञ्चमे पञ्चबाणः स्यात् षष्ठे दुःखोत्कटानि च । देवानां
शक्तिवर्गाणामितङ्काः परिकीर्तिताः । वैष्णवानां विष्णो-

ऽत्र पञ्चमाक्षी निवेशकः । तेषां यावां देवतानामिच्छा तिष्ठति चेत्तर्हि । तन्मन्त्रपङ्क्यादेव अष्टैश्वर्ययुतो भवेत् । अष्टैवताञ्चितये तु तदुष्टहाङ् हरन्ति ते । अङ्गुष्ठेन पुरयित्वास्तुभोऽनेन हरेत् सदा ।

देवचर्या स्त्री इति । देवचरिते अङ्गुते २ देवार्थं चरये होमादौ च “अत्रिय युतमनिर्देश्य देवचर्यापयोभितम्” (ब्राह्मणम्) भा० व० १४५ अ० ।

देवचिकित्सक पु० द्वि० व० इति । सर्वदायोरश्विनीकुमारयोः हविः । आयुर्वेदगण्डे ७७६ पु० तयोस्तथात्यक्त्वा दृष्ट्या । २ इत्यसंख्यायां तदधिगतात्के शस्त्रिणीनक्षत्रे च देवच्छन्द पु० देवैश्चन्द्यते प्रार्थ्यते छन्द-कर्मणि घञ् । यतयत्तिके हारे अमरः । “यतमद्युतं हारो देवच्छन्दोऽश्वीतिरेकयुता” इह० सं० उक्ते २ हारे च ।

देवच्छन्दस न० देवप्रियं छन्दः टच् समा० । वैदिके ओजिषे छन्दोभेदे ।

देवज लि० देवाज्जायते जन-ड । देवजाते २ सामभेदे न० । “तस्मादाहुः सत्त्वं साम देवजं सामेति” यत० ब्रा० २।४। २।१६। जयाश्वहोदरे सूर्यवंश्ये १ संयमन्तपुत्रभेदे पु० । “तत्पुत्रात् संयमादासीत् जयाश्वः स ह देवजः” भाग० ६। २।२२ देवजेन सह वर्त्तमानः जयाश्वः । सूर्यवंश्यादिते ४ अक्षतौ पु० “सप्तममाक्षरेकजं ऋद्धिदु यमा ऋणयो देवजाः” अ० १।१६४।१५। “सप्तमानास्तृणं मध्ये सप्तमं सप्तम-स्तृणम् । “यट् च छन्दसि” पा० इति यट् । एकजमेके-नोत्पन्नमाहुः काशतत्त्वविदः । पैलादीनां हादशानां माशानां द्वयमेकमेव वसन्ताद्याः षडृतवो भवन्ति । अ-धिकमाशेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्यव्यम् । “अस्ति त्रयोदशो मास इत्या-हुर्निति” इति । तदेवोच्यते । ऋद्धिदु यमाः । इच्छन् एव कारार्थः । षडैव ऋतवो मासद्वयरूपा ऋणयो गन्तारः । ते च देवजाः । देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्तमधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः । “निः सूर्यो-ऽधिकमाशो हि मन्त्रसं तपते रवेरित्यादि” इति । तस्मात् षडेव देवजाः अदेवज एकः” भा० “सूर्यसंक्रान्तिरहि-तत्वाद्भिः सूर्यकल्पं तेन ऋतुना चान्द्रत्वमपि गम्यते । देवजगन् लि० इति । देवभक्षिते २ कर्तृषु न० हेमच० अत्यार्थे कर्तृ । देवजगन्कम् अत्यकर्तृषु अमरः ।

देवजन पु० देवपूजकः । देवपूजे जने “मन्त्रयित्वा भ्रातृ-मयः कृत्वा निगच्छते लिः सर्वदेवजनेभ्यः आयेति” आन०

श्री० २।४।१२। देवानां जनः । २ उपदेने तदुपकरणभूते गन्धर्वादौ । [शब्दार्थचि०]

देवजनविद्या स्त्री इति । गन्धर्वविद्यायां गन्धर्वाणां विद्या देवजात लि० देवेभ्यो जातः । देवेभ्यो जाते “अङ्गाजिनो देवजातस्य वप्रेः” अ० १२६२।१ इति । २ देवानां गन्धे न० “यान्येतानि देवजातानि गन्धश्च आस्मायन्ते वसधो रक्षा आदित्या विश्वे देवा मरुतः इति” यत० ब्रा० १४।४।२।२६

देवजामि स्त्री देवानां जामिरिव । देवजम्बो “अयानि गोप इन्द्र ! देवजामिरिरञ्जन्” अ० ७।२१।२ “देवजामि-देवानां बन्धुः” भा० इति । २ देवानां वध्नां च “विष्णु ते सप्त ! अनित्यं देवजाभीनां पुत्रोऽसि यमस्य करणः” अथ० ६।४६।२

देवट लि० द्वय-अटन् । शिल्पिनि सणादिकोषः

देवट्टी स्त्री देवं देवगन्धमकृते अतिक्रामति अट्ट-अच् उप० न० शकं गौरा० डीप् । गङ्गाचिह्नग्राम् हारा० ।

देवतर लि० अतिशयेन देवः दीप्तः देवको वा तरप् । १ अति-शयदीप्ते २ अतिदेवको च ततः शुभ्रा० ङक् । देवतरेव तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां डीप् ।

देवतर पु० देवप्रियस्तर्हः । १ मन्दारादिदृक्ते “पञ्चैते देव-तरवः मन्दारः पारिजातकः । वल्मानः कलसदृक्षश्च पुंश्चि वा हरिचन्दनम्” अमरः २ चैत्यदृक्ते च मन्दार्थचि०

देवता स्त्री देव+स्तार्थे तल् “कचित् स्तार्थका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते” भाष्योक्तेः पुंस्त्वार्ति-क्रमेण स्त्रीत्वम् । देवे निर्जरे । देवतात्वञ्च “वदमेयत्वानो-द्देश्यत्वम् उद्देश्यत्वञ्च तस्येदमित्यारोपज्ञानविषयत्व-‘मिति’ आहविषेकः । तच्च मन्त्रस्तुत्यत्वं वा । तदुभयं पितृ-नामयस्तीति आवादौ तेषां देवतात्वम् । मन्त्रेण द्यो-त्यत्वं वा देवतात्वं यथाह ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते माधवः “तथा देवमार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवगन्ध इत्येतद्वान्ता-यते । “देवमाह देवोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वमिति” । अतो दीव्यतीति देवः मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । “यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या । तदाकारं भवे-त्तस्य देवत्वं देवतोऽस्ती” योगियात्र० । वैदिकमन्त्रभेदे देवता-भेदाः सर्वास्तृक्रमिकायास्तृतास्ततएवावसेवाः । तन्मूखं हेमा० ब्रा० अ० उक्तमिह विस्तरभयानोद्धृतम् । मन्त्राणां तत्त्वज्ञाने प्रथमज्ञाने निन्दाभाह हेमा० ब्रा० योगियात्र० “आर्षं कण्डो देवतञ्च पितृवोगस्तथैव च । भेदितव्यं

प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः । अविदित्वा तु यः कुर्याद्
यजनाध्ययनं जपम् । होममन्त्रजले दानं तस्य चात्य-
क्ष्णं भवेत् । तथा 'यो विजानाति मन्त्राणामार्थं क-
श्च देवतम् । विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म-
च । एकैकस्य कर्मणे सोऽपि बन्ध्योऽस्ति विवक्षितम् । देव-
तायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः । पूर्वोक्तेन प्र-
कारेण कथादीन् वेत्ति यो द्विजः । अधिकारो भवेत्तस्य
रहस्यादिषु कर्मसु' । ब्राह्मणेन मन्त्रेतरयेदभागेन
कश्च वेदितव्यमित्यर्थः उत्तरत्वं विनियोगब्राह्मण-
योक्तृयतया निर्देशात् । तद्विरुद्धरूपे तन्नेवोत्तरत्वं
दर्शिता यथा "नैरुक्तं" यस्य मन्त्रस्य विनियोग
प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्मृत्यैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ।
एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् । होमे चान-
जले योगे स्वाध्याये यजने तथा" इति । २१२६ इत्य-
स्याधिपतौ च दानशब्दे २५१८ प्र० तद्विशेषो दृश्यः ।
देवताभेदाच्च निरुक्ते देवतकाण्डे उक्ता यथा

"अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते । वाय्वाद्यो
भगवान्ताः स्युरन्तरिक्षस्य देवताः । स्वर्गादिदेवपत्न्यन्ता
व्युत्थाना देवता इति" । त्वयस्त्रिंशत्पतिसंख्ये ३१५८ प्र०
देवतानां प्राधान्यतस्तयस्त्रिंशत्पतिसंख्ये किन्तु स्वस्वगण-
पत्नीसहितानां तासां त्वयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यात्वं य-
थोक्तं पञ्चपञ्चोत्तरखण्डे "सदारा विबुधाः सर्वे स्थानां स्थानां
गणैः सह । त्वैवोक्त्ये ते त्वयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यतयाऽ-
भवन्" । तेषां गणभेदाच्च गणदेवताशब्दे २५०२ प्र० उक्ताः
दृश्यः । तन्मध्येऽधिकारिभेदेन देवताभेदा यथा "या
यस्याभिमतता पुंसः सा हि तस्यैव देवता । किन्तु कार्यं
विशेषेण पूजिता चेददा नृणां । विशेषात् सर्वदा नायं
नियमोऽन्यथा नृप ! । नृपाणां देवतं विष्णुमथैव च
पुरन्दरः । विप्राणामग्निरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाक-
धृक् । देवानां देवतं विष्णुर्दानवानां त्विशूचभृत् ।
गन्धर्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि पथ्यते । विद्याध-
राणां वाग्देवी साध्यानां भगवान् हरिः । रक्षसां
शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्वती । ऋषीणां देवतं
ब्रह्मा महादेवश्च शूचभृत् । मनूनां स्यादुमा देवी तथा
विष्णुः सभास्करः । गृहस्थानाञ्च सर्वे स्युर्ब्रह्मा वै
ब्रह्मचारिणाम् । वैश्वानसस्याम्बिका स्यादु यतीनाञ्च महे-
श्वरः । क्रूराणां भगवान् रुद्रः कृष्णानां विनायकः ।
सर्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः । इत्येवं भग-

वान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत" इति कूर्मपुरा० । देवानां
वर्णभेदा भा०शा० कोषधर्मे
"आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विश्वस्य मरुतस्तथा । अद्रिनी
च कृतो गृहो तपस्यु च समास्थितौ । कृतास्वाङ्गि-
रसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः । इत्येतत् सर्वदेवानां
चातुर्वर्ग्यं प्रकीर्तितम्" । वैष्णवानां गणेशाद्यनन्तरं सन-
कादिवैष्णवानां पूज्यत्वेन देवतात्वसंज्ञं यथा

"यत्न यत्न सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्मिणाम् ।
विष्णुर्चने तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः । विश्वक्-
सेनं ससनकं सनातनमतः परम् । सनन्दं सनत्कुमा-
रश्च पञ्चैव पूजयेत्ततः" पञ्चोत्तरखण्डे । देवपटक्कं यथा
"गणेशश्च दिनेशश्च यज्जि विष्णुं शिवं शिवाम् । देव-
पटक्कञ्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षणः" ब्रह्मवैवर्तपञ्चमोऽध्यायः
विशेषे देवताभेदपूजा मन्त्रमहोदध्यायुक्ता यथा

"अन्येष्वप्युपरागाद्धेययास्यायनादिषु । कुर्यादल-
भ्ययोगेषु विशेषाद्देवताचनम् । यथा यद्येष्टेभ्यो नृणां
भक्तिः समेधते । प्राप्यते तेरयत्नेन मनोऽभीष्टं तथा
तथा । शुचौ तत्तदहे कुर्याद्देवप्रक्षपभोक्तवम् । ऊर्जे
तथैव देवानामुत्थापनविधिं सुधीः । साधकश्च चतुर्दशग्रा
विशेषास्त्रिविधपूजनम् । आग्निनाद्यानवाहेषु दुर्गा पूज्या
यथाविधि । गोपालं पूजयेद्दिवाशुभः कृष्णाष्टमीदिने ।
रामं चैत्रे चिते पक्षे नवम्यामर्चयेत् सुधीः । वैशाखादा
चतुर्दशग्रां नरसिंहं प्रपूजयेत् । यजेन्मुक्तचतुर्थ्यान्तु
गणेशं भास्कराद्योः । महालक्ष्मीं यजेद्दिवा नृभा
कृष्णाष्टमीदिने । सावस्य शुक्लपञ्चम्यां विशेषाद्भिनना-
यकम् । या काचित् सप्तमी शुक्ला रविवारयुता यदि ।
तस्यां दिनेन संयुज्य दद्यादर्घ्यं परोदितम् । तत्तत्-
कल्पोदितानन्यान् देवताप्रीतिवर्जनान् । विशेषनिय-
मान् कृत्वा भजेद्देवमन्यधीः । आषाढीकार्तिकी-
मध्ये किञ्चिद्वियममाचरेत् । देवसंस्मृतये विद्वान् जप
पूजादितत्परः । एवं यो भजते विष्णुं रुद्रं दुर्गां गणा-
धिपम् । भास्करं चैत्र्या नित्यं स कदाचिच्च लोदति" ।

देवतादेशितचतुर्थ्यान्तपदनिर्देशात् देवतात्वम् अग्नये
स्वाहेत्यादिमन्त्रेण देवतेति लोभांसकाः । तन्मतञ्च
पूर्वपक्षमिधया गृह्यचि० उक्ता दूषितं तच्च अपि पक्षशब्दे
४५६ प्र० दर्शितम् । देवतानां चैतन्ये विपक्षत्वे वा
मन्त्राणामेव देवतात्वं आङ्गि० सर्वाधिकं यथा
"विपक्षत्वं चेन्द्रादीनामपि तिस्रसधिकारश्चे दर्शितं देव-

तात्वं हि तद्याविधानं नेष्टमिति । नन्विन्द्रादीनां वि-
षयवत्त्वे किं प्रमाणम् ? अर्थवाद इति चेन्न तस्य सिद्धे-
ऽर्थेऽप्रामाण्यत्वात् । कथं वा विषयवत्तामदेवतात्वम् ? ऐन्द्र-
हविरित्यादौ तद्वितादिभिः प्रकल्प्यैस्य देवतात्वबोधनात्
इन्द्रादिपदानि च सङ्ख्यचक्षुरादिभित्तौ व्यङ्ग्यं सुखानि
मन्त्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । उच्यते ऐन्द्रादिपदका-
माधिकारिकविधिवान्नस्यकाभिस्तुतिरत्र प्रमाणम् अन्यथा
स्वर्गशरीरेऽप्यनाश्रयः स्यात् । यत्प्राप्यैवादादेन्द्रादिपद-
प्राप्तिरिति तत्रापि तत्फलपरत्वे रात्रिसत्त्वान्यायैव
प्रमाणं विषयवत्तामिन्द्रादीनां सन्निधानस्य प्रत्यक्षवाधि-
तत्वेन तद्याविधानं पूज्यत्वावस्थात्वात् अगत्या तदाकार-
तया ध्यातव्यं मन्त्रस्य लक्षितस्य देवतात्वमिति रहस्यम् ।
इन्द्राकारतया ध्यानादिन्द्रमीतिरभ्युपपन्ना । तथा च
योगियाज्ञवल्क्यः “यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च
देवता । तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते” इति ।
ननु देवानां विषयवत्त्वे तेषामेवाराधितानां फलदातृत्वं
कुतो न भवेत् ? अस्मत्पूर्वकल्पनया । तथा च भविष्यपुराणे
“यद्यदुद्भूयं नरोऽस्मदस्मादित्याय प्रयच्छति । तत्तस्य शत-
साहस्रसुत्यादयति भास्वतिः” याज्ञवल्क्यः “आयुः पूजां
धनं पित्रां स्वर्गं भोगं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा
राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः” । तथा च देवताधि-
भरणसिद्धान्तविरोधः स्यात् । उच्यते देवानामिन्द्रादीनां
पितृणां वच्चादीनां युगमन्वन्तरादिभेदेन नानात्वावगमात्
फलदायकत्वे पूर्वस्य च्युताधिकारत्वेन फलदातृत्वा-
शक्तेः । अन्यस्य चानाराधितत्वेन फलदातृत्वायोगात्
तत्प्राप्तेः शङ्कशक्तौ वाचकशब्दसङ्गावात् सर्वत्रैव तदधि-
घानम् अतएव काव्ये क्लृप्तशक्तिर्निडादिर्नित्ये निषेधे
आपूर्वमाहेत्युक्तम् । एवञ्चापूर्वानुपवेष्टात् सङ्कारितया
यदि देवताधि फलदात्री न कश्चित् कोऽपि विरोधः” ।

देवताजित् पुं देवतां जयति जि-क्रिप् । देवजयिनि असु-
रादौ भरतपुत्रसुभतेः २पुत्रभेदे च “भरतस्यात्मजः सम-
तिर्नाम” इत्युपक्रमे “तस्माद्दृष्टेनायां देवताजिघांस
पुत्रोऽभूत्” भाग० ५।१।५।२।

देवताड पुं देवः टीप्नः ताडः डस्य लः । (देताड)
ख्याते षड्भोजे अमरः । २घोषकलतायाम् विश्वः । देवो
आदिस्थचन्द्रो ताडयति ताडि अण् उप०स० । श्राद्धौ ।
देवनाय टीपनाय ताडतेऽसौ ताडि-कर्मणि अच् ।
४पञ्चौ च मेदि० । तस्योद्दीपनाय ताडमानत्वात् तथा-

त्वम् । देवताङ्क सार्धं क । देवताडङ्क रत्नमाहा ।
देवतात पुं तन-क्त वा क्ता ततएव तातः सार्धं अण् वा
देवार्थं तते ष्यञ्ते निबन्ध “एवा देव देवताते पवस्व” क०
६।६७।२७। इत० । २३यजनने कश्यपे च । तेनादि-
त्यामादित्यादीनामुत्पादनात्तत्वात् । श्मरीत्यादिषु “एते
(श्मरीत्यादयः) मनूस्तु सप्तान्यामस्तुजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायां स महर्षीं चाभितौजसः” मनुः ।
४हिरण्यगर्भे च “कर्मात्मनां च देवानां सोऽस्तुजन्
प्राणिनां प्रभुः । साध्यानाञ्च गणं कृच्छ्रम्” मनुः ।
देवताति पुं देव+सार्धं तातिन् । देवे “स आवाह देव-
तातिं यविष्ठ !” क० १।४६।४ देवतातिं देवं सार्धं
तातिन्” भा०

देवताधिकरण न० देवता कर्मसु तदधिकारित्वमधिकार-
ित्वं वाधिक्रियते विचार्यतेऽत्र अधि+क्त-आधारे ल्युट् ।
देवतानां यज्ञादावधिकारित्वतदभावयोरन्यतरसाधके
न्यायभेदे । यज्ञादौ देवतानामधिकारः इति भीमा-
शकाः । तच्च जै०सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्” सू०
“इदमामनन्ति, दर्शयन्मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्यो-
तिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्येवमादि । तत्र सन्देहः
किं यावत्किञ्चित् सत्त्वं, तत् सर्वम् अधिकृत्य एतदु-
च्यते, एत समर्थम् अधिकृत्य ? इति । किं प्राप्तम् ?
सर्वाधिकारः, अविशेषात् । ननु दृष्टादयो न किञ्चित्
कामयन्ते, कथम् तेषाम् अधिकारः स्यात् ? उच्यते,
भा भूत् अचेतनानाम्, तिरस्कुत अधिकृत्य यजेत इति
ब्रूयात् । ननु तिर्यक्षोऽपि न किञ्चित् कामयन्ते । न
इति ब्रूयः, कामयन्ते सुखम्, एवं हि दृश्यते, चर्मो-
पतप्राः छायां उपसर्पन्ति, शीतेन पीडिताः आतपम् ।
आनन् । ननु तिर्यञ्च व्यासन्नं फलं चेतयन्ते, न कालान-
रफलं प्रार्थयन्ते, कालान्तरफलानि च कर्मणि । उच्यते,
कालान्तरंऽपि फलं कामयमाना लक्ष्यन्ते, पुनः चतुर्द-
श्याम् उपवसतः पश्यामः, शत्रूणां च अटव्याम् । न
चेष्टां व्याध्याशङ्का, नियतनिमित्तत्वात्, न अनाहाराणा-
मपि तांस्मिन् काले दर्शनात्, समानाहाराणामपि अन्य-
स्मिन् काले अदर्शनात् । सिद्धान्ति च वेदे भवन्ति, देवा
वै सत्त्वमासत इत्येवमादीनि “देवतानाम् कर्मणां वन-
स्पतीनाम् अधिकारं” दर्शयन्ति । ननु कात्स्न्येन वि-
धिम् उपसङ्गच्छन् न शक्नुवन्ति इति अत्राधिकारः ।

अव्यये, यागं कर्तुम् शक्नुवन्ति केचित्, तस्मात् यजेत इत्येवमादीनि अधिकारिष्यन्ति शक्नुवतः, विष्णुक्रमादिवचनानि तु अशक्तान् न अधिकारिष्यन्ति । तत्र योऽनुपदिष्टविष्णुक्रमादिकः स केवलं यागं करिष्यति, कः तस्य दोषः ? । इव्यपरिग्रहोऽपि देवग्रामः, हस्तिग्रामः, अथवा ग्रामः इति उपचारात् अस्त्येव तस्मात् अमनुष्याणामपि शक्नुवताम् अधिकार इति भा० “कर्तुं वा स्तुतिसंयोगाद्विधिः कात्स्न्येन गम्यते” सू० वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य तर्हि ? । यः समर्थः कर्तुं कर्म अभिनिर्वर्तयितुम् । न चैते, शक्नुवन्ति तिर्यगादयः कर्तुं कर्माभिनिर्वर्तयितुम्, तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म इति, कथं यो न शक्यते कर्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवतान्तराभावात्, न हि आत्मानम्, उद्दिश्य त्यागः सम्भवति, त्याग एवाशौ न स्यात्, न कधीणाम्, आर्षेयाभावात्, न भगवादयो भगवादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न तेषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम्” (देवानां देवतान्तरभावादिति तेषां शब्द एव देवताभिप्रेता, तेषामयमभ्युक्तो ग्रन्थः, शक्यते हीन्द्रेणापीन्द्रशब्दोच्चारणेन हविष्यक्तुम् । तस्मात् अर्थमेव देवताभिप्रेत्य एतद्भाष्यमिति तन्मन्त्रम्) । यानि पुनर्लिङ्गानि, देवा वै सत्त्वमासत इत्येवमादीनि, अर्थवादाः ते विधिप्ररोचनार्थाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु, न च विधेर्विधिभेदकथाक्यभावो भवति, वचन-
व्यक्तिभेदात् । स्तुतिस्तु सा, इत्यं नाम सत्त्वाणि आ-
वृत्तव्यानि, यत् कृतकत्वा अपि आसते देवाः, आसन्न-
चेतना अपि तिर्यञ्चः, अचेतना अपि वनस्पतयः, कि-
मङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्याः” भा०

देवानामधिकारित्वं विशेषतो ब्रह्मविज्ञानेऽधिकारित्व-
मिति वेदान्तिनः तच्च शा०सू० भाष्येभ्यः समर्थितम् ।
तच्च अविग्रहशब्दे ४५५ पृ० दृश्यम् ।

देवतानुक्रम इत० । देवानामुद्देशे “नामधेयानि मन्त्र-
दक्षिणाश्च व्रतानि च । देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तन्त्र-
मेव च” भा० २।६।३६

देवताप्रतिमा स्त्री इत० । देवतानां प्रतिमूर्त्तौ तदङ्गमान-
भेदादिकं सामान्यविशेषतः दृ०सं०५८अ०उक्तं यथा

“देवगारद्वारद्वाराद्योनास्ते यस्मृतीयोऽंशः । तत्पिण्डिका
प्रमाणं प्रतिमा तद्विद्युच्चपरिमाणम् । सौरकुलप्रमाणेर्द्वा-

दशविस्तीर्णमायतं च सुखम् । मन्मजिता तु चतुर्दश
दैव्येण द्वाविडं कथितम् । नासावृताटचिबकपीवाचतुर-
कुलावृता कर्णौ । द्वे अङ्गुले च हस्तौ चिबुकं द्वाङ्गुलं
विस्तृतम् । अष्टाङ्गुलं वृताटं विस्ताराद् द्वाङ्गुलात्परे
गङ्गौ । चतुरङ्गुलौ तु गङ्गौ कर्णौ तु द्वाङ्गुलं प्रुप्तौ ।
कर्णोपान्तः कार्योऽङ्गुलपञ्चमे भ्रूसमेन सूत्रेण । कर्णकोतः
सुनुभारकं च नयनप्रवन्धसमम् । चतुरङ्गुलं वसिष्ठः क-
थयति नेत्रान्तर्कर्णयोर्विषयम् । अधरोऽङ्गुलप्रमाणस्त-
स्यार्धेनोत्तरोत्तरम् । अधोऽङ्गुला तु गोष्ठा वक्त्रं चतुरङ्गु-
लायतं कार्यम् । विपुलं तु सार्धमङ्गुलं मध्याक्षत्राङ्गुलं
व्याप्तम् । द्वाङ्गुलतल्लो नासापटो च नासा पटायतो
श्रेया । स्याद् द्वाङ्गुलसंख्यायचतुरङ्गुलमन्तरं चाक्ष्योः ।
द्वाङ्गुलमितोऽक्षिकोशो द्वे नेत्रे तन्निभागिका तारा ।
एकं तारापञ्चांशेनेत्रविकाशोऽङ्गुलं भवति । पथ्य-
न्तात्पर्यन्तं दश भ्रुवोऽङ्गुलं भ्रुवोर्लेशा । भ्रूमध्यं
द्वाङ्गुलं भ्रुर्द्वेष्टेणाङ्गुलचतुष्कम् । कायां तु केश-
रेखा भ्रुवन्धसमाङ्गुलावृत्तिणी । नेत्रान्ते करवीर-
कसुपन्धसेदङ्गुलप्रमितम् । हृत्पिण्डश्चरिणाश्चतुर्दश-
यामतोऽङ्गुलानि शिरः । द्वादश तु चित्तकर्मणि दशगुले
विंशतिरदृश्याः । आस्यं सकेशनिचयं षोडश दैव्येण
मन्मजित्प्रोक्तम् । ग्रीवा दशविस्तीर्णौ परिणाह्वादिशतः
सैका । कण्ठाद्द्वादश हृदयं हृदयाक्षामिच तत्प्रमाणेन ।
नाभीमध्यान्मैदान्तरं च तत्तुल्यमेवोक्तम् । उरु चा-
ङ्गुलमानैश्चतुर्युता विंशतिस्तथा जङ्घे । जानुकपिच्छे
चतुरङ्गुले च पादौ च तत्तुल्यौ । द्वादशदीर्घौ षट्
पृथग्या च पादौ त्रिकायताङ्गुलौ । पञ्चङ्गुलपरि-
णाहौ प्रदेशिनी त्र्यङ्गुलं दीर्घा । अष्टांशाष्टांगोनाः शेषा-
ङ्गुलयः क्रमेण कर्तव्याः । स चतुर्थभागमङ्गुलसुल्लेखोऽ-
ङ्गुलस्योक्तः । अङ्गुलस्य मध्यः कथितश्चतुर्थभागोमङ्गुलं
तज्जैः । शेषमखानामङ्गुलं क्रमात् किञ्चिद्गुणं वा ।
जङ्गाये परिणाहश्चतुर्दशोक्तस्तु विकारः पञ्च । मध्ये
तु सप्त विपुला परिणाहान्निगुणिताः सप्त । अष्टौ तु
जानुमध्ये वैपुल्यं त्र्यष्टकं तु परिणाहः । विपुलौ च-
तुर्दशोक्त मध्ये द्विगुणश्च तत्परिधिः । कठिरष्टादशवि-
पुला चत्वारिंशश्चतुर्युता परिधौ । अङ्गुलमेकं नाभि-
वर्धेन तथा प्रमाणेन । चत्वारिंशद् द्वियुता नाभी म-
ध्येन मध्यपरिणाहः । अक्षयोः षोडश चान्तरमूर्त्तं कचे
षडङ्गुलिके । कायापटावसौ द्वादश नाङ्गु तथा प्रवाङ्ग

च । बाहू वद्विस्तीर्णौ प्रतिवाह त्वङ्गुलचतुष्कम् । भोडय
वाह मूले परिष्णाद्वाद्वादशायकश्च । विस्तारेण कर-
तलं वदङ्गुलं वम दैर्घ्येण । पञ्चाङ्गुलानि मध्या प्रदेशिनी
मध्यपर्वद्वह्नीना । अनया तस्या चानामिका कनिष्ठा तु
पर्वोना । पर्वद्वयमङ्गुलः शेषाङ्गुलयस्त्रिभिस्त्रिभिः कार्यः ।
नखपरिमाणं कार्यं सर्वासां पर्वणोऽर्धेन । देशानुरूप-
भूषणवेष्टावहारमूर्तिभिः कार्या । प्रतिमा लक्षणयुक्ता
वस्त्रिहिता वस्त्रिदा भवति । द्यरघतनयो रामोबलिश्च
वैरोचनिः शतं विंशम् । द्वादशहान्या शेषाः प्रवरसम-
न्यूनपरिमाणाः । कार्योऽष्टभुजो भगवांश्चतुर्भुजो द्वि-
भुज एव वा विष्णुः । श्रीवत्साङ्कितवक्षाः कौस्तुभम-
ण्डिमूर्धितोरस्तः । अतस्तीक्ष्णसुमश्रामः पीताम्बरनिव-
शनः प्रसन्नमुखः । कुण्डलकिरीटधारी पीनगौरःस्व-
लांसभुजः । खड्गगदाशरपाणिर्दक्षिणतः शान्तिदक्षत-
र्थकरः । वामकरेण च कार्तिकसेटकचक्राणि गृह्णन् ।
अथ च चतुर्भुजमिच्छति शान्तिद एको गदाधरश्चान्यः ।
दक्षिणपात्रे ह्येवं वामे गृह्णन् चक्रम् । द्विभुजस्य तु
शान्तिकरो दक्षिणपात्रोऽपरश्च गृह्णन्धरः । एवं विष्णोः
प्रतिमा कर्तव्या भूतिमिच्छद्भिः । वलदेवी हलपाणिर्भ-
द्विभूषणलोचनश्च कर्तव्यः । विभ्रतु कुण्डलमेकं गङ्गे-
न्दुस्थालगौरवपुः । एकोनांश कार्यो देवी वलदेवक-
ण्णयोर्मध्ये । कटिसंस्थितवामकरा सरोजमितरेण चो-
द्वहती । कार्या चतुर्भुजा सा वामकराभ्यां वपुस्तकं
कमलम् । द्वाभ्यां दक्षिणपात्रे यरमर्धिल्लच्छत्रं च ।
वामेऽष्टभुजायाः कमण्डलुचापमञ्जुं शास्त्रम् । वर-
शरदर्पणयुक्ताः सत्यभुजाः साक्षरत्नाश्च । शान्तश्च
गदाहस्तः प्रद्युम्नचापभट्टं गृह्णन् । अनयोः स्त्रियौ
च कार्यं खेटकनिस्त्रिंशधारिण्यौ । प्रह्ला कमण्डलुकर-
चतुर्मुखः पङ्कजासनस्थश्च । स्नान्दः कुमाररूपः शक्ति-
धरो वर्चिकेतुश्च । युक्तश्चतुर्विपाणो द्विपो महेन्द्रस्य वज्र-
पाणिलङ्घ । तिर्यङ्गल्लाटसंस्थं तृतीयमपि लोचनं
चित्रम् । यन्त्रोः शिरसीन्दुकला वृषध्वजोऽपि च
तृतीयमप्यूर्ध्वम् । मूर्ध्ना धनुः पिनाकं वामाङ्गे वा गि-
रिस्तार्धम् । पञ्चाङ्गुलकरचरणः प्रसन्नमूर्तिः सुनी-
चकेशश्च । पञ्चाङ्गुलविष्टः पितेव जगतो भवेद्बुद्धः ।
स्वाजानुबन्धवाहः श्रीवत्साङ्कः प्रशान्तमूर्तिश्च । दिग्वा-
साकरश्चो रूपवांश्च कार्योऽर्हतां देवः । नाशास्त्राट-
कङ्कोरगण्डवक्षांश्च चोन्नतानि रवेः । कुयोड्दीप्यवेणं

गूढं पादादुरो वायत् । विभ्राणः ककरवहे पाणिभ्यां
पङ्कजे सकटधारी । कुण्डलभूषितवदनः प्रसन्नहारो
वियङ्गतः । कमण्डोदरदुतिमुखः कञ्चुकगुप्तः श्वितप्र-
सन्नमुखः । रत्नोज्ज्वलप्रभामण्डलश्च कर्तुः शुभकरोऽर्कः ।
सौम्या तु हस्तमात्रा वसुधा हस्तद्वयोच्छ्रिता प्रतिमा ।
जेमस्तुभिन्नाय भवेत् त्रिचतुर्हस्तप्रमाणायाम् । नृपम-
यमत्यङ्गायां हीनाङ्गायामकल्पिता कर्तुः । शतोर्द्वयं
कुङ्कुयम् अर्धविनाशः क्षयायां च । सरणं तु सक्ततायां
शस्त्रनिपातेन निर्दिशेत्कर्तुः । वासायनता पत्नीं
दक्षिणविभता हिनस्यायुः । अम्बत्वमूर्ध्वदृष्ट्या करोति
चिन्तामधोमुखी दृष्टिः । सर्वप्रतिमास्त्वेवं शुभाशुभं
भास्करोक्तसमम् । लिङ्गस्य वृत्तपरिधिं दैर्घ्येणास्त्रायु-
तत् त्रिधा विभजेत् । मूले तत्सदृशं मध्ये त्वष्टास्त्रि-
वृत्तमतः । चतुरस्रमवनिष्ठाते मध्यं कार्यं तु पिण्ड-
काश्वभे । दृष्टोच्छ्रायेण समा समन्ततः पिण्डका-
श्वत्मात् । क्षयदीर्घं देशज्ञं पार्श्वविहीनं वृत्तं नाशायः
यस्य क्षतं भवेन्मस्तके विनाशाय तत्किञ्चम् । नाशगणः
कर्तव्यः स्वनामदेवातुल्यपूजतचिह्नः । देवन्तोऽश्वाह्वो
नृगवाक्रीडादिपरिवारः । दण्डो वसो मङ्गिषगो हंसा-
ह्वटश्च पाशभृद्गणः । नरवाहनः कुबेरो वामः किरीटी
वृहत्कुक्षिः । प्रमथाधिपो गजसुखः प्रसन्नजठरः कुठार-
धारी स्यात् । एकविपाणो विभ्रनृमूलककन्दं सुनीलद-
लकन्दम् ।

देवभेदेन मूर्तिभेदलक्षणानि अग्निपु० १०४ अ० उक्तानि
तत्तात्पर्यभेदमनानि यथा

“भगवानुवाच । वासुदेवादिप्रतिमावच्छिन्नं प्रवदामि ते ।
प्रासादस्थोत्तरे पूर्वमुखी वा चोत्तराननाम् । संस्थाप्य
पूज्य च वलिं दत्त्वाष्टौ मध्यस्तत्तकम् । गिरिं शिल्पी
तु नवधा विभज्य नवभेदं शके । सूर्यभक्तीः शिखायां
तु भागं स्थाकुलस्यते । वज्रकुलं गोलकं नाम्ना
कालनेत्रं तदुच्यते । भागमेकं त्रिधा भक्ता पाणिं भागं
प्रकल्पयेत् । भागमेकं तथा जानौ सीमायां भागमेव च ।
सुकुटं तालमात्रं स्थाप्यासमात्रं तथा सखम् । तापे-
नेकेन कष्टन्तु तापेन हृदयं तथा । नाभिमेढ्रान्तरनालं
हिताकावूरुको तथा । तालद्वयेन कङ्का स्थात् सुलाणि
श्रेष्ठ्यु साम्मतम् । कार्यं कृतवत् पादे कङ्कामध्ये
तथापरम् । जानौ कृतवत् कार्यमूर्धमध्ये तथापरम् ।
नेद्रे तथापरं कार्यं कक्षां कृतवत् तथापरम् । मेखला-

अथविश्वार्थं भाष्यं चैवापरन्त्या । हृदये च तथा
कार्यं कथं कृतवत्तत्तथा । ललाटे चापरं कार्यं
मन्त्रे च तथापरम् । स्रुटोपरि कर्मव्यं कृतमेकं
विस्तार्यते । स्रुताभ्यां तु प्रदेयानि सप्तैव कर्मकोटयः ।
कलातिकान्तरेणैव षट् स्रुताणि प्रदापयेत् । मध्यस्थं
तु सत्यञ्च स्रुतागव्येव निवेद्येत् । ललाटे चाविका
वक्तुं कर्त्तव्यश्चतुरङ्गुलम् । योवाकर्णौ तु कर्त्तव्यौ
आयामाश्चतुरङ्गुलौ । द्वाङ्गुले ऋतुके कार्ये विस्तरा
रात्रिकनका । अष्टाङ्गुलं ललाटेन विस्तारेण प्रकी-
र्तितम् । परेण द्वाङ्गुलौ गृह्यौ कर्त्तव्यावकान्तितौ ।
चतुरङ्गुलमाख्यातमन्तरं कर्त्तव्येभ्योः । द्वाङ्गुलौ
धृक्कौ कर्णौ कर्णोपाङ्गावपञ्चमे । भ्रूषमेन तु स्रुतेण
कर्मकोटं प्रकीर्तितम् । विद्धं षडङ्गुलं कर्णमविद्ध-
तुरङ्गुलम् । विष्णुकेन सप्तं विद्धमविद्धं वा षडङ्गुलम् ।
गन्धपात्रं तद्यावत्तं गङ्गाधौ कल्पयेत्तथा । द्वाङ्गुले-
नाधरः कार्यसाक्षात्कर्त्तव्योत्तराधरः । अष्टाङ्गुलं तथा
नेत्रं पञ्चतुल्यं चतुरङ्गुलम् । आयामेन तु यैषुल्यात्
साहं मङ्गुलमच्यते । अव्याप्तमेवं साहङ्गं व्याप्तं त्वङ्गु-
लमच्यते । नासावंग्रहसुष्ठुकार्यं मूले त्वेकाङ्गुलं भवति ।
उष्णायो द्वाङ्गुलं चाप्ये करवीरोपमा स्रुता । अन्तरं
चक्षुषोः कार्यं चतुरङ्गुलमावतः । द्वाङ्गुलं चाक्षिकोणं
च द्वाङ्गुलं चान्तरं तयोः । तारा नेत्रविभागेण एक
तारापञ्चपर्ययिका । त्र्याङ्गुलं नेत्रविस्तारं द्वाणो वा
द्वाङ्गुला मता । तत्प्रमाणा भ्रूयोर्नेत्रा भ्रूवो चैव मम
भवेत् । भ्रूषमध्यं द्वाङ्गुलं कार्यं भ्रूदैर्ध्यं चतुरङ्गुलम् ।
षट्त्रिंशदङ्गुलायामममकस्य तु वेदनम् । मूर्ध्नीनां केश-
पाटीनां हातिशङ्केन भवेत् । पञ्चनेत्रा त्वधोयीवा
विस्ताराद्देहं पुनः । त्रिगुणं तु भवेद्दृष्टं विस्तृताष्टाङ्गुलं
पुनः । योवात्रिगुणमायामं योवाबाह्वन्तरं भवेत् ।
स्तम्भावष्टाङ्गुलौ कार्यौ त्रिकलावंगौ शुभौ । मप्र-
नेत्रौ स्रुतौ बाह्व प्रबाह्व षोडशाङ्गुलौ । त्रिकलौ
विस्तृतौ बाह्व प्रबाह्व चापि तत्समौ । बाह्वदण्डो-
र्ध्वतो ज्ञेयः परिष्ठाङ्गः कला नव । सप्तदशाङ्गुलौ
मध्ये ऊर्ध्वरोर्ध्वं च षोडश । ऊर्ध्वस्य भवेच्छाङ्गः
त्रिगुणः कर्मकोटयः । नाहः प्रबाह्वमध्ये तु षोडशा-
ङ्गुल उच्यते । अष्टाङ्गुलं परीणाहो हादशाङ्गुल
उच्यते । विस्तारेण करतलं कीर्तितं तु षडङ्गुलम् ।
दैर्घ्यं सप्ताङ्गुलं कार्यं मध्या षष्ठाङ्गुला मता । तर्ज-

न्यामिका चैव तस्मादङ्गुलं विमा । कनिष्ठाङ्गुलौ
कार्यौ चतुरङ्गुलमच्यते । द्विपदाङ्गुलः कार्यः
शेषाङ्गुल्यष्टिपर्ययः । सर्वाङ्गं पर्ययोर्ध्वं न न्यस्यन्
विधीयते । वक्ष्यो यत् प्रमाचन्तु जठरं तत्प्रमाचनः ।
अङ्गुलिकं भवेच्छाभी वेधेन च प्रमाचनः । ततो मेदा-
नरं कार्यं तालमात्रं प्रमाचनः । नाभिमध्ये परी-
णाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलैः । अन्तरं क्षमयोः कार्यं
तालमात्रं प्रमाचनः । चिबुकौ यवमानी तु मङ्गुलं
द्विपदं भवेत् । अतः षट्पञ्चगुलं कार्यं वेदनं वक्ष्यः
स्फुटम् । चतुर्ध्वं स्रुतं तदधोवेदनं परिकीर्तितम् ।
परिष्ठाङ्गुलं कक्षां चतुःपञ्चाशदङ्गुलैः । विस्तार-
शोभने तु प्रोच्यते हादशाङ्गुलः । तस्मादध्यधिकं
मध्ये ततो निम्नतरं क्रमात् । विस्तृताष्टाङ्गुलं जानु-
विगुणा परिष्ठाङ्गुलः । जङ्घामध्ये तु विस्तारः सप्ता-
ङ्गुल उदाहृतः । त्रिगुणः परिधिषाष्ट जङ्घायं षड्-
विस्तारम् । त्रिगुणः परिधिषाष्ट पादौ तालप्रमा-
चकौ । आयामादुल्लिखी पादौ चतुरङ्गुलमेव च ।
गुणफालं पूर्वं तु कर्त्तव्यं प्रमाणाश्चतुरङ्गुलम् । त्रिकलं
विस्तृतौ पादौ त्र्याङ्गुला मङ्गुलः कृतः । पञ्चाङ्गु-
लस्तु नाहोऽस्य दीर्घा तद्वत् प्रदेशिनी । अष्टमाष्टांशतो-
न्यन्माः शेषाङ्गुलाः क्रमेण तु । सप्ताष्टाङ्गुलस्तुमेष-
मङ्गुलस्य प्रकीर्तितम् । यवोनमङ्गुलं कार्यमङ्गुलस्य
नखं तथा । अङ्गुलं तथा न्यासां क्रमान् स्थानं तु
कारयेत् । त्र्याङ्गुलौ द्विपदौ कार्यौ मेदां तु चतुर-
ङ्गुलम् । परिष्ठाङ्गुलं काथायं कर्त्तव्यश्चतुरङ्गुलम् ।
षडङ्गुलपरिष्ठाङ्गुलौ द्विपदौ परिकीर्तितौ । प्रतिमा
मृण्माद्या स्यादतदङ्गुलमच्यते । अन्यथैव दिशा कार्यं
शोकं दद्यात् तु नान्यथा ।

वायुदेवस्य "दक्षिणे तु करे चक्रमधस्तात् पद्ममेव च ।
यामे गृहस्थं गदावस्ताहावुदेवस्य जलचम् । श्रीपद्मे
चापि कर्त्तव्ये पद्मरीणाकरान्विते । जलमातोष्णिता-
शामे मानादिप्राधरौ तथा । प्रभासङ्गुलसंस्थौ तौ
प्रभा चक्ष्वादिमृण्यौ । पद्मानं पादधीठन्तु प्रतिमास्त्व-
माचरेत्" ।

मत्स्यादिनक्षत्राणि तत्र ४८ अ० उक्तानि यथा

मगवानुवाच "दशधनारं मत्स्यादिनक्षत्रं प्रवदामि ते ।
मत्स्याकारस्तु मत्स्यः स्यात् कूर्मः कूर्माक्षितर्भवेत् ।
नराङ्गो वायु कर्म्भ्यो भूराङ्गो गदादिभवेत् । दक्षिणे

वामके शङ्खं चण्डीवी पद्ममेव वा । श्रीशङ्खकूर्मरस्या
 त आनमो चरणातुगौ । पराहस्यापनाङ्गुलं भवा-
 श्वितरत्नं भवेत् । नरसिंहो विहत्तासो वामोरत्नतदानयः ।
 तद्वज्रोदारयन्नाली स्फुरच्चक्रगदाधरः । क्ली दण्डी
 वामनः स्यादथ वा स्याच्चतुर्भुजः । रामचापेपुङ्खः स्यात्
 खड्गी परशुमान्वितः । रामचापी शरी खड्गी शङ्खी
 वा द्विभुजः स्मृतः । गदानाङ्गुलधारी च रामो वाय चतु-
 र्भुजः । वामोर्ध्वे चाङ्गुलं दद्यादधः शङ्खं सुशोभनम् ।
 सप्तवं दक्षिणोर्ध्वे त चक्रश्चाधः सुशोभनम् । शान्तात्मा
 लम्बकर्णश्च गौराङ्गचाम्बरहृतः । ऊर्ध्वपद्मस्थितो बुद्धो
 वरदाभयदायकः । धनुस्तन्वान्वितः कल्की लम्बो-
 त्पादकरो द्विजः । अथवाश्वस्थितः खड्गी शङ्खचक्र-
 गदान्वितः । "लक्ष्मणं वासुदेयादिनवकस्य यदामि ते ।
 दक्षिणोर्ध्वे गदा वामे वामोर्ध्वे चक्रमुत्तमम् । ब्रह्मे गो
 पान्धंगौ नित्यं वासुदेवोऽस्ति पूर्ववत् । शङ्खी च वरदो
 वाय द्विभुजो वा चतुर्भुजः । चाङ्गुली सप्तली रामो
 गदापद्मधरः स्मृतः । प्रद्युम्नो दक्षिणे वज्रं शङ्खं भागे
 धनुः करे । गदानाम्याहतः प्रोत्था प्रद्युम्नो वा धनुः-
 शरी । चतुर्भुजोऽनिरुद्धः स्थानवा नारायणो विभुः ।
 चतुर्ध्वचतुर्बाहुर्हं हज्जठरमण्डलः । लम्बकूर्मो जटा-
 युक्तो ब्रह्मा हंसायवाहनः । दक्षिणे चाण्डालश्च
 क्षुब्धं वामे त कण्डिकाम् । आञ्जल्याली सरस्वती
 सावित्री वामदक्षिणे । विष्णुरष्टभुजस्तार्क्ष्ये करे खड्गस्तु
 दक्षिणे । गदा शरश्च वरदो वामे कार्मुकखेटकं ।
 चक्रशङ्खौ चतुर्बाहुर्वरसिंहचतुर्भुजः । शङ्खचक्र-
 धरो वापि विदारितमहासुरः । चतुर्बाहुर्वराहस्तु शेषः
 पाणितले धृतः । धारयन् बाहुना पृथ्वीं वामेन कमला-
 धरः । पादलम्बा धरा कार्या पदा लक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
 त्रैलोक्यमोहनलाक्ष्म्ये खट्वाङ्गस्तु दक्षिणे । चक्रं
 खड्गं च सप्तवं ऋद्धुर्ध्वं वामके करे । शङ्खगार्ङ्ग-
 गदापाशा पद्मवीणासमन्विते । लक्ष्मीः सरस्वती
 कार्थ्ये विश्वरूपोऽथ दक्षिणे । सुहरं च तथा पाशं
 शक्तिमुत्तं शरं करे । वामे शङ्खश्च गार्ङ्गश्च गदां पाशं
 च तोमरम् । चाङ्गुलं परशुं दण्डं कुरिकां चर्म-
 चोपयम् । विंशहास्तद्वर्त्यक्तो दक्षिणस्थोऽथ वामके ।
 त्रिनेत्रो वामपाशेन शयितो जलशायिपि । त्रिया
 धृतैकचरको विमलाद्याभिरीडितः । नाभिपद्मचतु-
 र्वर्त्तो हरिश्चक्रको हरिः । शूर्पटिधारी दक्षे च

गदाचक्रधरः पदे । बह्मकेयवचक्ष्माक्षो गौरीलक्ष्मी-
 समन्वितः । शङ्खचक्रगदानेदपाणिवाचशिरा हरिः ।
 वामपादधृतः शेषो दक्षिणः कूर्मपुङ्गवः । दत्तात्रेयो
 द्विबाहुः स्याद्द्वानोत्तुङ्गे त्रिया सह । विश्वक्षेत्रचक्र-
 गदो हलो शङ्खी हरेर्गणः ।

देवीप्रतिमालक्षणानि तत्रैव ५००० लक्षणानि यथा

"भगवानुवाच चण्डी विंशतिबाहुः स्वादिभती दक्षिणैः
 करैः । शून्याविशक्तिचक्राणि पाशं खेटावुधामयम् ।
 उमरं शक्तिकां वामेर्वांगपाशश्च खेटकम् । कुठारा-
 ङ्कुशचापांश्च चण्डाध्वजगदाक्षया । आदर्शसुहरान्
 हस्तैश्चण्डो वा दशबाहुका । तदधो महिर्मन्त्रिहस्तमूर्ध्वं
 पातितमस्तकः । शस्त्रोद्यतकरः क्रुद्धस्तदुपीवासमभयः
 पुमान् । शूलहस्तो वमद्रक्तो रक्तभूर्मूर्ध्वजेष्णः ।
 सिंहनाखाद्यमानस्तु पाशवद्धो गले भयम् । वाय्वाङ्-
 प्याक्रान्तसिंहा च सव्याङ्घ्रिनीवगासुरे । चण्डिकेयं
 त्रिनेत्रा च सशस्त्रा रिपुमर्हिनी । नयपद्मात्मके स्थाति
 पृथ्वा दुर्गा स्तम्भूर्जितः । आदौ मध्ये च तन्त्रादौ नवत-
 त्वात्मभिः क्रमात् । अष्टादशभुजैका तु दक्षे सुखं च
 खेटकम् । आदर्शतर्जनीचापं ध्वजं उमरं तथा । पाशं
 वामे विभ्रती च शक्तिमुहरशूलकम् । वज्रखड्गाङ्कुश-
 शरान् चक्रन्देवी शलाकया । एतैरेशयुधैर्युक्ता शेषाः
 षोडशबाहुकाः । उमरं तर्जनीं त्यक्त्वा बद्धचण्डादयो
 नव । बद्धचण्डा प्रचण्डा च चण्डोपा चण्डनायिका ।
 चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका । उग्र-
 चण्डा च मध्यस्था रोचनाभाऽरुणाऽसिता । नीला
 शुक्ला धूम्रिका च पीता श्वेता च सिंहगाः । महि-
 भोऽथ पुमान् शङ्खी तत्कचपहस्तिकाः । आनीडा नव
 दुर्गाः स्युः स्वाध्याः पुलादिद्वये । तथा गौरी चण्डि-
 काद्या कण्ठाग्रररदाग्निधृक् । सैव रम्भावने विद्वाऽ-
 म्निहीना ललिता तथा । लम्बमूर्ध्वकरा वामे द्वितीये
 धृतदण्डिणा । वाय्मे फलाङ्गलिङ्गता सौभाग्या तत्र
 चोर्द्धिका । लक्ष्मीयांस्वकराभ्योना वामे श्रीफल-
 संयुता । पुस्तालपाणिकाङ्गता वीणाङ्गता सरस्वती ।
 कुम्भाङ्गङ्गता श्वेताभा मकरोपरि जाङ्गवी । कूर्मगा
 यक्षुना कुम्भकरा श्यामा च पुञ्जते । सवीणस्तुम्बुः
 शुक्लः शूची मालपतो वृषे । गौरी चतुर्ध्वखी ब्राह्मी
 कलमालासुरान्विता । कुण्डलाचपातिशो वामे हंसगा
 बाह्वरी सिता । शरचापी दक्षिणेऽस्या वामे चक्रं

बहुर्हवे । कौमारी शिखिगा रक्ता शक्तिहस्ता
 द्विबाहुका । चक्रमध्वरा सव्ये वामे चण्डोर्मिदाह-
 ण्डम् । दण्डमध्वरासिगदया वाराही महिषसिता ।
 शिखी वामे वज्रहस्ता बह्मसाक्षी तु सिद्धये । चातुष्पादा
 कोटराक्षी स्वाध्विर्मांसा तु त्रिबोचना । निर्मांसा
 स्वस्थिवारा वा अर्धकेशी जयोदरी । द्वीपिचर्मधरा
 वामे कपालं पट्टिम् करे । मूलं कर्णी दक्षिणेऽस्याः
 शवाह्वतास्थिभूषणा । विनायकी नराकारो वृहत्कुलि-
 र्जाननः । वृहत्कुण्डो ह्युपवीति सुखं सप्रकलं भ-
 वत् । विस्ताराद्द्वैर्घ्यं तथैव शुण्डं षट्त्विंशदङ्गुलम् ।
 कला हादय नाडी तु मीवा शार्ङ्गकोष्णिक्ता । षट्-
 त्विंशदङ्गुलं कण्ठं गुह्यमध्यर्जमङ्गुलम् । नाभिद्वय-
 हादय च जङ्घे पादे तु दक्षिणे । खट्वं परशुं वामे
 लङ्कुलस्रोतकं शये । सुसखी च विद्यासाक्षी पार्श्वे
 प्लुन्दो नयूरगः । स्वामी शायी विशाखश्च द्विभुजो
 बालरूपधृक् । दक्षे शक्तिः कुक्कुटोऽथ एतवज्जोऽथ पञ्च-
 सुखः । भङ्गभुजो वा हादयभिर्यमैररण्ये द्विबाहुकः ।
 शक्तीपुपागनिस्त्रिंशतोत्तरोत्तरोन्नीयुतः । शक्त्या दक्षि-
 णहस्तो षट्सु वामे करे तथा । शिखिपिच्छन्नुः
 खेटं पताकाभयकुक्कुटे । कपालकर्तरीगूलपागभट्ट-
 याम्यसौम्ययोः । गजचर्मभट्टध्वंसपादा स्यात् रुद्रच-
 षिङ्गका । केव चाटभाना देवी शिरोऽमरकान्विता ।
 तेन वा रुद्रचासुगुणा नाटेऽर्चयन् नृत्यते । इयमेव महा-
 लक्ष्मीरुपविष्टा चतुर्मुखी । नृवाजिमहिषेभांश्च स्वा-
 दन्ती च करे स्थितान् । टगवास्तुस्त्रिनेत्रा च शस्त्रासि-
 ङ्गमस्तिकम् । विभ्रती दक्षिणे हस्ते वामे मण्डां च
 खेटकम् । खट्वाङ्गं च त्रिगूलञ्च मिहचासुगुणाङ्गया ।
 सिद्धयोगेश्वरी देवी सर्वविघ्नप्रदायिका । एतद्रूपा भवे-
 दन्वा पाशाङ्गुयुताक्षणा । भैरवीरुपविष्टा तु भुजै-
 र्हादयभिर्युता । यताः शङ्खानज्जा रौद्रोद्यम्बाएकमि-
 टं कृतम् । क्षमा शिवावता वृद्धा द्विभुजा विष्टतानना ।
 टन्तुरा क्षेमकारी स्याद्भूमी जातुकरा स्थिता । यक्षिण्य-
 क्षम्यदीर्घाक्षः शाकिन्दो वक्रहस्तयः । पिङ्गाक्षः स्यु-
 र्भङ्गारथः रुपिण्योपसरसः सदा । राजमाक्षी त्रिगुली
 च नन्दीगो हारपावकः । महाकावाविघ्नहन्त्री स्वा-
 न्मखेटकवांसया । जगो भङ्गी च नृत्यन् वैकुण्ठा-
 मण्डसूत्रध्वजान् । गजगोकर्णवज्राद्या वीरभङ्गादयो
 गणाः । चण्डाकर्महादयदोः पापरोगं विदारयन् ।

वज्राविदण्डचक्रैरुत्तमकाङ्क्षुयुद्धरान् । दक्षिणे तर्जनीं
 खेटं शक्तिं चण्डञ्च पाशकम् । पार्श्वं मण्डां कुठारञ्च
 हाभ्याश्चैव त्रिगुलकम् । चण्डानाकाकुलो देवो विष्णो-
 टकविमर्दनः” ।

सूर्यादिप्रतिमावर्णनानि ५१ख० ततोक्तानि यथा

“भगवानुवाच । सर्वमान्ये वैकचक्रं रणे सुर्वे द्विपद्मकम् ।
 महीभाजनखेखन्धो विभ्रत् कुण्डली तु दक्षिणे । वामे तु
 पिङ्गखो हारि टण्डुलभट्टं च रत्नेभ्यः । बालव्यजनधा-
 रिण्यो पार्श्वे राक्षी च निष्प्रभा । अथवाश्ववनाहटः
 कार्य एकस्तु भास्करः । वरदा इत्यग्निः सर्वे दिक्पा-
 लास्तकराः क्रमात् । सुदरगुलचक्राजधनोऽग्न्यादिवि-
 दित्स्थिताः । सूर्यादयमादिरण्योलासतर्जुसा द्विपद्मे ।
 वरुणः सूर्यनामा च बह्वर्कांशुसपापरः । घाता तपन-
 संघश्च सविताथ गभस्तिमान् । रविश्चैवाथ पर्जन्यस्तदा
 मिलोऽथ विष्णुकः । मेधादिराशिसंस्थाश्च मार्गादिकार्ति-
 कानगाः । ज्योती रक्तो मनायक्तः पीतः पाण्डुरकः
 शितः । कपिलः पीतवर्णश्च शुक्राभो धवलस्तथा । धूम्रो
 नीलः क्रमादुवर्णाः शक्तयः केशरायगाः । वृद्धा सुपुम्बा
 विश्वार्चिरिन्दुसंज्ञा प्रमर्दिनी । प्रहर्षाक्षी महाकाक्षी
 कपिबा च प्रबोधनी । नीलाम्बरा चमाला च अष्ट-
 ताण्या च शक्तयः । वरुणादेश्च तद्वर्णाः केशरायोऽपि वि-
 न्यसेत् । तेजश्चण्डो महावक्रो द्विभुजः पद्मलङ्घनभट्टः ।
 कुण्डिकाजयमालीन्दुः कुजः शक्त्याश्वमासिकः । बुधसा-
 पाक्षपाणिः स्यात्कीरः कुण्डाक्षमासिकः । शुक्रः क-
 ण्डाक्षमाक्षी स्यात् किङ्किणीस्रजवाक्त्रभिः । अर्धचन्द्रधरो
 राहुः केतुः खट्गी च दीपभट्टः । अनन्तस्तनकः कर्कः
 पद्मो महाजः शङ्खकः । कुलिकः स्रविषः सर्वे कश्च-
 वज्रा महाप्रभाः । इन्द्रो वज्री गजाह्वङ्गानगोऽग्नश्च
 शक्तिमान् । यमो दण्डी च महिषे नैर्ऋतः खड्गवान्
 खरे । मकरे वरुणः पाणी वायुर्ध्वजधरो ज्ये । गदी
 कुबेरो मेघस्थ ईशानश्च जटी हृषे । द्विबाहुवी लोक-
 पाला विष्णुकर्माक्षस्तभट्टः । चतुर्मान् वज्रहस्ताः स्यात्
 पद्म्यां सम्पीडिताययः । वीणाहस्ताः किन्नराः स्युर्मा-
 लाविद्याधराश्च स्वे । उर्वकाक्षाः पिशाचाः स्युर्वेताश्च
 विक्रतामनाः । जेलपालाः मूलवन्तः प्रेता मङ्गोदराः
 जयाः” ।

६४योगिनी प्रतिमावर्णनं ५२ख०

“भगवानुवाच योगिन्यष्टाष्टकं वक्ष्ये वैष्णवादीशान्ततः क्र-

नात् । अथोभ्यां कलकणीं च राक्षसी क्षयणा क्षया ।
पिङ्गाक्षी चाक्षया क्षेमा वाभा क्षीना क्षया तथा । क्षीना
क्षया च क्षुद्रेशी जानसा विमला पुनः । क्षुद्राणां च
विशालाक्षी ऊङ्गारा वडवासुखी । ह्यहारवा महाक्रूरा
क्रोरना तु भयानना । सर्वसा तरला तारा क्षणा
क्षेव क्षयानना । तथैव रससङ्घाक्षी शवरा तालु
जिह्विका । रक्षाक्षी सुप्रसिद्धा तु विदुज्जिह्वा कर-
हिणी । मेघनाटा प्रचण्डोष्मा कालकणीं वरप्रदा ।
चन्द्रावली चन्द्रहामा मयञ्चा प्रलयान्तिका । शिशुवक्त्रा
पिशाची च पिशिताया च लोचुषा । धमनी तपनी
क्षेव वासनी विजयानना । वायुवेगा वृद्धकुक्षिर्वि-
जयता विश्वरूपिका । यमजिह्वा जयन्ती च दुर्जया च
यमानिका । विडाली रयती चैव पूतना विजयन्तिका ।
अष्टहस्तासप्तहस्ता इच्छास्त्राः सर्वसिद्धिदाः” ।

भैरवप्रतिमावक्षणांनि यथा ५२४०

“भैरवचार्कहस्तः स्यात् कूर्पराक्षो जटन्मुष्टः । खड्गा-
ङ्कुशकठारेषुविश्रामयभृदेकतः । चापलिगूलखट्वाङ्गपाश-
कार्द्विवरोद्यतः । गजचर्मधरो ह्यभ्यां क्षत्तिशोहिभू-
षितः । प्रेतासुनो महामध्ये पुच्छः पञ्चानभोऽथ वा ।
अविशोष्माग्निपर्यन्तं दीर्घाटकेकभेदितम् । तत् पटङ्गानि
जात्यन्तैरन्वितं च क्रमाद् यजेत् । मन्दिराग्निदत्ता-
रूढं सुवर्णरसकान्वितम् । नादविन्दिन्दुमंयुक्तं मातृ-
नाथाङ्गदीपितम् । वीरभङ्गो वषाकटो जालये स चतु-
र्भुजः । गौरी तु द्विभुजा तत्राद्या शूजिनी दर्पणा-
न्विता । शूलं गजन्तिका कुण्डली वरटा च चतुर्भुजा ।
अथस्या ललिता स्कान्दगणादर्शशलाकया । अष्टिका
दशहस्ता स्यात् खड्गगूलारिशक्तिपृक्तः । दण्डे वागे
नागपाशं चर्मोङ्कुशकठारकम् । धनुः सिङ्गे च महिषः
शूलेन प्रहृतोपतः” ।

लिङ्गवक्ष्यणस्तुतं तत् ५२५०

‘भगवानुवाच । लिङ्गादिवक्ष्यं वक्ष्ये कसलोद्भव ! तच्छृणु ।
दैर्घ्याद् वसुभिर्भक्ता त्वक्ता भागवत्यं ततः । लिङ्गम्
भूतभागेस्तु चतुरस्रान्तु कारयेत् । आयामं भूर्तिभिर्भक्ता
एकद्वित्रिक्कमान् न्यसेत् । ब्रह्मविष्णुशिवांशेषु वर्जमानोऽ-
यस्यते । चतुरस्रेऽस्य वर्णाद् गुह्यकोषेषु बाध्यते ।
अष्टादशं वैष्णवं भागं विध्यत्येव न संशयः । षोडशाक्षं
ततः कुर्याद्वालिंशाक्षं ततः पुनः । चतुःषष्ट्याक्षं कृत्वा
वर्तुचं साधयेत्ततः । कर्तयेदथ लिङ्गस्य शिरो वै देश-

कोत्तमः । विश्वारमय लिङ्गस्य अष्टधा संविभाजयेत् ।
भागाद्वाद्वांस्तु वक्ष्ये कृत्वाकारं शिरो भवेत् । त्रिषु
भागेषु सदृशपायामं यच्च विश्वरम् । तद्विभाजयन् लिङ्गं
सर्वकामफलप्रदम् । दैर्घ्यं तु चतुर्थेन विष्णुसं देव-
पूजिते । सर्वेषामेव लिङ्गानां लक्षणं ऋणु साम्प्रतम् ।
मध्यस्थत्वं समासाद्य ब्रह्मरुद्रान्तिके बधुः । षोडशा-
ङ्कुललिङ्गस्य षड्भागैर्भाजितो यथा । तद्देव यमनर-
त्वाभ्यां मानमन्तरस्यते । यथाष्टसूतरे कार्यं शेषायां
यवधानितः । अधोभागं विधा कृत्वा स्वर्जमेकं परि-
त्यजेत् । अष्टधा तद्द्वयं कृत्वा ऊर्ध्वभागत्वं त्य-
जेत् । ऊर्ध्वं पञ्चमाङ्गागाद् भ्रास्य रेखां प्रसूययेत् ।
भागमेकं परित्यज्य सङ्गमं कारयेत्तयोः । एतत् साधा-
रणं प्रोक्तं लिङ्गानां लक्षणं मया । सर्वसाधारणं वक्ष्ये
पिण्डिकानां निबोध मे । ब्रह्मभागावशेषश्च ज्ञात्वा
लिङ्गस्य चोच्छ्रयम् । न्यसेद् ब्रह्मणिखं विद्वान् मय-
कर्मणिनोपरि । तथा ससूक्ष्मं ज्ञात्वा पिण्डिकां प्रवि-
भाजयेत् । द्विभागस्तच्छ्रितं पीठं विश्वरं लिङ्गसंनि-
तम् । त्रिभागं मध्यतः स्वातं कृत्वा पीठं विभाजयेत् ।
स्वमानाद्द्विभागेण बाहुल्यं परिकल्पयेत् । बाहुल्यस्य
त्रिभागेण मेखलामयं कल्पयेत् । स्वातं स्यान्मेखलातुल्यं
क्रमान्निम्नन्तु कारयेत् । मेखला षोडशांशेन स्वातं वा
तत्प्रमाणतः । उच्छ्रयं तस्य पीठस्य विकाराङ्गं तु
कारयेत् । भूमौ प्रविष्टमेकं तु भागैकैकेन पिण्डिका ।
कण्ठं भागैस्त्रिभिः कार्यं भागेनैकेन पट्टिका । हस्तयेन
चोर्ध्वपट्टन्तु एकांशाः शेषपट्टिकाः । भागं भागं प्रवि-
ष्टन्तु यावत् कण्ठं ततः पुनः । निर्गमं भागमेकं तु
यावद्दे शेषपट्टिका । प्रणालस्य त्रिभागेण निर्गमस्तु त्रि-
भागतः । मूलेऽङ्गुल्यपविस्वारमये तत्रांशेन चार्द्धतः ।
दैर्घ्यमन्तु कुर्वीत स्वातं पञ्चोत्तरेण वै । पिण्डिकास-
हितं लिङ्गमेतत् साधारणं स्मृतम्” ।

लिङ्गभेदादित्यनं तत्तैव ५३००

‘भगवानुवाच । वक्ष्याम्यन्यप्रकारेण लिङ्गमानादिकं ऋणु ।
वक्ष्ये लक्षणं लिङ्गं वृत्तजं बुद्धिर्ब्रह्मन् । भूतये व-
स्त्रलिङ्गान्तु लिङ्गान्तात्कालिकं विदुः । पञ्चापकां स-
न्धयं स्यादपक्तात् पञ्चाक्षं वरम् । ततो दारुमयं पुण्यं
दारुजात् शैलजं वरम् । शैलादरं तु सक्ताजं ततो
लोहं सुवर्णजम् । राजतं कीर्तितं ताक्षं पैतलं भुक्ति-
कृत्तिदम् । रत्नजं रश्मिङ्गं भुक्तिर्भुक्तिप्रदं वरम् ।

रसभं रसकोडादिरत्नगर्भन्तु वड्ढियेत् । मानादि नेष्टं
मिह्वाद् स्थापितेऽथ स्वयम्भुवि । वामे च स्वेच्छया तेषां
पीठपासादकल्पना । पञ्चयेत् भ्रूयैविष्वस्यं दर्पणे प्रति-
निम्बितम् । पूज्यो ज्वरस्तु मर्त्यं लिङ्गे पञ्चार्चनं भ-
वेत् । हस्तोत्तरविधं शैलं दारुजं तद्वदेव हि । चल-
मङ्गलमानेन द्वारगर्भकरैः स्थितम् । अङ्गुलाद् गृह-
लिङ्गं स्थादु यावत् पञ्चदशाङ्गुलम् । द्वारमानात् त्रिष-
ष्ट्याकं नवधा गर्भमानतः । नवधा गर्भमानेन लिङ्गं
भ्रान्ति च पञ्चयेत् । एवं लिङ्गानि घटलिङ्गत् सौयानि
ज्योत्स्मानतः । मध्यमानेन घटलिङ्गत् घटलिङ्गदधमेन
च । इत्येक्येन लिङ्गानां शतमष्टोत्तरं भवेत् । गका-
ङ्गुलादिपञ्चान्नं कन्यसञ्चलसुच्यते । षडादित्यप्यन्तद्वलं
लिङ्गञ्च मध्यमम् । एकादशाङ्गुलादि स्थात ज्येष्ठं
पञ्चदशान्तकम् । षडङ्गुलं मञ्जारत्ने रत्नैरन्यैर्भाङ्गु-
लम् । रविभिर्हंसमारोत्यं लिङ्गं ग्रथेतिपञ्चभिः ।
षोडशांशे च वंशे युगं लुप्रोर्ध्वदेशतः । द्वात्रिंशत्
षोडशांशांश्च कोणयोस्तु विलोपयेत् । चतुर्निवशनात्
कण्डो विंशतिस्त्रियुगेक्षया । पार्श्वीभ्यां तु विलुप्राभ्यां
चनलिङ्गं भवेद्वरम् । धाम्नो युगर्तुनागांशेद्वारं क्षी-
नादितः क्रमात् । लिङ्गद्वारोच्छ्वादादौर्ग भवेत् पादोनतः
क्रमात् । गर्भाक्षीनाधमं लिङ्गं भूतांगेः स्यात् त्रिभि-
र्वरम् । तयोर्मध्ये च स्त्रवाणि सप्त सम्पातयेत् समम् ।
एवं स्युर्नव स्त्रवाणि भूतस्त्रव्ये मध्यमम् । द्वारो
शमवासस्य लिङ्गानां दीक्षिता नव । हस्तादिर्ज्ञिते हस्तो
यावत् स्युर्नव पाण्यः । होनमध्योत्तमं लिङ्गं त्रिविधं
त्रिविधात्मकम् । एकैकलिङ्गमध्ये तु त्रीणि त्रीणि च
पादगः । लिङ्गानि घटयेद्भीमान् घटसु चाष्टोत्तरेषु च ।
स्मिरदीर्घप्रभेदात् द्वारगर्भकरात्मिका । भाग्येण ज्ञाय-
नीशस्य देवेज्यन्त्यमंजितम् । चत्वारि लिङ्गरूपाणि
विष्कम्भेण तु लक्षयेत् । दीर्घमायान्तं कृत्वा लिङ्गं
कुर्यात् तिरूपकम् । चतुरष्टाष्टतश्च तत्त्वलयगुणात्म-
कम् । लिङ्गानामीपसिर् दैर्घ्यं तेन कृत्वाङ्गुलानि
वै । ध्वजाद्यायेः स्वरैर्भूतेः शिखिभिर्वा हरत् कृतम् ।
तान्याङ्गुलानि यच्छेपं लक्षयेत् शुभाशुभम् । ध्वजाद्या
ध्वजशिखेभट्टाः श्रेष्ठाः परं शुभाः । स्वरेषु षड्ज-
गान्धारपञ्चमाः शुभदायकाः । भूतेषु च शुभा भूः
स्वादनिष्वाहवनीयकः । उक्तायामस्य पार्श्वे मागां-
शेर्भाजिते क्रमात् । रसभूतांशपञ्चांशत्रयाधिकशरैर्भ-

वेत् । खाटप्राणाटपुष्टरेज्जाख्यतुल्यानाञ्चतुरकता । प-
ञ्चमं वर्जमानाख्यं व्यासाञ्चाष्टप्रवृत्तितः । द्विधा भेटो
वङ्गुल्य पञ्चान्ते विष्कर्मतः । खाटप्रादीनां त्रिधा
स्यौल्याद्यावधूतं तदृष्टम् । त्रिधा हस्तास्त्रिनाख्यञ्च
युक्तं शीघमेन च । पञ्चविंशतिलिङ्गानि नादो देश-
चिरे तथा । पञ्चसप्तभिरेकत्वाज्जिनेर्भक्तैर्भवन्ति हि ।
चतुर्दश सप्तत्राणि चतुर्दश शतानि च । इत्यष्टाङ्गुलवि-
भक्तो नवैककरगर्भतः । तेषां कोणाद्विष्वस्यैविष्क्रेत्
कोणानि स्त्रवकैः । विस्तारं मध्यतः कृत्वा स्यात्
वा मध्यतस्तथम् । विभागादूर्ध्वमष्टाको द्वुष्टाष्टः स्था-
प्यविंशकः । पादाज्जाम्बन्तको वज्रा भाभ्यन्तो विष्णुरि-
त्यतः । सूर्ध्वानो भूतभागेणो व्यक्तेऽव्यक्ते च तद्वति ।
पञ्चलिङ्गव्यास्यायां शिरो वतुलसुच्यते । कृत्वाभं कृत्-
टाभं वा बालेन्दुवतिमाकृतम् । एकैकस्य चतुर्भेदैः का-
स्यभेदात् फलं वदे । लिङ्गमस्तकविस्तारं वसुभक्तन्तु
कारयेत् । अर्धभागं चतुर्धा तु विस्तारोच्छ्वायतो भ-
जेत् । चत्वारि तत्र स्त्रवाण्यं भागभागानुपातमान् ।
पञ्चद्वीकन्तु भागेन त्रिगुणाख्यं विलोपनात् । त्रिगु-
तनान्तु श्रीवत्सं शतकद्वेदलोपनात् । शिरः सर्वसमे
अष्टं ककुटाभं घराङ्गये । चतुर्भागात्मके लिङ्गे त्वापुं
द्वयलोपनात् । अनाद्यास्य शिरः प्रोक्तमर्धचन्द्रं शिरः
गृह्णु । अंगत् प्रान्ते युगांशे त्वेकज्ञान्याष्टताज-
कम् । पूर्वबालेन्दुकुसुदं द्वित्वेदकयात् क्रमात् । चतु-
स्त्रिरेकवदनं सुखलिङ्गमतः गृह्णु । प्रजाभागं प्रक-
र्तव्यं सूर्यग्निपदकल्पितम् । अर्कांशं पर्वतत् त्र्यङ्गा
घटस्थानानि विवर्तयेत् । शिरोक्षतिः प्रकर्तव्या ललाटं
नामिका ततः । वदनं चिबुकं श्रीया युगभागैर्भुजा-
क्षिभिः । कराभ्यां सुकलीकृत्य प्रतिष्ठायाः प्रमाणतः ।
मुखं प्रति समः कार्यो विस्तारादष्टांशतः । चतुर्मुखं
मया प्रोक्तं त्रिसुखञ्चोच्यते गृह्णु । कर्णपादाधिका-
स्य ललाटादीनि निर्देशेत् । भुजौ चतुर्भिर्भागेस्तु
कर्तव्यौ पश्चिर्भोजितम् । विस्तारादष्टमांशेन सुखानां
प्रतिनिर्गमः । एकवक्त्रं तथा कार्यं पर्वतं शीघ्यकोच-
नम् । ललाटनामिकावक्त्रपीशयाञ्च विवर्तयेत् । भुजाश्च
पञ्चमांशेन भुजहीनं विवर्तयेत् । विस्तारस्य षष्ठ्येन
सुखैर्निर्गमनं हितम् । सर्वेषां सुखलिङ्गानां त्वापुं वाय
ककुटम् ।

विशेषेण देवतादीनां मूर्तिनक्षत्रं हेमाद्रिमतखण्डे विष्णुध-

गणेशाय "विनायकस्तु कर्त्तव्यो गजवक्त्रचतुर्भुजः । स्थल-
लङ्घ्याक्षमाला च तस्य दक्षिणहस्तयोः । पादौदक-
पूर्वञ्च परशुचैव वामतः । दलसाय न कर्त्तव्यो
वामे रिपुनिच्छेदन ! । पादपीठकतः पाद एक व्यास-
नगो भवेत् । पूर्णं चोदकपात्रे च करायनस्य
कारयेत् । लम्बोदरस्तथाकार्यस्तत्त्वकर्णश्च यादा ।
व्याघ्रचर्माम्बरधरः सर्पयज्ञोपवीतवान्" । स्थलकं,
गजदन्ताकारम् ।

सरस्वत्याः "देवी सरस्वती कार्या सर्वाभरणभूषिता । चतुर्भु-
जा सा कर्त्तव्या तथैव च समुत्थिता" । (समुत्थिता, जडां)
पुस्तकलङ्घ्याक्षमाला च तस्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोश्च
तथा कार्या वैष्णवी च कण्ठजलुः । समपादप्रतिष्ठा च
कार्या सौम्यसुखी तथा" । वैष्णवी, भीष्मा

लक्ष्म्याः "हरः लभीमे कर्त्तव्या लक्ष्मीस्तु द्विभुजा नृप ! ।
दिव्यरूपाम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता । गौरी गुल्फाम्बरा
देवी रूपेणाप्रतिष्ठा भुवि । पृथक् चतुर्भुजा कार्या
देवी सिंहासना शुभा । सिंहासनस्या फर्तव्यं कमल-
लङ्घ्याक्षकर्मम् । चतुर्पत्तं महाभाग ! कर्णिकायान्तु सा
स्थिता । विनायकवदासीना देवी कार्या महाभुजा ।
उच्छ्रालङ्करे कार्यं तस्याश्च कमलं शुभम् । दक्षिणे
यादवश्रेष्ठ ! कैयूरं पालनसंस्थितम् । वामेऽष्टतन्त्रः का-
र्यस्तथा राजन् ! मनहोरः । तस्याश्च द्वौ करौ कार्यौ
विश्वशङ्खधरो द्विज ! । ध्यावर्जितपटं कार्यं तत्पृष्ठ-
कुञ्जरद्वयम् । देव्याश्च मस्तके पद्मं तथा कार्यं मनो
हरम्" ।

त्रियः "पद्मस्था पद्महस्ता च गजोत्पलप्रचट्पुता ।

श्रीः पद्ममालिनी चैव कालिकाकृतिरेव च" ।

महालक्ष्म्याः विश्वकर्मशास्त्रे "क्षेत्रे कोलापुरादन्ते महा-
लक्ष्मीर्यदोच्यते । लक्ष्मीवत् सा तटा कार्या" रूपाम-
रणभूषिता । दक्षिणाधःकरे पालमूर्ध्ने कौभोदकी ततः ।
वामोर्ध्वे खेटकं वस्त्रे श्रीफलनदधः करे । विश्रुतो
मस्तके लिङ्गं पूजनीया विभूतये" ।

भद्रकाल्याः विष्णुधर्मोत्तरे "अष्टादशभुजा कार्या भद्रकाली म-
नोहरा । आर्वाङ्गस्त्रासनस्या च चतुःसिंहे रथे स्थिता ।
अक्षमाला त्रिशूलश्च खड्गश्चन्द्रश्च यादव ! । वाणचपे
च कर्त्तव्ये शङ्खपद्मे तथैव च । सुकुसुमौ च तथा
कार्यौ तथोदकमण्डलू । दण्डशक्ती च कर्त्तव्ये कृष्णा-
जिनस्तथाशनी । हस्तानां भद्रकाल्यास्तु भवेत् शा-

निकरः करः । एकचैव महाभाग रत्नपात्रधरो
भवेत्" ।

चण्डिकायाः "निगद्यते ह्यथो चण्डी हेमाभा सा सुह-
पिणी । त्रिनेत्रा यौवनस्या च क्रुद्धा चोर्ध्वस्थिता
मता । लग्नमध्या विशालाक्षी चारुपीनपयोधरा ।
एकवक्त्रा तु सुपीवा वाङ्मविंशतिसंयुता । श्लाघिषङ्ग-
चक्राणि बाणशक्तिपथीनपि । अमयण्डमरुच्चैव
कृतिकां दक्षिणे करे । अधोदिक्त्रययोगेन विभ्रती
सा सदा शुभा । नागपाशमया खेटं कुठाराङ्कुशका-
र्मकम् । घण्टा, ध्वज, गदादर्शः, सुहरं वाम एव
च । तदधोमहिप्रच्छिन्नमूर्ध्नी पतितभस्तकः । शङ्खो-
द्यतकरस्तव्यः तद्गोवासम्भवः पुमान् । शूलभिन्नो वम-
ङ्करोरक्तभूमूर्ध्ने जेज्जणः । सिंहेन खाद्यमानश्च पाश-
नद्धो गले भृगम् । यास्याङ्गुष्ठाक्रान्तसिंहा च सव्या-
ङ्गप्राचीदगासुरे । चण्डी चोद्यतशङ्खे लङ्घ्यायेपरिपुना-
शिनी" (चसुरे, महिषे)

दुर्गायाः "शक्तिं वाणं तथा शूलं खड्गं चक्रं च दक्षिणे ।
चन्द्रविम्बमधो वामे खेटमूर्ध्ने कपालकम् । शूलं चक्रञ्च
विभागा सिंहाकृता च दिग्भुजा । एषा देवी सम-
दिष्टा दुर्गा दुर्गापहारिणी" । दिग्भुजा, दशभुजः
नन्दायाः "नन्दा भगवती देवी भारद्वाजाभिनन्दा । वर-
पाशा हुशा-जानि विभ्रती च चतुर्भुजा" ।

"गौरवर्णा गजस्था वा खड्ग खेट वराभया" ।

अम्बायाः "अम्बा कुन्दवर्णाभा पाशाज्जामीतिपालिनी" ।
सर्वमङ्गलायाः "चतुर्बाहुः प्रकर्त्तव्या सिंहस्था सर्वमङ्गला
अक्षस्तलं कजं दक्षे शूलकण्ठीधरोत्तरं" ।

कालरात्रेः "एकवीणा जया कर्णपूरा नग्ना स्वरस्थिता ।
वक्त्रोत्था कर्णिकाकर्णी तैलाभ्यक्तगरीरिणी । वामपादे
लघुसोहृदयकण्टकभूषणा । वर्ज्यमूर्ध्नाङ्गकटा काल-
रात्रिभयङ्करी" ।

ललितायाः "लङ्घ्यसुगन्धकरादर्शं विभ्रती वामपार्श्वतः । यास्ये
फलाञ्जनीहस्ता ललितोर्ध्वा सुभूषणा" ।

ज्येष्ठायाः "तुङ्गनाभा च लम्बोष्ठी लम्बमानस्तनोदरी ।
आलोहिता खट्वा हेमपा ज्येष्ठा लङ्घोरिति त्रिये ।
उत्पलामयहस्तोयं द्विभुजा धीरवन्दिता" ।

ज्येष्ठाभेदश्च "रक्तज्येष्ठा च नीला च भूतसार्पितपा-
दिका । भूतलं खट्वाते दोर्ध्वा द्विभुजा धीरवन्दिता" ।
गौर्ध्याः "गौरी कुमारिकाख्या ध्यायमाना महेन्द्रेः ।

वरदाभयहस्ता वा हिभुजा येयसे वदा । अचक्षता-
भये पद्मं तस्याधश्च कमण्डलुः । गौर्यां मूर्तिसहस्रांशः
कर्तव्या कमलाचना” ।

भूतमातुः “श्यामवर्णा विशालाक्षी क्षीराक्षणिभानना । द्वि-
भुजा विभ्रती निङ्गं चर्म शस्त्रन्तु दक्षिणे । सिंहा-
सनोपविष्टेयं सक्ताभरणमूर्जजा । भूतप्रेतपिशाचादौः
सेविता तु विशेषतः । इन्द्रजैत्र गन्धर्वैः सिद्धविद्या-
धरादिभिः । अश्वत्थस्यायधो देवी भूतमातेति विस्तृता” ।
भुरभेः “सुरभिर्गोसुखी देवी मुरुपा सर्वभूषणा । चास-
१ । सृष्टिं तथा कुण्डलीं विभ्राणा भूतिपट्टिदा” ।

योगनिद्रायाः “निद्रा तु शयनाकृष्टा सुसौम्या सकुलेक्षणा ।
यामपातधरा चेयं हिभुजा परिकीर्तिता” ।

मातृणाम् “अघातः सम्प्रवृत्त्यामि मातृरूपाणि ते जय” ।
ब्राह्मणाः “तत्र ब्राह्मी चतुर्भुजा पद्मभुजा हंससंस्थिता ।
पिङ्गला भूषणोपेता नृगचर्मोत्तरीयका । वरं कृतं
चतुर्धत्ते दक्षबाहुत्ये क्रमात् । वामे तु पुस्तकं कुण्डलीं
विभ्रती चाभयप्रदा” ।

लाङ्घेय्याः “माङ्गेश्वरी वृषाकृष्टा पञ्चवक्त्रा त्रिलोचना ।
शुक्लेन्दुभट्टाज्जटा गुल्फा सर्वसुखप्रदा । पद्मभुजा वरदा
दत्ते सूत्रं डमरुकं तथा । गूलवगुष्टाभयं वामे येय
धत्ते महाभुजा ।

कौर्मायाः “कौमारी रक्तवर्णा स्यात् पद्मवक्त्रा शार्ङ्गलोचना ।
रविबाहुर्भयूरस्या वरदा शक्तिधारिणी । पताकां विभ्रती
दण्डश्लोपं वाणं च दक्षिणे । वामे चापमयो नरुटा
कमलं कुक्षटं त्वयः । परशुं विभ्रती तीक्ष्णं तदध-
स्त्वभयान्विता” ।

वैष्णव्याः “वैष्णवी तार्क्ष्याना श्यामा पद्मभुजा यममा-
लिनी । वरदा गदिनी दक्षे विभ्रती चाम्बुजस्रजम् ।
शङ्खचक्राभया वामे सा चेयं विलसद्भुजा” ।

वाराह्याः “लण्ववर्णा तु वाराह्यी शूकरास्या महीदरी ।
वरदा दण्डिनी खड्गं विभ्रती दक्षिणे वदा । खेट-
पाशाभया वामे येय चापि लसद्भुजा” ।

ऐन्दव्याः ऐन्द्री सहस्रदक् सोमहेमाभा गजसंस्थिता ।
वरदा स्रविणी वज्रं विभ्रतूर्जन्तु दक्षिणे । वामे तु
कलशं पात्रं त्वभयं तदधः करे” ।

चासुहृदायाः “चासुहृदा प्रेतगा रक्ता विकृतास्याहि-
भूषणा । दंष्ट्रापा क्षीरदेहा च गर्ताक्षी भीमहृषिणी ।
दिग्वाहुः चासुहृदिश्च सुखं कवचं शरम् । अङ्गुयं

विभ्रती खड्गं दक्षिणे त्वच वाभतः । खेटं वागन्व-
देणं कुठारं चेति विभ्रती” ।

चण्डिकायाः “चण्डिका श्वेतवर्णा स्यात् शवाकृष्टा च
पद्मभुजा । जटिला बहुलवक्त्रा वरदा शूकरधारिणी ।
वर्षिकां विभ्रती दक्षे यामपात्राभयान्विता । इत्येवं
मातरः प्रोक्ता रूपभेदव्यवस्थया” ।

नान्दीमुखमातृणाम् गौर्यादिमातरस्तु भविष्यत्पुराणे
निरूपिताः । “गौरी पद्मा-शची-मेधा सावित्री विजया
जया । देवमाता स्वधा स्वाहा तथान्या लोकमाहका ।
हृतिः पुष्टिकाया तुष्टिरात्मदेवतया सह । पूज्या
शिवोऽघासार्थां वरदाभयपाणयः” ।

नवदुर्गाणाम् “नवपद्मान्विते स्थाने पूज्या दुर्गाः स्मर्त्तव्यः ।
व्यादौ मध्ये तथेन्द्रादौ नवतत्त्वाक्षरैः क्रमात् । अष्टाद-
शभुजैका तु पीनवक्षोरुहोरुका । सर्वतन्त्रारसंयुक्ता
सर्वसिद्धिदायिनी । मूर्ध्नि खेटकं चण्डिकादार्ढ्यं
तर्जनीं धनुः । ध्वजं डमरुकं पाशं विभ्रती वाम-
पाणिभिः । शक्तिमुद्गरं गुलानि वज्रं शङ्खमपाङ्गु-
शम् । शलाकां मार्गणं चक्रं दधाना दक्षिणैः करैः ।
जयमिच्छुर्द्विरिच्छिताः पूजनीया महात्मभिः । शेषाः
षोडशहस्ताश्च शलाकां मार्गणं विना । इन्द्रचण्डा
प्रचण्डा च चण्डोष्मा चण्डनायिका । चण्डा चण्ड-
वती चैव चण्डकृपातिचण्डिका । नवमी चोपचण्डा
च मध्यस्था वज्रसंज्ञिका । रोचनाभाऽरुणा कण्ठा भीषा
शुक्ला च धूमिका । पीता च पाण्डुरा श्रेष्ठा स्याक्षी-
टस्या हरिस्थिता । महिषस्या सशस्त्रीका दैत्यमूर्ध्नि-
सुष्टिका । पराक्रान्ती रथ स्याद्या इत्युक्तं स्कन्द्यामने” ।

वामायाः “दत्तस्या जटिला तत्राक्षा वज्रज्वालासमप्रभा ।
कपालाभयहस्तोष्मा वामा वामफलप्रदा । दिशाङ्करेक-
वक्त्रोष्मा विधातव्या विपश्चिता” ।

ज्येष्ठायाः “षाठनाभा भवेदटाकपालशरधारिणी । उद्या म-
हामला भूत्यै शत्रुघ्नी शेषपूर्वजा” ।

रौद्र्याः “रक्तवस्त्रा तथा रौद्री कपालचर्मरीकरा । शेष-
पूर्वा तु विज्ञेया लण्ववक्त्रा सुभीषणा” ।

कात्याः “धनश्यामा ततः काली ताक्षरक्तिभानना । कपाल
कर्णिकाहस्ता विज्ञेया भयनाशिनी” ।

कलविकर्णिकायाः “नीलगुम्भा महादेवी विकर्णी कलपूर्विका ।
कपालशक्तिहस्तोऽयं भयहृत् शम्भुप्रदा” ।

वक्रविकर्णिकायाः “वक्रवर्णा विशालाक्षी कपालं जपनाडिका” ।

विभ्राणां शालिदा भूयै वनपत्नी विकर्णिका ।

वसप्रमथस्याः “तास्त्राभा श्वेतवर्णा भ्यात् वनप्रमथनी
शुभा । कपालपाणिनी चैयं सर्वशूलजयह्वरी” ।

सर्वभूतदमन्याः “जवाङ्गसुमवर्णाभा दंष्ट्रिणी च मङ्गोदरी ।
कपालवज्रिणी भूतदम्भी सर्वपूरिका” ।

भनोन्मन्याः विश्वकर्मशास्त्रात् “नीलताम्राकणाभाभा पृथुशक्ता
भनोन्मनी । कपालखड्गिणी भूयै शत्रूणां भयव-
र्जनी” ।

लवणायाः मार्कण्डेयपुराणे “अल्लस्रलक्ष्म कुण्डली च हृदयाग्रे
पुटाङ्गलिम् । पञ्चाग्निशूलमध्यस्था लवणाभाभनुधारयेत्”

उमायाः “अल्लस्रलक्ष्म कमलं दर्पणञ्च कमण्डलुम् । उमा
विभर्त्ति हस्तौ स्तु पूजिता त्रिदशैरपि” ।

पार्वत्याः “अल्लस्रलक्ष्मं शिवं देवगणाध्यक्षं कमण्डलुम् । अग्नि-
गुण्डहयं पार्श्वं पार्वती परितोद्भवा” ।

महाकाल्याः विष्णुधर्मोत्तरात् “मा भिक्षाङ्गनसङ्काशा
दंष्ट्राङ्कितवराभना । विशाललोचना नारी वभूव तनु-
मध्यमा । खड्ग, पाल-गिरः खट्वैरलङ्कृतस्तुभुजा ।
कवचहारगिरसा त्रिभ्राणां हि गिरःस्रजम्” ।

वारुणीचासुगङ्गायाः विष्णुधर्मोत्तरे “लम्बोदरो तु कर्त्तव्या
रक्तास्वरपयोधरा । शूलहस्ता महाभागा भुजपटहरणा
तथा । कापीमकलुषा देवी वारुणी चातिसुन्दरी ।
उहस्रस्ता च कर्त्तव्या वज्रवाक्कुसुमे च । चासुगङ्गा
कथिता चैव सर्वसत्त्वशङ्करी” ।

शिवदूत्याः सत्सुपराणे “तथैवार्चस्तुभ्यो शुक्ता शुक्लकाया
विशेषतः । वज्रवाङ्मयुता देवी भुजगैः परिवेदिता ।
कपालमालिनी भीमा तथा खड्गाङ्गधारिणी । शिवदूती
तु कर्त्तव्या शृङ्गालवदना शुभा । आनीटासनसंस्थाना
तथा राजंश्चतुर्भुजा । अक्षकपालधरा देवी खड्ग-
शूलधरा तथा । चतुर्थस्तु करक्षस्यास्तयाकार्यस्तु सामिधः”

काल्यायन्याः भयदीपिकायाम् “काल्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं
दशभुजं तथा । तयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ।
जटाजटसभायुक्तामर्धेन्दुकृतलक्षणाम् । लोचनत्रयसंयुक्तां
पूर्णन्दुसदृशाननाम् । अतसीप्रमत्ताशां सुप्रतिष्ठां
सुलोचनाम् । नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सुचारुदर्शनां, तद्वत्तीनोद्धतपयोधराम् । त्रिभङ्गस्थान-
संस्थानां सहिषासुरमहिनीम् । त्रिशूलं दक्षिणे दध्वात्
खड्गश्चक्रं तथैव च । तीक्ष्णशणं तथा शक्तिं वामतो
विनिबोधत । खड्गं पूर्णपालञ्च पाशमङ्कुशमेव च ।

चण्डाञ्च परशुञ्चापि चाभरं सन्निवेशयेत् । अधस्तात्त-
द्विधं विद्याङ्गिगरक्लं प्रदर्शयेत् । शिरश्चेदोद्भवं
गमदानवं खड्गपाणिनम् । हृदि श्वेन निर्भिन्नं
निर्यदन्त विभूषणम् । रक्तरक्तीकताङ्गाञ्च रक्तविक्षाहि-
तेक्षणम् । वेदितं नागपाशेन षट्कटीभीषणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्मेवा । वमद्रुधिरध-
क्ताञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत्” ।

वैष्णवायाः लक्षणमसुत्रे “सिंहाकृताम्बिका, त्रिशूलाभूषिता
दर्पणोद्भवा” । (यामभुजे दर्पणोद्भवा दक्षिणे वरसुक्ता
यदक्तम् । दक्षिणे तु करे प्रोक्तोवर-साधारणः सदा)
खड्गखेटधरा हाभ्यां कर्त्तव्या च चतुर्भुजा” ।

योगेय्याः “दशबाहुस्त्रिनेत्रा च शस्त्रशक्तप्रसिद्धाभरम् ।
विभ्रती दक्षिणे हस्ते वामे चण्डाञ्च खेटकम् । खट्वा-
ङ्गाञ्च त्रिशूलञ्च देवी योगेश्वरी मता” ।

भैरव्याः विश्वकर्मशास्त्रात् “एवंरूपा भवेदस्या पाशाङ्कुश-
युताकणा । भैरव्याख्या यदीष्टा तु भुजेर्द्वादशभिर्युता” ।

रत्नायाः देवीपुराणे “कमण्डलुलक्ष्मि च विभ्रती वज्र-
मङ्कुशम् । गजासनस्थिता रत्ना सुकृपा सर्वकामदा” ।

शिवयाः “शिवो वृषाभना कायौ त्रिनेत्रा वरपाणिका ।
उमहरगधारी च त्रिशूलाभयदायिका” ।

कीर्तिः “सुमध्याङ्गारयेत् कीर्तिं नीलोत्पलव्यवस्थिताम् ।
सर्वाभरणभूषाङ्गीं कलशोत्पलधारिणीम् । मदिरौदन-
गन्वाट्या महाधेमणिभूषणा” ।

सिद्धेः “सिद्धिदेवी प्रकर्त्तव्या सिद्ध्यर्थकवरपदा । सित-
चन्दनगन्वाट्या सितपङ्कजभूषिता । शितासनस्थिता
देवी प्रतिहारोपशोभिता ।

सङ्घेः “सुन्दरीहारेद्विधं पर्यङ्कासनसंस्थिताम् । दर्पण-
लोकसुरतां तिलकालकभूषिताम् । मालाचाभरशोभाट्यां
त्रैलोक्यीणासदाप्रियाम्” ।

लमायाः “लमा तु सुसुखो कायौ योगपट्टोत्तरीयका ।
पद्मासनकताधारा वरदोद्यतपाणिका । शूलमेखलसंयुक्ता
प्रगान्ता योगसंस्थिता” ।

वैष्णव्याः “सुसिद्धा वैष्णवी कायौ शङ्खचक्रगदासुजा । व-
नमालाकतापीडा पीतवस्त्रा सुशोभिता” ।

ऐन्द्र्याः “ऐन्द्री सुरवराध्यक्षा गजराजोपरिस्थिता ।
वज्राङ्कुशधरा देवी हारकोयूरभूषिता” ।

याव्यायाः “वैवस्वतो प्रकर्त्तव्या दुर्भरा मङ्गिकोपरि । शू-
राख्या कपालेऽक्षक् पिघनी दण्डधारिणी” ।

दीप्ते: "तेजोऽदिका प्रकृत्या दीप्तिवन्दावनस्थिता" ।

रते: "कमनीया रतिः काशी वसन्तोऽप्यवभूषणा । नृत्य-
माना शुभा देवी वनस्रामरचर्युता । वीणावादनगीता
च मेदकपूरचर्चिता । दण्डालस्रजधरा च व्रतस्या-
लोचनसंस्थिता" ।

शेतायाः "शेता पूर्णेन्दुमदगा श्वेतपङ्कजसंस्थिता" ।

भङ्गायाः "भङ्गा सुभङ्गा कर्तव्या भङ्गावनय्यास्थिता । भीलो-
त्पलफलहस्ता गूलस्रजालधारिणी" ।

मङ्गलायाः "सिंहासनस्थिता देवी जटामुकटमण्डिता । गू-
लास्रजधरा च वरदाभयचापधृक् । दर्पणं गरखेटञ्च
कङ्कणचन्द्रधरा शिवा । स्रजपा लक्ष्मणोपेता सुकान्ती
चारुहासिनी । सर्वभरणभूषाङ्गी सर्वशोभासमन्विता" ।

जयाविजययोः "जयाञ्च विजयां कुर्यात् गूलपद्माक्षधारि-
णीम् । वरोदाताञ्च सिंहस्यां सर्वकर्मप्रसाधिनीम्" ।

काल्याः "काली करालरूपा च वज्रपाशोदाता भवेत्" ।

चण्डाकण्ठीः "चण्डाकण्ठी प्रकृत्या चण्डालिगूलधारिणी" ।

जयन्त्याः "जयन्ती सुन्दरी काया कुलशूलाभिधारिणी ।
खेटकव्यपहस्ता च पञ्चनीया शुभान्वितः" ।

दिते: "दिग्दित्यनुता देवी सदा पञ्चा महासने ! । दण्डा-
सनस्थिता भङ्गा सर्वभरणभूषिता । फलनीलोत्पलकरा
चोत्सुकमिश्रभूषिता" ।

कमलवत्याः "कमलोधाऽरुन्धती देवी सितवस्त्रा व्रतस्थिता ।
पद्मपुष्पोदककरा चन्द्रेण सुचर्चिता" ।

अपराजितायाः "अपराजिता च कर्तव्या सिंहारूढा महा-
बला । पिनाकेषुकरा चैव खड्गखेटकधारिणी ।

त्रिनेत्रेन्दुजटाभारा कतवासुकिङ्कणा" ।

कौमार्द्याः "कौमारी चैव कर्तव्या मयूरासनगतिभृत् ।

त्रिदण्डिकालरूपा च रक्तमाल्या सङ्कटुता" ।

चतुःषट्थिगिनीरूपाणि मयदीपिकायां

१ कौमोभ्यायाः "वज्रास्यामदभ्यास्ये करे मा खेटभृत्ततः ।
हेमभूषणभूषा खादलोभ्या करिसंस्थिता" ।

२ कलकण्ठीः "कलकण्ठी तु गौराङ्गी कम्बुवाणाभयावहा ।
धनुःकपाकभृत् सौम्ये कलस्या तर्जनीस्थिता" ।

३ राक्षसाः "राक्षसी हेमवर्णा स्याच्चाङ्गाली वषस्थिता ।
कुठाराभिमृष्टास्ये वामे पाशाङ्कुशान्विता" ।

४ वपसायाः "वपसा चमकच्छावा दक्षिणे स्रहराङ्गुली ।
कपाकञ्च फलं ध्वजे धत्ते कुञ्जालिखितस्थिता" ।

५ चण्डायाः "चण्डा कूर्मसिङ्गाङ्गी जपस्या वा वटान्विता । वामे

कपाकपिण्डाभ्यास्ये कपाकभूषिता" । (जपस्या जपपरा)

६ पिङ्गाङ्गाः "पिङ्गाङ्गी स्याद्भूषणायै त्रिनेत्रा च चय-
स्थिता । कौशेयपादभ्यास्ये वामे चाङ्कुशखेटिनी" ।

७ वज्रयायाः "वज्रया हेमवर्णा स्याच्चाङ्गाली वषस्थिता ।
कुठारखड्गभ्यास्ये वामे पाशाङ्कुशान्विता" ।

८ चोमायाः "चोमा तु मगध पीता गतिभिन्द्रीधनुःकरा ।
यास्ये डमरूनेप्रवस्तभृत् कुट्टगसंस्थिता" ।

९ चान्दायाः "शाक्तखड्गधरा त्रिशूला खेटपाशकपालिनी ।
रक्ता वज्रस्थिता बाला क्रीडनी दहनैः सह" ।

१० लीलायाः "लीला लीलावती रक्ता दक्षपाणिजयान्विता ।
विभ्राणा पट्टिगम्यां वामे मस्तार्द्धमङ्कुशम्" ।

११ नयायाः "वषारूढा जया रक्ता यास्ये दण्डाविधा-
रिणी । कर्त्तरीकाङ्कभृद्दामे तर्जन्यासक्तविक्रयका" ।

१२ लोलायाः "कर्त्तरी भाजनी यास्ये सौम्ये पीडनकहरे ।
मूलं रुद्रसुतं धत्ते लोला तु खरगा सदा" ।

१३ लङ्कायाः "वामे लुनापमण्डप तत् पिबन्त्यस्रकरत्तिका ।
लङ्केश्वरःस्थिता लङ्का खादन्ती पिशितकुनम्" ।

१४ लङ्केश्वर्याः "त्रिफलागाकस्रोटाभोदकाशी च दक्षिणे ।
गोष्ठा लङ्केश्वरी कुक्षे दिव्यस्रुचौ विभ्रती" ।

१५ लालसायाः "दक्षिणे वरदं चक्रं वामे कङ्कणकहरे ।
विभ्राणा कोलगा रक्ता लालासृगलालसा मता" ।

१६ विमलायाः "दीपित्या विमला रक्ता त्रिशूलाङ्गारभू-
षिता । कर्त्तरीकामभ्यास्ये वामे पाशकपालिनी" ।

१७ कुताशनायाः "कृपा कुताशनास्रज्या ज्वालनी दक्षिणे
शुभा । वामे त्वभयहस्ता स्याद्विराज्यघटान्विता" ।

१८ विमालाङ्गाः "शूकरास्या विमालाङ्गी त्रिसम्यस्या निने-
तरा । चण्डाशयाधरा सौम्ये यास्ये कर्त्तरिकाभया" ।

१९ उङ्गारायाः "उङ्गारा भीनवक्त्रा स्यात् भीनगा सालभा-
लिनी । मुखं विभ्रती वामे सौम्ये तु फलपङ्कजौ" ।

२० वडगमुखायाः "चङ्गाभ्यां विभ्रती बाधौ पर्यङ्के वडग-
मुखी । समत्स्रुभ्यास्ये कृपा नीलधरान्विता" ।

२१ हाङ्गरायाः "तर्जन्याभयभृत्सौम्ये यास्ये दण्डकपा-
लिनी । कृपा हाङ्गरा कूरा रासभस्या खरक्षिता" ।

२२ महाकूरायाः "लुनापास्या लुनापस्या महाकूरा मिते-
तरा । वामेऽस्याः पाशमालाङ्गं दक्षिणे दण्डवेखनी" ।

२३ क्रोधनायाः "अक्षिता क्रोधना यास्ये खादन्ती मांसम-
ण्डकम् । वामे त्रिशूलाङ्गा कूरा ध्वजे शीरकपालिनी" ।
चक्रस्याऽऽवयवमदिरां विभ्रती जम्बुकस्थिता" ।

- २३ भयाननायाः “कृष्णा भयानना गृध्रीदंष्ट्रोपास्थिविभू-
षणा । यास्ये स्यात् शिखरं गूलं चर्वरं खेलिहान्यतः” ।
- २५ सर्वज्ञायाः “तिष्ठन्नुपवृद्धास्ये सुखं उमरुकं शयम् । वि-
भ्राणा भाजनं द्वाभ्यां सर्वज्ञा प्रेतगाऽसिता” ।
- २६ तरलायाः “जानुक्षिप्तौ करो कृत्वा उद्यन्ती तरलायते ।
गूलडमरुहस्ता च गोधास्या तरलाऽसिता” ।
- २७ तारायाः “तारा नारगुणैर्युक्ता कौशिकस्या सितेतरा ।
धत्ते शवाङ्गके सौम्ये गूलसङ्करमन्यतः” ।
- २८ कृष्णायाः “कृष्णा पद्मस्थिता दक्षे ज्ञानसुहाजमानिनी ।
वृष्वेदं वामतो धत्ते पुस्तकञ्च कमण्डलुम्” ।
- २९ हयाननायाः “रौद्रा कृष्णा तुरङ्गास्या कवचस्या हया-
नना । सुखगर्भधरा यास्ये सौम्ये संहारिकाङ्गभृत्” ।
- ३० रससंग्राह्याः “लिङ्गहस्ता शशाङ्का सारा स्थूला जटा-
धरा । खट्वाङ्गं उमरुं सौम्ये गूलोन्के विभ्रती ततः ।
शयस्या रससंग्राह्यी न्यतली जटिलाऽसिता । कुगूलान्
चक्रकङ्कालान् विभ्रती चर्मवासिनी” ।
- ३१ श्वरायाः “सवेदनाङ्गजामक्ता वरिष्ठा श्वराऽन्निभा ।
वामे करोपधानासिधरा उल्लाधरान्यतः” ।
- ३२ तानुजिह्विकायाः “क्रिटिकाभा गरुडस्या सुकान्ता तालु-
जिह्विका । शङ्खखेटकहस्ताया यास्ये स्वस्तिकखड्ग-
भृत्” ।
- ३३ रक्ताक्ष्याः “रक्ताक्षी बाह्मकाङ्ठा रक्तपाना गणिप्रभा ।
गदाखड्गधरा यास्ये वामे पाशकपालभृत्” । [दृश्यम् ।
- ३४ सुप्रविज्ञायाः “सुप्रविज्ञायाः सुप्रविज्ञायाः पतितं मयटोपिकायां
३५ विदुष्किङ्कायाः “विदुष्किङ्काऽसिता क्रूरा मय्ये खीरक-
पालिनी । चक्रस्या चक्रकर्तरोधारिणी दक्षिणे करे” ।
- ३६ करङ्कियाः “पाहस्या चाभरच्छत्रभृदतिद्वयसंयुता ।
कुम्भपाशधरा त्रेता क्रोधयुक्ता करङ्किया” ।
- ३७ मेघनादायाः “मेघनाटा तु चन्द्राभा खड्गखेटकधा-
रिणी । जालैर्हता यनाङ्ठा तडिन्मण्डसन्निभा” ।
- ३८ प्रचण्डोपायाः “प्रचण्डोपा तु नक्रस्या यास्येऽस्याः कर्त्त-
रीफलम् । कपालं सुखदमन्यत्र गङ्गो स्फटिकप्रभा” ।
- ३९ कालकर्म्याः “शुक्ला दृषावना रौद्रा विभ्रत्यजाश्चक्रकम् ।
कालकर्म्या जगत्स्थिता कर्णिकारविभूषणा” ।
- ४० चन्द्रावत्याः “चन्द्रावती तु हेमाभा हेमसिंहासनस्थिता ।
यास्येऽक्षमाला मालाभृत् शेषेऽज-ध्वजधारिणी” ।
- ४१ चन्द्रहासायाः “चन्द्रहासा स्थिता गौरी वेदास्या दोहयोः
क्रमात् । कमण्डलुङ्ग गव्यया मन्त्रमालाञ्चु चान्विता” ।

- ४२ वरप्रदायाः “कर्त्तरीमर्धयं वास्ये धत्ते त्रेता वरप्रदा ।
दृपदंशसमाङ्कटा पूर्वपात्रधरान्यतः” ।
- ४३ प्रपञ्चिकायाः “फलकगणिता यास्ये कुल-गुणोधरा-
न्यतः । रौक्ममाला प्रपञ्चिका गौरी विभ्रप्रपञ्चिका ।
- ४४ मलयानायाः “मकटस्या मलयाना विभ्रती करदोहयोः ।
खादन्त्याक्षफलं कृत्वा गौराङ्गी वानरानना” ।
- ४५ शिशुवक्त्रायाः “शिशुवक्त्रा ऋगालोढा पिङ्गाभा यास्यसौ-
म्ययोः । भिन्दोपालकखेटाभ्यां पाशाविभ्राञ्च संयुताः ।
- ४६ पिशाच्याः “काकास्या म्येनगा गौरी पिशाची रक्तम-
ण्डिता । कङ्काल-कर्त्तरीखड्गं विभ्रती यास्यसौ-
म्ययोः” ।
- ४७ पिशिताशयाः “कल-तूष्णधरा वामे सौम्ये-शस्त्रावि-
धारिणी । खड्गस्या यन्त्रवर्णा स्यात् पिशिताधाति-
दुर्वला” ।
- ४८ लोलुपायाः “भ्रतली लोलपा पीना खरस्या यास्यसौ-
म्ययोः । खड्गडमरुकर्त्तरीः पाशञ्चैव तु विभ्रती” ।
- ४९ धमन्याः “धमनी पुष्पकस्या स्यात् गौरी यक्षगणान्विता ।
गदापट्टिमस्तौम्ये स्थूलतोमरिणी ततः” ।
- ५० तपन्याः “तपनी सर्पगा गौरी वराङ्गी पद्मगानना । स्व-
कर्णयानयोर्भोगे म्यस्तहस्तोपकृषियो” ।
- ५१ वामन्याः “पीता महाकुगा सा स्यात् वामनी विभ्रती
करे । कठारं खड्गं वामेऽक्षमालां वनचन्तः” ।
- ५२ विजिताननायाः “गूलभिकलुकापास्या सिंहाङ्कशरीरिणी ।
जिह्वे हे विभ्रती चैव चतुर्दोर्विजितानना” ।
- ५३ शायवेगायाः “शङ्खपुरणिका द्वाभ्यां दृकामबधरा
द्वयोः । द्विसिंहरथसंस्था स्यात्तालाभा वायुवेगिका” ।
- ५४ सुतकुलेः “भासस्थिता दृष्टकुलिः सौम्ये सुखकपाल-
भृत् । गौरी महातनुयाम्ये कर्त्तरीपट्टिकाधरा” ।
- ५५ विजितायाः “उद्रस्या विजिता गौरी भयलङ्घितानना ।
तूष्णञ्च दमरुं यास्ये सौम्ये खड्गार्द्धमस्तकम्” ।
- ५६ विश्वरूपिकायाः “खेटक खड्गभृतामे गदा-चक्राक्षभ-
न्ततः । वनमालावती पीता तार्यस्या विश्वरूपिका” ।
- ५७ यमजिह्वायाः “सुखं सुखं यास्ये परशुमन्त्रनं ततः ।
विभ्रती यमजिह्वा स्यात् कराभा मङ्गलस्थिता” ।
- ५८ जयन्त्याः “न्यतली खरगा त्रेता यास्ये उमरुतूष्णभृत् ।
सदैवशैलसुखोपा जयली वामहस्तयोः” ।
- ५९ दुर्जयायाः “बाह्वा दुर्जया त्रेता रौद्रा भतगणाढता ।
खड्गकुलोद्यतकरः दुर्गकाननवासिनी” ।

६० यमानिकायाः “अथत्वेनो दोषां चतुर्दोषान्मयो-
मयोः । गूढवाचधरा याम्ये भवः शक्तिकरान्यतः ।
चकटस्त्रातिभोराया चौरयणां यमानिका” ।

६१ विद्यायाः “माञ्जोरस्या विद्याया च विद्यायाणी भवेत्
विद्या” ।

६२ रेवत्याः “वामे त्वष्ट्रं खट्वाङ्गं गूलं दक्षं विभ्रती । जया
पिशाचवज्रोघ्ना कपालस्या च रेवती” ।

६३ पूनमायाः “कुगूढयष्टिभट्टामे भिन्दीपाचकपालभट्ट” ।

“कुण्डलाभा पूतना लज्जया विजिताया गवस्थिता” ।

६४ विजयान्तिकायाः “कर्त्तरीन्द्रलभट्टाया वामे सुखकपा-
लिनी । श्वेतवर्णां वषाकटा विजया विजयप्रदा” ।

६५ ब्रह्मणः विष्णुधर्मोत्तरात् “ब्रह्माणं कारयेद्दिहान् देवं सौम्यं
चतुर्भुजम् । वज्रपद्मासनन्तु तया कणाजिनाम्बरम् ।
जटाधरं चतुर्बाहुं सप्तहंसरथस्थितम् । वामे न्यस्तो-
त्तरकरनखैकन्दोर्युगं भवेत् । एतस्मिन् दक्षिणे पाणा-
वक्षमाला तथा शुभा । कण्ठजलं द्वितीये च सर्वाभरण-
धारिणम् । सर्वलक्षणयुक्तस्य शान्तिरूपस्य पार्थिव ! ।
पद्मपत्रदक्षायामं ध्यानसंमोहितेक्षणम् । अज्ञायाङ्गा-
रयेदेवं चित्ते वा वास्तुकर्मणि” ।

आदित्यपुराणे तु “पद्मपत्रासनस्थं ब्रह्मा कार्यचतुर्मुखः ।
शान्तिरो तस्य कर्तव्या वामोत्पङ्गुगता तथा” ।

प्रजापतेः “आदित्यवर्णं धर्मज्ञ ! साक्षमाकाकरं तथा । रूपं
पूर्वोदितं कार्यं रूपमन्यज्जगत्पतेः” ।

शोकपात्रब्रह्मणः “हंसयानेन कर्तव्यो न कार्यश्च चतुर्मुखः ।
ब्रह्मास्त्रमपरं रूपं सर्वकार्ये प्रजापतेः । अक्षरत्वं
पुस्तकञ्च धत्ते पद्मं कमण्डलुम् । चतुर्वक्त्रा तु सावित्री
त्रोलियाणां गच्छे जिता” ।

विश्वकर्माणः “विश्वकर्मा तु कर्तव्यः सुरसूत्रधरः प्रभुः । सन्दं-
शपाणिर्हि भुजस्त्रेजोमूर्तिधरो महान्” ।

धर्मस्य “चतुर्वक्त्रं चतुष्पादचतुर्बाहुः शिताम्बरः । सर्वाभरण-
वान् श्वेतो धर्मः कार्यो विजानता । दक्षिणे साक्षमाका
च तस्य वामे च पुस्तकम् । मूर्तिमान् व्यवसायस्तु कार्यो
दक्षिणमाधतः । वामभागे ततः कार्यो हंसः परमरूप-
वान् । कार्यो पद्मकरो मूर्ध्नि विन्यस्यो तु तथा तयोः” ।

ऋग्वेदस्य विश्वकर्माश्रयात् “ऋग्वेदः श्वेतवर्णः स्यात् द्विभुजो
रावभाननः । अक्षमाकाधरः सौम्यः प्रीतसाध्यवमोद्यतः” ।

आमवेदस्य “गोत्रोत्पन्नदक्षमाकाः रामवेदो हयाननः । अ-
क्षमाशान्तिरो दक्षे वामे कम्बुधरः सतः” ।

यजुर्वेदस्य “अजास्रः श्वेतवर्णः स्यात् यजुर्वेदोऽक्षरतुष्टम् ।
वामे कुक्षियपाणिस्तु भूतिदो नक्षत्रप्रदः” ।

अथर्ववेदस्य “आथर्वणाभिधो वेदो धवलो मर्कटाननः । अक्ष-
रतुष्टं खट्वाङ्गं विभ्राणोऽयं अवप्रियः” ।

शिव्यायाः “शिव्या शुभ्राभयकरा ज्ञानसङ्ग्रामिता शुभा । सा-
क्षरता चतुर्बाहुका द्विभुजा दण्डपङ्कजा” ।

कल्पस्य “कल्पस्तु कुक्षदाभासो वायवाक्षो महोदरः । दण्डो
कुक्षीधरोऽजस्रो मेखलाकुण्डलान्वितः” ।

व्याकरणस्य “सितं व्याकरणं श्रेयं मयूराक्षं धटोदरम् ।
वीणाकजान्वितं दिव्यं दिव्यवस्त्रविभूषितम्” ।

निरुक्तस्य “रन्ध्रवस्त्रिभङ्गं शान्तं वक्त्रं जयोदरम् । पाश-
पङ्कजहस्तं स्यात्साक्षरत्वं सपुस्तकम् । नक्षत्रमिति
निर्णीतं कन्दोनिर्णीयतेऽधुना” ।

कन्दस्य “जवाकुसुमसंकाशं कन्दो श्रेयं विपश्चिता । चकोरा-
क्षरपात्रन्तु शक्तिं विभ्रस्त्रिखान्विताम् । ओङ्कण्डव-
कोपेतं प्रवालजतकुण्डलम्” ।

ज्योतिषस्य “ज्योतिषं तु विद्यावाक्यमिन्द्रोपनिभं शुभम् ।
अक्षरत्वं कजं विभ्रस्त्रयोर्दक्षवामयोः” ।

मीमांसायाः “सोमकान्तिरसमाभुषं मीमांसाशास्त्रसूतमम् ।
अक्षरत्वं दध्ने सुधापूर्णघटं करे” ।

न्यायस्य “अतर्हीपुष्पसङ्काशो न्यायो श्रेयो विपश्चिता । शिं-
हासो दक्षिणे सूत्रं ध्वजं वामकरे दधत्” ।

धर्मशास्त्रस्य “धर्मशास्त्रं सितं शान्तं चावक्त्रं कजासनम् ।
सक्ताजपाचभट्टं तृणाक्षरन्तु वामतः” ।

पुराणस्य “पुराणं चम्पकाभासं युक्त्वक्त्रं चतुर्दशम् । अक्ष-
रत्वं हये श्रेयं नानाभरणभूषितम्” ।

इतिहासस्य “इतिहासः कजाभासः मूकरासो महोदरः ।
अक्षरत्वं घटं विभ्रत् पञ्चजाभरणान्वितः” ।

धनुर्वेदस्य “पीतवर्णो धनुर्वेदः पिकवक्त्रो महोदरः । रत्न-
मालावर्जं घत्ते मन्त्रको भूषिता जटा” ।

आयुर्वेदस्य “आयुर्वेदो हरिद्राभो वानरासो विशालहृत् ।
अक्षरत्वं सुधाकुम्भं विभ्रदारोग्यदो भवम्” ।

ऋग्वेदस्य “ऋग्वेदः सितं रम्यं ऋगवक्त्रं जटाध-
रम् । अक्षरत्वं त्रिगूलञ्च विभ्राञ्च त्रिषोचनम्” ।

पञ्चरात्रस्य “पञ्चरात्राभिधं शास्त्रं धवलं वामभाननम् । अक्ष-
रत्वं हस्तं घत्ते वनमाकाविभूषितम्” ।

पाशुपतस्य “शास्त्रं पाशुपतं शुभं व्यावक्त्रं जयोदरम् ।
क्षत्रपात्रधरं भीमं व्याघ्रचर्माम्बराढतम्” ।

पातञ्जलस्य 'पातञ्जलाभिधं रक्तं सर्ववत्' इति ज्ञप्तम् । अ-
थ सक्तं 'पुदाकुञ्च धारयन् कुण्डलान्वितम्' । (पुदाकुः
सर्वः) ।

साङ्ख्यस्य 'साङ्ख्यं तत् कपिलं बभ्रुवक्त्रं सुवक्त्रं तन्दिप्तम् ।
जायदण्डधरं दीर्घनखलोमलटाधरम्' ।

अथ शास्त्रस्य 'अथ शास्त्रं भवेद्गौरं सारिकावदनं शुभम् ।
अथ सक्तं फलं विभक्त्यहारं कमण्डलुम्' ।

प्रसङ्गाद्देवादीनामधिदेवताः तलोक्ताः प्रदर्शयन्ते विष्णुधर्मो-
त्तरात् "कण्वेदस्तु कृतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु वासवः ।
सामवेदस्तथा विष्णुः शम्भुश्चाथर्वणो भवेत् । शिखा प्र-
जापतिर्ज्ञेयः कश्यो ब्रह्मा प्रकीर्तितः । सरस्वती व्या-
करणं निरुक्तं वदणः प्रभुः । छन्दो विष्णुस्तथैवाग्नि-
ज्योतिषं भगवान् रविः । भीमांसा भगवान् सोमो
न्यायदेवः समीरणः । चर्मश्च धर्माशास्त्राणि पुरा-
णञ्च तथा मनुः । इतिहासः प्रजापत्यो धनुर्वेदः श-
तक्रतुः । आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः ।
कलावेदो मही देवी नृत्यशास्त्रं महेश्वरः । सङ्कर्षणः
पञ्चरात्रं रघुः पाशुपतं तथा । पातञ्जलमनन्तश्च सा-
ङ्ख्यश्च कपिलो हनिः । अथ शास्त्राणि सर्वाणि धना-
ध्यक्षः प्रकीर्तितः । कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो
जगद्गुरुः । अन्यानि यानि शास्त्राणि यत् कर्माणि
प्रचक्षते । स एव देवता तस्य शास्त्रं कार्यं च देववत्" ।

शुद्धीणाम् मयसंघे 'उदासीना सोपवीताः कमण्डल्वस्वच्छ-
क्षिणः । जटिलाः शङ्खमुखाः शालाः आशीना ध्यानतत्
पराः । सप्रर्षयो वसिष्ठश्च कार्यो भाय्योऽवन्तितः । गौत-
मश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कश्यपः । जमदग्निर्वसिष्ठोऽतिः
सप्त वैवस्वतोऽनले । मरीचिरत्तुः क्रिडसौ पुलस्त्यः पुलहः
क्रतुः । प्रचेताश्च वसिष्ठश्च भृगुर्नारद एव च । जटिलाः
शङ्खमुखाः शालाः जगता धमनिसन्तताः । कुसुमाक्षधराः
काय्यां सुनयो द्विभुजा दयम्" ।

नारदस्य 'नारदो देवगन्धर्वः साक्षस्तु कमण्डलुः । सेव्यो वै
वीणया वामभुजमूषोपगूढया" ।

सुनीनाम् भविष्योत्तरात् "प्रकृत्या काञ्चनं कृत्वा यथा यक्रात्रा
तु शोभितम् । पुरुषाकृतिं प्रशान्तञ्च जटाभङ्गुल-
धारिणम् । कमण्डलुकरं शिख्यैर्नैव परिवारितम् ।
नखभ्रुन्निवहन्तारं दर्भहस्तं वरं हनिम्" ।

भृगूनाम् "कर्तव्याः शक्ररूपेण भृगवो नाम देवताः । सुवयो
भावनश्चैव सुजन्मः सुजनकश्च । क्रतुः सुतः ससुनीना

व्यजश्च व्यसुनकश्च । प्रसवश्चाव्ययश्चैव दक्षो ह्यादयश्च-
कथा । भृगवो नाम निर्दिष्टा देवा ह्यादयश्च विद्याः" ।
अङ्गिरसः "जीवरूपेण कर्तव्या देवाश्चाङ्गिरसकथा ।

आत्मा ह्यावुर्गनो दक्षः परमप्राणस्तथैव च । इन्द्रियश्च
गविष्ठश्च ऋतः सत्यश्च तेजसः" ।

विष्णोः विष्णुधर्मोत्तरात् "देवदेवं यथा विष्णुं कारयेद्भृ-
जस्थितम् । कौसभोज्ञाग्निनोरुक्तं सर्वाभरणधारिणम् ।
सजलाम्बुदसच्छायं पीतदिव्याम्बरं तथा । सुखानि
चास्य चत्वारि बाह्वो द्विगुणास्तथा । सौम्येन्दु-
वदनं पूर्वं नारसिंहस्तु दक्षिणम् । कपिलं पश्चिमं
वक्त्रं तथा वाराहस्ततमम् । तस्य दक्षिणहस्तेषु वाष्पा-
रिस्तुसलाभयम् । चर्मसीरधराविन्दुर्गामे च वनमा-
लिनः । काय्याणि विष्णोर्जर्मन् ! वामकस्तु ज्वलुक्रमात्" ।
(चरि, चक्रं इन्दुः शङ्खः) ।

लोकपालविष्णोः "एकवक्त्रो द्विबाहुश्च गदाचक्रधरः प्रभुः ।
वासुदेवस्य "एकवक्त्रश्चतुर्बाहुः सौम्यरूपः सुदर्शनः । पीता-
म्बरश्च मेघाभः सर्वाभरणभूषितः । कण्ठेन शुभदे-
शेन कम्बुतुल्येन राजता । वराभरणयुक्तेन कुण्डलो-
त्तरभूषिता । अङ्गदी वङ्गजैर्यो वनमालाविभूषणः ।
उरसा कौस्तुभं बिभृत् किरीटं गिरसा तथा । शिरः-
पद्मस्तथैवास्य कर्तव्यशार्ङ्गकर्णिकः । उद्विष्टावतभुज-
स्तनुस्तान्नखाङ्गुलिः । मध्येन त्रिवक्त्रीभङ्गशोभितेन सु-
चारुणा । स्त्रीरूपधारिणी शोषो काय्यां तत्पादप-
ध्यगा । तत्करस्याङ्गुयुगला देवः काय्यो जनादेनः ।
तानालनरपदन्यासः किञ्चिज्जिह्वास्तदक्षिणः । अनुदृष्ट्वा
मही कार्या देवदर्शितविस्मिता । देवश्च कटिवासेन कार्यो
ज न्वत्तन्निना । वनमाला च कर्तव्या देवजान्वत्त-
न्निनी । यत्तोपवीतं कर्तव्यं नाभिदेशसुपागतम् ।
उत्फुल्लकमलं पाणौ कुर्वीहोस्य दक्षिणे । वामपाणि-
गतं गङ्गं गङ्गाकारस्तु कारयेत् । दक्षिणे तु गदा
देवी तनुमध्या सुलोचना । स्त्रीरूपधारिणी सुगन्धा
सर्वाभरणभूषिता । पश्यन्ती देवदेवेशं कार्यां वामरधा-
रिणी । कुर्वीतनुमूर्तिं विन्यस्य देवहस्तस्तु दक्षिणम् ।
वामभागगतश्चक्रः कार्यो जम्बोदरकथा । सर्वाभरण-
संयुक्तो वृत्तविष्कारितेषणः । कर्तव्यचामरकरो देव-
वीक्षणतत्परः । कुर्वीत् देवकरं वामं विन्यस्य तस्य
मूर्त्तिम् ।

सङ्कर्षणस्य "वासुदेवस्य रूपेण कार्यः सङ्कर्षणः प्रभुः । च त

युक्तवधुः कार्यो भीषवासा बहुलम् ।। गदास्थाने च
सुखसंस्तुतस्थाने च वाङ्मयम् । कर्तव्यो तनुमध्यां तु
कन्द्वो रूपसंयुतो” ।

प्रद्युम्नस्य “वाङ्मयकल्पेण प्रद्युम्नश्च तथा भवेत् । स तु
दूर्वाङ्कुरस्थानः वितवासा विधीयते । चक्रस्थाने भवे-
त्त्रापो गदास्थाने तथा शरः । तथाविधो तौ कर्तव्यौ
यथा सुखसंस्तुतौ” ।

शुनिहृदस्य “एतदेव तथा रूपमनिहृदस्य कारयेत् । पद्मपत्ता-
ध्वजधरो रक्ताम्बरधरश्च तु । चक्रस्थाने भवेत्तर्जं गदा-
स्थानेऽङ्गिरेव च । चर्म व्याघ्रकल्पेण प्राशुः खड्गो
विधीयते । चक्रादीनां स्वरूपाणि किञ्चित्पूर्वं सुदर्श-
येत् । रम्यायुधानुभरूपाणि चक्रादीन्वेव यादव ! । वाम-
पार्श्वगताः कार्यो देवानां प्रवराध्वजाः । सुपताका-
युता राजन् ! अटिस्ताको यथेरितम्” ।

अच्छीनारायणयोः विभक्त्यर्थमाज्ञात् “अच्छीनारायणौ कार्यौ
संयुक्तौ दिव्यरूपिणौ । दक्षिणस्या विभोर्मूर्तिर्कच्छी-
मूर्तिस्तु वामतः । दक्षिणः कण्ठवन्द्योऽस्या वामो हस्तः
सरोजभृत् । विभोर्गणिकरो अष्टपदाः कुक्षिभागस्थितः
सदा । सर्वव्यवसंपूर्णां सर्वविहारभूषिता । सुशु-
नेत्युपलोकास्या रूपमौवनसंयुता । सिद्धिः कार्यो वमी-
पस्या चामरपाङ्क्तिर्गुभा । कर्तव्यं वाहनं सव्ये
देवाधोभागं सदा । शङ्खचक्रधरो तस्य ह्यो कार्यो
पुङ्खो पुरः । वामनो हारदेयूरकिरीटमणिभूषणौ ।
उपासको वमीपस्यो मभोर्वाङ्गुलिवाक्मकी । रथनां
योगपट्टस्य शिखामङ्गलिमास्थितौ” ।

योगेश्वरस्य सिद्धार्थसंज्ञितायाम् “पद्मसनसमासीनः किञ्चिन्मो-
क्षितलोचनः । लोचान्ते दत्तदण्डश्चेतपद्मोपरिस्थितः ।
वामदक्षिणगौ हस्तौ उक्तानावेकभागगौ । तत्करद्वय
पार्श्वस्थे पङ्कटद्वयमङ्गदे । ऊर्ध्वं करद्वये तस्य पाश-
जम्बः सुदर्शनः । योगलामी च विज्ञेयः पूज्यो लोचान-
विद्योगिभिः” । [तिभूर्तिशब्दे २८७८४- दर्शितानि
चतुर्विंशतिमूर्तीनां अष्टपदाणि शिखुधर्मोत्तरे उक्तानि चतुर्विंश-
कल्पमस्तुतुमोचाम् । “हृदोपस्थकथा कूर्मः कार्यास्तुपथा
रिषः । अङ्गी मत्स्यस्तु कर्तव्यो देवदेवो जनार्दनः” ।

“वराहस्य “शेषवर्गनिहृदश्च वराहो भगवान् हरिः । शेष-
यंभक्त्या संज्ञाप्यसमुद्रतटवन्द्यरः । नवराहोऽथ वा
कार्यः सेनोपरिष्ठः - प्रभुः । सेवतुर्भुजः कार्यः
चाचरत्नकचान्वितः । आचर्वोत्पुङ्गवमनो देवमीश्वर-

तत्परः । कर्तव्यौ शीरस्यस्य करगोसस्य यादव ! ।
वर्षभोगश्च कर्तव्यकथये रविताञ्जलिः । आसीदस्या-
नसंस्थानस्तत्पुङ्खो भगवान् भवेत् । वामारत्नगता
तस्य योनिर्गुपा वस्तुधरा । नमस्तारपरः तस्य कर्तव्यो
हिभुजा गुभा । अस्मिन् भुजे धरा देवी तस्य शङ्ख-
करो भवेत् । अन्धो तस्य कराः कार्योः पद्मचक्रगदा-
धराः । हिरण्यवाग्विरम्बोदचक्रोद्भक्तसरोऽथ वा ।
अतोद्भूतहिरण्यवागः सुसुखो भगवान् भवेत् । कूर्तिम-
नमनैश्चर्यं हिरण्यवागं विदुर्गुधाः । शेषवर्गवागिनागेन
च निरस्तोऽस्मिर्देनः । नवराहोऽथ वा कार्यो ध्याने
कपिचक्रं स्थितः । हिभुजस्तथ वा कार्यः पिण्डनि-
र्घनोद्यतः । समपक्रोडकल्पेण वस्तुदानवमध्यगः ।
नवराहोवराहश्च कर्तव्यः पद्माविदारणः” ।

नरसिंहस्य “य एवं भगवान्निष्णुर्नरसिंहवपुर्धरः । ध्यान-
विधिः स एभोक्तः परमज्ञानवर्द्धनः । धीमन्कव्यकटि-
स्थीवः कथमध्यः कथोदरः । सिङ्गाननो नृदेहश्च भीष-
वासाः प्रभान्वितः । आसीदस्यानसंस्थानः सर्वोभरत्न-
भूषितः । उवाचामाचानुसक्तको उवाचाकेसरमण्डकः ।
हिरण्यकशिपोर्विशः पाटयश्चरैः खरैः । नोत्तोत्तवाभः
कर्तव्यो देवजातुगतस्तथा । हिरण्यकशिपुर्देवस्तमज्ञानं
विदुर्गुधाः” ।

वामनस्य “कर्तव्यो वामनो देवः सङ्कटगीतपर्वभिः । धीमगा-
तश्च कर्तव्यो दण्डो चाध्ययनोद्यतः । दूर्वाग्रामश्च कर्तव्यः
कृष्णाजिनधरस्तथा” ।

त्रिविक्रमस्य “सज्जाम्बुदशङ्काशस्तथा कार्यश्चित्रविक्रमः । दण्ड-
पाशधरः कार्यः शङ्खचक्रगदाधरः । शङ्खचक्र-
गदापद्माः कार्योस्तस्य सकृपिणः । निर्देहास्तौ न कर्तव्या
श्रेयं कार्यन्तु पूर्ववत् । एकोऽवदनः कार्यो देवो विस्फा-
रितेक्षणः” ।

परशुरामस्य “कार्यस्तु भार्गवो रामो जटामण्डलदुर्धरः ।
हस्तोऽस्य परशुः कार्यः कृष्णाजिनधरश्च तु” ।

रामादीनाम् “रामो दाशरथिः कार्यो राजसख्यण्डाक्षितः ।
भरतो लक्ष्मणश्चैव गलुप्तश्च महायथाः । तथैव सर्वे
कर्तव्याः किन्तु मौलिर्विरजिताः” ।

कृष्णस्य “कृष्णचक्रधरः कार्यो नोत्तोत्तवदवस्थविः । इन्द्रीवर-
धरा कार्यो तस्य वाचा हृदयिणी” ।

वसुधस्य “शीरपाणिर्विशः कार्यो सुखो चैव कुलखडी ।
अतोऽतिनीलवर्णो गदादक्षितलोचनः” ।

प्रद्युम्नस्य “चापवाचधरः कार्यः प्रद्युम्नस्य सुदर्शनः । राज-
क्षिप्रमणिप्रदः श्वेतवासा मदः कटः” ।

काचस्य “काचदेवस्तु कर्तव्यो ह्येषाप्रतिभो भुवि । अष्ट-
बाहुः प्रकर्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापवाचकर-
सैव मदादक्षितचोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा यत्किमेत-
यत्किमथोक्त्वया । चतस्रस्तस्य कर्तव्याः पत्न्यो रूप-
मनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्यं भावीस्तनो-
पगाः । केतुश्च मकरः कार्यः पञ्चमायसखोमहान्” ।

अनिन्द्यसाम्बोः “कर्तव्यश्चानिन्द्योऽपि खड्गचर्मधरः
प्रभुः । साम्बः कार्यो मदाह्वयः सुरूपश्च विशेषतः ।
साम्बानिन्द्यौ कर्तव्यौ पद्माभौ रक्तवाससौ” ।

देवक्याः “पद्मपद्मापगौराभा कर्तव्या देवकी तथा” ।

यशोदायाः “मधुकप्यसञ्जया यशोदापि सदा भवेत्” ।

गोपाकस्य “गोपाश्चप्रतिभं कुर्यात् वेणुवाटनतत्पराम् ।
वह्नीपीडनं वनश्यामं हिमजामर्ष्यं संस्थिताम्” ।

बुधस्य “बाणायवस्त्रसंवीतः स्वस्वसंस्मृतचोवरः । पद्माव-
नस्यो हिमजो ध्यायी बुधः प्रकीर्तितः” ।

कल्किनः “खड्गोद्यतकरः क्रुद्धो ह्यारुढो मङ्गावतः ।
स्वच्छोष्मेटकरः कल्की हिमजः परिकीर्तितः” ।

नरनारायणहरिकण्ठानाम् “द्वौश्यामो नरः कार्यौ हिम-
जश्च मङ्गावतः । नारायणश्चतुर्बाहुर्भीमोत्पलदन्तश्चक्रविः ।
तयोर्मध्ये तु वदरी कार्यौ फलविभूषणा । वदयीमवनो
काशीवल्गुमाकाधरावभौ । अष्टचक्रं स्थितौ याने भू-
तयुक्ते मभोरमे । कणाजिनधरो दालो जटामण्डल-
धारिणौ । बादेन चैकेन रक्षस्थितेन पादेन चैकेन
च जातुगेन । कार्यौ हरिश्चाल नरेण तुल्यः कण्ठोऽपि
नारायणतुल्यमूर्तिः” ।

हयग्रीवस्य “मूर्तिमान् पृथिवीहस्तस्यस्तपाटः सितच्छविः ।
नीलाम्बरधरः कार्यो देवो हयग्रीरोधरः । विन्द्यात्
सङ्कर्षणाग्नेन देवो हयग्रीरोधरः । कर्तव्योऽष्टभुजो देवः
तत्करेण चतुर्ण्यम् । यङ्गं चक्रं गदां पद्मं स्वाका-
रहारवेदुधुषः । चत्वारश्च कराः कार्यो वेदानां देहधा-
रिणाम् । देवेन कूर्चि विन्यस्ताः सर्वाभरणधारिणः” ।

कपिलस्य “प्रद्युम्नं विद्धि वैराग्यं तु कापिकीं तनुमास्थितः ।
मध्ये तु करकः शर्वकस्योत्पलगतः परः । दोर्बुगं
चापरं तस्य शङ्खचक्रधरं भवेत् । पद्मासनोपविष्टश्च
ध्यानसंकीर्तितश्चक्रः । कर्तव्यः श्वेतो देवो जटान-
खड्गधरिणः । बाहुसरोधरीनां च वज्राक्षररुद्धः ।

कणाजिनधरो राजन् ! श्मश्रुयशोपवीतवान् । विभु-
र्मन्त्रमहापद्मकविचारस्थितः प्रभुः । वैराग्यभावेन लङ्का-
सुभाषो ध्यानस्थितः सन्मरुतं पदन्तु । ध्यानस्थितो
भुवनस्य गोप्ता शाङ्खमप्रवक्ता पुष्पः पुराणः” ।

व्यासस्य “कथः कण्ठतनुव्यासः पिङ्गवोऽतिजटाधरः । सुमन्तु-
र्जैमिनिः पैको वैशम्पायन एव च । तस्य शिष्याश्च कर्त-
व्याश्चत्वारः पारिशार्थिकाः” ।

वाल्मीकेः “गौरस्तु कार्यो वाल्मीकिस्तेजोमण्डलसुदर्शनः ।
तपस्यभिरतः शालो न कथो न च पीवरः” ।

दत्तात्रेयस्य “वाल्मीकिरूपं सकलं दत्तात्रेयस्य कारयेत्” ।
धन्वन्तरिः “धन्वन्तरिः सुकर्तव्यः सुरूपः प्रियदर्शनः । कर-
हयगतश्चास्य साम्बतः कलशो भवेत्” ।

जलशायिनः “जलमध्यगतः कार्यः शेषपद्मगतस्त्रयः ।
फणापुञ्जमहारत्नदुर्भरीष्यशिरोधरः । देवदेवस्तु कर्त-
व्यस्तत्र युग्यतर्भुजः । तथापरश्च कर्तव्यः शेषभो-
गाङ्गसंस्थितः । एकपादोऽस्य कर्तव्यो चण्डाङ्गु-
त्सङ्गतः प्रभोः । तथापरश्च कर्तव्यस्तत्र जानौ प्रस-
धितः । कर्तव्यो नाभिदेशस्यस्तथा तस्यापरः करः ।
तथैवाग्न्यः करः कार्यो देवस्य तु शिरोधरः । सन्तान-
मञ्जरीधारी तथैवास्यापरो भवेत् । नाभीपरविषयंभूते
कमले तस्य यादव ! । सर्वपृथ्वीमयो देवः प्राक्त्वत्कार्यः
पितामहः । नाभस्तनौ च कर्तव्यौ पद्मस्य मधुकैटभौ ।
खड्गधारीषि भुजङ्गस्य कार्याग्यचाक्राणि तथा
समीपे । एतत्तथाप्ये यदुपलब्धोक्तं देवस्य रूपं पर-
मस्य तस्य” ।

गरुडस्य विष्णुधर्मोत्तरात् “ताच्छौ मरुतप्रख्यः कौशिकाका-
रनाशिकः । चतुर्भुजस्तु कर्तव्यो वृत्तनेत्रसुखकाथा ।
मृध्नोरुजातुचरणः पद्महयविभूषितः । प्रभासंस्थानसौ-
वर्णकलापेन विराजितः । जलन्तु पृथक्कृत्यश्च करयो-
स्तस्य कारयेत् । करद्वयन्तु कर्तव्यं तथा विरचिता-
ञ्जलि । यदास्य भगवान् पृष्ठे खलकुलधरी करो ।
न कर्तव्यो तु कर्तव्यो देवपादधरो शुभो । किञ्चि-
ज्ज्योद्गरः कार्यः सर्वाभरणभूषितः” ।

रुद्रस्य “देवदेवं मङ्गादेवं उपाकृत्य कारयेत् । तस्य वज्राणि
कार्याणि पञ्च यादवमन्दन ! । सर्वाणि सौख्यरूपाणि
दक्षिणं विकटं वज्रम् । कपासमाक्षिणं भीमं जगद्गङ्गा-
रकारकम् । त्रिनेत्राणि तु सर्वाणि वदनं हृत्तरं विना ।
स्रटाकलापे ऋद्धिं तस्य चन्द्रकला भवेत् । तस्योपरि-

दाहदन् पञ्चमनु विधीयते । यशोपवीतं च तथा
वास्तुकिं तस्य कारयेत् । दशबाहुस्तथा कावेर् देवदेवो
महेश्वरः । अथनाकातिशूक्तं चर्मदशममोत्यजम् ।
तस्य दक्षिणहस्ते कर्तव्यानि महाभुजः । वामे च
नासिकाकृत्वा चापादर्थं कमण्डलुम् । तथा चर्म च
कर्तव्यं देवदेवस्य मूलिनः । वर्षाकषास्य कर्तव्यमङ्गु-
लदशप्रभः” ।

ईशानादीनाम् “ईशस्तत्पुरुषाचोरवामजातक्रमेण त । सित-
पीतलम्बस्तत्ताचतुर्वर्णाः प्रकीर्तिताः । पञ्चवक्त्राः स्युताः
“सर्वे दशदोदण्डभूजिताः । खड्गखेटधनुर्बाणकमण्डल-
कस्तलिचः । वराभयकरोपेताः मूलपङ्कजपाणयः” ।
वामो, वामदेवः । ज्ञातः, सद्योजातः ।

मूर्ध्निटकस्य “शर्वो भीमो महादेवः रुद्रः परपतिर्भवः ।
उप ईशान इत्यहो मूर्तयः शिवसंज्ञिताः । नृगा-
हृच्छ्रदामण्यो जटामण्डलमण्डिताः । त्रिनेत्रा वर-
जटाकृत्स्नमूलपरपाणयः” ।

अर्धनारीश्वरस्य “अर्धं देवस्य नारी तु कर्तव्या शुभक-
क्षया । अर्धं तु पुरुषः कार्यः सर्वलक्षणभूषितः ।
ईश्वराज्ञे जटाजूटं कर्तव्यं चन्द्रभूषितम् । उमाज्ञे
तिलकं कुर्वीत धीमन्मन्त्रकं ववा । मण्डोदूषितमर्धं तु
अर्धं कुङ्कुमभूषितम् । नागोपवीतनं चार्धमर्धं
हरविभूषितम् । वामाज्ञे त स्ननं कुर्वीत वनं
पीनं सुवर्तुलम् । उमाज्ञे त प्रकर्तव्यं सुवस्त्रेण
च वेष्टितम् । मेखलां दापयेत्तत्र वज्रवैद्यभूषिताम् ।
जर्जुलिकृत् महेश्वरार्धं सर्पमेखलमण्डितम् । पादौ
देवदेवस्य वनपद्मोपरिस्थितम् । बाह्वक्तकं स्रुतं वाम-
मञ्जनेन विभूषितम् । त्रिशूलमण्डलस्रुतं भुजयोः सव्ययोः
स्रुतम् । दर्पणक्षोत्यकं कार्यं भुजयोरपसव्ययोः” ।

दक्षिणार्धतोः “दक्षेण रुद्रां प्रतिपादयन् सितान्धकम् च
तथोर्ध्वभागे । वामे च पुष्तामक्षिणागपादां विधाय-
नृजेन सुधाधरं च । सितान्धुजस्य सितवर्चमोयं सितान्-
न्वरावेपनमिन्दुमौलिम् । शानं सुमिथः प्रतिपादयन्
तं दक्षिणार्धमर्धसुदाहरन्” ।

उमासहेश्वरयोः “दुष्णं स्त्रीपुरुषं कार्यं उमेधौ दिव्यरूपिणौ ।
अष्टपङ्कां त देवेन जटाचन्द्रार्धभूषितम् । द्विवाचिं
द्विभुजां देवीं सुमध्यां सुपयोधराम् । वामपाणिनु
देवस्य दिव्याः स्नात्ये नियोजयेत् । दक्षिणनु करं यन्धो-
रत्ययेन विभूषितम् । दिव्यास्य दक्षिणं पाणिं स्नात्ये

देवस्य कस्यवेत् । वामपाणौ तथा दिव्या दर्पणं दाप-
येच्छुभम्” ।

हरिहरस्य “कार्यं हरिहरस्यापि दक्षिणार्धं वदा शिवः ।
वाममर्धं कुर्वीक्षेयः चेत्तमीवाकतिः क्रमात् । वरत्रिभूव-
चक्राजधारिणो बाहुवः क्रमात् । दक्षिणे उभयः पात्रे
वामभागे विहङ्गराजितं” ।

विद्येश्वराण्याम् विश्वकर्मेयास्तात् “दिग्दर्शी जटिकाः त्र्युषाः
शरत्रिगुणधारिणः । पुटाञ्जलिकराः सर्वे विशेषाचैक
वक्त्रकाः । अमन्त्रच त्रिभूर्तिच च्छृङ्गाः श्रीकण्ठ एव
च । शिवः शिष्यश्चोक्तेन एकचक्षुषं ते क्रमात्” ।

रुद्रभेदानां तत्राजस्य “अथ रुद्रान् प्रवक्ष्यामि बाहुभोजनका-
न्वितान् । अजनामा महारुद्रो धत्ते मूलमबाहुमम् ।
कपाळं उभयं सर्वं स्रुतं रुद्रं रुद्रधनम् । अथकृत्स्नमो
दक्षे तथा वामे कराटके । तर्जनीमूर्ध्नि तस्य खट्वाङ्गनदधः
करे । गदां च पङ्क्तिं वष्टां शक्तिपरशुकण्डिकाः” ।

रुद्रपादस्य “रुद्रपादाभिधौ विभत् खेटादः स्नाहङ्गं वरम् ।
चक्रं उभयकं मूलं स्रुतं तदधोवरम् । अथकृ-
त्स्नमो वामे खटाङ्गखेटाङ्गदधे । धनुर्वष्टां कपाळं
कौस्तुभं तर्जनीं वटम् । परशुशक्रमाधये क्रमाद्
बाहुटके त्रिति । कनेकभोगसम्पत्तिं कुर्वते यजनात् वदा” ।
रुद्रिर्बुधस्य “रुद्रिर्बुधो गदां चक्रं चाधिं उभयस्रुतौ ।
मूलाङ्गुशाक्षमाक्षाय दक्षोर्ध्वःकरेः क्रमात् । तोमरं
पङ्क्तिं चर्म कपाळं तर्जनीं वटम् । शक्तिं परशुकं
वामे दक्षवहारव्यवधिम्” ।

विरूपाक्षस्य “विरूपाक्षस्ततः खड्गं मूलं उभयकाङ्कुशौ ।
सर्पं चक्रं गदानक्षत्रं विभत् कराटके । खेटं खटा-
ङ्गं शक्तिं परशुं तर्जनीं वटम् । वष्टाकपोचकौ
चेति वामोर्ध्वदिकराटके” ।

रेवतस्य “रेवतो दक्षिणे चापं खड्गमूलं गदानक्षत्रम् ।
चक्राङ्गुशाक्षमाक्षाय धारवर्जुनादितः । धनुः खेटं
खट्वाङ्गं वष्टातर्जनिकां ततः । परशुं पङ्क्तिं पाशं
वामबाहुकेऽर्जवत् । सर्वसम्पत्कारोक्षेण जायते वार्धना-
ङ्गम्” ।

हरस्य “हराख्यो स्रुतश्चैव उभयं मूलमबाहुमम् । गदा-
सर्पाक्षत्राणि धारवन् दक्षिणोर्ध्वतः । पङ्क्तिमोमरं
शक्तिं परशुं तर्जनीं वटम् । खट्वाङ्गं पङ्क्तिमाधेति
वामोर्ध्वदिक्रमेण त” ।

उमकृत्स्नस्य “उमकृत्स्नोदधये उभयं रुद्रं रुद्रधनम् । सर्वं

गूढाङ्गुली चैव कीदृशी जपमात्रिकाम् । वष्टाकपाङ्क-
खट्वाङ्कं तर्जनीं कृच्छिकां वतुः । परमुं पट्टिम् चैव
शालोद्दीदिकराटके ।

८। प्रथमस्य “प्रथमोऽपि दधन्तं वनम् सुदूरं शरम् ।
गूढाङ्गुलीमात्रं दधोद्दीदिकमेव हि । गदाख-
टाङ्गुलीमात्रं चार्जुनं तर्जनीवटो । परमुं पट्टिम्
चेति शालोद्दीदिकराटके” ।

९। सुरेश्वरस्य “सुरेश्वरोहि वनम् चक्रं गूढाङ्गुलीमात्रं ।
शरम् सुदूरं चार्जुनं दधोद्दीदिकमेव हि । पट्टिम् परमुं
वष्टां पट्टिम् तर्जनीं वतुः । खट्वाङ्कं कारयेत्मात्रं
शालोद्दीदिकराटके” ।

१०। जलस्य “जलस्य दधोद्दीदिकमेव चक्रं सुदूरं । गूढा-
ङ्गुलीमात्रं चार्जुनं दधोद्दीदिकमेव हि । गदाख-
टाङ्गुलीमात्रं चार्जुनं तर्जनीम् । वतुः कृच्छिका-
मथोद्दीदिक-
वामवाङ्गुलीमेव दधत्” ।

११। अपराजितस्य “अपराजितो दधे तोमरं खड्गमङ्गु-
लीम् । गूढाङ्गुलीमात्रं दधत् क्रमात् ।
शक्तिं खेटं गदां पात्रं तर्जनीं पट्टिम् वतुः । वष्टा-
खट्वाङ्क-
सुरतश्च धारयन् वतुः । अजेकपादोद्दीदिक-
विष्टपात्रं देवतः । इत्येव वष्टुपत्रं प्रथमस्य सुरे-
श्वरः । इति एकादश प्रोक्ता जयन्त्यापराजितः” ।

१२। अश्वस्य विष्णुधर्मोत्तरात् “कुमारः वष्टुपत्रः कार्यः शिख-
रकुम्भमूषः । रक्षाभरणधरः कार्यो मयूरवरवाहनः ।
कुङ्कुटश्च तथा वष्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका
वैजयन्ती च शक्तिः कार्यो च वामयोः” ।

भैरवस्य “अथातो हस्तिनिर्माणं वष्टुपत्रं भैरवस्य तु । वष्टो-
टरन्तु कर्तव्यं वस्तुपत्रमवधत् । दंष्ट्राकरावधत्
कुङ्कुमावापुटनवा । कपाटमालिनं रौद्रं सर्वतः सर्प-
भूषणम् । व्याघ्रं त्रासवन्तश्च देवीं पर्वतमन्दिनीम् ।
वज्रमालादधत्वा गजचर्मोत्तरावधत् । वष्टुमिर्ध-
मिर्धमं सर्वशुभविभूषणम् । इत्येव शास्त्रप्रतीकारैस्तथा
तोष्णनखैः शुभैः । शालोद्दीदिकमिदं हस्तं भैरवस्य प्रकी-
र्तितम्” ।

महाकायस्य “महाकायस्य कथितमेतद् भैरवं सुखम् ।
देवीलास्यकक्षां करे कार्यं पश्यनः । न चास्य पु-
रतः कार्यो देवी पर्वतमन्दिनी । शुक्ला न काञ्ची
तथा न रक्षा वनीपतो नाहनप्रधाने । कार्यं तथा
वत् परिवर्तयन् महाकायं वष्टुपत्रं पश्यन्” ।

मन्दिनः “मन्दी कार्मस्त्रिनेत्रस्य चतुर्वर्गमन्दिनाभुजः । वि-
मूराखण्डपात्रो व्याघ्रचर्मपरिचरः । विष्णुमन्दि-
पात्री च करयोस्तस्य कारयेत् । शिरोगतं तन्मीयन्तु
तर्जयन्तं तथापरम् । आशोकवानं कर्तव्यं दुरादागमि-
नञ्जनम्” ।

वीरभद्रस्य “अनेनैव तु हस्तेन वीरभद्रं विदुर्बुधाः” ।
उग्रस्य विष्णुधर्मशास्त्रात् “उग्रस्य पादः कर्तव्यः कर्तव्य-
स्त्रिभिः । भस्मप्रहरणो वष्टुपत्रवाङ्गुलीकुलेखनः” ।

१। वष्टुपात्रं विष्णुधर्मशास्त्रात् तत्र धारयन् “अथातोऽपराजितस्य
वष्टुपात्रं ते जय ! । पश्चात्त-
नामिके तस्य दक्षिणहस्त-
रश्मे । वीरशक्ती दधानोऽयं धरास्थो वष्टुपात्रिनः” ।

२। भुवस्य “माता पुष्करवीजोत्थां चक्रं शक्तिं कनककुम्भम् ।
दद्याधरादिसिद्धये न यस्य सुः स भूयो मतः” ।

३। सोमस्य “सक्ताफलतामासा पट्टिम् शक्तिरङ्गुलीम् । स
वतुः कीर्तितो वत्स सोमनामेति वै बुधैः” ।

४। आपस्य “सर्वशालोद्दीदिको यस्य करौ सः शक्तिचंचुती । वी-
राङ्गुलीमात्रो चाधः स भवेदापचंचकः” ।

५। अग्निशक्तस्य “अथमात्रोपवीतुं हस्तिशक्तिकरावधः । यस्य
सः सोऽग्निवाप्यः स्यात्कुम्भदः पश्यन्तो वतुः” ।

६। नलस्य “सुवाचमालिके दधे वामे शक्तिपात्रमष्टम् । वष्टो-
द्दीदिकमात्रोऽसौ नकाख्यस्य वतुः खतः” ।

७। प्रत्नस्य “खट्वाङ्गुलीधरः वष्टु शक्तिखेटकरोऽन्धतः ।
प्रत्नवाप्यो वष्टुपात्रं वष्टुपत्रः परिकीर्तितः” ।

८। प्रभासस्य “वष्टु दक्षिणपात्रोऽसौ वामे तु दक्षिणशक्तिः ।
शुभदः कीर्तितश्चायं प्रभासो-
वष्टुपत्रिनः । एते सर्वे
समाख्याता नवकाञ्चनशक्तिभाः । धरोऽप्यस्य सोमः स्ना-
दापयैवानिको नवः । प्रत्नस्य प्रभासस्य वष्टुपात्रो
प्रकीर्तितः” ।

९। दशदिशानाम् “इत्यु वत्स ! प्रवक्ष्यामि सर्वभेदांस्तु ते
जय ! । यावत् प्रकाशकः खट्वो जायते मूर्तिभिर्धया” ।

१०। धातुः “दक्षिणे धौमकी नासा करे वामे कनककुम्भः ।
पश्चात्त-
शोभितकरा वा चात्री प्रथमा खता” ।

११। शक्तिः “शूलं वामकरे चास्याः दक्षिणे सोम एव च । जैत्री
नाम त्रिगुणना कुशेशविभूषिता” ।

१२। शर्मस्य “प्रथमे तु करे चक्रं तथा वामे च कीदृशी ।
मूर्तिरार्जवशी श्रेया वपुः शालिपत्रवैः” ।

१३। इत्येव “अथमात्रो करे वष्टु चक्रं वामे प्रतिष्ठितम् । वा-
नीं रौद्रे शतव्या प्रधाना वष्टुपत्रिता” ।

१. पश्यन्तः "भक्तं तु दक्षिणे जला वामे पायः सुयोधनः ।

सा वाक्पत्नी भवेन्मूर्तिः पद्मव्यपकरद्वया" ।

२. सूर्यस्य "कनकसुदर्शितो माता चाक्षमयी भवेत् । सा
भवेत् सन्मता सूर्यमूर्तिः पद्मविभूषिता" ।

३. भगस्य "यस्या दक्षिणतः गुरुं वामहस्ते सुदर्शनः । भग-
मूर्तिः समंस्थिता पद्महस्ता शुभा जय !" ।

४. विवस्वतः "अथ वामकरे माता त्रिशूलं दक्षिणे स्तुतम् ।
विवस्वतमूर्तिरेषा स्यात् पद्मलाञ्छनलक्षिता" ।

५. तुष्यः "पूषाख्यस्य भवेन्मूर्तिर्हिमजा पद्मलाञ्छिता । सर्व-
ः वामहस्ता स्यात् सर्वलक्षणलक्षिता" ।

६. शक्तिः "दक्षिणे तु गदा यस्या वामे चैव सुदर्शनः । पद्म-
व्यपा तु सावित्री मूर्तिः सर्वार्थसाधनी" ।

७. त्वष्टुः "सुखं च दक्षिणे हस्तं वामे होमजकालिकाम् ।
मूर्तिस्त्वाष्ट्री भजेत् सा स्यात् पद्मरुद्धकरद्वया" ।

८. विष्णोः "सुदर्शनकरा सव्ये पद्महस्ता तु वामतः । यथा
स्यात् ताडणी मूर्तिर्विष्णोरनिततेजसः । धाता मितो-
र्जमा रुद्धो वरुणः सूर्य एव च । भगो विवस्वान्
शुभा च शक्तिता दयमः स्तुतः । एतादयस्तथा त्वष्टा
विष्णुर्हीदय उच्यते" ।

मरुताम् "अथातः संप्रवक्ष्यामि रूपाणि मरुतां तव" ।

१. इक्ष्वाक्यस्य "अक्षमालाञ्जो दक्षे वामे कण्ठीध्वजान्वितः ।
श्वसनाख्यो भवेद्देवं साधकानां सुसिद्धिदः" ।

२. सूर्यस्य "चक्राक्षमालिकापातध्वजयुक् सूर्यनाभिधः" ।

३. वायोः "कपालध्वजपाशाजधारको धातुनामकः" ।

४. मातरिश्वनः "मातरिश्वा कपालाजध्वजपातकरो मतः" ।

५. रुद्रागतेः "ध्वजाक्षस्रजपाताजं विभ्राणः स्यात् रुद्रागतिः ।

६. महाबलस्य "ध्वजाक्षिखेटपाताणि धारयन्तु महाबलः" ।

७. बलवर्द्धनस्य "ध्वजपाशकपालाहिर्भयुतो बलवर्द्धनः" ।

८. वृषदत्तस्य "पाताक्षस्रजपाशाजधारकः वृषदत्तकः" ।

९. गन्धर्वस्य "अक्षस्रजगदाकम्बुध्वजी गन्धर्वनाभिधः" ।

१०. गन्धर्वाहकस्य "कपालध्वजपाताजहस्तको गन्धर्वाहकः" ।

११. अनिलस्य "आनसुद्राक्षस्रजध्वजहस्तोऽनिलो मतः" ।

१२. आशुगस्य "अक्षमालासुनीलाजध्वजकम्बुधुगाशुगः" ।

१३. सुमुखस्य "ध्वजवायधनुःकण्ठीकरयुक् सुमुखो भवेत्" ।

१४. कर्करस्य "ध्वजाक्षपातसुद्राज धारयेत् कर्कराभिधः" ।

१५. समीरस्य "अक्षमालाक्षिकापातध्वजहस्तः समीरस्यः" ।

१६. समीरकस्य "ध्वजपातध्वजाजानि विभ्राणस्तु समीरकः" ।

१७. अनुत्तमस्य "अक्षस्रजध्वजाजानि सुवह विभ्राणस्तुतमः" ।

१. नाभतस्य "अक्षमालाध्वजाजानि धारयन्नाभताभिधः" ।

२. नाभयोनिजस्य "पद्मस्रजस्रजपाशाजसंयुतो नाभयोनिजः" ।

३. जगत्प्राणस्य "ध्वजस्रजस्रजपातो स्याज्जगत्प्राणाभिधः
स्तुतः" ।

४. पवनस्य "ध्वजस्रजस्रजपाशाजसंयुतः पवननाभिधः" ।

५. वातस्य "खट्वाक्षध्वजखेटानि विभ्राणो वातसंज्ञकः" ।

६. प्रभञ्जनस्य "ध्वजाक्षस्रजपाताणि धारयन्तु प्रभञ्जनः" ।

७. पवनस्य "अक्षस्रजध्वजाजानि धारयन्तु पवननामकः" ।

८. नभस्तनस्य "श्रृङ्गाजध्वजपाताणि नभस्तनानि धारयन्" ।

९. क्षतिवजस्य "ध्वजाक्षस्रजस्रजपाताणि विभ्राणोऽक्षतिवजो मतः" ।

१०. तस्मिन् "सध्वजाक्षस्रजपाताक्षस्रजस्यो नाम कीर्तितः" ।

११. द्वापयस्य "टण्डुलस्रजध्वजाजानि धारयन्तु द्वापयो मतः" ।

१२. देवययनस्य "ध्वजाक्षतर्जनीपातपाणि युग देवययनकः" ।

१३. गालजाहस्य "अक्षमालाकण्ठाजध्वजयुगगालजाहकः" ।

१४. अघरस्य "भण्डाक्षध्वजस्रजपाताणि धारयन्तु अघराभिधः" ।

१५. जह्मदस्य "बोधिपक्षस्रजलाजध्वजहस्तः सदोद्धटकः" ।

१६. शतिरोधनस्य "अक्षस्रजध्वजाक्षपातयुक् शतिरोधनः" ।

१७. पाणिक्कस्य "पाणिक्को नाम विज्ञेयो पाणाक्षध्वजस्रजयुक्" ।

१८. साधकस्य "ध्वजाक्षस्रजपाताणि धारयन्तु साधको मतः" ।

१९. विश्वरूपस्य "वीजपूरध्वजाक्षस्रजसंयुतो विश्वरूपकः" ।

२०. जगदाश्रयस्य "भण्डाक्षध्वजमालाभिः संयुतो जगदाश्रयः" ।

२१. विश्वातिरिक्तस्य "विश्वातिरिक्तको नाम ध्वजलाञ्छनपाशयुक्" ।

२२. कुजागरस्य "अक्षमालाकजे घण्टाध्वजो विभ्रात् कुजागरः" ।

२३. विश्वोदरस्य "विश्वोदरो भवेदेव शङ्खध्वजध्वजो" ।

२४. अघरस्य "अघरको नाम विज्ञेयो क्षत्रवायधनुर्धृष्टी" ।

२५. तीक्ष्णस्य "तीक्ष्णलाक्षपाताणि धारयन्तीक्ष्णको मतः" ।

२६. सुवहस्य "शक्तिस्रजध्वजपातो सुवहोऽयं प्रकीर्तितः" ।

२७. वीजवर्द्धनस्य "अक्षस्रजध्वजपातयुक् वीजवर्द्धनः" ।

२८. भद्रजयस्य "ध्वजपाश-कपालाजौ युतो भद्रजयो मतः" ।

२९. पुष्करोद्भवस्य "टण्डुपाश-ध्वजाजानि धारयन्तु पुष्करोद्भवः" ।

३०. अजिनीपतेः "पनाशपत्रपाशाजध्वजहस्तोऽजिनीपतिः" ।

३१. अक्षमूर्तेः "अक्षमूर्तेः ध्वजा-आक्षपाणि युगव्यक्तमूर्तिकः" ।

३२. विश्वगस्य "परिनाक्षध्वजाजानि धारयन्तु विश्वगो मतः" ।

सर्वे चतुर्भुजा स्यान् युवानः कटिस्थभुवः । सव्योद्दी-

प्तुत्तरोद्दीप्तकर्मणा युधधारिणः । रक्ताक्षश्च महावीर्यः

सर्वभूषणभूषिताः । धूम्रवर्णा शृङ्गाकृदाः सर्वे ते शर्वणा-

शुकाः । इति तैत्तिरीय समान्याता शुभदास्तु मन्त्रः ।

संख्यैकैकपञ्चाशत् शरीरोगामस्तु । कान्दपुरा-

साध्यानां ब्रह्माण्डपुराणे “साध्याः पद्मासनगताः कमण्ड-
लपत्रलिङ्गः । धर्मपुत्रा महात्मनो द्वादशानुरूपिताः”
विष्णुधर्मोत्तरे “भनोतुमना प्राणस्य नरयानस्य वीर्यवान् ।
वित्तिकर्तुः, नयन्तु वृक्षो नारयणस्तथा । प्रभवो वि-
ष्णुर्विश्वस्य साध्या द्वादश जन्मिरे” ।

अश्विनोः “पद्मपत्रसयणीभौ पद्मपत्रसमाश्रितौ । द्विभुजौ देव-
भिषजौ कर्तव्यौ देहसंयुतौ । सर्वाभरणसम्पन्नौ विश्वो-
पाशरक्षोचनौ । तयोरोषधयः कार्यौ दिव्या दक्षिण-
हस्तयोः । वामयोः पुस्तके कार्ये दर्शनीये तथा नृप ! ।
एकस्य दक्षिणे पाशे वामे चान्यस्य यादव ! । नारीयुगं
प्रकर्तव्यं सुहृद्व्याददर्शनम् । तयोश्च नामनी प्रोक्ते
रूपसम्पत् तथाकृतिः । मधुकपुष्पसङ्काशा रूपसम्पत् प्रकी-
र्तिता । आकृतिः कथिता लोके शरकाण्डविभा तथा ।
रत्नभाण्डकटे कार्ये चन्द्रगुलाम्बरे तथा” ।

रेवन्तस्य “पृथस्यः सूर्यवत् कार्यो रेवन्तस्य तथा प्रभुः” ।
यक्षाणां मयसंघे “तुन्दिला द्विभुजाः कार्यौ निधि-
हस्तौ मदोत्कटः । गदौ वैश्वव्याघ्रः प्रोष्ठौ नृपाकल्प-
द्वयो वरः । सिद्धार्थौ मणिमण्डप सुमना नन्दनौ
यथाः । कण्ठजितः पाञ्चकः शङ्खो मणिमान् पद्म-
रामकौ । सर्वलभोजी पिङ्गाक्षस्तरो मन्दराग्रयः ।
शुभद्रचन्द्रप्रद्योतमेघवर्णजयावहाः । द्युतिमान् केतुमान्
त्रेतोमौलिमान् विजयाकृतिः । पद्मवर्ण-महापाद-प-
द्मदन्ताः सुदर्शनाः । पूर्णमास-हिरण्याल-गतजिह्व
बलाहकाः । बलाकपिप्लौ पद्मानाभः कसुदर्शकौ ।
सुगन्ध इत्यभी यक्षाक्षेपं राजा धनाधिपः” ।

राक्षसादीनां मयदीपिकायाम् “रक्तवस्त्रधराः कृष्णा
मखदीर्णाः सट्टिकाः । कर्त्तृखट्वाङ्गहस्ताश्च राक्षसा
धोरक्षपिणः । हेतः प्रहेतः यशस्रः शङ्खश्च खनिव-
न्धनः । विद्युत्सर्जसत्त्व्यादपौरुषेयसुकेशिनः । उग्र-
भाखोत्पन्नी प्रोक्ताः प्रधाना राक्षसाः क्रिच । भूता-
क्षयेप दानाश्च दीर्घवृक्षाः पिशाचकाः” ।

गन्धर्वरूपमाह विश्वकर्मा “वरदो भक्तलोकानां किरीटी
कुण्डली गदो । कार्यस्तु रूपो गन्धर्वो वीणावाद्य-
रतस्तथा” ।

वासुकेत्याह “अमनो रक्तकायश्च सितपङ्कजमाश्रितः । शत-
बाहुक्षभोगोऽहिः शिरःशुक्लवाम्बितः” ।

नक्षत्रादिनागरूपमाह भवः “त्रेदेहश्च कर्तव्यः स्फुरन्मौ-
लिकवस्त्रिभः । रक्ताङ्गः क्षत्रिकोपेतः सुतेजाक्षयको

महान् । कण्ठः कर्कोटक कण्ठे शुक्लरेखात्रिभान्वितः ।
रक्तपद्मनिभः पद्मः शिरःशुक्लः सविद्रुषः । शङ्खवर्णो
महापद्मो भक्तते कण्ठशुक्लहृत् । हेमाभः शङ्खपादः
स्यात् सितरेखाधरो गले । कुक्षिको रक्तदेहस्तु चन्द्रा-
र्त्तकतमस्तकः । ह्रिस्तिङ्गा बाहुयत्सप्रकणामणिसम-
न्विताः । अण्डस्तधराः सर्वे कुण्डलापुष्पमंजुताः ।
एकभोगाक्षिभोगावा ह्येतज्जाताः सुतादर्शिनः” ।

पितृणाम् विष्णुधर्मोत्तरे “कुशपद्मविष्टरस्थाः पितरः पिण्ड-
पालिणः” । ते च वायुपुराणोक्ता यथा
“आभास्वरा वर्हिषदो अग्निज्वालास्तथैव च । क्रव्यादाः
सोमपाश्चैव आव्यपाश्च सुकाशिनः” ।

विश्वदेवानाम् “क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालको धुरिक्षोचनौ ।
पुष्टरवा मातृवाच विश्वे देवा दश ऋताः । विदेहास्तु
प्रकर्तव्या दक्षिणे वाणपाणयः । कर्तव्या वामभागे
तु शरासनपरायणाः” ।

प्रसङ्गादस्वरूपपाण्यपि तत्र विश्वकर्माकृतानि यथा

“षड्विंशदङ्गुले खड्गयन्त्री तालाधिको मतौ । शुभ-
पाशौ पद्मशङ्खौ तालपाशौ प्रकीर्तितौ । गदा हि
ताला पाशश्च गोलकोऽष्टप्रमाणतः । बाणो द्वितानको
दण्डो द्विगुणो द्वादशाङ्गुलः । कपालं पङ्कजं चर्म पाशं
खड्गोऽङ्गुलो मतः । उभरसुखना घण्टा कुरिका
षोडशाङ्गुला । वज्रं तत् पुरुषधूलं पट्टिशोऽतिदृढो
बली । शक्तिस्तु योषिदाकारा लोहितताड्डी टकान्विता ।
दण्डोऽपि पुरुषः कृष्णो घोरो लोहितलोचनः ।
खड्गश्च पुरुषः श्यामशरीरः क्रुद्धलोचनः । पाशः
रूपकणः सप्तपुरुषः पुष्पसंयुतः । ध्वजस्तु पुरुषः पीतो
व्यावृताक्षो महाबलः । गदा पीतप्रभा कन्या सुपीन-
जघनस्थला । त्रिशूलं पुरुषो दिव्यः बभ्रुः श्यामकले-
वरः । शङ्खोऽपि पुरुषो दिव्यः शुक्लाङ्गः शुभलोचनः ।
हेतुर्बलतिथी सा स्त्री भिन्दिः श्यामतलुः पुमान् । शरः
स्यात् पुरुषो दिव्यो रक्ताङ्गो दिव्यलोचनः । बभ्रुः स्त्री
पद्मरक्ताभा मूर्ध्नि पूरितचापधृत् । एवमस्त्राणि पूतानि
जानीवात् परमेश्वरे । चत्वारानां चैव सर्वेषां मूर्ध्नि स्नायु-
धलाञ्छनम् । भुजौ द्वौ तु प्रकर्तव्यौ स्नायवन्मौ वदा
दुभेः” ।

धर्मज्ञानवेराग्यैश्वर्यायाम् “धर्मं ज्ञानं च वेराग्यैश्वर्यं च
तथैव हि । सितरक्तपीतकण्ठविहङ्गपाः प्रकीर्तिताः” ।
पुष्पाः विष्णुधर्मोत्तरे “शुक्लवर्णौ बभ्रुौ कार्यौ दिव्याभर-

अभूषिता । चतुर्भुजा सौम्यवपुस्त्रांसुवदयाम्बराः ।
रत्नपात्रं वस्त्रपात्रं पात्रमोषधिसंयुतम् । पद्मं करे च
कर्तव्यं भुवो यादवनन्दन ! । दिग्गजाणां चतुर्णाञ्च
कायां वृष्टमता तथा । सर्वोपधियुता देवी युक्तावर्णा ततः
क्षता ।

अवचोदस्व “अवचोदः प्रकर्तव्यो द्विभुजः सर्वविज्ञेयः । धत्तेऽ-
क्षमौलिकं दधे वामे पात्रं तु रत्नधत् । सोत्तरीयो
भवती च पाटलाभः सुवस्त्रधृक् । बर्हिःपवितपाणिस्तु
“नाभदो भूतिमण्डितः” ।

सीरोदस्य “सीरोदः श्वेतवर्णस्तु द्विभुजो रत्नकुण्डलः । मङ्ग-
रस्योऽम्बुजन्दने वामे तु कलशं दधत्” ।

दक्षिणचोदस्य “दक्षिणचोद एवात्र विज्ञेयो वारिजासनः ।
दण्डं शङ्खं च विभ्राणो द्विभुजोऽसौ जटायुतः” ।

हतोदस्य “हतोदः कपिको ज्ञेयः कुक्षीरस्यो जटाधरः ।
कशेरपीतं पात्रञ्च घटं विभ्रत्तु दोर्हये” ।

दक्षदस्य “दक्षदोऽत्र प्रकर्तव्यो गोमूलसदृशः । दर्दरस्यो
घटं दण्डं विभ्राणो नीलकुण्डलः” ।

सुरोदस्य “सुरोदो गण्डकान्तस्यो ज्ञेयो गोमेदसन्निभः ।
सङ्गरं कुण्डिकां विभ्रत् द्विभुजो भूतिवर्द्धनः” ।

स्वाङ्गदस्य “स्वाङ्गदो मौक्तिकाभासो दर्दरस्यो सुवस्त्रधृक् । सु-
क्तास्त्राङ्गपात्रे च धारयन् सर्पभूषणः । वैदूर्यसदृशः
सर्वे द्विभुजाः कलशान्विताः । पङ्कजस्थाः प्रकर्तव्याः
देवतास्तपनाय तु” ।

होपादीनाम् विष्णुधर्मोत्तरात् “होपवर्षेणगाः सर्वे कामरूपधरा
यतः । प्रेष्टायुधान्विताः कायाः स्तब्धचिह्नधरा भराः” ।

दिगाम् “पूर्वा मज्जगता बाला रत्नवर्णा तु दिग् भवेत् ।
पङ्कजस्था प्रतिज्ञेया करेणुजतहस्तका । वृहद्वक्त्रा
वृहत्काया पद्माना पूर्वदक्षिणार । रथस्या दक्षिणार्
पीता तथा स्थात् प्राप्तावीवना । चङ्क्रगा कण्ठ-
पीता च तरुणो वायव्यपश्चिमा । वीवनाद्विद्युता
जम्बा पश्चिमा तु रगस्थिता । आसन्नपश्चिता नीला
जम्बा तदनन्तरा । श्वेता नरगता वृद्धा तथा भवति
चोत्तरा । अतिवृद्धा वृषस्या च युक्ता पूर्वोत्तरा च भवेत् ।
अधस्तात् प्रविधीतस्या चोर्ध्वः गगनसन्निभः” ।

इदं पतीनाम् तलेन्द्रस्य “चतुर्दले गजे वक्त्रः श्वेतः कार्यः
सुरेश्वरः । वामोत्सङ्गता कायां तस्य भाव्यौ शची
नृप ! । नीलवक्त्रा सुवर्णाभा सर्वभरणवांसका ।
त्रिवर्गं वशाटकसाध्यः कर्तव्यश्च विभूषितः । शङ्ख-

तुर्भुजः कार्यो द्विभुजा च तथा शची । पद्माङ्गुली
च कर्तव्यौ वामदक्षिणहस्तयोः । वामं शचीपृष्ठगतं
द्वितीयं यज्ञसंयुतम् । वामे शङ्खाः करे कायां रस्याः
सन्तानभङ्गरी । दक्षिणं वृष्टविम्वस्तं देवराजस्य
कारयेत्” ।

शङ्खः “रक्तं जटाधरं वक्त्रं कारयेद्भुजवासवम् । ज्वाला-
मास्ताकुलं सौम्यं त्रिनेत्रं शङ्खधारिणम् । चतुर्बाहुं
चतुर्दंष्ट्रं देवेशं वायुधारिणम् । चतुर्भिश्च युक्तेषु क्ते
धूमचिह्नकरे स्थितम् । वामोत्सङ्गता स्वाहा शङ्खश्चैव
शची भवेत् । रत्नपात्रकरा देवो यज्ञोर्दक्षिणहस्तयोः ।
ज्वालात्रिभुजे कर्तव्ये त्वज्ज्वालास्तु वामके” ।

श्यमस्य “शङ्खालम्बुदशङ्खायः तप्तचामीकराश्चरः । बर्हिष-
स्थश्च कर्तव्यः सर्वभरणवान् यमः । गीतोत्सङ्गतां
धूमकोणां वामोत्सङ्गे च कारयेत् । धूमकोणां द्विभुजा
कायां यमः कार्यश्चतुर्भुजः । दण्डश्चङ्क्रगावभौ कायां
यमदक्षिणहस्तयोः । ज्वाला त्रिभुजा कर्तव्या त्वज्ज्वा-
ला च वामके । दण्डोपरि शङ्खं कार्यं ज्वालाभावा-
विभूषणम् । धूमकोणादक्षिणे हस्तो यमपृष्ठगतो भवेत् ।
वामे तस्याः करे कार्यं भातलाङ्गं सुदर्शनम् । पाशं तु
दक्षिणे तस्य चित्रगुप्तं तु कारयेत् । आपोच्चयेन स्वा-
कारं द्विभुजं सौम्यदर्शनम् । दक्षिणे खेचनी तस्य वामे
पत्रं तु कारयेत् । वामे पाशधरः कार्यः कालो विकट-
दर्शनः” ।

निर्घृतिः “विष्णुपात्रो विहतास्यः प्रांसुर्दण्डोच्चवाननः । जङ्घ-
केयो खरस्थश्च द्विबाहुर्भीषणाननः । कर्णेन जम्बरकाङ्कः
जम्बाश्चरधरस्तथा । सर्वभरणवान् दंष्ट्रासङ्केर्दण्ड-
धरस्तथा । भाव्यांश्चतस्रः कर्तव्या देवी च निर्घृतिस्तथा ।
जम्बाङ्गी जम्बवदना पाशहस्ता तु वामतः” ।

वरुणस्य “सप्तश्रेणि रथे कार्यो वरुणो यादवाम्पतिः । श्वि-
ग्ववैदूर्यसंकाशः श्वेताम्बरधरस्तथा । किञ्चित्प्रसङ्गजठरो
सक्ताहारविभूषितः । सर्वभरणवान् राजन् ! महा-
देवश्चतुर्भुजः । वामभागगतं केशं मकरं तस्य कार-
येत् । कलं तु दक्षिणं मूर्ध्नि भाव्यौ सर्वोत्सङ्गरी ।
वामोत्सङ्गता कायां मध्ये तु द्विभुजा नृप ! । उत्सङ्गं
कारयेत् वामे दक्षिणे देवपृष्ठगतम् । पद्मपाशो करे कायां
देवदक्षिणहस्तयोः । शङ्खश्च रत्नपात्रश्च वामयोक्तस्य
कारयेत् । भागे तु दक्षिणे मङ्गल मकरस्या वचनामरा ।
देवी पद्मकरा कायां चन्द्रगौरी वरानना । शान्ते तु

यस्यैवा कार्या कर्मसंस्था सचामरा । नीलोत्पलकरा
सौम्या भीमनीरजससिमाः” ।

वायोः “वायुरम्बरधरस्तु तदाकाराम्बरो भवेत् । काष्ठपू-
रितचक्रस्तु द्विभुजो रूपसंयुतः । गमनेच्छुः शिवा
भार्या तस्य कार्या च वामतः । कार्या स्तुहीतचक्राङ्कः
कराभ्यां पद्मभो ह्रजः । तथैव देवो कर्तव्या शिवा
परमसुन्दरी । व्यावृत्तास्तथा कार्या देवोव्याकुल-
भूर्जः” ।

धनदस्य विष्णुधर्मोत्तरे “कर्तव्यः पद्मपद्माभो वरदो नर-
वाहनः । चाभीकराभो वरदः सर्वाभरणभूषितः । ल-
म्बोदरश्चतुर्बाहुर्वाभपिङ्गललोचनः । आपीव्यवेषः कवची
हारभारी मनोहरः । द्वे च दंष्ट्रे मुखे तस्य कर्तव्ये
शङ्खधारिणः । वामेन विमवा कार्या भौल्लिख्यारि-
भटनः । वामोत्सङ्गता कार्या वृद्धिर्देवी वरपदा ।
दक्षपृष्ठगतं पाणिं द्विभुजायास्तु दक्षिणम् । रत्नपात्र-
धरं कुर्यात् वामं रिपुनिग्रहणम् । गदायुक्तो च कर्तव्ये
तस्य दक्षिणहस्तयोः । सिंहार्कलक्षणं केतुं, शिविका-
मपि पादयोः । शङ्खपद्मनिधौ कार्यौ सङ्कपो निधि
संस्थितौ । शङ्खपद्माञ्जलिक्लानं वदनं तस्य पार्श्वयोः”

आकाशस्य “नीलोत्पलाम् गगनं तद्वर्णाम्बरधारि च ।
चन्द्रार्कहस्तं कर्तव्यं द्विभुजं सौम्यदर्शनम्” ।

व्योम्नः “चतुरस्रं भवेन्नूलं ततो वृत्तं महाभुज । तत्तुल्य-
चतुरस्रञ्च मेरुवत् संस्थितं शुभम् । भद्रपीठमयः प्रोक्तो
व्योमभागस्तृतीयकः । क्षामवचतुरस्रश्च मध्यभागः
प्रकीर्तितः । भद्रपीठवदन्यश्च तत्र पद्मं निवेशयेत् । शु-
भाष्टपत्रं तन्मध्ये कर्णिकायां दिशक्तरः । पलाष्टके
न्यसेत्तस्य दिक्पालान् सर्वतोदिशः” ।

ध्रुवस्य “विष्णुरूपधरः कार्यो ध्रुवो यज्ञगणेश्वरः । चक्र
रश्मिहरः श्रीमान् द्विभुजः सौम्यदर्शनः” ।

रवेः सत्सप्तपुराणात् “रविः कार्यः शुभशस्तुः सिन्दूरारूप-
सुप्रभः । आपीव्यवेषः स्वाकारः सर्वाभरणभूषितः । चतु-
र्बाहुर्महातेजा कवचेनाभिसंयुतः । कर्तव्या रशना चास्य
वामीयाक्तेति संज्ञिताः । रश्मयस्तस्य कर्तव्या वामद-
क्षिणहस्तयोः । ऊर्ध्वे खगदामसंस्थाना सर्वपुष्पाचिता
शुभा । स्वरूपरूपः स्वाकारो दण्डः कार्योऽस्य वामतः ।
दक्षिणे पिङ्गले भागे कर्तव्यवातिपिङ्गलः । आपीव्य-
वेषो कर्तव्यो तावभाषपि वाद्यः । तयोर्मुष्णिं च वि-
न्यस्तौ करो कार्यौ विभावसोः । लेखनीपत्रके कार्ये

पिङ्गलवातिपिङ्गलः । चर्मशुद्धधरो देवस्तथा यज्ञादि-
धीयते । सिंहो ध्वजश्च कर्तव्यस्तथा सूर्यस्य वामतः ।
चत्वारसास्य कर्तव्यास्तमयास्तस्य पार्श्वयोः । रेवन्तश्च यम-
श्चैव मनुहितयमेव च । यहराजो रविः कार्यो य-
ज्ञैर्वा परिवारितः । राक्षो सवर्णा श्वा च तथा देवी
सुवर्णसा । चतस्रसास्य कर्तव्याः पद्मपद्मं शरिपार्श्वयोः ।
शक्रचक्रं च सप्ताश्वे षष्ठ्ये वा रथोत्तरे । उपविष्टस्तु
कर्तव्यो देवोद्युक्तसारथिः” ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु “पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भदन्तदुतिः ।
सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजश्च सङ्गतिः” ।

चन्द्रस्य सत्सप्तपुराणे “चन्द्रः श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरः
प्रभुः । चतुर्बाहुर्महातेजाः सर्वाभरणभूषितः । कुण्डो
च सितो कार्यो तस्य देयस्य हस्तयोः । कान्तिर्भूर्ति-
मती कार्या तस्य पार्श्वे तु दक्षिणे । वामं शोभा तस्या
कार्या रूपेणाप्रतिमा भुवि । चिह्नं तयास्य सिंहार्कं
वामपार्श्वेऽर्कवज्रवेत् । दशाश्वे च रथे कार्योद्विचक्रो
वरसारथी” । विष्णुधर्मोत्तरे तु
“श्वेतः श्वेताम्बरधरः श्वेताश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणि-
र्द्विर्बाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी” ।

भौमस्य सत्सप्तपुराणात् “भौमोऽग्निहस्तः कर्तव्यस्त्वष्टास्ते
काञ्चने रथे” । विष्णुधर्मोत्तरे
“रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो
मेघगमो वरदः स्याद्भरावृतः” ।

बुधस्य “विष्णुतुल्यो बुधः कार्यो भौमतुल्ये तथा रथे” ।

“शुरोः “तप्तजाम्बूनदाकारो द्विभुजश्च वृहस्पतिः । पुस्तकं
त्राक्षमालाञ्च करयोस्तस्य कारयेत् । सर्वाभरणयुक्तश्च
तथा पीताम्बरो शुरः” ।

शुक्रस्य “व्यष्टाश्वे काञ्चने दिव्ये रथे वृष्टिमनोरमे । शुक्रः
श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरस्तथा । द्वौ करौ कथितौ
तस्य निधिपुस्तकसंयुतौ । दशाश्वे वा रथे कार्यो राजते
भृगुमन्दनः” ।

शनेः “लवणशास्त्राद्या लवणः शनिः कार्योऽसिताननः । दण्डा-
क्षमालासंयुक्तः करद्वितयभूषणः । काष्णीवस्य रथे
कार्यस्तथैवाष्टरश्मिः” ।

राहोः “रौप्ये रथे तथाष्टाश्वे राहुः कार्यो विचक्षणः ।
कम्बुसं पुस्तकं कार्यं भुजेनैकेन संयुतम् । करमेकन्तु
कुर्वाणश्च यस्तुशून्यन्तु दक्षिणम्” ।

केतोः “विष्णुकर्मशास्त्रात् “भौमवत् तथा रूपं केतोः कार्यं

विजोऽनता । केवचं चास्य कर्तव्याः दश राजस्वरङ्गमाः ।
 शुक्लपञ्चस्य प्रतिपदः “तिथयोत्सधुनोच्यन्ते प्रतिपद् द्विभुजा-
 रण्या । मेघना यज्ञिपाता सा सितपञ्चादिमा मता” ।
 द्वितीयायाः “द्वितीया हंसगा शुभा पातपुस्तकधारिणी” ।
 तृतीयायाः “तृतीया हंसगा गौरी गूलपातधरा मता” ।
 चतुर्थ्याः “नीलकण्ठनाभासा चतुर्थी भूषकस्थिता । परशु-
 विभ्रती पीतं पीतवस्त्राऽहंसयुता” ।
 पञ्चम्याः “पञ्चजस्या प्रवालाभा फणामस्तकभूषणा । शङ्ख-
 सुद्रा तथा पाशं विभ्राणा पञ्चमी मता” ।
 षष्ठ्याः “मयूरगाऽरुणा षष्ठी पालककुटधारिणी” ।
 सप्तम्याः “ताम्रवर्णाजपाता सा हयस्या सप्तमी मता” ।
 अष्टम्याः “चण्डापातधरा गोस्या गोजीरधरलाऽष्टमी” ।
 नवम्याः “नवमी सिंहागा शुभ्रा पाशपातधरा शुभा” ।
 दशम्याः “लवणार्णा ललापस्या दशमी दण्डपात्रिणी” ।
 एकादश्याः “एकादशी मृगाजस्या तला-कर्तारिकायुता ।
 सिंहाननाऽरुणगला-तुन्दला लासिनी परा” ।
 द्वादश्याः “द्वादशी गरुडाकृता मेघवर्णारपात्रिणी” यत्र, चक्रम्
 तथोदश्याः “चापबाणधरा गौरी मकरस्या तथोदशी” ।
 चतुर्दश्याः “शुक्लस्या पाटलाभा सा पलपातधरा मता ।
 नीलकण्ठेन्द्रगोपाभलोचनेयं चतुर्दशी” ।
 पौर्णमास्याः “शयगा पूर्णिमा शुभ्रा भौक्तिकाभरणान्विता ।
 सुधापूर्णचटा धीर ! वामदक्षिणबाहुका” ।
 कृष्णप्रतिपदः “भूमरा कृष्णपञ्चाद्या मारसंस्था चतुर्मुखा ।
 अक्षस्रत्वं क्षुत्वं पुष्पीं पातं धत्ते चतुर्भुजा” । [शिङ्का]
 कृष्णद्वितीयायाः “द्वितीया कुसुदाभासा कृत्तस्या सालक-
 कृष्णतृतीयायाः “तृतीया ताम्रवर्णा नीला शङ्खपातधरा
 द्विदोः” । [धत्तेऽलमालिकां दण्डं पाशं पातञ्च दंष्ट्रिणीं]
 कृष्णचतुर्थ्याः “चतुर्थी कल्लभाभा सा महिषस्या चतुर्भुजा ।
 कृष्णपञ्चम्याः “पाहस्या चन्द्रगौराभा पञ्चमी सान्त्वकशिङ्का” ।
 कृष्णषष्ठ्याः “त्र्यम्बकी मयूरगा रक्ता शक्तिक्कुटधारिणी ।
 राकास्या द्विभुजा षष्ठी रक्तवस्त्रा सुभूषणा । नीलकुण्डल-
 कण्ठा सा जटाखण्डेन्दुभूषिता” ।
 कृष्णसप्तम्याः “रमस्या सप्तमी गौरी द्विभुजा यज्ञपात्रिणी” ।
 कृष्णाष्टम्याः “प्रेतगा चाष्टमी रक्ता कृष्णयोवा मिताशुका ।
 अक्ष अङ्गं तथा खटं पातं धत्ते चतुर्भुजा” ।
 कृष्णनवम्याः “सर्पगा नवमी नीला दंष्ट्रिणी पालतर्जनी” ।
 कृष्णदशम्याः “सिंहासनस्थिता शुभ्रा दशमी पीतकुण्डला ।
 शानसहासपात्रेयं पीतवस्त्राज्जगज्जिनी” ।

कृष्णैकादश्याः “एकादशी हंसवर्णा नीलशुभ्रारगूणिनी” ।
 कृष्णद्वादश्याः “ताम्रवर्णा रघाकृता पालखेटासिपङ्कजा ।
 दंष्ट्री शुभ्रवस्त्रेयं नीलकुण्डलभूषिता” ।
 कृष्णतथोदश्याः “शशोककलिकाबाणचापपाता तथोदशी ।
 मेघनाज्जगता ग्यामा हरिहस्या मदाससा । गदापात-
 धरा गौरी निधिस्या वा तथोदशी” ।
 कृष्णचतुर्दश्याः “द्विभुजा दूरगाकृता कृष्णवर्णा चतुर्दशी ।
 खड्गभक्तधरा नीलकुण्डलांशुकभूषणा” ।
 अमावस्यायाः “अमावस्या विधातव्या द्विदोर्भरकतप्रभा ।
 दर्भासनस्थिता खेयं दर्भपण्डधरा जगता” ।
 नवरात्र्याम् अश्विन्याः “अथ नक्षत्ररूपाणि कथयामि
 सभासतः । तत्रादाश्विनी क्षेवा पञ्चपत्रनिमा शुभा ।
 अश्वक्तास्त्रजाकृता द्विभुजा च सितशिरा । दत्ते
 दिव्यौषधीपातं विभ्रती पुस्तकं करे” ।
 भरण्याः “भरणी महिषाकृता गजवक्त्राङ्गप्रभा । दण्ड-
 पाशधरातुल्या रक्तदक् परिकीर्तिता” ।
 क्षत्तिकायाः “क्षत्तिकायाऽरुणस्या पिङ्गभूक्षेत्रलोचना । कृत्वं
 शक्तिञ्च विभ्राणा पीनाङ्गजटारोऽरुणा । क्षत्तिका कीर्तिता
 खेयं खर्गमालाविभूषणा” ।
 रोहिण्याः “रोहिणी तर्जिनाभासा सर्पवक्त्रा तु हंसगा ।
 स्रजकुण्डलीधरा देवी कीर्तिता चारभूषणा” ।
 मृगशीर्षायाः “मृगानना कथाया वा नागवक्त्राऽऽप्यहायणी ।
 मृगस्या चन्द्रगौराभकुण्डलाजपमालिनी” ।
 आर्द्रायाः “शुभ्रवर्णा कृष्णवर्णा तु रक्ताङ्गी गूलपात्रिणी । नील-
 वस्त्रा हृषाकृता चाम्यमालाविभूषणा” ।
 पुनर्वसुः “शुक्रवर्णा विडालस्या गौरवर्णा पुनर्वसुः । स्रज-
 वक्त्राङ्गुयाभीनी विभ्राणाः परिकीर्तिताः” ।
 पुष्यस्य “आगाकृद्वय मेघाभः पुष्योऽयं सप्तशिङ्गदक । अक्ष-
 चण्डासनीकुण्डलीं दधानोऽल चतुर्भुजः” ।
 अश्लेषायाः “कोकाला सा विडालस्या रक्ताऽक्षेपा चतुर्भुजा ।
 अक्षकुण्डलीधरा हास्यां सर्पलिङ्गनधारिणी” ।
 मघायाः “कपिवक्त्रा मघा ग्यामा लघाङ्गी च भङ्गोदरा ।
 दर्भपण्डधराऽजपया द्विभुजेयसदीरिता” ।
 पूर्वाषाढस्याः “पूर्वा चक्रिमुखा स्रजस्या शुक्रनासादयाऽ-
 रुका” । स्रजः खड्गः चक्रं वा ।
 उत्तराषाढस्याः “व्याघ्राननोत्तरा गोस्या शुभ्रवर्णा चतुर्भुजा ।
 द्वादश्या स्रज-खड्गाङ्गधारिणी परिकीर्तिता” ।
 श्रवणस्य “गौराक्षो ललापाक्षो हस्ताभाः श्रवणस्थितः ।

अक्षयजुभुजहन्वी भूषितः परिकीर्तितः । नुत्तापो महिषः
 चित्तायाः “व्याघ्रास्या महिषाकूटा चित्ता गौरी चतु-
 भुजा । अक्षयजुषी सपुत्री च सुधापूर्णचटान्विताः” ।
 स्वात्माः “महिषस्या मृगाकूटा गौरी श्यामायवा सता ।
 पीना चतुर्भुजा स्वात्माङ्कुशध्वजपात्रिणी” ।
 विशाखायाः “हर्यक्षवदना रक्ता नाभिपादान्तेभमा । मेघ-
 ष्यागस्थिता सैयं विशाखाङ्कुशत्रिणी । शमे, शक्ति-
 सधः पात्रं विभ्राणा हेमभूषणा” ।
 अनुराधायाः “हरिण्या च धिक्कात्या द्विभुजास्त्रज-
 त्रिणी । मूर्त्तीदिनाभिपादान्तेभामगौरी क्रमेण तु ।
 अनुराधा परिधेया पद्मरागविभूषणा” ।
 ज्येष्ठायाः “पीतवर्णा गजाकूटा भङ्गास्या वा मृगानना ।
 अक्षयजुषं पवित्रते शमे ज्येष्ठाङ्कुशं शये” ।
 मूलस्य “मूलरूपं विधातव्यं श्यामं कृष्णवराहनम् । खड्ग-
 खेटधरं श्रोत्रं द्विभुजं दक्षाननम्” ।
 पूर्वाषाढायाः “कुम्भीरवदना नीला मर्कटस्या चतुर्भुजा ।
 अक्षयजुषं कजं पात्रं पात्रं या विभ्रती सदा । पूर्वा-
 षाढा सप्तहिता धीवस्त्राजभूषणा” ।
 उत्तराषाढायाः “मपेगा उत्तराषाढा गौरवर्णा मुख-
 पिणी । नागवक्षजटाजूट-स्पर्शकुण्डलभूषिता । अक्ष-
 नागधरा दजे शमे एकी सक्तुण्डिका” ।
 अभिजितः “अभिजित् कृत्तदाभासा नक्षत्रज्ञा तु चंभगा ।
 वरसुक्पुस्तकाभीतिसंयुतेयं चतुर्भुजा” ।
 प्रवणस्य “नीलरुक् तुरगाकूटः प्रवणो मर्कटासनः । शङ्ख-
 चक्रगदाजानि विभ्राणः स्वर्णभूषणः” ।
 धनिष्ठायाः “तप्तचाभीकराभाना निधिस्या पद्मजासना ।
 पङ्कविम्बाधरा तन्वी पीनोन्नतपयोधरा । दीर्घेष्णी
 सपुष्पा सा भौक्तिकाभरणान्विता । चारुनेत्रा सुवे-
 षाढा द्विभुजा वषणाख्या । वराभयान्विता सौम्या
 धनिष्ठा परिकीर्तिता” ।
 शततारायाः “शुद्धा सत्तराशःश्यामा द्विभुजा पाशपात्रिणी ।
 पाटला वस्त्रसंयुक्ता कीर्तिता शतताराका” ।
 पश्चिमादृपदायाः “पूर्वा भाद्रपदा शुद्धा गोयक्ता कागगा-
 मिनी । मेघभीषेधरा सैयं सीधुपात्रं विभ्रती” ।
 उत्तरभाद्रपदायाः “गर्भभास्या वृषाकूटा सिता भाद्रपदो-
 चरा । पात्रं ध्वजमन्त्रते द्विभुजसदोरिता” ।
 रेवत्याः “रेवती करभास्या स्वात् द्विभुजा हस्तिगामिनी ।
 कनकं कुण्डिकां भस्ते शीतवर्णा महास्वभा” ।

योगानां विष्णुस्य “विष्णुस्यः प्रथमो ज्ञेयः पीतवर्णस्तु
 षड्भुजः । रक्तास्रो नीलकण्ठस्तु वृत्तनेत्रः सुभीषणः ।
 विशालभासो दीर्घाङ्गस्तुङ्गभासो जटाधरः । लम्बकर्ण-
 न्द्वनीनोत्पल्लवर्णरत्नजकुण्डलः । शुभनीलेन्द्रगोपाभयसनः
 स्वर्णभूषणः । सुहरः प्रथमे दक्षे द्वितीये कर्त्तरीसिङ्घे ।
 तृतीये कुलिशं पाणौ वामादौ टङ्कमेव च । श्रुतपुष्पं
 द्वितीये च तृतीये चास्त्रं धटम् । विभ्राणः पूजनी-
 योऽयं पीतपुष्पैः सुगन्धिभिः । कार्यनिष्पत्तये नून-
 मन्यथा विप्रदायकः” ।
 पीतः “प्रानिनामा द्वितीयस्तु जवाकुसुमसन्निभः । श्रुतपुष्पो
 विशालाक्षो लम्बकर्णेन्दुतुङ्गकुलः । भास्वस्त्रिलोकपेतः
 सौम्यो मुक्ताविभूषणः । श्रुतपुष्पो जटामौलिरटवाकु-
 र्दकोदरः । बन्धुजीयोत्पुष्पाङ्गमङ्गिकाभाटिमं धमे ।
 द्वितीये मोदकं पाणौ तृतीये कटकीफलम् । चतुर्थे
 पद्मजञ्चैव वामादौ चास्त्रं धटम् । द्वितीये चात्र वै
 पात्रं सोमपुष्पं मनोहरम् । तृतीये कुलिशं हस्तौ चतुर्थे
 चात्र वैष्णवम् । दधानो भूतये प्रीत्यै सर्वतापनिवृत्तये ।
 व्यायुधतः “आयुष्मास्तु तृतीयोऽयं सौक्तिकाभोऽरुणोदरः ।
 जौभवस्त्रान्वितञ्चैव मुक्तासौवर्णभूषणः । दिग्भुजः
 प्रथमे दले चाक्षयजुषं भौक्तिकम् । दूर्गमत्र द्वितीये
 तृतीये जूतपद्मवम् । चतुर्थे पद्मजञ्चैव पञ्चमे चातपल-
 कम् । सुधाकम्बन्तु वामादौ बीजपरिधानकम् । पात्रं
 दध्यक्षतोपेतं द्वितीये करपद्मे । तृतीये क्षीफलं हस्तौ
 चतुर्थे पवित्रे च । पञ्चमे चास्त्रं हस्तौ स्वर्णदण्डं
 भित्तं शुभम् । धारयन्नेपथ्ये पुष्पो भोगायुष्यविहङ्गये ।
 सौम्यस्य “सौभाग्याख्यचतुर्थोऽयं स्फटिकाभस्त्रिलोचनः ।
 श्मशान्दण्डो महासलः सुन्दरः कुम्भदास्वरः । दशवक्त्र-
 रयश्चाक्षौ (वसे)प्रथमे श्चीकनं करे । कलस्त्रं प्रथ-
 मोत्थं द्वितीये करपद्मे । तृतीये कनकं हस्तौ चतुर्थे वा-
 णधारकम् । पञ्चमे शक्तिमलैव वामादौ पात्रमेव च ।
 द्वितीये चास्त्रं कुम्भं तृतीये तु प्रतीर्षकम् । चतुर्थे
 दर्पणं हस्तौ वेणुदण्डञ्च पञ्चमे । विभ्राणः सौम्य
 सौभाग्यद्वये चायुषे श्रिये” । (पूजनीय इति शेषः)
 गोमनस्य “गोमनः प्रथमो योगः श्रुतपुष्पो वयो बली ।
 शेषाख्याः क्षयाङ्गश्च प्रवालजतकुण्डलः । शोणशुक्लाभ्य-
 चैव मुक्ताविभूषणः । अक्षयजुषं सुषोभोत्थं प्रथमे
 दक्षिणे करे । द्वितीये पद्मजं हस्तौ तृतीये क्षीफलं
 शये । तृये शक्तिं करामोजे वामादौ वै कनककुम्भम् ।

द्वितीये स्वर्णं पात्रं तृतीये चैव दर्पणम् । चतुर्थे चाभरं पाणौ धारयन्नुदर इति । पूजनीयो महाभक्त्या सौख्यसौभाग्यद्वये ।

अतिगण्डस्थ “अतिगण्डाभिधाय चणो योगः प्रतीयते । गण्डाक्षयितः क्रूरः क्षण्यक्तोऽर्कभूषणः । स्थूलो विद्वन्नुतिस्तुङ्गनाभिकोऽक्षभूषणः । पिङ्गप्रभुजटाभौलिः धट्भुजः कटिस्तलवान् । अक्षस्तलं यमादिस्थे लोहजं करपद्मे । एणं नृगं द्वितीये च तृतीये चैव वारिजम् । पात्रं वामादिमे पाणौ द्वितीये शक्तिमेव च । पताकान्तु तृतीये वैदधानः क्षण्यलोहितम् । पूजनीयो महाभक्त्या दुष्टभीतिनिवृत्तये ।

सुकर्मणः “चतुर्भुजः सुकर्मा वै श्वेतवाङ्मदरभुतिः । नील-शुभ्रांशुकोपेतः स्वर्णनीलविभूषणः । रङ्गाक्षमालिका-मार्कैः (यमे दक्षे) प्रथमे करपद्मे । द्वितीये कर्भनं पाणौ वामादौ दण्डमेव च । पताकामल वै हस्ते द्वितीये सु-मनोहरा । विभ्रान्तुद्वये नृणां कर्मारम्भशुभप्रदः ।

भूतेः “धृत्वाख्यसाधनो योगः कथ्यते वसुवाङ्मदः । भाला-क्षयस्तु सर्वाङ्गे श्वेतवर्णोऽक्षाम्बरः । स्वर्णसुक्तेन्द्री-नादयो विद्वन्मान्धवभूषणः । सुक्ताक्षमालिकां दक्षे प्रथमं रत्नसङ्ग्रहे । द्वितीये श्रीफलं पाणौ तृतीयेऽशो-कपद्मम् । चतुर्थे जेमजं दण्डं वामादौ वै कमण्ड-लम् । द्वितीये चास्तुतं पात्रं तृतीये चाभुजं करे । पताकामल वै तुर्यं विभ्राणः श्रीविष्टद्वये ।

गुलस्थ “नवमः शूलनाभाय कथ्यते व्यक्तभागतः । तान्वा-क्षयमल्यैव श्वेतवर्णः जगोदरः । भालरेखात्यययैव त्रिजटो नीलकन्तलः । व्यर्कहस्तो यमादिस्थे त्रिशूलं चातिनीपणम् । द्वितीये सुहरं पाणौ तृतीये चाक्ष-स्तलकम् । चतुर्थे शङ्खलामल पद्मे दण्डमेव च । षष्ठे चैवाभुजं पाणौ कपालं चोत्तरादिमे । टङ्कं द्वितीयके चैव तृतीये वै कमण्डलुम् । सन्दंशन्तु करे तुर्ये पद्मे चैव दर्पणम् । पताकामल वै षष्ठे धारयन्नेप पजितः । भवेद्विद्वनाशाय वैरविध्वस्तये नृणाम् ।

गण्डस्थ “गण्डाख्यः कथ्यते योगो दशमः सोऽयमल हि । गण्डः शुभाक्षणाक्षस्तु पङ्कजो मेघकाम्बरः । हरि-न्याविभूषादयो नीलविद्रुमकुण्डलः । अक्षस्तलं यमा-दिस्थे द्वितीये चन्द्रहासकम् । तृतीये वारिजं नीलं वामादौ वै कमण्डलुम् । द्वितीये खेटकं हस्ते पताकास्तु तृतीयके । दधानो तज्जगत्सुष्टौ रोगानिहनिवृत्तये ।

द्विः “एकादशस्तु दृष्टाख्यः कथ्यते । ईरवचन्द्रोः । पादा-क्षयोऽपरणेतो भास्वविस्तीर्णमण्डलः । विचलवचनो-पेतो सुक्ताक्षोवर्णभूषणः । अक्षस्तलं यमादिस्थे द्वि-तीये चास्तुतं घटम् । तृतीये नन्दकं पाणौ चतुर्थे वाणमेव च । पद्मे सुहरश्चैव षष्ठे सन्दंशमेव च । सप्तमे कम्बुमलैव पङ्कजहासमे गये । कुण्डिकाभादिमे वामे द्वितीये पात्रमेव च । तृतीये खेटकं हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पद्मे टङ्कमलैव षष्ठे चैव विषाणकम् । सप्तमे चापमलैव पताकामलमे करे । विभ्राणः श्रेयसो दृष्टौ चायुगोत्तिधनस्य च ।

ध्रुवस्थ “द्वादशी ध्रुवनामा वै योगश्चात्रैव कथ्यते । वक्षः-स्थलाक्षयैव श्वेतवर्णोऽयं च । भास्ववचनोपेतो जेमसुक्ताविभूषणः । चतुर्दशभुजापेतो दक्षिणाद्योऽ-क्षस्तलकम् । द्वितीये तु कजं खड्गं तृतीये चैव सुहर-म् । चतुर्थे मायकं हस्ते पद्मे चैव पङ्कजम् । षष्ठे मनोहरं शङ्खं सप्तमे चाभरं शये । पात्रं सौख्यादिमे पाणौ द्वितीये चैव खेटकम् । टङ्कं तृतीयके हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पताकामल वै हस्ते पद्मे वरलक्षणे । षष्ठे मनोहरादङ्गं सप्तमे चक्रमादधत् । पूजनीयो महाभक्त्या सङ्क्षीणैर्योऽतिहेतवे ।

व्याघातस्थ “कथ्यते चाधुना योगो व्याघाताख्यस्तयोदशः । नाभ्यर्द्धं लोहितशायं श्वेतपूर्णस्तिलोचनः । अल-श्वेताक्षयमानवसनः सूर्यकुण्डलः । गले स्फटिकमानः । शोभेयवर्णाक्षभूषणः । गण्यवन्धेऽनिवर्णस्तु पङ्कज-कुटिलामलः । पङ्कजं प्रथमे दक्षे द्वितीये परशुं शये । तृतीये चाल वै पाशं वामे पात्रमिच्छादिमे । द्वितीये चास्तुतं कृपां तृतीये चाङ्गुं शये । विभ्राणोऽयं महापुण्यः कार्यभङ्गनिवृत्तये ।

हृषणस्थ “अधुना कथ्यते योगो हृषणाख्यस्तयोदशः । जान्मूर्ध्नी लोहितशायं तत्पूर्वं श्वेतवर्ण च । पाटशामांशुकोपेतो सुक्ताक्षोद्वेयभूषणः । भुजद्वादशकोपेतो कम्बकर्णो वि-शालदक्षः । कौस्तुभं प्रथमे दक्षे द्वितीये चाक्षस्तलकम् । तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे वाणमेव च । पद्मे श-ङ्खमलैव षष्ठे पाशं कराभुजे । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये चास्तुतं घटम् । तृतीये परशुं हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पद्मे टङ्कं करे चक्रं षष्ठे चैवाङ्गुं शये । विभ्राणः श्रेयसे भूयैः साभोज्यस्य सुखाय च ।

वज्रस्थ “अथ पञ्चदशो योगः कथ्यते वज्रवचकः । श्वेताहि-

काङ्क्षी बिभ्राणः कृष्णपीथोऽरुणाननः । रोचनावसनो-
मेतो यिद्वक्त्रास्त्रिलाचनः । अजयैद्वयभूषाढ्यः कटि-
स्तलसमन्वितः । जटां त्रिवलयं बिभ्रत् दिग्भुजः प-
रितो वली । अलस्तलं यमादिस्थे द्वितीये बाणमेव
च । तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे कुलिशं शये । पञ्चमे
परशुं पाणौ वामाद्यो चाकृतं घटम् । द्वितीये कार्मुकं
चैव तृतीये पात्रसुत्तमम् । चतुर्थे कुलिशं चैव पञ्चमे
पाशमेव च । बिभ्रद्भिजयसौख्याय लक्ष्मीसन्तानवृद्धये ।

सिद्धे : “कथ्यते चाधुना योगः सिद्धिनामा तु षोडशः । पाद-
जङ्घारुणयोर्ध्वं श्वेतवर्णः शुभाननः । दिग्भुजो लो-
हितपीथो लोहितनिहिताम्बरः । सुक्ताहारमणि-
स्पर्शभूषणः सोनकुण्डलः । श्रीफलं प्रथमे टले द्वितीये
चैव पङ्कजम् । तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे बाणमेव
च । पञ्चमे च ध्वजं हस्ते वामे पात्रमिच्छादिमे ।
द्वितीये चाकृतं फल्गुं तृतीये चैव चामरम् । चतुर्थे
चैव कोदण्डं पताकाभिह पञ्चमे । दशानः सिद्धये नृणां
वाञ्छितार्थस्य सिद्धिदः” । (सत्यासृगित्यपरनाम)

व्यतीपातस्य “व्यतीपाताभिभूषणं योः सप्तदशस्त्वह । क-
ण्ठेन लोहितचायं श्वेतपीथोऽलिभाननः । शुद्धमा-
स्त्रितवसनो नीलस्पर्शजभूषणः । अष्टादशभुजो ध्वो
अकुटीकुटिलाननः । दात्रमाकर्षादिमे हस्ते द्वितीये लोट
भेदनम् । अलस्तलं तृतीये तु तुर्ये बाणं मनोहरम् ।
पञ्चमे शङ्खलां लोङ्गीं षष्ठे कवचमेव च । सप्तमे सु-
दुर्गरं हस्ते पङ्कजं चाष्टमे करे । कुहालं नवमे हस्ते
शङ्खकामादिभोत्तरे । पात्रं द्वितीयके चैव स्पर्शकुम्भं
तृतीयके । चतुर्थं कार्मुकं पाणौ पञ्चमे कर्त्तिकाभिह ।
सुसन्तनु कर षष्ठे सप्तमे टङ्कमव च । अष्टमे च ध्वज
हस्ते नवमे प्राङ्मुटं शये । दशानो वरिदगोस्य ध्वस्तये
चैव कृत्यवे । अञ्जनः पुत्रसन्तत्यै लक्ष्मीभोगसुखाय च

परीयसः “अष्टादशो वरीयांश्च कथ्यते योग उत्तमः । व्या-
कण्ठशुभ्रवर्णस्तु लोहितपीथ एव च । श्वेतवर्णो वि-
शालाक्षो लम्बकर्णोऽर्ककुण्डलः । स्पर्शाभरणभूषाढ्यो
लक्ष्णानेकसंयुतः । अलस्तलं यमादिस्थे द्वितीये धीज-
पूरकम् । चन्द्रहासं तृतीये तु तुर्ये बाणं कराव्युजे ।
पञ्चमे शङ्खमलैव षष्ठे परशुमेव च । सप्तमे सुदूरं हस्ते
चाष्टमे दात्रमेव च । नवमे चात्र वै शङ्खं दशमे
कमलं करे । एकादशे पविस्त्रात्र द्वादशे हस्तमेव च ।
दण्डं त्रयोदशे हस्ते शक्तिमस्तं चतुर्दशे । कर्जं पञ्च-

दशे हस्ते षोडशेऽथ लिङ्गलकम् । घटं वामादिमे पाणौ
पात्रमत्र द्वितीयके । तृतीये खेटकश्चैव तुर्ये कार्मुकमेव
च । चक्रान्तु पञ्चमे हस्ते षष्ठे चैव कुठारकम् । सप्तमे
टङ्कमलैव चामरश्चाष्टमे शये । नवमे डमरुश्चैव दशमे
चात्र वल्लकीम् । एकादशे शृङ्गश्चैव द्वादशे सुसलं
शये । त्रयोदशे तु वै पाशं गदासल चतुर्दशे । दर्पणं
तिथिमे हस्ते ध्वजमलैव षोडशे । दशानः श्रेयसे
भूतये सर्वभोगसुखाय च” ।

परिचय “एकोनविंशकश्चात्र कथ्यते परिघोऽनघ ! । पादजा-
न्वलयुक्तोऽक्षो श्रुतवक्त्रो जटाधरः । मध्यारुणोदरे
नीलरंखासंयुत एव च । नीलाम्बरो महासत्त्वो ह्येभ-
रत्नजकुण्डलः । सुवर्णभूषणामेतो पङ्कभुजः क्रूर-
दर्शनः । गदाकार्यादिमे हस्ते द्वितीये परिघं शये ।
तृतीये कमलं पाणौ वामाद्यो पात्रमेव च । द्वितीये
पट्टिशं हस्ते तृतीये चात्र वै ध्वजम् । बिभ्राणः शत्रु-
नाशाय दुष्टभीतिनिवृत्तये” ।

शिवस्य “अथ विंशतिर्भो योगः शिवाख्यायात्र कथ्यते ।
शुभ्रवर्णस्तिनेत्रस्तु भौक्तिकाभरणाग्नितः । दक्षिणे प्र-
थमे हस्ते धीजपूरं मनोहरम् । अलस्तलं द्वितीये
च तृतीये कम्बुमेव च । चतुर्थे सायकं हस्ते पञ्चमे
चन्द्रहासकम् । सुदुर्गरश्च करे षष्ठे सप्तमे परशुं शये ।
कुहालमष्टमे पाणौ नवमे दात्रमेव च । दशमे चात्र वै
शङ्खं पविमेकादशे त्रिह । द्वादशे पञ्चशाखां वै
लोष्टभेदनमेव च । त्रयोदशे हलश्चैव शक्तिमस्तं
चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दण्डं षोडशे चाव्युजं त्रिह ।
कुलं भुविचन्द्रे (१७) च वसुचन्द्रे (१८) च तोभरम् ।
वामादिमे शये पात्रं द्वितीये चाकृतं घटम् । तृतीये
चक्रमलैव चतुर्थे वै शरासनम् । पञ्चमे खेटकं हस्ते
षष्ठे टङ्कं कराव्युजे । कुठारं सप्तमे पाणौ प्राङ्मुट-
चाष्टमे त्रिह । नवमे चामरं शुभं दशमे डमरुत्पिह ।
शृङ्गमेकादशे हस्ते द्वादशे चैव दर्पणम् । अष्टादशे
शये कुलं बिभ्राणः शान्तिवृद्धये” । (यत्र त्रयोदशादिसप्त-
दशान्तामहस्तानां चिह्नवाक्यानि संहितपुस्तके पतितानि
विश्वकर्माशास्त्रे दृष्टानि) ।

सिद्धस्य “एकविंशोऽधुना योगः सिद्धिनामाभिधीयते । अवा-
कुलसङ्काशः शुभ्ररेखात्रयोदरः । जटाभिरटनितस्य
सुकटः खण्डचन्द्रयुक् । शोभयुष्मांशुकोमेतः स्फाटि-
काभरणाग्नितः । वसुपङ्कभुजः २८ सौम्यसुन्दरः सर्व-

अक्षयः । तोमरश्चादिमे दशे द्वितीयेऽत्र त्रिशूलकम् । तृतीये पङ्कजं पाणौ तुर्ये दण्डं सुवर्णजम् । पञ्चमे तु करं शक्तिं षष्ठे वै लाङ्गलं शये । सप्तमे कुलिशं हस्ते शङ्खमलैव चाष्टमे । नवमे दातृमलैव दशमे तु परश्वधम् । सुहरं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चन्द्रहासकम् । त्रयोदशे शये बाणं शङ्खमलं चतुर्दशे । कुम्भं वामादिमे हस्ते द्वितीये डमरुं शये । पातन्तु नवमे हस्ते दशमे वै कठारकम् । टङ्कभेकादशे हस्ते द्वादशे चैव खेटकम् । त्रयोदशे शये बाणं चक्रमलं चतुर्दशे । धारयन् पूजनीयोऽसौ भोगसौख्यस्थितये जये" । (अत्र तृतीया-दष्टमालयान् चक्षुःचक्षुःशक्त्यानि सुदृष्टिपुस्तके पतितानि विश्वकर्माशक्ते दृष्टानि) ।

॥ २२ ॥ "साध्यो द्वाविंशकश्चैव कथ्यते योग एव सः । शुभ-वर्णो विशालाक्षो वज्ररखगलाननः । कौस्तुभयसनी-मेतो वज्रपद्व्यकुण्डलः । वेदपङ्कजमुपेतो मेखलाने-करतयुक्तः । अक्षमलं यमादिस्थे द्वितीये वीजपूरकम् । तृतीये शक्तिमलैव तुर्ये चैव त्रिशूलकम् । पञ्चमे मायकं हस्ते षष्ठे वज्रं कराव्युजे । सप्तमे पङ्कजं पाणौ दण्डमलैव चाष्टमे । नवमे तोमरं पाणौ दशमे शक्तिमेव च । एकादशे हलं हस्ते द्वादशे शङ्ख-मेव च । त्रयोदशे शये खड्गं परगुण्यु चतुर्दशे । करं पञ्चदशे रस्ये सुहरं षष्ठिनाङ्गलौ । षोडशे दातृमलैव शङ्खं सप्तदशे त्रिह । वामादिमे करे कुण्डलीं द्वितीये पातमेव च । तृतीये चाभयं हस्ते तुर्ये डमरुमेव च । पञ्चमे कार्मुकं पाणौ षष्ठे चैवाङ्गुलं शये । सप्तमे तु ध्वजं दिव्यमष्टमे पाशमेव च । नवमे कुलमलैव दशमे तु गदामिह । सुसलं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चैव चामरम् । त्रयोदशे करे खेटं कठारन्तु चतुर्दशे । टङ्कं पञ्चदशे पाणौ षोडशे चैव दर्पणम् । चक्रं सप्तदशे हस्ते दधानः श्रीविष्टजये" ।

शुभस्य "शुभनामा त्रयोविंशो योगश्चालैव कथ्यते । भील-कान्तिकगोणस्तु मौक्तिकामस्त्रिभोजनः । शोणरेखा-द्वितयीवः शोणशुभांगुकाहतः । सुक्ताविद्रुममाणिक्य-भूषणः स्वर्णकुण्डलः । दातिगङ्गासंयुक्तो जटाकपि-लमणकुलः । वरं यमादिमे पाणौ द्वितीये चाक्षमल-कम् । तृतीये च त्रिशूलं त्रयोदशे बाणं कराव्युजे । पञ्चमे पङ्कजं चैव षष्ठे कुलिशमेव च । सप्तमे शक्तिम-लैव दण्डं वै चाष्टमे करे । नवमे तोमरं हस्ते दशमे

शङ्खकानिह । हलमेकादशे चैव द्वादशे खड्गमलं हि । दातृं त्रयोदशे हस्ते सुहरं च चतुर्दशे । शङ्खं पञ्चदशे पाणौ षोडशे तु परश्वधम् । अभयं चाष्टिमे वामे द्वितीये वै कमण्डलुम् । तृतीये पातमलैव तुर्यं कार्मुकमेव च । पञ्चमे डमरुं पाणौ षष्ठे चाङ्गु-मेव च । सप्तमे वीजपूरं वै ध्वजं वै चाष्टमे करे । नवमे पानपातश्च दशमे कुलमेव च । गदामेकादशे हस्ते द्वादशे चैव खेटकम् । चामरं मन्त्राये १२ पाणौ टङ्कमलं चतुर्दशे । चक्रं पञ्चदशे चैव षोडशे तु कठारकम् । विभाणो मुक्तये पञ्चः सौन्दर्याय सुखाय च" ।

शुक्रस्य "चतुर्विंशतिमयात्र शुक्राख्यः कथ्यतेऽधुना । चित्रको-लोहितशायं चन्द्रगौरस्त्रिभोजनः । जटासुकुण्डल-गङ्गेन्दुनीरेखासुधाधरः । बिन्दुरवदनोपेतो भाला-लितिलकाङ्कितः । प्रवालमौक्तिकस्वर्णभूषणः कण्टकौ-स्तुभः । खड्गिश्चैवाङ्गुलसंयुक्तो रत्नकुद्राममन्वितः । शूर्पा-क्षमालिकां यान्ये प्रथमे करमल्लये । द्वितीये च त्रिशूलं वै तृतीये बाणमेव च । परश्वधं करे तुर्ये पञ्चमे शङ्खमेव च । सुहरं चाल वै षष्ठे सप्तमे दातृमेव च । अष्टमे तु करे खड्गं नवमे चैव लाङ्गलम् । दशमे शङ्खमलैव तोमरं रुद्रमन्विते । द्वादशे तु करे दण्डं शक्तिमलं त्रयोदशे । चतुर्दशे शये वज्रं करे पञ्चदशे कजम् । वीजपूरन्तु वामादौ द्वितीये पातमेव च । तृतीये कार्मुकं पाणौ तुर्यं चैव कठारकम् । पञ्चमे चक्रमलैव षष्ठे टङ्कं कराव्युजे । सप्तमे चामरं पाणौ खेटकं चाष्टमे शये । नवमे तु गदामलं दशमे चाङ्कितं षटम् । कुलमेकादशे हस्ते द्वादशे पातमेव च । त्रयो-दशे शङ्खं चैव दर्पणञ्च चतुर्दशे । ध्वजं पञ्चदशे हस्ते दधानस्तु महाय च" ।

ब्रह्मणः "पञ्चविंशतिमो योगो ब्रह्मनामा प्रीयते । गोणोरः पाण्डुराग्रेष्वङ्गुलौ रस्त्रिभोजनः । नील-कान्तिकगोणस्तु श्रीशस्त्रस्त्रिभोजनः । जटालयप्रल-ब्धोऽसौ सौम्यः पञ्चविंशताननः । तान्त्र्यवर्णांगुलीपेतः कण्टककुद्राक्षनालिकः । सुकामाणिक्यसेमोत्थभूषणः सोम-कुण्डलः । त्रियङ्गाङ्गु-मुपेतः किङ्किणीजालमेखलः । सोम्याक्षमालिकां दजे प्रथमे तलशोभने । द्वितीये तु वरं पाणौ खड्गमलं त्रयोदशे । हलं चतुर्दशे हस्ते शङ्खं पञ्चदशे त्रिह । षोडशे चैव लोहाक्षिं सुनि-रस्ये च तोमरम् । अष्टादशे शये दण्डं शक्तिमेका-

कविंशके । करे विंशतिमे चक्रं त्वेकविंशे शये कजम् ।
द्वाविंशे चमसं हस्ते त्रयोविंशे शयेऽर्जुनम् । चतुर्विंशतिमे
पाणौ सुदृढं लोहमदनम् । पञ्चविंशे तु रक्षास्तं
वासाद्ये वै कमण्डलुम् । द्वितीये चाभयं हस्ते तृतीये
चात्रं यं ध्रुवम् । तुर्ये खट्वाङ्गमेवैह कुहालं चैव पञ्चमे ।
पष्ठे गरासनं पाणौ सप्तमे कवचं शये । अष्टमे पट्टिगं
हस्ते नवमे वै सुदर्शनम् । दशमे योजपरं वै पाशमे-
कादशे करे । द्वादशे चात्र वै टङ्कं खेटमत्र त्रयो-
दशे । चतुर्दशे कठारारम्भं डमरुन्निधिसंज्ञिते । षोडशे
चामरं हस्ते कुम्भं सप्तदशे त्विह । अष्टादशे गदासत्र
सुसर्गं नन्दचन्द्राक्षौ । अङ्गुलिं विंशके हस्ते पाशञ्चैक-
विंशके । द्वाविंशके ध्वजं शुभं वीरभद्रन्तिपञ्चमे ।
जिनेऽऽ सुनिर्मलादशे पञ्चविंशेऽजिज्जं शये । दधानो
यज्ज्वलो गोत्रपरमायुर्विद्वये" । (अत्र तृतीयादिलयोद-
शान्तदशहस्ताचक्रवाक्यानि सुद्वितपुरुके पतितानि
विशुक्कर्मशास्त्रे दृश्यानि) ।

इन्द्रः षड्विंशकचात्र कथ्यते तत्र साम्प्रतम् ।
हस्तपादारुणचायं शेषशुभायतेक्षणः । धर्मिजस-
ङ्गतासात्यचन्द्रनादात्तुः । भालाः पतितकथीय कयो-
कण्डलमेचक्रः । सुक्ताहारोऽज्वलोऽरक्तं सर्वगतविभूषणः ।
शुभशोणोऽन्धोऽनामसः सर्वलक्षणः । युग्मवागाऽऽभुजा-
मेतो मनागरुणोऽचनः । शक्तिमात्रादिमे हस्त द्वितीये
मौक्तिकस्तजम् । तृतीये कभसं पाणौ चतुर्थे युष्मिका-
मिह । अत्रुवन्तु पञ्चमे पाणौ पष्ठे चात्र त्रिशूलकम् ।
सप्तमे चैव लोहासिं कुहालं चाष्टमे करे । नवमे
पत्रिकाश्चैव दशमे चन्द्रहासकम् । एकादशे हलं हस्ते
द्वादशे शङ्खमेव च । तोमरं सन्नायेऽऽ पाणौ दण्डं चैव
चतुर्दशे । करे पञ्चदशे शक्तिं षोडशे कुलिशं
शये । चक्रञ्च सुनिचन्द्राक्षौ १७ पञ्चचन्द्र १८ परशुधम् ।
एकोनविंशके कम्बुं विंशके पुस्तकं त्विह । विष्टरं त्वेक-
विंशे वै द्वाविंशे चैव सुद्वरम् । चयसन्तु त्रयोविंशे
चतुर्विंशे त्विहार्जुनम् । पञ्चविंशतिमे हस्ते लोह-
मेदनमेव च । षड्विंशे च तुरष्कास्तं वासाद्ये चाभयं
शये । द्वितीये कुण्डिकासत्र तृतीये योजनूकम् ।
तुर्ये धामे एतं पात्रं पञ्चमे अत्रुमेव हि । पष्ठे खट्वा-
ङ्गमेवैह सप्तमे डमरुं शये । अष्टमे प्राङ्गुः पाणौ
नवमे चैव कार्मुकम् । दशमे खेटकं हस्ते रुद्धे चैव
कुडारकम् । द्वादशे चामरं हस्ते कुन्तसत्र त्रयोदशे ।

यदां चतुर्दशे चैव सुसलन्तिधिसंज्ञिते । अङ्गुलिं
षोडशे हस्ते पाशं सप्तदशे करे । पट्टिगं यष्टच-
न्द्राक्षौ १८ चक्रम् कोनविंशके । कवचं विंशके चैव दात्र-
ञ्चैकविंशके । द्वाविंशके तु वै टङ्कं त्रयोविंशे
ध्वजस्तत्र । वीरभद्रं चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु दर्प-
णम् । काजिनं चात्र षड्विंशे विभाणः श्रोविहृदये" ।
वैष्टेः "वैष्ट्याख्यस्तु वै योगः सप्तविंशतिमस्तिह । शुभ-
यणौ महारौद्रो योवाशोणः सिताननः । जटापञ्च
प्रलम्बस्तु मेचकारुणकुण्डलः । नीलशोणसुवर्णोऽत्र-
भूषणो मेचकाख्यरः । वेदवाण ५४ भुजोमेतो वृहत्कुलिशः
सुधन्वरः । अजम्बलं यमादिस्थे द्वितीये वरमेव च ।
तृतीये चैव सन्दर्गं तुर्ये युक्तिं ससृजाम् । पञ्चमे
पङ्कजं पाणौ पष्ठे चात्र सुवन्तया । सप्तमे सायकं
पाणौ शान्तसङ्गमिहाष्टमे । नवमे चैव कुहालं
दशमे च त्रिशूलकम् । शङ्खमेकादशे हस्ते द्वादशे
हलमेव च । त्रयोदशे तु वै खड्गं तोमरन्तु चतु-
र्दशे । करे पञ्चदशे दण्डं षोडशे शक्तिमेव च । पञ्च सप्त-
दशे पाणौ कवचं यष्टचन्द्राक्षौ १८ । परशुं नन्दचन्द्राक्षौ १९
विंशके चाष्टं करे । एकविंशे शये चैव लोहमेदन-
मेव च । द्वाविंशे वै तुरष्कास्तं त्रयोविंशे तु शङ्ख-
कम् । पुस्तकन्तु चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु विष्टरम् ।
षड्विंशे सप्तदशं पाणौ चमसं सप्तविंशके । वासा-
दिमे करे कुण्डोमभयन्तु द्वितीये । भीमं तृतीये
हस्ते चतुर्थे वीजपरकम् । पञ्चमे पात्रमत्रैव पष्ठे
चैव सुवन्तु करे । सप्तमे कार्मुकं पाणौ डमरुं चाष्टमे
करे । नवमे प्राङ्गुटं हस्ते खट्वाङ्गश्चैव दिक्करे ।
नासरं रुद्धमे चैव द्वादशेऽत्र कुडारकम् । खेटं त्रयो-
दशे चैव कुन्तसत्र चतुर्दशे । गदां पञ्चदशे पाणौ धो-
डशे सुसलन्तिह । शङ्खं सप्तदशे हस्ते पाशसटादशे
करे । पट्टिगं नन्दचन्द्राक्षौ १९ वीरभद्रन्तु विंशके । एक-
विंशे शये टङ्कं द्वाविंशे चाजिनं करे । त्रयोविंशे तु वै
चक्रं कवचं जिनेऽऽ हस्ते । पञ्चविंशे तु वै पात्रं षड्विंशे
दर्पणं शुभम् । सप्तविंशे ध्वजं हस्ते धारयन्तु दुष्टवा-
तकृत्" ।

करणानां वषट् "करणानामथो वषट् रूपसम्बन्धिलक्षणम् ।
यथाभिधन्तु वै पीतं जटिलं रत्नकुण्डलम् । नीलवस्त्रन्तु
रुद्राक्षभूषणं कण्ठपाण्डुरम् । चतुर्दशभुजोमेतो पिङ्ग-
भूषोऽचमसश्च । वरं यमादिमे हस्ते द्वितीये वाण-

नैव च । तृतीये कृत्रिणं पाणौ चतुर्थे चैव पङ्कजम् ।
सुदुर्गरं पञ्चमे चैव षष्ठे सन्दर्शये च । सप्तमे चाङ्कुरं
दिव्यं पञ्चशास्त्रं सङ्कोदरे । प्रथमे चामरं वामे द्वितीये
तु शरासनम् । तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे सुकुलं शये ।
टङ्कन्तु पञ्चमे पाणौ षष्ठे कर्त्तरिकाभिह । करे तु
सप्तमे चात्र भागपाशं दर्शयिष्ये” ।

बालवयस्य “बालवयस्यन्तु वै रक्तं नीलपीतं सङ्कोदरम् ।
श्वेतवस्त्रं जटाभारं पिङ्गलं तुङ्गनाभिकम् । कण्ठरुद्रा-
क्षमालं तङ्गूतिमत्कालपाण्डुरम् । रसचन्द्रोत्करोपेतं
कक्षालम्बरकण्डकम् । प्रथमे मोदकं हस्ते दर्शये सु-
मनोहरं । द्वितीये केतकीपत्रं तृतीये शक्तिमेव च ।
चतुर्थे पङ्कजं पाणौ पञ्चमे वै सुदर्शनम् । षष्ठे सर्वायुषं
भागं सप्तमे कलिशं करे । सन्दर्शयामहे हस्ते पात्रं
वामादिमे त्विह । द्वितीये कृषिकामल तृतीये चैव
पट्टिगम् । बीजपूरं करे तुर्ये पञ्चमे शङ्खमेव च ।
मोदगङ्गुलं वै षष्ठे सप्तमे कलिशङ्करे । अष्टमे पुस्तकं
विशदश्याय विजयाय च” ।

कौलवयस्य “श्वन्तःकृत्याङ्गिकामासं तृतीयं कौलपामिधम् ।
रक्तकण्ठं पिङ्गलं वै नीलप्रेतारुणास्वरम् । सुकृत्-
नाक्षत्रोपभूषणं चन्द्रनीलकम् । अष्टादशभुजापेतं कि-
ङ्किणोत्कटिस्तम्बकम् । परं यमादिभ्यो हस्त द्वितीये
चाक्षस्तम्बकम् । तृतीये स्वर्णज दण्डं चतुर्थे चैव पुस्त-
कम् । पञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे सन्दर्शये च ।
सप्तमे हंमकं पाणौ वज्रमलैव चाष्टमे । नवमे शृङ्ग-
कामल शोणगुह्याद्यनाभिकम् । अमरं चादिमे वामे
द्वितीये वै कमण्डलुम् । तृतीये चास्यं पात्रं तुर्ये
चाक्षोजसुतनम् । पञ्चमे चामरं शुभ्रं षष्ठे दात्रं
करास्त्रजम् । सप्तमे वज्रकीमल शृङ्गं चैवाष्टमे करे ।
नवमे कदलीपत्रं दत्तं सम्पत्सुखाय च” ।

तैत्तिरस्य “चतुर्थे तैत्तिरं नाम श्यामवर्णं सङ्कोदरम् ।
शोणवस्त्रं जवाप्यमालिकं तैत्तिराननम् । वियत्पल-
भुजापेतं जगन्नाथनिस्तम्बकम् । प्रथमे दक्षिणे हस्ते
त्रोफलं सुमनोहरम् । अक्षरगमल द्वितीये वै तृतीये चैव
पुस्तकम् । अक्षस्तम्बं करे तुर्ये पञ्चमे बाणमेव च ।
षष्ठे सुदर्शनं दिव्यं सप्तमे कलिशं त्विह । अष्टमे
तु स्रुयं पाणौ नवमे चैव सुदुर्गरम् । दशमे चाङ्कुरं
हस्ते पात्रं वामादिमे करे । द्वितीये खेटकं चैव
तृतीये वारिजं शुभम् । चतुर्थे कृषिकामल पञ्चमे

चैव कासुक्षम् । षष्ठे मनोहरं शङ्खं सप्तमे चामरं
सितम् । स्रुयं चैवाष्टमे हस्ते नवमे टङ्कमल हि ।
दशमे तु करे पाशं विधायं यज्जनः श्रिये” ।

गरस्य “पञ्चमं चात्र विद्येयं करणन्तु गराभिधम् । गोमुखं
चित्रितपीठं धूसरं खोदितस्वरम् । पञ्चपल्लवभुजो-
पेतं कतपट्टाक्षभूषणम् । आदिमे दक्षिणे शक्तिं द्वि-
तीये चक्रमेव च । तृतीये त्र्योफलं हस्ते चतुर्थे चैव
पङ्कजम् । पञ्चमे पुस्तकं रस्यं षष्ठे नीलं मनोह-
रम् । सप्तमे गोदण्डं शृङ्गं कृत्रिणं चाष्टमे करे ।
नवमे वज्रकीमल दशमे वीरभद्रकम् । एकादशे तु
सन्दर्शं पञ्चशास्त्रं मनोहरं । अर्धोत्तुत्तरादिस्थे द्वि-
तीये शङ्खमल हि । पात्रमल तृतीये वै चतुर्थे चैव चा-
मरम् । पञ्चमे हंमकं हस्ते षष्ठे चैव शरासनम् ।
सप्तमे कृषिकामल चाष्टमे दण्डकम् । नवमे तु
करे वंशं दशमे चैव दर्पणम् । एकादशे तु रुद्राक्षं
विभक्तं कीर्तिसुखश्रिये” ।

वणिजः “वानरास्यं वणिक् भूषं पीतवस्त्रं दृषासनम् ।
गिजश्चक्रायुतं चेटं षष्ठं कनकभूषणम् । वरमाक्यादिमे
हस्ते द्वितीये चाक्षस्तम्बकम् । तृतीये शक्तिकामल मो-
दकन्तु चतुर्थे । पञ्चमे कलिशं हस्ते षष्ठे शक्तिं क-
रास्त्रजे । सप्तमे शेषां दण्डं अक्षरगमलैव चाष्टमे ।
नवमे पाण्डुमलैव दशमे चैव वै ध्वजम् । एकादशे तु-
ष्कास्तं द्वादशे वै सुदर्शनम् । शोण्यादिमे करेऽर्धोत्तं
द्वितीये वै कमण्डलुम् । बीजपूरं तृतीयेऽत्र पानपात्रं
चतुर्थे । पञ्चमे पञ्चशक्ताक्षं षष्ठे चैव तु पट्टिगम् ।
सप्तमे चामरं हस्ते खेटकं चाष्टमे शये । नवमे
चाङ्कुरं पाणौ दशमे हलमेव च । एकादशे करे
रस्यं दर्पणं चातिराममेवम् । द्वादशे धारयन् शङ्खं
लङ्गोर्मोभायद्वयो” । (पञ्चवक्त्राक्षं पञ्चपल्लवद्वयो)

भट्टायाः “व्याघ्रचर्मस्वरा भट्टा श्वेताभा गर्दभाभवा ।
सप्तवाङ्मसमायुक्ता त्रिपटा लोहभूषणा । कर्त्तिकासदिमे
दक्षे द्वितीये तु गदाभिह । तृतीये सायकं हस्ते
चतुर्थे चन्द्रहासकम् । खेटपूजं करे वामे तदधश्चैव
कासुक्षम् । पात्रस्त्रादधो वामे धारयन्ती रिपोर्भिये”
शङ्कनेः “अष्टमं शङ्कनिप्रस्थं करणं हरितप्रभम् । प्रवालभू-
षणोपेतं शङ्कगोपनिभास्वरम् । रसपल्लवभुजापेतमेण-
वक्त्रं द्वादशम् । आदिमे रविजे चक्रं द्वितीये वरमेव
च । अक्षस्तम्बं तृतीये तु तुर्ये चैव तु पङ्कजम् । प-

सुमे भोदकं हस्ते पठे वज्रं कराम्बुजे । सप्तमे तो-
मरं पाणौ शक्तिमत्तैव चाष्टमे । नवमे हस्तिजम्बु-
दशमे चन्द्रहासकम् । एकादशे करे बाणं द्वादशे चा-
ङ्गुलं शये । त्रयोदशे गदामत्र शङ्खं वामादिभे करे ।
चतुर्थे द्वितीयेऽत्र तृतीये वै कमण्डलुम् । वीजपूरं
करे तुर्ये पञ्चमे पात्रमेव च । षष्ठे कराम्बुजे षट्कं
सप्तमे कुन्तमेव च । परिधं चाष्टमे हस्ते दण्डन्तु नवमे
करे । खेटकं दशमे पाणौ धनुरेकादशे शये । द्वादशे
पात्रमत्रैव त्रिशूलन्तु त्रयोदशे । दधानं त्र्ययसे भूयै
विजयाय सुखाय च । तापाय चैव शत्रूणां विशेषेण
समर्चितम् ।

चतुष्पदस्य "चतुष्पदाभिधं" चात्र नवमं कथ्यते जय ! । ल-
घ्ववर्णं चतुष्पादं चतुरास्यं जटान्वितम् । अनुष्णास्यन्तु
वै पर्वं दक्षिणं चैव गोमुखम् । व्यजास्यं पश्चिमन्तस्य
चोत्तरं शूकराननम् । अनुष्णाकारवत् सर्वं त्रिकपुच्छ-
विनिर्गतम् । पीतवस्त्रं वृहत्कुक्षिं नीलसुक्ताविभूषणम् ।
वसुपक्ष-मुजोपेतं दीर्घनासं महाजवम् । दक्षिणाद्ये
करे शक्तिं द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । सुदर्शनं तृतीये तु
चतुर्थे चैव पङ्कजम् । पञ्चमे सुङ्गरं चैव षष्ठे मोट-
कमेव च । सप्तमे तु गदां पाणावष्टमे चाङ्गुलं शये ।
नवमे तु करे बाणं दशमे खड्गमेव च । एकादशे करे
दलं द्वादशे शक्तिमत्तं हि । त्रयोदशे शये चात्र तो-
मरं सुदण्डं शुभम् । चतुर्दशे तु वै वज्रं वामादोऽभीति-
भेव च । कमण्डलुं द्वितीये वै तृतीये शङ्खमेव च ।
चतुर्थे वीजपूरं वै पञ्चमे टङ्कमेव च । षष्ठे पात्रं सु-
धापूर्णं सप्तमे च त्रिशूलकम् । अष्टमे पात्रमत्रैव
नवमे धनुरेव च । दशमे खेटकं हस्ते दण्डमेकादशे
करे । द्वादशे पट्टिगं पाणौ कुन्तमत्र त्रयोदशे । षट्कं
चतुर्दशे विभ्रद्गोलवृद्धौ सुपूजितम् ।

नागस्य "नागाख्यं दशमं रक्तं नीलवस्त्रं जटाधरम् ।
अनुष्णाकारमेवैतच्छक्त्यस्तत्तत्पुष्पम् । विषदुग्धुश्च
भुजोपेतं सुक्तावृक्षाक्षभूषणम् । प्रथमे भोदकं दजे
द्वितीये चैव पङ्कजम् । अक्षसूत्रं तृतीयेऽत्र वरन्तुर्ये
कराम्बुजे । पञ्चमे तु करे चक्रं षष्ठे वज्रन्तु वै शये ।
सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्तैव चाष्टमे । नवमे सो-
प्वनं दन्तं दशमे चन्द्रहासकम् । बाणमेकादशे हस्ते
द्वादशे चाङ्गुलं शये । त्रयोदशे गदामत्र तुरम्बाक्षं
चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दात्रं वामे पात्रन्तु चा-

दिमे । वीजपूरं द्वितीयेऽत्र तृतीये वै कमण्डलुम् ।
चतुर्थे चाभयं हस्ते पञ्चमे शङ्खमेव च । षष्ठे करा-
म्बुजे षट्कं सप्तमे कुन्तसूतमम् । पट्टिगं चाष्टमे हस्ते
नवमे दण्डमत्र हि । दशमे खेटकञ्चैव धनुरेकादशे
करे । द्वादशे पात्रमत्रैव त्रिशूलञ्च त्रयोदशे । चतु-
र्दशे दशास्यं वै करे पञ्चदशेऽङ्गुलम् । दधानं विजया-
रोग्यं कुर्वीताभयदं नृणां । (दशास्यं दशमखड्गाक्षम्)

किन्तुलस्य 'एकादशन्तु किन्तुलं' करणं कथ्य-
तेऽमुना । गोकीरधवलं चैतत्पीतवस्त्रं हयाननम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं हातिगदुमाङ्गसंयुतम् । वरद्वैवा-
दिमे दजे द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये सोऽप्वनं
चक्रं तुर्ये चाङ्गं कराम्बुजे । पञ्चमे भोदकं हस्ते षष्ठे
वै कुलिगं शये । सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्तैव चा-
ष्टमे । नवमे गजदन्तञ्च दशमे खड्गसूतमम् । एका-
दशे तु वै बाणं द्वादशे षट्पिमेव च । त्रयोदशे ग-
दामत्र डमरञ्च चतुर्दशे । करे पञ्चदशे पुष्पीं परशु-
ञ्चैव षोडशे । अमयद्वादिमे वामे द्वितीये वै कमण्ड-
लुम् । शङ्खमत्र तृतीये वै चतुर्थे वीजपरकम् । पञ्चमे
चाखं पात्रं षष्ठे षट्कं मनोजरम् । सप्तमे कुन्त-
मत्रैव चाष्टमे पट्टिगं शये । नवमे वैष्णवं दण्डं दशमे
खेटमेव च । चापमेकादशे पाणौ द्वादशे पात्रमत्र
हि । त्रयोदशे त्रिशूलं वै षट्कमत्र चतुर्दशे । वीणा-
मिञ्जीन्दुः पङ्कजे च ध्वजञ्चैव तु षोडशे । धारयद्वा-
रिणां ध्वस्तैः प्रजनीयं विपश्चिता । विद्यालाभाय
सन्तुष्टिविजयादिस्तुतिर्निना । किन्तुलस्य वा पाठः ।

राशीनां मेघस्य विष्णुधर्मोत्तरात् "मेघवृक्षो नरो रक्तो हिभुजः
पङ्कजासनः । ज्ञानसङ्गाकरः पीतवसनः कनकाङ्गुदी" ।

वृषस्य "वृषाननो नरः शुभ्रो रक्तवस्त्राक्षकुण्डिकः" ।

मिथुनस्य "पुमान् गदी सवीणा च शोषिञ्च मिथुनं सितम्" ।

कर्कटस्य "कर्कटः कपिलः श्यामः क्षुब्धसङ्गाधरो नरः" ।

मिथुनस्य "सिंहवृक्षोऽरुणोऽङ्गस्यो हिभुजोऽभयपात्रयुक्" ।

तन्यायाः "शुक्लासिंहान् सिता कन्या हिभुजा पङ्कजासना" ।

तलायाः "तलाधरो नरो गौरः पिङ्गनेत्रः कजासनः" ।

वृश्चिकस्य "वृश्चिकस्यो नरः पिङ्गो हिभुजा मकीपावः ।

दजे वृश्चिकसाक्षाष्टं यामे पात्रं सुगन्धुगम्" ।

धनुषः "अश्ववृक्षो नरदापो ज्वालाकरदक्षिणः" ।

मकरस्य "अक्षकुण्डलीधरो नीलो जगद्वृक्षो नरो हि सः" ।

कुम्भस्य "मकराख्योऽद्वितीयोऽङ्गस्यो रक्तकुम्भो नरो वटः" ।

नीलस्य "मत्स्ययुगलितः श्यामो मत्स्यहस्तो मङ्गोदरः ।
मत्स्यवक्त्रो वरो नीलो हरिश्चरिभूषणः" ।

कावस्य विश्वकर्माश्रयात् "कावः करालवदनो नित्यमथ
विभीषणः । पाशहस्तश्च कर्तव्यः सर्पहंसिकरोमवान्" ।
निमेषस्य "निमेषस्तु भवेत्त मेघकाभोऽङ्गीनीलदक् । अथ-
स्तम्भं करो दधो ज्ञानसुहृन्मयोत्तरे । दधानो योगसं-
मिद्धेऽपूजनीयो विपश्चिता" ।

कःवायाः "नीलवर्णा भवेत् काठा पीतवस्त्रा त्रिलोचना ।
आटादण्डभुजोपेता ज्ञानपुत्रीसमन्विता" ।

कलायाः "शुक्लवर्णा कला श्रेया नीलवस्त्रा त्रिलोचना ।
व्योमज्ज्वाङ्मुखकण्ठकमलस्मितमालिका । सुक्ताश्रमा-
निकाटस्था वामपङ्कजसंयुता । पूजनीया विशेषेण ज्ञा-
नविज्ञानज्ञेयैः" ।

अणस्य "अणाभिधो भवेत् पीतः सुनिपलः सुभौक्तिकः । ज-
टात्रिभौक्तिकोपेतयन्त्रानलिकपाण्डुरः । सुक्तास्तुर्गङ्गा-
कोऽयं वामे स्वर्णकमण्डलुः" ।

सुहृन्मनां तत्र दिने रौद्रस्य "सुहृन्निधुना वक्ष्मि नामलच्छ-
प्यशक्तम् । तत्तादिमस्तु रौद्राख्यः श्यामश्च तारुण्यच्छविः ।
श्वेतवस्त्रो महातुङ्गो दक्षिणे सर्पमादधत् । वामे पात्रं
सुधापूर्यं शूद्रकर्मपशुद्वये" ।

श्वितस्य "श्विताभिधो द्वितीयस्तु श्वेतवर्णो मङ्गोदरः । श्वेत-
शोभाभयस्त्रोऽयं श्वेतसुक्ताविभूषणः । दक्षिणे पङ्कजं
शुभ्रं वामे चैव कमण्डलुम् । दधानस्तु त्रिधौ पूज्यो
योगद्वयैः सुखाय च" ।

श्वजपस्य "तृतीयोऽप्याजपान्यस्तु जपः शुभ्रो महातनुः ।
दक्षिणे पङ्कजं नीलं वामे सर्पं महाफणम् । विभ्रहि-
पुनभोगाय पूजनीयो महाधिया" ।

श्वार्थभटस्य "तुर्थश्चार्थभटाख्यस्तु नीलः शुभ्रो मङ्गोदरः ।
दक्षिणे पुस्तकं हस्तो वामे देव त्रिभूलकम् । दधानः
श्वेयसे भूयैः विजयाय सुखाय च" ।

श्वारिलस्य "अधुना चैव शारिलः पञ्चमः कथ्यते जय ! ।
श्वेतवर्णोऽश्ववक्त्रस्तु मेघकवचनाम्बितः । पुस्तकं दक्षिणे
हस्तो वामे कण्डलुस्तु निर्वृणम् । दक्षिणविनागाय पूज-
नीयोऽप्यहर्निशम्" ।

श्वैराजस्य "वैराजश्चात्र वै वरः श्यामवर्णो जटाधरः ।
दक्षिणे तु करे दण्डं वामे चैव क्षुपं करो । विभ्रह-
द्वयै च शौख्याय पूजनीयोऽतिभक्तितः" ।

श्वगन्धर्वस्य "वृषभश्चात्र गन्धर्वश्चाज्यवर्णः मङ्गोदरः । दक्षिणे

वक्त्रो पाणौ वामे शक्तिश्च भद्रवन् । शौक्यद्वयैः
यथोद्वेगैः पूजनीयो विपश्चिता" ।

दशभिजितः (जुतवस्य) "अधुना चाभिजितज्ञान कथ्यते द्वादशमः
शुभः । पीतवर्णोऽतिशुक्लस्तु ताम्रवर्णो मङ्गोदरः ।
तृणहस्तद्वयोपेतः पूजनीयः सुखाप्तये । स एव जुतपो
नाम विज्ञातव्यो मनीषिभिः । श्वितवर्णं सुमित्रश्रीं
पितृहस्तोऽप्यवाप्ययम्" ।

हरीहणेयस्य "नवमो रौहिणेयाख्यो सुहृन्मनः कथ्यते जय ! ।
शुभ्रवर्णो विशालाक्षो नीलवस्त्रोऽभ्यङ्गवृणः । दक्षिणे
पङ्कजं पाणौ वामे भोदकमेव च । दधानः सुखसम्पत्त्यै
विजयारोग्यवृद्धये" ।

१० वस्य "अधुना कथ्यते दशमः । दशमस्तु वनाभिधः । गौरवर्णो
ऽरुणः श्वेतवसनः स्वर्णकुण्डलः । दक्षिणे तु करे शङ्खं
वामे पङ्कजमादधत्" ।

११ विजयस्य "एकादशोऽधुना द्वयोः सुहृन्मनो विजयाभिधः ।
हेमवर्णो वृक्षहातः क्षणश्चेतावर्णाशुकः । अक्षस्तु
करो दधो वामे चैव कमण्डलुम् । दधत् प्रजासुखायाय
पूजनीयो विपश्चिता" ।

१२ मेघतस्य "मेघताख्योऽधुना त्रयोः द्वादशस्तु सुहृन्मनः ।
नीलवर्णोऽत्यन्तमौलिः पीतवस्त्रो महाबलः । दक्षिणे तु
करो चक्रं वामे चाभयमादधत्" ।

१३ सन्मसस्य "त्रयोदशो भवेत्त रक्तः सन्मसमाभिधः । त-
त्रावस्त्रो महाजिह्वो रत्नहेमजकुण्डलः । शोणपङ्क-
जदण्डस्तु वामकृगङ्गीसमन्वितः" ।

१४ वरुणस्य "सुहृन्मनः कथ्यते चात्र वरुणाख्ययतुर्दशः । सु-
क्ताफलनिभश्चैव सुक्ताहारविभूषणः । धनुर्वीणधरश्चैव
पूजनीयः सुखाप्तये" ।

१५ सुभगस्य "अथ पञ्चदशो ज्ञेयः सुभगस्तु हरित्पद्मः" ।

१६ रात्रौ अतिरौद्रस्य "अथो निशाचरान् ब्रह्मो रुद्रकान् नि-
शिसंख्यकान् । तत्तादिभ्योऽतिरौद्राख्यः क्षणवर्णोऽक-
णाशुकः । चतुर्भुजोमहाक्रूरः मात्स्यमद्वटकोबलः ।
आदिमे दक्षिणे विभ्रह् कौशिकश्चातिभीषणम् । द्वितीये
तु करो मर्षं वामोद्वेगं त्रयं वै करो । सन्दर्शं तद्वधः पात्रं
विजयायः सर्वविघ्नहा" ।

१७ महागन्धर्वराजस्य "महागन्धर्वराजाख्यो द्वितीयस्तु चैव
हि । क्षणशुभाक्षणीयो नीलवस्त्रो महाबलः । अशु-
भुजो विशालाक्षो गौरवर्णो जटाधरः । आदिमे
दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामोद्वेगे कीरं

तदधस्ये तु पञ्चमम् । भार्यद्विष्टसम्पत्त्यै पूजनीयो
विचक्षणैः ।

१२ तृतीयः कथ्यते चात्र रात्रिजो द्विष्याभिधः ।
तत्पञ्चमीकराभासः क्षण्णीकराणांशुकः । दक्षिणे
प्रथमे पञ्चं हेमजज्ञातिशोभनम् । द्वितीये तु करे धीमः
वामोर्ध्वे वीजपूरकम् । दधानः सर्वसम्पत्तिस्तुष्टायुः-
पीविहृदये ।

१३ चावस्यस्य “त्रावणाख्यकतस्तुर्यो नीलवर्णोऽभेकगुणः ।
नीलारुणांशुकोमेतः कण्ठनीलारुणान्धकः । दक्षिणादो
करे खड्गं द्वितीये चैव पञ्चमम् । वल्लभीमूर्धने वामे
पात्रमक्षः दधःस्थितः । दधानः पूजनीयोऽयं ज्ञानविज्ञान-
सिद्धये ।

१४ रावोः “सहर्तः कथ्यते चात्रो वायुसंश्रुतः पञ्चमः । हरि-
द्वर्णो जवाकर्णः श्वेतवस्त्रो महावसः । कोरमाकर्णादिमे
हस्ते द्वितीये तु ध्वजं प्रथमे । वामोर्ध्वे करे शीरं
द्वितीये पात्रमादधत् ।

१५ सज्जेः “अभिसंज्ञकतः षष्ठो जवाकुसुमसंज्ञितः । कण्ठ-
नीलारुणांशुकोमेतः गिष्ठाक्षराक्षयुतः । दक्षिणादो करे
पात्रं द्वितीये शक्तिमेव च । वामादिमे करे कीरं
द्वितीये शंखमेव च । दधानः कीर्तये भुक्त्यै विज-
यायुः प्रहृदये ।

१६ रावस्यस्य “अधुना कथ्यते वत्स ! राजसाम्यस्तु षष्ठमः ।
नालवर्णोऽभेदस्तु नीलशुभ्राक्षरांशुकः । दक्षिणादो
करे पञ्चं द्वितीये तु त्रिगुणकम् । खट्वाङ्गसूत्रे वामे
पात्रमक्षः दधःस्थितः । दधैरिचिदाताय पूजनीयस्तु
साधकैः ।

१७ धातुः “धाता चैवाष्टमः पीतवर्णः घाटलभांशुकः । कर्ण-
स्फाटिकशौर्यार्थकगुणः कम्बुकम्भरः । पुष्पीमाकर्णादिमे
हस्ते द्वितीये चैव विष्टरम् । वामादिमे करे दण्डं
द्वितीये सार्वभौमकम् । दधानः पीतमे भुक्त्यै विज-
याय सुखाय च ।

१८ शौभ्यस्य “नवमः शौभ्यनाभासः शुभ्रवर्णो विशालदन्तः । पीत-
वस्त्रो महातज्जः सुक्तासर्वाङ्गपूषणः । आदिमे दक्षिणे
शङ्खं द्वितीये चैव पञ्चमम् । वामादिमे करे पात्रं
द्वितीये शीरमेव च । दधानस्तुर्ये भुक्त्यै पूजनीयस्तु
शक्तिदः ।

१९ तन्मस्य “दशमस्तु विज्ञेयो सुहृत्तैः प्रहृष्टसंज्ञकः । पीत-
वसः सुकम्पस्तो जटासुतसंयुतः । कण्ठरुद्राक्षमाशोऽयं

भासपाण्डुराभ्यन्तः । सुवर्णकुण्डलोमेतः कटिगुणो-
त्तरीयधानः । अक्षरुद्रं यमादिस्थे द्वितीये चैव
पञ्चमम् । वामोर्ध्वे तु कुवं हस्ते पुस्तकनदधःकरे ।
दधत् शौवर्णसुक्तानां साभाव विजयाय च ।

२० याक्पतेः “एकादशोऽधुना ज्ञेयो याक्पतिर्नाम नामतः ।
सुवर्णवर्ण एतायं क्षण्णशुभ्रांशुकान्वितः । कृष्णोमाकर्णा-
दिहस्ते तु द्वितीये शीरमेव च । वामादिमे करे कोरं
द्वितीये नीलं दधत् । प्रजासाधकरश्चैव कार्यनिष्पत्ति-
साधकः ।

२१ पौष्णस्य “द्वादशस्तु विज्ञेयो पौष्णनामा सुशोभितः । पीत-
वस्त्रो जटामौलिर्नृपिष्पतस्तुतिः । तुन्दिलः शोष-
वीता च नीलकीलकपाण्डुरः । दक्षादिमे करे वीज
पूरकं शुभ्रवर्णकम् । द्वितीये वारिजं पात्रो पात्रं
वामादिमे करे । सन्दंशुतु द्वितीयेऽयं वारयन् वैरि-
तापदः ।

२२ वैकुण्ठस्य “जयाधुना तु वै कथ्यो वैकुण्ठः स्यान्नयोदशः । पाद-
जान्वन्तशुभ्रोऽयं कण्ठान्तरुणवर्णकः । अक्षिवर्णस्तु
केशान्ते कुण्डलानेकरत्नजः । दक्षिणादो करे पुष्पी-
मम्बुजस्तु द्वितीयके । केकिपिच्छन्तु वामादो द्वितीये
चातपत्रकम् । दधानः कीर्तये भुक्त्यै पूजनीयः मिता-
म्बुजैः ।

२३ समीरस्य “चतुर्दशोऽधुना ज्ञेयो नामतस्तु समीरस्यः ।
जलवीलनिभश्चैव शुभमारकतदातः । पीतनीलारुण-
प्रान्तवसनः क्षिप्रलोचनः । तातपत्रं यमादिस्थे द्वितीये
नीलभीरजम् । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये नीलरुक्म-
जम् । दधानो यज्जनो भूत्यै बालहृदये सुखाय च ।

२४ नैर्ऋतस्य “अथ पञ्चदशो ज्ञेयो सुहृत्तैः नैर्ऋतोऽख्यः ।
मेषकामत्रिनेत्रस्तु दंष्ट्रागान् वसनारुणः । स्वर्णोद्ग-
नीलभूषाङ्गः शोणालितिलकान्वितः । आदिमे दक्षिणे
बाणं द्वितीये कण्ठं करे । वामादिस्थे धनुर्हस्ते द्वितीये
चैव वारिजम् । दधन्नात्यै सुभोगाय वलाय विज-
याय च ।

२५ अहोरात्रस्य “एते निशाचराः स्याता सुहृत्तैः सफलकाव ।
अहोरात्राभिधस्ताम् कण्ठयोवादिमूर्धजः । कण्ठपादा-
न्तरुशोऽयं द्विभुजो दीर्घगोष्ठिकः । बाणचन्द्रजटा-
मौलिः पिङ्गवस्त्रसुलोचनः । लल्लवृत्तान्तिकोमेतः
क्षण्णशुभ्रांशुकान्वितः । अर्धं हस्ते दधानोऽयं वामे चैव
विभुस्तदम् । इटापूर्तप्रसिद्धार्थं पूजनीयो नवीनिभिः ।

गुह्यपक्षस्य "गुह्यपक्षो नरः शुक्लो जटाकुण्डलसंयुतः । शोण-
वस्त्रो विद्यावाणो भावानितिक्रान्तिः । सूर्यमाकीं
दधानोऽयं वामे चन्द्रविम्बकम् । पूजनीयो महाभक्त्या
प्रतिपद्यते सिते सिते । अस्मद्दादय भेदाः स्युर्भिन्नयो
वर्णभेदतः । पूजनीयावलायाय प्रतिभासन्तु भेदतः" ।

जन्मपक्षस्य "गङ्गानामः जन्मपक्षस्तु सितशोणास्वरो वस्त्रो ।
सूर्यविम्बं वामे विम्बद्वये दाप्यं ससुज्ज्वलम् । पूज-
नीयो वनात्यर्थं प्रतिभासन्तु भेदतः । इत्यस्माकं प्र-
भेदाः स्युर्भेदादिजनामतः" ।

मासस्य "स्वनामतस्तु मासः स्यात् द्विवर्णस्तु द्विदोरिति ।
नाभ्युद्दिष्टः श्वेतकण्ठः पिङ्गकोचनमूङ्गजः । सूर्यचन्द्र-
विम्बतः सोऽयं प्रतिभासन्तु पूज्यते । स्वनामपूर्वकभेदे-
र्होमपूजावधानकैः" ।

चतुर्नां हेमन्तस्य "कण्टपटकमयी ब्रह्मोलङ्घनामपृथक्फलैः ।
हेमन्ताख्यस्तु तत्वाद्यः कपिलः पिङ्गकुण्डलः । पीत-
वस्त्रसमायुक्तस्त्रिजटः कण्ठगोचकः । (गोः घर्जनाटम्
धान्यमङ्गरिकाद्यस्तु वामपादपिधानकः । पूजनीयो-
विभूत्यर्थं धान्यसम्पत्तिदृष्टये" ।

विंशतिरस्य "विंशतिरस्यो द्वितीयस्तु चरित्योतिभिराकणः ।
पीतकुण्डलकर्णस्तु कण्ठाविन्दुममालिकः । मधुकुम्-
प्रस्तनाकुपादमाकीं कराभ्युज्जे । वामे धान्यशरायन्तु
धारयन्तदृष्टये" ।

वसनस्य "विष्णुपकरणीकस्तु ज्ञातव्योऽयं वसनकः" ।

प्राणस्य "प्राणाभिधयतर्थस्तु धूसरो रुक्ममालकः । अस्मत्कार्क-
हस्तस्तु वामे शुभ्रातपल्युक् । रोगवन्तापनायाय पूज-
नीयोऽरिपक्षहा" ।

भर्गवाः "पञ्चमस्तोत्रदत्तस्तु हरिद्वर्णोऽरुणेलङ्घः । तान्त्र-
वर्णांशुकोपेतः कण्ठाविन्दुभक्तकुण्डलः । भीममाकीं दधा-
नोऽयं तोयपूर्णघटं घटे । मेघमालावृतश्चैव विद्युद्दहन-
दाग्निमान् । हरिताडितलैः पूज्यो पुष्टिस्तुष्टिदृष्टये" ।

शरदः "शरदतरुणो वरचन्द्रगौरः सुलोचनः । कण्ठभौ-
क्तिकमालस्तु कर्णचन्द्रजकुण्डली । चन्द्रविम्बं करे
दधौ वामे चाकृतज घटम् । दधानः पूजनीयोऽयमा-
युर्द्वै सहाय च" ।

दक्षिणायनस्य "दक्षिणायनसंशोऽयं श्यामः सोमेन्द्रलोचनः ।
पीतवस्त्रो वृद्धनुपुङ्गः कर्णिकारदन्तुतिः । बीजाङ्गु-
रगरावर्किः खनिजोत्तरहस्तकः । पुजितः विद्वमे मित्तं
धनधान्यसम्पत्तिदृष्टये" ।

उत्तरायणस्य "उत्तरायणसंशोऽयं शुभ्रवर्णः विद्यावतः । मञ्जि-
वयसोपेतः स्वर्णसक्तविभूषणः । पुस्तकं दक्षिणे हस्तो
वामे तु रथविम्बकम् । दध्नुस्तत्रै चरे चैव पूजनीयस्तु
कीर्तये" ।

१। उत्तरायणस्य प्रभवस्य "अथ संवत्सरान् ब्रूमी नामान्यङ्गफला-
दितः । प्रभवस्याभवेदाद्यः पीतवर्णो महादरः ।
भीमवस्त्रसममायुक्तो दधौ काष्ठमकुण्डलः । वामे स्रष्टाटि-
वर्णस्तु पृष्ठमस्त्रिजटालयः । दक्षिणे प्रथमे शक्तिं
पङ्कजस्तु द्वितीयके । वामादिमे शरायन्तु बीजपूर्णं
कराभ्युज्जे । द्वितीये चैव मन्दं दधानः पुष्टिदृष्टये" ।

१। २। विभवस्य "विभवस्यो द्वितीयस्तु नीलपीताम्बरधरिः । पीत-
शुभ्रान्तवस्त्रोऽयं कण्ठे पद्माङ्गमालिकः । दक्षिणाद्ये शर-
पाथो द्वितीये भीमपङ्कजम् । मन्दशरादित्ये द्वितीये
चैव कामुकम् । दध्नुर्भूतये मित्तं पूजनीयो विपश्चिता" ।

१। ३। शुक्लस्य "शुक्लनामा तृतीयस्तु श्वेतपङ्कजसज्जिमः । कण्ठ-
पद्माङ्गमालोऽयं शुभ्रान्तामालिपस्तट्टकः । दक्षिणाद्ये शरा-
यन्तु द्वितीये बाणमेव च । दर्दणशोतरादित्ये द्वितीये
चैव कारुकम् । दधानो भूतये मित्तं पूजनीयः कृता-
त्मभिः" ।

१। ४। प्रभोदस्य "प्रभोदस्य चतुर्थस्तु भीमयोधो महादरः । श्वेता-
स्त्रोऽस्त्रसङ्कायो योगपट्टोत्तरीयवान् । दक्षिणाद्ये तु म-
न्दं द्वितीये भीरुमेव च । वामादिमे शरायन्तु द्वितीये
भीमपङ्कजम् । दधत् शौर्याय भोगाय विजयाय
महाय च" ।

१। ५। प्रजापतेः "प्रजापत्याख्य एषास्तु पञ्चमः स्वर्णसज्जिमः । शो-
णभूषणयस्तुः टट्टस्तुन्दिभो गौरपाण्डुरः । अक्षस्तु
यमादित्ये द्वितीये परशुं करे । शरायन्तुतरादित्ये
द्वितीये पुस्तकं दधत् । प्रजावृद्धौ विभूत्यै च पूज-
नीयो विजानता" ।

१। ६। क्षत्रियस्य "क्षत्रियस्य षष्ठः पथो वर्णशुभ्रोऽतिलोमयः ।
तान्त्रवस्त्रो महातेजा हादगाङ्गसचन्दनः । पवित्र-
वर्मपाणिस्तु जटामखिलमस्तकः । शान्तसङ्गस्तु दद्याद्ये
द्वितीये समिधहरे । वामादिमे शरायन्तु ब्रह्मदण्डं
द्वितीयके । दधत् सुपुजितो भूयै त्रये च सहाय च" ।

१। ७। श्रीगुरुस्य "गुरुनः श्रीगुरुस्यस्तु पीतवर्णो विद्यावतः ।
माटलावसनोपेतो दीर्घकण्ठलकारयः । सुवर्णरत्न-
भूषाट्टः सर्वार्थविघातकः । श्रीफलं दक्षिणादित्ये
द्वितीये चैव पङ्कजम् । पुस्तकद्वितीये वामे तदधस्तु

- शरावणम् । दधानः पुष्टये लक्ष्म्यै चन्द्रादिभिरर्चितः ।
- १।८भावस्य "भावाभिधोऽष्टमस्तत्र नीलगुण्यारुण्यारुण्यः । पीत-
लक्ष्म्यारुण्यारुण्यारुण्यारुण्यः । सुक्तापिङ्गुमलाशो-
ऽयं जटापिङ्गाश्च एव च । दक्षिणे प्रथमे पुष्पभंश-
कन्तु द्वितीये । वामोर्ध्वे करे गूलं तदधः पात्रमा-
सवम् । विन्ध्यं पूजनीयस्तु धान्यलाभाय वै चित्रे" ।
- १।९यूनः "नवमोऽत्र युवाख्यस्तु पाटलाभोऽरुण्यारुण्यः ।
नीलगुण्यारुण्यारुण्यारुण्यः रत्नमेककुण्डलः । दक्षिणे प्रथमे
शङ्खं द्वितीये तु सुदर्शनम् । वामादिमे करे पात्रं
द्वितीये नीलगुण्यारुण्यः । विन्ध्यः कान्तये पूज्यो लक्ष्म्यो-
मोभान्यारुण्यः" ।
- १।१०धातुः "धाता चैव प्रविज्ञो यो दशमः पिङ्गलोचनः ।
हस्ताशुभ्रारुण्यारुण्यारुण्यारुण्यः श्वेतकुण्डलः । शरावणादिमे
दक्षे द्वितीये बीजपूरकम् । वामोर्ध्वे करे पुष्पं नील-
मिन्द्रीरन्वयः । जयाय पुत्रसम्पत्तये पूजनीयः
सुभक्तितः" । (दशदिशि शेषः)
- १।११रश्मिरस्य "रश्मिराभिध एवात्र चोय एकादशोऽयसौ । कैरवा-
भस्मिनेतस्तु जटाशङ्खोऽनुमौलिकः । सुक्तास्फाटिक-
द्राक्षभूषणस्तुङ्गनाभिकः । लिङ्गलमादिमे दक्षे द्वितीये
शिरमेव च । शरावणादिमे वामे द्वितीये चैव पुस्तकम् ।
विभक्तुं लोभ्याय पूज्योऽसौ योगदृष्टौ सुताप्रये" ।
- १।१२वज्रधाम्न्यस्य "इदं गो वज्रधाम्न्याख्यः पीतनीलारुण्यारुण्यः ।
पीतवस्त्रो विशालान्तस्तुन्दोदीर्घगोभिकः । जयकुण्ड-
लमालोऽयं कथसो गजकुण्डलः । दक्षिणाद्ये करे कुम्भं
बौवर्णे सर्वधान्यकम् । बीजपूरपिधानन्तु खचिताने-
करत्नकम् । द्वितीये उमरुं वामे चोर्ध्वे नीलगुण्यारुण्यः
जम् । द्वितीये तु करे शिरं दधानः सर्वधान्यकम् ।
सिद्धये पूजितो नियमं स्वनामादौस्तु संस्कृतः" ।
- १।१३प्रभाधिनः "प्रभाधिसंज्ञकयादः शुक्लवर्णो महाभुजः ।
जटाक्षितयसंयुक्तो दीर्घमानोऽर्धकुण्डलः । गोणनीला-
म्बरोपेतः काञ्चनानेकसूत्रिकः । पिकमाकर्षादिमे हस्ते
द्वितीये कम्पुमेव च । पाशं वामोर्ध्वे हस्ते तद्व-
याम्बुपात्रकम् । दधानो वैरिपताय स्वार्गस्यैव पुष्टये" ।
- १।१४विक्रमस्य "विक्रमाख्यो द्वितीयस्तु नीलगुण्यो मङ्गोदरः ।
पीतवस्त्रो वज्रधारावः कण्ठमौक्तिकालिकः । आदिमे
दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिमे करे
पात्रं पाशमत्र द्वितीये । दधानोऽतिवलाघाय
पूजनीयस्तु यत्नतः" ।

- १।१५वस्य "वसोभिधस्तृतीयस्तु श्वेतगौरी विशालदन्तः । स्व-
करोमाऽतिसंयुक्तः केतकीदलकण्ठयुक् । पीतप्रान्तःकण्ठो-
पेतवसनः कटिबन्धकः । आदिमे दक्षिणे पाशं द्वितीये
शङ्खमेव च । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये कृष्णमेव च ।
धनधान्यप्रदद्वयं पूजनीयोऽतिवाहकम्" ।
- १।१६चित्तमानोः "चित्तार्थचित्तमान्वाख्यचित्तपीयोऽरुण्यारुण्यः ।
सुक्तागर्भेनभस्यैव वरदः स्वर्णकुण्डलः । सुक्ताकजन्तु
दक्षाद्ये द्वितीये चैव पाशकम् । वामादिमे करे
कम्पुं द्वितीये पङ्कजं शुभम् । विभक्तानन्दसम्पत्तये
प्रतापार्थविशुद्धये" ।
- १।१७सुभानोः "पद्मसस्तु सुभान्वाख्यः शुभ्रगोणरुचिः शुभः ।
कण्ठलिरेखाशोणस्तु जटाकाञ्चनसंयुक्तः । आदिमे दक्षिणे
पद्मं द्वितीये शङ्खसुखलम् । वामोर्ध्वे तु करे
पाशं तदधःस्थे शयेऽङ्कशम् । विन्ध्यः सुखदः शान्त्यै-
रिपुपञ्चजाय च" ।
- १।१८तारण्यस्य "अत्र संयुक्तः वज्रस्तारण्यारुण्यः कितारुण्यः । श्वेत-
नीलारुण्यैव स्वर्णकुण्डलारुण्यः । प्रथमे दक्षिणे कुम्भं
द्वितीये चैव पङ्कजम् । उत्तराद्ये करे पाशं द्वितीये
शङ्खमादधत् । दर्शनेकनाशाय भूतये विजयाय च" ।
- १।१९पार्थिवस्य "सप्रमः पार्थिवारुण्यस्तु तप्तकाञ्चनसंयुक्तः । पीत-
गोणारुण्यैव कण्ठपीयोऽतिसुन्दरः । सर्वरत्नविभूषाट्टः
केतकीदलमस्तकः । आदिमे दक्षिणे वारुण्यं द्वितीये
चैव पङ्कजम् । कर्मकञ्चोत्तरादिस्थे द्वितीये शङ्खमेव
च । दधद्रात्र्यादिनाभाय पूजनीयः प्रयत्नतः ।
- १।२०अव्ययस्य "अव्ययाख्योऽष्टमस्तत्र कैरवारुण्यसंयुक्तः । जणा-
नीलारुण्यश्चेत्यमनचित्तकुण्डलः । कीरभाकर्षादिमे हस्ते
द्वितीये शिरमेव च । शङ्खं वामादिमे हस्ते द्वितीये
पाशमादधत् । यज्वनोभूतये निम्नं वृद्धये चायुषे चित्रे" ।
- १।२१सर्वजितः "सर्वजिह्वभोऽयस्तु श्वेतनीलोऽतिप्रमः । नील-
वस्त्रजटोत्तुङ्गः कण्ठनीलगुण्यारुण्यः । दक्षादिमे करे
वारुण्यं द्वितीये चैव पुष्पकम् । वामादिमे करे पाशं
द्वितीये पात्रमेव च । दधानः पूजनीयोऽयं विजयाय
सुखाय च" ।
- १।२२सर्वधारकस्य "अधुना कथ्यते वत्स ! दशमः सर्वधारकः ।
कङ्कपलनिभस्यैव पाटकागमनान्वितः । नीलगुण्यारुण्यस्तु
सुक्ताहारविभूषणः । पाशं दक्षादिमे हस्ते द्वितीये
केतकीदलम् । शङ्खं चोत्तरादिस्थे द्वितीये चैव पुष्प-
कम् । दधानो विजयारोह्यदृष्टये चैव यज्वनः" ।

२।१ विरोधिनः “एकादशोऽधुना धेवो विरोधी नाम वत्सरः ।
जम्बपाण्डुरदेहस्तु वरदो नीलकुण्डलः । जम्बपान्ता-
रश्चसैव नवनमस्तभयः । विन्धीकृतस्तु दक्षाद्ये
द्वितीये श्वेतपङ्कजम् । वामादिभे करे सर्पं द्वितीये
पाशपादधत् । पूजनीयोऽरिचाताय वलद्वयै च
यज्जनः” ।

२।२ विजयस्तु “द्वादशो विजयाख्यस्तु धृवरः पिङ्गलोचनः ।
नीलगुह्यांशुकोपेतो नेत्रद्वन्द्वजकुण्डलः । दक्षिणाद्ये करे
पाशं द्वितीये नेत्रद्वन्द्वकम् । वामोद्वेगे करे शङ्खं बाण-
मक्षादधः करे । दधानो रोगनाशाय दुष्टशत्रुविघातकृतः” ।

२।३ खरस्तु “खराभिधानस्तथातो रक्तवर्णो जयोदरः । नील-
वस्त्रो दहङ्गाखो घनवर्णमूर्धनः । दक्षिणाद्ये करे शक्तिं
द्वितीये खड्गमेव च । वामादिभे करे पाशं
द्वितीये चामरन्दधत् । शत्रुतापाय पूज्योऽसौ विज-
यायैव यज्जनः” ।

२।४ नन्दस्तु “नन्दनाख्यो द्वितीयस्तु पीतगोचाननो बली ।
गुह्यवस्त्रो जटालम्बो दीर्घकर्णः कजासनः । पङ्क-
जस्तु वसादिष्वे द्वितीये शक्तिमेव च । वज्रं वामादिभे
पाशौ द्वितीये चाङ्कुशं शये । दधानः श्रेयसे भूत्यै
पूजनीयोनृणां हृदयः” ।

२।५ विजयस्तु “विजयाख्यस्तु पीतगोचः शक्तिः सुखी । पीत-
वस्त्रः जगोन्मुकुटारुद्राक्षमाक्षिकः । कृच्छ्रस्तु यमा-
दिष्वे द्वितीये कुलिशं करे । शक्तिं वामादिभे हस्ते
द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानो विजयारोग्यद्वयै
चैव पूजितः” ।

२।६ जयस्तु “जयाभिधस्तथोऽसौ पीतगोचः शुचिः सुखी । पीत-
वस्त्रो जटैकस्तु पीतवर्णवेष्टितः । पुस्तकं प्रथमे दक्षे
द्वितीये नीलपङ्कजम् । वामादिभे करे वज्रं द्वितीये
शक्तिमेव च । दधानः शुभमाङ्गल्यद्वयै चैव पूजितः” ।

२।७ मन्त्रस्तु “पद्मो मन्त्राख्यस्तु नीलगोचः शुचिः शुभः ।
सर्पकण्डलसंयुक्तः कीरपद्मनिभांशुकः । भङ्गिकाध्व-
बाणस्तु सर्वापुष्पजमाक्षिकः । दण्डस्तु दक्षिणे हस्ते
द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिभे करे पुष्पीं द्वितीये
शक्तिमेव च । दधानः सिद्धये भूत्यै योगिहर्गवशी-
कृतौ” ।

२।८ दुर्धनस्तु “मधुचैवात्र विघ्नो यो वत्सरो दुर्धनः ।
शुकवस्तु निमग्नैव नीलकुण्डलवत्सरः । दक्षिणाद्ये करे
शक्तिं द्वितीये वज्रमेव च । शङ्खं वामादिभे पाशौ

द्वितीये सर्पमादधत् । पूजनीयो विभागेन भूकटीकुटि-
नाननः । दुष्टशत्रुविनाशाय सर्वरोगोपशान्तये” ।

२।९ हेमलम्बस्तु “सप्तमो हेमलम्बाख्यो रक्तपीतनिभश्चक्रिः ।
शङ्खपाशैरुक्तश्चैव रत्नकुण्डलभूषणः । हेमजं पङ्कजं दक्षे
प्रथमे करपङ्कजे । द्वितीये कुलिशं पाशौ वामाद्ये
पाशसुतमम् । द्वितीये तु करे शक्तिं दधानो
सुक्तये जय !” ।

२।१० विलम्बस्तु “विलम्बाख्यः पाटलाभः जयोदरः ।
पीतवस्त्रो दहङ्गाखोजटाख्यखण्डेन्दुमण्डनः । प्रथमे
दक्षिणे सर्पं द्वितीये शक्तिमेव च । वामादिभे करे
पाशं द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानः शत्रुचा-
ताय पूजनीयोऽविशेषतः” ।

२।११ विकारिणः “विकारी नवनवाय जम्बुनीलाख्यश्चक्रिः ।
ताम्रकुण्डलवस्त्राख्यः कण्ठशोणतिरेखकः । दक्षिणाद्ये
करे बाणं द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिभे धनु-
र्हस्तौ द्वितीये शक्तिमादधत् । पूजनीयोऽविशेषेण सर्व-
रोगोपशान्तये” ।

२।१२ शार्ङ्गिणः “दशमः शार्ङ्गिप्रभूः जम्बुगुह्याख्यश्चक्रिः ।
शोणवस्त्रोऽतिदीर्घाङ्गः स्रुजवर्णमूर्धनः । दक्षि-
णाद्ये करे सर्पं द्वितीये शाल्मलीदलम् । कौशिक-
कोत्तरादिष्वे द्वितीये शक्तिमेव च । दधानः
कीर्तये पुष्ट्यै शत्रुभङ्गाय पूजितः” ।

२।१३ उग्रस्तु “एकादशः उग्राख्यस्तु शयकर्मनिभश्चक्रिः । दूर्वा-
भाम्बरोपेतो लोहकुण्डलसंयुतः । व्यादिभे दक्षिणे
हस्ते दूर्वरं मणिसंयुतम् । द्वितीये तु करे शक्तिं
पाशं वामादिभे करे । द्वितीये पङ्कजं विभूतं पूजनीयोऽ-
प्यमितम्” ।

२।१४ शुभकतः “शुभकतु द्वादशोऽप्यत्र नागजाभः सुलोचनः ।
पाटलावसनोपेतः जम्बुकुण्डलभूषणः । दक्षिणे भीषणां
शक्तिं प्रथमे करपङ्कजे । द्वितीये हेमजं पद्मं वामाद्ये
चैव दर्पणम् । द्वितीये कुलिशं हस्ते दधत्यौष्ठ्याय
सम्पदं” ।

२।१५ शुभकतः “शुभकतु पीतधूमस्तु प्रथमो नीलजाम्बरः ।
नीलभूषणसंयुक्तो रत्नशृङ्गाकराङ्गुलिः । घटं दक्षादिभे
हस्ते द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिभे करे पाशं
द्वितीये ध्वजमेव च । दधानः श्रेयसे पुष्ट्यै पूज-
नीयोजयाय च” ।

२।१६ क्रोधिणः “क्रोधिंसो द्वितीयस्तु नीलगुह्यः जयोदरः ।

मेघकाण्डरसंयुक्तस्तु कनासालिपाण्डुरः । पद्मं दक्षादिभे
हस्ते द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिभे कर्जं पाणौ
द्वितीये शीरमेव च । दधानो वैरिनाशाय कण्ठद्वयैः
सुपूजितः” ।

४।२ विशाखोः “विश्रावसुक्ष्मतीयस्तु कण्ठपीयः सुबोहदक् ।
कण्ठगुम्भाकण्ठमालवसुनचित्तकुण्डलः । ध्वजं दक्षादिभे
पाणौ द्वितीये कुक्षिशं शये । दधानो भुक्तये प्रीत्यै
नानाभोगफलाग्रये” ।

४।४ पराभवस्य “पराभवस्तु धूसरोऽरुणजाम्बरः । नीलोत्प-
लश्रुतिश्चैव सुदृवष्टकमेखलः । नीलोत्पलस्तु दक्षाद्यो
द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिभे करे पात्रं सन्दंशं
तु द्वितीयके । धारयन्नरिचाताय पूजनीयो विपश्चिता” ।

४।५ प्रवृत्तस्य “पञ्चमस्तु स्रक्काख्यो हरिणाजिनसंज्ञितः । मेघो-
दराभयस्त्रोऽयं संयुतः कण्ठकम्बरः । दक्षिणाद्यो ध्वजं
पाणौ द्वितीये मेघदृक्कम् । वामादिभे करे पात्रं
द्वितीये पाशमेव च । दधानो भूतये भुक्तये पूज-
नीयः सदा नृभिः” ।

४।६ कीलकस्य “कीलकाख्यस्ततः षष्ठः कण्ठगणोऽतिदीर्घदृक् ।
नीलवस्त्रो जटाभारः कण्ठकुण्डलभूषणः । कीलकं दक्षि-
णादिस्थे द्वितीये ध्वजमेव च । वामादिभे करे पाशं
सन्दंशस्तु द्वितीयके । दधानो विजयारोग्यद्वये चैव
पूजितः” ।

४।७ सौम्यस्य “सप्तमः सौम्यनामाथ कीर्त्यते वत्सरः शुभः । नील-
पीतजटायुक्तो रम्भादलनिभांशुकः । स्वर्णपलश्रुतिश्चैव
कण्ठपङ्कजमालिकः । चन्द्रमाक्यादिभे हस्ते द्वितीये
केतकीदलम् । वामादिभे ध्वजं हस्ते द्वितीये नी-
रजं शुभम् । विश्वलौभाग्ययोगाय पूजनीयः सुभ-
क्तितः” ।

४।८ साधारणस्य “साधारणोऽष्टमो ज्ञेयो नीलगौराख्य-
श्छविः । पीतशोणालवस्त्रोऽयं स्वर्णकुण्डलरत्नयुक् ।
चन्द्रहासं यमादिस्थे द्वितीये चैव कीलकम् । वामा-
दिभे ध्वजं पाणौ सन्दंशश्चोत्तरे दधत् । धनद्वयो
सुखाग्रये पूजनीयः शिताम्बुजैः” ।

४।९ विरोधकतः “विरोधकश्च पित्र्यो नवमो वत्सरो जय ! ।
पिकामः सुकवस्त्रोऽयं पिङ्गश्रुतुलदेखणः । दक्षिणाद्यो
करे शङ्खं द्वितीये चैव ये ध्वजम् । चन्द्रहासस्तु वा-
माद्यो द्वितीये परशुं शये । विश्वाणो रोगनाशाय
शत्रुघ्नतापकत् जय !” ।

४।१० परिधाविनः “परिधावी तु विज्ञेयो दशमश्चैव वत्सरः ।
इन्दीवराख्यश्चेतः कण्ठपीतनिभांशुकः । ब्रह्माप्रसव-
कण्ठस्तु कण्ठपङ्कजमालिकः । पिकमाक्यादिभे हस्ते
द्वितीये ध्वजमेव च । यष्टां वामादिभे पाणौ द्वि-
तीये चैव सुद्वारम् । दधानो दृढये चैव त्रयोभूति-
सुखायुषाम्” ।

४।११ प्रमादिनः “प्रमादो चापि विज्ञेयो दृढवस्त्रोऽपि व-
त्सरः । अतस्योप्यस्रहाणो हरिनीवाख्यजाम्बरः । मद-
सूचितनेत्रस्तु तन्द्रीभूत इवाक्षयः । दण्डमाक्यादिभे हस्ते
द्वितीये दण्डमेव च । वामादिभे करे पात्रं द्वितीये
विशिनीदलम् । दधानो रोगविच्छिन्नै शत्रुभङ्गाय
यज्वनः” ।

४।१२ आनन्दस्य “आनन्दाख्यः सितः पीतवसनो द्वादशोऽल-
हः । सुक्तेन्द्रनीलशौवर्णभूषणो नीलकुण्डलः । पङ्कजं
दक्षिणादिस्थे द्वितीये केतकीदलम् । वामोर्ध्वे
ध्वजं पाणौ तदधस्थे तु मोदकम् । योषिद्वयैव सं-
पूज्यो गन्धपुष्पाक्षतादिभिः” ।

५।१ राजस्य “राजसमानं भवेदाद्यो राजसो नाम वत्सरः ।
इन्दीवरदलाभासो हेमवस्त्रोऽर्कभूषणः । अर्कमाक्यादिभे
हस्ते द्वितीये श्लेषमेव च । नीलोत्पलस्तु वामाद्यो
द्वितीये कुक्षिशं शये । दधद्गोमादिनाशाय पूज्यः
स्याणुभिरेव सः” ।

५।२ अथनलस्य “अथनलाख्यो द्वितीयस्तु नीलगुम्भाख्यश्छविः ।
पीतमालानिवस्त्रस्तु वज्रकुण्डलभूषणः । चन्द्रहासं
यमादिस्थे द्वितीये चाकेकद्वरे । पिशितश्चोत्तरादिस्थे
परे चैव परश्वधम् । दधत् सुसम्पदेऽरीणां विजया-
यैव यज्वनः” ।

५।३ पिङ्गलस्य “पिङ्गलाख्यस्तृतीयोऽल कुचदाह्यसंज्ञितः ।
श्वेतमालाख्यानीलवसनः स्वर्णभूषणः । आदिभे पि-
शितं याम्ये द्वितीये शीरमेव च । कुक्षिश्वैव वामाद्यो
मन्दंशस्तु द्वितीयके । विभ्राणो विजयारोग्यद्वये चैव
पूजितः” ।

५।४ कालयुक्तस्य “कालयुक्ताभिधस्तुर्यो नीलकण्ठो द्रकोदरः ।
पीताख्यांशुकोपेतो नीलस्वर्णभूषणः । यमादिभे करे
सर्पं द्वितीये शीरमेव च । शीघ्रपात्रस्तु वामाद्यो
द्वितीये कीलमेव च । पूजनीयो विशेषेण यज्वनो
वैरिघ्नत्वमेव” ।

५।५ विश्वार्थस्य “अधुना कीर्त्यते वत्स ! विश्वार्थो नाम दशमः ।

तप्तकाञ्चनसङ्काशो नीलशुभ्राक्षङ्गः । नीलकुण्डल-
संयुक्तो सक्ताधिद्रुमभूषणः । शीवर्थं कलशं यास्ये
प्रथमे करपञ्चमे । इन्द्रीवरं परे चैव कुण्डलस्रोत्तरो-
द्धमे । वीजपूरमधस्ताद्भाणः त्रैलोक्ये चरे” ।

५।६।रौद्रस्य “रौद्राभिधक्ततः षष्ठः पिङ्गवः कृष्णलोहितः ।

पाटकायसनोमेतो हस्तवर्धरमूर्ध्वजः । कीरमाक्यादिने
हस्ते द्वितीये हस्तमादधत् । कुण्डलीभिन्द्रादिने पाणौ
परं कुण्डलिनं शये । रोगनाशाय संभुक्तौ पूज्योऽयं
परिपन्निभु” । (इन्द्रो वामः)

५।७।उर्मतेः “सप्तमः कथ्यते चायं भेषकाभः स दुर्भेतिः । गङ्ग-
माक्यादिने हस्ते स्वर्णभेषकरत्नजम् । सर्पमल द्वितीये
वै कृष्णीभिन्द्रादिने शये । द्वितीये पुस्तकं पाणौ
दधद्विहोमलङ्घिषोः” । (इन्द्रो वामः)

५।८।दुन्दुभेः “अष्टमो दुन्दुभिप्रस्थो नीलश्रीयो विशाखदक् ।
शोमवर्णः शिताम्बोजवसनः कृष्णगोचिकः । जटासुकुट
भावोऽयं स्वर्णपलद्युतिः शुभः । कदलीफलमाक्यादौ
द्वितीये शङ्खमेव च । वीजपूरन्तु वामादौ द्वितीये
सख्यमल्लरीम् । विभाणो धनधान्याय पूजनीयः
सदा ऋभिः” ।

५।९।रुधिरोज्ज्वलः “नवमो रुधिरोज्ज्वली नीलशोणालिदेह-
युक् । कृष्णप्रान्ताक्षयश्चेतवसमो नीलभूषणः । लोहि-
ताक्षो जटापिङ्गः शोणचन्दनचर्चितः । रक्तोत्पलं यमा-
दिस्थे द्वितीये कुण्डिशं शये । पिण्डस्रोत्तरादिस्थे
द्वितीये चाङ्गुशं दधत् । वैरभङ्गाय वै पूज्यो वा-
लहृष्टो हि यज्वनः” ।

५।१०।रत्नाक्षय “दशमयैव रत्नाक्षो नीलकण्ठः लज्जोदरः ।
पीतनीलतलुचैव नीलशोणालिकाश्वरः । शरमाक्या-
दिने पाणौ द्वितीये चैव पञ्चजम् । शीरभिन्द्रादिने
हस्ते द्वितीये चैव कर्तरीम् । दधद्द्वैरिषिघाताय पूज-
नीयः प्रयत्नतः” ।

५।११।क्रोधनस्य “एकादशोऽधुना वत्स ! क्रोधनास्थो निगद्यते ।
वज्रलाङ्घ्रदशङ्काशः पीतशोणालिकाश्वरः । शोङ्गभू-
षणसंयुक्तः केशमध्यगपङ्कजः । दक्षिणाक्ष्ये करे मूलं
पलशुम्भाक्षसंयुतम् । द्वितीये कर्तरीमल वामादौ पाल-
माश्रयम् । सन्द्यन्तु द्वितीये वै दधानो वैरिभृत्ये” ।

५।१२।अश्वस्य “अवाभिधो भवेदल हादशो वत्सरो जय ! ।
कृष्णपीयः सुनीलाक्षो रत्ननेत्रो जटाधरः । भेषकाक्ष-
वक्षसु नीलकाक्षनोभिङ्गः । आदिने दक्षिणे सर्वं

द्वितीये चैव पाशकम् । विमकुम्भन्तु वामादौ द्वितीये
चैव नीतनम्” । एवं पञ्चहादशकपञ्चमल्लराणां मूर्तयः ।

यासां देवतानां प्रतिमानां वशाक्षपनिर्माणसक्तं
तासां तद्याक्षपेयैव ध्येयता । अर्त्तासुक्तदेवतानां ध्यान-
भेदा ध्यानशब्दे वक्ष्यन्ते । देवताप्रतिमूल्यादयोऽप्यल ।
प्रतिमानिर्माणे इव्यभेदा मत्स्यपुराणोक्ताः ते च देवताप्रतिष्ठा
शब्दे वक्ष्यन्ते

देवताप्रतिष्ठा स्त्री इतः । देवताप्रतिमानां विधानेन तत्
शास्त्रध्यापादके अयमेव वक्ष्यमाणनिरुक्तिरुक्ते संस्कार-
भेदे देवताप्रतिष्ठादयोऽप्यल । तद्विधानादि देवप्रतिष्ठातत्त्वे
संक्षेपेणोक्तं यथा मत्स्यपुराणम्

“शीवर्थी राजती वापि ताक्षो रत्नमयी तथा । शैव-
दाक्षमयी वापि लौकशङ्खमयी तथा । रीतिकाधातु-
युक्ता च ताक्षकाक्षमयी तथा । शुभदाक्षमयी वापि
देवताज्ञां प्रशस्यते । अङ्गुष्ठपर्यं चारभ्य वितस्तिं यावदेव
त । षट्छेष प्रतिमा काक्यां नाधिका शस्यते बुधैः” ।
रीतिका पित्तवं शुभदाक्षमयी यन्त्रियकाष्ठसम्भवा । अक्षौ
प्रतिमा षट्छेषु स्वष्टछेषु । “आशादेवधिका शुभेति” वच-
नात् तत्ताधिकपि शैवला षट्छे शुभदा । तन्मानन्देऽ-
प्युक्तम् “चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
उपासकानां कायार्थं ब्रह्मणोऽक्षपक्षणा” । अक्षक-
ल्पना रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्रियंशादिकल्पना । गौत-
मोक्तम् “काश्मीरी ज्ञानदा प्रोक्ता स्वर्णजापि विष्णु-
क्तिदा । तेजोदा दाक्षजा चैव रीतिकी शत्रुनाशिनी ।
ताक्षो धर्मविद्विज्ञ करोति वज्रशैल्यदा । सुटे च ऋण-
मयी प्रोक्ता प्रतिमा शुभमल्लणा । भोगदा भोजदा
सा तु प्रतिमा कथिता तव” । वरहपुराणे “कुक्षौ
लेख्ये च मे कथितं पटे कथितं मानवः । पूजयेद् यदि
वा चक्रे मम तेजोऽंशसम्भवे” । कुक्षौ लेख्ये भित्तौ
लिखिते तथा पटे च लिखिते । चक्रे शास्त्रपामचक्रे ।
मत्स्यपुराणे लिङ्गमभिधाय “एवं रत्नमयं कुक्षौत् स्फा-
टिकं पार्थिवं तथा । शुभदाक्षमयं वापि यद्वा मर्मादि
रोचते । चैले वा फालगुने वापि ख्येते वा माघे तथा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । प्राक्
पञ्च शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे” । अतीते हस्ते
“पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी
पौर्णमासी च तथा त्रेधा लयोदयो । तासु प्रतिष्ठा
विधिवत् कृता वज्रफला भवेत्” । अक्षहारसंयुक्ते

“प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः । उत्तरायण-
नामके शुक्लपक्षे शुभे दिने । कृष्णपक्षे च पञ्चम्याम्
अष्टम्याञ्चैव गम्यते” । भुजवल्गुभीमे “युगादाववने पुण्ये
कर्त्तव्या विप्रवर्द्धये । चन्द्रसूर्यपक्षे वापि दिने पुण्येऽथ
पर्यन्त । या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्तिता ।
ष्टह्मागमविशेषेण प्रतिष्ठा सन्निदायिनी” । पञ्चपुराणे
“प्रतिपद्भनदक्षोक्ता पयितारोहणे तिथिः । त्रियोदेव्या
द्वितीया च तिथीनामुत्तमा स्मृता । तृतीया तु भवा-
न्यास चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी नागराजस्य
षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च । सप्तमी भास्करे प्रोक्ता भैरव-
स्यादर्भी तथा । दुर्गाया नवमी प्रोक्ता दशमी वासुके-
स्तथा । एकादशी शम्भोश्चाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी तनूजस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी । मम चैव
सुनिन्देव ! शौर्यमाशी तिथिः स्मृता” । चक्रपाणिन
इति पण व्यवहारे इत्यस्यास्मिन्निप्रत्ययः “महिषासु-
रहन्वप्रास्य प्रतिष्ठा दक्षिणायने” । कल्पतरौ देवी-
पुराणम् “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।
गतांपूरयित्वा न्यासे कृमदक्षस्य पूजितः” । यस्य देवस्य
प्रतिष्ठा धृजारोपणे यः कालः शुभदक्षस्य गतांपूरयित्वा-
न्यासे षट्कारम्भे स कालः पूजित इत्यर्थः । प्रतिष्ठासम-
ये “माघेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रशेखाखयोरपि । ज्येष्ठा-
भाद्रपदयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्” । भविष्ये “सोमो-
रुहस्यतिथौ च शुक्लपक्षे तथा बुधः । एते सौम्यपङ्काः
प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्मणि” । एतद्वारेण प्रतिष्ठा कर्त्तव्या
इत्यर्थः । मत्स्यपुराणम् “आषाढे ह्ये तथा मूलसुत-
रात्रयमेव च । ज्येष्ठा श्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपद-
स्तथा । इक्ष्वाकुनी रेवती च पुष्योत्तराशिरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु गम्यते” । दीपिका-
याम् “प्राजेशवासवकरादितिभान्विनीषु पौष्णामरेज्यशशि-
भेसु तद्योत्तरासु । कर्तुः शुभे शशनि केन्द्रगते च जीवे
काव्यां हरेः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा” । देवीपु-
राणम् “तथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्भङ्गाभयकरी मता” । कल्पतरौ
देवीपुराणम् “चतुर्वर्षेस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठायाः सुखा-
र्चिभिः” । काविकापुराणम् “प्रतिभायाः कपोलौ
हौ स्मृता दक्षिणपाणिना । प्राञ्चप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्या
देवस्य वा हरेः । अक्षतायां प्रतिष्ठायां प्राञ्चानां प्रति-
ष्ठा च । यथापूर्वं तथाभावः अक्षादीनां न वि-

ष्णुता । अन्येषामपि देवानां प्रतिष्ठासु च प्राञ्चिव ! ।
प्राञ्चप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये” । प्रतिष्ठा त्रा-
क्ष्णपक्षे कर्त्तव्या । यथा हज्जशरीरपञ्चरात्रे भगवद्वाक्यं
“कर्तुमिच्छति यः पुण्यां मम मूर्तिं प्रतिष्ठया । अन्ये-
ष्वपीयस्वाचार्यस्तो न अक्षय्यसंयुतः । त्राक्ष्णः सर्व-
वर्षाणां पञ्चरात्रविशारदः । त्राक्ष्णानामभावे तु अ-
न्योर्वैश्यान्पुत्रयोः । अतिशयानामभावे तु वैश्यः शूद्रस्य
कल्पितः । कर्त्तव्यमिदं शूद्रस्तु न आचार्यत्वमर्हति” ।
हज्जचारदीये “नमेद् यः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरि-
मेव वा । स सर्वथातन्माभोगी यावदाहुतसंश्रवम्” । आ-
हुतसंश्रवं प्रत्ययपर्यन्तम् । तथा “स्त्रीणामनुपनीतानां
शूद्राणाञ्च जनेश्वर ! । अग्नेने नाधिकारोऽस्ति विष्णो वा
शङ्करेऽपि वा” । कर्मादौ तु अवयवपूजामाह सत्य-
पुराणम् “नवयज्ञमष्टं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काव्यं जायते कश्चित्” । प्र-
तिष्ठाप्रकारस्तु विस्तरेण मत्स्यपुराणादावुक्तः । तदसम्भवे
विद्याकरवाजपेयिसंस्मृतौ भविष्यादावुक्तो व्यासः यथा
भविष्यपुराणम् “स्नपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूल-
मन्त्रकम् । विन्यसेद् दृढ्याम्भोजे प्रतिष्ठा सुकृता भवेत्” ।
आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिलपञ्चरा-
त्रोक्तकर्म च कर्त्तव्यं तद्यथा “सपुष्यं सज्जयं पाणिं
न्यसेद्देवस्य मस्तके । पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्त-
रम् । ततो मूलेन मूर्त्तादिपीठान् संस्पृष्टेदिति । तत्प-
न्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् । पूजाञ्च महतीं
कुर्वीत् अतन्वोक्तां यथाविधि । प्राञ्चप्रतिष्ठामन्त्रेण
पाञ्चस्यापनमाचरेत्” । लिपिन्यासः मातृकान्यासः ।
उक्तञ्च “जपादौ सर्वमन्त्राणां विन्यासेन लिपिं विना ।
कृतं तच्चिह्नं विद्यात् तस्यात् पूर्वं लिपिं न्यसेत्” ।
कादिमतेऽपि “मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव
च । सर्वासां प्रथमं कृत्वा पञ्चासन्मोदितं न्यसेत्” । एत-
द्वचनाञ्च पूर्वं मातृकान्यासः पञ्चासत्पन्यासः । क्रम-
दीपिकायामप्येवं क्रमः । मन्त्रन्यासस्य तत्तन्मन्त्रविशेषोक्त
पदवर्णन्यासः । तदभावे शिरसि मूलमन्त्रेण तत्प-
न्यासः । तत्पन्यासस्तु विष्णुविषयक एव न्यासप्रमा-
णाणि शारदाक्रमदीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि । प्राञ्चप्रति-
ष्ठामन्त्रस्तु शारदात्मयोर्विंशतिपटकोक्तः यथा “पाशाङ्कु-
शपुटा शक्तिवैद्यविन्दुभिर्मूषितः । याद्याः सप्त वका-
रान्मा व्योम सन्निभुसंयुतम् । तदन्ते हंसमन्त्रः स्वात्त-

वम्" । नारसिंहे "प्रतिमां लक्ष्मणोपेतां नरसिंहस्य कारयेत् । सर्वपापानि संत्यज्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् । प्रतिष्ठां नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि । निष्काभो नरशार्दूल ! देवस्यात् प्रसूच्यते । सकाभो नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रभोदते । विधिवत् स्नापयेद् यस्तु कारयित्वा जनादेनम् । न जातु निर्गमस्तस्य विष्णुलोकान् कथञ्च न" । नरसिंहस्य विष्णोः उपसंहारे तथा दर्शनात् । भाषवोक्तासे "देवस्य प्रतिमायास्तु यावन्तः परमाणवः । तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते । राजमातृगुणे "पुत्रोत्पत्तौ तथा आद्रमक्षप्राशनिके तथा । सूत्राकार्ये व्रते चैव नान्नि पुंसवनेषु च । पाणिपक्षे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेशसमः । एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्यस्य विधीयते" । वृद्धिकरं आद्रमित्यन्वयः । द्रुत उवाच "कलौ चेकाहसाध्योऽन प्रतिष्ठां मन्दवित्तवान् । मध्यमेनाधमेनापि प्रकृत्यात्तान्त्रिकोत्तमः । निर्वर्त्य मतिमान् कृत्यादभ्युदयन्तः । विमान् संभोजयेन्नाथ ततो यागगृहं व्रजेत् । गणेशपूजित्वा कृपापात्रं प्रतिकुम्भेषु पूजयेत् । स्थण्डिले पूजयेद्विष्णुं परिवारगणं यजेत् । स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि । पञ्चासूतैः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्पिण्डकैरपि । तिलतैलैस्तथा क्षौद्रैः कषायेरपि सत्तमः" । तथा "जम्बुशालमलियाद्यालं वटं वृक्षं तथा । एतेषां बल्कलरसः कषायः परिकीर्तितः । पञ्चपुष्पोदकैर्वाथ त्रिपलैरपि सत्तमः । तलसीकुन्दमालूरपलाग्यास्तुक्किपलकम् । चम्पकाश्वशभीपद्मकरशीरश्च पञ्चकम् । मृत्तिका करिदलस्य पर्वताश्वसुरस्य च । कुशबल्भीकसम्भूतं ऋतुपञ्चकमितीरितम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कृशोदकम् । कृत्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होमं कृत्याद् यथाविधि । दक्षिणां विधिवत् कृत्यात् पूज्यं तदनन्तरम्" । इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे नवभोऽध्यायः । नरसिंहपुराणे "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तिः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते" । ब्रह्मकूर्चविधानेन कृशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन । स्नानीयातुलेपने तदुद्धर्तने फलमाह तत्रैव "ययगोभूमजैश्चैरुहर्त्योष्णेन वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् । अतिः" चतुरकुलविचारा दीर्घां हस्तद्वयावधि । पताका लोकपात्रानां दशानां परिकीर्तितः । पञ्चहस्ताश्च वै देवः पताकानां प्रकीर्तितः । लोहिते "दुग्धं स-

शर्कराञ्चैव धृतं दधि तथा मधु । पञ्चासूतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु" । प्रतिष्ठानन्तरं मातृस्थे "ततः सहस्रं विप्राणामथ वाटयतं तथा । भोजयेच्च यथाशक्तीना पञ्चाशदाथ विंशतिम्" । भोजयोपचाराः "स्नानं स्नागतं पाद्यार्घ्यं माचमनीयकम् । मधुपर्कचमनानयनानामुपचाराणि च । गन्धपुष्पैः धूपदीपौ नैवेद्यं यन्दनं तथा" । दशयोपचारास्तु "पाद्यार्घ्यं माचमनीयं मधुपर्कचमने अपि । गन्धादिपञ्चकञ्चेति उपचारा दशोदिताः" । पञ्चोपचारास्तु "गन्धाद्योनैवेद्यान्ताः पूजा पञ्चोपचारिका" । उपचारद्वयाणि शारदायाम् "पाद्यं ध्यानाकहुर्वाजविष्णुकालाभिरोरितम्" । विष्णुकाला अपराजिता एतदुद्भवयुक्तं जलमिति शेषः । "गन्धपुष्पाक्षतयजुःशायफलसर्पैः । सङ्घैः सर्वदेवानामेतदर्थं सदीरितम्" । एतदुक्तं अलमित्यर्थः । "जातीलवङ्गकल्लोलैर्जलमाचमनीयकम् । स्नात्वा दधि मधून्निम्बं मधुपर्कं निवेदयेत्" । कात्यायनः "मधुपर्कं दधिरतमधु पिहितं कांक्षे कांक्षेन" । मधुपर्कंति स्थाने स्नानीयेति पाठः पूर्वोक्तद्वययुक्तं जलमात्रं वा "गन्धयन्दनकर्पूरकालागुरुभिरोरितः" । राघवभट्टकृतम् "शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैः कृत्यात् कनितया । कनिष्ठाङ्गुलसंयुक्ता गन्धसूत्रा प्रकीर्तता" । पुष्पाणि तत्तद्देवदेवानि "अगुरुशीरगुग्गुलुमधुपर्कजुचन्दनैः । धूपयेदाक्षसंमित्रैश्चैरुहैर्वस्य दैगिकः । तत्र तत्र जनं दद्यात् उपचारान्तरान्तरे" । राघवभट्टकृतम् "सर्वोपचारवस्तूनामभावे भावनेव हि । निर्मलेनोदकेनाथ पूज्यतेत्याह नारदः" । नारसिंहे "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तिः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते" । ब्रह्मकूर्चविधानेन कृशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन । ब्रह्मपुराणे "देवानां प्रतिमा यत्र हताभ्यस्तक्षमा भवेत् । पत्नानि तस्यै देवानि च दद्यात् पञ्चविंशतिम् । अष्टोत्तरशतं स्नाने पञ्चं देयञ्च सर्वदा । ययगोभूमजैश्चैरुहर्त्योष्णेन वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् । पादपीठान् यो दद्यात् विल्वपत्रैर्निर्घर्षयेत् । उष्णान्धुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रसूच्यते" देवीपुराणम् "होमोपहृदिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते" । कात्यायनः "स्नात्वा दध्यादिषु कुशोतिषु विधीयते" । काशिकापुराणम् "महीयते च देवेशो गन्धपुष्पादिषु तथा ।

अर्घ्यपात्रस्थितैकोयैरभिषिष्य तदुत्सृजेत् । नरसिंह-
पुराणम् “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
अथ नीराजनविधिः पूजारत्नाकरे देवोपुराणे “भक्त्या
पिष्टप्रदीपाद्यैश्चूताश्रयादिपञ्चवैः । ओषधीभिश्च से-
ध्याभिः सर्वधीर्जैर्यथादिभिः । नयस्यां पर्वकालेषु यात्रा-
काले विशेषतः । यः कुर्याच्छ्रद्धया धीर ! देव्या नीरा-
जनं नरः । शङ्खभेरादिनिनर्दयश्चन्द्रैश्च पुष्कलैः ।
यावतोदिवसान् धीर ! देव्यानीराजनं कृतम् । तावद्वर्ष-
सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । यस्तु कुर्यात् प्रदी-
पेन सूर्यलोकं च गच्छति” । पदकाले उत्सवकाले ।
देव्या इति स्तोत्रनविवक्षितम् । अथ प्रतिष्ठितमन्त्रौ
कदाचित् पूजाऽभावे महाकपिलपञ्चरात्रम् “एकाहं
पूजाविहती कुर्याद्द्विद्विगुणमर्थनम् । तिरात्ने तु
महापूजा संप्रोक्ष्यमतः परम् । साक्षादुद्धमनेकाहं पू-
जनं चेद्विहस्यते । प्रतिष्ठौघ्यते कैचित् कैचित् संप्रो-
क्ष्यक्रमः” । संप्रोक्ष्यक्रमः “संप्रोक्ष्यन्तु देवस्य देवस्य
त्वेति(४)पूर्ववत् । गवां रसेच संस्नाप्य दभंतोयैर्विशोध्य
च । प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं कृतम् । स-
पुण्यं सकृदं पाणिं न्यसेद्देवस्य मन्त्रके । पञ्चवारं जयेन्मू-
लमष्टोत्तरशतं तथा । ततो मूलेन मूलादि पीठान् चैव
संस्मरेत्” । इति “तत्त्वव्यास” निरूपित्यासं मन्त्रव्या-
सश्च विन्यसेत् । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्वापनमा-
चरेत् । पूजाश्च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथा-
विधि । यागहोनादिषु प्रायः संक्षेपेण विधिः कृतः” ।
अथास्तृत्यस्यार्थे तु नीचायमः “ब्रह्मवत् कृतशीचानां
देवाचानां भूयः प्रतिष्ठापनमिति” । देवाचं देवता
प्रतिष्ठा । तावान्मस्तृत्यस्यैतानां प्रकृतिव्यस्य ताव्या-
देय्येष्टे शौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठापनात् पञ्चत्वमि-
त्यर्थः इति । रत्नाकरे आदिपुराणे “स्रष्टुते
स्फुटिते दग्धे अष्टे स्नातविर्जिते । यागहोने पशु-
स्यृष्टे पतिते दृष्टभूषिषु । अम्यमन्त्रार्चिते चैव पतित
स्पर्शदूषिते । दगलेतेषु नो चक्रुः सज्जिधानं दिवौकसः ।
इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषाशुकार ह” । अथ
हविष्वाहहोमौ त्वावह्नौ यथागतीत्यभिधानात्
इति कश्चित् । तथा चत्सधनानां यज्ञं विनाऽपि
पूजनमाह विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डम् “पूजाकर्त्तुं
वह्निर्वेदां च हवा भृगुमन्त्रम् । न तत्सद्विधैर्यथायै-
जेतेह सदचन । विष्णुदेवनिवायकं यथाश्रद्धमरि-

मन्त्रम् ! तपसा पूजयेज्जित् यज्ञादत्सधनो नरः” । यदो-
काहे वास्तुवागमद्विज्ञेयौ तदा तन्त्रेण हविष्वाहं
कुर्यात् तथा एकस्मिन्मन्त्रे होमत्वयं विधेयं यज्ञा-
म्नावनेकहोमकरणे एकं परिसमूहनादिक्रमाह गो-
भिलः । “गण्येकं परिसमूहनमिष्टवर्हिः पशुष्वप-
माञ्जभागाविति” । पूजादिकं प्रत्येकमेव ।

तत् प्रतीकस्त्वचितामन्त्राः क्रमेण यथा

- (१) तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति स्मरयः । दिवीव
चक्षुराततम्” यजु० १।१२६
- (२) “मनो जूतिर्जुषतामव्यस्य हृदस्यतिर्यञ्चनिसम् तनोत्व-
रिष्टं यज्ञं खनिमं दधातु विश्वे देवाश्च हृदमादव-
न्नामो” प्रतिष्ठ” यजु० २।१२
- (३) अथ शुद्धवत्या शुद्धपदवत्या ताव तिष्ठ कश्चः यजु० ८।२७
स्मृतास्थिता यथा
- “एतोन्विन्द्रं क्षवाम शुद्धं शुद्धेन शान्ता । शुद्धैरुक्थैर्वी-
हध्यामं शुद्धं व्याशोषां नमस्तु ७। इन्द्र ! शुद्धो न
आनक्ति शुद्धः शुद्धाभिरुतिभिः । शुद्धोरणिं निधारय
शुद्धो ममदि सोम्यः । ८। इन्द्र ! शुद्धो हि नो रणिं
शुद्धो रत्नानि दापये । शुद्धो हत्वाणि जिघ्रसे शुद्धो
वाजं सिमासवि । ९ ।
- (४) “देवस्य त्वा सवितुः प्रभवेऽश्विनोर्वाङ्मयां पुण्यो हस्ताभ्यां
प्रतिष्ठस्त्वामि” यजु० १।६

विस्तारस्तु अग्निपु० ५६ अ० आदौ उक्तो यथा

“प्रतिष्ठापञ्चकं वक्ष्ये प्रतिमात्रा तु पूरुषः । प्रकृतिः
परिण्डका लक्ष्मीः प्रतिष्ठा योगकस्तयोः । इत्या-
मलार्थिभिरुक्तात् प्रतिष्ठा क्रियते नरैः । गर्भकृत् त्व
निःशयं प्रासादस्याग्रतो गुरुः । अष्टपोषुषदिशालं
मण्डपपञ्चाधमादिकम् । स्नानार्थं कलशार्थञ्च याग-
द्रव्यार्थमर्द्धतः । त्रिभागेष्टार्द्धभागेन वेदिं कुर्यात्
शोभनाम् । कलशैरेष्टकाभिश्च वितानाद्यैश्च भूषयेत् ।
पञ्चगव्येन सस्योप्य सर्वद्रव्याणि धारयेत् । अष्टद्वृतो
गुरुविष्णुं ध्यात्वात्मानं प्रपूजयेत् । अष्टकीवप्रभृतिभि
भूर्तिपात्रान् वलयदिभिः । कुण्डले कुण्डले स्यापयेच्च
भूर्तिपात्रं पारगान्” (भूर्तिपात्रं भूर्तिनिर्वाहशि-
लिनः) । “चतुष्कोणे चार्द्धकोणे वर्तते पशुस-
न्निभे । पूर्वादौ तोरणाद्यन्तु पिण्डबोद्धव्यरो वटम् ।
इदं सुशोभनं पूर्वं सुभद्रं दक्षतोरणम् । सुकर्त्तुं च
सुहोतस्य आये शौच्ये सप्तपञ्चमम् । पञ्चहस्तं तु

संज्ञाय सोमापृथिवि(१) पूजयेत् । तोरणसन्ध्यामूले त
 कलशान्तराङ्गुलान् । प्रदद्यादपरिहारा कुर्यात्तु
 सुदर्शनम् । पञ्चहस्तप्रमाणन्तु ध्वजं कुर्याद्विचक्षणः ।
 वैपुल्यं चाह कुर्यात् पोतगाङ्गनसन्निभम् । सप्तहस्तो-
 ष्कृतं चास्य कुर्यात् दण्डं समाहितः । अरुणोऽग्नि
 निभस्यैव लक्षणः शुक्रोऽथ पीतकः । रक्तवर्णस्तथा श्वेतः
 लवणवर्णः क्रमाद् ध्वजाः । कुसुदः कुसुदाक्षय पुष्करिकोऽथ
 वासनः । गङ्गु कर्णः सर्वनेत्रः सुसुखः सुप्रतिष्ठितः ।
 पञ्चाः कोटिशुभैर्युक्ताः पूर्वाद्या ध्वजदेयताः । जना-
 टकसुपूरास्तु पक्षिविम्बोपमा षटाः । अष्टाविंशाधिकशतं
 कालमण्डलवर्जिताः । सहिरग्या वस्त्रकयटाः सोदका-
 कोरणादुर्वहः । षटाः स्थाप्याश्च पूर्वादौ वेदिकायाश्च
 कोणगान् । चतुरः स्थापयेत् कुम्भानाजिघ्रेति (२) च
 मन्त्रतः । कुम्भेष्ववासा गक्रादीन् पूर्वादौ पूजयेत्
 क्रमात् । इन्द्रागच्छ देवराज ! वज्रहस्त ! गज-
 स्थित ! । पूर्वहारश्च मे रक्ष देवैः सह नमोऽस्तु ते ।
 त्वातारमिन्द्रमन्त्रेण (३) अर्धयित्वा यजेद् बुधः ।
 आगच्छाम्ने ! यन्त्रियुत ! आगच्छ ! वनसंयुत ! ।
 रक्षाम्नेयीं दिशं देवः पूजां गृह्ण नमोऽस्तु ते । अग्नि-
 भूर्देति (४) मन्त्रेण यजेद्वा अग्नये नमः २ । सहिषस्य !
 यमागच्छ दण्डहस्त ! महाबल ! । रक्ष त्वं दक्षि-
 णहारं वैपुल्यत ! नमोऽस्तु ते । वैपुल्यतं सङ्गमनमित्य
 जेन (५) यजेद् यमस्य । नैर्द्वितागच्छ खड्गाट्ट !
 बलवाहनसंयुत ! । इदमर्घ्यमिदं पादं रक्ष त्वं नैर्द्विती
 दिशम् । एष ते इति (६) मन्त्रेण यजेदध्यादि-
 भिररः ४ । मकराकूट ! वरुण ! पायहस्त ! महा-
 बल ! । आगच्छ पश्चिमं द्वारं रक्ष रक्ष नमोऽस्तु ते ।
 उर्वं हि राजा (७) वरुणं यजेदध्यादिभिर्गुरुः ५ ।
 आगच्छ वायो ! सवल ! ध्वजहस्त ! सवाहन ! ।
 वायव्यं रक्ष देवैस्त्वं समरुद्धिन्नेमोऽस्तु ते । वात (८)
 इत्यादिभिर्वाचेदोजमो वायवेऽपि वा ६ । आगच्छ
 सोम ! सवल ! गदाहस्त ! सवाहन ! । रक्ष त्वत्त-
 त्तरहारं सङ्गमेर ! नमोऽस्तु ते । सोमं राजान-
 मिति (९) वा यजेत्सोमाय वै नमः ७ । आगच्छे-
 शान ! सवल ! गृहहस्त ! हविस्थित ! । अक्षमण्ड-
 पस्यैर्गी दिशं रक्ष नमोऽस्तु ते । ईशानादस्तेति (१०)
 यजेदीशानाय नमोऽपि वा ८ । ब्रह्माज्ञानम् हंसस्य ।
 कुक्कुपव्यपहस्तक ! । सकोकोर्वा दिशं रक्ष वज्र-

ह्वाज नमोऽस्तु ते । हिरण्यगर्भेति (११) यजेन्नमस्तो
 ब्रह्मणेऽपि वा ९ । अनन्तागच्छ चक्राट्ट ! कुर्मस्वा-
 हिगणेवर ! । अघोदियं रक्ष रक्ष अनन्तेश ! नमो-
 ऽस्तु ते । नमोऽस्तु सर्पेति (१२) यजेदनन्ताय नमोऽपि
 वा १० ५६५० ।

(अत्राध्याये प्रतीकचित्रिता मन्त्राः क्रमेण दर्शयन्ते यथा

- (१) “सोमा पृथिवि नो भवान्तरा निवेशनी । यज्जानः
 यमं सप्रथाः” यजु० ३५।११ । अग्नये दे त्वं पृथिवी इति पाठः
- (२) “आजिघ्रे कलशं मत्स्या त्वा विशन्तिवन्द्यः । पुनरुज्ज्वा
 निवर्तस्व सहस्रं धुक्रोदधारा पयस्तती पुनर्मा विशता-
 द्वयिः” यजु० ८।४२
- (३) “त्वातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सहस्रं न्यूर-
 मिन्द्रम् । हवामि यक्रं पुनरुह्यतमिन्द्रं स्वस्ति नो
 मघवा धात्विन्द्रः” यजु० २०।५०
- (४) “अग्निभूर्वा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां
 रेतोषि जिह्वति” यजु० १।१२
- (५) “वैपुल्यतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दु-
 वस्य” ऋ० १०।१४।१ । अर्धर्चम् ।
- (६) “एष ते निर्वर्तते ! भागस्तं जुषस्व स्वाहा” यजु० ९।१५
- (७) “उर्वं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्वामन्त्रेण
 वा ७ । अपदे पादा प्रतिघातवेऽकरोतोपवक्त्रा हृदया-
 विधक्षित्” ऋ० १।२४।८
- (८) “वात आ वात भेषजं यम्भु मयोभु नो हृदे । प्रण
 आरूयि तारिषत्” ऋ० १०।१८६।१
- (९) “सोमं राजानमवसेऽग्निं गोभिर्हवामहे । आदित्यान्
 विष्णुं सूर्यं ब्रह्माण्डं ब्रह्मस्यतिम्” ऋ० १०।१४१।१
- (१०) “ईशानादस्व भुवनस्य भूर्देन वा ७ । यो यद्रुद्रादस्वर्ग्यम्”
 ऋ० २।११।९ । अर्धर्चम्
- (११) “हिरण्यगर्भः समवर्ततामो भूतस्य जातः पतिरेक आ-
 शीत् । स दाधार पृथिवीं द्यास्तरेण कश्चै देवाय ह-
 विने विधेम” ऋ० १०।१२।१
- (१२) “नमोऽस्तु सर्पेभ्यो मे के च पृथिवीमनु । ये
 अन्तरिक्षे वे च दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः” यजु० १।१६

“भूमेः परिपङ्क्तं कुर्यात् क्षिपेद्भीर्हीनं सर्पान् ।
 नारसिंहेन रज्जोन्नतं प्रोजयेत् पञ्चमव्यतः । भूमिं षटे
 त संपूज्य सरले बाङ्गकं हरिम् । अक्षमन्त्रेण
 कवचं तत्र चाटयतं यजेत् । अक्षिजघारया सिञ्चन्
 त्रीहीन् संकल्य धारयेत् । प्रदक्षिणं परिभ्राम्य कवचं

विकिरोपरि । सवस्त्रे कवचे भूयः पूजयेद्व्युत्तं त्रियम् ।
 योगे योगेति मन्त्रेण (१) ग्यसेच्छ्रयान् मण्डले ।
 कुशोपरि तृत्तिकाञ्च शय्यायां दिग्विदिक्षु च । विद्या-
 धिपान् यजेद्विष्णुं मधुघातं त्रिविक्रमम् । यामनं
 दिक्षु वाय्वादौ श्रीधरञ्च हृषीकेशम् । पद्मनाभं दामो-
 दरभैरवाभ्यां स्नानमण्डपे । अथर्व्यं पञ्चादेगान्यां चतु-
 श्कुम्भे सवेदिने । स्नानमण्डपके सर्वद्व्याष्टाश्रीय-
 निःक्षिपेत् । स्नानकर्मणु कुम्भांस्तान्दक्षिणधवासयेत् ।
 कलशाः स्थापनीयास्तु अभिषेकार्थमादरात् । वटोदम्ब-
 रकाश्यां च स्यकाशोकश्रीकुमान् । पलाशार्जुनप्रलांस्तु
 कदम्बवृक्षान्मृगान् । पद्मवांस्तु समानीय पूर्वकुम्भे वि-
 निःक्षिपेत् । पद्मकं रोचनां दूर्वां दर्भपिङ्गलमेव च ।
 जातीपथ्यं कुन्दपुष्पञ्चन्दनं रक्तचन्दनम् । सिद्धार्थं
 तगरञ्चैव तण्डुर्दक्षिणे न्यसेत् । सुवर्णं रजतञ्चैव
 कृन्तयन्मृदालया । नद्याः समुद्रगामिन्या विगेषात् जा-
 ऋवीमृदम् । गोमयञ्च यवान् शालींस्तिलांश्चैवापरे
 न्यसेत् । विष्णुपण्यां श्यामलतां शङ्कराजं गतावरीम् ।
 सङ्घर्षीं महाधर्षीं बलां व्याघ्रीं सलज्जणाम् । ऐशा-
 न्यामपरे कुम्भे साङ्गल्यान्विनिवेशयेत् । वल्मीकमृत्तिकां
 सप्तस्थानोत्थामपरे न्यसेत् । जाङ्गलीवाल्लतायं विन्य-
 सेदपरे वटे । वराहवृषनागेन्द्रविषाणोद्धृतमृत्तिकां ।
 मृत्तिकां पद्ममूलस्य कुशस्य त्वपरे न्यसेत् । तीर्थपर्वतमृ-
 द्धिस्य युक्तमथपरे न्यसेत् । नागकेशरपुष्पञ्च काश्मीरम-
 परे न्यसेत् । वैदूर्यं विद्रुमं सुक्तां स्फटिकं वज्रमेव
 च । एतान्येकत्र निःक्षिप्य स्थापयेद्देवसत्तमम् । नदी-
 नदतडागानां सलिलैरपरं न्यसेत् । एकाशीतिपदे चा-
 न्यामण्डपे कलशान् न्यसेत् । गन्धोदकाद्यैः सम्पूज्यान्
 श्रीसूक्तं (१) नाभिमन्त्रयेत् । यवं सिद्धार्थकं गन्धं कुशागं
 चाक्षतं तथा । तिलान् फलं तथा पुष्पमध्यार्थं पूर्वतो
 न्यसेत् । पद्मं श्यामलतां दूर्वां विष्णुपण्यां कुशांस्तथा ।
 पादार्थं दक्षिणे भागे मधुपर्कं तु दक्षिणे । कङ्कोलकं
 लवङ्गं च तथा जातीफलं शुभम् । उत्तरे स्नाचमनाय
 अग्नौ दूर्वाक्षतान्वितम् । पात्रं नीराजनार्थं च तथो-
 हर्षनमानिषे । गन्धपुष्पान्वितं पात्रभैरवाभ्यां पात्रके
 न्यसेत् । सरासरीं चामलकं सहर्षीं निशाह्वयम् ।
 षष्टिदीपाञ्चवेदसौ ग्यसेद्धीराजनाय च । शङ्खं चक्रञ्च
 श्रीवज्रं कुशियं पद्मजादिकम् । हेमादिपाले कृत्वा
 तु नानावर्णादिपुष्पकम् ५७ अ०

(१) ("योगे योगे तवस्तरां वाजे वाजे हवामहे । सखाय
 इन्द्रमूर्तये" ॥ १०॥ ७)

(२) श्रीसूक्तं हिरण्यवर्णाभित्यादि पञ्चदशसंस्मरेत् परि-
 शिष्टोक्तं तुलादानां ॥ १६५ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

"ऐगान्यां जनयेत् कृत्वां शुर्ववज्रञ्च वैष्णवम् ।
 गायत्र्याष्टतं कृत्वा सभ्यातविधिना घटान् । प्रोक्ष-
 येत् कारुणालायां शिल्पिभिर्मूर्तिपैत्रंजेत् । त्वय्यज्जैः
 कौतुकञ्च बन्धयेद्विष्णुं करे । विष्णवे शिपिविष्टाय (१)
 जर्णोत्तरेण सर्पपैः । पङ्कवस्त्रेण कर्तव्यं दिगिक-
 व्यापि कौतुकम् । मण्डपे प्रतिभां स्थाप्य सवस्त्रां
 पूजितां स्तुवन् । नमस्तोऽर्च्ये ! सुरेशानि ! प्रणीते !
 विश्वकर्मा । प्रभावितगेषजगद्वालि ! तुभ्यं नमो नमः ।
 त्वयि सम्पूजयामीषे नारायणमभामवम् । रक्षिता
 शिल्पिदोषेस्त्वमृद्वियुक्ता सदा भव । एवं विष्टाप्य प्रतिभां
 नयेतां स्नानमण्डपम् । शिल्पिनलोपयेद्वृद्ध्यर्गुरवे गां
 प्रदापयेत् । चित्रं देवेति (०) मन्त्रेण नेत्रे चोन्मीलये-
 ततः । अग्निर्ज्योतिर्नाम (१) दृष्टिञ्च दद्याद्देवमृषीकम् ।
 ततः शुक्लानि पुष्पाणि घृतं सिद्धार्थकं तथा । दूर्वां
 कुशागं देवस्य दद्याच्छ्रुत्वा दिगिकः । मधुघातेति (४)
 मन्त्रेण नेत्रे चाभ्यञ्जयेत् गुरुः । हिरण्यगर्भमन्त्रेण (५)
 इमं मेति (६) च कीर्तयेत् । घृतनाभ्यञ्जयेत् पश्चात् पठन्
 घृतयतीं (७) पुनः । मन्त्ररूपे नोद्वयं व्यतो देवेति (८)
 कीर्तयेत् । स्नानयेदुष्णतोयेन सप्त तेऽग्नेति (९) दिगिकः ।
 द्रुपदादि (१०) वेत्यनुलिम्बेदापो हि वेति (११) वेचयेत् ।
 नदीजैस्तीर्थजैः स्नानं पावभाभीति (१२) रत्नजैः । सप्तर्षं
 गच्छ (१३) चन्द्रेस्तीर्थमृत्तकनमेन च । शचीं देवीः (१४)
 स्नापयेच्च गायत्र्याष्टपुष्पावारिणा । पञ्चमृद्विहिरण्ये-
 ति (१५) स्नापयेत्परमेश्वरम् । सिकताद्विर्भवं मेति (१६)
 वल्मीकोदघटेन च । तद्विष्णोर्मुखो (१७) पथ्यद्विर्भवं
 व्यापधीति (१८) मन्त्रतः । यज्ञायजोति (१९) काषाद्यैः
 पञ्चभिर्मध्यक्षेत्ततः । पयः पृथिव्यां (२०) मन्त्रेण याः
 फलिनो (२१) फलास्तुभिः । विश्वतश्चतुः (२२) सौम्येन
 पूर्वैण कलसेन च । मोमं राजानमित्येव (२३) विष्णो-
 रराट् (२४) दक्षतः । ऋषः शुचिः (२५) पश्चिमेन
 कुर्याद्वह्मन् हरेः । सूर्वागन्धर्वो (२६) मन्त्रेण धार्मी
 मांसी च के ददेत् । मानभोकेति (२७) मन्त्रेण गन्ध-
 हारेति (२८) गन्धकैः । इदमापेति (२९) च घटैरका-
 शीतिपदस्थितैः । एष्टोहि भगवन् ! विष्णो ! लोका-

सुप्रकारक ! । यत्प्रभातं गृह्णायेम वासुदेव । नमो-
ऽस्तु ते । अनेनावाप्ता देवेयं कुर्यात् कौतुकमोच-
नम् । सुश्रामि त्वेति (१०) सूक्तेन देशिकस्यापि
मोचयेत् । पाद्यं हिरण्यमयेनार्घ्यं (११) नतो देवेति (१२)
चार्घ्यं कम् । मधुवाता (१३) मधुपर्कं मयि गृह्णामि (१४)
चाचमेत् । अक्षत्मीमदनेति (१५) किरिटद्वयीक्षतं वृषः ।
काण्डात् (१६) भिर्मज्ज्मं कुर्याद्भुवं गन्धवतीति (१७) च ।
तत्त्वा यामीति (१८) माल्यञ्च इदं विष्णुः (१९) पवित्रकम् ।
दृढस्यते (२०) वस्त्रयुग्मं वेदाङ्गमित्युत्तरीयकम् । (२१)
महाव्रतेन (२२) मकली पुष्पं चौमधयः (२३) लिपेत् । धूपं
दद्याद्दधूरुमीति (२४) विश्वाट् सूक्तेन (२५) चाञ्जनम् ।
युञ्जन्तीति (२६) च तिलकं दोर्वायुटेति (२७) माल्यकम् ।
इन्द्रं विधेति (२८) क्वचन्तु आदर्शन्तु विराजतः । (२९)
आमरन्तु विकर्षेन भूर्गं रथनरेण (३०) च । अञ्जनं
वायुदेवस्यैर्भस्त्रामि त्वेति (३१) पुष्पकम् । वेदादौः
संस्तुतिं कुर्याद्भरेः पुरुषसूक्ततः । सर्वमेतत्समं कुर्यात्
पिण्डकादौ हरादिके । देवस्योत्थानसमये सौपर्ण्यं (३२)
सूक्तसुचरेत् । उत्तिष्ठेति (३३) समस्त्याय शय्याया मण्डपे
नयेत् । शाकुनेनैव सूक्तेन देवं ब्रह्मरथादिना । (३४)
अतो देवेति (३५) सूक्तेन प्रतिभां पिण्डकां तथा ।
आसूक्तेन च शय्यायां विष्णोस्तु सकलीकृतिः ।
सृगराजं नृपं नागं व्यजनं कलसं तथा । वैजयन्तीं
तथा भेरीं दीपं मलयजसूक्तम् । दर्शयेदश्च सूक्तेन (३६)
पाददेशे लिपादिति (३७) । उत्थां पिधानकं पाल-
मन्दिकां दर्विकां दरेत् । सुप्रबोलेखनं दद्याच्छिनां
सम्पार्जनीं तथा । तथा भोजनभाण्डानि गृहोप-
रणानि च । गिरोदेशे च निष्ठास्यं वस्त्ररत्नयुतं घटम् ।
खण्डकादौः पर्यायत्वा स्नपनस्य विधिः स्मृतः” ५८४०
(५८५० प्रतीकसूचितामन्त्राः यथा

- (१) “विष्णवे शिपिपिष्टाय स्वाहा” यजु० २०।२२
(२) “चित्त्वं देवाभासद्गादनीकं चक्षुर्मिलस्य वरुणस्याग्ने
राप्राद्याया पृथिवी चान्नरिक्तं सूर्यं आत्मा जगतस्त-
स्य पृथ्व” ऋ० १।१५।१।
(३) “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ! सूर्योऽज्योति-
र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ! अग्निर्वज्योतिर्वज्यः स्वाहा !
सूर्योऽज्योतिर्वज्यः स्वाहा ! अज्योतिः सूर्यः सूर्यो
ज्योतिः स्वाहा” यजु० ३।९
(४) “मधुवाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः । माधीर्नः

- सन्धोषधीः” यजु० ११।२७ अथ एकैव ऋक् पाद्या ।
(५) “हिरण्यगर्भः सप्तवर्तताम्यं इत्यादि प्राग्वत् ।
(६) “इमं मे वरुण ! सुधी इवमद्या च ब्रह्म । त्वामव-
स्युराचके” यजु० २१।१
(७) “इतवती भुवनानामभिन्निबोधीं पृथ्वी मधुदुचे सुमिश्रया”
यजु० १४।४५
(८) अतो देवा अवन्तु च इत्यादि प्राग्वत् ।
(९) “सप्त तेऽग्ने ! समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त-
धामप्रियाणि । सप्त कोलाः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्तयो-
नीराष्ट्रणस्तु इतेन स्वाहा” यजु० १७।७९
(१०) द्रुपदादिव सुसुचानः स्निग्धः स्नातो मलाटिव । पूतं
पवित्रं येषाञ्चमापः शुद्धन्तु मेनसः” यजु० २५।२०
(११) “आपोहि वा मयोभुवस्तान् अर्जे दधातन । महे
रणाय चक्षसे” ऋ० १०।८।१
(१२) “पावमानसूक्तम् स्वादिष्ठयेत्वादि हिन्मनीत्यसम् पञ्च-
षाष्टसूक्तात्मकम् सत्कृतं तुलादानादिपङ्क्तौ १६७ अथधि
१८५५० पर्यन्ते दृश्यम् । यजुर्वेदोक्तं पुनन्तु पितर
इत्यादि नवर्षं तत्रैव २०६५० दृश्यम्
(१३) सप्तर्षं गच्छ स्वाहा । अन्नरिक्तं गच्छ स्वाहा देवं सवि-
तारं गच्छ स्वाहा । यजु० ६।२१
(१४) “शस्रोदेवीरभीष्टय आपो भवन्तु प्रीतये । शंखोरभि-
स्रचन्तु नः” ऋ० १०।१।४
(१५) “हिरण्यगर्भः सप्तवर्तताम्यं इत्यादि प्राग्वत् ।
(१६) “इमं मे गङ्गे यष्टने ! सरस्वति ! शुतुद्रि ! सोमं
सचतापरुषण्या । असिक्ता मरुद्वृषे वितस्तयाऽऽ-
र्जीक्रीये गृह्णुद्वा सुषोमया” ऋ० १०।७५।५
(१७) “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिशेव
चक्षुराततम्” ऋ० १।२२।२०
(१८) “याओषधीः सोमराजीर्वह्नीः शतविचक्षणाः । तासां
भमि त्वसुत्तमारं कामाय गं वृद्धे” यजु० १२।८२
(१९) “यज्ञायज्ञा यो अमन्ये गिरा गिरा च दक्षसे । प्रप
वयममृतं जातवेदसं प्रियं नित्यं न शंसिषम्” ऋ० ६।४८।१
(२०) “पयः पृथिव्यां पञ्च ओषधीषु पयो दिव्यन्नरिक्ते प-
योधाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मद्याम्” ऋ० १८।२६
(२१) “याः फलिनीर्वा अफवा अपुष्पा वाच पुञ्जिणीः ।
दृढस्यतिप्रसूतासा नोसुसुन्मं हंसः” यजु० १२।८८
(२२) “विश्वतश्चक्षुर्वत विश्वतोऽस्यो विश्वतोऽवाक्यत विश्व-
तस्यात् । स वाक्यस्यां धमति स पतत्योऽवाभूषी जन-

- यन् देवयकः" ऋ०१० भगवते दक्षते । १।२ ऋक् ।
- (२३) सोमं राजानमित्यादि प्राग्वत् ।
- (२४) "विष्णारराटमसि विष्णोः अग्नौ स्यः । विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्गोऽसि । वैष्णवमसि विष्णवे त्वा" यजु० ५।२१।
- (२५) "हंसः शुचिपद्मसुरनरिजस्रोता वेदिषट्तिचिदूर्तो-
यसत् । नृपहरसदतसद् व्योमसदजागोजा ऋतजा
अत्रिजा ऋतं वृहत्" यजु० १०।२४
- (२६) "सूक्तानि" कविं अरतिं शुचिव्या वैश्वानरसुत आ-
जातमग्निम् । कविं सन्नाजमतिथिं जनानामासन्नापात्वं
जनयन्त देवाः" यजु० ७।२४
- (२७) "मा न लोके तनये मा न आयुषि मा नो गोपु
मा नो अश्वेषु रीरिषः । मा नो वीरान् वृह ! भाभिर्नो
बधीर्हविष्मन्तः सदासिन्त्वा हवामहे" यजु० १६।१६
- (२८) "गन्धर्वारं दुराधर्षं नित्यपुष्टं करीषिणीम् । ईश्वरो
सर्वभूतानां तामिहोपहृवे अयम्" श्रीसृक्ते एमन्तः
- (२९) "इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्च दूरितं मयि । यद्वाह
मभिदुष्टोह यद्वा शेष उतामृतम्" ऋ०१।२१।२२
- (३०) "सञ्जामि त्वा हविषा जोषनाय कस्यज्ञातयच्छादुत
राजयच्छात् । याहिर्जयाह यदि वैतदेनं तस्या इ-
न्द्राग्नी प्रसुप्तमेनम् । यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो
यदि मृत्योरनिकं नीत एव । तमाहरामि निर्वृते
रूपस्यादहर्षमेनं शतशारदाय । २ सहस्राक्षेण शत
शारदेन गतायुषा हविषाहर्षमेनम् । शतं यथेमं
शरदो न यातीन्द्रो विश्वस्य दूरितस्य पारम् । १ शतं
जीव शरदो वर्जमानः शतं हेमलान् शतसु वसलान् ।
शतमिन्द्राग्नी सधिता वृहस्पतिः गतायुषा हविषेमं
पुनर्दुः । ४ आहार्यं त्वाविदं त्वा पुनराग पुनर्भव ।
सर्वाङ्ग ! सधं ते अक्षुः सर्वमादृश्यतेऽविदम्" ऋ०१०।१६।१
- (३१) "अतो देवा अयन्तु व इत्यादि प्राग्वत् ।
- (३२) "हिरण्यमयेन पालेण सत्यस्यापिहितं सुखम् ।
योऽसावाटित्ये पुरुषः सोऽसावहम्" यजु० ४०।१७
- (३३) भधुवाता इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।
- (३४) मयि गृह्णाव्यम्ने ! अग्निं रायस्योषाय सुप्रजास्त्राय
सुवीर्याय मासु देवताः सञ्जानाम्" यजु० ११।१
- (३५) "अथजमीमदन् ह्यवप्रिया अधूषत । असोषत स्वभा-
ननो विप्रा न विटया मतीयोजानिन्द्र ! ते हरी" ऋ०
२।८.२

- (३६) "काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्तो पुरुषः पुरुषंरि ।
एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च" यजु० ११।२०
- (३७) गन्धर्वतो गन्धर्वारमित्यादि प्राग्वत् ।
- (३८) "तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानसदा शास्ते यज-
मानो हविर्भिः । अष्टेउमानो वरुणस्य बोध्युः स-
मा न आयुः प्रमोषीः" ऋ० १।२४।११
- (३९) "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्वेधा निदधे पदम् । समूढमस्य
पांसुरे" ऋ० १।२।१७
- (४०) "वृहस्पते ! अति यदर्थो अहोद् दुमहिभाति क्रतु-
मज्जनेषु । यद्दीदयच्छवस ऋतमजात तदस्मात्तु इविष्यं
धेहि चित्तम्" यजु० २६।१२
- (४१) "वदाहमेतं पुरुषं मज्जान्तमादित्यवर्षं तमसः पर-
स्तात् । तमेव विटित्वाऽतिमृत्युमेति नाम्यः पन्था-
विदातेऽयमाय" यजु० २१।१२
- (४२) मज्जातं यदर्थो हिरण्यस्येत्यस्याहचि नेयं साम
- (४३) "सोषधयः समयदन्त सोमेन सह राजा । यक्षौ-
कणोति ब्राह्मणकं राजन् पारयामसि" यजु० १२।८६
- (४४) धूरसि धूर्वन् धूर्तं तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं
धूर्वामः । देवानामसि वक्षितमं वक्षितमं पप्रितमं
जुष्टमं देवक्षितम्" यजु० १।८
- (४५) "विभ्राट् सृक्तं सप्रदग्धं विभ्राड् वृहत् पिबतु
सोम्यम्, इत्यादि करतां नः सुराधसः इत्यन्तम्" यजु०
२१।२० मन्त्रावधि ४६ मन्त्र पर्यन्तं मत्कृततुलादानादि
पदतौ १२२ पत्नावधि ११२ पत्रपर्यन्तं दृश्यम् ।
- (४६) "युञ्जानि वज्रमरुषं चरन् परितस्त्युपः । रोचन्ते
रोचना दिवि" यजु० २७।५
- (४७) दीर्घायुष्ट औषधे ! अनिता यक्षौ च त्वा खनाम्य-
हम् । अथो त्वं दीर्घायुभूत्वागतम् आविरोहत्म्" यजु० १२।१००
- (४८) "इन्द्रं विश्वा अवीरधन्तुससृकस्य व्यचमं गिरः ।
रथीतमं रथीनां राजानं सत्यतं पतिम्" ऋ० १।११।१
- (४९) "ततो विराडजायत विराजो अधिपूरुषः । स जातो
अत्यरिच्यत पश्चादभूमिमथो पुरः" यजु० ११।५
- (५०) रचनरं साम अभि त्वा मूर इत्यस्याहचि नेयं तन्न
मत्कृततुलादानादिपदतौ १६२।८२ पत्रे दृश्यम् ।
- (५१) सञ्जामि त्वा इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।
- (५२) सौषणं सृक्तम् ऋग्वेदप्रसिद्धम् ।
- (५३) "उत्तिष्ठ ब्रह्मण्यसते ! देवयन्त्सोमहे । उपप्रयन्तु

संस्तुतः सुदानव इन्द्र ! प्रागूर्ध्वा सचां यजु०१४॥५६

(५४) ब्रह्मरथं सामभेदः ।

(५५) अतो देवा इत्यादि षडृचम् अ०१।२२। तच्च मत्-
कृतं तुवादानादि पञ्चतो ८८।८८ पत्रे दृश्यम् ।

(५६) असंख्यतम् अग्रेद प्रसिद्धम् ।

(५७) त्रिपादूर्ध्वं चदेत् पुरुषः पादोऽस्योहाभवत् पुनः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि यजु०११।४)

“हरः साक्षिभ्यकरणमधियासनस्यत्ये । सर्वज्ञं सर्वगं
ध्यात्वा आत्मानं पुरुषोत्तमम् । ओङ्कारेण समायोज्य
चिच्छक्तिमभिमानिभोम् । निःसार्यात्मैकतां कृत्वा
स्वस्तिन् सर्वगते विभो । योजयेन्मरुता पृथ्वीं यज्ञिभोजेन
दीपयेत् । संहरेद्वायुना चाग्निं वायुमाकाशतो नयेत् ।
अधिभूतादिदैवैस्तु साध्यास्त्वेविभैः सह । तन्मात्रपा-
त्रकान् कृत्वा संहरेत्तत्क्रमाद् बुधः । आकाशं मन-
साहृत्य मनोऽहङ्कारेण कुरु । अहङ्कारञ्च महति तज्ज्ञाय-
व्याकृते नयेत् । अव्याकृतं ज्ञानरूपे वासुदेयः स ईरितः ।
स तामव्याकृतां मायामवष्टभ्य सिद्धयया । सङ्कर्षणाख्यः
शब्दात्मा स्रग्शील्यमसृजत् प्रभुः । ओम्भ्य मायां स
प्रद्युम्नं तेजोऋपं स्वीचासृजत् । अनिरुद्धं रवमात्रं
ब्रह्माणं गन्धरूपकम् । अनिरुद्धः स च ब्रह्मा अप
आदौ ससर्ज च । तस्मिन् हरिणमयश्चाण्डं सोऽसृजत्
पञ्चभूतवत् । तस्मिन् संक्रामिते जीवे शक्तिरात्मोपसं-
कृता । प्राणो जीवेन संयुक्तो वृत्तिमानिति शब्दयुते ।
जीवो व्याकृतिसंज्ञस्तु प्राणेष्वध्यात्मिकः स्मृतः । प्राणै-
र्युक्ता ततो बुद्धिः सञ्जाता चात्मानुर्तकी । अहङ्कारस्ततो
जज्ञे मनस्तन्मादायत । अर्थाः प्रजज्ञिरे पञ्च सङ्कल्पा-
दियुतास्ततः । शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्ध इति
स्मृताः । ज्ञानशक्तियुतान्येतैरारब्धानीन्द्रियाणि तु ।
त्वक्चोत्पन्नाश्चक्षुषि जिह्वाबुद्धीन्द्रियाणि तु । पादौ
पायुक्तया पाणी वागुपस्थश्च पञ्चमः । कर्मेन्द्रियाणि
चेतानि पञ्चभूतान्यतः शृणु । आकाशवायुतेजांसि स-
लिलं पृथिवी तथा । स्थूलमेभिः शरीरान्तु सर्वाधारं
प्रजायते । एतेषां वाचका मन्त्रा न्यासाद्येव्यल उ-
क्तमाः । जीवभूतं भकारान्तु जीवोपाधिगतं न्यसेत् । हृ-
दयस्यं बकारान्तु बुद्धितत्त्वं न्यसेत् बुधः । फकारमपि
तत्त्वैव अहङ्कारमयं न्यसेत् । मनस्तत्त्वं पकारान्तु न्यसेत्
संकल्पसम्भवम् । शब्दतन्मात्रतत्त्वन्तु नकारं मन्त्रके
न्यसेत् । अर्थात्मकं धकारान्तु वक्त्रदेशे तु विन्यसेत् ।

दकारं रूपतत्त्वन्तु हृद्देशे विनिवेशयेत् । घकारं वक्षि-
देशे तु रसतन्मात्रैकं न्यसेत् । तकारं गन्धतन्मात्रं
जङ्घयोर्विनिवेशयेत् । णकारं ओत्तयोर्न्यस्य ठकारं वि-
न्यसेत्त्वचि । उकारं नेत्रयुग्मं तु रसनायां ठकार-
कम् । टकारं नासिकायान्तु अकारं वाचि विन्यसेत् ।
भकारं करयोर्न्यस्य पाणितत्त्वं विचक्षणः । जकारं
पादयोर्न्यस्य हं पायौ चक्षुष्यके । विन्यसेत् पृथिवीतत्त्वं
डकारं पादयुग्मके । वसौ घकारं गं तत्त्वं तेजसं
हृदि विन्यसेत् । खकारं वायुतत्त्वं नासिकायां भि-
वेशयेत् । ककारं विन्यसेद्विष्वङ् खतत्त्वं मन्त्रके बुधः ।
हृत्पुण्डरीके विन्यस्य मकारं सूर्यदैवतम् । हासप्रति-
सहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः । कलाप्रोडशसंयुक्तं
मकारं तत्र विन्यसेत् । तन्माध्ये चित्तयेन्मन्त्री विन्दुं य-
ज्ञेस्तु मण्डलम् । सकारं विन्यसेत्तत्र प्रणवेन सरो-
त्तम ! । ओं यं परमेष्ठ्यात्मने रं नमः पुरुषात्मने ।
लं नमोविद्यात्मने न्यस्य वं निष्ठत्यात्मने नमः । ओं
यं नमः सर्वात्मने इत्युक्ताः पञ्च शक्तयः । स्थाने तु
प्रथमा योज्या द्वितीया आसने मता । तृतीये शयने
तद्वच्चतुर्थीं पानकर्भणि । प्रत्यर्चायां पञ्चमी स्यात्पञ्चो-
पनिषदः स्मृताः । ङकारं विन्यसेन्मध्ये ध्यात्वा मन्त्र-
मयं हरिम् । यां मूर्तिं स्थापयेत्तस्या मूलमन्त्रं न्यसे-
त्ततः । ओं नमो भगवते वासुदेवायेति च मूलकम् । शि-
रोध्यायललाटेऽपि सुखकण्ठहृदि क्रमात् । भुजयोर्जङ्घ-
योरङ्घ्रिः केशवं शिरसि न्यसेत् । नारायणं न्यसेदङ्गु-
लीयायां माधवं न्यसेत् । गोविन्दं भुजयोर्न्यस्य विष्णुं
च हृदये न्यसेत् । मधुसूदनकं पृष्ठे वासनं जठरे
न्यसेत् । कथ्यान्त्रविक्रमं न्यस्य जङ्घायां श्रीधरं न्यसेत् ।
हृदीकेशं दक्षिणायां पद्मनाभं तु शुल्फके । दाभोदरं
पादयोश्च हृदयादिषडङ्गकम् । एतत् साधारणं प्रोक्त-
मादिमूर्तेस्तु सत्तम ! । अथ वा यस्य देवस्य प्रारब्धं स्था-
पनं भवेत् । तस्यैव मूलमन्त्रेण सजीवकरणं भवेत् ।
यस्या मूर्तेस्तु यस्मान्म तस्यार्च्यं आचरं च यत् । तत्
स्वरैर्होमैर्भेदा स्तुतानि परिकल्पयेत् । हृदयादीनि देवेश-
मूलञ्च दशमाक्षरम् । यथा देवे तथा देहे तत्त्वानि विनि-
योजयेत् । चक्राक्षमण्डले विष्णुं यज्ञेन्द्रादिना तथा ।
पूर्ववशासनं दद्यात् सपात्रं सपरिच्छदम् । शुभचक्रं
हृदयारं श्रुपरिटाद्विचिन्तयेत् । त्रिनाभि चक्रं ह्रिनेभि
स्वरैस्तत्र समन्वितम् । पृष्ठदेशे ततः प्रायः प्रकृतादी-

स्त्रिवेशयेत् । पूजयेदारकापेषु स्त्रियं द्वादशधा पुनः ।
कलधोडशसंयुक्तं सोमनल विचिन्तयेत् । सर्वसं स्त्रितयं
नाभौ चिन्तयेद्देशिकोत्तमः । पञ्चद्व द्वादशदशं पञ्चमध्ये
विचिन्तयेत् । तन्मध्ये पौरुषीं शक्तिं ध्यात्वाभ्यर्च्य च
देशिकः । प्रतिमायां हरिं न्यस्य तत्र तं पूजयेत् सुरम् ।
गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् साङ्गं सावरणं क्रमात् । द्वा-
दशान्तरवीजैस्तु केशवादीन् समर्चयेत् । द्वादशारे मण्डले
तु लोकपालादिकं क्रमात् । प्रतिमासर्चयेत् पञ्चाङ्ग-
न्यपुष्पादिभिर्द्विजः । पौरुषेण तु स्त्रुक्तेन (१) त्रियाः
स्त्रुक्तेन (२) पिण्डकाः । जनभाटिकमात् पञ्चाञ्जनये-
द्द्वेषाननमम् । ऊत्वाग्निं वैष्णवेर्मन्त्रैः कुर्याच्छान्त्युत्तमं
बुधः । तत् सिद्ध्या प्रतिमाभूर्भिर्वाङ्गप्रणयनं चरेत् ।
दक्षिणेऽग्निं दूतमिति (३) कण्ठेऽग्निं प्रणयेद्बुधः ।
अग्निनाग्निश्च (४) पूर्वे च कण्ठेऽग्निं प्रणयेद्बुधः ।
सत्तरे प्रणयेदग्निमग्निं दूतं हवीमभिः (५) । अग्निप्रणयने
मन्त्रस्त्वमन्त्रे (६) दुभिरुच्यते । पलाशसमिधानान्तु अष्टो-
त्तरसहस्रकम् । कण्ठे कण्ठे होमयेच्च व्रीहीन् वेदादि
कैस्तथा । साज्वांसिनान्तु व्याहृतिभिर्मूलमन्त्रेण वै एतम् ।
कुर्यान्नतः शान्तिहोमं मधुरस्त्रितयेन च । द्वादशार्णैः स्पृशेत्
पादौ नाभिं हनुमत्पदं ततः । एतं दक्षि पयो कृत्वा
स्पृशेत्कूर्ङ्गन्यथो ततः । स्पृष्ट्वा शिरोनाभिपादांश्चतस्रः
स्थापयेच्चदाः । गङ्गा च यमना गोदा क्रमाच्चान्ना सर-
स्वती । दहेत्तु विष्णु गायत्र्या (७) गायत्र्या अपयेच-
रम् । होमयेच्च बलिं दद्यान्नदन्ते भोजयेद्द्विजान् ।
सामाधिपानां तुष्टार्थं हेम गां गुरवे ददेत् । दिक्-
पतिभ्यो बलिं दत्वा रात्रौ कुर्याच्च जागरम् । ब्रह्मगी-
तादिगज्जं सर्वभागविवासनात् ५६ अ० ।

५६ अ० प्रतीकस्त्रितामन्त्राः यथा [१-१६]

- (१) “पौरुषस्त्रुक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि षोडशार्चम्” यजु० ११ ।
- (२) ओष्ठुक्तं हिरण्यवर्णाभित्यादि ऋग्वेदपरिशिष्टाक्तं
पञ्चदशार्चम् तुलादानां १६५ पक्षे दशप्रम् ।
- (३) “अग्निं दूतं पुरोदधे हव्यवाहस्रपञ्चवे । देवां व्यासा
दयादिह” यजु० २२।१७
- (४) “अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्द्विपतिर्युवा । हव्य-
याङ् जुह्वाष्टः” सामसं ४।१।११
- (५) “अग्निमग्निं हवीमभिः सटा हवन्त बिश्वपतिम् ।
हव्यवाहं पुत्रप्रियम्” ऋ० १।१।२
- (६) त्वमन्त्रे दुभिरुच्यते त्वमन्त्रे ११।१।२

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधिभ्यस्त्वं ऋषां ऋषते ! जायसे शुचिः
यजु० ११।२७

- (७) तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि प्राग्वत् वैष्णवी गायत्री ।)

“पिण्डकास्थापनार्थान्तु गर्भागारं तु सप्रधा । विम-
जेद्ब्रह्मभागे तु प्रतिमां स्थापयेद्बुधः । देवमातु-
मपैशाचभागेषु न कदाचन । ब्रह्मभागं परित्यज्य
किञ्चिदानीन्त्य चान्तरम् । देवमातुपभागाभ्यां स्थाप्या
यत्नान् पिण्डकाः । नपुंसकशिलायान्तु रत्नन्यासं
समाचरेत् । नारसिंहेन कृत्वाथ कुर्यात् न्यासं च
तेन नै । व्रीहीन् रत्नं त्रिधातुं च कोचादींश्चन्दना-
दिकान् । पर्वीदिनवगर्तं न्यसेन्मध्ये यथावत् ।
अथ चेन्द्रादिमन्त्रैश्च गर्तो गुग्गुलुनाहतः । रत्न-
न्यासविधिं कृत्वा प्रतिमामानभेद्गुरुः । सशलाकै-
र्दर्भपञ्चैः सहदेवैः समन्वितैः । सवाह्यान्तैश्च संस्कृत्य प-
ञ्चगव्येन गोधयेत् । प्रोक्षयेद्दर्भतोयेन नदीतीर्थोदकेन
च । होमार्थं स्थापितं कुर्यात् सिकताभिः समन्ततः ।
साङ्गहस्तप्रमाणं तु चतुरस्रं सुशोभनम् । अष्टदण्डं
यथाव्यासं कलसानपि विन्यसेत् । पूर्वादिष्वष्टमर्गेन अग्नि-
मानीय संस्कृतम् । त्वमन्त्रे ! दुभिरिति च (१) गायत्र्या
समिधो ज्जेतु । अष्टार्णेनाष्टगतकं साज्ज्यं पूर्णां प्रदा-
पयेत् । शान्त्युत्तमाम्बुपत्तैः मूलेन शतमन्त्रितम् ।
सिद्धे देवस्य तन्मूर्ध्नि श्रीं च ते (२) क्षनया वृत्तम् ।
ब्रह्मयानेन चोदित्य उचिष्ठं ब्रह्मणस्पते (३) । तद्वि-
ष्णोरिति (४) मन्त्रेण प्रासादाभिमुखं नयेत् । शिवि-
कायां हरिं स्थाप्य भ्रामयति परादिकम् । गीतवेदा-
दिगज्जैश्च प्रासादहारि धारयेत् । स्त्रीभिर्विप्रैर्मङ्गलाष्ट-
पदैः संस्त्रापयेद्भरिम् । ततो गङ्गादिनाभ्यर्च्य मूलम-
न्त्रेण देगिकः । अतो देवेति (५) वस्त्राक्षमटाङ्गाभ्यं
निवेद्य च । स्थिरे लग्ने पिण्डकायां देवस्य त्वोति (६)
धारयेत् । अर्घ्यं तैलोक्यं वस्त्रान्ताय नमस्तु इत्यु त्रिवि-
क्रमः । संव्याप्य पिण्डकायान्तु स्थिरं कुर्याद्विच-
क्षणः । ध्रुवा दीोरिति (७) मन्त्रेण विद्यतश्चतुरि-
त्यपि (८) । पञ्चगव्येन संस्त्राप्याज्जान्तु गङ्गादिकेन च ।
पूजयेत् सकञ्जीकृत्य साङ्गं सावरणं हरिम् । ध्यायेत्
खं तस्य मूर्तिन्तु पृथिवीं तस्य पीठमात् । कल्प-
येद्द्विपदं तस्य तैजसैः परमाणुभिः । जीवभावाहृति-
प्यामि पञ्चविंशतितत्त्वगम् । चैतन्यं परमानन्दं जायतु-
स्त्रात्रवर्जितम् । देहेन्द्रियमनोनुद्धिप्राणाहकारवर्ज-

तम् । ब्रह्मादिसम्पत्त्यर्थं हृदये अवस्थितम् । हृद-
यात् प्रतिमाविम्बे स्थितो भव परेश्वर ! । सजीवं कुम्भ-
विम्बं त्वं सवासाभ्यन्तरस्थितः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
देहोपाधिप संस्थितः । ज्योतिर्ज्ञानं परं ब्रह्म एक-
मेवाद्वितीयकम् । सजीवीकरणं कृत्वा प्रणवेन निबो-
धयेत् । साक्षिभ्यस्त्वनाम हृदयं स्पृश्य वै जपेत् ।
कृत्तन्तु पौरुषं ध्यायन् इदं गुणमनुं जपेत् । नमस्ते-
ऽस्तु सुरेशाय मन्तोषविभवात्मने । ज्ञानविज्ञानरूपाय
वज्रतेजोऽनुयायिने । गुणातिक्रान्तवेशाय पुरुषाय
भवात्मने । अक्षयाय पराणाय विष्णो ! साक्षिहितो
भव । यज्ञं ते परमं तत्त्वं यज्ञं ज्ञानमयं वपुः । तत्
सर्वमेकतो लीनमस्मिन्देहे विवर्जिताम् । आत्मानं सच्चि-
दीशं ब्रह्मादिपरिवारकान् । खनाम्ना व्यापयेदन्या-
नायुधादीन् स्वसूदा । यात्राधर्मादिकं दद्यात् ज्ञेयः
साक्षिहितो हरिः । नत्वा स्तुत्वा स्तवाद्यौ च कृत्वा चा-
ष्टाक्षरादिकम् । चण्डाक्षरादौ हारम्यो निर्गत्याभ्यर्चये-
द्भुवः । अग्निमग्न्युपमासाद्य मरुतं स्थाप्य पूजयेत् ।
दिगीशान् दिशि देवान् स्थाप्य संपूज्य देशिकः । विश्व-
कसेनं तु संस्थाप्य शङ्खचक्रादि पूजयेत् । सर्वपापदके-
भ्यश्च बलिं भूतेषु चापेयेत् । ग्रामवस्तुसुवर्णादि सुरं
दक्षिणां ददेत् । यागोपयोगि दद्यादायमाचार्याय नरो-
ऽपेयेत् । आचार्यदक्षिणां हन्तु कर्तव्यमग्नौ दक्षिणां द-
देत् । अन्येभ्यो दक्षिणां दद्याद्भोजयेद् ब्राह्मणांस्ततः ।
अवारितफलान् दद्यादाजमाभाय वै गुरुः । विष्णुं
नयेत् प्रतिष्ठाता चात्मना सकलं कुलम् । सर्वेषामेव
देशानामेव साधारणो विधिः । मूलमन्त्राः पृथक् तेषां
प्रोक्तं कार्यं समानकम् ६० अ० ।

(६० अ० प्रतीकसूचिता मन्त्रा यथा

(१) त्वमग्ने द्युभिरित्यादि प्राग्वत् ।

(२) “ श्रीं तं लक्ष्मीं च ते पत्न्यावच्छोरात्मे पात्रे ” नञ्
त्वाणि रूपमश्विनौ व्यातम् । इष्टाक्षिपाशास्तं सङ्ग्राह्यं
सर्वभोजं सङ्ग्राह्यं यजु० ११।२२

(३) उत्तिष्ठ ब्रह्मणापते इत्यादि प्राग्वत् ।

(४) तद्भिषगोः परमं पदमित्यादि प्राग्वत् ।

(५) अतो देवा व्यवन्तु व इत्यादि प्राग्वत् ।

(६) देवस्य त्वा इत्यादि प्राग्वत् ।

(७) “ भुवा द्यौर्भुवा पृथिवी भुवाः परितारसे । भुवं
विश्वमिदं जगद् भुवो राजा विश्वमवसू ॥ १०॥ ११॥ १२॥

(८) विश्वतश्चरित्यादि १७ः ८ पृष्ठे पदार्थितम्) ।

प्रतिष्ठाभयस्वादी तत्प्रयोगो दृश्यः । प्रतिष्ठायाः पूज्यता-
प्रयोजकता कुसुमाञ्जली हरिदासीये च व्यवस्थापिता यथा
“ कथञ्च प्रतिमादौ प्रतिष्ठादेरुपयोगः तथा च प्रतिष्ठाजन्या
शक्तिवाग्दालादिस्पर्शनाद्या पूज्यताप्रयोजिका स्त्रीकार्या
इत्यादि हरिः ” “ निमित्तभेदसंसर्गादुक्तवानुक्तवादयः ।
देवताः साक्षिधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ” मू० । “ निमित्त-
भेदः अदृष्टभेदः । देवताः प्रतिष्ठाविधिना साक्षिधानेनाह-
ङ्कारममकारादिना आराधनीयतामासादयन्ति प्रतिष्ठा-
विधिना देवतानां प्रतिमादौ अहङ्कारममकारौ चाण्डा-
लादिस्पर्शं च तादृशाभिमानाभावः । देवताचेतन्यविवादे-
ऽपि यथार्थपूजितत्वधीः प्रतिष्ठितत्वधीश्च चाण्डालादिस्पर्-
शाभावविशिष्टा पूज्यतानियामिका तत्र अप्रयोगिनी प्र-
तिष्ठा । वस्तुतस्तु प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शनादिभं-
गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्यताप्रयोजकः प्रतिष्ठितं
पूजयेदिति क्तेन प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्तेरिति हरिदासः ।
प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्या पूज्यताप्रयोजिका शक्तिरूपयुते
इति सीमांसकास्तन्मतमनुमानचिन्तामणौ शक्तिवादे
निराकृतं यथा

“ अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न यजमानादष्टं पू-
ज्यत्वप्रयोजकं भोगादिना तद्वाग्रेऽपि पूज्यत्वात् तत्-
सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शनापूज्यत्वात् अन्यधर्मं प्र-
त्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च न प्रतिष्ठाध्वंससंभवा, ततएव
उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वमुपपत्तेः । तस्मात् प्रतिष्ठा-
जन्याऽस्पृश्यस्पर्शादिनाद्या प्रतिमादिनिष्ठा शक्तिरभ्यु-
पेयंति चेत् प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवतासाक्षिधि-
रहङ्कारममकाररूपः क्रियते स्वसादृश्यदर्शिनस्त्रिधादा-
यिव, ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारमत्त्वात् अस्पृश्यस्पर्-
शादिना तु तद्वाग्रेः अचेतनदेवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठित-
प्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्पर्शादिविरहसङ्गतस्य तथात्वं
प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिबलात्तत्प्रतिस्त्वानस्यावश्य-
कत्वादिति प्राञ्चः । नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तत्वाधेय-
शक्तिवदप्यनीलरं जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाव्यवपूज्य-
त्वम् अस्पृश्यस्पर्शेन तद्वाग्रे चापूज्यत्वमित्याहुः । यद्यन्तु
ब्रूमः प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः
कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थं स्नातृशासनादीनां
प्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथा च प्रतिष्ठाध्वंसः प्रति-
ष्ठाकालीनयावदस्पृश्यदिप्रतियोगिकानादिसंसर्गाभावश्च-

हितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभाषोऽत्यान्ताभावश्च कश्चित् । देवप्रतिष्ठादयोऽप्यत्र

तत्र विहितमन्त्रमग्न्या दत्तं सुर्विच० उक्तं यथा

“जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्क-
गुक्ते । दृश्ये, सृष्टिप्रचरभ्रुवे स्यात्पुनरेकिते सृष्टिप्रति-
ष्ठाया वा । रिक्तावर्जं द्विमेऽतिगस्ता शशाङ्कपापैस्त्वम-
धाकृमंस्येः । व्यष्टान्यगैः सत्त्वचरैस्त्वमेन्द्रे सूर्यो घटे
को, युवतौ च विष्णुः । शिवो मयुक्ते, द्वितनी च
देव्यः, कृष्णचरे, सर्वे इमे स्थिरर्चे । पुण्ये यहा, विष्णु
पञ्चसर्पभूतादयोऽन्ये, अरण्ये जिनश्च ।

“देवप्रतिष्ठायां तु विशेषस्तत्र वसिष्ठः “अथ प्रतिष्ठां कथ-
यामि सत्यक् शिवस्य विष्णोस्तथ वा परेषाम् । सौम्यायने
देवगुणै च युक्ते सन्दृश्यमाने परिचारकाणाम् । शिव
विष्णु पञ्चमं प्राधान्यस्थापनार्थम् । अत्र सौम्यायने
तीनां देवानामुत्तरायणे स्थापनभङ्गा उपप्रकृतीनां द
क्षिणायनेऽपि कार्यं तदुक्तं वैश्वानरसंहितायाम् “मा-
तृभैरवशशाङ्कनारामं च त्रिविक्रमाः । संहितासुरहन्त्री
च स्याथा वै दक्षिणायने” । इति शैवसिद्धान्तो-
क्तरे तु “अथोत्तरं प्रतिष्ठा स्यादयने सक्तिमिच्छताम् ।
दक्षिणे तु सुसक्तृणां सलमामे न सा द्योतिरिति” इत्यु-
क्तम् । अत्र दक्षिणे तु सुसक्तृणामित्यपि मातृभैरवेत्या-
दिपरतया योज्यमन्यथा प्रतिपदं सासगमना वसिष्ठादिषु
न युज्येत यदाह वसिष्ठः “मासे तपस्ये तपसि प्र-
तिष्ठा धनयुरारोग्यकरी च कर्तुः । चेत्वे महाहृग्-
भयदा च युक्ते समाधेवं पुलधनाप्रये स्यात्” । नार-
दोऽपि “विचैत्वेनैव मासेषु माघादिषु च पञ्चसु” ।
वसिष्ठः “आषाढमाघादिचतुष्टयेऽपि कलत्रसन्तानवि-
भाजता स्यात् । ऊर्जे च कर्तुर्निधनप्रदा च सौम्ये स
पौष्टेऽखिलदुःखदा स्यात् । बलपक्षः शुभदः समस्तः स
देव तत्तादृदिनं विज्ञाय । अन्यत्रिभागं परिहृत्य कृष्ण-
पक्षोऽपि गन्तः खलु पक्षयोश्च । रिक्तावमत्यक्तदिनेष्वनि-
न्यायोगेषु वैनाशकवर्जितेषु । दिने महादोषविवर्जिते च
शशाङ्कताराबलसंयुते च” । वैनाशकनक्षत्राणि नारद-
नोक्तानि “जम्बूभाद्रपदं कर्म सङ्घातार्थञ्च षोडशम् ।
अष्टादशं सासुदयं त्रयोविंशं विनाशमम् । मानवं प-
ञ्चविंशं नाचरेण्युभयेषु तु” । इति अथ त्रितीयाह
नारदः । “अहिं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः ।
हिनीयादिद्वयोः पञ्चम्यादितस्त्रिषु कृमात् । दशम्यादि

चतसृषु पौर्णमास्यां विशेषतः । सुखतिथ्यसम्भवे वृक्त
तिथौ स्थापनं कार्यम्” इत्यर्थः । अथ वारानाह नारदः
“कुजवर्जितवारेषु कर्तुः स्वर्गं वनप्रदे । चन्द्रताराबलो-
पेते पूर्वाह्णे शोभने दिने” । इति प्रत्येकं वारफलमाह
वसिष्ठः “कीर्तिप्रदं जेमकरं जगानुभयप्रदं वृद्धिकरं ददं
च । लक्ष्मीकरं सुस्थिरं त्विनादिवारेषु संस्थापनमा-
मनन्ति” । अथ देवप्रतिष्ठानक्षत्राणि “हस्तत्रये मित-
चरित्रये च पौष्णहृयादित्यसुरेण्यभेध । स्यादुत्तराधात-
शशाङ्कभेधु सर्वोपरस्थापनसुखं सत्” । अत्र षोडश-
मानि ध्रुवसृष्टिप्रचरभ्रुपाणि एकोक्तानि तत्र पञ्च-
कर्त्तारं जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा नक्षत्राणि बहुधातुल्य-
त्वादेतानि उक्तानि द्वित्राणि तु भिन्नानि तान्युक्त
विशेषवचनेभ्योऽयमेवाभि । देवताघटनसङ्गतेषु उच्यते
मया तत्र दोषिका ‘ध्रुवसृष्टिप्रचरे’ वारुणे विष्णुदेवे
मरुदतिथिनिधे शोभने वासरे च । त्रिदशमदन-
जम्बूकादग्रे ३१०७।११। शीतरश्मौ विबुधसुजाति-
रिष्टा नाडिनक्षत्रहीने” इति । नाडिनक्षत्राणि वैना-
शिकनक्षत्राणि । अथ देवताप्रतिष्ठायां सामान्यतो जन्म
शुद्धं देवताविशेषे च तथा । पादोनीपजातिकाभ्यामाह
गशाङ्केति । जलाशयप्रतिष्ठायामारामप्रतिष्ठायां च
सुलग्नमात्रं विचार्यं देवप्रतिष्ठायां शशाङ्कचन्द्रः पापाः
स्वर्गभोगनिराकृतयस्तोस्त्रिभयाङ्कसंख्यै स्तृतीयपष्ठैकाद-
शस्थानस्थितैरुपलक्षिते जन्मे । तथा सत्त्वचरैः शोभ-
धगुक्तेषु व्यष्टान्यगैरष्टमहादशव्यतिरिक्ताखिलस्थानस्थैः
सङ्घट्टप्रतिष्ठातिगस्ता तदुक्तं रत्नमालायाम् । “केन्द्र-
त्रिकोणभवमूर्तिषु सदृशेषु चन्द्राकेभ्योभगनिषु त्रिषु डा-
यगेषु । सच्चिधमेति नियतं प्रतिमासु देवः कर्तुः
सुखार्थमुत्तमस्मरणयोगता च । सौम्या जन्माद्याभितता
मूर्तिपर्वान् भावान् वीथिं कृत्कटाधर्जयन्ति । पष्ठं कृत्वा-
भावमेते हि तत्र गन्धुध्वनिं कर्तुं कृत्वादर्शिनः” । गनि-
पञ्चमं राहुकेत्वोरण्युपलक्षणं यदाह वसिष्ठः “सूर्येन्दु-
भौमाकर्षहिकेतयश्च जन्मस्थितानेधनदाश्च भर्तुः । सौ-
म्यग्रहा जन्मगतास्तदेव स्थायुर्वलारोग्यकराश्च नूनम्” ।
अन्यत्र तत्रैव “सर्वे यजानेधनदास्त्वजसं सौम्या अ-
सौम्याः खलु मृत्युसस्याः” इति अथ प्रसङ्गाच्चयंशवि-
चारः तत्र स्थिराद्व्यभवावनवांशायान्ता न चरांशस्त-
त्रापि तुलांशः साधीयान् यदाह वसिष्ठः “पञ्चेष्टकेः
जीवशशाङ्कसूर्यसुखप्रदेः सौम्यनवांशयुक्तेः बन्धे

स्थिरे चोभयराशियुक्ते नवांशके चोभयगे स्थिरे वा । च-
भयगे द्विस्त्रभावे "चरोटये लग्नगते न कार्यं संस्थापनं
नैव चरांशकेऽपि । चरोऽपि सुख्यः सतृतांशकश्च सदा
मृदुत्वात् सुरसन्निवेशे" इति मृदुत्वाच्छुभस्त्राभिकत्वात्
नारदाऽपि "शुभलग्ने शुभांशे च कर्तुं स्तेऽनिधनोदये ।
राशयः सकलाः सेटाः शुभयज्ञयुतेक्षिताः" इति
अथ लग्नदोष्टोऽपवादो वसिष्ठेनोक्तः "एकोऽपि जीवो
बलवान् तनुस्यः सितोऽपि सौख्योऽप्यथ वा बली चेत् ।
दोषानशेषान्विहन्ति सद्यः स्कन्दो यथा तारकदैव-
वर्गमिति" नारदः "गुणाधिकतरे लग्ने दोषोऽत्यल्पतरे
यदि । सुराणां स्थापनं तत्र कर्तुं रिटार्थसिद्धिदम्" ।
मृगेन्द्र इति सूर्यो मृगेन्द्रे सिंहलग्ने स्थाप्यः, तथा
कोव्रज्ज्ञा घटे कुम्भलग्ने, विष्णुयुवतो कन्यालग्ने ।
शिवो महादेवोऽन्युग्मे मिथुनलग्ने च, पुनर्द्वितमौ मि-
थुनकन्याधनुर्भीमलग्नेषु देव्यो दुर्गादक्षिणामूर्त्यादयः ।
अरे मेघकर्तृनामकरलग्नेषु जुडादेव्यश्चतुष्टयौ गिनी
प्रभृतयः । सर्वे इमे उक्ता व्यनुक्ताश्च देवा इत्यर्थः । उक्ता
महादेवादयः अनुक्ता इन्द्रादयः ते स्थिरर्क्षे वृषसिंहव-
शिककुम्भलग्नेषु स्थाप्याः यदाह श्रीपतिः "सिंहोदये
दिनकरो, मिथुने, महेगो, नारायणश्च युवतो, घटमे-
विधाता । देव्यो द्विभूतिभयने च निवेशनीयाः जुडायरे
स्थिरमृष्टे निखिलाश्च देवाः" इति पुष्टे यज्ञा इति य-
ज्ञाचन्द्रादयोऽष्टौ प्रव्यनक्षत्रे स्थाप्या इत्यर्थः । उपलक्ष्यं
चेतत् तत्र सूर्यस्य हस्तनक्षत्रे स्थापनं, महादेवव-
ज्ज्ञाः पुष्यश्रवणाभिजित्सु स्थापनं, कुम्भस्कन्दयोरनु-
राधायां, दुर्गाप्रभृतीनां मूले स्थापनं, सप्तर्षीणां स्याधि-
ष्ठितनक्षत्रे लक्ष्मीव्यासबालमीक्यगस्त्यानामपि सप्तर्ष्य-
धिष्ठितनक्षत्रे स्थापनम् उक्ताञ्च रत्नमालायां "पुष्यश्रव-
नाभिजित्सु, चैश्वर्ययोर्विजाधिपस्कन्दयोर्भौत्रे तिग्मरुचेः
करे, निष्कृतिभे कुम्भादकावां शुभम्" । कोव्रज्ज्ञा तथा
"सप्तर्षयो यत्र चरन्ति धिष्णोः कार्यां प्रतिष्ठा खलु तत्र
तेषाम् । श्रीव्यासबालमीकिधटोद्भवानां तथा स्रुता वाक्-
प्रतिभे यज्ञाणां भवति" । सप्तर्षयस्तु कश्यपोऽतिर्भरद्वाजो-
विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः
स्रुताः" इति स्रुतस्ते यज्ञाक्षत्रे स्रुतरन्तो दृश्यन्ते
तस्मादक्षत्रे तेषां स्थापनम् । श्रीव्यासबालमीकिधटो-
द्भवानां तथा सप्तर्ष्यधिष्ठितनक्षत्रे । यज्ञाणां वाक्प-
्रतिभे पुष्टे घटोद्भवोऽगस्त्यः । विष्णवेति विष्णो गणेशः

यक्षो देवयोनिः सर्पो वासुकादयः भूतो देवयोनिः
"विद्याधरापसरोयणरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो
गन्धकः सिद्धो भूतोऽभी देवयोनयः" इत्यभिधानात् आ-
दिशब्देन राजासुरप्रमथसरस्वतीप्रभृतयो मृद्वन्ते ते
देवत्वां स्थाप्याः । तथा श्रवणे श्रवणनक्षत्रे जिनो बुद्धः
स्थाप्यः । उपलक्ष्यं चेतत् इन्द्रकुम्भवर्जितामां लोक-
पालानां घनिष्ठायां स्थापनम्, इतोऽवशिष्टानां देवताना-
न्वाचरारोहिणीषु स्थापनं स्यादित्यर्थः एतदप्युक्तं
रत्नमालायाम् "गणपरिहृटरक्षोयज्ञभूतासुराणां प्रमथ-
फणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे २७। अयसि सुगतनाम्नो
वासवं लोकपालानां निर्गटितमखिलानां स्थापनं हि
स्थिरं भवति" । परिहृटः स्वामी । "प्रभौ परिहृट" इति
साधुः गणपरिहृटी गणेशः । प्रमथा महादेवस्य पारि-
षदाः । अयसि श्रवणनक्षत्रे सुगतो बुद्धः "सर्वज्ञः सु-
गतो बुद्धः इत्यमरः स्थिरेषु रोहिणीत्वान्वाचरास्त्वर्थः"
पी० धा० ।

देवतामय त्रि० देवतात्मकं देवता+मयट् । देवतात्मकेस्त्रियां
डोप । २ छिरगयगर्भरूपे देवताभेदे च स्त्री डोप "या
प्रायेण सम्भवत्यदितिर्देवतामयो । गुह्यं प्रविश्य ति-
ष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत" कठोप० ४।७। "या देवता-
मयो सर्वदेवतात्मिका प्रायेण छिरगलगर्भरूपेण परस्माद्
ब्रह्मणः सम्भाति शब्दादोभासदनात् अदितिस्तां पर्व-
वत् गुह्यं (सर्वपाण्यगुह्यं हृदयाकाशम्) प्रविश्य तिष्ठ-
न्ती भवति" । या भूतेभिर्भूतेः समन्विता व्यजायत एत-
दन्वयेत्यर्थः भा० ।

देवतायतन न० इत० देवमृष्टे "सोमासन्निषु कार्याणि
देवतायतनानि च" मनुः "रूपेणाप्येण सम्पत्तां
(रुक्मिणीं) देवतायतनानि ते" हरिवं० १।७। देव-
तालयादयोऽप्यत्र "उद्यानदेवतालयापि लवनवल्मीक
मार्गचरितजाताः" ह० सं० ४१२०

देव(वा)तिथि पु० पुरुषंश्चे अक्रोधनपुत्रे नृपभेदे "क्रो-
धनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नाभोपयेसे तस्याभस्य
जज्ञे देव(वा)तिथिः" भा० व्या० ८।५० "ततयाक्रो-
धनस्तस्मात् देव(वा)तिथिरस्य च" भाग० ८।२।८
देवातिथिरित्येव पाठः बह्वपु पुस्तकेषु कश्चित् देवतिथि
रिति पाठः ।

देवता अथ देवाय देवं करोति सम्पद्यते वा "देवता च"
पा० क्रादियोगे वा । करणादिवशे देवाय श्रदेये रतदधीने

च । देवं वन्दे देवे रमे वा द्वितीयानात् सप्रस्थानान् वा देवशब्दान् त्वा । श्वन्दनादिकर्माय देवे षष्ठ्यस्य षष्ठ्ये देवे च “देवता यन्मन्त्रये” यजु० ६।३० “देवान् पति वन्तं शम्भनम् वेददी० उक्ते पूजयति प्रतीत्यर्थं च “ता देवीदेव त्वयं यज्ञं नयत” यजु० ६।३४ देवान् त्वायते त्वा-क । ईश्वरस्यैव लि० “देव एव सविता अपयति वर्षिष्ठं धिनाक इति देवलो एतदाह” शत० ब्रा० १।२।२।३४

देवदण्ड स्त्री देवात् मेवात् दण्डो यस्याः । नागवलायां राजनि० ।

देवदत्त पु० देवा एनं देवातः संज्ञायां क्त । संज्ञाशब्दपतिपाद्ये १ नरभेदे “ब्राह्मणार्थो यथा भाषितं कथितं ब्राह्मण कथ्यते । देवदत्तद्वयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः” हरिः १ त० २ देवदत्तं दत्ते लि० “देवदत्तं पतिभार्या” विन्दते नेच्छयात्मनः । तां भार्यां विध्यास्तित्वम् देवानां प्रियमाचरन्” मनुः “मनोऽयमा सविता पुरन्विर्भूमी वोदुर्गोहपत्याय देवाः” इत्यादि मन्त्रशिङ्गात् या देवदत्ता नायां तां पतिर्लभते न तु स्वेच्छया तं सती देवानां प्रियं कर्तुं विभृयात्” कृष्ण० १ तृतीयांशे पु० त्रिका० ४ अर्जुननक्षत्रे यद्वार्थक्यतः । “पाञ्चजन्यं कृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः” गीता । ५ देहस्थे जृम्भणकर वायुभेदे “विजृम्भणे देवदत्तः शुक्लस्तिकसन्निभः” शारदातिशङ्कटीकायां राजवभट्टतथाक्यम् । देवाय दत्तम् । ईश्वरार्थेऽपि सूटे यामादौ लि० ।

देवदत्तक पु० देवदत्तो मुख्य एषाम् “स एषां यामर्णाः” पा० कन् । ईश्वरदत्तप्रधानकेषु ब० व० अलुक्कस्मितो देवदत्तः । बङ्गोचो मनुष्यान्मृज्ज्वा मन्त्रिणश्च” पा० ठच् चत् इलच् पञ्चे कन् । २ अलुक्कस्मिते देवदत्ते “ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादक्षः” पा० द्वितीयादक्षः परं सर्वं लुप्यते इति देविज्ञ देविय देविज्ञ इति रूपत्वयं तत्त्वार्थं तेषामजादित्वात् कनस्तु तदभावात् न लोपः । “अजादो च विभाषा लोपोवक्तव्यः” बा० देवक इत्यपि तत्त्वार्थे “लोपः पूर्वपदस्य च” बा० दत्तक दत्तञ्च दत्तिय दत्तक इत्येतेऽपि तत्त्वार्थे ।

देवदत्तायज पु० इत० । बुद्धे त्रिका० ।

देवदर्श लि० देवं पश्यति दृश-अण् उप० स० । ईश्वरतादशके देवं दृष्ट्वैत्यर्थे ण्यसुल् । देवदर्शम् देवं दृष्ट्वैत्यर्थे ण्यव्यय०

देवदर्शन लि० देवं पश्यति दृश-अणुल् । ईश्वरदर्शके २ अक्षिभेदे पु० तेन प्रोक्तमधीयते शौनका० णिनि । देवदर्शनिन् तत्-

प्रोक्ताध्यायिषु ब० व० दृग-भाष ल्युट् इत० । ईश्वरतानां दर्शने न० ।

देवदानी स्त्री देवानामिव दानं शुद्धरथाः देव-गोष्ठे भावं ल्युट् गौरा० डीप् । इति णोऽपलतायां रत्वमा० ।

देवदारु न० देवानां दारु तन्निधं काष्ठं चन्दनमस्य । स्वभासख्याते वृक्षभेदे चामरः । अस्य पुंस्त्वमपि “असुं पुरः पश्यसि देवदारुम्” रघुः “पारिजातान् कोविदारान् देवदारुषु संस्तथा” भा० व० १५ अ० १ । “वोढा स्रष्टः कस्मिन् देवदारुः” कुमा० “देवदारु लघुं क्षिप्रं तिम्रोष्णं कटपाति च । विवस्वाध्यामशोथामतन्द्राचिक्काज्वराच्च-जित । प्रसेहपीनसश्च प्लाघासकगूक्षमोररुतु” भावप्र० ।

देवदालिका स्त्री देवदालीय कायति इवार्थे कन् केऽन्तो ह्रस्वः । महाकालवृक्षे राजनि० ।

देवदाली स्त्री देवेन मेघशब्देन दालोदलनमस्या गौरा० डीप् । (नघरबेल) ख्याते लताभेदे “देवदाली रमे तिम्रा कफार्थः शोफपाण्डुताः । नाशयेद् वसमी तिम्रा क्षयतिक्तात्मिच्चरान् । गीता परा खरस्पर्शा विप्री गरनाशनी” भावप्र० । देवदालीफलं तिक्तं क्षमिश्रेण विनाशकम् । खंसनं चैव मन्त्रलक्षणमर्गोष्ठं वातजित् परम् । देवदालीदलं तक्ते स्वेदितं खण्डितं भृगुम । वसवारयुते साज्ये भर्जितं चिकुना दटम्” तत्त्वैप ।

देवदाम पु० इत० । देवानां दामे स्त्रियां डीप् ।

देवदासी स्त्री देवमित्रियं दास्योति दास-वधे व्यण् । १ वनबीजप्रके राजनि० । देवान् क्रीडयै दासीव । २ वेष्ट्यायाश्च शब्दार्थकत्वात् । इत० । ईश्वरानां परिचारिकायाम् ।

देवदीप पु० देवार्थो दीपः । ईश्वरार्थो दीपे देवं दीपशील-मालोकसंगुक्तं दीपयति दीप-णिच्-अण् उप० स० । २ लोचने शब्दरत्ना० ।

देवदुन्दुभि पु० देवानां दुन्दुभिरिव हर्षादत्वात् । १ रक्ततुल्यमाम् । इत० । २ देवदुन्दुबाम् रत्वमा० । “देवदुन्दु-भयो नेदुर्नन्दुत्वाच्चरोगक्ष” भृगुप्रयोगः ।

देवदूती स्त्री देवा इन्द्रियाणि द्रव्येण स्थितानि जनया दू-क्तिच् डीप् । वनबीजप्रके राजनि० ।

देवदेव पु० देवेषु मध्ये दीव्यति दिव-अच् । १ महादेवे “अथाचितारं न हि देवदेवमहिः सुतां याहवितं गशाक” कुमा० २ वृक्षार्थे च शब्दरत्ना० । देवानां देवः स्वामी शविष्यौ । “अप्रीपद्याः सङ्कटं प्राप्त्वा देवदेवो

अगस्त्यः । पान्थ्यां दक्षिणीं तद्वा केशवः शयने
प्रभः” भा०व० २६२ अ० ।

देवदेवेश ७० देवप्रकारः देवदेवः तत्त्वेषः । महादेव
 'बादि मे भगवान् प्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः । स्वयं मां
 देवदेवेश ! याजयस्व सुरेश्वर !' भा० भा० २२३५० ।

देवदोल पु० द्वैः इत्यो दोषः । प्रातःकरणीये दोषो-
त्तमे दोषश्चैव दृश्यम् ।

देवदाम्न ५० भरतवंशे देवाजितोऽपत्ये ऋषभेदे “अथा
सूर्या तत्तनयो देवदाम्नः” भाग० ५।१५।३

देवद्रोणी स्त्री इतः । देवयात्रायां चाराः । शस्यम्भूतिङ्गा-
दावस्थानमङ्गरे च 'देवद्रोणत्रां विचारे च द्रुपेष्वाय-
तनेषु च । एषु गोषु विपद्यासु प्रायश्चित्तं न विद्यते'
संवत्तः । 'देवद्रोणी शस्यम्भूतिङ्गादावस्थानमङ्गरम्'
प्रा०तः २५० ।

देवद्वयश्च लि० देवमञ्जुति पृजयति अग्नश्च-किन् देवस्य टेः
 अक्षप्रादेशः । । देवपूजके अक्षरः । गत्वर्थाङ्गतेस्तु
 नजोपः । देवद्वयश्च देवमन्तरि । सर्वनामस्थाने परं
 अभयत्वं देवद्वयश्च देवद्वयश्चो अन्यत्राजादौ देवद्वयः
 देवद्वयश्च इत्यादिभेदः ।

देवधन न० देवार्थं धनम् । देवो देवेनोत्पद्यते धने देव-
तानां चेतनत्वापत्तेः देवस्वाधिके धने च ।

देवधानी की देवा धीयन्ते ऽस्मां धा-वाधारे लुट् ङीप् ।
इन्द्रपुत्रीं "तस्माच्चन्द्री पूर्वस्मान्ने रोर्देवधानी नाम"
भाग० पू० ४।१० । (हेमच० ।

देवधान्य न० देशानां योग्यं धान्यम् । (देधान) धान्यभेदे ।
 देवधूप पु० देवानां प्रियो धूपः । सुगन्धौ रत्नमा० ।

देवन् ५० दिव-या० अग्नि । पत्न्यु रहुजातं भ्रातरि हेम० ।

देवन पु० दीव्यत्वनेन दिव-करणे ल्युट् । १पाचके । भावे
ल्युट् । २कीडायां ३दीप्ते ४व्यवहारे ५जिगीषायां ६स्तुतौ
च न० । दीव्यत्वनेन दिव-करणे ल्युट् । ७कीडोद्याने
उपस्थे च ।

देवनदी स्त्री इत० । नङ्गायाम् स्मरः । “सर्ववाचा देव-
नदी स्वर्गव्यादिनी शुभाभाः स्त्री हि चैत्ररथपर्व । “हरा-
वती वितस्ता च विश्वदेवनदी तथा” भा० सा० ६ ख० ।
“ज्ञातं मतान् देवमद्यां इवावः प्रभृतीन् तुमीन्” भा०
व० २६२ च० २ देवज्ञातनदीमाले च “हरस्त्रीद्वयद्वयो-
र्देवमद्योर्बद्धनरम्” मनुः । [हारपाठे स्त्रेयच० ।

देवनन्दिन् ५० देव' यक्त' मन्दयति मन्दि-यिनि । इन्द्र-

देवनल पु० देव इव जेहत्वात् नवः । नवानवे स्तूयदवहे
नवभेदे राजनि० ।

देवनामन् पु० कुमह्वीपपतिहरिहररेतसः पुत्रभेदे कुमह्वीप-
शब्दे २१४५ पु० वक्ष्यम् । [२१५५ये च ।

देवना स्त्री च० दिव-भावे युच् । श्कीडायां मङ्ग्रला० ।

देवनामका पुद्गेनेति नाच यस्मा कप् । देवयोगौ विद्याधरादौ
 हेमचन्द्रे देवमारक्त इति याठः नरएव नारा । ततः स्वार्थे
 क देवरूपनरः । देवजन इति नस्वार्थः खोऽपि तत्पार्थे ।

देवनाल पु० नरहर भाजः क्षार्णे क्षण् देव ह्य चेत्यात्
भाजः । नखोत्तमे राजनि० ।

देवनिन्दु त्रि० देव० निन्दति निन्द-कृष् ६त० । देवनिन्द्ये
 "देवनिन्दोऽग्रमा काज्यन्" क० १।१५२।२

देवनिर्मित लि० इत० । १देवै रचिते । “होयेसु दिक्षु
पूर्वादि नगर्थो देवनिर्मिताः” छ०वि० । २गुह्येषाम् क्वो
गच्छार्थाच्च० ।

देवपति प० ६त० । इन्द्रो हेमच० ।

देवपत्नी स्त्री देवः पतिर्व्यसाः । नपर्वत्वात् वा नृक् छीप् च ।
 देवभाष्यायाम् । 'उत या व्यन्तु देवपत्नीः' क०५।४६।८
 'देवपत्न्यो देवकन्या देवभातर एव च' भा०सु०।४८०
 शब्दार्थचि० नञ्प्रत्यये ।

देवपथ पु० इत० । १। आयापये आकाशस्थिते आयाकारे पथ
 देवपथ इव कन् तस्य देवपथादि० लुक् । २। तत्सदृशे च
 १। देवमाने अर्चिरादिमार्गे च । २। देवयानगच्छे दृशम् ।
 देवस्थानगमनार्थः पन्थाः । ३। देवस्थानगमनार्थे मार्गे च ।
 स च अन्यैर्मार्गेभ्युपगच्छति इत्युपमा तस्य द्वारनि-
 रोधः कृतः यथाह भा० व० १४८५ ।

“अयं हि भागो भर्तृनामगण्यः कुर्वन्मृतम् । ततोऽहं
दक्षवान् मार्गं तवेवं देवसेवितम् । धर्मवेदा
ना कश्चिदिति भारत । दिव्यो देवपरोक्षो
मन्त्रान्ति मातुषाः” ।

देवपथादि पुं० “इवे प्रतकृतो” पा० वनो लुङ् निर्गमिसे अङ्
गन्धे लक्ष गन्धः पा० म० स्तु० उत्क्रो वषा।

देवपथ हंसपथ वारिचपथ रथपथ स्वल्पपथ क्षरिपथ
 व्यसपथ राजपथ शतपथ शङ्खपथ सिन्धुपथ विद्धिमति
 सङ्गुपीय वायरज्ज हज्ज इन्द्रदेव पञ्च भत्तस्य ।

देवपर लि० दिवः परोक्षः । यज्ञविष्णो देवायसविद्विष्वान्तो
आयद्वारार्थं पौष्टवषेदारहिते ।

देवपर्य न० देवप्रियं पर्यगच्छ । सुरपते राजनि० ।

देवपंशु पु० देवाय अत्तुष्टः पशुः । देवोद्देशेन अत्तुष्टः पशो । “अग्निर्देवाङ्गां गां कृतां हवाम् देवपशुं कथा । हवामान् वा विषाकान् वा न दण्डान् मसुरजवीव” मनुः । भिक्षुत्वेन देवोपासके च । “अथ योऽस्यां देवतासुपास्ते अन्वोऽसावन्वोऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्” इति श्रुती तस्माद्देवोपकारश्चतुस्तया पशुत्वप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

देवपात्र न० इत० । देवैः पीयतेऽत पा-आपारे इत् । अन्वो “आसुपात्रं जूहोर्देवानामिति देवपात्रं वा एव यदस्मिन्नादादन्वो सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति” शत० ब्रा० १।४।२।१० “आसुपात्रं पात्रमास्यात्तम् । अन्वो प्रजि-प्रक्ष हविषो देवैरुपमानत्वादन्वो देवपात्रत्वम्” भा०

देवपान पु० देवैः पीयतेऽनेन पा-करणे ल्युट् । अमसो सोमपानपात्रभेदे “अमसो देवपान इति अमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा मज्जयन्ति तस्मादाह अमसो देवपान इति” शत० ब्रा० १।४।२।१४

देवपाल पु० शाकहीपस्य वर्षपर्वतभेदे । शाकहीपोपक्रमे “एतस्य वर्षमय्यादागिरयो नद्याश्च सप्त सप्तैव । ईशान-अरुणो वनभङ्गः शतशेखरः सहस्रश्रोता देवपालो महानवः” इति भाग० ५।०।१।९

देवपालित लि० देवेन सेवाम्बुना पालितः । देवमात्रके देगे सहस्ररक्षिते च । देवाणाम् पाल्यासुः आश्रयि संश्रयायं ज्ञ । संश्रयाभेदे तत्र च “कारकाहृतश्रुतयो-राशिषि” पा० दत्तश्रुतयोरेवेति नियमात् न अन्तोदात्तता

देवपीयु पु० देवान् पीयति हिनस्ति पीय-उन् । देवदेष्टरि अक्षरे । “अपेतेयस्तु नम्योऽगुप्तां देवपीयवः” यजु० २५।१ “देवपीयवः देवहिणः” वेददीपः

देवपुत्र पु० इत० । देवजनारे “देवपुत्रोपमौ वीरौ वासाविव कृताननौ” हरिवं० ८४ अ० देवस्य पुत्रीव प्रियत्वात् । शृणवाणां स्त्री जटाधरः । इत० । शदेवकम्पायाश्च स्त्री कार्ये क । देवपुत्रिका तत्त्वार्थे राजनि० स्त्री

देवपुर स्त्री इत० सवाकान्विधेरनित्यत्वात् न अप् । अक्-रावत्ताम् पुरण्येन इत० ष० । देवपुर तत्त्वार्थे न० ।

देवपुरी स्त्री पुरोगत्वेन इत० ष० अन्तरावत्ताम् ।

देवपूज्य पु० इत० । सुराचार्ये वृहस्पती ।

देवप्रतिज्ञाति स्त्री इत० । देवप्रतिभायाश्च देवचानां जीवि-कार्ये शदेवप्रतिभायाश्च ।

देवप्रतिमा स्त्री इत० । देवमूर्ती देवतान्तरिक्ये वृहस्पत् ।

देवप्रश्न पु० देवानुद्दिष्ट प्रश्नः । देवान् प्रति सुभासुभविष्य-प्रश्ने उपश्रुतो ज्ञेयश्च० । उपश्रुतिशब्दे वृहस्पत् ।

देवप्रस्थ पु० सेनाविस्तृत्यपपुरे । “अ देवप्रस्थमासाद्य सेना-विन्दो दुरं प्रति” भा० व० २६ अ०

देवप्रिय पु० इत० । पीतभृङ्गराक्षी श्वकह्वी च राजनि० । तत्पुत्रस्य देवप्रियत्वात् तथात्वम् ।

देववधू पु० इत० । अप्सरःसु ।

देववला स्त्री देवानामिव वनं वला ५ त० । श्वकह्वी शला-यमास्यामाश्च राजनि० ।

देववलि पु० देवार्थं बलिः वनं-इत् वलादेशः । देवार्थे उपहारे ।

देववाहु पु० यदुवंग्रि हृदीकपुत्रभेदे “निमित्तक्यात् कवं भोजो हृदीकस्तत्पुत्रो मतः । देववाहुः शतधनुः शत-वर्मेति तत्पुत्राः” भाग० ८।२४।२६ अत्रिभेदे च “गाम्यैः पृथुस्तपैवाग्र्यो ज्ञान्यो वासन एव च । देववाहुर्दु-भ्रव पर्जन्यस्यैव सोमजः” हरिवं० २६।१ अ०

देवव्राह्मण पु० देव इव ब्राह्मण । नारदे त्रिका०

देवव्राह्मण पु० देवपूजकः ब्राह्मणः । देवसे देवोपजीवके उपजीविकायं देवपूजके ।

देवभवन न० देवानां भवनमिव । ऐश्वर्यवत्त्वे । इत० । शक्ये गच्छ० । शदेवप्रतिमानये च ।

देवभाग पु० इत० । सु० षि० उक्ते सवत्ससहस्रात् उत्तरस्थिते उत्तरगोलरूपे पदार्थे “ततः सप्तमत् परिधिः क्रमे-न्नायं महार्णवः । मेखलेव स्थितो धात्रा देवात्तरवि-भागजत्” सु० षि० “तेन सहस्रादुत्तरं भूगोलस्यार्द्धं ज-म्बुद्वीपं देवानां, सहस्राद्दक्षिणं सहस्रातिरिक्तं भूगो-लस्यार्द्धं महर्षीपट्टसहस्रं भव्यात्मकं देवानामिति विदुः मेखदण्डानुवहभूगोलमध्ये परिधिः सवत्स-सहस्रोऽस्ति । उत्तरगोलाद् दक्षिणभूगोलाधीनगतं सहस्रस्य प्रान्तपरिधिस्तु हविर्नि मेखलाया कक्षधः स्थित-त्वेन तात्पर्यायः” रङ्ग० ।

“मेखादौ देवभागस्त्री देवानां भाति दर्शनम् । देवभागे सुराणां च जेमन्ते नन्दताम्यथा । धनुर्वनस्यः सविता देवभागे न वृहस्पते । देवभागेऽसुराणां वृहस्पते भवतु-एवे । भूगोलस्यात् पञ्चदशे भागे देवेऽथ वाऽऽसुरे” सु० षि० । देवाय देवो भागः । देवार्थे देवे शधनादिभानभेदे च ।

देवभीति स्त्री ५ त० । देवेभ्यो भये । इत० । शदेवानां भवे च अत्र पुर्वपदप्रतिशरः ।

देवभू स्त्री इत० । श्रुते देव देवत्व भवते भू-प्राप्तिं किप् ।
० देवत्वप्राप्तिरभावे किप् । तदेवत्वप्राप्तिं शब्दर० ।

देवभूति स्त्री देवेषु भूतिः प्राप्तिरस्याः । शब्दार्थान्तर्याम् श-
ब्दरत्ना० । इत० । ० देवभावेभ्यश्च ।

देवभूमि स्त्री इत० । श्रुते देवप्रियभूमौ च

देवभूय न० भू-भावे क्यप् इत० । देवभावे देवत्वे व्यसरः ।

देवभृत् पु० देवं विभर्ति पालयति भृ-किप् । शब्दरे २ विष्णौ च
“देवभो देवभृद्गुरुः” विष्णुर्भ० । “देवभृत् शक्रस्तस्य गुरुः
शास्तेति” भाष्यम् एकनाम । भाष्यद्वयपक्षे तु भिन्नं
पदम् देवभृद्गुरुः ।

देवभ्राज् पु० देवेषु भ्राजते भ्राज-किप् । सूर्यवंशे देव-
भेदे “पुरा विवस्वतः सर्वं सप्तर्क्षेणां तथावरः । देवभ्राज-
तमयस्तस्य सुभ्राडिति ततः स्मृतः” भा० व्या० १५०

देवमणि पु० देव इव मणिः देवप्रियो वा मणिः देवेषु मणि-
रिव वा । श्रुते २ कौस्तुभमणौ श्चन्द्रोमावर्तभेदे च
मेदि० । “सम्यक् देवमणयो भृतरन्ध्रभागाः” मानः ।
“सम्यक्काः समगाः देवमणयो निगाह्यावर्ताः कौस्तुभादि
दिव्यमणयश्च वेदान्ते “आवर्त्ती रोमजो देवमण्यस्त्वेष
निगाहजः” अश्विनाथष्टतकोषः ।

देवमत लि० इत० । देवसमते । २ अग्निभेदे पु० “सत्त्वाण्युदाह-
रन्तीममितिहासं पुरातनम् । नारदस्य च संवादस्य-
चेदेवमतस्य च” भा० व्या० २४७० ।

देवमातृ स्त्री इत० । श्रुताणां मातरि देवकन्या देव-
पत्न्यो देवमातर एव च” भा० व्या० १४७० । २ अर्थादित्यां
च । श्रुताणां यस्यां सत्यपु० ।

देवमातृक पु० देवः मेघवर्षः मातृव पालकत्वात् यस्य कप् ।
श्रुतांस्त्वस्यस्त्रीरुपानिने देशे व्यसरः । तदुपल-
ब्धेति २ कृष्यादौ च “कश्चिदाष्टे तडागानि पण्यानि च
वृहन्ति च । भागो विविधितानि न क्षिपेदेवमा-
तृका” भा० स० ५७० ।

देवमान न० देवानां मानं कालचरिच्छेदभेदः । श्रुतिमाने
मातृष्वोरवर्णात्मके यज्ञिकेन देवे दिने तत्त्वं गन्तते तदीये
“मासे तस्मिन्ना तेषां देवे” च “संक्रान्त्या सौर उच्यते । मा
सैर्वादिमर्षं दिव्यं तदंशहरुच्यते । सुरासुराणामन्योन्यम-
होरात्वं विपर्ययात् । तत् पृथक्पृथक् दिव्यं वर्षमासुर-
मेव च” छ० सि० । “ब्राह्मणं दिव्यं तथा पित्रां प्राजापत्यं पु-
रोक्तया । सौरश्च साधनं चान्द्रमार्चं सामानि वै नव”
छ० सि० । “द्वितीयं दिव्यं देवमानम् । तच्च पूर्वोक्तम्”

रङ्गना० । देवेषु मानोऽस्य रमणीयत्वात् । २ देवकीर्त्यौ
गृहादौ च “वस्त्र परिष्कृतं देवमानेव चित्रम्” छ०
१० । १०७ । १० । देवमानेव देवमानमिव रमणीयमिति भा०
प्रथमास्थाने आकारादेशश्चान्द्रसः ।

देवमानक पु० देवेषु मानोऽस्य कप् संज्ञायां कन् वा ।
कौस्तुभमण्यो देवमण्यो शब्दरत्ना० ।

देवमाया स्त्री इत० । अविद्यायां बन्धहेतौ परमेश्वरमाया-
याम् “ते दक्षारामतितरन्ति च देवमायाम्” भा० २ । ७ । ४०
देवमार्गं पु० देवोपनिर्जितो मार्गः । अविद्याद्विभ्रान्तिदेवा-
धिष्ठिते देवयाने पथि । देवाधिष्ठितपथमात्रे च ।
“ते (वानरा) विहृतास्तु बाह्यभ्यां देवमार्गे” च दर्शिताः”
रामा० सु० ६१ । ४

देवमास पु० दीव्यव्यत्य दिव-आधारे षञ् कर्म० । गर्भाव-
धिके अष्टमे मासि त्रिका० तत्र हि स्मृतेरोजसश्च
प्रादुर्भावात् गर्भस्य देवमासत्वात्तस्य तथात्वं यथाह याज्ञ०
“मप्रेमे चाष्टमे मासि त्वष्टमासस्मृतिमानपि । पुन-
र्धाक्षीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मास्यतो
गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते” “अनेनौजःस्थितिरिव जीवन
हेतुरिति दर्शयति तत्स्वरूपञ्च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् “हृदि
तिष्ठति यत् शुद्धमीदृशं सपीतकम् । धोजः शरीरे
संख्यातं तन्नाभास्त्राय उच्यते” मिता० इत० । २ देवानां
मासे सौरात्वि गृहर्पात्मके मासे च ।

देवमित पु० देवो भित्तमस्य । संग्रामेदयुक्ते मनुष्यादौ
“संज्ञायां भित्ताभित्तयोः” पा० वङ्ग० अलोटातता । कुमा-
रानुचरमातृभेदे स्त्री “कण्डूर्तिः कालिका चैव देव-
भित्ता च भारत !” भा० श्रुत्य० ४७७० मातृगणोक्तौ
देवमीढ पु० यदुवश्ये नृपभेदे “यदोरभूदन्त्याये देवमीढ
इति श्रुतः । यादवस्तस्य तु श्रुतः शूरस्यैलोक्यसम्मतः ।
शूरस्य गौरिर्देवो वसुदेवो महायशः” भा० श्रु० १४४७०

देवमीढप पु० हृदीकस्य पुत्रभेदे “तस्यापि (हृदीकस्यापि)
कतवर्धनतपतुर्देवमीढुषाद्याः पुत्रा बभूवुः” श्रीधरपुत्र
पराशरः । २ देवमीढे वसुदेवपितामहे च “अश्वत्थ्या जन-
यासां शूरं वै देवमीढुषः । सहिष्यां क्षत्रिणे शूरा-
ज्जोष्याणां पुरुषा दश । वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानक
दन्तुभिः” इत्यादि हरिवं० ३५५० ।

क्रोडुवश्ये शब्दभेदे “गान्धारी चैव माद्री च क्रोडो-
भायै बभूवतः । गान्धारी जनयासां अन्तर्गतं महा-
वचम् । माद्री युवाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीढु-

भम् । तेषां वंशस्त्रिधा भूतो दृष्टीनां कुलवर्द्धनः”
हरिवं० १५५०।

देवमुनि पु० देव इव सन्निः । देवर्षौ नारदादौ । इतराख्ये
क्षेत्री च “एतेन वै तुरो देवमुनिः सर्वान्द्विमात्रेति”
पञ्चमीश्वरा० २५।१४

देवयज् पु० देवा इच्छन्तेऽत्र यज-आधारे क्रिप् । देवयजन
योग्ये वज्रिभेदे “अपान्ने ! अग्निमासादम् छि निष्क
व्यादं सेध का देवयजं यज्” यजु० १।१७ “तत्र त्रयो-
ऽनयः सन्ति । एकः आभात् । आसमपक्रमत्तीत्याभा-
क्षौक्तिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् शवदाहे क्रव्यं मां-
समत्तीति क्रव्यात् चितानिः । तृतीयो यागयोग्यः ।
तथाविधान्तीनङ्गारान् गार्हपत्यात् प्राग्भागे पृथक्
कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ हावन्ती आभात्-
क्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते” वेदटी०

देवयजन न० देवा इच्छन्तेऽत्र यज-आधारे ल्युट् ।
वेदस्थाने “अपावस् पृथिव्यै देवयजनाद् बध्वासम्”
यजु० १।१५ २ पृथिव्यां स्त्री ङीप् । “पृथिवि ! देव
यजन्योपध्वासो भूतं मा हिंसिषम्” १।२४ हे देव-
यजनि हे पृथिवि इत्यर्थः । श्यागाधिकरणस्थानभावे
च “स यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्र-
मसि न्यदधत तदेतच्चन्द्रमसि क्षणं तस्मादाहुवन्दमस्यस्यै
पृथिव्यै देवयजनमित्यपि ह वा अस्यै तस्मिन् देवयजन
इदं भवति तस्माद्दे प्रतिमार्ति” शत० ब्रा० १।२।५।१८
“वेदीमार्जमप्रशंसार्थमितिहासमाह । आ समन्तात् नृतं
सर्वदा नम्रमाकृतं तद्विपरीतं यद्देवयागाधिकरणभूतं
स्थानम्” भा० तत् स्थानं विशिनष्टि कात्या० श्रौ० २०।४
१४ “नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात्” सू० “पुरस्तात् प्राच्यां
दिशि नित्यं सदा स्यादुदकं यत्र तद् देवयजनसंध्य
संयम्” कर्कः ।

देवयजि पु० देवं यजते यज-इन् । देवयाजके “अग्नौ
हिजान् देवयजीन् निहन्तः” भट्टिः ।

देवयज्ञ पु० इत० । देवानां यज्ञे पञ्चयज्ञान्तर्गते होमरूपे
ऋद्धस्यनित्यकर्त्तव्ये यज्ञभेदे । “अथातः पञ्च यज्ञाः देवयज्ञो
भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ” इति ।
“तद्यदग्ने जुहोति स देवयज्ञो यदनिहोरोति स भूत-
यज्ञो यत् पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत् स्वाध्याय
मधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्य-
यज्ञ इति” आश्व० ऋ० सू० १।१, २, १, “अध्यापनं

ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्भूतो
मृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न
ज्ञापयति शक्तितः । स ऋद्धेऽपि वसन्नित्यं न्यूनादप्येनं
लिप्यते” मनुः । तत्र होमस्य देवता मनुजोक्ता यथा
“आभ्यः जुह्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्रहम् ।
अग्नेः होमस्य चेषादौ तयोश्चैव समस्तयोः । विन्नेभ्य-
श्चैव देवेभ्यो धन्वनरय एव च । कर्तुं चेषातुमत्यै च
प्रजापतयएव च । स ह द्यावापृथिव्यां तथा खिष्ट-
कृतेऽन्ततः” । “तत्र च यज्ञशब्दो मङ्गलशब्दश्च गौणः”
इति कुङ्कु० ।

देवयज्य स्त्री देवानां यज्यः यागः । “छन्दसि निष्क्ये-
त्वादि” नि० य । देवार्चयागक्रियायाम् दशार्दि-
कायाम् । “देव्याय कर्मणे शुभध्वम् देवयज्याये” यजु०
१।११ “देवयज्याये देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दशार्दि-
कार्यं वेदटी० । “अग्राम तं स्रुतिं देवयज्याया” ऋ०
१।१।४।१ “वयं देवयज्याया देवयागेन तद्देवत्वेन यजेना-
ग्राम” भा० ।

देवयाजिन् पु० देवं यजते यज-णिनि । आत्मभेदेन
देवार्चयागकारके । “अथ ह देवयाजी यो वेद
देवानेवाहुमिदं यजे देवान्त्वपर्यामीति स यथा
श्रेयसे पापीयान् बलिं हरेद्देव्यो वा राज्ञे बलिं
हरेद्देवं स ह न तावन्तं लोकं जयति यावन्तमितरः”
शत० ब्रा० १।१।२।६।१४ आत्मभेदेन याज्यपेक्षया तस्य निज-
एत्वसक्तम् आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी इत्युपक्रम्य तथा
वर्णनात् । “कुमारसैन्यभेदे च “यज्ञवाजः प्रवाञ्छ्य
देवयाजी च सोमपाः” भा० गल्य० ७६५० तस्मै न्योक्तौ

देवयात त्रि० देवं देवत्वं यातः । देवत्वप्राप्ते तस्य विषयो
देवः राजन्या० बुज् । देवयातक तस्य विषये देवे । अत्र
देवयातव इति पाठान्तरं देवं देवत्वं याति या-तुन्
देवयातः स्मार्थे षण् । देवयातव देवत्वप्राप्तिरिति ततः
राजन्या० बुज् । देवयातवक तस्य विषये देवे ।

देवयाता स्त्री देवानां याता । देवोक्तवादो देवप्रतिमानां
स्थानान्तरनयनरूपगतौ ।

देवयात्रिन् पु० दानवभेदे “सोमपो देवयात्री च प्रवरो वीर
मर्द्दनः” हरिवं० २४०५० ।

देवयान न० वायतेऽनेन या-करणे ल्युट् इत० । इतराणां
गतिसाधने रथभेदे विमाने । देवो परंशः वायतेऽनेन
मार्गेण या-करणे ल्युट् । शर्चिरादिमार्गरूपे पथिभेदे

पु० अचिरादिमार्गगन्धे १६४ पृ० दर्शितस्नान्दोग्य
वाक्यम् । “स एनान् ब्रह्म गमयतीत्येष देवयानः पन्थाः
देवपथो ब्रह्मपथ इत्यपि तत्र स्थानान्तरे पाठः ।
तत्र सधिवेशाद्यधिकाददेवभेदादिकं शा० सू० भा० दर्शितं यथा
“अचिरादिना तत्प्रापतेः” शा० सू० ।

“आख्यत्युपक्रमान् समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । स्मृतिस्तु
न्यूनान्नरञ्जनेकधा श्रूयते । नाडीराशिसम्बन्धेनेका
“अद्यैतैरेव राशिसंभिरुक्तं आक्रमते, इति । अचिरा-
दिभिरा “तेऽर्चिप्रमभिसम्भवन्त्यर्चिपोऽहः” इति । “स
एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निनोकभागच्छति” इत्यन्या ।
“यदा वै पुरुषोऽस्माज्जोकात् प्रैति स वायुभागच्छति”
इत्यपरा । “सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति” इति
आपरा । तत्र संशयः किं परस्परं भिन्ना एताः स्मृतयः
किं वैक्यानेकविशेषयेति । तत्र प्राप्तं तावज्ज्ञा एवैताः
स्मृतय इति, भिन्नप्रकरणस्थितत्वाज्ज्ञोपासनशेषत्वाच्च ।
अपि च “अद्यैतैरेव राशिसंभिः” इत्यवधारणमर्चि-
राद्यपेक्षायास्तपस्रध्येत, त्वरावचनञ्च पीड्यते “स यावत्
अप्येज्जनसावदादित्यहुः” इति तस्मादन्येभ्य-
भिन्ना एवैते पण्ययान इत्येवं प्राप्तेऽभिदग्धहे । अर्चि-
रादिनेति । सर्वे ब्रह्मप्रेषपुराचिरादिनैवाध्वना रंज-
तीति प्रतिजानीमहे । कतः ? तत्प्रथितेः । प्रथितो
ह्येष भागः सर्वेषां विदुषाम् । तथाहि पञ्चाम्नि-
विद्याप्रकरणे “ये क्षामी चरगये अङ्गं सत्यसुपासते”
इति विद्यान्तरशीलिनामर्चिरादिका स्मृतिः आब्रवीते ।
स्यादेतत् यासु विद्यासु न काचिद्वतिरुच्यते तास्वेवैव-
मर्चिरादिकोपतिष्ठताम् यासु त्वन्याऽन्या आब्रवीते तसु
किमर्चिराद्याश्रयणम् ? इति । अत्रोच्यते, भवेदितद्वं यद्य-
त्यन्तभिन्ना एवैताः स्मृतयः स्युः, एकैव त्वेषा स्मृति-
रनेकविशेषेणा ब्रह्मनोकप्रतिपादनी कश्चित् केनचि
द्विशेषणनोपलक्ष्यतेति वदामः, सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञा-
नादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः । प्रकरणभेदे-
ऽपि तु विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्वति-
विशेषणानामप्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि गत्येकदेश-
प्रत्यभिज्ञानाङ्गलव्याभेदाच्च गत्यभेद एव । तथाहि
“ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति” “तस्मिन्
वसन्ति शान्तोः समाः” “सा या ब्रह्मणो जितिया
व्यष्टिषां जितं जयति तां व्यष्टिं व्यज्रुते” “तद्य
एतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मवर्षं शानुवित्कृति” इति तत्र

तत्र च तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिरुच्यते प्र-
र्यते । यत्पतेतेरेवेत्यधारणमर्चिराद्यान्वयणे न ह्या-
दिति । नैष दोषः, रश्मिप्राप्तिप्रस्तादस्य । न ह्येक
एवमन्तो रश्मौ च प्रापयितुमर्हति, अर्चिरादींश्च
व्यावर्तयितुम् । तस्माद्रश्मिष्वन्व एवायमवधार्यते
इति ब्रूय्यम् । तत्रावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायां नपि
क्षेपार्थत्वाच्चोपबध्यते यथा निमिषमात्रेणात्मागम्यत
इति । अपि च “अथेतयोः पथोर्न कतरेण
चेति” मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षणा
पितृयाण्यव्यतिरिक्तमेकमेव दिवयानमर्चिरादिपरांशं
पन्थानं प्रययति । भूयांसि चार्चिरादिभ्यस्तौ मार्गप-
र्वीण, अल्पीदांसि त्वन्त्यत्, भूयसाञ्चानुगुण्येनाल्पो-
यसाञ्च नयनं न्याय्यमित्येतोऽपि अर्चिरादिना तत्-
प्रथितेरित्युक्तम्’ भा० ।

“वायुमहादादविशेषाविशेषाभ्याम्” सू०।

“केन पुनः सच्चिबेशविशेषेण गतिविशेषाभ्यामितरेतर-
विशेषणविशेष्यभावः ? इति तदेतन् सुहृद्भूत्वाऽऽचार्यो
प्रथयति “स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमा-
गच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं
स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं इति कौवि-
तकिनः देवयानः पन्थाः पथ्यते । तत्राचिर-
ग्निलोकशब्दो तावदेकार्षीं ज्वलनवचनत्वादिति नात्र
सच्चिबेशक्रमः कश्चिदन्वेष्टव्यः, वायुस्त्वचिरादित्यन्त्य-
श्रुतः कतमस्मिन् स्थाने सच्चिबेशयितव्य इति । उच्यते,
“तेऽर्चिषमभिः सस्मवन्ति आचिर्बोऽहर्ह्र आपूर्यमाण-
पक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् बहुदङ्केति मासा-
भ्यान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यम्
इत्यत्र संवत्सरात् पराश्रमादित्यादयो वायुमभि-
सस्मवन्ति, कक्षात् अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि
“स वायुलोकम् इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्य-
न्तरे विशेषोपदेशो दृश्यते “यदा वै पुरुषोऽङ्गो-
क्तात् प्रैति स वायुभागच्छति तस्मै स यत्र विजि-
हीते यथा रथचक्रस्य खण्डेन स जड्वा आक्र-
मते स आदित्यभागच्छति” इति एतस्मादा-
दित्याद्यायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादव्यादित्यनयोरनन्तरात्
वायुनिवेशयितव्यः । कक्षात् पुनरन्तेः परत्वदर्शना-
द्विशेषादन्विषोऽनन्तरं वायुर्न निवेश्यते । तेषोऽपि
विशेष इति । वदामः । ननुदाहृता श्रुतिः “स एतं

देवयानं पद्मानभापद्याग्निभोक्तृमागच्छति, स वायुभो-
क्तम् इति । उच्यते, तेषांलोऽत्र पाठः पौर्वापर्यथा-
वस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पदा-
र्थोपदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते “एतच्चैतच्च स गच्छति”
इति उत्तरत्र पुनर्वायुप्रप्तेन रथचक्रमात्रेण लिङ्गेषोर्बु
आक्रम्यादित्यभागच्छतोत्यवगम्यते क्रमः तस्मात् सक्त-
मविशेषविशेषाभ्यामिति । वाजसनेयिनस्तु “मासेभ्यो
देवभोक्तं देवभोक्तादादित्यम्” इति समासनन्ति, तत्रा-
दित्यानन्तर्याय देवभोक्ताद्वायुमभिसम्भवेयुः । वायुमन्त्रा-
दिति तु छान्दोग्यश्रुत्यपेक्षयोक्तम् । छान्दोग्यवाज-
सनेययोस्तेकेन देवभोक्तो न विद्यते परत्र संवत्सरः,
तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभायप्युभयत्र प्रथितव्यौ, तत्रापि
माससम्बन्धात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवभोक्त इति
विवेक्तव्यम्” भा० ।

“तच्छ्रुतोऽधिवरुणः सम्बन्धात्” सू० ।

“आदित्यामृन्मसं चन्द्रमसो विद्युतम्” इत्यस्यां विद्युत
उपरिष्ठात् वरुणभोक्तमित्ययं वरुणः सम्बध्यते ।
अस्ति हि सम्बन्धो विद्युद्वरुणयोः । “यदा हि
विशाला विद्युतस्तीव्रस्त्रानितनिर्घोषाः कीकृतोदरेण मन्त्र-
त्यन्ति अथापः प्रपतन्ति विद्युततटे क्षनयति वर्षिष्यति
वा” इति च ब्राह्मणम् । अपाञ्चाधिपतिवरुण इति
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । वरुणाञ्चाधीन्द्रप्रजापती स्थाना-
नराभावात् पाठसामर्थ्याज्ञान्तुकत्वादपि वरुणादी-
नामन्त एव निवेशः । वैशेषिकस्थानाभावात् विद्युञ्चा-
न्याऽर्चिरादौ वर्त्मनि” भा० ।

“आतिवाहिकस्तस्मिन्नात्” सू० ।

इत्यादि सूत्रभाष्यन्तु आतिवाहिकशब्दे ६५०४० दर्शितम्
“कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः” सू० । “स एवान् ब्रह्म
गमयति” इत्यत्र विचिक्तित्युक्ते, किं कार्यमपरं
ब्रह्म गमयति आहोस्मिन् परमेवाविकृतं सुख्यं ब्र-
ह्मेति । कुतः संशयः, ब्रह्मण्डप्रयोगात् गतिश्रुतेः ।
तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नयत्येतानमानवः
पुरुष इति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य
गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुप-
पद्यते प्रदेशवत्त्वात्, न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं
गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते सङ्गतत्वाद् प्रत्यगात्मत्वाच्च
गन्तृत्वात्” भा० ।

“विशेषितत्वाच्च” सू० । “ब्रह्मभोक्तान् गमयति” “ते तेषु

ब्रह्मभोक्तेषु पराः परायतो वसन्ति” इति शुक्लनरे
विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयैव गतिरित्यवगम्यते । न हि
बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन् ब्रह्मण्यवकल्पते । कार्यं
त्ववस्थाभेदोपपत्तेः सम्भवति बहुवचनम् । भोक्तृश्रुति-
रपि विकारगोचरायामेव सन्निवेशविशिष्टायां भोग-
भूमावाङ्मयी, गोपी त्वन्यत्र “ब्रह्मैव लोकं पथ
सन्नाट” इत्यादिषु । अधिकारणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि
परस्मिन् ब्रह्मणि नाङ्गवः स्यात्, तस्मात् कार्यविष-
यमेवेदं नयनम्” भा० ।

“ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मण्डो नोपपद्यते समस्तस्य
हि जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमित्यलो-
च्यते” । “सामीप्यात् न ह्युपपत्तेः” सू० ।

“तुभ्यं आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य
ब्रह्मणस्तस्मिन्नपि ब्रह्मण्डप्रयोगो न विरुध्यते ।
परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसम्बन्धात् कश्चित्
कैश्चिद्विकारधर्मेभ्योमयत्वादिभिरुपासनायोपदिष्टमानस-
परमिति स्थितिः । ननु कार्यप्राप्तावनाद्वृत्तिवृत्त्यं न
सम्भ्यते । न हि परस्मात् ब्रह्मणोऽन्यत्र कश्चित्
नित्यता सम्भावति । दर्शयति च देवयानपथप्रस्थिता-
नामनाद्वृत्तिं “एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानव-
मावर्तं नावर्तन्ते” इति । “तेषामिह न पुनरा-
वृत्तिरस्ति तयोर्बुभुयासश्चतुर्त्वेत्येवेति” चेति । अत्र
ब्रूमः” भा० ।

“काव्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्” सू० ।

“कार्यब्रह्मभोक्तृप्रत्ययप्रत्युपपत्तौ सति तत्रैवोत्पन्नस्यग-
दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहतः परं
परिशुद्धं विष्णोः परं पदं प्रतिपद्यन्त इति । इत्थं क्रम-
सत्क्रियनाद्व्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या । न ह्यङ्ग-
स्यैव गतिपूर्विका परमाप्तिः सम्भवति इत्युपपादितम्” भा०
“अतएव” सू० । “स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति ब्रह्मणा
सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिपद्यन्ते । परस्थान्ते क्षतात्मानः
प्रविशन्ति परं पदम्” इति । तस्मात् कार्यब्रह्मविषया
गतिः श्रूयत इति सिद्धान्तः” शा० भाष्यम् ।

देवयानी स्त्री शुकाचार्यस्य कन्यायां सा हि कचयापात्
अतिथेन ययातिनोडा तत्कथा भा० आ० ७५।७७३० ।

“देवयान्याच संयोगं ययातेनोडुष्य च” । देवयानीश्च
दयितां सुतां तस्य महात्मनः । देवयान्यामजायेतां यदु-
स्तुर्बुधरेव च” ७५५० ।

देवयावन् लि० देवं याति या-वनिप् । देवं प्रति गन्तरि
“इवदूतो देवयावा वनिष्ठः” ऋ०७।१०।३

देवयित् लि० चु० द्वि-परिदेवने लच् । परिदेवके

देवयु लि० देवं याति या-वग्या० नि० क्तु । १धार्मिके ।
देवं द्योतनस्वभावं विष्णुभावभात्मन इच्छति क्यच्-तत
उनु । २आत्मनो द्योतनस्वभावेच्छौ च “नरो यत् देव-
योमदन्ति” ऋ०१।१४५।५। ३लोकयातिके मेदि० ४देवे पु०
देवं योति यु-मिन्त्रणे क्तिप् अन्त्यभागमातुगासनमिति
न तुक् । ४यज्ञादिना देवानां मिश्रीकारके ‘सुभातं यज्ञपतिं
देवयुवम्’ यजु०१।१२ छान्दस उवङ् ।

देवयुग पु० देवप्रियं युगम् । सत्ययुगे ‘पुरा देवयुगे ब्रह्मन् प्र-
जापतिस्तुते युगे आस्तां भगिन्यौ “ते भाव्ये” कश्यप-
स्यास्तां कद्रूच विनता तथा” भा०शा०१।६अ० “पुरा देवयुगे
तात ! देवेभ्येषु महात्मनः” भा०शतु० ८३अ०।

देवयोनि पु० देवानामिव कामिचारित्वात् योनिः यस्य ।
विद्याधरादौ ते च अमरोक्ता यथा “विद्याधरोऽप्सरसो
यक्षोरजोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो
ऽमी देवयोनयः” । २देवजातौ स्त्री “हे प्रे योनी इति ब्रू-
यात् देवयोनिरन्यो मनुष्योऽनिरन्यः” अत०ब्रा०७।४।२।१०

देवयोधा इत० अप्सरसश्च । “सुसुचुदेवयोधास्य पुण्यवर्ष-
मनुत्तमम्” भा०शतु० ४७अ०। “युमे कुन्ती च माद्री च
देवयोधोपसे भुवि” हरिवं० ५४अ०।

दैवर पु० दीव्यतेऽनेन द्वि-कण्ये व्यरच् । भर्तुरनुजे
भ्रातरि । “पतिश्चरता ज्येष्ठे पतिदैवरातुजे” उद्भटः
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्दैवैश्चैता मनुः २भर्तृभ्रातृ
मात्रे च “दैवराहा सपिण्डाहा स्त्रिया सव्यग्नियुक्तया”
मनुः अत्र दैवरजः भर्तुः ज्येष्ठकनिष्ठोभयपरः ।
उत्तरत्र “विधवायां नियोगार्थं निर्हृते तु यथाविधि ।
शुक्लश्च क्षुपावश्च यत्तयाताम् परस्परम्” कनिष्ठस्य पूर्वज
पत्नीत्वेन शुक्लस्यत्यस्य ज्येष्ठस्य च कनिष्ठपत्न्याः क्षुपा-
तस्यत्यस्योक्तेः । स्वार्थं क तत्त्वार्थं । “देवा देवरकोमतः”
उज्ज्वलद० ४तकोषः ।

दैवरक्षित लि० इत० । १देवेन २रक्षिते देवकल्पपुलभेदे पु०
तत्त्वान्वायां स्त्री “देवकस्याभवन् पुलास्तत्वारस्त्रिदशो-
पमाः । देवगानुपदेवश्च सदेवो देवरक्षितः । कुमार्यः
शम चास्यासन् वसुदेवाय ता ददौ । देवकी शान्तिदेवी
च सन्देया देवरक्षिता । हकदेव्युपदेवी च सुमान्नी चैव
सप्तमी” हरिवं० २८अ०।

दैवरथ न० देवस्थादित्यस्य रथः । सूर्यरथे “हालिंशतं वै
दैवरथाङ्गन्यम्” अत०ब्रा० १४।६।१।२ देव “आदि-
त्यस्य रथो देवरथः तस्य गत्वा एकेनाङ्गा यावद्देव-
परिमाणं परिच्छिद्यते तदेकं देवरथाङ्गन्यम् तद्वा-
लिंशदुगुणितम् तावत् परिमाणोऽयं लोकः” भा०
२प्रवरान्तर्गतर्षिभेदे ततः फिज् । दैवरथावनि तदपत्ये
पुंस्त्री । ३देवानां याने विमाने च

दैवरहस्य न० देवानामपि रहस्यम् । अतिगोप्ये “श्रुतं
दैवरहस्यं ते नारदाद्देवदर्शनात्” भा०शा०३।६अ०

दैवराज पु० देवेषु राजते राज-क्तिप् । इन्द्रे “इत्वं
इत्वा देवराट् अष्टभागं वै” भा०शतु० १अ०

दैवराज पु० देवानां राजा-टच् समा० । सुरराजे इन्द्रे
“यस्त्वासीद्देवको नाम दैवराजसमद्युतिः” भा०शा०६।७अ०
“दैवराजः सहातुजः” ह०सं०४०अ० “ततः कुलाकादि-
वुज् । दैवराजक तत्कृते लि० ।

दैवरात पु० देवात्मनं रायासुः संज्ञायाम् क्त । १विष्णुना देवेन
रक्षिते परिक्षिते श्वेपे परिक्षितगर्धे तत्कथा दृष्ट्या
२विश्वामित्रपुत्रभेदे “विश्वामित्रस्य च सुता दैवरातादयः
स्युताः” हरिवं० २७अ०। “पाथिना दैवराताश्च शालङ्का-
यनवङ्कनम्” हरिवं० २७अ०। ३हापरयुगोद्भवे राजभेदे च
“चानूरुदैवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः” उपासते सभायां
तु कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्” भा०सभा०४अ० उपसंहारे युधि-
ष्ठिरसभासत्त्वेन तस्योक्तेः न तस्य परिक्षितादिकल्पस्य ।
ततः काश्यादि० ठज् जिङ् च । दैवरातिक तदपत्यादौ
लि० । ठजि स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

दैवर्षि पु० देव इव ऋषिः देवानामपि ऋषिं पूज्यत्वात् ।
नारदादौ न्यायादिकर्तारि कणाटादौ च “दैवर्षिरचितं
गार्ग्य ! जगन्नाथैश्चिकित्सितम् । न्यायतन्त्राग्न्य-
नेकानि तैस्तैरुक्ताभि वादिभिः” भा०शा० २।१०अ० “आ-
ब्रह्म भुवनान् लोका देवर्षिपटुमानवः । तथ्यन्तु पि-
तरः सर्वे साहसातामहादयः” तर्पणमन्त्रः ।

दैवल पु० देव-लृषा० कलच् । १धार्मिके २देवद्रव्योपजीविनि
ब्राह्मणे च “चिकित्सकान् दैवलकान् सांसविक्रियिष्यन्तथा ।
विषयेन च जीवनोपज्याः स्तुभ्यः शक्ययोः” मनुः
“दैवलः देवमतिमापरिचारकः यन्नेऽथत्यजेततत्कर्मणोऽयं
निषेधः न धर्मार्थं” “दैवकोपे” ३। च नाम्ना दैवलको
भवेत् दैवलस्वरणात्, कुलू० ४। ५वसुपुत्रे १क्षत्रिभेदे
“मत्स्यस्य विदुः पुलस्त्यस्य न० २०, त दैवकम्” हरिवं०

१२०। अक्षितसुनेरपत्ने ४४प्रभेदे । स च रक्षाशापेना-
टावकृतया बभूव ब्रह्मै० पु० “अक्षितपुलत्वात् तत्सङ्कार-
स्थले “अक्षितो देवलो व्यसः” इत्यादौ तस्यैव बोधः ।
स च स्रुतिकर्ता यथाह हेमा० ब्र० पृ० ३० ।

“विष्णुः पराशरो दक्षः सर्वसंख्याहारिताः । शाता-
तपो विविचक्ष यमापस्तम्बगौतमाः । देवतः शङ्खनि-
क्षितो भरद्वाजोऽथोऽथः । गौतमो याज्ञवल्क्यश्च द-
शाष्टो स्रुतिकारिणः” । धौस्यैर्यज्ञभ्रातरि च “यदी-
यान् देवतस्यैव वने भ्राता तपस्यति । धौस्य उत्थोचके
तीर्णे तं वृणीध्वं यदीच्छथ” भा० आ० १८१ अ० तस्य
धौस्याप्यजतोक्ता । इनागदसुनो त्रिका० ७ देवरे गङ्ग-
रत्ना० । देवं जातिं ला-क । जीविकार्थं देवप्रतिभायाः
दस्यानाम्बरभायके च । स्वार्थे क । देवतक तत्त्वार्थे ।

देवलता स्त्री देवप्रिया लता शा० त० । १ नवमल्लिकायाम्
गङ्ग० । देवलस्य भावः तत् । २ देवलत्वे उपजीविकार्थं
देवपूजने स्त्री ।

देवलाङ्गुलिका स्त्री देवयत्यनया पु० देव-परिदेवने करणे
अच कर्म० । दृष्टिकालिकायां (वल्गाति) राजनि० ।

देवलाति स्त्री देवानां तत्प्रतिमानां जातिः पृच्छणम्
इत० । देवप्रतिभापृच्छणे तस्य दासीभारादित्वात् तत्-
पृच्छे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

देवलोक पु० देवानां लोकः । १ स्वर्गे त्रिका० । “आचार्यो
ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः । अतिथिस्त्वन्द-
लोकेशो देवलोकस्य चत्विर्जः” मनुः । भूर्भुवोऽथ
भुवर्लोकः स्वर्गलोकोऽथ मरुर्जनः । तपः सत्यञ्च सप्तैते
देवलकाः प्रकीर्तिताः” मत्स्यपु० उक्तेषु २ भूर्भुवोऽतिपु च
देववक्त्र न० देवानां वक्त्रं मुखमिव । वक्त्रौ तत्र कृतस्यैव
देवेरदनात् तस्य तन्मुखत्वम् ।

देववर्त्मन् इत० । सुरवर्त्मनि आकाशे हेमच० ।

देववर्षणि पु० इत० । विश्वकर्माणे हेमच० ।

देववर्षिन पु० देवकण्डपपुलभेदे “चत्वारो देवकात्मजाः । देव-
पालुपदेवश्च सुदेवो देववर्षिनः” भाग० ६।२१।१२

देववल्गभ लि० इत० । १ देवानामिष्टे २ सुरपुत्रागे पु० अमरः ।

देववात पु० देवैर्वातः वा-गतगन्धश्रोः कर्मणि क्त
इत० । देवैरिष्टमाद्यतया प्राप्तो कर्मिभेदे । “अम-
न्विष्टा भारता देवदन्ति” देवश्च वा देववातः सुदक्षम्
क० १।२१.२।

देववायु पु० हादशमनोः पुत्रभेदे “देववायुरहरश्च देवलोको

विदूरथः । मित्राविनुमित्रदेवश्च मित्रसेनश्च मित्रकृत् ।
मित्रवाहः सुवर्चाश्च हादशस्य मनोः सुताः” हरिवं०
७ अ० ।

देववाहन पु० देवान् हवींषि वाहयति प्रापयति वह-
णिच्-ल्यु । १ वक्त्रो “हृषो अग्निः समिधयते अन्नो न
देववाहनम्” क० १।२७ १४ इत० । २ देवानां वाहने न० ।

देवविद्या स्त्री देवज्ञानार्थं विद्या । भिरुक्तविद्यायाम्
“भास वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वण्यसुर्वे
इतिहासपुराणपञ्चमो वेदानां वेदः पितृगो राशि-
दैवं निधियां कोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूत-
विद्या जलविद्या मज्जविद्या सर्पदेवजनविद्या नाभैवेत-
न्नामोपास्वते” का० उ० “ऋग्वेदं भगवोऽध्योषि अरामि ।
यज्ञेत्येति विज्ञानस्य स्पृष्टत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमा-
थर्वणं चतुर्वेदं वेदगङ्गस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं
पञ्चमं येषां वेदानां तत् पञ्चमानां वेदानां वेदं व्याकर-
णमित्यर्थः व्याकरणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदादयो-
प्रायान्ने पितृगो आङ्गकल्पम । राशिगणितं देवसुत-
पातज्ञानं निधिं मङ्गाकालादिनिधिशान्त्वम् । वाको
वाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनी नीतिशास्त्रं देवविद्यां
निरुक्तं, ब्रह्मण ऋग्यजुः सामाण्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या
त्रिशाकल्पकन्दश्चितयस्ताः । भूतविद्यां भूततन्त्रम् ।
जलविद्यां धनुर्वेदम् । मज्जविद्यां ज्योतिषं सर्पविद्यां
गारुडम् । देवजनविद्यां गन्धयुक्तिनृत्यगीतपादा-
शिल्पादि विज्ञानानि । एतत् सर्वं हे भगवोऽध्योषि भा०

देवविग् स्त्री व० व० देवानां विगः । देवमनुष्येषु मरुत्सु ।
“मारुतसु सप्रकपालो विगो वै मरुतो देवविगस्ता छेद-
मनिपेद्वा इव चेकस्ताः प्रजापतिं यजमानमुपेत्योपु विवैते
मथिष्प्रामह इमाः प्रजा या एतेन हविषा ऋग्यमे”
शत० ब्रा० २।५।१।१२। अजादि वा टाप्

देववी लि० देवं वेति ज्ञामयते वी-कान्यादिपु क्तिप् ।
देवकामे । “स वङ्गिः सोम ! जायतिः पयस्य देव-
वीरति” क० ६।१६।२ ।

देववीति स्त्री वी-जादने क्तिन् इत० । देवानां भजणे ।
“देवधीतये त्वा गृह्णामि” यजु० १।१५। देवानां भजणा-
वेत्यर्थः । [१ सप्तपर्णहव्ये च सेदि०]

देववृक्ष पु० देवप्रियो वृक्षः शाक० । १ मन्दारवृक्षे २ गुग्गुली
देववृत्ति स्त्री देवकृता अर्थादिसूत्रस्य वृत्तिः । अर्थादि-
कृतवृत्तिभेदे १।६८।१०१ इ० उज्ज्वलदत्तीये दृश्यम् ।

दवव्यचस् त्रि० वि+अनच गतो कसुन् १त० । देव्याम्
“सृणीमहि देव्यच विवर्हिः” ऋ २।४।४।

देवव्रत पु० शमीष्ट त्रिका० “गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽ-
जनयत् प्रभुः । स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां
पितामहः” हरिवं० १५० । २ अधिपते इत्यस्यास्य च गेये
सामभेदे च तानि तद्दोनि त्रीणि सामानि । इत० ।
२ देवत्वसाधने ग्रंथे न० ।

देवव्रतिन् त्रि० देवतार्थं यतमस्य इति । देवार्थव्रतयुक्ते
“देवव्रती स्याद्व्रतप्रदाने” भा० आनु० ७।५० ।

देवशत्रु पु० इत० । १ देवारो अशुरे “स देवशत्रु निव देव-
राजः” भा० द्रो० १४६ अ० । २ युयुतोक्ते देवगणग्रह-
भेदे तदाविष्टनरलक्षणं तत्त्वोक्तं यथा “संस्वेदी द्विज
शुक्रदेवदोषवक्ता जिह्वाक्षो विगतभयो विमर्गद्वष्टः ।
सन्तुष्टो भवति च न चाक्षपानजातेर्दुष्टात्मा भवति च
देवशत्रु जुष्टः” ।

देवशस्त्रीन् पु० देव श्वर्गशमनाशकः, कर्मन्वा । १ ब्राह्म-
णस्योपनामनि “ततश्च नाम कुरीत पितैव दशमेऽक्षनि ।
देवर्षे नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम्” विष्णुपु० । “नरमा-
चष्टे नराख्यं नरमा” । देवर्षे देवात् पूर्वं तच्च विगिष्टं
शर्मयुतं तज्ज्ञाने” श्रुणाति हिनस्यशुभं श्रु-मनिन् शर्मा ।
देवपदं हि विप्राणां नाममात्रमस्त्वद्भु” शु०त० । “शर्मा
देवश्च विप्रश्च शर्मा त्वाता च भूभुजः । भूतिर्देवश्च वैश्वस्य
दासः शूद्रस्य कावेरु” यमरचने शर्मादेवयोः क्रमेण
निर्देशोऽपि “शर्मान् तं ब्राह्मणस्य स्यात् वस्मान् च त्रियस्य
तु” शातातपोक्तेः शर्मान्तैव नामनि ज्ञेया अतएव त-
र्पणप्रयोगे “अमुकगोत्रः पिता अमुकदेवशर्मा त्वय्यतामे-
तत्तिष्ठोदकं तस्मै श्रद्धंति” आ० त० । “शर्मा सर्घादिके
कार्ये शर्मान् तर्पणकर्मणि” गोभिलेन च शर्मान्ता
उक्ता । २ ऋषिभेदे “देवशर्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्वप-
णव च” भा० अनु० १६५ ।

देवशस्त्रं सव्य० देव+शस्त्रं शस्त्रम् । देवेत्यर्थे “त्वहि प्रति तान्
देवयो विहि” ऋ० ३।१।५ ।

देवशिन्पिन् पु० इत० । विपकर्षणि ।

देवशनी स्त्री देव इव प्रभावात्विता शुनी । देवत्वप्रभावा-
त्वितायां शुनीं सरमायास । “पणिभिरसुरैर्निगूढागा
अन्वेष्टुं सरमां देवशनीभिन्दन् प्रहितामयुग्मः पणयो
मिर्वायनः पोचुरिति” ऋ० १।६।५ भा० छता श्रुतिः
“तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखात् तत्सत्वसुपाग-

च्छ्रुत्वा स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घं सत्वसुपासे । स
तया क्रुद्धया तत्त्वोक्तोऽयं च पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति
नावेक्षते हर्षोऽपि नावर्षेति किमर्थमभिहित इति । न
किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा गालुवाच यस्यादयमभिहितोऽनघ-
कारी तस्माददृष्टन्वां भयभागमिष्यतीति” भा० आ० १५० ।

देवशेखर पु० दीव्यतीति देवः शेखरोऽस्य । १ दमनकष्टे इत० ।
२ देवानां शेखरे पु० न० ।

देवश्रवस् पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे “देवश्रवाः कृतश्चैव
यथात्काव्यायनाः कृताः” हरिवं० २० अ० विश्वामित्र
पुत्रकथने । २ वसुदेवस्यातरि “वसुदेवं देवभागं देवश्रव-
समानकम् । कृष्णं ग्यामकं कङ्कं समीकं वत्सकं
हकम्” भाग० ६।२४।१७ । “कंसवत्यां देवश्रवसः
सुवीर इषुमांसया” २२ स्त्री०

देवश्री पु० देवान् अयति हविर्दानेन सेवते श्री-किप् ।
यस्मै “देव्याय धत्ते ओष्ट्रे देवश्रीः” यजु० १७।५६।
इत० । २ देवानां लक्ष्म्यां स्त्री ।

देवश्रुत् त्रि० देवेषु श्रूयते श्रु-किप् लृक् । देवेषु वि-
ख्याते । “देवश्रुतो देवेष्वाचोषतम्” यजु० ५।१७ “नि-
याभ्यां स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा” यजु० ६।२०

देवश्रुत पु० देवेषु श्रुतः विख्यातः । १ ईश्वरे श्वारदे श्वास्त्रे
च श्रुतार्थकत्वं । ४ जिनभेदे हेमच० “स्वयं प्रमथ
सर्वां नृभूतिदेवश्रुतौ च दो” । अथसर्पिण्यां जिनोक्तौ ।

देवश्रेणी स्त्री देवानां श्रेणीव । १ मूर्खलतायां राजनि०
इत० । २ देवतापङ्क्तौ च ।

देवश्रेष्ठ पु० हादशमनोः पुत्रभेदे । “देवशयुरहरश्च देवश्रेष्ठो
विदूरथः” हरिवं० ७५० । तत्सुतोक्तौ ।

देवसदन त्रि० सीदन्तत्वं सद-आधारे ल्युट् । देवानामा-
धारे । “वहिर्देवसदनम्” श्रुतिः । “अश्वतो देवसदन-
स्तोयस्यास्यतो ऽदिव” अथ० ५।४।१।

देवसभा स्त्री इत० । १ देवानां सभायां सुधर्मायाम् अमरः ।
२ राजसभायाञ्च ।

देवसभ्य त्रि० देवं देवः क्रीडा तस्य सभा तत्र सीदति यत् ।
क्रीडार्थसभागते सभिके त्रिका० ।

देवसर्षप पु० दीव्यति द्योतते दिव-अच् नित्यक० । अश्वत्थे
रक्तमूलके कृष्णपत्रे वृक्षभेदे राजनि० ।

देवसह न० देवं सहते सह-अच् । १ भिक्षासूत्रभेदे
२ दण्डोत्पक्षोपधौ स्त्री विश्वः । ३ सोमाकरे पर्वतभेदे पु०
“हिमवत्सर्वदे सद्यो भवेन्महादे तदा । श्रीपर्वतं देव

गिरी गिरी देवसहे तथा । पाणिपात्रे च विन्ध्ये च
देवसुन्दे हृदे तथा । उत्तरेण वितस्तायाः प्रवह्याये
महीधराः । यच्च तेषामधोमध्ये विन्ध्योर्मि महीधराः ।

- हठवत् प्रयते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः" सुसुतः ।

देवसात् अव्य० देवाधीनं करोति कात्स्न्येन सम्प-
द्यते काटियोगे, देवे वा देव+साति । १कात्स्न्येन
देवाधीने सम्पन्ने देवाय देवे च । "हता वा देवसात्
भूत्वा लोकान् प्रापस्य पृष्कलान्" भा० श्रौ० १६० अ०

देवसायुज्य न० युज-सम्प० भावे किप् युक् योगः
तथा सह वर्तते सङ्गच्छस्य सादिशे सयुक् तस्य भावः
युज् इत० । देवत्वे अमरः ।

देव(वेद)सावर्णि पु० मनुभेदे स च त्वयोदशो मनुः ।
यथा "मनुस्त्वयोदशो मयो वेद (देव) सावर्णि रात्र-
वान् । चित्तसेमविचित्राद्या वेद (देव) सावर्णि
देहजाः । सुकर्मसुखामसंज्ञा देवा इन्द्रो दिवस्पतिः ।
निर्भोहतत्त्वदर्शाद्या भविष्यन्त्ययस्तदा । देवलोत्पत्त्य
तनय उपजता दिवस्पतेः । योगेश्वरो हरेशो ब्रह्मणा
संभविष्यति" भाग० ८।१।१४

देवसुन्द पु० सोमाकारसुन्दभेदे सुसुतः देवसङ्गच्छे दृश्यम् ।

देवसुषि पु० देवैः प्राणादित्यादिभिः रक्ष्यमाणः सुषिः
हारम् । प्राणादित्यादिभिः रक्ष्यमाणो हृदयस्य हार-
भेदे । स च पञ्चसंख्याकः क्वा० उ० ग्यरूपि यथा
"तस्य ह वा हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्रा-
ङ्मुखिः स प्राणस्तज्जुः स आदित्यस्तदेतज्जोऽन्ना-
द्यमित्युपासीत तेजस्त्रिज्ञादो भवति य एवं वेद"
"अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स
चन्द्रमास्तदेतच्छ्रोत्रं यश्चेत्युपासीत श्रीमान् यश्चक्षी
भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखिः सो-
ऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चमग्नाद्यमि-
त्युपासीत ब्रह्मवर्चस्त्रिज्ञादो भवति य एवं वेद" "अथ
योऽस्योदङ्मुखिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः तदेत-
त्कोर्ति च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्त्तिमान् व्युष्टिमान्
भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः
स वायुः स आकाशस्तदेतदोजस्रं स हृद्येत्युपासीत
ओजस्वी महत्मान् भवति य एवं वेद" "ते वा
एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य हारपाः स
य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य हार-
पान् वेदास्य कृते वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्ग

लोकं य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य
हारपान् वेद" "तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य
ब्रह्मण उपासनाकृत्वेन हारपाणादिगुणविधानार्थ-
मारभ्यते । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एत-
स्यानन्तरनिर्दिष्टस्य । पञ्च पञ्चसंख्याका देवानां
सुषयो देवसुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिहारश्चिह्नाणि देवैः
प्राणादित्यादिभीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्ग-
लोकभवनस्य हृदयस्यास्य यः प्राङ्मुखिः पूर्वाभि-
मुखस्य प्राग्गतं यच्छिद्दं हारं स प्राणः हृदयस्येन
हारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स प्रागनितीति
प्राणः । तेनैव सम्बद्धमव्यतिर्गन्तं तज्जुस्तथैवादित्यः
"आदित्यो ह वै वात्सप्राण इति श्रुतेः" "चक्षुरूपमति-
ठाक्रमेण हृदि स्थितः । "स आदित्यः कश्चिन् प्र-
तिष्ठति इति चक्षुषीत्यादि" वाजसनेयके । प्राणवायु-
देवतैर्ल्लोका चक्षुरादित्यश्च सहाश्रयेण । वक्ष्यति
च "प्राणाय स्वाहेति कृतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति" ।
तदेतत्प्राणाख्यं स्वर्गलोकहारत्वादब्रह्म "स्वर्गलोकं
प्रतिपत्तुस्तु जस्त्रे तज्जुरादित्यस्वरूपेणाद्यादत्वाच्च स-
वितुस्तज्जोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत । ततस्तो-
जस्त्रिज्ञादश्चाभयावित्वरहितो भवति य एवं वेद तच्छ्रो-
त्रदुगुणफलम् । उपासनेन वशीकृतो हारपः स्वर्गलो-
कप्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यं फलम्" "अथ योऽस्य
दक्षिणः सुषिः तत्स्यो वायुविशेषः स वीर्यवर्त्मनं कुर्व-
न्विन्द्या वा प्राणापानौ नाना वाऽनिति व्यानस्त-
त्सम्बद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः"
"श्रोत्रेण हृदा दिशश्चन्द्रमाश्चेति" श्रुतेः । सहाश्रयौ
पूर्ववत्तदेतच्छ्रोत्रं विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमशोर्ज्ञानाच्च हेतु-
त्वमतस्ताभ्यां श्रोत्रज्ञानाच्चतय यशः स्वातिर्भव-
तीति यशोहेतुत्वादशस्तमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासी-
तेत्यादि समानम्" "अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखिः पर्जन्य-
स्तस्यो वायुविशेषः स मूलपरीपाद्यपनयश्चोऽनिति-
त्यपानः सा तथा सा वाक्" "तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतद्-
ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्याध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम्
अग्निसम्बन्धाद्ब्रह्मस्तस्याध्यायस्य । अक्षयपनहेतुत्वादपा-
नस्याद्यात्वम् । समानमन्यत् । अथो योऽस्योदङ्मुखि-
रुदङ्गतः सुषिस्तस्यो वायुविशेषः सोऽग्निर्तपीते सभं
नयतीति समानः । तत्सम्बद्धं मनोऽन्तःकरणं स पर्जन्यो
ब्रह्मास्त्री देवः, पर्जन्यनिमित्ताद्यापः" इति । "मनसा

सृष्टा आपश्च वरुणश्चेति" श्रुतेस्तदेतत्कीर्तिश्च समस्तो
 ज्ञानस्य कीर्तिहेतुत्वान् । आत्मपरोक्षं विस्तृतत्वं कीर्ति-
 र्यस्य स्वकर्तृत्वमेव विस्तृतत्वं व्युत्पिः कान्तिर्देह-
 गतं ज्ञातव्यम् । ततश्च कीर्तिसम्भवात्कीर्तिश्चेति ।
 समानमन्यत् "अथ योऽश्वोर्ध्वः सुपिः स उदान आपा-
 दतलादारभ्योर्ध्वं सत्क्रमणा दुत्कषाञ्च कर्म कुर्वन्नित्युदानः
 स वायुस्तदाधारश्चाक्रामस्तदेतत् । वाय्वाकाशयोरौजो
 हेतुत्वादौजो बलं महत्त्वाच्च महः इति । समानम-
 न्यत् । ते वै एते यथोक्ताः पञ्च सुपिः सुन्वन्वात्यश्च
 ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः स्व-
 र्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपाकाः । एतैर्हि चतुः-
 श्लोत्राङ्गमनःप्राणैर्हि सुषुप्तस्यैव ब्रह्मणो हार्दस्य
 प्राग्निद्वाराणि निरुद्धानि । प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया
 बाह्यविधया सङ्क्राम्यतमरुदत्वाच्च हार्दब्रह्मणि मनस्ति
 षति । तस्मात्स्वसृज्जमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य
 लोकस्य द्वारपा इति । अतः स य एतानेवं यथोक्तगुण-
 विगिष्टान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपात्वेदोपाक्ते उपासनया
 वशीकरोति स राजद्वारपाकानिवोपासनेन वशीकृत्य
 तैरनिवारितः प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्दं
 ब्रह्म । किञ्चास्य विदुषः कृते वीरः पुत्रो जायते वीर-
 पुरुषस्येवनात् । तस्य चक्षुर्पाकरणेन ब्रह्मोपासनमवृत्ति-
 हेतुत्वम् । ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्पर्येण भव-
 तीति स्वर्गलोकप्रतिपत्तिरेवैकं फलम्" भाष्यम् ।

देवसु पुं सुवन्ति अतुजानन्ति स्र-किप् देवाश्च ते
 सुवश्चेति कर्म० । अतुजाकर्तृदेवभेदे । "स वै दीजते ।
 स उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमाजभते तस्य वपया प्रच-
 याम्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तदनु-
 देवसुवर्षा हवीर्षि निरुप्यते" शत० ब्रा० ५।३।३१ "देवसुवर्षा
 हवीर्षि विधितुस्तुष्टेनामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तर-
 भावित्वं वक्तुमाह उपवसथ इति उपवसथः सुत्यादि-
 वशात् पूर्वमहः । तदनु देवसुवर्षा हवीर्षि निर्वपति सुव-
 न्यतुजानन्तीति सुवः देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवः तेषां
 देवसुवाम् "कोः सुपीति" पा० यस्म्युदेशः । प्रसविष्टत्वं जैषा
 मान्नायते "देवसुवामेतानि हवीर्षि भवन्ति एतावन्तो
 वै देवानां सवाः त एवास्मै सवान् प्रयच्छन्ति त एनं सुवत
 इति" भा० तत्तत्कर्तृणि आधिपत्यादिहरणायातुज्ञाकर्त्ता-
 रश्च सवितादयो वरुणाणां अष्टौ देवा यथाह यजु० ६।१६
 "सविता त्वा सवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो

वरुणतीनाम् । इहस्मतिर्वाच इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः
 पशुभ्योमित्रः सव्यो वरुणो धर्मपतीनाम्" "सविता
 सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान ! त्वा
 त्वां सुवतां प्रेरयतु सन्ध्यामाज्ञादानेऽधिकारो भवेत्यर्थः ।
 अग्निः गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् ।
 सोमो वनस्पतीनां वन्याणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वन्याः
 सर्वे तत्रोपकारकाः भवन्त्यर्थः । इहस्मतिर्वागर्थं त्वां
 सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा पण्यार्थं चतुर्थी वाच
 आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय
 त्वां सुवताम् । रुद्रः त्वां सुवताम् । मित्रो देव सव्यः
 सुपां सुक्षुगित्यादिना पा० चतुर्थीः सु आदेशः सत्याय
 सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्म-
 पतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुव-
 ताम् । सवितादयोऽष्टौ देवसुहृद्विषां श्वाक्यां
 नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः" वेददी० ।

देवसुष्ट लि० १त० । देवेन सृष्टे "देवसुष्टो वा एषेष्टिर्यदा-
 ययणेष्टिरनया" शत० ५।२।१६ देवसुष्टा उ इति छन्दः
 "देवसुष्टो वा एषेष्टिर्यत् सौत्तामाग्यनया" ५।५।
 ४।१४ मद्दिरिकायां स्त्री हेमच० ।

देवसेना स्त्री इत० । सुराणां सेन्ये । "देवसेनां दानवैर्हि
 भग्नां दृष्ट्वा महाबलः" भा० य० २२० अ० । २प्रजापतेः कन्या-
 भेदे सा च स्कन्दस्य भाय्यां पठ्यति प्रथिता तत्कथा
 भा० व० २२२ अ० "अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विस्तृता ।
 भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिभा कृता"
 "सदेवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् । आ-
 गच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाय प्रजापतिम् । नित्यस्त्रावां
 प्रार्थयते हर्तुं केशो महासुरः । इच्छत्येनं दैत्यसेना
 न चाहं पाकशासन । मा कृताऽनेन भगवन् ! सुक्ताहं
 त्वद्वलेन तु । त्वया देवेन्द्र ! निर्हिष्टं पतिभिच्छामि दु-
 र्जयम्" इन्द्र उवाच "मम मातृत्वमेया त्वं माता दा-
 ज्ञायसी मम । आख्यातन्त्वहमिच्छामि स्ववमात्मवत्
 त्वया" कन्योवाच "अबलाऽहं महायाहो ! पतिस्तु बल-
 वान्मम । वरदानात् पितृभ्रात्री सुरासुरनमस्कृतः"
 इन्द्र उवाच "कीदृशन्तु बलं देवि ! पशुक्त्व भविष्यति ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमभिन्दते ।" कन्योवाच
 "देवदानवयक्षाणां किञ्चरोरगरणशाम् । जेता यो
 दुष्टहेत्वानां महावीर्यो महाबलः । यस्तु सर्वाणि
 भूतानि त्वया सह विजेयति । स हि मे भविता

भर्ता ब्रह्माण्यः कीर्तिवर्द्धनः" मार्कण्डेय उवाच "इन्द्र-
स्तस्य वचःश्रुत्वा दुःखितोऽखिलयदृष्टगम् । अस्या दिव्याः
पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते" । इत्युपक्रमे ब्रह्माण्य उपदे-
शेन स्कन्दस्य तत्पतित्वविधारणे स्कन्दोत्पत्तिमपवर्गयोक्तं
"ब्रह्मा तं देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता । अयं
तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्माणा स्वयम् । इति चि-
न्त्यानयाभास देवसेनामलङ्कृतम् । स्कन्दं गोवाच
बलमिदियं कन्या सुरोत्तम ! । अजातं त्वयि निर्दिष्टा
तव पत्नी स्वयम्भुवा । तस्मात्त्वमप्या विधिवत् पाणिं
मन्त्रपुरस्कृतम् । गृह्णाण दक्षिणं देव्या पाणिना
पद्मवर्षसा । एतस्मिन् स जप्याह तस्याः पाणिं यथा-
विधि । गृह्णस्मिन्मन्त्रविधिं जजाप च अहाव च ।
एवं स्कन्दस्य सङ्घिणीं देवसेनां विदुज्जनाः ।" पत्नी यां
ब्राह्मणाः प्राञ्जलच्छोभासां सुखप्रदाम् । सिनीवाल्लिं
कहृद्भूय सदुत्तिमपराजिताम् । यदा स्कन्दः पति-
र्लब्धः श्राव्यो देवसेनया । तदा तमाश्रयन्तच्छ्रीः स्वयं
देवी शरीरिणी । श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीप-
द्मभी ष्टता । पञ्चां कृतार्योऽभूद्यस्मात्तस्मात् पत्नी महा-
तिथिः" भा०व० २२८ख० ।

देवसेनापति पु० इत० । कार्तिकेये शृङ्गार्धे । तस्य तत्प-
तित्वकथा देवसेनाशब्दे दृष्ट्या "देवसेनापतिः स्कन्दो
मातरो लोकमातरः" यजमानाभिप्रेक्षमन्त्रः ।

देवस्थान पु० देवानां स्थानमिव स्थानमस्य । ऋषिभेदे
"हैमायनो नारदश्च देवलश्च महानृषः । देवस्थानश्च
कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः" भा०शा०१अ० । इत० ।
२खर्गे न० ।

देवस्यत्वक पु० देवस्यत्वेति आद्यशब्दोऽस्यत्वानुवाके आध्याये
वा गोपदा० वृत् । देवस्यत्वेत्याद्यप्रतीकयुक्ते आध्याये
अनुवाके च ।

देवस्व न० इत० । देवपतिमार्दस्यसृष्टे धने । "ब्रह्मा-
स्तस्य गुरोर्देव्यं देवस्वस्य हरेत्तु यः । कन्यां ददाति
युल्लेगेन स प्रेतो जायते मृतः" भा० पञ्चप्रेतोपाख्याने
"देवस्वं ब्राह्मणस्वं च भोमेनोपहिंसति यः" मनुः
"यद्धनं यशशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः" मनुस्मृतौ
१५प्रश्नीकधने च । [चित्तदेवहविः] यजु० ६।१०

देवहविस् न० इत० । पत्नी "आपो देवीः स्वदन्तु स्नातं
देवहव्य पु० देवाय हव्यं वस्य । ऋषिभेदे "संवर्त्तो देव-
हव्यश्च विष्णुर्देवश्च वीर्यवान्" भा०स०७अ०शक्रसम्बोक्तौ ।

देवहित ति० इत० । देवामां हितं इत० । देवैः स्थापिते
च "नाना हि वा देवहितं सदस्मृतम्" यजु०
१८।७

देवहृ स्त्री देवाह्वयलोऽत्र हृ-सम्भवात् कृष्, कर्त्तरि वा
कृष् । देवाह्वाने "देवहृज आ च वक्तु" यजु०
१८।६० । देवाह्वानकर्त्तरि ति० "अप्या हि देव-
कृतमां अस्यां अन्ते रथीरिव" ऋ० ८।४।१४ १५वाद्ये
ब्रीहपुर्णं शकटे च "पतिमं लुप्तमं देवहृ-
तमम्" यजु० १।८ देवाभामतिशयेनाह्वय यदाथं
ब्रीहपुर्णं शकटे दृष्टा देवा अह्वता इव शीघ्र-
मागच्छन्ति" वेदटी० । ४वामकर्णे "व्यापणो व्य-
हारोऽत्र नित्यमन्वो बहूदनम् । पितृर्दक्षिणः
कर्णः उत्तरो देवहृः ष्टतः" भाग०४।२८।१३ ५५प्रिभेदे
ततः गर्गा० यजु० । देवहृव्य तदपत्ये पुंस्त्री०

देवहृति स्त्री स्वायम्भुवमनोर्मध्यमायां कन्यायाम् "यस्तु
तत्र एमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वगाट् । स्त्री-
यासीत् शतरूपाख्या सङ्घिष्यस्य महात्मनः । तदा भिक्षुन
धर्मेण प्रजा शोभां बभूवरे । स चापि शतरूपां
पञ्चपत्यान्यजोजनत् । प्रियव्रतात्तानपादौ तिस्रः क-
न्याश्च भारत ! । आकूतिर्देवहृतिश्च प्रसूतिरिति
सत्तम ! । अकूतिं रूपे प्रदात् कर्दमाय तु मध्यमाय"
भाग० २।३।३८ सा च कपिलरूपस्य भगवतोभाता
यथाह तत्त्वैव
"जज्ञे च कर्दममृते द्विज ! देवहृत्यां स्त्रीभिः सप्तं
नवभिरात्मगतं स्वभावे । जज्ञे यमात्मगमनं गुणसङ्गं
पद्ममस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं तपेदे" भाग०२।३।४
तदुपदेशप्रकारश्च कपिलशब्दे भागवतवाक्योक्तः १६।६३
शृङ्गादौ दर्शितः ।

देवहृय पु० देवा ह्वयन्तेऽसुरैः यत्र आधारे व० क्यप् ।
देवासुरसंघाम् "अर्द्धान् वा च देवहृये" ऋ०७।८।१।२।
भावे क्यप् । देवानामाह्वाने न० "तं वा एतं ऋतवः ।
देवाः पितरः सप्तो ह्ये विद्वान्देवाः पितरः इति
ह्वयत्याह्वय देवा देवहृयं गच्छन्त्या पितरः पितृह्वय-
मवन्ति ह्येनं देवा देवहृयेऽवन्ति पितरः पितृह्वये य
एवं विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयति" शत०ब्रा०२।१।३।२
"ह्वयादीनां देवपितात्मनां द्वेषा विभागमाह वसन्त
इत्युपक्रमस्य य एवमृतानां देवत्वं पितृत्वं च विद्वांस्तान्-
तान् देवाः पितर इति ह्वयति व्यवहरेत् आस्याह्वतः

देवचरं देवज्ञानं प्रति देवा आगच्छन्ति आगतास ते
स्वसन्नुद्धे कर्मणि एतन्मार्गं भा०

देवज्ञेयन न० देव-भावो लुट् इत० लक्ष्य ड० । देवाना-
मनुज्ञेयनरूपे अपराधे "यदेवा देवज्ञेयनं देवास्यलक्षमा-
न्यमं यज० २०।१४

देवज्ञं त्व पु० त्रयोदशे भगवतरे यं गेयुरूपस्य चरंशस्य पि-
तरि । त्रयोदशमनुष्यक्रमे देवज्ञोत्पत्त्य तमय उपज्जन्ती
दिश्यते । योगेश्वरो चरंशो दृष्ट्वा संभविष्यति"
भाग० ८।१३।१४

देवज्ञद पु० आपवेतस्य तीर्थभेदे "योपति मज्जादेवो देव्या
स च मज्जाव्युत्तिः । न्यस्यत परमपीतो ब्रह्मा च
क्षिप्तगोः स च । तत्र देवज्ञे स्मृत्वा शुचिः प्रथतमा-
नसः । अयमेवमप्राप्नोत परां सिद्धिञ्च गच्छति" भा०
१०।८५ अ० । [नार्जु शब्दच० ।

देवा स्त्री द्विप-अच् । पद्यनामिणां नतायाम् अन्तमप-
देवाकीड पु० देवा अ कीड-ल्यत् आ+कीड-आपारे घञ्
इत० । देवोदात्ते इन्दारामे "देवाजाभ्यनुज्ञातो रत्नैश्च
मैतृष्य

टाकीड परिक्रामन् पञ्चमानः सुरपिंसः । स ददश
महापञ्चगाकीडं वामस्य च" हरिवं० १०७ अ०

देवागारिक् लि० देवागरे विपुलः आगारान्तात् इत० ।
देवागरे परिचरगार्थं नियुक्ते ।

देवाची स्त्री देवानां प्रति पदे शान्तोपाः भाद्रपदेऽथ वीप ।
देवानां प्रति शब्दज्ञा अदेवानां प्रतिज्ञाया च । देवानां
प्रतिज्ञा कर्तव्यं आर्त्तकीः देवानां शान्तस्तथा भाद्र-
पदेनन्त्यायां अक्षराणां च । यः कर्त्तव्यो देवानां
पदा" ३३०१ १०१११ "क्षप कर्त्तव्यं" भा०

देवाजीव लि० देवा देवाणां देवता । जीवन् जीवन्-अच्
अपमन (भाद्रपदे देवता । जीवन् देवाजीवोत्पत्त्य ।

देवाट लि० देवा अट-अच् अट-आपारे यज् देवाका-
शारे पादनिष्ठा दुर्गवत् गङ्गागारे वतमाने । वि०
३३०१ "यदा मन्त्रा यदुपनिषद्गोपिनेन पररुद्रत । पद-
तयान् न इतदेव केतं करहराक्षकम् । देवानामट-
नाम्नैव देवाट इति संज्ञितम्" वराहप० । देवान-
ट्ति अट-अण् लप० ३० । देवानां प्रति अगस्त्य लि०

देवातिवि पु० पौर्वशब्दभेदे "ततश्चाक्रोधनस्तस्या देवातिवि
रभ्युत्पत्तिः" भा० ६।१००८

देवातिदेव पु० देवानां तत्त्वस्य दीव्यति अति+दिव-अच् ।

विष्णौ "देवातिदेवो भगवान् प्रसूतिरंशे हरिर्यस्य
जगत्प्रणेता" हरिवं० १५४ अ० ।

देवात्मन् पु० देव आत्मा यस्य । पश्यत्यष्टके अश्वत्यगर्दे
दृश्यम कर्म० । अदेवस्वरूपे च ।

देवाधिदेव पु० देवानामधिदेवः । सर्वेश्वर परमेश्वर २३-
हादेवे च शजिनदेवभेदे हेमच० ।

देवाधिप पु० देवानामधिपः । सर्वनियन्त्रि परमेश्वर अहा-
परयुगीयन्त्रभेदे स च निकम्भाक्षुरांशात् हापरे भूमा-
वततार यथाच भा० आ० ६७ अ० "निकम्भादजितः संख्ये
महामतिरजायत । भूसौ भूमिपतिश्चो देवाधिप
इति स्मृतः" । इन्द्रे च "वलिं ब्रह्मा महादैत्यं शक्रो
देवाधिपः कृतः" भा० ८० ६ अ०

देवानांप्रिय लि० इत० "देवानां प्रिय इति च भूर्त्वे" वा०
अनुक्तम् । १ मूर्त्वे "पश्यो हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति
इति तेषां प्रियास्तथा च तत्प्रियत्वेन पश्यतुत्या प्रती-
यते इत्यतः पश्यन्मूर्त्वे इति तदर्थः" तत्त्वबो० । अहागे
पुंस्त्री लि० ।

देवानीक पु० सायणस्य तृतीयमनोः पत्रभेदे "संवर्त्तनः
सुशर्मा च देवानीकः पुरुषः" हरिवं० ७ अ० तत्पु-
त्रोक्तौ । मगरवंग्ये अन्त्रभेदे च "जेमधन्वस्तत्त्वाधीव
देवानीकः प्रतापवान्" हरिवं० १५ अ० इत० । इदेवानां
संख्ये न० "एष तच्च मज्जागादं देवानीकं मज्जाप्रणम्"
भा० १० २०६ अ० ।

देवानुक्रम पु० वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापनायानुक्रमो यत् ।
वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापके अन्यभेदे । सामान्यतः
छन्दाशिषोणाया देवताभेदाः सर्वानुक्रमणिकायास्तुक्ताः
तच्च देवताशब्दे ३६८२ पु० "गायत्र्या अग्निर्विष्णुः
सर्वदेव्यादि" वाक्यस्य दर्शितम् ।

देवानुचर लि० देवानुचरति अनु+चर-ट । देवपथाज्ञा
भिनि विद्याधरादौ उपदेव "निगस्य देवानुचरस्य वाचं"
मत्पदेवः पुनरणुवाच" रघुः । देवानुवाचिन् देवानुग
अष्टनयाप्यत् ।

देवान्तक पु० इत० । शश्वत्भेदे । अदेवभेदे च ।

देव न्यम् न० देवानामन्य इव दर्शनेन प्रीतिकरम् । अन्त्रे
हेमच० देवाद्यादयोप्यत् । देवयोग्यमन्यः । अदेवभेदे
दार्धे अकल्पितेऽप्ये च "अनुपाकृतमांमानि देवाद्यानि
हर्षिणि च" मनुः ।

देवापि पु० पौरवं प्रतीपराजपुत्रे न्द्रभेदे "प्रतीपस्य

अथः पुत्रा जज्ञे भरतर्षभ ! । देवापिः शान्तनुश्चैव चा-
ह्नीतश्च महाराजः । देवापिथ पवत्राज तेषां धर्मोद्धते-
ऽपवया" भा० आ० ६४५० "हस्तस्तथ दिनीपोऽभूत्
प्रतापस्तथ चात्मजः । देवापिः शान्तनुस्तथ बाह्लिक
इति चात्मजाः । पित्राज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं
गतः" भा० ६।००१११ 'देवापिर्योगमास्याथ कलाप-
ग्राभमास्थितः । सोमवंशं कलौ नष्टे हतादौ म्याप-
स्थितः" तत्त्वैव । शब्दच० ।

देवाभीष्ट लि० इत० । देवानामभिलषितं उतास्त्वन्त्यां स्त्री
देवायतन न० इत० । देवायतनान्ये "न देवायतनं ग-
च्छेत् कदाचिद्वाऽप्रदक्षिणम् । न पीडयेद्वा वस्ताङ्ग
न देवायतनेध्वजि" कूर्पि० "न जायते देवायतनं न गन्-
माके कदाचन" मनुना तत्त्व सुलोत्सर्गः प्रतिप्रज्ञः ।

देवायुध न० इत० । इन्द्रधनुषि स्वर्ययान्तकूलदिशि सज्ज-
जनधनुष्के गगने सूर्यकिरणप्रतिविक्रमे जाते धनु-
राकार पदार्थं जेम० इन्द्र युगान्ते ६५४५० दर्शितं तद-
त्यन्तं तारणं दृश्यम् । इत० । देवानामायुधे वज्रादौ च ।

देवायुम् न० इत० अथ ममां देवानां जीवनकाले "मन्त्रे
शाहवनीये निवेदयति ह्यनीयमा गार्हपत्ये द्वापायो
हि देवायुषम्" शत० ब्रा० ७।१।१०

देवारण्य न० देवप्रियं देवसूचकं वा अरण्यम् । इतीर्थभेदे
तथागे देवरमणे देवारण्ये चैव च । भोगरत्या
महाराज ! कोऽपि कदाचन तथा" भा० उ० १८७५० ।
इत० । देवनामाराणे च "अनसुद्योतयामासुर्देवार-
ण्यमिवर्तवः" रघुः ।

देवारी पु० इत० । श्रुतं "येन देवाराजः सर्वे सत्तापुत्रि
निपातितः" भा० उ० ८८५० ।

देवापीण न० देवैर् अपीणम् । देवोद्देशेन देवद्वयं
तद्दानजन्यफलप्रदायकम् । देवद्वयार्थं नो येः अर्पि-
करणं ल्यट् । अक्षरदादौ "पृथग्भूतानि चात्मानं
यानि देवाप्यर्पयति ये" भा० अनु० ८८५० "देवाप्यर्पयानि
व्याज्यजुःसामानि पृथग्भूतानि सूतेरनीययाः" नीलकण्ठः

देवाय्ये पु० अक्षरप्रभेदः "आयुतेनस्तु नमिनीत्य-
रमतीक्ष्णत् । सहायोगो वईमानो देवार्थी ज्ञातनन्दनः ।
गणा नवास्त्रधिंसंता एतादृग गणाधिपाः" हेमच० ।

देवाहि लि० देशानर्हति दाने अर्ह-अण् उप० ष० । देवाय
दानयोग्ये २सुरपणं न० राज०

देवालय न० इत० । श्रुतं "देवप्रतिपामयने च शब्दार्थ-

कल्प० । श्रुतं देवीलतायां स्त्री राजनि० । [जला० ।

देवाला स्त्री देव इयालति अल-अच् । रागिणीभेदे
देवावास पु० इत० । श्रुतं अक्षरप्रभे लि० । २स्वर्गं उदेव-
प्रतिपानये ४सुरैरौ च "देवावासः शुभः पुण्यो गिरि-
राजो हिरण्यमयः" हरिवं० २२६५०

देवावी पु० देवानवति अथ-पीणने औष्णादिक ई । देव
तपिके सागे "देवम्यस्ता देवाय्यं गृह्णामि" यजु०
७।२० देवा अय्यन्ते तथान्तेऽस्मिन् व्याधारे ई ।
उदेवतर्पणाधारे यज्ञे च "इमं भो देव ! सवितर्यज्ञं प्रणय
देवाय्यम्" यजु० १।१८

देवावध पु० देवा वईन इव दध-किप् प्रपेददीर्घः । पर्यत
भेद "देवावध् पर्यतयैव तथा वै बालुको गिरिः"
हरिवं० २२६५० ।

देवावध पु० देवा वईनोऽनेन दध-पञ्चथै क दीर्घः । सात्यते
वृषभदे "सात्यतान सत्यसम्भजान् योगत्या सुप्रवे
सुतान् । भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावधं वृषभम्"
हरिवं० १८५० "अत्र देवावधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽस्यत-
द्विभम्" भा० शा० २२४५०

देवाव पु० देवस्य शक्तव्याधः । उच्चैः अवशि अथ
देवाहार पु० देवयोग्य आहारः । देवाहं आहारं इत० ।
अच्छते हेमच० ।

देवाह्वय पु० वृषभेदे "देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको दृढ-
दृढः" भा० आ० १५० नानावृषोक्तौ

देविक पु० अनुकम्पितो देवदत्तः सत्पदानाम् अक्षरत्वेन ठन ।
द्वितीयादौः परस्मै लोपः । अनुकम्पिते देवदत्ते ।
दीर्घानि ददा-ण्वल् कापि अतऽपञ्चम । अनदीभेदे स्त्री
"अर्धं योजनं यस्तारां पञ्चयोजनमायताम् । गतावहे-
विकारास्तुर्द्विपयगैर्विताम्" पञ्चरात्र ३५५० भावपः
देविकताः सः सः अण । गत आत दारिक तत्त्वमवे लि०

देविन् लि० दिव-णिनि । कोडाकारके "वाना सचिह्नं
तानास्याः कृते लोपविदेवनः" वाच०

देविय न० अनुकम्पितो देवदत्तः वृहच्चसन्नुपनामत्वात्
च द्वितीयादौः परस्मै लोपः । अनुकम्पिते देवदत्ते ।

देविल लि० दृष्ट देवने इलच् । श्रुतिभेदे । अनुकम्पितो
देवदत्तः इलच् दीर्घवत् । अनुकम्पिते देवदत्ते पु०

देवो स्त्री देवयन्ति प्रवृत्तिर्नष्टत्वं पदेनेन यथाधिकारं व्यव-
हारयन्ति सः देव-णिच् अच् डीप्, दीव्यन्ति दिव-
अच् पचादौ देवट् इति निर्देशात् टित्वात् डीप्

देवस्य पत्नी स्त्रीष वा । देवपत्न्यां “देवीनां दक्षि-
 णावने” कृतः । देवमेवागच्छेत् उदा० इत्यत्रम् ।
 इदमग्राह्यं धर्म्यं “नमोदेव्यै महादेव्यै शिवायै सततं
 नमः” “देव्या यथा ततमिदं जगदात्मशक्त्या” इति च
 देवीमाहात्म्यम् । “सकृत् कृत्वा सहा पञ्चं देवी-
 पादजनं पिबत् । न जातु जननीगर्भं गच्छेदिति
 विनिश्चयः” देवीभागवतं “अपराधं परं कृत्वा देवी-
 भक्तस्य को नरः । सुखं लभेत् यदपि भवेत् त्वाता शिवः
 स्वयम्” इति देवीभाग० श्रुताभिप्रेकायां राजमहिष्याम्
 अमरः । ४मूर्त्यां ५पुत्रायां च मेदि० । इतिजस्त्रीणा-
 मुपाधिभेदे “देव्यन्ताश्च स्त्रियः सर्वा दास्यन्ताः शूद्रयोनयः”
 कर्मविषयकः । ७आदित्यभक्तायां दलिङ्गिन्यां एवम्व्या-
 कर्कोटक्यां १०शालपण्ड्यां ११महाङ्गोत्तयां १२पाठ्यां
 १३नागरसुजायाम् । १४स्त्र्येवार्ककायां १५हरीतक्यम्
 १६अतस्यां १७श्यामानामखगे च स्त्री राजनि० । १८रवि-
 संक्रान्ती तत्कालस्य यथा देवीस्वरूपत्वम् तथा एकादशीत०
 निरव्याधि यथा “अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्च-
 दश कृताः । साक्षिध्वन्तु भवेत् तत्र पञ्चाणां संक्रमे
 रवेः । व्यवहारो भवेत्तु चन्द्रसूर्योपलक्षितः । काले
 विकल्पते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पुण्यपापविभा-
 गेन फलं देवो प्रयच्छति । एकाधिककृतं तस्मिन्
 कोटिकोटिगुणं भवेत् । धर्माद्विरुद्धं तन्नाशूराख्यं पुत्रसु-
 खादि च । अधर्माद्विराधिशोकादि विप्रदायणसंक्षिप्तौ ।
 विषुवेषु च यद्वत् जप्त्वं भवति चाक्षयम् । एवं विष्णु-
 पदे चैव षड्गीतिसुखेषु च” देवीप० । “भोगोव्याप्तिः
 स्रज्जस्रसंक्रमणकालसंक्षिप्ताने पुण्यतमत्वमिति यावदिति
 कल्पतरुः । वस्तुतस्तु भुज्यत इति भोगो भोग्यः रवि
 संक्रमणे अतीतानागतः कालो भोग्यन्तर्द्धिमिक्तपुण्य-
 पापजननयोग्य इति यावत् । अतएव पुण्यपापविभा-
 गेन फलमित्युपसंहृतम् । स कालः कथानित्याह ।
 नाद्यः पञ्चदशेति अभयतः पञ्चदशदण्डपुण्यत्वं दिवा
 विष्णुपदोविषयमिति तिथितत्त्वे वक्ष्यते । साक्षिध्व-
 मित्यादिना तस्यैव कालस्य स्तुतिः । विकल्पते स्वभावात्
 प्रच्यवते । देवी संक्रान्तिकालस्वरूपा संक्रान्त्युपक्रमे
 देवीपुराण एव “समायनकृतसर्वाः पञ्चोद्भव क्रमेण
 त । स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता विभो !” ।
 इत्यभिधानात् “कक्षाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदायिनी”
 इति मार्कण्डेयपुराणाश्च रघु० । तत्र कृताभिप्रेकायां

राजमहिष्याम् “स्नातोऽनुजपः सुरभिः कम्बो हस्तिर-
 भूषणः । स्नातां विशुद्धमनां गच्छेद्देवीं सुभूष-
 णाम् । न हि देवीगृहं गच्छेदास्तीयात् सन्निवेश-
 नात् । अत्यर्थवृक्षमोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत् ।
 देवीमृदुगतं भ्राता भद्रसेनममारयत् । मातृशय्यान्तरे
 कीनं कारुषङ्गोरसं सुतम् । साजान् विधेयं संयोज्य
 मधुनेति विनोदितः । देवी तु काशीराजेन्द्रं निजधान
 रङ्गोत्तमम्” काम०भीति० ।

देवीकीट प० शोणितपुरे याणासुरपुरे त्रिका० ।

देवीम्वियक प० देवीं धिया इत्याद्यप्रतीकशब्दोऽस्ति अत्र
 अनुवाके अध्याये वा गोपदा० हुन् । देवी धियेत्याद्यप्रती-
 कयुक्ते अनुवाके अध्याये च ।

देवीपुराण न० देव्यामाहात्म्यादिद्युक्ते उपपुराणभेदे

देवीभागवत न० देव्या माहात्म्यावेदकं भागवताख्यं पुरा-
 णम् । पुराणभेदे तस्योपपुराणं कल्यान्तरे महापुराणं
 वेति उपपुराणशब्दे निश्चीतं तत्र दृश्यम् ।

देवीमाहात्म्य न० इत० । मार्कण्डेयपुराणान्तर्गते “सा-
 र्वर्षिः सूर्यतनय इत्यादिके सार्वर्षिर्भवितु भनुरित्यन्ते
 तयोदशाध्यायात्मके पञ्चभेदे “त्रोपप्रति चैव ये भक्ता
 देवीमाहात्म्यसुतमम्” मत्स्याप० ।

देवीरापसक प० देवीराप इत्याद्यप्रतीकमन्त्रानुवाक्ये
 अध्याये वा गोपदा० हुन् । देवीराप इत्याद्यप्रतीकयुक्ते
 अध्याये अनुवाके च ।

देवीसूक्त न० देव्याः तदुदेवताकं सूक्तसूक्तसमुदायः । ऋग्वेदे
 शाकलसंहतायामतिप्रसिद्धे देवीदेवताके १सूक्तभेदे
 “रात्रिसूक्तं जपेद् दौ मध्ये सप्रशन्ती जपेत् । प्रान्ते तु
 जपमीयं ये देवीसूक्तमिति क्रमात्” सरोचिकल्पः । तत्रैव
 प्ररक्षरणपकरणे “कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत्
 कृष्णचतुर्दशीम् । हज्जौकोत्तरमाज्ञायं पूर्वसंपुटितं तत् ।
 एवं देव्या यथा प्रोक्तः पौरश्चरणिः क्रमः । तदने
 हवनं कुर्यात् प्रतिस्त्रोकेन पायसम् । रात्रिसूक्तं प्रति
 ऋक्षं तथा देव्याश्च सूक्तकम् । कृत्यान्ते प्रजपेत् स्तोत्र-
 मादौ पूजादिकं सुने !” अत्र गुप्तवतीकारा आहुतः ।
 “पूर्वसंपुटितम् पूर्वार्थां पूर्वोक्ताभ्यां रात्रिसूक्तदेवीसू-
 क्ताभ्यां संपुटितम्” प्रतिस्त्रोकेनेति मन्त्रविभागोपपन्न-
 णम् कात्यायन्यादितन्त्रोक्तसप्तगतीविभागपञ्चस्य हय-
 नादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन तेनैव वैधपदार्थनिर्ण-
 यावश्यकभावात् । रात्रिसूक्तदेवीसूक्ते च ऋग्वेदे

शाकलसंहितायां प्रविष्टे । तथेत्यनेन जपे क्लृप्तकर्मः
 संप्रदाकारो निर्दिश्यते तच्छब्दस्य पूर्वपरानर्शित्वात् ।
 तस्य श्लोकप्रारम्भमात्रार्थत्वं तु न न्याय्यम् । इत्याभ्यामपि
 सूक्ताभ्यां तिरावत्तत्प्रगतीहोमोत्तरमेव पाठकमातु-
 शारेण होमः । “विश्वेश्वरीं जनज्ञानीमिति” सवो रा-
 त्रिस्तुतम् । “नमो देव्यै महादेव्यै इति” सवो देवी-
 सूक्तमिति कश्चित् तच्च “प्रतिश्लोकं प्रतिश्लोकमिति”
 प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् क्वच्छक्तादिगन्धानां वै-
 दिकमन्त्रेष्वेव कृतत्वप्रसिद्धेः । अतस्तत्सूक्तमित्यादि
 काचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवलयौगिकत्वेनोपपत्तेः ।
 तेन क्लृप्तपदस्य श्लोके क्लृप्तेषु क्लृप्तरपि साङ्ख्यमात्रम् ।
 ससङ्गमनोभ्यानादिविधौ वृद्धयन्तरपदयोः प्रतिनियत-
 निर्देशवत्त्वादेव क्लृप्ताव्यवस्थाया इव प्रकृते क्लृ-
 प्ताया एव शक्त्यव्यवस्थादार्ढ्यस्य कैस्तिकन्यायेनैव
 सिद्धेः । यदि त्वेवमात्रोच्यते “विश्वेश्वरीदिकं सूक्तं
 दष्टं तद्वृद्ध्या पुरा । स्तुतये योगनिद्राया मम देव्याः
 पुरन्दर ! । महिषान्तकरीसूक्तं सर्वसिद्धिप्रदं तथा ।
 देव्या ययादिकं दिव्यं दष्टं देवैः सहर्षिभिः ।
 देवि ! प्रपञ्चासिंहुरे ! प्रसीदेत्यादिकं तथा ।
 नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम् । असुव्याः
 स्तुतये दष्टं वृद्ध्यादौः सकलैः सुरैः । नमो देव्यादिकं
 सूक्तं सर्वकामफलप्रदम्” इति विशफलितवेपथे
 पाञ्चरात्रवर्णनीतन्त्रे व्यवहारदर्शनादेतेषां श्लोकाणां
 मणौद्भेयत्वस्य सिद्धान्तितत्वाच्च सूक्तत्वव्यवहारो युज्यत
 एवेति । तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति श्लो-
 कात् पूर्वं वृद्धोवाचेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पा-
 ठाच्च । त्वं स्नाहेत्यारभ्यैव श्लोकारम्भः तस्य च
 योगनिद्रात्तरात्त्रिदैवतत्वात् मरीचितन्त्रे रात्रि-
 सूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयं परं त्वेतत्तन्त्रमनु-
 शरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकोऽङ्गहोमदशायां न हो-
 तव्यम् । श्लोकान्तिश्लोकस्य द्वेधा विभागोऽपि न
 कार्यः । देवीसूक्तेऽपि त्रिधा विभागोऽङ्गहोमे न वि-
 धेयः प्रधानविधिगेष्वष्टाङ्गविधावन्त्येन प्रतिश्लेष-
 मिति पदे क्लृप्ताकल्पने मानाभावादित्यवधेयम्” ।
 नमो देव्यै महादेव्यै इत्यादिके देवीमाहात्म्यस्य पञ्च-
 माध्यायस्य देव्याः स्तुतिरूपेण मानामन्त्रे च “ह च
 वैश्वरूपजपे देवीसूक्तं परं जपन् देवीमाहा० तत्र
 गुप्तवतीकारा आह्वः “देवीसूक्तं बहुचेत्यतिप्रसिद्ध-

मेकं, विश्वेश्वरीमित्यादीत्येके श्लोक्तमाध्यायप्रसिद्ध-
 मित्यर्थे । वस्तुतस्तु देवीसूक्तं नमो देव्या इत्यादिकं
 पञ्चमाध्यायस्य स्तुतिरूपं तच्च सर्वदेवताकूटस्थाया
 महाकल्पायाः श्लोकं शुक्लादिवधाधिभिन्नेत्यादिभिर्देवै-
 र्दष्टं सर्वकलेशपरिहारैश्चर्यादिकलकं तत्कामाभ्यां ताभ्यां
 जपन् असुपदं श्रुतत्वात् बुद्धिसिद्धितत्वाच्चेदमेव देवी-
 सूक्तपदेनात्र गृहीतुमुचितं क्लृप्तीतन्त्रसम्मतमायमर्थः
 इति प्रागेव निरूपितमित्यपरे “प्राच्याधः संस्थितं वीजं
 व्योम वीजं कृतायनः । त्रिकोणविन्दुनादाद्यं प्रण-
 वादि नमोऽनकम् । अम्बिकासिद्धिदं श्रेयं देवीसूक्तं
 परं श्रुतम्” इति कश्चित्पठिते शम्भुभेदे च ।

देष्टु पु० दिव-क्व । देवरे स्नामिनः कनितभ्रान्तरि समरः ।
 देवेज् पु० देवं यजते यज-किप् । देवयष्टि
 देवेज्य पु० देशानामिच्छः पूज्यः । सुराचार्यो जीवे गन्धर् ।
 देवेन्द्र पु० इत० । सुरेन्द्रे शक्ते “त्वमेव देवेन्द्र ! मदा
 निगद्यसे” रघुः ।

देवेग पु० इत० । देववियन्त्रि परमेश्वरे शमहादेवे च
 “भनवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते” भा०शा०
 ६२५० । शतत्ययां स्त्री स्त्री । “देवेशि ! भक्तिसुखमे !
 परिवारसमन्विते ! । यावत्प्रां. पूजयिष्यामि तावत्प-
 सुखिरा भव” तन्त्रसारः । ४विष्णो पु० “देवेशो देव-
 भद्रगुरुः” विष्णुस० देवेश्वरादयोऽप्यत्र ।

देवेशय पु० देवे अधिष्ठातृतया येते शो-अच् अलुक्क० ।
 देवेषु अधिष्ठातृतया वामिनि १परमेश्वरे २विष्णौ च
 “अस्तुतेय ! हिरण्येशय ! देवेशय ! कुशेशय !”
 भा०शा० १४०५० । [३गुगुलौ च पु० राजनि०]

देवेष्ट त्रि० देशानामिष्टः । देवानामभिन्नचिते शमहादेयायां
 देवीद्यान न० इत० । देशानासुदाने तद्देष्टव्यं मन्दं चैत-
 रथं वैभ्राजं सर्वतोभद्रमिति चत्वारि, त्रिकाण्डे तु वै-
 भ्राजं मित्रकं मित्रकावणं चैत्ररथमिति प्रकृतामीति भेटः ।
 देवीकम् न० इत० । देवस्थाने समरौ “राजसाख्यदे-
 वीकः शैलयोर्मध्यस्तवगाः । रोहितकमवली च तथा
 सखिहितं सरः” सूर्यसि० ।

देव्य न० देवस्य भावः व्यञ्ज वेदे वा० न वृद्धिः । देवत्ये “म-
 हत्तहोदेव्यस्य प्रवाचनम्” क० ४।१६।१ “देव्यस्य
 देवत्वस्य प्रवाचनं प्रस्थापकम्” भा० ।

देश पु० दिशति दिश-अच् । भूगोलान्तर्गते विभागभेदे जन-
 पदगण्ये विहितः । विस्तरस्तु देशावशीत्यन्वस्य प्रामाण्ये

तत्र दृश्यः । [हेमच०] देश+स्वार्थे क । २देशशब्दार्थे
देशक त्रि० दिश-कर्त्तरि ण्वल् । उपदेष्टरि अतुषास्तरि
देशकारा(री) स्त्री रागिणीभेदे सङ्गीतशास्त्रम् । इयं च
मधरागस्य भार्या

देशधर्मः ५० देशादुत्पन्नः धर्मः । देशोचितधर्मं च च
“यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः” मनूक्तः
“देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्माश्च शास्त्रतान् । पा-
पशङ्खणधर्माश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तान् भवतुः” भवतुः
शास्त्रविरोधस्यैव देशधर्मः परित्याज्यः यथाह आ०शु०
सू० १।७१ नारयणोपाध्यायः “वैदेष्ये मद्यप्यव्यथा-
योदहः गृह्यते तु “ब्रह्मचारिणो विगात्रमिति” ब्रह्मचर्यं
विहितं तत्र गृह्योक्तमेव कर्म कुर्यात् न देशधर्ममिति” ।

देशना स्त्री दिश-गिच्-यच् । नियोगे विध्यादौ “एको-
द्विदिदिश्यादौ ह्यामद्व्यादि देशना” ति०त०व्यासः ।
देशपरिच्छिन्न (त्वं) ३२० । अधिकरणैकदेशवर्तिनि सर्वा-
ध्यापिनि । यथा संयोगादि ।

देशभाषा स्त्री देशप्रचलिता भाषा शा०त० । तत्तद्देशेषु प्रच-
लितभाषायां भाषाभाषायां । “कश्चा देशभाषासु
जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वरुः” भा०शा० ४६६ अ० ।

देशराजचरितं न० गदापद्यमयात्मके चम्पूभेदे सा०द०
देशरूपं न० दिश-कर्त्तरि ण्वल् देशस्य दिशमानस्य उचि-
तस्य रूपम् । उचितं समञ्जसं चमरः “लघुना देशरू-
पेण चन्द्रयोगेन भारत !” भा०शा० १०७ अ० । देश+प्रश-
भायां रूपम् । प्रशंसते देशे च ।

देशाखी स्त्री रागिणीभेदे सा च हिन्दोन्नरागस्य द्वितीय
भार्या संगीतशास्त्रम् ।

देशान्तरं न० अन्त्यादेशः मयूर०स० । १देशभेदे तच्च कृतौ
परिभाषितं यथाह ब्रह्मभट्टः

“वाचो यत्र निभित्तने गिरिर्वा व्याधायकः । म-
हानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते । देशभासनदी-
भेदाच्चकटोऽपि भवेद् यद । तत् देशान्तरं प्रोक्तं
स्वयमेव स्वयम्भुवा । दशरात्रण या वाचा न श्रूयता-
मवा पुनः” । बृहस्पतिः “देशान्तरं वदन्त्येके षट्पद्या
जनमायतम् । चत्वारिंशददन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च”
“इत्युक्तसिद्धयचनोक्तगागादयोजनादिभेदसामञ्जस्या-
र्थमेव व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद् योज-
नाभ्यन्तरे, द्वितीयवैशिष्ट्ये तदुपरि, एकवैशिष्ट्ये च-
त्वारिंशदयोजनोपरि, वार्णागिरिमहानद्यन्तरितत्वेभेदा-

भावेऽपि षट्पद्योजनोपरि, वैदेष्यमिति सुविचिन्ता-
मणिः” शु०त०रघु० । “देशान्तरगते प्रोते” शु०त० “स्त्रीवे
देशान्तरगते पण्डिते भिक्षुकेऽपि वा । योगशास्त्राभि-
युक्ते च न दोषः परिषेदने” उ०त०जातातपः

भूगोलस्यमध्यरेखातः पूर्वापरस्यो उत्तरदक्षिणस्य वा
योजनविशेषान्तररूपे चरसंज्ञके, २५दार्ढ्यं तत्स्वरूपं
सि०शि० उक्तं तच्च चरशब्दे ८६८८० दर्शितम् । अधि-
कमत्र सि०शि० उक्तं तत्तादर्थितं दर्शयते

“यत्तद्विचिन्तयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्मृगत्
स्वतः सेरगतं बुधैर्निर्गदिता सा मध्यरेखा भुवः” सू० “अ-
न्तोपपत्तिगाले इदानीं देशान्तरमाह” प्रमिता० “यत्र
रेखापरे स्वाजतुल्यः प्रत्यक्षविज्ञानमध्यस्थितैर्दोर्जनैः ।
खेटभुक्तिर्हिता स्पष्टभूवेष्टनेनोद्भूता प्राग्वत् स्वं तु पश्चाद्
यहे” सू० “अन्तोपपत्तिश्चैराशिकेन गोलेऽभिहितता च ।
इदानीं देशान्तरचटिका आह” प्रमि० “प्राग्भूमिभागे
गणितोत्पत्त्यानादनन्तरं प्रयच्छणं विधोः स्यात् । आदौ
हि पश्चाद्विधे तयोर्दोर्भवन्ति देशान्तरनाडिकास्ताः ।
तद्वर्धं स्फुटं षट्पदं कृतं भवन्ति देशान्तरयोजनानि ।
प्रतीक्या षट्पदता दुर्भुक्तिः स्वर्णं यहे चोक्तवदेव
कार्यम् । अर्कोदयादुद्भवत्तत्ताभिः प्राच्यां प्रतीक्यां
दिनप्रवृत्तिः । ऊर्ध्वं तथाधश्चरनाडिकाभौ रवावृत्त-
दक्षिणगोलयाते” सू० “यः किम मध्यरेखाया अपरिधा-
नान् ततः प्राक् पश्चाद्वा स्थितोऽस्तीति न वेति तेनैव
ज्ञातव्यम् । विभुयत्तदिने चटिकायन्त्रेण स्पर्शकाले
रात्रिगतं ज्ञेयम् । अथ च गणितेन स्पर्शकालो ज्ञेयः ।
गणितोत्पत्त्यानादनन्तरं प्रयच्छणं यदि दृष्टं तदा दृष्टा
रेखातः प्राग्भूमिभागे । यतो दृष्टा यथा यथा रेखातः
प्राग्भूमिजति तथा तथा रेखोदयात् प्रागेवाकोदयं प-
श्यति । इतोऽन्यथा चेत् तदा पश्चाद् दृष्टा । दृश्य-
क्षणपक्षक्षणाकालयोरन्तरं देशान्तरचटिकास्ताभिर्गणं
षट्पदा कृतं स्पष्टभूवेष्टनम् । एवमनुपाताद्देशान्तरयोज-
नानि । अथ वा किं योजनैः । यदि षट्पदपट्टा गति-
कथ्यते तदा देशान्तरचटिभिः किमिति । एवं यत्
फलसम्पद्यते तत् प्राग्वत् पश्चाद्वनिति युक्तसुक्तम् ।
तथा प्राच्यां ताभिर्षट्पदिनिवारपक्षितिकोदयादुद्भू-
भवति । प्रतीक्यां तु तत्तादर्थः । यतो सङ्कोटये वा-
रादिः । अतएव च रवावृत्तगोलस्यो चराक्षिचटिका-
भिर्दृष्टम् । यतस्तदोन्मूलकं चितिकादुद्भूम् । दक्षिणे

त्वधोऽतस्त्वोदयादधो वारप्रवृत्तिरिति सर्वं निरवद्यम्
प्रसि० ।

देगिक त्रि० देशे प्रसितः टन् । १पणिके हेमच० । देश
उपदेशः तत्र प्रसितः । २गुर्वाटो 'धर्माणां देशिकः
साक्षात् स भविष्यति धर्मभाक्' भा०श्र० १४७श्र० ।
देशिन् त्रि० दिशति दिश-णिनि । १देशके स्त्रियां डीप् सा
च २तर्ज्ज्यां शञ्चच० "कनिष्ठादेः शिन्त्यङ्कुडमूलान्ययं करस्य
च । प्रजापतिपित्राद्वादेयतीर्थान्यनुकृतात्" याज्ञ०

देशी स्त्री रागिणीभेदे सा च दीपकरागस्य भाष्या

देशीय त्रि० देशे भवः गङ्गा० छ । देशभवे "इति पाद्यान्त्य
देशीयाः पठन्ति" रघु० "सुरते कर्ममूलेषु यच्च देशीय
भाषया । दम्पत्योर्जल्पितं मन्दं मन्दनं तद्विदुर्बुधाः"
कासशास्त्रम् ।

देशित त्रि० दिश-णिच् कर्मणि क्त । उपदेशपरिते "का-
केभ्यो रज्यमासङ्गमिति वालोऽपि देशितः । उपधातप-
धानत्वाच्च आदिभ्योऽपि रज्जति" भौषांसाकारिका ।

देशीयवराडी पु० रागिणीभेदे "देशीयवराडीरूपक
तालैर्न गीयते" गीतगो०

देश्य त्रि० दिश-कर्मणि गत्यत् । १उपदेश्ये २पूर्वपक्षे न० श-
न्दरत्ना० देशे भवः दिगा० यत् । ३देशभवे त्रि० व्यस्य
व्यकर्मधारये तत्पक्षे उत्तरपदस्यस्य वग्यो-याद्युदात्तता ।

देष्ट त्रि० अतिशयेन दाता दाह+अतिशयने इष्टन् तृणोलोपे
गुणः । दातृतमे "वसुदेवः सुन्वते भुवः" ऋ० ८।६।६।

देश्यु त्रि० दा-इण्यु च गुणः । दातरि उज्ज्वल०

देह पु० न० दिह-घञ । १शरीरे स च स्थूलसूक्ष्मकारण-
भेदात् त्रिविधः । अङ्गगङ्गे गात्रगङ्गे च विवृतिः
सूक्ष्मदेहस्यैव भोगा ब्रह्मैवर्त्तपु० दर्शतो यथा
तत्र यमं प्रति सावित्रीश्रुतः "स्वदेहे भस्ममाद्भूते यान्ति
लोकान्तरं नराः । केन देहेन वा भोगं भुङ्क्षते च
शुभाशुभम् । देहो वा किंविधो ब्रह्मन् ! तन्मे व्या-
ख्यातुमर्हसि" तत्र यमस्योत्तरम् "इष्टं देहविशरणं क-
थयामि यथागमम् । पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति
स्कृटम् । देहिनां देहवीजसु स्रष्टुः सृष्टिविधौ
परम् । पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्वो देहो निर्मिता भवत् ।
स हस्तिरो नश्वरश्च भस्मसाश्च भवेद्विह । दृष्टाङ्गुष्ठपमा-
यश्च यो जीवः पुरुषः कृतः । विभर्त्सि सूक्ष्मदेहलं
तद्रूपं भोगहेतवे । स देहो न भवेद्भ्रम उज्ज्वलदम्बो
यमाकवे । अस्तेन नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृते ।

न शक्नो च न चास्ते च न तीक्ष्णकण्ठके तथा ।
तप्रवृत्ते तप्रलोके तप्रपाषाण एव च । पतप्रप्रतिमात्रे-
षेऽप्यल्लूङ्गपतनेऽपि च । न च दग्धा न भक्ष्यश्च भुङ्क्ते
सन्नापमेष च । कथितं देहहन्तान्कारणञ्च यथागमम्
स्थूलज नश्वरः । "स्थूलवन इमे देहा मित्यस्याज्ञाः
शरीरिणः" गीता । सूक्ष्मादित्यैविध्यं सां०का०त०कौ०

"सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विभेदाः
स्युः । सूक्ष्मास्तंभां नियताः मातापितृजा निवर्तन्ते"
सां०का० "त्रिधा विभेदाः स्युः । तान् विशेषप्रकारानाञ्च
सूक्ष्मा इत्यादि सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः (१) मातापि-
तृजाः पाट्कौशिकाः तत्र मातृतो लोभलोहितसांसानि,
पितृतस्तु स्त्राव्यस्थिमज्जानि इति पट्कौशिकः । प्रकृष्टानि
महानि भूतानि प्रभूतानि तेः सह सूक्ष्मशरीरमेकोवि-
शेषः मातापितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयः ।
महाभूतार्गं च वडादीनां निवेशः इति । सूक्ष्मा-
मातापितृजयोर्देहयोर्विशेषमाह सूक्ष्मास्तंभां विशेषाणां
मध्ये ये ते नियताः, नित्याः मातापितृजा निवर्तन्ते
रसान्ता वा भस्मान्ता वा विह्वला वेति सूक्ष्मशरीरं
विभजते" त०कौ०

"थिोत्पन्नस(ग)धक्तं नियतं सहदादिच्छन्नपर्यन्तम् ।
संभरति निरूपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" सां०का०
प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकसुत्यादितम् अक्ष(ग)प्र-
व्याहृतं शिजामयनुविशति नियतम् आ वादिसर्गात् आ
च महाप्रलयोदवतिष्ठते । सहदादिसूक्ष्मपर्यन्तं सहद-
हङ्कारादेशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां सप्तदायः सू-
क्ष्मशरीरं गान्धवारभूदैरेन्द्रियैरेन्वितत्वादिशेषः । नन्व-
स्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृग्प्रमानेन
पाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संभरतीति उपान्तसु
पानं पाट्कौशिकं शरीरं जज्ञाति ज्ञायं ज्ञायं चोपादत्ते
कथात् ? निरूपभोगं यतः, पाट्कौशिकं शरीरं यिना
सूक्ष्मं शरीरं निरूपभोगं, तन्मात्रसंभरति । ननु धर्मा-
धर्मनिमित्तः संभारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति यद्योगः,
तत्कथं संभरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्म-
ज्ञानाज्ञानवैराग्यवैराग्यैश्चर्यानिश्चयव्याप्ति भावास्तदन्विता
बुद्धिः तदन्विताश्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं
यथा सुरभिचम्पकसम्पर्कहस्तं तदामोद्यासितम्भवति
तस्माद्भावेरेवाधिवासितत्वात्संभरति । कस्यात्पुनः प्रधा-
नमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह

विह्वलं चयं गच्छतीति विह्वं हेतुमत्त्वेन चास्य विह्व-
त्वमिति भावः" तन्मौ०। परिकल्पिता इत्यस्य अनुमिता
इत्यर्थः तत्प्रयोगश्च परलोके कर्मफलभोगः कृष्णदेहं
विनाऽनुपपन्नः भोगत्वात् स्थूलसूक्ष्मदेहारब्धकषादिति-
तस्य यस्यस्य स्वदेहेनैव भोगवत् यदात् स्वदेहारब्ध कर्म-
फलं ततत् स्वदेहेनैव भोग्यं नेतरेण अन्यथा कृतकान्य-
जताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादि तर्कचालानुसन्धातव्यः ।

"किन्तु देहमयोनिकम्" भाषा० "देहात्मप्रत्ययो यद्वत्
प्रमाच्यत्वेन कल्पितः" शा०भा०कारिका "देहिनोऽस्मिन्
यथा देहे कौमारं जीवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिः"
गीता । उत्पत्तिस्थानभेदेऽऽ देहचतुर्विधः "देहचतुर्विधोऽप्येव
जन्तोऽत्यन्तभेदतः । उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डोऽत्यन्तवर्ध-
जरावुजः" राघवभट्टप्रवक्तव्यम् । ज्योतिषोक्ते २४वमे
च "देहाधीनः स्वदेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वी-
जितो वा" ज्ञातका० दिह-भावे चञ् । २२पदे पु०

देहकर्तृ लि० देहं करोति क-टच् । देहकारके प्रथिव्या-
दिभूते २२वरे २२व्ये च पु० कर्मसाक्षित्वात्तयोक्तयात्वम्
"देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः" भा०व०
२२०। स्वयं नामोक्ती ।

देहकृत् लि० देहं करोति क-क्लिप् । देहकारके प्रथि-
व्यादिभूते । २२पदेचरे पु० "स एव भगवान् देवः" इत्यु-
पक्रमे "देहज् देहभृत् देही" भा०व्यनु० १६२० ईश-
स्तुतिः ।

[(पाश्चा) शब्दच० ।

देहकोष पु० देहस्य कोष इव । देहावरके खगानां पक्षे
देहक्षय पु० देहस्य क्षयो यज्जात् । १०गे शब्दच० । ६त० ।
२देहस्य नाशे च ।

देहज पु० देहात् जायते जन-ज । १तवुजे पक्षे "हौपायना-
दनवरो महित्वे तस्य देहजः" । २पुत्रां स्त्री । २देह-
जातमात्रे लि० "अहितो देहजो व्याधिर्हितमारग्यमौष-
धम्" उद्भट्टः ।

देहद् पु० देहं दायति शोधयति देहं देहपुष्टिं ददाति
रसायनेन वा दे-शोधने दा-दाने वा क । १पारदे
राजभि० । २देहदातरि लि० ।

देहधारक न० देहं धारयति धारि-ण्यच् । १अस्थि देह-
धारिणि २शरीरिणाम् लि० । णिनि । देहधारिन् त-
त्कार्ये स्त्रियां ङीप् । "संस्थिता परमा माया देहिनां
देहधारिणी" ति०त० स्त०प्रभा०च० ।

देहधि पु० देहोधीयतेऽल धा-भाधारे णि । देहाधारे

खगानां देहावरके पक्षे (पाश्चा) शब्दचन्द्रिकाकोषः ।
देहधृज् पु० धृज-गतौ क्तिन् । प्राणवायो "वायुर्यो वज्रा-
सञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक्" सुश्रु० २देहधारक-
मात्रे अनुपप्रादौ लि० ।

देहभुग् लि० देहे भुङ्क्ते कर्मफलानि भुज-क्तिन् । १दे-
हाभिमानिनि जीवे । देहं भुङ्क्ते भोजयति कर्मसाक्षि-
त्वात् भुज-अन्तर्भूतण्यर्थे क्तिन् । २२व्ये पु० "देह-
भुग् देहिनां गतिः" भा० व्यनु० १६२० स्वयं नामोक्ती ।

देहभृत् पु० देहं विभर्ति स्वकस्मानुसारेण भृ-क्लिप् ।
स्वकस्मानुसारेण देहाधिगतरि कस्मात्कानि १जीवे ।
"कस्मात्मा त्वपरो योऽसौ वन्धमोक्षैः संयुज्यते" शा०प्र०
भा०धृतवाक्ये तस्य कर्मयोगेन देहसम्बन्धरूपस्य वन्धस्यो-
क्तेरुक्तत्वात् । "धिगमां देहभृतामसारताम्" रघुः ।

"मनुष्योऽहं माह्नायोऽहं गृहस्थोऽहमित्यादिभि-
मानेनाबाधितेन देहं कर्माधिकारादेतुं वशीन्वमा-
दिकृपं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यानयं स्थूलसूक्ष्मशरीरे-
न्द्रियसङ्घातं विभर्ति अनाद्याविद्यावासनावशात्
व्यवहारयोग्यत्वेन, कल्पितमसत्यमपि सत्यतया
स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति शोधयति
नेति देहभृत् । २विवेकज्ञानशून्ये अविद्यायति कर्तृ-
त्वाभिमानिनि । स च त्रिविधः । रागादिदोषप्राव-
ल्यात् काव्यनिषिद्धादियथेष्टकर्मानुष्ठायी भोजयशास्त्रा-
नधिकार्येकः १ । अपरस्तु यः प्राकृतः सुकृतवशात्
किञ्चित् प्रणीतरागादिदोषः सर्वान् कर्मान् त्यक्तु-
मशक्तुवन् निबिडानि काव्यानि च परित्यज्य नित्यानि
नैमित्तिकानि च कर्माणि फलाभिषिद्धित्यागेन सत्त्व-
गुणार्थमनुतिष्ठन् गौणसत्प्राप्ती भोजयशास्त्राधिकारी
द्वितीयः २ । ततो नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनालःकरण
शुद्धा ससुपजातविविधः अत्रादिना वेदनं भोज
साधनं स्वर्गपादयिषुः सर्वान् कर्मान् विधितः परि-
त्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुसुपसर्पति विविदिप्राप्त्याधि-
समाख्यस्तृतीयः ३ ।

देहभृत् लि० देहं विभर्ति भृ-वा० ण्यच् सुम् च । देहभो-
पक्षे "जनेषु देहभृतरातिरिक्तेषु" भाग०५।५।४

देहयात्रा स्त्री देहस्य ओक्तान्तरे यात्रा, देहस्यार्थं यात्रा
उद्यमादि वा । १यमपुत्र्यादिगमने शरणे २देहस्यार्थं
भोजनादौ च भेदि० "ययं देहयात्रायात्यर्थमिच्छामि-
च्छापरेच्छाप्रापितानि सुखदुःखसङ्घान्धारकफलान्य-

मुभवन् वेदान्तः। “अतीव भर्तुर्भर्तृधर्मनिष्ठया शुभ-
प्रया चार्चया देहयात्रया” भाग० ४। २३। १७ आर्चः टाप्।

देहला स्त्री देहं भुविषेपं राति ददाति सेवमात् रा-
रक्ष सः। मद्ये यन्त्रं०।

देहलि(ली) स्त्री देहं लेपनं चाति मृच्छाति आधारत्वेन
ला-वा० किं वा स्त्रीप्। हारपिण्ड्याम् (देवोयाज)
यन्त्रं०। “विष्यस्यन्ती भुवि गणनया देहकोदत्तपुष्पः”
मेघदू०। अमरादौ सुस्त्रान्ताठः स च पु०।

देहघत् त्रि० देह+घञ्चये मत्तुप् मञ्ज वः। देहात्माभि-
मानिनि जीवे “अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवा-
प्यते” नीता।

देहवायु पु० देहस्यो वायुः। प्राणादिवायुपञ्चके त्रिका०।
देहसाम्य न० इत०। अङ्गानां समत्वे। तत्त्वसम्यक्तं यथा
“अङ्गानां समतां विद्यात् समं त्रिगुणं जीयते। नो चेन्नैव
समानत्वमजुक्तं युक्तं तत्र तत्” शब्दार्थचि० छत्रपाक्ये।

देहमार पु० इत०। मज्जनि धातो राजनि०।

देहातीत पु० देहं देहाध्यासमतीतः। घटादियत् देहस्य
वृत्त्येन तदभिमानशून्ये विदुषि।

देहात्मवादिन् पु० देहमात्मानं वदति वद-णिनि। चा-
यांके तस्य यथा देहात्मवादित्वं तथा चायौक्यञ्चे २६२१
ष्ट० दर्शितम्।

देहात्मप्रत्यय पु० देहस्यात्मतया प्रत्ययः। देहे आत्मत्वेन
अभिमाने “देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः।
लौकिकं तद्वदेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्” भा०भा० ४०
कारिका

देहाध्यास पु० देहस्य तद्रूपस्य वा आत्मतया तद्रूपतया वा
अध्यासः भवः। देहधर्मस्य अनुपपत्त्यादेरात्मधर्मतया
भावः। यथा अनुपपत्त्योऽहं कथोऽहं गौरोऽहमित्यादि
देहधर्मस्य आत्मानि भवः।

देहिका स्त्री दिङ-ण्वल्। कीटभेदे उपजिह्विकायां त्रिका०
देहिन् स्त्री देहाः सर्वे भूतमविषप्रदं तन्माना जगन्मण्ड-
लवर्तिनोऽस्य सन्तीति इति। १ देहतादात्म्याध्यासापक्षे
जीवे; एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात्तद्वैरोपा-
धिरात्मा देहोऽप्युच्यते। २ देहाभिध्यासदर्शनि च।
जीवस्य विद्वांसोत् प्रशासोव परनेहे तत्पूजापरिभवादि-
भिरप्रहृष्टप्रहृष्टविषोदहहृष्टारममकारशून्यस्तिष्ठति। अत्रो
हि देहतादात्म्याभिमानाद् देहमात्मतयाऽभिमन्यमानः
देहाधिकरणमेवात्मनोधिकरणं मन्तुमुनो मृष्टे भूमा-

वासने वाङ्मासे इति मन्यते न त्र देहे आसे इति
“देहिनामदह्यो गमं हवाम्” माघः।

दै शोधने आ-पर-सक० शुद्धौ अक० अग्निट् पितृ तेन न
घुसंया। दायति अदाषोत् ददौ दायाम् दायते दातः।
दाति। [दितो गौरः” अमरः।

अव+चेतीभावे अक० आवदायति शुक्लोभवति “अवदातः
दैतेय पंक्ती दितेरपत्यं ढक्। दितेरपत्ये असुरे अमरः।
“दैतेयाश्चाप्यदैतेयाः परस्परजयेषिणः” हरिवं० २। ४
अ०। स्त्रियां स्त्रीप्। “दैतेयी चामुरी प्रजा” भा०शा०
२। ३७०।

दैत्य पु० दितेरपत्यं शब्द। दितेरपत्ये अमरः। “दैत्यदानव-
यक्षाणां गन्धर्वैरगरत्नसाम्” भनुः। योपधत्वात् जातायपि
स्त्रियां टाप्। दैत्यगुरुस्तृतीये ढ० सं० १०४ अ०।

दैत्यगुरु पु० इत०। शुक्राचार्ये अमरः। “यत्तुक्तयान
दैत्यदेव पु० इत०। १ वरुणे त्रिका०। २ वायो हेम०।

दैत्यद्वीप पु० गरुडात्मजभेदे “दैत्यद्वीपः परिद्वीपः सारसः
पद्मकैतनः” भा०उ० १०० अ० गरुडात्मजोक्तौ

दैत्यधूमिनी स्त्री तारादेव्यर्चनाङ्गे सद्भाभेदे “ताराचने
विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च सद्भिकाः। योनिश्च भूतिनी चैव
बीजाख्याः दैत्यधूमिनी। सेनिहानेति संप्रोक्ताः पञ्च
सद्भा विज्ञोक्ताः” तन्त्रसारे उद्दिश्य “दानवधूम-
केतवपरनाभतया सा लक्षिता यथा “परिवर्त्य करो असौ
कनिष्ठाकटमध्यमे। अनामायुगलं चापस्तर्जनीयुगलं
पृथक्। अन्योऽन्यं निविडं बद्धाङ्गुष्ठयोऽनामिकां ततः।
दानवधूमकेतव्या सद्भैषा कथिता प्रिये।”।

दैत्यनिमूदन पु० दैत्यान् निमूदयति हिंसति नि+मूदि-
णिच्-लु। विष्णो तस्य दानवशरित्वात्तथात्वम्।

दैत्यपति पु० इत०। हिरण्यकशिपो। “प्राणच्छिदां दैत्य-
पतेनं स्नानाम्” माघः।

दैत्यपरोधस् पु० इत०। शुक्राचार्ये हारा० “जिगीषया
ततो देवावब्रिरेऽङ्घ्रिरसं सनिम्। पौरोहित्येन वाञ्छार्थं
काव्यं तृशनसं परं” भा०शा० ७६ अ० तस्यासुरपौर-
हित्यवरणमुक्तम्। दैत्यपरोहितादयोऽप्यत्र।

दैत्यपूज्य पु० इत०। शुक्राचार्ये “कनकनिकषगौरे व्या-
धयो दैत्यपूज्ये” ढ० सं० ६ अ०।

दैत्यमातृ स्त्री इत०। कथ्यपर्वेः कलत्वे इदितो उपचारात्
तेषां विष्णुतृप् २ अदित्यादिषु तत्कलत्वे च “अदिति-
र्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः” हरिवं० १६ अ०।

दैत्यमेदज पु० दैत्यस्य मेदाज्जायते जन-ड । । युगयुगौ
• पृथिव्यां स्त्री राजनि० मधुकैटभमेदजातत्वात्तस्याज्ञायात्वम्
दैत्ययुग न० इत० । दैत्ययुगवत् हादशसङ्घर्षमितवर्षेषु शब्दा-
वकल्पतरुः । दैत्ययुगशब्दे दृश्यम् ।

दैत्या स्त्री दिनेरियम् गत्य टाप् । । सुरायां त्रिका० शररा-
नामगन्धर्व्ये क्षमरः । शृण्वोपधौ मेदि० योपधत्वात्
जातावपि टाप् । शदैत्यजातिस्त्रियाम् । [मेदि० ।

दैत्यारि पु० इत० । शिष्यो क्षमरः । श्रैयतामात्रे च
दैत्याहोरात्र पु० इत० । मातृषे वर्षे शब्दार्थकल्पतरुः तन्मा-
नस्य देवमानतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

दैत्येज्य पु० इत० । दैत्ययुरी युक्ताचार्ये । [भवे त्रि० ।
दैत्य न० दीनस्य भावः । श्रौतत्वे दिने भवः कृष्ण । श्रुति-
दैत्येन त्रि० दिनं दिनं भवः दीपसायां द्वित्वम् कल्पल-
संयोगे द्वितीया ततो भवार्थे कृष्ण कृष्णि परे द्वितीय
विभक्तौर्लुक् मध्यस्थयास्तु प्रत्ययपरत्वाभावात् लुक् ।
दिने दिने भवे प्रत्यङ् भवे "एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्म
क्षेत्रीकोक्यवर्तनः । तिर्यङ्मृगपितृदेवानां सम्भवोयत्न
कर्मभिः" भाग० १।१।२७ ।

दैत्येनप्रलय पु० इत० । ब्रह्मणः स्वमानानुसारेण प्रतिदि-
नावसाने सर्वसृष्टवस्तूनां लये प्रलयविशेषे "चतुर्दशेन्द्राव-
न्विष्टं ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा
च ब्राह्मो नशा नृप ! । कालरात्रिश्च सा ज्ञेया वेदेषु
परिकीर्तिता । एवं सप्रकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ।
ब्रह्मलोकदधः सर्वे लोका दध्याश्च तत्र वै । उल्लिखितैव
सहसा सङ्कर्षणसुखाग्निना । चन्द्रार्कब्रह्मपुत्राश्च ब्रह्म
लोकं गता वृत्तम् । ब्रह्मरात्रौ व्यतीते तु पुनश्च सृष्टये
विधिः । तस्य ब्राह्मणां निगायाश्च क्षुद्रप्रलयसम्भवः ।
एव त्रिशद्विवारात् ब्रह्मणो मास एव च । वर्षं हादग-
मासैश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि । एवं परिमितान्दे च गते
च ब्रह्मणो नृप । दैनन्दिनस्तु पल्लयो वेदेषु परिकी-
र्तितः । अहोरात्रश्च स प्रोक्तो वेदविद्विः पुरातनैः ।
तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कौटिदिगीश्वराः । व्याटित्या-
वर्षो वृद्धा मन्विन्द्रा मानवादयः । ऋषयो मुनयश्चैव
गन्धर्वा राजसदावः । मार्कण्डेयो कोमशश्च मेचक
शिरजीविनः । इन्द्रदुम्नश्च नृपातिशङ्खपारश्च कल्पयः ।
नाडीजङ्घा वक्रशैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै । ब्रह्मलोक-
दधः सर्वे लोका नागलयाक्षया । ब्रह्मलोकं ययुः
सर्वं ब्रह्मलोकदधस्तथा । गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकाश्च

सृष्टये पुनः । एवं शतायुःपर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः
त्र० वै० प्र० ।

दैनिक त्रि० दिने भवः "काकाट् ठञ्" पा० ठञ् । दिनभवे
स्त्रियां ङीप् । सा च दिने क्रियमाणकर्मभूतो शब्दमा-
दैर्घवरत्न पु० दीर्घवरत्नेषु निर्दिष्टः श्रुपः कृष्ण । दीर्घरत्न-
लटदण्डखननेन निष्पादिते श्रुपे ।

दैर्घ्य न० दीर्घस्य भावः व्यञ् । दीर्घतायाम् ।

दैर्घ्य न० दीनस्य भावः व्यञ् । दीनत्वे, कार्यगते च ।
"दौर्गत्यादौ रन्नीजस्य दैर्घ्यं सज्जिततादि कर्तुं" सा०ट०
उक्ते शब्दभित्तिरियुगभेदे च "दैर्घ्यचिन्ताश्रुतिश्चास्यैव गयी-
च्छ्रुतितादिकर्तुं" सा०ट० "इन्द्रोदैर्घ्यं त्वदनुसरणं कृष्ट
कालो विभर्त्ति" मेघ० ।

दैक्षीपि पु० दिक्षीपस्यापत्यम् इञ् । दिक्षीपापत्ये ततः
तौल्वत्वा० युवप्रत्ययस्य फलो न लुक् । दैक्षीपायन-
स्तदोय युवापत्ये ।

दैव त्रि० देवादागतः कृष्ण । श्रमाग्ये फलोन्मुखे
शुभाशुभकर्मणि "दैवाधोनं जगत्सर्वं जन्मकर्म
शुभाशुभम् । संयोगाश्च वियोगाश्च न च देवात् परं
बलम् । जगत्पायत्तश्च तदैव स देवात् परतस्ततः ।
भजन्ति सततं भक्ताः परमात्मानमीश्वरम् । देवं शब्द-
यितुं यत्तुं क्षयं कर्तुं खलीलया । न देवबलस्तद्भक्त-
स्याधिनाशी च निर्गुणः" इति ब्र० वै० गणेश० मनुस्मृत्या च ।
"दैवे पुरुषकारे च किं ज्ञायस्तद्ब्रवीहि मे । अत्र मे
मंथयो देव ! लेक्तुमर्हस्यशेषतः" मत्स्य उवाच
"स्वमेव कर्म देवास्त्वं विद्धि देहान्नरार्जितम् । तस्मात्
पौरुषमेवेह श्रेष्ठमास्तुमेनीषिणः । प्रतिजुलं तथा देवं
पौरुषेण विचिन्त्यते । मङ्गलाचारयुक्तानां निव्यसत्यान
शीलिनाम् । येषां पूर्वजन् कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् । कर्मणा
प्राप्यते लोकै राजसस्य तथा फलम् । लक्ष्मणे कर्मणा
विद्धि तामसस्य तथा फलम् । पौरुषेणाप्यते राजम् !
मार्गितव्यं फलं नरैः । देवमेव विजानन्ति नराः पौरुष
वर्जिताः । तस्माद्भि कालसंयुक्तं देवं सफलं भवेत् ।
पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! । देवं पुरुष
कारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! । त्वयमेव मनुष्यस्य पि-
युक्तं स्यात् फलावहम् । लघेर्हृदिसमायोगात् दृश्यन्ते
फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ।
तस्मात् सदैव कर्तव्यं सधर्मपौरुषं नृभिः । एतन्ते

प्राप्नुवन्तीह परकोष्ठे फलं भुवम् । नाकसाः प्राप्नु-
वन्त्यर्षाश्च य देवपरायणाः । तस्मात् सदेव यत्नेन
पोरुषे यत्नमाचरेत् । तत्कामसान् देवपरान् मनुष्या-
स्तुत्यानयुक्तान् पुत्रवान् हि कच्छीः । अन्विष्य यत्नाद्-
हन्ते अपेन्द्रं तस्मात् सदोत्यानवता हि भाव्यम्”
मत्स्यपु० १६५ अ० “तृष्णं वज्रायते मूढं वज्रं चैव तृष्णायते ।
वज्रवान् वज्रहीनश्च देवस्य गतिरीदृशी” “उद्योगिनं
पुत्रमसिंहसुपैति कच्छोर्देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति”
भौतिमान्ना देवायत्तं कुले जन्म ममायत्तं हि पोरुषम्”
वेणीशं देवलोदम् देवायज्जो पा० अ० ३२ देवसम्बन्धिनि
स्त्रियां ङोप् । “देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया”
गीता । “देवी विचित्रा गतिः” उद्भटः । श्रुतीतोक्ते स-
म्बद्धे देव्यो “अभयं मत्संसर्गद्विर्त्तनयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमस्य यज्ञश्च स्वाध्यायस्तपश्चार्जवम् । अहिंसा
सत्यमक्रोः क्रुधागः शान्तिरपैशुनम् । दया भतेष्वलो-
कुलं मार्दवं क्षीरचापलम् । तेजः क्षमा धृतिः शौचं
मद्रोहोनाभिमानिता । भवन्ति सम्पदं देवीमभिजातस्य
पाण्डव ! । देवी सम्पदं विमोक्षाय निबन्ध्यायासुरी
मता” गीता देवस्येवायम् अ० ४ मनुक्ते विवाहभेदे पु०
“ब्राह्मो देवस्तथैवार्तः प्रजापत्यस्तथाऽऽसुरः । नास्त्वर्षो
राजसश्चैव पैशाचसाधनोऽधमः” इत्युद्दिश्य “यत्र तु
वितते सम्यग्दत्तज्जे कर्म कुर्वते । अलङ्कृत्य सुतादानं
देवं धर्मं प्रचक्षते” इति लक्षितम् “सुतादानं तद्धिमित
पुत्रार्णमिति तात्पर्यार्थः । विवाहानां ब्रह्मदेवादिदेवता-
कत्वाऽभावेन इवार्थगर्भितायेकता कुलकर्महेनोक्ता । देवो
देवताऽस्य अ० ५ मनुक्ते अङ्गुल्यग्ररूपे आचमनाङ्गे
तीर्थभेदे आचमनोपक्रमे “अङ्गुलमनस्यतले ब्राह्मं तीर्थं
प्रचक्षते । कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये देवतीर्थं तयोरधः”
कनिहादिशून्यङ्गुलमन्यत्र करस्य च । प्रजापतिपितृ-
ब्रह्म देवतीर्थानुक्रममात् यज्ञबलकैकवाक्यत्वात् अङ्गु-
ल्यग्रस्यैव तथात्वम् । इदमर्थे अ० ६ देवसम्बन्धिनि देव-
सर्गरूपे सर्गभेदे देवसर्गसादृषिधो “विबुधाः १ पितरो २
ऽसुराः ३ गन्धर्वाप्सरसः ४ विडा ५ यक्षरक्षांसि चारणानि ६
भूतप्रेतपिशाचाश्च ६ विद्याधः ७ किन्नरादयः ८ भाग ९ १
८० २६ उक्तः साङ्ख्यतत्त्वकोष्ठान्तु अन्यविधेषाट-
विधतोक्ता यथा “अष्टविकल्पो देवस्त्रिग्योनश्च पञ्चधा
भवति । सातुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः”
वा० का० “ब्राह्ममात्रापर्यन्तं त्वरेराक्षरपैशाच इत्य-

अविधो देवः सर्गः” त० कौ० देवो देवभेदो देवताऽस्य
अ० ७ ब्राह्मभेदे देवताभेदोद्देशेन कर्तव्ये ब्राह्मभेदे न०
तस्य पितृब्राह्मत् पूर्वं कर्तव्यता मनुभोक्ता यथा
“देवकायात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशेष्यते । देवं हि
पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् । तेषामारक्ष-
भूतं तु पूर्वं देवं नियोजयेत् । रक्षांसि हि विबुध्वन्ति
ब्राह्ममारक्षवर्जितम् । देवायत्नं तदीहेत पेलायत्नं
न तद्भवेत् । पेलायत्नं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सा-
म्यः” । देवलोऽपि “यत्तत् क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्म-
णान् प्रति । तत्सर्वं तत् कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्विकम्”
आसनगन्धादिदाने देवपूर्वकतां पैतृब्राह्मे विधत्ते च ।
ब्राह्मभेदे देवताभेदाश्च नि० सि० निरूपिताः कस्यचि-
च्छास्त्रस्य चादेवपूर्वकता चोक्ता यथा

हेमाद्रौ गङ्गुडहस्तौ “इति ब्राह्मे कर्तव्यो सत्यो
नान्दीमुखे वसुः । नैमित्तिके कामकाको वायुश्च
धुरिकोचनो । प्रह्वरयाङ्गो चैव पार्श्वे समटाङ्गतो”
तत्रैव “उत्पत्तिं नाम चैतर्षा न विदुर्ये द्विजातयः ।
अयमश्चरणायकः श्लोकः ब्रह्मसम्बन्धितैः । आगच्छन्तु
महाभागा विश्वे देवा मज्जापैशाः । ये यत्नं विचिताः
ब्राह्मे सावधाना भवन्तु ते” इति । इति ब्राह्मं प्रतिवचि-
विचितमित्युक्तमिति कल्पतरुः । आधानादिकमौक्तामि-
त्यन्ये । नैमित्तिकमकोद्दिष्टम् “एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं त-
च्चैमित्तिकमुच्यते” भविष्योक्तेः एतद् यद्यपि “एकोद्दिष्टं
देवहीनमिति” तत्र वैश्वदेवनिषेधस्तथापि “नवब्राह्मे
हादशमासिके च कामकाकाको ज्यैष्ठ्ये “नवब्राह्मे दद्या-
जानि नवनिश्चन्तु पञ्चकलन्तु । अतः परं परार्थं वै विश्वं
ब्राह्ममुच्यते । यश्चिद्धेय पुराणे वा विदेशे न लेभिरे ।
आसुरं तद्भवंच्छ्राद्धं हपलं मन्त्रवर्जितम्” इति बह्व-
चपरिगृह्यत । एतच्च बह्वचानामेव । तेन तेषामे-
योक्तेः अन्येषां तु नात्र विश्वदेशा कान्यायनोक्तेस्तद्विषेध
एवेति पृथ्वीचन्द्रादयः । अन्ये तु नैमित्तिकं सर्पिण्डो-
करणमाहुः । भविष्ये यद्यप्येकोद्दिष्टं तच्छब्देनोक्तं
तथापि “तदयदेवं कर्तव्यमशुक्लान् भोजयेद्विजानिति”
तत्रैव विश्वेदेवनिषेधात् । यद्यपि सर्पिण्डोकरणेऽंशत
एकोद्दिष्टत्वं तथापि “सर्पिण्डोकरणं ब्राह्मं देवपूर्वं नियो-
जयेदिति” वचनात्तत्परत्वम् । हेमाद्र्यादिन्यपुराणे “वि-
श्वेदेवो कर्तव्यः सर्वास्मिन् एव कीर्तितौ । नित्यं ना-
न्दीमुखे ब्राह्मे वसुसखौ च पैतृके । तवाक्षरवन्ने देवौ

कामकाशो सदैव हि । अपि कन्यागते स्वये बास्ये
च भुरिभोचनो । पुद्गरवार्द्धो चैव विश्वेदेवौ तु पा-
र्वणे । क्वचित् विश्वेदेवापवादमाह हेमाद्रौ शातातपः
“नित्यं आइमदेव” स्यादेकोद्विष्टं तथैव च । मातुः
आइ च युग्मेः स्याददेवः प्राङ्मुखैः पृथक् । योजये-
द्देवपत्नीं आहुताम्यन्यानि यजतः” नान्दीप्राज्ञे भिन्न-
प्रयोगपक्षे मातुः आइमदेवमिति हेमाद्रिः । तत्र देव-
मन्त्रानि । “होमोदैशे वनिभौतो न्यघ्नोऽतिथिपूज-
नम्” मनुः । दिवि भवः अण् । दक्षाकाशभवे त्रि०
दैवक पु० देवण्य दैवः स्वार्थे क । १देवे “सर्वभूतानि स-
देवकानि प्रत्येऽजयत् स्वाण्डने सव्यमाची” भा० व० ४० अ०
देवकस्यापत्यं स्त्री अण् ङीप् । २देवकण्डपस्यापत्यस्त्रियां
वसुदेवपत्न्यभेदे श्रीकण्ठस्य मातरि स्त्री । [१५५८ ।
दैवकीनन्दन पु० इत० । ग्रासुदेवे श्रीकण्ठे दैवकीसुतादयो-
दैवकीविद् त्रि० देवे शुभाशुभप्रापकहेतौ कोविदः । दैवधे
गन्धरत्ना० स्त्रियां टाप् ।
दैवक्षति पु० क्रोष्टुर्वन्धे देवक्षलस्यात्मजे नृपभेदे “तस्मात्
करमाः कारम्भिदेवरातोऽभयचूपाः । देवक्षलः सुतस्तस्य
दैवक्षत्रिर्भ्रातृभ्याः” हरिवं० ३७ अ० ।
दैवचिन्तक पु० दैवं लक्षण्येन शुभाशुभं चिन्तयति चिन्ति-
ण्यल् । दैवज्ञे तल्लक्षणादिकं इ० सं० २ अ० उक्तं तच्च
२५०० पु० गणकशब्दे दर्शितम् देवविदादयोऽप्यत्र ।
दैवज्ञ त्रि० दैवं ज्ञाभाति ज्ञा-क । १दैवचिन्तके प्रश्नादिना
शुभाशुभनिष्पत्तिगतां विमन्त्रिकायां २ स्त्रियां स्त्री २८ ङी-
र्णजातिभेदे गणकशब्दे २५०२ पु० वृथग्रम् तज्जातिप्राप्ति
हेतुश्च ब्रह्मै० प्र० अण्डे उक्तो यथा
“जाज्ञानोद्वादिद्यापारी रसादिविक्रयो च यः ।
स याति नागवेष्टश्च नागैर्वेष्टित एव च । वसेत् सज्जोभ
मानावद् तत्रैव नागटंशितः । ततो भवेत् स गणको
वैद्यश्च सप्तजन्मसु । गोपश्च चर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः
शुचिः” स च अपकटप्राङ्गणः “अत्राङ्गणो भट्टदेवप्रादि”
मा० वि० अत्राङ्गणशब्दे दृश्यम् तस्य च नक्षत्रसूचकत्व-
दोषेण दूषितत्वादपकटत्वम् ।
दैवत न० देवतैव स्वार्थे अण् । देवतायां “दैवतैरपकृष्यन्ते
सुदूरमतिवेगिताः” सू० सि० “किमेकं दैवतं लोके”
विष्णुसं० “प्राङ्गणो दैवतं महत्” मनुः “प्राङ्गणाः
सम्भवेनैव देवानामपि देवतम्” मनुः । अस्य अमरे पुं-
नपुंशकतोक्तावपि कविभिः पुंस्त्वेनाप्रयुक्तत्वात् तत्-

प्रयोगे अप्रयुक्तत्वात्पः काव्यदोष इति काव्यपञ्चाङ्ग
यथा “यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाज्यते । तथा-
मन्यो देवतोऽस्य पिशाचो राज्ञोऽप्यया” अत्र दैवतशब्दः
“दैवतानि पुंसि वा” इत्याम्नातोऽपि न केनचित् प्रयु-
ज्यते । “आर्षं अन्तो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च”
इत्युद्देशे योगियाप्त० “यस्य यस्य तु भक्तस्य उद्दृष्टिः
देवता तु या । तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते”
अथातो दैवतम् तद्वानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां दे-
वतानां तद्दैवतमित्याचक्षते” निरु० देवताभिक्षल्लोकतः
यस्यः अण् । निरुक्तस्य श्रुतीये काण्डे तस्य देवता-
भिक्षारेण कृतत्वात् । “आद्यं नैवष्टु कं काण्डं द्वितीयं
मैगमं तथा । तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः”
यास्कोक्तः तच्च “अग्न्यादिदेवपत्यन्” देवताकाण्डमुच्यते”
इति तल्लोकम् । देवतानां समूहः अण् । ४ देवतासमूहे
न० देवताया इदम् अण् । ५ देवतासम्भन्निनि प्रतिमादौ
“सुदं गां दैवतं विप्रं वतं भधु चतुष्पथम् । प्रदक्षि-
णानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च यनस्यतीन्” मनुः ।

दैवतन्त्र त्रि० दैवं भाग्यं तन्त्रं प्रधानं यस्य । भाग्याधीने
“किञ्च पुरा हरिश्चन्द्रासचन्द्रसुखा महीन्द्रा ऐश्वर्योप-
मितमहेन्द्रा दैवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय पश्चादनेक
कालमिजराज्यमकुर्वन्” दश० कु० ।

दैवतरस पु० प्रवरपिभेदे औमतकामकायनानां वैश्वामित्र
दैवश्रवस दैवतरसेति” आश्व० श्रौ० १२।१४।१

दैवतरेय पुंस्त्री० देवतरस्य अष्टदेवस्यापत्यं शुभ्रा० ढक् ।
अष्टदेवस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

दैवति पुंस्त्री० दैवतस्यापत्यम् इज् । देवतापत्ये ततः यूनि
फक् । देवतायन तस्य यून्यपत्ये तौल्लव्या० तस्य न लुक् ।
दैवत्य त्रि० देवता स्वार्थे ङ्यञ् । देवतायाम् “आर्षं अन्तश्च
दैवत्यम्” याज्ञ० “अग्न्ये देवदैवत्यः यजुर्वेदस्तु मध्यमः”
मनुः ।

दैवदत्त त्रि० देवदत्तस्य ज्ञाता “वा नामधेयस्य इहमंशा व-
क्तव्याः” वार्त्ति० इहत्वाभावपक्षे अण् । १देवदत्तका-
लादौ । देवदत्तः भक्तिरस्य अचित्तत्वाभावात् न ढक्
किन्तु अण् । २देवदत्तभक्तियुक्ते त्रि० अपत्ये तु इज्
दैवदत्ति तदपत्ये पुंस्त्री० भयार्थे काशत्रा० ङञ् जिठौ
दैवदत्तक तल्लवार्थे । स्त्रियां ङीप् ङीप् जिठि टाप् ।
दैवदर्शनिन् पु० व० व० । देवदर्शनेन पिशा दृष्टमधीयते शौ-
नका० चिनि । देवदर्शनप्रोक्तकन्दोऽध्यायिषु ।

दैवदारव लि० देवदारोर्विकारः “ओरञ्” पा० अञ् । देव-
टाङ्गविकारे यूपदौ

दैवदीप पु० दैवेन दीप इव । नेत्रे लि० । तस्य दीप-
वर्धप्रकाशकत्वात् तत्तुल्यत्वं देवाधीनतयैवाश्रयादिभू-
न्यत्वेन दीपतुल्यत्वमिति तस्य तथात्वम् ।

दैवन्त्यायन पु० देवन्+वा० गोत्रे यञ् ततोयूनि फक् ।
त्वप्राप्यगोत्रप्रवरभेदे “यास्तवाधौलमौनमौकशाकर्ण-
क्षिमाटिषावर्णिमान्डायनजैःमनिदैवन्त्यायनानां भार्ग-
ववैतस्त्रसावेतसेति” आश्व०श्रौ० १२।१० “अयं गण”
त्वप्राप्येयः । प्रवरेषु कचिच्छास्त्रान्तरवशात् पदविपर्य-
योवर्णविपर्ययो वा पदान्यत्वं वाङ्मिति न तेन प्रवरा-
न्यत्वं भवतीति सन्नव्यम्” भारा०

दैवपर लि० देवं भाव्यं परं चिन्त्यं यस्य । कार्यसिद्धौ
भाव्यस्य प्रधानतया चिन्तके यद्गणितं हेम० “सम्प-
त्तेषु विपत्तेषु दैवमेव हि कारणम् । इति दैवपरो-
ध्यायन्नात्मना न विचेष्टते” काम० नी० ।

दैवप्रश्न पु० दिवि आकाशे भवः दैवः कर्म० । “नक्तं नि-
गन्त्य यत्किञ्चिच्छुभाशुभकर्मं यचः । श्रूयते तद्दिदुधीरा
दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्” हारा० उक्ते शुभाशुभकर्मचार्थं
आकाशभवे वाक्यभेदे उपश्रुतौ आकाशवागत्याम् ।

दैवमति पुंस्त्री० देवमतस्यर्धेरपत्यम् इज् । देवमतस्यर्ध-
पत्ये स्त्रियां वा ङीप् । ततोयूनि फक् । देवमतायन
तदीये यून्यपत्ये तत् तौल्व०न फक्को लुक् । अत्र दैवमति
इति तौल्वल्या० गण्ये पाठान्तरं स च देवमितस्यापत्ये
कन्यत्वं दैवमतिवत् ।

दैवयज्ञि पुंस्त्री० दैवो देवार्थे यज्ञो यस्य तस्यापत्यम् इज् ।
दैवार्थयज्ञकारकस्यापत्ये स्त्रियां वा ङीप् । ततोयून्य-
पत्ये फक् । दैवयज्ञायन तदीये यून्यपत्ये । अत्र तौल्व०
न फक्को लुक् ।

दैवयुग न० देवयोदम् अण् कर्म० । दिव्ये युगे देवमानेन
द्वादशसहस्रवर्षमितकाले “यदेतत् परिसंख्यातमादावेव
चतुर्युगम् । एतत् द्वादशसहस्रं देवानां युगसंख्यते” मनुः
“सुरासुराणामन्योऽन्यसहोरात्रो विपर्ययात् । तत्-
पटिः षड्युगा दिव्यं वर्षमासुरमेव च” सू०शि० “देव-
देवानां बहुत्वाद्बहुवचनम् । अन्योऽन्यम् परस्परम्
विपर्ययात् व्यत्यासात् अहोरात्रः । अयमर्थः ।
देवानां यद्दिनं तदसुराणां रात्रिः । देवानां या रात्रि-
सदसुराणां दिनम् । दैत्यानां यदुदिनं तदुदेवानां

रात्रिः । दैत्यानां या रात्रिसदुदेवानां दिनमिति ।
तथा च देवदैत्ययोर्दिनरात्रयोरेव व्यत्यासाद्भेदो न
मानेनेति । तयोराहोरात्रस्यैक्याद्देवाहोरात्रमानकथने-
नैव दैत्याहोरात्रमानसंज्ञमिति मायः” रङ्ग० “तद्वागस-
हस्राणि चतुर्युगसंज्ञाकृतम् । सूर्यावदसंख्यया द्वित्व
सागरैरयुताकृतैः । सन्ध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं
तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया”
सू०शि० । [फलोन्मुखतया सम्बन्धे ।

दैवयोग पु० दैवस्य योगः फलोन्मुखतया सम्बन्धः । भाग्यस्य
दैवराजिक लि० देवराजे भवाद काश्या० ठञ् जिठ् वा ।

देवराजभवे स्त्रियां ठञ् ङीप् जिठ् टाप् ।

दैवराति पुंस्त्री० देवरातस्यापत्यम् इज् । देवरातस्यापत्ये
२जनकराजपितरि च जनकस्य देवरातित्वस्य भा०शा०
३१०अ० उक्तेः यथा “याप्रवन्कृष्टपित्रेष्ठं देवराति-
र्महायगाः । पप्रश्च जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां
वरम्” देवरातगच्छे दृश्यम् ।

दैवल पु० देवलस्यापत्यं शिवा० अण् । देवलस्यर्धेरपत्ये सच
शाण्डिल्यमौलस्य प्रवरभिभेदः यथाह आश्व०श्रौ० १२।१४।
७।८ “शाण्डिल्यानां शाण्डिल्यमुचितदैवलेति” कश्यपा-
सितदैवलेति वा” ।

दैवलक पु० देवं देवयोनिं ज्ञातिं गृह्णाति पूज्यत्वेन
जा-क स्वार्थं कृत्स्नितार्थं क वा । भूतसेवके हारा०
दैवलकस्येदम् अण् । २दैवलसम्बन्धमिति लि० । [लि०।

दैवलेखक पु० देवं लिखति लिख-एवल् । सौहृत्तिके
दैववंश पु० देवानामयम् अण् कर्म० । देवानां वंशे तद्गण-
वर्णनञ् वायुपु० ३१अ० यथा “पितृवंशप्रसङ्गेन कथा-

ज्ञेया प्रकीर्तिता । पितृणामानुषव्येण देवान् पश्या-
म्यतःपरम् । त्वेतायुगसुखे पूर्वमासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
देवा यामा इति ख्याताः पृथं ये यज्ञस्त्रयः । अजिता
ब्रह्मणः पत्न्या जिताजिदजिताश्च ये । पत्न्याः स्वायम्भुव-
स्येते शुक्रनाम्ना तु मानसाः । तद्विमनोगणा स्ते
देवानान्तु त्रयः कृताः । कन्दोगास्तु त्रयस्त्रिंशत् सर्वे
स्वायम्भुवस्य ह । यदुर्थयातिर्होदैवो दीधदः अश्वको
मतिः । विभामश्च क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतोदुतिः ।
वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्तिताः । अभिमन्यु-
रुपटिः समयोऽथ शुचिन्धवाः । केयलो विश्वरूपश्च
सुपणो मधुपकथा । तुरीयो निर्हृपश्चैव युक्तोपावा-
शिनस्तु ते । यमिनो विश्वदेवादौ यविषोऽमृतवानपि ।

अखिरो विभुर्विभावश्च अन्तिकोऽथ विदेहकः । श्रुति
रूपो ह्यष्टकृद्देवा हादग कीर्तिताः । आसन् स्वाय-
म्भुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः । त्विषिमन्तो गणा स्तोते
वीर्यवन्तो महाबलाः । तेषामिन्द्रः सदा ह्यासोद् विश्व-
भुक् प्रथमो विभुः । असुरा ये तदा तेषामासन् दायद
वान्धवाः । सुपर्णयक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
अष्टौ पित्रभिः सार्द्धं ते मासत्या देवयोनयः” ।

दैववाणी स्त्री कर्म० । १दैवप्रभे उपश्रुतो २संस्कृतवाक्ये
“संस्कृतानां दैवी वाक्” काव्यादर्शः ।

दैवशर्मि पुंस्त्री० देवशर्मणोऽपत्यम् बाह्वा० इज् । देवशर्मणो-
ऽपत्ये ततः गङ्गादिभवाद्यर्थे क् । दैवशर्मिथ तज्जादौ लि०

दैवसर्ग पु० कर्म० । देवादिस्वर्गभेदे दैवशब्दे दृश्यम् ।

दैवसृष्टि स्त्री देवस्येयम् अण् दैवी कर्म० । स्वयम्भूज-
तायां देवानां सृष्टौ । तत्प्रकारश्च वायुपु० ८७० चक्रो
यथा “सृष्ट्वा सुरांस्तु देवेशस्तुमन्यामपदान् । अरक्षां
सत्त्ववृक्षां ततस्तां सोऽभ्ययुजन् । ततस्तां युज्जतस्तस्य
प्रियमासीत् प्रभोः किल । ततो सृष्टे ससृज स्रग् दीव्यत-
स्तस्य देवताः । यतोऽस्य दीव्यतो जातास्तो देवाः प्र-
कीर्तिताः । धातुर्दैवीति यः प्रोक्तः क्रीडायां च वि-
भाव्यते । तस्यान्त्यन्तु दिव्यावां जप्तिरे तेन देवताः” ।

दैवस्थानि पुंस्त्री० देवस्थानभ्यर्णरपत्यम् इज् । १देवस्थान-
भ्यर्णरपत्ये स्त्रियां वा स्त्रीप् । ततः यूनि फक् तस्य
पैजा० कृक् । २दैवस्थानि तदीये यूयपत्ये च ।

दैवहृव पु० ४०४० दैवहृवस्य देवहृवनामकधरपत्यस्य ज्ञाताः
कषा० अण् यञो लुप् । दैवहृवस्य ज्ञातेषु ।

दैवहीन लि० दैवेन भाग्येन हीनः । शुभभाग्यहीने तद-
नुभाषकहेतवश्च दीपिकायास्तुता यथा “व्यसनी विनष्ट
धर्मा लिपिधोत्पातपीडितोयश्च । पुरुषः स दैवहीनः
कथिता दैवान्त्वितोऽन्यः । दैवहीनं रिपं जेतुं याया
दैवान्त्वितो नृपः । योज्यो दैवान्त्वितामात्या दैवहीने
तथात्मनि” तत्त्वैव ।

दैवागारिक लि० देवागारे नियुक्तः “तत्त नियुक्तः” इत्य-
धिकारे अगारान्तात् ठक् । देवागारनियुक्ते देवागारिक
इति कश्चित् पाठदर्शनात् ठना निष्पन्नमित्युक्तं पाक् ।

दैवात् अण् इडादित्यर्थे शब्दार्थचि० ।

दैवात्यय पु० दैवजतोऽत्यय उत्यातः । दैवजते उत्याते
“अन्यत्त दैवात्ययात्” इ० सं० २४० । दिव्यान्तरिक्षभूमिजेषू-
त्पातेषु यज्ञादि अशुभं च दैवात्यय इत्यर्थः ।

दैवादिक पु० दिवादिगणे पठितः ठक् । दिवादिगणे पठिते
धातो “संधेति शपानिर्देशो दैवादिकनिष्कर्षः” मनो० ।

दैवारिप पु० देवारीन् असुरान् पाति आश्रयदानेन पा-
दवारिपः ससृजस्तत्त भवः अण् । शब्दे तस्य ससृजजात-
त्वात् तच्चात्वम् “भैरवं शब्दमन्त्रं” वानरस्य च कु-
र्वतः । दैवारिपाश्च वीमत्सृष्टास्किन् दौर्द्योधने वणे” भा०
वि० ५४० “दैवारिपात् शङ्कात् भैरवं शब्दं कुर्वतः
इत्यर्थः” नीलक० ।

दैवासुर न० देवासुरस्य वैरम् इत्यात् वैरे वृष्णि प्राप्ते “न वैरे
देवासुरादिभ्यः” वार्त्ति० तच्चिधे अण् । १देवासुरयोर्वैरे ।
देवासुरशब्दोऽस्त्यत्त अतुवाके अध्याये वा विसृक्ता० अण् ।
देवासुरशब्दयुक्ते २अतुवाके १अध्याये च पु० ।

दैवाहोरात्र पु० कर्म० । देवानां स्वप्नानेन दिनरूपे मानुषे
वर्षात्मके काले ।

दैविक लि० देवस्येयम् देवानुद्दिश्य प्रवृत्तः बा० ठक् । देव-
मालोद्देशेन कर्तव्ये आह्वे । “देवानुद्दिश्य यच्छास्त्रं
तत्त दैविकमुच्यते । हविष्येन विमृष्टेन सप्तम्यादिषु
यज्ञतः” भविष्यपु० । दैवशब्दोऽपि तत्कार्यं । “सम्पन्नभि-
त्यभ्युदये दैवे कश्चित्तमित्यपि” मतुना देवमालोद्देश्यक आह्वे
तत्प्रसन्ने कश्चित्तशब्दश्च वक्तव्यतोक्तेः दैवशब्दस्य निर-
पेक्षदेवमालोद्देश्यक आह्वपरत्वावगतेः । २दैवसम्पत्तिनि
लि० । “अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके ।
दैविकानां युगमान्तु स ह्यक्षपरिषङ्गाया । यत् प्राक्
हादगसाहस्रसुदितं दैविकं युगम्” “दायापराधत-
तोये दैविके नास्ति नियतः” इति च मतुः ।

दैवी स्त्री देवस्येयम् अण् अज् या । १देवसम्पत्तिन्यां
स्त्रियां “दैवी सम्पद् विभोच्या” गीता । “काला मे मज्-
तक्ये हेतुगहना दैवी सतां यातना” शान्तिस्क० । २दैवि-
वाहेनोढायां स्त्रियां “त्रिप्लोपलः पुरुषानेकविंशतिं पूयते
दैवीपलचतुर्दश आधीपुलः सप्त” विष्णुसं० ।

दैवोदास पु० दिवोदासे भवः अण् । १दिवोदासभवे तस्या-
पत्यं विशादण् । २तदपत्ये च च प्रवरभेटः यथाह
आश्र० श्री० १२।१०।१२ मिलयुवां वाधश्चेति “त्रिप्रवरं
भार्गवदिवोदासवाधश्चेति” दिवोदासेभाङ्गयमानः अण् ।
३दिवोदासेनाङ्गयमाने वज्री च “दैवोदासो अग्निर्देवा
अच्छा न मज्जमाना” इ० दा० १२।२ “दैवोदासः दिवोदा-
सेनाङ्गयमानोऽग्निः” भा० तस्यापत्यम् इज् । दैवो-
दासि इत्येव च च प्रतङ्गन ।

दैद्य न०, देवस्येदम् "देवात् यजजो" पा० यज् । देवस्य-
व्यञ्जिनि २भाष्ये च "ब्रूणे नमसा दैद्यं जनम्" ऋ०
२।१०।१ ।

दैद्यिक त्रि० देवेन निर्दत्तः तस्येदम् वा ठञ् । देवजने २दे-
वस्यव्यञ्जिनि च स्त्रियां ङीप् । "परत्वञ्चापरत्वञ्च
द्विविधं परिकीर्तितम् । दैद्यिकं कालिकञ्चापि भूतं एव
तु दैद्यिकम्" । परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदत्यन्तबुद्धितः स्यादितोरितम् । तयोरसम-
वायी तु द्विक्संयोगस्तदाश्रये । दिवाकरपरिस्पन्दपूर्वो-
त्पन्नत्वबुद्धितः । परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः । अत्र
त्वसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः । अथेक्षानुबु-
द्धान्नेन नाशस्त्वेवास्यदाहृतः भाषा० "दैद्यिकपरत्वं वक्तुं तत्र
सूर्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते । एवं तदत्यन्तबुद्धि-
ज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते । अत्रावधित्वार्थं द्वितीयापेक्षा ।
यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः । पाटलि-
पुत्रात् कुश्मिन्मपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति । तयोर्दैद्यिक-
परत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायिकारणम् ।
तदाश्रये दैद्यिकपरत्वापरत्वाश्रये । दिवाकरेति । अत्र
परत्वं अपरत्वञ्च कालिकं पादात् । यस्य सूर्यपरिस्प-
न्दपेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स अथेदः यस्य
न्यूनः स कनिष्ठः । कालिकपरत्वापरत्वे जन्मद्वय एव ।
अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः । एषां कालिकदैद्यिकपर-
त्वापरत्वानाम्" सि०भू० । [सम्बन्धभेदे ।

दैद्यिकविशेषणता स्त्री कर्म० । देवजने अभावीयस्वरूप-
दैद्यिक त्रि० दिष्टं भाष्यमिति मतिर्यस्य "अस्ति नास्ति
दिष्टं मतिः" पा० ठक् । भाष्यप्रमाणकं देवपरे । "नाल-
म्बते दैद्यिकतां न निषीदति पौरुषे" भाषः ।

दैद्यिक त्रि० देहे भवः तस्येदं वा ठक् । देहभवे २देहस्य-
व्यञ्जिनि च "दैद्यिकानां मन्त्रानां च शुद्धिषु हादग-
स्तपि । वसाशुक्रमसृङ्मज्जासूत्रविद् प्राणकर्षणवित् ।
क्षेत्राशुद्रुषिका खेदो हादगते ऋणां मजाः" मनुः
"एष हि ब्रह्मवर्धनं बधो नान्योऽस्ति दैद्यिकः" भाग०
१।७।५६ स्त्रियां ङीप् । "प्रजाः सर्वर्जं कतिधा दैद्यि-
कीमानसीर्दिभुः" भाग० १।१०।१

दैद्य त्रि० देहे भवः ङञ् । देहभवे जीवे । "अथापि वत मे
देवो ह्यात्मा मेवात्मना विभुः" भाग० १।४।२० "सूर्यो-
ऽग्निस्तं मरुद्देवः सोमः सव्यः हनी दिवा । संतुः
अयं धर्म इति स्मृते दैद्यस्य शास्त्रिणः" भाग० ६।१।२६।

दो केदे दिवा०पर० वक्र० अणिट् । द्यति अदात् दितः दितः ।
दोः शिखर न० इत० । स्तब्धे राजनि० ।

दोः सहस्रभृत् पु० दोः सहस्रं बाहुसहस्रं विभर्ति ष-किप् ।
१कार्तवीर्यार्जुने २बाणासुरे च "सहस्रभुजभृत् श्रीमान्
कार्तवीर्योऽभवत् प्रभुः" भा० अतु० १५।२७० कार्तवीर्यस्य
तथात्वसुक्तम् "अथ वीर्यमदोत्सिक्तो बाणो बाहुसह-
स्रवान्" हरिवं० १७।५०० बाणस्य सहस्रबाहुतोक्ता ।

दोग्धृ त्रि० दुह-ठच् । १दोहनकर्त्तरि २गोपात्रे ३वत्से
४अर्थोपजीविनि ५अर्के ६दोहनशीले च भेदि० "मेरो
स्थिते दोग्धरि दोहदधे" कुमा० स्त्रियां ङीप् । सा च
७धेन्वात् "दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्" रघुः "अ-
चला ह्यक्षया भूमिर्दोग्ध्री कामानिवोत्तमान् । दोग्ध्री
वासांश्चि रत्नानि पश्यन् श्रीहीन् यवांस्तथा" भा० अतु०
६।२७० । श्रीनार्यदण्डनत्वाज्ञात् कर्मणि षष्ठी ।

दोध पु० दुह-अच् वेदे त्रि० हस्य षः । दोग्धरि "उहं
दोधं धरुणं देवरायः" ऋ० ५।१।५।५। "दोधं कामानां
दोग्धारम्" भा० ।

दोडो स्त्री दोन-अच् गौरा० ङीप् सस्य ङः । (दात्री)
फलप्रदाने इक्षभेदे तस्याः फलम् अण् । हरोतक्या०
लुक् । दोडो तत् फलेऽपि स्त्री ।

दोध पु० दुह-अच् वा० हस्य धः । गोपथ्ये "देव ! सदोध
कदम्बतजस्य ! श्रीधर ! तावकनामपदं मे" बन्धोम० ।
दोधक न० एकादशाक्षरपादके वर्षावृत्तभेदे "दोधकवृत्तमिदं
भभभाद्गौ" वृत्तर० ।

दोर पु० डोर+उस्य रः । (डोर) इति ख्यातायां रण्वाम् ।
दोरक न० डोरक+उस्य रः । वाणावन्धनतन्त्रो "ततस्तदुद्धृतं
हिरण्यं सूत्रं दोरकेण बध्नाति" कात्या० श्रौ० ७।६।११

दोग्धन्तु पु० दोषा बाहुना गन्तुः कृण्वतः । कुण्वतहस्यो
कार्यामसर्षवाहो त्रिका० ।

दोर्ग्रह पु० इत० । १बाहुस्तम्भे रोगभेदे । दोर्ग्रहात्वा-
नेन करणे षञ् । २वक्रवर्ति चारा० ।

दोर्ज्या स्त्री दुर्ग-उक्तायां भुजकारज्यायाम् "दोर्ज्यान्तर-
गुणाभुक्तिभक्त्यनेतोद्भृता पुनः" सू० "दोर्ज्यान्तरगुणा
भुजव्यानयमावसरे यत् ज्यापिण्डान्तरं तेन युजिता"
रत्नना० ।

दोर्मूल न० इत० । भुजमूले कसे हेम० ।

दोल पु० दुह-अञ् । दोहने श्रीजण्डस्य स्नानाख्याते उत्त-
यभेदे ष च काङ्गुनपौरुषमास्यां कर्तव्यः अण्वुक्तिर्धो

तस्य कृत्वा अष्टौ कर्तव्यता तच्च दोलोत्पत्तये उक्तं यथा
 “यदा अरुणोदयकाले पौर्यमासीनामस्तदा तत्रैव दोल
 याता । उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्यमासीनामे
 पूर्वदिने सङ्क्रमणान्तराध्यापित्वात् त्रिसन्ध्यव्या-
 पित्वेन तिथेर्वचनत्वात् । यदा तिथिचयवगादरुणोदय-
 काले न पौर्यमासीनामस्तदा कदाचित् सङ्क्रामभावेन
 चतुर्दश्यादरः । एतेन पूर्वदिने अरुणोदयं विना पु-
 र्वार्द्धे पौर्यमासीनामः परदिने सङ्क्रान्त्यनूततिथिनाम-
 स्तदा फल्गुत्वः पूर्वदिने युष्मद्यचनातुरोधादिति निर-
 स्तम् । उभयदिने कर्मयोग्यप्रगस्तकालमाप्रतिष्ठिमन्दे ह
 एव युष्मद्यचनप्रवृत्तेः । एवं पञ्चमीपर्यन्तासु तिथिषु
 तत्करणे अनयेव दिशा व्यवस्थोत्तयेति” दोलयाता-
 तत्त्वम् । विशेषतः फाल्गुने दोलोत्पत्तौ विधीयते ।
 फाल्गुने च चतुर्दश्या अष्टमे यामसंशके । अथ वा
 पौर्यमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसन्धितौ । पूजयेद्द्विधवत्
 भक्त्या फल्गुचूर्णे चतुर्विधैः । वितरक्ते गौरपीतेः कर्पू-
 रादिविमिश्रितैः । हरिद्राक्षारयोगाच्च रङ्गरस्यैर्मनो-
 हरैः । अन्यैर्वा रङ्गरस्यैश्च प्रीषयेत् परमेश्वरम् ।
 एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् । पञ्चाङ्गानि
 त्र्यह्णाणि स्युर्दोलोत्पत्तौ विधीयते । दक्षिणाभिमुखं
 कृष्णं दोलयानं सलज्जराः । दद्यापराधनिचयेस्तृक्तास्ते
 नात्र संशयः” पाप्मे पातालखण्डे । “जैभिनिरुवाच
 फाल्गुने मासं कुरीत दोलारोहणसुप्तम् । यत् क्री-
 षति गोविन्दो लोकानुपहृणाय वै । प्रत्यक्षं देवदेवस्य
 गोविन्दाख्यान्तु कारयेत् । मासाद् परतः कुर्यात्
 षोडशस्तम्भसंस्थितम् । चतुरस्रं चतुर्द्वारं भण्डपं वेदि-
 कान्तितम् । चारुचन्द्रातपं माल्यचामरध्वजशोभि-
 तम् । भद्रासनं वेदिकायां श्रीपथीकाङ्कनिर्मितम् ।
 फल्गुत्वं प्रकुरीत पञ्चाङ्गानि त्र्यह्णाणि वै । फाल्गुन्याः
 पूर्वतो विप्रचतुर्दश्यां निशामस्ये । वङ्गुत्वं प्रकुरीत
 दोलमण्डपपूर्वतः । गोविन्दानुगृहीतन्तु यात्राङ्कं
 तत् प्रकीर्तितम् । व्याचार्यवरणं कृत्वा वङ्गं निर्ममनो-
 ज्ञयम् । भूमिं संस्मृत्य विधिवत् तृणराशिं सङ्कोच्छ्र-
 तम् । सपथं कारयित्वा तु वङ्गं तत्र विनिःशेषेत् ।
 पूजयित्वा विधानेन कुष्माण्डविधिनाहुनेत् । गोविन्दं
 पूजयित्वा तु भ्रामयेत् सप्रधा विभुम् । तस्मिन् काले
 हरिं दद्या सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्रासं रजयेद्दङ्गिं यावद्
 यात्रा समावृते । पालयामे चतुर्दश्यां गोविन्दप्र-

तिमां शुभाम् । वासयित्वा हरेश्चै पूजयेत् पुरुषोत्त-
 मम् । उपचारविधिस्तु प्रत्यक्षानपि पूजयेत् । ततो
 वरञ्च वसनं मालाञ्च द्विजसत्तमाः । अर्चायां विन्दसेन्
 मन्त्रं परं उद्योतिर्विभावयन् । ततश्च प्रतिमां यात्रात्
 जायते पुरुषोत्तमः । रत्नान्दोलिकया तां वै नयेत् स्ना-
 नस्य मण्डपम् । नानातुर्गन्निनादैश्च गङ्गध्वनिपुरः
 सरम् । जयगन्धैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पदण्डिभिरेव च । कल-
 ध्वजपताकाभिचामरव्यजनैस्तथा । निरन्तरं दीपिकाभि-
 स्तथा कुर्यान्महोत्सवम् । आगच्छन्ति तदा देवाः पिता-
 महपरो गमाः । इष्टमृषिगणैः ‘वार्जं’ गोविन्दस्य म-
 होत्सवम् । भद्रासनेऽधिरास्यै नं पूजयेदुपचारकैः । मङ्गा
 स्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत् । पञ्चाङ्गतेऽथ वै
 सैः तेषामन्यतमेन वा । स्नानान्ते गन्धतोयेन श्री-
 स्तुक्तेनाभिषेचयेत् । संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्राक्षर-
 माल्यकैः । भीराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिनेष्टयेत् ।
 सप्रजत्वस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत् । सुसंस्कृतायां
 रथ्यायां पताकातोरणादिभिः । अधोद्वेगे भण्डपं तं
 सप्रगोभ्रामयेत्ततः । ऊर्ध्वं देशे पुनस्तद्वत् स्नानवेद्यान्तु सप्र
 वै । यात्रावसाने च पुनर्भूमयेदं कविं गतम् । इयं बीला
 भगवतः पितामहसुखेरिता” स्कान्दे उत्कलखण्डे ।
 गारुडे “चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं हरिम् ।
 दोलाङ्कदं समभ्यर्च्य मासमान्दाकुर्यात् कनौ” तस्मिन्
 च पञ्चपुराणे “जज्ञं रथं मधौ दोलां चावश्ये तन्तुपर्व
 च । चैत्रे मदनकारोपमकुर्वीणो व्रजत्यधः । विष्णुं
 दोलास्थितं दद्यात्तल्लोक्यस्तोत्रवतो भवेत् । तस्मात् कार्य-
 गतं त्यक्त्वा दोलाद्ये उत्सवं कुरु” । दोलोत्सवविधिः
 “चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां प्रातःकृत्यं समाप्य च । नित्यपूजां
 विधायैव कुर्याद्दोलोत्सवं व्रती । तदर्थञ्च विशेषेण भैवि-
 द्यादिकमर्पयेत् । संमान्य दैव्यांस्तैश्च गीतनृत्यादि का-
 रयेत् । मङ्गलीराजनं कृत्वा प्रक्षिपेद्व्युत्तापरि ।
 गन्धातुलेपचूर्णानि विचित्राणि विभागशः । सलोषत्र
 वैष्णवांस्तैश्च गतिनृत्यादिभिः प्रभुः । भवाभ्यर्थ्याऽप्रमत्तः
 सन् दोलामारोहयेच्छुभाम् । नीत्वा बहिर्द्वेदिकाया-
 सुकुङ्गाया यथाविधि । अभ्यर्च्यन्दोलयेत् कृष्णं सन्-
 लोकानुबोधितम् । एवमभ्यर्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन्
 प्रभुम् । महोत्सवेन मनयेद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः । एवं
 जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः । प्रपन्नं प्रार्थ्य नि-
 र्मलञ्च कृष्णं स्नातयमानयेत् । चैत्रे मासि सिते पक्षे

तुमीवावां रनापतिम् । दोषाद्वं समर्थं वाचमा-
न्योक्तेषु कवी । यत् काव्यशुक्लं राकादावुत्तरा
कव्यशुक्ली यदा । तदा दोषोक्तवः कार्यं काव्यं श्रीपुरुषो-
त्तमे” इति हरिभक्तिविवाहः ।

दोला श्री दुष्ट-कव्य वा टाप् । (डोली) यानभेदे,
२०द्यानादौ श्रीद्वार्थं दोकनयन्त्रे च । स्वार्थे क ।
दोलिका तत्पार्थे कभरः । १२६द्वार्थं यन्त्रभेदे शब्दा-
र्थेचि० । दोलां करोति कव्यं दोलायते अदोलायित
“भतिदोलायते न्यूनं सतानपि अलोक्तिभिः” इति०
“दोलायमानं गोविन्दं मधुसूदनं मधुसूदनम् । रघुसू-
रामनं ददा पुनर्जन्म न विद्यते” स्त० पु० उत्क० ।

दोलायुक्तं न दोषेय युक्तम् । अनियतजयपराजययुतयुक्ते ।
दोलाया यथा दोकनेनान्यतरपार्थे स्थितरनियता एवं
जयपराजययोरैकतरपक्षे अनियततया स्थितिर्यत् तादृशं
युक्तं दोलायुक्तमिति व्यभिचयते । “दोलायुक्तं कतपु-
तरज्जानमौद्वल्यभाजाम्” पायः ।

दोली श्री दोष्यतेऽनया दुष्-वा० करणे इन् वा डीप् ।
(डुली) स्वाते यानभेदे बाह्यकटावाम् हारा० ।

दीप पु० दुष्-भावे करणे वा षञ् । १२७पक्षप्रयोजके वस्तु-
निष्ठे धर्मभेदे । यथा काव्यदोषा श्रुतिकटादयः हेतु
दोषाः व्यभिचारादयः अनदोषाः पिप्तादयः । २८पक्षे
“दोषो विचारस्तुभो यदि दुष्प्रते तत् व्याख्या मम
प्रथममेव न दुष्प्रयोगा” महेन्द्रः । “एको हि दोषो गुणस-
न्निपाते निमज्जतीन्द्राः किरणेष्विवाङ्कः” तुमा० “अदाता
वशदोषेण कर्मदोषात् दरिद्रता । उन्मादो माहदोषेण
पितृदोषेण मूर्खता” । काव्यदोषास्तु काव्य-प्र० उक्ता यथा
“सुख्याद्येतिर्दिष्टो रसश्च सुख्यजदान्मयाहास्यः । उभ-
योपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तौ तेजपि सः” इतिर-
ककर्षः । “दुष्टं पदं श्रुतिकटुं व्युत्सङ्गप्रयुक्तमवसर्गम् ।
निश्चिन्तासमुचितार्थं निरर्थकमवाचकं लिङ्गाऽस्तीवम् ।
सन्दिग्धप्रतीतम् यावत् नेयार्थमव भवेत् क्लृप्तम् ।
अविच्छेदविधेयार्थं निश्चयमतिकृत् सनासगतमेव” । तत्र
श्रुतिकटु पदप्रयुक्तं पदम् । २८पक्षे । २९व्युत्सङ्गति
व्याकरणवचनचङ्गीनम् । १ अत्रयुक्तं तद्यान्नावमपि
कविभिर्नोदतम् । यथा देवतपण्डः पुंस्त्वान्नातोऽपि न
केनचित् प्रयुज्यते । ४ अवसर्गं यत्तदर्थं पठ्यते न च
तत्ताऽस्ति शक्तिः यथा हलीति गमनार्थम् । ५ निश्चिन्ता
बहुभयाभेदप्रतिज्ञेऽर्थे प्रयुक्तम् । यथा बोधितशब्द

उज्ज्वलार्थे । ६ अमुचितार्थं यथा, पशुपदं कान्तनाभ-
भिन्नज्ज्जीवितार्थम् । ७ निरर्थकं पादपरव्याप्तप्रयो-
जनं चादिपदम् । ८ अवाचकं यथा जन्तुपदं दात-
व्यार्थे प्रयुक्तं न च तस्याभिधायकम् । अत्रोपसर्गसंशयो-
द्योन्नततम् । यथा द्वावर्थे विदधातीति पदम् ।
८ लिप्तेति श्रीकृष्णपुष्पामङ्गलव्यञ्जकत्वात् अस्तीवम् ।
यथा साधनवासुविनाशयन्दा श्रीकादिव्यञ्जकाः ।
१२८सन्दिग्धं यथा वन्द्यामिति किं कठकृतमहिमायां किं
वा नमस्यामिति वन्देहः । १२९प्रतीतं यत् केवले शास्त्रे
प्रसिद्धम् । यथा आशयशब्दः योगशास्त्रादावेव वाचनार्थो
नान्यत्र । १४प्राप्तं यत् केवले कोके स्थितम् ।
यथा कक्षादिगन्धाः । १५ नेयार्थम् “निश्चया कक्षणाः
काचित् सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते साम्प्रतं काचित्
काचित्त्वैव त्वयिक्ततः” इति यत्किञ्चिं लाघाणिकम्
यथा अपेटापातनेन निर्जितत्वं कथ्यते । १६ क्लृप्तं
यत्तत्प्रतिपत्तिव्यवहिता यथा अतिनेत्रजज्ज्योतिरङ्गम-
भासिगन्धस्य कृष्टदार्धपरत्वे क्लृप्तम् । १७अविच्छेदः
प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयार्थो यत् तत् । यत् अतुवाद्य-
भतुक्ता प्रथमं विधेयनिर्देशः यथा न्यक्कारोह्ययमेवेत्यत्र
अतुवाद्यविधेययोरक्रमेण निर्देशो यत् । समासान्तर्गत-
त्वेन विधेयार्थस्य अटित्यबोधोऽपि यत् । यथा तत्रैव पद्ये
द्वयोक्त्यैरित्यत्र दृष्टावत्सुख्यन्त्रे विधेयं तत्र समासान्त-
र्गततया नाशु बोध्यते । १८निश्चयमतिकृत् । यथा भयानी-
पतिशब्दस्य भयान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वम् । “अपास्य
व्युत्सङ्गस्कारमवसर्गं निरर्थकम् । वाक्येऽपि दोषाः
सन्त्येते पदार्थांशेऽपि केचन” । वाक्यनालगतदोषास्तु ।

“प्रतिकूलवर्णसुपहतलुपविषमं विशिष्टं हतहस्तम् ।
न्यूनाधिककचितपदम् अमवन्ततयोगमनभिहितवा-
च्यम् । अपदस्यपदसमासं सङ्कीर्णं नभितं प्रसिद्धि-
तम् । भग्नप्रक्रममक्रमम् अमतपरार्थं च वाक्यमेव
तथा” रसातुगुणत्वं यथोनां वक्ष्यते तद्विपरीतं
१ प्रतिकूलवर्णम् यथा शृङ्गारं टवर्गादि रौद्रे मधुरव-
र्णादि । २ उपहत उत्तं प्राप्तो लुप्तो वा विशर्जो यत्
तत् एतच्च असक्तप्रयोगे एव दोषो न सक्तप्रयोगे ।
३ विशिष्टः सन्निवृत्त्यर्थं विशिष्टोऽस्तीवत्वं कथ्यते ।
सङ्कितां न करोमीति स्वेच्छया सक्तद्वि दोषः प्रवृत्त्या-
दिहेतुकत्वे न असक्तम् । तत्र चञ्चलावरणे दितमि-
त्यादौ अस्तीवता तपोबोध्यः दो कथ्यते वाच्यम् ।

१३८८ तं लक्षणसुखसुखेऽप्यन्यं समाप्रपन्नमपानसुखं
रसानुसुखसुखं इतं यत् तत् इतद्वत्तम् । १३८९ नपटं
यथा 'सुखिरसुखितं वक्तुं कलधरैरिति' केषीं संहारपटो
कस्याभिरिति विवेच्यं पटं न्यूनम् । तथा तत्तैव पटो
"गुरुः खटं खिद्ये मयीत्यत्र" खिद्ये इत्यस्यात् पूर्व इत्य-
भिति पटं च न्यूनम् । १३९० अधिकं यथा स्फटिकालातिनिर्भल
इत्यालातिपटमधिकम् । १३९१ कथितपटं यथा एकल पटो
एकस्यैव कोलादिगण्डस्य द्विधा प्रयोगे । १३९२ तत्प्रकर्षम् ।
यत्तदौ गाढमन्त्रनरूपप्रकर्षः अन्ते तु तद्भोमता तत् ।
१३९३ समाप्रपन्नरात्तम् । क्रिययैव वाक्यसमाप्ते नियमात्
क्रियाप्रयोगादन्तरं यत् तत्क्रियासापेक्षकारकान्तरा-
दिप्रयोगः तत् समाप्रपन्नरात्तम् । १३९४ द्वितीयार्ज-
गतैकवाचकशेषप्रथमार्जम् । द्वितीयार्जगतमेकं पटं
प्रथमार्जस्य समापकं यत् तथाभूतं वाक्यं दुष्टमित्यर्थः ।
१३९५ न भवन् मतः इष्टः योगः सम्बन्धः यत् तत् ।
१३९६ यद्यप्यं वक्तव्यमनुक्तम् । १३९७ स्थानस्यपटम् । १३९८ य-
स्थानस्यसमापकम् । १३९९ संकीर्णं यत् वाक्यान्तरस्य प-
दानि वाक्यान्तरमनुप्रविशति । १४०० गमितं यत् वाक्यस्य
मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । १४०१ सङ्क्षिप्तमिदं क्रान्तं
यथा रथो मण्डूकादिषु प्रविष्टो, न तु सिङ्गादिनादे ।
१४०२ मन्त्रः प्रक्रमः प्रस्तावो यत् तत् । १४०३ अपिष्टमानः क्रमो
यत् तदक्रमम् । १४०४ यमतः प्रकृतविकल्पः परार्थो यत् ।
कथं दोषास्तु । अर्थोऽपटः कथं व्याहृतपनरुक्तदुष्क्रम
ग्राह्याः । सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रासङ्गिकविद्यारिकल्पः ।
व्यनयीकृतः अनियमाऽनियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ।
वाक्यान्तरोऽपटयुक्तः सङ्घट्टरभिष्टः प्रकाशितविकल्पः ।
निध्यनुवादायुक्तस्त्वक्तपनः स्वीकृतोऽस्वीकृतः । यत्नातिवि-
तत्त्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतपाद्यमानमर्थं न वाधन्
इत्यनुपादानं, न त्वमङ्गताः पुनरुक्ता वा ।

रसदोषास्तु "व्यभिचारिरसस्याधिभावानां शब्दास्थिता ।
कटकल्पनया व्यभिचारनुभाविभावयोः । पतिज्ञानविभा-
वादिपटो दीप्तिः पुनः पुनः । अकाशे प्रथमस्फोटौ
अङ्गस्याप्यतिविक्षतिः । अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां
विपर्ययः । अमङ्गस्याभिधानञ्च रसे दोषाः स्फुरीदृशाः ।

चन्द्राभाते तु दोषस्यापान्तिविशेषलक्षणास्तु क्ता दिङ्-
मात्रसुदाहृतं यथा

"व्याप्तेरतिविशता येन सज्जता रमणीयता । शब्देऽर्थे च
कृतोन्मेषं दोषसुखं प्रयति तम् । भवेच्छक्तिकर्तृषः त्रय-

यो हेतुने षट् । विख्यायते व्याकरणविरुद्धं च्युतरं-
स्फातः । अप्रयुक्तं दैवतादौ शब्दे पुंसिङ्गतादिकम् ।
असमर्पणं इत्यादेः प्रयोगो गमनादिषु । स इति हन्त
कान्तारं कान्तः कुटिलकुल्लभः । निहतार्थं कोहितादौ
शोणितादिप्रयोगतः । एकाक्षरं विना भूभूषणादिकं च-
खतादिवत् । व्यनक्तप्रवृत्तितार्थं यत्पदमाङ्गत्वात् तत् ।
इयमुद्भवावापकोलिकौटुकवानरी । निरर्थकं तुही-
त्यादि प्रत्येकप्रयोजनम् । अर्थे विदधदित्यादौ दधदा-
द्यमवाचकम् । धत्ते नभस्तत्तं भाषानरूपं तत्तैः करैः ।
अस्त्रीलं त्रिविधं ब्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलात्मना । आङ्गा-
दसाधनं वायुः कान्तानाग्रे भवेत् कथम् । स्यादुद्गर्ध-
मिह सन्दिग्धं न द्यां यानि पतन्निवः । स्यादप्रतीतं
शास्त्रैकगम्यं यीताऽनुमादिवत् । शिथिलं, शयने
क्षिप्ये मञ्चितं ते शशिभ्रियि । मस्तपुष्टकटीलोठ-
गङ्गादि व्याख्यस्यते । नेयार्थं लक्षणः त्वन्प्रसरादमभो-
हरम् । हिमांशोर्हारधिकारं ज्ञाने यासिकाः कराः ।
क्षिप्तमर्थो यदोयोऽर्थेऽन्वेषितः अन्वेषिकृति । हरिप्रिया-
पितृवारप्रयाजप्रतिभं वचः । अविश्वदृष्टिप्रयोगः समाभ-
पिकितं विधौ । यिनि निश्चिन्तायाः कटाक्षाः
कासिनां हृदि । अपराधीन इत्यादिनिरुद्धमतिज्ञानम् ।
अत्यसङ्गतसुनुक्तहारशामिप्रयोगः । रत्नाद्युचितं वक्ष्यं
प्रतिज्ञुलाक्षरं विदुः । न सामङ्ग्यं ! जानासि रावणं
रणदाकम् । यस्मिन् पङ्क्तौ लुप्तो विश्वो इह तत्तथा ।
कुसन्धिः षट्वागच्छ विमन्त्रः नृपती इमौ । इत-
द्वत्तमनुक्तोऽपि कन्दाटोषकाक्षि सेतु । विशाल-
लोचने ! पश्याम्बरं तारातरङ्गितम् । न्यूनं तत्तुङ्ग-
सम्भूतयशः पश्यं नभस्तत्तम् । अधिकं भवतः शब्दं
दशत्यसिन्धताफणी । कायत पुनरुक्ता वाक् शशाङ्क-
शशाङ्कलोचना । विहृतं द्रवितैरैयसः कुङ्गराः
पुरम् । पतत्प्रकर्षहीमाऽनुपासादित्वे यथोत्तरम् ।
गङ्गारारम्भदम्भोऽनिपात्तिरेष समागतः । समाप्रपन्नानं
व्यादेष पीवृषभाजम् । ज्ञानान्दी तुषारांशुरेतत्तम्-
निधिवान्वयः । अङ्गान्तरपदापेक्षि क्रीडाव्येषु शक्ति-
तम् । मेघारम्भं स्तुभः शम्भुमूर्धरन्धोर्विषहम् ।
अभयव्यतयोगः स्यात् चेदभिनतोऽन्यः । येन वक्षोऽप्यु-
विध्यस्य रामस्यानुचरा यम् । स एष कङ्काकङ्कारं
रावणं हन्तुमुद्यतः । द्विषं मन्त्रदमाङ्गि यः शब्दं
समपूरयत् । अस्थानस्यसमाप्तं नविह्वलमनोरमम् ।

मित्रः पृथग्वाक्यपदैः सूचीर्यं यत्तदेव तत् । यत्नेन
 भ्राजते रात्रिः काला चन्द्रेण राजते । ब्रह्माण्डं
 त्वद्यगः परमर्भितं भूमिभूषणम् । व्याकर्ण्य पयः पूर्ण-
 सुवर्णकलशायते । भस्मप्रक्रममारब्धगद्गनिर्वाहणीनता ।
 कक्रमः क्षण ! पृथ्वी त्वामनाराध्य देवताः । क्षम-
 ताशानरं सुख्येऽसुख्ये वार्धे विरोधकत् । त्यक्तहारसुरः
 कृत्वा शोकेनाभिक्षिताऽङ्गना । अपटार्थे विशेष्ये चेत
 विशेष्यविशेषणात् । विशन्ति कृत्यं कालाकटालाः ख-
 झमत्विषः । कष्टः स्मृतावबोधार्थमन्धो वाच्यसंज्ञः ।
 व्याहतचेद्विरोधः स्यान्मित्रः पूर्वापरार्थयोः । सहज-
 पत्वमिव ते वक्ता केभोपभीयते । कृतस्तलोपमा यत्र
 पुनरुक्तः सुधाकरः । दुःक्रमस्यास्यसन्दिग्धास्तयो दोषाः
 क्रमादमी । तद्वक्तुः क्षण ! गच्छेयं नरकं स्वर्गमेव वा ।
 एकं मे सुखं देहि तव दास्यामि कञ्चुकम् । मृत
 किं मेव्यतां चन्द्रसखीचन्द्रकिरीटयोः । अनौचित्यं
 क्षीर्भिश्चतं तरङ्गयति यः सदा । प्रसिद्धा विद्याया
 वापि विशदं द्विविधं मतम् । व्यस्येयं पण्यं कन्दर्प-
 पक्षापधवलद्युतिः । केतकी श्रेष्ठरे शम्भोर्धत्ते चन्द्रकला-
 तुलां । सामान्यपरिवृत्तिः स्यात् कुण्डलच्छादिविग्रहा ।
 विशेषपरिवृत्तिः स्याद्व्यतिरागमचेतसि । हे क्षतः सह-
 चराऽचारविहङ्गान्वोन्यसङ्गती । ध्वङ्गाः सन्त्य तनयं
 स्वं परश्च न जायते । शरीजेनेल ! पुत्रस्य सुखेन्दु
 मवलोकय । पालयिष्यति ते गोत्रमक्षौ नरपुनन्दरः ।
 षटे तदंगे वाक्याणि वाक्ये वाक्यकदम्बके । यथानु-
 स्सारमभ्युद्गुदोषान् मन्दार्थसम्भवान् । श्रवणव्यव-
 हारान्तरप्रयोजनविषयके धर्मभेदे च च दोषस्त्विविधः ।
 आव्याप्तिः कृतव्याप्तिः असम्भवः । अव्यतिक्रमजनिते
 ऽदृष्टभेदे भीमासक्ताः । पुरुषतत्त्वगमनामध्यमक्षणादिज
 निते पाप्मे भेदिः दुष्ट-वैकल्ये कारणे चञ्च । ह्वातपित्त-
 कफेषु यथाह भावः॥०॥ सद्य दोषाः प्रवर्त्यन्ते इत्युपक्रमे
 दोषस्वरूपमाह वागभटः “वायुः पित्तं कफश्चैत त्रयो
 दोषाः समासतः । विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्ज-
 यन्ति च । ते व्यापिनोऽपि कृद्वाभ्योरयोऽभ्योर्हिसं-
 चयाः । वयोऽहाराद्यभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात्”
 दोषशब्दस्य निरुक्तिमाह “धातवश्च मलाश्चापि दुष्प्र-
 न्येभिर्भयतस्ततः । वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति
 स्मृताः” दोषा इत्यत्र दुष्ट वैकल्ये इति दुष्प्रभातोः
 दुष्प्रन्येभिरिति वाक्ये व्यकृतिरि च कारके संज्ञाया

मित्यनेन सूत्रेण कारणेऽर्थे चञ्च प्रययः । उतेषां विकारे
 च । गो० वक्ते महत्तिप्रयोजके रागद्वेषमोहात्मके धर्म-
 भेदे तल्लक्षणादिकं सू० भा० उक्तं यथा
 “प्रवर्तनालक्षणा दोषाः” सू० “प्रवर्तना महत्तिहेतुत्वम्
 ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्तयन्ति पुण्ये पाप्मे वा ।
 यत्र भिद्यन्नामं तत्र रागद्वेषाविति प्रत्यात्मवेदनीया इी
 मे दोषाः कस्यात् ? लक्षणातो निर्दिश्यन् इति कर्मल-
 क्षणाः खलु रक्तद्विष्टगूढाः रक्तो हि तत्कर्म कुर्वते येन
 कर्मणा सुखं दुःखं वा भजते, तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति
 दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने वृद्धनोक्तं भयतीति भा०
 विशतमेतत् तद्वृत्तौ यथा “दोषं लक्षयति । दोषा इति
 वृद्धयचमं रागद्वेषमोहात्मकलक्षणावस्थापनाय प्रवर्तना
 महत्तिजनकत्वं तदेव लक्षणं येषाम् यद्यपीदं शरीरादृष्टे-
 श्वरेच्छादावतिव्याप्तं तथापि कौशिकप्रत्यक्षसविषयत्वे
 सतीति विशेषणीयं यागादिगोचरप्रमाधारणाय प्रमा-
 न्यत्वे सतीति विशेषयन्ति” ।
 तद्देदाश्च सू० भा० ४४० । आङ्गिके कृत्वा यथा
 “तथा दोषाः” सू० “परिणीता इति वृद्धिसमानान्वयत्वा-
 दात्मगुणाः, महत्तिहेतुत्वात् पुनर्भेदप्रतिस्मान्वाचनार्थाच्च
 संसारहेतवः, संसारस्थानादित्यादिनादिना प्रवन्नेन प्रव-
 र्त्तने, भिद्यन्नामनिर्दिष्टस्त्वज्ञानात् तद्विष्टौ राग-
 द्वेषप्रवन्त्योच्छेदेऽपयगं इति प्रादुर्भावनिरोधधमेका इत्ये-
 वसाद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं
 तथा चेमे मानेर्वाङ्मयाविकृतित्वात्परादयः ते कस्या-
 क्षोपसङ्ख्यायन्ते इत्यत आह” भा० ।
 “तत्त्वैराश्रयं रागद्वेषमोहाधीनरभावात्” सू० “तेषां
 दोषाणां त्रयोराशयस्तयः पक्षाः । रागपक्षाः—काशो
 मत्सरः स्पृहा तृष्णा क्रोध इति । द्वेषपक्षाः—क्रोधः
 ईर्ष्याऽस्त्या क्रोडोऽमर्ष इति । मोहपक्षाः—भिद्यन्नामं
 विश्विकित्वा ज्ञानः प्रमादः इति । त्रैराश्याक्षोपसङ्ख्यायन्ते
 इति लक्षणस्य तर्ह्यभेदात् त्रितयमनुपपन्नम्, नास्त्यपक्षं
 रागद्वेषमोहाधीनरभावात् आसक्तिमत्तयो रागः,
 क्षमर्षलक्षणा द्वेषः, भिद्यन्नामपित्तलक्षणा मोह इति ।
 एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणाम्, विजानात्यं शरीरी
 रागस्तत्पक्षम्, क्षति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति । विरागश्च
 विजानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति । एवमित-
 रयोरपीति । मानेर्वाङ्मयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्यामनु-
 पतिता इति क्षोपसङ्ख्यायन्ते” भा०, विद्वत्तेनत् वृत्तौ

“तेषां दोषाणां त्रयो राशयः त्रयः यथा न तु रागद्वेष-
मोहानामेकैकत्वं तेषामर्थान्तरभावात् स्वान्तरभेदवत्त्वात्
तथा च भयशोकमानादीनामेवैवान्तर्भावाच्च विभाग-
व्युत्पत्त्यै इत्यात्वहेतुत्वमिच्छाज्ञानत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वाच्च
विभागाधिक्यम् इत्यात्वादिकन्तु रागादावन्तर्भवविद्मं
तत्र रागपक्षः कामो मत्सरः स्रष्टा तृष्णा लोभो माया
दम्भ इति कामो रिरंसा । रतिसं विजातीयस्त्रीसंयोगः ।
नारीगताभिवाप इति तु न युक्तं स्त्रियाः कामेऽव्याप्तेः ।
मत्सरः स्वप्रयोजनप्रतिषेधनं विना पराभिमतनिवार-
णेच्छा यथा राजकीयादुदपानाद्योदकं मेयम् इत्यादि । एवं
परगुणनिवारणेच्छाऽपि । स्रष्टा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा ।
तृष्णा इदं मे न स्वीयतामितोच्छा उचितव्ययाकरणे-
नापि धनरत्नेच्छाकूपं कार्यगत्यमपि तृष्णाभेद एव ।
धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः । परवज्जनेच्छा माया
कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षव्यापनेच्छा दम्भः ।
हेषपक्षाः क्रोध ईर्ष्याऽहत्या श्रोत्रोऽभयौऽभिमान इति
क्रोधो नेत्रलोहित्यादिहेतुदोषविशेषः । ईर्ष्या साधारणे
वस्तुनि परस्वत्वात्तदुपहीतरि हेषः यथा दुरन्तदायादा-
नाम् । स्रष्टया परगुणादौ हेषः श्रोत्रो नाशाय हेषः
हिंसा तु दोषजन्या । परे तु ताम्रोहं मन्यते । असर्पः
जतापराधे असमर्थस्य हेषः अभिमानोऽपकारित्यक्रिञ्चि-
त्करस्यात्मनि हेषः । मोहपक्षा विपर्ययसंशयतर्कमान-
प्रमादभयभीकाः । विपर्ययो मिथ्याज्ञानापरपर्यायोऽय-
वर्धनिश्चयः एकधर्मिकविरुद्धभावाभावज्ञानं संशयः स
एव विचिकित्सेत्युच्यते व्याप्यारोपाह्वापकप्रसङ्गनं तर्कः
आत्मन्यविद्यमानगुणारोपेस्वोत्कर्षधीमौनः गुणवति निर्यु-
त्पत्तधीरूपपक्षयोऽपि मानेऽन्तर्भवति । प्रमादः पूर्वकर्तव्य-
तया निश्चितेऽव्यकर्तव्यताधीः एवं वैपरीत्येऽपि भयमनिष्ट-
हेतुपनिपाते तत्परित्यागानर्हता ज्ञानं शोक इष्टवियोगे
तज्ज्ञाभानर्हताज्ञानम्” इति मिथ्याज्ञानजन्यवासनायां दुःख-
जन्यप्रवृत्तिदोषा मिथ्याज्ञानानामिति सूत्रवृत्तौ चरमे दोष-
शब्दस्य तथार्थत्वाभिधानात् । १० वसुपुत्रभेदे श्रोत्रशब्दे दृश्यम्
भ्रमजनकादोषास्तु पित्तादयः भाषापरिच्छेदे उक्ता यथा
“दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्त-
दूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्रष्टाः ।” “अप्रमां प्रति
दोषः जनकः कारणम् । प्रमां प्रति गुणः कारणम् ।
तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अनन्तगताः । तेषां कारण-
त्वम् अन्यव्यतिरेकाभ्यामेव विद्मः । गुणस्य प्रमा-

जनकत्वन्तु अनुमानात् विद्मः । यथा प्रमा ज्ञानसाधा-
रणकारणभिक्षकारणजन्या अन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् ।
न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् पीतः
शङ्ख इति ज्ञानस्यैव पित्तदोषवत्त्वात्कृत्यत्वमाहृत्यात्त-
प्रसङ्गात् । विनिगमनाविरुद्धात् स्वान्तर्दोषाभावस्य
कारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणताया न्याय्यत्वात् । न च
गुणसत्त्वेऽपि पित्तप्रतिबन्धात्कृत्यं न सैत्थज्ञानम् ।
अतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यम् वाच्यं तथा
च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यम् तथाप्यन्य-
व्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वविद्मः । एवं भ्रमं प्रति
गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तत्र दोषाः
के इत्याकाङ्क्षायामाह । पित्तेति । कश्चित् पीतादि-
भ्रमे पित्तं दोषः । कश्चिद्वृन्देः स्वल्पपरिमाणभ्रमे
दूरत्वं दोषः । कश्चिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाङ्गन-
मित्येव दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः । ११ गोवत्से । स्वार्थे
क । दोषक तत्त्वार्थे । “वातपित्तकफा दोषाः दुष्प्राः स्युः
सप्त धातवः” शां ति० दोषप्रत्ययद्विज्ञानादिकं स्रष्टुते
सूत्रस्थाने १६ च० उक्तं तत्रैव दृश्यम् । न्यायमतिसिद्धहे-
त्वाभावापत्त्याः हेतुदोषाश्च हेत्वाभावाशब्दे वक्ष्यन्ते तत्-
सामान्यलक्षणं च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्यानु-
भितितत्कारणीभूतज्ञानप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वम् । तत्त्वक-
तत्त्वाध्यकानुभितौ यायेन्तोदोषाः सम्भवन्ति तावदन्यत-
मत्वम् वा ‘दुष्प्रधातो रिराज्जाकं दोषसम्पत्तये गुणः’ उक्तं ।
दोषप्राहिन् लि० दोषं गृह्णाति पृह-रिणि । खले
इवा० । “विच्छिज्य स्वरूपवद्दोषान् गुणान् गृह्णाति
साधवः । दोषप्राही गुणत्वागो चालनीय हि दुर्जनः”
उक्तं ।

दोषघ्न लि० दोषं वातादिविकारं हन्ति घ्न-टक् । धातु-
वैपत्यरूपदोषनाशके औषधादौ “दोषघ्ना पृहणी
पाण्डुरोगाशः कुष्ठनाशनाः” स्रष्टुतः ।

दोषघ्न लि० दोषं कर्तव्याकरणे दोषं जानाति ज्ञा-ङ् ।
१ पण्डिते असरः । “अथ प्रदोषे दोषघ्नः संवेशाय पित्रा
पितुम्” रघुः । २ परकीयदोषघ्नादमात्रे लि० । “अ-
ज्ञातदोषैर्दोषघ्नैः” माघः ।

दोषघ्न लि० दोषिण भवः दोष+यत् दोषघ्नादेशः “ये चा-
भावककर्मणोः” प्रकृतिप्रज्ञावः । वाङ्मभवे “यच्छां दो-
षघ्नमंवाभ्याम्” क० १०१६१२

दोषत्रय न० इत० । वातपित्तकफानां त्रिवे राजनि० ।

दोषभेदः ५० इतः । द्विष्टिप्रकारे दोषभेदे च च सन्तुते
उक्तो वषा

अथातो दोषभेदविकल्पनाभाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

“द्विष्टिर्दोषभेदा ये पुरस्तात्परिकीर्तिताः । कति
तल्लक्षणो ज्ञेया द्विष्टो वाप्यथ वा लिङ्गः । तस्य तद्व-
चनं श्रुत्वा संशयश्चिन्तयतायाः । प्रीतात्मा नृपमा-
दूर्ध्वः सुसुतायाश्च तत्पतः । तयो दोषा धातवश्च
परीषं मूलमेव च । देहं सन्धारयन्त्येते ह्यव्यापका
रक्षेहिताः । पुरुषः षोडशकलः प्राणश्चैकादशैव ये ।
रोगाणामनु सङ्गं यच्छतं विंशतिरेव च । शयश्च
पञ्च इत्याणां लिङ्गस्यधिकोत्तरम् । व्यापतः कीर्तितं
तद्वि भिन्नदोषास्तयोः । द्विष्टिश्चा वदन्येते भूयि-
ष्ठमिति निश्चयः । त्वयैव प्रथक् दोषा द्विष्टो नव
वर्णाधिकैः । त्वयोदयाधिकैश्चद्विसप्तमध्योऽस्त्रयैश्चतुः ।
पञ्चाशदेवन्तु सङ्गं भवन्ति क्षयमागतैः । क्षीयमध्याधि-
कक्षीयक्षीयद्वयैस्तथापरैः । हादशैव समाख्यातास्तयो
दोषा द्विष्टिश्चा । भिन्नधातुमनैर्दोषा यान्त्यसंख्येयतां
पुनः । तस्मात्प्रसङ्गं संशय्य दोषभेदविकल्पनैः । रोगं
विदितोपचरेद्वसभेदेर्यथेतिरतैः । भिषक् कर्त्ताथ करणं
रसां दोषास्तु कारणम् । कार्यमारोग्यमेवैकमनारोग्य-
मनोऽन्यथा” ।

दोषल लि० दोष+मत्वर्थे लच् । दोषयुक्ते “केदारं स धुर
प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् । तद्वत् पाल्वलसहितं वि-
शेषादोषलम् तत्” सुसुतः । [अथ० १६।४६]

दोषस् स्त्री दुष्-असुन् । रात्रौ “सख्यथोषषो दोषस्य”

दोषा अव्य० दुष्+लट् दुष्-वा० आधारे आ खरा० । रात्रा-
वित्यर्थे “दोषाऽपि नूनमङ्गिभांशुरथौ किलेति” भाषः
दोषापि रात्रावपीत्यर्थः । दिवाभूता रात्रिः दोषाभूतमहः
इति भाष्यप्रयोगात् असप्रत्यर्थेऽपि तस्य वृत्तिता । ततः
अलृ लट् च । दोषातम रात्रिभवे लि० “दोषातनं
मुपहृष्टमतिरोगदृश्यः” रघुः । (अश्वहन्द्म्) अलृ
टावन्तस्त्रीत्वमपि “वर्भकालदिग्ग इव अश्वितदोषः”
कार्त्तः । दोषाशब्दस्य टावन्तत्वे एव गौणे लृत्वसङ्भवः
अव्ययत्वे न तत्सङ्भवः इति बोध्यम् । दोस्-भागुरिते
स्त्रियां टाप् । रात्रौ स्त्री शब्दार्थश्च ।

दोषाकर ५० दोषा रात्रौ करोऽस्य । शब्दे “वाचिल्लेख
विहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं वि-
भजे” ज्यो० त० । इतः । दोषाणामाकरे च ।

दोषाक्षीयी स्त्री दोषा वाञ्छं क्षिप्नाति क्षिप-अच् गौरा०
क्षीप् । वनवर्गुरिक्षायी राजनि० ।

दोषाङ्ग ५० दोषाणां काव्यदोषाणामङ्गु एव निराक-
त्वात् । चन्द्राकोकोक्ते काव्यदोषनिवारणे काव्यधर्मभेदे
तल्लक्षणादि तलोक्तं यथा

“दोषभाषितं ज्ञाने प्रसरन् विशदङ्गलम् । निवारयति
यस्त्रेधा दोषाङ्गु गच्छन्ति तम् । दोषो गुणत्वं तन्तुते दो-
षत्वं वा निरस्यति । भवन्नस्य वा दोषं नयत्तत्ताच्छता-
मसौ । सुखं चन्द्रनियं घत्ते चेतस्तुमुकराङ्गुरैः । अल
हास्यरसोद्देशे प्रस्यत्वं गुणतां गतम् । तव दुग्धाश्वि-
भूतेः कथं जाता कलङ्किता । कथीनां समयाद्विद्यावि-
होऽदोषतां गतः । दधार गौरो हृदये देवं हि मकरा-
ङ्कितम् । अल ज्योदयाद्यैव त्याज्यं हीति निरर्थकम्” ।

दोषातिलक ५० दोषा रात्रौ तिलक इव । प्रदीपे तिलका०
दोषास्य ५० दोषा व्याख्यामिव प्रकटदोषनिषाधनं वा यस्य ।
प्रदीपे शब्दश्च० । [रोगे शब्दश्च० ।

दोषिक लि० दोषः वातादिविकारः कारणतयास्त्वस्य ठन् ।
दोषिन् लि० दुष्-णिनि । दोषयुक्ते शब्दस्य दुमे दोष-
शब्दात् अस्त्वर्थे इति कल्पम् । “नैकाक्षरात् कतो जातेः
सप्रत्याश्च न तो अतो” इत्यनुशासनविद्वद्भ्यः (तौ इति
ठनो) । सति च गत्यन्तरे अभियुक्तप्रयोगे तस्य सङ्कोच-
कल्पनस्य क्वाचित्कत्वम् भाष्यकृता व्यवस्थापितम् यथा
रसिक इत्यादिप्रयोगदर्शनात् न सर्वत्र ।

दोषैकदृश् लि० दोषमेवैकं पश्यति दोषैकशब्दयोः कर्मधा-
रये एकशब्दस्य पूर्वकालैकत्वादि पा० परिनिपाते तत्पूर्व-
कान् दृशः क्तिप् । अणे अमरः । दोषे एकस्मिन् दृग्न
ज्ञानं यस्येति विग्रहं वदन् भरतः भ्रान्तएव सति गत्य-
न्तरे व्यधिकरणबहुव्रीहिरसाधुत्वनियमात् ।

दोस् ५० न० दस्यतेऽनेन दम्-लोषि अङ्गं चि० । बाहौ “नून-
मश्वद्विनाशाय विधिना दोः प्रसारितः” रामा० लृङ्गा०
१२२ “दोषं तस्य तथा विधाय भजते” मत्तिनायष्टतवाक्यम्
“ककुदोषणी” इति महाभाष्यप्रयोगे अस्य क्लोवता
“तस्यवाहवद्गुस्य दक्षिणं दोर्निगाचरः” रघुः । “दोर्द-
व्युने गराः गरेरगिरिगिरौ नापि भूमण्डलम्” सुवन्तुः ।
“दुहितरमनुकम्पयामहिरादाय दोष्याम्” कुमा० ।
अस्य भत्वे याजादौ तद्धिते च वा दोष्वादेशः । पुंलि
दोः दोषौ दोषः क्लोवे दोः दोषणी दोष्यौ दोषि गसादौ
तु दोषि दोषाणि दोष्या दोषा दोष्यां दोष्याभिव्याटि ।

दोह्य पु० दोषि दोषीपारे तिष्ठति स्था-क वा रोहिण्यः ।

१ मेवके २ क्रीडके च त्रिका० उपचरात् १ क्रीडायाम्

४ सीवायाञ्च त्रिका० ५ वाङ्मयिते त्रि० ।

दोह पु० दुह-भावे भञ्ज । १ दोहने “दुग्धेऽक्षौ सवान् का-
मान् यो वाचोदोहः” छा० २० “मरौ स्थिते दोग्धरि
दोहदने” कर्मा० “दोहावसाने पुनरेव दोग्धोम्”
रघुः । आधारे भञ्ज । २ दोहनपात्रे शब्दच० कर्मणि
भञ्ज । ३ दुग्धे शब्दार्थचि० ।

दोहज त्रि० दोहात् दोहनाज्जायते जन-ड । १ दोहन-
जाते २ दुग्धे न० शब्दार्थकल्प० ।

दोहडिका श्री मातावृत्तभेदे (दोहा) तत्त्वज्ञानादि अन्धोम-
लकृतं यथा “मातावृत्तयोदयकं यदि पर्वं लघुकवि-
राभि । पठ पुनरेतादयकं दोहडिका द्विगुणेन”

दोहद पु० न० दोहमाकर्षे ददाति दा-क । १ गर्भे २ स्नात-
नामात्रे ३ गर्भिण्या अभिलाषे च मे० । सुश्रुते तु दो-
ह(हृ)दमिति पठित्वा तदुपहृत्यां दाधादितस्तत्तं यथा
“द्विहृदयाञ्च नागीं दोह(हृ)दिभीमाचक्षते । दोह(हृ)द-
विमाननात् कृजं कृषिं खड्गं जलं वामनं बिकृताक्षनाथं
वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यदादिच्छेत्तत्तस्यै
दापयेत् । लब्धदो(हृ)हृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषश्च पुत्रं
जनयति” । भवन्ति चात्र “इन्द्रियार्थान्तु यान् यान् मा
भोजुमिच्छति गर्भिणी । गर्भावाधभयात्तान्शान्
मिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्रदो(हृ)हृदा पुत्रं जनयेत्
गुणान्वितम् । अलब्धदो(हृ)हृदा गर्भे लभेदात्मनि वा
भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दोह(हृ)दे वै विमानना ।
प्राजयेत् सुतस्थानि स्नातृस्नानि सन्धेन्द्रिये । राजसन्ध-
र्गने यस्या दोह(हृ)दं जायते स्त्रियाः । अर्थवन्तं मङ्गा-
भागं कृषारं सा प्रसूयते । दुग्धपट्टकौशेयभूषणादिषु
दो(हृ)हृदात् । अलङ्कारैरिषिणं पुत्रं जलितं सा प्रसूयते ।
आश्रमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रति-
मायान्तु प्रसूते पार्षदीपमम् । दर्शने व्याज्ज्वातोनी
ह्रिषाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाशने पुत्रं सुपुण्ड्र-
रण्मात्रकम् । गर्वां मांसे च बलिनं सर्वलोपसङ्गक्षयम् ।
माहिषे दो(हृ)हृदाक्षूरं रक्षाक्षं लोमसंयुतम् । द्वा-
हमावात् क्षत्रालं शूरं सज्जनयेत् सुतम् । मार्गाहिङ्गा-
लज्जालं सदा वनचरं सुतम् । सुमराहिनस्रनथं
विन्यभीतं च तैत्तिगात् । अतोऽनुक्तेषु या नारी
वसमिध्याति दो(हृ)हृदम् । शरीराचारशीलैः सा

समानं जनयिष्यति । कर्मणा चोदितं जलोर्भवितव्यं
पुनर्भवेत् । यथा तथा देवयोगाद्दो(हृ)हृदं जनयेद्दृदि” ।
यात्रायां दिग्भेदे दोषणान्त्यर्थे ४ सेव्यपदार्थे यथाह स० चि०
“आज्यं तिलोदनं मत्स्यं पयश्चापि यथाक्रमम् । भक्ष-
येहोहृदं दिग्प्रमाणां पूर्वादिनां ब्रजेत् । रसानां पायसं
काञ्चीं शृतं दुग्धं तथा दधि । पयोऽशृतं तिलाक्षं च
भक्षयेद्द्वारदोहृदम् । पक्षादितोऽर्कदक्षतश्चक्षुषारिषिः
आणाहविष्यमपि हेमजलं त्वपूपम् । भुक्त्वा ब्रजेदुचकमव्यु-
चं धेतुभूतं यावाक्षपायसगुडानश्नन्सप्तद्वान्” स० चि०
अथ दिग्दोहदमनुभाह आख्यामिति । आज्यं शृतं
पूर्वस्याम् । तिलोदनं तिलमिश्रीदनं दक्षिणस्याम् । मत्स्यं
प्रसिद्धं पश्चिमायाम्, पयोदुग्धसत्तरस्याम् । एतद्यथाक्रमं
दिग्प्रमाणादुद्गमनं दोहृदं भक्षयेत्ततः पूर्वादिनामाणां
जिगमिषितां दिशां ब्रजेत् । यदाह श्रीपतिः “आज्यं
तिलोदनं मत्स्यं पयः प्राक्पश्चतितक्रमात् । भुक्त्वाति शेषः
नारदेन त्वन्यथोक्तं “हृताक्षं तिलपिट्ठाक्षं मत्स्याक्षं
हृतपायसम् । प्रागादिक्रमयो भुक्त्वा याति राजा जय-
त्यरीन्” । वसिष्ठेनापि “हृताक्षं क्षराक्षं च मत्-
स्याक्षं हृतपायसम् । पूर्वादिषु क्रमाद्भुक्त्वा याता
सिद्धिमवाप्नुयात्” इति । अत्रैवं विरीचे विकल्पो वक्ता-
देशाचारं वा ध्येयस्या । अथ वारदोहदमनुभाह
रसानाभिति । रसानां शर्करादधिसरीचकपूरैना
संस्कृष्टा ओक्ते शिखरिणीति प्रसिद्धा तां रविवारे ।
पायसकाञ्चीं प्रसिद्धे सोमसङ्कलवारयोः । शृतं पकं
दुग्धं बुधे, शृतं पाक इति साधु । तत्रापि क्षीरहृदि-
भोरेवाति वार्तिकात् प्रसूते क्षीरे साधुत्वम् । दधि प्रसिद्धं
शुक्रवारे । अशृतमपकं दुग्धं शुक्रे, तिलाक्षं तिल-
मिश्रनोदनं शनौ । शृतद्वारदोहृदं रविवारादौ क्रमेषु
भक्षयेत् । यदाह श्रीपतिः “मत्स्याकां सहृतपायसं
तथा काञ्जिकं शृतपयोऽदधि क्रमात् । क्षीरमासमथ तत्
कथितं तिलोदनं वारदोहृदविधिविधेः शृततः “इति
वसिष्ठनारदाभ्यां दुग्धस्य पक्षापक्षविशेषो नाभ्यधायि
“मत्स्याकां परमाक्षं च काञ्जिकं च पयोदधि” । क्षीरं
तिलोदनं भुक्त्वा मातृवारादिषु क्रमादिति” । मज्जिका
रसानां । “आह्वसाला तु मज्जिका” इत्यभिधानात् ।
शुक्रस्तु विशेषमाह “सूर्यवारे शृतं प्राशत्रं चन्द्रवारे
पयश्च तथा । शुक्रवृत्तारके वारे बुधवारे तिलानपि ।
शुक्रवारे दधि प्राशत्रं शुक्रवारे यथानपि । माषान् भुक्त्वा

यनेरि नूले मन्त्रदोषभाति" । अथ तिथिदोहदं
वसन्ततिलकाच्छन्दसाह पञ्चादित इति । पञ्चादिः प्रति-
पक्षस्थाः स्युः पञ्चमी । प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु
क्रमेण तिथिदोहदं भुक्ता भवेत् । यथा प्रतिपदि अर्कस्य
दक्षिणदिशे दक्षिणं पश्चिमं । द्वितीयायां तद्वत् पश्चिमं
पश्चिमं तद्वत् पश्चिमं । तृतीयायां पश्चिमं । चतुर्थ्यां
पश्चिमं । पञ्चम्यां पश्चिमं । षष्ठीयां पश्चिमं । सप्तम्यां पश्चिमं । अष्टम्यां
पश्चिमं । नवम्यां पश्चिमं । दशम्यां पश्चिमं ।
धेनुमत् स्त्रीगवीमत् न तु धेनुमत् । धेनुमत् पञ्च-
मात् । एकादश्यां याथावत् व्यवहारम् । द्वादश्यां
पायसम् । त्रयोदश्यां गुडमिक्षुविकारं, चतुर्दश्यां
मक्ष्मन् रधिरम् । पञ्चदश्यां मक्ष्मन् रधिरम् । षष्ठ्यां
सुतम् । यदाह दक्षिणः "अर्कपत्नं भवेद्यातः
प्रथमायान्तु भक्षणम् । द्वितीयायां भवेद्यातुर्भक्ष्यं
सत्तुल्योदकम् । तृतीयायां तथा सर्पिर्व्यागः स्था-
नतः परम् । पञ्चम्यां तद्विविधं स्यात् षष्ठीयां वा
काष्ठोदकम् । अष्टम्यां सप्तम्यां वीजपूर-
कम् । नवम्यां तोयपानं स्याद्दशम्यां ततः परम् ।
एकादश्यां यवानद्यात् द्वादश्यां पायसं पिबेत् । त्रयो-
दश्यां गुडं खेद्यं रधिरं स्याच्चतुर्दश्यां सुतं भवे-
द्भोज्यं पञ्चदश्यां विद्यासतः । पञ्चदश्यां योरेवं याता
योगे विधिः स्मृतः" इति । देवज्ञानोहरेऽपि कश्चि-
द्भेदः । यथा "अर्कदन्ततुल्योदकसर्पिर्वि विविधदधि-
सुवर्णपयः । तिलवारिवीजपूरकमध्वाञ्जकमूत्रपिष्टका-
द्यापि । तिलपिष्टकदम्बमूलाणि शाकमथ शकटपण्यानि
प्रतिपत्प्रत्यतिषु भुक्ता प्रस्थाता सिद्धिमाप्नोतीति" । ननु
'आलभ्यालभ्य भक्ष्यान् वा खत्वा दद्यात् तान् भजेत् ।
दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टमादिषु भूपतिरिति" शुद्धोः
दुष्टवारादिषु दोहदाभिधानं सार्थकम् । विहितेषु पुन-
र्नष्टतिथिवारादिषु दोहदाभिधानं व्यर्थम् । दोष-
निवारणफलको हि दोहदोहदाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
उच्यते । दुष्टमादिषु भूपतिरित्यत्र दुष्टत्वं किञ्चैवगिकस-
तान्यत् अहितमन्त्रेष्वपि क्रूरप हर्षाहर्षादिर्महान् दोषः
सम्भावितोऽस्ति तदपान्तरणाय दोहदाभिधानं सार्थकम्
एवं सर्ववर्णानामपि पारिचदण्डे विद्वत्ताराक्रूर-
पहर्षाहर्षादिमहादोषनिवारणाय दोहदोहः सार्थ-

क्यात् । एवं विहिततिथिदोहदाभिधानं योगिन्यादि-
दोषनाशार्थम् । "सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्" इत्ये-
तदोषनिवारणार्थं च । तदोषाभिधानं च रत्नमासा-
याम् । "आद्यासतसः क्रियर्षकाणां मेघाश्लेषाभिह
पञ्चमी स्यात् । पराः परेषां परतस्तथैव सक्रूरराशे-
रशुभा तिथिः स्यात्" इति । एवं वारदोहदोहदोहदोह-
वक्रियह्वारशुभादिदोषहान्या सार्थिका दिग्दोहोक्ति-
रपि त्रिविधप्रतिषेधप्रतिशुक्रप्रतिभौमादिदोषहान्या सा-
र्थिका पी०भा०

तत्र गर्भं "सुदक्षिणा दोहदक्षिणं दधौ" रघुः । अभिलाषे
"उदकक्रीडादोहदागतामाञ्च" काटः गर्भिगयभिलाषे
"प्रजावती दोहदश्विनी ते" रघुः ५५ पञ्चमीधधे च
"कुसुमं कृतदोहदक्षिणा यदश्विनीऽयसुदीरयिष्यति"
रघुः "काङ्क्षन्त्यन्योवदनमदिरादोहदक्षिणायाः" मेघः
अश्विनीकुसुमयाः स्त्रीपदताडनगण्डूषमदरे दोहद-
भिति प्रसिद्धिः । "स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति
वज्रजः शोभुगण्डूषमेकात् पादाघातादशोकस्तिलक-
कुसुमको वीजपाणिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो गर्भवाक्यात्
पटुदोहसनात् चम्पको वज्रवातात् शूतो गीताश्वमेधवि-
कसति च पुरोन्तनात् कर्णिकारः" मञ्जु० धृतवाक्यम्

दोहदक्षिण न० दोहदक्षिणं गर्भस्य लक्षणं यत् । १वयः
सञ्चो हत० । २गर्भलक्षणो च ।

दोहदवती स्त्री दोहद+अस्त्वर्थे मत्पृ मस्य वः । इव्य-
विशेषाभिलाषयत्वां गर्भिगताम् अमरः । दोहदाभिला-
ष्यत्वेन च ।

दोहन न० दोह-भावे ल्युट् । १अन्तःस्थितद्रवद्रव्यस्य बहि-
र्भिः सारणरूपे व्यापारे (दोहोया) करणे ल्युट् ङीप् ।
२दोहनसाधनपालत्राम् मन्दरत्ना०

दोहल ३० दोहमाकर्षं लाति गृह्णाति ला-क । १रत्नायां
२दोहदगन्तार्थे च गन्तार्थकत्वं । "अशोक । यदि सद्यश्च
सुखलैर्न सम्यत्सुखे सुधा वक्षसि दोहलं कलितकामिषा-
धारणम्" मालविका० ततः अस्त्वर्थं मत्पृ मस्य वः ।
ङीप् दोहलवती । दोहदवत्यां स्त्रियां गन्तार्थे च ।
२अशोकवृक्षे स्त्री राजनि० गौरा० ङोप् दोहली ।

दोहस् ३० दोह-भावे अस्त् । दोहने प्रचारणे "दृष्टा लब्धे
समूहे दोहसा दियः" म० १०११ । "दोहसा दोहनेन" भा०
दोहमे अव्य० दोह-तमर्थे "मेघेऽमेघेन" इत्यादि पा० १।४।८
स्त्र० तमर्थे असेत् । दोग्धुमित्यर्थे "मत्तं जम्बुदोहसं"

अ० ६।६६।। “मनु न येपु दोहसे” अ० ६।६६।५
“दोहसे कामान् दोग्धुम्” भाष्यम् ।

दोहा स्त्री आत्मावृत्तभेदे “षट्कलतरंगौ त्रिकलमपि विषम-
पदे विनिधेहि । समपादान्ते चैकलमिति दोहामव”
धेहि” तद्वक्ष्यम् । [दुग्धे त्रिका० ।

दोहापनय पु० दोहपनयति स्निःसरणेन अप+नी-अच् ।
दोहित लि० दोह+तार० इतच् । सङ्घातदेशे [स्त्रीप् ।
दोहिन् लि० दुह-शीर्षार्थे घिनुण् । दोहनशीले स्त्रियां
दोहीयस् लि० दोग्धु+अतिशयने “तृष्कन्दसि” इयसुन्
तृष्णोद्योषः । अतिशयेन दोग्धरि । स्त्रियां स्त्रीप् दो-
हीयसी एवं इदन् दोहिष्ठ तत्तार्थे लि० स्त्रियां टाप् ।
गन्धकलपुमे अथ दोहिन्गन्धप्रकृतिकत्वकल्पनं प्रामा-
दिकमेव ।

दोहा लि० दुह-कर्मणि वा गट् । १दोहनीये २दुग्धे ३धे-
न्यादौ स्त्री । “ईडवन्मगंसदुक्तां गयतः” पा० अस्याद्यादा-
त्तता । “बीजायोबाह्यरत्नस्त्रीदोहा पुंसां परीक्षणम्”
याज्ञ० । [लि० ।

दौःसाधिक पु० दुष्टः साधः तत्र नियुक्तः ठक् । द्वारपाले
दौकूल पु० दुक्तेन दूरिष्ठयो रथः अण् । दुक्तेन परिहते
रथे अमरः पृषो० दोगूल तत्रार्थे हेमच० ।

दौर्गह पु० अथो भिद० ।
दौत्य न० दूतस्य भावः कर्म वा षण् । १दूतकर्मणि शतशब्दे
च “दूतमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्दिष्टां हृषेदौत्यपथः
क्षितिकृत” नैष० “दौत्यं तत्कृतं घोरे विपद्ये जभमे-
जय !” हरिवं० १७४अ० “भगवन् श्रूयतां वाक्यं दौ-
त्येनाहमिहागता” हरिवं० १७७अ० ।

दौरात्म्य न० दुष्ट आत्मा यत्नः प्रीतिः बुद्धिः स्वभावः
शरीरं वा यस्य तस्य भावः षण् । निन्दितयत्नादौ
“दौरात्मप्राज्ञाचक्षुस्तं तु नात्रत्याः ग्रहणः प्रजाः” रघुः ।

दौर्ग न० दुर्गस्य दुर्गाया वा इदम् अण् । १दुर्गसम्बन्धिनि २दु-
र्गासम्बन्धिनि च “आवण्यो दौर्गनवभौ दूपां चैव कृता-
शभौ । पूर्वविज्ञैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बोर्दिनम्” काव्यमा०
पुतवाक्यम् ।

दौर्गत्य न० दुर्गतस्य भावः षण् । १दारिद्र्ये २दुःखित्वे
च “दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैव्यं मन्त्रिणतादिज्ञत्” सा०द०
“भर्तुः कुर्वन्ति दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् अतः”
भा० व० ५अ० ।

दौर्गन्ध्य न० दुष्टो गन्धोऽस्य ततो भावे षण् । दुष्टगन्ध-

योगे । “बभ्रु नृप्याहरं वक्तास्तेदौर्गन्ध्यनाशनम्”
सुश्रुतः । गात्रे दौर्गन्ध्यकारणञ्च अष्टभारते उक्तं तच्च
१७६१ष्ट० दर्शितम् ।

दौर्गह पु० दुर्गहस्थापत्यम् विधा० अण् । १दुर्गहस्थर्चनपत्रे
प्रवृत्तत्वे स्त्री “सप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने” अ० ४।४२
८। “प्रवृत्तस्य महिषी दौर्गहे बन्धने स्थिते । पत्न्या-
वराजकं दद्यात् रात्रिं पुत्रस्य क्षिप्यसा” भा० पुतवाक्यम्
२अथ निर० दौर्गह इत्यत्र पाठान्तरम् ।

दौर्गह पु० दुःखेन यद्वा यद्दण्डमस्य अथस्य, तस्याधो यागः
अण् । अथमेधे “तत्र ह प्रवृत्तस्य दौर्गहेषेजे” शत०
त्रा० ११।५४।। दौर्गहेषाद्येन संज्ञतेन क्रतुना
अथमेधेनेने इत्यर्थः” भा० ।

दौर्गायण पु० दुर्गस्थापत्यं नडा० फक् । दुर्गस्थापत्ये
दौर्जन्य न० दुर्जनस्य भावः षण् । दुर्जनस्य “तदिदं यम
दौर्जन्यं वाञ्छितस्य महीयसि” भाग० ६।६८।५२

दौर्बल्य न० दुर्बलस्य भावः षण् । दुर्बलत्वे “अनादिस्य
आदानात् आदिस्य च वजनात् । दौर्बल्यं व्याप्यते
रात्रः” मनुः “पपात भूमी दौर्बल्यात्” भा० शा०
५।१श्लो० ।

दौर्भागिन्य पुंस्त्री० दुर्भगाया अपत्यं कल्या० ठक् इजक्
च हृङ्गोत्यादिना द्विपदद्विः । दुर्भगाया अपत्ये ।
दौर्भाग्य न० दुर्भगाया दुर्भगस्य वा भावः षण् द्विपद-
द्विः । दुर्भाग्यान्वितत्वे “भुक्तापिष्टहे नारी भुक्ते
आमिष्टहे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः यपनि
कुलदेवताः” इति उद्योति०त० “यस्ते क्षेत्रेषु दौर्भाग्यं
संपन्नोषु च मूर्धनि । अनाटे कर्षथोरण्योरापस्तदुत्पन्न
सर्वदा” याज्ञ० “अथ केकेयि । दौर्भाग्यं राक्षसां तेषां
पितं महत्” भा० व० २७।४अ० तत्कारणञ्च अष्टभारतोक्तम्
१७६१ष्ट० दर्शितम् । [आतृत्वे ।

दौर्मात्र न० दुष्टोन्माता तस्य भावः युषा० अण् । दुष्ट-
दौर्मेनस्य न० दुष्टं मनोऽस्य तस्य भावः षण् । खेदादि-
निमित्ते चित्तस्य दोष्ये दुष्टमनोयुक्तत्वे “तेषां कृते मे
निश्वासे दौर्मेनस्यञ्च जायते” दधीना० “कृतकृतिः
प्रोपितदौर्मेनस्यम्” व० ४० ७८अ० ।

दौर्वासस न० दुर्वासवा प्रोक्तम् अण् । शिवधर्मस्थे उप-
पुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृश्यम् । [मेदि० ।

दौर्वीण्य न० दुर्गायाः इदम् अण् । १दुर्वीरस्य २दुष्टपथे च
दौर्वीत्य न० दुष्टं स्वधर्मोपबन्नादि व्रतं यस्य तस्य भावः

अज् । उद्वृत्तत्वे “नितं सौत्रत्वेन दृष्टं दीर्घत्वेन”
यजु० १६।८

दौर्ह (ह) द न० दुर्ह दो भावः अण् वा न द्विपदद्विः ।
दोहद+सार्धं अण् वा । इच्छादो दोहदयन्सार्धं
दोहदशब्दे सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

दौर्हर्ह न० दुर्ह दो भावः युवा० अण् द्विपदद्विः । श्रुतत्वे
दौर्हर्हदय न० दुर्हर्हदयस्य दुष्टद्वययुक्तस्य भावः युवा० अण्
न द्विपदद्विः । दुष्टचित्तत्वे । [कच्छपे हेमच० ।

दौलेय पु० दुलेरपत्यम् “इतश्चानिजः” पा० ढक् । दुलेरपत्ये
दौलि पु० दुलम+अपत्ये इज् । इन्द्रे शब्दार्थकत्वं ।

दौवारिक पु० द्वारे नियुक्तः ठक् द्वारा० व्याभ्यां प्राक् ऐच् ।
द्वारनियुक्ते द्वारपाले प्रतीक्षायां स्त्री ङीप् ।
“दौवारिकी देवसङ्गपमेत्य” रघुः “प्रविश्य दौवा-
रिकः” शकु० । दौवारिकलक्षणं मत्स्यपु० उक्तं यथा
“प्रांगुः सुहृदोदक्षस्य प्रियवादी न चोद्धतः । चित्तपाहस्य
सर्वेषां प्रतीहारः स उच्यते” । शौचनसनीतिशास्त्रपरि-
शिष्टे तु अन्यथोक्तं यथा

“शस्त्रास्त्रकृशलो यस्तु दृढाङ्गश्च निरालसः । यथायोग्यं
समाह्वयान् स ज्ञेयः प्रमिहारकः” । “द्विजिताकारतत्त्वज्ञो
बलवान् प्रियदर्शनः । अग्रमादो समो दक्षः स प्रती-
हार उच्यते” चाणक्यः । छ०सं०उक्ते “एकाशीतिपदस्ये
वास्तुदेवभेदे च “पितृदौवारिकसुप्रीवकुसुमदन्ताम्बुपत्य-
सुराः” ।

दौवालिक पु० देशभेदे तत्त्वराजादिपु व० व० । “दौवा-
लिकाः सागरकाः पलोणीः शैथिरास्तथा । कर्णप्रावर-
णायैव बह्वस्तत्र भारत ! । तत्रस्था द्वारपालैस्तो
प्रोच्यन्ते राजशासनात् । कृतकालाः सुबलयस्ततो द्वार-
मवापस्यथ” भा०सं०५।१० ।

दौषर्ष्य न० दुषर्ष्यो भावः अण् । स्वभावतोऽनाहत
मेदत्वे “ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौषर्ष्यं गुरुतत्त्वगः” मनुः ।

दौष्क त्रि० दोषा चरति “दोष उपसंख्यानम्” वार्त्ति० ढण्
“दणः षः” पा० बलम् । बाहुभ्यां चारिणि ।

दौष्कल दुष्टं कुलमस्य दुष्कुलः स्वार्थे अण् । दुष्टकुलयुक्ते
“न दुर्जने दौष्कुलो वा व्रतैर्यो वा न संस्कृतः” भा०शा०
२६अ० ।

दौष्कुलेय पु० दुष्कुलस्यापत्यं तत्र भवे वा “दुष्कुलाड्ढक्”
पा० पञ्चे ढक् । दुष्कुलजाते “कुलेजाताश्च क्षिप्रान्ते
दौष्कुलेयवशादुगाः” भा०श० १६१अ० ।

दौष्कुल्य त्रि० दुष्कुल+स्वार्थे ण्यत् । दुष्टकुलयुक्ते “दौ-
ष्कुल्या व्याधिबहुलाः दुरात्मानोऽप्रतापिनः” भा०व०
१८२अ० ।

दौष्ठव न० दुष्टोः अविनीतस्य भावः उद्वा०अण् । अविनीतत्वे
दौष्पुरुष्य न० दुष्टः पुरुषः तस्य भावः स्वार्थे वा ब्राह्मणा०
अज् । १८८ पुष्टे पुष्टे २तङ्गावे च ।

दौघ्नन्त (न्ति) पु० दुघ्नन्तस्यापत्यम् शिवा० अण् इज् वा ।
दुघ्नन्तश्चपस्यापत्ये भरते “दौघ्नन्तं भरतं चापि ऋतं
सृज्य ! युशुमः” भा०शो०६७अ० । “भरतश्चैव दौघ्नन्ति
ऋतं सृज्य ! युशुमः” भा०शा०१८अ० । अस्य विसर्गम-
ध्यता मन्थुन्यतापि “तेन जेतैन भरतो दौःघ्नन्ति रीजं”
शत०ब्रा० ११।५।४८ अत्र पुषो०मस्य लोप इति बोध्यम्
यमध्यो दौघ्नन्तिरित्यप्यत्र “रूपोदाय्यं गुणोपेतं दौघ्नन्ति”
जनमेजय !” भा०शा०७४अ० ।

दौघ्नन्त्य त्रि० दुघ्नन्तस्यायम् गय । दुघ्नन्तसम्बन्धिनि “मत्य-
वत्यचिनयन्या दौघ्नन्त्यो वंग उच्चेदं व्रजेदिति” भा०
शा० ८५अ० । [भावः ।

दौस्त न० दुष्टा स्त्री तस्याः भावः युवा० अण् । दुष्टस्तिया
दौहिक दोहं नित्यमर्हति ढक् । ११ नित्यं दोहाहं

दौहित्र पुंस्त्री० दुहितुरपत्यम् विदा० अज् । दुहितुरपत्ये
स्त्रियां ङीप् । “पौत्रदौहित्रयोर्लोके विगेषो नास्ति
कचन । तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः”
मनुः “दौहित्रोऽपि सप्तमैव सन्तारयति पौत्रवत् ।”
मनुः । २स्रजगादौ न० । “दौहित्वं खडगमित्याहु-
रपत्यं दुहितृस्तिताः । कपिलायादृतं चैव दौहित्र-
मिति चोच्यते” मार्कण्डेयपु० “लोणि आङ्गे तगस्तानि
दौहित्वं कृतपक्षिणाः” तत्त्वैव । “लोणि आङ्गे परि-
त्वाणि दौहित्वः कृतपक्षिणाः । व्रतस्यमपि दौहित्वं
आङ्गे यत्नेन भोजयेत् । कृतपञ्चासने दद्यात् तिलैश्च
विकिरेन् महीम्” मनुः “कृतपं नेपालकम्बलम्” इति
कङ्कभट्टः । “ब्राह्मणविवाहेनोदायाः कन्याया पुत्रो-
त्पत्तिं विना तदुष्टहभोजने दोषोऽभिहितः” वज्रपु० ।

“कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते । अथ भु-
ञ्जीत यो भोज्यात् भुक्ता स नरकं व्रजेत् । अग्रजायाश्च
कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन । दौहित्रस्य सुखं
दृष्ट्वा किमर्थमनुष्येति । महासत्त्वसमाकीर्णोऽपि नास्ति
ते नरकाद्भवम् । तीर्थस्नं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्ग-
मवाप्स्यति । दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः

यदा । यत्किञ्चित् कुरुते दामं तदानन्त्याय कल्पते”
दीहित्रायण पुंस्त्री० इहितरपत्वं युवा विदा० अजि
अजन्तत्वात् युनि हरिता० फक् । इहितरूप्यपत्वे ।
यविद्यवी स्त्री दिवसे निर० ।

यावाचमा स्त्री दि० व० दौच ज्ञासा च दिवो यावादेशः ।

अवर्गप्रत्ययोः हेमच० । एवं यावापृथिवीयावाभूमि
गन्धावपि तत्रार्थे हि० व० “यावापृथिवीयम्” यत० ब्रा०
११५२ यावापृथिवीरिटम् वैश्वदेवं तत्त्वम्बन्ध इत्यर्थः ।
“यावापृथिवी इह ज्यैष्ठे” यत० ११५॥११११ “आर्पित्वात्
एकवचनान्ता । “यावाभूमी जनयन् देव एक आसी वि-
हस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता” अनुमानचिन्ताभाषिण्युक्तमिति ।
यु० अविशर्षणे अदा० पर० सक० धनिट् । द्योति अद्योर्धात् ।
ददाव । “गृहाया निरगात् बार्त्ता धि० स्त्री अगमिव
द्युवन्” भट्टिः ।

द्यु न० दिव-उन् किञ्च वा० वलोपच । १दिने ऽगमने ३स्वर्गे
च विष्टः ४अग्नौ ५० मेदि० ।

द्युन्न लि० दिवि द्युनि जयति क्षि-निवासे ङ । १स्वर्गलोक-
वासिनि लि० का० “द्युन्नो राजा गिरामक्षितोतिः”
अ० ६।०४। “द्युन्नोद्युन्नोक्त निवासी” भा० २दोप्रियुक्ते
च “द्युन्नमर्थमर्थं भगम्” अ० १।१६। “द्युन्नं दीप्ति-
मन्तम्” भा० ।

द्युग पुंस्त्री० द्युनि दिवि वा आकाशे गच्छति गम-क ।
१पक्षिणः राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
२आकाशगमिमात्रे लि० स्त्रियां टाप् ।

द्युगण पु० द्युनां दिवां वा दिनानां गणः । यद्वाणां मध्य-
मतिषाधनाङ्गे दिनहन्दे अहर्गणशब्दे ५७७ प्र० तदान-
यनादि दृश्यम् । “रविदिनान्नगताधिकमासकैः कृतदिनैः
सहितो द्युगणो विधोः” सि० शि० ।

द्युगत् न० द्यु + गम-क्लिप् । शीघ्रे निर० “अतस्मा गोभि-
र्युगदिह !” अ० ८।८६।

द्युचर लि० दिवि द्युनि वा आकाशे चरति चर-ट ।
१गङ्गे २पक्षिणि च “द्युचराच्च तदा राजन् ! द्युचराच
सहस्रयः” हरिवं० १२२अ० ।

द्युज्या स्त्री इत० । द्युहसखाहोरात्रहनस्य दनरूपायं क्वा-
याम् । “क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये हे कृत्वा ततोत्क्रम-
ज्यथा । कीना लिज्या दिनव्यासदन् तद्दक्षिणोत्तरम्”
सू० सि० “एतक्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये हे अपि प्रसाध्य
तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमज्यया लिज्या कीना, दिनव्या-

सदहनहोरात्रहनस्य व्यावार्द्धं द्युज्ये द्योत्वर्थः” रघु० ।
“क्रान्तिज्या भुजः लिज्या कर्णसहस्रान्नरपदमहोरात्र-
हनस्यार्द्धं सैव द्युज्या” सि० शि० व्याख्यायां प्रमिता० ।

द्युत दीप्तौ भा० अक० आत्म० सेट् । द्योतते खुदिप्तात् अङि
प० अद्युतत् अद्योतिट् । द्युते । द्योतनः “अद्युतश्चन्द्र-
माभ्ययम्” भट्टिः उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्वोत्पार्थयुक्ते
द्योतने । “अद्योतिट् सभावेद्यामसौ नरशिक्षितयो”
माघः । “विदुद्युते बाह्यजातवेदधाम्” माघः २शोभायाश्च
“पद्मेरनन्वीतवधूस्तद्युतः” माघः शिचि द्योतयति
प्रकाशने व्यञ्जनादप्या बोधने च द्योत्वर्थः व्यङ्ग्यर्थे
द्युत् पु० द्युत-क्लिप् । १किरणे हेमच० । २द्योतमाने लि० “ह
हि द्युता विद्युता वेति साम” अ० १०।८८। २। “द्युता
द्योतमानेन” भा० ।

द्युत लि० द्युत-क । द्योतमाने सद्यचरति क्लिप् द्युतति
अद्युतीत् । “द्युतदामानं दृष्टतामृतेन” अ० ५।८०। १

द्युतान लि० द्युत-शानच् वेदे गणव्यवयात् शपोलक् ।
द्योतनशीले “द्युतानस्त्वा मारुतो भिनातु” यजु० ५।२७
“द्युतानः दीप्यमानः” वेददी० ।

द्युति स्त्री द्युत-इन् । १दीप्तौ २शोभायाम् “सुवर्णपङ्कज-
तिरङ्गिताङ्गुलिः” रघुः । “रूपयौवनलालित्य भोगादौ-
रङ्गभूषणम् । शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिमन्त्रया-
प्यायिता द्युतिः । कान्तिरेवातिविकीर्णौ दीप्तिगित्य-
भिधीयते” सा० द० तत्त्वमान्यावान्तरभेदकथनेन स्त्रीणां
सात्विकालङ्कारतया उक्ते १चर्थे । “देहजा कान्ति-
द्युतिरित्याचार्या मन्यन्ते ।

द्युतित न० द्युत-भावे क्त वा न गुणः । १दीप्तौ पक्षे गुणः
द्योतितमप्यत्र । २कर्तरि क्त । २दोप्रियुते लि० ।

द्युतिधर पु० द्युतिं देहगतां कान्तिं धारयति अलभूतगर्थं
ह-अच् । विष्णो “तेजो ह्यो द्युतिधरः” विष्णुस०
“द्युतिमङ्गलतां कान्तिं धारयन् द्युतिधरः” भा०
“ओलस्तेजो द्युतिधरः” विष्णुस० नामान्तरं तद्व्युत्पत्ति-
भौषट्ठेऽन्यथा दर्शिता यथा “ज्ञानवज्रणां दीप्तिं धार-
यन् द्युतिधरः” इति । तेनोभयविधयोगाच्चैवत्वात् तस्य
नामद्वयमित्यपौनरेक्यम् ।

द्युतिमत् लि० द्युतिः प्रशंसायामस्त्वर्थे मठप् । १प्रशंसकान्ति-
युक्ते “यस्योतहासो द्युतिमान्” भा० आ० ८८अ० “द्युति-
मतां निकरेण जहासनाम्” विरा० । स्त्रियां ङीप् ।
स्त्रायञ्च वक्ष्यन्तोः २प्रत्यये पु० । तदुपपत्ते “ज्योति-

कृतज्ञसिद्धाधिकारी स राजा युक्तचित्तवेभ्योरचित-

असौ राज्ञे यथाप्रतिपक्षमं दद्यात् । तथा जितं
 इव्यं पराजितसकाशादासेधादिना उज्ज्वल जेले जयिने
 दद्यात् । तथा क्षभी भूत्वा द्यूतकारिणोऽतिविश्रामार्थं
 सत्यं वचो वदेदित्यर्थः । नारदोऽपि “सभिकः कारयेत्
 द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतमिति” । दृष्टव्यमिति “सभिको
 नः हकस्तत्र दद्याच्छेले नृपाय वेति” द्यूतपराजितकृत-
 वानां बन्धनादिना पण्यमाहको भवेत् । पण्यग्रहणात्
 प्रागेव स्वकीयं इव्यं जेले नृपाय च यथाभागं सभिको
 दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः “जेतुर्दद्यात् स्वकं
 इव्यं जितं पाद्यां त्विपक्षिणम् । सद्यो वा कितवेनेव
 सभिकान् न संग्रयः” इति । त्विपक्षिणमित्यनेन यथा
 सामर्थ्येणा त्विपक्षात्काशो देय इति दर्शितमिति स्मृति-
 चन्द्रिकायाम् । यदा तु जेले जितं इव्यं सभिको
 दापयितुमशक्तस्तदा राजा दापयेदित्याह याज्ञ-
 वल्क्यः “प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।
 जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न त्विति” प्रसिद्धे
 अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहितेऽदतराजभागे द्यूते जित
 पणे जेले न दापयेदित्यर्थः । प्राणिद्यूते प्राणिनां जय-
 पराजयो तत्स्वामिभिरित्याह दृष्टव्यमिति “इत्ययुद्धेन
 यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् । तत्स्वामिना पणो देयो
 यस्तत्र परिकल्पितः” इति । षण्परिकल्पनं कृतकृत-
 मित्याह नारदः “परिहासकृतं यच्च यज्ञायविदितं
 नृपे । तत्रापि नाप्नुयात्काममथ वाऽनुमतं तयोरिति” ।
 काम्यत इति कामः पणः । अत्र जयपराजयविप्रति-
 पक्षौ निर्णयप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः “द्वृष्टारो व्यव-
 हाराणां साक्षिणश्च त एव हीति” । द्यूतव्यवहाराणां
 द्वृष्टारः सभ्याः त एव कितवा एव नियोज्यव्या राज्ञा ।
 न तत्र श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति ।
 साक्षिणोऽपि त एव द्यूते द्यूतकरा एव काव्याः न
 तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादि साक्षिणरूपणोक्तनिषेधोऽस्ती-
 त्यर्थः । विष्णुरपि “कितवेवेव तिष्ठेरन् कितवाः संग्रयं
 प्रति । य एव तत्र द्वृष्टारस्त एवेवान्तु साक्षिणः” इति ।
 साक्षिणां परस्परविरोधे आह दृष्टव्यमिति “उभयोरपि
 सन्दिग्धे कितवाः स्युः परीक्षकाः । यदा विद्वेषिणस्तौ
 तु तदा राजा विचारयेदिति” अनियुक्तद्यूतकारिणो
 दण्डमाह नारदः “अनिर्दिष्टस्य यो राज्ञा द्यूतं
 कुर्वीत मानवः । न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयश्चैव
 सोऽर्हतीति” । वे तु द्यूतं द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह

याज्ञवल्क्यः “राज्ञा सचिद्धं निर्वासाः कूटाक्षोपधि
 देविनः” इति । कूटैरक्षादिभिः उपधिना सचिमन्त्रादिना
 मतिवञ्चनेन च ये दीव्यन्ति तान् नृपदादिनाऽद्वयित्वा
 राजा स्वराष्ट्राक्षिणैरवेदित्यर्थः । निर्वासने विशेषमाह
 नारदः “कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासेत् ।
 कण्ठेऽक्षमालामासञ्च स क्षेपेण विनयः स्यूतः” इति ।
 दण्डने विशेषमाह विष्णुः । “द्यूते कूटाक्षदेविनां कर-
 ष्छेदः उपधिदेविनामाच्छेदः” इति । यानि तु
 द्यूतनिषेधकानि मनुवचनानि “द्यूतं समाह्वयश्चैव
 यः कृत्यात्कारयेत् वा । तान् सर्वान् घातयेद्वा राजा
 शूरांश्च द्विजलिङ्गिनः । प्रकाशमेतत्तात्कार्यं यद्देवन
 समाह्वयौ । तयोर्द्वित्यं प्रतीचान्ते नृपतिर्यत्त्वान्
 भवेत् । द्यूतं समाह्वयश्चैव राजा राज्ये निवारयेत्”
 इत्यादीनि तानि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्ष
 सभिकरहिततया वा योज्यानि । अतएव दृष्टव्यमिति
 “द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् । अभ्युत्थान-
 तमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् । सभिकाधिष्ठितं कार्यं
 तत्स्वरक्षामहेतुकम्” इति । याज्ञवल्क्योऽपि “द्यूत-
 मेकसुखं कार्यं तत्स्वरक्षानकारणादिति” राज्ञा द्यूतम्
 एकं सुखं प्रदानं यस्य तत् तथोक्तं कार्यम् । राजा-
 ध्याधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तत्स्वरक्षान-
 कारणात् । सत्यलोपे पञ्चमी । तत्स्वरक्षानरूपं प्रयो-
 जनं पथ्याकोच्येत्यर्थः । प्रायशः शौर्याजितधमा एव
 कितवा भवन्त्यस्योरविज्ञानार्थमेकसुखं कार्यं भित्वागयः”
 द्यूतकर त्वि० द्यूतं करोति क-ट । (जुयारी) द्यूतकारके
 गङ्गारं ।
 द्यूतकार त्वि० द्यूतं करोति क-अण कारयति कारि-अण
 वा । १ द्यूतकरे द्यूतस्य कारयितरि २ सभिके च अमरः
 स्वार्थे क । कारि एव ल् वा । द्यूतकारक तत्कार्ये त्वि० ।
 द्यूतकृत् त्वि० द्यूतं करोति क-किप् । द्यूतकरे त्विका० ।
 द्यूतपूर्णिमा स्त्री द्यूतायां पूर्णिमा । कोजागरपूर्णमाया
 भास्विनपौर्णमास्यां त्विका० कोजागरशब्दे तत्र द्यूत-
 विधानमुक्तम् । द्यूतपौर्णमासी तत्कार्ये ।
 द्यूतप्रतिपद्(दा) द्यूतायां प्रतिपद् वा टाप् । कार्तिक-
 शुक्लप्रतिपदि तत्र द्यूतविधानं ति०त० यथा ब्रह्म०५०
 “गङ्गारश्च पूरा द्यूतं ससर्जं सुमनोहरम् । कार्तिके
 शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! । जितश्च गङ्गारश्च जयं
 लेभे च पार्वती । अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं

सुखोचिता । तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र ना-
नवेः” । “द्यूतप्रतिपदा नाम तव भावी सङ्कोच्यः”

ति०त० छतं बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् । [त्रिका० ।

द्यूतबीज न० द्यूतस्य बीजं साधनम् । कपर्देके (कडि)
द्यूतवृत्ति प० द्यूतं दृष्टिर्जोर्विका यस्य । सभिन्ने तस्य यथा
द्यूतोपजीवित्वं तथा द्यूतशब्दे उक्तम् “भित्तभुक् द्यू-
तदृष्टिश्च पुत्राचार्यैश्चैव” मनुना तस्य हव्यकव्यदाना-
ऽयोग्यतोक्ता ।

द्यूत न० जग्नात् सप्तमस्थाने द्यूतशब्दे दृश्यम् “द्यूतजन्म-
रिपुलाभस्त्रागिगन्धर्माः शुभफलप्रदस्तथा” ज्यो०त०

द्यौ न्यक्तकरणे आ०सक०अनिट् । द्यायति अद्यासीत् द्यौ
द्यौ स्त्री द्योतने देवा आत्त द्यूत-वा० आधारे ङी । १।सर्गे
२आकाशे च अमरः । “वराविद्यद्वयोषलिलेषु विस्तृतम्”
भा०क०६०अ० द्योषद् द्योभूमिः । सर्वनामस्थाने परे
तस्य ओरोत् द्यौः द्यावौ द्यावः ।

व्योकार लि० द्योतन्यान् प्रासादादीन् करोति क्त-अण् ।
प्रासादादिकरे शिल्पिभेदे “एवं क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र
परिस्तृताः । व्योकारहेमकारादिजातिं नित्यं समाश्रिताः”
भा०शा०४६अ०तत्र व्योकारेति व्योकारेति वा पाठान्तर-
म् । व्योकारः लोहकारः व्योकारो धनुष्कार इत्यर्थः ।

द्योत पु० द्यूत-भावे वज्र । १प्रकाशे २स्वातमे अमरः ।
अद्योतः “चन्द्रार्कनिरण्यद्योतम्” हरिवं०४१अ० “विद्यु-
द्योतनिकाशेन स्रज्जटेनार्कचर्चसा” हरिवं० २४।अ० ।
उत्कटो द्योत उद्योतः “निरवद्यविद्योद्योतेन द्योति-
तस्तत्त्वतोऽयमर्थः” दायभा०

द्योतन लि० द्यूत-बीजार्थे युच् । १द्योतनशीले “वि-
कोक्य द्योतनं चन्द्रं स्रज्जटं शोचनोऽवदत्” भट्टिः
२दीपे पु० । ३अवशि स्त्री निरु० भावे ल्युट् । ४प्रकाशे
न० “द्योतनाद्देयः” इति कृष्ण० द्यूत-णिच्-ल्यु ।
५प्रकाशके लि० । भावे ल्युट् । ६प्रकाशने न० ।

द्योतनि लि० द्यूत-णिच्-अनि । प्रकाशके “सा द्यो-
तनिं वहति शुम्भयाम्” क०१।५।८।१ “द्योतनिं प्रकाशकं
छर्यम्” भा०

द्योतिरिङ्गण पु० ज्योतिरिङ्गण+प्रपो० । खद्व्याते हेमच० ।

द्योभूमि पु० द्यौराकाशो भूमिर्गतिस्थानं यस्य । १पश्चिणि
शब्दच० । द्योश्च भूमिश्च द्व० । २द्व्यानाष्टचिब्योः स्त्री द्वि०ब०

द्योषद् पु० द्योषि षीदति षद्-किप् प्रत्यम् । देवे शब्दरत्ना०
पश्चादौ अपत्यम् द्योषदित्येव ।

द्यौत्र न० “दिनेद्युच” उच्चा० दिव-प्रतु द्युरादेशः इतिच ।
ज्योतिःपदान्ते उज्ज्वलदक्षः ।

द्यौर्लोक पु० द्यौरेव लोकः द्योलोक+प्रपो० । द्यु लोके ध्वगे
“किं ताभिर्जयति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जय-
त्यन्तरिक्षलोकं याच्छया द्यौर्लोकं शस्त्रया” शत०ब्रा०
द्रगड् पु० द्रेति गडति गड-अच् । वाद्यभेदे (द्रगड् काड़ा)
त्रिका० ।

द्रङ्गण न० तोलके शब्दमात्रा ।

द्रङ्ग पु० पुरीभेदे हेमच० । स च “कर्वादादधमोर्ङ्गः पत्तनाडु-
त्तमश्च सः” वाचस्पत्युक्तश्चण्यः ।

द्रुढि नामधातुः दृढं करोति दृढ+कृतौ णिच् कृतो रः दढी-
करणे सक०उभ०सेट् । दृढयति ते । दृढयन् दृढयितुम्
द्रुढिमन् पु० दृढस्य भावः दमनिच् कृतो रः । इदत्वे “बधान
द्रागेव द्रुढिमरमणीयं परिकरम्” गङ्गाजहरी ।
“हृदयमरिबधोदयादुदुहद्रुढिम दधातु पुनःपुरन्दरस्य”
सायः ।

द्रुधस् स्त्री रोदस्योः “इह द्रुधशी सतती वस्त एकः केशी
विश्वो भुवनानि विद्वान्” तैत्ति०स० १।२।२।२

द्रुप्स न० दृष्यति कफोऽनेन दप-ङ्क्त्स् कृतो रः । धनेतर-
दभि(जलोदर) अमरः प्रुषो०द्रुप्स द्राप्स इत्येते अपि
तत्पार्थे अमरदीकायां भरतः । २रसे पु० । “भुवनानासू-
र्मिर्द्रुप्सो अपामभि” यजु०१।४१ “द्रुप्सो रसः” वेददी०
“यस्ते द्रुप्स आन्दति यस्ते अंगुरिति यो लोकः ।
आन्दति स द्रुप्सस्तत्तमाह यस्ते अंगुरिति तदंगुमाह
यावच्युतः” शत० ब्रा० ४।२।४।२ “सोऽष्टौ द्रुप्सान्
गर्भ्यभवन्तेऽष्टौ वसवोऽष्टज्यन्त तानस्यासृपादधात्” शत०
ब्रा०६।१।२।६। ३द्रुतगतियुक्ते च “अनुद्रुप्साश्च इन्द्रयः”
क०६।६।४ “द्रुप्साश्चः द्रुतगतयः” भा०

द्रुम गतौ आ०पर०सक०सेट् । द्रुमति अद्रुमीत् द्रुमाम “यान
रा दद्रुसुचाथ संचामं च शर्मसिरे” भट्टिः अङ्कि-
दंष्ट्रयते “दंष्ट्रयमाणः परिर्यन्ति मूढाः” कठोप० । दंष्ट्रमण्यः
द्रुमिल पु० देयभेदे । तत्र भवः अण् । द्रामिल चाणक्ये पु०
तत्र भवे लि० हेम० ।

द्रुम्न पु० लीला० उक्ते षोडशपण्ये “वराटकानां दशकद्वयं
यत् सा काकिणी ताश्च पण्यचतस्रः । ते षोडश द्रुम्न
इहापि कीर्तितो द्रुम्नैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः”

द्रुव पु० द्रु गतौ भावे अच् । १द्रव्ये २पलायने ३परीहामे
अमरः । ४गतौ ५आसने । ६वेगे च द्रु-अच् । ७चरण

युक्ते लि० । द्रवत्वगुणयुक्तमात्रे लि० “आक्षिप्य
काचिद्द्रवरागमेव” कुमा० “द्रवः सङ्घातकठिनः” कुमा०
“सर्वाणि द्रवाणि सदङ्गुलखेन जुहोति” श्रुतिः “गण्ड-
खलापार्श्वगल्लदोदकद्रवकुसुमस्त्वनिक्षायिनोऽक्षयः” “म-
होदकद्रवकटभित्तिमङ्गिभिः” भाषाः न्यायोक्ते द्रवत्व-
रूपे गुणभेदे “ह्योर्नैमित्तिकोद्भवः” भाषा० द्रवत्वशब्दे
दृश्यम् ।

शीले च ।

द्रवक लि० दु-शीलार्थे अत्र सङ्घ० । पलायनशीले २ स्वरण-
द्रवज प्र० द्वाज् जायते जन-ड । १ गुले राजनि० । २ द्रव-
जातमात्रे लि० ।

[एते राजनि०]

द्रवत्पत्नी स्त्री इवत् पत्नं यस्याः गौरा० लीप् । शिशुली-
द्रवत् उपभोगे अक० पर० सेट् दु-स् इत्यत्र गगारत्वे कञ्ङा०
गणे पाठान्तरम् । इवत्यति । अइवत्यति ।

द्रवत् लि० दु-शब्द । १ स्वरणयुक्ते २ शीले न० निरु०

द्रवत्व न० द्रवस्त्व भावः । न्यायोक्ते संपा० के गुणभेदे भाषा०
“संमिद्विकद्रवत्वं व्याज्जैमित्तिकमथापरम् । संमिद्वि-
कन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः । परमाणौ जले नित्य-
मन्यत्वानित्यमुच्यते । नैमित्तिकं पञ्चिग्यान्तपनीयघटा
दिषु । इवत्वं स्यन्दने हेतुनिमित्तं संपद्ये तु तत्” भाषा०
“द्रवत्वन्निरूपयति संमिद्विकमिति । द्रवत्वं द्विभिन्नं
संमिद्विकं नैमित्तिकञ्चेति । द्वितीयं नैमित्तिकं पर-
माणौवेति । जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यम् । अन्यत्र
पृथिवीपरमाण्वादौ जनदङ्गुलमादौ च अनित्यम् ।
कालचिन्तेजसं कानचित् पृथग्व्याप्तं नैमित्तिकं द्रवत्वम् ।
तत्र को वा नैमित्तिकत्वाद्दर्शयति नैमित्तिकमिति ।
यङ्गीतिपदनीजोर्ध्वकम् । तथा च तेजःसंयोगादग्नि-
संयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तत्र सुवर्णादिरूपे
तेजसि घतजतुल्यप्रतिपृथिव्यां च वर्तते इत्यर्थः । द्रवत्वं
स्यन्दने हेतुर्गति अस्मत्प्राधिकारणमित्यर्थः । संपद्ये
सक्तकादिभयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्नेहसञ्चितमिति बोद्ध-
व्यम्” सूत्रा० । तत्र द्रवताप्यत्र स्त्री “न च न द्रवता
द्रवता परितो हिमजानकता न कता कचन” भट्टः ।

द्रवद्रव्य न० द्रवतीति द्रवं कर्म० । १ दुग्धदध्याज्यतक्रासवज्जल
तैलादिषु २ दैहिकमूत्रादिषु च ।

द्रवन्ती लि० दु-शब्द लीप् । १ द्रवयुक्तस्त्रियां सा च
२ स्त्रयन्त्यां नद्गां ३ मृषिकपण्यां च राजनि० ।

द्रवरस लि० द्रवयुक्तो रसो यस्य । १ सार्द्ररसे २ लाक्षायां
स्त्री राजनि० ।

द्रवस् उपभोगे कञ्ङा० पर० सेट् । द्रवस्यति अइवस्यीत् ।
द्रवाधार पु० इत् । १ द्रवद्रव्याधारे २ चुलुके च शब्दाध्वक०
द्रवाय्य लि० दु-आय्य । द्रुतिशीले सङ्घनोः ।

द्रवि लि० द्वावयति अन्तर्भूतगल्ले दु-इत् । स्वर्णादिद्रावके
स्वर्णकारे “द्रविर्न द्वावयति दाह धक्त” क० ६।१।५

द्रविड पु० स्वनामख्याते देशभेदे स च देशः इ० सं० कूर्मवि-
भागे १४ अ० नैर्ऋत्यासक्तः “नैर्ऋत्यां दिशि देशाः” इत्यु-
पक्रमे “हेमगिरिरिष्युक्तकालकरैवत कसुराङ्गवादर द्रविडाः”
तेषां राजा सोऽभिजनोऽस्य वा अयम् । द्रविड तद्देश-
शब्दे पितादिकमेव तत्त्ववासिनि च । यङ्गु अणो लुक् ।
२ ब्राह्मणभेदे स च “आभ्याः कर्णाटकाश्चैव गुर्जरा द्रवि-
डास्तथा । महाराष्ट्रा इति ख्याताः पञ्चते द्रविडाः
स्युताः” वागुरसंहिता । ३ सवर्णायां द्राव्यक्षत्रियजाते
क्षत्रियभेदे यथाह मनुः “भक्तोमक्षत्र राजन्यात्
द्राव्याक्षत्रिवरेव च । नटश्च करणश्चैव खसी द्रविड
एव च” । जामदग्न्यभयेन क्षत्रियधर्मत्यागेन दृष-
त्वात् प्राप्ते तद्देशीये ऋक्षत्रिये च यथाह भा० शास्त्र० २६
अ० “ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जामदग्न्यभयार्तिताः ।
विविशुर्गिरिदुर्गाणि शृङ्गाः सिंघादिता इव । तेषां
अपिहितं कर्म तज्ज्ञात्तानुतिष्ठताम् । प्रजा वधन्तां
प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् । एवं ते द्रविडाभीराः
पुण्ड्राश्च शवरैः सह । दृषत्वात् परिगता व्युत्थानात्
क्षत्रधर्मिणः” ४ रागिणीभेदे स्त्री गौरा० लीप् ।

द्रविण न० दु-इत् । १ घने २ काञ्चने सेटि० । ३ गले ४ परा-
क्रमे च निध० “द्रविणं परिमितमधिकव्यायिनं जन-
साकुलीकृतं” उज्ज० “ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यार्थं
चैव शक्तिः” मनुः । “तेषां सदभूयिष्ठास्तु द्रविणराश-
यः” रतुः । ५ पृथुपुत्रभेदे पु० धैर्यस्तु वीर्यमहतामि-
त्युपक्रमे “पुत्रानुत्पादयामास पञ्चाङ्गिज्ञानं प्रशंसितान् ।
विजिताश्च सूर्यकेयं हयैश्च द्रविणं दत्तम्” भाग० ४।

२२।५० तत्र बले “बलेः पुलो महावीर्यो वाणो द्रविण
वनरः” हरिवं० १६।१० पराक्रमे “बभूवुस्ततस्तस्य पत्नी
द्रविणवन्तरी” भा० उद्यो० १।२ अ० । ५ वाङ्मते च
द्रविणपदशब्दे दृश्यम् । ६ कौशुलीपत्ये वर्षपुरुषभेदे
पु० “कौशुलीपत्यवर्षनदीना मन्त्राः पवित्रममन-
सपयुज्जानाः पुरुषर्षभद्रविणदेवक संज्ञाः” भाग०
५ २०।१६

द्रविणक पु० १ वसुसुतान्त्रेः पुलभेदे “अन्ते मांथी वसोधरीरा

पुनो द्रविणज्ञादयः” भाग० ६. ६. १२ श्लो० द्रविण+स्वार्थे
क । २ द्रविणशब्दार्थे न० ।

द्रविणनाशक न० द्रविणं नाशयति नाश-ल्यु । शोभाञ्जने
गङ्गारत्ना० तत्सेवने धननाशकत्वात्तस्य तथात्वम् व्यतः
स्मृतौ शोभाञ्जनमक्षणमिषेधोदत्तफलकएव ।

द्रविणप्रदं लि० द्रविणं प्रददाति प्र+दा-क । धनदायके
श्रविणो पु० । तस्य वाञ्छितप्रदत्वात् तथात्वम् “सुधन्वा
खगडपरशुदीरणो द्रविणप्रदः” विष्णुस० वाञ्छितप्रदत्वेन
तस्य तथात्वम् भाष्ये उक्तम् ।

द्रविणस्य लि० द्रावणमिच्छति लालसायां क्यचि सुक् द्रवि-
णस्यति ततः सम्भ० भावे किपि व्यतो कोपे कौ लुप्ते
न स्थानिवद्भवतीति यकोपः । धनेष्वायाम् “द्रविणोदा
द्रविणसः यावद्वृत्तासः” ऋ० १. १५. ७ भाष्ये च उक्ता
अनुपपत्तिर्दिशिता । “द्रविणस्त्वन् ६४ सन्निवन्दवः” ऋ०
६. ८. ५. १ “द्रविणस्त्वन्तो धनयन्तः” इति भाष्योक्तेः द्रवि-
णशब्दात् कर्मज्ञाधनात् धनवञ्चनात् मत्तम् ।

द्रविणस्य लि० द्रविणमात्मनो खालसयेच्छति क्यचि सुक्
द्रविणस्य-उक् । खालसया धनकामिनि “द्रविणस्युर्द्रवि-
णस्यकामः” ऋ० १. १६. ५. १६ “तन्मध्येय दुर्वरस्य द्रविणस्युः”
इत्यादिना पा० क्यचि निपातनम् । लोके तु द्रवि-
णोयुरित्येव ।

द्रविणोटम् लि० धनदातरि “द्रविणोटाः धनप्रदम्” ऋ० १.
१५. ७ “धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति गेयः । तमेतं भन्तं
याष्क एवं निर्वृज्जि । नि० ८. १ “द्रविणोटाः कक्षाद्धनं
द्रविणस्यचरते यदेनदभिद्रवन्ति वलं वा द्रविणं यदेने
नाभिद्रवन्ति तस्य टाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ।
द्रविणोटा द्रविणसः” इत्यादि । सोऽयं याष्कोक्तो निर्व-
चनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽवगन्तव्यः । द्रविणोटाः ।
“हुदजिभ्यामिनन्” उ० २. ५. १ निष्वादादादात्तो द्रविण
शब्दः । तद्दातोति द्रविणोटाः । “किप् चेति” पा०
किप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनश्रान्दसः कृत्यत्वे । कद-
नरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवविशेषणत्वे नैकवाक्यताप्ले
द्वितीयायाः स्यादेशः । अथ वा द्रविणमात्मन इच्छन्ति
द्रविणस्यन्ति । सुप आत्मनः क्यच । “सर्वप्रातिपदिके-
भ्यो लालसायां सुवक्तव्यः” वार्ति० क्यचि परतः
सुगमम् । द्रविणस्यतेः सम्प्रदादत्वाद्भावे किप् ।
व्यतोकोपः । “कौ लुप्ते न स्थानिवद्भवति” पा० इति
तस्य स्थानिवत्प्रतिषेधाद्यकोपः । एवं द्रविणश्च शब्दो

धनेष्वावचनः । द्रविणेष्वां दक्षति यथेष्टधनप्रदा-
नेनोपलपयतीत्यर्थे दक्ष उपलपये इत्यस्मादन्तर्भावितव्य-
थात् “किप् चेति” पा० किप् । एवं द्रविणोदःशब्दः
सकारान्तो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भव-
न्तीति नैकतो व्यवहार उपपद्यते । व्यतो द्रवि-
णोदश्च शब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्यात् प्रथमा एकवाक्यत्वे
तु व्यत्ययेन द्वितीया भवति । द्रविणस्य इत्यस्मादि-
वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे न उकारोपजन
श्रान्दसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् ।
वर्तित्वविशेषणत्वे नैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात् किप् ।
व्यतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र द्रविणोदाशब्दोऽपि
तत्पार्थे । २ स्यन्तौ च “द्रविणं धनमित्युक्तं वक्तुं द्रविणं
स्मृतम् । ददाति तद्भवानेव द्रविणोदाकतोभवान्”
वराहपु० ।

द्रविलं लि० द्रु-गतौ इत् । गतिशीले “जपितस्य द्रविलवः”
ऋ० ८. ७. ४. १४ । “रथमन्दतस्य द्रविलम्” ऋ० १. ०. १. १. ६
द्रव्य नन्दोर्विकारः द्रोहितं यत् “द्रव्यञ्च भव्ये” पा० निपा० ।
ऽपिपत्ते शक्ति श्रुतिव्यादिषु नयसु । ४ विलेपने न०
५ नेपजे इहमविकारे ७ तत्तुमन्त्रिनि च लि० संदि० ।
८ जतुनि एविनये न० हेम० । १० धद्रु न० राजनि० ।
द्रव्यनक्षत्रमौलिकशब्दे १५. ८. ६ पु० उक्तं तद्भेदाच्च नव
“पृथिव्यापक्तेजो वायुराकाशं कालोदिगताम्ना इति
द्रव्याणि” कणा० सू० “इदानीमपवर्गभागितया सधे
मदायश्चयतया च प्रथमोद्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागं
विशेषोद्देशश्च कर्तव्य इति द्रव्याप इति द्रव्यकारोऽवधा-
रणाः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न न्यूनानि
वेत्यर्थः । ननु विभागबलादेव नूनाधिकमङ्गुलव्यवच्छेद-
सिद्धौ किमतिकारेणेति चेत् उद्देशमालपरतयाऽपि
सूत्रसमवे विभागतात्पर्यस्फोरणार्थतयैवेति काराभिधा-
नात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चात्रैवान्तर्भावात् व्यत्य-
कारस्य चाधिकत्वेनाशङ्क्यमानस्याभावव्यव्युत्पादनदेत-
दध्यवसेयम् । अथमाशङ्क्यन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्श-
नाय” उप० ७. वैद्यके तु तस्य पञ्चविधतोक्ता यथा
“रसोगुणस्तथा धीर्यं विपाकः शक्तिरेव च । पञ्चानां यः
समाहारस्तद्द्रव्यमिति कीर्त्यते” इति भिषग्वराः । प्रका-
रान्तरेण च पञ्चविधम् व्यत्यन्तकठिनकठिनाईकोल्लवद्रवद्र-
व्यभेदात् । द्रव्यभेदानां गुणवत्तावधिषु वैद्यकोक्तः यथा
“गुणहीनं भवेद्द्रव्यद्रव्यं तद्द्रव्यमपि न । नासङ्गतात् तथा

पूर्णं लभते हीनवीर्यताम् । हीनत्वं गुटिका खेडो लभते
यत्परान् परम् । हीनाः स्युर्हततैजादाश्चतुर्भाषाधिका-
श्चाद्या । हततैजादा इति योगविशेषणम् । चतुर्भाषा-
धिकाः संवत्सरादुपरि चत्वारोभाषा अधिका वेदां
ते । “हतमवदात् परं पक्वं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
तेन पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् । तदपि
प्रोद्धमसाध्यन्तरे पक्वतैलं गुणाधिकं बोद्धव्यम् । “ओ-
षध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम्” । ओ-
षध्यो धान्यादयः । लघुपाकाः शीघ्रपाकाः “निर्वीर्याः
स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातयोरसाः” ।

सामान्यतो वैद्वक्त्रेऽभिनवानामेव गुणवत्ता हतादीनां
पक्वानामपि केषाञ्चित् गुणवत्ता उक्ता यथा “द्रव्याण्य-
भिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋते गुह्यतश्चौट-
धान्यज्ज्वाविडङ्गतः” रसादिमध्येऽपि द्रव्यस्यैव सुश्रुते
प्रधानत्वसक्तं यथा

“अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकवित्तानीयमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । केचिदाचार्या ब्रूयते द्रव्यं प्रधानं कक्षा-
ह्वयस्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो
यथाऽऽमे फले ये रसोदयधो पक्वं न सन्ति । नित्यत्वाच्च
नित्यं हि द्रव्यमन्विता गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः
स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति ।
स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न
गच्छत्येवं शेषाणि । पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रि-
येर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता
रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आ-
रम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सकलद्वय विपचेदित्ये-
वमादिषु न रसादिवारम्भः । शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे
हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गा-
ग्निमन्वो चेति न रसादय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षित-
त्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्य क्रमपेक्षन्ते यथा
तरुणे तरुणाः सम्पूर्णं सम्पूर्णा इति । एकदेशसाध्य-
त्वाच्च द्रव्याणामेकदेशतोऽपि व्याधयः साध्यन्ते यथा
महाहलज्जीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु
क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति । नेत्याहुरन्ये
रसास्तु प्रधानं कक्षादागमादागमोहि शास्त्रस्यते
शास्त्रे हि रसा अधिज्ञता यथा रसायन आहार इति
तस्मिन् प्राणाः । उपदेशाच्चोपदिश्यन्ते हि रसा यथा
मधुरास्त्वलवणा वातं शमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन

हानुभीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति । अविषचनाच्च
अविषचनं वेदो यथा किञ्चिद्विषयार्थं मधुरमाहरेदिति ।
तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुणसंज्ञा । रसलक्षणमन्यतो-
पदिश्यामः । नेत्याहुरन्ये । वीर्यं प्रधानमिति
कक्षात्तद्वशेनौषधकर्म्मनिष्पत्तेः । इहौषधकर्म्मागत्युद्गी-
धोभागोमयभागसंशोधनसंशमनसंयत्कृणाग्निदोषनप्रपी-
डनलेखनहं हृणरसायनवाजीकरणशययुकरणविलयनद-
हनदारणटाहनप्राणवृषप्रशमनानि वीर्यं प्राधान्या-
ज्ज्वलि । तच्च वीर्यं द्विविधसृणं शीतं चाग्नीषोमी-
यत्वाज्जगतः । केचिद्वैद्यमाहुराणं शीतं स्निग्धं
कृत्वं दिशदं पिप्पलं ऋदु तोषणं चेतानि वी-
र्याणि स्ववत्गुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्तत्कर्म कुर्वन्ति यथा
तावन्महत्पञ्चमूलं कषायं तित्कानुरसं वातं शमयेदुष्ण-
वीर्यत्वात् तथा कुलत्यः कषायः कटुकः पलाण्डुः स्नेह-
भावाच्च । मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्जयति शीतवीर्य-
त्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति ऋदुशीत-
वीर्यत्वादन्तमामलकं लवणं सैन्धवञ्च । तित्का काक-
माची पित्तं वर्जयत्युष्णवीर्यत्वान्मधुरा मत्स्राश्च ।
कटुकं मूलकं स्नेह्माणं वर्जयति स्निग्धवीर्यत्वात् । व्यक्तं
कपित्थं स्नेह्माणं शमयति कृष्णवीर्यत्वान्मधुरं चौटञ्च ।
तदेतस्मिन्दर्शनमात्रसक्तम् भवन्ति चात्र “ये रसा वात-
शमना भवन्ति यदि तेषु वै । रौण्यलाघवैत्यानि न
ते हन्युः समीरणम् । ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि
तेषु वै । तैष्ण्ये प्राणपुलपुताश्चैव न ते तत्कर्म्मकारिणः ।
ये रसाः स्नेहशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौर-
वशैत्यानि वलासं वर्जयन्ति ते” तस्माद्दीर्यं प्रधानमिति ।
नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कक्षात् सस्यङ्-
मिथ्याविपाकत्वादिह सर्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सस्यक्
विपाकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तस्माहुरन्ये
प्रतिरसं पाक इति । केचिन्निविधमिच्छन्ति मधुरमन्तं
कटुकं चेति तत्तु न सस्यक् भूतगुणादागमाज्ञास्त्वो वि-
पाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमन्ततासुपैत्यन्नेर्मन्द-
त्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति स्नेहा
हि विदग्धो लवणसुपैति मधुरो मधुरस्यान्तोऽन्तस्यैवं
सर्वेषामिति केचिदाहुर्ये एतन्मोपदिशन्ति यथा तावत्
क्षीरस्याक्षीगतमपिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शाक्विय-
सुहादयः प्रकीर्णाः स्वभावसुतरकाण्येऽपि न परित्यजन्ति
तद्वदिति । केचिद्दन्त्यवशवन्तो वलवतां वशमायानी-

लोचनमवस्थितिकादादिज्ञान एव । आगने हि
द्विविध एव चासौ कथुरः कटुकश्च तयोर्नधुरास्त्वो युग्मः
कटुकास्त्वो कथुरिति तत्र प्रविश्यतेजोवाय्वाकाशानां
होविध्यं भवति युग्मवाधन्यादुयुक्तता कथुता च प्रविध्या-
यश्च दुर्गः शेषाश्च कथुनि तस्याद्विविध एव पाक
इति । भवन्ति चान् । द्रव्येषु पञ्चमानेषु वेद्यन्तु-
प्रविधीषुणाः । निर्गन्तुलोऽधिकास्तत्र पाको कथुर
उच्यते । तेजोऽग्निवाकाशयुग्माः पञ्चमानेषु येषु तं ।
निर्गन्तुलोऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते । प्रयत्न-
दर्शनामेव वादिनां वादसंयुक्तः । अतस्तस्मिन्पि सामर्थ्य-
निष्पन्नत्वं विपश्चितः । तदुद्भवमात्मना विशिष्टिक्त्रि-
हीनैश्च सेवितम् । विशिष्टद्रव्यविपाकाभ्यां दोषं हन्ति
करोति वा । पाको नास्ति विना वीर्याहीर्यं नास्ति
विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्याहुद्रव्यं अथमतः
अतम् । जन्म तद् द्रव्यरसयोरन्वोऽन्यापेक्षकं अतम् ।
अन्वोऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्वादेहदेहिनीः । वीर्य-
संज्ञा युष्मा वेऽसौ तेऽपि द्रव्यान्त्रयाः अतः । रसेषु
न वसन्त्येते निर्गुणास्तु युष्माः कृताः । द्रव्ये द्रव्याणि
यस्याहि विपश्यन्ते न वदन्ताः । अत्र द्रव्यमतो ज्ञेयं
शेषा भावास्तदात्रयाः । समीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसि-
द्धानि स्वभावतः । आगनेनोपयोज्यानि भेषजानि
विषण्ण्यैः । प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रविद्धाश्च स्वभावतः ।
गौधोर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन । सहजोऽपि
हेतुनां नात्मतादिविरेचयेत् । तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमा-
नागनेन तद् हेतुम् । “वक्ष्यपक्षलक्षणं यत्न सर्वनाम प्रवृ-
ज्यते । इत्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदात्वेन व्यवस्थितः”
हरिणा परिभाषिते । वस्तुपदार्थे च । “स्वार्थो द्रव्यञ्च
विक्रमसंख्या कर्मादिरेव च” हरिः । विक्रमसंख्यान-
न्यदित्येन सत्यरूपतया च तस्य तथ्यात्वम् । “क्रिया
न युज्यते विक्रमक्रियानाधारकारकैः । असत्यभूतता
तस्या रजमेवावधार्यताम्” हरिः । क्रियानाधारकार-
कत्वेन युज्यते इत्यर्थः । तेन विक्रमसंख्याकारकत्वान्तर्यत्वं
सत्यत्वमेव ब्रह्मत्वम् । “तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रका-
शते” इति भाष्यम् । द्रव्यविशेषहृत्तादौ उच्छिद्यदोषादि-
यद्विभेद उक्तः पूर्वेषु “अवावचाकपानेषु द्रव्यकतो भवे-
त्तरः । भूमी निःशिव्य तदुद्भवमाचम्याभ्युज्येत् तत् ।
तेजश्च वै वनादाव वयुष्मिदो भवेद्द्विजः । भूमी निः-
शिव्य तदुद्भवमाचम्याभ्युज्येत् तत् । वदुद्भव्यं करे

प्राया भवेदुद्भवमाचम्याभ्युज्येत् तत् । आनिधानेतरदुद्भवमाचम्याभ्युज्येत् तत् ।
युचितानावात् । वक्ष्यादिषु विकल्पः स्वात् न तत्सृष्टा-
चमेदिह । अरण्येऽस्तुह्ये रात्रौ चौरव्याघ्राकृते
ययि । ज्ञात्वा भूतपरीमं वा दुष्टकतो न इत्यति ।
द्रव्यक नि० द्रव्यं हरति वदति आनयति वा द्रव्य+कन् ।
। द्रव्यहारके रतहाहके इद्रव्यावाहके च ।
द्रव्यकल्पा ५० “द्रव्यकल्पाः पञ्चधा स्वात् कल्पां चूर्णं रस-
क्षया । तेनमष्टिः क्रमालक्ष्येयं यथोत्तरयुक्तं प्रिये । वेदा-
कोक्ते कल्पादिपञ्चके ।
द्रव्यगण ५०। ६० । अन्तुतोक्ते ओषधिविशेषाणां
सम्प्रतिशान्तिगतां गन्धभेदे ते च तत्र दर्शिता यथा
“द्रव्यसंप्रपञ्चयोजनध्यायं व्याख्यास्यामः
अथातः समासेन सम्प्रतिशद्द्रव्यगणा भवन्ति । तदाद्या ।
विदारीगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवा चटुष्टा प्रयक्-
पथी यतावरो सारिवा जलसारिवा जीवकर्मभक्तौ
महासहा जटुसहाहृत्तौ पुनर्नवैरख्यो हंसपटौ
हृत्तिकाहृत्तमो चेति । “विदारीगन्धादिरयं गन्धः पिता-
मिलापहः । गोषगुल्माङ्गभटौ हृत्तकासविनाशनः ॥
आरग्वधमदनगोपधोष्टाकटुजपाठाकण्टकीपाटलाभूवे-
न्द्रयवसम्प्रपञ्चनिम्बजुह्वटकदासीजुह्वटकगुडूचीचित्तक-
शाङ्गुटाकरज्जह्वपटोलकिराततिक्तकानि सुषधी चेति ।
आरग्वधादिरित्येव गन्धः स्त्रेष्टविषापहः । मेहकुष्ठज्व-
रवभीकण्डूघ्नो त्रयशोधनः २ । वक्ष्यात्तं गलघ्नित-
कारीमेघशृङ्गीपूतीकनक्तमालमोरटान्नमन्वसैरीयकहृत्-
विम्बीवृक्षकवसिरचित्तकशतावरीवित्वाजशृङ्गीदभां वृह-
तीहृत्तञ्चेति । वक्ष्यादिगन्धोऽपि कफमेदोनिवारणः ।
विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रुधीन् ३ । वीरत-
रुहचरहृत्तदर्भहृत्तादनीगुन्नामलकुशकाशाश्लमेदकान्नि-
मन्वमोरटावसुकवसिरभङ्गूककुष्ठकैन्द्रीवरकपोनवङ्गाः
श्वदंहा चेति । वीरतवीदिरित्येव गन्धो वातविकारहृत् ।
अश्लीरीयर्कराभूलकण्डाघातरजापहः ४ । सावसारा-
जकर्ण्यदिरकटकास्त्रास्त्रकसकभूर्जमेघशृङ्गीतिनिशच-
न्द्रनिशपशिरोवासनधवाङ्गुन्तावशाकनक्तमालपूतीका-
शकषांयुद्धि काशीयकञ्चेति । सावसारादिरित्येव
गन्धः कुष्ठविनाशनः । मेहयाक्ष्णानलहरः कफमेदो-
विशोपणः ५ । रोध्रसाररोध्रपत्राशुक्रट्टाशोकमश्ली-
कट्फलेखवालुकवृक्षकीजिङ्गिनीकदम्बशाखाः वदधी-
चेति । एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गन्धः ।

धीनसामान्यतानि २८। आनयकोहरीतकीमिद्वयव्य-
क्तचेति । आनयक्यादिरित्येव गन्धः सर्वस्वरारवः ।
अधुको दीपनो द्रव्यः कफारोचकनाशनः १० । अणुवीरता-
वरजतजम्बकोहसुवर्णाणि लोहमयश्चेति । गन्धस्त्र-
पादिरित्येव गरुडमिहुरः परः । पिपासाविमूढो न-
पायु मेहहरकसा ११ । साक्षारेवतकुटजाऽन्धकारक-
कचहरिद्राद्वयमिष्यसम्पन्नदनासत्त्वज्ञानमाया चेति ।
कवायस्त्रिभुवनधुरः कफपित्तार्तिनाशनः । कृष्णमि-
हुरश्चैव दुष्टप्रणविशेषनः १२ । पञ्च पञ्चनूकान्यत ऊर्ध्वं
वर्णानः । तत्र त्रिकण्टकहृतीद्वयप्रथमकपयोरौ विदा-
रीगन्धा चेति कनीयः १ । कवायतिक्तमधुरं कनीयः
पञ्चनूककम् । वातघ्नं पित्तघ्ननं हृदयं मज्जवर्धनम् १२ ।
विस्त्राम्बिमन्त्रदुष्टु कपाटकाकारद्वयं चेति मज्जत् २ । “स-
तिक्तं कफघातघ्नं पाके सज्जम्बिदीपनम् । मधुरादुरस-
श्चैव पञ्चमूलं मज्जत् प्लवत् १३ । अनयोर्द्वयमूकसंयुते ।
“गन्धः श्वासहरोक्षेव कफपित्तानिहायकः । आनय-
पाचनश्चैव सर्वस्वरविनाशनः १४ । विदारीसारिवारजनी-
गुह्योऽजाशङ्गी चेति वल्लीसंज्ञः १ । करनर्दलिकण्टकस्यै-
रीयकयतावरीष्टघ्नमस्य इति कण्टकसंज्ञः ४ । रक्तपि-
हुरो ह्येतौ शोफजयविनाशनौ । सर्वमेहहरौ चैव शुक्र-
दोषविनाशनौ १५ । १६ कुगकाशनचर्दमकाण्डेक्षुका इति
तृणसंज्ञकः ५ । मूलदोषविहारश्च रक्तपित्तं तथैव च ।
अन्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत् । एषां वा-
तहरावाद्यावन्त्यः पित्तविनाशनः । पञ्चको ज्ञेयश्चमना-
वितरो परिकीर्तितौ” २७ लिङ्गतादिकमन्त्रलोपदेष्टव्यः ।
“समासेन गन्धा ह्येते प्रोक्तास्तेषामनु विहारम् । चिकित्-
स्त्रितेषु वज्रानि ज्ञात्वा दोषवत्तावकम् । एभिर्हेतूनां
कवायश्च तैलं सर्पीणि पानकान् । प्रविभज्य यथान्यायं
कुर्वीत सतिमान् भिक्षुः । धूमवर्णानि लङ्केदेः सर्वद्वय-
मिदृते । यादृशित्वा षष्ठे न्यस्येद्विधिनौषधसंपदम् ।
मनीष्य दोषभेदांश्च गन्धान् भिक्षुः प्रयोजयेत् । पृथक्-
विभज्य सप्तसप्तान् गन्धं वा व्यस्येद्वत्तम्” ।

द्रव्यगुण ५० द्रव्यस्य गुणः प्रतिपादयितुं वा यत् । द्रव्याणां
प्रापके यन्त्रभेदे यथा सावप्रं द्रव्याणां गुणप्रापक-
भाग इत्यादि ।

द्रव्यपति ५० द्रव्यभेदानां पतिः । इ० व० ४१ च० अ०
द्रव्यभेदानां महार्घतादिप्रयोजके पक्षौ जेवादिराशौ
यथा “वे वेणं द्रव्याणावधिपतयो राशयः बहुहिताः ।

सुनिभिः सुमासुभाभैः तानामनतः प्रवक्ष्यामि । वस्त्रा-
विकृतद्रव्यानां बहुरनोभूतराजकवयानाम् । स्यस्यस्य-
वीवधीनां कनकस्य च कीर्तितो जेवः । मयि पञ्चकस्य-
मगोभूमशानिबन्धनकिञ्चरं भित्तनयाः स्तुः । निधुनेऽपि
धाम्यशारदवल्लीशाकस्यपांसाः । कर्कशं कोद्वकट-
कोद्वशीकस्यकल्पलक्ष्मीनामि । धिक्ते तुमसाश्वरसाः
शिंहादीनां त्वचः बहुडाः । महेऽतवीकवायाः कुक-
त्तमोभूमसुप्रनिध्यावाः । वस्त्रराशौ नावा गोभूमाः
सर्पपाः सयशः । अष्टनराशविभुः शैक्यं कोडाश्व-
जाविकं चापि । नवमे तु तगरजवशाश्वराश्वतिव-
धान्यमूनामि । मकरे तदगुणमादयं शैक्यं सुसुवर्जस्य-
कोडांमि । कुम्भे वलितजफकसुमररत्नचित्तामि ह-
पापि । मीने कपाकस्यश्वरताम्यम्भूज्ज्वाणि वज्रापि ।
कोडाश्च नैकद्रुपा व्याख्याता मत्स्यजातं च । राशे-
सर्पेयशायसम्पन्नवपञ्चमस्यतो जेवः । इत्येकादशदश-
पञ्चाष्टमेव यमिजश्च द्वाहिकरः । षट्सम्पन्नो हानिं
द्विं शुक्रः करोति शेषेषु । उपपन्नसंख्याः क्रूराः
शुभटाः शेषेषु हानिकराः । राशेयस्य क्रूराः पीडाव्या-
नेषु संस्थिता वलिनः । तत्प्रोक्तद्रव्याणां महार्घता द-
र्शयितुं च । इदृश्याने शैक्या वलिनो येषां भवन्ति
राशेनाम् । तद्द्रव्याणां द्विः सामान्यभेददर्शयितुं च ।
मोचरपीडायामपि राशिर्द्विभिः शुभमप्येदं पः ।
पीडां न करोति तथा क्रूरैरेवं विपर्यायः” ।

द्रव्यमय त्रि० द्रव्य+प्राप्त्युर्थे मयट् । साधनतया द्रव्यपञ्चुरे
यच्चे द्रव्यसाधनके यच्चादौ “द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा ज्ञान-
यज्ञास्तथापरे । साध्यायज्ञानयज्ञाश्च इत्युपक्रमे “वे-
यान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परत्तमः । सर्वक-
मौखितं पार्थ ! ज्ञाने परित्यज्यते” गीता ।

द्रव्यविशेष ५० सुसुतोक्ते धर्मविशेषेण द्रव्याणां पार्थिव-
त्वादिविशेषे यथा

“अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां सप्तदायाद्द्रव्याभिर्निर्भूति-
रत्कण्ठस्त्वभिज्जुक्तो भयतीदं पार्थिवनिदमाव्यभिदं
तैजसनिदं वायव्यनिदमाकाशीयनिदि । तत्र सूक्ष्मा-
रसान्द्रमन्द्स्त्रिरस्तरनुकठिनमज्जबहुलमीतृकपायं प्रा-
यशो मधुरमिति पार्थिवं तत् सैख्यं बलवत्कृतातोपचयकरं
विशेषतश्चाधोगतिकमभावनिति । शीतस्त्विति श्लेष्म-
गुद्वरसान्द्रमृदुपिच्छिरस्यबहुलमीतृकपायं वायव्यं न-

पुररूपप्रतिभासं तत् को हनप्रज्ञादनङ्गेदनवन्धनविज-
ननकरमिति । सन्धतोऽप्युक्त्यादयश्चरुविशदं रूप-
सुखसङ्गवनीपदसम्बन्धं कटुकरप्रभायं विशेषतश्चोर्ध्व-
गतिस्वभावमिति तेजसं तद्गहनपञ्चनधारणतापनप्रका-
शनप्रभासंकरमिति । सुखसङ्गसुखरश्मिशरसुखविशदं
कर्णवस्तुवनीपदसङ्गं विशेषतः कषायमिति वायवीयं
तद्गैद्युक्ताचयगहनविज्जस्यविचारणकरमिति । सङ्ग-
सुखसङ्गदुःखवाधिविनिमित्तमन्यस्तारुषं शब्दवस्तुवनीपदसङ्गं
तन्मादंशधीर्निर्ज्वालयकरमिति ।

द्रव्यशुद्धि क्री ३० । द्रव्याणां प्रज्ञातनादिना मन्त्रादेरपन-
वने । द्रव्यविशेषस्य शुद्धिभेदा १७६ पुष्टादौ दृष्ट्याः
“प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तद्यै च” मनुः

द्रष्टव्य लि० दृश्य-तत्त्व । साक्षात्कर्तव्ये “आत्मा वा अरे दृ-
ष्टव्यः चोदव्यो मनव्यो निदिध्यासितव्यः” इ० उ० ।

द्रष्टु लि० दृश्य-तत्त्व । १ दर्शके २ साक्षात्कारके ३ प्रकाशके च
“नाम्नोतोऽस्ति दृष्टा” श्रुतिः “दृष्टारोऽव्यवहाराणां सा-
क्षिणश्च तप एव हि” शास्त्रं । “दृष्टद्रष्टृसंयोगो ज्ञेय-
हेतुः” योगसूत्रं । “चक्षुर्जन्ममनोऽहन्निचक्षुः क्ता रूपभा-
सिका । दृष्टिरित्युच्यते दृष्टा दृष्टिकर्त्तेति चोच्यते शब्दा-
र्थचि० इतवाक्यम् ।

सांख्यमते यथा पुरुषस्य द्रष्टृत्वं तथा सां० सू० निरण्यायि

यथा “द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम्” द्रष्टृ-
त्वादिरपञ्चकं वस्तुत्वादिरपञ्चकं सङ्ख्ययितृत्वं आत्मनः
पुरुषस्य, दर्शनादिदृष्टौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः ।
ननु द्रष्टृत्वचोदत्तादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानात्
पुरुषस्याधिकारिणोऽपि घटतां वस्तुतादिकं क्रियाभानं
तत्कथं कूटस्थक घटतामिति चेन्न अयस्मान्नवत् सा-
क्षिध्याभावे च दर्शनादिदृष्टिकर्त्तृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादि-
वर्द्धार्थत्वात् । यथा हि महाराजः स्वयमव्याप्तव-
नाचोऽपि सेव्येन करणेन योद्धा भवत्याश्रमात्मेन प्रे-
रकत्वात् तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुरादृशस्विकरणयै-
र्द्रष्टा वस्तु सङ्ख्ययिता सेव्येवमादिर्भवति संयोगा-
व्यसाक्षिध्याभावे चैव तेषां प्रेरकत्वादयस्मान्नवत्त्वमिति ।
कर्तृत्वं चाल कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं करणत्वं क्रिया-
हेतुव्यापारवत्त्वं तन्माधकतमत्वं वा कुठारादिवत् । यत्
तथाचोऽपि पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निनिध्यते तदनु-
बुधकतिमत्त्वं तत्तत्क्रियावत्त्वं वा । तथा चोक्तम्
“अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् । निरि-

कत्वादकत्वाधी चर्का चक्षिध्याभानतः” इति अतएव
कारकचक्रप्रयोक्तृतायाम्प्रेरकत्वात्कृतवत्त्वा
दिध्याभानो निमित्तमिति श्रूयते । “न द्रष्टुर्द्रष्टेर्विपरि-
कोपो विद्यते न चोदःश्रुतेर्विपरिकोपो विद्यते इत्या-
दिनेति” । ननु प्रमाद्यविभागे प्रत्यक्षादिदृष्टौमात्रेव क-
रणत्वसङ्गमत्त कर्त्तृत्वमिन्द्रियाणाम् इति चेन्न अत्र
दर्शनादिदृष्ट्या चक्षुरादिदृष्टारकवृद्धिर्दृष्टिकर्त्तेतिन्द्रियाणां
करणत्ववचनात् । तत्र पुरुषमिह बोधायनकवे इतीनां
करणत्वस्योक्तत्वादिति” प्र० भाष्यम् ।

सां० का० तत्त्वकोसुद्रोक्तचैव व्यवस्थापितं यथा
“तस्माच्च विषयोऽस्ति साक्षिणत्वस्य पुरुषस्य । कैवल्यं
साध्यस्व” द्रष्टृत्वमर्थिभावश्च । “तत्र चेतनत्वेन अवि-
षयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वं दर्शिते चेतनोऽपि दृष्टा
भवति नाचेतनः । साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्मै
प्रदर्शयते विषयः स साक्षी यथा हि लोके कश्चिप्रत्य-
क्षिणो विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि
स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी ।
न चाचेतनोविषयो वा यकोविषयं दर्शयितुमिति चेत-
न्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव दृष्टापि भवति”
तन्को० न्यायमते च दर्शनादिज्ञानाश्रयत्वादात्मनोद्रष्टृत्वं
सुव्यक्तमिति भेदः ।

द्रष्टु पु० सुद+प्रभो० । अगाधजले सुदे जेभच० ।

द्रष्टात् लि० दृङ्-शब्द वेदे निपा० । दृक्कुर्वति । “तपत्
शोभं पाहि दृष्टादिन्द्र !” अ० २।१।१।१५ “दृष्टात् दृङ्कते
रिदं रूपं दृक्कुर्वत्” भा० ।

द्रा क्षत्रे पञ्चायने अदा+अक० अगिन् । इति अदावीत् ।
द्री पञ्चायनं वस्तुवायाधिन गतिः तत्र लक्ष० । “सतयो-
दक्ष दृष्टुः” अ० १।१२।११ द्रापयति “एष वै तं द्रापयति
यं दिद्रापयिषति” शत० भा० ८।१।१२०१ अप+अप-
सरणे “अप द्राक्षवीरहः” अ० १।११।१२ “माप द्रा-
न्वरातवः” ६।१२।१

नि+मेध्यानाद्धीसंयोगरूपनिद्रावाम् अक० । “तदा निद्र-
द्रापपपल्लवं अगः” नैष० ।

प्र+प्रकषेय पञ्चायने प्रद्राक्षः

द्राक् अ० द्रा-ना० कु० । इति श्रीमे अटितीत्यर्थे अवरः
“द्राक्षपर्वसकषाक्षवस्तुटमिर्मादित्यादि” वीरच० “अनक्ष
द्राग्वियुक्तता” कामन्द० “साक्षात्कृति कतिपु निरक्षा-
नक्षमिन्द्रादिद्राक्ष” नैष० ८८० ।

प्राञ्च काञ्चावां भ्वा० पर० वच० षेड् इदित् । द्राक्षति चद्रा-
क्षीय । दद्राक्ष दद्राक्षतः ।

द्राक्षा की द्राक्षि-य वा० मधोपः । ज्वरीकामं मोक्षन्वा
(विषयिक) जनरः । “द्राक्षा यथा वरा भीता चक्षुषा
हंक्षिणी सुखः । साद्रुपावरका कवी तुवरा हृष्टमूत्र-
पिद् । कोष्मदास्तकट्ट इत्या ककपुष्टिर्विप्रदा । इन्नि
हृष्टाण्वरवाचराताकावायकान् । कष्टावापितवन्तो-
हृदाहयोपमदास्तवान् । आना वाऽस्तुषा सुर्वी कै-
वाण्डा रक्तपित्तजत् । इत्या साहृ मोक्षनी द्राक्षा सुर्वी
य ककपित्तजत् । ज्वरीकामा कस्ततरा मोक्षनीवदयो
सुखैः । द्राक्षा पर्यंतला कप्पी वाऽण्डा ज्वेष्टावापिततत् ।
द्राक्षा पर्यंतला ‘वाहक् तादयी करमर्दिका’ इति भावप्र०
तस्याः ककम् कच इरीत० सुप् । तत्पक्षेऽपि स्त्री ।
“द्राक्षे ! द्रक्षामि के त्वानव्यत ! व्यतमश्चि” मोतगो०
“आलोच्योनिमरत्नात् द्राक्षावककमूनिषु” रघुः “पुत्रा-
गताधीनकृत् द्राक्षावरकमं कचित्” हरिवं० ११४अ
ज्वरावापितत्वात् परक द्राक्षावज्ज्वल तत्पुष्टे चूर्णां
आद्युदात्तता । प्रत्ययज्जे परे नाकादित्वात् पूर्वपदमाद्यु-
दात्तम् द्राक्षाप्रत्ययः । यवा०मनोमेख न वः । द्राक्षाभान्
द्राक्षाष्टत न० द्राक्षामिन्वयेन वक् इतम् । “पुराणवर्षिषः
प्रस्यो द्राक्षार्धं प्रस्यवाधितः । काजवायुक्षन्पाण्डुर्तिष्ठ-
रमेकोदरापहः” चक्रदत्तोक्ते इतमेवे

द्राक्ष्यं शोषयेत् सकं चकनयेत् अकं भा. परं. सेट् । द्राक्षति
 द्राक्षीत् । अदिस् णिचि षक्ति अद्द्राक्षत् त । दद्द्राक्ष
 कथं वक्षेऽपि ।

द्वाद्य चानावे यत्तो अने च आःपरः अथः सेट् । द्वायति
 अद्वायीन् । कर्दित् चिचि चक्ति अद्वायत् त । द्वाय
 येषित् अथ इदित्तनयोक्तानि दाकृति अद्वायीन् ।

द्वावि नावपातः दीर्घावरणे दीर्घं करोति दीर्घ+कृतौ चिच्-
 द्वापादेषः वच० उभ० षट् । द्वावयति ते षट्द्वावत्
 त । “द्वावयति हि मे योषं सर्वमायायुषास्व” भट्टिः
 द्वाविमन् ५० दीर्घस्य भावः इषविच् द्वापादेषः । दीर्घत्वे
 “वासांवि च द्वाविमव्युदुहः” भट्टिः “वर्षिणा च मे
 द्वाविणा च मे” वच०।८।४

दायिष्ठं त्रि० अतिथयेन दीर्घः इत्थं द्वापदेशः । अतिदीर्घे
इत्युत्थं द्वापीयस् तत्पार्थे त्रि० अत्रिंशत् क्रीय ।

दाक्षमन् ५० दाक्षिन्मन्+वेदि षष्ठो० दकारस्याकारः । दीर्घत्वे
 'दोषे' दाक्षन्ता सुरुभि मरुत्ते" ऋ० १०।७०।४ तृतीया-

कान्ते वाक् कनोऽहोरे रूपविधिः द्वाचक्षा द्वाचक्षा
प्रत्ययः ।

द्राक्ष विभेदि आ० ला० कवच-पिट । द्वाकते पदार्थात् । द्वादश
 द्राक्ष लि० द्वा-कर्तार ज्ञा तस्य नः । शुक्ले शय्यास्थितं च ।
 भावे ज्ञा । शुक्ले यस्याने च न० कवरः ।

द्वयम् ३० द्वा-विष्-पुत्रं च । त्रयो रक्षाकार्ये शक्य-
दिनि ४ मूर्ध्ने च यत्प्रवृत्तमनः ।

द्रापि जि-द्राशयति कुक्षितां नतिं प्रापयति वाचिषम्
 द्रा-विष् उक् रन् । कुक्षितनतिप्रापके वद्रे “द्रावि !
 अन्वयन्ते ! हरिद्र ! नीलकोकित !” वज्रु-१३।३०।
 शक्यते च “विद्रुद्रापि” हिरण्यस्य वद्वयो वक्ष निर्धि-
 जम्” अ-१।२५।१३ “द्राविं वचमम्” भा०

द्रामिल्यं बुद्धिमत्तो देशोऽभिलषितोऽस्य कथम् । १ ॥ चायम्ये हेमच०
 २ ॥ पितादिभ्यश्च तद्देशवादिभि लि० वक्तव्ये कथो जुक् ।
 दमिकाः । [ताये च ।

द्राव पु० द्रु-गतो कृतो भवे चञ् । १गतो श्चद्वये श्चतु-
 द्रावक पु० द्रवति चन्द्रकरवन्मकाम् द्रु-वन् । १चन्द्रकान-
 मणौ श्विदग्ने श्मोचके च मेदि० । ४विदग्ने जारे यन्त्र-
 माका । द्रावयति द्रु-विष्-वन् । ५द्रवकारके श्चद-
 यथाहि वि लि० धरणिः । ७रश्मिदे टङ्गने पु० यन्त्र-
 माका । द्वावावावा स्त्री टापि कृत दन्तम् यन्त्ररत्ना०
 ६श्रीहास्योपशमेदे पु० । ०१चिकणके म० राजनि० ।

द्रावकाकम् ३० द्रावकः कन्दोऽस्य । तैश्चकम् राजनि० ।
 द्रावकर न० द्रावं द्रवं करोति खखौदिकं खखम्यकैश्च
 ज-ताप्तीत्ये ट । नैतट्ठने राजनि० खख् । द्रावकार
 द्रवकारके नि० ।

द्रावणं न द्रावयति जलमयं खड्गयोगात् सू-क्ष्मं च ।
 । जलकण्डके (निर्माल्य) रत्नमासा । श्यावावकारणे
 ति० । “नैषोक्तद्रावणं कूरं दुराचारं न ज्ञानवन्”
 (द्रावणम्) हरिवं० १४० ।

द्रावयिन्न, ति० द्रु०-षिष्-इत्तुच् त्वरणेनैवेष्टिहपसिहो
इत्तुच्त्वरणं वा०अन्तोभ्यामि इत्तुच् भवतीति आश्रितम् ।
द्रावयिषोऽथै "सर्वलो व रश्मयो द्रावयिन्नवः" ऋ०६।
६८६।

द्राविड नि. द्रविडोदेशोऽभिजनोऽस्य अथ । पितादिजनैश्च
द्रविडदेशवासिनि । बहुषु अथो लुक् । द्रविडाः क्षत्रिदापै
न लुक् । “कषाटाक्षैव तैश्च ज्ञा गुर्वरा राक्षसादिनः ।
आन्ताश्च द्राविडाः प्रभु विन्ध्यद्रक्षिणवासिनः” आन्तद्रुक् ।

द्राविडक न० द्विष्टे भवः अथ संज्ञायां वत् । १विष्टवचने
(निवतनजी) अस्मिन्ने २वेचस्यवचने० अवरः ।

द्राविडभूतिक ३० द्राविडी भूतिवत्प्रतिबन्धकम् । विष्ट-
वचने अवरत्वात् ।

द्राविडी स्त्री द्विष्टे भवा अथ ऊीप् । द्रावायां राजनि०
द्राह जागरे आ० आत्त० अथ० वेट् । द्राहते अद्राह्ति
दद्राहे अद्रित् पिप् अति अद्राहत् त ।

द्राष्टायण ३० द्रष्टव्येर्गोत्रापत्वात् युवा अङ्गुनि अत् ।
शामगानां अष्टाष्टमकारणे अविभेदे ।

द्रु गतो आ० पर० अथ० अमिड् । द्रुवति आर्धे अङ्गु अङ्गु-
द्रवत् । अविचि अविचि द्रु अद्रि(ड)द्रवत् त । द्रुवने ।
गतिवच संयोगात्तुल्यव्यापारः द्रुवद्रव्याणां दूरप्रवरण-
रूपं अङ्गुनं च “द्रवत्वात् अङ्गुनम्” कथा० अङ्गुनम्
“अङ्गुनं द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते । तथा हि
यतितामानपयां विन्दूनां परस्परं संयोगेन मङ्गु
अङ्गुतोयज्जायते तस्य यत् अङ्गुनं दूरप्रवरणं नत्
द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते अङ्गुत्वान्नमित्तकारणाद-
प्यसु असमवायिकारणेपु” उप० द्रुवतिः अविचः अविचि द्रि(ड)-
द्रावयिषति । तत्र गतो “वत्तद्रुमेवामित्तया द्रवन्ति”
गीता “ततः किरीटी अङ्गुणा पाञ्चालान् समरेद्रवत्”
भा० आ० ५४ ७८ अ० “तं द्रुवावाहिका अपिः” भट्टिः

द्रु अनुतापे आ० पर० अथ० अमिड् । द्रुचोति अद्रोचोत् ।
वधे च “व भक्षणात् चत्तारारीन् द्रुवाव च जतानवत्”
भट्टिः ।

द्रु ३० द्रुवत्वात् द्रु-वा- द्रु । १द्वये २याच्चावाञ्च । १गतौ
स्त्री । “अद्रादोताय अङ्गुभागं द्रुवां अङ्गुवत्तुर्णिषाम्” मनुः
द्रुवचः । ४द्वयविकारे न० “द्रुव द्रुवतिमूदिम” अ० १।
१६११ “द्रुवो द्रुवविकारश्च” भा० विकारे प्रकृति-
गन्धः ततश्च तलस्यः तल्लब्ध इति च तल व्याख्योक्तः ।
५द्रवयुक्ते लि० । “द्रुवा अङ्गुवत्तुर्णिषाम्” अ० ८।१२
“द्रुवा द्रोणकवसेन” भा० तल प्रत्ययमपि “आ द्रु पिष्ट
हरिर्भी द्रोणपत्ने” अ० १०।१०।११ “द्रोह्मविका-
रश्च” भा० [कर्ष०] । देवदाहद्वये अवरः ।

द्रुक्लिप्त न० क्लिप्तं क्लिप्त-अङ्गुलीङ्गयोः वा० क्लिप्तम् ।
द्रुक्ल ५० द्रुः द्रुः संसारमतितां अङ्गुतेऽनेन द्रु-कृत
अरण्ये अङ्गु वनादेशो अत्तवत् । १द्वारे लौकमुदरे अङ्गु-
पारादीनां सुहराकारे लौकमवाङ्मभेदे २कुठारे २मङ्गुलि
च मेदि० ३भूनिचम्यके अङ्गुचन्द्रिका पूर्वपदात् संज्ञावा-

मिति अत्ते विहिते अङ्गुवत्तुने दत्तवत्तुतोक्तिः
प्राणादिकी ५द्रुक्लमे वने च “काशावा मध्ये द्रुवचं
अवानम्” अ० १०।१०।१२ “द्रुवचं द्रुक्लमवचम्” भा०
आन्ध्रोऽसंज्ञात्वेऽपि अत्तवत् । [उद्गोष्ट । द्रुः ।

द्रुह अङ्गुने द्रु-कृत-पर० अथ० वेट् । द्रुहति अद्रोहोत् ।
द्रुय कुटिबीमवने द्रु-पर० अथ० वेट् कुटादि । द्रुयति
अद्रुचोत् । उद्गोष्ट । वतो कुटिबीपरवे चिंवा-
वाच अथ० पा० ।

द्रुय न० द्रुयति इति कुटिबीमवति वा द्रुय-क ।
अनुवि २अङ्गुने च हेमच० २२अविवे ३अङ्गुने च वंस्त्री०
अङ्गुनां जातित्वात् ऊीप् । ५पिष्टुने लि० अङ्गुनांका ।
द्रुयस लि० द्रुयि दीर्घा नादिकाऽङ्गु अथ० वना० नवादेशः
पूर्वपदात् संज्ञायां अत्तवत् । दीर्घनासायुक्ते अङ्गुलोने
द्रुयच इति अङ्गुलोक्तिः सुद्रादोषात् ।
द्रुयस ५० द्रुयं अङ्गुनं अङ्गुनि आवाकायस्यानतोऽप-
सारणात् का-क । अङ्गुमिधाने हारा० ।

द्रुया स्त्री द्रुयते कुटिबीमयतेऽनया द्रु-अङ्गुने क ।
अङ्गुनां और्व्याम् हेमच० ।

द्रुयि स्त्री द्रोणी-पुत्रो० । द्रोण्यां भरतः वा ऊीप् । २कर्ष-
अङ्गुलि २अङ्गुनां ५काठाज्जुवाङ्गुल्याश्च भरतः ।

द्रुत लि० द्रु-कृत । १जातद्रवे अतस्तुवचादौ “द्रुतं द्रुतं
वत्तुवमागतं मतम्” भट्टिः “द्रुतयातज्जुग्मनिमंशुमतः”
भाषः । २भीमे न० २भीपतायुक्ते लि० “अङ्गुमेन्द्र-
द्रुतपातितार्णवाः” काव्यप्र० “द्रुतपदमिति वा वयस्य !
वायोः” भाषः । ४विडावे मेदि०

द्रुतपद न० द्रुतं भीमनामि पदम् । १भीमनामिपदे । २व०
२तद्रुक्ते लि० । “द्रुतपदं भवति वभनवाचेत्” उत्तर-
अङ्गुने द्वादशाक्षरपादके वर्णद्वयभेदे ।

द्रुतमध्या स्त्री “भलवनोजगतं ध्रुवो मेद्रु वुलि च नजी
अङ्गुतो द्रुतमध्या” अङ्गुने ३अङ्गुने अङ्गुवनात्वे वर्णद्व-
यभेदे ।

द्रुतविलम्बित न० “द्रुतविलम्बितवाह नभो भरते” उत्तर-
अङ्गुने द्वादशाक्षरपादके १वर्णद्वयभेदे “किञ्चित् द्रुतं
विलम्बितं किञ्चित् । २किञ्चित्भीमे किञ्चित्किञ्चित्ते
च “तरविद्या पुष्टिने नववत्तुवीपरिपदा अङ्गु मेदि-
कुट्टकात् । द्रुतविलम्बितवाहविहारिचं हरिचह’
हृदयेन वदा वहे” । अङ्गुमेन्द्रोत्तरी ।

द्रुति स्त्री द्रु-भावे तिप् । १द्वये २गतौ च ।

द्रुमस्य उ०द्रोनेन इव न संज्ञातोऽपि चतस्रः । एकस्मिन् निषा०
द्रुपद् उ० पञ्चाशानामपि वसतिनापरमानके नृपभेदे

“नञ्जताश्चैव पाञ्चाशान् द्रुपदस्य निवेद्यते । अयं वरो
वहांसल भविता सुनृपाधनः । इवसुताः प्रजातास्तो
पाञ्चवा जनमेजय ! । राजा दक्षिणपाञ्चाशान् द्रुपदे-
नाभिरक्षितान्” भा०शा० १८४०० व च वरसुतांश्चा-
ज्जातः वचाह भा०शा० १८७०० “वात्सकिः वत्सवन्धव
कोऽसौ दक्षिणवोद्वहः । पश्चात् व जप्ते वरतां दिवाना
नरिजर्दनः । द्रुपदवापि राजर्क्षित ववाभव-
वात् । मातुषे नृपकोकेऽस्मिन् सर्वस्य नृपतृवरः”
व च भरद्वाजवत्सलं प्रवतनृपस्य पुत्रः यचोक्तं भा०
शा० १२००० “भरद्वाजवत्सा चासीत् प्रवतो नाम
पार्थिवः । तस्यापि द्रुपदो नाम तदा वसभवत् सुतः ।
व निष्कमाश्रयं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः । चिक्री-
डाध्ययनश्चैव चकार क्षत्रियवर्धनः । ततो ज्यतीते प्रवते
व राजा द्रुपदोऽभवत् । पाञ्चाशेषु वहांसाकुलतरेषु
नरेभ्यः । तस्य द्रोणेन बाजवत्स्येऽपि पश्चात् वैरं
जातं यचोक्तं भा०शा० १२१०० “ततो द्रुपदमावाद्य भा-
रद्वाजः प्रतापवान् । अग्रवीत् पार्थिवं राजन् ! वचायं
विद्धि नः निज । इत्येवमुक्तः वत्स्य व प्रीतिपूर्वं जने-
भ्यः । भारद्वाजेन पाञ्चाशतो नामक्यत वचोऽस्य तत् ।
वक्रोधासर्पजङ्घाभूः कषायोक्तवचोचनः । ऐश्वर्यमद-
व्यमसौ द्रोणं राजाऽग्रवीदिदम् । द्रुपद उवाच । अहं
तेनं तव प्रजां वक्राज्जातिवसज्जसौ । यस्यां त्रवीषि
प्रवभं वचा तेऽहमिति द्रिज । न हि राजासुटीष्णी-
नामेवं भूतैर्नरैः कश्चित् । वत्स्यं भवति मन्दात्मन् ! त्रियया
हीनैर्धनच्युतेः । वीरुद् मे त्वया ज्ञासीत् पूर्वं सा-
मर्थ्यमन्वयम् । न वत्स्यमजरं कोके हृदि तिष्ठति
कस्यचित् । काकोक्ष्येन विहरति क्रोधो वै नं हर-
त्युत । मेवं जीर्णसुपाश्वत्वं त्वं वत्स्यं भवत्यपाकधि ।
आसीत् वत्स्यं द्विजनेत्र ! त्वया मेऽर्थमिन्वयनम् । द-
रिद्रो न वसुधतो नाविहान् पितृवः वचा । न नूरस्य
वचा क्षीरा वक्षिपूर्वं किमिष्यते । ययोरेव वनं वित्तं
ययोरेव वनं सुतम् । तयोर्विवाहः वत्स्यस्य न द्रुपद
विपुष्टयोः । नाचोलियः अोलियस्य नारथी रविनः
वचा । नाराजा पार्थिवस्यापि वक्षिपूर्वं किमिष्यते ।
वैशम्पायन उवाच । द्रुपदेनैवसुतस्तु भारद्वाजः प्रताप-
वान् । उग्रं चित्तमिष्या तं मन्थुनाऽभिरिद्रुतः ।

व विनिश्चितं जनसा पाञ्चाशत् प्रति बुद्धिमान् । जनास
सुवत्सुतानां नगरं नामसाङ्गवम्” द्रोणवाक्यं नादीन्
विद्वान् ज्ञत्वा तदुद्गारा द्रुपदं पराजित्य वसमानास्य
राज्याहं हरत्पूर्वं द्रुपदेन पुनः वत्स्यं वषाक्षित-
वकरोत् वचाह भा०शा० १२८०० “ते वसुधेनं द्रुपदं
जहीत्वा रक्षन्मूर्धनि । उपजन्तुः वहांसात् द्रोणाव
भरतर्षभ ! । भग्नदर्पं सुतधनं तं तथा वसमानतम् ।
व वैरं जनसा ज्ञात्वा द्रोणो द्रुपदमग्रवीत् । विद्वद्य
तरसा राज्ञं पुरतो जहति नया । प्राप्य जीवं रिपुवर्ध
वक्षिपूर्वं किमिष्यते । एवमुक्त्वा प्रहस्यैव विद्वित् व
पुनरग्रवीत् । सा भैः प्राचभयाद्गौर ! क्षमिष्यो व्राज्जवा
वसम् । आश्रमे क्रीडितं वसु त्वया वाक्ये मया सह ।
तेन संवर्धितः क्षेपः प्रीतिव क्षत्रियवर्ध ! । पार्थिवेयं
त्वया वत्स्यं पुनरेव जनार्थिप ! । वरं ददासि ते राजन् !
राज्यस्यार्हं मवाप्तुं हि । क्षराजा किं नो राजः
वचा भवितुमर्हति । अतः प्रवर्तितं राज्यं वसुधेन !
मया तव । राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहसुनरे ।
वचायं नां विजानीहि पाञ्चाश ! यदि मम्यसे । द्रुपद
उवाच । अनास्यैवमिदं वक्रान् ! विज्ञानेषु महांसल ।
प्रीते त्वयाहं त्वत्तत् प्रीतिनिष्कामिं प्राप्नुमीम् । वैशम्पायन
उवाच । एवमुक्तः स तं द्रोणो भोजयामास भारत ! ।
वत्सलस्य चैनं प्रीतात्मा राजाहं प्रत्यपादयत् । माक-
न्दीनस्य मङ्गावासीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यावसहीन-
मनाः काव्यित्यस्य पुरोक्तमम् । दक्षिणांश्चापि पाञ्चा-
शान् वावसुमेणवर्ती नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदः परि-
भूयाव पाक्षितः । ज्ञात्वा च वसेनास्य नापश्यत् व
पराजयम् । हीनं विदित्वा चात्मानं व्राज्जेषु व
वसेन तं । पुत्रजस्य परीप्सन् वै प्रथिवीमन्वसुतरत् ।
वह्निष्कलस्य विषयं द्रोणः समभियस्यत । एवं राजस्य
हिष्कला पुरी जनपदायुता । युधि निजित्य पार्थेन
द्रोणाव प्रतिपादिता” इत० । २३००० काठस्य देशभेदे
“आदित्यं द्रुपदेन वत्सम्” का० १२४००० “द्रोः काठस्य
पदेन द्रुपस्य प्रदेयविशेषेण” भा०द्रुमव्यं काठस्य पदम् ।
१२४००० पाठकामासु “द्रुपदादिव सुतचानः” वजु० २००००
“द्रुपदस्य नृपत्वं पदं पाठका तस्यात् सुतचानः प्रवग्-
भवन् । यथा पादुकादौ नैरवस्थान्ते भवति” वेददी० द्रुपदं
तत्पदोऽस्मिन्नाहं वच् । ३३००० द्रुपदस्य युतावाक्यं
क्षी “गावत्पुत्रवत्स्यं” तं द्रुपदां वा यतं जपेत्”

भा०न०। वाच कम् “द्रुपदादिव उद्यमानः” इत्यादिवा
वकु०२०।२० “द्रुपदान्तु ततो जपत्वा जलपादाय वाचिना”
वाची० २५५०

दुपदात्मज ५० इत०। द्रुपदस्य राज्ञो मन्त्रेने शिखरिणि
२४८८५५ न्ने श्वाचवेण्यां की। शिखरिणी च कीदृशेच
पूर्वं जातः पश्चात् स्मृत्वायचवेरेच इत्येवाप तत्तथा
भा०चयो० १८२।८२ च० वज्रा “एवमेव महाराजः”
कीपुमान् द्रुपदात्मजः। च वज्रतः कुचवेष्ट। शि-
खरिणी भरतवर्धन।” इत्यन्त यन्मे द्रुपदपद्वे दर्शिते
द्रोचद्रुपदयो वेरे जाते तन्मूर्तनिर्देशात् द्रुपदस्य द्रोचा-
त्मजपुत्रत्ववा वाजोपवाजाभां वज्रस्य करणे अग्निम-
ध्यात् ४८८५५५ ज्ञानयोदत्तसिखवा भा०चा० १६५५०

“द्रोचाद्विषयकादाय भवन्” मङ्गलविज्ञानम्। द्रोषा-
त्मजस्य पुत्रं वधेयं बुधि दुर्जयम्। तत् कर्म कुच मे
वाज ! वितराज्यर्षदं नयाम्। तथेत्तु ह्या तं याजो
याज्यार्थेष्टपक्षयम्। पुर्वं रति चाकासहपवाजमचो-
दयत्। वाजो द्रोचविनाशाय प्रतिजघ्ने तथा च यः।
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपवाजो महानपाः। वाचस्यो
कर्म येतानं तदा पुत्रकलाय वै। य च पुत्रो महानीयै
महातेजा महानवः। इत्युक्ते बह्विधो राजन् ! भविता
ते तवाविधः। भारद्वाजस्य ज्ञानारं सोऽभिवन्धाय
भूपतिः। वाजस्ये तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मविज्ञये। या
जस्य इवमस्याभ्ये देशीमाप्तापयसदा। प्रैक्षि मां रात्रि
पुनति ! मिथुनं त्वाह्वयस्वितम्। रात्रुपवाच। अथविप्रं
तुषं मङ्गलम् ! दिव्यान् मन्त्रान् विभर्षि च। सुतायै
नोयस्य्यासि तिष्ठ वाज मम प्रिये। वाज उवाच।
वाजेन चरितं ह्यह्वयवाजाभिभन्वितम्। कथं कामं
न वन्द्यात् वा त्वं विप्रैश्च तिष्ठ वा। मङ्गलस्य
उवाच। एवमह्या तं याजेन हते इविमि वत्तते।
उत्तमो वावकासकात् कुमारो देववर्धनः। उवाचा-
यचो जोरकपः शिरीटी वर्य चोत्तमम्। विधत् व-
चद्वनः वचरो वद्वान् विनद्वान्। सोऽध्यारोह-
द्रववरं तेन च प्रवचो तदा। तदा प्रयेदुः पाश्चादाः
मङ्गलाः वायु वाधिति। इनीविष्टं कतचैताज्ञेयं वेदे
वद्वन्तरा। भवावहो राजह्वनः पाश्चात्तानं वयस्वरः।
रात्रः शोकापहो जात इव द्रोचवधाय वै। इत्युवाच
महद्भूतमहम् चोचरं तदा। कुमारो वापि पाश्चात्तो
वेदीध्यात् वद्वन्तरा। उभया दर्शनीवाङ्गी कविता-

वतकोचना। आभा पञ्चवशावाची नीचकुक्षितमूर्त्तया।
तामस्तम्भनी सध्वचादपीनयोधरा। वाहवं विपयं
जन्ता वासादनरवर्षिणी। नीलोत्पलवनो मन्त्रो वज्राः
क्रोधात् प्रधावति। वा विभर्षिं परं ह्यं वज्रा वाच्यु-
पवा भुवि। देवदानववशावाचीवृत्तिता देववर्षिणी।
ताश्चापि जातं सुभोर्षी वायुवाचाशरीरिणी। सर्वयो-
विहरा जन्ता निनीतुः कविवायु चवम्। सुतवाज्य-
मिदं वाचे करिष्यति सुमध्वना। अथा हेतोः वीर-
वाचां महद्भूतमहते भवम्। तं तुला सर्वपाश्चादाः
प्रयेदुः विह्वलवत्। न चैतान् सर्ववन्त्रां निवृ-
त्तिरे वद्वन्तरा। तो इहा वार्मन्ती वाजं प्रयेदे वै सुता-
विनी। न वै वद्वन्तां जननीं जानीवातामिनाविति।
तथेत्तु वाच तं वाजो रात्रः प्रिविचकीर्णवा। तयोच
नामनी चक्रुर्हिजाः वन्त्रं चानवाः। ४८८५५५ इति ४८८५५५-
त्वाद्युक्तादुत्पन्नवादपि। ४८८५५५ कुमारोऽयं द्रुप-
दस्य भवति। ज्ञानेत्तु वाज्युक्तं ज्ञानं ज्ञानाभूत् वा
हि वर्धतः। तथा तन्मिथुनं जघ्ने द्रुपदस्य महानवे।
४८८५५५ पाश्चात्तानामीव च निवेद्यम्। उपवाजो-
दस्यहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान्। अयोचचीवं देवं हि
भावि मत्वा महानतिः। तथा तत् कतवान् द्रोच
आत्मकीर्त्यं सुतवात्। द्रुपदस्यतादयोऽप्यन्त।

दुपदी श्री द्रुपि दीर्घः पादोऽष्टाः कुक्षपद्या० ऊोवि
पञ्चावः। द्रुमस्तम्भपादवृत्तायां कियाम्।

दुपदादित्य ५० काशीस्वे द्रौपद्याः स्थापिते आदित्यविष्णु-
भेदे तदाविर्भवकवा काशीच० ४८५०

“वाक्यं च हने। पूर्वं पञ्चवज्रो हरेः कवम्। ४-
‘वज्रां पञ्चवा भूत्वा प्रादुरासीज्जनहितः। उवापि च
जनवातो द्रुपदस्य महोभुजः। यजतो वज्रकुक्ष्याय
पादुचक्रोऽतिमुक्ती। पञ्चापि पाश्चात्तनवाः वाचाकुह-
वपुर्हराः। अयतेहरिह कर्माह द्रुपदं हारकारिचः।
नारायणोऽपि ज्ञानत्वं प्राप्य तत्वाहवर्धनम्। इदं स-
हस्रवचनः वद्वन्तरातिहारः। प्रतपनः पुत्रिज्जन्तो
पार्श्वेष्टः पुत्रक पुत्रकम्। उद्वानुद्वयो वज्रिन् वन्द्यं
विपदावपि। कदाचित्ते महानीरा आह्वयमति-
पादिताम्। विवर्तिमाय महतीं वधूः वाननीचवः।
पाश्चात्तयि च मत्पत्नी पतिव्यवनकर्षिता। वज्रं प्रा-
प्य तन्महती मङ्गलाराधवद्वन्तरम्। आराधितोऽयं
वविता तथा द्रुपदकव्या। यदीयं वपिधानास्य

स्वाभिमानमनादौ । उवाच च प्रसज्जता भावतो
द्रुपदात्मनाम् । त्वाराधयन्ती भावेन सर्वत्र सुचिन्तान-
नाम् । स्वास्तेषां नृणां भागे । त्वाराधयन्ती नृणां भागे ।
तान्मन्त्राणां प्रवृत्तिं त्वाराधयन्ती नृणां भागे । मुक्तायां
त्वामि रिक्तैः पूर्णमन्त्रा भविष्यति । रघवद्विज्जननिधि-
रिक्ताभयप्रदायिनी । इत्यं वरदाया उवाच । कात्या-
यादिभ्यो हने । । अपरं वरो इत्यन्तं देवेन भावता ।
रविद्वयम् । विज्ञेयाद्विज्ञे भागे यो मां तत्पुत्रत-
त्त्वितम् । त्वाराधयन्ती नरः सुदुर्गाया तस्य नृणां ।
अन्वयं मे वरो इत्यो विज्ञेयेन पतिव्रते । । तपसा परि-
दृष्टेन तं विमानम् नृणां मे । प्राप्ये ! त्वं यमाराध्य
यो मां इच्छति मानवः । तस्य त्वं दुःखतिमिरमपा-
तुद निजेः करैः । अतो धर्मप्रिये ! निजं प्राप्य विज्ञे-
याराधयम् । काशीस्थितानां जलनृणां नाशयाम्यथ
सञ्जयम् । ये मानस भजिष्यन्ति मानवाः शत्रुनाशिताः ।
त्वद्वरोद्यतपाणिषु तेन दास्यामि चिन्तितम् । भवतीं मत्-
समीपस्थां युधिष्ठिरपतिव्रताम् । विज्ञेयाद्विज्ञे भागे
इत्युवाचैः समीपतः । वेदविज्ञेयानि भावेन पुत्रदा-
यास्त्रिभ्योऽपि वा । तेषां कदाचिज्ज्ञो भावि सत्यं प्रिय-
वियोगजाम् । न व्याधिर्जनं भयं कापि न सुचट्छे-
द्यम् । द्रौपदीकथनः कात्यां तव धर्मप्रियेऽनघे ।
इति दत्त्वा नरान्देव आदित्यः सर्वदः सताम् । शम्भुना-
दायकाभासं धर्मं द्रौपद्युपायवती । आदित्यस्य कथामेतां
द्रौपद्याराधितस्य वै । नः श्रोत्राणि नरो भक्त्या तस्यै-
नः कथमेधति । स्वन्द उवाच । द्रौपदादित्यनाकात्म्यं
संशेषात् कथितं मया । मन्त्रादित्यनाकात्म्यं दृष्टि
दानीं वटोद्भव । "वटोर्षो द्रुपदादित्यः" काशीच-
३६५० द्रौपदादित्योऽप्यत्र । "इदानीं द्रौपदादित्यं
वटविज्जानि तेऽनघ" तत् ।

दुम ३० दुः शास्त्रात्मकम् । १६५० अमरः । २० पारिजाते
१६५० च मेदि । "महामहानुपटान्निभं दुमम्" रघुः ।
"तस्य महानुपटे निजं विज्ञेयानां इव दुमः" मनुः
३६५० वटोर्षोऽपि मेदि "दुमः किमुपदेशश्च उपासो
भवदेवम्" भा० ३० ३१० ३१० "किमुपदेशश्च उपासो
विविज्जानि तेषां वटोर्षोऽपि मेदि "दुमम्" काद-
३६५० वटोर्षोऽपि मेदि "दुमम्" काद-
३६५० वटोर्षोऽपि मेदि "दुमम्" काद-
३६५० वटोर्षोऽपि मेदि "दुमम्" काद-
३६५० वटोर्षोऽपि मेदि "दुमम्" काद-
३६५० वटोर्षोऽपि मेदि "दुमम्" काद-
३६५० वटोर्षोऽपि मेदि "दुमम्" काद-

च" हरिवं १६२५० । विविज्जानि तेषां वटोर्षोऽपि मेदि
३६५० वटोर्षोऽपि मेदि "दुमम्" काद-
३६५० वटोर्षोऽपि मेदि "दुमम्" काद-
३६५० वटोर्षोऽपि मेदि "दुमम्" काद-
३६५० वटोर्षोऽपि मेदि "दुमम्" काद-

दुमनस ३० दुमस्य नस्य इव संश्रान्तिऽपि न सत्यम् ।
कष्टके यद्वरताम् ।

दुममय ३० नि० । दुम+विकारे मयट् । इत्यविकारे यूपदौ
दुममर ३० दुमोन्निवतेऽनेन न-करणे अम् । कष्टके वारा०
दुमव्याधि ३० दुमस्य व्याधिरिव । दुमाने १६५० याम्
राजनि० । इत० । २६५० रोगे च

दुमशीर्षं न० दुमस्य शीर्षनिव शीर्षमयमस्य । इत्युवाच-
पयुक्ते कुट्टिमभेदे "कपिशीर्षं दुमशीर्षं" तथा चाकोट
शीर्षकम् । इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः सप्तदाहताः
यद्वर० । इत० । २६५० यो न० । [यद्वर० च० ।

दुमश्रेष्ठ ३० दुमेव श्रेष्ठः । १६५० प्रधानवत् २६५० वत् च
दुमषण्ड न० दुमानां सङ्घः दुम+षण्डच् । इत्यस्य
"जलेषु जलजेष्वपि स्येषु स्यजेष्वपि । पङ्क्तौ दुम-
षण्डश्च सर्वतः प्रतिभूतितम्" हरिवं० ६७५०

दुमसेन ३० राजभेदे स्य गविज्जानि तेषां वटोर्षोऽपि मेदि
वटभेदेः "गविज्जानि तेषां वटोर्षोऽपि मेदि" भा० ३०
३६५० । [इत्यस्य रोगे च ।

दुमामय ३० दुमस्यामय इव । शास्त्रायां अमरः । इत० ।
दुमारि ३० इत० । १६५० नि गजे राजनि० २६५० नाशकमात्रे च
दुमायय नि० दुम आश्रयो यस्य । १६५० नि २६५०
पुंस्त्री० राजनि० । श्रियां जातिस्वात् स्त्री ।

दुमिणी स्त्री दुमानां सङ्घः स्यात्+सङ्घे इति स्त्री ।
इत्यस्य मूले ।

दुमेश्वर ३० दुमेव ईश्वर इव श्रेष्ठत्वात् । १६५० वत् च
व्यर्थक० । २६५० यो न० च "स्वर्गादिज्ञानयित्वा च पा-
रिजातं दुमेश्वरम्" हरिवं० १२६५० । २६५० यो न० च

दुमीत्यल ३० दुमे उत्पन्नमिव पुत्रमस्य । कर्षिकारहणे अमरः
दुम्य गतो आ० पर० सक० शेट् निघण्टुः । दुम्यति कर्ष-
णीत् दद्रुम् । निघण्टो द्रुम्येति पाठान्तरम् ।

दुमय ३० "द्रोच माने वयः" पा० दु+माने वय । माने अमरः ।
इ सङ्गक ३० दुमु सङ्गक इव । पियावट्टके यद्वर० ।

दुह अनिघञिक्ते दिवा० पर० सक० नेट् । दुहति कद्रोहीत्-

द्रोणपुत्री की द्रोणस्य पुत्र्यमिव पुत्र्यमस्माः जातितात्
कीम् । (पुत्रक) इति स्मृते । सुपभेदे “द्रोणपुत्री सुः
सादृ कषोण्या वातपित्तजत् । स चारुवया सप्त-
पाका कटी च भेदिनी । कफायकालबायोद्यतमक्ष
श्वसजन्तुजित् भावन् । द्रोणस्य रत्नमाणा । “द्रोण-
पुत्रीद्वं सादृ क्वचं सुः च पित्तजत् । भेद्वं
कालबायोद्यतमक्षपुष्करं कटं भेदकम् ।

श्रीष्यमानं श्री श्रीषो नामं दुग्धेऽस्याः । श्रीष्यद्वयायां गवि
यज्यम् । श्रीषो नामं यस्याः । श्रीष्यमिते द्रव्यादौ लि०
श्रीष्यसुखम् न० चतुःशतपात्रमनोहरप्रामे हारा० ।
श्रीष्यशर्मपद न० तीर्थभेदे “शरत्काले कुशकाले श्रीष्य-
शर्मपदे तथा । अयं प्रयतनासेवी सेव्यते धोऽप्यसौ
गयेः” भा०चतु० २५ख० ।

श्रीष्यसाध लि० श्रीषं श्रीष्यकलयं सचते सच-सचम् । श्रीष्य-
कलयसेवके । “एवा यतिं श्रीष्यसाधमचेतयम्” ऋ०१० ।

४४।४ “श्रीष्यसाधं श्रीष्यकलयस्य सेवितारम्” भा०

श्रीष्या श्री । श्रीष्याम् २श्रीष्यप्रव्यायां यज्यार्थ० ।

श्रीष्याचार्य्यं पु० कर्म० । कौरवाचार्य्यं यज्ञाधिकारके भारद्वाजे
श्रीष्याहाव पु० आह्वयन्त्यत्र पानार्थं वसोवर्त्तान् आहवा
जलाधारः जलाशयभेदः श्रीष्यमयः द्रुममयः आहवाः ।
द्रुममये जलाधारभेदे “श्रीष्याहावमवतमयचक्रम्” ऋ०१० ।
१०।७ ।

श्रीष्यि(णी) श्री इवति गच्छति जलम् द्रु-नि वा डीप् ।
। काशान्मुवाङ्गित्याम् अमरः । (डीप्) २जलाधारे
कदलीतनादि निर्मिते घातभेदे “तैत्तिरीये कटाङ्गे
वा द्रोण्यां वा घातयेत्तु न्यपम्” सुश्रुतः “भरद्वाजस्य च
अस्य” युक्तं द्रोण्यामवर्त्तत” भा०आ०६१ख० ४काठमये
आनयाम्ने ५पर्वतानाचमन्तरे देशभेदे च “शैबानामन्नरे
द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः” यज्यार्थेचि० धृतवाक्यम् ।
“पूर्वन्तां प्रयया नद्यो द्रोण्यस्य विप्रवायताः” हरिवं०
७४ख० । द्रोण्यस्य पत्नी डीप् । ७द्रोण्यपत्न्यां श्री ऽहि-
स्यर्षपरिभाषे वैद्यकभाषा ८कदल्यां मेदि० । १०मीडीठ्ये
यज्यरत्नाः ११वैद्यस्यो हेमच० १२इन्द्रभिर्भ्यां १३द्रो-
ण्योजवचने च राजनि० १४नदीभेदे उणादिको० १५द्रुते च

द्रोणीदस्य पु० द्रोणीव दलमस्य । केतकीठ्ये हारा०

द्रोणीलक्ष्य न० द्रोण्यां भवं लवणम् । उपकण्ठादेशभवे
लवणे राजनि० । “विशेषं द्रोणीलवणं पाके नात्युष्णतां
गतम् । अविदाहि भेदकञ्च क्षिप्तं मूलविनाशनम् ।
अत्यपिक्तकरं चैव भिषग्भिः ससुदाहृतम्” राजनि० ।

द्रोण्य लि० द्रोणं द्रुममयं रूपमर्हति यत् । द्रुममयपूपाहं
पद्मादौ “द्रवद्रु द्रोण्यः पशुः” ऋ०५।५०।४ । “द्रोण्यः
यूपाहः पशुः” भा०

द्रोण्यस्य लि० द्रोणिं द्रुतमद्युते अय-व्याप्नो वा० न । द्रुत-
व्यापके “द्रोण्यसाध ररत्ने इतं वा” ऋ०१०८८।४
“द्रोण्यसाधः द्रुतव्यापनाः” भा० ।

द्रोमिल पु० चाचम्ये डनी हेमच० द्रामिल इति वा तल
याठः । अमृतपल्ल प्रमत्तद्विज्ञानं सुद्रोदोवात् ।

द्रोह पु० द्रुह-भावे यज् । १अनिर्दिष्टान्ते २वृद्धमये शङ्खिवा
नाले च । “प्रेमस्य चाहं द्रोह रीत्योक्तवार्त्तद्रुमयम् ।
वागद्वयजस्य पादमयं क्रोधकोऽपि नयोऽप्यस्य” अतुः
द्रोहस्यस्यवचः” शुक्ल० “द्रोहो जिघांसा” म०तु० रतु०
“विनामि शीर्षकात् सुखात् न्यद्रोहे तु घातके” अतुः
अत्र हन्तुमिच्छा अनिर्दिष्टान्ते वा द्रोहपदार्थः ।
“द्रोहोद्रेकमहोर्निभेदुरमदा मन्दकिनी मन्दताम्”
काव्यप्र० द्रोहः जातोऽस्य तारका० इतच् । द्रोहित
जातद्रोहे लि० । [अमरः ।

द्रोहचिन्तन न० द्रोहार्थं चिन्तनम् । परानिर्दिष्टान्ते
द्रोहाट लि०द्रोहेषाटाति अट-अच् । १वैद्यकप्रतिके कल्याणा
परिहंसायं त्रतधारिणि २शृङ्गलुब्धके ३भेदशास्त्राप्रभेदे
पु० मेदि० ।

द्रोण लि० द्रोणं सन्धयति अवहरति पचति वा अच् पच्चे
ठन् । द्रोणमितधात्यादेः स्फुटिन् १समावेशके २तदपहा-
रके ३तत्पाचके च स्त्रियां डीप् । पच्चे ठनि द्रोणिक
तत्त्वार्थे स्त्रियां टाप् । तत्त्वार्थे द्रोणिक इति शब्दक-
ल्पनं प्राणादिकमेव ठनि इहरेरप्रसङ्गेः ।

द्रोणीज न० द्रोण्यां जायते जन-ड । १द्रोणीजाते अवधे
राजनि० । २द्रोण्यां जाते द्रोणाचार्य्ये द्रोणस्य पत्नी
डीप् द्रोणी तस्यां जाते ३अवत्यान्नि च ।

द्रोणायन पु० अन्त्यान्नि द्रोणयज्ये द्रव्यम् द्रोणिरप्यत्र ।

द्रोणायनि पु० द्रोणस्यापत्यं वा०फिज् । अन्त्यान्नि “सकथं
दुर्व्योधनशास्त्रयस्यद्रोणायनिक्कायसुनीयवक्राः” भा०आ०
१८७ख० । “द्रोणायने ! अन्नमत्तर्षमात्मानं शोका-
नये महेप्सुम्” मेचीसं०

द्रोणिक लि० द्रोणस्य वाचः षोडशम् ठञ् । द्रोणमितपीज-
वपनयोग्ये १लेलादौ अमरः । तेन श्रोतमित्राद्यर्थे अश-
मासे ठक् । २द्रोणश्रीतादौ, अमासे तु निष्का० ठञ् ।
अरे भेदः ।

द्रोपद पुंस्त्री० द्रुपदस्यापत्यं शिवा० अण् । १द्रुपदराज-
पुत्रे तत्कन्यायां २राण्यायां स्त्री । द्रुपदात्मजयज्ये द्रव्यम्
“द्रोपद्या च मङ्गातेजास्यैव च सुभद्रया” हरिवं०११५ख०
“द्रोपदो लव संजयोः षोषीभागतद्रुविन्दता । नातिमुखा
न मङ्गती भीमोत्पलकलमिनी । पद्माम्बजायो सुनीची
अश्विनाश्विदमूर्धजा ! सर्वमन्त्रावचमूपां वैद्वयं

मन्त्रिबन्धिना । पञ्चानां दुष्टेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रक्ष
भा० व्या० ६७७० तस्याः पञ्चपतिकत्वकारणं भा० व्या०
१६८।६९६ च० उक्ता दिङ्मात्रमलोच्यते तत्र द्वीपद्याः
पूर्वद्वीपान्तकचनेन पञ्चपतिकत्वमिदृश्याय “व्यास उवाच
व्यासीतपोवने काचिदेषा कन्या महात्मनः । नाध्य-
गच्छत् पतिं सा तु कन्या हृदयवती सती । तोषयासाय
तपसा सा किञ्चोपेयं शङ्करम् । तासुवाचेनरः प्रीतो
हृष्य काममिति ज्ञयम् । सैवसुक्ताऽब्रवीत् कन्या देवं
वरदधीनरम् । पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः ।
पुनः । ददौ तस्यै स देवगतां वरं प्रीतमानसः
पञ्च ते पतयो भद्रे ! भविष्यन्तीति शङ्करः । सा प्रसाद-
यती देवमिदं भूयोऽश्वभाषत । एकं पतिं गुणोपेतं त्व-
क्तोऽहमीत्ययं शङ्कर ! । तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह
शुभं वचः । पञ्चकत्वस्त्वयोक्तोऽहं पतिं देहीति वै पुनः ।
तत्तथा भविता भद्रे ! वचस्तद्गदमस्तु ते । देहमन्यं ग-
तायास्तु सर्वमेतद्विष्यति । द्वीपद्योषा हि सा जज्ञे सुता
वै देवहृदिषी । पञ्चानां विहिता पत्नी कन्या पार्थिव-
निन्दिता । स्वर्गयोः पाण्डुवार्धन्तु ससत्यया महा-
मखे । सेह तप्ता तपो चोरं दुहितृत्वं तवागता । सैषा
देवी हचिरा देवकुटा पञ्चानामेका सक्तनेनेह कर्मणा ।
सुता स्वयं देवपत्नी स्वयम्भुवा राजन् ! द्रुपदेष्टं कुरुष्व ।
ब्रह्मैवर्त्ते तु जन्मस्यसे ११५ च० अन्यथा वक्ष्येते यथा
“वज्रिहवाच शृणु राम ! महाभाग ! सीतासंगोपनं
कुह । सप्ताहाभ्यन्तरे चैव रावणो दुष्टराक्षसः । दुर्नि-
वार्यः प्राक्तनेन जानकीञ्च हरिष्यति । राम उवाच ।
सीतां गृहीत्वा त्वं गच्छ व्यायात्रैव तु तिष्ठ । कलत्र
वर्जनं कर्म सर्वेषाञ्च जुगुप्सितम् । सीतां गृहीत्वा प्रत्ययौ
रदनीञ्च कृतायनः । सीतायाः सदधी ज्ञाया तस्यौ
श्रीरामवर्द्धिधौ । सा च ज्ञाया कृता पूर्वं रावण्येन
बलीयसा । ससुहृदार तां रामो निहत्य तं सवाञ्च
वम् । वज्रो परीक्षाकाले च ज्ञाया वज्रो विवेश ह ।
अग्निव्यायाञ्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम् । सा च
ज्ञाया तपसक्रे नारायणसरोवरे । तपसकार दिव्यञ्च
यतवर्षञ्च गृह्णिनः । वरं हृषुष्य भद्रे ! त्वसुवाच शङ्करश्च
ताम् । उवाच तां शिर्यं व्याया भर्तुः दुःखेन दुःखिता ।
पतिन्देहि पञ्चधा सा वरं वज्रे त्रिषोचनम् । सर्वस-
ज्यत्प्रदस्तुष्टकाञ्चै यवौ वरं ददौ । महादेव उवाच ।
वार्ध्व । त्वं पञ्चधा ब्रूवे पतिन्देहीति व्याजुवा ।

पञ्चेन्द्राश्च हरिरेता भविष्यन्ति प्रियास्तव । ते सर्वे
च पञ्चेन्द्राश्चास्तुना पञ्च पाण्डवाः । सा च ज्ञाया द्वी-
पदी च यज्ञकुण्डलसङ्गवा । कते युगे वेदपती जेतावां
जनकात्मजा । हापरे द्वीपदी ज्ञाया तेन कन्या लि-
हायणी । वैष्णवी कन्यामक्ता च तेन कन्या प्रकीर्तिता ।
स्वर्गसङ्गीर्णचेन्द्राणां सा च पञ्चाङ्गविष्प्रति । राजा
ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे । सप्रच्छ मातरं
वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना । तसुवाच स्वयं माता
गृहाण आहभिः सह । शम्भोर्वरेण पूर्वञ्च परत्र
मातराज्ञया । द्वीपद्याः क्षामिनकोन हेतुना पञ्च-
पाण्डवाः । चतुर्हमानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपा-
ण्डवाः” “सहज्या द्वीपदी कुली तारा मन्दोदरी तथा ।
पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्” प्रातःस्मर-
णीयकीर्त्तने । [दिन निर्दिष्टादौ ।

द्वीपदायनि लि० द्रुपदेन निर्दिष्टादि कथा० फिज्ज । द्रुप-
द्वीपदेय ५० द्वीपद्या अपत्यम् ढक् । युधिष्ठिरादीनां द्वी-
पदास्त्यज्जे प्रतिविम्व्यादौ तं च विम्वदेवगणांगेनोत्पन्नाः
यथाह भा० व्या० ६७७० । “द्वीपदेयाश्च ये पञ्च बभूवु-
र्भरतर्षभ ! । विद्यान् देवगणान् विजि सज्जातान् भर-
तर्षभ ! । प्रतिविम्व्यः सुतसोमः सुतकर्मा तथा परः ।
नाकुलिस्तु यतानीकः सुतसेनश्च वीर्यवान् । पाञ्चा-
ल्यपि तु पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा । सेभे पञ्च सुतान्
वीरान् श्रेष्ठान् पञ्चाचक्षानिव । युधिष्ठिरात् प्रतिविम्व्यं
सुतसोमं वक्रोदरात् । अर्जुनाच्छुतकर्मां यतानीकञ्च
नाकुलिम् । सहदेवाच्छुतसेनमेतान् पञ्च महार-
थान् । पाञ्चाबी सुधुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा । शा-
स्त्रतः प्रतिविम्व्यन्मूर्धुर्विप्रा युधिष्ठिरम् । परप्रहरण
ज्ञाने प्रतिविम्व्यो भवत्ययम् । सुते सोमसहज्जे तु
सोमार्कसपतेजसम् । सुतसोमं महेष्वासं सुधुवे भीम-
सेनतः । सुतं कर्म महत् ज्ञाया निहसेन किरीटिना ।
जातः सुतस्तत्वेत्येवं सुतकर्मा ततोऽभवत् । यतानीकञ्च
राजर्षेः कौरवस्य महात्मनः । चक्रे पुलं सनामानं
नकुलः कीर्तिवर्द्धनम् । ततस्त्वजीजनत् कन्या नक्षत्रे
वज्रिदेवते । सहदेवात् सुतं तस्यात् सुतसेनेति यं
विदुः । एकवर्षान्तरास्त्वते द्वीपदेया यशस्विनः” भा०
व्या० २२२५० ।

द्वीहिक् लि० द्वीपं नित्यमर्हति जेदा०ठन् । नित्यं द्वीपार्हे ।
द्वीह्य लि० द्रुपदापत्यं शिवा०व्यण् । द्रुपदापत्ये

हन्व न० हन्व+पुणो० वकोपः । हन्वशब्दार्थे त्रिकाश्रयः ।
 हन्व न० हो हो मङ्गाभिव्यक्तौ “हन्व” रङ्गसमर्थोदावच-
 नव्युत्क्रमणयस्यपातप्रयोगाभिव्यक्तिम्” पा० द्विगन्धस्य
 द्विवचनं पूर्वपदस्यान्धोऽन्वस्योत्तरपदस्य नपुंसक-
 त्वञ्च निपात्यते एवैवम्” सि०को० उक्ते । रङ्गसादौ
 “तत् रङ्गस्य हन्वशब्दस्य वाच्यम् इतरे विषयभूताः ।
 हन्वस्यन्वयते रङ्गस्यमित्यर्थः । मथोदा स्थित्यनतिक्रमः ।
 आचक्षुरं ह्रीमे पयसो हन्व” निधुनायन्ते आता पुन्ये
 निधुनं मञ्जति योज्ये प्रयोज्येणापीति मथोदार्थः ।
 व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । हन्व व्युत्क्रान्ताः द्विगं
 सन्वन्नेन पृथगवस्थिताः । हन्व यत्तपात्वाणि प्रयुज्जि
 हन्व संकर्षणवाहुरेवौ । अभिव्यक्तौ साङ्ग्यर्थेऽन्वयः ।
 योगविभागादन्वयापि हन्व रङ्गते” सि०को० “अन्व-
 त्वापि तेन हन्वशब्दात्सर्वान्तेत्यादि सिद्धं ह्योर्ह्योर्दु-
 हान्ववर्तन्तेत्यर्थः वीपसायौ द्विवचनेऽन्वेन तस्य रूप-
 निष्पत्तिः । हन्वहन्वाकारादौ तु हन्वहन्वप्रयोगः कथा
 हन्वा अवयवार्थराहित्येनाव्युत्पत्त्यादिति बोध्यम्”
 चन्द्रेन्दु० । तत् रङ्गस्य ह्याभ्यामेव ज्ञेयम् । २४४६
 २४४७ने स्त्रीपुंसयोर्ह्येवपुण्ये च भेदि० रोगभेदे ह्वाभा-
 वभेदे च पु० सच द्विधा वनाकारेतरैतरयोगभेदात् तत्
 स हतिप्राधान्ये वनाकारहन्वः संकृत्यमानप्राधान्ये इत-
 रैतरयोगः इति वैयाकरणः । इतरेतरयोगश्च ६०२
 पु० ८४४म् शब्दग० प्र० व्यन्यथा निरूपयि यदा

“यद्यदर्शकयस्मान्व्यूहो यद्यनुप्रकारके । बोधे समर्थः
 स हन्वः समसश्चावर्धकः ।” “यद्यदर्शकस्यापकस्य
 क्रमिकयादशनामसोमस्य निश्चयस्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं
 प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादशनामनिवृत्त एव तावदर्धको
 हन्वसंज्ञाः । पाणिपादं वाद्य धवखदिरौ द्विभ्योऽन्वो
 ङि कमेत्यादौ करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यमादि-
 धर्मेकः करचरणादुपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिक-
 नामसोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयः कारकस्य
 क्तः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थे हन्वः ।
 यत्तु पाणिपादमित्यादौ वनाकारहन्वः सर्वलोत्तरपदे
 पाणिपादादिवाचित्वे लक्षणा अतएव नित्यं तत्तैक-
 यत्नं वनाकारस्यैकत्वात् पदान्तरान्तु तादृशलक्षणाया-
 निरुद्धत्वसम्पादकं तत्वाविधवाहित्वस्य च आन्वयनिव-
 र्त्तादिसम्बन्धेभ्यः द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ साकाङ्क्षत्वात्
 पाणिपादं वादेत्यादिप्रयोगान्वयमिति प्राप्नोति तच्च

वृत्तं तत्त्ववदेकक्रियामन्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा
 वाच्यपादयोः वाचित्वं तच्च न नामात्वसम्बन्धेन तद्वतश्चि-
 त्वादिबोधार्थं वनाकारहन्वादपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्वी-
 रत्वात् । वाचित्वस्य द्विवक्तृत्वेऽपि न वनाकारहन्वस्य
 द्विवचनादिवाकाङ्क्षत्वं तादृशद्विगोरितेति चेत् तर्हि
 वाच्यपादप्रभृतीनां नामात्वेऽपि न तदर्धकस्य हन्वस्य
 द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तुमुचितं ज्ञातं वाचित्व-
 भक्त्या हन्वस्य धनमित्यादिरव्यवस्थताया दुर्गतरतावाताञ्च
 नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पत्त्येन हन्वनामनामानाञ्च
 वाचित्वस्य आन्वयत्वादिसम्बन्धेन वनादावन्वयायोगात्
 तादृशवाचित्वे धनादिरभेदविरहाच्च । वनाकारपरिभाषा
 तु क्षीयविकृत्यन्तित्वेकवचनत्वादिवदर्थस्कारोपयोगितयै-
 वोपपन्ना न हन्वहन्वार्थव्यवस्थापिका । एतेन धवखदि-
 रावित्वादावितरेतरहन्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरवाचित्वा-
 न्वये लक्षणा अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यर्थावच्छेदकत्वमेव
 पर्याप्तिसम्बन्धेन आर्थहित्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेर्धवखदि-
 रावित्यतो धवहयस्य खदिरहयस्य च प्रतीत्यापत्तेरिति-
 भीमांसकानाम्प्रत्ययपातं तत्त्ववदेकक्रियामन्वयित्वं धव-
 खदिरविशेष्यकधीविशेष्यत्वं वा धवखदिरयोः वाचित्वं
 तदात्रयस्य धवहयादिरपीति तादृशवाचित्वान्वयलक्ष-
 कत्वपक्षेऽपि धवखदिरावित्यतो धवहयादिवोधस्य दुर्वी-
 तापत्तेः । न च त्रितयाविशेष्यकधवखदिरधर्मिकधीविशे-
 ष्यत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः वाचित्वं तच्च न धवहया-
 दिरिति वाच्यं तादृशवाचित्वान्वयस्यानुभवेनास्यर्थानात्
 तस्याद्यात् नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थावच्छेदकत्वं तत् तत्त-
 त्वावच्छेदे संसृष्टि एव पर्याप्तिसम्बन्धेन हित्वादिबो-
 धनं द्विवचनादिकं साकाङ्क्षं न तु तादृशैकधर्मावच्छिन्नं
 परित्यज्य तथाविधापरधर्मावच्छिन्ने, यतो धवखदिरा-
 वित्वादिता धवयोः खदिरयोश्च नाबोधप्रसङ्ग इति तत्त्वम् ।
 षट्षट्ट्यादिकस्य षट्कलषेत्यादिकस्य षट्षट्ट्यादिकस्य
 च क्रमिकनामसोमस्य निश्चयत्वेन षटादिरव्यवस्थोप-
 षेत्तत्त्वमतो न तादृशाननिवृत्तौ षटाद्यर्थे हन्वः । अतएव
 वनस्यमानपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वा यत्तु निधोभेदक-
 त्वमेव हन्वस्य वाच्यत्वसूचनाय “कार्ये हन्व” इति पाणिनिः
 प्राह । अतएव भेदगर्भसंज्ञावार्धकं चन्द्रमन्मन्मन्-
 धवख खदिरयोऽन्व्यादिकं पिपहस्य प्रयुज्जते वडाः, वसु-
 पादते च तत्तु निधोभेदप्राप्त्यर्थं वनाकारहन्व, धीततत्त्वबो-
 क्षादात्म्यमित्यादौ तद्वदादेः प्रतीत्यानिवृत्त्येऽपि प्रीतत्व-

तत्पटाद्यादोः पदार्थतावच्छेदकयोरन्येव भेदः सुवर्धस्तु
 हित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्येति यस्यांप्रसङ्गत्वेन पीततत्पटे
 तस्य बाधात् सुवर्धहित्वादेसादयसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाका-
 ङ्क्षत्वात् परन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीततत्पटतत्पटयो-
 रेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । अतएव गुणकारण्यकसंयोगना-
 भेद्यः कार्यद्वयं नश्यतीति भाष्येन योष्यतासम्पत्तये-
 सुवर्धकत्वस्य कार्यद्वयत्वेऽन्यथमभिधितृत्वापार्येण जात्य-
 मिप्रासकमेकवचनमिति गुणकिरणावल्यामभिहितम् ।
 अतएव च “स्यात्ताः स्तुभ्योतरः पत्न्याः स्नामिनो देहदे-
 वरो” इत्यत्र च द्विवचनसङ्गिन्ना स्नामिनो भ्राता देह-
 देवरोभयपदवाच्य इत्यर्थः सुभूत्यादिषु द्विः सङ्गच्छते ।
 यदि च घटद्वयावच्छेदेषु भूतये पीतपटावित्यादिकः
 प्रयोगः स्यात् पीततत्पटतोभयान्वयस्य तत्र यत्त्वादेवं
 पीतपटयोरभेद इत्यादितः शुद्धपटत्वादेरबोधप्रसङ्गश्च
 नटं च सुवर्धहित्वस्य प्रकारत्वादित्यादिप्रत्यक्षमीक्यते तदा
 मोदो याम इत्यादाविव साधुत्वावर्धमेव तत्र द्विवचनमिति
 बहन्ति । विद्यतेऽविन्दतिविनसीनामनिट् इत्यत्र विद्यत
 इत्यादिशब्दो न विदधातृत्वेनोपस्थापकः किन्तु सत्ता-
 र्थकतादयधातृत्वेनैव । नृगपाण्डुरयोः पदार्थयोर्भेदे-
 ऽपि हरिणहरिणावित्यप्रयोगात् । समानशब्दोर्ध्वान्-
 व्रजज्ञानेकशेवोभ्युत्पत्तिवृत्त्येन हरिणावित्यत्र लुप्त-
 ताभावमेव हरिणपदाभ्यासपक्षितयोर्ध्वनपाण्डुरयोर्बोधः
 हरी नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णु-
 चन्द्रयोरवगतिः । अन्यथा हरिहरो नमस्यावित्यपि
 प्रयोगापत्तेः हरी च हरयश्चेति विग्रहस्ये यत्र हरय
 इत्यादितः समसमानपदाधीनामवान्तरसंख्यावगमस्यात्र
 तत्तत्संख्यावच्छेदसार्थक्यस्य लुप्तस्य ह्यर्थादिपदस्यो-
 षरत्वेन प्रतिषंङ्गितमेव ह्यर्थादिपदं तथाविधसार्थस्य
 लक्षणाया बोधकं तदप्रतिषन्धाने तु न्यूनमेव हरिपद-
 विष्णुद्वयोः सिंहत्वस्य चैकया लक्षणाया शक्तिभ्रान्त्यैव
 वा । नच विग्रहस्य सुवर्धस्य हित्वादेः समसप्रतिपाद्यात्य-
 नियमात्तथाविधित्वमित्यन्तर्भावो हन्वस्यमित्यादौ
 व्यभिचारेष्वोक्तनियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेति
 विग्रहे च एकत्वानीत्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्यै-
 रभिहितत्वात् । हंसश्च हंसी च इत्यर्थे हंसहंस्यावित्यप्र-
 योगात् तत्रापि “पुंसा स्त्रियाः साक्ये” इत्यनुशिष्टेहं-
 सीपदस्य बोधे हंसावित्यत्र लुप्तमेव हंसीपदमनुसन्धान

स्त्रीपुंसयोर्बोधः तन्मोपमजानतस्तु हंसपदे स्त्रीहंसत्व-
 पुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः यत्तेलंलक्षणा
 वा पृष्ठादेव । अतु तत्र हंसपदमेव लक्षणाया हंसीत्वेन
 यज्ञा च हंसत्वेन बोधकं सुवर्धस्तु पुंसं हंस एवा-
 न्येति न तु हंस्यामयोष्यत्वात् इति मतं तत्र तद्यार्थति
 स्त्रीहंसत्वहंसत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्बोधोभेदविरहेण
 हन्वाप्रसङ्गानेकशेषस्य हंसश्च हंसी च इत्यस्य दुम्भरत्वापत्तेः
 अन्यथा घटतद्घटावित्यापि हन्वप्रसङ्गात् हंसी च हंसा-
 चेति विग्रहेऽपि हंसा इत्यतो हंसद्वयहंसत्वयोः प्राशु-
 ऋतीत्यावगमः । दुम्भी च दुम्भित्वेति विग्रहे दुम्भी
 सुन्दरावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव धनस्ये प्रविष्टस्यैव दुम्भित्व-
 न्नस्य शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंसत्वम् ।
 युवा च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव युव-
 तीत्येवमनवतोर्बोधः वरटाहंसी लक्षणासारवावित्यादौ तु
 स्त्रीपुंसयोर्ध्वान्ऽपि पदसाक्यविरहाद्येकशेषः दम्भत्व-
 र्जनप्रकरणे ब्राह्मणावानयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी
 च इति विग्रहे प्राशुक्तदिषा ब्राह्मणभार्यापत्योरव-
 गमः । एकशैका चेत्यत्र एको, द्वौ च द्वौ चेत्यत्र
 द्वौ, तमे चोभौ चेत्यत्र तयो तयश्च तिस्रश्च इत्यत्र
 च विग्रहे तत्र इत्यादिरेकशेष इत्यत एव । याव्या-
 नेकशेषत्वतश्चोभौ स्त्रीपुंसयोर्लक्ष्यमनर्भाव्य साक्य-
 येष हन्वस्ये तं पुंस एव लुक् तेन मेघश्च मेघाचेत्यर्थे
 मेघश्च इत्यत्रापि लुप्तं बहुमेवाणां लक्षकं मेघपदं प्रति-
 सन्धत एव बहुमेवाद्याननेकमेघीणां व्यावगमः ।
 एवं सङ्गिषाश्च सङ्गिषश्चेत्यर्थे सङ्गिषश्च इत्यत्रापि सङ्गि-
 षपदं बहुनां सङ्गिषाणां, नृगाश्च नृग्यश्चेत्यर्थे नृगा
 इत्यत्र तु नृगादेरप्यस्यत्वात् पुंसो लुक् परन्तु स्त्रियाः ।
 तथा गर्हभाश्च गर्हभ्यश्चेत्यर्थे गर्हभा इत्यत्रापि शराणा-
 नेकशफलात् वर्कराश्च वर्कर्यश्च इत्यर्थे वर्करा इत्यत्रापि-
 तद्व्यर्थकत्वात् । स्वषा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातरावित्यत्र
 पुंसश्च दुहितृता चेत्यर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि
 स्त्र्यपदं दुहितृपदश्च लुप्तं प्रतिषन्नायैव भ्रातृभगिन्योः
 पुत्रकन्ययोर्वावगमः । “ज्येष्ठपुत्रद्विजतोश्च ज्येष्ठे भावि-
 न कारयेत्” इत्यादिकस्य प्रयोगः परिचितनीयः । स च
 भैत्रश्चेति विग्रहे त्वदादिना तदन्यस्य हन्वे कृत्रि-
 तावित्यत्रापि लुप्तं भैत्रादिपदमनुसन्धत एव भैत्राद्याव-
 गमः स च तत्त्वत्वादि विग्रहेण किंपदव्यत्वदादिद्वय-
 नर्भहन्वे तु पूर्वस्यैव वा लुक् अन्यस्यैव वा त्वदादिर्बुवि

शुभानित्यत्र त्वादाय च कृत्तमेवैव न दर्शयुषदर्थयोर्वैधः स
 च स चेत्तत्रापि विभिन्नार्थयोर्विषये अपूर्वागणितोऽपि
 तदादिः कोमरापठित एव “तत्तन्मातुषदृष्टोऽसौ यद्य-
 दित्यातिनिर्णयेत्यादौ तु न त्वदादिगणनेन इन्द्रः परन्तु
 तदाद्यर्थेन यथा “तत्तत्तामसभूतभीतय” इत्यादौ यत्तद
 दिव्यतिरिक्तानामेवाव्ययानां वक्ष्यैकगोप्यं च्युत्पत्त्यात्
 प्रयोगानुरोधित्वात् कल्पनायाः । कश्च त्वत्वेत्यादिविषयेण
 किञ्चा तादृशइन्द्रो तु तदन्यस्यैव त्वदादौ किं कावित्या-
 दिक एव प्रयोगः चैतस्य पितरावित्यत्रापि वक्ष्यैकगोप्ये
 क्षुप्स्य मातृपदस्य अरण्यान्मातुरवगमः तद्वत्परतस्तु पितृ-
 पदे जनकशरीरत्वेन कश्चन्यथा मातापितोरवगतिरिति
 प्राञ्चः । कौमारास्तु माता पितृर्इन्द्रो माता पितृभ्यां
 मातारपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयीदृशमात्रैतस्य पितरा-
 वित्यत्र नैकगोप्यः परन्तु पुष्यवन्तादिपदवन्मातृत्वपितृत्वाभ्यां
 विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृ-
 पदं प्रकथयन्तरम् । एवं च न च नचुरश्चेत्यर्थे चुरावित्यत्र
 चुरपदमपि च न च नचुरस्य इन्द्रो च न च नचुरावित्येव
 प्रयोगादित्याहुः । इन्द्रं विभजते । “हो भेदावस्य
 शास्त्रीकौ समाहारेतरेतरो । एकान्यवचनाकाङ्क्षा-
 हीनोपादानतश्चैतौ” । “अस्य इन्द्रस्य हो भेदो
 समाहार इतरेतरश्च शास्त्रविदो तत्त्ववचनान्यसुवाकाङ्क्षा-
 विहीनः समाहारः तथाविधसुवाकाङ्क्षेतरेतरः पाणि-
 पादं हृदयमवित्यादितो हि करचरणादीनां बह्वनाम-
 व्यगतावेकवचनमेव प्रमाणं ध्रुवसदिरावित्यादौ द्विवच-
 नादिः पदिस्त्वन्दिष्टिदौदित्यादौ तु पदिस्त्वन्दिभ्यां
 सङ्गितः स्तिदिरिति विग्रहः मध्यपदलोपी कर्णधारयो
 यथा अस्मात्प्रतिव्याप्तेरिति मणिपन्थादौ” ।
 केचित् पदभेदे दृग्दृग्निष्पन्नः “अप्येकदनहेरस्य
 जम्बोदरमजाननाः” इत्युदाजस्तुः तस्य समीचीनम् चो-
 ऽवधारणे इत्यादिषु एकदन्तादिशब्दानामेवात्र यदार्थ-
 त्वात् तन्नाभूतशब्दानाञ्च विभिन्नानुपूर्वीकत्वेन भिन्नत्वात्
 एते शब्दा गच्छेत्तुचित्तत्वेन इत्येवं कोषादायवन्त्यवोधात् ।
 षट्कवचयोरभेदे इत्यादौ तु षट्पदकवचपदप्रतिपाद्यात्व-
 रूपपदार्थतावच्छेदकभेदात् न इन्द्रातुपत्तिरिति दिक्
 “श्वेताइन्द्रे” “चार्ये इन्द्रः” पा० “इन्द्रः समाधिकस्य च”
 गीता । तत्र सुगवे “इन्द्रं ते मन्त्रेता यदि जपति ज-
 नोवारमेकं कदाचित्” कर्पूरस्तवः । “विरहविषुरकोकह-
 न्ययोः विभिन्दन्” उद्भटः । मिथुनम् स्त्रीपुंसयोर्द्वित्वम्

तत्र “इन्द्रानि भाव” क्रियया विभक्तुः “जुला०” “मृगहन्तेषु
 पश्यान्तो स्यान्मावहर्षिषु” रघुः । “सुतपिपासे शोक-
 मोही रागहो तथैव च । माभावाभौ च शीतोष्णे
 तथा मानापमानौ । आत्मलोपप्रभृतयोः इन्द्रशब्देन
 वर्णितः” इत्युक्ते परस्परविरुद्धसभावे शीतोष्णादौ
 “न इन्द्रः खनिह किञ्चिद्विचिन्तोऽपि” माघः “तितित्या
 शीतोष्णादिहन्तवहिष्णुता” वेदान्तशा० “इन्द्रातोतो विमत्सरः”
 गीता । आसनजवे च इन्द्रदुःखैरनभिभवः योगेश० उक्तः
 “ततो इन्द्रानभिघातः” “शीतोष्णादिभिर्हन्तैरासन-
 जयास्त्राभिभूयते” भा० ।

उदुर्गे युक्तिकल्प० तद्विषेयादिकं ततोक्तं यथा

“राघोवचं न हि बलं इन्द्रमेव बलं बलम् । अप्यल्प-
 बलवान् राजा स्थिरो इन्द्रहन्ताङ्गवेत्” तथा च “एकः
 शतं बोधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः । शतं दशसह-
 स्राणि तस्माद्दुर्गं विधिपुते । अकलिमं कलिमञ्च तत्
 पुनर्हि विधं भवेत् । यद्वैवस्त्वितं इन्द्रं गिरिनद्यादि
 संश्रितम् । अकलिममिदं ज्ञेयं दुर्बलुपरिभूजाम् ।
 प्राकारपरिष्कारणप्रसंभवं यज्जवेदिह । कलिमं नाम-
 विज्ञेयं सङ्क्रान्तकृन्तु वैरिणाम्” तत्राकलिमइन्द्रसक्तं
 तत्रैव यथा “अन्तुविक्षीर्णशिरा दुरारोहः सका-
 ननः । सज्जामयवस्मारभोजद्रव्यसमाश्रयः । सुखनिः-
 सरस्यो इन्द्रः पर्वताख्यो महीभुजाम् । नद्योगभीर-
 विक्षीर्णास्तुर्दिक्षु व्यवस्थिताः । तन्मध्ये भूपदेशो यो
 नदीइन्द्रः स उच्यते । यदन्यश्चिरकालीनं दुर्बलु वि-
 धिनादिकम् । तन्मध्येरचिता भूमिर्इन्द्रहत्वेनोपतिष्ठते ।
 वनइन्द्रमिति ख्यातं यथापूर्वं मङ्गलम्” कलिमइन्द्र-
 सक्तं तत्रैव यथा “यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा
 गहनोदकाः । तस्य मध्ये महीपाशः कलिमं इन्द्रहमार-
 भेत् । गजैरसङ्क्रान्तविभीर्षा गम्भीराः पूर्णवारयः ।
 इन्द्रहत्वेन समादिष्टाः परिष्ठा वज्रवाद्दशः । विशाल-
 माखं सुघनं वज्रकण्टकिसङ्घटम् । इन्द्रहत्वेन समा-
 दिष्टं विक्षीर्णं विषमं बलम् । अधोऽधोवध्यमानोऽपि
 कन्द्रोऽत्यजसंस्त्रवन् । इन्द्रहत्वेन संहृष्टः दुर्बलुः
 हि स भूभुजा । सर्वतः परिष्ठां कृत्वा निवन्तोपरिक-
 न्द्रम् । तज्जलज्जुतदेयत्वात् जलहनं तदुच्यते ।
 एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बल्यनात् । वशीलु सुवते
 वारि जलइन्द्रं ततोभवेत् । एतयोरपि संमिन्नात् सं-
 मित्रं इन्द्रहमाचरेत् । आनित्य कलिमं इन्द्रं बलवद्-

वैरिणो द्विषि । अन्यत्र जलिनं हन्तुं ज्ञात्वा वरपति
वेष्टे । रजपतिर्बेदा वैरी स्वयहन्तुं तदाचरेत् ।
मज्जावनाचवेष्टेरी जवहन्तुं तदाचरेत् । निरिहन्तुं
नयः श्वेत् यत्नं स्याद् द्विषिणो रिपुः । सर्वे हि त्रिविधो
बुधः स्यात्तादृशदिशते । प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे
गुप्त एव च । राज्यान्ते वैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निव-
सेत् स्वयम् । गुप्तेऽस्त्रकोषसम्भारं संरक्षेदिति नि-
श्चयः । तस्य सामान्यतो गुप्ता नीतिशास्त्रोक्ताः यथा
“सप्रवेशापसरथं हन्तुस्तत्तमसुच्यते । अन्यत्र बन्ध्या-
श्वेन न तादृशव्यवसायवेत् । भद्रहन्तुं महीहन्तुं गिरि-
हन्तुं तथैव च । मनुष्यहन्तुमित्याहुर्वैहृहन्तुं प्रकी-
र्तितम् । बोद्धृन्मृतं हि यत् हन्तुं मृतकायसमं
हि तत् । अन्यत्र च “यावत् प्रमाणं नगरं हि
राष्ट्रां ततो भवेदुत्तममध्यमानम् । त्रिंशत्दहांश्च गुणो-
त्तरेण त्रिंशजानां धरणीपतीनाम्” गर्गसु “यदन्यद्
द्विविधं हन्तुं श्रूयते धरणीभुजात् । ताभ्यामेवाति-
रिच्येत मन्त्रहन्तुं विशेषतः । अन्येषु देवात् भिक्षे
मन्त्रहन्तात् जयेत्पुनः । मन्त्रहन्तुं हि भिक्षे हि न
चान्यत् कार्यकारकम्” । भोजः “तदैव वैरिदुर्बुद्धं वि-
सीर्यविषमञ्च तत् । सप्रवेशापसरथं तहन्तुस्तत्तमं विदुः” ।
हन्तुगद् पुं दृक्कपो नदः । रागद्वेषादिक्रमे रोगे । “अहं
हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नाम्न्” ततः कारणकार्य-
जातम् । ईदृक्प्रभो यत्न न तस्य भूयो भवोक्तवा दृन्द
नदा भवन्ति” विष्णु पुं ।
हन्तुचर पुं स्त्री हन्तीभूय भिषुनीभूय चरति चर-ट । चक्र-
वाके चेषणं स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “यश्चिना पुन-
रेति शर्वरी दक्षिता हन्तुचरं पतन्निषम्” रघुः । णिनि
हन्तुचारिन् अन्यत्र लिकां स्त्रियां ङीप् ।
हन्तुज लिङ्गहन्तात् जायते जन-ङ । वातपित्तश्लेष्मणां मध्ये
हाभ्यां दोषाभ्यां जाते । रोगादौ माधवनिदानम्
२कचङ्गात् जाते च ।
हन्तुयुद्ध न० हयोर्हं योर्युद्धम् । हयोर्हं योर्युद्धं “कैराते हन्तु-
युद्धं च वदिदं समवर्तत” भा०उ० १८५ अ० । “वज्रानि
भुवि चित्वाणि हन्तुयुद्धानि सञ्जय !” भा०द्रो० १५ अ०
द्वय न० द्वावयवम् द्वि-अवयवे तयप् तस्य वा अवयव । हयोरव-
यवे २द्वित्वे चान् स्त्रीत्वमपि ङीप् । “यतदुहयोजित्वर-
सुन्दरान्तरे” नैष० “कुसुमस्रवकस्येव हयो हन्तिर्नान्नैनः”
भा०र० द्वे अवयवे यत्न अवयव । २द्वित्वान्विते लि०

अवयवः तयप्स्थानिकत्वात् कश्चि सर्वनामता “द्वयेऽव-
यवयव विनीतनामोः” भाषः “अवयवो द्वेषामपि मेदिनी
भूतामिति” भाषे द्वेषामित्यत्रावयव अन्ये ठ द्वयं द्वित्व-
मिच्छन्ति दृष्ट-क्रिप् तेषामिति अवयवयोः । स्त्रियां
ङीप् । “हयोषु निःक्षेप द्वापरितं द्वयम्” कुमा० चान्
द्वयेऽपीति पाठान्तरम् ।

हयाग्नि पुं द्वयः द्विरूपोऽग्निरग्न । पाठिद्वये चित्तके (चित्ता)
रति भाषा द्वये शब्दच० तस्य प्रचुराग्निरूपत्वात्तत्वात् ।
हयातिग लि० द्वयं रजस्तमसो हित्यतिगच्छति कति-
गम-ङ । रजस्तमोभ्यामनभिमतसत्वगुणयुक्ते अवयवः ।
हयाविन् लि० द्वयमप्यस्य वेदे “वज्रं हन्मि” मत्वर्थे
विनि “हन्तोविन्प्रकरणे” ऋषिमेकवाहयोभयवज्रा
हृदयानां दीर्घवेति वक्ष्यन्तम्” वार्ति० विनि पूर्वपददीर्घश्च ।
हित्ययुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

द्वयु पुं द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्ता द्वि+यु-ज-ङु पुंशो । प्रत्य-
क्षतो हितवादिनि परोक्षतोऽहितवादिनि एवं द्विप्रका-
रयुते यतो “दुर्दृष्ट्या वा उपहयुः” क० ८।१८ १४ माधवभा०
द्वर लि० द्वि-चाडतो चच् । आवरणकारके द्वि-रन् ।
हरि तत्पार्थे “स हि हरो हृदिषु वज्रे” क० १।५२ १२
हाः(हा)स्य पुं हारि तिष्ठति स्वा-क वा विचक्षणोपः ।
हारपात्रे अवयवः । “ते सप्तानि गिरिवेनात् दुर्ध्वहाः-
स्वरोक्षिताः” कुमा० “विहानपि तयोर्होःस्वः स्वयं
सम्प्राप्तोऽभिनत्” रघुः । [अवयवः ।

हाः(हा)स्थित हारि स्थितः वा विचक्षणोपः । हारपात्रे
हा(हि)चत्वारिंश लि० हा(हि)चत्वारिंशतः पूरणः ङट् ।
येन हाचत्वारिंश संख्या पूर्यते तस्मिन् । स्त्रियां ङीप् ।
हा(हि)चत्वारिंशत् स्त्री हाधिका चत्वारिंशत् द्विशब्दस्य वा
आत्वम् । हाधिकचत्वारिंशत्संख्यायाम् तदन्विते च ।
सामान्यमस्य ङट् । हा(हि)चत्वारिंशतिक तत्प्रमाणे लि०
पूरणे तमप् हा(हि)चत्वारिंशतम तत्संख्यापूरणे लि० ।

हाज पुं द्वाभ्यां जायते जन-ङ पुंशो । द्वाभ्यां जाते
“नाम निर्वचनं तस्य श्लोकमेकं पुरा जगुः । मूढे !
भर हाजमिनं भरहाजं दृक्कसते ! । जातौ यदुक्ता पितरौ
भरहाजमयाकृतम्” भाग० ८।२० १५ “तत्र प्रथमं पुत्रं त्यक्त्वा
यान्तीं ममतां दृक्कसतिराजं चे मूढे ! इमं पुत्रं भर
पुषाण । भर्तृर्विभेमेति चेत्तत्राजं हाजम् एकस्य स्त्रौ
अन्यस्य वीजेनेत्यादिरूपं द्वाभ्यां जातं अतस्तस्याप्ययं पुत्र
इति तस्मात् न भयमङ्केत्यर्थः । एवमुक्ता वती तं

प्रसाह के हृदयते । तमिन् भर यतो हाजं हाभ्यां
आवाभ्याम् अन्यायतो जातं यतो नाहमेकाकिनी
भराभीत्यर्थः । यद्यप्यादिवस्तुना पितरौ जगताहृदयतो
विवदमानौ पुनः परित्यज्य यातौ ततो हेतोरकं भरहाज
रतिं श्रीधरस्वामी ।

हात्रिंशत् स्त्री अविना त्रिंशत् दादेयः । । अधिकत्रिंशत्
संख्यायां शतदन्विते । तस्याः पुरः पठ् । हात्रिंश-
तमप्यहात्रिंशत्तम तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां ङीप् ।

हात्रिंशदपराध ५० कर्म० । भक्तानाभीधरविषये हात्रिंशत्
संख्येयु अपराधेषु । ते च अपराधाः तन्महारे दर्शिता
यथा "तन्मालरे यानेव पादुकाभिवी यानं भगवतो
मृद्वे । देवोद्वेगवेगसेवा च अप्रस्थानकदयतः । अस्मिन्ने
येव चायोचै भगवद्भन्दादिकम् । एकहृत्प्रणामश्च
तत्पूरकात् प्रदक्षिणम् । पादप्रसारणश्चाप्ये तथा
पर्यङ्कवन्धनम् । यवनश्लाघ्यश्चापि निष्ठाभाषणमेव
च । उच्चैर्भाषो निधो जस्यो रोदनानि च विपङ्कः ।
निष्कृतानुपङ्को येव स्त्रीषु च क्रूरभावश्चम् । कम्प-
कावरचञ्चैव परकीर्त्तोरपङ्कतिः । अस्त्रीयभाषणञ्चैव
अधोवायुविमोक्षार्थम् । यज्ञौ गौणोऽपचारश्च अनि-
वेदितभक्ष्यम् । तत्तत्कावभगवान् प्रसादीनामन-
र्पणम् । विनिरुदावर्षितस्य प्रदानं व्यञ्जनस्य यत् ।
अस्त्रीकृतावनञ्चैव परनिन्दा परश्रुतिः । गुरो भौनं
निजस्त्रोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधाकाया
विष्णोर्हीनित्वं परिकीर्त्तिताः" ।

हात्रिंशत्पराध ५० हात्रिंशत् पञ्चचानि शुभकल्याणानि यस्य ।
शुभकल्याणान्ति महापुण्यकल्याणयुते नरे । काथो० ख०
॥ अ० । "पञ्चदीर्घः पञ्चसूक्तः सप्तरत्नः पञ्चसूतः ।
त्रिपुत्रकपुत्रगौरोहात्रिंशत्पञ्चचक्षुस्त्रिंशत्" "पञ्च दीर्घाणि
शस्त्रानि यथा दीर्घाश्चपाश्च वै । भूजौ नेत्रे हृन् नासा-
वक्षसी तमसस्त ते । तस्यैवाहुर्विदयनाः पञ्चांगुलजि
लाभ्यन्ति । तस्यास्य पञ्च सूक्त्यानि दिक्पात्रपदभाक्
यथा । पाण्डुराङ्गुतसनेलान् ताजुजिह्वाधरीषकम् ।
सप्तरत्नञ्च सनन्तर्वाक्निम् राक्षसुष्टप्रदम् । कथा
कुल्लविकस्यन्दकरवल्गुं पञ्चसूतम् । तथापि दृश्यते वागे
चङ्गदेवस्यभान् यथा । सहाटकटिपञ्चोभि स्त्रिविधोयौ
यथास्तौ । सर्वतःश्रुतिगैर्वायं तथा प्रापङ्कति नाग्यथा ।
प्रीताजङ्गामेहमैव त्रिभिर्भुजोऽवधीकृतः । सरेण
स्वत्वभाभिध्यां त्रिगन्धोरः शिष्टः शुभः ।"

हादश लि० हादशानां पुरः हादशम् + षट् । हादशसंख्यापूरणे
स्त्रियां ङीप् । हा च हादश्याः चन्द्रकटायाः कुर्वीकरच-
प्रवेगनिर्गमसोप्यायां क्रियाकटायां तदुपस्थात काचक-
पायां वा तिथौ तस्यां व्रतकावनिर्घयः कावना० षष्ठौ यथा
"यस्य हादशी निर्वोदते । हा च बुद्ध्यादिमास्त्रे च पूर्व-
विद्या प्राज्ञा । सन्द्पुराणेऽपि "हादशी च प्रकर्तव्या
यथादश्या युता विभो ! । यदा कायां च विहङ्गिर्विष्णु
भक्तैश्च मानवैः" इति । उत्तरविद्यां प्रतिषेधति उच्छि-
ष्टिः । "द्वितीया पञ्चमी वेधाहृयणी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्तुः पूर्वोचरे तिथौ" इति । नन्वेव
सत्यमेकादश्यापवासे हादश्यापवासेऽप्युभयमेकस्मिन्ने
प्राप्नोति सत्यम् तथापि चोभयस्यान्वोऽप्यं विरोधा-
भावात् सङ्गैवातुष्टानं भविष्यति । नन्वेकं व्रतमसमाप्य
व्रतान्तरमनुष्ठानमशक्यम् । "अथनाम्ने व्रते पूर्वमेव क-
र्वाद्भ्रतान्तरम्" इति यास्नात् येवम् इदं किं यास्ना-
मेकव्रतस्य मध्ये व्रतान्तेरोपक्रमं निषेधति प्रकृते तु
व्रतद्वयस्यापि सङ्गैवोपक्रम इति तन्मेवातुष्टानं भवि-
ष्यति । नन्वेकैव अष्टकतिथौ, सन्पूर्वतिथौ त्रैकादशी
हादश्यापवासे द्वौ नैरन्तरेण प्राप्नुतः । तत्र पारच-
मन्तरेण प्रथमोपवासश्चावनाम्नत्वात् । द्वितीयोपवासस्य
प्रक्रमो न सन्भवतीति चेत् मेवम् अङ्गिः पारचं कृत्वा
द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमविहितं शक्यत्वात् । तावत् तु
पारचमशितानश्चितोभयात्मकम् । तस्माद्विहितकृतत्वात्
पूर्वोपवासं परिसमापयति । अनश्नितकृतत्वेनोत्तरोप-
वासं न विहन्ति । एतच्च ज्ञातव्यं दर्शपूर्वनाचमक-
रणे याजमानाङ्गाद्ये चूयते "यदानश्चतुष्वेते
चौषुकः स्यादाद्रीवात् वज्रोक्ष्य वपूनभिगम्येतायोऽन्नाति
तस्यैवाशितं न चोषुको भवति नाहं हृद्ः पञ्चमभिग-
म्यते" इति । तस्मादुदकपारचोपवाससहजनिर्वाहः ।
एतच्च सर्वतिथिवाच्यारणम् । प्रकृते सोमादशीहादशोर्दे-
वतेक्यादुदकपारचमन्तरेणापि न कश्चिदोषः । अतएव
कथ्यते "एकादशीसुषोषत्रैव हादशीं वसुषोषवेत् ।
न तत्र विधिषोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः" इति ।
उपवाससहजापत्तौ येवसहादश्यापवासेनोभयोः फलं
विध्वति तथा च अस्तिः "एवमेकादशीं सज्जा
हादशीं वसुषोषवेत् । पूर्वोपवासं पुनः कर्मं प्राप्नो-
त्वसंशयम्" इति । हादश्यां तु चाज्योपवासे नार्थक्ये-
वेन दर्शितः "हादश्यापवासेन विद्यायां श्रूय ! कर्मणः ।

अथवर्तितवत्तु च संभ्राजा अतुष्टाः चिवः” इति ।
 अथातो अजाहादयः, शुद्धादधीयुता हादधी अन्धी-
 किनीसंभ्रा ॥ हादधीव शुद्धाधिया वर्तते चेदं वा वज्र-
 कीर वावरत्नवर्णिनी लिखुयाश्च अथे पर्यन्तः सन्धु-
 चाधिकते पञ्चवर्णिनीः । अजादवत्तु इत्यष्टौ निर्व-
 वि० उक्ता अजादिकावत्तु च हेमा० ॥ उक्ता यथा
 “अजाः च विजयाश्चैव जलनीश्च पापनाशिनीः । सर्व-
 पापहरा चैव अर्तव्या कल्याणप्रियाः । एकादश्यां
 शुक्लपक्षे यदा कथं शुक्लः । सा नाम्ना च अजाः
 ज्ञाता तिथीनासुतना तिथिः । वसुधोऽसु ततो यापात्
 सुच्यते नाम संभवः । अग्निहोत्रस्य वसुध कल्याणप्रोति
 मानवः । यदा शुक्ले त हादश्यां नक्षत्रं अवयवं भवेत् ।
 विजयाश्चैव तया प्रोक्ता तिथीनासुतना तिथिः । तस्यां
 ज्ञातः सर्वतोर्वे ज्ञातो भवति मानवः । दानं च कृष्ण-
 सुचितं तया चैव प्रयोजनम् । होमजपोवशाच्चैव कृष्ण-
 श्रुत्या कथं भवेत् । यदा च शुक्लहादश्यां रोहिणी च
 प्रजायते । जलनीश्च नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा-
 तिथिः । वसुधजन्मतं पापं क्लृप्तं वा यदि वा वज्र ।
 तत् क्षाद्यति भोविन्दुस्त्वामभ्यर्चितस्तथा । यदा च
 शुक्लहादश्या शुक्लं भवति कर्तुंचितम् । तदा चाऽतिमहा-
 शुभता कथिता पापनाशिनीः । यो ददाति च अ-
 शुभं निजं संवसरे नरः । उपवासस्तु तस्यां च यः
 करोति मङ्गलफलम् । तस्यां जनत्पतिदेवः सर्वभोजेभ्यो
 हरिः । प्रत्यक्षतां प्रवात्वायु तदनन्तकथं कृतम्”
 एकादशीजतयोः बाहुव्यादौ पारणे च विशेषः नि० वि०
 उक्तो यथा
 “एकादशीहादश्यादेकत्वे तन्मोक्षोपवासः पार्श्वके तु
 अक्षमोपवासवत्तु “एकादशीसुषोम्यैव हादशी वसुधो-
 वयेत्” इति विष्णुरक्ष्मात् अथक्ता तु हादश्यामेव
 “एवमेकादशीं त्यक्त्वा हादशीं वसुधोवयेत्”
 शुभं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्” इति तन्मोक्षोः यदात्य-
 क्ता हादशी तदोक्तं मातुके “यदा भवति अस्यापि
 हादशी पारणादिने । अवाकावे इयं कृत्वात् प्रातर्भा-
 ष्याद्विषं तदा नारदीयेऽपि “अस्मान्नामच विम्रेन्द्र !
 हादश्यावत्तुदे । स्नानार्चनक्रियाः काव्या दानहो-
 नादि संयुताः” इति वसुधे तु नाचनीये देववः “संवटे
 विषमे प्राप्ते हादश्यां पारवेत्यम् । अग्निस्तु पारणं
 कृत्वात् पुनर्भक्षं न दोषकम्” इति वसुधे तन्मोक्षोनाह-

प्रदीपादौ अथ केचिद्वाक्यः “अथकर्मवाक्यान्वादि-
 तान्निविष्टवाचि अग्निहोत्रादीनां श्रौतमेनापकर्ष-
 योगादिति । हादश्यां च प्रथमपादनतिक्रम्य पारणं
 कार्यम् “हादश्याः प्रथमः पादो हरिवावरमंति-
 तः । तनतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णु तत्परः” इति
 निर्व्याकृते मद्वरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः । अथ केचित्
 वदन्ति “यदा भूयधी हादशी तदापि प्रातर्हृत्त-
 मने पारणं कार्यम् “सर्वेवाप्तपयावासां प्रातरेव हि
 पारणमिति वचनादिति” । अथदुरवस्तु वदन्तां कर्म-
 काव्यानां विना कारणं बाधापत्तेः प्रागुक्तमनेनैव अत्य-
 हादश्यामेवापकर्षविधानादपराङ्मुखा एव कार्यम् प्रातः
 यन्तस्तु “वायं प्रातर्हि जातोवाचयनं श्रुतिचोदितमिति”
 यदपराङ्मुखाचित्सेऽप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुनर्भा-
 जनवाक्यपारणनिवृत्त्यर्थत्वात्तत्त्वोक्तः । प्रजादेन एका-
 दश्यावशात्तिक्रमे अचराके वाराके “एकादशी विष्णुता
 चेदहादशी परतःस्थिता । उपोष्या हादशी तत्र वदी-
 ष्येत्येवमं पदम्” । नि० वि० स्नानान्तरे
 भाद्रपदशुक्लहादश्यां अवचवोररक्षितायां पारणं कृत्वात्
 आभावाहितपक्षेऽपि दिवोदीपोदाहृतवचनात् ।
 “उपोष्येकादशीं भोज्यात् पारणं अवये यदि । करोति
 इति तत्पुण्यं हादश्यादधीभवम्” इति तन्मैव स्ना-
 न्दाश्च । अथ तन्मैव प्रतिप्रवयः पार्श्वकेऽपि उक्तः “विशेषेण
 मङ्गीयाव ! अवयं वर्तते यदि । तिथिष्वेव भोक्तव्यं
 हादशीं वसुधेव हि” इति । केचित्तु यदा त्वपरिहारा-
 योगस्तदा अवयमस्य तेषां विभक्ते मध्यमविंशतिवटि-
 कायोगं त्यक्त्वा पारणं कार्यं तदुक्तं विष्णुधर्मे “श्रुतेन
 मध्ये परिवर्तमेति सुप्रसिद्धपरिवर्तनमभ्युवर्ज्यमिति” ।
 केचित्तु यदा विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः अथ
 मूलं चिन्त्यम् । अथैव विष्णुपरिवर्तनोक्तं कृत्वात् ।
 सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य मार्शयेत सन्तस्तु तिथितप्ये उक्तः ।
 को “वास्तुदेव ! अगस्त्याय ! प्राप्तेयं हादशी तव । प्राप्तेन
 परिवर्तयसुखं स्वपिहि नाशय !” इति अथैव शक्रध्व-
 जोत्वापनसुक्तमपराके गर्गेण “हादश्यां तु विते पचे
 माहि प्रौढपदे तथा । शक्रसुतापवेदाका विश्ववचवा-
 यवे” इत्येव अवयदादधी तन्मैकादश्यां द्वादशीव-
 वचवोने सेवोपाया “एकादशी हादशी च वैष्णवमपि
 तत्र चेत् । तद्विष्णुः शुद्धं नाम विष्णुवास्तुतत्त्व-
 मेत्” इति विष्णुधर्मोक्तेः नारदीयेऽपि “संयुधेय-

हादशी राजन् हादशी यदि संयुते । अवयं ज्यो-
तिषां चैव ब्रह्महत्यां व्यपोहति । हादशी अवयं सृष्टा
ज्योदेकादशी यदि । स एव वैष्णवयोगो विष्णुः
सुखसंयुतः” इति जेनादौ दिनद्वये हादशीअवययोगे-
ऽपि पूर्वा, निर्णयान्ते तस्य पूर्वार्धमन्यथा पठितम् ।
“हादशी अवयव” च ज्योदेकादशी यदि” इति तेन
जेनादिभूते एकादश्याः अवययोगाभावेऽपि तद्युक्त हा-
दशीयोगनाम्ने च विष्णुः सुखं भवति निर्णयान्तेभ्यो
तु अवयवैकादशीहादशीभ्यां योग एव विष्णुः सुखं
नाम्येति । यदा निर्णयानन्तरं सूर्योदयावधि द्विकला-
नाम्यपि अवयव” भवति तदापि पूर्वैव तदुक्तं तल्लैव
नारदीये इमां प्रकृत्य “तिथिनक्षत्रयोर्गोयोगश्चैव
पराधिप ! । द्विकलो यदि लभ्येत स ज्यो ज्यो-
तिषः” इति “हादशी अवयवसृष्टा ज्योत्स्ना पुण्यतमा
तिथिः । न तु सा तेन संयुक्ता तावन्मेव प्रयस्यते” इति
मदनरत्ने मातुल्याः । दिवदोशीये तु “रात्रेः प्रथमपादे
चेष्टायां हरिवाचरे । तदा पूर्वोत्तरपक्षेत्प्रातर्भान्ते च
पारणम्” इत्युक्तम् । इदं तु निर्णयत्वात् पूर्वविरोधाच्चो-
पेक्षं इदं बुधवारोऽभिप्रायसा “बुधअवयवसंयुक्ता वैव चेद-
दादशी भवेत् । अत्यन्तमज्योतिषां सा स्थादृशं भवति चा-
वयम्” इति जेनादौ स्नान्दात् । वानि तु पठन्ति
“उत्तराषाढसंयुक्ता ओष्णामध्याह्नापि वा । आसुरी
वैव तारा स्थादृशानि पुष्पं पुराजतम् । उदयव्यापिनी
पाश्चा ओष्ठाहादशिका युता । विचर्यसंयुता सा च
नैवोपोष्ठा शुभेश्शुभिः” इत्यादीनि विष्णुधर्मस्नान्द-
मविष्णादीनि वचनानि तानि निर्मूलानि । यदपि स-
त्यवसरे उदयव्यापिनी स्थादृशानि यच्च उद्दिष्टारदीये
“उदयव्यापिनी प्राश्ना अवयवहादशीभूते” इति तद्यदा
शुद्धाधिका हादशी परदिन एवोदये अवयवयोगः पूर्वोऽङ्गि
च तद्विषये कावे योगस्तत्परम् । दिनद्वये उदययोगे
पूर्वैव ब्रह्महत्याव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने । यदा त्वे-
कादश्याव अवयवयुता न हादशी तदापि पूर्वैव “यदा न
प्राप्तं लब्धं हादश्यां वैष्णवं कश्चित् । एकादशी तदो-
पोष्ठा पापघ्नी अवयवान्विता” इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः
यदा परैव संयुता तदा परा तत्र शक्तोपवासद्वयं
कार्यम् “एकादशीसुपोष्यैव हादशी ससुपोष्येत् । न
चात्र विचिन्तोपः स्थादृशयोर्देवतं हरिः” इति भवि-
ष्योक्तेः यत्तु विष्णुधर्म “पारणान्” इति ज्यो-
तिषां

तान्ते विप्रभोजनम् । अथवापि इति पूर्वैव ज्योतिषा-
मृतान्तरम्” इति तथैतद्विषयपरम् अत्र गौडाः “यद्यु-
राजन् परं काव्यं अवयवहादशीभूतम्” इति स्व-
यौर्ध्वचमात् काव्यमेवेदम् तेनायत्तस्य निमित्ताद-
शीभूतमेवेति मन्यन्ते “हादश्यासुपवासेन शुद्धात्मा सप-
र्वयः । चक्रवर्तिस्त्वनन्तं संप्राप्नोत्युत्तमां त्रियम्”
इति गौडनिबन्धे मार्कण्डेयोक्तेः । दाक्षिणात्यास्तु
“एकादश्यां नरो भुक्ता हादश्यां ससुपोषयात् । जत-
दयजतं पुष्पं सर्वं प्राप्नोत्यसंययम्” इति वराहवामन
पुराणोक्तेः अवयवहादशीभूतमेवेत्याहुः भुङ्क्तेति फला-
द्याहारपरम् नत्वन्नपरम् “अन्नान्नितानि पाषाणीति”
निषेधात् “उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।
प्रथमोऽङ्गि फलाहारी निराहारी परोऽङ्गि” इति
दिबोदाशीये भविष्योक्तेः अथवा तु गृहीतेकादशी-
भूतोयसं प्रत्युक्तं मातुल्या “हादश्यां सुकृपक्षे तु न-
चात्र अवयवं यदि । उपोष्यैकादशीं तत्र हादश्यां
पूजयेद्भरिम्” इति पूजयेद्भरिम् त्वपवेदित्यर्थः । अन्तर्हीतेका-
दशीभूतदेकादश्यां भुक्ता हादश्यासुपवसेत् “एवमेका-
दशी भुक्ता हादशी ससुपोष्येत् । पूर्ववाचरं पुष्पं
सर्वं प्राप्नोत्यसंययम्” इति नारदीयोक्तेः । पारणं
तु भवान्तेऽन्यतरगते वा कुर्यात् “तिथिनक्षत्रनिबन्धे तिथि-
भान्ते च पारणमिति” स्नान्दात् “तिथिनक्षत्रसंयोगे
उपवासो यदा भवेत् । पारणं तु न कर्तव्यं यावच्चैकस्य
संययः” इति नारदीयादिति जेनादिः । यद्यप्यत्र भवान्-
नाम्नान्तेऽपि पारणं प्रतिभाति तथापि तिथिनाम्नान्ते
ज्ञेयम् नत्वृत्तान्ते तिथिमध्येऽपि “याः काचित्तिथयः
प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः । नक्षत्रान्ते पारणं कुर्याद्
विना अवयवरोहिणीम्” इति विष्णुधर्म अवयवान्नाम्ने
पारणनिषेधात् “रोहिण्यान्तु भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि”
इति वज्रपुराणात् तदन्तेऽप्यस्तु न तल्लैवमस्तीति न,
नक्षत्रान्तेऽनुक्तस्य इति मदनरत्ने । असम्भवे तु “तिथ्यन्ते
तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् । यावत्तत्रोर्ध्वमा-
मिन्वां प्रातरेव हि पारणम्” इति ज्योम् । यत्तु मदन-
रत्ने हादशीभूतो अवयवसुपोष्यो वा अवयवान् एव पारणं
कुर्यात् “पारणं तिथिद्वयोः तु हादश्यासुसंययात् ।
द्वयोः कुर्यात्तयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते” इति
वज्रपुराणादित्युक्तम् तत्प्रकरणादेतस्मान्मेव अवयव-
युक्तेकादश्यां विहितविजयैकादशीभूतपरं न तु अवयव-

हादशीपरमिति नदनरत्ने । गौडास्तु अथवाहादशीपर-
माहः अत्रविभिन्नदनरत्ने विष्णुधर्म "तस्मिन् दिने तथा
स्नानं यत्नं कथं च कुर्यात् । दध्नादनयुतं तस्यां
अथर्वणं चटं द्विजे । वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा क्लृप्तोपान
कुर्यात् च । न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमप्यत्रां च विन्दति ।
दद्यात्तारहादश्यां हेमा०प्र० चक्रो यथा विष्णुपु०
"मार्गशीर्षे चिते पक्षे हादश्यां समजायत । मत्स्यो
विष्णुः समाकृत्यः तस्मैष्टेयं सदा तिथिः । एकादश्या-
सुषोम्यादौ पठन् मत्स्यावतारकम् । शृण्वन् सौम्यं
मन्त्रं च कारयित्वा वरेदिदम् ।" विष्णुर्मे
प्रोयतां मत्स्य इत्युक्तां ब्राह्मणाय तम् । यो दद्यात्
स सुखी भूत्वा विष्णुलोकं व्रजेच्छुभम् । पौषे
मासि चिते पक्षे हादश्यां समजायत । कूर्मरूपी स
भगवान् तस्मैष्टेयं सदा तिथिः । एकादश्यासुषोम्यादौ
पठन् कूर्मस्तु तारकम् । शृण्वन् सौम्यं कूर्मस्तु कार-
यित्वा वरेदिदम् । विष्णुर्मे प्रोयतां कूर्म इत्युक्तां ब्राह्म-
णाय तम् । यो दद्यात् सुखी भूत्वा विष्णुलोकं गही-
यते । यो मत्स्यं मासशुक्लहादश्यां तु विशेषतः ।
उपोष्य भक्त्या वाभ्यर्च्य वराहं दत्त्वा निमित्तम् । दद्या-
त्पठेत् चरितं वाराहं हरिस्तत्तमम् । वराहजन्मदिवसे
विप्राय अन्नदानितः । सुरमेतं समासाद्य मोदते काव-
चमयम् । वराहविष्णुपीतिश्च कूर्मदेवं यथातथम् ।
नारसिंहं फाल्गुने तु एकादश्यां चिते शुचिः । उपो-
ष्याभ्यर्चयेद्भक्त्या नारसिंहमने दिने । सौम्यं नार-
सिंहं च कृत्वा भक्त्या द्विजैश्च तु । दद्यात्सुषोम्यचरि-
तमिदं शृण्वन् पठेत् वा । यत्नं विजित्यैव कर्त्तव्यं
प्राप्तं नित्यं करोतमः । पाताकसर्गमाप्नोति नाग-
दैव्याङ्गनायुतम् । चैत्रे मासि चिते पक्षे एकादश्यासु-
षोमितः । वामनस्य दिनेऽभ्यर्च्य वामनं पुरुषोत्तमम् ।
सौम्यं वामनं दद्यात् पठेद्भक्त्या च यो नरः । स चिरं
वामनस्यैव शृणुवाद्वाङ्मयोपितः । स धनैरन्विता भुक्ता
भोजानिह च जातवान् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति विद्वान्ना-
मास्तत्परः । वैशाखशुक्लहादश्यासुषोम्याभ्यर्चयेच्छुचिः ।
जामदग्न्यं तथा रामं दद्याद्विप्राय दत्त्वा जम् । व्यैश-
शुक्लहादश्यासुषोम्यहादशीदिने । रामं दाशरथिं
रौक्मं पूजयेद्भक्त्यावतः । इदं च रामचरितं शृणु-
वाद्वा पठेत्परः । रामस्य जन्मदिवसे (कल्पभेदादवि-
चक्षम्) तथा दाशरथेर्विजः । सौम्यं पूजन्तु सौम्यं

यो विप्राय प्रयच्छति । हादश्यां रामचरितमिदं
शृण्वन् पठेत् वा । स इन्द्रकोटं लभते रामस्यैव प्रसा-
दतः । इह श्रीसिंहवाप्नोति धनं पुत्रांश्च जीवितम् ।
व्याषाढमासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः । हाद-
श्यामर्चयेद्भक्त्या रौक्मं च मङ्गावयम् । रौक्मयेव
रामस्य तिथौ जन्मदिनं कुर्यात् । सौम्यं ब्राह्मणावापि
रामं दद्यात्प्राप्तकम् । स नागलोकमाप्नोति वावदित्वा-
चसुदेव । इह श्रीभोगमाप्नोति वसुधाक्षीरजो भवेत् ।
आवणे मासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः । हाद-
श्यामर्चयेत् कर्णं रुक्मिणीसहितं शुचिः । रुक्ममिति
कृत्वा दद्यात् ब्राह्मणाय च । पठेत् कर्णचरितं कर्ण-
जन्मदिने (कल्पभेदादविचक्षम्) शुचिः । आवणे शृणु-
याद्वापि य इदं पुरुषोत्तमः । स सुव्यंतांश्चात् संसारात्
भुक्ता भोगमनुत्तमम् । यस्तु भाद्रपदे मासि एकादश्यासु-
षोमितः । शुक्लायामर्चयेत् कर्णं विष्णुं सौम्यं स-
च्युयम् । हादश्यां जन्मदिवसे कर्णविष्णुः सुरेश्वरः ।
दद्याद्विप्राय तं वापि भक्त्यानुष्ठानतो सदा । पठेदिदं
कर्णविष्णोचरितं शृणुवास्ततः । जनलोकमवाप्नोति
कृते जन्म लभेद्युगे । तस्मिन् कर्णस्य दिवसे दत्तं विष्णु-
वतारकम् । अर्चयेत्तु सुराः सर्वे भवेयुः सर्वदाचिताः । ति-
त० नारदीये 'वैशाखशुक्लपक्षे तु हादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशं शुचिः' । इयं पिपी-
तकी हादशी । अत्र 'प्रसोमनेता कर्तव्या सप्तमी नाटमीयु-
ता । पतङ्गोपासनावेकं पञ्चामासस्तुपणम् । एकादश्यां
प्रजुर्वलि उपवासं मनीषिणः । उपवासनाय हादश्यां
विष्णोर्हृदयं तथा' । इति भविष्यपुराणेन एकाद-
श्यापवासानन्तरं हादश्यां विष्णुपासनाया उक्तत्वादत्रापि
तथा व्यवहरन्तीति नात्र युक्तादरः । हादशीयेत्युप-
वासानन्तर्यं विनापि पूजति । इयं पूर्ववचनोक्तमणीयुता
सप्तमीवत् । व्याषाढहादश्यादिपु शयनादिर्न प्राशुक्तवचनात्
भविष्योत्तरे 'हादशी अथकोपेता सर्वपापहरा तिथिः ।
बुधवारसमायुक्ता ततः शतशुभा भवेत् । तासुषोम्य
समाप्नोति हादशहादशीफलम्' । उभयदिने तज्ज्ञाने तु
एकादशीयुता याद्या । 'हादशी च प्रकटव्या एकादश्या-
युता विभो । सदा काव्यां च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च
मानवैः' इति स्नान्दात् । यदा त्रैहादश्यामेव अवस्था
तदा तासुषोम्यैव तथाच नारदः "आः काचित्तिथयः
प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः । तास्मेव तदुपतं कृत्यात्

अवच्छादयतीं विना । नविद्योत्तरे 'एकादशी यदा तु
 क्वात् अवश्येन समन्विता । विजया या तदा प्रोक्ता
 भक्तानां विजयप्रदा । तिथिचक्रसंयोगे उपवासो यदा
 भवेत् । तावदेव न भोक्तव्यं वावचैकस्य संशयः । विशेषेण
 महीपात्र ! अवश्यं वर्धते यदि । तिथिचक्रेण भोक्तव्यं
 द्वादशी नैव कर्तव्येत् । तिथिचक्रेण एकादशीचक्रेण
 भोक्तव्यं द्वादश्यां पारमेदित्यर्थः । अत्र हेतुः द्वादशी-
 निष्ठादिः । यदा त्वेकादश्यापवासादिने अवश्यं नास्ति
 परदिने द्वादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मसंहिताः
 'एकादशीसप्तम्येव द्वादशी सप्तम्येव । न चाल विधि-
 कोपः स्नातृभयोर्देवता हरिः' । अत्र च 'अवसाने त्रते
 पूर्वे नैव कुर्यात् व्रतान्तरम्' इति सूत्रेः पारम्यस्याकरणेन
 पूर्वोपवासावसानावपवासान्तरारम्भे विधिकोयोगेन भवे-
 दित्यर्थः । हेतुमाह अभयोरित्यादिः । अभयोपवासा-
 वानर्थं तु अवच्छादयेत्प्रयोपयोग्या तत्रात्र सूतिः । 'वर-
 मेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं सप्तम्येव । पूर्वोपवासकं पुण्यं
 सर्वं प्राप्तोत्संशयः' । तथा 'उपयोग्य द्वादशीं पुण्यां
 विष्णु कक्षेण संयुताम् । एकादश्यां पुण्यं पुण्यं नरः
 प्राप्तोत्संशयम्' । सूत्रद्वयपवासावसानः । तथाह मार्क-
 ण्डेयः 'द्वादश्यासप्तमादिन विद्यात्मा नृप सर्वशः ।
 चक्रवर्तित्वमद्वयं संप्राप्तोत्संशयं त्रियम्' त्रियत-
 कचिद्विशेषोऽनयोर्देवभेदादुक्तवत्त्वा ।
 नासभेदे द्वादशद्वादशीभेदा अग्निपु० १८८ अ० उक्ता यथा
 अग्निहोत्रात् । द्वादशीव्रतकं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
 एकभक्त्येन भक्त्येन तथैवावाचितेन च । उपवासेन भै-
 श्येन चैव द्वादशिकव्रती । चैत्रे नास्ति सिते पक्षे
 द्वादश्यां नन्दनं हरिम् । पूजयेद् भुक्तिमुक्तिप्रार्थी नन्द-
 नद्वादशीव्रती । माघशुक्ले तु द्वादश्यां भीमद्वादशिक-
 व्रती । नमो नारायणायेति यजेद्विष्णुं च सर्वभाकर ।
 काव्यगुणे च सिते पक्षे गोविन्दद्वादशीव्रती । विमोक्त-
 द्वादशीकारी यजेदाश्वयुजे हरिम् । वनचं मार्ग-
 शीर्षे तु कृष्णमश्वत्थं यो नरः । ददाति युक्त-
 द्वादश्यां च सर्वरक्षावकः । गोवत्सं पूजयेद् भाद्र-
 गोवत्सद्वादशीव्रती । माघ्यान्तु समतीतायां अवश्येन
 तु संयुता । द्वादशी० या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता या
 तिथिद्वादशी । तिथैः क्षान्तिवैर्होत्रो नैवेद्याभिरुद-
 कम् । दीपश्च तिथितेन तथा दीर्घं तिथोदकम् ।
 तिथाश्च देवा विप्रेभ्यः फलं होमोपवासातः । यो

नमो भगवतेऽस्यो वासुदेवाय वै यजेत् । यजुः
 अर्गमात्रोति यद्विचद्वादशीव्रती । नमोरपद्वादशीकृत-
 काव्यगुणे तु सितेऽश्वमेदः । नानद्वादशीव्रतकृतं वै-
 वाद्यैश्च नाभयः । सर्वं यजेद्वरिं कर्णी न भवेत्
 नारको नरः । काव्यगुणश्च सितेऽश्वमेदः सन्तिहा-
 दशीव्रती । नास्ति भाद्रपदे युक्तः । कृष्णद्वादशीव्रती ।
 अक्षयिणी तु नूते वा नावेः । कृष्णायां न भयः ।
 यजेत्तिथांश्च कुशवात्तिहादशीव्रतकृतः । कृष्ण-
 शीकरी काव्यगुणे तु सिते यजेत् । अवश्यं भग-
 वत्सुखं सर्वं स्नातृ भुक्तिमुक्तिगः । पौन्युक्ते तु
 द्वादश्यां १२ वक्ष्यामिद्वादशीव्रती ।

द्वादशीनियमा तद्वर्गभेदनिषेधाच्च एका० त० उक्ता यथा
 'द्वादशीनियमाः । द्वादश्यामपि विष्णुपूजनम्
 'एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं महीपिण्डः । उपा-
 सनाय द्वादश्यां विष्णोर्वैद्विद्यन्तथा' इति नविद्य-
 पुराणात् । यद्यत् यथा द्वादश्यां विष्णुपावनाय
 एकादश्यासप्तमादिन प्रकुर्वन्ति तथा इत्यनपि महीपुक्ता
 सप्तमी उपोष्या सप्तमी कृष्णोपावनायेत्यर्थः । तत्र
 ब्रह्मसंहितापुराणम् । "कांक्षं मांसं सुरां योद्धं
 कोभं वितथभाषणम् । व्यावासाय व्यावासाय दिवास्त्रं
 तथाङ्गनम् । शिवापिष्टं मधुरांश्च द्वादशैतानि वै-
 श्वशः । द्वादश्यां वर्जयेद्विषयं सर्वपापैः प्रकृष्यते ।
 पुनर्भोजनमध्याह्नं वाननावासानैवने, उपवासफलं हन्तु-
 र्दिवा निद्रा च पशुनी । इत्यथातातवः "उप-
 वासं द्विजः कृत्वा तमोब्राह्मणभोजनम् । कुम्भीत-
 चाश्च सगुण उपवासो हि जायते" । सगुणः वाक्कः ।
 नारायणसन्तकपक्ष पावासातिर्वाक्यते कात्यायनः
 "विद्यावादे दिवास्त्रे वज्रयोजकरीवने । अष्टाक्षरं
 व्रती कृत्वा शतमहोत्तरं पुत्रिः" तथा "नन्मं निवेद्य
 हरये निवेद्योपोषणं कृती । द्वादश्यां पारमं कुम्भीहर्ज-
 दिवा व्युदोदकोम्" । उपोदकोम् इति कात्यायनम् ।
 पुनर्पुराणे "कांक्षं मांसं सुरां योद्धं हिंसां तैव-
 नसक्तताम् । द्यूतक्रीडां दिवानिद्रां व्यावासां शोष-
 नैषुनम् । द्वादश्यां द्वादशैतानि वैश्वशः परित्यजेत्" ।
 सर्वरक्षरप्रदीपे "अश्वत्थं पराशरं तैवं निपात्य-
 चक्रम् । द्वादशीचवनं द्यूतं पुनर्भोजनमैव च ।
 यज्ञवीक्षां तथा चारं द्वादश्यां वर्जयेद्विषयः" । अश्वत्थोदेन
 केनापि, तैवं तिथुतेषं नास्तीति विचिदम् । सूतिः

“इतच्च चार्यं तैवं वक्तुं पुण्यवाचितम् । कष्टं
पक्षतैश्च क्षान्नाभ्यक्षुषु निक्षयः” इति आभक्ष्यो द्वादशो-
परपरः । निक्षय इति पर्यवारादानयि । वारे इत्यदा-
जेनापि प्रतिप्रयवनाच्च स्मृतिः “एवौ पुण्यं सुरौ द्वीपं
भूमिं मूलान्नाभरे । भार्गवे गोमयं दद्यात्तैश्चदोषोप-
क्षान्ने” । दद्यात्तैश्चे इति शेषः । स्मरिष्यन्तोपि
“कौटिल्यं चार्यं पक्षरश्च पक्षकं चोरदूषकम् । शकं
राक्षसं स्वजेदुपपन्नम् क्षियम्” । निर्मात्यश्चकृन्-
क्षयत्नापि निमित्तवत्तादिकदोषकरं वृत्तहानिकरं वा ।
चारं पक्षकम् । “मण्डपकृत्पक्षीषु द्वादशप्रां व्याज-
वाचरे । वज्राणां चारुसंयोगोदृक्ताग्रसमं ज्ञवम्” ।
इति समवचनात् ।

हादयक लि० हादय संख्या कम् । १हादयसंख्यान्ति
यथारूपे दण्डादौ 'वैद्ये सादर्थपञ्चायन्त्रे हाद-
यकोदः' मनुः हादयानां संख्या कम् । २हादयसंख्या-
नाम् "मातृपुत्रपरित्यागात् नवां हादयकम् च" मनुः
हादयकर ५०हादय करा भुजा यत् । १कार्तिकेये त्रिका-
"आधी आधी विद्याय दिभुजो वाचस्पृहम् । दये
यक्तिः कुकुटोऽथ एकपत्नोऽथ पण्डितः । ककुभुजो
वा हादयभिमामेऽरण्ये दिवास्तकः । यक्षीयपायनि
क्षिप्रतोमदोस्तर्जनीव्रतः । यक्ष्मा दक्षिणहस्तो
मृत्, वामे करे तथा । त्रिद्विपिच्छं चतुः खेटं प-
ताकाभमकुट्टे । कप्राचकतरीन्मूषपायश्चद्वयस्य द्वौ-
श्चयोः" हेमा०प्र० । २मूषयोरे २हर्मण्योरे च तयोर्दो-
दयहस्तात्मम् १७८५० दम् । हादयभुजादयोऽप्यत्र ।
३कुमारानुचरणभेदे "यमनो हादयभुजस्तथा कण्ठो-
यज्ञस्यकौ" भा०यस्य० ४६५० तद्वग्योक्तौ । हादय-
कराः किरणा यत् । १हादयार्चिणि जीवे "ध्यात्वा
वीरान्मरं पीतं करोमस्मि मनुर्भुजम्" इत्युक्ते चतुर्भुज-
त्वस्यैव प्रगीतेर्नालकरस्य हस्तपरता "भैरवीर्यविद्या
च भुजैर्हादयनिर्युताः" हेमा०प्र०उक्ते ३भैरवीभेदे स्त्री ।
हादयम् लि०द्वौ च दय च द्यधिका वा दय । १द्यधिकायां
द्विभुतायां वा दयसंख्यायां शतयुते च "हादय प्रति-
नाक्षानि काद्यं मायमात्रिके तथा" ति०त०
हादयपत्रं न०हादयाक्षराणि पत्राणीव यत् । "वैद्यादि-
रूपतया कक्षित हादयाक्षरवृक्ते भगवतो यन्मभेदे स च
यन्मः को नमो भगवते वासुदेवाय" यज्ञोक्तं वामनप्र०
"विद्यावृक्षोऽपि तं पुनः शाष्णुं चक्षिरे रतम् । सगत्-

कुमारं प्रोवाच योगं दादमपममम् । विद्यावत्तु
 कोङ्कारो मेजोऽस्य शिरशि स्थितः । बाधो वैवाचनाया
 च प्रथमं पलकं कृतम् । गकारः शिरशि प्रोक्तो हजो-
 ऽस्य शिरशि स्थितः । ज्यैष्ठ्याय च त्रयमं द्वितीयं शिरशि-
 तितम् । लोकारो भुजयोर्द्वयं त्रिकुणं तत्र संस्थितम् ।
 नास आनादनाया च तृतीयं पलकं कृतम् । भकारं
 नेत्रयुगलं कर्णद्वयं संस्थितः । वायः आवच इत्युक्तं
 त्वयं पलकं कृतम् । गकारं हृदयं प्रोक्तं शिंशो व-
 शति तत्र च । बाधो भाद्रपदा प्रोक्तः पञ्चमं पलकं
 कृतम् । गकारं कवचं पिश्या कथा तत्र प्रतिष्ठिता ।
 नासवाचयुगो नाम षष्ठं तत्पलकं कृतम् । तेकार-
 मन्मदाय च तुकाराश्रिततामयः । नासच कार्तिको
 नाम सप्तमं पलकं कृतम् । वाकारं नाभिसंयुक्तं स्थितं
 तत्र च इच्छिकः । बाधो मार्गशिरा नाम अष्टमं पलकं
 कृतम् । सुकारं जघनं प्रोक्तं तत्पलकं धनुर्धरः । इत्येति
 नदितो बाधो नवमं शिरशितितम् । देकारयोश्चयुगलं
 यक्यरज्जु संस्थितः । बाधो निगदितो बाधः पलकं
 दशमं कृतम् । वाकारो जातुयुगलं कुम्भसालाभि सं-
 स्थितः । पलकं प्राङ्मुनं प्रोक्तं तदिकादशकृतम् ।
 पादो यकारो नीनो हि स चेतो च वसेत् हने ! ।
 इदं तु दादयं प्रोक्तं पलकं वै वैश्वनाथ हि । दादयार-
 ज्ञाया चक्रं यक्षाभि द्विभुजलगा । लिङ्गं हस्ते कर्मूर्ति च
 तयोक्तः परमेश्वरः । एतत्तयोक्तं देवक ह्यं दादयप-
 लकम् । वक्षिन् ज्ञाते हनिषेत् ! न भूयो वरचं भवेत्
 दादययुत ३०० । यथासात् कर्म । कौरवादिदादयविषे
 प्रत्येक यथाह विष्णु ४०

“अथ द्वादश प्रज्ञाभयानि । अथ चेत्ते संकृतावा-
सत्त्वादिनः अथभोरथः प्रथमः । निवृत्तायां सपिण्ड-
भोक्तवर्थेन बोध्यादितः सत्त्वभोद्वितीयः २ । प्रलम्बा-
प्रलम्बतृतीयः ३ । यक्ष्यकाः प्रलः स मे प्रलोभवेदित या
पिता दत्ता वा प्रलम्बा । प्रलम्बाविधिवा प्रतिपादिता
पितृभ्याहविहीना प्रलम्बैव । पौत्रभयसत्त्वयः ४ । अक्षता
भूयःसंकृता, पुनर्भूः भयस्यसंकृतापि परपूरा । कामीनः
पञ्चमः ५ । पितृभ्योऽसंकृतवैधेयत्वादिनः । स च
पाणिप्याहय । अथ च गूढोत्पन्नः षष्ठः ६ । यक्ष तत्त्व-
जस्तकापो । अथोदः सप्तमः ७ । गर्भिणी वा संस्त्रियते
तस्याः प्रलः । स च पाणिप्याहय । दत्तकवाहयः ८ ।
स च भावापितृभ्यां ब्रह्म दत्तः । श्रौतव नवमः ९ ।

स च येन क्रीतः । स्वयमुपगतोदयनः । स च यस्यो-
पगतः । अपविष्टत्वेकादशः । पिता माता च परि-
त्यक्तः । स च येन गृहीतः । यत्न कचनोत्पादितश्च
हादशः । एतेषां पूर्वः पूर्वः ज्ञेयान् । स एव दायहरः ।

‘वह्नीनां हादश्च ज्ञेयः पुलाः पुराणदृष्टाः । स्वयमुप-
पादितः ज्ञेयत्वे संकृतायां प्रचलः । तद्वशाभे नियुक्तायां
ज्योतिषो द्वितीयः । तृतीयः पुत्रिका विज्ञातते अभ्राटका
पुंश्चः पितृसंभवेति प्रतीचीनं गच्छति पुत्रत्वम् । ज्ञेयः ।
अभ्राटकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामसङ्कृताम् । अस्यां
यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति । पौनर्भवस्यार्थः ४
पुनर्भूः कौमारं भर्तारस्यस्युज्यान्धैः सह चरित्वा
तस्यैव कुटुम्बभाज्यति सा पुनर्भू भवति । या च क्रीवं
पतितसंभवेति वा भर्तारस्यस्युज्यान्धैः पतिं विन्दति
मृते वा, सा पुनर्भू भवति । कानीनः पञ्चमो या पितृ
गृहेऽसंस्कृता कानादुत्पादयेन्मातामहस्य पुत्रो भवती-
त्याहुः । अथाप्युदाहरन्ति । अप्रसा दुहित्वा यस्य
पुत्रं विन्दति तत्पुत्रः । पुत्री मातामहस्येन दद्यात्
पिण्डं करेणमिति । गूढे च गूढोत्पन्नः षष्ठ इत्येते
दायादा बान्धवास्तद्वारोमहस्योभयादित्याहुः । अथा-
दायादास्तत्तु सङ्कोटएव प्रथमो या गर्भिणी संस्क्रियते
तस्यां जातः सङ्कोटः पुत्रो भवति । दत्तकोद्वितीयो यं
मातापितरो दद्याताम् । क्रोतकृत्यस्य पुनःशेफेन
व्याख्यातं हरिचन्द्रो ह वै राजा सोऽजीगर्तस्य सोप-
वत्सैः पुत्रं विष्णवे ज्ञेयं क्रीतवान् । स्वयमुपगतस्यार्थः
तन्पुनःशेफेन व्याख्यातं पुनःशेफो ह वै यूप्ते नियुक्तो
देवतास्तुष्टाव तस्यैव देवताः पापं विसृज्युत्तत्त्वज-
जन्ममेवायं पुत्रोऽस्त्विति तानाह न सम्पदे ते सम्पा-
दयामासुरेष एव वं कामयेत तस्य पुत्रोऽस्त्विति तस्यैव
विज्ञातितोहोतासीत्तस्य पुत्रत्वमियाय । अपविष्टः
पञ्चमो यं मातापितृभ्यामपाकं प्रतिगृह्णीयात् । गूढा-
पुत्रएव षष्ठो भवतीत्याहुः रित्येतेऽदायादा बान्धवाः । अ-
थाप्युदाहरन्ति । यस्य पूर्वेषां वर्षाणां न कश्चिद्दायादः
स्यादेते तस्यापहरन्ति वसिष्ठसंहिता १७०० । अत्र
कानीनस्य मातामहस्युत्पत्तत्वं विष्णुः कृते च
पाणिपाहस्य पुत्रत्वं विषयसमयेनात्र व्यख्या

हादश्च प्रकृत लि० दादश्च प्रकृतवः सन्त्यत्र अहम् । दादश्च प्रकृ-
तियुक्ते सुमुतोक्ते वक्षिमेति यथा “दत्तादो सैव्यस्याचं
अधुनः प्रकृतिहयम् । विनिर्गच्छ ततो दद्यात्को हस्य

प्रकृतित्वयम् । यकीभूते ततः खेदे कश्चस्य प्रकृति
क्षिमेत् । संभूयते कथायन्तु चतुःप्रकृतिसंज्ञितम् ।
वितरेण तदावापमन्ते द्विप्रकृतोक्तितम् । एवं प्रकृतितो
वक्षितीदश्चप्रकृतो भवेत् । ज्ञेयायाः सन्तु मातायाः
प्रपाण्यनिदनीरितम् । अपस्तुष्टि भिन्नकुर्वातद्वत्प्रकृ-
तिज्ञापनम् । यथावयो निरुद्धायां कस्यनेयसदाहृता
‘सैव्यवादिद्रवानानां सिद्धिकामैर्महम्मरैः’ ।

हादश्चभाव पु० हादश्चगुणितो भावः । ज्ञेयः उक्तोऽपु तन्वादिषु
हादश्च भावेषु तदानयनादि तत्त्वस्थित्यङ्गफलञ्च
नी० ता० उक्तं यथा “पूर्वं नतं स्याद्दिनरात्रिचण्डं
दिवानिशोरिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु
युद्धं द्युरात्रिचण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काळे साय-
नार्कस्य भुक्तभोग्याऽंशसंयुतात् । सोदयात् स्यान्निचयं
यत् भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत् । इदनाडीपलेभ्यश्च गत-
गम्यान्निजोदयात् । शेषं खलप्राप्तं भक्तमयुजेन जवा-
दिकम् । अयुज्ययुद्धमे हीनयुक्तं तत्तुर्व्ययनांशकम् ।
एवं सङ्कोदयेर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं पक्षीकृतात् ।
पूर्वपञ्चाङ्गतादयत् प्राग्वत्तद्व्ययं भवेत् । सप्तमे
जन्मस्ये जायातुर्थी जन्मोत्पत्त्यर्थः । षष्ठांशयुक्तं ततः
सन्निधये षष्ठांशयोजनत् । त्वयः ससन्त्ययोभावाः
षष्ठांशेनैकयुक्तं सृष्टात् । अथे त्वयः षडेवं ते भार्ज-
युक्ताः परेऽपि षट् । खेदे भावस्ये पूर्वं फलं सन्निधये
तु अहम् । हीनेऽधिके द्विसन्निध्यां भावे पूर्वापरे फलम् ।
भुक्तं भोग्यं खेटकाळाच्च युद्धेत् त्विंशतिप्राज्ञोदयाप्तं
जवाद्याम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्ततः स्याद्भालौ
जन्मं भार्जयुक्ताइवेत्तु । खेटे सन्निधयान्तःस्थे फलं
तद्भावजं भवेत् । हीनेऽधिके द्विसन्निध्यां भावे पूर्वा-
परे फलम् । ग्रहसन्त्यन्तरं कार्यं विंशत्या युजितं
भवेत् । भावसन्त्यन्तरेणाप्तं फलं विंशोपकाः सृष्टाः ।
अथमर्थः । जेवादिराशीनासुदबकासोजन्मं तस्य च
त्विंशदंशरूपतया जन्मकाळे जेवादीनां यतमोऽंशो गतः
तदारभ्य तदुत्तरराशेकतोर्वाचीनांशान्तः तत्तुभावः एवं
धनभावादि एवं तन्वादिहादश्चभावाकोषं सन्त्ययोऽपि तदैव
ज्ञेयाः । राशिमात्रगणनया फलं स्थूलं भावगणनया तु
सूक्ष्मं फलादिकं भवतीति ज्ञेयम् । ते च तत्तुभावः,
धनभावः, सङ्कलभावः, वस्तुभावः, पुत्रभावः, रिपुभावः,
कलत्रभावः, जन्मभावः, धर्मभावः, कर्मभावः, आयभावः,
व्यवभाषणेति हादश्च । तेषां सन्त्ययश्च हादरेण्यधेयम् ।

हादशमस्य न० हादशविधं मयम् । “पानसं द्वाष्टमाधु-
कार्जुं तासमैवम् । माधीकं टङ्गमाधीकं मैरेयं
नारिकेलजम् । समानानि विकाराय मद्यान्येका-
दयेव ह । हादशं ह सुरामयं सर्वेषामधमं स्मृतम्”
पुलस्त्योक्ते हादशविधे मये ।

हादशमस्य ५० हादशगुणितो मासः । “वशाशुकमस्तङ्-
मज्जं मत्तविट्कर्णविट्मखाः । श्लेष्मास्य दूषिका
श्लेदो हादशैते ऋणां मखाः” अत्रिसंहितोक्ते ऋणां
हादशविधे मये । तत्र “मखां मखां क्रमेणैव शुद्धिक्ता
मनीषिभिः । स्फटारिभिश्च पूर्वेणासुत्तरेषान्तु वारिभिः”
शुद्धिप्रकारमाह तत्रैव ।

हादशमास ५० हादशगुणितो मासः । १ चैत्रवैशाखज्येष्ठा-
षाठमास्यभाद्राश्विनकार्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुन-
संज्ञकेषु हादशसु मासेषु “कश्चित् हादश मासाः संवत्सरः
कश्चित् त्रयोदश मासाः” स्मृतिः इव० । २ वर्षे ५०

हादशमासकर्मणं न० हादशसु मासेषु कर्तव्यं कर्म । विष्णुसं-
हते मार्गशीर्षमासेषु तिथिभेदे दानहोमादिकर्मभेदे यथा
“मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां ऋगशिरःसंयुक्तायां चूर्णित
अवणस्य सुवर्णनाभं प्रत्येकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय
प्रदापयेत् । अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभजायते ।
योषी चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्वपकल्कोद्वर्षित-
गरीरो गव्यहतपूर्णकुम्भो नाभिनिक्षिप्तः सर्वोपधीभिः सर्व-
गन्धैः सर्वबीजैश्च स्नातो हतेन भगवन्तं वासुदेवं स्नाप-
यित्वा गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः
शाक्तैर्वीरैस्तैश्च मन्त्रैः पावके कृत्वा ससुवर्णेन हतेन
ब्राह्मणान् क्षतिं वाचयेत् । वासोयुगं कर्त्तुं दद्यात् ।
अनेन कर्मणा पुष्यते । माघी मघायुता चेतस्यां तिलैः
आहूतं कृत्वा पूतोभवति । फाल्गुनी फाल्गुनीयुता
चेत्प्रातस्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं खाक्षीर्णं शयनं
निवेद्य भाय्यां मनोघ्नं रूपवतीं इविष्यतीत्याप्नोति ।
नार्यपि भर्तारम् । चैत्री चित्रायुता स्यात्तस्यां चित्रवस्त्र-
प्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति । वैशाखी विशाखायुता
चेत्तस्यां ब्राह्मणसम्पन्नं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः सन्तर्प्य धर्म-
राजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतोभवति । ज्येष्ठी
ज्येष्ठायुता चेतस्यां कृत्वापानहप्रदानेन गवामाधिपत्यं
प्राप्नोति । आषाढामाषाढायुक्तायामन्नपानदानेन तदे-
वाक्षयमाप्नोति । श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां जलघेहं
शास्त्रं वासोयुगाद्यादितां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति । प्रौष्ठ-

पद्यां प्रौष्ठपदायुक्तायां मोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो-
भवति । आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि हतपुष्पं
भाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा दीप्ताग्निर्भवति ।
कार्तिकी कर्त्तिकायुता चेतस्यां सितसुखाण्यमन्यर्थं वा
शशाङ्कोदये सर्वपक्षरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय
दत्त्वा कालारभयं मयति । वैशाखशुक्लतृतीयायास्तपो-
वितोऽप्यतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव कृत्वा दत्त्वा च सर्व-
पापेभ्यः पूतोभवति । यश्च तस्मिन्नुत्तरेण प्रयच्छति तद-
क्षयमाप्नोति । पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षहादश्यां
शोपवासस्तिलैः स्नातस्त्रिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवम-
भ्यर्च्य तानेव कृत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतोभवति ।
माघ्यां समतीतायां कृष्णहादश्यां शोपवासः अथवा
प्राथं वासुदेवाग्रतोमहावर्त्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् ।
दक्षिणपाश्वे मन्दारजतरङ्गेन समयेण वाससा हतकुला-
मटाधिकां दत्त्वा वामपाश्वे तिलतैलसुतां माटां दत्त्वा
श्वेतेन समयेण वाससा एतत्कृत्वा कृतकत्योर्वाफिन्
राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे यस्मिन् कुले स तत्सौख्यलो-
भवति । आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं एतं
प्रदद्यादश्विनो प्रीणयित्वा कृष्णभागभवति । तस्मिन्नेव
मासि प्रत्यहं गोरसेब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्यभाग-
भवति । प्रतिमासं देवतीयुते चन्द्रमसि मधुहृतयुनं
देवतीप्रीत्यै परमाद्यं ब्राह्मणान् भोजयित्वा देवतीं
प्रीणयित्वा रूपभागभवति । माघे मासेऽग्निं प्रत्यहं
तिलैर्कृत्वा सहतं कुलमानं ब्राह्मणान् भोजयित्वा
दीप्ताग्निर्भवति । सर्वां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा धर्म-
राजानं पूजयित्वा सर्वपापेभ्यः पूतोभवति । यदिच्छेदि-
पुलान् भोगान् चन्द्रसूर्ययोपमान् । प्रातःस्नायी भवे-
च्चित्त्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ । कृत्यतत्त्वे दर्शितानि
अन्यानि च मासभेदकार्याणि श्रूयानि ।

हादशमासिक न० मासिभवं टङ् मासिकम् कर्म० । स्मृत-
दिनावधिहादशसंख्यापूरणे मासं कर्तव्यं प्रेतोद्देश्येक
आहभेदे ।

हादशयात्रा स्त्री हादशसु मासेषु हादशविधा यात्रा ।
यात्रातत्त्वे स्कन्दपुराणोक्ते मासभेदे देशोक्त्यै यात्राभेदे
तास्य तत्र दर्शिता यथा

“चन्द्रयुज्जं चवाच वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं
सुने ! । श्रोतुमिच्छामि देवेशे यथावद्वृत्तमर्हसि ।
जेमिनिदवाच । वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

वा वा हादश्च वात्ताः क्षुत्ता हि वज्राभि ते ह्येषु ।
वैशाखे चान्दनी वात्ता ज्येष्ठे क्षापय्युदीरिता । आ-
भाटे रथयात्रा क्षात् आवष्टे शबनी तथा । भाद्रे
दक्षिणपार्श्वे वा आग्निने वायवार्धिका । अस्थानी
कार्तिके मासि हादनी मार्गशीर्षके । पौषे पुष्याभिधेकः
स्थानाचे शास्त्रोदनी तथा । फाल्गुने दोषयात्रा क्षात्
चैत्रे नन्दभञ्जिका । एकेका सुस्तिटा वशी धर्मकामार्ध-
वाचनाः” । तद्विधितु तत्रैव दृश्यः ।

हादशराजमण्डल न० हादशानां राश्यां मण्डलम् उत्तर-
पद्विधुः । हादशानां राश्यां मण्डले तत्र अग्निपु०
२२६८०० अक्षं यथा

“राज उवाच । मण्डलं चिन्तयेत् शुक्लं राजा
हादशराजकम् । अरिर्निजमरेर्निजं निजनिजमतः परम् ।
तथारिनिजनिजश्च विजिगीषोः पुरः कृतः । पाप्मि-
याङ् कृतः पचादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसाराव-
नयोच्चैवं विजिगीषोश्च मण्डलम् । अरेच विजिगीषोश्च
मध्यमो भूयनन्तरः । अतुल्ये संवृतबोर्ज्यपदे
व्यस्तयोः प्रभुः । मण्डलाङ्गुलिरेतेमासदासीनो बहा-
धिकः । अनुपपद्ये संवृतानां व्यस्तानां च वसे प्रभुः” ।

हादशरात्रं पु० हादशभिः रात्रिभिः निर्दिष्टः तद्विधितुर्द्विधुः
अथ वशा० । हादशदिनवाध्याये १ हादशाहनासके अङ्गी-
नवातभेदे २ रात्रिचलभेदे च च वागः कात्यायनेनोक्तः
“अङ्गीतटोमधर्मा एकाहहादशाहयोस्तदुपपद्यनात्”
कात्या०श्रौ०१०११ “हादशाहः सप्तमङ्गीनश्च” ४४०
“अत्र विशेषमाह हादशाहसङ्गिकानां उपेयुरिति” ।
“तथा त्वयोदशरात्रमासीरक्षति सप्तमङ्गुलिं हादशाहेन
प्रजाकामं याजयेदित्यङ्गीनसिद्धम् । अस्यातुकथनप्रयो-
जनम्, सत्ते सत्तात्त्विको धर्मो दाहनेन प्रवर्तते, अङ्गीने
चाङ्गीनात्मकः” कर्कः “उक्ता अङ्गीनाः एदानीं सत्ताप्य-
भिधीयन्ते” कर्कः “हादशरात्रादीनि रात्रिचलाणि”
कात्या०श्रौ०२४।१।१ “रात्रिचलाणि इति नाम तत्र हाद-
शरात्रप्रभृतोनाम् पुर्वपदप्रधानोऽयं वज्रमोहिः एकोऽयमेव
चत्वारिंशदनाति । तत्र हादशरात्रं हादशाह एव
सत्तात्मकः स च पूर्वोक्त एव ततो हादशरात्रादारभ्य
एकेकाहर्द्धं वा चत्वारिंशदनात्तानि सत्ताणि भवन्ति”
कर्कः । हादशानां रात्रीणां वशा० दि० अथ वशा०
१ वशाङ्गतात् हादशरात्रिधु न० “अत अहं” निरात्रं हा-
दशरात्रं वा” आश्र०श्रौ०१।१।१ “अतः सङ्गमेव-

नीचकोमाहर्द्धं निरात्रं हादशरात्रं वा निवर्तते” नारा०
हादश रात्रयः साधनवाक्येन सम्यक् अर्थं प्राप्य ।
हादशरात्रिवाध्याये वलभेदे वशा० पूर्वोक्तम् ।

हादशलोचन पु० हादश लोचनान्यस्य । कार्तिकेये त्रिका-
तस्य मङ्गवज्रात् तथात्वम् ।

हादशवर्गी क्षी हादशानां वर्गाणां वशाङ्कारः वशा० दि०
क्षीप् । नीचकस्यताजकोक्ते वर्गकावे पहाणां वश-
साधने हादशमिते वर्गे वा च

“क्षेत्रं होरा त्रयस्त्रिपञ्चाङ्गसप्तवज्राध्यायेषां भागाः
सुधीभिः । विज्ञातव्या सप्तसंख्याः शुभानां वर्गाः
श्रेयाः पापवर्गा अग्निहाः । क्षीजे रवीन्दोः सम
इन्दुरव्योर्होरे मङ्गार्धप्रमिते विचिन्त्ये । द्रेष्काक्षपाः
स्ते पुनर्वर्षनाथास्तुर्यांशपाः सप्तजकेन्द्रनाथाः । अजिर्ण
पञ्चमांशेशः कुजाकीर्णसप्तमार्गवाः । सममे व्यत्ययाज्
श्रेया हादश्याः स्वभात् कृताः । लवीकृतो व्योम-
चरोऽङ्गशैलवज्रादिपुद्गुण्यः अरामैः । भक्तो गता-
कार्कनगाटनम्दिपुद्गुभागाः कुबुतात् क्रियात् व्युः ।
एवं हादशवर्गी क्षात् पहाणां वक्तव्यमे । क्षीज-
मित्युभाः श्रेयाः नीचारिक्कूरिणोऽप्युभाः । एवं
पहाणां शुभपापवर्गपङ्क्तिद्वयं वीक्ष्य शुभाधि-
कत्वे । दशाक्षरं भावफलं च वाच्यं शुभं तन्निटं
त्वशुभाधिकत्वे । क्रूरोऽपि सौम्यार्थकवर्गमासी शुभो-
ऽतिशोभ्यः शुभश्चेत्तरचेत् । सौम्योऽपि पापा-
धिकवर्गयोगाद्दोऽतिनिम्नः अलु पापक्षेपः । राशी-
यमितोऽरिपुत्रमेव चिन्त्यं तनोरप्यनयैव रीत्या ।
भावेषु सर्वेष्वपि वर्गप्रकृतं विबोध्य तत्तत् फलमूहती-
यम्” इति हादशवर्गी ।

हादशवार्धिका लि० हादश वर्धान् अधीष्टः भूतो भूतो वा
उत्तरपदद्विधुः । हादश वर्धान् व्याप्य १ अधीष्टे सत्तत्त्व-
निबोजिते २ भूते कर्मकरे ३ भूते कश्चनवाव्यापके
ब्रह्मज्ञानोदके ज्ञतभेदे च तत्र प्रा० वि० दर्शितं यथा
तत्र मनुः “ब्रह्महा हादशावदानि कुटीं कृत्वा वने
वसेत् । भैक्षाय्यात्मविशुद्धये कृत्वा वनचरो भवजम्” ।
संवत्तः “ब्रह्महा तु वनं गत्वा वनवासी जटी भोजी ।
वस्त्रान्येव फलान्यन्नम् सर्वकामविवर्जितः । भिक्षाधीं
विचरेद्दुपानं वन्यैर्वैदि न जीवति । चातुर्वर्ण्यं चरे-
त्त्रैक्ष्यं खट्वाङ्गी संवतः पुमान् । भित्तिवैवं वशादाव
वनं गच्छेत्ततः पुनः । वनवासी च पापात्मा वदाकाव

नतन्द्रितः । अत्राप्येव तत् पापं ब्रह्मणः पाप-
कृतमः । अनेनैव विधानेन हादशब्दं समाचरेत् ।
“तस्मादुक्तमिन्द्रादिकेष्वपि प्राजापत्यादयो ओजनीयाः ।
नन इत्येवार्थिकव्रते हादशब्दिनाम्येकैकं प्राजापत्यस्य-
रिक्तस्य गण्यमाने प्राजापत्यानां अत्यधिकशततयं हाद-
शब्दार्थिकवैकल्यकृतमुच्यते भवति । तदशक्तौ तावन्मो या
धेनवोदातव्याः” इति । एषु मते तदर्थमिति भेदः ।
भाविनि तु “वर्षस्याभविष्यति” पा० मोत्तरपदद्वयः ।
हादशब्दार्थिक हादशब्दान् भाविनि च्वरादौ

हादशशुद्धि स्त्री हादशशुद्धिता शुद्धिः । तन्वसारोक्ते वैष्ण-
वानां काविकादिहादशशुद्धिभेदे “अथ हादशशुद्धिं वैष्ण-
वानामिहोच्यते । षट्कोपसर्पचञ्चैव तथा चागमनं
हरेः । भक्त्या प्रदक्षिणञ्चैव पादयोः शोधनं पुनः ।
पूजार्थं पलपुष्पाणां भक्त्युत्थोत्तोलनं हरेः । करयोः
सर्वशुद्धीनामयं शुद्धिर्विशिष्यते । तस्मान्मकीर्तन-
ञ्चैव शुष्णानामपि कीर्तनम् । भक्त्या श्रीकृष्ण
देवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते । तत्कृपान्वयञ्चैव तस्योत्-
सवनिरीक्षणम् । श्रोत्रयोर्नेत्रयोश्चैव शुद्धिः सव्यमि-
होच्यते । पादोदकस्य निर्मात्यमात्रानामपि धार-
णम् । उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरेः पुरः ।
आत्राण्यङ्गुल्यादेर्निर्मात्यस्य तपोधन ! । विशुद्धिः
स्यादनन्तस्य प्राणस्यापि विधीयते । पलपुष्पादिकं यच्च
कृष्णपादशुद्ध्यर्पितम् । तदेकं पावनं लोके तद्वि सर्वं
विशोधयेत् । ललाटे च गदा कार्य्या भूमिं चापं शरां-
काथा । नन्दकञ्चैव कृन्धो यस्तुं चक्रं भुजद्वये ।
शङ्खचक्रान्वितो विप्रः इत्यनेन ज्ञायते यदि । प्रयागे
या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम !” ।

हादशशोधित न० हादशं व्ययस्थानं यजुराहित्येन शो-
धितम् । व्ययस्थाने यजुराहित्येन शुद्धियुक्ते लग्ने
“गुरुशुक्रोदये शुद्धलग्ने हादशशोधिते” दीक्षातत्परम् ।

हादशसंग्राम हादशविधः संप्रामः । देवानामसुरैः सह
हादशविधे युद्धे ते च संप्रामभेदा अग्निपु० १७५ अ०
उक्ता यथा “देवासुराणां सङ्ग्रामा दायाधं हादशा-
भवन् । प्रथमो नारसिंहस्तु द्वितीयो वामनो रथः ।
सङ्ग्रामस्तत्र वाराहस्तु तृतीयो वीरभद्रः । तारकानव-
सङ्ग्रामः ५ षष्ठो छाकीवको ६ रथः । तैत्तिरीयान्व-
कवधोदनवमी हलपातकः । जितो १० हावाहवा ११
चाव चोरः कोलाहलो १२ रथः । हिरण्य-

कशिपोचोरोविहाय च नक्षैः ३८ । नारसिंहो १
देवपातः सङ्ग्रामं कृतवान् नृपम् । देवासुरैश्च वामनश्च
अभित्वा बलिभूर्जितम् । महेन्द्राय ददौ राण्वं ३८-
मोऽदितिसम्भवः । वराहस्तु हिरण्यपात्रं हत्वा
देवानपाकयत् । उज्जहार भुवं मग्नां देवदेवैरभि-
दुतः । मन्वानं मन्दरं कत्वा जेतुं कत्वा तु वासु-
किम् । सुरासुरैश्च मथितं देवेभ्यश्चाकृतं ददौ ३ । तारका-
मयसङ्ग्रामे ५ तदा देवाश्च पाकिताः । निवार्येन्द्रं युक्तुं
देवान् दानवान् सोमवंशजम् । विशानितवशिष्ठातिक-
वयश्च रणे सुरान् । अथानयन्त निवार्य रामहेमादि-
दानवान् ६ । पृथ्वोरथे ब्रह्मवन्तरीयस्य शरणो हरिः ।
ददाह त्रिपुरं देवपातको दैत्यमर्दनः ७ । गौरीं जिह्मी-
र्षुणा ब्रह्मन्मन्त्रेनादितं हरिः । अतुरक्तश्च देवतां
चक्रे चाभ्यासुरार्दनम् ८ । अपां फेनमयो भूत्वा देवासुर-
रथे हरम् । हतं देवहरं विष्णुर्देवधर्मानपाकयत् ९ ।
शाल्वादीन् दानवान् जित्वा हरिः परशुरामकः । अपा-
कयत् सुरादींश्च दुष्टजतं निहत्वा च १० । हावाहवा ११
विषं दैत्यं निराकृत्य महेन्द्रात् । भवं निष्ठाश्रयाभास
देवानां मधुसूदनः । देवासुरे रणे यश्च दैत्यः कोला-
हलो जितः १२ । पालिताश्च सुराः सर्वे विष्णुना धर्मे-
पाकनात् । राजानो राजशुल्काश्च सनयो देवता हरिः ।
यदुक्तं यच्च नैवोक्तमवतारा हरेरिति” ।

हादशसप्तमीव्रत न० हेमा० प्र० भविष्यपुराणोक्ते माषादि-
पोषालेषु हादशसप्तमासेषु सप्तम्योः कर्तव्ये चैव व्रतभेदे
“अथान्यन्ते प्रवक्ष्यामि सप्तमीव्रतसप्तमम् । माघमा-
सात् समारभ्य शुक्लपक्षे शुधितरि ! । सप्तम्यां कृतस-
ङ्कृत्यो वर्षमेकं व्रती भवेत् । वरुणं माघमासे तु भातुं
संपूज्य कारयेत् । ब्रह्मर्षेर्विधानेन यथाशक्त्वा नृपो-
त्तम ! । अष्टम्यां भोजयेद्विप्रान् त्रिकपिटगुडोदनैः ।
अग्निहोमस्य यज्ञस्य फलं कृत्स्नगवाप्यते । तपनं फाल्-
गुने मासि सूर्यमित्यभिपूजयेत् । वाजपेयस्य यज्ञस्य
फलं प्राप्नोति दुर्लभम् । सप्तम्यां चैत्रमासे तु वेदांशु-
रिति पूजयेत् । उज्ज्वलधरस्य पुण्यं नरः प्राप्नोत्य-
संशयम् । वैशाखस्य तु सप्तम्यां घाता इत्यभिपूजयेत् ।
पशुवन्वाध्वरं पुण्यं सम्यक् प्राप्नोति मानवः । सप्तम्यां
वैठमासस्य इन्द्रमित्यभिपूजयेत् । अश्वमेधकक्षावाप्ति-
जायते नात्र संशयः । तथाषाढस्य सप्तम्यां पूजयित्वा
दिवाकरम् । वज्रसर्पस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति पुनः-

सम् । चावधे मासि सप्तम्याभ्यन्तरेण प्रपूजयेत् ।
सोत्तमशीफलं पार्थ ! नरः प्राप्नोति भक्तिः । रविं
भाद्रपदे मासि सप्तम्याभ्यन्तरेण । तन्नापुरुषदानस्य
गुणेन फलमाप्नुयात् । अथयुक्शुक्लसप्तम्यां सवितारं
प्रपूजयेत् । गोसहस्रप्रदानस्य फलमाप्नोति भक्तिः ।
कार्तिके शुक्लसप्तम्यां सप्तम्यां नाम पूजयेत् । योऽभ्यर्च-
यति पुण्यात्मा पौषकरीकं फलं लभेत् । मार्गशीर्षे
तथा भाद्रं पूजयित्वा विधानतः । राजसूयस्य यज्ञस्य
फलमाप्नोति वै नरः । भास्करं पुष्यमासे तु पूजयित्वा
विधानतः । अतुष्यामपि वेदानां स्वाध्यायस्य फलं
लभेत् । तथैव कृष्णसप्तम्यां नामपूजातिक्रान्तुम् । सोप-
वासः प्रयत्नेन वर्षभक्तं समाचरेत् । पारिते नियमे चाथ
स्वयंवागं समाचरेत् ।

हादशसाहस्रं ति० हादश सहास्राणि परिमाणस्य अणु-
चत्तरपदद्वयः । हादशसहस्रसंख्यायुक्ते "एतद् हादशसा-
हस्रं देशानां युगसमुत्तं" । "यत् प्राक् हादशसाहस्रस्य
दत्तं दैविकं युगम्" इति च मतुः । स्त्रियां स्त्रीप् ।
हादशसाहस्री संज्ञिता । अत्र पक्षे ठञ् । हादशसाह-
स्रिक तत्पार्थ ।

हादशांशुः पु० हादश अंशयोऽस्य । दृक्स्त्वतो "शुक्रः षोड-
शरश्मिस्तु यस्य देवो ह्यपोमयः । लोहितो नवरश्मिस्तु
स्थानमाप्नुत तस्य वै । दृक्दृदादशरश्मीकं हरिश्चाभन्तु
वेधसः । अष्टरश्मिः शनिस्तत्तु कृष्णं दृक्मयस्तस्यम्"
मत्स्यपु० १२७अ० । हादशरश्मिप्रभृतयोऽप्यत्र त्रिका० ।

हादशाक्षः पु० हादशाक्षीणि यस्य अक्षं समा० । १ कार्तिकेये ।
हादश मनोबुद्धिसहितज्ञानेन्द्रियादीनि अक्षिणीय यस्य ।
२ बुद्धे च हेमच० । "एकाक्षो हादशाक्षश्च तथा चैक-
जटः प्रभुः" भा०ग० ४६अ० उक्ते शुभारानुत्तरभेदे च ।

हादशाक्षरः पु० हादश अक्षराणि अस्य । हादशाक्षरयुक्ते
मन्त्रभेदे यथा विष्णोः ओं नमो भगवते वासुदेवाय"
"नमो भगवते वासुदेवायोद्धारपूर्वकम् । महामन्त्रमिदं
प्राकृतमप्यत्र हादशाक्षरमिति" पद्म० पु० क्रिया० । कृष्णस्य
ओं क्लीं गोपीजनवल्लभाय स्वाहा" इत्येवं १२ अक्षराणां
शक्तिविषयविद्यायां स्त्री गौरा० स्त्रीप् । ४ हादशाक्षरयुक्त-
पादके जगतीच्छन्दसि न० "विश्वे देशा हादशाक्षरेण
जगतीसदञ्जलं स्थाप्यन्ते" यजु० ८।१२

हादशाख्यः पु० हादश ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोबुद्धिरूपाः पदार्थाः
पूजनीयत्वेनाख्याति आ+ख्या-क । बुद्धे हेमच० ।

बौद्धयन्दे हादशायतनयन्दे च विकारतो दृश्यम् ।
हादशाङ्गी स्त्री हादशानामङ्गानां समाहारः स्त्रीप् ।
१ जिनाभिमते आचाराङ्गाद्योकादशोपाङ्गसहिते दृष्टिवा-
दरूपे हादशानामङ्गानां समाहारे "आचाराङ्गं सुलभतं
स्थानाङ्गं समवाययुक् । पञ्चनं भगवत्पङ्कं ज्ञाता
धर्मकथापि च । उपार्थकाऽन्तर्गतदुत्तरोपपातिका
दृश । प्रत्यव्याकरणं चैव विपाकमुतमेव च । इत्ये-
कादश सोपाङ्गान्यङ्गानि हादशं पुनः । दृष्टिवादो हाद-
शाङ्गी स्याद्वणिपिटकाङ्गया" हेमच० । दृष्टिवादश्च पञ्च-
विधः दृष्टिवादयन्दे दर्शितः । हादशाङ्गान्वस्य । २ धूप-
भेदे पु० "गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुचञ्चागुलं कुङ्कुमम् ।
जातीकोषञ्च कर्पूरं जटामांसी च बाहकम् । त्वगुगीरञ्च
धूपोऽसौ हादशाङ्गः प्रकीर्तितः" तन्त्रम् ।

हादशाङ्गुलः पु० हादश अङ्गुलयः प्रमाणस्य तद्वितार्थे दि०
"दिगोर्भित्यम्" मात्रासो लुक् अच् समा० । वितस्तो
परिमाणभेदे स्मरः ।

हादशात्मन् पु० हादशात्मानो मूर्त्यो यस्य । स्वयं । आदि-
त्ययन्दे ६८६ पु० धात्वादस्य विष्णु पर्यन्ताः तस्य मूर्तय
उक्ताः । हादशमेवादिराशयस्यास्य मूर्तयः स्र० वि० उक्ता
यथा स्वयं इत्युपक्रमे "पुनर्हादशधात्मानं विभजन् राशि-
संज्ञकम्" । २ अर्कद्वये च ।

हादशादित्यः पु० संज्ञात्वात् कर्म० । १ धात्वादिषु
विष्णु पर्यन्तेषु हादशसु आदित्येषु शकाग्रीस्थेषु दादशसु
लोलाकादिषु च "इति काशीप्रभावसौजम्यमुक्तमनुदः ।
कृत्वा हादशधात्मानं काशीपुर्यां व्ययस्थितः । लोलाकं
उत्तरार्कं च शम्बादित्यस्तथैव च । चतुर्थी रूपदादित्यो
मयूखादित्य एव च । खखोल्लकवाहणादित्यो दृक्लेशव-
सङ्गको । दशमो विमलादित्यो गङ्गादित्यस्तथैव च ।
हादशश्च रमादित्यः काशीपुर्यां घटोद्भवः ! । तयोऽधि-
क्योभुदृष्ट्यः क्षेत्रं रत्नन्यमी सदा" काशी० ख० ४६ अ०

हादशाध्यायी स्त्री हादशानामध्यायानां समाहारः स्त्रीप् ।
जैमिनीयस्मृत्यनुपायां हादशब्रह्मणाम् "धर्मो हादश-
ब्रह्मणाम् व्युत्पाद्यस्तत्र ब्रह्मणः । प्रमाणभेदेष्वप्युक्तिं
क्रमसंज्ञकाः । अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।
"जहोऽवाधश्च तन्मं च प्रपङ्कसोदिताः क्रमात्" जैमिनीय-
न्यायभाषा जैमिनियन्दे २१४६ पु० दृश्यम् । हादशब्रह्म-
ण्यवयवम् । २ मन्त्रादिर्षंहितायाश्च तथोद्हादशाध्या-
यात्मकत्वात्तत्पार्थम् ।

हादशान्विक लि० हादश अन्ये अन्वयाभूता अपपाठा जाता अस्मिन् “कर्मण्यप्यवने इतम्” इत्युपक्रमे “वह्नु च पूर्वपदादृष्टम्” पा० ठञ् । आतहादशपपाठके कुत्सि-
नाध्ययन कर्तव्ये ।

हादशावतन न० हादशविधमावतनम् । बौद्धमतविशेषे
हादशस्य पूजास्थानेषु मनोबुद्ध्यादिषु यथा “अर्चातुपा-
कं वह्न्यो हादशावतनानि वै । परितः पूजनीयानि
किमन्यैरिह पुजिते । ज्ञानेन्द्रियाणि यच्चैव तथा
कर्मेन्द्रियाणि च । मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं हादशावतनं
बुधैरिति” ।

हादशायुस् पु० हादश वर्षाः आयुःकालोऽस्य । कुक्षुरे यन्-
माला । आयुष्यञ्छे ७८१२० युनः तयोदशवर्ष-
युष्कालोक्तावपि प्रायिकत्वात् हादशवर्षोक्तिरिति
विवेच्यम् ।

हादशार न० हादश अरा रथाङ्गावयवभेदा इव यस्य ।
हादशकोषे रात्रिचक्रादौ “हादशारं न हि तज्जराय
वर्धति चक्रं परि द्यान्तकं” अ० १११६११ “कृतस्थो-
दकस्य सत्वात्तस्य वादिष्यस्य चक्रं पुनः पुनः क्रमण-
योगं मण्डलाख्यं रथचक्रं वर्धति पुनः पुनर्वर्तते ।
सञ्चरति । कुल । द्यां परि । द्युकोऽख्यानरिष्यस्य प-
रितः । कीदृशं तत् । हादशारम् । हादशसंख्याके-
र्षेवादिशयान्तरात्कैवरे रथाङ्गावयवैर्बुक्तम्” भा०

स्तन्मोक्षे सुपुण्यानाञ्जल्यो हृदयस्ये ककाराटिठाल
हादशवर्षयुक्ते हादशदलकमये च हादशदलादयोऽस्य ।

हादशाशन न० हादशविधमशनम् शाक० त० । सुशुतोक्ते अधि-
कारभेदेन हादशविधे अशनभेदे यद्योक्तं तत् उत्तरतन्त्रे ।

“अत ऊर्ध्वं हादशाशनप्रविभागान्वक्ष्यामः । तत्
श्रोतोष्णस्निग्धरूक्षद्रवयुक्तकक्षाबिक्रिदिक्रिकौषधयुक्त-
नात्माङ्गोदोषप्रशमनहस्तप्रार्थाः । तन्मोक्षमददाहार्त्तान्
रक्तपित्तविषातरान् । मूष्णान् स्त्रीषु च स्त्रीषाम्
श्रोतैरक्षैरुपाचरेत् । कफशतान्मवापिष्टान् विरिक्तान्
क्षौद्रपायिनः । प्रक्षिप्तदेहांश्च नरातृण्यैरक्षैरुपाचरेत् ।
वातिकान् रुक्षदेहांश्च व्यायानोपहृतास्तथा । अवा-
गिनश्चापि नरान् स्निग्धैरक्षैरुपाचरेत् । मेदसाभि-
परोतास्तु क्षूणाक्नेहातरानपि । कफाभिपक्षदेहांश्च
रूक्षैरक्षैरुपाचरेत् । शुष्कदेहान् पिपासातान् दुर्ब-
लानपि च इवैः ५ । प्रक्षिप्तकाशान् तृणिनः शुष्कैर्ह-
र्षोहिममेव च । एककालं ७ भवेद्देवो दुर्बलाग्नि-

विहङ्गवे । समाम्बवे तथाहारो देवः काशमयो-
भयम् ८ । औषधदेविषे देवस्यौषधसमायुतः ९ ।
मन्त्राम्बवे रोगिणे च नात्माङ्गिनः १० प्रशस्यते । यथा-
र्थदत्तहाहारो दोषप्रशमनः ११ अह्नः । अतः परन्तु
स्वस्थानां हस्तप्रार्थं १२ सर्वमेव च । हादशाशनप्रविचारा-
नेतानेव प्रशस्यते” ।

हादशाह पु० हादशभिरहोभिर्निर्दिष्टः ठञ् तस्य कुक्,
हादशमहः कर्म, हादशानामह्नां समाहारो वा टच्
समा० अङ्गाहान्त्यात् पुंस्त्वम् । हादशभिरहोभिः
साध्ये यागभेदे हादशरात्र्यञ्छे दृश्यम् । हादशे
दिने “हादशाहः प्रशस्यते” अतिः । हादशदिनसमा-
हारे “सख्यं त्राहं नाहं नाहं नाहं अपत्याप्राहृतं” प्रति ।
हादशाहेन वा कुर्वादेकाहे हादशाह वा” ति० त० ।
अत्र अपवर्गे तृतीया हादशानां ग्राह्याणां मध्ये प्रत्य-
हमेकैककरणेन हादशदिनव्यापकता बोध्या” हादश दि-
नानि च व्यापकावस्यन्तीनि ग्राह्याणीति बोध्यम् ।
हादशाहम् अधीष्टो भूतोभूतो भावी वा” पा० ठञ् तस्य
कुक् । हादशदिनं व्याप्य ४ सत्कृत्यनिर्जोते ५ भूते
कर्मकरे स्वधत्तया तस्यापके ह्यागादौ ७ तत् भाविनि
उवरादौ च “ऐकाहिकेषु विचार्य हादशाहिकेषु च य-
थाचं प्रयोगः” कात्या० श्रौ० १२।६।२५ सूत्रे कर्कः ।

हापर पु० द्वी परी प्रकारो विषयो यस्य घृणे० । धंशवे ।
हाभ्यां सत्त्वमेताभ्यां परः घृणे० । सत्त्वमेतायुगान्तरे
युगभेदे च । हादशसंख्यान्वितपात्रं कपायके न० अत्र
यञ्छे ११४ घृ० दृश्यम् । हापरयुगमानस्य “अष्टौ
शतसहस्राणि वर्षाणां मातृषाणि त् । अतः पटिः
सहस्राणि वर्षाणां हापरं युगम्” मत्स्यपु० १४१ अ० ।
तद्वर्षभेदस्य तत् १४१ अ० उक्तो यथा

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हापरस्य विधिं पुनः ।
तत् त्वेतायुगे शीघ्रे हापरं प्रतिपद्यते । हापरादौ
प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे त् या । परिहृते युगे
तस्मिंस्ततः सा वै प्रशस्यति । ततः प्रवर्तिते तासां
प्रजानां हापरे पुनः । लोभोद्धतिर्बणिग्युक्तं तत्पा-
नामविनिश्चयः । प्रध्वंसश्चैव वशीनां कर्मणान्तु विप-
र्ययः । यात्रा बधः परोदण्डोमानोदण्डोऽक्षमा बधम् ।
तथा रजसमोभूतः प्रहृते हापरे पुनः । आद्ये कृते ना-
चर्माऽसि स त्रेतायां प्रवर्तितः । हापरे व्याकुलोभूत्वा
बधो धर्मः प्रशस्यति । वशीनां हापरे धर्माः सङ्कीर्णत्वे

तथाऽऽचक्षते । ईदृशस्य ह्यनेनैव युगे तस्मिन् नृतिरुच्यते ।
 विधा नृतिः नृतिश्चैव निचयो नाधिगम्यते । अगिच-
 यावगमनाद्धर्मतत्त्वं न विद्यते । धर्मतत्त्वे अविज्ञाते
 मतिभेदस्तु जायते । परस्परं विभिन्नास्ते दृष्टोनां
 विभवेण तु । अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतमत्याकृतमन्वि-
 दम् । एको वेदयतुष्यादः संख्य तु पुनः पुनः । संखे-
 पादावुपपन्नैव व्यस्यते हापरेतिह । वेदयैकचतुर्हा तु
 व्यस्यते हापरादिषु । अविपुलैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टि-
 विभवेः । ते तु ब्राह्मणविभवाः स्वरक्रमविपर्ययैः ।
 संज्ञिता मन्व्यजुःसाक्षां संज्ञितास्तैर्महर्षिभिः । सामा-
 न्याद्वैकताश्चैव दृष्टिभिः कश्चित् कश्चित् । ब्राह्मणं
 कल्पसूत्राणि भाग्यविद्यास्तथैव च । अन्ते तु प्रस्थिता-
 क्षान्ते कैचित्तात् प्रत्यवस्थिताः । हापरेषु प्रवर्तन्ते
 भिक्षार्थैस्तैः स्पर्धनैः । इकमाध्ययैः पूर्वमासीदुद्दे-
 धस्तु तत् पुनः । सामान्यविपरीतास्तैः कृतं शास्त्राकल-
 म्बिदम् । आध्ययैश्च प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलीकृतम् ।
 तद्येषां सर्वेषां शास्त्रां विकल्पैः स्वस्य सञ्चयैः । व्याकुलो
 हापरेष्वर्थैः क्रियते भिक्षुदर्शनैः । हापरे सञ्चिहते ते
 वेदा नश्वरान्ति वै कस्यो । तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवन्ति
 हापरे पुनः । अर्थभिर्भरणं चैव तथैव व्याध्युपपन्नाः ।
 वाङ्मनःकर्मभिर्दुःखनिर्वेदो जायते ततः । निर्वेदा-
 न्जायते तेषां दुःखभोजविचारणा । विचारणायां
 वैराग्यं वैराग्याहोचर्यनम् । दोषाणां दर्शनाश्चैव
 ज्ञानोत्पत्तिस्तु जायते । तेषां मायाविनां पूर्वं मर्त्यं
 स्वावस्थु वेदन्ते । उत्पत्त्यन्तीह शास्त्राणां हापरे
 परिपन्निन । आयुर्वेदविकल्पाश्च अज्ञानं व्योतिषस्य
 च । अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ।
 प्रक्रिया कल्पसूत्राणां भाग्यविद्याविकल्पनम् । नृति-
 शास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् । हापरेष्वभि-
 वर्तन्ते मतिभेदास्तथा दण्डाः । मनसा कर्मणा वाचा
 कल्पादास्तैः प्रसिध्यति । हापरे सर्वभूतानां कालः
 क्लेशपरः कृतः । लोभो धृतिर्विद्वग्बुद्धलज्जानामवि-
 निचयः । वेदशास्त्रप्रत्ययनं वृथायां बहुवृत्त्या । वृथा-
 ऽऽत्मपरिध्वंसः कामदेवो तथैव च ।
 “कारिष्यते परिभवः क्षातिना नखस्य । तं हापरस्तु
 मृतममदुनोत् पुरस्तात् । भैमीनलोपवसनं पिशुनो व-
 शेने न हापरः किञ्च कश्चिच्च युगे जगत्साम्” नेत्र-
 हापराय पु० पापत्रयस्य हादृशं स्थापितं मार्गं हापरं तस्य

अथ उत्तमानतया पतनम् । द्यूतभेदे हाद्वान्वितपार्श्व-
 पापत्रयोत्तमानतया पतने अथयत्ने ११४४० दण्डम् ।
 हासुप्यायण पु० हासुप्यायण+पुत्रो० । इत्योः पुनो हासुप्याय-
 णयत्ने दण्डम् २७५५० गौतमे सुनो च मन्वार्थवि० ।
 हास्त्री हास्वति किञ्चचीत्या० अथा० क्षिप । १५५५५ निर्ग-
 मनस्थाने अमरः । २७पाये च “आद्यवेदता तदुहारा”
 सां० सू० “मन्वह्य इति तु हास्” मनुः “विद्वन्मन्त्रि-
 न्नाणि निवता हास् वेदज्ञानः” याज्ञ० “वि जयन्तास्तुता-
 दधो हारो देवीरस्यतः” अ० १।१२।६ “वधाविहतायां
 हास् हारा प्रपद्येत” यत० ब्रा० १।१।१२२३। २३। २३। २३। २३।
 अमरः । ७पाये ज्ञानहारा भवेत्पुनः” ज्ञानशास्त्रम् ।
 हास् व० ह-विष् अक्ष । १५५५५ निर्गमस्थाने । अक्षभेदे
 हास्भेदात्तत्पुत्रभेदात् अक्षयत्ने २६१७० पु० अक्षाः
 “मनोमहास्त्रनिविद्धास्ति” कुमा० “उटजहारोधिभिः”
 रघुः । १५५५५ च “भुजङ्गपिहितहारं पातामनधितिर्जति”
 रघुः । १५५५५ अक्षे च “शालः करणा बुद्धिः सर्वं विष-
 यमवसाहते अक्षात् । अक्षात् त्रिविधं करणं हास्
 हाराणि शेषाणि” सां० का० “हास् प्रधानं, शेषाणि कर-
 णानि वाक्तेन्द्रियाणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं सुमनोह-
 हारा बुद्धिर्वाकादवसाहतेऽध्यवस्यति तस्याद्वाक्तेन्द्रि-
 याणि हाराणि हास्वती च शालः करणा बुद्धिरिति”
 त० को० “तद् (व्याकरणम्) हास्मयवर्गस्य वाङ्म-
 नानां चिकित्सितम्” हरिः । (लिका० ।
 हास्का व० हास्केण प्रत्ययेन कायति कै-क । हास्कापुण्यां
 हास्कापुण्यां पु० न० । हास्का कण्टक इव । कपाटे लिका०
 हास्का स्त्री प्रत्ययेन हास्केण कायते कै-क टाप् धातुस्यक
 पूर्वत्वात् न कृत इत्यम् । हास्वत्याम् पुण्यां हास्वतीयत्ने
 दण्डम् “पेटकी तीर्थतुल्या सा किं तीर्थं” हास्का प-
 रम् । सर्वतीर्थपरा अत्र हास्का बहुवचनम् । यस्याः
 प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मसंख्यनम् । दानस्य हास्का
 तास्य आस्य देवपूजनम् । चतुर्थस्य तीर्थानां गङ्गा-
 टीनास्य भूमिप ।” नञ्वावे० नीलजम्बवत् ।
 हास्गोप पु० हास् गोपावति गुप-अक्ष । हास्पाये
 हास्केष पु० इत० । वाहन्ति मन्त्रं हास्काणावाद्योऽप्यत्र
 हास्दातु हास् ददाति दा-अक्ष । भूमीवृद्धये भावपु०
 हास्प पु० हास् पाति प्रा-अक्ष । हास्पाये “अनेक शोकस्य
 हास्पाः” सा० उ० २१५५५ पु० “विष्णुर्देवानां हास्पाः”
 इति नृतिः ।

द्वारपाल लि० द्वारं प्राप्नोति पाणि-पद्मम् । द्वाररक्षके दो-
वारिकचन्द्रे १०७१ पु० अथ चक्षुषम् "ततो मङ्गलं गत्वा
द्वारपालं महावचम् । तं वक्ष्यमभिवाद्यैव बोधयन्" फलं
लभेत्" भा० व० ८१ अ० । ततोऽर्चयामां विन्यस्य द्वारपालान्
वचनमेतत् "तन्मन्त्रां देवताभेदे द्वारपालभेदाः तत्र तत्र
प्रकरणे तन्मोक्षा देवाः । श्तीर्थभेदे च 'ततो मङ्गलेत
राजेन्द्र ! द्वारपालं तरययुक्तम् । तत्र तीर्थं सरस्वत्यां
यत्नेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजस्वनिन्दोम-
फलं लभेत्" भा० व० ८१ अ० स्त्रियां स्त्रीप् । अस्या अपत्यं
रत्ना० टक् न टक् । द्वारपालिक द्वारपाल्या अपत्ये
पुंस्त्री० । स्त्रियां स्त्रीत् [टाप् ।

द्वारपालक लि० द्वारं प्राप्नोति पद्मम् । दोवारिके स्त्रियां
द्वारपिण्डी स्त्री द्वारस्य पिण्डीव । देहस्यं कटा० ।

द्वारवलिभुज् पु० द्वारदत्तं वलिं भुङ्क्ते भुज-किप् । वक्त-
व्ये लिङा० । [पदार्थे हेमच० ।

द्वारवन्तं द्वारे स्थितं वन्तम् । (तानां) (तत्पुं) एवाते
द्वार(रा)वती स्त्री द्वाराणि चतुर्भ्योऽप्यद्वाराणि प्रश-
ङ्गात्वात् सप्तप् भक्ष्य वः संज्ञात्वेन वा पूर्वपददीर्घः ।
अपुङ्गोपालिके स्त्रीवासुदेवनिर्मिते पुरीभेदे तत्पुरी
निर्मायककारस्यानादिकं हरिवं० विसरतां वर्णितं दिङ्-
जालमलोक्तते ।

"आम्यं सिन्धुराजस्य प्रवेदुर्दुपुङ्गवाः । ते तत्र
रत्नयोधेषु विषयेषु सुखमिषाः । सुदुर्धराट्वाः सर्वे
देवाः स्मरन्ता यथा । पुरवास्यु विचिन्त्यन् व क्षण-
स्तु परवीरजा । ददर्श विपुलं दीपं सागरानूपशोभि-
तम् । वाङ्मनसं हृत्तुष्टैव शिकताताम्रमृत्तकम् ।
पुरवक्ष्यसम्पन्नं कृताकृद्भिष चिया । सागरानिल-
संवीजं सागरान्मुनिषेवितम् । विषयं सिन्धुराजस्य
शोभितं पुरजण्यैः । तत्र रैवतकोनाम पर्यतोनाति-
दूरतः । मन्दरोद्धारशिखरः सर्वतोऽभिविराजते ।
तल्लैकव्यसंवासी श्रीयोगेनाभ्युषितश्चिरम् । प्रभूत-
सुखोन्नेतः सर्वरक्षसमाकुलः । विह्वारभूमिस्तत्रैव
तस्य राज्ञः सुनिर्मिता । नाम्ना द्वारवती नाम स्नाय-
ताऽष्टापदोपचा । केचयेन सतिस्तत्र सुखं विनि-
वेक्षिता । निवेशं तत्र सैन्धवानां रोजयन्ति च वाद्याः ।
ते रत्नचक्रं दिशे तत्र वादयुक्तवाः । सिनापाभाच
सङ्गुः स्नायानारनिषेधम् । ध्रुवाय तत्र व्यवसत्
केचवः सङ्ग आदूषे । श्रेष्ठे पुरनिषेधाय च सङ्ग

प्रवरो विभुः । तस्यास्तु विविधं नाम वाङ्मनि च
गदाप्रजः । निर्ममे पुङ्गवमृष्टो मनसा वादयोक्तनः ।
एवं द्वारवतीस्तुैव पुरीं प्राप्य सवान्धवाः" हरिवं०
११४ अ० । "द्वारं द्वारवती नाम पुष्पिकां निर्मिता
मया । भविष्यति पुरी रत्ना यत्कस्योवाभरावती ।
तान्येवास्याः कारयिष्ये चित्राभ्यासतनानि च । चत्त-
रान् राजभार्यांश्च समानन्तःपुराणि च । देवा
रत्नाम भोदन्तं वचनो विगतज्वराः । बाधमाना रि-
पुत्पानुपसेनपुरोगमाः । मृच्छन्तां मृच्छवाक्त्रि का-
र्यन्तां त्रिकचत्तराः । मीयन्तां राजभार्यांश्च प्राका-
रक च वा गतिः । प्रेक्षन्तां शिखिचत्तरा वै नियुक्ता
नेष्टकमेतु । नियुक्त्यन्ताश्च देशेषु प्रेक्ष्यकर्मकराजनाः ।
एवमुक्तास्तु मद्रो मृच्छसंयुक्ततत्पराः । यथा-
निवेशं सङ्गुटाचक्रुर्धाम्परिपचम् । फलमृष्टाकतो-
मानं चक्रुर्वादेवपुङ्गवाः । पुण्येऽहनि सङ्गराज !
दिशोऽभीष्टं यतिपूज्य च । वास्तुदेवतक्रमैषि विधि-
नाऽकारयंस्ततः । स्वपतीनश्च गोविन्दस्तलोवाच
मृच्छवतिः । अमृच्छकं सुनिश्चितं क्रियतामन्न मन्दिरम् ।
विभक्तचत्तरपथं सुनिश्चितेऽहोदेवतम् । ते तथेति
महावास्तुसङ्गा स्मरन्तयत्तदा । दुर्गकर्मणि सम्भारातुप-
लभ्य सथातिधि । यथाव्यासं निर्ममिरे द्वारान्प्रायत-
नानि च । स्नानानि विदुर्भुक्त्यां मृच्छादीनां यथा-
क्रमम् । अपामन्नेः सुरेशस्य दपदोक्षलस्य च ।
चातुर्देवानि चत्वारि द्वाराणि विदुश्च ते । शुद्धाज-
मेन्द्रं भङ्गाटं पुष्पदन्तं तथैव च । तं नेष्टस्य युक्तेषु
यादनेषु मृच्छात्मसु । पुण्याः क्षिप्रं प्रवेशार्थं चिन्तयासाध
साधवः । तस्य देशोत्थिता बुद्धिर्ममला क्षिप्रकारिणी ।
पुण्याः सा वै प्रियकरी यदूनामभिवर्द्धिनी । शिखि-
सख्यस्तु देवानां प्रजापतिसुतः प्रभुः । विश्वकर्मा
स्मरन्ता वै पुगीं संस्थापयिष्यति । मनसा समनुध्याय
तस्यागमनकारणम् । त्रिदशाभिस्तुतः कण्ठो विविक्ते
समपद्यत । तस्मिन्नेव ततः कावे शिखिप्राचार्यो मृच्छा-
मतिः । विश्वकर्मा सुरभेष्टा कण्ठस्य प्रसङ्गे स्थितः ।
यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्सृष्टुमिह तोवराट् ।
ततः प्रायतनजणप्या पुरी स्नात् पुङ्गवेक्षनम् । एव-
मुक्तस्ततः कण्ठः प्रागेव कृतनिश्चयः । सागरं सरितां
नामसुवाप्त मद्रतं वरः । सङ्ग ! दध च हे च बोध-
तानि जन्माग्ने । प्रतिचिन्तयतामाका सङ्गि मति

मान्यता । अथवाद्ये त्वदा दत्ते पुरीवं मानके वक्षे ।
 पुण्यांनिविष्टवाराणां समर्थं विप्रश्चिन्तते । ततः जगत्स्य
 वचनं श्रुत्वा नन्दनदीपतिः । समावृतेन योगेन उत्-
 त्वहर्ष्यं जलाशयम् । विश्वकर्मा ततः प्रीतः पुण्याः
 संदृश्य वास्तु तत् । गोविन्दे चैव सन्मानं सागरः कृतवा-
 क्षदा” हरिवं ११६ अ० ततो देवस्य बोलासंवरणा-
 नन्तरं तत्कलत्रादीनां ततोऽपगमने समद्वेष्टेन तत्पुण्याः
 प्रावणं कृतम् तत्कथा भा०भौ०७ अ० । “निर्याते
 तु जने तस्मिन् सागरो सकलालयः । द्वारकां रत्न-
 सम्पूर्णां जलेनाज्ञावयत्तदा । यदाहि पुरुषव्याघ्रो
 भूमेस्तस्या व्यसृजत । तत्तत् संज्ञावयाभासं सन्निधेन स
 सागरः । तदङ्गु तमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः ।
 तृणान्तरं जम्बुरङ्गो देवमघात्रुवन्” “काशी
 काञ्ची च मातास्या त्वयोध्या द्वारवर्त्यपि । मधुरा-
 ऽवन्तिका चैव सप्त पुर्वोऽत्र भोजदाः । श्रीगैलः
 भोजदः सर्वः कैदारोऽपि ततोऽधिकः । श्रीगैलाज्ञापि
 कैदारात् प्रवागं भोजदं परम् । प्रयागादपि तीर्थौ-
 ष्प्रादपिमुक्तं विशिष्यते । यथाऽपिमुक्ते निर्वाणं न तथा-
 न्यत्र कुलचित् । अन्यानि मुक्तिजैलाणि काशीप्राप्ति
 करानि च । कामी प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थको-
 टिभिः” काशी०७अ० निषिद्धमपि तप्तस्रग्गादिधार-
 णञ्च तस्याहात्म्यकथनात् तत्र विहितं तस्मान् निर्व-
 चनशोक्तं काशीख०७अ०

“सप्तरात्रमुपित्वा त्व ययौ हारावतीं प्रति । चतुर्थांमपि
वर्षाभिं यत्नं हाराणि सर्वतः । अतो हारावती-
त्युक्ता विद्वद्भिस्तत्तत्वेदिभिः । अस्मिन्यपि च जलनां
यत्नं चक्राकृतान्बुधो । किं चित्तं यत्नं तत्न स्युः
शक्रचक्राकृताः करैः । जलनः शिष्ययत्नेवं निज-
दूतान् सङ्कुर्मुञ्चः । ते त्याज्या यैर्हारायत्या नामापि परि-
गृह्यते । श्रीशङ्खे क स आभोदः अर्थे वर्षः क
तादृशः । तत् पावित्रं क वै तीर्थं, तद्गोपीचन्द्रे यथा ।
दूताः ! श्दशुत यद्वाचं गोपीचन्द्रेणाम्बुतम् । त्वव-
दिम्बनवत् सोऽपि दूरे त्याज्यः प्रयत्नतः । त्वस्य
सङ्कृताये ये त्वस्योनामजापकाः । त्वस्योवनमात्रा-
ये ते त्याज्या दूरतोभटाः । पवित्राणां च सर्वेषां
सुपवित्रा वहाधिका । त्वां स्मृति यतस्तस्मात्सुखसीनि
निवृण्यते । युगे युगे हारावत्तारत्नानि परितोमूचन् ।
अस्मीरत्नाकरोऽद्यापि लोकेन परिगोवते । हारावत्तां

निचलोवे अन्वयः कावचोदिताः । चतुर्भुजाः । कुर्वन्नुपहृ-
 ते पीताम्बरधारिणः । तन्नापि सन्त्यर्षं पितृन् चक्रेदेवर्षं
 मानवान् । तत्र तेषु च तीर्थेषु सङ्गोचं सर्वेषु तन्वितः ।
 दीर्घं हारावती तत्तार्थं "स्वयोध्या मधुरा जाया काशी
 काङ्क्षी ज्वलिका । पुरी हारावती चैव सम्रता भोज-
 दायिकाः । एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
 पुरी हारावती विष्णोः प्राञ्जल्योपरिस्थिता । सङ्गिता
 गणिता एताः सर्वत्र मानिताः सुरैः । यात्रि कानि च
 ज्ञेयाणि काशीप्राप्तिकराणि षट्" इति भूतपुद्गितन्त्रम् ।
 हारशाखा स्त्री इतः । हारस्यावयवे (वाकु) शब्दार्थकः ।
 हारस्तम्भ इ० इतः । हाराङ्गसम्भे शब्दार्थकः ।
 हारस्थ त्रि० हारे तिष्ठति स्या-क । शहारपाद्ये शब्दकः
 शहारस्थितमात्रे च ।

हारादि “हारादीनाञ्च” व्याख्यां पूर्वमैजागमनिमित्ते
 पा०ग०सू०उक्ते शब्दगणे स च गणः “हार् खर स्वाध्याय
 व्यन्कश स्वक्षि खर् स्फप्राकत स्वादुष्टदु श्वस्व”
 द्वारे निबुक्तः ठक । दौवारिकः ।

द्वाराध्यक्ष पुं द्वारेऽध्यक्षः । प्रतीकारे “वेत्तव्यासक्त क-
लाश द्वाराध्यक्षा विद्यां पते !” भा०ख०१०८०

हारिक लि० हारं पात्यतयाऽन्यस्य ठन् । हारपावे वार-
 सन्दरी प्रपक्षानि चत्वारि हाराणि अन्यस्याम् ठन्
 टाप् । हारिका २हारवत्यां स्त्री गन्धर्वाः ।

द्वारिन् त्रि० द्वारं पात्यतेनाऽऽवृत्य रजि । द्वारपाले
 २ द्वारयुते त्रि० द्वारयन्त्रे वक्ष्यम् ।

द्वाय्यं ति० द्वारि भवः यत् । द्वारिभवे “द्वाय्ये स्मृत्ये द्वेयी
 द्वारौ” व्याचक्षते ॥ ४॥११२ द्वारिभवे द्वाय्ये स्मृत्ये”
 नारा० वृत्तिः “चतुर्वह्नीतं यावाद्द्वाय्ये जुहोति”
 कात्या० श्रौ० ८।१।२६

द्वा(द्वि)विंश लि० द्वा(द्वि)विंशतेः पूरणः ऊट् । द्वाविंशति
संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् । द्वा(द्वि)विंशत्या युतं शतादि
उ । शतयुते शतादौ लि० ।

द्वा(हि)विंशति स्त्री बाधिका विंशतिः द्वौ च विंशतिस वा
 व्याप् बह्वत्वेऽपि एकवचः । बाधिकाविंशतिसंख्यायां
 २तत्संख्यायुते च “कस्यो द्वाविंशतिं भञ्जान्” भा०
 क्रो० ४७७० द्वा(हि)विंशतिः प्रमाणमस्य ठन् । द्वा(हि)
 विंशतिक तत्संख्यान्विते लि० पूरये तमप् । द्वा(हि)
 विंशतितम द्वाविंशतिसंख्यापूरये लि० । एवं
 द्वा(हि)लि० बहुद्वा(हि)चत्वारिंशदादयोऽपितत्संख्यायां

तत्त्वस्थान्तिस्त्री एकव० पूरणे उ तयपौ उच्चैर्यौ ठन् ।
एवं उ । हा(हि)तिंशदि तद्युते शतादौ लि० सा परिमाण-
मस्य ठन् । हा(हि)तिंशतिकादि तत्तत्त्वस्थान्तिपरिमाणके लि०
हा(हि)षटि स्त्री अधिका षटिः द्वौ च षटिश्च च वा
वा च्यात् एकव० । अष्टाधिकषटिसंख्यायां शतद्युते च । पक्षे
द्विषटिरप्यत्र तथा युतं शतादि उ । हा(हि)षट तद्युते
शतादौ । सा परिमाणमस्य ठन् । हा(हि)षटिक तत्परि-
माणके लि० पूरणे तमप् । हा(हि)षटितम उट्
हा(हि)षट तत्संख्यापूरणे उटि स्त्रियां ङीप् ।

हा(हि)सप्तति स्त्री अधिका सप्ततिः द्वौ च सप्ततिश्च वा
वा च्यात् एकव० । अष्टाधिकसप्ततिसंख्यायां शतसंख्याते च
“दासप्ततिर्भूतस्तु पाटास्तु दाटग क्रमात्” ज्यो०त० ।
द्विसप्ततिरप्यत्र । तथा युतं शतादि उ । हा(हि)सप्तत
तद्युते शतादौ लि० तस्याः पूरणे तमप् । हा(द्विसप्त-
तितम उट् । हा(हि)सप्तत तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां
ङटि ङीप् ।

द्वि लि० द्वि०ग० द्वि-उ । द्वित्वसंख्यायां “द्विकयोर्द्विचनै-
कवचने” पा० द्वित्वार्थकताया भाष्यादुक्तेः । द्वित्वसं-
ख्यान्ति च । सर्वनामकार्यं तस्य जसादिप्राप्ताभावात्
न्यदादित्वात् अत्वम् । द्वौ द्वे । द्वयोः स्त्रियोः पुलः द्विपुल
इत्यादौ सर्वनामत्वात् वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । अकच् ।
द्वौ इत्यादि । स्वार्थे केनोपपत्तौ चित्प्यरार्थमकच् ।

द्विक लि० द्वि०ग० द्वि-अकच् । द्वित्वसंख्यायां तद्युते लि०
स्त्रियां टेरकचि द्वौ इत्येव स्वार्थे के तु प्रत्ययस्यकात्
पूर्वमत इत्यम् द्विके इति भेदः । द्वयोरवयवः द्वौ
अवयवौ वा यस्य कन् । द्विले न० एकव० शतद्युते लि०
“एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा । अग्रे पञ्चैव
लङ्कायाः” भर्तृहरिः । द्वौ दीयेते वृद्धादिना
अत्र शतादौ कन् । वृद्धादिना दीयमानद्विरूपकादिके
शतादौ । “द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममतस्मरन्”
“द्विकं शतञ्च गृह्णानो न भयत्यर्थकिल्लिषी” मनुः
द्वौ को ककारो वाचकशब्दे यस्य । एकाके द्वौके च
पुंस्त्री० सेदि० । तयोर्वचकशब्दे ककारद्वयस्य सत्त्वात्
तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

द्विककार पुंस्त्री० द्वौ ककारौ वाचकशब्देऽस्य । एकाके
श्लोके च शब्दरत्ना० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
शककारद्वययुते शब्दादौ लि० ।

द्विककुट्ट पु० द्वे कुट्टे यस्य अन्यस्योपः समा० उट्टे केमच०

द्विकार लि० द्वौ करोति संख्यापूर्वकत्वात् कहेत्वादौ क-उ ।
द्विसंख्यान्वितकारके । द्वौ करो यस्य द्विभुजे च ।
द्वयोः करयोः समाहारः । शकृद्वये “बभुजितः किं ?
द्विकरेण भङ्क्ते” उज्जटः ।

द्विकार्षापण(णिक) लि० द्वाभ्यां कार्षापणाभ्यां क्रीते ठक्
तस्य वा लुक् । द्वाभ्यां कार्षापणाभ्यां क्रीते पक्षे ठकोः-
कोपे । द्विकार्षापणिक तत्कार्ये ।

द्विकौडविक लि० द्वौ कुडयो प्रयोजनमस्य ठक्, द्वाभ्यां
कुडवाभ्यां क्रीते वा ठक् न तस्य लुक् । उत्तरपदद्विः ।
द्विकुडवप्रयोजनके शब्दाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीते च ।

द्विगु लि० द्वौ गावौ यस्य गौणत्वात् गौर्ह्रस्वः । द्वयो-
र्गवोः सम्बन्धनि द्विगवस्थामिके पुरुषे । “द्वन्द्वो द्वि-
पुरपि चाहं सततमद्वन्द्वे व्यथीभावः” उज्जटः ।
व्याकरणोक्ते तत्पुरुषान्नर्गते पा० सूत्रोक्ते श्वसामभेदे
पुं० च च सि०को० मनोरमादौ च दर्शितो यथा
“द्विगुसंख्ये संज्ञायाम्” । २।१।५० । पा० “समानाधिकरणे-
नेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति निय-
मार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सम्प्रर्धयः । नेष्ट
उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ज्ञाज्ञाणाः” सि०को० । “तद्विताये-
नरपदसमाहारे च” पा० । ३।१।१ । पा० “तद्विताये विधने
उत्तरपदे च परतः समाहारे च बाधो द्विगुसंख्ये
प्राग्वहा । पूर्वस्थां शालायाम्भवः । पूर्वशाखः ।
समासे कृते द्विगुपूर्वपदादसंज्ञायां जडति जः । सर्व-
मान्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । आपरशालः । पूर्वा-
शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे वज्रग्रीही कृते प्रिया-
शब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे
आकार उदात्तः । पूर्वशाखाप्रियः । द्विगु समाहारो
नाख्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्विताये पक्ष्यां मातृ-
णामपत्यम् पाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति
त्रिपदे वज्रग्रीहायवान्नरतत्पुरुषस्य विकल्पेऽपि द्वि-
तत्पुरुषयोरुत्तरपदे नियसमासपचनम्” सि०को० । “निय-
सार्धमिति विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे तत्पुरुषे
संज्ञायामेव द्विगुसंख्ये समस्येते नाम्यत्वेति नियाम-
कमिदमिति भावः । तिनोकनाथ इत्यादौ तु उत्तर-
पदद्विगुरिति असंज्ञकत्वेऽपि न क्षतिः । पूर्वसूत्रमि-
त्यादौ संज्ञाभावेऽपि कान्वाचकत्वात् समासो, न
ह्यत्र द्विगुशेषबोध उदयगर्थादिसम्बन्धाया एव
द्विगुत्वात् एवं देशवाचकेनापि समास इति उट्-

ब्राह्मणब्रह्मोऽप्यत्र । “समसब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रह्मणे । अधीते शतसाहस्रमननं वेदपारगे” मनुः ।
द्विजराज पु० इत० टच् समा० । १चन्द्रे अमरः । द्विज-
पतिशब्दे दृश्यम् । “इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिः”
रघुः । २कपूर्वे १द्विजशब्दे ४द्विजोत्तमे विभो ५पक्षीन्द्रे
गर्भे च ।

द्विजलिङ्गिन् पु० द्विजस्य लिङ्गमन्वयस्य इति । १चत्त्रिये
लिका० । २विप्रवेशधारिणि च । “तान् सर्वान् घातये-
द्वाजा शूरांस्तु द्विजलिङ्गनः” मनुः ।

द्विजवाहन पु० द्विजः गर्भो वाहनमस्य । भारायणे
“एवं त्वमसि देवानां मन्त्रानां द्विजवाहनः । तच्छरीर
शतं कृण्व । अगत्प्रकरणं त्वदम्” हरिवं ७६५०

द्विजव्रण पु० न० इत० । दन्तार्बुदे दन्तरोगभेदे राजनि० ।

द्विजशप्त पु० इत० । राजभाषे (वरवटि) शब्दच० । तस्य
द्विजैर्भोजनस्य निषिद्धत्वात् तथात्वम् ।

द्विजसेवक पु० इत० । १शूद्रे शब्दक० । २द्विजसेविभावे लि० ।

द्विजा स्त्री द्विजायते जन-ड । १रेणुकानामगन्धर्वस्य अमरः
२भाग्यां मेदि० । ३पालङ्गां (पालङ्) शाकभेदे शब्दच० ।
तासां कर्तनेऽपि पुनर्जायमानत्वात् तथात्वम् । ४द्विज-
जातिस्त्रियां ४तत्पद्मां च स्त्री ङीप् ।

द्विजाग्र पु० द्विजेषु अग्रः । विभो “अङ्गिरेव द्विजाग्रपाणां
कन्यादानं विधिपरते” । “ब्राह्मणं कृतं द्विजाग्रपाणां
प्राशितं पितृतर्पणम्” मनुः । [कटुकायां राजनि० ।

द्विजाङ्गी स्त्री द्विजस्य दलस्याङ्गमिव भूलमस्याः ङीप् ।

द्विजाति पु० द्विः जातिर्जनस्य । १ब्राह्मणे अमरः ।
२ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु । “गृह्णाद्विजातिभिर्जातो न भू-
मेर्भागमकृति” स्मृतिः । “ब्राह्मणक्षत्रियविश्वस्तयोवर्णा
द्विजातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो, नास्ति तु पञ्चमः”
मनुः । तेषां दिर्जन्यवत्त्वं द्विजशब्दे दृश्यम् । ३अश्वज
मेदि० । ४दन्ते च

द्विजानि पु० द्वे जाया यस्य निङ् । द्विभार्यके “अन्योन्येनैव
चरति द्विजानिः” अ० १०।१०।१।१

द्विजायनी स्त्री द्विजः अयत्ने ज्ञायतेऽनया अय-गतौ गत्य-
र्थस्य ज्ञानार्थत्वात् क्युट् ङीप् । यज्ञोपवीते लिङा० ।

द्विजालय पु० इत० । १द्विजस्य स्वगालये कोटरे शब्दच०
२नीडे । ३द्विजानां गृहे च ।

द्विजिह्व पुंस्त्री० द्वे जिह्वे यस्य । सर्पे स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । तेषां द्विजिह्वत्वकथा भा० आ० १४अ० यथा

“अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान् परमकृष्टवत् । इदमा-
भीतममृतं निक्षेपस्याभि कुशेषु वः । स्नाता मङ्गल-
संयुक्तास्ततः प्राप्नोत पञ्चगाः । । भवद्भिर्दवासीनैर्युक्तं
तद्वचस्तदा । अदासी चैव मातेयमदाप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् । ततः स्नातं
गताः सर्पाः प्रत्युक्ता तं तथेत्युत । शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य
जगाम त्रिदिवं पुनः । अथागतास्तसद्देवं सर्पाः सुधा-
धिनास्तदा । स्नाताश्च कृतजप्याश्च पञ्चदाः कृतमङ्गलाः ।
यत्नैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे । तद्विज्ञाय
कृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत् । सोमस्यानमिदं चेति
दर्भाको क्षितिङ्कृतादा । ततो दिधाकृता जिह्वा सर्पाणां
तेन कर्मणा । अमृतं चाप्यमृतस्यार्द्राङ्गोऽप्य पवित्रि-
यः । एवं तदमृतं तेन कृतमा कृतमेव च । द्विज-
ह्वाश्च कृताः सर्पा गर्भेन महात्मना” । २छत्रके च
त्रि० अमरः । ३खले मेदि० । ४चौरे ५दुःसाध्ये च
शब्दच० । तेषां सर्पतुल्यममृतविधत्वात्तथात्वम् । “परस्य
ममृतविधसुज्जतां निजम् द्विजिह्वतादोषमजिह्वगा-
मिभिः” । “तमिहमारोपयितुं सकर्षकैः कुलेर्ष भेजे
फणिनां भुजङ्गता” माघः ।

द्विजेन्द्र पु० द्विज इन्द्र इव उपमितसमा० । १द्विजशब्दे
इत० । २चन्द्रे ३कपूर्वे च “द्विजेन्द्रकालं” अत्रिपञ्चसं-
श्रियां माघः ।

द्विजेश पु० इत० । १गर्भे २चन्द्रे ३अमरः ४कपूर्वे च ।
द्विजेश्वरादयोऽप्यत्र । “तद्वचनयोगातुगतं शिशिरांशुं
द्विजेश्वरम्” हरिवं ४५५० ।

द्विजोपासक पु० द्विजमुपास्ते उप+आस-ण्वुल् । द्विज-
सेवके शूद्रे पारस्करनिष० ।

द्विजोत्तम पु० द्विजेषु उत्तमः । विभे ।

द्विठ पु० द्वौ ठकारौ लेखनकारे यस्य । १विसर्गे तस्य लेख-
नाकारस्य द्विठकाराकारत्वात्तथात्वम् शारदातिलक
व्याख्याने राघवभट्टः । लक्षितलक्षणया २स्नाह्यायाम्
तस्याः विसर्गशब्दवाच्यत्यागार्थकत्वात् तथात्वम् समा०
द्विगुः । ३ठकारद्वये न० । [दृश्यम् ।

द्वित पु० १देवभेदे २क्षत्रभेदे च एकतशब्दे १४६५।६६५०

द्वितय न० द्वयोरेवयवः संख्याया अवयवे तयप् । द्वित्वसं-
ख्यायां “प्रसार्य स्तूतद्वितयं तयोर्यत्र युतिर्भवेत् ।
“दृश्यन्ते पञ्चदशभिराषाढाद्वितयं तथा” । “कटाहद्वित-
यस्यैव संपुटं गोलकाकृति” सू० सि० दापवयवस्य ।

१. द्वित्वसंख्याविशिष्टे लि० अथ लक्षि वा सर्वनामना
द्वितीये द्वितीयाः । “ह्रस्वानुमतोः क्तिप्पठं वटि वायो
द्वितीयेऽपि तेष्वक्षाः” किरा० “अधिकं शुशुभे शुभंयुना
द्वितीयेन ह्यमेव सङ्गतम् । पटन्तु ह्यमेव येदं विन-
येनास्य नयस्य योवनम्” रघुः । अथ स्त्रीत्वमपि
समयत्वं लोप ।

द्वितीय लि० द्वयोः पूरणः तीय । द्वित्वसंख्यापरण्ये तस्याः
क्तिप्पठं वा सर्वनामकर्म । “एकमेवाद्वितीयं तच्छा-
स्त्रमिति” । “द्वितीयशामी न हि शब्द एव नः” रघुः “मा-
तृर्योऽविजननं द्वितीयं मौःस्त्रवचनात्” मनुः १५७
ए० लि० । शिष्यायां स्त्री टाप् अक्षरः । चन्द्रस्य
द्वितीयकलायाः सूर्यकिरणप्रवेशनिर्गमयोर्म्ये क्रियारूपे
तदपकण्ठिते कालभेदे वा प्रतिघटने स्त्री तस्याः व्रता-
द्याङ्गकालनिर्णयः कालमा० दर्शितो यथा
“प्रथमद्वितीयादीनां पञ्चदशकालानां क्रमेण चन्द्र-
मण्डलप्रवेशनिर्गमनाभ्यां शुक्लकलापक्षयोः प्रतिपद-
द्वितीयादिनामधेयाक्षिप्यो भवन्ति । तत्र प्रति-
पदि योभिर्णयः पूर्वप्रकरणेऽभिहितः स एवोत्तरासु
सर्वसु तिथिषु साध्येन सञ्चारयितव्यः । विशेषास्तु
तत्र तत्राभिधास्ये । प्रतिपदि दैवं पितृन् च व्यवस्था-
पितम् । दैवं षड्विधम् उपवासैकभक्तनृकायाचित
दानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देनैव
संन्यहीताः । पितृन् द्विविधम् । एकोटिष्टं पार्ष्णं
चेति । तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्तिरुक्त्या एव तिथे-
रनुष्ठानाङ्गत्वं स्मृतिप्रमाणेत्वं । कर्मकालस्य द्विवि-
धं मुख्यो गौणचेति । तद्यथा एकभक्तो भध्याङ्गो-
मुख्यः । आसायमवशिष्टो गौणः । तिथिव्याप्तिर्विधि-
स्वाभाविकतिथिव्याप्तिः साकल्यपादिततिथिव्याप्तिरिति ।
यदा सङ्गवर्षानामावास्या तदानीं सञ्चारितानो भध्या-
ङ्गमुख्यस्यैव प्रतिपदा व्याप्ता भवति । यदा त्वपराङ्गा-
दिभारभ्य तिथिष्ववशमात्यरेदाः सङ्गवान्ना प्रतिप-
द्वति । तदा पूर्वदुर्गौषकालस्य प्रिपपजीव्यैककृत्मातु-
ष्ठानस्त्रोकारे सति भध्याङ्गे तद्येगानुष्ठेयत्वात्तत्र
स्वाभाविकप्रतिपदव्याप्तिर्नावेऽपि साकल्यवचनापादितप्र-
तिपदव्याप्तिः स्वीकृता । एवं च सति कर्मकालव्याप्ति
सर्वश्रुतीनामखलनिर्बन्धदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिशास्त्र-
निरर्थक्यः प्रवर्तमानि निवीयन्ते । तदनुसारं द्विती-
याद्या अपि तिथय उपवासादौ दैवे, एकोटिष्टादौ

पैत्र्ये च कर्मकालव्याप्तिरुक्ताः स्वीकर्तव्याः । उप-
वासस्तु सर्वतिथिषु नारदीये दर्शितः । “एकान् वा
यदि वा कस्यान् प्रतिपत्प्रभृतीं क्षायोन् । उपोष्यैव
वर्त्तं दत्वा विधिनेत्यपरे दिने । ब्राह्मणान् भोजयित्वा
तु सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते” इति । उपवासाङ्गोरात्रः कर्म-
कालः । तस्मात्तस्यापि नो तिथिर्वाह्या । तदसम्भवे
खण्डतिथिर्वाह्येति निरूप्यते । तत्र च सूर्योदये
विशुद्धतां ततोऽधिका वा प्रतिपद्वति । उत्तरदिने चा-
क्षमयादवीक् विभुद्धतां ततोऽधिका वा तृतीया भवति
मेघसमयविज्ञा द्वितीया । तत्र वेधकतिथेरुदयेऽस्तमये वा
विशुद्धतां वेधप्रयोजकं न तु ततोऽन्यत्वं तदंय
पैठेनविशक्येन पूर्वमुदाहृतम् । वेधतिथेः च विशुद्धतां
सङ्गाधोऽपेक्षित इति “विशुद्धतां विरक्तवत्येन
सुमन्तुगचनेत दर्शितम् । उदयास्तमययोरेव वेध-
इत्यथमर्थः “उदये सा तिथिर्वाह्या विपरीता तु पैत्र्ये”
इत्यादिभिः कात्यायनवचनैरवगन्तव्यः । एवञ्च सति
यथोदाहृतं परिवर्द्धोत्तरविज्ञे ये द्वितीये तथोत्तरं
विज्ञा द्वितीयोपोष्या युष्माग्निवाक्येभान्वयव्यतिरेका-
भ्यामुत्तरविज्ञायाः प्रागस्त्याभिधानात् । यदायुपोष्य-
त्वं साक्षात्तभिहितं तथापि कर्मोत्तरविशेषस्यानुपा-
दानात् उपवासावधेयत्वं परिगण्यते । तथाहि ।
न तावद्विज्ञाविषयत्वं सञ्जावति व्याप्तेन युष्मादि-
शास्त्रस्य सुवर्दिशास्त्रस्य च देवपितृविषयत्वेन व्यव-
स्थापितत्वात् । नाप्येकभक्तनृकाविषयत्वं तयोर्मध्याङ्ग-
प्रदेवव्याप्तिर्वाहीनत्वेन युष्मादिशास्त्रानधीनत्वात् । अवा-
चितस्य ह्रस्वावधेयत्वेन न पुनर्विषयत्वं न च
दानादिविषयत्वं दानादेः पौर्वाङ्गकतिथौ कर्तव्य-
तया निर्णयत्वात् । अत उपवासविषयत्वं परि-
गण्यते । कदाविदेकभक्तादितिथौ युष्मादिशास्त्रस्य
संवादो भवति । तदा तस्याऽनुपादानोक्तं भवति । न
वयं वारंवारः । वचनान्तरे तु युष्मादिशिष्येभ्योऽप्युक्तं
साक्षात् प्रतीयते । तथा च प्रतिपत्प्रकरणे प्रति-
पदमावास्यायुष्मद्योपोष्यत्ववचनमुदाहृतम् । तत्रापि
युष्माभिप्रायेणैव द्वितीयायाः परिवर्द्धायाः उपो-
ष्यत्वं षट्पञ्चतिथिषुधर्मोत्तरायां दर्शितम् । “एका-
दश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । तयोदयो चतुर्थी
च उपाय्याः स्युः परान्विताः” इति । यदा पूर्वदुर्गद-
यमारभ्य परेदुर्गदयस्योपरि विशुद्धतां वर्धते । तदा

पूर्वेद्युरेवोपवासः । न चोदाहृतेन परान्विता इति वचनेन विरोधः प्रकृत्यः परान्वितापूर्वान्वितयोः प्रसक्तयोः सत्त्वोरस्य वचनस्य नियामकत्वात् । न चाल् परान्वितत्वं प्रसक्तमिति । पूर्वस्य दिनस्य सम्पूर्णतिथित्वान् सम्पूर्णखण्डयोः सम्पूर्णस्यासन्देहत्वेन प्रबलत्वात् । असंज्ञातिविरोधित्वकृत्यकर्मकालव्याप्तिभ्यां पूर्वदिनस्यैव प्रावलयम् । तस्मान्नलोपवासः । ननु पूर्वोपवासं प्रतिषेधति व्यासः “तृतीयाया युता कार्या द्वितीया न तु पूर्वयेति” सैवम् अस्य वचनस्य खण्डतिथि विषयत्वेन संपूर्णतिथावप्रवृत्तेः । खण्डतिथिविषयत्वञ्च पूर्वया युता नैव कार्यत्वमभिधानादवगम्यते । ननु खण्डतिथावपि द्वितीया पूर्वविज्ञेयोपोष्या “प्रतिपत्तद्वितीया स्नातृद्वितीया प्रतिपद्युता” इत्यापस्तम्बेन प्रतिपद्यद्वितीययोर्गुण्यत्वाभिधानात् । एतदेव वचनमुपजीव्य कृष्णप्रतिपत्त्यरविज्ञेयोपोष्येति पूर्वं निर्णीतं तर्हि द्वितीयापि कचित्पूर्वविज्ञा भवत्य तदुक्तं स्नान्दपराग्रे “प्रतिपत्त्यस्मिन् कार्या या भवेदापराह्णिकी । पूर्वाह्णिकी च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभो !” इति । तादृशी सम्प्रत्यक्षी पूर्वयुतन्वर्थः । पूर्वद्यु रूढये सङ्गते परित्यज्यावगिष्टपूर्वाह्णमन्वाभ्यनी यदा भूति तदा वेधकारिण्याः पूर्वतिथेः सङ्गतेत्यभावेन तदुपसमानर्थान्तर्यं खण्डापि सती सम्पूर्णवत्पूर्वलोपवासे युज्यते । अत्र द्वितीया नववा भिद्यते पूर्वद्यु रूढयमारभ्य षष्ठ्याः प्रातरुद्यं परित्यज्य प्रवृत्ताः पूर्वाह्णं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तेति त्वयोभेदास्तेष्वेकैकस्य परेद्यु स्निग्धसङ्गतेत्यतस्तद्वनत्यन्यत्वेस्त्वैविध्ये सति मिलित्वा नवविधत्वं सम्पद्यते । अथ पूर्वद्यु रूढयमारभ्य षष्ठ्यायाः सम्पूर्णत्वेन परेद्यु सङ्गतेत्यतस्तद्वनत्वान्यन्यत्वे त्विदपि पक्षे विवादाविषयत्वात् पूर्वत्वैवोपवासोयुक्तः । उदयं परित्यज्य कियत्पूर्वाह्णभागं प्रकृत्य षष्ठ्यायाः परेद्यु स्निग्धसङ्गतेत्यायां सत्यपि परयुतोपवाससम्भवे तां परित्यज्य पौर्वाह्णिकवचनेन पूर्वद्युरेवोपवासो विधीयते । परेद्यु स्निग्धसङ्गतेन्यूनत्वे तु वेधकारिण्यास्तृतीयायाः सत्यपि वेद्यु सामर्थ्ये वेध्याया द्वितीयायास्निग्धसङ्गतेत्याभावेन वेधयोन्वत्याभावात् तलोपवासो न प्रसक्तः । अतः परिशेषात् पूर्वाह्णवाक्याच्च पूर्वत्वैवोपवासः । पूर्वद्युः पूर्वाह्णं सर्वं परित्यज्य षष्ठ्यायाः परेद्यु स्निग्धसङ्गतेत्योभयत्र निश्चितत्वात् कुलोपवास इति सन्देहे सति व्यासेनोत्तर

विधानात् पूर्वदिननिषेधाज्ञोत्तरलोपवासः । न चाल् शुक्लकण्ठव्यवस्था प्रकृत्या । युग्मवाक्ये शुक्लकण्ठापन्न साधारण्येन परदिनविधानात् कृष्णपक्षेऽपि तत्प्रवृत्तौ वाधाभावाच्च । अन्ययोस्तु पक्षयोः पूर्ववदेधानर्हत्वेन पूर्वद्युः पौर्वाह्णिकत्वाभावेऽपि परिशेषादापस्तम्बोक्त युग्मवाक्याच्च पूर्वलोपवास इति स्थितम् । एकमन्तादिपार्षण्यवादानेषु कर्मसु द्वितीयाप्रसक्तस्य विशेषस्य कचिदप्यकरणत्वात् पूर्वोक्तव्यायो योजनीयः” ।

वा च अग्निनीकुमारयोर्जन्मतिथिः । यथाह बराह्मणः तयोर्जन्मोपमक्रमे “एतत् सर्वं द्वितीयायामग्निभ्यां ब्रह्मणा पुरा । दत्तं यस्मात्तत्तेषां तिथीनामुत्तमा तिथिः । एतस्यां रूपकामस्तु पुण्याङ्गो भवेत्तरः । संवत्सरं शुचिर्निर्णयं सुखरूपो भवेत्तरः । अग्निभ्यां ये शुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च” । अनोरथ द्वितीया तु आषष्ण्युक्तद्वितीया । “मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवाञ्च नम् रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं नक्तं भोजनादिकमुक्तम् ति०त० विष्णुधर्मोत्तरे “देवमभ्यर्च्य पश्येत्तु भूपदीपानुलेपनैः । उद्वृत्ततश्च बालेन्दोर्देवादर्घ्यं समाहितः । नक्तं भुञ्जीत च भरो यावत्तिष्ठत चन्द्रमाः । अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्ग भयात्तरः” । स्नान्दपु० “आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसयुता । तस्यां रथे समारोष्य राक्षं सां भद्रया सह । यालोत्सवं प्रकुर्वीत प्रोणयेच्च द्विजादुवहन् । अन्ताभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये सम” रथद्वितीया ।

आष्टद्वितीया लिङ्गपुराणे “कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां आष्टपूजनम् । या न कृत्यादिनश्यन्ति आतरः संप्रजन्तानि” । तस्या इति शेषः । महाभारते “कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिरः । यमो यस्तनया पूर्वं भोजितः खण्डके खथम् । तस्यां निजखण्डे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो वृधैः । यत्नेन भगिनीकुलाङ्गोक्तव्यं वृष्टिर्वर्जितम् । दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः” । तथा “यमञ्च चित्तगुप्तञ्च यमदूताञ्च पूजयेत् । अष्टचाल प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयः” । “अत्र भोक्तव्यं वृष्टिर्वर्जनमिति समभिध्याहृतफलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात् तस्य मुख्यकालोऽष्टधाविभक्तदिनस्य पञ्चमांशोऽप्याहुः “पञ्चमे च तथा भागे संविमाणो यथाहृतः प्रहृदिमनुष्यावासित्वादि” दशोक्तेः अत्र

केवलं व्याहृ । अनेकेति । अयमेकः अयमेकः । इत्याकारिका इत्यर्थः । इदं तु बोध्यं यन्मानि यतैकत्वज्ञानं तत्र द्वित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते । यथा सेनावनादाविति कन्दनीकारः । आचार्यास्तु द्वित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते । तथा च द्वित्वत्वादित्यापिका बहुत्वत्वज्ञातिः । सेनादौ चोत्पद्ये द्वित्वादौ द्वित्वत्वाद्यप्यहो दोषात् । इत्युच्यते इतरतो बहुत्वेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तत्तत्तस्याभावादित्यत्र धेयम् सुक्ता ।

अप० वृत्तौ विशेषः कश्चिदुक्तो यथा

“तदयं द्वित्वाद्युत्पादविभागक्रमः । समानजातीययोरेकसमानजातीययोर्द्वययोश्चतुर्मुखकर्म सति तद्विधेः कत्वसंख्ययोर्व्याप्त्यामान्यमेकत्वत्वं तयोर्निश्चित्यज्ञानान्तरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव आपेक्षाबुद्धिस्तथा तयोर्द्वययोर्द्वित्वस्युत्पद्यते, एतन्नस्य च द्वित्वस्य व्याप्त्यामान्यं द्वित्वत्वं तदानीं चनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वगुणविषया विशिष्टबुद्धिश्च कदा भवति, तदंशमक्षणो च द्वित्वगुणस्य अपेक्षाबुद्धिविभागः द्वे द्वये इति द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्य युगपदुत्पद्यते, ततस्तस्याद् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः । तदयं संस्कारोऽत्यन्तसमानद्वित्वापरिणोन्द्रियसंज्ञकपक्षत एकत्वगुणसमानसामान्यज्ञानं तत एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहालम्ब्यरूपापेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वगुणोत्पत्तिज्ञातकान्तसामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्त्वसामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इतीन्द्रियसंज्ञकपक्षमारभ्य संस्कारपर्यन्तमदौ क्षणाः । विभागक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापेक्षाबुद्धिर्नोपनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धिर्विनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानादिति । नन्वेकत्वज्ञानात्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं ज्ञोतव्यं तत्सामर्थ्यसत्त्वात् न हि गुणज्ञाने सति द्रव्यज्ञाने विषयबोद्धिस्तथा च तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तद्व्याप्यत्वं तद्विषयत्वमेव द्वित्वज्ञान इति द्वे द्वये इति विशिष्टज्ञानपर्यवर्ण एव द्वित्वविभागोपपत्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तिज्ञानस्य न भिन्नाया एवापेक्षाबुद्धेर्द्वयविशिष्टज्ञानजनकत्वनियमात् फलत्वेन कथाकल्पनात् । ननु

तथापि स्वजनितसंस्कारेणैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः च दोषो न दृश्य एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपर्यवर्ण एव द्वित्वज्ञानस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्कारजनकत्वात् न हि केवलगुणः कापि व्यर्थति, सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव गुणकारणात्, ननु भवत्येवं तथापि विशिष्टबुद्धिकाष्ठेऽपि द्वित्वज्ञाने विशिष्टप्रतीत्यनुदयक्षदास्य एव न हि वर्तमानावभासिनी विशिष्टप्रतीतिर्योग्यगणनाशकावे सम्भवति तथाऽऽदेशेनादिति चेन्न विशेषणज्ञानविशेषोन्द्रियसंज्ञिककर्मतदुभयसंसर्गाद्यस्य विशिष्टज्ञानसामान्यः प्रकृतेऽपि सम्भवात् । यदतु विशेषेणोन्द्रियसंज्ञिकधर्मोऽपि नृण्यते तदा पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पूर्वक्षणावर्तिन एव संज्ञिककर्मत्वकारणत्वेनाभ्युपगमात्, विशेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति, विशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्त्रं ननु विशिष्टज्ञानविषयत्वमपि । उपलक्षणस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्नाप्रत्यायव्यावृत्तिसामानाधिकरण्यास्य विशेषणत्वे तन्त्रत्वात् उपलक्षणस्तु तद्व्यतिरेकताम्, एवं यदा द्वैवदत्तस्यैव कारकता तदा काकोपिषणं, यदा तु उपलब्धमनु व्यस्य तदंशमक्षणम् । एवं सति रूपमिति रस इत्यादौ कृपादिपि विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न इदत्वात्, तर्हि तत्रापि रसोपपत्तिरिति चेन्न विशिष्टज्ञाने विशेषणवृत्तिसामान्यव्यवस्था न हि विशेषणं विशिष्टमतत्वेकं तन्त्रम् । द्वित्वज्ञानावेति विशेषणमन्वन्त्यो नास्ति कृतोविशिष्टत्वस्य इति चेन्न स्वतद्व्यवस्थेरे । वैशिष्ट्यं दर्शयत्वात्, तद्व्याप्यत्वं तत्त्वोपपत्ति न किञ्चिदनुपपत्त्याभ्याप्याः । एवं द्वित्वोत्पत्तिविनाशान् द्वित्वोत्पत्तिविनाशागम्य चतुर्थो । द्वित्वमपेक्षाबुद्धिनाशनाशस्य, आपेक्षाबुद्धिनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य सतोविनाशित्वात् चरमज्ञानवत् चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाशव्यवस्थात् । अविद्वद्विषयनाशादपि न भवति यत्र द्वित्वाधाराय यत्र संसमकालैकत्वसामान्यज्ञानम्, तद्व्यथा अययवर्तमानाभावे विभागापेक्षाबुद्धौ संयोगनाशगुणोत्पत्तौ द्रव्यताद्वित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यताद्वित्वज्ञानात्, सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वज्ञानसमानकालत्वात् कार्यकारणसमानभावात् । यदा तु द्वित्वाधारावयवसमपेक्षाबुद्धौ योग्यं तदा द्वाभ्यासापेक्षाबुद्धौ योग्यं

आवृत्तिनामायां द्वित्वनामः, तद्यथा अवयवकर्मा-
वेष्टावृत्तिं विभागोत्पत्तौ संयोगनामद्वित्वत्वनामान्तर्याने
प्रत्ययनामवेष्टावृत्तिनामो ताभ्यां द्वित्वनामः प्रत्येकं
वाच्यं यद्वात् । एवञ्च प्रक्रिया ज्ञानबोर्ध्वगतक-
ल्पत्वे परस्परवृत्तौ च एव च पक्षः प्राणाधिकः ।
ननु द्वित्वान्तर्यादीनां वाच्योवाच्ये कथं कार्यवै-
कल्याणं, दाभ्यानेकत्वाभां द्वित्वं, त्रिभिरेकत्वैकित्वमिति
चेन्न एकत्वे द्वित्वाद्यभावात्, वयवाधिकारकमतमेव
द्वित्वान्तर्यादिकं तन्मिति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं
तत्र द्वित्वाद्यभावात् तत्रापि कारवचिन्ताया अनि-
वारत्वात् अपेक्षावृत्तवैकल्ये च तादृशविशेषणा-
रूपवत्त्ववाचितत्वात् फलवत्त्वेन तत्कल्पने वा द्वित्वादित्य-
वहारोऽपि तत्र एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्ट-
विशेषादिशेष इति चेदेवं सति द्वित्वारम्भिकत्वाऽपि
वाच्यत्वा कदाचिन्नित्यं चतुष्टयोत्पत्त्येतन्नियमप्रसङ्गः
इति चेत् आलोच्यते प्रागभावविशेषादिशेषोपपत्तेः ।
तस्यैवा वाच्यत्वा पाकजानां रूपरचनत्वस्यार्थानामिव ।
प्रागभावोऽपि बाधारेण एवेति चेन्न अत्रप्रागभावस्यैव
कार्यं प्रति कारवत्त्वावधारत्वात् । यदा युक्त्याऽपेक्षा-
वृत्त्या द्वित्वं द्वित्ववृत्तित्वा त्रित्वमिति नेयम्,
(अव्यवस्था) यतं पिपीलिकानां यथा कृतमिच्छादौ, वय-
वाधिकारत्वाभावे द्वित्वं तावद्व्योत्ययति तथा च नीच-
काल संख्याव्यवहारोद्भूतः । सेनावनादौ नियता-
वेष्टावृत्त्याभावाद्बहुत्वनामद्वित्वमिति न त्वं यतवृत्तका-
दिष्वेति श्रीधराचार्याः । एवं सति यतवृत्तकादि-
कोटिककाल संख्यो न स्यात् न स्याच्च वृत्तौ
नक्षत्रा सेनेति नैवमित्युदयनाचार्याः । अत्रैवभा-
षोचनीयं त्रित्वादिवरार्थपर्यन्ता संख्यैव बहुत्वम्,
तद्विषयं वा संख्यान्तरम्, नास्तु सेनादावपि यत-
वृत्तकादिष्वन्योत्पत्तिनिमित्तात्, न द्वितीयः त्रित्वादि-
विषयत्वस्य बहुत्वज्ञानानुभवात् तथा च प्रतिनिवर्तक-
त्वानावस्थानापेक्षावृत्तिजनितयतादिष्वन्यैव बहुत्वं यता-
द्यमित्यस्ति तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात् ।
यद्यस्तु त्रयः त्रित्वादिवसानाधिकरणं संख्यान्तरमेव
बहुत्वं त्रित्वादिजनकापेक्षावृत्तिजन्यं प्रागभावभेदादेव
भिद्यते कथमन्यथा वृत्तत्वावत् सति यतं वा वृत्तकं
नेति विशिष्य न जानीम इति । यथैकग्रन्थे नक्षत्रं
दीर्घत्वञ्च तथैकत्वैवाधिकरणे त्रित्वादिकं बहुत्वञ्च,

भवति हि यतं वा वृत्तकं वा चतुष्कलाभाववा-
नीति प्रकृते वृत्तवत्त्वावधानीयतां किं विशेषजिज्ञास-
येति । एवञ्च द्वित्ववृत्तित्वापेक्षावृत्त्या त्रित्वं त्रित्व-
वृत्तित्वापेक्षावृत्त्या चतुष्टमेववृत्तरोत्तरम् । बहुत्वोत्पत्तौ
तत्रापेक्षावृत्तौ पूर्वपूर्वसंख्याविशिष्टत्वनिवन्धः, अतएव
सेनावनादिषु बहुत्वनामद्वित्वमिति न त्वं संख्यान्तरं संय-
यकवत्कांटिकोऽपि भवत्येवेति ।

द्विदृष्टिः अर्थः दो दृष्टौ वक्षिन् प्रकरणे इव वना० ।
दृष्टद्वयवृत्तौ प्रकरणे । त्रिद्वयगणे इव प्रत्ययः वना-
वान् इत्युक्तेः बहुव्रीहौ अव्ययीभावात् कथ्यत्वम्
तेन न द्विदृष्टा प्रकृतिरिति । न वा प्रकरणे इत्युक्तेः
यावादौ वाच्योऽपि अव्ययीभावः ।

द्विदृष्ट्यादि पु० प्रकरणात् इववनावान्निमित्ते पा० ग०
उक्ते यद्गम्यभेदे च च तलोक्तो यथा “द्विदृष्टि
द्विदृष्टि उभाङ्गि उभवाङ्गि उभादृष्टि उभया-
दृष्टि उभाङ्गि उभवाङ्गि उभाकार्थ उभवाङ्गि
उभावाङ्गि उभवावाङ्गि उभावाङ्ग उभवावाङ्ग एकपटि
प्रोक्तपटि आद्यपटि वपटि निरुक्तपटि संज्ञतपटि
अनेवावि” । [पञ्चसितवयवके उपादौ क्षिप्रां डीप् ।

द्विदृष्टि त्रि० दो दृष्टावस्थं वयवि टन्तु दृष्टादेशः । द्विदृष्टो-
द्विदृष्टि त्रि० दो दृष्टे यत् । दिवाद्यावृत्तेः दर्भपवितादौ “च-
यस्य दारवं पालं द्विदलान् रेणुकान् वक्षून्” हरिवं०
२द्विपलवृत्ते कथमे तत्र सुप्तमुखाणाडीमध्ये भ्रूमध्यस्थितं
(चक्षु) पर्वयुक्तं छज्जकमलम् आश्राप्यं चक्रम् । द्विःप-
लादयोऽप्यत्र “द्विःपले षोडशारे द्विदृष्टदृष्टदृष्टे हाटशार्हे”
चतुर्त्वे”तन्मम् आश्राप्यकमञ्जे ६३२ पु० दृष्टम् । द्विधा
दृष्टते दन-वज्र्ये क । (डाक) ख्याते शपटार्थे प० ।

द्विदृष्टि त्रि० द्विदृष्टिका द्विदृष्टिता वा दृष्टसंख्या वेनाम
“संख्यावाऽव्यवस्थादुर्गाधिकसंख्याः सख्येये” पा०
संख्येयार्थत्वात् उच्यते वना० । “द्विदृष्टः संख्यायामवृत्त-
व्रीह्यानीत्योः” पा० अवृत्तव्रीह्यान्तीत्युक्तेन स्यात् । द्विदृष्टिग-
तदृष्टसंख्यायुते । “द्विःपले षोडशारे द्विदृष्टदृष्टदृष्टे” तन्मम्
द्विदृष्टा द्वे दृष्टानी वज्रनयनाधने अस्या ममलत्वात् क्षीपो-
विषये पक्षे डापः प्राप्नो “द्विदृष्टायनात्वात्” पा० कीर्त्तये ।
द्विदृष्ट्युवज्रनयनयोऽप्यां दृष्टायां क्षिप्रां गवि ।

द्विदृष्टि पु० दाभ्यां दिवा दिवाभ्यां मिदृष्टादि तद्विताथे
द्विदृष्टिः “काकाट् ठञ्” तस्य कुक् कुलः । द्विदृष्टिवाच्ये
द्विदृष्टिवागभेदे “द्वितीये द्विदृष्टाव्योद्यङ्” कात्या०

मी० २२।७।६। “द्वितीये पर्वस्थाने ख हो भवति द्वि-
द्विप दत्ताख्या तस्य” कर्कः ।

द्विदेवत लि० हे देवते यस्य द्वय० । द्विदेवताके चर्चादौ
“द्विदेवतोऽपि नियमव्याख्यात” कात्या०मी०५।१८।१०
“द्विदेवतोऽपि पोष्यवचः प्रपिष्टः नामैव भवति तत्र ही-
न्द्रवर्जितस्य पूष्यो देवतात्वम् तत्र पूष्यो नियमेन पिष्टम्
प्राप्नोति (अदत्तत्वात्) इतरस्येन्द्रस्यानियमः” कर्कः इति
पूर्वपक्षे “अर्द्धविष्टं पोष्यवचान्वयात्” १।१५० “पूष्यः पिष्टम्
इतरस्यापिष्टमिति विक्रियप्राप्तेषु तच्छुकेषु पिष्टानामावापः
कारिष्यते अतः वाक्यार्थे नाशङ्क्यम्” कर्कः । इन्द्राग्नि-
देवताके श्विशाखान्त्ये च द्विदेवादयोऽप्यत्र । “त्रिको-
त्तरावाच्यनेष्टं तेन्द्रपूर्वात्ययज्ञान्मवुगटयेव । मध्यानि
नेष्टान्नान्नानिनेष्टाद्विदेवात्तत्राहिमध्यान्मकाणि” वशिष्ठः

द्विदेह पु० दाभ्यां देहोऽस्य । गजानने गच्छेये त्रिका० ।
इमानमय्ये ६८१ पु० दृष्टम् । चराक्षरव्याकृत्येषु
२मिदुनकन्याचतुर्भूतान्तराणि । रात्रिभियेषाणां
व्याकृत्यं व्याकृत्यय्ये दृष्टम् । द्वित्यादयोऽप्यत्र ।

द्विहादय पु० द्वितीयः हादयश्च वरकन्ययोः रात्रिभेदः दो-
मसाधनमत्र इती संख्याय्यस्य पुरषार्थत्वं त्रिभात-
येनादिभ्यं ज्ञेयम् । वरकन्याराद्योर्द्वितीयहादयान्तर-
रूपे वैवाहिके कथमभ्युपगम्यते उच्यते १२४३ पु०
दृष्टम् । “अनपत्यता त्रिकोणे द्विहादये च दारिद्र्यमिति”
दीपिका तत्र वररात्रयेणैवा कन्याया हादयरात्रि-
कत्वे न न दोषः । “कन्यायाः हादये भर्ता भर्तुः
कन्या द्वितीयता । द्विहादयं विजाभीयात् पर्जितं त्रिद-
शैरपि” विप्रिय निवेधात् “द्विहादये धनमृद्धे धनहा
च कन्या रिपुके स्थिता धनवती पतिवत्तमा च” ज्यो०त०
प्रतिप्रवशात् । समाहारद्विगुः । २द्वितीये धनस्थाने
हादये व्यवस्थाने च न० । “द्विहादये खला कानिम्”
मी० ता० ।

द्विधा अज्य०दि+प्रकारे भाष्यं । विप्रकारे “मज्जसंवादिनीः
केका द्विधा भिक्षाः भिक्षुशिक्षाभिः” । “द्विधेव भिक्षं
वर्जिते विवक्षतः” रघुः । [मीरे पु० ज्ञेयम् ।]

द्विधागति लि० द्विधा गतिरस्य । १विप्रकारगतिरुक्ते । २ज-
विधातु लि० द्वौ वात वल । १धातुद्वयवर्तिते कांक्षरैत्यादौ
२मचये मध्यरत्ना० । तस्य देवगजदेहद्वयवर्तितत्वात्
तथात्वम् । [यत् २० २द्विधभावेन निवृत्तादिरात्रिषु पु०।
द्विधात्मक पु० न० द्विधा आत्मा यस्य कपू । १जातीकोषे

द्विधालेख्य लि० द्विधा लेखम् । १विप्रकारे लेखनीये २वि-
भाषकत्वे पु० राजनि० । [रोमकुते ज्ञेयम् ।]

द्विनमज्ज पु० द्विः नमजः । आभावविद्यानाहतमेद्रे दुर्धर्म-
द्वि(हा)भवति स्त्री दृष्टिका भवतिः वा आत् । १अधिक-
भवति संख्यायां २तद्युक्ते च । ततः पुरषे उट् द्वि(हा)-
भवत, तस्य द्वि(हा)भवतितस्य ३तत्संख्यापुरषे लि०
कटि, क्तिवां क्तीप् ।

द्विमिष्य लि० दाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतम् तद्विताचेदिशुः ततः
ठञ् तस्य मिष्यं कृषि प्राप्ते” “द्विमिष्यं निष्कात्” पा०
तस्य वा कृषि । दाभ्यां निष्काभ्यां क्रीते एषे ठञ्
अवचे “परिभाषान्नस्यासंज्ञायाश्चोः” पा० उत्तरप-
द्वद्विः । द्वैमिष्यक तत्रार्थे, द्वौ निष्का परिभाष-
कस्य अथ तस्य कृषि । २द्विमिष्य तत्परिभाषयुते लि० ।

द्विप पु० स्त्री० दाभ्यां सुखशुण्डाभ्यां भवति पा० क । १गजे
अक्षरः । “विपुर्वाजाश्चवयोदरं द्विपः” भाषः ।
“कान्दनाचैः खने युष्मदेनूपे नौद्विपेक्षया” मनुः
२नातकेचरे पु० ।

द्विपय पु० स्त्री द्वौ पयो यस्य । १अनमाले २मासे पु०
द्विपयमूली स्त्री द्विधा पञ्चमूली । दृष्टक्ये “द्विपयमूली
कीरतगरमृदाक्षरिचनधुविष्टकृद्वाक्षाद्विहाविष्टम्”
सुशु० । दृष्टक्यं च दृष्टमूल्याय्ये १४६२ पु० दृष्टम् ।
द्वि(हा)पञ्चाशत् स्त्री अत्रिका पञ्चाशत् वा आत ।
१अधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तद्विहितं च । ततः पुरषे
उट् द्वि(हा) पञ्चाश, तस्य द्वि(हा) पञ्चाशतस्य तत्
संख्यापुरषे लि० क्तिवां कटि क्तीप् ।

द्विपय्य लि० दाभ्यां पञ्चाभ्यां क्रीतं “पञ्चापादभाषयताद्यत्”
पा० यत् । दाभ्यां पञ्चाभ्यां क्रीते

द्विपय्यक पु० हे पत्रे अस्य संज्ञायां कन् । १अष्टाशकन्दे
पारस्करनिधयटुः २द्विदशकमले वा कपू ।

द्विपय न० द्वयोः पयोः समाहारः समा०दि० अच्यसमा० ।
(दोषाद्यापथ) १द्वयोः पयोः समाहारे । द्वौ पञ्चानौ
यत् । २मार्गद्वययुक्ते देवादौ लि० ।

द्विपद् पु० द्वे पदे यस्य । “द्विपदे च चतुर्भेदा नृदेवपक्षि
राक्षसाः” १प्रश्नचरोक्ते नृदेवादौ । २द्विपद्वद्विते समासे
पु० । ३रात्रिभेदे च “निवृत्तकचटकन्या द्विपद्व्याचा-
पपूर्वभागश्च” ज्यो०त० “द्विपद्वगमः खर्गे विंशं विहाय
चतुष्पदाः” ज्यो०त० समा०दि० । ४यद्वदे त० । ५पदद्व-
याद्युक्ते वास्तुपञ्चकस्ये कोटभेदे ।

हिमुराह पुं स्त्री० । इे लुके यत्था । १ सुखद्वययुक्ते राजसर्पे
इका० । २ सुखद्वययुक्ते लि० किर्यां आकृतात् वा
ह्रीन् । ३ किरिरोनभेदे पु० “सूर्यो हिमुराहवै वल्लभैते
हरीमयाः” सुश्रुतः । इे लुकाः लपत्यल लुके यत्थाः
ह्रीन् । ४ लपत्यतोऽल्लुकार्णं प्रसूतायां ज्ञेयां स्त्री । लभ-
यतोऽल्लुकार्णम् १२६१ छ० इत्यञ् “हिमुराहोऽप्रदातारः
कपिबादानतत्पराः” काशीखः ५ लप्योकायां स्त्री टाप ।

अथै हिरागमं नवधुवे चरेऽस्ये ऋदुङ्नि । दैत्येज्यो-
 स्तमिषुषद्विषे यदि स्थाहयेदुर्न हि शिशुमर्षिणी
 नमोऽऽः । वासवेत् प्रजति विपद्यते नमोऽऽ चेदुवन्ध्या
 भवति च गर्भिणी त्वगर्भा । नगरप्रवेशविषयाद्युपक्रमे
 करपीडने विबुधतीर्थयात्रयोः । ऋषीडने नवधुप्रवे-
 शने प्रतिभार्गवो भवति दंष्ट्रप्रक्षिप्तः । पितृष्टेष्टे चेत्
 कृष्णपुष्पसन्धः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुक्रसन्धः । भगव-
 त्किरोवत्प्रविविक्तप्रपातीणां भरदाजसनेः कुले तथा”सं-
 चि० “पूर्वं नवधुप्रवेशे जाति तदनन्तरं पराहत्यापि
 पिष्टदृष्टपात्राद्यमपि वध्वा यथेष्टवर्षाणि स्थितायाः
 पुनर्भर्तृदृष्टप्रवेशो हिरागमश्च वाच्यः । अयंचाचारः
 प्राच्योदीच्यपाचात्यानामेवेति । चरेदिति । अथ वधु-
 प्रवेशकथनामन्तरं पुनर्वधुप्रवेशं हिरागमनं वदन्माय-
 नज्जादिषु चरेत् कुर्यात्कदा ? अज्जाद्यने विप्रमवर्गे
 प्रथमे तृतीये पञ्चमे वा वर्षे सति । तथा घटालिसेधने
 कुम्भद्विक्रमेणस्थिते रथी । तथा वरस्य रवीज्यगुडिः
 रवेः सूर्यस्य इज्यस्य गुरोः शुद्धिस्तयोर्योगितः । शुभपक्षस्य
 सप्तम्युद्युगशुक्राष्टमन्यतमस्य वासरे सति । मिथुनमी-
 नकन्यातृणाहणायामन्यतमे कल्पे शुभपक्षावलीकिते
 शुभयुक्ते वा सति । सप्तम्यष्टिनीपुष्यरजसाः ध्रुवाणि
 प्रसिद्धानि चराणि त्रय्यादित्यपुनर्वसुस्वातः अक्षपोरा-
 क्षसप्तर्षीमुखं ऋदुनि प्रसिद्धानि एषु भेषु हिरागमः
 प्रगस्त इत्यर्थः । यदाह ऋषीश्वरः “तिष्ठतादित्यसमी-
 रणादितिवसुमीगलत्तरागवन्मिनीरोहिण्यः शुभटाच
 यर्षमसमं मेघाजिकुम्भे रविः । कन्यामन्यसमीनमे नव-
 धुयानं हृषे तौलिङ्गे देवाचार्यसितेन्दुसौम्यदिवसे शुद्धे
 गुरो भास्करे” इति । सप्तकलात् कानिचिद्भान्यधिकानि
 वृत्तानि तानि राजमार्तवृत्तभोक्तानि । “नीहारांशु
 धनोत्तरादितिशुक्राङ्गलुराधाम्निनीमूलाहृक्करयाङ्गा-
 निलहरित्वाङ्गु यक्ते तिथौ । कुम्भाजालिगते
 रथौ शुभकरे प्राप्नोदवे भार्गवे सूर्ये कीटघटालगे शुभ-
 दिने पक्षे च कल्पेतरि । हित्वा दिक्प्रतिबोमगौ बुध-
 शितौ खालाटगं दिक्प्रति चानीता शुक्लशालिनी नव-
 धूर्निस्तोत्रवैर्नन्दिरम्” । खालाटगान् यात्रायां व-
 क्ष्यति । शुक्रास्तनिषेधस्तु सामान्यतो वाय्वारामेत्वा-
 दिनोक्त इवेति न पुनरुक्तः । यद्यपि प्राक् सामान्येन
 वाद्यशुद्धिज्ञा तद्याथावशप्रकृते । “चैले योत्रे हरि-
 ऋषे गुरोरक्षे कविष्णुचे । नमोऽगमनं नैव कते पञ्च-

त्वमात्रुवाहित” वादरायणवाक्याच्चैव वधुप्रवेशः कार्यः ।
 दैत्येज्य इति । यदि दैत्येज्यः शुक्रोऽभिपद्यते त्वे
 गन्धर्वदिगमिषुके गन्तुर्दक्षिणदिग्भागे वा स्थितः खालाट-
 शिशुवीर्यः गर्भिणी गर्भवती नमोऽऽ नूननपरिणीता
 प्रजेस्तदा वाचः विपद्यते स्थिते । गर्भिणी त्वगर्भा गर्भ-
 रक्षिता स्थात् गर्भजावती भवेत् । नूननपरिणीता
 नमोऽऽ वन्ध्या अपत्यसम्भवरक्षिता स्थात् । यदाह वा-
 दरायणः “अस्तकृते भगोः पुत्रे तथा सप्तम्युत्तमगते ।
 नष्टे जीवे निरंशे वा नैव सञ्जायते ह्यधूः । गर्भिण्या का-
 लकेनापि नववध्वा हिरागमे । पदमेकं न गन्तव्यं शुक्रे
 सप्त, खदक्षणे । शुश्रूषी सवते गर्भं बाधो वा भरणं
 प्रजेत् । नवा वधूर्भवेद्वन्ध्या शुक्रे सप्त, खदक्षणे” ।
 यदि शुक्रः पूर्वोत्तरदिक्कदा पूर्वदिशि गन्तुः सप्त, ख
 एव पश्चिमां गन्तुः पृष्ठे, दक्षिणां गन्तुर्वामे, उत्तरां
 गन्तुर्दक्षिणे स्थात् । तदा पूर्वोत्तरे दिशौ न
 गच्छेत् किन्तु पश्चिमदक्षिणे दिशौ गच्छेत् । यः
 पश्चिमावागदितः शुक्रः तदा पश्चिमां गन्तुः सप्त, ख
 एव दक्षिणां गन्तुः दक्षिणः । पूर्वां गन्तुः पृष्ठे उत्तरां
 गन्तुर्वामे । तदा पश्चिमदक्षिणे दिशौ न यायान् ।
 किन्तु पूर्वोत्तरे दिशौ गच्छेत् । “पृष्ठे भगो पलवतीं
 प्रयाणे कान्तां कुलीनां सुभगां करोति । अथे सुखो
 वे विदधाति शुक्रो वैधव्यशोकी खलु चास्त शुक्रः”
 इति । केचिद्दीपोत्सवपतिर्वादि नज्जादिनियमं विनैव
 वधुप्रवेशं वाञ्छन्ति । उक्तञ्च “अस्तकृते गुरो शुक्रे
 शिङ्खले वा दृश्यते । दीपोत्सवमेनैव कन्या
 भर्तृदृष्टं विगते” इति तदेतच्छिष्टाचारनो देवम् ।
 अत्र सप्तगुडिमाह वादरायणः “उपचयगते जीवे
 भगो केन्द्रसपागते । शुद्धे कल्पे शुभाक्रान्ते गन्तव्यं भर्तृ-
 मन्दिरम्” नगरप्रवेशे, विषयोदेशः आदिशब्देन यावः ।
 तथोपक्रमे अन्यराजकृतोपक्रमे सति दुर्भिक्षादिना योषकृते
 सति । गन्धर्वदिशि प्रतिशुक्रकटोषो नास्ति । करपी-
 डने विवाहोद्देशेन यात्रायां सत्यां विबुधा देवास्तेषां
 यात्रा नगरकोटयात्रा देवयात्रा तीर्थयात्रा प्रयागादि-
 यात्रा तयोः । ऋषीडने ऋषाऽऽक्षः सकाशात्पी-
 ङ्गायां दण्डादिकतायां सत्याम् नवधुप्रवेशने नूनन-
 परिणीतायाः कन्यायाः पितृदृष्टप्रवेशे एतेषामन्यतम-
 भावे सति भार्गवः सप्त, खदोपलक्षि । यदाह वाद-
 रायणः “अभयनपुरप्रवेशो देशानां विश्वमे तथोद्वाहे ।

नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रो न दुष्यतीति" । नूतनवधूनां
स्नातिष्ठानमनं प्रतिशुक्रयात्रायां मन्त्रादोषः ।
तद्वाक्यं प्राशुक्तम् । अथ मीढस्त्रीणां हिरागने तथा
गोत्रभेदपरत्वेन प्रतिशुक्रापवादान्तरमाह पित्रे
इति । पितरिदं पितृम् । तच्चिन् पित्रे गृहे
कस्यो सनो पुष्यन्तः तद्वन्मनः स्नातदा स्त्रीणां प्रति-
शुक्रसम्प्रदो दधो नास्ति । उपलक्ष्यत्वाद्भूतः सर्वशुभ-
शुद्धिराहित्यसम्प्रदोऽपि दोषो नास्तीति । तदुक्तं च-
रुहेचनेन "पितृगारे कृच्छ्रसुभयोः सम्प्रदो वा यदि
स्यात्पत्युः शुद्धिर्भवति रवेः सम्प्रदो वायुः शुक्रः ।
तले जग्ने शुश्रूषति तिथौ चम्यतादाविशुद्धौ स्त्रीणां यात्रा
भवति सफला सैवित्तं स्नातिमद्य" इति । वागज्जादुगु-
शुद्धिरपि चेन्न भवतीत्यर्थः । अथ भ्रष्टाङ्गरोधत्वसिद्ध-
कशप्रातिभरद्वाजं गोत्रज्ञानामपि प्रतिशुक्रसम्प्रदो दोषो
नास्ति । यदाह बादरायणः "कशप्रेषु वसिष्ठेषु चा-
त्रिभृश्वरैरुच्यते । भारद्वाजेषु वानस्पयेषु प्रतिशुक्रो न
दुष्यति" इति । अयं चापवादो यात्रामात्रसाधारणः
न हिरागमने. सम्प्रतिवाक्ये विज्ञेयानुक्तेः । एवं
प्राक्पदोक्तोऽप्यपवादोऽप्येव । केचिन्मन्त्रं तेषामाहुः ।
यदाह मन्त्ररः "तेषां प्रतिशुक्रपातमशुभं ये
वत्यभ्रवृक्षिरोभारद्वाजवसिष्ठकशपृक्तोत्पन्नास्तथाऽन्तेः
कले । देशानां विषयज्ञेन च भित्तं न स्नातिवाचे तथा
तीर्थानां गमने तथैकनमरे याते च सौख्ये तथेति" ।
सामस्यापत्यं सौख्यं बुधः । बुधगण्डुल्योऽपि भ्रष्टा-
दिगोत्रोत्पन्नामपि तथा यानमशुभं नास्ति
चकारात् दुर्भिक्षादुपद्रवसङ्घातेऽन्येषामपि यानमशुभं
नास्तीत्यर्थः । तच्चिन्मन्त्रं मूलवाक्यस्यापवादरूपस्या-
नुपलब्धात् । किं च यथा साधारण्येन यस्यां कस्यां-
चिद्दिशि यात्रायां शुक्राधिकतादिनिषिद्धा सा च
बादरायणादिवाक्यैरपोक्तान् । तथा बुधसाम्ये गम-
ननिषेधानुक्तेरपवादस्यानुक्तत्वदर्शनात् । ननु "प्रति-
शुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभीमं गतो नृपः । बलेन शक्तुन्यो-
ऽपि हतसैन्यो निवर्तते" इति वसिष्ठोक्तेरेव बुध-
साम्ये दोषनिषेधबोधिकास्तीति । किं च "कुजाय
हृषं दद्यात् स्वर्णं दद्याद्बुधाय च । तत्तत् सन्मन्त्रो
दायस्तत्तदादेव नष्टयति" इति बुधसाम्ये दोष-
निराकरणायां अपि तदुक्तिरेवास्ति प्रमायमिति चेत् ।
नवम् । प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं इत्यादिवाक्यैर्बुधसाम्ये-

स्वमपि दोषावहमेवेति प्रतीयते । अत्रार्थबाहोऽप्य-
भाषि श्रीपतिना "प्रतीमुक्तं भूमिपतेर्नतस्य नाश्वे-
यज्ञास्त्राविधौ समर्थाः" इति । आश्वं रक्षन् । नार-
देनापि "प्रतीमुक्ततं दोषं हन्तुं मन्त्रा प्रहा न
हि" इति । तत्र गोत्रादिविषयत्वेन परिहारो योऽ-
भिहितः स शुक्रसाम्ये एव ननु बुधसाम्ये गोत्र-
परिहारस्तु दोषकरवाक्यान्ते प्रतिशुक्रं न विद्यते इत्यु-
क्तम् । ननु प्रतिशुक्रमित्यादिवाक्योपासक्य प्रतिबुधस्या-
ध्ययं परिहारोऽस्तु दोषकरवानन्तरमेव तस्याभिधानात्
प्रतिशुक्रपदं तु सख्यतां सूचयितुम् उपासं तदभिप्रा-
येण सौख्ये तथेति मन्त्रेणोक्तिः साधीयतीति चेन्न
यदोषोऽभिमतः स्यात् सौख्ये तथेतिवद्भागे तथेति
वक्तव्यं स्यात् । तच्च नोक्तम् । किं च प्रतिशुक्रपदं स-
ख्यतां सूचयितुम् उपासंमत्युक्तं तदवयव्युक्तम् । कुतः
"शुक्राजदोषस्य मन्त्रोक्तेः सादिपयकोऽयं गोत्रादिपरि-
हारः । "कामं व्रजेहा प्रतिशुक्रमस्तुतं च यायाह
जिगोषुरतेति" श्रीपत्युक्तेः शुक्राजदोषस्यापवादो बुधा-
साम्येऽपि तेनैव "स्वस्त्युक्तेऽप्यास्तुजितं प्रयायाद्बुधो
वर्त स्यादनुकूलयतीति" । अनुकूलयतीं यातव्यदिशि-
यतीं । बुधप्रानिक्त्यं तु मन्त्रादोषावहमेतद्वाक्यं तैरपि
प्रागभिहितम् । परन्तु बुधास्तः समीचीनो न वेति न
वचनं युक्तिपदवीं वा काश्चिदभ्यधाय । तस्याहाचनि-
केऽर्थे न युक्तिः प्रभवति । बुधसाम्ये गोत्रादिपरि-
हारो न शिरोमणपदवीमारोहति । आदिशब्दात्
"स्वभवनपुराणेशे देशानां विभ्रमे तथोहाहे । नूतनवध्वा-
गमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति" "एकस्यामे पुरे वापि
दुर्भिक्षे राद्विषये । विवाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो
न दुष्यति" इति । तत्तन्त्यायत्वाज्ञौमसाम्येऽपि
विशिष्टाधिक्यमाभावात् । किन्तु शुक्रसाम्ये एव
स परिहारः । सोऽपि सर्वेषां यात्रामात्रसाधारणः ।
परन्तु शिशुगर्भिणीभवधूनां "व्याकृतं भ्रष्टोः पुत्रे"
इत्यादिना बादरायणादिवाक्यास्तु विशेषफलावगतिमात्रे
तत्त्वेषां शिवादीनां बुधसाम्येऽपि परिहारस्तु दुरापाक ए-
वेत्यवगतिप्रसङ्गेनेति शिवम् पी०धा०

हिरागमहिरागमादयोऽप्यत्र ।

हिरात्र लि० हाभ्यां रात्रिभ्यां निर्दत्तः तद्वितीर्कदि० उक्-
तस्य लुक् च चमः । । रात्रिद्वयमाध्मे श्यामभेदे पु०
"एकरात्रो हिरात्रः" अथ० ११।१।१० "युक्ति

द्विरात्रः" आत्मा १५। ६। २२। अत्रभेदे न०। समा० द्विगुः
अचः समा० । इरात्रिद्वे न० ।

द्विरात्रीश्च लि० द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्द्वादि च तस्य न
लुक् । रात्रिद्वयस्याप्ये पक्षे ठक् । द्वेरात्रिक तत्पार्थे

द्विराप पुंस्त्री० द्विः द्विवारपापिवति आ+पा+क । कश्चिन्नि
गच्छमा० तस्य शुक्लेन प्रथमपानोत्तरं सुखेन पानात्
द्विवारपापित्वात् तयात्वम् स्त्रियां क्त्वाप् ।

द्विरापाठ पु० "माधवादिषु षट्कोषे मासि दर्शद्वयं यदा ।
द्विरापाठः स विज्ञेयः चेति तु आचक्षेऽप्युतः" मिहिर
रोक्ते मिथुनस्वरव्यारम्भशुक्लपतिपदादिदर्शान्नामासमये ।
स चापाठमक्षमासे भवति यथा "मिथुनस्यो यदा भातु
रमावस्याद्वयं स्पृशेत् । द्विरापाठः स विज्ञेयो विष्णुः
स्त्रिपति कर्कटे । पौर्णमास्याद्वयं यत्त पूर्वाषाढाद्वयं
स्पृशेत् । द्विरापाठः स विज्ञेयो विष्णुः स्त्रिपति कर्कटे"
माहडोक्ते मासभेदे च ।

द्विरुक्त लि० द्विः द्विवारसुक्तः । १। अथ्यस्ते द्वित्वप्राप्ते धात्वाटो
द्विवारं कथिते च ।

द्विरुक्ता स्त्री द्विवारमूढा वृद्ध-कर्मणि क्त । द्विवारविवाह
युतायां पुनर्भूस्त्रियाम् छेदच० ।

द्विरेतस् पु० द्वे रेतसी कारणमस्य । द्वाभ्यां पशुभ्यां रासभा-
श्वभ्यां जाते १। अश्वतरे गोऽज्जाभ्यां २। जाते गर्दभे च "तए
तमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् रासभं गोयावय
तद्यदेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् क्त्वादेव-
एकः सन्दिरेताः" शत० ब्रा० ६। २। १। २२। अत्र गर्दभस्य
तयात्वसुक्तमश्वतरस्य तयात्वं च लोकाप्रसिद्धम् ।

द्विरेफ पु० द्वौ रेफौ वाचकगच्छेऽस्य । द्विरेफयुक्तभ्रमर-
यच्छवाख्ये १। मधुकरे अमरः २। वरे छेदच० "मधु द्विरेफः
कसुमैकपात्रे" द्विरेफभाजाः सविशेषवक्त्राः" कुमा० ।

द्विवचन न० द्विरुच्यते वच-कर्मण ल्युट् । द्विरुक्ते द्विः-
कथिते अथ्यस्ते धात्वाटो च "द्विवचनेऽचि" पा० "न पदा-
न्तर्द्विवचनेऽद्यादि" पा० ।

द्विलक्षणे लि० द्वे लक्षणे प्रकारौ यस्य । प्रकारद्वययुते द्वि-
धाभिधौ "समानयानकक्ष्यां च विपरीतकक्ष्ये च ।
तदात्वायतिष्ठयुक्तः सन्निधौ द्विलक्षणे" मतुः । द्विल-
क्षणे द्विप्रकारः" कृष्ण० ।

द्विवक्ता पु० द्वे वक्त्रे अस्य । १। सुखद्वययुते राजसर्पे २। दानव-
भेदे "एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्ताः काशपक्षिभः"
हरिवं० २६१७० नानादानवनामरूपाद्युक्तौ ।

द्विवचन न० द्वौ द्वित्वसुच्यते अनेन वच-कर्मणे ल्युट् कर्म
पक्ष्या समासः । द्वित्वबोधके पा० परिभाषिते औश्वाभि-
त्याटो तस्य वृत्प्रभृतौ च । "अथैकयोर्द्विवचनेकवचने
वक्तुषु वक्तुवचनमिति" पा० ।

द्विवच्यक पु० द्विगुणितः वज्रः संश्रायां कम् । मोक्षयकोचे
मृदुभेदे "वज्रोऽष्टाक्षिर्द्विवज्रको द्विगुणः" ड० सं० ५१७० ।

द्विवर्ष लि० द्वे वर्षे वयोमानमस्य ठक् तस्य लुक् । द्विवर्ष-
वयस्ये गवाटो स्त्रियां टाप् । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो
भृतो भावी वा ठक् तस्य चित्तवति नित्यं लुक् । द्विवर्षं
२। सत्तत्त्व नियोजिते १। भूते कर्मकरे ३। स्वसतयाव्याप्ते
५। भाविनि च । अचेतने तु "वर्षांशुकं च" पा० लुक्
पक्षे ख ठक् च । द्विवर्षे द्विवर्षिण अचेतने व्याध्याटो
भविष्यति तु "वर्षस्याभविष्यतीति" पा० उत्तरपदद्वयः ।
द्विवर्षिक द्विवर्षभूते धान्याटो यागाटो च भविष्यति तु
भोत्तरपदद्वयः । द्वैवर्षिक इत्येव । "अनर्द्विवर्षिकं प्रेतं
नित्यं ध्रुवांश्च वा वृद्धिः" मनुवाक्ये चित्तयत्त्रापि
न लुक् आर्धत्वात् बोध्यम् । स्वार्थे क । द्विवर्षेवयस्ये
लि० स्त्रियां टापि अतरपत्वं द्विवर्षिका तत्पार्थे छेदच०
द्विवर्षिका स्त्री द्विप्रकारं वाचयति वाहि-वल् । दो-
लायां गच्छमा० तया अभयपार्थः स्त्राद्वयं वाह-
नात्तयात्वम् ।

द्विविंशतिकौ न० द्वाविंशतिकमर्हति तत्परिमाणमस्य वा
अथ । द्वाविंशतिकार्हे तत्संख्यापरिमिते

द्विविद् पु० १। वानरभेदे स च रामसेनान्तर्गतः । "मैन्दश्च द्वि-
विधश्चापि हनुमान्चानिनात्मजः । जाम्बवान्छरान्छ
सुपीवसश्चिवाः स्थिताः" भा० व० २७६७० । द्विपरवु-
गीये सौमहारस्ये २। वानरभेदे च "सौमहारे वानरेन्द्रो
द्विविदो नाम मामतः" भा० उ० १२६७० । "वानरो द्वौ
महावीर्यौ मैन्दोद्विविद एव च । विजितो युद्धद्वन्द्वौ
जाम्बवांश्चापराजितः" हरिवं० १७७७० । "सप्तश्लोभरे
तोरे द्विविदो नाम वानरः । ऐकाहिकवृत्तं हन्ति
तस्य नामानुकीर्तनात्" ।

द्विविध लि० द्वे विधे अस्य । द्विप्रकारे "निकामतप्रा द्विवि-
धेन वज्रिना भभश्चरेष्वेवमवभृतेन च" कुमा०

द्विविन्दु पु० द्वौ विन्दुं सेखनाकारेऽस्य । विषमं वर्षभेदे ।
द्विविस्तु लि० द्वे विस्ते अर्हति परिमाणमस्य वा आर्धेयः
ठक् तस्य वा लुक् । विस्तद्वार्हे तत्परिमिते पक्षे ठको-
ऽलक् । द्वैविस्तव तत्पार्थे । [आविनि

द्विवेदं त्रि० द्वौ वेदानधीते वेद वा अष्ट तस्य शुक् । द्विवेदा-
द्विवेदरा श्री द्वौ वेदो ज्ञानस्यानन्दयो राति ददाति रा-
क । अथरवे नरवाद्यायां गम्यां हारा० ।

द्विप्रश्न ५० दिविधे त्रयः शकः०॥ सुश्रुतोक्ते शरीरे व्याग-
न्तुके च दिविधे त्रयः । तस्येदम् । दिव्यशीव तदधिकार-
व्ये चिकित्सातादी । दिविधात्रयतङ्गेदिग्दानादि सुश्रुते
दर्शितं यथा “व्याघ्रानो दिव्यशीवचिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । इति त्रयो भवतः शारीर व्यागन्तुचेति ।
तयोः शारीरः पवनपित्तकफोष्णितसन्निपातनिमित्तः ।
व्यागन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्याघ्रसरीसृपप्रपतनपीडनप्र-
हारान्निवारविषतीक्ष्णोपशमकलकपाशहृष्टकृष्णकेपुपर-
शुश्रूक्षकृन्नाद्याबुधाभिधावनिमित्तः । तत्र तस्य त्रय-
सामान्ये द्विकारणोत्थानप्रयोजनसामर्थ्यादुद्विग्नशीव
इत्युच्यते । सर्वकाले वागन्तु त्रये तत्कालमेव यतोद्यमः
प्रवृत्तस्त्रयोपशमार्थं पित्तवन्धोतक्रियावधारणविधिवि-
शेषः सन्धानार्थञ्च अनुष्ठितप्रयोग इत्येतदुद्विग्नशीवोत्था-
नप्रयोजनसुत्तरकालान्तु दोषोपप्लवविशेषाश्चारीरवत्-
प्रतीकारः । दोषोपप्लवविशेषः पुनः समाश्रितः पञ्चदश-
प्रकारः प्रसरणसामर्थ्याद्युयोक्तो त्रयप्रश्नाधिकारे शु-
त्वात् प्रोक्तप्रकारः इत्येके । तस्य लक्षणं दिविधं वा-
सामान्यं त्रैविध्यम् । तत्र सामान्यं रक्तं त्रयं मालविष्-
चने त्रयतीति त्रयः । विशेषलक्षणं पुनर्वीतादिलिङ्गवि-
शेषः । तत्र व्याघ्राद्यामकातुः शीतपिप्पलात्पक्षावी
रुक्षसदृशदायनशीलः स्फुरत्यायामतोदभेदेदनावकुलो
निर्भावचेति वातात् । क्षिप्रजः पीतनीलामः किंशुको-
टकाभोष्णकावी दाहपाकरागविकारो पीतपिप्पलाजुष्ट-
चेति पित्तात् । प्रततचक्षुःकण्डूवज्रजः स्फूर्तो घनः
काष्ठाशिरास्त्राजुजालावततः कठिनः पाण्डुवभासो मन्द-
वेदनः शुक्लगीतसाम्प्रपिप्पलाकावी गुरुचेति कफात् ।
प्रवाहदलनिचयप्रकाशः जण्डिकाटपिप्पलाकाकोपचित-
स्फुरत्प्रसादनगन्धः सतेदो भूमायनशीलो रक्तकावी
पित्तलिङ्गचेति रक्तात् । तोददाहभूमायनप्रायः पीता-
रुकाभासस्तद्वर्णकावी चेति वातपित्ताभ्याम् । कण्डू-
यनशीलः सनिकोदो दाहणो तल्लङ्घः शीतपिप्पल-
कावी चेति वातक्षेपभ्याम् । गुरुः सदाह उष्णः पीतः
पाण्डुकावी चेति पित्तक्षेपभ्याम् । रुक्षस्तल्लङ्घोदव-
ज्रजः सुप्त इव च रक्ताद्यामस्तद्वर्णकावी चेति वात-
शीघ्रताभ्याम् । इतमण्डाभो नीनधावनतोदभनिर्गन्ध-

विषयुः पितृशोचिताभ्याम् । रक्तो-
 शुद्धः पिच्छः कण्डूपावः स्वरः वरक्तपाण्डुकावी
 चेति श्लेषशोचिताभ्याम् । स्फुरणतोदटाकधूमावन-
 प्रावः पीततनुरक्तकावी चेति वातपितृशोचितेभ्यः ।
 कण्डूस्फुरणकुम्भुमावनप्रावः पाण्डुवनरक्तकावी चेति
 वातपितृश्लेषशोचितेभ्यः । दाहपाकरागकण्डूपावः
 पाण्डुवनरक्तकावी चेति श्लेषपितृशोचितेभ्यः । त्रिवि-
 धवर्णवेदनाकावविशेषोपेतः पवनपितृशोचितेभ्यः । निर्द-
 हननिर्भयनस्फुरणतोदटाहपाकरागकण्डूस्वापकण्डूना-
 नावर्णवेदनाकावविशेषोपेतः पवनपितृशोचितेभ्यः ।
 जिह्वातलाभो मृदुः स्निग्धः सख्खा विगतवेदनः सुख-
 वस्थितो निरासावचेति शुद्धो ज्ञान इति ।”

द्विशत न० द्विगुणं शतम् । शतद्वये । पूरणे ङ । शतसंख्या-
पूरणे लि० । तत्समाप्तं द्विशततमं तत्संख्यापूरणे लि० । दि-
शतेन क्रीतम् कन् । "शतांश्च ठन्वतावसमासे" पा० अथमाथ
इति विशेषणान् ठन्वतौ द्विशतक । 'तत्क्रीते' लि० इत्योः
शतयोः समाहारः ङीष् । श्विशतोऽथतद्वयसमाहारे स्त्री ।

द्विशतिका हे हे शते ददाति 'पादशतस्य संख्यादेवीं-
 सायां वुन' पा० वुन दुञ्जलं स्त्रियामेव । द्विद्विशतदाने
 द्विशत्य त्रि० द्विशतेन क्रीतेम् "पञ्चपादसापशतयाद्यत्"
 पा० यत् । द्विशतेन क्रीते ।

द्विशफ पुंस्त्री द्वौ शफौ यश्च । त्रिशफुरे द्विशफुरे पशुभेऽ
 “गौरलो भविष्यः क्षणः शूकरो नववो रुचः । द्विशफः
 पशवश्चेत् क्षविर्बुध्ब सप्तमः” भाग.१.१.०१ “कापीव-
 कौटोजोर्यानां द्विशफेक्षशफश्च” मनुः ।

द्वितीयरी ५० हे चरस्थिरात्मके गरीरे व्यवयवे स्यस । चर-
स्थिरात्मके भिद्युनकन्याचतुर्भीनक्ये राशिभेदे तेषां च
प्रथमार्द्धस्य स्थिरसाक्षिध्यात् स्थिरात्मकत्वं चरमार्द्धस्य
चरसाक्षिध्याच्चरत्वम् । दितस्तुद्धिदेहादयोऽप्यत्र ।

द्विशस् कव्यं द्वौ द्वौ दृष्टानि करोति वा शब् । एकस्मिन्वया
द्वयोर्योगो । “द्विशः पालाणि संवादयति” कात्या०श्रौ०
२।३।६

द्विप्राण लि० द्वाभ्यां शाखाभ्यां क्रीतम् । “द्विप्रापूर्वादच् च”
पा० ठञ् तस्यैव “अध्वर्द्धपर्वेति” पा० जुक् । शाखद्वय
क्रीते पक्षे अच् “परिभाषान्मन्त्रासंज्ञाशाखयोरिति”
पा० पर्युदासादादिद्विभिः । द्वैशाख पक्षे यत् । द्विप्राश्च
तत्पार्थे

हिमालय उ० दे सीमा काय । वज्रौ मन्त्राय० ।

द्विधूप लि० हाभ्यां नृपभ्यां क्रीतम् “नृपादजन्यतरस्याम्”
पा० अज्ठजो वा “अध्यर्षपर्वदिगोलुक्” पा० तयोः लुक् ।
हाभ्यां नृपभ्यां क्रीते, द्वयोः नृपयोः समाहारः । द्वि-
गुणीतया क्रीतमिति विग्रहे ठज् न अज् नृपान-
त्येऽपि प्रत्ययविधौ तदन्त्यज् न निषेधात् । ठज् न
लुक् तस्य द्विगुनित्वाभावात् “परिमाणान्तस्येति” पा०
उत्तरपदद्वयः । द्विगुणिक तत्प्राये लि० स्त्रियां ङीप् ।
द्विमुक्ति का स्त्री द्वे ऋक्ते इव फले अस्याः कप् अतदन्त्यम् ।
मेदवज्ज्ञां पारस्कारनिष् ।
द्विष वैर अदा० उभ० सक० अनिट् । द्वेष्टि द्विष्टे-अदिषन्-
अदिषुः । अदिषत् त द्विष्टे द्विष्टे । “यः सर्वानामि-
च्छे हस्तसत् प्राप्य शुभाशुभम् । नर्भभनन्दति न द्वेष्टि” न
इच्छुः कर्म कुशले नातृषज्जते” गीता “ततोऽद्विषु
निरालोके स्वेभ्योऽन्येभ्यश्च राज्ञसाः” भट्टः “संवत्सरं
प्रतोक्षेत द्विषन्ती योषितं पतिम्” मनुः आर्षत्वात् लृप् ।
द्विष् लि० द्वेष्टि द्विष-क्लिप् । शत्रौ अमरः । “रन्त्यान्वेय-
दद्यात् द्विषामासिषतां ययौ” रघुः ।
द्विषि लि० द्विष-कर्त्तरि क । द्वेषकारके शत्रौ “तन्मित्रपूजा
तद्विद्विषत्वम्” इ० अ० ७८८८ ।
द्विषत् लि० “द्विषोऽसित्वे” पा० प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि
द्विष-शब्द । द्वेषकारके शत्रौ अमरः “पार्थेनाथ
द्विषन्सुरम्” भाषः ।
द्विषन्त लि० द्विषन्-तापयति “द्विषत्परबोलापेः अच्”
पा० अचि सुज्ञः “अर्द्धिषदजलस्य” पा० सम्
संयोगान्त्यतकारस्य लोपः । शत्रुतापके । चटचटीयङ्ग-
द्विषविशिष्टपरिभाषा अनित्या तेन द्विषन्ती तापयती-
त्यादौ न अच् किन्तु अण् । द्विषतीताप इत्येव सि० कौ
द्विषत् लि० व० व० । द्विगुणिताः षट् । दादशसु “दृष्टायां
तोषमापन्नोऽजनयहादयात्मजान् । इत्युपक्रमे सुदेहोरो-
चनो द्विषट्” भाग० ४।१।७
द्विषाष्टिक लि० द्वे षष्ठी अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा टज्
उत्तरपदद्वयः । द्वे षष्ठी दिनानि व्याप्य भूते भूते
भविषि च । [अष्टा० दृश्यम् ।
द्विषेण्य लि० द्विष-एण्यन् किञ्च । द्वेषणीले अद्विषेण्यज्
द्विष्ट लि० द्विष-कर्मणि क्त । द्वेषविषये “निवृत्तिस्तु भवेद्दृ-
ष्टात् द्विष्टाधनताधियः” भाषा० द्वेषज्ज् दृश्यम् ।
द्वष्ट+प्रणे० । शताब्दे न० सारसुन्दरी ।
द्विष्ठ लि० द्वयोस्त्यति स्या-क “अभ्याख्येति” पा० पत्वम् ।

द्वयोः स्थिते संयोगविभागादौ स्थानद्वयस्थिते “द्विषा-
त्तिचिन्त्याभ्यास्ताश्चान्द्वारभाजिताः” सू० सि० । द्विः द्वि-
वारं स्थितम् वा त्रिसर्गलोपे न पत्वम् । द्विस्त द्विवारस्थिते
लि० “लिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो सञ्चया
द्विस्त्या भूकनयुता दक्षिता बाधे तयोः स्थाताम्” ली० ।
द्विस् अच् । क्रियागणने द्वि+लृच् । द्विवारक्रियादौ
“द्विः शरं नाभिस्त्वस्ते द्विः स्थापयति नाशितान् । द्विर्द-
दाति न चाधिभ्यो रामो द्विनैव भाषते” । “लिः प्राच्यापो
द्विस्त्वञ्च सुखमेताम्यु पश्य श्रेयं” ति० त० “द्विः प्रमृष्ट्या-
क्तोऽस्त्वम्” मनुः ।
द्विसम लि० द्वे समे परिमाणस्य ठज् तस्य लुक् । द्विवर्ष-
परिमाणे । द्विसमधीष्ट इत्यादौ ठज् “परिमाणान्तस्या
संज्ञाशास्त्रयोः” पा० सू० कावपरिमाणस्याप्यङ्गम् “संख्यायां
संवत्संख्यस्य च” पा० संवत्सरस्य प्रथमपङ्क्यात् नोत्तर-
पदद्वयः, अर्धज्ज् इत्यादिना न लुक् अस्त्व ठज् द्विगु-
नित्वाभावात् । द्वैसमिक द्विसमव्यापके ज्वरादौ ।
द्विस(सा)हस्र लि० हाभ्यां सहस्राभ्यां क्रीतम् द्वे सहस्रे
परिमाणस्य वा अण् । ठजादेरपवादः तस्य वा लुक् ।
द्विसहस्रक्रीते द्विसहस्रपरिमिते च । द्विसहस्रपरोट् यः
स्त्रियै देवो धनस्य त्वं दायम् । द्विगुणितसहस्रे च
द्विसहस्राच्च उ० द्विराहस्रं सहस्रं व्याक० त० द्विसहस्रं
द्विगुणसहस्रमस्तीति यस्य षच् समा० । अन्ते हेम०
तस्य सहस्रसंज्ञत्वेन प्रतिपद्यते द्विदिनेत्यत्वात् तथात्वम् ।
द्विसावत्सरिक लि० द्विषत्सरं भूतादि ठज् । “संख्यायां
संवत्सरसंख्यस्य च” पा० उत्तरपदद्वयः । द्विवर्षं व्याप्य
भूतादौ । [द्विषप्रति० व्याप्य भूतादौ ।
द्विसाप्ततिक लि० द्विषप्रति० भूतादि ठज् उत्तरपदद्वयः
द्विसोत्य लि० द्विवारं सीतया हलेन सभितं “नौवयोधर्मे-
त्यादिना” पा० यत् । द्विवारं लट् लृत् ।
द्विसुवर्ण लि० हाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं ठक् अध्यर्षेति लुक्
हाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीते । द्विसुवर्णेन क्रीतमिति विग्रहे
तु न लुक् ठको द्विगुनित्वाभावात् परिमाणान्तत्वा-
दुत्तरपदद्वयः । द्विसौवर्णिक द्विसुवर्णेन क्रीतं ।
समाहारद्विगुः । सुवर्णद्वये स्त्री ङीप् ।
द्विस्तना स्त्री द्वौ स्तनाविव सदृश्यौ यस्याः अस्त्राङ्गत्वाच्च
ङीप् । दृष्टकाष्टतिभेदे सा च कात्या० श्रौ० १६।४ सत्वे
दर्शिता । दृष्टकाशब्दे ८८१ पृ० दृश्यम् । “स्तनाविवा-
येष्वयति द्विस्तनामष्टस्तनामेकै” कात्या० श्रौ० १६।४।१२।

द्विस्तावा स्त्री द्विहिंगुणिता तावती । “द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदि” पा० नि० । प्रकृतौ यावती वेदिः ततो द्विगुण्यायां वेद्यां चि० कौ० ।

द्वि(द्विः)स्त्रिभ न० द्विवारं स्त्रिभं द्वौ सृजये द्विगन्तः विभगं-
युक्ते तु सृजन्तः । द्विवारपक्षे तच्छब्दे (उच्यते चाउच्यते)
एकवारं धान्यावस्थायां तस्य स्त्रिभता द्वितीयावारं
तच्छब्दावस्थायामिति द्विःस्त्रिभत्वम् । द्वि(द्विः)स्त्रिभमसं
पृथुकं युज्यते देशविशेषके । मान्यन्तगन्तं विप्रायां
भोजने च निवेदने । न भक्ष्यं तद्व्यतीनासु विधवाग्रज-
चारिणाम् । तान्मूलञ्च यथा जज्ञाम् ! तथैते वस्तुनी
भ्रुवम्” जज्ञावे० इ० जज्ञाच० । “हस्तिनि यश्चर०” ।

द्विहन् पु० द्विहन्ति हन-क्विप् द्वौ सृजये द्विगन्तः ।
द्विहन्त्य लि० उच्यते कर्षे यत् द्विवारं हन्त्यः । द्विवारं
हन्तव्यत्वेने (टोच्यते भूमि) अमरः ।

द्विहायन लि० द्वौ हायनौ वयःकालो वयः । द्विहये
पञ्चादौ स्त्रियां हायनानन्तात् ङीष् । “द्विहायनी
दिवशी गोः” अमरः । स्त्रियाङ्कारदि० । २वर्षद्वये न०
पात्वा न ङीष् । “युजं द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा
त्रिहायनम्” मनुः । द्विहायनं व्याघ्रं व्रतं कृत्यात्
इत्यर्थः ।

द्विहीन लि० द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनम् । लीवचिह्नयन्त्रे
“द्विहीनं प्रसृते सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम्” अमरः ।

द्विहृदया स्त्री द्वौ हृदये यस्याः । शमिण्याम् दोहदगन्त्रे
२७६८ पु० दृश्यम् ।

द्वीन्द्रियपाद्या लि० द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां चक्षुषा त्वचा च
प्राज्ञः उत्तरपदद्विगुः । “कन्त्यादिरपरत्वानो द्वयत्वं स्त्रीङ
एय च । एते तु द्वीन्द्रियपाद्याः” भाषा० उक्ते
त्वक्चक्षुषोर्यङ्गयोर्यङ्गे पदार्थे ।

द्वीप पु० न० अर्द्धं चां द्विगता द्वयोर्वा द्विगोर्गता आपोऽत्र
व्यवभा० “द्वीपलक्षणेन्योऽप्येव” पा० इत् । जल-
मध्यस्थत्वाभेदे वारिवेष्टिते तटभेदे अन्तरीपे अमरः ।
भूम्यां प्रधानद्वीपान्च नवैव तेषां नाम स्थानभेदाच्च
सि० शि० उक्ता यथा “भूमेरर्द्धं चारविन्धो
रुदक्तस्यं जम्बुद्वीपं प्राकुराचार्यव्याः । अर्द्धेऽन्य-
स्मिन् द्वीपपट्टकस्य व्याघ्रे चारुशोराद्यम्बुधीनां नि-
वेशः । शाकं ततः शाकममल कौशं क्रौञ्चञ्च सोमेदक
एवम्” च । जम्बुद्वीपग्रन्थे २०४१ पु० दृश्यम् ।

“द्वीपान्तरानीतवत्पुष्पम्” अन्येऽपि उपद्वीपा रत्नच-

कादयः कानि तेऽपि नव लिखिता आष्टादयः । “आष्टादश-
द्वीपनिश्चातयूयः” रघुः “नवदशद्वीपपुष्पगन्धर्वनिवासम्” नैष०
तोषोत्थिते २५खिगमाले च द्वीपायनग्रन्थे दृश्यम् ।

“भूम्याङ्गमाकीर्णं विपुलद्वीपयोभिताम्” भा० व०
६४५० । वत्सपथा द्वीपदृष्ट्ये १५वत्सपथस्याने च ।
“ढकोदरः सव्यसाची यनौ च कोऽत्र द्वीपः स्वात्त-
सुखे वत्सदाभीम्” भा० व० ६१५० । “नक्षत्रानभवत् द्वीपः
हृन्नीपलो ढकोदराः” भा० व० ६८५० । द्वौ वशीं ईयते
ई-वा० पक् । ४व्याग्रचर्चस्थि न० भरतः । तदस्यास्ति
व्यञ्ज् । ५व्याघ्रे पु० । [राजनि० ।

द्वीपकर्पूर पु० द्वीपस्य द्वीपान्तरस्य कर्पूरः । कीनकर्पूरे
द्वीपखजूरं न० द्वीपस्य द्वीपान्तरस्य खजूरम् । महापारे
राजनि० । [राजनि० ।

द्वीपज न० द्वीपे द्वीपान्तरे जायते जनश्च । महापारे
द्वीपवती स्त्री द्वीपोऽन्यस्याम् वतश्च वयः ङीष् ।
१भूमौ २नद्याच्च “अलङ्कृतं द्वीपवत्या सावित्र्या रज्य-
तीरया” भा० व्या० १६७ अ० । [राजनि० ।

द्वीप(पि)शब्द द्वी(पिः)पस्य व्याघ्रस्य जलरिव । यतावद्याम्
द्वीपिका स्त्री द्वीपः व्याघ्रः नाश्वतयाऽश्वस्याः उन् ।
यतावद्याम् राजनि० ।

द्वीपिन् पु० द्वौ वशीं ईयते ईङ् गतो भा० यक् द्वीपं
चमे तदस्यास्ति इति । १व्याघ्रे (चिता वाच) -चित्तके
“सिंहद्वीपिहृदव्याघ्रमर्द्धपैच अगैर्दत्तम्” भा० व० ६४
अ० । व्याघ्रे “द्वीपिभार्द्धतकटीम्” तत्त्वम् ।

द्वीपिन्शब्द पु० द्वीपिनो नञ् इव । व्याघ्रनञ्चे ।

द्वीप्य लि० द्वीपे जनान्तरनिर्तिनि स्त्र्यसमूहो भवः यत् । द्वीप
भवे २२६ पु० । “नादेयाव च द्वीप्याव च” यजु० १६।११ ।

द्वीश लि० द्वौ ईयो यक्ष । द्विदेवस्य चतुर्दशैव विद्यास्थानस्य
च तस्य इन्द्राग्निदेवताकत्वात् तत्तात्वम् ।

द्वृ(द्वृ)च पु० द्वे अक्षौ यत्तत्र अ-जमा० वा० अ-समस्यरणम् ।
अगदवयुतच्छक्रात्ममन्त्रभेदे “क्षुभ्रकृत्तद्वृत्तैश्च कावटैश्च”
शकने ! भद्रभावद, गृहस्थानां अमदक्षिणा धामने विश्व-
म्भुवनमधिपति, सन्ता नो यश्च यज्ञियाः, अश्विनियो
मक्षो यरव्यः प्रचक्ष्य विश्वस्थानो वा द्वि-मस्तु अज्ञायते
राजकृत्तं हविरिति वृद्धवाः” आश्व० अ० १५।७ “एते
नव द्वृचाः नाराडः “पतङ्गमक्षमक्षुरस्य कावया नो नः च
तुल्यो अभिदासश्च भवानो ज्ञानो सुमना त्वदेवाविति
द्वृचाः” आश्व० अ० ४।६।१ ।

द्वेष प्र० द्विष-भावे चक्षुः। न्यायनये आत्महन्तौ। शुष्कभेदे च च
 “दृष्ट्वादेव प्रयत्नस्य दुःखज्ञानाभ्यासो विज्ञानम्” गौ० सू०
 दर्शितः “यस्मात्तोयस्यांशस्य सन्निकर्षात् दुःखभाक्तीपसम्भ-
 वान् तज्ज्वालीयसेवार्थं पश्यन् हातुमिच्छति सेयं हातु-
 मिच्छा द्वेषः। एकस्यानेकाद्येदर्शिनो दर्शनप्रतिषन्धानात्
 दुःखहेतोर्द्वेषः इति भाष्यप्रस्तावोऽर्थः। तत्र
 दुःखं प्रतिज्ञाननेदनीयतया अतोद्देशविषयः तत्साध-
 नन्तु द्विषसाधनताज्ञानात्। “अधर्माज्जन्तं दुःखं स्यात्
 प्रतिज्ञां सचेतसाम्”। भाषा० “प्रतिज्ञावन्ति दुःखत्व-
 ज्ञानादेव सर्वेषां ज्ञाभावतो विषय इत्यर्थः” सुप्ता०। “द्विष-
 साधनतातुद्धिर्भवेत् द्वेषस्य कारणम्” भाषा०।
 “द्वेष” प्रति द्विषसाधनताज्ञानं कारणम्। अनवद्विष-
 साधनताज्ञानञ्च प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयदुःखजनने
 याकाढो न द्वेषः” सुप्ता०। द्वेषो द्विषसाधनज्ञानञ्च नि-
 वृत्तिकारणम् “निवृत्तिस्तु भवेत् द्वेषात् द्विषसाधनता-
 धियः” तत्त्वोक्तेः “अयमर्थः दुःखे निवृत्तिर्द्वेषात् तदु-
 प्राये निवृत्तिस्तु द्विषसाधनत्वज्ञानात् द्विषसाधनताज्ञानस्य
 दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिः प्रति अन्तकत्वमत्यव्यति-
 रेकाभ्यां स्थितम्” इति सुप्तावली।
 “सत्येच्छादेव निमित्तस्याद्वारण्यनिवृत्त्योः” गौ० सू०।
 “अयं अक्षु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे
 दुःखसाधनमिति ज्ञातं सुखसाधनमाप्नुमिच्छति दुःख-
 साधनं हातुमिच्छति। माप्नुमिच्छाम्युक्तस्यास्य सुखसा-
 धनावाप्तये समीचाविशेष कारणः। जिहासाप्रयुक्तस्य
 दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेव” ज्ञानेच्छाप्रयुक्तसुख-
 दुःखानामेकैनाभिषम्बन्तः एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छा
 प्रवृत्तीनां समानाभ्यत्यञ्च तस्माज्ज्येष्ठा द्वेषप्रयत्नसुखदुः-
 खानि प्रमाः नाचेतनस्येति कारणमनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि
 वृत्त्यात् परत्वात्मानं वेदितव्यमिति” भा०। सांख्यादिषते
 २३७२५० दर्शितः स च तुद्धिर्धर्मः क्रेश-
 विग्रेषः अस्मिताजन्यश्च। तज्ज्वालादिकं पात० सू० भाष्या-
 दावृत्तम् यथा “अविद्यास्मितारागदोषाभिग्रेषाः पञ्च
 क्रोधाः” इत्युद्दिष्टम् “दुःखातुल्यो द्वेषः” इति अज्ञितम्।
 “दुःखाभिषक्त्यः दुःखाद्विषतिर्भावो दुःखे तत्तद्विषने वा
 प्रतिज्ञे सन्तु कर्षणं क्रोधः स द्वेष इति” भाष्यम्।
 दुःखमनुभवेत् कर्षणद्वयः क्रूरपद्विषतिभेदः तज्ज्वालातुल्य-
 त्वविशेषः द्वेषः सर्वदा मे मा भूदित्येतं तदयं

दुःखातुल्योति भाष्यार्थः। “अनभिषक्त्यः अन्तेरभावात्
 दुःखाभिषक्त्येत्युक्तं अर्थमात्रे दुःखे द्वेषः दुःखातुल्यति
 पूर्वकः, अतुल्यभावे तु दुःखे नातुल्यतिमयेति। तत्-
 साधने तु अर्थमात्रे अतुल्यभावे वा दुःखातुल्यति-
 पूर्वक एव द्वेषः अतुल्यभावं हि दुःखसाधनं तज्ज्वाली-
 यस्य दुःखहेतुत्वं अस्मात् तज्ज्वालीयतया चास्य दुःख-
 हेतुत्वमतुल्य इति। प्रतिज्ज्वालीति प्रतिघः द्वेषस्य
 प्रवृत्तेः प्रतिजननात् प्रतिघत्वम्” विव०। तत्र प्रत्युक्त्या-
 द्यदिषु वत्सु न निवारयितुं शक्यम्। न च पूर्वो ते
 दुःखहेतवो इत्युक्तं शक्यत्वे अतः स द्वेषः सदा कृत्यं
 दहति। यदा तु स्वस्यैव परेषां सर्वेषामपि दुःखं
 मा भूदिति कथं दुःखेषु भावयेत् तदा वैयर्थ्यद्वेष-
 निवृत्तौ चित्तं प्रसीदति। यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु सुदितां
 भावयेत् तदा तदाज्ञानाभावात् स्वमेवाप्रमत्तोऽप्युक्ता
 ज्ञाने पुण्ये प्रवर्तते। तथा पापपुरुषेषु भाव-
 यन् स्वस्यपि सदाज्ञानाभावात् पापान्निवर्तते। ततश्च
 पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पञ्चात्तापस्याभावे चित्तं
 प्रसीदति। एवं सुखिषु सैर्लौ भावयतो न केवलं रागो
 निवर्तते। किन्त्वप्युपेक्षादयोऽपि निवर्तन्ते। तथा
 दुःखेषु कुरुषां भावयतः यो वधादिकरो द्वेषो यदा
 निवर्तते तदा दुःखित्येत्योगिकः सुखित्वमप्युक्तो
 द्योऽपि निवर्तते। एवं द्वेषान्तरनिवृत्तिरप्युक्तनीया।
 दुःखे वत्साधने च इदं मे मा भूदिति स्पृहाविरोधनी
 चित्तवृत्तिः क्रोध इति द्वेष इति चोच्यते। “इन्द्रिय-
 स्तेन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” गीता।

द्वेषण मि० द्विष-युच्। शलो अमरः “पानपो द्वेषः
 क्रोधो निर्द्वेषः प्ररूपस्तथा” भा० शा० ३८८०।

द्वेषपक्ष प्र० द्वेष० द्वेषान्तरभेदेषु “द्वेषपक्षाः क्रोध द्वेषौ
 द्वेषोऽसर्व इति” न्यायभाष्यम्।

द्वेष न० द्विष-कर्तरि विच्। द्वेषरि। “बाधनं द्वेषो
 अभयं कथोत” सू० ६।४७।१२। “द्वेषो द्वेषः” भा०

द्वेषस् न० द्विष-कर्मणि अच्। द्वेष्ये पादादौ “द्वेषो-
 युतमाविशान्ति” सू० ४।१।१६। द्वेषो पापस्य युतं पाप-
 युतम्” भा०।

द्वेषिन् मि० द्विष-कृनि। द्वेषकारके। “तथापि वदते
 तस्य तत्कारि द्वेषिणो ज्ञः” रघुः। “सद्व्याप्ती शङ्क-
 रद्वेषी नृद्वेषी शङ्करप्रियः। उभौ तौ नरकं यात-
 न्किङ्कराज्जु वटाविव” पुरा० शारः।

भावे अद्युतम् । २६वे श्रवणीतो च पु० । “हैपोयुतो न
दुरिता” ॥ १०१॥ ६। हैपोयुतः अतीतिवृत्तः भा० ।

हेत्य लि० हेतुमर्कः यत् कर्मणि श्रुता । १६वविषये २६वां हे
“हेतुमर्कः सप्ततः शिष्टस्तथा च यथोपधम्” ॥ २८॥
“यथा यमः प्रियहेतुमर्कः प्राप्ते काले नियच्छति” मनुः ।
स्वतन्त्राकारमपेक्ष्यापकारकर्त्तरि असङ्गेने श्रवणौ च ।

हे अ० हृ-वा० डे । वितर्के चादिगणः ।

हैगुणिक लि० दिगुणार्थं दिगुणं “तत् प्रयच्छति गर्हाम्”
पाठकः । दिगुणलाभाय धनप्रयोक्तारि वृद्धाजीवे वाङ्मनौ ।
हैत न० दिधा इतं हीतं तस्य भावः स्वार्थे वा अण् । हैधी-
भावे २६वे युगले च । हैताहेतयोर्भयोरपि सम्भा-
णकत्वात् न्यायादिमते हैतम् वेदान्तिमते अहैतं
रामानुजमते विशिष्टाद्वैतमित्येव स्थितम् । अन्ये
शुद्धाद्वैतमिच्छन्ति । तत्राचार्या एवमाहुः । “अद्वैतमेव
सत्यं” तस्मिन् हैतं न सत्यमध्यस्तम् । रजत-
मिव शुक्तिकायां मृगलक्षणायां बोदकस्फुरणम् ।
आरोपित यदि स्यादद्वैतं वस्तुवस्तुनि हैते । युक्तं नैव
तदा स्यात् सत्येऽध्यासो भवत्यसत्त्वानाम् । यदारोपण-
सम्भयोऽद्वैतिरिक्तस्य कश्चिदुभावः । आरोपणं न
न्यून्ये तस्माद्वैतस्य तात्पर्यात् । प्रत्यक्षाद्यनवगतं न्युत्या
प्रतिपादनीयमद्वैतम् । हैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव
लोकविज्ञप्तिरिति । प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तते
न संशयः । भावाभावादिद्वैतमद्वैतं परमार्थतः ।”

हैतवन न० हे शोकमोहादिके इति यस्मात् हीतं स्वार्थं अण्
कर्म्म० । १२तपोवनभेदे “युधिष्ठिरं हैतवने वनेचरः”
किरा० । २२तदश्वभोपलक्षिते सरोवरभेदे च । “इदं
हैतवनं नाम सरः पुण्ड्रजलोपितम् ।” “गच्छामः पण्ड्रं
विख्यातं मङ्गद्वैतवनं सरः” भा० व० २४ अ० । “तेन
हेतेन असा हैतवन ईजे मातृस्यो राजा यत्नैतद्वैतवनं
सरस्तदेतद्वायवाभिगीतं चतुर्दश हैतवने राजा संपास-
जिज्ञयान् इन्द्राय वृत्तमेवमन्नात् तस्माद्वैतवनं सरः”
शत० ब्रा० १३.५। ४६ ।

हैतवाद पु० हैतमधिकृत्य वादः । गीतमादिप्रणीते जीवेश्वर-
विभेदनिकायके १३वाक्यपर्यन्तभेदे कपिलादिप्रणीते
भानाजीवनिष्ठायां २३वाक्यभेदे च । तत्र सांख्यमते यथा
जीवानां परस्परभेदस्तथा सां० का० तत्त्वकौ० उक्तो यथा
“जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्ते च । पृ-
थक्त्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव” सां० का० । “पृथ-

क्त्वं सिद्धं कक्षाज्जन्ममरणकरणानां प्रतिनिय-
मात् निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽङ्गकार-
बुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म न तु पुरुषस्य
परिणामस्तस्यापरिणामित्वात् तेषामेव च देहादीना-
सुपाप्तानां परित्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशः तस्य
कूटस्थमित्यत्वात् । करणानि मृत्तादीनि त्वयोदय तेषां
जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमो व्यवस्था सा खल्वियं
सर्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते तदा खल्वे-
कस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् त्वियमन्ये च
अयेरन् अन्वादौ चैकस्मिन् सर्वे एवाव्याटयः विचिन्ते
चैकस्मिन् सर्वे एव विचिन्ताः स्फुरित्यव्यवस्था स्यात्
प्रतिज्ञेत्वं पुरुषभेदे तु भवति व्यवस्था । नचैकस्यापि
पुरुषस्य देहोपाधानभेदात्प्रवृत्त्येतत् युक्तं बाष्पसना-
द्युपाधिभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रवृत्तम् । न हि
पाणौ वृक्षे, जाते वा जनादौ मङ्गलवयवे, युवति-
जाता मृता या भवतीति । इतश्च प्रतिज्ञेत्वं पुरुष-
भेद इत्याह अयुगपत्प्रवृत्ते च प्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणा
यद्यप्यन्तःकरणवर्तिनी तथापि पुरुषे उपचर्यते तथा
च तस्मिन्नेकस्मिन् शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरे-
ष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत सर्वत्रैव शरीराणि युग-
पत्प्रवृत्तयेत् नानात्वे तु नायं दोष इति । इतश्च पुरुष-
भेद इत्याह त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव एवकारोभिन्नक्रमः
सिद्धमित्यन्यन्तरं कूटस्थः सिद्धमेव नासिद्धम् । तयो-
गुणास्त्रैगुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथाभावः, केचित् खलु
सत्त्विकायाः सत्त्वबलत्वा यथोक्तोत्तमः केचित् रजो-
बलत्वाः यथा मनुष्याः । केचित्तमोबलत्वाः यथा तिर्य-
कानयः । सोऽयमोदशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषु
सत्त्विकायेषु न भवेत् यदोक्तः पुरुषः स्याद्भेदे त्वयम
दोष इति तत्त्वकौ० । “जन्मादिव्यवस्थाः पुरुषवस्तुत्वम्”
नादेतं स्मृतिविरोधः जातिपरत्वात्” सां० सू० ।

हैतवादिन् लि० हैतं जीवभेदं जीवेश्वरयोर्भेदं वा वदति
वद-णिनि । जीवभेदादिनि जीवेश्वरयोर्भेदादिनि
च नैयायिकादौ ।

हैताहैत न० हैतञ्चाहैतश्च । जीवेश्वरयोर्भेदाभेदयोः ।
“अहैतश्च तथाऽहैतं हैताहैतं तथैव च । न हैतं नापि
चादेतमित्येतत् पारमार्थिकम् । न हि नैवान्यसम्बन्धो
ब्रह्मभावेन भावितः । ईदृशायां सत्त्वायामवाचं परमं
पदम् । हैतपक्षाः कृपाख्याता येऽद्वैते तु व्यवस्थिताः” ।

हैतिन् लि० हैतं भेदः स्यात्ततयाऽख्यस्य इति । हैतवादिनि
नेवाविकादौ । “अविज्ञानव्यवस्थासु हैतिनो निश्चिता
दृक्म् । परस्परं विरुध्यन्ते तैरित्यं न विरुध्यते” । “अहैतं
परमाद्यौ हि हैतं तद्गद उच्यते । तेषामुभयथाहैतं
तेषां न विरुध्यते” ।

हैतीयौक लि० द्वितीय+सार्थे ईरक् । द्वितीये “हैतीयौक-
तया भित्तोऽयमनमत् तस्य प्रपञ्चे मङ्गा” इत्यादि नैष० ।

हैधम् अख्य० द्वि+प्रकारे घञ् । प्रकारद्वये एकेन सन्धि-
रपरेण विपक्ष इत्येवं प्रकारद्वयमित्यादि । “सुतिहैधं
यत् तत् स्यात्तत् धर्मावुभौ कृतौ” अनु० । “बलस्य स्वाभि-
नस्यैव स्थितिः काव्यार्थसिद्धये । द्विविधं कीर्तयते हैधं पाङ्-
गुण्यगुण्यवेदिभिः” अनु० । *

हैध लि० घञ्जन्तात् सार्थे आर्त्ति० सार्थे ड ॥ द्विप्रकारे ।
“वृद्धत्वं परिटङ्गीयात् साक्षिहैधे नराधिपः” अनु० ।
“ततः साक्षिणं साधु हैधवादकतं भवेत्” भा०भा० ८५
अ० । राशौ सन्धीदिषु षट्सु गुणेषु २ गुणभेदे “सन्धिनां
विपक्षो यानमात्रं हैधमात्रयः” अमरः ।

हैधीभावः पु० अहैधस्य हैधस्य भावः । हैध-चि भूप्रयोगः
भावे जञ् । १ द्विधाभावे पाङ्गुण्यान्तर्गते २ हैधरूपे
भावे च । स च बाह्ये एकप्रकारः आभ्यन्तरे अन्वयप्रकार
इत्येवं द्विप्रकाररूपः यथोक्तं षट्सु पाङ्गुण्योक्तौ
“बलिनोद्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयद् । हैधीभावेन
तिष्ठेत्तु काकाक्षिणदक्षिणतः” । २ द्विधा भवने “अक्षरस्य
क्षरस्यैव हैधीभावोऽवमात्मनः” भा० आन० २८ अ० ।

हैप लि० द्विपिनो विकारः “प्राक्षिरजताद्विभ्योऽञ् पा० अञ् ।
१ व्याविकारे २ तत्त्वनिष्ठि न० । हैपेन चर्मसा परिहृतो
रजः “हैपवैवावादञ्” पा० पुनरञ् । २ द्विपिचर्मपरिहृते
रजे पु० द्विपिन इदम् अञ् । ३ तत्त्वसम्बन्धिनि लि० ।

हैपक पु० द्विपे भवः धूमा० वुञ् । द्विपालरभवे ।

हैपदिक पु० द्विपदादृक् भेद अधीते वा उक्त्या० ठक् ।
१ द्विपदाध्याविनि २ तद्वेत्तरि च ।

हैपायन पु० द्विपक्ष मोलापत्तम् नडा० फक् । १ द्विपक्षैः
मोलापत्ते । द्विपः अवनं जन्मभूमिर्वस्य सार्थे प्रज्ञा० वा
अञ् । २ व्याप्ते “इति सत्त्ववती कृता सत्त्वा परमस्तुतयम् ।
पराधरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुधाप वा । जज्ञे च
सत्त्वमाहीमे पाराधर्यः स वीर्यवान् । स पातरमनु-
ज्ञाय तपस्वीव मनो दधे । कृतोऽहं दर्शयिष्यामि
कृत्वेज्जितं च सोऽमरीत् । एवं हैपायनो जज्ञे सत्त्व-

वत्यां पराधरात् । न्यस्यो द्विपे सत्त्वमात्रकाद् हैपायनः
कृतः” भा० आ० ६० अ० । “हैपायनो पिरहकातर
आजुहाव” भाग० १११ “तमहमरागमदृष्ट्यां जन्म-
हैपायनं वन्दे” वेणीशं ।

हैपारायणिक पु० द्वयोः पारायणयोः समाहारः द्वि-
पारायणं वर्त्तयति ठक् प्रत्ययविधौ तदन्त्यङ्ग-
प्रतिषेधेऽपि “इतः ऊर्ध्वं संज्ञापूर्वपदानां तदन्त्यङ्गं
प्राग्वतेरिष्यते तच्चानुक्ति” वि० कौ० उक्तेः संज्ञापूर्वस्य
तदन्त्यङ्गस्य । पारायणद्वयावर्तिनि ।

हैमातुर पु० द्वयोर्मातोरपत्यं “मातृवत् संज्ञासुपूर्वेति” पा०
अण् रपरत्वम् । १ द्विमातृजे गण्ये २ जरासन्धे ग्ये च ।
वरेण्यन्यजायापुत्रकागर्भजातत्वात् दीपवत्सत्त्वापाक्षित-
त्वाच्च गण्येस्य द्विमातृकत्वं तत्कथा स्या० पु० गण्ये-
स्यस्यञ्जे यथा । “आधिर्भविष्ये सदने वरेण्यस्य
मङ्गीपतेः । त्रैलोक्यरक्षणार्थाय विज्ञस्यास्य प्रयत्नये ।
पालनाय अभिज्ञानां साधुत्वापाय भूधराः । शिव उ-
वाच । इत्युक्त्वा पुत्रकागर्भं प्रविशेय तदैव सः । आगते
नयमे मासि प्राकृत पुत्रका गिराम् । चतुर्विंशतिमास्यं
च दन्तुरे सुन्दरेणम् । आशुपानि च चत्वारि वि-
अतं तेजसान्वितम् । सदा सा सुन्दरं चक्रेऽरिपते-
तत् किमागतम् । कृत्वा श्रीकृष्णं तस्याः वरेण्यः
सगणो ययौ । ददर्श बाहकं सोऽपि विक्षितः सङ्गं
तेर्गण्यैः । उवाच सेवकान् राजा त्यजतेनं सरोवरे ।
शिशुमादाय ते याताः पार्श्वसौवान्ने शुभे । काशारे तं
शिशुं त्वङ्गा ययुः सर्वे निजं पुरम् । अपरस्मिन् दिने-
पार्श्वसुनिः स्नानाय आगतः । तदैव ददृशे तेन बाहको-
ऽङ्गु तदर्थनः । आश्चर्यमकरोत्तज्ज भवभीतस्तथाऽभवत् ।
आनये केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम् । तपसा तु
फलं दातुमीदृशीं धृतवांसतम् । रक्षितं सर्वलोकानां
परमात्मा निजेष्वया । सुन्दरो बाहकः केन त्यक्तोऽ-
यमीदृशो बहिः । नीत्वा स्वमानमं येन पाव-
विष्ये प्रयत्नतः । इत्युक्त्वा जम्भे बाहकाक्षिण्ण
सदा सुनिः । तमानीतं सुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सत्त्वा ।
उवाच निजभर्तारं सुप्रयत्नानाम्बुजा । दीपवत्स-
वोवाच । किमाभीतं मङ्गलं स्नानिन् । नृयमासर्वका-
रकम् । इदं मेनायकं रूपं ममाभाति दिजर्भम् । इदमेव
त्रिवः स्नानं इदमेव तपःफलम् । इदमेव परं
ब्रह्म योगिष्येयं वनातमम् । इदमेव परं तेज आ-

दिक्षे यद्विहितम् । इदमेव हि वेदानां नेतिनेति प्रचक्षते । शिव उवाच । इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्तुरादाय वाक्यम् । स्वमपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपयत्सना । द्वितीयाचन्द्रवदुवाचो वृद्धिं यातो दिने दिने । जरासन्धश्च तस्य द्वैमातुरत्वं दृश्यम् ।

“इते हिङ्गुत्तरिपुण्या रात्रि द्वैमातुरे युधि” भाषः ।

द्वैमातृक प्र० द्वे मातराविव पात्रिके अथ द्विमातृक ततः कार्ये अथ । नदीद्विजलजलनितगलपात्रिते देशे राजनि० ।

द्वैयङ्गकाव्य लि० अङ्गरूपः काव्यो यस्य तस्य भावः व्यञ् । पदान्ताभ्यां व्याभ्यां पूर्वमेव । द्वयङ्गकाव्यजातस्य भावे । “द्वैयङ्गकाव्ये तु यथान्वायम्” जे० सू० “द्वैयङ्गकाव्ये क्रियमाणे यथान्वायं कृतं भवति तस्मात् द्वैयङ्गकाव्यं स्यात् । चोदकः तथा चन्द्रगृहीतो भवति प्रकृतो हि चयते । “पूर्वेद्युः अग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां वजेत्” इति । तस्मात् द्वयङ्गकालम् एकमभिनिर्वत्य तदहरेवोपक्रम्या उपरेद्युः परिसमापयेत् भा० वचनाद्वैयङ्गकाव्यं स्यात् सू० “नैतदेवं द्वयङ्गकाला विकृतयो भवेयुः इति सद्यस्कालाः स्युः” शबरभा० ।

द्वैयङ्गिक लि० द्वयोर्ज्ञोर्भवेः “द्विगोवां रात्र्यङ्गः संवत्सराच्च” पा० पक्षे ठञ् । समासालविधेरनित्यत्वात् न टच् छले रात्र्यङ्गरिति नान्ततया निर्देशात् सि० कौ० । अङ्गादेशः । द्वयोर्ज्ञोर्भवे । [दिच् । द्वयोराज्ञावयोर्भवे ।

द्वैयाज्ञाविक लि० द्वयोराज्ञावयोर्निर्णययोर्भवेः घूमा० वुञ् द्वैरथ न० द्वौ रथौ यत् युक्ते कार्ये अथ । दाभ्यामेव रथाभ्यामुपलक्षिते युक्ते । “द्वैरथेनास्तु वै शान्तिकव च सम वा व्यप ।” भा० व० ७८ अ० । “चिकीर्षन् द्वैरथं युद्धमभ्यासाधुस्तदनम्” हरिवं० ११८ अ० ।

द्वैरात्रिक लि० द्वयो रात्र्योर्भवेः “द्विगोवां रात्र्यङ्गः संवत्सराच्च” पक्षे ठञ् । द्वयोरात्र्योर्भवे । अत्रापि समासालविधेरनित्यत्वात् न समासालः छले रात्र्योति निर्देशात् पक्षे च द्विरात्रीष तत्कार्ये लि० ।

द्वैराश्व न० द्वौ राश्वौ यस्य तस्य भावः व्यञ् । द्विविध-राशियुक्तत्वे ।

द्वैविध्य न० द्विविधस्य भावः व्यञ् । प्रकारद्वये “द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरत्यव्यतिरेकतः” भाषा० ।

द्वैमणीया स्त्री द्वैमण्येव कार्ये अथ । द्वैमण्यं तद्वर्ति क । नागवल्लीभेदे राजनि० ।

द्वैसमिका लि० द्वयोः समयोर्वर्णयोर्भवेः समासाः यत् “दि-गोष्ठं च” पा० पक्षे ठञ् । वर्णद्वयभवे ।

द्वैहायन न० द्विहायनस्य भावः युवा० अथ । द्विवर्णवस्त्रभावे द्वयं न० द्वयोरंशयोः समाहारः पात्रा० न ऊीप् । भाषद्वये “वैष्ठापुत्रो हरेद्वयं” मनुः । “द्वयं चरो शर्वं चरो वा पुत्रपित्तार्जनात् पिता” दासभा० ।

द्वयत् लि० द्वे अक्षिणी वक्ष्य च समा० । नेत्रद्वययुते स्त्रियं ऊीप् । “द्वयं त्वयं वक्ष्यामीम” भा० व० २७८ अ० । नानाराजसुक्तौ ।

द्वयत्तर न० द्वे अक्षरे यत् । १ वर्षद्वयात्मके जन्मभेदे शक्तिमन्त्र-रूपायां श्रविद्यायां स्त्री योरा० ऊीप् । “रामेति द्वयत्तरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः” । “यजेति द्वयत्तरं द्वयत्तरे वषट्कारः” तैत्ति० सं० १।१।२।

द्वयकुल लि० द्वे अकुल्यो प्रमाणस्य तद्विवाधद्विगुः प्रमा-नार्थकमात्रचः “प्रमाणे चोद्दिमोर्नित्यम्” वा० लुक् अथ समा० । १ अकुलोदयमिति । द्वयोरकुल्योः समाहारः अथ समा० । २ अकुलोदये न० । “फलके द्वयकुलान्तरे” कात्या० श्रौ० ८.५।२५ । “अर्काकुलां तु स्रज्यप्रा काशी द्वयकुल-मूलिका” ज्यो० त० ।

द्वयञ्जलि लि० द्वयोरञ्जल्योः समाहारः अ समा० । १ अञ्जलिद्वये । दाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः ठञ् तस्य अथर्वपूर्वेत्यादिना लुकि न अ समा० । प्रमाणे चोद्दिमोर्नित्यम् वार्त्ति० लुपि तु वा अथ । २ अञ्जलि द्वयमिति लि० “प्रत्तं जलं द्वयञ्जलमन्त्रिकेऽपाय” भट्टिः ।

द्वयशुक् न० द्वौ अशू कारणे यस्य कप् । परमाणुद्वयारब्धे कार्यद्वयभेदे “विषयोद्वयशुकादिस्तु ब्रह्माब्रह्मालं चदा-कृतः” भाषा० आरण्यवादन्ये ७६७ प्र० दृश्यम् ।

द्वयर्थ लि० द्वौ अर्थौ यस्य । १ अर्थद्वययुते शब्दादौ “द्वयर्थः पचिः” महाभाष्यम् । २ द्विप्रयोजनके कार्यभेदे च “आत्मच चित्तः पितरश्च तृप्ता एका क्रिया द्वयर्थकरीह लोके” वायुपु० । समाहारद्वि० पात्रा० । अर्थद्वये न० ।

द्वयशीति स्त्री द्वयधिका अशीतिः अशीतिपञ्चदासात् च स्यात् । १ द्वयधिकाशीतिचंख्यायां शतदन्विते च एकव० ततः प्रथमे षट् द्वयशीत तमप् द्वयशीतितम तत्प्रथमे लि० । षटि स्त्रियां ऊीप् । द्वयशीतिवृत्तं वृत्तादि ष । द्वयशीत द्वयशीतिवृत्ते वृत्तादौ लि० ।

द्वयष्ट न० द्वे द्वैमण्ये अष्टुते कारणतया व्याप्नोति अष्ट-तार्थे अष्टरः । [३८३३] दिनद्वये ।

तत्पुरुषाभिधा वा स्यात् दुर्लभा सर्वकामदा" इति तत्-
पुरुषस्यैवम् । "ह्रिक्लिङ्गो वा त्रिक्लिङ्गो वा चतुष्प-
ञ्चादिचिह्नवान् । तापिष्ककरकाकारो देवदेवः सदा-
शिवः" इति सदाशिवस्यैवम् । इत्यधोरादिपञ्चकस्य-
चम् । प्रयोगपारिजाते वराहपुं० "हिनाभिचक्ररूपा या
भवेत्परिहरात्मिका । नाभौ चिह्नेन युक्ता वा श्वेत
भागे सूरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफ-
लप्रदा । वासुदेवमयं चोत्तं लिङ्गं शिवमयं श्रुतम् ।
तन्मापरिहरचोत्ते पूजयेत् शङ्कराच्युतम् । भवेच्छिवा-
श्रुतेः शस्ता चतुर्वर्गफलप्रदा" । तस्या साक्षात्पुत्रम्
स्कन्दपुराणे "हाराचक्रशिखा देवि ! भद्रावाप्त
यमन्विता । तत् पातसहितं यत् स्यात् तीर्थं
हादशयोजनम् । श्वेच्छेदे शुचौ वापि चक्राङ्को यत्
तिष्ठति । योजनानि तथा त्रीणि नम चोत्तं वसुधारे ! ।
तन्मध्ये स्थिते यस्तु पूजकः सुसमाहितः । शतबाधा-
विनिर्मुक्तो न पुनः शोऽपि जायते । चक्राङ्कितस्य
बाह्विध्ये यत्कर्म क्रियते नरैः । स्नानं दानं तपो
होमः सर्वं भवति चाक्षयम् । संवत्सरन्तु यत् पापं
जनसा कर्मणा कृतम् । तत्सर्वं नश्यते पुंसां सकलशुभाङ्क
दर्शनात् । छरदाङ्को विष्वक्चैव अग्निचौरमयं तथा ।
सर्वं ते प्रथमं यानि सकलशुभाङ्कमार्जनात् । भूतप्रेत-
पिशाचाश्च डाकिन्यश्च वसुधारे ! । सर्वं ते प्रथमं यानि
पञ्चचक्रान्वितं न्यसेत् । भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या
चक्राङ्कं पूजयेत्परः । अपि चेत् सुदुराचारो स्य्यते
नात्त संशयः । संवत्सरन्तु यः कुर्यात् पूजास्पर्शनं
दर्शनम् । विना साङ्ख्येन योगेन स्य्यते नात्त
संशयः" । हारकाशिकावर्णविशेषलक्षणम् पद्मपुराणे
"कृष्णा मृत्पुष्पा मित्वा कपिला तु भयावहा । श्री-
राम्यं कर्बुरा दद्यात् पीता घनविनाशिनो । भूमाभा
पुलनाशाय भन्ना भाव्याधनापहा । श्वेतासिन्धवाः
सुसंपूर्णाः सर्वकामार्थदायिकाः । अश्विचक्रा वा
पूज्या दुःखदारिद्र्यनाशिनो । वसुधा चतुरस्रा च
पूजिता विद्धिदायिका । सुखदा समचक्रा च विषमा
दुःखदा भवेत् । निजिह्वशिखापि तत्रैव "चिह्ना
भन्ना त्रिकोणा च तथा विषमचक्रावा । अर्द्धचन्द्रा-
कृतिया च पूज्यास्तान् न भवन्ति हि" । प्रयोगपारिजाते च

विशेषः "भिन्नचौवार्धनाशाय स्वर्गो बुद्धिविनायकः ।
दीर्घसायुर्हरो श्वेतो हस्तः सविनाशकः । शुक्ल-
वर्णो शुभा श्वेता दन्तचक्रा तथैव च" । चक्रभेदे भूर्ति-
भेदोऽग्निपुराणे उक्तो यथा "सुदर्शनस्त्रैकचक्रो चण्डी-
नारायणो ह्ये । अच्युतः स्यात्तत्त्रिकेषु युतो देव-
स्त्रिचक्रमः" । जनार्दनचतुश्चक्रो वासुदेवस्य पञ्चभिः । षट्-
चक्रश्चैव प्रद्युम्नः संकर्षणस्य सप्तभिः । पुरुषोत्तमचाट-
चक्रो नवव्यूहो नवात्मकः । दशावतारो दशभिर्दशै-
केनानिष्टकः । हादश्यात्मा हादशभिरत ऊर्ध्वमनन्तकः" ।
गङ्गपुराणे तु चतुश्चक्रचतुर्भुज इति विशेषः । चक्र-
भेदेन विशेषोऽपि तत्रैव । "एकचक्रशिखा पूज्या
भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । द्विचक्रस्याच्युतो देवो देवेन्द्रस्य
फलप्रदः । श्रीप्रदो रिपुहन्ता च चतुश्चक्रो जनार्दनः ।
पूजयेद्भक्तिचतुर्भुजः सुगन्धैः कुसुमादिभिः । पञ्चभिर्वा-
देवः स्यात् प्रभुचक्रैः सदाचितः । अन्तःस्थभयापन्नाता
भवेत्सैवात्त संशयः । षट्चक्रश्चैव प्रद्युम्नो खण्ड्यो कीर्ति-
प्रदो भवेत् । पूजितो भक्तिभावेन चक्रतीर्थशिखोद्भवः ।
वल्गुशिखा श्वेता सप्तचक्राङ्किता खगः । पूजित-
स्तुषुते देवः पुष्पपौष्पप्रदो भवेत् । वाञ्छितं वसुभि-
चक्रैर्देवाति पुरुषोत्तमः । नवव्यूहो नवचक्रो दुर्लभं
यत् सुरैरपि । पूजितः केशवस्तस्य ददाति स्थानसुख-
नम् । राज्ञो दशभिश्चक्रैर्दशावतारसंश्रयः । दशा-
वतारपूजा स्यात्तु चक्राङ्कस्यास्य पूजनात् । एकादशभि-
रैश्वर्यमधिकञ्च प्रयच्छति । पूजितो भक्तिभावेन चक्र-
तीर्थशिखोद्भवः । तत्रैव प्राप्यते देवचक्रैर्द्वादशभि-
चितः । पूजितः सर्वकामानामनन्तफलदायकः । हाद-
श्यात्मा च विशेषो भुक्तिमुक्तिप्रदोऽर्चितः । अत ऊर्ध्वं
परात्मासौ सदा प्रीतिविबुधैः । पूजितः सर्वलोकात्म-
विष्णुलोकप्रदायकः इति चक्राङ्कितशिखाः कथिताः
कुसुमान्तः" । एकचक्रविषये विशेषस्तु प्रयोगपारि-
जाते "एकचक्रो विशेषोऽस्ति सविशेषस्तपोप्यते । शुक्ल-
रक्तं तथा रक्तं दिव्यं वज्रवर्णकम् । यद्येकचक्रिणः
स्युश्च तेषां संज्ञा भवेत् क्रमात् । उष्णरीतः प्रसन्नमूर्तो
रानो वैजयन्त एव च । विश्वेश्वर इति ब्रह्मन् तेषां पूजा-
कर्मं शृणु । नोत्तं मृत्पुं पिवादश्च दारिद्र्यं पर-
तन्मताम् । ददाति पूजकस्यासौ तस्मात्तां परिपश्येत्" ।

ध

धकारः तवर्गोऽयः पञ्चमः व्यञ्जनवर्णभेदः । तस्योच्चारणस्यानं दन्-
मूलं "दन्त्या लृटुवसाः स्मृताः" इति तवर्गस्य दन्त्यत्वोक्तिः
दन्तमूलपरत्वेन, अन्यथा भग्नदन्तस्य तवर्गोच्चारणानुप-
पत्तेः । व्यञ्जनवर्णत्वादर्शभासत्वम् तस्य । तस्योच्चारणे
आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य सम्यक्-
स्पर्धेन तस्योच्चारणात् तथात्वम् । बाह्यप्रयत्नाच्च संवार-
नादवोषा महाप्राणस्य, सि० कौ० मूलं दृश्यम् । अस्य
वाचकशब्दा वर्णाभिधानतन्त्रोक्ता यथा "धो धनार्थो
रुचिः स्यात्" सात्वतो योगिनीप्रियः । भीनेशः
शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी । धिषण्या धारणा
चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो भतिः । पीतवासास्त्रिवर्णा च
घातौ धर्मः प्रवक्त्रमः । सन्दर्शो मोहनो लज्जा वज्र-
तण्डुः सुकन्दरा । वामपादाङ्गुलीमूलं ज्येष्ठा सुर-
पुरं भयः । अर्थात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः"
अस्य मातृकान्यासे वामपादाङ्गुलिमूले न्यास्यता ।
अस्याधिष्ठातृदेवताया ध्येयरूपम् । "महामुजा मेघवर्णाश्च
रक्ताम्बरधरां पराम् । वरदां शोभनां रम्यां चतुर्वर्ग-
प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा धकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्" अस्य स्वरूपम् । "धकारं परमेशानि ! कुण्डली
मोक्षरूपिणी । आत्मादित्यसंयुक्तं पञ्चदेवमयं
सदा । पञ्चप्राणमयं देवि ! त्रिसिनीसहितं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्षं धकारं यदि भावयेत् । पीत-
विद्युत्प्रताकारं चतुर्वर्गप्रदायकम्" कामधेनु० । अस्य
काव्यादौ प्रयत्नस्यासफलं इ० र० टीकायास्तु यथा
"दोषः सौख्यं नृदं नः" ।

ध पु० दधाति धा-ड । १धर्मे २जुवेरे ३ब्रह्मणि च । ४धने
न० मेदि० । ५धकारवर्णे "धो धनार्थो रुचिः स्यात्" ।
वर्णाभिधानम् ।

धक्क नाशने चुरा० उभ० सक० सेट् । धकयति-ते अदधकत्-त ।
धट पु० धन-शब्दे "धुं सि चः" पा० नस्य टः । इतुलायाम्
उन्मानार्थं मानदण्डभेदे अक्षरः । तदुपलक्षिते शतलाराशौ
"विंशो दण्डश्च भेषश्च कन्या धन्यो धटो घटः । अक्षौदीनां
त्रिकोष्पाणि मूल्यानि राशयः क्रमात्" ज्यो० त० ।
१परीक्षाभेदे तज्जिह्वः पितामहेन दर्शिता यथा
धकाराङ्गमसहिट्टं टकारात् कुटिलं नरम् । धृतं धारयते
वक्ता धटस्तेनाभिधीयते" । तुलाशब्दे ११११ प्रणदौ

दृश्यम् । "धटोऽग्निश्च दकश्चैव पिबं कोशस्तु पञ्चमः ।
घटन्तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तन्मनापकम् । अष्टमं
फाहमिन्त्युक्तं नवमं धर्मजं तथा । दिव्यान्वेतानि
सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति" इहस्पतिः । परी-
क्षायां नक्षत्रादिपरीक्षाशब्दे दृश्यम् । धटपरीक्षायां
काव्यविशेषनिघेधो "तुला स्यात् सर्वकाव्यिकी" इति
"वाते वाति विवर्जयेत्" च पितामहेनोक्तौ ।

धटक्क पु० "तुल्या यवाभ्यां कथितात् गुञ्जा वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणं
च तेऽष्टौ । गद्यामकस्तदुहयमिन्द्रतुल्यैस्त्रैस्तथैवो घटक्कः
प्रदिष्टः" लीला० उक्ते षाचत्वारिंशद्गुञ्जापरिमाणे

धटक्कट्ट पु० इत० । तुलायाः शिक्याधारे रूषद्वयके कर्कट-
शब्दकृमिभे आयसकीलकभेदे दिव्यत० रघु० । "कण्ठच्छेदे
तुलाभङ्गे घटक्कट्टयोस्तथा" इहस्पतिः ।

धटिका स्त्री "इत्येन्दुमन्त्रे धटकेस्तु सेरसौः पञ्चभिः स्याद्-
धटिका च तामिः" लीला० उक्ते पञ्चसेरात्मके (धाडा
पशरी) इति मसिद्धे परिभाषे । धटौ स्वार्थे क ।
१चीरवस्त्रे २कौपीने (धडा) ।

धटौ स्त्री धन० रवे अच नस्य टः गौरा० लोच० । १कौपीने
२चीरवस्त्रे मेदि० गर्भाधानोत्तरं स्थित्ये देवे श्वस्तभेदे
तद्धारणे नक्षत्रादि यथा "मूलवर्णहस्तेषु पुष्यादि-
त्योत्तराषु च । मृगशिरसौ धटौ ध्या सौम्यवारे शुभे
तियो" ज्यो० सा० ।

धटिन् ति० प्रटोऽस्त्वस्य इति । इतुलाधारके शतलाराशौ
शशिवे च पु० "धटोऽचण्टो धटौ चण्टौ चण्टेली भिल्ली-
भिल्ली" भा० शा० २८६ अ० । भीषकण्ठेन तु चट्टीति तत्र
पठित्वा व्याख्यातम् "घटयति कर्मफलैर्योजयति नरा-
निति घटौ इति" सद्भादोभात् धटौ लपपाठः । [दधाण ।

धण शब्दे आ० प० सक० सेट् । धणति अधाणीत् अधणीत् ।
धत्तूर पु० धयति धातुन् धा-ऊर प्रथो० । धुस्तूरे । हेमच०
धनं धान्योत्पादने जुहो० पर० सेट् । दधन्ति अधानीत्
अधनीत् दधान । नृहीतकर्मकत्वात् अकर्मकत्वम् । तेन
दधन्ति भूमिः धान्यसृत्पादयतीत्यर्थः, वैदिकोऽयम् ।

धन शब्दे आ० पर० सक० सेट् । धनति अधानीत् अधनीत् ।
धन न० धन-अच् । १गोधने २विभे च मेदि० । ३श्नेहपात्रे
शब्दर० ४धनिष्ठानक्षत्रे ज्योतिषम् । अर्थशब्दे १६७ प्र०
धनभेदादिकृत्तं विशेषस्तु कश्चित् सुज्ञित० उक्तो यथा
"धनं तु त्रिविधं श्रेयं शुक्तं श्वलमेव च । कण्वश्च तस्य
विशेषो विभागः सप्तधा पृथक् । क्रमायातं प्रीतिदायं

प्राप्तञ्च सङ्गं भाव्यं या । व्यवशेषेण सर्वेषां वृत्तीनां त्रि-
विधं धनम् । वैशेषिकं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य तिलवणम् ।
याजुर्नाथ्यः पने नित्यं विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः । त्रिविधं
क्षत्रियस्यापि प्राञ्ज्यैश्वरिकं धनम् । युद्धार्थलब्धं करजं
दण्डव्यापहारतः । वैशेषिकं धनं दृष्टं वैश्यस्यापि
तिलवणम् । क्षत्रगोरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैव स्वतु-
पचात् । कृषीदक्षप्रियाणिज्यं प्रकृवीत स्वतन्त्रम्
व्यापत्काशे स्वयं कुर्वन् नृणां युज्यते हिजः । तामसादि-
भेदेन तस्य त्रैविध्यं नारदेन उक्तं यथा “पार्श्विकदूत-
चोर्थात्तं प्रतिरूपकसाहसः । व्याजेनोपार्जितं यत्तु
तत् क्षणं समुदाहृतम्” । पार्श्विकः पातृतया
भोजयति । व्याज्यं परपीडया प्रतिरूपकेण क्षत्रिम-
रत्नादिना । साहसेन समुद्रयानगिर्यारोहणा-
दिना । व्याजेन ब्राह्मणवेगेन शूद्रादिना । क्षणं
तामसम् । राजसधनं यथा “कृषीदक्षप्रियाणिज्यशुल्क-
गानानुवृत्तिभिः । क्षतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदा-
हृतम्” । अतुष्टया सेतया । सात्विकधनं यथा ।
“श्रुतशौर्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वदागतम् । धनं सप्त-
विधं शुद्धं सनिभिः समुदाहृतम्” । श्रुतेनाध्ययनेन
शौर्येण जयादिना । तपसा जपहोमदेवार्चादिना ।
कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरार्थलब्धम् । शिष्यागतं
गुरुदक्षिणादिना । याज्यागतं व्याज्यलब्धम् । शुद्धं
सात्विकम् शुद्धितुष्टयम् । युक्ते इत्युच्ये च “सोऽप-
क्षटा भगणैः प्राक्तमुखं यानि यदुपहाः । तत् तेषु धन-
मित्युक्तं पञ्चानुसूत्रे तु” सू० ६ । “सोऽपि जीवा-
कर्षिता यहाः पूर्वाभिसुखं भगणैः राशिभिर्भगोलस्य
क्रान्तिदत्तानुसूतस्वाकाशगोलान्तर्गतक्रान्तिदत्ते दादग-
राश्यान्तिके यद्वाशिविभागैरित्यर्थः । यदात्सङ्ख्यामितं
गच्छति । तत्तत्सङ्ख्यामितं नागादिकं फलरूपं तेषु पृथ-
वगत्य इराणादिभोगेषु धनं योज्यम्” रङ्ग० । उन्मनात्
द्वितीयस्थाने तत्र जन्मलग्नात् द्वितीयस्थाने चिन्त्यपदायां
यत्तन्नागभेदेन शुभाशुभं च जातकपद्धतावुक्तं यथा
“सुवर्णरत्नविक्रयक्रयाद्य कोशसंग्रहः । धनाभिधान-
मन्दिनं वृत्तैर्वचिन्त्य स्यादरात् । समस्तपापखेचरैर्युते-
जितं धनाभिधम् । दरिद्रताविधायकं विशेषतः क्षणा-
नुना । शुद्धः शनिधनगतो धनिनं करोति दृष्टो
दुपय रविजान्यखगमदृष्टः । सूर्योऽपि, शोभ्यखचरा
धनगा धनानि नानाविधानि न यदा खलददृष्टाः । बध-

गुरुत्वयश्चेद्विज्ञाया वित्तलाभं विदधति यदि दृष्टाः सोम-
सौम्येन्दुपुत्रैः । क्रमशः, इह कविचेत् सौम्यमेवे ध-
नाप्राप्ते भवति शुभसङ्गानां दृष्टितो मानवस्य । क्षीणः
शरीरेन विचोक्तोऽर्थे पूर्वार्जितार्थस्य विनाशदः
स्यात् । नवीनवित्तागमरोधकौ च धने कुञ्जेन्दू त्वचे
दोषदौ स्तः । रविधनेऽन्यदिमिते कुजोऽङ्के षड्विंशके शो
घननाशदः स्यात् । भास्वे विषुः पीडनमङ्गिराश्च भूषे-
ऽत्यतायाश्च कविः षड्वर् ? । द्वितीयस्य पतिर्नैतस्मात्पी
शुकमतादिह । सेन्दुशुक्रोऽप्यथान्यस्थितो रात्र्या
न्यक्तश्च सः । सत्तर्यः शुक्रलग्नेशो जात्यन्वत्याय-
कल्पते । एभिः पित्रादिभावंशैर्युक्तश्चेत्तत्तदान्यत् ।
सशुकलग्नपञ्चेत् स्याच्चेत्येवैपरीत्यत् । भावाधीशः
शुभैर्युक्तः केन्द्रकोणे शुभप्रदः ।
वर्षलग्नात् द्वितीयस्य यज्ञयोगादिफलम् नीताऽर्कं यथा
‘वित्ताधिपो जन्मनि वित्तगोऽवदे कीयो यदा लग्न-
पतोत्यगाली । तदा धनाप्राप्तिः सकलेऽपि वर्षे क्रूरेभ्यः फले
धनधान्यहानिः । जन्मन्यथावन्मोकीज्योऽवदेऽवदेशो
बलवान् यदा । तदा धनाप्रविष्टला विनायासेन जायते ।
एवं यद्भावगो जन्मन्यवदे तद्भावगो गुरुः । लग्नेशे-
नेत्यगाली चेत्तद्भावजसुखं भवेत् । यदा जनुषि यं पश्येत्
भावमवदेऽवदपो गुरुः । तदा तद्भावजं सौख्यसक्तं
ताज्जत्वेदिभिः । जन्मपथाधिपः सौम्यः पथोऽवदे
स्त्वत्यन्नाभदः । पापादिते गुरौ रन्त्रेऽपवाद उपजायते ।
गुरुर्वित्ते शुभेर्दृष्टयुतो राज्यार्थसौख्यदः । जन्मन्यवदे
च सुयहाराशं पश्यन् विशेषतः । एवं स्थितेऽवदमे
भूरिधनं धान्यं च जायते । वित्तलग्नेशसंयोगो वित्त-
सौख्यफलप्रदः । एवं बुधे सवीर्येऽस्माद्विपत्तानो-
द्यमैर्धनम् । जन्मलग्नमताः सौम्या वर्षेऽर्थे धनलाभदाः ।
लाभसद्गमि वित्ते वा बुधेऽज्जितसंयुते । तैशौ दृष्टे धनं
भूरि स्वकृते राज्याप्राप्तात् । स्वार्थसङ्ग्रहेशो चेत्
शुभैर्मितदृष्टेक्षितौ । बलिनी सुखतो लाभप्रदो यत्ना-
दरेण । मित्रदृष्ट्या सुयशिनोऽङ्गार्ययोः सुखतो धनम् ।
तदंशूरिफले वित्तनाशदुर्जनभौतयः । जन्मनीज्योऽस्ति
यद्वाशो तद्वाशिवर्षलग्नगः । शुभस्त्राभीक्षितयुतो नै-
रुज्यसाध्यवित्तदः । स्त्रुतो साने रविर्वर्षे धनस्यो धन-
सौख्यदः । शनौ वित्ते कार्यनाशो क्षामोऽत्योऽप्य धन-
व्ययः । आशसौख्यं गुरुयुते भूतयः क्षुः शुभेक्षणात् ।
क्षुः शोकेक्षणात् सर्वं विपरीतं फलं वदित् । वित्तेशो

जन्तानि सुखं वर्धयतां दधत् । यद्वावगन्तमान्त्रित्य
जाभदो जगन्मात्मनः । वित्ते सुवर्णरोप्यादेः भ्रात्रादेः
सहजर्जगः । पितृमातृजमादिभ्यो वित्तं सहृदि
पञ्चमे । सहृत्तनयपठेऽरिवर्गाद्वाग्निप्रभीतिदः । स्त्रीभ्यो
द्व्येऽष्टमे स्त्र्युरर्थहेतुर्यशोऽङ्गणे । स्त्री नृपादेर्नृप-
कलादायेऽन्ये व्यसदो भवेत् । इत्यं विमृशत् सुभिया
वाच्यमित्यपरे जगुः । तद्वावानयनं दादशभावशब्दोक्त-
दिशवसेयम् । वीजगणितोक्ते ऽष्टगणिते च । तत्र
धनार्थमङ्गलनादिप्रकारस्तत्त्वोक्तो यथा

“धनार्थमङ्गलने करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् योगे युतिः
स्यात्तज्ययोः स्वयोर्वी धनर्थेयोरनरमेव योगः ।
उदाहरणम् । रूपत्रयं रूपचतुष्टयं च त्रयं धनं वा
सहितं वृत्ताङ्गम् । स्वर्णं त्रयं स्वं च पृथक् पृथक्मे
धनार्थयोः सङ्गलनोपधेयम् । अत्र रूपाणामव्यक्तानां
चाद्याक्षराण्यपलक्षणार्थं लेख्यानि यावि ऋणगतानि
तान्पुनर्निन्दन् च ।

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू ७

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू ७

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू १

न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू १

अथ विभिन्नेष्वपि । धनार्थमङ्गलने करणसूत्रं वृत्ता-
ङ्गम् संशोध्यमानं सङ्गणत्वमेति स्वत्वं त्रयस्तद्वृत्ति-
कतवत् । उदाहरणम् । त्रयाद्वयं स्वात् सङ्गणा-
दयं च व्यस्तं च संशोध्य वृत्ताङ्गं गेष्म् ।

न्यासः रू १ रू २ अन्तरे जातं रू १

न्यासः रू १ रू २ अन्तरे जातं रू १

न्यासः रू १ रू २ अन्तरे जातं रू १

न्यासः रू १ रू २ अन्तरे जातं रू १

। इति धनार्थमङ्गलनव्यवकलने ।

गुणने करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् स्वयोरन्वयोः स्वं धन
स्वर्णजाते क्षयोभागहारेऽपि चैवं निरुक्तम् ।
उदाहरणम् । धनं धनेनर्णसूत्रेण निजं द्वयं त्रयं सङ्ग-
ण्येन किं स्यात् ।

न्यासः रू २ रू ३ धनं धनं धनं स्यादिति जातं
रू ६ न्यासः रू २ रू ३ सङ्गणसूत्रं धनं स्यादिति
जातं रू ६ न्यासः रू २ रू ३ धनसङ्गणसूत्रं
स्यादिति जातं रू ६ न्यासः रू २ रू ३ धनसङ्ग-
णसूत्रं स्यादिति जातं रू ६ । इति धनार्थगुणनम् ।

भागाहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति । उदाहरणम् । रूपा-
टकं रूपचतुष्टयेन धनं धनेनर्णसूत्रेण भक्तम् । ऋणं
धनेन सङ्गण्येन किं स्यात् इतं वदेदं यदि बोधुधीषि ।
न्यासः रू ८ रू ४ धनं धनसूत्रं धनं स्यादिति
जातं रू २ न्यासः रू ८ रू ४ सङ्गणसूत्रं
धनं स्यादिति जातं रू २ न्यासः रू ८ रू ४ ऋणं
धनसूत्रं ऋणं स्यादिति जातं रू २ न्यासः रू ८
रू ४ धनसङ्गणसूत्रं स्यादिति जातं रू २ । इति
धनार्थभागहारः । वर्गे करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् । “कतिः
स्वर्णयोः स्वं स्वमूले धनार्थं न मूलं त्रयस्यास्ति तस्याङ्गति-
त्वात् । उदाहरणम् । धनस्य रूपत्रितयस्य वर्गे
त्रयस्य च त्रूहि सखे ! ममाशु । न्यासः रू १ रू १
जातो वर्गो रू १ रू १ मूलादाहरणम् । धनात्मका-
नामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु । ८ ।
न्यासः रू १ रू १ मूलं रू १ वा रू १ न्यासः रू १ एषा-
मवर्गत्वान्मूलं नास्ति । धन-रवे च च । ८ गन्दे च ।

धनकं पु० धनस्य कामः इच्छा धन+कन् । १ धनस्येच्छायाम् ।

० कृतवीर्यजनके ऋषभेदे “धनकः कृतवीर्यस्य” भाग० ८।२१।७

धनकेलि पु० धनेन केलिरस्य । कुबेरे त्रिका० ।

धनच्छ् स्त्री धनं कृति नाशय । को-क । करेटुङ्गणे ।
त्रिका० ।

धनञ्जय धनं जयति सम्पादयति जि-खच् सम् । १३ ज्ञो
“धनमिच्छेत् कृतायनात्” इत्युक्तेस्तस्य धनदत्तात्तथात्वम्
श्चित्तकष्टे च अमरः । “सर्वान् जनपदान् जित्वा
वित्तमादाय केवलम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाङ्गुलीं
धनञ्जयम्” भा० विरा० ४४ अ० उत्तरं प्रति अर्जुनेन
स्वनामनिर्वचनयुक्ते शर्जुने “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देव-
दत्तं धनञ्जयः” गीता । “विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्त-
रान् कुरुनकुप्यं वसु वासवोपमः । स वल्कलवासांसि
तवाधुना हरन् करोति मय्युन कथं धनञ्जयः” किरा०
४ तन्नामनामके ध्यज्जिनद्वले रत्नमा० । ५ विष्णो च ।
“अमिदेश्चपुदिष्णुवीरोऽनन्तो धनञ्जयः” विष्णुसं० ।
धन-रवे च धनस्य शब्दस्य जयनात् शब्दावाच्यत्वात् तस्य
तथात्वम् “धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्षकः । ललाटे
चोरसि स्तब्धे हृदि नाभौ त्वगादिषु” योगार्थवोक्ते
इदेऽस्ये यायुभेदे । ७ नागभेदे च “शेषः प्रथमतो जातः
वासुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तदन्तरं कर्कोटकधनञ्जयो”
भा० आ० १५ अ० ।

धनद पु० धनं दयते देह-पालने धनं ददाति दा-दाने वा क । कुबेरे अमरः । २ धनदातरि त्रि० मेदि० देवीभेदे स्त्री एवुक् धनदायिकाऽपि तत्र । “ध्यायेत् कल्पतरुं खे देवीं तां धनदायिकाम्” । तन्मसारे तन्मन्त्रध्यानादिकं दृश्यम् । कुबेरस्य पुत्रस्य पुत्रस्य विश्ववसः पुत्रः तत्कथा रामा० उ० १५० उक्ता । “अथ पुत्रः पुत्रस्यस्य विश्ववसः सुनिपुणः । अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः । सत्यवान् शी-लवान् दानः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । सर्वभोगेष्वसंशक्तो नित्यं धर्मपरायणः । सात्वा तस्य तु तदु-दत्तं भारद्वाजो महासुनिः । ददौ विश्ववसे भार्यां स्मृततां देववर्णिनीम् । प्रतिगृह्य तु धर्मं भरद्वाजसुतां तदा । सुदा परमया युक्तो विश्ववसः सुनिपुणः । स तस्यां धीर्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम् । जनयामास धर्मज्ञः सर्वज्ञं सुपुण्ड्रितम् । तस्मिन् जाते तु संहृष्टः संभव्य पितामहः । दृष्ट्वा श्रेयस्करं बुद्धिं घनाध्यक्षो भविष्यति । नाम चास्याकरोत् प्रीतः सार्धं देवर्षि-भिक्षदा । यस्याद्विश्ववसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्ववस इव । तस्माद्विश्ववसो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः” “स तु वैश्वव-सस्तत्र तपोवनगतस्तदा । अवधत्तास्तुतिस्ततो महा-तेजा यथाऽननः । तस्याश्रमपदस्यस्य बुद्धिर्जज्ञे महा-ज्ञानः । अरिष्ये रमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः । स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । यन्त्रितो नियमेनैवैवकार सुमहत्तपः । पूर्णं वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमनुष्यवत् । जलाशो मारुताहारो निराहार-स्तथैव च । एवं वर्षसहस्राणि जन्तुस्तान्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रेः सुरमणैः सह । गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं याक्यमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि ते वत्स ! कर्मणानेन सुव्रत ! । वरं दृष्ट्वा भद्रं वरा-हस्तं महामते । । अथाब्रवीद्विश्ववसः पितामहसुप-स्थितम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् । अथाब्रवीद्विश्ववसः वादमित्येव हृष्टवत् । अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्मृतुमुद्यतः । यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्वत्स वत्स ! धर्मज्ञ ! निधीय-त्वमवाप्नुहि । शक्राश्रमपयमानां च चतुर्थत्वं भवि-ष्यति । एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां ब्रज । स्वप्ति तेऽस्तु मणिप्रासः सर्व एव यथागतम् । कृतकल्याणं तात ! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा कल्याणं

त्रिदशैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तक्षम् । धनेशः पितरं प्राह माञ्जलिः प्रयतात्मवान् । भगवन् ! लब्धवानस्मि वरमिदं पितामहात् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कञ्चिद्विवाहं साधु मे प्रभो ! । न च पीडा भवेद्याह प्राणिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्ववसः सुनिपुणः । वचनं प्राह धर्मज्ञ ! श्रूयतामिति सत्तम ! । दक्षिणस्थो-दधेक्षीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । तस्यापि तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्भिता विश्वकर्माणा । राजसूयानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरा-वती । तत्र त्वं यस्य भद्रं लङ्कायां नात्र संगमः” । तस्य घनाध्यक्षत्वात् धनदत्वम् । “यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य चरुषुः । ४ धनञ्जयकृष्णवायो पु० धन-पतिशब्दे दृश्यम् । ५ वक्रौ इक्षितकदम्बे च पु० ।

धनदण्ड पु० धनेन दण्डः । मन्त्रो धनपददण्डे “वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्” ।

धनदाक्षी स्त्री धनदस्य कुबेरस्याक्षीव पित्रुलं पुष्पमस्याः पञ्चसमा० स्त्री । कुबेराक्षीवतायां वताकरञ्जे राजनि० ।

धनदानुज पु० इत् । १ रावणे शब्द च० २ कुम्भकण्ठीदौ च तेषां विश्ववसः कैकसीतो जातत्वात् तथात्वं तत्कथा । “सा त्वं सुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् । भज विश्ववसं पुत्रि पौत्रस्य वरय स्वयम् । दैवशास्त्रे भविष्यति पुत्राः पुत्रि ! न संगमः । तेजसा मास्तरुषो वादशोऽयं धनेश्वरः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पिहगौर-वात् । तत्र गत्वा च सा तस्यै विश्ववसः यत्र तप्यते” । “कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्ववसः सुनिपुणः । उवाच कैकसी भूयः पुण्येन्दुरिव रोहिणीम् । पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति सुमानने । मम वंशतुल्यः स वंशिका च न संशयः । एवमुक्त्वा तु सा कन्या राम ! कालेन के-नचित् । जनयामास भीमत्वं रत्नोरुपं सुदारुणम् । दशपीवं महादंष्ट्रं ग्रीवाञ्जनचयोपमम् । तान्कोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्धनम्” “तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महावहः । प्रमाणाद् यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः श्रुत्वा नाम संजज्ञे विज्ञतानना । विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः” “भुजमूर्धोद्भास्यताम् एकोऽपि धनदानुजः रतः ।

धनदायिन् लि० धनं ददाति दा-णिनि इत० । धन-
दातरि श्वश्रु पु० श्वश्रुता० "धनमिच्छेत् कृताशनात्"
इत्युक्तेऽर्थे तथात्वम् ।

धनदेऽक्षर पु० काशीस्थे कुबेरस्यापि शिवलिङ्गभेदे ।

धनन्ददा स्त्री धनं ददते दद-बा० खच् सङ् । बुद्धयुक्ति-
भेदे लिङ्गा० ।

धनपति पु० इत० । कुबेरे "धन्वंसे मे हर धनपतिक्रोध
विज्ञेयतया" "नत्वा देवं धनपतिपुत्रं यत्नं चाद्याद्वध-
नम्" मेघ० । २ धनपुत्राख्ये देवस्य वायुभेदे च तस्य
धनपतित्वकथा "ऋणु चास्यां वसुपतेरत्युक्तिं पापनाशि-
नीम् । यथा वायुः शरीरस्थो घनदः संवभूय च । काकं
शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तःस्थितोऽभवत् । प्रयोजनात्
मूर्तिमत्त्वमादिशन् चेत्यदिष्टताः । तस्मात्पूर्वस्य वायोस्तु
अत्युक्तिः कीर्त्यते मया । तां ऋणुष्व महापान !
कथयामा मयाऽनघ ! । ब्रह्मचरः स्रजतः स्मृतिं मुखा-
द्वायुर्विनिर्ययो । प्रसङ्गवर्कसारवर्णीतं ब्रह्मा प्रत्यपेक्ष-
यत् । मूर्ते भवस्य शालस्य तलोक्तो मूर्तिमान् भवन् ।
सर्वप्राज्ञैव देवानां बह्वितं फलमेव च । तत् सर्वं
पाहि नेनोक्तं तस्माद्भनपतिमेव । तस्य ब्रह्मा ददौ तुष्ट-
स्त्रिभिमेकादशीं प्रभुः । तस्मान्नमस्त्रिपञ्चाशी यो भवे-
न्नियतः शुचिः । तस्मै तु धनदो दीयस्तुष्टः सर्वं प्रव-
र्त्तते । एषा धनपतेर्मूर्तिः सर्वकल्लिपनाशिनी"
वराह पु० । (स्वात्मज्ञि) २ धनाध्यक्षे लि० ।

धनपाल लि० धनं पालयति पालि-क्यप् । धनरक्षके
श्वश्रु पु० ।

धनपिशाची स्त्री धने पिशाचीव । अतिशयधनतृष्णायां
स्वार्थे क । धनपिशाचिकाऽप्यत्र हारा० ।

धनप्रयोग पु० धनस्य बुद्धयं प्रयोगः । अणुरूपेण अध-
मणयं धनस्य दानरूपे प्रयोगे । तत्तत्तत्तादि बहुवर्त-
न्विन्नामस्यो पीयूषधारायाञ्चोक्तं यथा

"स्वात्मादित्यमृदुहिदैवशुक्ले कर्णत्वयाश्च चरे जग्ने
धर्मसुताष्टशुद्धिसंहिते इत्यप्रयोगः शुभः । नारे
प्राप्तमर्थं तु संक्रमदिने वृद्धौ करेऽर्केऽङ्गि यत् तदंगेषु
भवेद्वयं न च बध्ने देवं कटाचिद्वनम्" । "स्वात्मा-
दित्येति । स्वामीपुनर्वसुचितानुराधाजगदेवतीपिशाचा-
प्यश्ववधधनिष्ठाततारकाश्विनीज्येष्ठादशसु नक्षत्रेषु इत्य-
प्रयोगः शुभः द्रव्यं परस्मै अण्यत्वेन देवं यदाह भीम-
वराक्रमः "मृदुपुष्पाश्विनी चैव पिशाचान्नपण्यत्वम् ।

पुनर्वसौ च शंसन्ति घनादिनिधिवर्त्तनम् । वर्त्तन-
मृणादिरूपेण दानं मिश्रणमन्त्रादिशास्त्रानिषेधे प्राप्ते
अणुदाने एव न निषेध इति विशेषः । कृतनष्टादौ तु
निषिद्धैव । अथ जग्ने चरे मेनकर्मस्तुत्यासकराणामन्यतमे
धर्मो नवमं कृतः पञ्चमम् अष्टमञ्जेन अणुचयात्मस्या-
ननुप्यते तेषां शुद्धिः नवमपञ्चमस्यानयोः शुभप्रसङ्गस्य
पापघहराहित्यञ्च अष्टमे तु भवराहित्यमित्यर्थः । एवं
रूपया शुद्धा संहिते जग्ने अथ देयम् । अणुच-
रत्ननावायां "शुद्धेषु धर्मात्मजनैश्चनेषु चरे विजग्मे
इतिप्रयोगः" इति । अथाऽऽरे मङ्गलवारे अथ न यथा
बहुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "अथ भौमे न गृह्णीयाच्च देवं
बुधवासरे । अथ अष्टमे कजे कर्मात् सद्यं सोममन्दे" ।
अथ तृतिशेषे संक्रमः संक्रान्तिः तद्विषये, वृद्धौ वृद्धियोगे
करेऽर्केऽङ्गि जलानक्षत्रसंहिते रविनारे हस्ताक्षे इति
यावत्तत्तापि अणुं न जाह्नमिति प्रत्येकं सम्बन्धः । ननु
कुतो न जाह्नमित्यत आह यदिति यदाश्चाङ्गुलीका-
दयं तदंगेषु अणुचयकोटिकेषु भवेत् तदयं तत्तत्तत्त-
पीत्यादिभिरपि परिहर्तुमशक्यमित्यर्थः । अथादिषु
भीमसंक्रान्तादिदिनेषु अणुचयवशं परिहर्तुं व्यनक्ति नि-
ष्कृष्येति । "हस्तेऽर्कवारे संक्रान्ते यदयं स्यात्कुलेपु तत् ।
वृद्धियोगे तथा प्रोच्यमाणेऽष्टमे कारयेदिति" ज्योतिः
प्रकाशकारोक्तेः । अथ बुधे बुधवारे कटाचिद्वनं
न देयम् । "न देयं बुधवासरे" इत्यधुनैवोक्तत्वात् । पी०पा०
तत्र निषिद्धमन्त्रादि तल्लेखोक्तं यथा

"तीक्ष्णमिन्द्रियोपैर्यदुद्भवं दत्तं निवेशितम् । प्रयुक्तञ्च
विनष्टञ्च विष्टां पाते न चाप्यते" सु० चि० । "तीक्ष्णेति
तीक्ष्णमिन्द्रियोपसंज्ञकैर्यदुद्भवं सुवर्णादि दत्तं क-
लान्तरं विनैव दत्तं न तु स्वत्वपरित्यागेन, तद्वत्तमित्युच्यते
निवेशितं स्वेष्टसमीपे प्रत्ययार्थं स्थापितं प्रयुक्तं कला-
न्तरातिपुरःसरोत्तमर्थाधमर्णव्यवहारेण कश्चिद्विद्वत्,
विनष्टं चौरादिना कृतं स्वयमेव वा कचिन्त्यक्तं
तदुद्भवं निश्चयेन कदाचिदपि नाप्यते तथा विष्टां
भद्रायां पाठे व्यतीपाते मङ्गापाते वा कृतं द्रव्यं न
प्राप्यते चकारादुपपत्त्येऽपि न दीयसिति व्याख्येयं वशि-
ष्ठाकृष्णस्मृत्यात् अणुञ्च वशिष्ठेन "भूयोपसाधारण-
टावृण्यं निष्प्रमर्धं त्वय वा प्रनष्टम् । चौरैर्कृतं
दत्तस्यपुनरेव वा विष्टाञ्च पाते न च लभ्यते तत्" । उपपत्त्ये
यदुच्ये । यन्मु केचिद्विद्वज्जुर्वते "निश्चयेन चौरैर्कृतस्य द्रव्यस्य

प्राप्तप्राप्तिविचारोऽन्वयादिनक्षत्रैरेव वाचाभ्योऽन्वये निवृत्त एव कृतस्य चौरैरित्युक्तात्वाद् । चौरानिर्णये-
त्वेनेव विचारः" तच्चिन्त्यं वसिष्ठवाक्येऽपि चौरैर्ह-
तमिति वाचाचौरपटोपादानादौन केनापि विचारः
कर्तव्य इति युक्तसत्यम्यामः । एवं चौरानिर्णयेऽपि
स्वेच्छया विचारः तन्मोभयेक्ये प्राप्तप्राप्तिनिश्चय
एव उभयैक्याभावे तु प्रयत्नेनेति" ।

धनप्रिया स्त्री काकजम्बुद्वे राजनिः ।

धनर्च पु० धनार्थमर्चा यस्य वेदे सक० । धनार्थाच्युक्ते
वज्रो "नार्चं धनर्चम्" अ० १०।४६।५ ।

धनवत् लि० धन+वत्त्वर्थे मत्पु० यस्य वः । धनस्वामिनि
"रूपवत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यश्चिन्तनः" "धनवन्तं प्रजा-
वन्तं स्वात्तिकं धार्मिकं तथा" मनुः स्त्रियां ङीप् । वा
च २ धनिष्ठानक्षत्रे जटा० । यस्य च धनदेवताकृत्वात्
तथात्वम् ।

धनसनि लि० धन+सन्धत्तौ इन् इत० । धनसामयुक्ते
"तस्य इमे शीखायां गायन्त्येनं ते गायन्ति । तस्मात्ते
धनसन्धः" आ० उ० । "धनधनयो धनसामयुक्ता धन-
वन्तः" भा० । [स्थाने ।

धनस्थान न० धनचिन्तार्थं स्थानम् । अस्मात् द्वितीय-
धनस्य नामधातुः नाङ्गस्य धनमिच्छति धन+क्यच् छाङ-
सायां सुक् अक० ष० सेट् । धनस्थिति अधनस्थीत् । पक्वे
असुक् धनास्ति इति भेदज्ञातार्थः ।

धनस्यक लि० धनस्य नामधातुः ण्वुल् । वाचावया धनेच्छो
१गोक्षुरे पु० यङ्च० ।

धनहर लि० धनं हरति हृ-नाञ्जीत्यादौ ट ।
१धनहरणशे चोरे स्त्रियां ङीप् वा च २चोरनामग-
न्धर्व्ये स्त्र्या अमरः तस्या धनहरचोरनामद्वयनामक-
त्वात्तथात्वम् । [२चण्डालकन्दे पु० पारस्करनि० ।

धनहृत् लि० धनं हरति हृ-क्लिप् तुक् । १धनहारिणि
धनाधिकारिन् लि० धनमधिकरोति अधि+क-ण्विनि
इत० । धनाध्यजे (तद्विन्दार) स्वाते कोषाध्यजे ।
अधि+क-क्लिप् तुक् । धनाधिकदण्डत्वम् ।

धनाधिगोप्ता लि० धनमभिगोपायति अधि+गुप्-वा
आवाभावात् । १धनपालके (खाजाञ्चि) स्वाते कोषा-
ध्यजे स्त्रियां ङीप् । २शुबरे पु० । "स तदुद्वेष्टो-
परि यत्तमान आशोकयासाध धनाधिगोप्ता" भा० उ०
१८१ अ० ।

धनाधिप लि० धनमधिपाति अधि+पा-रन्ध्वे क इत० । १धन-
रन्ध्वे (खाजाञ्चि) कोषाध्यजे २शुबरे पु० अमरः । "धना-
धिपेव विद्वस्य अतुष्टादस्य संयुगे" हरिवं० २५१ अ० ।

धनाधिपति पु० इत० । १शुबरे "अनुचरेण धनाधिपतेरयो-
नगविन्दोक्तमिच्छितमानसः" किरा० । "कौबेरं प्रययो
तीर्थं यत् तत्त्वा महत्तपः । धनाधिपत्यं संप्राप्नो राज-
न्नेवविदः प्रभुः" भा० शा० १८ अ० । अधिपतेर्भावः
अगृज् आधिपत्यम् धनस्याधिपत्यमित्यर्थः ।

धनाध्यक्ष लि० इत० । (खाजाञ्चि) १कोषाध्यक्षे "कोष-
वस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् । विज्ञाता कल्गु-
साराणामनाहार्यः युधिः सदा । निपुणश्चाप्रमत्तश्च
धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः । आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्ष
समा नराः । व्यवहारेषु च तथा कर्मण्याः प्रविधी-
क्षिता" इति मत्स्यपु० २१४ अ० तन्मत्स्यपञ्चकं २शुबरे पु०

धनाय नामधातुः आत्मनो धनमिच्छति क्यच् गृहीर्थे नि० ।
गर्हणेन धनेच्छायाम् । पर० अक० सेट् । धनायति
अधनायीम् । "गूढा यदर्धजारा न पोषाय धना-
यति" यजु० २१।१० । "आनन्तर्यश्चारभते न प्राप्नोतानां
धनायते" ना० ता० १२२ अ० । आर्षक्षक् ।
अगर्हे तु धनीयतीत्येव ।

धनायु पु० नृपभेदे विष्णुपु० ।

धनार्थिन् लि० धनमर्थयते अर्थ+णिनि इत० । धनप्राप्त्ये
"न तावद्यं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः" मनुः ।

धनाशा स्त्री इत० । धनलोभे "जीर्यन्ति जीर्यतः केचा
दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । धनाशा जीविताशा च
ीर्यन्तोऽपि न जीर्यति" हरिवं० १० अ० ।

धनाश्री स्त्री रागिणीभेदे (धानशी) वा च हनुमन्मते श्री-
रागस्य तृतीया भाष्या । कथनायमते मेघरामस्य चतुर्थी
भाष्या ।

धनिक लि० धनमादित्यलेनाऽस्वस्य ठन् । उत्तमर्णे अधमर्ण-
सकायात् स्वप्रयुक्तधनयाहके । "एकस्त्रायात्रित्येषु
धनिकस्य यथावत्" याज्ञ० । २साधो वसिष्ठि ।
धन-वा० इक । १धन्याके पु० मेदि० राजनि० क्लीवत्वम् ।
४धने स्वाभिनि पु० हेमच० । धनी स्वार्थे क । धनिका
५धनिकभाष्यायां वसिष् स्त्रियां स्त्री मेदि० । ६धन्याम्
हेमच० ७धन्यां यद्भरता० दमियकुद्वे स्त्री यङ्च० ।
टमरूपकयन्त्रव्याख्यातारि एविष्णुधनौ विद्वदे पु०

धनिन् लि० धनमध्यस्य धन+इनि । धनवति "धनिनः श्री-

त्रियो राजा नदी वेद्यश्च पञ्चमः" चाणक्यः । "महापद्मे
अभिन्याये" निःक्षेपं निःक्षेपेद्वयः" मनुः ।

धनिष्ठ त्रि० क्षतिशब्देन धनी इव नो क्षोपः । १ क्षतिशब्द-
धनयुक्ते स्त्रियां टाप् सा च अश्विन्यादिमध्ये शत्रयोर्विशेषे
नक्षत्रे स्त्री तस्या बहुदेवताकत्वात् तथात्वम् । अक्षेपा
शब्दे तत्संज्ञादिकं दृश्यम् । तत्र धनिष्ठा पञ्चतारा
इत्येव पाठः सृष्टादोषात् पञ्चतारेति त्रुटितम् । "मन्त्र-
कोपरिषदागते धने मर्दलाक्षतिनि पञ्चतारके । यान्ति
कान्तिमिति मेघसूक्ततः सारस्वात्परसप्तस्त्रिभिः"
काचिदाशः ।

धनी स्त्री धनमन्त्रस्याः अच् गौरा० डीष् । १ युवत्यां स्त्रियं
कापि वा न ह्रस्वः । धनीकापि तत्रार्थे शब्दच० ।

धनीय नामधातुः स्वात्मनोऽक्षोभेन धनमिच्छति क्यच् प०
अक० सैट् । धनीयति अचनयीत् । गङ्गे त धनायतीत्येव
धनीयक न० धनाय क्तः क संज्ञायां कन् । धन्याके
रत्नमा० ।

धनु पु० धन-उन् । १ प्रियकृष्टश्चे २ धनुर्वरे त्रि० जेटि० ।
१ श्रीमन्नगरि च "शब्दाहरी धनुर्वरी" अ० ४।१५।५।
"धनुर्वरी श्रीमन्नगरि" भा० । ४ धनुषि च धन्यनरिः ।
धनुःपट पु० धनुष इव पटो विस्तारोदत्ते वस्त्र । (पियाशाब्ज)
वृक्षे वा वस्त्रे धनुष्मटोऽप्यत्र अमरः ।

धनुःशाखा स्त्री धनुषः शाखा यस्याः । १ मूर्वायाम् शब्दच० ।
धनुर्वयव इव शाखा यस्याः । २ पियाशतरो शब्दच० ।
धनुःश्रेणी स्त्री धनुषः श्रेणीव । १ महेन्द्रशास्त्र्यां २ मूर्वायाश्च ।
राजनि० ।

धनुर्गुण पु० इत० । १ मूर्वायां लोवायां शब्दच० । धनुषो गुणो
यस्याः सकाशात् १ व० । २ मूर्वायां स्त्री शब्दच० ।

धनुर्वृक्ष पु० धनुष+अनुवृक्षमने यङ्-अच् । धनुर्वरे तदु-
प्याङ्के तु अच् धनुष्याङ् इत्येव । २ धतराष्ट्रपुत्रभेदे ।
"कवची निषङ्गी दण्डही दण्डधारी धनुर्वृक्षः" भा०
आ० ६७०० तत्पुत्रोक्तौ । यङ्-भावे अच् इत० । धनु-
र्विद्यायाम् "गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्विद्यम्"
भा० शा० १० अ० । यक्षेज्ञानार्थत्वात् तथात्वम् ।

धनुर्वृमः पु० धनुषः साधनं वृमः । वंशवृक्षे राजनि० । तस्य
धनुःसाधनत्वात् तथात्वम् ।

धनुर्वर पु० धनुर्वरति वृञ् अच् इत० । धातुष्के धन्विनि
अमरः "धनुर्वरः केगरिषं दर्श" "क्षितावभूदिकधनु-
र्वरोऽपि वः" रघुः । २ धतराष्ट्रपुत्रभेदे "कवची कथनः

कृष्णो कृष्णधारी धनुर्वरः" भा० शा० ११७ तत्
पुत्रोक्तौ । श्विष्णौ पु० । "धनुर्वरी धनुर्वेदः" विष्णुसं० ।
धनुर्वरिन् त्रि० धरति वृ-अनि इत० । धातुष्के ।

"गूरुश्च रणदक्षश्च गजान्तरक्षकोविदः । धनुर्वरी भवे-
द्वाशः सर्वकेशसहः शुचिः" मत्स्यपु० २१४ अ० तस्य
लक्षणसूक्तम् ।

धनुर्वृत् पु० विभक्तिं वृ-कर्त्तरि कृप् लृक् इत० । धनुर्वरे
धातुष्के । "धनुर्वृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम्" धनुर्वृता-
मप्यत एव रक्षिणाम्" रघुः ।

धनुर्मख पु० धनुरपकृष्टितो मखः । लघ्वाङ्गानार्थं कंसेन
कृष्यतः कृते यज्ञभेदे । "राजा धनुर्मखं नाम कारयिष्यति
वै सुखी" हरिवं० ७६ अ० । धनुर्वागादयोऽप्यत्र ।
"सारथ्यतां धनुर्वागश्चतुर्दश्याम् यथाविधि । विश्वस्तु
पशून् मेध्यान् भूतराजाय भीतुषे" भाग० १०।१६।१२।
"सम्पदकालं कंसस्य भविष्यति धनुर्मखः" हरिवं० ८८ अ० ।

धनुर्मध्य न० इत० । धनुषो मध्यभागे वृक्षके धन्विभिर्यत्र
धनुर्वृक्षते तस्मिन् स्थाने अमरः ।

धनुर्माला स्त्री धनुषो मालः सम्बन्धो यस्याः । सर्वा-
जतायाम् शब्दच० ।

धनुयोस पु० धनुरिव यासः । दुरा भायां सारसन्दरी ।
धनुर्लता स्त्री धनुरवयवयोग्या लता । मोमवस्त्रां राजनि० ।
धनुर्वक्त्र पु० धनुरिव वक्त्रमस्य । कुमारानुचरभेदे । "विदु-
ताश्चो धनुर्वक्त्रो जाठरोमाश्चतयनः" भा० श० ४६ अ०
तदनुचरोक्तौ ।

धनुर्विद्या स्त्री धनुषो विद्या । धनुरादीनां प्रयोगशङ्कार-
ज्ञापके विद्याभेदे तदारम्भनक्षत्रादि दीपिकायास्तत्
यथा "अदितिगुरुयमार्कस्त्रातिचित्राग्निपितृभुवङ्ग-
रिवसूक्तान्दीन्दुभाग्यान्त्यमेव । विश्विनिश्विभुवाङ्गे विष्णु-
बोधे विष्वोक्ते सुसमयतिष्ठियोगे चापविद्याप्रदानमिति" ।
धनुर्वृक्ष पु० धनुः साधनं धनुरिव वा वृक्षः । १ वंशे २ धन्यन-
वृक्षे ३ मङ्गातकवृक्षे ४ अश्वत्थवृक्षे च राजनि० ।

धनुर्वेद पु० धनूषि तदादीन्यस्त्राणि विद्यान्ते ज्ञायन्तेऽनेन
पिद-ज्ञाने करणे घञ् । यजुर्वेदस्योपवेदभेदे स च लुप्त-
प्रायः अग्निपु० तत्र प्रतिपद्याविषयादिकसूक्तं यथा
"अग्निश्वाव । अतृष्णादं धनुर्वेदं वदे पञ्चविधं द्विज ! ।
रथनागाश्वपत्नीनां योषां चाग्नित्व कीर्तितम् । वक्त्र-
सूक्तं १ पाणिशूक्तं २ सूक्तवन्द्यारितं ३ तथा । अशूक्तं ४
मातृयुजश्च ५ पञ्चधा तत् प्रकीर्तितम् । तत्र यस्याङ्-

सम्पत्त्या द्विविधं परिकीर्तितम् । अजुमायाविभेदेन
भूयो द्विविधस्यते । शेषणीसापयन्तादौर्यन्त्रसक्तं,
प्रकीर्तितम् । शिवातोभरपत्न्याद्यं पाणिपुक्तं प्रकी-
र्तितम् । सक्तसन्धारित श्रेयं प्रासादाभ्यां यद्वेत् ।
अङ्गादिकमसक्तञ्च निरुद्धं विगतायुधम् । कुर्व्यादो-
ग्यानि पात्राणि योद्धुमिच्छति तत्रमः । धनुःश्रेष्ठानि
युद्धानि प्रासमध्यानि तानि च । तानि सङ्गजघन्यानि
बाहुप्रच्यवमानि च । धनुर्वेदे गुरुविप्रः प्रोक्तो वर्णद्वयस्य
च । युद्धाधिकारः शूद्रस्य स्वयं वापदि शिष्या ।
देशस्यैः सङ्घैः राज्ञः काव्या युद्धे सहायता । अङ्गु-
शुल्कपाण्यङ्गुलिः श्लिष्टः स्युः सहिता यदि । दृष्टं
समपदं स्थानमेतल्लक्षणतस्तथा । बाह्याङ्गुलिस्थितो पादौ
स्तब्धजातुबलायुधौ । त्रिवितस्वनन्तरस्थानमेतद्देशस्तु-
च्यते । हंसपङ्क्त्याकृतिसममे दृश्यते यत् आनुनी ।
चतुर्वितस्त्रिविच्छिन्ने तदेतन्मण्डलं स्रुतम् । हलाकति-
समं यच्च स्तब्धजान्दक्षिणम् । वितस्त्रयः पञ्च विस्तारे
तदानीं प्रकीर्तितम् । एतदेव विपर्यस्तं प्रत्यासी-
ममिति स्रुतम् । तिर्यग्भूतो भवेद्दामो दक्षिणोऽपि
भवेदजुः । शुल्कोऽपार्ण्यहो चैव स्थितौ पञ्चाङ्गु-
लान्तरो । स्थानं तं भवेदेतद् द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
अजुजातुर्भवेद्दामो दक्षिणः सुप्रसारितः । अथ वा दक्षि-
णश्चातुः कुलं भवति निचलम् । दृष्ट्वायतो भवेदथ
चरणः सङ्घं जानुना । एवं विकटसहिष्टं दिहस्ता-
नरमायतम् । जातुभी दिशुषे स्थातास्ततानी चरणा-
नुभौ । अनेन विधियोगेन सम्पुटं परिकीर्तितम् ।
किञ्चिद्विधित्तौ पादौ समदृष्ट्वायनौ स्थितौ ।
दृष्टमेव यथान्यायं षोडशाङ्गुलमायतम् । स्वस्तिकेनात्र
कुर्वीत प्रमाणं प्रथमं द्विज ! । कार्त्तिकं गृह्य वा-
मेन याणं दक्षिणकेन तु । वैशाखे यदि वा जाते
स्थितौ वाप्यथ वायतो । गुणालन्तु ततः कृत्वा कार्त्तिके
प्रियकार्त्तिकः । अधःकटिन्तु चतुषः फलदेशन्तु पत्त्रिणः ।
धरण्यां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च । कुजा-
स्यामल कुजाभ्यां प्रकीर्त्ताभ्यां शुभव्रत ! । यस्य वाणं
धनुःश्रेष्ठं पुङ्गवेद्ये च पत्त्रिणः । विन्यासो धनुषश्चैव
द्वादशाङ्गुलमन्तरम् । उद्यया विजितः कर्त्तव्यो नाति-
हीनो न चाधिकः । निवेश्य कार्त्तिकं नाभ्यां नि-
तम्बे शरसङ्घयम् । उत्क्षिपेदुत्थितं हलाभनरेणा-
सकर्मणोः । पूर्वैश्च सृष्टिना प्राज्ञं क्षमापे दक्षिणे शरः ।

हरणन्तु ततः कृत्वा शीतं पूर्वं प्रसारयेत् । नाभ्यन्तरा
नैव बाह्या मोक्षका नाधरा तथा । न च कुजा न चो-
त्तमाना न चला नातिवेष्टिता । सना स्वैर्यगुणोपेता मोक्षी
दृष्टमिव स्थिता । आदयित्वा ततो खल्यं पूर्वैश्चानेन
सृष्टिना । शरसा हृत्यितो यन्ता त्रिकोणविनतस्त्रिणः ।
क्षेत्राङ्गो निचलस्योवो मयूराक्षितमसक्तः । ललाटभासा-
वक्त्रांशाः कुर्युरश्वसमन्वयेत् । अन्तरं त्र्यङ्गुलं त्रिंशं
चतुर्लङ्कांसकस्य च । प्रथमन्त्र्यङ्गुलं श्रेयं द्वितीये
द्व्यङ्गुलं स्रुतम् । तृतीयेऽङ्गुलसहिष्टमायतस्यैकांसयोः ।
गृहीत्वा सायकं पुङ्गात्तर्जन्य कुठकेन तु । क्षणानया
पुनर्गृह्य तथा मध्यमयापि च । तावदाकर्षयेद्देशाद्या-
यदाथः सुपूरितः । एवंविधसङ्गपङ्क्त्य भोक्तव्यं, विधि-
वत् स्वगम् । दृष्टिसहिष्टं खल्यं भिम्ब्याहाणेन सु-
व्रत ! । सङ्गा तु पश्चिमं हलां क्षिपेद्देशेन दृष्टतः । एत-
दुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं किं मया द्विज ! । शूपरन्तदथः
कार्यमाकलय तु धनुष्मता । ऊर्ध्वं विमुक्तके कार्ये-
लक्षसिचन्तु मध्यमम् । श्रेष्ठं प्रकटं विज्ञेयं धनुः-
शास्त्रविशारदैः । खेष्टस्तु सयको श्रेयो भवेद्दाम-
सृष्टयः । एकादश तथा मध्यः कनीयान्दश सृष्टयः ।
चतुर्हस्तं धनुःश्रेष्ठं त्रयः साक्षास्तु मध्यमम् । कनी-
यस्तु द्वयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः । अथ रथे गजे
श्रेष्ठे तदेव परिकीर्तितम्” २४८८० । अस्मिन्वाच ।
“पण्ययतं द्विजः कृत्वा ततो मांशैर्गदायुधान् । सुनिधौ
धनुः कृत्वा रङ्गभूमौ निधापयेत् । ततो वाणं समागृह्य
दंशितः रुसमाहितः । तृणमासाद्य वज्रीयादृदढां कक्षां
दक्षिणाम् । विक्षल्यमपि तद्वाणं तत्र चैव सुसंस्थितम् ।
ततः सङ्घरेद्वाणं तृणाह्निष्यपाणिना । तेनैव स-
हितं मध्ये शरं सङ्गृह्य धारयेत् । वामहस्तेन वै
कक्षां धनुस्तस्यात्सङ्घरेत् । अविधस्तुमतिभूत्वा गुणे
पुङ्गुं निवेशयेत् । सम्पीड्य सिंहकर्णेन पुङ्गेनापि समे
दृष्टः । वामकर्णोपविष्टश्च फलं वामस्य धारयेत् । यणान्
मध्यमया तत्र यामाङ्गुल्या च धारयेत् । समो खल्यगतं
कृत्वा सृष्टिना च विधानवित् । दक्षिणे गात्रभागे तु
कृत्वा वाणं विनोक्षयेत् । ललाटपुटसंस्थानं दण्डं
खल्ये निवेशयेत् । आकण्ठ्य ताडयेत्तत्र चन्द्रकं षोड-
शाङ्गुलम् । सङ्गा वाणं ततः पञ्चाङ्गुलकाशिलसादा
तथा । निम्बह्नीयान्मध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः ।
अक्षिखल्यं क्षिपेन्नुपाधरसङ्घं दक्षिणम् । चतुरङ्ग-

मत्तं वेध्यमभ्यसेत्वादितः स्थितः । तत्तत्सादनन्तरं तीक्ष्णं परावृत्तं गतञ्च यत् । निम्नसुव्रतवेधञ्च अभ्यसेत् त्विप्र-कन्ततः । वेध्यस्यानेष्वप्येतेषु सन्त्यस्य पुटकं धनुः । हस्ता-बापशतैश्चिह्नैर्काजयेद्दुस्तरैरपि । तच्चिह्नं वेध्यगते विप्र ! हे वेध्यो दृष्टञ्जन्तके । हे वेध्यो दुष्करे वेध्यो हे तथा चित्तदुष्करे । नतनिम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृष्टवेध्यो प्रकीर्तिते । निम्नं दुष्करसहितं वेध्यमूर्ध्वगतञ्च यत् । लस्तकायनमध्ये तु चित्तदुष्करसञ्जन्तके । एवं वेध्यगुणकृत्वा दक्षिणेनेतरेण च । आरोहेत् प्रथमं बीरो जितलक्ष्यस्ततो नरः । एष एवंविधः प्रोक्तस्तत्र दृष्टः प्रयोक्तृभिः । अधिकं भ्रमणं तस्य तत्सादुवेध्यात् प्रकीर्तितम् । अक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पतिपतनगतं दृ-ष्टम् । आन्तं प्रक्षलितञ्चैव स्थिरं यञ्च भवेदति । समन्तात्ताडयेद्दुं भिन्द्याच्छेदेत्प्रथयेदपि । कर्मणां संवि-धानञ्चैव ज्ञात्वा वै विधिमाचरेत् । मनसा चक्षुषा दृष्ट्या योगगिष्ठुः श्रमं कयेत् ३४६६० ॥ अग्निह्वाच । जितदृष्टो जितमतिर्जितदग््नश्चक्षुषाधकः । नियतां सिद्धिमासाद्य ततो वाङ्मनाचरेत् । दगदृष्टो भवेत् पाशो वृत्तः करसुखस्तथा । गुणकापीसुष्ठानां भङ्गस्त्राव्यक्तं विमि-ष्याम् । अन्येषां सुदृढानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम् । तथा त्रिंशत्समं पाशं नुषः कुर्यात् सुवर्तितम् । कर्तव्यं शिष्टकैस्तस्य स्थानं कक्षासु वै तदा । वामहस्तेन चक्षुः दक्षिणेनोदरेततः । कृण्वन्त्युत्कृतिं कृत्वा आ-म्यैकं मस्तकोपरि । लिपेत् तृणमये तूर्णं पुर्ये चर्म-वेष्टिते । वलुगिते च जुते चैव तथा प्रव्रजितेषु च । सव्ययोगविधिं कृत्वा प्रयुज्जीत सुशिक्षितम् । विजित्य तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् । कट्याम्बुजा ततः खड्गं वामपाशैश्चलन्वितम् । दृष्टं भिन्द्यात् वामेन निष्कर्षेत्तद्विद्येन तु । पङ्कजलपरीणाहं सप्तहस्तसञ्-क्षितम् । अयोमयः शलाकाश्च कर्माणि विविधानि च । अर्द्धहस्ते समे चैव तिर्यग्गुप्तं गतं तथा । योज-येदधिना येन तथा त्वङ्गदतः यद्गु । तृणचर्मावनवाङ्गं स्थापयित्वा नवं दृष्टम् । करेणादाय खगुडं दक्षिणाङ्गकं नवम् । उद्यम्य घातयेद्यस्य नाशस्तेन रिपोर्दृष्टम् । उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां कुर्याद्यस्य निपातनम् । अक्षे-शेन ततः कुर्वन् बध्ने सिद्धिः प्रकीर्तिता । वाङ्मनां अमकरणं प्रचारार्थं पुरा तव २५० ॥ अग्निह्वाच । आन्तसुदुष्कान्तमाविद्धमाभूतं विभुतं सुतम् । सम्पातं

वधदीर्घञ्च श्येनपातनयाकुलम् । उद्धूतमवधूतञ्च सव्यं दक्षिणमेव च । अनाक्षतविस्फोटो कराभेन्महा-सुखो । विकराक्षनिघातो च विभीषणभयानको । सम-पाङ्गद्वितीयांशपादापादाङ्गवारिजाः । प्रस्त्राकीटमया-कीदं वराहं लुब्धितन्त्रया । इति दात्रिंशतो ज्ञेयाः खड्गचर्मविधौ रणे । परावृत्तमपावृत्तं मृङ्गीतं लघु-सञ्ज्ञितम् । अर्द्धाङ्गप्रपन्नः क्षिप्रं सञ्चारितविधा-रितम् । श्येनपातं गजपातं पाङ्गपाक्षान्तञ्चैव च । एतेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधा रथाः । खड्गावतं विशालञ्च तिर्यग्भ्रामितमेव च । पङ्ककर्म विनिर्दिष्टं व्यस्ये पाशे महात्मभिः । जेदनं भेदनं घातो अमण्यं शमनं तथा । विकर्तनं कर्तनञ्च चक्रकर्मदेव च । आस्फोटः स्फोडनं भेदस्त्रासान्द्रोक्षितकौ तथा । मूल-कर्माणि जानीहि पञ्चमाघातसञ्ज्ञितम् । दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम ! । खजुपक्षे समायातं तोमरस्य प्रकीर्तितम् । व्याहतं विहृतं चैव प्रभूतकृ-मलासनम् । ततोऽङ्गीगालं नमितं वामदक्षिणमेव च । व्यावृत्तञ्च परावृत्तं पादोद्धूतमवधूतम् । हंसमार्गं विमर्दञ्च गदाकर्म प्रकीर्तितम् । कराक्षमवघातञ्च दंशोपश्रुतमेव च । क्षिप्रहस्तं स्थितं मूल्यं परभोस्तु विनिर्दिष्टे । ताडनं जेदनं प्र ! तथा चूर्णनमेव च । सुहरस्य तु कर्माणि तथा ज्ञेयघातनम् । संभ्रा-न्तमथ विभ्रान्तं गोविर्गं सुदुर्जरम् । भिन्दिपाक्षञ्च कर्माणि खगुडस्य च दान्यापि । अन्यं मध्यं परा-वृत्तं निर्देशान्तं द्विजोत्तम ! । वज्रस्येतानि कर्माणि पट्टिस्थस्य च तान्यपि । हरणं जेदनं घातो बलोद्धारण-मायतम् । कपाणकर्म निर्दिष्टं पातनं स्फोटनं तथा । त्रासनं रक्षणं घातो बलाद्धारणमायतम् । क्षेपणीकर्म निर्दिष्टं यन्त्रकर्मदेव तु । सन्त्यागमवदंशस्य पराहो-द्धूतकं तथा । हस्तावहस्तमालीनमेकहस्तारहस्तके । दिहस्तवाङ्गपाशे च कटिरेचितकोद्वते । उरोखण्डा-घाते च भुजाविधमनन्त्रया । करोद्धूतं विमानञ्च पादा-हति विपादिकम् । गालमन्त्रेण्यं शालं तथा गा-लविपर्ययः । अर्द्धप्रहारं घातञ्च गोमूत्रं सव्य-दक्षिणे । पारकलारकं गण्डं कवचं विधमाकुलम् । तिर्यग्भ्रमणमपामार्गं भीमवेगं सुदर्शनम् । सिंहाक्रान्तं गजाक्रान्तं गर्दभाक्रान्तमेव च । गदाकर्माणि जानी-याद्विद्युद्वक्षाच कर्म च । आकर्षणं विकर्षणं बाह्वनां

मूलमेव च । यीशाविपरिवर्त्तञ्च पृष्ठमङ्गं सुदारुणम् ।
 पय्यासनविपय्यासौ पशुमारमजाविकम् । पादपहार-
 मास्कोटं कटिरेचितकनथा । गात्रास्त्रेण स्वस्वगतं
 मङ्गीव्याजममेव च । उरोललाटपातञ्च त्रिस्तम्भकरणलथा ।
 उद्भूतमवधूतञ्च तिर्यङ्मार्गगतं यथा । गजस्कन्धमव-
 क्षेपमपराङ्मुखमेव च । देवमार्गमधोमार्गममार्गमना-
 कुलम् । यद्विघातमवक्षेपो वस्तुपादारणलथा । जानु-
 बन्धं भुजाबन्धं गात्रबन्धं सुदारुणम् । पिष्टु-
 सोदकं शब्दं भुजानेष्टमेव च । सञ्चरैः संयुगे
 भाव्यं सगस्त्रैस्तैर्गजादिभिः । वराङ्कुशपरी चोभौ
 एको यीशगतोऽपरः । स्वस्वगौ द्वौ च धानुक्चौ द्वौ
 च खड्गपरी गजे । रथे रथे गजे चैव तरङ्गाणां
 तयं त्वयम् । धानुष्काणान्तर्यं प्रोक्तं रत्नार्थं तरंगस्य
 च । धान्वनो रत्नगर्थाय चर्मणन्तु नियोजयेत् । स्व-
 मन्त्रैः शस्त्रमभ्यर्च्य शास्त्रन्तेनोक्तमोहनम् । यो
 युद्धे याति स जयेदरीन् सम्पानयेद्भूतम् ।
 धनूषि धनुषः प्रयोगोपसंहारान् वानि जानाति विद-
 व्यन् उप० स० । २ धानुक्चौ द्वौ ३ विष्णो पु० । “धनुर्द्वौ
 धनुर्वेदः” विष्णुसं० । भावे धन् । ४ विद्याभेदे अष्टादश-
 विद्याशब्दे ५४० प० दशमम् ।

धनुष पु० धन-वा० । धन् । कर्मभेदे “धनुषाख्योऽथ रैभ्यश्च
 अर्धवसुपनावस्वो भा० शा० २३८ व्य० ।

धनुषाक्ष पु० कर्मभेदे “आरसाद् महावीर्यं धनुषाक्षं
 समीपिणम्” भा० व० १२५ व्य० ।

धनुष्कपाल पु० धनुषः कपालमिव इक्षुभोः सामर्थ्यं
 पत्यम् । धनुषवयव । कच्छादिषु पाठस्तु व्यसामर्थार्थः ।

धनुष्कर द्वि० धनुः करोऽस्य इक्षुभोः सामर्थ्यं पत्यम् ।
 धनुर्हस्ते १ धानुक्चौ । धनुः करोति क-ट । २ चापकारके
 णिस्त्रिभेदे द्वि० । अस्त्रेत्वादौ तु व्यङ् धनुष्कार । तत्-
 करमात्रे द्वि० । “इषुकारं छेद्यै धनुष्कारं कर्मणे
 ज्याकारं दिष्टान्” यजु० ३०।७ ।

धनुष्याणि द्वि० धनुः पाशो यस्य इक्षुभोः सामर्थ्यं पत्यम् ।
 धनुर्वेदे “युवजानिर्धनुष्याणि” भट्टिः ।

धनुष्यत् द्वि० धनुः भार्यायोगस्त्वस्य भवत्युप । धनुर्द्वौ अक्षरः ।
 “भीष्मो धनुष्यानुपजान्वरत्नः । (जामदग्न्यः) भट्टिः ।

धनुस् न० धन-शब्दे लक्षि । १ चापे शरनिक्षेपवन्धने
 अक्षरः । ज्याकर्द्वयोऽशब्दयोगात्तस्य तथात्वम्
 तद्व्यवयवम् । “धनुस्तु विविधं प्रोक्तं शाङ्गं वार्यं तथैव

च । कोमलं वर्षदृक्ता तयोर्गुण्यं वदाङ्गनः । सुख-
 सम्पत्तिकरणं वनसुष्ट्रायतं धनुः । विपदो हृष्टि-
 वैपस्ये तदङ्गे भङ्गमावहेत्” युक्तिकल्पतरुः । धनुर्वेद-
 शब्दे तल्लक्षणादि दृश्यम् । २ पियावृक्षे पु० मेधाव-
 धिके शनवमे राशौ “ना खर्षभाः शैलसमोदयोऽतिशब्दो-
 दिनं प्राक् दृढवृक्षपीतः । रत्नोष्णपितो धनु-
 रत्यस्त्रतिष्ठन् द्विभर्त्तिर्दिपदोऽग्निरूपः” नी० ता० ।
 व्ययञ्च राशिः २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १४४००
 कलोत्तरं १८०० कलात्मकः मूलपूर्वापाठोत्तरापाठा
 प्रथमचरणात्मकः । “मूलं पूर्वाषाढा प्रथमचाप्यतारं-
 शको धन्वी” ज्यो० त० । व्यस्य स्वरूपं “चापी नरोऽश्च
 जलनः” दृढज्जा० । “अश्वतुल्यजघनः नरस्तेन चतुष्पा-
 दिव्यर्षः । यथाह यवनेश्वरः । “धन्वी समुपगौ ह्य-
 पथिमाङ्गस्तमाहुः” भट्टोत्पलः । ४ चतुर्हस्तमाने
 क्रोशशब्दे ३३४० पृ० दृश्यम् । ५ धनुर्द्वौ द्वि० शब्दार्थचि०
 गोलकेत्यस्य व्याधाङ्गीत् न्यूने इक्षुगभेदे चापशब्दे क्षेत्र-
 शब्दे च दृश्यम् । “ज्यां प्रोक्ष्य शेषं तत्त्वाश्वि-
 हतं तदिवरोद्भूतम् । सङ्क्रातत्त्वाश्विसंघर्षं संयोज्य
 धनुरुच्यते” सू० सि० । “यस्य धनुः कर्त्तुमिष्टं तस्मिन्
 शुद्धिर्धे ज्ञापिषुर्धे न्यूनीकृत्य शेषं पञ्चाङ्गानियुक्तं तदि-
 वरोद्भूतं तयोः शुद्धाशुद्धिपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं
 शुद्ध्या यतमा ततमसङ्क्रातत्त्वाश्विनोः संघर्षे प्राते
 सद्योज्य सिद्धं धनुः कथ्यते । अलोपपत्तिः । ज्या यतमा
 शुद्धाति ततमायाश्चापकलायास्ततमसङ्क्रातुगुणिततत्त्वा-
 श्विनः ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलाकाटा शेषज्यायाः
 क्षेत्रधनुपातान्तफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा” रङ्ग०
 वङ्ग० अक्षरं । धृतधन्वा इत्यादि धन्वना शब्देनैव तत्प्रयो-
 गोपपत्तौ धृतधनुर्त्यादिप्रयोगनिरासार्थमनङ्गविधानम् ।

धनुर्धनु पु० सुशुतोक्ते विहते वायुभेदे । “धनुस्तुल्यं भस्म-
 प्राप्नु स धनुस्तन्महंशकः” तत्र लक्षितम् ।

धनू स्त्री धन-ज । धनुषि लज्ज० ।

धनेयक न० धन्याक+पृथो० । धन्याके भरतः ।

धनेश पु० इ० । १ शब्दे “इमे चैवाटकलशाः निधीनामंश-
 कशाः । कजया राजराजस्य धनेशस्य महात्मनः” हरिवं०
 १०८ । २ धन्वात् द्वितीयस्थानपत्तौ च । धनेश्वरादयो-
 ऽप्यत्र । “धनेश्वरस्थानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे” भा० व०
 १६२ व्य० । “भाव्ये शराव्ये शधनेश्वराणां सेकोऽपि चन्द्राद्यादि
 केन्द्रवर्त्ति । सप्तलक्षाभाधिपतिर्युय्येदस्य सप्तलक्षाभाधिपति-

त्वमेति" ज्यो० त० । श्विष्णौ "रत्नगर्भो धनेश्वरः" विष्णुस० ।
धन्व न० धन-वा-ध । अल्पाकारे त्रिका० । स्त्रार्थे षट्त्रिंशत्
धाव्यमयस्त्रार्थे त्रिका० ।

धन्व त्रि० धनं लब्ध्वा "धनगणं लब्ध्वा" पा० यत् । धनस्य निमित्तं
संयोग उत्पातो वा "गोद्वृच" पा० यत् । धनाय हितं
वा यत् । १ धनस्य लब्धिर २ धननिमित्ते संयोगादौ ३ धन-
प्रयोजनके ४ धनाय हिते ५ स्त्रार्थे च । ६ अश्वकर्णवृत्ते पु०
राजनि० ७ सुखवर्ति ऋतुक्रान्तिनि त्रि० अक्षरः । "धन्वादि
वैदर्भिः । शुशेकुटारेः" नैष० । "धन्वास्ता गुणरत्न-
रोहणभूयो धन्वा मृदम्यैव सा" सा० द० । "धन्योऽसि
यस्य हरिरेव समस्त एव" माघः । "धन्यं यशस्यमा-
युष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपजनम्" मन्ः । दत्तार्थे त्रि० ।
१० विष्णोः पु० "समेधा मेधजो धन्यः" विष्णुस० । "धन्यः
दत्तार्थः" भा० । ११ आमलक्यां धातुग्रास् १२ उपमातरि
मेदि० १३ पिण्डारकवनदेवताभेदे च स्त्री १४ धन्याके स्त्री
हेमच० । [व्रतभेदे ।

धन्वव्रत न० धनाय हितं यत् धन्यं कर्म० । वराहपु० उक्ते
धन्वाक प० धन्यते भजार्थिभिः धन्याकारि० नि० ।
(धनिया) ख्याते पदार्थे "शिलायां साधुसम्मिश्रं धन्याकं
वस्तुमानितम् । शर्करोदकसम्मिश्रं कर्पूरादिमुसंस्कृतम् ।
नवीने वृण्मये पात्रे स्थितं पितृहरं परम्" भावप्र० ।
धन्व गतो सौ० आ० प० सक० सेट् । धन्यति धन्योत् दधन्व ।
"राजाय धन्याय धन्यसि" क० ८।८६।११ "परिषिष्य-
मानाः क्षवं सुवीरं धन्यन्तु सोमाः" ८।८७।२६ ।

धन्व न० धन्व-अच् । १ चापे भरतः । "धनुर्ज्ञेराय देवाय
प्रियधन्वाय धन्वने" भा० द्रो० १०१ अ० । २ धन्वन्तरि-
पितरि राजभेदे "काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा
दीर्घतपास्तथा । धन्वस्तु दीर्घतपसो धन्वात् धन्वन्तरिः
सुतः" हरिवं० ७६ अ० ।

धन्वङ्ग पु० धनोः धनुषोऽङ्गमिवाङ्गमस्य । (धामनि) ख्याते
वृक्षभेदे "धन्वङ्गः कफपित्ताश्रकासहृत् त्वरो मधुः ।
वृंहणो वलकद्रूलः सन्धिलट् व्रणरोपणः" भावप्र० ।

धन्वचर त्रि० धन्वना धनुषा सह चरति चर-ट् । १ धानुक्ते ।
"धन्वचरो न वंसगः" क० ५।१६।१ ।

धन्वज धन्वनि मरुदेशे जायते जन-ङ । १ सरगवे "जङ्ग-
लानां धन्वजानाञ्च पिप्पल्यामयम्" सुश्रुतः ।

धन्वदुर्ग न० धन्वना दृतं दुर्गम् । चतुर्दिशं पशुयोजनमरु-
वर्षिते दुर्गभेदे दुर्गशब्दे दृष्टम् ।

धन्वन् पु० धवि-कनिन् । १ अल्पोदकदेशे मरुदेशे अक्षरः ।
धन्यति शरोऽस्मात् अपादाने कनिन् । २ चापे श्वस्यमाने
च मेदि० ४ आकाशे माधवः "धन्वच्युत इषां न यामनि"
क० १।१६८।५ । धन्वच्युतः आकाशच्युतः धन्वन्शब्दो-
ऽन्तरीक्षस्य वचनः तेन तत्स्यसुदकं लक्ष्यते" भा० ।
धन्वन पु० धन्व-भौ० ल्यु । (धामनि) इति ख्याते धन्वङ्ग-
वृक्षे रत्नमाना । "चन्दनैः स्यन्दनैः शालैः सरलै-
र्देवदारुभिः । वेतसैर्धन्वनैश्चापि ये शान्ते वलवत्तराः"
भा० शा० ११५ अ० ।

धन्वन्तर न० चतुर्हस्तमिति दण्डरूपे परिमाणभेदे । "वि-
तस्तिः स्यादतो दाभ्यां हस्तः स्यात्तत्तत्तदयम् । दण्डो
धन्वन्तरं तस्य सहस्रद्वितीयेन तु" (क्रोशः) त्रिका० ।

धन्वन्तरि पु० धनोः तद्विभित्तगल्दस्थानं पारमृच्छति क-
गतौ इन् किञ्च । १ समुद्रोत्थिते देववैद्याभेदे । धन्वन्तरि-
स्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत" भा० व्या० १८ अ० । हापरे
तस्योत्पत्तिकथा हरिवं० १८ अ० यथा ।

"धन्वन्तरेः सम्प्रोऽयं न्ययतां भरतर्षभ ! । स सम्भूतः
समदाप्तुमर्थ्यमानेऽमृतं परा । उत्पन्नः कनकात् पूर्वं
सर्वतस्तु श्रिया दतः । अभ्यसन् विद्विषकार्यं हि विष्णुं
दृष्ट्वा हि तस्मिन्वान् । अजस्रमिति होवाच तस्माद्-
जन्तु स मृतः । अजः प्रोवा विष्णुं वै तनयोऽस्मि
तव प्रभो ! विष्णुस्त भागं स्थान्ते मम लोकेश्वरेश्वर ! ।
एवमुक्त्वा स दृष्ट्वा वै तस्य प्रोवाच त प्रभुः । कृतो यश्च
विभागो हि यत्तियैर्हि सुरैः पुरा । देवेषु विनियुक्तश्च
विभिर्होत्रं महर्षिभिः । न शक्यमपहोमो वै तस्य
कर्तुं कदाचन । अर्गिभूतोऽसि देवानां पुत्रस्त्वं हि
महीश्वरः । विनीयावान्तु संभूतां लोके ख्यातिं गमि-
ष्यसि । अग्निमार्दिश मे सिद्धिर्गमिष्यस्य भविष्यति ।
तेनैव त्वं शरीरेण देवस्य प्राप्स्यसे प्रभो ! । चरुमन्त्रै-
र्नैवेज्यैश्चैत्यग्निं त्वां हिजातयः । कष्टता त्वं पुनश्चैव-
मायुर्देवं विषास्यसि । अथग्रभावी ह्यर्थोऽयं प्राग्-
दृष्टस्त्वज्ज्योतिना । द्वितीयं हापरे प्राप्य भविता त्वं
न मंशयः । दुर्गं तच्चै वरं दृष्ट्वा विष्णु रत्नदेशे पुनः ।
तृतीयं हापरे प्राप्ते योगेन ह्यग्निः स काशिराट् । पुत्रका-
मतापस्तेषु धनो दीर्घं म उच्यते । प्रपद्ये देवतां तान्तु
या मे पुत्रं प्रदास्यति । अथ देवं स पुनार्थं तदाराधि-
तवानृषः । ततस्तुष्टः स भगवानजः प्रोवाच तं नृपम् ।
अदिक्षसि वरं ब्रूहि तस्मै दास्यामि सुव्रत ! । अप

उवाच । भगवन् ! यदि तदस्त्वं पुत्रो मे स्वातिमान् भव । तद्येति समनुवाय तत्त्वान्तरधीयत । तस्य मेने वसुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिदा । काशिराजो महाराजः स्वरोगप्रणयनः । आयुर्वेदं भरद्वाजात् प्राप्येह हि भिषक् क्रियम् । तमपथा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्य पाठयत् । धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विवृतः । अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः । पुत्रो भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः । दिवोदासस्तु धर्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत् । आयुर्वेदगण्डर्गित वाक्ये काशिराजस्य दिवोदासस्य धन्वन्तरितोक्तिः तदपत्ये उपचारात् अतो न विरोधः । ‘धन्वन्तरिच भगवान् स्वयमेव कीर्तिर्नाम्ना नृणाम् पुरुषजां रुज आशु हन्ति । यत्ते च भागममृतयायुस्वायस्यस्य आयुषप्रवेद मनुशास्त्रवतीत्यर्थं लोके’ भाग० २।७।२२ । ‘स वै भगवतः साक्षात् विष्णोर्गंगांशसम्भवः । धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेदहगिज्यभाक्’ । ‘नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्भजान् । पुरा समुद्रमथने समुत्तस्यौ महोदधेः । सर्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारदः । शिष्यो हि वैनतेयस्य शङ्करसोपशिष्यकः’ ब्रह्म० वे० श्रीकृष्ण जन्मखण्डे ५।१ ख० ।

इदिवोदासे त्रिकर्णः । विक्रमादित्यसभास्वनयरत्नान्तर्गते कविभेदे ज्योतिः । ‘धन्वन्तरिचपणकामरसिंहचङ्कु-वेतासमभुवउत्तरकाचिदासाः । स्वातो वराहमिहिरौ नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररश्मिर्नव विक्रमस्य’ । अत्र वराहमिहिरौ इति शब्दकल्पद्रुमे द्विवचनान्तया घाठः प्राप्तादिक एव दिवचनान्तत्वे नवसंख्यानपक्षेः वराहो मिहिर इति विग्रहः वृहज्जातकटीकायां भट्टोत्पलेनोक्तः । अतएव ‘वराहमिहिरात्मजेन प्रथुय-यसा’ तत्पुत्रजतपटपञ्चाशिकायास्तुतं वराहमिहिरा-त्मजत्वमात्मनो विशेषणतुल्यपठने वराहमिहिरयो-र्भिन्नत्वे तदनुपपत्तेः इति सूत्रज्ञातृजीवीयम् ।

धन्वन्तरियस्ता स्त्री इतः । कटुक्यां राजनि० ।

धन्वन्त्य लि० धन्वनि मरुदेशे भवः यत् । मरुदेशभवे ‘ग्रंथो आपो धन्वन्त्याः शमनः सन्वन्त्याः’ अथ० १।१।४ ।

धन्वपति उ० इतः । मरुदेशपती । तत इदमर्थादौ अन्वपत्या० अण् । घान्वपत तत्सम्बन्धिनि लि० ।

धन्वयवास उ० इतः । मरुभवे यवासभेदे दुरासभाभेदे भरतः क । धन्वयवासक तत्पार्थे राजनि० । धन्वयास

तत्पार्थे अमरः । ‘धन्वसहा नीयते’ अ० १।१२७।२ । धन्वसह उ० धन्वं पशुपत्तं सहते सह-अण् । धनुर्दे-न्यायन लि० धन्वा मरुदेशोऽयत्यनेन करणे ल्युट् । मरु-देशमनसाभवे स्त्रियां ङीप् । ‘भीमधन्वायनी सेना वृष्टद्युम्नेन याचिता’ भा० उ० १।६७ ख० ।

धन्वायिन् लि० धन्वना सह एति गच्छति इ-णिमि इतः । धनुर्देरे मरुभेदे उ० इष्टमङ्गरो धन्वायिभ्यश्च वो नभो नमः’ यजु० १।१।२२ ।

धन्विन् लि० धन्वं चापोऽस्यस्य ज्ञोत्ता० इति । धनुर्देरे अमरः । ‘साकर्णलक्षमपि कामितया स धन्वी’ रत्नः । ‘पुंभिर्न केचदपि धन्विभिरन्वन्त्य’ नाचः । २विदग्धे शब्दजने पु० विवृतः ४यजुर्नवहो ५दुरानभायां द्व्यकुल-हो च पु० राजनि० । ७विष्णो पु० ‘ईश्वरो विक्रमी धन्वी’ विष्णुसं० ८तामसमनोः पुत्रभेदे पु० ‘तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परतपः । तामसस्य मनोरेते दय पुत्रा मङ्गावलाः’ हरिवं० ७ ख० । ८पनूराशो च धनुस्यज्दे दृष्टम् ।

धन्विन पुंस्त्री धन्व-वा० इतन् । नृकते ‘दिष्यो धन्विन उक्तो कोलः स्वात् नृकरो गौरसाः’ वृह० ८८ ख० ।

धन्विस्थान न० इतः । ‘वैक्लवं समपादस्य नैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालोडं तथाकीडं स्थानान्येतानि धन्विनाम्’ इत्युक्तेषु धानुष्ठास्थितिभेदेषु । धनुर्वेदग्रन्थे दृश्यम् । धम ध्याने सो० पर० चक० सेट् । धमति अधभीत् दधात । ‘वायुमा धम्यमानोऽम दृष्टान्तेऽग्निः कश्चित् कश्चित्’ भा० व० २।६५ ख० । ‘ते वाङ्मयं धमितमग्निमात्मनि’ अ० १।२४।७ ‘अयं मधेऽपि वरुणोऽधमत्’ ताण्ड्याण-‘विक्रम्य विधमिध्यामि निवर्त्तध्वं मङ्गासुराः’ हरिवं० ७५।१ ख० । [कर्त्तरि च ।

धम लि० धम-ध्याने अण् । शब्दकर्त्तरि रश्मिसंयोग-

धमक लि० ध्या-कुन् धमादेशश्च । ध्यानकरे उज्ज्वल० ।

धमधम पु० धम+प्रकारे द्वित्वम् । पार्वत्याः क्रोधसंभूते कुमा-रास्तुचरगणभेदे । ‘उक्तामासी धमधमो ज्वालाजिह्वः प्रमर्द्दनः’ हरिवं० १।६८ ख० । कुमारानुचरमात्रभेदे स्त्री

‘स्वाता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप’ भा० अ० ४७ ख० । धमन लि० धम-ध्याने सो० युच् । शम्भुध्यायके शक्रूरे च भेदि० शनैरे तृचभेदे अमरः ।

धमनि(नी) स्त्री धम-सौ० करणे णिनि वा ङीप् । नाडीभेदे विराभेदे । शहकुदिवाविष्णुस्य अमरः ।

शहरिद्रायां षपीवायाम् हेमच० ५ पुत्रिपण्यां राजनि० ।

इनाङ्गिकायां जाकमेदे भावः। ७वाक्ये निम्नः।
धननीमेदवायादिकसक्तं तच्च कायचन्द्रे १८१६

दधत्म् । ततः सिद्धां कृत् । धननीक तद्युक्ते लिं
धम्मिज्ज पु० सी० धन-विच् निम्न-क पु० कर्म० । संवते
केचन (सी० पा) । कुसुमगर्भमौक्तिकादिना वरिचव
केचनवाये भरतः । “धम्मिज्ज नवमसुक्ता ससदयो
इत्ये सिताम्नीरुहम्” “धम्मिज्जसक्तं” कलयति
तिलकं तथा शकचम्” सा० द० । पु० धम्मज
धम्मिजावप्यत्र गच्छ० ।

धय लि० घेट-य । पानकर्त्तरि घेटटिप्वात् क्षियां ङीप्-
प्राप्ते खशोऽप्यत्र नेष्यते इति हरदत्तोक्तेः न ङीप् ।

धर लि० छ-अच् । १धारके “रथचरणधराङ्गनाकराजैः” भावः
गदाधरः चक्रधरः । २पर्वते शकपासतलके ४कूर्मराजे
१वसुभेदे च मेदि० । “उत्कं धरं द्रष्टुमनेष्य गौरिम्”
भावः । कूर्मराजस्य भूमिधारकत्वात् तथात्वम् । “धरो
भुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिबोऽनलः । प्रत्युषश्च प्रभाषश्च
यस्योऽष्टाविति कृतः” भा० आ० ६६ अ० ।

धरण लि० छ-युच् । १धारके शक्तिप्रती शक्ते ४खले
४धाम्ये १छत्रे च पु० हेमच० । ७वर्कद्वयेऽसेतो त्रिका०
“तस्या ववाभ्यां कथिताऽत्र गुह्या वक्षस्त्रिगुह्यो धरणं
च तेऽहो” सीता० उक्ते ८चतुर्विंशतिरत्तिकामिते
जानमेदे न० । “पलं सुवर्णासत्वारः पलानि धरणं दशेति”
मनुस्मृते १०दशपलमितते ११पलस्य दशभांशे वैद्यकपरिभाषा
“मात्रैश्चतुर्भिः शायः स्यात् धरणः स निगद्यते ।
सुसुतोक्ते १२चतुर्भाषकपरिभाषे पु० । भावे ल्युट् ।
१३धारणे न० । “सारं धरित्रीधरणमस्य” कुमा० ।

धरणप्रिया स्त्री जिनानां शासनदेवताभेदे हेमच० ।

धरणि(णी) स्त्री छ-अनि । १पृथिव्यां अमरः वा ङीप् ।
ङीबलः शालमजिह्वे गच्छ० । शकन्दभेदे राजनि० ।

धरणि(णी)ज धरणितो जायते जन-ङ । १मङ्गले शनरका-
सुरे च श्रधरणिजातमात्रे लि० “धरणिजे चतुर्थगे
उत्तरजठराष्टगुह्यः” द० ६० १०४ अ० । ४सीतायां स्त्री ।

धरणि(णी)धर पु० धरणि(णी) धरति छ-अच् इत० ।
१पर्वते शकन्दमे च राजनि० । श्विष्णो हला० गोव-
र्द्धनधारित्वात्तस्य तथात्वं “स हि संवत्सको वज्ररनिबो
धरणीधरः” विष्णुस० । “शेषदिग्गजादिरूपेण धरणी
धरतीति” भा० । “परमर्षिजनभुवनपतिः धरणिधरः सुवि-
विनवविधिः” भा० आ० १४८ अ० । पर्वते “धरणीधरः”

तुर्भवादौ” भाषः । इतिवे “प्रभव” सर्वभूतानां धारणं
धरणीधरम्” भा० आ० ८ अ० शिवस्तवे

धरणि(णी)कह पु० धरण्यां रोहति इह-क ७त० । हजे
“धरणिहृहाधिरुहो बधूर्नतायाः” भाषः ।

धरणीकन्द पु० धरणीनामकः कन्दः । १कन्दभेदे कन्दायो
धाराकन्दे राजनि० ।

धरणीकीलक पु० धरण्याः कीलक इव । पर्वते गच्छ० ।

धरणि(णी)धृत् पु० धरणि(णी) धरति छ-किप् तुक् ।
१पर्वते शकन्दमे देवे च “माहात्म्य” मोक्षमिच्छामि ।
शेषस्य धरणीधृतः” हरिवं० १२० अ० ।

धरणीपुर पु० धरण्याकारं पुरम् । धराकारे चतुरस्रे
मण्डले न० । धरणीसदनादयोऽप्यत्र ।

धरणीप्लव पु० धरण्याः प्लवो यस्यात् । सङ्ग्रे लि० ।

धरणीभृत् पु० धरणीं विभर्ति क्-किप् तुक् च । १पर्वते
श्विष्णो शकन्दमे च । “प्राहमीवातिष्ठामि शङ्काधि
धरणीभृताम्” हरिवं० २४८ अ० ।

धरणीश्वर पु० इत० । शिवे गच्छ० । २भूमिपती श्विष्णो च
धरणीसुत पु० इत० । १मङ्गले अवानेयगच्छे दृश्यम् । २नरका-
सुरे कुजगच्छे दृश्यम् । ३सीतायां स्त्री कान्तिकापु० १७
अ० तत्कथा दृष्ट्या ।

धरा स्त्री धरति विश्वं छ-अच् । १पृथिव्याम् अमरः शनभांशवे
शमेदसि च मेदि० शनाद्यां राजनि० । “धरायां तस्य
संस्थां सीताप्रत्यर्पणेधिषः” रघुः ।

दानार्थकल्पितायां सुवर्णमयधरायां तद्विधानादि मत्स्य-
पुराणोक्तं हेमाद्रिदानखण्डे दर्शितं यथा

“मत्स्य उवाच । अथातः मन्त्रवज्यानि धरादानमनुत्तमम् ।

पापक्षयकरं नृणां समङ्गल्यधिनाशनम् । कारयेत् पृथिवीं
हैमी जम्बुद्वीपातुकारिणीम् । भव्यादापर्वतवतीं मध्ये
मेरुसमन्विताम् । लोकपालादकोपेतां नववर्षसमन्विताम् ।

नदीनदयतोपेतामन्ने सागरवेदिताम्” “यत्तुकारिणीम्
सदृशोमित्यर्थः । इह हि जम्बुद्वीपसदृशीं कृत्यादित्युक्तेः
निखिलनगनगरसरोवरवनाद्यन्वितमहीसादृशप्रामो भव्या-
दापर्वतवतीमित्यादिना तावन्मात्रान्वितधरगल्लुकार इति

गम्यते । इतरथा सामान्येनैव तद्वर्गतेर्विशेषानर्थक्यप्रस-
ङ्गात्, तदयमर्थः हैमी पृथ्वीं कृत्यादित्युक्ते सप्तद्वीप-
मत्स्याः प्रसङ्गे जम्बुद्वीपातुकारिणीमित्युच्यते तत्रापि
नानापर्वतातुकारप्रसङ्गे भव्यादापर्वतवतीमिति” तथा

इति मेरोरतुकरणप्राप्ते मध्ये मेरुसमन्वितामिति

नानादेवमन्त्राद्यह्नयं लोकपालादकोपेतामिति । एवं च
 अथर्ववेदपञ्चाङ्गयुगे पुराणान्तरोपदर्शितवर्षचतुष्टयादिप-
 ञ्चपरिचयह्यङ्गानिदित्यर्थं नववर्षसमन्वितामिति सूच्यते । तत्र
 जम्बुद्वीपस्यार्णवविष्णुपुराणे” हेमाद्र्याः । “नववर्षन्तु
 मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संज्ञे-
 पात् कथितं तव । जम्बुद्वीपं समाहृत्य लक्षयोजनवि-
 स्तरः । मैत्रेय ! वसयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बाह्विः ।
 जम्बुद्वीपः समस्तामां द्वीपानां मध्यतः स्थितः । तस्यापि
 सेरुर्भूमेः । मध्ये कनकपर्वतः । उत्तरशीतिसाहस्रयो-
 जनैरस्य पश्चिमः । प्रतिष्ठा मोक्षशास्त्राद्वात्तिशङ्कृभि-
 र्विकृतः । मूले मोक्षशास्त्रो विस्तारस्तस्य सर्वतः”
 पुराणान्तरे तु, अष्टादशयोजनं पञ्चम इत्युक्तम् । तथा
 “मेरोरुचतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रयस्तत्तम् । द्वाभ्यां महा-
 भाग ! उत्तराक्षातुर्पर्वताः । विष्णुश्चा रचिता मेरोर्यौ-
 क्षनायुतसङ्ख्याताः । पूर्वेषु मन्दरोनाम दक्षिणे मन्वमा-
 दनः । वैश्राजः पश्चिमे मातृ” सुपात्रं चोत्तरे स्तुतः”
 मर्यादापर्वतास्तु, ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः” “जाठरो-
 देवकूटश्च पूर्वस्यान्दिशि पर्वतौ । तौ दक्षिणोत्तरायासा-
 वानीननिधायतौ । कैलासोच्चमवाञ्चैव दक्षिणे वर्ष-
 पर्वतौ । पूर्वपश्चाद्यभेतावर्णवान्त्वयस्थितौ । त्रिशङ्को-
 जारुधिर्यैव उत्तरी वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चाद्यभेतावर्ण-
 वान्त्वयस्थितौ । निधधः पारिया(पा)त्यश्च पश्चिमी वर्ष-
 पर्वतौ । तौ दक्षिणोत्तरायायासावानीननिधायतौ” ।
 नीलनिधधपर्वतौ तु, अथो वक्ष्येते । “लोकपालादको-
 पेतामिति, लोकपाला इन्द्रादयोऽप्यौ, तेषां लक्षणं
 पूर्वस्तु” ब्रह्माण्डपुराणे” तत्त्वज्ञवेशाश्च मेरोरुपरि प्रद-
 क्षिणक्रमेण पूर्वादिदिक्षु कर्त्तव्याः । नववर्षसमन्विता-
 मिति । वर्षोपवर्णनञ्च, ब्रह्माण्डपुराणे “उत्तरं
 तत्सप्तद्वयं हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । एतद्वै भारतं नाम
 भारती बलवन्ततिः । भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंप-
 रुचं स्तुतम् । हरिवर्षं तथैवायं मेरोर्दक्षिणतो
 दिक्षु ! । इत्येकं चोत्तरे वर्षं तस्यैवानु हरिणमयम् ।
 सहराः करवश्चैव यथा वै भारतं तथा । मेरोः पूर्वेषु
 भद्राश्च केतुमात्रं च पश्चिमे । वर्षे द्वे तु समाख्याते त-
 योर्मध्यनिष्ठावृत्तम् । नवसाहस्रमेतन्नामैकं द्विजसत्तम !”
 ततः । “हिमवान् हेमकूटश्च निधधश्चैव दक्षिणे ।
 नीलः श्वेतश्च शङ्खी च उत्तरे वर्षपर्वताः । सहस्रदि-
 तयोऽष्टायासावद्विस्तारिणश्च ते । लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये

दशद्वीपास्तथापरे” “लक्षप्रमाणाविष्ठादि द्वाहृतयो-
 भयपार्श्ववर्त्तिनौ नीलनिधधौ द्वौ पर्वतौ दैर्घ्ये च लक्ष-
 दशौ विज्ञेयौ, तद्वाहृतवर्त्तिनौ श्वेतश्चमकूटौ स्वतिस-
 हस्रयोजनप्रमाणौ विज्ञेयौ, तथा तद्वाहृतस्थितौ शङ्खी-
 हिमवन्तौ अशीतिसहस्रयोजनप्रमाणावित्तयः । अत्र
 युक्तिरक्ता मत्स्यपुराणे, “द्वीपस्य मण्डलीभावात् क्षा-
 द्वाहृतः प्रकीर्त्तितः” । ब्रह्माण्डपुराणे “मेरोरु
 पश्चिमे भागे नवसाहस्रस्थिते । चतुर्दिशं तत्सहस्राणि
 मन्वमादनपर्वतः । चत्वारिंशत्सहस्राणि परिदृष्टो म-
 हितश्चात् । सहस्रमवगाहे तु सति दिगुणविस्तरः ।
 पूर्वेषु माल्यवाङ् शैलस्तुप्रमाणः प्रकीर्त्तितः” “अत्र
 शतसहस्रादियोजनपरिमाणानां पृथिव्यादीनां कर्तुं न
 शक्यत्वात् योजनसहस्रस्थाने अर्द्धाङ्गनादिमानं प्ररि-
 कृत्य यथाकथंख्यातारमन्वमनुजेयम् । मदीनदश-
 तोपेतमिति, मद्यो भागीरथीप्रवृत्तिकाः, नदाः शोणा-
 दयः, तेषां साकल्येन विधातुमशक्यत्वात् यावच्छक्य-
 मतुकारः कर्त्तव्यः । अन्ते सागरवेष्टितामिति, यद्यपि
 यावत्परिमाणा पृथ्वी तावानेव सागरः तथाप्यनुकारमा-
 त्रोपदेशात् शक्यातुकारमात्रमाचरणायम्” हेमाद्र्याः “महा-
 रत्नसमाकीर्णां वसुवृक्षाकंसंयुताम् । हेमः पलसहस्रेण
 तदर्द्धं वायु शान्ततः । शतत्रयेण वा कुर्यात् दिशतेन
 शतं वा । कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः ।
 तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनस्तुभः । अत्रिह-
 मण्डपसम्भारभूषणाख्यादनादिकम् । वेद्यां कणाजिनं
 कृत्या तिलानासुप्ररि न्यसेत् । तथाष्टादश धान्यानि
 श्याञ्च लवणादिकानि । तथाष्टौ पूर्णकलशान् सम-
 न्नात् परिकल्पयेत् । वितानकञ्च कौशेयं फलानि विवि-
 धानि च । तथांगुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि
 च । इत्येवं रचयित्वा तामधिवसनपूर्वकम् । शुक्लमास्या-
 म्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः । प्रदक्षिणं ततः कृत्यामृद्धी-
 तकृतुमाञ्जलिः” मत्स्यपुं “महारत्नेत्यादि, महारत्नानि,
 माणिक्यप्रभृतीनि परिभाषायां, दर्शितानि, वसुवृक्षाकं-
 रूपसङ्गं ब्रह्माण्डपुराणे, आख्यादनादिकमित्यादिशब्देन
 देशकालवृत्तिश्चाङ्गदेवादिपूजाप्राज्ञावाज्रनाधिवसनमादि-
 र्घं तुलापुरुषोक्तमनुजेयं, पूर्णकलशान् सप्तगन्ध-
 पञ्चरत्नद्वयं कुर्यात्पञ्चवर्णान्नितामिन्नवर्णं, वितानं यज्ञ-
 वर्षमिति । प्रदक्षिणं कर्त्तेति, त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्य-
 त्वयेः, प्रदक्षिणादिर्घं च द्वितीयादिवर्षे पूर्वाङ्गान्तकर्म-

‘‘वेधवशात्तो हवींविधानानन्तरमनुष्येवम्’’ हेमा ‘‘नमस्ते
 सर्वदेवानां तमेव भवनं यतः । धात्री च सर्वभूता-
 नामतः पाहि वसुधारे ! । वसुधुं धारयसे ज्ञात्वा
 वसुधातीव निर्मलम् । वसुधुरा ततो जाता तस्मात्पाहि
 भयादत्तम् । वसुधुं खोऽपि नो मन्त्रो दद्यात्तदन्तं तवाचरे ।
 ज्ञाननाये नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्मणात् । तमेव
 कच्छीर्गोविन्दे धिमे गौरीति संस्थिता । गायत्री ब्रह्मणः
 पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रथो प्रभा । बुद्धिर्हस्यतो
 ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता । विश्वं व्याप्य स्थिता
 यस्यात्ततो विश्वम्भरा यता । धृतिः क्षितिः क्षमा क्षौणी
 पृथ्वी वसुधती रथा । एताभिर्भूमिभिः पाहि देवि !
 संसारसागरात् । वसुधुश्चार्थं तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवे-
 दयेत् । धराङ्गं वा वसुधुमां गुरवे प्रतिपादयेत् । शेष-
 ष्वैवाय परात्मन्यः प्रविश्येत् विशर्जयेत् मत्स्यपुं कत्वापि
 सर्ववद्दानवाक्यमुक्त्यर्थं जलपूर्वं दानमाचार्यानुष्ठया ज्ञ-
 ष्येभ्योऽपि दानं दीनानाद्यादिभ्यः । स्वस्य त्वेकान्विधानं,
 भूमिपतिकर्तव्यं कर्मणि यामादिदक्षिणादानम् अयत्त-
 कर्तव्यं यथार्थात्तु सुवर्णदक्षिणादानमित्यनुसन्धेयम् । अथ
 ब्राह्मणवाचनानन्तरं देवतापूजनविशर्जनानि कुर्यात् ।
 हेमाचार्यवगोपचन्द्राह्वये, ‘‘अथ रोहिण्यां संकल्प्यो
 भित्तो ब्रह्मा यथाबीजरसरत्नगन्धवाकीर्णतीर्थोदकपूर्ण-
 कलशमभिरुष्टाभिजेकमन्त्रैर्यथोक्तैर्दातारमभिपश्यति । ‘‘व्र-
 तेन त्वं व्रतपते’’ इति व्रतसुपेत्यायाचितशशनावधःशा-
 यिनो भवतो, व्रतोपशरं यथाशक्त्योकरात् पञ्चरात्रं वा
 डाटशरात् व्रतसुरित्वा क्षोभूते तन्ममात्मभागान् कृत्वा-
 त्पारम्यायाज्यं जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुष
 सूक्तमित्यथ सुवर्णमयीं भूमिं भूमेः प्रकृतिं गोचम-
 भालां कृत्वाभीय वेदुत्तस्यां वेदमित्युपस्थाप्य ‘‘गिर-
 यस्तो पर्वता’’ इति पर्वतानवस्थाप्य हिरण्यरजतमणि-
 सुक्ताप्रवालकादिभिरुपशोभयेद्यदृष्टः संप्रयतीरिति (साम-
 कन्ध्या मेति नदीः कल्पयित्वा रवेच परंपुरयेत् ‘‘अपर-
 मयमसि वसुधुन्वाभ्यपसृजामीनि वसुधुनां) वनस्थितिः सह
 देवैर्नम्रापयक्षिति ‘‘हृहस्यतिर्नेति’’ वनस्थतीनन्यां च यत्ने
 त्वा जनसा सहस्रवेग्यनसा सहस्रवतीह भवति निधीन्
 विभ्रतीति नमस्तारयित्वा सत्यं हृहस्यत्यनुवाकीये
 देवाद्योदित्येकादशस्येति, पुनराहं वाचयेत् संस्थापयेज्ज
 च दिवो देवघातेनेत्यभिमन्त्र्य ब्राह्मणेभ्यो दद्याद्दातरेषां
 कौरोहिणीकाशं निकामं पादुःखं इति । ‘‘यथा रोहिणी

बीजानि हलाहले महीतये । एवं काशाः प्ररोहन्ति
 प्रेत्येह जनसा सदा । सर्वेषामेव दानानां यत्फलं
 वसुधाङ्कृतम् । तत् प्राप्नोति च विप्रेभ्यो दत्त्वा भूमिं
 यथाविधि । मत्स्यपुराणे ‘‘अनेन विधिना वसु
 दद्याद्देवधरां शुभाम् । पुण्यकाशेऽभिसंप्राप्ते च पदं वाति
 वैश्वरम् । विमानेनासर्वर्षेण किङ्किणीजातमाश्रिता ।
 नारायणपुरस्कृता कल्पत्यममो वसेत् । पुनर्पौत्रप्रपौ-
 त्रां च तारयेदेकविंशतिम् । इति पठति य इत्यं यः
 श्रूयति प्रब्रह्मादपि कलुषवितानैर्मुक्तदेहः सधन्नात् ।
 दिवसमरवभूमियौति संप्रार्थ्यमानः पदममरचङ्करीः
 सेवितं चन्द्रमीशः’’ विष्णुपुं उक्तविधिस्तु तत् कण्ठे दृश्यः ।

धराकदम्ब पुं धराजातः कदम्बः । धाराकदम्बे धाराः ।
 धराङ्गर पुं धराया अङ्गर इव । वायुफले शोकरे धाराः ।
 धरात्मज पुं इतः । १ मङ्गलपत्रे शरकासुरे च श्वीतावां
 स्त्रो तत्कथा कालिकापुं १७ अ० दृष्ट्या । धरापुत्रा-
 दयोऽप्यत्र ।

धराधर पुं धरां धरति धृ-अच् । १ पर्वते श्वनन्ते श्विष्यो
 च । ‘‘सत्यमेधो । धराधरः’’ विष्णु पुं । ‘‘अ-शेरशेः
 शेषादौरशेर्धारायन् धरास्’’ भाष्यकृतवाक्ये तच्चिरुक्तिः ।
 धराधिप पुं इतः । अमे ‘‘मां रीमय सभां सभासाद्य
 धराधिपः’’ भा० व० ४८ अ० । धराधुनायधराधीशदयोऽत्र
 धरामर पुं धराया मर इव । १ पर्वते ब्राह्मणे धरासुरा-
 दयोऽप्यत्र ।

धरित्री स्त्री धृ-इत् गौरा० डीप् । भूमौ अमरः ‘‘वारं
 धरित्रीपरमममम्’’ कुमा० । ‘‘पुरुर्धरित्री क्रियतेतरां
 त्वया’’ माघः ।

धरिमन् पुं धृ-इमनिच् । तृचापरिमाणे भिरु० ।

‘‘तथाधरिमयेयानां तृतादभ्यधिके बधः’’ मनुः ।

धरीमन् पुं धरिमन्+कान्दशो दोषः । १ सारभूते वेदिक्रमे
 स्थाने । ‘‘अयं जातो मनुषो धरीमणि’’ अ० १।१२८।१
 ‘‘धरीमणि सारभूते वेदिक्रमे स्थाने’’ भा० २ धारके लि० ।
 ‘‘असृपन् प्रयसा धरीमणि’’ अ० २।८६।३ ‘‘धरीमणि
 धारके’’ भा० ।

धरुण लि० धृ-उनन् । धारके ‘‘धरुणोऽस्य पानाय’’ ताण्ड्या
 ब्रा० २।१।६ । ‘‘धरुणोऽसि सर्वधारकोऽसि अयानेन प्रा-
 यवायोः शरीरे धारणात् धारयिता अयानः’’ भा० म्निषां
 गौरा० डीप् वा । ‘‘धरुणसि शावे ! हृहस्यन्दापूति-
 धारणः’’ अथ० १।१।१ पत्रे टाप च । ‘‘धराधि धरुणः

स्तृता विष्णुर्धर्मो" यजुः ११।६ २८८के निषण्डुः
२५३ौ च "उपसृजन् धर्मं माते धर्मो मातरं धवन्"
यजुः ८।५१ "धारयतीति धर्मोऽग्निः" वेददी० ४ धारायाश्च
"अपामतिष्ठत्तु धर्मम्" ऋ० १।५४।१० धर्मशब्दो
धारायचनः धर्मशब्दम् धारानिधकम् भा०

५ एकविंशतौ ह्युपादिष्ये च तयोस्तथात्वं च शतत्रा०
८।४।१।२ उक्तं यथा "धर्म एकाविंशतिः" इति । य
एकविंशतीमस्तं तदुपपद्यते । तद्यत्तमाह धर्म
इति प्रतिष्ठा वै धर्मः प्रतिष्ठाकविंशतोऽथो अथो वा
आदित्यो धर्म एकाविंशस्तस्य द्वादश भाषाः पञ्चस्तस्य
इमे लोका अथानेवादिष्यो धर्म एकाविंशस्तस्य तमाह
धर्म इति यदाहो वैधोऽस्तमेत्यथेदं सर्वं प्रियते
आदित्यो हर्भूत्वा पञ्चास्तस्यो तदेव तद्रूपपदपात्यय
संवत्सररूपपात्युपपद्यते "धर्ममधिकम्" यजुः ११।१८
७ ब्रह्मणि दक्षिणे पु० ८ नीरे १० सम्यक्ते त्रि० मेदि०।

धर्मसि पु० ४-वा० नखि । १ वने निषण्डुः । २ धर्मो वज्रादौ
च "नि गुण इन्द्र धर्मसि वज्रम्" ऋ० ८।४०४ । "धर्मसि
धर्मव्यम्" १ धारके च "युचादि धर्मव्यम्" ऋ० १।११।११
धर्मि त्रि० ४-नि । "धारके "अग्निरीये वस्तुनां शुचिं-
धर्मिरेषाम्" १।१२।७ "धर्मिः धारणकुशलः" भा० ।

धर्मद पु० धुस्तुर+प्री० । धुस्तुरे धारस्करि० ।
धर्म न० ४-न । १ गृहे २ यत्रे ३ धर्मं च उपादिको ४ धारके
त्रि० "पञ्चानां त्वां वातानां यन्त्राय धर्माय गृह्णामि"
तैत्ति० सं० १।६।१।२ "धर्ममसि दिवं द'ह ब्रह्मविनि
नवाय" यजुः १।१८। धर्मं धारकम् वेददी० ।

धर्म पु० न० चर्चार्थोऽप्रियते लोकोऽग्नेन धरति लोको वा ४-मन् ।
"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" जै० सूत्रसूत्रे पदार्थे तत्र धर्म-
शब्दस्य यागादिपरत्वम् बाध्यसम्मतमन्यमते स्वर्गसाधना-
दृष्टभेदपरत्वं तथाहि "अथातो धर्मजिज्ञासेति" सूत्रसाध्ये
"धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातु-
मिच्छा । स कथं जिज्ञासितव्यः ? को धर्मः, कथं-
लक्षणः, कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि, किं-
परचेति । तत्र को धर्मः, कथंलक्षणः—इति एके-
नैव सूत्रेण व्याख्यातं—'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः'—
इति । कानि अथ साधनानि, कानि साधनाभासानि,
किंपरचेति शेषलक्षणेन व्याख्यातं, क पुरुषपरत्वं क
वा पुरुषो गुणभूतः ?—इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यै-
तत् सूत्रम् 'अथातो धर्मजिज्ञासा'—इति । धर्मः

प्रसिद्धो वा ज्ञातु, अप्रसिद्धो वा ? स चेत् प्रसिद्धः, न
जिज्ञासितव्यः ; अथाप्रसिद्धः, नतरा ; तदेतदनर्थकं
धर्मजिज्ञासाप्रकरणं, अथवाऽर्थवत् ? । धर्मं प्रति
हि विप्रतिपक्षा बहुविदः,—केचिदर्थं धर्ममाहुः,
केचिदर्थं, सोऽयमविचार्य प्रवर्त्तमानः कश्चिदेवोपाददानो
विहन्वेतायात् अनर्थं च कृच्छेत्, तस्माद्धर्मो जिज्ञा-
सितव्य इति, स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्तीति प्रति-
जानीमहे" भा० "तदभिधीयते चोदनालक्षणोऽर्थो
धर्मः । २ सू० "चोदना"—इति क्रियायाः प्रवर्त्तकं
वचनमाहुः, आचार्यचोदितः करोतीति हि
दृश्यते । लक्ष्यते येन तल्लक्षणं धर्मो लक्षणमग्नेरिति
हि वदन्ति । तथा यो लक्ष्यते, सोऽर्थः पुरुषं निःश्रे-
यसेन संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे । चोदना हि भूतं,
भवनं, भविष्यन्, सृष्ट्यं, व्यवहितं, विप्रकृतमित्येवंजा-
तीयकमर्थं शक्तायगमयितुं, नाम्यत् किञ्चनेन्द्रियम्,"
य एव श्रेयस्करः, स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमव-
गम्यतां ? । यो हि यागमनुतिष्ठति, तं 'धार्मिकः'
—इति समाचक्षते, यच्च यस्य कर्त्ता स तेन व्यपदि-
श्र्यते, यथा पाचकः, लावक इति । तेन यः पुरुषं
निःश्रेयसेन संयुनक्ति, स धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं
लोके, वेदेऽपि 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन्'—इति यजतिशब्दाच्चमेव धर्मं समाम-
नन्ति । उभयमिह चोदनया लक्ष्यते, अर्थोऽनर्थश्च
इति, कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय, ज्योतिष्मादिः ।
कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय, श्रेत्रो, वज्रः, इष्टुरि-
त्येवमादिः । कथं पुनरसावनर्थः ? हिंसा हि सा,
सा सा भूत् इति अर्थपक्षश्च । शारभभाष्यम्
यत्तन्मतानुसारेण सौगान्धिन्यास्करेणोक्तं यथा "अथ को
धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते । यागादिरेव
धर्मः । तल्लक्षणस्तु वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः ।
प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति । भोजना-
दावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्येति । अनर्थफलक-
त्वादन्वर्थभूते श्रेत्रेण यागादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति ।
न च चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सौत्रधर्मलक्षण-
विरोधः चोदनाशब्दस्य तत्र विधिपदवेदेकदेश-
परत्वादिति वाच्यम् । सर्ववेदस्य तात्पर्येण धर्मप्रति-
पादकत्वात् । स च यागादिः । "यजेत स्वर्गकामः"
इत्यादि वाक्येन स्वर्गसिद्धिस्तु पुरुषं प्रति विधीयते ।

अव्ययते तु अदृष्टविशेषश्चैव धर्मत्वं तत्त्वबोधिन्यां तदु-
भयमतं संक्षिप्य दर्शितं यथा

“चोदनागम्योऽर्थो धर्मः” इति । चोदनेव लक्षणं प्रमाणं
यथा तादृशो योऽर्थः स धर्मः चोदना प्रवर्तको वेदो
विधिरूपः । अदृष्टेरेव इत्यस्याज्ञोरादिकथातोः वेदमात्र-
स्यैवेयं परिभाषेत्यपरे । तथा च वेदैकप्रमाणगम्योऽर्थः
पुण्यनामाऽदृष्टविशेषः धर्मः काव्यापूर्वापरनामा तथा च
तार्किकाः “निश्चितक्रियया साध्यो धर्मः पुंशो गुणो मतः ।
प्रतिविज्ञक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते” । भविष्ये
“धर्मः त्रैयः सप्तहिष्ट त्रैयोऽभ्युदयसाधनम्” । तैत्ति-
रीयश्रुतिरपि “धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके
धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मैश्च पापमपनुदनीति” प्रशंसा-
लभितव्यतोऽभ्युदयसाधनं धर्म इति प्रतिपादयति ।
भाव्यमपि “कोऽर्थो योऽभ्युदयाय” । गुरुमते विधेरपूर्वे
यज्ञाऽपूर्वस्य विधिवाच्यत्वात् वेदगम्यत्वं रूपपक्षमेव ।
अदृष्टोत्पादितस्य प्रामाण्यरूपत्वाद्देवमात्रलभ्यत्वम-
पूर्वम् । अन्वेषां मते तु यागादेरिदसाधनत्वान्यथाहप-
त्त्या कल्याणत्वेऽप्यपूर्वस्य, वेदस्य प्रवर्तकत्वान्यथाहपत्त्या
कल्याण्यत्वेन वेदमूलकत्वात् वेदप्रमाणकत्वम् । भट्टमते
तु चोदना प्रेरणा कलभयना निष्ठाद्यर्थोभिधाहृपा
तथा च केन कथमित्याकाङ्क्षाकल्याण लक्ष्यते आश्रीयते
कर्तव्यत्वेन बोध्यते यः करणीभूतो धातृययागादिः
स धर्म इत्यर्थः तथाच विश्वामित्रः “यमायाः क्रियमाणं
हि शंसन्त्यागमवेदिना । स धर्मोऽयं विगर्हन्ति तम-
धर्मे प्रवृत्तते” इति । अतएव “चोदनागम्योऽग्निहोत्रादि-
धर्मो नातल्लक्षणचैतत्तन्नादिरिति” शास्त्रदीपिका । तत्र
चोदनागम्यो वेदबोधितकर्तव्यताक इत्यर्थः । अत्र मते
धर्मशब्दो निरुद्धवाच्यणिकः अदृष्ट एव तस्य शक्तेः
“स्याद्भर्मसंज्ञियां पुण्यत्रैयसी सजतं वृषः” इत्युक्ता “शक्त-
श्चाथ त्रिषु ब्रह्मे पापं पुण्यं सुखादि च” इत्यमरोक्तेः
ब्रह्मे तज्जनके धर्मिणि त्रिषु वाच्यलक्षणमित्यर्थः । अत-
एव भट्टवार्तिकं “ब्रह्मक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थाप-
यिष्यते । तेषामेन्द्रियकत्वेऽपि न तादृशेण धर्मता
त्रैयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते । तादृशेण
च धर्मत्वं तस्माच्चोद्विगोचरः” इति । यद्यपि पुण्यनामा-
दृष्टविशेष एव धर्मसदृशस्तथापि ब्रह्मक्रियादीनामपि
धर्मत्वं व्यवस्थापयिष्यते तेषां धर्मजनकतया कारणो
कार्यत्वोपचारात् तेषां धर्मव्यपदेश इति भावः । न

तादृशेण न स्वरूपतः, अपि तु धर्मजनकतयेति शेषः ।
धर्मजनकत्वे मानमाह अत्रेव इति “त्रैयोऽभ्युदयसाधनम्”
उक्तमविशेषवचनात् तत्र साक्षात् स्वर्गादिसाधनमदृष्टं
तन्साधनता यागादेरित्यर्थः तादृशेण स्वरूपतः । अत्र
च वेदमात्रप्रमाणलभ्यवत्ताकार्यत्वं लक्षणं गुणविशेषश्च
स्वरूपं, द्वितीयमते वेदैकप्रमितकर्तव्यताकार्यत्वं लक्षणं
ब्रह्मक्रियागुणादयः स्वरूपम् उभयत्र वेदप्रामाण्यत्वादेव-
प्रामाण्यम् ।

तद्देवादिषु हेमाद्रिमतल्लक्षणे उक्तं यथा भविष्यपुं-
“वर्णधर्मः अतस्त्वेक आश्रमाश्रमागतः परम् । वर्णा-
श्रमजृतीयस्तु गौशोभैर्मित्तिकस्तथा । वर्णत्वमेकमा-
श्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्तते । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथो-
पमयनं ऋषः आश्रमस्य समाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्तते ।
स खल्वश्रमधर्मस्तु मिच्छादण्डादिको यथा । वर्णत्वम-
श्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु
स्यान्नोद्धी मेखला यथा । यो गुणेन प्रवर्तते गुण-
धर्मः ४ स उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परि-
पालनम् । निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्तते ।
नैमित्तिकः ५ स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ” “वर्णत्व-
मेकमाश्रित्येति एकशब्दो वक्ष्यमाणोभयनिमित्तव्यावृत्ति-
परः, वक्ष्यमाणधर्मेभिन्नत्वात् तत्र त्वाश्रमत्वमनपेक्ष्य वर्ण-
त्वनिमित्तकोऽतः सत्यामप्युपमयनस्यादवर्तत्वाद्यपेक्षायां
नैकशब्दविरोध इति । अथवा वीप्सायामेकशब्दः तत-
श्चैकैकं वर्णत्वसुहिष्य यो विधीयते स वर्णधर्म इति
अतएवाष्टपर्वादिशक्यैरनेकवर्णत्वाद्देशेभ्य विधीयमानमुप-
मयनं दृष्टान्तोक्तम् । निमित्तमेकमाश्रित्येत्यत्र प्राय-
श्चित्तस्य मित्यकाव्यवैधर्म्यं भावेण नैमित्तिकत्वं न तु
राज्यदर्शननिमित्तस्नानादिवदकरणजनितदापपरिहारार्थं
तथा, निमित्तकर्मकताधर्मपरिहारार्थमेव तद्विधानो-
पपत्तेः । न च जातेष्टिपदुभयार्थत्वं, तत्र फलनिमित्तयो
रुभयोरेपातत्वाच्च त्विह तयोऽतः । साधारणधर्मस्तु महा-
भारते । “आहुकर्म तपश्चैव सत्यमज्ञोऽह एव च । खेपु-
दारेषु सन्तोषः शौचं विद्यानसूयिता । आत्मज्ञानं
तितिक्षा च धर्मः साधारणोऽह ऋषे !” चातुर्वर्ण्यस्येति
शेषः । “तपश्चान्द्रायणादि । यदाह देवतः “त्रतो-
यवासनियमैः शरीरोत्तापनं तपः” । त्रतशब्दोऽत्र स्नान
दानजपहोमपूजादिपरः । एतेन त्रतल्लक्षणप्रतिपा-
द्यानां धर्माणां पितृ साधारणत्वं सूचितम् । आत्म-

तिम् । पाण्डवेभ्यः प्रजाः पुत्र ! त्वं ज्येष्ठो जगतो भव ।
इत्युक्तः स समुत्तमस्यो चतुष्पादः कृते युगे । त्वेतायां
सं त्रिभिः पादैर्होभ्यां वै द्वापरेऽभवत् । कलावेकेन पा-
देन प्रजाः पालयते विभुः । षड्भेदो ब्राह्मणानां स
त्वेषा ज्ञाने व्यवस्थितः । द्वेषा धैर्येषु शूरेषु त्वेकधा
जगतः प्रभुः । रसातलेषु सर्वेषु, द्वापरेषु स्वयम्भुवः ।
चतुःशतैस्त्रिपाञ्चैव दिशिराः सप्तहस्तवान् । त्विधैव
वज्रो विप्राणां सुखगः पालयन् प्रजाः” ।

भाग० ४।१। अ० । तत्पत्नीपुत्रादिभेदा दर्शिता यथा
“त्वयोदगाऽदाहमस्य तथैकामग्नये विभुः । पितृभ्य
एकां युक्तोभ्यो भवायैकां भवाम्बदे । अहो मैत्री दया
शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोद्धतिः । बुद्धिर्भेदा तितित्वा
स्त्रीभूर्त्तिर्धर्मस्य गलयः । अहोऽस्तुत इतिम् मैत्री प्रसाद-
मभयं दया । शान्तिः सुखं सुदं तुष्टिः स्वयं पुष्टिरस्तु-
यत । योगं क्रियोद्धतिर्दर्मस्यं बुद्धिरस्तुयत । मेधा
स्मृतिं तितित्वा तु ज्ञेयं स्त्रीः प्रत्ययं सुतम् । स्मृतिः
सर्वगुणोपेतो नरनारायणादृषी । ययोर्जनान्यदोविद्वन्मभ्य-
नन्दत् सुनिर्हतम्” ।

वामनपुरा० अन्येऽपि तस्य भाष्यापुत्रा उक्ता यथा
“धर्मस्य भाष्याऽहिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् । सम्प्राप्तं
सुनिशादूल ! योगशास्त्रविचारकम् । ज्येष्ठः सनत्-
कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः । तृतीयः सनको नाम
चतुर्थश्च सनन्दनः । शास्त्रवेत्तारनपरं कपिलं भोटु-
मासुरिम् । दृष्ट्वा पञ्चशिखं अष्टं योगयुक्तं तपो
निधिम् । ज्ञानयोगं न ते दत्तुर्जायां सोऽपि कनीय-
साम्” । देवादिभेदेन धर्मभेदा वामनपु० ११ अ०
उक्ता यथा “किञ्चिच्छणो भवेद्भर्मः किमाचरणसत्-
क्रियः । यमाश्रित्य न सीदन्ति देवाद्यास्तु तद्व्यवस्थाम्
अधय उचुः । देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः
क्रियाः । स्वाध्यायवेदवेत्तृत्वं विष्णुपजारतिः स्मृतिः ।
देव्यानां वाङ्मनान्तरं मातृसर्वं युद्धसत्क्रिया ।
विन्दनं भीतिशस्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता २ ।
सिद्धानामुदितो धर्मो योगयुक्तिरुत्तमा । स्वाध्यायो
ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्होभ्यामपि स्थिरा ३ । उत्कृष्टोपासनं
शयनं नृत्यवाद्येषु वादिता । सरस्वत्यां स्थिरा भक्ति-
र्गोत्रवेधो धर्म उच्यते ४ । विद्याधरात्मतुलं विज्ञानं पौ-
रुषे मतिः । विद्याधराणां धर्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव
च ५ । गान्धर्वविद्यावेदित्वं भक्तिः स्थायी तथा स्थिरा ।

कौशल्यं सर्वशिल्पेषु धर्मः कैम्पुरुषः स्मृतः ६ । ब्रह्मचर्य-
ममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा । सर्वत्र कामचारित्वं
धर्मोऽयं पैतृकः स्मृतः ७ । ब्रह्मचर्यं यताशित्वं जप-
ज्ञानञ्च राजस ! । नियमो धर्मवेदित्वमात्रं धर्मं प्रच-
क्षते ८ । स्वाध्यायो ब्रह्मचर्यञ्च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाश्चमातृयः । जितेन्द्रिय-
त्वं शौचञ्च साङ्गल्यं भक्तिरुच्यते । शङ्करे भास्करे
देव्यां धर्मोऽयं मानवः स्मृतः ९ । धनाधिपत्यं भोगाश्च
स्वाध्यायः शङ्करार्जनम् । अहङ्कारमशौचञ्च धर्मोऽयं
गुह्यकैजिति १० । परदारामिभमर्षित्वं परार्थेऽपि च
अलोपा । स्वाध्यायस्त्रयस्वके भक्तिर्धर्मोऽयं राजसः
स्मृतः ११ । अविवेकतायाऽज्ञानं शौचहानिरसत्यता ।
पिशाचानामयं धर्मः सदा चाभिप्रेतः प्रता १२ । योनयस्तु
हादशैताः सहधर्मोश्च राजस ! । ब्रह्मणा कथिताः
पुण्या हादशैव गतिमादाः” । १३पुनपि १४यमे ४सोममे च पु०
मेदिना ५सत्सङ्गे ह्यर्हति जिने च पु० ज्ञेयच० ७न्याये
८स्वभावे द्वाचारे १०उपमायां ११कृतौ १२व्यङ्गिमा-
याम् । १३उपनिषदि मेदि० पु० न० १४व्यात्मनि तस्य सर्वस्य
स्वस्मिन् धारणात् १५जीवे देहप्राणादेर्धारणात् १६पट-
कलप्रस्तावे प्रथमगुरुकेऽन्त्यलक्ष्मिस्तुष्टयके हादशभेदे ।
१७भाग्याख्ये लग्नेन्दुभ्यां नवमस्तुने तद्भाषानयनं हादश-
भावशब्दोक्तदिशा बोध्यम् । तत्र चिन्त्यपदार्थां जन्मकाले
तद्भावस्थयस्ययोगादिकफलं जातकपडतावृत्तं यथा
“विज्ञाय भावान् सकलान् प्रयत्नाद्भाग्याभिधं देवविदा
विचिन्त्यम् । भाग्यान्वितो ना यदि गीष्मविद्याः कुलं
तदायुश्च भवेत् सुधन्यम् । लग्नाश्चन्द्रात् युद्धवेदह-
संख्यं भाग्यस्थानं प्राज्ञैः कीर्तितं तत् । चिन्त्यो वीर्या-
दप्राप्तयोस्तत्पतिः कः कस्मिन् भावे कीदृशः कारको
वा । भाग्यालयं स्वामियुतेचितं चेत् सदेगतो भाग्य-
विद्वद्भिदं तत् । अन्येन दष्टं त्वय वा युतं चेदन्त्यत्र
देशे फलदानदत्तम् । भाग्यमे शुभसुखा मिलिताः सु-
राव्यदा न रिपुनीचदृष्टे चेत् । धर्मधाम्यसुखदृष्टि-
कराय स्वायुषः स्थिरधनस्य च दृष्ट्यै । नीचारि-
संख्याश्च न सोम्यदृष्टाः पापाश्च भाग्ये न शुभमदाः सुः ।
क्रूरा अपि स्त्री भवने शुभाः सुविशेषतः सदुपह
वीक्षिताश्चेत् । पृथक्चन्द्रसहितं शुभमभं चेत् स्यात्
प्रधानपुरुषः पुरुषोऽसौ । खेचरेखणसमागमयुक्तं
सदुपरोस्तु युतितोऽतिविशेषात् । सोऽस्मिताः सर्वमभ

देन्द्राः शुभाः शुभस्वानगता विदधुः । नरं समृद्धं
शुभदृष्टिहा भूयं हतारिं सयरीरकीर्तिम् । तत्रादि
कोचरयुतिश्च भाग्यमे भूपतिं हि जनयेत् बुधोनिता ।
शौरिभूयतगुह्यनिता नरं कामकीर्तिधनसौख्यवर्जितम् ।
धर्मं तु तीर्थं दिनजज्ञवावदे चन्द्रा नखे १० वातमस्रक
च यक्रो १४ । नातुर्गतिर्गोऽङ्गुयुगे २६ कविर्मां तिथ्यव्दके
१५ नातुर्गतिं शुच्यम् ॥

वर्षजन्मात् धर्मभावफलं नी० ता० उक्तं यथा
“भौमेऽवदपे त्रिनयने क्रूरायुक्ते बलान्विते । गुणवह-
स्तदा मार्गेश्वरं कार्यं स्थिरं तनु । त्रिधर्मस्योऽवदपः
सूर्यः कन्दकीमार्गसौख्यदः । कन्दप्रेषणयानं स्यात्
स चेन्नाधिकतो भवेत् । शुक्रोऽप्ये त्रिनयने मार्गसौख्यं
विशोभगे । अस्ते वा कुगतिः सौम्ये देवयात्रा तथा-
विधे । क्रूरादिते कुयानं स्यात् गुरानेवं विचिन्तयेत् ।
इत्यशेषे जन्मधर्मपत्न्योर्वाऽस्याचिन्तिता । जन्मेशो
धर्मये यच्छन् स्वं महचिन्तिताध्वगः । एवं जन्मा-
व्दयोयोगे सप्तहाङ्गपयोरपि । गुरुस्थाने कुजे धर्मं
सदयात्मा भवतिक्ता । अस्थाने जन्मपो भौभो दृष्टः
सद्यानसौख्यदः । स्वस्थानगो हि बलवान् जन्मदर्शी सुया-
नदः । जन्माधिपूरी शो मन्दस्थाने क्रूरयुतो यदा ।
पत्न्या रिपोः स्वकटकक्रूरशुक्रन्दुजीवयोः । धर्मं
शनिर्माधिकारी पत्न्या नमशुभं वदेत् । इत्यं गुरो
दूरयात्रा नृपसङ्गततो गुणः । कुजेऽवदपे नटयके
स्वजनाहू रतो गतिः । दूनेन्विश धर्म इन्दो सवसेऽध्या
विदेशजः । वर्णेशो बलवान् पापायुतः केन्द्रेऽधिकार-
वान् । अधिकारे गतिः सङ्घे सेनापत्येऽपि वा वदेत् ।
एवंविधे कुजे जीवे युतेऽर्क्षाद्भिर्गते पुनः । परसैन्यो-
परिगतजयस्थानिसुखावहा । जीवाज्ञधमगे भौमे
शुभां यात्रां नृणां वदेत् ॥ १८ आधये स्ववृत्तिपदार्थं
“धर्मादनिच्छं केवलान् पा० वञ्च० अनिच्छं । विधर्मा सुधर्मा
केवलद्विस्तुक्तेः परमः स्वधर्मा यथेति वञ्चजीहो न ।
वृद्धिधर्माध्यधर्मा इत्यादौ तु कर्मकारयपूर्वपदो वञ्च-
जीहिः समानविभक्तिकपटव्रजेतरत्नस्यैव केवलमवधार-
त्वात् निवृत्तिधर्मा अनुवृत्तिधर्मा इत्यादौ अनिच्छं ।

धर्मकर्मणू न० धर्मस्य धर्मार्थं कर्म । धर्मप्रतिपादककर्मभेदे
“देवप्रणिहितं धर्मकर्म तन्मङ्गलं परम्” अङ्गात्रै ५० ।

धर्मकार्यधर्म क्रियादयोऽप्यत्र ।

धर्मकथादिरि ५० धर्मकथायां दरिद्रः । कलिकावे

जातमामवे कलौ नृणां धर्मकथागुह्यत्वात् तथात्वम् ।
धर्मकाम ५० धर्मं कामयते फलानामिसन्धानेन कर्म-सम्प-
त्तप० स० । कर्त्तव्यवृत्त्या धर्मकारके “अथ ते (तव) यदि
धर्मविचिन्तया वृत्तिविचिन्तया वा स्यात् । ते तत्र
ब्राह्मणा सम्यग्दर्शनयुक्ता आयुक्ता आहूया धर्मकामाः
स्युः” एका० धृता तैत्तिरीयश्रुतिः । “धर्मकामाः
जीवन्मुक्तवत् कर्मणोदासीन्यमकृषीणाः” एका० रघु०

धर्मकाय ५० धर्मस्य धर्मार्थं कायोऽस्य । बुद्धे त्रिका० ।

धर्मकील ५० धर्मस्य कील इव । राजशासने त्रिका० ।

संचायां कनु । धर्मकीलक ब्रह्मशासने शब्दरत्न० ।

धर्मकृतत् त्रि० धर्मं धर्मसाधनं कर्म करोति क-किप् तक् ।

१ धर्मसाधनकर्मकरे । “व्येष्टासु च न वञ्चमित्तः सन्तुष्टो

धर्मकृतं प्रचुरकोपः” इ० सं० । २ विष्णौ पु० धर्मेषप्

“धर्मजज्ञमी” विष्णुसु० । “धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्म-

मयादास्यापनार्थं धर्ममेव करोतीति धर्मकृतं” भा० ।

धर्मकेतु ५० धर्मः अहिंसारूपकर्म केतुर्यस्य । १ बुद्धे शब्दा०

तस्याहिंसारूपपरमधर्मकत्वात् तथात्वम् । काश्यपवंशे

२ सुकेतुनृपपुत्रभेदे । “सुकेतुतनयस्यापि धर्मकेतुरिति

श्रुतः” हरिवं० २६ अ० । “अलकात् सन्निस्तस्यात्

सुनीतोऽथ निकेतनः । धर्मकेतुः सुतस्तस्यात् सत्यकेतुरजा-

यत” भाग० ६।१७।६ शनिकेवनपुत्रे नृपभेदे च । धर्मः

केतुरिवास्व । ४ धर्मध्वजे त्रि० ।

धर्मकोप ५० धर्मः कोप इव धर्मस्य कोपः समूहो वा । धर्म-

रूपे रक्षणीये १ वस्तुनि २ धर्मसमूहे च “ब्राह्मणो जाय-

मानो हि पृथिव्यामधिजायते । ईश्वरः सर्वभूतानां

धर्मकोपस्य गुणये” मनुः ।

धर्मक्षेत्र न० १६० । धर्माजिनायक्षेत्रे कर्मभूमौ भारतवर्षे ।

धर्मस्य धर्मविद्यमानस्योत्पत्तेः विद्यमानस्य च दृष्टे-

र्निमित्तो यस्यस्यैव २ स्थानभेदे च “धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे सम-

वेता युयुत्सवः” गोता । कुरुक्षेत्रश्च श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं

देवयजनस्थानमविसक्तं वा कुरुक्षेत्रमर्थे दर्शितं तद्ब्रा-

ह्मणे धर्मक्षेत्रमिति विशेषणम् । “तस्मिन् याताः

पाण्डवाः पूर्वाविधार्मिका यदि पञ्चदशहिंसानिमित्ता

दधर्मादुभौता निवर्त्तेरन् ततः प्राप्तराज्या एव भव सुताः

अथ वा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापिनामपि मत्पुत्राणां

कदाचित् चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेषु तत्प्राः कपटो-

पातं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि ददुर्काहिं विनापि युद्धं

हता एवेति अतएवराज्यानामे पाण्डवराज्यानामे च

इदतरसुपायनपशुतो मज्जानुदेन एव प्रज्जीजम् मधुक्कं
धर्मगुप्तिं धर्मं गोपायति गुप-सायाभावपक्षे किप् इत०।

१५मेरुसंके २विष्णो पु० “धर्मगुप् धर्मं जत् धर्मो” विष्णुसं० ।

“धर्मं संरक्षणायां नम्रवाभि युगे युगे” गीतायां स्वस्य
धर्मरक्षायां नम्रवाभिस्तोक्तं स्वस्य तथात्वम् ।

धर्मघट पु० धर्मार्थं देवो घटः । सौरथैशाखे प्रत्यहं धर्मार्थं
दीयमाने गन्धोदकभोज्यादिसहिते घटे । तद्विधानादि
भविष्यपु० उक्तं यथा “विनिष्कान्ते तत्तत्त्वे यदा संप-
गतो रविः । दोषादिरहिते काले चतुर्वर्षं समाचरेत् ।
तत्र नित्यं घटं दद्यात् साधमेकं सभोज्यकम् ।
चन्दनेन समानिप्तं दक्षिणादिभरन्वितम् । व्रत-
मेतत् समाकृत्यात् जावत् वर्षं चतुष्टयम्” । इदन्तु
व्रतरूपं दानम् । हेमाद्रिदानखण्डे तु धन्य
विभं धर्मोत्थघटस्य दानसुक्तं यथा “यथ धर्मघटदान
माह विष्णुः “गीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटम् ।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामापशोभितम् । दध्योदनयुतं
कुशौच्छरावं दस्य चोपरि । उपानच्छत्रसंयुक्तं धर्मार्थं
कल्पयेद्घटम् । पुष्पाधृतं गृहीत्वा तु इमं मन्त्रमुदी-
रयेत् । ओं नमो विष्णुकृपाय नमः सागरसम्भव ! ।
अपांपूर्णोद्गराभ्यांस्त्वं दुःखसंसारसागरात् । उदककुम्भो
जया दतो मीमे काले दिने दिने । उदककुम्भदानेन
प्रीयतां मधुसूदनः” । भविष्योत्तरे “प्रत्यहं धर्मघटका
वस्त्रसंवेष्टिताननः । ब्राह्मणस्य गृहे नेयः शीताम्र-
जलः शुचिः । वसन्त्यमीनयोर्मध्ये यः पानीयं प्रय-
च्छति । पले पले सुवर्णस्य फलमाप्नोति मानवः । मागे-
शोर्णात् समारभ्य उदककुम्भान् यः क्षिपेत् । दिने दिने
सहस्रस्य गणं पुण्यफलं लभेत् । तस्यैवोद्यापनं कार्यं
मासि मासि नरोत्तम । मण्डकावेष्टकाभिश्च पक्षाक्षैः
सार्वात्मिकैः । उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माण्मय वा
पितृन् । सतिष्ठं प्रोज्जयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ।
एष धर्मघटो दतो ब्रह्मविष्णुशिरात्मकः । अस्य
प्रदानात् सततं जन सन्तु मनोरथाः । अनेन विधिना
यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति । वसन्ते मीनसमये प्रपादान-
फलं लभेत् । प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः” ।
एतत् परमेव “द्विधुर्धर्मघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरितान्”
काशीख० १२ ख० वचाम् । धर्मकुम्भादयोऽस्त ।

धर्मचक्र न० इत० । धर्मसङ्के । “मीमेण विहितं रात्रे
धर्मचक्रमवर्तत” भा० आ० १०८ ख० । “यत् पूर्वाभि-

सर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्तितम्” भा० शा० १५७ ख० ।

धर्मस्य चक्रं यत् । श्वेदे पु० तिका० ।

धर्मचक्रभृत् पु० धर्मचक्रं विभर्ति अ-किप् तत् । अजिने
धरणिः २धर्मसङ्केधारके त्रि० ।

धर्मचारिन् त्रि० धर्मं तत्साधनकमे चरति चर-णि न
इत० । १धर्मसाधनकर्माकारके । “य चेत् स्वयं कर्मसु
धर्मचारिणां त्वमनरायो भवसि ष्युतो विधिः” रघुः ।
स्त्रियां ङीप् । सा च २सहधर्मचारिण्यां जायायां गन्ध-
रत्ना० “ज्योतायां धर्मचारिण्यां सहध्यां गर्भमादधे”
भा० व० २८ ख० । [हेमच० ।

धर्मचिन्तन न० चिन्ति-भावे ण्युट् इत० । धर्मस्य चिन्तायां
धर्मचिन्ता स्त्री चिन्ति-भावे ण्य इत० । धर्मस्य चिन्तने
उपाधौ अमरः ।

धर्मज पु० धर्मार्थं जायते जन-ङ । १योरमे प्रथमं पुत्रे
“वसिष्ठस्य सस्ययति येन चानन्त्यमनुते । स एव धर्मजः
पुत्रः कामजानितरान् विदुः” मनुः । धर्मात् जायते
जन-ङ । २धर्मपुत्रे युपिठिरे । “एवं सन्निव्य भग-
वान् खराज्जे स्वाय धर्मजम् । मन्द्यामास सुहृदः
साधूनां वत्सं दर्शयन्” भाग० १।१। १७ । युपिठिरस्य
धर्मतो जन्मकथा भा० आ० १२३० । “संवत्सरधृते गर्भं
गाम्नायां जनमेजय ! । आयासास वै कुली गनीधे
धर्ममच्युतम् । सा वलिं त्वरिता दीधर्मावोपजहार
ह । जजाप विधिवच्छ्रयं दत्तं दुर्वाससा पुग ।
आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रव्रजानतः । यिमाने
सूर्यसङ्काशे कुली यत् जपस्थिता । विहस्य तां ततो
ब्रूयाः कुन्ति ! तिले ददास्यहम् । सा तं विहस्यमाना
ऽपि पुत्रं देहावरीदिदम् । संयुक्ता सा हि धर्मेण
योगमूर्त्तिधरेण ह । संभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राथम्यदा
हितम् । ऐन्द्रे १८ चन्द्रसमायुक्ते हर्षर्षिभिर्जितोऽष्टमे ।
दिशमध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णैः निपाजते । सवृक्ष-
यशसं कुली सुपात्र प्रवरं सुतम् । जातमात्रे सुते तस्मिन्
वागुवाचा शरीरिणी । एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यात्
नरोत्तमः । विद्वान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्वां भवि-
ष्यति । युपिठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः
इतः” । श्वेदभेदे ४दिष्यभेदे न० घटशब्दे दृश्यम् ।
५धर्मतो जातमात्रे त्रि० । इतरनारायणयोः पु० दि०
व० । धर्मशब्दे तयोर्भूतिरूपधर्मपत्नीजन्मकथा
दृष्टा ।

धर्मजन्मन् पु० धर्मतो जन्म यस्य । युधिष्ठिरे “वीर्यं धर्म-
सर्व धर्मजन्मना” भाषः ।

धर्मजन्म लि० धर्मेषु जन्मः । धर्मतो जाते सुखे “सुखं
तु जगतामेव काव्यं धर्मेषु जन्मते” भाषायां तस्य
तद्योक्ते स्थायात्वम् ।

धर्मजिज्ञासा स्त्री धर्मार्थं धर्माचरणाय जिज्ञासा । वेद-
वाक्यविचारे धर्मसन्देहे वेदवाक्यानां विषयेत्याद्याकृपञ्चक-
युक्ते विचारभेदे धर्ममीमांसायाम् “अथातो धर्मजि-
ज्ञासा” जै० सू० धर्ममीमांसाकर्ममीमांसाशब्दयोश्च
समानार्थतया धर्मस्त्रोपक्रमे तल्लक्षणनिर्देशाय प्रवृत्ते
‘चोदनालक्षणांशो धर्म’ इति जै० २ सू० धर्मशब्दस्य
कर्मपरत्वं भाष्यप्रसङ्गतं युक्तम् न तु पण्यपरत्वमिति

धर्मजीवन पु० याजनप्रतिपत्त्यादना परस्य धर्मसत्त्वाद्या
ओषांत जीवत्यु । याजनादना परस्य धर्मोक्त-
पाटनेन जीवनीपाययुते ब्राह्मणभेदे । “यथापि धर्म-
समयात् प्रयुतो धर्मजीवनः” मनुष्याख्याने कृष्ण० ।

धर्मज्ञ लि० धर्मं जानाति ज्ञा-क । अयं धर्म इति ज्ञान-
युते । “धर्मज्ञः सत्यवादी च” “अमात्यसूत्रे धर्मज्ञं
पातं दत्तं कनोद्धतम्” मनुः ।

धर्मण पु० धर्माय नस्यते धर्म-ता० कर्मणि ड । (धामनि)
ख्याते ऽदृष्टभेदे । (धमना) ख्याते ऽस्यभेदे च मेदि० ।

धर्मतीर्थ न० धर्मकृतं तीर्थम् । तीर्थभेदे “ततो गच्छेन्महाराज !
धर्मतीर्थमनुत्तमम् । यत्तु धर्मो महाभागास्तप्रवानुत्तमं
तपः । तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नास्ति च विद्युतम् ।
तत्तु स्नात्वा नरो राजन् ! धर्मशीलः प्रजायते । आ-
सप्तमं कनश्चैव पुनीते नात्तु संशयः” भा० य० ८४ अ० ।
धर्मदं पु० धर्मं स्वधर्मफलं ददाति अन्यस्य संक्रामयति दा-क ।
ऽस्वधर्मफलस्य अन्यस्यैव संक्रामके ऽधर्मोत्पादके च
“एतदेव महाधानं धर्मिणे धर्मदं तथा” हरिवं० १२४ अ० ।
ऽकृपारानुचरभेदे पु० । “धर्मदीप्तमवभवः स्वधीवक्तव्यं
वीर्यवान्” भा० शा० ४३ अ० तदनुचरोक्तौ ।

धर्मदान न० “पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्ममुद्धा यत्तु धर्मदानं प्रचक्षते” देवलोक्ते प्रयो-
जनाः रातुद्देशेन दाने

धर्मदारा पु० व० व० धर्मार्थमग्न्याधानाद्यात्मं दाराः । धर्मार्थ-
दाराः । “धर्मदारान् वने त्यक्त्वा परकर्मकरात् प्रभुः”
कामन्दकीय नीतिशास्त्रम् ।

धर्मदीपिका स्त्री गौडप्रसिद्धे मीमांसाग्रन्थभेदे ।

धर्मदुष्टा स्त्री धर्मान् दोग्ध व्यापारस्य कर्तृत्वविवक्षया
कर्त्तरि दुष्ट-क चक्षान्तादेशः । धर्मदानस्थाने बहि-
र्वेद्याम् शब्दार्थचि० ।

धर्मदेश पु० धर्मसाधनं देशः । “स्वभावात् यत्तु चरति जल्प-
सारः सदा मृगः । धर्मदेश स विज्ञेयो द्विजानां धर्म-
साधनम्” संवर्त्तोक्ते देशभेदे । हेमाद्रिः विचारः ।

धर्मद्रवी स्त्री धर्मजनको द्रवो यस्याः गौरा० ह्रीप् ।
“विष्णुपादापसम्भूते ! गङ्गे त्रिपथगामिनि ! । धर्म-
द्रवीति विख्याते ! पापं मे हर जाह्नवि ! । इत्युक्तायं
गङ्गायाम् प्रा० त० दृश्यम् ।

धर्मद्वीहिन् पु० धर्माय परस्य धर्माचरणाय दृष्टि इह-
णिनि षत० । राज्ञम् । [वृद्धे हेमच० ।

धर्मधातु पु० धर्ममहिंसाकूपं परमं धर्मं ददाति धा-तुन् ।
धर्मध्वजिन् पु० धर्मो ध्वज चिह्नमिवास्वस्य इति । नील
निजधार्मिकत्वख्यापनार्थं धर्मकारके धर्मचारिणि
लिङ्गवृत्तौ “धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः” अमरः । “धर्म-
ध्वजी सदा लुब्धकादिभ्यो लोकदम्भकः” मनुः ।

धर्म्यन् पु० धर्मनिन् । १ धर्मो पुण्ये शुभादृष्टभेदे “मेतिरसि-
धर्म्ये त्वा धर्मं जित्वा तावद्वा १।२।२ । “धर्म्ये
धर्माय” भा० । “निर्गुणत्वाच्च चिह्नमा” डा० सू० । आत्मनो
निर्गुणत्वाच्च तस्य चित्तं धर्मा धर्म इत्यर्थः । “ज्ञानं नैवा-
त्मनो धर्मः” इति सां० प्र० धृतवाक्यात् तथात्वम् । धर्मितुगन्धे
दृश्यम् । २ धारके लि० । “पितुं तु स्तोमं महो धर्मायं
तविभीम्” ऋ० १।१८७।१ “महो महान्तं धर्मिणं सर्वस्य
भारकम्” भा० । अनेनैवोपपत्तौ वक्तव्योक्तौ “धर्मादनित्य-
केतनात्” पा० अनित्यकरणं चित्तस्मरणं धर्मशब्दान्त-
तया प्रयोगनिरासार्थम् । [धर्मसुतादयोऽप्यत्र ।

धर्मनन्दन पु० इत० । युधिष्ठिरे धर्मजगन्धे दृश्यम् ।

धर्मनाभ पु० धर्मः नाभिरिवास्व अच् समा० विष्णो हेमच०

धर्मनेत्र पु० १ यद्वंशग्रे हे हृदयस्य नेत्रे । यद्वंशोपक्रमे “हे हृद-
याभवत् पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः” हरिवं० २२ अ० ।
२ यद्वंशग्रे नृपभेदे । “धार्तराष्ट्रसुतान् आह्वयन्तीनेतान्
प्रसृतान् भुवि । प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चापि भारत !”
भा० आ० ६४ अ० । अथस्तु पश्चिदात् धृतराष्ट्राद् भिक्षतः
धृतराष्ट्रस्य पितुः शाल्मोः प्रतीपपुत्र तया तत्तु कीर्तनात् ।

“प्रतीपस्य त्वयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ । देवापिः शाल्मु-
चैव वाङ्मोकश्च महारथ” । २ यद्वंशगतं सुनृपपुत्रभेदे च
“तयोः सुबोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रतापवान्” हरिवं० २२ अ०

धर्मनैपुण्यकाम पु० धर्मस्य नैपुण्यमतिशयं ज्ञायते कम-
लम् । पूर्वं गृहीतवेदप्राये पश्चाद् अध्ययनजन्यादृष्टि-
शेषेच्छा । “नित्यानध्याय एव स्याद् ध्यानेषु नगरेषु च ।
धर्मनैपुण्यकामानां पुतिगन्धे च सर्वदा” मनुः । “नैपुण्य-
मतिशयः धर्मातिशयाग्निनो ध्यामनगरयोः सर्वदान-
ध्यायः स्यात् । कृतसितगन्धे च सर्वास्त्राक्षिप गम्य-
माने । धर्मनैपुण्यकामं प्रत्ययं नित्यानध्यायोपदेशो,
विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति । ये
शिष्याः केचिद् गृहीतवेदप्राया अध्ययननियमजम्या
दृष्टेच्छवन्ते धर्मनैपुण्यकामाः । केचित् प्रथमाध्यातारो
विद्यातिशयमात्रार्थिनस्तो विद्यानैपुण्यकामाः” कुल्लू ।

धर्मपट्टेत्तन न० ६० सं० १३ अ० कुर्मविभागे दाक्षिण्य-
व्यासुक्ते देशभेदे “नैद्व्यं गच्छसुक्तातिवारिचरधर्मपट्टन-
होपः” श्रुत्वावन्त्यां धर्मपुण्याम् । त्रिका० । तत् कारण-
तयाऽख्यस्य अथ । ३ भर्गिचे न० अमरः ।

धर्मपति पु० धर्मस्य पतिर्यस्यात् । धर्मोधिपत्यसाधने वरुणे
“अथ वरुणाय धर्मपतये । वारुणं यवमयं चक्षुं निर्व-
पति तदेनं वरुण एव धर्मपतिर्धर्मस्य पतिं करोति
परमंता वै सा यो धर्मस्य पतिरसद्यो हि परमतां
मश्नति तं हि धर्म उपयन्ति तस्माद् वरुणाय धर्म-
पतये” शतब्रा० ५।१.३।६ । धर्मः पतिरिव यस्य ।
२ धर्मशीले च “वरुणो धर्मपतीनाम्” यजु० ६।३६ ।
“वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामधि-
पत्ये त्वां सुवताम्” वेददी० ।

धर्मपत्नी स्त्री धर्मार्थं पत्नी । निर्दोषायां पत्न्याम् । “प्रथमा
धर्मपत्नी च द्वितीया रतिवर्जिनी । दृष्टमेव फलं तत्र
नादृष्टमुपजायते । धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि
मा भवेत्” दक्षः । “पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजन
तत्परा । मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सत्यक् सुता-
र्थिनी” मनुः । “योरसौ धर्मपत्नी जस्तमभः पुत्रिका-
सुतः” याज्ञ० । १ धर्मदेषस्य पत्नीषु दक्षकन्यारूपासु ।
“नामतो धर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्यमाना नियोध मे । कीर्ति
लक्ष्मीर्धर्मिन्धेदा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा । बहिर्लज्जा
मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता दग्” मा० आ० ६६ अ० ।

धर्मपत्र न० धर्मसाधनं पत्रमस्य । यज्ञोदस्मरे शब्दच० ।

धर्मपर वि० धर्मः परो यस्य । धर्मप्रदानके धर्मासक्ते
“जितेन्द्रियो धर्मपरः” भा० व० २०५ अ० । धर्मपरा-
यणोऽप्यत्र ।

धर्मपरिणाम पु० धर्मरूपः परिणामः । पातञ्जलोक्ते चि-
त्तस्य धर्मिणः व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावं-
रूपे परिणामभेदे यथाह तत्र

“एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणवस्थापरिणामा
व्याख्याताः” पात० सू० ।

“एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणवस्था-
रूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामश्चा-
ऽवस्थापरिणामश्चोक्तेवेदितव्यः तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्ध-
र्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामः । लक्षण-
परिणामश्च निरोधस्तिलक्षणः त्रिभिरध्वभिर्युक्तः स खल्व-
नागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो
वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपद्यः । यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तिरे-
षोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां विद्युक्तः ।
तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्त्तमानं
लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं प्रतिपद्य-
मेषोऽस्य तृतीयोऽध्वा न चानागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां
विद्युक्तः । एवं पुनर्व्युत्थानमुपसम्पद्यमानमनागतल-
क्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्त्तमानं लक्षणं प्रति-
पद्यं यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापार एषोऽस्य
द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां विद्युक्त-
मित्येवं पुनर्निरोध एव पुनर्व्युत्थानमिति । तथाऽव-
स्थापरिणामो निरोधलक्षणेन निरोधसंस्कारा बलवन्तो
भवन्ति दृष्ट्वा व्युत्थानसंस्कारा इत्येव धर्मोपासकवस्था-
परिणामः तत्र धर्मिणोर्धर्मैः परिणामो धर्माणाम्
अध्वानां लक्षणैः परिणामो लक्षणानामप्यवस्थाभिः परि-
णाम इत्येवं धर्मलक्षणवस्थापरिणामैः गृह्यं न
लक्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते । अलस्य गुणवृत्तं गुण-
स्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति । एतेन
भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधपरिणामो वेदितव्यः ।
प्रसार्थतस्त्वेक एव परिणामो धर्मिस्वरूपमालो हि
धर्मोर्धर्मविक्रियैवैव धर्मद्वारा प्रपञ्चयते इति तत्र धर्मस्य
धर्मिणि वर्त्तमानस्यैवाध्वस्ततीतानागतवर्त्तमानेषु भावा-
न्यथात्वं भवति न इवान्यथात्वं यथा सुवर्त्तभाजनस्य
मिथ्याऽन्यथा क्रियमाणस्य भावान्यथात्वमिति ।” भा०

“ननु चित्तपरिणतिमालमुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्म-
लक्षणवस्थापरिणामान्तत्वं कथं तेषामतिदेश इत्यत
व्याह । तत्र व्युत्थाननिरुद्धयोरिति । धर्मलक्षणा-
वस्थाशब्दाः परं नोच्चारिताः न तु धर्मलक्षणवस्था

परिणामा नोक्ता इति संशेयार्थः । तथा हि व्युत्थान
निराधसंस्कारयोरित्यत्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उक्तः इत्यस्य
धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्माधिकारिणो लक्षणपरि-
णामोऽपि तेन सूत्रित एवेत्याह लक्षणपरिणाम इति
सूत्र्यतं अनेनेति लक्षणं कालभेदः लक्षितवस्तु वस्तुनरेभ्यः
कानान्नरयुक्तेभ्योव्यवहित्यत इति । निरोधस्तुलक्षणः
अस्यैव व्याख्यानं विभिरध्वभिर्युक्तः अध्वगच्छः काल-
ध्वनः स खल्वनागतलक्षणमध्वानं हित्वा तत् किम-
ध्वान् धर्मनिरोधत्वमव्यतिपतति नेत्याह धर्म-
त्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नं यत् निरोधो
ऽनागत आसीत् स एव सम्प्रति वर्त्तमानो नतु निरोधो-
ऽनिरोध इत्यर्थः । वर्त्तमानतास्वरूपव्याख्यानं
यत्नास्य स्वरूपेण सोचितार्थक्रियाकारिणाऽभिभ्यक्तिः
समुदाचारः एषोऽस्य प्रथममनागतमध्वानमपेक्ष्य द्विती-
योऽज्ञा । आशेतत् खनागतमध्वानं हित्वा चेदुवर्त्त-
मानतामापन्नताम् हित्वा अतीततामापत्स्यते इत्यन्तं भोः
अध्वनासत्त्वादेविनाशो स्यातां न चेत्यते न ह्यसत उत्पादो
भापि सतोविनाश इत्यत आह नचातीतानागताभ्यां
सामान्यात्मनावस्थिताभ्यां वियुक्त इति । अनागतस्य
निरोधस्य वर्त्तमानं लक्षणं दर्शयित्वा वर्त्तमानव्युत्थान-
नस्यातीततां ततोयमध्वानमाह तथा व्युत्थानमिति
तत् किं निरोध एवानागतो न व्युत्थानं नेत्याह ।
एवं पुनर्व्युत्थानमिति व्युत्थान जात्यपेक्षया पुनर्भावः न
व्यक्तपेक्षया न ह्यतीतं पुनर्भवतीति । स्वरूपविभ्य-
क्तिरर्थक्रियात्मन्याविर्भावः सचैवं लक्षणपरिणाम
उक्तः तज्जातीयेषु पौनःपुन्येन वर्त्तत इत्याह ।
एवं पुनरिति धर्मपरिणामसूचितमेवावस्थापरिणाम-
माह तथेति धर्माणां वर्त्तमानाध्वानां बलवत्त्वावयवत्वा-
वस्था तस्याः प्रतिकल्पं तारतम्येन परिणामः । उपसं-
हरति एष इति परिणामभेदानां सम्बन्धिभेदाद्विधीर-
यति तन्वानुभवानुसारात् धर्मिण इति । तत्
किमेव परिणामो गुणानां कादाचित्को नेत्याह ।
एवमिति कक्षात् ? पुनरयं परिणामः सदातन इत्यत
आह । अचक्षतेति सोहेत्यर्थः हस्तं प्रचारः एत-
देव कुत इत्यत आह । गुणस्वभावव्यमिति उक्तमत्रैव
पुरस्तात् । सोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामः भूतेन्द्रियेषु
सूत्रकारेण निर्दिष्ट इत्याह एतेनेति । एष धर्म-
धर्मभेदो धर्मधर्मिणोर्भेदमावक्ष्य तत् भूतानां पृथि-

व्यादीनां धर्मिणां गवादिर्षटादि यो धर्मपरिणामः ।
धर्माणां चातीतानागतवर्तमानरूपतालक्षणपरि-
णामः वर्तमानलक्षणापक्षस्य गवादेर्षट्यकोभार-
योवनवाङ्मयमवस्थापरिणामः । घटादीनामपि नवपुरा-
तनतावस्थापरिणाम एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्त-
त्तीलाद्यालोचनं धर्मपरिणामो धर्मस्य वर्त्तमानाद-
लक्षणपरिणामो वर्त्तमानलक्षणस्य रक्ताद्यालोचनस्फु-
टत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः । स चायमविविधो भू-
तेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणावस्थानां भेदमा-
त्रित्वं वेदितव्यः । अभेदमात्रित्वाह परमार्थतत्त्वमिति
तुशब्दोभेदपक्षादिशिनदि पारमार्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते
नत्वन्यस्य परिणामस्य निषिध्यते । कक्षात् ? धर्मिस्वरूप-
मात्रोद्गीति नतु यदि धर्मिर्विक्रियैव धर्मः कथमसङ्कर-
प्रत्ययो लोके परिणामेज्जित्यत आह । धर्मद्वारेति धर्म-
शब्देन धर्मलक्षणावस्थाः परिगृह्यन्ते तदुदारेण धर्मिण
एव विक्रियेत्येका चासङ्कीर्णा च द्वाराणामभेदोऽपि
धर्मिणः परस्परसङ्करात् । नतु धर्माणामभिन्नत्वे
धर्मिणोऽध्वनाङ्गं भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्मेणापि
इह धर्मिषुदुर्भवितव्यमित्यत आह तत् धर्मस्वेति भावः
संस्थानभेदः सुवर्णादेर्यथा भाजनस्य इवकस्मिन्नक
अपदेशभेदो भवति तन्मात्रमन्यथा भवति । न तू द्वयं
सुवर्णभेदस्यैति अत्यन्तभेदाभावादिति यज्यमाणोऽभि-
सन्धिः । विवर्तिः

धर्मपाठक पु० धर्मं धर्मशास्त्रं पठति पठ-ण्वल् । मन्वा-
दिधर्मशास्त्राध्येतरि । 'तैविद्यो हेतुकस्तथी नै-
रक्तो धर्मपाठकः' मनुः ।

धर्मपाल लि० धर्मं पालयति पालि-कण् उप०स० । पक्षां-
श्चमधर्मरक्षके ऋग्वेदे पु० तद्गीत्या लोकेधर्मस्य चर-
णात् तस्य तथात्वम् । "दण्ड एव च सर्वाका-
लोके चरति मूर्तिमान् । भिन्दन् हिन्दन् रजन्
जलन् दागयन् पाटयंस्तथा । घातयन्नभिधावंश दण्ड
एव चरत्युत । असिर्विशमनो धर्मस्तीक्ष्णवर्मा दुराधरः ।
श्रीगर्भो विजयः शास्त्रा व्यवहारः समातनः । शास्त्रं
ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्त्रा प्राग्वदतां वर । धर्मपाथो-
ऽक्षरो देवः सद्यगो नित्यगोऽप्यजः । असङ्को रक्षतनयो
मनुष्येऽऽशिवङ्करः । नामान्येतानि दण्डस्य कीर्ति-
तानि बुधितर ।" भा० शा० १२१ अ० ।

धर्मपुत्र पु० इत० । बुधितरे हेमच० । १ नरनारायणयो-

अथोच दि० व० धर्मशब्दे दृश्यम् । धर्मतः कृतः पुत्रः ।
 २ धर्मतः कृतः पुत्रः । “वायव्यजुर्जटिमर्षपुत्र (परशुराम)
 परशुमुखास्त्रिजयन्नेषीर्गोषितपिच्छिला वसुमती
 कोऽस्त्रामवासात् पदम् मजाना० । धर्मसुतादयोऽप्यत्र ।
 धर्मजः पुत्रः । ३ ज्योष्ठे चौरसे धर्मपत्नीजे पुत्रे च ।
 धर्मजशब्दे मनुवाक्यं दृश्यम् ।

धर्मप्रतिरूपक पु० धर्मस्य प्रतिरूपमिव कायति कै-क ।
 “गङ्गाः परजने दाता स्वजने दुःखदायिनि । मध्वापातो
 विनासादः स धर्मप्रतिरूपकः” मनुस्मृत्यनुश्रुते
 धर्माभासे “यो वक्ष्यधनत्वाद्दानगङ्गाः सन् व्यवश्रुभरणीने
 पितृमातादिप्रातिजने दोगत्यात् दुःखोपेते सति यशो-
 ऽयमन्येभ्यो ददाति स तस्य दात्रविजेषो धर्मप्रतिरूपको
 न तु धर्म एव मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं
 वक्तरत्वात् विनासादस्थाने मरकजलत्वात् तस्मादेतच्च
 कार्यम्” कृष्ण० ।

धर्मप्रवक्तु पु० धर्मं सन्दिग्धान्ते अयं धर्म इति प्रवक्ति प्र-
 वच-वच् । धर्मनिर्णायके राज्ञां व्यवहारस्थानस्ये सभ्य-
 भेदे । स च ब्राह्मण एव तदभावे क्षत्रियवैश्या न गृहः
 यथाह मनुः “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्नादुवा-
 च्छत्रवः । धर्मप्रवक्ता नृपतेर्ज्ञेयं तु गृहः कथञ्चन । वक्ष्य
 गृहञ्च कथते राज्ञो धर्मविनेचनम् । तस्य वीदति तद्वापुं
 पक्षे गौरिव पश्यतः” “ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तोति विधाना-
 देव गृहनिवृत्तिः विद्वा पुनर्न तु गृह इति गृहनिषेधो
 धोम्यब्राह्मणभावे क्षत्रियवैश्यायोरस्यमुपानाथः । अत-
 एव कात्यायनः “यत्र विप्रो न निहान् स्यात् क्षत्रियं
 तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं गृहं यत्नेन वर्ज-
 येत्” कृष्ण० ।

धर्मप्रवचन पु० धर्मं प्रवक्ति प्र-वच-वच् ।
 शाक्यमुनौ शब्दार्थवि० ।

धर्मप्रस्थ पु० तीर्थभेदे “ततो गच्छत राजेन्द्र ! धर्मप्रस्थं
 समाहितः । तत्र धर्मो मज्जाराज ! नित्यमास्ते युधि-
 ठिर ! । तत्र कूपोदकं कृत्वा ततः स्नातः युचिस्तथा ।
 पितृन् देवांस्तु सन्त्यस्तुतपापोदिवं व्रजेत्” भा० व० ८४ अ० ।

धर्मवाणिजिक त्रि० धर्मं वाणिजिक इव । फलकामनया
 कर्मकरे तस्य फलकामनया कृतत्वेन धर्मं दत्त्वा
 फलस्य व्यवहारात् वाणिजिकतुल्यत्वम् “धर्मवाणिजिका-
 मुदाः फलकामाः नराधमाः । सर्वयन्ति जमनाथं ते
 कामाक्षामुवन्तु त” मनु० त० विष्णुधर्मोत्तरपु० ।

धर्मभगिनी स्त्री धर्मतः कृता भगिनी । धर्मतः कृतायां
 भगिन्यां गुरुकन्यायाश्च । [पाठके शब्दच० ।

धर्मभाणक्त पु० धर्मं धर्मार्थं भणति पठति । भारतादि-
धर्मभिक्षुक पु० धर्मार्थं भिक्षुते भिक्षु-उक्त । मनुस्मृते नवःपथे
 धर्मार्थभिक्षाशौले । “सान्निधिकं यच्छमाश्रमध्वजं सर्व-
 तपम् । गुदार्थपिशमात्रार्थं स्वाध्यायार्थपतापिनः । न-
 वेतान् स्नातकान् विद्याद्वाराण्यान् धर्मभिक्षुकान्
 निःस्त्रेभ्यो देवगतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः” मनुः ।

“सन्तानप्रयोजनत्वादिवाच्यं, सान्निधिको विवाहाधी
 यच्छमाश्रमो व्यवश्रुकर्त्तव्यक्योतिष्ठोमादियागं चिकीर्षुः
 अध्वजः पान्यः सर्ववेदसः कृतमयंसदक्षिणविश्वजिह्वा-
 यागः, विद्यासुरोपासाच्छादनादिर्यः प्रयोजनं यस्य न
 गुण्यः एवं पितृमातृर्थावपि स्वाध्यायाधी स्वाध्याया-
 ध्ययनकाकीनाच्छादनादधी ब्रह्मचारी, उपतापी रोगी
 एतास्य ब्राह्मणान् धर्मभिक्षाशौलान् स्नातकान् जानी-
 यात् । एतेभ्यो निर्हनेभ्यो गोहिरण्यादि दीयत इति
 दानविद्याविशेषस्तुरूपेण दद्यात्” कृष्ण० ।

धर्मभृत त्रि० धर्मं विभक्तिं भृ-क्षिपु लृक् । धर्मभारके
 “एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः” भा० प०
 १२१ अ० ।

धर्मभृत त्रि० धर्मो भृतो येन । १ रक्षितधर्मके २ लयोदगस्य
 मनोः पुत्रभेदे पु० । “लयोदगस्य पुत्राभावे विज्ञेयास्तु
 रुचेः सुताः । चित्तसेनो विचित्रस्य मनो धर्मभृतो हतः”
 हरि० ७ अ० ।

धर्मभ्रातृ पु० धर्मतः कृतो भ्राता । १ गुरुपत्न्यादौ २ भ्रातृत्वेन
 प्रतिपक्षे एकान्धमणि च “धानप्रस्थयति ब्रह्मचारिणावृत्त-
 धर्मागिनः । क्रमशः साचार्यं सन्निवृत्तधर्मभ्रातृकतीर्थिनः”
 याज्ञ० । “धर्मभ्राता प्रतिपक्षो भ्राता तीर्थगच्छस्याश्रम
 वाचित्वादेकतीर्थ्येकाश्रमी । धर्मभ्राता चासाधक-
 तीर्थी चेत्यर्थः” वीर० गि० ।

धर्मभूत न० तद् । धर्मस्य प्रमाणे, तानि च सन्वादिनि-
 र्देशितानि । तत्र मनुः

“वेदोऽखिलो धर्मभूतः सृष्टियौले च तद्विदोऽसु ।
 साधारण्यैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरैव च” । विधिवाप्येय
 स्तर्कस्य वेदाङ्गानि पण्डितैः चेति” विधिरज्ञातज्ञापको
 वेदभागः विधेयोमन्त्रः तर्कोमीमांसा । अङ्गन्याह
 देवलः “शिक्षाव्याकरणनिरुक्तचन्द्रः कल्पज्योतीर्षीति
 वेदाङ्गानि” “युचो तु चरिते योजनित्वाचारक्षेव

शीलत्वाभिधानात् कथं प्रथमुपादनम् । न आश्रयानु-
ष्ठानस्यैव क्रियापत्त्यादाचारस्य स्वरूपविशेषत्वाच्छी-
लस्य व्यक्त एव भेदः । “युष्मै तु चरिते शीलमिति”
शीलस्य चरितविशेषहेतुत्वादुपचारेण चरितत्वाभि-
धानम् । अथ शीलं कस्य धर्मतां प्रमापयति । आत्मन
एव पुरुषविशेषस्वभावोऽन्यथानुपपद्यमानः स्वस्य श्रेयः
साधनतां बाधयति । तथा च ब्राह्मण्यतेत्यादिहारीत-
वचने भावतत्त्वयान्तयाभिधानं शीलस्य क्रियाव्यति-
रेकतां बोधयत् स्वभावतामेव सापयति यदाह ह-
रीतः “ब्राह्मण्यता? देवपितृभक्तता? सौम्यता? अपरोप-
तापिता? अनश्लोभता? श्रद्धता? अपाकृत्य? ७ मितता? ८
प्रियवादित्वम् ९ कारुण्यम् १० कृतज्ञता? ११ शरण्यता? १२ म-
मान्ति? १३ चेति त्रयोदशविधं शीलम्” । आचारो विवाहादौ
कङ्कणवस्त्रनादानुष्ठानम् । आत्मतुष्टिरस्य धर्मसन्देहे वै-
दिकसंस्कारवासतान्तःकरणानां साधूनामेकत्वं पक्षे मनः
परितोषः । याज्ञवल्क्यः “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य
च प्रियमात्मनः । सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं
स्मृतम् । पुराणन्यायसीमांसा धर्मशस्त्राङ्गमश्वेताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानाम् धर्मस्य च चतुर्दश” ।

धर्ममेव ३० धर्मान् मे ११ त वर्णति भिह-उच् चयान्नादेशः
इतः पातञ्जलोक्ते स्वसंप्रज्ञातसमाधी । तत्कृष्णादि पात्र-
स्वभावात्प्रतिष्ठितं यथा “प्रसङ्गग्रानेऽप्यकुशीदस्य
सर्वथा विवेकख्यातिर्धर्ममेवः समाधिः” सू० ।

“यदायं ब्राह्मण- प्रसङ्गग्रानेऽप्यकुशीदभाताऽपि न
किञ्चित् प्रार्थयते तत्प्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्याति-
रेव भवतीति संस्कारशीलजयाज्ञास्य प्रत्ययान्तराण्युत्प-
द्यन्ते तदास्य धर्ममेवोनाम समाधिर्भवति” भा०

“ततः प्रसङ्गग्रानाक्षिप्त्वा सर्वभावाधिष्ठातृत्वादि
प्रार्थयते प्रत्युत तत्प्रापि क्रियाति परिणामित्वदोषदर्शनेन
विरक्तः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति एतदेव विवक्ष्यति
तत्प्रापीति यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुः तदा नायं
ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः यतस्तस्य प्रत्ययान्त-
राणि न भवन्ति ततः सर्वथा यदा विवेकख्यातिरिति
तदास्य धर्ममेव समाधिर्भवति । एतदुक्तं भवति प्रसङ्गग्राने
विरक्तस्त्विदोषमिच्छन् धर्ममेव समाधिमुपाधीत
तदुपासने च सर्वथा विवेकख्यातिर्भवति” विवृतिः ।

“ततः क्लेशकर्म निवृत्तिः” सू० ।

“तदाभादविद्यादयः क्लेशाः समुत्पन्नं कथिता

भवन्ति कुशलाकुशलाच्च कर्माशयाः समुत्पन्नं कृता
भवन्ति क्लेशकर्म निवृत्तौ लोचनेव विद्वान् विरक्तौ भवति
कक्षात् यथादिपर्ययो भवस्य कारणं, न हि लोचविप-
र्ययः कश्चित् केनचित् कश्चिज्ज्ञानो दृश्यते इति” भा० ।

“तन्निरोद्धुं पारयतीति तस्य च प्रयोजनमाह ।
ततः । कक्षात् पुनर्जीवन्नेव विद्वान् विरक्तोभवति
उत्तरं यथादिति क्लेशकर्मवासनेऽः किञ्च कर्माशयो
जात्यादिनिदानं, न चावति निदाने निदानो भवितुम-
र्हति यथाहात् भगवानुपादः “धीतरागजन्मादर्शना-
दिति” विवृतिः ।

“तदा सर्वाः रक्षणमनाभेतस्य ज्ञानस्थानन्यात् श्रेय-
मस्यम्” सू०

“सर्वैः क्लेशकर्मविरक्षैर्विरक्तस्य ज्ञानस्थानन्यं भवति
तमसाभिभूतमाह्वनं ज्ञानसत्त्वं कश्चिदेव रजसा प्रवर्तितम्
उद्घाटितं यद्वृत्तसमर्थं भवति तत् यदा सर्वैरावरण-
मन्वैरपगतमसं भवति तदा भवत्यज्ञानन्यं ज्ञानस्थानन्यत्
श्रेयमस्यं सम्यगुते यथाकाये खद्योतः, वनेद्वसुक्तम्
“अन्धोमण्डिमविधत्तमनकुबिरयायवत् । अयोयसं प्रत्य-
सुवृत्तमजिह्वोभ्यपुल्यदिति” भा० ।

“अथैवं धर्ममेवेति इति कीदृशं चित्तमिच्छाह ।
तदेति आश्रयते चित्तसत्त्वमेभिरिति आवरणानि-
मजाः क्लेशकर्माणि सर्वे च ते आवरणमना-
थेति सर्वैरावरणमताः तेभ्योऽपेतस्य ज्ञानस्य चित्तसत्त्वस्य
ज्ञायतऽनेनेति अनया व्युत्पत्त्या, ज्ञानन्यादपरिमद्यत्वात्
श्रेयमस्यम् । यथा हि शरदि घनपटलसुक्तस्य सन्द्रा-
धिः परितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानन्यात् प्रकाश्याः
घटादयोऽस्याः प्रकाशने एवमपगतरजकामसचित्तसत्त्वस्य
प्रकाशानन्यादस्य प्रकाश्यामिति तदेतदाह सर्वैरिति
एतदेव व्यतिरेकसुखेन स्फोरयति आवरणकेण तमसा-
भिभूतमिति क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्तितमतएवोद्घा-
टितं तमइत्यर्थः । अतएव सर्वान् धर्मान् ज्ञेयान् मेहति
वर्तेति प्रकाशनेनेति धर्ममेव इत्युच्यते । नन्वयमस्तु धर्म-
मेवः समाधिः यथासनक्लेशकर्मशयप्रशमहेतुः अथ
अत्यल्पमिदं कक्षात् न जायते पुनर्जन्तुः इत्यत आह ।
यत्नेद्वसुक्तमिति कारणसुखेदेऽपि चेत् कार्यं क्रियते
हल भोः मणिवेधादयोऽज्जादिभ्यो भवेयुः प्रत्यक्षाः, तथा-
चानुपपन्नार्थतायामाभावाच्चो लौकिक उपपन्नार्थः स्यात् ।
अविध्यद्व्योमणिमिति आवरणं व्यथितवान्, प्रत्य-

सुखं पितृभ्यान्, अथ पुत्रयत् सुतवानिति" विवृतिः ।

"ततः कृताधीनां परिष्कारक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ।" इति ।

"तस्य धर्ममेव सोऽद्यात् कृताधीनां गुणानां परिष्कार-
क्रमः परिष्कारायते नहि कृतभोगापवर्गाः परिष्कार-
क्रमाः कथमप्यवस्थासुसुखहन्ते ।" भा०

"ननु धर्ममेव पराकाष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं
वैराग्यं समूहघातमपहन्तु व्युत्थानसमाधिः संस्कारान्
सकृदशकमाश्रयान्, गुणास्तु स्वतएव विकारकरणा-
शीलाः कस्यात्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहेन्द्रियादि नार
भन्ते इत्यत आह । ततो—गुणानाम् । शीलमिदं
गुणानां यं प्रति कृताधीनां प्रति न प्रवर्तन्ते
इति भावः" विवृतिः । [गच्छ० ।

धर्मयुग्मं लि० धर्म+अस्त्वर्थे वा०यु । धर्मविषये धार्मिके
धर्मयुगं न० धर्मप्रधानं युगं शाक० त० । सत्ययुगे "नार्थ्यं
धार्मिकस्य स हि धर्मयुगेऽभवत्" हरिवं० १३३० ।
(सः कुरुपुत्रो वाङ्मनः) ।

धर्मयुग्मं लि० धर्मं यं युज्यते युज्—कर्मणि कृप् । १ धर्मयुक्ते
न्यायार्जितद्रव्ये न० । "दाता प्रतिपत्तिता च त्रिधा
देवस्य धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि
सङ्घट्टः देवस्यः । धर्मयुक् न्यायार्जितद्रव्यम् युजितं रघु-
नयाच विष्णुध० "देव काले तथा पाले धनं न्यायागतं
तथा । यदुक्तं ब्राह्मणत्रैतायननं तत् प्रकीर्तितम्"
धर्मयुग्मं पु० धर्मस्य युग्मं इव । विष्णो । "धर्मयुगो महा-
महः" विष्णुध० । "युगे परगुप्तं भगवत्समाराधना-
त्तथा धर्मात्मा बभूवोऽतो धर्माणां युगः" भा० यथा
युगः सन्तुनां नियोजनस्यानमेव विष्णुः स्वसमाराधना-
त्तकानां धर्माणां स्थानमित्यर्थः ।

धर्मरत्नं न० जीमूतवाहनकृते ऋतिनिबन्धभेदे ।

धर्मरत्नं पु० वनरत्नपुत्रभेदे स च कपिलमुनिनेत्रास्मिदग्धा-
वशेषितानां वंशकराणां चतुर्णां मध्ये एकतमः ।
अथाह हरिवं० १३३० । "स धर्मविजयी राजा
विजित्वेषां वसुध्वराम् । अत्र प्रचारयामास
वाक्त्रिमेधाय दीक्षितः । तस्य चारयतः सोऽहः
सप्तहं पूर्वदक्षिणे । वेदासमीपेऽपहृतो भूमिभूयैव
प्रवेक्षितः । तं तं देशं तदा एतैः खानयासास
पार्थिवः । आषेदुक्षे तदा तत्र सन्वमाने महार्थवे ।
तथादिदेवं पुरुषं हरिं कण्ठं प्रजापतिम् । विष्णुं
ऋषिबन्धुपेक्ष समन्तं पुरुषोत्तमम् । तस्य चतुः सप्त-

त्येन तेजसा प्रतिबुध्यतः । दग्धास्ते वै महाराज
चत्वारस्तुवशेषिताः । बर्हकेतुः सुकेतुश्च तथा धर्म-
रथो नृपः । न्यूरः पञ्चजनो नाम तस्य वंशकरा नृप ।
प्रादाश्च तस्यै भगवान् हरिर्नारायणो वरम् । अथयं
वंशमिच्छाको ! कीर्त्तिश्चाप्यनिवर्त्तिनीम् । एतं सप्तहं
विभुः स्वर्गे वासन्तथाऽक्षयम् । एताणां चाक्षयान् लोकान्
तस्य ये चक्षुषा कृताः । सप्तहं चार्चनादाय ववन्दे तं
महीपतिम् । सागरतश्च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै ।
तस्याश्वमेधिकं सोऽहं सप्तहं दुपुष्यवान् । आजहारा-
श्वमेधानां यतं स सुमहाययाः । एताणाञ्च सह-
स्राणि मष्टिस्त्येति नः श्रुतम् ।"

२ अतुर्वंशस्य दिविरयस्य पुत्रभेदे च । "खनमानोऽङ्गदो
जज्ञे तस्मादिविरयस्ततः । सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे
चित्ररथोऽप्रजः" रोमपाद इति ख्यातः भाग० ८:२१:१

धर्मराज् पु० धर्मेण राजते राज—कृप् । १ यमे "सोऽस्मि-
र्भवति वायुश्च सोऽहः सोमश्च धर्मराट्" मनुः । २ धर्मेण
राजमाने धार्मिके लि० । "अथोपविष्टं शयने गौतमं
धर्मराट् तदा" भा० या० १७०० । धर्मराट् इति
नाडीजङ्गस्य विशेषणम् ।

धर्मराज् पु० धर्मेण राजते राक्षस्य १२० । धर्माणां
राजा ईश्वरो वा टक्षसमा० । जिने २ यमे च व्यमरः ।
१२० मे ४ युधिष्ठिरं च यज्जरात्मा० तत्र जिनस्य कश्चिंसा-
रूपपरमधर्मेण राजनात् तथात्वं यमस्य च तथात्वमुक्तम्
भा० व० २८६ य० । "विवस्वतस्त्वं तमयः प्रतापवर्ध-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यते बुधेः । यमेन धर्मेण चरन्ति
ताः प्रजास्ततस्तवेहेन्दुर धर्मराजता" "तद्येत्युक्ता स
तं पार्थ रुक्मा वैवस्वतो यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा
साविलीमिदमवतीत्" नृपाणां तथात्वम् "इन्द्रानजयमा-
कांशामग्नेय वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोचैव माता
निहंल्य शश्वतीः । यथादेशं सुरेन्द्राणां माताभ्यो निर्मिता
नृपाः" मनुना यममात्मातानिर्मायस्तोक्तेः धर्मराजवद्
अधर्मरतानां नराणां नियमनादा तथात्वम् बोध्यम् ।
युधिष्ठिरस्य धर्मप्रधानत्वात् तथात्वम् । "सहायमध्वर
धुरां धर्मराजो विवस्वते" माघः । समासालविधेरनित्य-
त्वात् कश्चिदार्थे न टक्षसमा० । "जयाशोभिच तं विप्रो
धर्मराजानमार्चयत्" भा० स० ५ य० ।

धर्मराट् लि० धर्मं राति ददाति रा—तृच् । धर्मं दातरि स्त्रियां
कृत्वा स च २ चप्सु "आपो देव्यः ऋषीणां विश्वरात्रो

दिश्यामदन्वोयाः शङ्कराः धर्मराजः” हरिवं० ११८ च० ।
 धर्मलक्षणं न० धर्मो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट् ।
 १ धर्मप्रसापके वेदादौ । धर्ममूलशब्दे दृश्यम् ।
 २ मीमांसायां स्त्री ङीप् । भावे ल्युट् इत० । सोदनालक्ष-
 णार्था धर्मः” जै० सूत्रोक्ते १ धर्मस्य लक्षणे इतरने
 दातुमापके धर्मस्वरूपादौ च धर्मशब्दे दृश्यम् ।
 “छातः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धी-
 र्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” इति मनुक्ते ।
 “पात्रे दामं मतिः कृष्णे मातापितोश्च पूजयम् । अद्वा
 वल्लिर्वां यासः षड्विधं धर्मलक्षणम्” इत्युक्ते च
 ३ धर्मस्य साधने च ।

धर्मवत् ति० धर्म + वत्त्वर्थे मत्पु मन्व वः । धर्मयुक्ते
 धार्मिके । “मित्रावरुणवन्त उत धर्मवन्तः” ऋ० टी० ११ । ११
 धर्मवर्मेन् ति० धर्म + वर्म इव यस्य । १ धर्ममात्रस्यैव
 व्यापकत्वेन धारके २ धर्म कवचत्वेनाभिसन्ध्यमाने ।
 धर्मस्य वर्मेव । ३ धर्मरक्तके न० । “ब्रूहि योगेश्वरे
 कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि” भाग० १।१।१ [त्रिका० ।
 धर्मवासर पु० धर्मस्य तत्साधनस्य वासरः । पौर्णमास्यां
 धर्मवाहन पु० धर्म वाहयति प्रापयति नरान् वाहि-ल्यु ।
 १ शिवे त्रिका० । २ वि ल्युट् । धर्मस्य २ प्रापणे न० । इत० ।
 धर्मस्य धर्मराजस्य वागे २ महिषे ।

धर्मविद् ति० धर्म + वेत्ति विद्-क्विप् । धर्मज्ञे । “आह्नि
 स्तोत्रेन धर्मविद्” मनुः । [विष्णुसं० ।

धर्मविदुत्तम पु० इत० । विष्णो “धर्मो धर्मविदुत्तमः”
 धर्मविद्या स्त्री इत० । मीमांसादिविद्यायां २ तदुपलक्षित
 शास्त्रे च । ततः कृत्वा० ठक् । धर्मविदिक तद्देशेति
 तदुपलब्धाध्येति च ।

धर्मविप्लव पु० इत० । धर्मस्य व्यतिक्रमे ।

धर्मविवेक धर्मस्य विवेकोऽस्त्विति । हलायुक्तजने धर्मनिबन्धमेते
 धर्मवीर पु० वीरमेते “स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वित
 चतुर्धा स्यात्” सा० द० उक्ते १ वीररथमेते २ तदाक्ते च
 “धर्मवीरो युधिष्ठिरादिः” सा० द० ।

धर्मवृत्ति ति० धर्मेण वृद्धः । धर्मेण वृद्धे अष्टे अतिशयधर्म-
 युक्ते “न धर्मवृद्धे प्रवयः समीक्ष्यते” कुमा० । श्यादवे
 व्यक्रूरश्चात्रमेते पु० । “शफलक्षपितकथैव गात्रिन्यान्तु
 गफक्षतः । व्यक्रूरप्रसूया आसन् पुत्रा हादथ
 विश्रुताः । धर्मवृद्धः सुकर्म च श्रेष्ठोऽप्यतोऽरिभट्टिनः”
 भाग० ६।२४।६ ।

धर्मवैतसिक पु० धर्मो वैतांसिक इव आत्मनो धार्मिकस्य
 त्वस्थापनाय दातरि । “वैतसिको यस्तु पापात्मा
 पुरुषस्तथा । ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविद्यासकारणम् ।
 पापेन कर्मणा विप्रो धनं खञ्जा निरङ्कुशः । राग-
 मोहान्वितोऽशानः कलुषी योनिमाप्नुयात्” वज्रिपु० ।
 धर्मव्याध पु० धर्मप्रधानो व्याधः शाक० । धार्मिके व्याध-
 भेदे तत्कथा भा० व० २।४ अध्यायादौ दृश्या । तस्य
 व्याधस्य ब्राह्मणं प्रति स्वकर्मविपाकफलतोक्तो यथा
 “शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ! । अहं हि
 ब्राह्मणः पुर्नमासं द्विजवरात्मजः । वेदाध्यायी सुक-
 शलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः । आत्मशेषकृतेर्ब्रह्मवत्स्या-
 माप्नुवानिभाम् । कथिद्राजा भूमयन्ता धनुर्वेदपरा-
 यणः । संसर्गाद्भुवि अथैकतोऽहमभवं द्विज ! ।
 एतस्मिन्नेव काले तु कृगयानिर्गतो मृतः । महितो
 बोधस्तस्यैव मन्त्रिभिर्य च संवृतः । ततोऽव्यहृन्-
 स्मर्गस्तत्र सुवहूनाश्रमं प्रति । अथ क्षिप्रः शरो घोरो
 मयाऽपि द्विजसत्तम ! । ताडितश्च ऋषिपुत्रेण शरेणा
 नतपर्वणा । भूमौ निपतितो ब्रह्मपुत्राच प्रतिनादयन् ।
 नापराध्याम्यहं किञ्चित् केन पापमिदं कृतम् । मन्वा-
 नस्तं स्मृगञ्जाहं सम्याग्नः सहसा विभो ! । अपत्यं
 तस्मिन् विद्धं शरेणानतपर्वणा । अकार्यकरणा-
 ज्ञापि अगं मे व्यथितं मनः । तमुद्यतपशं विप्रं
 निष्टवन् महीतले । अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथा-
 प्रवृत्तम् । क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति प्रोक्तो मया सतिः ।
 ततः प्रत्यङ्गवोद्वाक्यस्त्वभिर्भो क्रोधमूर्च्छितः । व्यापस्त्वं
 भविता क्रूरः शूद्रयोनाविति द्विज ! । २।४ अ० ।
 व्याध उवाच । एवं शृणोऽहृद्विपणा तदा द्विजवरो-
 त्तम । अभिप्रासादयस्त्वमिं गिरा लाहीति मां तदा ।
 अजानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं मुने ! । क्षन्तुमर्हसि
 तस्मिन् प्रसीद भववद्विति । कषिपुवाच । नान्यथा
 भविता शप एवमेतदसंशयम् । आनृषंस्यात्तवहं किञ्चि-
 त्कृतोऽनुग्रहमद्य ते । शूद्रयोन्यां वर्तमानो धर्मज्ञो हि
 भविष्यसि । मातापितोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ।
 तथा शुश्रूषया सिद्धिं महेत्त्वं समवाप्स्यसि ।
 जातिस्मरश्च भविता क्षमोऽयं गमिष्यसि । शपस्त्वथै
 निवृत्ते तु भविताऽसि पुनर्द्विजः । एवं शृणुः पूरा तेन
 ऋषिणाऽसुप्रपतेजसा । प्रसादय कृतस्तेन ममैव
 द्विपदांवर ! । २।५ क० ।”

धर्मव्रत लि० धर्मं व्रतं संकल्पविशेषोवह । १ धर्मव्रते । २ धर्मस्य
विश्वरूपान्नपदार्थं जातायां कन्यायां मरीचिकलने
स्त्री तत्कथा वावुः० “आशीर्वातो मङ्गलार्थः सर्वविद्या-
नपारणः । विश्वरूपं च तत्पत्नी भर्तृव्रतपरायणा ।
तस्यां धर्मात् सत्यव्रता कन्या धर्मव्रता सती । सर्वलक्षण-
वन्महा कच्छीरिय कुशाधिका” इत्युपक्रमे “मरीचे-
र्वचनं श्रुत्वा कन्या प्रोवाच तं सुनिम् । अहं धर्मव्रता-
नाम धर्मपत्नी तपोनिना । पतिव्रतार्थं विप्रेन्द्र ! चराभि
परमं तपः । धर्मव्रतां मरीचिस्तानुवाच प्रीतिपूर्व-
कम् । पतिव्रता दर्शनात्मे भविष्यसि शुभव्रते ! । पति-
व्रतैक्या पृथ्वी विचरामि ह्यङ्गनिशम् । त्वञ्चेत् पति-
व्रता जाता भजे त्वां भजं वां वरम् । लोके न त्यादगी
कन्या मम दुष्टो न ते वरः । धर्मव्रते ! धर्मपुत्रि ! तस्मात्
त्वं भज माधुना । धर्मव्रता सुनिं प्राङ् धर्मं याचय सु-
व्रत ! तत् श्रुत्वा धर्ममगमन्सुनिं धर्मोददर्श ह । तेजः
पुञ्जवरं नत्वा ह्यावनाध्यादिनाश्रयत् । किमर्थमागतः पृष्टो
मरीचिर्धर्ममब्रवीत् । कन्याार्थं श्रमता पृथ्वीं दृष्टा ते
कन्यार्थं वरा । मया कन्यायां तां देहि त्रैयसव भवि-
ष्यति । कन्यादिना समभ्यर्च्य धर्मः प्राचेतसेरितम् ।
धर्मव्रतां समानीय दत्तवांस्तं मरीचये । धर्मस्य व्रतम् ।
हेमाद्रिः० उक्ते १ व्रतभेदे न० व्रतग्रन्थे दृश्यम् ।

धर्मशाला स्त्री धर्माच्च यावा । धर्मार्थमन्नादिदानाधि-
करणयावायाम् । धर्मशालादयोऽप्यत्र ।

धर्मशासन न० शास-भावे ल्युट् इत० । १ धर्मशासनायने ।
करणे ल्युट् । २ धर्मशास्त्रे च “शरीरकत् प्राणदाता
यस्य चाक्षानि भुञ्जते । क्रमेणैते तयोऽप्युक्ताः पितरो
धर्मशासने” भा० आ० ७२ ख० ।

धर्मशास्त्र न० शिष्यव्रतेनेन शास-करणे ड्रन् इत० । धर्म-
शासने मन्वादिप्रणीते धर्मप्रतिपादके ग्रन्थभेदे
कृतिशास्त्रे तत्र कर्तारश्च हेमाद्रिव्रतसंख्ये दर्शिता यथा
“याज्ञिकचित्तो व्रतयो धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणे-
तारोऽनुविष्णु वनदत्ताङ्कुरोऽतिहृत्स्वत्युग्नस्यपञ्चमव-
शिष्टकालायनपराशरव्यासश्च लिखितसंवर्तगोतमशाता-
तपहारीतयाज्ञवल्क्यप्राचेतसादयः” । यः “मनुष्यो-
वशिष्टोऽतिः दक्षो विष्णुस्तथाङ्कुराः । उशना वाक्-
वतिष्वाह व्यापस्तम्बोऽय गोतमः । कात्यायनो नार-
दश्चाज्ञवल्क्यः पराशरः । संवर्तस्यैव शङ्खश्च हा-
रीवो लिखितकथा । एतेषां नि गणीतानि धर्मशा-

स्त्राणि वै पुरा । तान्येवाति प्रमाणाणि न ह्यन्यानि
हेतुभिः” “आदिशब्दाश्च दृष्टदेवसोमजमद्ग्नप्रजापति-
विद्यामिहदृष्टतातातपपैठो न सिपितामहबोधायनस्मागसेय-
जावानिष्यवनमरीचिकश्यपाः” तथा हि भविष्यपुराणे
“अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक ! । तान्यालोच्य
महाबाहो ! तथा स्मृत्यन्तरेषु च । मन्वादिस्मृतयो याच
षड्विंशत् परिकीर्त्तिताः । तामां वाक्यानि क्रमशः
समालोकाय त्रयीमि ते” इति । मन्वादिस्मृतीनां षड्-
विंशत्पुत्रकम्, तन्मानलोकाभिरेव प्रथ्यते । यानि
धर्मशास्त्राणि भारतराज्याय विष्णु धर्मश्रियधर्मोपनिषद्
परिशिष्टानि च तानि च स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेनैवोक्ताणि
तथा चोक्तं भविष्यपुराणे “अष्टादश पुराणानि राजस्य
चरितं तथा । विष्णुधर्माणि शास्त्राणि शिवधर्माश्च
भारत ! । काण्वश्च पञ्चमोदेवो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता मञ्जीपते ! । जयेति
नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिण इति” “तदपि स्मृत्य-
न्तरेषु चेत्यनेनैव परिगृहीतं वेदितव्यम्” हेमाद्रिः० ब्र० ।

धर्मशील लि० धर्मः धर्मसाधनं शीलमस्य धर्मं शीलयति
शील-कण् वा । १ धर्मसमाप्ते २ धर्मतत्परे । “तत्र
ज्ञात्वा नरो राजन् ! धर्मशीलः समाहितः”
भा० व० ८४ ख० ।

धर्मसंहिता स्त्री धर्मशापिका संहिता, धर्मः संहितो
निष्पितो अत्र वा । धर्मशास्त्रे कथारः ।

धर्मसहाय पु० धर्मं सहायः । सहाया इत्युपक्रमे “कृत्वि-
कपरोपहः लुधर्मविद् द्विजतापसास्तथा धर्मः” सा०
द० उक्ते कृत्विगादौ ।

धर्मभार पु० धर्मेषु भारः । १ अष्टादशपुराणेषु २ तत्साधने
च स च गच्छपु० ३२५ ख० विस्तरेणोक्तः ।

धर्मसारथि पु० धर्मः सारथिरिवाय । धर्मसंज्ञकायके
“शुद्धजनः शुचिस्तस्मात् चित्रजुर्धर्मसारथिः ! भाग०
६, १७ ८

धर्मसारथि पु० एकादशे मनुभेदे । “मनुर्वै धर्मसारथिरेका-
दशम व्यासवान् । अनागतस्तत्पुत्राश्च सत्यधर्मादयोऽयं”
भा० ८, १११२

धर्मसू स्त्री धर्मं सुनोति सू-क्रिप् । १ धृष्ट्यादख्ये गच्छरत्ना०
२ धर्ममरेके लि० “सोमो राजा वरुणः देवा धर्मसूतः”
तेजि० ब्रा० १, ७, ८, १ ।

धर्मसूत्र न० धर्मः सूत्रव्रतेनेन करणे ल्यप् इत० । धर्म-

निर्णयार्थं जैमिनीप्रणीते धर्ममीमांसाकृते पण्यभेदे ।
 धर्मसेतु पु० धर्मस्य सेतुरिव धारकत्वात् । धर्मरक्षके "राजा
 दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः" रामा० आर० ६२ अ० ।
 एकादशमन्वन्तरं आर्यकस्य सृते २३ हरेरंगभेदे च । तदुप-
 क्रमे "आर्यकस्य सुतकाले धर्मसेतुरिति कृतः । विष्ट-
 तायां हरैरंगस्त्रिभोकीं धारयिष्यति" भाग० ८।१।१२
 धर्मस्तन्त्र पु० आर्हतमत्तसिद्धे धर्मास्तिकायपदार्थे अर्हन्
 गन्धे दृश्यम् । [डी० ।
 धर्माङ्ग पुंस्त्री धर्म इव शुद्धमङ्गलम् । वक्ते निघण्टुः स्त्रियां
 धर्माचार्य्य पु० धर्मे आचार्य्यः । १ धर्मशिक्षके गुरुभेदे
 ऋग्वेदिनां तर्पणीये ऋषिभेदे च "सुमन्तुजैमिनि
 तैश्चर्यायनपैत्रकृतभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या इत्यु-
 पक्रमे ये चान्ये आचार्यास्तैः सर्वं गण्यन्ति"
 आश्व० ४०१।४।४ । धर्माचार्याय भैक्षिकादिप्रत्ययो-
 क्तरं वैदिकधर्माचार्याः शिक्षार्थं वीजभूता धर्म-
 प्रवर्तका आभिमेदाः यहाह भिता० प्रा० अध्याये
 'मनु भैक्षिकादिप्रतिषेधसुरेऽखिलाध्यापकप्रत्ययादविदित-
 वेदास्तस्योपरितनजनाः कथमग्निहोत्रादिकं कर्म
 करिष्यन्ति । कथमन्तराह्णकर्मणः स्वर्गमार्गमधरो-
 च्यन्तीत्यत आह "तदाष्टाशीतिसाहस्रं सुनयो ऋह-
 मोधनः । पुनरावृत्तिर्वीजभूता धर्मप्रवर्तकाः" याज्ञ० ।
 तत्र पितृयाने ऋषाशीतिसहस्रसंख्या सुनयो ऋहस्या-
 न्वभिषः पुनरावृत्तिधर्माभिषः सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया
 धर्मतत्त्वप्रादुर्भावे वीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्रादिधर्मप्र-
 वर्तका अतो न प्राग्दितदोषसमागमः । किञ्च ।
 "सप्तर्धनागधीत्यन्तर्देवलोकां समाश्रिताः । तावन् एव
 सुनयः सर्वारम्भप्रवर्जिताः । तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्ग-
 त्यागेन मेवया । तत्र गत्यावतिष्ठन्ते यावदाहृतमंशुयम्"
 याज्ञ० । सप्तर्षयः प्रसिद्धा नागधीत्यैरावतपयः तदनुरागे
 तावन् एषाष्टाशीतिसहस्रसंख्या सुनयः सर्वारम्भप्रि-
 वर्जिताः केवलज्ञाननिष्ठास्तपोब्रह्मचर्ययुक्तास्तथावकृत्वा-
 न्निनो देवलोकं समाश्रिताः । आहृतसंश्रवणाकृत-
 प्रत्ययपर्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थिताः सुष्ट्यादावा-
 ध्यात्मिकधर्माणां प्रवर्तकाः । कथम्युक्तास्तैः सुनय इत्यत
 आह 'यतो वेदाः प्राण्यानि विद्योपनिषदस्तथा । श्लोकाः
 सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम्" याज्ञ० ।
 यतो हि विधादपि सुनिष्कृष्टाज्ञानो वेदाः प्राण्याकृ-
 तविद्योपनिषदश्च नित्यभूता एवाध्यातपरम्परायाताः

प्रवृत्तास्तथा श्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि च गन्दातु-
 शासनमीमांसागोचराणि । भाष्याणि च सूत्रव्याख्या-
 रूपाणि वेदस्यदातुर्विद्यादिकं वाङ्मयं तदपि यत् सका-
 शात्प्रवृत्तं तथारविधास्तैः सुनयो धर्मप्रवर्तकाः । एवं
 सृति वेदस्यापि नानित्यतादोषप्रसङ्गः ।

धर्मात्मन् पु० धर्म आत्मा कृभावो यस्य । धर्मशीले "स
 तातुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो अयुः" मनुः ।

धर्माधर्म पु० द्वि० व० धर्मसाधर्म्य इ० । १ पुण्यपापयोः
 "धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" भाषा० । धर्मा-
 धर्मौ परीक्षणीयतयाऽत्र स्तः अत्र । धर्मज्ञरूपे दिव्यभेदे
 तद्विधानं वीरमिलोदये यथा
 'तत्र पितृमहः "अधुना सम्प्रख्यामि धर्माधर्मपरी-
 क्षयम् । हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणा-
 मिति" । हन्तृणां साहसार्थिभ्योगेषु, याचमानानामि-
 त्यर्थार्थिभ्योगेषु, प्रायश्चित्तार्थिनां नृणामिति पातकमि-
 योगेषु एतद्विषयं भवतीति सूचितम् । धर्माधर्मदिव्य-
 प्रकारमाह स एव "राजतद्भारवेदमधर्मं श्लोककाय-
 यम् । शिखेङ्गुर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ वितासितौ ।
 अथ्युक्त्य पञ्चगव्येन गन्धमात्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पस्य
 धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पपृष्ठः । एवंविधायोपनिषत् पि-
 ण्डयोक्तो निधापयेत् । गोमयेन सृदा वापि पिण्डौ
 कार्यौ समन्ततः । सृङ्गायुक्ते उपहृते स्यायौ चानुप-
 लब्धौ । उपनिषे शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
 आवाहयेत्ततो देवान् श्लोकपालांश्च पूर्ववत् । धर्मावाह-
 नपर्वन्तु प्रतिज्ञापत्यकं लिखेत् । यदि पापविशक्तोऽहं
 धर्मस्त्वायातु मे करे" इति मन्त्रं विशोध्यो ब्रूयात् ।
 अहमिति मन्त्रलिङ्गात् । बृहस्पतिरपि "पत्रद्वये लेख-
 नायो धर्माधर्मौ वितासितौ । जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गो-
 यत्रादौ च सामभिः । आमन्त्र्य जयेद्भुजैः कुसुमैश्च
 वितासितौ । अथ्युक्त्य पञ्चगव्येन सृत्पिण्डान्नरितौ
 ततः । समो कृत्वा नवे कुम्भे स्यायौ चानुपलब्धौ ।
 ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रष्टुं ह्नीतानुवाचितः । धर्मे ऋ-
 ङीते शुद्धः स्यात् सम्पूज्यश्च परीक्षकैरिति" जीवदाना-
 दिकैर्मन्त्रैः, मा प्र शापयथोपनिषत्वादि" ऋ० १०।५७।१
 सूक्तपठितसङ्गमन्यैः अन्यैर्वा शागमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठा-
 मन्त्रैरित्यर्थः । ते च शारदातिथके उक्ताः ।

धर्माधर्मविद पु० धर्माधर्मौ वेत्ति विद-किप् तद् ।
 १ मोमासके स हि विधिनिषेधमज्ञो धर्माधर्मौ तत्पतो

जानातीति तस्य तथात्वम् । शतबोतुभूतविकृतकर्मणि-
होमादिनिष्ठकर्मविहङ्गादिवेत्ति च ।

धर्माधिकरणं न० धर्मोऽधिक्रियतेऽस्य अधि+क-आधारे
ल्युट् । नृपाणां तज्जिज्ञानाच्च व्यवहारदर्शनयोष्ये
स्थानभेदे । तत्संस्कारपभेदादिकं धीरभि० वृत्तां यथा
वृत्त्यतिः “दुर्गमध्वे भट्टं कुर्याज्जलवृत्त्यामृतं पृ-
थक् । प्राग्दिशि प्राङ्मुखीनस्य लक्षणप्राङ्मुख्येत्वं-
नाम् । माल्यभूषासनोपेतां धीजस्तत्त्वमन्ताम्” । ल-
क्षणप्रां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन तु लक्षिताम् । समायां
धर्माधिकरणत्वं च “धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवे-
चनम् । यत्ताधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति”
उक्तेः । तत्र सभ्योपवेशनमाह मतुः “यस्मिन्देशे निषीदन्ति
विप्रा वेदविदस्तयः । राज्ञश्चाधिकतोविद्वान् ब्राह्मणस्तं
समां विदुरिति” तत्र इत्युपलक्षणम् “अधिकानामपि
कृतत्वात् । तच्च वक्ष्यते । अधिकतो विद्वान् प्राङ्-
विवक्तः । अत्र “सभामेव प्रविशेत्” इत्यादि-
वचनात् सभा सुखं व्यवहारदर्शनस्थानम् । अन्या-
न्मुख्यानि नानावचनादवगन्तव्यानि “देशस्थानानि
वाटानां पञ्च चेवाब्रवीद्गुः । निर्णयं येन गच्छन्ति
विवादं प्राप्य वादिनः । चारण्यस्तु स्त्रैः कुर्युः
सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा । सैनिकाः सैनिकैरेव यासे-
ऽप्युभयवासिभिः । उभयानुमतश्चैव गृह्यते स्थानभीप्-
सितम् । कुलिकाः सार्थसुख्याश्च पुरयामनिवासिनः ।
ग्रामधोरगणत्रेययसातुर्दिशश्च वर्णिषः । कुलानि कुलि-
काश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथेति” स्त्रैरारण्यकैः
ग्रामेऽपोखपिशब्दादौ ग्रामेऽरण्यप्रादौ च निवसन्ति ते
उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्युः उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् ।
कुलिकाः कुलश्रेठाः । सार्थौ ग्रामदेवताप्रादौ मिलितो
जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः । पुरं सुख्यनगरम् ।
तस्मादवाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः ।
कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यप्रादीनामेव
ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो
ग्रामाकारेणावस्थितोजनः । धीरः पुरवासिनां सङ्घः ।
त्रेयप्रो रजकाद्या चीनजातयः । सातुर्दिशः आन्धो-
न्धक्यादिदिश्याचतुष्टयोपेतः । वर्णिषो गणप्रभृतयः” ।
तत् सार्हत्वेनाख्यस्य अच् । २तत्र नियुक्ते प्राङ्विवेकादौ
पु० “समः शलौ च मिले च सर्वशास्त्रविशारदः । विप्र-
सुखः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत्” मत्स्यपु० “पुरवा-

नरतत्त्वज्ञाः प्राग्वक्शास्त्रसोलुषाः । धर्माधिकरणे साक्षां
जनाज्ञानकरानराः इति मत्स्यपु० ।

धर्माधिकरणिन् पु० धर्माधिकरणं नियोनस्थानतयाऽप्यस्य
इति । विचारके प्राङ्विवेकादौ धर्माध्यक्षे हेमच० ।

धर्माधिकारिन् पु० धर्मं व्यवहारे तद्विषयमधिकरोति
अधि+क-णिनि इत० । प्राङ्विवेकादौ ।

धर्माध्यक्ष पु० धर्मे व्यवहारे धर्मनिर्णये अध्यक्षः । प्राङ्-
विवेकादौ । “कुलधीनगुणोपेतः सर्वकर्मपरावर्णः ।
प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षोऽभिधीयते” चाणक्यः ।
विष्णो च “लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कता-
कतः” यिष्णुस० । “धर्माधर्मी साक्षादीक्षते तदनुकूलं
फलं दातुं तस्मादधर्माध्यक्षः” भा० । अत्र धर्मपदं
लक्षणया धर्माधर्मपदं तदभिप्रायेण धर्माधर्मो इत्युक्तम्
धर्मान् पु० धर्मकर्मोऽस्य रूपः । तीर्थभेदे स्कन्दपु० ।

धर्माभास पु० धर्म इवाभासति आ+भास-अच् । श्रुति-
कृतीतरशास्त्रोक्ते अष्टधर्मे । “श्रुतिकृत्यास्तुतिवः
स धर्मः प्रकीर्तितः । अन्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्मा-
भासः स लक्ष्यते” देवीभागवतम् ।

धर्मारण्य न० तीर्थभेदे तदाविर्भवकथा वराहपु० यथा “स-
धर्मः धीहितः सर्वः होमेनानु तत्कर्मणा । तारां जि-
ह्वता पत्नीं भ्रातराङ्गिरसस्य च । होष्ययाज्ञोपितस्त्रेण
बलिना क्रूरकर्मणा । अरण्यं गहनं घोरं प्रविशेत्
तदा प्रभुः” मल्लोपाच । “यच्चारण्यमिदं धर्म ! त्वया-
व्याप्तं चिरं विभो ! । नाम्ना भविष्यति श्रुतेऽधर्मारण्य-
मिति प्रभो !” गयास्थे २तीर्थभेदे “प्रक्षेपेऽङ्गि विधिः-
भोक्तो द्वितीयदिवसे व्रजेत् । धर्मारण्यं तत्र धर्मो य-
स्यात् यज्ञमकारयत्” वायुपु० गयाशाहात्म्ये “गया
च फल्गुतीर्थस्य धर्मारण्यं सुरैर्हृतम् । तथा देवनदी-
पुण्या सरश्च ब्रह्म निर्मितम्” भा० आनु० १६५ अ० ।
३धर्मसाधने अरण्यप्रवासे च “तैत्तिरीयस्मियां देशान्
धर्मारण्यं तथैवच” भा० आनु० ८२ अ० । उ०स० १४ अ०
कूर्मविभागोक्ते मध्यभागस्थे देशभेदे न० ४साधुरकोप-
क्योतिथधर्मारण्यमि शूरसेनाश्च” इत्युपक्रमे मध्यमिद-
मित्युक्तम् ।

धर्मासन न० धर्मार्थं धर्मविचारार्थमासनम् । विचार-
निर्णयाद्यै आसनभेदे । “धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः
समाहितः” मतुः ।

धर्मास्तिकाय पु० आर्हतमनसि वै जीवाजीवधर्माधर्म-

पुद्गलास्त्रिधावनध्वे पदार्थभेदे कर्तृत्वमेव दृश्यम् ।

धर्मिणं लि० धर्मोऽस्त्वस्य इति । धर्मबुक्ते । ततः प्ररोहितार्थं
तस्य धर्मभावादौ यत् । धार्मिक्यं तद्भावे न० ।

धर्मिन् लि० धर्मोऽस्त्वस्य इति । धर्मविशिष्टे स्त्रियां ङीप् ।
सा च राजावायाम् । “लिगुणमचेतनं प्रसवधर्मि”
सा० का० । शेषाधारे च सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः
सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या” सा० प्र० भा० ।

“नित्यत्वाच्च चित्तधर्मो” सा० सू० भाष्ये पुरुषस्य
प्रकाशरूपत्वे विद्धे तत्त्वस्वस्वमात्रेणान्यव्यवहारोप-

पत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पना गौरवमित्यपि बोध्यम् ।
तेजसश्च प्रकाशात्मकप्रविशेषाद्येऽपि स्वर्गपुरस्का-

रेण प्रज्ञात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्धयति । आत्मनस्तु
ज्ञानात्मकप्रकाशाप्रवृत्ताये प्रवृत्तं नास्तीत्यतो साधवात्
धर्मधर्मिभावगुण्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्पयति”

“धर्म्ये सर्वमभ्यान्” प्रकारे च विपर्ययः” न्यायका० ।
धर्मोः श्रौतस्मात्कर्तृव्यत्वेन सन्त्यस्य । धार्मिके
लि० स्त्रियां ङीप् । धर्मः पात्यत्वेनास्त्वस्य इति
एविण्यो पु० । “धर्मगुप् धर्मकृत् धर्मो” विष्णुसु० ।

धर्मिष्ठ लि० अतिशयेन धर्मवान् इत्यन्तु मत्तुपो ङोपः ।
श्रुतिशयेन धार्मिकेति । श्रविण्यो पु० ।

धर्मोद् पु० धर्मे इन्द्र इव रक्षकत्वात् । धर्मराजे यमे “पितृ-
न्नामिव धर्मोद्वादसाभिव चाप्सुराट्” भा० श्रौ० ६७० ।
धर्मोऽधर्मोद्वादसोऽप्यस्य ।

धर्मोयु पु० गौरववत्तस्य रोद्राशस्य पुलभेदे । “धर्मोयुः सक्तते-
युञ्ज दग्धो देवविक्रमः” भा० शा० ८४ अ० । तत्पुलोत्तौ
धर्मोत्तर लि० धर्म उत्तरः प्रधानमस्य । धर्मप्रधाने ।

धर्मोपदेश पु० धर्म उपदिशतेऽनेन उप+दिश-करणे चञ्
इत० । धर्मशास्त्रे मन्वादिशास्त्रे “धर्मो धर्मोपदेशश्च
वेदशास्त्राविरोधिना । यस्मिन्नेषानुसृत्यते स धर्मो वेद-
नेतरः” मनुः । भावे चञ् । २धर्मोऽपदेशे “धर्मोपदेशं
दर्पेण विप्रायामस्य कुरेतः । तत्प्रसाधयेत् तैलं वज्रो
श्रोत्रे च पार्थिवः” मनुः ।

धर्मोपदेशक लि० धर्मोपदिशति उप+दिश खलु इत० ।
धर्मोपदेशकर्त्तरि श्युटो पु० ।

धर्म्य लि० धर्मोद्भवः “धर्मोपदेश्येभ्योऽवाद्भवते” पा० वत् ।
धर्म्यं प्रायः “नौवयोधर्म्येभ्योऽदिना” पा० वत् वा । धर्म-
बुक्ते धर्मोद्भवर्हिभूते २धर्म्येण प्राये च “न द्रव्याणा-
मविधाय विधिं धर्म्यं प्रतिपद्ये” मनुः । ब्राह्मण्यद्विवाहो-

पक्रमे “यो वक्ष्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च वक्ष्य यी ।
तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणगुणान् । ऋतातु-
पुण्या विप्रस्य चानस्य चतुरोऽवरान् । विद्यूहयोस्तु
तानेव विद्याहस्यान् राक्षसान् । चतुरो ब्राह्मणस्या-
द्यान् प्रयत्नान् करिषी विदुः । राक्षसं कृतियस्त्रै-
मासुरं वैशगुह्योः । पञ्चानान्तु मयोधम्यो द्वावधर्म्यौ
कृताविह । पैशाचसासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कटाचन ।
पृथक् पृथग्वा मित्रौ वा विवाहौ पूर्वोदितौ । गन्धर्वौ
राक्षसश्चैव धर्म्यौ कृतस्य तौ कृतौ” ।

धर्म्य पु० धर्म-भावे चञ् । १प्रागल्भ्ये २धर्म्ये ३शक्तिवन्धने
४संहृतौ ५हिंसायाश्च यन्च् च० ।

धर्म्यक लि० धर्म-एतुल् । १परिभवकारके २प्रागल्भ्ये ३धर्म्यकने
च ४नटे पु० यन्द्भरता० ।

धर्म्यकारिन् लि० धर्म्यं करोति कृ-णिनि इत० । १परिभव-
कर्त्तरि २प्रागल्भ्यकारके च ३द्रुपितायाम् कृतव्यां
स्त्री स्त्रियां ङीप् यन्द्भर० ।

धर्म्यण न० धर्म-भावे ल्युट् । १परिभवे २धर्म्यकने ३धर्म्यशब्दार्थे
च । कर्मणि ल्युट् । ४अभिसारिकार्या स्त्रियाम् स्त्री ङीप् ।
मेदि० । कर्त्तरि ल्यु । ५धर्म्यकारके लि० । इतिने पु० ।

“अधर्म्यो धर्मस्यात्मा यच्छा कामनाशक्तः” भा० अतु०
१७ अ० शिवश्चङ्कनामोक्तौ पु० धर्म-भावे युच् ।
७धर्म्ये स्त्री “श्रुत्वेनां धर्म्यां तात ! तव तेन दुरा-
त्मना” भा० शा० ४१ अ० ।

धर्म्यणि(णो) स्त्री धर्म्यतेऽसौ धर्म-कर्मणि अणि । असत्यां
यन्मन्त्रायाम् उणादिश्रुतिः वा ङीप् तत्कार्ये भरतः ।

धर्मित लि० धर्म-कर्मणि क्त इट् गुणश्च । १परिभूते
असत्यां २कृतव्यां स्त्री यन्द्भरता० भावे क्त । ३धर्म्यकने
४मेयुने च न० तिका० । ५परिभवे च ।

धलण्ड पु० दधाति धा-ङ तं लङ्प्रयति उत्क्षिपति
लङि-उत्क्षेपे अण् । (धला आकड़) उक्षे यन्च् च० ।
खलु । धलण्डक तत्कार्यं तस्य कण्टकादृतत्वेन धा-
रकस्योत्क्षेपणात्तथात्वम् ।

धव गतो ध्वा० प० सक० सेट् इदित् । धन्वति अधगन्तीत् ।
इदित्वात् कर्मणि धन्वते धन्वतातोस्तु धव्यते इति भेदः ।

धव लि० धवति धुवति धुनोति धूनाति वा कर्त्तरि अण् ।
१कल्पनकारके २पत्न्यौ स्त्रियामि ३नरे पु० यमरः ५धूत्ते
लि० मेदि० । (धला आकड़) स्थाने उक्षे पु० रत्नमा० ।
“धवः श्रोतः प्रमेहार्थः शालकूपितकफापङ्का । मधुरस्य-

वरकस्य फलञ्च मधुरं मनाक् भावयन् । “वित्कार्क-
अदिराकीर्णं कपित्थधवककुलम्” भा० आ० ६८ अ० ।
“वा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्माद्भूतो यतो भवान् ।
तस्मात्पाधवनामाधि धवः स्मृतीति शब्दितः” हरिवं०
२७८ अ० । भावे कप् । इति धने उविधने च पु० ।

धवनि स्त्री धू-करणे क्ति । क्तिन्ने पारस्कारिन् ।

धवल पु० धाव-ट्ठा० कळ बा० सुखः धवं कल्पं क्ति क्ति-
क वा । “धवलः शिन्द्रे २ सिते । शमकोले पाथ धवलो
शौरभ्यां ससुटाहता” विष्णुः । शौरभ्यामेव गौराङ्गीष् ।
शेतवर्णयुक्ते त्रि० क्तिन्ने क्तिन्ने स्त्रियां टाप् । “नीता
येन निग्रा शशाङ्कधवत्वा” उज्जलद० । धूमिले
त्रि० । त्रिका० । “क्रियते धवलः खलुक्कैर्धूमैरेव
सितेतरैरथः” माघः । इधवट्ठो उच्यते कर्पूरे स्त्री ।
दधेतमरिचे न० राजनि० । हरागमेदे स च भरतमते
हिन्दोहरागस्य अटमः एतः सङ्गीतशास्त्रम् । १०७ ग-
मेदे “धवलः पाण्डुरङ्गिरो रक्तपित्तहरो हिमः । रसे
पाके च मधुरः संपादो वातान्निहत” भावप्र० ।
११७ हिन्दोमेदे क्तिन्ने यथा “हिजवर ! गणयुगसनगणन
नययुगलर्च विमलवलयमपि च कलय सकलजन-
सुखम् । “क्षिपतिवरमपि तममलमिह दितं विमल-
कविस्तुष्टिर्जलनितमिति भुवि विदितम्” ।

धवलगिरि पु० कर्म० । खनामस्वाते पर्यतमेदे ।

धवलपक्ष पुंस्त्री धवलो पक्षो यस्य । हंसे राजनि० स्त्रियां
जातिवात् ङीष् । “धवलपक्षविहङ्गमज्जितैः” माघः ।
कर्मधा० । चान्द्रमासवर्षटके पञ्चदशतिथ्यात्मके २ शुक्ले पक्षे पु०

धवलपट्टिनी स्त्री कर्म० । श्वेतपाटनिकायाम् राजनि० ।

धवलमृत्तिका स्त्री कर्म० । (खड्ग) खटिण्यां राजनि० ।

धवलावानल पु० कर्म० । श्वेतयावानले यावानाबन्धे
राजनि० ।

धवला स्त्री अनुदात्तत्वाच्च ङीष् । शुभ्रवर्णायां स्त्रियाम् ।

कर्मरः । [धवलिन्ः श्लेषाणेरभिख्याम्] माघः ।

धवलिमन् पु० धवलय भावः दमनिच् । श्वेतत्वे “अधिगत-
धवलोत्पल न० कर्म० । कर्मदे राजनि० ।

धवाणक पु० धुनोति दृष्टादोन् धू-आणक । वायो उज्ज्वल०

धवित्व न० धू-करणे क्ति । अगचर्मस्यव्यजने कर्मरः ।

“सुज्जवेदं धवित्वाणि परिधीय” कात्या० श्रौ० २६।२।१० ।

“धुनोत्येभिरिति धवित्वाणि क्तिन्ने क्तिन्ने निर्मिता-
कर्मो व्यजनाः” देवतनाथः ।

धस् त्रि० धा-कसन् । १ धारणे रेतोधाः पुरोधाः । २ मृद्वणि
पु० मेदि० । इट्ठकसतो उवा० ।

धा धारणे धोषणे दाने च कुङ्को उभ० सक० क्तिन् ।

दधाति धत्ते धत्से दध्यात् दधातु धेहि अदधात्

अधत्त । अधात् अधित । दधौ दधे । दधिष दधाय ।

दधिव धाता धासति । धीयते अधायि अधाविधाताम्

अधिधाताम् । हितः हित्वा हितिः । “त्वं

सुगधाधि ! विनैव ककुलिकया धत्से मनोहारिणीम्”

सा० द० । “दमं नो यत्नममृतैषु धेहि” क० १।२।१

“तत्र त्वा देवा सविता दधातु” क० १०।१७।४

“धर्मे दध्यात् सदा मनः” मनुः । “निवेशाय मनो

दधुः” भा० व० ६५ अ० । “न नाशमधिगच्छे सुरिति

मे धीयते मतिः” भा० विरा० २८ अ० । “हिंसाहिंसे

सुदुक्कूरे धर्माधर्मावतान्ते । यद् यस्य सोऽदधात् सगे

तत्तस्य स्वभाविधत्” मनुः । “यथापमानप्रस्यं

सेपुं धत्तेऽन्यदुर्वचम्” भट्टिः । “गामधास्यत् कथं नायो

अणालसदुभिः फणैः” कुमा० धापयति धित्सति ।

“स्वं वज्रं कुह धित्सयः” क० १।४।६

अति+अतिक्कस्य धारणे अतिशयधारणे च “आयुर्गते अति-

हितं पराचैः” अथ० ७।५।२ ।

अधि+आधिक्येन धारणे “यच्चाधिक्यं त्रयो अधधत्तम्”

क० १।११।८ ।

अनु+पश्चाद्धारणे । “अथान्यान (तयन्मान) हतास्त्रास्त्रयो

समित्सु अनुदधोरन्” लाट्या० ४।६।१४ ।

अनर्+आच्छादने वस्त्रनरेण व्यवधाने । “उदुम्बरशाखा-

मलभोयाभिप्रसृति” ऐ० ब्रा० ८।७ । तिरोधाने “ने

चान्दधिरे नागाः” भा० आ० १२८ अ० ।

अपि+तिरोधाने आच्छादने । “धनेनाधर्तुं लभ्यं यच्छिद्-

मपिधीयते” भा० उ० १४ अ० । वा अतो होषः “पिधान-

मपिधानम्” कर्मरः ।

अभि+कथने “सालात् सङ्केतितं योऽर्चनमिधमे स वा-

चकः” का० प्र० । “गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याभि-

धीयते” भाषा० ।

प्रति+अभि+प्रत्युत्तरकथने । “मया च प्रत्यभिहितं देवका-

र्यावदर्थनात्” भा० उ० १८ अ० ।

अय+मनःसंयोगविशेषे अभिनिवेशे “अवधानपरे चकार स”

कुमा० अधःस्थापने पानने च “यां ते कथां कूपे अवदधुः”

अथ० ५।६।७ । “हितः कूपेऽवहितः” क० १।१५।१७

वि+अ+आप्तादने (ठाका) अपवारणे । “प्रेक्ष्य स्थितं
वह्मचरीं व्यावधाय देहम्” रघुः । “व्यवधायि दम्-
पिञ्जलानि” संस्कृतम् १८।८ । “अन्तर्ही व्यावधा पुंश्चि
अन्तर्हीरपवारणम्” अमरः । “उदयाचलव्यवहितेन्दु
वपुः” भावः ।

अभ+आरोहे आरोपणे स्थापने च । अङ्गव्यस्य अण्यभोधन
कावपय्यन्तं धनिकसमीपे स्थापने आधिः आहितः ।
अभ्यादिः संस्कारभेदे अभ्याधानम् । “जनपदे न नदः
पदमादधौ” रघुः । “आदध्यात् संभारात् दधौ
दीर्घान् नभौ च” इ० व० ३८ । “गर्भनाधत्त राक्षी”
रघुः । “अनेनावां धर्मेचारिण्यौ नहिष्यां गर्भनादधे”
भा० व० २८२ अ० ।

अक्षि+आ+मय्यादातिक्रमेण धारणे । “अय्यमत्ताहितं
मविष्यति” प्रबोधनम् । “अदि स्थादिह गोविन्दो नैव-
दत्ताहितं नवेह” हरिवं० १७१ अ० ।

अनु+आ+पचादाधाने । अदेकस्य निश्चितं द्रव्यं तेनापि
अनु पचादम्यस्य कले स्थापने देहीति समयेन समर्थये
च । अन्वाहितगर्दे दधाम् ।

अभि+आ+आप्ताख्येन स्थापने “अस्मादध्युष काष्ठानि
तत्र दहते पापकृत्” मनुः ।

अध+आ+धर्षिचिन्तादिम् “अपाधिनां धर्षिचिन्ता” काम० ।
आधीयेनाधाने अग्न्युत्पाते भेदि । “अग्न्युत्पात
अपाहितः” अमरः । संबोजने च अमरः । “तस्य
निष्क्य अपाहित आध” श्रम० ब्रा० ११।१।१।

निर्+आ+निराकरणे “अः क्रव्यादं निरादधत्” अथ०
१२।२।२८ ।

परि+आ+परितः स्थापने । “अथा कुम्भीमध्यमौ अयास्या
सिद्धोदकमयधेहोमम् । पय्याधत्ताग्निना” अथ० ८।५।५
वि+आ+विशेषेनाधौ पीडायाम् । आधिः “यद्यात्मना
मज्ज्या वा आधीयेत्” श्रुतिः “एतद्दे परमं त्रयो
वह्मनाहितस्तपते” श्रम० ब्रा० ११।८।११।

वस्+आ+पूर्वमात्रप्रत्यक्ष दोषस्य निराकरणे “वनाहितः वना-
पिस्थेषु क्रुषिज्ञान आहित” भेदि० उक्तेः च सिद्धान्तो-
क्त्या दोषवनाधाने । अन्वक्षितस्य ईश्वरादौ संस्थापने
वसाधिः । “अथ चित्तं वसाधातुं न शक्नोति नवि
विरम्” गीता । अन्वयारोपणे “सोऽहं भारं वसा-
पास्ये त्ववि त्वं मोढुमर्हसि” भा० श्रौ० ११ अ० ।
“तदाकथञ्चनं राज्ये मन्त्रिकज्ञाः वसादधुः” रघुः ।

आविष्+आविर्भवने प्रकाशने “आविर्हितस्तदुगं च हि
सत्यवत्याम्” भाग० २।७।२ ।

अप+आसीयेन स्थापने उपलब्धतया स्थापने च । “क्रिया
हि वक्षूपहिता प्रसीदति” रघुः । “एतदुपहितचैतन्यम्”
वेदा० सं० । “अदिभूयैक्षूपहितं पुरस्तात् त्रापान् युक्तान्
न करते चिरात्” भा० शा० ७।१७ श्रौ० । अनेन स्त-
रूपप्रस्थादने उपपद्यमानाज्ञैतवमिजनरोक्तेः ।

निरसु+अन्वहोने प्रस्थादने । “इति बाहुत्व विबुधान् विव-
धोनिक्षिरोदधे” कुषा० ।

नि+स्थापने अज्ञातस्वामिकत्वा द्रव्यस्य स्थितौ स्थापने च “अनि-
धायैव तद्द्रव्यमाचलः युचितामिषमत्” मनुः । “निरदि
निदधानोऽञ्जलिपुष्टम्” सा० द० । “अथ प्रथमेन वा मत्र न
मिधाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्तते” रघुः । “अस्तु पश्ये-
क्षिधिं राज्ञा पुराणं निहितं क्षिप्तौ” मनुः ।

प्र+नि+ऐवाप्येन अनसः स्थापने । “ऐश्वरप्रविधानुष्ठा”
पात० सू० । “प्रविधानं भक्तिविशेषः” भा० । प्रेदणे च
“नीधिं प्रति प्रविहिते ह करे प्रिये च” सा० द० । अन्धो-
र्धभवेशने च “किञ्चिन्व्याहृष्टुहं मनुः सनः इच्छिद्वै
वृत्तम्” भट्टिः ।

प्रति+नि+तुल्यरूपतया करणादौ प्रतिनिधिः । “कृष्ये-
ऽविद्यामाने यत् सामान्यतमं मन्येत तत्प्रतिनिधिधाम्”
सा० श्रौ० १।२।८ प्रतिनिधिपद्धते दध्यम् ।

सम्+नि+सव्यगन्धिधाने । “मेघेषु” सञ्जिघत्ते प्राणानां
पवनः पतिः । तत्र मेघगतं वारि शक्नो वर्धति भारज ।”
भा० असु० ६त० । “दूरादाहृत्य सनिधः संनिदध्यादि-
हायसि” मनुः । नैकस्थेन सव्यज्जे “समवेयं न कुर्वीति
नोत्रै सञ्जिहितो हसेत्” भा० वि० ३ अ० । “युरो
युरौ सञ्जिहिते युक्त्वदृतिमाचरेत्” मनुः । “अस्मिन्
वतामस्यये सञ्जिहितया त्वया आत्मम्” श्रुत० । “भग-
वान् हरिरद्यापि मत्तज्जानां निजजननां वातसव्येन
सञ्जिधाभ्यत इच्छाकूपेण” भाग० ५।७।८ । नैकस्थेन
स्थापने तु सक० । “स चाहं सङ्कल्प्या धनमित्येव तत्र
संस्थाधिपि” दशकुषा० ।

प्रति+वेष्टने आप्तादने । “अं प्रतिपिं पर्यभात्” यजु०
२।१७ । “वेनेन्द्रस्य इहृष्टमिर्गवः पर्यभात्” पञ्चमो०
२।२ “वासस्य परिधावेकम्” भा० वि० ८ अ० । “परि-
हिते प्रातरनुवाके” भा० श्रौ० १।८।१ । “इति परिदधे
जप्ये रौहिणेये च दाहयाम्” हरिवं० ७। अ० ।

वि+परि+परिवर्त्तनेन आच्छादने । “आच्छातः पुनराचामेत्
वाचो विपरिधाय च” याज्ञ० ।

हरत्+अपतः स्थापने । उरोहितः । “हरावाहं उरीधाय
धाम आबन्धुं वयुः” कुमा० ।

प्र+प्रकर्षेण धारणे । “दिग्गजः सङ्घा प्रधायिताः”
भाग० ३० अ० । प्रधामम् ।

प्रति+प्रक्षेपे “तदन्ते चक्षुः प्रतिपेक्षि रेभे” अ० १०।८७।१२।

प्रतीकारार्थं विधाने “दुष्टदैवतनाशाय वज्रो ध्यान
व्याधिना । सर्वत्राद्यतविशेषात् यान्त्रिकं प्रतिपद्यति”
शतब्रह्म० प्रतिविधाने ।

वि+करणे “तस्य तस्याचक्षां अक्षौ दामिव विदधात्यक्षम्” गीता ।

“विदधाति विमज्जेह फलं पूर्वकृतं कल्याणम्” भा० ४०

अज्ञानादिव कर्त्तव्यं तद्विधायक महत्तमे” अ० ७६ अ० ।

कर्त्तव्यतयोपदेशे “यश्चिदप्यनं सोऽक्ष्णुं वनामसं वि-

धीयते” मनुः । “चिकीर्षति तस्याध्वन्येऽधीविचरो विधिः”

अष्ट० ४० विधिवद्दे दृश्यम् । “य ईदृशविचरो होमो

चौचिकेऽग्नौ विधीयते” मनुः ।

आहु+वि+तन्त्ररूपपावरणे वहात्करणे च । “आहुव्ये च ह

विषां देवत उच्चैरुपांगुलायां चाध्वदुभितुविधीते”

वाङ्मय० त्रौ० ११।१२ “हविं च तेभ्योऽनुविधाय काचित्”

भा० अ० १६ अ० । “उपतिष्ठति तिष्ठन् मन्त्रानमनुवर्त्तते ।

करोति कुर्वतः कर्म क्रायेनादुविधीयते” भा० आ० १८१ ।

“हन्दिवाचां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते” गीता ।

वति+वि+प्रतिष्ठापचरणे “क्षिप्रमक्षिप्ररज्जाय चारः प्रति-

विधीयताम्” राजा० सुन्द० प्रतीकारे च “क्षिप्रमेव कक्षमस्र

प्रतिविहितमायैष” सुहृदारा० चन्द्रगुप्तेक्षितः “न पारितं

प्रतिविधा तम्” तत्रैव चाप्युक्तः ।

आहु+आदरे विधासे च । “अह्नाति च इवेह न साक्षात् नैव० ।

असु+अव्यभिधाने योजने श्लेषे अभिसम्बन्धे । “नन्येतानि

अन्त्या ननसा सव्यधारत्रेत्” भा० आ० ४२ अ० ।

“यथा स्रज्या वासः सदध्यात्” ऐ० ब्रा० ८४।८८ ।

“धनुष्यमोधं वमधत्त वायकम्” कुमा० । “संदधे धनुषि

वायुदैवतम्” रघुः । “भयति कृतसन्धानमिव तद्”

मनुः । मेघने “सकृदुदुष्टं यो हि निजं दुःखं सन्धातु-

निष्कृति” चाप्युक्तः ।

क्षति+सम्+अतिशयेन शक्त्यादिना व्ययने संयोजने । “तस्य

चन्द्रमसा च विश्ववकीयाभ्यामविश्ववकीयते कालिजन-

त्वायः” मनुः ।

असु+सम्+अनुसन्धाने विचारजन्यज्ञानभेदे अनुचिन्तने

“आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यत्कर्त्त-

वानुसन्धते स धर्मं वेद नेतरः” मनुः । अन्वेषणे च

“दुर्गमनुसन्धेहि” हितो० ।

अभि+सम्+वात्पत्ये अभिज्ञानभेदे । “अभिसन्धाय तु फलं

दक्षमधेमसि चैव यत्” गीता । “भवन्तमभिसन्धाय

जिष्वांसानि भवत् प्रियम्” भा० आ० ११।५ श्लो० । “आज्ञानि

चैव कुर्वन्ति कलकामाः सदा मराः । अभिसन्धाय

चितरं पिबन् च प्लिरं तथा” हरिवं० १६ अ० । “गूढाभिसन्धिः

यद्गते” जगदीशः । “अभिसन्ध्यादिषु चैवम्” शा० सू० ।

प्रति+सम्+प्रतिरूपसन्धाने । “प्रतिवन्धाय चास्त्राणि तंऽग्नौ-

न्यस्य विधायते । । सप्तचुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च

सङ्घादधे” भा० भी० ७५ अ० । “पशून्तः प्रतिवन्धाय

विध्यतः सव्यसाचिनः” भा० वि० ६१ अ० ।

धातुक् लि० धा-उच्चा० क तस्य नेत्वम् । १ धारके २ वृद्धिषि पु०

मेदि० । ३ ह्रस्वे उच्चाकारे च ४ स्रज्जे ५ स्रज्जे च संक्षिप्त

सा० उच्चादिह्रस्विः ।

धा(घा)टी स्त्री षट्प्रते चिह्नतेऽग्नौ षट-चिह्नयसं आधारे

अप् गौरा० ऊष् टुभो० धस्र वः षाटी वा तस्य

पाठः । अथ्यवस्तुन्दने यत्तु सन्धुखगमने हेमच० ।

धातुक् ड० धा-आपक । दोनभागे परिभाषभेदे ।

उज्ज्वलद० ।

धातुक् ड० धातुं करोति षिच् टिबोपः णुक् । पुष्कर-

होषस्यापतेः वीतहोमस्य १ पुष्कभेदे “तदुहोषस्याधिपतिः

प्रैयव्रतो वीतिहोमो नाम तस्मात्तजो रमणधातक-

नाभानो वर्धयती नियुज्य” भाग० ५।२०।२२ । गौरा०

ऊष् । (धातुक्) २ धातुपुष्पग्राम् राजनि० । “धातकी

कटुवा भीता मदकत् त्वरा ययुः । तस्यातीशारपिप्साश्च

विषकृभिविषर्पिणित्” भावप्र० तद्रुचाः । ३ तीक्ष्णभेदे शिवपु० ।

धातुक् आदिलेह चक्रदत्तोक्ते वेदभेदे “धातकीविल्लधन्वा-

कबोमेन्द्रयवावज्जेः । वेहः चोद्रेण वावानां ऊवरा-

तीशारवानिजित्” चक्र० ।

धातु पु० भीयते सर्वं निश्चिष्यते सुपुत्रादावणिन् धा-आधारे

तन् । १ परमात्मनि । “स एव चिदातः” श्रुतिः । दधाति

यद्भान् । २ सर्वेषां नाशनां प्रकृतिभूते भूदभ्यतौ तस्य

स्रज्जविभागादिकं स्रज्जधरेऽस्माभिर्दधितं यथा

“धातुमीनं क्रियावाचकोन्यादिपठितः स्रज्जविशेषः

क्रिया च पूर्वोक्तकलासूत्रयो व्यापार एव सर्वेसां क्रातुः

कान्धामन्वयोपपत्तये कान्धामन्वयोपपत्तये च धातूनां क्रियावाचकत्वाङ्गीकारात् । तथाहि । “क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति” वाक्यपदीये कान्धानां क्रियाभेदकत्वमुक्तमुक्तञ्च तेनैव “क्रिया नियतसाधना” इत्यादिना साधनानां क्रियाकाङ्क्षित्वं तत्र यदि धातुभिः क्रिया न बोध्येत क तदा तेषामन्वयो विशेषणत्वं वा भवेदतोऽवश्यं सर्वेषां क्रियावाचकत्वं स्वीकार्यं धातूनां फलमात्रवाचकत्वे आख्यातानां व्यापारार्थकत्वे कदादिस्थले आख्याताभावेन कारकाद्यन्वयानुपपत्तेः नापि क्रियामात्रवाचकत्वं त्यजिगम्योः पथ्ययतापत्तेः । तथाच फलवाचकत्वस्य तेषां प्रायशोगणपाठे एव उक्तत्वात् न तदंशे विवादः । किञ्च फलवाचकक्रियायाः पृथक्पृथक् विगिगम्यता या धात्वर्थत्वाभावे सकर्मकाकर्मकविभागोच्छेदः स्यात् स्याच्च फलमात्रधात्वर्थत्वे सर्वेषां कारकाणां तत्त्वानन्वयः तत्रैव कालान्वयोपगमे च व्यापारविगमकत्वेऽपि फलसत्त्वेन वर्तमानत्वादिप्रयोगापत्तिः । अतोऽवश्यं क्रियावाचकत्वं स्वीकार्यमतएव “धातोरर्थः क्रियोच्यते” इत्यनेन धात्वर्थत्वेनैव क्रियात्वस्वीकारः । अतएव च “भूवादयोधातवः” इतिचाण्-नीयसूत्रमपि क्रियावाचकत्वं धातुमात्राणां प्रतिपादयति । तथाहि भू वा च भूवो आदिच्चादिच्चादी भूवो आदी वेषां ते धातवर्त्तन्त तथा चात्र प्रथम आदि-शब्दोऽव्ययस्यानाची भूया सह तदन्वयात् भूभ्रतयइत्यर्थ-ज्ञानः द्वितीयआदिशब्दः सादृश्यवाची वाधातुना तदन्वयस्तेन वासदशा इत्यर्थजानः तत्सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेन वाधातोर्गत्यर्थतया क्रियावाचित्वमिद्वैक्षणा च भूभ्रतयः क्रियावाचित्वेन वासदशा धातव इत्येव फलितम् । भूवच्चादित्वं गणपाठापेक्षया तस्य च क्रियावाचकत्वं पूर्वोक्तयुक्तेरिति संशेपः । अत्र क्रियावाचित्वानुक्तौ गणपठित्वेन सर्वनामाव्ययादीनामपि धातुत्वापत्तिः तन्मात्रोक्तौ च हिङ्गाद्यव्ययानां क्रियावाचित्वेन धातुत्वपत्तिरत उभयसूक्तम् । उक्तञ्च “किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव भो । सर्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः । न हि तत्पाठ-मात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटमिति” । तत्पाठः गणपाठः । विदि अवयवे गङ्गि वदनेकदेशे इत्यादिद्रव्याचिनामपि तन्मात्रनक्रियावाचित्वमन्वयेव कालकारकाद्यन्वयानुरो-धात् तत्फलस्य द्रव्यरूपत्वेऽपि न क्षतिः । गणादीना-

दिपदेन अत्र सर्वनामपदस्य तेन सौम्याणां अत्रनुप्रभ-तीनां सनादयोधातव इत्यादीनाञ्च प्रत्ययान्नानां धातुत्वमव्याहृतमेव दर्शितयुक्तेः तत्रापि क्रियावाचित्वादे-रवश्यं स्वीकाराच्च नामसङ्कट इति दिक् ।

ते च सर्वेऽपि धातवः सकर्मकाकर्मकभेदेन द्विविधाः । तत्र व्यापाराधिकरणमात्रादृष्टिफलवाचक सकर्मकः पञ्चादेः व्यापाराधिकरणादृष्टिफलितरूपफलस्य बोधक-तया सकर्मकत्वं कर्तृकर्मोभयनिष्ठफलबोधकस्यापि गम्यादेः व्यापाराधिकरणमात्रादृष्टिफलबोधकतया सकर्मकत्वम् । भूभ्रततीनां तु व्यापाराधिकरणमात्रादृष्टिफलबोधकतया न सकर्मकत्वं फलस्य सत्तायास्तत्त्वमन्वरूपव्यापारस्यैक-क्षित्वेव धर्मिणि घटादी सत्त्वात् । उक्तञ्च वाक्यपदीये “आत्मानमात्मना विभ्रदतीति व्यपदिश्यते । अन्नर्भा-वाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः” इति । अस्यायमर्थः आत्मानं स्वरूपं विभ्रत् आत्मधारणानुक्कूनव्यापाराश्रयः अस्तीतिपदेन समाभाधिकरणतया व्यपदिश्यते तदभेद-बोधनाय तिङादिकं प्रयुज्यते इति यावत् तेनात्मनात्म-रूपेण कर्मणा धारणकर्मणा धातुः न सकर्मकः । अत्र हेतुरन्नर्भावात् धात्वर्थ एव तस्य कर्मणः प्रवेशात् आत्म-धारणानुक्कूनव्यापाररूपधात्वर्थेनात्मनोऽपसं प्रहादित्यर्थः । अथ वा अन्नरेव व्यापाराधिकरण एव भावात् फलस्य सत्त्वात् व्यापारसामानाधिकरणत्वादित्यर्थः तेन भूवादे-इत्यन्यनुक्कूनव्यापारवाचितया धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मक-त्वाभावेऽपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वादकर्मक-त्वम् । अतएव “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातुः सयोर्धर्मिभेदे सकर्मकउदाहृत” इति फलसामाना-धिकरण्यं दिङ्गताकर्मकसकर्मकविभागोऽभिहितः । ए-कनिष्ठतायामेकमात्रादृष्टितायामित्यर्थः तेन गम्यादेर्व्यापा-राधिकरणदृष्टिफलवाचित्वेऽपि नाकर्तृकत्वमिति धर्मि-भेदेऽधिकरणान्यत्वे इत्यर्थः । एवमेव शब्दोस्तुभ-कानादयः । एतन्मते सकर्मकाकर्मकशब्दौ पारिभाषि-कादिति ब्रुव्यम् । मञ्जूषाकृतस्य “कर्माणां सहेति नास्ति कर्म यद्येति व्युत्पत्त्या सकर्मकाकर्मकशब्दौ योगिकौ तत्र साहित्यं तदन्वितस्यार्थबोधकत्वम् अन्वयश्च पृथक्पदोपस्थाप्योः सम्बन्धरूपोपाहास्तेन जीवत्या-दीनां प्राणधारणानुक्कूनव्यापारार्थकतया तत्कर्मणः प्राणादीनां त्वर्थमध्ययार्ताम् न सकर्मकत्वं धात्वर्थोप-संगृहीतकर्मकत्वेनाकर्तृकत्वात् । कर्म च व्याकरणशा-

स्त्रीयपारिभाषिकसंज्ञाविशिष्टसुच्यते तेनापि गन्तव्यं प्रासादख्यादौ कर्मणि लकारोपपत्तिः अधिष्टेतेः कर्मसंज्ञाविशिष्टान्वितस्वार्थबोधकत्वात् अथवा पूर्वमते तस्य फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकतयाऽकर्मकत्वेन “भावे चाकर्मकेभ्यः” इति भाव एव लकारापत्तेः । नयति चेत् “याम” गच्छतीत्यादौ गत्यादिः ईप्सिततन्मत्वेन कर्मसंज्ञाविशिष्टेन पृथगभूतेन यामेणाश्रितं स्वार्थं बोधयन् सकर्मकः, अधिवसतिस्तु अधिकरणत्वेन कर्मसंज्ञाविशिष्टेनेति श्वेकः” इति प्राहुः । युक्त्युक्तं धात्वर्थाप-
न्यतः कर्मकाणां व्यापारव्यधिकरणफलवाचितया पूर्व-
कल्पे सकर्मकत्वापत्तेः तत्तद्विषयेन निवेष्टे गौरवं
तन्म कर्मणोऽविषयायां गत्यादेरपि सकर्मकत्वस्वीका-
रेण अपि यथाविशिष्टत्वेन निवेष्टे गौरवञ्च । एतन्मते तु
कर्मभावादेव तदन्वितस्वार्थबोधकत्वाभावाच्चाकर्मकत्व-
हानिरिति सूक्ष्ममोक्षणीयम् । अत्र पक्षे अकर्मकस्तु
तदन्वितस्वार्थबोधक इति बोध्यम् ।

सकर्मकाश्च द्विविधाः एककर्मका द्विकर्मकाश्च । एक-
कर्मन्वितस्वार्थबोधकाः गत्यादयः एककर्मकाः । द्विकर्म-
काश्चपि द्विविधाः द्विकर्मन्वितकव्यापारार्थकाः द्विकर्म-
न्वितद्विव्यापारार्थकाश्च । तत्राद्या दुष्पादयः । न च
ते द्विजानो द्विव्यापारार्थकाः तथात्वे ईप्सिततन्माभ्या-
मेव कर्मभ्यां व्यापारद्वयेऽन्वयसम्भवेन द्वितीयाद्युत्पत्तौ
“अकथितञ्चेति” श्रुतेः दुष्पादोभ्यां कारकान्तरसंज्ञाया-
पक्षस्याकथितत्वा कर्मसंज्ञाविधानानौचित्यात् । दर्शयि-
ष्यते च दुष्पादोभ्यामकव्यापारार्थकता । यदा पुन कोषां
द्विव्यापारार्थकता विवक्षिता तदा ईप्सिततन्मत्वेणैव
कर्मसंज्ञायां जातोर्वा द्विकर्मन्वितद्विव्यापारार्थका एव ते
णिजन्तादिवदिति बोध्यम् । द्विकर्मन्वितद्विव्यापारार्थकाश्च
विजन्ताः तत्र च धातुना एकव्यापारोऽभिधीयते द्विती-
यस्तु चित्वा, तद्व्यापारद्वये च ईप्सितकर्मणः प्रयोज्य-
कर्तृरूपकर्मस्य यथाक्रममन्वयः । यथात्यञ्च गत्या-
दीनामिति बोध्यम् । पाष्ठादीनां तु नैव, तद्योगे
प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञाभावेन व्यापारद्वये कर्मद्वयान्वया-
भावात् । नच पाष्ठादेः क्रियाकलापबलमेवोद्दिश्यतया
प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा अविह्वलयेति गत्यादिधातुयोगे-
ह्य तस्मिन्मात् । अतश्च हरिणा “पुनःक्रियायां
स्वातन्त्र्यं प्रकृते कर्मतां ननु । नियतोत् कर्म-
संज्ञायाः स्वार्थेणाभिधीयते” इति विवृता नतिबुद्ध्या-

दिस्रुतेषु तद्विषयेषां निवेष्टात् स्वातन्त्र्या कर्तृत्वमेव
स्वार्थेण तृतीययाऽभिधीयते इति तदर्थः । वस्तुस्तु
प्रयोज्यकर्तुः ईप्सिततन्मत्वे अपि परत्वात् कर्मसंज्ञया
तस्य बाधात् कर्मत्वामसक्तौ गत्यादिश्रुतेषु अपामप्रा-
कत्यरूपविधित्वात्तवेण गत्यादेः कर्मत्वं विहितं न
पाष्ठादेरिति द्रष्टव्यम् । अतश्च हरिणा “परत्वादनरङ्ग-
त्वादुपजीव्यतयाऽपि च । प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं नत्या-
देर्विभितोच्यतेति” । परत्वात् “विप्रतिपक्षे परं कार्यम्” इ-
त्युक्तेः “अपादानसम्पादानकरणाभारकर्मणां । कर्तु-
योग्यसम्पादौ परमेव प्रवर्तते” इति चोक्तेः “अनरङ्ग-
त्वान् पश्चात्क्रियप्रसङ्गाकाङ्क्षिककर्तृसंज्ञारूपकार्यम्
“अनरङ्ग” बलीय” इति न्यायात् पाष्ठाद्याकाङ्क्षितकर्म-
संज्ञायाः प्रत्ययान्वितत्वेन दुर्बलत्वादिति भावः । उच-
जीव्यतया उपजीव्यजातीयेतया सर्वथाप्येव कारकाणां
कर्तृप्रयोज्यत्वेन कर्तृरूपजीव्यजातीयत्वादिति फलि-
तोऽर्थः तेन पाष्ठाद्यामेतया तत्प्रेषजीव्यत्वाभावेऽपि
न क्षतिः । एवं पाष्ठादियोगे प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञाया-
ह्यप्राप्त्यः न द्विकर्मकत्वं तेषामित्यन्यत्र पितरः ।
अकर्मका अपि धातवः हेतुच-
त्वाधीनाकर्मकक्रियार्थ-
त्वात् चतुर्विधाः । अकर्मकक्रियाश्च हेतवश्च चत्वारो
हरिणा प्रदर्शिता यथा “धातोर्ध्यानन्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोप-
संयच्छात् । प्रसिद्धेरविषयातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति” ।
धातोः स्वार्थबोधकधातोर्ध्यानन्तरे स्वसजातीयमिदमेव वृत्तेः
सामर्थ्यात् स्वविजातीयार्थबोधकत्वादित्येकः । यथा
जानातिः ज्ञानं यदन् सकर्मकः प्रवृत्त्यादिकं बोधयञ्च-
कर्मकः नतु गतिवाची गत्यादिः ज्ञानार्थोऽप्यकर्मकः
तयोर्द्वयोर्धर्मयोः सकर्मकत्वेन स्वसजातीयत्वात् ।
धात्वर्थेनोपसंयच्छादिति द्वितीयः । कर्मणो धात्वर्थेन
उपसंयच्छात् स्वगरीरे प्रवेगनात् यथा जीवत्यादीनां
प्राणधरणात्पुनश्च व्यापाररूपक्रियायेतया तत्कर्मणः प्रा-
णादिधात्वर्थेण प्रवेशः । प्रसिद्धेः सत्ताज्ज्वादिरूपाना-
मकर्मकत्वेन प्रसिद्धेः । सत्ताज्ज्वादिस्तु पदं पदमर्पिते
तेषां फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वादित्यर्थः ।
इति तृतीयो हेतुः । कर्मणोऽपि ज्ञातः अकर्मकः ४ ।
अत्र च कर्मपदं व्यपदेशितत्वात् फलस्याप्युपलक्षणं तेन
फलस्याविषयायामेव गत्यादेरकर्मकत्वमिति कौस्तुभानु-
सारिणः तेषाञ्च व्यापारमात्रबोधकतया फलवाचित्वाच्च
सकर्मकत्वमिति द्रष्टव्यम् । अत्र चाविषया नाम येन

रूपेणान्वयविवक्षाया यस्य कर्मसंज्ञा तेन रूपेणान्वय-
विवक्षाभावः । तत्र कचित् कर्मणोऽविवक्षया कथा
पच्यते इत्यादौ, कश्चित् कर्मत्वानिवक्षया यथा मातुः
स्मर्यते इत्यादौ । अत्र मातुः कर्मत्वेनैव स्मरणात्वे
कर्मसंज्ञा न पुनः सम्बन्धत्वेन, तथा विवक्षायामेव कर्मत्वं
अविवक्षानात् स्मरणादेः कर्मत्वस्य सत्त्वेऽपि कर्मत्वेन
तदन्वयाभावादकर्मकत्वं तेन भावे लकारादय इति
बोध्यम् । कश्चित् कार्यप्रवृत्तिरेवास्मान्निष्पत्त्या पचादि-
वत्त्वा । यथा कृतपूर्वो कटम् मुक्तपूर्वी शोदननिष्ठादौ ।
तथाहि कृतं पूर्वमनेनेति विपक्षे तत्कृतमनेनेति
पूर्वमत्वादिनिमग्नवृत्त्यै संपूर्वाश्चेति सूत्रेण विद्यमानं
पूर्वात् पूर्वगन्दादपि इतिर्विहितः तत्र यदि कृतमिति
कर्मणि क्तुः स्यात्तदा तस्य कटादिकृपकर्मविशेषणतया
साधिसत्त्वेन समासादिवृत्तिर्न स्यात् एकत्र विशेषणत्वे-
नोपस्थितस्यान्वय विशेषणतयान्वयायोगात् वृत्तिसत्त्वात्
जायते भाष्यादिषु तथाप्रयोगादतोऽवश्यं प्रकृतं कर्म-
विवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे कृतत्वयै विहिते तदन्तेन
पूर्वादिभिः सुपसृपेति समासे च कृतं तदपूर्वकात् पूर्व-
गन्दात् कर्त्तरि कृन्प्रत्ययोभवति । यथाश्च कर्त्तृलव-
क्रियायाः कर्मविशेषाकाङ्क्षायां कटादिकर्मणोऽन्वयः ।
अतश्च कर्त्तरि कर्त्तृत्वस्य सत्त्वेन ज्ञाने भागभि-
धायिनि । यत्रात् क्रियापता कर्त्ता योगो भवति कर्म-
णाम् । व्यवस्था गतादिषु यथा याकादिकर्मभिः ।
क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थितेति । क्रिया-
वत्त्वेन क्रियाद्वारैव कर्मणोऽन्वय इति द्योतितम् क्रिया
याश्च वृत्तिगन्तव्ये कर्तव्यतायान्वयगङ्गायासाहाय्येति ।
नास्ति विशेषेण ग्रहोक्तानं यस्याः सा पृथगुपस्थित्य-
भावेन ज्ञातुमशक्येत्यर्थः गतादिषु कर्त्तृबोधकनिष्ठा-
न्तगतपदोपस्थाप्यगमनकर्त्तृरूपाधीप्रविष्टापि यथा यासं
गतइत्यादौ विभिन्नपदोपात्तैरपि यासादिकर्मभिः ।
क्रिया सम्बध्यते ज्ञेत्यर्थः समुदायशक्तिस्वीकारे एक
देशान्वयाभ्युपगमादवयवशक्तिस्वीकारे तु तदनुपगमे
जत्वभावादिति भावः । कृतपूर्वादिप्रित्यादिपदेनाध्वरे-
द्वितीयादयोऽन्तर्गतानि तत्रापि इष्टादिभ्योऽन्वयेन कर्त्तरि
न निविधानात् । अत्रैवं बोध्यं “निष्प्रतिपत्तौ कर्त्तृत्वं
कर्त्तृत्वोक्तिः कारकं” इत्युक्तेः कर्मणोऽपि स्वव्यापार-
द्वारा क्रियानिष्पत्तिहेतुत्वेन कर्त्तृत्वं स्थिते तद्व्यापारस्य
धात्वर्थत्वविषयायां धात्वर्थक्रियान्वयत्वेन तस्य कर्त्तृत्वं

समानानुपवीकृत्यार्थबोधकधातुपातफलाश्रयत्वेन च
कर्त्तृत्वमित्येकस्यैव कर्मकर्त्तृता एवञ्च तत्र धात्वर्थार्थ-
स्मरे हत्तेरेव कर्मकत्वम् । तथाहि, अन्नं पच्यते स्वयमेवे-
त्यादौ विकृतिरुद्भूतकृतो संख्यात्यादिर्मयोरूपो
व्यापारश्च तद्विशिष्टो वा पच्यर्थः तयोः फलव्यापारयो-
रेकनिष्ठत्वात् तदोपकृतात्तोरकर्मकत्वं तेषां व्यञ्जेन पच्यते
स्वयमेवेत्यादौ भावे लकारोपपत्तिः । द्विकर्मकाङ्क्षास्तु
एककर्मणः कर्त्तृत्वविषयता उपस्थापितव्यैव कर्मकत्वं
पश्चिदुक्तोक्तु कर्मोन्मत्तत्वेऽपि कर्मवद्भावविधानात् सकर्म-
कत्वं तेन तयोर्न भावे लकारादयः किन्तु कर्मवत्त्वेन
तेन दृश्यते गवा दृग्ध्वं स्वयमेवेत्यादि । एवञ्च सर्वेष्वपि
धातूनां कर्मणः कर्त्तृत्वविषयतायां कर्मवद्भावे प्रकृते
धातुविशेषयोग एव कर्मवत्कार्यातिशयो न सर्व
धातुयोगे तेन गत्यादियोगे कर्त्तरि वाच्ये न कर्म-
वद्भावः किन्तु कर्त्तृवत्कार्यं, भावे तु दृश्यते एव कर्म-
वत्त्वमेव । पचादियोगे तु कर्त्तरि भावे च वाच्ये कर्म-
वद्भाव इति विवेकः । अतश्च “कर्मस्येऽपि च धात्वर्थं
कर्मकतां च कर्मवत् । कर्त्तृस्येऽपि च धात्वर्थं कर्म
कतां च कर्त्तृवदिति” । कर्मवत् कर्मवत्कार्यवाङ्मत्यर्थः
अतएव “कर्मवत् कर्मणा तत्प्रवृत्तिरेव” इति सूत्रे कर्म-
पदेन कर्मस्य क्रिया लजिता शक्तिस्वीकारेण कर्मस्य-
क्रियातुल्यक्रियावति कर्त्तरि कर्मवत् कार्यावत्यर्थः
क्रियास्तुल्यत्वञ्च एकाधिकरणसात्वत्तत्वेन तथाच
कर्मस्य क्रियया फलेन व्यापारस्य सामानाधिकरण्ये
एव कर्मवद्भावविधानात् पचादेत्याभातार्थकतया तत्-
कर्त्तरि कर्मवत्कार्यं, गत्यादिषु व्यापारस्योक्तफलसामा-
नाधिकरण्यभावात् कर्त्तृत्वभावकत्वमिति विवेकः ।
तथा तत्प्रवृत्तिरेव कर्त्तृत्वमिदानीं गत्यादीनामपि भावे
कर्मवत्कार्यं यागादि जयत्येव । यद्यपि सर्वेषामेव कर्म-
काणां फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यबोधकतया
कर्मवद्भावपक्षस्तथापि सूत्रे कर्मणा तत्प्रवृत्तिरेव निदर्शनात्
येषां धातूनां मुख्यैर्वाचिनां सकर्मकत्वं तेषामेव
कर्मवद्भाव इति गम्यते अस्यादिः सञ्जादिकेषु मुख्यार्थ
सकर्मकत्वाभावात् न तदुपपन्नः । अतएव चाचक्षका-
नुभवाथै वृत्तानामस्य सकर्मकत्वेऽपि सञ्जादिकेषु मुख्यार्थै
तथात्वाभावात् प्रसङ्गः । एवञ्च सर्वेषामेव सकर्म-
काणां कर्त्तृत्वबोधस्यभावकत्वेनाव्यवस्थायां हरिणा
क्रियाकृतविशेषेण व्यख्या दर्शिता यथा “विशेष-

दर्शयति यत् क्रिया तत्त्वव्यवस्थिता । शब्दप्रवृत्तिरन्येषां
 शब्दैरेव प्रकल्पितेति । यत् कर्मणि कर्तरि वा विशेषः
 क्रियाकृतोऽसाधारणधर्मो दृश्यते तत्रैव क्रिया व्यवस्थि-
 तेत्यर्थः धात्वर्थोः फलव्यापाररूपयोः क्रियवोरुभय-
 निष्ठत्वेऽपि तत्त्वविशेषादेव तद्विवृत्यव्यवहार इति
 भावः । किमप्य द्विविधः धातुपक्षायः तदनुपस्था-
 यत् तत्त्वाभ्यर्हितत्वेन उपस्थितत्वेन च धातुपक्षपि-
 शेनैव प्रथमं पक्षं तदप्राप्तौ तु उपपद्यतेति
 विवेकः । तेन पक्ष्यादयः खोपस्थाप्यस्य कर्त्तृपक्षेऽ-
 साधारणधर्मस्य व्यापाररूपक्रियाकृतस्य विवृतिरूप-
 फलस्य बोधकाः कर्मस्य भावका एव गम्यादयस्तु नैवं तद-
 वस्थाप्यफलस्य संयोगादेरुभयनिष्ठतया साधारण्यात्
 धातुपक्षायविशेषासम्भवात् धातुपक्षायस्य क्रियाकृतस्य
 न्यादिरूपसाधारणधर्मस्य पक्षं तस्य च कर्तरि
 दर्शनात् कर्त्तृत्वत्वम् । एवञ्च कर्त्तृस्यादिविभाग एत-
 द्भवेत्यायम्न इव । अथैषां मते पुनः शब्दप्रवृत्तिः
 कर्मवत्कार्यं प्रवृत्तिः शब्दैरेव नियामकमाक्षरेण प्रकल्पि-
 तेति द्रष्टव्यम् । तच्च नास्ति यथा “कर्मण्यः षच-
 मिर्भावः कर्मस्यास्य भिदादयः । कर्त्तृस्यो बुद्धिर्भवेत्
 कर्त्तृस्यास्य गमादयः” इति कर्मस्याः कर्मस्य क्रियार्थका इ-
 त्यर्थः एवमप्येति । सखादायवित्तु एतच्छास्त्रमपि
 व्यायम्नकं पूर्वोक्तरीत्या एतेषां कर्मस्यत्वादिव्यवस्थाप-
 नात् अन्वयात् धातुस्यैकरूपेण तद्व्यवस्था कर्तुमशक्य-
 क्रियाऽव्यवस्थापनेतिरित्याहुः । एवञ्च क्रियाकृतविशेषे-
 नैव क्रियाव्यवस्थेति पक्षमन्वयः “निर्वर्त्ये च विकार्ये”
 च कर्मवद्भाव इत्येव । ननु प्राये कर्मणि तु सिद्धान्तोऽयं
 व्यवस्थितः इत्यभिप्रायकैर्विस्था भङ्गान्तरेण दर्शिता ।
 तथा च निर्वर्त्यविकार्ययोरेव क्रियाकृतस्य एतत्पक्ष्यादि-
 रूपस्य विशेषस्य सत्त्वात्, प्राये तदवस्थात्वे तेषु कर्म-
 ज्ञावाभावो बोध्यो । “क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धित्वं न
 तिष्ठति” इत्यभिप्रायकर्मवत्त्वे प्रायस्य क्रियाकृतविशेषा-
 भावकत्वात् व्यतिरेकेण निर्वर्त्यविकार्ययोस्तत्सत्त्वगणा-
 यातमित्यर्थं विभारेण । सन्तधातुनां धात्वर्थेऽर्थ-
 कत्वेन कर्त्तृत्वस्येति तत्त्वज्ञतोभूतधर्मोरेव कर्मस्य-
 कर्त्तृत्वभावकतया व्यवस्था तत्त्वज्ञतोभूतधर्मोरेव तद-
 न्वयान्तरेण पदादिमिति द्रष्टव्यम् । बोधस्तु कर्मकर्तरि
 कर्तरीव यथा बोधनः प्रत्यः । स्वभवेत्यादौ बोधनाभि-
 वेकाच्चकविजित्यनुष्ठानस्यात्यादिभ्योगरूपव्यापारः ।

अपरे तु कर्तृराश्यां विविधत्ववत् व्युत्पत्तिरिति चेन्न
 फलेऽपि विशेषणत्वमङ्गीचक्रु रङ्गीचक्रु यत्वा नामाद्येधात्व-
 र्थयोरपि साक्षादन्यम् । वस्तुस्तु तिसृष्वन्यस्यैव व्युत्-
 पत्तिरिति चेन्नोभयत्वान्नय इति द्रष्टव्यम्, अकर्मण्येन
 प्रसिद्धाः सत्ताद्यर्थका अभियुक्तैरन्यत्र संवृत्तीता यथा

“सत्ताजीवनदर्पभीतिगयनक्रोडाग्निवासजयाव्यक्तध्वान-
 नभोगतिस्थितिजरावज्जाप्रमादोदये । मोहे खेटनवेग-
 युद्धदहनव्यातिचरोन्मादके शुद्धिस्वेदगजायनभ्रमणके-
 शान्तौ प्रतौ मज्जने । इप्सौ जागरणोपवक्रगमनोत्साहे
 मृतो संगये मृगौ मन्दगतौ च मृदयपतने चेटा-
 क्रुधो रोकने । वृद्धौ हातगतौ च सिद्धिविरतौ चर्षी-
 यनेने वने कस्योदगनिमेषमङ्गयतनार्थं धातवोऽकर्मकाः ।
 दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्तमानास्तु धातवः । वाचका भाव-
 मात्रस्य यतस्तस्मादकर्मकाः । कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
 ये ते तु धातवः । तद्वद्भावेऽकर्मकाः स्युः सङ्गतकृत्यां सक-
 र्मकाः । क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
 प्रयोगतोऽन्ये सन्तव्या अनेकाणी हि धातवः” इति ।
 श्वाकाशादिमहाभूतेषु । ४३ इत्येव ५ शब्दाद्याकाशादि
 गुणेषु । देहस्थेषु “रसास्त्वृत्तांसमेदोऽस्थिमज्जा-
 शुक्राणि धातव इत्युक्तेषु इतरमादिषु । ७ मनःशिला-
 द्यस्त्विकारे । टक्फादौ क्षयरः । अथाह सुश्रुतः ।
 “ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्दिता देहधारणम् । विरगी-
 दानविशेषैः सोमसृष्ट्यानिना यथा । धारदनि जगद् देहं
 कफपित्तानिनास्मृतेति” इत्यस्मि । १० स्वर्णोऽतो तत्तापधातवो
 यथा “हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं शीषकमेव च । रङ्ग-
 मायसैत्येष्ट धातवोऽपि प्रकीर्त्तिता” इति दानसागरः ।
 “सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कुण्डल पारदम् ।
 रङ्गश्च शीषकश्चैव इत्यष्टौ स्तैर्मन्त्राः” इति वैयस्यम् ।
 सप्त धातवो यथा । “स्वर्णं कथञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यमदमेव
 च । शीषं बोधञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भावाः” इति
 भावप्र० । “बन्धीपतिवत्त्वानित्यकाश्चान्दजगामयान् ।
 निवार्यं देहं दपति नृणां तद्भातवो यथा । “सुवर्णं कथं
 ताम्राणि हरिताम्रमनःशिला । गैरिकाङ्गनकाशीष-
 शीषलोहः सहिद्रुजाः । गन्धोऽभ्रकमित्राद्या
 धातवो गिरिसम्भावाः” । नव धातवो यथा “हेम-
 तारारनागाश्च ताम्ररङ्गे च बोध्यकम् । कांस्यकं
 कान्तबौहय धातवो नव कीर्त्तिनाः” । सात्त्विकं
 तुल्यकाश्चैव नीलाङ्गनमिन्द्राऽवकाः । रसकथेति

विज्ञेया एते सप्प्रोपधातवः । शरीरस्वसप्तधातुभवस-
प्प्रोपधातवो यथा । “स्तन्यं रजस नारीणां काष्ठे भ-
वति गच्छति । युद्धमांसभवस्त्रोहो यः सा सङ्गी-
त्यते वसा । खेटोदन्नास्तथा केशास्तथैषौजस सप्तमम् ।
इति धातुभवाज्ञेया एते सप्प्रोपधातवः” इति सुख-
बोधः । ११लोकेषु १२वस्तुनि गन्धार्यचि० ।

रसादेर्धातुवाच्यतायां निरुक्तिस्तत्कर्माणि च भावण० च-
क्तानि यथा “एते सप्तस्वयं स्थित्वा देहं दधति यक्ष्णाम् ।
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । ग्रीष्मं
जीवं लेपः स्त्रोहो धारणपुरणं । गर्भोत्पादश्च कर्माणि
धातूनां कथितानि च । रसादीनां धातूनां क्रमेण ग्रीष्म-
नादिकर्माणीति बोध्यम् । एतेषाञ्च पूर्वपूर्वस्तोत्रोत्तर-
हेतुत्वं तच्च कायगण्डे १६०८ प्र० दर्शितम् । उपधातवः
सङ्गुणाश्च भावण० अन्यद्योक्ताः यथा

“सप्प्रोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम् । तस्य
कांक्षश्च रीतिश्च सिन्दूरं च शिलाजलम् । उपधातुषु
सर्वेषु तत्तद्भातुगुणा अपि । सन्ति किन्त्वेषु तेऽलोनास्तत्त-
दंशत्वभावतः” । तत्र स्वर्णादिधातो “दन्तान्ने आचमानानां
धातूनां हि यथा मनुः” मनुः । उपधातवश्च गोण-
धातवस्तेन तत्रापि धातुगण्डप्रवृत्तिः । अतएव उप-
धातुभिप्रायेण गैरिकादीनां धातुगण्डभाच्यता दृश्यते यथा
“न्यस्ताक्षरा धातुरनेन यत्” “अकालसन्ध्यामिव धातु-
मत्ताम्” कृमा० । “वद्विचित्रं तत् कूटान् उद्भूते-
र्धातुरेणुभिः” रघुः । “त्वामानिष्य प्रणयकृपितं धातु-
रागैः शिलायाम्” मेघ० । “अद्वीषामिव कूटानि धातु-
रक्तानि शेरते” मा० व्या० १९ अ० । १२देहादिधारके
व्याक्तानि “स्त्रीषंसयोरु संयोगे निगुडौ शुक्रशोणिते ।
पञ्च धातून् स्वयं पठः आदत्ते युगपत् प्रमः” याज्ञ० ।
“पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भक-
तया षष्ठिज्ञातरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकादृक्कर्मयोगि-
तया समर्थः युगपदादने भोगायतनत्वेन स्वीकरोति”
मिता० व्याकाशादौ “तदव्ययमनुवृत्तं सर्वव्यापि ध्रुव-
स्थिरम् । नवधारं पुरं विद्यात् विगुणं पञ्चधातुकम्” भा०
व्याश्र० २३ अ० । “भूतेषु धातवः पञ्च ब्रह्मा तान-
सृजत् पुरा । आदता वैरिमे लोकाः सहामूताभि-
संज्ञिताः” भा० शा० १८४ अ० । “व्यद्यमशितं तेषां
विधीयते तस्य यः स्वविष्टो धातुस्तत् परीषम्” छा० उप० ।
प्रभृतौ “धातोः स्थाने इत्यादेर्धं सुप्तीव संन्यवेशयत्” ।

“अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित्” रघुः । रसादौ “शरीर-
धातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च । नेषुर्ब्रह्मास्त्रनि-
र्दग्धाः न च मन्त्राप्यदृश्यते” भा० व० २८६ अ० ।
परमेश्वरे “अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः”
विष्णुस० । धातुर्विंशत्येकतुल्यः इति वा नामद्वयं
कार्यकरणान् प्रपञ्चधारणात् वा चिदातुः” भा० । “वायु-
पूर्वमथो सृष्टा यो धातुर्धातुसत्तमः । धारणाज्ञातुमन्दश्च
ब्रह्मदे लोकसंज्ञितम्” हरिजं० २० अ० । केशाद्युप-
धातौ “काकपदमखिका केशधातुयुक्तानि शर्कराविडम्”
हृ० सं० ८० अ० । १४धारके । “अथ” हविः सचते
सञ्च धातु चारिणगातुः” अ० ५।४४।३ । “धातु सर्वधार-
कम्” भा० १५प्रकारे “विधातवः परमा अस्य गावः” क०
५।५०।४ । “विधातुः प्रथयद्विभूज” विधातुः विपकारः” भा०

धातुकासीस न० धातुरूपं कासीसम् । कासीसे उपधातुभेदे
हेमच० । [२देहभेदे च । २कूर्मविभागगण्डे दृश्यम् ।

धातुकुशल लि० धातुषु कुशलः । १धातुक्रियाभां कुशले ।

धातुचय पु० धातूनां चयः यत् । कासरोगभेदे ।

धातुघ्न लि० धातुं स्वर्णादि हन्ति हन-टक् । १धातुनाशन
श्रीले २काञ्चिके न० हेमच० । तस्य पारदादिधातुमारक-
त्वान् तथात्वम् ।

धातुद्रावक पु० धातुं द्रावयति द्रु-णिच्-ण्वुन् । धातु-
रुतिकारके (नोहागा) ख्याते पदार्थे पारस्करनि० ।

धातुनाशन लि० धातुं नाशयति नश-णिच् ल्यु । स्वर्णादि
धातुमारके २काञ्चिके न० लिङ्गा० ।

धातुप पु० धातुं पाति रक्षति पा-क । रसरूपे प्रथमधातौ
गण्डच० । “आरुह्य धमनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं
रसः । पुष्पाति, तदनु स्वीयैर्व्याप्नोति च तत्तुं गुणैः” भावप्र०
तस्य सर्वधातुपोषकत्वोक्तेस्तथात्वम् । “रसस्तु हृदयं
याति समानमरुतेरितः । स तु व्यानेन विशिष्टः
सर्वान् धातून् विषर्जयेत् । केदारेषु यथा कुख्याः पुष्पानि
विनिधोषधीः । तथा कचेवरे धातून् सर्वान् वर्जयते
रसः” भावप्र० ।

धातुपाठ पु० धातूनां पाठो यत्तु धातवः पठन्तेऽत्र
व्याधारे षज् वा । पाणिन्यादिप्रणीते धातुनामधीव-
बोधकपद्यभेदे । “धातुपाठः सदाद्यक्रमादन्नादिमक्रमः
“धातवः पठिताः पाठस्तत्तुल्योक्तमस्थिताः” इति च
कविकल्पद्रुमः । एषं पाणिनीयः भूषतायाभिख्यादिधातु-
पाठोच्चेयः ।

धातुपारायण पु० धातूनां पारायणं यत् । धातुप्रति-
पादकपन्थभेदे ।

धातुपुष्पी स्त्री धातुरिव पुष्पं यस्या जातित्वात् ङीष् ।

(आइफुल) ख्याते धातुपुष्पां भावप्र० । बङ्ग० वा कप्
अत इत्त्वम् । धातुपुष्पिकाऽप्यत्र शब्दरत्ना० । धातुकी-
शब्दे तुङ्गुणा दृश्याः । [इत० । पर्येते त्रिका० ।

धातुमृत् पु० धातुं गैरिकादिकस्य धातुं विभक्तिभ्य-किप् तुक्
धातुमल पु० इत० । धातूनां रसादीनां पाकतो जायमाने

केशादौ कफपित्तमलाः केशः प्रसवेदो मखरोम च ।
नेत्रविट् चक्षुषः स्त्री हो धातूनां कर्मयोगमलाः" सुयुतः ।

शुक्रस्य तु मलोनास्ति यथाह भावप्र० ।

"स्वामिभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु । षट्सु
धातुषु जायन्ते मलानि सुनयो जगुः । यथा सहस्रधा
ध्माते न मन्त्रं किञ्च काश्चने । तथा रसे सङ्गः पक्वे
न मन्त्रं शुक्रताङ्गते" । "आहार्यस्य रसः सारः
सारहीनो मलद्रवः । सिराभिस्तज्जलं नीतं वक्षौ
भूत्वभाष्यात्" भावप्र० । अल्ककरशब्दे ५५८ पृ०
तत्पाकप्रकारो दृश्यः ।

धातुमाक्षिक न० धातुरूपधातुरूपं माक्षिकम् । माक्षिके
उपधातुभेदे राजनि० ।

धातुमारिणी धातुं मारयति ऋ-णिच्-णिनि इत०
ङीप् । (शोहागा) सर्जिकायां शब्दच० ।

धातुराजक न० धातुषु राजते राज-ण्वल् धातूनां
राजा टङ्गमा० स्वार्थे क वा । शुक्रं तस्य च
सर्वधातूनां चरमत्वात् तथात्वम् ।

धातुवल्लभ न० इत० । टङ्गणे राजयल्लभः ।

धातुवादिन् धातुं वदति उपायान्तरेण कर्तुम् । कारव्यमे
कौशलभेदात् रसायनादिना स्पर्शरीत्यादिकरे हारा-

धातुवेरिन् पु० इत० । गन्धके शब्दच० ।

धातुशेखर न० धातूनामुपधातूनां शेखरमिव । काशीसे
उपधातुभेदे हेमच० । ((सङ्घि) हारा०

धातूपल पु० धातुरूपधातुरूप उपलः । कठिनिकायां
धातु ति० वा-टच् । १ धारके २ पोषके ३ ब्रह्मणि पु० अमरः

"सृष्ट्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकलयत्" सन्ध्यामन्त्रः
४ विष्णो । "अनादिनिधनो धाता" विष्णुस० । धातुशब्दे

उदा० दृश्यम् । ५ आत्मनि इवायुभेदेऽनिलशब्दे १६६ पृ०
दृश्यम् । ७ आदित्यभेदे आदित्यशब्दे ६८५ पृ० दृश्यम् ।

तत्तादित्यभेदे "कौशल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा"

रामा० वाच० ८२ अ० । द्रव्यज्ञानः पुत्रभेदे "हो पुत्रो
ब्रह्मणस्त्वप्रो ययोस्तिष्ठति लक्षणम् । लोके धाता विधाता
च यो स्थितो मनुजा सह" भा० व्या० ६६ अ० । ८ भृगु-
सुतभेदे "भृगुः ख्यात्यां महभागः पत्न्यां पुत्रान्जीजनत् ।
धातारश्च विधातारं त्रियञ्च भगवत्पराम्" भा० गृ० ४।१।२५
१० प्रजासर्गकारकेषु सर्गादिषु "सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरन-
न्तरम् । पुरातनाः पुराविद्धिः धातार इति कीर्तिताः"
कुमा० ।

धातुपुत्र पु० इत० । ब्रह्मणः पुत्रे सन्तुक्तभारे शब्दर० ।

धातुपुष्पी स्त्री धातु पुष्टिकर्तुं पुष्पमस्याः ङीप् । (आइफुल)
धातुक्याम् अमरः । वा कप् अत इत्त्वम् । धातुपुष्पिका
तत्त्वार्थे अमरः ।

धातु न० धीयतेऽस्मादिकमत्र धा-आधारे ङ्ङ् । १ भाजने
उणादिवृत्तिः । धाता ब्रह्मा आदित्यो वा देवताऽस्य अण्
२ आदित्यदेवताके ३ ब्रह्मदेवताके च दादशकपालसंस्कृते
पुरोडाशादौ ति० । "स यः स धातामो स आदित्यः ।
अथ यत्तद्विधां परमं क्रान्तमेतत्तद्विधिज्ञेन एतत् प्रतिष्ठित
क्षपति । स यः स धातायमेव स धातुः दादशकपालः
पुरोडाशो दादशकपालो दादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरः प्रजापतिः ऋजुतिर्धाता" शतब्रा० ६।५।१।
१८ । "अनुमतिराकाशिनीवालीकुञ्जभ्यश्चरवो धातो
दादशकपालः सर्वैकतः" कात्या० श्रौ० १८।६।०।१ ।

धात्री स्त्री धीयते धीयते धेट्-कर्मणि ङ्ङ् धीयन्ते पुरुषाणां
अनया वा धा-करणे ङ्ङ् । विश्वं वा दधाति ङ्ङ् निष्ठात्
ङीष् टच् ङीप् वा । १ उपमातरि (धाइमा) ।

भावप्र० धात्रीलक्षणादि "पीताय (पानाय) यदि बालस्य
विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य गुणान् दोषान् कुर्याद्वातीं
तदेदधीम् । सवर्णां मध्यवयसां सच्छीलान् सुटितां सदा ।
शुद्धदुग्धास्वच्छलीरां सवत्सामतिवत्सलाम् । स्वार्थिना-
मत्यसन्तुष्टां कुनीनां सज्जनात्मजाम् । कैतवेनापरि-
त्यक्तां निजपुत्रदशं शिशौ । अथ निषिद्धां धात्रीमाह ।
शोकाकुला कुमाती च आत्मा व्याधिमती सदा ।
अत्युन्नानितरां नीचा स्थूलातोव भृशं कृशा । गर्भिणी
ज्वरिणी चापि लब्धोन्नतपयोधरा । अजीर्णगोजिनी
चापि तथा पथ्यपिर्वर्जिता । आसक्ता कुप्राकाये" तु
दुःखात्तां चञ्चलापि च । एतासां सन्ध्यापानेन शिशु-
र्भवति समयः । अथ बालस्य सन्ध्यापानविधिः । तत्र
माता प्रशक्ताङ्गो चारुपक्षा पुरोसुखी । उपविश्या-

सने सम्यग्दक्षिणं स्तनमस्तुना । प्रक्षाल्येषत् परिस्त्राव्य
मन्त्राभ्यामभिमन्त्रितम् । उदङ्मुखं शिशुं कोष्ठे शनैः
सन्धार्य पाययेत् । मातृपुनर्लक्षणं धात्री च ईषत्-
परिस्त्राव्य । अन्यथा वैपुग्यमाह सुश्रुतः । अस्त्रावितं
स्तनं बालः पिबत् स्तन्येन भूयसा । पूर्णद्योता वमीकास
श्चाभैर्वति पीडितः । अभिमन्त्रणमाह । क्षीरनोर-
निधिसोऽस्तु स्तनयोः क्षीरप्रसक्तः । सदैव सुभगो बालो
भवत्येव महाबलः । पयोऽमृतसमं पीत्वा कुमारस्ते
शुभानने । दीर्घमायुरवाप्नोत देवाः प्राप्यामृतं यथा ।
मन्त्रो च पितृस्थानेन ब्राह्मणेन पठनीयो । यावत् मन्त्र
पाठभावत्वात् धात्र्या वा दक्षिणहस्तेन स्पर्शः कार्यः”
“उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचः” रघुः । “धात्र्य-
कुलीभिः प्रतिषाद्येमाणः” कुमा० । अक्षितो च तस्या
विश्वधारणात् । “मेखलेव स्थिता धात्र्या देवास्तुर-
विभागकत्” छ० वि० । शरण्यकत्वात् स्थिता ।
श्चात्मन्य्यां च मेदि० । तस्याः धारणादेः पुत्रार्थ
साधनत्वात् तथात्वम् । आत्मन्यकीशब्दे ७६४८० तद्गुणा
उक्ताः । तस्या उत्पत्तिर्माहात्म्यञ्च पाद्मोत्तरख० १०७
ख० उक्तं यथा “अथ लिप्तेभ्यो वीजेभ्यो वनस्पत्यः स्त्रियो-
ऽभवन् । धात्री च कालितो चैव तुलसी च नृपोत्तमः ।
स्वभाववा कृता धात्री माभवान्मृतौ तथा । गौरी-
भवा च तुलसी तमः सत्वरजोगुणा”
स्थानान्तरे तत्रैव तन्माहात्म्यं यथा
“ऋणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् । यत्
पुरा हरिणा भोक्तं वशिष्ठं प्रति नारदः । धात्री वत्स !
नृणां धात्री मायवत् कुरुते लषाम् । दद्यादायुः पयः
पानात् स्नानाद्वै धर्मकञ्चयम् । अलक्ष्मीनाशनं सद्यो-
ऽप्यन्ते निर्वाणमेव च । विघ्नानि नैव जायन्ते धात्री-
ज्ञानेन वै नृणाम् । तस्मात् त्वं कुरु विन्द ! धात्री-
ज्ञानं हि यत्नतः । प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य-
नारद ! । यत्नं यत्नं सुनिश्चेष्ट ! धात्रीज्ञानं समाचरेत् ।
तीर्थं वापि नृहे वापि तत् तत् श्रियः स्थिताः । धात्री-
ज्ञानानि दिवसे यस्यास्थीनि कलेवरं । प्रक्षालितानि
विप्रेन्द्र ! न स स्याद्गर्भसम्भवः । धात्रीफलं विप्रेन्द्र !
वेधां केशाद्य रक्षिताः । ते नराः केशवं यान्ति नाश-
यित्वा कलेर्मनम् । धात्रीफलं महापुण्यं ज्ञाने पुण्य-
तरं स्मृतम् । पुण्यात् पुण्यतरं वत्स ! भक्षणे सुनि-
श्चयः ! न गङ्गा न गङ्गा पुण्या न काशी न च

पुष्करम् । एकैव च यथा पुण्या धात्री मायवत्सरे ।
कार्तिके मासि विप्रेन्द्र ! धात्रीज्ञानं समाचरेत् । यश्च
तज्जन्मश्रीयात् सोऽश्मभयमाप्नुयात् । धात्रीफलं
स्मरेद्यस्तु सदैव सुनिश्चितम् ! । प्राग्जन्मनि कृतात् पा-
पात् मुच्यते मातृ संशयः । संस्मरेद्यस्तु धात्रीं तामह-
न्यहनि मानवः । मुच्यते पातकैः सर्वैर्मनोवाक्पायस-
म्भैः । धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीवमीषु च । रवि-
वारे च संक्रान्तौ संस्मरेत् सुनिश्चयः ! । यस्य नेहे
सुनिश्चेष्ट ! धात्री तिष्ठति सर्वदा । तस्य गेहं न ग-
च्छन्ति प्रेतकृष्णाण्डराजसाः । धात्रीज्ञाने हरेर्धामं
जागरे हरिवासरे । जन्मबन्धो विनश्येत हृद्यमेधा-
युतं फलम् । स्नायादात्मन्यैस्तु कार्तिके हरिवत्सल ! ।
परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम् । धात्री-
च्यायां समासाद्य कुर्यात् ब्राह्मन् यो मुने ! । सुक्तिं
प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरः । सुभिं पाशौ
सुखे कण्ठे देहे च सुनिश्चितम् । धने धात्रीफलं यस्तु
स महात्मा स पुण्यभाक् । धात्रीफलविनिष्ठाङ्गो
धात्रीफलवभूषितः । धात्रीफलकृताङ्गारो नरो नारा-
यणो भवेत् । यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धरे धात्रीफलं
मुने ! । प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा ।
धात्रीफलानि यो नित्यं धृते करसंपटे । तस्य नारा-
यणो देवो वरमेकं प्रयच्छति । धात्रीफलं न भोक्तव्यं
कदाचित् करसंपटात् । य रक्षेद्विघ्नान् भोगान्ने
यो सुक्तिमिच्छति । धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थं
यो वहेत्तु हि । स वैष्णवो न विघ्नो यो विष्णुभक्ति
पराऽपि च । न त्याज्या तुलसीमासा धात्रीमाला वि-
शेषतः । तथा रुद्राक्षमालांपि धर्मकार्थमिच्छता ।
यावत्कुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि । ताव-
न्मनसि हृत्स्थोऽपि सदा लुठति केशवः । बाणहिमानि
वहते धात्रीमालां करे नरः । तावद्युगसङ्घाताणि वै-
कुण्ठे वसतिर्भवेत् । सर्वैवमयी धात्री वासुदेवमनः-
प्रिया । आरोपणीया सेव्या च सेवनीया सदा बुधैः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं धात्र्या महात्म्यप्रसक्तम् । श्रोत-
व्यञ्च सदा सङ्गच्छतुर्गफलदम्” अधिकमालकीशब्दे
इयम् । २ जनन्यां विश्वः । “पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य
प्रदायति” याज्ञ० । [इत० । आत्मन्य्याः पत्ने ।

धात्रीपत्र न० धात्र्या इव पत्रमस्य । ताशीयपत्ने राजनि०
धात्रीपत्र ५० इत० । उपमात्वा सुते केमच० ।

धात्रीफल न० ६० । आसनकीफले तस्य पाकविधेः गुणाः ।

“अङ्गारपाकमृदुयत्नसुपाचितानि सिन्धुस्थिहृत्कमरिचादि-
समन्वितानि । तन्ने हते पुनरपि प्रतिभर्जितानि धात्री-
फलानि जनयन्ति हि जाठराग्निम्” वैद्यके उक्ताः ।

धात्रेयी स्त्री धात्रा अपत्यम् स्त्री स्वार्थे वा ढक् ङीप् ।

१ धात्राः स्त्रपत्ये २ धात्राश्च । “द्वयः सखी नटी
दामी धात्रेयी प्रतिवेशनी” सा० द० । स्वार्थे क तत्त्वार्थे ।

“अतश्चत्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमाटादीकृते वटि । पटेद्वाले-
यिकावाक्यं प्राडसुपो वाप्युदङ्मुखः” ति० त० ।
धात्रेयिकावाक्यञ्च “सिंहः प्रमेनमवधीत् सिंहो जासुरता
वृत्तः । सुकुमारक ! मा रोटीस्तव कोपस्यमनकः पिबपु०
“सस्यं वृद्धं च तं मत्वा न मा देयी जगाम ह । स्नान्तु
धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय पादिकृणोत् तथा” । “अवमत्य
ददौ मूढा गूढं धात्रेयिकां मम” भा० व्या० १०५ अ० ।

धात्रारिष्ट पु० “धात्रीफलमहृत्ते द्वे पीडयित्वा रसं भिषक् ।

जोडाष्टभागं पिप्पल्याश्चूर्णाई कुड्वास्वितम् । शर्करा-
वर्तनोन्मिश्रं एकं स्निग्धटे स्थितम् । प्रपिबेत्

“पाण्डुरोगार्तो जीर्णे हितमिताशनः । कामलापाण्डु-
हृद्दोगवातासृग्विषमज्वरान् । कामहिकाऽर्चिश्चासा-
नेषोऽरिष्टः प्रणाशयेत्” चक्रदत्तोक्ते धात्रारसपक्वे
रिष्टनाशके पदार्थे ।

धान न० धा-भावे ल्युट् । १ धारणे २ पोषणे च आधारे
ल्युट् । ३ धारणाधारे स्त्रियां ङीप् राजधानी मत्स्यधानी

धानक न० धन्याक+ठुषो० । १ धन्याके राजनि० २ मानमेदे
पु० भावप्र० । “वृद्धिस्तु रत्तिकाभिः स्यात् साधको
हेमधानको” । अत्र हेमधानको पाठान्तरम् ।

धाना स्त्री य० व० । धा-न टाप् । (वज्ररी) ख्याते १ मृद-
यवे अमरः । २ धन्याके ३ धमिनघोद्विजे अङ्गुरे ४ चूर्णे-
मक्तुषु च मेदि० । “यवास्तु निस्तुषा मृदाः सृता धाना
इति स्त्रियाम् । धानाः स्युर्दूर्जेरा कृत्वास्तृट्पदा गुर-
वश्च ताः । तथा मेदः कफच्छर्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः”
राजनि० । “धाना मत्स्यान् पयोमांसं शाकञ्चैव न
निर्णयेत्” मनुः । स्वार्थे क धानाका तत्त्वार्थे व० व०
शब्दर० ।

धानाचूर्ण न० ६० । मक्तुषु ।

धानी स्त्री धा-आधारे ल्युट् ङीप् । १ आधारे राजधानी
२ पीलुहणे स्त्री राजनि० । स्वार्थे क धानिका तत्त्वार्थे
“अङ्गारधानिका” अमरः ।

धानुर्दण्डिक पु० धनुर्दण्ड इव तेन जीयति वेतना० ठक् ।
धनुरपजीविनि धानुष्के ।

धानुष्क पु० धनुःप्रहरणमस्य धनुषा जीयति वा वेतना०
ठक् इच्छुक्तान्नात् ठस्य कः । १ धनुषा युधप्रमाने २ धनुषा
जीविनि च अमरः । “पारश्वधिकधातुष्कशास्त्रीकप्रावि-
कान्वितो” भट्टिः । धनुरिवावययोऽस्य वा० ठक् । ३ अस्पा-
मार्गे स्त्री शब्दर० ।

धानुष्य व० धनुषि साधुः वा० जगृ । वंशे राजनि० ।

धानेय न० धानेय स्वार्थे ढक् । धन्याके राजनि० स्वार्थे क
धानेयक तत्त्वार्थे न० जटाधरः ।

धान्या स्त्री (एलाइच) पलायां शब्दर० ।

धान्य न० धाने पोषणे साधु यत् । १ सतुपे (धान) ख्याते त्री-
ह्यादौ “शस्यं जेतवतं प्रोक्तं सतुषं धान्यसुचयते”
अृतिः । धान्यवर्गः सगुणोऽभिहितो भावप्र० यथा
“शालिधान्यं त्रीटिधान्यं मूकधान्यं तृतीयकम् ।
गिन्नीधान्यं कुट्टधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् । शा-
लयो रक्तशाल्याद्या त्रीहयः षडिकादयः । यमादिकं
मूकधान्यं सङ्गाद्यं शिथिलधान्यकम् । कङ्गादिकं
कुट्टधान्यं तणधान्यञ्च तत् सतुषम्” ।
तत्र शालिधान्यस्य लक्षणं गुणाश्च “कण्डूनेन विना शुक्ला
हेमन्ताः “शालयः सृताः” । अथ शालीनां नामानि ।
रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः । सगन्धकः
कईमको महाशालिश्च दूषकः । पुष्पाण्डुकः पुण्डरी-
कस्तथा महिषमस्तकः । दीर्घमूकः काञ्चनको ह्यायनो
लोभपुष्पकः । इत्याद्याः शालयः शलिं बह्वो बह्द-
शजाः । अन्यद्विस्तरभीतेषु समस्ता नात्र भाषिष्वाः” ।

अथ तेषां गुणाः “शालयो मधुराः स्निग्धा बद्धा
बद्धालवर्धसः । कषाया लघ्वो रुच्याः स्त्रियां हृष्याश्च
हृङ्गणाः । अल्पानिलककाः शीताः पित्तघ्ना मूत्रला-
सदा । शालयो दग्धसृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः ।
सृष्टमूत्रपरीषाश्च रुच्याः स्त्रेष्ठापकर्षणाः । कैदारा वात-
पित्तघ्ना गुरवः कफशुक्ललाः । कषाया अल्पवर्धस्का
मेध्यासृते बलावहाः” । कैदाराः कटुकोजजाः उष्णः ।
“स्वल्गलाः स्वादयः पित्तकफघ्ना वातपित्तघ्नाः । किञ्चि-
त्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि । स्वल्गलाः
अकटुभूमिजाताः स्वयंजाता । वापिता मधुरा
हृष्या वल्ग्याः पित्तप्रणाशनाः । स्त्रेष्ठायाश्च वर्धस्काः
कषाया गुरवो हिष्वाः” । वापिताः कटुकोले अकटुकोले

च । “वापितेभ्यो गुणैः किञ्चित् हीनाः प्रोक्ता अवा-
पिताः” । कष्टचोत्वे चकष्टचोत्वे वा । ‘रोपितास्तु
नवा वृथाः पुराणा लघवः स्रुताः । तेभ्यस्तु रोपिता
भूयः शोषपाका गुणाधिकाः । किञ्चिद्गुहाः हिमा
रूक्षा बल्याः पित्तकफापहाः । बद्धिदृक्काः कषायाश्च
सधवशात्पित्तकाः” ।

अथ रक्तशालेर्गुणाः “रक्तशालिवैरक्तेषु बल्यो वगर्था-
स्त्रिदोषजित् । स्रुत्यो मूलनःस्वर्थाः शुक्रलक्ष्णज्व-
रापहः । विषप्रणशासकासदाहनुदङ्घ्रिपुष्टिदः । तस्या-
दत्यान्तरगुणाः शालयो महदादयः” । रक्तशालिः
(टाटदक्षानो) इति लोके मगधदेशे प्रसिद्धः ।

अथ ब्रीहिधान्यस्य लक्षणं गुणश्च । “वार्धिकाः
कण्डिताः शुक्ला ब्रीह्यधिरपाकिनः । कण्वब्रीहिः पाट-
लश्च कुकुटाण्डक इत्यपि । शालासखो जलमख इ-
त्याद्याः ब्रीहयः स्रुताः । कण्वब्रीहिः स विज्ञेयो
यः कण्वतृषतगुलः । पाटलः पाटलापुष्पवर्णो ब्रीहि-
रुच्यते । कुकुटाण्डकर्तब्रीहिः कुकुटाण्डकउच्यते ।
शालासखः कण्वशूकः कण्वतृषतगुल उच्यते । लाला-
वर्णं सुखं यस्य धियो जलमखस्तु सः । ब्रीहयः
कथिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिताः । अस्यामि-
ध्वन्दिनो बद्धवर्ज्यः पटिकैः समाः । कण्वब्रीहिवैर-
क्तेषां तस्मादल्पगुणः परे” ।

अथ पटिकानां लक्षणं गुणश्च । “गर्भस्था एव ये पाकं
यान्ति ते पटिका मताः” । अथ पटिकानां नामानि ।
“पटिका शतपुष्पश्च प्रमोटकसुजन्दकी । महापटिक
इत्याद्याः पटिकाः ससृदाहताः । एतेऽपि ब्रीहयः
प्रोक्ता ब्रीहिलक्षणदर्शनात् । पटिका मधुरा शीता
लघवो बद्धवर्ज्यः । वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशाः
गुणैः” ।

तत्र पटिकाया गुणाः । “पटिका एव तेषां
लघ्वो स्निग्धा त्रिदोषजित् । स्वादी मृदी प्याहृणी
च बनटा च्वरहारिणी । रक्तशालिगुणैस्तुल्या
ततः स्वल्पगुणाः परे । पटिका (पाटी) इति लोके ।

अथ शूकधान्यानि । तेषु यवाः प्रसिद्धाः । अतियवः
पीनशूकः कण्वारुणवर्णो यवः । तोक्यो हरितो
निःशूकः स्वलो यवः यवेति प्रसिद्धः । तेषां नामानि
गुणश्च । “यवस्तु पीतशूकः स्याज्जिःशूकोऽतियवः
स्रुतः । तोक्यसहस्रहरितस्रुतः स्वल्पश्च कीर्तितः ।

यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः । व्रणेषु
तिलवत् पथ्यो रूक्षो मेधानिर्बलः । कटुपाकोऽनभि-
मग्नन्दी स्वर्णो बलकरो गुरुः । बद्धवातमघो वर्षस्वैर्य-
कारी च पिच्छिलः । कण्डत्वगामयक्षेपित्तमेदप्रणा-
शनः । पीनसशासकाशोरुस्तम्बोद्धितदृष्टप्रणुत् । अस्मा-
दतियवो ग्यूनस्तोक्यो ग्यूनतरस्रुतः ।

अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणश्च । “गोधूमः सुम-
नोऽपि स्यात् विविधः स च कीर्तितः । महागोधूम इ-
त्याख्यः पश्चाद्देशात् सभागतः । महागोधूमः । (बहुगोष्ठम)
इति लोके । “मधूनी तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः कच्चिन्नन्दीसुखामिधः । गोधूमो
मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः । कफशूकप्रदो बल्यः
स्निग्धः सन्धानकत् सरः । जीवन्तो वृंहण्यो वगर्था
व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकत् । कफप्रदो नवीनो न तु
पुराणः । पुराणयवगोधूमस्रुतजाक्लृप्तशूलभागिति”
यागभटेन वसन्ते मृद्वीतत्वात् । “मधूनी शीतला स्निग्धा
पित्तघ्नी मधुरा लघुः । शुक्रला वृंहणी पथ्या
तदस्मन्दीसुखः स्रुतः” ।

अथ शिखीधान्यानि तत्पर्यायानाह । “शमीजः
शिखीजाः शिखीमवाः सूर्याश्च वैदलाः । तेषां गुणाः ।
“वैदलामधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातकाः
कफपित्तघ्नवद्भूमलला हिमाः । स्रुते सुहृमस्तराभ्यामन्ये
त्याघ्नानकारिणः । सुहृमस्तरयोरनाघ्नानकारित्वमन्यवै-
दलापेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाघ्नानकारि-
त्वात् ।

तत्र सुहृमस्य गुणाः । “सुहृो रूक्षो लघुर्पाही कफ-
पित्तहरो हिमः । स्वादुरत्यानिजो नेत्रो ज्वरघ्नो
घनजस्तथः । सुहृो बद्धविधः श्यामो हरितः पीतक-
क्षया । श्वेतो रक्तश्च तेषां तु पूर्वः पूर्वं लघुः स्रुतः ।
सुहृतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः । चरकादि-
भिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः ।

अथ माषः (उरदः) । माषो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो
रूक्षोऽनिलापहः । अंसनकर्षणो बल्यः शुक्रलो
वृंहणः परः । भिन्नमूलमनस्तन्यो मेदःपित्तकफप्रदः ।
गुदकीर्णाहृतश्चापङ्क्तिशूलाणि नाशयेत् । ‘कफपित्त-
करा माषा वृत्ताकं कफपित्तकत्” ।

अथ राजमाषस्य (वरवटी) राजमाषो महामाषश्चपल
स्ववहः अमृतः । राजमाषो गुरुः स्वादुस्तुवरस्रुतः

सरः । कृत्वा वातकरो रक्ताः सन्त्यो परिवर्तनप्रदः ।
चेतो रक्तस्यैवा कृत्वा विविधः स प्रकीर्तितः । यो
महास्रोष्ठे भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ।

अथ निष्ठावः । स तु राजशिविबीजं (भेटवाहु) इति
लोके । “निष्ठावो राजशिविः स्वादु बलकः श्वेत-
शिविकः । निष्ठावो मधुरो कृत्वा विपाकेऽन्तो गुरुः
सरः । कषायः सन्त्यपित्तान्मूलवातविवर्तकः । विदा-
हृणो विषक्षेपशोयकृत्पुत्रनाशनः” ।

अथ मज्जः । मज्जोवनसङ्गः स्यान्मज्जकसुकुको ।
मज्जो वातलो याही कफपित्तहरो लघुः । वज्र-
जिन् मज्जः पाके क्षमिकज्वरनाशनः” ।

अथ मसूरः । “मसूरको मसूरः स्यान्मसूरकः स
मसूरिका । मसूरो मधुरः पाके संपाही शीतलो
लघुः । कफपित्तसृजिद्रो वातलो ज्वरनाशनः ।

अथ आढकी (रहरी) । “आढकी तुवरी चापि सा
प्रोक्ता शण्डपिक्का । आढकी तुवरा कृत्वा मधुरा शीतला
लघुः । स्निग्धशी वातजननी वन्यां पित्तकफासृजित्” ।

अथ चणकः (कोला) । “चणको हरिमन्थः स्वात्
सकलप्रिय इत्यपि । चणकः शीतलो कृत्वा पित्त-
रक्तकफापहः । लघुः कषायो विटम्बी वातलो
ज्वरनाशनः । स चाङ्गारेण समृद्धसौम्यश्च तदु-
गुणः । आर्द्रश्लेष्मलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ।
शुक्लश्लेष्मलकरो वातकुष्ठप्रकोपणः । स्निग्धः
पित्तकफं हन्वात् क्षुपः क्षोभकरो मतः । आर्द्रोऽति
कोमलो रक्ताः पित्तशुक्रहरो हिमः । कषायो वातलो
याही कफपित्तहरो लघुः ।

कलायः (केराय) । कलायो वर्चुलः प्रोक्तः सतीमश्च
हरेणुकः । कलायो मधुरः स्वादुः पाके कृत्वा शीतलः ।
अथ लिपटः (खेसारी) । लिपटः खण्डिकोऽपि
स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । लिपटो मधुरश्चित्त
स्त्वरो कृत्वा लघुश्च । कफपित्तहरो रक्ताः याङ्कः
शीतलस्यैवा । किन्तु खड्गत्वपुष्पकारो दातातिक्षोपनः ।

अथ कुलथी । कुलथिका कुलथश्च कथ्यन्ते तद्गुणा
अथ । कुलथः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् ।
लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासशफनिलान् । हनि
हिक्कास्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् । खेदसंघा-
हको मेदोज्वरजलहरः परः ।

अथ तिष्ठः । तिष्ठः कृत्वा श्वेतो रक्तः स तृणयोऽल्प-

तिष्ठः कृतः । तिष्ठो रसे कटुकको मधुरस्तुगो
गुरुः । विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत ।
बल्यः केश्यो हिमस्यर्गस्त्वचाः सन्त्यो व्रणे हितः ।
दन्योऽल्पमूलकदुःखाही वातघ्नोऽस्निग्धतिप्रदः । कृत्वा
श्वेतमस्तेषु शुक्रानो मध्यमः सितः । अन्ये हीनतयाः
प्रोक्तास्तज्जैरक्तादयश्चानाः ।

अथ अतधी (तिष्ठि) । अतधी नीलपुष्पी च पार्थवी
स्वादुसा लुमा । अतधी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके
कटुगुरुः । उष्णास्त्वशुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी ।
अथ तुवरी (तोरी तोड़ीति) लोके । तुवरी याङ्गिणी
प्रोक्ता लघ्वी कफविपासृजित् । तीक्ष्णोष्णा वज्रिदा
कण्डूकुष्ठकोष्ठकमिप्रणुत् ।

अथ सर्पप (रक्तसरीसो पिथरी सरीसो) । सर्पपः
कटुकः स्निग्धस्तुन्मथ कटुस्त्वकः । गौरस्तु सर्पपः प्राज्ञैः
सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्पपरतु रसे पाके कटुः स्निग्धः
सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्धनः ।
रक्तोहरो जयेत् कण्डू कुष्ठकोष्ठकमिप्रहान् । यथा
रक्तस्यैवा गौरः किन्तु गौरो यरो मतः ।

अथ राजी (कणा राइ) । राजी तु राजिका तीक्ष्ण-
गन्धा कुञ्जनिहासरी । चरेत् क्षयमिजनकः क्षमिकन्
कृत्वा मधुरः । राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्त-
कृत् । किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डू कुष्ठकोष्ठकमिन् हरेत् ।
अतितीक्ष्णा विगेषेण तद्वत् कृत्वापि राजिका ।

अथ कुट्टवान्यम् । कुट्टवान्यं कृत्वा मधुरं तृणपाप्यमिति
कृतम् । कुट्टवान्यमनुष्णं स्यात् कषायं लघु लेयनम् ।
मधुरं कटुकं पाके कृत्वा लोदशोपकम् । वातकृत्
वह्निवत्कृत्वा पित्तरक्तकफापहम् ।

तत्र कङ्कः (काङ्नी) । स्थियां कङ्कगियन्तु हे कृत्वा
रक्ता मित्ता तथा । पीता चतुर्विधा कङ्कभासाग्निता
वरा कृता । कङ्कस्तु भग्नसन्तानवातका वृद्धशी गुरुः ।
कृत्वा श्लेष्महराणीव वाजिनां गुणकृद् गृहम् ।

अथ चीना । चीनाकः कङ्कभेटोऽस्ति मधुरोऽल्पः कङ्क-
वह्निशैः । [पित्तहृत् ।

अथ श्यामा । श्यामाकः शोषणो कृत्वा वातलः कफ-
अथ कोट्टः । कोट्टः कोट्टः स्वादुहलो वनको-
ट्टवः । कोट्टो वातलो याही हिमपित्तकफापहः ।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो याही वातकरो गृहम् ।

अथ चारुकः (सरपीज) । चारुकः सरपीजः स्यात्

कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । चारुको मधुरो रुक्षो रक्तपित्त-
कफापहः । शीतलो लघुद्वयश्च कषायो वातकोपनः ।

अथ वंशशीजम् । यवा वंशमवा रुक्षाः कषायाः कटु-
पाकिनः । बडभूताः कफघ्नाश्च वातपित्तकराः शराः ।

अथ कुसुमवीजम् । कुसुमवीजं वरटा सैव प्रोक्ता
वरटिका । वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापहा ।
कषाया शीतला गुणी स्यादहव्याऽनिकापहा ।

अथ गवेषुका (गरुडेडुका) । गवेषुका तु विदङ्गिगवेषुः
कथिता स्त्रियाम् । गवेषुः कटुका स्वादी काश्यं कृत् कफ-
नाशिनो ।

अथ नीवारः । प्रसाधिका तु नीवारस्त्यधान्यमिति
स्मृतम् । नीवारः शीतलो पाक्षी पित्तघ्नः कफघातकृत् ।

अथ (पुनेरा) । पवनाचोदिसः आङ्गुर्लोहितः स्नेह-
पित्तजित । अहव्यस्तुपरो रुक्षः क्लेदकृत् कथितो लघुः ।
धान्यं सर्वं नवं स्याद् गुणं श्लेष्मकरं स्मृतम् ।
तत्तु वर्षोदितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम् । वर्षोदितं
सर्वधान्यं गौरवं परिसृज्यति । न तु त्यजति वीर्यं
स्वं क्रमानुसृत्यतः परम् । एतेषु यवगोधूमनिलमाषा
नवा हिताः । पुराणा बिरसा रुक्षा न तथा गुण-
कारिणः । पुराणि वर्षद्वयादुपरिस्थिताः । यवादबो
नवाः अस्थान् प्रति हिताः । पय्याशिनान्तु पुराणा
हिताः । “पुराणयवगोधूमजौद्राङ्गुलशूल्यभुगिति
वसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात्” ।

आर्त्तार्दकभौषयोगिधन्वमेदाश्च हेमा० टा० उक्ता यथा
मार्कण्डेयपुराणे “जज्ञिरे तानि बीजानि सा-
व्यारण्याभिधानि च । ओषध्यः फलपाकालाः सर्वे
सप्रदग् स्मृताः । द्रीचयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्ग-
काः शलाः । प्रियङ्गुः कोविदारः कोरदुषाः शती-
नकाः । साण्डुद्रामसूराश्च निष्पायाः मकुलोत्पकाः ।
आदक्यश्चकाश्चैव चीनाः सप्रदग् स्मृताः । इत्येता
ओषधीनान्तु साव्याणां जातयः स्मृताः । ओषध्यो
यज्ञिया ज्ञेया साव्यारण्याश्चतुर्दश । द्रीचयश्च यवा-
श्चैव गोधूमाः कङ्गसर्पपाः । साण्डुद्राः सप्रसाश्च अटमाश्च
कुलोत्पकाः । शग्रामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः सग-
वेषुकाः । कोविदारमधुक्रान्तया वेणुयवाश्च ये । सा-
व्याः सप्राः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश ” “स्कन्द-
पुराणे “यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गकुलोत्पकाः ।
साण्डुद्रामसूराश्च निष्पायाः शग्रामसर्पपाः । गवेषुकाश्च

नीवारा आदक्योऽप्य शतीनकाः । चणकाश्चीनकाश्चैव
धान्यान्त्यादशैव तं धान्यानि द्रीचयः । नीवाराः,
आरण्याद्रीचयः । शतीनका वसुलककायाः । चीनकाः
चटिकविशेषाः । षट्त्विंशन्मतात् “यवा गोधूम-
धान्यानि तिलाः कङ्गुकाश्चैव च । शग्रामाकाश्चीनकाश्चैव
सप्रधान्यसुः स्मृतम्” ।

“एकादश्यां विशेषेण श्लाघमात्रं परिब्रूजेत् । फलं फलं
जलादीनि किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । अन्नं तु धान्यसम्भूतं
गिरिक्षे ! भुवि जायते । धान्यानि विविधानीह जगत्यां
इदृषु तान्यथ । श्यामानामसूराश्च धान्यकोद्व
सर्पपाः । मकुलो राजमाषाश्च तुवरोजुमरस्तथा । यव
गोधूमसुहृदाश्च तिलकङ्गकुलत्यकाः । गवेषुकाश्च नीवारा
आदक्य कलायकाः । माण्डुको वज्रको रङ्गः कीचको
वङ्ककथा । तिलकाश्चणकाश्चाश्च धान्यानि कथितानि
वै । एतद्धान्यं ससङ्गुतमन्नं भवति शोभने । अन्नत्यागे
म्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्जयेत्” पाद्मोत्तरखण्डम् ।

धान्यमानन्तु हेमा० टा० उक्तं यथा

मविष्णुपुराणे “पलद्वयन्तु प्रसृतं दिगुणं कङ्कं स-
तम् । चतुर्भिः कङ्कैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आदकः ।
आदकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोवुधैः । कुम्भो द्रोण-
द्वयं सूर्यः खारी द्रोणास्तु षोडश” । विष्णुधर्मोत्तरे
“पलद्वयं कङ्कः प्रस्थ आदको द्रोण एव च । धान्य-
मानेषु वोड्व्याः क्रमगोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः षोड-
शभिः खारी त्रिगुत्वा कुम्भ उच्यते । कुम्भस्तु दश-
भिर्वाधो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता” । वाराहपुराणे
“पलद्वयन्तु प्रसृतम् सृष्टिरकं पलं स्मृतम् । अष्टसृष्टि-
भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टो तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च
चत्वारि आदकः परिकीर्तितः । चतुरादको भवेत्
द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् । चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु
प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः” सृष्टिर्यजमानस्येति केचित् ।
पाद्मे “चतुर्भिः कङ्कैः प्रस्थः प्रस्थैश्चतुर्भिरादकः ।
चतुरादको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्” । अथ गोपथ-
ब्राह्मणे । “पञ्चलण्यनको सायसौ चतुःषट्भिः पलम् ।
पलैर्द्वौ त्रिंशद्भिः प्रस्था मागधेषु प्रकीर्तितः । आदकस्तैः-
चतुर्भिश्च द्रोणः स्याच्चतुरादकः” ।

धान्यम्भेदनादिविहितनक्षत्रादि ज्यो० त० उक्तं दीपिकायां
“याम्याजपाद्विधनामलतोयशक्राभिलेनरेषु च कुजा-
केजवारवर्जम् । शक्रेन्द्योगकरणेषु तिथौ विरक्ते पा-

न्यच्छिदिः स्थिरनरस्तृणोदयेषु । वलभट्टः “रेवतीहस्तमूलेषु
श्रवणे नागयास्ययोः । पितृदेवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं
मृगोदये” अथ धान्यच्छेदनप्रकारः । “सपत्नी साससुहो
च यवधान्ये सकाण्डके । हिन्दुशक्तिवत् निम्न-
मेतत् पाणशरं मतम्” पराशरः । “न सुष्टिपह्वं
कुर्यात् कदाचिद्वटपोषयोः । ईशाने खननं कुर्यात्
सार्धसुष्टिह्वं शुचिः । पौष्णे पुण्ये शुभाष्टे वा पूज-
यित्वेष्टदेवताम् । मध्यविप्रेषणान्यथं क्षौत्रे वा हव्य
भोजनम्” । बौधायनः “रक्षाश्वजधान्यानां गर्वा
चे । रजः शुभम् । अयाशक्तं समूहिन्याः श्वाजाविस्तर
वायसाम्” । सकूहिनी संमार्जनी । कथञ्चिन्नामणौ-
मेधिकृता यथा । “वटश्च सप्रपर्यथ गाभ्यानी शाल्नी
तथा यौदुम्बरी तथा धाली वा चान्या क्षीरधारिणी ।
क्षीरान्क्षी कर्षकेनित्यं मेधिः कायां फलप्रदा” । अधिकं
क्षपिगच्छे दृशप्रम् ।

धान्यकोष्ठक न० ६२० । धान्यस्यापनार्थं मृद्वे (गोमा) हना०
धान्यचमस ५० चम्यते चम-कर्मणि अयन् । धान्याधिकारभेदे
एव चमसः । चिपिटके त्रिका० ।

धान्यत्वच स्त्री ६२० । त्वचे अमरः ।

धान्यधेनु स्त्री दानार्थं धान्यकल्पितायां गव्याम् । तद्विधिः
“विषुवे चायने वापि कार्त्तिक्यान्तु विशेषतः । तसिदानीं
प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम् । यां दत्त्वा सर्वपापेभ्यः
शशाङ्क इव राक्षसा” (सुव्यते इति शेषः) । दशधेनुप्रदानेन
यत्फलं राजसत्तमम् ! तत्सर्वमेव प्राप्नोति ब्रौहिधेनुप्रदो
मरः । कृष्णाजिनं ततः कृत्वा प्राग्वत्संन्यसेद्गुपः । गो-
मयेनाहुतिप्राप्तीं शोभनां वस्त्रसंयुताम् । पूजयेद्देदिमध्ये
व्याघ्रोणैषापि चतुष्टयैः । मध्याह्ने च तदङ्गेन वि-
क्षयाठ्ठां न कारयेत् । चतुर्थीयेन घेन्वा वै वत्सन्तु परि-
कल्पयेत् । कर्त्तव्ये रुक्मशृङ्गे तु राजतलुरसंयुता ।
गोरूपः पूर्ववदुष्मास्यशुचन्दनलया । सुक्ताफलमया
दत्त्वा हतचौरस्यं सुखम् । प्रशस्तपत्रचवणा काष्ठोद-
नकान्विता । रज्जुवर्षसयाः पादाः क्षौमपुष्कसमन्विता ।
नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता । पादुकोपानहौ-
कृत्वे भाज्यं दर्पणं तथा । इत्येवं रचयित्वा तां
कृत्वा दीपार्चनादिकम् । पुष्पकालञ्च संप्राप्य ज्ञातः
शुक्लान्वरो मृद्वी । त्रिःप्रदक्षिणमावृत्त्यन्त्येष्टानेन कीर्त्त-
येत् । तव मित्र ! मञ्जाभाग ! वेदवेदाङ्गपारग ! । या
मेताह्नु सदा दत्तां मृद्वीष्व त्वं द्विजोत्तम ! प्रीयतां

मम देवेशो भगवान् मधुसूदनः । त्वमेका लक्ष्मीर्गो-
विन्दे श्लाघा चासि विभावसोः । शक्ते शची तु वि-
ख्याता मेधा मुनिषु सत्तमा । तस्मात् सर्वमयी देवी धा-
न्यरूपेण संस्थिता । एवमुच्चार्य तां घेतुं ब्राह्मणाय नि-
वेदयेत् । दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं क्षमाप्य द्विजोत्त-
मम् । यावच्च पृथिवी सर्वा वसुरत्नानि भूपते ! । तावत्
पुष्पमयाधिक्यं ब्रौहिधेनोश्च तत्फलम् । तस्मान्न-
रेन्द्र ! दातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । इह लोके च शौ-
भाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्कि-
णीरत्नमालिना । क्षूयमानोऽपसरोभिश्च प्रयाति शिश-
मान्द्रम् । यावच्च स्मरते जन्तु तावत् क्षणं मञ्जी-
यते । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ।
एवं हरेण प्रोदुगीर्यं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तमः । सर्व-
पापविशुद्धात्मा रुद्रलोके मञ्जीयते” । वराहपुराणोक्तः ।

धान्यपञ्चक न० ६२० । भावप्र० उक्ते धान्यविशेषाणां
पञ्चके । धान्यशब्दे भावप्र० वाक्यं दृश्यम् । अथितसादे
पाचनविशेषे यथा “धान्यपञ्चकविशेषं नागरैः पाचितं
जलम् । सामान्यचविशेषं पाचनं नित्यसंवितामिति”
भावमित्रः ।

धान्यमातृ त्रि० धान्यं माति स्त्री-एच । धान्यमापके
“मातृरुत् संख्यासंभद्रपुर्यायाः पा० सूत्रे पुर्याया इति
स्त्रीत्वनिर्देशात् स्त्रीत्वविशिष्टमातृशब्दस्यैव उक्तं नेतर-
स्येति सि०को० । तेन धान्यमातृरपत्यम् धन्यमात्र इत्येव
धान्यमाय त्रि० धान्यं माति मा-यण् युक् । धान्यमानका-
रके शतद्विकृतेरि च तस्य धान्यमानेनैव विज्ञेयत्वात् ।
धान्यराज ५० धान्यानां राजा-टच् समा० । यत्र राजनि०
धान्यवनि ५० धान्यस्य पनिः राजिः । धान्यराशौ उज्ज्वल०
धान्यपर्जन न० धान्यस्य कणायुक्ततया वर्जनं यत् । (वाङ्मो)
दृष्टिभेदे त्रिका० ।

धान्यवीर ५० धान्येषु वीर इव बलहेतुत्वात् । भाषे (कला५) ।
धान्यशीर्षक न० ६२० । धान्यस्य मञ्जुर्थां धान्याद्याद्यो-
ऽप्यत्र । लटापरः ।

धान्यशैल ५० दानार्थकल्पिते धान्यमये पर्वते तद्विधानादि
हेमा० दा० पञ्चा३० उक्तं यथा ।

“तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् । प्रथमो
धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो जवणाचलः । गुड्याचलस्तृती-
यस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः । पञ्चमस्तिलगणैः स्यात् षष्ठः
कापीपर्वतः । सप्तमो हतशैलश्च रत्नशैलश्चाष्टमः ।

राजतो नवमस्तद्गमः शर्कराचक्रः । वक्ष्ये विधान
मेतेषां यथावदनुपर्वणः । अयने विपुत्रे चैव व्यतीपाते
दिनक्षये । शुक्लपक्षे तृतीयायासुपरागे शशिक्षये ।
विवाहोत्सवयज्ञे वा द्वादश्यामथ वा पुनः । शुक्लायां पञ्च
दश्यां वा पुन्यर्क्षे च विधानतः । धान्यशैलादयो देया
यथान्नञ्च विधानतः । तीर्थे यायतने वापि गोष्ठे
वापि भवाङ्गणे । मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रसुद-
स्रम् । प्रागुदकपर्वणं तद्वत्प्राङ्मुखं वा विधानतः ।
मण्डपलक्षणम्, परिभाषायां प्रतिपादितम् । अत्र
चायं विधानक्रमः दानद्विषयात् पूर्वदाः पूर्वाह्णे कृत
स्नानादिक्रियो यजमानः असुकपर्वतदानमहं यः
करिष्ये इति कृतसंकल्पो दृष्टिप्राप्तमाभ्युदयकं विधाय
पूर्ववत् पुण्याहवाचनं कुर्यात्, तदनन्तरम् अद्य असुक-
स्निन् देगे असुकस्निन् काले असुकपर्वतदानेनाहं यक्ष्ये
तत् तदङ्गभूतछोमादिके असुकशर्माहं असुकवेद ध्या-
यिन्मूत्रजं त्वामहं वृषे इति । पुराणवेदविदाञ्चतु-
र्षामृत्विजां वरणं, तथा ओम् अद्य असुकस्निन् देगे
असुकस्निन् काले असुकपर्वतदानेनाहं यक्ष्ये तत् तद-
ङ्गभूतानि कर्माणि कर्तुं कारयितुं च असुकगोलं
असुकशर्माहं असुकवेदाध्यायिनं गुरुं त्वामहं वृषे
इत्याचार्यं वृणुयात् एतोऽस्मीति सर्वत्र प्रतिवचनं तत्
तावत् संपूर्णेषां चैदितिसर्वपर्वतदानसाधारणोऽयं
विधिः । “गोमयेनोपलिप्तायां भूमावासीर्य वै कुर्यात् ।
तन्मध्ये पश्यंतं कुर्यात् विष्कम्भपर्वतान्वितम् । धान्य-
द्रोणसहस्रेण भवेद्द्विरिहोत्तमः । मध्यमः पञ्चश-
तिकः कनिष्ठः स्यात् त्रिभिः शतैः” । द्रोणलक्षणमुक्तं
परिभाषायाम् । प्रमाणस्वरूपवरणस्य पुंसो द्वादशभिः
प्रसूतिभिः कुडयो भवति अनेन कुड्वेन चतुर्गुणोत्तरं
प्रस्थादन्नद्रोणा भवन्ति अतः चतुःप्रस्था कुड्वैद्वेणो
भवतीति कृततरुणा व्याख्यातम् । “मेरुमहाग्री-
हिमधस्तु मध्ये सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् । पूर्वेषु
सक्ताफलवज्रयुक्तो यास्येन गोमेदकपुष्परंगैः । पश्चाच्च
गारुत्मतीक्ष्णरत्नैः सोम्येन वैदूर्यसरोजरागैः । श्रीखण्ड-
खण्डेरभितः प्रवाचस्तान्वितः युक्तिशिलातलः स्यात् ।
ब्रह्माऽथ विष्णुर्भगवान् पुरारिर्दिवकरोऽप्यत्र हरि-
रक्ष्मणः स्यात् । मूर्ध्वव्यवस्था गतमत्सरेण कायाः सुवर्णेन
तथा द्विजोधाः । चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि नित-
म्बभागेऽपि राजतः स्यात् । अर्द्धचुङ्गाहतकन्दरस्तु

एतोदकः प्रस्रवणश्च दिक्षु । शुक्लाश्वरागव्यम्पुषरावली
स्यात् पूर्वेषु पीतानि च दक्षिणेन । वासांसि पश्चादथ
कर्बुराणि रक्तानि चैवोत्तरतोचनाली । रौप्यान्महेन्द्र-
प्रमुखानथाष्टौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण । नाना-
फलाली च समन्ततः स्यात् मनोरमं माल्यविलेपनं
च । वितानकं चोपरि पञ्चवर्णमञ्जानपुष्पाभरणं
सितम् । मेरुरित्यादि, महाग्रीहयो, राजाक्षशालयः,
वृक्षत्रयसंयुत, इति दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातो,
मध्ये कल्पतरुरिति वृक्षत्रयं, तथा पूर्वतो हरिचन्दनं,
पश्चिमे सन्तान इति तरुद्वयं च कुर्यात्, एते सर्वपर्वतेषु
कर्त्तव्या इति शर्कराचले वक्ष्यमाणत्वात् सर्वेषाञ्च पञ्च-
शास्त्रत्वमवधेयमिति । वज्रं, हीरकं । गारुत्मतं, गर-
कतं । सरोजरागः, पद्मरागः । सक्ताफलालीनि च
यथादिशं वक्ष्यमाणराजतशृङ्गेषु निवेशनीयानि ।
पुरारिः, महेन्द्रः । ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।
मूर्ध्वव्यवस्था उपरिदेशस्थिताः । गतमत्सरेण, वित्तशा-
खरहितेन । द्विजोधाः, पक्षिसमूहाः । दिवीशा इति
क्षचित्पठः । तत् व्यादित्यायसरोरुद्रा दिवीशाः । तेषु,
वस्त्रादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणं विश्वचक्रं ।
इक्ष्वाकव वंशः, एतमेवोदकं, वस्त्रागव्येव मेघसमूहाः
कर्बुराणि, चित्वाणि । लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्ड-
दाने । “इत्यनिवेश्यामरशैलमप्य” मेरोश्च विष्कम्भानि-
रीन् क्रमेण । तुरीयभागेण चतुर्दशन्तु संस्थापयेत्
पुष्पविलेपनाट्टान् । पूर्वेषु मन्दारमनेकफलैश्च युक्तं
युक्तं गणैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् । कामेन काञ्चनम-
येन पिण्डमानमाकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाट्टम् ।
क्षीराक्षुण्णोदधरसाऽथ वनेन चैव रौप्येण शक्तिघटितेन
विराजमानम् । यास्येन गन्धद्वयं निवेशनीयो
गोमूतसङ्ख्यमयः कलपीतजम्बा । हैमेन यक्षपतिना
एतमानसेन वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
पश्चात्तिलाचक्रमनेकसुगन्धिपुष्पसौवर्णं पिप्पल-हरिणमव-
हंसयुक्तम् । आकारयेद्भजतपुष्पानेन तद्वत्स्त्वितं दधि-
सितोदधरस्तथापि । संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माघमयं सवस्त्रम् । पुष्पैश्च जेम्बटपाद-
पञ्जेश्वरत्नमाकारयेत्कनकपेत्तुविराजमानम् । माघीकभद्र-
सरसा च वनेन तद्वत्तुरीयेण भास्करवता च युतं विभाय” ।
इत्यन्निवेश्येत्यादि, एवं मेरुं निवेश्य तद्वत्तुरीयभागपरि-
मितेन पृथगव्येषु एकैकं विष्कम्भगिरिं कुर्यात् न तु

चतुर्थभागेन चतुरोऽपीति, तथाच लवणाचले पश्यति
 “चतुर्थीशेन विष्कम्भपर्यतान् कारयेत्, पृथगिति” । पूर्वेषु
 मन्दरमिति, सन्निधानान्मन्दरोऽपि व्रीहिमय एव,
 गणैर्युक्तमिति, पुराणतिलगणत्वयान्वितमित्यर्थः । अने
 कफलाबीयुक्तं यवैरिति कश्चित्पाठः । तस्य समन्वये
 यवानुष्ठानमपि कार्यम् । कनकघटितेन भद्रकदम्बाख्येन
 वृक्षेण लक्षितम् । कामलक्षणमाह विश्वकर्मा “चाप-
 बाणधरः कामो रतिप्रेयान् सुमध्यमः । आनीढो
 मन्दो वाजी चापवान् विश्वमादकः” इति । क्षीरप्रति-
 तेन, अरुणोदभञ्जितेन रूपघटितेन, सरसा वनेनापि
 रूपघटितेन विराजमानमिति ब्रह्मन्वः । यास्येने-
 त्यादि, गन्धमादनो, गन्धमादनः, कलपौतजं वेति,
 सुवर्णजम्बुवृक्षेण । यक्षपतिरूपसक्तं योमये “सुख-
 मापिङ्गाक्षश्च गतिर्न पीतविग्रहम् । पृथक्स्थस्वनाध्यक्षं
 ध्यायेत् शिवसखं पदेति” । इतमानमेनेति इतपरितेन
 मानसाभिधानेन राजतेन सरसा । पद्यादिति, पश्चिम-
 देशे दक्षिणपूर्वतिसितोदं नाम रजतनिर्मितं सर इति,
 विपुलशैलं, विपुलं नाम पर्वतं मालीकभद्रसरसेति, सा-
 ल्मीकं, सधु तत्पूरितेन रजतमयेन भद्राभिधानेन सरसा
 युतमित्यर्थः । अत्र च कामदेवस्य प्रत्यङ्मुखत्वं हंसस्य
 प्राङ्मुखत्वं कनकपेनोर्दक्षिणासुखत्वं यक्षपतेरुदङ्मुखत्वं
 च शर्कराचलस्थितद्विग्वेषापेक्ष्यं देवतेषु सर्वशेलेषु
 नदितव्यं, चरमव्यवस्था कुतोऽपि शास्त्राद्व्यवस्थितिरिति ।
 एते च कामदेवादयः कदम्बादीनां निजपर्वतवृक्षाणामध-
 स्तात्कर्त्तव्याः । “होमैश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्विर्दालै-
 रनिन्द्यचरिताकृतिभिर्हिजेन्द्रैः । एवं च हनुमत्तमत्र
 विधाय कुण्डं कार्यस्तिर्लैर्यवघटेन समित्कुम्भेय । रात्रौ च
 जागरमनुष्ठितगीततूर्यैरावाहनञ्च कथयामि शिलोद्धया-
 नाम्” । पूर्वेष्वेत्यादि मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं
 विधाय तस्य पूर्वोत्तरदिग्दिग्भागे तुलापुरुषोक्तलक्षणां
 देवतावेदिं कृत्वा तत्र विनायकादिदेवताभ्यः पर्वतपूजां
 विद्ध्यन्तु अन्यन्तरवृत्तिजाऽग्निस्थापनान्ते महाणां
 लोकपालानामित्यादिब्रह्ममाण देवताभ्यस्तत्तज्जिह्वमन्त्रै-
 स्तिळादिद्रव्येण होमं कर्तुः । “महर्षे त्वय होतव्ये
 कुयान् कुण्डं करात्मकम्” इत्युक्तेरत्र हस्तपरिमितकुण्डो-
 पदेशादङ्कितसहस्रं होतव्यमिति टानविवेककारः । अत्र
 विनायकादयो दालिगद्देवा, द्वादशादित्याः, एकादश-
 रुद्राः, दश लोकपालाः, अष्टौ वसवः, ब्रह्मा-विष्णु-शिव-

सूर्याश्चतवारः काम पनद-हंस-कामपेनश्चतवारः इत्येव-
 मेकाशीतिसंख्यकेभ्यो देवेभ्यः पञ्चादीनां प्रतिदेवतं त्रयो-
 दशाङ्कतिहोमे त्रिपञ्चाशदधिकमाङ्कतिसहस्रं सम्पद्यते ।
 अष्टशतान्तु होतव्यमिति ब्रह्माण्डपुराणे वक्ष्यति । तिला-
 दीनि चत्वार्येव हविर्द्रव्याणि इताक्तानीत्यवगन्तव्यम् ।
 समिधः, साधारण्यादुदम्बरस्य । होमादनन्तरं पुष्पोपहारा-
 नाटाय वक्ष्यमाणमन्त्रैर्यथाक्रमं पर्वतानावाहयेत्, तत्र
 मेरोरावाहनमन्त्रः । “त्वं सर्वदेवगणधामनिधि ! विरुद्ध-
 मक्षदुष्टहेऽप्यमरपर्वत ! नाशयाशु । त्वेवं विधत्स्व कुरु-
 शान्तिमनुत्तमां नः सम्पूजितः परमभक्तिमता मया हि ।
 त्वमेव भगवानोशो ब्रह्मा विष्णुर्द्दिवाकरः । मूर्तोभूर्त्तं परं
 बीजमतः पाहि सनातनः । यथास्यं लोकपालानां
 विश्वमूर्तेय मन्दिरम् । रुद्रादित्यवृक्षनाञ्च तस्मान्कानि
 प्रयच्छ मे । यस्मात्सूक्त्यममरैर्नारीभिश्च समं तथा ।
 तस्मान्मासुद्राशेषदुःखसंसारसागरात् । एवमभ्यर्च्य तं मेकं
 मन्दरस्त्राभिपूजयेत् । अथ मन्दरस्य । यस्माच्चैवरेणेन तं
 मद्राश्वपर्वकेण च । शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतः पुष्टिकरो
 भव । अथ गन्धमादनस्य । यस्माच्चूडामणिजम्बुद्वीपे त्वं
 गन्धमादन ! । गन्धर्ववनशोभाधामतः कीर्त्तिर्दृढास्तु मे ।
 अथ विपुलपर्वतस्य । यस्माच्चैव कौतुमालेन वैभ्राजेन वनेन
 च । हिरण्यमयाश्वत्यश्विस्तस्मात् पुष्टिर्भवास्तु मे ।
 अथ सुपार्श्वस्य । उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् साविलेण वनेन
 च । सुपार्श्व ! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ।
 एवमामन्त्र्य तान् सर्गान् प्रभाते विमले पुनः । स्नात्वाथ
 सुरवे दद्यात् मध्यमं परितोत्तमम् । विष्कम्भपर्यतान्
 दद्याद्विग्वेभ्यः तमशो नृप । गाधोदद्याद्भुविर्गिणादथ
 वा दश पार्थिव ! । शक्तिरः सप्त बाहो वा पञ्च दद्या-
 दशक्तिमान् । एकां वा गरुडं दद्यात् कपिनाञ्च पथ-
 ध्वनीम्” । एवमामन्त्र्येति, टानदिनात् पूर्वदिनसे सर्वे-
 समिदमामन्त्रणादि विधाय गीतवादिवादिभिर्निशाभान्त-
 बाह्य ततः प्रभाते गुरुपञ्चमयो विहितस्नानादिक्रियाः
 पूर्णाङ्कितपर्यन्तं सकलकर्मशेषं समाप्य कुण्डसमीप-
 स्थापितकनकजलेन पर्वतयजमानं स्नपयेयुः । यजमा-
 नोऽपि शुक्रास्वरपरिधानः प्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणम-
 न्त्रेण यथाक्रमं पर्वतान् प्रतिपादयेत् ।

“पर्वतानामशेषाणांमेव एव विधिः स्मृतः । त एव पूजे
 मन्त्रास्त एोपस्कृताः स्मृताः । महाणां लोकपालानां
 ब्रह्मादीनाञ्च सर्वेषां । स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः प्रे-

लेषु पठ्यते । उपवासो भवेन्नित्यमशक्तो नक्तमिष्यते”
सर्वलाक्षारलवणमन्त्रीयादिति वक्ष्यमाणत्वादक्षारल-
वणं नक्तं वेदितव्यम् । “विभानं सर्वशैलानां क्रमशः ग्रहेण
पार्थिव ! दानकालेषु ये मन्त्रा पर्वतेषु च यत्फलम्”
अथ मन्त्रः “अक्षं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्त्रे प्राणाः प्रति-
ष्ठिताः । अक्षरान्नि भूतानि जगदन्नेन वर्तन्ते । अक्ष-
मेव यतोऽन्नक्षारमेव जगदन्नः । धान्यपर्वतरूपेण
पाहि तस्मादन्नमनसः” । एवमाचार्यादीन्, सम्पूज्य तद-
हजया धन्यभ्योऽपि दद्यात् ततोयजमानो वेद्यां
पूर्ववद्देवताः सम्पूज्य नमस्कुर्यात् । गुरुस्त्वान्विसर्जयेत्,
ततो यथार्जितं ब्राह्मणभोजनम् कृतोपवासस्य यज-
मानस्य दानदिने क्षारलवणवर्जनं सर्वपर्वतोपस्कारा-
णाञ्च ब्राह्मणगृहप्रापणं शर्कराचलोक्तं सर्वत्र कृ-
व्यम् । “अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयङ्कुरिम् ।
मन्त्रनिरगतं साह्यं देवलोकं महीयते । अप्सुरोगण-
गन्धर्वराक्षसीणां विराजितः । विमानेन दिवः पृ-
थगायाति सुरसेवितः । कर्मक्षयाद्वाजराज्यं प्राप्नोतीह
न संशयः” । इत्यमेव मन्त्रस्तु ५० । धान्यपर्वतादयोऽप्यत्र ।
ब्रह्माण्डविषयपुराणोक्तो विधिश्च ततः परः तत्र दृश्यः ।
धान्या स्त्री धन्याक+प्रुषी० । (धनिया) ख्याति पदार्थं हेमच० ।

धान्याक न० धन्याक+खाद्ये ऋण् धान्यमकति अक-कृतमि-
तायां गतौ अण् उप० म० वा । (धनिया) ख्याति पदार्थं
“धान्याकं तुवरं क्षिप्रमवृष्यं सुखं लभः । तिक्तं
कटुपुष्पिथिञ्च दीपनं पाचनं स्मृतम् । ज्वरघ्नं रोचनं
पाहि स्वादु पाके, त्विदोषमुत् । तृणादाहवमिश्रम-
कासामार्गः क्षमिप्रणत् । चार्द्रं तु तद्गुणं स्वादु विशेषात्
पित्तनाशनम्” भावप्र० ।

धान्याकृत् त्रि० धान्यं कर्मणादिना करोति क-कृप् वेदे
पठ्यतेऽपीषः । कर्मके “रूपन्तु वीजमिव धान्याकृतः”
ऋ० १०।८४।१३ ।

धान्यास्त्र न० “पादांगशालिसंयुक्तमन्नं ब्रह्माय कम्बले । त्रि-
रात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्रिन्नं मृदयेत् करैः । कम्बलाद्वाहितं
शुक्लं धालुकारहितञ्च यत् । तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमन्न-
सारणसिद्धये” भावप्र० उक्ते अन्नसारणोपयोगस्तुभेदे ।

धान्यास्त्र न० धान्येऽन्नमिष्यतमन्नम् । काश्चिके (आमानि) ।
“धान्येऽन्नं शालिचूणैश्च कोष्ठवादिभिरन्नं भवेत् । धान्यास्त्रं
तदन्तःस्थितत्वात् पीयनं लघु दीपनम् । अरुचौ वात-
रोगे रसिवास्यापने हितम्” भावप्र० ।

धान्यायन पुंस्त्री धन्यस्य गोत्रापत्यम् कण्वा० फक् ।
धन्यगोत्रापत्ये ।

धान्यारि पु० इत० । धान्यशत्रौ अस्मिन्नर्थे शब्दकल्पद्रुमे
तिलिङ्गतोक्तिः प्राभादिकी अरिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेन
“परवर्जिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोः” पा० सूत्रेण तत्पुरुषे
परवर्जिङ्गस्यैवावयवसनात् ।

धान्यार्थिन् त्रि० “अर्थीक्षासन्निरिते” पा० “तदन्नाच्च” वार्त्ति०
उक्तेः प्रवृत्तारो अन्त्यर्थे इति । धान्यरूपार्थविशिष्टे
स्त्रियां ङीप् । “कालत इहासन्निरिति देशतः” तथात्वे
अस्तीत्यधिकरणान्यथाभावात् न इतिप्रसक्तिः ।

धान्यास्थि न० इत० । तुषे ।

धान्यात्तम पु० धान्येषूत्तमः । शालिधान्ये राजनि० ।

धान्य पु० धन्यदेशे भवः अण् धोपभत्येऽपि वेदे नि० ङीष् ।
धन्यदेशोद्भवे । “असितो धान्यो राजेत्याह” शत० ब्रा०
१६।४।१४ । लोके तु धान्येन इत्येव “उदकं पार्वतं वार्त्ति-
भैरिणं धान्यं तथा” कामन्दको० ।

धान्यन्तर्यं त्रि० धन्यन्तरिदेवताऽस्य भा० गयत् । धन्यन्तरि-
देवताके होमादौ “अग्नीधोमं वैश्वदेवं धान्यन्तर्यमन्नम् ।
प्रजामां पतये चैव पृथक् होमो विधीयते” भा० आतु०
८७ अ० ।

धाम पु० धा-वा० भन् । गणदेवभेदे “देवाः साध्यास्तथा
विष्टे तथैव च महर्षयः । यामा धामाश्च मौक्त्या
शरुर्वापसुरोगणाः” भा० व० २६ अ० । “पितरो ज-
गतः श्रेष्ठो देवानामपि देवताः । तेऽपि तत्र समाजन्तु-
र्यामा धामाश्च सर्वशः” भा० श० ५५ अ० ।

धामक पु० धा-क+प्रुषी० । माप्रपरिभाष्ये भावप्र० हेमधानको
इत्यत्र हेमधामकौ इति पाठान्तरम् धानकशब्दे दृश्यम् ।
धामकेशिन् पु० धाम ज्योतीरूपः कोऽस्यस्य इति ।
ज्योतिर्मयकिरणयुक्तो स्वर्यं “दिवाकरः सप्तसप्तभिर्मकेषी
विरोचनः” भा० व० ३ अ० ।

धामच्छट् पु० धामानि आदयति आदि-कृप् छुस् ।
गुणानां पुरके अतिरिक्तानां समीकारके । “धामच्छ-
दन्निन्द्रः” यजु० १८।७६ । “वाग् वा अक्षुष्टु वाग्
धामच्छद्वाचैवास्तु तदाप्नोति” शत० ता० १०।१।१० ।

धामन् म० धा-मनिन् । १गेहे २देहे ३स्थिति ४प्रभावे
अमरः । परश्वौ इस्थाने ७जन्मनि मेदि० । “आ ते
धामानि दिव्यानि तस्युः” ऋ० १०।११ । १“पुत्रं जनय
सुप्तोऽपि धाम क्षतियतंजधाम्” भा० आ० १२२ अ० ।

दतेजसि "कार्शानवं धाम पतङ्गकान्तेः"। "पतङ्गधो धाम
विहारि सर्वतः"माचः। तत्र स्थाने"योगधारणयाऽम्बेया
दध्ना धामाविशत् स्वकम्" भाग०११।१६। इदानीप-
लक्षिते च "धानो धानो राज्ञस्ततो वरुण ! नो ह्यङ्ग"
यजु० ६।२२। १०परमेष्ठरे न०। "शुक्लुहृतमो धाम"
विष्णु स०। "धाम ज्योतिः"नारायणः परं ज्योति-
रिति मन्त्रवर्णात्" भा० ११धने च "धामसाचमभिषाचं
स्वर्गदम्"ऋ०१।५।१२। "धाम धनं तदर्षिभिः सह योज-
यितारम्" भा०।

धामनिका स्त्री धामन्येव स्वार्थे क। धमन्याम् रत्नमाला।

धमनी स्वार्थे ण्यङ् डीप्। धमनी भगव्यां शब्दच०।

धामनिधि पु० धामानि निधीयन्तेऽस्मिन् नि+धा-आधारे
कृिप् इत०। स्वार्थे जटाधरः।

धामभाज पु० धाम यज्ञस्थानं भजते भज-स्थि इत०। यज्ञ-
स्थानभागिनि देवे। "धामभाजो देवाः पाथोभाग् वन-
स्थतिः। धाम वै देवा यज्ञस्याभजन पाथः पितरः"
सौख्यत्रा०१०।६।

धामशस् चव्य० धान्नि धान्नि इत्यर्थे शस। स्थाने स्थाने
इत्यर्थे"तेषामिष्टानि विहितानि धामशः"ऋ०११।६४।१५

धामार्गव पु० धान्तेऽर्गं वाति-वा क। १अधामार्गे अमरः
२धीतपोपायाम्, मेदि०३षोष्ठके च रत्नमा०। "धामार्गव-
स्थापि सदनफलमज्जदपशोभो विशेषतस्तु परं शुक्लो-
दरकामश्वासकेशासयेषु" सुश्रुतः।

धाय त्रि० धा-ण। धारके "ददेर्दःस्वस्य मातृगम्यो धाय-
राभोटमत्तमम्" भट्टिः। "अनित्यत्वात् न कस्योपे प्रथी
दुःखस्य धायेः पोषकैरित्यन्वयो वा" जयमङ्गलः।

धायस त्रि० वर्णयित तोऽनुवृत्तौ "वह्निहाधाजम्यन्वन्सि"

उणा०असुन् युक् साधयःधारके"भूरसि भूमिरसृदितिरपि
विश्रुपायाः विश्वस्य मुधनस्य "वी" यजु० १३।१८। १८-
भावे असुन्। २पाने च"तुविष्टमाय धायमे" ऋ०१।१२।२२

"तुविष्टमाय प्रभूताय पानाय पादसे" भा। १।१३।७।

धायु त्रि० धा-उण् युक्। धारके "यस्मै धायुरदधाः" ऋ-
धाय्य पु०धा-कर्मणि गत्य युक्। १३रोहिते धीयते समिदनया

कस्ये नि० गत्य। २सामधेन्यामृचि स्त्री ततो दिगा०

भरादौ यत् यकोपात्तोपौ। २धाय्य तत्र भावे त्रि०"यजेति
धाय्यारूप" प्रगाथा यजामहाः" यजु०१६।२४।

धार न० धाराया इदम् अण्। १धर्षोद्भवजने दिव्यपानीयप्रभेदे।

तदुगुणभेदादि भावप्र०उक्तं यथा "धाराभिः पतितं तोयं"

वृहीतं स्कीतवाससा। शिलायां वसुधायां वा भीतायां
पतितञ्च यत्। सौवर्णे राजते तावन् स्फाटिके काचनि-
मिते। भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमच्यते। धार
भीरं त्रिदोषभूमिर्देश्यरसं लघु। सौम्यं रसायनं बल्यं
तर्पणं क्ष्मादि जीवनम्। पाचनं मतिकम्पूष्कं तन्द्राटात
अमक्तमान्। तृष्णां हरति तत् पथ्यं विशेषात् प्रादुर्धि
स्मृतम्। राजनि० तु अन्त्यधोक्तं यथा "यदा स्यादाग्निने
मासि सूर्यः स्वातीविशाखयोः। तदा म्वजलदेमं कं गाङ्ग-
सक्तं मनीषिभिः। अन्यदा मृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदेः।
अभिरुष्टमिदं तोयं सासुद्रमिति संज्ञितम्। तयोर्गुणाः।
"गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलघु रश्मिप्रदं पितृकफापहञ्च।
निर्दोषमिष्टं लघु तच्च नित्यं गुणाधिकं ज्योतिस्त्वहीत-
माहुः। सासुद्रं सलिलं शीतं कफघातकरं गुरु। चि-
त्तायामाश्विने तच्च गुणादयं गाङ्गवज्रमेव। पतितं भवि
ततोयं गाङ्गं सासुद्रमेव वा। स्वस्वाश्रयवशादुगच्छेदन्य-
दन्यद्रसादिकम्"। धृ-णिच् अच्। २यावानरे शक्ये
च मेदि० भावे अण्। ४जलधारावर्षणे हेमच०।
५खड्गादेरनभागे हुगम्भीरे पु० शब्दा०।

धारक त्रि० धारयति धारि-ण्यल्। १धमणै २धारण-
कर्त्तरि च। ३कलसे तस्य नक्षत्रिनक्षत्रिः देवीपु० "पञ्चान्
धारयते यस्मात् सातराविधास्तथा। दुरितानि च
निहन्ति तेन ते धारकाः स्मृताः" ४यौनी स्त्री कापि वेदे
व्यत इत्यं न। "निगल्गनीति धारका"यजु०२१।२२
"धरति लिङ्गं धारका योनिः" वेदटी०।

धारण न० धारि-ल्युट्। १धरणे २वितरणे भावे युच्।
३वृद्धिभेदे ४राजां न्यायपणस्थितौ च स्त्री अमरः।
४योगाङ्गभेदे स्त्री तत्त्वज्ञानादिकं पात०सू०भा० उक्तं यथा
"योगाङ्गानुष्ठानन्तु दिधेव कारणत्वं लभते इति योगा-
ङ्गान्यवधार्यन्ते"भा०"यमनियमामनप्राणायामप्रत्याहार-
धारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" पा०सू०। "यथाक्रमं
यतेषान् अनुष्ठानं स्वरूपञ्च वक्ष्यामः" भा० इति उद्देश्य
तेषां मध्ये पञ्चानां लक्षणानि पात० सू० समाधिपादे
दर्शयित्वा धारणादेर्लक्षणानि विभूतिपादे उक्तानि तत्र
धारणायाः लक्षणं दर्शितं यथा "उक्तानि पञ्च बहि-
रङ्गानि साधनानि धारणा यक्तव्या" भा० आभासः।

"देशवन्धश्चित्तस्य धारणा" पा० सू०।

"नाभिचक्रे हृदयउग्वरीके मूर्द्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे
जिह्वाग्रे इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये

चित्तस्य वृत्तिभावेण बन्ध इति बन्धोधारणा” भा० ।
 “प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिस्तत्साधनं चोक्तम्
 तृतीयपादे तत्प्रवृत्त्यनुगुणाः शब्दोत्पादहेतवो विभूतयो
 वक्तव्याः तासु संयमसाध्याः संयमश्च धारणाध्यान
 समाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया पञ्चम्यश्च
 योगाङ्गभ्यो वहिरङ्गभ्योऽस्याङ्गत्वस्यान्तरङ्गतया वि-
 शेषज्ञापनार्थमत्र त्वय्योपन्यासः तत्रापि च धारणा-
 ध्यानसमाधीनां कार्यकारणभावेन नियतपौर्वापर्यत्वा-
 न्दनगोपेनापन्यासक्रम इति प्रथमं धारणा लक्षणीय-
 त्याह उक्तानीतं देहेति व्याध्यात्मिकदेशमाह । नाभि-
 चक्र इति । आदिशब्देन तात्वादयो ग्राह्याः बन्धः
 सम्बन्धः । बाह्यदेशमाह बाह्य इति । बाह्ये च न
 स्वरूपेण चित्तस्य सम्बन्धः सम्भवतीत्युक्तं वृत्तिभावेण
 इति अत्रापि पराणम् “प्राणायामेन पवनं प्रत्या-
 हारेण चेन्द्रियम् । वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं
 शुभाशये” शुभाशया बाह्या हिरण्यगर्भवासवप्रजापति
 प्रभृतयः इदञ्च तत्रोक्तम् । “मूर्त्तिं भगवत्पदं सर्वोपा-
 न्ययनिष्पद्यते । एषा वै धारणा ज्ञेया यश्चिन्तयति तत्र
 धार्यते । तच्च मूर्त्तिं हरेरूपं तद्विचिन्त्य नराधिप ! । तत्
 श्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते । प्रसङ्गवतनं
 चारु पद्मपत्रनिभेक्षणम् । सुकपोलं सुविस्तीर्णललाट
 फलकोज्ज्वलम् । समकण्ठी तविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् ।
 कण्ठधोर्वं सुविस्तीर्णं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् । वलीवि-
 भङ्गिना मयनाभिना चोदरेण च । प्रलम्बाष्टभुजं विष्णु
 मय वापि चतुर्भुजम् । समस्थितोरुजङ्घञ्च स्वस्तिकाङ्गु-
 कराम्बुजम् । चिन्त्येद् ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ।
 किरीटहारकेयूरकटकाटिविभूषितम् । शार्ङ्गचक्रगदा
 खड्गगङ्गाज्जलयावन्तम् । चिन्त्येत्तन्मयो योगी
 समाधायाम्बमानसम् । तावत् यावत् दृढीभूता तत्रैव
 ज्ञेय ! धारणा । एतदातिष्ठतोऽन्यथा स्वेच्छया कर्म
 भवतः । नापयाति यदा चित्तं सिद्धिं भव्येत ता
 तर्हति” विवृतिः ।

सांख्योक्ते प्रणारेचककुम्भकाख्यप्राणनिरोद्धे चित्त-
 तशीकरणे प्राणायामभेदे च । यथा “ध्यानस्यापि सा-
 धनान्याह” भा० “धारणापनस्तकर्मणा तत्सिद्धिः” सांख्य०
 “वक्ष्यमाणेन धारणादित्येन ध्यानं भवतीत्यर्थः । धार-
 णादित्येन क्रमात् सूत्रत्वयेन लक्षयति । “निरोधश्च दे-
 विधारणाभ्याम्” सू० “प्राणस्येति प्रसिद्धा लभ्यते ।

प्रच्छेदनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति योगसूत्रे भाष्य-
 कारेण प्राणायामस्य व्याख्यातत्वात् । कर्देश वस-
 नम् । विधारणं त्याग इति यावत् । तेन प्रणारेचन
 योर्भावः । धारणञ्च कुम्भकम् । तथा च प्राणस्य
 प्रकर्षककुम्भकैर्यो निरोधो वशीकरणं वा धारणे-
 त्यर्थः । आसनादेः स्वशब्देन पञ्चाङ्गलक्षणीयतया-
 सूत्रे परिशेषत एव धारणायालक्ष्यत्वाभावाद्धारणापदं
 नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवत्प्राणशब्दे-
 नैव गृहीतेत्युक्तम्” प्र० भा० ।

“धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः” याज्ञ०
 प्राणायामविशेषरूपस्य धारणात्मकत्वमुक्तम् व्याख्यातञ्चेत्
 “तत्र च हृद्यात्मानं मनोगोचरतया धारयेत् । तत्र
 धारणाञ्च धारयेद्धारणास्वरूपञ्च जान्वयन्मथेन को-
 टिकाटानकालोमात्रा ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्रा-
 णायामस्त्रिंशद्भिर्मध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्भिरुत्तम इत्ये-
 वस्मार्णायामत्वयात्मिकैका धारणा । तस्मिन्नेव योगशब्दे-
 वाच्याक्षांश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र “संभ्रास्यः कोटि-
 कान्दद्यात्कराण्यष्टानुमसृज्ये । भावाभिः पञ्चदशभिः प्रा-
 णायामोऽधमः स्मृतः । मध्यमोद्विगुणः त्रैविंशद्विगुणो-
 धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका ताभिर्योगस्तदैव
 चेति” । धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह “क्वन्-
 त्वात्तं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा । निजं
 शरीरसत्सृज्य परकायप्रवेशनम् । अर्थानाञ्छन्दतः
 स्मृतिर्योगसिद्धेः लक्षणम् । सिद्धे योगे त्यजन्ते हसन्त-
 त्वाय कल्पते” मितान्तरा कृता ।

वह्निपुं धारणास्वरूपभेदादिकमन्यथोक्तं यथा
 अग्निर्वायु “धारणा मनसोध्येये संस्थितिर्ध्यानवद्-
 द्विधा । मूर्त्तिमूर्त्तिहरिध्यानं मनोधारणतो हरौ ।
 यद्वाह्नावस्थितं लक्ष्यं तस्माच्च चलते मनः । तावत्
 कालं प्रदेशेषु धारणा मनसि स्थितिः । कालावधि
 परिच्छिन्नं देहे संस्थापितं मनः । न प्रच्यवति यत्न-
 ज्याद्धारणा साऽभिधीयते । धारणा हादशायामा ध्यानं
 हादश धारणाः । ध्यानं हादशकं यावत्समाधिरभिधी-
 यते । धारणाभ्यासयुक्तात्मा यदि प्राणैर्विच्युते । कुलै-
 कविंशसुत्तार्थं स्वयंति परमं पदम् । यश्चिन्तयति न
 भवेद्देहे योगिनां व्याधिसम्भवः । तत्तदङ्गं धिया व्याप्य
 धारयेत्तत्त्वधारणम् । आग्नेयी वायवी चैव ऐशानी
 चासृतात्मिका । साग्निः शिखा फण्डला च विष्णोः

कावीं दिजोत्तम ! । नाडीभिर्विकटं दिव्यं शूनायं
वेधयेच्छुभम् । पदाङ्कुशत् कपालान् रश्मिमण्डल-
माहतम् । तिर्यक् चाधोर्ध्वभागेभ्यः प्रयान्त्योऽतीव
तेजसा । चिन्तयेत् साधकेन्द्रं यावत् सर्वं सहासने ! ।
मक्षीभूतं शरीरं स्नानतश्चैवोपसंहरत् । शीतस्नेहादय
स्नापा विनश्यन्ति दिजाऽसमाः । शिरोयोगाकरे चैव
कण्ठे चोरोमुखे करेत् । ध्यायेद्विन्दुचित्तात्मा पथो
भूतेन चात्मना । स्मरन्स्वीकरं स्मर्य भूते हिमगा-
न्धुभिः । धाराभिरखिलं विश्रमापूर्य भुवि चिन्तयेत् ।
ब्रह्मरन्ध्राच्च संजोमाद्यावदाधारमण्डलम् । सुशुम्नान्त-
र्गतो भूत्वा संपूर्णेन्दुलतामयम् । ब्रह्माख्य हिमसंस्पर्श-
तोयेनामृतमूर्त्तिना । कृतपिपासाक्रमप्रायसन्तापपरिपी-
डितः । धारयेद्दार्ढ्यं मन्त्री तदुत्थं चाप्यतन्त्रितः ।
वारुणी धारणा प्रोक्ता ऐशानी धारणां षट्पु । ज्योति
ब्रह्ममये पक्षे प्राणापाने जयजने । प्रसादं चिन्तयेद्
विष्णोर्यावन्निता क्षयं गता । सहातारञ्जयेत् सर्वं ततो
व्यापक ईश्वरः । अर्धेन्दुं परमं शान्तं निराभास-
चिरञ्जनम् । असत्यं ह्यव्यमाभाति तावत्सर्वं चरा-
चरम् । यावत् सख्यन्दरूपं न दृष्टं गुरुवक्त्रतः ।
दृष्टे तस्मिन् परे तत्त्वे व्याजङ्गमचराचरम् । प्रसा-
दमानमेयञ्च ध्यानकृतपद्मकल्पनम् । नाटमोदनकृतं सर्वं
जपहोमाचेनादिकम् । विष्णुमन्त्रेण वा कृत्यादमृतं
तारणां वदेत् । संपूर्णेन्दुभिर्ध्यायेत् कमलं तन्त्रि-
मूर्त्तिकम् । शिरःस्थं चिन्तयेद् यत्नाच्छाङ्गाद्युतवर्चसम् ।
सम्पूर्णमण्डलं ज्योति शिवकल्लोषपरिणितम् । तथा कृत-
कमले ध्यायेत्तदाज्यं स्नततुं करेत् । साधको विगतक्लेशो
जायते धारणादिभिः । १७४७० ।

काशीख० ४२ अ० विशेषोऽलोक्तो यथा

“प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः । प्रत्या-
हारैर्द्वाद्दशभिर्धारणा परिकीर्तिता । भवेदीश्वरसङ्कल्पे
ध्यानं द्वादशधारणम्” “प्रत्याहारेण सम्पन्नो धारणा-
मय चाभ्यसेत् । हृदये पञ्चभूतानां धारणं यत् पृथक्
पृथक् । जननी निश्चलत्वेन धारणा साऽभिधीयते ।
हरितालनिर्मां भूमिं साहज्यारं समेधसम् । चतुष्कोणां
हृदि ध्यायेद्देवां स्नात् स्थितिधारणा । कण्ठेऽम्बु
तत्त्वमर्धेन्दुभिर्ध्यायेत् विष्णुसमन्वितम् । वकारधीजं
कुन्दाभं ध्यायेच्छुभं जयेदिति । तालुस्थमिन्द्रगोपामं त्रि-
कोणं रेफसंयुतम् । रश्मेरधिष्ठितं तेजोभ्याम्बु वज्रं

जयेदिति । वायुतत्त्वं भ्रुवोर्मध्ये हृत्तमङ्गनसन्निभम् ।
यं धीजमीशदेवत्वं ध्यायेद्वायुं जयेदिति । आकाशञ्च
मरोचिधारसदृशं यदुन्नम्ररन्ध्रस्थितं यन्नाधेन मदाग्निवेन
सहितं शान्तं ङकाराक्षरम् । प्राणं तत्र विक्षीय पञ्च-
षट्कं चित्तान्वितं धारयेद्देवा भोजकपाटनपटुः प्रोक्ता
नभोधारणा । सप्तमी ज्ञानी चैव गोवनी भामनी
तथा । गमनी च भवन्त्येता भूतानां पञ्च धारणाः”
ह्रंसं चक्रे जलसूचके वायुविशेषधारणाद्यात्मके इयोगभेदे
च “व्यैवस्वितेऽष्टस्याद्यात्वारो वायुधारणादिवसाः ।
मृदुशुभपवनाः यस्ताः स्निग्धवनस्पतिगमनाश्च । तत्रैव
स्नात्वाद्ये दृष्टे भवतुष्टये क्रमान्वासाः । आवस्यपूर्वं
श्रेयाः परिश्रुता धारणास्ताः स्मृः । यदि ताः स्युरेक-
रूपाः शुभास्ततः सान्तरास्तु न शिवाथ । तत्करभयदाः
प्रोक्ताः स्तोकाद्याप्यत्र वामिदाः । सविद्युतः सष्टपतः
सर्पाङ्गुलकरमाहताः । मार्कचन्द्रपरिष्कृता धारणाः शुभ-
धारणाः । यदा तु विद्युतः श्रेयाः शुभाग्रामत्यप-
स्थिताः । तदापि सर्वसंख्यानां दृष्टिं त्रूयादिचक्षणः ।
सर्पाङ्गुलीः सापाच शुभा वाक्क्रिया अपि । पत्तिर्वा
सुखरा वाचः क्रीडा पाङ्गुजलादिषु । रविचन्द्रपरि-
वेमाः स्निग्धा नात्मलदूषिताः । दृष्टिस्तदापि विज्ञेया
सर्वसंख्याभिदृष्टये । मेलाः स्निग्धा संज्ञताश्च प्रदक्षिणमति-
क्रियाः । तदा स्यान्महती दृष्टिः सर्वसंख्यासंसाधिका” २० अ०

धारणी स्त्री धारि-ल्युट् । १००० “गारीरिकधारणी
शिविनाम्” दशक० । २ नाडिकायां श्वशानां मन्त्रभेदे
मेदि० ४ अ० गद्याम् हेमच० । [१० राजनि० ।

धारणीय लि० धारि-कर्मणि ऋनीयर् । १००० “धारणीकन्दे
धारणीययन्त्र न० पार्थितं धारि-कर्मणि ऋनीयर् कर्म ।
पार्थि देवताभेदानां यन्त्रभेदे तत्र पुत्रायन्ताद्विलक्षणं
सारदायां २४ पटले दृश्यम् । तत्रैखनद्रव्यादि तत्रोक्तं
यथा “काशीरोचनाकाञ्चाश्वमेधमदचन्दनेः । विनि-
खेदे मलेखन्ता वन्ताग्येतानि देशिकः” निषिद्धयन्त्रसूक्तम्
“भूमिस्तृष्टं यवस्तृष्टं दग्धं निमाल्यसङ्गतम् । विगीर्णं
वह्निर्तं मन्त्री यन्त्रं जातं न धारयेत्” मन्त्रसचोदधौ १८
तर्क० । रत्नेखनप्रकारद्रव्यादिकसूक्तं तत्रैव दृश्यम् ।
विस्तरभयात् न लिखितं, कर्मभेदे सामान्यतेलेखनद्र-
व्यादिकं २५ तर्क० तत्रोक्तं यथा “चन्दनं रोचना रात्रि-
मर्द्धपूजयिताभवः । अङ्गारोऽष्टविषाणीति शान्दादौ
यन्त्रलेखने । पूर्वोक्तलेखनद्रव्यं गृह्णीयात्तदपि ध्रुवम् ।

पिपलं मरिचं गुण्ठी श्लेष्मिण्य चित्तकः । गृह
प्रभोक्तस्तरौ लवणञ्च विषादकम् । शालौ वश्ये
लिखेद्भूर्जे स्तम्भे दीपिचर्मणि । खरचर्मणि विद्ध्ये
उच्चाटे ध्वजवाससि । नरास्त्रनि लिखेत्खन्तं मारण
मन्त्रवित्तमः । ये त्वाधाराः कृता यन्त्रतरङ्गे तेऽपि
सम्पताः ।

धारयु लि० धारि-यु । धारके “धारयैः कुक्षमोक्षीणाम्” भट्टिः ।

धारयित् लि० धारि-तृच् । धारयककर्त्तरि “त्वं हि धार-

यिता श्रेष्ठ ! कुक्षुणां कुरुसत्तम !” भा० उ० ६४४० ।

स्त्रियां ङीप् । धा च २ युधिष्यां स्त्री गन्धर्वा ।

धारयिष्णु लि० धृ-यिच् भेदे नि० इष्णुच् । धारयणीवे

“दण्डः धारयिष्णवः” सि० की० लोकेऽपि कश्चित् इष्णुच् ।

“शास्त्रं प्रज्ञा धृतिदीप्त्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।

उत्साहो वाग्मिता दार्यभापत्केशवहिष्णुता ।

प्रभावः शुचिता कैली त्यागः सत्यं कृतज्ञता । दया शीलं

दमचेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः” काम० ।

धारयु लि० धारमभिषवमिच्छति कथच् भेदे नि० न दीर्घः “क्य-

स्कन्दवि” पा० उ० । धारमभिषवकामे “त्वं सोमार्थं धार-

युर्मन्दः” ऋ० ६।६७।१ “धारयुरभिषवणकामः” भा०

धारयुधौरावान् मत्स्यैर्योयुरिति भाव्ये पञ्चान्तरे व्या-

ख्यानात् धारायति च ।

धारवाक लि० धार्यते धार-कर्मणि अच् धारो धार्यौ

वाकः स्तोत्रं येन । स्तोत्रधारके ऋत्विगादौ “धारवाक्ते-

ध्रजुगाथ” ऋ० ५।४४।५ ।

धारा स्त्री धार्यन्ते अन्धा अन्ध अनया वा धारि-अच् ।

अन्धानां गतिभेदे अमरः । अन्धगन्धे दण्डम् अन्धत्वं च

“अन्धानान्तु गतिधारा विभिन्ना धा च पञ्चभा । आस्क-

न्दितं धौरितकं रेचितं बलगतं मृतम् । धौरितं

बलगतं धाराभूतसुतेजितं क्रमात् । उत्तारितं चेति

पञ्च शिष्टयेत् तरंगं गतोः । उत्तेरितोऽतिवेगान्धो न

शक्नोति न पशुति । धौरितं गतिमाले यद्व्योजितं

बलगतं पुरः । अयकायधसज्जासात् कुञ्चितास्त्रं

नतत्विकम् । उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं लघ्वलगां ।

पूर्वापरैश्चमनतः क्रमादुत्तारणं मृतम्” अन्धशास्त्रे ।

तु सन्नान्तरेणोक्ताः । गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्ध्य

जग परा । पूर्ववेगा तथा चान्धा पञ्च धारा प्रकी-

र्त्तिताः । एकैका त्रिविधा धारा ह्ययिच्छाविधौ मता ।

कृष्णो मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत् क्रमादिति”

“धाराः प्रसाधयितुमर्थ्यतिकीर्णरूपाः” भाषः । शैल्या-

यिमस्कन्धे ४ अविच्छिन्नसन्ध्या कृषद्वयस्य प्रपाते ५ खल्-

गादेर्निमित्तसुखे इषाभाषभेदे ७ अक्षणे च पु० भेदि० ।

दयमधि दृष्टिदृष्टौ १० वसूहे च गन्धर्वा ११ प्रशान्ते

१२ उत्कर्षे १३ रथचक्रे स्त्री हेम० । १४ दार्ष्ट्यात्पुत्रभेदे

स्त्री “विश्वो वत त्वया वयं धारा उदय्या इव” ऋ० २।७।१ ।

“धतस्य धारा उपयानि विस्तृतः” ऋ० १।१२५।४ ।

“धारां शितां रामपरमधस्य” रघुः । “ध्रुवं च नीलो-

त्पलपलधारया शमीलतां क्षेत्तुमधिर्व्यवसति” शकु० ।

“धारा जनेन पतिता जलदोदरेभ्यः” गृह्य० । “तौ

हृन्वमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पवतौ” रामा० ६।१६४० ।

“अथ माहेन्वरीं धारां सनासाद्य धाराधिपः” भा० व०

८५४० । “वसोः पवित्रमसि शतधारम्” यजु० १।१

धाराधरगन्धे दृष्टम् । १५ जनप्रवादे इवाचि निरु०

दृष्टा० व्यादुदात्तता १७ वर्णये पु० धारयुः ।

धाराकटस्य पु० धाराकाशोपकृतिः कदम्बः । माहट्कावे

पुष्पवति कदम्बभेदे हेम० ।

धारागह्व न० जलधारायुक्तं गृहम् । (कोशारा) जल-

साधयन्त्रयुक्ते गृहे “धारागह्वेष्वतपमृद्विषलः”

रघुः । “धारागह्वे प्रगलितोदकदुर्दिनामे क्लान्तः शयीत

सकलानिलशीतकुक्षौ” सुश्रुतः ।

धाराङ्गुर पु० धाराया अङ्गुर इय । शीकरे शकरकाख्ये

धनोपले शनाशोरे च भेदि० । [हेमच०

धाराङ्ग पु० धारा अङ्गमवाह्य । शङ्खगे शतीर्थभेदे च

धाराट पु० स्त्री धारायै अटति धारया वा अटति अट-अच् ।

चातकखगे शय्ये च स्त्रियां जातिनात् ङीप् । शमेधे

पु० च गन्धर्वा ।

धाराधर पु० धारां धरति धृ-अच् । शमेधे शङ्खगे च

भेदि० । “धाराधर ! धरा वारिधारया परिपूर्यते ।

खगचक्रुः पुटद्रोणीपूरणे तव कः श्रमः” चातकाष्टकम् ।

“प्रत्यगृह्णात् प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः” भा० वि०

६४४० [कमलान्धव्यवर्धनं सुखानि” मेघ० ।

धारापात पु० दृत्ता जलधारायाः पतने । “धारापातैस्त्वमिव

धारापूप न० धारास्त्वम् अपूपम् । अपूपभेदे “धतमिन्ना

कनिक्या या दुग्धेनाशोडिता त्व सा । धाराख्यापूपकं

साल्वे पकं खण्डेन योजयेत् । धारापूपं सुमधुरं

दृढं पित्तहरं परम् । सुस्निग्धं रोचनं हृदयमत्यर्थं

वातनाशनम्” भावप्र० ।

धाराफल पु० धारा अर्धधारेव फलेऽस्य । मदनद्वये राजनि०
धारायन्त्र न० धाराया जलधारायाः प्रसवाद्यं यन्त्रम् ।
(फोकारा) इति ख्याते जलप्रसवयन्त्रमेदे “धारायन्त्र-
जलाभिषेककलुषे धीताञ्जने लोचने” अमरयतकम् ।
धारात्रि लि० धारा अक्षयस्य सिद्धा० लघु । धारायुक्ते अङ्गुलीदो
धारावनि स्त्री धाराया अवनिरिव । वायो त्रिका० । पर-
वक्षिक्त्यात् स्त्रीत्वमेव युक्तं पुंस्त्वोक्तिः प्रासादिकी ।
धारावर पु० धारया जलधाराया आहणोत्पाकायम् इ-
त्यत्र ३० । मेघे “धारावरा मरुतो धृष्टो जसः”
अ० २।१४।१ ।

धारावर्ष पु० धारया सन्त्या अविच्छेदेन वर्षः । अविच्छेदेन
वर्षेण । “अधारावर्षदुर्दिनम्” रघुः ।

धारावाहिन् लि० धारया सन्त्या वहति वह-णिनि ।
सन्त्या पातुके क्रमं संपादित्वेन २ आयमाने च । स्वार्थे
क । धारावाहिकोऽप्यत्रार्थे “किञ्च विज्ञाने धारावा-
हिकवृत्तित्वे न ज्ञानभेदः” वेदान्तप० ।

धाराविष पु० धाराया विषमस्य धारेव विषमस्य प्राणहारक-
त्वात् वा । अङ्गुले त्रिका० । [अक्षयवर्षेण अमरः ।

धारासम्पात पु० धारायां सस्य पातः । महादृष्टौ अवि-
धारासुही स्त्री धारायुता क्षुही ग्राकत० । त्रिधारायां
क्षुद्याम् (तेकांटा विजु) । राजनि० ।

धारिन् पु० धृ-णिनि । १ पीलुद्वये । २ धारणकर्त्तरि ।
जटाधरः । ३ यन्वार्धधारणायुक्ते च लि० “अक्षेभ्यो प-
न्विनः ऋणायन्विभ्यो धारिणो वराः” मनुः । स्त्रियां
ङीप् । सा च ४ परवर्द्धा गृह्ण० । १ शाल्मलीद्वये स्त्री
गृह्ण० । धार कृष्णमस्यस्य गोध्यत्वेन इति । इत्यध-
मर्णे लि० स्त्रियां ङीप् ।

धारु लि० घेट-र । पानशोले जटाधरः ।

धारेक्षरी स्त्री धाराक्षपुण्या ईश्वरी । धारापुरीस्थे देवीभेदे
धारोष्ण न० धारायां दाहनेन निर्गमकाळे स्यात् । “दो-
हनेनोष्णधारवा सद्यः पतिते दुग्धे । “धारोष्णत्वसूतं
पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं दृष्यं दृष्टव्यमग्नि-
वर्द्धनमतिस्नातु त्रिदोषापहमिति” राजनि० ।

धार्तराष्ट्र पुंस्त्री धृतराष्ट्रोऽपत्यम् अण् उपधाचोपः ।
धृतराष्ट्रापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

धार्तराष्ट्र पुंस्त्री धृतराष्ट्रस्यापत्यम् अण् । १ दुर्योधनादौ
२ दुःशलायां स्त्री ङीप् । ३ धृतराष्ट्रवर्षवंधोद्वये नाशभेदे पुं-
स्त्री । धृतराष्ट्रे वराजद्वये भवः अण् । ४ कृष्णवर्षवर्षचरण-

युते चेतवर्षे हंसभेदे पुंस्त्री (गं डो हंस) अमरः वर्धतः
स्त्रियां ङीप् । १ सत्पक्षा मधुरागरः प्रसाधिताशा मदोद्धता-
रक्षाः । निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कावयशान्तेदिनीपृष्ठे”
वेण्याम् । अत्र “शरत्समवर्षनाशं सवा हंसा धार्तराष्ट्रा
इति व्यपदिश्यन्ते” वेणी० दुर्योधनादयस्तत्र व्यङ्ग्यार्थाः ।
“धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां मातृपुत्र्येण कीर्तय” इति जनमेजयप्रश्ने
“दुर्योधनो युयुत्सुचेत्याद्युपक्रमे” “वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च
धार्तराष्ट्रः शताधिकः । एतदेकशतं राजन् ! कन्या चैका
प्रकीर्त्तिता” भा० आ० ६७ अ० । उक्तेस्तेषां तत्सुतत्वम् ।
धार्तराष्ट्रपत्नी स्त्री धार्तराष्ट्रस्य हंसभेदस्य पाद इव मूल-
मस्याः अन्तर्लोपे कुम्भप० ङीप् पद्मावः । हंसपदी-
जतायां राजनि० ।

धार्त्रिय पुंस्त्री धृताया अपत्यम् “द्वृचः” पा० ढक् । धृताया
अपत्ये स्त्रियां ङीप् । ततः यौधेयादि० स्वार्थे अञ् । तत्त्वार्थे
धार्त्र्ये लि० धर्मस्येदम् अण् । १ धर्मस्वस्त्रिणि स्त्रियां ङीप्
“धार्मी तत्तुराकिल्मी” भा० आ० ६० अ० । प्राचुर्ये
अण् । २ धर्ममेव च । “यथादाय यस्मिन् धर्मे तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं धार्मिको ज्ञोमयो-
ऽमृतमयः पुरुषः” शत० ब्रा० १४।५।१।११ ।

धार्मपत लि० धर्मपतेरपत्यादि अश्वत्थ्या० अण् । १ धर्मपति-
स्वस्त्रिणि स्त्रियां ङीप् । [गन्धद्रव्ये न० स्त्रेभ्यः ।

धार्मपत्तन लि० तत्त्व भवः अण् । १ धर्मपत्तनभवे २ कोलके
धार्मिक लि० धर्मं वेद तच्छास्त्रमधीते वा धर्मं चरति आ-
सेवते वा ढक् । १ धर्मशीले २ धर्मासेवके । “चरणमिहासेवा
तेन देवयशात् धर्मं प्रदत्तोऽपि दुर्दत्तो न धार्मिक इति”
सि० की० । “विभागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तो दया

परः । देवतातिथिभक्त्यष्टहृत्स्यः स तु धार्मिकः” इति
दक्षोक्तलक्षणयुक्तस्यैव धर्मिकपदवाच्यत्वनिर्णयः । “आ-
चार्यपुत्रः १ पुत्रपुत्रान्दोऽधार्मिकः ४ शुचिः ५ व्याघ्रः
६ शक्रोऽर्धदः ८ साधुः स्त्री० ९ ध्याप्या दश धर्मतः” मनुः ।
ततः पुरोहिताभावे यक् । धार्मिक्य धर्मादुशीलने न० ।
धार्मिण न० धर्मिणां समूहः भिक्षादिगणे धर्मेन धर्मिन् इति
पाठान्तरस्य सत्त्वात् अण् “इनयनपत्ये” पा० इनः
प्रकृतिभावे न नचोपः । धर्मवतां समूहे ।

धार्मिण्य पुंस्त्री धर्मिण्याः सपत्यम् शुभ्रा० ढक् । धर्मिण्याः
अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

धार्म्यायण पुंस्त्री धर्मस्य गोत्रापत्यम् अश्व० ढक् ।
धर्मस्य गोत्रापत्ये स्त्रियां गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीप् ।

धार्यं लि० धारि-ण्यत् । धारणीये “धार्यः कथङ्कारमहं भवत्या विद्यहिहारी वसुधैकगत्या” नैष० । “कार्यञ्च तस्य दग्धा धार्यं धार्यं प्रकाशञ्च” सा० का० “एवं धार्यम् अथ्यन्तःकरणादितिकस्य प्राणादिनष्टणया मृत्प्रा शरीरं तच्च पार्थिवादि पाञ्चभौतिकं गन्दादीनां पद्मानां समूहः पृथिवीति ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दमेति धार्यमपि दग्धा” सा० कौ० ।

धाष्ट्यं न० धृष्टस्य भावः कर्म वा ध्यञ् । प्रागल्भ्ये निर्लज्जत्वे । “धाष्ट्यं मतत्तयोर्विप्र ! मत्तो यत्तु करपहः । अहो धाष्ट्यमहो धाष्ट्यं तयोः क्षत्रियथीरवोः” हरिवं० २०६ अ० । धाष्ट्यं क० न० धृष्टोऽप्यस्य पुत्रभेदे “धृष्टोऽसु धाष्ट्यं क० क्षत्रिये धृष्टं बभूव ह” हरिवं० १५ अ० ।

धाव जवे शुद्धौ अक० शुद्धीकरणे संमार्जने च सक० भ्वा० उभ० सेट् । स्वरितेत् पा० । धावति धावते अधावीत् अधाविष्ट दधाय-वे । सार्वधातुके प्ररतः वेगगतौ सत्त्वादेशस्तु पर० । अनेनैवोपपत्तौ तदादेशविधानं वेगगतौ सरतः सार्वधातुके प्रयोगधारणार्थं गन्धस्त्रोमे आत्मनेपदत्वोक्तिः रुद्रादोषात् । “गच्छति पुरःशरीरं धावति पञ्चादसंस्थितं चेतः” शक्र० । “रेतः सिक्रमधावत्” ऐ० श्रौ० । “अधावीश्चारिसंखम्” भट्टिः । “यथा पराञ्च धावन्मनुलिपसेत” शत० ब्रा० १२।१।१६ । “दिवस्पृष्टे धावमानं सुपर्णम्” अथ० १।१।२।२७ “सततं धावमानस्य चित्तमानो विद्याभ्यते !” भा० व० १८८ अ० । जवे अथ न उदित्वम् तेन धावित्वा धावित इत्यादि “दिग्धतक्षः सहसा प्रधाविताः” भा० श० २० अ० । “वभान्तरे तोयमिति प्रधाविताः” । ऋतुसं० अन्यत्रार्थे उदित् धावित्वा धौत्वा धौत इत्यादि । “बाह्योद्यानस्थित् हरशिरयन्द्रिकाधौतहस्त्यां” “धौतापाङ्गं हरशिर-रुचा” मेघ० । “तुषारक्षुतिधौतरक्तम्” कुमा० । प्रादुपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योताद्युक्तो धावने ।

धावक पु० धावति वस्त्रादिकं माटिं धाव-ण्यत् । १२जके श्वस्त्रादिप्रक्षालके शयीप्रगामिनि (धावङ्गया) च लि० ४भागानन्दरत्नावलीकारके कविभेदे पु० “श्रीहृषादिधाव-कादीनामिव धनम्” काव्यप्र० । “प्रथितयशसां धावकसौमिल-कविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्येति” मातृविकान्तिमिलम् । धावन न० धाव-भावे ल्युट् । १श्रीप्रगमने २प्रक्षालने च । “सरसादिहितकाल धावने पूरणे तथा” सुश्रुतः । “उच्छिष्टं नैव मुञ्जीयां न कुर्व्यात् पादधावनम्” भा० व० ६५ अ० ।

धावनि स्त्री धाव-ञानि । १पुत्रिपत्न्याम् अमरः । २सह-कायां राजनि० । स्वार्थे क धावनिष्ठा तत्तार्थे रत्वमा० वा ङीप् । धावनी तयोरर्थयोः मेदि० ३धातुकां राजनि० धासस् पु० धा-“वहिहाधाज्यभ्यञ्जन्मि” उणा० । असुन् “पश्चिवचिभ्यां सुट् च” उणा० युटोऽनुवृत्तिः उज्जलदन्तः साधवस्तु “वसेयित्” उणा० । इत्यतो णितोऽनुवृत्तिमाह न युट इति भेदः तेन तन्मते धाया इत्येव । धायस्यन्दे दशमम् । पर्वते उज्जलदन्तः ।

धासि पु० धारयति प्राण्यान् धा-वा असि । अत्रे निरु० सद्य-सिद्या इडहे भूरि धासेः” फ० १।५।७। “धासेरक्षयः” भा० “महीं मितस्य वरुणस्य धासिम्” १।५।१० ।

धि धृतो तु० पर० सक० अणित् । धियति अधेभीत् । दिवाय । धिक् अथ० भक्त-नाशने धा-धारणे वा बा० डिकन् । १अप-कारशब्दे भेद्योत्पादने २निर्भर्त्सने ३निन्दायाञ्च । एत-द्योगे निन्दाविषयकचक्रशब्दात् द्वितीया । “धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवान् किं कृष्णकर्मणो वा” सा० द० । “धिगस्तु तृष्णातरुः धावन्मनः” नैष० । निन्दनीयवरुणे न द्वितीया किन्तु प्रथमेव । “धिङ्माता मम कैकेयी यया पापमिदं कृतम्” रामा० अयो० ८२ स० ।

धिकृक् धिक्+निन्दने क-करणे माटिम् उभ० सक० अणित् । धिकरोति धिगङ्गाधीत् धिक्चकार । धिकृतः (तिर-स्कृतः) धिक्कारः धिक्क्रिया इत्यादि ।

धित्त सन्दोषने सक० क्लेशे जीवने अक० भ्वा० आत्म० सेट् । धिचते अधिचिष्ट दिधिषे ।

धिग्दण्ड पु० धिगिति दण्डः । निर्भर्त्सनशब्दे दण्डे “वाग-दण्डं प्रथमं कुर्व्यात् धिग्दण्डं ददनन्तरम्” मनुः ।

धिग्वण पु० स्त्री मनूक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे “ब्राह्मणादुपकन्याया माहृतो नाम जायते । आभीरोऽन्वकन्यायामायोग-व्यान्तु धिग्वणः” मनुः । “यूरेण वैश्यायास्तुतपद्मा आयो-गवी तस्या ब्राह्मणाधिग्वणो जायते” कुल्लू० । “धिग्व-जानां चर्म कार्यं वेणानां भाण्डवादनम्” मनुना तद्वृत्तिरुक्ता ।

धित लि० धा-क्त आन्दोषो न हिः । हिते निहिते । “सुधीवानं धितावानम्” अ० १।२७। २हते च ।

धिति स्त्री धि-पृती क्तिन् । धारणे धिप्सु लि० दन्म-सन् इडभावमत्ते, “दक्ष इक्ष अम्यासलोपः” ततः च । दन्मिडमिडौ वक्ष्यितमिडौ “भूयसं धिप्सुमाह्वय राजपुत्रं दिदम्भिषुः” भट्टिः ।

धियसान्त्रिः धि-पारणे वेदे ज्ञा० असावच् कश्च । भारके "स त्वं न इन्द्र धियसानः" ऋ० ५।११।२ "धिय-सानः पारयन्" भा० ।

धियाम्पति ५० इत० अलक्षमा० । दृक्स्थितौ त्रिका० ।

धियायत् त्रि० ई-कालौ (इच्छायाभ) गतृ यन् इत० कान्दसः अलक्षमा० । कर्मण इच्छति "एष प्रहृ धियायते दृक्ते देवतातये" ऋ० ६।१५।२ "धियायते कर्मण इच्छते द्वितीयाये तृतीयायाः कान्दसोऽलुक्" भा० ।

धियायु त्रि० धि-पारणे धीयते ज्ञायते अनया धि-वा० करणे ष धिया तां प्रज्ञाभाजनः इच्छति क्यच् "क्यच् कान्दसि" पा० ३ । आत्मनः प्रज्ञाकामशोले । "विप्रासो वा धिया-यतः" ऋ० १।८।६ ।

धियावसु त्रि० धिया कर्मणा वसु यस्मात् वेदे अलक्षमा० कर्मणा वसुनिमित्ते देवभेदे सरस्वतीरूपा देवतेव धियावसुः । "यत् वसु धियावसुः" ऋ० १।१।१० "कर्महेतुधननिमित्त भताया ज्ञागदेवतायास्तथाहि धननिमित्तत्वमारण्यकाण्डे- "वाग्दे विद्यावसुः" इत्या आख्यातम्" भा० ।

धिव धीयते गतो च सक० स्वा० पर० सेट् इटि । सार्वधातुके धिः आदेशः । धिनोति अधिन्वीत दिधिव । इटि धिवृत्ते । "धान्यमसि धिदृष्टि देवान्" यज० १।२० "भगवद्विधीं रूपैर्धिनोमि" प्रबोधच० । "धिनोति नास्मान् जलजेन पूजा" नैष० ।

धिव रवे जु० पर० अक० सेट् । टिपेटि अधेणीत् टिपोष । वेदिकोऽयम् । "ह्वरीं चिद्विद धिवा वेधि जनान्" ऋ० १।१७।८ "धिवा अदि धिपयन्तः सरगवान् सुदन्तो अद्रिमो जिज्ञस्य गोहे" ऋ० ४।२१।६ ।

धिषण्ण पु० धृष्णोति धृष- "धृषो धिष च संज्ञायाम्" उणा० क्यु । दृक्स्थितौ । धृष्णोत्यनया करणे ल्यु । बुद्धौ स्त्री अमरः "पराग धिषणाभ्यः" ऋ० ६।५।१२ । "आर्यपुत्रार्थ- धिषण्ण ! प्राणनाथ ! शुभव्रत" काशीख० १० ख० । इत्युतौ ४वाचि एष्टयिव्याञ्च निघ० इस्थाने च "तदा त्रिकण्डधिषणास्तयोर्नैपतमानयोः" भाग० १।१६।२१ । "ये पारमेष्ठ्यं धिषणमभितष्ठन् कञ्चन प्रत्युत्तिष्ठेदिति ब्रूयर्धर्मं ते न परं विदुः" भाग० ६।७।१२ ।

धिषणाधिप ५० इत० । श्वाकृप्तौ सुराचार्ये मत्वप० धिषण्य धिषणामिच्छति क्यच् कान्दसदीर्घाभावेऽल्लोपः आत्मनः स्तुतीकौ अक० प० सेट् । धिषण्यति अधिषण्यीत् "धिषा यदि धिषण्यन्तः" ऋ० ४।२१।६ ।

धिष्य न० धिष-अधृत्वा० नि० । धिष्यागन्तार्थे सकृट् ।

धिष्या न० धिष-"सानसिधर्मसीत्यादि" उणा० नि० । इस्थाने षट्छे इतजले च अमरः ४यमनौ ५यमनौ च ५० सेटि० । इयुक्ताचार्ये । तत्र स्थाने "न भोमान्येव धिष्यानि हित्वा ज्योतिर्मयागर्हपि" रघुः । "स्वर्गे लोके ज्यतां नास्ति धिष्याम्" भा० मञ्जा० १ ख० । नजले "भवन्त्यतीतधिष्यानां भोगलिप्रायुता भ्रुवाः" छ० वि० । उपाणाभिमानिदेवे च "देवा जचिधे धिष्याया ये" ऋ० १।२२।१ "धियं बुद्ध्या पठितं देहसंयन्ति उष्णी- कुर्वन्ति धिषण्यः प्राणाभिमानिनो देवाः उष-दाष्टे "सानसिधर्मसीत्यादि" उणा० नि० यत् णडागमः धात्वादिलोपोपपदहस्ताः" भा० धिष्यां स्थानमर्हति यत् यधोपाङ्गोपो । दस्थानाहं स्तुत्ये त्रि० "को धिष्यां प्रति वाकं पपाद" ऋ० १०।११४।६ "धिष्याहं स्तुत्यहं" भा० स्तुत्यस्य स्थानाहंत्वात् तथात्वम् । "आविशामन् रोदसी धिष्यो मे" ऋ० ७।७२।१ । "रोदसी धिष्या धिष्याहं स्तुत्ये" भा० । उष-दाष्टे इति धात्वर्थ- लुगमात् । १० उलकाभेदे स्त्री इ० म० २२ख० "दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान् लकाः । धिष्यालोकाशनिविद्युन्नारा कृति पञ्चधा भिन्नाः । "उलका पण्येण फलं तद्विष्याशनिस्त्रिभिः पलैः" । "तारा फलपादकरी फलार्पितास्त्री प्रकीर्तिता धिष्या" सा च "धिष्या लगात्पञ्चका धनूषि दश दृश्यतेऽ- न्नराभ्यधिकम् । ज्वलितान्नारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा गमाणेन" कक्षिता ।

धी अनादरे आराधने च टिवा० आत्म० सक० अनिट् । धीयते अपेट । रथ्ये ओदित् धीनः । "सत्यं परं धीमहि" भाग० १।१।१ कातन्त्रमतेऽस्य ओदित्वं नास्ति धीत इति । वेदे तु न ओदित् धीतः विश्वान्यत्रिणा युधं प्रधीताम्यमच्छम्" ऋ० ८।८।१० "सखीयते संधीत- मन्त्रतम्" ८।४०।१ आधारे अक० इत्यन्ये ।

धी स्त्री ध्यै सम्म० भावे-क्तिप् संप्रसारणञ्च । बुद्धौ ज्ञाने अमरः । "प्रसोद कथयात्मानं न धियां पथि । वर्त्तके" कुमा० । २भाभसङ्गतिभेदे "तत्वाज्ञानं धिया नश्ये- दाभासात्तु चटः स्फुरेत्" वेदान्त० । "धियो योनः प्रचोदयात्" गायत्री सा च न्यायनये आत्मवृत्तिः । "बुद्ध्यादि षट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्मी धर्मौ गुणा एते आत्मनः सुखतर्दय" भाषा० । वेदान्तमते

मनोवृत्तिः । “कामः सकल्यो विचिकित्सा अज्ञाऽपञ्चा
धृतिरधृतिस्त्रीधीर्भीरित्वे तत्सर्वं मन एव” श्रुतिः । ४क-
संज्ञ च “उचः स धियासुदृष्टनः” ऋ० ५।१।१६।
“धियां कर्मणाम्” भा० “धीमिधुन मनसा स्वेभिर-
ज्जमिः” ऋ० १।१।२।२ ५मनसि च “धीजवनोऽसि
सोम !” ऋ० १।८।८।२ “धीजवनः मनोवेगः” भा०
धीगुणशब्दे दृश्यम् ।

धीक्ष दीक्षार्थे आ० आत्म० सक० सेट् । धीक्षते अघोषिष्ट दिर्भाक्षे
“स वै धीक्षते वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो
हि वाग् धीक्षितो ह वै नाभैतद्विधीक्षते” शत० १।२।२०।
अथञ्च वैदिकः दाक्षसमानार्थकः । लोके तु दीक्षते इत्यादि
धीगुण पु० ६० । “युष्मन् अथञ्चैव यज्ञं धारणं
तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः”
कामन्दकीयेषु अष्टसु बुद्धिधर्मेषु “धियां समसोः
स युगैरुदारधीः” रघुः ।

धीत लि० धे-क्त । धीते धी-क्त । धीनः लोके । वेदे तु
धीतः । २चनावते २चाराधिते च लि० ।

धीति स्त्री धे-क्तिन् । १पाने २पिपासायां हेमच० ।

इत्यादि २चाराधने च ५ अङ्गुली निध० । “तर्भो रित्त्वानि
धीतयो दग्निमिश्रः” ऋ० १।१४।१५ “धीतयो दग्निमिश्रका
अङ्गुलयः” भा० । “धीतिरुक्त्याय शस्यते” ऋ० १।११।१।

धीटा स्त्री धियं दटाति टा-क । १मनीषायां २कन्यायां
हेम० २वृद्धिदायके लि० । [५।११ पु० दृश्यम् ।

धीन्द्रिय न० धोजनकर्मिन्द्रियम् । श्रोत्रादौ ज्ञानेन्द्रियशब्दे
धोमत् पु० धीः प्रज्ञास्यस्य सतृप् । १२रूपमती २बुद्धिमति
पण्डितादौ लि० । “सायम्भवे मनुर्धीमानिदं शास्त्र-
मकलयत्” मनुः श्रुत्यां डीप् । [५।१२ दृश्यम् ।

धीर अवज्ञायाम् नित्यमयपूर्वकाऽयम् अथधीरवत् तच्छब्दे ४२०

धीर लि० धियं राति रा-क । धियमोरयति ईर-अण् वा
उप० ष० । १पण्डिते २धैर्यान्विते अचञ्चले ३क्षौरे मेदि० ।
४वनयुते शब्दर० । ५मन्दे त्रिकां ६विभीते संज्ञिप्र० ।
६कङ्कसे न० मेदि० । ८कृष्णभीषी पु० राजनि० । ९विलिज
पु० शब्दच० । १०चिदाभासद्वारा बुद्धिदृष्टिमेरके चिदात्मनि
दु । ११मनोहरे लि० “धीरसमीरे यमुनातीरे उमति
ने वनमाली” भीतगो० “प्रहृष्टमन्द्रास्वुदधीरनादः”
भज० । “सृष्टङ्गधीरध्वनिमन्त्रगच्छत्” रघुः । “अयोचदेनं
जगन्मृगा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव” रघुः ।
तत्र पण्डिते “धीरेधीरोद्भूतः कथितः” सा० ६० ।

“सोपधानाश्रित्य” धीराः स्वैयसीं अट्टयन्ति ये” साधः ।
१२काकोल्यां १३चहाज्योतिष्मत्यां स्त्री राजनि० १४मा-
नयुतायां मध्यायां प्रगल्भायां च नायिकायां स्त्री ।
तद्व्यवभेदादिकं रसमञ्जरीसक्तं यथा

“मध्याप्रगल्भे भावावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे धीरा
अधीरा धीराधीरा च व्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका धीरा ।
अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका अधीरा । व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकोपप्रका-
शिका धीराधीरा । इयांस्तु विधेयः । मध्याया-
धीरायाः कोपस्य गीर्वाञ्जिका । अधीरायाः प्रह-
रवाक् । धीराधीरायास्तु यदनरुदिने कोपप्रकाशके ।
होहाया धीरायास्तु रत्नोदासम् । अधीरायास्तु तर्जन-
ताडनादिः । धीराधीरायास्तु रत्नोदास्यतर्जनताडनादि
च कोपस्य प्रकाशकम् । यत्तु धीराभेदः स्त्रीयायामेव न
तु परकीयायामिति प्राचीनलिखनम् तदाज्ञाभावं
धीरत्वमधीरत्वं तदुभयं वा मामनियतं परकीयाया
अप मानसोत्तसावाप्यायकम् । मानस स्त्रीयायामेव
न तु परकीयाया इति यत्तु भगवते” ।

साहित्यदर्पणे तु अन्यथाक्तम् यथा

“ते धीरा आध्वीरा च धीराधीरेति प्रविष्टे” ते मध्या
प्रगल्भे तत्र । “प्रियं सोत्प्रासवकोक्त्या मध्या धीरा
दृष्टेऽपुं । धीराधीरा तु रदितैरधीरा परकीयजिभिः । तत्र
मध्याधीरा यथा “तदवितयमनादीर्यं नृमनस्यं प्रि-
येति प्रियजनपरिभुक्तं यद् दृष्टुं न दधामः । मरुधिवस-
तिमागाः, कामिनां मण्डनभीर्जति हि सफलत्वं
वक्तृमालोकनेन” । प्रगल्भा यदि धीरा स्वाश्रयकोपा-
जितस्तदा । उदासो सूरते तदा र्धधन्यादरान् बहिः ।
तत्र ... । “एकनासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्भाट
दूरतस्ताम्बूलानयनच्छलेन रमसाऽश्च धी संविज्ञितः ।
आनापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारवन्त्यालिके
कान् प्रत्युपचारतस्तदया कोपः जाताधीक्षितः” ।
प्रत्येकं ता अपि दिधा । कनिष्ठाज्ज्वालापत्वाच्चायकप्र-
णयं प्रति” ।

धीरता स्त्री धीरस्य भावः । १अचाञ्चल्ये २धैर्ये ३पाण्डित्ये च
“सहजामप्यपहाय धीरताम्” रघुः । “प्रत्यादिशास्त्रं खलु
भवता धीरतां तर्क्याभि” मेघ० । त्वधीरत्व तत्त्वार्थे न०
तत्र नायकयोर्गुणभेदे । “प्रगल्भ्योदाय्यमाधुर्यं शोभा
धीरत्वकालयः । दीप्तिशायत्वज्ञाभावहावहेकाः स्त्रियो-
ऽङ्गजाः । अचङ्कारास्तत्र भावहावहेकास्त्रियोऽङ्गजाः ।

शोकान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता । औ-
दाय्यं धैर्यं मिश्रिते समैव सूरयत्नजाः । पूर्वं भावादयो
धैर्यान्ता दृष्ट्वा नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽ-
प्यमी भायिकाश्रिता एव विशिष्टविशेषं पुष्पन्ति
तत्त्वज्ञसुदाहरणं च तत्रैव । “सक्तात्मज्ञातना धैर्यं
मनोवृत्तिरचञ्चला । यथा “ज्वलतु गगने रात्रौ रात्राव
स्रग्दहनः शशी दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण
विधास्यति । नम त्व दयितः स्नाप्यतातो जनन्यमना-
न्वया कुक्षममन्त्रिं न त्वेवायं जनो न च जीवितम्”

धीरपत्नी स्त्री धीरं मनोहरं पत्नमस्याः लक्ष्मि । धीरणी-
कन्दे राजनि २ मनोहरपत्नयुक्ते लि० खि० टाण् ।

धीरप्रशान्त पु० “सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः
स्यात्” सा० द० लक्षिते नायकभेदे यथा सावतीभाषादौ
माधवादिः ।

धीरललित पु० “निखिलो जडरनिधं कक्षापरो धीर-
ललितः स्यात्” सा० द० लक्षिते नायकभेदे यथा
रत्नावल्यादौ वरुणाजादि । २ भोक्तृशास्त्रपादके कन्दोभेदे
स्त्री “संकथिता भरो नरनगाश्च धीरललिता” इ० र० टी० ।
धीरस्तस्य पु० स्त्री धीरः अचञ्चलः स्तम्भोऽवयवोऽस्यात् ।
मस्तिके हेमच० ।

धीराधीरा स्त्री “धीराधीरा (मध्या) तु रुदितैरधीरा
परुषोक्तिभिः” “धीराधीरा (प्रगल्भा) तु सोक्तु-
शटभाषितैः खेदवेदसम्” सा० द० लक्षिते नायकभेदे
असं नायकम् यथा “अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि
मनो मे यतः प्रसमम् । किं पुनरलङ्कृतस्त्वं संप्रति
नखरचतैकस्याः” । [यथावत्ते भैषण्टु पार०]

धीरावी स्त्री धीरमवति अव-धीयने अण् लोप् । शिं-
धीरोदात्त पु० “अधिकथनः समाधानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः”
सा० द० लक्षिते नायकभेदे “अधिकथनोऽन्तात्मज्ञायाकरः
महासत्त्वो हर्षशोकाद्यनभिभूतस्त्रभावः । निगूढमानो
विनयच्छद्मगर्भः । दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः” सा० द०
यथा रामयुधिष्ठिरादि ।

धीरोद्धत पु० “नायापरः प्रचण्डचपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मज्ञानिरतो धीरधीरोद्धतः कथितः” सा० द० लक्षिते
नायकभेदे यथा भीमसेनादिः । कर्म० २ धैर्याश्रितोद्धते
च “धीरोद्धतः पापकारी अशनी प्रतिनायकः” सा० द०

धीरोष्णिन् विश्वदेवभेदे । “शेखरः परमकोपी धीरोष्णी

भूपतिस्तथा” भा० अतु० ८१ प० । विश्वदेवनामोक्तौ
धीर्यं लि० धीरे भवः “भवे कन्दर्वाति” पा० यत् । कातरे
भावः “शक्रा विश्वसो धीर्याः” ऋ० १२७।११ ।
“धीर्याः कातराः” इति भाष्यम् ।

धीलटि स्त्री लट-शब्दोक्तौ इन् प्रिया कर्मणा लटिः ।
कर्मणा बाल्योक्तियुतायाम् । दुहितरि हारा० ।

धीवत् लि० धारयत्यस्य मतप् वेदे मस्य वः । बुद्धियुक्ते “धी-
वतो धीवतः सखा” ऋ० ६।५५।१ “प्रिया धीवन्तो
असपन्त हत्ववः” ऋ० ७।८२।८ ।

धीवन् लि० ध्यै-कनिष् संप्रसारणम् । ध्यानयुक्ते शक्ययुते
उष्णादिकोषः । स्त्रियां “वनो र च” पा० लोप् रक्षा-
न्नादेशः । धीवरी बहुव्रीहौ लोप् रच वा । बहुधी-
वरी बहुधीवा ।

धीवर पु० स्त्री दधाति मत्स्यान् जितरेत्यादिना नि० ।
शक्यते २ तज्जायायां स्त्री लोप् । सा च बुद्धिकर्मभ्यां
युतस्त्रियाम् धीवरगन्धे दृश्यम् ।

धीशक्ति स्त्री इत० बुद्धेयुषे अमरः धीगुणगन्धे दृश्यम् ।
धीसचिव पु० धियि बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः धीप्रधानः
सचोवो वा याकत० मन्त्रणानियुक्ते मन्त्रिणि धीसखा
धीसहायादयोऽप्यत्र ।

धु कम्पने अक० चालने सक० स्त्रादि० लभ० यनिट् । धुनोति धुनुते
पर० सिचि इट् सम्प्र० अधावीत् पा० निट् दुधाव दुधुविच
दुधोय दुधुविच दुधवे । धोष्यति “धुनोति चम्पकवनाभि
धुनोत्यशोकम्” कविरहस्यम् । अयं दीर्घान्तोऽपि स त्व
बट् प० सिचि नित्ये ट् पा० अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट
कृत्रादिनियमात् किति लिटि नित्यमिट् कुक्षु-
विच । यलि त्व अधविष्ट दधोय । अधिष्यति ते धोष्यति
ते । लभयोः धू(धु)तः । “धुन्वन् सर्गपथीनं खे वितानं
पञ्चयोरणौ” “तानावीत् समाकृद्गान्” भट्टिः ।
“अधं धुन्वन्ति कात्स्त्रेन” भाग० ६।४।१५ । णिचि
धावयति दीर्घान्तस्य धूनयति “आ धेनवो धुनयन्ता-
मशिशोः” ऋ० १।५।१६ । “तत्त्वान्दान्दसः” भा० “नि-
शान्तनारीपरिधानधूननस्तु टागसाध्य रूपु लोचल्लुपः”
माघः । दोषयते तत्त्व कम्पने चलने “दोषयमानाश्च
महापताकाः” भा० भी० ६० अ० ।

उपसर्गपूर्वकस्तु तत्त्वउपसर्गद्वयोत्पद्युते कम्पने चालने च

धु स्त्री धु-कम्पने वा० भावे डु । कम्पने एकाक्षरकोषः ।

धुञ्च सन्दोषौ क्रमे जीवने च अक० आत्म० । धुञ्चते अण-

कायं वहेनोदकराण्यम् । इतश्च दर्शयामास कृतकनी
नराधिपः” हरिवं० १५ अ० २१११३७ कुबजाश्वज्दे
अस्य चरितानीति यत् लिखितं तत् प्रमादात्
किन्तु धुञ्जुमारज्दे तश्चरितानि इत्येव तत्र पाठो
बोध्यः । एतच्छब्दे च हरिवं० तश्चरितादिकथाऽलोक्ता
श्चक्रगोपे ३५५५५५ ४५५५५५ च मेदि० ।

धुर स्त्री धूर्-किप् वा टाप् । शिचिन्त्यासु, श्रयाद्यग्रभागे,
श्रयानस्ये ४भाते च अमरः “धुर्याणां च धुरो मोक्षम्”
रघुः । ५५५५५५ न० “अपराधुलानां धुरि कीर्तनीया” रघुः ।
“गौरिव गुरुणा नित्यं धूर्ध्रुं नियोज्यमानः” भा० आ०
२३ अ० “तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निषिञ्चये” रघुः ।
समासे च समा० “न गर्दभा वाजिधुरां वहन्ति” अष्टक० ।
“अलक्ष्मिर्धुक्ताधुरं तरङ्गैः” रघुः । मज्जसमा० न
न्य समा० “न मासधुरि राजेन्द्र ! नियोज्जुं त्वमिहा-
र्हसि” भा० व० २३ अ० । अलक्ष्मि तु न च समा० । अलक्ष्मिः ।
“प्रतिष्ठाप्य धुरावनक्ति” का० श्र० १८।१।२२ । ५५५५५५
लि० । “दश धुरो ह्यधुक्ताम् ५५५५५५” अ० १०।८४।७
“धुरोधूर्भिर्हिसिद्धौ ततोयार्थे प्रथमा” भा० अ० संज्ञाया-
मपि टावन्त्य कश्चित् तत्पुरुषे ङापोरिति तुल्यः ।
“ताव्यं मातुं रहोभिर्वाजिभिः धुरवाहिभिः” भा० श्र०
६८ अ० भावे किप् । इषीडायां च ।

धुरध्वर लि० धुरां धारयति खच्च खच्चि तुल्यः । १भार-
वाहके इषादौ “यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि
च । धुरध्वराङ्गे तिष्ठन्ति तस्मात् भक्तिः शिवेऽस्तु मे”
ऐमा० दा० । २धवद्वले पु० मेदि० । शततत्कर्मनिर्वाहकूप
भारवाहके च । “सन् एव सतां नित्यमापदद्वरण-
जभाः । गजानां पङ्क्तमनानां गजा एव धुरध्वराः”
हितो० । ४अ० ७८ च । “धुरध्वरः पुण्यकदेव तापसः”
भा० उ० ३७ अ० ।

धुरोण लि० धुरं वहति सर्वभाराटित्वत्वा पा० योगविभा-
गात् ख । १भारवाहके अमरः । २अ० ७८ शब्दच० ।

धुरीय लि० धुरमर्हति ख । द्वे राजनि० ।

धुर्य लि० धुरं वहति “धुरो यडढगो” पा० यत् ।
तद्विषयपरत्वात् टीर्षः । १धूर्वे इषादौ शकार्यनिर्वाहके
“प्रागल्भमात्मा धुरि धुर्यवान्मनम्” किरा० । “धुर्यः
कर्मनिर्वाहकः” मल्लि० । “समस्तकार्येषु गतेन धु-
र्यताम्” माचः । १भारवाहके अमरः । ४अ० ७८
शब्दार्थचि० । ५५५५५५ ६५५५५५ धौ च पु० राजनि०

इषादौ “नविनीतेर्जजेदुर्यैः” मनुः । “येनेदं ध्रियते
विश्वं धुर्यैर्वाग्निवाध्वनि” कृष्ण० । “रात्रिगेता
मतिमतां वर ! सुखं यस्यां धाता द्विषे ननु गूर्ज-
गतो विभक्ता । तामेकतस्तव विभक्तिं गुरुर्विनिहो
यस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी” रघुः । ७विष्णो पु० ।
“स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यः” विष्णु० । समस्तजन्तुजन्मा-
दिनक्षत्रकार्यनिर्वाहकत्वात्तस्य तथात्वम् भाष्ये उक्तम् ।
धुर्व हिंस्र आ० पर० सक० सेट् । धूर्वति अर्धधीत् । इधूर्वं ।
ईदित् धूर्त्तः । “अधूर्यन् भूपरैर्धर्मम्” मट्टिः ।

धुवक लि० धू-कुन् । १गर्भमोचके उज्जल० । (धुया)
ख्यातायां श्रुतिभेदे स्त्री । क्षिपका० पाठान्तरे न टापि
अत इत्यम् । ततः चतुरर्थ्यां प्रेक्ष्यादिङनि धुवकिन् ।
तत्सञ्ज्ञितदेशादौ लि० । ततः पिच्छा० व्यस्यर्थं
इत्यच् । धुवकिञ् धुवकयुक्ते लि० ।

धुवन पु० धु-धू-वा कुन् । १५ङ्गो उज्जलदं “ये यत्ते धुवनं
तत्पते” शत० ब्रा० ११।२।८।५ । २चालकमात्रे लि० ।
“व्ययमश्नुति पञ्चशरातुचरो नवनीपवनीधुरनः पवनः”
सा० द० टी० ।

धुवित न० धूयते अनेन कृटा० धु-विघ्नने इत् । वङ्गि-
संघुञ्जणाय ऋगचर्मादिरचितं याज्ञिकानां १व्यजने
श्तालहन्तके अमरः ।

धुस्त(स्तूर)र पु० धूस्तूर+ष्टभो० । (धुतरा) ख्याते वृद्धे अमरः
धू कम्पने स्वा० उभ० सक० वेट् । धवति ते अधाधीत् अधौधीत्
सम्भ० पा० मते प० सचिचि नित्ये ट्ङितिभेदः अधमविष्ट अधोऽ
इषाव । “यत् कानने धवति चन्दनझरीष” कविर० ।

धू कम्पने वा० चुरा० उभ० पक्षे तदा० कृ० पर० सक० सेट् ।
धूनयति ते धुवति अट्टाणत् अधुवीत् । धूनयाम् बभूव
आस चकार दुधाय । दुधुविध “चूतं धुनाति धुवति
स्फुरितातिसक्तम् । वायुर्विधूनयति केशरपुष्परणून्”
कविरहस्यम् ।

धू कम्पने स्वा० क्रादि० पादिश्च उभ० सक० वेट् । धूनीति
धूनुते धुनाति धुनीति । अधाधीत् अधौधीत् अधविष्ट
अधोऽ “धूनीति चम्पकवतानि धुनीत्यधोऽकं चूतं
धुनाति धुवति स्फुरितातिसक्तम्” कविरहस्यम् ।

धू स्त्री धू-किप् । विघ्नने मेदि० ।

धूःपति पु० धुरः पतिः अहृतादित्वात् पत्यादौ पत्यत्वो-
पाध्मानीया वा । भारपतो भारसङ्गे पक्षे धुष्मति धूपति
धूपति तत्त्वार्थे

धूत पु० धुनोति हृत्तादीन् धू-कन् दीर्घश्च । १वाद्यो
उज्ज्वलद० । २धूतं १काले संक्षिप्तमा० ।

धूत लि० धू-क्त । १त्वक्ते २काम्यते ३भर्तृसिते चेदि० । ४तर्किते
धरन्विः “पवनञ्च धूतनवनीपवनः” माथः । “पादानतः
कोपनयाऽधूतः” कुमा० ।

धूतपाप लि० धूतं त्यक्तं पापं येन । १त्यक्तपापे २वेदशिरसो
सुनेः शुचिनामापसरोजातायां कन्यायां स्त्री तस्या एव
धर्मशापेन चन्द्रशिखात्मकतया नदीरूपेण प्रादुर्भावात्
तद्रूपायां काशीस्यायां श्रद्धाञ्च स्त्री तत्कथा ।
काशीखण्ड ५१ अ० यथा

“पुरा वेदशिरा नाम सुनिरासीनुमहातपाः । शृगुण्य-
ससुत्पन्नो भर्ता वेद इवापरः । तपस्तप्तस्य सुनेः पुरो-
दग्गोचरं गता । शुचिरप्सरसां श्रेष्ठा रूपलावण्य-
शालिनी । तस्यादर्शनमात्रेण परितुष्टं सुनेर्भनः ।
चस्कन्द म मनिस्तुष्टं साध भीता वराप्सराः” इत्युपक्रमे
“इदानीं शृणु कल्याणि ! कर्तव्यं यत् त्वया शुचे ।
अमोघवीजा हि ययं तद्वीजसुररीकुह । एतस्मिन्
रक्षिते धीर्ये परितुष्टे त्वदीक्षणात् । त्वमावह
भविष्यत्स कन्यारत्नं महाशुचे ! । इत्युक्त्वा तेन सुनिना
जननीतिव साप्सराः । महाप्रसाद इत्युक्त्वा सुनेः शुक्र-
भर्ता गिरिवत् । अथ कालेन दिव्यस्त्री कन्यारत्नमजीजनत् ।
अतीव नयनानन्दनिधानं रूपजेयसाम् । शुचिरप्स-
रया श्रेष्ठा जगाम त्विदृशाजयम् । ताञ्च वेदशिराः
कन्यां स्नेहेन समवर्जयत् । स्त्रीरेण स्वात्मस्याया
हरिण्या हरिणीजण्याम् । सुनिनाम ददौ तस्यै
भूतपापंति चार्थवत् । ततः पितरूपदेशेन तपस्यणे
तस्या ब्रह्मतो वरप्राप्तिः धर्मशापेन नदीभावप्राप्तिरित्यादि
कथा तत्रैवाध्याये यथा

“धूतपापोवाच । पितामह ! वरो मया यदि देयो वर-
प्रद ! । सर्वेभ्यः पावनेभ्योऽपि कुरु मामतिपावनीम् ।
अष्टा तद्विष्टमाकर्ण्य नितरां तृष्टमानसः । प्रत्युवाच च
तां बालां विमलां विमलैषिणीम् । ब्रह्मोवाच धूतपापे !
यविलासि यानि शन्यन्त सर्वतः । तेभ्यः परितुष्टं
त्वमेधि वरतो मम । तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च सन्ति-
तीर्थान्यनेकशः । दिवि भुव्यन्तरीक्षे च पावनान्युत्तरो-
त्तरम् । तानि सर्वाणि तीर्थानि त्वत्तनौ प्रतिलोम वै ।
वरेण्य मम वाक्येन भव सर्वोतिपावनी । इत्युक्त्वा न-
र्द्धमे तेषां सापि निर्धूतकल्मषा । धूतपापोऽजं प्राप्ता-

ऽधोवेदशिरसः पितुः । कदाचित्तां समाप्तोक्तं खे-
लीसुटजाजिरे । धर्मस्तपसा हृष्टः प्रार्थयामास कन्य-
काम् । धर्म उवाच । शृणु श्रोणि ! विशालाणि ! कामो-
दरि ! शुभानने ! । क्रीतः स्वस्त्वस्मत्स्या त्वयाहं देहि
मे रतिम् । नितरां बाधते कामस्तुक्ते मां सुलोचने ! ।
इत्थं सुसाम्ना सा तेन प्रार्थितव्यसकृद्बुधः । उवाच सा
पिता दाता तं प्रार्थय सुदुर्मते ! । पितृप्रदेवा यत् कन्या
श्रुतिरेषा सनातनी । निश्चयेति वचो धर्मो भाविनो-
र्धेय्य गौरवात् । इति निर्बन्धव्याहृतेऽप्यष्टतिष्ठतिशा-
लिनी । धर्म उवाच । न प्रार्थयेऽहं सुभगे ! पितरं तव-
सुन्दरि ! । गान्धर्वेण विवाहेन कुरु मे त्वं समीहितम् ।
इति निर्बन्धव्याहृते सा निश्चय कमारिका । पितुः
कन्या फलं दितुः पुनराहेति तं दिवम् । अरे जडमते !
मा त्वं पुनर्ब्रूहीति याज्ञतः । इत्युक्तेऽपि शृङ्गाया-
स नातिशब्दनातुरः । ततः शशाप तं बाला प्रवृत्ता तप-
सोऽवात् । जडोऽस्मदितरां यस्माज्जगामापो नदी भव ।
इति शपत्तया सोऽयं ना शपत्तुः कृपावन्तः । जठोर-
हृदये ! त्वं तु शिला यत्तु दमते । स्कन्द उवाच ।
इत्यन्योऽन्यस्य शापेन सुनेः धर्मनदोऽभवत् । अवि-
सृक्ते महासेवे ख्यातो धर्मनदो महान् । साय्याह
पितरं त्वस्ता खगिलात्वेण कारणम् । ध्यानेन धर्मं
विज्ञाय सुनिः कन्यामयान्वीत् । सा भैः पुत्रि ! करिष्यामि
तव सर्वं शुभोदयम् । तच्छापो नान्यथा भूवाश्चन्द्रकान-
शिला भव । चन्द्रोदयमतुप्राप्य द्रवीभूता तनुस्तव । नदी-
भव सुते ! साध्वि ! धूतपापेति विद्युता । स च धर्मो नदः
कन्ये ! तव भर्ता सुभोभनः । तैर्गुणैः परिपूर्णो वे
गुणाः प्रार्थितास्त्वया । अन्यच्च शृणु ब्रह्मणे ! समापि
तपसोबलात् । द्वैकृष्यं भवतोर्भावि प्राज्ञतश्च इवश्वरम् ।
इत्याश्वास्य पिता तां तु धूतपापं परल्पः । चन्द्रका-
न्तशिखाभूतामनुजपाह बुद्धिमान् । तदारभ्य सुने !
कास्यां ख्यातो धर्मनदो हृदः । धर्मोद्वेगव्यापेण महा-
पातकनाशनः । धूनी च धूतपापा सा-धुर्दीर्घमयी
शुभा” । “किरणा धूतपापा च तस्मिन् धर्मनदे शुभे ।
अवन्यो पापसंहारि वाराणस्यां शुभद्वये । ततो
भागीरथी प्राप्ता तेन देवीपिता सह । भागीरथ्या
सहायाता यक्षना च वरसती । किरणा धूतपापा च
पुण्यतीर्थे वरसती । नक्ता च यक्षना चैव पञ्च नद्यः
प्रकीर्तिताः” । “करीषिणी चितवहां चितवेनाञ्च

निम्नगाम् । गोमतीं धूपपाषाणं गन्धकीं च महानदीम्
भा० भी० ६ अ० । [इत्यम् ।

धृति स्त्री धू-क्तिन् । विधूनने इष्टयोगाङ्गभेदे इष्टयोगशब्दे
धून त्रि० धू-क्त स्त्रादि० तस्य नः । कल्पिते

धूनक पु० धूनयति संधुक्षयति वक्षिन् च० धू-क्षुक् तुगा-
गमः । (धुमा) ख्याते यत्नधूपे त्रिका० श्वाचक्षे त्रि० ।

धूनन न० धू-विच् भावे ल्युट् । धातुने विधूनने ।

धूनि स्त्री धू-भावे क्तिन् स्त्रादि० तस्य नः । कल्पने ।

धूप दीपो चुरा० उभ० अक० दीपने सक० षिट् । धूपयति-ते
अद्वयपत्त-त । धूपयाम् बभूव आस चकार । धूपितः ।
“यस्यस्ता धूपयन्ति” यजु० ११।६ धूपयन्ते उदा०

धूप तापे अक० तापने सक० आ० पर० षिट् । धूपायति
अधूपायत् अधूपात् । धूपायाम् बभूव आस चकार
दधूप । धूपायितः धूपितः । “धूपायतीव पटलैर्नवीर-
दानाम्” भावः ।

धूप पु० धूपयति रोगान् दोषान् वा धूप-अच् । शुग्गुलुप्रभृति
सुगन्धद्रव्योले धूपे । शतशोधनद्रव्ये च तक्षकक्रियया
“धूताशेषमहादीषपुतिगन्धः प्रभावतः । परमानन्दजन-
नाद्रूप इत्यभिधीयते” धूपद्रव्यभेदः प्रपञ्चसारे “शुग्गुलु-
शुक्कोशीरसिताज्यमधुचन्दनैः । साराङ्गारे विनिक्षिप्री-
र्जन्ती पीठैः प्रधूपयेत्” । योगिनीतन्त्रे “तृणगुरु स-
कर्पूरं चन्दनं शिङ्गुकं तथा । मगवत्यै नरो यस्तु इदं
दत्त्वा महेश्वरः । इह काममवाप्नोति दुर्गाढोके मही-
यते” । आङ्ग०त० वामनपुराणे

“रुहिकाख्यं कनं दारु शिङ्गुकं सागुरुं वितम् । शङ्खो
जातोफलं श्रीगे धूपानि स्युः प्रियाणि वै । रुहिका
भांसी कनो महिषाख्यशुग्गुलुः सितं कर्पूरं सितेति
पाठे सिता शर्करा । शङ्खो नखी । श्रीगे विष्णौ ।
विष्णुधर्मोत्तरे “धूपदः सर्वमाप्नोति धूपदः सर्वमाप्नुते”
वामनपुराणेऽप्युक्तीवतापी ।

तन्त्रसारं विशेषः शारदायां “शुग्गुलुशुक्कोशीरशर्करा
मधुचन्दनैः । धूपयेदाज्यसंसिद्धौ नीचैर्देवस्य देशिकः” ।
विशेषः तन्त्रालरे “सिताज्यमधुसंसिद्धं शुग्गुलुशुक्-
चन्दनम् । षडङ्गं धूपमेतत् सर्वदेवप्रियं वदा” । तथा
“शुग्गुलुं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवं । स्त्रीवैरमगुरुं
कुष्ठं गुडं सर्पेरसं चक्षुः । हरीतकीं नखीं लाक्षां
जटामांसीश्च शैलजम् । जौड्याङ्गं विदुर्धूपं देवे पैले
च कर्मणि” । “मधु सुप्तं हतं गन्धो शुग्गुलुशुक्शैलजम् ।

सरलं सिङ्गु सिङ्गायौ दशाङ्गो धूप इत्यते” । रोगरोग
हररोगदशैषाः८ दारुजातद्रव्यपत्रविशेषाः८ ।
वक्त्रविर्जितवारिजसुद्रा० धूपवर्तिरिह सुन्दरिः भद्रा”
अस्यार्थः कुङ्कुं हरीतकीं शुक्लजटामांसीं देवदारु
लाक्षां अगुरुं तेजपत्रं सरलं नखी०”

“यथा गन्धं तथा देवि धूपं दद्याद्विचक्षणः । मध्य-
मानामिकाभ्यान्तु मध्य पर्वणि देशिकः अङ्गुष्ठाग्रेण देवे-
शि ! धृत्वा त्रुपं निवेदयेत् । तथा समर्पयेद्धूपं चण्डावा-
द्यजयस्त्रिभिः” । तथा “धूपभाजनमस्त्रेण (फट्) प्रोक्ष्याभ्यर्च्य
हृदागुना (नमः) । अस्त्रेण पूजितां चण्डां वादयन् शुग्गुलुं
दहेत् । यत्रामादौ तु भुवनेश्वरी बीजं पूर्वं दत्त्वा इमं
मन्त्रं पठित्वापयेत् । “तथा जयध्वनिमन्त्रमातः ! स्वाहे-
त्युदीर्य च । अभ्यर्च्य वादयेद् चण्डां सुधूपैर्धूपयेत्ततः” ।
तन्त्रालरे “धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्जन्या वामया स्मृयन् ।
धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदागुना । एवं दीप-
दानेऽपि चण्डावादनमिति । तथाच गौतमीये “उत्तार्थ-
हृष्टिपर्यन्तं चण्डां वामदिशि स्थिताम् । वादयन् वाम-
हस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत्” । यासले “निवेदयेत् परोभागे
गन्धं पुष्पं च मूषणम् । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो
वा न वामतः । वामतस्तु तथा धूपमप्ये वा न तु
दक्षिणे । नैवेद्यां दक्षिणे ऽग्नेः पुरतो वा न पृष्ठतः” ।
वामदक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु बाधकस्य ।
“धूपदीपो सुभोज्यश्च देवतायै निवेदयेदिति” दर्शनात्
तिथितत्त्वे ऋतिः “मधु सुप्तं हतं गन्धो शुग्गुलुशुक्
शैलजम् । सरलं सिङ्गु सिङ्गायौ दशाङ्गो धूप इत्यते ।
दशाङ्गो दशघटितः शैलजं स्नानाभ्युत्थानं सि-
ङ्गायः श्वेतसर्पः । “तुरष्कं पत्न्यकर्पूरनागरागुरु
कुङ्कुमैः । सरामांसीधितानिध्रं धूपं दद्यात् मधु
मृतम्” । तुरष्कं सिङ्गुकं पत्न्यः (गौड्यासीति)
ख्याता । सिता शर्करा नागरः शुण्ठी । भविष्ये
“जलहीने तु दुर्भिषं गन्धहीने त्वभाग्यताम् । धूप-
हीने तथोद्देगं वक्त्रहीने धनक्षयम्” प्राप्त्यादिति शेषः
कालिकापुराणे ६८अ० यथा “एवं वां कथितो दीपो
धूपश्च श्रुतुतं सुतो ! । नासाक्षिरन्ध्रसुसुदः सुगन्धो-
ऽतिमनोहरः । दद्यामानस्य काष्ठस्य प्रयतस्तेतरस्य
वा । परागस्याथ वा धूमो निक्षिप्तो यस्य जायते ।
स धूप इति विज्ञेयो देवानां तुष्टिदायकः । राघो-
जतेर्न चैकल तैर्द्वयैः परिधूपयेत् । तथाश्विनस्तथा

कृत्वा न तत् फलमाप्नुयात् । श्रीचन्दनं चरुः
 बाहः काढागुरुत्वात् । उदयः सुरयः चन्दो रक्त
 विद्रुम एव च । पीतबाहः चरितको विषदीक्षाऽवन-
 क्षया । नमेरुदेवदारुश्च विल्वसारोऽथ आदिरः ।
 सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्गुभौ । इत्येषु
 धूपाः सर्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्तिताः । आराधः सह
 स्तुतेऽथ श्रीवासः पटवासकः । कर्पूरः श्रीचरुचैव
 परागः श्रीहरामलौ । सर्वैर्बधिरजोगातो वाराह-
 चूर्णं चक्रवर्तः । जातीकोषश्च चूर्णञ्च गन्धः कसूरिका
 तथा । शोदे हस्ते च गदिता धूपा एते उदाहृताः ।
 वज्रधूपो वक्रधूपः श्रीपिण्डोऽगुरु भर्भरः । पत्तिवाहः
 पिण्डधूपः सुगोलकश्च एव च । अग्न्योन्मयोग
 नियासा धूपा एते प्रकीर्तिताः । एतैर्विधूपयेद्देवान्
 पूभिभिः कृष्णवर्त्मना । येषां धूपोद्भवेऽप्यैस्तुष्टिं
 गच्छन्ति जन्तवः । नियासश्च परागश्च काष्ठं गन्ध-
 क्षयैव च । कतिमश्चेति पञ्चैते धूपाः प्रीतिकरा मताः ।
 न यक्षधूपं वितरेत् साधवाय कदाचन । न रक्तविद्रुमं
 मद्यां सुरयः स्कान्दिने तथा । यक्षधूपः पत्तिवाहः पिण्ड-
 धूपः सुगोलकः । कृष्णागुरुः सकर्पूरो महाभाया-
 प्रियः अतः । यक्षधूपेन वा देवीं महाभायां प्रपूजयेत्
 सेदोमज्जासमायुक्ताद् न धूपान् विनिवेदयेत् । पर-
 कीयांस्तथा घ्रातान् स्तोत्रोक्त्याभिषेदितान् । पुष्पं धू-
 वञ्च गन्धञ्च उपचारान्मथा परान् । घ्रातास्त्रिवेद्य देवभ्यो
 नरो नरकमाप्नुयात् । न भूमौ वितरेत् धूपं नासने
 न चटे तथा । यथातथाधारगतं कृत्वा तदिनिवेदयेत् ।
 रक्तविद्रुमसालौ च सुरयः सरलक्षणा । सन्तानको
 नमेरुश्च काढागुरुचमन्वितः । जातीकोषाट्यसंयुक्तो
 धूपः कामेश्वरीप्रियः । लिपुयायास्तथेवायं सातृणा-
 मपि नित्यजः । सर्वेषां पीठदेवानां कान्त्यादीनाञ्च
 पुत्रको । एष वां कथितो धूपः शृङ्गु तं नेत्ररञ्जनम्”

केशवाचार्यां जोडगाङ्गादिधूपा यथा

“सुक्लं शुभगुलुः कुचं कर्पूरं मलयोद्भवम् । देवदारु जटा-
 मांसी जातीकोषश्च वाक्कम् । सुरा मांयो ह्यगुरुकं
 त्वगुगिरश्च केशरम् । एता तथा तेजपत्रं सर्वमेतद्
 इताक्तम् । धूपोऽयं षोडशाङ्गः स्यान्नोविन्दप्रीति-
 कारकः” ।

द्वादशाङ्गो यथा “गुग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुचश्चागुरु
 कुङ्कुम् । जातीकोषश्च कर्पूरं जटामांसी च वाक्क-

कम् । त्वगुगिरश्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः ।
 द्वादशाङ्गो यथा “कर्पूरं कुचमगुरु गुग्गुलुर्भवोद्भवम् ।
 केशरं वाक्कं पत्रं त्वगुजातीकोषस्तनम् । सर्वमेतद्
 इताभ्यक्तं द्वादशाङ्गो भूय ईरितः” ।

अष्टाङ्गो यथा “गुग्गुलुश्चन्दनं तेजपत्रं मलयवल्गुम् ।
 कर्पूरं वाक्कं कुचं नूतनं कुङ्कुमं तथा । अष्टाङ्गः
 कथितो धूपो नोविन्दप्रीतिदः शुभः” ।

पञ्चाङ्गो यथा “चन्दनं कुङ्कुमं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलुऽ-
 गुरु । धूपोऽयं इतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः सप्तदाहृतः” ।

विष्णुधूपं वज्रमीश्वर्यम् यथा “देव्यं शाकनियौषं पद्मकं
 चरुं जटम् । पञ्चा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कलम्बकम् ।
 गन्धकं वज्रं ताण्डं हिङ्गुलश्च मनःशिला । ककोलमूषरं
 दाभीं गन्धमाहरी रसाञ्जनम् । अहवर्गः शठी मेघी
 शिलाजिदु गन्धचन्दनम् । कुङ्कुमं रेणुं रक्षाऽजमोटा
 शतपुष्पिका । हरिद्रा जीरकं हज्जरीरश्च रक्तचन्दनम् ।
 कर्पूरकं मरुवकं यवानी पन्थिका तथा । शैलजं धा-
 तकीपुष्पं नक्षी मोचरसादिकम् । सुकुन्दधूपे देवर्षे !
 सर्वमेतद्विषयैव” पाञ्चोत्तरखण्डे

आहवेयो धूपो यथा द्वादशे “चन्दनागुरुणी चोमे तथैवो-
 शीरपद्मकम् । त्वक्कं गुग्गुलुश्चैव इताक्तं युगपद् दहेत्” ।
 “उशीरं वीरणमूलं त्वक्कं विष्णुकम्” द्वादशतन्विष्णुधूपे
 “धूपस्तु गुग्गुलुदेयस्तथा चन्दनसारजः । अगुरुश्च
 सकर्पूरन्तुत्तुक्कस्तक् तथैव च । विष्णुः “इतमधुयुक्तं
 गुग्गुलुं श्रीखण्डं देवदारु सरलादि दद्यादिति” । देवजः
 “ये हि प्राण्यङ्गजाधूपा हस्तघाताहताश्च वे । न ते
 आह्वे नियोक्तव्या ये च के चोपगन्धयः । इतं न
 केवलं दद्याद्दुष्टं वा हृण्यगुग्गुलुम्” निर्णयसिं ।

“अदत्ता गन्धमास्त्यानि यो मे धूपं प्रजल्पति । कुणपो
 जायते भूमे ! आतृधानो न संशयः । वर्षाणि चैक-
 विंशानि नमस्कारनिरासकः । तिष्ठतेऽत्र महाभागे !
 एवमेतत् न संशयः” ब्राह्मपुराणम्

विष्णुधूपो यथा “सक्तुः सार्जरसोपेतः सर्वैः । कुक्कु-
 सुवर्णातस्करतरोः कुचमेरुजं नख त । धूपो वाक्क-
 हलि विषं स्यावरजस्कम् । न तत्र कीटा न
 विषं न दर्दुरवरीक्षपाः । न कल्याकर्मणस्तत्र धूपो-
 ऽयं यत्र दहते” जतुसुपु ।

धूपान्तर्गतं तत्रैव “कौशांवास्थि भुजङ्गश्च तथा निर्भी-
 चनं भवेत् । सर्वैर्निर्भीचनो धूपः प्रशस्तः सततं गच्छे”

